

DUE DATE SLIP

GOVT. COLLEGE, LIBRARY

KOTA (Raj.)

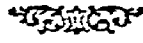
Students can retain library books only for two weeks at the most.

BORROWER'S No.	DUE DATE	SIGNATURE

॥ श्रीः ॥

व्रजजीवन प्राच्यभारती ग्रन्थमाला

१

पण्डितवरश्रीमदमरसिंहविरचितः

नामलिङ्गानुशासनं

नाम

अमरकोषः

विद्वद्वरश्रीभानुजिदीक्षितकृतया 'सुधा'ख्यया
'रामाश्रमी'त्यपरनामधेयया व्याख्यया सहितः

संस्कर्ता—

महामहोपाध्यायः पण्डित शिवदत्तदाधिमथ

संशोधकः—

पण्डित वासुदेव लक्ष्मणशास्त्री पणशीकरः

चौरवम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान

दिल्ली

चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान
३८ यू. ए., जवाहरनगर, बंगली रोड
पो० बा० नं० २११३
दिल्ली ११०००७
दूरभाष : २३६३९१

(पुनः मुद्रित)
द्वितीय संस्करण १९९५
मूल्य २००-००

अन्य प्राप्तिस्थान—
चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन
कि० ३७/११७, गोपालमन्दिर क्षेत्र
पो० बा० नं० ११२६, वाराणसी २२१००१
दूरध्वनि : ५५३५७

प्रमुख वितरक—
चौखम्बा विद्याभवन
चौक (बनारस स्टेट बैंक भवन के पीछे)
पो० बा० नं० १०६६, वाराणसी २२१००१
दूरध्वनि : ६३०७६

THE
BRAJAJIVAN PRACHYABHARATĪ GRANTHAMALA

1

NĀMALINGĀNUŚASANA

alias

AMARAKOSA

OF

AMARASIMHA

१११०१

With the Commentary

VYĀKHYĀSUDHĀ or RĀMĀŚRAMĪ

OF

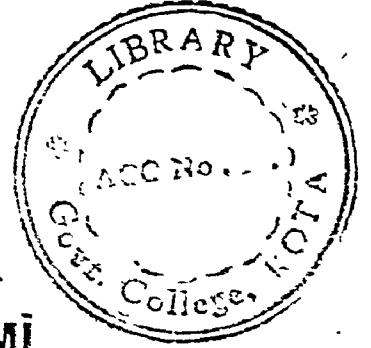
BHĀNUJI DĪKSITA

Edited with notes by

M. M. PANDIT SIVADATTA DĀDHIMATHA

Revised by

PT. VĀSUDEVA LAKSMANA PANĀŚĪYARA

CHAUKHAMBA SANSKRIT PRATISHTHAN

DELHI

© CHAUKHAMBHA SANSKRIT PRATISHTHAN
(*Oriental Publishers & Distributors*)
38 U. A. Jawaharnagar, Bunglow Road
DELHI 110007

*Reprinted from 1915 edition of
Nirnaya Sagar Prese, Bombay*

Also can be had of
CHAUKHAMBHA SURBHARATI PRAKASHAN
K. 37/117, Gopal Mandir Lane
Post Box No. 1129
VARANASI 221001

Sole Distributors
CHOWKHAMBHA VIDYABHAWAN
CHOWK (Behind The Benares State Bank Building)
Post Box, No. 1069
VARANASI 221001

भूमिका

धर्मार्थकाममोक्षाख्यपुरुषार्थचतुष्टयनिष्पत्तिर्हि सर्वाभीप्सिता । सा च श्रुतिस्मृतिपुराणेनि-
हासादितत्तच्छास्त्रार्थजानाधीना । तत्तदर्थज्ञानं च तत्तदवान्तरवाक्यार्थजानाधीनम् ।
तत्तद्वाक्यार्थज्ञानं च तत्तत्पदार्थजानाधीनम् । तत्तत्पदार्थज्ञानं च तत्तत्पदव्यक्तिग्रहाधीनम् ।
तत्तत्पदशक्तिग्रहे च—

‘शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानकोशाप्तवाक्याद्वयवहारतश्च ।
वाक्यस्य शेषाद्विवृतेर्वदन्ति सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः ॥’

इति शिष्टोक्तिर्दशिते शक्तिग्रहोपायेषु कोपस्यैव मुख्यकारणत्वम् । व्याकरणस्य यौगिकशक्ति-
शक्तिग्राहकत्वेऽपि रुढ-योगरुढयोः शक्तिग्राहकत्वाभावात् । उपमानादीनां स्वतः शक्तिग्राहकत्वा-
भावात् । कोपेषु च केवलनामानुशासनभूतानां केवललिङ्गानुशासनभूतानां च लाघवेतोप-
कारकत्वाभावेन नामलिङ्गोभयानुशासनत्वेनामरसिंहविरचितस्यास्यैव कोपस्य सर्वोपकार-
कत्वम् । ‘अयममरसिंहः कदा किञ्जातीयः कुत्रत्यं महीमण्डलं मण्डयाञ्चकार’ इति न
निश्चितम् । परन्तु देवसामान्यनामान्युक्त्वा देवविशेषनामप्रारम्भे वृद्धनाम्नां लेखनेन बौद्धत्व-
मस्यावसीयते ।

केचित्तु—

‘धन्वन्तरिः क्षपणकोऽमरसिंहशङ्कुवेतालभट्टघटखर्परकालिदासाः ।
ख्यातो वराहमिहिरो नृपतेः सभायां रत्नानि वै वरश्चिर्नव विक्रमस्य ॥’

इति विक्रमनवरत्नख्यापकश्लोकतो विक्रमसमकालकत्वममरसिंहस्य वदन्ति ।

परे तु—

‘इन्द्रश्चन्द्रः काशकृत्स्नापिशली शाकटायनः ।
पाणिन्यमरजैनेन्द्रा जयन्त्यष्टौ च शाब्दिकाः ॥’

इति पद्यानुरोधेन पाणिनिसमन्तभद्रयोरन्तरालभवत्वं व्रुवते । अत्रेदं बोध्यम्—इदं न
क्रमबोधकम्, पाणिनिमहाभाष्यप्रवृत्तिसमकालनिष्पत्तिकचान्द्रव्याकरणकर्तृचन्द्राचार्यस्य पाणि-
नितः प्राग्लेखनात् ।

अस्य वैयाकरणत्वं तु—

‘अमरसिंहो हि पापीयान्सर्व भाष्यमचूनु रत् ।’

इति पद्यात्सकलभाष्यतत्त्वज्ञत्वस्य प्रतीतेः प्रतीतमेव । इत्थं भङ्ग्यन्तरेणोक्तिस्तु बौद्धत्वेन
सकलवैदिकविरुद्धत्वात् । अस्य सर्वोपकारकत्वादेव बहुभिरस्य व्याख्याः कृताः । तासु
मद्दृष्टास्तु—

(१) अमरकोशोद्घाटनम् भट्टश्रीरस्वाम्युत्प्रेक्षितम् ।

तत्र च श्रीभोज-राजशेखर-भट्टि-भाष-प्रभृतीनां नामानि सन्ति ।

(२) पदचन्द्रिका रायमुकुटेन १३५३ शकाब्दे निर्मिता ।

तत्रत्यग्रन्यादीनां नामानि डॉक्टर श्रीयुतभाण्डारकरैः प्रकाशितानि ।

- (३) बुधमनोहरा स्वयंप्रकाशशिष्यवेदान्तिमहादेवविरचिता ।
तत्र मुकुटनाम वर्तते ।
- (४) पीयूषव्याख्या रामकृष्णदीक्षितकृता ।
अत्रापि मुकुटनाम वर्तते ।
- (५) अमरचन्द्रिका परमानन्दमैथिलकृता मुकुटसारभूता ।
- (६) पदविवृतिः लिङ्गसूरिविरचिता ।
- (७) व्याख्यासुधा भानुजिदीक्षितकृता ।
अत्रत्यग्रन्थादिनामानि पत्रान्तरे मुद्रितानि ।
- (८) अमरविवेकः महेश्वरकृतः ।

आभ्यो व्याख्याभ्यो भिन्ना व्याख्या राधाकान्तवहादुरप्रकाशितास्तदीयशब्दकल्पद्रुमप्रस्ता-
वनातो ज्ञेयाः ।

अधुनैतद्देशे प्रचुरप्रचाराया व्याख्यासुधाया मुद्रणं वाराणस्यां जातम् । तथापि प्रायो
दुर्लभतामवेक्ष्य पुनर्मुद्रणं मुम्बईस्थानिर्णयसागराध्यक्षश्रीयुतजावजीदादाजोभिर्वाञ्छितम् । तैः
प्रेरितेन मया उक्तव्याख्यानां द्वित्रपुस्तकसम्पादनपूर्वकं व्याख्यासुधोपस्कारो यथाबुद्धिः
समस्कारि । यैर्महात्मभिरत्रावसरे पुस्तकं दत्तं तेषां नामान्यपि धन्यवादपूर्वकं प्रकाशयन्ते—

अमरकोपोद्घाटनस्य पुस्तकम्	जयपुरराजगुरुपुरोहितश्रीवलदेवचन्द्रशर्मणाम् ।
”	वचूणग्रामवास्तव्यदाधीचकाशीनाथशर्मणाम् ।
पदचन्द्रिकापुस्तकम्	तैलिङ्गान्वयरामकृष्णशर्मणाम् ।
”	पण्डितवरसरयूप्रसादशर्मणाम् ।
”	दाधीचरामप्रतापशर्मणाम् ।
बुधमनोहरा	दाधीचव्यासबालावकसशर्मणाम् ।
पीयूषम्	जयपुरराजगुरुभट्टश्रीलक्ष्मीदत्तसुतश्रीदत्तशर्मणाम् ।
व्याख्यासुधा	”
”	काव्यमालानिष्पादकपण्डितवरदुर्गाप्रसादशर्मणाम् ।
”	पण्डितवरनारायणशास्त्रिणाम् ।
”	ज्योतिर्विद्वरवालचन्द्रशर्मणाम् ।

अनेकार्थकैरवाकरकौमुदी (हैमनामार्थव्याख्या) }
त्रिकाण्डशेषः } जयपुरराजगुरुपर्वणीकरोपाह्व-
हारावली } श्रीयुतनारायणभट्टानाम् ।

अभिधानचिन्तामणिः (सटीकहैमनाममाला) प्रागुक्तश्रीदत्तशर्मणाम् ।

तत्र टीकाभागे प्रमापकनामानि तु—

अमरः १४ पृष्ठे ३४ पङ्क्तौ. अमरटीका १२।२०. अमरशेषः ९६।१७. अलङ्कारकृताम्
२७।३७. उत्पलः ८०।७. कात्यः १८।१३. कामन्दकिः ११४।१६. कालिदासः ८६।१२. कौटल्यः

१७३४. कौशिकः ३८१५. क्षीरस्वामी ७५१२. गौडः १०२९. चाणक्यः ८३३१. चान्द्रः
३६३६. त्रिवृष्टिशलाकापुरुषचरिते (स्वकृते) ४२९. दुर्गः १५१४. द्रमिलाः ३५१२. धनपालः
१२१४. धनुर्वेदः ६६३८. धन्वन्तरिः ५६१६. नारदः ७६२६. निघण्टुः (स्वकृतः) १०१३४.
नेरुक्ताः ४२२. पालकाप्यः १०३२९. पुराणम् १७३८. प्रमाणमोमांसा (स्वकृता) १५२२.
प्राच्याः ११५१४. बौद्धाः २५१४. भट्टनोनः ७२८. भट्टिः १२२३२. भरतः ३०१५. भागुरिः
१७२८. भोजः ३६२५. मङ्गलः ६८३०. मनुः १६१६. मनु (कोपः) ३५११. महाभारते
२०१५. माधः २३५. माला १७२२. मुनिः ५५१८. याज्ञवल्क्यः १०१२२. वाचस्पतिः
८२५. वामनपुराणे १२३५. विश्वदन्तः १३१७. विष्णुपुराणे १७२८. वेदे १०१६. वैजयन्ती
२७१५. वैद्याः ५५१०. व्याडिः १०१७. शाब्दिकाः ८१३८. शाश्वतः १६२३. श्रीहर्षः २८३८.
श्रुतेः १५१२. स्मृतिः १०१८. हलायुधः ३३३८. इत्यमुपलभ्यते ।

विश्वकोपः } जयपुरराजवैद्यश्रीयुतश्रीकृष्णरामकविवर्याणाम् ।
हैमकोपः }

इत्थं कोशव्याख्यापुस्तकान्येकांकृत्य यथावृद्धिविभवं विचार्य व्याख्यामुधायाः शोधनं
टिप्पणीदानं चाकार्षम् । तदत्र शोधने कचिन्मम प्रमादो जातः स क्षन्तव्य एव । तथा चोक्तम्—

‘गच्छतस्स्खलनं कापि भवत्येव प्रमादतः ।

हसन्ति दुर्जनास्तत्र समादधति सज्जनाः ॥’

इति विज्ञापयति

जयपुरसंस्कृतपाठशालाध्यापकः

शिवदत्तशर्मा

चतुर्थावृत्तिप्रस्तावना

नामलिङ्गानुशासनोयानेकव्याख्यास्वप्नेमरत्वेन वरीवर्ति रामाश्रम्यपरपर्यायियं व्याख्या-
नुशान्या व्याख्या । अस्याः पूर्वसंस्करणं विद्वत्कालामायमानं जयपुरसंस्कृतपाठशालामुख्या-
ध्यापर्कदीधिमथकुलावतर्मैः पण्डितवरिगवदत्तशर्मभिरसाधारणायासादनेकविद्वद्भ्योऽनेकविध-
टीकापुस्तकमम्पदनयोजनेनेनरविद्वत्कर्तृकपुनःसंस्करणनिरपेक्षं शोधनमकारीति निविचिकित्सं
पूर्वावृत्तिमद्भिनपुस्तकादवगम्यत एव । एतावतास्यान्येन पुनःसंस्करणकरणं पिष्टपेणायितं स्या-
दिति न कल्पनीयं मंख्यावद्भिः । प्रतिमुद्रणावृत्तिं पूर्वावशेषदोषापाकरणकं संस्करणमावश्यक-
मेव । नर्दापि प्राथमिकशोधकद्वारैवापेक्षितमिति निविवादम् । तथापि पुनःस्कनकालेऽनवसरतया
शोधकस्य च द्रष्टव्येन कालानिक्रमभिया चास्या द्वितीयावृत्तेः शोधनाय श्रीमद्भिः तुकाराम
जावजीशेष्टिभिनियुक्तोऽस्मि । उररीकृत्य च सादरं तन्निदेगं केवलं पूर्वतनसंस्कारकालीनमानुष-
दोषुपीनेर्गिकदृशाःददोषकागणकानामुपरि निर्दिष्टपण्डितवरैः शोधनपत्रकेषूद्घाटितानामनुद्घा-
टितानां च मद्दृष्टिसरणिमापनितानां खलितानां यावद्वुद्धिवलं मार्जनमकारि । विशेषतश्चा-
मरस्यस्य कस्यचिद्वस्तुनो यथासम्भवं नाम्नां नाम्नोर्नाम्नश्च व्याख्यावसरेऽमुकस्य वस्तुन इमा-
नि, इमे, इदं वा नामेति व्यवस्था व्याख्यासुधायां कुत्रचनासीद्बहुत्र च नासीत्सापि व्युत्पित्सूनाम-
नायामनोऽवगमाय तत्र तत्रेमानीयन्त्यमुकस्य वस्तुनो नामानीति स्थूलाक्षरविन्यासेन कृता ।

अभ्यर्थये च नामनाममत्रापि खलितं क्षमध्वमिति कर्णावरुणालयेभ्यो विद्वद्भ्योऽहं सविनयं
पणशीकरोपाह्वलक्ष्मणशर्मसूनुः
वासुदेवशर्मा

४६ पृष्ठव्याख्यासुधाटिप्पणीशेषपूर्तिः—

“सा दृष्टेन्दुः सिनीवाली” इति मूलं ‘सा अमावास्या दृष्टेन्दुः चतुर्दशीयोगात् दृष्टचन्द्रा चेत्
सिनीवालीपदवाच्या भवति’ इत्येवं फलितार्थकत्वेन व्याख्यातुर्व्याख्यासुधाकारस्याशयस्तु—

‘निथिक्षये सिनीवाली त्रियिवृद्धौ कुहूः स्मृता ।’

इति प्रचेतोवाक्यानुसारेण अमावास्याक्षयदिने सूर्योदयतः प्राक् चन्द्रोदयकाले अमावास्याया
असन्नाच्चतुर्दश्या एव सत्त्वेन तद्दिने एवागत्या अमावास्याकार्यस्यापि करणीयत्वेनामात्व-
व्यवहारश्चतुर्दशीदिने एवेत्येवं बोधनीयः । परं त्विदं न सार्वदिकम् । व्यक्तचन्द्रस्य (चन्द्र-
सूर्योभयान्तरस्य) द्वादशाम्योऽशोभ्योऽनधिकत्वे चन्द्रादर्शनस्य अनल्पत्वे चन्द्रदर्शनस्य नियमनं
‘दक्षेन्दवः १२’ इति वाक्येन यद्यपि तिथ्याद्यानयनेऽनुपयुक्ततया शरसंस्काररहितस्यैव कृतमिति
प्रतीयते तथापि शृङ्गोन्नतिचन्द्रदर्शनशौक्यमानानयनप्रकरणे शरसंस्कारस्यापि दानात् चन्द्र-
दर्शने शरसंस्कारदानस्यात्यावश्यकत्वमिति व्यक्तीकृतम् । तथा चोपपञ्चांगस्य चन्द्रशरस्यो-
त्तरदिवकत्वे अमावास्याप्रथमतुर्याशेऽपि शुक्लप्रतिपच्चरमतुर्याशेऽपि चन्द्रदर्शनं भवत्येव । एवं
चन्द्रशरस्य दक्षिणदिवकत्वे कृष्णचतुर्दशीचरमतुर्याशे शुक्लद्वितीयाप्रथमतुर्याशेऽपि चन्द्रदर्शनं
नैव भवति । दक्षिणोत्तरशरतारतम्यमेवात्र प्रधानं बीजमिति व्यञ्जयितुमेव ‘अमाक्षये
सिनीवाली’ इत्यनुक्त्वा ‘सा दृष्टेन्दुः सिनीवाली’ इत्येवोक्तं सर्वविदा कोपकारेणिति निवेदयति
टिप्पणीकर्ता दाधिमथः ॥

॥ श्रीः ॥

श्रीमदमरसिंहविरचितः

अमरकोषः ।

व्याख्यासुधाख्यया व्याख्यया समेतः

प्रथमं काण्डम् ।

बह्वर्वाबह्वर्भं नत्वा गुरं(गिरं) मद्योजिर्दाक्षितम् ।
आ(स)मरे विदधे व्याख्यां मुनित्रयमतानुगाम् ॥

प्रारिभितप्रत्युहापनुतये कृतं भङ्गलं विष्वधिसिद्धार्थनादौ
निववन्ध—

यस्य ज्ञानदयासिन्धोरगाधस्यानघा गुणाः ।

सेव्यतामक्षयो धीराः स श्रिये चामृताय च ॥ १ ॥

यस्येति ॥ हे अनघाः, भवद्भिः स धीराः सेव्यताम् ।
न अघं पापं येषां तेऽनघा निव्यापाः । मुकृतिन इति यावत् ।
मुकृतिन एव तं सेवितुं प्रभवन्तीति त एव संबोध्यन्ते 'धर्मेण
पापमपनुदति' इति श्रुतेः । धियं राति ददाति । 'रा दाने'
(अ० प० अ०) अस्मात् 'क्विप् च' (३।२।७६) इति
क्विप् । धीरा ज्ञानप्रदो गुरुः । अनेन 'तद्विज्ञानार्थं स गुरुमे-
वाभिगच्छेत्' इति श्रुत्यर्थं उपदिष्टः । 'प्रयोजनमनुद्दिश्य न
मन्दोऽपि प्रवर्तते' इति गुरुचेवाथाः फलमाह—श्रिये चामृ-
ताय चेति । चद्वयमुभयोः प्राधान्यद्योतनाय । भुक्तिमुक्ति-
प्राप्तिर्युक्तेचातो भवति । 'क्रियार्थोपपदस्य-' (२।३।१४)
इति चतुर्यां । तादर्थ्ये (वा० २।३।१३) वा । तदुक्तं भाग-
वते—'योगर्दिनापुरमर्षो यदुद्देहयाथाः' इति । ननु गुरोः
श्रियोऽभावात्ततः कथं सा प्रार्थ्य(प्य)त इत्याशङ्क्याह—य-
स्येति । अस्य गुरोरी लक्ष्मीरस्ति, गुणाश्च सन्ति । तदुक्तं
भागवते—'कृते भवत्पादपरायणान्न मां विन्दन्त्यहं तद्-
दया यतोऽञ्जित' इति । 'सत्यं शौचं दया क्षान्तिस्त्वागः
संतोष आर्जवम् । शनो दूरत्वपः सान्ध्यं तितिक्षोपरतिः श्रुतम् ॥
ज्ञानं विरक्तिरैश्वर्यं शौर्यं तेजो बलं स्मृतिः । स्वातन्त्र्यं कौरुलं
कान्तिर्वैयं मार्दवमेव च' इत्यादयो गुणाः । क्रीदशस्यास्य—
ज्ञानदयासिन्धोः । ज्ञायतेऽनेनेति ज्ञानं शास्त्रम्, दया निष्का-
रणपरदुःखप्रहाणेच्छा । तयोः सिन्धोरिव । शास्त्रसंपन्नस्य,
दयापूर्णस्य च । अनेन 'श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम्' इति विशेषणयो-
र्मध्ये श्रोत्रियत्वमुक्तम् । स ज्ञानवानपि किमर्थं दास्यतीत्यतो

दयावत्त्वमुक्तम् । 'दयालोरसमर्थस्य दुःखायैव दयालुता' इ-
त्यतो ज्ञानवत्त्वमुक्तम् । क्रीदशस्य—अगाधस्य । न गाधस्त-
लस्यशो यस्य गम्भीरस्य । विषयानाकृत्येति यावत् । यद्वा
अगं शैलं वृक्षं वा आप्नोति । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' (वा०
३।२।१०१) इति आप्नोतेः (आपृ व्याप्तौ । स्वा० प० अ०)
उः । टिलोपः (६।२।१४३) । सवर्णदीर्घः (६।१।१०१)
तमगं दधाति मनसेत्यगाधः । तस्य । परमेश्वरभक्तस्येति
यावत् । क्रीदशो धीराः—अक्षयः । अः वासुदेवः; तस्मिन्
क्षयो ज्ञानं निवासो वास्य सोऽक्षयः । अनेन ब्रह्मनिष्ठतारूपं
द्वितीयं विशेषणमुक्तम् । यद्वा न क्षयो हिंसा यस्य । 'क्षीय
हिंसायाम्' (क्वा० प० अ०) 'एरच्' (३।३।५६) । पू-
वेत्र तु 'क्षि निवासगत्योः' (तु० प० अ०) । परपीडाप-
हारकः । 'यस्मान्नोद्विजते लोकः' इति गीता । अथवा स
धीरा नया सेव्यताम् । स क्रः । यस्य गुणा अनघाः । न अघं
येभ्यस्तेऽनघाः । पापनिवर्तका इति यावत् । 'यशः कलि-
मलापहम्' इति भागवतात् । शेषं तमानम् । 'आशिषि लि-
ङ्खोदौ' (३।३।१७३) इति कर्मणि लोट् । इत्थं हि गुरु-
सेवापरान् प्रति कर्तव्यत्वेनोपदिश्यते, स्वयं वा प्रार्थ्यते ।
गुरुसेवानाहात्म्यं च ब्रह्मवैवर्तादौ प्रतिद्वम् । भागवतेऽपि—
'यथाऽहं ज्ञानदो गुरुः' इति, 'तुष्येयं सर्वभूतात्मा गुरुश्रू-
पया यथा' इति च । एवं 'लक्ष्मीवान्, कल्याण (निर्मल)-
गुणः, शास्त्रसंपन्नो, दयापूर्णो, विषयानाकृत्यो, विष्णुभक्तो,
विष्णुसाक्षात्कारवान्, ज्ञानदो, गुरुः संपत्प्राप्त्यर्थं मोक्षप्रा-
प्त्यर्थं च निष्पापैरधिकारिभिः, मया वा सेव्यताम्' इति परेभ्यो
हितमुपदिशन्, स्वहितमार्गममानो वा प्रत्यकृदाशीर्वादल-
क्षणम् (इति) लक्ष्मीस्तरणलक्षणं च नङ्गलमानचचार । यत्तु
मुकृटः—'स्वेष्टदेवतासंकीर्तनाद्विशिष्टादृष्टमुत्तिपादयिषुः' इ-
त्येवोचत् । तत्र । देवतावाचकपदस्यान्नादर्शनात्, आगी-
लोटो दर्शनाच्च । स्वानी तु—'जिनमगुत्स्य' इति स्तरण-
लक्षणं नङ्गलमाह । तत्र । जिनवाचकपदस्यान्नादर्शनात्,

सामान्यशब्दानां जिनलक्षणविशेषपरत्वेन व्याख्यानस्य वैदिकानामनुचितत्वात्, अमरकृतुर्जैनस्य प्रमाणाभावाच्च । प्राञ्चस्तु—‘हे धीराः, स भगवान् सेव्यतामाराध्यताम् । धैर्यशालिन एव सेवितुं शक्नुवन्तीति तानेव संबोधयति । प्रकृतत्वाद्युष्मानिहितेच्छुभिः । स कः—यस्य गुणा मैत्रीमर्यादादयोऽग्निमादयो वा अनघा निष्पापाः । रागाद्यसंवलता इति यावत् । यद्वा, हवाः । तथा च धरणिः—‘अनघोऽपायहृद्ययोः’ इति । किंभूतस्य—ज्ञानदयात्सिन्धोः । ज्ञानं समस्तविद्या(पया)बोधः । दृष्टं स्वार्थमनपेक्ष्य परदुःखप्रहाणेच्छा दद्या । तयोऽम्बुतुल्ययोः सिन्धोरिव सिन्धोर्विपुलाधारस्य, अगाधस्य अनवच्छिन्नमहित्रः । अन्यैरनधिगतज्ञानपारत्वात्पारिच्छेद्यगाम्भीर्यं(द्यं) गाम्भीर्यं च स वा । स किंभूतः—परहितापादनेषु नास्ति क्षयो विरामो यस्य, मरणादिराहिल्याद्वा । फलाधीनैव प्रेक्षावतां प्रवृत्तितर आह—श्रिये चैत्यादि । श्रीरत्र त्रिवर्गसंपत्तिः, तां प्राप्नुम्, अमृताय मोक्षाय च । यद्वा—स सिन्धुः सेव्यताम् । स कः—यस्य अगाधस्वातलसर्शस्य, अक्षयस्य च दारिद्र्यस्य, अस्य विष्णोः क्षयस्य निवासस्य वा गुणाः अनघा रत्नादिमत्त्वाद्यैर्मत्यादयः, श्रिये लक्ष्म्यै, अमृताय च पीयूषाय च’ इत्याहुः । अत्र समुद्रप्रक्षत्तु न सम्यगिव । ज्ञानैवस्यानन्वयात् । ‘अमोघदेवतानमस्काराद्युपनीतमदृष्टं हि—’ इत्यादिस्रग्रन्यविरोधान् । आशीर्षिक्रियावस्तुनिर्देशेऽनन्तर्भावात् । ‘ज्ञानदययोः सन्दते प्रवर्तते देवतारूपत्वात्’ इति वा, ‘ज्ञानदये सन्दते प्रवर्तते देवतारूपेऽस्मिन्’ इति वा समाधेयम् । पृथग्योऽप्यार्थिकार्थत्वेन समाधातुं शक्यः । ‘सन्दतेः संप्रसारणं घञ्’ (८० ११११) इत्युः । यत्तु मुकुटः—‘ताभ्यां सिन्धुरिवेति प्रकृत्यादिसत्त्वात् (२१३१८ वा०) तृतीया । ‘तृतीया’ (२११३०) इति ‘योगविभागात्समाप्तः’ इति संघेयरादयः’ इति । तदपि न सम्यक् । अर्थासंगतैः । प्रातिपदिकार्थे हि सा, तस्य न मेदेनामेदेन वात्रान्वयः संभवति । अमेदे हि तृतीया व्यर्था । प्रथमाया एवाधिल्यात् ॥

अभिधेयप्रयोजने दर्शयति—

समाह्वयान्यतन्त्राणि संक्षिप्तैः प्रतिसंस्कृतैः ।
संपूर्णमुच्यते वर्णनामलिङ्गानुशासनम् ॥ २ ॥

समेति ॥ नचा, अन्येषां व्याख्यादीनां तन्त्राणि नामलिङ्गानुशासनानि, सिद्धन्तान्वा । तन्नाहर्त्यद्वीकृत्य, संगृह्य वा । नामान्याख्याः, लिङ्गानि च स्त्रीपुंनपुंसकानि, अनुशिष्यन्ते विविच्य बोध्यन्तेऽस्मिन्ननेन वेति नामलिङ्गानुशासनम्, ‘क गायिकरणकोश’ (३१३११०) इति ल्युट् । संपूर्णम्—‘अदोपरहितम् । उच्यते । कीदृशम्—वर्णः प्रकरणैर्युक्तम् । अर्था—संक्षिप्तैः स्वल्पशब्दैः । पुनः कीदृशः—प्रतिसंस्कृतैः

प्रत्येकं कमकथनेन कृतोत्कर्षः— । यद्वा । असारांशरहितैः शब्दरचनाविशेषबद्धैः । त्रिकाण्डोत्पलिन्यादीनि नाममात्रप्रतिपादकानि । वररुच्यादिकृतानि तु लिङ्गमात्रप्रतिपादकानि । अत्र तूभयार्थसंग्रहादिदमेव सर्वैः पाठ्यमिति भावः ॥

लिङ्गज्ञानोपायं परिभाषते—

प्रायशो रूपभेदेन साहचर्याच्च कुत्रचित् ।
स्त्रीपुंनपुंसकं ज्ञेयं तद्विशेषविधेः क्वचित् ॥ ३ ॥
भेदाख्यानाय न द्वन्द्वो नैकशेषो न संकरः ।
कृतोऽत्र भिन्नलिङ्गानामनुक्तानां क्रमादृते ॥ ४ ॥
त्रिलिङ्ग्यां त्रिष्विति पदं मिथुने तु द्वयोरिति ।
निषिद्धलिङ्गं शेषार्थं त्वन्तायादि न पूर्वभाक् ॥ ५ ॥

प्रायश इति ॥ ‘बह्वल्यार्थाच्छस्’ (५०४४२) इति शस् प्रायशो बाहुल्येन, रूपभेदेन व्याचिदसर्गत्रिन्दुरूपेण । स्त्रीपुंनपुंसकं बोध्यम् । यथा—‘पद्यालया पद्या’ ‘पिनाकोऽजगवं धनुः’ । क्वचित्द्विशेषणपदस्येन सर्वनामपदस्येनापि रूपभेदेन स्त्रीपुंनपुंसकं ज्ञेयम् । यथा—‘तत्परो हनुः’ । अत्र तत्पर इति विशेषणादतोः पुंत्वम् । ‘(कृतः कृतेः) जेहपात्रम्’ सैवाल्पा कुतुपः पुमान् । (अत्र) ‘सा’ इत्युज्या कुलाः स्त्रीत्वम् । निश्चितलिङ्गेनानन्तर्यं साहचर्यम् । रूपभेदाभावेऽपि क्वचित्तेनापि लिङ्गं ज्ञेयम् । यथा—‘अश्वसुगयिनी’ ‘भानुः करः’ ‘विद्यद्विष्णुपदम्’ । अत्राश्वसुग्भानुवियन्ति साहचर्यात्स्त्रीपुंनपुंसकानि ज्ञेयानि । क्वचित् तस्य स्त्रीपुंनपुंसकस्य विशेषोपादानात्तज्ज्ञेयम् । यथा—‘भेरी त्वा इन्दुभिः पुमान्’ ‘रीचिः गोचिदमे ह्वावे’ ॥३॥ अत्र

१—‘प्रत्येकं परिपाठीभाषनादिना कृतोत्कर्षः’ पाठान्तरम् ।

२—अत्रानरकोषे भिन्नलिङ्गानां प्रातिपद्येनानुक्तानां भेदनाख्यातुं द्वन्द्वो न कृतः । परवल्लिङ्गं हि स्यात् । नावप्रवल्लिङ्गं । यथा ‘कुलिशं भिदुरं पविः’, नतु ‘कुलिशभिदुरपवयः’ इति । तथा एकशेषो न कृतः । शिष्यनापलिङ्गस्यैव हि प्रतीतिः स्यात् । यथा ‘नमः खं श्रावणो नमाः’, नतु ‘खश्रावणो तु नमसी’ इति । तथा संकरो व्यामिश्रवापि न कृताः । साहचर्यांचलिङ्गत्वं हि स्यात् । यथा ‘स्रवः स्रोत्रं सुतिनुतिः’, नतु ‘नुतिः स्रोत्रं स्रवो नुतिः’ इति । यच्च क्रमादृते च संग्रहयोकादौ क्रममात्रं विवक्षितम्, तत्रानुक्तानां भिन्नलिङ्गानां द्वन्दादयः कृता एव । यथा ‘वर्गाः पृथ्वीपुराणाचन्द्रनौपथिनृगादिभिः । नृत्तक्षत्रविदृश्टैः साहोपाङ्गैरिहोदिताः’ इत्यत्र द्वन्द्वसंकरौ । अत्रादावेकशेष्य कृतः । उपाध्यायश्च ‘क्रमादृते’ इत्यन्तर्गुं नन्वानः ‘क्रमेणादृते परिपाद्योपादेये प्रत्ये’ इति व्यददरत् । गौडोऽनीत्यनहुद्धा यथात्राच संकरः क्रमादृते अनुक्रमं विना भिन्नलिङ्गानां न कृतः । अभिधानानुक्रमेणैवाभिधातुं तु कृत एव । यथा ‘अपदोऽस्य जटाचूडः पिनाकोऽजगवं धनुः । प्रमथाः स्युः पारिपदाः’ इति । नात्याकारो हि त्रीलिङ्गादीप्रकरणैर्निर्दिक्षत् । श्रीमोजस्त्वन्वया व्याख्यत् । ‘यथैते द्वन्द्वशेषसंकराः, क्रमादृते पर्यायलिङ्गं विना भिन्नलिङ्गा यमुक्ता न स्युः’ तदा न कृताः ।

कोशे, अनुक्तानां स्वपर्यायेष्वपठितानाम्, भिन्नं लिङ्गं येषां तेषाम्, लिङ्गभेदमाख्यातुम्, द्वन्द्व एकशेषश्च न कृतः । यथा—‘देवतादैवतामराः’ इति न कृतम् । परवल्लिङ्गता स्यात् । यथा वा—‘खं नमः श्रावणो नभाः’ इत्यत्र ‘खश्रावणौ तु नमसी’ इति न कृतम् । शिष्यमाणालिङ्गतैव स्यात् । समानलिङ्गानां तु तौ कृतावेव । यथा—‘स्वर्गनाकत्रिदिवत्रिदशालयाः’ ‘पादा रम्यञ्जितुर्याशाः’ । स्थानान्तरनिर्दिष्टानां तु भिन्नलिङ्गानामपि तौ कृतावेव । यथा—‘अप्सरोयक्षरक्षोगन्धर्वकिन्नराः’ ‘मातापितरौ पितरौ’ । एते स्वपर्यायेषूक्ता एव । तथा तेषां क्रमादत्ते क्रमं विना संकरो न कृतः । त्रीपुंनपुंसकानि क्रमेण पठितानि, तेषु क्रमेण पठ्यमानेषु नान्तरीयकस्तु संकरो न दोष इति भावः । संकरो नाम भिन्नलिङ्गानां मिश्रतारूपः । यथा—‘स्तवः’ इति पुंलिङ्गमुक्त्वा, ‘स्तोत्रं’ नपुंसकमुक्त्वा,

पर्यायनिर्देशं विना तूक्तानां कृता एव । यथा ‘विद्याधराप्सरोयक्षरक्षोगन्धर्वकिन्नराः’ । तथा ‘पुत्री पुत्रश्च दुहिता च’ । तथा नानार्थं ‘संज्ञा स्याच्चेतना नाम हस्ताद्यैश्चार्थस्यचन’ इति ॥ ४ ॥ इति क्षीरस्वाम्युद्धेतममरकोशोद्धाटनम् ॥

द्वन्द्वैकशेषयो रूपभेदकृतलिङ्गनिर्णयाभावाल्लिङ्गज्ञानोपायं संकरदोषपरिहारं चाह—**भेदेति** । अत्रामरकोषे भिन्नलिङ्गानां लिङ्गभेदमाख्यातुं द्वन्द्व एकशेषश्च न कृतः । द्वन्द्वो यथा ‘दैवतादेवतामराः’ इति न कृतम् । एकशेषो यथा ‘खं नमः श्रावणो नभाः’ इत्यत्र ‘खश्रावणौ तु नमसी’ इति न कृतम् । एकलिङ्गानां तु कृतावेव । यथा—‘स्वर्गनाकत्रिदिवत्रिदशालयाः’ ‘अजाविष्णुहरच्छागाः’ इति । ननु भिन्नलिङ्गानामपि तौ कृतौ । यथा—‘अप्सरोयक्षरक्षोगन्धर्वकिन्नरा’ इति, ‘मातापितरौ पितरौ’ इत्यत आह—अनुक्तानामिति । स्थानान्तरनिर्दिष्टानां न कृतौ, निर्दिष्टानां तु कृतावेव । इह तु स्थानान्तरनिर्देशो यथा ‘स्त्रियां बहुष्वप्सरसः’, ‘नैऋतो यातुरक्षसी’, ‘जनयित्री प्रसृमांता’ ‘तातस्तु जनकः पिता’ इति । ननु रत्नकोषादिवत्त्रोपुंनपुंसककाण्डविधानेनैव कथनमुचितम् । तथासति रूपभेदसाहचर्यादिप्रतिपत्तिर्गौरवमपि न स्यात् । तत्किमिति लिङ्गसंकरः कियते, इत्यत आह—क्रमादत्ते इति । क्रमं विना संकरो न कृतः । क्रमानुरोधस्तु कृत इति तात्पर्यम् । संकरस्तु भिन्नलिङ्गानां मिश्रस्वरूपः । क्रमः प्रक्रमः । प्रस्ताव इति यावत् । यथा स्वर्गप्रक्रमे षोडशौ भिन्नलिङ्गे अण्वशयवाच्यत्वात्कथिते । विष्णुप्रस्तावे च लक्ष्मी नाम, इति । यदा क्रमं विना भिन्नलिङ्गानां संकरो व्यामिश्रभावो न कृतः । क्रमेण तु कृत एव । यथा ‘सुरलोकः’ इत्यन्तेन पुंलिङ्गशब्दात्त्रिरूप्य ‘षोडशौ’ इति स्त्रीलिङ्गशब्दावुक्त्वा ङीबे ‘त्रिविष्टपन्’ उक्तम् । एवं ‘जनुर्जननजन्मानि’ इति ङीबलिङ्गात्त्रिरूप्य ‘जनिरुत्पत्तिः’ इति ङीबलिङ्गावुक्त्वा उद्भवशब्दः पुंलिङ्ग उक्तः । इह तु क्षीरस्वामिकृतव्याख्याविशेषो ग्रन्थगौरवमात्र लिखितः ॥ ४ ॥ इति राघवकुट्टकतपस्त्रिका ॥

भेदेति । अत्र ग्रन्थे भिन्नलिङ्गानां भेदाख्यानाय लिङ्गभेदमाख्यातुं द्वन्द्वो न कृतः । यथा ‘दैवतादैवतामराः’ इति द्वन्द्वो

‘स्तुतिः स्तुतिः’ इति ङीबलिङ्गावुक्तौ । ननु ‘स्तुतिः स्तोत्रं स्तवो स्तुतिः’ इति कृतम् । एवं ‘जनुर्जननजन्मानि’ इति नपुंसकलिङ्गात्त्रिरूप्य, ‘जनिरुत्पत्तिः’ इति ङीबलिङ्गावुक्त्वा, उद्भवशब्दः पुंलिङ्ग उक्तः । यत्तु स्वामिनोक्तम्—‘एतच्च क्रमादत्ते । यत्र संग्रहश्लोकादौ क्रममात्रं विवक्षितम्, तत्र अनुक्तानां भिन्नलिङ्गानां द्वन्द्वद्वयः कृता एव । यथा ‘वर्गाः पृथ्वीपुरक्षमाश्वद्वनौपथि-’ इत्यादौ द्वन्द्वसंकरौ, ‘भ्रात्रादावेकशेषश्च कृतः’ इति । तत्र । इत्थं हि ‘पृथ्वीपुर-’ इत्यादिनिर्वाहेऽपि भ्रात्रादावनिर्वाह एव । तत्र क्रममात्रस्याप्रतिपिपादयिपितत्वात् । अत एव ‘अप्सरोयक्षरक्षोगन्धर्वकिन्नराः’ इत्यादावप्यनिर्वाहः । यदपि । ‘उपाध्यायश्च ‘क्रमादत्ते’ इत्यन्तर्गुं मन्वानः ‘क्रमेणादत्ते परिपाद्योपादये ग्रन्थे’ इति व्याख्येय इति स्वामी । तदपि न । अन्तर्गुह्यमानस्य निर्वाजत्वात् । अस्मदुक्तरीत्या

न कृतः । एवं कृते—‘दैवतानि पुंसि वा देवता स्त्रियान्’ इति लिङ्गज्ञानं न स्यात् । तथा ‘खश्रावणौ तु नमसी’ इत्येकशेषो न कृतः, ‘खं नमः श्रावणो नभाः’ इति पुंनपुंसकलिङ्गज्ञानाय । समानलिङ्गानां तु तौ कृतावेव । यथा ‘स्वर्गनाकत्रिदिवत्रिदशालयाः’ ‘अजाविष्णुहरच्छागाः’ । किंभूतानां भिन्नलिङ्गानाम् । अनुक्तानाम् । रूपभेदसाहचर्यविशेषविधिभिरजापितलिङ्गानाम् । जापितलिङ्गानां तु द्वन्द्वैकशेषौ कृतावेव । यथा ‘स्त्रियां बहुष्वप्सरसः’, ‘यक्षैकपिद्मैलविल-’ इति ‘यातुरक्षसी’ इति जापितलिङ्गानाम् ‘अप्सरोयक्षरक्षोगन्धर्वकिन्नराः’ इति द्वन्द्वः कृतः । यथा ‘जनयित्री प्रसृमांता’, ‘तातस्तु जनकः पिता’ इति जापितलिङ्गानां ‘मातापितरौ पितरौ’ इत्येकशेषः कृतः । तथा भिन्नलिङ्गानां क्रमादत्ते क्रमेण विना संकरोऽपि न कृतः । क्रमः प्रस्तावः । संकरो मिश्रत्वम् । अत्र तु वज्रप्रस्तावे ‘कुलिशं भिदुरं पविः’ इति पुंनपुंसकयोः संकरो न कृतः । स्वर्गप्रस्तावे ‘सुरलोको षोडशौ दे स्त्रियान्’ इति स्त्रीपुंसयोः । स्तुतिप्रस्तावे ‘स्तवः स्तोत्रं स्तुतिः स्तुतिः’ इति ङीपुंनपुंसकानाम् ॥ ४ ॥ इति दीक्षितरामहृष्यविरचितपीड्याख्यव्याख्या ।

अत्रेयं विचारणा—

एकशेषाभावोदाहरणं ‘खं नमः श्रावणो नभाः’ इत्यत्र ‘खश्रावणौ तु नमसी’ इति व्याख्यायु व्यक्तम् । तत्र संगच्छते । ‘नभोऽन्तरीक्षं गगनम्’ ‘नभाः श्रावणिकश्च सः’ इति स्वपर्याये लिङ्गभेदस्य जापितत्वेन ‘मातापितरौ पितरौ’ इत्यतो वैलक्षण्यमाभावेकशेषेऽपि दोषाभावात् । तस्माद् ‘भोकः सन्नाश्रयश्लोकाः’ इत्युदाहृतव्यम् । य-
श्लोके—‘समानलिङ्गानां तु कृतावेव’ इति । तदपि न समञ्जसम् । ‘पयः क्षीरं पयोऽम्बु च’ इत्यत्र समानलिङ्गत्वेऽप्येकशेषाकरणात् । तस्मादिदं परिभाषा न सार्वत्रिकी । किंतु ‘समानलिङ्गानामेव, स्वपर्यायेषूक्तानामेव वा कृतः’ इति परितस्त्यारूपेण व्याख्योचिता । तथा च ‘समे वजेत’ इत्यत्र चागकरणाकरणयोरिवात्राप्येकशेषादिकरणाकरणयोश्चेष्टैव नियामिका—इति नम प्रतिपादि (समाधाना-
न्तरं चेत्तुधीभिर्ज्ञेयम् ॥ इति शिवदत्तः ॥

तस्य सामञ्जसात् ॥ ४ ॥ त्रयाणां लिङ्गानां समाहारखिलि-
ङ्गी, तत्र 'त्रिषु' इति पदं ज्ञेयम् । इति परिभाष्यते । यथा—
'त्रिषु स्फुलिङ्गोऽग्निकणः' । न्यायसिद्धं चैतत् । त्रिलिङ्गयतिरि-
क्तस्यार्थं [र्यान्तर] स्यासंभवात् । अयोगाच्च । स्त्रीपुंसौ मि-
थुनम्, तत्र 'द्वयोः' इति पदं ज्ञेयम् । यथा—'द्वयोज्वालकी-
लौ' । 'द्वयोः' इति द्विशब्दप्रयोगोपलक्षणम् । तेन 'द्विहीनं
प्रसवे सर्वम्' 'द्वयहीने कुकुन्दरे' इत्याद्युपपद्यते । तथा नि-
पिद्धं लिङ्गं यस्य तत्रिपिद्धलिङ्गं पदं, शेषार्थं शेषलिङ्गकं ज्ञेयम् ।
इदमपि न्यायसिद्धम् । विशेषनिपेधे शेषाभ्यनुज्ञानात् ।
यथा—'वज्रमस्त्री' इति । तुरन्ते यस्य तत्त्वन्तम्, अथ आ-
दिर्यस्य तदथादि, लन्तं च अथादि च नामपदं लिङ्गपदं सर्व-
नामपदं अव्ययपदं च पूर्वान्वयि न भवति । किं तूत्तरान्वयि ।
'नगरी लमरावती' 'जवोऽथ शीघ्रं खरितम्' इति च नाम-
पदम् । 'पुंसि लन्तार्थिः' 'शस्तं चाथ त्रिषु द्रव्ये' इति लिङ्ग-
पदम् । 'तस्य तु प्रिया' इति सर्वनामपदम् । 'वा तु पुंसि'
इत्यव्ययपदम् । अथशब्दोऽथोशब्दस्याप्युपलक्षणम् । यथा—
'अनुक्रोशोऽप्यथो हसः' । न्यायसिद्धमिदम् । तुना पूर्वस्मा-
द्विशेषयोजनात् । अथशब्देन चार्थान्तरारम्भात् । अत्रविपर्ययं
चैतत् । 'उदपानं तु पुंसि वा' इत्यादौ तु न दोषः । उत्तर-
स्यानामत्वात् । लिङ्गवाचिनाऽन्वयेऽपि दोषाभावात् । वस्तु-
तस्तु अत्र पादपूरणाय चकाराद्येव पठितुं युक्तम् ॥ ५ ॥

स्वरव्ययं स्वर्ग-नाक-त्रिदिव-त्रिदशालयाः ।

सुरलोको द्यौ-दिवौ द्वे स्त्रियां क्लीबे त्रिविष्टपम् ॥६॥

स्वरिति ॥ यद्यपि 'चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिः' इति पक्षे
संज्ञाशब्देषु व्युत्पत्तिर्नावश्यकी, तथापि शाकटायनाद्यभिमत-
तत्रयीपक्षे व्युत्पत्तिः प्रदर्शयते ॥६॥ स्वर्ग्येते स्त्र्यते इति स्वः ।
'स्त्र् शब्दोपतापयोः' (भ्वा० प० अ०) । 'अन्येभ्योऽपि
दश्यन्ते' (३।२।७५) इति विच् । बाहुलकात्कर्मणि गुणः
(७।३।८४) रपरत्वम् (१।१।५१) इत्याहुः । तत्र । नि-
र्वीजबाहुलकाश्रयणस्यायुक्तत्वात् । 'स्वरति शब्दायते' इति
व्युत्पत्तिरप्ययुक्ता । [उ]कार्यस्य तत्रासंभवात् । स्वरत्य-
प्राप्त्या उपतापयति । 'नेनं कृताकृते तपते' इति श्रुतेः । स्वरा-
दि (१।१।३७) पाठादव्ययत्वम् । 'अव्ययोऽस्त्री शब्दभेदे
नाविष्णो निर्णय्ये त्रिषु' । स्वःशब्दस्य मङ्गलार्थमादौ प्रयोगः
('स्वः प्रेक्ष व्योम्नि नाके च') ॥ (१) ॥ सुष्ठु अर्ज्यते स्वर्गः ।
'अर्जं अर्जने' (भ्वा० प० से०) कर्मणि (३।३।१९) घञ् ।
ऋज्यतेऽस्मिन्निति वा । 'ऋज गतिस्थानार्जनेपोर्जनेषु' (भ्वा०
आ० से०) 'हलश्च' (३।३।२९) इति घञ् । न्यङ्कादि-
त्वात् (७।३।५२) कुलम् । यत्तु मुकुटः—'चजोः'—(७।३।५२)
इति कुलमाह । तत्र । 'निष्ठायामनिटः कुलम्' (७।३।५९)
इति वार्तिकत्वात् ॥ (२) ॥ 'कं सुखं, तद्विरुद्धम् अकं दुःखम्,
नास्त्यकमत्र' इति नाकः । 'नप्राप्तपात्'—(६।३।७५) इति
नलोपो न । को ब्रह्मा, तदभावो नात्रेति वा । 'नाकस्तु त्रि-

दिवेऽन्वरे' ॥ (३) ॥ तिष्ठष्वप्यवस्थासु त्रयो ब्रह्मविष्णुर्ब्र-
वा दीव्यन्त्यत्रेति त्रिदिवः ।—'घञर्थे कविधानम्' (वा० ३।-
३।८) इति कः— इत्याहुः । तत्र । 'स्थालापाव्यहिनियुध्य-
र्थम्' (उक्तवार्तिकशेषे) इति परिगणनात् । उदाहरणत्वेन
व्याख्यानस्य निर्मूलत्वात् । यदपि—मूलविभुजादित्वात् (वा०
३।२।५) कप्रत्ययः—इति । तदपि न । अधिकरणव्युत्पत्तिप्र-
दर्शनस्यासंगतत्वात् । तत्र 'कर्तरि कृत्' (३।४।६७) इति
वाक्यशेषात् । तस्मात्—'हलश्च' (३।३।२९) इति घञ् ।
संज्ञापूर्वकत्वात् न गुणः—इति व्याख्येयम् । यद्वा—ब्राह्मवैष्ण-
वैन्द्रभेदेन सात्त्विकराजसतामसभेदेन वा त्रिविधो दीव्यति
व्यवहरति प्रकाशते वा ('दिवु क्रीडाविजिगीषाव्यवहारद्युतिस्तु-
तिभोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु' । (दि० प० से०) 'इगुपधत्वात्'
(३।१।१३५) कः । 'त्रिदिवं तु खे ।' स्वर्गं च त्रिदिवा
नद्याम्' इति मेदिनीदर्शनात् क्लीबेऽपि ॥ (४) ॥ त्रिदशा-
नामालयः ॥ (५) ॥ स्वर्गसुरादयः शब्दाः स्वरूपपराः । लक्ष-
णया त्वर्थपराः । अतः समानार्थत्वाभावादेकशेषो न ॥६॥
सुराणां लोकः ॥ (६) सुरसम्प्रादीनामप्युपलक्षणमेतत् । एवं
यौगिकेषु सर्वत्रोन्नेयम् ॥६॥ द्योतन्तेऽस्यां द्यौः गोवत् । वा-
हुलकात् (३।३।१) द्युतेः ('द्युतदीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) डोः ।
द्यौति 'द्यु अभिगमने' (आ० प० अ०) । विच् (३।२।७५)
वा । ('द्यौस्तु स्वर्गविहायसोः') ॥ (७) ॥६॥ दीव्यन्त्यस्या-
मिति बाहुलकात् (३।३।१) दिवेः (दिवु क्रीडादिषु । दि० प०
से०) दिविः । द्यौः, दिवौ, दिवः, द्युभ्याम् । ('द्यौः स्वर्गन-
भसोः') ॥ (८) ॥ यत्तु—'दिवेर्ज्योः' इति व्योप्रत्ययः—इत्या-
ह मुकुटः । तत्र । उक्तसूत्रस्यादर्शनात् । स्वामी तु—'द्यो-
शब्दोऽप्योकारान्तोऽस्ति । भाष्ये (६।१।९३) 'गोतो णित्'
(७।१।९०) इत्यत्र 'ओतो णित्' इति पाठान्तराजानात्' इ-
त्याह । तदपि न । स्मृत उर्येन स स्मृतौरित्यत्र वृद्धिविधाने-
न पाठस्योपक्षीणत्वात् । यदपि—दिवेः क्विप् (३।२।७६) इ-
त्युक्तम् । तदपि न । दिवौ दिव इत्यादौ 'च्छोः शङ्' (६।-
४।१९) इत्यूठः प्रसङ्गात् । सुभूतिस्तु—'द्यु अभिगमने' द्यु-
यते अभिगम्यते बाहुलकात्कर्मणि डोप्रत्ययः—इत्याह । 'द्यौः
क्षौ स्वर्गे च गगने दिवं क्लीवं तयोः स्मृतम्' । यत्तु—स्वामि-
ना 'दिवशब्दो द्युतिविपर्ययः' इत्युक्तम् । तदेतेन परास्तम् ।
उक्तमेदिन्यां द्युतिविपर्ययवानभिधानात् । 'मन्दरः सैरिभः
शक्रमव(सद) नं खं दिवं नभः' इति त्रिकाण्डशेषाच्च ॥६॥
विशान्त्वस्मिन् सुकृतिन इति विष्टपम् । 'विष्टप-विष्टप-विशिपो-
लपाः' (उ० ३।१।४५) इति विशेषः ('विश प्रवेशने' तु० प०
अ०) कप्रत्ययः, तस्य च तुट् । 'ब्रध्'—(८।२।३६) इति
पत्वम् । 'यत्र ब्रध्नस्य विष्टपम्' इति वैदिकः प्रयोगः । तृतीयं
विष्टपं त्रिविष्टपम् ॥ (९) ॥ पूरणप्रत्ययस्तु द्यौर्गतार्थत्वान्न प्र-

युज्यते । (रूपभेदेनैव ह्यीवत्वे लब्धे रूपभेदलब्धलिङ्गविशेष-
स्यानिखलज्ञापनार्थं ह्यीव इत्युक्तम् । तस्य फलं 'कर्म क्रिया
तत्सातत्ये गम्ये स्युरपरस्परः' इत्यत्र नपुंसकत्व उक्तेऽपि
पुंलिङ्गत्वं सिद्धम् । अतः 'कर्म व्याप्ये क्रियायां च पुंनपुंसक-
योर्मतम्' इति र्द्रकोशेन सह न विरोधः शङ्कनीयः) । केचि-
स्तु—'पिष्टप' इति सूत्रं पठित्वा विश्वेतरादेः पो निपात्यते-
इत्याहुः । अयं पुंस्यपि । तथा चामरमाला—'पिष्टपो विष्टपोऽ-
प्यर्द्धा भुवनं च नपुंसकम्' इति । 'नमो विष्टपं वृषो गौर्नां पृ-
श्निश्चापि सुरालयः' इति रत्नमाला । एवं शक्रभवनफलोदया-
वरोहोर्ध्वलोकादयोऽप्युह्याः । नव 'स्वर्गस्य' ॥

अमरा निर्जरा देवास्त्रिदश विवुधाः सुराः ।
सुपर्वाणः सुमनसस्त्रिदिवेशा दिवोकसः ॥ ७ ॥
आदितेया दिविपदो लेखा अदितिनन्दनाः ।
आदित्या क्रमवोऽस्वप्ना अमर्त्या अमृतान्धसः ॥ ८ ॥
वर्हिर्मुखाः क्रतुभुजो गीर्वाणा दानवारयः ।
वृन्दारका दैवतानि पुंसि वा देवताः स्त्रियाम् ॥ ९ ॥

अमरा इति ॥ न त्रियन्ते 'मृद् प्राणत्यागे' (तु० आ०
अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'अमरस्त्रिदशोऽप्येस्थिसंहारे
कुलिशशुभे । ह्यौ गुह्यमरावत्योः स्थूणादूर्वाजरायुषु ॥ (१)
॥॥ जराया निष्क्रान्ताः । 'निर्जरः स्यात्पुमान्देवे जरात्य-
को च वाच्यवत् । निर्जरा तु गुह्यां च तालपर्णामपि
स्त्रियाम्' ॥ (२) ॥॥ दीव्यन्तीति देवाः । पचादियु (३।१।
१३४) पाठादच् । 'देवः सुरे घने राजि देवमाख्यातमिन्द्रि-
ये । देवी कृताभिपेकायां तेजनीस्पृक्कयोरपि' ॥ (३) ॥॥
तृतीया यौवनाख्या दशा सदा येषाम् । त्रिंशदस्य तृतीया-
र्यता त्रिभागवत् । त्रिर्दश वा । 'संख्ययाऽव्या-?' (२।२।२५)
इति बहुव्रीहिः । 'बहुव्रीहौ संख्येये-' (५।४।७३) इति ङच् ।
जन्मसत्ताविनाशाख्यास्त्रिषो दशा येषामिति वा । 'त्रीन् ता-
पान् दशान्ति 'दंश दशने' (भ्वा० प० अ०) पचाद्यच्चि पृषो-
दरादित्वात् (६।३।१०९) न लोपः' इति राजदेवः । तत्र ।
उक्त्विग्रहे कर्मण्यणः (३।२।१) प्रसङ्गेनाचोऽप्राप्तेः । मूलवि-
भुजादित्वादित्येके (३।२।५ वा०) वा समाधेयम् ॥ (४) ॥॥
विशिष्टो बुयो येषाम् । त्रिकालज्ञीव-शिक्षत्वात् । विशेषेण
बुध्यन्ते वा । 'बुध अवगमने' (भ्वा० प० से०, दि० आ०
अ०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । 'विवुधो ज्ञे
सुरे' ॥ (५) ॥॥ सुरन्तीति सुराः । 'पुर प्रसवैश्वर्ययोः' (तु०
प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । यद्वा ससुदो-

त्या सुरास्त्येषाम् । अर्वाआद्यच् (५।२।१२७) । यद्वा शोभनं
राजते । 'राजृ दीप्तौ' (भ्वा० उ० से०) 'अन्येभ्योऽपि-'
(३।२।१०९ वा०) इति ङः । 'सुरा चपकमद्योः । पुलिङ्ग-
स्त्रिदिवेशे स्यात्' ॥ (६) ॥॥ सुष्टु पर्व अमावास्यादिचरितम्,
अहुल्यादिग्रन्थिः, उत्सवो वा येषां सुपर्वाणः । 'सुपर्वा ना
शरे वंशे पर्वधूमसुरेषु च' ॥ (७) ॥॥ शोभनं मनो येषां ते
सुमनसः । 'सुमनाः पुष्पमालत्योः स्त्रियां, ना धीरदेवयोः ॥
(८) ॥॥ त्रिदिवस्वेषाः ॥ (९) ॥॥ दिवमोको येषां ते दि-
वोकसः । दिवशब्दोऽदन्तः । 'मन्दरः सैरिभः शक्रभव(सद)-
नं खं दिवं नभः' इति त्रिकाण्डशेषात् । यौरोको येषामिति
विग्रहे 'दिवोकसः' अपि । 'साहिवौका दिवोकाश्च देवे
चापीह पक्षिणि' इति रन्तिदेवः । 'दिवोकाश्च दिवोकाश्च
पुंसि देवे च चातके' । शब्दपरविप्रतिषेधात्परस्य यणादेशः ।
स्थानिवत्त्वेन पूर्वस्य न यण् । 'सकृद्गतौ' (१।४।२ प०) इति
न्यायात् ॥ (१०) ॥॥ 'नवो दायो ङितिः' इति शाकटाय-
नः । यद्वा यति । 'दो अवखण्डने' (दि० प० अ०) ।
'क्विच् कौ च-' (३।३।१७४) इति क्विच् । 'यतिस्यति-'
(७।४।४०) इति इत्वम् । दितिभिन्ना अदितिः । अदित्या अ-
पत्यानि । 'कृदिकारादक्त्विनः' (४।१।४५ ग०) इति दीपन्तात्
'स्त्रीभ्यो ङक्' (४।१।१२०) ॥ (११) ॥॥ दिवि सीदन्ति
वर्तन्ते 'पदू विशरणगत्यवसादनेषु' (भ्वा० प० अ०, तु०
प० अ०) । 'सत्सूद्विप-' (३।२।६९) इति क्विप् । 'हृदसु-
भ्यां च' (६।३।९ वा०) इति ङेरुक् । 'सुपामादियु च' (८।
३।९८) इति पत्वम् ॥॥ 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' (६।३।१४)
इति ङेरुक् 'सुसदः' अपि । 'मनःसु येन सुसदां न्यधीयत'
इति माघः ॥ (१२) ॥॥ चित्रादौ लिख्यन्ते । 'लिख अक्ष-
रविन्यासे' (तु० प० से०) । 'अकर्तारि-' (३।३।१९) इति
कर्मणि घञ् । ग्रीवाहस्तपादेषु तिलो लेखाः सन्त्येषामिति वा ।
'अर्श आद्यच्' (५।२।१२७) । 'लेखो लेख्ये सुरे लेखा लि-
पिराजिकयोर्मता' ॥ (१३) ॥॥ अदितेर्नन्दनाः ॥ (१४) ॥॥
अदितेरपत्यानि । 'दिलदित्या-' (४।१।८५) इति ष्यः ।
लिङ्गविशिष्ट (४।१।१) परिभाषाया अनित्यत्वान्धयन्ताण्यो ना
'आदित्यो भास्करे देवे' ॥ (१५) ॥॥ ऋशब्दवाच्यः
स्वर्गः, अदितिर्वा । स्वरादि (१।१।३७) पाठादव्ययत्वम् ।
तत्र ततो वा भवन्ति । 'मितट्टादित्वात्' (वा० ३।२।१८०)
ङुः ॥॥ क्विपि (३।२।७६) 'ऋभुवः' अपि-इत्यन्ये ॥ (१६)
॥॥ अविद्यमानः स्वप्नो येषाम् ॥ (१७) ॥॥ त्रियन्तेऽ-
स्मिन्निति सर्तो भूलोकः । 'हृत्स्मिन्निष्वास्मिदमित्युपसृष्टिभ्य-
स्तन्' (उ० ३।८६) । तत्र भवा अप्युपचारान्मर्ताः । ततश्च
'नवसूरमर्तयविष्टेभ्यो यत्' (वा० ५।४।३६) इति स्वार्थे यत् ।
तद्भिन्नाः ॥ (१८) ॥॥ अमृतमन्वोऽनं येषां ते ॥ (१९) ॥॥

१—इदं च 'दिव उव' (६।३।१३३) इति वकारस्वीत्वे कृते
नोप्यन् ।

१—अयं पाठो बहुत्र नोपलब्धः । २—अस्थिसंहारे गन्दादि-
प्रक्षेप्यापानरक्षामेकत्र नीलने-इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी । ३—
दश दशदशाः । 'श्रियं विन्दति सौमित्रे पञ्चविंशति वर्षवत्' इति
रामायणवाक्येन सदा देवानां पञ्चविंशवर्षात्मकत्वेन तृतीये दशे-
त्वेव वर्तमानत्वमिति भावः ।

वर्हिरभिर्मुखं येषां ते ॥ (२०) ॥३॥ क्रतून् क्रतुषु वा भुञ्जते ।
 'भुज् पालनाभ्यवहारयोः' (६० आ० अ०) क्विप् (३।३।७६)
 ॥ (२१) ॥३॥ गीरेव निग्रहानुग्रहसमर्था वाणोऽन्नं येषाम्
 ॥३॥ दन्तोश्चपाठे गिरं वन्वते स्तुतिप्रियत्वात् । 'वसु याचने'
 (त० आ० से०) 'कर्मण्यण्' (३।२।११) । 'पूर्वपदात्-' (८।
 ४।३) इति णत्वम् ॥ (२२) ॥३॥ दानवानामरयः ॥ (२३)
 ॥३॥ प्रज्ञस्तं वृन्दं येषाम् । 'शृङ्गवृन्दाम्यामारकन्' (५।२।
 १२० वा०) । ('वृन्दारकः सुरे पुंति ननोऽप्रेष्टयोऽपिपु') ॥
 (२४) ॥३॥ देवशब्दात्स्त्रायें तल् (५।४।२७) । ततः स्त्रायें
 प्रज्ञायण् (५।४।३८) । विशेषविधेः पुंस्त्वम् । रूपभेदात्स्त्रीव-
 त्वम् ॥ (२५) ॥३॥ देवताः ॥ (२६) ॥ स्त्रियाम् । रूपभे-
 दादेव स्त्रीत्वे सिद्धे बहुवचनान्तपुंलिङ्गशङ्कावारणार्थं 'स्त्रियाम्'
 इति-सुकुटः । तत्र । रूपभेदेनैव वारणाद्विसर्गे विना पुंलिङ्गको-
 टेनुत्थानात् । अन्यथा 'पद्मा गदा' इत्यादी तस्या अनिवा-
 रणात् । अतो 'देवपर्यायाः पुंसि' इति वक्ष्यति । तद्वाचनार्थ-
 मिदम् । पङ्क्तिशतिः 'देवानाम्' ॥

आदित्य-विश्व-वसवस्तुपिताभास्वरानिलाः ।

महाराजिक-साध्याश्च रुद्राश्च गणदेवताः ॥ १० ॥

आदित्यादयः प्रत्येकं गणदेवताः समुदायचारिण्यो दे-
 वताः । एकत्वं तु समुदायवृत्तानामवयववृत्तेरप्यभ्युपगमात् ।
 'आदित्या द्वादश प्रोक्ता विश्वेदेवा दश स्मृताः । वसवश्चाष्ट
 संख्याताः पद्मत्रिशच्युमिता मताः । आभास्वराश्चतुःषष्टिर्वाताः
 पद्माश्चदूनकाः । महाराजिकनामानो द्वे शते विशतिस्तथा ।
 साध्या द्वादश विल्याता रुद्राश्चैकादश स्मृताः ।' विशान्ति
 कर्मवृत्ति विश्वे । 'विश्व प्रवेशने' (तु० प० अ०) । 'अश्रू
 गुपि-रुटि-कणि-कटि-विशिभ्यः कन्' (उ० १।१।५१) । सर्व-
 नामसंतोऽयम् । आधुनिकसंज्ञात्वेव सर्वनामलपयुर्मुदासात् ।
 सुकटस्तु—सर्वेषां विश्वे(षां) देवानां नाम इति कृत्वा सर्व-
 नामसंज्ञः—इत्याह । तत्र । एकशब्दस्य बहुषु संकेतितस्य
 संज्ञात्वान्नित्यात् । यथा प्राचीनवर्हिषः पुत्रेषु संकेतितस्य
 प्रचेतःशब्दस्य । 'यथा पूर्वजश्रुतिः पूर्वशब्दः' इति तदीय-
 दृष्टान्तोऽपि चिन्त्यः । पूर्वजश्रुतेः पूर्वशब्दस्य व्यवस्थावां
 सत्त्वात्संज्ञात्वोक्तिसंभवाभावात् ('विश्वा लतिविषायां स्त्री
 जगति स्यान्नपुंसकम् । न ना शुष्कां पुंसि देवप्रभेदेष्वाखिले
 त्रिषु') ॥ (२) ॥३॥ वसन्तीति वसवः । 'वस निवासे'
 'शृ-सृ-क्लिहि-त्रयसि-वसि-हनि-ह्रिदि-वन्धि-मनि-न्यश्च' (उ०
 १।१०) इति उः । 'विश्वस्य वसुराटोः' (६।३।१२८) इति
 दीर्घो न । असंज्ञालात् । ('वसुत्समां देवमेदे तृपे र्वा ।
 योफे शुक्रे वसु स्वादी रजे हृद्यापधे धने') ॥ (३) ॥३॥
 नुप्यन्ति । 'वुप तुष्टौ' । 'संिकुटिरपिभ्यः कितच्' (उ०

४।१८६) इति बाहुलकात् कितच् । यद्वा—तोषणं तुद् । संपदादिः
 (वा० ३।३।१०८) । ततः 'तारकादित्वादितच्' (५।२।३६)
 ॥ (४) ॥३॥ आ समन्ताद्वासनशीलाः । 'भाळ दीप्तौ' (भ्रा०
 आ० से०) । 'स्थेशभासपित्तकसो वरच्' (३।२।१७५) ॥ (५)
 ॥३॥ अनन्यनेन । 'अन प्राणने' (आ० प० से०) 'सलिक-
 ल्यनिमहिभण्डिमण्डिशण्डिपिण्डितुपिण्डकुकिभूय इलच्' (उ०
 १।५४) 'अनिलो वसुवातयोः' ॥ (६) ॥३॥ महती राजिः
 पङ्क्तिर्येषाम् । 'शेषाद्विभाषा' (५।४।१५४) इति कप् ॥३॥
 'माहाराजिक' इति पाठे महाराजो देवता येषाम् । 'महा-
 राजप्रोष्ठपदाङ्गु' (४।२।३५) इति ठञ् । यद्यपि—सूक्तह-
 विभांगिन एव देवतात्वम्, तथापि 'आग्नेयो वै ब्राह्मणः'
 इतिवदुपचारो बोध्यः ॥ (७) ॥३॥ साध्यं सिद्धिः । 'साध्
 संसिद्धौ' (स्त्रा० प० अ०) । 'ऋहलोर्ण्यत्' (३।१।१२४)
 इति भावे ष्यत् । साऽस्त्येषाम् । अश्रुआद्यन् (५।२।१२७) ।
 'साध्यो योगान्तरे सुरे । गणदेवविशेषे च साधनीये च
 वाच्यवत्' ॥ (८) ॥३॥ रोदयन्त्यसुरान् । 'रुदिर् अश्रुविमो-
 चने' (अ० प० से०) ॥ 'रोदेर्णिङ्कुच्' (उ० २।२२)
 इति र्क् षेष् लुक् ॥ (९) ॥ नव 'गणदेवानाम्' ॥

विद्याधरोऽप्सररो-यक्ष-रक्षो-गन्धर्व-किन्नराः ।

पिशाचो गुह्यकः सिद्धो भूतोऽमी देवयोनयः ॥ ११ ॥

विद्येति ॥ 'विद्याधरोऽप्सररो-' इति पाठः । भिन्नलिङ्ग-
 तादत्रेऽनभिधानादसमासः । विद्याया गुटिकाजनादिविप-
 विष्या धरो धारकः । यत्तु—'विद्यां धरति' इति सुकट
 आह । तत्र । पचाद्यचः (३।१।१३४) अपवादत्वात्पणः
 (३।२।१) प्रसङ्गात् ॥ (१) ॥३॥ अन्नः सरन्ति । 'सरतेर्-
 सुम्' (उ० ४।२।३७) ॥ (२) ॥३॥ वक्ष्यते पूज्यते 'यस्य
 पूजायाम्' (वु० आ० से०) । 'अकर्त्तरि च कारके संज्ञायाम्'
 (३।३।१९) इति कर्मणि घञ् । 'यस्यो गुह्यकमात्रे च गुह्य-
 काधीश्वरेऽपि च' । इः कामः, तत्त्वेवाक्षिणी अस्येति वा, इर-
 क्षिपु यस्येति वा । 'बहुव्रीहौ सकन्यङ्णोः-' (५।४।४३)
 इति पच् ॥ (३) ॥३॥ रक्षन्त्येभ्यो रक्षांसि । 'रक्ष पालने'
 (भ्रा० प० से०) । 'सर्वथातुभ्योऽसुम्' (उ० ४।१८९) ॥
 (४) ॥३॥ गन्वं सौरममवति गन्धर्वः । 'अव गतौ' (भ्रा०
 प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।११) । शकन्धादिः (वा०
 ६।१।९४) ॥ (५) ॥३॥ अश्वमुखलात्कृत्सिता नराः । 'किं
 क्षेपे' (२।१।६४) इति समासः ॥ (६) ॥३॥ पिणितम-
 भ्राति । 'अश भोजने' (क्या० प० से०) । 'कर्मण्यण्'
 (३।२।११) 'पृषोदरादिः' (६।३।१०९) । मध्यतालव्यः ॥
 (७) ॥३॥ गृह्णति निधिं रक्षति । 'गृह् संवरणे' (भ्रा० उ०
 से०) । 'प्सुल्' (३।१।१३३) । पृषोदरादिसाध्यागगमः ।
 तथा च व्याडिः—'निधिं रक्षन्ति ये यक्षास्ते स्युर्गुह्यकसं-
 जकाः' इति । यद्वा गुह्यं कृत्स्नं कायति । 'कै शब्दे' (भ्रा०
 प० अ०) 'आतोऽनुपसर्गे कः' (३।२।३) गुह्यं गोपनीयं

१—इत् 'रक्षिवचिङ्कुटिभ्यः कितच्' इत्येवमुगादिपु-
 लभ्येन ।

कं सुखं यत्येति वा । अनयोः पक्षयोः 'शंसिदुहिगुहिभ्यो वा' (वा० ३।१।१०९) इति काशिकाकारवचनाद्बुधेः क्यप् । तत्र दुहिगुहोर्ग्रहणं निर्मूलमिति भद्रोजीदीक्षिताः । तन्मते प्यति चंज्ञापूर्वकत्वात् गुणः ॥ (८) ॥*॥ असेधीदिति सिद्धः । 'पिषु हिंसाचंराद्धोः' (दि० प० से०) । 'गल्पर्याकर्मक-' (३।४।७२) इति कर्तारि क्तः । तिद्धिरस्यास्तीति वा । अर्श-आद्यच् (५।२।१२७) । ('सिद्धो व्यासादिके देवयोनौ निष्पन्नमुक्तयोः । नित्ये प्रसिद्धे') ॥ (९) ॥*॥ भूतिरस्यास्ति । अर्श-आद्यच् (५।२।१२७) । भूतः । ('भूतं इमादौ पिशाचादौ जन्तौ ह्रीं त्रिपूचिते । प्राप्ते वित्ते समे सत्ये देवयोन्यन्तरेषु ना' । भवति इष्टं प्राप्नोति । 'भू प्राप्तौ' (जु० आ० से०) । 'गल्पर्याकर्मक-' (३।४।७२) इति क्तः—इति मुकुटः । तत्र । प्राप्स्यर्थस्यागल्पर्याकर्मकत्वात् वर्तमानविग्रहायोगाच्च ॥ (१०) ॥*॥ अग्नी विद्याधरादयो दश देवा योनिरेपां ते देवयोनयः । देवांशका इत्यर्थः । यत्तु—'देवानामिव योनिरुपपत्तिकारण-मविभाज्यमेवाम्' इति मुकुटो व्याख्यत । तत्र । व्यधिकरण-बहुव्रीहिप्रसङ्गात् । श्लोकोपक्रमस्थग्रन्थविरोधाच्च । दश 'देवयोनयः' ॥

असुरा दैत्यदैतेय-दनुजेन्द्रारि-दानवाः ।
शुक्रशिष्या दितिसुताः पूर्वदेवाः सुरद्विपः ॥ १२ ॥

असुरा इति ॥ अस्यन्ति क्षिपन्ति देवान् असुराः । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से) । 'असेररन्' (उ० १।४२) इत्युत् । सुरविल्लत्वाद्वा । 'नच्' (२।२।१६) इति तत्पुरुषः । प्रज्ञावणि (५।४।३८) 'आसुराश्च' । असुषु रमन्ते वा । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०९) इति डः । ('असुरः सूर्यदैत्ययोः । असुरा रजनीर्वास्योः') ॥ (१) ॥*॥ दितेर-पत्वानि । 'दित्यदित्या-' (४।१।८५) इति ष्वः । ('दैत्यो-ऽसुरे मुरायां तु दैत्या चण्डौषधावपि') ॥ (२) ॥*॥ दीपन्तात् । 'व्रीभ्यो ढक्' (४।१।१२०) ॥ (३) ॥*॥ दनोर्दनौ वा जाताः । 'सप्तम्यां जनेर्डः' 'पञ्चम्यामजातौ' (३।२।९७, ९८) ॥ (४) ॥*॥ इन्द्रस्यारयः ॥ (५) ॥*॥ दनोरपत्वानि ॥ (६) ॥*॥ शुक्रस्य शिष्याः ॥ (७) ॥*॥ दितेः सुताः ॥ (८) ॥*॥ पूर्वे च ते देवाश्च । 'पूर्वापरप्रथम-' (२।१।५८) इत्यादिना समासः । यद्वा पूर्व देवाः । अन्या-द्यादि देवत्वाद्भ्रष्टाः । 'सुप्सुपा' (२।१।४) इति समासः । पूर्वे देवा येभ्यो वा । 'अनेकमन्चपदार्ये' (२।२।२४) इति बहुव्रीहिः ॥ (९) ॥*॥ सुरान् द्विपन्ति । 'द्विप अर्प्रातौ' (अ० उ० अ०) 'सत्सूद्विप-' (३।२।६१) इति क्तिप् ॥ (१०) ॥*॥ यद्यपि पातालवासित्वेन पातालवर्गे बद्धं युक्ताः, तथापि देवविरोधित्वेन बुद्धयुपारोहादिहैवोक्ताः । दश नामानि 'असुराणाम्' ॥

सर्वज्ञः सुगतो बुद्धो धर्मराजस्तथागतः ।
समन्तभद्रो भगवान्मारजिल्लोकजिजिनः ॥ १३ ॥
पडभिज्ञो दशवलोऽद्वयवादी विनायकः ।
मुनीन्द्रः श्रीघनः शास्ता मुनिः

सर्वज्ञ इत्यादि ॥ सर्व जानाति । 'ज्ञा अवबोधने' (क्यप् ५० अ०) । 'आतोऽनुपसर्गे कः' (३।२।३) यद्वा सर्वे ज्ञा यस्य । स्वात्मनः सर्वस्यापरोक्षत्वात् । 'थैः साक्षाद-परोक्षात्' इति श्रुतेः । यद्वा सर्वे ज्ञा यस्मात् । 'यथाऽग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्ति, एवमेवात्मादात्मनः सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि सर्वे एत आत्मानो व्युच्चरन्ति' इति श्रुतेः । यद्वा सर्वे ज्ञा येन । 'तस्य भासा सर्वमिदं विभाति' इति श्रुतेः । ('सर्वज्ञस्तु जिनेन्द्रे स्यात्सुगते शंकरेऽपि चं') ॥ (१) ॥*॥ शोभनं गतं ज्ञानमस्य ॥ (२) ॥*॥ प्रशस्ता बुद्धि-रस्य । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । यद्वा बुध्यते । 'मति-बुद्धि-' (३।२।१८८) इति क्तः ॥*॥ 'इगुपथ-' (३।१।१३५) इति के 'बुधः' अपि । 'सर्वज्ञः सुगतो बुधः' इति व्याडिः ॥ (३) ॥*॥ धर्मेण राजते । पचाद्यच् (३।१।१३४) । धर्मस्य राजेति वा । 'राजाहःसखिभ्यश्च' (४।४।९९) । ('धर्मराजो यने बुद्धे युधिष्ठिररूपे पुमान्') ॥ (४) ॥*॥ तथा सत्यं गतं ज्ञानं यस्य ॥ (५) ॥*॥ समन्तं भद्रमस्य सः । समन्ताद्भद्रमस्येति तु व्यधिकरणत्वादनुचितम् ॥ (६) ॥*॥ भगं माहात्म्यमस्यास्ति । ननुप् (५।२।१४४) ॥ (७) ॥*॥ मारं कामं जयति । 'सत्सूद्विप-' (३।२।६१) इति क्तिप् ॥ (८) ॥*॥ लोकं जयति ॥ (९) ॥*॥ जयति जिनः । 'इणपिबुजिदीदुष्यविभ्यो नक्' (उ० ३।२) 'जिनाति' इति स्वामिसुकुटौ । तत्र । 'अङ्गस्य' 'हलः' (६।४।१,२) इति दीर्घप्रसङ्गात् । ('जिनोऽर्हति च बुद्धे च पुंवि स्याज्जिलरे त्रिषु') ॥ (१०) ॥*॥ दिव्यं चक्षुः श्रोत्रम्, परचित्तज्ञानम्, पूर्वनिवासानुस्यूतिः, आत्मज्ञानम्, वियद्गमनम्, कायव्यूह-त्तिद्धिश्चेति षट् अभितो ज्ञायमानानि यस्य सः । षट्सु दान-शीलज्ञान्तिवीर्यध्यानप्रज्ञासु अभिज्ञा आद्यं ज्ञानमस्येति वा ॥ (११) ॥*॥ दश बलान्यस्य । यदाहुः—'दानं शीलं क्षमा वीर्यं ध्यानप्रज्ञाबलानि च । उपायः प्रणिधिर्ज्ञानं दश बुद्ध-बलानि वै' इति ॥ (१२) ॥*॥ अद्वयमद्वैतं वदत्यवश्यम् । आवश्यके (३।३।१७०) णिनिः ॥ (१३) ॥*॥ विनयल-नुशास्ति । 'णीञ् प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । षुल् (३।१।१३३) ('विनायकस्तु हेरन्वे तास्यं विन्ने जिने गुरौ') ॥ (१४) ॥*॥ मुनिषु इन्द्रः ॥ (१५) ॥*॥ धिया घनः पूर्णः । क्षुभ्रादित्वात् (८।४।३९) न णत्वम् ॥ (१६)

१—बृहदारण्यकोपनिषत्सु 'यत्' इति श्रुप्ते व्याख्यायते च शंकरभगवत्पादः—'यत् मद्र साक्षादव्यवहितं वे नचिच्, द्रष्टृपरो-क्षादगौप्यः' । इति ।

॥३॥ शास्तीति शास्ता । 'तृन्तृचौ शंसिद्धदादिभ्यः सं-
ज्ञायां चानिदौ' (उ० २।१४) इति रुन् तृच्वा । पितृ-
वच्छास्तृशब्दः । नञ्चादिग्रहणस्य (६।४।११) नियमाथं-
त्वात् । चान्दे शास्तेः क्विचि शिष्टिरित्यत्र 'शास्ता' इति
प्रत्युदाहरणेऽनौणादिकतृच एव रत्नमतिना दर्शितत्वाद्बुद्ध-
वाचिनोऽपि दीर्घः—इति सुभूतिः । तत्र । तृचस्तत्वेऽप्रस-
द्भात् । अनौणादिकतृच एवेत्यत्र प्रमाणाभावाच्च । ('शास्ता
समन्तभद्रे ना शासके पुनरन्यवत्') ॥ (१७) ॥३॥ मन्यते
मुनिः । 'मनेरुच' (उ० ४।१२३) इतीन् । ('मुनिर्वाचंयमे-
ऽर्हति । प्रियालागस्तिपालाशे') ॥ (१८) ॥३॥ अष्टादश 'बु-
द्धस्य' ॥

शाक्यमुनिस्तु यः ॥ १४ ॥

स शाक्यसिंहः सर्वार्थसिद्धः शौद्धोदनिश्च सः ।
गौतमश्चाकैवन्धुश्च मायादेवीसुतश्च सः ॥ १५ ॥

शाक्येत्यादि ॥ (यः) । शकोऽभिजनोऽस्य । 'शण्डिका-
दिभ्यो ज्यः' (४।३।९२) । यद्वा शाकवृक्षप्रतिच्छन्नं वाचं
यस्याच्च चकिरे । तस्मादिक्ष्वाकुर्वंश्यास्ते शाक्या इति भुवि
स्थताः' इत्यागमात् शाके भवाः शाक्याः । दिगादित्वाद्यत्
(४।३।५४) प्रलयः । तद्वंशावतीर्णो मुनिः । शाक्यश्चासौ
मुनिश्चेति ॥ (१) ॥३॥ (सः) । शाक्यः सिंह इव । 'उप-
मितं व्याघ्रा—' (२।१।५६) इति समासः ॥३॥ भीमवत्
'शाक्यः' अपि ॥ (२) ॥३॥ सर्वार्थेषु सिद्धो निष्पन्नः ।
'सिद्धशुष्क—' (२।१।४१) इति समासः । सर्वोऽर्थः सिद्धोऽ-
स्येति वा ॥३॥ 'सिद्धार्थः' अपि । 'सिद्धार्थो बुद्धसंपर्पो'
इति शाश्वतः ॥ (३) ॥३॥ शुद्ध ओदनोऽस्येति । शकन्वादिः
(३।० ६।१।९४) । शुद्धोदनस्यापत्यम् । 'अत इत्' (४।
१।९५) ॥ (४) ॥३॥ गौतमस्यायं शिष्यः । 'तस्येदम्'
(४।३।१२०) इत्यण् । 'तद्गोत्रावतारात्' इति खानी ।
('गौतमो गणमूद्रेदे शाक्यसिंहभिदिदयोः । गौतम्युसायां
रोचन्याम्') ॥ (५) ॥३॥ अर्कस्य बन्धुः । सूर्यवंशजत्वात् ॥
(६) ॥३॥ माया चासौ देवी च । तस्याः सुतः ॥ (७)
॥३॥ यद्यपि वेदविरुद्धार्थानुष्ठातृत्वाजिनशाक्यौ नरकवर्गे
वक्तुमुचितौ । तथापि देवविरोधित्वेन बुद्ध्युपासोहादत्रैवौक्तौ ।
सप्त 'शाक्यस्य' ॥

ब्रह्मात्मभूः सुरज्येष्ठः परमेष्ठी पितामहः ।

हिरण्यगर्भो लोकेशः स्वयंभूश्चतुराननः ॥ १६ ॥

धातानयोनिर्द्विहिणो विरिञ्चिः कमलासनः ।

सृष्टा प्रजापतिर्वेधा विधाता विश्वसृष्टिधिः ॥ १७ ॥

ब्रह्मेत्यादि ॥ बृंहति वर्धयति प्रजा इति ब्रह्मा । 'बृहि

वृद्धौ' (भ्वा० प० से०) । अन्तर्भावितप्यर्थः । 'बृंहैर्नोऽश्च'
(उ० ४।१४६) इति मनिन् । धातोर्नस्यादादेशः । बृंहति
वर्धत इति वा । यत्तु—व्योमादित्व (उ० ४।१५१) कल्प-
नस्य मुकुटेन कृतम् । तच्चूकसूत्रात्सरणमूलकम् । ('ब्रह्म
तत्त्वतपोवेदे न द्वयोः पुंसि वेधति । ऋत्विग्योगभिदोर्विधे
चाध्यात्मज्ञानयोस्तथा') ॥ (१) ॥३॥ आत्मनो विष्णोः
सकाशात्, आत्मना स्वयमेव वा भवति । 'भुवः संज्ञान्त-
रयोः' (३।२।१७९) इति क्तिप् । ('आत्मभूर्ना विधौ
कामे') ॥ (२) ॥३॥ सुरेषु ज्येष्ठः ॥ (३) ॥३॥ परमे व्यो-
मनि, चिदाकाशे, ब्रह्मपदे, वा तिष्ठति । 'परमे स्थः कित'
(उ० ४।१०) इतीनिः । 'तत्पुरपे कृति—' (६।३।१४)
इत्यलुक् 'स्थास्थिनस्त्वृणाम्' (वा० ८।३।९७) इति पत्वम् ॥
(४) ॥३॥ लोकपितृणां मरीच्यादीनामर्थमादीनां वा पिता
पितामहः । 'पितृव्यमातुल—' (४।२।३६) इति साधुः ।
('पितामहः पद्मयोर्नौ जनके जनकस्य च') ॥ (५) ॥३॥
हिरण्यं हिरण्यमण्डं तस्य गर्भ इव । 'तदण्डमभवद्वेदं सह-
खांशुसमप्रभम्' इति मनूकेः । तद्वा गर्भेऽस्य ॥ (६) ॥३॥
लोकानामीशः ॥ (७) ॥३॥ स्वयमेव भवति । 'भुवः—'
(३।२।१७९) इति क्तिप् ॥ (८) ॥३॥ चत्वार्याननान्यस्य ॥
(९) ॥३॥ दधाति । 'दुधाव् धारणपोषणयोः' (जु० उ०
अ०) । तृच् (३।१।१३३) । ('धाता वेधति पालके')
॥ (१०) ॥३॥ अञ्जं योनिरस्य ॥ (११) ॥३॥ दृहति
दुष्टेभ्यः । 'दृह जिघांसायाम्' (दि० प० से०) ।—'दृहक्षि-
भ्यामिनन्' (उ० २।५०) इतीनन्—इति मुकुटः । तत्र ।
'दृदक्षिभ्याम्' इति तत्र पाठात् । 'द्रविणं दक्षिणा' इत्युदा-
हरणात् । अतः 'बहुलमन्त्रापि' (उ० २।४९) इतीनच् ।
बाहुलकाहुणाभावः ॥३॥ 'दृघणः' अपि । 'ब्रह्मात्मभूः स्या-
द्विहिणो दृघणश्च पितामहः' इति भागुरेः । 'करणेऽप्योवि-
ष्टु' (३।३।८२) इति हन्तेः करणेऽप्यघनादेशश्च । 'पूर्वपदा-
त्—' (८।४।३) इति णत्वम् । दृः संसारवृद्धौ हन्यतेऽनेने-
त्यर्थः । ('दृघणो मुदरेऽपि स्याद्विहिणे च परखथे') ॥ (१२)
॥३॥ विरचयतीति विरिञ्चिः । 'रच प्रतियन्ने' (जु० उ० से०) ।
स्वार्थप्यन्तात् 'अच इः' (उ० ४।१३९) । पृषोदरादित्वात्
(६।३।१०९) अकारत्येवं जुनागमश्च । (कैचिदित्वाभावे
'विरिञ्चिः' अपि । 'विरं विरञ्चिनं चिरं विरञ्चिः' इत्यादौ
प्रयोगदर्शनात्) ॥३॥ पञ्चाद्यन्ति (३।१।१३४) 'विरिञ्चिः'
अपि । ('विरिञ्चो द्विहिणः शिञो विरिञ्चिर्दृघणो मतः' इति
शब्दार्णवात् । यत्तु—'रिच वियोजनसंयमनयोः' सुरादिः ।
'अच इः' (उ० ४।१३९) । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९)
जुम्, कुष्णरवदुपधाहस्तत्वं च—इति मुकुटः । तत्र । 'रिच

१—कचित्पुस्तके इत उत्तरम् 'सर्वेष्टो नीतरागोऽहंकेवली
वीर्धंरुञ्जिनः' । जिनदेवतानामानि पद् । इत्यधिकम् ॥

१—अयं पाठः सर्वत्र नोपलभ्यते ॥ २—उक्तप्रयोगे परसव-
र्णस्य (८।४।५३) निलत्वेन विलीमत्यासाप्तत्वाच्च सर्वसंमतत्वम् ॥

वियोजनसंपर्चनयोः' इति तुरादीं पाठदर्शनाद्गृह्यविधानस्या-
नुपयोगात् । कुञ्जरवदिति दृष्टान्तोऽप्युक्तः । तत्र हस्त्रवि-
धानाभावात् ॥ (१३) ॥*॥ कमलमासनं यस्य ॥(१४)॥*॥
सृजति । वृत् (३।१।१३३) । 'सृजिदृशोः-' (६।१।५८)
इत्यम् ॥ (१५) ॥*॥ प्रजानां पतिः । 'प्रजापतिर्ना द-
क्षादीं महीपाले विधातारं' । ('प्रजापतिर्ब्रह्मराज्ञोर्जामातरि
दिवाकरे । बहौ लघुरि दक्षादीं') ॥ (१६) ॥*॥ विदधाति ।
'विधानो वेध च' (उ०४।२२५) इति वेधादेशोऽतिप्रत्ययश्च ।
मुकुटस्तु—असुन-इत्याह । तत्र । (६।१।१९७) आद्युदात्त-
त्वापत्तेः । 'सिधुनेऽतिः' (उ०४।२२३) इत्युपक्रमत्वात् । ('वेधाः
पुंसि ह्यर्षिकेशे बुधे च परमेष्ठिनि') ॥ (१७) ॥*॥ विशेषेण
दधाति । विरन्त्योपसर्गनिवृत्त्यर्थः । ('विधाता इहिये काये')
॥ (१८) ॥*॥ विद्यं सृजति । 'क्विप्' (३।२।७६) 'क्विन्प्रत्य-
यस्य-' (८।२।३२) इति कुत्वं तु न । 'रज्जुसृद्ध्याम्' इति
(७।२।१९४) भाष्यप्रयोगात् । यद्वा सृजियज्योः पदान्ते
पक्षविधेः कुलापवादत्वात् । यत्तु मुकुटेनोक्तम्—'क्विन्प्र-
त्यय' इति तद्गुणसंविज्ञानपक्षे क्विन्प्रत्ययस्य कुत्वम्, न क्विन्-
प्रत्यय- इति । तत्र । प्रत्ययग्रहणवैयर्थ्यात्, इक् स्पृगित्याद्य-
त्तिद्विप्रसङ्गात्, तत्पक्षस्यात्राग्रहणात् । यद्यपि—'अतद्गुणसं-
विज्ञानपक्षे तु क्विन् उपलक्षणत्वात्तदभावे क्विन्प्रत्ययापि कु-
त्वम्' इत्युक्तम् । तदप्यस्त्वुक्तप्रकारद्वयेन प्रत्युक्तम् ॥(१९)
॥*॥ विधत्ते इति विधिः । 'उपसर्गं घोः क्विः' (३।३।९२)
बाहुलकात् (३।३।१९३) कर्तारि । यद्वा 'विध विधाने' (तु०
प० से०) । इन् 'इगुपधात्किन्' (उ० ४।१२०) इति क्त्वात्
गुणः । ('विधिर्ब्रह्मविधानयोः । विधिर्वाक्ये च दैवे च
प्रकारे कालकल्पयोः') ॥ (२०) ॥*॥ विंशतिः 'ब्रह्मणः' ॥
विष्णुर्नारायणः कृष्णो वैकुण्ठो विष्टरश्रवाः ।
दामोदरो हृषीकेशः केशवो माधवः स्वभूः १८
दैत्यारिः पुण्डरीकाक्षो गोविन्दो गरुडध्वजः ।
पीताम्बरोऽच्युतः शार्ङ्गी चिष्वक्सेनो जनार्दनः ॥
उपेन्द्र इन्द्रावरजश्चक्रपाणिश्चतुर्भुजः ।
पद्मनाभो मधुरिपूर्वासुदेवखिविक्रमः ॥ २० ॥
देवकीनन्दनः शौरिः श्रीपतिः पुरुषोत्तमः ।
वनमाली बलिध्वंसी कंसारातिरघोक्षजः ॥ २१ ॥
विश्वंभरः कैटभजिद्विभुः श्रीवस्तलाञ्छनः ।

विष्णुरित्यादि ॥ वेवेष्टि । 'विष्ट व्याप्तौ' (उ० उ०
अ०) । 'विधेः क्विन्' (उ० ३।३९) इति वुः ॥ (१) ॥*॥
नराणां समूहो नारम् । 'तस्य समूहः' (४।२।३७) इत्यण् ।
तदयनं यस्य । 'पूर्वपदात्-' (८।४।३) इति णत्वम् ॥ * ॥
नरा अयनं यत्येति-विग्रहे 'नारायणः' अपि । 'पृथोदरादि-
त्वात्' (६।३।१०९) इति मुकुटस्तु चिन्त्यः । 'अथ नारायणो
विष्णुर्ध्वकर्मा नारायणः' इति शब्दान्तरः । 'वासुर्न-

रायण-पुनर्वसु-विश्वरूपाः' इति त्रिकाण्डशेषश्च । नर-
स्यापत्यम् 'नडादिभ्यः फक्' (४।१।९९) इति वा । संज्ञापूर्व-
कत्वाद्बुद्धयभावो वा । नराज्ञाताः नारा आपः तत्त्वानि वा
अयनं (यस्य) नारम् अयते जानाति वा, आययति प्रवर्तयति
वा 'अय गतौ' (भ्वा० आ० से०) गिजन्तोऽपि । 'कृत्य-
ल्युटः-' (३।३।१९३) इति ल्युट् । ('नारायणस्तु केशवे
नारायणी शतावर्षुमा श्रीः') ॥ (२) ॥*॥ कृष्णो वर्णोऽस्या-
स्तीति 'कृपेवर्णे' (उ०३।४) इति नगन्तात् 'गुणवचनेभ्यो
मत्तुपो छश्' (वा० ५।२।९४) इति छक् । कर्पत्यरीदिति वा
बाहुलकाद्गुणं विनापि कृपेः ('कृप विलेखने')
अ० नक् । ('कृष्णः सत्यवतीपुत्रे वायसि केशवेऽसुनि ।
कृष्णा स्याद्गौपदी नीली पिप्पलीद्राक्षयोरपि । मेचके वाच्य-
लिङ्गः स्यात्कौपे मरिचलोहयोः') ३ ॥ (३) ॥*॥ विष्णुर्वायुः
अपत्यम् । शिवादित्वात् (४।१।१९२) अण् । विगता कुण्डा
नाशोऽस्य, विष्णुं ज्ञानं स्थानं वास्ति स्वरूपत्वेनाश्रयत्वेन
वास्य । ज्योत्स्नादित्वात् (वा० ५।२।१०३) अण् । (यद्वा वि-
ष्णुर्वायुः) कुण्डानां जीवानामयं नियन्ता ज्ञानदो वा । 'तस्येदम्' (४।
३।१२०) इति, 'शेषे' (४।२।९२) इति वाण् । विगता कुण्डा
यस्मात् । प्रज्ञायण् (५।४।३८) वा । ('वैकुण्ठो वासवे
विष्णोः') ॥ ४ ॥*॥ विष्टरे श्रूयते । असुन (उ०४।१८९) ।
विष्टरो वृक्षः । 'पलाशी विष्टरः स्थिरः' इति त्रिकाण्ड-
शेषः । तद्वान्नाश्वत्थोऽभिमतः । 'अश्वत्थः सर्ववृक्षाणाम्'
इत्युक्तेः । विष्टरो दर्भमुष्टिरिव श्रवसां कर्णावसेति वा ॥
(५) ॥ * ॥ दाम उदरे यस्य । सप्तम्यन्तस्य वैयधिक-
रप्येऽपि समासः । 'सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ' (२।२।३५)
इति लिङ्गात् । गमकत्वादिति मुकटोक्तो हेतुस्त्वप्रयोजकः ॥
(६) ॥*॥ हृषीकाणामिन्द्रियाणानीशः ॥ (७) ॥*॥
प्रशस्ताः केशाः सन्त्यस्य । कश्च ईशश्च केशौ पुत्रपौत्रौ
स्तोऽस्य । 'केशाद्दः-' (५।२।१०९) इति वः । केशौ वाति
वा । 'वा गतौ' (अ० प० अ०) । 'आतः-' (३।२।३)
इति कः । 'शंभोः पितामहो ब्रह्मपिता शक्रायर्षीश्वरः' इति
पाशोक्तेः । (यत्तु)—हन्त्यर्थोद्धयेः केशिनं हतवान् । 'अ-
न्येभ्योऽपि इदयते' (वा० ३।२।१०९) इति डः । पृथोदरा-
दित्वात् (६।३।१०९) केशिशब्दस्यकारस्याकारे नलोपे च

१—'आपो वै नरस्यनः' इति मन्त्रोक्तः, इति मुकुटः ॥ २—
'नराज्ञातानि तत्त्वानि' इति मन्त्रवर्गादिति मुकुटः ॥ ३—मुकु-
टस्तु 'कृषित्कृष्टवचनो नश्च निर्द्वैतिवाचकः । तपोरैक्यं परं ब्रह्म
कृष्ण इत्यभिधीयते' इति त्वौपनिषदाः । उच्छ्रया निर्द्वैतिरसादिति
व्युत्पत्तिरित्यप्याह ॥ ४—'यस्मात्त्वपैप दुष्टाना इतः केशी जना-
र्दन । तस्मात्केशवनामा त्वं लोके त्व्यातो भविष्यसि' इति हरिवं-
शोक्तेः, इति मुकुटः ॥

केशवः—इति मुकुटः । तत्र । वधधातोरभावात् । वध इत्या-
दौ वधादेशविधानात् । (‘केशवोऽजे च पुंनाने पुंति केश-
वति त्रिषु’) ॥ (८) ॥*॥ माया लक्ष्म्या धवः । यद्वा
मैथोरपत्यम् । तद्वदयत्वात् (मधोर्हन्तेति वा) । ‘शेषे’
(४१२१९२) इत्यण् । मा नास्ति धवोऽस्य वा । (‘माधवोऽजे
मधौ राधे माधवे ना त्रियां मिसौ । मधु शर्करावासन्तीकुट्टनीम-
दिरासु च’) ॥ (९) ॥*॥ स्वतो भवति । ‘भुवः—’ (३१२१७९)
इति क्विप् । (‘स्वभूर्ना ब्रह्मणि हरो’) ॥ (१०) ॥*॥
दैत्यानामरिः (‘दैत्यारिः पुंति सामान्यदेवे च गरुडध्वजे’)
॥ (११) ॥*॥ पुण्डरीकमिवाक्षिणी यस्य । ‘बहुव्रीहौ
सकथ्यत्सोः स्वाह्नात्पञ्च’ (५१४१७३) । पुण्डरीकेश्वरि यस्य
वा । एतच्च ‘हरिस्ते साहस्रं कमलवलिमादाय’ इत्यत्र व्यक्तम् ।
यद्वा पुण्डरीकं लोकात्मकम् अस्ति । ‘अध्व व्याप्तौ’ (भ्रा०
प० वे०) । ‘कमोष्यण्’ (३१२१९) तत् क्षायति वा । ‘क्ष
क्षये’ (भ्रा० प० अ०) । ‘आतोऽनुप—’ (३१२१३) इति
कः । ‘अन्येषामपि—’ (६३११३७) इति दीर्घः । आडप्र-
श्लेषो वा । तत्र ‘शुषि’ (३१२१४) इति (योगविभा-
गात्) ‘मूलविभुजादि’ (वा० ३१२१५) इति कः ॥ (१२)
॥*॥ गां भुवं धेनुं स्वर्गं वेदं वा अविदत् (विन्दति) ।
‘विदल्ल लभे’ (तु० उ० प्र०) । ‘गवादिषु विन्देः संज्ञायाम्’
(वा० ३११९३८) इति शः । वराहरूपेणोद्धरणात् । काम-
धेनोरैश्वर्यप्राप्तेः । इन्द्रेण स्वर्गस्य निवेदनात् । मत्स्यादिरूपेण
वेदाहरणाद्वा । (‘गोविन्दो वासुदेवे स्याद्वावाप्यक्षे बृहत्स-
तो’) ॥ (१३) ॥*॥ गरुडो ध्वजश्चिह्नमस्य ॥ (१४) ॥*॥
पीतमम्बरं यस्य । (‘पीताम्बरस्तु शैल्ये पुंति कैटभसूदने’)
॥ (१५) ॥*॥ नास्ति च्युतं स्वर्गं स्वपदायस्य । नाच्योष्ट
इति वा । ‘च्युट् गर्तौ’ (भ्रा० आ० अ०) । ‘गल्यर्था—’
(३१४१७२) इति क्तः । (‘अच्युतस्तु हरो पुंति त्रिषु
स्थिरे’) ॥ (१६) ॥*॥ श्चस्व विकारः शार्ङ्गं धनुः ।
‘अनुदात्तादेश्च—’ (४१२१९४) इत्यण् । तदस्यास्ति । ‘अत
इनिठनी’ (५१२१९५) इति इतिः ॥ (१७) ॥*॥ विषु-
शब्दो नानार्थो निपातः । विषु नाना अस्ति । ‘ऋत्विग्—’
(३१२१५९) इति क्तिन् । ‘उगितश्च’ (४१११६) इति ङीप् ।
विभूची सेना यन्त्र । गैकारपरत्वात् ‘एति संज्ञायामगात्’
(८१३१९९) इति न पत्वम् । विष्वक्त्वेनः । ‘विष्वक् विश्वक्
स्मृतो विज्ञैर्विषुवं विशुवं तथा’ इति द्विरूपकोशात् तालव्यम-

ध्वोऽपि । ‘तालव्या मूर्धन्याश्चते शब्दाः शर्दा च परिवेषः ।
विष्वक्त्सेनो श्रेयः प्रतिष्कशः कोशविशदौ च’ इत्युष्मविवे-
काच्च । ‘विष्वक्त्सेना फलिन्यां स्यात् विष्वक्त्सेनो जना-
दने’ । मुकुटस्तु—‘पूर्वपदात्संज्ञायामगः’ (८१४१३) इति
न णत्वम् । विष्वक्शब्दस्य गकारान्तत्वात् । गकारान्तत्वं च
णत्वे कर्तव्ये परस्य ‘खरि च’ (८१४१५५, भा० ६९) इति
चत्वंस्याविद्धत्वात्—इत्याह । तत्र । ‘अट्कुम्भाइ’ (८१४१२)
इत्यधिकारात्सकारव्यवाये प्राप्तेरेवाभावात् ॥ (१८) ॥*॥
जननं जनः । भावे घञ् (३१३१९८) । ‘जनिवध्योश्च’
(७३३३५) इति न घृद्धिः । जनो जन्म । तमर्दयति जना-
दने । ‘अर्दं हिंसायाम्’ (जु० उ० से०) नन्धादित्वात्
(३११९३४) ल्युः । जनाः समुद्रस्यदेवमेदाः, तेषामर्दन
इति वा [जनैरर्थत इति वा । ‘अर्दं गर्तौ याचने च’ । ‘ऋ-
त्यल्युटः—’ (३१३१९३३) इति कर्मणि ल्युट् ॥] ॥ (१९)
॥*॥ इन्द्रमुपगतोऽनुजत्वात् । उपेन्द्रः । ‘कुगति—’ (२१२१९८)
इति समासः । यत्तु—उपगत इन्द्रोऽस्य—इति । तत्र । ‘कु-
गति—’ (२१२१९८) इत्युपन्यासविरोधात् ॥ (२०) ॥*॥
इन्द्रस्यावरं जातः । ‘अन्येष्वपि—’ (३१२१९०९) इति ङः ।
[इन्द्रः अवरजोऽस्य वा ॥] (२१) ॥*॥ चक्रं पाणौ यस्य ।
‘प्रहरणार्थेभ्यः—’ (वा० २१२३६) इति सप्तम्याः परत्वम् ॥
(२२) ॥*॥ चत्वारो भुजा यस्य । यद्वा ‘भुक्षे भुनक्ति’ इति
भुजः । चतुर्णां धर्मायैकामसोक्षाणां भुजः ॥ (२३) ॥*॥
पद्मं नामौ यस्य । (गङ्गादित्वात् (वा० २१२३५) सप्तम्याः
परनिपातः) । ‘अच् प्रत्यन्वव—’ (५१४१७५) इत्यत्र ‘अच्’
इति योगविभागाद्वा ॥ (२४) ॥*॥ मधोरसुरस्य रिपुः ॥
(२५) ॥*॥ वसुदेवस्यापत्यम् । ‘ऋष्यन्वक—’ (४११९१४)
इत्यण् यद्वा वसतीति वासुः । ‘बाहुलकादण्’ । वासुश्चासौ
देवश्च । ‘सर्वत्रासां समस्तं च वसत्यत्रेति वै यतः । ततोऽसौ
वासुदेवेति विद्वद्भिः परिगीयते’ इति विष्णुपुराणात् । वसुदेवे
शुद्धान्तःकरणे प्रकाशते इति वा । ‘शेषे’ (४१२१९२)
इत्यण् ॥*॥ वासुरपि । ‘वासुर्नरायणपुनर्वसुविश्वरूपाः’ इति
त्रिक्राण्डश्लोकात् ॥ (२६) ॥*॥ त्रिषु लोकेषु गुणेषु वा, त्रयो
वा विक्रमाः पादविन्यासां यस्य ॥ (२७) ॥*॥ देवक्या
नन्दनः । देवकशब्दस्य तदपत्ये लक्षणया वृत्तौ ‘पुंयोगात्—’
(४११४८) इति ङीप् । ‘नहि तत्र दांपत्यलक्षण एव
पुंयोगः, किं तु जन्यत्वाद्यपि’ इति हरदत्तादयः । अत एव
‘प्राक् कैकयीतो भरतस्त्वतोऽभूत्’ इति भट्टिः । एवं रवतीर-
मणोऽपि ॥*॥ अणि तु दैवकी । ‘दैवकी दैवकी च’
इति द्विरूपकोपः ॥*॥ देवकानाचष्टे इति गिजन्तात् ‘अच
इः’ (उ० ४१३३९) । ‘ततो ङीप्’ (वा० ४११४५) इति,

१—इदं च—‘वध हितायाम् । वधकः’ इति कृदन्तसि-
ञान्तकौमुदीविलक्षणमूलकम् । नहि तत्र वधादेशप्राप्तिरस्ति । किंच
वधादेशस्यादन्तत्वेन वृद्धेरप्राप्तिं ‘जनिवध्योश्च’ (७३३३५) इति
स्रं व्ययमेव स्यात् । तस्मान्मुकुटोक्तिः सन्त्यगेव । ‘हृत्तवान्’
इत्युक्तिस्तु हरिवंशश्लोकिसामुह्यम् ॥ २—यदोऽच्योष्टः पुत्रो मधुः
घट्टम्याः सर्वेऽपि माधवाः । अत एव ‘प्रहितः प्रधानाय माधवान्’
इति माघः इति मुकुटः ॥ ३—चत्वंस्वात्सिद्धत्वादिति मुकुटः ॥

१—मुकुटस्तु योगविभागस्य हि पूर्वाचार्येणान्नात्रसाधकत्वम् ।
नतु नान्यन्त्रस्य सर्वत्रैवाच् समासान्त इति नियमः । तेन ‘प्रजा
इवाहादरविन्दनाभेः’ इति माघः—इत्यण्हा ॥

देवकस्यापत्यं वा । 'अत इत्' (४११९५) संज्ञापूर्वकलाद्-
 द्रयनावः । 'इतो मनुष्यजातेः' (४११९५) इति ईप्-
 इति च मुकुटः ॥ (२८) ॥३॥ शूरस्यापत्यम्, तद्वंजलान् ।
 वृष्णिदेवसि बाह्यादितान् (४११९६) इत् ॥३॥ 'सूरो
 यादवे दन्त्यवान्' इति नाथवा । 'सौरिः' अपि ॥ (२९)
 ॥३॥ श्रियः पतिः ('श्रीपतिर्विष्णुभूपयोः') ॥ (३०)
 ॥३॥ पुरुषेयूत्तमः, पुरुषाणां पुरुषेभ्यो बोत्तमः ॥ (३१)
 ॥३॥ 'आपादपद्मं वा माला वनमालेति सा मता' इति
 कलिङ्गः । सास्यात्ति । ब्राह्म्यादितान् (५१२११६) इतिः ।
 वनं मलितुं शीलनस्य इति वा । 'नल धारणे' (भ्रा० आ०
 से०) । 'सुपि' (३१२१७८) इति गितिः । ('वनमाली
 तु गोविन्दे वाराह्यां वनमालिनी') ॥ (३२) ॥३॥ व-
 लिनसुरं ध्वंसितुं शीलनस्य । ताच्छील्ये (३१२१७८) गितिः ।
 बलिना पूजादिना विद्यां ध्वंसितुं शीलनस्येति वा ॥ (३३)
 ॥३॥ कंसस्यारतिः ॥ (३४) ॥३॥ अथः कृतम् अक्षज-
 नैन्द्रियकं ज्ञानं येन, अयोक्षणां जितेन्द्रियाणां जायते प्रल-
 क्षो भवति वा, अथः अक्षजं ज्ञानं यस्येति वा ॥ (३५)
 ॥३॥ विश्वं विमर्ति । 'संज्ञायां नृवृञ्जि-' (३१२१८६) इति
 खच् । 'अर्वाद्धिपद्-' (६३३१६७) इति सुम् । 'विश्वंभरो-
 ऋतुव शक्रे पुंलि, विश्वंभरा सुवि' ॥ (३६) ॥३॥ कृत्भ-
 नस्यैर्वाद् । 'सत्सुद्रिप-' (३२१६१) इति क्तिप् ॥ (३७)
 ॥३॥ विष्णुत्वसुरान् । 'पृमिदिव्याविद्युविष्णुमिन्द्रः' (उपा०
 १२३३) इति क्तुः । ('विष्णुश्चन्द्रेऽच्युते') ॥ (३८) ॥३॥
 वदति महत्त्वम् । 'वृ-तृ-वादि-वचि-वसि-हृदि-कर्मि-कपिम्यः
 ङः' (उ० ३१६२) वत्सः । श्रीयुक्तो वत्सः श्रीयत्सो मह-
 त्त्वलक्षणं श्रेतरोभावतविद्येयो लाञ्छनं यस्य ॥३॥ 'शौरिर्श्री-
 वत्सदेलारिदिव्यवत्सेनजनार्दनाः' इति शब्दार्णवाद् । 'श्रीव-
 त्सः' अपि ॥ (३९) ॥३॥ जनचत्वारिंशत् 'विष्णोः' ॥
 वसुदेवोऽस्य जनकः स एवानकदुन्दुभिः ॥ २२ ॥

वसुदेव इत्यादि ॥ वसुषु दीव्यति । 'दिवु क्रीडादी'
 (दि० प० से०) । यथायच् (३१११३४) । यत्तु—'वसु-
 निदीव्यति' इति विद्युश्च पचायच् (३१११३४)—इत्याह
 मुकुटः । तत्र । 'कर्मण्यन्' (३१२११) इत्यपवादस्य सत्त्वा-
 द् । 'दिवः कर्म च' (१११४३) इति कर्मकरणसंज्ञयोः स-
 नावेद्यस्य सत्त्वाद् । वसूनि दीव्यतीति मिश्रहस्य वैयर्थ्याच्च
 ॥ (१) ॥३॥ आनकदुन्दुभिर्निर्धोपलक्षितः । वसुदेवजन्मति

देवैरानकदुन्दुभिर्वादानात् । हरौ जाते, कृष्णे जाते, इति
 स्वामिसुकुटोक्तिस्तु भागवताथश्रवणनूलिका । 'आनकदुन्दुमो
 वसुदेवपिता' इत्यपि निर्मूलम् ॥ (२) ॥३॥ विष्णुनामसु,
 कृष्णनामोपगमात्कृष्णस्यैव विष्णुत्वमभिप्रैति ग्रन्थकृत् । अ-
 वतारान्तराणां तु तदंशत्वात्तन्नामानि नोक्तानि । 'अन्ये
 त्वंशकलाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान्त्वयम्' इति वदतो व्यास-
 स्यान्वयमाद्ययो लभ्यते अत एव कृष्णजनकस्यात्र नामोक्तम्,
 न तु जनदग्निदशरथादेः । द्वे 'कृष्णपितुः' ॥
 बलभद्रः प्रलम्बघ्नो बलदेवोऽच्युताग्रजः ।
 रेवतीरमणो रामः कामपालो हलायुधः ॥ २३ ॥
 नीलाम्बरो रौहिणेयस्तालाङ्को मुसली हली ।
 संकर्षणः सीरपाणिः कालिन्दीभेदनो बलः ॥ २४ ॥

बलभद्र इत्यादि ॥ बलं भद्रं श्रेष्ठमस्य, बलेन भद्र इति
 वा । 'बलभद्रा त्रायमाणाङ्कमार्योः, पुंसि सीरिणि,' ('बल-
 भद्रस्तनन्ते बलशालिनि') ॥ (१) ॥३॥ प्रलम्बं हतवान् ।
 मूलविभुजादितान् (वा० ३१२१५) कः ॥ (२) ॥३॥ बलेन
 दीव्यति । ('बलदेवो बले वाते त्रायमाणौषधीं ब्रियाम्')
 ॥ (३) ॥३॥ अच्युतस्यग्रजः ॥ (४) ॥३॥ रेवत्या रमणः ।
 नन्यादितान् (३१११३४) ल्युः ॥ (५) ॥३॥ रमते ।
 'ज्वलितिकसन्तेभ्यः-' (३१११४०) इति णः । रमन्तेऽस्मि-
 न्योगिनः, इति वा । 'हलश्च' (३३११२१) इति घच् ।
 यत्तु—रमयति मोदयति प्रजा रूपमस्य—इति मुकुटेनोक्तम् ।
 तत्र । गिजन्तस्य ज्वलादिलाभावाद् । प्रलयान्तानां घाल-
 न्तरत्वात् । ('रामा योषा हिह्नयोः ह्रीं वस्तुककृद्ययोः ।
 ना राषवे च वरुणे रैषुक्ये हलायुधे । ह्ये च पशुभेदे च
 त्रिषु चारौ तितेऽसिते') ॥ (६) ॥३॥ कामान् पालयति ।
 'पाल रक्षणं' (सु० प० से०) । 'कर्मण्यन्' (३१२११) यत्तु—
 'पू पालनपूरणयोः' (सु० प० से०) । इत्युक्तं मुकुटेन ।
 ताञ्चिन्त्यम् ॥ (७) ॥३॥ हलनायुधं यस्य ॥ (८) ॥३॥ नील-
 मन्वरं यस्य । ('नीलाम्बरो रौहिणेये कोणपे च शनैश्चरे')
 ॥ (९) ॥३॥ रौहिण्या अपत्यम् । सुत्रादितान् (४१११२३)
 ङक् । ('रौहिणेयोऽन्यवदत्से ना युधे च हलायुधे') ॥
 (१०) ॥३॥ तालोऽङ्को ध्वजो यस्य । ('तालाङ्कः करपत्रे
 स्याच्छाक्रेभेदेऽच्युताग्रजे । महालक्षणसंपन्नपुरये पुत्तके हरे')
 ॥ (११) ॥३॥ 'सुस खण्डने' (दि० प० से०) । वृषादि-
 त्वात् (उ० १११०६) कटञ्च सुसलनस्यस्य ॥३॥ मूर्धन्य-
 नन्धोऽर्थात्येके । तत्र 'सुय स्तेये' (न्या० प० से०) ॥
 (१२) ॥३॥ हलमत्स्यस्य । ('हली कृपकर्मरिणोः') ॥
 (१३) ॥३॥ संकर्षति, सन्त्यक् कृत्यते वा । आद्ये नन्यादि-
 त्वात् (३१११३४) ल्युः । द्वितीये कर्मणि (३३१११३)
 ल्युट् ॥ (१४) ॥३॥ सीरः पाणौ यस्य । 'अजगरसर्पे शीर-
 स्तालव्यादिः क्वचिन्निराख्यातः । लालवचनो नित्यं दन्त्या-
 दिदंश्यते शाखे' इत्युष्मविवेकः ॥ (१५) कालिन्या भेदनः ।

१—शुर्वः शिब्रे केशव एव शौरिः इति शकारभेदाच्चालव्या-
 दिः, इत्यनि मुकुटः ॥ २—मुकुटस्तु—अथो न क्षीयते जातिविति ।
 श्योदरादित्वाद् (३१२१०९) अथोःकृद् । तथा चोयोगवर्जि—
 'अथो न क्षीयते जातु वलात्तलात्तयोः' इति । इत्यव्याह ॥
 ३—मुकुटस्य दुर्वाससः पद्मावतकनो रेखाविशेषः श्रीवत्स इति
 पथिकः—इति मुकुटः ॥

ल्युः (३१११३४) । (१६) ॥३॥ बलमस्यास्ति । अर्शावाद्यच्
(५१२१२७) । ('बलं गन्धर्से रूपे स्थामनि स्यात्त्वसे-
न्ययोः । पुमान्द्वलायुधे दैत्यप्रभेदे वायसेऽपि च') ॥ (१७)
॥३॥ सप्तदश 'बलभद्रस्य' ॥

मदनो मन्मथो मारः प्रयुञ्जो मीतकेतनः ।

कंदर्पो दर्पकोऽनङ्गः कामः पञ्चशरः स्मरः ॥ २५ ॥

संवरारिर्मनसिजः कुसुमेपुरनन्यजः ।

पुष्पधन्वा रतिपतिमकरध्वज आत्मभूः ॥ २६ ॥

ब्रह्मसूर्विश्वकेतुः स्यात्

मदन इत्यादि ॥ मद्यति । 'मदी हर्षग्लेपनयोः'
(भ्वा० प० से०) घटादिः । ल्युः (३१११३४) ('मदनः
सिक्थके स्मरे । राढे वसन्ते धत्तुरे') ॥ (१) ॥३॥ मननं
मत्-चेतना । संपदादि क्तिप् (वा० ३१३१०८) । 'गमा-
दीनां कौ' (वा० ६१४४०) इति नलोपः । 'हस्यस्य' (६११
७१) इति रुक् । मथतीति मथः । 'मथे विलोडने' (भ्वा०
प० से०) । अच् (३१२१३४) । मतो मथः=मन्मथः ।
'मन्मथः कामचिन्तादां कपित्थे कुसुमायुधे' । यत्तु—
'अनुदात्तोपदेशः' (६१४३७) इत्यनुनासिकलोपः, इति स्वा-
मिसुकुटावूचतुः । तत्र । क्तिपो झलादित्वाभावात् ॥ (२)
॥३॥ त्रियन्तेऽनेन । करणे घञ् (३१३११९) । मारयति वा ।
अच् (३१११३४) ('मारोऽनङ्गे मृतौ विभ्रे मारी चण्ड्यां
जनक्षये') ॥ (३) ॥३॥ प्रकृष्टं घुञ्जं बलमस्य ॥ (४) ॥३॥
मीनशब्दो जलचरोपलक्षणार्थः । मीनो मकरः केतनं ध्वजो
यस्य ॥ (५) ॥३॥ 'कम्' इत्यव्यये कृत्सायाम् । कुत्सितो
दर्पोऽस्य कंदर्पः । यद्वा कं सुखम् तत्र तेन वा दृष्यति ।
'दृष्य हर्षमोहनयोः' (दि० प० अ०) । पचाद्यच् (३१११३४)
॥ (६) ॥३॥ दर्पयति । ष्वल् (५१११३३) ॥ (७) ॥३॥
नास्त्यङ्गमस्य । न अङ्गं ज्ञानमस्यादिति वा । 'अनङ्गो
मदनेऽनङ्गमाकाशमनसोरपि' ॥ (८) ॥३॥ काम्यतेऽ-
नेन । 'पुंसि संज्ञायाम्-' (३१३११८) इति घः । ('कामः
स्मरेच्छयोः पुमान् । रेतस्यापि निकामे च काम्येऽपि स्यात्-
पुंसकम्') ॥ (९) ॥३॥ पञ्च शरा अस्य । 'उन्मादनस्तापनश्च
शोषणः स्तम्भनस्तथा । संमोहनश्च कामस्य पञ्च वाणाः
प्रकीर्तिताः' ॥ (१०) ॥३॥ स्मरयत्युत्कण्ठयति 'स्मृ आ-
ध्याने' (भ्वा० प० अ०) । पचाद्यच् (३१११३४) । स्मर्य-
तेऽनेनेति वा । 'पुंसि संज्ञायाम्-' (३१३११८) घः ॥
(११) ॥३॥ संवरारिः । 'क्षीवं तु संवरं नीवीं बौद्धव्रत-
विशेषयोः । विशेषे पुंसि दैत्यस्य मत्स्यस्य हरिणस्य च' इति
दुन्त्यादौ रभसः ॥३॥ शंखरं सलिले पुंसि मृगदैत्यविशेषयोः'
इति तालव्यादौ मेदिनीकारात् तालव्यादिरपि ॥ (१२) ॥३॥

शृङ्गाररूपेण मनसि जायते स्म । 'सप्तम्यां जनेडेः' (३१२
९७) । 'तत्पुरुषे कृति' (६१३१४४) इत्यलुक् ॥३॥ छक्ति तु
'मनोजः' ॥ (१३) ॥३॥ कुसुमानीपवो यस्य ॥ (१४)
॥३॥ नास्त्यन्यदस्यादनन्यो विष्णुः । ततो जातः । मनसो-
ऽन्यस्मात् जायते इति वा ॥ (१५) ॥३॥ पुष्पं धनुस्स्य ।
'वा संज्ञायाम्' (५१४१३३) इत्यनङ् ॥३॥ तदभावे सान्तः
(पुष्पधनुः) अपि ॥ (१६) ॥३॥ रतेः पतिः ॥ (१७)
॥३॥ मकरो ध्वजोऽस्य ॥ (१८) ॥३॥ आत्मना भवति ।
'भुवः' (३१२१७९) इति क्तिप् ॥ (१९) ॥३॥ ब्रह्म तपः,
ब्रह्माणं वा सुवति चालयति । 'पू प्रेरणे' (तु० प० से०) ।
'अन्येभ्योऽपि-' (३१२७६) इति क्तिप् ॥ (२०) ॥३॥ वि-
श्वस्मिन् केतुरस्य । 'पताकायां द्युतौ केतुर्ग्रहोपातादिलक्ष्मसु'
इति रभसः ॥३॥ 'खङ्गायुधोऽनिरुद्धः स्यात्तथा चैवदर्थकेतनः'
इति साम्बपुराणात् 'ऋश्यकेतुः' अपि । ऋश्यो मृगविशेषः ।
'पणः कुरङ्गमो रिश्यः स्यादृश्यश्चारुलोचनः' इति पु-
ष्योत्तमात् । (२१) ॥३॥ 'आत्मभूर्ब्रह्मसूः कामः' इत्यमरसा-
लादर्शनादिदं द्वयं कामस्य । 'अनिरुद्धो विश्वकेतुर्ब्रह्मसूरप्यु-
पापतिः' इति, 'ब्रह्मसूस्त्वनिरुद्धः स्यात्' इति च बृहदमर-
शब्दाणामभ्याम्, 'ब्रह्मसूर्विश्वकेतुश्च विश्वक्सेनात्मजा-
त्मजः' इति भागुरेश्च ब्रह्मखादिचतुष्टयमनिरुद्धस्येत्यन्ये
॥३॥ एकविंशतिः 'कामस्य' ॥

अनिरुद्ध उपापतिः ।

अनिरुद्ध इत्यादि ॥ न निरुद्धः ॥ (१) ॥३॥ उपायाः
पतिः ॥३॥ 'ऊपा वाणस्य पुत्री स्यादनिरुद्धगृहिण्युपा'
इत्यजयात् (ऊपापतिः) दीर्घादिरपि ॥ (२) ॥३॥ द्वे
अनिरुद्धस्य' ॥

लक्ष्मीः पद्मालया पद्मा कमला श्रीहरीप्रिया ॥ २७ ॥

लक्ष्मीरित्यादि ॥ लक्षयति पश्यति नीतिज्ञम् । 'लक्ष
दर्शनाङ्गनयोः' (तु० प० से०) । 'लक्षेर्मुट् च' (उणा० ३।
१६०) इति ईप्रत्ययः, तस्य च मुट् । 'लक्ष्मीः संपत्तिशो-
भयोः । ऋद्धौपधौ च पद्मायां शृद्धिनामौषधेऽपि च' ॥ (१)
॥३॥ पद्ममालयोऽस्याः ॥ (२) ॥३॥ पद्ममस्त्यस्याः । अर्शा-
वाद्यच् (५१२१२७) । 'पद्मोऽस्त्री पद्मके व्यूहे तिथिसंख्या-
न्तरेऽम्बुजे । ना नागे स्त्री फञ्जिकाथीचारटीपन्नगीषु च' ॥
(३) ॥३॥ कमलैवम् । 'कमलं सलिले ताम्रे जलजे क्षो-
(व्यो)न्नि भूपणे । मृगभेदे तु कमलः, कमला श्रीवरत्रियोः'
॥ (४) ॥३॥ श्रयति हरिम् । 'क्विञ्चि-' (वा० ३१२१७८)
इति क्तिव्दीर्घो । यत्तु मुकुटेन 'संप्रसारणनिषेधश्च' इत्यु-
क्तम् । तच्चिन्त्यम् । श्रयतेऽदविधानात् । यत्तु—श्रीयते
सर्वैः—इति विग्रहीतम् । तत्र । क्तिपः कृत्वेन कर्तरि विधा-
नेन कर्मण्यसंभवात् । चाहुलकस्य त्वगतिकगतितात् ।

१—संवरणं संवरः, इति मुकुटः ॥ २—दैत्यानां शं कल्याणं
शृणोति । 'शमि धातोः' (३१३।१४) इत्यादिनाऽच् इत्यपि मुकुटः ॥

१—त्रिकाण्डशेषात् ॥

‘लक्ष्मीसरस्वतीधात्रिवर्गसंपद्धिभूतिशोभासु । उपकरणवेशर-
चनाविधानेषु च श्रीरिति प्रथिता’ इति व्याडिः ॥ (५) ॥*॥
श्रीलक्ष्मीरावदौ ‘कृदिकारात्-’ (ग० ४।१।४५) इति ईर्ष-
न्ताविति मैत्रेयः । तत्र । कारग्रहणस्य तपरत्वार्यस्य वैयर्थ्य-
प्रसङ्गात् । अन्यथा ‘कृदिवर्णात्-’ ‘कृदेः’ इति वा वदेत् ।
‘कारग्रहणात्’ इति मनोरमाया उणादौ दीक्षिताः ॥*॥ हरेः
प्रिया ॥ (६) ॥*॥ षड् ‘लक्ष्म्याः’ ॥

शङ्खो लक्ष्मीपतेः पाञ्चजन्यः

शङ्ख इति ॥ पञ्चजने दैलभेदे भवः । ‘पञ्चजनात्’
(वा० ४।३।५८) इति यञ् । यत्तु मुकुटः ‘वहिर्देवपञ्चज-
नेभ्यः’ इत्युपसंख्यानान्भ्यः—इति । तत्र । एतादृशवार्ति-
कामावात् । पञ्चजने पाताले भव इति खानी । (‘पाञ्च-
जन्यः पोद्गले विष्णुवाह्ने हुताशने’) ॥ (१) ॥*॥ एकम्
‘विष्णुशङ्खस्य’ ॥

चक्रं सुदर्शनः ।

चक्रमिति ॥ शोभनं दर्शनमस्य । सुखेन दृश्यत इति
वा । भाषायां शास्त्रियुधिदशिसुषिभ्यो युच् (वा० ३।३।१३०) ।
‘सुदर्शनो हरेश्चक्रे नेरुजन्मुद्रमे पुमान् । न द्वयोः सक्रनगरे
आ (प्रा) झौपयिनिदोः त्रियाम्’ । ‘सुदर्शनोऽत्रियां चक्रे’
इति नाननिधानात् ह्रौवेऽपि ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘विष्णु-
चक्रस्य’ ॥

कौमोदकी गदा

कौमोदकीति ॥ पालकत्वात् कोः पृथिव्या नोदकः
कुमोदको विष्णुः । ‘विष्णुः कुमोदकः शौरिः’ इति दुर्गः ।
तत्त्वयम् ॥*॥ कूपोदकान्नातत्वात् कौपोदकी इति तु
खानी ॥ (१) ॥*॥ गदति । पन्नाद्यच् (३।१।१३४) । ‘गदो
त्रातरि विष्णोश्च आनये नायुधे गदा’ । एकम् ‘विष्णुना-
दायाः’

१—‘तां दृष्ट्वा श्रीनिवायतीन्’ इति प्रयोगः—इति मुकुटः ॥
२—कारग्रहणस्य तपरार्थत्वे ‘तपेकारोकारौ । ऋकारलिशतः’
इति सिद्धान्तकौमुद्यानेव लिखितत्वात् मानम् । अत एव ‘नहि
कारग्रहणे केवलग्रहणम्’ इति मुनित्रयेण परिभाषितमिति रक्षि-
तग्रन्थानुवादे मनोरमोनादावेव कृतः ॥ ३—‘कन्तः पूर्वपदाद्-’
(४।३।६०) इति सूत्रे ‘वाहो दैव्यः पाञ्चजन्योऽथ गन्मीराज्य
इत्यते’ इति वदता माध्यष्टवा ध्वनिस्तस्य ‘गन्मीराज्यः’ (४।३।
५८) इति सूत्रे ‘वहिर्देवपञ्चजनेभ्यः’ इति वार्तिकस्य काशिकायां
दृढमानत्वेन वाहदैव्ययोः ‘वहिर्दिलोपो यञ्’ ‘देवाद्यजना’ इति
वार्तिकान्तरेण सिद्धौ पाञ्चजन्यस्य साधनाय केवलं ‘पञ्चजनाद्’
इत्यस्यैवावश्यकत्वमित्यभिमानन्दुर्दीक्षितेन कौमुद्यामलेखनेनैव वार्ति-
कामावादेत्युक्तिरित्येवेति शम् ॥ ४—‘अनरात्रतां इत्यन्तः ।
लिङ्गानुशासनकाराभिप्रायेण तु पुंति । गौडमतेन तु ङीवे’ इत्यने-
कार्थकैरकारकांशुदी ॥

खड्गो नन्दकः

खड्ग इति ॥ नन्दयति देवान् ष्युल् (३।१।१३३) ।
‘नन्दको हरिखड्गे च हर्षके कुलपालके’ ॥ (१) ॥*॥ एकम्
‘विष्णोः खड्गस्य’ ॥

कौस्तुभो मणिः ॥ २८ ॥

कौस्तुभ इति ॥ कुं भुवं तुभानि व्याप्नोति कुत्तु-
भोऽप्यिवः । तत्र भवः । कुं स्तोमते कुत्तुभो विष्णुः । ‘युभ
स्तन्मे’ (भ्वा० आ० से०) । मूलविभुजादित्वात् (वा० ३।२-
५) कः । तस्यायमिति वा ॥ (१) ॥*॥ ‘लक्ष्मीपतेः’ इति
एतत्पर्यन्तं संबध्यते । एकम् ‘विष्णोर्मणेः’ ॥

गरुत्मान् गरुडस्ताक्षर्यौ वैनतेयः खगेश्वरः ।

नागान्तको विष्णुरथः सुपर्णः पन्नगाशनः ॥ २९ ॥

गरुत्मानिति ॥ गरुतः पक्षाः सन्त्यस्य । नतुप् (५।२।
९४) यवादित्वात् (८।२।९) ‘ज्ञयः’ (८।२।१०) इति क्तवं
न ॥ (१) ॥*॥ गरुडिर्द्वयते । ‘डीङ् विहायसा गतौ’
(भ्वा० आ० से०) । ‘अन्येभ्योऽपि’ (वा० ३।२।१०१)
इति डः । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) तलोपः ॥ (२) ॥*॥
ताक्षर्यस्य कश्यपस्यापत्यम् । ऋष्यण् (४।१।११४) । बहुत्वे
ताक्षर्याः । वृक्षस्यापत्यम् गर्गादित्वात् (४।१।१०५) यञ्वा ।
बहुत्वे वृक्षाः इत्यन्ये । (‘ताक्षर्यस्तु स्यन्दने वाहे गरुडे गरु-
डाप्रजे । अश्वकर्णाह्वयतरौ स्यात्ताक्षर्यं तु रसाञ्जने । अहौ
च’ ॥ (३) ॥*॥ विनताया अपत्यम् । ‘ब्रीभ्यो ढक्’
(४।१।१२०) । (‘वैनतेयस्तु गरुडे स्यात्प्रभाकरसारथौ’)
॥ (४) ॥*॥ खगानानीश्वरः ॥ (५) ॥*॥ नागानामन्तकः
॥ (६) ॥*॥ विष्णोः रथ इव । यद्वा ‘रथः पौरुषदेहयोः’
इति त्रिकाण्डशेषः । विष्णो रथः पौरुषं देहो वा । ‘वैनतेयश्च
पक्षिणाम्’ इति गीता (७) ॥*॥ कनकमयत्वात्कनकवर्ण-
त्वाद्वा शोभने पर्णे पक्षावस्य । (‘सुपर्णः स्वर्णचूडे च गरुडे
कृतमालके । सुपर्णा कमलिन्यां च वैनतेयस्य मातरि’) ॥
(८) ॥*॥ पन्नगानश्नाति । ‘अश भोजने’ (आ० प० से०) ।
त्युः (३।१।१३४) । पन्नगा ‘अशनं यत्येति वा’ ॥ (९) ॥*॥
नव ‘गरुडस्य’ ॥

शंभुरीशः पशुपतिः शिवः शूली महेश्वरः ।
ईश्वरः शर्व ईशानः शंकरश्चन्द्रशेखरः ॥ ३० ॥
भूतेशः खण्डपरशुर्गिरिशो गिरिशो मृडः ।
मृत्युञ्जयः कृत्तिवासाः पिनाकी प्रमथाधिपः ॥ ३१ ॥
उग्रः कपर्दी श्रीकण्ठः शितिकण्ठः कपालभृत् ।
वामदेवो महादेवो विरूपाक्षस्त्रिलोचनः ॥ ३२ ॥
कृशानुरेताः सर्वज्ञो धूर्जटिर्निललोहितः ।
हरः स्मरहरो भर्गह्यभ्यकस्त्रिपुरान्तकः ॥ ३३ ॥
गङ्गाधरोऽन्धरिपुः क्रतुध्वंसी वृषध्वजः ।
व्योमकेशो भवो भीमः स्याण् रुद्र उमापतिः ॥ ३४ ॥
शंभुरित्यादि ॥ सां सुखं भवति । अन्तर्भावितप्यर्थात्

मित्तद्वादित्वात् (वा० ३।२।१८०) डुः । यत्तु 'शं भवत्यस्माद्' इति स्वामिमुकुटौ । तत्र । कर्तरि कृतो विधानादपादाने डु-प्रत्ययाभावात् । ('शंभुर्गर्हार्होः शिवे') ॥ (१) ॥३॥ ईष्टे। 'ईश शैश्वर्ये' (अ० आ० से०) । इगुपथत्वात् कः । (३।१। १३५) । ('ईशः स्वामिनि हृदे च स्वादीशा हलदण्डके') ॥ (२) ॥३॥ पशूनां जीवानां पतिः । 'तिर्यग्जातौ पशुः प्रोक्तः सर्वप्राणिषु पुंस्ययम्' । प्रमथानामिति वा । 'पशुर्गदादी छगले प्रमथे च पुमानयम्' इति तालव्यान्ते रभसात् । ('पशुपतिः पिनाकिनि हुताशने') ॥ (३) ॥३॥ शिवमस्यास्ति । अशंआ-यच् (५।२।१२७) ॥ शिवयतीति वा । 'तत्करोति-' (वा० ३। १।२.) इति ष्यन्तात्पचायच् (३।१।१३४) । ('शिवो मोक्षे महादेवे कीलकग्रहयोगयोः । चालके शुगुलौ वेदे पुंडरीकह-मेऽपि च । सुखे क्षेमे जले ह्रीवम्' ॥ (४) ॥३॥ शूलमस्यास्ति । इनिः (५।२।११५) ॥ (५) ॥३॥ महांश्वासवीश्वरश्च । 'स-न्महत्-' (२।१।६१) इति समासः । ('महेश्वरो महादेवे कथितोऽपीश्वरेऽपि च') ॥ (६) ॥३॥ ईशितुं शीलमस्य । 'स्येशमास-' (३।२।१७५) इति वरच् । ('ईश्वरो मन्मध्ये शंभौ नाब्ये स्वामिनि वाच्यवत् । ईश्वरी चेश्वरोभायाम्' ॥ (७) ॥३॥ शृणाति 'शृ हिंसायाम्' (क्या०प०से०) । 'कृग-शृद्भ्यो वः' (उणा० १।१।५५) ॥३॥ 'पर्व गतौ' (भ्वा०प० से०) । इत्यतः 'पर्व हिंसायाम्' (भ्वा०प०से०) । इत्यतो वा ववशोरमेदात् पचायचि (३।१।१३४) । 'सर्वः' अपि । 'सर्वस्तु शर्वो भगवान् शंभुः कालंजरः शिवः' इति नामनिधानात् । ('कालंजरो योनिचक्रे मेलके भैरवे गिरौ') ॥ (८) ॥३॥ ईष्टे तच्छीलः । 'ताच्छील्य-' (३।२।१२९) इति चानश् । ('ईशानं ज्योतिषि ह्रीवं पुंलिङ्गः स्यात्रिलो-चने') ॥ (९) ॥३॥ शं करोति । 'शामि धातोः संज्ञायाम्' (३।२।१४) इत्यच् यत्तु 'कृबो हेतु-' (३।२।२०) इति टः-इति स्वामी । तत्र । अस्यैव टापचादत्वात् ॥ (१०) ॥३॥ चन्द्रः शेखरो यस्य ॥ (११) ॥३॥ भूतानामीशः ॥ (१२) ॥३॥ खण्डयतीति खण्डः परशुरस्य ॥ * ॥ 'खण्डपशुः' अपि । 'खण्डपशुः पशुरामे शंकरे चूर्णलेपिनि । (खण्डाम-लकर्मपज्ये सिंहाकातनयेऽपि च) इति विश्वात् ॥ (१३) ॥३॥ गिरिरीशः । ('गिरिरीशोऽद्रिपती वाचस्पतिर्यंकरयोः पुमान्') ॥ (१४) ॥३॥ गिरिराश्रयत्वेनास्यास्ति । लोमादित्वात् (५। २।१००) शः । स्वामी तु 'गिरि' इयति उपभोगेन तनूकरोति, गिरौ शेते वा । गिरौ ङङ्ङदत्ति (वा० ३।२।१५) । लोके तु 'आशुशुक्षणिवत्' इत्याह ॥ (१५) मृडति । 'मृड सुखने' (तु०प०से०) इगुपथत्वात्कः (३।१।१३५) मृड्णाति वा । 'मृड च' चात्लोदे (क्या०प०से०) ॥ (१६) ॥३॥ मृत्तुं जं-यति । 'संज्ञायां मृत्तृजि' (३।२।४६) इति खच् । सुम्

(६।३।६७) ॥ (१७) ॥३॥ कृत्तिधर्म वासोऽस्य ॥ (१८) ॥३॥ पिनाकोऽस्यास्ति । इनिः (५।२।१९५) ॥ (१९) ॥३॥ प्रमथानामधिपः ॥ (२०) ॥३॥ उच्चति कुधा संवध्यते-उग्रः । 'उच समवाये' (दि०प०से०) 'कृज्'- (२।२८ उ०) इत्या-दिना रन् गथान्तादेशः । ('उग्रः क्षत्रियतः श्रयां सूनावु-त्कटस्त्रयोः । उग्रा वचाच्छिक्रिकयोः') ॥ (२१) ॥३॥ कप-दोऽस्यास्ति । इनिः (५।२।११५) ॥ (२२) ॥३॥ श्रीः शोभा कण्ठेऽस्य । ('श्रीकण्ठः कुक्काङ्गले । शंकरे च') ॥ (२३) ॥३॥ शितिः कालः कण्ठेऽस्य ॥ (२४) ॥३॥ कपालं विभर्ति ॥ (२५) ॥३॥ वामयति दुष्टानां मदमिति वामः । 'द्ववम् उद्विरणे' (भ्वा०प०से०) । णिच् (३।१।२६) पचा-यच् (३।१।१३४) । वामश्वासौ देवश्च । लोकविपरीतत्वाद्वा वामः । ('वाम धने, हरे पुंति कामदेवे पयोधरे') यत्तु घञि (३।३।१८, १९) 'नोदात्तोपदेश-' (७।३।३४) इत्या-दिना वृद्धिनिषेधे प्राप्ते 'अनाचमेः' (७।३।३४) इति 'कम्य-मिवमि'-इत्यादिना निषेधः, इति मुकुटेनोक्तम् । तत्र । कर्तरि घञोऽसंभवात् । भवादौ संभवेऽपि देवेन सामानाधिकरण्या-संभवात् । लोकाचारविपरीतत्वाद्दामो देवः क्रीडा यस्येति वा समाधेयम् । वामेषु श्रेष्ठेषु देवो घोतो यस्येति वा ॥ (२६) ॥३॥ महांश्वासौ देवश्च । महान् देवो नृत्यादिरूपा क्रीडा यस्येति वा ॥ (२७) ॥३॥ विविधानि रविचन्द्राभिरूपाण्यक्षी-प्यस्य । 'यदुद्रोहो सवध्यक्ष्णोः स्वाज्ञात्पच्' (५।४।११३) । विरूपेष्वपि अक्षि कृपाद्यद्विर्यस्येति वा । विविधरूपाणि विवि-धरूपेषु वा अक्षाणीन्द्रियाण्यस्येति वा ॥ (२८) ॥३॥ श्रीमि-लोचनानि यस्य । त्रिषु कालेषु लोकेषु गुणेषु वेदेषु लोचनं ज्ञानं यस्येति वा । त्रयो वेदा वर्णा अकारोकारमकारा वा लोचनानि यस्मिन् वा (२९) ॥३॥ कृशानौ रेतो यस्य कृ-शासुः सूतरूपो रेतोऽस्येति वा ॥ (३०) ॥३॥ सर्वं जानाति । 'आतोऽनुपसर्गे' (३।२।३) इति कः ॥ (३१) ॥३॥ धूर्भार-भूता जटिर्यस्य । 'जट, झट, संघाते' (भ्वा०प०से०) । 'स-र्वधातुभ्यः' (४।१।१८ उणा०) इतीम् । 'जटिर्जटा' इति द्विरूपकोशः । 'धूर्गङ्गा जटास्त्रस्य' इति स्वामी । तत्र । जटि-ष्वस्यति वक्तुर्मुचितत्वात् ॥ (३२) ॥ * ॥ नीलंश्वासौ लोहितश्च कण्ठे जटासु च ॥ (३३) ॥ * ॥ हरति । पचा-यच् (३।१।१३४) । ('हरो नाशकस्त्रयोः । वैश्वानरेऽपि

१—'धृतं कण्ठे विषं घोरं ततः श्रीकण्ठामगात्' इति नीलक-ण्ठस्तवः इत्यपि मुकुटः ॥—२ 'पूज्यते यत्तुरैः सर्वैर्महांशैव प्रमा-णतः । धातुर्महेति पूजायां महादेवस्ततः स्यतः' इति शिवपुराणे इति मुकुटः ॥ ३—'शुभेरादित्वात् (६।३।१०९) आकारस्येकार इति स्वामी भ्रान्तः । उक्तरूपेण जटिसाधनात् इति मुकुटः ॥ ४—स्कान्दे 'नीलं येन ममाङ्गं तु रसाक्तं, लोहितं त्विषा । नील-लोहित इत्येव ततोऽङ् परिकीर्तितः' इति वा—इत्यपि मुकुटः ॥

१—तथा च स्कान्दे । 'शंकारोमि सश ध्यानम्परमं यशिराम-यम् । भूतानामसङ्ख्यसाचेनार्धं शंकरः स्यतः' इत्यपि मुकुटः ॥

च') ॥ * ॥ 'हीरः अपि । 'हीरः कपर्दी शमिरः' इति संसारावर्तात् । ('हीरो वज्रे हरे सर्वे हीरा पिपीलिका-
त्रियोः' ॥ (३४) ॥* ॥ स्वरं हरति । 'हरतेरनुद्यमनेऽच्'
(३२।९) ॥ (३५) ॥* ॥ भर्जते । 'भृजी भर्जने' (भ्रा०
आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) न्यङ्कादित्वात्
(७।३।५३) कृत्वम् । भृज्यन्ते कानादयोऽनेनेति वा ।
'हलञ्च' (३।३।१२९) इति घञ् ॥* ॥ 'भृग्यः' इति पाठे
प्यत् (३।१।१२४) ॥ (३६) ॥* ॥ त्रीप्यम्बकान्यस्य ।
त्रिष्वम्बकमस्येति वा । 'अम्बकं नयनं दृष्टिः' इति हला-
युधः । त्रयाणां लोकानाम्बकः पिता इति वा । त्रीन्वेदा-
नम्बते शब्दायते वा । 'अवि शब्दे' (भ्रा० आ० से०) ।
'कर्मण्य' (३।२।१) । 'संज्ञायाम्' (५।३।८७) इति
कः (न्) । त्रिषु लोकेषु कालेषु वा अम्बः शब्दो वेदलक्षणो
यस्येति वा । त्रयः अकारोकारमकारा अम्बाः शब्दा वाचका
यस्येति वा । तिलोऽम्बाः द्यौर्म्यापो यस्येति तु भारतम् ॥
(३७) ॥* ॥ त्रयाणां धातूनां पुराणि, तेषामन्तकः । त्र्यव-
यवं पुरं त्रिपुरम्, तस्यान्तक इति वा । त्रयाणां पुराणां समा-
हारः । 'पात्रादिः' (वा० २।४।३०) इति प्राञ्चः । तत्र ।
तथा सति 'पद्मपात्री' इतिवत् 'त्रिपुरी' इति प्रयोगभावप्र-
सङ्गात् ॥ (३८) ॥* ॥ धरतीति धरः । पचाद्यच् (३।१।१३४) ।
गङ्गाया धरः ॥ (३९) ॥* ॥ अन्धकस्य दैत्यस्य रिपुः ॥
(४०) ॥* ॥ ऋतुं ध्वंसयति । 'सुपि-' (३।२।७८) इति
गितिः ॥ (४१) ॥* ॥ दृपो ध्वजश्चिह्नमस्य ॥ (४२) ॥* ॥
व्योम्नि केशा यस्य ॥ (४३) ॥* ॥ भवति भवते वा सर्वम् ।
'भू प्राप्तौ' (उ० आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ।
यत्तु भवत्यस्माद्विधम् । बाहुलकाद् (३।३।११३) अप् ।
विश्वमस्यस्मिन् इति वा । अत्त्यादेशाद्बुधः (२।४।५२)
अप् (३।३।५७) । 'धिर्णामुवः-' (३।३।२४) इत्यत्र
धिर्णोसाहचर्याद्बुधो भौवादिकादेव घञ्-इति मुकुटः । तत्र ।
बाहुलकस्यागतिरगतित्वात् । अत्र चोक्तरीत्या गतिर्भवात् ।
अधिकरणे ल्युटो बाधकसत्त्वात्पोऽसंभवात् । 'अजम्भ्यां
स्त्रीखलनाः' (३।३।१२६) इति वार्तिकोक्तेः साहचर्याभ्युप-
गमोऽप्यनुचितः । 'गातिस्था-' (२।४।७७) इत्यत्रापि
पासाहचर्यादस्त्वादेशस्याग्रहणप्रसङ्गात् । ('भवः क्षेमेशसंसारे
सत्तायां प्राप्तिजन्मनोः') ॥ (४४) ॥* ॥ विभेद्यस्यात् ।
'भीमादयोऽपादाने' (३।४।७४) । 'मियः घृक् वा' (उ०
१।१।४८) इति मक् । 'भीमोऽन्लवेत्ते घोरे शंभौ मध्य-
मपाण्डवे' ॥ (४५) ॥* ॥ तिष्ठति । 'स्थाणुः' (उ० ३।३७)
('स्थाणुः कीले हरे पुमान् । अली ध्रुवे') ॥ (४६) ॥* ॥
रोदयति । 'रोदोर्णिलुक् च' (उ० २।२२) इति रक् ॥ (४७)
॥* ॥ उमायाः पतिः ॥ (४८) ॥* ॥ अष्टचत्वारिंशत् 'शंभोः' ॥

कपर्दोऽस्य जटाजूटः

कपर्द इति ॥ 'पर्व पूरणे' (भ्रा० प० से०) । संपदादि-
त्वात् (वा० ३।३।१०८) भावे क्तिप् । 'राल्लोपः' (६।४।२१)
केन सुखेन जलेन वा परं पूर्तिं ददाति । 'सुपि' (३।२।४)
इति योगविभागात् कः । कस्य जलस्य परा पूरणेन दायतीति
वा । 'दैपु शोधने' (भ्रा० प० अ०) । (कपर्दः पार्वतीभर्तुर्ज-
टाजूटे वराटके' । अर्शआद्यजन्तः शिवेऽपि ॥ (१) ॥ * ॥
जटानां जूटो बन्धः । एकम् 'जटाबन्धस्य' ॥

पिनाकोऽजगवं धनुः ।

पिनाक इति ॥ पाति । 'पिनाकादयश्च' (उ० ४।१५)
इति पातेराक इत्वं लुम् च । ('पिनाकः शिवकोदण्डे पांशु-
वृष्टिनिश्चल्योः') ॥ (१) ॥* ॥ अजेन ब्रह्मणा गम्यते । इति
'अन्येष्वपि दृश्यते' (वा० ३।२।४८) इति ङः । अजं छागं
गच्छति यज्ञत्वेन प्रविशतीति वा । अजगो विष्णुरस्ति शरत्वे-
नास्मिन्निति । 'गाण्ड्यजगात्संज्ञायाम्' (५।२।११०) इति वः
॥* ॥ प्रज्ञादित्वात् (५।४।३८) अणि 'आजगवम्' अपि ।
'आजगवमजस्य वा पिनाकं वा' इति चोपालितः । 'स्थाणो-
र्धनुराजगवम्' इत्यमरमाला च ॥* ॥ अजो विष्णुः, को
ब्रह्मा, ताववतीति 'अजकावम्' अपि 'धनुस्त्वजगवं यु-
ग्यमजकावमजीजकम्' इति शब्दार्णवात् ॥* ॥ अजको
विष्णुब्रह्मर्णो वातीति 'अजकवम्' अपि । 'सुपि' (३।२।४)
इति (योगविभागात्) 'आतोऽनुपसर्गे-' (३।२।३) इति वा
कः ॥ (२) ॥* ॥ द्वे 'शिवधनुषः' ॥

प्रमथाः स्युः पारिपदाः

प्रमथा इति ॥ दुष्टान्प्रमथन्ति । 'मथे विलोडने'
(भ्रा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । प्रमथ्यन्ते मन्त्रा-
दिनां । 'खनो घ च' (३।३।१२५) इति घो वा ॥ (१) ॥* ॥
परिपदि साधवः । 'परिपदो ष्यः' (४।४।१०१) इत्यत्र 'परिपदः-'
इति योगविभागात् 'णः' । 'अण्' इति तु मुकुटस्य प्रमादः ।
'भक्ताणः' (४।४।१००) इत्यनुवृत्तेः ॥* ॥ ष्ये तु पारिपद्याः ।
'परिपदो ष्यः' (४।४।१०१) इति पाठे 'पारिपदा-पारिपद्या-
वपि । 'भूताः शिवस्य पारिपद्या पारिपदाः' इति संसारावर्तात् ॥
(२) ॥* ॥ द्वे 'शिवानुचराणाम्' ॥

ब्राह्मीत्याद्यास्तु मातरः ॥ ३५ ॥

ब्राह्मीति ॥ 'मान पूजायाम्' (भ्रा० प० से०, उ० उ० से०) ।
मान्यन्ते पूज्यन्ते लोकमावृत्त्वात् इति मातरः । 'नमृनेष्टृ-'
(उ० २।९५) इति सूत्रेण निपातितः । मान्ति शिवपरिवार-
त्वेन समाविशन्तीति वा (१) ॥* ॥ ब्रह्मण इयं ब्राह्मी ।
'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यणि 'ब्राह्मो जातो' (६।४।१७१)
इति टिलोपः । ('ब्राह्मी तु भारती । शाकभेदः पङ्कगण्डो

१—'स पार्षदैरन्वरमापुपूरे' इति जाम्बवत्यां पापितिः—
इति मुकुटः ॥

हृदिका सोमवहरी । ब्रह्मराजिः) ॥३॥ 'ब्राह्मी माहेश्वरी
चैन्द्री वाराही वैष्णवी तथा । कौमारीत्यपि चामुण्डा
चच्चिकेलष्ट मातरः' । 'ब्राह्म्याद्या मातरः सृताः' इति
भागुरिः । 'ब्रह्माण्याद्यास्तु' इति पाठे ब्रह्माणमणति की-
र्तयति । 'अण शब्दे' (भ्वा०प०से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१)
'टिष्ठा-' (४।१।१५) इति ङीप् । ब्रह्माण्याद्याः सृताः सप्त देवता
मातरो बुधैः इति हलायुधः । स हि 'कौवेरीत्यपि कौमारी
सप्तैव मातरः सृताः' इति पठति ॥ 'ब्रह्मादिशक्तिदेव-
तानाम्' एकैकम् ॥

विभूतिर्भूतिरैश्वर्यमणिमादिकमष्टधा ।

विभूतिरित्यादि ॥ भवनं भूतिः । 'त्रियां चिन्'
(३।३।१४) 'भूतिर्मलनि संपत्ता हस्तिश्वद्वारयोः त्रियाम्' ।
सांसपाकविशेषोत्पातयोरपि ॥ (२) ॥३॥ विभूतिरिति
कथनमन्यप्रादिनिवृत्त्यर्थम् ॥ (१) ॥३॥ ईश्वरस्य भावः ।
'गुणवचन-' (५।१।१२४) इति ष्यञ् ॥ (३) ॥३॥ 'अणि-
मा लघिमा प्राप्तिः प्राकाम्यं महिमा तथा । ईशिता
वशिता चैव तथा कामावसायिता' । तत्र, अणोर्भावः
'इमनिच्' (५।१।११२) ॥३॥ लघोर्भावः ॥३॥ प्राप्तिरङ्-
ल्यप्रेण चन्द्रादेः ॥३॥ प्रकामस्य भावः इच्छानभिघातः
॥३॥ महतो भावः । येन ब्रह्माण्डेऽपि न माति ॥३॥ ईशो-
ऽस्यास्ति । 'अतः-' (५।२।११५) इतीनिः । ईशिनो भावः ।
तल् (५।१।११९) । प्रभुत्वम् । येन स्यावरा अप्यात्राका-
रिणः ॥३॥ वशोऽस्यास्ति । इनिः (५।२।११५) वशिनो
भावो वशिता । यया भूमावप्युन्मज्जनमिज्जने ॥३॥ कामा-
नवशोते । शोढः (अ० आ० से०) गितिः (३।२।७८) ।
कामावसायिनो भावः । सत्यचक्रत्यता । स्यतेः (दि०प०अ०)
गितिना (३।२।७८) दन्त्यमर्थं (कामावसायिता) कश्चि-
न्मन्यते ॥३॥ नानत्रयम् (अणुताद्यष्टविधप्रभावस्य) ॥

उमा कात्यायनी गौरी काली हैमवतीश्वरा ३६

शिवा भवानी रुद्राणी शर्वाणी सर्वमङ्गला ।

अपर्णा पार्वती दुर्गा मृडानी चण्डिकास्त्रिका ३७

उमेत्यादि ॥ ओमहेशास ना लङ्नीः । 'उ ना' इति
नात्रा तपते निषिद्धत्वाद्वा । आकारान्तादपि टाप् (४।१।४) ।
'दायाम्' (२।४।३२) इति भाष्यप्रयोगात् । अजादित्वात्
(४।१।४) वा । ('उमा गौर्या हृदिद्यां कीर्तिकान्त्यतस्यौप-
च') ॥ (१) ॥३॥ कतस्यापत्यम् । गर्गादित्वात् (४।१।
१०५) यद् । 'सर्वत्र लोहितादिकतन्तेभ्यः' (४।१।१८)
इति षः । शिवावन्डीम् (४।१।४१) । 'कात्यायनो वररुचौ
कात्यायनी तु पार्वती । कषायवन्नविधवार्यवृद्धनहिलापि
च') ॥ (२) ॥३॥ गौरी वर्णोऽस्त्यस्याः । गौरादित्वात् (४।
१।४१) ङीप् । ('गौरी त्वसंजातरजःकन्याशंकरभाययोः ।
रोचनीरजनीपेक्षाप्रियहृदयवसुधासु च । आपगया विशेषेऽपि
'जादसांपतियोपिति') ॥ (३) ॥३॥ एवं कार्ज । 'जानपद-

(४।१।४२) इत्यादिना ङीप् । ('काली गौर्या क्षीरक्रीटे
कालिकामानृभेदयोः । नव्यभेदापपरिवादयोः') ॥३॥ वर्ण-
स्याविवक्षायां काला । 'उमा कात्यायनी दुर्गा कार्जं हैम-
वतीश्वरो । काला कालंजरी गौरा' इति वाचस्पतिः ॥
(४) ॥३॥ हिमवतोऽपत्यम् । 'तस्यापत्यम्' (४।१।१९२)
इत्यण् । 'हैमवत्यभयात्सर्पज्ञीयोः श्वेतवचोभयोः' ॥ (५)
॥३॥ ईष्टे । 'ईश ऐश्वर्ये' (अ० आ० से०) । 'स्यैशभास-'
(३।२।१७५) इति वरच् । टाप् (४।१।४) ॥३॥ वनिपि
(३।२।६५) 'वनो र च' (४।१।७) इति ङीप् । अत 'ई-
श्वरी' अपि । यद्वा अश्रुते । 'अश्रुद् व्याप्ती' (स्त्रा० आ०
से०) 'अश्रोतेराश्रुर्मेनि वरच् ई चोपधायाः' (उ० ५।५७) ।
द्वित्वात् (४।१।१५) ङीप् । ईश्वरः शंकरेऽर्थांशे तत्पत्न्या-
मीश्वरीश्वरा' इति बोपालितः ॥ (६) ॥३॥ शिवयति ।
शिवमस्त्यस्याः । शिवो वास्ति भर्तृत्वेन यस्या इति वा ।
'शिवं भद्रं शिवः शंभुः शिवा गौरी शिवामया' इति
शाश्वतः ॥३॥ पुंयोगे तु शिवी ॥ (७) ॥३॥ भवस्य
स्त्री । 'इन्द्रवदण-' (४।१।४९) इति ङीप् । कुर्वी ॥ (८)
॥३॥ एवं रुद्राण्यादयः ॥ (९) ॥ (११) ॥ (१५) ॥३॥
सर्वेभ्यः सर्वेषां वा मङ्गला । सर्वाणि मङ्गलान्यस्याः, इति
वा ॥३॥ 'मङ्गला' इत्यपि । 'मङ्गलाचितपूर्वायानुमायां
पुंस्ति भूमिजे । नपुंसकं तु कल्याणे पुंस्ति सर्वाथैदक्षिणे' ॥
(१२) ॥३॥ न पर्णान्यस्याः । तपस्यस्या पर्णानामपि
त्यागात् ॥ (१३) ॥३॥ पवतैत्येयम् । पार्वती । 'तस्ये-
दम्' (४।३।१२०) इत्यण् । अपत्यार्थं त्वपत्नादत्वादिच्
(४।१।१५५) स्यात् । 'इतो मनुष्य-' (४।१।६५) इति न
ङीप् । मनुष्यजातिवाचित्वाभावात् । 'कचिदपवादविषये-
ऽप्युत्सर्गांस्मिनिविशते' इति वा सप्तम्येयम् ॥ (१४) ॥३॥
दुःखेन गन्त्यते ज्ञायतेऽस्याम् 'सुदुरोरधिकरणे' (वा० ३।२।
४८) इति ङः । दुःखेन दुष्टैर्वा गीयते स्तूयते । 'मैशब्दे'
(भ्वा० प० अ०) । 'आतथ्योपसर्गे' (३।३।१०६) इत्यङ् ।
'दुर्गा क्रीटे दुर्गमे स्याद्दुर्गा तु नीलिकोभयोः' इति हैमचन्द्रः ॥
(१५) ॥३॥ चण्डते । 'चडि कोपे' (भ्वा० आ० से०) ।
प्लुल् (३।१।१३३) ॥३॥ पचाद्यच् (वा० ३।१।१३४)
'बहादिभ्यश्च' (४।१।४५) इति ङीप् 'चण्डी' इत्यपि ।
'चण्डी कात्यायनी देव्यां हिंस्रकोपनयोपितोः' ॥ (१६)
॥३॥ अम्बैवान्त्रिका । जगन्नासृत्वात् 'अभ्यिका पार्वती-
नात्रोर्ध्वतराष्ट्रस्य नातरि' ॥ (१७) ॥३॥ सप्तदश 'उमायाः' ॥
विनायको विघ्नराजहैमातुरगणाधिपाः ।
अप्येकदन्तहेरम्यलम्बोदरगजाननाः ॥ ३८ ॥

विनायकेत्यादि ॥ विनयति । प्लुल् (३।१।१३३) ।
विशिष्टो नायक इति वा । विगतो नायको नियन्तास्य इति
वा । 'विनायकस्तु हेरम्ये तादर्थ्यं विघ्ने जिने गुरौ' ॥ (१)
॥३॥ विघ्ननां राजा । 'राजाहःसत्किन्व्यष्टच्' (५।४।९१) ॥

(२) ॥३॥ द्वयोर्नात्रोरपलम् । 'मातुस्तसंख्याचंनद्रपूर्वायाः' (४११११५) इत्येति उत्वं स्परत्वं च । दुर्गाचामुष्णान्यां पाण्डित्यात् । गजमुखतया हस्तिन्या अपलत्वात् । गङ्गाया अपलत्वाद्वा । 'द्वैमातुरो जरासंधवारणाननयोः पुनात्' ॥ (३) ॥३॥ गणानां प्रमथानामविषः ॥ (४) ॥३॥ एको दन्तोऽस्य । स्कन्देनोत्पादितदन्तत्वात् ॥ (५) ॥३॥ हे रन्वते । 'हः संकरे ह्राँ हंसे रपोमात्रवाजियु' इति नाना-यंरत्नमाला । 'अत्रि रवि शब्दे' पत्राघञ् (३१११३४) । 'तत्पुरमे हृति-' (६३१५४) इत्युद्धृत् । हे उपसि रन्वते इति खानी । ('हेरम्बः शौर्यगविते । महिषे विद्वराजे च') ॥ (६) ॥३॥ लम्मुदरमस्य । ('लम्बोदरः सादुद्भ्रान्ते प्रमथानां च नायके') ॥ (७) ॥३॥ गज धाननमस्य । 'समुद्रादशब्दा अवयवेऽपि वर्तन्ते' इति गजमुखपरो गज-शब्दः ॥ (८) ॥३॥ (नन्त्र द्वन्द्वे न प्राप्नोति । 'विरुपाणा-मनि समानार्थानाम्' (वा० १२२६४) इत्येकशेषविधानात् । नैवम् । खलपपदायैकानामेषां द्वन्द्वविधानात् । खलपस्य च प्रतिशब्दं निद्रत्वेन समानार्थताया एवाभावात् । अर्थपरता तु लक्षणाया ज्ञेया । तारतम्यशब्दवत् । सर्वत्रैवं बोध्यम्) ॥ अथै- 'गणेशस्य' ॥

कार्तिकेयो महासेनः शरजन्मा पदाननः ।
पार्वतीनन्दनः स्कन्दः सेनानीरग्निभृर्गुहः ॥ ३९ ॥
बाहुलेयस्तारकजिद्विशाखः शिखिवाहनः ।
पाप्मातुरः शक्तिधरः कुमारः कौञ्चदारणः ॥ ४० ॥

कार्तिकेय इत्यादि ॥ कृत्तकानामपलम् । 'ब्राम्यो ढक्' (४१११२०) ॥ (१) ॥३॥ महती सेना यस्य । ('म-हासेनो महासेन्ये स्कन्देऽपि') ॥ (२) ॥३॥ शरैषु जन्मा-स्य ॥ (३) ॥३॥ पद् धाननान्यस्य ॥ (४) ॥३॥ पार्वत्या नन्दनः (५) ॥३॥ स्कन्दति । पत्राघञ् (३१११३४) ॥ (६) ॥३॥ सेनां नयति । 'सत्सुद्रिष-' (३१२१६१) इति क्तिप् । 'सेनानीः सात्पुमान्कार्तिकेये सेनापती पुनात्' ॥ (७) ॥३॥ जमेर्मवति । ('सुवः-' (३१२१७९) इति क्तिप् ॥ (८) ॥३॥ गूहति रक्षति सेनाम् । 'गूह संवरणे' (भ्वा०उ०से०) । 'इयुनव-' (३१११३५) इति कः । 'गूहः पान्नातुरे गूहा । सिंहपुच्छ्यां च गते च पर्वतादेशे कंदरे' ॥ (९) ॥३॥ बहु-लतां कृत्तकानामपलम् । 'ब्राम्यो ढक्' (४१११२०) ॥ (१०) ॥३॥ तारकं जयति ॥ (११) ॥३॥ विशाखति । 'शालू शालू व्याह्रौ' (भ्वा०उ०से०) । पत्राघञ् (३१११३४) । विशाखायां जात इति वा । 'संविवेलादि-' (४३१६६) इ-त्यनः 'अविद्याकल्पुनी-' (४३३३४) इत्यादिना लुक् 'लुक्-द्वितलुक्' (१२२४९) । ('विशाखो वायुके स्कन्दे वि-

शाखा मे कठिलके') ॥ (१२) ॥३॥ शिखी मयूरो वाहन-मस्य ॥ (१३) ॥३॥ पण्णां मातृणामपलम् । 'मातुस्तसंख्या-सं-' (४११११५) । (१४) ॥३॥ शक्तिधरः ॥ (१५) ॥३॥ कुमारयति क्रीडति । 'कुमार क्रीडायाम्' (डु०उ०से०) । प-त्राघञ् (३१११३४) कृत्तितो नारोऽत्येति वा । 'कुः पापै-पदर्थयोः' । क्री मारयति दुष्टान् । पत्राघञ् (३१११३४) । अतु-त्रक्षत्रारिखात्कुमारः-इति खामिनोक्तम् । तत्र । 'शत-क्रतो रूपवृत्ति देवसेनेति या सुता । सा महेंद्रेण स्वर्ग्य भा-र्यात्वेनोपपदिता ॥ उदीपितेनापतये महासेनाय सुवत' इति वायुपुराणात् । कुमारः स्याच्छुके स्कन्दे युवराजेऽश्ववारके । बालके वरुणद्री ना न द्वयोर्जालकात्रने' ॥ (१६) ॥३॥ कुञ्चः (भ्वा०उ०से०) क्तिप् (३१२५९) । प्रज्ञाघञ् (५१४३८) । कौञ्चस्य पर्वतस्य दारणः । 'वृ विदारणे' (भ्वा०उ०से०) ष्य-न्तात् (३११२६) ल्युः (३१११३४) ॥३॥ 'कैलासे धनदा-वाचे कौञ्चः कौञ्चोऽनिर्वायते' इति बृहदारण्यम् । अतः 'कौञ्चदारणः' अपि ॥ (१७) ॥ ३ ॥ सप्तदश 'कार्ति-केयस्य' ॥

इन्द्रो मन्त्वान्मघवा विडौजाः पाकशासनः ।
वृद्धश्रवाः सुनासीरः पुरुहूतः पुरंदरः ॥ ४१ ॥
जिष्णुलैखर्यमः शक्रः शतमन्युर्दिवस्पतिः ।
सुत्रामा गोत्रभिद्वज्री वासवो वृत्रहा वृषा ॥ ४२ ॥
वास्तोष्पतिः सुरपतिर्वलारातिः शर्चापतिः ।
जम्भभेदी हरिहयः साराण्णमुच्चिद्वनः ॥ ४३ ॥
संकन्दनो दुःश्रयघनस्तुरापाण्मेघवाहनः ।
आखण्डलः सहस्राक्ष क्रभुक्षाः

इन्द्र इत्यादि ॥ इन्दति । 'इदि परमैश्वर्ये' (भ्वा०उ०से०) । 'ऋत्रेण-' (उ० २१२८) इत्यादिना रत् । 'रत्' इति सुकृष्टः । तत्र । अन्तोदात्तत्वात्तेः । 'इन्द्रः शक्रा-दित्यभेदयोगमेदान्तरात्तल्लु' । 'इन्द्रः फगिन्केऽर्त्री स्यात्' ॥ (१) ॥३॥ मरुतः सन्त्यस्य । मरुप् (५१२१४) । 'स्रवः' (८१२१०) इति वलम् । 'तर्सा मरुये' (११४१९९) इति मलान्श्लामावः ॥ (२) ॥३॥ महते पूज्यते । 'मह पूजायाम्' (भ्वा०उ०से०, डु०उ०से०) । 'श्वश्रुक्त्' (उ० ११५५९) इत्यादिना 'मघवन्' इति निपातितम् ॥३॥ 'म-घवा बहुलम्' (३१४१२८) इति त्रादेशपक्षे तु 'मघवान्' इत्यपि बोध्यम् । अतु 'त्रादेशे दीर्घाभावात् मघवन्' इति खामिनोक्तम् । तत्र । 'सर्वनामस्थाने चासंबुद्धे' (६१४१८) । इति दीर्घसंनवात् । नच संयोगान्तलोपस्य (८१२१३) कतिद्वलम् । 'मघवा बहुलम्' (३१४१२८) इति बहुलमह-पेन तद्भावनात् । अत एव मरुग (५१२१३) अन्तादेशे-त्याख्यानपरं वार्तिकं तद्भाष्यं च (६१४१२८) संकृष्टते । 'हविर्दिति तिःशुक्रो मरुषु मघवान्मा' इति मटिः । एतेन

१-कदं पाठो न सर्वत्रोपलभ्यते । क्वचिदुपलभ्यतेऽपि पुनर-
क्षमायः ।

मघवा मघवन् मघवान् इति त्रैरूप्यं वदन्मुकुटोऽपि प्रत्युक्तः । भाष्यवार्तिकैकमत्यानुरोधेन सूत्रकारमतेऽपि 'मघवान्' इत्यस्यैवाभ्युपगमात् । मतभेदे हि प्रत्याख्याना-संभवात् । भवतु वा मतभेदः, तथापि 'होतृ लकारः' इत्यत्र सूत्रीत्या यणादेशः प्राप्तो वार्तिकरीत्या दीर्घेण वाध्यते यथा, एवं सूत्रीत्या 'मघवन्' इति प्रयोगः प्राप्तो भाष्यवा-र्तिककृतप्रत्याख्यानरीत्या 'मघवान्' इति प्रयोगेण वाध्यते ॥ (३) ॥*॥ विडति । 'विड भेदने' (तु० प० से०) । 'इयुपध-' (३१११३५) इति कः । विडं भेदकमोजोऽस्य । सान्तः ॥*॥ विट्सु प्रजासु मनुष्येषु वा ओजोऽस्येति 'विडोजाः' इति केचित् ॥ (४) ॥*॥ पाकस्य दैत्यभेदस्य शासनः । शास-यति । 'शासु अनुशिष्टौ' (अ० प० से०) । णिजन्तात् (३१११२६) नन्त्यादित्वात् (३१११३४) ल्युः ॥ (५) ॥*॥ वृद्धेभ्यः शृणोति । 'श्रु श्रवणे' (भ्वा० प० अ०) । असुन् (उ० ४१६९) वृद्धे श्रवसी यस्येति वा । वृद्धेषु पण्डितेषु श्रवो यशो यस्येति वा ॥ (६) ॥*॥ 'णाष्ट शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादीरन् (उ० ४३०) सुष्ठु नासीरं सेनामुखम्, नासीरा अग्रेसरा वा यस्य द्विदन्त्यः ॥*॥ शु इत्यव्ययस्य पूजार्थकत्वात् (शुनासीरः) तालव्यादिरपि ॥*॥ 'शुनाशीरशीतशिवशङ्खाः' इति तालव्यादावृष्मविवेकः । शुनो वायुः, शीरः सूर्यः, तावस्य स्तः इति अर्शआद्यनि (५१२१२७) 'अन्येषामपि-' (६१३१३७) इति दीर्घः इति व्युत्पत्त्या (शुनाशीरः) द्वितालव्योऽपि ॥ (७) ॥*॥ पुरु प्रचुरं हृतमाह्वानं यज्ञेष्वस्य । पुरुणि हृतानि नामान्यस्येति वा ॥ (८) ॥*॥ पुरोऽरीणां दारयति । 'पूःसर्वयोर्दारिसहोः' (३१२१४१) इति खच् । 'वाचंयमपुरंदरौ च' (६१३१६९) इति निपातितः ॥ (९) ॥*॥ जयति । 'जि जये, अभिभवे वा' (भ्वा० प० अ०) । 'ग्लजित्यक्ष-' (३१२१३९) इति ग्भुः । 'जिण्णुर्ना वासवेऽर्जुने । जिलरे वाच्यवत्प्रोक्तो विष्णावर्के वसुष्वपि' ॥ (१०) ॥*॥ लेखेषु ऋषभः । 'सप्तमी' (३१११४०) इति योगविभागात्समासः । लेख ऋषभ इवेति वा । 'उपमितं व्याघ्रा-' (३१११५६) इति समासः ॥ (११) ॥*॥ शक्नोति । 'शक् शक्तौ' (स्वा० प० अ०) । 'स्फायि-तक्षि-' (उ० २१३३) इत्यादिना रक् । 'शक्रः पुमान्देव-राजे कुटजाखुनभूरुहोः' ॥ (१२) ॥*॥ शतं मन्यवो यागा अस्य । शते दैत्येषु मन्युः क्रीषोऽस्येति वा । शतं मन्यवो दैन्यान्यस्येति वा दैत्यैः पराजितत्वात् ॥ (१३) ॥*॥ दिवः पतिः । 'तत्पुरुषे कृति-' (६१३११४) इत्यत्र बहुलग्रहणादकृत्व-प्यलुग् इति मुकुटः । तत्र । 'पातेर्दतिः' (४१५७) इत्युणादिसूत्र-सत्त्वात् । वस्तुतस्तु 'पछ्याः पतिपुत्र-' (८१३१५३) इति

सत्त्वविधानसामर्थ्याल्लोकवेदसाधारण्येन 'वृद्धकुमारीवर' न्या-येनालुक् ज्ञापितः । कस्कादित्वात् (८१४१४८) सः । यत्तु- 'पछ्याः पतिपुत्र-' (८१३१५३) इति सत्वम्-इति मुकुटेनो-क्तम् । तत्र । तत्र छन्दोऽधिकारात् ॥ (१४) ॥*॥ सुष्ठु शायते । 'त्रैड् पालने' (भ्वा० आ० से०) । 'आतो मनिन्-' (३१२१७४) ॥*॥ सु उद् इत्युपसर्गद्वयप्रयोगे तु 'सूत्रामा' दीर्घादिरपि । एतेन 'अन्येषामपि' (६१३१३७) इति दीर्घत्वे 'सूत्रामा' इति वदन्मुकुटः प्रत्युक्तः ॥ (१५) ॥*॥ गोत्रान् गिरीन् भिनत्ति । 'सत्सूद्विप-' (३१२१६१) इति सिधेः क्तिप् ॥ (१६) ॥*॥ वज्रोऽस्यास्ति । 'अत इनि-' (५१२११५) ('वज्री तु बुद्धे देवाधिपे पुमान्' ॥ (१७) ॥*॥ वसवो देवा वसूनि रत्नान्यस्य वा सन्ति । ज्योत्स्नादित्वात् (वा० ५१२१०३) अण् । वसोरपत्यमिति वा । दैत्यानां वासं वाति वा । 'वा गतिगन्धनयोः' (अ० प० अ०) । कः (३१२१३) ॥ (१८) ॥*॥ वृत्रं हतवान् । 'ब्रह्मशूणवृत्रेषु-' (३१२१८७) इति क्तिप् ॥ (१९) ॥*॥ वर्षति । 'वृष्टु सेचने' (भ्वा० प० से०) । 'कनिन् युवृषि-' (उ० ११५५६) इति कनिन् । 'वृषा तु वासवे । वृषमे तुरगे पुंसि' ॥ (२०) ॥*॥ वास्तो-र्गृहक्षेत्रस्य पतिरधिष्ठाता । 'वास्तोष्पतिर्गृहमेधाच्छ च' (४१२१३२) इति निपातनादलुक् पत्वं चेत्येके । इणः परस्वात् 'कस्कादिपु च' (८१३१४८) इति पत्वम् । यत्तु मुकुटः 'पछ्याः पतिपुत्र-' (८१३१५३) इति सत्त्वे इणः परत्वान्मूर्धन्यः इति । तत्र । तत्र छन्दोऽधिकारात् । 'अपदान्तस्य' (८१३१५५) इत्यधिकारात् ॥ (२१) ॥*॥ सुराणां पतिः ॥ (२२) ॥*॥ बलस्यासुरस्यारातिः ॥ (२३) ॥*॥ शच्याः पतिः ॥ (२४) ॥*॥ जम्भमसुरं भेत्तुं शीलमस्य । 'सुष्यजातौ-' (३१२१७८) इति णिनिः ॥ (२५) ॥*॥ हरिर्हयो यस्य । 'लकेशवालरो-माणि सुवर्णाभानि यस्य तु । हरिः स वर्णतोऽश्वस्तु पीत-कौशेयसप्रभः' इति शालिहोत्रम् ॥ (२६) ॥*॥ स्वः स्वर्गे राजते । स्वेषु देवेषु, स्वैन धनेन वा, आ राजते वा । 'सत्सू-' (३१२१६१) इति क्तिप् । 'रो रि' (८१३११४) इति लोपे 'द्वलोपे-' (६१३११११) इति दीर्घः । जान्तः ॥ (२७) ॥*॥ न मुञ्चति । 'सुच्छ मोक्षणे' (तु० उ० अ०) । 'इयुपधा-क्त्व-' (४११२०) इतीन् । 'नष्प्राणपाद्-' (६१३१७५) इति ज्व् प्रकृत्या । नमुचेर्द्वैत्यस्य सूदनः । 'पूद धरणे' (भ्वा० आ० से०, तु० उ० से०) । नन्त्यादित्वात् (३१११३४) ल्युः ॥ (२८) ॥*॥ संक्रन्दयति । 'ऋदि आह्वाने रोदने च'

१—अयं न्यायश्च 'न मु ने' (८१२१३) इति सूत्रे भाष्यकृता पवसुपत्यस्तः—'वृद्धकुमारी इन्द्रेणोक्ता 'वरं वृणीष्व' इति । सा वरमवृणीत 'पुत्रा मे बहुक्षीरघृतमोदनं कांस्यपात्र्यां मुञ्जीरन्' इति । न च तावदस्याः पतिर्भवति, कुतः पुत्राः । कुतो गावः । कुतो धान्यम् । तत्रानया एकेन वाक्येन 'पतिः, पुत्राः, गावः, धान्यम्' इति सर्वं संघृहीतं भवति' इति ॥

(म्वा० प० से०) । लुः (३।१।१३४) ॥ (२९) ॥॥
 दुःखेन दुष्टं दुष्टे वा च्यवनमस्य । दुःसहश्च्यवनो सुखिरत्येति
 वा ॥ (३०) ॥॥ तुनीर्ति=तुरः । 'तुर तरणे' (हु० प०
 से०) । 'इत्युव-' (३।१।१३५) इति कः । तुरं वेगवन्तं
 साहस्यमिभवति । 'अवेः प्रसहने' (१।३।३३) इति सूत्रे
 'प्रसहनमभिभवः' इति वृत्तेः । प्यन्तात् (३।१।२९) सहेः
 (म्वा० आ० से०) क्त्वि (३।२।५६) । 'सहेः साडः सः'
 (८।३।५६) इति षत्वम् । 'अन्देशानपि-' (६।३।१३७) इति
 पूर्वपदस्य दीर्घः । आइत्येयो वा । 'नहिवृत्तिश्चि-' (६।३।
 ११९) इति वा दीर्घः । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् । 'दीर्घ-
 विद्या' (१।१।५८) इति, 'क्लिङ्गु-' (वा० १।१।५८) इति
 वा (पित्रोरस्य) स्यादिवत्त्वतिषेधात्किर्यरलाननायात् ।
 यत्तु—तुरं सहते इति विग्रह 'छन्दसि सहः' (३।२।६३)
 इति त्रिः— इति स्थानां । तत्र । छन्दसस्य लोके प्रयोगा-
 नात् । यदापि—'नहिवृत्तिश्चि-' (६।३।११९) इति 'पूर्व-
 पदस्य दीर्घः—इत्युक्तम् । तदापि न । क्तिवन्तेषु नद्यादिव्यस्य
 प्रवृत्तेर्नन्तेऽस्योन्यासस्यान्यात्वत्वात् । एतेन—'तुरं वेगवन्तं
 सहते इति वा, तुरस्त्ववर्तितः सन् परवलादि सहते इति
 वा' इति विग्रह 'छन्दसि सहः' (३।२।६३) इति त्रिः—इत्यु-
 पन्यस्यत् सुहृद्योऽपि प्रत्युक्तः ॥ (३१) ॥॥ मेधा बाह्य-
 मस्य । मेधात् बाह्यतीति वा । लुः (३।१।१३८) ॥ (३२)
 ॥॥ आचन्दयति । 'खडि मेदते' (हु० प० से०) । 'व्या-
 दिभ्यः कलच्' (उ० १।१०६) ॥ (३३) ॥॥ सहलमकी-
 प्यस्य । 'बहुव्रीहौ सकश्चङ्गोः' (५।४।७३) इति षच् ॥
 (३४) ॥॥ ऋभवः सिद्यन्त्यत्र । 'सि दिवासागत्योः' (हु०
 प० अ०) । डः (वा० ३।२।१०९) 'ऋमुद्गः स्वर्गवज्रयोः'
 इति विश्वः । सोऽस्यास्ताति ऋमुद्गः इतिः (५।२।११५) ।
 पद्यिवत् । यद्वा ऋञ्जति इत्यतीति वा । अर्धेर्लुङिणश्च प्रत्ययः ॥
 (३५) ॥॥ पत्रप्रिगत 'इन्द्रस्य' ॥

तस्य तु प्रिया ॥ ४४ ॥

पुलोमजा शर्चीन्द्राणी

(तस्येन्द्रस्य प्रिया तु ॥) पुलोमजेत्यादि । पुलोमो हुने-
 जाता । 'पवम्यामजाती' (३।२।९८) इति डः ॥॥ अत
 एव 'पौलोमी' अपि । 'तलान्तस्य' (४।१।९२) ॥ इत्यग्रा
 गोचरत्वेन जानित्वान्द्वीम् (४।१।६३) ॥ (१) ॥॥ यचते ।
 'यच व्यक्तायां वाचि' (म्वा० आ० से०) । इत् (उ० ४।
 ११८) । 'हृदिक्काराद्-' (ग० सू० ४।१।४५) इति डीप्
 ('शर्चीन्द्राण्यां शतावरी तथा अंशरगान्तरं') । 'अथ
 शर्ची सादिन्द्राणी शतावरी । चादयारा महेन्द्राणी
 शक्राणी जयवादिनी' इति रसः । शक्रमगति आतयति
 वाचयतीति वा शक्राणी ॥॥ सर्वेन्द्रियेषु सचते । 'पत्र
 ममवाचे' (म्वा० आ० से०) । इत् (उ० ४।१।१८) । सर्ची
 दन्त्यादिरपि ॥ (२) ॥॥ इन्द्रस्य वी । 'इन्द्रवरुण-' (४।१।

४९) इति डीपानुक्तौ । ('इन्द्राणी शर्च्यां निर्गुञ्ज्यां व्रांक्र-
 रणेऽपि') ॥ (३) ॥॥ यत्तु—अनुक्ति कर्तव्ये दीर्घाकारमा-
 नुक्तं शक्ति, तज्जाययति 'यतो विहितततोऽन्यत्रापि भवति' ।
 तेन क्रियाणी गिर्याणी इत्यादि सिद्धं भवति—इति धातुपारा-
 यणम् । अतएव 'गक्राणी' इति सुकृटश्च । तत्र । अनुक्ति कृते
 'अतो गुणे' (६।१।१७७) इति पररूपप्रसङ्गात् । नन्दकारोच्चा-
 रसामर्थ्यादीर्घो भवियति । अन्यथा हि नुक्रमेव कुर्यात्—इति
 चेत् । न । 'अक्रोशेऽनः' (६।४।१३४) इत्यस्य वाचनं चरि-
 तार्थत्वात् 'पत्युर्नः' (४।१।३३) इति वदादेशे कर्तव्ये आग-
 मत्किङ्ककारोच्चारणसामर्थ्यादेव अक्रोशे न भवियति—इति
 चेत् । न । सर्वशब्दे ककारस्य चारितार्थ्यात् । न हि तत्र
 लोभोऽस्ति । 'न संयोगात्-' (६।४।१३७) इति निषेधात् ।
 तस्मात् ककाराकारयोः सामर्थ्यविरहे पररूपवाचनार्थे दीर्घो-
 चारणभावश्चकम् । प्रयोगनिर्वाहस्तूक्त एव ॥ त्रीणि
 'इन्द्रपत्न्याः' ॥

नगरी त्वमरावती ।

(नगरी त्विति ॥) अनराः सन्त्यसाम् । महुप् (५।२।
 ९४) । 'मतां बहुवोऽनजिरार्थनाम्' (६।३।११९) इति दीर्घः ॥
 (१) ॥॥ एकम् 'इन्द्रपुरस्य' ॥

हय उच्चैःश्रवाः

(हय इति ॥) उच्चैः श्रवती यस्य । उच्चैः शृणोतीति
 वा । अमुद् (उ० ४।१।८९) । उच्चैर्महृच् श्रवो यगो यस्ये-
 ति वा ॥ (१) ॥॥ एकम् 'इन्द्राश्वस्य' ॥

सूतो मातलिः

(सूत इति ॥) मनं लाति । 'आतोऽहुप-' (३।२।३)
 इति कः । मतलन्त्यापयम् । 'अत इच्' (४।१।९५) ॥ (१)
 ॥॥ एकम् 'इन्द्रसारथेः' ॥

नन्दनं वनम् ॥ ४५ ॥

(नन्दनमिति ॥) नन्दयति । 'इनादि सचृदा' (म्वा०
 प० से०) । लुः (३।१।१३४) । 'अथ नन्दनम् । इन्द्रो-
 वाने, नन्दनस्तु तनये हृषिकारिणि' इति हेमः ॥ (१) ॥॥
 एकम् 'इन्द्रवनस्य' ॥

स्यात्प्रासादो वैजयन्तः

स्यादिति ॥ वैजयन्त्यः पताकाः सन्त्यस्य । अर्धआद्यच्
 (५।२।१२७) । 'वैजयन्तो नहेन्द्रस्य श्वजरासादयोः पुना-
 र् । वैजयन्ती पताकायां जयन्तीनादये विद्याम्' ॥ (१)
 ॥॥ एकम् 'इन्द्रगृहस्य' ॥

जयन्तः पाकरासनिः ।

(जयन्त इति ॥) जयति । 'दृष्टुवहे-' (उ० ३।
 १२८) इत्यदिता कच् । 'मोऽनः' (५।१।२) । ('जय-

न्तावन्निगिरिशौ जयन्त्युमापताकयोः। जीवन्त्यां सिंहपुच्छयां च इन्द्रपुत्र्यां च' ॥ (१) ॥३॥ पाकजासनस्यापलम् । 'अत इन्' (४।१।९५) ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'इन्द्रपुत्रस्य' ॥

पेरावतोऽभ्रमातङ्गैरावणाभ्रमुचलभाः ॥ ४६ ॥

(पेरावत इति ॥) इरा उदकानि सन्त्यस्मिन् । मनुष्य (५।२।९४) इरावत्यर्थो भवः । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । ('पेरावतोऽभ्रमातङ्गे नारङ्गे लकुचद्रुमे । नागभेदे च पुंनि स्याद्विशुत्तरेदयोः त्रियाम् । ननुसकं महेन्द्रस्य ऋजु-सर्षशरासनने) ॥ (१) ॥३॥ अश्रं मेघः, तदात्मको मातङ्गः । शक्रपार्थिवादिः (२।१।६९) । अश्र आकाशे मेघे वा विद्यमानो मातङ्ग इति वा ॥ (२) ॥३॥ इरया उदकेन वणति 'वण शब्दे' (भ्वा० प० से०) पचाद्यच् (३।१।१३४) । इरावणः । ततः प्रज्ञायण् (५।४।३८) । इरा सुरा वनमुदकं यस्मिन् । 'पूर्वपदात्-' (८।४।३) इति णत्वम् । इरावणे भवः । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । स्वामी तु—इरावणे भवः । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । 'विभाषापथि-' (८।४।६) इति वा णत्वम्—इति । तत्र । 'ऐरावन' इत्यस्यापि प्रातिः ॥ (३) ॥३॥ अश्रे खे माति, न भ्राम्यति वा, मन्थर-गामिनीत्वात् । वाहुलकादुः । अश्रनोर्वहभः ॥ (४) ॥३॥ चत्वारि 'इन्द्रहस्तिनः' ॥

ह्लादिनी वज्रमखी स्यात्कुलिशं भिदुरं पविः ।

शतकोटिः स्वरुः शम्बो दम्भोलिरशनिर्द्वयोः ॥ ४७ ॥

ह्लादिनीत्यादि ॥ हादतेऽवश्यम् । 'हाद अव्यक्ते शब्दे' (भ्वा० धा० से०) । आवश्यके णिनिः (३।२।७८) । हा-दोऽस्त्यस्या इति वा । इनिः (५।२।११५) 'ह्लादिनी वज्र-विद्युतोः' ॥ (१) ॥३॥ वजति । 'वज गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'ऋज्रेन्द्र-' (उ० २।२८) इति रन् ॥३॥ अखी इति पूर्वोत्तराभ्यामन्वेति । संनिधानविशेषात् । 'अंत्वियां वज्रकुलिशौ' इति संसारावर्तान् । 'वज्रोऽज्ञी' इति वक्ष्यमाणं तस्यैवानुवादः । ('वज्रं स्याद्दालके धात्र्यां ह्यौवं योगान्तरे पुमान् । वज्रा ह्यक्षां गृह्यां च वज्री बुधन्तरे सृता । दम्भोलौ हीरकेऽप्यखी') ॥ (२) ॥३॥ 'कुलिर्हत्थो भुजाद-कः' इति त्रिकाण्डशेषः । कुलो श्वेते । 'अन्वेभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०१) इति ङः । कुलिनः पर्वतान् श्यति वा । 'शो तनूकरणे' (दि० प० अ०) । 'आतोऽनुपसर्गे-' (३।२।३) इति कः । कुलितमांषद्वा लिशति । 'लिश अर्थाभावे' (तु० प० से०) । 'इत्युपघ-' (३।१।१३५) इति कः । 'कुलिशो न त्रियां प्रोक्तो दम्भोलौ, ना जपान्तरे' ॥ (३)

॥३॥ भिनति । 'विदिभिदिच्छिदेः कुरच्' (३।२।१६२) । यत्तु—'कर्मकर्तारि चायमिष्यते, इत्यत्र चकारः कर्तरीत्यनु-कर्षणार्थः' तेनाकर्मकर्तार्यपि भवति, इति वामनः—इति सुकुटे-नोक्तम् । तत्र । भाष्येऽस्यार्थस्यादर्शनान् । निष्कलत्वाच्च । 'भिद्विरम्' इति पाठे तु 'इपिमदि-' (उ० १।५।१) इत्या-दिना किरच ॥ (४) ॥३॥ पुनाति । 'अच इः' (उ० ४।१३९) ॥ (५) ॥३॥ शतं क्रोटयो धारा अस्य ॥ (६) ॥३॥ खरति । 'स्य शब्दोपतापयोः' (भ्वा० प० अ०) । 'शस्य-त्तिहि' (उ० १।१०) इति ङः । ('स्वरुः पुमान् वृषख-ण्डे भिदुरेऽप्यध्वरे शरे') ॥३॥ शोभनान्यत्संपि धारा अत्येति (स्वरुस्) सान्तोऽपि ॥ (७) ॥३॥ शान्म्यलरीन् । अन्त-भावित्पथ्याच्छमेवन् । (उ० ४।१४) । शं शुभमस्यास्त्य-भेद्यत्वात् इति वा । 'कंशंभ्याम्-' (५।२।१३८) इति वः । पक्षद्वयेऽपि दन्त्योश्चः ॥३॥ 'शम्ब संवन्धने' सुरादिः (प० से०) । 'शम्बयति संवध्नाति शत्रून्' इति विग्रहे तु (शम्बः) पवगन्तृतीयान्तः । 'शम्बः स्यान्सुसलाप्रस्थलोहमण्डलके पर्वौ । शुभान्विते त्रिषु' ॥३॥ सम्बयतेः (त्रु० प० से०) विग्रहे तु (सम्बः) दन्त्यादिरपि । 'तालव्या अपि दन्त्याश्च सम्बसूकरपांसवः' इत्यूपमविवेकः ॥ (८) ॥३॥ 'दम्भु रोधने' (स्वा० प० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) दम्भ-सि रोधने अलिः समर्थः । 'अलं भूषणपर्याप्तिवारणेषु' (भ्वा० प० से०) । इन् (४।१९८) । दन्त्रोति खेदयति । 'दम्भु दम्भने' (स्वा० प० से०) । औणादिक ओलिरिति वा ॥ (९) ॥३॥ अश्रति, अश्रयतेऽनेनेति वा अतिशयवन्ध-म्यदयतिहम्यो निः' (२।१०२) ॥३॥ इह 'वज्राशनिः' इति समुद्रितमपि बोध्यम् । 'वज्राशनिं विदुर्वज्रम्' इति त्रिका-ण्डशेषात् । 'अथ वज्राशनिर्द्वयोः' इति नामनिधानाच्च ॥ (१०) ॥३॥ दश'वज्रस्य' ॥

व्योमयानं विमानोऽस्त्री

व्योमयानमित्यादि ॥ व्योत्रि यान्त्यनेन । करणे ल्युट् (३।३।११७) । व्योन याति । 'ह्यल्ल्युटः-' (३।३।११४) इति कर्तारि ल्युट् इति वा ॥ (१) ॥३॥ विगिष्टे मानयन्त्य-नेन । 'पुंनि संज्ञायाम्' (३।३।११८) इति करणे घः । 'घञ्' इति सुकुटः । तत्र । परत्वाद्युद्ग्रसज्ञान् । घस्तु करणाधि-करणयोर्विहितः । विशेषेण मान्यत्वमितिति वा । अधिकरणे ल्युट् (३।३।११७) । विगतं मानसुपमात्येति वा । 'विमानो व्योनयाने च सप्तभूमिगृहेऽपि च । घोटके यानमात्रे च पुंनपुंसकयोर्मतः' ॥ द्वे 'देवरथस्य' ॥

नारदाद्याः सुरर्षयः ।

(नारदाद्या इति ॥) नरस्य धर्म्यम् । 'नराच्चेति वक्-ञम्' (वा० ४।१।४९) इत्यण् (ञ्) । नारं ददाति । 'आतो-ऽनुप-' (३।२।३) इति कः । यद्वा 'नारं पानीयमित्युक्तं तत्र

१—इरावती करपयज्ञानपत्या पुलहप्रिया, तथा संभृतत्वाद्वा— तथा चागमः—'इरावत्या मृतः पुत्रस्यार्थे ऐरावतस्ततः' इति । इत्यपि ह्युक्तः ॥ २—मितद्वादिष्वन् (वा० ३।२।१८०) तु सुकुन् ॥

पितृभ्यः सदा भवान् । ददाति तेन ते नाम नारदेति भवि-
ष्यति' इत्यागमः । नारं नरसमूहं धाति कलहेनेति वा ।
सुरिदं नारमज्ञानम् । तद्दधति ज्ञानोपदेशेनेति वा । 'दो अव-
खण्डने' (दि० प० अ०) । कः (३।२।३) ॥ (१) ॥३॥
आद्येन तुम्बुरुभरतपर्वतदेवलादयः । सुराश्च ते ब्रह्मा-
दिपुत्रत्वादप्यश्च । पृथीसमासो वा ॥ एकम् 'देवर्षेः' ॥

स्यात्सुधर्मा देवसभा

(स्यादिति ॥) शोभनो धर्मोऽस्याम् । 'धर्मादनिच् के-
वलान्' (५।४।१२४) । 'डावुंभान्याम्' (८।१।१३) इति
पक्षे डाप् । 'अनो बहुव्रीहेः' (४।१।१२) इति डीप् (४।१।
१५) न ॥ (१) ॥३॥ सह भान्यस्याम् । 'सभा राजामनुष्य-
पूर्वा' (२।४।२३) इति निपातनादङ् । देवानां सभा आ-
स्थानग्रहम् ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'देवसभायाः' ॥

पीयूषममृतं सुधा ॥ ४८ ॥

(पीयूषमिति ॥) पीयते । 'पीय' इति सौत्रो धातुः ।
'पीयेह्यप्' (उ० ४।७६) । बहुलवचनात्पक्षे गुणः । 'स्या-
त्येयुषं च पीयूषं नवक्षीरेऽमृतेऽपि च' इति हारावली ।
'पीयूषं सप्तदिवसावधिर्क्षीरे तथाऽमृते' ॥ (१) ॥३॥ न मि-
थन्तेऽमेन । 'तनिमृद्भ्यां क्विञ्' (उ० ३।८८) इति तन् ।
'अमृतं, यज्ञशेषे स्यात्पीयूषे सलिले घृते । अयाचिते च
मोक्षे च ना धन्वन्तारदेवयोः' ॥ (२) ॥३॥ सुखेन धीयते ।
'घेद् पाने' (भ्रा० प० अ०) । 'आतश्चोपसर्गे' (३।३।
१०६) इति कर्मण्यङ् । यत्तु—अङ्विधौ (३।३।१०४, ५,
६), कारकाधिकारः (३।३।१९, २३) निवृत्तः—इति मुकुटः ।
तदाकरविरुद्धम् । द्वितीयभावग्रहणस्य (३।३।१५) कारका-
धिकारनिवृत्त्यर्थत्वान्—इति हेतुरपि स्वरूपात्तिद्धः । 'अभि-
विधौ भावे'— (३।३।३४) इत्यस्याग्रेऽनुवर्तनात् । यदपि—
सुष्ठु दधाति पुण्याति चर्गमिति पचाद्यजन्तान् (३।१।१३४)
टाप् (४।१।४) इति—तदपि न । निललादन्तरद्गत्वाच्चैकादे-
शेऽदन्तलाभावेन द्रावयोगान् । एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन
ग्रहणात्सस्यालोपप्रसङ्गाच्च । 'आतश्चोपसर्गे' (३।१।१३६)
कप्रत्ययो वक्तुमुचिनः । ('सुधा गङ्गेष्टिकानुह्योर्मूर्वालिपानृ-
तेषु च') ॥ (३) ॥३॥ त्रिंशो 'अमृतस्य' ॥

मन्दाकिनी वियद्वह्ना स्वर्णद्री सुरदीर्घिका ।

मन्दाकिनीत्यादि ॥ मन्दमन्तिं शीलमस्याः । 'अक-
कुटिलायां गतौ' (भ्रा० प० से०) । 'सुपि'— (३।२।७८)
इति गितिः ॥ (१) ॥३॥ वियति वियतो वा गङ्गा ॥ (२)
॥३॥ स्रः स्रगंस्य नदी । पूर्वपदात्संज्ञायाम्—(८।४।३) इति
पत्वम् ॥ (३) सुराणां दीर्घिकेव ॥ (४) ॥३॥ चत्वारि
'देवगङ्गायाः' ॥

मेरुः सुमेरुहमाद्री रत्नसानुः सुरालयः ॥ ४९ ॥

मेरुरित्यादि ॥ मिनेत्युचत्वाज्ज्योतीषि । 'उमिन् प्रक्षे-

पणं' (स्त्रा० उ० अ०) । 'मिपीभ्यां रुः' (उ० ४।१०१) ।
'भापो हरिश्च' इति मुकुटः । तत्र । उज्ज्वलदत्तादावस्य
सूत्रस्यानुपलब्धेः ॥ (१) ॥३॥ सुमेरुरित्युपसर्गान्तरनिवृत्त्य-
र्थमुक्तम् ॥ (२) ॥३॥ हेत्रोऽद्रिः ॥ (३) ॥३॥ रत्नानि
सानावस्य ॥ (४) ॥३॥ सुराणामालयः ॥ (५) ॥३॥ पञ्च
'मेरोः' ॥

पञ्चैते देवतरवो मन्दारः पारिजातकः ।

संतानः कल्पवृक्षश्च पुंसि वा हरिचन्दनम् ॥ ५० ॥

पञ्चैति ॥ (एते पञ्च देववृक्षाः) मन्दयते मोदयति ।
'मदि स्तुतिमोदमदस्वप्रकान्तिगतियु' । (भ्रा० प० से०) 'अ-
ङ्गिमदिमन्दिभ्य आरन्' (उ० ३।१३४) । मन्दा आरा
धारा अस्य, सरलत्वादिति वा । ('मन्दारः स्यात्सुरद्रुमे ।
पारिभद्रेऽर्कपणं च मन्दारो हस्तिधूर्तयोः') ॥ (१) ॥३॥
पारिणोऽप्येर्जीतः । ततः स्वार्थे कन् (५।३।८७) । यत्तु—
पारिजातो जन्वत्वेनास्यास्ति । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) ।
पारिजातः समुद्रः । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यपि पारिजा-
तः—इति मुकुटः । तत्र । वृद्धाच्छस्य (४।२।१४५) अप्रवृ-
त्तस्य सत्त्वादणोऽप्रसङ्गात् । वैयर्थ्यात् जन्वत्येव नामनिर्व-
चनासिद्धेः । ('पारिजातस्तु मन्दारे पारिभद्रे सुरद्रुमे') ॥
(१) ॥३॥ सम्यक् तनोति पुण्याणि । 'ज्वलिति'—(३।१।
१४०) इति सूत्रे तनोतेरुपसंख्यानात् णः । 'सम्यन्त्यन्ते
पुण्याप्यस्मिन्नित्यधिकरणे 'हलश्च' (३।३।१२९) इति घञ
वा । ('संतानः संततो गोत्रे स्यादपत्ये सुरद्रुमे' ॥ (१)
॥३॥ कल्पः संकल्पितोऽर्थः, तस्य वृक्षः । जन्वजनकभावसंबन्धे
पृथी ॥ (१) ॥३॥ चन्दयति । 'चदि आहादने' (भ्रा० प०
से०) प्यन्तः (३।१।२६) ल्युः (३।१।१३४) । हरेश्चन्दनः ।
'हरिचन्दनमत्री सान्निदशानां महीन्दे । नपुंसकं तु गो-
शीर्षं ज्योत्स्नाकुड्ढमयोरपि' ॥ (१) ॥३॥ पञ्चानां 'देववृ-
क्षाणाम्' एकैकम् ॥

सनत्कुमारो वैधायः

सनत्कुमार इत्यादि ॥ सन्तु तित्यं कुमारः ॥३॥
'सनात्कुमारः' अपि । यद्वा 'हंसगो गृहिणः स-
नत्' इति ब्रह्मपर्याये रभसः । तस्य कुमारोऽपत्यम् । द-
न्त्यादिः ॥ (१) ॥३॥ विधातुरपत्यम् । अण् (४।१।९२) ॥
(२) ॥३॥ वैद्यसंहिताप्रणेतृत्वात्स्ववैद्यपर्यायसंनिधौ कथनम् ।
द्वे 'ब्रह्मपुत्रस्य' ॥

स्वर्वेद्यावश्विनीसुतौ ।

नासत्यावश्विनौ दद्यावाश्विनयौ च तावुभौ ॥ ५१ ॥

स्वर्वेद्यावित्यादि ॥ स्रः स्रगंस्य वैद्यौ ॥ (१) ॥३॥
अश्विन्याः सुतौ ॥ (२) ॥३॥ न सत्यं यथोक्तावसत्यां, न
असत्यां । 'नत्राण्णयाद्'— (३।३।७४) इति नञः प्रकृति-
भावः ॥ (३) ॥३॥ प्रगस्ता अश्वः सन्ति ययोः । इतिः

(५।२।११५) । चद्वा अश्विन्यां जातौ । 'संधिवेला-' (४।३।१६) इत्यणः 'नक्षत्रेभ्यो बहुलम्' (४।३।३७) इति लुकि 'लुक् तद्धितलुकि' (१।२।४९) इति डीपो लुक् । अश्वोऽस्ति जनकत्वेन ययोर्वा । इन् (५।२।११५) ॥ (४) ॥*॥ दस्यतः क्षिपतो रोगान् । 'दस्य उपक्षये' (दि० प० से०) । 'स्फायित्वि-' (उ० २।१३) इति रक् । (दस्यः खरेऽश्विनीसुते) ॥ (५) ॥*॥ अश्विन्या अपत्ये । 'स्त्रीभ्यो ढक्' (४।१।१२०) ॥ (६) ॥*॥ 'तासुभाषिति द्वित्वादिष्टत्वादेकवचनाभावः-' इति स्वामी । अयं च प्रायोवादः । 'देव्यां तस्यामजायेतां नासल्लो दस एव च' इति मारकण्डेयात् । 'नासल्लौ' इति 'दसौ' चकवाचकस्योभयोः प्रयोगो गौणः ॥ पद् 'अश्विनोः' ॥ स्त्रियां बहुष्वप्सरसः स्वर्देश्या उर्वशीमुखाः ।

स्त्रियामिति ॥ अन्नः सरन्ति । 'संरतेरसुन्' (उ० ४।२।३७) ॥ (१) ॥*॥ 'बहुयु' इति प्रायोवादः । 'अनन्वि च' (२।४।४७) इति सूत्रे 'अप्सराः' इति भाष्यप्रयोगात् । 'स्त्रियां बहुष्वप्सरसः स्यादेकत्वेऽप्सरा अपि' इति शब्दार्णवाच्च—अस्य शुभंयाशब्दवद्गुणम्—इति मुकुटोक्तं चिन्त्यम् । अप्सराःशब्दस्य सान्तत्वात् ॥*॥ स्तः स्वर्गस्य वेद्याः ॥ (२) ॥*॥ उरुन्महतोऽशुभे व्याप्नोति वर्षीकरोतीति यावत् । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात् वृद्धिः । मूलविमुजादित्वात् (वा० ३।२।५) को वा । उरु अश्नातीति वा ॥*॥ मुखशब्देनाद्यर्थेन रम्भा-मेनका-धृताची-तिलोत्तमादीनां ग्रहणम् ॥ एकम् 'उर्वश्यादेः' ॥

हाहा ह्रह्रश्चैवमाद्या गन्धर्वास्त्रिदिवौकसाम् ॥ ५२ ॥ (हाहेति ॥) अन्वुरपत्तिपक्षे 'आतो धातोः' (६।४।१४०) इत्यस्याप्राप्तेः शक्ति हाहान्, 'ओः सुपि' (६।४।८३) इत्यस्याप्राप्तेर्ह्रह्रन्, इत्यादि । यत्तु—'आतो धातोः' (६।४।१४०) इति योगविभागादाकारलोपः—इति मुकुटेनोक्तम् । तच्चिन्त्यम् । निर्णोतरूपस्य योगविभागेन निर्वाहस्यौचित्यात् । अप्रयुक्तस्य तेन साधनस्यानुचितत्वात् । हा इति शोकव्यञ्जकशब्दं जहाति । 'ओहाक् लागे' (जु० प० अ०) । विन् (३।२।७२) शक्ति हाहः । ह्र इति ह्ययति । हेनः (भ्वा० उ० अ०) क्विप् (३।२।१७८) । 'वचिस्त्रापि-' (६।१।१५) इति संप्रसारणम् । 'हलः' (६।४।२) इति दीर्घः । बाहुंलकादाप्रत्यये तु (हाहाः) व्युत्पन्नोऽधातुश्च । एवं ह्रप्रत्यये ह्रह्रः अपि बोध्यः । हाहाः सान्तोऽपि । 'गन्धर्वा' वीतिहाहसोः इति संसारावतात् । 'गन्धर्वा' हाहानि प्रोक्तः इति रत्नकोषात् । भोजन्तु हहाहुहुशब्दयोरव्ययत्वनाह । 'हहाः' इत्यादिह्रः । 'हुहुः' इत्युभयह्रस्वश्च । 'हंसो हहाहुह च द्वौ वृषपणध्वश्च तुम्बुरुः' इति शब्दार्णवात् । 'गीतनाधुर्वचंप-

नौ विख्यातौ च हहाहुह' इति व्यासोक्तश्च ॥*॥ गन्धं सौरभमवर्षति । 'अवै गतौ' (भ्वा० प० से० पवर्गाद्यान्तः) 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । शकण्वादिः (वा० ६।१।९४) । ('गन्धर्वस्तु नभश्चरे । पुंस्कोकिले गायने च नृगमेदे तुरंगमे । अन्तरामवदेहे च') ॥*॥ प्रज्ञाद्यणि (५।४।३८) (गान्धर्वः) दीर्घादिरप्ययम् । 'अपि गन्धर्वगान्धर्वदि-व्यगायनगातवः' इति शब्दार्णवात् ॥ (१) ॥*॥ आद्येन तुम्बुरु-विश्रावसु-चित्ररथादीनां संग्रहः ॥ 'देवगायकानाम्' एकम् ॥

अग्निर्वैश्वानरो वह्निर्वीतिहोत्रो धनंजयः । कृपीट्योनिर्ज्वलनो जातवेदास्तनूनपात् ॥ ५३ ॥ वह्निः शुष्मा कृष्णवर्त्मा शोचिष्केश उपर्वुधः । आश्रयाशो बृहद्भानुः कृशानुः पावकोऽनलः ॥ ५४ ॥ लोहिताश्वो वायुसखः शिखावानाशुशुक्षणिः । हिरण्यरेता हुतभुग् दहनो हव्यवाहनः ॥ ५५ ॥ सप्तार्चिर्दमुनाः शुक्रश्चित्रभानुर्विभावसुः । शुचिरपिप्तम्

अग्निरित्यादि ॥ अङ्गति । 'अग्नि गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'अङ्गेर्नलोपश्च' (उ० ४।५०) इति निर्नलोपश्च । ('अग्निर्वैश्वानरेऽपि स्याच्चित्रकाख्यौपयौ पुमान्') ॥ (१) ॥*॥ विश्वे नरा अस्य । 'नरे संज्ञायाम्' (६।३।१२९) इति विश्वशब्दस्य दीर्घः । विश्वानरस्यापत्यम् । कृष्ण्यण् (४।१।११४) । यत्तु—विदादित्वात् (४।१।१०४) अन् । व-हुत्वे च 'यजजोश्च' (२।४।६४) इति लुक् । विश्वानराः—इति मुकुटः । तत्र । 'विश्वे वैश्वानरा उत' इत्यत्र लुकोऽदर्शनात् । 'वैश्वानराय मीढुपे' इत्यादावन्तोदात्तदर्शनात् । ऋषिभ्यो गोत्रापत्येऽत्रो विहितत्वेनानन्तरापत्ये प्रसक्त्यभावाच्च । एतेन विदादित्वात् (४।१।१०४) अन्—इति वदन् स्वाम्यापि प्रत्युक्तः ॥ (२) ॥*॥ वहति हव्यम् । 'वहिश्रुयुद्गलाहात्वारिभ्यो नित्' (उ० ४।५।१) इति निः । निच्च । ('वहिवैश्वानरेऽपि स्याच्चित्रकाख्यौपये पुमान्') ॥ (३) ॥*॥ 'वी गतिप्रजनकान्त्वसनखादनेषु' (अ० प० अ०) । कर्मणि क्तिन्- (३।३।९४) नीतिर्भङ्गं पुरोडाशादिर्ह्ययतेऽस्मिन् । 'हु दानादनयोः' (जु० प० से०) । 'हुयामा-' (उ० ४।१।६८) इति त्रन् । वीतिरश्वी होत्रं हवनमस्येति वा । ('वीतिहोत्रोऽनलेऽर्के च') ॥ (४) ॥*॥ धनं जयति ।

१—'यजजोश्च' (२।४।६४) इत्यनेन गोत्रविहितयजजोर्लुक्विधायकेन लुको दर्शितत्वेनात्रानन्तरापत्येऽधिकीर्षितत्वेन, गोत्रापत्ये एव चिकीर्षितत्वेन, लौकिके लग्नावस्य 'छन्दोवक्तव्यः कुर्वन्ति न क्षेपा इतिरिति' (१।४।३) इति भाष्येणासाधुतावचनात् 'वैदिके सर्वे विधयश्छन्दस्ति विकल्पन्ते' इति परिभाषया, अन्तोदात्तत्वस्य 'सुहितुपग्रह-' (३।२।८५) इति—भाष्योचया, स्वरव्यत्ययेन सिद्धो विशदितगणे तत्पाठवैयर्थ्यापेक्षश्चिन्त्यमेतत् ॥

१—उरुन्महतत्वादी तु 'अप्सराः' इत्येव सप्तं दृश्यते ॥
२—दे उर्वश्यादेरिति मुकुटः ॥

‘संज्ञायां ऋच्-’ (३।२।४६) इति खच् । (‘धनंजयः सर्प-
मेदे क्रुमे देहमारुते । पार्थऽसौ’) ॥ (५) ॥॥ कृपीटस्य
जलस्य योनिः । ‘कृपीटमुदरे जले’ इति रत्नकोपात् । ‘अग्ने-
रापः’ इति श्रुतेः । कृपीटं योनिरस्येति वा । ‘धन्वोऽग्निर्व-
ह्यतः क्षत्रम्’ इति मनुः ॥ (६) ॥॥ ज्वलति । ‘जुचङ्गम्य-’
(३।२।१५०) इति जुच् ॥ (७) ॥॥ विद्यते लभ्यते । ‘विट्ट
लाभे’ (तु० उ० अ०) । असुन् (उ० ४।१८९) । जातं
वेदो धनं यस्मात् । जाते जाते विद्यते इति वा । ‘विद स-
त्तायाम्’ (दि० आ० अ०) । जातं वेत्ति वेदयते वा ।
‘विद चेतनादौ’ (अ० प० से०, ह० आ० अ०, ष्यन्तः,
जु० आ० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) ॥ (८) ॥॥
तनूं शरीरं न पातयति । ‘नभ्राणनपात्-’ (६।३।७५)
इति निपातितः । तनूनपातौ । ‘तनूनपातमुपसस्य नि-
साते’ इति मन्त्रः ॥॥ तनूं स्वं स्वहृषं न पाति न रक्षति
आशुविनाशिलाद् इति ‘तनूनपात्’ शत्रन्तः । ‘उगिदचाम्-’
(७।१।७०) इति गुमि तनूनपात्, तनूनपातौ, तनू-
नपान्तः इति वा ॥॥ तन्या ऊनं कृशं पाति । तनूनपं
घृतादि, तदस्ति । ‘अदोऽनन्ने’ (३।२।६८) इति षिट् । तनू-
नपादौ, तनूनपादः इति वा ॥ (९) ॥॥ वृंहति । ‘वृहि
वृद्धौ’ (भ्वा० प० से०) । ‘वृहेर्नलोपश्च’ (उ० ३।१०९)
इति इस् । पुंलिङ्गोऽयम् । ‘वर्हिःरुक्तो वृहद्भानुः’ इत्यमर-
मालापूर्वकाण्डे पाठात् ॥ (१०) ॥॥ ‘शुक्रो वैश्वानरो
वह्निर्वर्हिःशुष्मा तनूनपात्’ इति शब्दार्णवात् ‘वर्हिः
शुष्मा’ इति व्यस्तं समस्तं नाम इति कश्चित् । तत्र समस्त-
पक्षे वर्हिः कुशः शुष्म बलमस्येति विग्रहः । वर्हिः सान्तः
(‘वर्हिः पुंसि हुताशने । न त्वां कुशे’) । वर्हिरिदन्तः ।
‘शुष्मा’ इति नान्तः प्रथम-इत्यन्यः ॥॥ शुष्यत्यनेनेति
शुष्मा । ‘शुप शोपणे’ (दि० प० अ०) । ‘अन्येभ्योऽपि-’
(३।२।७५) इति मनिन् । संज्ञापूर्वकत्वात् गुणः ॥॥ शुष्यति
जलम् । शुपेरन्तर्भावित्पथार्थात् ‘अविसिचितिशुषिभ्यः कित्’
(उ० १।१४४) इति मनिप्रत्यये ‘शुष्मः’ अदन्तोऽपि ॥
(११) ॥॥ कृष्णो धूमो वर्त्मस्य । नान्तः । (‘कृष्णवर्त्मो
विधुंतुदे । दुराचारे हुताशे च’) ॥ (१२) ॥॥ शोर्चापि
ज्वालाः केशा इवास्य । ‘निलं समाप्तेऽनुत्तरपदस्यस्य’ (८।३।
४५) इति पत्वम् ॥ (१३) ॥॥ ‘उपः प्रभाते संध्यायाम्’
इति विश्वः । उपः संध्यायां लुप्यते प्रकाशते । इमुपधत्वात्
(३।१।१३५) कः । ‘अहरादीनां पलादियु वा रेफः-’ (वा०
८।२।७०) । स च व्यवस्थितविभाषवेह निलम् ॥ (१४)
॥॥ आश्रयमाधारमश्राति । ‘कर्मण्यण् (३।२।१) । (‘आ-
श्रयाशः पुमान्वहौ त्रिषु चाश्रयनाशके’) ॥॥ ‘आश-
याशः’ इति पाठान्तरम् । आशेरतेऽत्रेत्याशयः । ‘एरच्’
(३।३।५६) । तन्भ्राति ॥ (१५) ॥॥ वृहन्तो भानवोऽस्ये-

ति ॥ (१६) ॥॥ ‘कृश तनूकरणे’ (दि० प० से०) ।
कृश्यति । ‘ऋतन्यञि-’ (उ० ४।२) इत्यानुक् ॥ (१७) ॥॥
पुनाति । ‘पूज् पवने’ (त्रया० उ० से०) । ष्वल् (३।१।
१३३) । (‘पावकोऽसौ सदाचारे वहिमन्थे च चित्रके ।
भल्लतके विडङ्गे च शोधयितुनरेऽपि च’) ॥ (१८) ॥॥
अनिलनेन । प्रृपादिलात् (उ० १।१०६) कलच् । ‘अनलो
वसुमेदेऽसौ’ । (अनलोऽनिले । वसुदेवे वसौ वहाँ) ॥
(१९) ॥॥ लोहिता अश्वा यस्य । ‘वरुणस्त्वसितानश्वाङ्कुत्रेरः
कुमुदोपमान् । हुताशनः किंशुकाभान्वायुर्वधूंस्तथाघृणोत्’
इति शालिहोत्रात् । रोहितो मृगोऽथो वाहनमस्येति वा ।
(‘रोहिताश्वधित्रभानौ हरिश्चन्द्रप्रात्मजे’) ॥ (२०) ॥॥
वायोः सखा । ‘राजाहःसखिभ्यश्च’ (५।४।९१) ॥॥ वायुः
सखास्येति (वायुसखा) वा । अस्मिन्पक्षे टजभावात्
(अनद् सौ) (७।१।९३) इत्यनद् ॥ (२१) ॥॥ शिखाः
सन्वस्य । मत्प (५।२।९४) ॥॥ (ब्रीह्यादिलात् (५।२।
११६) इतिप्रत्यये ‘शिखी’ अपि । ‘शिखी वहाँ बलीवर्दं
शरे केतुग्रहे द्रुमे । मयूरे कुकुटे पुंसि शिखावल्यल्लिङ्गकः’ ॥
(२२) ॥॥ (आशोष्टमिच्छति) आइपूर्वाच्छुष्यतेः (दि० प०
अ०) सन्ननात् ‘अडि शुपेः सनश्छन्दसि’ (उ० २।१०६)
इत्यनिः । छान्दसानामपि क्वचिद्वापायां प्रयोगः । ‘अध्वर्यु-
क्तुः-’ (२।४।४) इति ज्ञापकात् । आशु शीघ्रं आशुं व्रीहिं
वा शु क्षणोति । ‘क्षणु हिंसायाम्’ (त० उ० से०) । इन् (उ०
४।१।९८) । शु इति पूजार्थमन्वयम् ॥ (२३) ॥॥ हिरण्यं
रेतोऽस्य । सान्तः। ‘हिरण्यरेताः पुंसि स्याद्विवाकरहविर्भुजोः’ ॥
(२४) ॥॥ हुतं भुक्ते । क्विप् (३।२।१७८) । जान्तः ॥ (२५)
॥॥ दहति । ल्युः (३।१।१३४) (‘दहनश्चित्रके भल्लतकेऽसौ
दृष्टयेष्टिते’) ॥ (२६) ॥॥ हव्यं वाहयति । ष्यन्ताद्बहेः
(भ्वा० उ० अ०) ल्युः (३।१।१३४) यत्तु स्वामी—‘हव्यं
वाहयति’ इति विग्रह ‘हव्यपुरीपपुरीष्येषु व्युट्’ (३।२।
६५)—इत्याह । तत्र । उदाहृतपाठस्थानुपलम्भात् । ‘कव्य-
पुरीपपुरीष्येषु-’ इति पाठस्योपलम्भात् । ‘वहश्च’ (३।२।६४)
इत्यनुष्टोप्यन्तादसंभवाच्च । मुकुटोऽपि—‘वाहयति’ इति
विग्रह ‘हव्येऽनन्तः पादम्’ (३।२।६६) इति बहेऽनुष्ट-इ-
त्याह । तदपि न । व्युट्दछान्दसत्वात् । ‘वहश्च’ (३।२।६४)
इत्यनुष्टोप्यन्तादसंभवाच्च ॥ (२७) ॥॥ सैताचिषो यस्य ।
काली-कराली-मनोजवा-मुलोहिता-मुधूत्रवर्णा-स्फुलिङ्गिनी-वि-
श्वदासाख्याः सप्त बहेर्जिह्वाः । (‘सैताचिः पावके पुंसि
कूर्चक्षुपि च त्रिषु’) ॥ (२८) ॥॥ ‘दसु उपगमे’ (दि०
प० से०) । अन्तर्भावित्पथार्थाद् ‘दमेरुनतिः’ (उ० ४।२।३५) ।
दाम्यति । दसुनाः, दसुनसौ ॥॥ दीर्घमन्थोऽपि । दसूना
दसुनाः प्राचीनवर्हिः शुचिवर्हिषौ’ इति नामनिधानात् ॥
(२९) ॥॥ शोचयति । ‘ऋज्रेन्द्र-’ (उ० २।२८) इति निपा-

तितः । शुक्रं रेतोऽस्यास्तीति वा । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । शुक्रवर्णत्वादिति वा । रलयोरेकत्वम् । ('शुक्रः स्याद्भ्रग्वे ज्येष्ठमासे वैश्वानरे पुमान् । रेतोऽक्षिरग्निभदोः क्लीवम्' ॥ (३०) ॥*) चित्रा भानवोऽस्य । क्षुत्रादिः (८।४।३९) । ('चित्रभानुः पुमान्वैश्वानरे चाहस्करेऽपि च') ॥ (३१) ॥*) विभा प्रभा वसु धनं यस्य । ('विभावसुस्तु भास्करो हुताशने हारभेदे चन्द्रे') ॥ (३२) ॥*) शुचि पवित्रं करोति शुचयति । 'तत्करोति-' (वा० ३।१।२६) इति ष्यन्ताद् 'अच इः' (उ० ४।१३९) । यद्वा शोचति । अन्तर्भावितण्य- र्थाच्छुचेः (भ्वा० प० से) 'इगुपधात्-' (उ० ४।१२०) इतीत् । ('शुचिर्गोष्माग्निशुद्धारेष्वापादे शुद्धमन्त्रिणि । ज्येष्ठे च पुंस्ति धवले शुद्धेऽनुपहते त्रिषु') ॥ (३३) ॥*) अर्षा पित्तमिव । दाहकत्वात् ॥ (३४) ॥*) चतुर्विंशत् 'अग्नेः'

और्वस्तु वाडवो वडवानलः ॥ ५६ ॥

(और्व इति ॥) उर्वस्य मुनेरपत्यम् । यत्तु । विदाद्यच् (४।१।१०५) बहुत्वे 'यवबोश्च' (२।४।६४) इति लुकि उर्वाः-इति मुकुटः । तत्र । अनन्तरापत्येऽजोऽसंभवात् । तस्मादप्यण् (४।१।११४) ॥ (१) ॥*) वडवायां भवः । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । ('वाडवं करणे स्त्रीणां घोटकौषे नपुंसकम् । पाताले न त्रियां पुंस्ति ब्राह्मणे वडवानले') ॥ (२) ॥*) वडवाया अनलः । आधाराधेयभावं एव संवन्वत्वेन पद्यर्थः ॥ (३) ॥*) त्रीणि 'वाडवाग्नेः' ॥

वहेर्द्वयोर्ज्वालकीलावर्चिर्हेतिः शिखा त्रियाम् ।

(वहेरिति ॥) 'वहेः' इति प्रायोवाद्दः । 'हेतिः स्यादायुध- ज्वालासूर्यतेजःसु योषिति' इति दर्शनात् । ज्वलति । 'ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः' (३।१।१४०) ॥*) त्रियां टाप् (४।१।४) ॥ (१) ॥*) 'कील वन्द्ये' (भ्वा० प० से०) । कीलति । 'इगुपध' (३।१।१३५) इति कः ॥*) त्रियां टाप् (४।१।४) 'कीलोऽग्नितेजसि । कूर्परस्तम्भयोः शङ्खौ कीला रत्नहतावपि' ॥ (२) ॥*) अर्चयति । 'अर्च पूजा- याम्' (भ्वा० प० से०, उ० उ० अ०) । 'अर्चिशुचिहुसपिच्छा- दिच्छर्दिभ्य इतिः' उ० २।१०८) अर्चिः सान्तः ॥*) इनि (उ० ४।१।१८) त्विदन्तोऽपि । 'अग्नेर्भ्राजन्ते अर्चयः' इति

१-वाडुलकात्किदलुगपि 'सोद्विपासैरपां पित्तमिन्धानः श- र्वीं नपेत्' इति प्रयोगात् इत्यपि मुकुटः ॥ २-उर्वेण किलोयोनिजपुत्रार्थिना जर्मथितः, तत्र ज्वालामयः पुरुषो जातः, तस्य च समुद्र आधार आसीत्' इति ह्यतिः-इति मुकु- टः ॥ ३-भिदादिगणे उर्वेण शब्दपाठवैयर्थ्यापत्त्या वैश्वानरश- ब्दव्याख्यानोक्तदिशा चिन्त्यमिति शम् ॥ ४-वयं तु यूमः पश्येव वाचनान्यर्चिपः । वहेरिति तु 'तेजोमात्रवाचिकाप्यादि- विशेषणाभिप्रेतौ वर्तते भातुरिव वैरिके' इत्येतत्त्वनाथं- इति मुकुटः ॥

श्रुतेः ॥*) 'त्रियाम्' इति अर्चिरादिभिः संवध्यते । तत्रा- र्चिपः 'ज्वालाभासोर्नपुंस्यर्चिः' इति क्लीबत्वमपि वक्ष्यते । ('अर्चिमयूखशिखयोः') ॥ (३) ॥*) हिनोति, हन्ति वा । 'हि गतौ' (स्वा० प० अ०) । 'ऊतियूति-' (३।३।९७) इत्यादिना क्तिन्नन्तो निपातितः ('हेतिर्ज्वालासूर्यांशुषु') ॥ (४) ॥*) शेते । 'शीङः किल्लस्वश्च' (उ० ५।२४) इति खः । 'शिखा ज्वालावर्हिच्छूडालाङ्गलव्यधमात्रके' ॥ (५) ॥*) पञ्च 'ज्वालायाः' ॥

त्रिषु स्फुलिङ्गोऽग्निः कणः

(त्रिष्विति ॥) 'स्फु' इत्यनुकरणशब्दः । स्फुना फूत्का- रेण लिङ्गति । 'लिंगि गतौ' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥*) स्फुलिङ्गा जातावपि । अजादित्वाद्वाप् ॥ (१) ॥*) अग्नेः कणः ॥ (२) ॥*) द्वे 'अग्निः कणस्य' ॥

संतापः संज्वरः समौ ॥ ५७ ॥

(संताप इत्यादि ॥) संतापयति । 'तप संतापे' (भ्वा० प० अ०) ॥ (१) ॥*) 'ज्वर रोगे' (भ्वा० प० से०) ष्यन्तौ । संज्वरयति । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥*) यत्तु-संतापनं संतापः । घञ् (३।३।१८) । संज्वरयति संज्वरः । अच् (३।१।१३४)-इति मुकुटेनोक्तम् । तत्र । वैपम्ये प्रमाणाभावात् । भावकर्त्रभिधायिनोः समानार्थकत्वा- भावात् । समौ समानार्थकौ समलिङ्गौ ॥ द्वे 'संतापस्य' ॥

धर्मराजः पितृपतिः समवर्ती परेतराट् ।

कृतान्तो यमुनाभ्राता शमनो यमराज्यमः ॥ ५८ ॥

कालो दण्डधरः श्राद्धदेवो वैवस्वतोऽन्तकः ।

धर्मराज इत्यादि ॥ धर्मस्य राजा । 'राजाहः-' (५।४। ९१) इणि टच् ॥ (१) ॥*) पितृणां पतिः ॥ (२) ॥*) समं वर्तितुं शीलमस्य । 'सुप्यजातौ-' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (३) ॥*) परेतेषु मृतेषु राजते । 'सत्सूद्विप-' (३।२।६१) इति क्तिप् । जान्तः ॥ (४) ॥*) कृतोऽन्तो विनाशो येन । ('कृतान्तो यमसिद्धान्तदैवाकुशलकर्मसु') (५) ॥*) यमुनाया भ्राता ॥ (६) ॥*) शमयति । ल्युः (३।१।१२४) । ('शमनं शान्तिवधयोः शमनः श्राद्धदैवते') ॥ (७) ॥*) यमेन संयमेन राजते । क्तिप् (३।२।६१) जान्तः ॥ (८) ॥*) यमयति । अच् (३।१।१३४) । 'यमो दण्डधरे ध्वाहे संयमे यमजेऽपि च' इति विश्वः ॥ (९) ॥*)-कलयत्यायुः । 'कल संख्याने' (उ० उ० से०) पचाद्यजन्तात् (३।१।१३४) प्रज्ञायण् (५। ४।३८)-इति मुकुटः । तत्र । कलेर्मित्त्वाभावात् । प्रज्ञायणि रूपद्वयप्रसंज्ञाच्च । एतेन स्वाम्यापि परास्तः । तस्मात् 'काल-

१-मित्त्वाभावेऽपि अदन्तत्वादेव वृद्धेरप्राप्त्या 'कलयति' इति मुकुटोक्तमेव समशसम् ॥

यति' इति विग्रह उचितः । कालवर्णत्वाद्वा । ('कालो भूयौ महाकाले समये यमकृष्णयोः') ॥ (१०) ॥३॥ दण्डस्य धरः । (दण्डं धरतीति विग्रहे 'कर्मण्यण्' (३।२।१) इत्यपि 'दण्डधारः' अपि । ('दण्डधारो यमे राज्ञि' (११) ॥३॥ श्राद्धस्य देवः अंशभाक्त्वात् । विनृपतिन्वाद्वा ॥ (१२) ॥३॥ विवस्वतोऽपत्यम् । 'तस्यापत्यम्' (१।१।९२) इत्यण् ॥ (१३) ॥३॥ अन्तं करोति=अन्तयति । 'तत्करोति-' (वा० ३।१। २६) इति ष्यन्ताद् ष्युल् (३।१।१३३) ॥ (१४) ॥३॥ 'यमस्य' चतुर्दश ॥

राक्षसः कौणपः क्रव्यात्क्रव्यादोऽक्षप आशरः ॥५९॥

रात्रिचरो रात्रिचरः कर्तुरो निकपात्मजः ।

यातुधानः पुण्यजनो नैर्ऋतो यातुरक्षसी ॥ ६० ॥

(राक्षस इत्यादि ॥) रक्षन्त्वान् । 'रक्ष पालने' (भ्वा० प० से०) असुन् (उ० ४।१८९) प्रज्ञाचणि (५।१।३८) राक्षसः 'स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवन्तेऽपि' (प० ५।३।६८) इति पुंस्त्वम् । (राक्षसो यातुधाने स्यान्नृपायां राक्षसी स्त्वता) ॥ (१) ॥३॥ कृष्णं शवं मक्षयितुं शीलनस्य । 'शीलम्' (१।१।६१) इत्यण् । कौणं पाति । 'धातः-' (३।२।३) इति कः । कौणपस्य निर्ऋतेरयम्-कौणपः । 'तत्सेदम्' (१।३।१२०) इत्यण् ॥ (२) ॥३॥ क्रव्यनाममांसमिति । 'क्रव्ये च' (३।२।६९) इति विट् । 'अदोऽनने' (३।२।६८) इत्येव निद्वेऽण् (३।२।१) वायनार्थमिदम् । तेनाममांसमक्षके 'क्रव्यादः' इति न भवत्येव । ('क्रव्यान्मांसाशिरक्षसोः') ॥ (३) ॥३॥ कृतं छिन्ने तदेव पुनर्विशेषतः कृतं पक्वं च भुङ्के इति क्रव्यादः । 'कृतविकृतपक्वयवस्य षुपोदरादिवात्' (६।३।१०९) क्रव्यादेः' (३।२।६९) इति क्रायिका । शब्दाण्येषुऽपि कृदध्याये—'सदान्नादकणादौ च स्वात्क्रव्यादानमांसमुक्त्वा । क्रव्यादः कृतविकृतपक्वमांसमुच्यते' इत्युक्तेः । तस्माद्योगार्थस्य व्यञ्जितत्वेऽपि गौप्या उभयोः सामान्येन प्रयोगः ॥ (४) ॥३॥ अन्नं रक्तं पिवति । 'धातोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । ननु टक् (३।२।८) 'पिवतेः सुराशांभोः' (वा० ३।२।८) इति वचनात् । दन्त्यस्यवान् । ('अन्नपा तु जलौकायां टाकिन्यां राक्षसे तु ना') ॥३॥ न श्रपयति क्रव्यात्वात् अश्रपः । पचावच् (३।१। १३४) तालव्यस्यवान् ॥ (५) ॥३॥ आशृणाति । 'शृ हिंसायाम्' (क्र्या० प० से०) पचावच् (३।१।१३४) ॥३॥ 'आशिरः' इति पाठे 'अशोर्णिञ्' (उ० १।५२) इति किरच् । 'आशिरो धनुषः शङ्कुः क्रव्यादोऽन्नप आशरः' इति संसारवर्तः । ('आशिरोऽर्के राक्षसेऽर्शौ') ॥ (६) ॥३॥ रात्रौ चरति । 'चरेट्' (३।२।१६) । 'रात्रेः कृति विभाया-' (६।३।७२) इति पञ्जे सुम् ॥ (७) ॥३॥ (८) ॥३॥ कुर्वुरो वर्णेन । यद्वा— कर्वेति । 'कर्वे हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) 'नदुरादयश्च' (उ० १।४।१) इति कुरच् । ('कर्तुरं सल्लि

हेत्रि कर्तुरः पापरक्षनोः । कर्तुरा कृष्णवृन्तायां शवले पुनरन्यवत्') ॥३॥ 'कर्वरः' इति पाठान्तरम् । 'नैर्ऋतः कर्वरः क्रव्यात् कर्तुरो यातुरक्षसी' इति शब्दार्णवः । 'कृ हिंसायाम्' (क्र्या० उ० से०) । कृणाति । 'कृशवृत्तित्भ्यः ष्वरच् (उ० २।१२१) ॥ (९) ॥३॥ निकपाया आत्मजः । मूर्धन्यः षः ॥ (१०) ॥३॥ यातूनि रक्षांसि दधाति पुष्पाति स्वजातिषोपकलात् । धावो 'बहुलमन्यत्रापि' (उ० २।१७८) इति युच् । 'ह्रस्वव्युटः-' (३।३।११३) इति व्युट् वा । यातूनि यातनाः वीचन्तेऽस्मिन्निति वा । ल्युट् (३।३।११७) । अन्तस्थादिः ॥३॥ जातु कदाचिद् धानं संनिधानमस्येति (जातुधानः) चवर्गादिरपि ॥ (११) ॥३॥ विरुद्धलक्षणया पुण्यश्चासौ जनश्च । ('अथ पुण्यजनो यक्षे राक्षसे नञ्जेऽपि च') ॥ (१२) ॥३॥ निर्ऋतेरपत्यम् ॥ (१३) ॥३॥ याति । 'कस्मिन्निजनिगामायाहिभ्यश्च' (उ० १।७३) इति तुः । अर्थर्थादिः (ग० २।४।३१) ॥ (१४) ॥३॥ रक्षन्त्यस्मात् । असुन् (उ० ४।१८९) 'भीमादयोऽपादाने' (३।४।७४) ॥ (१५) ॥३॥ पञ्चदश 'राक्षसस्य' ॥

प्रचेता वरुणः पाशी यादसांपतिरप्पतिः ।

प्रचेता इत्यादि ॥ प्रचेतयति । प्रकृष्टं चेतोऽस्येति वा । 'त्रितो नञ्ज्ञाने' (भ्वा० प० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) । 'प्रचेताः पाशिनो सुनौ ना प्रकृष्टहृदि त्रिषु' ॥ (१) ॥३॥ त्रियते वृणोति वा । 'वृन् वरणे' (स्वा० उ० से०) । 'कृद्दारिभ्य ङनन्' (उ० ३।५३) । 'वरुणत्तरभेदेऽस्तु प्रतीचीपतिसूर्ययोः' ॥३॥ युचि (उ० २।७४) 'वरणः' अपि । 'वरं वृणन्ति तं देवा वरदश्च वरार्थिनाम् । धातुर्वै वरणे श्रोक्तस्मात्स वरणः स्मृतः' इति साम्बपुराणम् ॥ (२) ॥३॥ पाशोऽस्यास्ति । इनिः (५।२।११५) । ('पाशी पाशवरेऽप्यतौ') इति विश्वः ॥ (३) ॥३॥ यादसां पतिः । 'तत्पुरुषे कृति-' (३।३।१४) इत्युक्त्वा । ('यादसांपतिरन्भोर्धा पश्चिमाशापतावपि') ॥३॥ लुकि तु 'यादःपतिः' अपि ॥ (४) ॥३॥ अपां पतिः ॥३॥ लुकि 'अप्पतिः' अपि ॥ (५) ॥३॥ पञ्च 'वरुणस्य' ॥

श्वसनः स्पर्शनो वायुर्मातरिश्वा सदागतिः ॥ ६१ ॥

पृषदश्वो गन्धवहो गन्धवाहानिलाशुगाः ।

समीरमारुतमवजगत्प्राणसमीरणाः ॥ ६२ ॥

नमस्वद्वातपवनपवमानप्रभञ्जनाः ।

श्वसन इत्यादि ॥ श्वसित्वनेन । 'श्वस प्राणने' (अ०

१—'पाशिनोपुणे पुंति कृष्णे च वाच्यवत्' इति पुस्तकान्तरे ॥
२—'लुकि 'अपांपतिः' इत्यपि—'लुकोक्तमेव युक्तम् । लुकि तु यादःपतिरपीत्यपिना यादसांपतिरित्यस्य मूलकृत्संभवेन अपांपतिरित्यस्य मूले ह्यन्योन्योपादानात् ॥

प० से०) ल्युट् (३३।११७) । ('श्वसनं श्रुतिं पुंति ना-
रते नदनद्वये') ॥ (१) ॥३॥ ल्युथिति । 'ल्युथ सन्निने' (तु०
प० अ०) । 'बहुलमन्यत्रापि' (उ० २।७८) इति युच् ।
'स्पर्शनो मारुते सन्निदानयोः स्पर्शनं नतम्' इति विश्वः ॥
(२) ॥३॥ वाति । 'वा गतिगन्धनयोः' (अ० प० अ०) ।
'ह्रवापाजि-' (उ० १।१) इत्युप् । 'आतो युक्' (७।३।३३)
इति युक् ॥ (३) ॥३॥ 'मातारि' इति सप्तम्यन्तप्रतिष्पकम् ।
मातारि अन्तरिक्षे श्रयति संचरति । 'दुञ्जोश्चि गतिदृष्ट्योः'
(भ्रा० प० से०) । यद्वा मातारि जनन्यां श्रयति वर्धते सप्त-
सप्तकल्पत्वात् । 'श्रुनुक्षन्-' (उ० १।१५९) इति निपातना-
त्सप्तम्या अलुक् ॥ (४) ॥३॥ सदा गतिरस्य ('सदागति-
नाक्रवातनिर्वाणेषु सदाश्वरे') ॥ (५) ॥३॥ पृषट् सृगभेदोऽथो
वाहनस्य । पृषतानन्वुक्रणानानश्च इवेति वा । यत्तु—पृष-
न्यन्वुक्रणा अथोऽस्य—इति मुकुटः । तत्र । बाह्यवाहकभाव-
स्य विपरीतत्वात् ॥ (६) ॥३॥ इहन्ति । पचाद्यच् (३।१।३४) ॥
गन्धस्य वहः । यत्तु—गन्धस्य वहः—इति विश्वः 'अकाराद-
नुपपदात्सोपपदो भवति विप्रतिपेधेन' (वा० ३।२।१) इत्यस्य
प्रायिकत्वात् पचाद्यच् (३।१।३४)—इति मुकुटः । तत्र ।
प्रायिकत्वरूपन्याया निर्मूलत्वात् । उपपदाविवक्षायां चः
(३।१।३४) सिद्धत्वाच्च ॥ (७) ॥३॥ गन्धं वहति । 'कने-
प्यक्' (३।२।१) ('गन्धवाहो रुगेऽनिले । गन्धवाहा
तु नासायाम्') ॥ (८) ॥३॥ अनिलनेन । 'सलिकल्पनि-'
(उ० १।५४) इति इलच् । ('अनिलो वसुधातयोः') ॥
(९) ॥३॥ आह्यु गच्छति । 'अन्यत्रापि-' (वा० ३।२।४८)
इति ङः । ('आशुगोऽकं शरे बायौ') ॥ (१०) ॥३॥
सन्धुर् इति गच्छति, ईरयति प्रेरयति वा । 'ईर गर्तौ' (अ०
आ० से०) । अच् (३।१।३४) ॥ (११) ॥३॥ युचि
(३।२।१४८) तु सनीरणः । ('समीरणः स्यात्पवने पथिके
न फणिकके') ॥ (१५) ॥३॥ त्रियन्तेऽनेन वृद्धेन विना वा ।
मरुत् । 'मृप्रोलतिः' (उ० १।९४) ॥ ('मरुद्देवे सनीरे ना
ग्रन्थिपणे नपुंसकम्') ॥ (१३) ॥३॥ ततः प्रज्ञाद्यन् (५।४।३८)
॥३॥ मरुतशब्दोऽपि बोध्यः । 'मरुतः स्वयंनः प्राणः
सनीरो मारुतो मरुत्' इति विष्णुशब्दकोशात् । 'मारुतः
श्वसनः प्राणः सनीरो मारुतो मरुत्' इति संज्ञारवर्ताच्च ॥
(१२) अतएव जगत्प्राणो पृथगापि । 'जगत् स्याद्विद्ये
ह्येवं वायौ ना जद्रमे त्रिषु' इति स्वरोपः । 'जगदाख्या
स्युता वाते विद्ये जद्रमेऽपि च । जगती भुवने स्याता
छन्दोभेदे जलेऽपि च' इति विश्वः । तत्र 'द्युतिगलिजुहीतीनां
दे च' (वा० ३।२।१७८) इति त्रिपि द्वित्वे 'गनः ह्यौ'
(६।४।४०) इति मलोपे तुक्ते जगत्, जगती ॥३॥ यदा तु
'वर्तमाने पृषट्कृत्स्नहृत्कृत्स्नव' (उ० २।८४) इति व्यु-
त्पाद्यते, तदा 'उगिदत्राम्-' (७।१।७०) इति तुम् । जगत्,

१—भाष्ये तु कर्णोपपद इति पाठो दृश्यते ॥

जगन्तां ॥३॥ यत्तु—मुकुटः 'यदा वर्तमाने पृषट्कृत्स्नहृत्-
कृत्स्नवद् इत्येतन्नास्ति'—इत्यनोचत् । तत्र । उगादिमुत्रस्या-
सत्त्वे मानामावात् । उगिदकार्यार्थत्वाच्च ॥३॥ एकद्वे तु ज-
गतां प्राणः ॥ (१४) ॥३॥ नभोऽस्योऽथवत्वेनास्ति । ननुप्
(५।२।९४) 'नर्त्ता मत्तर्थे' (१।२।१९) इति भलाड्भलाभावः ॥
(१६) ॥३॥ वाति । 'दृष्टिमृत्रिग्-' (उ० ३।८६) इति तन्
॥३॥ 'किञ्चौ च संज्ञायाम्' (३।३।१७४) इति क्तिनि
'वातिः' अपि । 'वायुर्मरुत्वाश्चसनः पवनो मरुतोऽनिलः ।
नभत्वान् क्षिपणुर्वातिः श्रुपिणो नैघटो वहः' इति सा-
ह्याङ्गः ॥ (१७) ॥३॥ पुनाति । 'बहुलमन्यत्रापि' (उ०
२।७८) इति युच् ('पवनं कुन्मकारस्य पाकस्थाने नपुंसकम् ।
निष्पावमरुतोः पुंति') ॥ (१८) ॥३॥ पवते । 'पूङ्ग्यजोः
ज्ञानन्' (३।२।१२८) । 'आने मुक्' (७।२।८२) ॥ (१९)
॥३॥ प्रकृष्टं भनक्ति । 'भञ्जो आनदने' (त्वा० प० अ०) ।
युच् (उ० २।७८) ॥ (२०) ॥३॥ विचतिः 'वातस्य' ॥
प्राणोऽपानः समानश्चोदानन्यानौ च वायवः ॥६३॥
शरीरस्या इमे

(प्राण इति ॥) प्रसरणेन, अपसरणेन, समन्तात्, ऊ-
र्ध्वेन व्याप्त्या च अनिलनेन । 'हृद्य' (३।३।१२९) इति
घच्—इति मुकुटः । अन्ये तु—प्राणयति, अपानयति, सम-
न्तादानयति । आनयतेः (प्यन्तात् 'अन प्राणने' (अ० प०
से०) इत्यल्लात्) ङः (वा० ३।२।१०९) अच् (३।१।३४)
वा—इत्याहुः । इमे प्रागादयः शरीरस्या वायवः । तत्र 'हृदि
प्राणो, गुदेऽपानः, समानो नाभिचस्थितः । उदानः कण्ठदेशे
स्याद्, व्यानः सर्वशरीरगः । अन्नप्रवेशनं मूत्राद्युत्सर्गोऽन्नवि-
पाननम् । भाषणादिनिमेषादि तत्त्वापाराः क्नादनी । प्राणः'
इत्यत्र 'अनिते' (८।४।१९) इति णत्वम् । 'प्राणो हन्मारुते
बोले काञ्च्यजीवेऽनिले बले । पुंलिङ्गः, पूरिते वाच्यलिङ्गः,
पुंमूत्रि चासुषु' । ('अपानं तु गुदे ह्येवं, पुंति स्यात्स ना-
रुते' । 'उदानोऽप्युदरावर्ते वायुभेदे भुजंगने' । 'समानं
सत्सर्गेषु त्रिषु, ना नाभिमारुते') ॥ प्रत्येकं 'देहस्यपञ्च-
वायूनाम्' ॥

रंहस्तरसी तु रयः स्वदः ।

जवः

(रंह इत्यादि ॥) रतेऽनेन । 'रनेर्हुन्त्' (उ० ४।२।१४)
इत्यस्य हुगागमश्च । रंहत्यनेन वा । 'रहि गर्तौ' (भ्रा० प०
से०) । अस्युन् (उ० ४।१८९) ॥ (१) ॥३॥ तरन्त्यनेन ।
'तृ ह्यनतरणयोः' (भ्रा० प० से०) । अस्युन् (उ० ४।१८९)

१ वासुहो नभःत्वान् । तथा च वायुरागन्—'गन्ध्यावाह-
वदानां च वायुरीशस्य कृत्' इति मुकुटः ॥ २—'नशब्दः
त्वागते बन्धौ इष्टे इष्टे च द्योतिवः' इति बोधतः नान् वृक्षान्
वदयति चेटवरे नवतः ॥

॥ (२) ॥॥ रिणाल्यनेन । 'री गतिरेषणयोः' (त्रया० प० अ०) । 'एरच्' (३।३।५६) । रयः-इति स्वामिसुकुटौ । तत्रा करणे ल्युटो वाचकस्य सत्त्वात् । तस्मात् 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घः । रयतेऽनेन वा । 'रय गतौ' (भ्वा० आ० से०) 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घः । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञि तु संज्ञापूर्वकत्वाद्बद्धभावः ॥ (३) ॥॥ स्यन्दतेऽनेन । 'स्यदो जवे' (६।४।२८) इति घञन्तो निपातितः ॥ (४) ॥॥ 'जु' इति सौत्रो (३।२।१५०) धातुः । जवनम् । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । चवर्गादिः । ('जवो वेगवति त्रिषु । पुंलिङ्गस्तु भवेद्वेगे चोष्णपुष्पे जवा सृता') ॥ (५) ॥॥ इति सुकुटः । वस्तुतस्तु रंहआदिष्वपि भावव्युत्पत्तिरेव न्याय्या ॥ पञ्च 'वेगस्य' ॥

अथ शीघ्रं त्वरितं लघु क्षिप्रमरं द्रुतम् ॥ ६४ ॥ सत्वरं चपलं तूर्णमविलम्बितमाशु च ।

(अथेति ॥) रंहआदयः सवेगगतिवचनाः । शीघ्रादयस्तु धर्मवचना एव । अतएव 'शीघ्रं पचति' इति प्रयोगः, न तु 'जवं पचति' इति-इति वदन्ति । वस्तुतस्तु रंहः प्रभृतयो वेगाख्यगुणपराः, शीघ्रादयस्तु कालाल्पत्वपराः-इति । शिङ्घति व्याप्नोति । 'शिधि आघ्राणे' (भ्वा० प० से०) । 'शीघ्रादयश्च' (?) इति रगन्तो निपातितः । ('शीघ्रं नलदे चक्राङ्गे ह्रीवं द्रुतगतौ त्रिषु') ॥ (१) ॥॥ त्वरते स्म । 'नित्वरा संभ्रमे' (भ्वा० प० से०) । 'गल्पार्थकर्मक-' (३।४।७२) इति कर्तरि कः । 'रुष्यमत्वरसंघु-पाखनाम्' (७।२।२८) इति वेद् । (त्वरितं वेगतद्वयोः) ॥ (२) ॥॥ इडभावे तूर्णम् । 'ज्वरत्वर-' (६।४।२०) इत्यूट् । 'रदाभ्याम्-' (८।२।४२) इति नलम् । 'रपाभ्याम्-' (८।४।१) इति णत्वम् ॥ (३) ॥॥ 'लधि गतौ' (भ्वा० आ० से०) लघ्वेति । 'लङ्घिर्होर्नलोपश्च' (उ० १।२९) इति कुः, नलोपश्च ।-'लधि शोषणे' (भ्वा० प० से०)-इति तु सुकुटस्य प्रमादः । ('लघुत्वरौ न मनोज्ञे निःसारे वाच्यवल्ह्नी-यम् । शीघ्रे च कृष्णागुरुणि स्पृक्षानामौषधौ तु स्त्री') ॥॥ ('बालमूललघ्वलमङ्गुलीनां वा लो रमापद्यते' (वा० ८।२।१८) इति रत्वपक्षे 'रघु' इत्यपि । 'वरुणस्य रघुस्यदः' इति प्रयोगात् ॥ (३) ॥॥ क्षिपति । 'क्षिप प्रेरणे' (तु० उ० अ०) । 'स्फायितश्चि-' (उ० २।१३) इति रक् ॥ (४) ॥॥ ऋच्छति, इयति वा । 'ऋ गतौ' (भ्वा०, लु० प० अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । अरमङ्गे रथाङ्गस्य शीघ्रशीघ्रगयो-रपि' इति शाश्वतः । 'अलम्' इत्यव्ययस्य 'बालमूल-' (वा० ८।२।१८) इत्यादिना रेफपक्षे तु 'अरम्' इत्यव्ययमपि ।-अप् (३।३।५७) बाहुलकात् ह्रीवत्वम्-इति सुकुटस्य प्रमादः । बाहुलकस्यागतिकगतित्वात् । अत्र तूजगतेः सत्त्वात् । एतेन स्वान्युक्तिरपि परास्ता ॥ (५) ॥॥ द्रवति स्म । 'द्रु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'गल्पार्थ-' (३।४।७२) इति कर्तरि कः । ('अथ द्रुतं त्रिषु । शीघ्रे विलीने विद्राणे') । यजु-

भावे कः-इति सुकुटेनोक्तम् । तत्र । त्वरितमित्यादावपि तथात्वप्रसङ्गात् । वैषम्ये बीजाभावात् । एतेन 'लङ्घयते' इति कर्मव्युत्पत्तिरपि परास्ता ॥ (६) ॥॥ सह त्वरया वर्तते ॥ (७) ॥॥ चोपति । 'जुप मन्दायां गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'जुपेरञ्चोपधायाः' (उ० १।१।११) इति कलः प्रत्ययः । 'चपलः पारदे मीने चोरके प्रस्तरान्तरे । चपला कमला विद्युत्पुंश्चलीपिप्पलीषु च ॥ नपुंसकं तु शीघ्रे स्याद्वा-च्यवत्तरले चले' ॥ (८) ॥॥ विलम्बते स्म । 'लवि अवलंसने' (भ्वा० आ० से०) । अकर्मकत्वात् (३।४।७२) कर्तरि कः । नञ्समासः ।-भावे कः-इति सुकुटस्तु पूर्व-वत् ॥ (१०) ॥॥ अद्भुते । 'अशू व्याप्तौ' (स्वा० आ० से०) । 'कृवापाजि-' (उ० १।१) इत्युण् । 'आशुस्तु व्रीहिशीघ्रयोः' ॥ (११) ॥॥ एकादश 'शीघ्रस्य' ॥

सततानारताश्रान्तसंतताविरतानिशम् ॥ ६५ ॥ नित्यानवरताजस्रमपि

(सततेत्यादि ॥) संतन्यते स्म । 'तनु विस्तारे' (त० उ० से०) । कः (३।४।७२) । 'अनुदातोपदेश-' (६।४।३७) इति नलोपः । 'समो वा हितततयोः' (वा० ६।१।१४४) इति वा समो मलोपः ॥ (१) ॥॥ पक्षे संततम् ॥ (४) ॥॥ आङ्पूर्वा रमिर्विरामे । अविद्यमानमारतं यस्मिन् ॥ (२) ॥॥ 'श्रमु तपति खेदे च' (दि० प० से०) । भावे कः (३।३।११४) 'अनुनासिकस्य-' (६।४।१५) इति वीर्घः । अविद्यमानं श्रान्तमत्र ॥ (३) ॥॥ नास्ति विरतमस्य ॥ (५) ॥॥ निशाव्यापारराहिल्यमुपचारात् । नास्ति निशास्मिन् ॥ (६) ॥॥ नियमेन भवम् । 'ल्व् नेर्ध्रुवे' (वा० ४।२।१०४) ('नित्यं स्यात्संततेऽपि च । शाश्वते त्रिषु') ॥ (७) ॥॥ नास्त्यवरतं यत्र ॥ (८) ॥॥ न जस्यति । 'जसु मोक्षणे' (दि० प० से०) । 'नमिकम्पि-' (३।२।१५७) इति रः ॥॥ सततम्, अज-स्रम्, शब्दावव्ययावपि नित्यपर्यायौ स्तः । 'शश्वद्भीष्टं नित्यं सदा सततमजस्रमिति सातत्ये' इत्यव्ययप्रकरणे आ-पिशलेः ॥ (९) ॥॥ नव निरन्तरस्य ॥

अथातिशयो भरः ।

अतिबेल-भृशाल्यार्थातिमात्रोद्वाह-निर्भरम् ॥ ६६ ॥ तीव्रैकान्त-नितान्तानि गाढ-वाढ-दृढानि च ।

(अथेति ॥) सततं क्रियान्तरैरव्यवधानम्, अतिशयस्तु पौनःपुन्यम्, इति भेदः । अतिशेते । पचाद्यच् (३।१।१३४) यद्वा अतिशयनम् । 'एरच्' (३।३।५६) भावे ।-अति-शेतेऽभिभवत्यनेन । अतिपूर्वाच्छीढः 'एरच्' (३।३।५६) इति सुकुटः । तत्र । ल्युट्प्रसङ्गात् । 'भरः पूर्णता' इति स्वव्याख्यानविरोधाच्च ॥ (१) ॥॥-'भृ भर्त्सने' (त्रया०

१-भावे कः (३।३।१४४) इति सुकुटः ॥ २-निरन्तर-क्रियाकरणस्येति सुकुटः ॥

प० से०) । करणे 'ऋदोरप्' (३।३।५७) इति स्वामिसु-
 कुटौ । तत्र । ल्युटा वाधप्रसङ्गात् भंरति । 'भृ भरणे'
 (भ्वा० उ० अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । यद्वा-भर-
 णम् । पुंस्ति- (३।३।११८) इति घः, अप् (३।३।५७) वा ॥
 (२) ॥३॥ उपसर्गान्तरनिवृत्त्यर्थं 'निभरः' इत्युक्तम् ॥३॥
 अतिक्रान्तं वेलां मर्यादाम् । 'अत्याद्यः क्रान्ताद्यर्थे द्विती-
 यया' (वा० २।२।१८) इति समासः ॥ (३) ॥३॥ भृशते ।
 'भृशु भृशु अधःपतने' (३) अन्तर्भावितप्यर्थात् 'इगुपध-'
 (३।१।१३५) इति कः । भृशम् ॥ (४) ॥३॥ अर्थो निवृत्ति-
 विपयो वा, तमतिक्रान्तम् अत्यर्थम् ॥ (५) ॥३॥ मात्रा
 स्तोक्म्, तामतिक्रान्तम् । 'गोस्त्रियोः-' (१।२।४८) इति
 ह्रस्वः ॥ (६) ॥३॥ उद्गाहते स्म । 'गाहू विलोडने' (भ्वा०
 आ० से०) । क्तः (३।४।७२) ॥ (७) ॥३॥ निःशेषेण
 भरोऽन्न ॥ (८) ॥३॥ तीवति । 'तीव स्थौल्ये' (भ्वा० प० से० ।
 दन्त्योष्ठान्तः) । बाहुलकाद् रक् (उ०) ॥ (९) ॥३॥ एको-
 ऽन्तो निश्चयोऽनेति ॥ (१०) ॥३॥ निताम्यति स्म । 'तमु
 काह्वयाम्' (दि० प० से०) । अकर्मकत्वात् कर्तरि क्तः
 (३।४।७२) । 'अनुनासिकस्य-' (६।४।१५) इति दीर्घः ॥
 (११) ॥३॥ गाढमुद्गाहवत् ॥ (१२) ॥३॥ 'वाह प्रयत्ने'
 (भ्वा० आ० से०) । 'क्षुब्धस्वान्त-' (७।२।१८) इति
 निपातितम् । ('वाढं भृशप्रतिभ्रयोः') ॥ (१३) ॥३॥ 'दृह
 दृहि वृद्धौ' (भ्वा० प० से०) । 'दृढः स्थूलबलयोः' (७।२।
 २७) इति निपातितम् । ('दृढः स्थूले भृशे शक्ते') ॥ (१४)
 ॥३॥ चतुर्दश 'अतिशयस्य' ॥

ह्रीवे शीघ्राद्यसत्त्वे स्यान्निष्पेपां सत्त्वगामि यत् ६७

(ह्रीव इति ॥) शीघ्रादिदृढपर्यन्तं क्रियाविशेषणत्वाद्-
 द्रव्ये वर्तमानं ह्रीवे स्यात् । यथा शीघ्रं जुहोति, सततं भुङ्के ।
 एषां मध्ये यत् सत्त्वगामि द्रव्यगामि तत् त्रिषु वाच्यलिङ्गम्
 इत्यर्थः । शीघ्रा जरा, शीघ्रो मृत्युः, शीघ्रं वयः, इत्यादि ।
 अतिशयभरयोररात्त्ववचनत्वेऽपि पुंस्त्वमेव । पुंलिङ्गेन निर्दे-
 शात् । 'गाढैकान्तनितान्तानि पुमानतिशयो भरः' इति
 रभस्राघ । 'अतिशयं पचति' इति प्रयोगस्तु क्रियाविशेषण-
 त्वात्कर्मत्वेन द्वितीयया । ह्रीवता तु न, नियतलिङ्गत्वात् ।
 शीघ्रादीनामनियतलिङ्गानां हि क्रियाविशेषणत्वे ह्रीवता, न

१-भृश्यतीति युक्तम्, अस्य दिवादिष्वेकोपलभ्यमानत्वात् ॥

२-जवादीना शीघ्रादीना चापरं भेदमाह । ह्रीव इत्यादि ।
 फलिङ्गत्वाह-तत्र सत्त्वगामिनः शीघ्रपर्याया आशुशब्दरहिताः
 सततपर्याया अनिशाजल्लरहिताः, अतिशयपर्याया अतिशयभरर-
 हिताः, इति ॥ तत्राशुशब्दवर्जनमसम्बन्धम् । तथा च-कालिदा-
 सः-'भिरमेत्य मन्दाशुवाहनः' इति । अत आशुशब्देऽपि वि-
 रिवत्यन्ये । परम् अनिशाशब्दस्यापि त्रिलिङ्गतां कोऽपि मन्यते इति
 सर्वपरः-इत्यपि मुकुटः ॥

तु नियतलिङ्गानाम् । क्वचिद् 'भेद्यगामि' इति पाठः, तस्य
 विशेष्यगामीत्यर्थः ॥

कुवेररुयम्बकसखो यक्षराहुह्यकेश्वरः ।

मनुष्यधर्मा धनदो राजराजो धनाधिपः ॥ ६८ ॥

किंनरेशो वैश्रवणः पौलस्त्यो नरवाहनः ।

यक्षैकपिङ्गडविडश्रीदपुण्यजनेश्वराः ॥ ६९ ॥

कुवेर इत्यादि ॥ कुत्सितं वेरं शरीरमस्य । कुष्ठित्वात् ।
 कुत्सायां किति बन्धोऽयं शरीरं वेरमुच्यते । 'कुवेरः कुशरी-
 रत्वान्नात्रा तेनैव सोऽङ्कितः' इति वायुपुराणम् । यद्वा-
 कुम्बति धनम् । 'कुवि आच्छादने' (भ्वा० प० से०) ।
 'कुम्बेर्नलोपश्च' (उ० १।५९) इत्येक् ॥ (१) ॥३॥ व्यम्ब-
 कस्य सखा । 'राजा-' (५।४।९१) इति टच् ॥ (२) ॥३॥
 यक्षेपु राजते । 'सत्सू-' (३।२।६१) इति क्प् ॥ (३) ॥३॥
 गुह्यं कायति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । गुह्य-
 कानामीश्वरः ॥ (४) ॥३॥ मनुष्यस्येव धर्म आचारः इमंशु-
 लत्वादिर्वास्य । 'धर्मादनित्यं केवलात्' (५।४।१२४) ॥ (५)
 ॥३॥ धनं दयते । 'देद् पालने' (भ्वा० आ० अ०) 'आत्तः'
 (३।२।४) इति कः ॥ (६) ॥३॥ राज्ञां यक्षाणां राजा ।
 'राजा-' (५।४।९१) इति टच् । 'यक्षे चन्द्रे च राजा
 स्यात्' इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (७) ॥३॥ धनानामधिपः ॥
 (८) ॥३॥ किंनराणामीशः ॥ (९) ॥३॥ विश्रवसोऽपत्यम् ।
 शिवादिषु (४।१।११२) विश्रवसो विश्रवणरवणावादेशौ नि-
 पातितौ अण् च ॥ (१०) ॥३॥ पुलस्त्येर्गोत्रापत्यम् । 'गर्गा-
 दिभ्यो यच्' (४।१।१०५) बहुवचै पुलस्त्यः ।-अपत्यं गोत्रं
 वा-इति मुकुटः । तत्र । अनन्तरापत्ये यत्रोऽसंभवात् ॥
 (११) ॥३॥ नरो वाहनमस्य । क्षुभ्रादित्वात् (८।४।३९) न
 णत्वम् ॥ (१२) ॥३॥ ई लक्ष्मीमङ्गोति व्याप्तोति । 'अक्ष-
 व्याप्तौ' (भ्वा० प० से०) 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । यक्षयते ।
 'यक्ष पूजायाम्' (उ० आ० से०) । 'अकर्तरि-' (३।३।१९)
 इति घच् 'पुंस्ति-' (३।३।११८) इति घो वा । यजति शिवम् ।
 इज्यते लोकेन वा । बाहुलकात्सो वा ॥ (१३) ॥३॥ सासूर्यं
 गौरीनिरीक्षणे वामे चक्षुषि रुद्रानुनयात्पिङ्गतामगात् । अत
 एकं पिङ्गमस्य ॥ (१४) ॥३॥ इडविडोऽपत्यम् । 'तस्यापत्यम्'
 (४।१।९२) इत्यण् ॥३॥ डलयोरेकत्वस्मरणाद् 'एलविलः'
 अपि । इन्विल्लया अपत्यमिति वा विग्रहः । तत्र 'अवृद्धाभ्यो
 नदोमासुपी-' (४।१।११३) इत्यण् । इडविलास्ति मातृत्वे-
 नास्य । ज्योत्स्नादित्वात् (वा० ५।२।१०३) अण् इति वा ॥
 (१५) ॥३॥ भ्रियं दयते, ददाति, वा ॥ (१६) ॥३॥ पुण्य-
 जनानामीश्वरः ॥ (१७) ॥३॥ सप्तदश 'कुवेरस्य' ॥

अस्योद्यानं चैत्ररथम्

अस्येति ॥ उच्यन्ति अस्मिन् । 'या प्रापणे' (अ० प०

१-'इलविला पुलस्त्यार्वा'-इति मुकुटः ॥

से०) । लृट् (३।३।११७) ॥३॥ चित्ररथेन निर्वृत्तम् तेन निर्वृत्तम्- (४।२।६८) ॥ इत्यन् ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'कुवेरपत्नीडस्य' ॥

पुत्रस्तु नलकूबरः ।

(पुत्रस्त्विति ॥) नलः कूबरो दुर्गवरो बल । त्रिकाण्ड-शेषे तु-पुत्रो तु नलकूबरो इत्युक्तम् । तत्तु 'नासत्यौ' इति-वर्दापचारकं बोध्यम् । नलकूबर-भगिनीवयोत्तत्पुत्रयोः पुरा-पप्रतिदत्त्वात् । 'नलकूबरभगिनीवयोत्तत्पुत्रयोः पुरा-पप्रतिदत्त्वात्' इति नागवतम् ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'कुवेरपुत्रस्य' ॥ कैलासः स्यान्मू

(कैलास इति ॥) के जले लसो लसनमस्य । कैलासः स्तब्धिकः । 'हृलदन्ताद्-' (६।३।९) इत्यलक् । तस्यायं कै-लासः । यद्वा कैलासां समूहः कैलम् । 'तस्य समूहः' (४।२।३७) इत्यन् । तेन व्यासतेऽत्र । 'आस उपवेशने' (अ० आ० से०) । 'हृल्ल' (३।३।१२९) इति षच् ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'कुवेरस्यानस्य' ॥

अलका पृः

(अलकेति ॥) अलति भूयति । 'अल भूपपादिबु' (भ्रा० प० से०) । 'हृन् शिल्पिसंज्ञोरपूर्वस्यायि' (उ० २।३२) इति हृन् । निनकादित्वात् (वा० ७।३।४५) नेत्वम् । 'अलका कुवेरुर्ध्वान्निद्रां चण्डकन्ठे' ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'कुवेरपुर्याः' ॥

विमानं तु पुष्पकम् ॥ ७० ॥

(विमानमिति ॥) पुष्पति । 'पुष्प विक्रमने' (दि० प० से०) । हृन् (उ० २।३२) । पुष्पमित् वा । 'इवे प्रतिहृता' (५।३।१६) इति कर् । 'विमानं तु पुष्पक्रीडार्वां नगरो त्वल-का प्रना' इति शब्दागवात् पुंस्त्वनात् । (पुष्पकं रीतिपुष्पे च विमाने धनदस्य च । नेत्ररोगे तथा रत्नकृष्णे च रसाजने । लोहात्स्ये च्छङ्कारक्यां च नपुंसकम्) ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'कुवेरविमानस्य' ॥

स्यात्किनरः किंपुत्रस्तुर्गवदनो मयुः ।

स्यादिति ॥ किञ्चिद् इच्छितो वा नरः 'कि क्षेपे' (२।१।६५) इति समासः ॥ (१) ॥३॥ एवं किंपुत्रः । कुत्सा च कस्यचिन्नमुवाशकायवात्, कस्यचिदश्वसुखनगरिरत्वात् । 'अथ किंपुत्रयो लोकमेवकिनरयोः पुमान्' ॥ (२) ॥३॥ दुर्गत्वेन वदनमस्य ॥ (३) ॥३॥ मिनोति । 'कुलिन् प्रक्षेपणे' (ला० उ० अ०) । 'दृग्शीङ्-' (उ० १।७) इत्युः । 'मीना-ति-' (३।१।५०) इत्यात्वं तु बाहुलकात् । ('मयुर्हेगाश्वसु-सयोः') ॥ (४) ॥३॥ चत्वारि 'किनरस्य' ॥

निधिर्ना शेषधिः

(निधिरिति ॥) निदरां धायते । बावः (उ० उ० अ०)

किः (३।३।९२) । निदरां दधाति पोषयत्यनेन । निर्धायते वा । 'धि वारणे' (उ० प० अ०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । आगमशासनस्यानित्यत्वात् तुक् ॥ (१) ॥३॥ शे कल्याणि मोहे वावधिः । 'तत्पुत्र्ये-' (६।३।१४) इत्यलक् । यद्वा शेतेऽनेन शेवं सुखम् । 'इग्शीभ्यां वत्' (उ० १।१५२) । शेवं धीयतेऽस्मिन् । बावः (उ० उ० अ०) 'कर्मण्यधिकरणे च' (३।३।९३) इति किः ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'सामान्यनिधेः' ॥

भेदाः पद्मशङ्खादयो निधेः ॥ ७१ ॥

(भेदा इति ॥) पद्मा लक्ष्मीरस्मिन्निति । अर्थआद्यच् (५।२।१२७) ॥ (१) ॥३॥ शान्म्यलम्बु दुःखं वा ध्यातेना-नेन । 'शनेः खः' (उ० १।१०२) ('शङ्खः कर्त्वा निधेर्भेदे स्यात्स्यामल्लिकार्याणि । वलने दिनभागे च नागभेदे') ॥ (१) ॥३॥ 'पद्मोऽत्रियां महापद्मः शङ्खो मकर-कच्छ-पो । मुकुन्द-कुन्द-नीलाश्र खर्वश्च निवयो नव' इति शब्दागवः ॥ 'निधिविशेषस्य' प्रत्येकम् ॥

इति स्वर्गवर्गविवरणम् ॥

द्योदिवौ द्वे स्त्रियामंत्रं व्योम पुष्करमम्बरम् ।
नमोऽन्तरीक्षं गगनमन्तं सुरवर्त्म स्वम् ॥ १ ॥
वियद्विष्णुपदं वा तु पुंस्याकाशविहायसी ।

द्योदिवविति ॥ न विनार्ति किञ्चित् । मूलविमुजादि-त्वात् (वा० ३।२।५) कः । यद्वा—आपो ब्रह्मन्त्यत्वात् । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०९) इति डः । यद्वा—अत्रति त्यर्थं गच्छति । अच् (३।१।१३४) । 'अत्र वत्र नत्र चर गत्यर्थः' (भ्रा० प० से०) । यद्वा—न प्राजते । 'प्राञ्च दीर्ता' (भ्रा० प० से०) 'अन्येभ्योऽपि' (३।२।१०९) इति डः । 'अम्रं मेधे च गगने वातुभेदे च काश्चने' ॥ (३) ॥३॥ व्य-यति । 'व्यच् संवरणे' । 'नामन्नामन्-' (उ० ४।१५५) इत्यादिना मन्तं निपातितम् । यद्वा व्यवति । विपूर्वादवते-मैदिन् (३।२।७५) । 'ज्वरत्वर-' (६।४।२०) इत्युर्वौ । सवर्गदार्थः (६।१।१०९) । 'सावेवातुका-' (७।३।८४) इति गुणः । ('व्योम वारिणि चाकाशे नास्करस्यावनाश्रये') ॥ (४) ॥३॥ पुष्पति । 'पुष्प पुशे' (दि० प० अ०) । 'पुष्पः किर' (उ० ४।४) इति कर्त्त्वं च । पुष्कं वारि राति-इति खानो । 'पुष्करं गगनपद्मवारिणु' । ('पुष्करं द्वीपती-यादित्तरागौयधान्ते । त्वात्स्येऽपिकले काशे शुङ्गात्रे') ॥ (५) ॥३॥ 'अवि शब्दे' (भ्रा० अ० से०) । नावे षच् (३।३।१८) अन्वः शब्दः तं राति । अम्बरम् । ('अम्बरं न द्वयोर्व्योत्रि मुगन्धन्तरवत्रयोः') ॥ (६) ॥३॥ नक्षते

१—अत्र पद्मे अम्बरशब्दे वसंतुको मकार इति मुकुटः ॥

मेघेः । 'णह वन्धने' (दि० उ० अ०) । 'नहोर्दिवि भध्व' (उ० ४१२११) इत्यसुन् भध्वान्तादेशः । न वमस्तीति वा क्तिप् (३१२१७८) । नमते । 'णभ हिंसायाम्' (भ्वा० आ० से०) । असुन् (उ० ४१९८९) । सान्तम् । 'नभः क्लीवं व्योम्नि पुमान् घने । प्राणश्रावणवर्षासु विसतन्तौ पतद्बहे' । 'नभो व्योम्नि नभा मेघे श्रावणे च पतद्बहे । प्राणे मृणालसूत्रे च वर्षोसु च नभाः स्युतः' इति विश्वः ॥३॥ 'अलविचमितामि-' (उ० ३१११७) इत्यसत्प्रत्यये तु नभसमदन्तमपि । नभसः पुंस्ति-इत्युणादिवृत्ता । ('नभसस्तु नदीपतौ गगने प्राद्यपि') ॥ (७) ॥३॥ बावापृथिव्योरन्तरीक्ष्यते । 'ईक्ष दर्शने' (भ्वा० आ० से०) । कर्मणि घञ् (३३१९९) । वेदे तु छान्दसं हस्तत्वम् । अन्तद् ऋक्षाणि नक्षत्राण्यस्य । पृषोदरादित्वात् (६३११०९) इत्वम् । अस्मिन् पक्षे 'अन्तरिक्षम्' इति हस्तमध्यः । अधिकरणव्युत्पत्तित्तु नोचिता । ल्युटा घञो वाद्यप्रसङ्गात् ॥ (८) ॥३॥ गच्छन्त्यनेनास्मिन्वा । 'गमेर्यथ' (उ० २१७७) इति युच् गश्चान्तादेशः ॥ (९) ॥३॥ नास्त्यन्तो यस्य । ('अनन्तः केशवे श्रेष्ठे पुमाननवयौ त्रिषु अनन्ता च विशाल्यायां शारिवादूर्वयोरपि ॥ कणा दुरालभा पध्यापावल्यामलक्रीषु च । विश्वभरायुद्धृच्योः स्यादनन्तं सुरवर्त्मनि') ॥ (१०) ॥३॥ सुराणां वर्त्म ॥ (११) ॥३॥ खन्यते । 'खनु अवदारणे' (भ्वा० उ० से०) । डः (वा० ३१२१०९) 'खं खः संविदि व्योमनीन्द्रिये । शून्ये विन्दौ मुखे खस्तु सूर्ये' इति हैमः । खर्वल्यस्मिन् वा । 'खर्व गतौ' (भ्वा० प० से०) । डः (वा० ३१२१०९) ॥ (१२) ॥३॥ वि विश्वत एति व्याप्नोति । इणः (अ० प० अ०) शतृ (३१२१२४) । विच्छति न विरमति वा । विपूर्वाद्यमेः (भ्वा० प० अ०) 'अन्येभ्योऽपि-' (३१२१७५) इति क्तिप् । 'क्षौ च गमादीनाम्' (वा० ६१४४०) इति मलोपे तुक् (६१११७१) ॥ (१३) ॥३॥ विष्णोः पदम् आस्पदम् स्वरूपं वा । विष्णोः पदं क्रमोऽत्र-इति स्वानी । तत्र । व्याधिकरणबहुव्रीहिप्रसङ्गात् । ('विष्णुपदं नभोऽञ्जयोः । विष्णुपदस्तु क्षीरोदे विष्णुपदी सुरापगा । संक्रान्तिर्द्वारिका चापि') ॥ (१४) ॥३॥ आ समन्तात् काशन्ते सूर्यादयोऽत्र । 'काश दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । 'हृलथ' (३३१२२१) इति घञ् ॥ (१५) ॥३॥ विशेषेण हाययति गमयति विमानादीन् । 'हय गतौ' (भ्वा० प० से०) । ष्यन्ताद् अञुन् (उ० ४१९८९) । विजहाति भुवं वा 'विहिहाघावृभ्यश्छन्दसि' (उ० ४१२२१) इत्यञुन् । निदिशत्यासुरतेर्षुक् (७३३३३) ।—विपूर्वाजहातेर्बाहुलकादञुन्-इति मुकुटः । तत्र । अञुनो धातुनात्रात् (उ० ४१९८९) विहितत्वेन बाहुलकस्यानुपयोगात् । यकार-स्यार्थप्रसङ्गाच्च ॥ (१६) ॥३॥ 'वा तु पुंस्ति-' इति तुशब्दादुत्तरान्वयि । तेन आकाशः, विहायाथ । 'विदुर्विहायचं

व्योम पक्षिणश्च विहायसः' इति शाश्वतः । 'विहायाः शकुनौ-पुंस्ति गगने पुंनपुंसकम्' ॥ षोडश 'आकाशस्य' ॥

इति व्योमवर्गविवरणम् ॥

दिशस्तु ककुभः काष्ठा आशाश्च हरितश्च ताः ।

दिश इति ॥ दिशत्वकाशम् । 'दिश अतिसर्जने' (तु० उ० अ०) किन् 'ऋत्विग्दधृक्-' (३१२१५९) इत्यादिना लिपातनात् । यत्तु—मुकुटः कर्मण्येव किन्, कर्तारं तु क्विवेव-इत्याह । तन्निर्मूलम्, आकरविरुद्धं च ॥३॥ भागुरिमत्वेन टापि दिशा । 'दिक् तु त्रियां दिशा दान्ती ककुब् देवधूः पचिः' इति शब्दार्णवः ॥ (१) ॥३॥ ककते । 'कक लौल्ये' (भ्वा० प० से०) 'वाहुलकादुभ् प्रलयः । यद्वा—कं वातं स्फुन्नाति विस्तारयति । 'स्फुभ्' इति सौत्राद्धातोः क्तिप् (३१२१७८) । पृषोदरादित्वात् (६३११०९) सलोपः । 'ककुप् त्रियां प्रवेणीदिक्शोभासु च पकलजि' ।—केनादित्येन जलेन वा क्लृप्सितानि भानि नक्षत्राण्यत्रेति टाबन्तोऽपि इति कश्चित् । तत्र । व्याधिकरणबहुव्रीहिप्रसङ्गात् ॥ (२) ॥३॥ काशते । 'काश दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । 'हृनिक्पि-' (उ० २१२) इति क्यन् । ('काष्ठा दारुहृद्रियां कालमानप्रकर्षयोः । स्थानमात्रे दिशि च त्रीं दारुणि स्यान्नपुंसकम्') ॥ (३) ॥३॥ आ समन्ताद् अञ्जुते व्याप्नोति । 'अश्र व्याप्तौ' (स्वा० आ० से०) । अच् (३१११३४) । ('आशा तृष्णादिशोः त्रियाम्') ॥ (४) ॥३॥ हरन्ति नयन्त्यनया । 'हृच्छहियुधिभ्य इतिः' (उ० ११९७) । 'हरिदिशि त्रियां पुंस्ति हयवर्णविशेषयोः । अत्रियां स्यात्तृणे' ॥ (५) ॥३॥ ता इत्यनेन स्त्रीत्वं व्यनक्ति । दिशां बहुत्वाद्बहुवचनम् ॥ पञ्च 'दिशः' ॥

प्राच्यपाचीप्रतीच्यस्ताः पूर्वदक्षिणपश्चिमाः ॥ १ ॥

उत्तरा दिग्दीची स्यात्

प्राच्येति ॥ प्राच्ये प्रशब्दोऽत्र । प्राच्यति प्राप्नोति सूर्यम् । 'अञ्जु गतिपूजनयोः' (भ्वा० प० से०) । 'ऋत्विग्-' (३१२१५९) इत्यादिना किन् प्रलयः । प्राच्यति रविरस्याम् । बाहुलकादधिकरणे किन्-इति मुकुटः । तत्र । बाहुलकस्यागतिरगतित्वात् । एवमत्रेऽपि बोध्यम् ॥ (१) ॥३॥ अहो मध्येऽञ्जलस्याम् । अपाची । 'अप' इत्यव्ययं मध्यार्थेऽपदिशमितिवत् । अपाचति सूर्यम्-इत्युचितम् । कर्तारं ऋद्धिधानात् । अवार्चा-इत्यपपाठ एव । अवपूर्वस्याश्चतेरधोमुखी भावे वृत्तेः । स्वानी त्ववशब्दस्य मध्यार्थतामाह ॥ (१) ॥३॥ प्रति पश्चाद् दिनान्तेऽवति सूर्यम् । सूर्योऽस्याम्-इति तु दुष्टम् ॥ (१) ॥३॥ पूर्वदक्षिणेत्यत्र 'सर्वेनात्रो वृत्तिमात्रे पुंस्त्रावः' (वा० ५३३२८) । उद् ऊर्ध्वं तरन्त्यत्र । 'तृष्टवनसंतरणयोः' (भ्वा० प० से०) 'ऋदोरप्' (३३१५७) । ('उत्तरा दिग्दिशेषे च लुपायामर्जुनेत्य च') ॥३॥ उद्

उत्तरमञ्चलकम् । उत्क्रान्तं दृष्टिपथमञ्चति सूर्यं वा । अस्मा-
मिति तु न युक्तम् । 'उद ईत्' (३।४।१३९) इत्यञ्चतेरत
ईकारः ॥ (१) ॥३॥ प्रत्येकं द्वे द्वे 'चतसृणाम्' ॥

दिश्यं तु त्रिषु दिग्भवै ।

(दिश्यमिति ॥) दिशि भवं दिश्यम् । 'दिगादिन्यो
यत्' (४।३।५४) ॥ (१) ॥३॥ एकं 'दिग्भवस्य' ॥

इन्द्रो वह्निः पितृपतिर्नैर्ऋतो वरुणो मरुत् ॥ २ ॥
कुवेर ईशः पतयः पूर्वादीनां दिशां क्रमात् ।

(इन्द्र इति ॥) एवं च प्राच्यादीनानैन्द्रीत्यादिनामानि ।
इन्द्रादीनां प्राचापतिरित्यादीनि नानानीति भावः ॥

ऐरावतः पुण्डरीको वामनः कुमदोऽञ्जनः ॥ ३ ॥
पुष्पदन्तः सार्वभौमः सुप्रतीकश्च दिग्गजाः ।

(ऐरावत इत्यादि ॥) पुण्डरीकवर्णयोगात् । अर्शभाधञ्
(५।२।१२७) । ('पुण्डरीकं तिताम्बुजे । तितच्छत्रे भेषजे
च पुण्डरीकोऽग्निदिग्गजे ॥ सहकारे गणधरे राजिलाहौ
गजज्वरे । कौषकारान्तरे व्याघ्रे' ॥ (१) ॥३॥ सर्वत्वाद्वा-
ननः । ('वामनोऽप्यतिखर्वे च त्रिषु पुंति तु दिग्गजे ।
हरावहोदृश्ले' ॥ (१) ॥३॥ कुमुदं रक्तोत्पलं तसुल्यवर्ण-
त्वात् । 'कुमुदं कैरवे रक्तपद्मे ली कुन्मिकोपधौ । गम्भार्या
पुंति दिग्गगे नागे शाखानृगान्तरे' । कौ मोदते वा । 'इयु-
पध-' इति कः । 'मुद ह्ये' (भ्वा० ङा० से०) ।—'मूल-
विभुज-' (वा० ३।२।५) इति कः—इति मुकुटः । तत्र ।
अनुपयोगात् ॥ (१) ॥३॥ अञ्जनवर्णत्वात् अञ्जनः ।
'अञ्जनं कञ्जले चाक्षौ सौवीरे च रत्नाञ्जने । पुंति ज्येष्ठा-
दिग्गजयोरञ्जना वानरानिदि । अञ्जनी लेप्यनार्या च' ॥
(१) ॥३॥ पुष्पलेव दन्ता यस्य । ('पुष्पदन्तस्तु दिग्गगभेदे
विद्याधरान्तरे' ॥ (१) ॥३॥ सर्वत्वां भूमौ विदितः । 'तत्र
विदितः' (५।१।४३) इत्यण् । अनुशक्तिकादिः (७।३।२०) ।
'सार्वभौमस्तु दिग्गजे चक्रवर्तिनि' ॥ (१) ॥३॥ शो-
भनाः प्रतीका अवयवा यस्य । 'सुप्रतीको दिगीशेभे, शो-
भनावयवे त्रिषु' ॥ (१) ॥३॥ दिक्षु विख्याता गजाः ।
दिग्गशा गजा इति वा । 'शाकपार्थिवादिः' (२।१।६९) ॥
'इन्द्रादिगजानाम्' एकैकम् ॥

करिण्योऽभ्रमु-कपिला-पिङ्गलानुपमाः क्रमात् ॥ ४ ॥
ताम्रकर्णां शुभ्रदन्ती चाङ्गना चाञ्जनावती ।

(करिण्य इति ॥) अत्र आकाश एव नाति । 'मा
माने' (अ० ष० अ०) । मित्रव्यादित्वात् (उ० १।३७)
ङुः । न आन्यति । 'द्वृचरि-' (उ० १।७) इत्युः । मन्थर-

गामिनीत्यर्थ इति वा ॥ (१) ॥३॥ कपिलपिङ्गलवर्णत्वात्क-
पिलापिङ्गले । ('कपिला रेणुकायां च शिंशपा गोत्रिशेषयोः।
पुण्डरीककरिण्यां त्रीं वर्णभेदे त्रिलिङ्गकम् ॥ नानले वासुदेवे
च मुनिभेदे च कुकुरे') । ('पिङ्गलो नागभिद्रवचण्डांशु-
पारिपार्थके । निधिभेदे कपावशौ पुंति स्यात्कपिलेऽन्यत् ॥
स्त्रियां वेद्याविशेषे च करिण्यां कुमुदस्य च । नार्डीभेदे
कर्णिकायाम्' ॥ (१) ॥३॥ श्रेष्ठत्वान्नास्त्युपमास्याः । (अनु-
पमस्तु भवेदयम् । उपमारहितेऽनुपमेभ्याम्' ॥ (१) ॥३॥
ताम्रौ कर्णौ यस्याः । 'पाककर्ण-' (४।१।६४) इत्यादिना
डीप् । 'नासिको-' (४।१।५५) इति वा ॥ (१) ॥३॥ शुभ्रौ
दन्तावस्याः । 'नासिकोदरौष्ट-' (४।१।५५) इति डीप् ।
'शुभ्रदन्ती सुदन्त्यां स्यात्पुष्पदन्तेभयोपिति' । शुभ्र-
दन्ती इति वा पाठः । शुभ्रौ दन्तावस्याः ॥ (१) ॥३॥
अङ्गति । 'अगि गतौ' (भ्वा० ष० से०) । युच् (उ० २।७८) ।
कल्याणान्यङ्गान्यस्याः इति वा । 'अङ्गात्कल्याणे' (ग० ५।२।
१००) इति नः ॥ (१) ॥३॥ अञ्जनवर्णत्वाद्अञ्जनमस्त्यस्याः ।
'नतौ वह्नवः-' (६।३।१९९) इति दीर्घः ॥ (१) ॥३॥ क्रमेण
'ऐरावतादीनां हस्तिनीनां' एकैकम् ॥

ह्रीवाव्ययं त्वपदिशं दिशोर्मध्ये विदिक् स्त्रियाम् ५
(ह्रीवेति ॥) ह्रीवाव्ययमिति कर्मधारयोऽव्ययीभावत्वसू-
चनार्थः । 'अव्ययीभावश्च-' (१।१।४१, २।४।१८) इति
सूत्राभ्यां ह्रीवत्वाव्ययत्वयोर्विधानात् । तेन 'नाव्ययीभावा-
दतोऽन्त्वपञ्चम्याः' (२।४।८३) इत्यादिप्रवृत्तिः । 'अप' इति
मध्यवाची । शरदादित्वात् (५।४।१०७) टच् । आवन्तेन
समासे तु टज्जापेक्षितः ।—दिशोरिदमपदिशम्, विभक्त्यर्थ-
ऽव्ययीभावः—इति खानी । तत्र । संवन्धमात्रस्य विभक्त्यर्थ-
त्वेऽपि मध्यस्य तदर्थत्वाभावात् ॥ (१) ॥३॥ दिग्भ्यां
विनिर्गता । विदिक् शान्ता ॥३॥ सैव प्रदिक् । 'यान्या-
सामन्तरालानि प्रदिशो विदिशश्च ताः' इत्यमरनाला ॥ (२)
॥३॥ द्वे 'अभ्यादिकोणस्य' ॥

अभ्यन्तरं त्वन्तरालम्
(अभ्यन्तरमिति ॥) अस्मिगतमन्तरम् ॥ (१) अन्तरं
लाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'अन्येषामपि-'
(६।३।१३७) इति दीर्घः । आङ्प्रत्यये वा । मूलविभुजादि-
त्वात् (वा० ३।२।५) कः ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'मध्यमात्रस्य' ॥

चक्रवालं तु मण्डलम् ।
(चक्रेति ॥) चक्राकारेण वलते । 'वल संवरणे' (भ्वा०
ङा० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'अन्येषामपि-' (६।३।
१३७) दीर्घः । यद्वा—भावे धञि चालः । चक्रमिव चालो
यस्य । यद्वा—चक्राकारेण वाडते । 'वाडृ आहाव्ये' (भ्वा०
ङा० से०) अच् (३।१।१३४) चक्रवाडम् । उल्लोकोक्तव-
त्तरणाचक्रवालम् । ('चक्रवालोऽग्निभेदे साश्चक्रवालं

१—ऋषभदेवे ॥ २—इक्षुविशेषे ॥ ३—'अञ्जनः' इत्युत्तरं
वञ्जनवद्गणोऽस्य । यद्वा—अनक्ति 'अञ्ज् व्यस्यदादौ' । ल्युः 'उद्
वा' इत्यधिकः पाठः पुस्तकान्तरे ॥

तु मण्डले ॥ (१) मण्डयति । 'मण्डि भूषायाम्' (सु० प० से०) । वृषादिवात् (उ० १।१०६) क्लृप् । मण्डं भूषां लति-इति वा । ('मण्डलं देशविन्ध्योः । भुजंगभेदे परित्यं शुनि द्वन्द्वराजके । संघाते कुष्ठभेदे च')

॥ (२) ॥३॥ द्वे 'मण्डलाकारेण परिणतसमूहस्य' ॥ अम्रं मेघो वारिवाहः स्तनयित्तुर्बलाहकः ॥ ६ ॥ धाराधरो जलधरस्तडित्वान्वारिदोऽम्बुभृत् । धन-जीमूत-मुदिर-जलमुग्धमयोनयः ॥ ७ ॥

(अम्रमित्यादि ॥) अपो विभक्ति । नूलविमुजादिवात् (३।२।५) कः । अत्रति । 'अम्रं गतां' (भ्रा० प० से०) । अन् (३।१।१३४) । न अन्त्यन्त्यापो यस्याद् । 'त्र्यं अवः-पत्तने' । 'अन्त्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति ङः-इति वा । 'अम्रं' नेषे च गगने धातुभेदे च क्वाङ्गने ॥ (१) ॥३॥ नेहति । 'सिंह सेचने' (भ्रा० प० से०) । अन् (३।१।१३४) । न्यङ्कादिवात् (७।३।५३) कृत्वम् । 'मेघो मुखाजलदयोः पुमान्' ॥ (२) ॥३॥ वारि वहति । 'कर्म-प्यप्' (३।२।१) ॥ (३) ॥३॥ स्तनयति । 'स्तनगदी देव-शब्दे' (सु० उ० से०) सुरादावदन्तः । 'स्तनिहृपि-' (उ० ३।२.९) इतीलुच् । 'अयामन्ता-' (६।४।५५) इति णेर्य् ॥ (४) ॥३॥ वारिवाहकः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । बला-कामिहायते गन्धते । 'ओहाङ् गतां' (सु० वा० अ०) । कर्मणि कृन् (उ० २।३७) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । बलेन हीयते आहायते वा । कृन् (उ० २।३७) । ('बला-हको गिरां नेषे दैत्यनागप्रभेदयोः') ॥ (५) ॥३॥ धाराणां जलस्य च धरः । 'धाराधरोऽस्तिनेययोः' ॥ (६) ॥३॥ (जलधरत्वोपधारादीनामप्युपलक्षणम् । 'तौयधरो मुखा-मुनिपर्णापधोषने') ॥ (७) ॥३॥ तडितः सन्धसिन् । नतुप् (५।२।९४) । 'ज्ञयः' (८।२।१०) इति वत्तम् ॥ (८) ॥३॥ वारि ददाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । (जलद्वोपधारादीनामप्युपलक्षणम् । 'जलद्वो मुक्त्वे नेषे' । 'तौयद्वो मुक्त्वे नेषे पुमानाज्ये नपुंसकम्') ॥ (९) ॥३॥ अम्बु विभक्ति । क्विप् (३।२।७६) ॥ (१०) ॥३॥ हन्त्यते वायुना । 'मूर्तो धनः' (३।३।७७) इत्यप् कृत्वं च । ('धनं स्यात्कांस्यतालादिवायमप्यमनृत्ययोः । ना सुत्वाद्द्वौपदाद्वैकु-निस्तारे लोहसुदरे । द्विषु सान्द्रे ह्ये') ॥ (११) ॥३॥ जीवनं जलं नूतं वदमनेन । 'मूद् वन्धने' (भ्रा० आ० से०) कर्मणि कः (३।२।१०२, ३।४।७०) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ।

ज्वानं जीः । 'ज्या वयोहानौ' (क्या० प० अ०) । संपदादि-त्वात् (वा० ३।३।१०८) । क्विप् । ज्या वयोहान्या मृतो वद इति वा । ('जीमूतो वासनोऽनुदे । घोषकेऽर्त्री मृति-करे') ॥ (१२) ॥३॥ मोदन्तेऽनेन । 'मुद ह्ये' । (भ्रा० आ० से०) । 'इपिमदिसुदि-' (उ० १।५।१) इति क्तिन् । 'मुदिरः कानुके नेषे' ॥ (१३) ॥३॥ जलं मुदति । 'मुच्छ नोक्षणे' (सु० उ० अ०) । क्विप् (३।२।७६) ॥ (१४) ॥३॥ धूमो योनिरस्य ॥ (१५) ॥३॥ यद्यपि शब्दाण्ये 'मियासु त्रिविधात्त्रय वहिजा धूमयोनयः । निःश्वासजालु जामूलास्ते द्वेया जीवहृषिणः । यहजालु घना घोराः पुष्करवर्तकादयः' इति विशेषपरत्वमुक्तम् । तयाप्यन्यत्रापि वृत्तिर्न विरुद्धा ॥ पञ्चदश 'मेघस्य' ॥

कादम्बिनी मेघमाला

कादम्बिनीति ॥ कादम्बाः कलहंसा बलाकावन्नेधन-नुयावन्ति । ते सन्धस्याः । इतिः (५।२।११५) यत्तु ज्यो-त्कादिवात् (वा० ५।२।१०३) अणि ङीप् (४।१।१५) इति सुकृत् । तत्र । एवं हि 'कादम्बी' इति प्रयोगप्रसक्तः । क-दम्बस्य विकारः—कादम्बोऽस्त्यस्याः कार्यत्वेनेति वा ॥ (१) ॥३॥ मेघानां माला ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'मेघपङ्केः' ॥

त्रिषु मेघभवेऽत्रियम् ।

(त्रिष्विति ॥) अत्रे नवम् । 'समुद्रात्रद्वेः' (४।४।११८) । छान्दसत्वं प्रायिकम् । त्रियानत्रिषा ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'मेघभवस्य' ॥

स्तनितं गर्जितं मेघनिर्घोषो रसितादि च ॥ ८ ॥

(स्तनितमिति ॥) 'स्तनगदी देवशब्दे' (सु० उ० से०) । 'गर्जं शब्दे' (भ्रा०, सु० प० से०) । 'रसं शब्दे' (भ्रा० प० से०) । 'एभ्यो भावे कः' (३।३।११४) ॥३॥ नेषस्य निर्घोषः ॥ (३) ॥३॥ आदिना ध्वनित-हाद-रसादयः ॥ च-त्वात् 'मेघध्वनेः' ॥

शंपा शतहृदाहादिभ्यैरावस्यः क्षणप्रभा ।

तडित्तौदामनीविद्युच्चञ्चला चपला अपि ॥ ९ ॥

शंपति ॥ भयंकरत्वाच्छे मुत्वं पिबति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । टाप् (४।१।४) ॥ (१) ॥३॥ शतं हादा अन्धकाः शब्दा यस्याः । पृषोदरादिवात् (६।३।१०९) हत्वः । शतं हादा अत्रापि, लगावजलाधया वा । सन्धस्या इति वा ङीप् । (५।२।१२७) । ('शतहृदा त्रियां धजे चादामिन्यां च शीतिता') ॥ (२) ॥३॥ हादते । आवस्यके निनिः (३।२।७८) । हादोऽस्ति यस्या वा 'इतिः' (५।२।११५) ।

१—'शम्बा' इति शम्बाः शम्भयति नापनं तेजः—इति व्या-स्यन्—इति स्वामी ॥ २—द्वन्द्वान्दिगैव रूपसिद्धौ मत्वर्थाप्रत्यय-करणस्य लिश्रयोचनता ॥

१—शे अम्रं वकारत्वादेति वैधाकरणाः—इति सुकृत् ॥
२—इति पौराणिकाः वदुक्त् । 'न अन्त्यन्दि यत्तन्त्यो-प्लान्यत्रापि तान्यदः' इतीति स्वामिदुक्तं । अत्र एव वकाररदि-तलेन 'सनयावनीधनमन्ननराणि' इति षष्ठे नावे यन्किदम्—इति सुकृत् ॥

'द्वादिनी वज्रतडितोः' ॥ (३) ॥३॥ इरा आपः सन्त्य-
स्य=इरावाद् मेवः । तस्येयम् । 'तस्येदम्' (४३।१२०)
इत्यण् । ऐरावतेर्नकदिक् । 'तैर्नकदिक्' (४३।११२) इत्यण्
इति वा ॥ (४) ॥३॥ क्षणं प्रमात्याः ॥ (५) ॥३॥ ताडयति ।
'तड आघाते' (उ० प० से०) । 'ताडोर्णिलुक्' (उ० १।
९८) इतीतिः । डलयोरेकत्वात् 'तलित्' अपि । 'दूरेचित्तं
तल्लिदिवातिरोचते' इति मन्त्रः ॥ (६) ॥३॥ 'भ्वेतद्विपः
सुदामा' इति त्रिकाण्डशेषे ऐरावतपर्याया । 'तैर्नक-
दिक्' (४३।११२) इत्यण् । 'अन्' (६।४।१६७)
इति प्रकृतिमावाटिलोपाद्भौ न भवतः । 'सुदानाद्रिणा-'
इति वा । 'सुदामा तु पुनान्वाखिवरपर्वतमेदयोः' । सुदानि
मेवे मवा वा । 'सौदामिनी' इत्यपराठः । 'सौदामन्यप्स-
रोमेदे तडित्तद्भेदयोः त्रियाम्' ॥ (७) ॥३॥ विशेषेण घो-
तते । 'द्युव दीर्ता' (भ्वा० आ० से०) । 'भ्राजमास-' (३।
२।१७७) इति क्तिप् । ('विद्युत्तडिति संख्यायां त्रियां त्रिद्यु
तु निष्पन्ने') ॥ (८) ॥३॥ 'चञ्चु गती' (भ्वा० प० से०) ।
घञ् (३।३।१८) । चञ् लालि । कः (३।२।३) । 'चञ्चला
तु तडिल्लन्तोश्चञ्चलपलेऽजिते' ॥ (९) ॥३॥ चोपति ।
'चुप मन्दायां गती' (भ्वा० प० से०) । 'चुपेत्चोपवायाः'
(उ० १।१११) इति कलच् । 'चपला कमलाविद्युत्सुंश्लो-
पिन्पटीषु च । नपुंसके तु शीघ्रे स्याद्वाच्यवत्तरले चले' ॥
(१०) ॥३॥ दद्य 'विद्युतः' ॥

स्फूर्जयुर्वज्रनिर्घोषे

(स्फूर्जयुरिति ॥) स्फूर्जनं स्फूर्जयुः । 'दुकोत्स्वर्जा व-
ज्रनिर्घोषे' (भ्वा० प० से०) । 'द्वितोऽधुच्' (३।३।८९) ॥
(१) ॥३॥ वज्रनिर्घोषोऽगनिशब्दः । 'वज्रनिर्घोषे' इति
पाठे- 'पिष्टु संचूणने' (द० प० क०) घञ् (३।३।१८) ।
'इहृदुपयस्य-' (८।३।४१) इति घः । निष्पेयशब्दस्तदुत्प-
शब्दपरः । संघट्मात्रपरः-इत्यन्ते ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'वज्रध्वनेः' ॥

मेघज्योतिरिरंमदः ।

(मेघेति ॥) अन्त्योन्त्यस्य संघटेन मेघाग्निःछल दृक्कादीं
ज्योतिः पतति स इरंमदः । इरया जलेन माघति दीप्यते ।
अग्निन्वनत्वात् । 'उग्रंपदयेरंमद-' (३।२।३७) इति साधुः ।
नेपेत्सुपलक्षणम् । तेन बाडवोऽपि । अत एव 'मेघाम्या-
दितिरंमदः' इति शब्दागंभः ॥ द्वे 'वज्राग्नेः' ॥

१-उपान इतिप्रकोषे 'लेऽन्नं जगाम काश्चनसरसनसौदान
नीठता धामास्तत् । कुवलयमिव हि सरजसं सरसनसौशमनी
ठदाधामास्तत् । इति वनकिट्टम्-इति सुहृदः ॥ २-केचित्तु
(सूत्रं) इति दीर्घे नेऽच्छन्दि । वेधां 'सिपि घातो रत्वां' (८।२।७४)
इत्येते 'इति च' (८।२।७७) वामद्वयानुवृत्तौ व्यकलितविभाषा-
विशान्नात् भवतीति नैवेद्यः-इति सुहृदः ।

इन्द्रायुधं शक्रधनुः

(इन्द्रेति ॥) इन्द्रस्यायुधम् ॥ (१) ॥३॥ शक्रस्य धनुः ॥
(२) ॥३॥ द्वे 'इन्द्रधनुषः' ॥

तदेव ऋजु रोहितम् ॥ १० ॥

(तदिति ॥) तदिन्द्रधनुस्त्पातादिना ऋजु भवकं सद्रो-
हितं स्यात् । 'रहे रथ लो वा' (उ० ३।१४) इतीतत् ।
'रोहितं दधिवे र्वांरऋजुशक्रशरसने । रोहितो नीनमृग-
योर्भेदे रोहितकंठने' इति विश्वः । यद्वा-रोहणं रोहः संजा-
तोऽस्येति । तारकादिक्त्वात् (५।२।३६) इतीत् ॥ (१) ॥३॥
एकम् 'ऋजोरिन्द्रधनुषः' ॥

वृष्टिर्वर्षम्

(वृष्टिरिति ॥) वर्षणम् । 'वृषु सेवने' (भ्वा० प० से०) ।
'त्रियां क्तिप्' (३।३।९४) ॥ (१) ॥३॥ 'अज्विवौ भया-
दीनामुपसंख्यानाम्' (वा० ३।३।५६) इत्यत्रि वर्षम् । ल्युटि
(३।३।११५) वर्षणमपि । नचाचा ('नपुंसके क्तिदिनिवृत्त्य-
यम्' इति (३।३।५६) भाष्योक्त्या क्त्येव) ल्युटोवाचः ।
'वृषमो वर्षणात्' (पसचायाम्) इति भाष्यप्रयोगात् । 'अथ
वृष्टिर्वर्षमन्त्रां केचिदिच्छान्ति वर्षणम्' इति शब्दागंभः ।
'वर्षस्तु समाद्वीपांगवृष्टिषु । वर्षवरेऽपि वर्षास्तु प्रावृषि'
इति हैमः ॥२॥३॥ द्वे 'वृष्टेः' ॥

तद्विघातेऽवग्राहावग्रहौ समौ ।

(तद्विघात इति ॥) तस्या वृष्टेर्विघाते द्वौ । 'अवे प्रहो
वर्षप्रतिबन्धे' (३।३।५१) इति अवपूर्वाद्भेदां घञ् ॥ (१)
॥३॥ 'ग्रहवृष्टानिधिगमश्च' (३।३।५८) इत्यपि अवग्रहः ।
'(अवग्रहस्तु ज्ञानभेदे गजालिके । प्रतिबन्धे वृष्टिरोवे) ।
॥ (२) ॥३॥ द्वे 'वृष्टिविघातस्य' ॥

धारासंपात आसारः

(धारेति ॥) धाराणां संपातः संभूय पतनम् । पतेर्भावे
घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥३॥ 'छं गती' (भ्वा० प० क०) ।
आसरणम् । घञ् (३।३।१८) । 'आसारः स्यात्प्रसरणे वेर्ग-
वर्षे सुहृदले' इति विश्वः ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'महावृष्टेः' ॥

शीकरोऽम्बुकणाः स्मृताः ॥ ११ ॥

(शीकर इति ॥) शूना वायुना इतस्ततः प्रेरिता अम्बु-
कणाः शीकराः तालव्यादिः । 'शम्बुशीकरपांशवः' इति ता-
लव्यप्रकरणे जम्भनिवेकान् । 'शीकृ सेवने' (भ्वा० आ० से०) ।
'ऋच्छेररन्' (उ० ३।१३१) इति बाहुलकादरन् । ('शीकरं
सरले वातस्तान्मुकणयोः पुनान्') ॥३॥ (सीकरः) 'द-
न्त्यादिरयम्' इति वनपालादयः ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'वात-
प्रक्षिप्तजलकणस्य' ॥

१-ऋक्षुने ॥ २-'वर्षवरः पठः' इत्यनेकार्पकैरवाकर-
नोऽनुर्गं ॥

वर्षोपलस्तु करका

(वर्षोपल इति ॥) कृणोति 'कृब् हिंसायाम्' (ज्ञा० उ० अ०) । 'कृवादिभ्यः संज्ञायां वुन्' (उ० ५।३५) । लिपकादिवात् (वा० ५।३।४५) इत्याभावः । पुंसिपि । 'वर्षोपलस्तु करका करकोऽपि च दृश्यते' । ('करकस्तु पुमान्पक्षिविशेषे दाडिमेऽपि च । द्वयोर्मेषोपले न स्त्री करङ्गे च कमण्डली') ॥१॥॥ एकं 'वर्षोपलस्य' ॥

मेघच्छन्नेऽहि दुर्दिनम् ।

(मेघेति ॥) मेघच्छन्ने मेघान्वकारिते । अर्हाति रात्रेरप्युपलक्षणम् । रात्रावपि दुर्दिनम् । 'दुर्दिनं जलद्वान्तम्' इति रत्नकोषः । दुर्निन्दितं दिनम् । 'चादलं दुर्दिने मेघे' इति ॥१॥॥ एकं 'मेघान्वकारितस्य' ॥

अन्तर्धा व्यवधा पुंसि त्वन्तर्धिरपवारणम् ॥ १२ ॥
अपिधान-तिरोधान-पिधानाच्छादनानि च :

(अन्तर्धेति ॥) अन्तर्धानम् । व्यवधानम् । दुधानः (उ० उ० अ०) अन्तःशब्दस्याङ्किविधित्वेषूपसर्गात् (भ्रा० १।४।६५) 'आतश्चोपसर्गे' (३।३।१०६) इत्यङ् ॥ (१) ॥ (२) ॥॥ 'उपसर्गे घोः-' (३।३।९२) इति क्प्रत्ययेऽन्तर्धिः ॥ ३ ॥॥ 'वृष् आच्छादने' (उ० उ० से०) चुरादिष्यन्ताद्वावे ल्युट् (३।३।११५) ॥ (४) ॥॥ 'वाटि भागुरिः-' इति बालोपः ॥ (५) ॥ (६) ॥॥ 'तिरोऽन्तर्धौ' (१।४।७१) इति गतिर्वे 'कृगतिः-' (३।२।१८) इति समासः ॥ (७) ॥॥ 'छद अपवारणे' (उ० उ० से०) । ष्यन्ताह्युट् (३।३।११५) ॥॥ अष्यन्ताह्युटि तु छदनम् । यत्तु—छदनमिति 'छादिर्धे' (६।४।८९) योगविभागाद् हस्त्वल्गम्—इति मुकुटेनोक्तम् । तच्चिन्त्यम् । उरूरीत्या प्रयोगद्वयनिर्वाहे योगविभागस्य निष्प्रयोजनत्वात् ॥ (८) ॥॥ अर्धौ 'अन्तर्धानस्य' ॥

हिमांशुश्चन्द्रमाश्चन्द्र इन्दुः कुमुदयान्धवः ॥ १३ ॥

विधुः सुधांशुः शुभ्रांशुरोपधीशो निशापतिः ।

अञ्जो लैवात्कः सोमो ग्लौर्मृगाङ्कः कलानिधिः १४
द्विजराजः शशधरो नक्षत्रेशः क्षपाकरः ।

(हिमांशुरित्यादि ॥) हिमा अंशवो यस्य ॥ (१) ॥॥ चन्द्रं कर्पूरं सादृश्येन माति तुलयति । 'चन्द्रे मो ढिञ्' (उ० ४।२२८) इत्युत्तु । चन्द्रमाहादं मिनीते निर्मिनीते इति वा । बाहुलकात्केवलादप्यतिः 'मिनीते आनन्दम्' इति माः=चन्द्रः । 'मास्यशब्दः केवलोऽपीह संमतो बहुदृश्यनाम्'—इत्युत्पत्तिः । ('माश्चन्द्रमासयोः पुनात्') कालं मिनीते । माश्यासां चन्द्रश्च=चन्द्रमाः—इति वा । राजदन्तादिः (३।२।३१) ॥ (२) ॥॥ चन्दति । 'चदि आहादने' (भ्रा० प० से०) 'स्फायित्ति' (उ० २।१३) इति रक् । 'चन्द्रोऽम्बुकाम्ययोः' । स्वर्णे सु-

धांसौ कर्पूरे कान्पित्ये मेचकेऽपि च' इति हेमः ॥॥ अचि (३।३।१३४) रेफश्चन्द्रोऽपि । 'हिमांशुश्चन्द्रमाश्चन्द्रः शशी चन्द्रो हिमद्युतिः' इति शब्दार्णवात् ॥ (३) ॥॥ उन्नति । 'उन्दी ह्येदने' (उ० प० से०) 'उन्नेरिवादेः' (उ० १।१२) इत्युः । यत्तु स्वामिमुकुटी—उन्दते, उन्दति—इत्याहृतुः । तच्चिन्त्यम् । उन्दे राधादिकत्वात् ॥ (४) ॥॥ कुमुदानां बान्धवः ॥ (५) ॥॥ विशेषेण धयन्त्येनं सुराः । धेद् पाने । बाहुलकात्कः (उ० १।२२) । 'विधुः शशाङ्गे कर्पूरे ह्यपीकेशे च राक्षसे' इति विश्वः ॥ (६) ॥॥ सुधायुक्ता अंशवो यस्य ॥ (७) ॥॥ शुभ्रा अंशवो यस्य ॥ (८) ॥॥ ओपधीशोऽपि ॥ (९) ॥॥ निशायाः पतिः ॥ (१०) ॥॥ अञ्जो जातः । 'पञ्चम्यामजातौ' (३।२।९८) इति ङः । 'अञ्जोऽपि बह्वे ना निचुले धन्वन्तरौ च हिमकिरणे । ह्यौपं पञ्चे' इति विश्वः ॥ (११) ॥॥ जीवयति । अन्तर्भावितपर्ययः । 'जीवेः' इत्यनुवृत्तौ 'आवृकन् वृद्धिश्च' (उ० १।५९) इति साधुः । 'जैवात्कः पुमान् सोमे कृपकायुष्मतोऽपि' ॥ (१२) ॥॥ अमृतं सूते—सोमः । 'अर्तिस्तुसू-' (उ० १।१४०) इत्यादिना मन् । 'सोमस्तुवोपधीतद्रेसेन्दुपु । दिव्योपय्यां घनसारे समीरे पितृदैवते ॥ वसुप्रमेदे सलिले वानरे किनरेश्वरे' इति हेमः ॥॥ सोमा नकारान्तोऽपि । 'नामन्सीमन्सोमन्—' इत्यादिना दशपायां निपातनात् । यत्तु मुकुटेनोक्तम्—सूयते जायते 'नवो नवो भवति जायमानः' इति श्रुतेः, सूयते यज्ञाङ्गस्थानं वा करोति, सूतेऽमृतं वा सोम इति 'घृष् अग्निपवे' । 'घृ प्रेरणे' वा—इति । तन्न । सूयतेः सकर्मकत्वेन जायते इति प्रतिपदासंभवात् । श्रुत्युपन्यासोऽप्यसंबद्धः । जायमान इति जनैरकर्मकस्य ग्रहणात् । एतेनैव स्वाम्युक्तिरपि प्रत्युक्ता । सूयत इत्यस्य यज्ञाङ्गस्थानं वा करोति—इत्यर्थकथनमप्यसंगतम् । प्राणिगर्भविभोचनार्थकस्य तदसंभवात् । सुनोतेः सुवतेशोपन्यासः पूर्वान्वयी स्वतन्त्रो वा । नाद्यः । पूढा विग्रह्य तदुपन्यासस्यासंगतत्वात् । द्वितीयेऽपि 'आर्तिस्तु-' इति हस्त्वस्य ग्रहणे सुवतेरुपन्यासोऽसंगतः । दीर्घग्रहणे सुनोतेरुपन्यासोऽसंगतः ॥ (१३) ॥॥ ग्लायति । 'ग्लै ह्यर्पक्षये' (भ्रा० प० अ०) । 'ग्लानुदिभ्यां ङौः' (उ० २।६४) ॥ (१४) ॥॥ मृगोऽङ्गोऽस्य ॥ (१५) ॥॥ कला निधीयन्तेऽत्र । दुधानः 'कर्मण्यधिकरणे च' (३।३।९३) इति क्तिः ॥ (१६) ॥॥ द्विजानां राजा । 'राजा-' (५।४।९१) इति टच् । 'द्विजराजः शशधरे सुपर्णेऽनन्तभोगिनि' इति विश्वः ॥ (१७) ॥॥ शशस्य धरः ॥ (१८) ॥॥ नक्षत्राणामीशः ॥ (१९) ॥॥

१—ओपधीविशेषे ॥ २—मपूरपिच्छसरेखात्रये ॥ ३—स्वामिग्रन्थे तु तुनसीति पाठ एव दृश्यते ॥ ४—मेदिन्यामेवैतादृशः पाठो दृश्यते । विश्वकोषे तु नोपलभ्यते ॥

क्षपां करोति । 'छन्नो हेतु-' (३।२।२०) इति टः ॥ (२०) ॥*॥ विशतिः 'चन्द्रस्य' ॥

कला तु षोडशो भागो

(कलेति ॥) चन्द्रस्य षोडशो भागः । कलयति । 'कल संख्याने' (जु० उ० से०) पचायच् (३।१।१३४) । कल्यते वा । 'पुत्ति-' (३।३।११८) इति घः । ('कलं लजीर्णरेतसोः। अव्यक्तमधुरध्वाने) कला स्यादंशशिल्पयोः । (कलने मूलरै- वृद्धौ षोडशांशे विधोरपि) इति हैमः ॥१॥*॥ एकम् 'चन्द्र- षोडशांशस्य' ॥

विम्बोऽस्त्री मण्डलं त्रिषु ॥ १५ ॥

(विम्ब इति ॥) वेति शोभते । 'वी गतौ' (अ० प० से०) । 'लत्वाद्यश्च' (उ० ४।९५) इति बहुमागमहखलानि । 'विम्बं तु प्रतिविम्बे स्यान्मण्डले विम्बिकाफले' इति (पवर्ग- मध्ये) हैमः ॥ (१) ॥*॥ मण्डयति, मण्डयते, वा : 'मडि भूषायाम्' (जु० प० से०) । वृषादित्वात् (उ० १।१०६) कल्च् । गौरादित्वात् (४।१।४१) डीप् । मण्डली । 'स्यान्म- षडलं द्वादशराजके च देशे च विम्बे च कदम्बके च । कुष्ठप्रमेदेऽप्युपसूर्यकेऽपि भुजंगमेदे शुनि मण्डलः स्यात्' इति विश्वः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'रविचन्द्रमण्डलस्य' ॥

भित्तं शकलखण्डे वा पुंस्यर्धः

(भित्तमिति ॥) भियते स्म । 'भित्तं शकलम्' (८।२। ५९) इति निपातितम् ॥ (१) ॥*॥ शक्नोति, शक्यते वा । 'शकृ शकौ' (स्त्रा० प० अ०) । 'शक्तिशम्योर्नित्' (उ० १। ११२) इति कल्च् । 'शकलं लचिं खण्डे च रागवस्तुनि वल्कले' इति विश्वः ॥ (२) ॥*॥ 'खडि मेदने' (जु० प० से०) । खण्डयते । कर्मणि घच् (३।३।११९) ।—भावे घच् (३।३।११८) इति मुकुटोक्तिरसंगता । खण्डनक्रियाया एव ग्रह- णप्रसङ्गात् । खण्ड्यमानस्याग्रहणप्रसङ्गात् । 'खतु अवदारणे' (भ्वा० उ० से०) । 'जमन्ताडः' (उ० १।११४) इति वा । 'खण्डोऽर्ध ऐक्षवे । मणिदोषे च' इति हैमः । ('खण्डो- ऽस्त्री शकले नेक्षुविकारमणिदोषयोः । खण्डः पानान्तरे मेदे') । वा पुंसि—इति पूर्वोत्तराभ्यां संवध्यते ॥ (३) ॥*॥ 'ऋधु वृद्धौ' (स्त्रा० प० से०) । ऋधोत्वनेन । 'हलश्च' (३।३। १२१) इति घच् । विशेष्यनिम्नः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'खण्डमाश्रस्य' ॥

अर्धं समेऽशके ।

(अर्धमिति ॥) समप्रविभागेऽर्धशब्दः क्लीबमेव ॥ (१) ॥*॥ तुल्यस्य खण्डद्वयस्य मध्ये 'एकखण्डस्य' एकम् ॥

चन्द्रिका कौमुदी ज्योत्स्ना

(चन्द्रिकेति ॥) चन्द्रोऽस्त्यसाः । ठन् (५।२।११५) ।

—चन्द्रं कायति वा—इति मुकुटः । तत्र । इत्वाभावप्रसङ्गात् । चन्द्रयति । 'तत्करोति-' (वा० ३।१।२६) इति ष्यन्तात् ष्युल् (३।१।१३३) इति वा । 'चन्द्रिका चन्द्रिमा चार्वा' इति शब्दार्णवः ॥ (१) ॥*॥ कुमुदानामियम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । ('कौमुदः स्यात्कार्तिकके चन्द्रिकायां तु कौमुदी') ॥ (२) ॥*॥ ज्योतिरस्त्यस्याम् । 'ज्योत्स्ना- तमिस्त्रा-' (५।२।११४) इति निपायते । 'ज्योत्स्ना चन्द्रा- तपेऽपि स्याज्ज्योत्स्नायुक्तनिशि स्युता' ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'ज्योत्स्नायाः' ॥

प्रसादस्तु प्रसन्नता ॥ १६ ॥

(प्रसाद इति ॥) 'पट्टु विशरणादौ' (भ्वा० तु० प० अ०) । भावे घच् (३।३।१८) । 'प्रसादोऽनुग्रहस्वास्थ्यप्र- सत्तिषु । काव्यगुणै' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ प्रसीदति स्म । 'गल्यर्थ-' (३।४।७२) इति क्तः । प्रसन्नस्य भावः । तल् (५।१।११९) ॥ (२) ॥*॥ द्वयं 'नैर्मल्यस्य' ॥

कलङ्काङ्गौ लाञ्छनं च चिह्नं लक्ष्म च लक्षणम् ।

(कलङ्केति ॥) कं ब्रह्माणं लङ्कयति हीनतां गमयति, ज्ञापयति, वा । 'लकि गतौ' (जुरादिः) । 'कर्मण्यण्' (३।२।११) । ('कलङ्कोऽङ्केऽपवादे च कालायसमलेऽपि च') ॥ (१) ॥*॥ अङ्कयतेऽनेन । 'अकि लक्षणे' (भ्वा० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घच् । ('अङ्को भूषारूपकलक्ष्मस्य) चित्राजौ नाटकाद्यंशे स्थाने क्रोडेऽन्तिकागतोः') ॥ (२) ॥*॥ 'लच्छ, लाच्छि, लक्षणे' (भ्वा० प० से०) । लाञ्छयतेऽनेन । ल्युट् (३।३।११५) । 'लाञ्छनं लक्ष्मसंज्ञयोः' इति हैमः ॥*॥ लाञ्छयतेऽनेन इति विग्रहे ल्युटि 'लच्छनम्' अपि ज्ञेयम् ॥ (३) ॥*॥ चाहयति, चहायतेऽनेन वा । 'चह परिकल्कने' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकान् । उपधाया इत्वं च । 'चिह्नं लक्ष्मपताकयोः' इति मेदिनी ॥ (४) ॥*॥ लक्षयति । 'लक्ष दर्शनाङ्कनयोः' (जु० प० से०) मनिन् (३।३।७५) । ('लक्ष्म प्रधानचिह्नयोः') (५) ॥*॥ ल्युटि लक्षणम् । 'लक्षेरद् च' (उ० ३।७) इति नः । ('लक्षणं नाम्नि चिह्ने च सारस्यां लक्षणा क्वचित्') ॥*॥ 'मुञ्च' (उ० ३।७) इति लक्ष्मणमपि । 'ज्योतिष्मत्यां च सारस्यां स्त्री, क्लीबे नामचिह्नयोः । स्याद्यक्षे लक्ष्मणः पुंसि सौमित्रौ, श्रीमति त्रिषु' इति रभसात् । लक्ष्मी- वति तु पामादित्वात् (५।२।१००) नः । 'लक्ष्म्या अच्' इति गणसूत्रेणात्वं बोध्यम् ॥ (६) ॥*॥ पद् 'चिह्नस्य' ॥

सुपमा परमा शोभा

(सुपमेति ॥) शोभनं समं सर्वमनया । 'सुविनिर्दुर्भ्यः सुपिसूतिसमाः' (८।३।८८) इति पत्वम् । एतेन सुपामादि- त्वात् (८।३।९८) पत्वम्—इति स्वान्युक्तिः परात्ता । उक्त्- रीला निर्वाहे सुपामादिलक्ष्मणस्य निर्वाजत्वात् । ('सुपमं

रुचिरे समे । सुपमा तु स्यात्परमशोभायां कालभियपि ॥
(१) ॥३॥ 'उत्कृष्टशोभायाः' एकम् ॥

शोभा कान्तिर्द्युतिश्छविः ॥ १७ ॥

(शोभेति ॥) शोभयति । 'शुभ शुम्भ शोभायाम्' (तु० प० से०) । पत्राद्यन् (३१११३६) । यत्तु मुकुटेनोक्तम्—शोभतेऽनया । 'शुभ शुम्भ शोभायाँ' इति निर्देशात् 'गुरोश्च हलः' (३१३१०३) इत्यकारः—इति । तत्र । अर्थ-निर्देशस्यानार्थत्वात् । यदपि—'गुरोश्च हलः' इति चकाराद-प्रत्ययः इति तु वयम्—इति । तदपि न । आकरे तथातुकेः । उक्तरीत्या निर्वाहाच्च । ('शोभा कान्तीच्छयोमेता') ॥३॥ शुम्भयतीति शुम्भापि बोध्या ॥ (१) ॥३॥ काम्यते । किन् (३१३१५४) । 'अनुनासिकस्य' (६१४१५५) इति दीर्घः—इति मुकुटेनोक्तम् । तत्र । 'काम्यते' इति विश्वीतत्वात्तत्रान्तरङ्ग-त्वाण्णिङ्निमित्तवृद्धेः संभवात् । 'आयादयः' (३११३११) इति णिङ्भावे वा बोध्यम् । ('कान्तिः शोभेच्छयोः क्षि-याम्') ॥ (२) ॥३॥ 'द्युत दीप्तौ' (भ्रा० आ० से०) । द्योततेऽनया ।—'इगुपधात्किः' इति—मुकुटः । तत्र । 'इगु-पधात्कित्' (उ० ४११२०) इत्यनेन इन्विधानात्तस्य क्तिवा-तिदेशात् । ('द्युतिस्तु शोभादीष्वित्योः') ॥३॥ दीपि (ग० ४११४५) द्युती च द्युयते वा । 'द्यु अभिगमने' किन् ॥३॥ क्षिनि (३१३१५४) द्युत्तिः ॥ (३) ॥३॥ छयति । छिनत्त्य-सारमिति वा । 'छो छेदने' (दि० प० अ०) । 'छिदिर् द्वैधी-करणे' (६० उ० अ०) । 'कृविष्ट्विच्छवि-' (उ० ४१५६) इति किन्नन्तो निपातितः । ('छ्विस्तु रुचिशोभयोः') ॥ (४) ॥३॥ ऐषु भावे वा प्रत्ययाः । शोभेत्तत्र 'खनो घ च' (३१३१२५) इति घः । द्युतिरित्यत्र 'इक् कृष्यादिभ्यः' (वा० ३१३१०८) इति दिक् ॥ चलारि 'शोभायाः' ॥

अवश्यायस्तु नीहारस्तुपारस्तुहिमं हिमम् ।

प्रालेयं महिका च

(अवश्याय इति ॥) अवश्यायते शैलमापायते । 'श्यैद् गतौ' (भ्रा० आ० अ०) । 'श्याद्यघ-' (३१११४१) इति णः । ('अवश्यायो हिमे दपे') ॥ (१) ॥३॥ निहि-यते । 'हृन् हरणे' (भ्रा० उ० अ०) । घल् (३१३१९९) । 'उपसर्गस्य घञि-' (६१३१२२) इति दीर्घः । यत्तु—'अध्या-यन्याय-' (३१३१२२) इत्यत्र चकाराद्वल्—इति मुकुटेनो-क्तम् । तत्र । 'अकतीरे च-' (३१३१९९) इति घञः सिद्ध-त्वात् ॥ (२) ॥३॥ तोपयति । तुपेः (दि० प० अ०) अन्तर्भाषितपर्यादात् 'कमेः किन्' इत्यनुवृत्ता 'तुपारादयश्च' (उ० ३१३३९) इत्यारन् किञ्च । ('तुपारो हिमदेशयोः । शीकरे हिमभेदे च') ॥ (३) ॥३॥ तोहति । 'तुहिद् इहिद्

अर्दने' (भ्रा० प० से०) । 'वेषितुद्योर्हस्तश्च' (उ० २१५२) इतीनन् ॥ (४) ॥३॥ हन्ति 'हन्तेर्हि च' (उ० १११४७) इति मक् । हनोति वर्धते । 'हि गतौ वृद्धौ च' (स्वा० प० अ०) । नन् (उ० १११४११ वाहुलकेन) इति वा । संज्ञापूर्व-कत्वात्त गुणः । 'हिमं तुपारमलयोद्भवयोः स्यान्नपुंसकम् । शीतले वाच्यलिङ्गं स्यात्' ॥ (५) ॥३॥ प्रलीयन्ते पदार्था-अत्रेति हिमाद्रिः प्रलयः । तत् आगतम् । अण् (४१३१७४) 'केकय-' (७१३१२) इत्यादिना यादेरियः ॥ (६) ॥३॥ म-हते । 'नह पूजायाम्' (भ्रा० प० से०) । 'कन् क्षिप्प-संज्ञयोः' (उ० २१३२) ॥३॥ 'मिहिका' इति पाठे 'मिह-सेवने' (भ्रा० प० अ०) । हुन् (उ० २१३२) ॥ (७) ॥३॥ धूमिका धूममहिपी च बोध्या ॥ सप्त 'हिमस्य' ॥

अथ हिमानी हिमसंहतिः ॥ १८ ॥

(अथेति ॥) हिमानां संहतिः ॥ (२) ॥३॥ महद्विमम् । 'हिमारण्ययोर्मेहत्वे' (वा० ४१११४९) इति डीपानुक्ती ॥ (१) ॥३॥ द्वे 'हिमसमूहस्य' ॥

शीतं गुणे

शीतमिति ॥ गुणे सर्शविशेषे शीतम् । 'शीतं हिम-गुणे ह्येवं शीतलालसयोत्रिपु । वानीरे बहुवारे ना' । 'श्यैद् गतौ' (भ्रा० प० अ०) । भावे क्तः (३१३१९४) । 'द्रव-मूर्तिसर्शयोः द्यः' (६११४५५) इति संप्रसारणम् । 'श्यो-ऽसर्शे' (८१२४७) इति पर्युदासात्त निष्ठानत्वम् ॥ (१) ॥३॥ एकं 'शीतगुणस्य' ॥

तद्वदर्याः सुपीमः शिशिरो जडः ।

तुपारः शीतलः शीतो हिमः सप्तान्यलिङ्गकाः ॥१९॥
(तद्वदिति ॥) सुपीमादयः सप्त तु तद्वाञ्छीतगुणवा-नर्यौ येषां ते तद्वदर्याः । ते च अन्यलिङ्गका विशेष्यलिङ्गाः । सुपृ सीमा मर्यादा यस्य । 'सुपीमादिषु च' (८१३१८८) इति पत्वम् । स्वामी तु—'सुपृ श्यायते' इति विश्व (सुशीमः तालव्यमध्यमाह । तत्र वाहुलकान्मक् संप्रसारणं च । मुकु-टस्तु—'तदयुक्तम् । 'सुपीमश्च सुपेणश्च सुपान्विः सर्प-पोऽपि च' इति दन्त्यमूर्धन्य उप्मन्विवेकाद्—इत्याह । 'सु-पीमः शीतले चारी त्रिपु, ना पत्रगान्तरे') ॥ (१) ॥३॥ 'शश मृत्गतौ' (भ्रा० प० से०) । 'अजिराशिशिर-' (उ० ११ ५३) इति किरच्, उपधाया इत्वं च निपात्यते । 'शशच्छशाद्-शिशिराप्यपि शूकशिम्वित्तालव्यगद्वययुताः कथिताः क्रिय-न्तः' इति शभेदः । ('शिशिरो ना हिमे न स्त्री ऋतुभेदे जडे त्रिपु') ॥ (२) ॥३॥ जलति घनीभवति । 'जल घातने' (भ्रा० प० से०) । अच् (३१११३४) । डलयोरेकत्वस्वर-णात् 'जडः' । ('जडो मूर्खं हिमाघाते जडा स्याच्छकशि-म्बिका') ॥ (३) ॥३॥ शीतं गुणोऽस्यास्ति । विष्मादित्वात् (५१२१९७) लच् । शीतं लाति । कः (३१२१३) वा ('श-

तलं पुष्पकाशीये शैलजे नलयोद्भवे । पुमानासनपर्या
स्याच्छिदरे वाच्यलिङ्गकम् ॥ (५) ॥३॥ अर्शलाद्यनि (५।
२।१२७) क्रांतः ॥ (६) ॥३॥ सप्त 'शीतलद्रव्यस्य' ॥

श्रुव औत्तानपादिः स्याद्

श्रुव इति ॥ श्रुवति स्थिरो भवति । 'श्रु गतिस्त्वैर्ययोः'
(तु० प० अ०) । अच् (३।१।१३४) । कुटादित्वात् (१।
२।१) द्वित्वम् । यत्तु सुकुटेन—(उकारान्तवातुसुपन्यस्यं)
इयुषवत्त्वात् (३।१।१३५) कः-इत्युक्तम् । तद्रमसात् ।
वकारान्तवातौ वा तद्रोच्यम् । 'श्रुवः शङ्खे हरे विष्णौ वटे
चोत्तानपादजे । वडुयोगमिदोः पुंस्ति श्रुवं खेऽजसतक्रयोः ।
त्रौ मूर्वाब्जोः शालपन्यां गीतिङ्गमेदयोत्रिषु । स्थिरे नित्ये
निश्चिते च श्रुवं ह्रौवं प्रकीर्तितम् ॥ (१) ॥३॥ उत्तानपाद-
स्यापसम् । 'अत इन्' (४।१।९५) सुकुट्टल्—ऋषित्वात्
'ऋष्यन्वक्'- (४।१।११४) इत्यनि प्राप्ते बाह्यादित्वात् (४।
१।९६) इन्-इत्याह । तत्र । उत्तानपादस्य ऋषित्वे नाना-
भावात् ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'श्रुवस्य' ॥

अगस्त्यः कुम्भसंभवः ।

नैत्रावरुणिः

(अगस्त्य इति ॥) अगं विन्ध्यं त्साद्यति स्त्रोति ।
'आतोऽगुनसर्गे कः' (३।२।३) । 'अगस्त्यः स्यात्कुम्भयोगौ
वहसेनदरावनि' ॥३॥-अगनस्यतौल्यगतिः । 'वसेत्तिः'
(उ० ४।१८०) बाहुलकादस्तरेपि-इति सुकुट्टः । वस्तुतस्तु
'किञ्चौ च'- (३।३।१७४) इति किञ्चित् । बाहुलका-
श्रद्धस्यागतिरुपवित्वात् । यक्रन्वादिः (वा० ६।१।९४) ।
'अयागस्त्यः कुम्भयोगनिरगतिः कलशीसुतः' इति श-
ब्दार्थः ॥ (१) ॥३॥ कुम्भः संभव उत्तानस्थानमस्य ॥
(२) ॥३॥ मित्रावरुणौ देवता । 'देवताद्वन्द्वे च' (६।३।२५)
इत्याह ।—ऋषिसमुदायस्याऋषित्वात्पत्ये 'अत इन्' (४।
१।९५)-इति सुकुट्टः । तत्र । एतयोः ऋषित्वे नानाभा-
वात् ॥३॥ वारुणिरपि । 'मित्रावरुणयोः सूनुर्गौर्वशेषश्च
वारुणिः' इति व्याडिः । अगपि दृश्यते । 'और्वशेषागस्त्य-
नैत्रावरुणात्त्वाग्निमास्ताः' इति नामनिवृत्तौ ॥ (३)
॥३॥ त्रीणि 'अगस्त्यस्य' ॥

अस्यैव लोपामुद्रा सधर्मिणी ॥ २० ॥

(अस्यैवेति ॥) अस्यैव पत्नी लोपामुद्रा । न सुदं राति ।
'आतोऽगुन'- (३।२।३) इति कः । लोपे धर्मलोपे अमुद्रा-
हर्ष न लभते इत्यर्थः । साम्युक्तेऽस्य पृथोदरादित्वे (६।३।
१०९) फलं चिन्त्यम् । यत्तु—लोपयति योपितां लोपानिमा-
नम् । पचायच् (३।१।१३४) । वाप् (४।१।४) । लोपा ।
सुदयति लटुः च्छितिमिति मुद्रा । ततः कर्मधारयः (२।१।
५७)-इति सुकुटेनोक्तम् । तच्चिन्त्यम् । लोपाशब्दस्यैव भा-
षितुंस्त्वत्वात्पुंस्त्वत्प्रसङ्गात् । आह्रस्तेपेण वा तत्समाधि-

यम् ॥ (१) ॥३॥ समानो धर्मोऽस्त्यस्याः । इनिः (५।२।
११५) । 'समानस्य'- (६।३।८४) इति सः ॥ एकम् 'अग-
स्त्यपत्न्याः' ॥

नक्षत्रमृक्षं भं तारा तारकाप्युडु वा स्त्रियाम् ।

नक्षत्रमिति ॥ न क्षदते हिनस्ति । 'क्षद्' इति सौत्रो
वातुर्हितार्थं आत्मनेपदी । श्रूत् (उ० ४।१५९) । 'नत्राप्न-
पाद्'- (६।३।७५) इति नञः प्रकृतिभावः । यत्तु क्षदतीति
विग्रहप्रदर्शनं सुकुटेन कृतम् । तच्चिन्त्यम् । यद्वा 'पक्ष गतौ'
(भ्वा० प० से०) । नक्षति । 'अभिनक्षिकलिभ्योऽत्रच्' (उ०
३।१०५) । न क्षणोति वा । 'क्षु हिंसायाम्' (त० उ० से०) ।
श्रूत् (उ० ४।१५९) । बाहुलकाण्गलोपः । न क्षत्रं वा ।
देवत्वात्क्षत्रभित्त्वात् ॥ (१) ॥३॥ ऋषति । 'ऋषी गतौ'
(तु० प० से०) । 'ऋ त्रिकृत्युपिभ्यः कित्' (उ० ३।६६) ।
इति सः । 'पडोः'- (८।२।४१) इति कः । 'ऋक्षस्तु स्यात्क्ष-
त्राच्छभक्षयोः । महीधरविशेषे च शोणके लक्ष्यवेधने' इति
हैमः ॥ (२) ॥३॥ भाति । 'अन्वेष्यपि'- (३।३।१०१) इति
उः । 'भं नक्षत्रे गमस्तौ त्रौ पुंस्ति स्याद्गुणन्दने । (भवने
च तथा भः स्यात्) भ्रमरो भः प्रकीर्तितः' इत्येकाक्षरः ॥
(३) ॥३॥ तरन्त्यनया । निद्रादित्वात् (३।३।१०४) अङ् ।
गुणः (७।४।१६) । निपातनादीर्यः ॥३॥ तारयतेः पचा-
यनि (३।१।१३४) तारोऽपि 'नक्षत्रे नैत्रमध्ये च तारा
स्यात्तार इत्यपि' इति व्याडिः । ('तारो वानरभिन्सुत्तावि-
शुब्धोः शुद्धमौक्तिके । ना, नक्षत्रेऽक्षिमध्ये च न ना,
रुच्ये नपुंसकम् । त्रीं लुद्धदेवताभेदे वालिर्गोर्पतिभार्थयोः ।
त्रिल्लोऽस्त्युच्चराधे च') ॥ (४) ॥३॥ प्लुलि (३।१।१३३)
तारका । 'तारका ज्योतिषि' (वा० ७।३।४५) इतीत्ताभावः ।
अपिशब्दात्तारकापि वा त्रियाम् । त्रीत्ताभावे ह्रौबलसुकु-
टाहचर्वात् । 'नक्षत्रे चाक्षिमध्ये च तारकं तारकापि च'
इति शाश्वतः । ('तारको दैत्यमित्कर्णधारयोर्न द्वयोर्दृशि ।
कर्णनिकाशान्द्वये च न पुमान्नातरि त्रिषु') ॥ (५) ॥३॥
अवतीति—ऊः । क्तिप् (३।२।१७८) । 'ज्वरतर'- (६।४।
२०) इत्यूर्वा । 'हस्तो नपुंसके'- (१।२।४७) इति हस्तः ।
समानोत्तरम् 'इको हस्तोऽद्यः'-इतिवा हस्तः । उच्यतेऽङ् ।
उडो मित्त्वादित्वात् (वा० ३।२।१८०) डुः । 'उ च तट्टु च'
इति विग्रहः । त्रियां तु 'ऊत्सौ लुथ' इति द्वेषः । उडुः,
उड्व, उडवः, इत्यादि धेनुवत् । यद्वा 'उ संयुद्धौ रपोक्षौ
च शिववाची लनव्ययम् । उ प्रथे च' इति हैमः । उ क्रोधं
उच्यते, उना संसुना ढीयते वा । 'मित्त्वादिभ्यः' (३।२।१८०)
इति डुः ॥ (६) ॥३॥ पङ् 'नक्षत्रसामान्यस्य' ॥

१—एतत्क्षत्रये तकारैवन् । पूर्वत्र तु तद्वयम् ॥ २—'अ-
न्वेष्योऽपि'- (वा० ३।२।१०१) इत्युच्यते ॥

दाक्षायण्योऽश्विनोत्यादि ताराः

(दाक्षायण्य इति ॥) दक्षस्यापत्यानि । 'वा नामधेयस्य' (वा० १।१।७३) इति वृद्धसंज्ञायाम् 'उदीचां वृद्धादगोत्रात्' (४।१।१५७) इति फिच् । गौरादित्वात् (४।१।४१) डीप् । यत्तु—'आसुरेरुपसंख्यानाम्' (वा० ४।१।१९) इत्यत्र केचिद् 'आसुरिदाक्ष्योः' इति—इति मुकुट आह । तत्र । भाष्ये दाक्षेरदर्शनात् । यदपि—गोत्रत्वमुपचर्य 'गोत्रे कुजादिभ्य-क्षफञ्' (४।१।९८) इति च्फञि 'जातेरस्त्रीविषयादयोपधात्' (४।१।६३) इति डीप्-इत्याह । तदपि न । कुजादिगणोऽस्य पाठाभावात् । उक्तरीत्योपचारं विना निर्वाहान्च । यत्तु—'अत इन्' (४।१।९५) । अनन्तरापत्येऽपि द्वैपायनवत् 'यथिबोश्च' (४।१।१०१) इति फक्-इति स्वाम्याह । तदपि न । अनन्तरापत्ये फकोऽदर्शनात् । द्वीपमयनमस्य द्वीपायनः । द्वीपायनस्यापत्यं द्वैपायनः । ऋष्यण् (४।१।११४) इति द्वैपायन-शब्दव्युत्पत्तेर्दधान्तासंभवाच्च । यदपि—'इतो मनुष्यजातेः' (४।१।६५) इत्यत्र 'इजः' उपसंख्यानान्डीप् । 'कौरव्यमाण्ड-काभ्यां च' (४।१।१९) इति चकारादासुरायणीवत् फः-इति । तदपि न । लघुक्तोपसंख्यानाप्रसिद्धेः । चकारस्यानुक्तसमुच्च-यार्थत्वे मानाभावाच्च । यदपि—दक्षमयते । ल्युः (३।१।१३४) । प्रह्लाद्यण् (५।४।३८)—इत्याह मुकुटः । तदपि न । प्रह्लादाक्षवद्रूपद्वयप्रसङ्गात् । अश्विन्याद्याः सप्तविंशतितारका दाक्षायण्य उच्यन्ते । ('दाक्षायणी लपर्णायामश्विन्याद्युड्डु ख्रियाम्') । (१) ॥*॥ एकम् 'अश्विन्यादिमानाम्' ॥

अश्वयुगश्विनी ॥ २१ ॥

अश्वयुगिति ॥ अश्वं युनक्ति रूपेणातु करोति । 'सत्सू-

१—लिङ्गज्ञानं तेषामन्यतोऽवधार्यम् । तथा च तन्प्राप्तरे—'हस्तस्वातिश्रवणा अङ्गुलि, मृगशीरो नभुसि स्यात् । पुंसि पुन-र्वसुपुष्यौ, मूलं त्वस्त्री, स्त्रियः शेषाः' इति वचनज्ञानं कर्मप्रदी-पानुसारेण । तथाहि—'आग्नेयाद्येऽथ सर्पोऽथ विशाखाद्ये तथैव च । आपादाद्ये धनिष्ठाद्ये अश्विन्याद्ये तथैव च ॥ इन्द्रान्येतानि बहुव-दृशानां जुहुयात्सदा । इन्द्रद्वयं दिवच्छेषमवांशदान्यथैकवत् ॥' इति । एवं चाप्याश्वतप्तः स्त्रियां बहुत्वे, मृगशिराः स्त्रीबोयोरेकत्वे, आर्द्रां क्येकत्वे, पुनर्वसुपुष्यौ पुंस्येकत्वे आग्नेयाद्ये स्त्रीबहुत्वे, फल्गुन्यौ स्त्रीद्वित्वे, हस्तो मिथुनैकत्वे, चित्रा क्येकत्वे, स्वातिर्मि-थुनैकत्वे, विशाखाद्ये स्त्रीबहुत्वे, ज्येष्ठा क्येकत्वे, मूलमस्त्रियामेकत्वे, आपादाद्ये स्त्रीबहुत्वे, श्रवणो मिथुनैकत्वे, धनिष्ठाद्ये स्त्रीबहुत्वे, मारुतपदादयं स्त्रीद्वित्वे, रेवती क्येकत्वे इति निष्कर्षः । मुकुटस्तु अश्विनीमरणीरोहिणीमृगशिरआर्द्रांप्रथ्याग्नेयाहस्तचित्रास्वात्यनुराधा-ज्येष्ठा मूलाषाढाश्रवणधनिष्ठाशतभिषगरवेतीनामेकवचनान्तावम्, पु-नर्वसुफल्गुनीविशाखामारुतपदानां दिवचनान्तत्वम्, कृत्तिकामघयो-र्बहुवचनान्तत्वमाह । तयोर्कार्पावतयविरोधः स्पष्ट एव । अस्य काला-मननावपस्य होममात्रविषयत्वम् जुहुयात्पदोपादानात् रूपनीयम् ॥

द्विप- (३।२।६१) इति क्तिप् । यत्तु—'ऋत्विग्-' (३।२।५९) इत्यादिना क्तिन्-इति मुकुटः । तत्र । युजेः केवलात्कि-न्विधानात् ॥ (१) ॥*॥ अश्वः अश्वरूपमस्त्यस्याः । इनिः (५।२।११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अश्विन्याः' ॥

राधा विशाखा

राधेति ॥ राधोति कार्यमनया । 'राध संसिद्धौ' (स्वा० प० अ०) । 'गुरोश्च हलः' (३।३।१०३) इत्यकारः । राध-यति । अच् (३।१।१३४) इति वा । 'राधा विद्युद्विशाखयोः । विष्णुकान्तामलकयोश्च गोपीवेध्याविशेषयोः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ विशाखति । 'शख् व्यत्तौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'विशाखो याचके स्कन्दे विशा-खाभे कठिलके' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'विशाखायाः' ॥

पुष्ये तु सिध्यतिष्यौ

(पुष्ये त्विति ॥) पुष्पाति कार्याणि । 'पुष्यः कलियुगे स्मृतः । मासनक्षत्रयोर्भेदे' ॥ (१) ॥*॥ सिध्यन्त्यस्मिन् । 'पुष्यसिध्यौ नक्षत्रे' (३।१।११६) इति क्यपि निपातितः ॥ (२) ॥*॥ (रुप तुथै) तुष्यन्त्यस्मिन् । 'सूर्यतिष्य-' (६।४।१४९) इति निपातनात्क्यप् उपधेत्वं च । 'तिष्यो नक्षत्र-भेदे स्यात्कलौ धान्यां च योषिति' ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'पुष्यस्य' ॥

श्रविष्ठया ।

समा धनिष्ठा

(श्रविष्ठयेति ॥) श्रवणं श्रवः । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । प्रसिद्धिः । श्रवोऽस्त्यस्याः । मतुप् (५।२।९४) । अतिशयेन श्रववती । इष्टन् (५।३।५५) । 'विन्मतोर्लुक्' (५।३।६५) इति मतुपो लृक् ॥ (१) ॥*॥ एवमतिशयेन धनवती ॥ (२) ॥*॥ सा श्रविष्ठया समेत्यन्वयः ॥ द्वे 'धनिष्ठायाः' ॥

स्युः प्रोष्ठपदा भद्रपदाः स्त्रियः ॥ २२ ॥

स्युरिति ॥ प्रोष्ठो गौः, तस्यैव पादा यासाम् । 'सुप्रा-तसुश्च-' (५।४।१२०) इत्यादिना बहुव्रीहावच् पद्मावधं निपातितः । प्रोष्ठपदयोर्द्वित्वेऽपि 'फल्गुनीप्रोष्ठपदानाम्-' (१।२।६०) इति नक्षत्रात्पाक्षिकं बहुत्वम् ॥ (१) ॥*॥ भद्रं पदं यासां ताः । अत्रारोपाद्बहुत्वम् । यत्तु—'सुप्रात्-' (५।४।१२०) इति प्रोष्ठपदा भद्रपदाश्च निपातिताः—इति मुकुटः । तत्र । भद्रपदाशब्दस्य तत्राग्रहणात् । एतेन—अर्थग्रहणा-द्भद्रपदा—इति स्वाम्युक्तिरपि परास्ता ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पूर्व-भद्रपदोत्तरभद्रपदानाम्' ॥

मृगशीर्यं मृगशिरस्तस्मिन्नेवाग्रहायणी ।

मृगेति ॥ आकृत्या मृगस्य शीर्यमिव शीर्यं शिरो यस्य ॥ (१)

१—हस्तादिरेवायम् । 'ग्रहपतिरिव भद्रपदानुगतः' इति शेषात्—इति मुकुटः ॥

॥३॥ मृगः शिरोऽङ्ग । रूपमेदात्कीबम् । 'सौम्या मृगशिरः
स्युर्मृगशिराः' इति वोपालितः स्तौत्वमप्याह ॥३॥ मृगोऽपि ।
'मृगशीर्षे हस्तिजातौ मृगः पशुकुरङ्गयोः' इति व्याडिः ॥
(२) ॥३॥ अग्रे हायनमस्याः । मार्गशीर्षमारभ्य वर्षप्रवृत्तेः ।
प्रज्ञाद्यण (५।४।३८) । 'पूर्वपदात्-' (८।४।३) इति णत्वम् ।
आग्रहायणी पौर्णमासी । तद्योगान्नक्षत्रमपि तथा । यत्तु-
'आग्रहायण्यश्वत्थाद्भृक्' (४।२।२२) इति निर्देशात्स्वार्थेऽण् ।
गौरादित्वात् (४।१।४१) डीप् । अणन्तत्वादेव डीपि सिद्धे
गौरादिषु पाठोऽस्य पुंवद्भावनिषेधार्थः । तेनाग्रहायणीभार्य
इति सिध्यति-इति मुकुटः । तत्र । अपत्तिद्वान्तात् । नहि
गौरादित्वं पुंवद्भावप्रतिषेधार्थम्, किं तु डीप्विधानार्थम् ।
नच पाठसामर्थ्यम् । तस्य स्वरभेदार्थत्वात् । नचोदात्तनिवृ-
त्तिस्वरेण तदभावः । पाठसामर्थ्यादुदात्तनिवृत्तिस्वरस्यैव वा-
धसंभवात् । अस्य गौरादिकत्वमप्रामाणिकमिति सुवचत्वाच्च ॥
(३) ॥३॥ त्रीणि 'मृगशिरसः' ॥

इन्वकास्तच्छिरोदेशे तारका निवसन्ति याः ॥२३॥

इन्वका इति ॥ इन्वन्ति प्रीणयन्ति । 'इवि व्याप्तौ
प्रीणने च' (भ्वा० प० से०) इदित्वात् (७।१।५८) नुम् ।
संज्ञायां कृन् (उ० २।३२) । क्षिपकादित्वात् (वा० ७।३।४५)
इत्वाभावः ॥३॥ 'इत्वलाः' इति पाठे तु 'इल स्वप्ने क्षेपणे
च' (तु० प० से०) । 'सानसिर्वर्षति-' (उ० ४।१०७) इति
वलच् गुणाभावश्च निपात्यते । ('इत्वलाल्तारकाभेदेऽपी-
त्वलो नत्स्यदैत्ययोः') ॥ (१) ॥३॥ मृगशीर्षशिरोदेशस्थानां
पञ्चानां 'स्वल्पतारकाणां' एकम् ॥

बृहस्पतिः सुराचार्यो गीर्षतिर्धिवणो गुरुः ।

जीव आङ्गिरसो वाचस्पतिश्चित्रशिखण्डिजः ॥२४॥

बृहस्पतिरित्यादि ॥ बृहतां पतिः । 'तद्बृहतोः'-
(वा० ६।१।१५७) इति सुट्त्लोपौ ॥३॥ अलुकि 'बृहतां
पतिः' इत्यपि ॥ (१) ॥३॥ सुराणामाचार्यः ॥ (२) ॥३॥
निरां पतिः । 'अहरादीनां-' (वा० ८।२।७०) इति वा रेफः
॥३॥ पक्षे विसर्गोपध्मानीयौ । कस्कादित्वात् (८।३।४८)
पः-इति केचित् ॥ (३) ॥३॥ प्रशस्ता धिपणास्य । अर्श
आयच् (५।२।१२७) । यद्वा ष्ट्योति । 'त्रिधृषा प्रागल्भ्ये'
(स्वा० प० से०) । 'धृषेर्धिव च-' (उ० २।८२) इति क्युः ।
('धिषणत्तिदशाचार्ये धिषणा तु धियां मता') ॥ (४)
॥३॥ गृणाति उपदिशति । 'गृ शब्दे' (क्या० प० से०) ।
'कृप्रोहच' (उ० १।२४) इति कुः उच्चान्तादेशः (रपरः) ।

'गुरुर्महत्याङ्गिरसे पित्रादौ धर्मदेशके । अलघौ दुर्जरे चापि'
इति हैमः ॥ (५) ॥३॥ जीवयति । अच् (३।१।१३४) । मृ-
तसंजीवनमन्नहत्वात् । 'जीवः स्यान्नदिशाचार्ये द्रुमभेदे श-
रीरिणि' इति हैमः ॥ (६) ॥३॥ 'अग्नि गतौ' (भ्वा० प०
से०) । 'अङ्गिराः' (उ० ४।२३६) इत्यनुबन्तो निपातितः ।
अङ्गिरसोऽपत्यम् । 'ऋष्यन्धक-' (४।१।११४) इत्यण् ।
बहुत्वे 'अत्रिभृगु-' (२।४।६५) इति लृक् । आङ्गिरसः,
आङ्गिरसौ, अङ्गिरसः ॥ (७) ॥३॥ वाचस्पतिरित्यत्र 'षष्ठाः
पतिपुत्र-' (८।३।५३) इति सत्वविधानात्षष्ठा अलुक् ॥३॥
लृक्पक्षे 'वाक्पतिः' अपि ॥ (८) ॥३॥ 'ऋषयः सप्त
धीमद्भिः स्मृताश्चित्रशिखण्डिनः' इति हारावली । तदन्तर्ग-
तादङ्गिरसो जातत्वाच्चित्रशिखण्डिनो जातः । 'पञ्चम्याम्-'
(३।२।९८) इति डः ॥ (९) ॥३॥ नव 'बृहस्पतेः' ॥
शुक्रो दैत्यगुरुः काव्य उशाना भार्गवः कविः ।

शुक्र इति ॥ माहेश्वरशुक्रद्वारा निर्गतत्वाच्छुक्रः । शो-
चति ॥ 'शुच शोके' (भ्वा० प० से०) 'ऋञ्जेन्द्र-' (उ० २।
२८) इति रक् इति वा ॥ (१) ॥३॥ दैत्यानां गुरुः ॥ (२)
॥३॥ 'कुङ् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) । कोतुमवश्यमाख्या-
तुमर्हत्वात् काव्यः । 'ओरावश्यके' (३।१।१२५) इति प्यत् ।
कवेरपत्यम् । 'कुर्वादिभ्यो ष्यः' (४।१।१५१) इति वा ।
'काव्यं ग्रन्थे पुमाच् शुके काव्या स्यात्पूतनाधियोः' ॥ (३)
॥३॥ 'वश कान्तौ' (अ० प० से०) । वष्टि । 'वशोः कनसिः'
(उ० ४।२३९) । ग्रह्यादित्वात्संप्रसारणम् (६।१।१६) ।
'ऋदुशनसु-' (७।१।९४) इत्यनङ् ॥ (४) ॥३॥ भृगोरपत्यम् ।
ऋष्यण् (४।१।११४) । बहुत्वे तु लृक् (२।४।६५) । भृगवः ॥
('भार्गवः परशुरामे सुधन्वनि मतद्भजे । दैत्याचार्ये भार्गवी
तु कृष्णद्वौमयोः त्रियाम्') ॥ (५) ॥३॥ कवते । 'कुङ्
शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) । 'अच इः' (उ० ४।१३९) ।
कौतीति वा । ('कविर्वाल्मीकिशुक्रयोः । सूरौ काव्यकरे पुंसि
खलीने स्यात्तु योषिति') ॥ (६) ॥३॥ षट् 'शुक्रस्य' ॥

अङ्गारकः कुजो भौमो लोहिताङ्गो महीसुतः ॥२५॥

अङ्गारक इति ॥ अङ्गानि इत्यति पीनत्वात् 'ऋ गतौ'
(जु० प० अ०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । अङ्गति वा ।
'अग्नि गतौ' (भ्वा० प० से०) 'अङ्गिमदि-' (उ० ३।१३४)
इत्यारन् । संज्ञायां कन् (५।३।९७) । अङ्गार इव । कन्
(५।३।९६) रत्नवर्णत्वादिति वा । 'अङ्गारकः कुजेऽपि
स्यादुत्सुकांशे कुरुण्टके । भवेद्दङ्गारिका चेक्षकाण्डे किंशुक-
कोरके' ॥ (१) ॥३॥ कोः पृथिव्या जातः । 'पञ्चम्याम्-'
(३।२।९८) इति डः । ('कुजा भवान्यां वृक्षे तु कुजो
नरकभौमयोः') ॥ (२) ॥३॥ भूमेरपत्यम् । शिवादित्वात्

१- 'इन्वका नक्षत्रम्' इति सुतेः-इति त्वामी ॥ २-
केचिदित्यनेन स्वामिचान्द्रोकेऽऽदिः सूचिता । गीर्षतिरित्यस्यु-
रिति मुकुटः । अतएव भाष्ये गीर्षतिः, गी ऋ पतिः, गीःपतिः, इति
रूपत्रयमेवोदाहृतम् । पतेन कस्कादिषु पाठरूपनमपि निरस्तम् ॥

१- तथा च रामायणे 'अनाशास्रहसंज्ञांश्च आहृताच्छुद्धरपतिः ।
दिव्याभिर्भ्रयुक्ताभिरौषधीभिरजीवयत्' इति मुकुटः ॥

(४।१।११२) अण् । 'भौमो मङ्गलदैत्ययोः' इति हैमः ॥
(३) ॥३॥ लोहितान्यङ्गान्यस्य ॥ (४) ॥३॥ मह्याः सुतः ॥
(५) ॥३॥ पञ्च 'मङ्गलस्य' ॥

रौहिणेयो बुधः सौम्यः

रौहिणेय इति ॥ रौहिण्या अपत्यम् । 'त्रीभ्यो ङ्क्' (४।१।१२०) । 'रौहिणेयो भवेद्वत्से रेवतीरमणे बुधे' इति विश्वः ॥ (१) ॥३॥ बुध्यते । 'बुध अवगमने' (दि० आ० अ०) । कः (३।१।१३५) (बुधः सौम्ये कर्वा) ॥ (२) ॥३॥ सोम इव । सौम्यः । 'शाखादिभ्यो वः' (५।३।१०३) । ततः प्रज्ञाघण् (५।४।३८) । ('सौम्यः सोमात्मजेऽनुप्रे मनोज्ञे सोमदैवते । सौम्याः पुनर्दृगशिरः शिरःस्थाः पञ्च तारकाः') ॥ (३) ॥३॥ त्रीणि 'बुधस्य' ॥

समौ सौरिशनैश्चरौ ।

समावृत्ति ॥ सूरस्यार्कस्यापत्यम् । 'अत इत्' (४।१। ९५) ॥३॥ 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यणि 'सौरः' अपि ॥ (१) ॥३॥ शनैश्चरति पङ्कत्वात् । अन् (३।१।१३४) ॥३॥ 'शनिसौरिशनैश्चरः' इति रभसाच्छनिरपि ॥३॥ शनैश्चरे 'मन्दः' इति वाचस्पतिः ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'शनेः' ॥

तमस्तु राहुः स्वर्मानुः सैहिकेयो विधुंतुदः ॥ २६ ॥

(तम इति ॥) ताम्यति । 'तसु ग्लानौ' (दि० प० से०) । अमुन् (उ० ४।१८९) । 'तसु काङ्क्षायाम्' (दि० प० से०) इति मुकुटस्य प्रमादः । ताम्यतीति विग्रहीतत्वात् । 'तमांसि गुणतिमिरसैहिकेयाः' इति त्रिकाण्डशेषः ॥३॥ पञ्चा-
याचि (३।१।१३४) अदन्तः पुंलिङ्गोऽपि । 'स्वर्मानुस्तु तनो राहुः' इति पुंस्काण्डे रत्नकोषामरमालयोर्दर्शनात् ॥ (१) ॥३॥ रहति गृहीत्वा स्वजति चन्द्राकौ । 'रह लागे' (भ्वा० प० से०) भ्वादिः । बाहुलकादण् । 'रहश्च' इत्यण्—इति मुकुटस्य प्रमादः । एतादृशसूत्रादर्शनात् ॥ (२) ॥३॥ स्वरा-
काशे विपरीतलक्षणया भाति । 'दाभाम्यां नुः' (उ० ३।३२) । धुभादिः (८।४।३९) ॥ (३) ॥३॥ सिंहिकाया अपत्यम् । 'त्रीभ्यो ङ्क्' (४।१।१२०) ॥ (४) ॥३॥ विधुं तुदति । 'विध्वरपोस्तुदः' (३।२।३५) इति स्य् । 'अवर' (६।३। ६७) इति सुम् ॥ (५) ॥३॥ पञ्च 'राहोः' ॥

केतुः ॥ ('केतुर्ना रक्षताकाविग्रहोत्पातेषु लक्ष्मि') ॥ (१) ॥३॥ शिखी । ('शिखी वर्षा वलंबर्दे शरे केतुग्रहे दृमे । मयूरे कुकुटे चाध्रे, शिखावलन्यलिङ्गकः') इति स्वामी ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'केतोः' ॥

सप्तर्षयो मरीच्यत्रिमुखाश्चित्रशिखण्डिनः ।

सप्तैति ॥ सप्त च ते ऋषयश्च । 'दिवत्संख्ये' (२।१। ५०) इति द्विगुः । 'चित्रः शिखण्डयूढाविशेषोऽस्त्येषाम्' इति व्युत्पत्त्या प्रत्येकं सप्तापि चित्रशिखण्डिनः । 'मरीचि-

क्षिरा अत्रिः पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः । वसिष्ठश्चेति सप्तैते ज्ञेया-
श्चित्रशिखण्डिनः' ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'सप्तर्षिणाम्' ॥
राशीनामुदयो लग्नं

राशीनामिति ॥ अश्रुवते व्यामुवन्ति । 'अश्रु व्याप्तौ' (खा० आ० से०) । 'अशिपणाप्यो रुडायलुक्चौ च' (उ० ४।१३३) इति रुडागम इण्प्रत्ययश्च ॥ (१) ॥३॥ लगति फले । 'लगे सङ्गे' (भ्वा० प० से०) 'ध्रुवखान्त' (७।२। १८) इति क्त्येडभावः, तस्य नश्च निपात्यते । यत्तु—ल-
गति साध्ये निजे, इति विग्रहं प्रदर्श्य 'ओलजी ओलस्वी व्रीडे' (तु० आ० से०)—इति धातोःपन्यसनं मुकुटेन कृतम् । तत्र । उक्तधातोर्लगतिरूपाभावात् । प्रकृतेऽर्धासंगतेश्च । अतः 'श्रीदितो निष्ठायाम्' (७।२।१४) 'ओदितश्च' (८।२। ४५) इति सूत्रयोःपन्यासो व्यर्थः । 'लग्नं राश्यादये क्लीवं सकलञ्जितयोल्लिषु' ॥ एकम् 'राश्यादयस्य' ॥

ते तु मेपवृपादयः ॥ २७ ॥

ते त्विति ॥ ते राशयः । मेपवृषौ आदी चेपां ते^२ ॥ प्रत्येकं एकम् ॥

सूरसूर्यार्यमादित्यद्वादशात्मदिवाकराः ।

भास्कराहस्करऋषभप्रभाकरविभाकराः ॥ २८ ॥

भास्त्रिद्विखस्वत्सताश्वहरिदश्वोष्णरश्मयः ।

विकर्तनाकेमार्तण्डमिहिरारुणपूषणः ॥ २९ ॥

द्युमणिस्तरणिर्मित्रश्चित्रभानुर्विरोचनः ।

विभावसुर्ग्रहपतिस्त्विपांपतिरहर्षतिः ॥ ३० ॥

भानुर्हंसः सहस्रांशुस्तपनः सविता रविः ।

सूरेति ॥ सुवति प्रेरयति कर्मणि लोकात् । 'पू प्रेरणे' (तु० प० से०) । 'सुसूषावृषिभ्यः कन्' (उ० २।२४) । दन्त्यादिः ॥३॥ शवति । 'शु-गतौ' (सौत्रः) 'शुसिधिनीनां दीर्घश्च' (उ० २।२५) इति कनि शूरश्च । 'शूरश्चारभटे सूर्ये' इति विश्वः । 'शुभटे शूरः सूर्ये च दन्त्योऽपि' इत्युष्मवि-
चैकः । शूरयते वा । 'शूर विक्रान्तौ' (डु० आ० से०) । अन् (३।१।१३४) यत्तु—सूते प्रेरयत्यन्धकारम्, इति विग्रहं प्रदर्श्य 'पू प्रेरणे' (तु० प० से०) इति धातोःपन्यसनं मुकु-
टेन कृतम् । तत्र । उक्तधातोस्तादृशरूपामावात् ॥ (१) ॥३॥ स्रति । 'स्र-गतौ' (भ्वा० प० अ०) । सुवति प्रेरयति क-
र्मणि लोकान्, इति वा । 'पू प्रेरणे' (तु० प० से०) । 'रा-
जसूर्यसूर्ये' (३।१।११४) इति निपातितः । 'सूर्योऽर्कपणे

१—'पुंस्त्रीवलिङ्गन्' इति हैमेन व्याख्यातम् । इदं न्यन्ते च प्रयोगा अपि ॥ २—ते राशयः 'मेघो वृषोऽथ मिथुनं कर्कटः सिंहकन्यके । तुलाय बुधिको घन्ती मकरः कुम्भग्रीनकौ' इति स्वाम्युक्ता ज्ञेयाः ॥ ३—'वारुणी वारुणीमृतसौरमा सौरभास्पदम्' इति दण्डिनमकात् । 'कुमुदाकारा श्वासोदशूरमासः' इति वासव-
दत्ताक्षेपाचालव्यादिरपि—इति मुकुटः ॥

तपने स्त्री तद्भावाद्यैर्वामितोः ॥ (२) ॥३॥ इयति । 'श्वश्रु-
न्यून'- (उ० ११५९) इति निपातितः । ('अर्थमा
पितृदेवते । तरणौ सूर्यमकाश्याम्' ॥ (३) ॥३॥ अदितेर-
पत्यम् । 'दिलदिला'- (४११८५) इति प्यः । ('आदित्य-
त्रिदशार्कयोः' ॥ (४) ॥३॥ द्वादश आत्मानो मूर्तयो यस्य
॥ (५) ॥३॥ दिवा दिनं करोति । 'दिवाविभा'- (३१२३१)
इति टः ॥ (६) ॥३॥ एवं भास्करादिषु । (कल्कादित्वात्
(८३१४८) भास्कराहस्करौ-इति खानी । ('भास्करो
वहिसूर्ययोः') ॥ (७) ॥३॥ (८) ॥३॥ तिमिरं वध्नाति ।
'वन्धेर्धेधियुर्वौ च' (उ० ३५) इति नक् ॥ (९) ॥३॥ (१०)
॥३॥ (११) ॥३॥ भासः सन्त्यस्य । मनुप् (५१२१४)
'भास्वानीति रवौ' ॥ (१२) ॥३॥ विविधं वत्ते आच्छा-
दयति । 'वत् आच्छादने' (अ० आ० अ०) । क्रिप् (३१२
७६) । विवो रदिभः । विवोऽस्यास्ति । मनुप् (५१२१४) ।
'तत्रौ मत्वर्थे' (११४१९) इति भत्वाद्भत्वाभावः । ('विच-
स्वान्विदुषे सूर्ये तन्नगर्था विवस्वतीः') ॥ (१३) ॥३॥
सप्तम्या यस्य ॥ (१४) ॥३॥ हरितोऽश्वा यस्य ॥ (१५) ॥३॥
उष्णा रदनयोऽस्य ॥ (१६) ॥३॥ विशेषेण कर्तनं यस्य ।
विश्वकर्मेणा यत्रोर्ल्लाडत्वात् । विक्रतेयति भक्षरोगात् इति
वा । 'कृत्वा छेदने' (उ० प० से०) । गिजन्ताङ्गुत् (३३।
११३) ॥ (१७) ॥३॥ अर्च्यते । 'अर्चं पूजायाम्' (भ्वा०
प० से०) । कर्मणि घल् (३३।१८) 'त्रजोः-' (७।३।५२)
इति कुत्वम् । यद्वा 'कृदाधारार्थिकलिभ्यः कः' (उ० ३।४०) ।
'जोः कृः' (८।२।३०) । ('हरो हारि' (८।४।६५) क-
लोपः) । यद्वा 'अर्कं लवने' (उ० प० से०) उरादिः ।
अर्च्यते । 'एरच्' (३।३।५६) 'एरजप्यन्तानाम्' इति
मैते घल् । (अर्को द्रुमेदे स्फटिके ताम्रे सूर्ये विडौजलि')
(१८) ॥३॥ मृतेऽण्डे भवः । शकन्वादिः (वा० ६।१।
९४) । 'परा मार्ताण्डनास्यत्' । 'पुनर्मार्ताण्डनाभरत्' इत्या-
दिमन्त्रादीर्षोऽपि 'अथ मार्ताण्डनाग्नी' इति नामनिधाना-
च्छब्दापवाच । 'मार्ताण्डः क्रोडसूर्ययोः' ॥ (१९) ॥३॥
नेहति । 'मिह सेचने' (भ्वा० प० अ०) । 'इपिनादि'-
(उ० १।५।१) इति किरच् । 'मिहिरः सूर्यद्वयोः' ॥३॥
महेः किरचि नहिलोऽपि । 'महिरमिहिरागीथाः कालकृ-
त्पद्मपाणिः' इति त्रिकाण्डशेषात् ॥ (२०) ॥३॥ ऋच्छति ।
'अर्तश्च' (उ० ३।६०) इत्युनत् । ('अरुणोऽप्यरुणोऽर्कं
संभ्यारुणोऽर्कसारथी । निःशब्दे कपिले क्रुष्टमेदे ना गुणिनि
त्रिषु ॥ अरुणातिविषाद्यानामशिश्रात्रिवृताषु च' ॥ (२१)
॥३॥ पुष्पाति । पूषति वा । 'पुष पुष्टौ' (त्र्या० प० से०) ।
'पूष वृष्टौ' (भ्वा० प० से०) वा 'श्वश्रुन्' (उ० १।
१५९) इति निपातितः ॥ (२२) ॥३॥ दिवो नगिरिव ॥

(२३) ॥३॥ तरन्त्यनेन संसारम् । तरणिः । 'अर्तिसृष्टृ'-
(उ० २।१०२) इत्यादिना तरतेरनिः । 'तरणियुंमणौ पुंक्ति
कुमारीनौक्रयोः त्रियाम्' ॥ (२४) ॥३॥ मेघति । 'जिमिदा
लेहने' (दि० प० से०) । 'अभिचिमिदिशसिभ्यः कः'
(उ० ४।१६४) इति कः । ('मित्रं सुहृदि न द्वयोः । सूर्ये
पुंक्ति') ॥ (२५) ॥३॥ चित्रा भानवोऽस्य । 'चित्रभानुः
पुमान्वाश्चानरे चाहस्करेऽपि च' ॥ (२६) ॥३॥ विरोचते ।
'वच दीर्घा' (भ्वा० आ० से०) । 'अनुदातेतश्च'- (३।२।
१४९) इति युच् । 'विरोचनः प्रहादस्य तनयेऽर्कंऽमि-
चन्द्रयोः' ॥ (२७) ॥३॥ विभवं वक्षु यस्य । 'विभावसुः
पुमान्सूर्ये हारमेदे च पावके' ॥ (२८) ॥३॥ प्रहाणां
पतिः ॥ (२९) ॥३॥ त्रिषां पतिः । अलुक् ॥ (३०)
॥३॥ अहः पतिः । अहर्पतिः ॥ (३१) ॥३॥ भांति ।
'दाभाभ्यां नुः' (उ० ३।३२) । ('भानुर्यौ रवौ दिने') ॥
(३२) ॥३॥ हन्ति । 'वृष्टवदिहनि'- (उ० ३।६२) इति
सः । 'हंसः स्यान्मानसौकसि । निर्लोभमृपविष्वक्परमा-
त्मनि नैत्सरे ॥ योगिभेदे मन्त्रभेदे शारीरमरुदन्तरे । तुरं-
गनप्रभेदे च' ॥ (३३) ॥३॥ सहस्रमंशवो यस्य ॥ (३४)
॥३॥ तपति । ल्युः (३।१।१३४) 'तपनोऽर्करेऽपि स्वा-
द्भास्करे निरयान्तरे' । प्रज्ञाद्यणि (५।४।३८) तापनोऽपि ।
तापयति वा । ल्युः (३।१।१३४) । 'तपनस्तापनो रविः
इति संसारावर्तात् ॥ (३५) ॥३॥ सुवति । 'धू प्रेरणे' (तु०
प० से०) । वृच् (३।१।१३३) । यत्तु—सूयते, सूते-इति
स्वामिसुहृदाभ्यामुक्तम् । तत्र । 'स्वरतिसूतिसूयति'- (७।२।
४४) इतीद्विकल्पात्पक्षे 'सोता' इति रूपप्रसङ्गात् । उक्त-
धात्वोरथासंगत्वेश्च ॥ (३६) ॥३॥ ल्यते, ल्युयते, रवते,
वा । रविः । 'र शब्दे' (अ० प० से०) । 'रुह गतौ'
(भ्वा० आ० अ०) वा । 'अच इः' (उ० ४।१३९) ॥
(३७) ॥३॥ चण्डांशुः, अपि । 'चण्डांशोः पारिपार्थिकाः'
इति वक्ष्यमाणत्वात् ॥३॥ सप्तत्रिंशत् 'सूर्यस्य' ॥

माठरः पिङ्गलो दण्डश्चण्डांशोः पारिपार्थिकाः ३१

(माठर इति ॥) मनुते मठरः । स एव माठरः ।
'जनैररुष्टश्च' (उ० ५।३८) इत्यनुवर्तमाने 'वचिमनिभ्यां
विच' (उ० ५।३९) इत्यप्रत्ययः ष्वान्तादेशः । ततः
प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) । मठति । 'मठ मदनिवासयोः'
(भ्वा० प० से०) बाहुल्पादरच् । मठरस्वापत्यमिति वा ।
ऋण्य् (४।१।११४) । मठन्त्यनेन मठः । 'पुंक्ति'- (३।
३।११८) इति घः । मठं राति । 'रा दाने' (अ० प०
से०) । कः (३।२।३) ('माठरो व्यासविप्रयोः । सूर्या-
नुगे') ॥ (१) ॥३॥ पिङ्गलो वर्णोऽस्यास्ति । अर्श आद्यच्

१—'स्त्री तु नार्यापधी' इति पाठः ॥ २—नडे इत्यनेन
'परवन्दानामिति वचनननार्थम्' इति कैदवोपिठारविः सचिवा ॥

१—मत्सरो द्वेषः । तत्र यथा 'सुनी विहंसे सरसीव शुक्ल'
इत्यनेकार्थकैवाकर्षासुदी ॥

(५।२।१२७) । पिङ्गं वर्णं लातीति वा । कः (३।२।३) ॥
 (१) ॥३॥ दण्डोऽस्यास्ति । अच् (५।२।१२७) दण्डय-
 तीति वा । ('दण्डः सैन्ये दमे यमे । मानव्यूहप्रभेदेष्व-
 श्रेऽर्कानुचरे मथि ॥ प्रकाण्डे लघुडे क्रोणे चतुर्थोपायवर्गयोः' ॥
 (१) ॥३॥ पार्श्वे इति परिपार्श्वम् । विभक्तयर्थेऽव्ययीभावः
 (२।१।६) । परिपार्श्वं वर्तते, इत्यर्थे 'परिसुखं च' (४।४।
 २९) इति चकारादृक् । सूर्यपार्श्वस्थानां 'माठरादित्रयाणां'
 एकैकम् ॥

सूर्यसूतोऽरुणोऽनूरुः काश्यपिर्गण्डाग्रजः ।

सूर्येति ॥ सूर्यस्य सूतः ॥ (१) ॥३॥ अरुणो वर्णा-
 ऽस्यास्ति । अच् (५।२।१२७) । 'गुण-' (वा० ५।२।९४)
 इति मनुषो लुग्व्वा ॥ (२) ॥३॥ अविद्यमानावूरु यस्य ॥
 (३) ॥३॥ क्रश्यपस्यापत्यम् । बाहादित्वात् ॥ (४।१।९६)
 इच् ॥ (४) ॥३॥ गण्डस्वाग्रजः ॥ (५) ॥३॥ पञ्च
 'सूर्यसारथेः' ॥

परिवेषस्तु परिधिरूपसूर्यकमण्डले ॥ ३२ ॥

परिवेष इति ॥ परितो विष्यतेऽनेन । 'विप्ल व्याप्तौ'
 (जु० उ० अ०) । षच् (३।३।१८) । 'परिवेषः स्यात्प-
 रितो परिवेषणे' इति मूर्धन्यान्ते रुद्रः ॥३॥ 'विश प्रवेशने'
 (तु० प० अ०) अस्माद्ध्वि तु तालव्यान्तः । 'वेष्टने परि-
 वेशः स्याद्धानोः सविधमण्डले' इति तालव्यान्ते रभसः ॥
 (१) ॥३॥ परितो धीयतेऽनेन । 'उप-' (३।३।९२)
 इति क्तिः । ('परिधिर्यज्ञियतरोः शास्त्रायासुपसूर्यके') ॥
 (२) ॥३॥ उपगतं सूर्यमुपसूर्यम् । प्रादिसमासः (२।२।
 १८) । ततः स्तार्थे कन् (५।३।९७) ॥ (३) ॥३॥ 'मडि
 भूषायाम्' (भ्वा० प० से०) मन्दति । वृषादित्वात् (उ०
 १।१०६) कलच् ॥ (४) ॥३॥ 'मण्डलं परिवेशश्च परिधि-
 योपसूर्यकम्' इति भागुरिः ॥ नत्वार्त्तारि 'चन्द्रसूर्ययोस्तपा-
 तादिजातमण्डलस्य' ॥

किरणोऽनमयूस्वांशुगमस्तिघृणिघृष्णयः ।

भानुः करो मरीचिः स्त्रीपुंसयोर्द्विधितिः स्त्रियां ३३

किरण इति ॥ कीर्यते । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०) ।
 'कृपृवृजि-' (उ० २।८१) इति क्युः ॥ (१) ॥३॥ वसन्ति
 रसा अस्तिन् । 'वस निवासे' (भ्वा० प० अ०) । 'स्कायि-
 तश्चि' (उ० २।१३) इति रक् । यजादित्वात् । (६।१।१५)
 संप्रसारणम् । 'न रपर-' (८।३।११०) इति न पत्वम् ।
 ('उस्त्रो वृषे च किरणेऽप्युस्त्रार्जुनुपवित्रयोः') ॥ (२)

— १—इन्द्रादयो षष्टादश नामान्तरैर्पाकपरिचारकाः । कर्त्तो-
 रम् । 'वय शक्रो वामनाथे दण्डालयो दण्डनायकः । वहिनु द-
 क्षिणे पार्श्वे पिङ्गलो वामनश्च ॥ यमोऽपि दक्षिणे पार्श्वे भवे-
 न्नाठरसंज्ञया । एवमन्ये शुहरराडुत्तरादयः । तेषु प्राधान्याप्र-
 षोकाः ।' इति स्वामिसुकुचै ॥

॥३॥ मिसीते । 'माड ऊखो मय च' (उ० ५।२५) इत्यु-
 खप्रत्ययो मयादेशश्च । एतेन मापयन् प्रभापयन् गगनमो-
 खति गच्छति । 'मा माने' (अ० प० अ०) । 'उखउखि-'
 (भ्वा० प० से०) इति दण्डकोको गत्यर्थः । अच् (३।१।
 १३४) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) इति सुकृटः परात्तः ।
 धातुंसमुदायात्प्रत्ययानामविधानात् । पृषोदरादिस्त्रायणस्य
 निर्भूलत्वाच्च । ('मयूखः किरणेऽपि च । ज्वालायामपि
 शोभायाम्') ॥ (३) ॥३॥ अंशयति । 'अंग विभाजने'
 चुरादिः । मृगश्वार्थित्वात् (उ० १।३७) कुः । 'अंशुलेंशे
 रवौ रदमां' इति विश्वः । 'अंशुः सूत्रादिसूत्रांशे किरणे
 चण्डदीधितौ' ॥ (४) ॥३॥ गम्यते । 'अन्यत्रापि' (वा०
 ३।२।४८) इति डः । गो त्रेयवर्गः । तं वभस्ति दीपयति ॥
 गभस्तिः । 'भस भर्त्सनदीप्त्योः' (जु० प० से०) । जुहो-
 त्यादिः । 'किञ्चूर्णां च-' (३।३।१७४) इति किच् । एवं
 च-गगने भसति दीप्यते । 'भस भर्त्सनदीप्त्योः' । 'वसेस्तिः'
 (उ० ४।१८०) इति बाहुलकात्प्रत्ययः । पृषोदरादिस्त्रात्
 (६।३।१०९) गनभागलोपः- इति सुकृटदृष्टं क्लृष्टकल्पनम-
 नुपादेयम् । भसतीति विद्युद्योक्तातोत्पन्नसंनं प्रामादिकम् ।
 ('गभस्तिः किरणे सूर्ये ना स्त्राहायां तु योषिति') ॥ (५)
 ॥३॥ लिघति । 'घ क्षरणदीप्त्योः' (जु० प० अ०) जुहो-
 त्यादिः । छान्दसस्यापि भाषायां प्रयोगः-इति प्राश्नः । वस्तु-
 तस्तु घरति । 'घ सेचने' (भ्वा० प० अ०) भ्वादिः ।
 'घृणिघृष्णि-' (उ० ४।५२) इति निप्रत्ययो गुणाभावश्च निपा-
 तितः । ('घृणिः पुनः । अंशुज्वालातरङ्गेषु') ॥ (६) ॥३॥
 घृष्णोति । 'विघृषा प्रागल्भ्ये' (स्त्रा० प० से०) । 'घृषि-
 घृषिभ्यां कित्' इति निः क्च-इति सुकृटः । तत्र । तादृश-
 सूत्राभावान् । अतो बाहुलकान्निः, गुणाभावश्च ॥ ३ ॥
 'घृष्णिः' इति पाठान्तरम् । 'घृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) ।
 'सृष्टिभ्यां कित्' (उ० ४।४९) इति निः पिच् ॥३॥
 'घृष्णिः' इत्येके पेठः । 'सृष्ट्य संस्पर्शने' (तु० प० अ०) ।
 अस्य सलोपो गुणाभावश्च 'घृष्णिघृष्णि-' (उ० ४।५२) इति
 निपातितः । पशति । 'पृथु सेचने' (भ्वा० प० से०) वा ॥
 (७) ॥३॥ भाति । भानुः ॥ (८) ॥३॥ कीर्यते । 'कृ विक्षेपे'
 (तु० प० से०) । 'क्रुदोरप्' (३।३।५७) । ('करो वयोपले रदमां
 पाणौ प्रत्यायशुण्डयोः') ॥ (९) ॥३॥ त्रियते तमोऽस्तिन् ।
 'मृकणिभ्यानीचिः' (उ० ४।७०) स्त्रीपुंसाधिकारे- 'शुटि-
 मत्तिमरीचयः' इति लिङ्गातुशासनम् । 'द्वयोर्मरीचिः किरणो
 भानुरक्षः करः पदम्' इति शब्दान्तः । 'मरीचिसुनि-
 मेदे ना गभस्तत्वनपुंसकम्' ॥ (१०) ॥३॥ दीधीते दीप्यते ।
 दीधीद् दीप्तिदेवनयोः' (अ० सा० से०) क्चि (३।३।१७४) ।
 'तितुत्र-' (७।२।९) इतीनिषेधस्तु न । 'अत्रहादीनाम्'

१-तालव्यान्तः 'अथोडुवृषुश्च मयंकरे कते महौषधीनष्टक-
 रांशुमे शुभे' इति जानकीशरणे यमकादिषु सुकृटः ॥

इति वार्तिकान् । 'धीवर्णयोः-' (७।१।५३) इतीकारलोपः । अयं त्रियामेव । 'दीधितिः त्रियाम्' इति लिङ्गानुशासनात् । काकाक्षिगोलकन्यायेन 'दीधितिः' इत्यत्र क्रियामिति संव्यते । उत्तरत्रापि ॥ (११) ॥॥ एकादश 'किरणानाम्' ॥

स्युः प्रभाह्मृचिस्त्रिभ्रमाभाह्मृचिद्युतिर्दातयः । रोचिः शोचिर्भ्रमे ह्यीये

स्युरिति ॥ प्रभाति । 'आतश्चोपसर्गे' (३।१।१३६) इति कः ॥ (१) ॥॥ रोचते । 'रुच दीर्घा' (भ्रा० आ० से०) । क्विप् (३।२।१७८) । 'रुक् शोभाकरणेच्छासु' ॥ (२) ॥॥ 'इगुपघात्किन्' (उ० ४।१२०) इतीन् । 'रुचिर्दीर्घा च शोभायामभिन्वद्भानिलापयोः' ॥ (३) ॥॥ त्वेपति । 'त्विष दीर्घा' (भ्रा० उ० से०) । क्विप् (३।२।१७८) । ('त्विट् शोभायां जिर्गायायां व्यवसाये र्वा गिरि') ॥ (४) ॥॥ 'भा दीर्घा' (अ० प० से०) । दक्षिप्रहणात् (वा० ३।२।१०१) टः । टाप (४।१।४) । 'भा भुव्यल्लङ्घतौ दीर्घा त्रियां भाः किरणे द्युता' इति नानार्थरत्नमाळा । यद्वा क्विप् (३।२।१७८) । आवन्तलाभावात् सुलोपादिः । भाः । विश्रयावत् ॥ (५) ॥॥ 'भास दीर्घा' (भ्रा० आ० से०) । क्विप् (३।२।१७७) । भाः, भासा । ('भाः प्रभावे मयूचे च') ॥ (६) ॥॥ छयति छिनति वा तमः । 'छविश्चिच्छवि-' (उ० ४।५६) इति क्तिन्नन्तो निपातितः ॥ (७) ॥॥ 'द्युत दीर्घा' (भ्रा० आ० से०) द्योततेऽनया । 'इगुपघात्किन्' (उ० ४।१२०) इतीन् ॥ (८) ॥॥ दीप्यतेऽनया । 'दीपी दीर्घा' (दि० आ० से०) । 'क्तिन्नावादिभ्यः' (वा० ३।३।९४) ॥ (९) ॥॥ 'रुच दीर्घा' (भ्रा० आ० से०) । रोचतेऽनेन । 'अर्चिश्चि-' (उ० २।१०८) इति इतिः ॥ (१०) ॥॥ 'इश्चिद् पूर्वाभावे' । (दि० उ० से०) । शुच्यति पूर्वीभवत्यनेन । इतिः ॥ (११) ॥॥ एकादश 'प्रभायाः' ॥

प्रकाशो द्योत आतपः ॥ ३४ ॥

(प्रकाश इति ॥) प्रकाशद्योताविति भावे (३।३।१८) करणे (३।३।१९) वा घनन्ती । ('प्रकाशः स्फुटहासयोः । उद्द्योतेऽतिप्रसिद्धे च') ॥ (१) ॥॥ (२) ॥॥ आतपस्तु पचायजन्तः ॥ (३) ॥॥ त्रानि 'आतपस्य' ॥

कोष्णं क्वोष्णं मन्दोष्णं कटुष्णं त्रिषु तद्वति । कोष्णमिति ॥ ईपदुष्णं कोष्णम् । 'ईपदर्थे च' (६।३।१०५) इति क्रादेशः ॥ (१) ॥॥ 'क्वं चोष्णे' (६।३।१०७) इति क्तोः क्वादेशः ॥ (२) ॥॥ कदादेशश्च ॥ (४) ॥॥ मन्दं च तदुष्णं च ॥ (३) ॥॥ एते युगे ह्यीवाः ।

गुणिति विशेष्यनिन्नाः ॥ चत्वारि 'ईपदुष्णस्य' ॥ तिरमं तीक्ष्णं खरं तद्वत्

(तिग्ममिति ॥) तेजयति । 'तिज निशाने' (जु० प० से०) । 'युजित्चित्तिजां कुश्' (उ० १।१।४६) इति मक् क्वर्गश्चान्तादेशः ॥ (१) ॥॥ 'तिजेर्दीर्घश्च' (उ० ३।१८) इति नक्प्रत्यये तीक्ष्णम् । 'तीक्ष्णं सासुदलवणे विपलोहाजिसुक्के' । ह्यीवं यवाग्रके पुंसि तिग्मार्थत्यागिनोक्षिपु ॥ (२) ॥॥ खमिन्द्रियं रालनिभवति । 'रा दाने' (अ० प० अ०) । कः (३।२।३) । 'खरं स्यात्तीक्ष्णघर्मयोः । गर्दभेऽर्द्धा देवताडे' ॥ (३) ॥॥ तद्वत्-युगे ह्यीवम्, तद्वति त्रिषु, इत्यर्थः । त्रानि 'अत्युष्णस्य' । तीक्ष्णोऽसिः इत्यादावुपचारात्प्रयोगः ॥

मृगतुष्णा मरीचिका ॥ ३५ ॥

(मृगेति ॥) मृगाणां तुष्णास्त्यस्याम् । अर्थथायच् (५।२।१२७) ॥ (१) ॥॥ मरीचिरिव । 'इवे प्रतिकृता' (५।३।१९६) इति कन् ॥ (२) ॥॥ द्वे 'मृगतुष्णायाः' ॥ इति दिग्वर्गविवरणम् ॥

कालो दिद्योऽप्यनेहापि समयोऽपि

काल इति ॥ कल्पते । 'कल संख्याने शब्दे च' (भ्रा० आ० से०) । कर्मणि घच् (३।३।१९) कालयति सर्वम्, इति वा । प्यन्तात्पचायच् (३।१।१३४) । 'कालो मृत्यो महाकाले समये यमकृष्णयोः' ॥ (१) ॥॥ दिशति । 'दिश अतिसर्जने' (तु० उ० अ०) । 'क्चिक्त्वां च संग्रायाम्' (३।३।१७४) इति कः । 'दिष्टं देवे पुमान्काले' ॥ (२) ॥॥ नाहन्ति नागच्छति, नाहन्यते, इति वा । 'नन्याहन एह च' (उ० ४।२२४) इत्यसुन्, एहादेशश्च । सौ 'ऋदुगनस्-' (७।१।९४) इत्यनङ् । 'तस्मादुद्वि' (६।३।७४) इति नुट् । सान्तः ॥ (३) ॥॥ सम्यग् एति । 'इण् गर्ता' (अ० प० अ०) पचायच् (३।१।१३४) । ('समयः शपथे भाषासंपदोः कालसंविदोः । सिद्धान्ताचारसंकेतनियमानसंयु च ॥ क्रियाकारे निदेशे च') ॥ (४) ॥॥ चत्वारि 'सामान्यकालस्य' ॥

अथ पक्षतिः ।

प्रतिपद् द्वे इमे स्त्रीत्वे

(अथेति ॥) पक्षस्य मूलम् । 'पक्षातिः' (५।२।२५) 'सर्वतोऽक्चिन्नयात्-' (वा० ४।१।४५) इति दीपि तु पक्षती । 'पक्षतिस्तु भवेत्पक्षमूले च प्रतिपत्तिर्या' ॥ (१) ॥॥ प्रतिपद्यते उपकम्यतेऽनया भासादिः । संपदादित्वान् (वा० ३।३।१०८) क्विप् । दान्ता । 'प्रतिपत्नी त्रियौ नती' ॥ (२) ॥॥ द्वे 'प्रतिपत्तिये' ॥

तदाद्यास्तिथयो ह्ययोः ॥ १ ॥

(तदाद्या इति ॥) सा प्रतिपद् आया नासां ताः । ।

१—पचायजन्त इत्युचरं 'खनो घ च' इति बो वा इत्यतिपाठः ॥

‘अत सातत्यगमने’ (भ्वा० प० से०) ‘कृतन्यञि-’ (उ० ४।२) इत्यतेरियिन् । ष्टपोदरादित्वात् (६।३।१०९) अछोपः ॥ (१) ॥*॥ द्वयोरित्यत्र श्रुतत्वात्तिथिशब्द एव संबध्यते ॥ एकं ‘सामान्यतिथेः’ ॥

घस्रो दिनाहनी वा तु क्लीबे दिवसवासरौ ।

घस्र इति ॥ घसत्यन्धकारम् । ‘घस्र् अदने’ (भ्वा० प० अ०) ‘स्फायितञि-’ (उ० २।१३) इति रक् । ‘घस्रस्तु दिवसे हिंसे’ ॥ (१) ॥*॥ दीयते क्षीणं भवति । ‘दीङ् क्षये’ (दि० आ० अ०) दिवादिः । ‘इणसिञ्जिदीङ्-’ (उ० ३।२) इति नक् । बाहुलकाद्भ्रस्वः । यति तमो, निर्व्यापारस्थितिं चेति वा । यतेः कनिन् (उ० २।४९) ॥ (२) ॥*॥ न जहाति । ‘नञि जहातेः’ (उ० १।१५८) इति कनिन् । ‘रोऽसुपि’ (८।२।६९) इति रः । यत्तु—‘अहन’ (८।२।६८) इति रत्वम्—इति मुकुटेनोक्तम् । तन्न । रत्वस्य स्त्वापवादत्वात् ॥ (३) ॥*॥ दीव्यन्त्यत्र । ‘दिवादिभ्यः कित्’ (उ० ३।१२१) इत्यसच् ॥ (४) ॥*॥ वासयति । वसतेर्ष्यन्तात् ‘अतिक्रमिभ्रमि-’ (उ० ३।१३२) इत्यरप्रत्ययः । ‘वास-रस्तु पुमान्नागप्रभेददिनयोरपि’ ॥ (५) ॥*॥ पञ्च ‘दिनस्य’ ॥

प्रत्यूपोऽहर्मुखं कल्पमुपःप्रत्युपसी अपि ॥ २ ॥

प्रभातं च

प्रत्युप इति ॥ प्रत्युपति रुजति कामुकान् । ‘ऊप रुजायाम्’ (भ्वा० प० से०) ‘इगुपध-’ (३।१।१३५) इति कः । ‘प्रत्युपोऽहर्मुखे वसौ’ ॥ (१) ॥*॥ अहो मुखम् ॥ (२) ॥*॥ कलयति चेष्टाम् । अघ्यादयश्च’ (उ० ४।११२) इति कलेर्यक् । ततः प्रज्ञायणि (५।४।३८) काल्यम्, अपि । ‘कल्पं प्रभाते क्लीबं स्यात्कल्पो वाक्श्रुतिवर्जिते । सज्जीरोगदक्षेषु कल्याणवचनेऽपि च ॥ उपायवचनेऽपि स्याद्विषु मये तु योपिति’ ॥ (३) ॥*॥ ओपलन्धकारम् । ‘उप दाहे’ (भ्वा० प० से०) । ‘उपः क्विच्’ (उ० ४।२३४) इत्यसिः । अन्योपसर्गनिवृत्तये प्रतिः । ‘उपः प्रत्युपसि क्लीबं पितृप्रसां च योपिति’ ॥ (४) ॥*॥ (५) ॥*॥ भातुं प्रवृत्तम् । प्रभातम् । आदिकर्मणि (३।४।७१) कः ॥ (६) ॥*॥ पट् ‘प्रभातस्य’ ॥

दिनान्ते तु सायः

(दिनेति ॥) दिनस्यान्तः । स्यति समापयति दिनम् । ‘पोऽन्तकर्मणि’ (दि० प० अ०) । ‘शाबधा-’ (३।१।१४१) इति णः । सायः काण्डे दिनान्ते च’ ॥*॥ मान्त-

१—दन्त्यमध्यः ‘रविर्दिनान्दशितवासरः सरः’ इति जानकीहरणम् ‘बद्धो वासरसङ्घः’ इति भट्टिभाषासमावेशः—इति मुकुटः ॥ २—दीर्घमध्यः ‘प्रत्युपस्फुटितकमलामोदमैत्रीकपायः’ इति भाषः—इति मुकुटः ॥ ३—‘कल्पं प्रधाने इति’ पाठः ॥

मध्यं लव्ययवर्गे वक्ष्यति ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘दिनान्तस्य’ ॥

संध्या पितृप्रसूः ।

(संध्येति ॥) सम्यन् ध्यायन्त्यस्याम् । ‘धै चिन्तायाम्’ (भ्वा० प० अ०) । ‘आतश्चोपसर्गे’ (३।३।१०६) इत्यङ् । ‘संध्या पितृप्रसूनयन्तरयोर्युगसंधिषु’ ॥*॥ निर्यकरोऽपि । संधीयतेऽनुसंधीयतेऽस्याम् । डुधाचः (खु० उ० अ०) अङ् (३।३।१०६) । ‘संध्या पितृप्रसूः संध्या’ इति शब्दार्णवः ॥ (१) ॥*॥ पितृन् प्रसूते । क्विप् (३।२।७६) द्वे ‘संध्यायाः’ ॥

प्राज्ञापरारहमध्याहास्त्रिसंध्यम्

प्राह्णेति ॥ अहःशब्दस्तदवयवे । प्रथमं च तदहश्च प्राहः । ‘राजा-’ (५।४।११) इति टच् । ‘अहोऽहः-’ (५।४।८८) इत्यहोदेशः । ‘अहोऽदन्तात्’ (८।४।७) इति णत्वम् ॥ (१) ॥*॥ अहोऽपरम्—अपराहः । ‘पूर्वापर-’ (२।२।१) इत्येकदेशिसमासः ॥ (१) ॥*॥ अहो मध्यम् ‘संध्या-विसाय-’ (६।३।११०) इति ज्ञापकात्समासः । ‘रात्राहाहाः पुंस्ति’ (२।४।२९) । मध्यं च तदहश्चेति वा ॥*॥ तिष्ठणां संध्यानां समाहारः । ‘आवन्तो वा’ (वा० २।४।३०) इति पाक्षिकी क्लीबता, पक्षे त्रिसंधी ॥ (१) ॥*॥ एकं ‘दिनाद्यन्तमध्यानाम्’ ॥

अथ शर्वरी ॥ ३ ॥

निशा निशीथिनी रात्रिस्त्रियामां क्षणदा क्षपा ।

विभाचरीतमस्त्रिन्यौ रजनी यामिनी तमी ॥ ४ ॥

(अथेति ॥) शृणाति चेष्टाः । ‘शृ हिंसायाम्’ (त्रया० प० से०) । ‘कृशृगृञ्चित्भ्यः ष्वरच्’ (उ० २।१२१) ‘पिद्दौरा-’ (४।१।४१) इति ङीप् । ‘शर्वरी यामिनीस्त्रियोः’ ॥*॥ प्रज्ञायणि शार्वर्येपि । ‘शर्वरी शार्वरी शर्या’ इति शब्दार्णवः ॥ (१) ॥*॥ नितरां इयति तनूकरोति व्यापारान् । ‘शो तनूकरणे’ (दि० प० से०) । ‘आतश्चोपसर्गे’ (३।१।१३६) इति कः । ‘निशा दाहृदित्रायां स्याद्वियामाहृदित्रयोः’ इति विश्वः ॥*॥ ‘निशीथिनी निशा निद्र च श्यामा तुङ्गी तमा तमी’ इति नामनिधानात् ‘निद्र’ ष्टपोदरादित्वात् (६।३।१०९) शान्तापि ॥ (२) ॥*॥ निशीथोऽस्त्यस्याम् । इनिः (५।२।११५) ॥ (३) ॥*॥ राति सुखम् । ‘रा दाने’ (अ० प० से०) ‘राशदिभ्यां त्रिप्’ (उ० ४।६७) ॥*॥ ‘कृदिकारात्-’ (ग० ४।१।४५) इति ङीप् रात्रीत्यपि । ‘रात्री रात्रिस्तमस्त्रिनी’ इति शब्दार्णवः ॥ (४) ॥*॥ त्रयो यामा यस्याः । आद्यन्तर्योर्ययामयोश्चेष्टाकालत्वेन दिनप्रायत्वात् । यद्वा त्रीन्धर्मादीन् यापयति निरवकाशीकरोति कामप्रधान-

१—‘संधोज्ज्वलितः’ इति वासवदत्ता—इति मुकुटः ॥

२—‘युगसंधी पुंस्ति’ इति पाठोऽपि दृश्यते ॥

त्वात् । अन्तर्भावितप्यर्थाद्यतेः 'अर्तिस्तुसु-' (उ० १११४०) इति मन् ॥ (५) ॥*॥ क्षणम् उत्सवं निर्व्यापारस्थितिं वा ददाति । ऋः (३।२।३) । 'क्षणदो गणके, रात्रौ क्षणदा, क्षणदं जले' ॥ (६) ॥*॥ क्षयति चेष्टाम् । 'क्षे क्षये' (स्त्रा० प० से०) अस्त्राण्यन्तान्मितः पचाद्यच् ॥ (७) ॥*॥ विभाति नक्षत्रादिभिः । कनिप् (३।२।७४) । 'वनो र च' (४।१।७) इति ङीर्त्तौ । 'चिभाचरी निशारात्र्योः कुट्ट्यां चक्रयोपिति । विवादे वल्लकुट्ट्यां च' ॥ (८) ॥*॥ तमोऽस्त्यस्याम् । 'अन्त्याया-' (५।२।१२१) इति विनिः ॥ (९) ॥*॥ रजन्यनुरक्ता भवन्ति रागिणोऽस्याम् । 'क्षिपेः किच्च' (उ० २।१०७) इति चकारादनिः । कित्वात्रलोपः (६।४।२४) । ङीप् (ग० ४।१।४५) । 'रजनी नीलिनीरात्रिहरिद्राजतुकासु च' । ङीपभावे रजनिरपि ॥ (१०) ॥*॥ भीतिहेतुत्वात्त्रिन्दिता यामा यस्याः । निन्दायामिनिः (५।२।११५) ॥ (११) ॥*॥ ताम्यन्यस्याम् । 'तमु ग्लानौ' (दि० प० से०) । इन् (उ० ४।१।१८) । 'हृदिकाराद्-' (ग० ४।१।४५) इति ङीप् ॥*॥ पक्षे तमिः ॥*॥ पचाद्यच्चि 'तमा' आपि ॥ (१२) ॥*॥ द्वादश 'रात्रेः' ॥

तमिन्ना तामसी रात्रिश्च

तमिन्नेति ॥ तमो बहुलमस्त्यस्याम् । 'ज्योत्स्नातमिन्ना-' (५।२।११४) इति निपातिता । 'तमिन्नां तिमिरे कोपे पुंति स्त्री तु तमस्तौ । कृष्णपक्षनिशायां च' ॥ (१) ॥*॥ ज्योत्स्नादिभ्य उपसंख्यानात् (वा० ५।२।१०३) मत्वर्थेऽण् । 'तामसी निशि दुर्गायां तामसो भुजगे खले' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अत्यन्धकाररात्रेः' ॥

ज्योत्स्नी चन्द्रिकयान्विता ।

(ज्योत्स्नीति ॥) ज्योत्स्नास्त्यस्याम् । प्राग्वदण् (वा० ५।२।१०३) ('ज्योत्स्नी पटोलिकायां स्याज्ज्योत्स्नायुक्तनिशि त्रियाम्') ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'ज्योत्स्नावद्रात्रेः' ॥

आगामिवर्तमानाहयुक्तायां निशि पक्षिणी ॥ ५ ॥

(आगामीति ॥) आगामिवर्तमाने च ते अहनी च । इति कर्मधारये टच् (५।३।९१) । सरेफपाठे तु समासान्तविधेरनिल्यताश्रयणीया । आगामिवर्तमाने अहनी युक्ते यस्यामिति बहुव्रीहिर्वा । पूर्वोपरदिने पक्षाविव स्तो यस्याम् । 'अत इनि-' (५।२।११५) ॥*॥ निशोत्पुपलक्षणम् । तेन पूर्वोत्तरात्रियुक्तदिनमपि पक्षिणीति हरदत्तादयः । 'पक्षिणी पूर्णिमायां स्याद्विहग्यां शाकिनीभिदि । आगामिवर्तमानाहयुक्तरात्रावपि त्रियाम्' ॥ (१) ॥*॥ एकं 'दिनद्वयमध्यगतरात्रेः' ॥

१—'स तमीं तमोभिरभिनम्य तान्' इति नाघदर्शनात्—इति मुकुटः ॥ २—'हा राम हा देवर तात मातः' इति विदग्धमुखमपठनम्—इति मुकुटः ॥ ३—'खगे इति पाठान्तरम् ॥ ४—'स्त्रादित्स्यां' इति पाठः ॥

गणरात्रं निशा वह्नयः

गणोति ॥ गणानां बह्वीनां रात्रीणां समाहारः । गणशब्दस्य संख्यात्वात् (१।१।२३) 'तदितार्थ-' (२।१।५१) इति द्विगुः । 'अहःसर्वैकदेश-' (५।४।८७) इत्यच् । 'रात्राहाहाः पुंति' (२।४।२९) इति पुंस्त्वं तु न । 'संख्यापूर्वा रात्रिः' इति लिङ्गानुशासनसूत्रेण क्त्वत्वविधानात् । 'भवति नपुंसकयोगः संख्यापूर्वस्य रात्रशब्दस्य' इति वररुचिवचनाच्च । 'रात्रं प्राक् संख्ययान्वितम्' इति वक्ष्यमाणत्वाच्च । एतेन स्वामिसु-कुट्टयोर्नपुंसकत्वसमर्थनसंभ्रमः परास्तः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'रात्रिसमूहस्य' ॥

प्रदोषो रजनीमुखम् ।

प्रदोष इति ॥ दुष्यति । 'दुप वैकृत्ये' (दि० प० अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । टौप् (४।१।४) । ('दोषा रात्रौ मुजेऽपि च') । प्रारम्भो दोषायाः । प्रादिसमासः (२।२।१८) । प्रारब्धा दोषा यस्मिन्निति वा । 'गोस्त्रियोः-' (१।२।४८) इति हस्तः ॥*॥ 'दोषा' इत्यव्ययमप्यस्ति । 'नक्तं दोषा च रजनौ' इति वक्ष्यते । ('प्रदोषः कालदोषयोः') ॥ (१) ॥*॥ रजन्या मुखमिव ॥ (३) ॥*॥ द्वे 'रात्रिप्रारम्भस्य' ॥ अर्धरात्रनिशीथौ द्वौ

अर्धेति ॥ अर्धं रात्रेः । 'अहःसर्वैकदेश-' (५।४।८७) इत्यच् ॥ (१) ॥*॥ निशेरेतेऽस्मिन् । 'शीङ् स्वप्ने' (अ० आ० से०) । 'निशीथगोपीधावगयाः' (उ० २।९) इति धक् । 'निशीथस्तु पुमानर्धरात्रे स्याद्रात्रिमात्रके' ॥ (२) ॥*॥ द्वाविति । समावित्वाकृष्यते ॥ द्वे 'रात्रिमध्यस्य' ॥

द्वौ यामप्रहरौ समौ ॥ ६ ॥

(द्वाविति ॥) याति । 'अर्तिस्तुसु-' (उ० १।१।४०) इति मन् । यत्तु—'यातेर्मग्न' इति मग्—इति मुकुटेनोक्तम् । तत्र । उक्तसूत्रोत्प्रेक्षितत्वेन निर्मूलत्वात् । 'यामस्तु पुंति प्रहरे संयमेऽपि प्रकीर्तितः' ॥ (१) ॥*॥ प्रहियते ढक्कादिरस्मिन् । 'पुंति संज्ञायाम्-' (३।३।११८) इति घः ॥ (१) ॥*॥ द्वे 'प्रहरस्य' ॥

स पर्वसंधिः प्रतिपत्पञ्चदशयोर्दन्तरम् ।

स इति ॥ प्रतिपत्पञ्चदशयोर्दन्तरम् स संधिः । स एव पर्व अपि । 'प्रतिपत्पञ्चदशोस्तु संधिः पर्वं प्रदिक् ककुप्' इति दुर्गः । 'संधिमभितो यजेत्' इत्यादौ प्रसिद्धः स एव । 'पर्वं क्त्वं मेहे ग्रन्थौ प्रक्तावे लक्षणान्तरेः । दर्शप्रतिपदोः संधौ विपुवत्प्रवृत्तिष्वपि' ॥ (१) ॥*॥, 'पर्वसंधिः' इत्येकं नाम, इति प्राच्यः ॥ एकम् 'पर्वसंधेः' ॥

१—तथा च नष्टिः 'ततः कथाभिः समवील दोषामारुह्य सैन्यैः सह पुष्पकं ते' इति—इति मुकुटः ॥ २—अव्ययस्य लीलिङ्गभावेन हत्वाप्राप्त्या न रूपसिद्धिः ॥

पक्षान्तौ पञ्चदशौ द्वे

(पक्षेति ॥) द्वे पञ्चदशौ पूर्णमामावात्ये पक्षान्तौ ॥
(१) ॥*॥ एकम् 'पक्षान्तस्य' ॥

पौर्णमासी तु पूर्णिमा ॥ ७ ॥

पौर्णेति ॥ पूर्णं मासोऽस्याम् । बहुव्रीहौ कृते स्वार्थेऽण् ।
प्रज्ञादेः (५।४।३८) आकृतिगणत्वात् । 'सास्मिन्पौर्णमासी'
(४।२।२१) इति निर्देशाद्वा । चद्वा साधन्द्रः । पूर्णो माः
पूर्णमाः । तस्येयम् । यद्वा 'महाराजप्रोष्ठपदाह्व' (४।२।३५)
इति सूत्रे 'तदास्मिन्वर्तते' इत्यर्थे 'पूर्णमासादणः' उपसंख्यानादण् । ('पौर्णमासः पुमान्जभेदे त्रौ पूर्णिमातिथौ') ॥
(१) ॥*॥ 'पूरी आप्यायने' (दि० आ० से०) । भावे क्तः
(३।३।११४) पूर्णं चन्द्रस्य पूरणम् । तेन निर्वृत्ता पूर्णिमा ।
भावप्रत्ययान्तात् 'तेन निर्वृत्तम्' इत्यर्थे इमप् (वा० ४।४।२०)
टाप् (४।१।४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पूर्णमायाः' ॥

कलाहीने सानुमतिः

कलेति ॥ सा पूर्णिमा उदयकाले प्रतिपद्योगात्कलाहीने
चन्द्रे । अनुमन्यते-अनुमतिः । क्तिच् (३।३।१७४) । 'अथानुमतिरनेन्दुपूर्णमासुद्गयोरपि' ॥ (१) ॥*॥ एकं 'सानुमत्याः' ॥

पूर्णे राका निशाकरे ।

पूर्णे इति ॥ चन्द्रे पूर्णे तु । राति शुभम् । 'रा दाने'
(अ० प० अ०) । 'कृदाधारा-' (उ० ३।४०) इति कः
बाहुलकाद्भ्रलः । 'राका नद्यन्तरे कच्छां नवजातरजःत्रि-
चाम् । संपूर्णेन्दुतिथौ' ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'राकायाः' ॥
अमावास्या त्वमावस्या दर्शः सूर्येन्दुसंगमः ॥ ८ ॥

(अमेति ॥) अना सह वसतोऽस्यां चन्द्रार्कौ । 'अना-
वस्यदन्यतरस्याम्' (३।१।१२२) इति ष्यत्, पक्षे वृध्यभाव-
श्च निपात्यते ॥*॥ नामैकदेशे नानग्रहणात् 'अमा' अपि
॥*॥ वसतोरिन्द्रप्रत्यये (उ० ४।१।१८) ततो ङीप् (ग० ४।
१।४५) अनावसी ॥*॥ 'इणजादिभ्यः' (वा० ३।३।१०८)
इतीणि अमावासी ॥*॥ 'मसी परिणामे' (दि० प० से०) ।
अना चन्द्रसूर्यौ साहचर्येण मस्यतः परिच्छिन्तोऽस्यां भासम् ।
अमागासी । इण् (वा० ३।३।१०८) ॥*॥ अनामसी । इन्
(उ० ४।१।१८) ॥*॥ 'दर्शोमाऽमावसी च स्यात्' इति
भेदः । अन्यमावस्यमावासी चामामस्यप्यमामसी'
इति शब्दार्थवः ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ दृश्यते शालेण ।
'पुंक्ति संज्ञायाम्' (३।३।११८) इति घः । 'पक्षान्तेऽर्धौ
दर्शने च दर्शः सूर्येन्दुसंगमे' ॥ (३) ॥*॥ सूर्येन्दु-संगच्छ-
तोऽस्मिन् । घः (३।३।११८) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'दर्शस्य' ॥
सा दृष्टेन्दुः सिनीवाली

सेति ॥ चतुर्दशीयोगाद्दृष्टचन्द्रा ततो सा अमा सिनी-

वाली । एन विष्णुना सह वर्तते सा रुद्रमीः । तद्योगात् ।
तिनी चन्द्रकला । त्रींश्यादित्वात् (५।२।११६) इनिः । तिनीं
वल्ति धारयति । 'कर्मष्यण्' (३।२।१) यञ्—'त्रिय्याः पुं-
वत्-' (६।३।३४) इति न पुंवत्वम् । 'संज्ञापूर्णयोश्च' (६।
३।३८) इति निपेवात्-इति मुकुटः । तत्र । तिनीवालीसत्र
सामानाधिकरण्याभावात्, असंज्ञात्वात्, अभाषितपुंस्क-
त्वाच्च । यदपि—तिनी चन्द्रकला सा बालाल्पात्र-इति तेन
विगृहीतम् । तदपि न । बालेस्य विशेषणत्वेन पूर्वनिपात-
प्रसङ्गात् । स्त्री तु—तिनी तिता बालास्त्वस्याम्-इत्याह ।
तत्र । पुंवद्भावप्रसङ्गात् । ('सिनीवाली तु दृष्टेन्दुकलामा-
दुर्ययोः त्रियाम्') ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'सिनीवालयाः' ॥
सा नष्टेन्दुकला कुहः ।

(सेति ॥) उदये अमायोगान्नचन्द्रकला सा अमा कुहः ।
कुहयति । 'कुह विसापने' (उ० उ० से०) चुरादिः । 'वृत्ति-
शृध्योः कृः' (उ० १।११) इति कृप्रत्ययो बाहुलकादिहापि
॥*॥ नृगन्वादिवाङ्मत्सोऽपीत्यने । धेनूदरज्जुकुहसरयुतनु-
करणवः त्रियाम्' इति विन्ध्यवासी ॥*॥ 'कुहः त्रौ कोकि-
लालापनष्टेन्दुकलदर्शयोः' ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'कुह्याः' ॥

उपरागो ग्रहः

उपराग इति ॥ उपरज्यतेऽनेन । 'रज्ज रागे' (भ्रा०
उ० अ०) । 'हलश्च' (३।३।१३१) इति घञ् । 'घञि च
भावकरणयोः' (६।४।२७) इति नलोपः । भावे वा घञ् ।
(३।३।१८) । 'उपरागस्तु पुंक्ति स्याद्राहुप्राप्तेऽर्कचन्द्रयोः ।
दुर्नये ग्रहकक्षेले व्यसनेऽपि निगद्यते' ॥ (१) ॥*॥ ग्रहणं
ग्रहः 'ग्रहवृह-' (३।३।५८) इत्यप् । 'ग्रहो निर्ग्रहनिर्वन्धग्र-
हणेषु रणोद्यमे । सूर्यादौ पूतनादौ च सैहिकेयोपरागयोः'
॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ग्रहणस्य' ॥

राहुग्रस्ते त्विन्दौ च पूष्णि च ॥ ९ ॥

सोपप्लवोपरक्तौ द्वौ

(राहिति ॥) 'उपप्लवः सैहिकेये विह्वोत्पातयोरपि' ।
सहोपप्लवेन । 'वोपसर्जनस्य' (६।३।८२) इति समावः ॥
(१) ॥*॥ उपरज्यते स्म । कर्मणि क्तः (३।२।१०२।२।७०) ।
'उपरक्तो व्यसनार्ते राहुग्रस्तेन्दुसूर्ययोः' ॥ (२) ॥*॥ इती
द्वौ 'राहुणा ग्रस्ते सूर्ये' च ॥

अभ्युत्पात उपाहितः ।

(अभ्युत्पात इति ॥) अमेरुपतनम् उत्पातो वैकृतम् ॥
(१) ॥*॥ उप आसन्नम् आहितं फलं यस्य । 'उपाहितो-
ऽनलोत्पाते पुनानारोपिते त्रिषु' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'आका-
शादिष्वश्रिविकारस्य' ॥

१—ईमनेदिन्योरपि-अनुग्रह इति पाठो दृश्यते । व्याख्यातं
चानेकार्यैकरवाकरकौमुद्यान् 'अनुग्रहं मसादे ग्रहशब्दः सत्यना-
नायां भानाशब्दवत्' इति ॥

एकयोक्त्या पुष्पवन्तौ दिवाकरनिशाकरौ ॥ १० ॥

(एकयेति ॥) 'पुष्प विकसने' (दि० प० से०) । भावे घञ् (३।३।१८) । पुष्पो विकसः प्रकाशश्च । तद्वन्तौ । मनुष्यं (५।२।१४) । एकयोक्त्या साधारणवचनेन । प्रत्येकं 'पुष्पवान्' इति न प्रयोक्तव्यमिति भावः । अकारान्तोऽपि पुष्पवन्तश्चन्द्रः । 'अव रक्षणे' (भ्वा० प० से०) । 'जूवि-क्षिभ्यां झञ्' (उ० ३।१२६) इति बाहुलकादवतेरपि झञ् । 'झोऽन्तः' (७।१।३) । पुष्पस्यावन्तौ इति विग्रहे शकन्वादिः (वा० ६।१।१४) । रविशशिनौ पुष्पवन्तादर्थौ इति नामनात् । 'पुष्पवन्तान्नाम्, पुष्पवन्तयोः' इत्यादि । ('पुष्प-दन्तौ पुष्पवन्तावेकोक्त्या शशिभास्करौ' । 'पुष्पदन्तौ च चन्द्रार्धवेकोक्त्या' इति हैमतः 'पुष्पदन्तौ' अपि बोध्यौ) ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'समुच्चितसूर्यचन्द्रयोः' ॥

अष्टादश निमेषास्तु काष्ठा

अष्टादशेति ॥ 'क्षणद्वयं लवः प्रोक्तो निमेषस्तु लवद्वयम्' इत्यादिशास्त्रलिङ्गा निमेषाः । तेऽष्टादश काष्ठा । काशते । 'हनिङ्गिप्' (उ० २।२) इति कथन् । 'काष्ठा दाहहरिद्रायां कालमानप्रकर्षयोः । स्याद्दिग्नि स्थानमात्रे च 'काष्ठनाख्या-तमिन्द्रिये' इति विश्वः ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'काष्ठायाः' ॥

त्रिंशत्तु ताः कला ।

(त्रिंशदिति ॥) ताः काष्ठाः त्रिंशत् कला ॥ कलयति । 'कल संख्याने' (उ० उ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । ('कला स्यात्कालशिल्पयोः') ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'कलायाः' ॥

तास्तु त्रिंशत्क्षणः

(ता इति ॥) ताः कलाः । क्षणोति । 'क्षणु हिंसायाम्' (त० उ० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'क्षणाः पूर्वो-त्सवेऽपि स्यात्तया मानेऽप्यनेहसः' ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'क्षणस्य' ॥

ते तु मुहूर्तो द्वादशाखियाम् ॥ ११ ॥

ते त्विति ॥ ते तु क्षणाः (द्वादश) 'हुर्छा कौटिल्ये' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकात् 'अङ्घ्रिष्ठिति' (उ० ३।८९)

१—'देवताद्वन्द्वे च' (६।३।२६) इति नानर । तत्र 'आ-नवृत्ते द्वन्द्वे' (६।३।२५) इत्यतो द्वन्द्वप्रयोगेऽनुवर्तमाने पुनर्द्व-न्द्वप्रयोगेन वेदलोकासहचरितद्वन्द्वस्य ग्रहणात् । अस्तु तु द्वन्द्वस्या-तथात्वात् । अत्र एव 'रविचन्द्रावपि नोपलक्षितौ' इति षट्ख-परः—इति सुकुटः ॥ २—'प्राक्प्रलक्ष् मरणीषरशिखरसितपु-ष्पवन्दान्नाम्' इत्याक्षर्यमथर्थाभिदन्तत्वदर्शनात्—इति सुकुटः ॥ ३—'जनेकार्थकैरवकार्थकौमुद्यां व्याख्यातं च । पुष्पे इव पुष्पे, दन्ताविव दन्तौ, पुष्पे च ते दन्तौ च पुष्पदन्तौ । यथा च । 'वि-श्वस्याल विदोचने निरपतो चतुष्पदन्तौ तनः' इति ॥

इति चो मुडागमश्च । 'राहोपः' (६।४।२९) इति छलोपः । 'हलि च' (८।२।७) इति दीर्घः । 'लिङ् चोर्ध्वमौहूर्तिके' (३।३।१६४) इति निर्देशाद्वा मुहूर्तः ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'मुहूर्तस्य' ॥

ते तु त्रिंशद्दहोरात्रः

ते त्विति ॥ ते तु मुहूर्ताः । अहश्च रात्रिश्च तयोः समा-हारः । 'अहःसर्वैकदेश' (५।४।८७) इत्यच् । 'रात्राहाहाः पुंलि' (२।४।२९) । यत्तु—'अहा सहिता रात्रिः' इति वि-ग्रहं प्रदर्श्य 'अहोरात्रः' इत्युपन्यस्तं सुकुटेन । तत्र । तथा सत्यजभावप्रसङ्गान् । अहःपूर्वाद्रात्रिशब्दाद्द्वन्द्व एवाञ्चिधा-नात् । 'गणरात्रवदञ्' इति दृष्टान्तोऽप्यसंमतः । चकारात्सं-ख्याव्यादेरप्यञ्चिधानात् । अत्र तदादित्वाभावात् यदपि-समाहारे क्लीबन्यहोरात्रम्—इत्युक्तम् । तदपि न । समा-हारेऽपि 'रात्राहाहाः पुंलि' (२।४।२९) इत्यनेन परत्वात्पुं-स्त्वविधानात् । यदपि—'वामनलिङ्गाशुशासने 'द्विगुरपि पा-त्राद्यदन्तः' इति नपुंसकत्वेन 'अहोरात्रं द्विरात्रम्' इत्युदा-हृतम्—इति संमतिप्रदर्शनेन कृतम् । तदपि न । 'रात्रं प्रा-क्संख्ययान्वितम्' इति द्विरात्रस्य नपुंसकत्वेऽपि अहोरात्रस्य तदयोगात् ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'अहोरात्रस्य' ॥

पक्षस्ते दश पञ्च च ।

(पक्ष इति ॥) तेऽहोरात्राः । पक्ष्यते । 'पक्ष परिग्रहे' (भ्वा०, उ० प० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९९) 'पक्षो मासार्थके गेहे पार्श्वसाध्यविशेषयोः । केशादेः परतो वृन्दे दले सखिसहाययोः ॥ जुह्वीरन्ध्रे पत्रे च राजकुञ्जरपा-श्वयोः' ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'पक्षस्य' ॥

पक्षौ पूर्वापरौ शुक्लकृष्णौ

(पक्षाविति ॥) शुक्लपक्षः पूर्वसंज्ञः ॥ (१) ॥३॥ कृष्णप-क्षोऽपरसंज्ञः ॥ (१) ॥३॥ क्रमेणैकैकम् 'शुक्लकृष्णपक्षयोः' ॥

मासस्तु तावुभौ ॥ १२ ॥

(मास इति ॥) तौ पक्षौ । मस्यते परिनीयतेऽयम्, अनेन वा । 'नवी परिनाणे' (दि० प० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९९) । 'हलश्च' (३।३।१२९) इति वा ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'मासस्य' ॥

द्वौ द्वौ मार्गादिमासौ स्यादतुः

द्वाविति ॥ इयति, ङ्छति वा । 'अर्तेश्च' (उ० १। ७२) इति तुः । चात् किरत्वम् । ('ऋतुः क्रीकुमुने माति वसन्तादीपुधारयोः') ॥३॥ मार्गादीनां शुभैर्मन्तादीशुभान् वक्ष्यति । तदेकदेशमयनपरिच्छेदायमनुवदति द्वौ द्वाविति ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'ऋतोः' ॥

१—अत एव भाष्ये 'अहम्रहणं द्वन्द्वार्थं द्रष्टव्यम्' इत्युक्तम् ॥ २—तेऽहोरात्रा इत्युत्तरं 'दश पञ्च' इत्यपि दृश्यते ॥

तैरयनं त्रिभिः ।

(तैरिति ॥) तैर्ऋतुभिः । अयतेऽर्कोऽनेन । ल्युट् (३।३। ११७) । यत्तु—‘अयतेऽर्कोऽनेन’ इति विग्रह्य ‘इण् गतौ’ (अ० प० अ०) इति धातोरुपन्यसनं—सुकुटेन कृतम् । तदसंगतम् । इति सद्यमेव । ‘अयनं’ पथि मानोरप्युदग्दक्षिणतो गतौ ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘अयनस्य’ ॥

अयने द्वे गतिरुदग्दक्षिणार्कस्य

(अयने इति ॥) अयने तु द्वे । अर्कस्योत्तरा गतिः, दक्षिणा च उत्तरदक्षिणाख्ये द्वे अयने तु वत्सरः—इति वक्तव्ये ‘अर्कस्य’ इति ग्रहणं चान्द्रत्वव्यावृत्त्यर्थम् । पक्षादिकं तु चान्द्रमुक्तम् । अयनं तु न चान्द्रं किं तु सौरमेव ॥ (१) ॥*॥ ‘अयनद्वयस्य’ एकैकम् ॥

वत्सरः ॥ १३ ॥

(वत्सर इति ॥) वसन्त्यस्मिन् । ‘वसेथ’ (उ० ३।७१) इति सरप्रत्ययः । ‘सः सार्धधातुके’ (७।४।४९) इति सस्य तः ॥

समरात्रिन्दिचे काले विषुवद्विषुवं च तत् ।

समेति ॥ रात्रिश्च दिवा च रात्रिन्दिचम् । ‘अचतुर—’ (५।४।७७) इत्यादिना साधु । तत् समं यस्मिन् तादृशे काले ब्रह्ममेपावच्छिन्ने । विषु साम्येऽव्ययम् । ततो मत्तुम् (५।२। ९४) । ‘संज्ञायाम्’ (८।२।११) इति वत्तम् ॥ (१) ॥*॥ ‘वप्रकरणेऽन्यत्रापि’ (५।२।१०९) इत्युक्तेर्वैः । तेन विषुवम् । ‘विषुवान् समरात्रिवासरः’ इति पुंस्काण्डे वोपालितः ॥*॥ विषुणोऽपि । विषु नानारूपं गमनं विष्वक् । तदस्यास्तीति विग्रहे ‘विष्वगित्युत्तरपदलोपश्चाद्भक्तसंघेः’ (५। २।१००) इति पासायन्तर्गणसूत्रेण नप्रत्ययः । णत्वम् (८। ४।२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘समरात्रिन्दिचकालस्य’ ॥

मार्गशीर्षे सहा मार्गं आप्रहायणिकश्च सः ॥ १४ ॥

(मार्गैति ॥) नृगशिरसा युक्ता पौर्णमासी । ‘नक्षत्रेण युक्तः कालः’ (४।२।३) इत्यण् । ‘अचि शीर्षः’ (६।१।६२) । मार्गशीर्षा पौर्णमास्यस्मिन्मासे । ‘सास्मिन्पौर्णमासी’ (४।२। २१) इत्यण् । एतेन ‘पुष्ययुक्ता पौर्णमासी पौषा मासे तु यत्र सा । नात्रा स पौषो माघायाथैवमेकादशापरं’ इति क्वचित्पव्यमानं व्याख्यातम् ॥ (१) ॥*॥ सहते ‘पह नर्पणे’ (भ्वा० उ० अ०) असुम् (उ० ४।१८९) सान्तः । ‘सहो षले ज्योतिषि च सहा हेमन्तमार्गयोः’ ॥*॥ पचाद्यजन्तोऽपि । ‘मार्गे सहः सहाः’ इति शब्दागंवाः ॥ (२) ॥*॥ एकदेशप्रयोगात् नृगोऽपि । ‘नृगशिरा मृगः’ इति रुद्रकोषः । तद्युक्ता पौर्णमासी मार्गा । सास्मिन्नस्ति । ‘(मार्गो मृगमदे मासे सौम्येऽन्वेपणे पयि)’ ॥ (३) ॥*॥ आप्र-

हायण्या युक्ता पौर्णमास्यस्मिन् । ‘आप्रहायण्यश्वत्वाद्ङक्’ (४। २।२२) ॥*॥ ज्योत्स्नादित्वात् (वा० ५।२।१०३) अणि ‘आप्रहायणः’ अपीति पुरपोत्तमः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि ‘मार्गशीर्षस्य’ ॥

पौषे तैपसहस्यौ द्वौ

पौष इति ॥ पुष्येण तिष्येण च युक्ता पौर्णमास्यस्मिन् । ‘नक्षत्रेण—’ (४।२।३) इत्यण् । ‘तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्राणि यलोपः’ (वा० ६।४।१४९) ङीप् (४।१।१५) ततः ‘सास्मिन् (४।२।२१) इत्यण् । ‘(पौषो मासप्रभेदे स्यात्पौषं तु महयुद्धयोः)’ ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ सहसि षले साधुः । ‘तत्र साधुः’ (४।४।९८) इति यत् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘पौषस्य’ ॥

तथा माघे

(तथा इति ॥) तपन्त्यस्मिन् । असुम् । (उ० ४।१८९) सान्तः ‘तपो लोकान्तरेऽपि च । चान्द्रायणादौ घर्मे च पुमान् शिशिरमाघयोः’ ॥ (१) ॥*॥ मघया युक्ता पौर्णमास्यस्मिन् ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘माघमासस्य’ ॥

अथ फाल्गुने ।

स्यात्तपस्यः फाल्गुनिकः

(अथेति ॥) फलति निष्पादयति । ‘फल निष्पत्तौ’ (भ्वा० प० से०) ‘फलैर्गुण्य’ (उ० ३।५६) इत्युनन् गुणागमश्च । ‘फाल्गुनत्त्वर्जुने मासे नक्षत्रे फाल्गुनी स्मृता’ इति गोवर्धनानन्दः ॥*॥ प्रज्ञायणि (५।४।३८) । वृद्धिः (७।२। ११७) ‘फाल्गुनत्त्वर्जुने मासे फाल्गुनी चास्य पूर्णिमा’ इति धरणिः ॥*॥ फाल्गुनीभिर्गुक्ता पौर्णमासी फाल्गुनी । सास्मिन्नस्ति फाल्गुनः फाल्गुनिकश्च । ‘फाल्गुनस्तु गुडाकेशे नदीजार्जुनभूकहे । तपस्यसंज्ञमासे तत्पूर्णिमायां तु फाल्गुनी’ । ‘विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्तिकीचैत्राभ्यः’ (४।२।२३) इति ठक् । पक्षेऽण् ॥ (१) ॥*॥ (३) ॥*॥ तपसि साधुः । ‘तत्र साधुः’ (४।४।९८) इति यत् । ‘(तपस्यः फाल्गुने मासे तपस्या नियमस्थिता) ॥ (२) ॥*॥ त्रीणि ‘फाल्गुनमासस्य’ ॥

स्याच्चैत्रे चैत्रिको मधुः ॥ १५ ॥

(स्यादिति ॥) चित्रया युक्ता पौर्णमास्यस्मिन् । अण्-ठक् (४।२।२३) । ‘(चैत्रं चते देवकुले ना भूयन्मासमेदयोः)’ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ मन्वते एतं मधुः । ‘मन ज्ञाने’ (दि० वा० अ०) । ‘कलिपाटि—’ (उ० १।१८) इत्युध्वान्तादेशः । ‘मधु पुष्यरुते कौद्रे मधे ना तु मधुदुमे । वसन्तदैत्यभिर्चैत्रे स्यान्वीवन्त्यां तु योषिति’ ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘चैत्रस्य’ ॥

वैशाखे माघयो राघः

(वैशाख इति ॥) विशाखया युक्ता पौर्णमास्यस्मिन्-

व्रत्ति । ('वैशाखः स्थानके मासे मन्थानेऽपि') ॥ (१) ॥*॥ मधु मकरन्दः । सोऽस्मिन्नस्ति । 'मधोर्न च' (४।४।१२९) इति चः ॥ (२) ॥*॥ राधा विशाखा । तद्वती पौर्णमासी राधी । सास्मिन्नस्ति ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'वैशाखस्य' ॥

ज्येष्ठे शुक्रः

ज्येष्ठ इति ॥ पूर्ववदणद्वयेन ज्येष्ठः ॥*॥ संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाद्ब्रह्मभावे ज्येष्ठोऽपि । 'ज्येष्ठो मासि च वृद्धे च ज्येष्ठा च गृहगोथिका' इति त्रिकाण्डशेषः । ('ज्येष्ठः स्यादग्रजे श्रेष्ठे मासभेदातिवृद्धयोः । ज्येष्ठा भे गृहगोथिकायाम्') ॥ (१) ॥*॥ विरहिणः शोचन्त्यस्मिन् । 'शुच शोके' (भ्वा० प० से०) 'ऋज्रेन्द्र-' (उ० २।२८) इति रक्, चकारस्य ककारश्च । 'शुक्रः स्याद्भ्रग्वे ज्येष्ठमासे वैश्वानरे पुमान् । रेतोऽक्षिरग्निदोः क्लीवम्' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ज्येष्ठमासस्य' ॥

शुचिस्त्वयम् ।

आपाढे

(शुचिरिति ॥) अयमिति शुचेः पुंस्त्वामिव्यक्त्यर्थम् । शोचन्ति विरहिणोऽस्मिन् । 'इगुपधात्कित्' (उ० ४।१२०) इतीन् किञ्च ॥ (१) ॥*॥ अपाढया युक्ता पौर्णमास्यस्मिन् । 'आपाढो व्रतिनां दण्डे मासे मलयपर्वते । क्ली पूर्णिमायाम्' । आपाढाभिराख्यातः, इति विग्रहे तु 'अपाढकः' अपि । आख्यानप्यन्तात् (वा० ३।१।२६) 'कुन् शिल्पिसंज्ञयोः' (उ० २।३२) । 'स्यादापाढे त्वपाढकः' इति शब्दार्णवः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'आपाढस्य' ॥

श्रावणे तु स्यान्नभाः श्रावणिकश्च सः ॥१६॥

(श्रावण इति ॥) 'स्त्रीपुंसयोर्ऋक्षभेदे श्रवणं श्रुतिकर्णयोः' इति रभसः । श्रवणेन युक्ता पौर्णमासी श्रवणा । 'लुवविशेषे' (४।२।४) इति प्राप्तो लुव् यद्यपि 'पौर्णमास्यां नेप्यते' इत्युत्सर्गः । 'विभाषा फाल्गुनी-' (४।२।२३) इति लिङ्गात् । तथापि श्रवणशब्दादिष्यत एव । तत्रैव (४।२।२३) सूत्रे 'श्रवणा' इति निर्देशात् । 'अवाधकान्यपि निपातनानि' इति 'श्रावणी' इत्यपि । ततः 'सास्मिन्' (४।२।२१) इत्यपि श्रावणः । 'श्रावणो मासि फाल्गुने दध्यात्यां श्रावणा मता' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ विरहिणो नभ्यति, नभ्राति, नभते, वा नभाः । 'णभ हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०, दि० प० से०, क्वा० आ० से०) । अनुन् (उ० ४।१८९) । स्वामी तु—न भासते मेघच्छन्नत्वात्—इत्याह । तत्र । नभासां, नभासः, नभाभ्याम्, नभानिः, नभाःशु, इत्यादिरूपप्रसङ्गात् । 'नभः खं श्रावणो नभाः' इत्यनुपपत्तेश्च । ह्रस्वदीर्घोपधयोः शब्दभेदात् । 'भासते इत्यर्थकथन-

मात्रम्' इत्यभिप्रेत्य 'भस दीप्तौ' (जु० प० से०) इति जुहो-त्यादेः 'न वभस्ति' इति व्युत्पत्त्याश्रयणे तु 'अत्वसन्तस्य-' (६।४।१४) इति दीर्घो न स्यात् । 'धनुर्धरे त्रिषु नभाः क्लीवं व्योन्नि पुमान्घने । घ्राणश्रावणवर्षासु विसतन्तौ पतद्गहे' ॥ (२) ॥*॥ 'विभाषा फाल्गुनी-' (४।२।२३) इति ठकि श्रावणिकः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'श्रावणमासस्य' ॥

स्युर्नभस्यप्रौष्ठपदभाद्रभाद्रपदाः समाः ।

स्युरिति ॥ नभा अभ्रम् । तत्र साधुर्नभस्यः ॥ (१) ॥*॥ प्रौष्ठपदामिर्युक्ता प्रौष्ठपदी । भद्रा भद्रपदा । ताभिर्युक्ता भाद्री भाद्रपदी च पौर्णमासी । ततः 'सास्मिन्' (४।२।२१) इत्यण् ॥ (२) ॥*॥ (३) ॥*॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'मासस्य' ॥

स्यादाश्विन ईपोऽप्याश्वयुजोऽपि

(स्यादिति ॥) अश्विन्या युक्ता पौर्णमास्यस्मिन्नस्ति ॥ (१) ॥*॥ 'इष गतौ' (दि० प० से०) एषणमिड् यात्रा । क्विप् (३।२।१७८) सास्मिन्मासे जिगीषूणामस्ति । 'अर्द्धे आद्यन्' (५।२।१२७) ॥ (२) ॥*॥ अश्वयुजा युक्ता पौर्णमास्यस्मिन् । अण्डयम् (४।२।३,२१) ॥*॥ संज्ञापूर्वकत्वाद्ब्रह्मभावे अश्वयुजोऽपि । 'आश्विनोऽश्वयुजश्चेष्टः' इत्यमरमाला ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'आश्विनमासस्य' ॥

स्यात्तु कार्तिके ॥ १७ ॥

वाहुलोजौ कार्तिकिकः

(स्यादिति ॥) कृत्तिकामिर्युक्ता पौर्णमास्यस्मिन् ॥ (१) ॥*॥ बहुलाः कृत्तिकाः । अण्डयम् (४।२।३,२१) ॥ (२) ॥*॥ ऊर्जयति उत्साहयति जिगीषून् । 'ऊर्ज चलप्राणनयोः' (जु० प० से०) घन्तात् । (३।१।२६) पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'ऊर्जः कार्तिके वले' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ 'विभाषा फाल्गुनी-' (४।२।२३) इति ठकि कार्तिकिकः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'कार्तिकमासस्य' ॥

हेमन्तः

(हेमन्त इति ॥) हन्ति । 'हन्तेर्मुट् हि च' (उ० ३।१२९) इति झच् हिरादेशो मुडागमः । गुणः (७।३।८४) ॥*॥ 'हेमा' अपि । 'सर्वत्रापि च-' (४।३।२२) इति सूत्रे यद्भाष्यम् 'हेमन्तस्य तलोपवचनानर्थक्यं हेत्रः प्रकृत्यन्यतरस्य सत्त्वात्' इति । हिनोति वर्धयति वल्म । 'हि गतौ वृद्धौ च' (खा० प० अ०) । अन्तर्भाविष्यत्यात् 'अन्येभ्योऽपि' (३।२।७५) इति मनिन् ॥ (१) ॥*॥ 'मार्गपौषाभ्यां निष्पन्नस्य ऋतोः' एकम् ॥

१—नृधन्यान्तः 'ध्वनिनिषे निमिषे क्षणमगतः' इति नाव-यमकात्—इति मुकुटः ॥

शिशिरोऽस्त्रियाम् ।

(शिशिर इति ॥) 'शश इतगतौ' (भ्रा० प० से०) 'अजिरिशिर-' (उ० १५३) इति किरजन्तो निपातितः । यथान्ति धावन्ति यस्मिन्प्रथिः । 'शिशिरः स्यादतोभेदे तुपारे शीतलेऽन्यत्' इति विश्वः ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'माघफालगुनाभ्यामृतोः' ॥

वसन्ते पुष्पसमयः सुरभिः

(वसन्त इति ॥) वसन्त्यत्र नदनोरसवाः । 'तृभूवहिवत्ति-' (उ० ३१२८) इति जच् ॥ (१) ॥३॥ पुष्पाणां समयः ॥ (२) ॥३॥ सुष्टु रमन्ते रमसयुक्ता भवन्त्यत्र । 'रम रमत्ये' (भ्रा० आ० अ०) । इन् (उ० ४११८) 'सुरभिर्हेत्रि चम्पके जातीफले मातृभेदे रम्ये चैत्रवसन्तयोः ॥ सुगन्धौ गन्धि शब्दक्याम्' इति हेमः ॥ (३) ॥३॥ त्रीणि 'चैत्रवैशाखाभ्यामृतोः' ॥

ग्रीष्म ऊष्मकः ॥ १८ ॥

निदाघ उष्णोपगम उष्ण ऊष्माणमस्तपः ।

ग्रीष्म इति ॥ असते रसान् । 'असु अदने' (भ्रा० आ० अ०) । आतो मक्, धातोर्ग्रामावः, गुणागन्त्र 'ग्रीष्मः' (१११४९) इत्युणादिसूत्रेण निपातितः । 'ग्रीष्म ऊष्मर्तुभेदयोः' ॥ (१) ॥३॥ ऊषति रजति । 'ऊष रजायाम्' (भ्रा० प० से०) । 'अन्येभ्यः-' (३१२७५) इति भविन् । 'ऊष्माणस्तु निदाघोष्णार्थिभ्याः द्रपसहा अपि' । यावादित्वात् (५१४२९) कन् ॥३॥ मक्ति (बाहुलकात्) अदन्तोऽपि । 'ऊष्मो धर्मेऽश्रुणि तथा ज्येष्ठे, ऊष्मा त्रिधां त्रिषि' इति बोपाहितः ॥ (२) ॥३॥ नितरां दहतेऽत्र । 'दह भस्मीकरणे' (भ्रा० प० अ०) । 'हृलक्ष' (३१३१२१) इति घच् । च्छ्वादिवात् (५१५३) क्तम् । 'निदाघो ग्रीष्मकाले स्यादुष्णस्वेदान्मुनोरपि' ॥ (३) ॥३॥ लष्णसुपगमसत्र ॥ (४) ॥३॥ औषति । 'उष दाहे' (भ्रा० प० से०) । 'इणत्तिजिदीडुष्यविभ्यो नक्' (उ० ३१२) । 'ऊष्णो ग्रीष्मे पुमान्, दत्ताशीतयोरन्यलिङ्गकः' ॥ (५) ॥३॥ 'ऊष रजायाम्' (भ्रा० प० से०) । भविन् (३१२७५) आगच्छति । पचायच् (३१११३४) ऊष्मा तप आगमोऽत्र ॥३॥ 'ऊष्मा' अपि । 'ऊष्मातपनिदाघयोः' इति नान्ते बोपाहितः ॥ (६) ॥३॥ तपति । पचायच् (३१११३४) ॥ (७) ॥३॥ सप्त 'व्येष्टापाढाभ्यामृतोः' ॥

स्त्रियां प्रावृट् स्त्रियां भून्नि वर्षाः

स्त्रियामिति ॥ वर्षणं वृट् । 'वृष् सेचने' (भ्रा० प० से०) । संपदादित्वात् (वा० ३११०८) क्तिप् । प्रकृष्टा वृद्धम् । 'नहिश्चि' (६१३११६) इति दीर्घः ॥ (१) ॥३॥ वर्षं वर्षणमत्रास्ति । अर्षावायच् (५१२१२७) । टाप् (४१

१४) । भून्नि, बहुत्वे । तेन निलबहुवचनान्तः ॥ (२) ॥३॥ वर्षतेर्द्धि 'श्रावणभाद्राभ्यामृतोः' ॥

अथ शरत्स्त्रियाम् ॥ १९ ॥

अथेति ॥ शीर्षन्तेऽस्यां पाकेनौषधयः । 'शृ हिंसायाम्' (त्र्या० प० से०) 'शृष्टमसोऽदिः' (उ० ११३०) । 'शरत् त्री वत्सरेऽप्यृता' ॥३॥ भागुरिमते टामि शरदा च । 'शर-द्वेषेच्छरदया प्रावृट् प्रावृपया सह' इति विश्वः ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'आश्विनकार्तिकाभ्यामृतोः' ॥

पडमी ऋतवः पुंसि मार्गादीनां युगैः क्रमात् ।

पडिति ॥ अनी हेमन्तादयः । 'ऋ गता' 'अतेंक' (उ० ११७२) इति तुः, चात्किन् । यत्तु .मुकुटनेोजम्—केवादय इति तुन्-इति । तत्र । युगप्रसङ्गात्, अपाणिर्नायत्वाच्च ॥ (१) ॥३॥ 'हेमन्तादीनां पण्णाम्' एकम् ॥

संवत्सरो वत्सरोऽद्भो हायनोऽश्री शरत्समाः २०

संवत्सर इति ॥ संवसन्त्यृतत्रोऽत्र । 'वसेश्च' (३१७१) 'संपूर्वाच्चि' (उ० ३१७२) इति सरप्रत्ययः । 'सः स्यावर्षा-तुके' (७१४४९) इति तः ॥ (१) ॥३॥ एवं वत्सरोऽपि ॥ (२) ॥३॥ आप्यते 'आप्त् व्याप्तौ' (सा० प० अ०) । 'अच्छादयश्च' (उ० ४१९८) इति दन् ह्रस्वत्वं च । 'अच्छः संवत्सरे वारिवाहसुत्वरयोः पुनाच्' ॥ (३) ॥३॥ भावाज्-हाति, जिहीते वा । 'हृश्च त्रीहिंशालयोः' । (३११४८) इति प्युट् । 'हायनः त्री' इति पाठे शरदा संवन्वः । 'हायनो न त्रिधां वर्षं पुंस्यन्निर्दिष्टेभ्योः' ॥ (४) ॥३॥ वृगाति । 'शृ हिंसायाम्' (त्र्या० प० से०) 'शृष्टमसोऽदिः' (उ० ११३०) इत्यादिः ॥३॥ प्रनाद्यणि (५१४३८) शरदोऽपि । 'समायोपिति, शारदः' इति रत्नकोषः ॥ (५) ॥३॥ 'पन टम वैङ्ग्ये' (भ्रा० प० से०) । समन्ति विद्धवं कुर्वन्ति सर्वम् । पचायचि (३१११३४) टाप् (४११४) । बहुवचननिर्देशात्प्रायोग्यं बहुवचनान्तः' इति ध्वनयति । इचि-द्वचनान्तरमपि । 'समां समां विजायते' (५१२१२) इति मूर्ध्नात् । 'समायां समायाम्' इति तत्र भाष्याच्च । संनान्ति सह वर्तन्ते ऋतवोऽस्यामिति वा । 'मा माने' (अ० प० अ०) । 'आतयोपसर्गे' (३१३१०६) इत्यट् । 'समां स-नाम्' (५१२१२) इति निर्देशान्मलोपः । 'समा संवत्सरे

१—'ननु द्वे अयने वत्सरः' इत्युक्तम् । तत्रैव वत्सरपर्याया बहुवचनविद्याः । सत्यम् । पूर्वमयनद्वयपुरस्कारेणोक्तम् । तेन भा-चादिः सौरो वत्सरः, अत्र तु हेमन्तादिपुरस्कारेण मार्गादिश्चाद्वः संवत्सरः, इति न र्णनरुचयम् । लोकेन 'श्रावणभाद्राः संवत्सर' इति सातपुरस्कारेणैव प्रयुज्यते—' इति पीयूष्याख्या ॥

त्रियाम् । सर्वसाधुसमानेषु समं स्यादभिधेयवत् ॥ (६)
॥३॥ पद् 'संवत्सरस्य' ॥

मासेन स्याद्दहोरात्रः पैत्रः

मासेनेति ॥ नृणां मासेन । पितृणामयं पैत्रोऽहोरात्रः
तत्र ह्येकपक्षो दिनम् । शुक्लपक्षो रात्रिः ॥

वर्षेण दैवतः ।

(वर्षेणेति ॥) नृणां वर्षेण । देवतानामयं दैवतोऽहो-
रात्रः । तत्रोत्तरार्धेण दिनम् । दक्षिणायनं रात्रिः ॥

दैवे युगसहस्रे द्वे ब्राह्मः

(दैव इति ॥) देवानां युगसहस्रद्वयेन ब्रह्मणोऽयम् 'ब्रा-
ह्मोऽनातो' (३।१।१७१) ब्राह्मोऽहोरात्रः । दैवैः पञ्चदशिका-
न्निनिरहोरात्रशतद्विव्यं वर्षम् । तैर्द्वादशभिः सहस्रैर्मानुषं च-
तुर्युगम् । तत्र देवानामेकं युगम् । तत्सहस्रं ब्रह्मणो दिनं
भूतानां स्थितिकालः । तावत्येव रात्रिः प्रलयकालः ॥

कल्पौ तु तौ नृणाम् ॥२१॥

कल्पाविति ॥ ये दैवे युगसहस्रे तौ । कल्पयतः स्थितिं
प्रलयं च । 'कूपू सानर्थ्ये' (भ्वा० आ० से०) । 'प्यन्तात्
(३।१।१२) पचायच् (३।१।१३४) । 'कल्पः शास्त्रे विधौ
न्याये संवर्ते ब्रह्मणो दिने' ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'ब्रह्मणो
दिनस्य' ॥

१—'सर्वेषां' इति पाठः । २—इदं च मन्त्रमपि निशी-
धतो दिनान्तरप्रवृत्तिमते । वस्तुतस्तु कृष्णाष्टम्यधे सूर्यादयः,
कनान्ते मध्याह्नः, शुक्लाष्टम्यधे सूर्यास्तः, पूर्णिमान्ते निशीधः
पितृणां भवति ॥ ३—इदमपि तथैव । देवानां सूर्योदयो
मेघनिषुवे, मध्याह्नो निशुनान्ते, सूर्यास्तस्तुलाविषुवे, निशीधो
धनुरन्ते भवति ॥ ४—'कृतं त्रेता द्वापरं च कलिश्चेति चतुर्यु-
गम् । प्रोच्यते तत्सहस्रं तु ब्रह्मणो दिनमुच्यते ॥' इति
विष्णुपुराणतो युगानां नामानि ज्ञेयानि । तन्नामं च मनु-
नेत्यनभिहितम्—'चत्वारिंशः सहस्राणि वर्षाणां तु कृतं युगम् ।
तस्य तावच्छती संख्या संख्यांश्च तथाविधः ॥ इत्येव
संक्षेपे तु संख्यांशोऽपि च त्रिषु । एकापरेण वर्तन्ते सहस्राणि
शतानि च ॥ एतद्द्वादशसाहस्रं देवानां युगमुच्यते । दैविकानां
युगानां तु सहस्रं परिसंख्यया । ब्राह्मणैरुच्यते तावती रात्रि-
नेव च ॥' इति । कल्पे निष्कृत्योर्धस्तु 'कृतयुगानां दैववर्षैः
४८००, वर्षदिन ३६०० युगितं जातं मानुषवर्षानाम् १७२८००० ।
त्रेता दिव्यैर्वर्षैः ३६०० मानुषैः १२९६००० । द्वापरं दिव्यैः
२४००, मानुषैः ८६४००० । कलिर्दिव्यैः १२०० मानुषैः
४३२०००० । चतुर्गुणं दिव्यैः १२००० मानुषैः ४३२००००० ।
महर्दिनं दिव्यैः १२०००००० मानुषैः ४३२०००००००
इत्यनवसेदः ॥

मन्वन्तरं तु दिव्यानां युगानामेकसप्ततिः ।

मन्वन्तरमिति ॥ 'मनोरन्तरमवकाशः' इति विग्रहः
॥३॥ एकाधिका सप्ततिः । ता च किञ्चिदधिकेति बोध्यम् ।
एकम् 'मन्वन्तरस्य' ॥

संवर्तः प्रलयः कल्पः क्षयः कल्पान्त इत्यपि ॥ २२ ॥

संवर्त इति ॥ संवर्तते जगद्द्रव । 'हलश्च' (३।३।१२१)
इति घञ् । 'संवर्तः प्रलयेऽक्षेत्रौ' इति हैमः ॥ (१) ॥३॥
प्रलीयतेऽत्र 'लौक् क्लेषणे' (दि० आ० अ०) 'एरच्' (३।३।
५६) 'प्रलयो नृता' । संहारे नष्टचेष्टत्वे' इति हैमः ॥ (२)
॥३॥ 'कूपू सानर्थ्ये' (भ्वा० आ० से०) कल्पयन्ते विरुद्ध-
लक्षणया क्षीयन्तेऽत्र । 'पुंक्ति-' (३।३।११८) इति घः ।
'कल्पो विकल्पे कल्पद्रौ संवर्ते ब्रह्मवासरे । शास्त्रे न्याये
विधौ' इति हेमचन्द्रः ॥ (३) ॥३॥ क्षीयन्ते प्राणिनोऽत्र ।
'क्षि क्षये' (भ्वा० प० से०) । 'एरच्' (३।३।५६) 'पुंक्ति'
(३।३।११८) इति घो वा । 'क्षयो गेहे च कल्पान्ते-
ऽपचये रजि' इति हैमः ॥ (४) ॥३॥ कल्पस्यान्तोऽत्रधिः ।
'कल्पः शास्त्रे विधौ न्याये संवर्ते ब्रह्मणो दिने' इति शाश्वतः ॥
(५) ॥३॥ पञ्च 'प्रलयस्य' ॥

अस्त्री पङ्कं पुमान्पाप्मा पापं किल्विषयकलमषम् ।

कलुपं वृजिनैनोधर्महोदुरितदुष्कृतम् ॥ २३ ॥

अस्त्रीति ॥ पच्यते दुःखमनेन । 'पचि व्यक्तीकरणे, वि-
त्तारे वा' (भ्वा० आ० से०) । करणे घञ् (३।३।१९)
कुलम् (७।३।५२) । यद्वा-पचनं पङ्को व्यक्तीकरणम्, वि-
त्तारो वा । तं करोति । 'तत्करोति-' (वा० ३।१।२६)
इति निच् । ततः पचायच् (३।१।१३४) । 'पङ्कोऽधे कर्दमे'
इति हैमः ॥ (१) ॥३॥ आप्नोति व्याप्नोति लोकान् । 'आप्तृ
व्याप्तौ' (क्वा० प० अ०) 'नामचूर्णानम्-' (उ० ४।१।५१)
इति सूत्रेण निपातितः ॥ (२) ॥३॥ पान्दस्तादात्मानम् ।
'पा रूपा' (अ० प० अ०) । 'पानीविधिम्यः पः' (उ०
३।१।२३) । मीनादिक्वात् (३।४।७४) अपादाने । यद्वा पिबति

१—मनवो ब्रह्मसुताश्चतुर्दशैव । तथा च विष्णुपुराणे—'मनुः
स्वायंभुवो नाम मनुः स्वारोचिपत्तथा । औत्तमित्थानसिश्चैव रिव-
दश्वाहुपत्तथा ॥ एते तु मनवोऽर्वाताः सहसस्तु रवेः सुतः । वै-
दन्वतोऽयं यस्मैतत् सहसो वर्तते युगम् ॥ सावपिर्दक्षसावगो ब्रह्म-
सावर्ण इत्यपि । धर्मसावर्णरुद्रस्तु सावर्णो रौच्यमौलवत् ॥' इति
मन्वन्तरमानानयनं । नामनिधाने सर्वेश्वरीनारायणचरणाः—'दैवि-
कानां युगानां तु सहस्रं ब्रह्मणो दिनम् । मन्वन्तरं तथैवैकं तस्य
मागाश्चतुर्दश ॥' इत्यनेन स्तुट्येवोक्तवन्तः । तथा चैकस्य मन्व-
न्तरस्य ३०८५७१४२८ वर्षाणि, ६ मासाः, २५ दिनानि, ४२
घटिकाः, साम्राज्येकपथाश्व पदानि भवन्तीति—सुहृदरायः ॥
२ 'सुद्रे' इति पाठः ॥

भक्षयति कर्तारम् । 'पा पाने' (भ्रा० प० अ०) ॥ (३) ॥३॥ क्लयति क्रीडयति विपयेषु । 'क्लि श्लैख्काडिनयोः' (तु० प० से०) । 'क्लिरेयुक्त्वं' (उ० १।५०) इति टिपन् वुगागमश्च । 'क्लिद्विषं पापरोगयोः । अपराधेऽपि' ॥ (४) ॥३॥ शुभं कर्म स्यति समाप्तं करोति । 'पोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'पुषोदरादित्वात्' (३।१।१०९) लत्वपत्वे । 'कलमपं क्लिन्विषे ह्रीवं पुंति स्यान्नरकान्तरे' ॥ (५) ॥३॥ क्लयति वर्धाकरोति । 'कल गर्ता, संख्याने' (तु० उ० से०) । 'पुन-हिकलिभ्य उपच्' (उ० ४।५५) । 'कल्पुं त्वाविले पापे' ॥ (६) ॥३॥ वृज्यते । 'वृजी वर्जने' (अ० आ० से०) । 'वृजेः क्लि' (उ० २।४७) इतीनच् । 'वृजिनं कल्पे ह्रीवं केशे ना क्लिले त्रिषु' ॥ (७) ॥ यन्त्ययोऽनेन । एति गच्छति प्राय-श्चित्तेनेति वा । 'इण् गर्ता' (अ० प० से०) । 'इण आगति' (उ० ४।१९८) इत्यमुन्, नुडागमश्च । ('पनः पापापरा-धयोः') ॥ (८) ॥३॥ अह्वते गच्छति दानादिना । 'अधि गर्ता' (भ्रा० आ० अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) आगम-शास्त्रस्यानित्यत्वात् नुम् । 'अधं दुःखे व्यसनैः' इति हंसः ॥ (९) ॥३॥ अमति गच्छति । 'अन गत्यादिषु' (भ्रा० प० से०) । 'अनेर्हुक्त्वं' (उ० ४।२।१३) इत्यमुन्, हुगागमश्च । यद्वा अंहति । 'अहि गर्ता' (भ्रा० प० से०) । अमुन् (उ० ४।१८९) 'अह्वः' इति क्वेत्तिपठन्ति । तत्र 'अधि गर्ता' (भ्रा० आ० से०) धातुबोधः ॥ (१०) ॥३॥ इणो भावे क्तः (३।३।११४) । दुष्टमितं गमनमनेन ॥ (११) ॥३॥ दुष्टं कृतं करणमनेन । 'इदुदुपधस्य-' (८।३।४१) इति षः ॥ (१२) ॥३॥ द्वादश 'पापस्य' ॥

स्याद्धर्ममस्त्रियां पुण्यश्रेयसी सुकृतं वृषः ।

स्यादिति ॥ धरति विश्वम् । 'वृच् धारणे' (भ्रा० उ० से०) । 'अर्तिस्तुच्-' (उ० १।१४०) इत्यादिना वन् । 'धर्मोऽन्तो पुण्य आन्तारे स्वभावोपनयोः कर्ता । अहिंशो-पनिषन्नाये ना धनुयंमसोमपे' ॥ (१) ॥३॥ पुनाति । 'पूवो षण् शुक् हस्तश्च' (उ० ५।१५) इति यच् शुक् हस्तश्च । यद्वा पुगति । 'पुण कर्मणि शुभे' (तु० प० से०) । 'इणु-पध-' (३।१।१३५) इति कः । पुणमर्हति । तत्र लाडुर्वा । यत् (५।३।६६) ('पुण्यं तु सुन्दरे । सुकृते पावने धर्मे') ॥ (२) ॥३॥ अतिशयेन प्रशस्यम् । 'द्विवचन-' (५।३।५७) इतीवमुन् । 'प्रशस्यस्व प्रः' (५।३।६०) । 'श्रेयो सुको शुभे धर्मेऽतिप्रशस्यते च नाच्यवन्' ॥ (३) ॥३॥ सुष्टु कृतम् । प्रादिसनासः (२।२।१८) ('सुकृतं तु शुभे पुण्ये ह्रीवं सुविहिते त्रिषु') ॥ (४) ॥३॥ वर्धति फलम् । 'वृष् चेतने' (भ्रा० प० से०) । 'इणुपधलक्षणः' (३।१।१३५) कः । 'वृषो गव्यास्तुधर्मयोः । सुराधिनेदयोः शृङ्गां वासके शुक्लेऽपि च ॥ श्रेष्ठे स्यादुन-रस्य' इति हंसः ॥ (५) ॥३॥ पव 'धर्मस्य' ॥

मुत्प्रीतिः प्रमदो हर्षप्रमोदामोदसंमदाः ॥ २४ ॥
स्यादानन्दधुरानन्दशर्मशातसुखानि च ।

मुदिति ॥ मोदनम् । मुद् । 'मुद् हर्षे' (भ्रा० आ० से०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) ॥ (१) ॥३॥ 'प्रीन् तर्पणे' (श्या० उ० से०) । भावे क्तिन् (३।३।९४) । ('प्रीतियोगान्तरे प्रेम्णि स्वरपर्णासुदोः त्रियाम्') ॥ (२) ॥३॥ 'मर्दा हर्षे' (दि० प० से०) । 'प्रमदसंमर्दा हर्षे' (३।३।६८) इत्यप् । 'प्रमदः संमदे मते त्रियामुन्मदयोपिति' ॥ (३) ॥३॥ (७) ॥३॥ 'हृष युर्था' (दि० प० से०) । घच् । (३।३।१८) ॥ (४) ॥३॥ प्रमोदामोर्दा वचन्ता । 'आमोदो गन्वहर्षयोः' ॥ (५) ॥३॥ (६) ॥३॥ 'दृनदि समृद्धा' (भ्रा० प० से०) । 'द्विनोऽयुच्' (३।३।८९) ॥ (८) ॥३॥ आनन्दो घवन्तः ॥ (९) ॥३॥ शृणाल्यशुभम् । 'शृ हिंसा-याम्' (श्या० प० से०) । 'सर्वेधातुभ्यो मनिन्' (उ० ४।१।४५) । भावे वा ॥ (१०) ॥३॥ इयति दुःखम् । 'शो तनूकरणे' (दि० प० अ०) । बाहुलकात् (उ० ३।८५) भावे वा । यत्तु—इयतेः सौत्रात्-इत्युक्तं मुकुटेन तत्र । तस्य गणपठितत्वात् । सौत्रस्य तस्यादर्शनात् ॥३॥ 'अनु-पसर्गाङ्गिन्प-' (३।१।१३८) इति सूत्रपठित्वात् 'सातेः' पचाद्यन्ति (३।१।१३४) 'सातम्' इत्यादि । यत्तु—सिनो-त्यशुभम् । सातम् । 'पे क्षये' (भ्रा० प० अ०)—इत्युक्तं मुकुटेन । तत्र । सिनोर्वाति विग्रहोक्त्यात्पुन्यासस्य वि-रुद्धत्वात् । यदपि—स्यति दुःखम् । सातम् । 'पोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०)—इति स्वामिनेकम् । तदपि न । स्यतेः क्त 'द्यत्स्यति-' (७।४।४०) इतीतिप्रसङ्गात् । तनस्तवि-धानात् । बाहुलकस्य लगतिरुक्तित्वात् । अत्र लृक्गतेः सत्त्वात् ॥ (७१) ॥३॥ शोमनानि खान्यनेन । 'सुन्व, दुःख, तत्क्रियायाम्' (तु० उ० से०) । भावेऽन् (३।३।५६) वा । ('सुखं शर्मणि नाके च सुखा पुर्वा प्रचेतसः') ॥ (१२) ॥३॥ द्वादश 'आनन्दस्य' ॥

श्वःश्रेयसं शिवं भद्रं कल्याणं मङ्गलं शुभम् ॥ २५ ॥
भावुकं भविकं भव्यं कुशलं क्षेममस्त्रियाम् ।
शस्तं च

(श्वःश्रेयसमिति ॥) श्व आगामि श्रेयोऽत्र । श्वःश्रेय-सम् । 'श्वसो वसीयः श्रेयसः' (५।४।८०) इत्यन् चना-सान्तः । 'श्वःश्रेयसं तु कल्याणे परमात्मनि शर्मणि' ॥३॥ श्वोवसीयसनापि बोध्यम् ॥ (१) ॥३॥ श्वेतेऽनेन । शिवम् । 'शीह स्त्रे' (अ० आ० से०) । 'स्ववेनिषृच्-' (उ० १।१५३) इति वच्, हस्तश्च निपातितः । 'शिवं तु मोक्षे क्षेमे सुखे जले । शिवो योगान्तरे वेदे गुणुर्वा

१—यथा च देवीसुक्ते कुरुतेनप्रतिशेयमयमकम् 'सातं वनांननस्थरहमिहृरस्थाननमांवंसा' इति—मुकुटः ॥

वालके हरे । पुण्डरीकद्रुमे कीले' ॥ (२) ॥३॥ भन्दते
'भदि कल्याणे' (भ्वा० आ० से०) । 'ऋज्रेन्द्र-' (उ० २।
२८) इति रनि निपाल्यते । 'सुद्रः शिवे खड्गरीटे वृषभे च
कदम्बके । करिजातिविशेषे ना ह्यीवं मङ्गलमुत्तयोः ॥ काञ्चने
च द्वियां रान्नाकृष्णाव्योमनदीपु च । तिथिभेदे प्रसारिण्यां
कदफलानन्तयोरपि ॥ त्रिषु श्रेष्ठे च साधौ च न पुंति करणा-
न्तरे' ॥३॥ पचाद्यचि (३।१।१३४) भन्दम् । 'भन्दं भद्रं
शिवं तथा' इति त्रिकाण्डशेषः । 'भन्दं कल्याणे सौख्ये
च' ॥ (३) ॥३॥ कल्पं नीरुजत्वमाणयति । 'कर्मण्यण्'
(३।२।१) । कल्पे प्रातःकाले अण्यते । 'अण शब्दे' (भ्वा०
प० से०) । 'अकर्तृणि-' (३।३।१९) इति घञ्वा । 'कल्याणं
हेन्नि मङ्गले' ॥ (४) ॥३॥ 'मनि सर्पणे' (भ्वा० प० से०) ।
मङ्गति, मङ्गयते वा 'मङ्गेरलच्' (उ० ५।७०) । 'मङ्गलं
पुनः । कल्याणे, मङ्गलो भौमे मङ्गला श्वेतदूर्विका' ॥
(५) ॥३॥ शोभते । 'शुभ शोभायाम्' (भ्वा० आ० से०) ।
'इशुपथ-' (३।१।१३४) इति कः ॥३॥ शु पूजितं भाति ।
'आतः-' (३।२।३) इति कौ वा । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा०
३।२।१०१) इति डो वा । 'शुभो योगे शुभं भद्रे' ॥ (६)
॥३॥ भवनशीलम् । 'भू प्राप्तौ' (उ० आ० से०) । 'लप-
पतपद-' (३।२।१५४) इत्युक्त् ॥ (७) ॥३॥ 'भवो भ-
द्राप्तिसत्तयोः' इत्यजयः । भवो भद्राप्तिरत्राप्ति । 'अत इनि-
ठर्ना' (५।२।११५) ॥ (८) ॥३॥ भवति । 'भव्यगेय-' (३।
४।६८) इति साधुः । 'भव्यं शुभे च सत्ये च योग्ये भा-
विनि तु त्रिषु । कर्मरङ्गतरौ पुंति द्वियां करिकणोमयोः ।
ह्यीवमस्थनि' ॥ (९) ॥३॥ कृतिसतं शलते संवृणोति । 'शल
चलने संवरणे च' (भ्वा० आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।
१३४) 'कुशलं क्षेमपुण्ययोः । पर्याप्तौ कुशलोऽभिज्ञे' ॥
(१०) ॥३॥ क्षयलशुभम् । 'क्षि क्षये' (भ्वा० प० अ०) ।
मन् (उ० १।१४०) । अत्रियामिति क्षेममात्रान्वयि ।
यत्तु—क्षिणोलशुभमिति विग्रह्य 'क्षि क्षये' इति धातोस्फ-
न्यसनं मुकुटेन कृतम् । तदसंगतम् । 'क्षेमस्तु मङ्गले ।
लब्धसंरक्षणे मोक्षे क्षेमोभाधनहर्यपि' ॥ (११) ॥३॥ 'शंसु
स्तुतौ' (भ्वा० प० से०) शस्यते स्म । कः (३।२।१०२) ।—
शस्यते । भावे कः (३।३।११४)—इति मुकुटः । 'शस्तं
क्षेमे प्रशस्ते च' ॥ (१२) ॥३॥ द्वादश 'कल्याणमात्रस्य' ॥

अथ त्रिषु द्रव्ये पापं पुण्यं सुखादि च ॥२६॥

अथेति ॥ पापपुण्यशब्दौ सुखादि च शक्तान्तं शब्द-

१—पचाद्यच् इत्युत्तरं 'यद्वा—कुदयति । कुश संक्षेपणे' 'यथा
दित्रात् किलच्' इत्यपि पाठः ॥ २—कुशलं तालव्यमध्यम् ।
'कुशलवर्धितः' इति विदग्धमुखमण्डनम् । 'कुशलवयो रूपो-
च्छ्रायः' इति वासवदत्ताक्षेपः । 'रूप निष्कर्षे' इत्यतो मूर्ध-
न्यमभ्योऽपि, इत्यलंकारोऽमूलः—इति मुकुटः । पीयूषकृता तु
कुपलं मूर्धन्यमध्यमपि—इत्युक्तम् ॥

जातं द्रव्ये वर्तमानं त्रिषु बोध्यम् । तत्र द्वियां कल्याणी ।
अन्ये टावन्ताः ॥

मतल्लिका मचर्चिका प्रकाण्डमुद्धतल्लजौ ।

प्रशस्तवाचकान्यमृनि

मतल्लिकेति ॥ मतल्लिकादयो नियतल्लिकाः, अव्युत्प-
न्नाथेति प्राञ्चः । व्युत्पत्तिरपि संभवति । मतं मतिमलति ।
'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) ण्यल् (३।१।१३३),
कुन् (उ० २।३२) वा । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) अस्य
लः ॥ (१) ॥३॥ सं शंभुं चर्चति । 'चर्चं अध्ययने' (उ०
उ० से०) । ण्यल् (३।१।१३३) कुन् (उ० २।२८) वा ।
'मः पुनः शम्भौ' इति हैमः ॥ (२) ॥३॥ प्रकृतं काण्डमव-
सरो, रसो वास्य । प्रगतः काण्डो धर्मोऽस्मादिति वा । 'प्र-
काण्डो विटपे शस्ते मूलस्कन्धान्तरे तरोः' इति विश्वः ॥
(३) ॥३॥ उद्भ्रशब्दस्तु 'संघोडौ गणप्रशंसयोः' (३।३।८६)
इति निपातितः । उत्पूर्वाद्धन्तेरप्, टिलोपः, षत्वं च निपा-
ल्यते । 'उद्भो हस्तपुटे वहाँ श्लाघायां देहजागिले' इति हैमः ॥
(४) ॥३॥ प्रशस्तः पुरुषः=पुरुषमतल्लिका । ब्राह्मणमचर्चिका ।
गोप्रकाण्डम् । मनुष्योद्भः ॥३॥ लजतीति लजः । 'लज का-
न्तौ' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । तद्ब्रह्मजः
तल्लजः । कुमारीतल्लजः ॥ (५) ॥३॥ प्रकाण्डः पुंसपि ।
'अस्त्री प्रकाण्डो विटपे तरुस्कन्धप्रशस्तयोः' । मतल्लिका-
दीनां रुढिशब्दत्वात् 'प्रशंसावचनैश्च' (२।१।६६) इति स-
मासः । कृष्णसर्पाव्याश्रादिवदेते निलसमासाः । उद्भस्तवस-
मस्तोऽपीति स्वाम्यादयः ॥ पञ्च 'प्रशस्तस्य' ॥

अयः शुभावहो विधिः ॥ २७ ॥

अय इति ॥ एत्यनेन सुखम् । 'इण् गतौ-' (अ० प०
से०) 'पुंति संज्ञायाम्' (३।३।११८) इति घः ॥ (१) ॥३॥
एकम् 'शुभावहविधेः' ॥

दैवं दिष्टं भागधेयं भाग्यं स्त्री नियतिर्विधिः ।

दैवमिति ॥ देवादागतम् । 'तत आगतः' (४।३।७४)
इत्यण् ॥ (१) ॥३॥ दिश्यते उपदिश्यते स्म । 'दिश अति-
सर्जने' (तु० उ० अ०) । कः (३।२।१०२) ॥३॥ 'भाग्यं-
कदेशयोर्भागः' इति रुद्रः । भाग एव । 'भागरूपनामभ्यो
धेयः' (वा० ५।४।३५) । 'भागधेयं मतं भाग्ये भागप्र-
लययोः पुमान्' ॥ (३) ॥३॥ भज्यते । 'भज सेवयाम्'
(भ्वा० उ० अ०) । 'ऋहलोर्ण्यत्' (३।१।१२४) । 'चजोः-'
(७।३।५२) इति कुलम् ।—'भागायच' (५।१।४९) इति
स्वामी । 'भाग्यं कर्म शुभाशुभम्' ॥ (४) ॥३॥ नियम्यते-
ऽनया । किन् (३।३।१४) । नियच्छति । 'किञ्चर्त्ता च-'
(३।३।१७४) इति किञ् वा । अत एव 'स्त्री' इति विधानं
साध्यकम् । 'नियतिर्नियमे दैवे' इति विश्वः ॥ (५) ॥३॥

१ इत्युत्तरं 'नतु विशेष्यनिष्ठाः' इति पुस्तकान्तरे पाठः ॥

विधीयतेऽनेन । इधाजः 'उपसर्गे घोः किः' (३।३।९२) ।
'विधिब्रह्मविधानयोः । विधिवाक्ये च दैवे च प्रकारे काल-
कल्पयोः' ॥ (६) ॥॥ पठ् 'प्राक्तनशुभाशुभकर्मणः' ॥

हेतुर्ना कारणं बीजम्

हेतुरिति ॥ हिनोति व्याप्नोति कार्यम् । 'हि गतौ' (स्वा०
प० अ०) । 'कमिमनि-' (उ० १।७३) इति तुन् ॥ (१)
॥॥ कार्यतेऽनेन । प्यन्ताह्युद् (३।३।११७) ॥—करोतीति
'ल्युद् च' (३।३।११५) इति चकाराह्युद्—इति मुकुटस्त्वसं-
गतः । 'कारणं घातने हेतौ करणे, कारणा पुनः । घातना
कर्मणं मन्त्रादियोगे कर्मकारके' इति हैमः ॥ (२) ॥॥ वि-
शेषेण जायतेऽनेन । 'उपसर्गे च संज्ञायाम्' (३।२।९९) इति
डः । 'अन्येषामपि-' (६।३।१३७) इति दीर्घः । यद्वा वीय-
ते । 'व्येञ् संवरणे' (भ्वा० उ० अ०) । संपदादि क्पि
(वा० ३।३।१०८) वियं संवृतं जायते जनयति । अन्तर्भा-
वित्पथर्थः । 'अन्येष्वपि-' (३।१।१०३) इति डः । विशे-
षेण एः कामात्, इना वा जायते । विशिष्टा इ लक्ष्मीर्जाय-
तेऽस्मादिति वा । वजति कार्यं गच्छति । 'वज गतौ' ।
(भ्वा० प० से०) । 'अच्' (३।१।१३४) । पृषोदरादित्वात्
(६।३।१०९) ईत्वम् । वयोरभेदाद्बीजम् । 'बीजं तु रेतस्ति ।
स्यादाधाने च तत्त्वे च हेतावङ्करकारणे' इति हैमः ॥ (३)
॥॥ त्रीणि 'कारणस्य' ॥

निदानं त्वादिकारणम् ॥ २६ ॥

निदानमिति ॥ नितरां दीयतेऽसाधारणतया जन्यते-
ऽनेन । 'इडाब्' (जु० उ० अ०) । 'करणा-' (३।३।११७)
इति ल्युद् । 'निदानं कारणे शुद्धौ तपसः फलयाचने । व-
त्सदाभ्यवसाने च' ॥ (१) ॥॥ आदिर्मुह्यं कारणम् ॥
(२) ॥॥ द्वे 'मुख्यकारणस्य'-॥

क्षेत्रज्ञ आत्मा पुरुषः

क्षेत्रज्ञ इति ॥ क्षीयते इति क्षेत्रं शरीरम् । तज्जानाति ।
'ज्ञा अवबोधने' (भ्या० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।
३) इति कः । यत्तु—क्षेत्रे जानाति—इति मुकुटः । तत्र ।
'एतयो वेत्ति-' इति प्रागुपन्यस्तगीताविरोधात् । 'क्षेत्रज्ञा-
वात्मनिपुणौ' इति हैमः ॥ (१) ॥॥ अतति । 'अत सात्-
त्यगमने' (भ्वा० प० से०) । 'सातिभ्यां मनिन्मनिणौ'
(उ० ४।१५३) इति मनिण् । ('आत्मा चित्ते धृतौ यन्त्रे
धिपणयां कलेवरे । परमात्मनि जीवेऽर्के हुताशनसमीरयोः ॥
स्वभावे' ॥ (२) ॥॥ पुरति । 'पुर अप्रगमने' (जु० प०
से०) । 'पुरः कृपन्' (उ० ४।७४) । 'अन्येषामपि-' (६।
३।१३७) इति दीर्घत्वे 'पुरुषः' अपि । पूरयति । 'पूरी
आन्त्यायने' (दि० आ० से०) । बाहुलकात्कृपन् ।

१—२६ तु न प्रहृतोपयोगि ॥

'पुरुषस्त्वात्मनि नरे पुंनागे च' इति हैमः ॥ (३) ॥॥
त्रीणि 'आत्मनः' ॥

प्रधानं प्रकृतिः स्त्रियाम् ।

प्रधानमिति ॥ प्रधत्तेऽत्र सर्वम् । ल्युद् (३।३।११७),
प्रधत्ते सर्वमात्मनीति वा । 'बहुलमन्यत्रापि' (उ० ३।७८)
इति युच् । प्रकृष्टं धानमनेन वा । 'प्रधानं प्रकृती बुद्धा-
वृत्तमे परमात्मनि । महामात्रे' इति हैमः ॥ (१) ॥॥ प्र-
कृष्टा कृतिः कार्यं यस्याः, प्रकरोतीति वा । क्तिच् (३।३।
१७४) । 'प्रकृतिर्गुणसाम्ये स्यादमात्वादिव्यभावयोः । योनौ
लिङ्गे प्रौरवर्गे' ॥ (२) ॥॥ द्वे 'मायायाः' ॥

विशेषः कालिकोऽवस्था

विशेष इति ॥ कालकृतो धर्मो यौवनादिविशेषोऽवस्था ।
कालेन निर्दत्तः । 'निर्दत्तेऽक्षयूतादिभ्यः' (४।४।१९) इति
ठक् । अवपूर्वात्तिष्ठतेर्ङ् (३।३।१०६) । 'व्यवस्थायाम्' (१।
१।३४) इति ज्ञापकात् ॥ (१) ॥॥ एकम् 'कालावस्थायाः' ॥

गुणाः सत्त्वं रजस्तमः ॥ २९ ॥

गुणा इति ॥ सतो भावः सत्त्वम् । सीदन्त्यस्मिन् गुणा-
दय इति वा । सदेस्त्वन् (उ० ४।१०५) 'सत्त्वं द्रव्ये गुणे
चित्ते व्यवसायस्वभावयोः । पिशाचादात्मात्मभावे बले प्राणेषु
जन्तुषु' ॥ (१) ॥॥ रजयति । 'भूरजिभ्यां कित्' (उ० ४।
२।१७) इत्यसुन् । ('रजो रेणुपरागयोः । स्त्रीपुष्पे गुणभेदे
च') ॥ (१) ॥॥ ताम्यत्यनेन । 'तमु ग्लानौ' (दि० प०
से०) । असुन् ॥॥ कप्रत्यये 'रजर्तमौ' अदन्तपुंलिङ्गावपि ।
'पुष्पे वेशे गुणे चैव रजोऽयं रजसा सह' इत्युत्पलिनी ।
'रजोऽयं रजसा सार्धं स्त्रीपुष्पगुणधूलियु' इत्यजयः ॥ (१)
॥॥ 'त्रयाणां गुणानामपि' एकैकम् ॥

जनुर्जननजन्मानि जनिरुत्पत्तिरुद्भवः ।

जनुरिति ॥ जननम् । 'जनी प्राडुर्भावे' (दि० आ० से०)
'जनेरतिः' (उ० २।११५) ॥ (१) ॥॥ ल्युटि (३।३।११५)
जननम् । यत्तु—'जन जनने' (जु० प० से०)—इति मुकु-
टनोक्तम् । तत्र । तस्य छान्दसत्वात् । ('जननी तु दयामा-
त्रोर्जननं वंशजन्मनोः') ॥ (२) ॥॥ मनिनि (उ० ४।
१४५) जन्म ॥॥ 'इपियुधीन्धि-' (उ० १।१४५) इति
मकि जन्मशब्दोऽदन्तः पुंलिङ्गः । 'क्षीवोऽपि' इत्युच्चलद-
त्तः ॥ (३) ॥॥ 'जनिघत्तिभ्यामिण्' (उ० ४।१३०) । 'ज-
निवध्योश्च' (७।३।३५) इति वृद्धिनियेधः । उत्पत्तिसाहचर्या-
ज्जनेः स्त्रीत्वम् ॥ (४) ॥॥ उत्पदनम् । 'पद गतौ' (दि०

१—'सत्त्वं वदन्ति ते कसादसत्त्वं नीरजस्तमाः' इति प्रयो-
गात्—इति मुकुटबुधमनोहरे ॥ २—'किमर्थं जनिना जन्तोः'
इत्यादि प्रयोगदर्शनामुत्सवमपि—इति मुकुटपीयूषी ॥

आ० अ०) । किन् (३।३।९४) ॥ (५) ॥॥ उद्भवन्म् ।
'ऋदोरप्' (३।३।५७) ॥ (६) ॥॥ पद् 'जननस्य' ॥

प्राणी तु चेतनो जन्मी जन्तुजन्त्युशरीरिणः ॥ ३० ॥

प्राणीति ॥ प्राणाः सन्त्यस्य । 'अत इनि-' (५।२।११५)
इतीति ॥ (१) ॥॥ चेतयते, चेतति वा । नन्धादिः (३।
१।१३४) । ('चेतनः स्यात्सहृदयप्राणिनोश्चेतना तु धीः')
॥ (२) ॥॥ जन्मास्याति । 'अत इनि-' (५।२।११५) ।
नान्तात्तु व्रीह्यादित्वात् (५।२।११६) ॥ (३) ॥॥ जायते ।
'कर्मिणमिजनि-' (उ० १।७३) इति तुन् ॥ (४) ॥॥ 'व-
जिननि-' (उ० ३।२०) इति युच् । ('जन्त्युः स्याज्जन्तुमात्रे
च पावके परमेष्ठिनि') ॥ (५) ॥॥ जन्त्यु शरीरमलयाति ।
इनिः (५।२।११५) ॥ (६) ॥॥ पद् 'प्राणिनः' ॥

जातिर्जातं च सामान्यम्

जातिरिति ॥ जायते । 'जनी प्रादुर्भावं' (दि० आ०
से०) । 'किन्चोर्का च-' (३।३।१७४) इति किन् । 'जन-
सन-' (३।३।१७४) इत्यादिनात्वम् । 'तितुव्र-' (७।२।१९) इति
नेद् । 'जातिः सामान्यगोत्रयोः । मालयामामलक्यां च
बुद्ध्यां कम्पिज्जन्मनोः ॥ जातोफले छन्दसि च' इति हैमः ॥
(१) ॥॥ के (३।३।१७४) जातम् । 'जातं व्यक्तौषजन्म-
सु । क्लीबं, त्रिलिङ्गसुत्पन्ने' ॥ (२) ॥॥ समानानां भावः ।
'गुणवचन-' (५।१।१२४) इति ध्वच् ॥ (३) ॥॥ व्रीणि
'घटत्वादिजातेः' ॥

व्यक्तिस्तु पृथगात्मता ।

(व्यक्तिरिति ॥) व्यज्यतेऽनया । 'अब्रु व्यक्त्यादौ'
(ह० प० से०) 'त्रियां किन्' (३।३।९४) । व्यनक्ति वा ।
किन् (३।३।१७४) ॥ (१) ॥॥ पृथगात्मा यस्य तस्य
भावः । तल् (५।१।११०) ॥ (२) ॥॥ द्वे 'घटादि-
व्यक्तेः' ॥

चित्तं तु चेतो हृदयं स्यान्तं ह्यनानसं मनः ॥ ३१ ॥

चित्तमिति ॥ 'चित्ती संज्ञाने' (भ्रा० प० से०) ।
भावे कः (३।३।११४) । 'श्रीदितः-' (७।२।१४) इतीप्-
नियेयः ॥ (१) ॥॥ असुनि (उ० ४।१८९) चेतः ॥ (२)
॥॥ हियते विषयैः 'बृहोः पुनदुक्तां च' (उ० ४।१००) इति
क्यन् दुगागमध्व । हरति आहरति विषयानिति वा । ('हृदयं
वक्षसि खान्ते बुक्क्याम्') ॥ (३) ॥॥ 'खन शब्दे' (भ्रा०
प० से०) । खन्यते स् । 'कुञ्चखान्त-' (७।२।१८) इति
मनसि निपातितम् । ('खान्तं चेतसि गहरे') ॥ (४) ॥॥
हृदयस्य 'पदत्रन्-' (३।१।६३) इति हृदादेशः । प्रद्यति-
ग्रहणस्य प्रकारार्थत्वात्कचित्त्वादावपि । हरतः क्तिप् (३।२

१७८) । तुक् (६।१।७१) । व्यत्ययेन तस्य द इत्यन्ये ।
(‘हृत् क्लीबं बुक्कचित्तयोः’) ॥ (५) ॥॥ मन्यतेऽनेन ।
असुन् (उ० ४।१८९) । प्रज्ञाद्यणि (५।१।३८) मानसम् ।
(‘मानसं खान्तसरसोः’) ॥ (६) ॥॥ तदभावे मनः ।
(‘मनश्चित्ते मनीषायाम्’) । अर्थर्थादिः (३।३।३१) अयम्-
इत्येके । तदा 'मनाः' इत्यपि ॥ (७) सप्त 'मनसः' ॥

॥ इति कालवर्गविवरणम् ॥

बुद्धिर्मनीषा धिपणा धीः प्रज्ञा शेमुषी मतिः ।
प्रेक्षोपलब्धिश्चित्संवित्प्रतिपज्ज्ञसिचेतनाः ॥ ३१ ॥

बुद्धिरिति ॥ बुध्यतेऽनया । बोधनं वा । किन् (३।
३।९४) ॥ (१) ॥॥ 'इष गतिर्हिंसादर्शनेषु' (भ्रा० आ०
से०) । 'गुरोश्च हलः' (३।३।१०३) इत्यप्रत्ययः । मनसं इषा ।
शकन्त्वादित्वात् (वा० ६।१।९४) षेः पररूपम् ॥ (२) ॥॥
बुध्यन्त्यनया । 'विश्रुया प्रागल्भ्ये' (स्वा० प० से०) 'धृषे-
धिष्य च संज्ञायाम्' (उ० २।८२) इति युच् ॥ (३) ॥॥
ध्यायत्यनया । ध्यानं वा । 'ध्यायतेः संप्रसारणं च' (वा०
३।२।१७८) इति क्तिप् । 'हलः' (३।३।२) इति दीर्घः ।
(‘श्रीर्ज्ञाने ज्ञानभेदेषु’) ॥ (४) ॥॥ प्रज्ञायतेऽनया ।
प्रज्ञानं वा । 'ज्ञावबोधने' (श्या० प० अ०) । 'आतश्चोप-
सर्गं' (३।३।१०६) इत्यङ् । ('प्रज्ञस्तु पण्डिते वाच्यलिङ्गो,
बुद्धौ तु योषिति') ॥॥ श्रद्धापि । 'प्रज्ञा श्रद्धा धरा ज्ञप्तिः
पण्डा संवेदनं विदा' इति शब्दार्णवात् ॥ (५) ॥॥
शेते । शेः विच् (३।२।७५) । मोहः । तं मुष्णाति । शेमुषी ।
'मुष स्तेये' (श्या० प० से०) मूलविभुजादित्वात् (वा० ३।
२।५) कः । गौरादित्वात् (४।१।४१) ङीप् ॥ (६) ॥॥
मन्यतेऽनया । मननं वा । 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) ।
किन् (३।३।९४) । ('मतिर्बुद्धीच्छयोः') ॥ (७) ॥॥
प्रकृत्यमीक्षणम् । अनया 'गुरोश्च-' (३।३।१०३) इत्यः टाप्
(४।१।४) । 'प्रेक्षाधीरीक्षणं वृत्तम्' इति हैमः ॥ (८) ॥॥
उपलम्भनम् । उपलभ्यतेऽनया वा । 'डुलभम् प्राप्तौ' (भ्रा०
आ० अ०) । पित्वात् (३।३।१०४) षडि प्राप्ते आवादि-
त्वात् (वा० ३।३।९४) बाहुलकाद्वा किन् । ('उपलब्धि-
मतां प्राप्तौ') ॥ (९) ॥॥ 'चित्ती संज्ञाने' (भ्रा० प० से०)
संपदादित्वात् (३।३।१०८) क्तिप् । चित् तान्ता ॥ (१०)
संवेदनम् । 'विद् ज्ञाने' (अ० प० से०) । ('संविद्
संभाषणे ज्ञाने संप्राप्ते नात्रि तोषणे । क्रियाकारे प्रतिज्ञायां
संकेताचार्योरपि') (११) ॥॥ प्रतिपदनम् । 'पद गती'
(दि० आ० से) । संपदादित्वात् (वा० ३।३।१०८) । क्तिप् ।
करणे वा ॥ (१२) ॥॥ 'ज्ञप मित्र' (जु० प० से०)
जुगादिः । प्यन्तत्वाद्युचि (३।३।१०७) प्राप्ते आवादित्वात्
(वा० ३।३।९४) बाहुलकाद्वा किन् । यदा तु जुरादीनां
गिजभावे सामान्यापेक्षं ज्ञापकम् । तदा किन् न्याय्य

१—हैमे तु 'जालोष' इति पठितम् । जातिः सामान्यम् । तत्र
यथा 'एवं मुजातं कनकावदात्' इत्यनेकाभैरवाकरकौस्तुभे ॥

एव । 'तितुत्र-' (७।२।१९) इति नेट् ॥ (१३) ॥३॥ 'चित्
संचेतने' (जु० आ० से०) चुरादिः । 'प्यासश्रम्यः-' (३।
३।१०७) इति युच् । 'चेतना संधिदि त्रियाम् । वाच्यव-
त्प्राणयुक्ते ॥ (१४) ॥३॥ चतुर्दश 'बुद्धेः' ॥

धीर्धारणावती मेधा

धीरिति ॥ धारणाशक्तियुक्ता धीः । 'मेधु संगमे' (भ्रा०
उ० से०) मेधवे संगच्छते सर्वमस्याम् । 'गुरोश्च-' (३।३।
१०३) इत्यकारः । 'मेधा बुद्धौ, कर्ता पुमान्' ॥ (१)
॥३॥ एकम् 'धारणावहृद्धेः' ॥

संकल्पः कर्म मानसम् ।

संकल्प इति ॥ इदमिदं कुर्यामिति मनसः कर्म व्या-
पारः । संकल्पनम् । 'कृप् सान्ध्यं' (भ्रा० आ० से०) ।
भावे घञ् (३।२।१८) ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'मनोव्या-
पारस्य' ॥

चित्ताभोगो मनस्कारः

चित्तेति ॥ चित्तस्य मनस आभोगस्तदेकप्रवणता पूर्णता
वा 'आभोगो वाह्यच्छेदने पूर्णतायत्नयोरपि' । 'भुज पाल-
नाभ्यवहारयोः' (ह० प० अ०) । भावे घञ् (३।३।१८) ॥
(१) ॥३॥ मनसः कारो व्यापारविशेषः । 'हृकृञ्' (त०
उ० अ०) । भावे घञ् (३।३।१८) । 'अतः कृकर्म-'
(८।३।४६) इति सत्वम् ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'मनसः सुखादौ
तत्परत्वस्य' ॥

चर्चा संख्या विचारणा ॥२॥

चर्चेति ॥ 'चर्च अच्ययने' (जु० उ० से०) चुरादि-
प्यन्ताद्भावे 'चिन्तिपूजि-' (३।३।१०५) इत्यङ् । 'चर्चा
साक्षर्यमुण्डायां चिन्तास्थासकयोरपि' ॥ (१) ॥३॥ संख्या-
नम् । 'चक्षिहः ख्यात्' । (२।४।५४) । 'आतश्च-' (३।३।
१०६) इत्यङ् । 'संख्येकादौ विचारे च' ॥ (२) ॥३॥ 'चर
असंशये' (जु० उ० से०) चुरादिः । 'प्यास-' (३।३।१०७)
इति युच् ॥ (३) ॥३॥ त्रीणि 'विचारणस्य' ॥

अध्याहारस्तर्क ऊहः

अध्याहार इति ॥ अध्याहरणम् । अध्याहपूर्वो ह्य् ।
(भ्रा० उ० अ०) भावे घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥३॥
अपूर्वोत्प्रेक्षणं तर्कणम् । 'तर्क भाषार्थः' चुरादौ 'पटपुट-'
इति ट्ठके पठितः । भावे घञ् (३।३।१८) कृन्तति, कृ-
न्तते वा अच् (३।१।१३४) घर्षो (३।३।१९) । पृषोदरा-
दित्वात् (६।३।१०९) वर्णविपर्ययः । 'कर्को वितर्कं काहा-
यामूहकमविशेषयोः' इति ह्रस्वः ॥ (२) ॥३॥ ऊहनम् 'ऊह
वितर्क' (भ्रा० आ० से०) । भावे घञ् (३।३।१८) ॥ (३)
त्रीणि 'तर्कस्य' ॥

१—वाच्यप्रमाणसंगे ॥

विचिकित्सा तु संशयः ।

संदेहद्वापरो च

विचिकित्सेति ॥ 'कित संशये' (भ्रा० प० से०) ।
'गुप्तिज्कित्त्रः सन्' (३।१।५) । 'अ प्रखयात्' (३।३।
१०२) । विचिकित्सा ॥ (१) ॥३॥ 'शीङ्' (अ० आ०
से०) । 'एरच्' (३।३।५६) । संशयः ॥ (२) ॥३॥ 'दिह
उपचये' (अ० उ० अ०) । संदेहनम् । घञ् (३।३।१८)
॥ (३) ॥३॥ द्वौ परौ प्रकारौ यस्य । 'सर्वनामसंख्ययोः-'
(घा० २।२।३५) इति द्विशब्दस्य पूर्वनिघातः । पृषोदरादि-
त्वात् (६।३।१०९) आत्वम् । ('द्वापरो संशये युने') ॥
॥३॥ चत्वारि 'एकधर्मिणि विरुद्धानेककोट्यवगाहि-
ज्ञानस्य' ॥

अथ समौ निर्णयनिश्चयौ ॥ ३ ॥

अथेति ॥ 'णोञ् प्रापणे' (भ्रा० उ० अ०) । निर्णय-
नम् । 'एरच्' (३।३।५६) । 'उपसर्गादसमासेऽपि-' (८।
४।१४) इति णत्वम् ॥ (१) ॥३॥ 'चिञ् चयने' (खा० उ०
अ०) निश्चयनम् । 'ग्रहवृद्ध-' (३।३।५८) इत्यप् ॥ (२) ॥३॥
द्वे 'निश्चयस्य' ॥

मिथ्यादृष्टिर्नास्तिकता

मिथ्येति ॥ 'मिथ्या' इत्यपहवे । तद्विषयिणी दृष्टिः ॥
(१) ॥३॥ नास्ति परलोक इति मतिरस्य । 'अस्तिनास्तिदि-
ष्टमतिः' (४।४।६०) इति ष्क । तस्य भावो नास्तिकता ॥
(२) ॥३॥ द्वे 'परलोको नास्तीत्यादिवुद्धेः' ॥

व्यापादो द्रोहचिन्तनम् ।

व्यापाद् इति ॥ 'पद गतौ' (दि० आ० अ०) व्या-
हृष्येः । व्यापादनम् । प्यन्तात् (३।१।२६) घञ् (३।३।
१८) ॥ (१) ॥३॥ द्रोहस्य चिन्तनम् । 'ल्युद् च' (३।३।
११५) ॥ वाहुलकाह्लयुद्-इति मुकुटः । तत्र । व्रीत्वविशिष्टे
भावे अहः (३।३।१०५) विहितत्वेन नपुंसकत्वविशिष्टे भावे
ल्युटो निरपवादत्वात् ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'द्रोहचिन्तनस्य' ॥
समौ सिद्धान्तराद्धान्तौ

समाविति ॥ सिद्धोऽन्तो निश्चयो चस्मिन् ॥ (१)
॥३॥ गदः सिद्धोऽन्तो निश्चयोऽस्मिन् ॥ (२) ॥३॥ द्वे
'सिद्धान्तस्य' ॥

भ्रान्तिर्मिथ्यामतिभ्रमः ॥४॥

भ्रान्तिरिति ॥ 'भ्रमु चलने' (भ्रा० प० से०) ।
भावे क्तिन् (३।३।१४) 'अनुनासिकस्य-' (६।४।१५) इति
दीर्घः । 'भ्रान्तिरनवस्थिता । मिथ्यामती च भ्रमणे' ॥
(१) ॥३॥ 'मिथ्या' इत्यव्ययम् । तेन कर्मधारयः ॥
(२) ॥३॥ भावे घञि (३।३।१८) भ्रमः । 'नोदात्तोप-
देश-' (७।३।३४) इति न वृद्धिः । 'भ्रमोऽप्शुनिर्गमे भ्रान्ती
कुन्दभ्रमणयोरपि' ॥ (३) ॥३॥ त्रीणि 'अतस्मिस्तज्ज्ञानस्य' ॥

संविदागुः प्रतिज्ञानं नियमाश्रव-संश्रवाः ।

अङ्गीकाराभ्युपगम-प्रतिश्रव-समाधयः ॥ ५ ॥

संविद्रिति ॥ संवेदनम् । 'विद् ज्ञाने' (अ० प० से०) ।
 संपदादित्वात् (वा० ३।३।१०८) क्विप् ॥ (१) ॥*॥ आ-
 गमनम् । आगुः । 'ग्' इत्यनुवर्तमाने 'भ्रमेश्च ह्रः' (उ०
 २।६८) । डित्वाट्टिलोपः (६।४।१४३) । वधूसव्दवत् ।
 यदा तु क्विपि (वा० ३।३।१०८) 'गमः क्त्वा' (६।४।४०)
 इत्यन्तलोपे 'ऊङ् च गमादीनाम्' (वा० ६।४।४०) इत्यु-
 कारादेशः । तदा 'शोः सुपि' (६।४।८३) इति यणि अमि
 शक्ति च 'आग्वम्, आग्वः' इति विशेषः । 'गुरी उद्यमने'
 (तु० आ० से०) । अस्मात् क्विपि (वा० ३।३।१०८) तु
 आगुः, आगुरौ, आगुरः, इति धूर्वत् ॥ (२) ॥*॥ जाना-
 तेत्युट् (३।३।११५) ॥ (३) ॥*॥ 'यमः समुपनिविषु च'
 (३।३।६३) इत्यप् । 'नियमो यन्त्रणार्था च प्रतिज्ञानिश्रय-
 त्ते' ॥ (४) ॥*॥ आङ्पूर्वाच्छृणोतेः 'ऋदोः-' (३।३।५७)
 इत्यप् । 'आश्रवोऽङ्गीकृतौ क्लेशे नान्यवद्वचनस्थिते' ॥ (५)
 ॥*॥ एवं संश्रव (६) प्रतिश्रवौ (९) ॥*॥ 'अङ्गी' इति
 च्यन्तमव्ययम् । तत्पूर्वात्कृत्योभावे घञ् (३।३।१८) ॥ (७)
 ॥*॥ 'अभ्युप' इत्युपसर्गद्वयपूर्वाद्गनेः 'ग्रहवृट्-' (३।३।५८)
 इत्यप् । 'अभ्युपगमस्तु पुंति स्त्रीकारे निकटगमने च' ॥
 (८) ॥*॥ समाङ्पूर्वादाजोभावे किः (३।३।९२) । 'समा-
 धिर्ना समर्थने । ध्याने वैरस्यनियमे काव्यस्य च गुणा-
 न्तरे' ॥ (१०) ॥*॥ दश 'अङ्गीकारस्य' ॥

मोक्षे धीज्ञानम्

मोक्षे इति ॥ मोक्षफलिका धीज्ञानम् ॥ (१) ॥*॥ एकं
 'मोक्षोपयोगिवुद्धेः' ॥

अन्यत्र विज्ञानं शिल्पशास्त्रयोः ।

अन्यत्रेति ॥ अन्यफलिका शिल्पे शास्त्रे च या धीः सा
 विज्ञानम् । 'विज्ञानं कार्मणे ज्ञाने' इति हैमः । मुकुटस्तु—
 'मोक्ष इति निमित्तसप्तमी । मोक्षनिमित्तं शिल्पशास्त्रयोर्धाज्ञान-
 नमुच्यते । अन्यनिमित्तं या तयोर्धाः सा विज्ञानम्' इति
 व्याख्यत् । 'तत्र । शिल्पज्ञानस्य मोक्षेऽनुपयोगात्' ॥ (१)
 ॥*॥ एकम् 'शिल्पादिविषयकवुद्धेः' ।

मुक्तिः कैवल्यनिर्वाणश्रेयोनिःश्रेयसामृतम् ॥ ६ ॥

मोक्षोऽपवर्गः

मुक्तिरिति ॥ मोचनम् । 'मुच्छ मोक्षणे' (तु० उ०
 अ०) । किन् (३।३।९४) । 'मुक्तिर्नोचनमोक्षयोः' इति
 हैमः ॥ (१) ॥*॥ बन्धविरहात्केवलस्य भावः । 'गुणव-
 चन-' (५।१।१२४) इति घञ् ॥ (२) ॥*॥ निर्वाणस्य ।
 भावे वा । 'कोऽधिकरणे च' (३।४।७६) इति 'नपुंसके भावे

(३।३।११४) इति वा क्तः । 'निर्वाणोऽवाते-' (८।२।५०)
 इति निष्ठानत्वम् । यद्वा अधिकरणे भावे वा ल्युट् । बन्धान्नि-
 र्गमनमित्यर्थः । 'निर्वाणं मोक्षनिर्मुक्त्योर्विधाने 'करिस्त्वने'
 इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ अतिशयेन प्रशस्यं श्रेयः । 'श्रेयो
 सुक्तौ शुभे धर्मेऽतिप्रशस्ते तु वाच्यवत्' ॥ (४) ॥*॥ नि-
 तरां श्रेयः निःश्रेयसम् । 'अचतुर-' (५।४।७७) इति निपा-
 तितम् । 'निःश्रेयसं तु कल्याणमोक्षयोः शंकरे पुमान्' ॥
 (५) ॥*॥ अविद्यमानं मृतं मरणमत्र । 'अमृतं यज्ञशेषे
 स्यात्पीयूषे सलिले घृते । अयाचिते च मोक्षे रा ना धन्व-
 न्तरिदेवयोः' ॥ (६) ॥*॥ 'मोक्ष अवसाने' (तु० उ०
 से०) अवसानं क्षेपः । सुरादिः । 'एरच्' (३।३।५६) । घञ्
 (३।३।१८) वा । 'मोक्षो निःश्रेयसे वृक्षविशेषे मोचने मृतौ'
 इति हैमः ॥ (७) ॥*॥ अपवर्जनम् । 'वृजी वर्जने' (अ०
 आ० से०) । घञ् 'अपवर्गस्त्यागमोक्षयोः । क्रियावसाने
 साकल्ये' इति हैमः ॥ (८) ॥*॥ अथै 'मोक्षस्य' ॥

अथाज्ञानमविद्याहंमतिः स्त्रियाम् ।

(अथेति ॥) ज्ञानविरुद्धम् । ज्ञाननिवर्त्यत्वात् ॥ (१)
 ॥*॥ 'विद् ज्ञाने' (अ० प० से०) । वेदनम् 'संज्ञायां
 समज-' (३।३।९९) इति क्यप् । अविद्या विद्याविरुद्धा ॥
 (२) ॥*॥ अहमिति विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययमहंकारार्थम् ।
 अहंप्रधाना मतिः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'अज्ञानस्य' ॥

रूपं शब्दो गन्धरसरूपशाश्च विषया अमी ॥ ७ ॥

गोचरा इन्द्रियार्थाश्च

रूपमिति ॥ रोपयति विमोहयति । 'रुपु विमोहने'
 (दि० प० से०) । अच् (३।३।१३४) । 'अन्वेषामपि-'
 (६।३।१३७) इति दीर्घः । यद्वा 'रूप रूपकरणे' (तु० उ०
 से०) इति चौरादिकस्यायमप्यर्थः । यद्वा ह्यते स्तूयते ।
 'रु शब्दे' (अ० प० अ०) । 'खण्डशिल्प-' (उ० ३।२८)
 इति प्रपत्ययो दीर्घश्च निपातितः । 'रूपं तु श्लोकशब्दयोः ।
 पशावाकाशे सौन्दर्ये, नाणके नाटकादिके ॥ ग्रन्थावृत्तौ
 स्वभावे च' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ शप्यते आक्रुदयते ।
 'शप आक्रोशे' (भ्वा०, दि० उ० अ०) 'शाशपिभ्यां द-
 दनौ' (उ० ४।९७) इति दन् । 'शब्दोऽक्षरे यशोगीलो-
 र्वाक्ये खे श्रवणे ध्वनौ' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ गन्धयति ।
 'गन्ध अर्दने' (तु० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) ।
 'गन्धः संबन्धलेशयोः । गन्धकानोदगर्वेषु' इति हैमः ॥
 (१) ॥*॥ रस्यते । 'रस आस्तादने' (तु० प० से०)
 सुरादिः । 'एरच्' (३।३।५६) । घञ् (३।३।१८) वा ।
 'रसो गन्धरसे जले । शृङ्गारादौ विषे वीर्ये तिकादौ द्रव-
 रागयोः ॥ देहघातुप्रमेदे च पारदस्तादयोः पुमान्' इति
 हैमः ॥ (१) ॥*॥ 'स्पृश संस्पर्शने' (तु० प० से०) ।

‘अकर्तारं च’ (३।३।१९९) इति घञ् । ‘स्पर्शां वैर्गाक्षरे दाने स्पर्शने स्पर्शके रजि’ इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ विसिन्वन्ति निवधन्तीन्द्रियाणि । ‘पिञ् वन्धने’ (खा० उ० अ०) । पञ्चायन् (३।३।१९३४) । ‘परितिवि-’ (८।३।१७०) इति षत्वम् । ‘विषयो यस्य यो ज्ञातस्तत्र गोचरदेशयोः । शब्दादौ जनपदे च’ इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ गाव इन्द्रियाणि चरन्त्येषु । ‘करणाधिकरणयोः’ इत्यधिकारे ‘गोचर-संचर-’ (३।३।१९९) इति निपातितः ॥ (२) ॥*॥ इन्द्रियैरर्थ्यन्ते । ‘अर्थं याञ्चायाम्’ (बु० आ० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९९) ॥ (३) ॥*॥ पञ्चानामपि प्रत्येकं त्रीणि ‘विषयाणाम्’ ॥

हृषीकं विषयीन्द्रियम् ।

‘हृषीकमिति ॥ हृष्यन्त्यनेन । ‘हृषु अलीके’ (भ्वा० प० से०) । ‘अलिहृषिभ्यां कित्’ (उ० ४।१७) इति करणे ईकन् ॥ (१) ॥*॥ विषयोऽस्यास्ति । इनिः (५।२।१९५) । ‘विषयी विषयासके वाच्यवत्, क्लृवामिन्द्रिये । पुंसि स्या-द्वृपतौ कामदेवे वैपयिकेऽपि च’ ॥ (२) ॥*॥ इन्द्रस्या-त्मनो लिङ्गम् । ‘इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गम्-’ (५।२।१९३) इत्या-दिना घञ् निपातितः । ‘इन्द्रियं तु चक्षुरादिषु रेतसि’ इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘इन्द्रियाणाम्’ ॥

कर्मैन्द्रियं तु पाच्यवादि

कर्मैति ॥ कर्मसाधकमिन्द्रियं कर्मैन्द्रियमुच्यते ॥ (१) ॥*॥ पायति शोषयति तैलमिति पायुः । ‘पि शोषणे’ (भ्वा० प० अ०) ‘कृवापाजि-’ (उ० १।१) इत्युण् । ‘आतो युक्-’ (७।३।३३) ‘पायूपस्थे पाणिपादौ वाक्चेतीन्द्रियसंप्रहः । उत्सर्गानन्दनादानगत्यालापाश्च तत्क्रियाः’ इति कामन्द-कीये ॥ एकं ‘गुहादीन्द्रियस्य’ ॥

मनोनेत्रादि धीन्द्रियम् ॥ ८ ॥

मन इति ॥ धीसाधनमिन्द्रियं धीन्द्रियम् ॥ (१) ॥*॥ ‘मनः कर्णौ तथा नेत्रं रसना च त्वचा सह । नासिका चेति षट् तानि धीन्द्रियाणि प्रचक्षते’ ॥ एकम् ‘ज्ञाने-न्द्रियस्य’ ॥

तुवरस्तु कपायोऽस्त्री

तुवर इति ॥ ‘तुः’ सौत्रो घातुः । तवीति हिनस्ति रोग-गम् । ‘छित्तरछत्वर-’ (उ० ३।१) इत्यादिना ध्वरञ् । ‘तुवरस्तु कपाये स्यात्कात्याढक्योस्तुवर्यपि’ ॥*॥ दौ-र्घादिरपि । ‘नरेऽस्मश्रुणि शृङ्गाभ्यां रहिते गवि द्वरः । काले प्राप्ते कपावे च रसे पुञ्यञ्जने च्युते’ इत्युत्पत्तिनी ।

‘नापि कपायस्तुवरः’ इति बोधालितः । ‘पुंसि कपायस्तुव-रम्’ इति क्लृवकाण्डे रत्नकोषः ॥ (१) ॥*॥ कपति क-ण्ठम् । ‘कप हिंसायाम्’ (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादायः । ‘कपायः सुरभौ रसे । रागवस्तुति निर्यासे क्रोधादिषु विलेपने’ इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ अत्रोत्पुभयान्वयि । उक्तकोपाभ्याम् । ‘कुचरस्तु कपायोऽस्त्री’ इत्येके पठन्ति ॥ द्वे ‘कपायरसस्य’ ॥

मधुरो

मधुर इति ॥ मधु माधुर्यमस्यास्ति । ‘जपसुपि-’ (५।२।१०७) इति रः । ‘मधुरं विषे’ । मधुरस्तु प्रिये स्वादौ रसे च रसबलापि । मधुरा मधुरापुर्या यथीमेदामधुलिपु । मधुकुटिकायां च मिश्रयाशतपुष्पयोः’ इति हैमः (१) ॥*॥ एकं ‘मधुरस्य’ ॥

लवणः

लवण इति ॥ लुनाति जाड्यम् । ‘ल्व् लेदने’ (त्रया० उ० से०) । नन्वादिल्युः (३।१।१३४) । लवणाहुक् (४।४।२४) इति लिङ्गाणत्वम् । ‘लवणो राक्षसे रसे । अस्थि-भेदे लवणा त्विद्’ इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘लवणस्य’ ॥

कटुः ।

(कटुरिति ॥) कटुत्वाद्गुणोति तीक्ष्णतया मुखम् । ‘कटे वर्षावरणयोः’ (भ्वा० प० से०) । ‘कटिवटिभ्यां च’ (उ० १।८) इत्युः । ‘कटुकार्ये मत्सरे च दूषणे च कटु रसे । तिक्ते प्रियहृत्सुरभौ कटुका राजिकालपि’ इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ एकं ‘कटोः’ ॥

तिक्तः

तिक्त इति ॥ तेजयति स । ‘तिज निशाने’ (बु० प० से०) । सामान्यापेक्षज्ञापकाक्षुरादीनां णिजभावे ‘गल्यर्था-कर्मक-’ (३।४।७२) इति क्तः । पक्षान्तरे तु संज्ञापूर्वक-त्वाद्गुणाभावः । ‘तिक्तस्तु सुरभौ रसे । तिक्ता तु कटुरो-हिष्यां तिक्तं पर्यटकापथे’ इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘तिक्तस्य’ ॥

अम्लश्च

अम्ल इति ॥ अम्ल्यते शक्यते मोक्षमिः । ‘अत्रि शक्ये’ (भ्वा० प० से०) । ‘मूशक्यविभ्यः क्लृः’ (उ० ४।१०८) । अम्लः ॥*॥ ‘अम रोगे’ (बु० उ० से०) । अमति वज्रसहचिम् । ‘बाहुलकाट्टे अम्लोऽपि । ‘अम्लो रसेऽम्ल-चेतसे । (अम्ली चात्रेयाम्)’ इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘अम्लस्य’ ॥

१—वर्गाक्षराणि काश्यो मावसानाः पञ्चविंशतिः । ‘ते वर्गाः पञ्च पञ्च’ इति काठप्रश्नशाब्द ॥

१—अत्र दीर्घे त्वायांमङ्गः स्याद्-इति मुकुटः ॥ २—असि भेदो भास्वकान्तरासि । उत्र मया प्रयोगः । ‘शृणाति लवणा-घातः’ इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥

रसाः पुंसि

रसा इति ॥ 'रस आस्त्रादने' (उ० उ० से०) अ-
दन्तः । रसन्ते आस्त्राचन्ते । 'एस्त्' (३।३।५६) घञ्
(३।३।१९) वा । वृवरादयः षट् रसशब्दवाच्याः । तत्र
वृवरकपाययोरलौत्वस्योक्तत्वादितरेषां लिङ्गनिर्णयमाह—'पुंसि'
इति । 'गुणमात्रे वर्तमाना मञ्जुरादयः षञ्च पुंसि' इत्यर्थः ॥

तद्वत्सु षडमी त्रिषु ॥९॥

तद्वत्स्विति ॥ अनी षट् । षण्णामपि वाचकास्तुवरा-
दयः सप्तमि गुणानि त्रिलिङ्गा इत्यर्थः । कदुशब्दात्त्रियाम्
'वोतो गुण-' (४।१।४४) इति वा ङीप् ॥

विमर्दोत्थे परिमलो गन्धे जनमनोहरे ।

विमर्दोत्थ इति ॥ सुरतादिविमर्दोत्थे माल्यादिगन्धे,
घर्षणसमुद्भवे चन्दनादिगन्धे, च जनानां मनोहरे, परिमलः ।
'मल धारणे' (भ्वा० आ० से) । मल्यते । कर्मणि घञ्
(३।३।१९) । चञ्चापूर्वकत्वाद्बुद्धयभावः । 'खनो घ च'
(३।३।१२५) इति घो वा । धित्करणत् 'अन्येभ्योऽपि'
इत्यभ्युपगमात् । यद्वा मलते धारयति जनमनांसि पचायन्
(३।३।१३४) । 'स्वात्परिमलो विमर्दातिमनोहरगन्धयो-
श्चापि । सुरतोपमर्दविकसञ्चरीरसज्ञादिसौरभे पुंसि' ॥ (१)
॥३॥ एकम् 'परिमलस्य' ॥

आमोदः सोऽतिनिर्हारी

आमोद इति ॥ स परिमलोऽतिनिर्हारी अत्यन्तमनो-
हरश्चेत् । आसमन्तान्मोदयति, इत्यामोदः । 'सुद हर्षे'
(भ्वा० आ० से०) ष्यन्तः । अच् (३।१।१३४) । 'आमोदो
गन्धहर्षयोः' ॥ (१) ॥३॥ एकं 'सुगन्धस्य' ॥

वाच्यलिङ्गत्वमागुणात् ॥ १० ॥

वाच्येति ॥ आगुणात् 'गुणे शुक्लादयः पुंसि' इत्यतः
प्राक् । अतः परं 'वाच्यलिङ्गता' इत्यधिक्रियते ॥

समाकर्षी तु निर्हारी

समाकर्षीति ॥ समाकर्षणत्वस्य मनः 'आवश्यक'-
(३।३।१७१) इति णिनिः । यद्वा समाकर्षणशीलः । 'सुप्य-
जातौ-' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (१) ॥३॥ एवं निर्हारी
॥ (२) ॥३॥ द्वे 'दूरगामिगन्धस्य' ॥

सुरभिर्घ्राणतर्पणः ।

इष्टगन्धः सुगन्धिः स्यात्

सुरभिरिति ॥ इष्टु रभन्तेऽत्र सुरभिः । इन् (उ०
४।१।१८) ॥ (१) ॥३॥ प्राणं तर्पयति । नन्द्यादित्युः (३।
१।१३४) ॥ (२) ॥३॥ इष्टो गन्धोऽस्य । 'इष्टगन्धः सु-
गन्धौ स्यात्त्रिषु क्लीबं तु बालके' ॥ (३) ॥३॥ इष्टु गन्धो-
ऽस्य । 'गन्धस्त्वेत्-' (५।४।१३५) इति समासान्त इकारः ।
'सुगन्धिः स्यादिष्टगन्धे त्रिषु सारे नपुंसकम्' ॥ (४) ॥३॥
वत्तारि 'इष्टगन्धस्य' ॥

आमोदी मुखवासनः ॥ ११ ॥

आमोदीति ॥ आमोदयति । 'सुप्यजातौ-' (३।२।७८)
इति णिनिः ॥ (१) ॥३॥ मुखं वासयति । नन्द्यादित्युः (३।१।
१३४) ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'मुखवासनगुटिकादेः' ॥

पूतिगन्धिस्तु दुर्गन्धः

पूतीति ॥ 'पूयी विशरणे दुर्गन्धे च' (भ्वा० आ०
से०) । पूयते । पूतिः । क्तिन् (३।३।१५४) । पूतिर्दुष्टो
गन्धोऽस्य 'गन्धस्त्वेत्' (५।४।१३५) इतीकारः ॥ (१)
॥३॥ दुर्गन्धे त्विकारो नेति विशेषः ॥ (२) ॥३॥ द्वे
'दुर्गन्धस्य' ॥

विस्त्रं स्यादामगन्धि यत् ।

विस्त्रमिति ॥ विस्यति । 'विस प्रेरणे' (दि० प०
से०) 'स्फायि-' (उ० २।१३) इति बाहुलकाद्रक् । 'विस उ-
त्सर्गे' इति तु भट्टः । 'विस्त्रं सते' इति वा 'अन्येभ्योऽपि-'
(वा० ३।२।१०१) इति ङः । वैच्योरभेदः ॥ (१) ॥३॥
आमोऽपको मलः । तस्येव गन्धोऽस्य । 'उपमानाच्च' (५।
४।१३६) इति समासान्त इत् (२) ॥३॥ द्वे अपकमांसा-
दिगन्धस्य' ॥

शब्दाणवे तु 'कस्तूरिकायामामोदः कर्पूरे' मुखवासनः ।
बकुले स्यात्परिमलश्चक्रे सुरभिस्तया' इति ॥

शुक्लशुभ्रशुचिश्चेतविशदश्येतपाण्डराः ॥ १२ ॥

अवदातः सितो गौरौ बलक्षो धवलोऽर्जुनः ।

शुक्लेति ॥ शोकाति मनोस्मिन् । 'शुक गर्तौ' (भ्वा० प०
से०) । 'ऋञ्जेन्द्र-' (उ० २।२८) इति निपातितः । 'शुक्लो
योगान्तरे सिते । नपुंसकं तु रजते' ॥ (१) ॥३॥ शोभते ।
'शुभ दीप्तौ, शोभायां वा' (भ्वा० आ० से०) । 'स्फायि-'
(उ० २।१३) इति रक् । 'शुभ्रं दीप्तेऽप्रके सिते' इति हैमः
॥ (२) ॥३॥ 'शुचं दीप्तौ' (*) । इक् (वा० ३।३।१०८)
॥ (३) ॥३॥ 'विधिता वर्णे' (भ्वा० आ० से०) भ्वादिः ।
श्वेतम् । घञ् (३।३।१८) 'श्वेतौ द्वीपादिभेदयोः । श्वेता
वराटिकाकाष्ठपाटलाशक्निषु च । क्लीबं रूप्येऽन्यवच्छुक्ले'
॥ (४) ॥३॥ विशीयते । 'शट्टु शातने' (भ्वा०, उ० प०

१—'गन्धस्त्वेत्' (५।४।१३५) इति चञ्जे इतोऽपाठत् ।
केचित्तु मत्वर्थविलयन्तं पठित्वा कर्मधारयादिनि व्याचक्षते । तत्र ।
'कर्मधारयमत्वर्थवान्नां बहुव्रीहिरिवेद्यो लाघवाद्' इति कालाय-
नोक्तः । अपरे तु लाघवमनादृत्य मत्वर्थवमिच्छन्ति । 'विसक्तिलयच्छे-
दपायेयवन्तः' इतिवद् । प्रयोगश्च 'यदुर्गन्धि मदाविलं मलशतैर्द-
त्तुतिनाडीमयम्' इति शृङ्गारप्रकाशे । इति बुधमनोहरायाम् ॥
२—विस्त्रं दन्तोऽद्येदादि । 'विस्त्रजन्मालशेषम्' इति दन्-
पत्नीकेशाद् ॥ ३—उाट्यश्वः 'श्वेतो धावति' इति नशामाप्य-
शेषाद् ॥

अ०) । अञ् (३।१।१३४) । 'विंशद्' पाण्डुरे व्यक्ते' इति हैमः ॥ (५) ॥*॥ श्यायते । 'श्यैद् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । 'हृश्याभ्यामितन्' (उणा० ३।१३) ॥ (६) ॥*॥ पण्डते मनोस्मिन् । 'पण्डि गतौ' (भ्वा० आ० से०) चाहु-
लकादरो दीर्घश्च ॥ (७) ॥*॥ अवदायते स्म । 'दैप् शोधने' (भ्वा० प० अ०) । कर्मणि क्तः (३।३।३०२) । 'अवदातं तु विमले मनोज्ञे सितपीतयोः' इति हैमः ॥ (८) ॥*॥ सिनोति मनः । 'धिक् वन्धने' (खा० उ० अ०) । 'अञ्जि घृषिभ्यः क्तः' (उ० ३।८९) । 'सितस्त्ववसिते वद्धे वर्णे सिता तु शर्करा' इति हैमः ॥ (९) ॥*॥ गुरते उद्युक्ते मनोऽस्मिन् । 'गुरी उद्यमने' (तु० आ० से०) । 'ऋञ्जेन्द्र-' (उ० २।२८) इति निपातितः । 'गौरः श्वेतेऽरुणे पीते विशुद्धे चन्द्रमस्यपि । विशदे गौरं तु श्वेतसर्पे पद्मकेसरे' इति हैमः । यत्तु—'गोरते' इति खामी, 'गोरति' इति मुकुटश्च तत्र । 'गुरी उद्यमने' इति धातुमुपन्यस्योक्तलपोपन्यासस्या-
संभवात् ॥ (१०) ॥*॥ अवैलक्ष्यते । घञ् (३।३।१९९) । 'वष्टि भागुरिः-' इत्यल्लोपः । यद्वा चलति । 'चल चलने' (भ्वा० प० से०) । किप् (३।२।१७८) । वल् । अक्ष-
न्यस्मात् । 'अक्षू व्याप्तौ संघाते च' (भ्वा० प० से०) घञ् (३।३।१९९) वल् चासौ अक्षश्च । यद्वा वलं क्षायति । 'क्षै क्षये' (भ्वा० प० अ०) । 'आतोऽप-' (३।१।३) इति कः ॥ (११) ॥*॥ धावति मनोऽत्र । 'धातु गतिशुद्धयोः' (भ्वा० उ० से०) । घृषादित्वात् (उ० १।१०६) कलच् । बाहुल-
काद्भ्रक्षः । यद्वा धवनं धवः 'धूष् कम्पने' (भ्या० उ० से०) । 'ऋदोरप्-' (३।३।५७) धवं लाति । 'ला दाने' (अ० प० अ०) । 'आतोऽपुप' (३।२।३) इति कः । 'अथ धवलो महोक्षे सुन्दरे सिते । धवली गौः' इति हैमः ॥ (१२) ॥*॥ अर्जयते । 'अर्ज अर्जने' (भ्वा० प० से०) । 'अर्जेणिलुक् च' (उ० ३।५।९) इत्युनन् । 'अर्जुनः ककुभे पायं कार्त्तवीर्यमयूरयोः । मातुरेकधृतेऽपि स्याद्धवले पुनरन्य-
वत् ॥ नपुंसकं तृणे नेत्ररोगे स्यादर्जुनी गवि' ॥ (१३) ॥*॥ त्रयोदश 'शुक्लवर्णस्य' ॥

शब्दार्णवे तु 'श्वेतस्तु समपीतोऽसौ रक्ततरजपारुषिः । वलक्षस्तु सितश्यावः कदलीकुसुमोपमः । अर्जुनस्तु सितः कृष्णवेशवान्कुमुदच्छविः' इत्युक्तम् ॥

शुद्धशब्दोऽप्यत्र । तथा च धरणिः । 'शुद्धः शुक्ले च पूते च केवले च प्रयुज्यते' इति ॥

हरिणः पाण्डुरः पाण्डुः

हरिण इति ॥ हरति मनः । 'श्यास्त्वाहव्विभ्य इनच्' (उ० २।४६) । 'हरिणौ पाण्डुसारङ्गौ हरिणी चारयो-
पिति । सुवर्णप्रतिमायां च हरितावृत्तभेदयोः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ पाण्डुत्वमस्यास्ति । 'नैगपांसुपाण्डुभ्यो रः' । 'पाण्डुरो वर्णतद्गतोः । पाण्डुरं तु मरुवके' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ पण्ड्यते ज्ञायते । 'पण्डि गतौ' (भ्वा० आ० से०) मृगश्वदादित्वात् (उ० १।३७) क्तः । घृषोदरादित्वात् (६।३। १०९) दीर्घः । 'पाण्डुस्तु पीतभागार्धः केतकीधूलिसंनिभः' इति शब्दार्णवः । 'पाण्डुः कुन्तीपतौ सिते' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'पीतसंचलितशुक्लस्य' ॥

ईपत्पाण्डुस्तु धूसरः ॥ १३ ॥

ईपदिति ॥ धूनाति चेतः । 'धू विधूनने' (खा० आ० से०) । 'कृधूमदिभ्यः क्त्वरः' (उ० ३।७३) । बाहुलकादप-
त्वम् । यद्वा धूमनम् । 'धूस कान्तौ' (उ० प० से०) चु-
रादिः । 'एरच्' (३।३।५६) । धूसं राति । 'रा दाने' (अ० प० अ०) । 'आतोऽपुप-' (३।२।३) इति कः । 'धूसरी किनरीभेदे, ना खरे, त्रिपु पाण्डुरे' । 'धूसरस्तु सितः पीत-
लेशवान्वकुलच्छविः' इति शब्दार्णवः ॥ (१) ॥*॥ एकं 'धूसरवर्णस्य' ॥

कृष्णे नीलासितश्यामकालश्यामलमेचकाः ।

कृष्ण इति ॥ कर्पति मनः । 'कृपेवर्णे' (उ० ३।४) इति नक् । 'कृष्णः काके पिके वर्णे विष्णौ व्यासेऽर्जुने कलौ । कृष्णा तु नील्यां द्रौपद्यां पिप्पलीप्राक्षयोरपि ॥ कृष्णं तु मरिचे लोहे' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ नीलति । 'णील वर्णे' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । 'नीलो वर्णे मणौ शैले निधिवानरभेदयोः । नीलयोपध्यां लाञ्छने च' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ सितविरुद्धोऽसितः (३) ॥*॥ श्यायते मनोऽस्मात् । 'श्यैद् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । 'इपियुधीन्वि-' (उ० १।१४५) इति मक् । 'श्यामोऽभ्युदे शितौ । हरिते प्रयागवटे कोकिले वृद्धदारुके । श्यामं सैन्धवे मरिचे श्यामा सोमलतानिशोः' इति हैमः ॥ (४) ॥*॥ कल्पते । कालः । 'कल संख्याने' (भ्वा० आ० से०) घञ् (३।३।१९९) । 'कालः पुनः कृष्णवर्णे महाकाल-
कृतान्तयोः ॥ मरणानेहसोः काली कालिकाक्षीरकीटयोः । मातृभेदीभयोर्न्यवेधौघपरिवादयोः ॥ काला कृष्णत्रिशूनी-
ल्लोर्जुङ्ग्याम्' इति हैमः ॥ (५) ॥*॥ श्यामः श्यामत्वम-
स्यास्तीति । सिष्मादित्वात् (५।२।९७) लच् । 'श्यामलः पिप्पले श्यामे' इति हैमः ॥ (६) ॥*॥ मन्वति मिश्रीभवति

१—तालव्यशः 'विशदाविशदामत्सारसं शारसं जलं' इति दण्डियमकाध । २—दन्त्यादिः 'विकसितं सितम्' इति कौचकवपयमकात् ॥ ३—कपस्ययोगवान् 'अथ स बलक्षोमानां पतिरिव' इति घृन्दावनरुपात् इति मुकुटः ॥

१—व्याकरणान्तरोक्तमपीदमेकदेशानुसया 'नगाच्च' (वा० ५।२।१०७) इति वार्तिकेनानुमतमेव प्रथमादिसंज्ञाविधानादिवत् ॥ २—कालः पादे इति पाठः ।

वर्णान्तरेण । 'मच मुचि कल्कने' (भ्वा० आ० से०) । 'कृवादिभ्यः संज्ञायां वुन्' (५।३५) । 'पचिमच्योरिचोपधायाः' (उ० ५।३७) इतीत्वे लघूपधगुणः (७।३।८६) । 'मेचकः श्यामले कृष्णे तिमिरे बर्हिचन्द्रके' इति हैमः ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'कृष्णस्य' । शब्दार्णवे तु 'मेचकः कृष्णनीलः स्यादतसीपुष्पसंनिभः' इत्युक्तम् ॥

पीतो गौरो हरिद्राभः

पीत इति ॥ पीयते पिबति वर्णान्तरम् । औणादिकः कः (बाहुलकात् ३।८९) । 'पीतं पाने हरिद्रायां त्रियां, गौरेऽभिधेयवत्' । यन्तु—पीयते वर्णान् । पातेर्बाहुलकात् 'अञ्जिष्टुभिः कः' (उ० ३।८९) 'धुमास्थागा-' (६।४।६६) इत्यादिना ईलम्—इति मुकुटेनोक्तम् । तदसंबद्धमिति स्फुटमेव ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ हरिद्रेवाभा दीप्तिरस्य ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'पीतवर्णस्य' ॥

पालाशो हरितो हरित् ॥ १४ ॥

पालाश इति ॥ पलाशस्य पत्रस्यायम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् ॥*॥ 'पत्रं पलाशं ना रक्षःशठीहरितकिंशुके' इति रुद्राङ्गस्वादिरपि । तत्र संज्ञापूर्वकत्वाद्ब्रह्मभावः यद्वा पलमन्नाति । 'अश भोजने' (त्र्या० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । ततः प्रज्ञायण् (५।४।३८) । 'पालाशः किंशुके शब्दां । हरिद्वर्णो राक्षसश्च पलाशं छदने स्मृतम्' इति हैमैः ॥—'शेषे' (४।२।९२) इत्यस्य विधिल्लाङ्गीकारादण्—इत्याहुः । तत्र । 'तस्येदम्' इति सिद्धे शेषत्वाभावात् ॥ (१) ॥*॥ हरति । 'हृद्यभ्यामितन्' (उ० ३।९३) । 'हरितां स्त्री च दूर्वायां हरिद्वर्णयुतेऽन्यवत्' ॥ (२) ॥*॥ 'हृद्यरहियुपिभ्य इतिः' (उ० १।९७) । हरित् । ('हरिदिशि त्रियां पुंति हयवर्णविशेषयोः । अत्रियां स्यात्तृण च') ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'हरितवर्णस्य' ॥

रोहितो लोहितो रक्तः

रोहित इति ॥ रोहति । 'रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च' (भ्वा० प० अ०) । 'रुहे रथ लो वा' (उ० ३।९४) इतीतन् ॥ (१) ॥*॥ 'लोहितो मङ्गले नदे । वर्णभेदे लोहितं तु कृङ्कमे रक्तचन्दने ॥ गोशीर्षे रुधिरं युद्धे' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ रजति स् । 'रज रागे' (भ्वा० उ० अ०) । कः (३।२।१०२) । यद्वा रच्यते स् । 'रच प्रतिपत्ने' (उ० उ० से०) । 'अनिलप्यन्ताश्रुदादयः' इति गिजभावे कः (३।२।१०२) । 'अतो लोपः' (६।४।४८) । 'चोः कुः' (८।२।३०) । 'रक्तं नीत्यादिरक्षिते । कृङ्कमेऽच्यनुरके

प्राचीनामलकेऽरुणे' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'रक्तवर्णस्य' ॥

शोणः कोकनदच्छविः ।

शोण इति ॥ शोणयति । 'शोणं वर्णं' (भ्वा० प० से०) । पचायन् (३।१।१३४) । 'शोणः कृशानां स्योनाके लोहिताश्वे नदे पुमान् । त्रिषु कोकनदच्छाये' ॥ (१) ॥*॥ कोकनदं रक्तोत्पलमिव छविर्यस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शोणवर्णस्य' ॥

अव्यक्तरागस्त्वरुणः

अव्यक्तेति ॥ अव्यक्तो रागो यस्य । किञ्चिल्लोहितः ॥ (१) ॥*॥ ऋच्छति । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) 'अर्ते-रुनन्' (उ० ३।६०) । 'अरुणः कृष्णलोहितः' इत्यमरमाला । 'अरुणोऽव्यक्तरागेऽर्के संध्यारागेऽर्केसारथौ । निःशब्दे कपिले कुष्ठभेदे ना, गुणिनि त्रिषु ॥ अरुणाऽतिविपादयामामञ्जिष्टात्रिष्टासु च' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अरुणवर्णस्य' ॥

श्वेतरक्तस्तु पाटलः ॥ १५ ॥

श्वेतेति ॥ श्वेतरक्तः (१) ॥*॥ पाटयति । 'पट गतौ' (भ्वा० प० से०) ण्यन्ताद्वापादित्वात् (उ० १।१०६) कलच् । पाटलाकुसुमाभः पाटलः । 'पाटलं तु कृङ्कमश्वेतरक्तयोः । पाटलः स्यादाशुभ्रीर्हौ पाटला पाटलिद्वमे' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'श्वेतरक्तवर्णस्य' ॥

श्यावः स्यात्कपिशः

श्याव इति ॥ श्यायते । 'श्यैद् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) बाहुलकात् 'कृष्टगृहभ्यो वः' (उ० १।१५५) ॥ (१) ॥*॥ कपिवर्णविशेषः । सोऽस्यास्ति । लोमादित्वात् (५।२।१००) शः । कपिर्मर्कटः । तद्वर्णत्वादिति वा । 'कपिशः त्रिषु श्यामे, स्त्री माधव्यां, सिंहके पुमान्' ॥ (२) ॥*॥ 'कृष्णपीतस्य' द्वे ॥

धूम्रधूमलौ कृष्णलोहिते ।

धूम्रेति ॥ धूमं राति । कः (३।२।३) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (१) ॥*॥ धूमं लाति । 'रा, ला, आदाने' (अ० प० अ०) । कः (३।२।३) ॥ (२) ॥*॥ कृष्णमिश्रो लोहितः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'कृष्णलोहितस्य' ॥

कडारः कपिलः पिङ्गपिशङ्गौ कट्टुपिङ्गलौ ॥ १६ ॥

कडार इति ॥ गडति । 'गड सेचने' (भ्वा० प० से०) 'गडेः कड च' (उ० ३।१३२) इत्यारन् । यद्वा कडनम् ।

१—विश्वकोपस्योऽयं पाठः ॥ २—हैमे तु नोपलभ्यते ॥ ३—मेदिन्यामुपलभ्यते ॥ ४—हैमे तु 'पालाशः किंशुकस्त्रये । हरिते पलाशं पत्रे' इत्येव पाठः ॥

१—तालव्यान्तः 'राजन्कपिशताकीर्णे' इति द्विसंधानरुपात् 'कपिशतं पिशितं मदनाग्निना' इति माधाव् ॥ २—तालव्यमध्यः । तथा च नावे 'परिपाकमिश्रलत्तारजसरोधक्षकात्ति कपिशं गलता' इति—इति मुकुटः ॥

कडः । 'खनो घ च' (३।३।१२५) इति घः । कडमृच्छति ।
 'कृ गती' (भ्वा० प० अ०) 'कर्मण्यण्' (३।२।३) ।
 ('कडारः पिङ्गले दासे') ॥ (१) ॥*॥ 'कवृ वर्णे' (भ्वा०
 आ० से०) । 'कवेः पश्च' (उ० १।५५) इति इल्चप्रत्ययः ।
 प्रकारश्चान्तादेशः । कर्मि वर्णं लातीति वा । 'गुण्डरीकक-
 रिण्यां तु शिक्षिपागोविशेषयोः । स्त्री रेणुकायां कपिला वर्णे
 ना कुकुरे मुनौ ॥ अनले वासुदेवे च कपिलः परिकीर्तितः' ॥
 (२) ॥*॥ पिञ्चयति । 'पिञ्चि वर्णे' (अ० आ० से०) । अच्
 (३।१।१३४) । न्यङ्कादिः (७।३।५३) । 'पिङ्गा गोरुच-
 नाहिङ्गनाडिकाचण्डिकासु च । पिङ्गी गन्ध्यां पिशङ्गे ना वालके
 तु नपुंसकम्' ॥ (३) ॥*॥ पेशति । 'पिञ्च अवचवे' (तु०
 उ० से०) 'विठादिभ्यः कित्' (उ० १।१२१) इत्यङ्गच् ॥
 (४) ॥*॥ कन्दति । 'कदि आह्वाने रोदने च' (भ्वा० प०
 से०) । गृग्य्रादित्वात् (उ० १।३७) साधुः । 'कट्टुलिपु
 स्वर्णपिङ्गे नागानां मातरि त्रियाम्' ॥ (५) ॥*॥ पिञ्जति ।
 'पिञ्चि वर्णे' (अ०।०।०) । वृषादिवात् (उ० १।१०६)
 कल्च् । 'न्यङ्कादीनां च' (७।३।५३) इति कृतम् । पिङ्गं
 लातीति वा । 'पिङ्गलः कपिले वस्रां रुद्रेऽर्कपारिपार्थिके ।
 कर्पा मुनौ निधेर्भेदे पिङ्गला कुमुदत्रियाम्' ॥ (६) ॥*॥
 पद् 'कपिलवर्णस्य' ॥

शब्दार्णवे तु 'सितपीतहरिद्रकः कडारस्तृणवहिवत् ।
 अयं त्पिङ्गपीताङ्गः कपिलो गोविभूषणः ॥ हरितांशेऽधि-
 केर्त्ता तु पिशङ्गः पञ्चभूलिवत् । पिशङ्गस्त्वसिताविद्यात्
 पिङ्गो दीपशिखादिषु ॥ पिङ्गलस्तु परच्छायः पिङ्गे शुक्लाङ्ग-
 षण्डवत्' इति ॥

चित्रं किर्मोरकल्मापशबलैताश्च कर्चुरे ।

चित्रमिति ॥ चयते । 'चिच् चयने' (भ्वा० उ० अ०)
 'अमिचिमिदि-' (उ० ४।१६४) इति कः । चित्तं त्रायते
 वा । 'व्रैड् पालने' (भ्वा० आ० अ०) । कः (३।२।३) ।
 'चित्रकिर्मोर-' इति सनासनकृत्वा पृथग्रूपभेददर्शने 'गुणे
 शुक्लादयः पुंसि' इत्यस्य वाधनायम् । 'चित्राखुपर्णागोड-
 न्यासुभद्रादन्तिकान्तु च । नायायां संपनक्षत्रनदीभेदेषु च
 त्रियाम् । तिलकालेख्ययोः स्त्रीषु कर्चुराद्भुतयोरपि । तद्युक्त-
 योस्त्वन्व्यङ्गिदम् । नामलिङ्गानुशासने -तु नानार्थपुंस्काण्डे-
 ऽयं पठितः । तदनुरोधेनेहापि 'चित्रकिर्मोर-' इति सनत्तं
 केचित्पठन्ति ॥ (१) ॥*॥ क्रीयते । 'कृ विक्षेपे' (तु० प०
 से०) । 'गन्धारादयश्च' इति किरतेरान्त्, सुटागमः ।
 'किर्मोरो ना नागके (कर्चुरे राज्ञान्तरे)' ॥ (२) ॥*॥
 कर्चयति क्तिप् (३।२।१७८) । कल् । मापयत्यभिभवति
 वर्णान् । नापः । 'नप हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) ।

'हन्यर्थश्च' इति चुरादीं पाठात् गिच् । कल् चार्त्ता ना-
 पय । 'कल्मापः कर्चुरे कृष्णे' इति मूर्धन्यान्ते रमसः ।
 'कल्मापो राज्ञसे कृष्णे शबलेऽपि' इति हंसः ॥ (३) ॥*॥
 शपलाक्रोशाति वर्णान् 'शप आक्रोशे' (भ्वा० उ० अ०) ।
 'शपेर्वश्च' (उ० १।१०५) इति कलः, बत्वं च ॥ (४) ॥*॥
 एति वर्णान् । एतेवर्णे तन् (उ० ३।८६) । 'एतः कर्चुर
 आगते' ॥ (५) ॥*॥ 'कर्च हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) ।
 'नहुरादयश्च' (उ० १।४१) इति तिपातनात्कुरच् । ववयो-
 रभेदात्कर्चुरः । 'कर्चुरं सलिले हेत्रि कर्चुरः पापरक्षतोः ।
 कर्चुरा कृष्णवृन्तायां शबले पुनरन्यवत्' (६) ॥*॥ पद्
 'नानावर्णस्य' ॥

गुणे शुक्लादयः पुंसि

गुण इति ॥ यद्यपि 'शुक्लं रूपम्' इत्यादीं विशेष्यनि-
 श्रतवेष्यते । तथापि विशेष्यानुपादाने प्राप्तस्य 'सामान्ये
 नपुंसकम्' इत्यस्यापवादोऽयम् । पदस्य शुक्ल इत्यादि बो-
 धम् ॥

अपवादान्तरमाह—

गुणिलिङ्गास्तु तद्वति ॥ ३७ ॥

गुणीति ॥ विशेष्यस्यानुपादाने यदेव यद्विज्ञं प्रतिपि-
 पादयिपितम्, तद्विज्ञा इत्यर्थः । यथा शुकम्, शुकः, शुका,
 इत्यादि ॥

इति धीवर्गविचरणम् ॥

ब्राह्मी तु भारती माया गीर्वाण्वाणी सरस्वती ।

ब्राह्मीत्यादि ॥ ब्रह्मणः इयम् । 'ब्राह्मोऽजाती' (६।४।
 १७१) इति टिलोपे 'टिङ्गा-' (४।१।१५) इति ङीप् ।
 'ब्राह्मी तु भारती । शाकभेदः पङ्कगण्डो हजिका सोमव-
 ह्यपि । ब्रह्मराजिः' इति हंसः ॥ (१) ॥*॥ निभर्ति ।
 'मृद्वहसि-' (उ० ३।११०) इत्यतच् । ततः प्रज्ञायमि
 (५।४।३८) ङीप् (४।१।१५) । भरतत्येयमिति वा ।
 'अथ भारती । वचने च सरस्वत्यां पक्षिद्युत्तिप्रभेदयोः'
 ॥ (२) ॥*॥ भाष्यते । 'भाप व्यक्षायां वाचि' (भ्वा०
 आ० से०) । 'गुतोश्च हल्' (३।३।१०३) इत्यप्रत्ययः ॥
 (३) ॥*॥ गृणन्त्येताम् । 'गृ शब्दे' (भ्वा० प० से०) ।
 संपदादित्वात् (वा० (३।३।१०८) क्तिप् । ('गीः त्रीं भाषा-
 सरस्वत्योः') ॥*॥ भागुरिन्ते गिरापि । 'ब्रह्माणी वचनं
 वाचा जल्पितं गदितं गिरा' इति शब्दार्णवः (४) ॥*॥
 उच्यते । वाक् 'वच् परिभाषणे' (अ० प० अ०) । 'कि-
 च्चि-' (वा० (३।३।१७८) इत्यादिना क्तिप्, दीर्घोऽसं-
 प्रसारणं च । ('वाग्वाचे भारत्यां वचने त्रियौ') ॥ (५)
 ॥*॥ वप्यते 'वज शब्दे' (भ्वा० प० से०) । इच् (वा०

१—'एकं चैतत्कार्यं चित्रं चित्रं चैकैकता कृतः' इति धर्मकी-
 र्तिप्रयोगश्लोकरम्येते । इति मुकुटभूषणनोदरे ॥

२—'ब्राह्मी गीर्वाणी' इति कचित्पाठः इति भूषणनोदरे ॥

(३।३।१०८) । ('वाणिरम्बुदे । व्यूतां मूल्ये सरस्वत्याम्' इति हैमः । 'वाणिः स्याद्वृत्तिभारत्योर्वाणि मूल्ये बलाहके' इति विश्वः) 'हृदिकारात्-' (ग० ४।१।४५) इति डीर्घः । घञि (३।३।१९) गौरादित्वात् (४।१।४९) वा ॥ (६) ॥*॥ सरोऽस्त्यस्याः । मत्तुप् (५।२।९४) 'सरस्वती सरिद्धिदि । वाच्यापगायां न्नीरन्ने गोवाग्देवतयोरपि' इति हैमः ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'अधिष्ठातृदेवतायाः' ॥

व्याहार उक्तिर्लपितं भाषितं वचनं वचः ॥ १ ॥

व्याहार इति ॥ व्याहरणम् । व्याङ्पूर्वाद्ध्रञो भावे घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ 'वच परिभाषणे' (अ० प० अ०) । क्तिन् (३।३।९४) । संप्रसारणम् (६।१।१५) ॥ (२) ॥*॥ 'लपं व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० प० से०) । भावे क्तः (३।३।११४) ॥ (३) ॥*॥ 'भाप व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० आ० से०) । भाषणं भाषितम् । भावे क्तः (३।३।११४) ॥ (४) ॥*॥ वचेर्भावे ल्युट् (३।३।११५) ॥ (५) ॥*॥ असुनि (उ० ४।१।९९) वचः ॥ (६) ॥*॥ षट् 'भाषणस्य' ॥

केचित्तु 'ब्राह्म्याद्यात्रयोदश (वचनस्य) पर्यायाः' इत्याहुः ॥ अपभ्रंशोऽपशब्दः स्यात्

अपभ्रंश इति ॥ संस्कृतादपभ्रयति । 'भ्रंशु अधः-पतने' (दि० प० से०) । पञ्चाद्यञ् (३।१।१३४) । ('अपभ्रंशस्तु पतने भाषामेदापशब्दयोः') ॥ (१) ॥*॥ अपभ्रष्टः शब्दोऽपशब्दः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'व्याकरणानिष्पन्नस्य गावीत्यादेः' ॥

शास्त्रे शब्दस्तु वाचकः ।

शास्त्र इति ॥ शास्त्रे व्याकरणादौ यो वाचकः साधुः स शब्दः स एव निरूपपदेन शब्दशब्देन व्यवहियते ॥ एकम् 'वाचकस्य' ॥

तिङ्शुवन्तचयो वाक्यं क्रिया वा कारकान्विता ॥२

तिङ्शुडिति ॥ तिङ्शानां चयः 'पचति पश्य' 'पचति भवति' पाको भवतीत्यर्थः । सुवन्तानां चयः । 'प्रकृतिसिद्धमिदं हि महात्मनाम्' इत्यादि । 'भवति' इत्यध्याहारस्य

१—'भ्रंशे लोहितदाधिरौहिणि, वशं याते सुवन्धौ विधेः शान्ते हन्त च भारवौ विषदिते चाणे निपादत्पुशः । वाग्देव्या निरमन्तु मन्तुविधुरा द्रान्दृष्टयक्षेत्रे सिष्टः कश्चन स प्रसादयति तां यद्गणिसद्गणिनी ।' २।५३ श्रीकण्ठचरिताद्ब्रह्मन्तो वागि-शब्दः ॥ २—'बलीवर्षश्चिरि सन्मायुर्वा वागी मनोरति' इति दमयन्तीक्षेत्रादीवांन्तोऽपि वागीशब्दः ॥

भाष्यकारमते आवश्यकत्वाभावात्स वाक्यम् । क्रियेत्यादि । वाशब्दः समुच्चये । 'कारकान्वितक्रियाबोधकम् 'घटमानय' इत्यादि तिङ्शुपचयात्मकमपि वाक्यम्' इत्यर्थः ।

१—'इदं च 'अनभिहिते' (२।३।१) इति सूत्रव्याख्यावसरे 'नीलमिदं, न तु रक्तम्' इत्यादौ विशेषणान्तरनिवृत्तित्वात्पर्य-केऽस्ति क्रियाया अनावश्यकत्वात्' इति मनोरमायां माध्यञान्त्वा ॥ माध्ये तु प्रत्युत 'तिङ्शमानाधिकरणे प्रथमा' इत्युक्त्वा 'वृक्षः' इत्यादौ तिङोऽप्रयोगे प्रथमासिद्धयर्थम् 'अस्तिर्भवन्तीपरः प्रथमपुरुषोऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्ति' इति वृक्षः प्लक्षः 'अस्ति' इति गम्यते' इत्येवोक्तम् ॥ अध्याहारं विना तत्र प्रथमैव न स्यात् ॥ 'शब्दार्थप्रत्ययानामितरेतराध्यासात्संकरः तत्प्रविभागसंयमात्सर्वभू-तरुतज्ञानम्' इति विभूतिपाद्वीये योगसूत्रे माध्यञ्छ्रीवेदव्यासोऽपि 'सर्वपदेषु चास्ति वाक्यशक्तिः । 'वृक्षः' इत्युक्ते 'अस्ति' इति गम्यते । 'न सत्तां पदार्थो व्यभिचरति' । इत्युक्तवान् ॥ तस्मात् क्रियाध्याहार आवश्यक एव ॥ 'त्रयः कालाः' इत्यत्रापि 'सन्ति' इत्येवाध्याहार्यम् इति 'अतीतानागतं स्वरूपतोऽस्त्यध्वमेदाद्दमणान्' इति कैवल्यपाद्वीययोगसूत्रमाध्ये व्यक्तम् ॥ अत एव बुधमनो-हराख्यव्याख्यायामपि 'तिङ्शुवन्तचयः' 'चैत्रः पचति' इत्यादिः ॥ 'पाको भवति' इत्याद्यर्थके 'पचति भवति' इत्येव दावव्याप्तेराह—

क्रिया वेत्ति । 'कारकविशिष्टक्रियाबोधकं शब्दजातं वाक्यम्' इत्यर्थः । विस्तरोऽन्यत्र । 'क्रियारहिते तदध्याहार आवश्यकः' इत्युक्तम् ॥ २—'अत्र वाशब्दश्चेदर्थे । बोध्या' इति शेषः । 'कारकान्वितक्रियाबोधकसुप्तिङन्तचयः' इत्यर्थः । सुप् च तिङ् च सुप्तिङ् । सुप्तिङ्तिङ् तिङ् सुप्तिङ् । तयोरेकशेषेऽन्तश्च्येन समासः ॥ तेन सुवन्तचय—तिङन्तचय—सुप्तिङन्तचयानां त्रयाणामपि लाभः । तत्र सुवन्तचयः—'चैत्रेण शयितव्यम्' इति । तिङन्तचयः—'पचति भवति' इत्यादिः । अन्त्यः—'चैत्रः पचति' इत्यादिः । 'क्रिया वा' इत्यनेन निरर्थकपदसमुदायव्यावृत्तिः । सुप्तिङन्तचयपदेन केवलस्य 'पचति' इत्यादेर्व्यावृत्तिः । तस्यापि 'कर्त्रादिविशिष्टक्रियाबोधकत्वात्' इति मञ्जूषोक्तदिशा एकमेव वाक्यलक्षणमिदम् ॥ अत एव समर्थं (२।२।१) सूत्रमाध्ये वार्तिककृतापि 'आख्यातं सविशेषणं वाक्यम्' इति वाक्यलक्षणमुक्तम् ॥ असत्त्वभावप्रत्ययान्तानाम-ध्याख्यातत्वमेव ॥ अत एव हेमचन्द्रेणापि नाममालायाम् 'सवि-शेषणमाख्यातं वाक्यम्' इत्येकमेव वाक्यलक्षणमुक्त्वा 'प्रयुज्य-नानमप्रयुज्यमानं व्याख्यातं प्रयुज्यमानैरप्रयुज्यमानैर्वा कर्त्रादि-भिविशेषणैः सहितं वाक्यमुच्यते । तथा 'धर्मो वो रक्षतु' । अप्रयु-ज्यमानमाख्यातं यथा 'शीलं ते स्वम्' । अत्र 'अस्ति' इति गम्यते । अप्रयुज्यमानविशेषणं यथा—'प्रविश' । अत्र 'गृहम्' इति गम्यते । अनयोरर्थोत्पत्त्यादा आख्यातादेरवगमादप्रयोगः । 'आख्यातम्' इत्यत्र 'चैकत्वस्य विवक्षितत्वात् 'ओदनं पच सव भविष्यति' इत्यादौ वाक्यभेदः' इति स्वयमेवाभिधानचिन्तामणौ व्याख्यातम् इति दिक् ॥

कैचित्तु—भाष्यकारमतेन प्रथमः पक्षः 'एकतिङ् वाक्यम्' (वा० २।१।१) इति वार्तिकानिप्रायेणापरा-इत्याहुः । यत्तु—पूर्वं शब्दात्मकस्य वाक्यस्य लक्षणम् । 'क्रिया-' इत्यादि त्वर्थात्मकस्य-इत्याहुः । तत्तु 'वचोऽशब्दसंज्ञायाम्' (७।३।६७) 'इति कुलनिपेधकसूत्रस्यानुगुणम्' । 'उच्यते' इति वाक्यम् । वचः (अ० प० अ०) प्यत् (३।१।१२४) । 'त्रजोः-' (७।३।५२) इति कृत्वं शब्दसंज्ञायाम् । अन्यत्र तु वाच्यम् । ('वाक्यं तु कृत्सिते हीने वचनाहं च वाच्यवत्') ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'वाक्यस्य' ॥

श्रुतिः स्त्री वेद आन्नायख्ययी

श्रुतिरिति ॥ श्रूयते । 'श्रु श्रवणे' (भ्रा० प० अ०) । कर्मणि क्तिन् (३।३।९४) । 'श्रूयते धर्मोऽनया' इति वा । 'श्रूयजीपित्तुभ्यः करणे' (वा० ३।३।९४) इति क्तिन् । 'श्रुतिः श्रोत्रे च तत्कर्मण्यान्नायवार्तयोः स्त्रियाम्' ॥ (१) ॥*॥ विदन्त्यनेन धर्मम् 'विद ज्ञाने' (अ० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।२२१) इति घञ् । 'वेदः श्रुतौ च विज्ञौ च' ॥ (२) ॥*॥ आन्नायते अन्धस्यते । 'न्ना अन्ध्यात्ते' (भ्रा० प० अ०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) 'आमनत्युपदिश्यति धर्माधर्मौ' इति वा । 'इयाद्यघा'-(३।१।१४१) इति णः । 'आन्नायः कुल आगने । उपदेशे च' इति हैनः ॥ (२) ॥*॥ (यत्तु)—त्रीणि वेदस्य । त्रयीति ।

त्रय्या धर्मत्रयीधर्मः । तया त्रय्या विधिर्विधीयमानो यज्ञादित्वाद्विधिः । 'विधानमृग्यजुःसात्रां त्रयीधर्मं विदुर्वेधाः' । एकम् ।—इति सुकृष्टः । तत्र । 'तानि धर्माणि' 'धर्मेण पापमपनुदति', 'वेदोऽखिलो धर्ममूलं धर्ममूलनिदं सृष्टतम्', 'अधातो धर्मजिज्ञासा', 'त्रोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः', 'श्रिया-न्धधर्मः', 'धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे' 'धर्मः प्रोक्षितकैतवः', 'धर्मस्य ह्यापवर्गस्य', 'धर्मं च धर्मकफलम्', 'धर्मादर्शकम्', 'धर्मो रक्षति रक्षितः', 'धर्माधर्मौ तद्विपाकाः', 'धर्मं जिज्ञासमानेन' इत्यादिषु बहुषु ग्रन्थेषु धर्मशब्दस्यैव प्रयोगदर्शनात् । देवदत्तो दत्तः, इतिवदेते प्रयोगाः सन्त्विति चेत् । न । वैपन्यात् । देवदत्तशब्दस्यानेकस्थले प्रयोगो दृष्टः । क्वचिद्दत्तशब्दस्यापि प्रयोगे दृष्टे पूर्वपदलोपादिकं कल्प्यते । प्रकृते तु धर्मशब्दस्यैव प्रयोगो दृष्टः । 'एवं त्रयीधर्मम्' इत्यादौ च

क्वचिन्नयीधर्मशब्दस्यापि प्रयोगे लक्ष्णे पट्टिसमाप्तः कल्प्यते । प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः संबन्धः पृथग्रथः । ताञ्चिकसौ-गतदिधर्मव्यावृत्त्यधर्मिदं धर्मस्य विशेषणं संगच्छते । 'धर्मस्य च ननुर्दश' इति नियमात् । अतत्त्वप्यन्तानि चत्वारि वेदस्य नामानि । न च 'वेदान्नयन्नयी' इत्यनेन पौनरुक्त्यं शङ्क्यम् । सामान्यविशेषरूपेणोभयसंभवात् । 'ब्राह्मणक्षत्रिय-वेद्या द्विजाः, विप्रोऽपि द्विजः' इति यथा । न च 'धर्ममस्त्रियाम्' इत्यनेन पौनरुक्त्यम् । तत्र धर्मपर्यायाणामभिधानात् । इह तु धर्मस्वरूपस्य धर्मप्रमाणस्य चाभिधानात् । यदपि—समाप्ते गुणीभूतस्यापि त्रयीशब्दस्य बहुविवक्षावशात्तच्छब्देन परा-धर्मः—इत्युक्तम् । तदपि न । तन्मते त्रयीधर्मशब्दस्य विधेयत्वात्तदेकदेशस्य त्रयीशब्दस्यानुवायत्वासंभवात् । वेद-स्यैव तच्छब्देन परामर्शसंभवात् । यदपि—यथा शब्दानु-शासनम्—इति दृष्टान्तप्रदर्शनम् । तदप्येतेन प्रत्युक्तम् । वेदस्यैव परामर्शसंभवात् ॥ त्रीणि 'वेदस्य' ॥

धर्मस्तु तद्विधिः ।

धर्म इति ॥ तेन वेदेन विधीयते यज्ञादिः । एतेन वेद-विहितत्वं धर्मत्वम्, वेदश्च धर्मं प्रमाणम्—इत्युक्तम् । धरति लोकान् । प्रियते वा जनैरिति धर्मः 'अर्तिस्तुष्टु-' (उ० १।१४०) इत्यादिना घृणो नन् ॥ (१) ॥*॥ (एकं 'वेदवि-हितकर्मणः') ॥

स्त्रियामृक् सामयजुपी

स्त्रियामिति ॥ ऋच्यन्ते स्तूयन्ते देवा अनया । 'ऋच स्तुती' (तु० प० से०) । क्तिप् (वा० ३।३।१०८ ॥ (१) ॥*॥ स्यति पापम् । 'पोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) सतिन् (उ० ४।१५२, ३।२।७४) । 'साम ऋचमुपायस्य भेदे वेदान्तरेऽपि च' ॥ (१) ॥*॥ इत्येतेऽनेन । 'अतिपूर्वपि-' (उ० २।११७) इत्युत् ॥ (१) ॥*॥ 'वेदानां' प्रत्येकमे-कम् ॥

इति वेदान्नयन्नयी ॥ ३ ॥

इतीति ॥ इति एते त्रयो वेदान्नयी । त्रयोऽवयवा यस्याः सा संहतिः । त्रिशब्दात् 'संहत्याया अवयवे तयप्' (५।२।४२) । 'द्वित्रिभ्यां तयस्य-' (५।२।४३) इत्यवञ् । 'टिष्ठा-' (५।१।१५) इति ङीप् । 'त्रयी त्रिवेद्यां त्रितये पुरंध्यां सुमतावपि' इति हैनः ॥ (१) ॥*॥ 'वेदत्रयसं-घ्रातस्य' एकम् ॥

शिक्षेत्यादि श्रुतेरङ्गम्

शिक्षेति ॥ श्रुतेर्वेदस्य शिक्षेत्याद्यङ्गम् । 'शिक्षा कृत्वा व्याकरणं निरुक्तं ज्योतिषां गतिः । छन्दोविक्रितिरित्येतैः पठन्ती

१—कर्मरिखितपुस्तके तु परदुचरन्-धर्मो रक्षतीत्यादौ तु सत्त्वामनेतिवत्पूर्वपदलोपो द्रष्टव्यः । नव्यास्तु त्रयी, इत्यन्तं चतुष्टयं वेदसामान्यस्य नाम । त्रयीशब्दो वेदसामान्ये त्रिवेद्यां च वर्तते । (यथा) द्विशब्दो ब्राह्मणे त्रिवेद्यां च । त्रयीधर्मः, इत्यादौ त्रय्या धर्मत्रयीधर्मः इति विग्रहो दोष्यः । त्रयीविशेषणं त्वागनादिभ्यावृत्त्यर्थम् । आगनादिप्रोक्तस्य धर्मत्वामावात्-इत्याहुः । एकम् । 'ऋच स्तुती' । ऋच्यन्ते स्तूयन्ते देवा अनया—इति पाठ उपलभ्यः ॥

१—स्तूयन्तोऽपि वेदिन एव, वेदमूलकत्वात्स्तूयतीनाम् इति शीरस्वामी ॥ २—आधर्वगच्छ त्रय्यनुवाद एवेति स्वामी ॥

वेद उच्यते । शिक्षयते स्थानादिकमनया । 'शिक्ष विद्योपादाने' (भ्वा०आ०से०) 'गुरोश्च-' (३।३।१०३) इत्यप्रत्ययः ॥३॥ अङ्गयते ज्ञायतेऽनेन । 'अग्नि गतौ' (भ्वा०प०से०) । घः (३।३।११८) घञ् (३।३।१२१) वा ॥ (१) ॥३॥ एकं 'वेदाङ्गस्य' ॥

ओंकारप्रणवौ समौ ।

ओंकारेति ॥ अवति । 'अवतेऽटिलोपश्च' (उ० १।१४२) इति मन्प्रत्ययस्यैव टिलोपः 'ज्वरत्वर-' (६।४।२०) इत्यूठौ । गुणः (७।३।८४) । 'वपट्कारः' (१।२।३५) इति लिङ्गात्समुदायादपि कारप्रत्ययः (वा० ३।३।१०८) ॥ (१) ॥३॥ प्रणयते स्तूयते । 'णु स्तुतौ' (अ०प०अ०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । 'उपसर्गात्-' (८।४।१४) इति णत्वम् ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'ओंकारस्य' ॥

इतिहासः पुरावृत्तम्

इतीति ॥ 'इतिह' इति पारम्पर्योपदेशोऽव्ययम् । तदास्तेऽस्मिन् । 'आस उपवेशने' (अ०अ०से०) । 'हलश्च' ३।३।१२१ इति घञ् ॥ (१) ॥३॥ पुरावृत्तमाचष्टे पुरावृत्तम् । आख्यानष्वन्तात् (वा० ३।१।२६) पचायच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥३॥ 'पूर्वाचरितप्रतिपादकग्रन्थस्य' द्वे ॥

उदात्ताद्यास्त्रयः स्वराः ॥ ४ ॥

उदात्तेति ॥ 'उदात्तश्चातुदात्तश्च स्वरितश्च स्वरास्त्रयः । चतुर्थः प्रचितो नोक्तो यतोऽसौ छान्दसः स्मृतः' । स्वरन्ति शब्दायन्ते । 'सृ शब्दोपतापयोः' (भ्वा०प०अ०) । पचायच् (३।१।१३४) । यद्वा—स्वर्यन्ते अर्था एभिः । 'पुसि-' (३।३।११८) इति घः । यद्वा—स्वेन राजन्ते । 'राजृ दीप्तौ' (भ्वा०उ०से०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः । स्वरा अचः । तद्धर्मलादुदात्तादयोऽपि । 'स्वरो नासासमीरे स्यान्मध्यमादित्रिकस्वरे । उदात्तादावकारादौ षड्जादौ च ध्वनौ पुमान्' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥३॥ उच्चैरादीयते उच्चार्यते स क्तः (३।२।१०२) । 'अच उपसर्गात्-' (७।४।४७) । 'उदात्तो दातृमहतोर्हृद्ये च स्वरभियपि' इति हैमः ॥३॥ एकम् 'स्वराणाम्' ॥

आन्वीक्षिकी दण्डनीतिस्तर्कविद्यार्थशास्त्रयोः ।

आन्वीक्षिकीति ॥ अजु श्रवणोत्तरमीक्षणं परीक्षणम्-अन्वीक्षा । सा प्रयोजनमस्याः 'प्रयोजनम्' (५।१।१०९) इति ठक् ॥ (१) ॥३॥ दम्यतेऽनेन । 'दसु उपशमे' (दि० प०से०) । 'जमन्ताद्-' (उ० १।१।१४) दण्डो नीयते योष्यतेऽनया दण्डनीतिः । किन् (३।३।१९४) यद्वा दण्डं लयति दण्ड्यान्प्रति प्रापयति । किच् (३।३।१७४) आन्वीक्षिकीसाहचर्यात्तन्नीत्वम् ॥ (१) ॥३॥ एतौ द्वौ क्रमात्तर्कविद्यायां न्यायरूपायाम्, अर्थशास्त्रे च वर्तते । अर्थयते गम्यते । 'ऋ

गतौ' (भ्वा०प०अ०) । 'उपिकुपि-(उ० २।३) इति धन् । अर्थस्य भूम्यादेः शास्त्रम् । एकैकम् 'दण्डनीतेः' ॥

आख्यायिकोपलब्धार्था

आख्येति ॥ आचष्टे । 'चक्षिडः ख्याञ्' (२।४।५४) ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ (१) ॥३॥ उपलब्धो ज्ञातोऽर्थो यस्याः सा । एकं 'ज्ञातसत्यार्थभूतायाः कथायाः' ॥

पुराणं पञ्चलक्षणम् ॥ ५ ॥

पुराणमिति ॥ पुरा भवम् । 'सायंचिरम्-' (४।३।२३) इति व्युट्गुलौ । 'पूर्वकालैक-' (२।१।४९) इति सूत्रे निपातनात्तुडभावः । यद्वा पुरापि नवं पुराणम् । 'पुराणप्रोक्तेषु' (४।३।१०५) इति सूत्रे निपातितम् । 'यद्वा पुरा अतीतागतावर्थावणति । 'अण शब्दे' (भ्वा०प०से०) । पचायच् । 'पुराणं पञ्चलक्षणे । पृणे पुंसि, त्रिषु प्रले' ॥ (१) ॥३॥ पञ्च लक्षणान्यस्य । 'सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च । भूम्यादेश्चैव संस्थानं पुराणं पञ्चलक्षणम्' । क्वचिदिह 'वंशानुचरितं चैव' इति तृतीयपादे पाठान्तरम् ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'व्यासादिप्रणीतमत्स्यपुराणादेः' ॥

प्रवन्धकल्पना कथा

प्रवन्धेति ॥ प्रवन्धस्य कल्पना रचना स्तोकसत्या ॥ (१) ॥३॥ 'कथ वाक्यप्रवन्धे' (उ०उ०से०) । 'चिन्तितपूजिकथि-' (३।३।११५) इत्यड् । कथा कादम्बर्यादिः ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'कथायाः' ॥

प्रवल्हिका प्रहेलिका ।

प्रवेति ॥ प्रवल्हते आच्छादयति । 'वर्ह वल्ह परिभाषणहिंसाच्छादनेषु' (भ्वा०आ०से०) । दन्त्योष्यादिर्हान्तः 'कुन् शिल्पिसंज्ञयोः-' (उ० २।३२) । ण्वुल् (३।१।१३३) वा ॥ (१) ॥३॥ प्रहेलयति अभिप्रायं सूचयति । 'हिल भावकरणे' (तु०प०से०) । ण्वुल् (३।१।११३) । 'व्यक्तीकृत्य कमप्यर्थं स्वरूपार्थस्य गोपनात् । यत्र बाह्यार्थसंबन्धः कथ्यते सा प्रहेलिका' ॥३॥ यद्वा प्रवल्हतेरिति (उ० ४।१।११८) प्रवल्हः ततः 'हृदिकारात्' (ग० ४।१।४५) इति ङीप् । उभाभ्यां सार्थं कन् । प्रहेलिका प्रवल्ही च प्रश्नद्वयी विपादिका' इत्युत्पत्तिनी ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'दुर्विज्ञानार्थस्य प्रश्नस्य' ॥

स्मृतिस्तु धर्मसंहिता

स्मृतिरिति ॥ वेदार्थस्मरणपूर्वकं रचितत्वात्स्मृतिः । 'स्मृतिर्धर्मशास्त्रस्मरणयोः त्रियाम्' ॥ (१) ॥३॥ धर्मबोध्यार्थं रचिता संहिता । संपूर्वाद्घातेः कर्मणि क्ते 'दधातेर्हिः' (७।४।४२) ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'मन्वादिस्मृतेः' ॥

१—हैमकोशे तु षोडशमणस्य पुराणसंज्ञाभिहिता । 'यदाह-षोडशमणः पुराणः पणो भवत्काकिणी चतुष्केण—रति' इत्यनेकार्थकेरवाकरकौमुदी ॥

समाहृतिस्तु संग्रहः ॥ ६ ॥

समेति ॥ समाहरणम् । क्तिन् (३।३।९४) ॥ (१) ॥ संग्रहणम् । 'ग्रहवृद्ध' (३।३।५८) इत्यप् । 'विस्तरेणो-
पदिष्टानामर्थानां सूत्रभाष्ययोः । निबन्धो यः समासेन सं-
ग्रहं तं विदुर्बुधाः' संग्रहो बृहद्ब्रह्मे मुटिसंज्ञेयोरपि' इति
नेदिनी ॥ (२) ॥ द्वे 'संग्रहस्य' ॥

समस्या तु समासार्था

समेति ॥ समसनम् । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) ।
प्यत् (३।१।१२४) । संज्ञापूर्वकलादृष्यभावः । यद्वा समं
कृतम् । तद्विषयिणीच्छा समस्या । तत्प्रयोज्यलाच्छब्दोऽपि
सा । समशब्दात्क्यचि (३।१।८) 'सर्वेप्रातिपादिकेभ्यः'
(वा० ७।१।५१) इति जुगागने 'अ प्रत्ययात्' (३।३।१०२)
इत्यः टाप् (४।१।४) ॥ (१) ॥ समासनं समासः । घञ् ।
(३।३।१८) । समासोऽर्थो यस्याः पूरणसाक्षात् । ऋषिश्चि-
परीक्षार्थेनपूर्णतथैव पठ्यमाना । यथा 'शतचन्द्रं नभस्तलम्'
इति । तत्र 'दानोदरकराधातविह्वलीकृतचेतसा । दृष्टं चापूर-
नक्षेत्रं' इत्यादिना सा पूर्वति ॥ (२) ॥ 'असमासार्था'
इति षष्ठे तु 'अपरिपूर्णाया' इत्यर्थः ॥ द्वे 'समस्यायाः' ॥

किंवदन्ती जनश्रुतिः ।

किंवदन्तीति ॥ कोऽपि वादः । किंपूर्वाद्वेदेः 'भूतवहि-
वर्ति' (उ० ३।१२८) इति ऋच् । 'ज्ञोऽन्तः' (७।१।३) 'सौ-
रादिवात्' (४।१।४१) ङीप् । यद्वा 'किंवदन्ति' इत्याख्याय-
नाना । अनुकरणशब्दादाख्यातप्यन्तात् (वा० ३।१।२६)
'अच इः' (उ० ४।१३९) । 'हृदिकारात्-' (ग० ४।१।४५)
इति ङीप् ॥ (१) ॥ जनेभ्यः श्रूयते । क्तिन् (३।३।९४) ॥
(२) ॥ द्वे 'लोकप्रवादस्य' ॥

वार्ता प्रवृत्तिर्वृत्तान्त उदन्तः स्यात्

वार्तेति ॥ वृत्तिलोकवृत्तम् । तदस्त्यस्याम् । 'वृत्तैश्च'
(वा० ५।२।१०१) इति वार्तिकेन णः । यत्तु—'प्रज्ञाप्रज्ञा-'
(५।२।१०१) इत्यादिना णः—इति मुकुटनेोकम् । तत्र । 'तत्र
वृत्तिशब्दस्य षाठोऽप्रानामिकः' इत्युक्तवार्तिकेनैव ज्ञापित-
त्वात् । 'वार्ता तु वर्तने वार्तिकेण कृष्याद्युदन्तयोः । नि-
सारोन्मयोः ह्योवम्' ॥ (१) ॥ प्रवर्तते व्याप्नोति वृत्तेः
(भा० आ० से०) क्तिन् (३।३।१०४) । 'प्रवृत्तिर्वृत्तान्त-
न्तप्रवाहेषु प्रवर्तने' इति हैनः ॥ (२) ॥ वृत्तोऽनुवर्तनीयो
गणेषुपायोऽन्तः समासित्यस्य । 'वृत्तान्तस्तु प्रकरणे क्रात्स्न्ये
वार्ताप्रकारयोः' इति हैनः ॥ (३) ॥ उदन्तोऽन्तो यस्य ।
'उदन्तः साधुवार्तयोः' ॥ (४) ॥ चत्वारि 'वार्तायाः' ॥

अथाह्वयः ॥ ७ ॥

आख्याहे अभिधानं च नामधेयं च नाम च ।

अथेति ॥ आह्वयन्त्याहाः । 'धातश्चोपसर्गो' (३।१।१३६)
इति के प्राप्ते 'प्रसारगिभ्यो ङो वक्तव्यः' (वा० ३।२।३) इति
ङः । तैर्योचते प्राप्यते । 'या प्रापणे' (अ० प० अ०) ।
धवर्थे कः (वा० ३।३।५८) । 'अन्यत्रापि' (वा० ३।२।४८)
इति ङो वा । यद्वा आह्वानमाहूः । संपदादिः (वा० ३।३।१०८)
तस्या अयः ॥ (१) ॥ आख्यानम् । 'आतश्चोपसर्गो'
(३।३।१०६) इत्यङ् ॥ (२) ॥ एवमाह्वा ॥ (३) ॥
अभिधीयते । कर्मेणि ल्युट् (३।३।११३) ॥ (४) ॥
त्रायते । 'त्रा अभ्याते' (भा० प० से०) । यद्वा नन्यते-
ऽभिधीयतेऽर्थोऽनेन । 'णन प्रहृत्वे शब्दे च' (भा० प० अ०) ।
'नानन्वीनन्-' (उ० ४।१।५१) इति निपातितः । 'भागरूप-
नानभ्यो धेयः' (वा० ५।४।३५) इति स्वार्येवा धेयः ॥
(५) ॥ (६) ॥ पठ् 'नान्नः' ॥

हृतिराकारणाह्वानम्

हृतिरिति ॥ ह्वानम् । हेवः (भा० उ० अ०) । क्तिन्
(३।३।९४) ॥ (१) ॥ आकारणम् । ह्वो प्यन्तान्
(३।१।२६) युञ् (३।३।१०७) ॥ (२) ॥ ह्विनः ल्युटि
(३।३।११५) आह्वानम् ॥ (३) ॥ त्रीणि 'आह्वानस्य' ॥

संहृतिर्वहुभिः कृता ॥ ८ ॥

संहृतिरिति ॥ बहुकर्तृका चेत् संहृतिः ॥ (१) ॥
एकम् 'बहुकर्तृकाह्वानस्य' ॥

विवादो व्यवहारः स्यात्

विवाद इति ॥ विरुद्धो वादः ॥ (१) ॥ 'वि ना-
नार्थेऽव संदेहे हरणं द्वार उच्यते । नानासंदेहहरणाद्व्यवहार-
इति सृत्तः' इति कात्यायनः । 'व्यवहारः स्थितौ पणे ।
दुभेदे' इति हैनः ॥ (२) ॥ द्वे 'ऋणादिन्यायस्य' ॥

उपन्यासस्तु वाङ्मयम् ।

उपेति ॥ उपन्यसनम् । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) ।
घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥ तत्रो मुखत्वेव मुखसुप्रकमः ॥
(२) ॥ द्वे 'वचनोपक्रमस्य' ॥

उपोद्धात उदाहारः

उपोद्धात इति ॥ उप सनीपे उदहनं ज्ञापनम् । भावे
घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥ उदाहरणम् । घञ् (३।३।१८) ॥
(२) ॥ द्वे 'वक्ष्यमाणोपयोग्यर्थवर्णनस्य । प्रकृतोप-
पादकस्य उदान्तादेरित्यन्वे ॥

शपनं शपथः पुमान् ॥ ९ ॥

शपनमिति ॥ शप आक्रोशे' (दि० उ० अ०) । ल्युट्

१—हेमे तु संग्रहो बृहद्ब्रह्मे ग्रहसंज्ञेयोरपि' इत्युपलभ्यते ।
संवेदेऽपि महः—इत्यनेकार्थेत्वात्परमोदगी ॥ २—हेमे तु
'प्रवृत्तिर्वृत्ता वार्तायां प्रवादे' इत्युपलभ्यते ।

१—भावे तु 'अन्यत्रापि' इति दृश्यते ॥ २—'दुभेदे
व्यवहारोऽपि' इति पाठान्तरम् ॥

(३३१११५) ॥ (१) ॥३॥ 'शोडशप-' (उ० ३१११३)
इत्यर्थः । 'शपथः कार वाक्रोशो शपने च हुतादिभिः' इति
हैनः ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'सुतस्पर्शादिना शपथकरणस्य' ॥
प्रश्नोऽनुयोगः पृच्छा च

प्रश्न इति ॥ प्रच्छनम् । 'यजमान-' (३३११०) इति
नङ् । 'प्रश्ने चान-' (३३१११७) इति लिङ्गान् संप्रसारणम् ॥
(१) ॥३॥ अनुयोजनम् । युजेवञ् (३३११८) ॥ (२) ॥३॥
प्रच्छनम् : 'गुरोश्च हलः' (३३३१०३) इत्यङ् । संप्रसारणम्
(३११११६) ॥ (३) ॥३॥ त्रीणि 'प्रश्नस्य' ॥

प्रतिवाक्योत्तरे समे ।

प्रतीति ॥ प्रतिवचनम् । प्यत् (३१११२४) ॥ (१)
॥३॥ उत्तरणम् । 'ऋदोरप्' (३३१५७) । ('उत्तरं प्रवर्गो-
र्धयोः । उदाच्यप्रतिवचसोऽस्तरत्तु विराट्जे') ॥ (२) ॥३॥
द्वे 'उत्तरस्य' ॥

मिथ्याभियोगोऽभ्याख्यानम्

मिथ्येति ॥ मिथ्या चासावनियोगश्च ॥ (१) ॥३॥ च-
ङ्गिडः (अ० अ० से०) अम्भाङ्पूर्वाद्भावे ल्युट् (३३१११५) ॥
(२) ॥३॥ द्वे 'शतं मे धारयति' इत्यादि 'मिथ्यात्रिवा-
दस्य' ॥

अथ मिथ्याभिर्शंसनम् ॥१०॥

अभिशापः

अथेति ॥ अभिशंसेः (भ्वा० प० से०) भावे ल्युट्
(३३१११५) ॥ (१) ॥३॥ अभिशापनम् । घञ् (३३११८) ॥
(२) ॥३॥ द्वे 'मिथ्यारोपस्य सुरापानादिविषयस्य' ॥

प्रणादस्तु शब्दः स्यादनुरागजः ।

प्रणाद् इति ॥ प्रणदनम् । घञ् (३३११८) । 'प्रणादस्तु
पुनांस्वारशब्दे च श्रवणामये' । 'अनुरागहृते शब्दे प्रणादः
सोऽकृतं ट्टानम्' इति शब्दान्तः ॥ (१) ॥३॥ एकं प्रीतिवि-
शेषजनितस्य 'मुखकण्ठादिशब्दस्य' ॥

यशः कीर्तिः समज्ञा च

यदा इत्यादि ॥ अश्रुते व्याप्नोति । 'अञ् व्याप्तौ' (स्वा०
आ० से०) 'अशेर्देवने युट् च' (उ० ४११११) इत्यनुट् ॥
(१) ॥३॥ कीर्तयते । 'कृत संशब्दने' (उ० प० से०) ।
'जतिश्रुति-' (३३३१७) इति निपातितः । 'कीर्तिः प्रसा-
दयशसोर्विस्तारे कर्दनेऽपि च' ॥ (२) ॥३॥ सप्तैः सर्वैर्जायते ।
'ज्ञानबोधने' (क्या० प० से०) घञर्थे कः (वा० ३३३५८)
(अन्वत्रापीति) जे वा ॥३॥ 'समाज्ञा' इति समाङ्पूर्वाङ्गः
(क्या० प० से०) । 'आतथोपतर्णे' (३३३१०६) इत्यङ्
॥३॥ 'समज्या' इति पाठे (समाङ्पूर्वाङ्) 'अज गतौ'
(भ्वा० प० से०) । 'संज्ञायां समज-' (३३३११९) इति
कम् । 'क्यपि प्रतिषेधः' (वा० २१४१५६) इति न वात्वम् ॥
(३) ॥३॥ त्रीणि 'कीर्तेः' ॥

स्तवः स्तोत्रं स्तुतिर्नुतिः ॥ ११ ॥

स्तव इत्यादि ॥ स्तूयतेऽनेन । 'ऋदोरप्' (३३१५७) ॥
(१) ॥३॥ 'दात्री-' (३३२१८२) इति श्रुति लोत्रम् ॥ (२)
॥३॥ क्तिनि (३३३१४) स्तुतिः ॥ (३) ॥३॥ 'पु स्तुतौ'
(अ० प० अ०) । नुतिः ॥ (४) ॥३॥ चत्वारि 'स्तुतेः' ॥
आम्नेडितं द्विस्त्रिरुक्तम्

आम्नेडितमिति ॥ आम्नेड्यते आधिक्येनोच्यते स्त ।
'त्रैड उन्नादे' (भ्वा० प० से०) । कः (३३२१०२) । यथा
'सर्वः सर्वः' इति ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'द्विरुक्तेः' ॥

उच्चैर्घुष्टं तु घोषणा ।

उच्चैर्घुष्टमित्यादि ॥ उच्चैर्घुष्यते स्त । 'घुषिर् शब्दे'
(उ० उ० से०) । कः (३३२१०२) । 'घुषिरविशब्दने'
(७३२२३) इतीगिनपेधः । विगच्छनं स्तम्भिप्रायप्रकाशनम् ।
तच्च प्रकृते नामिप्रेतम् ॥ (१) ॥३॥ 'प्यास-' (३३३१०७)
इति युच् ॥ (२) ॥ * ॥ 'उच्चैःशब्दनस्य' द्वे ॥

काकुः स्त्रियां विकारो यः शोकभीत्यादिभिर्ध्वनेः ।

काकुरिति ॥ आदिना कानक्रोधादेर्ग्रहः । कक्यते ।
'कक लौलोपतापयोः' (ः) । बाहुलकादुण् ॥ (१) ॥३॥
एकम् 'शोकादिना विकृतशब्दस्य' ॥

अवर्णाक्षेपनिर्वादपरीवादापवादवत् ।

उपक्रोशो जुगुप्सा च कुत्सा निन्दा च गर्हणे ॥१३॥

अवर्णेत्यादि ॥ यथा अवर्णादयो निन्दायाम्, तथोप-
क्रोशादयोऽपीत्यर्थः । वर्णयते । 'वर्णं वर्णने' (उ० प० से०) ।
घञ् (३३३१८) वर्णः प्रशंसा । तद्विरुद्धोऽवर्णः 'वर्णो
द्विजादिशुद्धादियगोयुगकथासु च । स्तुतौ ना न त्रियां मे-
दत्पाक्षरविलेपने' ॥ (१) ॥३॥ 'क्षिप प्रेरणे' (उ० उ०
से०) । घञ् (३३३१८) । 'आक्षेपो भर्त्सनाकृष्टिकाव्या-
लंकृतिषु स्युतः' ॥ (२) ॥३॥ निरादिपूर्वाद्देवः (भ्वा० प०
से०) घञ् (३३३१८) । 'निर्वादः स्तम्भिकवाद्परिनिष्ठित-
वादयोः' ॥ (३) ॥३॥ 'उपसर्गस्य घञि' (३३३१२२)
इति (वा) दीर्घः । 'परिवादोऽपवादे साद्रीणावादनव-
स्तुनि' ॥ (४) ॥३॥ 'अपवादस्तु निन्दायामाज्ञाविश्रम्भ-
योरपि' ॥ (५) ॥३॥ 'कुत्र आह्वाने' (भ्वा० प० से०) ।
घञ् (३३३१८) ॥ (६) ॥३॥ 'युग गोपनकृतसन्धयोः'
(भ्वा० आ० से०) । गुपेर्निन्दायां सन् (३११५) । 'अ-
प्रत्ययान्' (३३३१०२) ॥ (७) ॥३॥ 'कुत्स अवक्षेपने'

१—शोकवादेऽपवादः । तत्र यथा 'स्तुतिर्वादकथायां वदिता
पत्तलजनोऽपि स्याद्' ॥ परिनिष्ठितवाद्दस्यकवादः उत्र यथा
'निर्वादा वादिनः कृताः' ॥ २—मेदिनीर्हेमचन्द्रौ '...ववादः'
इति दृश्यते । व्याख्यानसुधासु च तदेवानेकार्थैरवकाशैर्वा-
नुयाम् ॥

(चु० आ० से०) । 'गुरोश्च' (३१३१०३) इत्यः ॥ (८) ॥*॥ 'णिदि कुत्सायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'गुरोश्च' (३१३१०३) इत्यः । 'निन्दा स्यादपवादेषु कुत्सायामपि योपिति' ॥ (९) ॥*॥ 'गर्ह गल्ह कुत्सायाम्' (भ्वा० आ० से०) । ल्युट् (३१३११५) ॥ (१०) ॥*॥ दश 'निन्दायाः' ॥

पारुष्यमतिवादः स्यात्

पारुष्यमित्यादि ॥ परुषो निष्ठुरभाषी । तस्य भावः पारुष्यम् । ब्राह्मणादिःवात् (५१११२४) ष्यञ् । 'पारुष्यं परुषत्वे च दुर्वाक्ये पुंसि गीर्षतौ' ॥ (१) ॥*॥ अतिक्रम्योक्तिरतिवादः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अप्रियवचसः' ॥

भर्त्सनं त्वपकारगीः ।

भर्त्सनमित्यादि ॥ अपकारार्था गीः ॥ (१) ॥*॥ 'भर्त्सं तर्जं संतर्जने' (चु० आ० से०) । ल्युट् (३१३११५) (२) ॥*॥ द्वे 'चौरोऽसि घातयिष्यामि त्वाम्' इत्यादि 'अपकारार्थवाक्यस्य' ॥

यः सनिन्द उपालम्भस्तत्र स्यात्परिभाषणम् ॥१४॥

य इति ॥ उपालम्भो द्वेषा । गुणाविष्करणपूर्वको निन्दापूर्वकश्च । आयो यथा महाकुलीनस्य तव किमुचितमिदम् । द्वितीयस्तु 'बन्धकीसुतस्य तवोचितमेवेदम्' इति । तत्र यो द्वितीयः स परिभाषणम् । 'भाष व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० आ० से०) । ल्युट् (३१३११५) ॥*॥ अप्रत्यये (३१३१०२) 'परिभाषा' अपि । 'परिभाषाश्च ततो भविष्यन्ति' इति हेतुमति च' (३११२६) इति सूत्रे भाष्यात् । 'परिभाषणं सनिन्दोपालम्भे नियमेषु च' (१) ॥*॥ एकम् 'सनिन्दभाषणस्य' ॥

तत्र त्वाक्षारणा यः स्यादाक्रोशो मैथुनं प्रति ।

तत्रेति ॥ 'क्षर संचलने' (भ्वा० प० से०) प्रयोजकष्यन्ताद्युच् (३१३१०७) । ल्युटि (३१३११५) 'आक्षारणम्' अपि । 'क्षरणाक्षारणाक्रोशाः सामिशापाभिमैथुनाः' (इति दुर्गः) । ङीवमपि । 'नीचैनाक्षारणं यः स आक्रोशो मैथुनं प्रति' इति शब्दार्णवः ॥ (१) ॥*॥ परस्त्रीनिमित्तं पुंसः, परपुरुषनिमित्तं स्त्रियाश्च 'आक्रोशनस्य' एकम् ॥

स्यादाभाषणमालापः

स्यादिति ॥ आभाषेः (भ्वा० आ० से०) ल्युट् (३१३११४) ॥ (१) ॥*॥ 'लप व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० प० से०) । षञ् (३१३११८) ॥ (२) ॥*॥ 'संभाषणस्य' द्वे ॥

प्रलापोऽनर्थकं वचः ॥ १५ ॥

प्रलाप इति ॥ प्रलपनम् । षञ् (३१३११८) ॥ (१) ॥*॥ 'प्रयोजनशून्यस्योन्मत्तादिचचनस्य' एकम् ॥

१.—'नीचम्' इति शुविहीनस्य सज्ञा इति मुकुटः ॥

अनुलापो मुहुर्भाषा

अनुलाप इत्यादि ॥ मुहुः पुनःपुनर्भाषणम् । षञ् (३१३११८) ॥ (१) ॥*॥ अनुलपनम् । षञ् (३१३११८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वारंवारं भाषणस्य' ॥

विलापः परिदेवनम् ।

विलाप इत्यादि ॥ विलपनम् । षञ् (३१३११८) ॥ (१) ॥*॥ परिदेवनम् । 'दिवु परिदेवने' (चु० आ० से०) चुरादिः । ल्युट् (३१३११५) ॥*॥ युचि (३१३१०७) परिदेवना' अपि ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अनुशोचनोक्तेः' ॥ विप्रलापो विरोधोक्तिः

विप्रलाप इत्यादि ॥ विरुद्धः प्रलापः । 'विप्रलापो विरुद्धोक्तावनर्थकवचस्यपि' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ विरोधस्य उक्तिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अन्योन्यविरुद्धवचनस्य' ॥

संलापो भाषणं मिथः ॥ १६ ॥

संलाप इति ॥ संलपनम् । षञ् (३१३११८) ॥ (१) ॥*॥ मिथोऽन्योन्यं प्रति भाषणम् । आलापस्त्वैकेनापि क्रियते ॥ एकम् 'मिथोभाषणस्य' ॥

सुप्रलापः सुवचनम्

सुप्रेत्यादि ॥ सुष्ठु प्रकृतं लपनम् । षञ् (३१३११८) ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शोभनवचनस्य' ॥

अपलापस्तु निहवः ।

अपलाप इति ॥ अपलपनम् । षञ् (३१३११८) 'अपलापः प्रेम्यपहवे' (१) ॥*॥ निहवनम् । 'हुड् अपनयने' (अ० आ० अ०) । 'श्रुदोरप्' (३१३१५७) । ('निहवः स्यादविश्वसेऽपलापे निहृतावपि') ॥ (२) ॥*॥ द्वे धार्यमाणे 'न धारयामि' इत्यादि 'निहवोक्तेः' ॥

संदेशवाग्वाचिकं स्याद्

संदेशेति ॥ संदिश्यते षञ् (३१३११८) । संदेशोऽर्थः । तस्य वाक् ॥ (१) ॥*॥ संदिष्टोऽर्थो ययोच्यते सा वाचिकम् । 'वाचो व्याहृतार्थायाम्' (५१४३५) इति ठक् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'संदेशवचनस्य' ॥

वाग्भेदास्तु त्रिवृत्तरे ॥ १७ ॥

वाग्भेदा इति ॥ उत्तरे वक्ष्यमाणा वाग्भेदा ऋत्यादयः सम्यगन्ताः ॥

रुशती वागकल्याणी

रुशतीति ॥ 'रुश हिंसायाम्' (हु० प० अ०) तालव्यान्तस्तौदादिकः । शत्रन्तान्डीप् । 'आच्छीनयोः' (७११८०) इति तुमो विकल्पः । रुशती हिंसा । रुशच् शब्दः । रुशद्वचनम् । मुकुटस्तु (उपती इति पाठे) 'उप दाहे' (भ्वा० प० से०) इत्यस्य शत्रन्तस्य 'उपती' इति रूपमाह ।

तत्र । तस्माच्छपि (३११६८) 'युगन्त-' (७३१८६) इति युगन्त 'शब्दयनोर्नित्यम्' (७११८९) इति नुमश्च प्रसङ्गात् ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'अकल्याणवाचः'

स्यात्कल्या तु शुभात्मिका ।

स्यादिति ॥ कलाञ्ज साधुः । 'तत्र साधुः' (४१४९८) इति यत् ॥३॥ 'काल्या' अपि-इति खानी । तत्र काले साधुः ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'शुभवचनस्य' ॥

अत्यर्थमधुरं सान्त्वम्

अत्यर्थेति ॥ सान्त्वयति । 'पान्त्व सामप्रयोगे' (जु० प० से०) जुरादिः । पचाद्यच् (३१११३४) । (सान्त्वं सामनि दाक्षिण्ये) ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'सान्त्ववचनस्य' ॥

संगतं हृदयंगमम् ॥ १८ ॥

संगतमिति ॥ संगच्छते स्म । 'गल्यार्थ-' (३१४७२) इति कर्तरि कः ॥ (१) ॥३॥ हृदयं गच्छति । 'गमश्च' (३१४७७) इति खच् ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'युक्त्या मिलितस्य वचनस्य' ॥

निष्ठुरं परुषम्

निष्ठुरमिति ॥ नितिष्ठति । 'मद्दुरादयश्च' (जु० ११४१) इति कृत् । 'उपसर्गात्सुनोदि-' (८१३६५) इति पत्वम् ॥ (१) ॥३॥ पिपतिं पूरयति अर्धबुद्धिं करोति । 'पृ पालन-पूरणयोः' (जु० प० से०) 'पृनहि-' (जु० ४१७५) इत्युपच् । 'परुषं केशुरे लक्ष्णे स्यानिष्ठुरवचसपि' इति हैमः ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'कर्कशवचनस्य' ॥

ग्राम्यमश्लीलम्

ग्राम्यमिति ॥ ग्रामे भवम् । 'ग्रामाद्यख्यौ' (४१२९४) इति यत् । 'ग्राम्यं खीकरणे क्लीबेऽश्लीलप्राकृतयोस्त्रिषु' ॥ (१) ॥३॥ प्रियं लाति । 'आतोऽनुप-' (३१२१३) इति कः । तद्धितम् । कपिलकादित्वात् (वा० ८१२१८) लत्वम् ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'भण्डादिवचनस्य' ॥

सूनुतं प्रिये ।

सत्ये

सूनुतमिति ॥ प्रीणाति । 'प्रीञ् तर्पणे' (क्र्या० प० अ०) । 'इयुपध-' (३१११३५) इति कः ॥३॥ सत्सु

१—गुणस्य 'संज्ञापूर्वकत्वेन, नुम आगमशासनत्वेन, अनित्यत्वेन तेनैव वारितत्वेनाकिञ्चित्करमेतत् । पीयूषव्याख्यायानपि उपति' इति पाठे प्रदर्श्य, 'दशती' इत्येके-इत्युक्तम् ॥ २—दिदृश्या रमते सामनि परमे वचसां त्वं सुजनो हि वदति निर्वं परमेव च सान्त्वम्' इति शिवभद्रे यमकाहन्त्यादिः ॥ ३—'अनरुपो दायादा भागिवमवश्च' इति दमयन्तीशेपात्, 'अपि सपलजनेन च तेन वागपहत्या परदाहरनीरिता' इति यमकाच्च मूर्धन्यवान् ॥ ४—'फुडुर्वनं यथा 'विरक्तसंध्यापरं पुरस्तादथा रजः पाथिवमुज्जिहीते' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी । इह तु 'कठिने' इति लिखितमासीत् ॥

साधु । यत् (४१४९८) ॥३॥ प्रियं यत्सत्यम् तस्मिन् । सुष्ठु वृत्त्यन्यनेन । घचर्ये कः (वा० ३१३५८) यद्वा 'हलश्च' (३१३१२१) इति घञ् । संज्ञापूर्वकत्वाद्गुणाभावः । 'अन्ये-पामपि' (६१३१३७) इति दीर्घः । यत्तु—'मूलविभुजादि-त्वात् (वा० ३१२१५) कः-इति मुकुटेनोक्तम् । तत्र । तस्य कर्तरि विधानात् । 'सूनुतं मङ्गलेऽपि स्यात्प्रियसत्ये वच-स्यपि' ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'सत्यस्य' ॥

अथ संकुलङ्घिते परस्परपराहते ॥ १९ ॥

अथेति ॥ संकुलति । 'कुल संस्थाने' (भ्वा० प० से०) । कः (३१११३५) । 'संकुलं त्रिषु विस्पष्टवाचि व्याप्ते' ॥ (१) ॥३॥ क्लियते स्म । 'क्लिश्च विवाधने' (क्र्या० प० से०) कः ।—(३१२१०२) 'यस्य विभाषा' (७२११५) इतीडभावः-इति मुकुटः । वस्तुतस्तु 'क्लिश्चः कत्वानिष्ठयोः' (७२१५०) इति वेद् ॥ (२) ॥३॥ पराऽघानि । हन्तेः कर्मणि कः (३१२१०२) । परस्परणे पराहतम् ॥ (३) ॥३॥ 'माता मे वन्ध्या' इतिवत् ॥ 'विरुद्धार्थस्य वचनस्य' त्रीणि ॥

लुप्तवर्णपदं ग्रस्तम्

लुप्तेति ॥ लुप्तो वर्णः पदं वा यत्र पदे वाच्ये वा ॥ (१) ॥३॥ ग्रस्यते स्म । 'ग्रसु अदने' (भ्वा० आ० से०) । कः (३१२१०२) । 'ग्रस्तं प्रासीकृतेऽपि स्याद्लुप्तवर्णपदो-दिते' ॥ (२) ॥३॥ 'अशक्त्यादिनासंपूर्णोच्चारितस्य' द्वे ॥ निरस्तं त्वरितोदितम् ।

निरस्तमिति ॥ त्वरितमुदितम् ॥ (१) ॥३॥ निर-स्यते स्म । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । कः (३१२१०२) । 'निरस्तः प्रेषितशरे संलक्षे त्वरितोदिते । नि-च्छूते प्रतिहते च' इति हैमः ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'शीघ्रोच्चारि-तस्य वचसः' ॥

अम्बुकृतं सनिष्ठेवम्

अम्बुकृतमिति ॥ निष्ठेवनम् । 'ष्ठिवु निरसने' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३१३१८) । लघूपधगुणः (७३१८६) । 'सनिष्ठीवम्' इति पाठे तु श्रुयोदरादित्वात् (६३१०९) ईकारः । सह निष्ठेवेन श्लेषकणादिनिर्गमेनेति सनिष्ठेवम् ॥ (३) ॥ अम्बुशब्द उपचारात्तद्धित । अनम्बु अम्बु अकारि । च्चिः (५१४५०) 'च्यौ च' (६३११३८) इति दीर्घः । कः (३१२१०२) ॥ (१) ॥३॥ एकं 'श्लेषनिर्गमसहितव-चनस्य' ॥

अवद्धं स्यादनर्थकम् ॥ २० ॥

अवद्धमिति ॥ न वद्धयते स्म । 'बन्ध बन्धने' (क्र्या० प० अ०) । कः (३१२१०२) ॥ (१) ॥३॥ न अवो यस्य ।

१—'अवद्धं दधदपि सूनुतभाषी' इति वासवदत्ताविरुद्धा-त्कारदन्त्यधेपात् दीर्घान्त्वदन्त्यादि-इति मुकुटः ॥

‘अर्धात्रयः’ इत्युरःप्रसृतिषु (५।४।१५१) पाठान्नित्यं कृप समाप्तान्तः । अनर्थकं जरद्वैवादिवाच्यम् । ‘अचध्यं स्याद्’ इति पाठ इति कौमुदी । ‘अचध्यमवधाहं स्यादनर्थकवचसपि’ इति (हंसमेदिन्योः) दर्शनात् ॥ (२) ॥ ॥ द्वे ‘समुदायार्थशून्यस्य वचनस्य’ ॥

अनक्षरमवाच्यं स्याद्

अनक्षरमिति ॥ न प्रवक्ष्यान्क्षराणि यस्मिन् । अक्षराणामप्रवाहस्यै चार्थद्वारकम् ॥ (१) ॥ ॥ न वचनार्हम् । ष्यन् (३।१।१२४) । ‘बचोऽशब्दसंज्ञायाम्’ (७।३।६७) इति न कुत्वम् ॥ (२) ॥ ॥ द्वे ‘निद्रावचनस्य’ ॥

आहतं तु मृपार्थकम् ।

आहतमिति ॥ आहच्यते स्म । कः (३।२।१०२) । ‘आहतं गुणिते चापि ताडिते च मृपार्थके । स्यात्पुरातनचन्नेऽपि नववस्त्रे वितानके’ ॥ (१) ॥ मृपाऽर्थो यत्न ॥ ॥ ‘एष वन्ध्यामुतो याति’ इत्यादिवचनस्य ‘मृपावचनस्य’ एकम् ॥

‘सोऽलुण्ठनं तु सोऽप्रासम्

सोऽलुण्ठनमिति ॥ ‘लुटि आलस्ये प्रनीघाते च’ (भ्रा० प० से०) । ल्युट् (३।३।११५) । उलुण्ठनेन सहितम् ॥ (१) ॥ ॥ उत्प्रासनम् । ‘अनु क्षेपणे’ (दि० प० से०) । घञ् (३।३।११८) उत्प्रास उपहासः । तत्सहितम् ॥ (२) ॥ ॥ द्वे ‘सोपहासस्य’ ॥

मणितं रतिकूजितम् । इति क्वचित्पठ्यते ॥

मणितमिति ॥ ‘मण कूजने’ (भ्रा० प० से०) । भावे कः (३।३।११४) ॥ (१) ॥ ॥ रती कूजितम् ॥ (२) ॥ ॥ द्वे ‘रतिकूजितस्य’ ॥

अथ म्लिष्टमविस्पष्टम्

अथेति ॥ म्लेच्छयते स्म । ‘म्लेच्छ अव्यक्ते शब्दे’ (भ्रा० प० से०) । ‘क्षुच्यस्वान्त-’ (७।२।१८) इति निपातितम् । ‘म्लिष्टं त्रिव्यक्तञ्चाचि स्थाने’ ॥ (१) ॥ ॥ न विसृज्यते स्म । ‘स्यश वाधनस्पर्शनयोः’ (ः) कर्मणि कः (३।२।१०२) । ‘अवित्पष्ट-’ (७।२।१८) इति निर्देशादिदभावः ॥ (२) ॥ ॥ द्वे ‘अप्रकटवचनस्य’ ॥

वितथं त्वनृतं वचः ॥ २१ ॥

वितथमिति ॥ विगतं तथा सत्यं यस्माद्वितथम् । ‘अञ्’ (५।४।७५) इति योगविभागात्समाप्तान्तोऽञ् । -यद्वा

वितन्यते । बाहुलकात्कथ्यन् । ‘अनुदातो-’ (६।४।३७) इति नलोपः ॥ (१) ॥ ॥ न ऋत्वम् । ‘अनृतं कृपावसत्येऽपि’ ॥ (२) ॥ ॥ द्वे ‘असत्यवचसः’ ॥

सत्यं तथ्यमृतं सम्यग्

सत्यमित्यादि ॥ सति साधु चलम् । ‘सत्यं कृते च शपथे तथ्ये च त्रिषु तद्वति’ ॥ (१) ॥ ॥ तथा सत्ये साधु तथ्यम् ॥ (२) ॥ ॥ अर्थते स्म । ‘ऋ गतौ’ (भ्रा० प० अ०) । कः (३।२।१०२) । ‘ऋतं शिलोच्छे पानीये पूजिते दीप्तसत्ययोः’ ॥ (३) ॥ ॥ समञ्जति संगच्छते । ‘अञ्चु गतौ’ (भ्रा० प० से०) क्तिन् (३।२।५९) सम्यक् । सम्यङ् पुंति त्रिषां समीचां ॥ (४) ॥ ॥ चत्वारि ‘सत्यवचसः’ ॥

अमूनि त्रिषु तद्वति ।

अमूनीति ॥ अमूनि (सत्यार्दानि) उपचारात्तद्वति वर्तमानानि त्रिषु । ‘त्रिषुचरे’ (प्रागुक्तेन) इत्यनेन वाग्विशेषपराणां त्रिलिङ्गत्वमुक्तम् । अनेन तु वरुपराणाम्-इति विशेषः ॥

शब्दे निनादनिनदध्वनिध्वानरवस्वनाः ॥ २२ ॥

स्वाननिर्घोपनिर्हादनादनिस्वाननिस्वनाः ।

आरचारावसंरावविरावाः

शब्द इति ॥ शब्दनम् । ‘शब्द शब्दकरणे’ (तु० उ० से०) । ‘एरच्’ (३।३।५६) । घञ् (३।३।१८) वा ॥ (१) ॥ ॥ ‘णद् अव्यक्ते शब्दे’ (भ्रा० प० से०) । ‘नां गदनद-’ (३।३।६४) इत्यप् ॥ (२) ॥ ॥ पक्षे घञ् (३।३।१८) ॥ (३) ॥ ॥ ‘ध्वन शब्दे’ (भ्रा० प० से०) । ‘खनिकपि’ (उ० ४।१४०) इति इः ॥ (४) ॥ ॥ घञि ध्वानः (३।३।१८) ॥ (५) ॥ ॥ रवणम् । ‘रु शब्दे’ (अ० प० से०) । ‘ऋदोरप्’ (३।३।५७) ॥ (६) ॥ ॥ ‘खनहसोर्वा’ (३।३।६२) इत्यपघर्षौ ॥ (७) ॥ ॥ (८) ॥ ॥ ‘धुप घुष्टौ’ (भ्रा० उ० से०) । ‘हाद् अव्यक्ते शब्दे’ (भ्रा० आ० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (९) ॥ ॥ (१०) ॥ ॥ ‘विभाषा डि ऋजोः’ (३।३।५०) इति घञ् ॥ (१५) ॥ ॥ पक्षे अप् (३।३।५७) ॥ (१४) ॥ ॥ ‘उपसर्गे खः’ (३।३।२२) इति घञ् ॥ (१६) ॥ ॥ (१७) ॥ ॥ सप्तदश ‘शब्दस्य’ ॥

अथ मर्मरः ॥ २३ ॥

स्वनिते वस्त्रपर्णानाम्

अथेति ॥ वस्त्राणां पर्णानां च स्वनिते मर्मरः । शब्दा-उत्तरणमिति स्वानी । ‘मृद् प्राणलाने’ (तु० आ० अ०) । ‘छुदरादयश्च’ (उ० ५।४१) इत्यन् मुगागमो गुणश्च-इत्यन्ये । मर्म राति वा । कः (३।२।३१) । ‘मर्मरो वस्त्र-

२-‘वाग्नेशास्तु त्रिषुचरे’ इत्यस्यावधिर्देशितः-इति मुकुटः ॥

१-‘जरद्वैवः कन्दलपादुकाभ्यां द्वारि स्थितो गावति मङ्गलानि । तं ब्राह्मणो पृच्छति पुत्रकामा राजन् समायां लशुनस्य कोषः’ इति मुकुटः ॥ २-‘म्लाने विच्छाये यथा म्लिष्टं चित्रम-मिषवात्सभवेने वक्ति त्वदीयं यथा.’ अनेकार्थैरवाकरणीभुवी ॥

भेदे च शुष्कपर्णध्वनौ तथा । पुंस्ति त्रियां पुनः प्रोक्ता म-
मंरी पीतदारुणि' ॥ (१) ॥*॥ एकं 'वस्त्रपर्णध्वनेः' ॥

भूपणानां च शिञ्जितम् ।

निकाणो निकणः काणः कणः कणनमित्यपि ॥ २४ ॥

भूपणानामिति ॥ भूपणानां ध्वनौ । 'शिञि अव्यक्ते
शब्दे' (अ० आ० से०) तालव्यादिः । भावे क्तः (३।३।
११४) ॥*॥ 'गुरोश्च-' (३।३।१०३) इत्यप्रत्यये 'शिञ्जा'
अपि-इति स्वामी ॥ (१) ॥*॥ 'नौ' (३।३।६४) इति
'अनुपसर्गे' (३।३।६१) इति चानुवर्तमाने 'कणो वी-
णायां च' (३।३।६५) इत्यप् ॥ (३) ॥*॥ (५) ॥*॥
पक्षे घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ (४) ल्युट् (३।३।
११५) ॥ (६) ॥*॥ (यत्तु) पञ्च वीणाया अन्यस्य च
किंनरादेः कणने-इति मुकुटः । तत्र । अपिशब्देन
पूर्वान्वयस्य बोधनात् । अतः पठपि 'भूपणध्वनेः' ॥

वीणायाः कणिते प्रादेः प्रकाणप्रकणादयः ।

वीणाया इति ॥ प्रादेरिति । उपसर्गात् । 'वीणायां
च' (३।३।६५) इत्यंशेन सोपसर्गादपि विधानात् । आदि-
शब्दादुपकणादयः ॥*॥ 'वीणाकणनस्य' इमे ॥

कोलाहलः कलकलः
कोलाहल इति ॥ 'कुल सस्त्वनि' (भ्वा० प० से०) ।
कोलनम् । कोल एकीभावः । तमाहलति । 'हल विलेखने'
(भ्वा० प० से०) । अच् (३।३।१३४) कः (३।२।३) वा ॥
(१) ॥*॥ 'कल शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।
१८) । संज्ञापूर्वकलाद्बद्धभावः । कलादपि कलः । (यत्तु)
कोलान्मुकरानाहते त्रासयति-इति स्वाम्याह । तत्र । 'आडो
यमहनः' (१।३।२८) इत्यकर्मकात्स्त्राकर्मकाच्च हन्तेरात्म-
नेपदविधानात् । यदपि-आभीक्ष्ये द्विर्भावः । (८।१।४)
इति । तदपि न तस्य तिङ्मयकृन्मात्रविषयत्वात् । 'कलकल
उक्तः कोलाहले तथा सर्जनिर्यासे' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'बहुभिः
कृतस्य महाध्वनेः' ॥

तिरश्चां वाशितं स्तम् ॥ २५ ॥

तिरश्चामिति ॥ तितोऽचन्ति ते तिर्यश्चः । तेषां यद्-
तम् तद्वाशितम् । 'वाश्च शब्दे' (दि० आ० से०) ताल-
व्यान्तः । भावे क्तः (३।३।११४) । 'वाशितो करिणी-
नार्यांवाशितं भाविते स्ते' । ('वासिता करिणीनार्या-

वासितं सुरभीकृते । ज्ञानमात्रे खगारावे वासितं वल्लवे-
ष्टिते' इति विश्वकोपादिदर्शनेन तु दन्त्यवानपि ॥ (१) ॥*॥
एकम् 'पक्षिशब्दस्य' ॥

स्त्री प्रतिश्रुत्प्रतिध्वाने

स्त्रीति ॥ 'श्रु श्रवणे' (भ्वा० प० से०) । संपदादि-
त्वात् (वा० ३।३।१०८) क्तिप् । प्रति प्रथमशब्दं लक्ष्यी-
कृत्य श्रूयते प्रतिश्रुत् ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्रतिध्वनेः' ॥

गीतं गानमिमे सप्त ।

गीतमिति ॥ गीयते । भावे क्तः (३।३।११५)-त्युट्
(३।३।११५) । 'गीतं शब्दितगानयोः' इति हैमः ॥ (१)
॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गानस्य' ॥

इति शब्दादिवर्गविवरणम् ॥ ६ ॥

निपादपदभगान्धारपङ्कजमध्यमधैवताः ।

पञ्चमश्चेत्यमी सप्त तन्वीकण्ठोत्थितो स्वसि ॥ ६ ॥

निपादेति ॥ निपोदति मनोऽस्मिन् । 'पदलु विशर-
णगल्यवसादनेषु' (भ्वा०, तु० प० अ०) । 'हलश्च' (३।३।
१२१) इति घञ् । 'सदिरप्रतेः' (८।३।६६) इति पत्वम् ।
'निपादः स्वरभेदेऽपि चण्डाले धीवरान्तरे' ॥ (१)
॥*॥ ऋपति वलीवर्दस्वरसादयं गच्छति । 'ऋपी गतौ'
(तु० प० से०) । 'ऋपितृपिभ्यां कित्' (उणा० ३।१२३)
इत्यभच् । 'ऋपभस्तवौपधान्तरे । स्वरभिद्वययोः कर्णर-
न्त्रकुम्भारपुच्छयोः ॥ उत्तरस्थः स्मृतः श्रेष्ठे स्त्री नराकारयो-
पिति । शृक्शिम्यां तिरालायां विधवायां क्वचिन्मता' ('आ
दिजिनेऽपि' ॥ (१) ॥*॥ गन्धारदेशे भवः । अण् (४।३।
५३) । 'गान्धारो रागतन्द्रस्वरेषु नीवृदन्तरे' इति
हैमः ॥ (१) ॥*॥ पङ्कजो जातः । 'पञ्चम्याम्-' (३।२।
९८) इति डः । 'नासां कण्ठसुरस्ताल जिह्वां दन्तांश्च संस्पृ-
शन् । पङ्कजः संजायते यस्मात्सत्सात्पङ्क इति स्मृतः' ॥
(१) ॥*॥ मध्ये भवः । 'मध्यान्मः' (४।३।८) । 'तद्वदे-
वोत्थितो वायुरःकण्ठसमाहृतः । नाभिं प्राप्तो महानादो
मध्यस्थस्तेन मध्यमः' । 'मध्यमो मध्यजे स्तः देहमध्ये
मध्यदेशे (मध्यमा कर्णिकाहुलिः । राकारजस्तला चापि)
इति हैमः । 'मध्यमो मध्यजेऽप्यवत् । पुमान्स्वरं मध्यदे-
शेऽप्यवलम्बे तु न त्रियाम् ॥ त्रियां दृष्टरजोनार्या कर्णिका-
हुलिभेदयोः । व्यक्षरच्छन्दति तथा' ॥ (१) ॥*॥ धी-
नतामयं धैवतः पृथोदरादिः (६।३।१०९) 'संज्ञायाम्'
(८।२।११) इति वा वल्लम् ॥ (१) ॥*॥ 'वायुः समुद्रतो
नाभेदरोहकण्ठमूर्धसु । विचरन्पञ्चमस्थानप्राप्त्या पञ्चम उच्य-
ते' । तज्जन्यत्वात्स्वरः पञ्चमः । पञ्चानां पूरणः 'तस्य पूरणे-

१-वीयूपविवेकयोरेपि 'शिञ्जितम्' इत्येकं भूपणध्वनेः ।
निकाणादयः पञ्च वीणाकिंनरादिस्त्वितस्य । इत्येव दृश्यते ।
अग्निपुराणान्तर्गतनानलिङ्गानुशासने 'भूपणानां च शिञ्जितम् ।
वीणाया निकणः काणः' इति पाठस्यैव दर्शनेनापि निकाणा-
दीनां भूपणध्वनिवाचकत्वाप्राप्तेः ॥ २-अयं च श्लोकक्रमो मे-
दिनीसः । परंतु तत्रापि दन्त्यमध्य ध्रुवोपलभ्यते ॥

१-राका पूर्णिमा । तत्र यथा 'अमृतममृतराशिमध्यमाम-
ध्वरात्रे' इति ॥ २-अयं पाठः कुत्रचिदुपलभ्यते ॥

(५।२।४८) इति षट् । 'नान्तात्-' (५।२।४९) इति मट् ।
 'पञ्चमो रागभेदे स्यात्स्वरभेदे च पञ्चमी । पाण्डवानां च,
 पर्यां स्त्री पञ्चानां पूरणे त्रिषु' । 'पञ्चमो हविरे दक्षे' ॥ (१)
 ॥३॥ अनी तप्त खरात्स्त्रीतः कण्ठाच्चोच्चरन्ति । 'दारवी
 गात्रवीणा च द्वे वीणे खरधारिके' इति वचनात् वंशमुर-
 जादयस्तु अनुकरणमात्रोपयोगिन इति भावः । नारदः—
 'पद्मं रौति मयूरस्तु गावो नर्दन्ति चर्ममम् । अजाविको
 च गान्धारं कौश्लो नदति मध्यमम् ॥ पुष्पसाधारणे काले
 कोकिलो रौति पञ्चमम् । अश्वस्तु धैवतं रौति निपादं रौति
 कुडरः' इति 'स्वराणां पृथक्पृथक्' एकैकम् ॥

काकली तु कले सूक्ष्मे

काकलीति ॥ ईपत्कलः काकली । 'ईपदर्थे च' (६।
 ३।१०५) इति कौः कादेशः । गौरादित्वात् (४।१।४१)
 ङीप् । अन्ये तु—कलेः (भ्वा० आ० से०) इन् (उ०
 ४।१।१८) । कलिः शब्द ईपदत्रेति काकलिः । ततः 'क-
 दिक्कारात्-' (ग० ४।१।४५) इति ङीप् । अत एव 'सायू-
 दितं काकलिभिः कुलीनैः' इत्यभिनन्दप्रयोगः संगच्छते—
 इत्याहुः ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'सूक्ष्मध्वनेः' ॥

ध्वनौ तु मधुरास्फुटे ।

कलः

ध्वनाविति ॥ मधुरः श्रुतिसुखः । स चात्तावत्सुटो-
 ऽव्यञ्जाक्षरश्च । तादृशे ध्वनौ कलः । 'कड नदे' (भ्वा० प०
 से०) । कडति नाद्यनेन । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति
 षच् । संज्ञायुक्ते कलादृष्ट्यभावः । डलयोरेकत्वत्सरणम् । यद्वा
 कलनम् । 'कल संख्याने' (भ्वा० आ० से०) । 'खनो
 ष च' (३।३।१२५) इति षः । यद्वा कलते । पञ्चाद्यन्
 (३।१।१३४) । 'कला स्यान्मूर्त्तद्वयोः शिल्पादावङ्गमात्रके ।
 षोडशांशे च चन्द्रस्य कलनाकालमानयोः ॥ कलं शुके त्रि-
 ष्वर्षोर्षे नाव्यक्तमधुरध्वनौ' ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'अव्यक्त-
 मधुरध्वनेः' ॥

मन्द्रस्तु गम्भीरे

मन्द्र इति ॥ गम्भीरे नेषादिध्वनौ । मन्दते । 'मदि
 स्तुसादा' (भ्वा० अ० से०) 'स्त्रायि-' (उ० २।१३) इति
 र्ह् ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'गम्भीरशब्दस्य' ॥

तारोऽत्युच्चैः

तार इति ॥ तारयति अतिक्रान्त्यन्यान्वाद्यम् । 'बहु-
 लमेतन्निदर्शनम्' इति तुरादिगणसूत्रास्तार्थे निन् । पञ्चा-
 यन् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'उच्चशब्दस्य' ॥

प्रयस्त्रिषु ॥ २ ॥

त्रय इति ॥ त्रयः कलमन्द्रताराः (त्रिषु विशेष्यनिन्नाः) ॥

१—मन्द्रोऽपि इति स्वामी ॥

समन्वितलयस्त्वेकतालः

समन्वितेति ॥ सम्यगन्वितो लयो वृत्तगीतवाद्यानां
 साम्यं यत्र स एकः समत्तालो मानस्येत्येकतालः ॥ (१)
 ॥३॥ एकम् 'गीतवाद्यलयसाम्यस्य' ॥

वीणा तु वल्लकी ।

विपञ्ची

वीणेति ॥ वेति जायते खरोऽस्याम् । 'वी गलादिषु'
 (अ० प० अ०) 'राक्षासाला-' (उ० ३।१५) इत्यादिना
 नप्रत्ययो गत्वं गुणाभावश्च निपातितः । 'वीणा विद्युति व-
 ल्लक्याम् ।' (१) ॥३॥ वल्लते । 'वल वल्ल संवरणे' (भ्वा०
 आ० से०) हुन् (उ० २।३२) । गौरादित्वात् (४।१।४२)
 ङीप् ॥ (२) ॥३॥ विपञ्चयति विस्तारयति शब्दम् । 'पञ्चि
 विस्तारे' (उ० प० से०) । प्यन्तादन् (३।१।१३४) । गौ-
 रादिः (४।१।४१) । 'विपञ्ची केलिवीणयोः' ॥ (३) ॥३॥
 त्रीणि 'वीणायाः' ॥

सा तु तन्त्रीभिः सप्तभिः परिव्रादिनी ॥ ३ ॥

सेति ॥ सैव सप्तमित्त्राभिः सप्तपलक्षिता परिव्रति ख-
 रान् : 'सुषि' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (१) ॥३॥ एकम्
 'सतार इति ख्यातस्य' ॥

ततं वीणादिकं वाद्यम्

ततमिति ॥ वीणादि यद्वाद्यं वादनीयम् । तत्ततम् ।
 आदिना सैरन्ध्रीसवणहस्तकिन्नरादि तन्वते 'तनिन्टन्म्यां
 क्रिञ्' (उ० ३।८८) इति तन् । 'अय ततं व्याप्ते विलुते च
 त्रिलिङ्गकम् । ह्रीवं वीणादिवाद्ये स्यात्सुल्लिङ्गस्तु सदागती' ॥
 (१) ॥३॥ एकम् 'वीणादिवाद्यस्य' ॥

आनद्धं मुरजादिकम् ।

आनद्धमिति ॥ आनद्धते स मुखे चनेणा व्यथते स ।
 'णह वन्धने' (दि० उ० अ०) । कः (३।२।१०२) । 'नहो
 यः' (८।२।३४) । आदिपदात्पट्टहादि । 'आनद्धं मुरजादौ
 च ह्रीवं स्यात्संदिशे त्रिषु' ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'मुरजादि-
 वाद्यस्य' ॥

वंशादिकं तु शुषिरम्

वंशेति ॥ वंशो वेणुः । आदिपदात्काहलादि । शुषि-
 दिष्टमस्यास्ति । 'ऊपशुषि-' (५।२।१०७) इति रः । 'शु-
 षिरं वंशादिवाद्ये वित्ररेऽपि नर्षुसकम् । शुषिरो न स्त्रियां
 गते, वही, रन्ध्रान्विते त्रिषु' । 'सूर्यं शुषिरामिव' (पस्पशा-
 दिक्रमाप्यस्युत्तौ) इति प्रयोगात् (शुषिरम्) दन्त्याद्यपि ।

१—हविर्नेदिनीपुस्तके तु 'नृषिके ना स्त्रियां नास्तीपथी र-
 न्त्वान्विते त्रिषु' इति पाठ उपलभ्यते ॥

प्राच्यास्तु 'तालव्याद्येव' इत्याहुः (१) ॥३॥ एकम् 'चंशचा-
द्यस्य' ॥

कांस्यतालादिकं घनम् । ४ ॥

कांस्येति ॥ कांस्यमयस्तालः कांस्यतालः । आदिना घ-
ण्टादि घनं निविडत्वात् । हन्यते । 'हन हिंसागत्योः' (अ०
प्र० अ०) । 'मूर्तौ घनः' (३।३।७७) इत्यप् घनादेशश्च ।
'घनः सान्द्रे दृढे दाढ्ये विस्तारे मुद्गरेऽम्बुदे । सङ्घे मुस्ते
घनं मध्यवृत्तत्रायप्रभेदयोः' इति हैमः ॥ (१) ॥३॥ एकम्
'कांस्यतालादेः' ॥

चतुर्विधमिदं वाद्यवादित्रातोद्यनामकम् ।

चतुरिति ॥ इदं ततादि चतुर्विधं वाद्यादित्रिकनामकम् ।
वाद्यते ध्वन्यते । वदेः (भ्वा० प० से०) प्यन्तात् (३।१।
२६) 'धचो यत्' (३।१।१७) ॥ (१) ॥३॥ 'भृवादिद्भ्यो
नित्रन्' (उ० ४।१७१) ॥ (२) ॥३॥ आसमन्तात्तुद्यते ता-
द्यते । 'तुद् व्ययने' (तु० उ० अ०) । प्यत् (३।१।१२४) ॥
(३) ॥३॥ त्रीणि 'ततादिचतुरष्टयस्य' ॥

मृदङ्गा मुरजाः

मृदङ्गा इति ॥ मृद्यन्ते । 'मृद् क्षोदे' (क्या० प० से०) ।
'विडादिभ्यः कित्' (उ० १।१२१) इत्यङ्गच् । मृत् अङ्गम-
स्येति वा । 'मृदङ्गो घोषवाद्ययोः' इति हैमः ॥ (१) ॥३॥
मुराद्वेष्टनाच्चातः । 'मुर संवेष्टने' (तु० प० से०) तुदादिः ।
'पञ्चम्याम्-' (३।२।१८) इति ङः । मुरं वेष्टनं जातमस्येति
वा ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'मृदङ्गस्य' ॥

भेदास्त्वङ्ग्यालिङ्गयोर्ध्वकास्त्रयः ॥ ५ ॥

भेदा इति ॥ तेषां भेदास्तु त्रयः । अङ्के उत्सङ्गे भवः ।
शरीरावयवाद्यत् (४।३।५३) ॥ (१) ॥३॥ आलिङ्गयते ।
'लिंगि गतौ' (भ्वा० प० से०) । प्यत् (३।१।१२४) ॥
(१) ॥३॥ ऊर्ध्वः कायति शब्दायते । 'कै शब्दे' (भ्वा०
प० से०) । 'सुपि' (३।२।४ योगविभागेन) इति कः । तदु-
क्तम्—'हरीतक्याकृतिस्त्वङ्गो यवमध्यस्तथोर्ध्वकः । आलि-
ङ्गयश्चैव गोपुच्छो मध्यदक्षिणवामगः' इति ॥३॥ ऊर्ध्वशब्दं
निर्वकारमपि केचित्पठन्ति ॥ (१) ॥३॥ प्रत्येकमेकैकम् ॥

स्याद्यशःपटहो ढक्का

स्यादिति ॥ यशोऽर्थः पटहः । शाकपार्थिवादिः (२।१।
९९) ॥ (१) ॥३॥ 'ढक्' इति कायति । 'कै शब्दे' (भ्वा०

प० से०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति 'सुपि' (३।२।४
योगविभागात्) इति वा कः ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'द्यशःपट-
हस्य' ॥

भेर्यामानकदुन्दुभी ।

भेर्यामिति ॥ विभेखस्य रवात् । 'विभी भये' (सु० प०
से०) । 'क्ञेन्द्र-' (उ० २।२८) इति रन् । गौरादित्वात्
(४।१।४१) ङीप् ॥३॥ 'वङ्ग्याद्यश्च' (उ० ४।६६) इति
रिप्रत्यये 'रिः' अपि ॥ (१) ॥३॥ आनिल्यनेन वादितेन ।
कुन् (उ० २।३२) । आनयति प्राणयति सोत्साहान्करोति
योधान् । प्णुल् (३।१।१३३) वा । 'आनकः पटहे मेर्या
मृदङ्गे ध्वनदम्बुदे' ॥ (२) ॥३॥ 'दुन्दु' इति शब्देन भाति ।
बाहुलकात्किः । यद्वा धामुभति शब्देन । 'उभ पूरणे' (सु०
प० से०) । प्रयोदरादिः (६।३।१०९) । यत्तौणादिक इः-
इति कौमुदी । तत्र । आतो लोपस्याप्रसङ्गात् । ('दुन्दुभि-
स्तु मेर्या दितिषुते विपे । अक्षविन्दुत्रिकद्वन्द्वे') ॥ (३) ॥३॥
स्वामी तु 'भेरी स्त्री दुन्दुभिः पुमान्' इति पठति ॥ 'द्वे
'भेर्याः' ॥

आनकः पटहोऽस्त्री स्यात्

आनक इति ॥ (१) ॥३॥ पटेन हन्यते । ङः (वा०
३।२।१०१) 'पट' इति शब्दं जहाति । 'आतोऽनुप-' (३।
२।३) इति कः इति वा । 'पटहो ना समारम्भे आनके पुं-
नपुंसकम्' । अस्त्रीति पूर्वान्वयि । 'उपवासं गृहं देहं लोहं
पटहमित्यपि' इति पुंनपुंसकाधिकारे चन्द्रगोम्युक्तेः ॥ द्वे
'पटहस्य' ॥

कोणो वीणादिवादनम् ॥ ६ ॥

कोण इति ॥ वीणादि वाद्यते येन धनुराद्याकृतिना स
कोणः । कुण्यते । 'कुण शब्दोपकरणयोः' (तु० प० से०) ।
'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'द्वयोस्तु 'कोणो वीणा-
दर्वादनं सारिका च जा' इति शब्दार्णवः । 'कोणो वा-
द्यप्रभेदे स्याद्वीणादीनां च वादने । एकदेशे गृहादीनामस्त्री च
लगुडेषु च' इति मेदिनी । कोणो वीणादिवादने । लगु-
डेषु लोहिताङ्गे' इति हैमः ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'वीणादि-
वादनस्य' ॥

वीणादण्डः प्रवालः स्यात्

वीणेति ॥ वीणाया दण्डः ॥ (१) ॥३॥ प्रकर्षेण व-
त्यते संन्रियते । 'वल संवरणे' (भ्वा० प० से०) । घञ्
(३।३।१९) 'प्रवालो विड्मे वीणादण्डेऽभिनवपल्लवे' इति
हैमः ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'वीणादण्डस्य' ॥

ककुभस्तु प्रसेवकः ।

ककुभ इति ॥ कं वातं स्कुभाति । स्कुभेः सौत्रान्मूल-

१—'खः प्रगल्भाहृतभेरिसंभवः प्रकाशायामास समन्त-
तस्ततः' इति कुमारदासः—इति मुकुटः । २—'वीगीत्वचितम् ॥

१—'शुपिरं शिष्यं शीर्षं तालव्याद्ययः' इति सभेदकोपदर्शनस्य
मुकुटेन कारितत्वात् । परं तत्रे पातालभोगिब्रान्तगतशुपिपदव्या-
ख्यायान् दन्त्यादिरप्ययं शब्दः 'निवराभिधायिनि शुपिरादौ शा-
स्त्रेषु दन्त्यतालव्यौ' इत्युप्यविवेकात् इति तेनैवोक्तेन विरोधादनुपा-
देयमिदं । न चोक्तभेदकोपवैयर्थ्यमिति वाच्यम् । वल वहिवाच-
कशुपिरशब्दे नियामकत्वादित्यरचिरादुरित्यनेन सूचिता ॥

२—'कुर्वतीरुपरःस्तुङ्गैर्भुवनं नीचमूर्ध्वैः । तस्मा वनालीरन्वेति
चित्रा नागचक्रमूर्ध्वैः' इति कीचकवधयमकाद्रकारवानूर्ध्वशब्दः ॥

विभुजादित्वात् (३।२।५) कः प्रपोदरादित्वात्सलोपः (६।३।१०९) । यद्वा कश्च कुश्च कक् । ते भाति । 'मा दीप्ता' (अ० प० अ०) अन्तर्भावितव्यर्थः । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'ककुभो रागभेदेऽपि वीणाङ्गेऽर्जुनपादपे' ॥ (१) ॥*॥ प्रसेव्यते । 'पेत् सेवने' (भ्वा० आ० से०) । कुन् (उ० २।३२) । अचि (३।१।१३४) प्रसेवः अपि । 'प्रसेवस्तु वीणाङ्गस्त्यतयोर्दती' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वीणादण्डाधःस्थितशब्दगाम्भीर्यार्थचर्मावनद्धदारुमयभाण्डस्य' । वीणाप्रान्तस्थवक्रकाष्ठविशेषस्त्येत्यन्ये ॥

कोलम्बकस्तु कायोऽस्याः

कोलम्बक इति ॥ अस्या वीणायाः कायः अलाबुदण्डकुकुभसमुदायस्तन्नीरहितः । 'कुल संस्त्याने' (भ्वा० प० से०) बाहुलकादम्बच् । ततः कन् (५।३।९७) । यद्वा कुलेर्विच् (३।२।७५) । अम्बते । अम्ब्यते वा । 'अवि शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । ष्वल् (३।२।१३३) । कुन् (उ० ३।३२) वा कोल् चासावम्बकश्च ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'तन्नीहीनवीणायाः' ॥

उपनाहो निवन्धनम् ॥ ७ ॥

उपनाह इति ॥ उपनहतेऽनेनास्मिन् वा । 'णह वन्धने' (दि० उ० अ०) 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'उपनाहो ब्रणालेपपिण्डे वीणानिवन्धने' ॥ (१) ॥*॥ निवन्धतेऽनेनास्मिन्वा । 'वन्ध वन्धने' (व्या० प० अ०) । 'करणाधिकरणयोश्च' (३।३।११७) इति ल्युट् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'यत्र तच्चो निवन्धन्ते तस्योर्ध्वभागस्य' ॥ चाद्यप्रभेदा डमरुमडुडिण्डिमझर्झराः ।

मर्दलः पणवोऽन्ये च

वाद्येति ॥ 'डम्' इति शब्दमिथति । मृग्यवादिवात् (उ० १।३७) अतः कः । गणपाठादेव गुणः ॥ (१) ॥*॥ स एव महान् मडुः । 'डमरुजो छुडौ' (तु० प० अ०) । 'भृष्टशी-' (उ० १।७) इत्यादिना उः । प्रपोदरादित्वात् (६।३।१०९) जस्य डः ॥ (१) ॥*॥ 'डिण्डि' इति शब्दं मिनोति प्रकाशयति । डः (वा० ३।२।१०१) ॥ (१) ॥*॥ झर्झशब्दं राति । 'आतः-' (३।२।३) इति कः । यद्वा 'झर्झ शब्दे' (भ्वा०, तु० प० से०) । अरन् (ः) । 'झर्झरः स्यात्कलियुगे वाद्यभाण्डे नदान्तरे । झर्झरी झर्झरी च द्वे केशवके तु वाद्यके' ॥ (१) ॥*॥ मर्दमुपमर्दं लाति । 'आतः' (३।२।३) इति कः ॥ (१) ॥*॥ पणं व्यवहारं वाति गच्छति । कः (३।२।३) ॥ (१) ॥*॥ अन्ये गोमुखहुडुकादयः । ('गोमुखं कुटिलागारे वाद्यभाण्डे च लेपने' । 'हुडुकं मर्दमते स्यादाद्युहे वाद्यमिथति') । 'वाद्यविशेषाणां पृथक् पृथक्' एकैकम् ॥

नर्तकीलासिके समे ॥ ८ ॥

नर्तकीति ॥ नृत्यति । 'नृती गात्रविक्षेपे' (दि० प० से०)

'शिल्पिनि ष्वन्' (३।१।१४५) । पित्वात् (४।१।४१) ङीप् । 'नर्तकः केचले पोटगलचारणयोर्नटे । नर्तकी लासिकायां च करेण्वामपि योपिति' ॥ (१) ॥*॥ लसति । 'लस श्लेषणक्रीडनयोः' (भ्वा० प० से०) ष्वल् (३।१।१३३) । अन्योः क्रियोपाधिकतया वाच्यलिङ्गत्वात्पुंस्त्वनिर्देशस्थौत्सर्गिकत्वात् 'नर्तको लासकः समौ' इति वक्तव्ये स्त्रीनिर्देशो ङीप्तापोर्विवेकार्थः । 'लासकौ केकिनर्तकौ' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नर्तक्याः' ॥

विलम्बितं द्रुतं मध्यं तत्त्वमोत्रो घनं क्रमात् ।

विलम्बितमिति ॥ विलम्बन्ते करचरणादयोऽत्र । 'लवि अवलंसने' (भ्वा० आ० से०) ॥ (१) ॥*॥ द्रुवन्ति शीघ्रं गच्छन्त्यत्र । 'द्रु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । उभयत्रापि 'क्तोऽधिकरणे च' (३।४।१७६) इति कः । यत्तु—'भावे कः' (३।३।११४)— इति मुकुटः । तत्र । अन्यपदार्थस्य नृत्यस्यालाभप्रसङ्गात् । 'द्रुतं त्रिषु । शीघ्रे विलीने विद्राणे' ॥ (२) ॥*॥ तयोर्मध्ये भवत्वान्मध्यम् । 'अ सांप्रतिके' (४।३।९) इत्यः । 'मध्यं वृत्तमे न स्त्री स्यान्न्याय्येऽन्तरेऽधमे त्रिषु' ॥ (३) ॥*॥ एषु यथाक्रमं तत्त्वादित्रयम् । तननम् । तत् । संपदादित्वात् (वा० ३।३।१०८) क्तिप् । तदस्यास्ति । 'वप्रकरणेऽन्यत्रापि' (वा० ५।२।१०९) इति वः । 'तसौ मलयै' (१।४।१९) इति भ्रुवान्न जडलम् । 'तच्चं परात्मनि । वाऽभेदे स्वरूपे च' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ ओचनम् । 'उच समवाये' (दि० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । प्रपोदरादित्वात् (६।३।१०९) घः । 'ओघो वेगे जलस्य च । वृन्दे परम्परायां च द्रुतनृत्योपदेशयोः' ॥ (२) ॥*॥ हननम् । 'हन हिंसागल्योः' (अ० प० अ०) । 'मूर्तो घनः' (३।३।७७) इत्यप् घनादेशश्च । 'संघे मुक्ते घनं मध्यनृतवाद्यप्रभेदयोः' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ विलम्बितद्रुतमध्यानां नृत्यगीतवाद्यानां तत्त्वाधिक्रमेणैकैकम् ॥

तालः कालक्रियामानम्

ताल इति ॥ तलनम् । 'तल प्रतिष्ठाकरणयोः' (तु० प० से०) । घञ् (३।३।१८) 'तालः करतलेऽष्टसुधमध्याभ्यां च संमिते । गीताकालक्रियामाने करास्फाले द्रुमान्तरे ॥ वाद्यभाण्डे च कांस्यस्य त्सरौ ताली जटौपधौ । ह्रीवं तु हरिताले स्यात्' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥

१—हैमे तु 'केलके' इत्युक्तम् । क्रीडके, इति व्याख्यातमनेकार्थकैरवाकरकौमुद्याम् ॥ २—वल्लभे कायमध्यभागे यथा 'ननाम मध्योऽतिगुरुत्वभाजा नितान्तमाक्रान्त इवाङ्गनानाम्' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी । अत्र तु 'विलम्बे' इति लिखितमासीत् ॥ ३—माध्ये तु 'अन्येभ्योऽपि' इति दृश्यते ॥

बालस्य क्रियया आवापदिष्कमादिक्रिया मानं परिच्छेदतम् ॥५॥ एकम् 'वालयस्य' ॥

लयः साम्यम्

लय इति ॥ गीतिवाद्ययादादिव्यासानां क्रियाकालयोः साम्यं लयः । लयतम् । 'कीदृशं प्रणयं' (दि० आ० अ०) । 'एरुत्' (३।३।५६) । यत्—'लय गती' 'एरुत्—' इति सुहृदमोक्षम् । तत्र । 'लयघातोत्तिकारान्तस्वामावाद्' । 'लय-सूक्ष्मदीप्तसाम्यं संश्लेषनविशेषयोः' इति हेमः ॥ (१) ॥५॥ एकम् 'गानतर्थाख्यस्य' ॥

अथान्त्रियाम् ॥ ९ ॥

ताण्डव्यं नटनं नाट्यं लास्यं नृत्यं च नर्तनं ।

अथेति ॥ अन्त्रियां ताण्डवम्, द्रव्यन्वयः । तच्छुना प्रोक्तं ताण्डवम् । 'वेन प्रोक्तम्' (५।३।१०१) इत्यम् । 'ताण्डव्यं नृगमिक्रममेदयोः' इति हेममेदिन्यां ॥ (१) ॥५॥ 'नट अवलम्बने' (श्या० प० से०) । लुट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥५॥ नटस्य कर्म । अच् (५।१।१२४) । नटोत्येत् (३।३।१२४) वा । 'नाट्यं नैर्वायिके लास्ये' ॥ (३) ॥५॥ 'लय श्लेषनकीटनयोः' (श्या० प० से०) । प्यत् (३।३।१२४) । 'लास्यं नैर्वायिके मतम् । नृत्ये च' इति विश्वः ॥ (४) ॥५॥ नृती (दि० प० से०) । 'ऋदुपवाच' (३।३।११०) इति क्यत् ॥ (५) भाष्ये के (३।३।११४) 'नृत्यम्' अति ॥५॥ लुटि (३।३।११५) नर्तनम् ॥ (६) ॥५॥ 'द्वैत्यं साम्यवतेऽपि च' । 'भाष्येन विदुः' । पठ् 'नृत्यस्य' ॥

नैर्वायिकं नृत्यगीतवाद्यं नाट्यमिदं त्रयम् ॥ १० ॥

नैर्वायति ॥ नृत्यगीतवाद्यं नैर्वायिकम् । 'पुरि लगयाम्' (जु० प० से०) । 'ऋदुलोत्येत्' (३।३।१२४) शृणुं वा-धित्वा बाहुल्यकान् 'द्विचि च' (५।२।००) इति दीर्घः । लृटि सुरजातिः । तत्र मर्धे नैर्वाये शब्दः । त्रयोऽप्या यस्य द्वित्रयम् । 'संख्याया अतिशयन्तायाः कर्त्' (५।३।२२) । 'संख्यायाः संज्ञासट्' (५।३।५८) इति वा । 'नैर्वायिकमित्ते विक्रम' इति विश्वः ॥ (१) ॥५॥ इदमेव नृत्यादिवर्धे नाट्यमपि । नटस्येदम् । 'छन्दोगीदिवकम्' (५।३।१२६) इति ज्यः ॥ (२) ॥५॥ द्वे 'नाट्यस्य' ॥

भ्रुकुंसश्च भ्रुकुंसश्च भ्रुकुंसश्चेति नर्तकः ।

स्त्रीविषधारी पुरुषः

भ्रुकुंस इति ॥ यः पुरुषः स्त्रीविषधारी नृत्यति तस्मिन् भ्रुकुंसाद्विषयम् । 'पटपट—' इति दण्डकोक्तं 'कुनि' धातो-द्वारादिष्वन्तान् 'एरुत्' (३।३।५६) । ध्रुवोऽध्रुवा वा कुंसो भाषणमस्य । ध्रुवा कुंसवति वा । अच् (३।३।१३४) 'दृको हस्तोऽडयो गालवस्य' (६।३।६१) इति सूत्रे 'दृ-दुचदुभाविनां न' (वा०) इति निषेधोत्तरं पठितस्य 'अधु-कुंसादीनाम्' इति वार्तिकस्य हस्तनिषेधपर्युदासपरतया, अ-कारादेशपरतया च व्याख्यानद्वयादृपत्रयम् । पृषोदराद्विज्ञात् (६।३।१०९) ऋवर्णवानपि । 'भ्रुकुंसश्च भ्रुकुंसश्च भ्रुकुंसश्च' इति मन्वाणवः ॥ (३) ॥५॥ स्त्रीणि 'स्त्रीविष-धारिणां नृत्यस्य' ॥

नाट्योक्तौ

नाट्योक्ताविति ॥ 'नाट्योक्ता' इत्यधिकारः प्रागक्षहा-नम् ॥

गणिकाञ्जुका ॥ ११ ॥

गणिकेति ॥ गणिका अञ्जुका श्रेया । 'गणिका यूथ-वैश्येर्भातर्कागणु ना तु देवदे' ॥५॥ 'अर्जे अर्जने' (श्या० प० से०) । 'गमिकयोः—' (५) इति बाहुलकादुक्तम् रसजः ॥ (१) ॥५॥ एकम् 'अञ्जुकायाः' ॥ भगिनीपतिरावुत्तः

भगिनीति ॥ आपनसाप् । संपदादिक्विप् (३।३।१०४) आसुत्ततीति । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०१) । इति टः । आवुत्तः ॥ (१) ॥५॥ भगिन्याः पतिः । एकम् 'भ-गिनीपतेः' ॥

भावो विद्वान्

भाव इति ॥ भावयति परिभावयति । पचायत् ॥ (३।३।१३४) । 'भावः सत्तात्मभावानिप्रायवेष्टात्मजन्मसु । क्रियाकीर्यादावर्थेषु बुधजन्तुदिभूतिषु । रखादी च' ॥ (१) ॥५॥ एकम् 'विदुषः' ॥

अथावुकः ।

जनकः अथेति ॥ अवति । 'अव रथणे' (श्या० प० से०) । बाहुलकादुक्तम् । गित्वादृपवाद्यदिः (५।२।११६) ॥ (१) ॥५॥ 'जनकः निमृशयोः' ॥ एकम् 'जनकस्य' ॥

युवराजस्तु कुमारो भर्तृदारकः ॥ १२ ॥

युवराज इति ॥ युवा चागौ राजा च । 'राजा—' (५।२।११६) इति टच् ॥५॥ कुमारवति । 'कुमारः क्रीडावाम्' (जु० उ० से०) । अच् (३।३।१३४) । 'कुमारोऽभादुवा-रके । युवराजे जिज्ञौ स्तुष्टे इके वदगपादेने । कुमारं जा-त्यकनके कुमारी लवराजिदा । नदीभिन्नामवदनी कन्यका

१—विदुषे इवा 'द्विसक्येः सत्येपि च पण्डिते' इत्येकार-वे-ककाकन्योसुकी । अत्र ट् 'दिनाययोः' इति पाठ उच्यते । २—'द्विदुषां' 'निष्पत्' इत्येकारकस्ये । इदं तु नैर्वाय-कस्ये । नृत्येनर्दृक्त्वसंज्ञा च प्रकृतौ तस्यैव न ॥ इति ॥ ३—इत् च सुहृदमोक्षेत् । विदुषिगणस्यैव नर्तकीकरणे तु नर्तकीकरणेऽप्यस्ति ॥

नवमाल्युमा ॥ जम्बूद्वीपविभागश्च' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥
द्रियते । 'दृश् आदरे' तुदादिः । षुल् (३१११३३) । भर्तुः
राज्ञो दारकः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'युवराजस्य' ॥
राजा भट्टारको देवः

राजेति ॥ भटति । 'भट परिभाषणे' (भ्वा० प० से०) ।
क्तिप् (३१२१७८) । भट् चासौ तारकश्च । ष्टपोदरादित्वात्
(६३११०९) ष्टवनिषेधो न । यद्वा टलति । 'टल विह्वे'
(भ्वा० प० से०) । षुल् (३१११३३) । रलयोरेकत्वस्वर-
णम् । भट् चासौ तारकश्च । भट्टं स्वामित्वन्च्छति वा । 'ऋ
गतां' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मष्यण्' (३१२११) ततः स्वायं
कन् (५१३१७७) । 'भट्टारको ष्टुपे नाव्यवाचा, देवे तपो-
धने' इति मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ दीव्यति । अच् (३१३
१३४) । 'देवं हृषीके देवस्तु ष्टुपतौ तोयदे सुरे' इति हैमः ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'राज्ञः' ॥

तत्सुता भर्तृदारिका ।

तत्सुतेति ॥ भर्तुः राज्ञो दारिका ॥ (१) ॥*॥ एकम्
'राज्ञः सुतायाः' ॥

देवी कृताभिषेकायाम्

देवीति ॥ अच् (३१११३४) टित्वात् ङीप् (४१११५) ।
'देवी कृताभिषेकायां तेजनीसृक्शयोरपि' इति हैमचन्द्रः ॥
(१) ॥*॥ 'वक्षपट्टाया राज्ञ्याः' एकम् ॥

इतरास्तु तु भट्टिनी ॥ १३ ॥

इतरास्त्विति ॥ भटेः (भ्वा० प० से०) तनि (वाहुल-
कात्) भट्टः । सोऽस्त्यस्याः-पतित्वेन । भट्टिनी । इनिः (५१२।
११५) । 'भट्टिनी द्विजभार्यायां, नाव्योक्त्या राजयोपिति' ॥
(१) ॥*॥ एकम् 'इतराराज्ञ्याः' अत्र विशेषः शब्दा-
ण्वे- 'गणिकानुचरैरञ्जुकेति नाम्ना ष्टुपेण सा । युवराजस्तु
सर्वेण कुमारो भर्तृदारकः ॥ भट्टारको वा देवो वा वाच्यो ष्ट-
व्यजनेन सः । ब्राह्मणेन तु नात्रैव गजमित्यृषिभिः स च ॥
वयस्य राजासि वा विदूषक इमं वदेत् । अभिषिक्त्वा तु
राज्ञासौ देवीलन्या तु भोगिनी ॥ भट्टिनीलपरैरन्या नोच्चगौ-
स्वामिनीति सा' इति ॥

अग्रहण्यमवध्वोक्तौ

अग्रहण्यमिति ॥ वयं नार्हति, इत्युक्तौ । ब्रह्मणि
साधु । 'तत्र साधुः' (४१४१८) इति यत् । 'ब्रह्मण्यं स्वाङ्ग-
क्षसाधुब्रह्मदारुशनैश्वरे' । ततो नञ्समसः (३१२१६) ॥ (१)
॥*॥ 'अवध वाच्यायाम्' । इत्येके । एकम् 'अवध्वस्य
ब्राह्मणादेर्दोषोक्तेः' ॥

राजश्यालस्तु राष्ट्रियः ।

राजेति ॥ राष्ट्रश्यिकृतः । 'राष्ट्रावारपाराद्धत्वा' (४१२।
९३) इति षः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'राज्ञः श्यालस्य' ॥
अभ्या माता

अभ्येति ॥ अभ्यते शक्यते । 'क्षत्रि शक्ये' (भ्वा०

आ० से०) 'गुरोश्च हलः' (३१३१०३) इत्यः ॥ (१) ॥*॥
'नाट्योक्तौ' इत्यधिकारस्य प्रथिकत्वाद्भ्वादीनां केषांचि-
दन्वत्रापि प्रयोगः ॥ एकम् 'मातुः' ॥

अथ बाला स्याद्वाचः

अथेति ॥ बाला कुमारी वासूः । वास्यते खण्डे । वसेः
(भ्वा० प० अ०) ष्यन्ताद्वाहुलकाद्ः ॥ (१) ॥*॥ एकम्
'कुमार्याः' ॥

आर्यस्तु मारिपः ॥ १४ ॥

आर्य इति ॥ अर्तुं योग्यः । 'ऋ गतां' (भ्वा० प० अ०) ।
'ऋहलोर्ण्यत्' (३१११२४) । 'कर्तव्यमाचरन्कामकर्तव्यम-
नाचरन् । तिष्ठति प्रकृताचारे स तु आर्य इति स्यूतः'
इति बलिष्ठः । ('आर्यौ सैनजनसौत्रिदौ') ॥*॥ मर्यादात्सह-
नात् मारिपः । ष्टुपोदरादिः (६३११०९) । हिंसानिवारक-
त्वाद्वा । 'रिप हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध-'
(३१११३५) इति ऋः । प्रतिषेधार्थकनाशब्देन समासः ।
'मारिपः शाकभिचार्यं नाव्योक्तौ पुंस्ति भाषितः' इति मूर्ध-
न्यान्ते रभसः । मार्यश्च । 'आर्ये मारिपमार्यकौ' इति
शब्दार्णत्वात् । 'मारिपः शाकभिचार्यं नाव्योक्त्या पुंस्ति,
योपिति । दक्षाम्ब्रियाम्' ॥ (१) ॥*॥ एकं 'मान्यस्य' ॥
अत्तिका भगिनी ज्येष्ठा

अत्तिकेति ॥ अत्ता माता । सैव । 'संज्ञायां कन्' (५।
३१९७) । 'अत्तिका चान्तिका तथा' इति द्विरूपकोशाद-
न्तिकापि । 'अन्तिकं निकटे वाच्यलिङ्गं स्त्री सातलोपधौ ।
सुष्ठयां ज्येष्ठभगिन्यां च नाव्योक्त्यां कौर्त्यतेऽन्तिका' ॥ (१)
॥*॥ एकम् 'ज्येष्ठभगिन्याः' ॥

निष्ठा निर्वहणे समे ।

निष्ठेति ॥ नियतं स्थानम् । निष्ठा । 'आतश्चोपसर्गे'
(३१३१०६) इत्यङ् । 'उपसर्गात्सुनोति-' (८१३१६५) इति
पः । 'निष्ठोत्कर्षव्यवस्थयोः । ह्येदो निष्पत्तां नाशेऽन्ते नि-
र्वाहे याचने ऋते' ॥ (१) ॥*॥ निर्वाहो निर्वहणम् । सुख-
प्रतिमुख-गर्व-विमर्श-निर्वहणाख्याः पञ्च नाटके संवयः ।

१—'तातेनाम्न विहीनोऽस्मि' 'बालमावेऽश्मन्वया' इत्यादाव-
नाव्योक्तावप्यन्वाशब्दप्रयोगः । 'तत्र मात्रः किमसदृशं कर्णं
वचस्ते' इति वेणीसंहारादौ नाट्योक्तावपि मात्रादीनां प्रयोगः ।
तस्माद्भ्वादीनां नाट्ये प्रायशः प्रयोगाद्विधिरयम् । अत्रुकादीनां
त्वन्वत्राप्रयोगाद्विषयः । एतदेवाह शब्दार्णवकारः—'अर्थेषां रूप-
काराणामुक्तीर्वक्ष्याम्यथेपतः । कानुचिद्विषयस्य विधिरिव च का-
नुचिर्' इति—इति सुकृतः ॥ २—'सौविदे यथा 'अन्तःपुरं समया-
दमार्यरिव हि कार्यते' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥ ३—'दक्षस्य
सुनेरन्वा जननी' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥ ४—'शोमनोपधेः'
इति पाठः ॥

तत्र पञ्चमस्य संघेर्द्धे । प्रस्तुतकथासमापनस्यैलन्ये । 'निर्वहणं तु निष्ठा त्रीं संहारश्च समापने' इति शब्दार्णवः । समे इति । समानार्थे, न तु समानलिङ्गे । शब्दार्णवे लिङ्गभेददर्शनात् । निष्ठा निर्वहणे वर्तते, इति योजना ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'निर्वहणस्य' ॥

हण्डे हञ्जे हलाह्वानं नीचां चेटीं सखीं प्रति ॥१५॥

हण्ड इति ॥ नीचां प्रत्याह्वानं हण्डे । चेटीं प्रति हञ्जे । सखीं प्रति हला । त्रीण्यव्ययानि । हिण्डते । 'हिडि गत्यनादरयोः' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादेप्रत्ययः, इतोऽकारश्च ॥ (१) ॥*॥ हञ्जे इत्यत्र डस्य जोऽपि ॥ (२) ॥*॥ हलति । 'हल विलेखने' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादाप्रत्ययः ॥ (३) ॥*॥ हलाशब्दश्चावन्तोऽपि सखीपर्यायः । तत्र पचाद्यच् (३१११३४) । 'बाला वासूः सखी हला' इति त्रींकाण्डे बोपालितात् ॥ 'प्रत्येकमेकैकम्' ॥

अङ्गहारोऽङ्गविक्षेपः

अङ्गेति ॥ अङ्गस्य स्थानात् स्थानान्तरे नयनमङ्गहारः । अङ्गस्य हरणम् । 'हृच् हरणे' (भ्वा० उ० अ०) । घञ् (३१११८) अङ्गत्वादिविन्यासः ॥ (१) ॥*॥ अङ्गानां विक्षेपः । 'क्षिप प्रेरणे' (तु० उ० अ०) । घञ् (३१३१८) । 'अङ्गहारस्त्वङ्गहारिर्द्वित्रादिमाम्बिकाम्बिका' इति शब्दार्णवः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नृत्यविशेषस्य' ॥

व्यञ्जकाभिनयौ समौ ।

व्यञ्जकेति ॥ व्यनक्ति । 'अञ् व्यक्त्यादाँ' (रु०प०से०) । ण्वल् (३१११३३) ॥ (१) ॥*॥ अभिनयत्यर्थम् । पचाद्यच् (३१११३४) । वानिकाङ्गिकाहार्यसात्विकभेदाच्चतुर्विधः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मनोगतभावाभिव्यञ्जकस्य' ॥

निर्वृत्ते त्वङ्गसत्त्वाभ्यां द्वे त्रिष्याङ्गिकसात्त्विके ॥१६॥

निर्वृत्ते इति ॥ अङ्गेन निर्वृत्तं भूविक्षेपादि । सत्त्वेन मनोवृत्त्या निर्वृत्तं स्तम्भादि । 'निर्वृत्तैः सञ्च्युतादिभ्यः' (४१४१९) इति प्राग्वहतीयष्टक् ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ 'स्तम्भः स्वेदोऽथ रोमाश्चः खरभङ्गोऽथ वेपथुः । वैवर्ण्यमश्रुप्रलय इत्यष्टौ सात्त्विका गुणाः' क्रमेणैकैकम् ॥

शृङ्गारवीरकरुणाद्भुतहास्यमयानकाः ।

वीभत्सरौद्रौ च रसाः

शृङ्गारेति ॥ शृङ्गारादयोऽष्टौ रसाः । चैशब्दाच्छान्तोऽपि

१—शान्तस्यालौकिकत्वेन, वत्सलस्य पुत्रादिस्नेहरूपत्वाद्रत्यात्मकत्वेन, न निर्दिष्टो—इति स्वामिमुकुटौ । रसा इति । तत्र 'विभावैरनुभावैश्च युक्तो वा व्यभिचारिभिः । आस्वाद्यत्वात्प्रधानत्वात्साय्येव तु रसो भवेत्' इत्युक्तेः रत्नादिः सायीभाव एव तामाजिष्यैश्वर्यभागो रसपदव्यपदेश्यो भवति । तत्र रतिसायिभावकः कान्तायालम्बनकः सञ्चन्दनाद्युदीपितः कटाशाद्यनुभावितो व्रीडादिसंचारितः शृङ्गारः । १ । उत्साहसायिभावको द्विपङ्कजनादी-

नवमः । वात्सल्यं दशमः । रस्यन्ते । 'रस आस्वादने' चुराद्यदन्तः । कर्मणि घञ् (३१३१९९) । 'रसो गन्धरसे जले । शृङ्गारादाँ विपे वीर्ये तिक्तादाँ द्रवरागयोः ॥ देहधातुप्रभेदे च पारदस्वादयोः पुमान् । द्विर्थां तु रसना पाटा शङ्क्री कङ्कभूमिषु' इति विश्वमेदिन्यौ ॥*॥ एकैकम् 'शृङ्गारादिरसानाम् ॥

शृङ्गारः शुचिरुज्ज्वलः ॥ १७ ॥

शृङ्गार इति ॥ शृङ्गं प्राधान्यमियति । 'कर्मण्यण्' (३१२११) । 'शृङ्गारो गजमण्डने । सुरते रसभेदे च शृङ्गारं नागसंभवे । (चूर्णे लवङ्गपुष्पे च)' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ उत्तमयुवप्रकृतिकत्वेन जुगुप्सारहितत्वाच्छुचिः । शोचन्त्यनेन वा । 'इयुपधात्कित्' (उ० ४१२२०) इतीन् । 'शुचिः शुद्धे सितेऽनले । ग्रीष्मापादानुपहतेषूपधाशुद्धमन्त्रिणि । शृङ्गारे च' इति हेमचन्द्रः ॥ (२) ॥*॥ उच्चैर्ज्वलति प्रकाशते । अच् । (३१११३४) । न तु 'ज्वलति—' (३१११४०) इति णः । तत्र 'अनुपसर्गात्' इत्यनुवृत्तेः । 'उज्ज्वलस्तु विकासिनी । शृङ्गारे विशदे दीप्तेऽपि' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'शृङ्गारस्य' ॥

उत्साहवर्धनो वीरः

उत्साहेति ॥ उत्साहेन वर्धते । 'वृधु वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) । युच् (३१२१४९) । उत्साहं वर्धयतीति वा । ल्युः (३१११३३) ॥ (१) ॥*॥ वीरयति । 'शूर वीर विक्रान्तौ' चुरादिः । पचाद्यच् (३१११३४) । यद्वा विशेषेण ईतं ईरयति वा । 'ईर गतौ' (अ० आ० से०) कः (३१११३५) । अजति वा रक् (उ० २११३) । 'वीरो जिने भटे श्रेष्ठे वीरं शृङ्गयां नतेऽपि च । वीरा गम्भारिकारम्भातामलङ्क्येल्बालुषु ॥ मदिराक्षीरकाकोली काष्ठोदुम्बरिकासु च । पतिपुत्रवतीक्षीरविदारीदुग्धिघकास्वपि' इति हेमचन्द्रः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वीररसस्य' ॥

नालम्बनकोऽपकारगुणाप्युदीपितः प्रतीकारकरणदानाद्यनुभावितो हर्षावेशचिन्तादिसंचारितो वीरः । २ । शोकसायिभावको नृतायालम्बनकस्तद्गुणाद्युदीपितो रोदनाद्यनुभावितो दैन्यादिसंचारितः करुणः । ३ । विस्वससायिको विस्वयजनकर्मकर्त्रालम्बनको विस्वयकर्माद्युदीपितश्चक्रितताद्यनुभावितो हर्षादिसंचारितोऽद्भुतः । ४ । हाससायिभावको विह्वलहृदालम्बनको वैह्वताद्युदीपितो गहणुह्वनाद्यनुभावितः श्रमादिसंचारितो हास्यः । ५ । भयसायिभावको विजडधलाम्बनकस्तद्विकटकर्माद्युदीपितः पलायनाद्यनुभावितो जडतादिसंचारितो मयानकः । ६ । जुगुप्सासायिभावको विण्मूत्रायालम्बनको दुर्गन्धाद्युदीपितो निष्ठीवनाद्यनुभावितो ग्लान्यादिसंचारितो वीमत्सः । ७ । क्रोधसायिभावको द्विपदालम्बनकस्तदपकाराद्युदीपितो विकल्पनाद्यनुभावितो गर्वादिसंचारितो रौद्रः । ८ । इति तत्तद्गुणं बोध्यम् ॥

कारुण्यं करुणा घृणा ।

कृपा दयानुकम्पा स्यादनुक्रोशोऽपि

कारुण्यमिति ॥ करुणः करुणावान् । तस्य भावः ।
ब्राह्मणादित्यात् (५।१।१२४) ष्वल् ॥ (१) ॥*॥ करुणम् ।
'कृष्टदारिभ्य उन्नन्' (उ० ३।५३) । 'करुणो रत्नवृक्षयोः ।
करुणा तु कृपायां स्यात्' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ त्रिव्य-
न्तेऽनया । 'घृ सेचने' (भ्वा० प० अ०) । बाहुलकात् ।
'घृणा तु स्याज्जुगुप्तायां करुणायाम्' इति हैमः ॥ (३)
॥*॥ ऋणम् । ऋष कृपायाम्' (भ्वा० आ० से०) ।
'ऋपेः संप्रसारणं च' (ग० ३।३।१०४) इति सिदादिपा-
ठाद् । 'कृपो श्रेणद्यालके स्याद्रोणपर्यायां कृपी ल्यता ।
कृपा दयायाम्' ॥ (४) ॥*॥ दयते रस्यनया । 'दय दान-
गतिहिलारक्षणेषु' । सिदाद्यद् (३।३।१०४) ॥ (५) ॥*॥
अनुकम्पनम् । 'ऋपि किञ्चित्चलने' (भ्वा० आ० से०) ।
'गुरोश्च' (३।३।१०३) इत्यः ॥ (६) ॥*॥ अनुक्रोशान्वयेन ।
'क्रुश आह्वाने रोदने च' (भ्वा० प० अ०) । 'हृल्य' (३।३।१२१) इति ष्वल् ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'करुण-
रसस्य' ॥

अथो हसः ॥ १८ ॥

हासो हास्यं च्

अथविति ॥ हसनम् । 'हसे हसने' (भ्वा० प० से०)
'सनहसोर्वा' (३।३।६२) इत्यप् । हसः ॥ (१) ॥*॥
घञि (३।३।१८) हासः ॥ (२) ॥*॥ ष्वति (३।१।१२४)
हास्यम् ॥*॥ धात्वर्थनिर्देशे ष्वलि (वा० ३।३।१०८) हसि-
काऽपि । 'तत्र हासो हसो हास्यं धर्षणं हासिका त्रियाम्'
इति शब्दान्तः ॥ (३) शीणि 'हास्यरसस्य' ॥

वीमत्सं विकृतं त्रिष्विदं द्वयम् ।

वीमत्समिति ॥ वषेर्निन्दायां सन् (३।१।६) भावे
ष्वल् (३।३।१८) यद्वा 'व प्रलयात्' (३।३।१०२) । वीम-
त्सास्त्यत्र । अर्थ आद्यत् (५।२।१२७) । 'वीमत्सो ना-
जुने, क्रूरघृणात्मविकृते त्रिषु' ॥ (१) ॥*॥ विकरणम्-विकृ-
तम् । जुगुप्साप्रभवत्वात् । 'विष्टाकामज उद्रेगी क्षोभणो र-
धिरादिजः । वीमत्सो द्विविधः' । वीमत्साद्विद्वयं तद्वति त्रि-
ल्लिप्तम् । प्रज्ञायणि (५।४।३८) वृद्धतोऽपि । 'विकृतो वै-
कृतोऽथाप्रहायप्यामप्रहायणम्' इति शब्दान्तवान् । 'विकृतं
त्रिषु वीमत्से रोगितेऽसंस्कृतेऽपि च' इति विश्वः ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'वीमत्सस्य' ॥

विस्मयोऽद्भुतमाश्चर्यं चित्रमपि

विस्मय इति ॥ विस्मयनम् । 'स्मिद् ईपदसने' (भ्वा०
आ० अ०) । 'एरच्' (३।३।५६) । 'विस्मयोऽद्भुतदर्पयोः'
इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ अन् आश्चर्यायश्चयम् । तस्य भ-
वनम् । 'अदिभुवो हुतच्' (उ० ५।१) ॥ (२) ॥*॥ आ
इति चयन्ते अभिनीयते । 'आश्चर्यानामित्ये' (६।१।१४७) इति

साधु ॥ (३) ॥*॥ चित्रयति । 'चित्र चित्रकरणे' (उ० उ०
से०) ष्यन्तात् पचाद्यच् (३।१।१३४) । ('चित्रं खे तिलके-
ऽद्भुते । आलेख्ये कर्तुरे) चित्रा त्वानुपूर्णासुभद्रयोः । गोहृ-
म्वाप्सरसोर्दन्त्यां नक्षत्रोरगभेदयोः' इति हेमचन्द्रः ॥ (४)
॥*॥ त्वारि 'अद्भुतस्य' ॥

अथ भैरवम् ॥ १९ ॥

दारुणं भीषणं भीष्मं भीमं घोरं भयानकम् ।
भयंकरं प्रतिभयम्

अथेति ॥ भीरोरिदम् 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यप् ।
'भैरवः पुंति शंकरे, भीषणे त्रिषु । (रागभेदे च)' ॥ (१)
॥*॥ दारुणति चित्तम् । 'दृ भये' (भ्वा० प० से०) । 'कृ-
विदारिभ्य उन्नन्' (उ० ३।५३) । 'दारुणो रसभेदे ना त्रिषु
तु स्याद्भयावहे' इति विश्वेदिन्यां ॥ (२) ॥*॥ भीषयते ।
ल्युः (३।१।१३४) । लुञ् (३।३।१०७) वा । 'भीषणं रसे
शक्क्यां, ना गाढे दारुणे त्रिषु' ॥ (३) ॥*॥ विभेद्यन्तात् ।
'भियः पुगवा' (उ० १।१।४८) इति मक् पुगागमश्च ।
'भीष्मो ल्ठे च गाढेये राक्षसे च भयंकरे' इति हैमः ॥
(४) ॥*॥ 'भीमादयोऽपादाने' (३।४।७४) । मकि पुग-
भावे । 'भीमो बृकोदरे घोरि शंकरेऽप्यम्लवेतसे' इति हैमः ॥
(५) ॥*॥ घोरयति । 'धुर भीमार्थशब्दयोः' (तु० प० से०) ।
ष्यन्तात् (३।१।२६) अच् (३।१।१३४) । हन्ति वा । 'ह-
न्तेधुरश्च' (उ० ५।६४) इत्यच् प्रलयो घुरादेशश्च । 'घोरो
हरे दारुणे च' इति हैमः ॥ (६) ॥*॥ विभेद्यन्तात् ।
'जिमी भये' (तु० प० अ०) । 'आनकः शोदनियः-' (उ०
३।८२) । 'भयानकः स्तूतो व्याघ्रे रसे राहो भयंकरे' ।
(७) ॥*॥ भयं करोति । 'नेर्घातिभयेषु कृजः' (३।२।४३)
इति खच् ॥ (८) ॥*॥ प्रतिगतं भयेन । प्रादिसमासः
(वा० २।२।१८) । प्रति गतं भयमस्तिन् । 'प्रादिभ्यो धा-
तुजस्य-' (वा० २।२।२४) इति वा । 'प्रतिभयं भये भीष्मे'
इति हैमः ॥ (९) ॥*॥ नव 'भयानकरसस्य' । भेदेन
क्रीतेन त्वेषां धर्मनात्रपरत्वात् । भैरवादयस्तु धर्म धर्मिणि
च वर्तन्ते इति भेदः ॥

रौद्रं तृयम्

रौद्रमिति ॥ रुद्रस्येदम् । अण् (४।३।१२०) यत्तु-र्द्वौ
देवतास्य-इति मुकुटेनोक्तम् । तत्र । मन्त्रहविःस्वामिन्या एव
देवतात्वान् । 'रौद्रो भीष्मे रसे तीत्रे रौद्री गार्ध्याम्' इति
हैमः ॥ (१) ॥*॥ 'उच समवाये' (दि० प० से०) । 'रु-
जेन्द्र-' (उ० २।२८) इति र्त् । 'उग्रः शशासुते क्षत्राष्ट्रे

१-इतः पूर्व 'द्वौद्यान्' इति निश्चितमासीत् । परंतु तत्र
भागवीशब्दार्थकथनम्-इति न प्रकृतोपयोगि ॥ २-'शुक्रो
विशुदेवः स्वाध्यासः प्रमथं देवतः । करनो वनं देवस्तु स्याद्रौद्रो
रुद्रदेवः' इति भरतवाक्यात् ॥

पुंति, त्रिपुंक्तटे । त्रौ वक्राक्षुद्रयोः' ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'उग्र-
रसस्य' महदः क्रोवस्य इति सुकृदः । तत्र । रसप्रकरणात् ।
क्रोवस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च ॥

अमी त्रिपु ॥ २० ॥

चतुर्दश

अमीति ॥ अनी अङ्गुतायाश्चतुर्दश तद्वति त्रिपु । त्रियां
रौतौ मरुती ॥

द्वत्रासौ भीतिर्भीः साध्वसं भयम् ।

द्वरेति ॥ दीर्घत्वेऽस्मात् । 'दू मये' (भ्वा० प० से०) ।
अप् (३।३।५७) 'द्वरः स्याद्भयगतयोः । द्वरी तु कन्दरे'
इति हैमः ॥ (१) ॥३॥ 'द्वसी उद्वेगं' (दि० प० से०) । घञ्
(३।३।१८) । 'त्रासो भये मनोदौघे' इति हैमः ॥ (२) ॥३॥
'विनी मये' (हु० प० से०) । क्तिन् (३।३।१४) । 'भीति-
मये त्रियाम् । भीतं मये भीतियुते त्रिपु' ॥ (३) ॥३॥ सं-
पदादित्वात् त्रिपि (वा० ३।३।१०८) ङीः ॥ (४) ॥३॥
(घञ्)-साधूनस्यति । अञ् (३।३।१३४)-इति सुकृदः । तत्र ।
अनः (३।३।१) षष्ठ्यात् । तस्मात् 'साधूनामसनम्' ॥
(५) ॥३॥ 'अजिर्वी मयादीनामुपसंख्यानम्' (वा०
३।३।५३) 'भयं भीती भयंकरे । कुञ्जकपुत्रे' इति हैमः
॥३॥ बाहुलकाददि निया । 'स्यादूर्ध्वनसृतीया च गर्हा,
चाय मयं भिया । (त्रासोत्रासौ द्वरो भीतमातङ्को भीश्च
साध्वसम्)' इति उन्दानवाद् । ('आशङ्का साध्वसं दरः ।
भिया च' इति हैमाच्च ॥ (६) ॥३॥ पठ् 'भयस्य' ॥

विकारो मानसो भावः

विकार इति ॥ मनोविकारो रसादिर्भावः । भावयति
करोति रसान् इति । 'भावोऽनिराधवत्तनोः' इति हैमः ॥
(१) ॥३॥ एकं 'मनोविकारस्य' ॥

अनुभावो भावयोधकः ॥ २१ ॥

अन्विति ॥ भावस्य भूवको गुणक्रियादिः । 'अनुभाव-
यति' इत्यनुभावः । 'अनुभावः प्रभावे स्याद्विशेषे भावभू-
वने' इति मेदिनी ॥ (१) ॥३॥ एकं रत्यादिसूत्रकरोमा-
ञ्चादेः' ॥

गर्वोऽभिमानोऽहंकारः

गर्व इति ॥ 'गर्वे माने' (हु० आ० से०) । घञ् (३।
३।१८) ॥ (१) ॥३॥ वणि सर्वतो मानः । 'अभिमानोऽर्था-
दिर्दं ज्ञाने प्रत्यर्हिसयोः' ॥ (२) ॥३॥ 'अहम्' इति करण-
महंकारः ॥ (३) ॥३॥ त्रीणि 'अहंकारस्य' ॥

मानश्चित्तसमुन्नतिः ।

मान इति ॥ (मत्तनो नाप्ति, इति) नननम् । 'मनु अ-
वबोवने' (तु० आ० से०) । घञ् (३।३।१८) । 'मानं प्र-
माने प्रत्यादीं मानश्चित्तोर्गर्वा प्रहे' इति हैमः ॥ (१) ॥३॥
चित्तस्य समुन्नतिः ॥ (२) ॥३॥ द्वे (अतियोग्यमपि प्रति

चित्तोत्कर्षप्रत्ययस्य) । गर्वादयः पञ्चापि पर्याया इति
तु युक्तम् ॥

अनादरः परिभवः परीभावस्तिरस्त्रिक्या ॥ २२ ॥
रीढावमाननावद्भावहेलनमसूर्क्षणम् ।

अनादर इति ॥ न आदरः ॥ (१) ॥३॥ 'परां भुवः'
(३।३।५५) इति अथो वैकल्पिकत्वात् 'श्रुदोरप्' (३।३।५७)
॥३॥ (परार्पूर्वकादपि भुवोऽपि परामभवः । 'परामवस्तिर-
स्कारे नाशे' इति हैमः । 'त्रजन्ति ते मूढविद्यः परामवम्'
इति प्रयोगश्च) ॥ (१) ॥३॥ 'उन्सर्गस्य वणि' (६।३।१६२)
इति दीर्घः ॥ (३) ॥३॥ 'तिरस्करणात् । 'कृदः न च' (३।
३।१००) इति घः । 'तिरसोऽन्यतरस्याम्' (८।३।४२) इति
सन्त्वम् ॥ (४) ॥३॥ रंहणम् । 'रिह ववे' (तु० प० से०)
व्यापादिकः क्तः । क्तत्वं लोकात् ॥ (५) ॥३॥ अवमाननम् ।
मनोर्ध्वन्ताद्युच् (३।३।१०७) ॥ (६) ॥३॥ अवज्ञानम् 'आ-
तश्चोत्सर्गे' (३।३।१०६) इत्यङ् ॥ (७) ॥३॥ अवहेलनम् ।
'हेह अनादरे' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१८) ।
बलयोरैकत्वम् । 'वयन्ताः पुंति' इत्यस्य बाधनात् ह्यवत्वम् ॥
(८) ॥३॥ 'मूर्ख आदरे' (भ्वा० प० से०) सरेफः । 'नर्तु
मूर्खेत्' । 'तत्तत्रमूर्ख्यम्' इति (तैत्तिरीयब्राह्मणे) दर्शनात् ।
तस्माद्युच् (३।३।१५) । नञ्समासः । 'अत्र सुकृदस्य कृ-
भाङ्गेय उपेक्षणीयः ॥' (९) ॥३॥ नव 'परिभवस्य' ॥

मन्दाक्षं द्वीलपा त्रीडा लजा

मन्दाक्षमिति ॥ मन्दमक्षं वागाद्यत्र ॥ (१) ॥३॥ 'ही
लजायाम्' (हु० प० अ०) । संयदादि क्तिप् ॥ (२) ॥३॥
'त्रिपु लजायाम्' (भ्वा० आ० से०) । यित्वात् (३।३।
१०४) अङ् । 'त्रपा लजाकुल्लयोः' इति हैमः ॥ (३) ॥३॥
'त्रीड लजायाम्' (दि० प० से०) । 'गुरोश्च' (३।३।१०३)
इत्यप्रत्यये त्रीडा ॥३॥ घञि (३।३।१८) 'त्रीडः' अणि । 'ग-
पृथगर्जमुजजागरहारकीलज्जालाजदारभसवर्तकगर्भश्चहाः ।
त्रीडादयश्च वरदश्च वराटश्च उत्कण्ठवाणकरकाय समानया-
श्च' इति त्रौपुल्लिककथने रमसः । ('त्रीडोऽङ्गावे त्रपा लजा'
इति च तेनोक्तम्) ॥ (४) ॥३॥ लज्जम् । 'ओलस्त्री त्रीडे'
(तु० प० से०) । अग्रप्रत्ययः (३।३।१०३) । 'जलां जश् जयि'
(८।३।५३) ॥ (५) ॥३॥ पठ् 'लजायाः' ॥

सापत्रपान्यतः ॥ २३ ॥

सेति ॥ सा लजा अन्वतयेत् सापत्रया अयं हीमात्रे-
ऽपि । 'हीलज्जानत्रया त्रोग' इति रत्नकोषात् ॥ (१) ॥३॥
एकम् 'पित्रादेः पुस्तो जातलजायाः' ॥

१-असुक्ष्मणिति पठे अस्मन्नुन्नं कानो वरः इति बो-
धत् । न विधेये शोभनः क्षणो वरणात् 'असुक्ष्मणम्' इत्यन्वय-
पठि क्तिन् । 'अहं अनादरे' इत्योकारकः । वरनाम्नुन्नं ह्युपि
सुक्ष्मणम् । 'संसुक्ष्मणमनादरे' इति कोषात्पठेऽपि च पाठप्रयोगः ।
पठं चाकारादित्तिह प्रमादिकमित्याहुः इत्यपि सुकृदुपमनोहरे ॥

क्षान्तिस्तितिक्षा

क्षान्तिरिति ॥ क्षमणम् । 'क्षमू सहने' दिवादिः । अस्या-
पित्वात्किन्त् (३।३।१५) । 'अनुनासिकस्य क्ति-' (६।४।
१५) इति दीर्घः ॥३॥ भ्वादेश्चु पित्वात् अङ् (३।३।१०५) ।
तदुक्तम् 'अपितः क्षाम्यतेः क्षान्तिः पितस्तु क्षमतेः क्षमा'
इति । ('क्षमः शक्ते हिते युक्ते क्षमावति । क्षमा क्षान्तां
क्षितां' इति हैमः) ॥ (१) ॥३॥ तित्तेः (भ्वा० आ० से०)
क्षमायां सन् (३।१।१५) तदन्तादप्रत्यये (३।३।१०२) टाप्
(४।१।४) ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'क्षमायाः' ॥

अभिध्या तु परस्य विषये स्पृहा ।

अभिध्वेति ॥ अभिध्यानम् । 'ध्वै आध्याने' (भ्वा०
आ० से०) । 'आतश्च' (३।३।१०६) इत्यङ् (१) ॥३॥
परस्य विषये चौर्यादिना स्पृहा । 'परस्वविषयस्पृहा' इति
पाठे परस्वे विषयेण चौर्यादिना लिप्ता-इति मुकुटः । वस्तु-
तस्तु-परस्वविषयविषयिणीच्छेदार्थः ॥ (१) ॥३॥ एकम्
'परद्व्येच्छायाः' ॥

अक्षान्तिरीर्ष्या

अक्षान्तिरिति ॥ न क्षमणम् । क्षाम्यतेः क्तिनि नञ्-
सासः ॥ (१) ॥३॥ ईर्ष्यणम् । 'ईर्ष्य ईर्ष्यायाम्' (भ्वा०
प० से०) । 'गुरोश्च' (३।३।१०३) इत्यङ् ॥ (२) ॥३॥ द्वे
'परोत्कर्षासहिष्णुत्वस्य' ॥

असूया तु दोषारोपो गुणेष्वपि ॥ २४ ॥

असूयेति ॥ असूयणम् । 'असूल् असूयायाम्' । कण्ठ-
दिलायकि (३।१।२७) 'अ प्रत्यायान्' (३।३।२०२) इत्यङ् ।
'असूया त्वभ्यसूया च' इति शब्दान्तः ॥ (१) ॥३॥
'अर्थदानादिषु गुणेषु दम्भकत्वादिरूपदोषारोप-
णस्य' एकम् ॥

वैरं विरोधो विद्वेषः

वैरमिति ॥ वीरस्य कर्म । 'वैरमैशुनिकयोः' (४।३।
१२५) इति निर्देशान् । युवादिलात् (५।१।१३०) वाण् ॥३॥
(१) ॥३॥ विरोधणम् । विद्वेषणम् । 'हृषिर् आवरणे'
(६० उ० अ०) । 'द्विप अप्रीतौ' (अ० उ० से०) । घञ्
(३।३।१८) ॥ (२) ॥३॥ (३) ॥३॥ त्रीणि 'वैरस्य' ॥

मन्युशोकौ तु शुक् स्त्रियाम् ।

मन्विति ॥ 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । 'मनि-
जनिदत्विभ्यो युः' (उ० ३।२०) 'मन्युर्दैन्ये कृतौ कुधि'
इति हैमः ॥ (१) ॥३॥ 'शुच शोके' (भ्वा० प० से०) ।
घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥३॥ संपदादिलात् किप् (वा०
३।३।१०८) ॥ (३) ॥३॥ त्रीणि 'शोकस्य' ॥

पश्चात्तापोऽनुतापश्च विप्रतीसार इत्यपि ॥ २५ ॥

पश्चादिति ॥ पश्चात्तपणम् । अनुतपणम् । 'तप संतापे'
(भ्वा० प० अ०) घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥३॥ (२) ॥३॥ वि-
त्तिप्रसरणम् । 'छ गतौ' (भ्वा० प० अ०) घञ् (३।३।१८) ।
'उपसर्गस्य घवि' (६।३।१२२) इति वा दीर्घः । 'विप्रती-
सार उद्विष्टः कौकृत्येऽनुशये हपि' इति मेदिनी ॥३॥ (पक्षे
ह्रस्वतृतीयोऽपि । 'विप्रतिसारस्त्वनुशये हपि । कौकृत्ये'
इति हैमः) ॥ (३) ॥३॥ त्रीणि 'किञ्चित्कृत्वा पश्चात्ता-
पस्य' ॥

कोपक्रोधार्मपरोपप्रतिघ्ना रुद्रकुर्वौ स्त्रियौ ।

कोपेति । 'क्रुप क्रोधे' (दि० प० से०) । 'क्रुध क्रोधे'
(दि० प० अ०) घञ् (३।३।१८) भावे ॥ (१) ॥३॥ (२)
॥३॥ 'नृप तित्तिज्ञायाम्' (दि० उ० से०) । घञ् (३।३।१८) ।
नञ्सासः (२।२।६) ॥ (३) ॥३॥ 'रघ हिंसायाम्' (भ्वा०
प० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (४) ॥३॥ प्रतिहनणम् ।
'अन्यत्रापि' (वा० ३।२।४८) इति डे न्यङ्कादित्वात् (७।
३।५३) कृत्वम् । 'प्रतिघ्नौ रुद्रप्रतीघातौ' इति हैमः ॥३॥
रुद्रकुर्वौ संपदादी (वा० ३।३।१०८) ॥३॥ टापि (भागुरिम-
तेन) 'क्रोधो भामः क्रुधा रुपा' इति शब्दान्तः ॥ (६) ॥३॥
॥३॥ (७) ॥३॥ ('भामः क्रोधे र्त्वा दीर्घा') ॥ सप्त 'को-
पस्य' ॥

शुचौ तु चरिते शीलम्

शुचाविति ॥ 'शुचौ' इति भाषितपुंस्कत्वात्पुंस्कार्वावः
(७।१।७४) ॥३॥ 'शीलसमाधाने' (भ्वा० प० से०) । प्य-
न्तात् (३।१।२६) घञ् (३।३।१८) । यद्वा 'शीढो ध्रुक्लक्-
वलञ्चालनः' (उ० ८।३८) इति लक् । अर्धचार्दिः (२।४।
३१) । 'शीलं स्वभावे सद्वृत्ते' इति विश्वः । चरित्रमात्रेऽपि
शीलम् । 'निष्ठा च शीलं चारित्रं चरित्रं चरितं तथा'
इति रत्नकोषात् ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'सुस्वभावस्य' ॥

उन्मादश्चित्तविभ्रमः ॥ २६ ॥

उन्माद इति ॥ उन्मदनम् 'मदी हर्षे' (दि० प० से०) ।
घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥३॥ चित्तस्य विभ्रमोऽनवस्थानम् ॥
(२) ॥३॥ द्वे 'चित्तविभ्रमस्य' ॥

प्रेमा ना प्रियता हार्दं प्रेम ज्ञेहः

प्रेमेति ॥ प्रीणाति प्रियः । 'प्रीञ् तर्पणे' (ज्या० उ०
से०) 'इगुपय-' (३।१।१३५) इति कः । तस्य भावः । 'पृ-

१—'प्रापि चेतसि सन्निप्रतिहारे' इति माघः ॥ २—अ-
नर्षो हन्तादिः । 'किनप्यनर्षोऽनुनये मृग्यायते' इति भारविः । 'व्यू-
रमर्षात्' इति माघः । 'अन्येषामपि' (६।३।२७) इति दीर्घत्वे
'दीर्घादिरपि'—इति हट्टचन्द्रः । 'निन्द्योर्न निरामर्षं निवीयंमरि-
न्दनम्' इति विश्वः इति मुकुटधुषणनोदरे ॥

१—दैन्ये यथा—'तीत्राभ्यिपद्गमनेन मन्युना' । क्रोधे यथा-
'मन्युना तेन मन्येऽहं वने वसति केहरी' इत्यनेकार्यकैरत्नाकरकौ-
मुदी ॥

धादिभ्य इमानिच्' (५।१।१२२) । 'प्रियस्थिर-' (६।४।१५६) इति प्रादेशः । 'प्रैमास्त्री लेहनैमणोः' ॥ (१) ॥*॥ तल् (५।१।११९) । प्रियता (२) ॥*॥ हृदयस्य कर्म । युवादि-त्वात् (५।१।१३०) अण् । 'हृदयस्य हृदय-' (६।३।५०) इति हृदादेशः ॥ (३) ॥*॥ प्रयणम् । 'प्रीन् तर्पणे' (न्या० उ० से०) । मनिन् (३।२।७५) । प्रैमं नान्तं ह्रीचम् ॥ (४) ॥*॥ नेहनम् । 'स्निह प्रीतौ' (दि० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । 'स्नेहः प्रेमिण घृतादिके' ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'स्नेहस्य' ॥ अथ दोहदम् ।

इच्छाकाङ्क्षा स्पृहेहा तृह्णाञ्छा लिप्सा मनोरथः २७ कामोऽभिलाषस्तर्षश्च

अथेति ॥ दोहनाकर्षं ददाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । अयमिच्छामात्रवाच्यपि विशेषेण गर्भिणी-च्छायां प्रयुज्यते । 'दोहदो गर्भलक्षणे । अभिलाषे तथा गर्भे' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ एणम् । इच्छा । 'इच्छा' (३।३।१०१) इति सूत्रेण इपेः शप्रत्यये निपातितः ॥ (२) ॥*॥ 'काक्षि वाच्छि इच्छायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'गुरोश्च' (३।३।१०३) इत्यः ॥ (३) ॥*॥ (७) ॥*॥ 'स्पृह ईप्सायाम्' (उ० उ० से०) । भिदादेराकृतिगणत्वाद् (३।३।१०६) ॥ (४) ॥*॥ 'ईह चेष्टायाम्' (भ्वा० आ० से०) । 'गुरोश्च' (३।३।१०३) इत्यः । ('ईहोद्यमवाञ्छयोः' ॥ (५) ॥*॥ तर्पणम् । 'भित्पि पिपासायाम्' (दि० प० से०) । संपदादि क्तिप् (वा० ३।३।१०८) । ('वृट् लिप्सायामुदन्यायां स्वरपुञ्यामपि त्रियाम्') ॥*॥ (टावन्तापि भागुरिमते) । ('वृषा लिप्सातृपोः त्रियाम्' इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ घञि (३।३।१८) । 'तर्पो लिप्सादन्ययोः' ॥ (१२) ॥*॥ लभेः सन्नन्तादः (३।३।१०२) ॥ (८) ॥*॥ मन एव रथो-ऽत्र । मनो रथ इव वा ॥ (९) ॥*॥ कामनम् । 'कसु कान्तौ' (भ्वा० आ० से०) घञ् (३।३।१८) । 'कामः स्वरच्छयोः पुमान् । रेतस्यपि निकामे च काम्येऽपि स्यान्न-पुंसकम्' ॥ (१०) ॥*॥ अभिलषणम् । 'लष कान्तौ' (भ्वा० उ० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (११) ॥*॥ द्वादश 'इच्छायाः' ॥

सोऽत्यर्थं लालसा द्वयोः ।

स इति ॥ स तर्पो महाश्वेत् 'लल ईप्सायाम्' (*) । औणादिकोऽसण् । यद्वा 'लस कान्तौ' (*) । शृशं लस-

१—नर्मणि यथा—'विषत्ते मत्तेयं निधुवनविधौ प्रेमकलहम्' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी । मेदिन्यां तु 'द्वर्षयोः' इत्युपलभ्यते । अत्र तु 'नर्मणोः' इति लिखितमासीत् ॥ २—'प्रेम पदयति भयान्पदेऽपि' इति भारविः इति मुकुन्दबुधनोदरे ॥ ३—'हैने तु नोपलभ्यते ॥ ४—'तुषापि न हृदा मन' इति प्रयोग इति मुकुन्दबुधनोदरे ॥

नम्, इत्यर्थे यञन्तादः (३।३।१०२) टाप् (४।१।१०२) घञि तु लालसः । स्त्रीनिर्देश आबन्ततासूचनार्थः । 'लाल-सौत्सुक्यवृष्णातिरेकयाञ्चासु च द्वयोः' इति विश्वमे-दिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अतिप्रीतेः' ॥

उपाधिर्ना धर्मचिन्ता

उपाधिरिति ॥ सनीप आधेः । उपपन्न आधिर्वा । 'उपाधित्तु धर्मध्याने विशेषणे । कुटुम्बव्यापृते छन्ननि' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ धर्मस्य चिन्ता ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'धर्मविचारस्य' ॥

पुंस्याधिर्मानसी व्यधा ॥ २८ ॥

पुंसीति ॥ आधीयते दुःखमनेन । 'डुधाञ्' (उ० उ० अ०) 'उपसर्गे घोः क्तिः' (३।३।९२) (आधिर्मनोतौ व्यसनेऽधिष्ठाने वैन्वकाशयोः) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'मनः-पीडयाः' ॥

स्याच्चिन्ता स्मृतिराध्यानम्

स्यादिति ॥ चिन्तनम् । 'चित्ति स्त्वाम्' (उ० प० से०) । 'चिन्तिपूजि-' (३।३।१०५) इत्यङ् । यत्तु—अ-प्रत्यये कार्ये 'चिन्तिपूजि-' इत्यङ्निधानं गुणाभावार्थम् । तत्सामर्थ्याणिलोपाभावोऽपि, इति 'चिन्तया' इत्यपि—इति मुकुटेनोक्तम् । तत्र । 'भिदा' इत्यादौ द्वित्यस्य चरितार्थ-त्वेन 'व्यवधा' इत्यत्रातोलोपार्थत्वेनोत्तरार्थत्वेन सौमर्थ्यवि-रहात् ॥ (१) ॥*॥ स्वरणम् । 'स्व आध्याने' (भ्वा० प० अ०) । क्तिन् (३।३।९४) 'स्मृतिः स्वरणधीच्छासु शान्ते' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ उपधीयते 'धै चिन्तायाम्' (भ्वा० प० अ०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'स्वरणस्य' ॥

उत्कण्ठोत्कलिके समे ।

उत्कण्ठेति ॥ 'कठि शोके' (भ्वा० आ० से०) । उत्क-ण्ठनम् । 'गुरोश्च-' (३।३।१०३) इत्यः ॥ (१) ॥*॥ उत्कलेः

१—धर्मध्याने यथा 'विनोपाधि शान्तं वृणतुषुत्तप्रत्यग-धुना' ॥ विशेषणे यथा 'ननुपाधेरुपाधिर्भवति' । कुटुम्बव्यापृते यथा 'उपाधि वाधन्ते विविधविधिभिर्वान्यवजनाः' । छन्ननि यथा 'चिद्रूपानन्दमयो निःशेषोपाधिवहितः शुद्धः' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौ-मुदी ॥ २—दन्धको यदधर्मो नोत्तमर्गस्य भूयाप्यायत्तं क्रियते । तत्र यथा—'न मोक्षव्यो बालादाधिः' । आशयां यथा—'धनाधिना धावति जीवलोकः' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥ ३—स्व-स्तिशुचरत्र च चारितार्थ्येऽपि मध्ये 'चिन्तिपूजि-' इत्यत्र डितो-ऽनुवृत्तिचारितार्थ्यभावात् 'इह किंचित्तपो' इतिवदत्रापि गिनोपा-भावसाधकत्वकल्पने वाधकाभावमभिप्रेत्यैव धीयुषुधमनोहर-वोरपि 'चिन्तिया च' इत्युक्तम् । अतएव 'स्याच्चिन्ता चिन्तिया' इति त्रिकाण्डोप उक्तम् ॥

'कृवादिभ्यो वुन्' (उ० ५।३५) । कुन् (उ० २।३२) वा । ('उत्कलिका तु हेलयां तरङ्गोत्कण्ठयोरपि') ॥ (२) ॥*॥ स्त्रीत्वेनापि साम्यम् । द्वे 'कामादिजस्मृतेः' । 'चिन्ता तु स्युतिराध्यानं सरणं, सस्युहे पुनः । उत्कण्ठोत्कलिके तस्मिन्, अभिध्या त्मयोरपि' इति शब्दार्णवः ॥ उत्साहोऽध्यवसायः स्यात्

उत्साह इति ॥ उत्सहनम् । 'पह मयणे' (भ्वा० आ० से०) घञ् (३।३।१८) । 'उत्साहस्त्यमे सूत्रे' ॥ (१) ॥*॥ अध्यवसानम् । 'षोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । घञ् (३।३।१८) 'आतो युक्' (७।३।३३) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'उत्साहस्य' ॥

स वीर्यमतिशक्तिभाक् ॥ २९ ॥

स इति ॥ स उत्साहः अतिशक्तिभाक् । वीरे साधु । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् । ('वीर्यं तेजःप्रभावयोः । शुके शकौ च') 'अतिशयशक्तिर्वाया' इति लमरमालायां व्रीत्वम् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अतिशयिताध्यवसायस्य' ॥

कपटोऽस्त्री व्याजदम्भोपधयदृष्टकैतवे ।

कुसृतिर्निकृतिः शाठ्यम्

कपट इति ॥ के मूर्ध्नि पट इवाच्छादकः । यद्वा पटतीति पटः । 'पट गतौ' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३५) । कस्य ब्रह्मणोऽपि पटो व्यापकः ॥ (१) ॥*॥ व्यजन्ति क्षिपन्त्यनेन । 'अज गतिक्षेपणयोः' (भ्वा० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।२२१) इति घञ् । निष्ठायां सेट्त्वात् कुलम् । 'व्याजः शाब्देऽपदेशे च' इति विश्वः ॥ (२) ॥*॥ दम्भतेऽनेन । 'दम्भु दम्भने' (स्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । 'दम्भः कल्के कैतवे च' इति हेमचन्द्रः ॥ (३) ॥*॥ उपधीयत आरोप्यतेऽनेन । 'उपसर्गे घोः क्तिः' (३।३।१२२) । 'उपधिर्न्याजचक्रयोः' ॥ (४) ॥*॥ छद्यतेऽनेन । 'छद्य अपवारणे' (जु० उ० से०) मनिन् (३।२।७५) । 'इसन्नन्वकिपु च' (६।४।९७) इति ह्रस्वः ('छद्य शाब्देऽपदेशे घातिकर्मणि') ॥ (५) ॥*॥ कितवस्य कर्म । युवादित्वात् (५।१।१३०) अण् । 'कैतवं यूतदम्भयोः' इति हेमः ॥ (६) ॥*॥ कुत्सिता सृतिः । 'सृ गतौ' (भ्वा० प० से०) । क्तिच् (३।३।१७४) । 'कुगति-' (२।२।१८) इति समासः ॥ (७) ॥*॥ निकृष्टा कृतिः क्रिया परप्रतारणरूपा, यद्वा परामीष्टस्य निकर्तनम् । 'कृती छेदने' (तु० प०

से०) 'इक् कृष्यादिभ्यः' (वा० ३।३।१०८) इतीक् । 'निकृतिर्भर्तने क्षेपे शठे शाब्देऽपि च त्रियाम्' इति विश्वमेदिन्यां ॥ (८) ॥*॥ शठति । 'शठ कैतवे' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । शठस्य कर्म । ब्राह्मणादित्वात् (५।१।१२४) ष्यच् । यद्वा शठनम् । 'ऋहलोर्ण्यत्' (३।१।१२४) ॥ (९) ॥*॥ नव 'कपटस्य' ॥

प्रमादोऽनवधानता ॥ ३० ॥

प्रमाद इति ॥ 'मदी हर्षे' (दि० प० से०) । भावे घञ् (३।३।१८) । 'प्रमादः संमदे मते त्रियामुन्मदयोपितिम्' ॥ (१) ॥*॥ न अवधानमस्य । तस्य भावः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अविमृष्टकृत्यस्य' ॥

कौतूहलं कौतुकं च कुतुकं च कुतूहलम् ।

कौतूहलमिति ॥ कुतू, चर्मनिर्मितमेहपात्रं हलति । 'हल विलेखने' (भ्वा० प० से०) । मूलविभुजादित्वात् (वा० ३।२।५) कः । यद्वा हलति । पचाद्यच् (३।३।१३४) । कुला हलम् । प्रज्ञायणि (५।४।३८) कौतूहलम् ॥ (१) ॥*॥ (अणभावे) 'कुतूहलं कौतुके स्यात्प्रशस्तेऽपि च दृश्यते' ॥ (४) ॥*॥ कुतू कायति । 'कै शब्दे' (भ्वा० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । उपपदसमासः (२।२।१९) । 'इको ह्रस्वोऽङ्गयः-' (६।३।६१) इति ह्रस्वः । प्रज्ञायण् (५।४।३८) वा । यद्वा कुला भवम् । अध्यात्मादित्वात् (वा० ४।३।६०) ठञ् । 'इसुसुक्-' (७।३।५१) इति कः । 'केऽणः' (७।४।१३) इति ह्रस्वः । संज्ञापूर्वकत्वात्पक्षे वृद्धभावः । यत्तु—'तुज हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । कुं तुजति । 'मूलविभुज-' (वा० ३।२।५) इति कः । न्यङ्कादित्वात् (७।३।५३) कुत्वम्—इति सुकुट्टेनोक्तम् । तत्र । कुत्वे आन्तरतम्याजस्य गत्वप्रसङ्गात् । ('कौतुकं नर्मणीच्छायासुत्सवे कुतुके मुदि । पारम्पर्यागतख्यातमद्भलोद्वाहसूत्रयोः । गीतादौ भोगकाले च') ॥ (२) ॥*॥ (३) ॥*॥ चत्वारि 'कौतुकस्य' ॥

स्त्रीणां विलासविब्वोकविभ्रमा ललितं तथा ॥३१॥
हेला लीलेत्यमी हावाः क्रियाः शृङ्गारभावजाः ।

स्त्रीणामिति ॥ शृङ्गाराद्रसादेः भावान्मनोविकाराश्च जाताः (स्त्रीणाम्) क्रियाश्चेष्टा अलंकाराख्या विलासादिका हावशब्दवाच्याः । हवनम् । 'हु दानादनयोः' (जु० प० अ०) । 'क्चिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गोऽभिनितिशते' इत्यन्विषये घञ् (३।३।१८) । यत्तु—मुकुट आह—शृङ्गारभावो रतिः । तज्जा—इति । तत्र । 'शृङ्गारभावः' इति समुदायस्य रतिवाचकत्वाभावात् । यदपि—हू हवने—

१—प्रमदशब्दव्याख्यायामस्य कोशस्योपन्यस्तत्वेन, प्रमदाशब्दव्याख्यायामुपन्यसिष्यमाणत्वेन च तत्र मेदिन्यां च प्रमदाशब्दस्यैवोपादानेन नेदं प्रकृतोपयोगि ॥

१—एतदग्रे 'कैतवः कितवे शत्रौ' इत्यपि लिखितमासीत् । परंतु हेममेदिन्योः कैरवशब्दस्यैव दर्शनात् अनेकार्थकैरवाकरकौ-
मुषामपि 'त्वयि भास्वत्सुदिते सर्वतैजोभिमाविनि । उन्मीलति भरानाथ किं कैरवकुलं कचिद' इत्येवोदाहृतम् । इति न प्रकृतो-
पयुक्तम् ॥

इत्युक्तम् । तदपि न । एतादृशस्य धातोरभावात् । यदपि-
उच्चार्ये भरतस्य संमतिरुपन्यस्ता । 'अलंकारश्च नाट्यज्ञै-
र्ज्ञेया भावरसाश्रयाः । यौवनेऽभ्यधिकाः स्त्रीणां विकारा
वक्रगात्रजाः' इति । तत्रापि 'भावरसाश्रयाः' इत्यनेनास्म-
दुक्त एवायौ लभ्यते, न भवदुक्तः । यत्तु—हृद्यन्यनेनेति
हावः—इति स्वामिनोक्तम् । तत्र । हेवो ध्वि संप्रसारणा-
विधानात् ॥ (१) ॥*॥ विलसनम् । 'लस श्लेषणे' (भ्वा०
प० से०) घञ् (३१३१९८) । 'विलासोऽङ्गे विशेषो यः
प्रियाप्तावाप्तनादिषु' । 'विलासो हावभेदे स्याद्धीलाया-
मपि पुंस्यर्थम् ॥ (१) ॥*॥ विवानम् । 'वा गतौ' (अ० प०
अ०) विवुर्गतिविशेषः । (यत्तु) 'अपघ्नादयः' इति कुः—इति
मुकुटः । तत्र । तादृशसूत्रादर्शनात् । 'मृगव्यादयश्च' (उ०
११३७) इति दूचितम् । उच्यते समवैत्यत्र । 'उच समवाये'
(दि० प० से०) । 'हृलश्च' (३१३१२९) इति घञर्थे । यद्वा
'कः' (वा० ३१३१५८) । 'ओक उचः के' (७३१६४) इति
निपातितः । विवोरोकः स्थानम् । 'विंव्वोकोऽभिमतप्राप्ताव-
पिगर्वाद्नादरः ॥ (१) ॥*॥ विभ्रमणम् 'भ्रसु अनवस्थाने'
(दि० पे० से०) घञ् (३१३१९८) । 'नोदात्तोपदेशः—' (७३
१३४) इति न वृद्धिः । 'चित्तवृत्त्यनवस्थानं शृङ्गाराद्विभ्रमो
मतः' । 'अय विभ्रमः । शोभायां संशये हावे' इति हैमः ।
'विभ्रमो भ्रान्तिर्हावयोः' ॥ (१) ॥*॥ 'लल ईप्सायाम्'
॥ (*) ॥ 'लड विलासे' (भ्वा० प० से०) वा । डलयोर-
भेदः भावे कः (३१३१९४) 'अनाचार्योपदिष्टं स्याद्ध-

लितं रतिचेष्टितम्' । ('ललितमीप्सिते । लडिते हावभेदे
स्यात्') ॥ (१) ॥*॥ 'हिल भावकरणे' (तु० प० से०) ।
'हेडु अनादरे' (भ्वा० आ० से०) भावे घञ् (३१३१९८) ।
'स्याद्भावसूचको हावो हेलाऽस्यैवानुभावनम्' । 'प्रौढेच्छा
सुरते हेला' इति वा । ('हेला त्रियामवज्ञायां विलासे वार-
योपिताम्') ॥ (१) ॥*॥ लयनम् । लीः । 'लीङ् श्लेषणे'
(दि० आ० अ०) । संपदादित्वात् (वा० ३१३१९०८) क्तिप् ।
लियं लाति । 'ला आदाने' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप-'
(३१२३) इति कः । 'प्रियस्यानुकृतिर्लला श्लिष्टा वाग्वेषचे-
ष्टितैः' । 'लीला केलिर्विलासश्च शृङ्गारभावजा क्रिया' ॥
(१) ॥*॥ इति शब्दार्णवात्प्रकारार्थान्येऽपि ज्ञेयाः । 'लीला
विलासो विच्छित्तिर्विभ्रमः किलकिञ्चितम् । मोट्टायितं कुट्ट-
मितं विव्वोको ललितं तथा ॥ विहृतं चेति मन्तव्या दश
स्त्रीणां लभावजाः' इति नाटकरत्नकोशः । विच्छेदनम् ।
'च्छिदिर् द्वैधीकरणे' (रु० उ० अ०) । क्तिन् (३१३१९४) ।
'मण्डनानादरन्यासो विच्छिष्टी रूपदर्पतः' । ('विच्छित्तिः
स्यादङ्गरागे हावविच्छेदयोः') ॥ (१) ॥*॥ किलकिञ्चित-
मत्र । 'हर्षाद्भूदितगीतादिव्यामिश्रं किलकिञ्चितम्' ।
स्वामी तु—किलकिञ्चितम्—इति पाठं मन्यते । यदाह 'कि-
लीति कण्ठकूजितम्' वा । यथा 'किलकिलारावः' इति ॥
(१) ॥*॥ मोटनम् । 'मुट प्रमदने' (तु० प० से०) । घञ्
(३१३१९८) । बाहुलकाद्भवस्तुद् । शशादि (३१११२२) क्य-
ङन्ताद्भावे कः (३१३१९४) । 'मोट्टायितं प्रियं स्त्वला
साङ्गभङ्गविजृम्भणम्' । यत्तु—मोट्टनम् । मोट्टः—इति मुकु-
टः । तत्र । मोट्टधातोरदर्शनात् । यदपि—लोहितादि (३११
१३) क्यपन्ताद्भावे कः—इति ॥ तदपि न । 'लोहिताडाज्यः
क्यपवचनम्' 'शशादिवितराणि' इति वार्तिकविरोधात् ॥
(१) ॥*॥ कुट्टनम् । 'कुट्ट छेदनादौ' (तु० प० से०) घञ्
(३१३१९८) कुट्टेन निर्दृष्टम् । भावप्रत्ययान्तादिनप् (वा०
४१४२०) । ततो प्यन्तात् (वा० ३११२६) भावे कः
(३१३१९४) ॥ तारकादित्वात् (५१२३६) इत्च् वा । 'दुः-
खोपचारः सौख्येऽपि हर्षात्कुट्टमितं मतम्' ॥ (१) ॥*॥

१—तत्र प्रियसमीपगमने यः स्थानासनगमनविलोकितेषु
विकारोऽकलाश्च क्लोषस्मितचमत्कारमुल्लिखन्तं स विलासः ॥
२—एतद्वये 'वीतंसो बन्धनोपाये मृगणामपि पक्षिणाम् ।
वेषामेव च विशासहेतौ प्रावरणेऽपि च' इत्यपि लिखितमस्ति ।
तत्र वीतंसशब्दार्थबोधकतया प्रकृतानुपपुञ्जम् ॥ ३—अभिमत-
प्राप्तावपि गर्वाद्नादरः, सापराधस्य त्रश्चन्दनादिना संयमनं
ताडनं च विव्वोकः ॥ ४—मदरागहर्षजनितो विपर्ययो
विभ्रमः । यथा अतिमितमात्तनादुत्थायान्यत्र गमनम्, प्रिया-
रग्भकथामाक्षिप्य सत्या सहालापनम्, सुधैव रपितक्रोधी,
पुष्पादीनां याच्या सहसैव तत्परिलागः, वलाभरणमात्थानाम-
कारणतः त्पण्डनम्, मननं च इति ॥ योषितां यौवनजो विकार-
ो विभ्रनः इत्येके ॥ ५—एतद्वये 'विभ्रमो रत्नवृक्षेऽपि प्रवाले-
ऽपि पुमानयम्' इति लिखितमस्ति । ५त्तु नेदिन्यादिषु 'विभ्रमः'
इत्यस्यैवोपलम्भेन न प्रकृतोपयोगि ॥ ६—मुकुमारविधानेन
भूनेत्रादिक्रियासचिवकरचरणान्वासी ललितम् । यथा—चर-
णनिपातक्षणाक्षणादुपुरनचणसंचरणे रेखाविशेषसितत्रिवलिमङ्गल-
स्थानसदृशसितमुजम्, वरःस्वल्पवारणाद्विद्युगणशुद्धतं तनस्त-
रकम्, स्कन्धासकैककुण्डलम्, चहासितभ्रूताचोक्तविदोलितम्
इति ॥ प्रियं प्रति भावाविभूतं ललितमित्यन्ये ॥

१—सुरते प्रौढेच्छा हेला ॥ २—अलम्भप्रियसमागमया ल-
चिचविनोदार्थं प्रियस्य वा वेषगतिवृष्टिश्चित्तमणितैरनुकृतिः क्रियते
सा लीला ॥ ३—आभरणविलेपनादीनां कुतश्चित्प्रियापराधादी-
र्षयानादरेण स्वक्षानां सखीनां प्रयत्नाद्वारणं विच्छिद्यः ॥ प्रियेण
दत्तं प्रीतिनिबन्धनं स्वल्पमपि भूषणं विच्छित्तिरित्यन्ये ॥ ४—इष्ट-
जनदर्शनवशात् शुक्ररहितइतितत्रसितक्रोधभ्रमाभिलाषानां संक्र-
रीकरणं किलकिञ्चितम् ॥ ५—प्रियकथाद् साङ्गभङ्गनृम्भणं कर्ण-
कण्डूयनं मोट्टायितम् ॥ ६—सुरतेषु गाढरतिपीठने केयस्तनादि-
प्रश्ने च हर्षात्कुट्टेऽपि दुःखाविक्रिया, दुःखेऽपि दुःखाविक्रिया
कुट्टमितम् ॥

विहरणम् । भावे क्तः (३।३।११४) । 'वक्तव्यभाषणं व्या-
जाद्विहृतं दर्शितेक्षितम्' ॥ (१) ॥*॥ इति ॥

द्रवकेलिपरीहासाः क्रीडा खेला च नर्म च ॥ ३२ ॥

द्रवेति ॥ द्रवणम् । 'द्रु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'ऋ-
दोरप्' (३।३।५७) । 'द्रवो विद्रवणमणोः । प्राद्रवे रसगल्यो-
श्च' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ केलनम् । 'किल क्रीडायाम्'
(तु० प० से०) । 'केलु चलने' (भ्वा० प० से०) वा । इन्
(उ० ४।११८) । 'केली इति स्त्रियामपि । 'केलीषु तद्वान-
गुणात्रिणीय' इति नैपधात् । इति मुकुटः ॥ (२) ॥*॥ प-
रिहसनम् 'हसे हसने' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ।
'उपसर्गस्य घञि' (६।३।१२२) इति दीर्घः ॥ (३) ॥*॥
क्रीडनम् । 'क्रीडु विहारे' (भ्वा० प० से०) । 'गुरोश्च'-
(३।३।१०३) इत्यः । 'क्रीडा केलिप्रकारे स्यात्खेलार्थज्ञानयो-
रपि' (इति विश्वमेदिन्यौ) ॥ (४) ॥*॥ खेलनम् । 'खेल
चलने' (भ्वा० प० से०) । 'गुरोश्च'- (३।३।१०३) इत्यः ।
मुकुटस्तु 'खेला' इत्यस्य स्थाने 'लीला' इति पठति ॥ (५)
॥*॥ नरणम् । 'नृ नये' (भ्वा० प० से०) । मनिन् (३।२।
७५) ॥ (६) ॥*॥ षट् 'क्रीडायाः' ॥

व्याजोऽपदेशो लक्ष्यं च

व्याज इति ॥ (१) ॥*॥ अपदेशनम् । 'दिश अतिस-
र्क्षणे' (तु० उ० अ०) । घञ् (३।३।१८) । 'अपदेशः
पुमाँलक्ष्ये निमित्तव्याजयोरपि' ॥ (२) ॥*॥ लक्षणम् । 'लक्ष
थालोचने' (जु० आ० से०) । ष्यत् (३।३।१२४) । 'लक्ष्यं
स्यापदेशोऽपि शरव्योऽपि नपुंसकम्' इति मेदिनी ॥*॥ घञ-
न्तोऽपि । 'संख्यायां च न ना लक्षं क्लीबं व्याजशरव्ययोः'
इति मूर्धन्यान्ते रभसात् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'स्वरूपाच्छा-
दनस्य' ॥

क्रीडा खेला च कूर्दनम् ।

क्रीडेति ॥ (१) ॥*॥ खेलनम् । 'गुरोश्च' (३।३।१०३)
इत्यः ॥ (२) ॥*॥ 'कुर्द क्रीडायाम्' (भ्वा० प० से०) ।
ल्युट् (३।३।११५) । 'वोरुपधायाः-' (८।२।७६) इति दीर्घः ।

यत्तु—'स्फुर्ज' इति लिङ्गात् कूर्दादीनां न दीर्घः (इति धर्म-
दासः) । 'वोः' इति विधेरनित्यत्वम्—इति कश्चित् (पूर्णच-
न्द्रः) आह । तत्र । 'स्फुर्ज' इति स्वरूपनिर्देशार्थं दीर्घानुच्चा-
रणात् । दीर्घविधेः सत्त्वाच्च । यदि 'विधिप्राप्तं कृत्वैव निर्दे-
ष्टव्यम्' इति नियमः स्वीक्रियते तदा एशिरेचोरेत्वाभाव-
स्याज्ञापकत्वं स्यात्, एत्वस्य लक्षणप्राप्तत्वात् । अतएव 'दी-
र्घाभावस्तु चिन्त्यः' इति स्वामिग्रन्थोऽपि संगच्छते ॥ (३)
॥*॥ त्रीणि 'कन्दुकादिक्रीडनस्य' ॥

घर्मो निदाघः खेदः स्यात्

घर्म इति ॥ जिघर्त्यङ्गमनेन । 'घृ क्षरणदीप्त्योः' (जु०
प० अ०) । 'घर्म-' (उ० १।१।४९) इति निपातितः ।
यत्तु—'घरति' इति विग्रहप्रदर्शनं मुकुटेन कृतम् । तत्तु 'घृ
क्षरण' इति धातुपञ्चसनेन विरुध्यते । घरत्यङ्गमनेन वा ।
'घृ सेके' (भ्वा० प० अ०) । ('घर्मः स्यादातपे ग्रीष्मेऽप्युष्ण-
स्वेदाम्युनोरपि') ॥ (१) ॥*॥ निदह्यतेऽनेन । 'हलश्च' (३।३।
१२१) इति घञ् । न्यङ्कादिः (७।३।५३) ॥ (२) ॥*॥
स्त्रियतेऽनेनाङ्गम् । घञ् (३।३।१२१) । 'स्वेदो घर्मं स्वेदने
च' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'प्रखेदहेतोस्ताप-
स्य' ।—अङ्गजलस्य—इति मुकुटः । तत्र । स्वकृतकरणविग्र-
हविरोधात् । नहि जलेन प्रस्त्रियते । वस्तुतस्तु—भाक्कर्मव्यु-
त्पत्त्या सोऽप्यर्थः ॥

प्रलयो नष्टचेष्टा ॥ ३३ ॥

प्रलय इति ॥ प्रलयनम् । लीङ् (दि० आ० अ०) ।
'एरच्' (३।३।५६) । 'प्रलयो मृत्युकल्पान्तमूर्च्छापायेषु पुं-
स्यत्रम्' ॥ (१) ॥*॥ नष्टा चेष्टा यस्य । तस्य भावः । तल्
(५।१।११९) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सात्त्विकभावस्य' मूर्च्छा-
परपर्यायस्य । हर्षशोकादिभिः सकलचेष्टानाशस्येत्यर्थः ॥

अवहित्याकारगुप्तिः

अवेति ॥ अवहिः स्थितिरवहित्या । 'सुपि स्थः' (३।
२।४) इत्यत्र 'स्थः' इति योगविभागात्कः । ष्टपोदरादिः (६।
३।१०९) ॥ (१) ॥*॥ आकारस्य शोकादिजनितमुखम्लान-
न्यादेर्गोपनम् । क्तिन् (३।३।९४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'आका-
रगोपनस्य' ॥

समौ संवेगसंभ्रमौ ।

समाविति ॥ संवेजनं संचलनम् । 'ओविजी भयचल-
नयोः' (तु० आ० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥
संभ्रमणम् । घञ् (३।३।१८) । 'संभ्रमः साध्वसेऽपि
स्यात्संवेगादरथोरपि' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'हर्षादिनाकर्मसु
त्वरणस्य' ॥

१—'अवहित्यमयोयता' इति भरतोक्तेः क्लीबमपि—इति मु-
कुटपीयूषपुधमनोहराः ॥

१—अवसरगतं वचनं व्याजादिना लृतं विलुप्तम्—इति मुकुटः ॥
२—विद्रवे पलायने यथा 'द्रवन् द्रविहराजोऽपि शिश्रिये त्वरया
श्रुतम्' । प्राद्रवे प्रस्रवणे यथा—'जालेन चन्द्रमणिनैव महीधरस्य
संचायते द्रवमयो मनसो विकारः' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥
३—'आसवे' इति पाठः पुस्तकान्तरे ॥ ४—अवधाने अनादरे
यथा 'तस्य द्रयमपि क्रीडा क्रीडादलितदन्तिनः' इत्यनेकार्थकैरवाकर-
कौमुदी ॥ ५—परीहासस्य—इति पुधमनोहरा ॥ ६—व्याजोऽत्र
स्वरूपाच्छादनम् । यथा 'ध्यानव्याजमुपेल चिन्तयति काम्' इति ।
पूजांको व्याजः परद्रोहफलः । तथा च पञ्चिकायाम्—'कपटार्थो
व्याजः परद्रोहफलः, अपदेशार्थेस्त्वन्वदुद्दिद्यान्यार्थमनुष्ठानम् ।
यथा जलक्रीडामपदिश्यान्वार्थं याति' इति—इति मुकुटः ॥

स्यादाच्छुरितकं हासः सोत्प्रासः

स्यादिति ॥ उत्प्रासनम् । 'अशु क्षेपणे' (दि० प० से०) । 'अस गतिर्दास्यादानेषु' (भ्वा० उ० से०) । वा घञ् (३।३।१८) । उत्प्रासेनाधिक्येन क्षेपणेन वा सहितः सोत्प्रासः । आच्छुरणं परच्छेदनं । 'छुर छेदने' (तु० प० से०) । भावे क्तः (३।३।११४) । स्त्रायै कन् (५।३।७७) भावे 'स्यादा-च्छुरितकं हासनस्यरायातभेदयोः' ॥ (१) ॥३॥ एकं 'पर-स्यामर्षजनकहासस्य' ॥

स मनाक् सितम् ॥ ३४ ॥

स इति ॥ स हासो मनागल्यः । 'सिद् ईषदसने' (भ्वा० आ० अ०) । भावे क्तः (३।३।११४) 'ईषद्विकसि-तैर्दन्तैः क्रदाक्षैः सौष्ठवान्त्रितैः । अलक्षितद्विजद्वारमुत्तमानां सितं भवेत्' ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'ईषद्दासस्य' ॥

मध्यमः स्याद्विहसितम्

मध्यम इति ॥ स हासो मध्यमो महत्वाल्पत्वहीनः । 'हृषे हसनं' (भ्वा० प० से०) । भावे क्तः (३।३।११४) 'आकुञ्चितकपोलाक्षं सखनं निःखनं तथा । प्रस्त्रावोत्थं साजु-रागमाहुर्विहसितं बुधाः' ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'मध्यमहा-सस्य' ॥

रोमाञ्चो रोमहर्षणम् ।

रोमाञ्च इति ॥ रोम्यामन्त्रं पूजनम् । घञ् (३।३।१८) 'चजोः-' (७।४।५२) इति सूत्रे 'निष्ठायामनिटः' इति पूरि-तत्वादत्सात् 'अञ्चैः पूजायाम्' (७।२।५३) इति क्त्वानि-ष्ठयोरिड्विधानान्न कुलम् । यत्—'न कादेः' (७।३।५९) इति योगविभागात् कुलम्—इति भाषाश्रुत्युपन्यसनं सुकु-टस्य । तत्र । तस्य वार्तिककृता ('निष्ठायामनिटः' इति वार्तिकेन) प्रत्याख्यानात् । यद्योत्तरं मुनीनां प्रामाण्यात् ॥ (१) ॥३॥ रोम्यां हर्षणम् ॥ (२) ॥३॥ पुलक-कण्टक-रोम-विक्रिया-रोमोद्गमाश्चात्रैव । ('पुलको गजानपिण्डे रोमाञ्चै प्रस्तरान्तरे । अहुराज्यां ननिदोषे त्रयके तालके कर्मौ' । ('कण्टकः क्षुद्रवैरिणि । वेणो द्रुमाद्दे रोमात्रे' । 'पुलकः पुनः । रोमाञ्चकण्टको रोमविक्रिया रोमहर्षणम् । रोमोद्गम उद्धर्षणमुल्लासनकामिलसिपि' । इति हैनात्) । द्वे 'रोमाञ्चस्य' ॥

क्रन्दितं रुदितं कुष्टम्

क्रन्दितमिति ॥ 'क्रदि रोदने' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।३।११४) 'अथ क्रन्दितमाहाने रुदिते च नपुंस-कम्' ॥ (१) ॥३॥ 'रुदित् अश्रुविमोचने' (अ० प० से०) । भावे क्तः (३।३।११४) ॥ (२) ॥३॥ 'क्रुश रोदने' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।३।११४) । ('क्रुष्टं रोदनरा-वयोः' ॥ (३) ॥३॥ त्रीणि 'रोदनस्य' ॥

जृम्भस्तु त्रिषु जृम्भणम् ॥ ३५ ॥

जृम्भ इति ॥ 'जृभि गात्रविनामे' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१८) 'गुरोश्च-' (३।३।१०३) इत्यः । 'जृम्भा विकासजृम्भणयोस्त्रिषु' । घवन्तस्यैव ह्रीवत्वमपि । 'लि-ङ्गोपनिविर्व्यापी विशेष्यैर्यथवाधितः' इति वक्ष्यमाणत्वात् । यत्—जृम्भं तु, अज्जिर्धौ भयादिपाठात्—इति मुकुटेनो-क्तम् । तत्र । 'अज्जिर्धौ' इत्युक्तत्वेन ह्रीवत्वस्याविधानात् ॥ (१) ॥३॥ ल्युटि (३।३।११५) जृम्भणम् ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'मुखादिविकासस्य' ॥

विप्रलम्भो विसंवादः

विप्रैति ॥ विशेषेण प्रलम्भणम् । 'डुलभ्यं प्राप्तौ' (भ्वा० आ० अ०) । विरुद्धं सम्यक् वदनम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥३॥ (२) ॥३॥ द्वे 'अङ्गीकृतासंपादनस्य' ॥

रिङ्गणं स्वलनं समे ।

रिङ्गणमिति ॥ 'रिगि गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'स्वल चंचलने' (भ्वा० प० से०) । भावे ल्युट् (३।३।११५) ॥ (१) ॥३॥ (२) ॥३॥ 'रिखि गतौ' (भ्वा० प० से०) इ-त्येके (तन्मते रिङ्गणम्) । द्वे 'धर्मादेश्वलनस्य'—इति खानां, बालानां हस्तपादगमनस्य—इत्यन्ये, पिच्छिलार्द्रौ पतनस्य इत्यपरे ॥

स्यान्निद्रा शयनं स्वापः स्वप्नः संवेश इत्यपि ॥ ३६ ॥

स्यादिति ॥ निद्राणम् । 'द्रा कुत्सार्थां गतौ' (आ० प० अ०) । 'आतश्चोप-' (३।३।१०५) इत्यङ् । निन्दनम्, निन्द्यतेऽनया, इति वा । 'निन्देर्नलोपश्च' (उ० २।१७) इति र्ण्, इति वा ॥ (१) ॥३॥ 'शीङ् सन्ने' (अ० आ० से०) । भावे ल्युट् (३।३।११५) । 'शयनं सुरते निद्राशययोश्च नपुंसकम्' ॥ (२) ॥३॥ 'विष्वप् शये' (अ० प० अ०) । घञ् (३।३।१८) । 'स्वापः शयननिद्रयोः । सर्शाज्ञतायाम-ज्ञाने' ॥ (३) ॥३॥ 'स्वपो नन्' (३।३।१९९) । 'स्वप्नः स्वापे प्रसुप्तस्य विज्ञाने दर्शने पुमान्' ॥ (४) ॥३॥ संवेश-णम् । 'विश प्रवेशने' (तु० प० अ०) । घञ् (३।३।१८) । 'संवेशः स्वापत्रारतवन्धयोः' ॥ (५) ॥३॥ 'सुप्तिः' अ-प्यत्र । ('सुप्तिः सर्शाज्ञतानिद्राविश्रम्भे शयने त्रियाम्' इति नेदिनीतः) ॥३॥ पञ्च 'निद्रायाः' ॥

तन्द्री प्रमीला

तन्द्रीति ॥ तन्पूर्वादावेः 'सृहियहि-' (३।२।१५८) इत्यादिना 'तन्द्रा' इति निपात्यते । तन्द्रायाः करणम् । 'तत्करोति-' (वा० ३।१।२९) इति ष्यन्ताद् 'अच इः' (उ० ४।१।३९) । तन्द्रिः । 'कृदिकारान्-' (ग० ४।१। ४४) इति डीप् वा । 'तन्द्री निद्राप्रनीलयोः' । निजभावे 'तन्द्रा' इत्यपि । मुकुटस्य—इन्द्रियाणां तननं शाल्यसाम् । तन्द्रयातोः सौत्रान्मुच्छार्थान् 'तन्द्रेरिर्दाता' इति हत्वेकार-

प्रत्यये तन्दिः । ङीपि तन्दी । दीर्घकारप्रत्यये लक्ष्मीशब्द-
वञ्च-इत्याह । तन्न । व्रातिना विगृह्य सौत्रघातोरुपन्यासस्य
विरुद्धत्वात् । 'तैदो नान्तत्वनिपातनाभ्युपगमविरोधात्' ।
'तन्दिरेदीतौ' इति सूत्रस्यादर्शनाच्च । ईप्रत्ययविधायकाभा-
वाच्च । (यदपि) 'तन्दिस्तन्दी तन्दीस्तन्दी' इति रूपचतुष्ट-
यम् । इत्युक्तम् । तदपि न । दीर्घविसर्गान्ते प्रमाणाभावात्
॥ (१) ॥*॥ प्रमीलनम् । 'मील निमेषणे' (भ्वा० प०
से०) 'गुरोश्च' (३।३।१०३) इत्यः ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'अत्यन्तश्रमादिना सर्वेन्द्रियासामर्थ्यस्य' ॥

भ्रुकुटिर्भुक्कुटिर्भूकुटिः स्त्रियाम् ।

भ्रुकुटिरिति ॥ 'कुट कौटिल्ये' (तु० प० से०) ।
'इयुपधात्किन्' (उ० १।४।१२०) इतीन् । 'भ्रुवोः कुटिः,
भ्रुकुंसवत्रैरुप्यम् । पृषोदरादिलाट्कारे भ्रुकुटी, इत्यपि ॥
(३) ॥*॥ त्रीणि 'क्रोधादिना ललाटसंकोचनस्य' ॥

अदृष्टिः स्यादसौम्येऽक्षिण

अदृष्टिरिति ॥ विरुद्धा दृष्टिः ॥ (१) ॥*॥ असौम्येऽनु-
न्दरे ॥ एकं 'क्रूराया दृष्टेः' ॥

संसिद्धिप्रकृती त्विमे ॥ ३७ ॥

स्वरूपं च स्वभावश्च निसर्गश्च

संसिद्धीति ॥ संसेधनम् । 'पिध संराद्धौ' (दि० प०
अ०) । किन् (३।३।९४) । ('संसिद्धिः प्रकृता सिद्धौ न-
दोग्रायामपि स्त्रियाम्') ॥ (१) ॥*॥ प्रकरणम् । 'डुकृन्'
(त० उ० अ०) । किन् (३।३।९४) ॥ (२) ॥*॥ इमे
इति द्वयोः क्लीबबोधनार्थमुक्तम् । स्वं रूपम् ॥ (३) ॥*॥
सौ भावः ॥ (४) ॥*॥ निसर्जनम् । 'सृज विसर्गे' (तु०
प० अ०) । घञ् (३।३।१८) । 'निसर्गः सृष्टौ स्वभावे च'
इति हैमः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'स्वभावस्य' ॥

अथ वेपथुः ।

कम्पः

अथेति ॥ वेपनम् । 'द्वेषृ कम्पने' (भ्वा०-आ० से०) ।
'द्वितोऽयुच्' (३।३।८९) ॥ (१) ॥*॥ 'कपि किञ्चिच्चलने'
(भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'कम्पस्य' ॥

अथ क्षण उद्धर्षो मह उद्धव उत्सवः ॥ ३८ ॥

अथेति ॥ क्षणोति दुःखम् । 'क्षण हिंसायाम्' (त० उ०
से०) । पचायच् (३।१।१३४) । ('क्षणः कालविशेषे स्यात्प-
वैष्यवसरे नहे । व्यापारविकलत्वे च परतन्त्रत्वमध्ययोः')

१—तस्यो नान्तत्वनिपातनाभ्युपगमपाठो मुकुट्युत्तकत्रये तु
नोपरुच्यते ॥ २—शतत्याने-तन्दिस्तन्दीस्तन्दी' इति द्विरूपको-
शाच-इति लिखितमासीत् । परंतु मुकुट्युत्तकत्रयदृष्टं नया
लिखितम् ॥

इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ उद्धर्षयति । 'ह्यु अलीके' (भ्वा०
प० से०) णिजन्तः । अच् (३।१।१३४) । उद्धतो हर्षोऽ-
त्रेति वा ॥ (२) ॥*॥ महनम् 'मह पूजायाम्' (भ्वा० प०
से०) घञ् (३।३।१८) । चंज्ञापूर्वकत्वाद्बुधभावः । घः
(३।३।११८) वा । यद्वा महति । अच् (३।१।१३४) ।
'मही नद्यन्तरे भूर्मा मह उद्ध(त्स)वतेजसोः' (यत्तु)
महत्ते-नेन । 'पुंति-' (३।३।११८) इति घः-इति मुकुटः ।
तन्न । 'हलश्च'-(३।३।१२९) इति घञ्प्रसङ्गात् ॥ (३)-
॥*॥ उद्धनोति । दुःखम् । 'धूक् कम्पने' (त्वा० उ० अ०) ।
अच् (३।१।१३४) । 'उद्धवो-यादवभिदि महे च कतु-
पावके' ॥ (४) ॥*॥ उत्सुवति । 'घू प्रेरणे' (तु० प० से०) ।
अच् (३।१।१३४) । 'उत्सवो मह उत्सेके इच्छाप्रसरको-
पयोः' ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'उत्सवस्य' ॥

इति स्वर्गवर्गः ॥

इतीति ॥ स्वर्गप्रधानो वर्गः । एतत्पर्यन्तं स्वर्गसंगता-
र्थनिरूपणात् ॥

इति नाट्यवर्गविवरणम् ॥

अधोभुवनपातालबलिसन्नरसातलम् ।

नागलोकः

अथ इति ॥ अथ च तद्भवनं च ॥*॥ 'अधः अपि' ।
'अधोऽव्ययं स्यात्पाताले' इति त्रिकाण्डशेषात् ॥ (१) ॥*॥
पतन्त्यत्र पापात् । 'पतिचण्डिभ्यामालञ्' (उ० १।१।१७) ।
'पातालं बडवानले । रसातले च' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥
बलेः सद्य ॥ (३) ॥*॥ रसायात्तलमघः ॥ (४) ॥*॥
नागानां लोकः ॥ (५) ॥*॥ अधोलोक-फणिभुवना-
दयः अप्यत्र ॥*॥ पञ्च 'पातालस्य' ॥

अथ कुहरं शुपिरं विवरं बिलम् ॥ ३९ ॥

छिद्रं निर्व्यथनं रोकं रन्ध्रं भ्रञ्जं वपा शुषिः ।

अथेति ॥ कुं हरति । 'हरतेरनुद्यमनेऽच्' (३।२।९) ।
यद्वा 'कुह विस्मापने' (तु० आ० से०) । इयुपधात्वात् (३।
१।१३५) कः । कुहं रात्रिं । 'रा दाने' (अ० प० अ०) ।
'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'कुहरं गह्वरे चिद्धे
ह्रीवं नागान्तरे पुमान्' ॥ (१) ॥*॥ शोषणम् । 'शुप
शोषणे' (दि० प० अ०) । 'इयुपधात्किन्' (उ० ४।१।२०) ।
शुपिरस्यास्ति । 'उपशुषि-' (५।२।१०७) इति रः । 'शुपिरं
वंशादिवाये विवरेऽपि नपुंसकम् । शुषिरो न स्त्रियां गते
वहौ रन्ध्रान्निवृत्ते त्रिषु' ॥ (२) ॥*॥ विवृणोति । 'वृन् वरणे'
(त्वा० उ० से०) । पचायच् (३।१।१३४) । यद्वा वित्रि-

१—मूषिके ना स्त्रियां नाल्योषधी, मूषिके ना स्त्रियां वीं, श्लेषं
पाठो मूलमेदिन्यां दृश्यते ॥

यते । 'ग्रहदृष्टनिश्चिगमश्च' (३३५८) इत्यप् । विगतो वरोऽस्माद्वा । वीनां पक्षिणां वरं वा । 'विवरं द्रूपणे गते' ॥ (३) ॥३॥ विलति भिनति । 'विल भेदने' (तु० प० से०) । 'इगुपथ-' (३१११३५) इति कः । विल्यते वा । 'कृत्वल्युटो बहुलम्' (३११११३) सूत्रे 'कृत्वुटः' इति (वार्तिकेन) इति 'इगुपथ-' (३३११३५) इति कः । घवर्षे कः (वा० ३३१५८) वा । 'खनो घ च' (३३११२५) इति घे संज्ञापूर्वकत्वाद्गुणाभावो वा । 'विलं छिद्रे गुहायां च पुमानुच्चैःश्रवोहये' ॥ (४) ॥३॥ छिद्यते । 'छिद्र भेदने' (तु० उ० से०) । घच् (३३११८) यद्वा छिद्यते 'छिदिर् द्विधीकरणे' (६० उ० अ०) । 'स्फायि-' (उ० २११३) इति रक् । 'छिद्रं विवररन्ध्रवत् । गते दोषे' इति हैमः ॥ (५) ॥३॥ 'व्यय मयचलनयोः' (भ्वा० आ० से०) । भावे ल्युट् (३३१११५) । निश्चयेन व्ययनं भयं चलनं वा यत्र । यत्तु—अधिकरणे ल्युट् (३३१११६)—इति मुकुट आह । तन्न । व्ययनमिति भावप्रत्यये बहुव्रीहिणा गतार्थत्वात् ॥ (६) ॥३॥ रोचतेऽत्र । 'रुच दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) 'हलश्च' (३३११२९) इति घच् । निष्ठायां सेद्वान्यद्भ्रूकदित्वात् (७३३५३) कृत्वम् । यत्तु मुकुटः—रोचते प्रकाशते । घः (३३१११८)—इत्याह । तन्न । कर्तरि घस्याविधानात् । 'रोकं क्रयणभेदे ना वि (वरे)विले चले । रोकौऽसौ' इति हैमचन्द्रः ॥ (७) ॥३॥ रमणम् । संपदादि (३३११०८) । संज्ञापूर्वकत्वात् दीर्घः । रमं कौडां धरति । मूलविभुजादिः (वा० ३३२५) । रन्वयति । 'रघ हिंसासंराध्योः' (दि० प० से०) । बाहुलकात्क् वा । 'रन्ध्रं तु द्रूपणे छिद्रे' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (८) ॥३॥ श्वप्रयति । 'श्वप्र गतां' (तु० प० से०) व्यन्तात्पचायच् । शु शोभनमन्त्रं व्योमान् वा । तालव्यादि ॥ (९) ॥३॥ उच्यतेऽत्र । 'हुवप्' (भ्वा० उ० अ०) । भिदादिः (३३११०४) । ('वपा विवरभेदसोः') ॥ (१०) ॥३॥ शुष्यत्यत्र । 'शुप शोषणे' (दि० प० अ०) । 'इगुपधात्किट्' (उ० ४११२०) । 'शुपिः शोषे विलेऽत्री स्यात्' इति मेदिनी ॥३॥ सुष्टु स्याति । 'षोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । बाहुलकात् किः । (सुपिः) । 'विवराभिघायिनि शुपिरादौ शास्त्रेषु दन्त्यतालत्र्यां' इत्युष्मविवेकः ॥ (११) ॥३॥ एकादश 'विलस्य' ॥

गर्तावदौ भुवि श्वन्ने

गतेति ॥ गिरति 'गृ निगरणे' (तु० प० से०) । (हस्ति-नृग- (उ० ३१८६) इति तन् । त्रियां टाप् (४११५) 'शरट्-कृत्तर-नर्त-श्रद्धाः' इति त्रीपुंसप्रकरणे रमसात् ।

१—'विवराभिघायिनि-' इत्युष्मविवेकतो दन्त्योदिते तु 'सुष्टु अत्रन्' इति विग्रहः इति पञ्चिकाशयः—इति मुकुटपीयूषउषमनो-हराशयः ॥

'गर्तोऽवटे कुकुन्दरे । त्रिगर्ताशे' इति हैमः ॥ (१) ॥३॥ अवन्त्यस्मात् । 'अव रक्षणार्थौ' (भ्वा० प० से०) । 'शकादिभ्योऽटन्' (उ० ४१८९) । इदन्तोऽपि । 'दभेऽपि पवित्रमवटिरवटेऽपि' इति हलायुधः । 'अवटः कूपविलयोगतं कुहकजीविनि' इति हैमः ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'रन्ध्रमात्रस्य' ॥

सरन्ध्रे शुपिरं त्रिषु ॥ २ ॥

सरन्ध्र इति ॥ शुपिरस्यास्ति । 'उपशुपि-' (५१२१०७) इति रः ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'भूरन्ध्रस्य' ॥

अन्धकारोऽस्त्रियां ध्वान्तं तमिस्रं तिमिरं तमः ।

अन्धेति ॥ 'अन्ध दृष्ट्युपघाते' (तु० उ० से०) चुरादिः । अन्धनम् घच् (३३११८) । अन्धं करोति । 'कर्मण्यण्' (३३११९) ॥ (१) ॥३॥ ध्वन्वते । 'ध्वन शब्दे' (भ्वा० प० वे०) । 'ध्रुव्यस्वान्त-' (७३३१८) इति निघातितम् ॥ (२) ॥३॥ तमोऽस्त्वत्र । भावप्रधानो निर्देशः । 'ज्योत्स्नातमिस्रा-' (५१२११४) इति साधु ॥३॥ तमिवास्त्वाश्रयत्वेनास्येति वा (अर्शआद्यच् (५१२१२७) । 'तमिस्रं तिमिरे कोपे, तमिस्रा तु तमस्तर्ता । कृष्णपक्षनिशायां च' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (३) ॥३॥ तिम्यति । 'तिम आर्द्राभावे' (दि० प० से०) । किरच् (बाहुलकात्) । 'तिमिरं ध्वान्ते नेत्रामयान्तरे' ॥ (४) ॥३॥ ताम्यत्यनेन । 'तसु ग्लानां' (दि० प० से०) । असुत् (४११८९) । ('तमो ध्वान्ते गुणे शोके क्लीबं, वा ना विधुंतुदे') इति मेदिनी ॥३॥ (उ० ३१११७ असच्चि) तमसमपि । 'तमसं तु निशाचर्म' इति त्रिकाण्डशेषात् । (त्रियां तु तमसा नदीविशेषे) ॥ (५) ॥३॥ पद्य 'अन्धकारस्य' ॥

ध्वान्ते गाढेऽन्धतमसम्

ध्वान्त इति ॥ अन्धयति । अन्धं च तत्तमश्च । 'अवसमन्धेभ्यस्तमसः' (५१४७९) इत्यच् ॥ (१) ॥३॥ एकं 'घनान्धकारस्य' ॥

क्षीणेऽवतमसम्

क्षीण इति ॥ क्षीणे तु ध्वान्ते । अव हीनं तमः अच् (५१४७९) ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'क्षीणतमसः' ॥

तमः ॥ ३ ॥

विष्वक् संतमसम्

तम इति ॥ विष्वक् सर्वतः तमः समन्तात्तमः । अच् (५१४७९) ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'व्यापकतमसः' ॥

नागाः काद्रवेयाः

नागा इति ॥ नगे भवाः । 'तत्र भवः' (४१३५३) इत्यप् । यद्वा—न गच्छन्ति । अगाः । न अगाः । 'मुष्टु-

पा' (३१११४) इति समासः । अनञ्त्वान्न नलोपः । ('नागो-
मतङ्गजे सर्पे पुंनागे नागकेसरे । कूराचारे नागदन्ते सुस्तके
वारिदेऽपि च ॥ देहानिलविशेषे च श्रेष्ठे स्यादुत्तरस्थितः ।
नागं रङ्गे सीसपत्रे स्त्रीबन्धे कारणान्तरे' इति हैमः ॥ (१)
॥*॥ कद्वा अपत्यानि । 'स्त्रीभ्यो ढक्' (४१११२०) 'दे लो-
पोऽकद्वाः' (६१४१४७) इति टिलोपाभावे 'ओर्गुणः' (६१४१
१४६) । यत्तु-स्वामी-शुभ्रादित्वात् (४१११२३) ढक् । न
तु 'स्त्रीभ्यो ढक्' । कद्वकमण्डल्वोरुच्छन्दस्युद्दिषेधः—इत्याह ।
तत्र । 'संज्ञायाम्' (४११७२) इति लोकेऽप्युद्घिधानात् ॥
(२) ॥*॥ सर्पेभ्योऽन्ये देवयोनयोऽमी ॥ द्वे 'फणालाङ्गल-
घतो नराकारसर्पस्य' ॥

तदीश्वरः ।

शेषोऽनन्तः

तदीति ॥ तेषामीश्वरः । शिष्यते । 'शिष्यल विशेषणे'
(६० प० अ०) । घञ् (३१३१८) । 'शेषोऽनन्ते बधे सी-
रिण्युपयुक्तेतरैऽपि च । शेषा निर्मात्यदाने स्यात्' इति
हैमः ॥ (१) ॥*॥ न अन्तोऽस्य । 'अनन्तः केशवे शेषे
पुमान्, निरवधौ त्रिषु' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नागानां
स्वामिनः' ॥

वासुकिस्तु सर्पराजः

वासुकिरिति ॥ वसु रत्नं के मूर्ध्नि यस्य । वसु कायति
वा । 'कै शब्दे' (भ्वा० प० अ०) । कः (३१२१३) । वसुकः ।
तस्यापत्यम् । 'अत इञ्' (४१११५) ॥ (१) ॥*॥ सर्पाणां
राजा । 'राजा-' (५१४१९१) इति टच् ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'नागराजस्य' ॥

अथ गोनसे ॥ ४ ॥

तिलित्सः स्यात्

अथेति ॥ गोरिव नासिका यस्य । 'अञ्नासिकायाः'
(५१४१९८) इत्यच्, नसादेशः ॥*॥ गोनासोऽप्यत्र ।
'गोनासगोनसौ' इति त्रिकाण्डशेषात् ॥ (१) ॥*॥ तेलति
'तिल गतौ' (प० से०) भ्वादिः । तिलति । 'तिल स्नेहने'
(प० से०) तुदादिः । 'तिल इडुक् च' इति स इडुगागमश्च—
इति मुकुटः । तत्र । उज्ज्वलदत्तादिपूकसूत्राभावात् तेलनम् ।
तिल् । संपदादिक्विप् (वा० ३१३१०८) तिलमेति । 'इण्
गतौ' (अ० प० अ०) क्विप् (३१२१७८) । तुक् (६११७१) ।
तिलित् । तिलितं स्वति । 'पोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) ।
कः (३१२१३) यद्वा तेलनम् । तिलिः । कृष्यादित्वात् (वा०

३१३१०८) इक् । तिलिं गतिं त्सरति । 'त्सर छद्मगतौ'
(भ्वा० प० से०) । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३१२१०२) ।
इति ङः ॥ (२) ॥*॥ 'गोनसौ मण्डली वोडः' इति तु
विक्रमादित्यः ॥ द्वे 'सर्पविशेषस्य' ॥

अजगरे शयुर्वाहस इत्युभौ ।

अजेति ॥ गिरति । 'गृ निगरणे' (तु० प० से०) ।
पचाद्यच् (३१११३४) । अजस्य गरः । अजो निलो गरो
विपं यस्येति वा । यत्तु—अजं छागमपि गिरति । पचाद्यच्—
इति मुकुटः । तत्र । कर्मण्यणः प्रसङ्गात् । 'अजगरः स्मृतः
सर्पभेदेऽपि कवचे बुधैः' ॥ (१) ॥*॥ शेते । 'शीङ् स्वप्ने'
(अ० आ० से०) 'भृमृशी-' (उ० ११७) इत्युः ॥ (२) ॥*॥
वहति । 'वहियुभ्यां णित्' (ऊ० ३१११९) इत्यसच् ।
णित्वाद्बुद्धिः । वाहं गतिं स्यति—इति वा । 'आतोऽनुप-'
(३१२१३) इति कः । 'वाहसोऽजगरे वारिनिर्माणमुनि-
पणयोः' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'अजगरस्य' ॥

अलगदौ जलव्यालः

अलेति ॥ लगति 'लगे सङ्गे' (भ्वा० प० से०) । क्विप्
(३१२१७८) । अर्दयति । अच् (३१११३४) । लक्
नासावर्द्धश्च । लग्नः सन् पीडक इत्यर्थः । निर्विपत्वात्तद्भिन्नो-
ऽलगर्दः । यद्वा—अलति । 'अल गत्वादौ' (भ्वा० प० से०) ।
गर्दति । 'गर्द शब्दे' (भ्वा० प० से०) । अच् (३१११३४) ।
अलश्चासौ गर्दश्च ॥*॥ 'अलगर्धः' इति तु मुकुटः । अलं
गृह्यति । 'गृधु अभिकाह्वायाम्' (दि० प० से०) । ष्टोद-
रादिः (६१३१०९) । पचाद्यच् (३१११३४) ॥ (१) ॥*॥
जलस्थो व्यालः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'जलव्यालस्य' ॥

समौ राजिलङ्गुण्डुभौ ॥ ५ ॥

समाविति ॥ राजी रेखास्वस्ति । तिष्मादित्वात्तच्च
(५१२१९७) । यद्वा—राजिं लाति । 'ला दाने' (अ० प०
अ०) । 'आतोऽनुप-' (३१२१३) इति कः ॥ (१) ॥*॥
'ङुण्डु' इत्यनुकरणशब्दः । तं भणति, तेन भाति, इति वा ।
'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३१२१०२) इति ङः । लण्ज्यते ।
'ओ लङि उक्षेपणे' (तु० प० से०) । घञ् (३१३१८) ।
डलयोरेकत्वम् । उभति । 'उभ पूरणे' (तु० प० से०) ।
'इगुपघ-' (३१११३५) इति कः । ङुण्डुश्चात्तावुभश्च ।
ष्टोदरादिः (६१३१०९) । यत्तु—'ङुडि तुडि निमज्जने' ।
घञ् (३१३१८) । ङुण्डेन भाति । 'आतोऽनुप-' (३१२१३)
इति कः । 'कर्तृकरणे कृता-' (२१११३२) इति समासः ।
ष्टोदरादिः (६१३१०९) । तवर्गवृत्तीयादिरपि । अत एव
'दो जो दो लथ' इति नरसिंहः—इति मुकुटः । 'दण्ड भा-
पणे' । 'दण्डुभः' इत्येके—इति स्वामी । तत्र । उक्त्वात्ता-
मदर्शनात् । 'आतोऽनुप-' (३१२१३) इति कस्य कर्मण्युपपदे

१—इह यद्यपि शेषवातुस्योर्भेदः । तथापि गतानुगतिकतया
कवयोऽभेदेन प्रयुज्यते यथा 'स्वमिव मुजंगविशेषं च्युपधाय त्वपिति
यो मुजंगविशेषम्' इति वृन्दावने । 'वलयधितशेषशाथिनः सखि-
तामादित पीतवाससः' इति नैषधे । इति मुकुटः ॥ २—'गो-
नासाय नियोजिता गदरजाः' इति राजशेखरः—इति मुकुटः ॥

विधानान् । परत्वादुपपदसमासस्य (२।२।१९) न्याय्यत्वाच्च ॥
(६) ॥३॥ द्वे 'निर्विषयस्य द्विमुखस्य सर्पस्य' ॥

मालुधानो मातुलाहिः

मालिचति ॥ मालुदोषधी । तत्र धानमस्य । 'मालु-
धानश्चित्रसर्पे महापद्मे च दृश्यते' इत्युत्पत्तिर्ना । 'मालु-
धानो मातुलाहं मालुधानी लतान्तरे' इति विश्वः । (१)
॥३॥ मां तुलयति । कः । मूलविभुजादिः (वा० ३।२।५) ।
मातुलश्चासावहिश्च ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'चित्रसर्पस्य' ॥

निर्मुक्तो मुक्तकञ्चुकः ।

निर्मुक्त इति ॥ अनोचि । मुक्तः—कञ्चुकः । नास्ति
मुक्तोऽस्य । 'निर्निश्चयनिषेधयोः' । निर्मुक्तस्य कसङ्गे स्या-
न्मुक्तकञ्चुकभोगिनि ॥ (१) ॥३॥ मुक्तः कञ्चुको येन ॥ (२)
॥३॥ द्वे 'मुक्तत्वचः सर्पस्य' ॥

सर्पः पृदाकुर्भुजगो भुजंगोऽहिर्भुजंगमः ॥ ६ ॥

आशीविषो विषधरश्चक्री व्यालः सरीसृपः ।

कुण्डली गृहपाञ्चश्रवाः काकोदरः फणी ॥ ७ ॥

दर्वीकरो दीर्घपृष्ठो दन्दशूको विलेशयः ।

उरगः पन्नगो भोगी जिह्वगः पवनाशनः ॥ ८ ॥

सर्प इति ॥ सर्पति । 'सृष्टं गतौ' (भ्वा० प० से०) ।
अन् (३।१।१३४) 'इयुष्य-' (३।१।१३५) इति को वा ।
'नोक्तमनिलम्' इति गुणः । यद्वा सर्पणम् । भावे घञ् । सर्पः ।
सोऽस्यास्ति । अर्थआद्यञ् । (५।२।१२७) त्रियां जातित्वा-
न्दीप् (४।१।६३) ॥ (१) ॥३॥ पदंते । 'पदं कुत्सिते शब्दे'
(भ्वा० आ० से०) । 'पदंनिर्त्संप्रसारणमश्लेषश्च' (उ० ३।८०)
इति काठः प्रत्ययः । पिपति स्म । 'पिपतंर्दाकुर्वस्वश्च'
(*) इति वा । 'पृदाकुर्वश्चिक्रे व्याघ्रे सर्पचित्रकयोः पुमान्' ॥
(२) ॥३॥ 'भुजो कौटिल्ये' (तु० प० अ०) इयुष्यत्वात्
(३।१।१३५) कः । भुजः सन् गच्छति । 'अन्यत्रापि' (वा०
३।२।४८) इति उः ॥ (३) ॥३॥ 'भुजेन कौटिल्येन गच्छति'
वा । 'गमेः लुपि' 'खञ्च डिट्वा' (वा० ३।२।३८) इति खञि
डित्वे टिलोपे भुजंगः । 'भुजंगः सर्पखिन्नयोः' इति हैमः ॥
(४) ॥३॥ आहन्ति । 'आडि ध्रिहनिभ्यां हस्वश्च' (उ० ४।
१३८) इतान् डित् । 'अहिर्द्वित्रासुरे सर्पे पुंसि' ॥ (५) ॥३॥
खञ्चडित्वे भुजंगमः ॥ (६) ॥३॥ 'आशीत्वालुगता दंष्ट्रा
तथा विद्वो न जीवति' । तत्र विषमस्य । पृषोदरादित्वान्
(६।३।१०९) दीर्घसलोर्षा । केचित्स्त्रीकारान्तमाशीदशब्दमाहुः ।
'आशीमिव कलामिन्द्रोः' इति राजशेखरः ॥ (७) ॥३॥ वि-
पस्य वरः ॥ (८) ॥३॥ चक्रमस्यास्ति । 'अत इनिः' (५।२।
११५) । 'चक्री कोके कुलालेऽर्हौ वैकुण्ठे चक्रवर्तिनि' इति
हैमः ॥ (९) ॥३॥ व्याडति । 'अड उद्यमे' (भ्वा० प० से०)

व्याड्पूर्वः । अन् (३।१।१३४) । ('व्याडो हित्त्वर्गा सर्पे')
॥३॥ डलयोरेकलस्यरणात् व्यालोऽपि । 'व्यालो दुष्टगजे
सर्पे खले श्वापदासिंहयोः' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१०) ॥३॥
कुटिलं सर्पति । 'नित्यं कौटिल्ये गतौ' (३।१।२३) इति यद् ।
पचाद्यञ् (३।१।१३४) । 'यडोऽचि च' (२।४।७८) ।
'संसार-सारस-सरीसृप-सस्य-सात्राः' इति द्विदन्त्ये ऊभ-
विवेकः ॥ (११) ॥३॥ कुण्डलं कुण्डलाकारतास्यास्ति । इनिः
(५।२।११५) । यत्तु सुकुटः—वयं तु 'कुण्डलमनुकरोतीति'
'कुण्डलशब्दात् प्रातिपदिकादात्त्वर्थमिजिजन्तात् घञर्थे कं
(वा० ३।३।५८) कुण्डलं कुण्डलं कुण्डलानुकरणम् । तद्यो-
गाद् 'इनिः' (५।२।११५) 'कुण्डली' इति ब्रूमहे-इत्याह ।
तत्र । परिगणनात् कामावात् । प्राचामेव फलितार्थस्य ला-
भात् । 'कुण्डली वरुणे सर्पे नयूरे कुण्डलान्विते' ॥ (१२)
॥३॥ गूढाः पादा अस्य । पृषोदरादिः (६।३।१०९) 'पादा-
नामपि विद्येते द्वे शते द्वे च विंशती' इत्यागमः । यद्वा गूढं
पादयति । 'पद गतौ' (दि० आ० अ०) । ष्यन्तात् (३।१।
२६) क्विप् (३।२।१७८) ॥ (१३) ॥३॥ चक्षुः श्रवः कर्णा-
ऽस्य । सान्तः ॥३॥ अत एव 'नोकर्णः' अपि । ('नोकर्णः
प्रमथान्तरे । अङ्गुष्ठानामिकोन्माने मृगेऽश्वतरसर्पयोः') ॥
(१४) ॥३॥ काकस्येवोदरमस्य । यद्वा—इपदकति । 'अक
कुटिलायां गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'इपदर्थे च' (६।३।
१०५) कोः कादेशः काकम्—इपत्कुटिलगतिमद्—उदरमस्य ॥
(१५) ॥३॥ फणास्यास्ति । ब्रीह्यादिः (५।२।११६) फणो-
ऽस्यास्ति वा । अत इनिः (५।२।१०५) ॥ (१६) ॥३॥ द-
र्वीकारः फण एव करो यस्य प्रहारसाधनत्वात् । दर्वी फणं
करोति, इति वा । 'कृषो हेतु-' (३।२।२०) इति टः ॥
(१७) ॥३॥ दीर्घं पृष्ठमस्य ॥ (१८) ॥३॥ गर्हितं दद्याति ।
'लुपसद-' (३।१।२४) इति यद् । 'जपजभ-' (७।४।८४)
इति मुक्ति अनुस्वारः (८।२।१२४) । 'यजजप-' (३।२।
१६६) इत्यूकः । 'दन्दशूकस्तु पुंलिङ्गो राक्षसे च सरीसृपे' ॥
(१९) ॥३॥ विले शेते । 'अधिकरणे शेतेः' (३।२।१५)
इत्यञ् । 'शयवास-' (६।३।१८) इत्यलक् । 'विलेशयो
मूषिकेऽर्हौ' इति हैमः ॥ (२०) ॥३॥ उरसा गच्छति । 'उ-
रसो लोपञ्च' (वा० ३।२।४८) इति डः ॥ (२१) ॥३॥ पन्नं
पतितं यथा तथा गच्छति । 'सर्वत्रपन्नयोः' (वा० ३।२।
४८) इति डः । 'पन्नगश्चापधीमेदे तथैव पवनाशनः' ॥
(२२) ॥३॥ भोगः फणो वक्रगतिर्वास्यास्ति । इनिः (५।२।
११५) । 'भोगी भुजंगेऽपि स्याद्भ्रमपात्रे रूपे पुमान् ।
विहाय महिर्षामन्त्रराजयोपिति भोगिनी' ॥ (२३) ॥३॥
जिह्वं कुटिलं गच्छति । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०९) इति

१—अत्र तु 'कुण्डलं कर्णभूयायां पाशेऽपि बलदेऽपि च ।
काञ्चनद्रुगृह्योः स्त्री केवलः कुण्डनेऽपि च' इत्युपलभ्यते ॥ तच्च
न सर्पसर्पयोपशेषकम् ॥

१—उद्धं च । 'किं महोरगविसिर्षिक्रमो राजिनेषु गदहः
प्रवर्ते' इति स्वामी ॥ २—माप्ये तु 'अन्येभ्यः' इति दृश्यते ॥

डः । 'विह्वगोऽहौ च मन्दगे' इति विश्वः ॥ (२४) ॥*॥

पवनोऽशनं यस्य ॥ (२५) ॥*॥ पञ्चविंशतिः 'सर्पमात्रस्य' ॥

त्रिष्वाहेयं विपास्थ्यादि

त्रिष्विति ॥ अहौ भवम् । 'दतिकुक्षि-' (४१३५६)

इति ष्व् स्त्रियां 'टिड्वा-' (४१११५) इति ङीप् ॥ (१)

॥*॥ आदिना कद्बुकादि ॥ एकम् 'सर्वविपास्थ्यादेः' ॥

स्फटायां तु फणा द्वयोः ।

स्फटायामिति ॥ स्फटति । 'स्फट विकसने' (बु० प०

से०) चौरादिकः । गिजभावे पचाद्यच् (३१११२४) ॥*॥

'फटा' इति कचित्पाठः । पृषोदरादिः (६३१०९) ('फटा

तु कितके फणे') ॥ (१) ॥*॥ फणति । 'फण गर्ता' (भ्वा०

प० से०) । अच् (३१११३४) ॥ (२) ॥*॥ 'द्वयोः' इत्य-

नेन 'स्फटा' अपि संवध्यते—इति स्वामी ॥ द्वे 'फणायाः' ॥

समौ कञ्चुकनिर्मोकौ

समाविति ॥ कञ्चते । 'कचि दीप्तिवन्धनयोः' (भ्वा०

आ० से०) । बाहुलकादकृत् । 'कञ्चुको वारवाणे स्यान्नि-

र्मोके कवचेऽपि च । वर्धापकृहीताङ्गस्थितवले च चोलके ।

कञ्चुक्यौपधिमेदे च' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ निश्च-

येन मुच्यते ॥ कर्मणि घञ् (३३१९९) । 'निर्मोको मो-

चने व्योम्नि संनाहे सर्पकञ्चुके' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सर्वत्वचः' ॥

क्ष्वेडस्तु गरलं विपम् ॥ ९ ॥

क्ष्वेड इति ॥ क्ष्वेडते मोहयति । अच् (३१११३४) ।

क्ष्विद्यन्त्यनेन वा । 'क्षिद्विदा ज्ञेहनमोचनयोः' । 'मोहनयोः'

इत्येके (भ्वा० प० से०, दि० प०) । 'हलश्च' (३३१२९)

इति घञ् । पृषोदरादिः (६३१०९) । 'क्ष्वेडो घ्नौ क-

र्णामये विपे । क्ष्वेडा वंशशलाकायां सिंहनादे च योषिति ।

लोहितार्कपर्णफले घोषपुष्पे नपुं'कम् । दुरासदे च कुटिले

वाच्यलिङ्गः प्रकीर्तितः' ॥ (१) ॥*॥ गिरति जीवम् 'गृ नि-

गरणे' (तु० प० से०) । अच् (३१११३४) । गरे लाति ।

'ला दाने' (अ० प० अ०) । कः (३२३३) । भावपरत्वं

गरशब्दस्य । गिरतेर्बाहुलकादल्च् वा । 'गरलं पन्नगविपे

तृणपूलकमानयोः' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ वेवेष्टि कायम् ।

'विप्ल व्याप्तौ' (बु० उ० अ०) 'विप विप्रयोगे' (त्र्या० प०

से०) वा । 'इगुपध-' (३) (१११३५) इति कः । 'गरले

विषममन्त्रि च, स्त्रियामतिविपायाम्' इत्युष्मविवेकान्मूर्ध-

न्यान्तम् । 'पुंसि क्लीबे च' इति विपेणापि संवध्यते—इति

केचित् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'विपमात्रस्य' ॥

पुंसि क्लीबे च काकोलकालकूटहलाहलाः ।

सौराष्ट्रिकः शौक्लिकयो ब्रह्मपुत्रः प्रदीपनः ॥ १० ॥

दारदो वत्सनाभश्च विपभेदा अमी नच ।

पुंसीति ॥ ईपत् कोलति । 'कुल संत्त्वाने' (भ्वा० प०

से०) अच् (३१११३४) । 'ईपदर्थे च' (६३१०५)

इति कोः कादेशः । 'काकोलो नरकान्तरे, नाकुलाले द्रोण-

काके, विपभेदे च न स्त्रियाम्' ॥ (१) ॥*॥ कालमपि कूट-

यति । 'कूट परिदाहे' (उ० से०) बुरादिः । 'कर्मण्यण्' (३१

२१९) । कालस्य कर्मणो मृत्योर्वा कूटो राशिरिव—इति वा ॥

(१) ॥*॥ हलति जठरम् 'हलविलेखने' (भ्वा० प० से०) ।

न हलति आहलति वा अच् (३१११३४) । अहलम्—भा-

हलम्, वा । ततः कर्मधारयः । हाला इव, हलतीति

वा । हलमिव हलति । अच् (३१११३४) प्रज्ञायण्

(५३१३८) । 'हालाहलं हालहलं वदन्त्यपि हलाहलम्'

इति द्विरूपकोपः । 'गोनोसगोनसौ, हालाहलं हालहलं विपम्'

इति त्रिकाण्डशेषः । 'हलाहलस्तु ह्यलालोरेणे विपे । ज्ये-

ष्ठ्यां च' इति हैमः ॥ (१) ॥ एते त्रयः क्लीबपुंसोः ॥*॥ सौ-

राष्ट्रे देशभेदे भवः । अध्यात्मादित्वात् (वा० ४३१६०)

ठ्च् । 'सारोष्ट्रिकः' इति पाठः—इति सुकटः । बुराष्ट्रे भव

इति तु स्वामी । (१) ॥*॥ शुक्लिके देशे भवः । 'दतिकुक्षि-

' (४१३५६) इति योगविभागादृच् ॥ (१) ॥*॥ ब्रह्मणैः पुत्रः ।

('ब्रह्मपुत्रः क्ष्वेडभेदे नदभेदे च पुंस्ययम्') ॥ (१) ॥*॥

प्रदीपयति णिच् । (३११२६) नन्द्यादित्युः (३१११३४) ॥

(१) ॥*॥ दरदि देशे भवः । 'दारदो विपभेदे स्यात्पारदे

हिङ्गुलेपुमान्' ॥ (१) ॥*॥ वत्सान् नभ्राति । 'णम हिंसायाम्'

(त्र्या० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३२११) वत्सस्य नामिरिव

नामिरस्येति वा । 'अच् प्रखन्ववपूर्वात्-' (५३१७) इति

योगविभागादृच् ॥ (१) ॥*॥ 'स्यावरविपभेदानां' प्र-

त्येकम् ॥

विपवैद्यो जाह्नलिकः

विपेति ॥ विद्यामधीते वेति वा । 'तदधीते तद्वेद' (४

२५९) इत्यण् । विपस्य वैद्यः ॥ (१) ॥*॥ जाह्नलीं विपवि-

द्यामधीते वेद वा । वसन्तादित्वात् (४२१६३) ठ्क् । 'परी-

क्षितं समश्रीयाज्जाह्नलीमिभिर्पगृह्यतः' ॥ जाह्नल्या दीव्यतीति

वा । 'तेन दीव्यति' (४४१२) इति ठ्क् ॥ (२) ॥*॥ द्वे

'गारुडिकस्य' ॥

व्यालग्राह्याहितुण्डिकः ॥ ११ ॥

व्यालेति ॥ व्यालं गृह्णाति । 'नन्दिग्रहि-' (३१११३४)

इति णिनिः ॥ (१) ॥*॥ अहेस्तुण्डं मुखम् । तेन दीव्यति ।

१—यथा 'स्निग्धं भवल्मृततुल्यमहो कलत्रं हालाहलं विपमि-

वाप्रगुणं तदेव' यथा 'काममपायि मयेन्द्रियकुण्डैर्यदि इङ्कृतहा-

लहलौघः' यथा वा 'मधु तिष्ठति वाचि योषितां हृदये हालहलं

महाविपम्' इति स्वामी । 'कस्य सद्यो हलाहलः' इत्यनेकार्थकैर-

वाक्यकौमुदी ॥ २—गोनोसगोनसौ श्लोकार्थपतितत्वेनोक्तौ न प्र-

कृतोपयुक्तौ ॥ ३—'त्वं विप ब्रह्मणः पुत्र सत्ये धर्मे व्यवस्थितः

इति यागवल्क्योक्तैः—इति स्वामिसुकट्युपमनोदत्ताः ॥

१—'द्वयोर्वर्तमानायां स्फटायां फणापि द्वयोः' इति केचित् ।
नेपा ग्रन्थद्वयीतिः—इति धीयूयम् ॥

वृक् (४४१२) । संज्ञापूर्वकत्वाद्बुद्धभावे 'अहितुण्डिकः' अपि । 'बालप्राहोऽहितुण्डिकः' इत्यनरनात् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सर्पग्राहिणः' ॥

॥ इति पाताल-भोगिवर्गविवरणम् ॥

स्यान्नारकस्तु नरको निरयो दुर्गतिः स्त्रियाम् ।

स्यादिति ॥ नरति, घृणाति वा, । 'नृ नये' (भ्वा०, ङ्गा० प० से०) । 'घृणादिभ्यः संज्ञायां वुन्' (उ० ५।३५) । 'नरकः पुंलि निरयदेवारातिप्रमेदयोः' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥ प्रहाद्यणि (५।४।३८) नारकः । यत्तु—'बन्धेषामपि—' (३।३।१३७) इति दीर्घत्वम्—इति खानिमुकुटौ । तत्र । अणि वृद्धिसंभवाद् । उत्तरपदपरत्वाभावाच्च । यदपि—नराः कायन्त्र । नृजविमुजादित्वाद् (वा० ३।२।५) के नरकः,—इति तु खानी—इति मुकुटः । तत्र । अतिकरणे उक्तवार्तिकप्रवृत्तेः । 'कर्तारं हृद्' (३।४।६७) इति बाधात् ॥ (१) ॥*॥ निर्गतोऽयाद् ॥ (३) ॥*॥ दृष्टा गतिः । 'दुर्गतिः । नरके निःस्रतायां च' इति हैनः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'नरकस्य' ॥

तद्भेदात्तपनावीचिमहारौरवरौरवाः ॥ १ ॥

संहारः कालसूत्रं चेत्याद्याः

तदिति ॥ तल्ल नरकस्य भेदाः । तपति । ल्युः (३।१।१३४) । 'तपनोऽश्करेऽपि स्याद्भ्राह्मण्ये निरयान्तरे' ॥ (१) ॥*॥ 'वीचिः स्वल्पतरङ्गे स्यादवकाशे लुकेऽपि च' इति विश्वः । नास्ति वीचिः सुखमत्र । 'अवीचित्त्वन्तरङ्गे नरकान्तरे' इति हैनः ॥ (१) ॥*॥ रवर्नाम प्राणां (रुग्)-विशेषः । तस्यायम् । 'तत्त्वेदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । न-हृतो हरोत्यन् ॥ (१) ॥*॥ 'रौरवो नरके घोरं' इति 'नेदिनी ॥ (१) ॥*॥ हारं हारः । घञ् (३।३।१८) । सन्धग् हारोऽत्र ॥*॥ सन्धग् घातोऽत्र ('संघातः पुंलि घाते च संघतौ नरकान्तरे' इति नेदिनी) । इत्येके ॥ (१) ॥*॥ कालान्ययोनयानि सूत्राण्यत्र ॥ (१) ॥*॥ आद्यशब्देन तामित्त्वान्यतामित्त्वतिपत्रवनादयः । 'नरकभेदानां' धृक् धृक् ॥

१—अत्र तु 'शारिरे नरके चारि' इति लिखितमासीत् । पठं हैने नोपपन्नते ॥ २—अत्रङ्गे कालोत्तरदिते यथा 'अवीचिर्निवति सरससरसविमनवला' इत्यादौ बाष्पल्लिङ्गः ॥ इत्यनेका-र्थकैरवाकरकांमुदी ॥ नरके तु तपनसाश्चर्वास्तुल्लिङ्गः 'अवीचि गा-हृत्ते हुववशसिखामूर्तेतमपि' इति सिञ्जल्लेखः इति—सर्वधरः खानी पञ्चिका च—इति मुकुटः ॥ ३—हैने तु 'मीचने नरका-न्तरे' इत्युपपन्नते ॥

सत्त्वास्तु नारकाः ।

प्रेताः

सत्त्वा इति ॥ नरकस्थाः सत्त्वाः जन्तवः । नरके भवाः । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । प्रायुः 'इण् गतौ' (उ० प० उ०) । 'गलर्या—' (३।४।७२) इति क्तः । 'प्रेतो भूतान्तरे पुंलि वृते स्याद्वाच्यल्लिङ्गः' ॥ (१) ॥*॥ द्वे 'नरकस्यप्राणिनाम्' ॥

वैतरणी सिन्धुः

वैतेति ॥ नारकी नदी । विगतस्तरणिवर्धन तत्र भवा । अण् (४।३।५३) । विगता तरणिर्नैर्धन वा । प्रहायण् (५।४।३८) । वितरणेन दानेन लक्ष्यते इति वा । 'शेषे' (४।२।९२) इत्यण् । 'नारका जन्तवः प्रेता नदी वैतरणी स्मृता' इति त्रिकाण्डशेषः । 'वैतरणी नद्यां प्रेतानां, चातुनातारि' ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'वैतरण्याः' ॥

स्यादलक्ष्मीस्तु निर्ऋतिः ॥ २ ॥

स्यादिति ॥ लक्ष्मीविरुद्धा ॥ (१) ॥*॥ नियता ऋति-ईषा यस्याः 'ऋतिर्गतौ घृणायां च स्वर्थायां च शुभेऽपि च' इति रत्नसः । निर्गता ऋतेः शुभाद्—इति वा । 'निर्ऋतिः स्यादलक्ष्म्यां वा, दिशां पालान्तरे पुनाद्' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नारकीयाया अलक्ष्म्याः' ॥

विष्टिराजूः

विष्टिरिति ॥ विशति ह्येशम् । 'विश प्रवेशने' (तु० प० उ०) । क्चि (३।३।१७४) । यद्वा विष्णाति । 'विष विप्र-योगे' (क्या० प० से०) । 'क्चिर्कां च—' (३।३।१७४) इति क्चि । यद्वा विष्यते । कर्मणि क्चि (३।३।९४) । यत्तु—वेतेनेन विमुच्यतेऽनेन । 'विष्टि विप्रयोगे' करणे क्चिन्—इति मुकुटो व्याहृत्य । तत्र । विप्रहादिप्रदर्शनस्य 'प-रस्तरविरुद्धत्वाद् । ल्युटा ऋते वाधप्रसङ्गाच्च । 'विष्टिः कर्मकरे मृत्ये भद्राक्षप्रेषणेषु च' इति हैनः ॥ (१) ॥*॥ आजवते । 'जू गतौ' (भ्वा० वा० उ०) । 'क्विविप्र-च्छि—' (वा-३।२।१७८) इति क्विद्दीर्घौ । अज्यते वा । 'आज्वेतनयोर्विष्टिः कर्मकरकर्मणोरपि' इति शाश्वतः—इति खानी । यत्तु—आजू रेफान्तापि, इति पञ्चिका खानी च इति मुकुटः । तत्र । पूर्वप्रदर्शितखान्युक्तविप्रहृद्वयेनापि रेफा-न्तताया अलामाद् ॥ (२) ॥*॥ द्वे त्रिविधौ । द्वे, निर्मूल्यक-

१—मुकुटोक्तम् 'दकम्' इत्येवोचितम् ॥ २ निरपदे च वाच्यल्लिङ्गो यथा 'निर्ऋतिर्धर्मकर्मठः' इति हैनानेकार्थकैरवाकर-कौमुदी । ३—निष्टिः कर्मकरे तु वाच्यल्लिङ्गो यथा 'विशन्तु विष्टयः सर्वे तदा ख नशीलंसः' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥ ४—'ह-वादवृद्धिः ह्येषो विष्टिराजू कौसर्वे' इति कोशान्तरादिते मुकुट-उपनयोरे ॥

भंकरणे इति मुकुटः, नरकै हठात्प्रक्षेपस्येति स्वामी, 'भद्रा-
ख्यकरणस्य' इत्यन्ये ॥

कारणा तु यातना तीव्रवेदना ।

कारणेति ॥ 'कृष् हिंसायाम्' (भ्या० उ० से०) । 'यत्
निकारोपस्कारयोः' (उ० उ० से०) । आभ्यां णिच् (३।१।
२६) । 'प्यासश्रम्य-' (३।३।१०७) इति युच् । 'कारणं
करणे हेतुवधयोश्च नपुंसकम् । स्त्री यातनायां च' ॥ (१)
॥*॥ (२) ॥*॥ 'विद् वेदनाख्यानविवासेषु' (उ० आ०
से०) । णिच् (३।१।२६) । युच् (३।३।१०७) । तीव्रा
चासौ वेदना च ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'तीव्रदुःखस्य' ॥
नरकरुज इति स्वामी ॥

पीडावाधाव्यथा दुःखमामनस्यं प्रसूतिजम् ॥ ३ ॥

स्यात्कष्टं कृच्छ्रमानीलम्

पीडेति ॥ 'पीड अवगाहने' (प० से०) चौरादिकः ।
मिदावीड् (३।३।१०४) । 'पीडार्तिमर्दनौत्संस्करणु चरल-
द्वये' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ 'वाधृ विलोडने' (भ्वा० आ०
से०) । 'गुरोध्-' (३।३।१०३) इत्यः । 'वाधा दुःखे निषेधे
च' इति मेदिनी ॥*॥ 'आवाधा' इति वा छेदः । 'आवाधा
वेदना दुःखम्' इति हलायुधः ॥ (२) ॥*॥ 'व्यय भयसं-
चलनयोः' (भ्वा० आ० से०) 'घटादयः पितः' इति शि-
त्वातिदेशाद् (३।३।१०४) ॥ (३) ॥*॥ दुष्टानि खान्य-
स्मिन् । यद्वा दुर्निन्दितं खनति । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।
२।१०१) इति डः । यद्वा दुःखयति । 'सुख दुःख तत्क्रियायाम्'
(उ० से०) चुरादिः । पचायच् (३।१।१४) ॥ (४) ॥*॥
मानसे साधु । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् । मान-
स्याद्विग्रम् । 'प्रसूतिजममानस्यं कृच्छ्रं कष्टं कलाकलम्'
इति वाचस्पतिः ॥*॥ अमनसो भावः आमनस्यम् । 'श्राद्ध-
णादिलात् (५।१।१२४) प्यञ्-इति स्वामी (५) ॥*॥ प्रसूते-
र्जातम् । 'पद्यम्याम्-' (३।२।९८) इति डः ॥ (६) ॥*॥ द्वे
वैमनस्यस्य इति स्वामी । षडपि मनःपीडार्थाः-इति सम्भ्याः ।
'दुःखप्रसूतिजे ह्रीने पीडा वाधा च वेदना' इति माला ।
कपति । 'कप हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । कः (३।३।
१७४) । 'कृच्छ्रगहनयोः कपः' (७।२।२२) इतीडभावः ।
'कष्टं तु गहने कृच्छ्रे' ॥ (७) ॥*॥ कृन्तति । 'कृती छेदने'
(तु० प० से०) । 'कृतेदृष्टः कू च' (उ० २।२।१) इति रक्
छश्च । 'कृच्छ्रमहसि । कष्टे सान्तपने' इति हैमः ॥ (८)
॥*॥ आ समन्ताद् भिष्यं लालि । कः (३।२।३) । 'आ-
भीलं मीपणे कृच्छ्रेऽपि' इति हैमः ॥ (९) ॥*॥ त्रीणि 'श-
रीरपीडायाः' ॥ नवापि 'दुःखस्य' इत्येके ॥

त्रिष्वैषां भेद्यगामि यत् ॥

त्रिष्विति ॥ एषां मध्ये यद्भेद्यगामि द्रव्यगामि तत्रिषु ।
दुःखा सेवा । दुःखः सुतो निर्गुणः । सर्वं दुःखं विवेकिनः ॥

॥ इति नरकवर्गचिवरणम् ॥

समुद्रोऽग्निरकूपारः पारावारः सरिरपतिः ।

उदन्वानुदधिः सिन्धुः सरस्वान्सागरोऽर्णवः १

रत्नाकरो जलनिधिर्यादः पतिरपांपतिः ।

समुद्र इति ॥ समुनक्ति । 'उन्दी क्लेदने' (उ० प० से०) ।
'स्फायि-' (उ० २।१३) इति रक् । समीचीना उद्गा जलचर-
विशेषा यस्मिन्निति वा । सह मुद्रया मर्यादया वर्तते इति
वा ॥ (१) ॥*॥ आपो धीयन्तेऽत्र । 'कर्मष्यधिकरणे च'
(३।३।९३) इति घञः किः । ('अग्निर्ना सरति वारिधौ')
॥ (२) ॥*॥ कुं पृथ्वीं पिपति । 'पू पालनपूरणयोः' (उ०
प० से०) । 'कर्मष्यण्' (३।२।१) । 'अन्येषामपि-' (६।३।
१३७) इति दीर्घः । नञ्समासः (२।२।१८) यद्वा न कूप-
मृच्छति । 'ऋ गर्तो' (भ्वा० प० अ०) । अगाधत्वात् ख-
नितुनशक्यः कुश्च उश्च कौ पिपति । 'पू पालनपूरणयोः'
(उ० प० से०) । 'कर्मष्यण्' (३।२।१) ताडिनः । ('अकू-
पारः कूर्मराजसमुद्रयोः') ॥ (३) ॥*॥ पारमावृणोति ।
'वृच् वरणे' (सा० उ० से०) । 'कर्मष्यण्' (३।२।१) ।
पारावारावस्य त्त इति वा । अर्थाभायच् । (५।२।१२७) ।
'पारावारः पयोराशौ पारावारं तदद्वये' ॥*॥ पारमपार-
मस्येति (पारावारः) पवर्गादिमध्यः-इति कश्चित् ॥ (४)
॥*॥ सरितां पतिः ॥ (५) ॥*॥ उदकानि सन्त्यत्र 'उदन्वा-
नुदधौ च' (८।२।१३) 'इति मत्वन्तो निपातितः ॥ (६)
॥*॥ उदकानि धीयन्तेऽत्र । 'कर्मष्यधिकरणे च' (३।३।
९३) इति किः । 'पेयंवासावाहनधिषु च' (६।३।५८) इत्युदः ।
'उदकस्य-' (६।३।५७) इति वा ॥ (७) ॥*॥ स्यन्दन्ते
आपोऽत्र । 'स्यन्द् प्रखरणे' (भ्वा० आ० से०) । 'स्यन्देः
संप्रसारणं धश्च' (उ० १।१।१) इत्युः । 'सिन्धुर्वमयुदेऽना-
ग्निनदे ना, सरिति त्रियाम्' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (८) ॥*॥
'सरो नीरे तडागे च' इति रुद्रः । सरो नीरं गतिर्वास्त्य-
स्मिन् । मनुप् (५।२।९५) । 'तसौ मल्लयं' (१।४।१९) इति
भत्वम् । 'सरस्वांस्तु नदे वार्धौ ना, न्यवद्रविके, त्रियाम् ।
वाणीक्षीरक्षवाग्देवीगोनदीषु नदीनिदि । मनुपत्न्यामपि' ॥
(९) ॥*॥ सगरस्य राज्ञोऽयम् । 'तत्स्येदम्' (४।३।१२०)
इत्यण् । न गरो येनामृतेन मग्निना वा सह तेन वा ॥ (१०)

१-एषां दुःखादीनाम्-इति स्वामी ॥ २-तथा च हरिप्रबोधे
संदष्टयमकम्-सतमाः सतमालतया पारावारास्तः सगरोदारः ।
लोकालोकानुरुक्तिः सद्यः स क्षयमनप्रकृतैः क्रुदैः इति मुकुट-
धमनोदरे ॥

१-अहनि पापे यथा 'कृत्स्नानि कृच्छ्राणि रविर्जनातु' इत्य-
नेकार्थकवाकरकौमुदी ॥ इह त्वन्मसीति लिखितमासीत् ॥

॥३॥ कर्मासत्र सन्ति । 'कर्मासो लोपश्च' (५१२) इति वः
सलोपश्च ॥ (११) ॥३॥ रत्नानामाकरः ॥ (१२) ॥३॥ ज-
लानि निर्वाद्यन्तेऽत्र । 'कर्मण्यधिकरणे च' (३।३।१९३) इति
क्विः । जलानां निविरति वा ॥ (१३) ॥३॥ वादसां जल-
जन्तूनां पतिः ॥ (१४) ॥३॥ केषां पतिः ॥ (१५) ॥३॥
पद्मद्वय 'समुद्रस्य' ॥

तस्य प्रमेदाः क्षीरोदो लवणोदस्तथापरे ॥ २ ॥

तस्येति ॥ क्षीरुदकं द्रव्य । 'उत्तरपदस्य च' (वा० ६।
३।५७) इत्युदः ॥ (१) ॥३॥ एवं लवणोदः, इक्षुरसोदः, उ-
रोदः, दविमन्सोदः, स्रोदः, धृतोदः ॥ 'समुद्रविशेषाणां'
धृपकृत्प्रत्ययैकम् ॥

आपः स्त्री भूम्नि वारिर्वा सलिलं कमलं जलम् ।

पयः कीलालममृतं जीवनं भुवनं वनम् ॥ ३ ॥

कवन्धमुदकं पायः पुष्करं सर्वतोमुखम् ।

अन्मोऽर्णस्तोयपानीयनीरक्षीराम्बुशंवरम् ॥ ४ ॥

मेघपुष्पं घनरसः

आप इति ॥ आमुकन्ति, आन्यन्ते वा । 'आमु व्याप्तौ'
(शा० प० अ०) । 'आमोतेर्हृत्त्व' (उ० २।५८) इति क्वि
हृत्त्वत्वं च ॥३॥ असुनि (उ० ४।२०८) आपः सान्तं ह्रीवं
च । 'कवन्धमुदकमापोनीरवारिर्नारम् । ह्रीवमपि' इति
संसारवर्जितं ॥ (१) ॥३॥ वारयति । वृत्तो प्यन्तात् (३।१।
२६) क्विप् (३।२।१७८) । वार ह्रीविसुक्तसंसारवर्जितं ॥
(२) ॥३॥ 'वत्सिचपि-' (उ० ४।१२५) इत्यानि वारि च ।
'वारि ह्रीवैरनीरयोः । वारिर्विद्यां सरस्वत्यां गजवन्धवमु-
व्यपि' ॥ (३) ॥३॥ सलिले । 'फल गर्तौ' (भ्वा० प० से०) ।
'सलिकटि-' (उ० १।५४) इतीलच् । रलयोरकलम् । 'स-
रिलं सलिरं सलिलम्' इति वाचस्पतिः ॥ (४) ॥३॥ क-
न्यते । 'कमु कान्तौ' (भ्वा० आ० से०) । व्यादितात् (उ०
१।१०६) कल्च् । 'कमला श्रीजलं पत्रं कमलं च मलो
च्युः' इति धरणिदर्शनात् 'कमलम्' इत्येकं नाम । 'मलं
होत्रि मेपजे । पङ्कजे सलिले तान्ने कमलस्तु च्यान्तरे ।
कमला श्रीवरनाथोः' इति हेमचन्द्रः ॥ (५) ॥३॥ जलति ।
'जल लपधारणे' (हु० प० से०) पचाच्च (३।१।१३४) ।
'जलं गोकुले नीरे ह्रीवैरेऽन्यत्र्यवकवे' इति मेदिनी ॥ (६)
॥३॥ पयते पीयते, वा । 'पय गर्तौ' (भ्वा० आ० से०) ।

'पीड् पाने' (दि० आ० अ०) वा असुत् (उ० ४।१८९) ।
'पयः क्षीरे च नीरे च' इति हैमः ॥ (७) ॥३॥ कीलां
ज्वालामलति वारयति 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) ।
'कर्मण्यण्' (३।२।१९) । और्वाग्निः कीलां लाति वा । 'की-
लालं वारिरे तोये' इति हैमः ॥ (८) ॥३॥ न नृतं मरण-
नत्सलित् । प्राणस्यापोमयत्वात् । 'अमृतं यज्ञरोषे स्या-
त्पीयूषे सलिले घृते । अयाचिते च मोक्षे च ना धन्वन्तरि-
देवयोः । अमृता नागधीपथ्यागुहृथ्यामलकीषु च' ॥ (९)
॥३॥ जीव्यतेऽनेन । 'जीव प्राणधारणे' (भ्वा० प० से०) ।
करणे ल्युट् (३।३।१९६) । 'जीवनं वर्तते नीरप्राणधार-
णयोरपि । जीवनी जीवना चापि जीवन्तीभेदयोः क्रमात्'
॥ (१०) ॥३॥ भूयते । 'भू प्राप्ता' (हु० आ० से०) । 'भू-
सूयूत्रस्त्रिन्दइच्छन्दसि' (उ० २।८०) इति क्युत् । यद्वा भ-
वन्त्युत्पद्यन्तेऽनेन । करणे ल्युट् (३।३।१९६) संज्ञापूर्वकला-
द्वुपानावः । 'भुवनं विष्टपेऽपि स्यात्सलिले गगने जले' ॥
(११) ॥३॥ वन्यते संभज्यते सेव्यते वा । 'वन संभजौ'
(भ्वा० प० से०) । 'वसु याचने' (हु० आ० से०) वा । क-
र्मणि घञ् (३।३।१९९) । संज्ञापूर्वकलाद्वृध्यभावः । यत्तु—
भुवनवद्ब्राह्मणत्वात् क्युनि 'अनुदात्तोपदेश-' (६।४।३७) इ-
त्यादिना नलोपे वनम्,—इत्युज्ज्वलदत्तः—इति मुकुटः ।
तत्र । 'अनुदात्तोपदेश-' (६।४।३७) इत्यनुनासिकलोपस्य
छिति झलि विधानात्क्युनि तदप्रसङ्गात् । अन्यथा वन्यत
इत्यादावपि प्रसङ्गात् । 'वनं प्रलवणे गेहे प्रवासेऽन्मसि
क्रानने' इति हैमः ॥ (१२) ॥३॥ कं मुखं वभ्राति । 'वन्य
वन्यने' (क्या० प० अ०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१९) । 'क-
वन्धं सलिले रुडे' इति शाश्वतादिदमेकं नाम । 'कवन्धो-
ऽत्रां क्रियायुक्तमपूर्यकलेवरे । ह्रीवं जले, पुंस्युदरे
राहुरसोविशेषयोः' ॥३॥ केचित्तु—'कमन्धम्' इति पाठित्वा
द्वे नामनी—इत्याहुः ॥ (१३) ॥३॥ उनति । 'उन्दी ह्येदने'
(द० प० से०) । 'उदकम्' (उ० २।३९) इत्युपादिसूत्रेण
साधु । यत्तु—उन्दति—इति विग्रहीतवन्तौ खानिसुकुटौ ।
तच्चिन्त्यम् । उन्दे रौध्रादिकलात् ॥ (१४) ॥३॥ पाति । 'पा
रक्षणे' (अ० प० से०) । 'उदके सुद्व' (उ० ४।२०४)
इत्यसुत् सुट् । यत्तु—पीयते—इति विग्रहप्रदर्शनं खानिसुकु-
टान्यां कृतम् । तत्र । 'पातेर्वले सुट्' इत्यनुवृत्तिविरोधात् ।

१—अत्र तु 'प्रसूरवा जनन्यपि' इत्यपि लिखितमासीत् ॥
तच्च न प्रकृतोऽनुकुरम् ॥ २—प्रवासे यथा 'बाहूवस्त्रानिपेकाप
द्विष्टस्य वनाय च' इत्यनेकार्थिकरवाकरकौमुदी । अत्र तु 'प्रवाहे'
इति लिखितमासीत् ॥ ३—'समरसरति नृत्तकवन्धे' इति
वाचस्पतिसापान् 'चलितोऽवकवन्धसंभवाः' इति माघे च प्रयोगात्—
इति मुकुटः ॥ ४—'चक्रशब्दसमानार्थं उदकशब्दो विद्यते' । तथा
च 'प्रसूरोदन्, इत्यसंशयान्मुदकशब्दः प्रयुज्यते' इति (६।३।५७
उत्रे) कैपट—इति मुकुटः ॥

१—वाडुलकावधुषा अकुट् ॥ वाक्येनैव नामेति सर्वपरः—
इति मुकुटः ॥ 'उगनमेव हि न्यनरांशतेः' इति दर्शनात्—इति
खानि ॥ २—'आतोमिर्नाजं हृत्वा' इति स्मृतेः—इति मुकुटः
इषननोरे ॥ ३—प्रयोगश्च 'वादि पठन्ति नदन्ति मयूराः' इति
पूर्वपदकरणः ॥—पूर्वसाश्चदात्तोत्वं वारः इति तु कलिः ॥
रौध्रादिसाश्चदात् रीडोर्धोर्वा इति तु पञ्चिका इति मुकुटः ॥

तत्र पातेर्ग्रहणम्, न पिवतेः ॥ (१५) ॥*॥ पुष्पाति ।
 'पुष पुष्टं' (द्व्या० प० से०) । 'पुषः क्ति' (उ० ४१४)
 इति करन् । 'पुष्करं पङ्कजे व्योम्नि पयःकरिकराग्रयोः ।
 ओषधीर्द्वीपविहगतीर्थराजोरगान्तरं । पुष्करं तूर्यवक्त्रे च
 काण्डे खड्गफलेऽपि च' ॥ (१६) ॥*॥ सर्वतो मुखान्यस्य ।
 सर्वदिग्गमनात् । 'सर्वतोमुख उग्रे च क्षेत्रज्ञप्रहणोः पु-
 मान् । नपुंसकं तु पानीये सुरवर्त्मन्यपि स्मृतम्' ॥ (१७)
 ॥*॥ आप्रोति, आप्यते वा । 'आप्ल व्याप्तौ' (स्वा० प० अ०)
 'उदके नुम्नौ च' (उ० ४१२९०) इत्यसुन् ह्रस्वो भान्तादेशो
 नुमागमश्च । अम्भते वा । 'अभि शब्दे' (भ्वा० आ० से०) ।
 असुन् (उ० ४१९८९) । यत्तु—अमति—इति विग्रहप्रदर्शनं
 स्वामिसुकुटाभ्यां कृतम् । यच्च—अभेर्भुक् च—इति सूत्रोपन्य-
 सनं मुकुटेन कृतम् । तत्र । तदुक्तसूत्रस्योच्चलदत्तादावनु-
 पलम्भात् । अस्यदुपन्यस्तस्योपलम्भाच्च ॥ (१८) ॥*॥ ऋ-
 च्छति । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'उदके नुद् च'
 (उ० ४१९९७) इत्यसुन् नुडागमश्च । यत्तु—ऋणोति—इति
 विग्रहीतं स्वामिना । तत्र । 'अर्तेरुच' इत्यतः 'अर्तेः' इत्यनु-
 वृत्तेः स्वादेस्तत्राग्रहणात् ॥ (१९) ॥*॥ तौति । हुः सौत्र
 आवरणार्थः । अण्णादिको यः (४१९९२) ॥ (२०) ॥*॥
 पीयते । 'पा पाने' (भ्वा० प० से०) । अनीयद् (३१९१६) ।
 पायते वा । 'पि शोषणे' (भ्वा० प० अ०) । 'पानीयं पेय-
 जलयोः' इति हैमः ॥ (२१) ॥*॥ नीयते । 'णीञ् प्रापणे'
 (भ्वा० उ० से०) । 'स्फायि-' (उ० २१९३) इति रक् ।
 निर्गतं रादमेर्वा । 'निरादयः-' (वा० २१२१८) इति स-
 मासः । 'अमेरापः' इति (तैत्तिरीय) श्रुतेः । निष्कान्तो रो-
 ऽस्मात् । 'प्रादिभ्यो धातुजस्य-' (वा० २१२१४) इति
 बहुव्रीहिः । 'अब्रुोऽभिः' इति स्मृतेः । यत्तु—दूलोपे—(६।
 ३१९९१) इति दीर्घण 'नीरम्' इति स्वामी—इति मुकुटः ।
 तत्र । नयति 'नीरम्' इति स्वामिप्रन्याहुत्कार्यानवगमात् ।
 निश्चयेन राति सुखम् । 'रा दाने' (अ० प० अ०) । 'आत-
 क्षोपसर्गे' (३१९१३६) इति को वा ॥*॥ 'नीरवावार्नारम्'
 इति संसारावर्तसंभते 'नार' इति पाठे नरस्येदम् । 'तस्येदम्'
 (४३१२२०) इत्यण् । 'आपो वै नरसूनवः' इति स्मृतेः ।
 'नारत्स्वर्णकनीरयोः' इति मेदिनी ॥ (२२) ॥*॥ क्षियति ।
 'क्षि निवासगतयोः' (तु० प० अ०) । 'शुक्षिचि(क्षि)मीनां
 दीर्घश्च' (उ० २१२५) इति क्रन् दीर्घत्वं च । यद्वा घस्यते ।
 'घसेः क्चि' (उ० ४१३४) इतीरन् । 'गमहनजन-' (६।४।
 ९८) इत्युपधालोपः । यत्तु—क्षयति—इति विग्रहप्रदर्शनं मुकु-
 टेन कृतम् । तत्र । उपन्यस्तधातोस्तादशरुपाभावात् । 'क्षीरं
 पानीयदुग्धयोः' इति हैमः ॥ (२३) ॥*॥ अम्बते । 'अत्रि
 शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । चाहुलकाहुः । यत्तु—अम्बति
 इति स्वामिना विग्रहीतम् । तन्निन्यम् । अस्यात्मनेपदित्वात् ॥
 (२४) ॥*॥ शृणोति । 'शृच् वरणे' (स्वा० उ० से०) ।

पचाद्यच् (३१९१३४) । शवं संवरणं राति—इति वा । संव-
 यति । 'पंव संवन्धने' । 'शंव च' (त्रु० प० से०) । चाहु-
 लकादरन्, इति वा । दन्त्यादिस्तालव्यादिश्च । 'शंवरं स-
 लिले, पुंति मृगदैत्यविशेषयोः । शंवरी चाखुपर्ण्या स्यात्'
 इति विश्वः ॥ (२५) ॥*॥ मेघस्य पुष्पमिव । 'मेघपुष्पं पि-
 ष्णान्नाम्यनुनादेये ना हरेर्हये' ॥ (२६) ॥*॥ घनस्य रसः ।
 'पुंलिङ्गः स्याद् घनरसः सान्द्रनिर्यासनीरयोः' इति रभसः ।
 'नारं घनरसः पुमान्' इति शब्दार्णवः । 'अप्लपि शंव-
 (शम्ब)रपिष्पलकुशकमलकाण्डविषवदनपयांति । घन-
 समस्यु क्षीरं घृतममृतं जीवनं भुवनम्' इति रत्नकोपात् क्ली-
 वमपि ॥ (२७) ॥*॥ दकशब्दोप्यत्र । 'प्रोक्तं प्राङ्मुवन्नम-
 मृतं जीवनीयं दकं च' इति हलायुधात् ॥*॥ सप्तविं-
 शतिः 'जलस्य' ॥

त्रिपु द्वे आप्यमम्मयम् ।

त्रिष्विति ॥ अपां विकारः । 'तस्य विकारः' (४।३।
 १३४) इत्यणन्ताच्चतुर्वर्णादित्वात् (वा० ५।१।१२४) स्वार्थे
 ष्यन् । स्त्रियाम् आप्या ॥ (१) ॥*॥ 'एकान्तो निलम्'
 ( ) इति मयट् । स्त्रियामम्मयी ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'जल-
 विकारस्य' ॥

भङ्गस्तरङ्ग ऊर्मिर्वा स्त्रियां वीचिः

भङ्ग इति ॥ भङ्ग्यते 'भङ्गो आमर्दने' (रु० प० अ०) ।
 कर्मणि षच् (३।३।१९९) । 'भङ्गस्तरङ्गे भेदे च रुचिदेशे परा-
 जये । कौटिल्ये भयविच्छिद्योः । (भङ्गा शाणे)' इति हैमः
 ॥ (१) ॥*॥ तरति । 'तृ घ्वनसंतरणयोः' (भ्वा० प० से०) ।
 'तरत्यादिभ्यश्च' (उ० १।२०) इत्यङ्च् ॥ (२) ॥*॥ ऋ-
 च्छति । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'अर्तेरुच' (उ० ४।
 ४४) इति मिः अर्तेरुदादेशः (रपरः) । 'वा स्त्रियाम्' इति
 काकाक्षिगोलकन्यायेनोर्मिचीचिभ्यां संवच्यते । 'पुंलिङ्गव्रीलि-
 ङ्गयोर्वाचिमणियष्टिसुष्टयः' 'अशानिनुटिशामिपाटलिशात्मलित-
 रणिश्रेष्ठीभ्यः' । 'वस्तिश्च' इति वामनः । 'ऊर्मिः पीडाज-
 वोत्कण्ठभेद्गप्राकाश्यवीचिपु । वल्लसंकोचलेखायाम्' इति
 हैमः ॥ (३) ॥*॥ वयति, जयते वा । 'वेच् तन्तुसंताने'
 (भ्वा० उ० अ०) 'वेन्नो ङिच्' (उ० ४।७२) इतीचिः ।
 यत्तु—वाति । 'वा गतिगन्धनयोः' (अ० प० अ०) ।
 'वातेः क्ति'—इति मुकुटः । तत्र । तथासति 'विः' इति
 रूपप्रसङ्गात् । 'वातेर्ङिच्' (उ० ४।१३४) इति सूत्रे 'जनि-

२—एतदुत्तरं 'आप्यं मुखे च तन्मध्ये तद्भवे च क्रियां स्थितौ ।
 इत्यादानेऽध्वरेऽर्चायां संगमेऽस्त्री शुशै त्रिपु' इति लिखितमस्ति ।
 परंतु पूर्वापि आप्यस्य स्थाने आस्यशब्दस्यैव हैमविश्वमेदिनीपुष्पल-
 न्मात् स्वयमपि आस्यशब्दव्याख्यायामस्यैव कोशस्यास्यशब्दपठि-
 तस्येनोपन्यस्तत्वाच्च आस्यशब्दस्यैव तदर्थकत्वस्यानुभवसिद्धत्वाच्च न
 प्रकृतोपयुक्तम् ॥ उत्तरार्थस्य इत्याशब्दार्थबोधकत्वाच्च प्रकृतो-
 पयोगि ॥ २—मज्ञो विच्छित्तिः श्लेनेकार्यकैरवाकरानीमुदी ॥

घविभ्यमिण्' (उ० ४।१३०) इति सूत्रात् 'इण्' इत्यनुवृत्तेः 'वीचिर्नित्यं व्री' इति स्वामी । 'वीचिः स्रत्पतरक्षे स्यादवकाशे मुखे द्वयोः' ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'तरङ्गस्य' ॥

अथोर्मिषु ॥ ५ ॥

महत्सूलोलकलोलौ

अथेति ॥ उद् लोडयति । 'लोड् उन्मादे' (भ्रा० प० से०) । णिच् (३।१।२६) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ङलयोरेकत्वम् । यत्तु—लोलयतीति लोलः । पचाद्यच् (३।१।१३४) । उद्गतश्चासौ लोलश्चेति उल्लोलः, इति स्वामी—इति मुकुटः । तत्र । ऊर्ध्वं लोलयति इति स्वामिना विग्रहीतवात् । स्वकृतनिर्वचनाविशेषाच्च ॥ (१) ॥*॥ कं जलम् । तस्य लोल उन्मादः । 'वा पदान्तस्य' (८।४।५९) इत्यनुस्वारस्य लकारः । कलन्तेऽनेन नयः । । 'कल्ल अव्यक्ते शब्दे' (भ्रा० आ० से०) । बाहुलकादोलच्—इति वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'महातरङ्गस्य' ॥

स्यादावतोंऽभ्रसां भ्रमः ।

स्यादिति ॥ आवर्तनम् । 'वृत्तु वर्तने' (भ्रा० प० से०) । भावे घञ् (३।३।१८) । 'आवर्तेश्चिन्तने वारिभ्रमे चावर्तने पुमान्' ॥ (१) ॥*॥ 'जलानां भ्रमणस्य' एकम् ॥

पृपन्ति विन्दुपृषताः पुमांसो विप्रुवः स्त्रियः ॥ ६ ॥

पृषन्तीति ॥ पर्यति । 'पृषु सेचने' (भ्रा० प० से०) । 'पृषद्दृहन्महत्-' (उ० २।८४) इति साधु । बहुवचनमत्तन्त्रम् । 'पृषन्त्ये पुमान्, विन्दौ न द्वयोः, पृषतोऽपि ना । अनयोश्च त्रिषु श्वेतविन्दुयुक्तेऽप्युभाविमौ' ॥ (१) ॥*॥ विन्दति । 'विदि अवयवे' (भ्रा० प० से०) । बाहुलकादुः । 'विन्दुर्दन्तक्षतान्तरे । भ्रुवोर्मध्ये रूपकाव्यकृतौ च पृषते पुमान् । वेदितयन्मलिनः स्यात्' ॥ (२) ॥*॥ पर्यन्ति । 'पृषिर्दिभ्यां कित्' (उ० ३।१।११) इत्यतच् । 'पृषतस्तु' नृगे विन्दौ खरोहिते । श्वेतविन्दुयुतेऽपि स्यात्' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ 'पृषु पृषु दाहे' (भ्रा० प० से०) । संपदादित्वात् (वा० ३।३।१०८) भावे क्तिप् । विगता रूढा वा मुद् दाहोऽस्मात् ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'जलकणस्य' ॥

चक्राणि पुटभेदाः स्युः

चक्राणीति ॥ वक्षन्ति । 'वञ्चु गतौ' (भ्रा० प० से०) । 'स्क्रायितश्चि-' (उ० २।१३) इति रक् । 'न्यङ्कादीनां च' (७।३।५३) इति कृत्वम् । 'चक्रं पुटभेदे चक्रः कुटिले हूरभौमयोः' इति हैमः । 'चक्रः शनैश्चरे पुंति, पुटभेदे नपुंसकम् । त्रिषु कूरे च कुटिले' । स्वामी तु—चक्राकारेण या-

१—'पृषन्ति विन्दुपृषताः' इति विभिर्द्वन्द्व इत्यन्ये । तथा च 'पयः पृषन्तिभिः रक्षा वाप्ति वावाः शनैः शनैः' इति जाभ्रवती-विजवत्तयन्—इति मुकुटपीचूपुपधननोहराः ॥

न्यधः—इति विगृह्णन् चवर्गादित्वं मन्यते । 'चक्रः कोके पुमान्, क्लीवं व्रजे सैन्यथाङ्गयोः । राष्ट्रे दम्भान्तरे कुम्भकारोपकरणाङ्गयोः । जलावर्तेऽपि' इति चादौ मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ पुटं संश्लिष्टं भिन्दन्ति । 'भिदिर् विदारणे' (६० उ० अ०) । 'कर्मष्यण्' (३।२।११) । 'पुटभेदस्तु नगरातोद्ययो-त्तटिनी मुखे' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'चक्राकारेण जलानामधोयानस्य' ॥

भ्रमाश्च जलनिर्गमाः ।

भ्रमा इति ॥ भ्रमन्ति जलान्यत्र । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'भ्रमोऽभ्युर्निर्गमे भ्रान्तौ कुन्दभ्रमणयोरपि' ॥ (१) ॥*॥ निर्गमनानि । 'गम्ल् गतौ' (भ्रा० प० अ०) । 'ग्रहवृद्धनिश्चिगमश्च' (३।३।५८) इत्यप् । करणे वा । 'खनो घ च' (३।३।१२५) । इति घः । जलानां निर्गमाः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'जलनिःसरणजालकस्य' ॥ नद्यादौ अधःस्थजल-स्योर्ध्वनिःसरणस्थेत्यन्ये । स्वामी तु—चत्वार्येकार्यानि—इत्याह ॥ कूलं रोधश्च तीरं च प्रतीरं च तटं त्रिषु ॥ ७ ॥

कूलमिति ॥ कूलयति । 'कूल आवरणे' (भ्रा० प० से०) । पचाद्यच् (३।३।१३४) । 'कूलं तटे सैन्यपृष्ठे तडागस्तम्भ-योरपि' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ णदि । 'रधिर् आवरणे' (६० उ० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) ॥*॥ अदन्तोऽपि । 'रोधः प्रोक्तश्च रोधसि' इति संसारा-वर्तात् । तत्राच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥*॥ तीरयति । 'पार तीर कर्मसमाप्तौ' (उ० उ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । यत्तु मुकुटः—तीर्यते तरणकर्म समाप्यतेऽने-नात्र वा । जुरादिप्यन्तात् 'एरच्' (३।३।५६)—इत्याह । तत्र । 'अजचभ्यां स्त्रीखलनाः' (वा० ३।३।१२६) इति ल्युटप्रसङ्गात् । 'पुंति संज्ञायाम्'—(३।३।११८) इति घ-प्रसङ्गाच्च । 'तीरो वङ्गे तीरं पुनस्ते' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ +एवं पारम्+ प्रतीरमित्युपसर्गान्तरनिवृत्त्यर्थम् ॥ (४) ॥*॥ तटति । 'तट उच्छ्राये' (भ्रा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । स्त्रियां तटी । 'जातेः—' (४।१।६३) इति ङीप् ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'तीरस्य' ॥

पारावारे परार्वाची तीरे

पारेति ॥ परं तीरं पारम् । 'पारं प्रान्ते परतटे' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ अर्वाक् तीरम्—अवारम् । अव अर्थत्वे । 'ङ् गतौ' (भ्रा० प० अ०) । कर्मणि घञ् (३।३।११९) । न वाद् अस्त्यत्र—इति वा । 'अर्शावाद्यच्' (५।२।१२७) ॥ (१) ॥*॥ 'परतीरावरतीरयोः' एकैकम् ॥

१—जलनिःसरणजालके यथा नाये 'भ्रमागतीरन्तु' इत्यन्तरादिः इति—इति मुकुटः ॥ २—तीर्थकारादि 'समुद्रतीर' श्लोका सेनापगां व्यासवती बलेन' इति द्विसंधानरथात् . ३ इदं वक्ष्यमाणोपयोगि ॥

पात्रं तदन्तरम् ।

पात्रमिति ॥ तयोः पारावारयोरन्तरं मध्यम् । पिवन्त्यत्र पान्यत्साद्वा । पिवतेः पातेर्वा घृन् (उ० ४।१५९) । 'पात्रं तु कूलयोर्मध्ये पर्णे नृपतिमन्त्रिणि । योग्यभाजनयोर्यज्ञभाण्डे नाध्वानुकर्तारि' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'तटमध्यवर्तिप्रवाहस्य' ॥

द्वीपोऽखिवामन्तरीपं यदन्तर्वारिणस्तटम् ॥ ८ ॥

द्वीप इति ॥ द्विर्गता अन्तर्गता वा आपोऽत्र । 'ऋक्पूर्- (५।४।७४)* इत्यः समासान्तः 'धन्तरुपसर्गेभ्योऽप ईत्' (६।३।९७) काकाक्षिवत् 'अखियाम्' इत्युभाभ्यां संबध्यते ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'जलमध्यस्थस्थानस्य' ॥ तोयोत्थितं तत्पुलिनम्

तोय इति ॥ पुलति । 'पुल महत्त्वे' (भ्वा० प० से०) । 'तलिपुलिभ्यां च' (उ० २।५३) इतीनन् । त्रिकाण्डशेषे तु 'पुलिनं द्वीपमुच्यते' इत्यभिहितम् ॥ (१) ॥*॥ एकं 'जलादचिरनिर्गततटस्य' ॥

सैकतं सिकतामयम् ।

सैकतमिति ॥ सिकताः सन्त्यस्मिन् । 'सिकताशर्कराभ्यां च' (५।२।१०४) इति मत्वर्थेऽण् ॥ (१) ॥*॥ सिकतानां विकारः । 'मयद्वैतयोः' (४।३।१४३) इति मयट् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वालुकामयतटस्य' ॥

निपट्टरस्तु जम्बालः पङ्कोऽस्त्री शादकर्मौ ॥ ९ ॥

निपेति ॥ निपीदन्त्यत्र । 'पट्टल विशरणगल्यवसादनेयु' (भ्वा०, तु० प० अ०) । 'नौ सदेः' (उ० २।१२२) इति प्वरच् । 'सदिरप्रतेः' (८।३।३६) इति पत्वम् । यद्वा निपदनम् । संपदादि क्तिप् (वा० ३।३।१०८) । निपद आसनस्य वर आवारकः । 'घृन् आवरणे' (तु० उ० से०) आघृपीयः । पचायच् (३।१।१३४) । 'निपट्टरः सरे पट्टे निशायां तु निपट्टरी' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ जमति । 'जमु अदने' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकाद्वाल्न् । यद्वा १-जम्ब अदने' ( ) इति धातुः । भावे घञ् (३।३।१८) । जम्बम् आलाति । 'ला दाने' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'जम्बालः शैवले पट्टे' ॥ (२) ॥*॥ पच्यते । 'पचि वित्तारे' (तु० प० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति कर्णे वा । 'पङ्कोऽस्त्री कर्मणे पापे' इति मेदिनी ॥ (३) ॥*॥ शीयन्तेऽस्मिन्ननेन वा । 'पट्टु शातने' (भ्वा० तु० प० अ०) । घञ् (३।३।१२१) । यद्वा शीयते नश्यति । ज्वलितिक्रसन्तेभ्यो णः' (३।१।१४०) । यद्वा श्यति । 'शो तनूकरणे' (दि० प० अ०) । 'शाशपिभ्यां ददनी' (उ० ४।९७) इति दः । 'शादः कर्मशण्णयोः' इति हैमः ॥ (४)

१—पट्टदये 'जगलो मदनदुमे । मेदके पिटमघे च पुंति भूतेऽभिधेयवत्' इति लिखितमासीद् ॥ तच्च जगलस्यार्धवोषकतया न प्रकृतोपयुक्तम् ॥

॥*॥ कर्दति । 'कर्द कुत्सिते शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'क- लिङ्गोरमः' (उ० ४।८४) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'कर्दमस्य' ॥ जलोच्छ्वासाः परीवाहाः

जलोच्छ्वासा इति ॥ जलान्युच्छ्वसन्ति परिवहन्येभिः । 'श्वस प्राणने' (अ० प० से०) । 'वह प्राणणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) । इति घञ् । 'उपसर्गस्य घञि-' (६।३।१२२) इति वा दीर्घः । यद्वा जलानामुच्छ्वसनम् । परिवहनम् च । भावे घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ 'परीवाहो जलोच्छ्वासे महीभृद्योग्यवस्तुनि' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्रवृद्धजलस्य निर्गममार्गस्य' । समधिकजलस्य सर्वतो वहनस्य वा ॥

कूपकास्तु विदारकाः ।

कूपका इति ॥ कुत्सिताः कूपाः । 'कुत्सिते' (५।३।७४) इति कः । कूपस्य प्रतिकृतिः इति वा । 'इवे प्रतिकृता' (५।३।९६) इति कन् । 'कूपको गुणवृक्षे स्यात्तैलपात्रे कुकुन्दरे । उदपाने चित्तायां च (कूपिकाम्भोगतोपले)' ॥ (१) ॥*॥ विदार्यन्ते । 'ट्ट विदारणे' (त्रया० प० से०) णिच् (३।१।२६) बाहुलकात्कर्मणि षुल् । यद्वा विदार्यन्ते । कर्मणि घञ् (३।३।१९) । कुत्सिता विदाराः । कुत्सायां कः (५।३।७४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शुष्कनद्यादौ कृतगतस्य' ॥ नाव्यं त्रिलिङ्गं नौतायै

नाव्यमिति ॥ नावा तार्यम् । 'नौवयोधर्म-' (४।४।९१) इति यत् । 'वान्तो यि-' (६।१।८९) इत्यवादेशः ॥ (१) ॥*॥ एकं 'नौतरणयोग्यजलस्य' ॥

स्त्रियां नौस्तरणिस्तरिः ॥ १० ॥

स्त्रियामिति ॥ नुचते । 'णुद प्रेरणे' (तु० उ० अ०) 'ग्लानुदिभ्यां ङीः' (उ० २।६४) । यद्वा नयति । 'णीन् प्राणणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति ङः । नम् अवति । क्तिप् (३।२।७६) 'ज्वर- त्वर-' (६।४।२०) इत्यूठौ । वृद्धिः (६।१।८९) ॥ (१) ॥*॥ तरन्त्यनया । 'ट्ट ह्रनतरणयोः' (भ्वा० प० से०) । 'अति- सृध्म्यदयवितृभ्योऽनिः' (उ० २।१०२) । 'तरणिस्तरणे- ङकेऽशौ कुमार्योपधिर्नाकयोः । यथावर्च्यौ' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ 'अच इः' उ० (४।१।३९) । 'कृदिकाराम्-' (ग० ४।१।४५) इति ङीप् वा । तरणी । तरी । 'तरिर्देशायां वेडा- यां बलादीनां च पेटके' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'नौकायाः' ॥

१—'उपाजितानामर्थानां त्याग एव हि रक्षणम् । तद्यागो- दकसंस्थानां परीवाह इवान्मसान्' इति दीर्घलक्ष्यन् इति स्वामिसुकुटुबधननोहराः पक्षे दीर्घाभावे 'परीवाहो जगतः करोति किन्' इति भावः—इति सुकुटुबधननोहरे ॥ २—विश्वमेदीनां पुस्तके तु 'च्युतायान्' इत्युपलभ्यते ॥

उडुपं तु प्लवः कोलः

उडुपमिति ॥ उडुनो जलान् पाति । 'पा रक्षणे' (अ० प० अ०) 'डुपि स्यः' (३।२।४) इत्यत्र 'डुपि' इति योग-विभागात्कः । उडुनीव पाति, इति वा । 'उडुपश्चन्द्रमेलयोः' इति धरणिः ॥ (१) ॥*॥ ह्रवते । 'डुङ् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । पचायन् (३।१।१३४) । प्लवः ह्रस्वे हुतौ कर्षौ । शब्दे कारण्डवे म्लेच्छजातौ मेलकमेकयोः । क्रमनित्रमही-भागे कुलके जलवायसे । जलान्तरे प्लवं गन्धतृणे, मुत्तक-भिद्यपि' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ कोलति । 'कुल संस्त्याने' (भ्वा० प० से०) 'ज्वलिति-' (३।१।१४०) इति षः । 'पो-तृह्वकयोः कोलः कोलं तु वदरीफलम्' इति शाश्वतः । 'कोलो मेलक उत्तरेऽङ्गपाल्यां चित्रके किरौ । कोलं तु वदरे कोला पिप्पल्यां चव्यभेपजे' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'तृणादिनिर्मिततरणसाधनस्य' ॥

स्रोतोऽम्बुसरणं स्वतः ।

स्रोत इति ॥ स्रवति । 'स्रु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । स्रुतीभ्यां तुट् च' (उ० ४।२०२) इत्यसुन्नु तुडागमः । स्रोतो दन्त्यादिः । 'स्रोतःसद्यःसकलसलिलम्' इति दन्त्या-दिभूमविवेकात् । 'स्रोतोऽम्बुवेग इन्द्रिये' ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अकृत्रिमजलवहनस्य' ॥

आतरस्तरपण्यं स्यात्

आतर इति ॥ आतरन्त्यनेन । पुंति संज्ञायाम्' (३।२। ११८) इति षः । यत्तु—'ऋदोरप्' (३।३।५७)—इति मुकुटः । तत्र । परत्वाद्भ्युटः प्रसङ्गात् । 'आतरस्तरपण्यं स्या-दनुत्तरम्' इति बोपालितः ॥ (१) ॥*॥ तरणम् । 'ऋदो-रप्' (३।३।५७) । तरस्य पप्यम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नद्यादि-तरणे देयमुत्पत्यस्य' ॥

द्रोणी काष्ठाम्बुवाहिनी ॥ ११ ॥

द्रोणीति ॥ द्रवति । 'ड्रु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'व-हिषि' (उ० ४।५१) इति निः । 'कृदिकारात्-' (ग० ४।१। ४५) इति ङीप् । 'द्रोणिः काष्ठाम्बुसेचनी द्रुणिश्च' इति, रूपरत्नाकरात् द्रुगिरपि । 'ड्रुण हिंसागत्योः' (तु० प० से०) । 'इयुपधात् क्ति' (उ० ४।१२०) । (ङीपि द्रुणी । 'द्रुण्य-म्बुद्रोणिकच्छप्योः' इति मेदिनी) । 'द्रोणी काष्ठाम्बुवाहिन्यां गवादन्यामपीष्यते' ॥ (१) ॥ पुनः पुनरम्बुवहति । 'बहुल-मार्मीष्ये' (३।३।८१) इति णिनिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'का-ष्ठपापाणकृतनौकाकाराम्बुसेचन्याः' ॥

१—'ह्रवते च' इति पाठः ॥ २—मुकुटदुधमनोहरयोश्च 'आतारानुत्तरावपत्र' इत्युक्त्वा दीर्घमध्यमेवैदमुदाहृतम् ॥ ३—'नरकतमनिद्रोणितरला' इति पूर्वकविप्रयोगः—इति मुकुटदुध-मनोहरे ॥ ४—'द्रोणीभिरन्मते चरन्ति महान्वस्य'—इत्यने-कार्थैरेवाकरजौमुदी ।

सांयात्रिकः पोतवणिक्

सांयेति ॥ समुदितानां गमनं द्वीपान्तरगमनं वा सं-यात्रा । सा प्रयोजनमस्य । 'तदस्य प्रयोजनम्' (५।१।१०९) इति ठञ् ॥ (१) ॥*॥ पोतेनोपलक्षितो वणिक् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वहित्रगामिनो वणिजः' ॥

कर्णधारस्तु नाविकः ।

कर्णेति ॥ 'कर्णः श्रोत्रमरित्रं च' इति दुर्गः । तं धरति । 'धृञ् धारणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (१) ॥*॥ नावा तरति । 'नौह्वचष्टन्' (४।४।७) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नाविकस्य' ॥ नौपृष्ठदण्डधारकस्य—इत्यन्ये ॥

नियामकाः पोतवाहाः

नियेति ॥ नियच्छन्ति पोतम् । 'यम नियमने' (भ्वा० प० अ०) ष्वल् (३।१।१३३) । 'नियामकः पोतवाहे कर्म-णं धारे नियन्तरि' ॥ (१) ॥*॥ पोतं वहन्ति । कर्म-ण्यण् (३।२।१) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वहित्रवाहकस्य' ॥

कूपको गुणवृक्षकः ॥ १२ ॥

कूपेति ॥ कूपे कायति । 'कै शब्दे' (भ्वा० प० अ०) । डुपि' (३।२।४) इति कः ॥ (१) ॥*॥ गुणानां रज्जुनां वृक्षः । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नौम-ध्यस्थरज्जुवन्धनकाष्ठस्य' ॥ नौवन्धनकीलकत्येत्वन्ये ।

नौकादण्डः क्षिपणी स्यात्

नौकेति ॥ नौकाया दण्डः ॥ (१) ॥*॥ क्षिप्यतेऽनया । 'क्षिपेः क्च' (उ० २।१०७) इत्यनिः ॥*॥ बाहुलकाद्गुणे क्षेपणिरपि । 'क्षेपणं प्रेरणे, नौकादण्डजालमिदोः-त्रियाम्' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नौकापार्श्वद्वयवद्वचालनकाष्ठस्य' ॥

अरित्रं केनिपातकः ।

अरित्रमिति ॥ ऋच्छत्यनेन । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'अर्तिलघू-' (३।२।१८४) इतीत्रः ॥ (१) ॥*॥ के जले निपातोऽस्य । 'हलदन्तात्-' (६।३।९) इत्युच् । 'शेषात्-' (५।४।१५४) इति कप् । संज्ञायां कन्' (५।३। ७४) वा (२) ॥*॥ द्वे 'नौपृष्ठस्थचालनकाष्ठस्य' ॥

अभिः स्त्री काष्ठकुदालः

अभिरिति ॥ अत्रति । 'अत्र गतौ' (भ्वा० प० से०) इन् (उ० ४।११८) ॥ (१) ॥*॥ कुम् उद्दाल-यति । 'दल त्वेशरणे' (भ्वा० प० से०) 'कर्मण्यण्' (३।२।१) शकन्वादिः (वा० ६।१।९४) । काष्ठस्य कुदालः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पोतादेर्मलापनयनार्थं काष्ठादिरचितकुदालस्य' ॥

१—'संपूर्वस्य चातेर्द्वीपान्तरगमने वृत्तिः' इति चापन्यदीकेति कलिः—इति मुकुटः ॥ २—'व्यातिदेशिककार्यस्थानिसत्वाद्गुण-नावाभावे क्षेपणिः । 'कृदिकारात्' ग० (४।१।४५) इति लीदि हेपनी च' इति नाषवी—इति मुकुटः ॥

सेकपात्रं तु सेचनम् ॥ १३ ॥

सेकेति ॥ सेकस्य पात्रम् ॥ (१) ॥३॥ सिच्यतेऽनेन ।
'करणा-' (३।३।११५) इति ल्युट् । 'सेचनं रक्षणे सेके
नौकायाः सेकभाजने' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥३॥ द्वे
'नौस्यजलनिःसारणपात्रस्य' ॥

ह्यीयेऽर्धनावं नावोऽर्धं

ह्यीव इति ॥ नावोऽर्धम् । 'अर्धं नपुंसकम्' (२।२।२)
इति तत्पुरुषः । 'नावो द्विगोः' (५।४।९९) 'अर्धाच्च' (५।
४।१००) इति ट्व् ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'अर्धनौकायाः' ॥

अतीतनौकेऽतिनु त्रिपु ।

अतीतेति ॥ अतीता नौर्येन । 'उरःप्रनृतिभ्यः-' (५।४
१५१) इति कप् ॥ (१) ॥३॥ नावमतिक्रान्तम् । 'अस्वा-
दयः' वा० (२।२।१८) इति तत्पुरुषः । अतिर्नाः पुमान् स्त्री
वा ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'नौकामतिक्रान्तजलादेः' ॥

त्रिपुवागाधात्

त्रिप्विति ॥ अगाधमभिव्याप्य त्रिपु ॥

प्रसन्नोऽच्छः

प्रसन्न इति ॥ प्रासदत् । 'पट्टु विशरणादौ' (भ्रा०,
तु० प० अ०) । 'ग्लयं-' (३।३।१७२) इति कः । 'प्र-
सन्ना त्रीं सुरायां स्यादच्छसंतुष्टयोत्रिपु' ॥ (१) ॥३॥ 'छो
छेदने' (दि० प० अ०) न च्छयति दृष्टिम् । 'सुपि' (३।२।
४) इति कः । न च्छायते वा । 'अन्येष्वपि-' (३।२।१०१)
इति ङः । 'अच्छो भद्रके स्फटिकेऽमलेऽच्छाऽभिमुखोऽव्य-
यम्' इति हंसः ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'निर्मलस्य' ॥

कलुपोऽनच्छ आविलः ॥ १४ ॥

कलुप इति ॥ लुपति । 'लुप हिंसायाम्' ( ) इ-
गुपथ-' (३।१।१३५) इति कः । कस्य जलस्य लुपो घातकः ।
'कलुपं लाविले पापे' इति विश्वः ॥ (१) ॥३॥ भिन्नो-
ऽच्छान् । नञ्त्तरपुरुषः । 'नलोपो नञः' (६।३।७३) । 'त-
स्मात्तुडचि' (६।३।७४) ॥ (२) ॥३॥ आविलति । 'विल
नेदने' (तु० प० से०) । 'इगुपथ-' (३।१।१३५) इति कः ॥
(३) ॥३॥ त्रीणि 'मलिनजलस्य' ॥

निम्नं गभीरं गम्भीरम्

निम्नमिति ॥ निमनति 'न्ना अम्यासे' (भ्रा० प० अ०)
'आनश्च-' (३।१।१३६) इति कः ॥ (१) ॥३॥ गात्रे जल-
जन्तवोऽत्र । गच्छन्ति वा । 'गाड् गर्तौ' (अ० आ० अ०)
'गन्द् गर्तौ' (भ्रा० प० से०) । 'गभीरादयश्च' इति 'ग-
भीरगम्भीरौ' (उ० ४।३।५) इति वा निपातितौ ॥ (२) ॥३॥
(३) ॥३॥ त्रीणि 'गम्भीरस्य' ॥

उत्तानं तद्विपर्यये ।

उत्तानमिति ॥ उद्गतत्तानो विस्तारोऽस्मात् ॥ (१)
॥३॥ तस्य गम्भीरस्य विपर्यये । 'उत्तानमगभीरे स्याद्धूर्वा-
स्यशयिते त्रिपु' ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'उत्तानस्य' ॥
अगाधमतलस्पर्शे

अगाधमिति ॥ नास्ति गाधः स्थितिरत्र । 'नयोऽस्त-
र्धानाम्-' (वा० २।२।२४) इति बहुव्रीहिः ॥ (१) ॥३॥
तलस्याधोभागस्य स्पर्शः न सोऽत्र । 'अगाधमतलस्पर्शे
त्रिपु, श्वेत्ते नपुंसकम्' ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'अतिनिम्नस्य' ॥

कैवर्तं दाशधीवरौ ॥ १५ ॥

कैवर्त इति ॥ के जले वर्तन्ते । 'श्रुतु वर्तने' (भ्रा०
आ० से०) पचाद्यच् (३।१।१३४) कैवर्तानां नत्स्यानामयं
घातकः । 'तत्स्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् ॥ (१) ॥३॥ द-
शति मत्स्यान् । 'दंश दशने' (भ्रा० प० अ०) । 'दंशेथ'
(उ० ५।११) इति टटनां न आ च । चद्वा दाद्यते मूल्य-
मस्य । 'दाशु दाने' (भ्रा० उ० से०) घञ् (३।३।१८) ।
'शालो जपे, धीवर एव दाशः' इति शभेदात्तालज्यान्तः ।
'कैवर्तमूल्ययोर्दासो दासो वाणा च चेटिका' इति द्वाद-
न्यान्तः । 'दासो भृत्ये च शूद्रे च ज्ञानेऽर्थिनि च धीवरे' ॥
(२) ॥३॥ दधाति मत्स्यान् । 'छित्त्वरच्छदर-' (उ० ३।१)
इति निपातितः ॥ (३) ॥३॥ त्रीणि 'धीवरस्य' ॥

आनायः पुंसि जालं स्यात्

आनाय इति ॥ नयनम् । 'णीष् प्रापणे' (भ्रा० उ०
अ०) । 'धिणीभुवः-' (३।३।२४) इति घञ् । आसमन्तात्रा-
योऽनेन । आनयन्ति मत्स्यान् अनेन । 'जालमानायः' (३।
३।१२४) इति घञन्तो निपातितो वा ॥ (१) ॥३॥ जले
क्षियते । 'शेपे' (४।२।९२) इत्यण् । जलति घर्नाभवति ।
'जल धान्ये' (भ्रा० प० से०) 'ज्वलिति-' (३।१।१४०)
इति णः । 'जालं वृन्दगवाक्षयोः । क्षारकानायदम्मेपु, नीपे
ना, स्त्री तु घोपके' इति रभसः ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'शणसूत्र-
जालस्य' ॥

शणसूत्रं पवित्रकम् ।

शणेत्येति ॥ शणति । 'शण गर्तौ' (वा० प० से०) । प-
चाद्यच् (३।१।१३४) । शणस्य सूत्रम् ॥ (१) ॥३॥ पवित्र-
सुपत्रीतम् । तद्वदिव । 'इवे प्रतिहृता' (५।३।९६) इति कन् ।
पवित्राद्विपरीतलक्षणया संज्ञायां कः (५।३।७४) ॥ (२) ॥३॥
द्वे 'शणसूत्रजालस्य' ॥

मत्स्याधानी कुवेणी स्याद्

मत्स्येति ॥ मत्स्य अर्धीयन्तेऽत्र । 'दुघात् धारणयो-
पयोः' (तु० उ० अ०) । 'करणाधिकरणयोः-' (३।३।
११७) इति ल्युट् ॥ (१) ॥३॥ कुम्भितं वेणन्तेऽस्यां मत्स्याः ।

१—येनातिवृत्तजलादिनातिक्रान्ता नौन्दल्लस्य नामकम्
इति गणः ॥

'वैष्णवर्गता' (भ्वा० उ० से०) । 'हृलश्च' (३।३।१२।१) इति घञ् । गौरादिङीप् (४।१।१४।१) ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'मत्स्य-स्यापनपात्रस्य' ॥

वलिशं मत्स्यवेधनम् ॥ १६ ॥

वलिशमिति ॥ वलिनो मत्स्यान् इति । 'शो तनूक-रणे' (दि० प० अ०) 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥३॥ डलयोरैक्याद् 'वडिशम्' अपि । त्रियां वडिशामत्रये तु वडिशो ॥ (१) ॥३॥ विव्यतेऽन्नेन ॥ 'विध विधाने' (तु० प० से०) 'करणा-' (३।३।११७) इति ल्युट् । मत्स्यानां वेध-नम् ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'मत्स्यवेधनस्य' ॥

पृथुरोमा झप्यो मत्स्यो मीनो वैसारिणोऽण्डजः ।

विसारः शकली च

पृथ्विति ॥ पृथ्वि रोमाप्यस्य । रोम पञ्चोऽत्र-इति न्नान् । वल्कलम्-इति सर्वघरः ॥ (१) ॥३॥ झपति 'झप हिं-सार्थः' (भ्वा० प० से०) । पत्राद्यञ् (३।१।१३।४) यद्वा ज-प्यते । 'खनो घ च' (३।३।१२।५) इति घः । मुकुटस्यु- 'पुंसि' (३।३।११८) इति घः-इत्याह । तत्र । 'हृलश्च' (३।३।१२।१) इति घञ् इत्युक्त्वात् । 'करणाधिकरणयोः' (३।३।११७) इत्यनुवर्तनाच्च । 'झपा नागवलायां ह्रीं, ता-पनत्स्याटवीषु ना' ॥ (२) ॥३॥ नाद्यति । 'मदी हर्षे' (दि० प० से०) । 'ऋतन्यदि-' (उ० ४।२) इति सन् । 'मत्स्यो मीनेऽथ पुंभुञ्जि ङे' ॥ (३) ॥३॥ मीनाति, मीयते वा । 'नीच् हिंसायाम्' (व्या० उ० से०) । 'फिननीना' (उ० ३।३) इति निपातिनः । 'मीनो राद्यन्तरे झपे' ॥ (४) ॥३॥ विविधं सरति । 'ऋ गर्ता' (भ्वा० प० अ०) । प्रह्लादित्वा-ग्निः । विसारी । 'विसारिणो मत्स्ये' (५।४।१६) इति स्वार्येऽण् ॥ (५) ॥३॥ अण्डाजायते स्य । 'जनो प्रादुर्भावे' (दि० आ० से०) । 'पद्मन्मामजाता' (३।२।१८) इति डः । 'अण्डजो मृगनामा, ना सरटेऽर्हो खने झपे' इति मेदिनी ॥ (६) ॥३॥ विशेषेण सरति 'ऋ गर्ता' (भ्वा० प० अ०) । 'व्याधिमत्स्यवलेषु' (वा० ३।३।७) इति घञ् ॥ (७) ॥३॥ शकलमस्याति । 'अत इति' (५।२।११५) । 'शकलं व-ल्कलेऽर्थे च' इति तालव्यादावजयः ॥ (८) ॥३॥ अर्था 'म-त्स्यसामान्यस्य' ॥

अथ गडकः शकुलार्मकः ॥ १७ ॥

अथेति ॥ गडति । 'गट सेचने' (भ्वा० प० से०) । 'कुन् किल्मसंज्ञयोः' (उ० २।३२) । (पत्राद्यञि ३।१।१३।४) गटोऽपि । 'गडो मीनान्तराययोः' ॥ (१) ॥३॥ शकुलोऽ

त्र मत्स्यमात्रे,-इति स्वामी । तस्यार्मकः ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'मत्स्यविशेषस्य' ॥

सहस्रदंष्ट्रः पाठीनः

सहेति ॥ सहस्रं दंष्ट्रा यस्य ॥ (१) ॥३॥ पाठीं पृष्ठं नम-यति । 'णम प्रहृत्वे' (भ्वा० प० अ०) । णिच् (३।१।२६) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः । 'अन्येपा-मपि' (६।३।१३७) इति दीर्घः । अवश्यं पठति । 'पठ व्य-क्तायां वाचि' (भ्वा० प० से०) । आवश्यकं णितिः (३।३।१७०) । पाठी द्विजः । तस्येन इवापेक्षितः, हव्यकव्ययोः प्रशस्तत्वाद्वा । 'पाठीनो गुग्गुलुमे । पाठके मीनभेदे च' इति हंसः ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'बहुदंष्ट्रस्य मत्स्यस्य' ॥

उलूपी शिशुकः समौ ।

उलूपीति ॥ उ विस्ययजनकं रूपमस्याति । अत इतिः (५।२।११५) । रलयोरैक्यम् । ओः शंभो रूपं- उरूपमस्या-ति, इति वा ॥ (१) ॥३॥ शिशुः शिशुमारः । तस्य प्रतिहृ-तिरिव । 'इवे प्रतिहृता' (५।३।१९६) इति कन् । 'शिशुकः शिशुमारे स्याद्वालकोलूपिनोरपि' ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'शोऽंशु इति ख्यातमत्स्यविशेषस्य' ॥

नलमीनश्चिलिचिमः

नलेति ॥ नलवनस्यो मीनः । नडामो मीनं इति वा ॥३॥ 'तलमीनः' इति केचित्पठन्ति ॥ (१) ॥३॥ 'चिल विलसने' (तु० प० से०) । 'इयुपधाक्तिन्' (उ० ४।१२०) । वीप्सायां द्वित्वम् (८।१।४) । चिलि चिलि विलासं मिमाते । 'नाड् माने' (उ० आ० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । (पृथोदरादिः) (६।३।१०९) । त्रींकारोऽदन्तः । 'नलमीनश्चिलीचिमो बृहन्मीनोऽपिचिलिमिः' इति रत्न-माला । 'लक्ष्मणा सारसी क्रौञ्ची नलमीनश्चिलीचिमिः' इति योपालितात्रुरिकारवान्मध्यदीर्घे इदन्तोऽपि ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'नलवनचारिणो मत्स्यविशेषस्य' ॥

प्रोष्टी तु शफरी द्वयोः ॥ १८ ॥

प्रोष्टीति ॥ प्रकृष्ट ओष्टोऽस्याः । 'ओत्वोष्टयोः' (वा० ६।१।१४) इति पररूपम् । 'नासिकोदरोऽष्ट-' (४।१।५५) इति 'जातेः' (४।१।६३) इति वा, ङीप् । 'द्वयोः' इत्यनेन संचन्वान् 'प्रोष्टः' अपि ॥ (१) ॥३॥ शफं राति । 'रा दाने' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'जातेः' (४।१।६३) इति ङीप् । पुंसि शफरः ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'मत्स्यविशेषस्य' ॥

१-पानिनिप्रकाशे इव नराप्रामसमाभिष्टो अपानिङ्गिनश्च सन्तः इत्याशयं दर्शयति । अतो मृगन्मान्तः-इति तुल्यदुष्यमनो-हरे ॥ २-विशेषेण तु 'अण्डजः इत्यन्ते स्वान्तरे मीने इत्यनेन । अन्तर्यामिणश्च प्रोक्ता' इत्युपलब्धे ॥

१-इमे तु 'सहस्रदंष्ट्रे वायलः, पाठीने चित्रवलिः, शकुले स्वाकलजः' इति विशेषमत्स्यवेनोक्तः ॥ २-पत्रिकावृत्तः 'द्वयोः' इति प्रोष्टदिति संवदन्ति । तेषां अन्तरीपिः, भिन्नपरत्वाद्-इति पश्चिन्वाख्या ॥

शुद्राण्डमत्स्यसंघातः पोताधानम्

शुद्रेति ॥ शुद्राण्डजाता मत्स्याः—शुद्राण्डमत्स्याः ।
तेषां संघातः ॥ (१) ॥३॥ पोते वहिन्ने आधीयते । धावः
(जु० उ० अ०) कर्मणि ल्युट् (३३१११३) यद्वा पोतोऽर्भक
आधीयतेऽत्र । अधिकरणे ल्युट् (३३१११७) ॥ (२) ॥३॥
द्वे 'अण्डादचिरनिर्गतमत्स्यसङ्घस्य' ॥

अथो झपाः ।

रोहितो मद्गरः शालो राजीवः शकुलस्तिमिः ॥१९॥
तिर्मिगिलादयश्च

अथविति ॥ अथो झपविशेषा उच्यन्ते । रोहित । 'रुह
वीजजन्मनि प्रादुर्भावे च' (भ्वा० प० अ०) 'रुहे रथ लो
वा' (उ० ३१५४) इतीतच् । रोहणम् । घञ् (३३११८) ।
रोहो जातोऽस्य । तारकादित्वात् (५१२१३६) इतच्वा । 'रो-
हितं कुङ्कुमे रक्ते ऋजुशक्रशरासने । पुंति स्यान्मीनमृगयो-
भेदे लोहितकद्रुमे' ॥ (१) ॥३॥ मज्जति । 'डुमस्जो शुर्दा'
(तु० प० अ०) । 'मद्गरादयश्च' (उ० ११४१) इति निपा-
तितः ॥ (१) ॥३॥ शाब्दते । 'शाड् श्लाघायाम्' (भ्वा०
आ० से०) । कर्मणि घञ् (३३११९) । डलयोरैक्यम् ।
'शालो झपे, धांवर एव दाशः' इत्युष्मभेदात्तालव्यादिः ।
'कैवर्त इव बद्धराजीवोत्पलसालो वसन्तकालः' इति वासव-
दत्ताश्लेषादन्त्यादिश्च । कैवर्तपक्षे सालो मत्स्यभेदः । वसन्त-
पक्षे सालं पुष्पम् । सालं पुष्पे क्लीबं वृक्षे तु पुमान् । 'पुंति
भूदहमात्रेऽपि सालो वरणसर्जयोः' इति रभसे तु दन्त्यादिः ।
'शालो हाले मत्स्यभेदे शालौकस्तप्रदेशयोः' इति हैमः ॥
(१) ॥३॥ राजी रेखास्मात्ति । 'अन्यत्रापि दृश्यते' (५१२१
१०९) इति वः । 'अथ राजीवो मीनसारङ्गभेदयोः । रा-
जीवमब्जे' इति हैमः ॥ (१) ॥३॥ शक्नोति गन्तुं वेगेन ।
'शङ्कु शक्नौ' (स्वा० प० अ०) । चाहुलकाहुल्च् ॥ (१)
॥३॥ ताम्यति । 'तसु ग्लानौ' (दि० प० से०) । 'कर्मित-
मिशतित्स्त्वामत इच्च' (उ० ४११२२) इतीन् ॥ (१) ॥३॥
तिमिं निरति । 'नृ निरणे' (तु० प० से०) । 'मूलविभु-
जा-' (वा० ३१२५) इति कः । 'अचि विभापा' (८१२
२१) इति लः । 'गिलेऽगिलस्' (वा० ६३१७०) इति
गुम् ॥ (१) ॥३॥ आदिशब्दात् तिर्मिगिलगिलनन्दीवर्तादयः
॥३॥ 'मत्स्यविशेषाणां' पृथग्येकम् ॥

अथ यादांसि जलजन्तवः ।

अथेति ॥ यान्ति वेगेन । 'या प्रापणे' (अ० प० अ०) ।
असुन् (उ० ४११८९) । बाहुलकाहुक् । यद्वा याति । क्तिप्
(३१२१७८) यामति । 'अद भक्षणे' (अ० प० अ०) ।

१—यद्युक्तु 'गडकः शकुलार्भकः । शुद्राण्डमत्स्यसंघातः
पोताधानमथो झपाः । सहस्रदंष्ट्रः पाठीनः' इति श्लोकः 'रोहितो
मद्गरः' इति पाठः—इति प्रीयुषम् ॥

असुन् (उ० ४११८९) यां दस्यति वा । 'दसु उपधये' (दि०
प० से०) । क्तिप् (३१२१७८) । साहचर्यस्य सर्वत्रानिया-
मकत्वात् 'सान्त-' (६१४१०) इति दीर्घः ॥ (१) ॥३॥
जलानां जन्तवः ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'जलचरमात्रस्य' ॥

तद्भेदाः शिशुमारोद्द्रशङ्कुचो मकरादयः ॥ २० ॥

तद्भेदा इति ॥ तेषां जलजन्तूनां भेदा उच्यन्ते ॥ शि-
शुन् मारयति । 'मृद् प्राणलाने' (तु० आ० अ०) । णिच्
(३१२१२६) । 'कर्मण्यण्' (३१२११) । 'शिशुमारोऽम्बुसंभूत-
जन्तौ तारात्मकाच्युते' इति विश्वमेदिन्यां ॥ (१) ॥३॥ उ-
नति । 'उन्दी क्लेदने' (उ० प० से०) । 'स्कारिण-' (उ० २१
१३) इति रक् ॥ (१) ॥३॥ शङ्कतेऽस्मात् । 'शक्ति शङ्का-
याम्' (भ्वा० आ० से०) । 'खट्वाङ्गुपीयु-' (उ० ११३६)
इति निपातितः । 'शङ्कुः पत्रशिराजाले' संख्याकीलकशंभुषु ।
यादोऽन्नभेदयोर्भेदे' इति हैमः ॥ (१) ॥३॥ कृणाति । 'कृ
हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३१११३४) ।
मनुष्याणां कः । ष्टोदरादिः (६३१०९) । यद्वा मङ्कते ।
'मकि भूपायाम्' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३१११३४) ।
आगमशालस्यानिलत्वात् नुम् । मकं राति । 'रा दाने' (अ०
प० अ०) । कः (३१२१३) । 'मकरो निर्वा । नके राशिधि-
शेषे च' इति हैमः ॥ (१) ॥३॥ आदिना प्राहकुम्भीरादयः
॥३॥ 'जलजन्तुविशेषाणां' पृथक्पृथक् ॥

स्यात्कुलीरः कर्कटकः

स्यादिति ॥ कुलति । 'कुल संस्ताने' (भ्वा० प० से०) ।
'गम्भीरादयश्च' इतीरन् । कौ लीयते । 'लीड् श्लेषणे' (दि०
आ० अ०) । बाहुलकाद् रक् । यद्वा कुलमस्यात्ति । 'अत
इतिः' (५१२११५) । तमीरयति । 'कर्मण्यण्' (३१२११) ।
जनकभक्षकत्वात् । लयनम्—लीः । संपदादिः (वा० ३१३
१०८) । कुत्सिता लीः । तां राति वा ॥ (१) ॥३॥ कृणाति ।
'कृ हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'अन्येभ्योऽपि' (३१२१
७५) इति विच् । कटति । कटे वर्षाधरणयोः' (भ्वा० प० से०) ।
पचाद्यच् (३१११३४) । कट् चासौ कटश्च । 'अहरादीनां
पलादिषु वा रेफः' (वा० ८१२१७०) ततः स्वायं कन् (५।
३१७४) । 'कर्क' इति सौत्रो धातुः । 'शकादिभ्योऽटन्' (उ०
४१८१) वा० । कर्क श्वेतवर्णं टलति । 'टल गर्तौ' (भ्वा०
प० से०) । उः (वा० ३१२१०१) वा । कर्कटः । 'कुलीरं
करणे त्रौणां राशौ खने' इति हैमः ॥ (२) ॥३॥ द्वे
'कुलीरस्य' ॥

कूर्मं कमठकच्छपौ ।

कूर्म इति ॥ कुरिसतः कौ वा जर्मिर्वगोऽस्य । 'अच्-
प्रत्यन्वव-' (५१४७५) इत्यत्र 'अच्' इति योगविभागा-
दच् समासान्तः । 'जर्मिः त्रौपुंसयोर्बोर्चां प्रकाशे वेग-
भङ्गयोः' इति रभसः ॥ (१) ॥३॥ काम्यते । 'कमु कान्तौ'

(भ्वा० था० से०) । । 'कमेरुः' (उ० १११००) । के जले मठति, इति वा । 'मठ मदनवासयोः' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३१११३४) । 'कमठः कच्छपे पुंति भाण्डमेदे नपुंसकम्' ॥ (२) ॥३॥ कच्छेन पिबति । 'पा पाने' (भ्वा० प० अ०) । 'सुपि' (३१२१४) इति योगविभागात्कः । 'कच्छपी बलकीभेदे दुर्ला क्षुद्रगदान्तरे । पुंति विध्यन्तरे कूर्मे मल्लवन्धान्तरेऽपि च' इति विश्वमेदिन्यां ॥ (३) ॥३॥ त्राणि 'कूर्मस्य' ॥

ग्राहोऽवहारः

ग्राह इति ॥ गृह्णाति । 'ग्रह उपादाने' (क्या० उ० से०) । 'विभाषा ग्रहः' (३१११४३) इति णः । 'ग्राहो ग्रहे जलचरे' इति हैमः ॥ (१) ॥३॥ अवहरति । अव-पूर्वा ह्व् । 'शाब्धधा-' (३१११४१) इति णः । 'अव-हारस्तु युद्धादिविश्रान्तां ग्राहचरयोः । निमेषणोपनेतव्ये' इति हैमः ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'ग्राहस्य' ॥

नक्रस्तु कुम्भीरः

नक्र इति ॥ कामति दूरस्थलम् । 'कमु पादविक्षेपे' (भ्वा० प० से०) । 'अन्यत्रापि-' (वा० ३१२१४८) इति ङः । 'नक्राङ्-' (६१३१७५) इति नलोपो न 'नक्रं नासा-ग्रदारुणोः । नक्रो यादसि' इति हैमः ॥ (१) ॥३॥ कुम्भिनं हस्तिनमीरयति । 'कर्मण्यण्' (३१२११) ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'नक्रस्य' ॥

अथ महीलता ॥२१॥

गण्डूपदः किंचुलुकः

अथेति ॥ मखा लतेव । कृयालदावल्ताभ्याम् ॥ (१) ॥३॥ गण्डूो ग्रन्थवः पदान्यस्य ॥ (२) ॥३॥ किंचुलु-म्पति । 'कास्त्रनेकाज्रहणं चुलुम्पाद्यर्थम्' (वा० ३११३५) इति वार्तिकनिदिष्टचुलुम्पाद्यतुः । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३१२१०१) इति ङः । 'टः' (६१२१४३) इति उकारसकारप-काराणां लोपः । ततः 'संज्ञायां कन्' (५१३१७५) ॥ (३) ॥३॥ त्राणि 'केचुवा' इति ख्यातस्य ॥

निहाका गोधिका समे ।

निहाकेति ॥ नियतं जहाति भुवम् । 'नौ हृथ' (उ० ३१४४) इति हाकः कन् । वाहुलकान्न हस्तः ॥ (१) ॥३॥ शुष्यति । 'शुष परिवेशने' (दि० प० से०) । प्लुल् (३१११३३) । (पचाद्यच्चि) (३१११३४) गोधापि । 'गोधा

तलनिहाकयोः' ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'गोह' 'जलगोधिका' इति ख्यातायाः ॥

रक्तपा तु जलौकायां स्त्रियां भूम्नि जलौकसः २२

रक्तपेति ॥ रक्तं पिबति । 'धातोऽनुप-' (३१२१३) इति कः । 'रक्तपा स्याजलौकायां डाकिन्यां, ना तु रा-क्षसे' ॥ (१) ॥३॥ जलमोकोऽस्याः । ओक उचः के' (७३१६४) इति निपातितोऽदन्त ओकशब्दः ॥ (२) ॥३॥ सम्तोऽपि । 'जलोरगी जलोका तु जलौका च जलौकसि' इति संमारावर्ताद्बहुचवनं प्राथिकम् । 'जलौकापि जलोका स्याजलूका जलजन्तुका' इति तारपालः ॥ (३) ॥३॥ त्राणि 'जलूकायाः' ॥

मुक्तास्फोटः स्त्रियां शुक्तिः

मुक्तेति ॥ मुक्ताः स्फुटन्त्यत्र । 'स्फुट विकसने' (तु० प० से०) । 'हलश्च' (३१३१२९) इति षच् ॥ (१) ॥३॥ शुच्यति, शोचति, शोकति, वा । 'शुच्य अभिपवे' (भ्वा० प० से०) । 'शुच शोके' (भ्वा० प० से०) । शुक्तिः गर्तौ (भ्वा० प०) वा । क्तिच् (३१३१७४) । 'शुक्तिः कपाल-शकले शङ्खे शङ्खनकेऽपि च । नख्यथावर्तदुर्नाममुक्तास्फो-टेषु च त्रियाम्' ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'शुक्तिकायाः' ॥

शङ्खः स्यात्कम्बुरस्त्रियौ ।

शङ्ख इति ॥ शं खनति जनयति । 'खसु अवदारणे' (भ्वा० उ० से०) । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३१२१०१) इति ङः । शं खम् अस्य-इति वा । शाम्यत्यलङ्मीं वा । 'शमु उपशमे' (दि० प० से०) । अन्तर्भावितप्यर्थः । 'शमेः खः' (उ० १११०२) । 'शङ्खः कर्म्यां न योपित्, ना भाला स्थिनिधिभिन्नखे' ॥ (१) ॥३॥ काम्यते । 'कमु कान्तौ' (भ्वा० था० से०) । 'जन्वाद्यश्च' (उ० ४११०२) इति निपातितः । 'कम्बुर्वलयङ्गयोः । गजे शम्बूके कर्चुरे श्री-वायामलिकेऽपि च' इति हैमः ॥ (२) ॥३॥ एतां पुनपुं-सकं ॥ द्वे 'शङ्खस्य' ॥

शुद्रशङ्खाः शङ्खनकाः

शुद्रेति ॥ धुद्राश्च ते, शङ्खाश्च ॥ (१) ॥३॥ गङ्गन्ते । 'शक्ति शङ्खायाम्' (भ्वा० आ० से०) । कर्तरि 'अनुदात्ते-तश्च हलादेः' (३१२१४९) इति युच् । 'संज्ञायां कन्' (५१३१७५) ।—शङ्खस्य नखा इव (शङ्खनखाः)—इति तु मुकुटः । शं खनन्ति । 'बहुलमन्यत्रापि' (उ० २१०८) इति युच् । त्युट् ( ) वा स्त्रार्थे कन् (५१३१७५) । (शङ्ख-नकाः)—इत्यन्ये ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'सुहृमशङ्खानाम्' ॥

१—निमेषणोपनेतव्यम्=शकंटादिस्वाद्दृढं मध्यम् ॥ तत्र यथा 'एतस्मिन्निपयावहारविषमं संसारवारान्धिर्' इत्यनेकार्थ-कैरवाकरकौमुदी ॥ २—अस्यामे 'नक्रः कुम्भीरके पुंनि नक्रं तर्नकनारयोः' इति लिखितमस्ति ॥ परंतु मेदिन्यां द्वितीयचरणे नारशब्दस्वार्थेपकताया बोधनेन प्रक्षिप्तमाद्यम् ॥

१ 'जलौकसेमेव रक्ताट्टिनिपुणेन वेद्यज्ञनेन' इति वासवद-चायान् 'जले च तदोक्ते'नि जलौकः । ततोऽर्थभाषचि (५१२१२७) एकवचनमदन्तत्वं चोपापद्य—इति मुकुटशुभनोदरे ॥

शम्बूका जलशुक्तयः ॥ २३ ॥

शम्बूका इति ॥ शाम्यति । 'शम उपशमे' (दि० प० से०) । 'उल्लूकादयश्च' (उ० ४१४१) इति निपातितः । 'शम्बूकपिप्प्याकमधूकफेनः' इत्यमरमालायां पुल्लिङ्गः । ('शम्बूको गजकुम्भान्ते घोहे च शूद्रतापसे । जलजन्तुविशेषे च) शम्बूका न नपुंसके' इति मेदिनेद्विलिङ्गता । 'शम्बूकः शम्बुकश्चैव पूर्वः कान्तस्तु सवेदा । ककारणेन विना शेषो (शम्बुः) दृश्यते ग्रन्थवित्तरे' इत्युत्पलिनी ॥ (१) ॥*॥ जलजाः शुक्तयः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सर्वजलशुक्तिकानाम्' ॥

भेके मण्डूकवर्षाभूशालूरप्लवदुर्दुराः ।

भेके इति ॥ विभेति । 'विभी भये' (सु० प० अ०) । 'इष्मीका-' (उ० ३१४३) इति कन् । 'भैको मण्डूकमेघयोः' ॥ (१) ॥*॥ मण्डयति जलाशयम् । मण्डते वा । 'मडि भूषायाम्' (भ्रा० प० से०) । 'शलमण्डिभ्यामूकण्' (उ० ४१४२) । 'मण्डूकी मण्डूकपर्षा मण्डूको भेकशोणयोः' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ वर्षासु भवति । 'भुवः संज्ञान्तरयोः' (३१२१७९) इति क्तिप् । 'वर्षाभूः स्त्री च शोथेभ्यां भूलताहवयोः पुमान्' इति विश्वमेदिन्यां ॥ (३) ॥*॥ श्राडते । 'शाडृ गर्ता' (भ्रा० आ० से०) । 'खर्विपिडादिभ्य ऊरोलचौ' (उ० ४१९०) इत्यूरः । डलयोरैक्यम् । शालते वा । 'शाल कथने' (भ्रा० आ० से०) । 'परिसारकृकलासस्वेदसालूर-' इत्यूपमविवेकादन्त्यादिरपि ॥ (४) ॥*॥ प्लवते । 'प्लुदृ गर्ता' (भ्रा० आ० अ०) । अञ् (३१११३४) 'प्लुयः प्लेक्षे श्रुतौ कर्षा । जन्त्रे कारण्डवे म्लेच्छजातौ भेकमेकयोः । क्रमनिर्गमहीभागे कुलके जलवायसे' । 'कवर्तामुत्सके गन्धवृणेषु स्यान्नपुंसकम्' ॥ (५) ॥*॥ दृणाति शब्दः कर्णौ 'वृषिदारणे' (क्र्या० प० से०) । 'मुकुदुर्दुरा' (उ० ११४०) इति निपातितः । 'दुर्दुरास्तोयदे भेके वाद्यभाण्डादिभेदयोः । दुर्दुरी चण्डिकायां स्याद्गमजाले नपुंसकम्' ॥ (६) ॥*॥ पट् 'मण्डूकस्य' ॥

शिली मण्डूपदी

शिलीति ॥ शिलति । 'शिल उञ्छे' (सु० प० से०) ।

१—शैलविशेषेऽपि यथा 'मृत मृत मद्याः क स क स नरः शम्बूकजोवाहरः' इत्यनेकार्थकैरवाकरजौमुने ॥ २—भीरो च यथा 'भेकाः केकारवैः पाण्याः' इत्यनेकार्थकैरवाकरजौमुने । ३—'मण्डूकी भेकशोणकौ' इति पाठः ॥ ४—'भेकशैलयोः' इति पाठः । ५—'दतःपूर्वम्—'दुदरः पर्वते पुंस्ति त्रिप्पीप-द्वित्रिनाजने' इत्यपि लिखितमस्ति । परंतु मेदिनादिनयोरेकारमध्यस्थं च पाठेन समानानुपूर्वीकत्वे पर्वतार्थकतापानरुक्तस्यापि संभवेन न प्रह्नोपयोगि ॥

'इगुपध-' । (३१११३५) इति कः । 'जातेरस्त्री-' (४१११६३) इति ङीप् । ('शिलमुञ्छे स्याद्, गण्डूपद्यां शिली मता । स्तम्भशीपं शिलाशिल्यौ, शिला तु प्रत्तरे मता । तथा मनःशिलायां च द्वाराधःस्थितदारुणि') ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे किञ्जुलकभार्यायाः—इति स्वामी । 'शुद्रकिञ्जुलकजातेः' ॥

भेकी वर्षाभ्वी

भेकीति ॥ 'वर्षाभ्वी' इत्यसाद्यु । ङीच्विधायकाभावात् त्रियामपि 'वर्षाभूः' इत्येव । 'भेक्यां पुनर्नवायां स्त्री वर्षाभूदुर्दुरे पुमान्' इति यादवः । अन्ये तु—गौसदित्वात् (४१११४१) ङीपमिच्छन्ति । अत एव भागुर्यमरमालयोः 'वर्षाभ्वी' इति दृश्यते ॥*॥ द्वे 'मण्डूक्याः' । छुद्रमण्डूकस्येत्यन्ये ॥

कमठी दुलिः ॥ २४ ॥

कमठीति ॥ 'जातेः-' (४१११६३) इति 'पुंयोगात्-' (४१११४८) इति वा ङीप् । कमठी ॥ (१) ॥*॥ दोलति 'दुल उत्क्षेपे' (सु० प० से०) । आशुपीयः । 'इगुपधात्-' (उ० ४११२०) इति किः । 'दुलिः त्रियाम् । कमठ्यां, नौ मुनौ' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कच्छप्याः' ॥

महुरस्य प्रिया शृङ्गी

महुरस्येति ॥ महुरो मत्स्यभेदः । योग्यतया सादृश्याद्वा तस्य प्रिया स्त्री । शृणाति । 'शृ हिंसायाम्' (क्र्या० प० से०) । 'शृणातेर्हश्च' (उ० १११२६) इति गन् ह्रस्वत्वं क्तिवं नुडागमश्च । 'पुंयोगात्-' (४१११४८) इति 'जातेः-' (४१११६३) इति वा ङीप् । 'महुरी' इत्यपि । 'भार्या भेकस्य वर्षाभ्वी शृङ्गी स्वान्महुरस्य तु । शिला गण्डूपदस्यापि दुलिः स्यात्कमठस्य तु' इत्यमरमाला । ('शृङ्गी स्वर्णमानविशेषयोः विषयानुपमौपथ्याम्') ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'महुरस्त्रियाः' ॥

दुर्नामा दीर्घकोशिका ।

दुर्नामेति ॥ दुर्निन्दितं नामास्याः । 'अनो बहुव्रीहेः' (४११११२) इति ङीष् । ('दुर्नाम ह्रीवमशेषि । स्यादीर्घकोशिकायां स्त्री') ॥*॥ 'दुर्नाभ्याम्-' (४११११३) ॥*॥ 'अन उपधा-' (४११२८) इति वा ङीप् । दुर्नामी । क्षुन्नदित्वात् (८१४३९) न पलम् ॥ (१) ॥*॥ दीर्घः कोशो यस्याः । 'जातेः-' (४१११६३) इति ङीप् । 'संज्ञायां कर्त्' (५३१७५) । 'केऽणः' (७४११३) इति ह्रस्वः । (मूर्धन्यपान्ता च) । 'तालव्या मूर्धन्याश्चिते षटी च परिवेशः । विश्वक्सेनो ब्रेशः प्रतिष्कशः कोशविशदा च' इत्यूपमविवेकः (२) ॥*॥ द्वे 'द्विनाजी' इति ख्यातायाः 'जलूकाकारस्य जलचरस्य' ॥

१—'श्रीवनेति' लिखितमस्ति । परंतु तदनुपूर्वावधितमेदिन्यां विभे च 'मुनी' इत्येवोपलब्धम् ॥

जलाशयो जलाधाराः

जलेति ॥ जलम् आशयो हृदयम् अस्य । जलम् आ-
शये तिष्ठति अत्र, इति वा । 'पुंसि' (३।३।११८) इति घः ।
'जलाशयो जलाधारे स्यादुगरी नपुंसकम्' ॥ (१) ॥३॥
आग्निघतेऽत्र । 'धृश् अवस्थाने' (तु० आ० अ०) । 'अध्या-
यन्माय-' (३।३।१२२) इति घञ् । जलसाधाराः ॥ (२)
॥३॥ द्वे 'तडागादीनाम् ॥

तत्रागाधजलो हृदः ॥ २५ ॥

तत्रेति ॥ तत्र तेषु मध्ये । अगाधं जलं यत्र स जला-
शयः । हादते । 'हाद अव्यक्ते शब्दे' (भ्वा० आ० से०) ।
पचाद्यच् (३।१।१३४) ष्टोदरादित्वात् (३।३।१०९) ह्रस्वः ॥
(१) ॥३॥ एकम् 'अगाधजलकूपस्य' ॥

आहावस्तु निपानं स्यादुपकूपजलाशये ।

आहाव इति ॥ आहूयन्तेऽत्र । 'हेञ् स्पर्धायां शब्दे
च' (भ्वा० उ० अ०) । 'निपानमाहावः' (३।३।७४) ॥
(१) ॥३॥ नियतं पिबन्त्यस्मिन् । 'करणा-' इति ल्युट् ॥
(२) ॥३॥ द्वे 'कूपसमीपरचितजलाधारस्य ॥'

पुंस्येवान्धुः प्रहिः कूप उदपानं तु पुंसि वा ॥ २६ ॥

पुंसीति ॥ अन्वये । 'अम गत्यादी' (भ्वा० प० से०) ।
'अजिदशिकम्पनि-' (उ० १।२७) इति कुः ध्रुक् च । यद्वा
अन्वयति । 'अन्व दृष्ट्युपघाते' (उ० उ० से०) । मृगय्वा-
दित्वात् (१।३।७) कुः ॥ (१) ॥३॥ प्रहियते । 'प्रे हरतेः
कूपे' (उ० ४।१३५) इति इः डिच् ॥ (२) ॥३॥ कौति ।
'कु शब्दे' (अ० प० से०) । 'कुयुभ्यां च' (उ० ३।२७)
इति पो दीर्घश्च । कुत्सिता ईपद्वा आपोऽत्र । 'कृक्पूर-'
(५।४।७४) इत्यः । 'ऊदयोः-' (६।३।९८) इत्यत्र दीर्घनि-
र्देशादन्यत्राप्युन्, इति वा । 'कूपः कूपक-मृन्माने गर्तान्धु-
गुणवृक्षके' ॥ (३) ॥३॥ उदके पिबन्त्यस्मिन् । अधिकरणे
ल्युट् (३।३।११७) । 'उदकस्योदः-' (६।३।५७) ॥ (४)
॥३॥ तु-स्थाने च उचितः ॥३॥ चत्वारि 'कूपस्य' ॥

नेमित्त्रिकास्य

नेमिरिति ॥ अस्य कूपस्य । नयन्त्यनया 'नियो मिः'
(उ० ४।४३) । 'नेमिर्ना तिमिशे, कूपत्रिकाचकान्तयोः त्रि-
याम्' ॥ (१) ॥३॥ तिष्ठोऽन्धोऽस्याः । 'संख्यायाः वंज्ञात्-
हसूत्राध्ययनेषु' (५।१।५८) इति कन् । 'त्रिका कूपस्य
नेमां स्यात्त्रिकं पृष्ठाधरे त्रये' इति विश्वनेदिनी ॥ (२) ॥३॥

१—अत्र तु 'अन्यलिङ्गकम्' इति लिखितमानीत् । परं तु
मूलमेदिनीदृष्टं हैमविश्वानुपुर्णं गृहीतम् ॥ २—मृन्माने काचभाण्डे
यथा—'कूपेषु रुचे क्षिप गन्धतैलम्' इत्यनेकार्थकैरुक्ताकरकौमुदी ॥
३—उदपानस्य तन्तत्वात् 'पुंसि वा' इत्यनेन संकथः । पूर्वेषां
तु 'पुंस्येव' इत्यनेन—इति मुकुटबुधमनोहरं ॥ ४—त्रये यथा
'तत्रापि त्रिकदेशकम्' इत्यनेकार्थकैरुक्ताकरकौमुदी ॥

द्वे 'कूपस्यान्तरे रज्ज्वादिधारणार्थदाहयन्त्रस्य' ॥

वीनाहो मुखवन्धनमस्य यत् ।

वीनाह इति ॥ विनखतेऽनेन । 'णह वन्धने' (दि०
उ० अ०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'उपसर्गस्य
घञि' (६।३।१२२) इति दीर्घः ॥ (१) ॥३॥ 'कूपमुखे
इष्टकादिभिर्विद्यस्य' एकम् ॥

पुष्करिण्यां तु खातं स्यात्

पुष्केति ॥ पुष्कराणि सन्त्यस्याम् । 'पुष्करादिभ्यो देशे'
(५।२।१३५) इतीति । 'पुष्करिणी नद्यां सरोजिन्यां जला-
शये' ॥ (१) ॥३॥ अखानि । 'खतु अवदारणे' (भ्वा० उ०
से०) । क्तः (३।२।१०२) । 'जनसनखनाम्-' (६।४।४२)
इत्यात्मम् ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'समचतुरन्ध्रखातस्य' ॥

अखातं देवखातकम् ॥ २७ ॥

अखातमिति ॥ खाताद्भिन्नम् ॥ (१) ॥३॥ देवेन खा-
तम् ॥ (२) ॥३॥ 'अखातो देवखातकः' इति पुंस्काण्डेऽमर-
दत्तात् पुंसपि ॥३॥ द्वे 'अकुत्रिमजलाशयस्य' ॥ देवद्वार-
स्थजलाशयस्येत्यन्ये ॥

पद्माकरस्तडागोऽस्त्री

पद्मेति ॥ पद्मानामाकरः ॥ (१) ॥३॥ तड्यते । 'तड
आघाते' (उ० प० से०) । 'तडागादयश्च' इति निपातितः ।
'तडागस्तु जलाधारविशेषे यन्त्रकूपके' इति मेदिनी । पि-
नाकादित्वात् (उ० ४।१५) 'तडाकः' इति कथित् ॥३॥
तटम् अकति अगति वा । 'अक अग कुटिलायां गर्ता'
भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । (तडाकः, त-
टागः) इत्येके ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'सपद्मागाधजलाश-
यस्य' ॥

कासारः सरसी सरः ।

कासार इति ॥ कासते । 'काश्च शब्दे' (भ्वा० आ० से०) ।
'तुपतरादयश्च' (उ० ३।१३९) इत्यारन् । यद्वा ईपन् सा-
रोऽस्य । 'ईपदर्थे च' (६।३।१०५) इति क्तोः कादेशः ।
कासोऽस्यातीति वा । अशंआद्यच् । कासमृच्छति 'ऋ गर्ता'
(भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) इति वा ॥ (१)
॥३॥ स्त्रियते 'मृ गर्ता' (भ्वा० प० से०) । कर्मण्यमुन् (उ०
४।१८९) । ('सरो नीरतडागयोः') ॥ (३) ॥३॥ तत एव
महत्त्वे गोरादित्वात् (४।१।४१) ङीप् । ('सरसी विश्वका-
सारे') ॥३॥ त्रोग्नि 'कुत्रिमपद्माकरस्य' । पद्मापि सरोमा-
नस्येत्यन्ये ॥

वेशन्तः पल्वलं चालपसरः

वेशन्त इति ॥ विशन्त्यत्र भेकादयः । 'विश प्रवेशने'

१—विशे तु 'कटकेऽपि च' इति दृश्यते । मेदिनीमूलपुस्तके
तु 'यद्भ्रूयके' इत्युपलभ्यते ॥

(तु० प० अ०) । 'जृविशिम्यां झञ्' (उ० ३।१२६) ॥ (१) ॥*॥ पलति पत्यते वा । 'पल गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'सानसिपर्णसि'- (उ० ४।१०७) इति वलच् । 'वैशान्तः पल्वलोऽर्वा' इति वाचस्पतिः ॥ (२) ॥*॥ अल्पं च तत्सरश्च ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ॥

वापी तु दीर्घिका ॥ २८ ॥

वापीति ॥ उप्येते पद्माद्यस्याम् । 'डुवप् वीजतन्तुसंताने' (भ्वा० उ० अ०) । 'वसिषपियजिराजि-' (उ० ४।१२५) इतीच् । 'कृदिकारात्-' (ग० ४।१।४५) इति वा ङीप् । 'वाप्यां वापिरपि स्मृता' इति द्विरूपक्रोपः ॥ (१) ॥*॥ दीर्घेव । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वाप्याः' ॥

खेयं तु परिखा

खेयमिति ॥ खन्यते । 'खनु अवदारणे' (भ्वा० उ० से०) । 'ई च खनः' (३।१।१११) इति यत् ॥ (१) ॥*॥ परितः खन्यते, इति । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०९) इति ङः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'दुर्गादिपरितः खातस्य' ॥

आधारस्त्वम्भसां यत्र धारणम् ।

आधार इति ॥ आप्रियते जलमस्मिन् । 'अध्याय- न्याय-' (३।३।१२२) इति घञ् । 'आधारश्चाधिकरणेऽ- प्यलवाल्लेऽधुधारणे' ॥ (१) ॥*॥ एकं 'वांध' इति ख्यातस्य ॥

स्यादालवालमावालमावापः

स्यादिति ॥ आ समन्ताजलस्य लवम् आलाति । 'ला आदाने' (अ० प० अ०) । मूलविभुजादलात् (वा० ३।२।५) कः ॥*॥ लवमालाति । तद्विभ्रम् । नञ्समासे (अ- लवालः) हखादिः-इत्यन्ये ॥ (१) ॥*॥ आवलतेऽम्भोऽ- नेन । 'वल संवरणे' (भ्वा० प० से०) 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । आ ईपत् वाला वृक्षा अत्र वा ॥ (२) ॥*॥ आ वपन्ति जलमत्र । 'डुवप् वीजतन्तुसंताने' (भ्वा० उ० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'आवापो भाण्डवर्षने परिक्षेपालवालयोः' ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'वृक्षमूलरुतज- लाधारस्य' ॥

१—'इद्वैव जन्तुहमालवालवत्परीयुषोचैर्मरतेऽन्धिना वृते' इति प्रयोगादीर्घादिः ॥ २—'अलवारोधिपु पयःसु विभ्रतः सपलाशिरा- शिरिव मूलसंततिः' इति भाषाद्रस्वादिः—इति मुकुटयुषमनोहरे ॥ ३—भाण्डपचनमापाकरथानम् । तत्र यथा—'आवापधूमपरिष्- सरमन्तारिक्त्नम्' ॥ अरिचिन्तायामपि यथा 'परं प्रत्यावापः फलति कृषतेकत्तरिव' ॥ बलयेऽपि यथा 'प्रकोष्ठः- युयुभे तस्या ग- तोऽप्यावापगन्तयतान्'—इत्यनेकार्थंकरवाकरकौमुदी ॥ ४—'भा- ण्डवर्षने' इति पाठः ॥

अथ नदी सरित् ॥ २९ ॥

तरङ्गिणी शैवलिनी तदिनी हृदिनी धुनी ।

स्रोतस्वती द्वीपवती स्रवन्ती निम्नगापगा ॥ ३० ॥

अथेति ॥ नदति । 'णद् अव्यक्ते शब्दे' (भ्वा० प० से०) । पचादिषु (३।१।१३४) 'नदद्' इति टित्वनिपातनात् 'टिट्ठा-' (४।१।१५) इति ङीप् । ('नदी सरिति, शोणादी ना') ॥ (१) ॥*॥ सरति । 'स्र गतौ' (भ्वा० प० से०) । सरतेरिनिः (उ० १।९७) ॥ (२) ॥*॥ तरङ्गाः सन्त्यस्याम् । अत इनिः (५।२।११५) ॥ (३) ॥*॥ शैवलमस्त्वस्याम् ॥ (४) ॥*॥ तटमस्तस्याः ॥ (५) ॥*॥ हृदाः सन्त्यस्याम् । 'हृदिनी' इत्यन्ये ॥ (६) ॥*॥ धुनोति । वेतसादीन् । क्विप् (३।२।१७८) ष्टोदरादिलात् (६।३।१०९) जुक् । नान्त- लान्ङीप् (४।१।५) ॥ (७) ॥*॥ स्रोतांसि सन्त्यस्याम् । मतुप् (५।२।९४) ॥*॥ 'अस्माया-' (५।२।१२१) इति विनौ तु 'स्रोतस्विनी' इत्यपि ॥ (८) ॥*॥ द्वीपमस्त्व- स्याम् । मतुप् (५।२।९४) ॥ (९) ॥*॥ स्रवति । 'लटः शर्त्-' (३।२।१२४) । 'उगितश्च' (४।१।६) इति ङीप् । 'शप्- श्यनोः-' (७।१।८९) इति जुम् ॥ (१०) ॥*॥ निम्नं गच्छति । 'गम्लु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'अन्येभ्योऽपि' (वा ३।२।१०९) इति ङः ॥ (११) ॥ अपां समूह आपम् । तेन गच्छति । ङः (वा० ३।२।४८) ॥*॥ अप गच्छति । ङः (वा० ३।२।१०९) । हखादिरपि । 'विद्यादगारमागार- मपगामागामपि' इति द्विरूपक्रोपः ॥ (१२) ॥*॥ द्वादश 'नद्याः' ॥

गङ्गा विष्णुपद्मी जहृतनया सुरनिम्नगा ।

भागीरथी त्रिपथगा त्रिस्रोता भीष्मसूरपि ॥ ३१ ॥

गङ्गति ॥ गच्छति । 'गत् गम्यद्योः' (उ० १।१२३) (१) ॥*॥ विष्णुः पदं स्थानं यस्याः । गौरादिः (४।१।४१) । 'विष्णुपदं नभोऽञ्जयोः । विष्णुपदस्तु क्षीरोदे विष्णु- पद्मी सुरापगा । (संक्रान्तिर्द्वात्रिका चापि) इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ जहो राजप्रेतनया ॥ (३) ॥*॥ सुराणां निम्नगा । क्षुभादिः (८।४।२९) ॥ (४) ॥*॥ भागीरथस्येयम् 'तस्ये- दम्' (४।३।१२०) ईत्वण् ॥ (५) ॥*॥ त्रीन् पयो गच्छति । ङः (वा० ३।२।४८) यद्वा त्रयाणां पथां समाहारः 'त्रिपथम्' । तेन गच्छति । ङः (३।२।४८) ॥ (६) ॥*॥ त्रीणि स्रोतांसि यस्याः । ('त्रिस्रोता जहृक्न्यायां स्रोतस्त्रयन्तरे त्रियाम्') (७) ॥*॥ भीष्मं सूते । 'पृद् प्राणिप्रसवे' (अ० आ० अ०) । क्विप् (३।२।१७८) ॥ (८) ॥*॥ अष्टौ 'भागीरथ्याः' ॥

१—'तुहिनाचल इव पुण्यभागीरथोसहितो नलः' इति दमय- न्दीष्टेषः ॥ २—तथा च भारते—'क्षिति तारयते नर्वाशागां- स्तारयतेऽप्यथः । दिवि तारयते देवांस्तेन त्रिपथगा सृवा' इति— इति मुकुटः ॥

कालिन्दी सूर्यतनया यमुना शमनस्वसा ।

कालिन्दीति ॥ कलिन्दत्येयम् । 'तस्येदम्' (४।३। १२०) इत्यम् ॥ (१) ॥३॥ सूर्यस्य तनया ॥ (२) ॥३॥ यच्छति । 'यस्य उपरमे' (भ्वा० प० अ०) । 'अर्जियमिर्शाङ्भ्यश्च' (उ० ३।६१) इत्युनन् ॥ (३) ॥३॥ शमनस्य स्वसा ॥ (४) ॥३॥ चत्वारि 'यमुनायाः' ॥

रेवा तु नर्मदा सोमोद्भवा मेकलकन्यका ॥ ३२ ॥

रेवेति ॥ रेवते । 'रेव ह्रवगतौ' (भ्वा० आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥३॥ नर्म ददाति यति वा । 'हुदाच् दाने' (जु० उ० अ०) । 'दो अत्रखण्डने' (दि० प० से०) वा । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ 'नर्मदः केलिसन्निवे नर्मदा सरिदन्तरे' इति विश्वमेदिन्या ॥ (२) ॥३॥ सोमात्सोमवर्षजात् पुरुरवस उद्भवति । तेनावतारितत्वात् । यद्वा सोमोऽमृतमुद्भवत्सः । स्वर्गप्रदत्वात् । अप् (३।३।५७) । सोनाद्भवाद्भवति । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (३) ॥३॥ मेकलस्य ऋषेर्देवा कन्यका ॥ (४) ॥३॥ चत्वारि 'नर्मदायाः' ॥

करतोया सदानीरा

करेति ॥ करस्य तोयम् । तदत्रास्ति । अर्धाधाद्यच् (५। २।१२७) । गौरीविवाहे गंकरहस्तच्युतम् ॥ (१) ॥३॥ सदानीरं यस्याः । 'प्रथमं कर्कटे देवी त्र्यहं गङ्गा रजसला । सर्वा रजसवहा नद्यः करतोयान्नुवाहिनी' इति स्युतेः ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'गौरीविवाहे कन्यादानोदकाजातनद्याः' ॥

बाहुदा सैतवाहिनी ।

बाहुदेति ॥ बाहुं छिन्नं दत्तवती लिखितस्य ऋषेः । 'हुदाच्' (जु० उ० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । यद्वा बहुदस्य कर्तव्यस्येयम् । तेनावतारितत्वात् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यम् । अजादित्वात् (४।१।४) टाप् ॥ (१) ॥३॥ सिदानि बाहनानि यस्यार्जुनस्य । तस्येयम् । यद्वा सितस्यार्जुनस्येयम् । सैती चार्जु वाहिनी नदी च ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'कार्तवीर्यावतारितनद्याः' ॥

शतद्रुस्तु शुतुद्रिः स्याद्

शतेति ॥ शनया द्रवति । 'द्रु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'हरिमितयोर्द्रुवः' (उ० १।३४) 'शते च' (उ० १।३५) इत्युडित् ॥ (१) ॥३॥ द्रु पूजितं तुवति । 'तुद व्ययने' (तु० उ० अ०) 'इगुपधात्किन्' (उ० ४।१२०) इतीन् । बाहुलकादिक्

'इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति शुतुद्रि' इति हि श्रुतिः । यत्तु मुकुटः—शतद्रुव प्रयोदरादित्वात् (६।३।१०९) आदिवर्णविकारे 'शतद्रुः' इति स्वामी, शितं तीक्ष्णं द्रुता गितद्रुः इति कौमुदी, इत्याह ॥ तत्र । 'एतदबुध्यमानाः गितद्रुः सितद्रुवत्याहुः' (स्वामिग्रन्थेन) इत्यनेन तेनास्यार्थस्य दूषितत्वात् । व्युत्पत्त्यन्तरस्य कृतत्वाच्च ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'शतद्रुः' ॥

विशापा तु विपाट् स्त्रियाम् ॥ ३३ ॥

विपाशेति ॥ पाशं विभीचयति । 'सत्यापपाश-' (३।१। २५) इत्यादिना 'पाशान्मोचने' इति णिच् । पचाद्यच् (३। १।१३४) ॥ (१) ॥३॥ तस्मादेव 'किप् च' (३।२।७६) इति किपि विपाट् ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'पापमोचिन्याः' ॥

शोणो हिरण्यवाहुः स्यात्

शोण इति ॥ शोणति । 'शोणृ वर्णगत्योः' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'शोणः कृशानां स्योनाके लोहिताथे नदे पुमान् । त्रिषु कोकनदच्छाये' ॥ (१) ॥३॥ हिरण्यं बाहावस्य ॥३॥ हिरण्यं वहति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) अदन्तः (हिरण्यवाहुः) ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'नरविशेषस्य' ॥

कुल्यात्पा कृत्रिमा सरित् ।

कुल्येति ॥ कुले प्राणिगणे कुटुम्बे दांपत्ये वा साधुः 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् । 'कुल्या नदी कुल्यनस्य कुल्या वारिप्रणालिका' इति धरणेर्नदीमात्रेऽपि । ('कुल्यं स्यात्कीकृत्सेऽप्यधरोणीशृषामिषेषु च । कुल्या पयःप्रणाल्यां च नद्यां जीवन्तिकोपयो । कुलेद्भवे कुलहिते त्रिषु मान्येः पुनः पुमान्') ॥ (१) ॥३॥ एकं 'कृत्रिमस्वल्पनद्याः' ॥

शरावती वेत्रवती चान्द्रभागी सरस्वती ॥ ३४ ॥

कावेरी

शरावतीति ॥ शराः सन्त्यस्याम् । मनुप् (५।२।९५) । 'शरादीनां च' (६।३।१२०) इति दीर्घः ॥ (१) ॥३॥ वेत्रमत्स्यस्याम् । मनुप् (५।२।९४) ॥ (१) ॥३॥ चन्द्रभागयोः पर्वतयोरियम् । तत्प्रभवत्वान् 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यम् । 'द्विद्वा-' (४।१।१५) इति डीप् प्राप्तः 'चन्द्रभागान्नद्याम्' (४।१।४५) इति बाहादिगणमूत्रात् भवति । स्वरूपयोरविशेषात् । 'तापीतु तपती सैत्या, चान्द्रभागी तु चन्द्रिका । चान्द्रभागा, शारदातु कर्नारेषु सरस्वती' इति शब्दार्णवः । संहापूर्वकत्वाद्बृहत्समावः । 'चन्द्रभागा चान्द्रभागा चान्द्रभागी च सा मता । चन्द्रभागी च सैवोका' इति द्विरूपकोपः ॥ (१) ॥३॥ सरांति सन्त्यस्याम् । मनुप् (५।२। ९४) । 'सरस्वांतु नदे वार्धो नाऽन्यवद्रक्तिके, त्रियाम् ।

१—'पशुपतिव्यावृत्त इव चन्द्रभागान्द्रुवो देशः' इति दमन्तीलेपः ॥ २—पक्षे टाप्—इति मुकुटः ॥

१—सुमधोऽपि । तथा च महाकविप्रयोगः—'यन्मेखला भवति मेखलशैलबुधो'—इति पश्चिमासर्वधरादयः—इति मुकुटः ॥ २—पक्षिगंधकपनमेकत्वं । त्रियश्चुत् सिताश्च ते बाहाश्च ते सन्त्यस्यार्जु सितादी अर्जुनः । तस्येयम्—इति बोध्यः ॥ यथाच्युतस्यैव व्याख्यातत्वे उनेचने इकाराश्रयनानापत्तिः ॥

वाणां क्षीरत्नवाग्देवी-नो-नदीपु नदीभिर्दि । मनुपतन्वामासि ॥
(१) ॥ ॥ कस्य जलस्य वने गरीरम् । तस्थेयम् । इपद्वरमन्या
वा । 'काचेरी न्यान्परिद्वन्द्वे पथ्यनार्गहृद्वयोः' ॥ (१)
॥ ॥ (नदीविशेषाणां पृथक्पृथक्) ॥

सरितोऽन्याश्च

सरित इति ॥ अन्याः कौशिकी-गण्डकी-चर्मण्वर्ता-
गोदावयादयः ॥

संभेदः सिन्धुसंगमः ।

समिति ॥ संभियन्ते मिलन्त्यत्र । भिदिर् विदारणे' (ह०
८० अ०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'संभेदः
स्फुटने सङ्गे' ॥ (१) ॥ ॥ सिन्ध्वोः संगमः ॥ ॥ एकं
'नद्यादिसंगमस्य' ॥

द्वयोः प्रणाली पयसः पद्भ्याम्

द्वयोरिति ॥ नल्यन्तं । 'णल घन्धने' (भ्रा० प० से०) ।
कर्मणि घञ् (३।३।१९) । 'उपसर्गात्-' (८।४।१४) इति
णत्वम् । गौरादिर्डीप् (४।१।४१) ॥ (१) ॥ ॥ 'कृत्रिमज-
लनिःसरणमार्गस्य' एकम् ॥

त्रिषु तूत्तरौ ॥ ३५ ॥

देविकायां सरय्यां च भवे दाविकसारवौ ।

त्रिष्विति ॥ दीव्यति । 'द्विषु क्रीडादौ' (द्वि० प० से०) ।
ण्वल् (३।१।१३३) । देविकायां नद्याम् । सरति । 'सर्तेर्युः'
(८० ३।२२) । 'अयुः' इत्येके । सरय्यां च भवे । 'तत्र
भवः' (४।३।५३) इत्यण् । 'देविकाशिशपा-' (७।३।१) इ-
त्यनामादेरात्त्वम् । 'दाण्डिनायन-' (६।४।१७४) इति लोपः ।
स्त्रियां 'टिष्ठा-' (४।१।१५) इति ङीप् ॥ (१) ॥ ॥ 'देवि-
कासरय्यूद्भवयोः' कर्मणिक्रमम् ॥

सौ गन्धिकं तु कहारम्

सौगन्धिकमिति ॥ सुगन्धेव । सार्थं 'विनयादिभ्य-
ष्टक्' (५।४।३४) शोभनो गन्धः प्रयोजनमस्य । 'प्रयोजनम्'
(५।१।१०९) इति ठक्, इति वा । 'सौगन्धिकं तु कहारे
पद्यराने च कर्तृणे । (पुंलिङ्गो गन्धपापाणे सुगन्धव्यवहा-
रिणि) ॥ (१) ॥ ॥ कस्य जलस्य हार इव । के हादते वा ।
अव (३।१।१३४) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (२) ॥ ॥
द्वे 'शुक्लकहारस्य' । 'सुण्डी' इति ख्यातस्य इत्यन्ये ॥

हल्लकं रक्तसंध्यकम् ॥ ३६ ॥

हल्लकमिति ॥ हल्लति । 'हल्ल विकसने' ( ) । ण्वल्
(३।१।१३३) । यद्वा हलनम् । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) ।
हल्लं खानि 'ला दाने' (अ० प० अ०) । 'आतोऽणुप-' (३।
२।३) इति कः । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) ॥ (१) ॥ ॥
रक्तं संध्येव । इवार्थे कन् (५।३।९६) 'क्रेऽणः' (७।४।१३) ।
रक्तान् संधीन् अकति । 'अक कुटिलायां गर्ता' (भ्रा० प०
से०) । मूलविभुजादिः (वा० ३।२।५) इति वा ॥ (२) ॥ ॥

द्वे 'रक्तकहारस्य' द्वे रक्तवर्णत्रिकालविकासिपुष्पस्य वा ॥
स्यादुत्पलं कुचलयम्

स्यादिति ॥ उत्पलति । 'पल गर्ता' (भ्रा० प० से०) ।
पचायञ् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥ ॥ क्रौवेलयमिव । गोभा-
करत्वात् । 'कुचलं तूत्पले कुचम्' इति त्रिकाण्डशेषः । तत्र कौ-
चलतो 'चल संवरणे' (भ्रा० आ० से०) । पचायञ् (३।१।१३३) ।
'कुचलं चोत्पले मुक्ताफलेऽपि बदरीफले' ॥ ॥ ॥ 'अन्ये-
भ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०९) इति ङे कुचम् । यद्वा कुचते । 'कू-
चञ्चे' (तु० आ० से०) कुटादिः । पचायञ् (३।१।१३४) उवङ्
(६।४।७७) ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'कमलकुमुदादीनां' सामा-
न्येन । अत एव 'इन्दीवरं मांसगन्धे उत्पलं कुचभृद्दे'
इति रभसः, 'श्यामं शितिकण्ठीनां कुचलयमिन्दीवरं च
नीलाञ्जम्' इति नाममाला च ॥

अथ नीलाम्बुजन्म च ।

इन्दीवरं च नीलेऽस्मिन्

अथेति ॥ नीलं च तदम्बुजन्म च ॥ (१) ॥ ॥ इन्दति ।
'इदि परमैथये' (भ्रा० प० से०) । इन् (८० ४।११८) ।
'कृदिकारात्-' (ग० ४।१।४५) इति ङीप् । इन्दी लक्ष्मीः ।
तस्या वरमिष्टम् । 'इन्दीवरं कुचलये शतावर्षा च योषिति'
॥ ॥ 'कुचलयं स्यादिन्दीवारमित्यपि' इति व्याडेरिन्दीवार-
मपि ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'नीलोत्पलस्य' ॥

सिते कुमुदकैरवे ॥ ३७ ॥

सिते इति ॥ कौ मोदते । 'सुद हर्षे' (भ्रा० आ० से०) ।
मूलविभुजादिः (वा० ३।२।५) । 'इगुपध-' (३।१।१३६)
इति कौ वा । 'कुमुदं कैरवे रक्तपद्मे, स्त्री कुम्भकोपर्या ।
गम्भायां, पुंसि दिङ्नागे नागशाखानृगान्तरे' ॥ ॥ (क्रिपि
(३।२।१७८) कुमुद् । 'कुमुद् त्रिषु स्यात्कृपणे कैरवे तु
नपुंसकम्' इति मेदिनी ॥ (१) ॥ ॥ के जले रति । 'र
शब्दे' (अ० प० अ०) । पचायञ् (३।१।१३४) 'तत्पुरुषे
कृति-' (६।३।१४) इत्यलृत् । कैरवस्य हंसस्यैदं प्रियम् । 'कै-
रवं चन्द्रकान्तं गर्दभं कुमुदं कुमुदे' इति माधवः । ('कै-
रवं कितवे रिषा । नपुंसकं च कुमुदं, चन्द्रिकायां तु कैरवा') ।
'चन्द्रकान्तं तु कैरवे । चन्द्रकान्तो रत्नमेदं' ॥ (२) ॥ ॥
द्वे 'शुक्लोत्पलस्य' ॥

१—कुचलयं चन्द्रत्रिकासि, पद्मे तु सूर्यविकासि, पद्मनदी-
भेदः । 'इन्दोरस्य च मण्डलं कुचलयाल्लभारकारि श्रयन्' इति
लक्ष्यतवावोऽपि—इति बुधननोहरा । २—नन्धेयं कथमुत्पल-
मित्युक्ते नीलोत्पलादिष्वेव बुद्धिर्वायदे, न पदार्था इति चेत् ॥
उच्यते । यथा सामान्येऽपि धान्यार्थे 'धान्यम्' इत्युक्ते जलमा-
दित्वेव बुद्धिर्भवति, न मुद्रार्था, एवमिहाप्यवेष इति सर्वधरादयः
इति मुकुटः ॥ ३—'गन्धकान्तम्'—इति त्रिविधम् ॥

शालूकमेपां कन्दः स्याद्

शालूकमिति ॥ एषां सौगन्धिकार्शनां कन्दो मूलम् । शल्यते, शलति वा 'शल चलनसंवरणयोः' (भ्रा० आ० से०) । 'शल्लिण्डिभ्यामूकम्' (उ० ४१४२) वृद्धिः (७११११६) च ॥ (१) ॥॥ एकम् 'उत्पलकन्दस्य' ॥

वारिपर्णी तु कुम्भिका ।

वारीति ॥ वारिणि पर्णान्यस्याः । 'पाककर्ण-' (४१११ ६४) इति ङीप् । यद्वा वारि पिपति । 'पृ पालनपूरणयोः' (उ० प० से०) । 'धापवस्यज्वतिभ्यो नः' (उ० ३१६) । 'जातेः-' (४१११६३) इति ङीप् । अत एव 'कुम्भीको वारिपर्णः स्यात्-' इत्येके पठन्ति ॥ (१) ॥॥ कुम्भोऽस्त्यस्याः । टन् (५१२११५) ॥ (२) ॥॥ द्वे 'जलकुम्भिकायाः' ॥

जलनीली तु शेवालं शैवलः

जलेति ॥ जलं नीलयति । 'णील वर्णे' । (भ्रा० प० से०) षिच् (३११२५) । 'कर्मष्यण्' (३१२११) ॥ (१) ॥॥ जले शेते तिष्ठति । 'शोडो बल्युबलनदालनः' (उ० ४१३८) 'शैवलश्चैव शेवालः शैवलो जलनीलिका' (इति वाचस्पतिः) ॥ (२) ॥॥ (३) ॥॥ त्रीणि 'शैवालस्य' ॥

अथ कुमुद्वती ॥ ३८ ॥

कुमुदिन्याम्

अथेति ॥ कुमुदान्यत्र देशे सन्ति 'कुमुदनडवेतसेभ्यो वनतुप्' (४१२१८७) 'झयः' (८१२१०) इति वल्म । ('कुमुद्वती कैरविष्यां दयितायां कुडस्य च') ॥ (१) ॥॥ 'पुष्करादिभ्यः-' (५१२१३५) इतीनां कुमुदिनी ॥ (२) ॥॥ द्वे कुमुदयुक्तदेशस्य । कुमुदलताया इत्यन्ये ॥

नलिन्यां तु विसिनीपद्मिनीमुखाः ।

नलिन्यामिति ॥ नडाः सन्त्यत्र । 'पुष्करादिभ्यः-' (५१२१३५) इतीनिः । डलयोरैक्यम् । यद्वा नलमत्रास्ति । 'खलादिभ्यः' (वा० ४१२५१) इतीनिः ('नलः पोडगले राङ्गि पितृदेवे कर्पाश्वरे । 'नली मनःशिलायां तु नलिनेऽपि नलं नतम्' इति विश्वः । नलिनी पुनः । पद्माकरे गङ्गा-

१—'सकलशेकलशेवलनालिका' इति कथितान्युदयात्—इति सुकुटः ॥ २—इतःप्रवृत्ति सूक्ष्मिकातिनामानि । 'निरर्थकं जन्म गतं नलिन्या यथा न दृष्टं तुदिनांशुदिन्वन्,' 'वीत्रतपननापप्रियाम्भोजिनी न सहतं स्तोकनप्यनृतमुत्रो रचश्चन्द्रस्य,' 'चन्द्रं गता पद्म-गुपात सुद्रे पद्माश्रिता चान्द्रमसीनभिरुद्यान्' इत्यादि महाकविव-पंनात् ॥ ३—इतः पूर्व 'नलिकातोयाम्बुजेषु' इति लिखितमासीत् । परंतु तस्य नलिनशब्दाधत्वाद्वा हेमाद्रिपुष्पमन्ने नलिनशब्दार्थं पत्र निवेशितम् ॥

विजिन्योः' इति हैमः ॥ (१) ॥॥ विसमस्त्यस्याः । पूर्वव-द्विनिः (वा० ४१२५१) ॥ (२) ॥॥ एवं पद्मिनी । सुख-शब्दादाद्यर्थात् मृगालिनी कमलिनी पुटकिनीत्यादयः । 'प-द्मिनी पद्मसंघाते क्वाविशेषं मगोऽम्बुजे' इति मेदिनी । 'प-द्मिनी शोपिटन्नरे । अज्जेऽविजिन्यां मरस्यां च' इति हैमः ॥ (३) ॥॥ त्रीणि 'पद्मसंघातस्य' । कमलिनां इत्यन्ये ॥

वा पुंसि पद्मं नलिनमरविन्दं महोत्पलम् ॥ ३९ ॥

सहस्रपत्रं कमलं शतपत्रं कुशेशयम् ।

पङ्केरुहं तामरसं सारसं सरसीरुहम् ॥ ४० ॥

विसप्रसूनराजीवपुष्कराम्भोरुहाणि च ।

वेति ॥ पद्यते । 'पद गतौ' (दि० आ० अ०) । 'अर्ति-स्तुमु-' (उ० १११४०) इति मन् । 'पद्मोऽस्त्री पद्मके व्यु-हनिधिसंख्यान्तरेऽम्बुजे । ना नागे, स्त्री फञ्जिकाश्रीचावार्दी-पद्मगीषु च' ॥ (१) ॥॥ नलति । 'णल गन्धे' (भ्रा० प० से०) इतन् (उ० २१४९) 'नलिनं नलिकातोयाम्बुजेषु' ॥ (२) ॥॥ अरं शीघ्रं लिप्सां विन्दति । 'गवादेषु विन्देः-' (वा० ३११३८) इति शः । 'शे मुचादीनाम्' (७११५९) इति नम् । अराकाराणि पद्माणि विन्दति वा ॥ (३) ॥॥ महच्च तदुत्पलं च । 'उत्पलं कुट्टभूरुहे । इन्दीवरे मांसगन्धे' इति हैमः ॥ (४) ॥॥ सहस्रं पद्माण्यस्य ॥ (५) ॥॥ कं ज-लमलति । 'अल भूपणादा' (भ्रा० प० से०) । मूलविभुजा-दित्वात् (वा० ३१२५) कः । यद्वा काम्यते । 'कमु कान्ता' (भ्रा० आ० से०) । 'वृषादिभ्यः' (उ० १११०६) इति कल्च् । 'कमलं ह्येति भेषजे । पङ्के जलिले ताप्रे क्रम-लस्तु मृगान्तरे । कमला श्रीवरनायोः' इति हैमः ॥ (६) ॥॥ गतं पद्माण्यस्य । 'शतपत्रः त्रिखण्डिति । दावाघाटे सारसे च कमले तु नपुंसकम्' इति विश्वनेदिन्यां ॥ (७) ॥॥ कुशे जले शेते । 'अधिकरणे शेतेः' (३१२१५) इत्यच् । 'शयवास-' (६३१९८) इत्यलुक् ॥ (८) ॥॥ पङ्के रोहति । 'रुह प्रादुर्भावे' (भ्रा० प० अ०) । 'इयुपध-' (३११ १३६) इति कः । 'तत्पुहने कृति' (६३११४) इत्य-लुक् ॥ (९) ॥॥ 'तामरं घृतमर्णश्च' इति रुद्रः । तत्र सन्ति । 'पद्म स्त्रे' (अ० प० से०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३१२१७१) इति टः । यद्वा तन्मते । 'तमु काङ्गा-चाम्' (दि० प० से०) । षच् (३३११९) । 'नोदानोपदेशस्य-' (७३३३४) इति निषेधस्यानिलत्वात् वृद्धिनिषेधः । रस्यते । 'रस आखादने' नुरादावदन्तः । 'एरच्' (३३३५६) । तामं

१—नथा च 'सुरगज इव किन्नव पद्मिनी दन्तलघान्' इत्यादयश्च प्रयोगाः—इति सुकुटः ॥ २—ह्येन दृश्यस्य दक्षि-पपार्श्वे उदर्यो जलाधारः—इत्यनेकाधैकेरवाकारकौमुदी । 'भ्योक्ति' इति लिखितमासीत् ॥

च तद्रसं च 'सौमरसं' पद्मे तान्नकाञ्चनयोपि ॥ (१०) ॥*॥ सरति भवम् । तत्र भवः' (४।३।५।३।) इत्यण् । 'सारसं सरसीरहे । सारसः पुष्कराद्वेन्द्रोः' इति हेमः ॥ (११) ॥*॥ सरस्यां रोहति । 'इगुपघ-' (३।१।१३६) इति कः ॥ (१२) ॥*॥ विसस्य प्रसूनम् ॥ (१३) ॥*॥ केसरस्य राज्ञ-स्यात्ति । अन्येभ्योऽपि दृश्यते' (वा० ५।२।१०९) इति डः । 'राजीवं नल्लिने, ना तु भेदे हरिणमीनयोः' ॥ (१४) ॥*॥ पुष्पाति । 'पुप पुष्टौ' (दि० प० अ०) 'पुपः कित्' (उ० ४।८) इति कर्त् । 'पुष्करं द्वीपतीर्थाहिलगरागोषयान्तरे । तूर्वात्येऽस्तिफले काण्डे शुष्काग्रे खे जलेऽन्वुजे' इति हेमः ॥ (१५) ॥*॥ अन्मसि रोहति ॥ (१६) ॥*॥ षोडश 'पद्मसामान्यस्य' ॥

पुण्डरीकं सिताम्भोजम्

पुण्ड्रेति ॥ पुण्डयति । 'मडि भूषायाम्' । 'पुडि च' (भ्वा० प० से । 'कर्करिकादयश्च' । (उ० ४।२०) इत्य-रोकन् । 'पुण्डरीकं सिताम्भोजे सितिच्छब्दे च भेपजे । पुंसि व्याघ्रेऽग्निदिग्बगे क्रोपकारान्तरेऽपि च' ॥ (१) ॥*॥ सितं शुक्लं च तदम्भोजं च ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शुभ्रकम-लस्य' ॥

अथ रक्तसरोरहे ॥ ४१ ॥

रक्तोत्पलं कौकनदम्

अथेति ॥ रक्तं च तत्सरोरहं च ॥ (१) ॥*॥ रक्तं च तदुत्पलं च ॥ (२) ॥*॥ कौकान्शकृवाकान् नदति । 'गद अव्यक्ते शब्दे' (भ्वा० प० से०) । अन्तर्भावित-प्यथः । मूलविमुजादिः (वा० ३।२।५) । 'अथ कौकनदं रक्तकुमुदे रक्तपद्मे' इति नेदिनी ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'रक्तकमलस्य' ॥

नाला नालम्

नालेति ॥ नलति । 'गल वन्वे' (भ्वा० प० से०) । 'ज्वलति-' (३।१।१०९) इति णः । 'नालं न ना पद्म-दण्डे नाली शार्ङ्गकलन्वके' ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'उत्पलाद्रिदण्डस्य' ॥

अथास्त्रियाम् ।

मृणालं विसम्

अथेति ॥ मृष्यते । 'मृण ह्येसायाम्' (तु० प० से०)

१—'द्वयं इव सतामरसः' इति वासवदत्तायां वसन्तवर्ष-नम्—इति मुकुटः ॥ २—'रन्तौ चन्द्रे यथा 'सिद्धवीच मुधासारेः सारसः सारसैः करैः' इत्यनेकार्थैरवाकरत्तौमुग्नी ॥ ३—सरति रोहति । 'तत्पुरषे इति-' (६।३।१४) इत्युक्ति हत्वेकारोऽपि । तथा च भारविः । अयमच्युतस्य वचनैः सरसिरहजन्मनः' इति—इति मुकुटः ॥ ४—'काश्चिद्राक्षसप्रनदा इव रक्तोत्पलाकृष्टिव्यस-नित्यः' इति इमवन्तीरेपः ॥ ५—नाला इत्यपि दृश्यते ॥

'तमिविधिविडिमि-' (उ० १।१।१८) इति काल् । अपचयविवक्षायां गौरादित्वात् (४।१।४१) डीपि 'मृणाली' इत्यपि । 'मृणालं नलदे ह्रीवं, पुनपुंसकयोर्विसे ।' इति ने-दिनी ॥ (१) ॥*॥ विस्यति । 'विस प्ररणे' (दि० प० से०) । 'इगुपघ-' (३।१।१३६) इति कः । 'मृणाले तु विसं विशम्' इति द्विरूपकोशः ॥ (४) ॥*॥ द्वे 'अन्नादीनां मूलस्य' ॥

अन्नादिकदम्बे पण्डमस्त्रियाम् ॥ ४२ ॥

अन्नेति ॥ सन्नोति । 'पण दाने' (तु० उ० से०) । 'व-मन्ताडः' (उ० १।१।१४) बाहुलकात्सत्ताभावः । 'पण्डः स्यतो वलावर्दे पण्डं तु क्रानने भवेत्' इति मूर्धन्यादावजयः । 'पण्डं पद्मादिसंघाते न त्ना स्याद् गोपता पुनान्' 'शडि रजायां संघाते च' (भ्वा० आ० से०) घञ् (३।३।१८) । 'तालव्यो मूर्धन्योऽन्नादिकदम्बे शण्डशब्दोऽयम् । मूर्धन्य एव वृषमे पूर्वान्नायैर्विनिर्दिष्टः' इत्यमरविवेकः । 'मकुसुमकुर्ग दर्पणे, पण्डः समूहे, दारदोऽन्वुषौ' इति सारस्वतकोशः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अन्नादीनां समूहस्य' ॥

करहाटः शिफाकन्दः

करेति ॥ करं हाटयति । 'हट दीप्तौ' (भ्वा० प० से०) ष्यन्तः । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) (यत्तु)—कं जलं रहति लजति । करहं पद्मम् । ततो हटति वहिर्गच्छति—इति मुकुटः । तत्र । 'करहाटः' इति प्रसङ्गात् । (अदतीति विग्रहेऽपि) दृष्टिप्रस-ङ्गात् । 'करहाटः पद्मकन्दे देशद्विमविशेषयोः' इति हेमः ॥ (१) ॥*॥ शिफा मूलतरप्ररोहः तत्सहितः कन्दो मूलम् ॥*॥ 'शिफौ' इति 'कन्दम्' इति च पृथक् नामनी इत्यन्ये ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पद्मकन्दस्य' ॥

किंजल्कः केसरोऽस्त्रियाम् ।

किंजल्क इति ॥ किञ्चिन्लति । 'जल अपवारणे' (चु० प० से०) । बाहुलकात्कः ॥ (१) ॥*॥ के जले सरति । 'रु गतौ' (भ्वा० प० से०) पचाद्यञ् (३।१।१३४) । 'हलदन्तान्-' (६।३।१) इत्युच्छ्र । दन्त्यसः । ('नविकृत्-

१—यथा च 'साम्द्रं चन्दनमङ्गले वलविता धागी मृगालीकवा' इति राजशेखरः—इति मुकुटः ॥ २—किञ्चिन्नेदिनीपुस्तके तु 'लीनपुंसकयोः' इत्युपलभ्यते एवं चोक्ताराजशेखरोक्तिरप्यनुद्भवः ॥ ३—विसं दन्त्यान्वन् । तथाच 'हंसनक्षिरेव विसंवादिनी' इति वासवदत्ता—इति मुकुटः ॥ 'मुनप इव विसाधारा जलमङ्गिनः' इति इमवन्ती ॥ ४—वलावर्दे उत्पद्यते । तत्र यथा 'वीरैरपहृते पण्डे पृष्ठतः कोऽपु धावति' । कानने यथा 'कुमुदकनचपण्डे तुल्य-रुपानवसाद्' इत्यनेकार्थैरवाकरत्तौमुग्नी ॥ ५—वृश्मनसङ्गान् ॥ चौरादिकत्वादनन्तव रहधातोर्वृश्मनसङ्गे ततोऽतीति विग्रहे तु न काप्यनुपपत्तिः ॥ ६—'पुणं' इति पाठः ॥ ७—अवपव 'करहाटः शिफा च स्यादकन्दे सतिचजन्मान्' इति हेमनाननायायासुक्त् ॥

सलयकसरसभाः' इति समेदात् ॥३॥ के शीर्षते । 'वृ
हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'द्विदोरप्' (३।३।५७) ।
तालव्यगः । 'केसरं हिङ्गुनि ह्रीचं, किंजल्के न त्रियां, पुमान् ।
सिंहच्छट्टायां पुंभागे वकुले नागकेसरे' ॥ (२) ॥३॥ द्वे
'पद्मकेसरस्य' ॥

संवर्तिका नवदलम्

समित्ति ॥ संवर्तते । (वृत्तु वर्तने' (भ्वा० आ० से०) ।
'हृषिदिशिहृषितिविदिच्छदिक्रीतिभ्यश्च' (उ० ४।११९) इतीन् ।
'संवर्तिर्नवपत्रिका' इति बोधालितः ततः स्तार्थे कन् (५।
३।७५) ॥ (१) ॥३॥ नवं च तद्वलं च ॥ (२) ॥३॥ द्वे
पद्मादीनां नवपत्रस्य' ॥

बीजकोपो वराटकः ॥ ४३ ॥

वीजेति ॥ बीजस्य कोषः पात्रमाधारः । तालव्यान्तोऽपि ॥
(१) ॥३॥ त्रियते दलैः । 'वृश् आवरणे ( ) ।
'अन्वभ्योऽपि, ( ) इत्याटच् । ततः स्तार्थे कन् (५।
३।७५) । वृद्धा—वरं दलवरणम् अटति । 'दृष्ट गतौ'
(भ्वा० प० से०) । 'कर्नेप्यप्' (३।२।१) ततः स्तार्थे कन्

१—'आन्दोलदुसुनकेशरशरेणमुत्ती' इति वासवदत्तायां ताल-
व्यनन्ददर्शनात् ॥—इति मुकुटः ॥

(५।३।७५) । 'वराटकः पद्मबीजकोशे रज्जा कपर्दके' ॥
(२) ॥३॥ द्वे 'पद्मबीजस्य' ॥
इति वारिवर्गविचरणम् ॥

उक्तान्वर्गान् संगृह्णाति—

उक्तं स्वयंमदिकालधीशब्दादिसनाद्यकम् ।
पातालभोगिनरकं वारि चैषां च संगतम् ॥ ४४ ॥
इत्यमरसिंहद्वतौ नामलिङ्गानुशासने ।
स्वरादिकाण्डः प्रथमः साङ्ग एव समर्थितः ॥ ४५ ॥
उक्तमिति ॥ अत्रैकादश वर्गाः ॥

इति श्रीवघेलवंशोद्भवश्रीमहीश्वरविपयाधिपश्रीकीर्ति-
सिंहदेवाङ्गया श्रीभट्टोजिदीक्षितात्मजश्रीभानुजीदी-
क्षितविरचितायाममरटीकायां व्याख्यासुधायां प्रथमकाण्डः
संपूर्णतामगात् ।

१—आदिशब्देन पातालस्य ग्रहणम् इति मुकुटः ॥ अत्रायं
भावः—अस्मिन्काण्डे द्वावेव मुख्यवर्गौ स्वर्गः पातालश्च । तत्र
नाट्यवर्गपर्यन्तं स्वर्गसाधारणपदार्थानां निरूपणात्स्वर्गवर्गत्वम् ।
तदुत्तरं पातालसंगतार्थनिरूपणात्पातालवर्गत्वम् ॥ अतएवाग्निपु-
राणे प्रथमकाण्डे एतानेव पदार्थानुक्त्वा उपसंहृतम् 'स्वर्गपाताल-
वर्गाया उक्ताः' इति ॥ तत्राद्यशब्देनावान्तरवर्गग्रहणम्—इत्यपि मुकुटे
व्यक्तम् ॥

॥ श्रीः ॥

श्रीमदमरसिंहविरचितः

अमरकोषः ।

व्याख्यासुधारयया व्याख्यया समेतः ।

द्वितीयं काण्डम् ।

वर्गाः पृथ्वीपुरक्षमाभृद्धनौपधिमृगादिभिः ।
नृग्रहक्षत्रविद्गृहैः साङ्गोपाङ्गैरिहोदिताः ॥ १ ॥

वर्गा इति ॥ इह द्वितीयकाण्डे । वर्गा उक्ता वदितुमा-
ख्याः । आदिकर्मणि क्तः (३।४।७१) । क्रीदगाः, साङ्गो-
पाङ्गैः, पृथिव्यादिमित्फलक्षिताः । तत्राङ्गानि नृदादीनि । उ-
पाङ्गानि खिलादीनि । आपणादीनि विपण्यादीनि । गिला-
दीनि मनःशिलादीनि । वृक्षादीनि पुण्यादीनि । मृगशब्द
आरभ्यपशुमात्रपरः । 'आरभ्याः पशवो मृगाः' इति स्मृतेः ।
आदिशब्देन पक्षिक्रीडादीनां ग्रहणम् । तस्य चाङ्गोपाङ्गानि
पक्षिपक्षादीनि । यद्वा—नृगान्तुं शीलं यस्य स मृगादी
सिंहः ॥

भूर्भूमिरेचलानन्ता रसा विश्वंभरा स्थिरा ।

धरा धरित्री धरणी क्षोणी ज्या काश्यपी क्षितिः २
सर्वसहा वसुमती वसुधोर्वी वसुंधरा ।

गोत्रा कुः पृथिवी पृथ्वी क्षमाधनिर्मेदिनी मही ॥३॥

भूरिति ॥ भवति । कर्तरि क्तिप् (३।२।१७८) । 'भूः
स्थानमात्रे कथिता धरण्यामपि योषिति' । यत्तु—'भवत्यस्यां
सर्वम्' इति भूः । बहुलवचनान् (३।३।११३)—अधिकरणे
क्तिप् (३।३।१७८)—इत्याह सुकृटः । तत्र । उक्तरिया नि-
र्वाहान् । 'अत्रः पृथिवी' इति श्रुतिविरोधाच्च ॥ (१) ॥
भवति । 'भुवः क्तिन्' (उ० ४।४५) इति मिः ।—'भुवः
क्तिन्'—इति सुकृटः । तत्र । तादृशमूत्रादर्शानान् । 'कृदि-
कारात्-' (ग० ४।१।४५) इति ङीप् वा । 'भूमिः क्षिता
स्थानमात्रे' इति हैनः ॥ (२) ॥ न चलति । 'चल क-
न्यने ( ) । पचायच् (३।१।१३४) । अचलाः सन्त्यस्याम्,
इति वा । अच् (५।२।१२७) । 'अचलस्तु गिरिकीलयोः ।
राचला भुवि' इति हैनः ॥ (३) ॥ नान्तोऽस्याः ।
यद्वा अनन्तोऽस्ति धारको यस्याः । 'अनन्तः केचये शेपे

पुनान्, अनवर्धो त्रिपु । अनन्ता च विजल्यायां शारिवाद्-
वैयोरपि । कणादुरालभापथ्यापावैलामलक्रीपु च । विश्वंभ-
रागृह्योः सादनन्तं सुरवर्त्मनि' ॥ (४) ॥ रसोऽस्या-
मस्ति । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । रस्यते वा । 'रस आ-
स्वादाने' सुरादावदन्तः । घच् (३।३।११३) । अच् (३।३।
५६) वा । यत्तु—घवर्थे को (३।३।५८) वा—इति सुकृटः ।
तत्र । परिगणनात् । अचः सत्त्वाच्च ('रसा तु रसनापाठा-
सङ्गोक्षितिकृद्गु-') ॥ (५) ॥ विश्वं विभर्ति । 'दृष्ट्व्'
'संज्ञायां ऋतृवृजि' (३।२।४६) इति सच् । 'विश्वंभरोः
ऽच्युते शक्रे पुंस्ति, विश्वंभरा भुवि' ॥ (६) ॥ तिष्ठति ।
अजिरादित्वात् (उ० १।५३) किरच् । 'स्थिरा भूगालप-
ण्योर्, ना शनौ नोक्षेऽचले त्रिपु' ॥ (७) ॥ धरति वि-
श्वम् । 'धृच् धारणे' (म्वा० उ० अ०) । यद्वा ध्रियते ।
'धृच् अत्रस्थाने' । (तु० आ० अ०) । पचायच् (३।१।
१३४) । धराः सन्त्यस्यां वा । 'धरः कूर्माधिपे गिरौ । कर्पा-
सतलेऽथ धरा मेदोभूमिजरायुषु' इति हैनः ॥ (८) ॥
'अशित्रादिभ्य इत्रोत्रौ' (उ० ४।१७३) । गौरादिङीप् (४
१।४१) ॥ (९) ॥ 'अर्तिकृद्-' (उ० २।१०२) इत्यनिः ।
'कृदिकारात्-' (ग० ४।१।४५) इति ङीप् ।—गौरादित्वा-
न्ङीप् (४।१।४१)—इति सुकृटस्य प्रमादः । ('धरणोऽहि-
पती लोके स्तने धान्ये दिवाकरे) । धरणं धारणे मानवि-
शेषे धरणी भुवि' इति हैनः ॥ (१०) ॥ क्षांति । 'दृष्टु
शब्दे' (अ० प० अ०) । बाहुलकादिः । ('कृदिकारात्-'
(ग० ४।१।४५) इति ङीप्वा) ॥ (११) ॥ जिनाति ।
'ज्या वयोहानौ' (म्वा० प० अ०) । अस्यादित्वाद्यदन्तो
(उ० ४।१।१२) निपातितः । 'ज्या मौर्वी ज्या वसुंधरा'

१—'निरवर्धो' इति पाठः । २—अत्र एव हस्तेकारान्तोऽपि
यथा—'विलसितमनुकुर्वती पुरस्ताद्वरगिरिहाषिरुर्हव्यंभूलतायाः' ।
इत्यनेकार्थकारवाक्यमुदी ॥

इति शायतः । ('य्या तु मानरि' इति हैमः) ॥ (१२) ॥ ३॥
 कश्यपस्येयम् । 'काश्यप उजो मुदिनृगयोभेदे च का-
 श्यपी क्षायाम्' इति मेदिनी ॥ (१३) ॥ ३॥ क्षियति । 'क्षि-
 निवासगत्योः' (उ० प० अ०) । 'क्षिचूर्त्तौ च-' इति (३।
 ३।१७४) क्षिच् । यत्तु—क्षियन्त्यत्र—इति सुकृष्टः । तत्र ।
 'अजन्म्याम्-' (वा० (३।३।१२३) इति न्युञ्ज् वाधान् ।
 'क्षितिर्गैहे भुवि क्षये' इति हैमः ॥ (१४) ॥ ३॥ सर्व सहते
 'पह नर्षणे' (भ्वा० आ० अ०) । 'पूर्सर्वयोः-' (३।२।४१)
 इति सञ् ('सर्वसहः सहिष्णो स्यात्सर्वसहा पुनः क्षिर्त्तौ'
 ॥ (१५) ॥ ३॥ वञ्च धननत्स्यस्याम् । मत्तु (५।२।९४) ॥
 (१६) ॥ ३॥ वञ्च दधाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति
 कः ॥ (१७) ॥ ३॥ जर्गति, जर्गयते, वा । 'जर्गन् आन्ल-
 दने' (अ० उ० से०) । 'नहति हस्वथ' (उ० ३।३।१) इत्युः,
 सुलोपः, हस्वः, च । 'वोतो गुणवचनात्' (५।३।४४) इति
 डीप् ॥ (१८) ॥ ३॥ वञ्च धारयति । 'संज्ञायां नृनुञ्जि-'
 (३।२।४६) इति सञ् 'सञि हस्वः' (३।४।९४) ॥ (१९)
 ॥ ३॥ गोत्राः शैलाः सन्त्यस्याम् । अर्शाद्यञ् (५।२।१२७) ।
 गां जलं त्रायते वा । 'त्रैड् पालने' (भ्वा० आ० अ०) ।
 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (२०) ॥ ३॥ कुवते ।
 'कुड् चावदे' ( ) । मितद्वादित्वाद् (वा० ३।२।१८०) डुः ॥
 (२१) ॥ ३॥ प्रथते । 'प्रथ वित्तारे' ( ) । 'प्रथेः पिवन्
 संप्रसारणं च' (उ० १।१।४९) । पित्तवान् (५।३।४१) डीप्
 ॥ ३॥ 'पृथ्वी' इत्येके । पृथ्वी । 'पृथिवी पृथवी पृथ्वी' इति
 शब्दाणवः ॥ (२२) ॥ ३॥ ('प्रथिन्नदि-') (उ० १।२।८) इति
 उप्रत्यये संप्रसारणे 'वोतो गुण-' (५।३।४४) इति डीप्
 पृथ्वी । 'पृथ्वी भूमौ महत्यां च त्वक्पत्र्यां कृष्णजीरके' ॥
 (२३) ॥ ३॥ क्षमते । 'क्षमूप् सहने' ( ) । 'क्षमेत्यधालो-
 पथ' (उ० ५।६५) इत्यच् । यत्तु—पृषोदरादित्वात् (६।३।
 १०९) अलोपः । बाहुलकान्मन् टिलोपश्च—इति सुकृष्टः ।
 तत्र । उच्चरीत्या निर्वाहात् ॥ ३॥ पचाद्यञि (३।१।१३४)
 क्षमा च ॥ (२४) ॥ ३॥ अवति अव्यते वा । 'अव रक्ष-
 णादौ' (भ्वा० प० से०) । 'अर्तिच्छृ-' (उ० २।१०२) इ-
 त्यनिः ॥ (२५) ॥ ३॥ मेदनत्स्यस्याम् । अत इनिः (५।२।
 ११५) । 'मलत्रो मेदकुट्टहा' इति शालिहोत्रः । मेद्यति वा ।
 'विमिदा-' (दि० प० से०) । प्रह्लादित्वात् (३।१।१३४)
 इनिः ॥ (२६) ॥ ३॥ नहते । 'नह पूजायाम्' चुरादावदन्तः ।
 प्यन्तान् 'अच इः' (उ० ४।१।३९) । महिः । 'हृदिकारात्-'
 (ग० ४।१।४५) इति डीप् । यत्तु—नहन्ते भूतान्यस्याद्,
 नहते, वा । 'दुंस्ति' (३।३।१९८) इति घः । गौरादिडीप्
 (५।१।४१)—इति सुकृष्टः । तत्र । 'हलथ' (३।३।१२१)
 इति घञ्प्रसारात् । कर्मणि घञ्प्रसारात् । 'करणाधिकर-

पयोः' अनुवर्तमान् । 'वीचिः पद्मिर्हृिः केलिरित्याद्या हस्व-
 नोर्धयोः' इति वाचस्पतिः । यद्वा—महीयते । 'मही इ पूजा-
 याम्' कण्ठादिप्रगन्तः । 'क्षिप् च' (३।२।७५) इति क्षिप्य-
 टोपयलोपी । 'हृदिकारात्-' (ग० ४।१।४५) इति डीप् ।
 तदभावे विमर्गः—इति कश्चिन् । तत्र 'कारप्रहणान्' इत्युक्त-
 लात् । 'मही नद्यन्तरे भूमौ मह उद्भवतेजसोः' इति हैमः
 ॥ २७ ॥ ३॥ नप्तविंशतिः 'भूमेः' ॥

मृन्मृत्तिका

मृदिति ॥ मृद्यते । 'मृद् क्षोदे' (न्या० प० से०) ।
 संपदादिः (वा० ३।३।१०८) ॥ (१) ॥ ३॥ स्त्रायं 'मृदस्ति-
 कन्' (५।४।३९) ॥ (२) ॥ ३॥ द्वे 'मृदः' ॥

प्रशस्ता तु मृन्ता मृन्ना च मृत्तिका ।

प्रशस्तेति ॥ मृच्छन्दात् 'सन्ना प्रशंसायाम्' (५।४।४०)
 ॥ (१) ॥ ३॥ (२) ॥ ३॥ द्वे 'प्रशस्तमृदः' ॥

उर्वरा सर्वसस्याद्या

उर्वरेति ॥ ऋच्छति । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) ।
 पचाद्यञ् (३।१।१३४) । यद्वा ईर्यते । 'ऋ गतौ' (न्या०
 प० से०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । उरूणागरा । यद्वा—उ-
 र्व्यते । 'उर्वी हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'तनो घञ्'
 (३।३।१२५) इति घः । 'उपधायां च' (८।२।७८) इति
 दीर्घस्तु संज्ञापूर्वकत्वात् । उर्वं राति । कः (३।२।३) ।
 यद्वा संपदादि क्षिप् (वा० ३।३।१०८) । 'शालोपः' (६।
 ४।२९) । उर् चार्धौ वरा च । उर्धु वरा वा । 'ऊर्वरा
 तु भूनात्रे सर्वसस्याद्यभुव्यपि' इति हैमः ॥ (९) ॥ ३॥
 सर्वाणि च तानि सस्यानि च । तैराद्या मृत् । एकम्
 'सस्याद्यभूमेः' ॥

स्यादृषः क्षारमृत्तिका ॥ ४ ॥

स्यादिति ॥ जयति । 'जय रजायाम्' (भ्वा० प०
 से०) । 'इगुपथ-' (३।१।१३५) इति कः । ('ऊयः क्षा-
 र्चदि प्रोक्तः प्रभातेऽपि पुमानयम् । तत्संख्यायां च रन्त्रे
 च चन्दनादौ श्रवो विले' इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ३॥ क्षार-
 यति । 'क्षर संचलने' (भ्वा० प० से०) । निच् (३।१।२६) ।
 पचाद्यञ् (३।१।१३४) । क्षार चार्धौ मृत्तिका च ॥ (२) ॥ ३॥
 द्वे 'क्षारमृत्तिकायाः' ॥

ऊपचानूपरो द्वावन्त्यल्लिङ्गौ

ऊपेति ॥ जयोऽस्त्वस्मिन् । मत्तु (५।३।९४) ॥ (१)
 ॥ ३॥ 'ऊपमुपि-' (५।२।१०७) इति रः ॥ (२) ॥ ३॥ द्वे
 'क्षारमृद्विशेषस्य' ॥

स्थलं स्थली ।

स्थलमिति ॥ स्थलति । 'श्रल राने' (भ्वा० प० से०) ।
 पचाद्यञ् (३।१।१३४) । यत्तु—स्थलतेऽत्र । 'धनर्थे कः'

१—विशतोपे तु, 'काश्यपः स्वान्मनौ र्निगभेदे भूमौ तु
 काश्यपी' इति पाठ उपलभ्यते ॥

(वा० ३।३।५८)—इति मुकुटः । तन्न । परिगणनात् ॥ (१) ॥*॥ स्थली अकृत्रिमा । 'जानपद-' (४।१।४२) इति ङीप् । कृत्रिमा स्थला । स्थलं तूभयसाधारणम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'स्थलस्य' ॥

समानौ मरुधन्वानौ

समानाविति ॥ प्रियन्तेऽस्मिन्भूतानि । 'भृमृशी-' (उ० १।७) इत्युः । 'मरुर्ना गिरिधन्वनोः' ॥ (१) ॥*॥ धन्व्यतेऽस्मात् ।—धविर्गल्यर्थः सौत्रः इति मुकुटः । तन्न । (धातुपाठे (भ्वा० प० से०) दर्शनात् । 'कनिन् युष्टिपि-' (उ० १।१५६) इति कनिन् । 'धन्वा तु मरुदेशे ना क्लीवं चापे स्थलेऽपि च' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'निर्जलदेशस्य' ॥

द्वे खिलाप्रहते समे ॥ ५ ॥

त्रिषु

द्वे इति ॥ खिलि । 'खिल उच्छे' (तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति क् । खिल्यते वास्मिन् । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । संज्ञापूर्वकत्वान्न गुणः । ('खिलमप्रहते क्लीवं सारसंक्षिप्तवैधसोः') ॥ (१) ॥*॥ न प्रहन्यते स्म । 'हन हिंसागत्योः' (अ० प० अ०) । कर्मणि क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ समे समानार्थे । द्वे 'हलाद्यकृत्स्य' । (त्रिषु लिङ्गत्रये । त्रियां खिला अप्रहता) ॥

अथो जगती लोको विष्टपं भुवनं जगत् ।

अथविति ॥ गच्छति । 'गम्लृ गतौ' (भ्वा० प० उ०) । 'पृषद्गृह्णन्महज्जगद्-' (उ० २।८४) इति निपातितः । श-वृचद्वावात् 'उगितश्च' (४।१।६) इति ङीप् । 'जगती भुवने क्षमायां छन्दोभेदे जनेऽपि च' ॥ (१) ॥*॥ लो-क्यते । 'लोक्य दर्शने' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१४४) । 'लोको विष्टे जने' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ विशन्त्यत्र । 'विश प्रवेशने' (तु० प० अ०) 'विटपविष्टपविशिपोलपाः' (उ० ३।१४५) ॥*॥ पादिपाठे तु—पिष्यते पिश्यते, वात्रा 'पिश गतौ' ( ) । 'पिष्ट संचूर्णने' (रु० उ० अ०) वा । ('भुवनं) पिष्टपः पुमान्' इति बोधालितः ॥ (३) ॥ भवन्त्यस्मिन् । 'रज्ञेः क्युन्' (२।७९) 'भूसूधूभ्रस्त्रिभ्यः' (उ० २।८०) इति क्युन् । ('भुवनं पिष्टपेऽपि स्यात्सलिले गगने जले') ॥ (४) ॥*॥ यत्तु—जङ्गम्यते—इति स्वामिना विष्ट-हीतम् यच्च—पुनः पुनर्वाद्दक्षयो गच्छति—इति मुकुटेन । तन्न । 'वर्तमाने वृहत्-' (उ० २।८४) इति सूत्रे यदर्थस्य

१—अत्र 'घञ्पि संज्ञापूर्वकत्वादृष्टयभावाच्च' इत्यधिकः पाठः ॥

२—वेषति विष्णौ यथा हरिवंशस्य 'खिलस्य विष्णोरिषवो गुणा यत्र' इति व्युत्पत्त्या 'खिलेषु' इति संज्ञा ॥ ३—इतः पूर्वम् जगत्स्यादिति लिखितमासीत् । तदत्रैव जगच्छब्दव्याख्याने लिखितम् ॥

वृत्तिकृद्भिरनुक्तेः । गत्यर्थानां कौटिल्य एव यद्विधानाच्च । 'जगत् स्याद्विष्टपे क्लीवं, वायौ ना, जङ्गमे त्रिषु' ॥ (५) ॥*॥ 'एकं महाभूतं पृथ्वी, पञ्चमहाभूतेन्द्रियविपयात्मकं तु जगत्' इति पृथ्वीजगतोर्भेदः ॥ पञ्च 'भूतलस्य' ॥

लोकोऽयं भारतं वर्षम्

लोक इति ॥ अयं जम्बूद्वीपनवमांशः । भरतस्य राज इदम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । 'महर्षिव्यासरचिते जम्बूद्वीपे च भारतम्' इति रभसः ॥ (१) ॥*॥ वृष्यते 'वृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) । 'भयादीनामुपसंख्यानम्' (वा० ३।३।५६) इत्यच् । 'पुनपुंसकयोर्वर्षं जम्बूद्वीपाब्दवृष्टिषु' इति रुद्रः । 'वर्षं स्थानं विदुः प्राज्ञा इमं लोकं च भारतम्' इति भारैविः । 'उत्तरं यत्समुद्रस्य हिमाद्रेश्चैव दक्षिणम् । वर्षं तद्भारतं नाम भारती यत्र संततिः' 'चर्षोऽस्त्री भारतादौ च जम्बूद्वीपाब्दवृष्टिषु' ॥ एकम् 'भारतवर्षस्य' ॥

शारावत्यास्तु योऽवधेः ॥ ६ ॥

देशः प्राग्दक्षिणः प्राच्यः

शरेति ॥ शारावत्या नद्या मर्यादायाः । प्राचा सहितो दक्षिणो देशः । प्राच्यां भवः । 'द्युप्रागपाग-' (४।२।१०१) इति यत् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'प्राच्यदेशस्य' ॥

उदीच्यः पश्चिमोत्तरः ।

उदीच्य इति ॥ तत एवावधेः । पश्चिमेन सहित उत्तरो देशः । उदीच्यां भवः । 'द्युप्राग्-' (४।२।१०१) इति यत् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'उदीच्यदेशस्य' ॥

प्रत्यन्तो म्लेच्छदेशः स्यात्

प्रत्यन्त इति ॥ प्रतिगतोऽन्तम् । 'अत्यादयः क्रान्ता-द्यर्थे-' (वा० २।२।१८) इति समासः ॥ (१) ॥*॥ म्लेच्छानां देशः ॥ (२) ॥*॥ 'चातुर्वर्ष्यव्यवस्थानं यस्मिन्देशे न विद्यते तं म्लेच्छविषयं प्राहुरार्यावर्तमतः परम्' । द्वे 'शिष्टाचार-रहितखशादिदेशस्य' ॥

मध्यदेशस्तु मध्यमः ॥ ७ ॥

मध्येति ॥ मध्यश्चासौ देशश्च ॥ (१) ॥*॥ मध्ये भवः

१—मुकुटे तु एतदर्थे—अत एव सामान्यविशेषभावाज्जम्बू-द्वीपे तदेकदेशे च भारतप्रयोगः । प्रकरणादिभिरुक्तं तदवगमः । यथा 'एष दूरगुर्भारतं वर्षमथ मम वर्तते वशे' इति माघः । तथा 'एतेन भारतमिलावृत्तवद्विभाति' इति च । अन्यान्यपि व-र्षाणि । यथा 'स्याद्भारतं किंपुरुषं हरिवर्षं च दक्षिणाः । रम्यं हिरण्यकुलं सुमेरोरुत्तराश्रयः । मद्रास्य-केतुमालौ तु द्वौ वर्षौ पूर्वपश्चिमौ । इलावृत्तं तु मध्यस्यं सुमेरुर्वत्र तिष्ठति' इति वाच-स्पतिः—इत्यप्युक्तम् ॥ २—यदाह 'प्रागुदर्यौ विभजते हंसः क्षी-रोदकं यथा । विदुषां श्रद्धतिर्ध्वयं सा नः पातु शारावती'—इति क्षीरसायी ॥

'मध्यान्मः' (४३१८) ॥ (२) ॥*॥ 'हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्यं यत्प्राग्निशानादपि । प्रत्यगेव प्रयागाच्च मध्यदेशः प्रकीर्तितः' (२१२१) इति मनुः । विनशानं कुक्षेत्रम् । द्वे 'मध्यदेशस्य' ॥

आर्यावर्तः पुण्यभूमिर्मध्यं विन्ध्यहिमागयोः ।

आर्येति ॥ आर्या आ समन्ताद् वर्तन्तेऽत्र । 'हलश्च' (३१३१२९) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ पुण्यस्य भूमिः । पुण्या चासीं भूमिश्च, इति वा ॥ (२) ॥*॥ 'आ समुद्रात्तु वै पूर्वार्वा समुद्राच्च पश्चिमात् । तयोरैवान्तरं गिर्यार्यावर्तं विदुर्बुधाः' इति (२१२२) मनुः । हिमप्रधानोऽगः हिमागः । 'हिमालयोः' इति पाठे तु हिमेन अल्पते । 'अल भूपणादा' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३१३१५) । द्वे 'विन्ध्यहिमागमध्यदेशस्य' ॥

नीचृजनपदः

नीचृदिति ॥ नियतो वर्तते । अधिकरणस्य कर्तृत्वविवक्षात् । 'यत्तु वर्तने' (भ्वा० आ० से०) । क्तिप् (३१२१७८) । 'नहिचृति-' (६१३११६) इति दीर्घः । यत्तु—'नियमेनावश्यतया, नियतं वा वर्तन्ते वसन्ति जना अत्र' इति पुंसि बाहुलंकात्, संपदादित्वात् (वा० ३१३१०८), 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' (३१२१७८) इति, वा अधिकरणे क्तिप् इति मुकुटः । तत्र । बाहुलकस्यागतिकगतित्वात् ॥ (१) ॥*॥ जनः पदं वस्तु यत्र । 'भवेज् जनपदो जानपदोऽपि जनदेशयोः' इति विश्वमेदिन्या ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'जननिवासस्थानस्य' ॥

देशत्रिययी नृपवर्तनम् ॥ ८ ॥

देशेति ॥ दिशति । 'दिश अतिसर्जने' (द्रु० उ० अ०) । पचायच् (३१११३४) । दिश्यते वा । घञ् (३१३१४) ॥ (१) ॥*॥ विस्तिनोति । 'पिन् वन्धने' (खा० उ० अ०) । पचायच् (३१११३४) । 'परिनिविभ्यः-' (८१३१७०) इति पत्वम् ।—'विस्तीयन्तेऽत्रेति, 'एरच्' (३१३१५६)—इति विग्रहे तु मूर्धन्योऽनुपपन्नः । '-स्तिसय-' (८१३१७०) इति क्ताजन्तयोः सूत्रेऽनुवादात् । 'विषयो यस्य यो ज्ञातस्तत्र गोचरदेशयोः । शब्दार्था जनपदे च' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ उपवर्तन्तेऽत्र ।—'ल्युट्' (३१३११४) इति मुकुटः । तत्र । घञो ल्युट्पदादत्वात् । अतः—'अन्यत्रापि' (उ० २१७८) इति युच् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'ग्रामसमुदायलक्षणस्य स्थानमात्रस्य' ॥

त्रिप्रागोष्ठात्

त्रिष्विति ॥ गोष्ठशब्दमभिव्याप्य ॥

नडप्राये नडाम्नद्वल इत्यपि ।

नडेति ॥ नडाः प्राया यत्र । 'कुमुदनडवेतसेभ्यो ह्यनुप्' (४१२१८७) । 'ह्ययः' (८१२१०) इति 'मादुपघाचाः'

(८१२१९) इति वा वत्वम् ॥ (१) ॥*॥ नडाः सन्त्यस्मिन् । 'नडशादाद् द्वलच्' (४१२१८८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नडाधि-कदेशस्य' ॥

कुमुद्वान्कुमुदप्राये

कुमुदानिति ॥ कुमुदानि सन्त्यत्र ॥ (१) ॥*॥ कुमुदानि प्रायाप्यत्र ॥ एकम् 'कुमुदचहुलदेशे' ॥

वेतस्वान्वहुवेतसे ॥ ९ ॥

वेतेति ॥ वेतसाः सन्त्यत्र ॥ (१) ॥*॥ बहवो वेतसा यत्र ॥ एकम् 'बहुवेतसदेशे' ॥

शाद्वलः शाद्वरित्ते

शाद्वल इति ॥ शीयते । 'शट्टु शातने' (भ्वा०, द्रु० प० अ०) । ज्वलादित्वात् (३१११४०) णः ॥ शीयतेऽस्मिन्निति वा । 'हलश्च' (३१३१२९) इति घञ् । शादो बालवृणमस्मिन् । इलच् (४१२१८८) ॥ (१) ॥*॥ शार्दवालवृणहिरितः ॥ एकं 'नववृणप्रचुरस्य' ॥

सजम्बाले तु पङ्क्तिः ।

सजम्बेति ॥ जम्बालेन पङ्केन सह ॥ 'पद्मोऽस्मिन्नस्ति पिच्छादित्वात् । (५१३१००) इलच् ॥ (१) ॥*॥ द्वे 'सकर्मस्य' ॥

जलप्रायमनूपं स्यात्पुंसि कच्छस्तथाविधः ॥ १० ॥

जलेति ॥ जलं प्रायं यत्र ॥ (१) ॥*॥ अनुगता आपोऽत्र । 'ऋक्पूर्-' (५१४१७४) इत्यः । 'ऊठनोर्देशे' (६१३१९८) । ('अनूपो महिषे नाऽम्बुप्रायदेशे तु वाच्यवत्' इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ तथाविधो जलप्रायः । कं जलं छथति परिच्छिनत्ति । 'छो छेदने' (दि० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३१२१३) इति कः । 'कच्छमनूपम्' इति वोपालितः । ('कच्छो ह्रमेदे नौकाहेऽनूपप्राये तटेऽपि च । कच्छास्तु देशे, कच्छा स्यात्परिधानपराब्रले । 'त्रीयां वाराह्याम्' इति हैमः) । 'त्रिषु' इत्यस्य बाधनार्थं 'पुंसि' इति ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'जलाधिकदेशस्य' ॥

श्री शर्करा शर्करिलः शर्करः शर्करावति ।

श्रीति ॥ ('शर्करा खण्डविकृतौ कर्परांशे रुग्न्तरे । उपलायाम्' इति हैमः) । शर्करा (अदमप्राया मृत्) अस्त्यत्र । 'देशे लुघिलचौ च' (५१२१०५) ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ 'सिकताशर्कराभ्यां च' (५१२१०४) इत्यण् । ('शर्करः स्याद्गुग्घफेने शर्करान्वितदेशयोः' इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥

१—परिधानपराब्रले यथा—'प्रलम्बकच्छाः किल दाक्षिणात्याः' ॥ २—त्रीरी पङ्क्तिविशेषः ॥ ३—वाराहो—वाराहक्रान्तौ ओषधी । इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥ ४—कर्परांशो मृत्कपालः खण्डत्, उपला अश्मरूपा मृत्, तयोर्था 'नगतसंश्लरानंदौ संशर्कते मादतघट्टः' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥

'अन्वतरस्याम्' (५।२।१६) ग्रहणान्तुप् (५।२।१४) च ॥
(४) ॥*॥ चत्वारि 'अश्मप्रायमृदधिकस्य चालुकायु-
क्तदेशस्य' ॥

देश एवादिमौ

देशे इति ॥ (तत्र) आदौ भवौ । + 'मध्यान्मः' (४।
३।८) इत्यत्र 'आदेश' इति वचनान्तः+ ॥ आदिमौ शर्करा-
शर्करिलौ देशे एव नान्यत्र । 'शर्करः, शर्करावान्' इतीमौ
तु 'देशादेशयोः' ॥

एवमुत्रेयाः सिकतावति ॥ ११ ॥

एवमिति ॥ एवं 'सिकता' 'सिकतिलः' इतीमौ देश
एव । 'सैकतः' 'सिकतावान्' इति तु देशादेशयोः ।
केचित्तु सिकताशर्कराशब्दौ बहुवचनान्तावाहुः ॥ (४) ॥*॥
चत्वारि 'चालुकायुक्तदेशस्य' ॥

देशो नद्यम्बुवृष्ट्यम्बुसंपन्नव्रीहिपालितः ।

स्यान्नदीमातृको देवमातृकश्च यथाक्रमम् ॥ १२ ॥

देश इति ॥ नद्यम्बुमिर्वृष्ट्यम्बुमिश्रसंपन्नैर्धान्यैः पालितः ।
नदी मातास्य । 'नवृत्तय' (५।४।१५३) इति कप् ॥ (१)
॥*॥ देवो मातास्य । 'देवो मेघे सुरे राज्ञि' ॥ (१) ॥*॥
क्रमेण एकैकम् 'नद्यम्बुमिर्वृष्ट्यम्बुभिः संपन्नदेशस्य' ॥

सुराज्ञि देशे राजन्वान् स्यात्

सुराज्ञीति ॥ शोभनो राजा यत्र ।—'न पूजनाद्' (५।
४।६९) इति टञोऽभावः—इति मुकुटः । तत्र । बहुव्रीहौ
टञोऽप्रसङ्गात् । नतुप् (५।२।१४) प्रशंसायाम् (वा०
५।२।१४) 'राजन्वान्तोराज्ये' (८।२।१४) इति साधुः ॥ (१)
॥*॥ एकं 'स्वधर्मपरराजयुक्तदेशस्य' ॥

ततोऽन्यत्र राजवान् ।

तत इति ॥ अन्यत्र राजमात्रयुक्तदेशे ॥ एकम् 'सामा-
न्यराजयुक्तदेशस्य' ॥

गोष्ठं गोस्थानकम्

गोष्ठमिति ॥ गावस्त्रिष्टन्ति यत्र । 'घवर्थे-' (वा० ३।
३।५८) इति कः । 'अभ्याम्ब-' (८।३।९७) इति पलम् ।
'गोष्ठं गोस्थानके, गोष्ठी-सभासंलपयोः स्त्रियाम्' ॥ (१)
॥*॥ गवां स्थानम् । स्त्रियैः कः (५।३।७५) (२) ॥*॥ द्वे
'गवां स्थानस्य' ॥

तच्चु गौष्ठीनं भूतपूर्वकम् ॥ १३ ॥

तत्त्विति ॥ पूर्वं भूतं गोष्ठम् । 'गोष्ठात्त्वञ् भूतपूर्वे' (५।

१—'चात् नतुप्' इति तु वक्तुं युक्तम् । अत एव 'देशे डप्'
इति सूत्रे 'चादण्मनुप् च' इति सिद्धांतकौमुद्यामुक्तम् ॥ २—
'मध्यान्मः' इति सूत्रे माप्ये तु 'आदेश' इति वचनं नीपलन्वते ।
तस्मात् 'अप्रादिपश्चाद्धिमञ्' (४।३।२३ सूत्रे) इति वचनानादोदि-
मञ् वक्तव्यः ॥

२।१८) इति खञ् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'भूतपूर्वगोष्ठस्य' ॥
पर्यन्तभूः परिसरः

पर्यन्देति ॥ पर्यन्ते भूः ॥ (१) ॥*॥ परितः सरन्त्यत्र ।
'पुंलि' (३।३।१८) इति घः । ('परिसरः प्रान्तभू-द्वयो-
र्धृता') ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नद्यादिसमीपभूमेः' ॥

सेतुरालौ स्त्रियां पुमान् ।

सेतुरिति ॥ स्त्रियां वर्तमानायाम् आलौ सेतुः (पुमान्)
स्त्रिनोति । सीयते, वा । 'पिञ् बन्धने' (स्वा० उ० अ०) ।
'स्त्रितानि-' (उ० १।६।९) इति तुन् ॥ (१) ॥*॥ आ अल-
न्त्यम्भः । 'अल वारणे' (भ्वा० प० से०) । इन् (उ० ४।
१।१८) । यद्वा—अल्यतेऽनया । 'इणजादिभ्यः' (वा० ३।३।
१०८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सेतोः' 'पुल' इति ख्यातस्य ॥
वामलूरश्च नाकुश्च बल्मीकं पुंनपुंसकम् ॥ १४ ॥

वामेति ॥ वामैर्वामं वा ल्यते । 'लृच् छेदने' (भ्या०
उ० से०) । बाहुलकाद्रक् ॥ (१) ॥*॥ न अकृति । 'अक
कुटिलायां गतौ' (भ्वा० प० से०) बाहुलकाद्दुः । यद्वा
नम्यते भूरनेन । 'गण प्रहृत्वे शब्दे च' (भ्वा० प० अ०) ।
'फलिपाटिनमिमनिजनां गुक्पटिनाक्रियतश्च' (उ० १।१८)
इत्युः, नाकिश्च । इकार उच्चारणार्थः । ('नाकुर्मुन्यन्तरे पृ-
थ्वीधर-बल्मीकयोः पुमान्') ॥ (२) ॥*॥ बलन्ते प्रागि-
नोऽत्र । 'अलीकाद्यश्च' (उ० ४।२५) इति निपातितः । ('ब-
(च)ल्मीको नाकुर्बाल्मीकयो रोगमेदे') ॥ (३) ॥*॥ त्रिणि
'पिपीलिकादिनिष्कासितमृतपुञ्जस्य' ॥

अयनं वर्त्म.मार्गाध्वपन्थानः पदवी सृतिः ।

सरणिः पद्धतिः पद्या वर्तन्त्येकपदीति च ॥ १५ ॥

अयनमिति ॥ अयन्ते इयते बानेन । 'करणा-' (३।
३।११७) इति मुकुटः । तत्र । घञो ल्युटपवादत्वात् ।
आतो युञ् (उ० २।७८) कर्मणि वा ल्युट् (३।३।११३) ।
'अयनं पथि गेहेऽर्कस्योदग्दक्षिणतो गतौ' इति हैमः ॥ (१)
॥*॥ वृत्तं तत् । वर्ततेऽत्र वर्तन्तेऽनेन वा । मनिम् (उ०
४।१४५) ॥ (२) ॥*॥ नृज्यते वितृणीक्रियते पादैः । 'नृज्
शुद्धौ' (अ० प० से०) । मार्ग्यते । 'मार्ग अन्वेषणे' (उ०
उ० से०) वा । यत्तु—नृग्यतेऽनेन—इति मुकुटेनोक्तम् ।
तत्र । अङ्गोपस्य स्थानिवत्त्वाद्भङ्गणामावात्रोपधावृद्धिः स्यात् ।
'मार्गो नृगमदे नासे सौम्यदंऽन्वेषणे पथि' इति हैमः ॥
(३) ॥*॥ अत्ति बलम् (पथिकानाम्) 'अद भक्षणं' (अ०
प० अ०) । 'अदेशध्व' (उ० ४।११६) इति कनिप्, ध्वान्-
न्तादेशः । यत्तु—अल्यते सततं गम्यते अनेन—इति मुकुटे-
नोक्तम् । तत्र । उक्तसूत्रविरोधान् । अततेर्ध्वकनिपोरविधा-

२—बाल्मीकी प्राचेतसे यथा 'पीदुपमेव नालीकं बल्मीकस्य
कवेगिरि' इत्यनेकार्थकैरवाकरयौमुदी ॥

नात् । ('अध्वा ना पयि संस्थाने साह्ववत्कन्वकालयोः') ॥
 (४) ॥३॥ पयन्तेऽनेन । 'पथे गतौ' (भ्वा० प० से०) ।
 'पथिनायिन्मालिनिः' ( ) पतन्त्यनेन इति वा ।
 'पथेस्य' इतिनिः, थोऽन्तादेशश्च ॥३॥ 'पयः' इत्यन्तोऽपि ।
 'वाटः पथश्च मार्गश्च' इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (५) ॥३॥
 पयतेऽनया । 'पथटिभ्यान्विः' ( ) । 'कुटिकारात्'-
 (ग० ४।१।४५) इति ईप् ॥ (६) ॥३॥ सरन्त्यनया । 'स्र
 गतौ' (भ्वा० प० ङ०) ।—किन् (३।३।९४)—इति मुकटः ।
 तत्र । 'अजन्म्याम्'- (वा० ३।३।१२६) इति ल्युट्प्रसङ्गात् ।
 (अतः) करणस्यापि कर्तृत्वविकल्पायां 'किन्त्वा च' (३।३।
 १७४) इति किच् । 'स्रतिर्गतां पयि' इति हैमः ॥ (७) ॥३॥
 'क्षन्ति'- (उ० २।१०२) इत्यनिः । 'सरणिः श्रेणिवर्त्मनोः'
 इति दन्त्यादौ रमसः । 'शुभं शुभे प्रदीते च, शरणिः पयि
 चावर्त्त' इति ढालव्यादावजयातालव्यादिरपि । तत्र 'श्रु हिंसा-
 चाम्' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादनिः ॥ (८) ॥३॥
 पादान्यां ह्यन्ते । 'हन हिंसागलोः' (अ० प० ङ०) ।
 किन् (३।३।९४) । 'हिमत्रापिहतिषु च' (६।३।५४) इति
 पद्मादः । 'पद्मतिः पयि पद्मौ च' इति हैमः ॥ (९)
 ॥३॥ पादाय हिता । 'शरीरावयवाद्यत्' (५।१।६) ।
 'पयस्यतदर्थे' (६।३।५३) इति पद्मादः । 'पदमस्मिन्दश्य-
 म्' (४।४।८७) इति वा ॥ (१०) ॥३॥ वर्तन्तेऽनया ।
 'वृथे' (उ० २।१०६) इत्यनिः । 'वर्तनी पयि । वर्तने
 तर्कपिठे च' इति हैमः ॥३॥ 'त्रात् (२।१०६ उपादि-
 सूत्रेण) सुट्' इत्येके । तत्र वर्त्मनि ॥ (११) ॥३॥ एकः
 पादोऽस्मात् । 'ङ्मपदांशु च' (५।४।१३९) इति निगा-
 तिवः । यद्वा 'संख्यासुपूर्वस्य' (५।४।१४०) इति पादस्या-
 न्तलोपः । 'पादोऽन्यतरस्याम्' (४।१।८) इति वा ङीप् ।
 'पादः पद्' (६।४।१४०) ॥३॥ अत्र पक्षे 'एकमाद्' इत्यपि
 ल्पान्तरम् । 'एकपदं तच्छाले नपुंसकं, वर्त्मनि त्रौ
 स्यात्' ॥ (१२) ॥३॥ द्वाद्वा 'मार्गस्य' ॥

अतिपन्थाः सुपन्थाश्च सत्पथश्चाचिन्तेऽध्वनि ।

अतीति ॥ खर्वा पूजायाम् । 'कुगति'- (२।२।१८) इति
 समासः । 'न पूजनात्' (५।४।६९) ॥ (१) ॥ (२) ॥३॥
 संथासौ पन्थाश्च । 'सन्महत्' (२।१६१) इति तत्पु-
 रयः 'ऋक्पूर्' (५।४।७४) इत्यः ॥ (३) ॥३॥ त्रानि
 'शोभन्मार्गस्य' ॥

व्यध्वो दुरध्वो त्रिपथः कदध्वा कापथः समाः ॥ १६ ॥

व्यध्व इति ॥ विरहोऽध्वा । 'प्रादयो गताद्यर्थे' (वा०
 २।२।१८) इति समासः । 'उपसर्गादध्वनः' (५।४।८५)

इत्यच् ॥ (१) ॥३॥ दुर्योऽध्वा ॥ (२) ॥३॥ विरहः
 पन्थाः 'ऋक्पूर्' (५।४।७४) इत्यः—इति मुकटः । तत्र ।
 ('पथः संख्याव्ययादेः') (वा० २।४।३०) इति ह्यविताप्रस-
 ङ्गात् । अतः 'विरहः पथः' इति विप्रहीतव्यम् ॥ (३)
 ॥३॥ कुत्सितोऽध्वा । 'कुगति'- (३।२।१८) इति समासः ।
 'कोः कजस्युत्पेऽधि' (६।३।१०१) ॥ (४) ॥३॥ 'ई-
 पदर्थे च' (६।३।१०५) इति कादेशः । कुमार्गोऽर्थाप-
 न्मार्गो भवति । कुत्सितः पथः । 'वाटः पथश्च मार्गश्च'
 इति त्रिकाण्डशेषोपाददन्तः पथशब्दः । पथशब्देन समासेन
 पुंस्त्वं निर्वाह्यम् । पथिन्शब्देन समासे 'का पथ्यक्षयोः'
 (६।३।२०४) इति कादेशे 'पथः संख्याव्ययादेः' (वा०
 २।४।३०) इति ह्यविवर्त्तं भवति । 'सत्पथस्तु सुपन्थाः स्वाद्
 व्यध्वो विपथकापर्या' इति रमसोऽप्येवम् । ('कापथः कु-
 त्सितपथे उशीरे ह्यविमिश्रते') ॥३॥ कुत्सितार्थकुगच्छस्य
 पथशब्देन समासे कुपथः, अपि ॥ (५) ॥३॥ पत्र
 'दुर्मार्गस्य' ॥

अपन्थास्त्वपथं तुलये

अपन्था इति ॥ पयोऽभावः । 'नच्' (१।२।६) इति
 तत्सुदयः ॥ (१) ॥३॥ 'पयो विभाषा' (५।४।७२) इत्यः ।
 'अपयं नपुंसकम्' (२।४।३०) ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'मार्गा-
 भावस्य' ॥

शृङ्गाटकचतुष्पथे ।

शृङ्गेति ॥ शृङ्गं प्राधान्यमटति । 'अट गतौ' (भ्वा०
 प० से०) । 'कर्मण्यप्' (३।२।१) । 'संज्ञायां कन्' (५।३।
 ७५) । ('शृङ्गाटकं भवेद्भारिकमटके च चतुष्पथे') ॥ (१)
 ॥३॥ चतुर्णां पथां समाहारः । 'तद्धितार्थो'- (२।१।५१)
 इति समासः 'ऋक्पूर्'- (५।४।७४) इति समासान्तः ।
 'शृङ्गुपथस्य'- (८।३।४१) इति पत्वम् । 'पथः संख्या-'
 (वा० २।४।३०) इति ह्यविवर्त्तम् । ('चतुष्पथं चतुर्नागसं-
 गमे, ब्राह्मणे तु ना') ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'चतुष्पथस्य' ॥

प्रान्तरं दूरशून्योऽध्वा

प्रान्तरमिति ॥ प्रकृष्टमन्तरमत्र । 'प्रादिभ्यः'- (वा० २।
 २।२४) इति बहुव्रीहिः । ('प्रान्तरं कोटरेऽन्ये दूरशून्य-
 पथेऽपि च') (१) ॥३॥ दूरथासौ शून्यश्च ॥ एकम्
 'दूरशून्यलायाजलादिवर्जितमार्गस्य' ॥

कान्तारं वर्त्म दुर्गमम् ॥ १७ ॥

कान्तारमिति ॥ कस्य जठस्य मुखस्य वान्तः । कान्त-
 मृच्छति । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यप्' (३।
 २।१) (१) ॥३॥ एकम् 'चोराद्युपद्रवैर्दुर्गममार्गस्य' ॥

गन्धूतिः त्रीं क्रोशयुगम्

गन्धूतिरिति ॥ गोर्धूती छन्दस्युपसंख्यानम् 'अध्व-
 परिमाणे च' (वा० ६।१।७९) इत्यकादेशः । 'धन्वन्तरसहस्रं

१—आह्ववः कर्मवन्धेऽद्विजया हिंसादिः तेन सह वर्तते यः
 स्तन्वः शरीरनावावयो रूपरसादिसदृशः सः साहवस्तन्वः । २-
 लनेकापदैरेवकार्त्तुद्वि ॥

तु क्रोगः क्रोगद्वयं पुनः । गव्यूतं त्रीं तु गव्यूतिर्गोरुतं
गोमतं च तत् इति वाचस्पतिः । 'धनुर्हस्तचतुष्टयम्'
'द्वाभ्यां धनुःसहस्राभ्यां गव्यूतिः पुंलि भाषितः' इति
शब्दार्णवः ॥ (१) ॥*॥ क्रोचयोयुगम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'क्रोशद्वयपरिमितस्य' ॥

नल्वः किष्कुचतुःशतम् ।

नल्व इति ॥ किष्कुणां हस्तानां चतुःशती । 'चतुः-
शतम्' इति तु पात्रादित्वात् (वा० २।४।३०) । चतुर्गुणं
शतम्, इति वा । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।६९) ।
नल्यते । 'णल वन्धने' (श्र्वा० प० से०) । उल्वादित्वात्
(उ० ४।९५) वः । कौत्सु 'नल्वं हस्तशतम्' इत्याह ॥
एकम् 'चतुःशतहस्तपरिमितस्य' ॥

घण्टापथः संसरणम्

घण्टेति ॥ घण्टोपलक्षितः पन्थाः । शाकपार्थिवादिः
(वा० २।१।६९) । यद्वा घण्टानां पन्थाः । घण्टाग्रहणं
वादित्राणां तद्व्रतां हस्तादीनां चोपलक्षणम् । 'कृक्पूर्-'
(५।४।७४) इत्यः ॥ (१) ॥*॥ संभूय सरन्त्यत्र, अनेन,
वा । 'स्र गती' (श्र्वा० प० अ०) ।—'करणा-' (३।३।
११७) इति ल्युट्-इति मुकुटः । तत्र । घस्य ल्युडपवाद-
त्वात् । बाहुलकाद्वा ल्युट् (३।३।११३) युच् (उ० २।७८)
तु युक्तः ॥ (२) ॥*॥ 'दश धन्वन्तरो राजमार्गो घण्टापथः
स्मृतः' इति चाणक्यः ॥ द्वे 'राजमार्गस्य' ॥

तत्पुरस्योपनिष्करम् ॥ १८ ॥

तदिति ॥ तत् संसरणम् । पुरस्य चैद्भवति तदा ।
उपनिष्करन्ति निस्सरन्ति सैन्यान्वत्र । 'कृ विक्षेपे' (तु०
प० से०) ।—'ऋदोरप्' (३।३।५७) इति मुकुटः । तत्र । अपो
वाधकस्य ल्यटोऽपि 'पुंसि' (३।३।११८) इति धस्यापवादत्वात् ।
यद्वा उपनिःक्षीर्यते सैन्यैर्हन्त्यते । 'कृन् हिंसायाम्' (क्या०
उ० से०) । 'कर्मव्यण्' (३।३।५७) । 'इदुदुप्रथस्य-' (८।
३।४९) इति घः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'पुरमार्गस्य' ॥

इति भूमिवर्गविवरणम् ॥

पूः स्त्री पुरीनगयीं वा पत्तनं पुटभेदनम् ।

स्थानीयं निगमः

पूरिति ॥ पिपतिं । 'पृ पालनपूरणयोः' (जु० प० से०)
'भ्राजभास-' (३।३।१७७) इति किप् । 'उदोष्ठय-' (७।
१।१०२) इत्युत्त्वम् ।—'हलि च' (८।२।७७) इति दीर्घः-
इति मुकुटः । तत्र । 'वीः' (८।२।७६) इत्यस्य विषयात् ।
पूर्यते । 'पुर अग्रगमने' (तु० प० से०) । संपदादि किप्
(वा० ३।३।१०८) वा । यत्तु—पिपतिं, पूरणति, वा इति

विगृह्य 'पृ पालने' इति धातुमुपन्यस्य 'भ्राजभास-' इति किप्-
इति मुकुटः । तत्र । उक्तधातोः 'पूरयति' इति रूपासंभवात् ।
'पूरी आप्यायने' (जु० उ० से०) इत्यस्मादुक्तसूत्रेण किपो-
ऽविधानात् । सर्वत्र दीर्घोच्चारणश्रवणप्रसङ्गाच्च । ('पूः शरीरे
पत्तने च') ॥ (१) ॥*॥ यदपि—'पृ पालने' इत्यस्माद्
'ऋदोरप्' (३।३।५७) । पूर्वविप्रतिषेधेन गुणादुत्त्वम्—
इत्युक्तम् । तदपि न । पूर्वविप्रतिषेधे प्रमाणाभावात् । 'पि-
पतिं' इत्यादावतिप्रसङ्गाच्च । पुरति । 'इगुपंथ-' (३।१।
१३५) इति कः । कर्मणः कर्तृत्वविवक्षात्र । गौरादित्वात्
(२।१।४१) 'जातेः-' (४।१।६३) इति वा दीप् ॥ (२)
॥*॥ नगाः सन्त्यत्र । 'नैगपांस्तुपाण्डुभ्यो रः' (वा० ५।२।
१०७) ॥ (३) ॥*॥ पक्षे ह्रीवत्त्वं पत्तनसाहचर्यात् ॥*॥
पतन्ति जना यत्र । 'वीपतिभ्यां तनन्' (उ० ३।१।५०)
॥*॥ 'पटनं पुटभेदनम्' इति वाचस्पतिः । बाहुलकात् पटेर-
तनन् ॥ (४) ॥*॥ पुटानि पात्राणि मिथन्तेऽत्र । 'भिदिर्
विदारणे' (६०८०अ०) ।—अधिकरणे ल्युट् (३।३।
११७)—इति मुकुटः । तत्र । 'हलश्च' (३।३।१२९)
इति घञो ल्युडपवादत्वात् । युच् (उ० २।७८) त्वितः
॥ (५) ॥*॥ स्थानाय हितम् । 'तस्यै हितम्' (५।१।५)
इति छः ॥ (६) ॥*॥ गितरां गच्छन्त्यत्र । 'गोचर-' (३।३।
११९) इति निपातितः । 'निगमाः पूर्वगिरवेदनिश्चयाच्च-
वणिकपथाः' इति हैमः ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'नगरस्य' ॥

अन्यत्तु यन्मूलनगरात् पुरम् ॥ १ ॥

तच्छाखानगरम्

अन्यदिति ॥ मूलनगरं राजधानी । ततोऽन्यत् यत्तु
पुरम् । शाखेव नगरम् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'शाखानगरस्य' ॥

वेशो वेद्याजनसमाश्रयः ।

वेश इति ॥ विशन्त्यत्र । 'विश प्रवेशने' (तु० प०
प०) । 'हलश्च' (३।३।१२९) घञ् । 'नेपव्ये गृहमात्रे च
वेशो वेद्यागृहेऽपि च' इति तालव्यान्ते रभसः । 'गृह-
मात्रे गणिकायाः सद्यनि वेशो भवेत्तु तालव्यः । तालव्यो
मूर्धन्योऽलंकरणे' कथित आचार्यैः' इत्युष्मविवेकः ॥ (१)
॥*॥ वेद्याजनस्य समाश्रयो वात्तस्थानम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'वेद्यानिवासस्य' ॥

आपणस्तु निपद्यायाम्

आपण इति ॥ आ समन्तात् पणायन्तेऽत्र, पणन्तेऽत्र
वा । 'पण व्यवहारे' (श्र्वा० आ० से०) । 'गोचरचंकर-'
(३।३।११९) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ निपीदन्त्यस्यां जनाः
'पट्ट विस्तरणगल्वत्सादनेषु' (श्र्वा०, तु० प० अ०) 'सं-
ज्ञायां समज-' (३।३।९९) इति क्यप् । 'सद्विप्रतेः' (८।३-
६६) इतिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'हृदस्य' 'क्रय्यवस्तुशालायाः' ॥

१—मट्टश्रीरस्वामी तु 'नल्वं विशहस्तशतम्' इति दक्षि-
तवान् मुकुटस्तु 'नल्वो विशं हस्तशतम्' इति दक्षिणवान् ॥

१—भाष्ये तु 'नगाच्च' इत्येव दृश्यते ॥

विपणिः पण्यवीथिका ॥ २ ॥

विपणिरिति ॥ विपणन्तेऽत्र 'पण व्यवहारे' (भ्वा० आ० से०) । 'इक् कृष्यादिभ्यः' (वा० ३।३।१०८) । 'कृदिका-रात्-' (ग० ४।१) इति ङीप् ॥ (१) ॥*॥ पण्यानां वीथी स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे हृदयन्यविक्रय-स्थानस्य । हृदमार्गस्य इति स्वामी । 'आपणः पण्यवीथी च द्वयं वीथीति संज्ञितम्' इति शाश्वतः । 'आपणः पण्यवीथ्यां च पण्ये च विपणिः त्रियाम्' इति रभसः ॥ 'द्वयं क्रयव-स्तुशालापङ्केः' ॥

रथ्या प्रतोली विशिखा

रथ्येति ॥ रथं वहति । 'तद्वहति रथयुग-' (४।४।७६) इति यत् । 'रथ्या तु रथसंघाते प्रतोल्यां पथि चलरे' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ प्रतोलयति 'तुल उन्माने' चुरादिः । पचायच् (३।१।१३४) । गौरादिङीप् (४।१।४१) । यत्तु—'एरच्' (३।३।५६)—इति मुकुटेनोक्तम् । तत्र । 'प्रतोलयति' इति विग्रहप्रदर्शनात् । अकर्तारि कारके भावे च एरचो विधानात् ॥ (२) ॥*॥ विशेते 'शीढः किञ्चक्ष्व' (उ० ५।२४) इति खः । 'विशिखाः खनित्रिकायां रथ्यायां विशिखः शरे' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'ग्राममध्य-मार्गस्य' ॥

स्याच्चयो वप्रमस्त्रियाम् !

स्यादिति ॥ चीयते । 'चिच् चयने' (स्वा० उ० अ०) । कर्मणि 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (१) ॥*॥ उच्यतेऽत्र । 'डुवप् वीजतन्तुसंताने' (भ्वा० उ० अ०) । 'वपिषुभिभ्यां रन्' (उ० २।२०) । 'वैप्रश्चावरणे वृन्दे प्राकारे मूलवन्धने' इति धरणिः । 'वप्रस्ताते पुमान्, अत्री रेणौ क्षेत्रे चये तटे' इति मेदिनी (२) ॥*॥ द्वे 'प्राकाराधारस्य', 'परिखोद्धृतमृत्तिका-कूटस्य' ॥

प्राकारो वरणः सालः

प्राकार इति ॥ प्र क्रियते । 'डुकृच् करणे' (त० उ० अ०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९९) । 'उपसर्गस्य घञि' (६।३।१२३) इति दीर्घः । आङ् वा—'सादकारयोः कृ-

त्रिमे' इति दीर्घः—इति स्वामिसुकुटौ । तत्र । अस्मादर्श-नात् ॥ (१) ॥*॥ वृणोति । 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०) कर्तरि ल्युट् (३।३।१९३) । करणे (३।३।१९७) वा । 'वरणो वरणद्वमे । प्राकारे, वरणं वृत्याम्' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ सत्यते । 'पल गर्ता' (भ्वा० प० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९९) । 'सालो वरणसर्जयोः' इति रभसः ॥*॥ 'तालव्यो वृपञ्जपयोः शालो, वृक्षे वृतां द्वभेदे च । तालव्यदन्त्य उक्तस्तथा स्त्रियां वृक्षशाखायाम्' इत्युभ-विवेकः । तत्र 'शल गर्ता' (भ्वा० प० से०) धातुवोधः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'यष्टिकाकण्टकादिरचितवेष्टनस्य' ॥

प्राचीनं प्रान्ततो वृत्तिः ॥ ३ ॥

प्राचीनमिति ॥ प्रागेव । 'विभाषाञ्चेरदिक् स्त्रियाम्' (५।४।८) इति खः ॥*॥ 'प्राचीरम्' इति पाठे तु प्राची-यते । प्राङ्पूर्वः । 'चिच् चयने' (स्वा० उ० अ०) । 'शुसिचिमीनां दीर्घश्च' (उ० २।२५) इति कन्दोर्घां ॥ (१) ॥*॥ प्रान्ततः, सप्तम्यास्तलिः ( ) । वरणं वृत्तिः । 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० अ०) । किन् (३।३। ९४) ।—त्रियतेऽनया, इति 'वृत्तिः' इत्यपि नाम, इति स्वामी—इति मुकुटः । तत्र । करणे ल्युट्प्रसङ्गात् ॥*॥ एकं 'ग्रामादेरन्ते कण्टकादिवेष्टनस्य' ॥

भित्तिः स्त्री कुड्यम्

भित्तिरिति ॥ भियते । 'भिदिक् विदारणे' (ह० उ० अ०) । किन् (३।३।९४) । 'भित्तिः कुड्ये प्रभेदे च' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ कुड्यां साधु । 'तत्र नाधुः' (४।४।१८) इति यत् । प्रथोदरादिः (३।३।१०९) । कु-ड्यते वा । 'कुडि कार्कश्ये' ( ) । ष्यत् (३।१। १२४) । ('कुड्यं भित्ती विलेपने' इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'भित्तेः' ॥

एड्कं यदन्तन्यस्तकीकसम् ।

एड्कमिति ॥ यत् कुड्यं मध्यन्यस्तास्थि तत् इड्यते । 'इड स्तुता' (अ० आ० से०) 'उल्कादयश्च' (उ० ८।११) इति साधु । 'भवेदेडोकेमेड्कमेड्कं च' इति द्विरूपकोशः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अस्थ्यादिमयकुड्यस्य' ॥

गृहं गेहोदवसितं वेदम सप्त निकेतनम् ॥ ४ ॥

निशान्तवस्त्यसदनं भवनागारमन्दिरम् ।

गृहाः पुंसि च भूरुपेव निकाय्यनिलयालयाः ॥ ५ ॥

गृहमिति ॥ गृहाति । 'ग्रह उपानाने' (क्या० उ० से०)

१—अस्य वार्तिकस्य, उदाहरणमत्युदाहरणयोश्च (६।३। १२२) सूत्रे भाष्ये उपलभ्येरकिञ्चिकरमेतत् ॥ २—कौ घोतते इति उपकरणे 'अन्यत्रापि' इति ङः इति सोमनन्दी । एतेन दकारोऽत्र, न टकारः इति स्वामी—इति मुकुटः ॥

१—मुकुटस्तु—'चत्वार्येव हृदस्य' इत्यन्ये । 'पर्यापतत्कविक-लोकनगण्यपण्यपूर्णापणं विपणिनो विपणिं निमेजुः' इति माघे । 'विपणिहृदः' इति वडमेन व्याख्यातन् । अत एव प्रयोगादविपणेः पुंसत्वमपि—इति सर्वधरः—इत्यप्याह ॥ अत एव हैममेदिनयोः 'विपणिः पण्यवीथ्यां च भवेदापणपण्ययोः' इत्युपलभ्यते ॥ २—केचित्तु 'विपण्यादीन्यशैकार्यानाडुः । तथा च कौटिल्यः 'विशिखायां सौवर्णिप्रचारः' इति तु भट्टश्रीरस्वामी—इति मुकुटः ॥ ३—मुकुटपुस्तकयोस्तु 'चयः' इत्युपलभ्यते ॥

‘गेहे कः’ (३।१।१४४) । (‘गृहं गृहाश्च पुंभूति कलत्रे-
ऽपि च सन्नमि’ इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ गेन गणेशेन
इत्यते काम्यते । ‘ईह चंद्रायाम्’ (भ्रा० आ० से०) ।
कर्मणि घञ् (३।३।१९९) । नो गणेशो गन्धर्वो वा ईह
इभित्तो यस्मिन्वा । ‘गेहमन्त्रो, शालासभे क्षियाम्’ इति
वाचस्पतिः ॥ (२) ॥*॥ उद् ऊर्ध्वम् अवसीयते स्म ।
‘पोऽन्तकर्मणि’ (दि० प० अ०) ‘पिप् वन्धने’ (स्ता० उ०
अ०) वा । क्तः (३।२।१०२) । ‘यतिस्यति-’ (ज।४।४०)
इतीत्वम् । ‘अवसितनृदे ज्ञातेऽप्यवसानगते च वाच्यलिङ्गं
स्यात्’ ॥ (३) ॥*॥ विगन्त्यत्र । ‘विश प्रवेशने’ (तु० प०
अ०) । मनिन् (उ० ४।१।४५) ॥ (४) ॥*॥ सीदन्त्यत्र ।
‘पद्लू विशरणादौ’ (भ्रा० तु० प० अ०) । मनिन् (उ०
४।१।४५) (‘सन्न स्थानमन्दिरे नीरे’ इति मेदिनी) ॥ (५)
॥*॥ नि क्लृप्ततेऽस्मिन् ‘कित निवासे’ (भ्रा० प० से०) ।
अधिकरणे युच् (उ० २।७८) ॥ (६) ॥*॥ निशायासम्यते
स्म । ‘अम गत्यादौ’ (भ्रा० प० से०) । क्तः (३।२।
१०२) । ‘रुच्यमत्तर-’ (ज।२।२८) इति नेट् । ‘निशान्तं
सदनं वत्सभगारं मन्दिरं पुरम्’ इति वाचस्पतिः । (‘निशा-
न्तं त्रिपु शान्ते स्यात्कृत्वं तु भवनोपसोः’ इति मेदिनी) ॥
(७) ॥*॥ वसनम् । ‘वस निवासे’ (भ्रा० प० अ०) ।
‘वसेस्तिः’ (उ० ४।१८०) । तत्र साधुः । यन् (४।१।९८) ।
अप स्त्यायति संहतं भवति । ‘स्वैः ष्यै गब्दसंघातयोः’
(भ्रा० प० अ०) । ‘आतद्योपसंगे’ (३।१।१३६) इति
कः । ष्टोदरादिः (६।३।१०९) ।—‘वष्टि भागुरिः’ इत्य-
ल्लोपः—इति स्वामिसुकुटी । तत्र । तत्रापस्याग्रहणात् ।
‘कुलोदवसितं पस्त्यम्’ इति वाचस्पतिः ॥ (८) ॥*॥
सीदन्त्यत्र । ‘पद्लू’ (भ्रा० प० अ०) । अधिकरणे युच्
(उ० २।७८) । ‘सदनं मन्दिरे तोये’ ॥ ॥*॥ स्वार्थण्य-
न्तायुचि सादनमपि । ‘सदनं सादनम्’ इति द्विरूपकोशः ॥
(९) ॥*॥ (‘सदनं मन्दिरे तोये’) । भवनत्यत्र । ‘भू’
(भ्रा० प० से०) । युच् (उ० २।६८) । भवनमत्स्यत्र वा
अर्शआयच् (५।२।१२७) । ‘भवन्नं सद्ने भावे’ इति
हैमः (१०) ॥*॥ अगान् ऋच्छति । ‘ऋ गतौ’ (भ्रा० प०
अ०) । ‘कर्मण्यण्’ (३।२।१) ॥*॥ आ अग्यते । ‘अग
कुटिलायां गतौ’ (भ्रा० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९९) ।
‘विद्यादगारमागारैरमपगमापगमापि’ इति द्विरूपकोशः ॥
(११) ॥*॥ मन्यते सुप्यतेऽत्र । ‘मदि स्तुत्यादौ’ (भ्रा०
आ० से०) । ‘इपिमदि-’ (उ० १।५१) इति किरच् ।

१—‘अन्यत्रापि-’ इत्यधिकरणे युच् इति पाठः ॥ २—अत
एव हैमनाममालायाम् ‘समोदवसितं कुलम्’ इत्यत्र कुलशब्द
उपलभ्यते । ‘दिव्यदेवकुलालकृताः स्वर्गा एव नागाः’ इति दम-
यन्तीशेषश्च । कुत्रचित् ‘नल’ इति लिखितमासीत् ॥ ३—इदं तु
न-प्रकृतोपयोगि ॥

‘मन्दिरो मकरावासे मन्दिरं नगरे गृहे’ इति हैमः ॥
(१२) ॥*॥ गृहशब्दो भूयैव पुंसि । चात् ऋषिः ॥ (१३)
॥*॥ निचोयते धान्यादिकमत्र । ‘निच् चयने’ (स्ता० उ०
अ०) । ‘पायसांनान्य-’ (३।१।१२९) इति साधुः ।
(‘निवासचिति-’ (३।३।४१) इति घञि निकायोऽपि ।
‘निकायः सन्नसंधयोः । परमात्मनि लक्षे च’ इति हैमः ॥
(१४) ॥*॥ निलीयतेऽत्र । ‘लौद् श्लेषणे’ (दि० आ० अ०) ।
‘पुंसि’ (३।३।१९९) इति घः । ‘एरच्’ (३।३।५६) वा ।
‘निलयोऽस्तमये गृहे । गोपनस्य प्रदेशेऽपि’ इति हैमः ॥
(१५) ॥*॥ एवम् आलयः ॥ (१६) ॥*॥ षोडश ‘गृहस्य’ ॥
वासः कुटी द्वयोः शाला सभा

वसन्त्यत्र । ‘हलश्च’ (३।३।१२९) इति घञ् । ‘वासो
वेदमन्यवस्थाने वासा स्यादाटरूपके’ इति हैमः ॥ (१७)
॥*॥ कुटति कुटिलीभवति । ‘कुट कौटिल्ये’ (तु० प०
से०) । ‘इगुपघ-’ (३।१।१३५) इति कः । ‘इगुपघात्
किन्’ (उ० ४।१२०) इति, ईनि ‘कृदिकारात्-’ (ग०
४।१।४५) इति ङीप् वा । ‘कुटः कोटे शिलाकुटे घटे
गेहे कुटी सुरा । चित्रगुच्छा कुम्भदासी’ इति हैमः ।
(‘कूटः कोटे पुमान्त्री घटे, व्रीपुंसयोर्गृहे । कुटी स्यात्कु-
म्भदासां तु सुरायां चित्रगुच्छके-’ इति मेदिनी) ॥ (१८)
॥*॥ शलन्त्यत्र । ‘शल गतौ’ (भ्रा० प० से०) । ‘हलश्च’
(३।३।१२९) इति घञ् । ‘शालो ह्यले मत्स्यनेदे शालौ-
कस्तप्रदेशयोः । स्कन्धशाखायाम्’ इति हैमः ॥ (१९) ॥*॥
सह भान्यत्र । ‘अन्येभ्योऽपि’ (वा० ३।३।१०९) इति डः ।
‘सभा द्यूतसमूहयोः । गोष्ठां सभ्येषु शालायाम्’ इति हैमः
॥ (२०) ॥*॥ चत्वारि ‘सभागृहस्य’ ॥

संजवनं त्विदम् ।

चतुःशालम्

संजेति ॥ संजवन्त्यत्र । ‘जु गतौ’ सौत्रः । अधिकरणे
ल्युट् (३।३।११८) ॥ (१) ॥*॥ चतस्रः शालाः समाहताः
‘आवन्तो वा’ (वा० २।४।३०) इति वा ऋषित्वम् ॥*॥
एकम् ‘अन्योन्यामिसुखशालाचतुष्टयगृहस्य’ ॥

मुनीनां तु पर्णशालोदजोऽस्त्रियाम् ॥ ६ ॥

मुनीनामिति ॥ पर्णनिर्मिता शाला । शाकपार्थिवादिः
(वा० २।१।६९) ॥ (१) ॥*॥ ‘उट्स्तुणपर्णादिः’ इति देशीकोशः ।

१—एक्यकारवाच् । अत एवानेकार्यकैरवाकरकांमुषां घञन्तत्वे-
नैव व्याख्यातः । युक्तं चैतत् । ष्युदन्तस्य निवासाथे एव निपादि-
तत्वात् । घञन्तत्वे तु संपादयकत्वा संभवति । निकायः ॥
२—हैमसदीकपुस्तके तु नोपलभ्यते ॥ ३—‘इति प्रलये’ इति
वा पाठः ॥ ४—अन्यत्रापि पाठः ॥ ५—‘इति मुकुटः’ ॥
६—इत्योकारादिः । तथा च रघुः ‘सौषजालमुदनेषु विसृत्वन्’
इति—इति मुकुटः ॥

उदान्नायते । 'पञ्चम्याम्-' (३१२।९८) इति डः ॥ (२)
॥३॥ द्वे 'मुनीनां गृहस्य' ॥

चैत्यमायतनं तुल्ये

चैत्यमिति ॥ चांयते । 'चिलान्निचित्ये च' (३।१।१३२)
इति साधुः । चित्वाया इदम् । 'तत्त्वेदम्' (४।३।१२०)
इत्यप् ।—तत्त्वेदम्—इति विग्रहप्रदर्शनं मुकुटस्य प्रमादः ।
चित्वायाः क्रील्लित्वात् । 'चैत्यमायतने बुद्धविम्बेऽप्युद्देश्य-
पादपे' इति द्रः ॥ (१) ॥३॥ आयतन्तेऽत्र । 'यतीं प्रयत्ने'
(भ्रा० आ० से०) । अधिकरणे ल्युट् (३।३।११८) ॥ (२)
॥३॥ द्वे 'यक्षस्थानस्य' । उद्देश्यवृत्तत्वेत्यन्ये ॥

वाजिशाला तु मन्दुरा ।

वाजीति ॥ वाजिनां शाला ॥ (१) ॥३॥ मन्दन्तेऽत्र ।
'मदि स्तुलादी' (भ्रा० आ० से०) । 'मन्दिवाशि-' (उ०
१।३८) इत्युरच् । 'मन्दुरा वाजिशालायां शयनीयार्थव-
स्तुनि' ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'अश्वशालायाः' ॥

आवेशनं शिल्पिशाला

आवेशनमिति ॥ आविशन्त्यत्र । 'विश प्रवेशने' (तु०
प० अ०) । 'करणा-' (३।३।११८) इति ल्युट् । युच् (उ०
२।७८) वा । 'आवेशनं शिल्पिशाले भूतावेशप्रवेशयोः'
इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥३॥ शिल्पिनां शाला ॥३॥ शिल्प-
स्य शाला, इति तु स्वानी (२) ॥३॥ द्वे 'स्वर्णकारादी-
नां शालायाः' ॥

प्रपा पानीयशालिका ॥ ७ ॥

प्रपेति ॥ प्रपिवन्त्यस्वाम् । 'पा पाने' (भ्रा० प० आ०) ।
'आतथोप-' (३।३।१०६) इत्यङ् ॥ (१) ॥३॥ पानीयस्य
शाला । स्वार्थे क्त् (५।३) ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'जलशा-
लायाः' ॥

मठदद्यात्त्रादिनिलयः

मठ इति ॥ मठन्त्यत्र 'मठ नदनिवासयोः' (भ्रा० प०
से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । चञ्जापूर्वकलात्र
वृद्धिः । यद्वा मठति निवासयति । पत्राघञ् (३।१।१३४) ॥
(१) ॥३॥ दद्यात्त्रोऽन्तेवासि आदिर्येषां पतिव्राजक-क्षपणका-
दीनां तेषां निलयः । बौद्धानां तु विहारोऽत्र ॥३॥ एकम्
'शिष्याणां गृहस्य=मठस्य' ॥

गज्जा तु मदिरागृहम् ।

गज्जेति ॥ गजन्त्यस्वाम् । 'गजि शब्दार्थः' (भ्रा० प०
से०) । 'गुरोश्च हलः' (३।३।१०३) इत्यः । 'गज्जा खनौ
सुराग्रहे । गज्जः स्वात्सुंलि रीटायां भाण्डागारे तु न क्रियाम्'
इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥३॥ मदिराया गृहम् ॥ (२)
॥३॥ द्वे 'मद्यसंधानगृहस्य' ॥

गर्भागारं वासगृहम्

गर्भेति ॥ गर्भ इवागारम् ॥ (१) ॥३॥ वासस्य गृहम् ॥
(२) ॥३॥ द्वे 'गृहमध्यभागस्य' ॥

अरिष्टं सूतिकागृहम् ॥ ८ ॥

अरिष्टमिति ॥ नास्ति रिष्टमत्र । न रिष्यते स्त हिंस्रः
इति वा । 'रिष हिंसायाम्' (भ्रा० प० से०) । कः (३।२।
१०२) । 'अरिष्टो लशुने निम्बे फेनिले काककङ्कयोः ।
अरिष्टमशुभे तके सूतिकागार आसवे । शुभे मरणचिह्ने च'
इति विश्वमेदिन्यौ (१) ॥३॥ सूतैव सूतिका । 'सूतिकादीनां
वा' (वा० ७।३।४५) सूतिकाया गृहम् ॥ (२) ॥३॥ द्वे
'प्रसवस्थानस्य' चत्वारः पर्यायाः, इत्यन्ये ॥

वातायनं गवाक्षः

वातेति ॥ ईयतेऽनेन । 'इण् गर्ता' (अ० प० अ०) क-
रणे ल्युट् (३।३।११८) । युच् (उ० २।७८) वा । वातस्याय-
नम् ॥ (१) ॥३॥ गवामक्षाव । 'अङ्गोऽदर्शनात्' (५।४।
७६) इत्यच् । गावो जलानि किरणा वाक्षन्ति व्यामुवन्ति
एनमनेन वा । 'अक्ष व्याप्तौ' (भ्रा० प० से०) । अकर्तर्यर्थे
घञ् (३।३।१९) । यत्तु—'इन्द्राक्षयोः समासे च' इत्यवङ्
इति स्वामिनोक्तम् । तत्र । एतद्वचनस्यादर्शनात् । 'गवाक्षी
शक्रवाहण्यां गवाक्षो जालके कर्पा' ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'जा-
लकस्य' ॥

अथ मण्डपोऽस्त्री जनाश्रयः ।

अथेति ॥ मण्डनं मण्डः । 'मडि भूयायाम्' (भ्रा० प०
से०) । घञ् (३।३।१८) मण्डं पाति । 'पा रक्षणे' (अ० प०
अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । मण्डं पिवति
वा ॥ (१) ॥३॥ जनानामाश्रयः ॥ (१) ॥३॥ द्वे 'स्त्रीवा-
सोचितमण्डपस्य' ॥

हर्म्यादि धनिनां वासः

हर्म्येति ॥ हरति मनः । 'हृच् हरणे' (भ्रा० उ० अ०) ।
अभ्यादित्वात् (उ० ४।१।१२) यत् सुट् च ॥ (१) ॥३॥
आदिना स्वस्तिकादि ॥ एकम् 'धनवतां वासगृहस्य' ॥

प्रासादो देवभूजाम् ॥ ९ ॥

प्रासेति ॥ देवानां भूजानां च गृहम् । प्रसीदति मनो-
ऽत्र । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'उपसर्गस्य घञि'
(६।३।१२२) इति दीर्घः । आट् वा ॥ (१) ॥३॥ एकम्
'देवानां राज्ञां च गृहस्य' ॥

सौधोऽस्त्री राजसदनम्

सौध इति ॥ 'सुधा स्त्री लेपने मूर्त्यां सुहिगङ्गेष्टिका-
चूते' । सुधा लेपोऽस्तीति । ज्योत्स्नादित्वात् (वा० ५।२।
१०३) अण् ॥ (१) ॥३॥ राज्ञः सदनं योग्यत्वात् । यद्वा

१—अन्यत्रापि ॥ २—विभाषा सेना— (२।४।२५) इति
स्त्रीवतापं 'दित्पिशालम्' कपि ॥

१—भाष्ये तु 'वा सुक्तापुत्रिकाशुन्दारकानाम्' इत्युपलम्बते ॥

सदनानां राजा । राजदन्तादिः (२।२।३१) ॥ (२) ॥* ॥
द्वे 'राजगृहस्य' ॥

उपकार्योपकारिका ।

उपेति ॥ उपक्रियते । कर्मणि 'ऋहलोर्ण्यत्' (३।१।
१२४) । ('उपकार्या राजसन्न्युपकारोचितेऽन्यवत्') ॥
(१) ॥* ॥ उपकरोति ष्वल् (३।३।१३३) । ('उपकारि-
कोपकर्त्या पिष्टभेदे नृपाल्ये') ॥* ॥ 'उपकार्युपकारिका'
इति द्विरूपत्रोशदर्शनादुपकार्यपि । तत्र उपकारयति पचा-
द्यचि (३।१।१३४) गौरादि (४।१।४१) दीप् । यत्तु—उप
अधिकं करोतीति विग्रह 'कर्मण्यण्' (३।२।१) इत्युक्तं सुकु-
टेन । तत्र । निपातानामसत्त्वार्थकत्वेन कैरकत्वायोगात् ॥
(२) ॥* ॥ द्वे 'राजगृहसामान्यस्य' ॥

स्वस्तिकः सर्वतोभद्रो नन्द्यावर्तादयोऽपि च ॥१०॥
विच्छन्दकः प्रमेदा हि भवन्तीश्वरसन्नानाम् ।

स्वस्तिक इत्यादि ॥ स्वस्ति क्षेमं कायति । 'कं शब्दे'
(भ्वा० प० ष०) 'आतोऽणुप-' (३।२।३) इति कः ।
('स्वस्तिको नङ्गलद्रव्ये चतुष्क-गृहभेदयोः') ॥ (१) ॥* ॥
सर्वतो भद्रमत्र ॥ (१) ॥* ॥ नन्दयतीति नन्दी आवर्तोऽत्र ।
('नन्द्यावर्तः पुमान्वेश्मप्रमेदे भगवद्गुणे') ॥ (१) ॥* ॥
॥१०॥ विशिष्टच्छन्दोऽत्र । यद्वा विशिष्टाच्छन्दयति सानि-
लापान्करोति । ष्वल् (३।१।१३३) हुन् (८० २।३२) वा
॥* ॥ 'विच्छर्दकः' इति पाठः—इति स्वामी । तत्र—'उच्छृ-
दिद् दीप्तौ' (६० ८० से०) । ष्वल् (३।१।१३३) ॥ (१)
॥* ॥ आदिना रुचक-वर्षमानादिपरिग्रहः ॥ 'ईश्वरगृहवि-
शेषाणां' पृथगेकैकम् ॥

रुयगारं भूभुजामन्तःपुरं स्यादचरोधनम् ॥ ११ ॥
शुद्धान्तश्चाचरोधश्च

रुयेति ॥ स्त्रीणामगारम् । अन्तरभ्यन्तरे पुरं गृहम् ॥
(१) ॥* ॥ अवरुभ्यन्तेऽत्र ल्युट् (३।३।११७) ॥ (२) ॥* ॥
धनि (३।३।१४) त्वचरोधः । ('अचरोधस्तिरोधाने राज-
दारेषु तद्गृहे') ॥ (४) ॥* ॥ शुद्धा उपवाशुद्धा रक्षका अन्ते
सनीषेऽस्य ॥ (३) ॥* ॥ चत्वारि 'राज्ञां स्त्रीगृहस्य' ॥

स्यादृष्टः क्षौममस्त्रियाम् ।

स्यादिति ॥ अदृश्यते । 'अष्ट अतिक्रमणे' (भ्वा० आ०
से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१४) । अव्यति वा । अञ् (३।
३।१३४) ॥ (१) ॥* ॥ भुवन्स्त्र । 'दृष्टु शब्दे' (अ० प०
से०) । 'अतिस्तु-' (८० १।१४०) इति मः ॥* ॥ प्रमाद्यनि
(५।४।३८) 'क्षौमः' अपि ॥ (२) ॥* ॥ द्वे 'हर्म्याशुपरि-
गृहस्य' ॥

१—असत्त्वार्थकानामपि कारकत्वं पचादयः क्रिया भवति-
क्रियायाः कर्त्या भवन्ति' इति 'भूवादि-' (३।३।१) सन्नस्यमा-
यतो षम्यते ॥ २—एतदर्थे युज्येति पाठः ।

प्रघाणप्रघणालिन्दा बहिर्द्वारप्रकोष्ठके ॥ १२ ॥

प्रघाणेति ॥ प्रहृष्यते । 'अगारं कदेशे प्रघणः प्रघाणश्च'
(३।३।७९) ॥ (१) ॥* ॥ 'प्रघणोऽलिन्दके ताम्रकलशे
लोहसुद्वरे' इति हैमः ॥ (२) ॥* ॥ अल्पते भूष्यते । 'अल
भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) बाहुलकात्किन्दन् ॥* ॥ प्रहा-
यनि 'आलिन्दः' अपि । 'गृहकदेशे आलिन्दः प्रघाणः
प्रघणस्तथा' इत्यमरमाला । 'अलिन्दस्त्वल्पपिण्डका' इति
सुभूतिः ॥ (३) ॥* ॥ त्रीणि 'द्वारप्रकोष्ठाद्वहिर्द्वाराप्रव-
र्तिचतुष्कस्य' ॥

गृहावग्रहणी देहली

गृहेति ॥ गृहमवग्रह्यतेऽनया । 'ग्रह उपादाने' (न्या०
८० से०) । 'करणा-' (३।३।११७) इति ल्युट् ॥ (१) ॥* ॥
देहनम् 'दिह उपचये' (अ० ८० अ०) मावे घञ् (३।३।
१३) देहं गोमयाद्युपलेपं लाति । 'ला दाने' (अ० प० ष०) ।
'आतोऽणुप-' (३।२।३) इति कः । गौरादिः (४।१।४१) ॥
(२) ॥* ॥ द्वे 'उदुम्बरस्य' ॥

अङ्गनं चत्वराजिरे ।

अङ्ग मिति ॥ अङ्गलत्र । 'अणि गतौ' (भ्वा० प० से०) ।
'करणा-' (३।३।११७) इति ल्युट् । 'अङ्गनं प्राङ्गणे याने
कामिन्यामङ्गना मता' इति नान्तवर्गे विश्वः । 'अङ्गणम्' इति
पाठे तु षुपोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (१) ॥* ॥ चलते ।
'चते याचने' (भ्वा० ८० से०) । 'कृशुश्रुतिभ्यः ष्वरञ्'
(८० २।१२१) । 'चत्वरं स्यात्पथां ऋषे स्यण्डिलाङ्गनयो-

१—अलिन्दो हलादिः 'दक्षामलिन्देषु न चररेव' इति
नावः—इत्यपि सुकुटः ॥ २—एतदर्थे 'सुचि' तु गौरादित्वन्'
इति पाठः ॥ ३—यत्तु नालर्त्तमाधवव्याख्यायां जगद्धरः 'अ-
ङ्गणशब्दे विधायकामावाण्णत्वश्रुतिल्युक्ता । षुपोदरादित्वाण्णत्वलि-
त्यपि वक्तोऽमूलकमेव' इति । क्वपि सुतारिव्याख्यायां रुचिपतिः
'अङ्गनशब्दे णकारान्त इति केचित्प्रवृत्तिः । तदप्रामाणिकम् । नच
षुपोदरादिपाठेन पत्वमिति वाच्यम् । षुपोदरादिपठे प्रमाणाभा-
वात् । तथाविधेषु प्रासङ्गिककारोदरदर्शनाच्च' इति तदुभयनपि मन्दन् ।
'कानि षुपोदरादीनि, षुपोदरप्रकाराणि । कानि षुपोदरप्रकाराणि,
येषु लोपागमवर्णविकाराः श्रूयन्ते, न चोच्यन्ते' इति भाष्यतः 'कानि-
नाति । किनादिशब्दः प्रकारे, अथ एवमसापान, इति संदेहा-
त्यश्रः । षुपोदरप्रकारानोति ॥ प्रकार आदिशब्दः, व्यवसाये ह्य-
दिशब्दे यथोपदिष्टप्रहणमनर्थकं स्यात्' इति कैयटशब्द श्रूयमाणप्रा-
सङ्गोपागमवर्णविकारास्त्वेव षुपोदरादित्वस्य लानात् । णपाठस्या-
प्रामाणिकत्वात् प्रामाणिकत्वेऽपि तस्याकृतिगणत्वेनाङ्गणशब्दस्य
षुपोदरादित्वे बाधकानावात् ॥ नच शिष्टाद्युक्त्वेनाप्रामाणिकत्वेति
वाच्यम् । 'अध्यास्य सौरभेयं नौत्किरश्चिरङ्गेषु विदितमतिः'
इति शृङ्गारैराग्याथंयप्रतिपादकपसिकरञ्जन-काव्ये केवल
णान्तत्वमन्तरासंभवेन तस्यावदयकत्वात् ॥

रपि' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ अजन्त्यत्र । 'अज गतौ' (भ्रा० प० से०) । 'अजिरशिश्निर-' (उ० १।५३) इति किरच् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'प्राङ्गनस्य' ॥

अधस्तादारुणि शिला

अध इति ॥ शिलति । 'शिल उञ्छे' (तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । 'शिल उञ्छे स्त्रियां प्रा-
वद्वाराधःस्थितदारुणोः' इति तालव्यादा रभसः ॥*॥ 'तल-
दारु शिली' योपित्+नासा दारुध्वमस्य यत्+ इति योपा-
लितात् 'शिली' इत्यपि ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'द्वारस्तम्भा-
धःस्थितकाष्ठस्य' ॥

नासा दारुपरि स्थितम् ॥ १३ ॥

नासेति ॥ नास्यते । 'णाञ् शब्दे' (भ्रा० आ० से०) । 'गुरोध-' (३।३।१०३) इत्यः । 'विज्ञेया नासिका नासा
नासा द्वारोर्ध्वदारु च' इति दन्त्यान्ते वदः । नासा दारु-
परि द्वारस्य-अधोदारु शिला स्त्रियाम्-' इति नाममाला ॥
(१) ॥*॥ 'स्तम्भद्वारस्यकाष्ठस्य' । 'उपरिभिच्छिधा-
रकस्य काष्ठस्य' वा एकम् ॥

प्रच्छन्नमन्तद्वारं स्यात्

प्रच्छन्नेति ॥ प्रकर्षेण छन्नं द्वारम् । 'कुगति-' (२।२।
१८) इति समासः ॥ (१) ॥*॥ अन्तःस्थितं द्वारम् । शाक-
पार्थिवादिः (२।१।६९) एकं (द्वे) 'सौधादौ गुप्तद्वारस्य'
(खिडकी) इति ख्यातस्य ॥

पक्षद्वारं तु पक्षकः ।

पक्षेति ॥ पक्षे पार्श्वे द्वारम् ॥ (१) ॥*॥ पक्ष इव । 'इवे
प्रतिष्ठतौ' (५।३।१६) कन् । संज्ञायां (५।३।१७) वा ।
'(पक्षकंस्तु पुमान्पार्श्वद्वारे च पार्श्वमात्रके) ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'पार्श्वद्वारस्य' । 'प्रच्छन्नमन्तद्वारं स्यात्पक्षद्वारं तदुच्यते'
इति काल्यात् पूर्वान्वयी-इत्यन्ये ॥

वलीकनीध्रे पटलप्रान्ते

'वलीकेति ॥ वललावृणोति भित्त्यादि 'अलीकादयश्च'
(उ० ४।२५) इति निपातः । 'वलीकः पटलप्रान्ते' इति
पुंस्काण्डे योपालितात् पुंस्त्वमपि ॥ (१) ॥*॥ नितरां भ्रि-
यते । 'धृच् अवस्थाने' (तु० आ० अ०) । 'निश्चयेन धरति
जलम्' इति वा । 'धृच् धारणे' (भ्रा० उ० अ०) । मूल-
विभुजादिः (वा० ३।२।५) । 'अन्येषामपि' (६।३।१३७)
इति दीर्घः । निश्चयेन इन्धे । 'जि इन्धो दीप्तौ' (उ० आ०
से०) । 'स्कायि-' (उ० २।१३) इति रच् । मुकुटोक्ता कर-
णव्युत्पत्तिस्तु नादत्तव्या 'कर्तरि कृत्' (३।४।६७) इति वा-
क्यशेषात् । 'नीध्रं (द्वं) नेमौ वलीकेन्द्वौ रेवतीभेऽपि का-

नने' ॥ (२) ॥*॥ पटलस्य छदिपः प्रान्ते ॥ (३) ॥*॥
त्रीणि 'पटलप्रान्ते गृहाच्छादनस्य' ॥

अथ पटलं छदिः ॥ १४ ॥

अथेति ॥ पटं लाति । 'ला दाने' (अ० प० अ०) ।
'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । पटति उदकं वा । 'पट
गतौ' (भ्रा० प० से०) अन्तर्भावितप्यर्थः । वृषादिः (उ०
१।१०६) । 'पटलं तिलके नेत्ररोगे छदिपि संचये । पिटके
परिवारे च' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ छादयति 'छद अपवा-
रणे' जुरादिः । 'अर्चिगुचि-' (उ० २।१०८) इतीत्तिः । 'इ-
स्मन्-' (६।४।९७) इति ह्रस्वः ।—'साहचर्यात् सान्तं ह्री-
वैम्-' इति मुकुटः । तत्र । 'छदिः स्त्रियाम्' इति लिङ्गा-
शासनसूत्रात् ॥ (२) ॥*॥ 'पटम्' 'चालम्' अप्यत्र ॥
द्वे 'छादनस्य' ॥

गोपानसी तु बलभीच्छादने वक्रदारुणि ।

गोपेति ॥ 'गोपायति । 'गुपू रक्षणे' (भ्रा० प्र० से०) ।
बाहुलकान्नसट् प्रत्ययः । बह्वोप (६।४।४८) यलोर्षा (६।१।
६६) । यद्वा गवां गोभिर्वा पानं गोपानं किरणानां किरणैर्वा
शोपणम् । तत् स्यति निवर्तयति । 'पो अन्तकर्मणि' (दि०
प० अ०) 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । गौरादिः (४।
१।४१) ॥ (१) ॥*॥ बलति । 'बल संवरणे' (भ्रा० प०
से०) । बाहुलकादभच् । गौरादिः । 'गुद्यान्ते बलभीचन्द्र-
शाले सौधोर्ध्ववेदमनि' इति रभसः ॥ (२) ॥*॥ वक्राणि
दारुणि यस्मिन् । द्वे 'कुड्येषु छादनार्थं दत्तस्य वक्र-

१—अत एव 'पटलछदिपी समे' इति हैमे उक्तम् । व्याख्यातं
च तद्व्याख्यात्रा 'छदिः ह्रीवलिङ्गः' इति । अतएव भट्टश्रीरस्वामिनापि
'छदिरिस्मन्तः ह्रीवे' इत्येवोक्तम् । किंच छदिपः ह्रीवत्वामात्रे
'रूपभेदासाहचर्यनिशेषविध्यन्वयतरेण लिङ्गग्रहः' इति परिभा-
षायां न्यूनतापात्तः स्यात् । तस्माद्धैमकोशतः स्वपरिभाषया
च छदिपः ह्रीवत्वमेव मन्तव्यम् ॥ लिङ्गानुशासनसूत्रे तु
'लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाद्दिङ्गस्य' इति भाष्येपानादरणीयतैव
बोधितेति तु प्रतिभाति । फलभेदे प्रत्याख्यानासंभवादिति दिक् ॥
२—मुकुटस्तु—वलभ्याश्चन्द्रशालायाः सौधोर्ध्ववेदमनश्छादने
गोपानसीशब्दो वर्तते इति दर्शयन् 'एकम्' इत्येवोक्तवान् ॥
अतएव 'गोपानसीपु क्षणमाश्रितानाम्' इति भाष्येपानादरणीयतैव
देवोऽपि 'बलभीच्छादनं दारुवक्रं गोपानसी विटुः' इति कोषान्तर-
मुपन्यस्तवान् ॥ अत एव मुकुटेन 'छलेन बलभ्ययुक्ता' इति प्रो-
क्तम् ॥ समासवदकतयोक्त्या 'छलत्पनिर्वाहः' । यदि च बलभ्यपि
नामस्त्वोक्ता भवेत्तदा छलपदोपादानमनर्थकं स्यात् ॥ तस्मादुक्त-
भक्तोपप्रामाण्येन बलभी चन्द्रशालापर्यायाऽस्तीकार्या । अत एव
'रम्या इति प्राप्तवतीः पताकाः' इति भाष्येपानादरणीयतैव बलभेदेवो
बलभीरुपरिवर्तनीः' इति व्याख्येयम् । एतान्तापि बलभिः । अत

१—'नासा दारुध्वमस्य यत्' इति लिखितमपि न प्रकृतोप-
योगि ॥ २—'अधो दाह शिला स्त्रियाम्' इति तु न प्रकृतो-
पयोगि ॥

काष्ठस्य' (छ(स)जा) इति ख्यातस्य ॥ पटलाधारवंशप-
ञ्जरस्य इत्यन्ये ॥

कपोतपालिकायां तु विटङ्कं पुंनपुंसकम् ॥ १५ ॥

कपोतेति ॥ पालयति । 'पाल रक्षणे' (बु० प० से०) ।
ण्वल् (३।१।१३३) । कपोतानां पालिका । कपोतान्पालयति
कर्मण्यण् (३।२।१) । डीप् (४।१।१५) । 'संज्ञायां कन्'
(५।३।७५) इति वा ॥ (१) ॥*॥ विशेषेण टङ्गन्तेऽत्र ।
'टकि वन्धने' (बु० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२९) इति
घञ् ।—कर्मण्यच् (३।३।५६) वा—इति मुकुटस्य प्रमादः ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'गृहप्रान्ते रचितपक्षिस्थानस्य' ॥

स्त्री द्वारारं प्रतीहारः

स्त्रीति ॥ द्वारयति 'द्व वरणे' ( ) णिजन्तः । विच्
(३।२।७५) । यद्वा द्वार्यते । संपदादिः (३।३।१०८) ॥ (१)
॥*॥ पञ्चाद्यन्त्रि (३।१।१३४) द्वारम् । 'द्वारं निर्गमेऽभ्युपाये'
इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ प्रतिहियते आत्रियते । कर्मणि घञ्
(३।३।१४) 'उपसर्गस्य घञि-' (६।३।१०९) इति वा दीर्घः ।
'प्रतीहारो द्वारं द्वाःस्थे द्वाःस्थितायां तु योषिति' ॥ (३)
॥*॥ त्रीणि 'द्वारस्य' ॥

स्याद्विर्तदिस्तु वेदिका ।

स्यादिति ॥ विगता तर्दिर्हिंसाऽस्याः । 'तर्द हिंसायाम्'
(भ्वा० प० से०) । 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ० ४।१।१८) इतीन्
॥ (१) ॥*॥ विदन्त्यस्याम् । इन्नन्तात् 'कृदिकारात्-' (ग०
४।१।४५) इति वा ङीप् । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (२)
॥*॥ 'प्राङ्गणादिषु कृतस्योपवेशस्थानस्य' द्वे ॥

तोरणोऽस्त्री वहिर्द्वारम्

तोरेति ॥ तुरन्त्यत्र । 'तुर लरणहिंसनयोः' ( ) ।
अधिकरणे ल्युट् (३।३।११७) । 'तोलयन्त्यत्र,' इति वा ।
'तुल उन्माने' (बु० प० से०) । रलयोरेकत्वम् । 'तुतुरल-
नेन 'तुर लरणे' जीहोत्यादिकः ॥ (१) ॥*॥ वहिर्द्वारम् ।
(अपपरि-' (२।१।१२) इति समासः) । 'वहिश्व तद्द्वारं च'
इति वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'द्वारवाह्यभागस्य' ॥

पुरद्वारं तु गोपुरम् ॥ १६ ॥

पुरेति ॥ पुरस्य द्वारम् ॥ (१) ॥*॥ गोपायति । 'युष्
रक्षणे' (भ्वा० प० से०) बाहुलकादुरच् । यद्वा पोलति ।

एव 'तां कस्यांचिद्भवनवलभौ' 'चित्रस्थानवलोक्य शूर्यवलभावे-
कैकामाभापते' इति मेघदूतः । 'दृष्ट्वा दृष्ट्वा भवनवलभौतुङ्गवाताय-
नसा' इत्यादिप्रयोगानुरोधादीर्घान्वापि । नक्षत्रैर्लक्ष्यैवलम्बा गो-
पानस्तीपर्यायत्वं संभवति । गोपानस्या वासस्य सुखपूर्वकत्वानुप-
पत्तेः । प्राचीनतत्त्वत्वाभ्याविरोधाच्च । तस्माद्बलभिद्ये बाहुलकाद-
मिच् प्रत्ययः । 'कृदिकारात्-' इति ङीप् दीर्घान्तेति दिक् ॥

१—एत उत्तरं 'युच् (उ० २।७८) वा' इति वा पाठः ॥

'पुल महत्त्वे' (भ्वा० प० से०) । इगुपधत्वात्कः (३।१।
१३५) रलयोरभेदः । गोभिः पुरम् । गाः पुरति । 'पुर अग्र-
गमने' (तु० प० से०) ष्यथः । 'मूलविभुजा-' (वा० ३।
२।५) इति कः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नगरद्वारस्य' ॥

कूटं पूढारि यद्धस्तिनखस्तस्मिन्

कूटमिति ॥ हस्तिनो नख इव । हस्तिना न खन्यते ।
इति वा । 'खनु अवदारणे' (भ्वा० उ० से०) 'अन्येभ्योऽपि'
(वा० ३।२।१०२) इति डः ॥ (१) ॥*॥ एकं 'पुरद्वारे-
ऽवतारणार्थं कृतस्य क्रमनिम्नस्य मृत्कूटस्य' ॥

अथ त्रिषु ।

कपाटमररं तु लये

अथेति ॥ कं वातं शिरो वा पाटयति । 'पट गतौ'
(भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥*॥ 'कवाटम्'
इत्यन्ये । तत्र कं वातं वटति । 'वट वेटने' (भ्वा० प० से०) ।
त्रियाम् 'दिङ्वा-' (४।१।१५) इति ङीप् । 'कुङ् शब्दे' (तु०
आ० अ०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । कवं शब्दमटतीति
वा ॥ (१) ॥*॥ इयति । 'अर्तिकमि-' (उ० ३।१।३२)
इत्यनन् । त्रियाम् गौरादिङीप् (४।१।४१)—इति पञ्जिका ।
'कपाटश्च कवाटश्च त्रिषु स्यादररं न ना' इति वाचस्पतिः ।
'अररं छदकपाटयोः' इति विश्वमेदिन्यौ ॥*॥ ऋच्छति विच्
(३।२।७५) । अरम् ऋच्छति । 'सर्वधातुभ्यः' (उ० ४।
१।१८) इतीनि 'अररिः' इदन्तोऽपि । ('अररं पुनः । कपाटो-
ररिः कवाटः' इति हैमः) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कपाटस्य' ॥

तद्विष्कम्भोऽर्गलं न ना ॥ १७ ॥

तदिति ॥ तत् कपाटं विष्कन्नाति । 'स्कम्भुः' सौत्रो
रोधनार्थः । 'कर्मण्यण्' (३।२।३) ।—मुकुटस्तु—आवश्यकं
णिनिः (३।३।१००) इति वदन् 'तद्विष्कम्भोऽर्गलम्' इति मूल-
पाठं मन्यते । 'वेः स्कन्नातेर्निल्यम्' (८।३।७७) इति पत्वम्
॥*॥ अर्ज्यते । 'अर्ज अजने' (भ्वा० प० से०) वृपादित्वात्
(उ० १।१।०६) कलच् । न्यङ्कादित्वात् (४।३।५३) कुलम् ।
'स्यादर्गलं तु कल्लोले परिधेऽपि' । त्रियां टाप् (४।१।४)
लघुलविचक्षायां ङीप् (४।१।५५)—इति पञ्जिका ॥ (१)
॥*॥ एकं 'कपाटरोधनकाष्ठस्य' ॥

आरोहणं स्यात्सोपानम्

आरोहेति ॥ आरुह्यतेऽनेन । 'रुह प्रादुर्भावे' (भ्वा०
प० अ०) । करणे ल्युट् (३।३।११७) । 'आरोहणं स्या-
त्सोपाने समारोहे प्ररोहणे' ॥ (१) ॥*॥ सह विद्यमान उप
उपरि आनो गमनमनेन ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पापाणादिकृत-
सौधाचारोहणमार्गस्य' ॥

१—तथाच कथिताभ्युदये—प्रेयन्तेऽमी परमररयो ह्यन्-
वातायनानान्' इति मुकुटः । २—सोपानं दन्त्यादि 'सोपान-
पथमुत्सृज्य वायुवेगसमुद्गतः' इत्यत्रास्तीलसमहेपात् । इति मुकुटः ॥

निश्रेणिस्त्वधिरोहणी ।

निश्रेणिरिति ॥ नियता श्रेणिः पङ्क्तिरत्र ॥*॥ सवितर्ग-
पाठे निश्चिता श्रेणिरत्र । परसाहचर्यात्क्रीलम् । 'निश्रेणिर-
धिरोहण्यां चर्चरीपादपेऽपि च' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥
अधिरह्यतेऽनया । ल्युट् (३।३।११७) ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'काष्ठादिकृतारोहणमार्गस्य' ॥

संमार्जनी शोधनी स्यात्

संमेति ॥ संमृज्यतेऽनया । ल्युट् (३।३।११७) । 'मृजे-
र्द्धिः' (७।२।११४) ॥ (१) ॥*॥ शोधयतेऽनया । 'शुध
शौचै' (दि० प० अ०) प्वन्ताह्युट् (३।३।११७) ॥ (२)
॥*॥ एषु कर्तारि ल्युट् (३।३।११३) वा । 'वर्धनी' अप्यत्र ।
('संमार्जनी बहुकरी वर्धनी च समूहनी' इति हैमात्) ॥
द्वे 'गृहादिसंमार्जन्याः' 'झाङ्' इति ख्यातायाः ॥

संकारोऽवकरस्तया ॥ १८ ॥

क्षिते

समिति ॥ संकीर्यते । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०) ।
हिंसायाम् (क्र्या० उ० से०) वा । 'ऋदोरप्' (३।३।५७)
॥*॥ 'संकारः' इति पाठे तु कर्मणि घञ् (३।३।१४) । ['अथ
संस्कारोऽवकारेऽभिचट्कृतौ । संकारी भुक्तकन्यायाम्'
इति हैमः ॥ मेदिनीकोशे तु हल्लमध्यः] ॥ (१) ॥*॥ अव-
कीर्यते ॥ (२) ॥*॥ (तया शोधन्या) क्षिते धूल्यादौ ॥
'कचरा' इति ख्यातस्य ॥

मुखं निःसरणम्

मुखमिति ॥ खन्यते । 'खनु अवदारणे' (भ्वा० उ०
से०) । 'डित्खनेर्मुट् चोदात्तः' (उ० ५।२०) इत्यत्र आदे-
र्मुडागमः । 'मुखमुपाये प्रारन्ने श्रेष्ठे निःसरणास्ययोः' इति
हैमः ॥ (१) ॥*॥ निःसरन्त्यनेन । 'स्र गती' (भ्वा० प०
अ०) ल्युट् (३।३।११७) । 'निःसरणे मृतौ । उपाये गेहा-
विमुखे निर्वाणे निर्गमेऽपि च' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'निर्गमनप्रवेशमार्गस्य' ॥

संनिवेशो निकर्षणः ।

समिति ॥ संनिविशन्तेऽत्र । 'विश प्रवेशने' (तु० प०
अ०) 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ कर्ष-
णाङ्गितः । 'निरादयः'—(वा० २।२।१८) इति संसातः ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'पुरादौ गृहादिरचनापरिच्छिन्नदेशस्य' ॥
समौ संवसथग्रामौ

समाविति ॥ संवसन्त्यत्र । 'वस निवासे' (भ्वा० प०
अ०) 'उपसर्गे वसः' (उ० ३।११६) इत्ययञ् ॥ (१) ॥*॥
प्रसते । 'प्रसु षदने' (भ्वा० आ० से०) । 'प्रचेरा च' (उ०
१।१४३) इति मन् आत्वम् । 'ग्रामः खरे संवसथे' म्रिर्धम
ऊष्मर्धुभेदयोः+ ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ग्रामस्य' ॥

१—रुदं तु श्रीमद्भार्यशोभकत्वात् प्रकृतोपयोगि ॥

वेदमभूर्वास्तुरस्त्रियाम् ॥ १९ ॥

वेदमेति ॥ वेदमनो भूः ॥ (१) ॥*॥ वसन्त्यत्र । 'व-
सेल्लुन्नगरे णिञ्' (उ० १।७०) इति तुन् । ('वास्तु स्याद्-
हभूपुर्योगृहे सीमसुरद्वयोः' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गृहरचनाव-
च्छिन्नभूमेः' ॥

ग्रामान्त उपशलयं स्यात्

ग्रामेति ॥ ग्रामस्यान्तं समीपम् ॥ (१) ॥*॥ शल्यमुप-
गतः प्रादिसन्नातः (वा० २।२।१८) ॥ (२) ॥*॥ ग्रामप्र-
हणं चोर्पलक्षणम् । अत एव 'उपकण्ठोपशल्ये द्वे' इति
त्रिकाण्शेषः ॥*॥ द्वे 'ग्रामादिसमीपदेशस्य' ॥

सीमसीमे स्त्रियामुभौ ।

सीमेति ॥ सीयते । 'पिञ् वन्धने' (स्त्रा० उ० अ०) ।
'नामन्तीमन्-' (उ० ४।१५१) इत्यादिना निपातितः
'मनः' (४।१।११) इति न डीप् ॥ (१) ॥*॥ 'डाबुभा-
भ्याम्-' (४।१।१३) इति पञ्जे डाप् । ('सीमा घाटस्थिति-
क्षेत्रेष्वण्डकोपेऽपि च स्त्रियाम्' ॥ (२) ॥*॥ 'शैघाटशब्दोऽ-
प्यत्र' ॥*॥ द्वे 'सीमायाः' ॥ चत्वार्येकार्थानि इत्यन्ये ॥

घोष आभीरपल्ली स्यात्

घोष इति ॥ घोषन्ति गावोऽत्र । 'घुपिरविशब्दने'
(भ्वा० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'घोष
आभीरपह्यां स्याद्गोपालध्वनिघोषके । कांस्ये चाम्बुदनादे ना
घोषा नधुरिकौपधौ' ॥ (१) ॥*॥ आभीराणां पल्लिः ।
'कुटिग्रामकयोः पल्लिः' इति शाश्वतः ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'गोपग्रामस्य' ॥

पक्कणः शवरालयः ॥ २० ॥

पक्कण इति ॥ पचन्ति । क्तिप् (३।२।१७८) । कणन्ति ।
'कण शब्दे' (भ्वा० प० से०) पचाद्यच् (३।३।१३४) । पचः
कणा यत्र । पाककलहायेव प्रधानं तत्र नान्यत् ॥ (१) ॥*॥
शवं रान्ति । शवराः । तेषामालयः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'भिल्ल-
ग्रामस्य' ॥

इति पुरवर्गविवरणम् ॥

महीध्रे शिखरिक्ष्माभृद्दहार्यधरपर्वताः ।

अद्रिगोत्रगिरिआवाचलशैलशिलोच्चयाः ॥ १ ॥

महीध्र इत्यादि ॥ नहीं धरति । 'धृञ् धारणे' (भ्वा०
उ० अ०) । मूलविभुजादित्वात् (वा० ३।२।५) कः ॥ (१)
॥*॥ शिखरमस्यास्ति । अत इतिः (५।२।११५) । 'शिखरी
स्यादपामार्गे शैलपादपयोः पुमान्' ॥ (२) ॥*॥ क्त्वां विभर्ति ।
'डृञ् धारणपोषणयोः' (तु० उ० अ०) । 'क्तिप् च' (३।२।

१—तथाच मादः 'शैलोपशल्पनिपतद्रूपनेनिधारा-' इति-
इति मुकुटः ॥ २—तथाच प्रयोगः 'दिग्मातङ्गपदाविभक्तचतुरापादा
नही साध्यते' इति—इति मुकुटः ॥

७६) इति क्रिप् ॥ (३) ॥॥ हियते । 'हृञ् हरणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'ऋहलोर्ध्वत्' (३।१।१२४) । न हार्यः । 'अहार्यो हर्तु-
मन्वाक्ये शैलेऽपि' इति हैमः ॥ (४) ॥॥ धरति । 'धृञ् धारणे'
(भ्वा० उ० अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३५) । 'धरः कूर्माधिपे
गिरौ । कार्पासतूलेऽथ धरा मेदोभूमिजरायुषु' इति हैमः ॥
(५) ॥॥ पर्वानि सन्त्यत्र । 'तप् पर्वमरुद्भ्यां' (वा० ५।२।१२२)
यद्वा पर्वति । 'पर्व पूरणे' (भ्वा० प० से०) । 'भृष्टदशि-'
(उ० ३।१।१०) इत्यतच् । ('पर्वतः पादपे पुंसि शाकम-
त्यप्रभेदयोः । देवमुन्यन्तरे शैले' ॥ (६) ॥॥ अत्ति, अ-
चते, वा 'अद भक्षणे' (अ० प० अ०) । 'अदिशदिभूद्युमि-
भ्यः क्तिन्' (उ० ४।६५) । 'अद्रिस्तु पर्वते । सूर्ये शाखिनि
च' इति हैमः ॥ (७) ॥॥ गां त्रायते । 'त्रैङ् पालने'
(भ्वा० आ० अ०) । 'आतः-' (३।२।३) इति कः । 'गोत्रं
क्षेत्रेऽन्वये छत्रे संभाव्ये वोधवर्त्मनोः । वने नाग्नि च,
गोत्रोऽद्री, गोत्रा भुवि गवां गणे' इति हैमः ॥ (८) ॥॥
गिरति 'गृ निगरणे' (तु० प० से०) । वाहुलकात्किः । 'ऋत
इद्रातोः' (७।१।१००) । 'गिरिः पूज्येऽक्षिरुजि कन्दुके ।
शैले नैरेयके गीर्णावपि' इति हैमः ॥ (९) ॥॥ असते ।
'प्रसु अदने' (भ्वा० आ० से०) । 'अन्वेष्योऽपि-' (३।२।
७५) इति वनिप् । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (१०) ॥॥
न चलति । 'चल कम्पने' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच्
(३।१।१३५) । 'अचलस्तु गिरिकीलयोः । अचला भुवि'
इति हैमः ॥ (११) ॥॥ प्रचुराः शिलाः सन्त्यत्र । ज्योत्स्ना-
दिलादप् (वा० ५।२।१०३) ॥ 'शैलो भूयति शैलं तु
शैले तादृशशैलके' इति हैमः ॥ (१२) ॥॥ शिलाभिष्-
षीयते । 'निष् चयने' (स्वा० उ० अ०) । 'एरच्' (३।
३।५६) ॥ (१३) ॥॥ त्रयोदश 'पर्वतसामान्यस्य' ॥

लोकालोकश्चक्रवालः

लोकेति ॥ 'लोक दर्शने' (भ्वा० आ० से०) । भावे
षच् (३।३।१३) । न लोकः । लोकालोकौ प्रकाशान्धकारा-
वत्र स्तः । अन्तर्वहिः सूर्यकिरणानां स्पर्शास्पर्शाभ्याम् ॥ (१)
॥॥ चक्रं भूमण्डलं बलते । 'वल वेष्टने' (भ्वा० आ० से०) ।
'कर्मण्यण्' (३।२।१) । डलयोरैकलस्मरणात् 'चक्रवाडः'
अपि । यद्वा चक्राकारेण वाडते । 'वाडृ आहाव्ये' (भ्वा०
आ० से०) पचाद्यच् (३।१।१३५) । 'चक्रवालमस्यास्ति'
इति वा । अर्शभायच् (५।२।१२७) । 'चक्रवालोऽदिभेदे
स्याच्चक्रवालं तु मण्डले' इति हैमः ॥ (२) ॥॥ द्वे 'सप्त-
द्वीपवत्या भूमेः' ॥

त्रिकूटस्त्रिककुत्समौ ।

त्रिकूट इति ॥ त्रीणि कूटान्यस्य । 'त्रिकूटं सिन्धुलवणे
त्रिकूटः पर्वतान्तरे' इति हैमः ॥ (१) ॥॥ त्रीणि ककुद-

१—हैमे तु 'त्रिकूटसु सुवेल्के' इति पाठो दृश्यते । उक्तपा-
ठस्तु मेदिन्यां दृश्यते ॥

सदृशानि शृङ्गाण्यस्य । 'त्रिककुत्स पर्वते' (५।४।१४७) ॥
(२) ॥॥ द्वे 'लङ्काधिष्ठानपर्वतस्य' ॥

अतस्तु चरमश्माभृत्

अस्त इति ॥ असति स्म । 'अस दीप्ती' (भ्वा० उ०
से०) । 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः । यद्वा अस्यते स्म ।
'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । क्तः (३।४।७२) । 'अस्तं
क्षिप्तेऽप्यवसिते त्रिषु, ना पश्चिमाचले' इति विश्वमेदिन्यौ ॥
(१) ॥॥ चरन्त्यत्र । 'चर गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'चरे-
रमः' (उ० ५।६९) ॥ (२) ॥॥ 'पश्चिमपर्वतस्य' द्वे ॥
उदयः पूर्वपर्वतः ॥ २ ॥

उदय इति ॥ उद्यन्ति ग्रहा अस्मात् । 'इण् गतौ'
(अ० प० अ०) । 'एरच्' (३।३।५६) । 'उदयः पर्वतोन्नत्योः'
इति हैमः ॥ (१) ॥॥ पूर्वेः पूर्वतः ॥ (२) ॥॥ द्वे 'उद-
याचलस्य' ॥

हिमवान्निपथो विन्ध्यो माल्यवान्पारियात्रकः ।

गन्धमादनमन्ये च हेमकूटादयो नगाः ॥ ३ ॥

हिमेति-॥ हिममस्मिन्नस्ति । मनुप् (५।२।९५) ॥ (१)
॥॥ निपीदति । पचाद्यच् (३।१।१३४) । पृषोदरादिः (६।
३।१०९) । 'निपथः कठिने देशे तद्राजे पर्वतान्तरे' इति
विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥॥ विरुद्धं ध्यायति । 'ध्वै विन्ता-
याम्' (भ्वा० प० अ०) । 'आतधोपसर्गं' (३।१।१३६)
इति कः । पृषोदरादिः । (६।३।१०९) यद्वा वि इध्यते ।
'वि इन्धी दीप्ती' (रु० आ० से०) । ष्यत् (३।१।१२४)
अन्तर्भावितपथ्यर्थः । शकन्ध्वादिः (६।१।९४) । वीन्धे वा ।
अध्यादिः (उ० ४।१२२) । 'विन्ध्या स्त्रियां लवलां स्या-
त्पुंसि व्याधादिभेदयोः' ॥ (१) ॥॥ माल्याकारतास्यास्ति ।
मनुप् (५।२।९५) ॥ (१) ॥॥ परितो यात्रया दृश्यते ।
'शेषे' (४।२।९२) इत्यण् । लौर्थे कन् (५।३।७५) ॥ (१)
॥॥ गन्धेन मादयति । 'मदी हर्षे' (दि० प० से०) ।
गिजन्तः । नन्धादिः (३।१।१३४) । 'स्याद्गन्धमादनो
मृद्धे गन्धके वानरान्तरे । स्त्री सुरायां नगे न स्त्री' भ्रुचिर्-
जीवी द्विकाजयोः ॥ (१) ॥॥ हेत्रः कूटो राशिः ॥ (१)
॥॥ आदिशब्दान् मलय-दुर्दुर-चित्रकूट-मैनाक-सह्या-
दि-संग्रहः ॥

पापाणप्रस्तरावोपलाश्मानः शिला दृषत् ।

पापाणेति ॥ पिनष्टि । 'पिष्टु संचूर्णने' (रु० प० अ०) ।

१—पारियात्रकोऽन्तस्तृतीयः । तथाच 'सुद्धे महीमत्र विधाप
यात्रां सप्तध्विन्ध्याचलपारियात्राम्' इत्यन्तयमके वराहः—इति
मुकुटः ॥ २—'इदं तु न प्रकृतोपयोगि । चिरजीविककाकयोः' इति
पाठः ॥

बाहुलकादानन् । पृथोदरादिः (३।३।१०९) । मूर्धन्यपः । पयत्यनेन । 'पय वाधे ग्रन्थे च' ( ) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । अणति । 'अण शब्दे' (भ्वा० प० से०) अन् (३।१।१३४) पापश्चासावणश्च । यत्तु—'पघेर्णित्' इत्यानन्—इति मुकुटः । तत्र । उक्तसुत्रादर्शनात् ॥ (१) ॥३॥ प्रत्युणाति । 'स्तृच् स्वाच्छादने' (क्या० उ० अ०) पचायन् (३।१।१३४) । 'प्रस्तरौ प्रावणि मणौ' इति हैमः ॥ (२) ॥३॥ गिरति, गृणाति, वा । 'गृ निगरणे' (तु० प० से०) 'शब्दे' (क्या० प० से०) वा । 'अन्येभ्योऽपि' (३।२।७५) इति वनिप् । पृथोदरादिः (३।३।१०९) । यद्वा गरति । 'गृ चैके' (भ्वा० प० अ०) । मूलविभुजादिः (वा० ३।२।५) । अवति । 'अव रक्षणादौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकात्कनिः । ग्रथासाववा च । 'ग्रावा तु प्रस्तरे घृ-म्बीधरे पुंलि' इति मेदिनी ॥ (३) ॥३॥ उप लाति । 'ला दाने' (अ० प० अ०) । 'आतद्योप-' (३।१।१३६) इति कः । यद्वा पलति । 'पल गतौ' (भ्वा० प० से०) अन् ३।१।१३४) । ओः शंभोः पलो बोधकः । 'उपलो प्रावर-न्नयोः । उपला तु शर्करायाम्' इति हैमः ॥ (४) ॥३॥ अश्रुते । 'अश्रुद् व्याप्तौ संधाते च' (स्वा० आ० से०) । 'अन्येभ्योऽपि' (३।२।७५) इति ननिन् ॥ (५) ॥३॥ शि-लति । 'शिल उच्छे' (तु० प० से०) तालव्यादिः । 'इयु-पघ-' (३।१।१३५) इति कः ॥ (६) ॥३॥ टणाति । 'टृ विदारणे' (क्या० प० से०) । 'टणातेः पुग्नलश्च' (उ० १।१३१) इत्यदिः । 'द्वैपत्पापाणमात्रके । निषेपणार्थपेटेऽपि' । ('कषायः कूष्माण्डो महिषः वृषभव्योपदपदः' इत्यूष्मयेदान्-मूर्धन्यमध्यः ॥ (७) ॥३॥ सप्त 'पायाणस्य' ॥

कूटोऽस्त्री शिखरं शृङ्गम्

कूट इति ॥ कूटयति । 'कूट दाहे' (तु० उ० से०) । पचायन् (३।१।१३४) । यत्तु—'इयुपघ-' (३।१।१३५) इति कः—इति मुकुटः । तत्र । कूटेश्वरादित्वेन गिजन्तत्वादि-गुपधत्वात्संभवात् । गिजभावे वा । कूट्यते वा घञ् (३।३।१४) 'कूटं पृद्धारैश्चक्रयोः । मायादन्माद्रिशृङ्गेषु सीराङ्गेऽटत-तुच्छयोः । निश्चलेऽयोधने रागौ' इति हैमः ॥ (१) ॥३॥ शिखाऽस्यात्ति । 'शिखाया हलश्च' (५।२) इति रः । शिखां राति, इति वा । 'द्वयापोः-' (६।३।६३) इति हलः । 'शि-

खरं पुलकाप्रयोः । पक्वदाडिमवीजामभागिन्यशकलेऽपि च । गिरिवृक्षाप्रकेशसु' इति हैमः । 'अर्द्धा' इति पूर्वोत्तराभ्यां संश्रयते ॥ (२) ॥३॥ शृणाति । 'गृ हिंसायाम्' (क्या० प० से०) । 'शृणातेर्हलश्च' (उ० १।१२६) इति गन्तुहस्ताः । 'शृङ्गं प्रभुत्वे शिखरे त्रिहे क्रीडामुद्यन्नके । विषाणोत्कर्ष-योश्चाथ शृङ्गः कूर्चकशीर्षके । स्त्री विषायां स्वर्णमीनभेदयो-र्कृषभापयो' इति मेदिनी ॥ (३) ॥३॥ त्रीणि 'पर्व-ताग्रस्य' ॥

प्रपातस्त्वततो भृगुः ॥ ४ ॥

प्रपात इति ॥ प्रपतन्त्यत्वात् । 'पल्ल गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'अकर्तरि-' (३।३।१४) इति घञ् । 'प्रपातो निर्गरे वृगौ । अवटे पतने कच्छे' इति हैमः ॥ (१) ॥३॥ न तटमत्र ॥ (२) ॥३॥ शृजति शृज्यते वा । 'भ्रस्ज पाके' (तु० उ० अ०) । 'प्रथिन्नदिभ्रस्त्वां संप्रसारणं सलोपश्च' (उ० १।२८) । न्यङ्कादित्वात् कृत्वं (७।३।५३) । 'भृगुः सानौ जमदग्निप्रपातयोः । शुक्रे रुद्रे च' इति हैमः । 'प्रपातस्तु तदो भृगुः' इति पाठे प्रपत्यते यतस्तटात्स-द्युः ॥ (३) ॥३॥ त्रीणि 'पर्वतात्पतनस्थानस्य' ॥

कटकऽस्त्री नितम्बोऽद्रेः
कटक इति ॥ कटति, कट्यते, वा । 'कटे वर्षावरणयोः' (भ्वा० प० से०) । 'कुन् शिल्पिसंज्ञयोः' (उ० २।३२) । 'कटकस्तद्रिनिमित्तने बाहुभूषणे । (सेनायां राजधान्यां च)' इति हैमः ॥ (१) ॥३॥ एकं 'पर्वतमध्यभागस्य मेखला-ख्यस्य' ॥

स्तुः प्रस्यः सानुरखियौ ।

हुरिति ॥ ह्रीति जलम्, ज्ञाति वा । 'ष्णु प्रलवणे'

१—रोमाश्चाग्रमात्रबोधेधा 'हचिरेः शिखरैः कान्वा गृहकी च गृहेक्षणा' । पक्वदाडिमवीजामभागिन्यशकले यथा—'तन्वी इशामा शिखरदशना' इत्यनेकार्थकैरवाकारकौमुदी ॥ २—हैमे तु 'वृक्षाग्रे पर्वताग्रे च' इति पाठ उपलभ्यते ॥ ३—शृङ्गशब्दः पुंस्यपीति खानो पक्षिका च । तथाच 'जिगाय जन्वूजनिताश्रियः श्रियं सुमेरुशृङ्गस्य तथा तदासनन्' इति माघः—इति मुकुटः ॥ ४—हैमे तु 'प्रपातः सौप्तिके गृगौ' इत्येतावदेव पाठ उपल-भ्यते । व्याख्यातं च 'सौप्तिको रात्रिधार्ता' इति । तत्र यथा 'यस्य प्रपातभवतो निशि न प्रमुक्ताः' इत्यनेकार्थकैरवाकारकौमुद्याम् ॥ ५—अनयोः स्तुनितम्बयोः साहचर्यादलीत्वम् । 'पुमादेव स्तुः' इति सर्वधरः—इति मुकुटः ॥ हैमाभिधाननाममालाव्याख्यायामपि स्तुः पुल्लिङ्गः इत्युक्तम् ॥ अत्रेदं प्रतिभाति । सानुशब्दस्यास्त्री-स्तुशब्दस्याप्यलीत्वमेव । 'पद्मो-' (६।२।१) इति स्त्रे स्तुना-देशं विधाय तस्य स्तान्त्रिजायाः सानुशब्दस्यैव माध्यकृता दार्शि-वत्त्वात् । सान्वादेशयोर्मन्त्रलिङ्गत्वे 'सान्वाधांभिधानसमर्थत्वेवा-देशता' इति सिद्धान्तमहापतेः । पञ्चमश्रे लिङ्गस्यापि प्रातिपदिका-यत्वादिति ॥

१—'संहर्षनापाणपुरीषदृषिकानिषेधदुःषेधवृथानुपद्दिनः' इत्यू-ष्मविवेकात्—इति मुकुटः ॥ २—मेदिनीस्तोऽयं पाठः । हैमे तु 'प्रस्तारे' इत्यधिकः पाठः ॥ ३—दृषदः शिलासाहचर्या-त्तीत्वम्—इति मुकुटः ॥ ४—दृषे वृणादिवन्धनाथे । छले यथा 'छित्ता पाशमपास कूटचर्चा मण्यक्त्वा बलाद्वायुरान्' इत्यनेका-र्थकैरवाकारकौमुदी ॥

(अ० प० अ०) । 'ण्णा शौचे' (अ० प० से०) वा । मितद्वादिलात् (वा० ३।२।१८०) डुः ॥ (१) ॥*॥ प्रतिष्ठन्तेऽत्र । घवर्थे कः (वा० ३।३।१०८) । 'प्रस्थो-
ऽस्त्रियां मानभेदे सानाद्युन्मितवस्तुनि' ॥ (२) ॥*॥ सनोति । 'पणु दाने' (त० उ० से०) । 'हसनजनि-' (उ० १।३) इति युष् । 'सानुरस्त्री वने प्रस्थे वाल्यामार्गप्रके विदे' ॥ (३) ॥*॥ द्विवात्प्रस्थोऽप्यस्त्री । त्रीणि 'पर्वतसमभूमा-
गस्य' ॥

उत्सः प्रस्रवणम्

उत्स इति ॥ उनति जलेन 'उन्दी क्लेदने' (ह० प० से०) । 'उन्दिगुधिक्रुपिभ्यश्च' (उ० ३।६८) इति सः । 'किन्' इत्यनुवृत्तेर्नलोपः । 'उन्दति' इति मुकुटेन कृतं विग्रहप्रदर्शनं प्रामादिकम् । उन्दे रौधादिकलात् ॥ (१) ॥*॥ प्रस्रवन्त्यापो-
ऽस्मात् । 'सु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'भीमादयः-' (३। ४।७४) इति 'कृत्यल्युटः-' (३।३।११३) इति वाऽपादाने ल्युट् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'यतो जलं स्रवति तस्य स्थानस्य' ॥

वारिप्रवाहो निर्झरो झरः ॥ ५ ॥

वारीति ॥ वारिणः प्रवाहः ॥*॥ निर्झरणम् । 'भृषू वयोहानी' (दि० प० से०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । यत्तु निर्झरन्त्यनेन—इति विग्रहप्रदर्शनं मुकुटेन कृतम् । तत्र । करणोऽपो दुर्लभलात् । ल्युटा वाधात् । शवपि दुर्लभः । धृपो दैवादिकलात् ॥ (१) ॥*॥ एवं झरः ॥ पिन्वात् (३।३।१०४) अटि 'झरा' ॥*॥ 'अच इः' (उ० ४।२।३९) 'झरिः' ॥*॥ ततो डीपि (ग० ४।१।४५) 'झरी' च ॥ (२) ॥*॥ उपसर्गान्तरनिवृत्त्यर्थो निर्द् ॥*॥ द्वे 'उत्सान्नि-
र्गतजलप्रवाहस्य' । पश्चापि पर्याया इत्यन्ये ॥

दरी तु कंदरो वा स्त्री

दरीति ॥ दृणाति । 'दृ विदारणे' (क्या० प० से०) । पचादौ (३।१।१३४) 'दरद्' इति पाठात् 'टिद्धा-' (४।१। १५) इति डीप् । 'दरोऽस्त्री साध्वसे गतं कंदरे तु दरी स्मृता । दराऽव्ययं मनागर्थे' ॥ (१) ॥*॥ कं जलम् । तेन दीर्यते । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । ('कंदरोऽङ्कुशे । विवरे च गुहायां च') ॥*॥ स्त्रियां टाप् (४।१।४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कृत्रिमस्य गृहाकारस्य गिरिविवरस्य' ॥
देवखातविले गुहा ।

गह्वरम्

देवेति ॥ अकृत्रिमे पर्वतस्य विले । विलति । 'विल

भेदने' (तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः (१) ॥*॥ गूहति । 'गूह संवरणे' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । यत्तु—गुह्यतेऽनया । भिदाद्यद् (३।३।१०४)—इति मुकुटः । तत्र । 'अजब्भ्याम्' (वा० ३।३।१२६) इति वार्तिकविरोधात् । 'गूहः पाण्मा-
तुरे गुहा । सिंहपुच्छयां च गतं च पर्वतादेश्च गह्वरे' ॥ (२) ॥*॥ गह्यते । 'गाहू विलोडने' (भ्वा० आ० से०) । 'छित्त्वरछत्त्वर-' (उ० ३।१) इति प्वरजन्तं निपात्यते । ('अथ गह्वरम् । गुहागहनदम्भेषु निकुञ्जे तु पुमानयम्') ॥ (३) ॥*॥ केचित्तु—'देवखाते विलं गुहा' इति काल्यात् 'गह्वरं विलदम्भयोः' इति शाश्वताच्च ('विलं रन्ध्रे गुहायां च' इति हैमतश्च) चत्वारि नामानि—इत्याहुः ॥ त्रीणि 'अकृत्रिमस्य गिरिविलस्य' ॥

गण्डशैलास्तु च्युताः स्थूलोपला गिरेः ॥ ६ ॥

गण्डेति ॥ 'गण्डः कपोले पिटके' इति विश्वः । गण्ड इव शैलाः । शैलशब्दस्तदवयवे वर्तते । 'विशेषणं विशेष्येण-' (२।१।५७) इति समासः । शैलानां गण्डा इव, इति वा । राजदन्तादिः (२।२।३१) । 'गण्डशैलो ललाटे स्याच्युत-
स्थूलोपले गिरेः' ॥ (१) ॥*॥ एकम् । 'गिरेः पतितस्थूल-
पापाणस्य' ॥

खनिः स्त्रियामाकरः स्यात्

खनिरिति ॥ खन्यते । 'खनु अवदारणे' (भ्वा० उ० से०) । 'खनिक्रपि-' (उ० ४।१।४०) इति इः ॥*॥ 'कृदि-
कारात्-' (ग० ४।१।४५) इति वा डीप् ॥*॥ 'इजजा-
दिभ्यः' (वा० ३।३।१०८) इतीच् । 'खनिरेव मता खानिः' इति द्विरूपकोशः ॥ (१) ॥*॥ आकुर्वन्त्यत्र । 'डुकृब्' (त० उ० अ०) । आकीर्यन्ते धातवोऽत्र । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०) । 'पुंसि संज्ञायाम्' (३।३।११९) इति कः । 'आकरो निकरे खनौ' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'रत्नाद्युत्पत्ति-
स्थानस्य' ॥

पादाः प्रत्यन्तपर्वताः ।

पादा इति ॥ पद्ये एभिः । 'पद गतौ' (दि० आ० अ०) । 'हलश्च' (३।३।१२९) इति घ्व् । 'पादो मूलो-
ऽस्तयुयांशाद्धिषु प्रत्यन्तपर्वते' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ प्र-
त्यन्ते महाद्रीणां समीपे ये क्षुद्राः पर्वताः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पर्वतसमीपस्याल्पपर्वतानाम्' ॥

१—गह्वरं छीवमेव । गह्वरा गह्वरी तूपचारात्, इति तु पशिका—इति मुकुटः । हैमाभिधानचिन्तामणिनाममालाध्या-
स्यायां तु 'गह्वरः पुंज्ञीवलिङ्गः' इत्युक्तम् ॥ २—'स्थूलोपलाः'
इत्युपलक्षणम् । तेन 'लीलां दधौ राजतगण्डशैलः' इति माघ-
प्रयोग उपपद्यते—इति मुकुटः ॥ ३—अतएव 'धृतगम्भीरखनी-
खनीलिमा' इति नैपथः—इति मुकुटः ॥

१—'अत्युच्चवस्तुनि' इति पाठान्तरम् ॥ २—अग्रके पद्ये । अत एव विश्वकोषे 'सानुः श्रेष्ठे युधे मार्गे वाल्यायां पद्ये वने' इति पाठ उपलभ्यते ॥ ३—तथाच 'कन्दरासु तरुणीरिह नयति रविः' इति माघः—इति मुकुटः ॥

उपत्यकाद्रेःसन्ना भूमिरूर्ध्वमधित्यका ॥ ७ ॥

उपेति ॥ उप आसन्ना । अधि आस्ता । 'उपाधिभ्यां लकन्नासन्नाह्वयोः' (५।२।३४) इति लकन् ॥ (१) ॥*॥ एकैकम् 'अद्रेरधऊर्ध्वासन्नभूमैः' ॥

धातुर्मनःशिलाद्यद्रेः

धातुरिति ॥ दधाति शोभाम् । 'सितानि-' (उ० १। ६९) इति तुन् ॥ (१) ॥*॥ 'सुवर्णरुम्यताप्राणि हरितालं मनःशिला । गैरिकाञ्जनकासीसर्सासलोहाः सहिद्रुलाः । गन्धकोऽन्नकमिलाया धातवो गिरिसंभवाः' ॥*॥ एकम् 'मनःशिलादिधातोः' ॥

गैरिकं तु विशेषतः ।

गैरीति ॥ गिरौ भवम् इति विग्रहे गिरिकञ्च्चादण् (४। ३।५३) । अव्यविकन्यायात् । अध्यात्मादित्वात् (वा० ४। ३।६०) ठञ् वा । गैरिकं तु विशेषेण धातुः । धातुशब्देनैव प्रतिदत्त्वात् 'गैरिकं धातुस्कमयोः' ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'धातुविशेषस्य' ॥

निकुञ्जकुञ्जौ वा ह्नीवे लतादिपिहितोदरे ॥ ८ ॥

निकुञ्जेति ॥ कावजानि । 'जनी प्रादुर्भावि' (दि० आ० से०) । 'सप्तम्यां जनेर्डः' (३।२।९७) । पृषोदरादिः (६।३। १०९) ।—कुञ्जन्त्यत्र । 'कुञ्जि अव्यक्ते शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२९) इति घञ्—इति मुकुटः । तत्र । कुञ्जिधातोर्यातुपाठेऽदर्शनात् । यत्तु 'न्युङ्कादेः' इति कुत्वाभावः—इति तदपि न । 'न्युङ्कादेः' इत्यस्य कुत्वविधायकत्वात् । निरत्रोपसर्गान्तरव्यावृत्त्यर्थम् । कुञ्जिरावरणार्थो लोकात्—इति क्षीरस्नानी । 'कुञ्जोऽत्रियां निकुञ्जेऽपि हनौ दन्ते च दन्तिनाम्' इति विश्वः । द्वे 'लतादिभिः पिहितस्य स्थानस्य' ॥

इति शैलवर्गविवरणम् ॥

अटव्यरण्यं विपिनं गहनं काननं वनम् ।

अटवीति ॥ अटन्त्यत्र । 'अट गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'पद्यटिभ्यामविः' ( ) । 'हृदिकारात्-' (ग० ४।१।४५) ।

१—'अद्रेरित्यस्य संवन्धिमात्रोपलक्षकत्वादित्यत्रापि । 'समुद्रोपलका ईनां पर्वताधिलका पुरी' इति भट्टिरीति स्वान्यादयः—इति मुकुटः ॥ २—'अय शुचादयो व्रजन्ता दिसप्ततिः परसंभायाः' इति प्रतिशयां दिसप्ततिसंख्याकधनानुरोधेन जगुः, 'गुञ्जि अव्यक्ते शब्दे' इत्यत्र कुञ्जिरपि पूर्वमासीदिति प्रतिभाति । कुञ्जि विना दिसप्ततिसंख्यानुपगच्छित्त्वेन ॥ ३—'कुत्वाभावः' इत्युक्त्वा 'न कादेः' (७।३।५९) इति हि वृञ् वेनेनेपन्दस्तम् । पश्चादेषकादिप्रमादाचया पाठो वातः—इति सम्पद् । 'स्वरहादीनां च' इत्येवं वृञ्स्त्वेन 'न्युङ्कादेः' इत्येवं वृञ्स्त्वापुपलम्बेन 'कुत्वविधायकत्वात्' इत्युक्तिर्पाठिणी । तत्तु धीनङ्गिराकलनीयम् ॥

इति ङीप् । यत्तु मुकुटः—अटा वचः पक्षिणोऽत्र । पूर्ववन्दीष् । संज्ञाशब्दत्वात् 'अनुपसर्जनात्' इति त्रीप्रत्ययस्य न निषेधः—इत्याह । तत्र । अटविशब्दस्य कृदन्तत्वाभावात् । 'संज्ञाशब्दत्वात्' इति हेतोरप्रयोजकत्वात् समुदायस्यानुपसर्जनत्वाच्च ॥ (१) ॥*॥ अर्थते । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'अर्तेनित्' (उ० ३।१०२) इत्यन्यः ॥ (२) ॥*॥ वेपन्तेऽत्र । 'द्विवेष्ट कम्पने' (भ्वा० आ० से०) । 'वेपितुहोर्हलश्च' (उ० २।५२) इतीनन् । विशेषेण पियन्त्यत्र वा । 'पि गतौ' (तु० प० से०) । बाहुलकात् ॥ (३) ॥*॥ गाह्यते । 'गाहू विलोडने' (भ्वा० आ० से०) । 'बहुलमन्यत्रापि' (उ० २।७८) इति युच् । 'कृच्छ्रगहनयोः' (७।२।२२) इति निर्देशाद्भ्रजः । 'गहनं वनदुःखयोः । गह्वरे कलिले चापि' इति हैमः ॥ (४) ॥*॥ कानयति दीपयति स्मरादि 'कनी दीप्तिकान्तिगतितु' (भ्वा० प० से०) । युच् (उ० २।७८) । ल्युः (३।१।१३४) वा । 'कं जलम् अननं जीवनमस्य' इति वा । 'काननं तु प्रव्यास्ये विपिने गृहे' इति हैमः ॥ (५) ॥*॥ वनति । 'वन संभक्तौ' (भ्वा० प० से०) । पञ्चाद्यच् (३।१।१३४) ॥ यत्तु—वन्यते । अच्—इति मुकुटः । तत्र । कर्मणि पचायचोऽसंभवात् । 'वनं नपुंसकं नीरे निवासालयकानने' ॥ (६) ॥*॥ पद् 'अरण्यस्य' ॥

महाण्यमरण्यानी

महेति ॥ महच्च तदरण्यं च । 'सन्महत्-' (२।१।६१) इति समासः ॥ (१) ॥*॥ महदरण्यम् । 'हिमारण्ययो-मंहत्त्वे' (वा० ४।१।४९) इति ङीपानुक्तौ ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'महतो वनस्य' ॥

गृहारामास्तु निष्कुटाः ॥ १ ॥

गृहेति ॥ गृहस्थारामाः ॥ (१) ॥*॥ कुटाद्गृह्णात्रि-
घ्नान्ताः 'निरादयः-' (वा० २।२।१८) इति समासः । 'निष्कुटस्तु गृहोद्याने स्यात्केदारकवाटयोः' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गृहसमीपोपवनस्य' ॥

आरामः स्यादुपवनं कृत्रिमं वनमेव यत् ।

आरेति ॥ आरमन्त्यत्र । 'हलश्च' (३।३।१२९) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ उपगतं वनम् । 'प्रादयो गताद्यर्थे' (वा० २।२।१८) इति समासः ॥ (२) ॥*॥ एवकारादकृत्रिमवनव्युदासः ॥*॥ द्वे 'कृत्रिमवृक्षसमूहस्य' ॥

अमात्यगणिकानेहोपवने वृक्षवाटिका ॥ २ ॥

अमेति ॥ वच्यते । 'वट वेष्टने' (भ्वा० प० से०) । 'संज्ञायाम्' (३।३।१०९) इति षुल् । 'वृच्' इति मुकुटस्य प्रनादः । टाप् (४।१।४) । 'प्रत्यदस्यात्-' (७।३।४४) इती-

१—गीरादिङीपि (४।१।४१) वनी च । 'स्ववनी संभवदिति-
कापि का' इति नैपथक्यात्—इति मुकुटः ॥

त्वम् । वृक्षाणां सा ॥ (१) ॥॥ एकं 'मन्त्रिणो वेद्या-
याश्च गृहस्योपवनस्य' ॥

पुमानाक्रीड उद्यानं राहः साधारणं वनम् ।

पुमानिति ॥ आक्रीडन्त्यत्र । 'क्रीड विहारे' (भ्रा०
प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'द्वेषमाक्री-
डमुद्यानम्' इत्यमरमालायां तु ह्रीवमुक्त् ॥ (१) ॥॥ उ-
द्यान्त्यत्र । 'या प्रापणे' (अ० प० अ०) । अधिकरणे ल्युट्
(३।३।११७) । 'उद्यानं स्यान्निःसरणे वनभेदे प्रयोजने' ।
(२) ॥॥ द्वे 'राहः सर्वोपभोग्यवनस्य' ॥

स्यादेतदेव प्रमदवनमन्तःपुरोचितम् ॥ ३ ॥

स्यादिति ॥ प्रमदानां वनम् । 'दृषापोः-' (६।३।६३)
इति हलः ॥ (१) ॥॥ 'यत्र सखीको राजा क्रीडति
तस्य' एकम् ॥

वीथ्यालिंरावलिः पङ्क्तिः श्रेणी

वीति ॥ विथ्यते । 'विष्प याचने' (भ्रा० आ० से०) ।
'इगुपथात्किन्-' (उ० ४।१२०) इतीन् । बाहुलकादीर्षः ।
'कृदिकारात्-' (ग० ४।१।४५) इति वा डीप् । 'वीथी
वर्तमाने पक्षौ च गृहाङ्गे नाव्यरूपके' इति हैमः ॥ (१) ॥॥
आलति । 'अल भूषणादौ' (भ्रा० प० से०) । आडि ।
इन् (उ० ४।११८) । 'आङ्गिः सख्यावैलीसेत्वनर्थेषु विश-
दाशये' इति हैमः ॥ (२) ॥॥ आ वलति । 'वल चं-
रणे' (भ्रा० प० से०) । आडि । इन् (उ० ४।११८)
॥ (३) ॥॥ पद्यते । 'पन्नि विस्तारे' (भ्रा० आ० से०) ।
किञ् (३।३।१७४) । 'पङ्क्तिदृष्टन्दःश्रेण्योः' इति हैमः ॥
(४) ॥॥ श्रीयते । 'श्रिञ् सेवायाम्' (भ्रा० उ० से०) ।
'वहिश्रि-' (उ० ४।५३) इति निः । 'श्रेण्याल्यां का-
रुचंती' इति हैमः ॥ (५) ॥॥ पद्य 'सान्तर्पङ्क्तेः' ॥

लेखास्तु राजयः ।

लेखा इति ॥ लिख्यते । 'लिख अक्षरविन्यासे' (तु०
प० से०) । निदादी (३।३।१०४) पाठादङ्गुर्णा । 'लेखो
लेख्ये दैवते च लेखा राज्यां लिपावपि' इति हैमः ॥॥ र-
योरेकत्वस्तरणात् 'रेखा' अपि ॥ (१) ॥॥ राजति 'राज्
दीप्ति' (भ्रा० उ० से०) । इन् (उ० ४।११८) । 'वपि-
वति-' (उ० ४।१२५) इतीन् वा । 'राजी रेखायां पक्षौ च'
इति हैमः ॥ (२) ॥॥ द्वे 'निरन्तरपङ्क्त्यपङ्क्तिसाधार-
णायः' ॥

वन्या वनसमूहे स्याद्

वन्येति ॥ वनानां समूहः । 'पाशादिभ्यो यः' (४।२।

४९) । ('वन्यं त्रिषु वनोद्भूते स्त्री वनाम्बुसमूहयोः') ॥ (१)
॥॥ एकम् 'वनसमूहस्य' ॥

अङ्कुरोऽभिनवोद्भिदि ॥ ४ ॥

अङ्कुर इति ॥ अङ्कुरते । 'अकि लङ्गणे' (भ्रा० आ०
से०) । 'मन्दिवाशिमयि-' (उ० १।३८) इत्युरच् । 'अ-
ङ्कुरो रोम्पि सलिले रुधिराभिनवोद्भवे' इति हैमः ॥॥
खर्जुरादित्वात् जरः 'अङ्कुरश्चाङ्कुरः प्रोक्तः' इति हलायुधः ॥
(१) ॥॥ उद्भिन्नति भुवम् । 'मिदिर् विदारणे' (उ० उ०
अ०) । 'सत्सूद्रिष-' (३।२।६१) इति क्तिप् । अभिनवश्चा-
सावुद्भिच्च ॥ (२) ॥॥ द्वे 'नूतनाङ्कुरस्य' ॥

वृक्षो महीरुहः शाखी विटपी पादपस्तहः ।

अनोकहः कुटः सालः पलाशी वृद्धमागमाः ॥ ५ ॥

वृक्ष इति ॥ वृक्षति । 'वृक्ष वरणे' ( ) । पचायच्
(३।१।१३४) वृक्ष्यते वा । 'ओत्रश्च छेदने' (तु० प० से०) ।
सक् (उ० ३।६६) ॥ (१) ॥॥ मह्यां रोहति 'रुह बीजज-
न्मनि प्रादुर्भावे च' (भ्रा० प० अ०) ।—मूलविभुजादि-
त्वात् (वा० ३।२।५) कः—इति मुकुटः । तत्र । 'इगुपथ-'
(३।१।१३५) इत्यस्य सत्त्वात् ॥ (२) ॥॥ शाखास्यात्कि ।
श्रीधादित्वात् (५।२।११६) इतिः । यद्वा अवश्यं शाखति ।
'शाखू व्याप्तौ' (भ्रा० प० से०) । आवश्यके गितिः (३।३।
१७०) । 'शाखी स्यात्पादपे वेदे तुदृक्काख्यजने पुमान्'
॥ (३) ॥॥ विटपः शाखावित्सारोऽस्यात्कि । 'अत इतिः-'
(५।२।११५) ॥ (४) ॥॥ पादः पिबति । 'पा प्राणे'
(भ्रा० प० अ०) । 'सुपि' (३।२।४) इति कः । 'पादपः
पादपीठेऽप्यौ पादुकायां तु पादपा' इति विश्वः ॥ (५) ॥॥
तरति । तरन्त्यनेन इति वा । 'तृ हवनसंतरणयोः' (भ्रा०
प० से०) । 'तृन्शौह-' (उ० १।७) इत्युः ॥ (६) ॥॥
अनसः शकटस्याकं गतिं हन्ति । 'अन्येष्वपि-' (३।२।
१०१) इति हन्तेर्बः ॥ (७) ॥॥ कुटति । 'कुट कौटिल्ये'
(तु० प० से०) । पचायच् (३।१।१३४) 'इगुपथ-' (३।
१।१३५) इति को वा । मुकुटस्तु—'कौति शब्दायते पक्ष्यत्र'
इति । 'कपेष्ठः' बाहुलकात् अन्येभ्योऽपि टः कुटादित्वात्
(१।२।१) हित्वे गुणामावः । बाहुलकान्नेकादेशः—इति
वदन् टवर्गद्वितीयं मन्यते । तत्र 'कौति' इति विग्रहः कुटादि-
त्वोक्तिः प्रानादिकी । आदादिकस्य 'कौति' इति रूपसंभवात् ।
तौदादिकस्य 'कुवते' इति रूपस्य संभवात् ॥ (८) ॥॥ स-
ल्यते । 'पल गतौ' (भ्रा० प० से०) । 'अकर्तारि-' (३।३।
१४) इति घञ् । मुकुटस्तु—चलति । वायुना चलति ।
'ज्वलितिकचन्तेभ्यो षः' (३।१।१४०)—इत्याह । तत्र ।
दन्त्यादेस्तत्र पाठाभावात् । तालव्योष्मादेस्तत्र पाठात् ।
'पुंति भूरहमात्रेऽपि सालो वरणसर्जयोः' इति दन्त्यादौ र-

१—हत्वामावोऽपि । 'प्रविष्टः प्रमदावनम्' इति मट्टिः—
इति मुकुटः ॥ २—डोपमावे हत्वान्नापि 'वनवीथिवीथिन्' इति
नापः—इति मुकुटः ॥ ३—जेतुष्वनर्थे इति पाठः ॥

१—'पादपे वृक्षपीठयोः' इति हैमः इति वा पाठः ॥

भक्तः । 'सालः चर्जतरौ वृक्षमात्रप्राकारयोरपि' ॥ (९) ॥ ॥
पलाशानि सन्वस्य । अत इनिः (५।२।११५) । 'पलाशी
वृक्षरक्षसोः' इति विश्वनेदिन्यौ ॥ (१०) ॥ ॥
'डु गतौ' (भ्वा० प० ञ०) । मितद्रादित्वात् (वा० ३।
२।१८०) डुः ॥ (११) ॥ ॥ 'समुदाये वृत्ताः शब्दा अवयवे-
ष्वपि वर्तन्ते' इति न्यायात् डुः शाखाऽस्यास्ति । 'युद्धभ्यां
नः' (५।२।१०८) । 'डुमस्तु पादपे पारिजाते क्रिपुरुषेश्वरे'
इति हैमः ॥ (१२) ॥ ॥ न गच्छति । 'गन्तु गतौ' (भ्वा०
प० ञ०) । पचायच् (३।१।१३४) ॥ (१३) ॥ ॥ त्रयोदश
'वृक्षस्य' ॥

वानस्पत्यः फलैः पुष्पात्

वानेति ॥ वनस्य पतिः 'पारत्करप्रवृत्तीनि' (६।१।
१५७) इति सुट् । वनस्यतौ भवः 'दिलदिल्या-' (४।१।
८५) इति प्यः ॥ (१) ॥ ॥ पुष्पाज्जातेः फलैर्हेतुभिः ॥ ॥
एकम् 'पुष्पाज्जातफलोपलक्षितवृक्षस्य' ॥

तैरपुष्पाद्वनस्पतिः ।

तैरिति ॥ 'वनस्पतिर्ना इमान्ने विना पुष्पं फलिद्वने'
॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'आम्नादिवृक्षस्य' ॥

ओषधिः फलपाकान्ता

ओषेति ॥ ओषः श्लेषो दीप्तिर्वा धीयतेऽत्र । 'डुधान्
धारणयोषधयोः' (डु० उ० ञ०) । 'कनेम्यधिकरणे च' (३।१।
९३) इति क्तिः ॥ ॥ 'हृदिकारात्' (ग० ४।१। ४५) इति
दीपि 'ओषधी' अपि ॥ (१) ॥ ॥ फलपाक एवान्तो
चस्याः । रूपभेदात्त्वत्वम् ॥ एकम् 'व्रीहियवादेः' ॥

स्या दवन्यः फलेग्रहिः ॥ ६ ॥

स्यादिति ॥ फलानि गृह्णाति । 'ग्रह उपादाने' (क्या०
उ० से०) । 'फलेग्रहिरात्मभरिष' (३।२।२६) इति साधुः ॥
(२) ॥ ॥ द्वे 'फलसमये फलग्राहकस्य' ॥

वन्योऽफलोऽवकेशी च

वन्य इति ॥ 'बन्धस्त्वार्थौ च बन्धने' । बन्धे साधुः
'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् । यत्तु मुकुटः—दिगादि-
त्वात् (४।३।५४) यत्—इत्याह । तत्र । अस्य सूत्रस्य 'तत्र
भवः' (४।३।५३) इत्यत्र पाठात् । 'तत्र साधुः' इत्यस्य
'प्रतिघटायत्' (४।४।७५) इत्यधिकारे पाठात् ॥ (१) ॥ ॥
न फलान्यस्य ॥ (२) ॥ ॥ अवसन्नाः केशा यस्य सोऽवकेशो
निष्केशः । सोऽस्ति दृष्टान्तत्वेनास्य । 'अत इनिः' (५।२।११५) ।
च यथा निष्केशः । एवमयं निष्फलः । अवकं शून्यनीटे त-

१—'पत्रौषधयो रजन्वान्' इति कुमारः—इति मुकुटः ।
'पत्रान्या ओषधयो भ्वायन्ते' इति वृत्तिः ॥ २—प्रतिघातार्थाः
विकारादश्च । तत्र धारणार्थे वृक्ष एव स्वदिः । स्वीकारार्थे तु
'फलेग्रहोर्हसि वनस्पतीनाम्' इति नट्टिः—इति मुकुटः ॥

च्छीलः । 'सुष्यजातौ-' (३। २।७८) इति 'गितिः' इति वा
॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'ऋतावपि फलरहितस्य' ॥

फलवान्फलिनः फली ।

फलेति ॥ फलान्यस्य सन्ति । मतुप् (५।२।१५) ॥ (१)
॥ ॥ 'फलवर्हाभ्यामिनच्' (वा० ५।२।१२२) ॥ (२) ॥ ॥
'अत इनिः' (५।२।११५) ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'फलसहित-
वृक्षस्य' ॥

प्रफुल्लोत्फुल्लसंफुल्लव्याकोशविकचस्फुटाः ॥ ७ ॥
फुल्लश्चैते विकसिते

प्रफुल्लविति ॥ फलति । 'निफला विशरणे' (भ्वा० प०
से०) । 'जातः कः' (३।२।१८७) । 'आदितश्च' (७।२।१६)
इतीडभावः । 'अनुपसर्गात्फुल्लक्षीव-' (८।२।५५) इति
तस्य लः ॥ (७) ॥ ॥ प्रादिसमासः (वा० २।२।१८) । प्रफुल्लति
वा । 'फुल्ल विकसने' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४)
॥ (१) ॥ ॥ 'उत्फुल्लसंफुल्लयोरुपसंख्यानम्' (वा० ८।२।५५) ।
'उत्फुल्लं करणे क्षीणानुत्ताने च विकसरे' ॥ (२) ॥ ॥
(३) ॥ ॥ व्यावृत्तः कोशः संकोचोऽस्मात् । 'प्रादिभ्यो
धातुजस्य-' (वा० २।२।२४) इति समासः ॥ ॥ मूर्धन्यान्तो
वा ॥ (४) ॥ ॥ कचति । 'कच बन्धने' (भ्वा० प० से०) ।
पचायच् (३।१।१३४) । विगतः कचोऽस्मात् । 'विकचः
क्षेपणे केतौ ना' केशे स्फुटितेऽन्यत्' ॥ (५) ॥ ॥
स्फुटति 'स्फुट विकसने' (तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३।
१।१३५) इति कः । 'स्फुटो व्यक्तप्रफुल्लयोः । तित्ते व्याप्ते'
इति हैमः ॥ (६) ॥ ॥ व्यकासीत् । 'कस गतौ' (भ्वा० प०
से०) । 'गलर्या-' (३।४।७२) इति कः ॥ (८) ॥ ॥ अद्यौ
'प्रफुल्लितवृक्षस्य' ॥

स्युरवन्य्यादयस्त्रिषु ।

स्युरिति ॥ अवन्य्यादयो विकसितान्तात्त्रिलिङ्ग्यां स्युः ॥

स्याणु वा ना ध्रुवः शङ्कुः

स्येति ॥ तिष्ठति । स्याणुः । यत्तु सुभूतिः—धेन्वादि-
लाङुः, पत्वं च—इत्याह । तत्र । 'स्योः णुः' (उ० ३।
३७) इति सूत्रस्य सत्त्वात् । धेन्वादिमूत्राभावाच्च । 'वा
ना' इति पुंस्त्वम् । रूपभेदात् क्त्वत्वम् । 'स्थाणुरती' इति
वा पाठः । 'स्याणुः क्रीले हरे पुमान् । अती ध्रुवे' इति
नेदिनी ॥ (१) ॥ ॥ ध्रुवति । 'ध्रुव गतित्वैर्ययोः' (तु०
प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । 'ध्रुवो वटे ।
वहुयोगनिदोः शंभौ शङ्खातुत्तानपादजे । स्थिरे नित्ये निश्चिते
च ध्रुवं खेऽजस्रतरुयोः । ध्रुवा मूर्वाशालिपर्णयोः सुग्नेदे
गीतभियपि' इति हैमः ॥ (१) ॥ ॥ शङ्कुतेऽस्मात् । 'शलि-
शङ्खायाम्' (भ्वा० वा० से०) । 'स्रत्साङ्कु-' (उ० १।३६)

१—'विकसितं तित्तम्' इति कौचकवधमकादन्त्यन्यः—
इति मुकुटः ॥

इति साधुः । 'शङ्खः पत्रशिराजाले संख्याश्रीलक्ष्मणमुप ।
यादोऽत्रभेदयोर्मेदु' इति हैमः ॥ (३) ॥३॥ त्रीणि 'शाखा-
पत्ररहिततरोः' ॥

ह्रस्वशाखाशिफः क्षुपः ॥८॥

ह्रस्वेति ॥ शाखा च शिफा—मूलं च ते । ह्रस्वे शाखा-
शिफे यस्य ॥३॥ क्वीति । 'दृ छु शब्दे' (अ० प० से०) ।
बाहुलकात्पोऽगुणश्च ॥ (१) ॥३॥ एकं 'सूक्ष्मशाखामूल-
स्य शाखोटकादेः' ॥

अप्रकाण्डे स्तम्भगुल्मौ

अप्रकाण्ड इति ॥ न प्रकाण्डोऽस्य ॥३॥ तिष्ठति ।
'श गतिविद्युत्' (भ्वा० प० से०) । 'स्यः स्तोऽन्वजवक्रौ' (उ०
४।१६) । 'स्तम्भो गुल्मे तुगादीनामकाण्डद्रुमगुच्छयोः' ॥
(१) ॥३॥ गुडति । 'गुड स्त्रायाम्' (तु० प० से०) । बाहुल-
कान्नन् । डलयोरैक्यम् । 'गुल्मः चेनाश्रमिभेदोः सैन्यरक्षण-
रुग्मिभेदोः । स्तम्भे, त्रियानामलक्ष्येलावनी वृत्रवेदमहु' ॥ (२)
॥३॥ द्वे 'स्कन्धरहितस्य' ॥

वल्ली तु व्रततिर्लता ।

वल्लीति ॥ वल्लते । 'वल वल्ल संवरणे' (भ्वा० ङा०
से०) । 'उर्वयातुन्य इन्' (उ० ४।११८) । ('हृदिकारात्'-
(ग० ४।१।४५) इति वौ ङीप्) ।—पचाद्यच् (३।१।१३४)
गौरादिलात् (४।१।४१) । ङीप्—इति सुङ्ग्योच्चिञिञ्स्या ।
'वल्ली सादजनोदायां लतायां कुडुनान्तरे' इति हैमः ॥३॥
(वेङ्ग (भ्वा० प० से०) घातोऽरिणि 'वेङ्गिः' इत्यपि ।
अत एव) । 'वल्ली तु वेङ्गिः सरपा' इति वाचस्पतिः ॥
(१) ॥३॥ प्रतनोति । 'तनु विस्तारे' (त० उ० से०) ।
'लिचुर्का च संज्ञायाम्' (३।३।१७४) । ष्टपोदरादिलात्
(६।३।१०९) पत्य चो वा । 'प्रततिर्गतित्तया' इति
हलायुषः ॥३॥ यद्वा व्रतमिव करोति । व्रतशब्दात् 'व्रत-
रोति' (वा० ३।१।२६) इति प्यन्ताद्वाहुलकादितिः । 'व्रत-
तिस्तु प्रतानिन्त्यां विस्तारेऽपि' इति हैमः ॥ (२) ॥३॥
लति । 'लतिः' सौत्रो वातुर्वेदनायः । पचाद्यच् (३।
१।१३४) । 'लता ज्योतिष्मती दूर्वा घाज्ञावल्लीप्रियङ्गुपु ।
सृङ्गानाथव्योः कृत्वर्णाम्' इति हैमः ॥ (३) ॥३॥ त्रीणि
'लतामात्रस्य' ॥

लता प्रतानिनी वीरुहृत्स्मिन्युलप इत्यपि ॥ ९ ॥

लतेति ॥ शाखापत्रचंचयः प्रतानः । चोऽस्त्यसाः ।

१—जानलर्का पञ्च च वृक्षौ । वर्णा हस्तं वनम्—इत्यनेका-
र्थकैरवाकरकांसुदी ॥ अत्र तु 'वली' इति पाठ आसीत् ॥ २—
वलिहस्तान्ता च 'शिरणमवोरिहकटिजन्तुभिः' इति भावः—इति
सुङ्गः ॥ 'वहीवल्किरिहकटिजन्तुभिः' इति दनवन्त्यां दी-
पान्त ॥ ३—'हृदिकारात्' इति ङीप् दीपान्तापि 'धराधरेऽ-
मवतीवहीरिव' इति भावः—इति सुङ्गः ॥

सा प्रतानिनी । इदृशी लता वीरुहादियव्दत्रयवाच्या ॥३॥
विरुहादि । 'हृदि आवरणे' (उ० उ० ल०) । क्विन्
(३।२।१७८) । 'अन्येषामपि' (६।३।१३७) इति दीर्घः ।
—'नहिद्यति' (६।३।११६) इति दीर्घः । न्यहृकादि-
त्वात् (७।३।५३) । कृत्वम्—इति तान्नुच्चिञिञ्स्या ।
रथेन्द्रादर्थनात् कृत्वादर्थनाच्च । 'वीरुहात्विटपयोः क्वि-
याम्' ॥ (१) ॥३॥ गुल्मः प्रतानोऽस्त्यस्याः । 'अत-
इति' (५।१।११५) वा ॥ (२) ॥३॥ वलति । 'वच सं-
वरणे' (भ्वा०, ङा० से०) । 'विटपविटपविद्यिपोलयाः'
(उ० ३।१४५) इति 'वलेः संप्रसारणं कृपश्च' ॥—उत्पत्ते ।
उलः सौत्र आवरणायो दाहायो वा । 'कृपश्चाकनवर्णस्य'
इति कपो वा । 'विटपादयः' इत्यपः—इति लामिसु-
कुर्वी । तत्र । तादृशमूत्रान्मावात् । 'उलपत्तु गुल्मिनीवृ-
भेदयोः' इति हैमः ॥ (३) ॥३॥ इति त्रीणि 'शाखादिभि-
र्विस्तृतवल्लयाः' ॥

नगाधारोह उच्छ्राय उत्सेधश्चोच्छ्रयश्च सः ।

नगेति ॥ नगस्य तरोः ॥३॥ आरोहणम् । भावे षच्
(३।३।१८) दीर्घम् । 'आरोहो दीर्घ उच्छ्रये' । आरोहणे
गजारोहे क्रीड्यां नानभिद्यपि' इति हैमः ॥ चादिना
गिरिदेवाल्यादिग्रहः ॥३॥ उच्छ्रयणम् । 'श्रिच् सेनायाम्'
(भ्वा० उ० से०) । 'उदि श्रयति' (३।३।४९) इति
षच् ॥ (१) ॥३॥ उत्सेधणम् 'पिब गत्वाम्' (भ्वा० प०
से०) । 'भावे' (३।३।१८) इति षच् । 'उत्सेधस्तुच्छ्रये
न क्री ड्डीवं संनहनेऽपि च' ॥ (२) ॥३॥ श्रियो बाहु-
लकात् 'एरच्' (३।३।५६) अपि ॥ (३) ॥३॥ त्रीणि 'वृ-
क्षादिर्दीर्घस्य' ॥

अस्त्री प्रकाण्डः स्कन्धः स्यान्मूलाच्छाखावधि-
स्तरोः ॥ १० ॥

अस्त्रीति ॥ प्रकाण्ड्यते । 'कृड भेदने' कुरादिः 'एरच्'
(३।३।५६) । ष्टपोदरादिः (६।३।१०९) । कान्यते । 'कृनु
कान्ती' (भ्वा० ङा० से०) । निह (३।३।३०) । 'वरुडाद-
यश्च' ( ) इति लो-वा । 'प्रकाण्डो विटपे शस्ते
मूलस्कन्धान्तरे, तरोः' इति विश्वः ॥ (१) ॥३॥
स्कन्धते । 'स्कन्दिद् गतिघोषणयोः' (भ्वा० प० ङ०) ।
कर्मणि षच् (३।३।१९) ष्टपोदरादिः (६।३।१०९) यत्तु सुङ्ग-
टेन—उगादीं स्कन्दिद् वार्ता 'कन्देरन् खादे' (उ० ४।
२०७) इत्यन् प्रत्ययो वक्षान्तादेशः—इत्युचम् । तत्र । त-

१—'विरोचते वात्स्य' । इति पाठस्य स्तान्निग्रये उपलम्भा-
दीर्घोपपत्तेः ॥ न्यहृकादिगणे 'वीरुह' इति पाठस्तोऽप्यन्तेन स्तान्-
निग्रये च न्यहृकादितादृक्त्वम् इति पाठस्तौषोपलम्भेन 'नकारस्य
फलं निपात्यते' इत्यस्य स्फुटं प्रदीपनान्तेऽपि खण्टनोक्तिः प्रता-
नगर्भव ॥ २—'आरोहणे गजारोहे' इति हैमः ॥

त्राप्तुनो विधानात् । अत्रोऽविधानात् । 'स्कन्धः स्यान्नृपता-
वन्धे संपरायसमूहयोः । कावे तद्वक्रपाण्डे च आत्रादां छन्दसो
भिदि' इति धान्तेषु नेदिनी ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'मूलमारभ्य
शाखावधिभागस्य' ॥

समे शाखालते

समे इति ॥ शाखति । 'शाख् व्याप्तौ' (भ्वा० प० से०)
पचाद्यच् (३।१।१३४) । यत्तु—शाख्यते वृद्धोऽनया । 'गु-
रोश्च' (३।३।१०३) इत्यः—इति सुकुटः । तत्र । 'अज-
न्ध्याम्-' (वा० ३।३।१२६) इति वार्तिकविरोधात् ।
'शाखा इमांशे वेदांशे भुजे पक्षान्तरेऽन्तिके' इति हैमः ॥
(१) ॥३॥ द्वे 'शाखायाः' ॥

स्कन्धशाखाशाले

स्कन्धेति ॥ स्कन्धजा शाखा ॥ (१) ॥३॥ शलति ।
'शल चलने' (भ्वा० प० से०) 'ज्वलति-' (३।१।१४०)
इति णः । 'शाला तल्लस्कन्धशाखा शाला भवनमिष्यते'
इति शश्वतः ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'स्कन्धात्प्रथमोत्पन्नशा-
शाखायाः' ॥

शिफाजटे ।

शिफेति ॥ ज्ञेते । 'शीङ् खप्ने' (अ० आ० से०) ।
बाहुलकात् फक् हल्श्च । 'शिफा जटायां सरिति मांति-
कायां च नातरि' ॥ (१) ॥३॥ जटति । 'जट संघाते'
(भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥३॥
द्वे 'तरुमूलस्य जटाम्रस्य' ॥

शाखाशिफावरोहः स्यात्

शाखेति ॥ वटादेः शाखाया अवलम्बिनी शिफा ॥३॥
अवरोहति लम्बते । 'रह बाजजन्मनि प्रादुर्भावे च' (भ्वा०
प० अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) 'अवरोहोऽवतरणेऽप्या-
रोहे च लतोद्गमे' ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'शाखामूलस्य' ॥

मूलाच्चाग्रं गता लता ॥ ११ ॥

मूलादिति ॥ मूलादूर्ध्वं गता शिफा लता यत् । सुकु-
टस्य 'प्रसङ्गादवरोहस्यार्थान्तरमाह । तरुमूलात्प्रवृत्ति वृक्षाग्र-
पर्यन्तं गता गुड्यादिलताप्यवरोहः' इत्याह ॥ (१) ॥३॥
एकम् 'वृक्षाग्रगामिन्या लतायाः' ॥

शिरोऽग्रं शिखरं वा ना

शिर इति ॥ ध्रियते । 'श्रीञ् सेवाम्' (भ्वा० उ० से०) ।
'ध्रियतेः स्त्राङ्गे शिरः क्चि' (उ० ४।१।९४) इत्यस्य धातोः
शिरादेशश्च । यत्तु—शेते स्वाङ्गोपरि तिष्ठति । 'शीङ् क्चि'
इत्यस्य शिरादेशश्च—इति सुकुटः । तत्र । उज्ज्वलदत्तादि-
पूजसूत्रादर्शनात् । 'शिरः प्रधाने सेनाग्रे शिखरे मन्त्रकेऽपि
च' ॥ (१) ॥३॥ अगति । 'अग कुट्टिजगतां गती' । (भ्वा०
प० से०) 'ऋज्रेन्द्राग्रवज्र-' (उ० २।२८) इति साधु ।
'अग्रं पुरस्तादुपरि परिमाणे पलस्य च । आलम्बने समूहे

च प्रान्ते च स्यात्पुंसकम् । अधिके च प्रधाने च प्रथमे
चाभिधेयवत्' ॥ (२) ॥३॥ शिखां राति । 'रा दाने' (अ०
प० अ०) । कः (३।२।३) । 'शिखरोऽत्री इमाग्रे चाद्रिष्ट-
पुलकाग्रयोः' ॥ (३) ॥३॥ त्रीणि 'शिखरस्य' ॥

मूलं बुधोऽङ्घ्रिनामकः ।

मूलमिति ॥ मूलति । 'मूल प्रतिष्ठायाम्' (भ्वा० प०
से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । 'मूलं शिफा-
ययोः । भे निकुञ्जेऽन्तिके वा ना' ॥ (१) ॥३॥ वध्नाति व-
ध्यते वा । 'वन्ध वन्धने' (क्र्या० प० अ०) । 'वन्धेर्ध्रि-
बुधी च' (उ० ३।५) इति नक् । 'बुधो ना मूलद्रयोः' ॥
(२) ॥३॥ अङ्घ्रिनाम नाम यस्य । 'अङ्घ्रिना पादमूलयोः' ॥
(३) ॥३॥ त्रीणि 'मूलमात्रस्य' ॥

सारो मज्जा नरि

सारविति ॥ सरति कालान्तरम् । 'सृ गती' (भ्वा०
प० अ०) । 'सृ स्थिरे' (३।३।१७) इति घञ् । 'सारो बले
मज्जनि च स्थिरांशे, न्याय्ये च नीरे च धने च सारम् ।
वरेऽन्यवत् सारमुदाहरन्ति' ॥ (१) ॥३॥ मज्जति । 'दुम-
रुजो शुद्धौ' (तु० प० अ०) । 'श्रुक्षन्-' (उ० १।१।५९)
इति साधुः ॥३॥ समौ समानलिङ्गौ । 'नरि' इति वा पाठः ।
पुंसोत्पत्तयः ॥३॥ 'लज्जावराजवन्मज्जा मांससारास्थिसारयोः'
इति भागुरेरावन्तोऽपि । 'मज्जां चा मज्जया सह' इति दिह-
पकोपाच्च ॥ (२) ॥३॥ द्वे ॥ 'वृक्षादेः स्थिरांशस्य' ॥

त्वक् स्त्री बलकं बलकलमस्त्रियाम् ॥ १२ ॥

त्वगिति ॥ त्वचति । 'त्वच संवरणे' (तु० प० से०)
क्विप् (३।२।१८०) यद्वा तनोति, तन्यते, वा । 'तत्तु वि-
स्तारे' (त० उ० से०) । 'तनोतेरनश्च वः' (उ० २।६३)
चाचिक् । ('त्वक् स्त्री चर्मणि बलके च गुडत्वचि विशेषतः')
॥ (१) ॥३॥ बलति । 'बल-संवरणे' (भ्वा० आ० से०) ।
'शुकबल्लोत्काः' (उ० ३।४२) इति कन् । यद्वा 'बलक परि-
भायणे' (तु० प० से०) । बलकयति । पचाद्यच् (३।१।
१३४) । ('बलकं बलकलशकयोः') ॥ (२) ॥३॥ बलते ।
बाहुलकात्कलः । बलकं जाति, इति तु स्वामी । यत्तु—व-
लतेः कलञ्—इति सुकुटः । तत्र । उक्तसूत्रादर्शनात् ॥
(३) ॥३॥ त्रीणि 'त्वचः' ॥

काष्ठं दारु

काष्ठमिति ॥ काशते । 'काश दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) ।
'हनिकुपिनीरमिकाशिम्यः क्यन्' (उ० २।२) । 'तिवृत्र-'
(७।२।९) इति नेट् । 'काष्ठं दारुणि काष्ठा च प्रकथं स्यान्मा-
त्रके । दिशि दारुहृदिष्यां कालमानप्रभियधि' इति हैमः ॥
(१) ॥३॥ दीर्घते । 'दृ विदारणे' (क्र्या० प० से०) । 'दृ-
समिजनि' (उ० १।३) इति लुग् । 'पुनपुंसकयोर्दीर्घः' इति

त्रिकाण्डशेषः । 'दारु स्यात्पित्तले काष्ठे देवदारौ नपुंसकम्' ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'काष्ठमात्रस्य' ॥

इन्धनं त्वेष्व इधममेधः समित् स्त्रियाम् ।

इन्धेति ॥ इन्धेऽमिरनेन । 'वि इन्धी दीप्तौ' (६० आ० से०) । 'करणा-' (३।३।११७) इति ल्युट् ॥ (१) ॥*॥ एधतेऽनेन । असुन् (उ० ४।१८९) ॥ यत्तु—बाहुलकात्रलोपो गुणश्च—इति मुकुटः । तत्र । एधतेरुभयासंभवात् ॥ (२) ॥*॥ इध्यतेऽनेन । 'वि इन्धी दीप्तौ' (६० आ० से०) । 'इधियुधीन्धि-' (उ० १।१४५) इति मच् । 'अनिदिताम्-' (६।४।२४) इति नलोपः ॥ (३) ॥*॥ एधेः 'हलश्च' (३।३।१२१) इति करणे घञ् । 'वि इन्धी' (६० आ० से०) । 'अवेदधीश्च-' (६।४।२९) इति निपातो वा । एधः पुंस्त्वयम् ॥ (४) ॥*॥ समिध्यतेऽनया । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) ॥ (५) ॥*॥ 'त्रीण्यग्निंसंदीपनवृणकाष्ठादेः' ॥ द्वे 'यागादौ ह्यमानस्य काष्ठस्य' ॥ पश्चापि पर्याया इति स्वामी ॥

निष्कुहः कोटरं वा ना

नीति ॥ निश्चयेन कुहयते । 'कुह विस्मापने' (उ० आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४)—निश्चयेन कुहयति । 'कुह विस्मापने' । 'इगुपघ-' (३।१।१३५) इति कः—इति मुकुटः । तत्र । कुहेश्वरादावदन्तादात्मनेपदित्वात् ॥ (१) ॥*॥ कुटनं कोटः । 'कुट कौटिल्ये' (उ० प० से०) । भावे घञ् (३।३।१८) । कोटं राति । 'रा दाने' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वृक्षादिरन्ध्रस्य' ॥

बल्लैरिर्मञ्जरिः स्त्रियौ ॥ १३ ॥

बल्लेति ॥ बल्लते । 'बल्ल संवरणे' (भ्रा० आ० से०) । किप् (३।२।१८०) । ऋच्छति । 'ऋ गतौ' (भ्रा० प० अ०) । 'अच इः' (उ० ४।१३९) । बल् चासावरीश्च । यद्वा बल्लेः संपदादित्वात् (वा० ३।३।१०८) किप् । बल्लृच्छति । 'अच इः' (उ० ४।१३९) ॥ (१) ॥*॥ वृत्तुत्वमृच्छति 'अच इः' (उ० ४।१३९) । शकन्वादिः (वा० ६।१।९४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'तुलस्यादेरमिनवोद्भिदि' ॥

पत्रं पलाशं छदनं दलं पर्णं छद्मः पुमान् ।

पत्रमिति ॥ पतति । 'पत्ल गतौ' (भ्रा० प० से०) ।

१—'इन्धेर्वाहुलकात्रलोपः, गुणः' श्लेषपाठस्य मुकुटपुस्तकेषु दृश्येन सर्वसंगत्या प्रतारपपरमेवैतत् ॥ २—'एधान् हुताशन-वतः' इति कालिदासः—इति मुकुटः ॥ ३—'वीधि दीर्घान्ते अपि । 'म्यद्मुत् वेह्लिववाहुवहरीका' इति नामः । 'नववज्जुलमञ्जरी-सनाभकरन्' इति काव्यप्रकाशे—इति मुकुटः ॥

पत्रं (उ० ४।१५९) । 'पत्रं तु वाहने पर्णे स्यात् पक्षे शर-पक्षिणोः' ॥ (१) ॥*॥ 'पलमुन्मानमांसयोः' । पलं मांस-मश्राति । 'अश भोजने' (श्या० प० से०) । कर्मण्यण् (३।२।१) । मुकुटस्तु—'पल गतौ' (भ्रा० प० से०) 'ध्वयै कः' (३।३।५८) । पलति रक्षति जलादेः । 'पाल रक्षणे' प-चादिः (३।१।१२४) । पलं चलनमश्रुते व्याप्नोति—इत्याह । तत्र । 'ध्वयै कः' इति न । 'स्थान्नापाव्यधिहनिषुध्वयम्' इति परिगणनात् । 'पाल रक्षणे' इति धातो रत्त्वात् । प-चाद्यजन्तस्य 'पलं चलनम्' इति वाक्यासंभवात् । 'पै-लाशं छदने मतम् । शती किञ्चक्रसःसु पुंसि स्यादरिते त्रिषु' इति मेदिनी । 'पलाशः किञ्चकेऽन्नपे । हरिते, प-लाशं पत्रे' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ छद्यतेऽनेन । 'छद् अप-वारणे' (उ० उ० से०) । 'आधृपाद्वा' (ग० ३।१।२५) इति णिजभावे पक्षे करणे ल्युट् (३।३।११७) । 'छदनं च दले पक्षे पिधाने' ॥ (३) ॥*॥ दलति । 'दल विदारणे' (उ० उ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'दलमुत्सेधसण्डयोः । शस्त्रीछदेऽप्यद्रव्ये पत्रे' ॥ (४) ॥*॥ पिपति । 'पृ पालन-पूरणयोः' (उ० प० से०) । 'कृपृविपिधाभ्यो नः' । यद्वा पृणति । 'पृण प्रीणने' (उ० प० से०) पचाद्यच् (३।१।१३४) । यद्वा पर्णयति । 'पर्ण हरितभावे' (उ० उ० से०) पचाद्यच् (३।१।१३४) यत्तु मुकुटः—पिपति प्रीणयति । 'पृ प्रीणने' । पचाद्यच्चि (३।१।१३४) वा पर्णम् इत्याह । तत्र । असंभ-वात् । 'पर्णस्त्रिपर्णे पर्णं तु पत्रे' इति हैमः ॥ (५) ॥*॥ छद्य-तेऽनेन । णिजभावे 'पुंसि संज्ञायाम्' (३।३।११९) इति घः । णिजन्तस्यापि छद्यतेऽनेन । 'छद्येर्घे-' (६।४।९६) इति हल् । 'छद्मः पलाशे गतति प्रन्धिपर्णतमालयोः' । 'पुमान्' इति विशेषणं सान्तर्होवन्ननिरासार्थम् ॥ (६) ॥*॥ 'पट् पत्र-मात्रस्य' ॥

पल्लवोऽस्त्री किसलयम् ।

पल्लव इति ॥ पल्यते । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । ल्यते । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । पल् चासौ ल्वश्च । पल्ल्यां ल्यते वा । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । पादवानकः प-च्छदोऽस्ति 'तोलि' (८।४।६०) 'पल्लवः किसले बले । विटपे वित्तेरेऽलकराणे शृङ्गारपिङ्गयोः' । व्याडिस्तु—'पुंसि क्लीबे च पल्लवः' ॥ (१) ॥*॥ किञ्चित्त्वलति । 'पल गतौ' (भ्रा०

१—पत्रं तकारद्वयवत् । 'विपत्राः साधवो न वरवः' इति दन-यन्तीशेषात् ॥ २—पलाशे ताटव्यान्तम् 'नवपलाशपलाशवर्नं पुरः' इति नावयनकाद—इति मुकुटः ॥ ३—पलाशशब्दे उ नोपलभ्यते । किं तु 'भापृवत्स्वयतिभ्यो नः' (उ० ३।६) श्लेषं स्यमुक्त्वल्दत्तादिषुपल्लव्यते ॥ ४—लकारद्वयवत् । 'दृदयन्ते न तु लोकस्य कदापि च विपल्लवः' इति दनयन्तीयमकाद ॥ ५—र-म्यसकारवाद् 'किसलयैः सलयैरिव' इति रजुयनकाद—इति मुकुटः ॥

प० से०) । बाहुलकात् क्यन् प्रत्ययः । पृषोदरादिः (६।३। १०९) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नवपत्रस्य' ॥

विस्तारो विटपोऽस्त्रियाम् ॥ १४ ॥

विस्तेति ॥ विस्तरणम् । 'स्तृन् आच्छादने' (सा० उ० अ०) । 'प्रथमे वावश्चन्द्रे' ॥ (३।३।३३) इति भावे घल् । 'विस्तारस्ततौ विटये' ॥ (१) ॥*॥ विटान् पाति । 'पारस्वणे' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । यद्वा विटानां पानम् । 'पा पाने' (भ्रा० प० अ०) । 'घञर्थे कः' (वा० ३।३।५८) । यद्वा विटति, विट्यते वा । 'विट आक्रोशे' (भ्रा० प० से०) । 'विटपविटप-' (उ० ३।१४५) इति क्पन् । यत्तु—व्यत्ये वेद्यतेऽनेन 'वट वेद्ये' (भ्रा० प० से०) । 'विटपादयश्च' इति सूत्रमुपन्यस्तं मुकुटेन । तत्र । एतादृशसूत्रादर्शनात् । 'विटपो न त्रियां स्त्वन्शाखाविस्वारपह्वे । विटायिपे ना' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शाखादिविस्तारस्य' । केचित्तु—उच्चमेदिनीकोपादेव पल्लवादिचतुष्टयनेकार्यमाहुः । 'शाखायां पल्लवे स्त्वन्वे विस्तारे विटपोऽस्त्रियाम्' इति रभसाच्च । 'स्कन्वाद्द्व्यं तरोः शाखा कटप्रौ विटपो मतः' इति कात्याच ॥

वृक्षादीनां फलं सैस्यम्

वृक्षादीति ॥ आदिना लतागुल्मादिग्रहः । केचित्तु 'वृक्षादीनाम्' इति पूर्वणापि संव्रजन्ति । फलति । 'फल निष्पत्तौ' (भ्रा० प० से०) । पचायन् (३।१।१३४) । फलं निम्ब्रं सस्यशब्दाच्चम् । 'फलं हेतुकृते जातोफले फलकस्ययोः । (त्रिफलायां च कङ्कोले चत्राप्रे व्युष्टिलाभयोः) ॥ ॥*॥ सस्ति । 'पञ्च षस्ति स्वप्ने' (अ० प० से०) 'माछासत्ति-सुभ्रो यः' (उ० ४।१०९) ॥*॥ तालव्यादिपाठे तु 'शमु हिंसायाम्' (भ्रा० प० से०) । शस्यते । 'तकिशसिचिति-' (वा० ३।१।९७) इति यद् ।—'क्यपि' इति मुकुटोक्तिश्चिन्त्या । 'अञ्चो यन्' (३।१।९७) इत्यत्र हरीतक्यादीनामुपसंख्यानान् । पचेद्विदन्त्यस्य 'तकि-' (वा० ३।१।९७) इत्यत्राग्रहणाच्च ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'फलस्य' ॥

वृन्तं प्रसवयन्धनम् ।

वृन्तमिति ॥ वृणोति । 'वृञ् वरणे' (सा० उ० से०) । बाहुलकात् 'अङिष्ठिति-' (उ० ३।८९) इति क्तः, नुम् च । मुकुटस्तु 'वृणोतेऽनुञ्च' इति सूत्रं कल्पितवान् ।—बाहुल्यात् पत्वम् इति चिन्त्यम् । अनुस्वारं प्रति णत्वस्य (णत्वं प्रति परसवर्णस्य) अतिदत्त्वात् । 'वृन्तं प्रसवयन्धे च घटीधारा-कुचाग्रयोः' ॥ (१) ॥*॥ प्रसूयते । 'डु प्रसवे' (भ्रा० प० अ०) । 'द्दोर्ण' (३।३।५७) व्यत्येऽनेन । 'बन्ध वन्धने' (क्या० प० से०) करणे ल्युट् (३।३।११७) । प्रसवस्य

पुष्पफलपत्रस्य वन्धनम् ॥ (५) ॥*॥ द्वे 'पुष्पादिमूलाधारवृन्तस्य' ॥

आमे फले शलाटुः स्यात्

आम इति ॥ शलति 'शल चलनसंवरणयोः' (भ्रा० प० से०) । पचायन् (३।१।१३४) अटति । 'अट गतौ' (भ्रा० प० से०) । नृगव्यादित्वात् (उ० १।३७) कुः । शलश्चासावदुश्च । तालव्यादिः । 'शटीशटितं शलाटुः' इत्युष्म-नेदात् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अपकफलस्य' ॥

शुष्के वानम्

शुष्क इति ॥ 'फले' इत्येव ॥ वायति स्म । 'पै ओर्वे शोषणे' (भ्रा० प० अ०) । 'गल्यार्थाकर्मक-' (३।४।७२) इति कर्तरि क्तः । 'ओदितश्च' (८।३।४५) इति नत्वम् । वन्यते । 'वतु याचने' (त० आ० से०) । घञ् (३।३।१८) वा 'वानं शुष्कफले शुष्के सीवने गमने कटे । जलसंशुतवा-तोर्मिंसुरङ्गासंरमेणु च' इति हंसः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'शुष्कफलस्य' ॥

उभे त्रिषु ॥ १५ ॥

उभे इति ॥ उभे शलाटुवाने त्रिषु ॥ त्रियां 'वाना' ॥*॥

क्षारको जालकं ह्रीये

क्षारक इति ॥ क्षरति । 'क्षर संचलने' (भ्रा० प० से०) । प्लुल (३।१।१३३) । 'क्षारको रसे । कोरके पक्ष्यादिपाशे' इति हंसः । 'क्षारकः पक्षिमत्स्यादिपिटके जालकेऽपि च' ॥ (१) ॥*॥ जालमिव । 'इवे प्रति—' (५।३। ९६) इति कन् । 'जालकं कोरके दम्भे कुलायानाययोरपि । न पुंसि मोचनफले त्रियां तु वसनान्तरे । गिरिसारजलौ-कायामपि स्याद्विधवात्रियाम् । भटानामम्भरचिताङ्गरक्षिण्यां च जालिका' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नवकलिकावृन्दस्य' ॥

कलिका कोरकः पुमान् ।

कलिकेति ॥ कलयति 'कल गतौ संख्याने च' (पुरादिः) । 'अच इः' (उ० ४।१३९) । स्तार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (१) ॥*॥ कुर्यते । 'कुर शब्दे' (तु० प० से०) 'कृनादिभ्यः संज्ञायाम्' (उ० ५।३।५) इति जुन् 'कोरकोऽत्रो कुम्भले स्यात्कङ्कोलकनृणालयोः' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अविकसितकलिकायाः' ॥

स्याद्दुत्सकरुत्स्यकः

स्यादिति ॥ गुच्यते 'गुच परिवेष्टने' (दि० प० से०) । 'उन्दिगुचिकुपिभ्यश्च' (उ० ३।६८) इति सः क्त् । 'स्वके

१—गुक्ति प्रचुरप्रयोगदर्शनादुक्तम् । न तु नियमार्थम् । द्वैकलिहोऽपि । 'कोरकोऽत्रो कुम्भलेऽपि' इत्यादिनेदिन्यादिदर्शनात् । अत्र एव 'समुपहरन् विचकार कोरकाणि' इति मापः— इति मुकुटः ।

१—कश्यो ॥ २—सस्यं दन्त्यादि 'भ्रान्त्यकविक्रपावन्ध' इव नारससमनोहर आर्थावर्तः' इति शनयन्तिशेषात् ॥

हारभेदे च गुत्सः सन्धेऽपि कीर्तितः' इति दन्त्यान्तेषु
रुद्रः ॥३॥ श्रीभोजस्तु 'शस्यादिभ्यश्छक्' इत्याह । स्वार्थे
कन् (५।३।७५) । 'पुष्पादिस्तवके गुच्छो' मुक्ताहारकला-
पयोः' इति चवर्गान्ते रन्तिदेवः ॥ (१) ॥३॥ स्तूयते ।
'पुष् स्तुर्ता' (अ० प० अ०) । 'कृजादिभ्यः' (उ० ५।३५)
इति युन् । यद्वा तिष्ठति । 'स्यः स्तोऽम्बजवकौ' (उ० ४।९६)
॥ (२) ॥३॥ द्वे 'विकासोन्मुखकलिकायाः' इति
मुकुटः ॥ कलिकादिकदम्बस्यैस्त्वन्ये ॥

कुट्टमलो मुकुलोऽस्त्रियाम् ॥ १६ ॥

कुट्टमल इति ॥ कुट्टयेते, कुट्टति, वा । 'कुट्ट छेदने'
( ) 'कौटिल्ये' (तु० प० से०) वा । 'कुट्टिकविभ्यां
कमलच्' (उ० १।१०९) इति कमलचि ॥३॥ बाहुलकात्
'कुडेः' (तु० प० से०) अपि (कमनि 'कुड्बालः') ।
'कुड्बालो मुकुले पुंति न द्वयोर्नरकान्तरे' ॥ (१) ॥३॥
मुञ्चति कलिकावम् । 'मुच्छ मोकषणे' (तु० उ० अ०) । वा-
हुलकाद्बलक् ॥—'मुखेरलक् कत्वमुत्वं चातः' इति स्वामि-
मुकुटौ । तत्र । तादृशसूत्राभावात् ॥ (२) ॥३॥ 'ईपद्धि-
कासोन्मुखकलिकायाः' द्वे ॥

स्त्रियः सुमनसः पुष्पं प्रसूनं कुसुमं सुमम् ।

स्त्रिय इति ॥ सुप्रु मन्यन्ते आभिः । 'मन ज्ञाने' (दि०
प० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) । मुकुटस्तु—'सुप्रीतं
मनो आभिः' इति विग्रह्य 'प्रादिसमासः' इत्याह । तत्र ।
अन्यपदार्थत्वात् । 'भून्नि स्त्रियां सुमनसः' इति रत्न-
कोषः । 'सुमनाः पुष्पमालयोः स्त्रियां ना धीरदेवयोः'
इति मेदिन्यादेरेकैलमपि । 'पुष्पं सुमनाः कुसुमम्' इति
नाममाला ॥ (१) ॥३॥ पुष्पयति । 'पुष्प विकसने' (दि०
प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'पुष्पं विकास आर्तवे ।
धनदस्य विमाने च कुसुमे नेत्ररुज्यापि' इति हैमः ॥ (२)
॥३॥ प्रसूयते स्म । 'पूड् प्राणिप्रसवे' (दि० आ० से०) ।
'खाद्य ओदितः' (ग० ३।३।१) । 'ओदितश्च' (८।२।४५)
इति निष्ठानलम् । 'प्रसूनं तु प्रसूते फलपुष्पयोः' इति हैमः ॥
(३) ॥३॥ कुस्यति । 'कुस संश्लेषणे' (दि० प० से०) । 'कु-
सेरुम्भोभेदेताः' (उ० ४।१०६) इत्युमः । संज्ञापूर्वकस्त्वान्न
गुणः । 'कुसुमं वीरजोनेत्ररोगयोः फलपुष्पयोः' ॥ (४) ॥३॥
'सवेसाधुसमानेषु समं स्यादभिधेयवत्' (इति मेदिनी) ॥३॥
चत्वारि 'पुष्पसामान्यस्य' ॥

मकरन्दः पुष्परसः

मकरन्द इति ॥ मकरमपि द्यति । कामजनकलात् ।

१—कचित्पुस्तके 'सुमम्' इति पाठ उपलभ्यते ॥ २—'प्रा-
दिसमासः' इत्यनेन 'प्रादिभ्यो धातुजस्य वाच्यो वा चोत्तरपद-
लोपः' इति वार्तिकसंश्लेषणे तु न काव्यनुपपत्तिः ॥ ३—'वेद्या
धमशानसुमना इव वर्जनीया' इति शब्दकमयोगः—इति मुकुटः ॥

'दो अक्षण्डने' (दि० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३)
इति कः । प्रुषोदरादिः (६।३।१०९) । यद्वा मकरमप्यन्दति ।
'अदि वन्धने' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ।
शकन्धादिः (वा० ६।१।९४) । यत्तु—'गतिकारकोपपदानाम्-'
(प० २।२।१९) इत्युक्तेः सुवृत्पत्तेः प्राक् समासे प्रच्ययनवत्
पररूपत्वम्—इति मुकुटः । तत्र । उत्तरदले विभक्त्यनुपपत्त-
वपि पूर्वदले विभक्तिसत्त्वात् । अन्यथा 'राजदर्शी' 'वर्म-
कारः' इत्यादौ नलोपो न स्यात् । दृष्टान्तोऽप्यसंगतः । 'प्रा-
च्ययनम्' इत्यस्यैवेष्टत्वात् ॥ (१) ॥३॥ पुष्पस्य रसः ॥ (२)
॥३॥ द्वे 'पुष्पमधोः' ॥

परागः सुमनोरजः ॥ १७ ॥

पराग इति ॥ परा गच्छति । 'गम्ल गतौ' (भ्वा०
प० अ०) । 'अन्येष्वपि-' (वा० ३।२।४८) इति डः । 'प-
रागः सुमनोरणौ धूलीस्नानीययोरपि । गिरिप्रभेदे विख्याता-
नुपरागे च चन्दने' ॥ (१) ॥३॥ सुमनसां रजः ॥ (२)
॥३॥ द्वे 'पुष्परणोः' ॥

द्विहीनं प्रसवे सर्वम्

द्वीति ॥ द्वाभ्यां स्त्रीपुंसाभ्यां हीनं फले पुष्पे पत्रे च ।
वक्ष्यमाणमश्वत्थादि फलपुष्पादिषु वर्तमानं नपुंसकं लिङ्गं
ज्ञेयमित्यर्थः । विकारावयवयोरुत्पन्नस्य प्रत्ययस्य 'फले छक्'
(४।३।१६३) । 'पुष्पमूलेषु बहुलम्' (वा० ४।३।१६६)
इति छक् ॥

हरीतक्यादयः स्त्रियाम् ।

हरीति ॥ पूर्वोक्तापवादः । 'स्त्रियां' इति हरीतक्याः
फलम् । 'हरीतक्यादिभ्यश्च' (४।३।१६७) इति छप् । 'छपि
युक्तवद्व्यक्तिवचने' (१।२।५१) 'हरीतक्यादिषु व्यक्तिः'
(वा० १।२।५२) इति लिङ्गमेव प्रकृतिवत् । न संख्या ।
आदिना 'कोशातकी (द्राक्षा) चदरी कण्टकारिका' इत्यादयः ॥
आश्वत्थवैणवप्लाक्षनैयग्रोघैर्जुदं फले ॥ १८ ॥

वार्हतं च

आश्वत्थेति ॥ अश्वत्थस्य फलम् । आश्वत्थम् । 'गृक्षा-
दिभ्योण्' (४।३।१६४) ॥ (१) ॥३॥ वैणोः । 'विल्वादिभ्यो-
ऽण्' (४।२।१३६) । (मयटि (४।३।१४३) प्रकृते अणः)
विधेर्नाणो छक् ॥ (१) ॥३॥ 'न्यग्रोधस्य च केवलस्य' (७।
३।५) इत्यैच् ॥ (१) ॥३॥ इहुद्या इदम् ॥ (१) ॥३॥
बृहत्याः फलम् ॥ (१) ॥३॥ 'अश्वत्थादिफलानाम्'
पृथक्पृथगेकैकम् ॥

फले जम्बुवा जम्बूः स्त्री जम्बु जाम्बवम् ।

फले इति ॥ जमति । 'जमु अदने' (भ्वा० प० से०) ।
'अन्दूहम्बुजम्बू-' (उ० १।९३) इत्यनेन कूप्रत्ययो युगाग-

१—'कौसुमे रेणौ' इति पाठः ॥

मन्त्र निपातितः । 'जम्बूः स्यात्पादपान्तरे । तथा सुमेरु-
रिति द्वीपभेदेऽपि च त्रियाम्' । जम्बूः फलम् । 'जम्बू-
वा' (४।३।१६५) इत्यण् । तस्य विधानसामर्थ्यात् लृक् ।
पक्षे 'ओरुक्' (४।१।१३९) तस्य 'लृप् च' (४।३।१६६) इति
वा लृप् । 'लृपि युक्त्वत्-' (१।२।५।१) । पक्षे फले 'लृक्'
(४।३।१६३) । लृपि जम्बूः ॥ (१) ॥३॥ लृकि 'हस्वो नपुंस-
के-' (१।२।४८) इति हस्वे जम्बु ॥ (२) ॥३॥ अणि जा-
न्ववम् ॥ (३) ॥३॥ त्रीणि 'जम्बूफलस्य' ॥

पुष्पे जातिप्रभृतयः खलिङ्गाः

पुष्प इति ॥ जालाः पुष्पम् । जातिः । 'पुष्पमूलेषु व-
हुलम्' (वा० ४।३।१६६) इति 'अनुदात्तादेरुक्' (४।३।
१४०) अणः (४।३।) च लृप् । 'यूथिकाशेफालिकाम-
ल्लिकाद्याः' ॥

त्रीहयः फले ॥ १९ ॥

त्रीति ॥ यवानां फलानि । यवाः । 'अवयवे च प्राण्यो-
प-' (४।३।१३५) इत्यण् । 'फलपाकशुषाम्-' (वा० ४।३।
१६६) इति लृप् । नापाः । सुहाः ॥

विदार्याद्यास्तु मूलेऽपि

वीति ॥ विदार्या भूकृष्णाख्या मूलं पुष्पं फलमपि ।
विदारी । गम्मारी । शालपर्णा ॥

पुष्पे क्लीवेऽपि पाटला ।

पुष्प इति ॥ पाटलायाः पुष्पम् । लृकि (वा० ४।२।
१६६) पाटलम् । 'पाटलः कुसुमे वर्षेऽप्याद्युत्रीहिश्च पा-
टलः' इति शाश्वतात् पुल्लिङ्गोऽपि ॥

वोधिद्रुमश्चलदलः पिप्पलः कुञ्जराशनः ॥ २० ॥

अश्वत्थे

वोधीति ॥ बुध्यते । 'बुध अवगमने' (दि० आ० अ०) ।
'सर्वेधातुभ्य इत्' (उ० ४।१।१८) । 'नोक्तमनिलम्' इति न
गुणनिषेधः । 'वोधिः पुंति सनाथेश्च भेदे पिप्पलपादपे' ।
रत्नकोपेऽपि 'पिप्पलो वोधिरश्वत्थः' इति । वोधिश्चासौ द्रुम-
श्च ॥ (१) ॥३॥ चलं दलमस्य ॥ (२) ॥३॥ पिप्पलं जलम-
स्यास्ति । मूले सिक्त्वात् । अर्शआवच् (५।२।१२७) । 'पि-
प्पलं सलिले वल्लेदभेदे च ना तरौ' ॥ (३) ॥३॥ कुञ्जर-

१—'परिपतजम्बुफलोपभोगदृष्टा' इति किराते हस्तान्तप्रयोगः ।
तत्र 'फल उचरपदे, 'श्लो हस्तोऽडयो गालवस' (६।३।६१) इति
हस्तवन्' इति वाननः । अत एव 'जलजम्बुजलाविलासवन्तः'
इति वृक्षेऽपि 'श्लो हस्तः' इति हस्तवन् । 'जम्बुः' इति प्रह्ल-
न्तरमस्ति । 'तसास्वन्तोः फलरसो नदी मूत्वा प्रवर्तते' इति सं-
चारवर्तः—इति सुकुटः ॥ २—शाश्वतेऽपि स्वामिपुस्तकयोः
'पाटलम्' इति द्वीपपाठसंबोधेऽपि 'पाटला पाटली खी
सादल पुष्पे पुनर्न ना' इति नेदिन्यां पुंस्त्वस्य निषेधात् पुल्लिङ्गः ॥

पादयते । 'अश भोजने' (त्रया० प० से०) कर्मणि ल्युट्
(३।३।१९३) ॥ (४) ॥३॥ शाल्मलिबटावपेक्षया न श्वश्चिरं
तिष्ठति । 'लृपि स्थः' (३।२।४) इति कः । प्रयोदरादिः (६।
३।१०९) । यद्वा अश्वत्थं जलमस्यास्ति । अर्शआवच् (५।
२।१२७) । 'आपः प्रजाहितं शीतमश्वत्थं पवनं विप-
म्' इति केदारमाला । 'अश्वत्थः पिप्पलद्रौ स्यादश्वत्था
पूर्णमा मता' ॥ (५) ॥३॥ पञ्च 'पिप्पलवृक्षस्य' ॥

अथ कपित्थे स्युर्दधित्थग्राहिमन्मथाः ।

तस्मिन्दधिफलः पुष्पफलदन्तशठावपि ॥ २१ ॥

अथेति ॥ कपयस्तिष्ठन्त्यत्र । प्रयोदरादिः (६।३।१०९)
॥३॥ अमरमालायां पवर्गतृतीयमध्यः (कपित्थः) अपि
प्रयोदरादिः ॥ (१) ॥३॥ दधिवर्णो द्रवस्तिष्ठत्यस्मिन् ॥
(२) ॥३॥ गृह्णाति । 'ग्रह उपादाने' (त्रया० प० से०) ।
प्रहादित्वात् (३।१।१३४) णिनिः ॥ (३) ॥३॥ मननम् ।
'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । संपदादिः (वा० ३।३।
१०८) । 'गमः कौ' 'गमादीनाम्' (६।४।४०) इति न-
लोपः । तुक् (६।१।७१) मथति । 'मथे विलोडने' (भ्वा०
प० से०) । पचायच् (३।१।१३४) । नतो मथः । 'मन्मथः
कामचिन्तायां कपित्थे कुसुमायुधे' ॥ (४) ॥३॥ दधि फ-
लेऽस्य ॥ (५) ॥३॥ पुष्पयुक्तं फलमस्य ॥ (६) ॥३॥ दन्ता-
नां शठ इव । अपकारित्वात् ॥ (७) ॥३॥ सप्त 'कपित्थ-
स्य' 'कैथ' इति ख्यातस्य ॥

उदुम्बरो जन्तुफलो यज्ञाङ्गो हेमदुग्धकः ।

उद्धिति ॥ उल्लङ्घितमन्वरमनेन ॥ उदतिशयेनाम्यते वा ।
'अधि शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादरन् । प्रयोद-
रादिः (६।३।१०९) । 'उदुम्बरस्तु देहत्यां वृक्षभेदे च प-
ण्डके । कुष्ठभेदेऽपि च पुमांस्तान्नेऽपि स्यान्नपुंसकम्' इति
नेदिनी । सुकुटस्तु मेदिनीसंमत्या टवर्गतृतीयमध्यमप्याह ।
तत्र । तत्र मन्थवर्णनियमाभावान् । आद्यन्तयोरेव निय-
मात् ॥ (१) ॥३॥ जन्तवः फलेऽस्य ॥ (२) ॥३॥ यज्ञम-
हति । अग्निगल्थः (भ्वा० प० से०) । कर्मण्यण् (३।२।
१) ॥ (३) ॥३॥ हेमवर्णं दुग्धमस्य ॥ (४) ॥३॥ चत्वारि
'उदुम्बरस्य' ॥

कोविदारो चमरिकः कुहालो युगपत्रकः ॥ २२ ॥

कोवीति ॥ कुं भूमिं विदधाति 'दृ विदारणे' (त्रया० प०
से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) प्रयोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (१)
॥३॥ चमरमस्यास्ति । 'अत इनिठनां' (५।२।११५) ॥ (२)
॥३॥ कुनुहालयति । 'दल विदारणे' (सु० उ० से०) । 'कर्म-
ण्यण्' (३।२।१) । शकन्वादिः (वा० ६।१।१४) ।
'कुहालः स्यात्पुमान्भूमिदारणे युगपत्रके' ॥ (३) ॥३॥
युगं युगं पत्रमस्य ॥ (४) ॥३॥ चत्वारि 'कोविदारस्य',
'कचनार' इति ख्यातस्य ॥

सप्तपर्णे विशालत्वक् शारदो विपमच्छदः ।

सप्तैति ॥ काण्डे काण्डे सप्त पर्णान्यस्य ॥ (१) ॥*॥

विशाला त्वगस्य ॥ (२) ॥*॥ शारदि पुष्प्यति । 'कालात्सा-
धुपुष्प्यत्-' (४।३।४३) इत्यण् ॥*॥ शारदी दधन्ताऽपि ।
'शारदी तोयपिप्पल्यां सप्तपर्णे च शारदी' इति दन्त्यान्तेपु
द्गः । ('शारदोऽध्वे, द्वियां तोयपिप्पलीसप्तपर्णयोः । सस्ये
श्लिषं, शरजातनूतनाप्रतिभे त्रिपु' इति मेदिनी' ॥ (३) ॥*॥
विपमादछदा यस्य ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'सप्तपर्णस्य,'
'छतवती' इति ख्यातस्य ॥

आरग्वधे राजवृक्षसंपाकचतुरङ्गुलाः ॥ २३ ॥

आरेवतव्याधिघातकृतमालसुवर्णकाः ।

आरगिति ॥ आ रगणम् । 'रगे शङ्कायाम्' ( ) ।

संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । आरगं रोगशङ्कामपि हन्ति ।
'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'बहुलं तणि' (वा० २।४।५४) इति
हन्तेर्वधोऽदन्तः । 'प्यल्लोपौ' (वा० ६।४।४८) इत्यल्लोपः ।
'रज्ज राने' (भ्वा०, दि० उ० अ०) । संपदादिः (वा० ३।
३।१०८) आरजं रोगरागमपि हन्ति । यत्तु सुकृष्टः—आ
समन्तात् । रुजं वधति छिनत्ति । 'वध छेदनसेवनपू-
रणेषु' । ष्टपोदरादिः (६।३।१०९)—इत्याह । तत्र । उक्त-
घातोः पाणिनीये कुत्राप्यदर्शनात् । यत्तु—वधिः प्रकृत्य-
न्तरम्—इति 'जनिवध्योश्च' (७।३।३५) इति सूत्रेऽपि वृत्तिः ।
तत्र । मुनित्रयविरोधात्, इति प्रपञ्चितं मनोरमामण्डने ।
यदपि स्वामिनोक्तम्—आ समन्ताद् रुजां वधोऽत्र—इति ।
तदपि न । व्यधिकरणवहुव्रीहित्व-ष्टपोदरादि (६।३।१०९)—
एवकल्पनप्रसङ्गात् ॥*॥ त्र्यचक्रोऽपि हस्तादिरपि । 'आरग्वधो-
ऽथ संपाकः कृतमालस्तयारग्वधः' इति रत्नकोपात् ॥ (१)
॥*॥ राजा चासौ वृक्षश्च । वृक्षाणां राजा । राजदन्तादिः
(२।२।३१) इति वा । रोगाणां राजानं वृक्षति, इति वा ।
'ओत्रश्चु छेदने' (तु० प० से०) । बाहुलकात् सक् ॥ (२) ॥*॥
'सम्यक् पाकोऽस्य । दन्त्यादिः । 'संपाकस्तर्कके, धृष्टे त्रिपु
ना चतुरङ्गुले' ॥*॥ शं कल्याणं पाकोऽस्य, इति (शंपाकः)
तालव्यादिरपि ॥*॥ स्वामी तु—शर्मा शिविम् अकति, इति
विग्रहन् 'शम्याकः' इति पाठं मन्यते ॥ (३) ॥*॥ चतस्रो-
ऽहुलयः प्रमाणमस्य पर्वणः । तद्योगाद् वृक्षोऽपि ॥ (४) ॥*॥
आरेवयति निःसारयति मलं सारकत्वात् । 'रेव, ष्व, गतौ'
(भ्वा० आ० से०) । णिच् (३।१।२६) । विच् (३।२।७५) ।
अतति । 'अत सातल्यगमने' (भ्वा० प० से०) ।
पचायच् (३।१।१३४) आरेव् चासावतश्च ॥ (५) ॥*॥
व्याधीन् हन्ति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) 'हनस्तोऽचिण्णलोः'
(७।३।३२) ॥ (६) ॥*॥ कृता मालास्य पुष्पैः ॥ (७) ॥*॥
शोमनो वर्णोऽस्य ॥*॥ सुष्ठु पर्णान्वस्य, इति वा पाठः ।
'सुपर्णः स्वर्णचूडे च गरुडे कृतमालके । सुपर्णा-

कमलिन्यां च वैनतेयस्य मातारि' ॥ (८) ॥*॥ अष्टौ
'सोनालु धनवहेड' इति ख्यातस्य ॥

स्युर्जम्बीरे दन्तशठजम्भजम्भीरजम्भलाः ॥ २४ ॥

स्युरिति ॥ जम्यते । 'जमु अदने' (भ्वा० प० से०) ।
'गम्भीरादयश्च' (उ० ४।३।५) इति साधुः । 'जम्बीरः
प्रस्थपुष्पे स्यात्तथा 'दन्तशठजम्भे' ॥ (१) ॥*॥ दन्तानां
शठ इव । ('स्यादन्तशठो जम्बीरे कपित्थे कर्मरङ्गके ।
नागरङ्गेऽपि च पुमान् स्याच्चङ्केयां, तु योपिति' ॥ (२) ॥*॥
जम्भयत्यम्लत्वात् । 'जभी-गात्रविनामे' (भ्वा० आ० से०) ।
पचायच् (३।१।१३४) । 'रथिजभो-' (७।१।६१) इति नुम् ।
'जम्भः स्याद्दानवान्तरे । दन्तभोजनयोरसे हनौ जम्बी-
रत्नयोः' ॥ (३) ॥*॥ गम्भीरादित्वात् (उ० ४।३।५) इरन् ॥
(४) ॥*॥ वृषादित्वात् (उ० १।१०।६) कलच् । ('जम्भलः
पुंसि जम्बीरे बुद्धदेवान्तरेऽपि च' ॥ (५) ॥*॥ पञ्च
'जम्बीरस्य,' 'जम्भेरी' इति ख्यातस्य ॥

वरणे वरुणः सेतुस्तिकशाकः कुमारकः ।

वरेति ॥ वृणोति । 'वृच् वरणे' (स्वा० उ० से०) । क-
र्त्तरि ल्युट् (३।३।११३) । करणे (३।३।११७) वा ॥
(१) ॥*॥ 'कृष्टदारिभ्य उनन्' (उ० ३।५।३) । 'वरुण-
स्तस्मिन्नेऽप्यु प्रतीचीपतिसूर्ययोः' ॥ (२) ॥*॥ सिनोति,
सीयते, वा । 'पिच् बन्धने' (स्वा० उ० अ०) । 'सितानि-'
(उ० १।६।९) इति तुन् । 'सेतुर्नालौ कुमारके' ॥ (३)
॥*॥ तिक्तः शाकोऽस्य । शाकत्वं चास्य पत्राणां शाकमध्ये
पाठात् । 'तिक्तशाकस्तु खदिरं वरुणे पत्रसुन्दरे' ॥ (४)
॥*॥ कुमारश्चिरतरुणत्वात् । कुमारयति । 'कुमार क्रीडायाम्'
(तु० उ० से०) । पचायच् (३।१।१३४) । कुमार इव
'इवे प्रतिकृतौ' (५।३।१६) इति कन् ॥ (५) ॥*॥ पञ्च
'वरणस्य' ॥

पुंनाने पुरुषस्तुङ्गः केसरो देवचल्लभः ॥ २५ ॥

पुंनेति ॥ पुमान् नाग इव । 'उपमितं व्याघ्रा-' (२।
१।५६) इति समासः । 'पुंनानो नृश्रेष्ठः । प्राधान्यात्स इव ।
'पुंनानाल्लु सितोत्पले । जातीफले नरश्रेष्ठे पाण्डुनागे द्रुमा-
न्तरे ॥ (१) ॥*॥ पुरति । 'पुर अग्रगमने' (तु० प० से०) ।
'पुरः कृपन्' (उ० ४।७।४) । यत्तु—'पिपर्ति' इति विग्रह
'पुरः कृपन्' इत्युपन्यस्तं सुकृतेन । तद्रभसात् । 'पुरुष-
स्त्वात्मनि नरे पुंनाने च' ॥ (२) ॥*॥ तुञ्ज्यते । 'तुजि
हिंसायाम्' (भ्वा० प० से, तु० उ०) । घञ् (३।३।१८) ।
न्यङ्कादिः (७।३।५३) । उच्चत्वाद्वा । 'तुङ्गः पुंनानगयो-
र्धुषे स्यादुप्रतेऽन्यवत् । तुङ्गी प्रोक्ता हस्त्रियायां वर्वरायामपी-
प्यते' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ प्रशस्ताः केसरा अस्य । अर्श-
धायच् (५।२।१२७) । 'केसरो नागकेसरे । तुरंगसिंहयोः

स्कन्धकेशेषु बहुलद्रुमे । पुंनगवृक्षे किञ्जल्के स्यात्कैसरं तु
हिङ्गुनि' इति हैनः ॥ (४) ॥*॥ देवानां वल्लभः ॥ (५) ॥*॥
पञ्च 'पुंनगस्य' गुर्जरदेशे 'सदेशरा' इति ख्यातस्य ॥
पारिभद्रे निम्बतरुमन्दारः पारिजातकः ।

पारीति ॥ पारमस्यात्ति । 'अत इनिः' (५।२।११५)
पारि पारं गतं भद्रमस्य, परितो भद्रमस्य, इति वा । प्रज्ञा-
द्यन् (५।४।३८) । 'पारिभद्रस्तु निम्बद्रौ मन्दारं देवदा-
रुनि' ॥ (१) ॥*॥ नियमयति । 'यम उपरमे' (भ्वा० प०
से०) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । निवति । 'गिन्नि सेचने'
(भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । ववयोरैक्यम् ।
कर्मणि घञ् (३।३।१९९) वा । निम्बसंज्ञकस्तरुः । शाकपार्थि-
वादिः (वा० २।१।६९) ॥ (२) ॥*॥ मन्दा अरा यस्य ।
मन्दमृच्छति वा । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्'
(३।२।१) यद्वा मन्दते । 'मदि स्तुलादौ' (भ्वा० आ० से०) ।
'अहिमदिमन्दिभ्य आरन्' (उ० ३।१।३४) ॥ (३) ॥*॥
पारि पारं गतं जातं जन्मास्य । पारिणः समुद्राजातो वा ।
स्त्रार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'निम्बतरौः'
'वकायिनी' इति ख्यातस्य ॥

तिनिशे स्यन्दनो नेमी रथदुरतिमुक्कः ॥ २६ ॥

वञ्जुलश्चित्रकृच्च

तिनीति ॥ अतिशयेन नेशति । 'मिश्र समार्थौ' (भ्वा०
प० से०) 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । यद्वा अति-
क्रान्तो निशाः । 'अत्यादयः-' (वा० २।२।१८) इति सना-
त्तः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (१) ॥*॥ स्यन्दते ।
'स्यन्द प्रलवणे' (भ्वा० आ० से०) । 'बहुलमन्त्रापि' (उ०
२।७८) इति युञ् । 'स्यन्दनं तु स्यतं ह्येवे रयाङ्गे तिनिशे
नरि' इति रभसः । 'स्यन्दनं तु हृतौ नीरे, तिनिशे ना,
रयेऽस्त्रियाम्' ॥ (२) ॥*॥ नयति । 'णीञ् प्रापणे' (भ्वा०
प० से०) । 'नियो मिः' (उ० ४।४३) । 'पुंलिङ्गस्तिनिशे
नेमिश्चक्रप्रान्ते त्रियामपि' इति रदः । 'द्वलोपे-' (६।३।
१११) इति दीर्घः ॥ (३) ॥*॥ रथस्य दृः । तत्रोपयुक्त-
त्वात् ॥ (४) ॥*॥ अतिशयितो मुक्तो विस्तारोऽस्य । कप्
(५।४।१५४) ॥ (५) ॥*॥ वच्यते । 'वञ्जु गतौ' (भ्वा०
प० से०) । बाहुलकादुलो जत्वं च । 'वञ्जुलः पुंलि तिनिशे
वेतसाशोक्योरपि' ॥ (६) ॥*॥ चित्रं करोति । अतिदाह्येऽ-
पि लघुत्वात् । क्विप् (३।२।७६) ॥*॥ सप्त 'तिनिशस्य' ॥

अथ द्वौ पीतनकपीतनौ ।

आम्रातके

अथेति ॥ पीतं करोति । 'तत् करोति-' (वा० ३।१।
२६) इति निच् । 'बहुलमन्त्रापि' (उ० २।७८) इति
युञ् ॥ (१) ॥*॥ तनोति । 'तनु विस्तारं' (त० उ० से०) ।
पचाद्यच् (३।१।१३४) कपीनां कपेर्वर्णस्य वा तनः । 'अन्ये-

पामपि' (६।३।१३७) इति दीर्घः । यद्वा याः लक्ष्म्यात्तन
ईतनः, कपीनां कपेर्वा ईतनः ॥ (२) ॥*॥ आम्रमतति
'अत सातस्यगमने' (भ्वा० प० से०) । 'कृवादिभ्यो वुन्'
(उ० ५।३।५) ॥*॥ हलादिरपि । अम्लत्वमतति । रलयोरै-
क्यम् । 'कपिचूतोऽम्रातकोऽस्य फले पशुहरितकी' इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'आम्रातकस्य' 'अं-
वाडा' इति ख्यातस्य ॥

मधूके तु गुडपुष्पमधुद्रुमौ ॥ २७ ॥

वानप्रस्थमधुष्टीलौ

मध्विति ॥ मद्यते मन्यते वा । 'मह पूजायाम्' (भ्वा०
प० से०) 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) वा । 'उल्लादयश्च'
(उ० ४।४।१) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ गुड इव पुष्पमस्य ॥
(२) ॥*॥ मधुनामा द्रुमः ॥ (३) ॥*॥ वनप्रस्थे वनैकदेशे
भवः । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । 'वानप्रस्थो मधु-
केऽपि स्यात्तृतीयाश्रमे पुमान्' ॥ (४) ॥*॥ मधु छीवति ।
'छिबु निरसने' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५)
इति कः । पृषोदरादिः । (६।३।१०९) । मधु छीले गर्भेऽस्य,
इति वा ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'मधूकस्य' 'महुवा' इति
ख्यातस्य ॥

जलजेऽत्र मधूलकः ।

जलेति ॥ अत्र मधूके । मधु लाति । 'ला दाने' (अ०
प० अ०) । 'धातोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'अन्येषा-
नपि-' (६।३।१३७) इति दीर्घः । स्त्रार्थे कन् (५।३।७५) ॥
(१) ॥*॥ 'गिरिजेऽत्र' इति मूलपाठः-इति सुभूत्यादयः ।
'गौरशाको मधूकोऽन्यो गिरिजः सोऽल्पपत्रकः' इति माधवः ।
'मधूकोऽन्यो मधूलस्तु जलजो दीर्घपत्रकः' इति स्वामी ॥
एकम् 'जलजमधूकस्य' ॥

पीलौ गुडफलः संसी

पीति ॥ पीलति । 'पील प्रतिष्टम्भे' (भ्वा० प० से०) ।
मृगश्रादित्वात् (उ० १।३।७) उः । ('पीलुः पुमान् प्रसूने
स्यात् परमार्णा मतङ्गजे । अस्थिखण्डे च तालस्य काण्डपाद-
पभेदयोः') ॥ (१) ॥*॥ गुड इव फलमस्य ॥ (२) ॥*॥
संसयति मलम् । 'संसु अधःपतने' (भ्वा० आ० से०) ।
आवश्यकं निनिः (३।३।१७०) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि गुर्जर-
देशे 'पीलु' इति ख्यातस्य ॥

तस्मिंस्तु गिरिसंभवे ॥ २८ ॥

अक्षोटकर्परालौ द्वौ

तस्मिन्निति ॥ तस्मिन् पीलौ गिरिजे । अङ्गोति ।
'बद्ध व्याप्तौ संघाते च' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादोटः ।
'अक्षत्येवोटाः पर्णान्यस्य' इति वा ॥ (१) ॥*॥ कर्पर-
नालति । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्'
(३।२।१) । यद्वा कर्परस्यात्ति । सिष्मादिरवात् (५।२।९७)

लच् ॥*॥ 'कन्दरालः' इति वा पाठः । पूर्ववत् ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'पर्वतपीलोः' 'अखरोट' इति ख्यातस्य ॥

अङ्कोटे तु निकोचकः ।

अङ्कोट इति ॥ अङ्गवत् 'अफि लक्षण' (भ्रा० आ० से०) । बाहुलकादोटः ॥ (१) ॥*॥ निकुच्यते । 'कुच शब्दे तारे' (भ्रा० प० से०) 'कृवादिभ्यो वुन्' (उ० ५।३५) ॥ (२) ॥*॥ 'अङ्कोलः' अपि ॥*॥ द्वे 'अङ्कोलस्य' 'ढेरा' इति ख्यातस्य ॥

पलाशे किंशुकः पर्णो वातपोथः

पेति ॥ प्रशस्तानि पलाशान्यस्य । अर्शआद्यच् (५।२। १२७) । यद्वा पलं मांसमश्नाति । 'अश भोजने' (क्या० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'पलाशः किंशुकेऽल्पे । हरिते पलाशां पत्रे' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ किञ्चित् शुक्ल इव । शुक्लपुष्पाभपुष्पत्वात् ॥ (२) ॥*॥ पृणति । 'पृण प्रीणने' (तु० प० से०) अच् (३।१।१३४) । यद्वा प्रशस्तानि पर्णान्यस्य । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । यद्वा पिपति । 'पृ धालनपूरणयोः' (तु० प० से०) 'कृपृवृषिभ्याञ्भ्यो नः' । 'पर्णपत्रे किंशुके ना' ॥ (३) ॥*॥ वातं पोथयति 'पुथ हिंसायाम्' (दि० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'पलाशस्य' ॥

अथ वेतसे ॥ २९ ॥

रथाभ्रपुष्पविदुलशीतवानीरवखुलाः ।

अथेति ॥ अयनम् । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । 'नपुंसके' (३।३।११४) इति क्तः । वा विकल्पस्येतं ज्ञानं स्याति । 'पोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । यद्वा ऊयते । 'वेल् तन्तुसंन्ताने' (भ्रा० उ० अ०) । 'वेयस्तुट् च' (उ० ३।१।१८) इत्यसच् । बाहुलकादात्तं न । यच्च—'वेतसवाहसपनसाः' इत्यसनि निपातनादेव तुट्-इत्याह मुकुटः । तत्र । उणादिषु तत्सूत्रादर्शनात् ॥ (१) ॥*॥ रम्यतेऽत्र । 'रसु क्रीडायाम्' (भ्रा० आ० अ०) । 'हनिक्वपिणीव्रमिकाशिभ्यः कथन्' (उ० २।२) । 'रथौ स्यन्दनवानीरी' इत्यजयः । 'रथः पुमानवयवे स्यन्दने वेतसेऽपि च' ॥ (२) ॥*॥ अत्रमिव अत्रसमये वा पुष्पमस्य ॥ (३) ॥*॥ वेत्ति, विद्यते, वा । बाहुलकादुलच् गुणाभावश्च । 'विदुलस्तु पुमानम्बुवेतसे वेतसेऽपि च' ॥ (४) ॥*॥ शीतमस्यास्ति । अच् (५।२। १२७) । 'वेतसे बहुवारे ना गुणे शीतं हिमे त्रिषु' इति रमसः । क्लीबलिङ्गमपि । 'शीतं तुपारवानीरवहुवारदुमेषु च'

इत्यजयात् ॥ (५) ॥*॥ वायति । 'ओर्व शोपणे' (भ्रा० प० अ०) क्विप् (३।२।१७८) । वां शुक्लम् आ समन्तात्रीरमस्य ॥ (६) ॥*॥ वजति 'वज गतौ' (भ्रा० प० से०) । बाहुकादुलच्, उम् च । 'वखुलः पुंति तिनिशे' वेतसाशोकयोरपि ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'वेत' इति ख्यातस्य ॥

द्वौ परिव्याधविदुलौ नादेयी चाम्बुवेतसे ॥ ३० ॥

द्वाविति ॥ परिविध्यते । 'व्यथ ताडने' (दि० प० अ०) । घच् (३।३।१९९) । 'परिव्याधस्तु पुंति स्याद्वेतसे च वृमोत्पले' ॥ (१) ॥*॥ नद्यां भवा । 'नद्यादिभ्यो ढक्' (४।२। ९७) । 'नादेयी नागरङ्गे स्थानयायां जलवेतसे । भूमिजम्ब्यां च जम्ब्यां च काहुष्टेऽपि च योपिति' ॥ (३) ॥*॥ अम्बुनि जातो वेतसः । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।६९) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'जलजातवेतसस्य' ॥

शोभाजने शिश्रुतीक्ष्णगन्धर्काक्षीचमोचकाः ।

शोभेति ॥ शोभामनक्ति । 'अञ्जु व्यक्तिस्रक्षणकान्ति-गतिषु' (रु० प० से०) । कर्तरि ल्युट् (३।३।११३) । 'बहुलमन्यत्रापि' (उ० २।७८) इति जुञ्वा ॥*॥ प्रज्ञायणि (५।३। ४८) 'शोभाजनः' ॥*॥ शुश्रु भा तामनक्ति । ल्युट् (३।३। ११३) । प्रज्ञायणि (५।४।३८) ('सौभाजनः') दन्त्यादिरपि ॥ (१) ॥*॥ शिनोति । 'शिञ् निशाने' (सा० उ० अ०) । 'जन्वादयश्च' (उ० ४।१०२) इति निपातितः । 'शिश्रुर्ना शाकमात्रे च शोभाजनमहीरुहे' ॥ (२) ॥*॥ तीक्ष्णो गन्धोऽस्य । 'शेषाद्विभाषा' (५।४।१५४) इति कप् ॥ (३) ॥*॥ आक्षीवते, आक्षीवयति वा । 'क्षीष्ट मदे' (भ्रा० आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१२४) ॥*॥ हत्वा-दिरपि । 'अक्षीवं वशिरे, शिश्रौ ना, ऽमते पुनरन्यवत्' ॥ (४) ॥*॥ मोचयति । 'मुच्छ मोक्षणे' (तु० प० अ०) । णिच् (३।१।२६) । अच् (३।१।१३४) । 'मोचः शोभाजने पुंति मोचा शाल्मलिरम्भयोः' । ततः स्वार्थे कन् (५। ३।७५) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'शिश्रोः' 'सहेजंन' इति ख्यातस्य ॥

रक्तोऽसौ मधुशिश्रुः स्यात्

रक्त इति ॥ असौ शोभाजनः । रक्तपुष्पः । मधुप्रधानः शिश्रुः-इति मुकुटः । रक्तो मधुकरः । 'रक्तकण्ठानाम्' इति दर्शनात् । मधुमधुरः । शिश्रुः-इत्येके ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'मधुशिश्रुः' 'मधुना' इति ख्यातस्य ॥

अरिष्टः फेनिलः समौ ॥ ३१ ॥

अरीति ॥ न रिष्टमन्सात् । 'अरिष्टो लघुने निम्बे फे-

१—लयनम् लीः संक्षेपः । क्विप् (वा० ३।३।१०८) । तया कोचको व्यधाजनकः । 'लिकोचकः' इति तु श्रीकरः—इति मुकुटः ॥ २—'पलाशः किंशुकः' प्राये । हरिद्वर्णां राक्षसश्च पलाशं छेदने स्पृशन् इति पाठः ॥

१—'काक्षीर' इति रान्तमिदम्,—इत्यन्ये—इति मुकुटः ।
२—'तरुणीजन इवाविगतशोभाजनो वसन्तसमयः प्रादुरासीत्' इत्याश्वयंमश्रीतस्तालव्यादिः—इति मुकुटः ॥

निले काककङ्कयोः ॥३॥ रिष्टोऽपि । 'रिष्टं क्षेमाद्युभाभावे
पुंति खड्गे च फेनिले' ॥ (१) ॥३॥ फेनोऽस्यास्ति । 'फेना-
दिलञ्' (५।२।१९९) । ('फेनिलोऽरिष्टपादपे । फेनिलं
मदनफले वदरे फेनवत्त्वपि') ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'अरिष्टस्य'
'रीठा' इति ख्यातस्य ॥

विल्वे शाण्डिल्यशैलूपौ मालूरश्रीफलावपि ।

वीति ॥ विलति । 'विल भेदने' (तु० प० से०) ।
उल्वादिः (उ० ४।१५५) ('विल्वं फले श्रीफले ना') ॥ (१)
॥३॥ शण्डते । 'शडि रुजायाम्' (भ्वा० आ० से०) ।
'सलि-' (उ० १।५४) इत्यादिनेलच् । शण्डिल्य गोत्राप-
त्यम् । 'गर्गादिभ्यो यञ्' (४।१।१०५) शाण्डिल्य इव,
इति । शण्डयति रुजं करोति वा । इलचि (उ० १।५४)
स्वायं प्यञ् । (वा० ५।१।१२४) । 'शाण्डिल्यः' पावकान्-
तरे । विल्वे मुनी च' इति हंसः ॥ (२) ॥३॥ शिल्पस्या-
पत्यम् । शैलूप इव इति वा । 'नटे विल्वे च शैलूपः'
इति तालव्यादिमूर्धन्यान्ते रभसः ॥ (३) ॥३॥ मां लक्ष्मीं
परेपां लुनाति । 'ल्व् छेदने' (त्रया० उ० से०) । बाहु-
लकाद्रक् ॥ (४) ॥३॥ श्रीपदं श्रीप्रियं वा फलमस्य । शाक-
पार्थिवादिः (वा० २।१।६९) । 'श्रीफलः' पुंति मालूरे
धात्रीनीलिकयोः त्रियाम् ॥ (५) ॥३॥ पञ्च 'विल्ववृ-
क्षस्य' ॥

प्लक्षो जटी पर्कटी स्यात्

प्लेति ॥ प्रक्षरति । 'क्षर संचलने' (भ्वा० प० से०) ।
'अन्वेभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०९) इति डः । कपिलि-
कादिः (वा० ८।२।१८) । यद्वा प्लक्ष्यते । 'प्लक्ष भक्षणे'
(भ्वा० उ० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) । प्लक्षति अधो
गच्छति वा । अच् (३।१।१३४) । 'प्लक्षो जटीगर्दभाण्ड-
द्वीपभित्कुराशने' ॥ (१) ॥३॥ जटति । 'जट संघाते'
(भ्वा० प० से०) । 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ० ४।१।१८) ।
ढीप् (ग० ४।१।४५) वा । 'जटा लग्नकचे मूले मांस्यां,
प्लक्षे पुनर्जटी' । हरे तु—'गर्दभाण्डे जटीप्लक्षौ' ॥ (२)
॥३॥ पृच्छते । 'पृच् संपके' (ह० प० से०) । बाहुलकात्
कटः । गौरादिढीप् (४।१।४१) । 'पर्कटी नूतनफले पूगादेः
प्लक्षपादपे' । शाश्वतेऽपि 'विज्ञेया पर्कटी प्लक्षः प्लक्षः पिप्प-
लपादपः' ॥ (३) ॥३॥ त्रीणि 'प्लक्षस्य' 'पाकर' इति
ख्यातस्य

न्यग्रोधो बहुपाद्वटः ॥ ३२ ॥

न्यगिति ॥ न्यक् णदि । 'रुधिर् आवरणे' (ह० उ०
अ०) 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'न्यग्रोधस्तु पुमान् व्याम-

वटयोश्च शमीतरौ । न्यग्रोधी तूपचित्रायाम् ॥ (१) ॥३॥
वटवः पादा अस्य । 'संख्यासुपूर्वस्य' (५।४।१४०) ॥ (२)
॥३॥ वटति । 'वट वेष्टने' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।
१३४) । 'वटी-त्रिपु गुणे पुंति स्यान्न्यग्रोधकपर्दयोः' ॥
(३) ॥३॥ त्रीणि 'वटस्य' ॥

गालवः शावरो लोभ्रंस्तिरीटस्तिव्वमार्जनौ ।

गालेति ॥ गालवस्यापत्यम् । 'ऋष्यन्धक-' (४।१।११४)
इत्यण् । गालं नेत्रलव्यं वायति । 'ओवै शोपणे' (भ्वा० प०
अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति को वा । 'गालवो
मुनिभेदे स्यान्नोभ्रवृक्षे च कीर्तितः' ॥ (१) ॥३॥ शावराणा-
मयम् 'तत्सेदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । 'शावरी शक-
शिम्भ्यां स्यात् पुंति पापापराधयोः । लोभ्रे च' इति ताल-
व्यादिः ॥३॥ दन्त्यादिरपि । 'सावराख्यापराधे च लोभ्रे
पापे च पठ्यते' इति दन्त्यादावजयः ॥ (२) ॥३॥
रणदि 'रुधिर् आवरणे' (ह० उ० अ०) बाहुलकाद्रन् ।
'शूद्रादयः' इति रन्—इति मुकुटः । तत्र । तादृशसूत्राभा-
वात् । कपिलिकादिः (वा० ८।२।१८) । (रीष्टोऽपि ल्त्वा-
भावे । 'रोधो ना गालवे क्लीवमपराधे च किल्विये' इति
मेदिनी) ॥ (३) ॥३॥ तीर्थते र्मलमनेन । 'कृतकृपिभ्यः
कीटन्' (उ० ४।१।८५) । इत्वम् (७।१।१००) । रपरत्वम्
(१।१।५१) ॥ (४) ॥३॥ तिलव्यनेनाङ्गम् । 'तिल स्नेहने'
(तु० प० से०) । उल्वादिः (उ० ४।१५५) ॥ (५) ॥३॥
माध्यंसेनेन । 'मृज् शुद्धौ' (अ० प० से०) । ल्युट् (३।३।
११७) ॥—नन्यादिल्युः (३।१।१३४)—इति मुकुटः । तत्र ।
तस्य कर्तरि विधानात् । 'मार्जनं न द्वयोर्माद्यौं पुंति स्यान्नो-
भ्रशाखिनि' ॥ (६) ॥३॥ पट् 'श्वेतलोभ्रस्य' । आयौ
श्वेतलोभ्रे, शोपा रक्तलोभ्रे इति स्वामी ॥

आम्रश्चूतो रसालः

आम्र इति ॥ अम्यते । 'अम गत्यादौ' (भ्वा० प०
से०) 'अमितम्योर्दार्धश्च' (उ० २।१।६) इति रक् दीर्घश्च ॥
(१) ॥३॥ चूप्यते स्म । 'चूप पाने' (भ्वा० प० से०) ।
क्तः (३।२।१०२) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । च्योतति
रसम् इति वा । 'च्युतिर् क्षरणे' (भ्वा० प० से०) । अच्
(३।१।१३४) ॥ (२) ॥३॥ रसमलति । 'अल भूषणादौ'
(भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (३) ॥३॥ त्रीणि
'आम्रवृक्षस्य' ॥

असौ सहकारोऽतिसौरभः ॥ ३३ ॥

असाविति ॥ सह कारयति मेलयति द्वन्द्वम् । अच्
(३।१।१३४) ॥ (१) ॥३॥ अतिशयितं सौरभमस्य ॥३॥
एकम् 'अतिसुगन्धाप्रस्य' ॥

१—'विटे मुनी' इति पाठः ॥ २—'सवटोऽप्यवटसंकुलः'
इति दमयन्तीशेषः ॥

१—इतः परन् 'शांकरिः' पुंति कारितकेने गनाधिपे' इत्यपि
लिखितमानीत् । परंतु तत्र प्रकृतोपसुक्तम् ॥

कुम्भोलूखलकं क्लीबे कौशिको गुग्गुलुः पुरः ।

किति ॥ 'कुम्भोलूखलकम्' इति संघातविग्रहीतम् ।
'कामुके वारनायां च कुम्भः क्लीबं तु गुग्गुली' इति रमसः ।
'उदूखले गुग्गुली च क्लीबसुकुम्भोलूखलम्' इति वदः । 'कु-
म्भोलूखलकं कुम्भं कुम्भोलुः खलकं वरम्' इति
वाचस्पतिः ॥*॥ कसुम्भति । 'उन्म पूरणे' (तु० प० से०) ।
'कन्यप्यण्' (३।२।१) । शकन्धादिः (वा० ६।१।१४) ॥
(१) ॥*॥ कर्षं खम् उदूखम् । ष्टोदरादिः (३।२।१०९) ।
उदूखं लाति । 'ला दाने' (ल० प० ल०) । 'आतोऽनुप-'
(३।२।३) इति कः । ततः स्त्रायं कन् (५।३।७५) ॥ (२)
॥*॥ कुम्भोलूखलकाकाराद् वृक्षकोशान्निर्घातम् ॥*॥ कौशे
भवः । अथ्यानादिठञ् (वा० ४।३।६०) 'कौशिको नकुले
ब्यालप्राहे गुग्गुलुशक्रयोः । कोशजो लूकयोश्च स्याद्विध्यामित्र-
नुनावापि । कौशिकी चण्डिकायां च नदीभेदे च बोधिति'
॥ (३) ॥*॥ गोजति । 'गुज स्तेवे' (भ्वा० प० से०) ।
किप् (३।२।१७८) गुजो व्याधेर्गुवति । 'गुह रक्षणे' (तु०
प० से०) । बाहुलकाद्दुः । डलयोरकृतम् ॥ (४) ॥*॥ पुरति ।
'पुर अग्रगमने' (तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५)
इति कः । 'पुरं पाठलिपुत्रेऽङ्गे गुग्गुली तु पुनानयम्' इति
रमसः । यञ्—पिपति । पुरः । 'इगुपध-' इति कः । 'उ-
दोष्पपूर्वस्य' (७।१।१०२) इत्युत्—इति खान्याह । तत्र
'श्रीन् तर्पणे कान्तौ च' (त्रया० उ० से०) इत्यस्य तत्र प्र-
हणात् । 'प्रीणातीति प्रियः' इति वृत्तिवृत्ता विग्रहीतत्वात् ।
'प्रीणातीति प्रियः' इत्युक्त्वा 'इगुपधप्रीणिक्रिः कः' इति
माधवोक्तम् ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'गुग्गुलुवृक्षस्य' ॥

शेलुः श्लेष्मातकः शीत उद्दालो बहुवारकः ॥ ३४ ॥

शेलुरिति ॥ शिलति । 'शिल उञ्जे' (तु० प० से०) ।
बाहुलकाद्दुः ॥ (१) ॥*॥ श्लेष्माणमवति । 'अत चातल्यग-
नने' (भ्वा० प० से०) । 'कुन् शिल्पिसंहयोरपूर्वस्वापि'
(उ० २।३२) ॥ (२) ॥*॥ इयायते स्म । 'इयं ह गता'
(भ्वा० आ० ल०) । 'गल्यर्थाक्रमेक-' (३।४।७२) इति कः ।
'प्रवमूर्ति-' (६।१।२४) इति संप्रसारणम् । 'हलः' (६।४।२)
इति दीर्घः ॥ (३) ॥*॥ उद्दालयति । 'दल विशारणे' (भ्वा०
प० से०) । निच् (३।१।२६) । लच् (३।१।१३४) ॥ (४)
॥*॥ बहून् वारयति । 'इन् वरणे' (स्त्रा० उ० से०) । नि-
जन्तः (३।१।२६) 'कुन् शिल्पिसंहयोः' (उ० २।३२) ॥
(५) ॥*॥ पञ्च 'उद्दालकस्य' बहुवार' इति 'लसोडा'
इति ख्यातस्य ॥

राजादनं पियालः स्यात्सप्रकटर्धनुषपटः ।

राजेति ॥ राजभिरयते । 'अद मक्षणे' (ल० प० ल०) ।

कर्मणि ल्युट् (३।३।११३) । 'राजादनं क्षौरिकायां पियाले
क्रियुकेऽपि च' ॥*॥ 'राजातनम्' इति पाठे राजानमतति,
इति वा ल्युः (३।१।१३४) 'राजादनं प्रसरको राजातनः'
इति वाचस्पतिः ॥ (१) ॥*॥ पीयते । 'पीयुः' सौत्रो धातुः ।
'पीयुक्लिभ्यां कालन् हल्' (उ० ३।७६) ॥*॥ बाहुलकान्
प्रीणातेः कालनि प्रियालेश्च । 'प्रियालश्च पियालकः'
इति माधवः ॥ (२) ॥*॥ सत्रो लीनः कटुवेणोऽस्य ॥ (३)
॥ दधन्ति धारयति । 'धन धान्ये' (तु० प० से०) । 'दृ-
दृशी-' (उ० १।७) इत्युः । 'धनुः पियालद्वयः' इति रूप-
रत्नाकरः । 'धनुः पुमान् प्रियालद्रौ राशिभेदे शरानने' इति-
नान्तेषु भेदिनी ॥*॥ उक्तिः (उ० २।११७) वा । 'धनुः
पियाले ना, न स्त्री राशिभेदे शरानने' इति सान्तेषु च भे-
दिनी ॥*॥ पटति । 'पट गती' (भ्वा० प० से०) । अच्
(३।१।१३४) । 'पटः प्रियालवृक्षे ना पुत्रेले पुनपुनकम्'
इति रमसः ॥*॥ 'धनुष इव पटो वित्तारोऽस्य, समस्तं
नान' इति खानी ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'प्रियालस्य'
'चार' इति ख्यातस्य ॥

गंभारी सर्वतोभद्रा काश्मरी मधुपर्णिका ॥ ३५ ॥

श्रीपर्णा भद्रपर्णा च काश्मर्यश्चापि

गमिति ॥ कं जलं विनर्ति । 'हुञ्च् धारणपोषणयोः'
(तु० उ० ल०) । 'कन्यप्यण्' (३।२।१) । ष्टोदरादित्वाद्
गतम् ॥*॥ 'कंभारी' इत्यपि ॥ (१) ॥*॥ सर्वतो भद्रं
यस्याः । 'सर्वतोभद्र इत्युक्तः काव्यत्रिंशे गृहान्तरे । तिन्ये
ना सर्वतोभद्रा गंभारी नटयोपितोः' इति भेदिनी ॥ (२)
॥*॥ काशते । 'काश दीक्षा' (भ्वा० आ० से०) । 'अन्ये-
भ्योऽपि' (३।२।७५) इति ननिच् । 'वनो र च' (४।१।७)
इति ङीष् ॥ (३) ॥*॥ मन्थिव पर्णान्यस्याः । 'पापकर्षणं-'
(४।१।६४) इति ङीप् । स्त्रायं कन् (५।३।७५) ॥ (४) ॥*॥
श्रीपुत्रानि पर्णान्यस्याः । 'श्रीपर्णत्त्रिमिन्येऽञ्जे श्रीपर्णा
शाल्मली हठे' इति हंसः । 'श्रीपर्णा काश्मरीहुञ्च्योः क्लीबे
पद्मामिमन्ययोः' ॥ (५) ॥*॥ भद्रानि पर्णान्यस्याः ॥ (६)
॥*॥ काश्मरीशब्दोऽस्तस्य । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' (वा०
५।२।१२०) इति यप् ॥ (७) ॥*॥ चत्त 'काश्मर्याः' 'खं-
भारी' इति ख्यातस्य ॥

कंकेधूर्धदरी कोली

• अथ द्वयोः ।

अयेति ॥ ककं कटुकं दधाति । 'हुवाल्-' (तु० उ०
ल०) । 'अन्दुहन्म्-' (उ० १।१९३) इति निपातितः कृप्रस-
यान्तः ॥—शकन्धादित्वात् (वा० ६।१।१४) पररूपम्—

१—कर्मण्यनि स्त्रायं कन् इति उद्दालकं तु उदूखम् । 'वानीरे
बहुवारं' इत्यादि रदादिकोऽपि लिखित 'बहुवारं' इति प्रयोगात् ॥

१—'प्रियालजनसारानि वीवनानीव वनानि' इति दनदन्ती-
शेयाद् ॥ २—सत्रः, कटुश्च, इति नामनी इति सोमनन्दी-
इति मुकुटः ॥

इति खानी चिन्त्यः ॥ (१) ॥*॥ वदति । 'वद स्थैर्ये' (भ्वा० प० से०) । 'दिवि भ्रमि-' (उ० ३।११७) इत्यरः । गौरादिर्दीप् (४।१।४१) । यत्तु—'द्वयोः' इत्युक्तेः कर्कन्ध्व-
दरथ—इति मुकुटः । तत्र । 'वदरी कोले, ह्रीवं तु तत्फले'
इति मेदिनीविरोधात् ॥ (२) ॥*॥ कोलति घनीभवति ।
'कुल संस्त्याने' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ।
गौरादिर्दीप् (४।१।४१) । मुकुटस्त्व—इन् (उ० ४।१।१८)
प्रत्यये वा दीप् (ग० ४।१।४५)—इत्याह । तत्र । कोल्याः
फले अण् (४।३।१३४) लुक्कोः (४।३।१६४) दीपो लुकि
(१।२।४९) च 'कोलि' इति रूपापत्तेः । ('कोलम्' इति रू-
पानुपपत्तेः) ॥*॥ इनि (उ० ४।१।१८) (कोलिः) हस्तान्तोऽ-
पि ॥ (३) ॥*॥ कौ वलति । 'वल प्राणने' (भ्वा० प० से०) ।
अच् (३।१।१३४) । कुवलीशब्दोऽप्यत्र ॥*॥ त्रीणि
'वदर्याः' ॥

कोलं कुवलफेनिले ॥ ३६ ॥

सौवीरं वदरं घोण्टापि

कोलमिति ॥ कोलीकुवलीवदरीणां फलेऽण् (४।३।
१३४) लुक् (४।३।१६४) । 'लुक् तद्धितलुकि' (१।२।४९)
इति दीपो लुक् । 'कोलं कोलिफले ह्रीवं पिप्पलीचव्योः
त्रियाम्' ॥ (१) ॥*॥ ('कुवलं चोत्पले मुकाफलेऽपि वद-
रीफले') ॥ (२) ॥*॥ फेनोऽस्यात्ति । 'फेनादिलच्च' (५।२।
९९) ॥ (३) ॥*॥ सुवीरदेशे भवम् । ('तत्र भवः' (४।३।
५३) इत्यण् । 'स्रोतोऽने तु सौवीरं वदरे काञ्जिकेऽपि
च' इति दन्त्यादौ रभसः ॥ (४) ॥*॥ (५) ॥*॥
घोण्टे । 'घुण भ्रमणे' (भ्वा० आ० से०) बाहुलकाटः ।
'घोण्टा तु वदरीपूगृहस्योरोपि योषिति' (इति मेदिनी) ।
'वदरीसदृशाकारो वृक्षः सूक्ष्मफलो भवेत् । अटव्यामेव सा
घोण्टा गोपघोण्टेति चोच्यते' ॥ (६) ॥*॥ पट् 'कर्कशूफ-
लस्य' । खानी तु—आयात्रयो वृक्षार्थाः । अन्ये फलार्थाः ।
घोण्टा तूभयार्थाः—इत्याह । खानी तु घोण्टाकोले व्यत्यासेन
पठति ॥

अथ स्यात्त्वादुकण्टकः ।

विकङ्कतः सुवावृक्षो ग्रन्थिलो व्याघ्रपादपि ॥ ३७ ॥

अथेति ॥ कण्टकोऽस्यात्ति । अर्थ आद्यच् (५।२।१२७)
स्त्रादुश्वात्तां कण्टकश्च ॥ (१) ॥*॥ विकङ्कते । 'ककिर्गल्यः'
(भ्वा० आ० से०) । अतच् प्रत्ययः ॥ (२) ॥*॥ तुवाया
वृक्षः । 'सुवा द्वयोर्होमपात्रे सहस्रीमूवयोः त्रियाम्' ॥ (३)
॥*॥ ग्रन्थिरस्यात्ति सिन्धादित्वाहन् (५।२।९७) ॥ (४)
॥*॥ व्याघ्रस्य पादा इव पादा मूलान्यस्य । 'पादस्य लोपः-'
(५।४।१३८) इत्यकारलोपः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'विकङ्क-
तस्य' 'कङ्कर' इति ख्यातस्य ॥

पेरावतो नागरङ्गः

पेरेति ॥ इरावत्या विद्युत् इवायम् । 'तस्येदम्' (४।३।
१२०) इत्यण् । 'पेरावतोऽभ्रमातङ्गे नारङ्गे लकुटद्वये ।
नागमेदे च पुंसि स्याद्विद्युत्तद्देयोः त्रियाम् । नपुंसके महे-
न्द्रस्य ऋजुदीर्घशरासने' ॥ (१) ॥*॥ नागा रजन्यत्र ।
'रञ्ज राने' (भ्वा० उ० अ०) । 'हलश्च' (३।३।१२९) इति
घञ् । नागस्य सिन्दूरस्येव रङ्गोऽस्य, इति वा ॥*॥ 'नागरङ्गे
तु नारङ्गो नार्यङ्गस्तकवासनः' इति वाचस्पतिः । 'ना-
रङ्गः पिप्पलीरसे । यमजप्राणिनि विटे नागरङ्गमेऽपि च' ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'नारङ्गी' इति ख्यातस्य ॥

नादेयी भूमिजम्बुका ।

नेति ॥ नद्यां भवा । 'नद्यादिभ्यो ढक्' (४।२।९७) ।
'नादेयी नागरङ्गे स्याजयायां जलवेतसे । भूमिजम्बां ज-
पायां च काहृष्टे च सनीक्ष्यते' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥
भूमेर्जम्बूः हस्तत्वात्कार्ये कन् (५।३।८६) ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'नारङ्गस्य', चत्वारि 'नारङ्गस्य' इत्यन्ये ॥

तिन्दुकः स्फूर्जकः कालस्कन्धश्च शितिसारके ३८

तीति ॥ तिभ्यति । 'तिम आर्द्रत्वे' (दि० प० से०) ।
मृगप्यादिः (उ० १।३७) 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) ॥ (१)
॥*॥ स्फूर्जति । 'दुओ स्फूर्जा वज्रनिर्घोषे' (भ्वा० प० से०) ।
ण्वल् (३।१।१३३) ॥ (२) ॥*॥ कालः स्कन्धो यस्य ।
'कालस्कन्धस्तमाले स्यात्तिन्दुकं जीवकद्वये' इति विश्वः ॥
(३) ॥*॥ शिति कालः सारो मज्जा यस्य ॥ (४) ॥*॥
चत्वारि 'तिन्दुकस्य' 'तेदु' इति ख्यातस्य ॥

काकेन्दुः कुलकः काकपीलुकः काकतिन्दुके ।

केति ॥ काकानां काकवर्णो वा तिन्दुः ॥ (४) ॥*॥
पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (१) ॥*॥ कुलस्य गृहस्य प्रति-
कृतिरिव । 'इवे प्रतिकृता' (५।३।९६) इति कन् । 'कुलकं
तु पटोले स्यात्संबद्धश्लोकसंहतौ । पुंसि बल्मीककाकेन्दुकुल-
श्रेष्ठेषु कथ्यते' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥ काकैः पी-
त्यते । 'पील प्रतिद्यम्भे' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकाहुः ।
'काकानां पीलरिव' इति वा ॥ (३) ॥*॥ चत्वारि 'कटुति-
न्दुकस्य' ॥ 'कुचिला' इति ख्यातस्य इत्यन्ये ॥

१—मृगाति । बाहुलकादङ्कच् । गकारान्तोऽयन् । 'भवर्देति-
वधुवदने वने च नारङ्गरूपशोभे भान्ति गण्डशैलस्यलंकारधा-
रिण्यो लोभ्रलताः' इति दमपन्वीर्येपाद् ॥ २—उक्तं च
समन्वयप्रदीपे—'यत्र वाक्यार्थविश्रान्तिः श्लोकैकैकं जायते ।
तन्मुक्तं युगं दान्वां त्रिभिः स्यात्तिलकं पुनः । चतुर्भिः
स्याच्चकृतकं पञ्चभिः कुलकं षट् । महाकुलकमित्यार्थाः कथयन्ति
षट् परन् ॥' इति । तिलकपर्यादान्तरं वैशेषिकम् ॥

गोलीढो झाटलो घण्टापाटलिर्मोक्षमुष्कौ ॥३९॥

गोलीति ॥ गोभिलिहते स्म । 'लिह आखादने' (अ० उ० अ०) । क्तः (३१२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ झाटं संघातं लाति 'आतोऽनुप-' (३१२।२) इति कः ॥ (२) ॥*॥ अहानि । घण्टा । बाहुलकाद्दन्तेष्टो धत्वं च । 'पट गतौ' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३१३।१८) । पाटं लाति । बाहुलकाद्दिः । घण्टा चासौ पाटलिश्च ॥*॥ स्वामी तु (घण्टा, पाटलिः) इति नामद्वयमाह ॥ (३) ॥*॥ मोक्षयति रोगम् । मुचेः (तु० प० अ०) सन्नन्तादकर्मकाणिजन्तादच् (३।१। १३४) 'मोक्षस्तु मुक्तिपाटलिमोचने' । यत्तु—'मोक्ष अचसाने' चुरादिः—इति मुकुटः । तन्निर्मूलम् ॥ (४) ॥*॥ मुष्णाति रोगम् । 'मुप स्तये' (त्रया० प० से०) । 'ख्यभृष्टपिमुपिभ्यः कक्' (उ० ३।४१) । स्वार्थे कन् (५।३।७५) । यत्तु—'मुष्णाति' इति विग्रह 'मुप खण्डने' इत्युपन्यस्तम् । तदयुक्तम् । तस्य (दि० प० से०) दन्त्यान्तत्वात् । त्रयादिपु पाठाभावाच्च । 'मुष्को मोक्षकवृक्षे स्यात्संघाते वृषणेऽपि च' ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'लोभ्रविशेषस्य' ॥

तिलकः धुरकः श्रीमान्

तिलेति ॥ तिलति । 'तिल लेहने' (तु० प० से०) । 'कुन् शिल्पिसंज्ञयोः' (उ० २।३२) । तिल इव, इति वा । कन् (५।३।९६) । 'तिलको इममेदेऽथभेदे च तिलकालके क्लीवं सौवर्चल्लोहोर्न स्त्रियां तु विशेषके' ॥ (१) ॥*॥ धुरति । 'धुर विलेखने' (तु० प० से०) । कुन् (उ० २।३२) । 'धुरकः कोकिलाक्षे स्याद्दोधुरे तिलकइमे' ॥ (२) ॥*॥ श्रीरत्नस्य । मतुप् (५।२।९४) । 'श्रीमांस्तिलकवृक्षे नामनोहे धनिके त्रिपु' ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'तिलकस्य' ॥

समौ पिचुलझातुकौ ।

सेति ॥ 'पिचुः स्यात्तूलकर्मयोः' इति धरणिः । पिचुं तूलं लाति । 'पिचुलो झातुकेऽपि स्यान्निचुले जलवायसे' ॥ (१) ॥*॥ 'झा' इति शब्दं वेति गच्छति । 'वी गत्यादियु' (अ० प० अ०) मितद्वादिवात् (वा० ३।२।१८०) डुः । ततः 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'झातुकस्य' 'झातु' इति ख्यातस्य ॥

श्रीपर्णिका कुमुदिका कुम्भी कैटर्यकट्टफलौ ॥४०॥

श्रीति ॥ श्रीः पर्णेयु स्याः । 'पाककर्णपर्ण-' (२।१। ६४) इति डीप् । स्वार्थे कन् (५।३।७५) । 'श्रीपर्णी काश्मरीकुम्भ्योः क्लीवे पद्मामिमन्धयोः' ॥ (१) ॥*॥ कौ मोदते । 'मुदी हर्षे' (भ्वा० आ० से०) 'इगुपध-' (३।१। १३५) इति कः । स्वार्थे कन् (५।३।७५) । 'कुमुदं कैरवे रक्तपद्मे स्त्री कुम्भिकौपधौ । गंभार्यां पुंसि दिङ्गणे नागशास्त्रामृगान्तरै' ॥ (२) ॥*॥ कुम्भीच कुम्भी रसाधारत्वात् । 'शुभ्रिकायां च कुम्भी स्यात्पाटलौ कट्टफलेऽपि च' इति

रन्तिदेवः ॥ (३) ॥*॥ केटनम् । 'किट त्रासे' (भ्वा० प० से०) घञ् (३।३।१८) । केटं राति अतितिकत्वात् चतुर्वर्णादित्वात् (वा० ५।१।१२४) ष्यञ् ॥ (४) ॥*॥ कटति । 'कटे वर्षावरणयोः' (भ्वा० प० से०) क्विप् (३।२।१७८) कट् फलमस्य ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'कुम्भ्याः', 'कायफल' इति ख्यातस्य ॥

क्रमुकः पट्टिकाख्यः स्यात्पट्टी लाक्षाप्रसादनः ।

क्रेति ॥ क्रामति । 'क्रमु पादविक्षेपे' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादुकः । 'क्रमुकः पट्टिकालोभ्रे गुवाके भद्रमुस्तके' । यत्तु—'शिल्पिसंज्ञयोः' (उ० २।३२) इति कुनि वा-इत्याह मुकुटः । तत्र । 'क्रमक' इति रूपापत्तेः ॥ (१) ॥*॥ पट्टिका आख्या यस्य ॥ (२) ॥*॥ पट्टोऽस्यास्ति । 'अत इनि-' (५। २।११५) । 'पट्टः पेषणपापाणे व्रणादीनां च वन्धने । चतुष्पथे च राजादिशासनान्तरपीठयोः' ॥*॥ यद्वा पट्टिशब्दात् क्तिजन्तान्डीप् (ग० ४।१।४५) । ('पट्टिः स्त्री पट्टमेदे स्याच्छ्लोटे क्रैमुकइमे' । 'पट्टी ललाटभूपायां पट्टी लाक्षाप्रसादने' इति टवर्गान्ते विश्वः) ॥ (३) ॥*॥ लाक्षा प्रसीदत्यनेन युच् (उ० २।७८) करणे । 'लाक्षां प्रसादयति वा । 'कृल्युटः' (३।३।१९३) इति ल्युट् ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'लोहितलोभ्रमेदस्य' ॥

नूदस्तु यूपः क्रमुको ब्रह्मण्यो ब्रह्मदारु च ॥४१॥
तूलं च

नूद इति ॥ नूदति पापम् । 'णुद प्रेरणे' (तु० उ० अ०) 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । ष्टपोदरादिः (६।३। १०९) ।—'अन्येषामपि' (६।३।१३७) इति दीर्घः—इति मुकुटः । तत्र । तत्र 'उत्तरपदे' इत्यधिकारात् ।—'धवर्थे कः'—इत्यपि न । यद्वा नूदति । 'वद व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० प० से०) । मूलविभुजादिः (वा० ३।२।५) । कर्मणः कर्तृत्वम् । यद्वा नूयते । 'णू-स्तुतौ' (तु० प० से०) कुटादिः । बाहुलकाद्दिः ॥*॥ 'तूदः' इति स्वामी । तत्र 'तूद व्यथने' (तु० उ० अ०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । ष्टपोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (१) ॥*॥ युवन्त्यनेन । 'यु मिश्रणामिश्रणयोः' (अ० प० से०) । 'कुसुम्यां च' (उ० ३।२७) इति पो दीर्घश्च । मुकुटस्तु—'पूप वृद्धौ' (भ्वा० प० से०) । इगुपधत्वात् (३।१।१३५) कः । पवते वा । 'यूप्लोर्लोपश्च' इति पवतेरूपन् धात्वन्तलोपः—इति वदन् 'पूपः' इति पाठं मन्यते । किंतु 'यूप्लोर्लोपश्च' इति सूत्रमुञ्चलदत्तादी न दृश्यते ॥ (२) ॥*॥ क्रामति । 'क्रमु पादविक्षेपे' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादुकन् । 'क्रमुको भद्रमुस्तके । गुवाके पट्टिकालोभ्रे' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ 'ब्रह्मणि वैदिके साधुः' 'तत्र साधुः' । (४।४।९८) इति यत् । 'ये चाभावकर्मणोः'

(६।४।१६८) इत्यन् प्रकृत्वा । ('ब्रह्मण्यो ब्रह्मसार्थो स्याद्ब्रह्मदा (से) शनैश्चरे') ॥ (४) ॥॥ ब्रह्मणो ब्रह्मणि वा दात्वा ॥ (५) ॥॥ तूलयति तूल्यते, वा । 'तूल निष्कर्षे' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । घञ् (३।३।१९) वा । 'पुंलिङ्गस्तु पिचौ तूलः क्लीवं स्याद्ब्रह्मदारुणि' इति खः ॥ (६) ॥॥ पट् 'अश्वत्थाकारस्य' 'पार्श्वपिप्पल' इति ख्यातस्य । 'तूल' इति ख्यातस्य इत्यन्वे ॥

नीपप्रियककदम्बास्तु हलिप्रिये ।

नीपेति ॥ नयति, नीयते, वा । 'णीञ् प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) 'पानीविषिभ्यः पः' (उ० ३।२३) बाहुलकाद्गुणाभावः । 'नीपः कदम्बवन्धूकनीलाशोकद्वेषु च ॥ (१) ॥॥ प्रीणाति । 'प्रीञ् तर्पणे' (क्र्या० उ० अ०) । 'कुन् शिल्पिसंज्ञयोः' (उ० २।३२) । 'प्रियकः पीतसारके । नीपे चित्रनृगे चालौ प्रियंगौ कुङ्कुमेऽपि च' ॥ (२) ॥॥ कदति । 'कद' सौत्रो हिंसार्थः । 'कृकदिकडिकटिभ्योऽम्बञ्' (उ० ४।८२) ।—'कदेर्णिद्वा' इत्यम्बञ्—इति सुकृटः । तत्र । तादृशसूत्राभावात् । 'कदम्बं निकुरम्बे स्यात्नीपसर्पयोः पुमान्' ॥ (३) ॥॥ हलिनः प्रियः । सुराया अधिवासनात् ॥ (४) ॥॥ चत्वारि 'कदम्ब' इति ख्यातस्य ॥ वीरवृक्षोऽरुक्करोऽग्निमुखी भल्लातकी त्रिपु ॥ ४२ ॥

वीरेति ॥ वीर इव वृक्षो दुःस्पर्शत्वान् । 'वीरवृक्षस्तु भल्लातकाङ्गुण्डमयोः पुमान्' ॥ (१) ॥॥ अरुत्रं करोति 'दिवाविभा-' (३।२।२१) इति टः । 'नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्यस्य' (८।३।४५) इति पः । 'अरुक्करो व्रणकृति त्रिपु, भल्लातके पुमान्' ॥ (२) ॥॥ अग्निरेव मुखमस्याः, गौरादिः (४।१।४१) । 'भवेदग्निमुखो देवे विप्रे भल्लातके त्रियाम्' ॥ (३) ॥॥ भल्ल इवातति । 'अत सातलगमने' (भ्वा० प० से०) । कुन् (उ० २।३२) । 'जातेः' (४।१।५३) इति ङीप् ॥ (४) ॥॥ चत्वारि 'भल्लातक्याः' 'भेलावा' इति ख्यातस्य ॥

गर्दभाण्डे कंदरालकपीतनसुपार्श्वकाः ।
प्लक्षश्च

गर्दति ॥ 'गर्दभो गन्धमिद्यपि' । गर्दमनमिति । 'अन गत्यादिषु' (भ्वा० प० से०) । 'जमन्ताङ्' (उ० १।१।१४) ॥ (१) ॥॥ कंदरां लाति । 'आतः-' (३।२।३) इति कः । 'कंदरालः पुमान् गर्दभाण्डे हस्ततरावपि' ॥ (२) ॥॥ या लक्ष्म्यात्तन इतनः । कपीनां कपेर्वर्णस्य वा इतनः । 'कपीतनो गर्दभाण्डशिरीषाम्रातकेषु च । अश्वत्थे च' इति विश्वः ॥ (३) ॥॥ शोभनं पार्श्वमस्य ॥ (४) ॥॥ प्रक्षरति । 'क्षर संचलने' (भ्वा० प० से०) । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०१) इति डः । 'कपिलिकादिस्वा' (वा० ८।२।१८) लक्ष्म । 'प्लक्षो द्वीपे गर्दभाण्डेऽश्वत्थे जटिनि पक्षके' इति

हैनः ॥ (५) ॥॥ पञ्च 'प्लक्षस्य' 'गेठी' इति ख्यातस्य ॥

तिन्तिडी चिञ्चाम्लिका

तिन्तीति ॥ तिभ्यति । 'तिम आर्द्राभावे' (दि० प० से०) 'अलीकादयश्च' (उ० ४।२५) इति निपातः । 'तिन्तिडी त्वम्ब्लिका चिञ्चा तिन्तिडीका कपिप्रिया' इति वाचस्पतिः । ('तिन्तिडी युक्ते चिञ्चायाम्') ॥ (१) ॥॥ 'चिम्' इत्यव्ययं शब्दं चिनोति । 'चिञ् चयने' (स्वा० उ० अ०) । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०१) इति डः ॥ (२) ॥॥ अम्ब्लो रसोऽस्यास्ति । 'अतः' (५।२।११५) इति ङ् । 'अम्ब्लीका चाम्लिका चिञ्चा तिन्तिडीका च तिन्तिला' इति चन्द्रः । ('अम्ब्लिका तिन्तिडीकाम्लोद्धारचाङ्गेरिकाषु च') ॥ (३) ॥॥ त्रीणि 'चिञ्चायाः' ॥

अथो पीतसारके ॥ ४३ ॥

सर्जकासनवन्धूकपुष्पप्रियकजीवकाः ।

अथचिति ॥ पीतः सारोऽस्य रलयोरेकत्वम् ॥ (१) ॥॥ सजति 'सज विसर्गे' (तु० प० अ०) ष्वल् (३।१।१३३) । यद्वा सज्यते । 'पर्ज अर्जने' (भ्वा० प० से०) । कुन् (उ० २।३२) ॥ (२) ॥॥ अस्यति रजम् । 'अधु क्षेपणे' (दि० प० से०) । ल्युः (३।१।१३३) । प्रियको जीवकोऽसनः' इति रत्नकोशः । 'असनं क्षेपणे क्लीवं पुंति स्याजीवकद्वये' । प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) । 'पीठेभस्करन्धयोः क्लीवमासनं ना तु जीवके' इति खरभसौ ॥ (३) ॥॥ वन्धूकस्येव पुष्पाप्यस्य ॥ (४) ॥॥ प्रीणाति । 'प्रीञ् तर्पणे' (क्र्या० उ० अ०) । कुन् (उ० २।३२) । 'प्रियकः पीतसारके । नीपे चित्रनृगे चालौ प्रियंगौ कुङ्कुमेऽपि च' ॥ (५) ॥॥ जीवयति । 'जीव प्राणधारणे' (भ्वा० प० से०) ष्वल् (३।१।१३३) । 'जीवकः प्राणके पीतसाररूपणयोः रपि । कूर्चशीर्षे च पुंति स्यात्' ॥ (६) ॥॥ पट् 'जीवकस्य' 'पिजयसार' इति ख्यातस्य ॥

साले तु सर्जकार्प्याश्वकर्णकाः सस्यसंवरः ॥ ४४ ॥

सेति ॥ सत्यते । 'पल गर्ता' (भ्वा० प० से०) कर्मणि घञ् (३।३।१९) । सारो दार्ढ्यमतिशयितमस्य । अर्शआद्यञ् (५।२।१२७) वा । 'पुंति भूखमात्रेऽपि सालो वरणसर्जयोः' इति दन्त्यादौ रभसः ॥ (१) ॥॥ सज्यते । 'पर्ज अर्जने' (भ्वा० प० से०) । ष्यन्तादञ् (३।३।५६) ॥ (२) ॥॥ कृपति । 'कृप विलेखने' (तु० उ० अ०) । 'इगुपध-'

१—हस्तादि दन्तमध्यम् । 'निरसनैरसदः' इति माषयमकात् ॥ हस्तादितालव्यमध्यमपि । 'विकसितकंदलदशर्शयो वमति दरी मुलैश्च कं दलदशनैः' इति घृन्दावनयमकात्—इति सु-
कृटः ॥ २—सालो दन्त्यादिः—'सालकाननशोभिनी' इति द-
ण्डकेपाद् ॥ 'सालनृगं नृगवनं भवानी च' इति दमवन्वी-
र्याच ॥

(३।१।१३५) इति कः । चातुर्वर्ग्यादित्वात् (वा० ५।१
१२४) ध्वञ् ॥ (३) ॥*॥ अथकरणं इव पत्रमस्य ॥ (४) ॥*॥
सत्यः संत्रियते । 'वृत् वरणे' (सा० उ० से०) । 'प्रहृष्ट'-
(३।३।५८) इत्यप् ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'सालस्य' 'शाल-
वृक्षस्य' ॥

नदीसर्जो वीरतरिन्द्रः ककुभोऽर्जुनः ।

नेति ॥ नद्याः सर्जः ॥ (१) ॥*॥ वीरधार्ता तद्वत् ।
दृढकाष्ठत्वात् ॥ (२) ॥*॥ इन्द्रस्य इन्द्र इव वा इः ॥ (३)
'ककुप् क्रियां प्रवेणीदिक्शोभासु चम्पकस्रजि' । कुकुभो
दिशः सन्त्यस्य । बहुवित्कारत्वात् । अर्जव्याद्यन् (५।२।
१२७) । 'कुकुभो रागभेदेऽपि वीणाङ्घ्रिजुनपादपे' ॥ (४)
॥*॥ अर्ज्यते । 'अर्जं अर्जने' (भ्वा० ष० से०) । 'अर्जि-
लक् च' (उ० ३।५८) इत्युनन् ॥*॥ 'पार्थस्य क्रुमे
जिष्णौ' इति विश्वात् पार्थोऽपि ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'अर्जुन-
वृक्षस्य' 'कौपीतक' इति ख्यातस्य ॥ .

राजादनः फलाध्यक्षः क्षीरिकायाम्

राजेति ॥ राजभिरघटे । 'अद मक्षपे' (अ० ष० अ०)
कर्मणि ल्युट् (३।३।११४) । 'राजादनं क्षीरिकायां पियाले
किंशुकैऽपि च' । 'राजादनः पियालद्री क्षीरिकायां त्रिप-
त्रके' इति हैमात् पुंलिङ्गोऽपि ॥ (१) ॥*॥ फलानामध्यक्षः ॥
(२) ॥*॥ क्षीरमेत्यस्याः । 'अतः' (५।२।११५) इति घञ्
॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'क्षीरिकायाः' 'खिरणी' इति
ख्यातस्य ॥

अथ द्वयोः ॥ ४५ ॥

इहृदी तापसतरः

अथेति ॥ इह्नम् । 'इग्नि गतौ' (भ्वा० ष० से०) ।
घञ् (३।३।११८) । इहं घति 'दो अवस्यठने' (दि० ष० अ०) ।
'जातोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । पृषोदरादिः (६।३।
१०९) । 'जातेः' (४।१।५३) इति ङीप् ॥ (१) ॥*॥ तप-
स्विन उपयुक्ततरः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'इहृद्याः' 'इहृद्या'
इति ख्यातस्य 'जियापूता' इति ख्यातस्य-इति सुकृटः ॥

भूर्जे चर्मिमृदुत्वचौ ।

भ्रिविति ॥ कर्जनमूर्जः । 'कर्जं बलप्राणनयोः' (तु० ष०
से०) घञ् (३।३।११८) । मूर्जोऽस्य ॥ (१) ॥*॥ प्रघटं
चर्मोऽस्यास्ति । श्रीह्यादित्वात् (५।२।११९) इतिः । 'चर्मो
फलकपाणौ स्याद्भूर्जे वृद्धिरिद्यन्तपि' ॥ (२) ॥*॥ च्छुत्त्व-
गस्य ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'भोजपत्रवृक्षस्य' ॥

पिच्छिला पूरणी मोचा स्थिरायुः शालमलिर्हयोः ४६

पीति ॥ पिच्छा शाल्मलिनिर्घातोऽस्या अन्ति । पिच्छिला-
दित्वात् (५।२।१००) इत्ञ् ॥ (१) ॥*॥ पूरयति । 'पूरी
आम्पायने' (तु० उ० से०) । ल्युट् (३।३।११४) ।

'टिङ्गा-' (४।१।१५५) इति ङीप् । यत्तु सुकृटः—'बोः'-
(८।२।७६) इत्यादिना दीर्घः—इत्याह । तत्र । हल्दा-
न्तयोरभावात् । धातोर्दीर्घोपधत्वाच्च । 'पूरणः पूरके त्रिषु ।
ह्रस्वं पिष्टप्रमेदे च पूरणी शाल्मलिदृमे । (पटारम्भकसू-
त्रेषु) ॥ (२) ॥*॥ सुधति रत्नम् । 'सुच्छ नोक्षणं' (तु० उ०
अ०) । पचाद्यन् (३।१।१३४) । 'मोचः शोभाजने पुंति
मोचा शाल्मलिरन्मयोः' ॥ (३) ॥*॥ स्थिरमायुर्धस्याः ।
'घटिं वर्धसहस्रानि वने जीवति शाल्मलिः' इति वचनात् ॥
(४) ॥*॥ शालयति । 'शल संचलने' (भ्वा० आ० से०)
गिजन्तः । द्विप् (३।२।१७८) । मलते । 'मल धारणे'
(भ्वा० आ० से०) । 'सर्वयातुभ्य इत्' (उ० ४।१।१८) ।
शाल् चार्ता नल्लिश्च ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'शालमल्याः'
'सैवर' इति ख्यातस्य ॥

पिच्छा तु शालमलीवेष्टे

पीति ॥ पतिवुमिच्छति । 'पल्ल गतौ' (भ्वा० ष० से०)
सदन्तः । पचाद्यन् (३।१।१३४) । पृषोदरादिः (६।३।
१०९) । यद्वा पिच्छ(घ)ति, पिच्छयते, वा । 'पिच्छ वावे'
(तु० ष० से०) । अञ् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१८)
वा ॥ (१) ॥*॥ शाल्मल्या वेष्टः । 'काथः कपायो नि-
र्यूपो निर्यासो वेष्टकल्पा' इति रमसः ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'शाल्मलिकाथस्य' 'सैवरीगोद' इति ख्यातस्य ॥

रोचनः कूटशाल्मलिः ।

रोचेति ॥ रोचते । 'स्व दीप्तौ' (भ्वा० जा० से०) ।
'अनुदात्तेतश्च-' (३।२।१४९) इति युञ् । 'रोचना रक्त-
कहारे गोपित्तवरचोपितोः । रोचनः कूटशाल्मल्यां पुंति
स्याद्रोचके त्रिषु ॥ (१) ॥*॥ कूटधार्ता शाल्मलिश्च ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'कृष्णशाल्मलेः' । कुत्सितशाल्मलेः, इत्येके ॥

चिरविल्वो नकमालः करजश्च करजके ॥ ४७ ॥

चिरेति ॥ चिरं विलति । 'विल भेदने' (तु० ष० से०)
बाहुलकाद् ॥*॥ 'चिरिविल्वः' इत्यन्ये ॥ (१) ॥*॥
नकं मालो धारणस्य । नकमा अलति वा । 'अल भूष-
पादौ' (भ्वा० ष० से०) । पचाद्यन् (३।१।१३४) ॥*॥
'रकमालः' इति खानी ॥ (२) ॥*॥ करेण जन्यते ।
'अन्यत्रापि' (३।२।१०९) इति डः । कं कुवं जलं वा
रक्षयति । 'कर्मण्यन्' । (३।२।११) - 'त्यज्जन्-' (३।२।१४२)
इति निर्देशादद्विलपि नलोपः । संज्ञापूर्वकत्वात् वृद्धिः ।
—निलोपस्य स्यापित्त्वान्नोपचाद्द्विदिः—इति सुकृटः । तत्र ।
एवमपि निनिमित्तदृष्टेर्दुर्वात्वात् । 'करजं स्याधाग्रनखे कर-
जनस्योः पुनान्' ॥ (३) ॥*॥ कं रक्षयति । 'कर्मण्यन्'
(३।२।११) । ('ज्ञापकसिद्धे न सर्वत्र' इत्युक्तेर्नलोपानावः) ।
स्वार्थे कञ् (५।३।७५) ॥ (४) ॥*॥ अन्वति 'करजवृक्षस्य' ॥

प्रकीर्यः पूतिकरजः पूतीकः कलिमारकः-।

प्रकीर्येति ॥ प्रकीर्यते । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०) । अत्र्यादित्वात् (उ० ४११२) यच् ।—प्याति पूर्वविप्रति-
पेधादीर्घपरत्वे च-इति मुकुटः । तत्र । पूर्वविप्रतिपेधस्य
निर्मूलत्वात् । 'इत्वोत्वाभ्यां गुणवृद्धी विप्रतिपेधेन' (वा०
५१११००) इति वचनात् । 'प्रकीर्यः पूतिकरजे विप्रकीर्णे
तु वाच्यवत्' ॥ (१) ॥३॥ पूतिश्चासौ करजश्च ॥ (२) ॥३॥
पुनाति । 'पूञ् पवने' (त्र्या० उ० से०) । 'तिन्तिडीकाद-
यश्च' (उ० ४१२०) इतीकन् तुक्च ॥३॥ ('पूतिकः' इति
पाठे पूतिं कायति । 'पूतीकः पूतिकः' इति माधवः) ॥
(३) ॥३॥ कलिं नारयति । यदाहेन्दुः—'पूतीकरजः
सुमनात्तया कलहनाशनः । मुकुटस्तु—कलिं करोति ।
'कर्मण्यण्' (३१२१) स्त्रायै कन् (५१३१७५) । कलिका-
रकः—इत्याह ॥ (४) ॥३॥ चत्वारि 'कण्टकवत्कर-
जस्य' ॥

करजभेदाः पद्मग्रन्थो मर्कट्यङ्गारवल्लरी ॥ ४८ ॥

केति ॥ पद्मग्रन्थो यस्य । 'अच्' 'प्रत्यन्वपूर्वात्'-
(५१४१७५) इत्यत्र 'अच्' इति योगविभागादच् । पद्मग्रन्था
यस्य वा । 'पद्मग्रन्था तु वचायां स्त्री स्यात्करजान्तरे
पुमान्' ॥ (१) ॥३॥ मर्कति 'मर्क' सौत्रो धातुः । 'शकादि-
न्योऽय्' (उ० ४१८१) । गौरादिः (४११४१) । 'अथ
मर्कटौ । करजभिच्छूकशिन्धोः पुंसि वानरत्तयोः' ॥ (१)
॥३॥ अन्तारवर्णपर्णां वल्लरी ॥ (१) ॥३॥ 'करजभेदानाम्'
एकैकम् ॥

रोही रोहितकः ग्रीहशत्रुर्दाडिमपुष्पकः ।

रोहीति ॥ अवदयं रोहति 'आवदयका-' (३१३१७०)
इति गितिः । 'रोही रोहितकेऽश्वत्थवटपादपयोः पुमान्' ॥
(१) ॥३॥ रोहितो वर्णोऽस्यास्ति । 'अशंवाचच्' (५१२१२७) ।
स्त्रायै कन् (५१३१७५) 'रोहितं कुङ्कुमे रक्ते ऋजुशकश-
रासने । पुंसि स्यान्मीनमृगयोर्भेदे ना रोहितडमे' ॥ (२)
॥३॥ 'ग्रीहशत्रुर्वनतिकश्च रोहितः' इति माधवः । ग्रीहः
शत्रुः ॥ (३) ॥३॥ दाडिमस्य पुष्पमिव पुष्पमस्य ॥ (४)
॥३॥ चत्वारि 'रोहितकस्य' 'रोहिड' इति द्यातस्य ॥
गायत्री बालतनयः खदिरो दन्तधावनः ॥ ४९ ॥

गायेति ॥ गायन्तं त्रायते । 'त्रिङ् पालने' (भ्रा० आ०
अ०) । 'आतोऽनुप-' (३१२१३) इति कः । 'गायत्री ख-
दिरे स्त्री स्यात्' इति रभसः । 'गायत्री त्रिपदादेवीछन्दो-
नित्खदिरेषु च' ॥३॥ 'बहिगायत्रिणां तथा' इति वैयकान्ता-
न्तोऽपि । श्रीह्यादित्वात् (५१३११६) इतिः ॥ (१) ॥३॥

बालात्तनयाः पत्राप्यस्य ॥३॥ 'बालपत्रश्च' इति मूलपाठः—
इत्यन्ये । 'बालपत्रो यवात्तः खदिरश्च' इति प्राञ्चः । आह
च—'खदिरो रक्तसारश्च गायत्री दन्तधावनः । कण्टकी
बालपत्रश्च जिह्वशाल्यः क्षितिक्षमः' ॥ (२) ॥३॥ खदति ।
'खद स्थैर्ये हिंसायां च' (भ्रा० प० से०) । 'इपिर्मदि-
मुदि-' (उ० ११५१) इति किरच् । 'खदिरी शाकभेदे
स्त्री ना चन्द्रे दन्तधावने' ॥ (३) ॥३॥ दन्तान् धावति ।
'धातु गतिशुद्धोः' (भ्या० उ० से०) । ल्युट् (३१३११४)
॥ (४) ॥३॥ चत्वारि 'खदिरस्य' ॥

अरिभेदो विद्वखदिरे

अरीति ॥ अरिखि भेदः लेहोऽस्य ॥ (१) ॥३॥ वि-
द्वन्धिः खदिरः ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'दुर्गन्धिखदिरस्य' ॥
कदरः खदिरे सिते ।

सोमवलकोऽपि

कदेति ॥ हणाति । 'दृ विदारणे' (त्र्या० प० से०)
पचायच् (३१११२४) । कस्य जलस्य दरः । 'कदरः श्वेत-
खदिरे ककचव्याधिभेदयोः' ॥ (१) ॥३॥ सोम इव वल्को-
ऽस्य । 'सोमवलकस्तु धवलखदिरे कफफलेऽपि च' ॥ (२)
॥३॥ द्वे 'श्वेतखदिरस्य' ॥

अथ व्याघ्रपुच्छगन्धर्वहस्तकौ ॥ ५० ॥

एरण्ड उरुवूकश्च रुचकश्चित्रकश्च सः ।

चञ्चुः पञ्जाहुलो मण्डवर्धमानव्यडम्बकाः ॥ ५१ ॥

अथेति ॥ व्याघ्रस्य पुच्छमिव पुच्छमस्य ॥ (१) ॥३॥
गन्धर्वस्य मृगभेदस्य हस्त इव (हस्तः) पत्रमस्य ॥ (२)
॥३॥ आ ईरयति वायुम् । 'ईर गतौ कम्पने च' (अ०
आ० से०) । अस्माग्णिजन्ताद्वाहुलकादण्डच् ॥ (३) ॥३॥
उरुं महान्तं वायुं वायति । 'ओवै शोषणे' (भ्रा० प० अ०)
'उल्लकादयश्च' (उपा० ४१४१) इत्यूकः । 'खपुरः क्रमुको,
निजुलो हिन्जल, एरण्ड उरुवूकः' इति वोपालितः । 'उरुवूको-
रुबुकव्याघ्रदलाश्च' इति रभसः ॥ (४) ॥३॥ रोचते ।
'रुच दीप्तौ' (भ्रा० आ० से०) 'कुन् शिभ्लिपसंज्ञयोः' (उ०
२१३२) इति कुन् ॥ (५) ॥३॥ चित्रयति । 'चित्र अद्भु-
तादौ' (उ० उ० से०) । कुन् (उ० २१३२) 'चित्रकं
तिलके ना तु व्याघ्रभिचञ्चुपाठेषु' ॥ (६) ॥३॥ चञ्चति ।
'चञ्चु गलर्थः' (भ्रा० प० से०) । यञ्चु—'चकि, मकि
गतौ' इति धात्वप्यन्तर्न मुकुटस्य । तच्चिन्त्यम् । बाहुलकाटुः ।
'चञ्चुलोद्यां स्त्रियां पुंसि गोनाडोके व्यडम्बके' ॥ (७) ॥३॥
पञ्जाहुलयोऽस्य । 'तत्पुनपस्याहुलेः-' (५१४१८६) इत्यच् ।
यञ्चु—'द्वित्रिभ्याम्-' (५१४१९०२) इत्यवच्—इति मुकुटे-
नोक्तम् । तच्चिन्त्यम् ॥ (८) ॥३॥ मण्डयति । 'मडि भूपा-

१—दीर्घप्रयोजकरपरत्वे' इत्यर्थः ॥ २—आधुनिकपु-
स्तकेषु तु 'कर्करीकादयश्च' इति सूत्रमुपलभ्यते ॥

१—आधुनिकपुस्तकेषु तु खिदेरस्य सूत्रे पाठः । खदिरति-
द्वित्तु (उ० २१५३ सूत्रेण) भवति ॥

याम्' (भ्वा० प० से०) । णिच् (३।१।२६) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'आमलक्यां क्रियां मण्ड एरण्डे मोच-
पिच्छयोः' इति रभसः । 'मण्डः पद्माहुले शाके पुंति क्लीवं
तु मञ्जुनि । आमलक्यां क्रियां मण्डाथाक्रियां सारपि-
च्छयोः' ॥३॥ अकारप्रलेपोऽपि । 'अमण्डपद्माहुलवर्ध-
मानगन्धर्वहस्ताः' इति हारावली ॥३॥ आकारादिरपि ।
'गन्धर्वहस्ताकोऽमण्ड आमण्डो व्याघ्रपुच्छकः' इति
तारपालः ॥३॥ 'आदण्डः' इत्येके । (दीर्घदण्डत्वात्)
—इति स्वामी ॥ (९) ॥३॥ वर्धते । 'वर्ध छेदनपूरणयोः'
(उ० प० से०) । चानश् (३।२।१२९) । 'वर्धमानः
प्रभ्रभेदे शरावैरण्डविष्णुपु' ॥ (१०) ॥३॥ व्यंजं मलमन्वयति ।
'अवि संसने'—(भ्वा० आ० से०) । णिच् (३।१।२६) । ण्वल्
(३।१।३३) ॥३॥ 'व्यङ्म्वनः' इति स्वामी । तत्र ल्युट्
(३।३।११४) । युच् (उ० २।७८) वा ॥ (११) ॥३॥
एकादश 'एरण्डस्य' ॥

अल्पा शमी शमीरः स्यात्

अल्पेति ॥ अल्पा शमी । 'कुटीशमीशुण्डभ्यो रः' (५।
३।८८) ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'अल्पशम्याः' ॥

शमी सकुफला शिवा ।

शमीति ॥ शमयति रोगान् । पचाद्यच् (३।१।१३४) ।
गौरादिः (४।१।४१) । 'शमी सकुफलायां च शिम्बिकायां
च वल्युली' ॥ (१) ॥३॥ सकुफत् फलमस्याः । अजादिः
(४।१।४) ॥ (२) ॥३॥ शिवं करोति । 'तत्करोति—'
(वा० ३।१।२६) इति णिच् । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'शिवा
झाटामलौपथौ । अभयामलकीगौरीफेरसकुफलासु च' ॥
(३) ॥३॥ ऋषि 'शम्याः' ॥

पिण्डीतको मरुवकः श्वसनः करहाटकः ॥ ५२ ॥
शल्यश्च मदने

पिण्डीति ॥ पिण्डी तनोति । 'अन्येभ्योऽपि' (वा०
३।२।१०१) इति डः । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) । 'पि-
ण्डीतकः स्यात्तगरे मदनाख्यमहीरुहे' ॥ (१) ॥३॥ मर्द-
वाति । हुन् (उ० २।३२) ॥ (२) ॥३॥ निर्जलेऽपि श्वसिति ।
नन्यादिः (३।१।१३४) । 'श्वसनं श्वसिते पुंति मारुते
मदनद्वमे' ॥ (३) ॥३॥ करं हाटयति । 'हट दीर्घा' (भ्वा०
प० से०) । णिच् (३।१।२६) । 'कर्मण्यण्' (३।२।२) ।
स्वार्थे कन् (५।३।७५) । 'करहाटः शिफाकन्दे पद्मस्य
मदनद्वमे' ॥ (४) ॥३॥ शलति । 'शल गतौ' (भ्वा० प०
से०) । अन्यादित्वात् (उ० ४।१।१२) यच् । 'क्ष्वेडायाकुशरे
शल्यं ना धाविन्मदनद्वमे' इति तालव्यादौ रभसः ॥ (५)
॥३॥ मदयति । 'मदी हर्षलेपनयोः' (भ्वा० प० से०) ।

ल्युः (३।१।१३४) । 'मदनः स्वरवसन्तद्वभिद्धतूरसिहके' ॥
(६) ॥३॥ पट् 'मदनस्य' 'मयनफलाख्यवृक्षस्य' ॥
शक्रपादपः पारिभद्रकः ।

भद्रदारु द्रुकिलिमं पीतदारु च दारु च ॥ ५३ ॥
पूतिकाष्ठं च सप्त स्युर्देवदारुणि

शक्रेति ॥ शक्रस्य पादपः ॥ (१) ॥३॥ पारि निष्ठां प्राप्तं
भद्रमस्य । 'पारिभद्रस्तु निम्बर्द्रां मन्दारे देवदारुणि' ॥
(२) ॥३॥ भद्रं दारु । 'भद्रदारुणि च क्लीवम्' इत्यमरमाला ।
'पुंनपुंसकयोर्दार्ः' इति त्रिकाण्डशेषात् पुंस्यपि ॥ (३)
॥३॥ किलति । 'किल शैल्यकीडनयोः' (तु० प० से०) ।
वाहुलकात् किमच् । द्रुक्षासी किलिमं च ॥ (४) ॥३॥ पीतं
च तदारु च ॥ (५) ॥३॥ दीर्यते । 'दृ विदारणे' (म्या०
प० से०) । 'दृसनिजनि—' (उ० १।३) इति चुण् । 'पुंन-
पुंसकयोर्दार्ः' इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (६) ॥३॥ पूति च
तत्काष्ठं ॥ (७) ॥३॥ देवस्य दारु ॥ (८) ॥३॥ अष्ट
'देवदारुवृक्षस्य' ॥

अथ द्वयोः ।

पाटलिः पाटलामोघा काचस्थाली फलेरुहा ॥ ५४ ॥
कृष्णवृन्ता कुबेराक्षी

अथेति ॥ पाति । क्तिप् (३।२।१७८) । टलति । 'टल
वैक्लव्ये' (भ्वा० प० से०) । 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ० ४।
११८) । पाश्चात्तां टलिश्च ॥ (१) ॥३॥ पाटं लाति ।
'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति कः । 'पाटला पाटल्ये स्त्री
स्यादस्याः पुष्पे पुनर्न ना' ॥ (२) ॥३॥ न मोघा ।
'अलिप्रिया विशालाग्राप्यमोघा प्राटलिर्द्वयोः' इति वा-
चस्पतिः ॥३॥ 'मोघा स्त्री पाटलावृक्षे मोघं त्रिषु निरर्थके'
इति रुद्रात् 'मोघा' अपि । मोहयति । पचाद्यच् (३।१।
१३४) चङ्कादिः (७।३।५३) ॥ (३) ॥३॥ काचस्य का-
ष्ण्यस्य स्थाली पात्रम् ॥३॥ स्वामी तु 'काला' 'स्थाली' इति
पठति । कालो वर्णोऽस्या अस्ति । अर्शआद्यच् (५।२।१२७)
अजादिः (४।१।४) । 'काला तु कृष्णवृन्ताख्यामजिष्ठानी-
लिकासु च' ॥३॥ तिष्ठति । 'ष्टा गतिनिवृत्तौ' (भ्वा० प०
अ०) । 'स्थान्तिभ्युजैरालज्वालजालीयचः' (उ० १।१।१६) ।
'स्थाली स्यात्पाटलोखयोः' ॥ (४) ॥३॥ फले रोहति । 'इयु-
पथ—' (३।१।१३५) इति कः । 'तत्पुरुषे कृति—' (६।३।१४)
इत्यलक् ॥ (५) ॥३॥ कृष्णं वृन्तमस्याः । कृष्णवृन्ता पाट-
लायां मापपर्ण्यां च योषिति' ॥ (६) ॥३॥ कुबेरस्येवाक्षि
यस्याः । 'अक्ष्णोऽदर्शनात्' (५।४।७६) इत्यच् । गौरादिः (४।
१।४१) । मुकुटस्तु—'वहुव्रीहौ सक्वि—' (५।४।११३) इ-
त्यादिना पच्—इत्याह । तत्र । अस्त्राद्भवात् वृक्षस्याप्राणि-
त्वात् ॥ (७) ॥३॥ सप्त 'पाटलायाः' 'पाटली' इति
द्वयात्स्य ॥

१—'सुगुली' इति पाठः ॥ 'वायुली' इति वा पाठः ॥

श्यामा तु महिलाह्वया ।

लतागोवन्दनी गुन्द्रा पियंगुः फलिनी फली ॥५५॥

विष्वक्सेना गन्धफली कारम्भा प्रियकश्च सः ।

श्यामेति ॥ श्यामो वर्णोऽस्त्यस्याः । अर्शआदिः (५।२।१२७) । 'श्यामो वटे प्रयागस्य वारिदे वृद्धदारके । पिके च कृष्णहरितोः पुंस्ति स्यात्तद्वति त्रिषु । मरिचे सिन्धुलवणे क्लीवं क्ली चारिवौषधौ । अप्रसूताह्वनायां च प्रियंगवपि वल्युलौ । यमुनायां त्रियामायां कृष्णत्रिवृत्तिकौषधौ । (नीलिकायाम्) ॥ (१) ॥*॥ महिलाया आह्वय आह्वयो यस्याः । 'सप्तम्युपमान-' (६।२।२) इति साधुः ॥ (२) ॥*॥ लतति । 'लतिः' सौत्रो धातुः । पचायच् (३।१।१३४) । 'प्रियंगुनखबोर्लता । स्पृक्काज्योतिष्मतीवल्लीलताकस्तूरिकासु च' ॥ (३) ॥*॥ गवि भूमौ वन्द्यते । 'वदि अभिवादनस्तुत्योः' (भ्वा० आ० से०) । कर्मणि ल्युट् (३।३।११३) ॥ (४) ॥*॥ गुन्द्रयति । 'गुद्री क्षोदे' ( ) अच् (३।१।१३४) । 'गुन्द्रस्तेजनके क्ली तु प्रियंगौ भद्रमुस्तके' ॥ (५) ॥*॥ प्रियं गच्छति । मृगय्यादौ (उ० १।३७) निपातः । 'प्रियगुः क्ली राजिकाकणयोरपि । फलिन्यां कङ्कसत्ये च' ॥ (६) ॥*॥ फलमस्त्यस्याः । 'अतः-' (५।२।११५) इतीनिः । 'फलिन्यभिधिसायां क्ली फलिन्यां फलिने त्रिषु' ॥ (७) ॥*॥ गौरादित्वान् (४।१।४९) ङीप् । 'फली फलिन्याम्' ॥ (८) ॥*॥ विष्वक् सिनोति । 'पिन् वन्द्यने' (स्वा० उ० अ०) । 'कृवृजृत्ति-' (उ० ३।१०) इति नः ।—अच् (३।१।१३४)—इति मुकुटोक्तिनिष्ठा । 'विष्वक्सेना फलिन्यां साद् विष्वक्सेनो जनार्दने' ॥ (९) ॥*॥ गन्धवत् फलमस्याः । 'पाककर्ण-' (४।१।६४) इति ङीप् । 'गन्ध्रफल्यपि गुन्द्रायां चम्पकस्य च कोरके' ॥ (१०) ॥*॥ ईपद् रम्भा । 'ईपदर्थे च' (६।३।१०५) इति कौः का ॥ (११) ॥*॥ प्रीणाति । 'प्रीन् तर्पणे' (त्रया० उ० से०) । कुन् (उ० २।३२) 'प्रियकः पीतसारके । नीपे चित्रमृगे चालौ प्रियंगौ कुङ्कुमेऽपि च' ॥ (१२) ॥*॥ द्वादश 'प्रियङ्गुवृक्षस्य' ॥

मण्डूकपर्णपत्रोर्णनटकङ्कङ्कटुण्डुकाः ॥ ५६ ॥

स्योनाकशुकनासर्क्षदीर्घवृन्तकुटन्नटाः ।

शोणकश्चारलौ

मण्डूकेति ॥ मण्डूक इव पर्णमस्य ॥ (१) ॥*॥ पत्रे ऊर्णाऽस्य । 'पत्रोर्णं धौतकाशेये क्लीवं स्याच्छोणके पुमान्' ॥ (२) ॥*॥ नटति । 'नट वृत्तौ' (भ्वा० प० से०) । पचायच् (३।१।१३४) ॥ (३) ॥*॥ कदम्बज्ञान्यस्य ॥ (४) ॥*॥ 'डुण्डु' इति कायति । 'कं मन्त्रे' (भ्वा० प० अ०) । 'जातो-

डुण्डु-' (३।२।३) इति कः । 'टुण्डुकः शोणकाल्पयोः' ॥ (५) ॥*॥ सौव्यति । 'पिबु तन्नुसंताने' (दि० प० से०) । बाहुलकान्नः । अन्तरक्षतवाद्यण् (६।१।७७) । 'स्योनः किरणसूर्ययोः' तेनाकति, अक्यते, वा । 'अक कुटिलायां गर्तौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) घच् (३।३।१९) वा ॥*॥ श्यायते । 'श्याङ् गर्तौ' (भ्वा० प० अ०) । पिनाकादौ (उ० ४।१५) निपातितः । 'श्योनाकः' तालव्यादिरपि ॥ (६) ॥*॥ शुकनासा इव पुष्पमस्यास्ति । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) ॥ (७) ॥*॥ ऋपति । 'ऋयी गर्तौ' (तु० प० से०) । 'सुन्नत्रिकृत्यपिभ्यः कित्' (उ० ३।६६) इति सेः । 'ऋक्षः पर्वतराजे स्याद्भूके शोणके पुमान्' ॥ (८) ॥*॥ दीर्घं वृन्तमस्य ॥ (९) ॥*॥ कुटन् वर्कभवनं नटति । 'नट स्यन्दने' ( ) पचायच् (३।१।१३४) ॥ (१०) ॥*॥ शोणति । 'शोणं वर्णं' (भ्वा० प० से०) । पचायच् (३।१।१३४) । ('शोणः कृशानौ श्योनाके लोहिताश्वे नदे पुमान् । त्रिषु क्रोकनदच्छाये') । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥*॥ स्वामी तु—शवति । शोनकः—इत्याह ॥ (११) ॥*॥ इयति । 'अतैररः' (उ० ४।७९) । कपिलिकादिः (वा० ८।२।१८) ॥ (१२) ॥*॥ द्वादश 'शोणकस्य' ॥

तिष्यफला त्वामलकी त्रिषु ॥ ५७ ॥

अमृता च वयस्या च

तिष्येति ॥ 'निलयामलके लक्ष्मीर्नित्यं हरितगोमये । नित्यं शङ्खे च पद्मे च नित्यं शुक्ले च वाससि' इति श्रवणात् तिष्यं मङ्गल्यं फलमस्याः । अजादिलात् (४।१।४) टाप् । तिष्ये कलियुगे फलमस्याः सेवया, इति वा ॥ (१) ॥*॥ आमलते । 'मल धारणे' (भ्वा० आ० से०) । कुन् (उ० २।३२) । 'जातेः' (४।१।५३) इति ङीप् । गौरादित्वकल्पनं तु चिन्त्यम् ॥ (२) ॥*॥ न प्रियन्तेऽनया । 'तनिन्द्वभ्यां किञ्च' (उ० ३।८८) इति तन् । 'अमृता मागधीपत्यागुह्रचामलकीषु च' ॥ (३) ॥*॥ वयो यौवनं तिष्ठत्यनया । घवर्थे कः (३।३।५८) । 'वयस्यां तु त्रियां ब्राह्मीगुह्रचामलकीषु च । सूक्ष्मलायां च काकोल्यां पथ्यायां तरुणे त्रिषु' ॥*॥ कायस्याऽपि । 'कायस्या तु हरीतक्यामलकयोश्च प्रशीर्तितौ' इति रभसः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'आमलक्याः' ॥

त्रिलिङ्गस्तु विभीतकः ।

नाऽक्षस्तुपः कर्पफलो भूतावासः कलिद्रुमः ॥५८॥

श्रीति ॥ विगतं भीतं रोगभयमस्मात् । 'जातेः' (४।१।५३) इति ङीप् । गौरादित्वकल्पनं लघुकम् । विशिष्टं भीतमस्माद्वा, भूतकल्पोराश्रयत्वात् ॥ (१) ॥*॥ अक्षति । 'अक्ष्व्यार्ता' (भ्वा० प० से०) । पचायच् (३।१।१३४) । 'अक्षो

१—प्रियंगुकारवर्नी । 'सन्नप्रियंगुगन्धवत्' इति दमवर्ती-क्षेपाद् ॥

ज्ञानात्मशकटव्यैवहारेषु पादाके । द्वादशे रावणौ सर्पे विनी-
तकृतरावपि । चक्रे कर्षे पुनान् ह्रीवं तुदथे सौवर्चलेन्द्रिये ॥
(२) ॥*॥ तुष्यति । 'तुष तुष्टौ' (दि० प० से०) । 'इगुपथ-'
(३।१।१३५) इति कः ।—'ध्वयर्थे कः' (वा० ३।३।५८)—
इत्युक्तिश्चिन्त्या । परिगणनात् 'धान्यत्वानि तुषः पुंति विनी-
तकृतरावपि' इति मूर्धन्यान्ते द्रः ॥ (३) ॥*॥ कर्षः फल-
मस्य ॥ (४) ॥*॥ भूतानामावाप्तः ॥ (५) ॥*॥ कल्लेर्दुनः ॥
(६) ॥*॥ पद् 'विभीतकस्य' 'वहेडा' इति ल्यातस्य ॥

अभया त्वव्यथा पथ्या कायस्था पूतनाऽमृता ।

हरीतकी हैमवती चेतकी श्रेयसी शिवा ॥ ५९ ॥

अमेति ॥ न भयमत्याः । 'अभया ज्ञां हरीतक्यामु-
द्यारे च नपुंसकम् । निर्भये वाच्यलिङ्गः स्यात्' इति मेदिनी ॥
(१) ॥*॥ न व्यया यस्याः । 'अव्ययथो निर्व्यये सर्पे ना-
रदोपथ्ययोः क्रियाम्' इति मेदिनी ॥ (२) ॥*॥ पयोऽनपे-
ता । 'धनेपथ्यधन्यादादनपेते' (४।४।९२) इति चत् । 'पथ्या
त्री हरीतक्यां हिते त्रिषु' इति मेदिनी ॥ (३) ॥*॥ काय-
स्त्रिष्टलनया । 'धनर्थे कः' (३।३।५८) । 'कायस्था तु हरी-
तक्यामलक्योश्च प्रक्रीर्तिता' इति रभसः । 'कायस्यः परना-
त्मनि । नरजातिविशेषे ना हरीतक्यां तु योषिति' इति मेदिनी ॥
(४) ॥*॥ पूतं करोति 'तत्करोति-' (वा० ३।३।२६) इति
गिच् । 'बहुलमन्यत्रापि' (उ० २।७८) इति युच् । 'पूतना
तु हरीतक्यां दानवीरोगभेदयोः' इति मेदिनी ॥ (५) ॥*॥
(अमृता व्याख्याता) ॥ (६) ॥*॥ हरिवर्णे इतो यस्याम् ।
'संज्ञायाम् कन्' (५।३।७५) । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (७)
॥*॥ हिमवति जाता । 'तत्र जातः' (४।३।२५) इत्यण् । 'है-
मवत्यनयात्संगोषीयोः श्रेतवचोमयोः' इति विश्वमेदिन्यौ ॥
(८) ॥*॥ चेतयति । 'चित्ती संज्ञाने' (भ्वा० आ० से०) ।
प्वल् (३।१।१३३) । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (९) ॥*॥
अतिप्रशस्ता । ईयसुन् (५।३।५७) 'प्रशस्तस्य श्रः' (५।३।
६०) । 'उगितश्च' (४।१।६) इति ङिप् । 'श्रेयसी कारिपि-
प्पल्यानभयापाठयोरपि' इति मेदिनी ॥ (१०) ॥*॥ शिवं
करोति । 'तत्करोति-' (वा० ३।१।२६) इति गिच् । पन्नाद्यच्
(३।१।१३४) । 'शिवो नोक्षे नहादेवे क्रीलकप्रहयोगयोः ।
वाहके गुग्गुली वेदे पुण्डरीकद्वये पुनान् । सुखे क्षेमे जले ह्रीवं
शिवा स्नात्मानलौघर्षा । अनयामलक्रीगौरिकेदसलुफलाड
च' इति मेदिनी ॥ (११) ॥*॥ एकादश 'हरीतक्याः' ॥

१—एकते यथा 'इतिभिल्लुरौरैः संशपेडिल्लु रगाङ्गे' ।
'सदुदाये मृत्ता अवयवेऽपि वर्तन्ते' इति रथावयवेऽपि वर्तन्ते ।
विक्षेपि 'शकटव्यवहारयोः' इत्युपलभ्यते ॥ २—अवहार भाष-
्यपादिन्यायः । सत्र यथा 'राजाध्यक्षः' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौ-
ट्टी ॥

पीतदुः सरलः पूतिकाष्टं च

पीति ॥ पीतधासौ द्वय ।—पीयते बहुपाऽयम् ।
'पा पाने' (भ्वा० प० से०) । 'पः क्तिञ्' इति तः ।
'पुनास्था-' (६।४।६६) इतीलम्—इति मुकुटः । तत्रिन्त्यम् ।
उक्तसूत्रादर्शनात् । कप्रत्ययेन गतार्थत्वाच्च ॥ (१) ॥*॥
सरति । 'स्र गतौ' (भ्वा० प० ङ०) । बाहुलकादल्च् ।
'सरलः । पूतिकाकाष्ठे नाऽथोदारावक्रयोस्त्रिषु' इति मेदिनी ॥
(२) ॥*॥ पूतेः पावनस्य काष्ठम् । 'पूतिकाष्टं च सरल-
देवदावनहीरहोः' इति मेदिनी ॥ (३) ॥*॥ त्रोगि 'सरला'
इति ल्यातस्य ॥

अथ द्रुमोत्पलः ।

कर्णिकारः परिव्याधे

अथेति ॥ दुमे उदपलं तदाकारं पुष्पमस्य ।—'सप्तमी-'
(२।१।४०) इति योगविभागात् सनासः—इति मुकुटोक्ति-
श्चिन्त्या । बहुव्रीहिविग्रहस्य प्रदर्शनात् ॥ (१) ॥*॥ कर्णि-
कामियति । 'ऋ गतौ' (जु० प० ङ०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ।
'कर्णिकारः पुनानारुणधर्त्रां च द्रुमोत्पले' इति मेदिनी ॥
(२) ॥*॥ परिलिच्यति । 'व्यध ताडने' (दि० प० ङ०) ।
'इयाद्यथा-' (२।१।१४१) इति णः । 'परिव्याधस्तु पुंति
स्याद्वैतत्वे च द्रुमोत्पले' इति मेदिनी ॥ (३) ॥*॥ त्रोगि
'कर्णिकारस्य' 'कठचम्पा' इति ल्यातस्य ॥

लकुचो लिकुचो डडुः ॥ ६० ॥

लेति ॥ लज्यते । 'लृक् आखादने' ( ) । बा-
हुलकादुचः ॥ (१) ॥*॥ पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) इत्वे
लिकुचोऽपि ॥ (२) ॥*॥ दहति, तोहति, वा । 'दह मत्सा-
करणे' (भ्वा० प० ङ०) । 'गृहिर् अर्दने' (भ्वा० प०
से०) । ऋगन्त्रादित्वात् (उ० १।३।७) निपातितः ॥*॥
'वडडुः' इत्यापे—इति स्वानौ ॥ (३) ॥*॥ त्रोगि 'लिकु-
चस्य' 'वडहर' इति ल्यातस्य ॥

पनसः कण्टकिफलः

पनेति ॥ पनाय्यते स्तूयते 'वेतसंवाहस-' इत्यसजन्तो
निपातितः । 'पनसः कण्टकिफले कण्टके वानरान्तरे । त्रियां
रोगप्रभेदे स्यात्' इति मेदिनी ॥*॥ 'पयासः' इत्यापे पाठः ॥
(१) कण्टकाः सन्त्यस्य । 'अतः-' (५।२।११५) इतीनिः ।
कण्टकिफलमस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पनसस्य' 'कटहर'
इति ल्यातस्य ॥

१—उज्ज्वलदरादीं तु अतः सूत्रं नोपलभ्यते । किं तु 'अज-
विवचिन्ते' (उ० ३।२।१७) इति सूत्रेनासुच् ॥ २—पनसो दन्त्या-
न्त्यः । 'त्रियालपनसाराणि वीवनानीव वनानि' इति दम्पन्तीसे-
पाद् ॥

निचुलो हिजलोऽम्बुजः ।

नीति ॥ निचोलति । 'बुल समुच्छ्राये' (बु० प० से०) सुरार्दानां निज्वा । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । यत्तु—'निचोलते' इति निग्रह 'धवर्णे कः' (वा० ३।३।५८) इत्युक्ते सुकृतेन । तत्र । परिगणनविरोधात् । अन्तर-इत्वेन (निजाश्रय) गुणप्रसङ्गाच्च । 'निचुललु-निचोले स्या-दिज्जलाख्यनर्हादहे' इति मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ हिनोति । 'हि गतां वृद्धां च' (स्वा० प० अ०) क्विप् (३।२।१७८) हित् जलमस्य ॥*॥ 'इजलः' इत्यपि पाठः । एति । 'इण् गतां' (अ० प० अ०) । क्विप् (३।२।१७८) तुह (३।१।७१) इत् जलमस्य । 'निचुलेजलहिजलाः' इति रमसः ॥ (२) ॥*॥ अम्बुनि जातः । 'जनी प्रादुर्भावे' (दि० आ० से) 'सप्तम्यां जनेर्देः' (३।२।१७७) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'स्यलवेतसस्य' 'वानीरे कविभेदे स्यान्निचुलः स्यलवेतसे' इति शब्दार्णवात् । 'समुद्रफलस्य' इत्यन्वे ॥

काकोदुम्बरीका फलगुर्मलपूर्जघनेफला ॥ ६१ ॥

केति ॥ काकप्रिया उदुम्बरी । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) ॥ (१) ॥*॥ फलति । 'फल निधर्ता' (भ्रा० प० से०) । 'फलिपाटि-' (उ० १।१८) इति साधुः । 'फलव-सारेऽभिधेयवत् । नदीभेदे नलन्वां त्रां' इति मेदिनी ॥ (२) ॥*॥ 'मलं पापे च किं च वर्चस्के कृपणे मलः' इति धरणिः । मलात् पापान् पुनाति । 'पूच् पवने' (क्या० प० से०) । क्विप् (३।२।१७८) मलं यवते । 'बु बुगुन्सायाम्' (बु० आ० से०) । क्विप् (३।२।१७८) बाहुलकादीर्घः । यद्वा नलवे । 'नल धारणे' (भ्रा० आ० से०) बाहुलकादयूः । 'मलयूः' इति वा पाठः ॥ (३) ॥*॥ जघने फले यस्याः । 'अमूर्धने-' (६।३।१२) इति सप्तम्या अलुक् ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'मलव्याः' 'कदुम्बरी' इति ख्यातस्य ॥

अरिष्टः सर्वतोभद्रहिह्वुनिर्यासमालकाः ।

पिचुमर्दश्च निम्बे

अरीति ॥ न रिष्टमद्युननन्नात् । 'अरिष्टो लघुने निम्बे फेदिले काककृद्योः । अरिष्टमद्युने तत्रे सूतिकागार आसवे । द्युने मरुपाचिहे च' इति मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ सर्वतो नदं प्लसत् । 'सर्वतोभद्र' इत्युक्तः काव्यचित्रे ग्रहान्तरे । निम्बे ना सर्वतोभद्रा गन्मारीनदयोपितोः' इति मेदिनी ॥ (२) ॥*॥ हिग्गवाकारो हिह्वुगन्धो वा निर्यासोऽस्य । 'हि-हुनिर्यास इत्येय निम्बे हिह्वुरसेऽपि च' इति मेदिनी ॥ (३) ॥*॥ मलवे । 'मल धारणे' (भ्रा० आ० से०) प्लुक् (३।१।१३३) । परस्मैपदं बुन्दप्रत्ययविवर्तं च चिन्त्यम् ॥ (४) ॥*॥ निचुं इत्यभेदे नर्दयति । 'बृद झोदे' (क्या० प० से०) । निच् (३।१।२६) 'कनेज्यन्' (३।२।१) ॥*॥ निचुं मन्दयति, इति 'पिचुमन्दः' इति स्वामी ॥ (५) ॥*॥ निर्व्वति स्वा-

स्यम् । 'निचि सेचने' (भ्रा० प० से०) पचाद्यच् (३।१।१३४) वयोरैकत्वम् ॥ (६) ॥*॥ पच् 'नीम्ब' इति ख्या-तस्य ॥

अथ पिच्छिलाऽगुर्दशिशपा ॥ ६२ ॥

अथेति ॥ पिच्छास्तस्याः । पिच्छादित्वात् (५।२।१००) इलच् । 'पिच्छिलं विजिलेऽन्यवत् । त्रीं पौतिकादिशेषयोः शाल्मलीसिन्धुभेदयोः' ॥ (१) ॥*॥ न गुदरत्नात् । 'अगुर्द शोचै शिशपायां जोङ्गके, लघुने त्रिषु' इति वदः ॥ (२) ॥*॥ शीघ्रं शीघ्रं वा पाति । 'धातः' (३।२।३) इति कः । पृथोदरादिः (६।३।१०९) । यद्वा 'शाम्' इत्यव्यक्ते शब्दं श-ब्देन वा शपति । 'शप आक्रोशे' (भ्रा० उ० अ०) पचा-द्यच् (३।१।१३४) । शिन्वाभिः शपति, इति वा । 'देविका-शिशपा-' (७।३।१) इति निर्देशाद्वाशब्दलोपः । द्वितालव्या शिशपा । 'श्रभ्रूत्तथा श्रुदयाश्रुताशिशपाश्च' इति शभेदात् ॥*॥ अगुदसारा शिशपा 'अगुर्दशिशपा' इत्येके नान-इति स्वामी । तत्र । उक्तवदविरोधात् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'सि-सैव' इति ख्यातस्य ॥

कपिला भस्मगर्भा सा

केति ॥ सा कपिलवर्णपुत्रा सती भस्मगर्भाच्यते । भस्म गर्भं यस्याः शुक्रसारत्वात् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'कपिलव-र्णायाः' ॥

शिरीषस्तु कपीतनः ।

भण्डिलोऽपि

शीति ॥ शृणाति शीघ्रते वा । 'शृ हिंसायाम्' (क्या० प० से०) । 'शृपुन्यां क्विप्' (उ० ४।२७) इतीयत् । (१) ॥*॥ तनोति । 'तनु विस्तारे' (त० उ० से०) । अच् (३।१।१३४) । यात्नः इतनः । कनीनां कपेर्वणस्य वा इतनः ॥ (२) ॥*॥ भण्डति । 'भडि कल्याणे' (बु० प० से०) । 'सलिकल्पनि-' (उ० १।५४) इतीलच् ।—बाहुलकात्-इति सुकृदस्तु चिन्त्यः ॥*॥ रलयोरैकत्वात् भण्डिलोऽपि । 'भ-ण्डिलो भण्डिलो ना' इति वाचसतिः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'शिरीषस्य' 'सिरीस' इति ख्यातस्य ॥

अथ चाम्पेयश्चम्पको हेमपुष्पकः ॥ ६३ ॥

अथेति ॥ चम्पाया शपत्यम् । 'त्राभ्यो टक्' (४।१।१२०) । 'चाम्पेयश्चम्पके स्वर्णे किञ्चत्के नागकेसरे' इति मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ चम्पयति, चम्पयते वा । 'चपि गलाम्' (बु० प० से०), हुन् (उ० २।३२) ॥ (२) ॥*॥ हेमवर्ण पुष्पम-

१—वस्तुतस्तु कपिलादिकमपि शिशुनालामान्यवदायनेव । अत एव 'कपिला रेणुकायां च शिशुनालामान्यवदायनेः' इति मेदिनी । 'कपिलो वह्निरुकोः । कुदुरे सुनिभेदे च कपिला गिहग-तरी पुन्दरीककरीण्यां च रेणुकागोविधेययोः' इति हेमश्च संगच्छते तस्मात् 'पञ्च नामानि' इति उक्तम् ॥

स्य ('हेमपुष्पं तु चम्पके । अशोकद्वी जपापुष्पे') । कन् (५।३।७५) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'चम्पकस्य' ॥

एतस्य कलिका गन्धफली स्यात्

एतेति ॥ गन्धः फलं साध्यमस्याः । 'पाककर्ण-' (४।१।५४) इति ङीप् । 'प्रियंगुं स्त्री गन्धफली चम्पकस्य च कोरके' इति रुद्रः ॥ (१) ॥*॥ एकं 'चम्पककलिकायाः' ॥

अथ केसरे ।

वकुलः

अथेति ॥ केसराः सन्त्यस्य । अर्श आद्यच् (५।२।१२७) । के जले सरति । 'स्र गतौ' (भ्वा० प० अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) वा । 'केसरं हिङ्गुनि क्लीवं किजल्के न त्रियां पुमान् । सिंहच्छटायां पुंनागे वकुले नागकेसरे' इति मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ वद्धते 'वर्किर्गल्यर्थः' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकाडुल्च् । 'आगमशासनमनिलम्' इति न उम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वकुलस्य' 'मौसरी' इति ख्यातस्य ॥

वञ्जुलोऽशोके

वञ्जिवति ॥ वजति 'वज गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'बाहुलकाडुल्च्' उम् ॥ (१) ॥*॥ न शोकोऽस्मात् । 'अशोकत्रिपु निःशोके पुंसि कङ्केलिपादये । त्रियां तु कटुरो-हिण्यां पारदे स्यान्नपुंसकम्' इति मेदिनी ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अशोकस्य' ॥

समौ करकदाडिमौ ॥ ६४ ॥

समाविति ॥ करोति दोषाभावम् 'कृवादिभ्यो चुन्' (उ० ५।३५) । 'करकस्तु पुमान् पक्षिविशेषे दाडिमेऽपि च । द्वयोर्मैघोपले, न स्त्री करङ्के च कमण्डलौ' इति मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ दलनं दालः । 'दल विशरणे' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) दालेन निर्वृत्तः । 'भावप्रत्ययान्तादिमप्' (वा० ४।४।२०) डलयोरेकत्वम् । 'दाडिमस्तु त्रिलिङ्गः स्यादेलायां करके त्रिपु' इति मेदिनी ॥*॥ दाडिम्बोऽपि । 'दाडिम्यसारपिण्डीरखाद्भ्रमलशुकवह्लभाः' इति रभसः सात् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'दाडिमस्य' ॥

चाम्पेयः केसरो नागकेसरः काञ्चनाह्वयः ।

चेति ॥ चम्पाया अपत्यम् । 'चाम्पेयश्चम्पके स्वर्णे किजल्के नागकेसरे' इति मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ केसराः सन्त्यस्य अर्शआद्यच् (५।२।१२७) ॥ (२) ॥*॥ नागाह्वयः केसरः । 'स्वर्णेभसर्पाह्वयो नागकेसरः पट्टपदप्रियः' इति रभसः ॥ (३) ॥*॥ काञ्चनाह्वय आहा यस्य ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'चाम्पेयस्य' ॥

जया जयन्ती तर्कारी नादेयी वैजयन्तिका ॥ ६५ ॥

जयेति ॥ जयति । 'जि जये' (भ्वा० प० अ०) । पचाद्यच् (३।१।३४) 'जया जयन्तीतिथिभित्पथ्योमातत्सखीषु च । अग्निमन्थे ना जयन्ते विजये च युधिष्ठिरे' इति मेदिनी ॥ (२) ॥*॥ 'तृभूवहि-' (उ० ३।१२८) इति झच् । 'पितृ' इत्यनुवृत्तेर्ङीप् (४।१।४१) । 'जयन्ती वृक्ष-भिद्रौयोरिन्द्रपुत्रीपताकयोः । पुमानैन्द्रां हरे भीमे' इति मेदिनी ॥ (२) ॥*॥ तर्कमृच्छति । 'ऋगता' (भ्वा० प० अ०) । कर्मण्यण् (३।२।१) ॥ (३) ॥*॥ नद्यां भवा । 'नद्यादिभ्यो ढक्' (४।२।१७) 'टिङ्हा-' । (४।१।१५) इति ङीप् ॥ (४) ॥*॥ विजयन्तस्वेष्यम् । 'तस्वेदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । स्वार्थे कन् (५।३।७५) । यद्वा वैजयन्ती पताकेव । 'इवे प्रतिष्ठतौ' (५।३।९६) इति कन् ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'वैजयन्तिकायाम्' 'अरणी' इति ख्यातायाः । 'जाही' इति ख्याताया इत्यन्ये ॥

श्रीपर्णमग्निमन्थः स्यात्कणिका गणिकारिका ।

जया

श्रीति ॥ श्रीः पर्णेपु यस्य । 'श्रीपर्णमग्निमन्थेऽजे श्रीपर्णी शाल्मलौ हठे' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ अग्नि मप्राति । 'मन्थ विलोडने' (क्या० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (२) ॥*॥ कणति । 'कण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । कुन् (उ० २।३२) । गणाः सन्त्यस्या वा । अतः इति ठन् । 'कणिका सूक्ष्मवस्तुनि । अग्निमन्थे' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ गणनम् । 'गण संख्याने' (चु० उ० से०) । 'इक् कृष्यादिभ्यः' (वा० ३।३।१०८) । गर्णि करोति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । ङीप् (४।१।१५) । स्वार्थे कन् (५।३।७५) । यद्वा गणयति । ऋच्छति । ष्वल् (३।१।१३३) गणिका चासाधारिका च ॥ (४) ॥*॥ जयति । पचाद्यच् (३।१।३४) । 'जया जयन्तीतिथिभित्पथ्योमातत्सखीषु च । अग्निमन्थे ना जयन्ते विजये च युधिष्ठिरे' इति मेदिनी ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'जयपर्णस्य' । 'अरणी' इति ख्याताया इत्येके । दशाप्यरणिपर्यायाः, इति स्वामी ॥

अथ कुटजः शक्रो वत्सको गिरिमल्लिका ॥ ६६ ॥

अथेति ॥ कूटे ऋङ्गे जायते स । 'सप्तम्यां जनेर्ङः' (३।२।९७) । ष्टोदरादिः (६।३।१०९) ॥*॥ प्रज्ञाद्यणि

१—वकुलोऽन्तस्थादिः । अत एव मुकुटेन 'उच्यते वण्यंते कविभिः' इति विग्रहो दर्शितः । नापि व्याख्येयानि निम्बवत् 'ववयो-रमेदः' इत्युक्तम् । तथा च 'मवद्वैरिनगरमिवानेकविषवकुलसं-कुलम्' इति दमयन्ती ॥ नच ववयोरैक्येन निर्वाहः । 'व्यालम्बिना' इत्यादौ यत्र ववयोर्व्याकरणेन निर्णयस्तत्रैव तदङ्गीकारात् नहि वकुलशब्दे व्याकरणेन स्पशादित्त्वं समवति । अत एव दमयन्ती-व्याख्यायापि 'महाव्रतिकास्तःपातिभिः' इत्यत्रैव 'ववयोरैक्यम्' इत्युक्तम् । नखत्रापि इति द्विक् ॥

(५।४।३८) कौटजश्च । 'कौटजः कुटजः कोटी' इति चन्द्रः । ('कुटजो वृक्षमेदे स्यादगत्स्यद्रोणयोरपि') ॥ (१) ॥॥ शक्योति । 'शकू शकौ' (स्वा० प० अ०) । 'स्नायितवि' (उ० २।१३) इतिरक् 'शक्रः पुमान् देवराजे कुटजार्जुन-भूरुहोः' ॥ (२) ॥॥ वदति । 'वद व्यक्षायां वाचि' (भ्वा० प० से०) । 'वृत्वदिवचिह्निकमिकषिभ्यः सः' (उ० ३।६२) । ततः 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) ॥ (३) ॥॥ गिरिमल्लीव । इवार्ये कन् (५।३।९६) ॥ (४) ॥॥ चत्वारि 'कुटजस्य' 'कुरैया' इति ख्यातस्य ॥

एतस्यैव कलिङ्गेन्द्रयवभद्रयवं फले ।

एतेति । कलिं गच्छति । अन्तर्भावितप्यर्थाद्भूमेः 'अन्व-त्रापि' (वा० ३।२।४८) इति डः । 'खच्च डिच्च' (३।२।३८) -इति मुकुटः । -कलिं गायति इति स्वामी ॥ (१) ॥॥ यवाकारवीजलाघवम् । इन्द्रचञ्चल्य वृक्षस्य यवम् ॥ (२) ॥॥ भद्रं च तद्यवं च ॥ (३) ॥॥ 'कलिङ्गेन्द्रयवः पुमान्' इत्यनरमालादर्शनादिन्द्रयवः पुमानपि । तत्रैव क्री-काण्डपाठात् कलिङ्गा च ॥॥ त्रीणि 'इन्द्रयवस्य' कुटजवी-जस्य ॥

कृष्णपाकफलेविश्रसुपेणाः करमर्दके ॥ ६७ ॥

कृष्णेति ॥ कृष्णः पाकोऽस्य । कृष्णपाकं फलमस्य ॥ (१) ॥॥ वा विजते स्म । 'ओत्रिजी भयचलनयोः' (तु० प० से०) आङ्पूर्वः । 'गल्यर्थाकर्मक-' (३।४।७२) इति कः । 'श्रीदितः-' (७।२।१४) इतीप्तिपेयः । 'ओदि-तश्च' (८।२।४५) इति नत्वम् ॥॥ केचित्तु 'नञ्पूर्वः' इत्याहुः ॥ (२) ॥॥ शोभना सेना यस्य । 'एति संज्ञा-यानगात्' (८।३।९९) इति षत्वम् । 'रपाभ्याम्-' (८।४।१) इति षत्वम् । मुकुटस्तु—सुदु तिन्नोति । 'पिन् वन्धने' (स्वा० उ० अ०) । 'कृत्वृत्स्वपित्तिद्रभ्यो-नः'-इत्याह । उ-ज्ज्वलदत्तादीं तूणादिसूत्रस्य 'कृत्वृत्स्वित्पित्तिद्रभ्यो निव्' (३।१०) इति पाठो दृश्यते । ('सुपेणः करमर्दं स्याद्विष्णु-सुप्रीववैद्ययोः' इति मेदिनी) ॥ (३) ॥॥ करं नृद्राति । 'श्रुद क्षोदे' (श्र्या० प० से०) । 'कर्मप्यण्' (३।२।१९) । स्वार्थे कन् (५।३।७५) । 'मकरन्दः करमर्दः शिरीषो मूर्ध-पुष्पकः' इति शुभाङ्गः । -करो मर्दकोऽस्य—इति मुकुटः । तत्र । उक्तकोशविरोधात् ॥ (४) ॥॥ चत्वारि 'करमर्द-कस्य' 'करोदा' इति ख्यातस्य ॥

कालस्कन्धस्तमालः स्यात्तापिच्छोऽपि

कालेति ॥ कालः स्कन्धोऽस्य । 'कालस्कन्धस्तमाले स्यात्तिन्दुके जीवकद्रुमे' इति मेदिनी ॥ (१) ॥॥ ताम्याति । 'तसु ग्लानौ' (दि० प० से०) 'तमिविदि-' (उ० १।११८) इति कालन् । 'तमालस्त्रिलके खड्गे तापिच्छे वरुणद्रुमे' इति

मेदिनी ॥ (२) ॥॥ तापिनं छादयति । 'छद अपवारणे' (जु० उ० से०) । 'कर्मप्यण्' (३।२।१९) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । यत्तु—'तत्पुरुषे कृति-' (६।३।१४) इत्यमोऽङ्गुकि 'तापिच्छः'-इति मुकुटः । तत्र । अलौकिकविग्रहेऽनः प्रवेशा-भावात् ॥ (३) ॥॥ त्रीणि 'तमालस्य' ॥

अथ सिन्दुकः ।

सिन्दुवारिन्द्रसुरसा निर्गुण्डीन्द्राणिकेत्यपि ॥ ६८ ॥

अथेति ॥ स्यन्दते । 'स्यन्दू प्रस्रवणे' (भ्वा० वा० से०) 'स्यन्देः संप्रसारणं धश्च' (उ० १।११) इत्युः । बाहुलकादत्र धो न ॥॥ मुकुटस्तु धमिच्छति । स्वार्थे 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) तदुक्तम्—'सिन्दुवारः श्वेतपुष्पः सिन्दुकः सिन्दुवार-रितः । नीलपुष्पः शीतसहो निर्गुण्डी नीलसिन्दुकः' इति ॥ (१) ॥॥ सिन्दुं वृणोति, वारयति वा । 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०) । 'वृञ् आवरणे' (जु० उ० से०) वा । 'कर्मप्यण्' (३।२।१९) ॥ (२) ॥॥ शोभनो रतोऽस्य । इन्द्रस्य सुरसः ॥॥ 'इन्द्रसुरिसः' इति स्वामी ॥ (३) ॥॥ निर्गुडति । 'गुड रक्षायाम्' (तु० प० से०) । 'इगुपथ-' (३।१।१३५) इति कः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । गुडद्वेष्टनाभिर्गता, इति स्वामी । गौरादिः (४।१।४१) । मुकुटस्तु—'गुडिः' अपठितोऽपि भूवादेराकृतिगणलाद्दृष्ट्यः—इत्याह । 'निर्गु-ण्डी नीलशेफाल्यां' सिन्दुवारद्रुमेऽपि च इति मेदिनी ॥ (४) ॥॥ इन्द्रस्य जन्वा 'इन्द्रवरुण-' (४।१।४९) इति ङीपातुक्कौ, जन्वजनकभावलक्षणोऽपि च पुंयोगस्तत्र गृह्य-ते ।—इन्द्रमानयति । अनेर्ष्यन्तात् 'कर्मप्यण्' (३।२।१९) । ङीप् (४।१।१५) । कन् (५।३।७५) ह्रस्वत्वम् (७।४।१३) च इति मुकुटः । 'इन्द्राणी करणे क्रीणां पौलोनीसिन्दुवारयोः' इति मेदिनी ॥ (५) ॥॥ अथ 'सिन्दुवारस्य' 'स्यौडी' इति ख्यातस्य ॥

वेणी खरा गरी देवताडो जीमूत इत्यपि ।

वेणीति ॥ वेणीव । 'देवताडेऽपि वेणी स्यात्प्रवेण्या-नपि योषिति' इति रभसः ॥ (१) ॥॥ तीक्ष्णत्वात् खरा । 'देवताडे खरा तीक्ष्णे त्रिषु स्याद्दर्भे पुमान्' इति रभसः ॥ (२) ॥॥ गृणाति । 'श्रु शब्दे' (श्र्या० प० से०) । पचा-यच् । (गौरादिः) (४।१।४१) । 'गरी खरायां करणे ह्रीवं नागविपे विपे' ॥॥ खरं विपमागिरति । मूयकवि-पन्नत्वात् । 'खरागरी' इत्येकनाहुः ॥॥—गरामागि-रति । 'गरागरी' इति तु स्वामी ॥ तदुक्तम्—'जीमूतको देवताडो वृन्तकोशो गरागरी' इति ॥ (३) ॥॥ 'देवो मेघे सुरे राशि स्यात्पुंसकमिन्द्रिये' इति मेदिनी ॥ देवमि-न्द्रियं ताडयति । 'तड व्याघाते' (जु० प० से०) । 'कर्म-प्यण्' (३।२।१९) । 'देवताडः सैहिकेये जीमूते च हुताशने' इति मेदिनी ॥ (४) ॥॥ जीमूत इव 'जीमूतोऽर्शो' इति-

१—काव्यकदम्बतावान् 'स्वनिनिव तापिच्छविराजितं वनन्' इति शेषाश्रितुत्वारः—इति मुकुटः ॥

करं देवतादे पयोधरे' इति मेदिनी ॥ (५) ॥*॥ पद्म 'देव-
तालस्य' ॥

श्रीहस्तिनी तु भूरुण्डी

श्रीति ॥ श्रिया हस्तः । श्रीहस्तो विद्यतेऽस्याः । 'अतः'
(५।२।११५) इतिानिः । हस्तं गृह्णाति हस्तयति, अवश्यं श्रियं
हस्तयति । 'आवश्यका-' (३।३।१७०) इति गितिः, इति
वा ॥ (१) ॥*॥ भुवं लब्धयति वाच्छादयति । 'रुटि लुटि
स्तेयकरणे' (भ्वा० प० से०) इत्यत्र नाधवायायां कृता
'रुटि, लुटि, इत्यपरै' इति पाठान्तरमुपपन्नम् । 'कर्मण्यप्'
(३।२।१) ॥ (२) ॥*॥ हस्तिकर्णपत्रां शकविशेष इति
खानी । द्वे (नापादिश्रेत्रमवाया बहुलपुष्पाभलोहितपुष्पायाः
'हस्तिकर्णाभपत्रस्य' 'शिरीहयिनी' इति ख्यातायाः) ॥

तृणशून्यं तु मल्लिका ॥ ६१ ॥

भूपदी शीतमीरुश्च

तृणति ॥ 'इतो वज्रान्ताते पुष्पाणि' इति खानोऽवृणशून्ये
स्थाने साहु । 'तत्र साहुः' (४।४।१८) इति यदाहल्लोयमान्
(८।४।६४) यलोपः । 'तृणशून्यं' मल्लिकायां तथा स्यात्कैतकी-
फले' इति विश्वमेदिन्यां ॥*॥—'वृणशून्ये गुल्मे साहु तृणशू-
न्यम्'—इति तु खानो ॥ (१) ॥*॥ नञ्ठवे गन्धन् । नल्यवे
वा । 'नञ् धारणे' (भ्वा० जा० से०) । 'सर्वधातुभ्य इन्'
(८० ४।१।१८) । वा ङीप् (ग० ४।१।४५) । त्वायं कन्
(५।३।७५) । 'मल्लिको हंसमिधमि । मल्लिका वृणशून्ये-
ऽपि नीनक्षत्रात्रमेदयोः' इति मेदिनी ॥ (२) ॥*॥ भुवि
पदनस्याः । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (३) ॥*॥ शीताङ्गीरः
॥*॥ 'श्वतमीरः' इति वा पाठः । श्वतं वियोगिनो मीरवो-
ऽस्याः । 'मल्लिका शतमीरुश्च गवाक्षी मद्रमल्लिका । शीत-
मीरुर्मदायन्ती भूपदी वृणशून्यकर्म' इति वाचस्पतिः ॥ (४)
॥*॥ चत्वारि 'मल्लिकायाः' 'त्रिलि' इति ख्यातायाः ॥

सैनास्फोता वनोद्भवा ।

सैवेति ॥ आस्फोटयति । 'स्तुटिर् विक्रमने' (भ्वा० प०
से०) । पचायन् । पृषोदरादिवात् (३।३।१०३) इत्य तो वा
'आस्फोता विष्णुकान्तार्या वनमध्यकर्मणयोः' इति रमणः ।
'आस्फोतत्तु पुमानकर्मणं स्यात्कौविदारके । आस्फोता
गिरिकर्म्यां च वनमध्यां च योषिति' इति मेदिनी ॥ (१)
॥*॥ एकं 'वनमहयाः' ॥

शेफालिका तु सुवहा निर्गुण्डी नीलिका च सा ७०
शेफेति ॥ शेरेते शेका अल्योऽस्यान् । वा ङीप् ( ) ।
त्वायं कन् (५।३।७५) ॥ (१) ॥*॥ सुष्ठु बहलामोदन् ।
'बह प्राणै' (भ्वा० उ० ङ०) । पचायन् (३।१।१३४) ।

'सुवहा सङ्कयेलापपागोधापदीषु वीणायाम् । रात्रादेका-
लिक्रयोः क्री, सुखवाशेऽन्यलिङ्गः स्यात्' (इति मेदिनी) ॥
(२) ॥*॥ नीलवर्णा । 'नीलादीपयां' 'प्रानिति च' (वा०
४।१।४२) इति ङीप् । त्वायं कन् (५।३।७५) । 'नीलिका
नीलिनीसुद्ररोगशेकालिकाश्च' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥
चत्वारि 'कृष्णपुष्पाया निर्गुण्ड्याः' 'न्यचारी' इति
ख्यातायाः ॥

सितासौ श्वेतमुरसा भूतचेशी

सितेति ॥ शोभते रसोऽस्याः । श्वेता नामौ मुरसा च ॥
(१) ॥*॥ भूतानि विद्यति । 'विद्य प्रवेशने' (तु० प० ङ० ।
'कर्मण्यप्' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'श्वेतनिर्गुण्ड्याः' ॥

अथ मागधी ।

गणिका यूथिकाम्बुष्टा

अथेति ॥ नगधे देशे भवा । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यन् ।
'मागधी नगयोद्भूते शुद्धकारकगन्धिनाः । वैश्यतः क्षत्रिणां
पुत्रे मागधी स्यात्तु पिष्यली ॥ यूथी नायादिगेष्व' इति
हैनः ॥ (१) ॥*॥ चित्ताकर्मकत्वाद्गणिकेव । 'गणिका यू-
थीविश्वेर्नातकारोषु ना तु दैवते' इति मेदिनी ॥ (२) ॥*॥
यूथनस्यस्याः । 'अत इगिठर्णां' (५।२।११५) 'यूथिकाग-
तके पुष्पविशेषेऽपि च योषिति' इति मेदिनी ॥ (३) ॥*॥
अन्वेव मातेव तिष्ठति । 'भुवि स्यः' (३।२।४) इति कः ।
'अन्वान्-' (८।३।१७) इति परवन् । 'दयानोः' (६।३।
६३) इति ह्रस्वः ।—अन्वे तिष्ठति—इति खानो । 'अम्बुष्टो
देवमेदेऽपि मिश्राद्द्वैत्यासुतेऽपि च' । 'अम्बुष्टान्-न्ल्लोप्यां
स्यात्सागयूथिकारोपि' इति विश्वमेदिन्यां ॥ (४) ॥*॥ च-
त्वारि 'यूथिकायाः' 'जूही' इति ख्यातायाः ॥

सा पीता हेमपुष्पिका ॥ ७१ ॥

सेति ॥ हेमवर्गं पुष्पमस्याः । 'पाककर्म-' (४।१।५४) इति
ङीप् । 'सादेमपुष्पिका यूथ्यां चन्मको हेमपुष्पकः' (इति
मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'तस्या एव पीतपुष्पायाः' ॥
अतिमुक्तः पुण्ड्रकः स्याद्वासन्ती माधवी लता ।

अतीति ॥ अतिक्रान्तो सुर्चा शौङ्ग्यात् । 'अत्यादयः'
(वा० २।२।१८) । इति तस्युदयः । 'गोत्रियोः-' (३।२।४८)
इति ह्रस्वः । यद्वा सुचारं विरचान् । 'अतिमुक्तस्तु नि-
सङ्गे वासन्त्यां तिगिधेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
पुण्ड्रति पुण्ड्रवे वा । 'सुडि चङ्गने' 'पुडि च' (भ्वा० प०
से०) । 'स्त्रायि-' (८० २।१३) इति रच् । त्वायं कन् (५।
३।७५) ॥ (२) ॥*॥ वचन्ते पुष्पति । 'कालात्साशुष्प-
त्-' (४।३।४३) इत्यन् । 'वासन्ती नाधवायूथ्योद्रे नाव-
हिते त्रिडु' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ नर्वा पुष्पति । 'मा-

१—(वनमधे) शेफालीसपि—अथपितरसा शेफालीसु स्तुल-
लुङ्गनास्ति' इति प्रयोगदर्शनात्—इति सुष्ठुः ॥

१—'अतिरचत्वात्' इति भट्टर्कारस्यानां ॥

धवोऽजे मधौ राधे वसन्ते न त्रियां मिसौ । वासन्ती कु-
टनीमद्यमधुशकरासु त्रियाम्' इति मेदिनी । रन्तिदेवोऽपि
'वैशाखे माधवः कृष्णे माधवी चातिमुक्तके' ॥ (४) ॥*॥
पद्य 'कुन्दभेदस्य' ॥

सुमना मालती जातिः

स्विति ॥ सुष्टु मन्यते । 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) ।
असुत् (उ० ४।१८९) । यद्वा शोभनं मनोऽस्याम् । 'त्रियां
सुमनसो भून्नि पुष्पे, जातौ तु भेदतः । विदुष्यपि यदा
दृष्टस्तदा भेदेन शिष्यते' इति व्यासिः ॥*॥ 'सुमनायाश्च पत्रे-
ण' इति सुश्रुतदर्शनात् टावन्तापि ॥ (१) ॥*॥ मां लक्ष्मीं
लतति । 'लत' सौत्रो वैद्यनार्थः । मूलविभुजादित्वात् (वा०
३।२।५) कः । गौरादिः (४।१।४१) । मालं तनोति वा ।
'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१००) इति डः । 'मालती
युवतौ काचमाच्यां जातिविशाल्ययोः । ज्योत्स्नायां निशि
नयां च' (इति हैमः) ॥ (२) ॥*॥ जायते । 'जनी प्रादु-
र्भावे' (दि० आ० से०) । क्तिच् (३।३।१७४) । 'जनस-
न-' (६।४।४२) इत्यात्वम् । वा ङीप् (ग० ४।१।४१) ।
यत्तु—जायते प्रीतिरनयेति बाहुलकाजनेः कर्तरि क्तिच्-इ-
त्याह । तत्र । 'अनया' इति करणविग्रहं प्रदर्श्य 'कर्तरि'
इति कथनं व्याहृतम् । 'बाहुलकात्' इति च । 'क्तिच्कौ
च' (३।३।१७४) इति सूत्रस्य सत्त्वात् । 'जातिः स्त्री गौत्र-
जन्मनोः । अदमन्तिकामलत्रयोश्च सामान्यच्छन्दसोरपि ।
जातीफले च मालस्याम्' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
'जातेः' 'चैवेलीः' इति ख्यातायाः ॥

सप्तला नवमालिका ॥ ७२ ॥

सप्तेति ॥ सप्त पर्णानि मनोयुद्धीन्द्रियाणि वा लाति ।
'ला दाने' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) ।
इति कः । 'अथ सप्तला । नवमालाचर्मकपायुञ्जासु पाटलौ
त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ नवा स्तुत्या मालास्याः ।
कप् (५।४।१५४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नवमालिकायाः' ॥
माध्यं कुन्दम्

मेति ॥ माधे साधुः 'तत्र साधु' (४।४।९८) इति यत् ।—
माधे भवम् । दिगादित्वात् (४।३।५४) यत्-इति प्रायः ॥
(१) ॥*॥ कुं भुवं दायति, यति वा । 'दंप् शोधने' (भ्वा० प०
अ०) 'दो अवस्त्रण्डने' (दि० प० अ०) वा । 'आतः' (३।
२।३) इति कः । ष्टपोदरादिः (६।३।१०९) कुणति । 'कुण
शब्दे' (तु० प० से०) । 'अब्दादयश्च' (उ० ४।९८) इति दो

वा । यत्तु—'तत्पुरुषे' (६।३।१४) इति द्वितीयाया अलुक्-
इति मुकुटः । तत्र । अलौकिकविग्रहे द्वितीयाया अप्रवेशात् ।
पद्याः प्रवेशाच्च । 'माध्यः कुन्दः कुण्टकः' इति पुंस्काण्डे
रत्नकोपात् पुंस्त्वमपि । 'कुन्दो माध्येऽत्री मुकुन्दप्रमिनि-
ध्यन्तरेषु ना' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कुन्दस्य' ॥

रक्तकस्तु वन्धूको वन्धुजीवकः ।

रक्तेति ॥ रक्तपुष्पत्वादिकः । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ।
'रक्तकोऽम्लानवन्धूकरक्तवल्गानुरागिणु' इति मेदिनी ॥
(१) ॥*॥ वध्राति चित्तम् । 'वन्ध वन्धने' (भ्या०
प० अ०) । 'उल्लादयश्च' (उ० ४।४१) इत्यूकः । 'वन्धूकं
वन्धुजीवे स्याद्वन्धूकः पीतसारके' (इति मेदिनी) ॥ (२)
॥*॥ वन्धुरिव जीवं जलमस्य ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'वन्धूक-
स्य' 'दोपहरिया' इति ख्यातस्य ॥

सहा कुमारी तरणिः

सहेति ॥ आतपं सहते । 'पह मर्षणे' (भ्वा० आ०
से०) । अच् (३।१।१३४) । टाप् (४।१।४) । 'सहो बले
न त्रियां स्यात्त्रियां तु नखभेपजे । दण्डोत्पलासुहृपर्णाकुमा-
रीपृथिवीषु च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ कुमारीव ।
यद्वा कुमारयति । 'कुमार क्रीडायाम्' (सु० उ० से०) । अच्
(३।१।१३४) । गौरादिः (४।१।४१) । यद्वा कामयते ।
'कमु कान्तौ' (भ्वा० आ० से०) । 'कमेः किदुषोपधायाः'
(उ० ३।१३८) इत्यारन् । 'वयसि प्रथमे' (४।१।२०) इति
ङीप् । 'कुमारी रामतरुण्यां नवमाल्ये नदीभिदि । कन्याप-
राजितागौरीजम्बूद्वीपेषु च स्पृता' (इति विश्वः) ॥ (२) ॥*॥
तरत्यनया । 'हृ ह्रवनतरणयोः' (भ्वा० प० से०) । 'अर्ति-
सुष्टुभ्रम्यम्यदयवितुभ्योऽनिः' (उ० २।१०२) । 'तरणिषु-
मर्णा पुंसि कुमारीनोकयोः त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (३)
॥*॥ त्रीणि 'कुमार्याः' 'धीउकुआरी' इति ख्यातायाः ॥

अम्लानस्तु महासहा ॥ ७३ ॥

अम्लेति ॥ न म्लायति स्म । 'गल्थार्कर्मक-' (३।४।
७२) इति कः । 'संयोगादेरातो धातोर्यन्वतः' (८।२।४३)
इति नत्वम् । 'अम्लानस्त्वमले झिटीभेदे' इति हैमः । 'अ-
म्लानो महासहायां ना वाच्यलिङ्गस्तु निर्भले' इति मेदिनी ॥
(१) ॥*॥ महती चासौ सहा च । 'सन्महत्-' (२।१।६१)
इति तत्पुरुषः । 'आन्महत्-' (६।३।४३) इत्यात्वम् ।—
महतो विमर्दस्य सहा वा—इति मुकुटः । तत्र । असामाना-
धिकरण्येनात्वाप्रसङ्गात् । 'महासहा भापपर्णामम्लानेऽपि
च योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'महासहायाः'
'कटसरया'-सामान्यस्य ॥

तत्र शोणे कुरवकः

तत्रेति ॥ तत्राम्लाने शोणे रक्ते । कुत्सित इपद्वालीनां

१—पूर्वांभं तु मेदिनीपठितम् । उत्तरार्धानुपूर्वां तु मेदिन्यां
नोपलभ्यते किन्तु 'मधुशकरावासन्ती—कुट्टिर्नामदिरासु च'
शब्दमुपलभ्यते ॥

अल्पमकरन्दलाद् रवोऽत्र । बहुव्रीहित्वाच्च कादेशः । 'कुर-
वकः शोणाम्लानक्षिटीप्रभेदयोः' (इति मेदिनी) ॥*॥ कु
इंपद्रौति । संज्ञायां कुन् (उ० २।३२) । उवङ् (६।४।७७)
उकारद्वयवान् (कुरुवकः) इति मुकुटः ॥ (१) ॥*॥ (ए-
कम्) 'रक्तवर्णायाः' ॥

तत्र पीते कुरुण्टकः ।

तत्रेति ॥ रुण्टति । 'रुटि स्तेयकरणे' (भ्वा० प० से०) ।
ण्वल् (३।१।१३३) । कुन् (उ० २।३२) वा । कुत्सितः
कोर्षं रुण्टकः । 'कुगति-' (२।२।१८) इति समासः । 'कु-
रुण्टकः पीतपुष्पाम्लानक्षिटिकयोः पुमान्' (इति मेदिनी)
॥*॥-कुर्यते । 'कुर छेदने' (तु० प० से०) । बाहुलकादण्टः ।
स्वार्थे कन् (५।३।७५) । ('कुरुण्टी दारुपुत्र्यां ना क्षित्व-
म्लानप्रभेदयोः' इति मेदिनी) । इत्येकोकारवान्-इति कश्चित् ।
तत्र 'कुर शब्दे' (तु० प० से०) इति पठितुं युक्तम् ॥ (१)
॥*॥ रक्तपीतपुष्पयुक्त-'कुरुण्टकः' 'कुटसरया'-इति
ख्याताया एकैकम् ॥

नीला क्षिटी द्वयोर्वाणा दासी चार्तगलश्च सा ॥७४॥

नीलेति ॥ वण्यते । 'वण शब्दे' (भ्वा० प० से०) ।
कर्मणि घञ् (३।३।१९९) । 'वाणा तु वाणमूले स्त्री नील-
क्षित्वां पुनर्द्वयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ दस्यते । 'दस्य
उपक्षये' । (दि० प० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९९) ।
गौरादिः (४।१।४१) । 'दासी वाणाभुजिष्ययोः' (इति मे-
दिनी) ॥ (२) ॥*॥ आर्तः क्षीणो गलति । 'गल अदने'
(भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
'नीलक्षिटिकायाः' ॥

सैरीयकस्तु क्षिटी स्यात्

सैरीयेति ॥ सीरे भवः । 'तत्र भवः' (४।३।५३)
इत्यण् । कर्षे । तत्र भवः । 'वृद्धाच्छः' (४।२।१९४) । 'सं-
ज्ञायां कन्' (५।३।७५) । 'सैरीयकः' इति पाठे 'नद्यादिभ्यो
ठक्' (४।२।९७) । 'सैरीयकः सहचरः सैरीयश्च सहा-
चरः । पीतो रक्तोऽथ नीलश्च कुसुमेस्तं विभावयेत् । पीतः
कुरुण्टको ज्ञेयो रक्तः कुरुवकः स्मृतः । नील आर्तगलो दासी-
वाणा ओदनपाक्यपि' ॥ (१) ॥*॥ 'क्षिम्' इति रुटति
अच् (३।१।१३४) । ष्टोदरादिः (६।३।१०९) । गौरादि-
दोष् (४।१।४१) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'क्षिटीसामान्यस्य' ॥

१-अत्र रफो निरुकारः 'कुरवकारवकारणताम्' इति रघुः-
इति मुकुटः । 'कुरवकैः कुजन्मभिः सह संवसति' इति दमयन्ती-
श्लेषश्च ॥ २-'किरातिके कुरु कुरुवकाचितां चिताम्' इति बाणः-
इति मुकुटः ॥ ३-अस्वार्थश्लोकस्य 'सैरीयकस्तु क्षिटी स्यात्क्षि-
कुरुवकोऽरणे' इत्यर्थव्याख्योत्तरं व्याख्या युक्ता ॥

तस्मिन् कुरवकोऽरणे ।

तस्मिन्निति ॥ तस्मिन् सैरीयके ॥ (१) ॥*॥ एकम्
'रक्तकुरुण्टकस्य' ॥

पीता कुरुण्टको क्षिटी तस्मिन् सहचरी द्वयोः ॥७५॥

पीतेति ॥ सह चरति । पचादौ 'चरट्' इति टित्त्वनिपा-
तनात् डीप् (४।१।१५) यत्तु-'मिक्षासेना-' (३।२।१७)
इति चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् 'चरेष्टः'-इत्याह मुकुटः ।
तत्र । तत्र प्रमाणाभावात् । ('भवेत्सहचरो क्षित्वां द्वयोरनु-
चरे त्रिषु' इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ 'अन्येषामपि' (६।
३।१३७) इति दीर्घत्वे 'सहानचरः' इत्यपि, इति खामी-इति
मुकुटः । तदपि न । आढैव सिद्धत्वात् ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'पीतकुरुण्टकस्य' ॥

ओडूपुष्पं जवा

ओड्रेति ॥ आ इंपदुनति । 'उन्दी छेदने' (रु० प० से०)
'स्फायितक्षि-' (उ० २।१३) इति रक्, बाहुलकादस्य डलम् ।
ओडूं पुष्पमस्य । यत्तु-'उड श्लेषणे' । बाहुलकादन्-'इति
मुकुटः । तत्र । धातुपाठे उडेरदर्शनात् । ('ओडूः पुंभूषि
नीयति । ओडूः ख्यातो जवापुष्पे' इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
जवति 'जु' सौत्रो धातुर्गतौ वेगे च । अच् (३।१।१३४) ॥
(१) ॥*॥ जपति । अच् (३।१।१३४) । 'जवायां तु जपा
स्मृता' इति धर्मदासः । 'ओडूपुष्पेऽपि वृक्षेऽपि जवाशब्दः'
प्रकीर्तितः' इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'जपायाः'
'ओडर' इति ख्यातायाः ॥

पुष्पं वज्रपुष्पं तिलस्य यत् ।

पुष्पमिति ॥ वज्रमिव पुष्पम् ॥ (१) ॥*॥ तिलस्य
(यत्) पुष्पम् ॥*॥ एकम् 'तिलपुष्पस्य' ॥

प्रतिहासशतप्रासचण्डातहयमारकाः ॥ ७६ ॥

करवीरे

प्रतीति ॥ प्रतीपो हासो विकासोऽस्य ॥ (१) ॥*॥ शतं
प्रासाः कुन्ता इव पत्राण्यस्य । शतं पुष्पाणि प्रास्यति वा ।
'अधु क्षेपणे' (दि० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (२)
॥*॥ चण्डमतति । 'अत सातत्यगमने' (भ्वा० प० से०) ।
'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (३) ॥*॥ हयानां मारकः ॥ (४)
॥*॥ करं वीरयति । 'वीर विक्रान्तौ' (उ० उ० से०) । 'क-
र्मण्यण्' (३।२।१) । 'करवीरः कृपाणे स्याद्वैत्यमेदाश्वमार-
योः' । 'करवीर्येदित्तीश्रेष्ठगवीपुत्रवतीषु च' (इति मेदिनी)
॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'करवीरस्य' 'कणेर' इति ख्यातस्य ॥

करिरे तु करकरप्रथिलालुभौ ।

करीति ॥ किरति । 'कृ विक्रमे' (तु० प० से०) । 'कृ-
शृपृकटिशौटिभ्य ईरन्' (उ० ४।३०) । यत्तु-'कृशृशौटि-
भ्यः ईरच्'-इति मुकुटः । तत्र । उपादिदृष्टिषु तत्पाठ-
स्यादर्शनात् । करिणमीरयति वा । 'वंशाङ्कुरे करीरोऽर्धो

वृक्षभिद्धदयोः पुमान् । करीरी चीरिकायां च दन्तमूले च दन्तिनाम् (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ 'क्र' इति करोति । अन् (३।१।१३४) । टः (३।२।२०) वा । 'क्रकरः करीर-वृक्षे दीने क्रकचे च पक्षिभेदे च' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ ग्रन्थिरस्यास्ति । लिम्बादित्वात् (५।२।१७) लच् । ग्रन्थि लाति वा । 'ग्रन्थिलस्तु करीरद्रौ विकङ्कतरी पुमान् । सग्रन्थौ त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'करीर-स्य' 'करील' इति ख्यातस्य ।

उन्मत्तः कितवो धूर्तो धनूरः कनकाहयः ॥ ७७ ॥
मातुलो मदनश्च

उन्मत्त इति ॥ उन्मत्तयति । 'तत्करोति-' (वा० ३।१।२६) इति गिच् । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'उन्मत्त उन्मादवति धूस्तरमुच्चन्दयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ कितवाः सन्ध्यस्य ग्राहकाः । अर्शोवाद्यच् (५।२।१२७) । कितान् निवसतो वधति 'वधु गतौ' (भ्वा० प० से०) 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०९) इति डः । 'कितवो धूर्तवन्मते वदके कनकाहये' (इति विश्वः) ॥ (२) ॥*॥ धूर्त्यते स् । 'धूर्वा हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) कर्मणि क्तः (३।२।१०२) ।—धूर्वति—इति तु प्राश्नः । तत्र कर्तारि को दुर्लभः । 'मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च' (३।२।१८८) इति चकाराद्वा बोध्यः । यद्वा धूर्वेण धूर्तम् । भावे क्तः (३।२।११३) । तदस्यास्ति । अर्शोवाद्यच् (५।२।१२७) । 'धूर्तं तु खण्डलवने धूस्तूरे ना विटे त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ धयति धात् । 'धेत् पाने' (भ्वा० प० अ०) बाहुलकाद्गर्च् । पृ-पोदरादिः (६।२।१०९) । धत्तूरस्तु स्थितो धूर्तो द्वेषिता कितवः शठः' इति खानी ॥*॥ धूसयति । 'धूस कान्तिकरणे' (त्रु० प० से०) । क्तिप् (३।२।१७८) त्र्यते । 'तूरी त्वरणहिंसयोः' (दि० आ० से०) । इगुपधत्वात् कः (३।१।१३५) । धूश्वासौ तूश्च । 'धूस्तरस्तु पुण्डरीको धूस्तरः कनकाहयः' इति शब्दार्णवः । इति मुकुटः ॥ (४) ॥*॥ कनकमाहयो यस्य । 'कनकं हेन्नि पुंसि स्यात्किञ्चुके नागकेसरे । धत्तूरे काञ्चनारे च कालीये चम्पकेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ नास्ति नास्ति तुला यस्य । ना श्रीस्तुलास्य, इति वा । कनकनामत्वात् । 'मातुलो ग्रीहिनिन्मातृप्राप्तोश्च मदनद्वये । धत्तूरे' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ नदयति । 'मदी हर्षलेपनयोः' (भ्वा० प० से०) । ल्युः (३।१।१३४) । 'मदनः स्वरवसन्तद्वभिद्धत्तूरच्छिदके' (इति मेदिनी) ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'धत्तूरस्य' ॥

अस्य फले मातुलपुत्रकः ।

अस्येति ॥ मातुलस्य पुत्र इव । कन् (५।३।१६)

१—स्तःपरम् 'मद्रायान्' इत्यपि लिखितमासीत् । तथापि मेदिन्यां तदपाठाशयकम् ॥

'मातुलपुत्रक इत्यपि नामकतनये फले च धूर्तस्य' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'धत्तूरफलस्य' ॥

फलपूरो वीजपूरः

फलेति ॥ फलेन पूर्यते । 'पूरी आप्यायने' (दि० आ० से०) 'इगुपध-' (३।१।१३४) इति कः । कर्मणि घच् (३।२।१९) वा । मुकुटस्तु—फलं वीजं च पूरयति । कः—इत्याह । तत्राणुचितः । इगुपधत्वाभावाणिजन्तस्य ॥ (१) ॥*॥ एवं वीजपूरः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मातुलिङ्गस्य' 'विजौरा' इति ख्यातस्य ॥

रुचको मातुलङ्गके ॥ ७८ ॥

रुचेति ॥ रोचते । 'रुच दीप्तावभिप्रीतौ च' (भ्वा० आ० से०) अन्तर्भावितण्यर्थः । कुन् (उ० ३।३२) । 'रुचको वीजपूरे च निष्के दन्तकपोतयोः । न द्वयोः सर्जिकाक्षारेऽप्यश्वभरणमाल्ययोः । सौवर्चलेऽपि मङ्गल्यद्रव्ये चाप्युत्कटेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ नीनालरुचिम् 'नीञ् हिंसायाम्' (भ्या० उ० अ०) । चाहुलकात्तुन् । लुङ्यते । 'लुजि भासार्यः' (त्रु० प० से०) । घच् (३।२।१९) च्छङ्कादिः (७।३।५३) मातुश्वासौ लङ्गश्च । स्त्रार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मातुलिङ्गस्य' । खानी तु चतुर्णां पर्यायतामाह । तदुक्तम्—'फलपूरो वीजपूरः केसरी वीजपूरकः । वीजकः केसराम्लश्च मातुलङ्गश्च पूरकः' । अनेकार्थे—'सौवर्चलं मातुलङ्गं शिलाचन्दनपेपणी । ग्रीवाभरणकं चैषु चतुर्षु रुचकं स्पृतम्'—इति ॥ समीरणो मरुचकः प्रस्यपुण्यः फणिजकः ।

जंवीरोऽपि

समीति ॥ समीरयति 'ईर गतौ' (अ० आ० से०) । ल्युः । 'समीरणस्तु पवने पथिके च फणिजके' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ मरौ वाति । कुन् । (उ० २।३२) । 'भवेन्मरुचकः पुण्यभिच्छल्यद्वयफणिजके' ॥ (२) ॥*॥ प्रस्ये सानौ पुष्यति । 'पुष्य विक्रसने' (दि० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (३) ॥*॥ फणी जातोऽस्मान् । फणामपत्रपुष्पत्वात् । फणी उज्ज्वको वर्जकोऽस्य, इति केचित् । उभौ पृपोदरादी (६।३।१०९) ॥ (४) ॥*॥ जम्बते । 'जम्ब अदने' (भ्वा० प० से०) विच् (३।२।७५) । वीरयति । अच् (३।१।१३४) । जम् चार्सौ वीरश्च । 'जंवीरः प्रस्यपुष्ये स्नात्तया दन्तशठद्वये' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ पथ 'जम्बीरस्य' 'मरुचा' इति ख्यातस्य ॥

अथ पर्णासे कठिजरकुठेरकौ ॥ ७९ ॥

अथेति ॥ पर्णान्यस्यति । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । 'कर्मण्यन्' (३।२।१) । यद्वा पर्णैरसति । 'अस दीप्तौ' (भ्वा० उ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ कठिनं

१—'पि कटके' इति पाठः ॥

जरयति । 'जूप्' (दि० प० से०) प्यन्तः । 'कर्मण्यण्' (३। २।१) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (२) ॥*॥ कुण्ठति । 'शुठ प्रतीघाते' 'कुठि च' (भ्वा० प० से०) । 'पति-कठि-कुठि' (उ० १।५८) इत्येकम् । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वान्न शुम् ॥—'कुठ शुठ प्रतीघाते' 'कुठी च' इत्यतो 'दुर्दुरादयश्च' (उ० १।४०) इति ढक् । पृषोदरादित्वात् (उ० ६।३।१०९) अनुपङ्गलोपः—इति मुकुटः । तत्र । कुठ-धातोः सत्वे प्रयो-दरादित्वकल्पनावैयर्थ्यात् । ढक्कल्पनाऽपि व्यर्था । एरकासिद्ध-त्वात् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'पर्णास्य' ॥

सिऽतेर्जकोऽत्र

सीति ॥ अत्र पर्णासे । अर्जयति । 'अर्ज सर्ज अर्जने' (भ्वा० प० से०) । 'ऋज गतिस्थानार्जनोपार्जनेषु' (भ्वा० आ० से०) वा प्यन्तः । ण्वल् (३।१।१३३) ॥ (१) ॥*॥ एक 'श्वेतपर्णास्य' ॥

पाठी तु चित्रको वह्निसंज्ञकः ।

पेति ॥ पाठोऽस्यास्ति । 'अतः' (५।२।११५) इतीनिः ॥ (१) ॥*॥ चितं वुद्धिं प्रायते । 'त्रैङ् पालने' (भ्वा० आ० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । स्वार्थे कन् (५। ३।७५) । 'चित्रकं तिलके ना तु व्याप्रभिवञ्चुपाठिषु' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ वह्निः संज्ञा यस्य । वह्निपर्यायनामक इत्यर्थः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'चित्रकस्य' 'चीता' इति ख्यातस्य ॥

अर्काह्वयसुकास्फोटगणरूपचिकीरणाः ॥ ८० ॥

मन्दारश्चार्कपणै

अर्केति ॥ अर्क आह्वयस्य । 'अर्कोऽर्कपणै स्फटिके रवौ ताम्रे दिवसती' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ वसति । 'वस निवासे' (भ्वा० प० अ०) । 'शृष्ट्यल्लिहि-' (उ० १। १०) इत्युः । स्वार्थे कन् (५।३।७५) । 'वसुकं रोमके पुंसि शिवमल्लयर्कपणयोः' (इति मेदिनी) ।—बाहुलकात् 'शृष्ट्-' इत्युः—इति मुकुटः । तत्र । उक्तसूत्रे वसतेर्ग्रहणात् ॥ (२) ॥*॥ आ स्फोटयति । 'स्फुटिद् विकसने' । (भ्वा० प० से०) । अन् (३।१।१३४) । पृषोदरादिः (६।१।१०९) । 'आस्फोतसु पुमानर्कपणै स्यात् कोविदारके । आस्फोता गिरिकर्ण्यं च वनमह्यां च योपिति' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ नानात्वाद्गणा वह्नि रूपण्यस्य ॥ (४) ॥*॥ विकिरति । 'कृ विकीरे' (तु० प० से०) । 'कृप्-' (उ० २।८१) इति ष्युन् । इत्वम् (७।१।१००) रपरत्वम् (१।१।५१) बाहुल-कादीर्षः ॥*॥ विविधः किरणोऽस्य, इत्यन्ये ॥ (५) ॥*॥ मन्दान् इयति । अणु (३।२।१) मन्दैर्यते वा । घञ् (३। ३।१९) । 'मन्दारः स्यात्सुरद्वये । पारिभद्रेऽर्कपणै च म-न्दारो हस्तिर्धृतयोः' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ अर्का-

भानि तीक्ष्णानि पत्राण्यस्य ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'अर्कस्य' 'आर्क' इति ख्यातस्य ॥

अत्र शुक्लेऽलर्कप्रतापसौ ।

अत्रेति ॥ अस्मिन् शुक्ले । अलति । 'अल भूयणादी' (भ्वा० प० से०) क्तिप् (३।२।७६) । अल् चासावर्कश्च । 'अलर्को धवलाकं स्याद्योगोन्मादितकुङ्कुरे' (इति मेदिनी) ।—अलयति—इति मुकुटः । तत्र । णानुपधावृद्धिप्रसङ्गात् ॥ (१) ॥*॥ प्रतापं चक्षुस्तेजः स्यति । 'पोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । कः (३।२।३) । प्रकृतास्तापसा येन वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'श्वेतार्कस्य' ॥

शिवमल्ली पाशुपत एकाष्टीलो बुको वसुः ॥ ८१ ॥

शिवेति ॥ शिवप्रिया मल्ली ॥ (१) ॥*॥ पशुपतेरयम् । तत्प्रियत्वात् । 'पाशुपतो वकपुष्पे स्यात्पशुपत्यधिदैवते च तद्भक्ते' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ एकमस्थि लाति । 'सु-पामादित्वात्' (८।३।९८) पत्वं दीर्घत्वं च । 'एकाष्टीला वनतिककौपथौ पुंसि वकपुष्पे' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ वाति । बाहुलकात् कुकः । कुनोऽकारस्योत्वं वा ॥*॥ 'बकः' इति पाठे कुन् (उ० २।३२) । 'वकस्तु वकपुष्पे स्यात्कङ्के श्रौदे च रक्षसि' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ वस्ते, वसति वा । 'शृष्ट्यल्लिहित्रण्यसि वसि-' (उ० १।१०) इत्युः । 'व (व)-सुर्ना देवमेदाग्निभायोः वक्रराजसु । (ह्रीं वं वृद्धौपधेऽश्वे च रैरन्नमधुरे त्रिषु)' इति मेदिनी ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'गुल्मा' इति ख्यातस्य 'वकपुष्पस्य' ॥

वन्दा वृक्षादनी वृक्षरुहा जीवन्तिकेत्यपि ।

वन्देति ॥ वन्द्यते । 'वदि अभिवादनस्तुत्योः' (भ्वा० आ० से०) । 'गुरोश्च' (३।३।१०३) इत्यः । ('वन्दा लर्तान्तरे स्मृता । मिथुक्यामपि वन्द्यां च') (इति सशार्दादी मे-दिनी) ॥ (१) ॥*॥ वृक्षमत्ति । 'अद भक्षणे' (अ० प० अ०) ल्युट् (३।३।११३) । 'वृक्षादनी तु वन्दायां विदारीकन्द-केऽपि च' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥ वृक्षं रोहति । मूलविशुजादित्वात् (३।२।५) कः । वृक्षे रोहति इति वा । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः ॥ (३) ॥*॥ जीवति । 'रहिनन्दिजीविप्राणिभ्यः पिदाशिषि' (उ० ३।१२७) इति छच् । पिस्वात् (४।१।४१) ङीप् । कन् (५।३।७५) । 'जी-वन्तिका गुह्यां च जीवाख्यशाकवन्दयोः' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'वृक्षोपरिजातलताविशेषस्य' ॥ वत्सादनी छिन्नरुहा गुड्डी तन्त्रिकाऽस्मृता ॥ ८२ ॥ जीवन्तिका सोमवल्ली विशल्या मधुपर्ण्यपि ।

वत्सेति ॥ वत्सैर्यते । 'अद भक्षणे' (अ० प० अ०) । ल्युट् (३।३।११३) ॥ (१) ॥*॥ छिन्ना रोहति । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । 'ड्यापोः' (६।३।६३) इति ह्रस्वः ॥ (२) ॥*॥ गुडति । 'गुड रक्षणे' (तु० प० से०) । बाहुल-

काङ्क्षद् ॥ (३) ॥*॥ तन्नयति । 'तन्नि कुटुम्बधारणे' (जु० उ० से०) । षुल् (३१११३३) ॥ (४) ॥*॥ न मृतमस्याः । 'अमृता मागधीपथ्यागुह्यामलक्रीषु च' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ जीवति । झच् (उ० ३१२२७) । 'जीवन्तिका गुह्यां च जीवाख्यशाकवन्दयोः' इति मेदिनी ॥ (६) ॥*॥ सोमस्य वल्ली ॥ (७) ॥*॥ विगतं शल्यमस्याः । 'विशल्याऽमिशिखादन्तीगुह्यनीत्रिपुट्यासु च' (इति मेदिनी) ॥ (८) ॥*॥ मधुमयानि पर्णान्यस्याः । 'पाककर्ण-' (४११५४) इति ङीप् ॥ (९) ॥*॥ नव 'गुह्य्याः' ॥

मूर्वा देवी मधुरसा मोरटा तेजनी स्रवा ॥ ८३ ॥

मधूलिका मधुश्रेणी गोकर्णी पीलुपर्णपि ।

मूर्वेति ॥ मूर्वति । 'मूर्वा वन्धने' (भ्वा० प० से०) । अच् (३१११३४) ॥ (१) ॥*॥ दीव्यति । पचादौ (ग० ३१११३४) 'देवद्' इति निपातनात् (४११४५) ङीप् । मुकुटोक्तं गौरादित्वं चिन्त्यम् । 'देवी कृताभिषेकायां तेजनीसृक्कयोरपि' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ मधु रसोऽस्याः । 'भवेन्मधुरसा द्राक्षामूर्विकाडुग्धिकासु च' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ मुरति । 'मुर संवेष्टने' । 'शकादिभ्योऽन्' (उ० ४१८९) । ('मोरटं तु भवेद्विधुमूलाङ्गोटप्रसूनयोः ।) सप्तरात्रात्परक्षीरे, मूर्विकायां तु मोरटा' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ तेजति । 'तेज पालने' (भ्वा० प० से०) । ल्युट् (३१११३) ॥ (५) ॥*॥ स्रवति । 'स्रु गतौ' (भ्वा० प० अ०) अच् (३१११३४) ॥*॥ संज्ञापूर्वकत्वाद्गुणाभावे स्रवाऽपि । 'स्रुवा द्वयोर्होमपात्रे सल्लकीमूर्वयोः त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ मधु लाति । 'धातोऽनुप-' (३१२३) इति कः । 'अन्येषानपि' (६१३१३७) इति दीर्घः ॥ (७) ॥*॥ मधुनः श्रेणिरत्र ॥ (८) ॥*॥ गोः कर्ण इव, गौः कर्णो यस्याः, इति वा । 'पाककर्ण-' (४११५४) इति ङीप् । 'गोकर्णोऽश्वतरेऽपि स्यान्मृगसर्पगणान्तरे । अह्वृष्टानामि-कोन्माने गोकर्णी मूर्विकौषधौ' इति विश्वः ॥ (९) ॥*॥ पीलोतिव पर्णान्यस्याः । 'पाककर्ण-' (४११५४) इति ङीप् । 'पीलुपर्णी चिन्चिकायां मूर्वायामौषधीभिदि' (इति मेदिनी) ॥ (१०) ॥*॥ दश 'मूर्वायाः' 'मुहार' इति ख्यातायाः ॥ पाठाऽम्बुष्ठा विद्धकर्णी स्थापनी श्रेयसी रसा ॥ ८४ ॥ एकाष्टीला पापचेली प्राचीना वनतिकिका ।

पाठेति ॥ पठ्यते । 'पठ व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० प० से०) । कर्मणि घञ् (३१३१९९) । 'पाठल्य पठने ख्यातो विद्धकर्ण्यो तु चोपिति' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ 'अम्ब-

ष्ठाऽप्यम्ललोप्यां स्यात् पाठायूधिकयोरपि' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ विद्धौ कर्णौ यया ॥*॥—अविद्धोऽच्छिद्रः पर्ण-रूपः कर्णोऽस्याः—इति मुकुटः ॥ (३) ॥*॥ स्थापयति । ल्युट् (३१३१९३) । 'स्थापनं रोपणे, पुंस्ति वने, पाठौ-पथौ त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ अतिशयेन प्रवास्ता । 'प्रशस्यस्य श्रः' (५१३१६०) । 'श्रेयसी करिपि-प्लत्यामभयापाठयोरपि' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ रस्यते 'रस आस्त्रादने' (जु० उ० से०) । कर्मणि घञ् (३१३१९९) । अह्लोपस्य स्थानिवत्त्वान्न वृद्धिः । 'रसो गन्धरसे जले । शृङ्गारादौ विषे वीर्ये तिकादौ द्रवरागयोः । देहधा-तुप्रभेदे च पारदस्तादयोः पुमान् । त्रियां तु रसनापाठा-सल्लकीकङ्गुभूमिषु' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ (७) ॥*॥ पापे चलति । 'चल विलसने' (तु० प० से०) । पचादौ 'चेलट्' इति निपातनात् ङीप् (४१११५) । गौरादित्वकल्पनं मुकुटकृतं व्यर्थम् । पचेर्यदन्तादचि 'पापकि' इति पापचो वायुः । तनीरयति वा । अण् (३१२१९) ॥ (८) ॥*॥ प्राचि भवा । 'विभापात्रेः' (५१४८) इति खः ॥ (९) ॥*॥ वने तिक्ता । स्वार्थे कन् (५१३१७५) ॥ (१०) ॥*॥ दश 'पाठा' इति ख्यातायाः ॥

कटुः कटं वराऽशोकरोहिणी कटुरोहिणी ॥ ८५ ॥

मत्स्यपित्ता कृष्णभेदी चक्राङ्गी शकुलादनी ।

केति ॥ कटति 'कटे वर्षावरणयो' (भ्वा० प० से०) । 'श्वस्त्रिहि-' (उ० १११०) इत्यत्र चकारादुः ।—'वटि-कटिभ्यां च' इत्युः—इति मुकुटः । तत्र । उज्ज्वलदत्तादिषु तत्सूत्रस्यादर्शनात् । 'कटुः स्त्री कटुरोहिण्यां लताराजिक-योरपि । (नपुंसकमकार्ये स्यात्पुंस्ति रसनात्रके । त्रिषु तद्वत्सुगन्धोश्च मत्सरेऽपि खरेऽपि च') (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ कटति । अच् (३१११३४) । कटं (रोगम्) वृणोति । 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०) । 'संज्ञायां वृवृ-' (३१२४६) इति खञ् । 'अरुद्धिपत्-' (६१३१६७) इति मुम् ॥*॥—'कटंभरा' इति पाठः—इत्यन्ये । 'कटंभरा प्रसारण्यां रोहिण्यां गजयोपिति । कलम्बिकायां गोलायां वर्षामभूमयोरपि' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ अशोक इव रो-हति । 'कर्तव्युपमाने' (३१२१७९) इति गितिः । 'अशोकरोहिणी शक्ता चक्राङ्गी शकुलादनी' इति निघण्टुः ॥*॥ व्यस्तमपीदं नाम । 'अशोकः कटुरोहिण्यामशोको वशुलदने' इति रभसः । ('अशोकत्रिषु निःशोके पुंस्ति कष्टेलि-पादपे । त्रियां तु कटुरोहिण्यां पारदे स्यान्नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥*॥ 'रोहिणी कटुरोहिण्याम्' इति रुद्रः । 'रोहिणी कण्ठनिमिदि । भभित्कटंभरासोमवल्केषु लोहितागवोः' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ कटुश्चासौ रोहिणी च । 'कटुरोहिण्यरिष्टा च प्रोक्ता तिक्करोहिणी'

१—विभे तु 'गोकर्णोऽश्वतरे सपे सारणे प्रमयान्तरे' इत्येवं पाठ उपलभ्यते ॥

इति निघण्टुः ॥ (४) ॥*॥ मत्स्यानां पित्तमिव । तत्स्वा-
दुत्वात् ॥ (५) ॥*॥ कृष्णो वर्णेन भेदश्छेदोऽस्याः । कृष्णं
मलं भिनत्ति वा । 'कर्मण्य' (३१२११) । डीप् (४१११५) ।
'कृष्णभेदा चण्डरूहा' इति निघण्टुः ॥ (६) ॥*॥ चक्राकार-
मङ्गमस्याः । गौरादिः (४११४१) । 'अङ्गात्र'— इति
निर्मूलम् 'चक्राङ्गो मानसौकति । चक्राङ्गी कटुरोहिण्याम्'
इति मेदिनी ॥ (७) ॥*॥ शकुलैर्मत्स्यभेदैरद्यते । अत्तेः
कर्मणि ल्युट् (३१३११३) । 'शकुलादनी त्रियां कृष्ण-
भेदे कटुकशाकयोः' (इति मेदिनी) ॥ (८) ॥*॥ अथै
'कटुरोहिण्याः' 'कुटकी' इति ख्यातायाः ॥

आत्मगुप्ता जडाऽव्यण्डा कण्डूरा प्रावृषायणी ८६
ऋष्यप्रोक्ता शूकशिम्विः कपिकच्छुश्च मर्कटी ।

आश्मेति ॥ आत्मना गुप्ता । दुःस्पर्शत्वात् । 'कर्तृक-
रण'— (२११३२) इति समासः ॥ (१) ॥*॥ जडयति ।
'तत्करोति'— (वा० ३११२६) इति णिजन्तादच् (३११
१३४) । 'जडा त्रियाम् । शूकशिम्व्यां हिमप्रस्तमूकाप्रज्ञेषु
तु त्रिषु' (इति मेदिनी) । मुकुटस्तु—कण्डूदिना दौःस्थ्य-
जननादिन्द्रियाणि जडयति स्तम्भयति । 'जल अपवारणे'
(उ० प० से०)—इत्यवोचत् । तत्र । णौ वृद्धिप्रसङ्गात् ।
जडति वा । डलयोरैक्यात् ॥*॥—न जहाति शूकान् ।
अजहा । 'क्षिया जाङ्गलिका सैव साऽजहा प्रावृषायणी'
इतीन्दुः—इति स्वामी ॥ (२) ॥*॥ न विगतमण्डमस्याः ।
'अव्यण्डा वृषभी गुप्ता' इतीन्दुः । मुकुटस्तु—अधिक-
मण्डं बीजमस्याः, अधिकममति । 'अम रोये' (भ्वा०
प० से०) 'वमन्ताद्' (उ० ११११४) वा । अव्यण्डा—इ-
त्याह । तत्र मूलं मृग्यम् ॥ (३) ॥*॥ कण्डूं राति । 'रा
दाने' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप'— (३१२३) इति कः
॥*॥ पृषोदरादित्वात् (६३१०९) ह्रस्वत्वमपि । 'कपिक-
च्छुश्च कण्डूरा कण्डूरा शूकशिम्विका' इतीन्दुः । मुकुट-
स्तु—कण्डूरस्तस्याः । 'कण्डूकच्छुभ्यां ह्रस्वश्च' इति रो
ह्रस्वत्वं च—इत्याह । तत्र । उक्तवार्तिकस्यादर्शनात् ॥
(४) ॥*॥ 'प्रावृषा तु जलार्णवे' इति त्रिकाण्डशेषः ।
प्रावृषामेति अयते, वा । कर्तरि ल्युट् (३१३११३) । 'कृत्यचः'
(८४१२९) इति णत्वम् ॥ (५) ॥*॥ ऋष्यैर्नैः प्रोक्ता ।
ऋषिभिरप्रोक्ता, इति वा । 'ऋष्यप्रोक्ता शतावर्षतिवला-
शूकशिम्विषु' इति (मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ 'शूकयुक्ता
शिम्विः' । 'शश्वच्छशाङ्गशिशिराणि च शूकशिम्विः' इत्यु-
प्मविवेकात् द्वितालव्या । 'शूकशिम्वस्तु मर्कटी । शूक-
शिम्व्या च' इति वाचस्पतिः ॥ (७) ॥*॥ कपीनां कच्छुः ।
कण्डूहेतुत्वात् ॥ (८) ॥*॥ मर्कटी च । विविधचैष्टाहेतु-
त्वात् । 'अथ मर्कटी । करञ्जमिच्छुकशिम्व्योः पुंस्ति वानर-
क्षुतयोः' (इति मेदिनी) ॥ (९) ॥*॥ नव 'मर्कट्याः'
'कैवाच' इति ख्यातायाः ॥

चित्रोपचित्रा न्यग्रोधी द्रवन्ती शंवरी वृषा ८७ ॥
प्रत्यक्षश्रेणीसुतश्रेणी रण्डा मूपिकपर्ण्यापि ।

चित्रेति ॥ चित्रं रूपमस्याः । 'चित्राखुपर्णागोडुम्बा-
सुभद्रादन्तिकसु च । मायायां सर्पनक्षत्रनदीभेदेषु च त्रि-
याम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ उपगता चित्रम् ॥
(२) ॥*॥—न्यग्रुणद्धि । बहुमूलत्वात् । अन् (३११
१३४) । गौरादिः (४११४१)—इति प्राञ्चः । न्यञ्चं णद्धि,
इति वा । 'कर्मण्य' (३१२११) । 'न्यग्रोधस्तु पुमान्यो-
मवटयोश्च शमीतरौ' । न्यग्रोधी तूपचित्रायाम्' (इति
मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ द्रवति । 'द्रु गतौ' (भ्वा० प० से०)
लटः शतृ (३१२१२४) ॥ (४) ॥*॥ शं वृणोति । 'वृञ्
वरणे' (स्वा० उ० से०) । 'शमि धातोः' (३१२१४) इत्यच् ।
गौरादिः (४११४१) । मुकुटस्तु—खच् (३१२४६)—इ-
त्याह । 'शंवरं सलिले पुंस्ति मृगदैत्यविशेषयोः । शंवरी
चाखुपर्ण्या स्यात्' (इति-तालव्यादौ मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥
वर्षति । 'वृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध'— (३१
११३५) इति कः । ('वृषो धर्मे वलीवर्दे ऋष्यां पुराशिमे-
दयोः । श्रेष्ठे स्यादुत्तरस्थश्च व्यासमूपिकशुकले । तथा वास्तु-
स्थानभेदे पुमानेषु प्रकीर्तितः । वृषा मूपिकपर्ण्या च, यती-
नामासने वृषी' ॥ (६) ॥*॥ प्रतीची श्रेणी यस्याः ॥
(७) ॥*॥ सुतानां श्रेणी यस्याः ॥ (८) ॥*॥ रमन्तेऽत्र ।
'रसु क्रीडायाम्' (भ्वा० आ० अ०) । 'वमन्ताद्' (उ०
११११४) । 'रण्डा मूपिकपर्ण्या च विषवायां च योपिति' (इति
मेदिनी) ॥*॥ स्वामी तु—चण्डव्यते । 'चण्डा' । 'प्रत्यक्षश्रेणी
वृषा चण्डा पुत्रश्रेण्याखुपर्णिका' इति निघण्टुः—इत्याह ॥
(९) ॥*॥ मूपिकः पर्णमस्याः । मूपिककर्णाकारपत्रत्वात् ।
'पाककर्ण'— (४११५४) इति डीप् ॥ (१०) ॥*॥ दश
'मूपिकपर्ण्याः' 'मूसाकर्णा' इति ख्यातायाः ॥
अपामार्गः शैखरिको धामार्गवमयूरकौ ८८ ॥
प्रत्यक्षपर्णी कीशपर्णी किण्णिहीखरमङ्गरिः ।

अपेति ॥ अपमार्जन्यनेन । 'हलश्च' (३१३२१) इति घञ् ।
निष्ठायामनिद्वलात् कुलम् (७३१५२) । 'उपसर्गस्य घञि'
(६३१२२२) इति दीर्घः । अपकृष्ट आसमन्तान् मार्गोऽस्य,
इति वा ॥ (१) ॥*॥ शिखरे प्रायेण भवति । अध्यात्मादि-
त्वात् (वा० ४३१६०) ठक् ॥ (२) ॥*॥ धात्रोऽर्गः । धामार्ग
वाति । 'आतोऽनुप'— (३१२३) इति कः । 'धामार्गवस्तु
पुंस्ति स्यादपामार्गं च घोषके' (इति मेदिनी) ॥*॥—'अधा-
मार्गवः' । अधामार्गवोऽपामार्गः कोशातकी च इति
द्वयर्थे—इति स्वामी ॥ (३) ॥*॥ मयूरप्रतिकृतिः । 'इवे प्रति-
कृतौ' (५३१९६) इति कन् । 'मयूरकोऽप्यपामार्गं ह्यीवं

तुत्याजने पुनः' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥३॥ प्रलधि
पर्णान्यस्याः । 'पाककर्ण-' (४११५४) इति ङीप् ॥ (५)
॥३॥ कपिलोमतुल्यानि लोमशानि पर्णान्यस्याः ॥३॥
'केशपर्णी' इति स्वामी ॥ (६) ॥३॥ किण्विनो व्रणान्
जिहीते । 'धोहाद् गतौ' (डु० आ० अ०) । 'आतोऽऽनुप-'
(३१२३) इति कः । गौरादिः (४११४१) । किण्विनो व्रणान्
हन्ति वा । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३१२१०९) इति डः ॥ (७)
॥३॥ खरा भङ्गरिरस्याः ॥३॥ गौरादिः (४११४१) वा ॥
(८) ॥३॥ अथै 'अपामार्गस्य' ॥

हृज्जिका ब्राह्मणी पद्मा भार्गी ब्राह्मणयष्टिका ॥ ८९ ॥
अङ्गारवल्ली बालेयशाकवर्षवर्धकाः ।

हृज्जिति ॥ हन्ति रोगान् । पचायच् (३१११३४) ।
पृषोदरादिः (६३११०९) । 'अङ्गारवल्ली हृज्जी च वर्दो वर्व-
रकत्वया' (इति निघण्टुः) ॥३॥ भनक्ति रोगान् । 'भञ्जो
आमर्दने' (इ० प० अ०) । ष्वल् (३१११३३) वा । पृषोदरादिः
(६३११०९) (फञ्जिका, इति वा-इति सुकटः) ॥ (१)
॥३॥ ब्रह्मण इयम् । 'ब्राह्मणं ब्रह्मसंघाते वेदभागे नपुंसकम् ।
भूमिदेवे तु पुंलिङ्गः फञ्जिकापृक्कयोः त्रियाम्' (इति मेदिनी)
॥ (२) ॥३॥ पद्मामं पुष्पमस्याः । 'पद्मोऽस्त्री पद्मके व्यूह-
निधिसंख्यानतरेऽम्बुजे । ना नागे, स्त्री फञ्जिकाश्रीचार्वाटीप-
न्नगीषु च' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥३॥ भर्जनम् । 'अरुज पाके'
(डु० ड० से०) । घञ् (३१३१९८) 'अरुजो रोपधयो रमन्य-
तरस्याम्' (६१४४७) इति रमागमः । 'चजोः—' (७३३
५२) इति कृत्वम् । 'भृजो भर्जने' (भ्वा० आ० से०) वा ।
घञ् (३१३१९८) भर्गोऽस्त्वस्याः । ज्योत्स्नायण् (वा० ५१२
१०३) आ (४) ॥३॥ ब्राह्मणयष्टिरिव । तादृशप्रकाण्डत्वात्
'इवे प्रतिष्ठितौ' (५१३१९६) इति कन् ॥ (५) ॥३॥ अङ्गारव-
द्वह्यस्याः । समासान्तविधेरनित्यत्वात् कप् ॥ (६) ॥३॥
बालेयस्य शाकः । गर्दभमक्षयशाकत्वात् ॥ (७) ॥३॥ वर्वति ।
'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०) यङ्लुगन्तः । पचायच् (३११
१३४) ॥ (८) ॥३॥ वर्धते । 'वृधु छेदने' (भ्वा० आ० से०) ।
ष्वल् (३१११३३) ॥ (९) ॥३॥ नव 'भार्याः' ॥

मञ्जिष्ठा विकसा जिङ्गी समह्ला कालमेशिका ॥ ९० ॥
मण्डूकपर्णी भण्डीरी भण्डी योजनवल्लघपि ।

मञ्जिति ॥ मञ्जौ शोभने वर्णे तिष्ठति । 'सुपि स्यः'
(३१२१४) इति कः । 'अन्याम्ब—' (८३१९७) इति पत्वम् ।
पृषोदरादिः (६३११०९) यद्वा अतिशयेन मञ्जुः । 'अतिशा-
यने तमविष्टनै' (५१३१५५) ॥ (१) ॥३॥ विकसति । 'कप
गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३१११३४) ॥३॥—विकप-
ति । 'कप हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । (विकपा)—
इति सुकटः ॥ (२) ॥३॥ जिङ्गति । 'जिगि गतौ' इति केचि-
त्पठन्ति । गौरादिः (४११४१) ॥ (३) ॥३॥ सनन्ततोऽङ्गति ।

'अगि गतौ' (भ्वा० प० से०) अच् (३१११३४) ॥ (४)
॥३॥ काले मिस्रयते 'मिश्र शब्दे' (भ्वा० प० से०) कर्मणि घञ्
(३१३१९९) । गौरादिः (४११४१) स्त्रार्थे कन् (५१३१७५)
॥३॥ कालं वर्णं मियति । 'मिप स्पर्धायान्' (तु० प० से०) ।
पूर्ववत् । मूर्धन्यया, इति वा । 'मञ्जिष्ठा कालमेपी च' इति
निघण्टुः ॥ (५) ॥३॥ मण्डूकवत् पर्णमस्याः । 'पाककर्ण-'
(४११५३) इति ङीप् । 'मण्डूकपर्णी मञ्जिष्ठाब्राह्मण्योर्ना
तु शोणके' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥३॥ भण्डति । 'भण्ड
आमण्डने' ।—'भण्डि गतौ'—इति स्वामी । बाहुलकादीरन् ।
गौरादिः (४११४१) भण्डीरी ॥३॥ प्रज्ञायण् (५१४३८) ।
'हेमपुष्पी च भाण्डीरी' इति रभसः ॥ (७) ॥३॥ पचा-
यच् (३१११३४) । गौरादिः (४११४१) 'भण्डी योजनव-
ल्लघपि । रक्ता भण्डीरिका च' इतीन्द्रुः ॥ (८) ॥३॥ योजन-
गामिनी वल्ली ॥ (९) ॥३॥ नव 'मञ्जिष्ठायाः' 'मञ्जीठ'
इति ख्यातायाः ॥

यासो यवासो दुःस्पर्शो धन्वयासः कुनाशकः ॥ ९१ ॥
रोदनी कच्छुराऽनन्ता समुद्रान्ता दुरालभा ।

येति ॥ यसनम् 'यसु प्रयत्ने' (दि० प० से०) । भावे घञ्
(३१३१९८) यासोऽस्त्वस्य । अर्शआयच् (५१२१२७) । याति ।
बाहुलकादसच् वा ॥ (१) ॥३॥ यौति 'यु मिश्रणामिश्रणयोः'
(अ० प० से०) । 'कृतन्यञि—' (उ० ४१२) इत्यासः (२)
॥३॥ दुःखेन स्पृश्यते । 'स्पृश स्पर्शने' (तु० प० अ०) घञ् ।
(३१३१९९) । खल् (३१३१२६) वा । 'दुःस्पर्शो धन्वयासे
ना कण्टकार्या त्रियां त्रिषु । खरस्पर्शे' (इति मेदिनी) ॥ (३)
॥३॥ धन्वने यासः । मारुभवत्वान् ॥ (४) ॥३॥ कुं नाश-
यति 'णश अदर्शने' (दि० प० अ०) ष्यन्तः । पचायच् (३१
११३४) । स्त्रार्थे कन् ॥ (५) ॥३॥ रोदयति । 'रुदिद् अधु-
विमोचने' (अ० प० से०) । ल्युट् (३१३११३) । 'रोदनं
कन्दनेऽत्रेऽपि दुरालम्भौषधौ त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥३॥
'चोदनी' (इति स्वामी) ॥ (६) ॥३॥ कच्छुराति । 'रा दाने'
(अ० प० अ०) । 'आतः—' (३१२१३) इति कः । पृषोदरा-
दित्वात् (६३११०९) हल् । 'कच्छुरा शकशिम्यां च
शटीदुःस्पर्शयोरपि' (इति मेदिनी) ॥ (७) ॥३॥ नान्तो-
ऽस्याः । 'अनन्ता च विशत्यायां शारिवाट्कयोरपि ।
कणादुरालभापध्यापावत्सामलकौषु च । (विश्वंभरागुह्योः
स्यात्)' (इति मेदिनी) ॥ (८) ॥३॥ समुद्रान्तोऽस्त्वस्याः ।
अर्शआयच् (५१२१२७) । समुद्रोऽन्तोऽस्या वा । 'समुद्रान्ता
तु कार्पासीपृक्कादुरालभासु च' (इति मेदिनी) ॥ (९) ॥३॥
दुःखेनालभ्यते । 'दुलभ्य प्राप्ते' (भ्वा० आ० अ०) । 'इप-
दुःखुपु—' (३१३१२६) इति खल् । आगमशासनस्यानित्य-
त्वात् नुम् ॥ (१०) ॥३॥ दश 'धन्वयासस्य' 'यवासा'
इति ख्यातस्य ॥

पृथ्विपर्णी पृथक्पर्णी चित्रपर्ण्यङ्घ्रिपर्णिका ॥ ९२ ॥
क्रोष्टुविज्ञा सिंहपुच्छी कलशिर्षावनिर्गुहा ।

पृथ्वीति ॥ पृथ्विरत्यं पर्णमत्याः । 'पाकृष्णं-' (४।१।५४) इति ङीप् ॥ (१) ॥*॥ पृथगसक्तं पर्णमत्याः । ङीप् (४।१।५४) ॥ (२) ॥*॥ चित्रं पर्णमत्याः ॥ (३) ॥*॥ अङ्घ्रि-
लम्ब पर्णान्यत्याः । ङीप् (४।१।५४) स्त्रायं ङ् (५।१।७५) ॥*॥ —आङ्घ्रि मूलान्तर्य वक्षिस्त्याः । 'अङ्घ्रिवल्लिका'—
इति सुह्रुदः ॥ (४) ॥*॥ क्रोष्टुमिर्विज्ञा विचारितेव । दत्तेव,
इति वा ॥ (५) ॥*॥ सिंहपुच्छमत्याः सिंहपुच्छाक्राप्तुम-
त्वात् । 'उपनामात् पक्षाच्च पुच्छाच्च' (वा० ४।१।५) इति
ङीप् ॥ (६) ॥*॥ 'कलं कृते त्रिष्वजां' (इति नेदिनी) ।
कलं इयति । 'शो तनूरुणे' (दि० प० अ०) । इन् (द० ४।
१।१८) । बाहुलकादाकारलोपः ॥ (७) ॥*॥ यावति । 'बाहु
गतिशुभ्रयोः' (न्वा० द० से०) । बाहुलकादनिः ॥ (८) ॥*॥
गृहति । 'गृह संवरणे' (न्वा० द० से०) । 'इगुपथ-' (३।१।
१३५) इति ङः ॥ (९) ॥*॥ नव सिंहपुच्छ्याः 'पिठ-
वनी' इति ख्यातायाः ॥

निदिग्धिका स्पृशी व्याघ्री बृहती कण्टकारिका ९३
प्रचोदनी कुली भुद्रा दुःस्पर्शा राष्ट्रिकेत्यपि ।

निदीति ॥ निदिह्यते ल । 'दिह उपत्रये' (अ० द० अ०) ।
ङः (३।२।१०२) । टाप् (४।१।४) स्त्रायं ङ् (५।३।७५) ॥
(१) ॥*॥ लुद्यति । 'लुद्य लयने' (तु० प० अ०) । इगु-
पथ-' (३।१।१३५) इति ङः ।—'लुद्य वाषणत्सर्जनयोः'—
इति सुह्रुदोक्तं निर्मूलम् । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (२) ॥*॥
व्याजिप्रति । 'व्याज्रादिनिः-' (२।१।५६) इति लिङ्गात् 'वा-
तक्षोरचर्षो' (३।१।१३६) इति ङः । न तु 'पात्रा-' (३।१।
१३७) इति घः । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (३) ॥*॥ बृहति ।
'बृह बृद्धौ' (न्वा० प० अ०) । 'वर्तमाने प्रथद्बृह्व-' (द०
२।८४) इति निघातः । अचृवत्वात् ङीप् (४।१।६) । 'हृद्रा-
यो हृद्रवार्त्तिकायां बृहती छन्दति क्वचिन्' इति शाश्वतः ॥
(४) ॥*॥ कन्दकानियति । 'ङ् गतौ' (तु० प० अ०) । 'कन्-
प्यन्' (३।२।१) । स्त्रायं ङ् (५।३।७५) ॥ (५) ॥*॥ प्रचो-
दयति । 'हुद संचोदने' (तु० प० से०) । ल्युट् (३।३।११३) ॥
(६) ॥*॥ कौलति । 'कुल संस्ताने' (न्वा० प० से०) । 'इगुपथ-'
(३।१।१३५) इति ङः । गौरादिः (४।१।४१) ।—'मिजन्तेन
विद्यह' ङः—इत्यनिघातं सुह्रुदस्य चिन्त्यम् । मिजन्तस्येगु-
पमत्वानावात् अनुपयोगाच्च ॥ (७) ॥*॥ लुगति । 'कुदि
संपैपये' (द० द० अ०) । 'स्क्रादि-' (द० २।१३) इति
च् । यत्तु—'हुद संचरेणे'—इति घातुरग्नस्तो सुह्रुदेन ।
न घातुपाठे न लभ्यते । 'भुद्रा स्वज्ञानयंकण्टकारिकासं-
घातु च । चाक्षिरेवैशयोहिज्ञानसिकानात्रयोरनि' (इति ने-
दिनी) ॥ (८) ॥*॥ 'डुल्लुद्यते । 'इपहुद्-' (३।३।१२६)

इति खल् ॥ (९) ॥*॥ 'राष्ट्रं स्यात्पवर्तने । उपद्रवे ङीव-
पुंसोः' (इति नेदिनी) । राष्ट्रमत्सत्याः । 'अतः-' (५।२।
११५) इति ङ् ॥ (१०) ॥*॥ दश 'कण्टकारिकायाः'
'भटकटा' इति ख्यातायाः ॥

नीली काला क्लीतकिका ग्रामीणा मधुपर्णिका ॥ ९४ ॥
रञ्जनी श्रीफली तुत्या द्रोणी दोला च नीलिनी ।

नीलीति ॥ 'नीलादोपर्षा' (वा० ४।१।४२) इति ङीप् ।
'नीली रजनेदनीलिन्योः' (इति नेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ कल्पतो
'कल क्षेपे' (तु० प० से०) । कर्मणि घ् (३।३।१९) ।
यत्तु—कर्मणि 'एरन्' (३।३।५६)—इति सुह्रुदेनोक्तम् ।
तत्र । कलघातोर्विगन्तत्वानावात् । वृथ्णभावप्रसङ्गाच्च ।
प्यन्त्वत्वे 'कल्पते' इति विग्रहप्रदर्शनस्यासंभवाच्च । वगन्तां
नावात् ङीप् । 'काला तु कृष्णादिवृषामाक्षिणानां लिङ्गासु च'
(इति नेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ क्लीतकं क्रयोऽस्त्यस्याः । कनि-
कादिस्त्वात् (वा० ८।२।१८) क्वम् । 'अतः' (५।२।११५)
इति ङ् । 'क्रीतकं विनिमयः' इति खलिसुह्रुदौ ॥ (३) ॥*॥
ग्रामे नवा । 'ग्रामाद्यखनौ' (४।२।१४) । 'ग्रामीणा नी-
लिङ्गायां क्री ग्रामोद्भूतेऽनिषेयवत्' (इति नेदिनी) ॥ (४)
॥*॥ नहराणि पर्णान्यत्याः । 'पाकृष्णं-' (४।१।५४) इति
ङीप् । 'मधुपर्णी तु गमार्या नीलासंज्ञीषवावामि' (इति ने-
दिनी) ॥ (५) ॥*॥ रञ्जयति । ल्युट् (३।३।११३) । नीलो-
पस्य स्यान्निवृद्धावात् 'अननयोश्च' इति नलोपो न । रज्यते-
ऽनया, इति विग्रहे तु 'करणा-' ३।३।११७ इति ल्युटि न-
वत्येव । 'रङ्गेः क्युन्' (द० २।७९) इति वा । 'गुढारोचनि-
कानां ग्रीमक्षिणसु च रञ्जनी । रञ्जनी नीलिनीरात्रिहृत्प्रा-
जतुक्राड च' (इति नेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ श्रीमत् फलन-
स्याः । 'श्रीफलः पुंति नादरे वाश्रीनीलिङ्गयोः त्रियाम्'
(इति नेदिनी) ॥ (७) ॥*॥ तुद्यते । 'तुद् व्ययने' (तु० द०
अ०) । 'पातृदि-' (द० २।७) इति यद् । तुत्ययति वा ।
'तुद्य कावरणे' । पचायच् (३।१।१३४) । 'तुत्यनङ्गनेदे
स्याम्रीणोसुर्मैल्योः त्रियाम्' (इति नेदिनी) ॥ (८) ॥*॥
द्रवति । 'डु गतौ' (न्वा० प० अ०) । 'बहिथि-' (द०
४।५।१) इति निः ॥*॥ 'दूर्गा' इति खानी । 'दुग् पूरणे'
(तु० अ० से०) । दूर्णतेऽनया । 'हृल्ल' (३।३।१२३)
इति घ् । गौरादिः (४।१।४१) । 'दूर्णी नीलां निघटे ना'
(इति नेदिनी) ॥ (९) ॥*॥ दोलयति । 'दुल रत्सेपे' (तु०
प० से०) । पचायच् 'दोला नीलां यानान्दरेऽपि च' (इति

१—'नीलिङ्गा' (६।४।२४) इति स्वे नाथे 'रञ्ज-
वनरवः स्वसंस्तानम्' इति वार्द्धकेन 'रञ्जकरवनरवः सु लिङ्गा-
लिङ्गम् । लिङ्ग स्वैव कौनादिदाः' इति नाथेन वज्रलक्ष्येदेन
'अननयोश्च' इति वाक्यस्यानावच्छन्नेन ल्युटि नलोपान्तात् 'नि-
लोपस्येतादिभवेदेत्यन्तयोऽसंगत एवेति दोषम्' ॥

मेदिनी) ॥३॥ 'मैला' इति खाना । 'तुत्या श्रीफल्कि मेलो सारवाही च रजनी' इति निवट्टः ॥ (१०) ॥३॥ नीलो वर्णोऽस्त्यस्याः । 'अतः' (५।२।११५) इतीति ॥ (११) ॥३॥ एकादश 'नाल्याः' 'नील' इति ख्यातस्य ॥

अवल्युजः सोमराजी सुवह्निः सोमवह्निका ॥ ९५ ॥
कालमेयी कृष्णफला वाकुची पूतिफल्यपि ।

अवेति ॥ अवलोरशोमनाजातः ॥ (१) ॥३॥ सोम इव सोमेन वा राजति । 'राजू दीती' (भ्रा० ८० से०) । 'उपमाने' (३।२।७९) इति 'सुप्यजाती' (३।२।७८) इति वा नितिः ॥ (२) ॥३॥ शोमना वह्निरस्याः ॥ (३) ॥३॥ सोमस्य वह्निः । स्वार्थे क्त् (५।३।७५) ॥ (४) ॥३॥ कालं लिपति । 'मिथ स्वर्वायाम्' (तु० प० से०) । 'कर्मप्यन्' (३।२।१) ॥ (५) ॥३॥ कृष्णं फलमस्याः । अजादित्वात् (१।१।४) वाच् ॥ (६) ॥३॥ वातं क्रोधयति । 'कुच शब्दे तारे' (भ्रा० प० से०) । मूलविभुजादित्वात् (वा० ३।२।५) कः । प्रयोदरादिः (६।३।१०९) ॥३॥ सुडुत्तु—वाचं गुहति । 'वागुजी' इत्याह । 'गुजि अश्वके शब्दे' (भ्रा० प० से०) । पूर्ववत् । गौरादिः (१।१।४१) ॥ (७) ॥३॥ पूतिः फलेऽस्याः 'पाककर्म' (१।३।५३) इति डीप् ॥ (८) ॥३॥ अर्थ 'वाकुची' इति ख्यातायाः ॥

कृष्णोषकुल्या वैदेही मागधी उपला कणा ॥ ९६ ॥
उपणा पिप्पली शौण्डी कोला

कृष्णेति ॥ कृष्णे वर्णोऽस्त्यस्याः । अर्थशायच् (५।२।१२७) । 'कृष्णा स्याद्वापदीनालीकणाद्रासासु घोषिति' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ उपकोलति । 'कुल संस्थाने बन्धुषु च' (भ्रा० प० से०) अत्र्यादिः (८०।१।११२) ॥३॥ उपगताहुल्याम्, इति वा ॥ (२) ॥३॥ विदेहेषु भवा । 'वैदेही रोचनार्सानावागिन्ध्रानिमिषाषु च' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥३॥ नगधेषु भवा । 'मागधी श्री कणापृथोर्वाच्यवन्मगधोद्भवे । इति वैद्व्याथशिक्षणे इत्यनेनचरितेः ॥ (४) ॥३॥ उपति । 'उप मान्त्रने' (भ्रा० प० से०) । इत्यादित्वात् (८० १।१।१०६) क्त् । 'उपला कनलाविद्युन्मुश्चर्वापिपलीषु च' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥३॥ कणाति । 'कण शब्दे' (भ्रा० प० से०) अन्तर्भावित्वात् । पचादच् (३।२।३२) । 'कणा परिपुष्पनीरसधिकानिषर्षु च' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥३॥ उपेति । 'उप दाहे' (भ्रा० प० से०) । बाहुल्यत् क्युत् (८० २।७८) ॥३॥ दीर्घादिति । उपति । 'उप दवायाम्' (भ्रा० प० से०) 'ऊपणं नरिचे ह्ये कणासाम्भवा निषाम्' (इति मेदिनी) ॥ (७) ॥३॥ निषति । 'पू मालनस्यगयोः' (तु० प० से०) । बाहुल्यत् क्युत् । प्रयोदरादिः । गौरादिः (१।१।४१) । 'पिप्पली कालिले वसच्छेदेऽथ वा तर्पे । तिरगले पक्षिभेदे कणायां

पिप्पली स्यता' (इति मेदिनी) ॥ (८) ॥३॥ शुग्धायां मद्ययानयहे भवा । 'शौण्डो मत्ते च विख्याते पिप्यत्यां तु भवोत्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (९) ॥३॥ कोलति । 'कुल संस्थाने' (भ्रा० प० से०) । पचादच् (३।१।१३४) । 'कोलं कोलकले ह्येवं पिप्यलाचव्ययोः द्वियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१०) ॥३॥ दश 'पिप्पल्याः' ॥

अथ करिपिप्पली ।

कपिवह्नी कोलवह्नी श्रेयसी वशिरः पुमान् ॥ ९७ ॥

अथेति ॥ करिव पिप्पली । वृहत्त्वात् ॥ (१) ॥३॥ कपिरिव वह्नी ॥३॥ कोल इव वह्नी । तयोस्तुल्यरोमत्वात् ॥ (२) ॥३॥ (३) ॥३॥ अनिषयेन प्रयत्ना । 'श्रेयसी करिपिप्पल्यामभयापाठयोगनि' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥३॥ वत्ते । 'वस आन्धादने' (अ० आ० से०) । बाहुल्यत्किरच् ॥३॥ तालव्यापठे तु । वटि । 'वस आन्ता' (अ० प० से०) । संज्ञापुर्वकत्वात् संप्रसारणम् । 'वशिरः पुमान् । किमिहाहस्तिपिप्यत्योः', 'ईवेऽधिबलवणे स्युतम्' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥३॥ पत्र 'गजपिप्पली' इति ख्यातायाः ॥ चव्यं तु चविक्रम्

चेति ॥ चव्येति । 'चवे अदने' (भ्रा० प० से०) । प्यात् (३।१।१२५) । प्रयोदरादिः (६।३।१०९) । 'चव्यं तु चविके ह्येवं चवायामपि घोषिति' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ हुत् (८० २।३२) । चविक्रम् ॥ (२) ॥३॥ द्वियामपि । 'चव्या कोला च चविका चव्यं कुञ्जरपिप्पली' इति हृद्वन्तः ॥ (१) ॥३॥ द्वे 'चव्यं' इति ख्यातस्य । केचित्तु पूर्वान्वयमाहुः । यदाह चन्द्रनन्दनः—'चव्या कोलाय चविका श्रेयसी गजपिप्यती । चयचना कोलवह्नी तु चव्यं कुञ्जरपिप्पली' । अत्र पक्षे तुस्याने चः पाठः ॥

काकचिचायुजे तु कृष्णला ।

काकेति ॥ काकवर्णा चिक्र ॥३॥ गौरादिः (१।१।४१) इति ख्याती ॥ (१) ॥३॥ सुडति । 'सुज उपकले शब्दे' (भ्रा० प० से०) । पचादच् (३।१।१३४) । 'सुज्ञा तु काकचिचायां पट्टे च कलाचर्मा' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥३॥ कृष्णं वर्णं लालि ॥ (३) ॥३॥ शक्ति 'सुज्ञायाः' 'द्वोगर्वा' इति ख्यातायाः ।

पलंकपाः त्रिभुगन्धा श्वद्व्या ल्हातुकण्टकः ॥ ९८ ॥
गोकण्टको गोकुरको वनशृहाट इत्यपि ।

पलमिति ॥ पलं मांसे क्यति । 'अप हिलायः' (भ्रा० प० से०) । मूलविभुजादित्वात् (वा० ३।२।५) कः । प्रयोदरादिः (६।३।१०९) । 'तनुदने' (६।३।१४) इति द्वितीयाया अठुक्—इति सुडतः । तत्र । अर्धे लिङ्गिप्रहृत्सोऽप्रवेगान् । 'पलंकपा गोकुरके द्विर्वा गणापलागयोः' इति नृधन्यान्तेषु रन्तः । वतु—'कर्मति' इति विद्युत् 'प्रयोदरा-

दिः' (६।३।१०९)—इत्युक्तम् । तच्चिन्त्यम् । कपितिर्नैव सि-
द्धत्वात् । अचप्रत्ययविधानमपि चिन्त्यच् । कर्मण्यणः प्रस-
ङ्गात् । 'पलंकपा गोक्षुरके रात्रायुगुलकिंशुके । तु(मु)ण्डी-
रीलाक्षयोश्च स्त्री राक्षसे तु पलंकपः' (इति विश्वमेदिन्यां) ॥
(१) ॥३॥ इक्षुगन्ध इव गन्धोऽस्याः । समासान्तो विधिर-
नित्यः । 'इक्षुगन्धा कोकिलाक्षे क्रोष्ट्यां काशे च गोक्षुरे'
(इति मेदिनी) ॥ (२) ॥३॥ शुनो दंष्ट्रेव । संज्ञापूर्वकत्वान्न
दीर्घः ॥ (३) ॥३॥ स्वादुः कण्टकोऽस्य ॥ (४) ॥३॥ गोर्धे नोः
पृथिव्या वा कण्टकः । 'गोकण्टको गोक्षुरके स्थपुटे च
गवां खुरे' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥३॥ क्षुरति 'क्षुर विलेखने'
(तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इतिकः स्वार्थे कन्
(५।३।७५) गोर्गौर्वा क्षुरकः ॥ (६) ॥३॥ वनस्य शृङ्गाट इव ।
'श्वदंष्ट्रे गोक्षुरक्षिकण्टकपुटः श्वदंष्ट्रा स्वादुकण्टकः' इति रभसः
॥ (७) ॥३॥ सप्त 'गोक्षुरस्य' 'गोखुरू' इति ख्यातस्य ॥

विश्वा विषा प्रतिविषातिविषोपविषारुणा ॥ ९९ ॥
शृङ्गी महौषधं च

वीति ॥ विशति । 'विश प्रवेशने' (तु० प० अ०) ।
'अश्रुपुपि-' (उ० १।१।५१) इति कुन् । 'विश्वं समस्ते
जगति, विश्वे देवेषु, नागरे । विश्वा चातिविषायां स्यात्'
(इति विश्वः) ॥ (१) ॥३॥ वेवेष्टि । 'विष्ट व्यस्तौ' (जु० उ०
से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । 'विषं जलेऽति-
विषायां स्त्रियां, क्ष्वेडे तु न स्त्रियाम्' ॥ (२) ॥३॥ प्रतीपं वि-
पमस्याः ॥ (३) ॥३॥ विपमतिक्रान्ता ॥ (४) ॥३॥ विपसुप-
गता ॥ (५) ॥३॥ अरुणो वर्णोऽस्याः । 'अरुणातिविषाद्या-
मामलिष्ठान्निवृतासु च' (इति मेदिनी) ॥ (६) शृणाति । 'शृ
हिंसायाम्' (त्रया० प० से०) । 'शृणातेर्दस्त्वश्च' (उ० १।
१२६) इति गन् कित् गुट् च । गौरादिः (४।१।४१) ।
'शृङ्गी विषायामृपभे स्वर्णमीनविशेषयोः' इति विश्वः ॥ (७)
॥३॥ महच्च तदौषधं च । 'महौषधं तु शुण्ड्यां स्याद्विषायां
लघुनेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (८) ॥३॥ अष्टौ 'अतिविषा-
याः' 'अतीस' इति ख्यातस्य ॥

अथ क्षीरावी दुग्धिका समे ।

अथेति ॥ क्षीरमवति । 'अव रक्षणदा' (भ्वा० प०
से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१९) ॥ (१) ॥३॥ दुग्धमस्त्यस्याः ।
न् (५।२।१९५) ॥ (४) ॥३॥ द्वे 'दुग्धिकायाः'
'दुधी' इति ख्यातायाः ॥

शतमूली बहुसुताभीरुर्न्दीचरी वरी ॥ १०० ॥

ऋष्यप्रोक्ताभीरुपञ्जीनारायण्यः शताचरी ।

अहेरुः

शतेति ॥ शतं मूलान्वस्याः ॥ (१) ॥३॥ बहवः सुता
नस्याः ॥ (२) ॥३॥ न भीरुः । स्थिरपत्रत्वात् ॥ (३) ॥३॥

नीलोत्पलाकारपुष्पत्वाद् इन्दीवरमस्त्यस्याः । अर्शआद्यच्
(५।२।१२७) । 'इन्दीवरं कुवलये शताचर्यां तु योपिति'
(इति मेदिनी) ॥ (४) ॥३॥ वृणोति (गन्धेनेन्द्रियम्) । प-
चाद्यच् (३।१।१३४) । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (५) ॥३॥
ऋष्यैः प्रोक्ता । 'ऋष्यप्रोक्ता शताचर्यातिवलाशुकशिम्बिपु'
(इति मेदिनी) ॥ (६) ॥३॥ अभीरुणि पञ्जाण्यस्याः । 'पाक-
कर्ण-' (४।१।६४) इति ङीप् ॥ (७) ॥३॥ नारायणाज्जाता ।
'नारायणोऽच्युतेऽभीरुपौर्थांनारायणी मता' (इति मेदि-
नी) ॥ (८) ॥३॥ शतेनावृणोति । पचाद्यच् (३।१।१३४) ।
गौरादिः (४।१।४१) । 'शताचरी तु शच्यां स्यादिन्दीवर्या-
मपि स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (९) ॥३॥ न हिनोति । 'हि
गता' (स्वा० प० अ०) वाहुलकाद्ः ॥ (१०) ॥३॥ दश
'सहस्रमूल्याः' 'शताचरी' इति ख्यातायाः ॥

अथ पीतद्रुकालेयकहरिद्रवः ॥ १०१ ॥

दार्वी पचंपचा दारुहरिद्रा पर्जनीत्यपि ।

अथेति ॥ पीतं द्रवति । 'द्रु गता' (भ्वा० प० अ०) ।
मितद्वादित्वात् (वा० ३।२।१८०) डुः । यत्तु मुकुटेनोक्तम्—
'अपष्टादयः' इति कुः—इति । तत्र । टिलोपस्थालाभात् ।
एतादृशसूत्राभावाच्च ॥ (१) ॥३॥ कलेरयम् । 'सर्वत्राधिक-
लिभ्यां ढक्' (वा० ४।२।८) स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥३॥
'कालीयकः' इति वा पाठः । कालस्य वर्णस्यायम् । 'वृद्धा-
च्छः' (४।२।११४) । 'निर्दिष्टा वै कटकिनी स च काले-
यकः स्मृतः । कालीयको दारुनिशा' इति रुद्रः ॥ (२)
॥३॥ हरिः पिङ्गः पीतो वा डुरस्य । 'हरिडः पीतचन्दनम्'
इति निघण्टुः ॥ (३) ॥३॥ दीर्यते । 'दृ विदारणे' (त्रया०
प० से०) 'दृसन-' (उ० १।३) इति जुण् । 'चोतः-' (४।
१।४४) इति '-गौरादिभ्यः' (४।१।४१) इति वा ङीप् ।
'दार्वी दारुहरिद्रायां तथा गोबिहिकौषधी' (इति मेदिनी) ॥
(४) ॥३॥ पचति । पचाद्यच् (३।१।१३४) । प्रुषोदरादिः
(६।३।१०९) । 'पीतदारु पचंपचा' इति निघण्टुः ॥ (५)
॥३॥ दारुश्चासौ हरिद्रा च ॥ (६) ॥३॥ पिपति । 'पू पाल-
नपूरणयोः' (जु० प० से०) । चिच् (३।२।७५) । पू
चासौ जनी च । परं पालकं स्वास्थ्यं जनयति वा । 'जनी
प्रादुर्भावे' (दि० आ० से०) ष्यन्तः । 'कर्मण्यण्' (३।२।१९)
(७) ॥३॥ सप्त 'पर्जन्याः' 'दारुहलदी' इति ख्यातायाः ॥
वचोग्रगन्धा पद्ग्रन्था गोलोमी शतपर्षिका ॥ १०२ ॥

वेति ॥ वक्ति । वचेरन्तर्भावितपर्यायात् पचाद्यच् (३।१।
१३४) । ('वचः कीरे वचौषधौ । शारिकायां च' (इति मे-
दिनी) ॥ (१) ॥३॥ उग्रो गन्धोऽस्याः । 'उग्रगन्धाजमो-
दायां वचायां छिक्किपौषधी' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥३॥
पद् ग्रन्था ग्रन्थयो यस्याः । 'पद्ग्रन्था तु वचायां स्त्री
स्यात्करधान्तरे पुमान्' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥३॥ गौर्लो

नास्याः । गोशब्दो गोलोमसदृशो लाक्ष्मणिकः । अन् (५।४। ७५) योगविभागात् समासान्तः । गौरादिडीप् (४।१।४१) । 'गोलोमी श्वेतदूर्वायां स्याद्वचाभूतकेशयोः' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥३॥ शतं पर्वीप्यस्याः सन्ति । ब्रीह्यादित्वात् (५।२। ११६) ङ् । डावन्तात्कार्ये कन् (५।३।७५) वा । 'शत- पर्विका तु दूर्वायां वचायामपि योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥३॥ पञ्च 'वचायाः' 'वच' इति ख्यातायाः ॥

शुक्ला हैमवती

शुक्लेति ॥ हिमवति भवा । 'हैमवत्यभयाखण्डीयाः श्वेतवचोमयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'श्वेत- मूलवचायाः' ॥

वैद्यमातृसिंहौ तु वाशिका ।

वृषोऽटरूपः सिंहास्यो वासको वाजिदन्तकः ॥१०३॥

वैद्येति ॥ वैद्यस्य मातेव ॥ (१) ॥३॥ हिनस्ति । 'हिसि हिंसायाम्' (२० प० से०) । पचायच् (३।१।१३४) । पृषो- दरादिः (६।३।१०९) । गौरादिः (४।१।४१) । 'सिंही तु कण्टकार्या स्यात् (वार्ताक्रौ वासकेऽपि च' इति मेदिनी) । 'सिंही स्वर्भानुमातरि । वासावृहत्योः क्षुद्रायाम्' (इति हैमः) ॥ (२) ॥३॥ वाद्यते । 'वाश्ट शब्दे' (दि० आ० से०) । 'गुरोश्च' (३।३।१०३) इत्यः । स्वार्थे कन् । यद्वा उद्यते । 'वश कान्तौ' (अ० प० से०) । 'संज्ञायाम्' (३।३।१०९) इति ष्वल् ॥३॥ दन्त्यान्तोऽपि । वासयति । पचायच् (३। १।१३४) । 'वासो गृहेऽप्यवस्थाने वासा स्यादटरूपके' इति रदः ॥ (३) ॥३॥ वर्षति नक्षु । 'वृष सेचने' (भ्वा० प० से०) । 'इयुपध-' (३।१।१३५) इति कः । 'वृषः स्या- द्वासके धर्मे सारभेये च शुक्ले' इति मूर्धन्यान्ते विश्वः । यत्तु—वृष्यते पीयते । 'वृष पाने' । 'धवर्थे कः' (वा० ३। ३।५८)—इति मुकुटेनोक्तम् । तत्र । धातुपाठेऽदर्शनात् । परिगणनाच्च ॥ (४) ॥३॥ अटान् गच्छतो रोपति । 'रुप हिंसायाम्' (स्वा० प० से०) मूलविभुजादिः (वा० ३।२।५) । अटं रूपति । 'रुप मिश्रणे' (भ्वा० प० से०) । 'इयुपध-' (३।१।१३५) इति के दीर्घाकारवानपि । 'वैद्यमाताटरूपकः सिंहास्यो वाजिदन्तकः' इति रभसः । 'वृषो वासाटरूपकः' इति नाधवः ॥ (५) ॥३॥ सिंह आस्यमस्य । सिंहास्यसदृश- पुष्पत्वात् ॥ (६) ॥३॥ वासयति ष्वल् (३।१।१३३) । वस्ते आच्छादयति वा ॥ (७) ॥३॥ वाजी दन्तोऽस्य । वाजिद- न्ताभकेसरत्वात् । तादृशपुष्पत्वाद्वा ॥ (८) ॥३॥ अष्टौ 'अ- टरूपस्य' 'अष्टरुस्ता' इति ख्यातस्य ॥

आस्फोटा गिरिकर्णां स्याद्विष्णुकान्तापराजिता ।

आस्फोतेति ॥ आस्फोटयति । 'स्फुटिर् विक्रान्ते' (भ्वा० प० से०) प्यन्तः । अन् (३।१।१३४) । पृषोदरादिः

(३।३।१०९) । 'आस्फोटा गिरिकर्णां च वनमल्लयां च योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ गिरिर्वालमूपिका कर्णां- स्याः । तत्कर्णतुल्यपत्रत्वात् ॥ (२) ॥३॥ विष्णुना क्रान्ता ॥ (३) ॥३॥ न पराजिता । 'अपराजित ईशाजेष्ट्यन्तरे ना- जिते त्रिषु । गिरिकर्णांज्यादुर्गाशालपर्णाषु योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥३॥ चत्वारि 'विष्णुकान्तायाः' । स्वानी तु वासकपर्यायानिमान् मन्यते ॥

इक्षुगन्धा तु काण्डेक्षुकोकिलाक्षेशुरक्षुराः ॥१०४॥

इति ॥ इक्षुः गन्धोऽस्य । इक्षुशब्द इक्षुगन्धसदृशो ला- क्षणिकः । 'इक्षुगन्धा कोकिलाक्षे कोट्ट्यां काशे च गोक्षुरे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ काण्डेनेक्षुरिव ॥ (२) ॥३॥ कोकिलोऽक्षि यस्य । कोशिलशब्दः कोकिलाक्षिसदृशो लाक्ष- णिकः । 'अक्ष्णोऽदर्शनात्' (५।४।७६) इत्यच् ॥ (३) ॥३॥ इक्षुमिक्षुगन्धं राति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (४) ॥३॥ क्षुर इव । 'क्षुरः स्याच्छेदनद्रव्ये कोकिलाक्षे च गोक्षुरे' इति विश्वः ॥ (५) ॥३॥ पञ्च 'कोकिलाक्षस्य' तालमखाना' इति ख्यातस्य ॥

शालेयः स्याच्छीतशिवदृष्टत्रा मधुरिका मिसिः ।

मिश्रेयोऽपि

शेति ॥ शालीनां भवनं क्षेत्रं शालेयम् । तदस्यास्ति । अर्शआयच् (५।२।१२७) । 'शालेयः स्यान्मिसा पुमान् । त्रिषु शाल्युद्भवे क्षेत्रे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ शीतम- स्यास्ति । अन् (५।२।१२७) । शिवमस्यास्ति । अन् (५।२। १२७) । शीतश्चात् शिवश्च । 'अथ शीतशिवं क्लीवं शैले- यमग्निमन्थयोः । पुंसि सक्तुफलावृक्षे तथा मधुरिकौपर्था' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥३॥ छत्रमस्यास्ति । छत्राकारस्तवक- लात् । 'छत्रा मिसावतिच्छत्रे कुन्तुस्तुहशीलान्द्रयोः । नपुं- सकं चातपत्रे' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥३॥ मधुरो रसो- ऽस्त्यस्याः । अन् (५।२।११५) । 'मधुरा शतपुष्पायां मि- श्रेयानगरीभिदोः । मधुकुटिकामेदानधूलीयथिकासु च । क्लीवं वित्ते पुंसि रसे तद्वत्स्वाहुप्रियेऽन्धवन्' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥३॥ मस्यते । 'मसा परिमाणे' (दि० प० से०) । इन् (उ० ४।१।१८) । वाहुलकादत इः । 'स्यान्नास्यां शत- पुष्पायां मधुरायां मिसिः त्रियाम्' इति दन्त्यान्ते र- भसः । 'मिसिः क्ली मधुरानांस्त्योः शतपुष्पाजनोदयोः' (इति मेदिनी) ॥३॥ सोमनन्दी तु 'मिशी' 'मिशिः' इति तालव्यान्ते आह । मि(से)शति । 'मिश शब्दे' (भ्वा० प० से०) 'इयुपधात् कित्' (उ० ४।१।२०) इति इन् दीप् (ग० ४।१।४५) वा ॥ (५) ॥३॥ मिश्रयति । अन् (३।१।१३४) । इयंते । 'इयं गता' (अ० प० अ०) । 'अचो यन्' (३।१।९७) । मिश्रा वासावेया च । शक-

१—'श्वते' इत्युचरं 'ईह (दि० आ० ज०)' इति वा पाठः ।

न्धादिः (वा० ६।१।९४) ॥ (६) ॥*॥ पद् 'मधुरि-
कायाः' 'वनसौफ' इति ख्यातायाः ॥

अथ सीहुण्डो वज्रद्रुः स्फुक्नुही गुडा ॥ १०५ ॥
समन्तदुग्धा

अथेति ॥ 'सी' इति हुण्डते । 'हुडी वरणे' (भ्वा०
आ० से०) पचायच् (३।१।१३४) ।-सिंहतुण्डस्यापश्रंशोऽ
यम्—इति स्वामी । पृषोदरादिः । 'वज्रद्रुमः सिंहतुण्डोऽय'
इति रभसाश्रद्धादिरपि ॥ (१) ॥*॥ 'वज्रद्रु' लुक् लुही
इति पाठः ।—वज्रनामा द्रुः—इति मुकुटः । स्वामी तु
'वज्रः लुक् स्त्री लुही गुडा' इति पठति । 'वज्रा लुहां
गुह्यां च वज्री लुह्यन्तरे स्मृता' (इति मेदिनी) ॥
(२) ॥*॥ लुह्यति । 'ष्णुह उद्विरणे' (दि० प० से०) ।
क्विप् (३।२।१७८) । 'वा द्रुह-' (८।२।३३) इति कुलम्
॥*॥ भागुरिमते टाप् । 'लुही च स्नुहा लुग्भा लुह' इत्य-
मरदत्तः ॥ (३) ॥*॥ 'इगुपधात् क्तिन्' (उ० ४।१२०) ।
वा डीप् (ग० ४।१।४५) ॥ (४) ॥*॥ गुडति । 'गुड
वेष्टने' (तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति
कः । 'गुडौ गोलेक्षुषिकृती लुहीगुडिकयोर्गुडा' इति इति रुद्रः ।
'गुडश्च लुहीगुडयोर्गुड ऐक्षवगोलयोः' इत्यजयः ॥ (५)
॥*॥ समन्ताद् दुग्धमस्याः ॥ (६) ॥*॥ पद् 'सिहुण्ड'
इति ख्यातस्य ॥

अथो वेल्लममोघा चित्रतण्डुला ।

तण्डुलश्च कृमिघ्नश्च विडङ्गं पुंनपुंसकम् ॥ १०६ ॥

अथविति ॥ वेल्लति । 'वेल्ल चलने' (भ्वा० प० से०) ।
अच् (३।१।१३५) । 'अथ वेल्लं कृमिघ्नतण्डुलं' इति रभसः ॥
(१) ॥*॥ न मोघा । 'अमोघं सफले वाच्यवत् स्त्री
पथ्याविडङ्गयोः' (इति मेदिनी) ॥*॥ मोघापि । 'कृमिघ्नं
तण्डुलं मोघा' इति वाचस्पतिः ॥ (२) ॥*॥ चित्रास्तण्डुला
अस्याः ॥ (३) ॥*॥ तल्पते । 'तड आघाते' (तु० प०
से०) । 'सानसिचर्षति-' (उ० १।१०७) निपातः । 'तण्डुलः
स्याद्विडङ्गेऽपि धान्यादिनिकरे पुमान्' (इति मेदिनी) ॥*॥
तन्तुं कृमिसूत्रं लाति । कः (३।२।३) । 'तन्दूलः' इति
मुकुटः ॥ (४) ॥*॥ कृमीन् हन्ति 'अमनुष्यकर्तृके च'
(३।२।५३) इति ठक् ॥ (५) ॥*॥ विडति । 'विड भेदने'
(तु० प० से०) । 'विडादिभ्यः क्तिन्' (उ० १।१२१)
इत्यङ् । 'चिडङ्गत्रिष्वभिज्ञे स्यात्कृमिघ्ने पुंनपुंसकम्' (इति
मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ पद् 'चिडङ्गस्य' ॥

वला वाट्यालकः

वेति ॥ वलति 'वल संवरणे' (भ्वा० आ० से०) ।
पचायच् (३।१।१३४) । वलमस्त्यस्याः इति वा । अर्शआ-
यच् (५।२।११५) । 'वलयुक्तेऽन्यालिङ्गः स्याद्दला वाट्या-
लके स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ वाटीमलति ।

'अल भूषणादी' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्य' (३।२।१) ।
स्वार्थे कन् (५।३।७५) । वाट्या आलकः ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'वलायाः' 'वलिआर' इति ख्यातस्य ॥

घण्टारवा तु शणपुष्पिका ।

घण्टेति ॥ घण्टेवारौति । अच् (३।१।१३४) ॥ (१)
॥*॥ शणः पुष्पं यस्याः । शणशब्दस्तत्पुष्पसदृशं लाक्षणिकः ।
'पाककर्ण-' (४।१।६४) इति ङीप् । स्वार्थे कन् (५।३।
७५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शणपुष्पिकायाः' 'घण्टा' इति
ख्यातायाः ॥

मृद्धीका गोस्तनी द्राक्षा स्वाद्वी मधुरसेति च १०७

मृद्धीति ॥ मृद्नाति । मृद्यते वा । 'मृद क्षोदे' (त्र्या०
प० से०) 'किङ्कीणीकंदयश्च' इति निपातः ॥ (१) ॥*॥
गौः स्तनोऽस्याः । गोस्तनसदृशे गोशब्दो गौणः । 'स्नाद्वाचो-
पसर्जनात्-' (४।१।५४) इति ङीप् । 'गोस्तनी' हारभेदे
ना द्राक्षायां गोस्तनी स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (२)
॥*॥ द्राड्क्ष्यते । 'द्राक्षि काङ्गायाम्' (भ्वा० प० से०) ।
कर्मणि घच् (३।३।१९) । आगमशासनमनिलम् ॥ (३)
॥*॥ स्वद्यते । 'खद आखादने' (भ्वा० आ० से०) 'कृवा-
पा-' (उ० १।१) इत्युण् । 'वोतो गुण-' (४।१।४४)
इति ङीप् ॥ (४) ॥*॥ मधू रतोऽस्याः । 'भवेन्मधुरसा
द्राक्षामूर्वाकादुग्धिकासु च' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥
पत्र 'द्राक्षायाः' 'दाख' इति ख्यातायाः ॥

सर्वानुभूतिः सरला त्रिपुटा त्रिवृता त्रिवृत् ।

त्रिभण्डी रोचनी

सर्वेति ॥ सर्वा अनुभूतयोऽस्याम् । सर्वेनुभूयते ।
कर्मणि क्तिन् (३।३।९४) इति वा ॥ (१) ॥*॥ सरति । 'सृ
गतां' (भ्वा० प० से०) । वाहुलकादलन् ॥*॥ 'सरणा'
इति पाठे युच् (३।२।१५०) । 'सर्वानुभूतिः सरला त्रिपुटा
रेचनी सरा' इति वाचस्पतिः ॥ (२) ॥*॥ त्रयः पुटा
यस्याः । 'त्रिपुटा मलिकायां च मूलैलात्रिवृतोः स्त्रियाम्'
(इति मेदिनी) ॥*॥ 'त्रिपुटी' इत्यपि । 'त्रिपुटी महती
खाद्या' इति वाचस्पतिः ॥ (३) ॥*॥ त्रिभिरवयवैर्वृता ॥
(४) ॥*॥ त्रीनवयवान् वृणोति । 'वृन् वरणे' (स्वा०
उ० से०) । क्विप् (३।२।१७८) । तुक् (६।१।७१) ॥
(५) ॥*॥ त्रीन् दोषान् मण्डते । 'भडि परिभाषणे' (भ्वा०
आ० से०) । 'कर्मण्य' (३।२।१) ॥ (६) ॥*॥ रोचते ।
'रुच दीप्तावभिप्रोतौ च' (भ्वा० आ० से०) ल्युट् (३।३।
११३) ॥*॥ 'रेचनी' इति पाठे 'रिचिर् विरेचने' (उ०
उ० अ०) । 'रेचनी त्रिवृतादन्तोः' । 'रोचनी कर्कशे

१—उज्ज्वलदत्तादिष्वं स्रं नोपलभ्यते । तस्माद् 'अलीका-
दयश्च' (उ० ४।२५) इति निपातः ।

सृता' (इति मेदिनी) ॥ (७) ॥३॥ सप्त 'शुक्रत्रिधारा' इति ख्यातायाः ॥

इयामापालिन्धौ तु सुपेणिका ॥ १०८ ॥

काल्य मसूरविदलार्धचन्द्रा कालमेपिका ।

इयेति ॥ इयायते । 'इयेद् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) 'इपिद्युधि-' (उ० १।१।४५) इति मन् ॥ (१) ॥३॥ पालयति । 'पाल रक्षणे' (उ० प० से०) । बाहुलकात् किन्द्च् । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (२) ॥३॥ सुश्रु सेनया याति । सेनाशब्दात् 'सत्यापपाश-' (३।१।२५) इति णिच् । पचायच् । 'एति संज्ञायामगात्' (८।३।९९) इति पत्वम् । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (३) ॥३॥ कालयति । 'कल विल क्षेपे' (उ० प० से०) प्यन्तः । पचायच् (३।१।१३४) ॥ (४) ॥३॥ मसूरवद् विदलमस्याः ॥ (५) ॥३॥ अर्धश्चन्द्रो यस्याः । एतद्विदलस्यार्धचन्द्राकारत्वात् ॥ (६) ॥३॥ कालं निपति । 'मिप स्पर्धायाम्' (तु० प० से०) । 'कर्मप्यण्' (३।२।१) ॥ (७) ॥३॥ सप्त 'श्यामत्रिधारा' इति ख्यातायाः ॥

मधुकं क्लीतकं यष्टीमधुकं मधुयष्टिका ॥ १०९ ॥

मेति ॥ मध्विव । 'इवे-' (५।३।९६) इति कन् । 'मधुकं क्लीतके खगे । वन्यन्तरे ना' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ क्लीवनम् । 'क्लीव् अघाटये' (भ्वा० आ० से०) । भावे क्तः (३।३।१५४) । आगमशासनमनिलम् । क्लीतमभार्थ्य कलति । 'कल क्षेपे' (उ० प० से०) । 'चुरादिभ्यो णिज्वा' इति णिज्भावः । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०९) इति डः । यत्तु—'क्लीव् मदे' इत्युक्तं मुकुटेन । तत्र 'क्षीव् मदे' इत्यस्य भ्रमात् । यद्वा संपदादि क्तिप् (वा० ३।३।१०८) । बाहुलकाद्ग्लोपः । क्लीं क्लीवत्वं तकति । वृष्यत्वात् । 'तक हसने' (भ्वा० प० से०) । मूलविभुजादिकः (वा० ३।२।५) ॥ (२) ॥३॥ यष्टी मध्विवास्याः । कप् (५।४।१५४) ॥ (३) ॥३॥ मधुयष्टीव । 'इवे-' (५।३।९६) इति कन् । 'मधुयष्टी च यष्टी च यष्टीमधुकमेव च' इति वाचस्पतिः ॥ (४) ॥३॥ चत्वारि 'यष्टिमधुकस्य' 'जेठीमधु' इति ख्यातस्य ॥

विदारी क्षीरशुक्लेक्षुगन्धा क्रोष्ट्री च यासिता ।

वीति ॥ विदारयति । 'वृ विदारये' (त्रया० प० से०) । प्यन्तः । पचायच् (३।१।१३४) । गौरादिः (४।१।४१) 'विदारी शालपर्ण्या च रोगभेदेक्षुगन्धयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ क्षीरमिव शुक्ला ॥ (२) ॥३॥ इक्षुगन्धोऽस्याः । इक्षुशब्दत्तद्गन्धसदृशो गौणः । समासान्तविधेरनिलत्वान्नेत्वम् ॥ (३) ॥३॥ क्रोशति । 'क्रुश आह्वाने' (भ्वा० प० से०) । 'सितानि-' (उ० १।६९) इति तुन् । 'त्रियां च' (७।१।९६) इति वृज्वत् । 'ऋन्नेभ्यो ङीप्' (४।१।५) । सुकृटस्तु—इनि पित्त्वान् ङीप्—इत्याह । 'क्रोष्ट्री शृगालिकाकृ-

ष्णाविदारीलाङ्गलीषु च' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥३॥ चत्वारि 'कृष्णभूकृष्माण्डस्य' । सुकृटस्तु—शुक्रस्य इत्याह । तत्र । 'कृष्णाविदारी' इति मेदिनीविरोधात् । एतन्-या सितता शुक्ला—इत्यपस्तम् । 'या असिता' इति छेत्तुमुचि-तत्वात् । खानी तु—विदार्यादित्रयं पठित्वा 'कृष्णो भूकृष्णाण्डोऽयं प्राक्षु देशेषु' इत्युक्त्वा 'क्रोष्ट्री तु या सितता' इति पठित्वा 'शुक्लो भूकृष्माण्डः' इत्युक्त्वा 'अन्या क्षीरविदारी-' इति त्रयं पपाठ । तत्र विभागत्रयमनुचितम् । उक्तमेदिनीवि-रोधात् ॥

अन्या क्षीरविदारी स्यान्महाश्वेतक्षेगन्धिका ॥ ११० ॥

अन्येति ॥ क्षीरवती विदारी ॥ (१) ॥३॥ महती चासौ श्वेता च ॥ (२) ॥३॥ ऋक्षान् गन्धयति । 'गन्ध अर्द्धने' (उ० आ० से०) । मूलविभुजादिः (वा० ३।२।५) कन् (५।३।७५) यद्वा ऋक्षो गन्धोऽस्याः । ऋक्षशब्दस्तद्गन्धसदृशो गौणः ॥ (३) ॥३॥ अन्या असितायाः शुक्ला—कृष्णा—इति मुकुटोक्तं चिन्त्यम् । त्रीणि 'शुक्लभूकृष्माण्डस्य' ॥

लाङ्गली शारदी तोयपिप्पली शकुलादनी ।

लेति ॥ लाङ्गलाकारोऽस्त्यस्याः । अर्शआयच् (५।२।१२७) गौरादिः (३।१।४१) । 'लाङ्गली तोयपिप्पल्यां क्लीवं तु कुश-मान्तरे । गोदारणे वृणराजगृहदारविशेषयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ शरदि भवा । 'संधिवेला-' (४।३।१६) इत्यण् । 'शारदो वत्सरे नवे । शरद्वेवे पीतमुद्रे शालीनेऽप्यथ शारदी । सप्तपर्णाम्बुपिप्पल्योः' इति हैमः ॥ (२) ॥३॥ तोयस्य पिप्पलीव ॥ (३) ॥३॥ शकुलैर्यते । 'अद् भक्षणे' (अ० प० अ०) । 'कृसल्युटः-' (३।३।११३) इति ल्युट् । 'टिह्वा-' (४।१।१५) इति ङीप् । युचि (उ० २।७८) तु गौरा-दित्वम् (४।१।४१) । 'शकुलादनी त्रियां कृष्णभेदीकचट(?)

१—विदार्यादीनां कृष्णभूकृष्माण्डवाचकत्वे त्वोक्तस्य 'क्षीरमिव शुक्ला' इति विग्रहत्वेव विरोधः स्पष्ट एव । क्षीरविदार्यादीनां शुक्ल-भूकृष्माण्डवाचकत्वे 'क्रोष्ट्री क्षीरविदारिका' इति हैमस्य 'क्रोष्ट्री शृगालिकाक्षीरविदारीलाङ्गलीषु च' इति विश्वस्य च विरोधः स्पष्ट एव । क्रोष्ट्रीशब्दस्य कृष्णवाचकत्वाङ्गीकारात् । तस्मात् विदार्या-दीनां त्रयाणां शुक्लभूकृष्माण्डवाचकत्वं मुकुटोक्तं सम्यक् । ततः 'क्रोष्ट्री तु' इति पाठः स्वान्युक्तः साधुः । 'असिता' इति व्याख्या-नुषोक्तसदृशः समीचीनः । तथा च अन्या या असिता कृष्णा सा तु 'क्रोष्ट्री क्षीरविदारी महाश्वेता ऋक्षगन्धिका' इति शब्दचतु-ष्टयवाच्या । अतो न मेदिनीविरोधः । नापि हैमविश्वयोर्विरोधः । एवं च विदार्यादित्रयं शुक्लवाचकम् । 'क्रोष्ट्यादिचतुष्टयं कृष्णवाच-कम्' इति मन्तव्यम् । नच 'महाश्वेता' इति नाम्नो यौगिकत्वानुप-पत्तिः । महती परिमाणेन । अत एव अश्वेता अश्वेनेता । महती चासावश्वेता च, इति शुना श्वाकारेणैता श्वेता, इति वा योगसं-भवात् । अत एव मुकुटेन 'महाप्रमाणा' इत्युक्तम् ॥

शाकयोः' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥ चत्वारि 'जलपिप्पली'
इति ख्यातस्य शाकमेदस्य ॥

खराश्व कारवी दीप्यो मयूरो लोचमस्तकः ॥१११॥

खरेति ॥ खरमश्रुते । खररयते वा । 'अश्रद् व्यार्तो
संघाते च' (स्वा० आ० से०) 'अश भोजने' वा । 'उल्वाद-
यध' (उ० ४१९५) इति वः । 'अशिप्रुषि-' (उ० ११५१)
इति क्वन् वा ॥ (१) ॥ केन जलेन रीति । 'रु शब्दे'
(अ० प० अ०) । पचाद्यच् (३११९३४) । करवस्य मयूर-
त्येयम् । 'तस्येदम्' (४१३१२०) इत्यण् । यत्तु—
कारोरियम्, कारवस्येयं वा—इति व्याख्यातं मुकुटेन । तत्र ।
वृद्धत्वाच्छप्रसङ्गत्वात् । 'कारवी मधुरादीप्यत्वक्पत्रीकृष्ण-
जीरके' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ दीपनम् । घञ् (३३।
१८) दीपे साधुः । 'तत्र साधुः' (४१४९८) इति यत् ॥*॥
'दीपकः' अपि । 'अलंकारे यवान्यां च दीपको लोचमस्तके'
इति रभसः ॥ (३) ॥ मीनाति रोगम् । 'मीव् हिंसायाम्'
(त्रया० उ० अ०) । 'मीनातेरुर्न' (उ० ११६७) । मुकुटस्तु—
मिनोति प्रक्षिपत्यग्निमान्द्यमिति खर्जुरादित्वात् ऊरच्—
इत्याह । तन्मन्दम् । 'मीनातेरुर्न' इति सूत्रस्य सत्त्वात् ।
'मयूरो नीलकण्ठेऽपि स्यान्मयूरशिखौपयौ' इति रभसः ॥ (४)
॥*॥ लोच्यते । 'लोच दर्शने' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३३।
१९) यद्वा लोचयति । 'लोच भासने' (उ० उ० से०) । पचाद्यच्
(३११९३४) । लोचो दर्शनीयो भासमानो वा मस्तकोऽस्य ।
मुकुटस्तु—लुच्यते—इति विग्रहीतवान् । तत्र । 'लुञ्च अप-
नयने' (भ्वा० प० से०) अस्मात् घञि नलोपविधायकाभा-
वात् । 'लोचमर्कटः' इत्यपि—इति स्वामी ॥ (५) ॥*॥
पञ्च 'मयूरशिखायाः' ॥

गोपी श्यामा शारिवा स्यादन्तोत्पलशारिवा ।

गोपीति ॥ गोपायति 'गुप् रक्षणे' (भ्वा० प० से०)
आयाभावे पचाद्यच् (३११९३४) । गौरादिटोप् (४११४१)
॥*॥ केचित्तु अजादित्वात् (४११४) टापमाहुः । 'गोपी
श्यामा गोपवल्ली गोपा गोपालिका च सा' इति वाच-
स्पतिः ॥ (१) ॥*॥ श्यायते । 'श्येद् गतौ' (भ्वा० आ०
अ०) । 'इपियुधि-' (उ० ११९४५) इति मक् ॥ (२) ॥*॥
शरणम् । 'शृ हिंसायाम्' (त्रया० प० से०) । 'कृगाशुपुकृटि-'
इतीण् । शारिरस्त्यस्याः । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ५१११०९) इति
वः ॥ (३) ॥*॥ न अन्तोऽस्याः । 'अनन्ता च विशालायां शा-
रिवाद्वैयोरपि' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ उत्पलमस्त्यस्याः ।
उत्पलाकारपुष्पत्वात् । अर्शांघञ् (५१२१२७) । यद्वा
उद्यतं पलमनया । उत्पला चासौ शारिवा च ॥ (५) ॥*॥
पञ्च 'उत्पलशारिवायाः' 'गुलीसर' इति ख्यातस्य ॥

योग्यमृद्धिः सिद्धिलक्ष्यौ

योग्यमिति ॥ युज्यते । 'युजिर् योगे' (६० उ० अ०) ।
'ऋहलोर्ण्यत्' (३१११२४) । यद्वा योगाय प्रभवति । 'यो-
गाद्याच्च' (५१११०२) । 'योग्यः प्रवीणयोगार्होपायिणक्तेषु
वाच्यवत् । क्लीवमृद्धोपधौ, पुष्पे नाह्यभ्यासार्कयोपितोः'
(इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ ऋभ्रोति । 'ऋभ्रु वृद्धौ' (स्वा०
प० से०) । क्तिच् (३३११७४) । 'ऋद्धिः स्यादापधीभेदे
समृद्धावपि योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ सिध्यति ।
'पिधु संराद्धौ' (दि० प० अ०) । क्तिच् (३३११७४) ।
'सिद्धिस्तु भोक्षे निष्पत्तियोगयोः' इति हैमः । ('सिद्धिः
स्त्री योगनिष्पत्तिपादुकान्तार्धिवृद्धिषु' इति मेदिनी) ॥ (३)
॥*॥ लक्ष (य) ति । लक्ष्यते वा । 'लक्ष दर्शने' (उ० प०
से०) । 'लक्षेर्मुट् च' (उ० ३११६०) इतीः । 'लक्ष्मीः सं-
पत्तिशोभयोः । ऋद्धोपधौ च पद्मायां वृद्धिनामौपधेऽपि च'
(इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'ऋद्ध्याख्यौपधेः' ॥

वृद्धेरप्याहया इमे ॥ ११२ ॥

वृद्धेरिति ॥ इमे उक्ताश्वत्वारो वृद्ध्याख्यौपधेरप्याहया
नामानि ॥ (४) ॥*॥ वर्धतेऽनया । 'वृधु वृद्धौ' (भ्वा०
आ० से०) । क्तिच् (३३११७४) । 'वृद्धिस्तु वर्धने योगे-
ऽप्यष्टवर्गापधान्तरे । कालान्तरे चाभ्युदये समृद्धावपि योषि-
ति' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ (पञ्च 'वृद्ध्याख्यौपधेः') ॥
कदली चारणवुसा रम्भा मोचांशुमत्फला ।

काष्ठीला

कदेति ॥ कन्दते । कन्द्यते वा । 'कदि आह्वाने रोदने
च' (भ्वा० आ० से०) । वृषादित्वात् (उ० १११०६) साधुः
(आगमशासनमनित्यम्) । केन वायुना दत्यते वा । 'दल
विशरणे' (भ्वा० प० से०) 'खनो घ च' (३३११२५) इति
घः । गौरादिः (४११४१) । यत्तु—घवर्थे कः (वा० ३३।
५८)—इति मुकुटः । तत्र । परिगणनात् । मुकुटस्तु—कदेः
सौत्रात् 'कदल्यादयः' इत्यलच्—इत्याह । तत्र । कदेः सौ-
त्रस्य धातोरभावात् । उज्ज्वलदत्ताद्युणादिवृत्तिपूकसूत्रस्याद-
र्शनात् । 'कदला कदलौ पृथ्वां कदली-कदलौ पुः' ।
रम्भावृक्षेऽप्य कदली पताकाशुमेदयोः । कदला डिम्बि-
कायां च शाल्मलीभूरुहेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥*॥ अजा-
दित्वात् (४११४) टापि कदला । 'कदलश्च कदल्यसौ'
इति व्याडिः ॥ (१) ॥*॥ चारणानां वुसा । वुस्यति वुस्यते
वा । 'वुस उत्सर्गे' (दि० प० से०) । 'इगुध-'
(३१११३५) इति कः । मिदाद्यद् (३३११०४) वा । 'घवर्थे कः'
इति परिगणनात्प्रवर्तते ॥*॥ 'वुषा' इति मूर्धन्यान्तः
इति केचित् ॥ (२) ॥*॥ रभति । 'रभ रामत्ये' (भ्वा०
आ० अ०) । पचाद्यच् (३११९३४) । 'रभेरशदिलोः' (५
११६३) इति लुम् । रभ्यते वा । घञ् (३३११९) । मुकुट-

१—उज्ज्वलदत्तादिषु तु 'शः शकुनौ' (४१२२८) इत्येव
यज्ञमुपलभ्यते ॥

स्तु—रभन्तेऽनया । 'षवर्थे कः' (वा० ३।३।५८) इत्याह । तत्र । परिगणनात् कस्याप्राप्तेः । सति तु के 'अनिदिताम्-' (६।४।२४) इति नलोपप्रसङ्गात् । 'रम्भा कदल्पप्रसर्तानी वेणौ वारणान्तरे' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥३॥ सुव्रति । 'सुच्छ नोक्षणे' (तु० प० अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । ('मोचः शोभाक्षने पुंसि मोचा शाल्मलिरन्मयोः' इति मेदिनी) ॥ (४) ॥३॥ अंशुनन्ति सूक्ष्मावयववन्ति फलान्यस्याः । यद्वा अंशुमानिव फलान्यस्याः । अजादिः (४।१।४) । 'कदली सुकुमारा च रम्भा भानुफला मता' इति वृत्तन्तरिः ॥ (५) ॥३॥ काष्ठिना इत्यते । 'इत् लप्रक्षेपणयोः' (तु० प० से०) । घञ् (३।३।१९) ॥ (६) ॥३॥ घट् 'कदल्याः' ॥

सुद्रपर्णी तु काकमुद्गा सहेत्यपि ॥ ११३ ॥

सुद्रेति ॥ सुद्रः पर्णमस्याः सुद्रशब्देन सुद्रपर्णसदृशं पर्णं लक्ष्यते । 'पाककर्म-' (४।१।६४) इति ङीप् ॥ (१) ॥३॥ ईषत् कम् । 'ईषदर्थे च' (६।३।१०५) इति कौः कादेशः । काक-नेपजलेन सुद्रं गच्छति । 'गमश्च' (३।२।४७) इति डः । यद्वा काका मुद्गा हर्षप्राप्ता यस्याम् ॥ (२) ॥३॥ सहते । 'पह नर्षणे' (भ्वा० वा० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) 'सहो बलेन त्रिधां स्यात् त्रिधां तु नखभेषजे । दण्डोत्प-लानुद्रपर्णाकुमारीपृथिवीषु च' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥३॥ त्रीणि 'काकमुद्गायाः' 'मुगौनी' इति लघातायाः ॥

वार्ताकी हिङ्गुली सिंही भण्टाकी दुष्प्रधर्षणी ।

वार्तेति ॥ वार्तमारोग्यमाकलयति । 'अक कुटिलायां नती' (भ्वा० प० से०) प्यन्तः । 'कर्मण्य्' (३।२।१५) यद्वा वार्तं फल्यु अकं यस्याः । 'जातेः' (४।१।६३) इति ङीप् । 'वातिङ्गणस्तु वार्ताङ्गो वार्ताकः शाकविल्वकः' इति रभसात् पुंस्यपि ॥३॥ 'वार्ता वातिङ्गणे वृती' इति विश्वाद् 'वार्ता' अणि ॥३॥ 'वार्ताकरेया गुणसप्तयुक्ता' इति वैद्यक्रान् 'वातिङ्गणश्च वार्ताकुः' इति त्रिकाण्डशे-पाच्च 'वार्ताकुः' अपि ॥ (१) ॥३॥ हिङ्गु लीति । 'आतो-ऽनुन-' (३।२।३) इति कः । गौरादि ङीप् (४।१।४१) 'हि-ङ्गुलो वर्णकद्रव्ये ना भण्टाक्यां तु हिङ्गुली' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥३॥ हिनस्ति । 'हिनि हिंसायाम्' (ह० प० से०) । पचाद्यच् । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'सिंहस्तु रागिनेदे दृगाधिपे । श्रेष्ठे स्यादुत्तरस्यश्च सिंही स्वर्मांशुनातरि । वा-सावृहृत्योः क्षुद्रायाम्' इति हैनः ॥ (३) ॥३॥ भव्यते । भ-प्यते वा । 'मट्ट वृती' (भ्वा० प० से०) । 'भय शब्दे' (भ्वा० प० से०) वा । 'पिनाकादयश्च' (उ० ४।१।५) इति साधुः ॥ (४) ॥३॥ दुःखेन प्रवृन्त्यते । 'निवृथा प्रागल्भ्ये' (स्वा० प० से०) । कर्मणि ल्युट् (३।३।११३) ॥३॥ आर्नी-

ङ्ग्ये निर्ना (३।२।८१) तु 'दुष्प्रधर्षिणी' ॥ (५) ॥३॥ पञ्च 'भण्टाक्याः' ॥

नाकुली सुरसा राक्षा सुगन्धा गन्धनाकुली ॥ ११४ ॥
नकुलेष्टा भुजंगाक्षी छत्राकी सुवहा च सा ।

नेति ॥ नकुलानामियम् । प्रियत्वात् । 'तस्येदम्' ४।३।१२०) इत्यण् । न आकुलत्वं यथा वा । 'नाकुली कु-कुट्टिकन्दे राक्षायां चव्यके त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ शोभनो रसोऽस्याः । 'सुरसं तु त्रिषु सार्दां, पर्णासे तु नपुंसकम् । त्रीं राक्षानागमात्रोश्च' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥३॥ राति । रायते वा । रस्यते वा । 'रा दाने' (अ० प० अ०) । 'रस आत्वादने' (तु० उ० से०) । 'राक्षासाम्ना-' (उ० ३।१।५) इति साधुः ।—'राक्षादयः' इत्यानुपूर्वा मुकु-ट्टोक्तोऽप्यलदतादिषु नास्ति । 'राक्षा तु स्याद्भुजंगाक्ष्यामिला-पर्णामपि त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥३॥ शोभनो गन्धः सुगन्धः । 'कुगति-' (२) । (२।१।८) इति समासः । सुगन्धोऽस्त्यस्याः । मुकुटस्तु—शोभनो गन्धोऽस्याम् । अर्श-आद्यच् (५।२।१२७)—इत्याह । तत्र । 'गन्धस्त्वेत्-' (५।४।१३५) इतीप्रसङ्गात् । बहुव्रीहिषोक्तार्थत्वादचोऽप्रसङ्गात् नत्वर्थे बहुव्रीहिविधानात् ॥३॥ स्वामी तु राक्षानुगन्धयोः स्थाने 'नागसुगन्धा' इति पठित्वा 'सर्पसुगन्धा' इति व्या-ख्यत् ॥ (४) ॥३॥ गन्धवती नाकुली ॥ (५) ॥३॥ नकुला-नामिष्टा ॥ (६) ॥३॥ भुजंगानक्षति । 'अक्ष व्याप्तौ' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्य्' (३।२।१५) यद्वा भुजंगोऽक्षि यस्याः । 'अक्षोऽदर्शनात्' (५।४।७६) इत्यच् । 'जातेः-' (४।१।६३) इति—'गौरादिः-' (४।१।४१) इति वा ङीप् । भुजंगशब्दस्य भुजंगाक्षिसदृशं लक्षणा ॥ (७) ॥३॥ छत्रमर्कति । 'अक कु-टिलायां गती' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्य्' (३।२।१५) ॥ (८) ॥३॥ सुष्टु वहति । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'सुवहा सङ्कथ्येलापर्णागोधापदीषु त्रीणायाम् । राक्षाशेफालिकयोः त्रीं सुवहाद्येऽन्यलिङ्गः स्यात्' (इति मेदिनी) ॥ (९) ॥३॥ नव 'रासना' इति लघातायाः ॥

विदारिगन्धांशुमती सालपर्णी स्थिरा ध्रुवा ॥ ११५ ॥

विद्रेति ॥ विदार्यां गन्धः । विदारिगन्धः । 'डयापोः-' (६।३।६३) इति हलः सोऽस्त्यस्याः । मुकुटस्तु—विदारीग-न्ध इव गन्धोऽस्याः—इति विववार । तच्चिन्त्यम् । 'उपमा-नाच्च' (५।४।१३७) इतीकारप्रसङ्गात् ॥ (१) ॥३॥ अंशवः सन्त्यस्याः । दीर्घमूलत्वात् । 'अंशुमान् भास्करे सालपर्णा-मंशुनती स्त्वता' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥३॥ सालः पर्णम-स्याः । सालशब्दस्य सालपर्णसदृशे लक्षणा ॥३॥ तालव्यशा-पि (शालपर्णी) इत्येके ॥ (३) ॥३॥ तिष्ठति । 'अजिरदि-गिर-' (उ० १।५।३) इति साधुः । अन्तर्भावित्वर्थे वा

१—'गमश्च' इति दूरेऽस्य लघो विधानात्संगतमिदम् ॥ न-सात् 'अन्वेद्यदि-' (३।२।४८) इति वार्तिकेन दो विधेयः ॥

१—अत्र 'छत्राकारपर्णत्वाद्' इत्यपि पाठः ॥

तिष्ठतिः । 'स्थिरा भूशालपर्ण्यानां शनौ मोक्षेऽचले त्रिषु'
(इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ ध्रुवति । 'ध्रुवं स्थैर्ये' (तु० प०
अ०) । 'ध्रुवो वटे । वसुयोगभिदोः शनौ शङ्खाद्युत्तानपादजे
स्थिरे नित्ये तिष्ठिते च ध्रुवं खेऽजसतक्रयोः । ध्रुवा मूर्वा-
शालपर्ण्याः सुग्भेदे गीतभिवपि' (इति हैमः) ॥ (५) ॥*॥
पञ्च 'शालपर्ण्याः' ॥

तुण्डिकेरी लघुद्रान्ता कार्पासी बदरेति च ।

तुण्डीति ॥ तुण्डिकाश्चरीराणि ईरयति । 'ईर गतिप्रेर-
णयोः' (अ० आ० से०) । 'कर्मण्य' (३।२।११) ॥ (१)
॥*॥ समुद्रोऽन्तो-यस्याः । यद्वा मुद्रया सह वर्तमानोऽन्तः
समीपं यस्याः । आच्छादकत्वात् ॥ (२) ॥*॥ करोति क्रि-
यते वा । 'ह्र्य. पासः' (उ० ५।४५) । जातित्वात् (४।१।
६३) गौरादित्वात् (४।१।४१) वा ङीप् । पृषोदरादिः (५।
३।१०९)—इति मुकुटोक्तिस्तु चिन्त्या । कर्पासीशब्दस्य ह-
स्वादित्वात् । दीर्घादित्वे ग्रामाणिके तु प्रज्ञाद्यणा (५।४।२८)
त्विदत्वात् ॥ (३) ॥*॥ वदति । 'वद स्थैर्ये' (भ्रा० प०
से०) । बाहुलकादरः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'कार्पास्याः'
'कपास' इति ख्यातस्य ॥

भारह्वाजी तु सा वन्या

भरोति ॥ भरद्वाजस्य मुनेरियम् । तेन निर्मितत्वात् ।
'तत्त्वेदम्' (४।३।१२०) इत्यण् ॥ (१) ॥*॥ सा कर्पासी
वन्या चेतदा भारद्वाजी । 'वनकर्पासिकायां तु सहा चन्दन-
वीजिका । भारद्वाजी महावीर्या कुण्डला कुण्डनाशिनी' इति
वाचस्पतिः । एकं 'वनकर्पास्याः' 'नर्मा' इति ख्यातायाः ॥

शृङ्गी तु ऋपभो वृषः ॥ ११६ ॥

शृङ्गीति ॥ शृणोति गदम् । 'शृ हिंसायाम्' (क्या० प०
से०) । 'शृणातेर्ह्रस्वश्च' (उ० १।१२६) इति गन् नुम् च ।
गौरादित्वात् (४।१।४१) ङीप् । 'ऋपभेऽतिविपायां च शृङ्गी
महुरवलम्बा' इति रुद्राज्यां ॥ (१) ॥*॥ ऋपति । 'ऋपी
गर्तौ' (तु० प० से०) । 'ऋपिवृषिभ्यां कित्' (उ० ३।१२३)
इत्यभच् । 'ऋपशृत्त्वौपधान्तरे । खरभिद्वययोः कर्णरन्ध्रकु-
म्भीरपुच्छयोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ वषति । 'वृषु
सेचने' (भ्रा० प० से०) । 'इयुपध-' (३।१।१३५) इति
कः ॥ (३) ॥*॥ श्रीणि 'ऋपभाख्यौपधेः' 'काकडासि-
गौ' इति ख्यातायाः ॥

गाङ्गेरुकी नागवला लप्य ह्रस्वगवेषुका ।

गेति ॥ गाङ्गं जलनीरयति । 'ईर गर्तौ क्षेपणे च' (अ०
आ० से०) । 'मृगम्यादयश्च' (उ० १।३७) इति साधुः ।
कन् (५।३।७५) । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (१) ॥*॥ ना-
गानां हस्तिना वला ॥ (२) ॥*॥ ऋपति वातम् । 'क्षप हिं-

सार्धः' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'झपा
नागवलायां लो तापमत्स्याटवीषु ना' (इति मेदिनी) ॥ (३)
॥*॥ गवि भूमावेधते । 'एश्च वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) ।
बाहुलकादुः । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) । ह्रस्वा चासौ ग-
वेषुका च ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'वलायाः' 'कंकही'
'गंगेरण' इति ख्यातायाः ॥

धामार्गवो घोपकः स्यात्

धामेति ॥ धाम ऋच्छति । 'ऋ गर्तौ' (भ्वा० प० अ०) ।
'अन्येभ्योऽपि' (३।२।७५) इति बिच् । धामार् चासौ शौध ।
'गौरतद्धितलुकि' (५।४।९२) इति टच् । 'धामार्गवस्तु
पुंति स्यादपामार्गं च घोपके' (इति मेदिनी) ॥*॥ घोपति ।
'घुपिर विशब्दने' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।
१३४) । स्वार्ये कन् (५।३।७५) 'घोप आभोरपल्लवां स्यादो-
पालव्धानघोपके । कांस्ये चाम्बुदनादे ना घोपा मधुरिकौ-
पधौ' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'घोपवल्लयाः' 'श्वे-
तपुष्पतोरयी' इति ख्यातायाः ॥

महाजाली स पीतकः ॥ ११७ ॥

महेति ॥ जालयति । 'जल आच्छादने' सुरादिः । प-
चाद्यच् (३।१।१३४) । गौरादिः (४।१।४१) । महती चासौ
जाली च ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'पीतघोपवल्लयाः' 'धीया'
इति ख्यातायाः ॥

ज्यौत्स्नी पटोलिका जाली

ज्यौत्स्नीति ॥ ज्योत्स्नास्यस्याः 'ज्योत्स्नादिभ्य उपसंख्या-
नम्' (वा० ५।२।१०१) इत्यण् । 'ज्यौत्स्नी पटोली ज्योत्स्ना-
वनिशोः' इति हैमः ॥*॥ संज्ञापूर्वकत्वात् वृद्धभावे 'ज्यो-
त्स्नी' अपि ॥ (१) ॥*॥ पटति । 'पट गर्तौ' (भ्रा० प०
से०) । 'कपिगडिगण्डि-' (उ० १।६६) इत्योलच् । गौरादिः
(४।१।४१) स्वार्ये कन् (१।३।७५) । 'पटोलं वल्लभेदे नौपधौ'
ज्योत्स्न्यां तु योपिति' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ जलति ।
'जल धान्ये' (भ्वा० प० से०) । 'ज्वलिति-' (३।१।१४०) इति
णः । 'जातेः-' इति '-गौरा-' (४।१।४१) इति वा ङीप् ।
'जालं गवाक्ष आनाये क्षारके दम्भमृन्दयोः । जालो नी-
पटुमे जाली पटोलिकौपधौ स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (३)
॥*॥ श्रीणि 'पटोलिकायाः' 'छिल्लिडा' 'तोरयी' इति
ख्यातस्य ॥

नादेयी भूमिजम्बुका ।

नादेति ॥ नद्यां भवा । 'नद्यादिभ्यो ढक्' (४।२।९७) ।
'नादेयी नागरङ्गे स्याज्जयायां जलवेतसे । भूमिजम्बवां च
जम्बवां च कद्दुष्टेषु च योपिति' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
भूमिलम्बा जम्बुका । शाकपार्थिवादिः (२।१।६९) । भूमिल-
मपत्रत्वात् ॥ (२) ॥*॥—प्रायुकापि भ्रमात्पुनरिहोका—इति
स्वामी । द्वे 'भूमिजम्बुकायाः' ॥

स्याल्लाङ्गलिन्व्यग्निशिखा

स्यादिति ॥ लाङ्गल पुष्पविशेषोऽस्त्यस्याः । ठन् (५।२। ११५) । 'जातेः' (४।१।६३) इति '-गौरा-' (४।१।४१) इति वा ङीप् । लाङ्गलवत् खनति भूमिम् । 'तेन दीव्यति-' (४।४।२) इति ठक् । 'टिड्ढा-' (४।१।१५) इति ङीप् ॥ (१) ॥*॥ भन्नेरिव शिखास्याः । 'अग्निज्वाला लाङ्गलिकी' इति वानस्पतिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'लाङ्गल्याः' 'करिहारी' इति ख्यातायाः ॥

काकाङ्गी काकनासिका ॥ ११८ ॥

काकेति ॥ काकस्येवाङ्गं नासारूपं फलमस्याः गौरादिः (४।१।४१) ॥ (१) ॥*॥ काकस्येव नासिका यस्याः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'काकजङ्गायाः' 'कौवाठोठी' इति ख्यातायाः ॥

गोध्रापदी तु सुवहा

गोधेति ॥ गोधाया इव पादो मूलमस्याः । 'कुम्भपदीषु च' (५।४।१३९) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ सुवहति । पचायच् (३।१।१३४) । 'गोध्रापदी तु सुवहा त्रिफला हंसपद्यपि' इति कोषान्तरम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'हंसपद्याः' ॥

मुसली तालमूलिका ।

मुसेति ॥ मुस्यति । 'मुस खण्डने' (दि० प० से०) । वृषादिः (उ० १।१०६) । 'मुसलं' स्यादयोमे च पुंनपुंसकयोः स्त्रियाम् । तालमूल्यामाखुपर्णाग्रहगोधिकयोरपि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ तालो मूलमस्याः । तालशब्दस्तालमूलसदृशे लाक्षणिकः । 'पाककर्ण-' (४।१।६४) इति ङीप् । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मुसली' इति ख्यातायाः ॥

अजशृङ्गी विपाणी स्यात्

अजेति ॥ अजः शृङ्गमस्याः । अजशब्दोऽजशृङ्गसदृशे लाक्षणिकः । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (१) ॥*॥ फलस्याजशृङ्गसदृशत्वात् विपाणमस्त्यस्याः । अर्शआयच् (५।२।११५) । गौरादिङीप् (४।१।४१) । 'विपाणी क्षीरकाकोल्ममजशृङ्गायां च योपिति । कुष्ठनामौषधे ह्रीवं त्रिषु शृङ्गेभदन्तयोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अजशृङ्गायाः' 'मेडासींगी' इति ख्यातायाः ॥

गोजिह्वादर्विके समे ॥ ११९ ॥

गोजीति ॥ गोजिहेव ॥ (१) ॥*॥ दर्वाव । 'इवे प्रति-कृतौ' (५।३।९६) इति कन् ॥*॥ 'दार्वाका' इति पाठे दारयति । 'दृ विदारणे' (क्या० प० से०) । उत्त्वादित्वात् (उ० ४।९५) साधुः । 'दार्वाी दारुहृदिद्यां तथा गोजिह्विकीपधौ' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गोजिह्वायाः' 'गोभी' इति ख्यातायाः ॥

ताम्बूलवल्ली ताम्बूली नागवह्यपि

तेति ॥ ताम्न्यति । 'तमु ग्लानौ' (दि० प० से०) ।

किप् (३।२।१७८) । 'अनुनासिकस्य-' (६।४।१५) इति दीर्घः । वोलति । 'बुल् मज्जने' (बु० प० से०) । बुरादीनां णिज्वा । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । ताम् चासौ वुली च । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । ताम्बूलाख्या वल्ली शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।६९) ॥ (१) ॥*॥ गौरादिः (४।१।४१) । 'ताम्बूली नागवह्ययां स्त्री क्रमुके तु नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ नागलोकस्य वल्ली ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'नागवेली' इति ख्यातायाः ॥

अथ द्विजा ।

हरेणू रेणुका कौन्ती कपिला भस्मगन्धिनी ॥१२०॥

अथेति ॥ द्विजाता । 'जनी' (दि० आ० से०) । 'अन्येष्वपि-' (३।२।१०१) इति डः । 'द्विजो विप्रक्षत्रिययोर्वैश्ये दन्ते विहंगमे । द्विजा भार्गीरेणुकयोः' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ हरति । 'कृहभ्यामेणुः' (उ० २।१।) । 'दूलोपे-' (६।३।१११) इति दीर्घः । 'कपायेऽपि हरेणुर्ना रेणुकायां स्त्रियां भवेत्' इति रुद्रः ॥ (२) ॥*॥ रेणुरस्या अस्ति । त्री-ह्यादित्वात् (५।२।११६) ठन् । 'इसुसुक्तान्तात्कः' (७।३। ५१) । रेणुरेव । 'संज्ञायाम्' (५।३।७५) इति कन् वा । मु-कृतस्तु—रेणुं करोति । डः (वा० ३।२।१०१) । टाप् (४।१। ४) रेणुका । पृषोदरादिः (६।३।१०९)—इत्याह । तत्र 'पृ-पोदरादिः' इत्युक्तिश्चिन्त्या । 'रेणुकापि हरेणौ च जामद-म्यस्य मातरि' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ कुन्तिषु देशेषु भवा । 'तत्र भवः' (४।३।५३) । इत्यण् ॥ (४) ॥*॥ कपिलो वर्णोऽस्त्यस्याः । अर्शआयच् (५।२।१२७) । 'कपिला रेणु-कायां च शिशपागोविशेषयोः । पुण्डरीककरिष्णां त्री वर्णभेदे त्रिलिङ्गकम् । नानले वासुदेवे च मुनिभेदे च कुकुरे' (इति मे-दिनी) ॥ (५) ॥*॥ भस्मनो गन्धः । भस्मगन्धोऽस्त्यस्याः । 'अतः-' (५।२।११५) इतीनिः ॥ (६) ॥*॥ पट् 'हरेणु-कायाः' ॥

एलावालुकमैलेयं सुगन्धि हरिवालुकम् ।

वालुकं च

एलेति ॥ एलयति 'इल प्रेरणे' (बु० प० से०) । पचायच् (३।१।१३४) । टाप् (४।१।४) । एला इव चलति । 'बल प्राणने' (भ्रा० प० से०) । बाहुलकादुण् । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥*॥ 'एलावालुकम्' इति स्वामी । तत्र 'दयापोः-' (६।३।६३) इति हल्ः ॥ (१) ॥*॥ इलाया अपत्यम् । 'स्त्रीभ्यो ङक्' (४।१।२०) ॥ (२) ॥*॥ शोभनो गन्धोऽस्ति । 'गन्धस्येत्-' (५।४।१३५) इतीत्वम् ॥ (३) ॥*॥ हरिवर्णं वालुकम् (४) ॥*॥ 'वालुका सिकतासु स्याद्वालुकं त्वे-लवालुके' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ पद्य 'वालुकाख्यग-न्धद्रव्यस्य' ॥

अथ पालङ्क्यां मुकुन्दः कुन्दकुन्दुरु ॥ १२२ ॥

अथेति ॥ पालनम् । 'पाल रक्षणे' (बु० प० से०) ।
संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । पाला अङ्गते । 'अङ्ग पदे
लक्षणे च' (बु० उ० से०) अदन्तः । 'अचो यत्' (३।१।१७)
॥ (१) ॥॥ मुक्तिं ददाति । 'दात्' (बु० उ० अ०) । 'आ-
नोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । प्रयोदरादिः (६।३।१०९)
'मुकुन्दः पालके विष्णो रत्नमेते च कुन्दुरौ' ॥ (२) ॥॥
कुं भूमिसुनति । 'उन्दी ह्येदने' (ह० प० से०) । 'कर्मण्यण्'
(३।२।१) । इन्द्रन्वादिः (वा० ६।१।१४) । 'कुन्दो नाप्ये-
ऽर्था मुकुन्दप्रमिनिष्यन्तरेषु ना' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥॥
कुमुनति । उन्दयति वा । 'जन्वादयश्च' (उ० ४।१०२)
इति नाधुः ॥ (४) ॥॥ चत्वारि 'कुन्दस्य' 'पालक' इति
ख्यातशाकस्य । 'कुन्दुरु' इति ख्यातस्य वा ॥

वालं हीवेरवहिप्रोदीच्यं केशाम्युनाम च ।

वेति ॥ बालयति । 'बल संवरणे' (भ्वा० आ० से०)
प्यन्तः । पचायच् (३।१।१३४) । 'वालो ना कुन्तलेऽध्वस्य
करणश्चापि बालयो' । वाच्यलिङ्गोऽर्भके मूर्खे हीवेरे पुंनपुंस-
कम् । अलंकारान्तरे मेध्ये बाली बाला वृष्टौ त्रियाम्' (इति
स्पर्शादीं मेदिनी) ॥ (१) ॥॥ हीयुक्तं वेरमस्य । 'वेरं क्ले-
बरे ह्येवं वार्ताकां कुङ्कुमेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥॥
बहिषि कुशे तिष्ठति । 'सुपि स्यः' (३।२।४) इति कः । अ-
न्वान्व-' (८।३।१७) इति पत्वम् ॥ (३) ॥॥ उदीचि जा-
तम् । 'सुप्रागपा-' (४।२।१०९) इति यत् ॥ (४) ॥॥
केशाम्बुनोर्नाम नाम यस्य ॥ (५) ॥॥ पत्र 'हीवेरस्य'
'नेत्रवाला' इति ख्यातस्य ॥

कालानुसार्थवृद्धाश्मपुष्पशीतशिवानि तु ॥ १२२ ॥
शैलेयम्

केति ॥ कालेनानुवियते । 'ऋहलोर्ण्यत्' (३।१।१२४)
॥ (१) ॥॥ वर्धते स्त । 'वृष्टु वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) ।
'गल्यर्थाकर्मक-' (३।४।७२) इति कः । 'वृद्धो जीर्णे प्रवृद्धे
जे त्रिपु ह्येवं तु शैलजे' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥॥ अस्मनः
पुष्पमेव । अस्मप्रभवत्वात् ॥ (३) ॥॥ शीतं च तन्निष्ठं
च ॥ (४) ॥॥ शिलायां भवम् 'नयादिभ्यः' (४।२।१७)
इति टक् । 'शैलेयं तालपर्ण्यां च सैन्धवे । शैलजे ना तु न-
धुपे गिलातुल्येऽन्वलिङ्गकम्' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥॥
पत्र 'शैलेयस्य' 'शिलाजित' इति ख्यातस्य ॥

तालपर्ण्यां तु दैत्या गन्धकुटी सुरा ।

गन्धिनी

तालेति ॥ तालः पर्णमस्याः । तालशब्दत्वालपर्णसदृशो
लासुनिकः । 'पाककर्म-' (४।१।३४) इति ङीप् ॥ (१) ॥॥
दितेरियम् । 'दित्वादित्या-' (४।१।८५) इति प्यः ॥ (२)

॥॥ गन्धस्य कुटीव ॥ (३) ॥॥ सुरति । 'सुर वेष्टे'
(तु० प० से०) । इगुपथत्वात् (३।१।१३५) कः । ('सुरा
गन्धद्रव्ये दैत्यान्तरे पुमान्' इति मेदिनी) ॥ (४) ॥॥ प्र-
शक्तो गन्धोऽस्याः । 'अत इतिठ्ठा' (५।२।११५) ॥ (५)
॥॥ पत्र 'सुराख्यसुगन्धिद्रव्यस्य' ॥

गजमक्ष्या तु सुंघहा सुरभी रसा ॥ १२३ ॥

महेरणा कुन्दुरुकी सल्लकी ह्यादिनीति च ।

गजेति ॥ गर्जभक्ष्यते । प्यन् (३।१।१२४) ॥॥ वधि
(३।३।१९) 'गजमक्ष्या' वा ॥ (१) ॥॥ सुवहति । पचा-
यच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥॥ सृष्टु रमते । 'सर्वधातुभ्य
इत्' (उ० ४।११८) । आगमानित्यत्वात् तुम् (७।१।३३) ।
'सुरभिः नक्षत्रीनां तुमिसुरागोषु योपिति' (इति मेदिनी) ॥
(३) ॥॥ रम्यते । 'रम आन्नादने' (बु० उ० से०) अदन्तः ।
घञ् (३।३।१९) । 'रसः स्वादे जले वीथे शृङ्गारादीं विदे
द्रवे । बोले रागे गृहे धातौ तिच्चादीं पारदेऽपि च' इति हेमः
॥ (४) ॥॥ नहदीरणमस्याः । नहसुस्ववनीरयति वा । ल्युः
(३।१।१३४) ॥ (५) ॥॥ कुन्दुरुत्वि प्रतिकृतिः । 'इवे प्र-
तिकृता' (५।३।९६) इति कन् । गौरादिः (४।१।४१) ॥
(६) ॥॥ सलति । 'पल गतौ' (भ्वा० प० से०) । कुप्
(उ० २।३२) । प्रयोदरादिः (६।३।१०९) । गौरादिः (४।
१।४१) । सल्लस्य लक्ष्यते वा । 'लक्ष आन्नादने' कुप् (उ०
२।३२) ॥॥ 'नक्षत्री सिल्लकी ह्यादा' इति टः ॥॥
'श्राविष्टुभेदी नक्षत्र्या' इति तालव्यादीं रभसः । तत्र 'गल
चलने' (भ्वा० प० से०) धातुः ॥ (७) ॥॥ नादयत्व-
श्यम् । 'हादी सुले च' (भ्वा० आ० से०) । 'आवदयका-'
(३।३।१७०) णिनिः ॥ (८) ॥॥ अद्यै 'कुन्दुरुक्याः'
'साला' इति ख्यातायाः ॥

अग्निज्वालासुभिक्षे तु धातकी धातुपुष्पिका ॥ १२४ ॥

अग्नीति ॥ अग्नेर्ज्वालिव । रक्तपुष्पत्वात् ॥ (१) ॥॥
सृष्टु भिक्ष्यते । घञ् (३।३।१९) ॥ (२) ॥॥ धातुं करोति ।
'तत्करोति-' (वा० ३।१।२६) इति प्यन्तात् ष्वल् (३।१।
१३३) । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (३) ॥॥ धातुं पुष्प-
मस्याः । धातुिकः कप् (५।४।१५४) ॥ (४) ॥॥ चत्वारि
'धातक्याः' 'धवा' इति ख्यातायाः ॥

पृथ्वीका चन्द्रवालैला निष्कुटिर्बहुला

पृथ्वीति ॥ प्रयते । 'प्रथ प्रथाने' (भ्वा० आ० से०) ।
'कर्मरौकादयश्च' (उ० ४।२०) इति नाधुः ॥ (१) ॥॥
चन्द्रस्य कर्पूरस्य बालेव । कर्पूरगन्धित्वात् ॥ (२) ॥॥ ए-
यति । 'इल प्रेणे' (बु० प० से०) पचायच् (३।१।१३४) ॥
(३) ॥॥ निष्किता कुटिः क्रांदिस्त्रिमस्याः । निष्क्रान्ता
कुटिर्वा ॥॥ 'कुटिकारात्-' (ग० ४।१।४५) इति वा ङीप् ।

(निष्कृष्टी) ॥ (४) ॥३॥ बहूनि बीजाणि लाति । 'आतो-
ऽह्वर-' (३।२।३) इति कः । 'बहुला नीलिकायां स्वादे-
लायां गति योषिति । कृत्तिकासु त्रियां भूनि विहायति नपुं-
सकम् । पुंस्यमौ कृष्णपक्षे च वाच्यवत्प्राज्यकृष्णयोः' (इति
नेदिनी) ॥ (५) ॥३॥ पञ्च 'एलायाः' 'एलायची' इति
ख्यातायाः ॥

अथ सा ।

सूक्ष्मोपकुञ्चिका तुत्या कोरङ्गी त्रिपुटा वृष्टिः १२५

अथेति ॥ उपकुञ्चति । 'कुञ्च कौटिल्यार्थाभावयोः'
(भ्वा० प० से०) । ष्वल् (३।१।१३३) ॥ (१) ॥३॥
तुटति । 'तुट व्यथने' (तु० उ० अ०) । 'पानू-
तुटि-' (उ० २।७) इति यच् । 'तुट्यमजनभेदे स्थानीलसू-
क्ष्मैल्योः त्रियाम्' इति नेदिनी ॥ (२) ॥३॥ कुरति । 'कुर
शब्दे' (तु० प० से०) । बाहुलकादहच् । गौरादिः (४।१
४१) ॥ (३) ॥३॥ त्रयः पुटा यस्याः । 'त्रिपुटा सन्निकायां
च सूक्ष्मलात्रिवृतोः त्रियाम् । सतीनके च तीरे च त्रिपुटः
समुदाहृतः' (इति नेदिनी) ॥ (४) ॥३॥ तुटति । 'तुट
छेदे' (तु० प० से०) । 'इयुषवाट्-' (उ० ४।१२०) इतीन् ।
'वृष्टिः क्षीसंशये न्यत्वे सूक्ष्मैलाकालनामयोः' (इति नेदिनी)
॥ (५) ॥३॥ पञ्च 'सूक्ष्मैलायाः' ॥

व्याधिः कुष्ठं पारिभाष्यं व्याप्यं पाकलमुत्पलम् ।

व्येति ॥ विगत आधिरनेन । 'कौवेरं भास्वरं कुष्ठं
पारिभाष्यं गदाह्वयम्' इति रभसः । 'व्याधिः कुष्ठे च रोगे
ना' (इति नेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ कुष्णाति रोगम् । 'कुप
निष्कषे' (क्या० प० से०) । 'हिनिकुपि-' (उ० २।२) इति
क्यच् । 'कुष्ठं रोगे पुष्करेऽङ्गी' (इति नेदिनी) ॥ (२) ॥३॥
परिभाषे साधुः । 'तत्र साधुः' (४।४।१८) इति यच् । स्वा-
थेऽन् (५।४।३८) ॥ (३) ॥३॥ व्याप्यते । 'आपु व्याप्तौ'
(स्त्रा० प० अ०) । 'ऋहलोर्न्यद्' (३।१।१२४) ॥३॥ वाप्यां
भवम् । 'वाप्यम्' इति क्वित्पाठः । उच्यते । 'डवप् बी-
जसंताने' (भ्वा० प० अ०) । प्यच् (३।१।१२४) वा ॥३॥
'आप्यम्' इति च ॥ (४) ॥३॥ पाके लाति । 'पाकलं
कुष्ठमप्ये पुंनि स्थान्कुडरज्वरे' (इति नेदिनी) ॥ (५) ॥३॥
उत्पलति । 'पल गतौ' (भ्वा० प० से०) अच् (३।१।१३४)
'उत्पला तुपपर्यदां हीवं कुष्ठप्रसूनयोः' (इति नेदिनी) ॥
(६) ॥३॥ पट् 'कुष्ठस्य' 'कुठ' इति ख्यातस्य ॥

शक्तिनी चोरपुष्पी स्यात्केशिनी

शक्तीति ॥ शक्ताः सन्तस्याः । शङ्काकारपुष्पत्वाद् ।
'अतः' (५।२।११५) इतीनि । 'शक्तिनी श्वेतवृक्षायां चो-
रपुष्पां बधुनिदि' (इति नेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ चोर इव
पुष्पं यस्याः । रात्रिविकल्पित्वात् । 'पाककपं-' (४।१।६४)
इति हीन् ॥ (२) ॥३॥ केशाः सन्तस्याः । 'अतः' (५।२-

(११५) इतीनि । 'केशी केशवति त्रिषु । दैत्ये ना चोरपु-
ष्पां त्री' (इति नेदिनी) ॥ (३) ॥३॥ त्रीणि 'चोरवह्याः'
'शांखाहुली' इति ख्यातायाः ॥

अथ वितुन्नकः ॥ १२६ ॥

झटाऽमलाऽज्झटा ताली शिवा तामलकीति च ।

अथेति ॥ वितुद्यते ल । 'तुद व्यथने' (तु० उ० अ०) ।
क्तः (३।२।१०२) । स्वार्थे कच् (५।३।७५) ॥ (१) ॥३॥
झट्यते । 'झट संघाते' (भ्वा० प० से०) । घच् (३।३।१८)
संज्ञापूर्वकलात्र वृष्टिः । झटति वा अच् (३।१।१३१) ॥
(२) ॥३॥ न मलो यस्याः ॥ (३) ॥३॥ अदव्यदनाथर्थे ।
अत आथर्थश्च झटः संघातोऽस्याम् । अति । क्तिप् (३।२।
१७८) झटति । अच् । (३।१।१३१) । टाप् (४।१।४) ।
अच्चात्वां झटा च ॥ (४) ॥३॥ तालयति । 'तल प्रतिघायाम्'
(तु० प० से०) प्यन्तः । अच् (३।१।१३४) । 'तालः
करतलेऽहुष्टमध्यमाभ्यां च संमिते । गीतकालक्रियामाने करं
स्ताले द्रुमान्तरे । वाद्यभाण्डे च कांस्यस्य न्सरो ताली
झटोपधौ । हीवं तु हरिताले स्थान्' (इति नेदिनी) ॥ (५)
॥३॥ शिवमत्स्यस्याम् । अशंआद्यच् (५।२।१२७) । 'शिवा
झटामलौपधौ । अभयामलकीर्षोरिफेरसक्तुफलासु च' (इति
नेदिनी) (६) ॥३॥ तनुश्चासावामलकी च । पृषोदरादिः ॥
॥३॥ पट् (सप्त) 'भूम्यामलक्याः' ॥

प्रपौण्डरीकं पुण्डर्यम्

प्रेति ॥ पुण्डरीकेण सद्वयम् । 'शिये' (४।२।९२) इत्यण् ।
प्रकृष्टं पौण्डरीकम् । यद्वा स्वार्थेऽण् (५।४।३८) । 'साधुपु-
ष्पं स्थलपत्रं दृष्टिकृत् पुण्डरीककम्' इति रभसः ॥
(१) ॥३॥ पुण्डयति । 'पुडि खण्डने' (भ्वा० प० से०) । अच्
(३।१।१३४) पुण्डस्य अर्थे प्रधानम् । शकन्धादिः (वा०
३।१।१४) ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'पौण्डर्यस्य' 'पुण्डरीया'
इति ख्यातस्य ॥

अथ तुन्नः कुवेरकः ॥ १२७ ॥

कुणिः कच्छः कान्तलक्षो नन्दिवृक्षः

अथेति ॥ तुद्यते ल । 'तुद व्यथने' (तु० उ० अ०) ।
क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥३॥ कुणितं वेरमस्य । 'कुवे-
रकः कुवेरे स्थापुंनि नन्याद्वपादपे' । ('कुवेरः स्थापुंनि
नन्दिवृक्षे पुष्यजनेश्वरे' इति नेदिनी) ॥ (२) ॥३॥ कु-
पति । 'कुण संकोचे' (तु० प० से०) । 'इयुषवाट् क्वि'
(उ० ४।१२०) इतीन् । 'कुणित्वकच्छे ना कुकरे लनिधे-
यवत्' इति नेदिनी) ॥३॥ 'तुणिः' इति क्विन् पाठः ।
रूपयति । 'वृण संकोचे' (तु० आ० से०) । 'अव इ'
(उ० ४।१३९) । पृषोदरादिः (३।३।१०९) ॥ (३) ॥३॥
कचति । 'कचा दीर्घा' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकाच्चः ।
यद्वा केन छगति । 'दृदिर् दीत्यादी' (तु० उ० से०) ।

‘अन्येभ्योऽपि—’ (वा ३।२।१०१) इति डः । ‘अथ कच्छः
स्यादन्पे तुत्रकद्रुमे । नौकाङ्गे पुंसि वाराह्यां चीरिकायां च
योपिति’ (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥३॥ काम्यते । ‘कमु
कान्ता’ (भ्रा० आ० से०) । ‘मतिवुद्धिपूजार्थेभ्यश्च’ (३।२
१८८) इति कः । लकति । ‘लक आखादने’ अच् (३।१
१३४) । कान्तथासां लकश्च ॥ (५) ॥३॥ नन्दनम् । ‘ड
नदि समृद्धौ’ (भ्रा० प० से०) । इन् (उ० ४।१।१८) ।
डीप् (ग० ४।१।४५) वा । नन्या वृक्षः ॥ (६) ॥३॥ पद
‘नन्दिवृक्षस्य’ ‘तुणी’ इति ख्यातस्य ॥

अथ राक्षसी ।

चण्डा धनहरी क्षेमदुष्पत्रगणहासकाः ॥ १२८ ॥

अथेति ॥ राक्षस इयम् । ‘तस्येदम्’ (४।३।१२०) इत्यण्
(१) ॥३॥ चण्डते । ‘चडि कोपे’ (भ्रा० आ० से०) अच्
(३।१।१३४) । ‘चण्डा धनहरीशङ्खपुष्पोत्त्रिष्वतिकोपने ।
तीत्रेऽपि’ (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥३॥ धनं हरति । ‘हरतेर-
नुद्यमनेऽच्’ (३।२।१९) गौरादिः (४।१।४१) । ‘दुष्कुलीना
धनहरी विरोकः क्रोधमूर्च्छितः’ इति वाचस्पतिः ॥ (३)
॥३॥ क्षिणोति । ‘क्षिण हिंसायाम्’ (त० उ० से०) । ‘अति-
स्तु-’ (उ० १।१।४०) इति मन् । ‘क्षेमोऽत्री लन्धरक्षणे ।
चण्डायां ना शुभे न स्त्री कालायन्यां च योपिति’ (इति
मेदिनी) ॥ (४) ॥३॥ दुष्टानि पत्राण्यस्य ॥ (५) ॥३॥ गणं
हासयति । ‘हसे हसने’ (भ्रा० प० से०) ष्यन्तः । ष्वल्
(३।१।१३३) ॥३॥ ‘गणः’ इत्यप्यस्य नाम । ‘गणः प्रमैय-
संक्षौषे चण्डासैन्यप्रभेदयोः’ इति छः ॥ (६) ॥३॥ पद
‘चोरा’ इत्याख्यागन्धद्रव्यस्य ॥

व्याडागुथं व्याघ्रनखं करजं चक्रकारकम् ।

व्याडेति ॥ व्याडस्य व्याघ्रस्यागुथमिव ॥ (१) ॥३॥
आघ्रस्य नखमिव । क्षुभ्रादिः (८।४।३९) । ‘भवेद्याघ्रनखं
कन्दगन्धद्रव्यविशेषयोः । नखक्षतान्तरे ह्रीवम्’ (इति मेदिनी)
(२) ॥३॥ करजं नखम् । तदिव ॥ (३) ॥३॥ चक्रस्य कार-
कम् ॥ (४) ॥३॥ चत्तारि ‘व्याघ्रनखा’ इत्यगन्धद्रव्यस्य ॥

शुषिरा चिद्रुमलता कपोताङ्घ्रिर्नटी नली ॥ १२९ ॥

शुषीति ॥ शुषिरस्त्वस्याः । ‘ऊपशुषि-’ (४।२।१०७)
इति रः । शुषिरमस्त्वस्यां वा । ‘अशंआदिभ्योऽच्’ (५।२
१२७) ॥ (१) ॥३॥ चिद्रुमस्यैव लता ॥ (२) ॥३॥ कपोत-
स्याङ्घ्रिरेव ॥ (३) ॥३॥ नटति । ‘नट स्पन्दने’ (उ० प०
से०) । अच् (३।१।१३४) । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (४)
॥३॥ नलति । ‘णल गन्धे’ (भ्रा० प० से०) अच् (३।१
१३४) गौरादिः (४।१।४१) । ‘(नलः) पोटगले रात्रि पितृद्वे
कपीश्वरे । कमलेऽपि च नट्यां च क्रमेण ह्रीवयोपितोः’ (इति

मेदिनी) ॥ (५) ॥३॥ पत्र ‘मालकाङ्गणी’ इति ख्यातायाः ॥
धमन्यञ्जनकेरी च हनुर्हृद्विलासिनी ।

धमेति ॥ धम्यते । ‘धमिः सौत्रः’ । ‘अतिसृष्ट-’ (उ०
२।१०२) इत्यनिः । डीप् (ग० ४।१।४५) वा । ‘धमनो
नाऽनले भन्नाध्मापककूरयोत्त्रिषु । धमनी तु शिराहृद्विला-
सिन्योश्च योपिति’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ अञ्जनमिव
केशा अस्याः ॥ (२) ॥३॥ केचित्तु—इदं द्वयं पूर्वान्वयि—
इत्याहुः ॥३॥ हन्ति ‘शृस्वृत्तिहि-’ (उ० १।१०) इत्युः ।
‘हनुर्हृद्विलासिन्यां मृत्वावले गदे त्रियाम् । द्वयोः कपोला-
वयवे’ (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥३॥ हटे विलसति तच्छीला ।
‘लस क्रीडायाम्’ (भ्रा० प० से०) ‘सुषि-’ (३।२।७८)
इति णिनिः ॥ (४) ॥३॥ चत्वारि ‘अञ्जनकेरीयाः’ ॥

शुक्तिः शङ्खः खुरः कोलदलं नखम्

शुक्तिरिति ॥ शोचति । ‘शुच शोके’ (भ्रा० प० से०)
क्तिच् (३।३।७४) । ‘शुक्तिः शङ्खनके शङ्खे कपालखण्डद्रु-
जोः । नख्यश्चावर्तयोर्मुक्तास्त्रोटदुर्नामयोरपि’ इति हैमः ॥
(१) ॥३॥ शाम्यति । ‘शमेः खः’ (उ० १।१०२) । ‘शङ्खः
कम्बौ निधेभेदे स्यान्नख्यामलिकास्थनि’ इति हैमः ॥ (२)
॥३॥ खुरति । ‘खुर छेदने’ (तु० प० से०) । ‘इयुपय-’
(३।१।१३५) इति कः । ‘खुरः शफे कोलदले’ इति हैमः ॥
(३) ॥३॥ कोलस्य वदर्या इव दलम् ॥ (४) ॥३॥ न खन-
ति । ‘अन्येभ्योऽपि—’ (वा० ३।२।१०१) इति डः । ‘नखं
पुनर्गन्धद्रव्ये नखः करजपण्डयोः’ इति हैमः ॥ (‘नखी
द्वीक्रीवयोः शुक्तां नखरे पुंनपुंसकम्’ इति मेदिनी) ॥ (५)
॥३॥ पत्र ‘नखाख्यगन्धद्रव्यस्य’ ॥

अथाढकी ॥ १३० ॥

काक्षी मृत्त्वा तुवरिका मृतालकसुरापूजे ।

अथेति ॥ आढकमस्त्वस्याः परिच्छेदकत्वेन । अशंआघच्
(५।२।१२७) । आढौकते वा । ‘ढौक गती’ (भ्रा० आ०
से०) । अच् (३।१।१३४) । ष्टपोदरादिः (६।३।१०९) ।
गौरादिः (४।१।४१) । ‘आढकी तु तुवर्या स्त्री परिमाणा-
न्तरे त्रिषु’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ कक्षे भवा । ‘तत्र
भवः’ (४।३।५३) इत्यण् । ‘काक्षी तुवरिकायां च सौराष्ट्र-
नृद्यपि त्रियाम्’ (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥३॥ मृत्त्वाऽस्त्वस्याः
क्षेत्रत्वेन । अशंआघच् (५।२।१२७) । ‘मृत्त्वा मृत्सातु-
वर्याः स्त्री’ (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥३॥ तुवरोऽस्त्वस्याः टन्
(५।२।११५) टाप् (४।१।४) ॥३॥ ‘वापिका नलिका तृच-
र्याढकी कच्छुरा छटी’ इति वोपालितात् ‘तृचरी’ च ॥ (४)
॥३॥ मृत्मालयति । ‘अल भूषणादाँ’ (भ्रा० प० से०)
ष्यन्तः । लण् (३।२।१) । ‘संज्ञायां कन्’ (५।३।७५) ॥३॥

'अजिता तुवरा स्तुत्या मृत्ना मृत्तालकम्' इति को-
शाद् द्वितकारं च । मृदि तालः प्रतिशाल ॥ (५) ॥३॥ सुराष्ट्रे
जातम् । 'जनी' (दि० आ० से०) । 'सप्तम्यां जनेर्डः' (३।
२।९७) ॥ (६) ॥३॥ यद् 'तुवरिकायाः' 'तुवर्' इति
ख्यातायाः ॥

कुटन्नटं दशपुरं वानेयं परिपेलवम् ॥ १३१ ॥

ह्रवगोपुरगोनर्दकैवर्तामुस्तकानि च ।

किति ॥ कुटन्न वकीभवन्न नयति । 'नट स्पन्दने' (जु०
प० से०) अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥३॥ दशान् कैवर्तान्
पिपति । 'पृ पालनपूरणयोः' (जु० प० से०) । मूलविभु-
जादित्वाद् (वा० ३।२।५) कः ॥३॥ 'दशपूरम्' इति
'दशपुरं' इति च क्वचित् पाठः । दश पूरयति ।
'पूर पूर्तौ' । 'कर्मप्यण्' (३।२।१) । यत्तु—दश पूरयति—
इति विग्रह इयुपयत्वाद् (३।१।१३५) 'कः'—इत्याह सु-
कुटः । तन्न 'गिजन्तस्येयुपयत्ताभावाद् । अकारादिरुपपदा-
त्सोपपदो विप्रतिषेधेन' (३।२।१) इति वार्तिकेण अण् प्रस-
ज्ञाच्च ॥३॥ दश पुरोऽस्याः 'कृक्पूरञ्चूर-' (५।४।७४) इति
समासान्तः । 'दशपूरं दशपुरं ह्रवन् जीविताहयम्' इति वाच-
स्पतिः ॥ (२) ॥३॥ वने पानीये जायते । 'नन्द्यादित्वाद्'
(४।३।९७) ढक् ॥३॥ वन्यं च । 'परिपेलवं ह्रवं वन्यं तत्
कुटन्नटसंज्ञकम् । जायते मण्डकाकारं शैवालदलसंचये । कै-
वर्तामुस्तके ह्रवं शोणके वा कुटन्नटः' इत्यजयः ॥ (३)
॥३॥ परितः पेलवं नृदु ॥ (४) ॥३॥ ह्रवते । 'इद् गतौ'
(भ्वा० आ० ङ०) । अच् (३।१।१३४) । 'प्लवः कारण्डवे
भेके कुलके भेलके कर्षौ । शब्दे ह्रतिगतौ ह्रक्षे चण्डालजल-
काकयोः । प्लवं गन्धवृणे प्रोक्तं कैवर्तामुस्तकेऽपि च' (इति
विश्वः) । 'ह्रवगो वानरे भेके सारथौ चोष्णदायितेः' (इति
मेदिनी) ॥ (५) ॥३॥ गां जलं पिपति । 'पृ पालने' (जु०
प० से०) । मूलविभुजादिः (३।२।५) गौजलं पुरमस्य, इति
वा ॥ (६) ॥३॥ गां जलं नदयति । 'नर्द गच्छे' (भ्वा० प०
से०) । 'कर्मप्यण्' (३।२।१) ॥ (७) ॥३॥ कैवर्तानां जानिः
कैवर्ता । कैवर्ता मुस्तकम् ॥ (८) ॥३॥ अर्थौ 'कैवर्तामुस्त-
कस्य' 'मोथा' इति ख्यातस्य ॥

ग्रन्थिपर्णं शुक्रं वहिपुष्पं स्यौण्यकुक्कुरे ॥ १३२ ॥

ग्रन्थीति ॥ ग्रन्थौ पर्णान्वस्य । ग्रन्थय इव पर्णान्वस्य,
इति वा ॥ (१) ॥३॥ शोचति । 'शुच शोके' (भ्वा० प०
से०) । 'शु गतौ' ( ) वा । 'शुक्रवल्कोल्काः' (उ० ३।
४२) इति तिमातः । 'ग्रन्थिपर्णं शिरीषे च शुक्रः स्यात्'
इति विश्वः । 'शुक्रो व्यातसुते कीरे राक्षसस्य च मन्त्रिणि ।

शिरीषपादपे पुंति, ग्रन्थिपर्णं नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥३॥
—शुक्रस्येव वर्हाणि पर्णान्वस्य ('शुक्रवर्हम्') । इत्येकं
नाम—इत्येके ॥ (२) ॥३॥ वर्ह पत्रं प्रयासमस्य । इतिः
(५।२।११५) ॥ पुष्पयति । 'पुष्प विक्रमने' (दि० प० मे०) ।
अच् (३।१।१३४) । 'वर्हिपुष्पम्' इत्येकं नाम—इत्येके ॥३॥
'वर्हपुष्पम्' इत्यन्ये ॥३॥ 'वर्हम्' इति पृथग् नाम, इति
कश्चित् ॥ (३) ॥३॥ स्थूणाया अपलम् । 'खीभ्यो ङक्' (४।
१।१२०) ॥३॥ कुक्कुरोऽस्यास्ति । कुक्कुराद्यन्तदन्त्ये ला-
क्षणिकः । अर्शोआद्यच् (५।२।१२७) ॥ (५) ॥३॥ 'मन्त्र'
इत्यत्राप्यन्वेति । 'मरुद्देवं समीरे ना ग्रन्थिपर्णं नपुंसकम्'
(इति मेदिनी) ॥३॥ पत्र 'ग्रन्थिपर्णस्य' 'कुक्कुरवद्रा' इति
ख्यातस्य ॥

मरुमाला तु पिशुना स्पृक्का देवी लता लघुः ।

समुद्रान्ता वधूः कोटिवर्षा लङ्कोपिकेत्यपि ॥ १३३ ॥

मरुदिति ॥ मरुद्भिर्मल्यते । 'मल धारणे' (भ्वा० आ०
से०) । घञ् (३।३।१९९) । व्यसं नमन्तं च नामेदम् ।
'स्पृक्का तु ब्राह्मणी देवी मरुमाला लता लघुः । समुद्रान्ता-
वधूः कोटिवर्षा लङ्कोपिका मरुत् । सुनिर्माल्यवती
माला मोहना कुटिला लता' इति वाचस्पतिः । म्रियते ।
'मृद् प्राणत्यागे' (तु० आ० मे०) । 'मृशोर्हतिः' (उ० १।
९४) ॥३॥ मल्यते । 'मल धारणे' (भ्वा० आ० से०) ।
घञ् (३।३।१९९) ॥ (१) ॥३॥ पिशति । 'पिश अवयवे'
(तु० प० से०) । 'क्षुधिपिनिमिथिभ्यः कित्' (उ० ३।५।५)
इत्युत्तम् । 'पिशुनं कुङ्कुमेऽपि च । कपिवके च काके ना
मूलककूरयोश्चिपु । पृक्षायां पिशुना खी स्यात्' (इति मेदि-
नी) ॥ (२) ॥३॥ स्पृश्यते । 'स्पृश स्पृशने' (तु० प० अ०) ।
बाहुलकात्कृक् ॥३॥ पृषोदरादित्वात् (३।३।१०९) नलोपे
'पृक्का' अपि ॥ (३) ॥३॥ ईर्ष्यति 'देवी ह्यनाभिपेक्षायां ते-
जनीपृक्षयोरपि' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥३॥ लतति । 'लत
आघाते' सौत्रः । अच् (३।१।१३४) । 'लता प्रियंगुमा-
खयोः । पृक्षाज्योतिष्मतीवशीलताकस्तूरिकासु च । माधवी-
द्वयोः—' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥३॥ लहते । 'लधि गतौ'
(भ्वा० आ० से०) । 'लद्धिबंध्यांतेलोपथ' (उ० १।२९) दन्त्युः ।
'लङ्कुरगुरौ च मनोत्रे निःकारे वाच्यवत् श्वायम् । गोत्रे
कृष्णागर्भे पृक्षानामोपयो तु खी' (इति मेदिनी) ॥ (६)
॥३॥ समुद्रोऽन्तोऽस्याः ॥ (७) ॥३॥ वहति । उह्यते वा ।
'वहो धध' (उ० १।८३) दन्त्युः । 'वधूः खी शारिर्वापयो ।
रुपागर्भानवोदासु भायोपृष्ठाज्जनासु च' (इति मेदिनी) ।
'पृक्का च महिल्ला वधूः' इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (८) ॥३॥
कोटिभिरग्रैर्वधति नष्ट । 'शु सु सेचने' (भ्वा० प० से०) ।
अच् (३।१।१३४) ॥ (९) ॥३॥ लतायामुप्यते 'हृ वप्'
(भ्वा० उ० अ०) कुन् (उ० २। ३२) 'वनिस्त्वपि—' (३।१।

१—रुदं मेदिनीवार्त्तं ह्रवगशब्दार्थशोधकत्वात्तत्र ह्रवगशब्दा-
द्योनेऽर्थात् ॥

१५) इति वस्य उः ॥ (१०) ॥३॥ दश 'स्पृकायाः' 'अ-
स्पर' इति ख्यातस्य ॥

तपस्विनी जटा मांसी जटिला लोमशा मिसी ।

तपेति ॥ तपोऽस्त्यस्याः । जटिलत्वान् । 'अस्माया-' (५।
२।१२१) इति वितिः ॥ (१) ॥३॥ जटाऽस्त्यस्याः । अर्थ आ-
द्यन् (५।२।१२७) यद्वा जटति 'जट संघाते' (भ्वा० प० से०) ।
अच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥३॥ मन्यते । 'मनेर्दोषश्च' (उ०
३।६४) इति सः । गौरादिः (४।१।४१) । 'मांसं स्यादामिपे
हृद्विं कङ्कोलीजटयोः त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥३॥ जटा-
स्त्यस्याः । पिच्छादीलच् (५।२।१००) । 'जटिला पिप्पली-
मांस्योर्जटायुके तु वाच्यवत्' इति मेदिनी ॥ (४) ॥३॥ लो-
मानि सन्त्यस्याः । लोमादिशः (५।२।१००) 'लोमशो मुनि-
नेपयोः । (लोमान्विते त्रियां काकजह्वामांसीवचासु च ।
शुकशिन्यिमहामेदाकाशांसे डाकिनीमिदि)' (इति मेदिनी) ॥
(५) ॥३॥—मांसीत्वादामिपी—इति खान्युक्तो विग्रहोऽयुक्तः ।
तथा पाठस्य क्वचिददर्शनात् । मस्यति । 'मसी परिणामे'
(दि० प० से०) । 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ० ४।१।१८) । 'ह-
दिकारात्' (ग० ४।१।४५) इति वा डीप् । ष्टपोदरादिः (६।
३।१०९) ॥ (६) ॥३॥ पट् 'जटामांसी' इति ख्यातायाः ॥
त्वक्पत्रमुक्तं भृङ्गं त्वचं चोचं वराङ्गकम् ॥ १३४ ॥

त्वगिति ॥ त्वगिव पत्रमस्य ॥३॥ 'त्वग्' अपि नामा-
स्य । 'त्वक् क्री चर्मणि वल्के च गुडत्वचि विशेषतः' (इति
मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ अन्यत उक्तगन्धित्वात् 'संप्रोद्ध
कटच्' (५।२।२९) ॥ (२) ॥३॥ विभक्ति । 'वृचः
किबुद् च' (१।१२५) इति गन् ॥ (३) ॥३॥ प्रशस्ता त्वग-
स्यास्ति । 'अशोधाद्यन्' (५।२।१२७) ॥ (४) ॥३॥ प्रशस्तं
चोचमस्यास्ति । अशोधाद्यन् (५।२।१२७) 'त्वक्त्वचचो-
चशब्दाः स्युर्वल्के चर्मणि पत्रके' इति धरणिः ॥ (५) ॥३॥
वरमङ्गमस्य । 'शेषाद्रिमापा' (५।२।१५४) इति कप् ॥ (६)
॥३॥ पट् 'त्वक्पत्रस्य' 'तज' इति ख्यातस्य ॥

कर्चूरको द्राविडकः काल्पको वेधमुख्यकः ।

केति ॥ कर्जति । 'कर्ज व्यधने' (भ्वा० प० से०) । ख-
जादित्वान् (उ० ४।९०) ऊरुः । ष्टपोदरादिः (६।३।१०९) ।
स्त्रार्थे कन् । (५।३।७५) ॥ (१) ॥३॥ द्रविडे देदो जातः ।
'तत्र जातः' (४।३।२५) इत्यण् । स्त्रार्थे कन् (५।३।७५) ॥
(२) ॥३॥ कल्पे विधो भवः । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इ-
त्यण् । कन् (५।३।७५) ॥३॥ पाठान्तरे काले साधुः ।
'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति घन् स्त्रार्थे कन् (५।३।७५) ॥
(३) ॥३॥ वेधे मुख्यः । स्त्रार्थे कन् (५।२।७५) ॥ (४)
॥३॥ चत्वारि 'कर्चूर' इति ख्यातस्य ॥

ओषध्यो जातिमात्रे स्युः

ओपेति ॥ जातिमात्रविवक्षायाम् 'ओषधी' शब्दप्र-
योगः ॥

अजातौ सर्वमौषधम् ॥ १३५ ॥

अजेति ॥ द्रव्यमात्रविवक्षायां तु 'ओषध' शब्दप्रयोगः ।
'ओषधेरजातौ' (५।२।३७) इत्यण् 'सर्वम्' इत्यनेन—'घृत-
तैलादिकमर्ष्यापथशब्दवाच्यम्'—इत्युक्तम् ॥

शाकाख्यं पत्रपुष्पादि

शाकेति ॥ शक्यते भोक्तुम् । 'शक्नु शक्ता' (खा० प०
अ०) । घच् (३।३।१९) यद्वा रयति । 'शो तनूकरणे' (दि०
प० से०) । बाहुलकात् कः ॥ (१) ॥३॥ आदिना 'फलना-
द्यग्रमूलादिपरिग्रहः' । 'मूलपत्रकरीराग्रफलकाण्डाधिदृढकम् ।
त्वक् पुष्पं क्वकं चैव शाकं दशविधं स्मृतम्' । अथिदृढकं
तालवीजः ह्युरास्थिमज्जादि ॥

तण्डुलीयोल्पमारिपः ।

तेति ॥ तण्डुलाय हितः । 'तस्मै हितम्' (५।१।५) इति
छः । 'तण्डुलीयः शाकभेदे विद्वत्तस्ताभ्ययोः' (इति ह-
नमेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ 'मारिपः शाकमिद्यार्थे नाव्यो-
क्त्या पुंस्ति, योपिति । (दक्षाम्नायाम्)' (इति मेदिनी) । अ-
ल्पश्चासौ मारिपश्च ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'तण्डुलीयस्य' 'चउ-
राई' इति ख्यातस्य ॥

विशल्याऽग्निशिखाऽनन्ता फलिनी शक्रपुष्प्यपि
॥ १३६ ॥

विश्लेति ॥ विगतं शल्यमज्ञया । 'विशल्या लाङ्गलीद-
न्तीगुड्चोत्रिपुटानु च । शल्येन रहितायां च प्रियायां लक्ष्म-
णस्य च' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥३॥ अग्नेरिव शिखा संता-
पो यस्याः । 'अथाग्निशिखमुदिष्टं कुसुम्भे कुडुनेऽपि च ।
लाङ्गलिक्याग्न्यापथी च विशल्यायां च योपिति' (इति मेदि-
नी) ॥ (२) ॥३॥ न अन्तो यस्याः ॥ (३) ॥३॥ फलानि
सन्त्यस्याः । इनिः (५।२।११५) । 'फलिन्यग्निशिखायां क्री
फलिन्यां फलिने त्रिपु' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥३॥ शक्रो-
ऽर्जुनतरुः पुष्पमस्याः । शक्रशब्दः पुष्पे लाक्षणिकः । 'पाक-
करणे' (४।१।६४) इति डीप् ॥ (५) ॥३॥ पत्र 'अग्निशि-
खायाः' 'इन्द्रपुष्पी' इति ख्यातायाः ॥

स्यादक्षगन्धा छगलाद्यावेगी वृद्धदारकः ।

सुङ्गः

स्यादिति ॥ ऋक्षस्येव गन्धोऽस्याः । समासान्तस्यानि-

१ मूलं मूलकादेः, पत्रं वानुकादेः, कर्दारे वंशादुरन्, अग्रं
वेधादेः, फलं दूष्पाण्डादेः, काण्डमुत्पलादेर्नामन्, त्वक् मातुड-
हादेः, पुष्पं तिमिटीकोविशारादेः, क्वकं छत्रार्क—इति मुकुटः ॥

त्यलात् 'उपमानाच्च' (५।४।१३७) इतीत्र ॥३॥ 'ऋष्यगन्धा'
इति पाठान्तरम् ॥ (१) ॥३॥ छगलत्येवान्त्रमस्याः ॥३॥
'छगला' इति प्रथम् नाम—इत्यन्ये । 'छगे तु छगलदछागीवृ-
द्धदारकयोः द्वियाम्' इत्यनेकार्थकोशः ॥ (२) ॥३॥ आवेगो-
ऽत्त्वस्याः 'अर्शआद्यच्' (५।२।१२७) । गौरादिः (४।१।४१)
॥ (३) ॥३॥ वृद्धो दारकोऽस्मान् । वृद्धत्वं दारयति वा ।
प्लुल् (३।१।१३३) ॥ (४) ॥३॥ जुञ्जति । 'जुगि वर्जने'
(भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) जुञ्जते वा । यच्
(३।३।१९९) ॥ (५) ॥३॥ पञ्च 'वृद्धदारकस्य' ॥

ब्राह्मी तु मत्स्याक्षी वयस्था सोमवह्वरी ॥ १३७ ॥

ब्राह्मीति ॥ ब्रह्मण इयम् । 'ब्राह्मोऽजातो' (६।४।१७१)
इत्यणि टिलोपः ॥ (१) ॥३॥ मत्स्याक्षीव पुष्पमस्याः । म-
त्स्यगन्धः स्वावयवे गौणः । 'बहुव्रीहौ' (५।४।११३) इति
पञ्च डीप् (४।१।४१) ॥ (२) ॥३॥ वयसि तिप्रत्यनया ।
'वयस्ये कः' (वा० ३।३।५८) । 'वयस्था तु त्रियां ब्राह्मी-
गुह्यामलक्रीपु च । सूक्ष्मैलायां च काकोल्यां पथ्यायां त-
रुणे त्रिपु' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥३॥ सोमस्य वह्वरी ॥
(४) ॥३॥ चत्वारि 'ब्राह्याः' ॥

पटुपर्णा हैमवती स्वर्णक्षीरी हिमावती ।

पट्विति ॥ पट्वनि पर्णान्वस्याः । 'पाककर्णं' (४।१।६४)
इति डीप् ॥ (१) ॥३॥ हिमवति जाता । 'तत्र जातः' (४।
३।२५) इत्यण् ॥ (२) ॥३॥ स्वर्णमिव क्षीरमस्याः । गौ-
रादिः (४।१।४१) ॥ (३) ॥३॥ हिममत्त्वस्याः । मनुप् (५।
३।९४) । 'शरादीनां च' (६।३।१२०) इति दीर्घः ॥ (४)
॥३॥ 'हैमवर्णं पयस्तस्या हिमवद्भूमिसंभवा । सा नागजिहि-
काकारा तन्मूलं वणिजौषधम्' ॥३॥ चत्वारि 'स्वर्णक्षीर्याः'
'मको' इति ख्यातायाः ॥

हयपुच्छी तु काम्बोजी मापपर्णी महासहा ॥ १३८ ॥

हयेति ॥ हयपुच्छमिव पर्णान्वस्याः । गौरादिः (४।१।
४१) ॥ (१) ॥३॥ काम्बोजे देशे भवा । 'तत्र भवः' (४।
३।५३) इत्यण् ॥ (२) ॥३॥ मापत्येव पर्णान्वस्याः । 'पाक-
कर्णं' (४।१।६४) इति डीप् ॥ (३) ॥३॥ महती सहा
'आन्महतः' (६।३।४६) इत्यात्म 'महासहा मापपर्णाम-
म्लानेऽपि च योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥३॥ चत्वारि
'मापपर्ण्याः' ॥

तुण्डिकेरी रक्तफला विम्बिका पीलुपर्णपि ।

तुण्डीति ॥ तुण्डं चतुरस्ति वेपाम् । 'अतः' (५।२।
११५) इति ट् । तुण्डिकानौरयति । 'इर प्रेरणे' (अ०
आ० ने०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥३॥ (तुण्डिकेरी) इति
पाठान्तरे प्रगल्भं तुण्डम् । 'प्रगल्भायां कन्' ( ) । तुण्ड-
कर्मिन् । अण (३।२।१) ॥ (१) ॥३॥ रक्तं फलमस्याः । अजा-

दिटाप् (४।१।४) ॥ (२) ॥३॥ विम्बा कायति । 'कै शब्दे'
(भ्वा० प० से०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ।
'इथापोः' (६।३।६३) इति ह्रस्वः ॥ (३) ॥३॥ पीलोरेव
पर्णमस्याः । पीलुशब्दः स्वावयवे गौणः । 'पाककर्णं' (४।
१।६४) इति डीप् ॥ (४) ॥३॥ चत्वारि 'तुण्डिकेर्याः'
'कुण्डूरी' इति ख्यातायाः ॥

वर्वरा कवरी तुङ्गी खरपुष्पाजगन्धिका ॥ १३९ ॥

वर्वेति ॥ वृणोति । 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०) ।
'कृगु-' (उ० २।१।२१) इति ध्वरच् । अनित्यः पिनां डीप् ।
'वर्वरः पामरे केशे चक्रले नीवृद्धन्तरे । फञ्जिकायां पुमान्
शाकभेदपुष्पभिदोः त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥
वृणोति । अच् (३।१।१३४) । गौरादिः (४।१।४१) । कस्य
गिरमो वरी । 'कवरं लवणाम्लयोः । कवरी केशविन्यास-
गाकयोः' इति हैमः ॥ (२) ॥३॥ तुञ्जति । 'तुजि हिंसायाम्'
(भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३५) । न्यङ्कादिः (७।
३।५३) 'तुङ्गः पुंनागनगयोर्वुधे स्यादुन्नतेऽन्ववत् । तुङ्गी
प्रोक्ता हरिद्रायां वर्वरायामपीप्यते' (इति हैमः) ॥ (३) ॥३॥
खरं पुष्पमस्याः ॥ (४) ॥३॥ अजत्येव गन्धोऽस्याः । अज-
शब्दः स्वगन्धे लाक्षणिकः ॥ (५) ॥३॥ पञ्च 'खरपु-
ष्पायाः' ॥

एलापर्णी तु सुवहा रास्ना युक्तरसा च सा ।

एलेति ॥ एलाया इव पर्णान्वस्याः । 'पाक-' (४।१।
६४) इति डीप् ॥ (१) ॥३॥ सुवहति । अच् (३।१।१३४) ।
'सुवहा शङ्कृत्येलापर्णागोधापदीपु वीणायाम् । रास्नाशोफा-
लिकयोः स्त्री सुखवाद्येऽन्वलिङ्गः स्यात्' (इति मेदिनी) ॥
(२) ॥३॥ रासते । 'रास् शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । रा-
स्यते वा । 'रास्नासान्ना-' (उ० ३।१।५) इति साधुः ॥ (३)
॥३॥ युक्तो रसो यस्याः ॥ (४) ॥३॥ चत्वारि 'एला-
पर्ण्याः' ॥

चाङ्गेरी चुम्बिका दन्तशठाऽम्बुष्टाऽम्ललौणिका १४०

चेति ॥ 'चाङ्गस्तु शोभने दक्षे' (इति मेदिनी) । चाङ्ग-
नौरयति । 'इग् गती' (अ० आ० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।
२।१) ॥ (१) ॥३॥ चुम्बयति । 'चुम्ब व्यथने' (उ० प० से०) ।
'क्रेञ्जेन्द्र-' (उ० २।२।८) इति साधु । स्वार्थे कन् (५।३।
७५) । चुम्बमिव । 'इवे प्रतिकृतां' (५।३।९६) इति कन्
वा ॥ (२) ॥३॥ शठति । 'शठ हिंसाङ्गेशकैतवे' (भ्वा० प०
से०) । पञ्चाद्यच् (३।१।१३४) दन्तानां शठ । 'स्वा-
हन्तशठो जम्बीरे कपित्थे करमर्दके । नारङ्गेऽपि च पुनान्
स्याच्चाङ्गेर्यां च योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥३॥ अम्बे

१—'क्रेञ्जेन्द्र-' (उ० २।२।८) इत्यत्र तु 'चुम्ब' इत्युपल-
भ्यते ॥

तिष्ठति । 'सुपि-' । (३।२।४) इति कः । 'अम्बाम्ब-' (८। ३।१७) । इति पत्वम् । 'अम्बप्यो देशभेदेऽपि विप्राद्वेश्या- सुतेऽपि च । अम्बप्याभ्यम्लोण्यां स्यात्पाठायूथिकयोरपि' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ अम्ललेभ्य ऊना । स्वार्थे कन् (५।३।७५) । पृषोदरादित्वात् (६।३।१९) णः ॥ (५) ॥*॥ पश्च 'अम्ललोणिकायाः' 'लोनिजा' इति ख्यातायाः ॥ सहस्रवेधी चुक्रोऽम्लवेतसः शतवेध्यपि ।

सहेति ॥ सहस्रं शतं वा वेधितुं शीलमस्य । 'विध वि- धाने' (सु० प० से०) । 'सुपि-' (३।२।७८) इति णितिः ॥ (१) ॥*॥ चुक्रयत्वेन । 'ऋज्रेन्द्र-' (उ० २।२८) इति साधुः ॥ (२) ॥*॥ अम्लध्यासौ वेतसश्च । नम्रत्वात् ॥ (३) ॥*॥ चत्वारि 'अम्लवेतसस्य', 'अम्लवेद्' इति ख्या- तस्य ॥

नमस्कारी गण्डकाली समङ्गा खद्विरेत्यपि ॥ १४१ ॥

नमेति ॥ नमस्करणशीला । 'सुपि' (३।२।७८) इति णितिः ॥ (१) ॥*॥ गण्डेषु ग्रन्थिषु काली ॥ (२) ॥*॥ समङ्गति । 'अधि गता' (भ्वा० प० से) । अच् (३।१। १३४) ॥ (३) ॥*॥ खदति । 'खद स्वैर्यै' (भ्वा० प० से०) । 'अजिरिश्चिर-' (उ० १।५३) इति साधुः । 'खदिरा शा- कभेदे स्त्री ना चन्द्रे दन्तधावने' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'खदिरायाः' 'हाताजोडी' इति ख्यातायाः ।— नव 'लजालू' इति ख्यातस्य—इति मुकुटः ॥

जीवन्ती जीवनी जीवा जीवनीया मधुः स्रवा ।

जीवेति ॥ जीवति । 'जीव प्राणधारणे' (भ्वा० प० से०) । गता (३।२।१२४) । 'उगितश्च' (४।१।६) इति ङीप् । 'जीवन्ती जीवनीगम्योर्गुह्यचीवन्दयोरपि' (इति मे- दिनी) ॥ (१) ॥*॥ जीवतेऽनया । 'करणा-' (३।३। ११७) इति ल्युट् । युच् (उ० २।३७) वा । 'जीवनी जी- वना चापि जीवन्तीभेदयोः क्रमात्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ जीवयति । पचायच् (३।१।१३४) । 'जीवा जीवन्ति- कामाविवचाशिक्षितभूमिषु । न स्त्री तु जीविते' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ जीवनाय हिता । 'तस्मै हितम्' (५।१।५) इति छः ॥ (४) ॥*॥ मन्वते । 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । 'फलिपाटि-' (उ० १।१८) इत्युः धश्च । 'मधु पुष्परसे सौद्रे मधे ना तु मधुद्रमे । वसन्तदैलभिच्चैरे स्याज्जीवन्त्यां तु योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ स्रवति । 'स्रु गर्ता' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥*॥ 'मधुस्रवा' इत्येकं नाम—इत्यन्ये ॥ (६) ॥*॥ पद् 'जीवन्तिकायाः' गुर्जरदेशे 'दोडी' इति ख्यातायाः ॥

कूर्चशीर्षो मधुरकः शृङ्गस्वाङ्गजीवकाः ॥ १४२ ॥

कूर्चेति ॥ कूर्चं श्मश्रु । तद्गन्धीपमस्य ॥ (१) ॥*॥ नधुर एव । स्वार्थे कन् (५।३।७५) । 'स्वाङ्गस्याङ्गो मधुरको मुकु-

रश्चिरजीवकः' इति रभसः ॥ (२) ॥*॥ शृणाति । 'शृ- हिंसायाम्' (त्रया० प० से०) । 'शृणातेर्ह्रस्वश्च' (उ० १। १२६) इति गन् नृट् च । 'शृङ्गं प्रभुत्वे शिखरे चिह्ने क्रीडा- म्युयत्तके । विपाणोत्कर्षयोश्चाथ शृङ्गः स्यात्कूर्चशीर्षके । स्त्री विपायां स्वर्णमीनभेदयोर्कृष्णभौषधौ' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ ह्रस्वान्यङ्गान्यस्याः ॥ (४) ॥*॥ जीवयति । ष्युल् (३। १।१३३) । 'जीवकः प्राणके पीतसारकृष्णयोरपि । कूर्च- शीर्षे च पुंसि स्यादाजीवे जीविका मता । त्रिषु सेविनि वृ- ष्यागीर्जाविनोराहितुण्डिके' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ पश्च 'अष्टवर्गान्तर्गतजीवकस्य' इति मुकुटः ॥

किराततिको भूनिम्बोऽनार्यतिकः

किरेति ॥ किरातदेशोऽस्ति जन्मस्थानमस्य 'अर्शधा- यच्' (५।२।१२७) । किरातध्यासौ तिकश्च ॥ (१) ॥*॥ भुवो निम्ब इव ॥ (२) ॥*॥ अनार्यप्रियध्यासौ तिकश्च । शकपार्थिवादिः (वा० २।१।७८) ॥ (३) ॥*॥ 'चिरात्तिकः' अपि । 'किरातश्चिरात्तिकश्च भूनिम्बहिमकावपि' इति रभसः ॥*॥ त्रीणि 'भूनिम्बस्य' 'चिरायता' इति ख्यातस्य ॥

अथ सप्तला ।

विमला सातला भूरिफेना चर्मकपेत्यपि ॥ १४३ ॥

अथेति ॥ सप्त लाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'अथ सप्तला । वनमालाचर्मकपागुञ्जामु पाटलौ त्रि- याम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ विगता मला यया । 'स्याद्विमला स्त्रियाम् । सातलायां भुवो भेदे निमले त्वभि- धेयवत्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ सातं सुखं लाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (३) ॥*॥ भूर्यः फेना यस्याः ॥ (४) ॥*॥ चर्मणः कपा ॥ (५) ॥*॥ पश्च 'सप्तलायाः' 'सीडुण्ड' भेदस्य चर्मघासस्य इत्यन्ये ॥ वायसोली स्वादुरसा वयस्या

वायेति ॥ वायसान् ओलण्डति । 'ओलडि उत्क्षेपणे' (सु० प० से०) । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०१) इति डः । शकन्धादिः (वा० ६।१।९४) ॥ (१) ॥*॥ स्वाद् रसोऽस्याः ॥ (२) ॥*॥ वयसि स्थीवतेऽनया । 'घवर्थे कः' (वा० ३।३।५८) । 'वयस्या तु स्त्रियां ब्राह्मीगुह्यचामलकी- षु च । सूक्ष्मलायां च काकोल्यां पथ्यायां तरुणे त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'वयस्यायाः' 'ककोडी' इति ख्यातायाः ॥

अथ यकूलकः ।

निकुम्भो दन्तिका प्रत्यङ्ग्रेष्युदुम्भरपर्षपि ॥ १४४ ॥

अथेति ॥ नद्धते । 'मकि मण्डने' (भ्वा० आ० से०) । पिञ्जाद्यूलच् (उ० ४।९०) । स्वार्थे कन् । आगमयासनस्या- नित्यत्वान्न नुम् ॥*॥ पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) उत्वे

'मुकूलकः' अपि-इत्यन्वे ॥ (१) ॥॥ कुं भूमिं विभर्ति ।
'संज्ञायां भृत्-' (३।२।४६) इति खच् । 'सैत्र डिद्वा' (३।
२।३८) । नियतः कुम्भः । 'प्रादयो गता-' (२।२।१८)
इति समासः । 'निकुम्भः कुम्भकर्णस्य तनये दन्तिक्रौपधौ'
(इति मेदिनी) ॥ (२) ॥॥ दाम्यति । दम्यते वा । 'दमु
उपशमे' (दि० प० से०) । 'हसिमृष्टिण्-' (उ० ३।८६)
इति तन् । स्वार्थे कन् (५।३।७५) । 'दन्तोऽद्रिकटके कुक्षे
दशनेऽधौपधौ स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥॥ प्रलब्धी
श्रेष्यस्याः । समासान्तानित्यत्वान्न कप् ॥ (४) ॥॥ उदुम्ब-
रस्येव पर्णान्यस्याः । 'पाककर्ण-' (४।१।६४) इति ङीप् ॥
(५) ॥॥ पञ्च 'वज्रदन्त्याः' ॥

अजमोदा त्र्यगन्धा ब्रह्मदर्भा यवानिका ।

अजेति ॥ अजं मोदयति । 'मुद हर्षे' (भ्रा० आ० से०)
प्यन्तः । 'कर्मप्यण्' (३।२।१) । अजादित्वात् (४।१।४)
टाप् । अजेन मोदते मोद्यते, वा । पचाद्यच् (३।१।१३४) ।
घञ् (३।३।१८) वा ॥ (१) ॥॥ उग्रो गन्धोऽस्याः । 'उ-
ग्रगन्धा वचाक्षेत्रयवान्योऽिष्टिक्रौपधौ' इति हैमः ॥ (२)
॥॥ ब्रह्मणा दम्यते । 'दमि प्रन्वे' (तु० प० से०) । घञ्
(३।३।१९) । 'कर्तृकरणे कृता-' (२।१।३२) इति समासः ॥
(३) ॥॥ दुद्यो यवः । 'इन्द्रवरुण-' (४।१।४९) इति ङीपा-
नुका । इवार्थे (५।३।९६) स्वार्थे (५।३।७५) वा कन् ॥॥
'यवानिका' इति समकारपाठे यमेनानिति । 'अन प्राणने'
(अ० प० से०) । ण्वल् (३।१।१३३) ॥ (४) ॥॥ 'यवा-
नीद्वयस्य' द्वे द्वे नामनी ।—चत्वारः पर्यायाः—इत्येके ॥

मूले पुष्करकाश्मीरपद्मपत्राणि पौष्करे ॥ १४५ ॥

मूल इति ॥ पौष्करे मूले, इत्यन्वयः । पुष्पाति, पुष्य-
ति वा 'पुष्य पुष्टौ' (दि० प० अ०, क्त्वा० प० से०) । 'पुष्यः
क्ति' (उ० ४।४) इति करन् । 'पुष्करं पङ्कजे व्योम्नि पयः
करिकराप्रयोः । ओषधिद्वीपविहगतीर्थरागोरगान्तरे । पुष्करं
तूर्ध्ववक्त्रे च काण्ठे खड्गफलेऽपि च' (इति विश्वः) ॥ (१) ॥॥
कदनीरेषु भवम् । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् ॥ (२)
॥॥ पद्मस्येव पद्मस्य ॥॥ 'पद्मवर्णम्' इति क्वचित्
पाठः ॥ (३) ॥॥ त्रीणि 'पुष्करमूलस्य' ॥

अव्यथाऽतिचरा पद्मा चारटी पद्मचारिणी ।

अव्येति ॥ न व्ययते 'व्यय दुःखसंचलनयोः' (भ्रा०
आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'अव्ययो निर्व्यये

१—अस्य वार्तिकस्य 'गनेः षुपि' इति प्रकरणपठितत्वेन
'विहंगः' इत्युदाहरणस्यैव माप्यकृता दत्तत्वेन च गनेरेव विहितस्य
खचो द्वित्वेन खच्सामान्यस्य द्वित्वाग्रहणेनानाभावः । तस्माद्—
नि नृशं स्कुभाति वित्तरयति मूलम् । 'स्कुभिः सौत्रो धातुः' ।
सतोऽपि षुपोदरादिः—इति मुकुटोक्तं सन्पद् ॥

सर्पे चारटीपथ्ययोः स्त्रियाम्' (इति विश्वमेदिन्यौ) ॥ (१)
॥॥ अति चरति । अच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥॥ पद्यते ।
'पद गतौ' (दि० आ० अ०) । 'अर्तिस्तु-' (उ० १।१४०)
इति मन् ॥ (३) ॥॥ चारयति । 'शाकादिभ्योऽटन्' (उ०
४।८१) ॥ (४) ॥॥ पद्मे चरितं शीलमस्याः । 'सुपि-'
(३।२।७८) इति णिनिः ॥ (५) ॥॥ पञ्च 'पद्माकस्य' ॥

काम्पिल्यः कर्कशश्चन्द्रो रक्ताङ्गो रोचनीत्यपि १४६
केति ॥ काम्पिलाया अदूरभवः । संकाशादित्वात् (४।
२।८०) ष्यः ॥॥ कम्पते । 'कपि किञ्चिच्चलने' (भ्रा० आ०
से०) । बाहुलकादिल्लः । 'पद्माद्यण्' (५।४।३८) । कं जलं
पीलयति श्लेष्मन्नत्वात् । 'पील प्रतिष्टम्भे' (भ्रा० प० से०) ।
कंपूर्वात् 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । इति मुकुटः ।
तत्र । प्यन्तस्येगुपधत्वाभावात् । अप्यन्तादप्यणः प्रसङ्गा-
च्च ।—इत्थं निर्व्ययकारम् ('काम्पिल्लः' इति) मन्यते—इ-
त्येके ॥ (१) ॥॥ करे कशति । 'कश शब्दे' ( ) । पचा-
द्यच् (३।१।१३४) । अन्तर्भावितप्यर्थो वा । शकन्वादिः
(वा० ६।१।९४) ॥ (२) ॥॥ चन्दति । 'चदि आहादने'
(भ्रा० प० से०) 'स्फायितञि-' (उ० २।१३) इति रक् ।
'चन्द्रः कर्पूरकाम्पिल्लसुधांशुस्वर्णवारिषु' (इति मेदिनी) ॥
॥ (३) ॥॥ रक्तमङ्गमस्य । 'रक्ताङ्गस्तु महीमुते । काम्पि-
ल्ले त्री तु जीवन्त्यां ह्रीं च विद्वमधीरयोः' (इति मेदिनी) ॥
(४) ॥॥ रोचते । 'रुच वीर्ता' (भ्रा० आ० से०) । 'कृ-
ल्यल्युट-' (३।३।११३) इति ल्युट् । 'रोचनी कर्कशे स्त्रि-
याम्' । (इति मेदिनी) ॥॥ 'रोचनी' इति क्वचित् पाठः ॥
(५) ॥॥ पञ्च 'रोचन्याः' 'कपीला' इति ख्यातायाः ॥

प्रपुत्राडस्त्वेडगजो ददृग्भ्रक्षकमर्दकः ।

पद्माट उरणाख्यश्च

प्रपुत्रेति ॥ पुमांसं नाडयति । 'नड अंशे' चुरादिः ।
'कर्मप्यण्' (३।२।१) मस्यानुत्कारे (८।२।१२३) परसवर्णः
(८।४।५८) प्रकृत्यः प्रगतो वा पुत्राडः ॥ (१) ॥॥ एडो
मेप एव गजो यस्य । भङ्गकलात् । यद्वा एलनम् । 'इल
प्रक्षेपे स्वप्ने च' (तु० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । डल-
योरेकत्वम् । एडे स्वप्ने गजति । 'गज मदे शब्दे च' (भ्रा०
प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥॥ ददृग् हन्ति ।
'अननुष्यकर्तृके च' (३।२।५३) इति टक् । 'अत्पूर्वस्य' (८।
४।२२) इति नियमान्न णत्वम् ।—शुभ्रादित्वात् (८।४।
३९)—इति मुकुटस्तु चिन्त्यः ॥ (३) ॥॥ चर्कं ददृग् नृ-
द्राति । 'नृद क्षोदे' (इया० प० से०) । 'कर्मप्यण्' (३।२।
१) । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (४) ॥॥ पद्ममेव पद्मां
वा पद्मसमूहं वाऽऽति । 'अट गतौ' (भ्रा० प० से०) । अण्
(३।२।१) ॥ (५) ॥॥ उरणास्य मेपस्याख्याऽस्य ॥॥ उर-

१—अत्र 'रूपातिदेश' इत्यपि पाठः ॥

णस्यार्धाक्षि यस्य । तत्तुल्यपुण्यत्वात् । 'अङ्गोऽदर्शनाद्' (५।१।७६) इत्यच्-इति स्थानी ॥ (६) ॥३॥ पठ् 'पद्मा-
टस्य' 'पुआड' इति दद्यात्स्य ॥

पलाण्डुस्तु सुकन्दकः ॥ १४७ ॥

पलेति ॥ पलति । 'पल रक्षणे' (भ्रा० प० से०) वा-
हुलकाद् आण्डुप्रत्ययः ॥ (१) ॥३॥ शोभनमतीव वा कन्द-
यति । भक्षकजातिव्रंशकत्वान् । 'कदि रोदनं' (भ्या० प० से०) ।
अच् (३।१।१३४) । स्वार्थे कन् (५।३।७५) । ण्युल (३।१।
१३३) वा ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'पलाण्डोः' 'प्याज' इति
ख्यातस्य ॥

लतार्कदुर्दुमौ तत्र हरिते

लतेति ॥ लतासु अन्वये, अन्वये विरुद्धलक्षणया नि-
न्वये वा । 'अर्कं लवने' (भ्रा० प० से०) । 'अर्कं पूजा-
याम्' (भ्रा० प० से०) वा । षच् (३।३।१९) ॥ (१) ॥३॥
दुष्टो दुमः ॥ (२) ॥३॥ तत्र पलाण्डोः । हरिते पालाशे ॥३॥
द्वे 'हरिद्वर्णपलाण्डोः' ॥

अथ महौषधम् ।

लशुनं गृजनारिष्टमहाकन्दरसोनकाः ॥ १४८ ॥

अथेति ॥ महत्त्वं तदौषधं च । 'महौषधं तु शुष्कं
साद्विपायां लशुनेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ अ-
ध्नाति । अशुते वा । 'अश भोजने' (त्रया० प० से०) ।
'अशद् व्याप्तौ' (स्वा० आ० से०) । 'अशेर्लच् च' (उ० ३।
५७) इत्युनन् ॥ (२) ॥३॥ गृजते=भक्ष्यत्वेन क्रथ्यते रोगेषु ।
'गृजि शब्दे' (भ्रा० प० से०) । क्रमेणि ल्युट् । 'गृजनम् ।
विपदिग्धपशोर्मौसे क्लीबं, पुंसि रसोनके' (इति मेदिनी) । 'ल-
शुनं गृजनं चैव पलाण्डुकवक्रानि च । वृत्ताकारालिकालासुजा-
तीया जातिदृषितम्' इति । श्वेतकन्दः पलाण्डुविशेषो गृज-
नम् । 'लशुनं दीर्घपत्रश्च पिच्छगन्धो महौषधम् । फरणश्च
पलाण्डुश्च लतार्कश्चापराजिता । गृजनं यवनेष्टश्च पलाण्डोर्दंश
जातयः' इति सुश्रुतेनोक्तत्वात् । 'गन्धाहृतिरसैस्तुल्यो गृज-
नस्तु पलाण्डुना । दीर्घनालाग्रपत्रत्वात् भिद्यतेऽसौ पलाण्डु-
तः' ॥ (३) ॥३॥ न रिष्टमशुभनस्त्वात् । 'अरिष्टो लशुने
निम्बे फेनिले काककङ्कयोः । अरिष्टमशुने तत्रे सूतिकागार
आसवे । शुभे नरणचिह्ने च' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥३॥
महत् कन्दमस्य ॥ (५) ॥३॥ रसे आत्वादाने ऊच्यते पातक-
हेतुत्वात् । 'जन परिहाणे' (उ० उ० से०) । 'एरच्' (३।
३।६६) । षच् (३।३।१९) वा । स्वार्थे कन् (५।३।७५)
कुर (उ० २।३२) वा ॥ (६) ॥३॥ पठ् 'लशुन' इति
ख्यातस्य ॥

पुनर्नवा तु शोधनी

पुनेति ॥ पुनरभिक्षं नवा । न्यते वा 'ऋदोरप्' (३।
३।५७) । कुत्रादिः (८।१।३९) ॥ (१) ॥३॥ शोधं हन्ति ।

'अमनुष्य-' (३।२।५३) इति टक् । 'टिङ्गा-' (४।१।१५)
इति ङीप् ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'पुनर्नवायाः' 'गद्दहपूर्णा' इति
ख्यातायाः ॥

वितुन्नं सुनिपण्णकम् ।

वीति ॥ विगतं तुन्नं अथननस्त्वात् । 'वितुन्नं सुनि-
पण्णे च शैवालं च नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥
सुष्टु निपण्णमस्त्वात् ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'वितुन्नस्य' 'विपस्त्र-
परिधा' इति ख्यातस्य ॥

स्याद्वातकः शीतलोऽपराजिता शणपण्यपि ॥१४९॥

स्यादिति ॥ वानं करोति 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।
१०१) इति टः ॥ (१) ॥३॥ शीतं लाति । 'धातोऽनुप-'
(३।२।३) इति कः ॥३॥ 'शीतलवातकः' इत्यपि नाम ।
'शणपर्णा शीतलवातकः' इति धन्वन्तरिः ॥ (२) ॥३॥
न पराजिता । 'अपराजित इशाजेष्ट्यन्तरे नाऽजिते त्रिषु ।
निरिकर्षो जयादुर्गाऽशनपर्णासु योयिति' (इति मेदिनी) (३) ॥३॥
शणः पर्णान्यस्याः । शणशब्दः शणपर्णसदृशे लक्षणिकः 'पा-
ककर्ण-' (४।१।६४) इति ङीप् ॥३॥—अगन इव पर्णन-
साः । 'अशनपर्णा'—इति कथित् ॥ (४) ॥३॥ चत्वारि
'शतपर्ण्याः' 'पटशण' इति ख्यातस्य ॥

पारावताङ्घ्रिः कटभी पण्या ज्योतिष्मती लता ।

पारेति ॥ पारावत इवाङ्घ्रिः ॥ (१) ॥३॥ कटव-
द्भाति । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०१) इति टः । गौरा-
दिः (४।१।४१) ॥ (२) ॥३॥ पण्यते । 'पण व्यवहारं'
(भ्रा० आ० से०) । 'अवद्यपण्य-' (३।१।१०१) इति
साधुः ॥ (३) ॥३॥ ज्योतिरत्त्वस्याः । मनुष्य (५।२।९४) ॥
(४) ॥३॥ लतति । 'लतिः सौत्रः' । अच् (३।१।१३४) ॥
(५) ॥३॥ पत्र 'ज्योतिष्मत्याः' 'मालकाङ्गणी' इति
ख्यातायाः ॥

वार्षिकं त्रायमाणा स्यान्नयन्ती बलभद्रिका ॥१५०॥

वेति ॥ वर्षासु भवं जातं वा । 'वर्षाभ्यष्टक्' । (४।३।
१८) । 'वार्षिकं त्रायमाणायां क्लीबं वर्षाभवे त्रिषु' (इति
मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ त्रायते । 'त्रिष् पालने' (भ्रा० आ०
अ०) । शानच् (३।२।१२४) चानच् (३।२।१२९) वा ।
'त्रायमाणा वार्षिके स्त्री रक्षामाणोऽभियेयवत्' इति मेदि-
नी ॥ (२) ॥३॥ त्रायम् । त्राः । संपदादिः (वा० ३।३।
१०८) त्रा अयति । 'इ गतौ' (भ्रा० प० से०) । शता
(३।२।१२४) । (ङीप् ४।१।६) । 'शप्यन्तोः-' (७।१।८१)
इति लुम् ॥ (३) ॥३॥ बलेन भद्रा । स्वार्थे कन् (५।३।
७५) ॥ (४) ॥३॥ चत्वारि 'त्रायमाणा' इति ख्यातस्य ॥

विष्वक्सेनप्रिया गृष्टिर्वाराही वदरेति च ।

वीति ॥ विष्वक्सेनस्य प्रिया ॥ (१) ॥३॥ गृह्णाति ।

क्विच् (३।३।१७४) । प्रपोदरादिः (६।३।१०९) । यत्तु—
‘गर्पति हिनस्ति रोगम्’ ‘ग्यु हिंसायाम्’ क्विच् (३।३।१४)—
इति व्याख्यातं मुकुटेन । तत्र । उक्तधातोर्दर्शनात् । कर्त-
रि क्तिनोऽसंभवाच्च । ‘अथ गृष्टिः सङ्कृतसूतगन्धर्वदरयोः
त्रियाम्’ (इति मेदिनी) ॥३॥ ‘वृष्टिः’ इति पाठान्तरम् ।
घर्पति । ‘व्यु संघर्षे’ (भ्वा० प० से०) । क्विच् (३।३।
१७४) । ‘वृष्टिः स्त्री घर्षणस्पर्धाविष्णुकान्तासु ना किरां’
(इति मेदिनी) ॥ (२) ॥३॥ वराहस्येयम् । प्रियत्वात् । ‘त-
स्येदम्’ (४।३।१२०) इत्यण् ‘वाराही मातृभेदे स्याद्विष्ण-
क्तेनप्रियापथै’ (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥३॥ वदति । ‘वदा
स्थैयै’ (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादरन् । ‘व(व)द्रा
गृष्टिकार्यास्योरेलापण्यां त्रियां, पुमान् । कर्पासस्यास्थिन्,
वदरी क्रोले क्लीवं तु तरफले’ (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥३॥
चत्वारि ‘वाराहीकन्द’ इति ख्यातायाः ॥

मार्कवो भृङ्गराजः स्यात्

मार्केति ॥ मारयति । क्विप् (३।२।१७८) । मारि केश-
शौहृयनाशने कृत्यते । ‘कुट्ट शब्दे’ (भ्वा० आ० अ०) ।
‘ऋरोरप्’ (३।३।५७) ॥ (१) ॥३॥ ‘भृङ्ग इव राजते’ ।
‘राजृ दीप्तौ’ (भ्वा० उ० से०) । अच् (३।१।१३४) ।
(‘अथ भृङ्गराज उक्तः पक्षिविशेषे च मार्कवे भ्रमरे’ इति
मेदिनी) । ‘भृङ्गरजः’ इति पाठे भृङ्ग इव रजोऽस्य । सान्तो-
ऽदन्तोऽपि । रजशब्दस्य द्वैविध्यात् । ‘स्यान्मार्कवो भृङ्गरजः
भृङ्गराजः सुजागरः’ इति रभसात् ॥ (२) ॥३॥ द्वे ‘भृङ्ग-
राज’ इति ख्यातासु ॥

काकमाची तु वायसी ॥ १५१ ॥

काकेति ॥ काकान् नश्चते । ‘मचि धारणोच्छ्रायपूज-
नेषु’ (भ्वा० आ० से०) । ‘कर्मण्यण्’ (३।२।१५) । आगम-
शास्त्रस्यानिलत्वान्न जुम् ॥ (१) ॥३॥ वायसानामियम् । ‘त-
स्येदम्’ (४।३।१२०) इत्यण् । ‘काकोदुम्बरिकायां च काक-
माच्यां च वायसी’ (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥३॥ द्वे ‘काक
माच्याः’ ‘कवप्रिया’ इति ख्यातायाः ॥

शतपुष्पा सितच्छत्राऽतिच्छत्रा मधुरा मिसिः ।

अवाक्पुष्पी कारवी च

शतेति ॥ शतं पुष्पाप्यस्याः । ‘सदच्क्वाण्ड-’ (ग० ४।
१।४) इति टाप् ॥ (१) ॥३॥ सितं चदं शुभ्रं वा छत्रमस्याः ॥
(२) ॥३॥ छत्रमतिक्रान्ता । ‘अलादयः’ (वा० २।२।१८)
इति समासः ॥ (३) ॥३॥ मधुरस्त्वस्याः । ‘ऊपशुपि-’ (५।
२।१०७) इति रः । ‘मधुरा शतपुष्पायां निश्रेयानगरीभिदाः’
(इति मेदिनी) ॥ (४) ॥३॥ मस्यति । ‘मसी परिणामे’ (दि०
प० से०) । इच् (उ० ४।१।१८) । प्रपोदरादिः (६।३।१०९) ।
‘मिसिः स्त्री मधुरामास्योः शतपुष्पाजमोदयोः’ (इति मेदि-
नी) ॥ (५) ॥३॥ अवाक्पुष्पाप्यस्याः । गौरादित्वात् (४।

१।४१) डीप् । यत्तु—‘पाककर्ण-’ (४।१।६४) इति
डीप्—इत्याह मुकुटः । तत्र । ‘सदच्क्वाण्ड-’ (ग० ४।१।
४।) (वा० ६८) इत्यस्य तदपवादात्त्वात् ॥ (६) ॥३॥ के आ-
रंति । पचावच् । यत्तु मुकुट आह—कारोरियम् कारवी
इति । तत्र । ‘वृद्वाच्छः’ (४।२।११४) इत्यस्यापवादात्त्वात् ।
‘कारवी मधुरादीप्यत्वक्पत्रीकृष्णजीरके’ इति मेदिनी ॥
(७) ॥३॥ सप्त ‘मधुरायाः’ ‘सौफ’ इति ख्यातायाः ।
अन्वयद्वयम् ‘उंध्रावली’ इति ख्यातायाः—इत्येके ॥

सरणा तु प्रसारिणी ॥ १५२ ॥

तस्यां कटंभरा राजवला भद्रवलेति च ।

सरेति ॥ सरति । ‘सृ गतौ’ (भ्वा० प० अ०) । ‘बहु-
लमच्यत्रापि’ (उ० २।७८) इति युच् ॥३॥ ल्युटि (३।
३।११३) ‘सरणी’ इत्यपि । ‘सरणा सरणी चावी कटंभरा
महावला’ इति छः ॥ (१) ॥३॥ प्रसार्यतेऽङ्गमनया ।
‘करणा-’ (३।३।११३) इति ल्युट् ॥३॥ ‘सारणी’ इत्यपि ।
(‘सारणो राक्षसान्तरे’) । ह्रमेदे ना, प्रसारण्यां स्वल्प-
नयां च सारिणी’ (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥३॥ कटं वि-
भर्ति । ‘संज्ञायां भृत्-’ (३।२।४६) इति खच् ॥ (३) ॥३॥
वलानां वलप्रदानां राजेव । राजदन्तादिः (२।२।३१) ॥
(४) ॥३॥ भद्रं वलमस्याः ॥ (५) ॥३॥ पत्र ‘कुञ्जप्रसा-
रिणी’ इति ख्यातायाः ॥

जनी जतूका रजनी जतुकुचक्रवर्तिनी ॥ १५३ ॥
संस्पर्शा

जनीति ॥ जायते आरोग्यमनया । ‘जनिघसिभ्यामिण्’
(उ० ४।१३०) । ‘जनिवध्योश्च’ (७।३।३५) इति न वृद्धिः ।
‘हृदि-’ (ग० ४।१।४५) इति वा डीप् । ‘जनी सीमन्ति-
नीवध्वोस्तपन्तावोपधीभिदि’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥
जायते । ‘जनी’ (दि० आ० से०) । ‘उल्कादयश्च’ (उ०
४।४१) इति साधुः ॥३॥ जतुशब्दात् ‘संज्ञायां-’ (५।३।७५)
इति कनि ‘जतुका’ च ॥ (२) ॥३॥ रज्यतेऽनया । ‘रज
रागे’ (भ्वा० उ० अ०) । ‘करणा-’ (३।३।११७) इति
ल्युट् । ‘लजरज-’ (३।२।१४२) इति निपातनात् कैचिद-

१—इदं च ‘विनुणि च’ । विनुणि चोपसंख्यानं कतंभ्यम् ।
रागी । विनुणि निपातनास्तिदम् । किं निपातनम् । ‘लजरज-’
(३।२।१४२) इति । अशक्यं धातुनिर्देशे निपातनत्वमाश्रयितुम् ।
इह हि दोषः स्यात् । ‘दशानदः करणे’ (३।२।१८२) । दंष्ट्रा ।
नैतद्वानुनिपातनम् । किं तर्हि । प्रत्ययान्तस्यैतद्रूपम् । तस्मिंश्च
प्रत्यये लोपो भवति’ इति भाष्येन ‘प्रत्ययान्तस्येति । शब्दन्त-
स्येत्सर्थः । यत्तु निवृत्त्यर्थश्च तत्र शक्तिदेशः । यद्वलुगन्ताद्रूपेण
भवति’ इति कैचनेन च विरुद्धम् । तस्मात् ‘रजेः वृत्तम्’ (उ० २।
७९) इति वृत्तिं नित्वात् लोपः । गौरादित्वात् (४।१।४१) डीप्
इति बोध्यम् ॥

क्रित्वपि नलोपः । 'रजनी नीलिनारात्रिहरिद्राजनुकायु च' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ ॥ जनु क्रोति । क्रिप् (३।२।१७८) ॥ (४) ॥ चक्रं चक्रमिव वा वर्तिन्तु शील-
मस्याः । 'सुपि-' (३।२।७८) इति णितिः ॥ (५) ॥ ॥ न-
म्यक् स्पृशति स्पृशते वा । 'स्पृश म्पर्शने' (तु० प० से०) ।
'पदरज-' (३।३।१६) इति घञ् । पचाद्यच् (३।१।१३४)
वा । कर्मणि घञ् (३।३।१९) वा ॥ (६) ॥ ॥ पट् 'चक्र-
वर्तिन्याः' 'चक्रवत्' इति ख्यातस्य ॥

अथ शटी गन्धमूर्ला पद्मग्रन्थिकेत्यपि ।

कर्चूरोऽपि पलाशः

अथेति ॥ शटति । 'शट हजादा' (भ्वा० प० से०) ।
अच् (३।१।१३३) गौरादिः (४।१।४१) ॥ (१) ॥ ॥
गन्धं मूलमस्याः ॥ (२) ॥ ॥ पद्मवहवो ग्रन्थयोऽस्याः ॥
(३) ॥ ॥ कर्चति । 'कर्च गतौ' ( ) । खर्जादित्वात्
(उ० ४।९०) ऊरः । 'कर्चूरः' स्यात् प्रमाञ्शब्दां सुवर्णे
तु नपुंसकम् (इति मेदिनी) ॥ ॥ 'कर्चूरः' अपि ॥ (४)
॥ ॥ पलमश्राति । 'अश भोजने' (भ्या० प० से०) । 'क-
र्मण्यण्' (३।२।१) पले मांसे आशु यस्य वा । 'पलाशः
क्रियुक्तः शटी । हरिद्राणां राक्षसश्च पलाशं छद्मने मतम्' इति
हैमः ॥ (५) ॥ ॥ पञ्च 'शम्याः' 'कचूर' इति ख्यातस्य ॥

अथ कारवेल्लः कटिल्लकः ॥ १५४ ॥

सुपवी च

अथेति ॥ 'कारो वधे निश्चये च वर्ला यन्ने यतावपि ।
(तुपारशैलेऽपि पुमान् त्रियां दूलां प्रसेवके । सुकर्णकारि-
कार्यां च बन्धनागारबन्धयोः)' (इति मेदिनी) । कारं वे-
ल्लति । 'वेल्ल चलने' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' ३।२।
१) ॥ (१) ॥ ॥ कटति । 'कटे वर्षावरणयोः' (भ्वा० प०
से०) । बाहुलकादिल्लः ॥ ॥ कटति । 'कठ शोके' (भ्वा०
प० से०) । अंसादिल्लः, इत्यन्ये । स्वार्थे कन् (५।३।७५)
'कटिल्लकस्तु पणांसे वर्षाभूकारवेल्लयोः' इति विश्वमेदिन्यां ॥
(२) ॥ ॥ सु सुवति । 'पू प्रेरणे' (तु० प० से०) । अच्
(३।१।१३४) । 'उपसर्गात्सुनोति-' (८।३।६५) इति पः ।
गौरादिः (४।१।४१) 'सुपवी कृष्णजीरके । कारवेले च
जीरे च' इति हैमः ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'कारवेल्लस्य'
'करेला' इति ख्यातस्य ॥

अथ कुलकं पटोलस्तिककः पटुः ।

अथेति ॥ कोलति । 'कुल संत्त्याने' (भ्वा० प० से०) ।
'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । स्वार्थे कन् क्नु (उ०
२।३२) वा । 'कुलकं तु पटोले स्यात्संबद्धश्लोकसंहतौ ।

१—प्रथमोपात्तचरणस्तु विश्वे संभवति । चरमोपात्तचरणस्तु
मेदिन्यामुपसंभ्यते । हैमं तु मध्यस्थेऽपि नोपलभ्यते ॥

पुंति वल्मीककाकेन्दुकुलधेष्टेषु कथ्यते' (इति मेदिनी) ॥
(१) ॥ ॥ पटति । 'पट गतौ' (भ्वा० प० से०) । अन्त-
र्भावितण्यर्थो वा । 'कपिगण्डिगण्डि-' (उ० १।६६) इत्यो-
लच् । 'पटोलं वक्रभेदे, नापथौ ज्यौत्स्यां तु योपिति'
(इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ तिक् एव । स्वार्थे कन् (५।३।
७५) ॥ (३) ॥ ॥ पाटयति । 'पट गतौ' (भ्वा० प०
से०) । 'फलिपाटि-' (उ० १।१८) इत्युः पटिरादेशश्च ।
'पटुर्दक्षे च नीरोगे चतुरेऽप्यभिधेयवत् । पटोले तु पुमान्
स्त्रीव छत्रालवणयोरपि' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥ ॥ चत्वारि
'पटोलस्य' 'परस्वर' इति ख्यातस्य ॥

कूष्माण्डकस्तु कर्कोरुः

किति ॥ कू ईपद् ऊष्मा अण्डेषु वीजेषु यस्य । पित्त-
लत्वान् । 'कूष्माण्डयुमायां स्त्री, पुंसि कर्कोरौ च गणान्तरे ।
भ्रूणान्तरे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ कर्कं युक्त्वर्णमृ-
च्छति । 'कृ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । बाहुलकादुण् ॥ (२)
॥ ॥ द्वे 'कूष्माण्डस्य' ॥

ईर्चारुः कर्कटी स्त्रियौ ॥ १५५ ॥

ईर्वेति ॥ ईरणं 'ईर गतौ' (अ० आ० से०) । संप-
दादिः (वा० ३।३।१०८) ईरं वृणोति, वारयति वा । 'वृन्
वरणे' (स्वा० उ० से०) । बाहुलकादुण् । 'तुर्यस्वरादिर्
'ईर्चारुः' कर्कट्यां पठ्यते युवः' ॥ ॥ हस्तादिरपि । 'उ-
न्मतो(?) युस्तुर 'ईर्चारुः' 'कर्कटिः स्यात्' इति पुंस्काण्डे
रत्वकोपात् ॥ ॥ 'एर्चारुः' इति पाठे आद् बोध्यः ॥ ॥
('उर्चारुः' इति च) ॥ (१) ॥ ॥ करं कटति । 'कटे व-
र्षादा' (भ्वा० प० से०) । इन् (उ० ४।१।१८) । शक-
न्वादिः (वा० ६।१।९४) । डीप् (वा० ४।१।४१) वा ॥
(२) ॥ ॥ द्वे 'काकडी' इति ख्यातायाः ॥

इक्ष्वाकुः कटुतुम्बी स्यात्

ईति ॥ इक्षुमाकरोति । मितद्वादित्वात् (वा० ३।२।
१८०) डः । यद्वा लिङ्कार्यां जातम् 'इक्षु' इति शब्दम-
कति । 'अक गतौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादुण् ।
'इक्ष्वाकुः कटुतुम्ब्यां स्त्री सूर्यवंशनुपे पुमान्' (इति मे-
दिनी) ॥ (१) ॥ ॥ कटुश्चासौ तुम्बी च ॥ (२) ॥ ॥ द्वे
'कटुतुम्ब्याः' ॥

तुम्ब्यलावूरुभे समे ।

त्विति ॥ तुम्बति रुचिम् । 'तुवि अर्दने' (भ्वा० प०
से०) । अच् (३।१।१३४) । गौरादिः (४।१।४१) । इन्
(उ० ४।१।१८) वा । 'क्नु-' (ग० ४।१।४५) इति वा
डीप् ॥ (१) ॥ ॥ न लभ्यते । 'लवि अवस्त्रमने' (भ्वा०
आ० से०) । 'नवि लभ्येन्लोपश्च' (उ० १।८७) इत्युणित् ।

'अलान्दस्तु पिण्डफला तुम्बिस्तुम्बी महाफला ।
तुम्बा तु वर्तुलाऽलावृनि(नि)न्वृणां तु लातुका' इति वा-
चस्पतिः । 'अलावृस्तुम्बकः प्रोक्तः' इति चन्द्रः ॥ (२)
॥३॥ द्वे 'तुम्बा' इति ख्यातावाः ॥

चित्रा गवाक्षी गोडुम्बा

चित्रेति ॥ चीयते । 'त्रिच् चयने' (स्वा० उ० अ०) ।
'अमिचि-' (उ० १।१६४) इति कः । 'चित्रानुपर्णां गो-
डुम्बासुभद्रादन्तिकामु च । नायायां सर्पनक्षत्रनदीभेदेषु
च त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ गां भूमिम-
ङ्गोति । 'अक्ष व्यामौ' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यच्' (३।
२।१) । 'गवाक्षी त्विन्द्रवारुण्यां गवाक्षो जालके कर्षी'
इति हंसः ॥ (२) ॥३॥ गां भुवं तुन्वति । 'तुवि अर्दने'
(भ्वा० प० से०) । मूलविभुजादिकः (वा० ३।२।५) । टाप्
(१।१।४) । पृषोदरादिः (३।३।१०९) । मुकुटल्—गां ड-
न्वयति । 'डुवि अर्दने' । अण् (३।२।१)—इत्याह । तत्र ।
धातुयाटेषु डुविधातोर्दर्शनान् । अग्नि ईप्प्रसत्ताच्च ॥ (३)
॥३॥ त्रोगि 'कर्कटीविशेषस्य' ॥

विशाला त्विन्द्रवारुणी ॥ १५६ ॥

विशेति ॥ वि चलति । 'शल चलने' (भ्वा० प०
से०) । 'ज्वलिति-' (३।१।१४०) इति षः । टाप् (१।१।४)
विधाति वा । अत्र वा । 'विश प्रवेशने' (तु० प० से०) ।
'तमिषिचिचिडि-' (उ० १।१।१८) इति कालन् । 'विशाला
विन्द्रवारुण्यामुजयिन्यां तु योपिति । नृपवृक्षभिदोः पुंनि
पृथुलेऽप्यभिधेयवन्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ इन्द्रं वा-
रयति । 'वृच् वरणे' 'जुरादिः । कृष्ट्वादि-' (उ० ३।५३)
इति बाहुलकाद् प्यन्तादभ्युनन् । यत्तु मुकुटः—इन्द्रवरुणौ
देवते अस्याः । अण् (१।२।२४) । 'उत्तरपदस्य च' (७।३।
१०) इत्युत्तरपदवृद्धिः—इत्याह । तत्र । मन्त्रद्विपयोरेव स्ता-
मिनि देवतात्वव्यवहारान् । 'उत्तरपदस्य च' (७।३।१०)
इत्यस्याधिकारत्वेन वृद्धिविधायकत्वाभावाच्च ॥ (२) ॥३॥
द्वे 'इन्द्रवारुणी' इति ख्यातावाः ॥

अर्शाघ्नः शूरणः कन्दः

अर्शविति ॥ अर्शाति हन्ति । 'अननुच्य-' (३।२।
५३) इति टक् ॥ (१) ॥३॥ शूर्यते । 'शूरी हिंसायाम्'
(दि० आ० से०) । 'बहुलमन्यत्राणि' (उ० २।७८) इति
युच् । कर्तरि ल्युट् (३।३।१३३) वा । यत्तु—शूरति—इति
विग्रहीते मुकुटेन । तत्र । शूरीधातोर्दिवाद्यात्मनेपदित्वाद् ॥३॥
सूर्यते । 'सूरी हिंसायाम्' । युच् (उ० २।७८) । ल्युट् (३।
१।१।१३३) वा । इति (सूरणः) दन्त्यादिरपि ॥ (२) ॥३॥
कन्दति । कन्दयति । कन्दयते वा । अच् (३।१।१३४) । अण्
(३।३।१९) वा । 'कन्दोऽर्शो मूर्णे सस्यमूले जलधरे पुमान्'
(इति मेदिनी) ॥ (३) ॥३॥ त्रोगि 'सूरण' इति ख्यातस्य ॥

गण्डीरस्तु समष्टिला ।

गण्डीति ॥ गण्डति, गण्ड्यते, वा । 'गण्डि वदनैः देशे'
(भ्वा० प० से०) । बाहुलकादीरान् । यद्वा गण्डीन् ग्रन्थीनि-
न्यति । 'इर प्ररणे' (अ० आ० से०) 'कर्मण्यच्' (३।२।१) ॥
(१) ॥३॥ समे तिष्ठति । 'मिथिलादयश्च' (उ० १।५७) इति
माधुः । यद्वा सम्यगष्टिला वीजे यस्याः । 'गण्डीणि ना सम-
ष्टिला' इति माला ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'गण्डीरदूवी' इति
ख्यातस्यानूपजयाकभेदस्य । 'गण्डीनी' इति भाषा ॥

कलम्बी

केति ॥ कडति । 'कड मदे' (भ्वा० प० से०) । 'कृक-
दिकडिकटिभ्योऽन्वच्' (उ० १।८२) । डलदोरेकत्वम् । के
जले लम्बते । 'लवि अवलंसने' (भ्वा० आ० से०) । प्रचा-
यच् (३।१।१३४) । गौरादिः (१।१।४१) । 'कलम्बी तु
गतपर्वा कलम्बूवांसु वारुणः' इति वाचस्पतिः । 'कलम्बी
शाकभेदेऽपि कदम्बशरयोः पुमान्' (इति मेदिनी) ॥ (१)
॥३॥ एकं 'करेम्बु' इति ख्यातस्य ॥

उपोदका

उपेति ॥ उपाधिकमुदकमस्याम् । 'उत्तरपदस्य च'
(वा० ६।३।५७) इत्युदः । कप् (५।१।१५४) । टाप् (१।१।
४) ॥३॥—अपगतोदका । जाह्नलत्वात् । 'अपोदका'-
इति स्वामी ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'पोई' इति ख्यातस्य ॥

अस्त्री तु मूलकं

मूलति ॥ 'मूल प्रतिष्ठायाम्' (भ्वा० प० से०) । कुर्
(उ० २।३२) । यद्वा मूलयति । 'मूल रोहणे' जुरादिः । अच्
(३।१।१३४) । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) ॥ (१) ॥३॥
एकम् 'मूली' इति ख्यातस्य ॥

हिलमोचिका ॥ १५७ ॥

हिलेति ॥ हिलति । 'हिल भावकरणे' (तु० प० से०) ।
'ङ्युपध-' (३।१।१३५) इति कः । मोचयति । ण्युल् (३।१।
१३३) । हिला चासौ मोचिका च । 'दद्यापोः-' (६।३।६३)
इति हलः ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'हिलसाल' इति ख्यातस्य ॥

वास्तुकम्

वेति ॥ वसति देहे । चिरं गुणा वाऽस्मिन् वसन्ति ।
'वस निवासे' (भ्वा० प० अ०) । 'उल्लूकादयश्च' (उ०
१।४१) इति चाधु ॥३॥ वास्तौ भवम् । अघ्यात्मादिटच्
(वा० ४।३।६०) । 'इसुसुक्' (७।३।११) इति कः । एवं
(वास्तुकम्) हल्लमध्यमपि ॥ (१) ॥३॥ एकं 'वथुया'
इति ख्यातस्य ॥

१—'रन्धा वास्तववास्तुकस्तद्विना' इति प्रयोगात्—इति
मुकुटः ॥

शाकभेदाः स्युः

शाकेति ॥ कलम्ब्याद्याः पञ्च शाकभेदाः स्युः । 'शा-
काल्यं पत्रपुष्पादि' इत्यत्र आरभ्य च । 'मण्डूकपर्णा पालङ्क्या
चिद्रिका चाप्यपोदिका । चाङ्गेरी हिलमोचा च कलम्ब्या शाक-
जातयः' इति माला ॥

दूर्वा तु शतपर्चिका ।

सहस्रवीर्याभार्गव्यौ रहानन्ता

दूर्वेति ॥ दूर्वेति वा । 'दूर्वा हिंसायाम्' (भ्रा०
प० से०) । अच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१९) वा ।
'उपधायां च' (८।२।७८) इति दीर्घः ॥ (१) ॥३॥ शतं
पर्वाण्यस्याः । 'शपात्' (५।४।१५४) इति कप् । शतं पर्वति ।
'पर्व पूरणे' (भ्रा० प० से०) । ष्वुल् (३।१।१३३) । 'शत-
पर्चिका तु दूर्वायां वचायानपि शोपिति' (इति मेदिनी) ॥
(२) ॥३॥ सहस्रं वीर्याण्यस्याः ॥ (३) ॥३॥ ऋगोरियम् ।
'भार्गवी पाचैतीश्रियोः । दूर्वात्राम्' (इति मेदिनी) ॥ (४)
॥३॥ छिन्नापि रोहति । 'इगुपव-' (३।१।१३५) इति कः ॥
(५) ॥३॥ न अन्तो यस्याः । 'अनन्ता च विशाल्यायां शा-
रिवाद्देश्वोरपि । कणादुरालभाप्य्यापार्विलामलक्रीपु च ।
विश्रंभरागुह्योः स्याद्वनन्तं सुरवर्त्मनि । अनन्तः केशवे
शेषे पुमादिरवधौ त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥३॥ पद्
'दूर्वायाः' ॥

अथ सा सिता ॥ १५८ ॥

गोलोमी शतवीर्या च गण्डाली शकुलाक्षकः ।

अथेति ॥ सा दूर्वा । सिता शुक्ला । गोलोमसु जाता ।
'तत्र जातः' (४।३।२५) इत्यप् । संज्ञापूर्वकत्वात् वृद्धिः ।
'गोलोमी श्वेतदूर्वायां स्यादत्राभूतकेशयोः' (इति मेदिनी) ॥
(१) ॥३॥ शतं वीर्याण्यस्याः ॥ (२) ॥३॥ गण्डति ।
'गण्डि वदनेकदेशे' (भ्रा० प० से०) । बाहुलकादालञ् ।
गण्डमलति वा । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'टिड्ढा-' (४।१।१५)
इति दीर्घः । गौरादिः (४।१।४१) वा ॥ (३) ॥३॥ शकुलस्य
मत्स्यत्वेवाङ्गि यस्य । 'अङ्गोऽदर्शनात्' (५।४।७६) इत्यच् ।
साधे कन् (५।३।७५) ॥ (४) ॥३॥ चत्वारि 'शुक्लदूर्वायाः'
त्वानी तु—परं द्वे दूर्वाभेदस्य—इत्याह ॥

कुरुचिन्दो मेघनामा मुक्ता मुस्तकमस्त्रियाम् १५९

कुरुचिंति ॥ कुरुन् चिन्दति । 'चिद् लामे' (तु० उ०
अ०) । 'अनुसर्गाङ्गिभ्यः' (३।१।१३८) इति शः । 'कुरु-
चिन्दं रत्नभेदे मुक्ताकुम्भापयोः पुमान्' इति विश्वमेदिन्या ॥
(१) ॥३॥ मेघनामानि नामान्यस्य ॥ (२) ॥३॥ मुस्तयति ।
'मुस्त संघाते' सुरादिः । अच् (३।१।१३४) ॥ (३) ॥३॥
ष्वुल् (३।१।१३३) ॥ (४) ॥३॥ चत्वारि 'मुक्तायाः'
'मेधा' इति ख्यातायाः ॥

स्याद्भद्रमुस्तको गुन्द्रा

स्यादिति ॥ भन्दते । 'भदि कल्याणे' (भ्रा० आ०
से०) 'ऋजेन्द्र-' (उ० २।१८) इति साधुः । भद्रं करोति
वा । 'तत्करोति' (वा० ३।१।२६) इति ष्यन्तादच् (३।१।
१३४) । भद्रश्चात्तो मुस्तकश्च ॥३॥ 'भद्रम्' अपि नाम ।
'भद्रं स्यान्मङ्गले हेत्रि मुस्तके करणान्तरे' इति रुद्रः ॥ (१)
॥३॥ गां जलं द्राति । 'द्रा गर्ता' (अ० प० अ०) 'धातो-
ऽनुप-' (३।२।३) इति कः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'गुन्द्र
स्तेजनके स्त्री तु प्रियर्गा भद्रमुस्तके' (इति मेदिनी) ॥ (२)
॥३॥ द्वे 'नागरमोथा' इति ख्यातस्य ॥

चूडाला चक्रलोच्चटा ।

चूडेति ॥ चूडास्त्वस्याः । 'प्रागित्यादातो लज्जन्तर-
स्याम्' (५।२।१६) । 'चूडाला त्वटायां स्त्री चूडावति च
वाच्यवत्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ चक्रं लति । 'धा-
तोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (२) ॥३॥ उच्चटति । 'चट
गर्ता' (भ्रा० प० से०) अन्तर्भावितण्यर्थः । अच् (३।१।
१३४) ॥ (३) ॥३॥ त्रीणि 'मुक्ताविशेषस्य' ॥

वंशे त्वक्सारकर्मारत्वचिसारतृणध्वजाः ॥ १६० ॥

शतपर्वा यवफलो वेणुमस्करतेजनाः ।

वंशे इति ॥—वमति । 'वृम उदिरणे' (भ्रा० प०
से०) । 'वृम्वमिभ्यः शक्'—इति सुकृदः । तत्र । उक्तसू-
त्रस्योऽञ्ज्वलदत्तादिश्रुत्तिस्यदर्शनात् । अनुनासिकलोपस्य (६।
४।३७) उपधादीर्घस्य (६।४।१५) च प्रसज्जाच्च । कुशवृक्षयो-
र्धात्वन्तरेण सिद्धत्वाच्च । वमति, वम्यते, वा । 'वम गल्दे'
(भ्रा० प० से०) । बाहुलकाच् शः । उद्वयेते, वटि, वा ।
'वश कान्ता' (अ० प० से०) घञ् (३।३।१९) । संज्ञापूर्वक-
त्वात् वृद्धिः । अच् (३।१।१३४) । 'संख्या वदयेन' (२।१।
१९) इति निर्देशाहम् । 'वंशो वेणुं कुले वगं पृष्टायवय-
वेऽपि च' (इति विश्वः) ॥ (१) ॥३॥ त्वक् त्वचि वा
सारोऽस्य ॥ (२) ॥३॥ कर्म क्रियानृच्छति । 'कर्मण्यण्'
(३।२।१) ॥ (३) ॥३॥ 'हलदन्तान्-' (६।३।९) इति वा लृक्
॥ (४) ॥३॥ तृणेषु ध्वज इव ॥ (५) ॥३॥ शतं पर्वाण्यस्य ॥
(६) ॥३॥ यव इव फलान्यस्य । 'यवफलो मांसिकार्या
कृदजत्वचिसारयोः' इति हंसः ॥ (७) ॥३॥ वेणति । 'वेणु
निशामनवादित्रादानगमनज्ञानचिन्ताड' (भ्रा० उ० से०) ।
बाहुलकाडः । यद्वा अजति 'अजिबृरीभ्यो निच' (उ० ३।३८)
इति षुः । 'अजैर्वा-' (२।४।५६) ।—वयन्ति शोमन्ते खनेन ।
'वी' धातोः 'वेन्वाद्यत्र' इति लुः, पत्वं च—इति सुभूतिः
तत्र उक्तसूत्राभावात् । 'वी' धातोरादादिक्रमेण 'वयन्ति'
इति रूपाभावाच्च । 'वेणुपृषान्तरे । त्वक्सारोऽपि च पुंसि
स्यात्' (इति मेदिनी) ॥ (८) ॥३॥ मस्करते, अनेन वा ।
'मस्क गर्ता' (भ्रा० आ० से०) । बाहुलकादरः । यद्वा म-

इते । 'नक्ति नपुंने' (भ्वा० आ० से०) अरः । आगन्त्या-
त्तापिलत्वात् हुन् । 'नत्करन्त्करिणौ वेपुनरिवाजकयोः'
(६।१।१५४) इति हुट् ॥ (९) ॥३॥ तेजयति कृत्त्रमर्त्ति वा ।
नन्दादित्त्वः (३।१।१३४) । हुच् (उ० २।७८) वा ॥ (१०)
॥३॥ दक्ष 'वेणोः' ॥

वेणवः कीचकास्ते स्युर्ये खनन्त्यनिलोद्धताः ॥१६१॥
वेपेति ॥ वे वेगवोऽनिलेनोद्धतास्त्राडिताश्चालिता वा
शब्दायन्ते । चीकति । चीकयते वा । शब्दायते । 'चीक
मर्गि' (हु० उ० से०) । 'चीकयतेरायन्तविर्भयश्च' (उ०
५।३६) इति हुन् ।—पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) आ-
यन्तविर्भयश्च—इति मुकुटः । तद् उक्तसूत्रादर्गिनमूलकम् ।
यद्वा 'ची' इत्यन्त्यकम् चकते । 'चक वृत्त्यादी' (भ्वा०
आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'संज्ञायां कर्' (५।३।
७५) । हुन् (उ० २।३२) वा । 'चीच' इत्यन्त्यकं का-
यति । मूलविजादिकः (वा० ३।२।५) 'अन्त्येभ्योऽपि—'
(वा० ३।२।१०९) इति वो वा । 'कीचको दैलमिद्राताह-
तस्खनवंशयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'वाता-
हतवेणुनाम्' ॥

ग्रन्थिर्ना पर्वपरुषी

ग्रन्थिरिति ॥ ग्रन्थते 'ग्रथि कौटिल्ये' (भ्वा० आ०
से०) 'सर्ववातुभ्य इत्' (उ० ४।११८) 'ग्रन्थितु ग्रन्थि-
पर्वे ना वन्थे रग्भेदानवेणोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥
पर्वति । 'पर्व पूरणे' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकात्कनिष् ।
'पर्वे ह्रीं नहे ग्रन्थौ प्रस्तावि लक्ष्मणान्तरे । दर्शप्रतिपदोः
संघौ विवृक्त्प्रचतिन्वति' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥३॥ पिप-
ति । 'पू पालनरूपयोः' (हु० प० से०) । 'अतिपूर्वपि—'
(उ० २।११७) इत्युत् ॥३॥ बाहुलकाहुप्रत्यये उदन्तोऽपि ।
'नञ्चा सारो, ग्रन्थिः परुः, परागः कुङ्कुमरेणुः' इति पुंस्का-
ण्डे रत्नकोषान् ॥ (३) ॥३॥ त्रीणि 'वंशादिग्रन्थेः' ॥

गुन्द्रस्तेजनकः शरः ।

ग्विति ॥ गोदते । 'गुद्र क्रीडायाम्' (भ्वा० आ० से०) ।
बाहुलकाद्रक् । पृषोदरादिः (३।३।१०९) । 'गुन्द्रस्तेजनके
क्री तु प्रियंगौ भद्रमुल्लके' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ तेज-
यति । 'तिज निशाने' जुरादिः । 'जुल्' (३।१।१३३) । हुन्
(उ० २।३२) वा ॥ (२) ॥३॥ श्यगति । 'वृ हिल्लायाम्'
(नञ्पा० प० से०) अच् (३।१।१३४) । 'शरत्स्तेजनके वाणे
दध्यमे ना शरं जले' (इति मेदिनी) । ॥३॥ 'सुरस्तु
मुञ्जो वापाख्यो गुन्द्रस्तेजनकः शरः' इति वानस्पयेदे-
न्यादिश्च । सरति । 'स गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।

१।१३४) ॥ (३) ॥३॥ त्रीणि 'शरस्य' 'सरहरी' इति
व्यातस्य ॥

नडस्तु धमनः पोटगलः

नड इति ॥ नडति 'नड गहने' ( ) । अच् (३।
१।१३४) ॥ (१) ॥३॥ धमति । 'धम ध्वाने' सौत्रः । ध-
न्यते वा 'धहुलम्' (उ० २।७८) इति युच् । यत्तु—
'ध्नो धमश्च' इति नप्रत्ययो धमादेशश्च—इत्याह मुकुटः ।
तत्र । उज्ज्वलदत्तादिश्वेतम्भूत्रस्यादर्शान् । कुम्भकरणे दर्श-
नान् । सौत्रधातुना गतार्थत्वाच्च । 'धमनो नले । क्रूरे भता-
ध्मानके च धमनी कंधरा विरा । हृष्टिा च' इति हैमः ॥
(२) ॥३॥ पोटेन संक्षेपेण । गलति 'गल अग्ने' (भ्वा०
प० से०) । लवणे (उ० आ० से०) अच् (३।१।१३४) ।
'अय पोटगलः पुंति नले च काशमन्त्ययोः' (इति मेदिनी)
(३) ॥३॥ त्रीणि 'धमनस्य' 'नलः' इति व्यातस्य ॥

अथो काशमस्त्रियाम् ॥१६२॥

इशुगन्धा पोटगलः

अथविति ॥ काशते । 'काश् दीप्तौ' (भ्वा० आ०
से०) । अच् (३।१।१३४) 'काशत्पणे रोगभेदे' (इति हैमः ।
'काशी वाराणसीपुरी' (इति मेदिनी) । 'काशीकाशश्च
वृणवाचकः' इति शभेदः । गौरादिर्डीप् (४।१।४१) ॥ (१)
॥३॥ इक्षुवद्भ्योऽस्याः । समासान्तविधेरनिलत्वात्त्रैत्वम् (५।
४।१३५) । 'इशुगन्धा कोकिलान्ने क्रोडूयां काशे च गोक्षुरे'
(इति मेदिनी) ॥ (२) ॥३॥ (पोटगले व्याख्यातः) ॥ (३)
॥३॥ त्रीणि 'काशस्य' ॥

पुंभूमनि तु वत्वजाः ।

पुमिति ॥ वलते । 'वल संवरणे' (भ्वा० आ० से०)
क्विप् (३।२।१७८) । वजति । 'वज गतौ' (भ्वा० प० से०)
अच् (३।१।१३४) वल् चासौ वजश्च । 'एको वत्त्वजः' इति
(१।२।४५ सूत्रे) भाष्यकारवचनादेकत्वेऽपि ॥ (१) ॥३॥
एकम् 'वगइ' इति व्यातस्य ॥

रसाल इशुः

रसेति ॥ रसेनालति, अल्पते, वा=पूरयति, पूर्णते, वा ।
'अल भूगदादी' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) षच्
(३।३।१९९) वा । 'रसालं तिष्ठके बोले रसालधेक्षुचूतयोः'
(इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ इश्यते । 'इन् इच्छायाम्' (उ०
प० से०) । 'इनेः क्तुः' (उ० ३।१५७) । 'पदोः कः ति'
(८।२।४१) ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'इक्षोः' ॥

तद्भेदाः पुण्डकान्तरकाद्यः ॥ १६३ ॥

तदिति ॥ वीपकाराया वादिना यद्भवते । 'इक्षुः कर्क-
टको वंशः कान्तारो वेपुनिष्ठतः । इक्षुरन्धः पौण्ड्रश्च रसलः
मुकुमारकः' । पुण्डवन्ते । 'पुडि रग्ने' (भ्वा० प० से०) ।

१—'संज्ञायां कर्' (५।३।७५) । हुन् । (उ० २।३२) वा-
शरि लिङ्गमस्ति । तसु क्कारस्त्रपञ्चमास्य प्रथितिविभ भाति ।
चरुपाठोऽप्रत्यये क्तः संज्ञावधि हुनः संज्ञाऽर्धमतेः ॥

'स्फायी-' (उ० २।१३) इत्यादिना रक् ॥३॥ प्रज्ञाद्यणि (५। ४।३८) । पौण्ड्रः । 'पुण्ड्रैक्षौ पुण्ड्रकः सेव्यः पौण्ड्रको-
तिरसो मधुः' इति वाचस्पतिः । 'पुण्ड्रो दैत्वविशेषेक्षुभे-
दयोरतिमुक्तके । (चित्रे कूर्मो पुण्डरीके पुंभुञ्जि नीवृदन्तरे)
(इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ कान्तं रसमृच्छति । 'ऋ गतौ' (भ्वा०
प० अ०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ।
ण्वल् (३।१।१३३) वा ॥ (२) ॥ द्वे 'इक्षुभेदस्य' ॥
स्याद्वीरणं वीरतरम्

स्यादिति ॥ वि पक्षिणमीरयति । ल्युः (३।१।१३४) ।
युच् (उ० २।७८) वा ।—विशिष्टजनमीरयति । 'शूर वीर
विकान्तौ' (त्रु० आ० से०)—इति मुकुटः । तत्र । विग्रह-
प्रदर्शनधातूपन्यसनयोर्विरुद्धत्वात् ॥ (१) ॥ अच् (३।१।
१३४) अतिशयितं वीरम् । 'द्विवचन-' (५।३।५७) इति
तरप् । 'स्याद्वीरणे वीरतरं वीरत्रेष्टे शये च ना' (इति मेदिनी)
॥ (२) ॥ द्वे 'तृणभेदस्य' 'गौडर' इति ख्यातस्य ॥

मूलेऽस्योशीरमस्त्रियाम् ।

अभयं नलदं सेव्यममृणालं जलाशयम् ॥ १६४ ॥

लामज्जकं लघुलयमवदाहेष्टकापथे ।

मूल इति ॥ वीरणस्य मूले । उद्भूयते । 'वश कान्तौ'
(अ० प० से०) । 'वशोः क्तिन्' (उ० ४।३।१) इतीरन् ॥ (१)
॥३॥ न भयमस्मात् । 'अभया स्त्री हरीतक्यामुशीरे च
नपुंसकम् । निर्भये वाच्यलिङ्गः स्यात्' (इति मेदिनी) ॥
॥ (२) ॥३॥ नलं गन्धं ददाति, दयते, वा । 'उदाच् दाने'
(त्रु० प० अ०) 'देङ् पालने' (भ्वा० आ० अ०) वा ।
'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'नलदं स्यात्पुष्परसो-
वीरमांसीषु न द्वयोः' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥३॥ सेवितु-
मर्हम् । 'पेवृ सेवने' (भ्वा० आ० से०) । अहं ष्यत् (३।२।
१६९) । 'सेव्यं क्लीबमुशीरे स्यात्सेवाहं पुनरन्यवत्' (इति
मेदिनी) ॥ (४) ॥३॥ मृणालमिव । सादृश्येऽत्र नच् ॥३॥
'मृणालम् अथयत्र' । 'मृणालं नलदे क्लीवं पुंनपुंसकयोर्विसे'
(इति मेदिनी) ॥ (५) ॥३॥ जले आशेते । अच् (३।१।१३४)
यद्वा जलो जड आशयो यस्य । 'जलाशयो जलाधारे स्या-
दुशीरे नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥३॥ लाति दोषान्
अच् (३।१।१३४) क्तिप् (३।२।१७८) वा । ला नञ्जा सारो-
ऽस्य । कप् (५।४।१५४) इति मुकुटस्तु चिन्त्यः ॥ (७) ॥३॥
लहते रोगान् । लहयते वा भूयस्त्वात् । 'लधि गतौ' (भ्वा०
आ० से०) । 'लद्धिवह्मोर्लोपश्च' (उ० १।२।९) लघु लीयते ।
'लौङ् श्लेषणे' (दि० आ० अ०) । अच् (३।१।१३४) समस्तं
नाम ॥३॥ व्यस्तमपि 'लामज्जकं सुवासं स्यादमृणालं लयं
लघु' इति सुश्रुतः । 'लामज्जकं सुनालः स्यादमृणालं लयं
लघु' ॥ (८) ॥३॥ अवलीयते दाहोऽस्मात् ।—अवदीयते
दाहोऽनेन, इति—'अवदानम्' इति तु स्वामी—इति मुकुटः ।

तत्र । स्वामिग्रन्थेऽदर्शनात् । 'अवदीयते दाहोऽनेन' इति
स्वामिना व्याख्यातत्वाच्च ॥३॥ केचित्तु—'अवदाहेष्टम्' 'का-
पथम्' इति नामद्वयमाहुः । 'लामज्जकं लघुलयमवदाहेष्ट-
कापथे । अवदानमिन्द्रगुप्तमवदाहेष्टकापथे' इति वा-
चस्पतिः ॥ (९) ॥३॥ इष्टं कापथमस्य । अधोवायुकरत्वात् ।
यद्वा इष्टकेव दृढः पन्था यस्य । इष्टकायामपि पन्था यस्य,
इति वा ॥ (१०) ॥३॥ दश 'वीरणमूलस्य' 'खश' इति
ख्यातस्य ॥

नलादयस्तृणं गर्मुच्छयामाकप्रमुखा अपि ॥ १६५ ॥

नलेति ॥ तृणजातयः । तृण्यते । 'तृण अदने' (त० उ०
से०) । घच् (३।३।१९) । संज्ञापूर्वत्वाद्गुणो न । घवर्थे कस्तु
परिगणनात् ॥ (१) ॥३॥ गिरति । गीर्यते वा । 'गृ निगर-
णे' (तु० प० से०) । 'प्रो मुद् च' (उ० १।९।५) इत्युतिः
( ) ॥ (१) ॥३॥ श्यायते । 'शैङ् गतौ' (भ्वा० आ०
अ०) 'पिनाकादयश्च' (उ० ४।१।५) इति साधुः । यद्वा
श्यामं वर्णमकति । 'अक गतौ' (भ्वा० प० से०) । अण् (३।
२।१) ॥३॥ 'श्यामाकः श्यामाकोऽपि च' इति हलायुधः ।
तत्र मूलविभुजादिके (वा० ३।२।५) शकन्ध्वादित्वम् (वा०
६।१।९४) बोध्यम् । यत्तु—'श्यालधूम्यो मकन्'—इत्याह
मुकुटः । तत्र । तस्योणादिवृत्तावदर्शनात् (साँवा इति
ख्यातः) ॥ (१) ॥३॥ प्रमुखशब्दात्रीवाराधाः । मुकुटस्तु—
अनन्तराः कुशादयो व्यवहिताश्च कहुकोद्रवादयो गृहीताः—
इत्याह । कोद्रवादीनामेवं सति हविष्यत्वापातात् ॥

अस्त्री कुशं कुथो दर्भः पवित्रम्

अस्त्रीति ॥ कौ शेते । 'अन्येभ्योऽपि—(वा० ३।२।
१०१), इति डः । यद्वा कुशयति । 'कुशिर श्लेषे' ( ) ।
'इगुपथ-' (३।१।१३५) इति कः । 'कुशो रामश्रुते द्वीपे
पापिष्टे योरुमत्तयोः । कुशी फाले कुशो दर्भे कुशा
वल्गा कुशं जले' इति हैमः ॥ (१) ॥३॥ कुथयति ।
'कुथ पूतीभावे' (भ्वा० प० से०) 'इगुपथ-' (३।१।१३५)
इति कः ।—'कुथति'—इति स्वाम्युक्तविग्रहचिन्त्यः । 'कुथः
क्लीपुंसयोर्वर्णे-कम्बले पुंसि वार्हिषि' (इति मेदिनी) ॥ (२)
॥३॥ इभ्यते । 'दभी ग्रन्थे' (तु० प० से०) । घच् (३।३।
१९) ॥ (३) ॥३॥ पृथतेऽनेन । 'पुवः संज्ञायाम्' (३।२।
१८५) इतीत्रः । 'पवित्रं वर्षणे कुशे । ताप्रे फयसि च क्लीवं
मेघे स्यादभिधेयवत्' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥३॥ चत्वारि
'दर्भविशेषस्य' ॥

अथ कचृणम् ।

पौरसौगन्धिकप्यामदेवजग्धकरौहिपम् ॥ १६६ ॥

अथेति ॥ कुत्सितं तृणम् । 'तृणे च जातौ' (६।३।१०३)
इति कोः कदादेशः । ('कचृणं तृणमित्युच्यते' इति मेदिनी)

॥ (१) ॥*॥ पुरे भवम् । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । 'पौरं त्रिषु पुरोद्भूते कर्तृणे पुनपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ शोभनो गन्धः । सुगन्धः प्रयोजनमस्य । 'प्रयोजनम्' (५।१।१०९) इति ठक् । 'सौगन्धिको गन्धवणिक् सौगन्धिकं तु कर्तृणे । गन्धोत्पले पद्मरागे कद्दारे' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ ध्यायन्ते पशुभिः । 'धै चिन्तायाम्' (भ्वा० प० अ०) । बाहुलकान्मक् । (ध्यामं दमनके गन्धवृत्ते 'श्यामेऽभिधेयवत्' इति विश्वः) ॥ (४) ॥*॥ देवैरव्यते स्म । क्तः (३।२।१०२) 'अदो जगिधर्त्यसि किंति' (२।४।३६) ॥ (५) ॥*॥ रोहति । 'रुहेर्द्युदिव्' (उ० १।४७) इति टिपच् । 'कर्तृणे रौहिषं क्लीवं पुंलिङ्गो हरिणान्तरे' इति मूर्धन्यान्ते रभसः ॥ (६) ॥*॥ पद् 'रोहिस' इति ख्यातवृणविशेषस्य ॥

छद्मतिच्छत्रपालमौ

छद्नेति ॥ छदति, छदयति, वा । छद अपवारणे । वृत् (उ० ४।१५९) 'इस्मन्त्रन्किपु च' (६।४।९७) इति ह्रस्वः । 'छद्म मिसावतिच्छत्रे कुस्तुम्बुशिलीन्द्रयोः । नपुंसकं चातपत्रे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ अतिक्रान्तश्छत्रम् ॥ (२) ॥*॥ पालं क्षेत्रं हन्ति । 'अमनुष्य-' (३।२।५२) इति ठक् ॥ (३) ॥*॥ त्रोगि 'जलजवृणविशेषस्य' ॥

मालावृणकभूस्तृणौ ।

मालेति ॥ मालाकाराणि तृणान्यस्य ॥ (१) ॥*॥ भुवस्तृणम् । पारस्करादित्वात् (६।१।१५७) सुट् । 'भू' अव्ययं वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'तृणविशेषस्य' । स्वानी तु—छद्मदिपञ्च पर्वायानाह ॥

शष्पं बालवृणम्

शष्पमिति ॥ शस्यते । शुष्यति, वा 'शसु हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'शुप शोषणे' (दि० प० अ०) वा । 'खष्प-शिल्पशष्प-' (उ० ३।२८) इति साधुः ।—'नीपादयः' इति पः—इति मुकुटस्तु चिन्त्यः । उज्वलदत्तादिशक्तिषु 'नीपादयः' इति सूत्राभावात् । 'शष्पं बालवृणे स्मृतम् । पुंति स्यात् प्रति-माहानौ' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ बालं वृणम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नववृणस्य' ॥

घासो यवसम्

घेति ॥ अघते । घञ् (३।३।१९) 'धञपोश्च' (२।४।३८) इत्यधेःस्त ।—'घस्यते'—इति विगृहन्ती स्वामिमुकुटौ चिन्त्या । घस्तेः सर्वत्र प्रयोगाभावात् । अन्यथा 'धञपोश्च' (२।४।३८) इति सूत्रवैद्यभ्यापातात् ॥ (१) ॥*॥ यौति, व्युत्ते, वा । 'यु मिश्रणेऽभिध्रणे च' (अ० प० से०) । 'बहि-युभ्यां णित्' (उ० ३।११९) इत्यसञ् । संज्ञापूर्वकत्वात् शब्दिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गवाद्यदनीयवृणविशेषस्य' ॥

तृणमर्जुनम् ॥ १६७ ॥

तृणमिति ॥ तृप्यते । 'तृपु अदने' (त० उ० से०) ।

घञ् (३।३।१९) संज्ञापूर्वकत्वात् गुणः ॥ (१) ॥*॥ अज्यते । 'अर्ज अर्जने' (भ्वा० प० से०) । 'तृणाख्यायां चित्' (उ० ३।५९) इत्युनन् । 'अर्जुनः ककुभे पार्थे कार्तवीर्यमयूरयोः । मातुरेकसुतेऽपि स्याद् धवले पुनरन्यवत् । नपुंसकं तृणे नेत्र-रोगे स्याद् अर्जुनीगवि । उपायां बाहुदानयां कुट्टन्यामपि च क्वचित्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'तृणमात्रस्य' ॥

तृणानां संहतिस्तृण्या

तृणेति ॥ तृणानां संहतिः समूहः । 'पाशादिभ्यो यः' (४।२।४९) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'तृणसमूहस्य' ॥

नड्या तु नडसंहतिः ।

नेति ॥ नडानां संहतिः । 'पाशादिभ्यो यः' (४।२।४९) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'नडसमूहस्य' ॥

तृणराजाह्वयस्तालः

तृणेति ॥ तृणानां राजा । 'राजाहःसखिभ्यष्टच्' (५।४।९१) तृणराज इत्याहयो यस्य ॥ (१) ॥*॥ तालयति । 'तल प्रतिष्ठायाम्' जुरादिः । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'तालः करतलेऽङ्गुष्ठमध्यमाभ्यां च संमिते । गीतकालक्रियामाने कर-स्काले इमान्तरे । बाद्यभाण्डे च कांस्यस्य त्सरौ ताली ज-टौपयौ । क्लीवं तु हरिताले स्यात्' (इति मेदिनी) ॥*॥ त-लति । अच् (३।१।१३४) 'तलश्चपेटे तालद्रौ तलं ज्याघा-तवारणे । त्सरौ स्वभावधरयोस्तन्त्रीघाते च संमतम्' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'तालस्य' ॥

नालिकेरस्तु लाङ्गली ॥ १६८ ॥

नालीति ॥ नलति, नल्यते, वा । 'णल गन्धे' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादिण् । केन वायुना ईर्यते । 'ईर प्रेरणे' (अ० आ० से०) । घञ् (३।३।१९) नालिवासी केरश्च ॥*॥ कफिलिकादिः (वा० ८।२।१८) (नारिकेलः) ॥ (१) ॥*॥ लज्जति 'लगि गर्ती' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकाद् अलच् दीर्घश्च । गौरादिः (४।१।४९) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नारिके-लस्य' ॥

घोण्टा तु पूगः क्रमुको गुवाकः खपुरः

घोण्टेति ॥ घोणते । 'घुण भ्रमणे' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकात् टः । 'घोण्टा तु बदरीपूगवृक्षयोरपि योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ पवते, पुनाति, वा । 'पूञ् प-वने' (भ्वा० आ० से०) । 'घापूखडिभ्यः कित्' (उ० १।१२४) इति गन् । मुकुटस्तु—पूज्यते मान्यते सेचनादिना फलद्वारेण, अनेन, वा । घनि कुत्वे पूगः—इत्याह । तत्र । पूजेश्वरादिष्वन्तत्वेन गिलोपस्य स्थानिवत्त्वेन कुलाप्रसङ्गात् ।

१—लक्ष्मीवरेकचतुर्थः 'नालिकेरश्चित्तिलकः' इति दमय-न्तीशेषात् । २—रक्ष्मीवल्चतुर्थः 'नारिकेलीमहावीरैरिव नारिके-लीवर्नः' इति वासवदत्ताशेषात् ॥

'निष्ठायामनिटः' (७।३।५३) इति वार्तिकान् । 'पूगः क्रमु-
कसंघयोः' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ क्रामति । 'क्रमु पादवि-
क्षेपे' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादुः 'संज्ञायां कन्' (५।
३।७५) । 'क्रमुकस्तु पुमान् भद्रमुस्तके ब्रह्मदारुणि । फले
कार्पात्तिकायाश्च पाटिकालोत्रपूगयोः' (इति मेदिनी) ॥ (३)
॥*॥ गुबन्त्यनेन । संसकलात् । 'गुपुरीपोत्सर्गे' (तु० प०
अ०) । 'पिनाकादयश्च' (उ० ४।१५) इति साधुः । यत्तु
मुकुटः—बाहुलकाहुणाभाव इति । तत्र । अस्य कुटादित्वात्
॥*॥ 'गुवाकोऽपि च गुवाकः' इति तारपालः । तत्र बाहु-
लकादीर्षः ॥ (४) ॥*॥ खमिन्द्रियमाकाशं वा पिपति । 'पृ
पालनपूरणयोः' (जु० प० से०) । मूलविभुजादिकः (वा०
३।२।५) । 'उदोष्पपूर्वस्य' (७।१।१०२) । यत्तु—अचि
(३।१।१३४) उल्लम् (७।१।१०२) आह मुकुटः । तत्र ।
'इत्थोत्वाभ्यां गुणवृद्धी' (७।१।१०२) इति वार्तिकविरोधा-
त् । यदपि—'पूरी आप्यायने' (दि० आ० से०)—इत्ययं
धातुरप्यन्त्यः । तदपि न । 'खपूरः' इति रूपप्रसङ्गात् ।
('खपुरः क्रमुके भद्रमुस्तकेऽस्तकेऽपि च' इति मेदिनी) ॥
(५) ॥*॥ पञ्च 'पूगवृक्षस्य' 'सोपारी' इति ख्यातस्य ॥

अस्य तु ।

फलमुद्गेगम्

अस्येति ॥ अस्य पूगस्य । उद्गतो वेगोऽस्मात् । संसक-
लात् । उद्दिजन्तेऽनेन । 'ओविजी' (तु० आ० से०) । 'ह-
ल्य' (३।३।१२१) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ एकं 'क्रमुकफ-
लस्य' ॥

एते च हिंतालसहिताख्यः ॥ १६९ ॥

खर्जूरः केतकी ताली खर्जूरी च तृणद्रुमाः ।

एत इति ॥ एते नालिकेराद्याख्यो हिंतालेन चतुर्थेन
सहिताः खर्जूराद्याश्च चत्वारः । तृणजातीया द्रुमाः । शक-
पार्थिवादिः (वा० २।१।७८) हीनोऽल्पस्तालः । प्रयोदरादिः
(६।३।१०९) ॥ (१) ॥*॥ खर्जति 'खर्ज व्यधने' (भ्वा०
प० से०) । 'खजिपिञ्जादिभ्य ऊरोलर्जा' (उ० ४।९०) इ-
त्यूरः । 'खर्जूरं रूप्यफलयोः खर्जूरः कीटवृक्षयोः' (इति
हैमः) ॥ (१) ॥*॥ 'जातेरर्खा' (४।१।६३) इति ङीप् ।
गौरादिः (४।१।४१) वा । 'वनखर्जूरी' इति ख्याता ॥
(१) ॥*॥ केतयति । कित निवासे (भ्वा० प० से०) । कुन्
(उ० २।३२) ण्यल् (३।१।१३४) वा गौरादिः (४।१।४१) ॥
(१) ॥*॥ तालयति । 'तल प्रतिष्ठायाम्' चुरादिः । अच्
(३।१।१३४) । जातित्वात् (४।१।६३) गौरादित्वात् (४।१।
४१) वा ङीप् ॥ (१) ॥*॥ 'तृणद्रुमभेदानां पृथक्'
एकैकम् ॥

इति चनौपधिबर्गविवरणम् ॥

सिंहो मृगेन्द्रः पञ्चास्यो हर्यक्षः केसरी हरिः ।

सिंह इति ॥ सिञ्चति । 'पिच क्षरणे' (तु० उ० अ०) ।
'सिञ्चेः संज्ञायां हनुमौ कश्च' (उ० ५।६२) । यद्वा हिनस्ति ।
'हित्ति हिंसायाम्' (ह० प० से०) अच् (३।१।१३४) । प्रयो-
दरादिः (६।३।१०९) । 'सिंहः कर्णरवे राशौ सप्तमे चोत्त-
रस्थितः । सिंही तु कण्टकार्या स्यात्' (इति मेदिनी) ।
'सिंही खर्मातुमातरि । वासावृहत्योः क्षुद्रायाम्' (इति हैमः)
॥ (१) ॥*॥ मृगाणामिन्द्रः ॥ (२) ॥*॥ पञ्चते । 'पचि वित्ता-
रे' (भ्वा० आ० से०) पञ्च वित्तृतमास्यमस्य । यद्वा मुखं पा-
दाश्च पञ्च आस्थानीव यस्य । युद्धे मुख्यत्वात् ॥ (३) ॥*॥ ह-
रिणी पिङ्गले अक्षिणी यस्य । 'बहुव्रीहौ' (५।४।११३) इति
पच् ॥ (४) ॥*॥ केसराः स्कन्धवालाः सन्त्यस्य । 'अतः—' (५।
२।११५) इतीनिः । 'केसरी तुरगे सिंहे पुंनागे नागकेसरे'
(इति मेदिनी) ॥*॥ केचित् (केसरी) इति तालव्योष्म-
मध्यमाहुः । के वारि शिरसि वा शीर्यते । 'शृ हिंसायाम्'
(क्या० प० से०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । 'हलद-
न्तात्—' (६।३।९) इत्यल्लृक् । सोऽस्त्यस्य । इन् (५।२।
११५) ॥ (५) ॥*॥ हरति । 'अच इः' (उ० ४।
१३९) । 'हरिष्यन्द्रार्कवाताश्वशुकभेक्यमाहिषु । कर्षो सिंहे
हरेऽजेंऽशौ शक्रे लोकान्तरे पुमान् । वाच्यवत् पिङ्गहारितोः'
(इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ पद 'सिंहस्य' ॥

शार्दूलद्वीपिनौ व्याघ्रे

शार्द्विति ॥ शारयति । 'शृ हिंसायाम्' (क्या० प० से०) ।
स्वार्थेणिवः क्तिप् । द्यते । 'द्वद् परितापे' (दि० आ०
से०) । अन्तर्भावित्प्यर्थः । बाहुलकाद्धृक् । यद्वा शृणाति ।
पिञ्जायूलच् (उ० ४।९०) बाहुलकाद्धृक् । 'शार्दूलो
राक्षसान्तरे । व्याघ्रे च पशुभेदे च सप्तमे तृत्तरस्थितः'
(इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ द्वौ वर्षौ इत्यते । 'इद् गतौ'
(दि० आ० अ०) । बाहुलकात् पो गुणभावश्च । द्वीपाकार-
रेखावत्त्वाद् द्वीपं चर्मास्त्यस्य । 'अतः—' (५।२।११५)
इतीनिः ॥ (२) ॥*॥ व्याजिघ्रति । 'घ्रा गन्धोपादाने'
(भ्वा० प० अ०) 'व्याडि प्रातेश्च जातौ' (उ० ५।६३)
इति कः । यद्वा 'व्यातश्चोपसर्गे' (३।१।१३६) इति कः ।
'प्रात्रा—' (३।१।१३७) इति शो न । 'जिघ्रः संज्ञायाम्—'
(वा० ३।१।१३७) इति निषेधात् । 'व्याघ्रः स्यात्पुंसि
शार्दूले रक्षैरण्डकरजयोः । श्रेष्ठे नरादुत्तरस्थः कण्टकार्या
तु योपेति' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ शीपि 'वाघ्र' इति
ख्यातस्य ॥

तरक्षुस्तु मृगादनः ॥ १ ॥

तरैति ॥ तरं गतिं नार्गं वा क्षिणोति । 'क्षिणु हिंसा-
याम्' (त० उ० से०) । मितद्वाद्विदुः (वा० ३।२।१८०)
॥ (१) ॥*॥ मृगमति । 'अद् भक्षणे' (अ० प० अ०)

ल्युः (३१११३३) ॥ (२) ॥॥ द्वे 'तैदुधावाघ' इति
ल्यातस—इत्यन्ये । 'हुण्डातर' इति ल्यातस—इति
सुकुटः ॥

चराहः सूकरो घृष्टिः कोलः पोत्री किरः किटिः ।
दंष्ट्री घोणी स्तव्यरोमा क्रोडो भूदार इत्यपि ॥ २ ॥

वरंति ॥ वरं श्रेष्ठमाहन्ति । 'अन्येभ्योऽपि' (वा०
३१२१०१) इति ङः । 'चराहो नाणके किरौ । मेघे सुस्ते
गिरौ विष्णौ' इति हैमः ॥ (१) ॥॥ सवनम् । 'पूङ् प्राणि-
गर्भविमोचने' (अ० आ० से०) । संपदादिः (वा० ३१
३१०८) । सुवं प्रसवं करोति । 'कृचो हेतु' (३१२१२०)
इति ङः ॥॥ 'तालव्या अपि दन्त्याश्च शब्दशूकरपांशवः'
इति शभेदः । शूकोऽस्त्यस्य । खरोमलाद् । रः । यद्वा
शूकं राति । 'रा आदाने' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप-'
(३१२३) इति कः । यद्वा 'शू' इति घ्वनिं करोति । अच् (३११
१३४) । टः (३१२२०) वा ॥ (२) ॥॥ घर्षति । 'घृषु संघर्षे'
(भ्वा० प० से०) । क्चिच् (३३१७४) । 'घृष्टिः क्री
घर्षणस्यर्षाविष्णुक्रान्तासु ना किरौ' इति विश्वः ॥ (३) ॥॥
कोलति पीनत्वाद् । 'कुल संत्साने' (भ्वा० प० से०) । अच् (३११
१३४) । यद्वा कोलन्त्यज्ञान्यत्र । 'हलश्च' (३३१२१) इति
घञ् । 'कोलो मेलक उत्तरेऽङ्गपाल्यां वित्रके किरौ । कोलं
च वदरे कोला पिप्पल्यां चम्यभेपले' इति हैमः ॥ (४) ॥॥
पोत्रं सुखाग्रमत्त्वस्य । 'अतः—' (५१२११५) इतीतिः ॥ (५)
॥॥ किरति । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०) । 'इगुपघ-'
(३१११३५) । इति कः ॥॥ 'किरिः' इति पाठे बाहुल-
काद् किः । ('अथ किरः किरिः । भूदारः शूकरः' इति
हैमः) ॥ (६) ॥॥ केटति । 'किट गर्ता' (भ्वा० प० से०) ।
'इगुपघात् किट्' (उ० ४१२०) ।—किटति—इति सुकुट-
श्चिन्त्यः । किटेतौदादिकत्वाभावाद् ॥ (७) ॥॥ दंष्ट्रास्त्यस्या
ब्रीह्यादीनिः (५१२११६) ॥ (८) ॥॥ घोणा नासास्य ।
ब्रीह्यादिः (५१३१६६) ॥ (९) ॥॥ स्त्वघानि रोमानि
यस्य ॥ (१०) ॥॥—कुडति । 'कुड घनत्वे' (तु० प०
से०) । अच् (३१११३४)—इति सुकुटः । तत्र । कुडादि-
त्वाहुणाप्रसङ्गाद् । कुडनम् । घञ् (३३११९) । क्रोडोऽस्त्वा-
त्ति । अशौ आद्यञ् (५१३१२७) ॥ (११) ॥॥ भुवं दार-
यति । 'कृनीष्यन्' (३१२११) ॥ (१२) ॥॥ द्वादश 'सूक-
रस्य' ॥

कपिप्लुवंगप्लवगशाखाभृगवलीमुखाः ।

मर्कटो वानरः कीशो वनौकाः

केति ॥ कन्वते । 'कपि चलने' (भ्वा० आ० से०) ।
'कुनिठकन्व्योर्नलोपध' (उ० ४११४४) इतीन् । 'कपिर्ना ति-
रुके शाखाभृगे च मधुसूदने' इति विश्वनेदिन्दौ ॥ (१) ॥॥
श्वनम् । 'इट् गर्ता' (भ्वा० आ० अ०) । 'ऋदोरप्' (३१

३१५७) छ्वेन गच्छति । 'गमश्च' (३१२१४७) इति खच् ।
'खच् डिद्वा' (वा० ३१२३८) ॥॥ डिलाभावे 'प्लुवंगमः'
च । 'प्लुवंगमश्च मण्डूके तथा शाखाभृगेऽपि च' (इति मे-
दिनी) ॥ (२) ॥॥ 'अन्येष्वपि-' (वा० ३१३४८) इति
ङः । 'प्लुवगः कपिभेकयोः । अर्कसूते' इति हैमः ॥ (३)
॥॥ शाखाचारी भृगः पशुः । शाकपार्थिवादिः (वा० २१
११७८) ॥ (४) ॥॥ वर्लायुक्तं मुखमस्य । वर्लां मुखेऽस्य—
इति वा ॥ (५) ॥॥ मर्कति । 'मर्क' धातुर्ग्रहणे । 'शकादि-
भ्योऽट्' (उ० ४१८१) । सुकुटस्तु—मर्कः सौत्राद्रत्यर्थाञ्जु-
रादित्वाद्दिकल्पितयिचः 'शकादिभ्योऽट्'—इत्याह । तच्चि-
न्त्यम् । मर्केश्वारादित्वाभावाद् । यदपि—प्रियते । 'जटम-
र्कटौ' इति मृदोऽट्ककारश्चान्तादेशः—इत्युक्तम् । तदपि
निर्मूलत्वादुपेक्ष्यम् ॥ (६) ॥॥ वने भवं फलादि । अण्
(४३१५३) वानं राति । 'रा आदाने' (अ० प० अ०)
'आतोऽनुप-' (३१२३) इति कः । वानम् । 'वा गत्यादौ'
(अ० प० से०) । संपदादि क्चिप् (वा० ३३११०८) । वि-
गमनेऽपि नृणाति वालकम् । 'नृ नये' (ऋया० प० से०)
अच् (३१११३४) । वा क्चिच् नरो वा ॥ (७)
॥॥ 'की' इति शब्दनीष्टे । 'ईश ऐश्वर्ये' (अ० आ० से०)
'मूलविभुजा-' (वा० ३१२१५५) इति कः । यद्वा कस्य वायोरप-
त्यम् । 'अत इच्' (४१११५५) । किर्हुमान् ईशो यस्य ॥
(८) ॥॥ वनमोकोऽस्य ॥ (९) ॥॥ नव 'वानरस्य' ॥

मथ भल्लुके ॥ ३ ॥

ऋक्षाच्छभल्लुभाल्लुकाः

अथेति ॥ भल्लते । 'भल्ल हिंसायाम्' (भ्वा० आ० से०) ।
बाहुलकाद् । 'संवायां कन्' (५१३७५) । वल्लु सुकुटेन
'यूकादयश्च' इति सूत्रमुक्तम् । तदुज्ज्वलदत्तादीं न दृश्य-
ते ।—भल्लति—इत्युक्तिः स्वामिसुकुटयोश्चिन्त्या ॥॥ उल्-
कादित्वात् (उ० ४१४१) दीर्घमव्योऽपि । 'भल्लुको भल्लुको
भल्ल इत्युल्कादयश्च सः' इति पुरयोत्तमः ॥॥ प्रहायणि
(५१४३८) 'भाल्लुकः' 'भाल्लुकः' च ॥ (१) ॥॥ ऋङ्गो-
ति । 'ऋङ्ग हिंसायाम्' (स्वा० प० से०) । अच् (३११
१३४) । 'ऋङ्गः पर्वतभेदे स्याद्भल्लुके शोणके पुमान् । हत-
वेधनेऽन्यलिङ्गं नक्षत्रे च नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ।—ऋ-
ङ्गति—इति स्वानी चिन्त्यः । ऋङ्गेः सौवादिकत्वात् ॥ (२)
॥॥ अच्छ यामिसुल्येन भल्लते । अच् (३१११३४) ।—
भल्लति—इत्युक्तिः स्वामिसुकुटयोश्चिन्त्या ॥॥ संघातवियही-
तमिदं नाम । 'अच्छः स्फटिकमहूकनिर्मलेष्वच्छमव्ययम् ।
यामिसुल्ये' (इति मेदिनी) । ('भल्लुः स्यात् पुंति भल्लुके

१—'दयति कुशरमार्जा यत्र भल्लुक्युना' इति प्रयोगाद्—
इति स्वामिसुकुटी । २—'अच्छमल्लपरिदिहन्दी' इत्यमिनन्दः—
इति सुकुटः ।

शत्रुभेदे तु न द्वयोः । भद्रातक्यां त्रियां भङ्गी' इति मेदिनी ॥ (३) ॥॥ भालयते । 'भल आमण्डने' चुरादिराकु-
स्योयः ।—भालयति—इति मुकुटधिन्यः ॥ (४) ॥॥ च-
त्वारि 'भालु' इति ख्यातस्य ॥

गण्डके खड्गखड्गिनौ ।

गण्डेति ॥ गच्छति । 'गम्लु गतौ' (भ्वा० प० अ०) ।
'अमन्ताट्टः' (उ० १।११४) । स्वार्थे कन् (५।३।७५) । यद्वा
गण्डति संहतो भवति । 'गडि वदनैकदेशे' (भ्वा० प० से०)
ण्वल् (३।१।१३३) 'गण्डकः पुंसि खड्गे स्यात् संख्याविद्या-
प्रभेदयोः । अवच्छेदेऽन्तराये च गण्डकी सरिदन्तरे' इति
विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥॥ खडति । 'खड भेदने' (उ० प०
से०) । 'छापूखडिभ्यः कित्' (उ० १।१२४) इति गन् ।
'खड्गो गण्डकश्चासिबुद्धभेदेषु गण्डके' (इति विश्वमेदिन्यौ) ॥
(२) ॥॥ खड्गः शृङ्गमस्त्यस्य । इतिः (५।२।११५) ।
'खड्गी ना गण्डके मनुष्ये खड्गधरे त्रिपु' (इति मेदिनी) ॥
(३) ॥॥ त्राणि 'गंडा' इति ख्यातस्य ॥

लुलापो महिपो वाहद्विपत्कासरसैरिभाः ॥ ४ ॥

लुलेति ॥ लुडति पङ्के । 'लुड संछेपे' (तु० प० से०) ।
'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । ललयोरैकत्वम् । आ-
प्रोति । 'आमृ व्याप्तौ' (खा० प० अ०) । अच् (३।१।
१३४) । लुलथासावापश्च । यद्वा लुल्यन्ते । 'लुड विलोडने'
( ) भिदाद्यद् (३।३।१०४) । लुल विलोडिता आपो
येन । 'लुल विमर्दने' इति सौत्रो धातुर्वा ॥॥ ('लुलायः'
इति) अन्तस्थयकारान्तपाठे बाहुलकादायद्प्रत्ययः ।—'लु-
लिकुलिकपिभ्य आयः'—इति मुकुटलिखितसूत्रमुज्ज्वलद-
त्तादिषु न पर्यायः । यद्वा अयते । अय गतौ (भ्वा० आ०
से०) । अच् (३।१।१३४) । लुलथासावयश्च ॥ (१) ॥॥
महति, मह्यते, वा । 'मह पूजायाम्' (भ्वा० प०
से०) । 'अविमह्योष्टिपच्' (उ० १।४५) । यद्वा मंहते ।
'महिद् दृष्टौ' (भ्वा० आ० से०) । आगमशास-
नस्यानित्यत्वान्न मुम् । 'टिड्हा-' (४।१।१५) इति द्वीप्
॥ (२) ॥॥ वाहानां द्विपत् । वाहेषु द्विपत् वा ।
'सप्तनी' (३।१।४०) इति योगविभागात् समासः ॥ (३)
॥॥ के जले आसरति । 'उ गतौ' (भ्वा० आ० अ०) ।
अच् (३।१।१३४) । यद्वा ईपत् सरति । स्थूलकायत्वात् ।
'ईपदर्थे च' (६।३।१०५) इति कोः कादेशः ॥ (४) ॥॥
सीरोऽस्त्येपाम् । इतिः (५।२।११५) । सीरिणां कर्षकाणामिभ
इव । शकन्वादिः (वा० ६।१।९४) । प्रजायण् (५।४।३८) ।
यद्वा 'सीरोऽर्कहलयोः पुंसि' (इति मेदिनी) । सीरस्य सूर्यस्य

इम इव । पुत्रवाहनत्वात् । पूर्ववत् ॥ (५) ॥॥ पञ्च
'महिपस्य' ॥

स्त्रियां शिवा भूरिमायगोमायुमृगधूर्तकाः ।

सृगालवञ्चकक्रोपुफेरुफेरुजम्बुकाः ॥ ५ ॥

स्त्रियामिति ॥ शिवः शिवा वा देवताऽस्त्यस्याः । अर्श-
आद्यच् (५।२।१२७) । शकुनावेदकत्वात् । 'शिवः किलः
शिवा क्रोधा भवेदामलकी शिवा' इति शाश्वताच्छृगालेऽपि
लौलिङ्गः । चतुष्पदां द्विलिङ्गता वक्ष्यते । तदपवादाऽयम् ॥
(१) ॥॥ भूरयो माया यस्य ॥ (२) ॥॥ गां विकृतां वार्च
मिनोति । 'डुमिन् प्रक्षेपणे' (खा० उ० से०) । 'कृवापा-'
(उ० १।१) इत्युण् ॥ (३) ॥॥ मृगेषु धूर्त इव 'संजायां
कन्' (५।३।७५) ॥ (४) ॥॥ सृजति मायाम् । 'सृज वि-
सर्गं' (तु० प० अ०) । बाहुलकात् कालन् । न्यड्कादिः
(७।३।५३) । असृग् आलाति वा । कः (३।२।३) । पृषोद-
रादिः (६।३।१०९) ॥॥ 'तालव्या अपि दन्त्याश्च शम्बशम्ब-
रश्मकराः । रयानापि च जिहायां शृगालः कलशोऽपि च'
इति शभेदः । शृङ्गं न लाति । पूर्ववत् । 'शृगालो वञ्चके
दैत्ये शृगालं डमरे विदुः' इति विश्वः ॥ (५) ॥॥ वक्ष्यते
'वेञ्च प्रलम्बने' (उ० आ० से०) । ण्वल् (३।१।१३३) ।—
वञ्चयति—इति मुकुटोक्तिश्चिन्त्या । आकुत्सीयस्य वञ्चरात्मने-
पदिन्त्वात् । 'चञ्चकस्तु खले धूर्ते गृहवप्रौ च जम्बुके' (इति
मेदिनी) ॥ (६) ॥॥ क्रोशति । 'क्रुश आह्वाने' (भ्वा० प०
से०) । 'सितनि-' (उ० १।६९) इति तुन् । 'वृज्वत् क्रोष्टुः'
(७।१।९५) ॥ (७) ॥॥ 'फे' इत्यव्यक्तं रति । मितद्वादित्-
त्वात् (वा० ३।२।१८०) डुः ॥ (८) ॥॥ 'फे' इत्यव्यक्तौ
रवोऽस्य । 'गुहारूपं वृषभेः फेरवत्तारवः शिवा । सूकरो-
ऽतिरुजः फेरः श्वभीरुमण्डलाहितः' इति साहस्राङ्गः ॥ (९)
॥॥ जमति । 'जमु अदने' (भ्वा० प० से०) । मृगवादिः
(उ० १।३७) ।—मितद्वादित्वात् (वा० ३।२।१८०) डुः,
वुक् च—इति मुकुटधिन्यः । टिलोपप्रसङ्गात् । वुकोऽप्रसङ्गाच्च
॥॥ उच्छ्रुत्वादित्वात् (उ० ४।४१) जम्बुकश्च । 'खरोष्ट्रकपिज-
म्बुकवायसाजम्बुरो यमः' इति वाचस्पतिः ॥ (१०) ॥॥
दश 'जम्बुकस्य' ॥

ओतुर्विडालो मार्जारो वृषदंशक आखुमुक् ।

ओतुरिति ॥ अवति विद्याम्, आखुभ्यो गृहम्, वा ।
'अव रक्षणादौ' (भ्वा० प० से०) 'सितनि-' (उ० १।६९)
इति तुन् । 'ज्वरत्वर-' (६।४।२०) इत्यृटौ । दीर्घः (६।१।
१०१) गुणः (७।३।८४) ॥ (१) ॥॥ वेदति । विव्यते,
वा । 'विड आक्रोशे' (भ्वा०) । 'तमिषिषिषिडि' (उ० १।
११८) इति कालन् । 'विडालो नेत्रपिण्डे स्याद्दृषदंशकके
पुमान्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥॥ माष्टि मुखम् । 'गृह-
शुद्धौ' (अ० प० से०) । 'कञ्जिन्विभ्यां चित्' (उ० ३।

१ तथा च प्रयोगो दृश्यते 'सुरविद्युतपरित्रीचित्रकाथो ललायः'
इति—इति मुकुटः ॥

१३७) इत्यारम् । 'मृजेर्द्धिः' (७।२।११४) । 'मार्जार ओतौ खट्वांशे' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ वृषान् मूपकान् दशति । 'दश दशने' (भ्वा० प० अ०) । 'कर्मण्यण्' (३।२। १) खार्ये कन् (५।३।७५) ॥ (४) ॥*॥ आखन् भुङ्क्ते । आखुभ्यो भुनक्ति वा । 'भुज पालनाभ्यवहारयोः' (६० प० अ०) । क्तिप् (३।२।१७८) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'मार्जारस्य' ॥ त्रयो गौधारगौधेरगौधेया गौधिकात्मजे ॥ ६ ॥

त्रेति ॥ गोधाया अपत्यम् । 'गोधाया ढक्' (४।१।१२९) ॥ (१) ॥*॥ 'आरयुदीचाम्' (४।१।१३०) ॥ (२) ॥*॥ शुभ्रादित्वात् (४।१।१२३) ढक् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि सर्पाद्गोधायां जातस्य 'चन्द्रनगोहा' इति ख्यातस्य ॥

श्वविचु शल्यः

श्वेति ॥ श्वानं विध्यति । 'व्यव ताडने' (दि० प० अ०) क्तिप् (३।२।१७८) । 'नहिङ्गति-' (६।३।११६) इति दीर्घः ॥ (१) ॥*॥ शलति । 'शल चलने' (भ्वा० प० से०) । अ-श्यादित्वात् (उ० ४।१।१२) यः । 'शल्यं तु न त्रियां शङ्खं क्लृवं क्ष्वेडेपुतोमरे । मदनद्वुश्याविधोर्ना' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शल्यस्य' 'सेह' इति ख्यातस्य ॥

तल्लोन्नि शलली शललं शलम् ।

तदिति ॥ तस्य श्वाविधो लोमनि । शलति । वृषादित्वात् (उ० १।१।०६) कलच् । गौरादित्वात् (४।१।४१) जातित्वात् (४। १।६४) वा ङीप् त्रियाम् ॥ (१) ॥*॥ क्रीत्वाविबद्धायां शल-लम् । ('तच्छलाकायां शललं शलमिलपि' इति हैमनाममाला) । 'शललस्तु वृषण्डयोः' इत्यनरमाला ॥ (२) ॥*॥ पञ्चा-यच्चि । 'शलं तु शलक्रीलोन्नि शल्लो मृङ्गे गणे विधौ' (इति विश्वः) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'शल्यरोम्णाम्' ॥

वातप्रमीर्वातमृगः

वातेति ॥ वातं प्रमिर्मते—वाताभिमुखधावनात् । 'वा-तप्रनीः' (४।१) इत्युणादिसूत्रेण माड इप्रत्ययः कित् । 'वात-प्रनीर्वातमृगः' इति पुंत्कारण्डेऽनरमाला । 'योपिति वातप्रनीः समीरमृगः' इति बोपादित्वात् क्रीत्वमप्यस्य—'कृदि-कारात्' (ग० ४।१।४५) इति वा ङीप्—इत्येके । अन्ये तु-कारप्रहणस्य तपरार्थत्वाद्दीर्घान् ङीप् न—इत्याहुः ॥ (१) ॥*॥ वात इव वातस्य वा मृगः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मृगमे-दस्य' ॥

कोक ईहामृगो वृकः ॥ ७ ॥

कोक इति ॥ कोकते । 'कुक आदाने' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ ईहा मृगेष्वस्य । ईहां मृ-गयते वा । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ।—मृगयति—इति सुक-टाश्चिन्त्यः । 'मृग अन्वेषणे' इत्यस्यात्मनेपदित्वात् । ईहाप्र-धानो मृगो वा । शक्रपार्थिवार्थिः (वा० २।१।७८) । 'ईहा-मृगस्तु पुंसि स्यात् कोकरूपकभेदयोः' (इति मेदिनी) ॥ (२)

॥*॥ वर्कते । 'वृक आदाने' (भ्वा० आ० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । यद्वा वृणोति । 'वृक् वरणे' (खा० उ० से०) । 'सुवृणुपिमुपिभ्यः कक्' (उ० ३।४।१) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'वृकस्य' 'चिग' इति ख्यातस्य ॥

मृगे कुरङ्गवातायुहरिणाजिनयोनयः ।

मृग इति ॥ मृगयते व्याधैः । 'मृग अन्वेषणे' (जु० आ० से०) घच् (३।३।१९) ।—'घञर्थे कः' (वा० ३।३। ५८)—इति सुकटः । तत्र परिगणनात् । घञापि रूपसिद्धेः । अदन्तलाट्टुणाप्रसङ्गात् । 'मृगः पशौ कुरङ्गे च करिनक्षत्रभे-दयोः । अन्वेषणायां यात्रायां मृगी तु वनितान्तरे' इति विश्वमेदिन्यां ॥ (१) ॥*॥ कौ रङ्गति । 'रगि गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (५।२।१२७) । कौ रङ्गोऽस्त्यस्य वा ॥ (२) ॥*॥ वातमयते । 'अय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । वाहु-लकाहुण् ॥*॥ 'वानायुः' इत्येके । वनभवमयते ॥ (३) ॥*॥ हरति मनः, हियते गीतेन वा । 'श्यास्त्याह्वविभ्य इनच्' (उ० १।४।६) । 'हरिणः पुंसि सारङ्गे विशदे लभिधे-यवत् । हरिणी हरितायां च नारीभिद्वृत्तभेदयोः । सुवर्णप्र-तिमायां च' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ अजिनस्य योनिः ॥*॥ 'विश्वाची चादलोचनः' इति रभसः ॥ पञ्च 'हरि-णस्य' ॥

ऐण्येयमेण्याश्चर्माद्यम्

ऐण्यिति ॥ मृगयाश्चर्मास्थिमांसादि । एण्या विकारोऽव-वचवो वा । 'एण्या ढक्' (४।३।१५९) ॥ (१) ॥*॥ (एकम्) 'हरिणाजिनस्य' ॥

एणस्यैणम्

एणेति ॥ एणस्य मृगस्य विकारोऽववचवो वा । 'प्राणिरज-तादिभ्योऽच्' (४।३।१५४) ॥ (१) ॥*॥ (एकम्) ॥

उभे त्रिपु ॥ ८ ॥

उभे इति ॥ उभे ऐण्येणे ॥

कदली कन्दली चीनश्चमूरप्रियकावपि ।

समूरश्चेति हरिणा अमी अजिनयोनयः ॥ ९ ॥

केति ॥ पठेते हरिणभेदा अजिनयोनयः स्युः । के दलति । 'दल विशरणे' (भ्वा० प० से०) । अच् (४।१।१३४) ।—'कन्देर्नलोपश्च' इत्यारम्—इति सुकटस्तु चिन्त्यः । उज्ज्वलद-त्तादिपूकसूत्रदर्शनात् । ङीप् (४।१।६३) । 'कदली हरि-णान्तरे । रम्भायां वैजयन्त्यां च' इति (लान्तेषु) हैमः । 'रम्भाश्वे च कदली पताकामृगभेदयोः' (इति लान्तेषु मेदिनी) । 'कदलं त्रिष्टु' इत्यनरमाला ॥ (१) ॥*॥ कन्दे सस्यमूले लीयते । 'लीङ् श्लेषे' (दि० आ० अ०) । 'अन्ये-भ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति उः । यद्वा कन्दति । 'कदि आहाने' (भ्वा० प० से०) । वृषादित्वात् (उ० १।१।०६)

कलच् । गौरादिः (४११४१) । ('कन्दलं त्रिषु कर्पाळेऽप्यु-
परागे नवाङ्कुरे') । 'कलध्वानौ कन्दली तु मृगगुल्मप्रभेदयोः'
इति लान्तेषु मेदिनी । अत एव—इन्नतावेतौ—इति स्वामी
चिन्त्यः ॥ (१) ॥*॥ चिनोति । 'चिच् चयने' (स्वा०
उ० अ०) । बाहुलकाद् नक् दीर्घश्च । 'चीनो देशांशुक-
त्रीहिभेदे तन्तौ मृगान्तरे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
चमति । 'चमु अदने' (भ्वा० प० से०) खर्जा-
दित्वात् (उ० ४१९०) ऊरः । पृषोदरादित्वात् (६३१
१०९) अत उत् । यद्वा चमुः चम्बां वा ऊर्यस्य ॥ (१)
॥*॥ प्रीणाति । प्रीयते वा । 'प्रीञ् तर्पणे' (क्या० उ० अ०) ।
'प्रीड् प्रीणने' (दि० आ० अ०) वा । 'इगुपध-' (३११
१३५) इति कः । स्वार्थे कन् (५३१७५) ॥ (१) ॥*॥ शो-
भनावरू यस्य ॥ (१) ॥*॥ 'अजिनजातीयमृगाणाम्'
पृथक् ॥

कृष्णसाररुच्यङ्कुरङ्कुरौहिपाः ।

गोकर्णपृषत्तैणर्श्यरोहिताश्चमरो मृगाः ॥ १० ॥

कृष्णेति ॥ कृष्णेन सारः शबलः । 'तृतीया-' (२११
३०) इति समासः । 'कृष्णसारः शिवापायां मृगभेदे लु-
हीतरौ' इति हैमः ॥*॥ ('कृष्णशारः' इति) तालव्यपाठे ।
कृष्णश्चासौ शारश्च । 'वर्णो वर्णेन' (२११७८) इति समासः ।
'शारः शबलवातयोः' इति तालव्यादौ रभसः ॥ (१) ॥*॥
रौति । 'रुशब्दे' (अ० प० से०) । 'जन्वादयश्च' (उ०
४१९०२) इति साधुः । 'रुरुदैत्ये मृगेऽपि च' इति हैमः ॥
(१) ॥*॥ नितरामश्चति । 'नावधेः' (उ० १११७) इति कुः ।
न्यङ्क्तादित्वात् (७३१५३) कुत्वम् । 'न्यङ्कर्मणे मुनौ' इति
हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ रमते रज्यते वा । मृगव्वादित्वात्
(उ० ११३७) साधुः । मुकुटस्तु—रङ्गति गच्छति—इति
व्याख्यत् । तत्र । रङ्गिघातोर्धातुपाठेऽदर्शनात् ॥ (१) ॥*॥
शं वृणोति । 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०) । 'शमि घातोः
संज्ञायाम्' (३२११४) इत्यच् । 'शंचरो दानवान्तरे । म-
त्स्यैणगिरिभेदेषु शंचरी पुनरौपधौ' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥
रौहिर्षं तृणभेदमस्ति । 'शेषे' (४२१९२) इत्यण् । 'रौहिर्षं
कचृणे ह्रीवं पुंसि स्याद्धरिणान्तरे' (इति मेदिनी) ॥ (१)
॥*॥ गौरिव कर्णावस्य । 'गोकर्णोऽश्वतरे सर्पे सारङ्गे च
गणान्तरे । अद्भुष्टानामिकोन्माने गोकर्णौ मूर्ध्नि कौपधौ' इति
मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ पृषताः सन्त्यस्य । अशेषाद्यच् (५३
२१२७) यद्वा पर्यति । 'पृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) ।
'पृषिरञ्जिभ्यां कित्' (उ० ३११११) इत्यतच् । 'मृगो विन्दुः

पृषत्तैव पृषतश्च प्रकीर्तितः' इति व्याडिः । ('पृषतवत् पृष-
न्मृगे । विन्दौ' इति हैमः) । 'पृषतस्तु मृगे विन्दौ खरोहितो
श्वेतविन्दुयुतेऽपि स्यात्' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ एति ।
बाहुलकाणः ॥ (१) ॥*॥ ऋच्छति । इयति वा बाहुलकात्
श्यन् ॥*॥ (ऋष्यः) मूर्धन्यान्तोऽपि ऋषति । 'ऋषी गतौ'
(तु० प० से०) अण्यदित्वात् (उ० ४१११२) साधुः ॥*॥
'रिष्यः' अपि । रिष्यते । 'रिष हिंसायाम्' (दि० प० से०) ।
अण्यदिः (उ० ४१११२) । 'एणः कुरङ्गे मारिष्यः स्याद-
श्यश्चारुलोचनः' इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (१) ॥*॥ रोह-
ति । 'रुह वीजजनमनि प्रादुर्भावे च' (भ्वा० प० अ०) ।
'रुहे रस्य लो वा' (उ० ३१९४) इतीतच् ॥ (१) ॥*॥ च-
मति, चम्यते, वा । 'चमु अदने' (भ्वा० प० से०) । 'अ-
र्तिकमिप्रमिचमि-' (उ० ३११३२) इत्यरः । 'चमरं चामरे
स्त्री तु मञ्जरीमृगभेदयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एते
द्वादश 'मृगभेदाः' ॥

गन्धर्वः शरभो रामः सुमरो गवयः शशः ।

इत्यादयो मृगेन्द्राद्या गवाद्याः पशुजातयः ॥ ११ ॥

गन्धेति ॥ गन्धयति, गन्ध्यते, वा । वा 'गन्ध अर्दने'
चुरादिः । अच् (३१११३४) । घञ् (३३११९) वा । अ-
र्वति । 'अर्व गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३१११३४) ।
गन्धश्चासावर्षश्च शकन्ध्वादिः (वा० ६१११९४) यद्वा गन्धे
अर्वो बोधोऽस्य । 'गन्धर्वः पशुभेदे पुंस्कोकिलतुरंगयोः ।
अन्तराभवसत्त्वे च गायने खेचरेऽपि च' इति (स्पर्शान्ते)
विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ शृणाति । 'शू हिंसायाम्' (क्या०
प० से०) । 'कृशुशलिकलिगार्दिभ्योऽभच्' (उ० ३११२२) ।
'अष्टापदे च कर्म शरभः स्यान्मृगान्तरे' इति तालव्यादौ
रभसः । 'शरभस्तु पशोर्भिदि । कर्मसे वानरभिदि' (इति
मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ रमते अन्तर्भावितण्यर्थो वा । 'ज्व-
लिति' (३१११४०) इति णः । रमन्तेऽस्मिन्ननेन वा । 'ह-
लश्च' (३३१२२१) इति घञ् । 'रामा योपाहिहृलिन्योः
ह्रीवं वास्तुककुष्ठयोः । ना राघवे च वरणे रैणुकेये हलायुधे ।
ह्ये च पशुभेदे च त्रिषु चारौ सितेऽसिते' (इति मेदिनी) ॥
(१) ॥*॥ सरणशीलः । 'सृ गतौ' (भ्वा० प० अ०) ।
'सृघस्यदः कमरच्' (३२११६०) ॥ (१) ॥*॥ गवते 'गुड्
शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) । बाहुलकादयः । यद्वा गवनम् ।
'ऋदोरप्' (३३१५७) गवं गवेन वा याति । मूलविभुजा-
दिकः (वा० ३२१५) ॥ (१) ॥*॥ शशति । 'शश श्रुतगतौ'
(भ्वा० प० से०) अच् (३१११३४) ॥ (१) ॥*॥ इत्यादयो
येऽत्रोक्ताः, ये च पूर्वोक्ताः सिंहादयः, वक्ष्यमाणाश्च ये गोमे-
पहस्त्यश्वादयः, सर्वे ते पशुजातयः पशुशब्दवाच्याः । प-
श्यति सर्वमविशेषेण । 'दृशिद् प्रेक्षणे' (भ्वा० प० अ०) ।

१—हैमे तु 'कलापे' इति लिखितम् । 'समूहे' इति व्याख्या-
तमनेकार्थकैरवाकरकौमुद्याम् । २ रौहिर्षं हलन्तोऽपि 'स एव
रौहिर्षां मध्ये चरति' इति भवभूतिः । 'रुगदि काश्चित् ह्रमे
उत्तरौहिपी' इत्यभिनन्दः—इति मुकुटः ॥

१—हैमसटीकपुस्तके तु नोपलभ्यते ॥

'अर्जिद्विर्ग-(८० ११२७) इत्युः पदिरादेशश्च । यत् सुहृदः-
पदोः सौत्रघातोः 'अपद्मद्वयः इति क्लृः' इति सुमृतिः-
इत्याह । तदुक्तसूत्रात्परमूलकम् ।-पादग्रन्ते पादः-
इति खान्यप्येवम् ॥ 'मृगभेदानाम्' पृथक् ॥

उन्दुर्लूमृपिकोऽप्याखुः

उन्द्विति ॥ उन्दति । 'उन्दी ह्येदने' (६० प० से०) ।
बाहुलकादुरः । 'कन्दुर्लुन्दुर्लुन्दुरः' इति शब्दागर्वः ॥
(१) ॥३॥ सुष्णाति । 'सुप स्तेये' (भ्या० प० से०) । 'सु-
ष्णातेर्दाँश्च' (८० २१४२) इति किक्रन् ॥३॥ 'मूष स्तेये'
(भ्या० प० से०) दीर्घोपबोऽस्ति । मूषति । ष्वुल् (३११
१३३) । 'मद्रमूषिकं आसन्दी कुन्दुर्लुन्दुर्लुन्दुरः । मू-
षको वज्रदशनः क्रमः काण्डो विलेशयः' इति वान-
स्वतिः ॥ (२) ॥३॥ आ खनति । 'खु अवदारणे' (भ्या०
८० से०) । 'आइपरयोः खनिगृन्त्यां ङिञ्' (८० ११३३)
इत्युः । सुहृदस्तु- 'आदि खनिवर्धोर्नलोपश्च' इति कुर्नलो-
पश्च । बाहुलकादलोपः-इति सूत्रसुपन्यास्यत् । तच्चिन्त्यम् ।
उज्ज्वलदत्तादिनिरोधात् ॥ (३) ॥३॥ त्रानि 'मूषिकस्य' ॥

गिरिका वालमूषिका ।

गिरिति ॥ गिरति । 'कृष्णकृष्टि-' (८० ४१४३) इति
इः क्तिञ् । 'द्भत इत्'- (७१११००) संज्ञायां कन् (५१३७५)
॥ (१) ॥३॥ कुत्रत्वात् वाला चासीं मूषिका च । 'सर्वा-
खुर्वालमूषिका' इति दुर्गः ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'खल्पमू-
षकाजतेः' ॥

सरटः कृकलासः स्यात्

सरति ॥ सरति । 'ट गतौ' (भ्या० प० अ०) । 'श-
कादिभ्योऽटन्' (८० ४१८१) ॥ (१) ॥३॥ कृकं शिरो शीवां
कण्ठं च लासयति चालयति । 'लस शिल्पयोगे' जुरादिः
'कर्मण्यन्' (३१२११) ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'सरटस्य' 'किर्काट'
इति ख्यातस्य ॥

मुसली गृहगोथिका ॥ १२ ॥

मुसेति ॥ मुसति संशयम् । 'सुस खण्डने' (दि० प०
से०) वृषादित्वात् (८० १११०६) कल्च् । गौरादित्वात् डीप् ।-
जातां डीप् (४११६३)-इति सुहृदः । तत्र । त्रान्विषयत्वात् ।
'मुसलं स्यादयोऽप्ये च पुंनपुंसकयोः त्रियाम् । तालमूल्या-
भावपर्यागृहगोथिकयोरपि' (इति मेदिनी) ॥३॥ तालव्यमध्या
(मुशली) इति खानी ॥ (१) ॥३॥ अल्पा गोधा 'अल्पे' (५१
३१८५) इति कन् गृहस्य गोथिका । 'ज्येष्ठा त्री कुल्यमत्स्या

च गृहगोधा गृहालिका' इति साहसङ्कः ।-'गृहगो-
लिका' इति पाठः सम्भ्यः इति खानी ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'गृह-
गोधायाः' 'विद्युत्तिया' इति ख्यातायाः ॥

लूता खी तन्तुचार्योर्णनाभमर्कटकाः समाः ।

लूतेति ॥ लुनाति । 'लृच् छेदने' (भ्या० ८० से०) ।
'हृत्सिमृच्' (८० ३१८६) इति तन् । संज्ञापूर्वकलाहुणाभावः ।-
बाहुलकात्-इति सुहृदस्त्वैतत्सूत्राज्ञानमूलकः । 'लूता
लूतका' इत्यमरदत्तः । 'लूता तु रोगे पिपीलिकोर्णनाभयोः'
इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥३॥ तन्तुन् वयति । 'वेच् तन्तुसंताने'
(भ्या० ८० अ०) । 'हावामश्च' (३१२१२) इत्यण् ॥३॥ तत्रं
तन्तुन् वयति 'तन्त्रवायः' इति खानी ॥ (२) ॥३॥ ऊर्णव
तन्तुर्नाभावस्य । 'अच्' (५१४७५) इति शोगविभागाद् ।
'ड्यापोः-' (६३१६३) इति ह्रस्वः ॥३॥ मर्कटि । 'मर्क' सौत्रो
वातुग्रहणार्थः । शकादित्वात् (८० ४१८१) अटन् । 'संज्ञायां
कन्' (५१३७५) । 'अथ मर्कटकः सस्यभेदे वानरलतयोः'
इति मेदिनी ॥ (४) ॥३॥ चत्वारि 'ऊर्णनाभस्य' 'मकडी'
इति ख्यातास्य ॥

नीलङ्गस्तु किमिः

नीति ॥ नितरां लङ्गति । 'लङि गतौ' (भ्या० प० से०) ।
नीलति वा । 'णील वर्णे' (भ्या० प० से०) 'खद्यङ्क-' (८०
११३६) इति साधुः । 'नीलहरपि नीलाङ्गुः' इति द्विरूपको-
शः । 'नीलङ्गुः स्यात् कूर्मा पुंति भम्मरात्वां तु योपिति' इति
मेदिनी ॥ (१) ॥३॥ कानति । 'कसु पादविक्षेपे' (भ्या० प०
से०) । 'कमितमिशत्तम्भामत इत्' (८० ४१२२) इति किः
॥३॥ बाहुलकात् संप्रसारणमपि । 'दुमानये भवेत्पुंति कौटे च
किमिवत् कृमिः' इति रमसः । 'किमिर्ना कृमिवत्
कौटे लाङ्गायां छेनिले खरे' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥३॥ द्वे
'सुनकीडा' इति ख्यातस्य ॥

कर्णजलौका शतपद्युमे ॥ १३ ॥

कर्णेति ॥ कर्णस्य जलौकेव ॥३॥ (कर्णजलौकाः)
सान्ता वा ॥ (१) ॥३॥ शतं पादा यस्याः । 'कुम्भपदीपु
च' (५१४१३९) इति साधुः ॥ (२) ॥३॥ सान्तत्वैऽपि
त्रौल्ययोगनाय- 'उने' इति । द्वे 'कर्णजलौकायाः' 'गो-
जर' इति ख्यातस्य ॥

वृश्चिकः शुककीटः स्यात्

वृश्चितीति ॥ वृश्चति । 'ओ व्रथू छेदने' (तु० प० से०)
'व्रथिकृष्योः किक्रन्' (८० २१४०) । 'व्रथिव्या-' (६११
१६) इति संप्रसारणम् । 'वृश्चिकस्तु वृणे राशीं शुककीटै-
पयोभिदोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ शुक्युक्तः कीटः ।

१-अनेजाधैरवाकरकौदुषां तु 'अदंभे गदे' इति व्यासघातं
नहन्नाप्येन ॥

१ ङि (३१११३४) । गौरादित्वात् (४११४१) जानित्वात्
(४११६३) वा डीपि 'मूयी' क्पि ॥ 'हृत्सि कौटोर्णं लव
व्या मूयीषि च चर' इति शालिशोत्रे-इति सुहृदः ॥
२-'मुपली' मूष्यमध्या च ङि वानदेशः-इति सुहृदः ॥

शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।७८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ऊर्णा-
दिभक्षककृमिविशेषस्य' ॥

अलिदुणौ तु वृश्चिके ।

अलीति ॥ अलति-दंशे समर्थो भवति । 'अल भूप-
णादौ' (भ्वा० प० से०) । 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ० ४।
११८) । 'वृद्धवृश्चिकयोरलिः' इति रभसः ॥*॥ बाहुल-
कादिप्रत्यये दीर्घादिरपि । 'वृश्चिको द्रुण आलिः स्यात्'
इति वोपालितः ॥*॥ नान्तोऽप्यस्ति अलमर्थोऽस्यास्ति ।
'व्रीह्यादिलात्' (५।२।११६) इतिः । 'अव्ययानां भमात्रे
टिलोपः' (वा० ६।४।१४४) इति टिलोपः । 'अथाली स्या-
दृश्चिके भ्रमरे पुमान्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ द्रुणति ।
'द्रुणं हिंसागतिकौटिल्येषु' (तु० प० से०) । 'इयुपधन्'
(३।१।१३५) इति कः । 'दृणं चापेऽलिनि द्रुणः' (इति मे-
दिनी) ॥*॥ अचि (३।१।१३४) 'द्रोणः' इत्येके—इति
स्वामी ॥ (२) ॥*॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'वृश्चिकस्य' 'वीची'
इति ख्यातस्य ॥

पारावतः कलरवः कपोतः ३

पारेति ॥ परं जीवमवति । पराच्छत्रोरहंकाराद्वा ज्ञानो-
पदेशेन । 'अव रक्षणादौ' (भ्वा० प० से०) । शत्रुप्रत्ययः
(३।२।१२४) । 'द्वितीया' (२।१।२४) 'पञ्चमी' (२।१।३७)
इति योगविभागात् समासः । परावतो दत्तात्रेयस्यायं गुरुः ।
'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् ॥*॥ 'पारावतः' इति पाठे
पारादप्यापतति प्रेम्णा । 'पत्ल गतौ' (भ्वा० प० से०) ।
अच् (३।१।१३४) । 'पारावतश्च छेद्यश्च कपोतो रक्तलो-
चनः । पारावतः कलरवः' इति रभसः ॥ (१) ॥*॥ कलो
रवोऽस्य ॥ (२) ॥*॥ कस्य वायोः पोत इव, को वायुः पोतो
नौरिवास्य वा । 'पारावतः कपोतः स्यात्कपोतो विहगान्-
तरे' इति विश्वः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'पारावतस्य' 'परे-
वा' इति ख्यातस्य ॥

अथ शशादनः ॥ १४ ॥

पञ्जी श्येनः

अथेति ॥ शशमति । 'अद् भक्षणे' (अ० प० अ०) ।
ल्युः (३।१।१३३) । ल्युट् (३।३।११३) वा । युच् (उ०
२।७८) । 'श्येने पञ्जिशशादनौ' (इत्यमरमाला) ॥ (१) ॥*॥
'अतिशयितं प्रशस्तं वा पञ्जमस्य । 'अतः—' (५।२।११५) इ-
तीनिः । 'श्येनाख्यो विहगः पञ्जी पञ्जिणौ शरपक्षिणौ' इति
शाश्वतः ॥ (२) ॥*॥ श्यायते । 'श्यैङ् गतौ' (भ्वा० आ०
अ०) । 'श्यास्साह्वविभ्य इन्च्' (उ० २।४६) । ('श्येनः
पक्षिणि पाण्डुरे' इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'श्ये-
नस्य' 'वाज' इति ख्यातस्य ॥

१—माये तु 'अव्ययानां च' इत्येव वातिकमुपलभ्यते ॥

उलूके तु वायसारातिपेचकौ ।

उल्विति ॥ उचति । 'उच समवाये' (तु० प० से०) ।
'उलूकादयश्च' (उ० ४।४१) इति साधुः । 'उलूकः पुंति
काकाराविन्द्रे भारतयोधिनि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
वायसस्य काकसारातिः ॥ (२) ॥*॥ पचति—संतपति, प-
च्यते वा दुःखेन । 'डुपचप् पाके' (भ्वा० उ० अ०) । 'प-
चिमच्योरिचोपधायाः' (उ० ५।३७) इति युन् । अत इ-
लम् । 'पुगन्त—' (७।३।८६) इति गुणः । यत्तु मुकुटः—
कृषादिलात् (उ० ५।३५) युन् । पृषोदरादिलात् (६।३।
१०९) अत एलम्—इत्याह । तत्र । 'पचिमच्योः' इति
सूत्रस्य सत्त्वात् । पृषोदरादिलकल्पनाया अन्याय्यत्वात् ।
'अथ शक्राख्यो दिवान्धो चक्रनासिकः । हरि-
नेत्रो दिवाभीतो नखाशी पीयुवर्धरौ । काकमी-
रुर्नक्तचारी' इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'वृ-
कस्य' ॥

व्याघ्राटः स्याद्भरद्वाजः

व्याघ्रेति ॥ व्याघ्रमटति । 'अट गतौ' (भ्वा० प० से०) ।
'कर्मण्यण्' (३।२।१) । व्याघ्र इवाटति वा । अच् (३।१।
१३४) ॥ (१) ॥*॥ भरन् धारको वाजोऽस्य । यद्वा भर-
द्वाजस्यापत्यम् । ऋष्यण् (४।१।११४) । संज्ञापूर्वकलादृश्य-
भावः । 'भरद्वाजो गुरोः पुत्रं व्याघ्रटाख्यनिहंगमे' (इति
मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'भरद्वाजपक्षिणः' 'मर्दुल' इति
ख्यातस्य ॥

खञ्जरीटस्तु खञ्जनः ॥ १५ ॥

खञ्जति ॥ खञ्ज इव ऋच्छति । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प०
अ०) । बाहुलकात् क्रीटन् ॥ (१) ॥*॥ 'खञ्जति । 'खजि
गतिवैकल्ये' (भ्वा० प० से०) । नन्धादिलात् (३।१।१३४)
ल्युः । 'खञ्जनः खञ्जरीटे, त्री सपण्यां, खञ्जनं गतौ' इति
मेदिनी ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'खञ्जन' इति ख्यातस्य ॥

लोहपृष्ठस्तु कङ्कः स्यात्

लोहेति ॥ लोहमिव पृष्ठमस्य ॥ (१) ॥*॥ कङ्कते ।
'ककि गतौ' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'क-
ङ्कदृष्टद्विजे ख्यातो लोहपृष्ठकृतान्तयोः' (इति मेदिनी) ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'वाणोपयोगिपत्रस्य पक्षिभेदस्य' 'कंक-
हड' इति ख्यातस्य ॥

अथ चापः किकीदिविः ।

अथेति ॥ चापयति । 'चप हिंसायाम्' (तु० प० से०)
स्वायण्यन्तः । 'चप भक्षणे' (भ्वा० उ० से०) हेतुमण्य-
न्तो वा । अच् (३।१।१३४) । 'चासः' अपि । 'इयुपक्षि-
भिदोश्चासः' इति दन्त्यान्तेषु रभसः ॥ (१) ॥*॥ 'किकी'
इति दीव्यति वाशते । 'दिवु क्रीटादौ' (दि० प० से०) ।

‘कृविष्ट्वि-’ (उ० ४।५६) इति साधुः । ‘क्रिकीदिविश्च चापः स्यात्’ इति रत्नकोपः । ‘चापो दिविः किकिः स्मृतः’ इति व्याडिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘चापस्य’ ‘चास’ इति ख्यातस्य ॥

कलिङ्गभृङ्गधूम्याटाः

केति ॥ के मूर्ध्नि लिङ्गं चूडस्य । कलिं कलहं गच्छति वा । ‘गमश्च’ (३।२।४७) इति खच् । ‘खच् ङिट्कव्यः’ (वा० ३।२।३८) । ‘कलिङ्गः पृथिकराजे धूम्याटे भून्नि नीवृति । न द्वयोः कौटजफले महिलायां तु योपिति’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ भृङ्ग इव । कृष्णत्वात् । यद्वा विभर्ति कुलम् । ‘भृन्वः किमुद् च’ (उ० १।१२५) इति गन् । ‘भृङ्गो धूम्याटपिङ्गयोः । मधुव्रते भृङ्गराजे पुंसि भृङ्गं गुडत्वचि’ (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ धूम्या धूमसमूह इवाटति । अच् (३।१।१३४) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘भृङ्गस्य’ ॥

अथ स्याच्छतपत्रकः ॥ १६ ॥

दार्वाघाटः

अथेति ॥ शतं पत्राप्यस्य ॥ (१) ॥*॥ दारु आहन्ति । ‘दारावाहनोऽणन्यस्य च टः-’ (वा० ३।२।४९) । वासाथं दारु आघाटयति । ‘घट संघाते’ चुरादिः । अण् (३।२।१९) ॥ सुभूतिस्तु चिन्त्यः । घटिना विग्रहीतत्वात् । ‘काष्ठकुट्टः शतच्छदः’ इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘काष्ठकुट्टस्य’ ‘काठकोरा’ इति ख्यातस्य ॥

अथ शारङ्गः स्तोककश्चातकः समाः ।

अथेति ॥ शारयति, शार्यते, वातपादिना । ‘शृ हिंसायाम्’ (क्रया० प० से०) । प्यन्तः । ‘तरत्वादिभ्यश्च’ (उ० १।१२०) इत्यङ्गच् ।—‘शाररङ्गच्—इति मुकुटः । तत्र । उज्ज्वलदत्तादिवृत्तिष्वेतत्सुत्रादर्शनात् । ‘शारङ्गश्चातके ख्यातः शब्दे हरिणेषुपि च’ इति तालव्यादावजयः ॥*॥ सरति । ‘स्रृव्योर्द्विश्च’ (उ० १।११२) इत्यङ्गच् ।—‘स्र गतौ’ (भ्रा० प० अ०) । गिच् (३।१।२६) पूर्ववत् । अण् (३।२।११) वृद्धिश्च—इति मुकुटश्चिन्त्यः । अणोऽप्रसन्नात् । ‘स्रृव्योः’ इति सिद्धत्वाच्च । गिच्चः प्रयोजनाभावाच्च । ‘चातके हरिणे पुंसि सारङ्गः शबले त्रिषु’ इति दन्त्यादीं रभसात् । यद्वा सारमङ्गमस्य । शकन्वादिः (वा० ६।१।९४) । ‘सारङ्गः पुंसि हरिणे चातके च मतङ्गजे । शबले त्रिषु’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ स्तोकं कं जलमस्य । स्तोकं कायति वा । ‘कं शब्दे’ (भ्रा० प० अ०) । ‘आतोऽनुप-’ (३।२।३) इति कः ॥ (२) ॥*॥ चतति । ‘चते याचने’ (भ्रा० प० से०) । षुल् (३।१।१३३) (३) ॥*॥ त्रीणि ‘चातकपक्षिणः’ ‘पपिहा’ इति ख्यातस्य ॥

कुकवाकुस्ताम्रचूडः कुकुटश्चरणायुधः ॥ १७ ॥

कृकेति ॥ कृकेन गलेन वक्ति । ‘वच परिभाषणे’ (अ० प० अ०) । ‘कृके वचः कुश्च’ (उ० १।६) इत्युण् । ‘कृकत्राकुर्मयूरेऽपि सरटे चरणायुधे’ इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ ताम्रा चूडस्य ॥ (२) ॥*॥ कोकनम् । ‘कुक आदाने’ (भ्रा० आ० से०) । संपदादिभ्यः क्विप् (वा० ३।३।१०८) । कुटति । ‘कुट कौटिल्ये’ (तु० प० से०) । ‘इगुपध-’ (३।१।१३५) इति कः । कुका कुटः । ‘कर्त्तरणे-’ (२।१।३२) इति समासः । कुत्सितः कुटो वा । कोः पृथिव्याः कुटो वा । पृषोदरादिः (६।३।१०९) वा ।—कुं पृथ्वीं कुटति । इगुपधत्वात् (३।१।१३५) कः—इति मुकुटः तत्र । अणस्तदपवादत्वात् । ‘अकारान्निषपदात्सोपपदो विप्रतिषेधेन’ (३।२।१९) इति वार्तिकान्नात् । मूलविभुजादित्वम् (वा० ३।२।५) युक्तम् । ‘कुक्कुट्यवृत्तचर्यायां पुंसि स्याच्चरणायुधे । निषादशब्दयोः पुत्रे तृणोल्कायां च कुक्कुभे’ इति विश्वमेदिन्यां ॥ (३) ॥*॥ चरण आयुधमस्य ॥ (४) ॥*॥ चलारि ‘कुक्कुटस्य’ ॥

चटकः कलविङ्कः स्यात्

चटेति ॥ चटति । ‘चट भेदने’ (भ्रा० प० से०) । कुन् (उ० २।३२) ॥ (१) ॥*॥ कलं वृद्धते । ‘वकि गतौ’ (भ्रा० आ० से०) । अण् (३।२।१९) पृषोदरादिः (६।३।१०९) । ‘कलविङ्कः पुमान् ग्रामचटकेऽपि कलिङ्गके’ (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘चटकस्य’ ॥

तस्य स्त्री चटका

तस्येति ॥ चटकस्य स्त्रीति स्त्रीत्वविवक्षायां ‘पुंयोगात्’ (४।१।४८) इति प्राप्तो ङीप् जातिलक्षणङीप् (४।१।६३) च अजादि (४।१।४) पाठाद्वाच्यते । क्षिपकादित्वात् (७।३।४५) नेलम् ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘चटकस्त्रियाः’ ॥

तयोः ।

पुमपत्ये चाटकैरः

तयोरिति ॥ चटकायाश्चटकस्य वा पुंमपत्यम् । ‘चटकाया ऐरक्’ (४।१।१२८) ‘चटकादपीति वक्तव्यम्’ (४।१।१२८) फलितम् । तयोश्चटकाचटकयोः—इति मुकुटः । तत्र । ‘पुनान् स्त्रिया’ (१।२।६६) इत्यन्तरङ्गकशेषप्रवृत्त्या द्वन्द्वसंभवात् ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘चटकपुमपत्यस्य’ ॥

रुपत्ये चटकैव हि ॥ १८ ॥

रुपेति ॥ स्त्री च तदपत्यं चेति । तस्मिन् । ‘त्रियामपत्ये लुगवक्तव्यः’ (वा० ४।१।१२८) इत्येवको लुक् । ‘लुक्त्तद्धितलुकि’ (१।२।४९) । पुनश्च (४।१।४) ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘चटकलुपत्यस्य’ ॥

ककैरेटुः करेटुः स्यात्

ककैति ॥ ‘ककं’ इति रेटति । ‘रेट् भाषणे’ (भ्रा० उ०

से०) । मृगध्वादिः (उ० १।३७) ।—‘अपट्टादयश्च’—इति मुकुटस्य चिन्त्यः । उज्ज्वलदत्तादिष्वस्य सूत्रस्यादर्शनात् ॥ (१) ॥३॥ के वायां जले वा रेदति । पूर्ववत् । ‘कर्करेटुः करेटुः स्यात् करटुः कर्कराटुकः’ इति रत्नसः ॥ (२) ॥३॥ द्वे ‘अशुभघादिपक्षिभेदस्य’ ॥

कृकणककरौ समौ ।

कृकेति ॥ ‘कृ’ इति कणति । ‘कण शब्दे’ (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । कृकेण कृपेन अणति वा । ‘अण शब्दे’ (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । कृकन्धादिः (वा० ६।१।९४) ॥ (१) ॥३॥ ‘कृ’ इति शब्द-करणशीलः । ‘कृगे हेतुतच्छील्या-’ (३।२।२०) इति टः ॥ (२) ॥३॥ द्वे ‘अशुभपक्षिभेदस्य’ ॥

वनप्रियः परभृतः क्रोकिलः पिक इत्यपि ॥ १९ ॥

वनेति ॥ वनं प्रियमस्य ॥ (१) ॥३॥ परेण कृकेन भृतः ॥ (२) ॥३॥ क्रोकते । ‘कृक आदाने’ (भ्वा० आ० से०) । ‘सलि कल्पनि-’ (उ० १।५४) इतीलच् ।—‘अजि-रादयश्च’ इति किरः—इति मुकुटः । तत्र । किरचि गुणाभावप्रसङ्गान् । क्रोकतेरजिरायनन्तर्भावात् उज्ज्वलदत्तादिष्वस्य सूत्रस्यादर्शनाच्च ॥ (३) ॥३॥ अपि कायति । ‘धातश्चोपसर्गे’ (३।१।१३६) इति कः । ‘वट्टि मागुरिः’ इत्यञ्चोपः ॥ (४) ॥३॥ चत्वारि ‘क्रोकिलस्य’ ॥

काके तु करटारिष्टवलिपुष्टसकृत्प्रजाः ।

ध्वाह्वात्मघोषपरभृद्भ्रूलिमुग्नायसा अपि ॥ २० ॥

काके इति ॥ कायति । ‘कै शब्दे’ (भ्वा० प० से०) । ‘इण्मीका-’ (उ० ३।४३) इति कच् । ‘काकः स्याद्वाचते वृक्षप्रभेदे पीठसर्पिणि । शिरोवक्षालने मानप्रभेदद्वीपभेदयोः ॥ काका सात्काकनासायां काकोलीकाकजह्वयोः । रक्तिकायां नलयां च काकनाम्यां च योषिति ॥ काकं मुरतवन्धे स्यात् काकानामपि संहर्ता’ इति विश्वनेदिन्यां ॥ (१) ॥३॥ क्रोति गङ्गुनम् । ‘यकादिभ्योऽट्’ (उ० ४।८१) । के रटति । ‘रट परिभाषणे’ (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) वा । ‘करटो गजगण्डे स्यात्कृमुम्मे निन्द्यजीवने । एकादशाहादिशब्दे दुर्दुहडेऽपि वायसि । (करटो वायभेदे)’ (इति विश्वनेदिन्यां) ॥ (२) ॥३॥ न रिष्टमस्य । ‘अरिष्टो ल्युने निम्बे फेनिले काककह्वयोः’ (इति नेदिनी) ॥ (३) ॥३॥ वलिना पुष्टः ॥ (४) ॥३॥ सकृत् प्रजा चस्य ॥ (५) ॥३॥ ध्वाह्वति । ‘ध्वाधि घोरवाशिते च’ (भ्वा० प० से०) अच् (३।१।१३४) । ‘ध्वाह्वः काके वकेऽपिनि । गृहे,

१-गृहं गृहविशेषः । वषाहः—‘ध्वजे धूमश्च चिह्नश्च आ वृषश्च खरो गजः । ध्वाहोऽष्टनरु प्राच्याया रंधानान्ताः क्रनादनी ॥’ इत्यनेकाधैरैवाग्रकौमुदी ।—‘ध्वाहो काकोलिकायां स्याद्-’ इति पाठस्तु नेदिनीत्यः ॥

ध्वाह्वी तु काकोल्याम्’ (इति हैमः) ॥ (६) ॥३॥ ‘कौ, कौ,’ इति शब्दनात् आत्मानं घोषयति । ‘घुपिद् विश्वधने’ (उ० उ० से०) । अण् (३।२।१) ॥ (७) ॥३॥ परं विमर्ति । ‘हुन्च्’ (उ० उ० से०) । क्विप् (३।२।७५) ॥ (८) ॥३॥ वलिं भुङ्के । ‘भुज पालनार्दा’ (उ० प० अ०) । क्विप् (३।२।७५) ॥ (९) ॥३॥ वयते । ‘वय गर्ता’ (भ्वा० आ० से०) । ‘वयश्च’ (उ० ३।१२०) इत्यसच् ।—वयति—इति मुकुट-चिन्त्यः । वयतेराननेपदित्वात् । ‘वायसोऽगुरुद्वेऽपि श्रीवासध्वाह्वयोः पुमान्’ (इति नेदिनी) ॥ (१०) ॥३॥ दश ‘काकस्य’ ॥

द्रोणकाकस्तु काकोलः

द्रोणेति ॥ दृणति । ‘दृण हिंसानतिक्रैटिल्येषु’ (तु० प० से०) अच् (३।१।१३४) । द्रोणाद्यः काकः । ‘द्रोणो ना दग्धकाके स्यादश्वत्यात्रो गुरावपि’ इति रुद्रः । ‘द्रोणोऽत्रि-यामाडके स्याददकानां त्रुष्टये । पुमान् दृणोपतौ कृष्णका-के, त्री नोवृन्दन्तरे ॥ तथा काष्टान्बुवाहिन्यां गवादन्यानर्भा-प्यते’ इति नेदिनी ॥ (१) ॥३॥ काकयति । ‘कक लैल्ये’ (भ्वा० आ० से०) न्नाथेऽप्यन्तः । बाहुलकादौल्च् ‘काको-लं नरकान्तरे, । ना कुलले द्रोणकाके, विपभेदे तु न त्रि-यान्’ (इति नेदिनी) ॥ (२) ॥३॥ ‘द्रोणकाको दग्धकाको वृद्धकाको वनाश्रयः’ इति विक्रान्दशेषः । द्वे ‘डौडका-क’ इति ख्यातस्य ॥

दात्यूहः कालकण्डकः ।

देति ॥ ‘दाप् लवने’ (अ० प० अ०) । क्विन् (३।३।९४) । दाति नारणमूहते । ‘ऊह वितके’ (भ्वा० आ० से०) अण् (३।२।१) । यद्वा दिव्योहोऽयम् । ‘तत्सेदम्’ । (४।३।१२०) इत्यण् । ‘देविकाशिशया-’ (७।३।१) इत्यात्वम् । ‘वाह ऊट्’ (६।४।१३२) । शकन्धादिः (वा० ६।१।९४) । ‘दात्यूहः कालकण्डके । नातकेऽपि’ इति हैमः ॥ (१) ॥३॥ काले वर्षाकाले कण्डे ध्वनिरस्य । ‘कण्डः खरेऽन्तिके गले’ इति रुद्रः । कालः कण्डोऽस्य । कप् (५।४।१५४) ‘काल-कण्डनीलकण्ठौ शतसारे महेश्वरे । दात्यूहे ग्रानचक्रं खररुटे शिखाबले’ इति हेमचन्द्रः ॥ (२) ॥३॥ द्वे ‘दात्यू-हस्य’ ॥

आतापिचिह्नौ

आतेति ॥ आतायते तच्छीलः । ‘तायु संतानपाट-नयोः’ (भ्वा० आ० से०) । ‘छुप्यजाती-’ (३।२।७८) इति णिनिः । यद्यप्यत्र वृत्तिकारादिभिः—‘अनुपसर्गे’—इत्युक्तम् । तथा भाष्ये उपसर्गेण णिनिः स्वीकृतः ॥३॥ स्वानी नु—आतपति—इति विगृह्यन् ‘आतापी’ इति पाठं मन्यते ॥ (१) ॥३॥ चिह्नति । ‘चिद् शैथिल्ये हावकृती च’ (भ्वा० प० से०) अच् (३।१।१३४) । ‘चिह्नः खगे च चुलश्च पिह्ल-

वन् द्वित्रलोचने । द्वित्रादिण्ये' इति हैमः ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'चील' इति ख्यातस्य ॥

दाश्राय्यगृध्रौ

दाश्रेति ॥ दक्षते । 'दक्ष ब्रह्मा शीघ्रायें च' (भ्रा० आ० से०) । 'श्रुदक्षित्वाहियहिभ्य आय्यः' (उ० ३।१६) दक्षाय्यस्त्रायम् । अण् (४।३।१२०) ॥ (१) ॥३॥ गृध्र्यति । 'गृध्रु धमिकाहायाम्' (दि० प० से०) । 'उसूधावृधिम्यः कन्' (उ० २।२४) । 'गृध्रः खगान्तरे पुंसि वाच्यलिङ्गस्तु लुच्यके' (इति मेदिनी) ।—गर्धते—इति सुकृटश्चिन्त्यः । गृधेर्देवादिक्त्वात् ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'गृध्रस्य' 'गीध' इति ख्यातस्य ॥

कीर्युक्तौ

कीरेति ॥ 'कि' इति ईरयति । अच् (३।१।१३४) —इगुपथत्वात् (३।१।१३५) कः—इति सुकृटः । तत्र । निजन्तविग्रहप्रदर्शनादिगुपथत्वाभावात् । 'कीरः शुक्रे पुंभूदिर्नाद्यति' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ शोक्रति । 'शुक्रे गतौ ( )' । 'इगुपथ-' (३।१।१३५) इति कः । यद्वा गोभते । गवति वा । 'शुभ दीप्तौ' (भ्रा० आ० से०) । 'शु गतौ' ( ) । वा । 'शुकवल्कोत्कीः' (उ० ३।४२) इति साधुः । 'शुको व्याससुते कीरे रावणस्य तु मन्त्रिणि । गिरीपपादपे पुंसि ग्रन्थिपर्णे नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'कीरस्य' ।

समौ २१ ॥

सेति ॥ 'सर्मा' इति त्रिपु योज्यम् ॥

कृङ् कौश्वः

कृङ्ङिति ॥ कृद्यति । 'कृञ् कौटिल्यादीर्णाभावयोः' (भ्रा० प० से०) । 'कृत्विग्दृङ्-' (३।२।५९) इति साधुः ॥ (१) ॥३॥ प्रज्ञाद्यन् (५।४।३८) 'कौश्वो द्वीप्रभेदे स्यात् पक्षिपर्वतभेदयोः' (इति मेदिनी) । त्रियामजादित्वात् ॥३॥ 'कृश्वः' इति पाठे पचायच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'कौश्वस्य' 'करांगुण्ड' इति ख्यातस्य ॥

अथ वकः कहः

अथेति ॥ वक्षते । 'वक्त्रि कौटिल्ये गतौ च' (भ्रा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । आगमगात्रस्यानिल्यत्वात् उन् । वययोरैक्यम् । यद्वा वाति, वायति, वा । 'वा गत्यादी' (उ० प० से०) 'ओ वै शोपणे' (भ्रा० प० से०) वा इच् (उ० २।३२) । 'आतो लोपः-' (६।४।६४) 'व' इति काचानि वा । मूलविभुजादिः (वा ३।२।५) । वक्ति वा । अच् (३।१।१४) । न्यङ्कादिः (७।३।५३) 'वक्तु वक्षुपे स्यात् कटे श्रुति च रक्षति' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ 'क' इति चन्द्रम्, के जले वा हवति । 'हिव् स्वर्षायां चन्दे च' (भ्रा०

उ० अ०) मूलविभुजादिक्त्वात् (वा० ३।२।५) कः ॥ (२) ॥३॥ 'दीर्घजङ्घो निशैडः(तः) स्याद्वकोटः शुक्लवायसः । कङ्केरुर्दाख्यलिमुक् शिखीचन्द्रविहंगमः' इति त्रिकाण्डशेषः ॥३॥ द्वे 'वक्तस्य' ॥

पुष्कराहस्तु सारसः ।

पुष्केति ॥ पुष्करं पत्रं तस्याहा आहा यस्य ॥ (१) ॥३॥ सरसि भवः । 'तत्र भवः' । (४।३।५३) इत्यण् । 'सारसः पक्षिभेदेन्द्रोः ह्रीवं तु सरसाहरे' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'सारसस्य' ॥

कोकश्चक्रवाकौ रथाङ्गाह्वयनामकः ॥ २२ ॥

कोकेति ॥ कोकते । 'कुक् आदाने' (भ्रा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'कोकश्चक्रे वृके ज्येष्ठ्यां सर्जरीद्रुमभेदयोः' (इति विश्वः) ॥ (१) ॥३॥ क्रियते निशया विद्योगी ।—वचथे कः—इति सुकृटः । तत्र । परिगणनात् । वस्तुतस्तु 'ढकि लोपः' (४।१।१३३) इति वत् । 'के कृवादीनाम्' (वा० ३।१।१२) इत्यनेनैव कः द्वित्वं च । चकते । 'चक्र नृमौ' (भ्रा० आ० से०) । रक् (उ० २।१३) वा । 'चक्रः कोके पुमान्, ह्रीवं व्रजे सैन्यरथात्तयोः । रात्रे दम्भान्तरे कुम्भकारोपकरणान्नयोः जलावनेऽपि' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥३॥ चक्रशब्देनोच्यते । 'वच भाषणे' (अ० प० अ०) । घञ् (३।३।१९) ॥ (३) ॥३॥ रथाङ्गस्य चक्रस्याहयो नाम यस्य ॥ (४) ॥३॥ चत्वारि 'चक्रवाकस्य' 'चक्रवा' इति ख्यातस्य ॥

कादम्बः कलहंसः स्यात्

कादेति ॥ कदम्बे समूहे भवः 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । 'कादम्बः स्यात् पुमान्पक्षिविशेषे सायकेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ कलो नपुरवाक् हंसः । 'कलहंसस्तु कादम्बे राजहंसे नृपोत्तमे' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'कादम्बस्य' 'वतक' इति ख्यातस्य ॥

उत्क्रोशहुररौ समौ ।

उद्विति ॥ उत्क्रोशति । 'कुक् आदाने' (भ्रा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥३॥ कवते । 'कुङ् वचद' (भ्रा० आ० अ०) 'कुवः करन्' (उ० ३।१।३३) ।—कु-रति । 'हुर वचद' (तु० प० से०) । 'हुर छेदनं' (तु० प० से०) । बाहुल्यत्वात् अरक्—इति खामिसुकुर्त्वात् 'कुवः करन्' इति सूत्रान्तरणमूलकौ ज्ञेयौ ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'हुररस्य' ॥

२ वस्तुतस्तु भाष्ये परिगणनात्वाया अनुक्तेरुदाहरणनासंभवेना-
किनित्करमित्त्वं । अत एव ईदृशेनापि (३।२।२०) उच्यते किं-
व्याख्यायां 'चक्रः' रत्न 'वचथे कः' रक्षेवोन् । सैन्यपक्षांशना-
क्रमश्चकारवाक्यो रक्षयति 'वचथे कः' इत्युक्त्यात्वात्पर्यायि-
त्यं च ॥

हंसास्तु श्वेतगरुतश्चक्राङ्गा मानसौकसः ॥ २३ ॥

हंसा इति ॥ हन्ति गच्छति । 'वृषदिहनि-' (८० ३१६२) इति सः । यद्वा अचि (३१११३४) 'भवेदृणांगना-
दंसः' इति च्च् । 'हंसः स्यान्मानसौकसि । निर्लोकनृपवि-
प्वक्रपरमात्मन्यमत्सरे । योगभेदे नक्षत्रभेदे शारीरमरुदन्तरे ।
तुरंगमभेदे च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ श्वेता गरुतो-
ऽस्य ॥ (२) ॥३॥ चक्राप्यङ्गान्यस्य । 'चक्राङ्गो मानसौकसि ।
चक्राङ्गी ऋदुगोहिण्याम्' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥३॥ मान-
सं सर धोकोऽस्य ॥ (४) ॥३॥ चत्वारि 'हंसस्य' ॥

राजहंसास्तु ते चञ्चुरणैर्लोहितैः सिताः ।

राजेति ॥ चञ्चुरहितैश्चरणैः । शक्रपार्थिवदिः (वा०
२११७८) । यद्वा चञ्चुमिश्चरणैश्चेति द्वन्द्वः । 'द्वन्द्वश्च प्रागित्यर्थे'-
(२१४२) इत्येकत्वं तु न भवति । 'सुखनासिका-' (१११८)
इति 'हंसदीर्घशुभ्रः' (१२१२७) इति च निर्देशेन तस्यानिस्य-
त्वज्ञापनात् । तैर्लोहितैरुपलक्षिताः । हंसानां राजा । राजद-
न्तादिः (२१२३१) । 'राजहंसस्तु क्वादन्ये कलहंसे वृणो-
त्तने' (इति हैमनेदिन्या) ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'राजहं-
सस्य' ॥

मलिनैर्मल्लिकाख्यास्ते

मलीति ॥ किञ्चिदुन्नवर्णैश्चञ्चुरणैरुपलक्षिताः । 'मल्लि-
क' इति आख्या येषां तैः । मल्लते 'मल्ल धारणे' (भ्रा० आ०
से०) । 'सर्वेषातुन्य इन्' (८० ४११९८) । स्वार्थे क्व् (५।
३।७५) ।—'अच इः' (८० ४१३९) —इति मुकुटः ।
तत्र । मल्लैर्यन्तत्वात् । 'मल्लिको हंसभेदे स्यात् वृणश्चन्ये-
ऽपि मल्लिका' इति रुद्रः । 'मल्लिको हंसमिद्यपि । मल्लि-
का वृणश्चन्येऽपि चीनचूपात्रभेदयोः' (इति मेदिनी) ॥३॥—
मल्लिकाकारमक्षि यस्य । मुकुटाद्भवत्वात् (इति 'मल्लिका-
क्षः')—इति स्वामी । 'बहुव्रीहौ सकस्यङ्गोः' (५।४।११३)
इति षच् ॥ (१) ॥३॥ एकं 'हंसभेदस्य' ॥

धार्तराष्ट्रः सितेतैः ॥ २४ ॥

धार्तेति ॥ कृष्णैश्चञ्चुरणैरुपलक्षिताः । धृतराष्ट्रे भवाः ।
'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । 'धृतराष्ट्रः सुरादि स्यात्
पक्षिपक्षत्रियभेदयोः' इति रत्नसः । ('धृतराष्ट्रः चने उयै
सुरादि पक्षियान्तरे । धृतराष्ट्री हंसपद्याम्' इति हैमः) ॥
(१) ॥३॥ एकम् 'कृष्णचञ्चुरणहंसस्य' ॥

शरारिः शरारिः शरारिः

शरेति ॥ शरं नीरुच्छति । शरं हिंसां वा । 'ऋ गर्ता'
(भ्रा० प० अ०) । 'अच इः' (८० ४१३९) । 'गुन्नेष्यो-
र्ना शरं नीरे' इति तात्त्व्यादी रमसः ॥३॥ ऋषिद्विजादि-
त्वात् (वा० ८।२।१८) लृवे 'शरारिः' अपि ॥३॥

'शरारिः' इति पाठान्तरम् । शरमतति । 'अत सात-
लगमने' (भ्रा० प० से०) । 'अञ्जतिभ्यां च' (८० ४।
१३९) इतीण् ॥ (१) ॥३॥ वा अटति । इन् (८० ४।
११८) ॥ (२) ॥३॥ वा अडति 'अड् उद्यमने' (भ्रा०
प० से०) । इन् (८० ४।११८) ॥—'अङ्गठिन्या-
मिण्'—इति मुकुटः । तत्र । उज्ज्वलदत्तादावैतस्सूत्रादय-
नात् ॥ (३) ॥३॥ त्रयोऽपि व्रीहिसाः । 'आडिः शरारि-
वेरुडी गन्धोष्ठी, वानरी कर्पी', इति व्रीहिसाकाण्डे रत्नकोषात्
॥३॥ त्रीणि 'शरार्याः' 'आडी' इति ख्यातायाः ॥

बलाका विसकण्डिका ।

बलेति ॥ बलते । 'बल संवरणे' (भ्रा० आ० से०) ।
'बलाकादयश्च' (८० ४।१४) इति साङुः । बलेनाकृति वा ।
अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥३॥ विसकण्डिका ॥ (२)
॥३॥ द्वे 'बलभेदस्य' ॥

हंसस्य योषिद्वयटा

हंसेति ॥ द्वयोरे चैवते सरः । 'वृह् संमर्त्ता' (भ्रा०
आ० से०) । 'शक्रादिभ्योऽटन्' (८० ४।८९) । 'वरटा,
द्वयोर्वेरव्यां, त्रौ हंस्यां तु, तत्पर्या पुनान्' (इति मेदिनी) ॥
(१) ॥३॥ एकम् 'हंसस्त्रियाः' ॥

सारसस्य तु लक्ष्मणा ॥ २५ ॥

सारेति ॥ लक्ष्मीरस्त्वस्याः । 'लक्ष्म्या अच्च' (ग० ५।
२।१००) इति नः । 'सारस्यां लक्ष्मणा ना तु सौमित्रौ
श्रीमति त्रिषु' इति रुद्रः । 'लक्ष्मणा त्रयोपधाभेदे सार-
स्यामपि योषिति । रामत्रातरि पुंसि स्यात् सश्रीके चाभिधे-
यवत्' इति मेदिनी ॥३॥ निर्मेकैरोऽपि । 'लक्ष्मणश्चैव सार-
से' इत्यनरमात्वात् । 'लक्ष्मणं नात्रि चिह्नेऽय सारस्यां लक्ष-
णा क्वचित्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'सारस-
स्त्रियाः' ॥

जतुकाऽजिनपत्रा स्यात्

जत्विति ॥ जत्विव । 'इवे प्रतिहृत्वा' (५।३।९६) इति
कन् । 'रामटे जतुकं चर्मपत्राजतुकतोः स्त्रियाम्' इति चव-
र्गन्तीयादी रनेचः ॥ (१) ॥३॥ अजिनलिव पत्रमस्याः ॥
(२) ॥३॥ द्वे 'जतुकायाः' 'चामचिरयि' इति ख्या-
तायाः ॥

परोष्णी तैलपायिका ।

पेति ॥ परं शत्रुं उष्णं यस्याः । गौरादिः (४।१।४१) ।—
'जातेः' (४।१।६३) 'इति डीप्' इति मुकुटः । तत्र । 'त्रौ-

१—'नहापुरपलित प्रकटनीनशुद्धकृष्णं सरः' इति क्वादन-
रीष्टेपद्—इति मुकुटः ॥ २—'दीर्घमव्या च जतुका निशा-
यश्चयामिसितववनजतुकापरलक्ष्म' इति पूर्वकृषिप्रयोगदर्शनात्—
इति मुकुटः ॥

लादिश जातिरियम्' इति स्वमेव व्याख्यातत्वेन—'अर्धा-
द्विपदाद्-' (४।१।६३) इति दीपो निषेवात् ॥ (१) ॥*॥
तैलं चिन्वति । 'वा पाने' (म्वा० प० अ०) षुल् (३।१।
१३३) ॥ (२) ॥*॥ 'तनुहलिस्तिवन्द्रगोः', परोष्णां तैलया-
चिका । तैलान्यक्ता खलावार हीरा पिप्पलिका लिथाम्
इति रत्नचः ॥*॥ द्वे सुखविश्या 'वागुलिकादिनामि-
कायाः' ॥

वर्षणा मक्षिका नीला

वर्षति ॥ 'वर' इति वणति । 'वण शब्दे' (म्वा०
प० से०) । अच् (३।१।१३४) । यद्वा । वर्षति । 'वर्ष
गती' (म्वा० प० से०) । युच् (उ० २।७८) ॥ (१) ॥*॥
मक्षति 'मक्ष शब्दे' (म्वा० प० से०) । 'हनिमगिभ्यां सिकृन्'
(उ० ४।१५४) । मक्षति वा । 'मक्ष रोषे संवाते च' (म्वा०
प० से०) । कृन् (उ० २।३२) षुल् (३।१।१३३) वा ॥ (२)
॥*॥ नीलति । 'पील वर्णे' (म्वा० प० से०) । अच् (३।१।
१३४) । 'नीला' इति क्रियाशब्दोऽयं विवक्षितो न तु गुण-
शब्दः । अतो न ङीप् । गुणविवक्षायां 'नीला' इति भवत्येव
॥ (३) ॥*॥ 'नीलवर्णमक्षिकायाः' एकम् । केचित्तु
नामत्रयमिदमाहुः । तदा तु 'वा संज्ञायाम्' (वा० ४।१।४२)
इति शुक एव ङीपभावः ॥

सरथा मधुमक्षिका ॥ २६ ॥

सरोति ॥ नरं गतिमन्तं घातयति । 'अन्येभ्योऽपि-'
(वा० ३।२।१०६) इति ङः । म्लोषे (३।१।५१) टिलोषः
(३।१।१४३) । यद्वा रङ्गनं रथः । 'रथि गती' (म्वा० आ०
से०) । 'खनो घ च' (३।३।१२५) इति चित्करणान् 'अन्ये-
भ्योऽपि' इति घः । आगमद्यात्रस्यामित्यत्रात्र शुम् । सह
रथेन गत्वा वर्तते ॥ (१) ॥*॥ मधुकर्त्री मक्षिका ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'मधुमक्षिकायाः' ॥

पतङ्गिका पुच्छिका स्यात्

पेति ॥ पतति । 'पतेरङ्गच् पक्षिणि' (उ० १।१।१९) इल-
ङ्ङ् । स्वार्ये क्त् (५।३।७५) संज्ञायां वा ॥ (१) ॥*॥ पुत्र
कुत्सितं वापदे । 'वायु संज्ञानपालनयोः' (म्वा० आ० से०) ।
बाहुलकात् कः यलोः (३।१।६६) । 'केऽनः' (७।४।१३)
इति हत्वः । 'प्रलदस्याद्-' (७।३।४४) इतीत्वन् । पुत्र
कुत्सितं शब्दं तनोति वा । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०६)
इति ङः स्वार्ये क्त् (५।३।७५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मधुमक्षि-
काविशेषस्य' ॥

दंशस्तु वनमक्षिका ।

दंश इति ॥ दशति 'दंश दशने' (म्वा० प० अ०) ।
अच् (३।१।१३४) । 'दंशः षीटविशेषे च वनेदंशनयोः पुनाद्'
(इति नेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ वनस्य मक्षिका ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'वनमक्षिकायाः' ॥

दंशी तजातिरल्पा स्याद्

दंशीति ॥ अल्पा दंशजातिः । अपचयविवक्षायां गौरा-
दित्वाद् (४।१।४१) ङीप् ।—'जातेः-' (४।१।६३) इति
ङीप्—इति सुकटः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'मक्षिकालप-
जातेः' ॥

गन्धोली वरटा द्वयोः ॥ २७ ॥

गन्धविति ॥ गन्धयते । 'गन्ध अर्दने' (उ० आ० से०) ।
बाहुलकादोलच् । गौरादिः (४।१।५१) ('गन्धोली वरटा-
शुन्द्योर्भद्रायाम्' इति हेमः) ॥ (१) ॥*॥ वृणोति । 'वृञ्
वरणे' (स्वा० उ० से०) । 'शकादिभ्योऽट्' (उ० ४।८१)
॥*॥ ङीपि (४।१।४१) 'वरटा' अपि । 'वरटा वर्दाहंसो-
लत्पतां वरटः स्युतः' इति तारपालः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वर-
टायाः' 'वरडे' इति ख्यातायाः ॥

भृङ्गारी चीरका चीरी झिल्लिका च समा इमाः ।

भृङ्गति ॥ भृङ्गं यद्गल्पम् आ राति । 'रा दाने' (अ० प०
अ०) । मूलविभुजादिः (वा० ३।२।५) । गौरादिः (४।१।४१)
यद्वा विभर्ति । 'शृङ्गारचृङ्गारी' (उ० ३।१।३६) इति साधुः ।
यद्वा रूपेण यद्गल्पच्छति । 'ऋ गती' (म्वा० प० अ०) अण्
(३।१।२) । 'भृङ्गारी सिद्धिकायां च कनकाली पुनः पुमान्
(इति नेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ 'ची' इति रीति । 'व शब्दे'
(अ० प० अ०) । बाहुलकात् क्त् ॥*॥ 'झीरका' इति
सुकटः ॥ (२) ॥*॥ विनोति । 'चिन् चयने' (स्वा० उ०
अ०) 'शुचिचिनीनां दीर्घश्च' (उ० २।२।५) इति क्त् । 'चीरी
झिल्लयां, नमुचकम् । गोलने वन्नभेदे च रेखालेखनभेदयोः'
(इति नेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ चिन्वति । 'चिन् शैविल्ये'
(म्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) षृषोदरादिताचस्य
ङः । गौरादिः (४।१।४१) । स्वार्ये क्त् (५।३।७५) । 'झिल्ली
चीर्यातपरुचोर्वैलासुद्वर्तनांशके' (इति नेदिनी) ॥ (४) ॥*॥
चत्वारि 'झिल्लिकायाः' 'झिगुरी' इति ख्यातायाः ॥

समौ पतङ्गशलमौ

समाविति ॥ पतति । 'पतेरङ्गच् पक्षिणि' (उ० १।१।१९)
इत्यङ्ङ् । 'पतङ्गः शलने शालिप्रभेदे पक्षिसूर्ययोः । ह्रीवं
सूते' इति विश्वनेदिन्यां ॥ (१) ॥*॥ शलति । 'शल चलने'
(म्वा० प० से०) । 'कृगृशालिकलिगदिभ्योऽमच्' (उ० ३।
१।२२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पतंगस्य' 'फणिग' इति
ख्यातस्य ॥

सद्योतो ज्योतिरिङ्गणः ॥ २८ ॥

सेति ॥ से द्योतते । 'द्युट् दशति' (म्वा० आ० से०) ।
अच् (३।१।१३४) । खं द्योतयति । अच् (३।२।१) वा ॥
(१) ॥*॥ ज्योतिर्नक्षत्रम् । तद्वद्विद्वति । 'शग् गती' (म्वा० प०
से०) । 'चलनशब्दायान्-' (३।२।१४८) इति युच् ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'सद्योतस्य' ॥

मधुव्रतो मधुक्रो मधुलिप्पमधुपालिनः ।

द्विरेफपुष्पलिङ्भृङ्गपद्रूपदध्रमरालयः ॥ २९ ॥

मध्विति ॥ मधु व्रतं भक्ष्यं यस्य ॥ (१) ॥३॥ मधु क्रोति तच्छीलः । 'कृन्नो हेतु-' (३।२।२०) इति टः ॥ (२) ॥३॥ मधु लेटि 'लिह आस्वादाने' (अ० उ० अ०) । क्रिप् (३।२।७६) ॥ (३) ॥३॥ एवं पुष्पलिङ् ॥ (७) ॥३॥ मधु पिवति 'पा पाने' (भ्रा० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'पिवतेः सुरासीधोः' (वा० ३।२।८) इति नियनात्र टक् (३।२।८) ॥ (४) ॥३॥ 'अलो वृथिकलाङ्गुलम् । तद्विवास्व । 'अतः-' (५।२।११५) इतीतिः ॥ (५) ॥३॥ द्वौ रेफौ नात्रियस्य ॥ (६) ॥३॥ विभक्तिं । 'वृजः क्लिमुद्र च' (उ० १।१२५) इति कन् ।—'शृङ्गाङ्गुलः' इति—इति मुकु-
द्रथिन्यः । उणादिषु तादृशसूत्राभावात् ॥ (८) ॥३॥ पट् पदान्यस्य ॥ (९) ॥३॥ प्रमाति । 'प्रमु अन्वस्थाने' (दि० प० से०) । 'अतिक्रमिप्रमिचनि-' (उ० ३।१३२) इति कन् । 'भ्रमरः कासुके वृक्षे' (इति मेदिनी) ॥ (१०) ॥३॥ अलति । 'अल भूपणादौ' (भ्रा० प० से०) । 'सर्वथातुभ्य इन्' (उ० ४।११८) । 'अलिः सुरापुष्पलिहोः' (इति मेदिनी) ॥ (११) ॥३॥ एकादश 'भ्रमरस्य' ॥

मयूरो बर्हिणो बर्ही नीलकण्ठो भुजङ्गभुक् ।

शिखावल्ः शिखी केकी मेघनादानुलास्यपि ॥३०॥

मेति ॥ मयते । 'मय गतौ' (भ्रा० आ० से०) । खर्जा-
दित्वात् (उ० ४।९०) ऊरः । नखां रौति वा । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०१) इति डः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (१) ॥३॥ बर्हन्स्त्वस्य । 'फलवर्ताभ्यामिनन्' (वा० ५।२।१२२) ॥ (२) ॥३॥ इतिः (५।२।११५) ॥ (३) ॥३॥ नीलः कण्ठोऽस्य ॥ (४) ॥३॥ भुजंगं भुक्ते । 'भुज पाटनादौ' (ह० प० अ०) । क्रिप् (३।२।७६) ॥ (५) ॥३॥ शिखास्त्वस्य । 'दन्तशिखात् संतायाम्' (५।२।२१३) इति वल्च् ॥ (६) ॥३॥ पक्षे व्रीह्यादित्वात् (५।२।११६) इतिः । शिखी बर्ही बर्हीवर्दे शरे केतुग्रहे इने । मयूरे कुक्कुटे पुंति शिखावलयन्यलि-
ङ्गकः' (इति मेदिनी) ॥ (७) ॥३॥ केकास्त्वस्य । व्रीह्यादित्वात् (५।२।११६) इतिः ॥ (८) ॥३॥ मेघनादेनानुलसति तच्छीलः 'लस श्लेषप्रक्रीडनयोः' (भ्रा० प० से०) । 'मुष्यजातौ-' (३।२।७८) इति ङितिः ॥ (९) ॥३॥ नव 'मयूरस्य' ॥

केका वाणी मयूरस्य

केकेति ॥ के मूर्धनि कायति । 'कै शब्दे' (भ्रा० प० अ०) । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०१) इति डः । 'हल-
दन्तात्-' (६।१।१६) इत्यलक् ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'मयूर-
वाण्याः' ॥

समौ चन्द्रकमेवकौ ।

समाचिति ॥ चंद्र 'श्च इ द्वे प्रतिष्ठतौ' (५।६।१६) इति

कन् ॥ (१) ॥३॥ मेचक्रो वर्णोऽस्त्वस्य । अच् (५।२।१२७) । 'बर्हिक्रष्टसमे वर्णं मेचक्रं ब्रुवते बुधाः' इति कालः । 'मेचक्रः
र्यानले कृष्णे तिमिरे बर्हिकन्द्रके' इति हेमः ॥ (२) ॥३॥ द्वे
'पिच्छस्वचन्द्राकृतेः' ॥

शिखा चूडा

शीति ॥ शेते । 'शीडो हलश्च' (उ० ५।२।४) इति खः ।
'शिखा शाखावर्हिचूडालाङ्गलिक्यप्रमात्रके । चूडामात्रे
शिखायां च ज्वालायां प्रपदेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (१)
॥३॥ जुञ्जते । 'जुट समुच्छ्राये' (उ० प० से०) भिदादिपा-
ठाद् (३।३।१०४) अच् दीर्घः । 'चूडा बडभौ शिखायां
बाहुभूषणे' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'मयूरशि-
खायाः' ॥

शिखण्डश्च पिच्छयर्हो नपुंसके ॥ ३१ ॥

शिखेति ॥ शिखिनान्यते । 'अम गत्यादिषु' (भ्रा० प०
से०) । 'जमन्ताट्' (उ० १।११४) । शकन्च्वादिः (वा०
६।१।९४) । 'शिखण्डो बर्हचूडयोः' इति हेमचन्द्रः ॥ (१)
॥३॥ पिच्छयति । पिच्छयते वा । 'पिच्छ कुटने' (उ० प०
से०) । अच् । (३।३।१३४) षच् (३।३।१९) वा ।
'पिच्छा पूगच्छटाकोपमोवाशात्मलिवेष्टके । भक्तसंभूत-
मण्डे च पङ्कवथपदामये ! त्रियां, पुंति तु लाङ्गुले न द्वयो-
बर्हचूडयोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥३॥ बर्हति । 'वृह वृद्धौ'
(भ्रा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'बर्हं पिच्छे दले-
ऽस्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥३॥ त्रीणि 'मयूरपि-
च्छस्य' ॥

खगे विहंगविहगविहंगमविहायसः ।

शकुन्तिपक्षिशकुनिशकुन्तशकुनद्विजाः ॥ ३२ ॥

पतन्निपत्रिपतगपतत्पत्ररथागडजाः ।

नगौकोवाजिविकिरविविष्किरपतत्रयः ॥ ३३ ॥

नीडोद्भवा गरुत्मन्तः पित्सन्तो नभसंगमाः ।

खग इति ॥ खे गच्छन्ति । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा०
३।२।१०१) इति डः । 'खगः सूर्ये ग्रहे देवे नार्गणे च वि-
हंगने' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ विहायति गच्छन्ति ।
'गमश्च' (३।२।४७) इति खच् । 'विहायसो विह च' (वा०
३।२।३८) । 'खच डिङ्' (वा० ३।२।३८) ॥ (२) ॥३॥ (४)
॥३॥ डे (वा० ३।२।४८) तु । 'विहगस्तु त्रिलिङ्गः स्या-
दाद्युगे ना विहंगने' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥३॥ विजहाति
भुचम् । 'ओहाक् लागे' (उ० प० अ०) । 'बहिहायात्-
भ्यच्छन्दसि' (उ० ४।२।२१) इत्यमुन् ङिच् । क्वचिच्छा-
न्दसा अपि भाषायां प्रयुज्यन्ते । तेन लोकेपि । यद्वा वि-
हाययति । 'हय गतौ' (भ्रा० प० से०) । 'हि गतौ' (खा०
प० अ०) वा स्वार्यप्यन्तः । 'सर्वथातुभ्योऽनन्' (उ० ४।
१।८९) 'विहायाः शकुनौ पुंति गगने पुंनपुंसकम्' (इति मे-

दिनी) ॥ (५) ॥३॥ शक्नोति । 'शक्नु शक्नौ' (स्वा० प० अ०) । 'शक्ने ह्यनोन्तोन्त्युनयः' (उ० ३।४९) इति प्रत्यय-
चतुष्टयम् ॥ (६) ॥३॥ पक्षावस्य स्तः इतिः (५।२।११५) ॥
(७) ॥३॥ 'शकुनिः पुंस्ति विहगे सौवले करणान्तरे' (इति
मेदिनी) ॥ (८) ॥३॥ 'शकुन्तः क्रीडभेदे स्याद्भासपक्षि-
विहंगयोः' इति मेदिनी ॥ (९) ॥३॥ 'शकुन्तस्तु पुमान् प-
क्षिमात्रपक्षिविशेषयोः । शुभशक्तिनिमित्ते च शकुन्तं स्यान्नपुं-
सकम्' (इति मेदिनी) ॥ (१०) ॥३॥ द्विर्जायते । 'अन्येष्व-
पि' (३।२।१०९) इति डः । 'द्विजः स्याद्भासपक्षित्रवैद्यद-
न्ताण्डजेषु ना । द्विजा भार्या हरेणौ च' (इति मेदिनी) ॥
(११) ॥३॥ पतत्रमस्त्यत्य । इतिः (५।२।११५) ॥ (१२)
॥३॥ एवं पत्रौ । 'पत्री ज्येने पत्रये काण्डद्वयिकाद्रिषु'
(इति मेदिनी) ॥ (१३) ॥३॥ पतेन पक्षेण गच्छति । डः
(वा० ३।२।४८) ॥ (१४) ॥३॥ पतति । 'पतु गतौ'
(भ्वा० प० से०) । दाता (३।२।१२४) ॥ (१५) ॥३॥ पत्रं
पतत्रं रथ इव यस्य ॥ (१६) ॥३॥ अण्डाजायते स्त ।
'पद्मन्याम्' (३।२।९८) इति डः । 'अण्डजो नृगनाभौ
स्यात्सरदेऽहौ सगे ज्ञापे' (इति मेदिनी) ॥ (१७) ॥३॥ नगो
वृक्षः, नगो वा ओक्रो यस्य । 'नगौकाः पुंस्ति शरभे
पक्षिपञ्चास्ययोरपि' इति मेदिनी—जलौकावद् 'आदन्तः'
अपि—इति मुकुटः ॥ (१८) ॥३॥ वाजाः पक्षाः
सन्त्यस्य । इतिः (५।२।११५) । 'वाजी वाणाश्वप-
क्षिषु' इति मेदिनी ॥ (१९) ॥३॥ विकिरति । 'कृ विक्रये'
(तु० प० से०) । 'इयुषव-' (३।१।१३५) इति कः ॥ (२०)
॥३॥ वाति । 'वा गतौ' (अ० प० अ०) 'वातेडिच्च' (उ०
४।१३४) इतीगु ॥—'विको डित्' (उ० ४।७२)—इति
स्वामिसुकुटा चिन्त्या । ईचिप्रत्ययप्रकरणेऽस्य पाठाद् 'वाचिः'
इति रूपापत्तेः ॥ (२१) ॥३॥ 'विक्रिः शकुनिर्वा' (६।१।
१५०) इति पक्षे सुट् । 'परिनिविभ्यः-' (८।३।७०) इति
पत्वम् ॥ (२२) ॥३॥ पतति । 'पतेरत्रिन्' (उ० ४।६९) ।
—'उगादयो बहुलम्' (३।३।१) इति पतेरत्रिः—इति मुकुट
एतत्सूत्राज्ञानमूलकः ॥ (२३) ॥३॥ नीडे उद्धवो येषाम् ॥
(२४) ॥३॥ गरुतः पक्षाः सन्त्यस्य । मनुप् (५।२।९४) 'अयः'
(८।२।१०) इति वत्वं तु न । यवादित्वात् (८।२।९) 'तसौ
मत्वर्थे' (१।४।१९) इति भत्वम् ॥ (२५) ॥३॥ पतितुमिच्छवः ।
लट्-शता (३।२।१२४) । 'सनि मीना-' (७।४।५४) इतीस् ॥
(२६) ॥३॥ 'नमसं खं मेघवर्त्म विहायसम्' इति
निगमाददन्तम् । नमसं गच्छति । 'गमश्च' (३।२।४७)
इति खच् ॥ (२७) ॥३॥ क्षप्तविशतिः 'पक्षिमात्रस्य' ॥
तेषां विशेषा हारीतो महुः कारण्डवः प्लवः ॥ ३३॥
तित्तिरिः कुकुभो लावो जीवंजीवश्चकोरकः ।
कोयष्टिकष्टिष्टिभको वर्तको वर्तिकादयः ॥ ३५ ॥
तेषामिति ॥ एते पक्षिणां भेदाः 'हारिः पथिकसंतान-

धृतादिभङ्गयोः त्रियाम्' (इति मेदिनी) । हारिमित इतो वा
हारोऽस्त्यस्तिन् । इतिः (५।२।११५) । हारि मनोहरम् इतं
गमजनस्य । यद्वा हारयति क्विप् (३।२।१७८) । एति स्त ।
'ई गतौ' (अ० प० अ०) 'गत्यर्थो-' (३।४।७२) इति क्तः ।
हा चात्तानीतश्च 'हरीतो विहगान्तरे । मुनौ छत्रनि' इति
हेमचन्द्रः । ('हरीयाल' इति द्यातः) ॥ (१) ॥३॥ मज्जति ।
'डुमस्तो शुद्धौ' (तु० प० अ०) 'भृमृशी-' (उ० १।७)
इत्युः । न्यङ्कादिः (७।३।५३) । सस्य जस्तवेन (८।४।५३)
दः । 'महुः पानीयकाकिका' इति रभसः ॥ (१) ॥३॥
रमगम् । 'यमताट्टः' (उ० १।१।१४) इति रमेडः । ईपद्रण्डः ।
'ईपदर्थे च (६।३।१०५) इति कोः का । कारण्डं वाति ।
'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (१) ॥३॥ ह्वते ।
'हुड् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । अच् (३।१।१३४) ॥
'प्लवः प्लक्षे ह्यनौ कर्षौ । शब्दे कारण्डवे म्लेच्छजातौ भेल-
कभेकयोः । क्रमनिर्गमहीभागे कुलके जलवायसे । जलान्तरे
प्लवं गन्वतृणे मुस्तकभियपि' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥३॥
'तित्तिशब्दं' राति । बाहुलकात्किः । 'तित्तिरिः पक्षिणि
मुनौ' इति हेमः ॥३॥ अदन्तपक्षे 'आतोऽनुप-' (३।२।३)
इति कः । 'कपोतलावतित्तिराः' इति वाचसतिः ॥ (१) ॥
॥३॥ 'कुक्' इति शब्दं कौति । 'कु शब्दे' (अ० प० अ०)
बाहुलकाद्भृत् । 'कुक्'शब्दं भापते । 'भाप व्यक्तायां वाचि'
(भ्वा० आ० से०) । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०९)
इति डः । वनकुकुटोऽयम् ॥ (१) ॥३॥ लावयति । 'लृञ्
छेदने' (क्या० उ० से०) स्वार्यप्यन्तः । अच् (३।१।
१३४) ॥ (१) ॥३॥ जीवं जीवयति । तद्गर्गनेन वि-
पनाशकत्वात् । 'कृत्स्लुटो बहुलम्' (वा० ३।३।११३)
इति बाहुलकात्स्वच् । 'जीवंजीवः खगान्तरे । डमभेदे
चकोरे च' इति हेमः ॥ (१) ॥३॥ चकति । 'चक
तृप्तौ' (भ्वा० प० से०) । 'कठिचकिभ्यामोरन्' (उ० १।६४)
स्वार्ये कन् (५।३।७५) ॥ (१) ॥३॥ कं जलं यष्टिरिवास्य । पृषो-
दरादिः (६।३।१०९) ॥ (१) ॥३॥ 'टिटि' शब्दं भापते ।
'टिटि'शब्देन भाति वा । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०९)
इति डः । कन् (५।३।७५) ॥ (१) ॥३॥ वर्तते 'वृत्तु वर्तने' ।
प्लुल् (३।१।१३३) ॥ (१) ॥३॥—उदीर्चां तु त्रियामित्वम् ।
प्राचां न (वा० ७।३।४५) । इति त्रियां रूपद्वयप्रदर्शनाय
'वर्तिका'ग्रहणम्,—इति प्रायः ॥ वस्तुतस्तु 'वृतेस्त्विकन्'
(उ० ३।१।४६) इति विक्रान्तस्य मूपिकवन् पुंस्यपि 'वर्तिकः'
इति रूपकथनमिदम् । 'वर्तकस्तु सुरेऽथस्य विहगे वर्तिका
द्वयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ आदिना शारिकादयो
ज्ञेयाः ॥ 'पक्षिजातिविशेषाः' ॥

१—'अव्यक्तशब्दं' इत्यपि पाठः ॥ २—'कोयष्टिष्टिमः
कोकः ककरो वर्तिकादयः' इति क्षीरस्वामिभ्याख्यातपाठे तु न
रूपद्वयप्रदर्शनम्—इति बोध्यम् ॥

गरुपक्षच्छदाः पत्रं पतत्रं च तनूरुहम् ।

गरुदिति ॥ गिरति । 'गृ निगरणे' (तु० प० से०) । यद्वा गृणाति । 'गृ शब्दे' (त्रया० प० से०) । 'मृग्रोरतिः' (उ० १।९४) ॥ (१) ॥*॥ पक्षयति । पक्षयते वा । 'पक्ष परिग्रहे' (तु० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१९) वा 'पक्षस्तु मासार्थे गृहसाध्ययोः । कुञ्जि-
रन्ने बले पार्श्वे वने केशात्परश्वये । पिच्छे विरोधे देहाङ्गे सहाये राजकुञ्जरे' इति (मूर्धन्यपान्तेषु) हैमः ॥*॥ सान्तो-
ऽपि । 'पक्षस्त्री च स्मृतौ पक्षौ' इति शुभाङ्कः ॥ (२) ॥*॥ छाद्यतेऽनेनाङ्गम् । 'छद संवरणे' (तु० उ० से०) । ष्यन्तः । 'पुंति-' (३।३।१२१) इति घः । 'छादेशे-' (६।४।९६) इति ह्रस्वः । 'गरुपक्षौ नरौ छदम्' इति बोपालिताह्नीवमपि ॥ (३) ॥*॥ पतलनेन । 'दात्री-' (३।२।१८२) इति घ्रन् । 'पत्रं तु वाहने पर्णे स्यात् पक्षे शरपक्षिणोः' इति मेदिनी ॥ (४) ॥*॥ पतन्तं त्रायते । 'त्रैड् रक्षणे' (भ्वा० आ० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । पतेर्वाहुलकादत्रन् वा ॥ (५) ॥*॥ तन्वां रोहति । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः ॥ (६) ॥*॥ पट् 'पक्षस्य' ॥

स्त्री पक्षतिः पक्षमूलम्

स्त्रीति ॥ पक्षस्य मूलम् । 'पक्षातिः' (५।२।२५) ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पक्षमूलस्य' ॥

चञ्चुरोदिरुमे स्त्रियौ ॥३६॥

चञ्चुरिति ॥ चञ्चति । 'चञ्चु गतौ' (भ्वा० प० से०) । वाहुलकादुः । 'चञ्चुश्चञ्चुस्तथा त्रोटिः' इति हलागुघः । मित्र य्वादी (१) निपातितः । अपठ्वादिलादित्यन्ये—इति मुकुटः । तत्र । गणद्वयस्योन्मूलदत्तादिष्वदर्शनात् । 'चञ्चुः पञ्चाहुले त्रोट्याम्' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ त्रोट्यते । 'श्रुट छेदने' (तु० आ० से०) त्रुरादिः । 'अच इः' (उ० ४।१३९) । 'त्रोटिश्चञ्चुं खगान्तरे । मीनकट्फलयोः' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पक्षितुण्डस्य' 'चौच' इति ख्यातस्य ॥

प्रडीनोद्गीनसंडीनान्येताः खगगतिक्रियाः ।

प्रेति ॥ प्रयमम्, ऊर्ध्वम्, संगतम्, वा डयनम्, 'ढीङ् विहायसा गतौ' (दि० आ० अ०) । 'नपुंसके भावे क्तः' (३।३।११४) ॥ 'स्वादय ओदितः' (दि० गणसूत्रम्) इत्योदि-
त्वात् (८।२।४५) निष्ठानत्वम् ॥—प्रडीनं तिर्थगमनम्—
इत्यन्ये ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ (३) ॥*॥ 'एताः' इत्यनेन हि डीनाया बोध्याः ॥*॥ 'पक्षिणां गतिविशेषाणां' श्रवणप्रयगेकैकम् ॥

पेशी कोपो द्विहीनेऽण्डम्

पेशीति ॥ पिशति । 'पिशा अवयवे' (तु० प० से०) ।

'हपिशिरहि-' (उ० ४।११९) इतीन् । 'कृदिकारात्-' (ग० ४।१।४५) इति वा ङीप् ॥ 'पेशी सुपक्वकणिके मांस्यां ख-
ङ्गपिधानके । मांसपिण्ड्यामण्डभेदे' (इति तालव्यान्तेषु मे-
दिनी) ॥ (१) ॥*॥ कुण्यति निष्कामत्वसात्स्वयमेव । 'अ-
कर्तरि च' (३।३।१९) इति घञ् ॥ 'कोपोऽस्त्री कुल्ले पात्रे
पेश्यां शब्दादिसंग्रहे । जातिकोशेऽर्थसंघाते दिव्ये खङ्गपिधा-
नके' (इति मूर्धन्यान्ते मेदिनी) ॥*॥ तालव्यान्तोऽप्ययम् ॥
'कोशोऽस्त्री-' (इति तालव्यान्तेषु मेदिनी) यथा पठितम् ॥
(२) ॥*॥ नामद्वयमिदम् ॥ स्वामी तु—पेशीनां मांसख-
ण्डानां कोशो भाण्डागारः—इति व्याचक्षाणो नामैकमिदमि-
च्छति ॥*॥ द्वाभ्यां हीने क्लीब इत्यर्थः ॥ अमत्यत्सात् । 'अम
गत्वादियु' (भ्वा० प० से०) 'जमन्ताडः' (उ० १।११४) ॥
'अण्डं मुष्के च पेश्यां स्यात्' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥
श्राणि 'अण्डस्य' 'अण्डा' इति ख्यातस्य ॥

कुलायो नीडमस्त्रियाम् ॥ ३७ ॥

कुलेति ॥ कुलं पक्षिसंतानोऽयतेऽत्र । 'अय गतौ'
(भ्वा० अ० से०) 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् ॥ यद्वा
कौ लायो गतिरत्सात् ॥—कुलान्ययन्ते निःसरन्त्यतः । 'ह-
लश्च' (३।३।१२१) इति घञ्—इति मुकुटः । तत्र । 'हलश्च'
(३।३।१२१) इत्यत्र 'करणाधिकरणयोः' (३।३।१।७) इत्य-
नुत्तरेपादानेऽप्राप्तेः ॥ 'कुलायस्तु पुमान्स्थानमात्रे स्यात्
पक्षिवासके' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ नितराम् ईष्यते ।
घञ् (३।३।१९) ॥ यद्वा निश्चिता इलन्त्यत्र । 'इल स्वप्ने'
(तु० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । संज्ञापू-
र्वकत्वात् गुणः । डलयोरेकत्वम् ॥ 'नीडं स्थानकुलाययोः'
(इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पक्षिवासस्य' ॥

पोतः पाकोऽर्भको डिम्भः पृथुकः शावकः शिशुः ।

पोत इति ॥ पुनाति, पवते वा । 'पूप् पवने' (त्रया०
उ० से०) । 'पूप् पवने' (भ्वा० आ० से०) वा 'हसिमृप्रि-
ण्-' (उ० ३।८६) इति तन् । स्त्रियाम् 'पोती' । 'वयसि प्र-
थमे' (४।१।२०) इति ङीप् । 'पोतः शिशौ वहिन्ने च गृह-
स्थाने च वाससि' इति मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ पायते । पिबति
वा । 'पा रक्षणे' (अ० प० अ०) । 'पा पाने' (भ्वा० प०
अ०) वा । 'अर्भकपृथुकाका वयसि' (उ० ५।५३) इति
चाञ्चुः । स्त्रियाम् अजादित्वात् (४।१।४) टाप् । मुकुटस्तु—
'इण्भीका-' (उ० ३।४३) इति कन् । पच्यते परिणम्यते-
ऽनेन । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञि वा इत्याह । तत्र ।
अवयसि चरितार्थयोरनयोर्वयसि 'अर्भक-' (उ० ५।५३)
इत्यनेन बाधनात् । 'पाकः परिणतौ शिशौ । केशस्य जरसा
गौहृष्ये स्यात्वादी पचनेऽपि च' (इति मेदिनी) । इत्येतेष्व-
र्थेषु शिशुभिन्नेषु मुकुटव्याख्या युक्ता । शिशौ त्वस्मदीया—
इति ध्येयम् ॥ (२) ॥*॥ अर्यते वृद्धिं प्राप्यते 'ऋ गतौ प्रा-

पपेऽपि च' (भ्वा० प० से०) । 'अर्मकप्रयुक्तपाका वयसि' (उ० ५।५३) इति साधुः । सुकुटस्तु—सदैव इयति चलति, वृद्धि गच्छति वा । 'अतिगृभ्यां भः' (उ० ३।१५२) ततः स्वार्ये कन् (५।३।७५)—इति व्याख्यत् । तत्र । 'अर्मकः कथितो बाले नूर्वेऽपि च कृशेऽपि च' (इति मेदिनी) इत्यत्र बालभिन्नेऽर्थे चावकाशस्यास्य 'वयसि अर्मक' (उ० ५।५३) इत्यनेन बाधनात् ॥ (३) ॥३॥ डिन्मयति । 'डिभडिभि संघे' डुरादिः । अच् (३।१।१३४) । 'डिम्भोऽपि बालिशे बाले' (इति मेदिनी) डीङ् आत्मनेपदित्वात्—'डयति—' इति खानी, —डयन् डीः । डिया भाति—इत्यादि सुकुटश्चो-पेक्ष्यौ ॥ (४) ॥३॥ पर्ययति । पर्य्यते वा 'पृथु प्रक्षेपे' डुरादिः । प्रयते वा । 'प्रथ प्रह्याने' (भ्वा० आ० से०) । 'अर्मकप्रयुक्तपाका वयसि' (उ० ५।५३) इति साधुः ।—पृथु कायति—इति खामिसुकुटौ चिन्त्यौ । 'पृथुकः पुंति चिपिटे शिशौ स्यादभिधेयवत्' (इति मेदिनी) इत्यत्र पूर्वव-दवयसि चरितार्थत्वेनास्य वयसि बाधनात् ॥ (५) ॥३॥ शय्यते । 'शव गतौ' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१९९) । स्वार्ये कन् (५।३।७५) ॥ (६) ॥३॥ इयति, शायते, वा । 'शोतनूकरणे' (दि० प० अ०) । 'शः कित् सन्वच्च' (उ० १।२०) इत्युः सन्वद्वावाद्धित्वात्—शशति कृतेन गच्छति । 'शश इतगतौ' (भ्वा० प० से०) । 'शशिरपोरत इः' इति (कुः)—इति सुकुटश्चिन्त्यः । उज्ज्वलदत्तादिषु 'शशिरपोरतः' इति सूत्रादर्शनात् ॥ (७) ॥३॥ सप्त 'शिशुमात्रस्य' ॥

स्त्रीपुंसौ मिथुनं द्वन्द्वम्

स्त्रीति ॥ स्त्री च पुनाञ्च 'अचतुर-' (५।३।७७) इति अच् ॥ (१) ॥३॥ नेयति 'मिथु मेथु संगमे' (भ्वा० उ० से०) । 'क्षुधिपिशिमिथिम्यः कित्' (उ० ३।५५) इत्युनना-बाहुलकादुणाभावः—इति सुकुटस्तु एतत्सूत्राज्ञाननूलकः । 'मिथुनं न द्वयो राशिभेदे स्त्रीपुंसयुग्मके' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥३॥ द्वौ द्वौ । 'द्वन्द्वं रहस्य-' (८।१।१५५) इति साधुः । 'द्वन्द्वं रहस्ये क्लहे तथा मिथुनयुग्मयोः' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥३॥ त्रोगि । 'स्त्रीपुरुषरूपयुग्मस्य' । सुकुटस्तु द्वन्द्वस्योत्तरान्वयित्वमेव स्त्रीपुरुषरूपमेदिनीविरोधादुपेक्ष्यः ॥

युग्मं तु युगलं युगम् ॥ ३८ ॥

युग्ममिति ॥ युज्यते । 'युजिर् युगे' (र० उ० अ०) । 'युजिर्चितिजां कुथ' (उ० १।१४६) इति मक् । 'युग्मं यमलयामले' इति रभसः ॥ (१) ॥३॥ वृषादित्वात् (उ० १।१०६) कल्च् । न्यङ्कादित्वात् (७।३।५३) कुत्वम् । युगं लाति वा । युगमस्तस्य वा । विष्णादित्वात् (५।२।९७) लच् ॥ (२) ॥३॥ युज्यते । घञ् (३।३।१९९) । कुत्वम् (७।

३।६२) संज्ञापूर्वकत्वात्—'रथदु ग्रासङ्गम्' (१।३।७६) इति लिङ्गाद्वा गुणाभावः । 'युगो रथहलाद्यङ्गे न द्वयोस्तु कृता-दिषु । युग्मे हस्तचतुष्केऽपि वृद्धिनामौपधेऽपि च' (इति मे-दिनी) ॥ (३) ॥३॥ त्रोगि 'यमलयस्य' ॥

समूहनविवहव्यूहसंदोहविसरव्रजाः ।

स्तोमौघनिकरव्रातवारसंघातसंचयाः ॥ ३९ ॥

समुदायः समुदयः समवायश्चयो गणः ।

स्त्रियां तु संहतिवृन्दं निकुरग्वं कदम्बकम् ॥ ४० ॥

समूहेति ॥ समूहते । 'ऊह वितर्के' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१९९) ।—'हलश्च' (३।३।१२९) इति सुकुटस्त्य प्रनादः । तत्र 'करणाधिकरणयोः' इत्यस्यानुवर्तनात् ॥ (१) ॥३॥ नितरासुहते । 'वह प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'पुंति-' (३।३।१९८) इति घः । 'खनो घ च' (३।३।१२५) इति वा । वहति वा । अच् (३।३।१३४) ॥ (२) ॥३॥ व्यू-हते । घञ् (३।३।१९९) । 'व्यूहः स्याद्दलविन्यासे निर्माणे वृन्दतर्कयोः' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥३॥ संदुहते । 'दुह प्रपूर्णे' (अ० उ० अ०) । घञ् (३।३।१९९) ॥ (४) ॥३॥ विसरति । 'स्र गतौ' (भ्वा० प० अ०) । अच् (३।१।१३४) । ('विसरः प्रसरे व्रजे' इति मेदिनी) ॥ (५) ॥३॥ व्रजति । 'व्रज गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'व्रजो गोष्ठाश्ववृन्देषु' (इति मेदिनी) । करणाधिकरणव्युत्पत्तौ तु 'गोचरसंचर-' (३।३।१९९) इति निपातितः ॥ (६) ॥३॥ स्तूयते । 'हृक् स्तूतौ' (अ० उ० अ०) । 'अर्तिल्लुप्तु-' (उ० १।१४०) इति मन् ॥ (७) ॥३॥ आ उहातेऽनेन 'हलश्च' (३।३।१२९) इति घञ् । न्यङ्कादित्वात् (७।३।५३) कुत्व-म् । 'ओघो वेगे जलस्य च । वृन्दे परम्परायां च इतदृ-त्योपदेशयोः' इति मेदिनी ॥ (८) ॥३॥ निकीर्यते । 'कृ वि-क्षेपे' (उ० प० से०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । 'निकरो निवहे सारे न्यायदेयधने तिथौ' (इति मेदिनी) ॥ (९) ॥३॥ त्रयते नियम्यते । 'मुण्डमिध्र-' (३।१।२९) इति प्यन्ताद्-तशब्दाद् घञ् (३।३।१९९) । अच् (३।३।५६) वा 'व्रात-च्छयोः-' (५।३।१९३) इति लिङ्गाद्धृद्धिः ॥ (१०) ॥३॥ वार्यते आच्छाद्यतेऽनेन 'वृ वरणे' डुगदिः । 'पुंति-' (३।३।१९८) इति घः । 'वारः सूर्यादिवाचरे । द्वारे हरे कुञ्ज-वृक्षे वृन्दावसरयोः क्षणे' (इति मेदिनी) ॥ (११) ॥३॥ सं-हन्ते । घञ् (३।३।१९९) 'हनत्तोऽचिण्गलोः-' (७।३।३२) । 'हो हन्तेः-' (७।३।५४) इति घः । 'संघातः पुंति घाते च संहतौ नरकान्तरे' (इति मेदिनी) ॥ (१२) ॥३॥ संचि-यते । 'चिच् चयने' (स्वा० उ० अ०) । 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (१३) ॥३॥ समुदायते । 'अच गतौ' (भ्वा० आ० से०) । आच् । अच् (३।१।१३४) । 'समुदायः समूहे स्याद्युदे' (इति मेदिनी) ॥ (१४) ॥३॥ समुदायते । 'इग् गतौ'

१—मेदिनीतस्तु द्वन्द्वस्य युग्मस्योपपत्ताया अपि प्रतीत्या तदि-रोधः । किं तु 'त्वन्तायादि न पूर्वनाक्' इतिप्रतिशक्तिरोधादुपेक्ष्यः ॥

(अ० प० अ०) 'इ गतौ' (अ० प० अ०) वा ।
 'एरच्' (३१३।५६) । 'भवेत्समुदयः संघे संयुगे च
 समुद्गमे' (इति मेदिनी) ॥ (१५) ॥*॥ समवा-
 द्यते । 'अय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३१३।१९)।-
 समवयन्त्यनेनास्मिन् वा । घञ् (३१३।१९)।—इति मुकुटः ।
 तत्र । 'अजच्चम्याम्-' (वा० ३।३।१२६) इति वार्तिकविरो-
 धात् । बाहुलकस्यागतिकगतित्वात् ॥ (१६) ॥*॥ चीयते ।
 'चिञ् चयने' (स्वा० उ० अ०) । 'एरच्' (३१३।५६) । 'चयः
 समूहे प्राकारमूलवन्धे समाहृतौ' (इति मेदिनी) ॥ (१७) ॥*॥
 गण्यते । 'गण संघाते' (जु० उ० से०) । घञ् (३१३।१९) ।
 'एरच्' (३१३।५६) वा । अलोपस्य स्थानिवत्त्वान्न वृद्धिः ।
 'गणः प्रमथसंख्यौघे चण्डांसैन्यप्रभेदयोः' (इति मेदिनी) ॥
 (१८) ॥*॥ संहन्यते । क्तिन् (३१३।९४) ॥ (१९) ॥*॥
 वृष्यते । 'वृष्ण भक्षणे' (तु० प० से०) । वृणोति वा ।
 'अव्वादयश्च' (उ० ४।१९८) इति साधुः ॥ (२०) ॥*॥ नि
 कुरति । नि कुर्यते वा । 'कुर छेदने' (तु० प० से०) । वा-
 हुलकादम्बच् अत उरवं च ॥ (२१) ॥*॥ कुत्सितमम्बते,
 अम्ब्यते वा । 'अत्रि शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । अच्
 (३१।१।३४) 'क्रोः क्त-' (६।३।१०९) घञ् (३१३।१९)
 वा कदति, कचते वा । 'कदिः' मौत्रः । बाहुलकादम्बच् ॥
 'कदम्बं निकुरम्बे स्यात्रीपसर्पपयोः पुमान्' (इति मेदिनी) ॥
 (२२) ॥*॥ द्वाविंशतिः 'समूहस्य' ॥

वृन्दभेदाः

वृन्देति ॥ समूहविशेषा उच्यन्ते ॥

समैर्वर्गः

सेति ॥ समैरुपलक्षितम् । वृज्यते 'वृजी वर्जने' (अ०
 आ० से०) । घञ् (३१३।१९) । कुरत्वम् (७।३।५२) ॥
 (१) ॥*॥

संघसाथौ तु जन्तुभिः ।

संघेति ॥ संहन्यते । घञ् (३१३।१९) । 'संघोद्धौ गण-
 प्रशंसयोः' (३।३।८६) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ सरति,
 स्रियते, वा । 'स्र गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'सर्तणितः'
 (उ० २।५) इति थन् । 'साथौ वणिक्समूहे स्यादपि सं-
 घातमात्रके' (इति मेदिनी) । 'यूयादयश्च'—इति मुकुट-
 ध्विन्सः ॥ (२) ॥*॥ भागुरिस्तु पर्यायतामाह—'संघसंघा-
 तपुंड्रीषसाथैयूयकदम्बकाः' इति ॥

सजातीयैः कुलम्

सजेति ॥ सजातीयैरेव जन्तुभिरुपलक्षितम् । कोलति ।
 'कुल संस्थाने बन्धुषु च' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध-'
 (३।१।१३५) इति कः । 'कुलं जनपदे गोत्रे सजातीयग-
 णेषु च । भवने च तनौ क्लीबम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥

यूथं तिरश्चां पुंनपुंसकम् ॥ ४१ ॥

यूथमिति ॥ यौति । यूयते, वा । 'यु मिश्रणे' (अ०
 प० से०) । 'तिथपृष्ठगूथप्रोथाः' (उ० २।१२) इति साधुः ।
 'यूथं तिर्यक्समूहेऽस्त्री पुष्पभेदे च योपिति' (इति मेदिनी)
 ॥ (१) ॥*॥

पशूनां समजः

पेति ॥ संवीयतेऽत्र । 'अज गतिक्षेपणयोः' (भ्वा० प०
 से०) । 'समुदोरजः पशुषु' (३।३।६९) इत्यप् । 'समजः
 पशुवृन्दे ना विपिने तु नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
 एकं 'पशुसंघस्य' ॥

अन्येषां समाजः

अन्येषामिति ॥ अन्येषां संघः । संवीयतेऽत्र । घञ्
 (३।३।१९) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'पशुभिन्नसंघस्य' ॥

अथ सधर्मिणाम् ।

स्यान्निकायः

अथेति ॥ निचीयते । 'चिञ् चयने' (स्वा० उ० अ०)।
 'संघे चानौत्तराधर्ये' (३।३।४२) इति घञ् आदेः कश्च ॥
 'निकायस्तु पुर्मांलक्ष्ये सधर्मिप्राणिसंहतौ' । ('समुच्चये
 संहतानां निलये परमात्मनि' इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
 'वृन्दभेदानां' पृथक् पृथक् ॥

पुञ्जराशी नृत्करः कूटमस्त्रियाम् ॥ ४२ ॥

पुञ्जेति ॥ पिञ्जयति, पिञ्जते वा । 'पिञ्जि हिंसाबलादा-
 ननिकेतनेषु' (जु० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । घञ्
 (३।३।१९) वा प्रपोदरादिः (६।३।१०९) । यद्वा उन्मत्ता
 पुमांसं जयति । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०९) इति
 डः ।—पुञ्जते । पुञ्जः—इति स्वामी ॥ (१) ॥*॥ अश्रुते ।
 'अश्रू व्याप्तौ' (स्वा० आ० से०) । 'अक्षिपणाग्र्यो रुडाय-
 लुक्च' (उ० ४।१३३) इतीण् धातो रुडागमः । यद्वा रदयते ।
 रश मौत्रः शब्दार्थः ॥—दीप्त्यर्थः—इति स्वामी । बाहुलका-
 दिण् । ष्यन्तात् 'अच इः' (उ० ४।१३९) वा । 'राशिर्मे-
 पादिपुञ्जयोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ उत्कीर्यते । 'कृ
 विक्षेपे' (तु० प० से०) । 'कृदोरप्' (३।३।५७) ॥ (३) ॥*॥
 कूटयति । कुव्यते वा । 'कूट आप्रदाने' (जु० आ० से०)
 'कूट दाहे मन्त्रणे' (जु० उ० से०) वा अच् (३।१।१३४)
 घञ् (३।३।१९) वा 'कूटं पूद्गारयन्त्रयोः । नायादम्माद्रिभृ-
 त्नेषु सीराल्लेऽवृत्ततुच्छयोः । निश्चलेऽयोघने राशौ' इति हेम-
 चन्द्रः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'धान्यादेरुच्छ्रितवृन्दस्य' ॥

कापोतशौकमायूरतैत्तिरादीनि तद्रणे ।

केति ॥ तेषां कपोतशुकमयूरतित्तिरीणां गणे । कपोता-
 नाम्, शुकानाम्, मयूराणाम्, तित्तिरीणाम्, च गणः ।

‘अनुदात्तादेरञ्’ (४।२।४४) । शुक्रानु ‘तस्य समूहः’ (४।२-३७) इत्यण् । आदिना काकवर्तकोल्लकादीनां ग्रहः । ‘कापोतो रुचके, क्लीवं कपोतौघेऽङ्गनान्तरे’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ ‘शोकं शुक्रगणे क्रीणां करणे’ (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥३॥ ‘कपोतादीनां गणस्य’ पृथक् पृथक् ॥

गृहासक्ताः पक्षिमृगाश्छेकास्ते गृह्यकाश्च ते ॥ ४३ ॥

गृहेति ॥ छयति छीयते, वा ‘छो छेयने’ (दि० प० अ०) बाहुलकादीकन् । ‘छेको गृहाश्रितमृगपक्षिणोर्नांगरे त्रिषु’ (इति मेदिनी) । ‘छेकत्रिषु विदग्धेषु गृहासक्तामृगाण्डजे’ इति चवर्गादौ रमसः ॥ (१) ॥३॥ गृह्यते । ‘ग्रह उपादाने’ (न्या० उ० से०) । ‘पदात्तैरिवाहापक्ष्येषु च’ (३।१।११९) इति क्यप् । ‘गृह्यं गुदे ग्रन्थभेदे क्लीवं, शाखापुरे त्रियाम् । गृहासक्तामृगादौ ना, त्रिषु चार्कैरिपक्ष्ययोः’ (इति मेदिनी) । ततोऽनुकम्पायां कन् (५।३।७६) । ‘गृह्यको निवृत्ते छेके’ (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥३॥ द्वे ‘गृहासक्तापक्षिणाम्’ ॥

इति सिंहादिवर्गविवरणम् ॥

मनुष्या मानुषा मर्या मनुजा मानवा नराः ।

मनुष्या इति ॥ मनोरपलम् । ‘मनोर्जातावच्यतौ पुक् च’ (४।१।१६१) । त्रियाम् ‘-ह्यगवय-’ (वा० ४।१।६३) इति प्रतिप्रसवेन ङीप् (४।१।६३) । ‘हल्लङ्घितस्य’ (६।४।१५०) इति यलोपः । मनुषी । ‘टिड्ढा-’ (४।१।१५) इति ङीप् मानुषी । जातिविवक्षायां ङीप्ः (४।१।६३) परत्वाद्वन्तत्वात् (४।१।७३) ङीन् ॥ (१) ॥३॥ (२) ॥३॥ त्रियते । ‘गृह् प्राणस्यागे’ (तु० आ० अ०) । ‘हत्तिमृषिण्-’ (उ० ३।८६) इति तन् । स्वार्ये यत् (वा० ५।४।३६) ॥ (३) ॥३॥ मनोर्जातः । ‘जनी प्राडुर्भावे’ (दि० आ० से०) । ‘पन्नम्याम्-’ (३।२।९८) इति ङः ॥ (४) ॥३॥ मनोरम्यम् । ‘तस्येदम्’ (४।३।१२०) इत्यण् । यद्वा मनोरपलम् । ‘ब्राह्मणमाणव-’ (४।२।४२) इति शपकादण् । अणि घुगभावो वा ।—औपसंख्यानिकोऽण्—इति मुकुटस्थित्यः । उपसंख्यानभावात् ॥ (५) ॥३॥ नरति वृणाति वा । ‘नृ नये’ (भ्र्वा० त्रया० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ‘नरोऽजे मनुजेऽर्जुने । क्लीवं तु रामकूर्परे’ (इति मेदिनी) ।—नयन्ति पूर्वपुत्पानुत्तमां गतिम् । ‘नयतोर्ङिञ्’ (उ० २।१००) इति ऋन् उच्चाटिलोपः—इति मुकुटः । तत्र एवं सत्यदन्तरूपाणुपपत्तेः । ऋदन्तरूपापत्तेश्च । ऋदन्तस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च ॥ (६) ॥३॥ पद ‘मनुष्यमात्रस्य’ ॥

स्युः पुमांसः पञ्चजनाः पुरुषाः पूरुषा नरः ॥ १ ॥

स्युरिति ॥ पाति । ‘पा रक्षणे’ (अ० प० अ०) । ‘पातेर्ङुमसुन्’ (उ० ४।१७८) कञित् ‘पूयो ङुमसुन्’ इति पाठः । पुनाति ‘पूञ् पवने’ (न्या० उ० से०) ॥ (१) ॥३॥ पञ्चभिर्भूतेर्जन्यते । षच् (३।३।१९) ‘जनिवच्योश्च’ (७।३।३५) इति न वृद्धिः । यद्वा पञ्च जना उत्पादका यस्य ॥ (२) ॥३॥ पुरति । ‘पुर अग्रगमने’ (तु० प० से०) । ‘पुरः कुपन्’ (उ० ४।७४) ॥ (३) ॥३॥ प्रयोदरादित्वात् (६।३।१०९) दीर्घः । यद्वा ‘पूरी आप्यायने’ (दि० आ० से०) । बाहुलकात्कुपन् ॥ (४) ॥३॥ नयति । ‘नयतोर्ङिञ्’ (उ० २।१००) इत्यण् ॥ (५) ॥३॥ पञ्च ‘मनुष्यजातौ पुरुषस्य’ ॥

स्त्री योपिद्वला योषा नारी सीमन्तिनी वधुः । प्रतीपदर्शिनी वामा वनिता महिला तथा ॥ २ ॥

स्त्रीति ॥ स्त्यायति गर्भोऽस्याम् । ‘स्त्यायतेर्ङ्’ (उ० ४।१६६) । टिलोपः (६।४।१४३) । यलोपः (६।१।६६) । ‘टिड्ढा-’ (४।१।१५) इति ङीप् ॥ (१) ॥३॥ योपति । सुप्यते वा । ‘सुप’ सौत्रः सेवयाम् । ‘हृष्टरुहियुषिभ्य इतिः’ (उ० १।९७) ॥३॥ बोध्यते स्म । गिजन्तात्कर्मणि क्तः (३।२।१०२) । ‘स्त्री वधूर्योपिता रामा’ इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (२) ॥३॥ अल्पं बलमस्याः । अल्पार्थे नञ् ॥ (३) ॥३॥ योपति, चोपयति वा । अच् (३।१।१३४) युष्यते । बोध्यते वा । षच् (३।३।१९) ॥३॥ ‘जोषा’ इति चवर्गादिपाठे जुपते, जुष्यते वा । ‘जुपी प्रीतिसेवनयोः’ (तु० आ० से०) अच् । (३।१।१३४) । षच् (३।३।१९) वा ।—जुपति—इति मुकुटस्य प्रमादः ॥ (४) ॥३॥ ‘नृनरयोर्वृद्धिश्च’ इति शाङ्करवादि (४।१।७३) गणे पाठान्डीन् जातिलक्षणस्य (४।१।६३) ङीपोऽपवादः, ङीन्तंनियोगेन वृद्धिश्च । मुकुटस्तु—नृनरस्य वा धर्म आचारोऽस्याः । ‘नृनराम्यां च’ (वा० ४।४।४९) इत्यण् । वृद्धिः (७।२।११७) । ‘टिड्ढा-’ (४।१।१५) इति ङीप् । नारी । नृनरस्य वेयम् । ‘तस्येदम्’ (४।३।१२०) इत्यणि वृद्धौ (७।२।११७) नारी, इति वा इत्याह । तत्र । ‘नृनराम्याम्’ इत्यस्याप्रसिद्धत्वात् । ‘तस्येदम्’ (४।३।१२०) इत्यणि ‘नृनरयोः’ इत्यस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । ङीप् ङीनोः स्वरभेदाच्च ॥ (५) ॥३॥ सीमन्तोऽस्त्यस्याः इनिः (५।२।११५) ॥ (६) ॥३॥ वहति, उह्यते वा । ‘वहो धश्च’ (उ० १।८३) इत्युः । मुकुटस्तु—वभ्रात्यविद्यया । ‘चमितनियन्धिभ्यः’ इत्युः—इत्याह । तत्र । ‘कृषिचमितमेधानिसिजिर्जिभ्य ऊः’ (उ० १।८०) इति सूत्रे यन्धेरग्रहणात् नलोपविवेकदर्शनाच्च ॥ (७) ॥३॥ प्रतीपं द्रष्टुं शीलमस्याः । अपाङ्गनिराज्ञाणात् । ‘सुच्यजातौ-’ (३।२।७८) इति गितिः ॥ (८) ॥३॥ वनति

केहम् । 'दुवम जहिरणे' (भ्वा० प० से०) ज्वलादित्वात्
(३।१।१४०) णः । यद्वा वामः कामोऽस्त्यस्याः । अर्गथा-
यच् (५।२।१२७) । 'वामं धने पुंसि हरे कामदेवे पयोधरे ।
वल्पप्रतीपसन्धेयु त्रिषु नार्यां स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥
(९) ॥*॥ वनति । 'वन संभर्त्तौ' (भ्वा० प० से०) । वा-
हुलकादितन् । यद्वा वन्यते स्म । क्तः (३।२।१०२) 'वन्ति-
ता जातरागस्त्रीस्त्रियोस्त्रीत्रिषु याचिते । सेविते' (इति मे-
दिनी) ॥ (१०) ॥*॥ महति, नहते वा । 'मह पूजायाम्'
(भ्वा० प० से०) । 'सलिकल्पनिमहि-' (उ० १।५४) इती-
लच् । 'महिंला फलिनीस्त्रियोः' इति मेदिनी) ॥*॥ मह-
स्योत्सवस्य इला भूमिः, इति विग्रहे 'महेला' अपि ॥ (११)
॥*॥ एकादश 'स्त्रीमात्रस्य' ॥

विशेषास्तु

वीति ॥ स्त्रीणां विशेषा भेदाः ॥

अङ्गना भीरुः कामिनी वामलोचना ।

प्रमदा मानिनी कान्ता ललना च नितम्बिनी ३
सुन्दरी रमणी रामा

अङ्गनेत्यादि ॥ प्रज्ञास्तान्यज्ञान्यस्याः । 'अङ्गात्कल्याणे'
(ग० ५।२।१००) इति नः । 'अङ्गनं प्राङ्गणे यानेऽप्यङ्गना
तु नितम्बिनी' इति हेमः ॥ (१) ॥*॥ भयशीला । 'जिभी
मये' (जु० प० अ०) । 'भियः कुक्कुनौ' (३।२।१७४) इति
कुः । 'भीरुः स्यात्कातरे नार्याम्' इत्यजयः । 'भीरुराते
जने स्त्रियाम्' इति रभसः । 'भीरुराते त्रिलिङ्गः स्याद्वरयो-
पिति योपिति' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ भूयान् कामो-
ऽस्याः । इनिः (५।२।११५) । 'कामिनी भीरुवन्दयोः' (इति
मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ वामः कामो लोचने आलोचने नेत्रे
वास्याः । यद्वा वामे सुन्दरे लोचने चक्षुषी यस्याः ॥ (१)
॥*॥ प्रमदो हर्षोऽस्त्यस्याः । 'प्रमदः संमदे मत्ते स्त्रियामुन्म-
दयोपिति' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ 'मानश्चित्तोन्नर्ता
गृहे । स्त्रीवं प्रमाणे प्रस्थादी' (इति मेदिनी) । मानोत्स्यस्याः ।
इनिः (५।२।११५) । 'मानिनी तु स्त्रियां फल्वां मानी
मानवति त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ कन्यते स्म ।
'कमु कान्तौ' (भ्वा० आ० से०) । णिडभावे क्तः (३।२।
१०२) । 'कान्ता नार्यां प्रियंगां स्त्री शोभने त्रिषु ना धवे ।
लोहे च चन्द्रसूर्यायःपर्यायान्तःशिलासु च' (इति मेदिनी) ॥
(१) ॥*॥ लळते । 'लळ ईप्तायाम्' । 'चुरादीनां वा णिच्'
इति पक्षे ल्युः (३।१।१३४) युच् (उ० २।७८) वा । यद्वा
ळढति । 'ळढ विलासे' (भ्वा० प० से०) । 'बहुलमन्यत्रापि'

(उ० २।७८) इति युच् । ढलयोरेकत्वम् । 'ललना कामि-
नीनारीभेदजिहासु योपिति' इति विश्वमेदिन्यां ॥ (१) ॥*॥
अतिशयितो नितम्बो यस्याः । इनिः (५।२।११५) ॥ (१)
॥*॥ अतीवोन्नति । 'उन्दी क्केदने' (उ० प० से०) सुपूर्वः ।
वाहुलकादरः । शकन्वादिः (वा० ६।१।९४) । गौरादिः
(४।१।४१) । 'सुन्दरी तरुभिन्नारीभिदोः स्त्री रुचिरेऽन्यवत्'
(इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ रमयति । रम्यते वा । अस्यां
वारम्यते । ल्युट् (३।२।११३, ११७) ॥ (१) ॥*॥ रमते ।
ज्वलादित्वात् (३।१।१४०) णः । —रमयति—इति तु सुकु-
टस्य प्रमादः । प्यन्तस्य ज्वलादित्वाभावात् । मित्वाष्णिपि-
मित्तृष्णभावाच्च । 'रामः श्यामे हलासुधे । पशुभेदे तिते
चारी राधवे रेणुकासुते । रामं तु वास्तुके कुष्ठे रामा हिह-
लिनी स्त्रियोः' इति हेमः ॥ (१) ॥*॥ उत्कृष्टस्त्रीविशेषाणां
पृथक् पृथक् । एते द्वादशभेदाः 'स्त्रीणाम्' ॥

कोपना सैव भामिनी ।

कोपेति ॥ कुप्यति तच्छीला । 'कुप क्रोधे' (दि० प०
से०) 'कुधमण्डार्थेभ्यश्च' (३।२।१५१) इति युच् ॥ (१) ॥*॥
अवश्यं भामते । 'भाम क्रोधे' (भ्वा० आ० से०) । 'आव-
श्यका-' (३।३।१७०) इति णिनिः । प्रह्लादिणिनिः (३।१।
१३४) वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कोपनस्त्रियाः' ॥
वरारोहा मत्तकाशिन्पुत्तमा वरवर्णिनी ॥ ४ ॥

वरेति ॥ वर आरोहो नितम्बोऽस्याः ॥ (१) ॥*॥ मत्ता
दीवैव कागते भाति । 'कर्तृरुपमाने' (३।२।७९) इति णिनिः
॥*॥ दन्त्यसपक्षे 'कस गतिशासनयोः' (अ० आ० से०) ॥
(२) ॥*॥ उत्कर्षार्थात् 'उत्' शब्दात्तमप् (५।३।५५) ।
द्रव्यप्रकार्पात्रासुः (५।४।१११) ॥ (३) ॥*॥ वरवर्णोऽस्त्य-
स्याः । इनिः (५।२।११५) । 'शोते सुखोष्णसर्वाङ्गी श्रीष्णे
या सुखशीतला । भर्तृमक्षा च या नारी सा भवेद्वरवर्णि-
नी' इति रुद्रः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'अत्यन्तोत्कृष्ट-
स्त्रियाः' ॥

कृतामिपेका महिषी

कृतेति ॥ कृतोऽमिपेकोऽस्याः । नहते । 'मह पूजायाम्'
(भ्वा० प० से०) 'अविमहोष्टियच्' (उ० १।४५) । 'महि-
पी नृपयोपिति । सैरिभ्यामौपधोभेदे' इति हेमचन्द्रः ॥ (१)
॥*॥ एकम् 'पद्मामिपिकनृपस्त्रियाः' ॥

भोगिन्योऽन्या नृपस्त्रियः ।

भोगीति ॥ अतिशयितो भोगोऽस्याः । इनिः (५।२।
११५) । 'विहाय महिषीमन्यराजयोपिति भोगिनी' (इति
मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अन्यराजस्त्रियाम्' ॥

पत्नी पाणिगृहीती च द्वितीया सहघर्मिणी ॥ ५ ॥
मार्यां जायाथ पुंभून्नि दाराः

१—अथशब्दात् पुंभून्तो न पुंभून्त्वन्—इति स्वामी ॥

१—तथा च रत्निकरअनठेयः 'चिरमीक्षेनहिलासन्' इति
शङ्कारवैराग्यार्थद्वयपरः । २—तथा च दमवन्तीठेयः 'परमहेला-
रठोऽन्यपारदारिकः' इति । ३—भावः शङ्कारचेष्टाविशेषः ।
पदुका 'भाविनी'—इति तु मुकुटः ॥

पत्नीति ॥ पत्युर्यज्ञे संयोगो यया । दंपत्योः सहाधिकारात् । 'पत्युर्नो यज्ञसंयोगे' (४।१।३३) ॥ (१) ॥३॥ पाणि-
र्गृहीतोऽस्याः । 'पाणिगृहीतो भार्यायाम्' (वा० ४।१।५२)
इति ङीप् ॥ (२) ॥३॥ द्वयोः पूरणी । 'द्वितीयः' (५।२।
५४) । 'द्वितीया तिथिगेहिन्योर्द्वितीयः पूरणे द्वयोः' इति
हेनचन्द्रः ॥ (३) ॥३॥ सह धर्मोऽस्त्यस्याः । पत्या सह
कर्मस्वधिकारात् । 'धर्मशीलवर्णान्ताच्च' (५।२।१३२) इती-
निः । 'वोपसर्जनस्य' (६।३।८२) इति सहस्य वा सः ॥ (४)
॥३॥ त्रियते । भूर्यते वा । 'डुष्टञ् धारणपोषणयोः' (उ०
प० अ०) । 'भृ भरणार्थौ' (क्र्या० प० से०) वा ष्यत् (३।
१।१२४) । यस्तु—संज्ञायां ष्यत् (भ्वा० उ० अ०) 'ऋहलो-
र्ष्यत्' (३।१।१२४)—इति स्वामी व्याख्यत् । तन्न । 'संज्ञा-
यां समजनपद-' (३।३।९९) इति क्यपा भाव्यं परत्वात् ।
संज्ञापयुंदासः (३।१।११२) तु पुंलिङ्गे सावकाशः । 'तदनु-
बन्धकग्रहणे नातदनुबन्धकस्य' (प० ४।२।९) इति न्याया-
द्वृज एव क्यप् । न डुष्टञ् ॥ (५) ॥३॥ जायतेऽस्याम् ।
'जनैर्यक्' (उ० ४।१।११) । 'जायायास्त्वद्दि जायात्वं यदस्यां
जायते पुनः' (९।८) इति मनुः ॥ (६) ॥३॥ दारयन्ति
भ्रातृन् 'दृ विदारणे' (क्र्या० प० से०) । गिजन्तः । 'दार-
जारां कर्तारि गिळिक् च' (वा० ३।३।२०) इति घञ् । यद्यपि
दारयतेः पचावचा (३।१।१३४) तिद्धम् । स्वरश्च समः ।
'कर्पात्ततः-' (६।१।१५९) इति घञ्च्यन्तोदात्तत्वात् । त-
थापि 'अञ्कावशक्तौ' (६।२।१५७) इति स्वरत्वाधनाधमि-
दम् ॥३॥ टावन्तोऽपि । क्रोडा हारा तथा दारा त्रय एते
यथाक्रमम् । 'क्रोडे हारे च दारेषु शब्दाः प्रोक्ता मनीषिभिः'
इति व्याडिशुभाङ्गौ ॥ (७) ॥३॥ सप्त 'परिणीतायाः
स्त्रियाः' ॥

स्यात्तु कुटुम्बिनी ।

पुरंध्री

स्यादिति ॥ कुटुम्बमस्त्यस्याः । इतिः (५।२।११५) ।
'कुटुम्बं पोष्यवर्गे च' इत्यमरमाला ॥ (१) ॥३॥ 'पुरं
नपुंसकं गेहे' (इति मेदिनी) । पुरं धारयति । 'धृञ् धारणे'
(भ्वा० उ० अ०) । स्वार्यप्पन्तः । 'संज्ञायां ष्टुञ्' (३।२।
४६) इति खच् । 'खचि ह्रस्वः' (६।४।९४) । गौरादिः
(४।१।४१) । प्रपोदरादिः (६।३।१०९—हलन्तात् 'इयुप-
धात् किः—इति मुकुटः । तन्न । धरतेर्हलन्तात्वेयुपधत्वयो-
रभावात् ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'पुत्रादिमत्याः सधवायाः' ॥

सुचरित्रा तु सती साध्वी पतिव्रता ॥ ६ ॥

सुचेति ॥ शोभनं चरित्रमस्याः ॥ (१) ॥३॥ अस्ति एक-
स्मिन् पत्यौ । 'अस भुवि' (अ० प० से०) । शतृ (३।२।
१२४) । 'श्रसोरल्लोपः' (६।४।१११) । 'उगितश्च' (४।१।
६) इति ङीप् । 'सन् साधौ धीरशक्तयोः । मान्त्वे सत्ये
विद्यमाने त्रिषु साध्युमयोः द्वियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (२)
॥३॥ साप्नोति परकार्यं परलोकं वा । 'साध संसिद्धौ' (स्वा०
प० अ०) 'कृवापा-' (उ० १।१) इत्युण् 'वोतो गुण-' (४।
१।४४) इति वा ङीप् ॥ (३) ॥३॥ पत्यौ व्रतं नियमोऽस्याः ॥
पतिव्रतमस्याः । पतिशब्दः पतिसेवायां लाक्षणिकः ॥ (४)
॥३॥ चत्वारि 'पतिसेवात्तत्परायाः' ॥

कृतसपत्निकाभ्यूढाधिविद्या

कृतेति ॥ सपत्न्येव स्वार्थे कन् (५।३।७५) । कृतासप-
त्निका यस्याः ॥३॥ 'कृतसापत्निका' इति क्वचित् पाठः ।
सपत्न्या भावः । ष्यञ् (५।१।१२४) । ङीप् (४।१।४१) य-
लोपः (६।४।१५०) । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ह्रस्वत्वम् (७।
४।१३) च । कृता सापत्निका यस्याः ॥३॥ क्वचित् 'कृतसा-
पत्निका' इति पाठः । सपत्न्या आगतम् । 'तत आगतः'
(४।३।७४) इत्यण् । स्वार्थे कन् (५।३।७५) । कृतं सपत्नक-
मस्याः । 'असुपः' (७।३।४४) इति पयुंदासाप्तेत्वम् ॥ (१)
॥३॥ अधि उपरि ऊढमुद्रहनमस्याः । 'अभ्यूढा कृतसाप-
त्न्यनार्यामध्यूढ ईश्वरे' इति विश्वमेदिन्या ॥ (२) ॥३॥
अधि उपरि विनं लाभोऽस्याः । यद्वा अधिका विना लब्धा
यस्याः ॥ (३) ॥३॥ त्रीणि अनेकभार्यस्य 'प्रथममूढायाः' ॥

अथ स्वयंवरा ।

पतिवरा च वर्या च

अथेति ॥ स्वयं वृणोति । 'वृङ् संभक्तौ' (क्र्या० आ०
से०) । 'संज्ञायां ष्टुञ्जि-' (३।२।४६) इति खच् ॥ (१)
॥३॥ एवं पतिं वृणोति ॥ (२) ॥३॥ त्रियतेऽनया । 'अवय-
पप्य-' (३।१।१०१) इत्यनिरोधे यत् । ('वर्या पतिवरयां
व्री, वरेण्ये त्रिषु, ना स्त्रे' इति मेदिनी) ॥ (३) ॥३॥ त्रीणि
'स्वेच्छाकृतपतिवरणायाः' ॥

कुलस्त्री कुलपालिका ॥ ७ ॥

कुलेति ॥ कुलपालिका स्त्री । शाकपार्थिवादिः । (वा०
३।१।७८) ॥ (१) ॥३॥ कुलं पालयति । 'पाल रक्षणे' (उ०
प० से०) । 'कर्मण्यप्' (३।२।१) । स्वार्थे कन् (५।३।७५)
॥ (२) ॥३॥ द्वे 'व्यभिचारवारणेन कृतकुलरक्षायाः' ॥

कन्या कुमारी

केति ॥ कनति । कन्यते वा । 'कनी दीर्घा' (भ्वा० प०
से०) । अन्त्यादिः (उ० ४।१।१२) । 'कन्या नार्या कुमारी
च रादर्योपधिविशेषयोः' इति हेमः । 'कन्या कुमारिकानार्यो-

१—'इष्टचन्द्रः' इति वा पाठः ॥ २—(पुरं धरति । 'अञ्
ः' (उ० ४।१।३९) । प्रपोदरादित्वात् (६।३।१०९) धात्वकार-
लोपमुमागर्मा । पुरंभिर्ल्लान्तापि । तथा च । 'तौ एतौकैङ्गुनता
च राजा पुरंभिभिश्च क्रमशः प्रयुक्तम्' इति रुः— इति मुकुटः ॥

रौपधीराशिभेदयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ कम्यते । 'कमु कान्ता' (भ्वा० आ० से०) । 'कमेः किदुचोपधायाः' (उ० ३।१३८) इत्यारम् । 'वयसि प्रथमे' (४।१।२०) इति ङीप् । पूर्वत्र तु न । 'कन्यायाः कनीन च' (४।१।११६) इति लिङ्गात् । यद्वा कुमारयति । 'कुमार क्रीडायाम्' (तु० उ० से०) । अच् (३।१।१३४) । कुत्सितो मारोऽस्या वा । 'कुमारः स्याच्छुके स्कन्दे युवराजेऽश्ववारके । बालके वरुणद्रौ ना न द्वयोर्जात्यकाङ्क्षने' (इति मेदिनी) । 'कुमारी रामतरुणीनचमाल्योर्नदीभिदि । कन्यापराजितागौरीजम्बूद्वीपेषु च स्मृता' इति विश्वः । ('जम्बूद्वीपविभागे च' इति हैमः) ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'प्रथमवयस्ककन्यायाः' ॥

गौरी तु नञ्जिकानागतार्त्वा ।

गौरीति ॥ गृयते । 'गुद् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) 'ऋजेन्द्र-' (उ० २।२८) इत्यादिना रन्ततो निपातितः । गौरादित्वात् (४।१।४१) ङीप् । 'गौरी त्वसंजातरजःकन्याशंकरभार्ययोः । रोचनीरजनीपिङ्गाप्रियंगुवसुधासु च । आपगाया विशेपेऽपि यादसांपतियोपिति' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ नञ्जते स्म । 'ओणजी ऋडे' (तु० आ० से०) । 'गल्थ्या-' (३।४।७२) इति कः । 'ओदितश्च' (८।२।४५) इति नत्वम् । स्थायै कन् (५।३।७५) । 'नञ्जिका तु कुमार्था स्यात् पुमान् क्षपणवन्दिनोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥३॥ अनागत-मार्तवै रजोऽस्याः ॥ (३) ॥३॥ त्रीणि 'अदृष्टरजस्कायाः' ॥ स्यान्मध्यमा दृष्टरजाः

स्यादिति ॥ बाल्यव्यवहारेणोर्मध्ये भवा । 'मध्यान्मः' (४।३।८) तयोर्मध्ये मा गोभा यस्याम्, वा । 'मध्यमो मध्यजेऽन्यवत् । पुमान् स्वरे मध्यदेशेऽप्यवलभे तु न स्त्रियाम् । स्त्रियां दृष्टरजोनार्या कर्णिकाहृलिभेदयोः । त्र्यक्षरच्छन्दसि तथा' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ दृष्टं रजो यस्याः, यया, वा ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'प्रथमप्रातरजोयोगायाः' ॥

तरुणी युवतिः समे ॥ ८ ॥

तेति ॥ तरति । 'तृ ह्वनतरणयोः' (भ्वा० प० से०) । 'श्री रथ लो वा' (उ० ३।५४) इत्युत्पन्नम् । 'वयसि-' (४।१।२०) इति ङीप् । 'नञ्जलीकृद्-' (वा० ४।१।१५) इति वा । 'तरुणी तलुनीति च' इति शब्दभेदः । ('तलुनः पवने घृनि युवत्यां तलुनी स्मृता' इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ यौति । 'यु मिश्रणे' (अ० प० अ०) । 'कनिन्धुवपि-' (उ० १।१।५६) इति कनिन् । 'घृनस्तिः' (४।१।७७) । यत्तु— 'यौतिः कतिः' इति कतिप्रत्ययान्तात् पाक्षिके ङीप् (ग० ४।१।४५) 'युवती'—इति मुकुटो व्याचक्ष्यौ । तत्र । यौतिः

१ मुकुटस्तु—लज्जते । 'ओलजी ऋडे' (तु० उ० से०) । षुपोदरादित्वादादेर्नत्वम् । केचिच्च 'नोलजी' इति तवर्गपदानादि पठन्ति—इत्याह ॥

शत्रन्तात् ङीप् (४।१।१५) युवतिशब्दाद्वा 'सर्वतोऽक्तिवर्थात्' (ग० ४।१।४५) इति ङीपा गतार्थत्वात् । लज्जलद-त्तादिपूक्तसूत्राभावाच्च । त्रीसामान्येऽप्ययम् । 'प्रमदा चेति विश्वेया युवतिस्तु तथा स्मृता' इति भागुरिः ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'मध्यमवयसि वर्तमानायाः' ॥

समाः लुपाजनीवध्वः ।

समा इति ॥ लौति । 'लु प्रत्ववणे' (अ० प० से०) । 'लुवृश्चिहृत्युपिभ्यः कित्' (उ० ३।६६) इति सः ॥ (१) ॥३॥ जायते वंशोऽस्याम् । 'जनिघत्तिभ्यामिण्' (उ० ४।१।३०) । 'जनिवधोश्च' (७।३।३५) इति न वृद्धिः । 'कृदि-' (ग० ४।१।४५) इति वा ङीप् । 'जनो लोके जगद्रेदे पृथग्जने । जनी लुपावानितयोः' इति हैमः । 'जनी सीमन्तिनी वध्वोरुपत्तावौपथीभिदि' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥३॥ बहति । 'बहो धश्च' (उ० १।८३) इत्युः । 'वधूः पर्यां लुपानार्याः स्मृक्कासारिवयोरपि । नवपरिणीतायां च' इति हैमः ॥ (३) ॥३॥ त्रीणि 'पुत्रभार्यायाः' ॥

चिरण्टी तु सुवासिनी ।

चिरेति ॥ चिरेणाटति पितृगेहाद्भर्तृगेहम् । अच् (३।१।१४) षुपोदरादिः (६।३।१०९) । 'वयस्यचरमे' । (वा० ४।१।२०) इति ङीप् ॥३॥ चरति । बाहुलकादण्टप्रत्यये 'चरण्टी' इत्येके ॥३॥—चिरिणोति । चिरण्टी—इति खानी । तत्र 'चिरि हिंसायाम्' (स्वा० प० से०) इति धातुः षुपोदरादिः । ('चिरिण्टी तु सुवासिन्यां स्याद्वितीयवयसि-त्रियाम्' इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ तु अतीव वसति पितृ-गृहे तच्छीला । 'सुप्यजातौ-' (३।२।७८) इति णिनिः ॥३॥ 'स्ववासिनी' इत्यपि पाठः । खेषु पित्रादिषु वस्तुं शील-मस्याः । 'स्ववासिन्यां चिरिण्टी स्याद्वितीयवयसि त्रियाम्' इति ह्रः ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'प्राप्तयौवनायाः पितृगे-हस्यायाः' ॥

इच्छावती कामुका स्यात्

इच्छेति ॥ इच्छास्त्यस्याः । 'मनुप्' (५।२।११५) ॥ (१) ॥३॥ कामयते । 'कमु कान्ता' (भ्वा० आ० से०) । 'लपपतपद-' (३।२।१५४) इत्युक्त् । 'कामुकः कमने-

१—पितृकुलखेहाचिरिभेदति गच्छति । 'चिरन्' इत्युपपदे 'दृट् गर्ता' इत्यत 'धुगुपध-' इति के षुपोदरादित्वाच्चिराकारनाये इकारस्य विषयये नकारस्य परसवर्णत्वे 'वयसि प्रथमे ङीप् चि-रिण्टी'—इति मुकुटः । हैमस्तु स्वोपघनामनालव्याख्यायान्—चिरिः सौवः स्वादिः । चिरिणोति चिरिण्टी । 'द्विण्डश्चर् च वा' इति साधुः । 'चरिण्टी' इत्यपि । 'चिरण्टी' इत्यमरः । 'चरण्टी' इत्यन्ये—इति प्रोक्तवान् ॥

ऽशोकपादपे चातिसुकके' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥३॥ द्वे
'धनादीच्छायुक्तायाः' 'यभनादीच्छावत्याः' वा ॥
वृपस्यन्ती तु कामुकी ॥ ९ ॥

वृपेति ॥ 'वृपो नरो वृपः कालः' इत्यनेकार्थमञ्जरी ।
वृषं नरं शुक्रलं वेच्छत्यात्मनः । 'मुप आत्मनः क्यच्' (३।
१।८) । 'अश्वक्षीर-' (७।१।५१) इत्यत्र 'अश्ववृषयोर्मैथुने-
च्छायाम्' इति वचनादसुहृ । लटः शता (३।२।१२४) ।
'उगितश्च' (४।१।६) इति डीप् । 'आच्छीनद्योर्मुम्' (७।१।
८०) ॥ (१) ॥३॥ 'जानपद-' (४।१।४२) इति डीप् ।
कामुकी ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'मैथुनेच्छावत्याः' ॥

कान्तार्थिनी तुया याति संकेतं साभिसारिका ।

कान्तेति ॥ अभिसरति । 'उ गतौ' (भ्वा० प० अ०)
ण्वल् (३।१।१३३) ॥ (१) ॥३॥ एकं 'भर्त्रिच्छया रति-
स्थानं गच्छन्त्याः' ॥

पुंश्चली चर्पणी वन्धक्यसती कुलटेत्वरी ॥ १० ॥
स्वैरिणी पांशुला च स्यात्

पुंश्चलीति ॥ पुंसो भर्तुः सकाशाच्चलति पुरुषान्तरं ग-
च्छति । 'चल गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।
१३४) । गौरादिः (४।१।४१) ।—पुमांसं कृताच्चालयति
प्रावयति । कर्मण्यणन्तान्डीप् (४।१।१५) —इति मुकुटः ।
तत्र । 'चल कम्पने' इत्यनेन कम्पनादान्यत्र सित्त्वाविधानाद्-
द्विप्रसङ्गात् । संज्ञापूर्वकत्वं वा वृद्धेः ॥ (१) ॥३॥—कर्मति
मनः । 'कृप विलेखने' (भ्वा० प० अ०) । 'कृपेरादेशे चः'
(२।१०४) इत्यनिः—इति स्वामी ॥३॥ 'धर्पणी' इति
वा पाठः । धर्पयति । 'विश्रुधा प्रागल्भ्ये' (स्वा० प० से०) ।
त्युट् (३।३।११३) । 'धर्पणं स्यात्परिभवे रतेऽसत्यां
तु 'धर्पणी' (इति मेदिनी) ॥३॥ 'धर्पिणी' इति क्वचित्
पाठः । 'आवश्यका-' (३।३।१७०) इति णिनिः ॥ (२)
॥३॥ वध्नाति मनोऽत्र । 'वन्ध वन्धने' (क्या० प० अ०) ।
ण्वल् (३।१।१३३) । गौरादिः (४।१।४१) । ('वन्धकः
स्याद्विनियमे पुंश्चल्यां स्याच्च वन्धकी' इति मेदिनी) ॥ (३)
॥३॥ सत्या भिन्ना ॥ (८) ॥३॥ अटति । 'अट गतौ'
(भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'कुलं जनपदे
नेहे' इति विश्वः । कुलस्य अट । शकन्वादिः (वा० ६।१।
९४) । 'कुलटा मनःशिलायां नेपालत्वानपि योपिति' (इति
मेदिनी) ॥ (५) ॥३॥ एति । तच्छीला 'इणश्जि-' (३।२।
१६३) इति ङरप् । 'टिष्टा-' (४।१।१५) इति डीप् । 'इ-
त्वर्यसत्यां पयिके कूरकर्मणि च त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (६)
॥३॥ सत्या, इच्छया स्वेन स्वातन्त्र्येण, वा ईरितुं शीलमस्याः ।
'इर गतौ' (अ० आ० से०) । 'मुपि-' (३।२।७८) इति
णिनिः । 'स्वादीरेरिणोः' (वा० ६।१।८९) इति वृद्धिः ॥

(७) ॥३॥ पांशु पापमन्वस्याः 'खसुख-' (वा० ५।२।
१०७) इति रः । 'कपिलकादिः' (वा० ८।२।१८) तिष्मादि-
त्वात् (५।२।१७७) लज् वा । पांशु लाति वा । 'आतोऽमुप-'
(३।२।३) इति कः ॥ (८) ॥३॥ अद्यौ 'असत्याः' 'स्वै-
रिण्याः' ॥

अशिथ्वी शिशुना विना ।

अशीति ॥ न शिशुर्यस्याः । 'सख्यशिथ्वी-' (४।१।६२)
इति साधुः ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'अपत्यरहितायाः' ॥
अर्धारा निष्पतिसुता

अवीति ॥ वीरयति । 'वीर विक्रान्तौ' (जु० उ० से०) ।
अच् (३।१।१३४) । 'पतिपुत्रवती वीरा' इति नाममाला ।
वीराया भिन्ना ॥ (१) ॥३॥ एकं 'पतिपुत्ररहितायाः' ॥

विश्वस्ता विधवे समे ॥ ११ ॥

विश्वेति ॥ विफलं श्रुतिं स्म । 'गल्यर्था-' (३।४।
७२) इति क्तः । आगमशासनस्यानित्यत्वात्प्रेद । 'विश्वस्तो
जातविश्वासे विश्वस्ता विधवान्नियाम्' इति मेदिनी ॥ (१)
॥३॥ विगतो धनोऽस्याः ॥ (२) ॥३॥ 'विश्वस्ताविधवे तुल्ये
विशक्तापतिनी च सा' इति वाचस्पतिः ॥३॥ द्वे 'र-
ण्डायाः' ॥

आलिः सखी वयस्या च

आलिरिति ॥ आलयति । 'अल भूपणादौ' (भ्वा०
प० से०) । णिच् (३।१।२६) । 'अच इः' (उ० ४।१३९) ।
वाहुलकादिण्—इति मुकुटो व्यर्थः । 'आलिः सखी सेतु-
रालिरालिरावलिरीरिष्यते' इति शाश्वतः ॥ (१) ॥३॥ समानं
व्यायते जनैः । 'समाने ख्यः स चोदात्तः' (उ० ४।१३७)
इतीण् डित् समानस्य स च । 'सख्यशिथ्वी-' (४।१।६२) इति
डीप् । 'सखा मित्रे सहाये ना वयस्यायां सखी मता' (इति मे-
दिनी) ॥ (२) ॥३॥ वयसा तुल्या । 'नौवयोधर्म-' (४।
४।९१) इति चट् ॥ (३) ॥३॥ त्रीणि 'सख्याः' ॥

पतिवह्नी सभर्तृका ।

पतीति ॥ पतिरत्त्यस्याः । ननुप् (५।२।९४) । 'अन्त-
वैत्पतिवतोर्मुक्' (४।१।३२) इति साधुः ॥ (१) ॥३॥ सह
भर्त्रास्ति । 'नयुतश्च' (५।२।१५३) इति कप् ॥ (२) ॥३॥
द्वे 'जीवद्भर्तृकायाः' ॥

वृद्धा पलित्नी

वृद्धेति ॥ वयंते स्म 'वृधु वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) ।
'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः । 'वृद्धो जीर्णे प्रवृद्धे ने
त्रिषु ह्येवं तु गैलजे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ पलितम-
त्त्यस्याः । अच् (५।२।१२७) । 'अचितपलितयोः प्रतिषेधः'

‘छन्दसि क्रमेके’ (वा० ४।१।३९) । नान्तलात् (४।१।५)
डीप् ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘पक्केश्याः’ ॥

प्रज्ञा तु प्राज्ञी

प्राज्ञेति ॥ प्रजानाति । ‘आतश्चोपसर्गे’ (३।१।१३६)
इति कः । ‘प्रज्ञस्तु पण्डिते वाच्यलिङ्गो बुद्धौ तु योषिति’ ॥
(१) ॥*॥ प्रज्ञाचण् (५।४।३८) वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘स्वयं-
ज्ञात्र्याः’ ॥

प्रज्ञा तु धीमती ॥ १२ ॥

प्राज्ञेति ॥ प्रज्ञास्त्वस्याः । ‘प्रज्ञाश्रद्धा-’ (५।२।१०१)
इति णः ॥ (१) ॥*॥ धीरस्त्वस्याः । मत्तुप् (५।२।९४) ॥
(२) ॥*॥ द्वे ‘प्रशस्तबुद्धेः’ ॥

शूद्री शूद्रस्य भार्या स्यात्

शूद्रीति ॥ शूद्रस्य स्त्री । ‘पुंयोगा-’ (४।१।४८) इति
डीप् ॥ (१) ॥*॥ एकं भिन्नजातीयाया अपि ‘शूद्रभा-
र्यायाः’ ॥

शूद्रा तज्जातिरेव च ।

शूद्रेति ॥ ‘शूद्रा नामहत्पूर्वा जातिः’ (भ्वा० ४।१।४)
इति टाप् ॥ (१) ॥*॥ एकमन्यभार्याया अपि ‘शूद्रजाती-
यायाः’ ॥

आभीरी तु महाशूद्री जातिपुंयोगयोः समा ॥१३॥

आभीरिति ॥ आभीरस्य स्त्री, तज्जातीया वा । ‘पुंयो-
गात्-’ (४।१।४८) इति ‘जातेः-’ (४।१।६३) इति च
डीप् ॥ (१) ॥*॥ एवं महाशूद्री ॥*॥ या तु महती शूद्रा ।
तत्र ‘महाशूद्रा’ इत्येव ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘आभीर्याः’ ॥

अर्याणी स्वयमर्या स्यात्

अर्येति ॥ स्वयं पुंयोगं विना जातिमात्रे । ‘अर्थक्षत्रिया-
भ्यां ङा’ (वा० ४।१।४९) इति स्वार्थे ङीपानुक्तौ ॥ (१)
॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘वैश्यजातीयायाः’ ॥

क्षत्रिया क्षत्रियाण्यपि ।

क्षत्रियेति ॥ एवम् ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘क्षत्रि-
यजातीयायाः’ ॥

उपाध्यायाप्युपाध्यायी

उपेति ॥ उपेत्वाधीयतेऽस्याः । ‘इडश्च’ (३।३।२१) इ-
त्यत्र ‘अपादाने क्रियासुपसंख्यानं तदन्ताच्च वा ङीप्’ इति
(वार्तिकेन) घञ् ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘स्वयं विद्यो-
पदेशिन्याः’ ॥

स्यादाचार्यापि च स्वतः ॥१४॥

स्यादिति ॥ अः चर्यते । ‘चर गर्ता’ (भ्वा० प० से०)।
‘ह्रल्लोप्यत्’ (३।१।१२४) ॥ (१) ॥*॥ एकं ‘स्वयं म-
न्त्रव्याख्यात्र्याः’ ॥

आचार्यानी तु पुंयोगे

आचेति ॥ आचार्यस्य स्त्री । ‘इन्द्रवरुण-’ (४।१।४९)
इति ङीपानुक्तौ । ‘आचार्यादणत्वं च’ (वा० ४।१।४९) इति
णलाभावः ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘आचार्यभार्यायाः’ ॥

स्यादर्या

स्यादिति ॥ अर्यस्य स्त्री । ‘पुंयोगात्-’ (४।१।४८) इति
डीप् ॥ (१) ॥*॥ एकं ‘वैश्यपत्न्या अन्यजातीयाया
अपि’ ॥

क्षत्रियी तथा ।

क्षेत्रेति ॥ एवम् । क्षत्रियस्य स्त्री ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘अ-
न्यजातीयाया अपि क्षत्रियपत्न्याः’ ॥

उपाध्याय्युपाध्यायी

उपेति ॥ उपाध्यायस्य स्त्री । ‘मातुलोपाध्याय-’ (वा०
४।१।४९) ङीपानुक्तौ ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘विद्योप-
देष्टृभार्यायाः’ ॥

पोटा स्त्रीपुंसलक्षणा ॥ १५ ॥

पोटेति ॥ पोटयति । ‘पुट भासने’ जुरादिः । अच् (३।
१।१३४) ।—पुटति । ‘पुट संक्षेपणे’ (तु० प० से०) ।
अच् (३।१।१३४)—इति स्वामिमुक्तौ । तत्र । पुटेः कुटा-
दित्वाद्गुणाभावप्रसङ्गात् ॥ (१) ॥*॥ ‘एकं स्त्रीपुंसयोः स्तन-
श्मश्र्वाद्विचिह्युक्तायाः’ ॥

वीरपत्नी वीरभार्या

वीरिति ॥ वीरः पतिरस्याः । ‘नित्यं सपत्न्यादिषु’ (४।१।
३५) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ वीरस्य भार्या ॥ (२) ॥*॥
द्वे ‘वीरस्य भार्यायाः’ ॥

वीरमाता तु वीरसूः ।

वीरमेति ॥ वीरस्य माता ॥ (१) ॥*॥ वीरं सूते ।
‘घृह् प्राणिगर्भविमोचने’ (अ० आ० से०) ‘सत्सूद्विप-’ (३।
२।६१) इति क्तिप् ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘वीरस्य मातरि’ ॥

जातापत्या प्रजाता च प्रसूता च प्रसूतिका ॥ १६ ॥

जातेति ॥ जातमपत्यमस्याः ॥ (१) ॥*॥ प्रजायते
स्व । अन्तर्भावितप्यर्थोऽत्र जनिः । ‘गल्यर्था-’ (३।४।७२)
इति कः ॥ (२) ॥*॥ प्रासविट् । पृडुक्तः । प्राग्वत् ॥ (३)
॥*॥ स्वार्थे कन् (५।३।७५) ‘सूतिकापुत्रिका-’ (वा० ७।३।
४५) इतीत्वं वा । ‘प्रसूतं कुञ्जमे ह्रीवं त्रिषु संजातसूनयोः’
(इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ चलारि ‘प्रसूतायाः’ ॥

स्त्री नश्रिका कोटवी स्यात्

स्त्रीति ॥ नजते स्व । ‘ओ नजी व्रीडे’ (तु० आ० से०)।
‘गल्यर्था-’ (३।४।७२) इति कः । ‘ओदितश्च’ (८।२।४५)
इति नलम् । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ ‘नश्रो वन्दिक्षपण-

योः पुंस्ति, त्रिषु विवासति' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ क्रो-
टनम् । 'कुट कौटिल्ये' (जु० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ।
कोटं वाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । गौरादिः
(४।१।४१) ॥३॥ 'कोट्टवी' इति पाठे 'कुट छेदने' (जु०
प० से०) । बाहुलकाद्गुणः ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'नम्रायाः' ॥

दूतीसंचारिके समे ।

दूतीति ॥ दवति । 'दुगतौ' (भ्रा० प० अ०) । दुनोति
'दु दु उपतापे' (स्त्रा० प० अ०) वा । 'दुत्तनिभ्यां दीर्घञ्'
(उ० ३।९०) इति कः । गौरादिः (४।१।४१) यद्वा द्यते ।
'दूङ् उपतापे' (दि० आ० से०) । क्तिच् (३।३।१७४) ।
द्व्यन्तेऽनया वा । बाहुलकाद् क्तिच् । 'कुट्-' (ग० ४।१।
४५) इति वा ङीप् । गौरादिः (४।१।४१) वा ॥ (१) ॥३॥
संचरति । संचारयति, वा । 'चर गतौ' (भ्रा० प० से०) ।
प्नुल् (३।१।१३३) 'संचारिका तु युगले कुट्टनीघ्राणयोरपि'
इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'दूत्याः' ॥

कात्यायन्यर्धवृद्धा या कपायवसनाधवा ॥ १७ ॥

केति ॥ कतस्यापलम् । 'गर्गादिभ्यो यञ्' (४।१।१०५) ।
'सर्वत्र लोहितादि-' (४।१।१८) इति ष्फः । ऋषिपर्वास्त-
शत्वात् । 'कात्यायनो वररत्नां विशेषे च मुनेः पुमान् ।
कपायवस्त्रविधवार्षजस्त्युमयोः त्रियाम्' । (इति मेदिनी) ॥
(१) ॥३॥ एक 'विशेषणत्रयवत्याः' ॥

सैरंध्री परवेश्मस्या स्ववशा शिल्पकारिका ।

सायिति ॥ चीरं धरति । 'घृन् धारणे' (भ्रा० उ० अ०) ।
मूलविभुजादिकः (वा० ३।२।५) बाहुलकान्मुक् । चीरंप्रत्ये-
यम् । 'तत्येदम्' (४।३।१२९) इत्यण् । शिल्पकरणात् कर्षक-
त्वात् । यद्वा स्तैरं स्त्राच्छन्यं धरति । प्राग्वत् कः । ष्टोद-
रादिः । (६।३।१०९) । गौरादिः । (४।१।४१) । 'सैरंध्री
परवेश्मस्यशिल्पकृत्ववशत्रियाम्' इति दन्त्यादां रभसः ।
'चतुःषष्टिकलाभिज्ञा शीलरूपादिसेविनी । प्रसावनोपचारज्ञा
सैरंध्री परिकीर्तिता' । इति कालः । ('सैरंध्री' इति)
इकारमप्यपाठे ष्टोदरादित्वं (६।३।१०९) बोध्यम् ॥ (१)
॥३॥ एकं 'विशेषणत्रयवत्याः' ॥

असिक्ती स्यादवृद्धा या प्रेष्यान्तःपुरचारिणी ॥ १८ ॥

असीति ॥ सिनोति 'पिन् वन्धने' (स्त्रा० उ० अ०) ।
'अङ्घ्रिष्ठिभ्यः कः' (उ० ३।८९) । यद्वा चीयते स्त । कः
(३।२।१०२) 'द्यतिम्यतिमास्यामिति किति' (७।४।४०) इति-
त्तम् । सिता शुक्लकेशा । तद्भिन्ना । 'छन्दसि ऋनेके' (वा०
४।१।३९) इति तस्य कः । नान्तत्वाद्दीप् (४।१।५) ।—द्वे
वाक्ये ('असिक्तीन्तःपुरप्रेष्या' इति हैमात्)—इत्येके ॥
'असिक्तीका स्यादवृद्धा या प्रेष्यान्तःपुरोपिता' इति
कालः ॥ (१) ॥३॥ एकं 'कृष्णकेशादित्रिविशेषणायाः' ॥

वारस्त्री गणिका वेद्या रूपाजीवा

वाररेति ॥ वारस्य वृन्दस्य स्त्री साधारणत्वात् ॥ (१)
॥३॥ गणः समूहोऽस्त्यस्याः । भर्तृत्वेन । ठन् (५।२।११५) ॥
गणयति । 'गण संख्याने' (जु० उ० से०) । ष्नुल् (३।१।
१३३) वा ॥ (२) ॥३॥ 'वेशो वेद्यागृहे गृहे । नेपथ्ये च'
(इति मेदिनी) । वेशेन नेपथ्येन शोभते । 'कर्मवेशाद्यत्'
(५।१।१००) । वेशे वेद्यावाटे भवा वा । 'दिगादिभ्यो यत्'
(४।३।५४) वेशः प्रवेशोऽस्त्यस्याः । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा०
५।४।१२०) इति यच् वा ॥ 'वेद्यं वेद्यागृहे क्लीवं गणिका-
यां तु योपिति' (इति मेदिनी) ॥३॥ 'वेप्या' इति मूर्धन्यम-
ध्यपाठोऽपि । वेवेष्टि । 'विष्ट व्याप्तौ' (जु० उ० अ०) ।
अत्र्यादिः (उ० ४।१।१२) ॥ (३) ॥३॥ रूपमार्जीवोऽस्याः ॥
(४) ॥३॥ चत्वारि 'वेद्यायाः' ॥

अथ सा जनैः ।

सत्कृता वारमुख्या स्यात्

अथेति ॥ वारे वेद्यागृहे मुख्या ॥ (१) ॥३॥ एकम्
'जनैः सत्कृतवेद्यायाः' ॥

कुट्टनी शंभली समे ॥ १९ ॥

कुट्टेति ॥ कुट्टयति । 'कुट्ट छेदने' (जु० प० से०) ।
ल्युट् (३।३।११३) ॥ (१) ॥३॥ शं मुखं भलते । 'भल प-
रिभाषणे' (भ्रा० आ० से०) । अञ् (३।१।१३४) । गौ-
रादिः (४।१।४१) । 'शालकं शंभलीशालकशुष्क-' इति शने-
दात्तालन्वादिः ॥३॥ सं भलते । इति (शंभली) दन्त्यादि-
रपि ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'परनारीं पुंसा संयोजयिष्याः' ॥

विप्रश्रिका त्वीक्षणिका दैवज्ञा

विप्रेति ॥ विविधः प्रश्नोऽस्त्यस्याः । ठन् (५।२।११५) ॥
(१) ॥३॥ शुभाशुभयोरौक्षणमस्त्यस्याः । ठन् (५।२।११५) ॥
(२) ॥३॥ दैवं शुभाशुभं जानाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।
३) इति कः । 'दैवज्ञो गणके पुमान् । दैवज्ञेक्षणिकायां
त्री' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥३॥ त्रीणि 'लक्षणादिना शु-
भाशुभे जानत्याः' ॥

अथ रजस्वला ।

स्त्रीधर्मिण्यधिरात्रेयी मलिनी पुष्पवत्यपि ॥ २० ॥
ऋतुमत्यप्युदक्यापि

अथेति ॥ रजोऽस्त्यस्याः । 'रजःकृष्या-' (५।२।११२)
इति बलञ् । 'तर्त्तां मलयै' (१।४।१९) इति भलात् रजम् ॥
(१) ॥३॥ त्रीधर्मो रजोऽस्त्यस्याः । इतिः (५।२।११५) ॥
(२) ॥३॥ क्ववति रजया । 'अव रजगादी' (भ्रा० प०
से०) । 'वावितृस्तृताभिभ्य ईः' (उ० ३।१।५८) ॥३॥ 'अर्वि
स्त्रीधर्मिणीं विद्यात्' इति कालात् (अधिः) ह्यन्तापि ।
'सर्वधातुभ्य इन्' (उ० ४।१।१८) ॥ (३) ॥३॥ अत्रेपलम् ।

'इतश्चानिबः' (४।१।१२२) इति ढक् । आग्नेयीवागन्धत्वात्
'आग्नेयो सुनिराग्नेयी पुष्पवलां सतिद्विदि' इति ह्रस्वः ॥
(४) ॥३॥ मलमस्त्वस्याः । इतिः (५।२।११५) । 'मलिनं
हृष्णदोषयोः । मलिनी रजस्वलायाम्' इति ह्रस्वः ॥ (५)
॥३॥ पुष्यं रजोऽस्त्यस्याः । नतुप् (५।२।१५४) ॥ (६) ॥३॥
ऋतुरस्त्यस्याः । नतुप् (५।२।१५४) ॥ (७) ॥३॥ उदक्रमहीति
'चंशायाम्' ( ) इति यत् ॥ (८) ॥३॥ अर्थे 'रज-
स्वलायाः' ॥

स्याद्रजः पुष्पमार्तवम् ।

स्यादिति ॥ रज्यतेऽनेन । 'भूरक्षिभ्यां कित्' (८० ४।
२।१६) इत्यञ् । 'रजः ह्रस्वं गुणान्तरे । आर्तवे च परागे
च रेणमात्रे च दृश्यते' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ पुष्यतो
'पुष्य विक्रमने' (दि० प० से०) । षच् (३।३।१९९) । 'पुष्यं
विक्राफिञ्जुमक्षीरजःसु नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥३॥
ऋतुरेव । प्रज्ञाद्यण् । (५।४।३८) । 'आर्तवं क्षीरजे पुष्ये
ह्रस्वं सादृशे त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥३॥ (त्राणि
'स्त्रीपुष्यस्य') ॥

श्रद्धालुर्दोहदवती

श्रेति ॥ श्रद्धते तच्छ्रीला । 'सृष्टिगृहि' (३।२।१५८)
इत्याञ्च् । 'श्रद्धालुर्दोहदिभ्यां स्त्री श्रद्धायुक्ते च वाच्यवत्'
(इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ दोहदं गर्भिण्यमिलापोऽस्त्यस्याः ।
नतुप् (५।२।१५४) ॥ (२) ॥३॥ द्वे (गर्भवद्वात्) 'अमि-
लापचिशेषवत्याः' ॥

निष्कला विगतार्तवा ॥ २१ ॥

नीति ॥ 'कलं शुके त्रिष्वर्षाणि नाच्यकमधुरध्वनी'
(इति मेदिनी) । कलात्रिष्कान्ता । 'निरादयः कान्ताद्यर्थे'
(वा० २।२।१८) इति समासः । निर्गतं कलं शुक्रमस्या वा ।
'निष्कलं तु कलाशून्ये नष्टवीर्ये तु वाच्यवत्' (इति मेदि-
नी) ॥ (१) ॥३॥ विगतमार्तवं रजोऽस्याः ॥ (२) ॥३॥ द्वे
'रजोहीनायाः' ॥

आपन्नसत्त्वा स्याद्विष्यन्तर्षत्ती च गर्भिणी ।

आपेति ॥ आपन्नः सत्त्वो जन्तुरनया, अस्यां वा ॥ (१)
॥३॥ 'गुरुक्षिलिङ्गां महति दुर्जरालुणोरापि' (इति मेदिनी) ।
गुर्दुर्जेरोऽल्लुवां गर्भोऽस्त्यस्याः । औष्ठावीतिः (५।२।११६) ।
चंशपूर्वकत्वात् युष्णः (६।४।१४६) । यद्वा गर्भेति । 'गर्वेत
उक्त्' (८० २।५४) इतीनन् । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (२)
॥३॥ अन्तरस्त्यस्यां गर्भः । 'अन्तर्वत्पवितोर्बुक्' (४।१।
३२) इति साधुः ॥ (३) ॥३॥ गर्भोऽस्त्यस्याः । इतिः (५।२।
११५) ॥ (४) ॥३॥ चत्वारि 'गर्भिण्याः' ॥

गणिकादेस्तु गाणिक्यं गर्भिणं यौवतं गणे ॥ २२ ॥

गेति ॥ गणिकानां समूहः । 'गणिकायाश्च यन् वाच्यः'

(वा० ४।२।४०) ॥ (१) ॥३॥ गर्भिणीनां समूहः । 'मिद्धा-
दिभ्योऽण्' (४।२।३८) 'मस्याडे तद्विते' (वा० ६।३।३५)
इति पुंश्चद्वाचः । 'नत्ताद्विते' (६।४।१४४) इति टेलोपि प्राप्ते
'इत्थनपत्ये' (६।४।१६४) इति प्रकृतिभावः ॥ (१) ॥३॥
युवतीनां समूहः । मिद्धादिभ्योऽण् (४।२।३८) । 'मस्याडे
तद्विते' (वा० ६।३।३५) इति पुंश्चद्वाचः । यौवतेः शत्रन्तात्
'उगित्तश्च' (४।१।६) इति ढयन्तो युवतीशब्दोऽयम् । 'यून-
त्तिः' (४।१।७७) इति सन्तस्य तु अणि (४।२।३७) विव-
क्षिते पुंश्चद्वाचे (वा० ६।३।३५) 'अन्' (६।४।१६७) इति
प्रकृतिभावे च 'यौवनम्' इत्येव रूपम् । नच—मिद्धादिषु
(४।२।३८) 'युवति' शब्दपाठसामर्थ्यात् पुंश्चत्त्वम् । अन्यथा
पुंश्चद्वाचेन वेर्निश्चत्वावनुदात्तादित्वाभावात् 'अजः' (४।२।४४)
अप्राप्तां 'तस्य समूहः' (४।२।३७) इत्यपि निन्दे मिद्धादिपा-
ठवैयर्थ्यात्—इति वाच्यम् । मिद्धादिषु 'युवति' शब्दपाठस्य
('मिद्धादिषु युवतिप्रहणानर्थक्यं पुंश्चद्वाचस्य विद्वत्तात्प्रत्यय-
विधा' इत्यादिग्रन्थेन) भाष्ये (४।२।३८) प्रत्याख्यानात् ।
एतेन—'युवत्या अपुंश्चत्' इति गणपाठात्—इति स्त्रीणी—
युवतीशब्दस्य मिद्धादिषु पाठाङ्गीकारकृतो मतभेदः—इति
सुहृदश्च प्रत्युक्तः ॥ (१) ॥३॥ एकैकम् 'समूहस्य' ॥

पुनर्भूदिधिपूर्वदा द्विः

पुनरिति ॥ पुनर्भवेति संस्कृता । द्विप् (३।२।७६) ॥
(१) ॥३॥ दधाति पापम् । 'द्विषाम् वारणपोषणयोः' (जु०
८० अ०) । विष्यते । 'विष्य शब्दे' (जु० प० से०) ।
'अन्दूहन्मू' (८० १।९३) इति साधुः । यद्वा दिधि र्वर्य
स्यति । 'पोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । प्राग्वत् ॥ (२) ॥३॥
द्विषारौ लडा । 'द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच्' (५।४।१८) 'असता च
क्षता चैव पुनर्भूः संस्कृता पुनः' (आङ्गवत्त्वः १।६७) ॥३॥
द्वे 'द्विषारं वृतायाः' ॥

तस्या दिधिषूः पतिः ।

तेति ॥ तस्या दिधिषूः । दिधिषूःसाम्न इच्छति ।
'सुप साम्नः क्यच्' (३।१।८) । द्विप् (३।२।७८) । 'पु-
नर्भूतिरकथं पुनर्भूदिधिषूःस्या' इत्येषोऽच्युदन्त इति
स्त्रीणी ॥३॥ सुहृदस्तु (दिविषुम्) हलमाह बाहुलकात् ॥
(१) ॥३॥ एकम् 'बाहुपत्युः' ॥

नतुस्तु—'ज्येष्ठायां यद्यनूढायां कन्यायासुसवतेऽनुजा ।
जा चाग्नेदिधिषूःस्या पूर्वा तु दिधिषूःसता' ( ) इत्याह ॥

स तु द्विजोऽग्नेदिधिषूः सैव यस्य कुटुम्बिनी २३

स इति ॥ अग्ने प्रवानं दिधिषूःस्य । 'अग्ने' इति विनासि-
प्रतिरूपको निपातः । समासान्तविधेरनित्यत्वात् कप् (५।४।
१५३) ॥ (१) ॥३॥ द्विजः क्षत्रियादिरपि । 'दिविषूः परप-
द्विदिधिषूःस्युत्पुंश्चिः' इति नामनात् ॥३॥ एकं 'पुनर्भू-
प्रधानमार्यस्य' ॥

कानीनः कन्यकाजातः सुतः

कानीति ॥ कन्याया अरत्सम् । 'कन्यायाः कनीनं च' (४।१।११६) इत्यम् । 'कानीनः कन्यकासुते । कर्णं व्याजे' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥३॥ कन्यकया जातः ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'अनूढापत्यस्य' ॥

अथ सुमगासुतः ।

सौभागिनेयः

अयेति ॥ सुमगायाः सुतः ॥ (१) ॥३॥ सुमगाया अरत्सम् । 'कल्याण्यार्शनात्मिन्' (४।१।१२६) इति ढक् । 'हृद्ग-'^१ (७।३।१६) इत्युनयपदशब्दः ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'सुमगापुत्रस्य' ॥

स्यात्पारस्त्रैण्येस्तु परस्त्रियाः ॥ २४ ॥

स्यादिति ॥ परस्त्रिया अरत्सम् । आगवत् । 'अनुवृत्ति-कादीनां च' (७।३।२०) इत्युनयपदशब्दः ॥ (१) ॥३॥ एकं 'परस्त्रियापुत्रस्य' ॥

पैतृष्वसेयः स्यात् पैतृष्वस्त्रीयश्च पितृष्वसुः ।

सुतः

पैत्रिति ॥ पितृष्वसुत्सम् । 'द्विष्टि लोपः' (४।१।१३३) ॥ (१) ॥३॥ 'पितृष्वसुत्सु' (४।१।१३२) ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'पितृष्वसुः सुतस्य' ॥

मातृष्वसुश्चैवम्

मात्रिति ॥ मातृष्वसुत्सम् । 'मातृष्वसु' (४।१।१३४) इति आगवत् । (मातृष्वसेयः । मातृष्वस्त्रीयः) ॥ (१) ॥३॥ (२) ॥३॥ द्वे 'मातृष्वसुः सुतस्य' ॥

वैमात्रेयो विनातुजः ॥ २५ ॥

वैमेति ॥ विद्वद्भा नाता । 'आदयो गता-' (वा० २।१।१८) इति समासः । विनातुत्सम् । सुत्रादित्वात् (४।१।१२३) ढक् ॥ (१) ॥३॥ विनातुजातः । 'पदभ्याम्भजातौ' (३।२।१८) इति ङः ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'अपरमातृसुतस्य' ॥

अथ बान्धकिनेयः स्याद्गन्धुलश्चासतीसुतः ।

कौलदेयः कौलदेरः

अयेति ॥ बन्धक्या अरत्सम् । 'कल्याण्यार्शनात्मिन्' (४।१।१२६) इति ढक् ॥ (१) ॥३॥ बन्धून् जति ॥ (२) ॥३॥ असत्याः सुतः ॥ (३) ॥३॥ कुलदाया अरत्सम् । 'कान्त्यो ढक्' (४।१।१२०) ॥ (४) ॥३॥ 'कुलान्त्यो वा' (४।१।१३१) इति ढक् ॥ (५) ॥३॥ अनु-कुलदाया वा' (४।१।१२७) इति ढक्—इति सुडक् । तत्र । अनेनेनदो वि-कल्यादा ॥३॥ पत्र 'कुलदायाः पुत्रस्य' ॥

मिशुकी तु सती यदि ॥ २६ ॥

तदा कौलदिनेयोऽस्याः कौलदेयोऽपि चात्मजः ।

नीति ॥ कुलदाया अरत्सम् । 'कुलदाया वा' (४।१।१२७) इति ढक् वा । 'कान्त्यो ढक्' (४।१।१२०) । सुत्रान्ताभावत्

इह । अङ्गहीना शीलहीना हि क्षत्रा ॥ (१) ॥३॥ (२) ॥३॥ द्वे 'सत्या भिक्षार्थं गेहं गेहमटन्त्याः पुत्रस्य' ॥
आत्मजत्वनयः सुतुः सुतः पुत्रः

आत्मेति ॥ आत्मनो देहानातः । 'पदभ्याम्-' (३।२।१८) इति ङः ॥ (१) ॥३॥ ततोति कुलम् । तन्वते वा । 'तदु विचारं' (दु० उ० से०) । 'द्विष्टिमलितानिभ्यः कन्' (उ० ४।१९) ॥ (२) ॥३॥ सूयते । 'युङ् प्राणिप्रसवे' (दि० वा० से०) । 'सुवः लिट्' (उ० ३।३५) इति रुः । 'सुतुः पुत्रेऽनुजेऽर्के ना' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥३॥ सूयते ल । 'दु प्रसवे' (भ्वा० प० ङ०) । ङः (३।२।१०२) ।—सु-वति—इति खानी । तत्र । दीर्घश्वनप्रसङ्गात् । कस्याप्राप्तेश्च । 'सुतस्तु पार्थिवे पुत्रे, त्र्यपत्ये तु सुता सृता' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥३॥ पुनाति, पूयते, वा 'पूज् पवने' (क्या० उ० से०) । 'पुत्रो हन्त्र' (उ० ४।१६५) इति ङः । यद्वा पुत्ररक्षायाद्यते । 'सुत्रि' (३।२।४) इति ङः । 'पुत्रात्रो नरका-बलात् पितरं प्रापते सुतः । तस्मात् 'पुत्र' इति प्रोक्तः तय-नेच तदमुत्रा' (मनुः ९।१३८) ॥ (५) ॥३॥ पत्र 'पुत्रस्य' ॥

स्त्रियां त्वमी ॥ २७ ॥

आहुर्दुहितरं सर्वे

स्त्रियामिति ॥ अन्ती आत्मजायाः त्रियां वर्तमानाः सन्ती दुहितरं वदन्ति आर्हरवादिवात् (४।१।७३) इति 'पुत्री' ।—गौरादौ (४।१।४१) 'पुत्री'—इति लाम्बितः प्रमादः । 'सुता तु दुहिता पुत्री' इति त्रिकण्डशेषः ॥ (५) ॥३॥ दोग्वि । 'दुह प्ररूपे' (ङ० उ० ङ०) । दहति । 'दह भर्त्सिकरणे' (भ्वा० प० ङ०) । 'तनुनेट्टु-' (उ० २।१५) इति चाडु । खनादित्वात् (४।१।१०) न दीप् (४।१।५) ॥ (६) ॥३॥

अपत्यं तोकं तयोः समे ।

अपेति ॥ न पतन्ति निरयोऽनेन । 'पत्छ गती' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकाद्यः । अस्यादिः (उ० ४।११२) वा ॥ (१) ॥३॥ तौति । 'दुः सौद्रो हिंसाद्यतिर्दुर्विदुः । बाहुलकाद् ङः । 'तोकं संज्ञानसुतयोः' इति हैनः ॥ (२) ॥३॥ तयो-त्वनयदुहितोः । समे समानलिङ्गे ॥

स्वजाते त्वौरसोरस्यौ

स्वेति । 'उरो वदति च श्रेष्ठ' (इति मेदिनी) । उरसा तिमिदः । 'उरनोऽन् च' (४।१।१४) इत्यम् ॥ (१) ॥३॥ वाच्य ॥ (२) ॥३॥ स्वसाजातः, इति हन्डगोलकादिवार-पम् ॥३॥ द्वे 'स्वसाजातस्य पुत्रस्य' ॥

१—कल्याण्यार्शनात्मिन् जन्तः । तथा च मनुः 'स्त्रिणो संख्यतानं तु स्वमुत्रादयेद्वि पत् । तस्यैतं विद्वान्वाद् पुत्रं प्रापन्नकलिकम्' (३।२।१६) इति । नातः परमावसानं स्वल्पेऽपि-क्यापि । अतदवामिनेषु मूकतृणानि 'स्त्रीयावाम्' इति 'स्वकीयः' इति च परित्यक्तं 'स्वान्तं जाते' इत्यर्थमेवेत्यम् ॥

तातस्तु जनकः पिता ॥ २८ ॥

तातेति ॥ तनोति । 'दुतविभ्यां दीर्घश्च' (उ० ३।९०) इति कः । 'अनुदात्त-' (६।१।३७) इति नलोपः ।—'तात-पलितजर्तूसूरताः' इति तनोतेः कः, नलोपदीर्घो च—इति सुकृतस्तु चिन्त्यः । तादृशसूत्राभावात् । तातोऽनुकम्प्ये पितरि' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ जनयति । ण्वुल् (३।१।१३३) । 'जनिव्योश्च' (७।३।३५) इति न वृद्धिः । 'जनकः पितृभूपयोः' इति हेमः ॥ (२) ॥*॥ पाति । 'नमृनेष्टृ-' (उ० ३।९५) इति साधुः ।—'पित्रादयः' इति वृच् इत्वं च—इति सुभूतिः । तत्र । तादृशसूत्राभावात् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'पितुः' ॥

जनयित्री प्रसूर्माता जननी

जनेति ॥ जनयति । वृच् (३।१।१३३) । 'ऋन्नेभ्यो ङीप्' (४।१।५) ॥*॥ अन्तर्भाविनप्यथात् 'जनित्री' ॥ (१) ॥*॥ प्रसूयते । 'सत्सूद्विप-' (३।२।६१) इति क्विप् ॥ (२) ॥*॥ मान्यते । 'मान पूजायाम्' (भ्वा० आ० से०) माति वा । माति गर्भोऽस्यां वा । 'मा माने' (अ० प० थ०) । 'नमृनेष्टृ-' (उ० ३।९५) इति साधुः । 'माता गर्हृर्गा जननी मही । मातरश्च ब्रह्माण्यायाः' इति हेमः ॥ (३) ॥*॥ जनयति । 'कृत्वल्युटः-' (३।३।११३) इति ल्युट् ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'जनन्याः' ॥

भगिनी स्वसा ।

भेति ॥ भगं कल्याणं यज्ञो वा इच्छा वात्स्वस्याः । इनिः (५।२।११५) ॥ (१) ॥*॥ सुपु अत्यति, अत्यते वा । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । 'सावत्ते ऋन्' (उ० ३।९६) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'स्वसुः' ॥

ननन्दा तु स्वसा पत्युः

ननेति ॥ न नन्दति—न तुष्यति । 'न नन्दयति भ्रातृजायाम्' इति वा । 'नलि च नन्देः' (उ० ३।९८) इति ऋन् ॥*॥ केचित् पूर्वसूत्रात् (२।९७) वृद्धिग्रहणमनुवर्तयन्ति । 'ननन्दा तु स्वसा पत्युर्नानन्दा नन्दिनी च सा' इति रमसः ।—'नलि च नन्देर्दीर्घश्च'—इति सुकृतः । तत्र । उज्ज्वलदत्तादावभावात् ॥ (१) ॥*॥ एकं 'भर्तृभगिन्याः' ॥

नप्त्री पौत्री सुतात्मजा ॥ २९ ॥

नप्त्रीति ॥ न पतन्ति पितरोऽनेन । 'नमृनेष्टृ-' (उ० ३।९५) इति साधुः । 'ऋन्नेभ्यो ङीप्' (४।१।५) । 'नप्ता, नप्त्री च पौत्रिका' इति रमसः ॥ (१) ॥*॥ सुत्रस्य पुत्र्याभापताम् । 'अवृष्यामन्तर्त्ये विदादिभ्योऽव्' (४।१।१०४) ॥ (२) ॥*॥ सुतस्य सुतायाथात्मजा ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'सुतकन्यकयोरपत्यस्य' ॥

भार्यास्तु भ्रातृवर्गस्य यातरः स्युः परस्परम् ।

भेति ॥ यतते । 'यती प्रयत्ने' (भ्वा० आ० से०) । 'यतेर्दृष्टिश्च' (उ० ३।९७) इत्युन् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'परस्परं भ्रातृभार्याणाम्' ॥

प्रजावती भ्रातृजाया

प्रेति ॥ प्रजात्स्यस्याः । मतुप् (५।२।९४) । यत्तु—जायायां प्रविश्य पुनः पुनर्जायते । 'उपसर्गं च संज्ञायाम्' (३।२।९९) इति लः । प्रजः पतिस्त्वयोगात् मतुप् (५।२।९४) 'भरादीनां च' (६।३।१२०) इति दीर्घः—इति सुकृतः । तत्र । 'प्रजः' इत्यस्य संज्ञात्वेनाप्रतिदत्तात् । अस्मदुक्तीत्या निवाहिनीककल्पनाया व्यर्थत्वाच्च ॥ (१) ॥*॥ भ्रातृजाया ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'भ्रातृपत्याः' ॥

मातुलानी तु मातुली ॥ ३० ॥

भेति ॥ मातुलस्य स्त्री । 'पुंयोगात्-' (४।१।४८) इति ङीप् । 'मातुलोपाध्याय-' इत्यानुग् वा ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मातुलभार्यायाः' ॥

पतिपत्याः प्रसूः श्वश्रूः

पेति ॥ पत्युर्माता पत्याः श्वश्रूः । पत्या माता पत्युः श्वश्रूः । श्वशुरस्य स्त्री । 'श्वशुरस्योकाराकारलोपश्च' इत्युच् । पुंयोगलक्षणदीपोऽपवादः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'श्वश्रवाः' ॥

श्वशुरस्तु पिता तयोः ।

श्वति ॥ तयोः पतिपत्योः पिता परस्परं श्वशुरः । 'शु' इति आश्रयं पूजायां वा । शु आशु अश्रुते, अश्रयते वा । 'अश्रू व्याप्तौ संघाते च' (स्वा० आ० से०) । 'शावशेराप्ती' (उ० १।४४) इत्युन् । द्वितालज्यः 'श्वश्रूः शिशुश्वशुरः' इति शमेदात् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'श्वशुरस्य' ॥

पितुर्भ्राता पितृव्यः स्यात्

पित्रिति ॥ 'पितृव्यमातुल-' (४।२।३६) इति निपातितः ॥ (१) ॥*॥ द्वे 'पितृव्यस्य' ॥

मातुर्भ्राता तु मातुलः ॥ ३१ ॥

भेति ॥ ('पितृव्यमातुल-' (४।२।३६) इति निपातितः) । 'मातुलो मदनङ्गमे । यचूरेऽहिर्नाहिभिदोः पितुः श्यालेऽपि' इति हेमः ॥ (१) ॥*॥ द्वे 'मातुलस्य' ॥

श्यालाः स्युर्भ्रातरः पत्याः

श्येति ॥ श्यायते । 'श्यैङ् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । बाहुलकात्कालन् ।—उच्छिष्टमधुपर्कवाची 'श्या' शब्दः । श्यां वाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः—इति सुकृतः

१—एतच्च वचनं 'श्वशुरः श्वश्रवा' (३।२।७१) इति निर्देशित-
द्वार्यकन्यपरम्—इति मनोरमा ॥ २—सुकृदादिभित्तु—एकम्
इत्युक्त् ॥

॥३॥—स्वामयति । 'स्वम वितर्कं' सुरादिः । अन् (३।१।१३४) प्रयोदरादिवात् (६।३।१०९) मस्य लः—इति स्वानी। 'स्यालसालमसुरसुर्यः' इति समेदाङ्न्त्यादिः ।—'स्याल वितर्कं'—इति मुकुटस्य प्रमादः । स्याल वातोरभावात् ॥ (१) ॥३॥ पत्युः दद्यालः स्युः ॥३॥ एकम् 'पत्नीप्रातुः' ॥ स्वामिनो देवदेवरौ ।

स्वेति ॥ पत्युर्जाता पत्न्याः । दीव्यति । 'दिवेर्द्धः' (उ० २।९९) ॥ (१) ॥३॥ देवते । 'देह देवने' (भ्वा० आ० से०) । 'वार्तिकमित्रमि-' (उ० ३।१६२) इत्यरः ॥ (२) ॥३॥ 'देहदेवरदेवानः' इति शब्दाणवः ॥३॥ द्वे 'पत्युः कनिष्ठप्रातुः' इति स्वानी । ज्येष्ठस्तु श्वशुर एवेति सुभूलादयः ॥

स्वस्त्रीयो भागिनेयः स्यात्

स्वेति ॥ स्वसुरपत्नम् । 'स्वसुरलः' (४।१।१४३) ॥ (१) ॥३॥ भागिन्या अपत्यम् । 'ब्रीभ्यो ङ्क्' (४।१।१२०) ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'भागिनीसुतस्य' ॥

जामाता दुहितुः पतिः ॥ ३२ ॥

जेति ॥ जायां निनीते । निनीति, वा । 'माङ् नाने' (जु० आ० ङ०) 'हुमिन् प्रक्षेपणे' (स्वा० उ० अ०) वा । 'नमृनेहृ-' (उ० २।९५) इति साधुः ॥ (१) ॥३॥ 'विभाषा स्रष्टपसोः' (६।३।२४) इति वाङ्क् ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'जामातुः' ॥

पितामहः पितृपिता

पितेति ॥ पितुः पिता ॥ (२) ॥३॥ 'नातृपितृभ्यां पितरि ङानहृन्' 'मातरि चिञ्' (वा० ४।२।३६) । 'पितामहः पद्मयोनी जनके जनकस्य च' इति हैमः ॥ (१) ॥३॥ द्वे 'पितामहस्य' ॥

तत्पिता प्रपितामहः ।

तदिति ॥ तस्य पितामहस्य पिता । प्रकर्षेण पितामहः । 'प्रादयो गता-' (वा० २।२।१८) इति समानः ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'प्रपितामहस्य' ॥

मातुर्मातामहाद्येवम्

मेति ॥ मातुः पितरि ङानहृन् (वा० ४।२।३६) । प्रकृत्यो मातामहः (प्रमातामहः) ॥ (१) ॥३॥ एकैकम् 'मातामहस्य' ॥

सपिण्डास्तु सनामयः ॥ ३३ ॥

सेति ॥ समानः पिण्डो देहो मूलपुरुषो निर्वाप्यो बाल । 'बान्धसिन्सपिण्डे-' (४।१।१६५) इत्यादिनिर्देशात् समानस्य सः । यद्वा सह पिण्डेन वर्तते । 'सपिण्डता तु पुरन्दे सप्तने विनिवर्तते' (ननुः ५।६०) ॥ (१) ॥३॥ समानो ना-

निर्मूलपुरुषोऽस्य । 'ज्योतिर्जनपद-' (६।३।८५) इति समानस्य सः ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'सप्तपुरुषावधिज्ञातिषु' ॥

समानोदर्यसोदर्यसगर्भ्यसहजाः समाः ।

समेति ॥ समान उदरे शयितः । 'समानोदरे शयितः' (४।४।१०८) इति यत् ॥ (१) ॥३॥ 'विभाषोदरे' (६।३।८८) इति समानस्य वा सः । 'सोदराद्यः' (४।४।१०९) ॥ (२) ॥३॥ समाने गर्भे भवः । 'सगर्भसयूय-' (४।४।११४) इति यत् । 'सगर्भ' इति निर्देशात्सः । यद्वा सह तुल्ये गर्भे कुञ्जा भवः । 'सह साकल्यसादृश्ययोगपद्यसदृष्टिषु' इति विश्वः ॥ (३) ॥३॥ सह तुल्य उदरे जातः । 'अन्येष्वपि-' (३।३।१०९) इति ङः ॥ (४) ॥३॥ सह उदरेण वर्तते । 'वोपसर्जनस्य' (६।३।८२) इति सः । 'सोदरः' 'सहोदरः' चात्र । ('भ्राता तु स्यात्सहोदरः । समानोदर्यसोदर्यसगर्भ्यसहजा अपि । सोदरश्च' इति नाममाला) ।—'सहस्य सोऽन्यतरस्याम्' इति पादिके समावे—इति मुकुटश्रिन्त्यः तादृशसूत्राभावात् ॥३॥ चत्वारि 'एकोदरोत्पन्नप्रातुः' ॥ सगोत्रवान्धवज्ञातिवन्धुस्वस्वजनाः समाः ॥ ३४ ॥

सेति ॥ समानं गोत्रं कुलमस्य । 'ज्योतिर्जनपद-' (६।३।८५) इति सः ॥ (१) ॥३॥ वभ्राति । 'बन्ध वन्धने' (क्या० प० अ०) । 'शृत्वृकिहि-' (उ० १।१०) इत्युः । प्रज्ञावण (५।४।३८) वा । 'वान्धवो बन्धुमित्रयोः' इति हैमः ॥ (२) ॥३॥ 'बन्धुर्नातृवान्धवयोः' इति हैमः ॥ (४) ॥३॥ जानाति । किन् (३।३।१७४) । ज्ञायते वा । किन् (३।३।९४) । 'ज्ञातिस्नातसगोत्रयोः' इति मेदिनी ॥ (३) ॥३॥ स्वनति । 'स्वन शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।३।१०९) इति ङः ॥ (५) ॥३॥ स्व आत्नीयश्चासौ जनश्च ॥ (६) ॥३॥ पद् 'सगोत्रस्य' ॥

ज्ञातेयं बन्धुता तेषां क्रमाद्भावसमूहयोः ।

जेति ॥ ज्ञातेर्भावः । 'कपिज्ञालोडिक्' (५।१।१२७) ॥ (१) ॥३॥ बन्धूनां समूहः । 'प्राग्जनवन्धुभ्यस्त्वल्' (४।२।४३) ॥ (२) ॥३॥ एकैकम् 'ज्ञातिसमूहस्य' ॥

धवः प्रियः पतिर्मता

धेति ॥ धवति, धृत्यते, वा । 'धृञ् कम्पने' (जु० उ० से०) । 'आधृषाद्वा' (जु० गप०) इति वा निच् । अन् (३।१।१३४) । धृञ् (३।३।१९) वा । 'संज्ञापूर्वकत्वात् शृद्धिः' । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) वा । 'धवः पुमान्नेर धूर्ते पत्नी वृहान्तरेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ श्रीजाति । 'श्रीञ् तर्पणे' (क्या० उ० से०) । 'शृणुष्य-' (३।१।१३५)

१—किञ्चिन् विधानेन लीलिङ्गत्वापत्त्या 'स्वत्वपदयिष्व-नुक्तानां द्वन्द्वो न ह्यतः इति प्रविशानुरोधाय 'ज्ञाति' शब्दस्य द्वन्द्वानुरूपतः । अत्रोऽत्र किञ्च संपदः ॥

इति कः । 'प्रियो वृधोपयौ ह्ये ववे' इति हैमः ॥ (२) ॥३॥ पाति । 'पा रक्षणे' (अ० प० अ०) । 'पातेर्डतिः' (उ० ४।५७) ॥ (३) ॥३॥ विभक्ति । 'इच्छ्व् धारणपोषणयोः' (उ० उ० से०) । वृच् (३।१।१३३) ॥ (४) ॥३॥ चत्वारि 'पत्युः' ॥

जारस्तूपपतिः समौ ॥ ३५ ॥

जेति ॥ जारयति । 'जूप् वयोहानौ' (भ्रा० प० से०) 'दारजारां कर्तरि णिलृक् च' (वा० ३।३।२०) इति घञ् । यत्तु—जीर्यतेऽनेन । करणे घञ् (३।३।१९९)—इति सुकृत् । तत्र । 'अजन्म्याम्-' (वा० ३।३।१२३) इति वार्तिकविरोधात् । 'जारस्तूपपती जार्यौपयौनिदि' इति हैमः ॥ (१) ॥३॥ उपमितः पर्या । 'अवादयः क्रुश्रवथे नृवीयया' (वा० २।२।१८) इति समासः । उपलक्ष्य पतिरनेन वा । 'प्रादिभ्यो वातुजस्य वाच्यो वा चोत्तरपदलोपश्च' (वा० २।२।२४) इति समासः ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'मुख्यादन्यस्य भर्तुः' ॥ अमृते जारजः कुण्डः

अम्रिति ॥ जाराजातः । कुण्ड्यते कुलमनेन । 'कुण्डि दाहे' (भ्रा० आ० से०) । घञ् (३।३।१९९) । 'कुण्डनभ्यालये नामभेदे देवजलायाये । कुण्डो कनण्डली, जारा- (पतिवन्नीसुते पुमान् । पिठे तु न वा' (इति नेदिनी) । सुते पुमान् । उतावां तु जातिलक्षणः (४।१।६३) ङीप् भवत्येव ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'जीवति पर्यौ जारजातस्य' ॥

मृते भर्तरि गोलकः ।

त्रिति ॥ 'जारजः' इत्येव । गुञ्यते । 'गुड रक्षायाम्' (तु० प० से०) घञ् (३।३।१९९) । स्वार्थे ऋ (आ० ५।४।५) । 'गोलको विषवापुत्रे जारात्, स्यान्मनिके गुडे' (इति नेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ एकं 'विधवायां जारजातस्य' ॥

त्रात्रीयो भ्रातृजः

भ्रात्रीति ॥ भ्रातुरपत्यम् । 'भ्रातृर्व्यञ्च' (४।१।१४४) इति चकाराच्छः ॥ (१) ॥३॥ भ्रातृजातः । डः (३।२।९८) ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'भ्रातृपुत्रस्य' ॥

भ्रातृभगिन्यौ भ्रातराजसौ ॥ ३६ ॥

भ्रात्रिति ॥ भ्राता च भगिनी च ॥ (१) ॥३॥ भ्राजते । 'भ्राज् दीप्तौ' (भ्रा० आ० से०) । 'नपृनेट्-' (उ० २।९५) इति साङुः । यत्तु—विभक्ति । 'पित्रादयः' इति वृच् । भ्रादेशश्च—इति—भ्राजते । 'सत्तादयः' इति ऋ । जस्य उत्वे—इति च सुकृतेनोक्तम् । तदुपेक्ष्यम् । अपाणिनीयत्वात् । स्वस्य च भ्राता च 'भ्रातृपुत्रौ स्वस्यदुहितृभ्याम्' (१।२।६८) इत्येकशेषः ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'भ्रातृभगिन्योः' ॥ मातापितरौ पितरौ मातरपितरौ प्रसूजनयितारौ ।

मेति ॥ नाता च पिता च । 'बान्दृतो इन्द्रे' (६।३।

२५) । 'अन्धर्हितं च' (वा० २।२।३४) इति नातुः पूर्वनिपातः ॥ (१) ॥३॥ 'पिता नाता' (१।२।७०) इत्येकशेषो वा ॥ (२) ॥३॥ 'मातरपितरातुदीनाम्' (६।३।३२) इति नातुरन्धतादेशो वा ॥ (३) ॥३॥ त्रीणि 'मातापित्रोः' ॥ श्वश्रूश्वशुरौ श्वशुरौ

श्वेति ॥ श्वश्रूश्च श्वशुरश्च ॥ (१) ॥३॥ 'श्वशुरः श्रव्वा' (१।२।७१) इत्येकशेषो वा ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'सहोक्तयोः श्वश्रूश्वशुरयोः' ॥

पुत्रौ पुत्रश्च दुहिता च ॥ ३७ ॥

पुत्राविति ॥ पुत्रश्च दुहिता च । 'भ्रातृपुत्रौ-' (१।२।६८) इत्येकशेषः ॥ (१) ॥३॥ 'पुत्रकन्ययोः' एकम् ॥ दंपती जंपती जायापती भार्यापती च तौ ।

दंपेति ॥ जाया च पतिश्च । राजदन्तादि (२।२।३१) गणे पाठाजायाश्चदस्य 'दम्' 'जम्' भावो वा निशाल्यते ॥ 'दाराः पुंलि बहुत्वे च दं कलत्रे नपुंसकम्' इत्यमरमाला ॥ 'पत्न्यां जं दमलिङ्गत्वे' इति नामप्रपञ्चः ॥ (१) ॥३॥ (२) ॥३॥ (३) ॥३॥ नार्या च पतिश्च ॥ (४) ॥३॥ 'तौ इत्यनेन पुंस्तसुक्तम्' । 'शाल्मली मैथिली मैत्री दंपती जंपती च सा' इति वानस्पतीं ब्राह्मिन्युक्तम् ॥३॥ चत्वारि 'जायापत्योः' ॥ गर्भाशयो जरायुः स्यात्

गर्भेति ॥ गर्भं लाशेते अत्र । 'पुंलि-' (३।३।१९८) इति घः ॥ (२) ॥३॥ जरातेति । 'क्रिजयोः श्रिणः' (उ० १।४) इति झुप् ॥ (१) ॥३॥ द्वे 'गर्भवेष्टनचर्मणः' ॥

उत्वं च कललोऽस्त्रियाम् ॥ ३८ ॥

उत्त्वमिति ॥ उद्गीयते 'लौङ् श्लेषणे' (दि० आ० अ०) । 'उत्त्वादयश्च' (उ० ४।९५) इति साङुः । यद्वा कौलति, उत्त्वते, वा । 'उल्' सौत्रो दाहे । वत्यते वा । 'कल प्राणने' (भ्रा० प० से०) प्राग्वत् ॥ (१) ॥३॥ कल्पते । 'कल चंल्याने' (उ० उ० से०) । 'वृषादिभ्यश्चिद्' (उ० १।१०६) इति कलः ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'शुक्रशोणितसंपातस्य' । चत्वारि गर्भवेष्टनस्य, इत्यन्ये ॥

सूतिमासो वैजननः

स्त्रिति ॥ सूतेः प्रक्वस्य नासः ॥ (१) ॥३॥ विजाव-वेऽस्त्रिन् । 'करगा-' (३।३।११७) इति ल्युट् । विजनन एव । प्रजावृत् (५।४।३८) । यद्वा विजननस्य गर्भनोचन-स्यायम् । 'तस्त्रिदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । 'नवने दशने वापि प्रवर्तः सूतिमार्तः । निःसार्यते वाग इव जम्बुदिङ्-द्रेण चत्वरः' ( ) ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'प्रसवमासस्य' ॥

गर्भो व्रूण इमौ समौ ।

गर्भे इति ॥ गीर्यते उद्गीर्यते श्रव्यते वा । 'गु निगरणे'

(तु० प० से०) 'गृह्ये' (क्रमा० प० से०) वा । 'वर्ति-
गृह्यां नन्' (उ० ३।१५२) । 'गर्भो भ्रूणोऽर्भके कृशो संवौ
पनसकृत्के' इति विश्वमेदिनी ॥ (१) ॥३॥ भ्रूण्यते । 'भ्रूण
आसाविश्रयोः' (तु० का० से०) । घञ् (३।३।१९) ।
'वृगः क्रांर्गर्मडिन्मयोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥३॥ द्वे
'कुक्षिस्यगर्भस्य' ॥

तृतीया प्रकृतिः शण्डः क्लीवः पण्डो नपुंसकम् ३९

तृतीति ॥ त्रिपुंसावपेक्ष्य तृतीया प्रकृतिः-तृतीयः प्र-
कारः । अक्षमलमेतत् ॥३॥ चनाले तु 'तृतीयप्रकृतिः' ॥
(१) ॥३॥ शान्यति । 'शुचु चरामे' (दि० प० से०) । 'श-
नेदः' (उ० १।९९) । 'ह्रिंश्च शण्डश्च कृशुकी' इति ताल-
व्यादौ रमसः । 'शण्डः स्यात्सुंति गोपती । आहृष्टाण्डे
वर्षवरे तृतीयप्रकृत्यापि' (इति मेदिनी) ('शण्डशण्डौ तु
सौविदौ । वन्ध्यपुंसीद्वरे ह्रिंश्च' इति हैमः) ॥ (२) ॥३॥
ह्रिंश्चते । 'ह्रिंश्च क्वाद्ये' (भा० का० से०) । 'इयुपव-'
(३।१।१३५) इति कः । 'अर्धो नपुंसके क्लीवं वाच्यलिङ्-
त्वविज्ञे' इति रुद्रः ॥ (३) ॥३॥ पण्डते । 'पण्डि गतौ'
(भा० का० से०) । अच् (३।१।१३४) । यद्वा पणते ।
'पण व्यवहारे स्तुतौ च' (भा० का० से०) । 'कनन्ताङ्' (उ०
१।१५४) ॥ 'पण्डः षण्डे, विधि क्ली स्यात्' (इति
मेदिनी) ॥ (४) ॥३॥ 'न क्री न पुनात्' इत्यल नपुंसक-
भावो 'नगाट्-' (६।३।७५) इत्यत्र निपातनात् । 'स नपुं-
सको भवेत्' ( ) इति 'माभ्यालुंल्यचम' ॥ (५) ॥३॥
पञ्च 'नपुंसकस्य' ॥

शिशुत्वं शैशवं बाल्यम्

शिश्विति ॥ शिशोर्भावः । 'तस्य भावस्त्वतलौ' (५।१।
११९) । 'आ च तात्' (५।१।१२०) इति वा लः ॥ (१)
॥३॥ 'इगन्ताच्च-ल्लुपूर्वाद्' (५।१।१३१) इत्यच् ॥ (२) ॥३॥
बालस्य भावः । 'बाल्यादित्वात्' (५।१।१२४) ष्यञ् ॥ (३)
॥३॥ त्रीणि 'बाल्यत्वे' ॥

तारुण्यं यौवनं समे ।

तेति ॥ तरुणस्य भावः । ष्यञ् (५।१।१२४) ॥ (१)
॥३॥ युनो भावः । 'हायनान्त्युवादिभ्योऽन्' (५।१।१३०) ।
'कन्' (६।४।१६७) इति प्रकृतिभावः ॥ (२) ॥३॥ द्वे
'तारुण्यस्य' ॥

स्यात्स्याविरं तु वृद्धत्वम्

स्यादिति ॥ स्यविरस्य भावः । कन् वा । युवादेत्वात्
(५।१।१३९) कञ् ॥ (१) ॥३॥ वृद्धस्य भावः । लः (५।१।
१२०) ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'वृद्धत्वस्य' ॥

वृद्धसंघेऽपि वार्धकम् ॥ ४० ॥

वृद्धेऽपि ॥ वृद्धानां संघः ॥ (१) ॥३॥ वृद्धानां स-

मूहः । 'वृद्धाच्च' (वा० ४।२।३९) इति वुञ् । भावकर्म-
णोस्तु मनोज्ञादित्वात् (५।१।१३३) वुञ् । अपिशब्दाद्वृद्धत्वे-
ऽपि । वार्धकस्यत्वात् चतुर्वर्गादित्वात् । (वा० ५।१।१२४)
स्वार्थे ष्यनि 'वार्धक्यम्' अपि । 'वार्धकं वृद्धसंघाते
वृद्धत्वे वृद्धकर्मणि' इति विश्वः ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'वृद्धसम्-
हस्य' ॥

पलितं जरसा शौक्ल्यं केशादौ

पेति ॥ फलति । फलनम्, वा । 'फल निष्पतौ' 'त्रि-
फला विचारणे' वा (भा० प० से०) । 'लोष्टपलितौ' (उ०
३।९२) इति साधुः । यद्वा पलति ल । 'पल गतौ' (भा०
प० से०) । 'गलर्या-' (३।४।७२) इति क्तः । पलनं वा ।
'नपुंसके भावे क्तः' (३।३।११४) । 'पलितं शैलजे तापे
केशपाके च कर्दमे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ आदिना
लोमरमशुणोः ॥३॥ एकम् 'जरया शुक्लस्य' ॥

विच्रसा जरा ।

वीति ॥ विच्रस्यतेऽनया 'ब्रंशु अथःपतने' (भा० का०
से०) निदाद्यङ् (३।३।१०४) ॥ (१) ॥३॥ जीर्णतेऽनया ।
'जूष वयोहानौ' (दि० प० से०) 'षिद्धिदादिभ्योऽङ्' (३।
३।१०४) । यद्वा जरगम् । भावेऽङ् (३।३।१०४) । 'ऋ-
शोऽङि गुणः' (७।४।१६) ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'जरायाः' ॥

स्यादुत्तानशया डिम्भा स्तनपा च स्तनंधयी ॥ ४१ ॥

स्यादिति ॥ उत्ताना शेते । 'उत्तानादियु कर्तृषु' (वा०
३।२।१५) इत्यच् ॥ (१) ॥३॥ डिम्भयति । 'दिभि संघे'
जुरादिः । अच् (३।१।१३४) डिन्मयते वा । घञ् (३।३।१९)
अच् (३।३।५६) वा । 'डिम्भोऽपि बालिञ्च बाले' (इति
मेदिनी) ॥ (२) ॥३॥ स्तनौ निवति । 'आतोऽनुप-' (३।२।
३) इति कः ।—'सुपि' (३।३।४) इति योगविसागात्कः—
इति खामिसुक्रौटी चिन्तौ ॥ (३) ॥३॥ स्तनं वचति । 'वेद
पाने' (भा० प० से०) । 'नात्किस्तनयोः-' (३।२।१९)
इति खश् । घेटष्टिवान् (४।१।१५) ङीप् ॥ (४) ॥३॥ एषु
त्रिलिङ्गता । 'त्रिषु जरावराः' इति वक्षन्माणत्वात् । क्ली-
ङनिर्देशः क्रांप्रत्ययप्रदर्शनायः ॥३॥ चलारि 'अतिवालि-
कायाः' ॥

बालस्तु स्यान्माणवकः

बाल इति ॥ बल्यते, बलते, वा । 'बल संचलने' (भा०
का० से०) घञ् (३।३।१९) । ज्वलादि (३।१।१४०)
णो वा ॥ 'बालोऽप्येभेभ्योऽनुच्योः' । शिशौ हीनेरकचयोर्बाला
तु श्रुदियोपितोः । बाली भ्रूयान्तरे नेषी' इत्य हैमः ॥
(१) ॥३॥ मनोरथम् । 'तस्येदम्' । (४।३।१२०) इत्यन्
'श्राङ्गमानव-' (४।२।४२) इति निपातनात्पणलम् । 'अ-
ल्ले' (५।३।८५) इति क्त् । 'हारनेदे माणवको भवे
कुतुपेऽपि च' इति रमसः ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'बालस्य' ॥

वयस्यस्तत्त्वो युवा ।

वयेति ॥ 'वयः पक्षिणि बाल्यादौ वयो यौवनाप्रकं' इति लिङः । वयति तिष्ठति । 'सुपि-' (३।२।४) इति वोग-
विनागाद् कः ॥ (१) ॥३॥ तरति । 'तु उच्यतेरणयोः'
(न्वा० प० से०) 'शोरस्य लो वा' (उ० ३।५।४) इत्युत्तर ।
'तत्त्वणं कृष्णसुप्ते ना स्त्रके यूतिस्तु त्रिष्टु' इति लिङः ।
॥(२)॥३॥ यैति । 'यु निप्रणे' (स० प० से०) । 'अतिन्दुडि-'
(उ० १।१।५) इति कतिम् ॥ (३) ॥३॥ श्रौणि 'यूनः' ॥
प्रवयाः स्यवितो वृद्धो जीतो जीर्णो जरत्सपि ॥४४॥

प्रेति ॥ श्रुतं वयोऽस्य ॥ (१) ॥३॥ तिष्ठति । 'कठिर-
तिदि-'
(उ० १।५।३) इति तिमातः ।—'शिराददः इति
तिरन्—इति सुष्ठुस्तयानिदीयः' ॥(२) ॥३॥ वधते ल ।
'इष्टु इष्टौ' (न्वा० धा० से०) । 'गल्ययो-' (३।४।५२)
इति कः । 'वृद्धः प्राज्ञे च स्यविते वृद्धं शैल्यल्लयोः' इति
हैनः ॥ (३) ॥३॥ जिनति ल । श्रवद् कः (३।४।५२) ।
'ग्रहिव्या-' (३।५।१६) इति संज्ञारणम् । 'हलः' (३।४।२)
इति दीर्घः । 'लादिन्यश्च' (४।२।५४) इति नलम् ॥ (४)
॥३॥ जीयति ल । 'जूष् वयोहानी' (दि० प० से०) । 'ग-
ल्ययो-' (३।४।५२) इति कः । ('जीर्णं पतिरुत्तरणयोः'
(इति नेदिनी) ॥ (५) ॥३॥ 'जीवतेरदुन्' (३।२।१०४) ॥
(६) ॥३॥ पद् 'वृद्धस्य' ॥

वर्षोपान्दशानी ज्यायान्

वेति ॥ अतिशयेन वृद्धः । 'द्विवचन-' (५।३।५७) इती-
पसुत् । 'प्रियलिर-' (६।१।१५७) इति वर्षोद्वेगः ॥ (१)
॥३॥ वयोपान्दशानिविधोऽस्याति । 'वयति पूरगाद्' (५।
२।१३०) इति लिः ॥ (२) ॥३॥ अतिशयेन वृद्धः । 'इदस्य
च' (५।३।६२) इति ज्याद्वेगः । 'ज्यादादीपतः' (३।४।
१६०) इत्यालम् ॥ (३) ॥३॥ श्रौणि 'अतिवृद्धस्य' ॥

पूर्वजस्त्वप्रियोऽप्रजः ।

पूर्वेति ॥ पूर्वलिङ्गाले जातः । 'वतन्त्यां वनेडेः' (३।
२।१७) ॥ (१) ॥३॥ अत्रे जातः । 'कमाद्यद्' (५।४।११६)
'अच्छौ च' (५।४।११७) इति प्रः ॥३॥ स्याप्रार्थो च
॥३॥ इतिव 'अशीमः' इति पाठः । 'अशदिप्रथाङिन्च्'
(वा० ५।३।२३) ॥ (२) ॥३॥ अत्रे जातः । कः (३।२।
५५) ॥ (३) ॥३॥ श्रौणि 'प्रशमजातस्य' ॥

जयन्वजे स्युः कनिष्ठयवीयोऽवरजालुजाः ॥ ४३ ॥
जयेति ॥ जयन्वेऽवरकाले जातः । कः (३।२।१७) ॥
(१) ॥३॥ अतिशयेन युवा । 'अतिशयेने तमविष्णौ' (५।
३।५५) । 'सुबालयोः कृष्णवतरण्यम्' (५।३।६४) ॥३॥
'द्विवचन-' (५।३।५७) इतीपसुप्ते 'कनीयान्' कति ॥
(२) ॥३॥ पक्षे 'स्युल्लस्य-' (६।१।१५६) इति यमादिलोप-
सुणौ ॥ (३) ॥३॥ अवरालिन्च् काले जातः । कः (३।२।

१७) ॥ (४) ॥३॥ क्तु पद्याभातः । 'वरस्यौ च' (३।२।
५५) इति कः ॥ (५) ॥३॥ पद् 'कनिष्ठप्रारुः' ॥
अनांसो दुर्वलदृष्टातः

अमेति ॥ न कल्पं नांसनस्य कल्पार्थे नच् ॥ (१) ॥३॥
दुर्घं वल्लस्य ॥ (२) ॥३॥ दृष्टति ल । 'हो हेदने' (दि०
प० से०) । 'गल्ययो-' (३।४।५२) इति कः । छादते ल
वा । कः (३।२।१०२) । 'शब्धोरन्वतरण्यम्' (५।४।४१)
इलम् ॥३॥ 'शतः' इति वा पाठः । तत्र 'शुद्धं गौ' (न्वा०
का० से०) । कः (३।२।१०२) । 'दुर्घले निदिने स्यात्
शितशातादिनीं त्रिडु' इति बाल्यादौ रमसः ॥ (३) ॥३॥
श्रौणि 'निर्वलस्य' ॥

वलवान्मांसलोऽसलः ।

वलेति ॥ वल्लस्यति । नदुर् (५।२।१४) ॥ (१)
॥३॥ मांसमस्यस्य । लिङ्गादिष्च् (५।२।१७) ॥ (२) ॥३॥
संज्ञोऽस्याति । 'वत्सांशान्यां शानवले' (५।२।१८) इति
क्च् ॥ (३) ॥३॥ श्रौणि 'वलवतः' ॥

तुन्दिलस्तुन्दिकस्तुन्दी बृहत्कृदिः पित्रिषिडलः ४४

त्विति ॥ अतिशयित्वं तुन्दस्तुन्दस्य । 'तुन्दादिष्च्'
(५।२।११७) । नादिलिङ्गौ । 'तुन्दिमः' इति पाठे तु
'तुन्दिस्तुन्दिकः' (५।२।१३९) ॥ (१) ॥३॥ (२) ॥३॥
(३) ॥३॥ बृहद् कृदिस्य ॥ (४) ॥३॥ अतिशयित्वं पित्रि-
न्दुन्दस्य । पित्रादिलिङ् (५।२।१०८) इक्च् ॥ (५)
॥३॥ पद् 'स्यूलोदरस्य' ॥

अवदीदोऽवनादश्चावन्नदो नतनासिके ।

अवेति ॥ अवनमनं नासिकायाः । 'नदे नासिकायाः सं-
ज्ञायां व्यंक्ष्णान्दन्वदवः' (५।२।३१) । अवदीदम्, अव-
नादम्, अवन्नदम्, चन्नासिकाया नतनस्यस्याः । अर्ध-
नाद्यच् (५।२।१२७) । अवदीदा, अवनादा, अवन्नदा,
च नासिकात्स्यस्य इरदस्य । अर्धनाद्यच् (५।२।१२७) ॥
(१) ॥३॥ (२) ॥३॥ (३) ॥३॥ श्रौणि 'त्रिपिडना-
सस्य' ॥

केशवः केशिकः केशी

केशेति ॥ प्रकृताः केशा यस्य । 'केशादोऽव्यतरण्यम्'
(५।२।१०९) ॥ (१) ॥३॥ पक्षे इतिङ्गौ (५।२।११५)
(२) ॥३॥ (३) ॥३॥ श्रौणि 'प्रशस्तकेशस्य' सूटके-
शस्य वा ॥

बलिनी बलिनः समौ ॥ ४५ ॥

बलीति ॥ बलिस्तद्वंशेऽस्यति । पामादिलिङ्गः
१—शौ शौ धातोश्चिन्द् । अच् इति श्रुतयोः क-
स्यद् नव न्योवत्वं संभवति । शौश् धातुत्वे न्योवत्त्वे । 'शौश्'
धातौ न्योवत्त्वेऽस्यत्वं वा इत्युच्यतेऽस्यत्वं ॥

(५।२।१००) ॥ (१) ॥३॥ 'तुन्दिवलि-' (५।२।१३९) इति नः ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'श्लथचर्मवतः' ॥

विकलाङ्गस्तु पोगण्डः

वीति ॥ विकलमङ्गनस्य ॥ (१) ॥३॥ पवते, पुनाति, वा । विच् (३।२।७५) । पौर्ण्ड एकदेशोऽस्य । अपहृष्टं गच्छति वा । 'जमन्ताङ्गः' (उ० १।१।१४) इति गनेर्दः । पृ-पोदरादिः (६।३।१०९) । 'पोगण्डो विकलाङ्गकः' इति रत्न-कोषः । 'पोगण्डो विकलाङ्गः स्यात्' (इति हलायुधः) ॥३॥ 'अपोगण्डः' इति पाठे नञ्समासः । 'अपोगण्डस्तु शि-शुके विकलाङ्गे च भीरुके' इति विश्वः ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'स्व-भावन्पूनाधिकाङ्गस्य' ॥

खर्वो ह्रस्वश्च वामनः ।

खेति ॥ खर्वति । 'खर्वं गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) 'खर्वे संख्यान्तरे ह्रीं च नीचि वामनके त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ हसति । हसते वा । 'हस शब्दे' (भ्वा० प० से०) । उच्वादिः (उ० ४।१५५) । 'ह्रस्वो न्यकृत्तर्वयोत्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥३॥ वानयति । 'इवम च्छिरपे' (भ्वा० प० से०) । नन्यादित्युः (३।१।१३४) ल्युट् (३।३।११४) वा । 'मितां हस्तः' (६।४।९२) इत्यत्र 'वा चित्तविरागे' (६।४।९१) इत्यतो 'वा' इत्यनुवर्तते—इति श्रुतिहृत् । 'वामनो नीचि खर्वे च त्रिषु पुंसि तु दिग्गजे । हरावहोत्कृष्टे' (इति मेदिनी) ।—वानोऽस्यास्ति । पामादित्वात् (५।२।१००) नः—इति खानी ।—त्रियां वामनी—इति मुकुटः ॥ (३) ॥३॥ त्रीणि खर्वपुंसः । 'ह्रस्वस्य' ॥

खरणाः स्यात्खरणसः

खरेति ॥ खरा वीर्या नात्किास्य । 'खुरखरायां वा नत्' (वा० ५।४।११८) ॥ (१) ॥३॥ पक्षे 'अञ्-नात्कि-कादाः' (५।४।११८) इत्यच् नसादेशश्च । 'पूर्वपदात्-' (८।४।३) इति पत्वम् ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'वीर्यनात्कि-कस्य' ॥

विग्रस्तु गतनासिके ॥ ४६ ॥

विग्रेति ॥ विगता नासिका यस्य । 'प्रादिभ्यो धातु-जस्य-' (२।२।२४) इति समासः । 'वेप्रौ वक्तव्यः' (वा० ५।१।११८) ॥३॥ 'खुत्रौ च' इति शाकटायनः । 'त्यथ' (वा० ५।४।११८) 'विखुः' 'विखः' 'विख्यः' । 'विग्रो विखर्विनासिकः' इति रत्नसः । 'विनस्ता हतवान्धवा' इति तु टे 'पद्मस्य-' (६।१।६३) इति नत् । 'विगतया नात्कि-चोपलक्षिता' इत्यर्थः ॥ (१) ॥३॥ द्वे 'गतनासिकस्य' ॥

खुरणाः स्यात्खुरणसः

खुरेति ॥ खुर इव नात्किास्य । प्राग्वत् ॥३॥ द्वे 'प-शुखुरसदृशनासिकस्य' ॥

प्रहुः प्रगतजानुकः ।

प्रेति ॥ प्रगते विरले जानुनी यस्य । 'प्रचम्भ्यां जानुनो हुः' (५।४।१२९) ॥ (१) ॥३॥ द्वे 'वातादिना विरल-जानुकस्य' ॥

ऊर्ध्वहुर्ध्वजानुः स्यात्

ऊर्ध्वेति ॥ ऊर्ध्वे जानुनी यस्य । 'ऊर्ध्वादिभाषा' (५।४।१३०) इति हुः ॥ (१) ॥३॥ द्वे 'ऊर्ध्वजानुकस्य' ॥

संहुः संहतजानुकः ॥ ४७ ॥

सेति ॥ संयते जानुनी यस्य । प्राग्वत् हुः (५।४।१२९) (१) ॥३॥ द्वे 'संलग्नजानुकस्य' । 'प्रहुः प्रगतजानुः स्यात् प्रहोऽप्यत्रैव दृश्यते । संहुः संहतजानौ च भवेत् सं-शोऽपि तत्र हि । ऊर्ध्वहुर्ध्वजानुः स्यादूर्ध्वशोऽप्यूर्ध्वजा-नुके' इति साहस्राङ्गः । द्वे 'संलग्नजानुकस्य' ॥

स्यादेडे वधिरः

स्यादिति ॥ आ इलति । 'इलति' । 'इल सप्ते' (तु० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । डलयोरैक्यम् । यद्वा आ चर्वत ईज्यते, ईटे, वा । 'इड लुतौ' (अ० वा० से०) । घञ् (३।३।११९) । अच् (३।१।१३४) वा ॥ (१) ॥३॥ व-प्राति कपाम्, वध्यते वा । 'वन्ध वन्धने' (क्या० प० अ०) । 'इपनदि-' (उ० १।५।१) इति किरच् ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'श्रवणशक्तिहीनस्य' ॥

कुञ्जे गडुलः

किति ॥ कौ उच्चति । 'उच्च आर्जवे' (तु० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । यद्वा कु ईपदुच्चनार्जवमस्य । शक-न्वादिः (वा० ६।१।१४) । 'कुञ्जो वृक्षप्रभेदे ना न्युञ्जे स्याद्वाच्यलिङ्गकः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ गडति, ग-ज्यते, वा । 'गड सेचने' (भ्वा० प० से०) । वाहुलकाटुः । गडुरस्यास्ति । तिष्ठादित्वात् (५।२।१७) लच् । 'गडुः पृष्ठ-गुडे कुञ्जे' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'कुञ्जस्य' ॥

कुकरे कुणिः ।

कुकेति ॥ कुस्तितः करोऽस्य ॥ (१) ॥३॥ कुणति, कु-प्यते, वा । 'कुण शक्योपकरणयोः' (तु० प० से०) । 'इयु-पधात् किट्' (उ० ४।१२०) इतीन् । 'कुणित्पुनकृष्टे ना कुकरे तमिधेयवत्' (इति मेदिनी) ॥३॥ 'निसर्गतः कू-णिपहुपौगण्डाः' इति नामनालायानार्यापाठादीर्घाकारवा-नपि ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'रोगादिना वक्रकरस्य' ॥

पृश्निरल्पतनौ

प्रिति ॥ स्मृति, स्मृयते वा । 'स्मृय संस्पर्शे' (तु० प० अ०) । 'पृणिपृश्निपार्णि-' (उ० ४।५२) इति चाधुः । पृ-च्छति, पृच्छयते, वा 'प्रच्छ शीप्तायाम्' (तु० प० अ०) ।

पर्यति, पृष्यते, वा । 'पृषु संचने' (भ्रा० प० से०) वा ॥
(१) ॥*॥ अल्पा तसुरस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अल्पशरी-
रस्य' ॥

श्रोणः पङ्क्तौ

श्राविति ॥ श्रोणति । 'श्रोणु संघाते' (भ्रा० प० से०) ।
अच् (३।१।१३४) । यत्तु—शृणोति । 'राल्लादयः' इति नक्
प्रत्ययादिः—इति मुकुटः । तत्र । 'राल्लादयः' इति सूत्रा-
भावान् । नगादेर्विधायकामावाच्च ॥ (१) ॥*॥ पनते ।
'पन स्तुता' (भ्रा० आ० से०) । बाहुलकाद् गुः । त्रि-
याम् 'पङ्क्तौ' (४।१।६८) इत्यूट् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'जङ्घा-
हीनस्य' ॥

मुण्डस्तु मुण्डिते ॥ ४८ ॥

मुण्डेति ॥ मुण्ड्यते । 'मुडि खण्डने' (भ्रा० प० से०) ।
घञ् (३।३।१९) । 'मुण्डो मुण्डितशीर्षयोः । राहौ देलान-
नारे' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ मुण्ड्यते स्म । कः (३।२।
१०१) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'खण्डितकेशस्य' ॥

वलिरः केकरे

वेति ॥ वलते । 'वल संवरणे, संचलने वा' (भ्रा०
आ० से०) । बाहुलकात् किरच् ॥ (१) ॥*॥ के मूर्ध्नि कर्तुं
घोलमस्य । 'कृयो हेतु-' (३।२।२०) इति टः । 'हल्द-
न्तात्' (६।३।९) इत्यलृच् ॥ (२) ॥*॥ 'ट्रेरे वलिरकेकरौ'
इति रमसः ॥*॥ द्वे 'नेत्रवियुक्तस्य' ॥

खोडे खञ्जः

खविति ॥ खोडति । 'खोड् गतिप्रतिघाते' (भ्रा० प०
से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ खञ्जति । 'खञ्जि
गतिवैकल्ये' (भ्रा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (२)
॥*॥ 'अथ खञ्जके खोडखोरौ' इति रमसः ॥*॥ द्वे
'गतिविकलस्य' ॥

त्रिषु जरावराः ।

त्रिष्विति ॥ जराशब्दादवरा अर्वाचीना उत्तानशया-
यास्त्रिलिङ्गाः ॥

जडुलः कालकः पिष्टुः

जेति ॥ जलति । 'जल घातने' (भ्रा० प० से०) । बा-
हुलकादुलच् ॥*॥ 'जडुलः' इति मुकुटः । 'जट संघाते'
(भ्रा० प० से०) ॥ (१) ॥*॥ कालयति ! 'कल क्षेपे' उ-
रादिः । ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ (२) ॥*॥ अपि ह्रवते ।
'इड् गतौ' (भ्रा० आ० से०) । मितद्वादित्वात् (वा० ३।२।
१८०) डः । 'वाटि मागुरिः-' इत्यलोपः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
'कृष्णवर्णदेहगतच्छिह्नस्य' 'लसुन' इति स्यात्स ॥

तिलकस्तिलकालकः ॥ ४९ ॥

तीति ॥ तिल इव । 'इन्ने प्रतिहर्ता' (५।३।९६) इति

कम् ॥ (१) ॥*॥ तिल इव कालकः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'देह-
स्थतिलस्य' ॥

अनामयं स्यादारोग्यम्

अनेति ॥ आमयस्याभावः । अर्थाभावेऽव्ययीभावः
(३।१।६) ॥ (१) ॥*॥ न रोगोऽस्य । अरोगस्य भावः ।
ब्राह्मणादित्वात् (५।१।१२४) ष्वच् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'रोगा-
भावस्य' ॥

चिकित्सा रक्प्रतिक्रिया ।

चिकीति ॥ 'क्रितेर्याधिप्रतीकारे' इति सन् । चिकि-
त्सनम् । 'अ प्रत्ययान्' (३।३।१०२) ॥ (१) ॥*॥ रजः
प्रतिक्रिया निरसनम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'रोगनिवारणस्य' ॥
भेषजौपधमैपल्यान्यगदो जायुरित्यपि ॥ ५० ॥

भेषेति ॥ भेषयति । 'भेष् भये' (भ्रा० उ० से०) ।
प्यन्तः । अच् (३।१।१३४) । भेषं रोगं जयति । 'अन्ये-
भ्योऽपि' (वा० ३।२।१०१) इति ङः । भेषं जयति वा ।
'जि क्षये' (भ्रा० प० से०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति
कः ।—मिषज इदम् । 'तस्चेदम्' (४।३।१३०) इत्यण् ।
'अनन्तावसथेतिहभेषजात्' (५।४।२३) इति निर्देशादेत्सम्—
इत्यन्ये ॥ (१) ॥*॥ ओपधेरिदम् । 'ओपधेरजातौ' (५।४।
३७) इत्यण् ॥ (२) ॥*॥ भेषजमेव । 'अनन्ता-' (५।४।
२३) इति व्यः ॥ (३) ॥*॥ गदविद्वद्म् । न गदोऽस्मात्,
इति वा ॥ (४) ॥*॥ जयति रोगान् । 'जि अभिमवे'
(भ्रा० प० अ०) । 'कृवापाजि-' (उ० १।१) इत्यण् ॥
(५) ॥*॥ ष्व 'औपधस्य' ॥

स्त्री द्युजा चोपतापरोगव्याधिगदामयाः ।

स्त्रीति ॥ रुजति देहम् । 'रुजो मङ्गे' (तु० प० अ०) ।
क्विप् (३।२।१७८) रोजनं वा । संपदादि क्विप् (वा० ३।३।
१०८) ॥ (१) ॥*॥ 'इयुपध-' (३।१।१३४) इति कः ।
टाप् (४।१।४) । भिदायड् वा (३।३।१०५) 'रुजा ताम-
यमङ्गयोः' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ उपतापयति । 'तप
दाहे' नुरादिः । अच् (३।१।१३५) । उपतपनं वा । 'तप
संतापे' (भ्रा० प० अ०) । घञ् (३।३।१८) । 'उपतापो
गटे तापे' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ रुजति । 'पदहज-' (३।
३।१६) इति घञ् । रोजनं वा । भावे घञ् (३।३।१८) ॥
(४) ॥*॥ विविधा आधयोऽस्मात् । व्याथानं वा । 'उप-
सर्गे घोः क्विः' (३।२।९२) ॥ (५) ॥*॥ गदति । अच् (३।
१।१३४) । 'गदः कृष्णानुजे रोगे गदा प्रहरणान्तरे' इति
हैमः ॥ (६) ॥*॥ 'अम रोगे' (भ्रा० प० से०) । भावे
घञ् (३।३।१८) । आमं चान्दनेन । 'या प्रापणे' (अ०
प० अ०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति ङः ।
यद्वा । आमयनम् । अनेन । 'नीड् हिंसायाम्' (दि० आ०

अ०) 'एरच्' (३।३।५६) । घः (३।३।११८) वा ॥ (७) ॥३॥ सप्त 'रोगस्य' ॥

क्षयः शोषश्च यस्माच्च

क्षय इति ॥ क्षयति देयम् । 'क्षि क्षये' (भ्वा० प० अ०) अन्तर्भावितप्रथः । अच् (३।१।१३४) । 'क्षयो गेहे कल्पान्तेऽपचये रजि' इति हैमः ॥ (१) ॥३॥ शोषयति । 'शुष शोषणे' (दि० प० अ०) । अच् (३।१।१३४) । 'शोषः शोषणयस्मणोः' इति हैमः ॥ (२) ॥३॥ यक्षयते, यक्ष्यते वा । 'यक्ष पूजायाम्' चुरादिः । मनिन् (उ० ४।१४५) ॥ (३) ॥३॥ त्रीणि 'राजयक्ष्मणः' ॥

प्रतिश्यायस्तु पीनसः ॥ ५२ ॥

प्रेति ॥ प्रतिक्षणं श्यायते । 'श्येद् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । 'श्याद्यथा-' (३।१।१४१) इति णः ॥३॥ प्रतिश्यायतेऽनया । 'धातश्चोपसर्गे' (३।३।१०६) इत्यङि 'प्रतिश्या' अपि ॥ (१) ॥३॥ पीनं स्यति, सायति, वा । 'पोऽन्तर्कर्मणि' (दि० प० अ०) । 'क्षि क्षये' (भ्वा० प० अ०) वा । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (२) ॥३॥ 'आपीनसः प्रतिश्या स्यात्' इति रभसः ॥३॥ द्वे 'नांसारोगस्य' ॥

स्त्री क्षुत् क्षुतं क्षवः पुंसि

स्त्रीति ॥ क्षवणम् । द्रुक्षु शब्दे' (अ० प० से०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) ॥ (१) ॥३॥ भावे क्तः (३।३।११४) ॥ (२) ॥३॥ 'ऋदोरप्' (३।३।५७) ॥ (३) ॥३॥ 'त्रियां क्षुत् क्षुतं हंडिका' इति रभसः ॥३॥ त्रीणि 'छिक्कायाः' ॥

कासस्तु क्षवथुः पुमान् ।

केति ॥ कासतेऽनेन । 'काश्च शब्दकुरसायाम्' (भ्वा० आ० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । ('काश्लृणे रोगभेदे' इति हैमः । 'दाराणस्यां भवेत्कासी क्षवथो ना तृणेऽस्त्रियाम्' इति तालव्यान्ते रभसाच्च तालव्यान्तोऽपि) ॥ (१) ॥३॥ क्षौल्यनेन । 'द्रुक्षु शब्दे' (अ० प० से०) 'द्वितोऽधुच्' (३।३।८९) । 'क्षवथुः कासे छिक्कायाम्' इति हैमचन्द्रः ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'कासरोगस्य' ॥

शोफस्तु श्वयथुः शोथः

शविति ॥ शवति । 'श्व गतौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादिः । यश्च । 'च्युः-' (६।३।१९) इत्यृट् । 'आहुणः' (६।१।८७) । संज्ञापूर्वकत्वात् 'एत्येय-' (६।१।८९) इति न वृद्धिः । यद्वा शवति । 'शु गतौ' ( ) । 'शोफ

ओपधिभेदे सादृच्छते लगिववर्धने' इति हैमः ॥ (१) ॥३॥ श्वयति अनेन । 'दु ओधि गतिवृद्धोः' (भ्वा० प० से०) । 'द्वितोऽधुच्' (३।३।८९) ॥ (२) ॥३॥ यत्तु—'शु गतौ' । 'यूधादयश्च'—इति मुकुटेनोक्तम् । तत्रिर्मूलम् ॥ (३) ॥३॥ त्रीणि 'शोधस्य' ॥

पादस्फोटो विपादिका ॥ ५२ ॥

पेति ॥ स्फुटनम् । 'स्फुट विकसने' (तु० प० से०) । घञ् (३।३।१८) पादस्य स्फोटः । पादौ स्फोटयति वा । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (१) ॥३॥ विपद्यतेऽनया । 'पद गतौ' (दि० आ० अ०) । 'रोगाख्यायां ष्वुल् बहुलम्' (३।३।१०८) ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'पादस्फोटनरोगस्य' ॥ किलाससिध्मे

कीति ॥ किलति । 'किल श्वैल्यक्रीडनयोः' (तु० प० से०) । 'इगुपथ-' (३।१।१३५) इति कः । अस्यति । 'अद्य क्षेपणे' (दि० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । किलं च तदसं च । यद्वा केलनम् । विदाद्यट् (३।३।१०४) । किलमस्यति । अण् (३।२।१) । किलेन श्वैत्येन असति वा । 'अस दीप्तौ' (भ्वा० उ० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥३॥ सिध्यति 'पिधु गत्याम्' ('संराद्धौ') (दि० प० अ०) । बाहुलकान्मक् । यत्तु—पानादिवान्मनिन्—इति मुकुटः । तत्र । पानादिर्मनिन्विधानाभावात् । धातोः पानादिप्रत्ययाभावात् ॥ (२) ॥३॥ 'पादस्फोटोऽथ त्वक्पुष्पी किलासं सिध्मलीति च' इति रभसः ॥३॥ द्वे 'सिद्धुवा' इति स्यात्स्य ॥

कच्छ्रां तु पाम पामा विचर्चिका ।

केति ॥ कपति । 'कप हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'कषेष्ट च' (उ० १।८४) इत्यृः ॥ (१) ॥३॥ पायत्यत्रम् । 'पै शोषणे' (भ्वा० प० से०) । मनिन् (उ० ४।१४५) । पायते देहोऽस्माद्वा । 'पा रक्षणे' (अ० प० अ०) । पिबति देहं वा ॥ (२) ॥३॥ त्रियां तु 'मनः' (४।१।११) इति न दीप् । 'डाहुभाभ्याम्-' (४।१।१३) इति डाच्वा ॥ (३) ॥३॥ विचर्च्यते । 'चर्च अध्ययने' (उ० उ० से०) । 'रोगाख्यायां ष्वुल्-' (३।३।१०८) ॥ (४) ॥३॥ चत्वारि 'खसुरोगस्य' ॥

कण्डूः खर्जुश्च कण्डूया

केति ॥ कण्डूयनम् । 'कण्डून् गात्रविधर्षणे' (कण्डूादिः) । 'कण्डूादिभ्यो चक्' (३।१।२७) संपदादि किप्

१—सतीकर्मपुस्तके तु नोपलभ्यते । २—'सिध्मं किलासं त्वक्पुष्पं सिध्मं' इति हैमनामनालोकनान्तिसिध्माशब्दस्य मनिनगन्तरा साधनाभावेन वत्र मनिनर्थम् 'पानादिवान्मनिन्' इत्युत्तमाठस्य संभवे 'सैत्यकप्रमादजातपाठेन सण्डनकरणं स्वीयनेपातिशययोपनाद ॥

(वा० ३।३।१०८) ॥ (१) ॥*॥ 'अ प्रलयात्' (३।३।१०२) ॥ (३) ॥*॥ खर्जनम् । खर्ज मार्जने च । चाद्य-
थने' (भ्वा० प० से०) । 'कृपिचमि-' (उ० १।८०) इत्युः ।
'खर्जूः खर्जूरीकीटकण्डुयु' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ त्रीणि
'गात्रविर्घपणस्य' ॥

विस्फोटः पिटकलिषु ॥ ५३ ॥

धीति ॥ विस्फोटति । 'स्फुटिर् विशरणे' (भ्वा० प०
से०) । अच् (३।१।१३४) । करणे घञ् (३।३।१९९) वा ॥
॥१॥ पेटति । 'पिट शब्दसंघातयोः' (भ्वा० प० से०) कृन्
(उ० २।३२) 'पिटकः स्यात्तु विस्फोटे मञ्जूपायामपीष्यते'
इति हैमचन्द्रः । त्रियां पिटका । क्षिपकादिः (वा० ७।३।४५)
॥*॥ 'विस्फोटा विटिका त्रियाम्' इत्यमरमालायां व-
कारादिरपि ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'फोडा' इति ख्यातस्य ॥

व्रणोऽस्त्रियामीमंमरुः क्लीबे

व्रेति ॥ व्रणति । 'व्रण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । अच्
(३।१।१३४) । यद्वा व्रणयति । 'व्रण गात्रविचूर्णने' (उ०
उ० से०) । अदन्तः । अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ ई-
रयति सुखम् । 'ईर गतिप्रेरणयोः' (अ० आ० से०) । वाहु-
लकान्मन् ॥ (२) ॥*॥ इयति । 'ऋ गतौ' (उ० प०
अ०) । 'अर्तिपूर्वपि-' (उ० २।१।१७) इत्युस् ॥ (३) ॥*॥
त्रीणि 'व्रणस्य' ॥

नाडीव्रणः पुमान् ।

नेति ॥ नाड्यां व्रणः ॥ (१) ॥*॥ एकं 'सदा ग-
लतो व्रणस्य' ॥

कोठो मण्डलकम्

कविति ॥ कृण्ठति । 'कुठि प्रतिघाते' (भ्वा० प० से०) ।
अच् (३।१।१३४) । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वान्न नुम् ॥ (१)
॥*॥ मण्डलमेव । 'इवे प्रतिकृतौ' (५।३।९३) इति कन् ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'मण्डलाकारकुष्ठस्य' ॥

कुष्ठश्वित्रे

किति ॥ कृष्णालङ्गम् । 'कृष निष्कपे' (त्रया० प० से०) ।
'निकुपि-' (उ० २।२) इति कथन् । कृत्स्ितं तिष्ठति वा ।
'सुपि-' (३।२।४) इति कः । 'अन्वाम्ब-' (८।३।९७) इति
पः । 'कुष्ठं भेषजरोगयोः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ श्वेतते ।
'श्विता वर्णे' (भ्वा० आ० से०) । 'स्फाधितच्चि-' (उ० २।
१३) इति रक् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'श्वेतकुष्ठस्य' ॥

दुर्नामकार्शली ॥ ५४ ॥

दुरिति ॥ दुष्टं नामास्य । पापरोगलात् । शुभ्रादिः (८।
४।३९) ॥ (१) ॥*॥ ऋच्छति । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प०
अ०) । 'अर्तर्व्याधौ शुट् च' (उ० ४।१।९६) इत्यसुन् ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'गुदरोगस्य' अर्शाख्यस्य ॥

आनाहस्तु विबन्धः स्यात्

आनेति ॥ आनहनम् । 'णह बन्धने' (दि० उ० अ०) ।
घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ विबन्धनम् । 'बन्ध बन्धने'
(त्रया० प० अ०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ आभ्यां
करणे वा घञ् (३।३।१९) ॥*॥ द्वे आभ्मानस्य 'मलमूत्र-
निरोधस्य' ॥

ग्रहणी रक् प्रवाहिका ।

ग्रेति ॥ गृहाति जठराग्निम् । 'ग्रह उपादाने' (त्रया० उ०
से०) । 'कृत्वत्युट्' (३।३।१९३) इति ल्युट् ॥ (१) ॥*॥
प्रवहति । ण्वुल् (३।१।१३३) । प्रवहणम् । 'रोगाख्यायां
ण्वुल्-' (३।३।१०८) ॥ (२) ॥*॥ रक् रोगः । प्रवाहिका
रोगो ग्रहणी स्यात् ॥*॥ द्वे 'संग्रहणीरोगस्य' ॥

प्रच्छर्दिका वमिश्च स्त्री पुमांस्तु वमथुः समाः ५५

प्रेति ॥ प्रच्छर्दनम् । 'छर्द वमने' (उ० प० से०) ।
'रोगाख्या-' (३।३।१०८) इति ण्वुल् ॥ (१) ॥*॥ वम-
नम् । 'ड वम उद्गिरणे' (भ्वा० प० से०) । 'इक् कृष्या-
दिभ्यः' (वा० ३।३।१०८) ॥ (२) ॥*॥ 'द्वितोऽधुच्' (३।
३।८९) । 'वमथुः पुंसि वमने गजस्य करशीकरे' इति (मे-
दिनी) (३) ॥*॥ त्रीणि 'वमनस्य' ॥

व्याधिभेदा विद्रधिः स्त्री ज्वरमेहभगंदराः ।

व्येति ॥ वेदनम् । छिद्रम् । 'बहुलमन्यत्रापि संज्ञाछ-
न्दसोः' इति रक् । यद्वा विद्राति । 'द्रा स्वप्ने पलायने' (अ०
प० अ०) । 'आतश्चोपसर्गे' (३।१।१३६) इति कः । विद्रं
धीयतेऽस्याम् । 'डुधाव्' । 'कर्मण्यधिकरणे च' (३।३।९३)
इति किः । यद्वा चिद्रस्य धानम् । 'इकृष्यादिभ्यः' (वा०
३।३।१०८) ॥ (१) ॥*॥ ज्वरति । 'ज्वर रोगे' (भ्वा० प०
से०) । अच् (३।१।१३४) । ज्वरणं वा । ष्यन्तात् घञ् (३।
३।१८) णिलोपस्य स्थानिवत्त्वान्न वृद्धिः । 'एरच्' (३।३।
५६) वा ॥ (१) ॥*॥ मेहति । 'मिह सेचने' (भ्वा० प०
अ०) । अच् (३।१।१३४) । मेहनं वा । घञ् (३।३।१८) ॥
(१) ॥*॥ भगं दारयति । 'भगे च दारेः' (काशिका०) इति
खच् ॥ (१) ॥*॥

अश्मरी मूत्रकृच्छ्रं स्यात्

अश्मेति ॥ अश्मानं राति । 'आतोऽशुप-' (३।१।३)
इति कः । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (१) ॥*॥ मूत्रे कृच्छ्र-
मत्र ॥ (१) ॥*॥ 'विद्रध्यादीनां व्याधिप्रमेदानां' प्र-
त्येकमेकैकम् ।—अश्मर्यास्तु द्वे नाम्नी—इत्येके ॥

पूर्वे शुक्रावधेस्त्रिषु ॥ ५६ ॥

प्विति ॥ इतः परं शुक्रशब्दात् प्राक्पठिता वाच्यलिङ्गा
इत्यर्थः ॥

रोगहार्यगदंकारो भिपग्वैद्यौ चिकित्सके ।

रोगेति ॥ रोगं हरति तच्छीलः । 'बुधि-' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (१) ॥॥ अगदमरोगं जन्तुं करोति । 'कर्म-
ष्यण्' (३।२।१) 'कारे सत्यागदस्य' (६।३।७०) इति मुम् ॥
(२) ॥॥ भिपज्यति । 'भिपज रुजये' । 'कण्ड्वादिभ्यो
यक्' (३।१।२७) । क्तिप् (३।१।१७८) ॥ (३) ॥॥ विद्या-
मधीते । 'तदधीते तद्वेद' (४।२।५९) इत्यण् ॥ (४) ॥॥
चिकित्सति । 'कितेर्व्याधिप्रतीकारे' इति सन्नन्तात् ष्युल्
(३।१।१३३) ॥ (५) ॥॥ पञ्च 'वैद्यस्य' ॥

घातौ निरामयः कल्य उल्लाघो निर्गतो गदात् ५७

वेति ॥ वृत्तिरस्यास्ति । 'वृत्तेश्च' (वा० ५।२।१०१)
णः । 'घातौ तु वर्तने वातिक्रमे कृष्याद्युदन्तयोः । निःसा-
रारोगययोः क्लीवं वृत्तिमन्त्रीरुजोस्त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (१)
॥॥ निष्क्रान्त आमयात् । 'निरादयः-' (वा० २।२।
१८) इति समासः । 'निरामयस्तु पुंसि स्यादिडिके विगता-
भये' इति हैमः । 'निरामयस्तु पुंसि स्यादिडिके त्रिषु
नीरुजे' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥॥ कलासु साधुः ।
'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् । 'कल्यं प्रभाते मधुनि
सज्ये दक्षे निरामये । कल्या कल्याणवाचि स्यात्' इति
हैमः ॥ (३) ॥॥ उल्लाघते स्म । 'लाघ सामर्थ्ये' (भ्वा०
आ० से०) । 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः । उल्लाघ्यते
स्म' इति वा । 'अनुपसर्गात्फुल्ल-' (८।२।५५) इति साधुः ।
'उल्लाघो निपुणे हृष्टे शुचिनीरोगयोरपि' इति हैमः ॥
(४) ॥॥ चत्वारि 'रोगनिर्मुक्तस्य' ॥

ग्लानग्लान्

ग्लेति ॥ ग्लायति स्म । 'ग्ले हर्षक्षये' (भ्वा० प०
अ०) । 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः । 'संयोगादेः-'
(८।२।४३) इति नत्वम् ॥ (१) ॥॥ ग्लानशीलः ।
'ग्लान्जिस्वश्च ग्लुः' (३।२।१३९) ॥ (२) ॥॥ द्वे 'रोगेण
क्षीणस्य' ॥

आमयावी विकृतो व्याधितोऽपटुः ।

भातुरोऽभ्यमितोऽभ्यान्तः

आमेति ॥ आमयोऽस्यास्ति । 'आमयस्य दीर्घश्च' (वा०
५।२।१२२) । इति णिनिः ॥ (१) ॥॥ विक्रियते स्म । क्तः
(३।२।१०२) । 'विकृतो रोग्यसंस्कृतः' । 'वीमत्सश्च' इति
हैमः ॥ (२) ॥॥ व्याधिः संजातोऽस्य । 'तदस्य संजातं
तारकादिभ्य इतच्' (५।२।३६) ॥ (३) ॥॥ 'पटुर्दक्षे च
नीरोगे' (इति मेदिनी) । पटोरन्यः ॥ (४) ॥॥ आतो-
र्तोति । 'तुर लरणे' हादिः । 'छान्दसा अपि कचिद्भाषायां
प्रयुज्यन्ते' । 'इगुपध-' (३।१।१३४) इति क्तः । मुकु-
टस्तु—आतुरयति=असुस्वत्वादितत्परते । 'तुण लरणे' (ब्रु०

प० से०) । अत इगुपधकः—इति व्याचख्यौ । तत्र प्यन्त
उपधागुणाभावश्चिन्त्यः । प्यन्तस्येगुपधत्वाभावात्कप्रत्य-
योऽपि ।—आतोरति । आतुरः । आतरति रोगं वा—इति
स्वाम्यपि चिन्त्यः । तुरेरुक्त्वरूपाभावात् । तरतेरिष्टरूपासंभ-
वाच्च ॥ (५) ॥॥ अभ्यम्यते स्म । 'अम रोगे' (ब्रु० उ०
से०) । क्तः (३।२।१०२) । चुरादीनां णिचो वैकल्पिकत्वा-
ण्णिजभाव इदम् । अभ्यमतिस्व वा । 'अम गतौ' (भ्वा० प०
से०) । 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः । 'रुष्यमत्वर-'
(७।२।२८) इति वेट् ॥ (६) ॥॥ इडभावे 'अनुनासिकस्य—'
(६।४।१५) इति दीर्घः ॥ (७) ॥॥ सप्त 'रोगिणः' ॥

समौ पामनकच्छुरौ ॥ ५८ ॥

सेति ॥ पामास्यास्ति । पामादित्वात् (५।२।१००)
नः ॥ (१) ॥॥ कच्छुरस्यास्ति । 'कच्छुरा हस्वश्च' ( )
इति रः । 'कच्छुरा शकृशिम्यां च शटीदुस्पशरीरपि ।
कच्छुरं वाच्यवत्प्राहुः पामने पुंश्लेऽपि च' इति विश्वः ॥
(२) ॥॥ द्वे 'विचर्चिकायुक्तस्य' ॥

दद्वृणो दद्वृरोगी स्यात्

देति ॥ दरिद्राति । 'दरिद्रा दुर्गतौ' (अ० प० से०) ।
'दरिद्रातेर्यालोपश्च' (उ० १।९०) इति साधुः । दद्वृरस्यास्ति ।
'शाकीपलाशीदद्वृणां हस्वश्च' इति पामादियु (ग० ५।२।
१००) पाठान्नः ॥ (१) ॥॥ दद्वृश्चासौ रोगश्च । इको ह-
स्वोऽड्यः-' (६।३।६१) इति हस्वः । दद्वृरोगोऽस्यास्ति ।
'द्वन्द्वोपताप-' (५।२।१२८) इतीनिः ॥ (२) ॥॥ द्वे 'द-
द्वृयुक्तस्य' ॥

अशोरोगयुतोऽर्शसः ।

अशोविति ॥ अशोरोगेण युतः ॥ (१) ॥॥ अर्शास्ति
सन्त्यस्य । 'अशोआदिभ्योऽच्' (५।२।१२७) ॥ (२) ॥॥
द्वे 'मूलव्याधिमतः' ॥

वातकी वातरोगी स्यात्

वातेति ॥ वातोऽतिशयितोऽस्य । 'वातातीसाराभ्यां कुक्
च' (५।२।१२९) इतीनिः ॥ (१) ॥॥ वातरोगोऽस्यास्ति ।
'द्वन्द्वोपताप-' (५।२।१२८) इतीनिः ॥ (२) ॥॥ द्वे 'वा-
तरोगिणः' ॥

सातिसारोऽतिसारकी ॥ ५९ ॥

सेति ॥ सहातिसारेण वर्तते ॥ (१) ॥॥ अतिसारो-
ऽस्यास्ति । प्राग्वत् (५।२।१२९) इनिः कुक् च ॥ (२) ॥॥
द्वे 'अतीसारवतः' ॥

स्युः क्लिन्नाक्षे सुलुचिलपिलाः क्लिन्नेऽक्षिण चाप्यमी ।

स्युरिति ॥ (वा० ५।२।३३) क्लिन्नस्य लप्रत्ययः, । सुल्

१—अक्षिण तु नपुंसकानि । 'अमी' इति पुंस्त्वं तु शब्दा-
पेक्षया—इति मुकुटः ॥

चिल्, पिल्, आदेजाः 'अस्य चक्षुषि' इत्यर्थे । चक्षुर्गतः
हृदरोगश्चुह्लादिवाच्यः । तद्योगाच्चक्षुह्लादिवाच्यम् । तच्चक्षु-
योगात्सुर्योऽपि । 'चिल्लः खगे सञ्चल्लश्च पिल्लवत् छि-
त्रलोचने । छिन्नाक्षि' इति हैमः ॥ (१) ॥३॥ (२) ॥३॥
(३) ॥३॥ त्रीणि 'छिन्ननेत्रतद्वतोः' ॥

उन्मत्त उन्मादवति

उन्मेति ॥ उन्माद्यति ल । 'नदी ह्ये' (दि० प०
से०) । 'गलर्या-' (३।४।७२) इति कः । 'न ध्यात्या-'
(८।२।५७) इति नत्वं न । 'उन्मतो मुहुकुन्दे स्याद्-
सुरोन्मादयुक्तयोः' इति हैमः ॥ (१) ॥३॥ उन्मदनम् ।
घञ् (३।३।१८) । उन्मादोऽस्यात्ति । मतुर् (५।२।१५४)
॥ (२) ॥३॥ द्वे 'वातहतचित्तविभ्रमस्य' ॥

श्लेष्मलः श्लेष्मणः कफी ॥ ६० ॥

श्लेष्मेति ॥ श्लेष्मास्यात्ति । 'लिप्मादिभ्यश्च' (५।२।१९६)
इति लृच् ॥ (१) ॥३॥ पानादित्वात् (५।२।१००) नः ॥
(२) ॥३॥ कफोऽस्यात्ति । 'द्वन्द्वोप-' (५।२।१२८) इतीनिः
॥ (३) ॥३॥ त्रीणि 'कफवतः' ॥

न्युञ्जो मुञ्जे रजा

न्युञ्जिति ॥ न्युञ्जन्म् । 'उञ्ज आर्जवे' (तु० प०
से०) । घञ् (३।५।१८) । 'मुञ्जन्मुञ्जौ पान्युपतापयोः'
(७।३।३१) इति साङुः । न्युञ्जः पृष्ठवक्तृकारो यस्यात्ति ।
अर्धभाद्यच् (५।२।१२७) । रजा रोगेण मुञ्जे पुरये न्युञ्जो
वर्तते । 'न्युञ्जः कुञ्जे कुञ्जलुचि । अघोमुञ्जेऽपि च न्युञ्जं
कर्मरङ्गतरोः फले' इति हैमः ॥ (१) ॥३॥ एकम्
कुञ्जस्य ॥

वृद्धनाभौ तुण्डितुण्डिलौ ।

वृद्धेति ॥ वृद्धा उन्नता नाभिरस्य ॥ (१) ॥३॥ तु-
ण्डिते । 'तुण्डि तोडने' (भ्वा० आ० से०) । 'नर्वेधातुभ्य
इत्' (उ० ४।१।१८) । 'तुण्डिबलिवटैर्मः' (५।२।१३९) ॥
(२) ॥३॥ लिप्मादित्वात् (५।२।१९६) लृच् ॥३॥ 'तुण्डिल'
इति पाठे 'तुण्डादिभ्य इच्छ' (३।२।११७) ॥ (३) ॥३॥
त्रीणि 'उन्नतनाभियुक्तपुरुषस्य' ॥

किलासी सिध्मलः

कीति ॥ किलासनस्यात्ति । 'द्वन्द्वोप-' (५।२।१२८)
इतीनिः ॥ (१) ॥३॥ सिध्मलस्यात्ति । 'लिप्मादिभ्यश्च'
(५।२।१९६) इति लृच् । 'सिध्मला नत्स्यविह्वर्ता वाच्य-
वत्तु किलासिनि' इति मेदिनी ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'सिध्म-
युक्तस्य' ॥

अन्धोऽदृक्

अन्ध इति ॥ अन्धयति । 'अन्ध इक्षुपघाते' (उ०
उ० से०) अच् (३।१।१३४) । 'अन्धं स्यात्तिमिरे ह्येदं

चक्षुर्हानेऽभिधेयवत्' इति मेदिनी ॥ (१) ॥३॥ न दृगल्य ॥
(२) ॥३॥ द्वे 'अचक्षुषः' ॥

मूर्छाले मूर्तमूर्छितौ ॥ ६१ ॥

म्विति ॥ मूर्च्छास्यात्ति । लिप्मादिभ्यु (ग० ५।२।१९६)
'ह्रस्वन्पतापाच्च' इति पठित्वात्तु । 'प्राग्लिप्मादातः—'
(५।२।१९५) इति न भवति । 'प्राप्यद्वादेव' इति (वातिक-
रूपव्याख्यानात् ॥ (१) ॥३॥ मूर्छति ल । 'मूर्छा मोह-
समुच्छ्राययोः' (भ्वा० प० से०) । कः (३।४।७२) । 'रा-
होपः' (३।४।२१) । 'न ध्यात्या-' (८।२।५७) इति न
नत्वम् । 'मूर्तं स्यात्त्रिषु मूर्छाले ऋटिने मूर्तिमत्सपि' इति
दिश्वनेदिन्यां ॥ (२) ॥३॥ मूर्छा जातास्य । तारकादित्वात्
(५।२।३६) इत्त् । 'मूर्छितं वाञ्छये मूले' इति हैमः ॥३॥
त्रीणि 'मूर्छावतः' ॥

शुक्रं तेजोरेतसी च धीजवीर्येन्द्रियाणि च ।

श्रिति ॥ शोचलनेन । 'शुच शोके' (भ्वा० प० से०) ।
शोचयति वा । 'ऋज्रेन्द्र-' (उ० २।२८) इति साङुः ।
'शुक्रं तु रेतोऽक्षिरजोः' इति हैमः ॥ (१) ॥३॥ तेजयति ।
'तिजं निद्याने' (भ्वा० आ० से०) । असुन् (उ० ४।
१८९) ॥ (२) ॥३॥ रिणात्ति । 'री गतिरेपणयोः' (भ्वा०
प० अ०) । 'सुरीभ्यां तुद् च' (उ० ४।२०२) इत्यसुन् ॥
(३) ॥३॥ विशेषेण ईजते । 'ईज गतिरुत्सवयोः' (भ्वा०
आ० से०) । अच् (३।१।१३४) ववयोरनेदः । वाञ्जते
वा । घञ् (३।३।१९) । कुत्वं तु न भवति । 'वजोः-' (७।
३।५२) इत्यत्र 'निश्रयाननिद्रः' इति वातिकृष्टता पुरित-
त्वात् । अस्य च निश्रयां चेद्वत्वात् । यद्वा वाञ्जयति वीज्यते
वा । अनेन वा । 'वोज व्यजने' ( ) । अच् (३।१।१३४) ।
घञ् (३।३।१८, १९) वा । 'वीजं तु रेतसि । स्यादावाने
च तत्त्वे च हेतावद्भ्रकारणे' इति हैमः ॥ (४) ॥३॥ वां-
रेऽङ्गादे साङुः । 'तत्र साङुः' (४।४।९८) इति यद् । यद्वा
वाञ्जयति । वाञ्जते वा । अनेन वा । 'वांर विक्रान्तौ' (उ०
उ० से०) । अत्र्यादिः (उ० ५।१।१२) । 'अजो वद' (३।
१।९७) वा । 'वीर्यं तेजःप्रमादयोः । शुक्ले शक्तौ च' इति
हैमः ॥ (५) ॥३॥ इन्द्रसात्मनो लिङ्गम् । 'इन्द्रियमिन्द्र-
लिङ्ग-' (५।२।१९३) इति साङुः । 'इन्द्रियं तु चक्षुर्वादिषु
रेतसि' इति हेमचन्द्रः ॥ (६) ॥३॥ पद् 'रेतसः' ॥

मायुः पित्तम्

मेति ॥ मिनोति देह, ऊष्माणम् । 'डमिच् प्रक्षेपणे'
(त्ता० उ० अ०) । 'ह्रवापाजि-' (उ० १।१) इत्युन् ॥
(१) ॥३॥ अनिदीयते ल । 'दो अद्वयपठने' (दि० प० अ०) ।
'दिह् पाठने' (भ्वा० वा० अ०) वा । कः (३।२।१०२) ।
'अच-उपसर्गातः' (७।४।४७) । 'वटि मायुतः-' इत्यहोपः ।

संज्ञापूर्वकत्वाद् 'दक्षि' (३।३।१२४) इति दीर्घो न ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'पिचस्य' ॥

कफः श्लेष्मा

कैति ॥ केन जलं फलति । 'फल निष्पत्तौ' (भ्रा० प० से०) । 'अन्वैभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः । यद्वा के शिरसि फणति, फडति, वा । प्राग्वत् डः (वा० ३।२।१०१) ॥ (१) ॥३॥ ऋष्यति । 'ऋष्य आलिङ्गने' (दि० प० अ०) । 'सर्वेषामुभ्यो नदिद्' (उ० ४।१४५) ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'कफस्य' ॥

स्त्रियां तु त्वगसुग्धरा ॥ ६२ ॥

स्त्राति ॥ लघति । 'त्वच संवरणे' (उ० प० से०) । क्तिप् (३।२।१७८) यद्वा तनोति । 'तनोतेरन्श्च वः' (उ० २।६३) इति चिच् च । 'त्वक् क्री चर्मणि कल्के च गुडत्वन्त्रि विशेषतः' (इति मेदिनी) ॥३॥ 'पुंक्ति-' (३।३।११८) इति घे 'लघ' इत्यदन्तोऽपि । त्वक्त्वचचोत्रयश्चाः स्युर्वल्के चर्मणि पत्रके इति वरणिः ॥ (१) ॥३॥ अञ्जो रक्तस्य वरा ॥३॥ 'असुग्धत्' इत्येके ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'चर्मणः'

पिशितं तरसं मांसं पललं कव्यमामिपम् ।

पिशीति ॥ पिशति । 'पिश भवद्दवे' (तु० प० से०) । 'पिशोः लिच्' (उ० ३।१५५) इतीतन् । पिश्यते स वा कः (३।२।१०२) । 'पिशितं मांसं पिशिता मांसिका' इति हैमः ॥ (१) ॥३॥ 'तरो ज्वे वले' इति हैमः । तरो बलमत्स्यस्मिन् अर्थव्यायच् (५।२।१२७) ॥ (२) ॥३॥ मन्यते । 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । 'मनेर्दावश्च' (उ० ३।६४) इति सः ॥ (३) ॥३॥ पलति, पल्यते वा । अनेन वा । 'पल गतौ' (भ्रा० प० से०) । 'वृषादिभ्यश्चिद्' (उ० १।१०६) इति कटः । 'पललं तिलमिश्रे स्यात् पललं पिशितेऽपि च' इति शाश्वतः । 'पललं पङ्कमांसयोः । तिलवृषे पललसु राक्षसे' इति हैमः ॥ (४) ॥३॥ ह्रवते । ह्रव्यतेऽस्माद्वा । 'ह्रव मये' ( ) । न्यन्तो लिट् । 'अचो वद्' (३।१।१७) रलयोरैकत्वम् ।—ह्रयते । 'कुड् गतौ' (भ्रा० आ० अ०) — इति खानी ॥ (५) ॥३॥ आलिपति । 'लिप सर्वायाम्' (तु० प० से०) । नेपति वा । 'लिपु सेचने' (भ्रा० प० से०) । 'इयुपव-' (३।१।१३५) इति कः ॥ (६) ॥३॥ पद् 'मांसस्य' ॥

उत्ततं शुष्कमांसं स्याच्चद्रूपं त्रिलिङ्गकम् ॥ ६३ ॥

उत्तेति ॥ उत्तप्यते स । 'तप संतापे' (भ्रा० प० से०) । कः (३।२।१०२) । 'उत्ततं चडले शुष्कमांसं संवत्तयोरपि' इति हैमः ॥ (१) ॥३॥ शुष्कं च तन्मांसं च ॥ (२) ॥३॥

बह्वते, बह्वयते वा 'बह्व संवरणे' (भ्रा० आ० से०) । खर्जादिखात् (उ० ४।१०) ऊरः । 'बह्वूरं स्यादनक्षेत्रे, वाहनोपरयोरपि । बह्वुरा त्रिषु संशुष्कमांसशुष्कमांसयोः' इति मेदिनी ॥ (३) ॥३॥ त्रीणि 'शुष्कमांसस्य' ॥

दधिरेऽसुग्धलोहितास्त्ररक्तक्षतजशोणितम् ।

रधीति ॥ रणदि । रध्यते वा । 'दधिर आवरणे' (उ० उ० अ०) । 'इपिमदिमुट्' (उ० १।५१) इति किरच् । 'दधिरौऽङ्कारके पुंक्ति क्त्वं तु कुङ्कुमास्यजोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ अस्यते । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । बाहु-लकाट्टजः । न सृजति वा । 'सृज विसर्गे' (तु० प० अ०) । क्तिप् । 'किन्प्रत्ययस्य-' (८।२।६२) इति कुः । 'किन् प्रत्ययो यस्मात्' इति बहुव्रीहिः । 'द्वत्विग्दशुक्त्वात्' (३।२।५९) इति हि सृजेः किन् विहितः ॥ (२) ॥३॥ रोहति । रह्यते वा । 'रहे रथ लो वा' (उ० ३।१४४) इतीतच् । 'लोहितं रक्तगोशीर्षं कुङ्कुमे रक्तचन्दने । पुमान्दान्तरं भूमि वर्णं च त्रिषु तद्वति' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥३॥ अस्यते । बहु-लमन्यत्रापि' इति रक् । 'अस्यः क्रोपे कचे पुंक्ति क्त्वंमश्रुणि शोणिते' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥३॥ रज्यते स । 'रज रणे' (भ्रा० उ० अ०) । कः (३।२।१०२) । 'रक्तोऽसु-रक्ते नील्यादिरक्षिते लोहिते त्रिषु । क्त्वं तु कुङ्कुमे ताम्रे प्रा-चीनामलकेऽसृजि' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥३॥ क्षताजातम् । उः (३।२।१८) ॥ (६) ॥३॥ शोणति स । 'शोणू वर्णगलोः' (भ्रा० प० से०) । 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति कः ।— शोणते—इति सुकुटश्चिन्त्यः ॥ १) ॥३॥ सप्त 'रक्तस्य' ॥

बुक्काऽग्रमांसम्

भ्रिवति ॥ बुह्वयते स्यादुतान्तरयते । 'बुह्व भयणे' (भ्रा० प० से०) । घृत् (३।३।१९) । शोणितेषु स्त्रियां वृक्का बुक्कं उरसमद्रयोः' इति रमसः । 'उरस्यपि बुक्कायां हृदयं मानसेऽपि च' इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (१) ॥३॥ अग्रं सुख्यं मांसम् ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'हृदयान्तर्गतमांस-विशेषस्य' ॥

हृदयं हृत्

ह्रिति ॥ हरति । ह्रियते वा । 'वृहोः पुक्कुटौ च' (उ० ४।१००) इति कयन् । 'हृदयं मानसे बुक्कोरसोरपि नपुंस-कम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ बाहुलकात्केवलोऽपि दुह् ॥ (२) ॥३॥ 'पद्मक्रोगप्रतीकारं दन्तिरं चाप्यघोसुखम् । हृदये तद्विजानीयाद्विश्वसायतनं महत्' इति ॥३॥ द्वे 'हृद-यकमलस्य' । चत्वारि पर्याया इत्येके ॥

१—इमनामनःषापानपि 'बुद्धा हृद् हृदयं वृषा उरसं च तदग्रिमन्' इत्युपचन्द्रे । 'स्त्रियां वृक्का बुक्कुटौ मनयोर्द्वयोः' इति पाठान्तरम् ॥

मेदस्तु वपा वसा ॥ ६४ ॥

मयिति ॥ मेद्यति । 'विमिदा ज्ञेहने' (दि० प० से०) ।
अबुन् (उ० ४१९८९) ॥*॥—घञ् (३३११९)—इत्यन्ये ॥
(१) ॥*॥ वपति । उप्यते वा । 'डुवप् वीजतन्तुसंताने'
(भ्वा० उ० अ०) । अच् (३१११३४) । मिदाद्यद् (३३१
१०२) वा । 'वपा विवरनेदसोः' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥
वसति, वस्ते, वा । 'वस निवासे' (भ्वा० प० अ०) ।
'वस आच्छादने' (अ० आ० से०) वा । अच् (३१११३४)
॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'शुद्धमांसस्नेहस्य' ॥

पश्चाद्गीवासिरा मन्या

पेति ॥ पश्चाद्भाग्ने ग्रीवायाः सिरा । मन्यतेऽनया । 'सं-
ज्ञायां समज-' (३३१९९) इति क्यप् ॥ (१) ॥*॥ एकं
'ग्रीवायाः पश्चाद्भाग्ने स्थितसिरायाः' ॥

नाडी तु धमनिः सिरा ।

नेति ॥ नाड्यति । नाड्यते, वा । 'नड ग्रंथे' (जुरादिः ।
'अच् इः') (उ० ४१९३९) । 'नाडी नाले त्रणान्तरे । शि-
रायां गण्डदूर्वायां चर्यायां कुहनस्य च । तथा पटक्षणकाले-
पि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ धमति । ध्वाने धमिः
सौत्रः । 'अर्तिसृष्ट-' (उ० २१९०२) इत्यनिः । ङीप् (ग०
४११४५) । 'धमनी तु शिराहृदयविलासिन्योश्च योषिति'
(इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ तिनेति । 'पिच् बन्धने' (स्वा०
उ० अ०) । 'बहुलमन्धत्रापि' इति रक् ॥*॥ तालव्यादिरपि
'शिरा ना पिप्पलीमूले स्यादमन्ध्यां च योषिति' इति तालव्या-
दौ रमसात् । शिनोति । 'िन्ध निद्याने' (स्वा० उ० अ०) ।
'बहुलमन्धत्रापि' इति रक् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'धमन्याः' ॥

तिलकं क्लोम

तीति ॥ तेलति । 'तिल गतौ' (भ्वा० प० से०) । ति-
लति वा । 'तिल ज्ञेहने' (तु० प० से०) । 'इयुपघ-' (३१
११३५) इति कः । स्त्रायें क्व (ज्ञापि० ५१४५) कुन्
(उ० २१३२) वा । 'तिलको ह्रमरोगाश्वमेदेषु तिलकालके ।
क्लौवं सौधर्चलक्लोत्रोर्न त्रियां तु विशेषके' इति विश्वमेदिन्यौ ॥
(१) ॥*॥ क्लवते । 'इद् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । मतिन्
(उ० ४१९४५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'उदर्यजलाशयस्य' ॥

मस्तिष्कं गोर्दम्

मेति ॥ मस्यते मसनं वा । 'मवी परिणामे' (दि० प०
से०) । च्चिन् (३३१९४) । मस्ति मस्त्वते 'मस्त्व गतौ'
(भ्वा० आ० से०) । अच् (३१११३४) । ष्टोदरादिः (६१
३१०९) ॥ (१) ॥*॥ गुर्यते । गुर्यते वा । 'गुरी उद्यमने'
(दु० आ० से०) । 'अच्चादयः' (उ० ४१९८) इति साधुः
॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मस्तकमवस्नेहस्य' ॥

किट्टं मलोऽस्त्रियाम् ॥ ६५ ॥

कीति ॥ केयति स्त । 'किट गतौ' (भ्वा० प० से०) ।

'गलर्या-' (३१४७२) इति कः । आगमशास्त्रस्यानिलत्वा-
नेद् (१) ॥*॥ मलते । 'मल धारणे' (भ्वा० आ० से०) ।
अच् (३१११३४) । 'मलोऽस्त्री पापविद्वक्त्रे कृपणे लभि-
धेयवत्' (इति मेदिनी) । 'वसा शुक्रमस्यमज्ञा कर्णविड्मूत्र-
विड्मखाः । क्लेम्माशुदयिकाः त्वेदो द्वादशैते तृणां मलाः' ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'मलस्य' ॥

अन्नं पुरीतत्

अन्नमिति ॥ अन्नति । अनेन । वा । 'अन्न गतौ'
(भ्वा० प० से०) । 'सर्वयातुभ्यः ड्रन्' (उ० ४१९५९) ।
'अभिचिमिदिशसिभ्यः कः' (उ० ४१९६४) । संज्ञापूर्व-
कलात्त दीर्घः । अन्तति । 'अति बन्धने' (भ्वा० प०
से०) ड्रन् (उ० ४१९५९) वा ।—'अभियमिमिदेद्व-
क्'—इति मुकुटोपन्यस्तं सूत्रं लपानिर्णयम् ॥ (१)
॥*॥ पुरीं शरीरं तनोति । क्षिप् (३१२७६) । 'गमादीनां
कां' (वा० ६१४४०) इत्यनुनासिकलोपः । तुक् (६११
७१) । 'पुरीं तनोति' इति पक्षे 'नहिद्यति-' (६१३११६)
इति दीर्घः । 'अनुदात्तोपदेश-' (६१४३७) इति नलोपः—
इति मुकुटस्य प्रमादः । वस्य इत्त्वामावात् । 'पुरीतद-
त्रियाम्' इति वाचस्पतिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'आंस' इति
ल्यप्त्स्य ॥

गुल्मस्तु ग्रीहा पुंसि

ग्विति ॥ गुज्यतेऽस्मात् 'गुह रक्षायाम्' (तु० प० से०)
मक् । 'मीमादयोऽपादाने' (३१४७४) ॥ (१) ॥*॥ ग्रेहते ।
'हिह गतौ' (भ्वा० आ० से०) । 'श्वनुक्षन्पूपन्हीहन्-' (उ०
११९५९) इति साधुः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कुक्षिवामपार्श्वे
मांसखण्डस्य' ॥

अथ वस्त्रसा ।

स्त्रायुः स्त्रियाम्

अथेति ॥ वस्ते शरीरम् । 'वस आच्छादने' (अ० आ०
से०) । 'घापृवस्यत्यतिभ्यो नः' (उ० ३१६) । वस्त्रं चिमं
स्याति । 'पोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । 'आतोऽनुप-'
(३१२१३) इति कः ॥ (१) ॥*॥ स्त्राति । 'ष्णा शौचे'
(अ० प० अ०) । बाहुलकादुप् । 'आतो युक् चिन्धतोः'
(७३३३३) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अङ्गप्रत्यङ्गसन्धिबन्धनरू-
पायाः स्त्रायोः' ॥

कालखण्डयकृती तु समे इमे ॥ ६६ ॥

कालेति ॥ कालं च तत्खण्डं च ॥ (१) ॥*॥ यमनम् ।
संपदादिः (वा० ३३१९०८) । 'गमादीनाम्-' (वा० ६१
४४०) इति मलोपः । आगमानिलत्वात्तु तुक् । यं संयमं

१—ग्रीहा द्यवन्ता च ॥ 'वस्त्रादींश्च च संयमे' इति पाठका-
प्यात्—इति मुकुटः ॥

करोति क्रिप् (३।२।७६)। वृद् (३।१।७६) ॥ (२) ॥*॥ 'क-
रण्डां तु महान्नायुः, कालियं कालखण्डके' इति रमसः
॥*॥ द्वे 'कुञ्जैर्दक्षिणभागस्यमांसखण्डस्य' 'कलेजां'
इति ख्यातस्य ॥

सृणिका स्यन्दिनी लाला

स्त्रिति ॥ सरति 'सृद्यमिभ्यां क्रिन्' (उ० ४।४९) इति
लिः । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) ॥*॥ 'सर्वेर्दुम् च' (उ०
४।२३) ईकन् क्रिन्त्रं तुम् च । इति (सृणीका) दीर्घम-
ध्यापि ॥ (१) ॥*॥ अत्रयं स्यन्दते । 'आवद्यका-' (३।
३।१७०) इति गितिः । ईप् (४।१।५) ॥ (२) ॥*॥ लालयते ।
'लल ईन्नाद्याम्' वुरादिः । अच् (३।१।१३४) ॥ (३) ॥*॥
-त्राणि 'लाळ' इति ख्यातायाः ॥

दूपिका नेत्रयोर्मलम् ।

द्विति ॥ दूपयति । 'दुप वैङ्ग्ये' (दि० प० अ०)
प्यन्तः । 'दोषो णौ' (३।४।९०) इत्यूलम् । ष्टुल् (३।१।
१३३) । 'अव इः' (उ० ४।१३९) । 'कृन्' (ग० ४।१४५)
इति दीप् वा । स्त्रायं कन् (ज्ञापि० ५।४।५) अपि । 'पि-
त्रोण्डकं नेत्रमलं दूपी च दूपिकापि च' इति वाचसतिः
॥*॥ 'रूपिदूपिन्यानां कन्' (उ० ४।१६) इति 'दूपीका'
अपि ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'नेत्रमलस्य' ॥

मूत्रं प्रव्रावः

म्विति ॥ मूत्रयते । 'मूत्र प्रव्रवणे' (हु० उ० से०) ।
घञ् (३।३।१९) ॥ (१) ॥*॥ प्रवृयते । 'ह्र प्रव्रवणे'
(भ्वा० प० अ०) । 'प्रि इन्तुवृत्रः' (३।३।२७) इति वच् ।
करणे तु परत्वात्पुञ्जसङ्गः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मूत्रस्य' ॥

उच्चारवस्करौ शमलं शकृन् ॥ ६७ ॥

गृथं पुरीषं वर्चस्कमली विष्टाविषौ स्त्रियौ ।

उच्चेति ॥ उच्चारयते लज्यते । 'वर गर्ता' (भ्वा० प०
से०) । प्यन्तः । घञ् (३।३।१९) अच् (३।३।५९) वा ॥
(१) ॥*॥ अवशीर्यते अवः स्त्रियते । 'ह्र विक्षेपे' (हु०
प० से०) । 'श्रुदोरप्' (३।३।५७) । 'वर्चस्केऽवस्करः' (३।
१।१४८) इति सुट् ॥ (२) ॥*॥ शान्यति, शान्यते वा ।
'शक्तिशान्योनिद्' (उ० १।१।१२) इति क्लः ।—
'शक्तिशान्योनिद्'—इति सुट्टोमन्वत्तमपाणिनीयम् ॥
(३) ॥*॥ गन्धोति, शान्यते वा तिःसर्तु लिःसारयितुं वा ।
'शक्रेऽतिन्' (उ० ४।५८) ॥ (४) ॥*॥ गृयते । 'शुद्
शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) । 'शु पुरीषोत्सर्ग' (हु० प० अ०)
वा । 'नियष्टृग्रय-' (उ० २।१२) इति चावुः ॥ (५) ॥*॥
विनति करिणम् । 'पृ पाठनसूरणयोः' (हु० प० से०) । 'कृन्-
न्यानीयन्' (उ० ४।२६) । 'शृन्म्यां क्रिच' (उ० ४।२७)

इतीयन् क्रिच । 'उदोष्ठवपूर्वस्य' (५।१।१०२) ॥ (६) ॥*॥
वच्यते, वच्यते वा । 'वचं दीर्घा' (भ्वा० आ० से०) । अ-
उच् (उ० ४।१८९) । कृत्सायां कन् (५।३।७५) ॥ (७)
॥*॥ वितिष्ठते उदरे । अनया वा पुरुषः । 'आतथोपसर्गे'
(३।१।१३६) इति कः । अच् (३।३।१०६) वा । 'उप-
सर्गाद्-' (५।३।६५) इति पत्वम् ॥ (८) ॥*॥ वेवेति ।
'विष्क व्याप्तौ' (हु० प० अ०) । क्रिप् (३।२।१७८) ॥*॥
'विग्' इति) तात्व्यान्तपाठे विद्यति । 'विद्य प्रवेद्यने' (हु०
प० अ०) । क्रिप् (३।२।१७८) ॥ (९) ॥*॥ नव 'वि-
ष्टयाः' ॥

स्यात्कर्परः कपालोऽन्त्रा

स्यादिति ॥ कल्पते । 'कूपू सानर्थ्ये' (भ्वा० आ० से०)
वाहुलकादरः, ललाभावश्च । ('कर्परस्तु कटाहे स्याच्छत्र-
मेदकपालयोः' इति हंसः) ॥ (१) ॥*॥ कं पालयति ।
'कम्प्यण्' (३।२।१) । कम्पते । 'कपि चलने' (भ्वा० आ०
से०) । 'तमिविचि-' (उ० १।१।१८) इति कालन् । 'कपि'
इति निर्देशादलोपः । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वं वा । 'क-
पालोऽन्त्रा शिरोऽस्त्रि स्यात् षटादेः शकले त्रजे' (इति मे-
दिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शिरोस्थिखण्डस्य' ॥

कीकसं कुल्यमस्यि च ॥ ६८ ॥

कीति ॥ 'कि' इति कसति । 'कस गर्ता' (भ्वा० प०
से०) । अच् (३।१।१३४) । 'कीकसः कृमिजातां स्या-
दुंसि कुल्ये नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ 'सजा-
तीयगणे गोत्रे देहेऽपि ऋषितं कुलम्' इति विश्वः । कुले
भवम् । चावु वा । दिगादित्वात् (४।३।५४) यच् । 'तत्र
चावुः' (४।४।९८) इति वा । कोलति, कुल्यते वा 'कुल
वंत्साने' (भ्वा० प० से०) । अश्यादिः (उ० ४।१।१२) ।
'कुल्यः कुलोद्भवे नान्ये कुलस्यातिहितेऽपि च । कुल्यं
स्यात्कीकमेऽन्यथोर्नश्रुपामिषेषु च । पयःप्रणालीसरितोः
कुल्या जाचन्तिर्कौषधौ' इति विश्वः ॥ (२) ॥*॥ असते ।
'अतिमदिभ्यां क्रियन्' (उ० ३।१।५४) ॥ (३) ॥*॥ त्राणि
'अस्थिमात्रस्य' ॥

स्याच्छरीरास्त्रि कङ्कालः

स्यादिति ॥ 'कम्' इत्यस्यर्थं सुखे चिरति च । कं का-
लयति । 'कल क्षेपे' वुरादिः । अच् (३।१।१३४) । यद्वा
कङ्कते । 'ककि गर्ता' (भ्वा० आ० से०) । वाहुलकात्का-
लन् ॥ (१) ॥*॥ एकं 'त्वष्ट्यांसरहितशरीरास्यः' ॥

पृष्टास्त्रि तु कशेरुका ।

पृष्टेति ॥ कं वायुं श्यति । केन शीर्यते वा । 'केप्र
परद् चाल' (उ० १।८८) इत्युः । 'संज्ञायां कन्' (५।३।
७५) । 'केऽगः' (५।४।१३) इति हलः । यद्वा कशति ।
कश्यते वा । 'कश शब्दे' ( ) । वाहुलकादरः ।

स्वार्थे क्व (शापि० ५।४।५) ॥ (१) ॥३॥ एवं 'पृष्ठ-
वंशस्व' ॥

शिरोस्थनि करोटिः स्त्री

शीति ॥ कं जायुं रोदते । 'रुट् दीप्तौ प्रतिघाते च'
(भ्वा० ला० से०) । केन रुदते वा । इन् (उ० ४।११८) ।
वा ङोप् (ग० ४।१।४५) । कं रोदयति वा । 'रुट् दीप्तौ'
चुरादिः । 'अत्र इः' (उ० ४।१३९) ॥ (२) ॥३॥ द्वे
'मत्तकास्त्रः' ॥

पार्श्वस्थनि तु पशुका ॥ ६९ ॥

पेति ॥ ल्युटि, वृद्धये, वा । 'ल्युट् चत्सर्शने' (तु०
प० अ०) । 'ल्युट् श्वशुर्ना पृ च' (उ० ५।२७) । स्वार्थे
क्व (शापि० ५।४।५) । चद्वा परं श्यणाति । 'वाङ्पर्योः
खनिशुभ्यां ङिञ्' (उ० १।३३) इति कुः । बाहुलकारपर-
स्याकारलोपः । पशुत्वि । 'इवे प्रतिष्ठता' (५।३।९६) इति
क्व ॥३॥ 'अप्रानिजातेष्व-' (वा० ४।१।६६) इत्युटि
'पशुः' अपि ॥ (१) ॥३॥ एवं 'पार्श्वस्थः' ॥

अङ्गं प्रतीकोऽवयवोऽपघनः

अङ्गमिति ॥ अङ्गति । 'वागि गतौ' (भ्वा० प० से०) ।
अच् (३।१।१३४) । 'अङ्गं गात्रे प्रतीकोपाययोः पुंभूति
नीयति । क्वैकत्वे-त्प्रधाने त्रिष्वङ्गवति चान्तिके' (इति
नेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ प्रत्येति । प्रतीयते वा । 'इण् गतौ'
(अ० प० अ०) । 'अलीकादयश्च' (उ० ४।२५) इति
साधुः । 'प्रतीकोऽवयवेषु स्यात्प्रतिकूलविलोमयोः' (इति
नेदिनी) ॥ (२) ॥३॥ अत्र यति । 'यु मिश्रणे' (अ० प०
अ०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (३) ॥३॥ अपहन्त्यते 'अप-
घनोऽङ्गम्' (३।१।१३४) इति साधुः ॥ (४) ॥३॥ चत्वारि
'देहावयवस्य' ॥

अथ कलेवरम् ।

गात्रं वपुः संहननं शरीरं वर्ष्म विग्रहः ॥ ७० ॥

कायो देहः क्लीयपुंसोः स्त्रियां मूर्तिस्तनुस्तनूः ।

अथेति ॥ कले शुक्रे चतुराश्रयचक्षुर्वा वा वर श्रेष्ठम् ।
'हृदन्तात्-' (६।३।९) इत्यङ्कु । यत्तु-कले रेतसि त्रि-
यते उपयुज्यते । 'कर्मण्यु' (३।२।१) इति सुकृतः ।
तत्र । कर्मोपपदत्वान्नावात् । कर्मणि कारके विधायकामा-
वात् । शूद्रप्रसङ्गाच्च ॥ (१) ॥३॥ गाते । 'गाह् गतौ' (अ०
आ० अ०) । इन् (उ० ४।१।५९) इति वा । 'बहुलं तनि'
(वा० २।४।५४) इति इणो गा । 'गात्रं गजाप्रजहादिनागे-
ऽप्यङ्गे कलेवरे' इति विश्वनेदिन्या ॥ (२) ॥३॥ वपति, उ-
प्यते, वा । 'हुवप्' । 'अतिपृषपि-' (उ० २।१।१७) इत्युक्तिः ।
'वपुः क्लीयं तनी शस्ताहतावपि' (इति नेदिनी) ॥ (३) ॥३॥
संहन्ति । संहन्त्यते वा । 'कृत्यल्युट्-' (३।३।११३) इति
ल्युट् । यद्वा संहन्त्यतेऽस्मिन् भूत्वानि । 'करणा-' (३।३।

११७) इति ल्युट् ॥ (४) ॥३॥ श्यणाति । शीयते वा । 'शु
हिंसायाम्' (अ्या० प० से०) । 'कृत्वापृकटि-' (उ० ४।३०)
इतीरन् ॥ (५) ॥३॥ वर्षति, वृष्यते, वा । 'शुषु लेशने'
(भ्वा० प० से०) । ननिन् (उ० ४।१।४५) ॥ (६) ॥३॥
विविधं सुखादि गृह्णाति । अच् (३।१।१३४) । विविधैर्व्यां-
धिभिर्गृह्यते वा । 'ग्रहृहृ-' (३।३।५८) इत्यप् । 'विग्रहः
कायवित्त्वारविनागे ना रपोऽस्त्रियाम्' (इति नेदिनी) ॥ (७)
॥३॥ शीयतेऽनादिभिः । 'विन् चयने' (त्वा० उ० अ०) ।
'निवाचनिति-' (३।३।४१) इति घञ् । चञ् कः । 'कायः
कदैवते नूतौ संधे लक्ष्मनावयोः । नमुष्यतीर्ये कार्यं स्यात्'
(इति नेदिनी) ॥ (८) ॥३॥ दिह्यते । दिह् उपचये' (अ०
उ० अ०) । घञ् (३।३।१९) ॥ (९) ॥३॥ नृहति । 'नृह
मोहसमुच्छ्राययोः' (भ्वा० प० से०) । चिन् (३।३।१७४) ।
'राहोपः' (६।४।२१) । 'मूर्तिः पुनः प्रतिमायां कायकाठि-
न्ययोरपि' इति ह्रस्वः ॥ (१०) ॥३॥ दनोति, दन्त्यते, वा ।
'दन्त्यि-' (उ० १।७) इत्युः । 'तनुवपुस्तनोः । निरलेऽप्ये
कृद्ये' (इति ह्रस्वः) । 'तनुः काये त्वनि त्री स्यात्त्रिष्वल्ले
निरले कृद्ये' इति (नान्तेषु) विश्वनेदिन्या ॥३॥ 'अतिपृषपि-'
(उ० २।१।१७) इत्यादिना उति 'तनु' सान्तापि ॥३॥ 'प्रा-
निजातेः-' ( ) इत्युट् ॥ (११) ॥३॥ एकादश 'दे-
हस्य' ॥

पादाग्रं प्रपदम्

पेति ॥ पादस्याग्रम् ॥ (१) ॥३॥ प्रहृष्टं प्रारब्धं प्रगतं
वा पदम् । 'प्रादयो गता-' (वा० २।२।१८) इति सनासः
॥ (२) ॥३॥ द्वे 'पादाग्रस्य' ॥

पादः पदात्रिंश्वरणोऽस्त्रियाम् ॥ ७१ ॥

पाद इति ॥ पद्यते । 'पद् गतौ' (दि० आ० अ०) ।
'पद्भज-' (३।३।१६) इति घञ् । 'पादो बुद्धे तुरोवाद्ये
शैलप्रखन्तपवते । त्ररपे च नयुडे च' (इति नेदिनी) ॥
(१) ॥३॥ पद्यते । द्विप् (३।२।१७८) । स्वार्थां तु-'पदाँऽ-
हिः'-इति पठन् दान्तं न नन्त्यते । 'पद्भज-' (३।३।६३)
इत्यादेशविधानाच्चापचात् । अन्ये तु-'पादादेश एवायं
पठितः-इत्याहुः । प्रथमिप्रहणस्य प्रकारायेत्वेन यत्तायन-
न्तर्भूतेऽपि तत्प्रकृतेः संभवात् । अत एव कौटः श्याम् 'क-
कुहोपणी' इति (प्रहृतसूत्रे) नाप्योदाहरणमपि संगच्छते ।
पद्यतेऽनेन । 'खनी घ च' (३।३।२५) इति घो चिन्कर-
णात् 'अन्यतोऽपि' इति पदशब्दोऽन्तः खान्युक्तः ॥ (२)

१-तनुपे तनुपे क्व इति वासुदेवभाष्येनकार-इति सु-
कृतः ॥ २-'वरतनु संभवदन्ति कुकुवाः' इति भाष्येः-
'इति सुकृतः' ॥ हेमचन्द्रेण तु औचित्यविवारणार्थां यथा कुमा-
रदासत् 'अपि निषेदीह दृष्टोपगृहं त्वञ्च नवसंगमनोर वद्वनदा।
कलमकरोत्तम एव वदति वरतनु संभवदन्ति कुकुवाः' इत्युक्तम् ॥

॥३॥ अंहवे, अनेन वा । 'अहि गता' (भ्वा० आ० से०) । 'बहुयादयश्च' (उ० ४।६६) इति साधुः ॥३॥ 'अहो र्हो इहियः संहर्याही च ष्युत्तयः' ॥ (३) ॥३॥ चरन्त्यनेन । 'करण-' (३।३।११७) इति ल्युट् । 'चरणोऽन्ना बह्वृचाद्यै नूटे गोत्रे पदेऽपि च । ब्रह्मणे भक्षणे चापि ननुसुक्त उदाहृतः' इति नेदिनी ॥ (४) ॥३॥ चत्वारि 'चरणस्य' ॥

तद्गन्थी शुद्धिके गुल्फौ

तदिति ॥ तस्य पादस्य ग्रन्थी । षोडशेऽनया । 'बृहस्प-
रिवर्तने' (भ्वा० आ० से०) । ह्रस्व (उ० ३।३२) ॥ (१) ॥३॥ गलति, गल्यते वा । 'गल अदने' (भ्वा० प० से०) । 'कलिगलिभ्यां फास्योच' (उ० ५।५६) इति फक् । अत उक्तं च ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'पादग्रन्थयोः' ॥

पुमान्पाणिस्तयोरथः ।

पुनेति ॥ तयोर्गुल्फोरथः । पृथ्यते अनेन वा । 'पृथु सेचने' (भ्वा० प० से०) । 'वृगिपृथिपाणि-' (उ० ४। ५२) इति साधुः ।—'पाण्ड्यादयश्च' इति त्वपानिनीयम् । 'पाणिः' त्र्यपुंसयोः पादमूले स्याद् ध्वजिनीकृतौ' इति र-
ग्विदेवः ॥ (१) ॥३॥ एकं 'पादपश्चाद्भागस्य' ॥

जहा तु प्रसृता

जेति ॥ जायते । 'जना प्रादुर्भावे' (दि० आ० से०) । 'अन् तस्य जह्व च' (उ० ५।३१) । यद्वा जह्वयते इदिलं गच्छति । हन्तेयङ्ङुगन्ताद् 'अभ्येभ्योऽपि' (का० ३।१०१) इति डः ॥ (१) ॥३॥ प्रसरति स, प्रसिद्यते स, वा । 'ग-
लया-' (३।४।७२) इति कः । कर्नाणि कः (३।२।१०२) वा । प्रकृष्टं उक्तं गमनमनया वा ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'ज-
ह्वायाः' ॥

जानूर्त्तर्वाष्टीवदस्त्रियाम् ॥ ७२ ॥

जान्विति ॥ जायते । 'दसनिजनिचरि-' (उ० १।३) इति युम् । 'जनिव्योश्च' (ग।३।३५) इति न प्रवर्तते । स-
नुम्बद्वयज्ञानन्याद् । जाहुरवेवादिः (२।४।३१) । 'अस्त्रि-
याम्' इति त्रिभिः संवध्यते । (समन्तत्वाद्) ॥ (१) ॥३॥ ऊर्ध्वते । 'ऊर्ध्वेर्दुर्लोपश्च' (उ० १।३०) इति कः । ऊरोः पर्व ॥ (२) ॥३॥ अतिशयितस्थि यस्मिन् । ननु (५।२। ६४) । 'आरन्तान-' (४।१।१२) इति साधुः ॥ (३) ॥३॥ त्रीणि 'जानूर्त्तसंथेः' ॥

सक्रिय ह्रीये पुनानूर्त्तः

सेति ॥ सजति, सज्यते, वा । 'पञ्च सजे' (भ्वा० प० से०) । 'सज्यतेभ्यां क्विप्' (उ० ३।१५४) ॥ (१) ॥३॥ अयतेऽनेन । 'ह गता' (भ्वा० प० से०) । 'अनेन्दन् च' इति कः, ऊर्ध्वेऽनय । ऊर्ध्वः—इति सुकृटः । तदपानिनी-
यम् ।—ऊर्ध्वेति । 'ऊर्ध्वं हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) ।—

इति स्नानी । तदपि न । उप्रत्ययवलोपयोर्विधायकामावाच । 'ऊर्ध्वेर्दुर्लोपश्च' (उ० १।३०) इत्यस्य 'सत्त्वाच्च' ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'जानूर्त्तभागस्य' ॥

तत्संथिः पुंसि बह्वणः ।

तदिति ॥ तस्य ऊरोः । बाह्वति, बाह्वयते, वा । 'बाह्वि काह्वायाम्' (भ्वा० प० से०) ल्युट् (३।३।११३) । बाहुल-
कादातोर्ह्रस्वः । बह्वते । बह्वणः—इति स्नानी । यद्वा वदति । 'बह्व रोपसंहलोः' (भ्वा० प० से०) । ल्युट् (३।३।११३) । 'आच्छीनद्योर्नुम्' (७।१।८०) इत्यत्र 'नुम्' इति योगविभा-
गाद्यम् ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'ऊर्त्तसंथेः' ॥

गुदं त्वपानं पायुर्ना

ग्विति ॥ गोदते । 'गुद क्रीडायाम्' (भ्वा० आ० से०) । 'इयुपय-' (३।१।१३५) इति कः ।—गुवति—इति सुकृटस्य प्रमादः । यद्वा गूयतेऽनेन 'गु पुरीषोत्सर्गं' (तु० प० अ०) । गवते । 'गुक् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) वा 'अच्चादयश्च' (उ० ४।१८) इति साधुः ।—'गुदादयः'—इति सुकृटस्त्वपा-
निनीयत्वाद्युपेक्ष्यः ॥ (१) ॥३॥ अपानित्यनेन । 'अन प्रा-
गने' (अ० प० से०) । 'हृल्य' (३।३।१२९) इति घञ् ॥ ॥ (२) ॥३॥ पाति मलनिःसारणेन । 'पा रक्षणे' (अ० प० अ०) 'हृवापा-' (उ० १।१) इत्युप् । यद्वा पिबति वस्त्यौ-
पयम् । 'पा पाने-' (भ्वा० प० अ०) । प्रागवत् ॥ (३) ॥३॥ त्रीणि 'विष्टानिर्गममार्गस्य' ॥

वस्तिर्नामेरथो द्वयोः ॥ ७३ ॥

वेति ॥ वसति मूत्रमत्र । यद्वा वस्ते, वस्यते, वा । 'वस तिवासे' (भ्वा० प० अ०) । 'वस आच्छादने' वा । (अ० आ० से०) 'वसेस्तिः' (उ० ४।१८०) ।—'इवस्तिभ्यां क्तिन्'—इति सुदृट्स्त्वपानिनीयः ॥३॥ 'मूत्राशयपुटे वस्तिः' इति रत्नमाला ॥ (१) ॥३॥ एकं 'नाभ्यधोभा-
गस्य' ॥

कटो ना श्रोणिफलकं

केति ॥ कटते । 'कटे वपावरणयोः' (भ्वा० प० से०) । 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घः । 'शवे श्रोणौ क्लिष्टे च गजगण्डे वृद्धे कटः' इति भाष्यनः ॥ (१) ॥३॥ श्रोणेः फलकमिव । वसाकारत्वाद् ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'कटीफल-
कस्य' ॥

कटिः श्रोणिः ककुभती ।

केति ॥ कट्यते । 'कटे वपावरणयोः' (भ्वा० प० से०) । इन् (उ० ४।१।११८) । वा डीप् (न० ४।१।४५) ॥ (१)

१—जाशब्द उदं च । नृवाशयपुटे । नृवाशयः नृवपु-
ट्, दसर्थः । अत्रय इमीयनानमावापां 'नामेरथो नृवपुटं वस्ति-
नृवाशयोऽपि च' इत्युक्त् ॥

॥३॥ श्रोणति । 'श्रोणु संघाते' (भ्वा० प० से०) । इन् (उ० ४।१।१८) । वा डीप् (ग० ४।१।४५) ॥ (२) ॥३॥ ककुद् घृपांस इव मांसपिण्डः ककुत् । सोऽतिशयितोऽस्याम् मत्तुप् (५।२।९४) । यथादित्वात् (८।२।९) न वत्वम् ॥ (३) ॥३॥ श्रोणि 'कट्टेः' ॥ पञ्चापि पर्याया इत्यन्ये ॥

पश्चान्नितम्यः स्त्रीकट्याः

पेति ॥ नितम्वति । नितम्व्यते, वा । 'तम्य गतौ' ( ) । अच् (३।१।१३४) घञ् । (३।३।१९) वा । यद्वा निश्चतं तम्यते कामुकैः । 'तसु काहायाम्' (दि० प० से०) । तम्यति सुरतसंमर्दाद्वा । 'तसु ग्लानौ' (दि० प० से०) । 'उल्वादयश्च' (उ० ४।९५) इति साधुः ॥ (१) ॥३॥ एकं 'स्त्रीकट्याः पश्चान्नागस्य' ॥

ह्रीवे तु जघनं पुरः ॥ ७४ ॥

ह्रीति ॥ हन्यते । 'हन्तेः शरीरावयवे द्वे च' (उ० ५। ३२) इत्यच् ।—'हनो जघ-' इति क्युर्जघादेशश्च—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः । यद्वा वक्रं हन्ति । यद्भुगन्तात् 'अच-' (३।१।१३४) । 'अनिलमागमशास्त्रम्' इत्यभ्यासस्य चुक् न । मुकुटस्तु—भृशं हन्यते । हनो यदन्तात् पञ्चाद्यच्चि नैरुके नलोपे वा—इत्याह । तत्र । हिंसार्थस्य स्त्रीभावप्रसङ्गात् । गत्यर्थस्य 'भृशं हन्यते' इति विग्रहासंभवात् । गत्यर्थानां कौटिल्य एव यद्विधानात् । 'हन्यते' इति कर्मविग्रहे पञ्चाद्यचोऽसंभवाच्च । जघनं स्यात् स्त्रियाः श्रोणिपुरोभागे कटावपि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ एकं 'स्त्रीकट्या अग्रभागस्य' ॥

कूपकौ तु नितम्वस्यौ द्वयहीने कुकुन्दरे ।

कूपेति ॥ कूपाविच । 'इवे-' (५।३।९६) इति कन् । 'कूपको गुणवृक्षे स्यात्तैलपात्रे कुकुन्दरे' इति हैमः ॥३॥ नितम्वे तिष्ठतः । 'सुपि' (३।२।४) इति कः ॥३॥ कुं भूमिं दारयति । 'दृ भवे' (त्र्या० प० से०) ष्यन्तः । 'कर्मष्यण्' (३।२।१) णिलोपस्य स्थानिवत्त्वान्न वृद्धिः । ष्टपोदरादिः (६। ३।१०९) । कुत्सितं कुंदरम् । इपत् कुन्दरमत्र, इति वा । यद्वा स्तुन्यते कामिना । 'स्तुदि आष्टवने' (भ्वा० आ० से०) 'महुराद्यश्च' (उ० १।४।१) इति साधुः ॥ (१) ॥३॥ द्वयेन हीने ॥३॥ एकं 'पृष्टवंशाद्धोगर्तयोः' ॥

स्त्रियां स्फिचौ कटिप्रोथौ

ह्रीति ॥ स्फायते । 'स्फायी वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकात् डिच् प्रत्ययः ।—स्फेद्यति । 'स्फिट हिंसायाम्' (त्रु० प० से०) । क्विप् (३।२।१७८) । 'स्फिगपूत-' (६। २।१८७) इति निपातनादस्य चः—इति मुकुटः ॥ (१) ॥३॥ प्रोथति । 'प्रोथु पर्याप्तौ' (भ्वा० उ० से०) । 'पुत्ति-' (३। ३।११८) इति घः । कट्याः प्रोथौ मांसपिण्डौ ॥३॥ कटी, प्रोथौ, इति नामद्वयं वा । 'स्त्रियां स्फिचौ कटिप्रोथौ कटी-

प्रोथौ च पूलकौ' इति रमसः । 'प्रोथोऽश्वघोणाश्वनयोः कव्याम्' इति हैमः ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'कटिस्यमांसपिण्डयोः' ॥

उपस्थो चक्ष्यमाणयोः ॥ ७५ ॥

उपेति ॥ भगशिश्नयोः । उपतिष्ठते । 'सुपि-' (३।२।४) इति कः । अर्धर्चादिः (२।४।३१) । 'उपस्थः शोफति क्रोडे तथा मदनमन्दिरे' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥३॥ 'भगशिश्नयोः' एकम् ॥

भगं योनिर्द्वयोः

भेति ॥ भज्यते । 'भज सेवायाम्' (भ्वा० उ० अ०) 'खनो घ च' (३।३।१२५) इति धित्वात् 'भजेः' अपि घः । 'भगं श्रीयोनिवीर्यच्छाज्ञानवैराग्यकीर्तियु । माहात्म्यैश्वर्ययज्ञेषु धर्मं मोक्षे च ना रवी' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥३॥ योति । 'यु मिश्रणे' (अ० प० से०) । 'वहिति-' (उ० ४।५।१) इति निः । 'द्वयोः' इति 'योनिः स्त्रीपुंसयोश्च स्यादाकारे स्वरमन्दिरे' इति मेदिनी । 'योनिः कारणे भगतोययोः' इति हैमः ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'स्त्रीणामुपस्थस्य' ॥

शिश्नो मेढ्रं मेहनशोफसी ।

शीति ॥ शशति । 'शश हुतगतौ' (भ्वा० प० से०) । शिनोति । 'शिञ् निशाने' (खा० उ० अ०) । बाहुलकात् नक् । ष्टपोदरादिः (६।३।१०९) ।—रालादिनिपातान्क्—इति मुकुटोऽपाणिनीयः ॥ (१) ॥३॥ मेहन्यनेन । 'मिह सेचने' (भ्वा० प० अ०) । 'दात्री-' (३।२।१८२) इति ष्टन् ॥ (२) ॥३॥ करणे ल्युट् (३।३।१७७) । 'मेहनं मूत्रशिश्नयोः' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥३॥ शोते रेतःपाते । 'वृशीङ्स्यां फुट् च' (उ० ४।२०१) इत्युत् ॥३॥ 'पुट् च' इति वा पाठः । 'शोपः' ॥३॥ बाहुलकात् प-फ-प्रत्ययान्भ्यामदन्तावप्येतौ (शोफशोपौ) । अत एव 'शोपुच्छ-' (६। ३।२१) इति वार्तिकं संगच्छते ॥ (४) ॥३॥ चत्वारि 'शिश्नस्य' ॥

मुष्कोऽण्डकोशो वृषणः

म्विति ॥ मुष्णाति रेतः । 'मुप स्तेवे' (त्र्या० प० से०) । 'च्युभ्रुपिसुपिभ्यः कक्' (उ० ३।४।१) ।—'भ्रुपिसुपिभ्यः कः कित्' इति कः—इति मुकुटोऽपाणिनीयः । 'मुष्को मोक्षकवृक्षे स्यात्संघाते वृषणेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ अण्डयोः कोशः ॥ (२) ॥३॥ वपेति । 'वृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकात् क्युः । 'वहुलनन्यत्रापि' (उ० २।७८) इति युञ्जि वा संज्ञापूर्वकलाडुणाभावः ॥ (३) ॥३॥ त्रीणि 'अण्डकोशस्य' ॥

पृष्टवंशाधरे त्रिकम् ॥ ७६ ॥

पृष्टेति ॥ पृष्टवंशाधोभागे ॥ त्रयाणां संघः । 'संख्यायाः संज्ञासंघ-' (५।१।५८) । इति कन् । 'त्रिका क-

पस्य नेनां स्यान्निकं पृष्ठावरे त्रये' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'पृष्ठंशाधोभागस्य' ॥

पिचण्डकुक्षी जठरोदरं तुन्दम्

पीति ॥ अपि चनस्यत्रम् । वनन्ताट्टः (उ० १।११४) । 'वाटि भागुरि-' इत्यन्वेषः । अपि चण्डतेऽनेन हेतुना । 'वाटि कोपे' (भ्वा० आ० से०) । 'पुंति-' (३।३।११८) । इति घो वा । 'पिचण्ड उदरे पगोरवयवे पुमान्' (इति मेदिनी) ॥३॥ (पिचण्डः, इति) इकारद्वयवत्त्वे तु पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (१) ॥३॥ कुच्यते निष्कास्यते मलोऽस्मान् । 'कुच निष्कये' (त्रया० प० से०) । 'पृथिकुपिशुपिन्यः कित्तः' (उ० ३।१५५) ।—'कुपः कित्तः'—इति मुकुटवाक्यनपाणिनीयम् ॥ (२) ॥३॥ जायतेऽत्र जन्तुनेलो वा । 'जनैररष्ट च' (उ० ५।३८) इत्यप्रत्यये ठोऽन्त्यादेशः । 'जठरो न त्रियां कुक्षौ, वद्धकन्वत्त्रयोन्निपु' (इति मेदिनी) । मुकुटस्तु—जनयलनादिना स्तभरणम् । बाहुलकादरन् । पृषोदरादिवात् (६।३।१०९) अन्त्यस्य ठः—इति । स उक्तसूत्रात्तरपप्रयुक्तः ।—जमलाहारम् । जठरम्—इति स्नान्यप्येवम् ॥ (३) ॥३॥ उदणाति । 'ऋ गती' (त्रया० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । यद्वा उदच्छति, उदियति, वा । 'ऋ गती' (भ्वा०, जु० प० अ०) । अच् (३।१।१३४) । यद्वा उद् दणाति । 'दृ विदारणे' (त्रया० प० से०) । 'उदि दणातेरजलै पूर्वपदान्त्वलोपश्च' (उ० ५।१९) । 'उदरं तुन्दरणयोः' इति हैमः ॥ (४) ॥३॥ तुदति । 'तुद व्यधने' (तु० उ० अ०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । 'आच्छानयोः-' (७।१।८०) इत्यत्र 'सुम्' इति योगविभागात्तुम् । यद्वा तर्णोत्थम् 'वृषु अदने' (त० उ० से०) । 'अन्दादयश्च' (उ० ४।९८) इति साधुः ॥ (५) ॥३॥ पद्म 'जठरस्य' ॥

स्तनौ कुचौ ।

स्तेति ॥ स्तनति क्रययति शौदनोदयम् । स्तन्यते गव्यते वा कानुकैः । 'एन शब्दे' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'पुंति-' (३।३।११८) इति घो वा ॥ (१) ॥३॥ कुचति । 'कुच संकोचे' (तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'वक्षोजस्य' ॥

चूचुं तु कुचाग्रं स्यात्

चिवति ॥ चूच्यते । 'चूच पाने' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादुक्तः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'चूचु' इत्यव्यक्तं कायति पीयमानम् । 'अन्वेभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति ठः ॥ (१) ॥३॥ कुचस्याग्रम् ॥ (२) ॥३॥ 'चूचुको ना कुचाननम्' इति रत्नकोपः ॥३॥ द्वे 'स्तनाग्रस्य' ॥

१ पिचण्ड 'पिचण्डो जठरे प्रोक्तः पशोरवयवेऽपि च' इति हैमः इति वा पाठः । परंतु स्वीकृतमनुस्तेके नोपलभ्यते ॥

न ना क्रौडं भुजान्तरम् ॥ ७७ ॥

नेति ॥ कुच्यते । 'कुड् बाल्येऽदने' (तु० प० से०) । घञ् (३।३।१९९) । मुकुटस्तु—क्रौडति घनीभवति । 'कुड घनत्वे' । अच् (३।१।१३४) ।—इत्याह । तत्र । घनलाघस्य ऋदुपधत्वात् । उदुपधत्वेऽपि कुटादित्वेनानि गुणासंभवाच्च । 'क्रौडः कोले शर्ना क्रौडनङ्के' इति हैमः । 'क्रौडः शर्ना सूकरे ना, न पुमानङ्करक्षसोः' इति मेदिनी ॥ (१) ॥३॥ भुजयोरन्तरम् ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'अङ्गस्य' ॥

उरो वत्सं च वक्षश्च

उरविति ॥ इयति । 'ऋ गती' (जु० प० अ०) । 'अतेंह्व' (उ० ४।१९५) इत्यसुच्, उरादेशः क्विच । 'उरो वक्षति मुख्ये स्यात्' इति हैमः ॥ (१) ॥३॥ वदति सामर्थ्यम् । 'वद् व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० प० से०) । 'वद् स्यैव' (भ्वा० प० से०) वा । 'वृत्वदिहनि-' (उ० ३।६२) इति सः । 'वत्सः पुत्रादिवर्षयोः । तर्णके नोरति ह्यंशम्' इति मेदिनी । 'पुत्रादीं तर्णके वर्षे वत्सो वत्सं तु वक्षति' इति त्रः ॥ (२) ॥३॥ वक्षति । 'वक्ष संघाते' (भ्वा० प० से०) । असुच् (उ० ४।१८९) ॥ (३) ॥३॥ त्रीणि 'उरस्तः' ॥—पश्चापि वत्सस्य—इत्यन्ये ॥

पृष्ठं तु चरमं तनोः ।

पिषति ॥ पृच्यते । 'पृष्ठु सेचने' (भ्वा० प० से०) । 'तिथपृष्ठगृथ-' (उ० २।१२) इति साधु । 'पृष्ठं चरमनात्रे स्यादेहसावयवान्तरे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ एकं 'देहपश्चान्नागस्य' ॥

स्कन्धो भुजशिरोंऽसोऽस्त्री

स्केति ॥ स्क्यते । 'स्कन्दिर् गतिशोपगयोः' (भ्वा० प० अ०) । घञ् (३।३।१९९) । 'स्कन्देश्च स्वाङ्गे' (उ० ४।२०७) इति बाहुलकादंतसुन्यपि थः । 'स्कन्धः प्रकाण्डे कायोऽस्ते विज्ञानादिषु पञ्चसु । नृपे समूहे व्यूहे च' इति हैमः ॥ (१) ॥३॥ भुजस्य शिरः ॥ (२) ॥३॥ अस्यते सनाहन्यते भारादिना । 'अंस सनाघाते' (जु० उ० से०) । घञ् (३।३।१९९) यद्वा अनति, अन्यते, वा । 'अन गती' (भ्वा० प० से०) । 'अनेः सन्' (उ० ५।२१) । 'अंसः स्कन्धे विभागे स्यात्' इति हैमः ॥ (३) ॥३॥ त्रीणि 'भुजशिरस्तः' ॥

संधी तस्यैव जघुणी ॥ ७८ ॥

समिति ॥ जायते बाहुरस्तात् । 'जवादयश्च' (उ० ४।१०२) इति साधु ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'अंसकक्षयोः संधेः' ॥

वाहुमूले उभे कक्षौ

वेति ॥ कच्यते । 'कच हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०)

‘वृत्तवदिहनिक्कमिकपिभ्यः सः’ (उ० ३।६२) । ‘कक्षा स्या-
दन्तरीयस्य पश्चादक्षरपल्लवे । स्पर्शापदे, ना दोर्मूलकच्छ-
वीरुत्तृणेषु च’ (इति मेदिनी) ॥३॥ वाहोर्मूलम् ॥ (१)
द्वे ‘कक्षस्य’ ॥

पार्श्वमस्त्री तयोरधः ।

पेति ॥ स्पृश्यते । ‘स्पृश स्पर्शने’ (तु० प० अ०) ‘स्पृशेः
श्वणुशुनौ घृ च’ (उ० ५।२७) । णिस्तादृद्धिः (७।२।११५) ।
यद्वा पश्चान्तां समूहः । ‘पश्चां णस् वक्तव्यः’ (वा० ४।२।४३)
सित्त्वात् (१।४।१६) पदत्वेन भक्त्वाभावाद् ‘ओरुणः’ (६।
४।१४६) इति न । ‘पार्श्वमन्तिके । कक्षाधोऽवयवे चक्रो-
पान्ते पशुगणेऽपि च’ (इति हैमः) ॥ (१) ॥३॥ एकं ‘क-
क्षयोरधोभागस्य’ ॥

मध्यमं चावलग्रं च मध्योऽस्त्री

मेति ॥ मध्ये भवम् । ‘मध्यान्मः’ (४।३।८) । ‘म-
ध्यमो मध्यजेऽन्यवत् । पुमान्त्वरे मध्यदेशेऽन्यवल्ग्रे तु न
स्त्रियाम् । स्त्रियां दृष्टरजोनार्या कर्णिकाहुलिभेदयोः । व्यक्ष-
रच्छन्दसि तथा’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ लग्यते स्म ।
‘लगे सङ्गे’ (भ्वा० आ० से०) । ‘क्षुब्धस्वान्त-’ (७।२।१८)
इति साधुः । यद्वा । लज्जते स्म । ‘ओलस्त्री व्रीडे’ (तु०
आ० से०) । ‘गल्यर्था-’ (३।४।७२) इति क्तः । ‘स्कोः-’
(८।२।२९) इति सलोपः । ‘ओदितश्च’ (८।२।४५) इति न-
त्वम् । ‘श्वीदितः’ (७।२।१४) इति नेट् । अवकृष्टम्, अव-
सन्नम्, वा लग्नम् । ‘प्रादयो गता-’ (वा० २।२।१८) इति
समासः । ‘अवलभ्नोऽस्त्रियां मध्ये त्रिषु स्याल्लभमात्रके’
(इति मेदिनी) ॥ (२) ॥३॥ मध्ये शरीरस्य भवम् । ‘अ सां-
प्रतिके’ (४।३।९) इत्यः । यद्वा मां शोभां धत्ते । ‘अध्याद-
यश्च’ (उ० ४।१।१२) इति साधुः । ‘मध्यं विलम्बे न स्त्री
स्याध्याप्येऽन्तरेऽधमे त्रिषु’ (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥३॥
(‘मध्योऽवलम्बं विलम्बं मध्यमः’ इति नाममाला) ॥३॥ त्रीणि
‘द्वैहमध्यस्य’ ॥

द्वौ परौ द्वयोः ॥ ७९ ॥

भुजवाहू प्रवेष्टो दोः स्यात्

द्वाविति ॥ परौ भुजवाहू । भुज्यतेऽनेन । ‘भुज पाल-
माभ्यवहारयोः’ (स० प० अ०) । ‘भुजन्मुञ्जौ-’ (७।३।
६१) इति साधुः । यद्वा भुजति । ‘भुजो कौटिल्ये’ (तु० प०
से०) । ‘इशुपध-’ (३।१।१३४) इति कः । ‘अधो भुजा ।
द्वयोर्बाही करे’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ वाधते । ‘वाधृ
विलोडने’ (भ्वा० आ० से०) । ‘अर्जितशिकम्यसि-’ (उ०
१।२।७) इत्युः, ह्रस्वान्तस्य । मुकुटस्तु—बहन्त्यनेन । ‘वहि-

१—वाहौ यथा—‘उद्वेहदुजवह्निं कण्ठगणकारस्तदा दुः-
सहः’ । करे यथा ‘चन्द्रदुजभ्रमितचण्डगदाभिघातसंचूर्णितोरसुग-
लस्य मुयोधनस्य’—इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥

रहितलिपशिभ्यश्च’ इत्युण्—इत्याह । तदपाणिनीयत्वादुपे-
क्ष्यम् ॥३॥ बहेः ‘हलश्च’ (३।३।१२१) इति घञ् । वाहते ।
‘वाह प्रयत्ने’ (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) वा
‘वाहोऽश्वभुजयोः पुमान्’ इति दामोदरः । ‘वाहौ वाहु-
रिति स्मृतः’ इति देवी कोपः । ‘(वाहोऽश्वमानयोः । वृषे,
चाहौ तु वाहौ स्यात्’ इति हैमः) ॥ (२) ॥३॥ प्रवेष्टते ।
‘वेष्ट वेष्टने’ (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥
(३) ॥३॥ दाम्यत्यनेन । ‘दसु उपशमे’ (दि० प० से०) ।
‘दमेडोस्’ (उ० २।६९) ॥३॥ भागुरिमते टाप् ॥ (४) ॥
‘दोदोपा च भुजो वाहुः, पाणिर्हस्तः करस्तस्या’ इति धनं-
जयः ॥३॥ चत्वारि ‘भुजस्य’ ॥

कफोणिस्तु कूर्परः ।

केति ॥ कं सुखं स्फोरयति । ‘स्फुर स्फुरणे संचलने च’
(तु० प० से०) । ण्वन्तः । ‘अच इः’ (उ० ४।१।३९) । घृ-
पोदरादिः (६।३।१०९) । यद्वा केन सुखेन फणति, स्फुरति,
वा । ‘फण गतौ’ (भ्वा० प० से०) । ‘स्फुर संचलने’ (तु०
प० से०) वा । इन् (उ० ४।१।१८) । घृपोदरादिः (६।३।
१०९) । ‘कफोणिः कफणिर्द्रयोः’ इति शब्दाणवः ॥ (१)
॥३॥ कुरति । ‘कुर शब्दे’ (तु० प० से०) क्विप् (३।२।
१७८) । कोरणम् । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) वा पि-
पति । ‘पृ पालनपूरणयोः’ (तु० प० से०) । अच् (३।१।
१३४) । कूर् चासौ परश्च । यद्वा कुरा शब्देन परः यद्वा
कुप्यत्यनेन वा । ‘कुप क्रोधे’ (दि० प० से०) । वाहुलका-
दरन् दीर्घश्च ॥ (२) ॥३॥ ‘कफोणिः कूर्परोऽरज्जेः पृष्ठम्’ इति
नाममाला । द्वे ‘कूणी’ इति ख्यातस्य भुजमध्यग्रन्थेः ॥

अस्योपरि प्रगण्डः स्यात्

अस्येति ॥ कूर्परस्योर्ध्वे । प्रत्यासन्नो गण्डः । कपोलो-
ऽस्य ॥ (१) ॥३॥ एकम् ‘कूर्परोपरिभागस्य’ ॥

प्रकोष्ठस्तस्य चास्यधः ॥ ८० ॥

प्रेति ॥ प्रकुप्यतेऽनेन कुसूलादन्नम् । ‘कुप निष्कर्षे’
(क्या० प० से०) । ‘उपिकुपिगार्तिभ्यस्थन्’ (उ० २।४) प्र-
विष्टः कोष्ठं कुसूलम् । ‘अत्यादयः क्रान्ता-’ (वा० २।२।
१८) इति समासो वा । ‘प्रकोष्ठमन्तरं विद्यादरन्निमणिव-
न्धयोः’ इति कालः । ‘प्रकोष्ठो मणिवन्धस्य कूर्परस्यान्त-

१—‘सुवाहा’ इति सुवन्तुः । स्वश्वा, उमुजा च—इति
मुकुटः ॥ २—‘शाम्बन्ति भोगेन न जातु कामा न वाहया वा
सुतरः समुद्रः’ इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥ ३—‘बहुदोषो
युरध्वंसी गोहन्ता जमपीढकः’ इति विदग्धमुखमण्डनम्—इति
मुकुटः ॥ ४—ग्रसद्वेनोक्तम् । न त्वन्नास्योपयोगः ॥ किंतु
पाणि पर्यायकथनम् ॥ ५—दीर्घमात्रकरणे रेफश्रवणाणुपपत्तिः ।
तस्मात्पौदरादित्वमस्त्रीकार्यम् ॥

रेऽपि च । भूपकक्षान्तरेऽपि स्यात्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'कफोणेरधो मणिवन्धपर्यन्तस्य' ॥
मणिवन्धादाकनिष्ठं करस्य करभो वहिः ।

मणीति ॥ मणिर्वन्धतेऽत्र । 'वन्ध वन्धने' (क्र्या० प० अ०) । 'हलश्च' (३।४।१२१) इति घञ् । ('मणिवन्धः पाणिमूलम्' इति हलायुधः । 'करोऽस्यादौ मणिवन्धो मणिश्च सः' इति हैमनाममाला) ॥*॥ कनिष्ठाय आ । 'आङ् मर्यादाभिविधोः' (२।१।१३) इत्यव्ययीभावः ॥*॥ कृणाति । 'कृन् हिंसायाम्' (क्र्या० प० से०) । किरत्यनेन । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०) वा । 'कृशृशालिकलिगर्दिभ्योऽभच्' (उ० ३।१२२) ।—'कृशृगर्दिराशिवल्लिभ्योऽभच्' इति मुकुटोऽपाणिनीयः । करे भाति । 'भा दीप्तौ' (अ० प० अ०) । 'सुपि-' (३।२।४) इति को वा । 'करभो मणिवन्धादिकनिष्ठान्तोऽतस्ते' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ 'ज्ञापकसिद्धं न सर्वत्र' इति वहियोगे पद्यमी (ज्ञापि० २।१।१२) न ॥*॥ एकम् 'करवहिर्भागस्य' ॥

पञ्चशाखः शयः पाणिः

पञ्चेति ॥ पञ्च शाखा इवाहुलयोऽस्य ॥ (१) ॥*॥ शे-तेऽस्तिन् सर्वम् । 'पुंति-' (३।३।१२१) इति घः । 'शवः शय्याहिपाणिषु' (इति मेदिनी) ॥*॥ 'शमः' इति पाठान्तरम् । शाम्यति कण्ठमूले वानेन । 'शसु उपशने' (दि० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'नोदात्तोपदेश-' (७।३।३४) इति न वृद्धिः । 'पाणिः शमः शयो हस्तः' इत्यमरमाला ॥ (२) ॥*॥ पणायन्त्यनेन । 'पण व्यवहारे' (भ्वा० आ० से०) । 'अधिपणाय्यो रुदायलुको च' (उ० ४।१३३) इतीप् आयप्रत्ययस्य लुक् च ।—पण्यतेऽनेन । बाहुलकात् इञ्—इति मुकुटस्तूक्तसूत्रास्वरणमूलकः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'हस्तस्य' ॥

तर्जनी स्यात्प्रदेशनी ॥ ८१ ॥

तेति ॥ तर्ज्यतेऽनया । 'तर्ज भर्त्सने' (भ्वा० प० से०) । 'करणा-' (३।३।११७) इति ल्युट् ॥ (१) ॥*॥ प्रदिश्यतेऽनया । 'दिश अतिसर्जने' (तु० उ० अ०) । ल्युट् (३।३।११७) ॥*॥ 'प्रदेशिनी' इति पाठान्तरम् । प्रदिशति । 'सुपि-' (३।२।७८) इति णिनिः । प्रदेशोऽस्त्यस्याः । इनिः (५।२।११५) वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अङ्गुष्ठसमीपाङ्गुल्याः' ॥ अङ्गुल्यः करशाखाः स्युः

अङ्ग्विति ॥ अङ्गति । 'अग्नि गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'ऋतन्वाङि-' (उ० ४।२) इत्युलिः । अङ्गं पाणिपादमवयवं लाति । बाहुलकाङ्गिर्वा । 'अङ्गुलिः करशाखायां कर्णिकायां गजस्य च' इति हैमविश्वप्रकाशी ॥*॥ 'बालमूललघ्वङ्गुलीनां वा लो रः' (वा० ८।२।१८) । (अङ्गुरिः) ॥*॥ 'अङ्गुलस्तु

यवो नतः' इत्यमरदत्तः । 'अङ्गुलो ना यवमानम्' इति वाचस्पतिः । तत्राङ्गैर्बाहुलकादुलः ॥ (१) ॥*॥ करस्य शाखा इव ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अङ्गुलीमात्रस्य' ॥

पुंस्यङ्गुष्ठः प्रदेशिनी ।

मध्यमानामिका चापि कनिष्ठा चेति ताः क्रमात् ८२

पुंसीति ॥ अङ्गुशब्दोऽङ्गवाची । अङ्गौ पाणौ तिष्ठति । 'सुपि-' (३।२।४) इति कः । 'अम्बाम्ब-' (८।३।१७) इति पत्वम् ॥ (१) ॥*॥ तर्जन्युक्तापि यथासंख्याय पुनरुक्ता ॥ (१) ॥*॥ मध्यभवा । 'मध्यान्मः' (४।३।८) । 'मध्यमो मध्यजे स्वरैः देहमध्ये मध्यदेशे मध्यमा कर्णिकाङ्गुलिः । राका रजखला चापि' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ न नाम ग्रहणयोग्यमस्याः ब्रह्मणोऽनया शिरश्छेदनात् । अत एवास्यां पवित्रीक्रियते ॥ (१) ॥*॥ अल्प्या । 'अतिशयने-' (५।३।५५) इतीष्टम् । 'युवाल्पयोः कच्-' (५।३।६४) 'कनिष्ठोऽल्पेऽनुजे नूनि कनिष्ठा लन्तिमाहुलौ' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ क्रमेण एकैकम् 'अङ्गुलीनाम्' ॥ पुनर्भवः कररुहो नखोऽस्त्री नखरोऽस्त्रियाम् ।

प्विति ॥ पुनर्भवति । अच् (३।१।१३४) ॥*॥ 'पुनर्भवः' इति वा पाठः ॥ (१) ॥*॥ करे रोहति । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः ॥ (२) ॥*॥ न खमस्य । 'न भ्राद्-' (६।३।७५) इति साधुः । 'नखी लोपुंसयोः शुक्तौ नखरे पुंनपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ न खनति, खन्यते वा । 'डडरेकवकाः' (वा० ३।३।१२५) । नखं राति वा । 'नखरं त्रिषु' इत्यमरमाला ॥ (४) ॥*॥ चलारि 'नखस्य' ॥ प्रादेशतालगोकर्णास्तर्जन्यादियुते तते ॥ ८३ ॥

प्रेति ॥ प्रदिश्यते । 'दिश अतिसर्जने' (तु० उ० अ०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'उपसर्गस्य-' (६।३।१२२) इति वा दीर्घः । 'प्रदेशो देशमात्रे स्यात्तर्जन्यङ्गुष्ठंमिते' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ तलस्यत्र । 'तल प्रतिष्ठायाम्' (उ० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'तालः करतलेऽङ्गुष्ठमध्यनाभ्यां च संमिते । गीतकालक्रियामाने करस्काले द्वयान्तरे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ गोः कर्णं इव । 'गोकर्णोऽश्वतरे सर्पे सारङ्गे प्रमथान्तरे । अङ्गुष्ठानामिकोन्माने गोकर्णां मूर्धिकोपधां' (इति विश्वः) ॥ (१) ॥*॥ 'तर्जन्यादिसहिते विस्तृतेऽङ्गुष्ठे' क्रमेणैकैकम् ॥ अङ्गुष्ठे सकनिष्ठे स्याद्विस्तृताद्विशाङ्गुलः ।

एति ॥ कनिष्ठया सह विततेऽङ्गुष्ठे । वितस्यति । वितस्यते वा । 'तसु उपक्षये' (दि० प० से०) । 'वी तसेः' (उ० ४।१८२) इति तिः ॥—बाहुलकातिः—इति मुकुट एतत्सूत्रा-

१—'दिवचन-' (५।३।५७) इतीष्टम्—इति पाठ आसीत् ।

तथाप्यनेनेष्टनो विधानामावाङ्मुपेक्षितः ॥

स्मरणमूलकः ॥ (१) ॥३॥ द्वादश अङ्गुलयः प्रमाणमस्य ।
'तद्धितार्थोत्तर-' (३११५१) इति द्विगुः । 'द्विगोर्नित्यम्'
(वा० ५१२३७) इति मात्रचो लङ् । 'तत्पुरुषस्याङ्गुलैः'
(५१४१८६) इत्यच् ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'वितस्तेः' ॥

पाणौ चपेटप्रतलप्रहस्ता विस्तृताङ्गुलौ ॥ ८४ ॥

पेति ॥ चपति । 'चप सान्त्वने' (भ्वा० प० से०) ।
अच् (३१११३४) । एटति । 'इट गतौ' (भ्वा० प० से०) ।
'इयुपथ-' (३१११३५) इति कः । चपश्चासाविटश्च ॥३॥
'चर्पटः' अप्यत्र । 'चर्पटः स्फारविपुले चपेटे पर्पटेऽपि च'
(इति विश्वमेदिन्यौ) ॥ (१) ॥३॥ प्रतलति 'तल प्रतिष्ठायाम्'
(त्रु० प० से०) । अच् (३१११३४) । 'प्रतलं पातालमेदे
तताङ्गुलिकरे पुमान्' (इति मेदिनी) ॥३॥ 'तलम्' अप्यत्र ।
'तलं खरुपाधरयोः खद्वमुष्टिचपेटयोः' इति विश्वः । ('तल-
ध्वपेटे तालद्रौ' इति हैमतः । '-पुंसि तालमहीरुहे । चपेटे
च' इति मेदिनीतश्च पुंस्यम्) ॥ (२) ॥३॥ प्रसृतो हस्तः ।
'प्रादयो गता-' (वा० २१२१८८) इति समासः ॥ (३) ॥३॥
त्रीणि 'विस्तृताङ्गुलौ पाणौ' ॥

द्वौ संहतौ सिंहतलप्रतलौ वामदक्षिणौ ।

द्वाचिति ॥ सिंहस्येव तलमत्र ॥३॥ 'संहतलः' इति
पाठान्तरम् । संहतं संपष्टं लाति । 'आतोऽनुप-' (३१२१३)
इति कः ॥ (१) ॥३॥ प्रतले प्रथिल्ये वा तले अत्र ॥ (२)
॥३॥ द्वे 'वामदक्षिणयोः पाण्योर्मिलितयोर्विस्तृता-
ङ्गुल्योः' ॥

पाणिर्निकुञ्जः प्रसृतिः

पेति ॥ नितरां कुञ्जा प्रकृतिरस्य । प्रसरत्यनेन । क्तिन्
(३१३१९४) ॥३॥ 'प्रसृतः' इति चा पाठः । तत्र प्रकृष्टं सृत-
मस्य । 'प्रसृतः सप्रसारे स्याद्विनीते वेगिते त्रिषु । अर्धाङ्गुलौ
तु पुंलिङ्गो जहायां प्रसृता मता' (इति मेदिनी) ॥ (१)
॥३॥ एकम् 'प्रसृतेः' ॥

तौ युतावञ्जलिः पुमान् ॥ ८५ ॥

ताचिति ॥ तौ प्रसृतौ मिलितौ । अज्यतेऽनेन । 'अङ्ग
व्यक्त्यादौ' (ह० प० से०) । 'कृतन्वञ्जि-' (उ० ४१२)
इत्यलिः । 'अञ्जलिस्तु पुमान् हस्तसंपुटे कुड्वेऽपि च'
(इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'अञ्जलेः' ॥

प्रकोष्ठे विस्तृतकरे हस्तः

प्रेति ॥ बाहौ प्रसारितपाणौ हस्तः । हसति, हस्यतेऽनेन
वा । 'हसे हसने' (भ्वा० प० से०) । 'हसिमृय-' (उ० ३।
८६) इति तन् । 'हस्तः करे करिकरे सप्रकोष्ठकरेऽपि च ।

१—मुकुटस्तु—'संहतलः प्रतलौ' इति सविसर्गपाठमाश्रित्य
द्वौ वामदक्षिणौ प्रतलौ मिलितौ संहतल उच्यते । प्रतलद्वयं मिलितं
संहतलः स्यादित्यर्थः—इत्युक्त्वा एकम् इत्येवोक्तवान् ॥

कक्षे केशात्परो व्राते' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ विस्तृतः
करो यस्य तस्मिन् ॥ एकम् 'विस्तृतकरस्य' ॥

मुष्ट्या तु वद्धया ।

स रत्निः स्यात्

भ्रिविति ॥ स हस्तः मुष्ट्यतेऽनया 'मुप स्तेये' (न्या०
प० से०) । 'स्त्रियां क्तिन्' (३१३१९४) । यद्वा मुष्णाति ।
क्तिच् (३१३१७४) । ('संपीडिताङ्गुलिर्मुष्टिः' इति हलायुधः ।
'मुष्टिर्द्वयोः फले । वद्धपाणौ त्सरौ' इति मेदिनी) । वद्धया
मुष्ट्योपलक्षितः ॥३॥ कृच्छति । अर्थतेऽनेन वा । 'कृ
गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'कृतनि' (उ० ४१२) इति क्लि-
च् । 'रत्न्यरत्नी स्त्रियो वद्धमुष्टितताङ्गुली' इत्यमरमाला ॥
(१) ॥३॥ एकम् 'वद्धमुष्टिहस्तस्य' ॥

अरत्तिस्तु निष्कनिष्टेन मुष्टिना ॥ ८६ ॥

अरेति ॥ रत्निभ्रितः । नञ्समासः । 'नारत्तिः कफोणौ
हस्ते सप्रकोष्ठे चाङ्गुलौ' इति रुद्रः । 'अरत्तिर्ना सप्रकोष्ठ-
ताङ्गुलिकरेऽपि च । कफोणावपि' (इति मेदिनी) ॥ (१)
॥३॥ निर्गता कनिष्ठा युस्मात्तेन मुष्टिनोपलक्षितः ॥३॥ एकम्
'अरत्तिहस्तस्य' ॥

व्यामो बाहोः सकरयोस्ततयोस्तिर्यगन्तरम् ।

व्येति ॥ विशेषेण अम्यतेऽनेन । 'अम गतौ' (भ्वा०
प० से०) । 'हलश्च' (३१३१२१) इति घञ् । मुकुटस्तु—
व्यामीयतेऽनेन । माढो मूलविभुजादित्वात् (वा० ३१२१५)
कः—इति व्याख्यत् । तत्र । 'कृत्कर्तारि' (३१४१६७) इत्यस्य
प्रवृत्त्या करणे कस्यासंभवात् ।—व्यामीयते रज्जाद्यनेन—
इति साम्यप्येवम् ॥ (१) ॥३॥ स्वे स्वे पार्श्वे प्रसारितयोर्षा-
होर्मध्यम् ॥३॥ एकम् 'व्यामस्य' ॥

ऊर्ध्वविस्तृतदोःपाणिनृमाने पौरुषं त्रिषु ॥ ८७ ॥

ऊर्ध्वेति ॥ दोषौ च पाणी च । तत् । ऊर्ध्वं विस्तृतं,
दोःपाणि येन सः । तादृशो ना । तस्य यन्मानं परिमाणम् ।
तेन पुंसा वा यन्मीयते तत्र ॥३॥ पुरुषः प्रमाणमस्य । 'पुरु-
पहस्तिभ्यामण् च' (५१२३८) । पौरुषो नदः, पौरुषी नदी,
पौरुषं सरः । 'पौरुषं पुरुषस्य स्याद्भावे कर्मणि तेजसि ।
ऊर्ध्वविस्तृतदोःपाणिनृमाने त्वभिधेयवत्' (इति मेदिनी) ॥
(१) ॥३॥ एकम् 'पुरुषप्रमाणस्य' ॥

कण्डो गलः

केति ॥ कणति । 'कण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'क-
णेष्टः' (उ० १११०३) । कण्डते । 'कठि शोके' (भ्वा० आ०
से०) । अच् (३१११३४) । 'समीपगलशब्देषु त्रिषु कण्डं
विदुर्दोषाः' इति शाश्वतः । 'कण्डो गले संनिधाने ध्वनौ

१—बाहुशब्दस्य प्रकोष्ठवाचकत्वाभावः । 'चतुर्विंशत्यङ्गुलो
हस्तः' इति सकलसिद्धान्तमद्भ्यम् ॥

मदनपादपे' इति विश्वः ॥ (१) ॥३॥ गिलति । 'गृ निगर-
णे' (तु० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'अचि विभाषा'
(८।२।२१) इति वा लः । गीर्यतेऽनेन । 'पुंति-' (३।३।
११८) इति घः । यद्वा गलति । 'गल अदने' (भ्रा० प०
से०) । अच् (३।१।१३४) । 'गलः कण्ठे सर्जरसे' (इति
मेदिनी) ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'ग्रीवाग्रभागस्य' ॥

अथ ग्रीवायां शिरोधिः कंधरेत्यपि ।

अथेति ॥ गीर्यतेऽनया । 'शैवयहजिह्वाग्रीवा-' (१।
१५४) इति साधुः । 'ग्रीवे शिरोधितच्छिरे' (इति हैमः)
(१) ॥३॥ शिरो धीयतेऽस्याम् । 'कर्मण्यधिकरणे च' (३।
३।९३) इति किः ॥ (२) ॥३॥ कं शिरो धारयति । 'संज्ञा-
यां भृतृवृजि-' (३।२।४६) इति खच् । 'खचि हस्तः' (६।
४।९४) । यद्वा धरति । 'धृञ् धारणे' (भ्रा० उ० अ०) ।
अच् । कं शिरसो धरा कंधरा । (३।१।१३४) । 'कंधरो
वारिवाहे स्त्रीवायां कंधरा मता' (इति विश्वः) ॥ (३)
॥३॥ ग्रीणि 'कंधरायाः' ॥

कस्तुग्रीवा त्रिरेखा सा

केति ॥ कस्तुः शङ्ख इव ग्रीवा ॥ (१) ॥३॥ तिलो रेखा
धंस्याम् ॥३॥ एकम् 'शङ्खाकारग्रीवायाः' ॥

अवदुर्घाटा कृकाटिका ॥ ८८ ॥

अवेति ॥ अवदलति । 'टल वैकृष्ये' (भ्रा० प० से०) ।
ध्वं टीकते । 'टीकृ गतौ' (भ्रा० आ० से) । मित्तद्वादित्वा-
त् (वा० ३।२।१८०) डुः । यद्वा न वदति । 'वट वेष्टने'
(भ्रा० प० से०) 'वट भाषणे' (तु० उ० से०) बाहुलका-
दुः । 'अवदुः पुरये कृकाटिका घाटा' इति वोपालितः ॥
(१) ॥३॥ घाटयति घाट्यते, वा । 'घट संघाते' चुरादिः ।
अच् (३।१।१३४) घच् (३।३।१९) वा ॥ (२) ॥३॥ कृ-
कं कण्ठमटति । 'अट गतौ' (भ्रा० प० से०) । इन् (उ०
४।१।१८) । स्त्रायै कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । शुल् तु परत्वा-
दा वाघान्न प्राप्नोति ॥ (३) ॥३॥ ग्रीणि 'ग्रीवायामुन्नतभा-
गस्य' 'घाटी' इति ल्यातस्य ।—ग्रीवापश्चाद्भागस्य-इति
स्त्रामिसुकुटौ ॥

वक्रास्ये वदनं तुण्डमाननं लपनं मुखम् ।

घेति ॥ उच्यतेऽनेन । 'वच परिभाषणे' (अ० प० अ०) ।
द्रवो वचिः (३।४।५३) वा । 'गुभृवीपचिवचि-' (उ०
४।१।६७) इति प्रः । 'वक्रमास्ये छन्दति च' इति हैमच-
न्द्रः ॥ (१) ॥३॥ आस्यन्दते अन्लादिना प्रलवति । आस्य-
न्वते वात्रादिना द्रवीक्रियते । 'स्यन्द प्रलवणे' (भ्रा० आ०
से०) । 'अन्वेभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) । इति डः ।
यद्वा अस्यन्ते वर्णा येन । अस्यते वास्मिन् प्रासः । 'अमु
क्षेपणे' (दि० प० से०) 'कृत्स्न्युटः-' (३।३।११३) इति
प्यत् । 'मुखं मुखान्तरालं च द्वयमास्यमितोरितम्' इति शा-

श्रतः । 'आस्यं मुखे च तन्मध्ये तद्भवे च त्रियां स्थितौ'
(इति मेदिनी) ॥ (२) ॥३॥ वदन्यनेन 'वद व्यक्तायां वाचि'
(भ्रा० प० से०) । करणे ल्युट् (३।३।११७) ॥ (३) ॥३॥
तुण्डति । 'तुडि तोडने' (भ्रा० प० से०) । अच् (३।१।१३४)
॥ (४) ॥३॥ आनन्यनेन । 'अन प्राणने' (अ० प० से०) ।
ल्युट् (३।३।११७) ॥ (५) ॥३॥ लप्यतेऽनेन । 'लप व्यक्ता-
यां वाचि' (भ्रा० प० से०) ल्युट् (३।३।११७) ॥ (६) ॥३॥
खन्यते । अनेन वा । 'खनु अवदारणे' (भ्रा० उ० से०) ।
'डित् खनेर्मुट् चोदात्तः' (उ० ५।२०) इत्यच् स च डित्
धातोर्मुडागमः । 'प्राक् खनो मुडुदात्तश्च ततोऽञ्च प्रलयो
भवेत् । प्रजासृजा यतः खातं तस्मादाहुर्मुखं बुधाः' इति
निरुक्तम् । 'मुखमुपाये प्रारम्भे श्रेष्ठे निःसरणाययोः' इति
हैमः ॥ (७) ॥३॥ सप्त 'मुखविलस्य' । तदुपलक्षिते
समुदाये तूपचारात् ॥

ह्रीवे प्राणं गन्धवहा घोणा नासा च नासिका ८९

ह्रीवे इति ॥ प्रायतेऽनेन । 'प्रागन्वोपादाने' (भ्रा० प०
अ०) । ल्युट् (३।३।११७) । 'प्राणं ह्रीवं नासिकायां प्राते
स्याद्वाच्यलिङ्गकम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ वहति 'वह
प्रापणे' (भ्रा० उ० अ०) । अच् (३।१।१३४) । गन्धस्य
वहा । 'स्याद्गन्धवहा नासायां पुंलिङ्गे मातरिश्वनि' (इति
मेदिनी) ॥ (२) ॥३॥ घोणति । अनया वा । 'घुण भ्रमणे'
(भ्रा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'हलश्च' (३।३।२१)
इति घञ् वा ॥ (३) ॥३॥ नासते । अनया वा । 'णश्च
शब्दे' (भ्रा० आ० से०) । प्राग्वत् । 'नासा तु नासिकायां
च द्वारोर्ध्वदारणि त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥३॥
नासेर्षुल् (३।१।१३३) । 'प्राणं गन्धवहा नासा नसा
नस्या च नासिका' इति साहस्राङ्कः । 'कुल्या गन्धवहा
घोणा प्राणं नासा च नासिका' इति कालः ॥ (५) ॥३॥
पत्र 'नासिकायाः' ॥

ओष्ठाधरौ तु रदनच्छदौ दशनवाससी ।

ओष्ठेति ॥ उच्यते उष्णाहारेण । 'उप दाहे' (भ्रा० प०
से०) । 'उपिङ्गुपि-' (उ० २।४) इति थन् ॥ (१) ॥३॥
न धियते । 'थृड् अनवस्थाने' (तु० आ० अ०) । 'पुंति-'
(३।३।११८) इति घः । नञ् समासः (२।३।६) । 'अधरस्तु
पुमानोष्ठे, हीनेऽनूर्ध्वं च वाच्यवत्' (इति मेदिनी) ॥ (२)
॥३॥ 'द्वन्द्वश्च प्राप्ति-' इत्येकत्वं तु न भवति । अनित्यत्वात् ।
'ओष्ठाभ्यां युतावधरौ' इति शाकपार्थवादिः (वा० २।१।७८)
वा ॥३॥ रदनाः छाद्यन्तेऽनेन 'छद संवरणे' चुरादिः ।
'पुंति-' (३।३।११८) इति घः । 'छादेयं-' (६।४।९६) इति
हस्तः ॥ (३) ॥३॥ दशनानां वाससी इव । आवरकत्वात् ॥
(४) ॥३॥ चत्वारि 'उत्तराधरोष्ठमात्रस्य' ॥

अधस्ताच्चिवुकम्

अधेति ॥ चीवति, चीव्यते, वा । 'चीवृ' आदानसंवर-
णयोः' (भ्वा० उ० से०) । मृगय्यादिः (उ० १।३७) ।
स्त्रायं कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । चिनोति शोभां वा । प्राग्वत्
॥ (१) ॥३॥ 'अधस्तादधरोष्ठस्य चिवुः स्याच्चिवुकं तथा'
इति तिगमः ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'ओष्ठाधोभागस्य' ॥

गण्डौ कपोलौ

गेति ॥ गण्डति । 'गण्डि वदनैकदेशे' (भ्वा० प० से०)
अच् (३।१।१३४) । 'गण्डः स्यात्सुंति खङ्गिणि । प्रहयोग-
प्रभेदे च वीष्यङ्गे पिटकेऽपि च । निहवीरकपोलेषु हयभूषण-
सुद्धे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ कम्पते । 'कपि चलने'
(भ्वा० आ० से०) । 'कपिगडिगण्डि-' (उ० १।६६) इत्यो-
लच् । 'कपि' इति निर्देशान्नलोपः । कं सुखं पोलति । 'पुल
महत्त्वे' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मप्यण्' (वा० ३।२।१) ॥
(२) ॥३॥ द्वे 'कपोलस्य' ॥

तत्परो हनुः ॥ ९० ॥

तदिति ॥ ताम्भ्यां कपोलाभ्यां परः । हन्ति । 'शृल्लि-
हि-' (उ० १।१०) इत्युः । 'हनुर्हृद्विलासिन्वां नृत्वावले
गदे त्रियाम् । द्वयोः कपोलावयवे' (इति मेदिनी) ॥ (१)
॥३॥ एकं 'कपोलाधोभागस्य' ॥

रदना दशना दन्ता रदाः

रेति ॥ रयतेऽनेन । 'रद विलेखने' (भ्वा० प० से०) ।
'करणा-' (३।३।११७) इति ल्युट् ॥ (१) ॥३॥ दश्यतेऽने-
न । कणे ल्युट् (३।३।११७) । '-दहदश-' (३।१।२४)
इति निर्देशात्किञ्चिद्विलेखने लोपः । यद्वा कर्तरि ल्युट् (३।३।
११३) ॥ (२) ॥३॥ दाम्यति । 'दसु उपशने' (दि० प०
से०) । अन्तर्भावितपर्यादाहुलकात्तन् । 'दन्तोऽद्रिकदके
कुञ्जे दशनेऽर्थापर्यां त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥३॥
रदति अच् (३।१।१३४) ॥ (४) ॥३॥ चलारि 'दन्तस्य' ॥

तालु तु काकुदम् ।

तेति ॥ तरन्त्यनेन । 'तृ घ्वनतरणयोः' (भ्वा० प० से०) ।
'त्रो र्व लः' (उ० १।५) इति युष् । तालयति । 'तल प्र-
तिष्ठायाम्' सुरादिः । मृगय्यादिः (उ० १।३७) वा ॥ (१)
॥३॥ काकुर्जिहा उच्यतेऽनुचयतेऽस्मिन् । अनेकार्यत्वाद्वादिदक्षेपणे
वर्तते । घनर्थे कः (वा० ३।३।३८) । ष्टपोदरादिः (६।३।
१०९) । ईप्त् क्वते । 'कुङ् चच्छे' । (भ्वा० आ० अ०)
अच्चादित्वात् (उ० ४।९८) साधुर्वा । यद्वा 'निषेधं ककुदं
मिरः' । ककुदे भवम् । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् ॥
(२) ॥३॥ द्वे 'तालुनः' ॥

रसज्ञा रसना जिह्वा

रेति ॥ रसं जानाति । 'ज्ञा अवबोधने, (क्र्या० प०
अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (१) ॥३॥ र-
त्तयति । 'रस आस्वादने' (उ० उ० से०) । नन्यादित्वात्
(३।१।१३४) ल्युः । यद्वा रसयन्त्यनया । 'प्यासश्रन्यो युच्'
(३।३।१०७) । रसति । 'रस शब्दे' (भ्वा० प० से०) ।
'बहुलमन्यत्रापि' (उ० २।७८) इति युच् वा । रसनं ल-
जने ध्वनौ । जिहवायां तु न पुंति स्यात्' (इति मेदिनी) ।
'तालव्या अपि दन्त्याश्च' इत्यादीं 'जिहवायां रशना तथा'
इत्युक्तेर्दन्त्यतालव्यमथोऽयम् । 'रसनं तु ध्वनौ स्वादे रसज्ञा-
रालयोः त्रियाम्' इति रभसः ।—रसेः सांज्ञात् 'रसिचिचिच्यु-
वो युच्'—इति मुकुटोऽपाणिनीयः ॥ (२) ॥३॥ लेडि ।
लिहन्त्यनया वा । 'लिह आस्वादने' (आ० उ० अ०) ।
'शेवयहजिहवा-' (उ० १।१५४) इति साधुः ।—लिहेः 'पूर्व-
जिह्वीवा' इति वन्प्रत्ययः—इति मुकुटोऽपाणिनीयः ॥ (३)
॥३॥ त्रीणि 'जिह्वायाः' ॥

प्रान्तावोष्ठस्य सृङ्गणी ॥ ९१ ॥

प्रेति ॥ सृजति लालादि । 'सृज विसर्गे' (उ० प० अ०) ।
बाहुलकात्कानिन् । 'प्रान्तावोष्ठस्य सृङ्गणी' इति स्त्रीवक्राङ्गे-
ऽमरदतः ॥३॥ 'कवयुक्चम्' (सृङ्गणी) इत्यन्वे ॥३॥ (सृङ्गणी)
दधन्ता—इत्येके ॥३॥—अदन्तं सृङ्गम्—इत्यपरे ॥३॥
'सृङ्गि' शब्द इकारान्तः स्त्रीवम् । तत्र बाहुलकात्किः ॥ (१)
॥३॥ एकम् 'ओष्ठप्रान्तयोः' ॥

ललाटमलिकं गोधिः

लेति ॥ ललनम् । 'लल ईप्सायाम्' (उ० आ० से०) ।
'लल विलासे' (भ्वा० प० से०) वा । ललयोरेकत्वम् । ललं
विलासनीप्सां वा अटति । 'अट गर्ता' (भ्वा० प० से०) ।
ललति । लज्यातुभ्यां बाहुलकादाट् ॥ (१) ॥३॥ अलति,
अल्यते, वा । 'अल भूषणादी' (भ्वा० प० से०) । 'अलिह-
पिभ्यां क्तिव' इतीकन् । (उ० ४।२७) । 'अलीकमहितेऽपि'
इति कालः ॥३॥ बाहुलकादिकत्रापि । 'अलिकं हस्तदीर्घम-

१—जांघादिकः क्युन् युक्तः—इति साम्प्रकण्डयोः (६।४।
२६) सिद्धान्तः ॥

१—'महासृक्पावशोभितो वृत्तिहनखाप्रवत्' इति लतालेपाद्
कद्वयम् ॥ 'स्तिरस्य संभावय सृङ्गणा कनान्' इति श्रीहर्षप्रयोगाद्
वकारयुक्तं च । 'न संभोगाद्गमन्तात्' (५।४।१३७) इत्यटोपो
न ॥ 'स सृङ्गणीप्रान्तमसृङ्गप्रदिग्धं प्रलेप्तिहानो हरिणातिरुच्यैः'
इति पाणिनेर्लोकान्ता च ॥ 'सृङ्गे द्वे चैव विज्ञेये चत्वारिंशच्च वक्र-
जाः' इति वचनाद्दन्तं सृङ्गमपि ॥ 'सृङ्गणि' इतीङ्गन्तमपि 'डीवे
वारिण्यवद' इत्युक्तेः ॥ 'सृङ्गि' शब्दो ह्रस्वकारान्तोऽपि स्त्रीवः—
इत्यपरे । 'सृङ्गय्यसिदपिमुक्ति तथा वारि स्वात्' इत्यनन्तः—इति
मुकुटः ॥ २—आधुनिकपुस्तकेषु तु 'अनि' इति पाठ एव लभ्यते ॥
३—अतएव हैमनाननालायान् 'मालं गोष्पादिकालीकलयादानी'
इत्युपलभ्यते ॥

धम् इति राजदेवः ॥ (२) ॥ ॥ गुच्यते । 'गुच परिचयेने' (दि० प० से०) । इन् (उ० ४।१।१८) । गार्वा नेत्रे धीयते यस्मिन् 'कर्म-
प्यविकरणे च' (३।३।१३) इति क्त्वा । पुंस्यम् । 'गोवि-
भालौ महाशङ्खः' इति त्रिकाण्डशेषात् ॥ (३) ॥ ॥ त्रिणि 'भालस्य' ॥

ऊर्ध्वं दृग्भ्यां भ्रुवौ स्त्रियौ ।

ऊर्ध्वं इति ॥ प्रसति । 'अनु चल्ने' (भ्वा० प० से०) ।
'अनेद्' (उ० २।६८) । यद्वा भ्रान्ति । 'अनु अनव-
स्थाने' (दि० प० से०) । क्त्वा (३।२।१७८) । 'ऊर्ध्वं च ग-
नार्दानान्' इति 'गनः कौ' (३।४।४०) इत्यत्र वार्तिकेन न-
लोप ऊर्ध्वं चोदेशः ॥ (१) ॥ ॥ एकं 'नेत्रोपरिभागस्य-
रोमराजेः' ॥

कूर्चमली भ्रुवोर्मध्यम्

किति ॥ कुरति । कूर्चने, वा । गहुलकाच्च । 'कूर्च-
मली भ्रुवोर्मध्ये इत्यनदमश्रुकर्तवे' (इति मेदिनी) ॥ (१)
॥ ॥ एकं 'नासोपरिभ्रुद्वयमध्यस्य' ॥

तारकाक्ष्यः कर्नानिका ॥ ९२ ॥

तेति ॥ तारयति । 'वृ ह्रनार्दा' (भ्वा० प० से०) ।
'ल्युट्' (३।१।१३३) । 'तारका ज्योतिषि' (वा० ७।३।४५)
इतीत्याभावः । 'तारको दैत्यमित्करणेवारयोर्न द्वयोर्द्विणि ।
कर्नानिकायान्क्षे च न पुमान्नातारि त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥
(१) ॥ ॥ कर्तति । 'कर्नी दाप्तौ' (भ्वा० प० से०) । ग-
हुलकादीनः । स्तार्थं क्व (ज्ञानि० ५।४।५) । टाप् (४।१।
४) । इत्यम् (७।३।४४) । 'कर्नानिका तारकेऽङ्गः स्या-
त्कनिष्ठाहुलावपि' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ 'अङ्गः'
इति खेचरोव्यावृत्त्यर्थम् ॥ ॥ द्वे 'नेत्रकर्नानिकायाः' ॥
लोचनं नयनं नेत्रमीक्षणं चक्षुरक्षिणी ।

दृग्दृशी च

लविति ॥ लोच्यतेऽनेन । 'लोच्ल् दर्शने' (भ्वा० आ०
से०) । ल्युट् (३।३।११७) ॥ (१) ॥ ॥ नोच्यतेऽनेन ।
'नोच् प्रपणे' (भ्वा० उ० से०) । ल्युट् (३।३।११७) ॥
(२) ॥ ॥ 'दाज्ञी' (३।२।१८२) इति पक्षे द्रृन् । 'नेत्रं
नयिषुने वक्त्रनेदे नूले इमस्य च । रये चक्षुषि नयां तु
नेत्री नेतरि वाच्यवद्' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ ॥ इत्य-
तेऽनेन । 'ईक्ष दर्शने' (भ्वा० वा० से०) । ल्युट् (३।३।
११७) । 'ईक्षणं दर्शने दृशि' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥ ॥
चटे । चक्षतेऽनेन, वा । 'चक्षिद्' (उ० आ० उ०) ।
'चक्षेः शिच' (उ० ३।१।१९) इत्युक्तिः । शित्त्वादानाववा-
तुकत्वाद् ल्याच् न ॥—'गहुलकात् स्तान् न—इति सु-
कुट्त्वपाणिनीयः ॥ (५) ॥ ॥ अक्षुते । अनेन वा । 'अक्ष-
व्यादा' (स्ता० वा० से०) । 'अक्षोर्निद' (उ० ३।१।५६)
इति क्तः ।—'अक्षोः निच्' इति सुह्रदोऽपाणिनीयः ।

यद्वा अक्षति । 'अक्ष व्याप्तौ' (भ्वा० प० से०) । इन् (उ०
४।१।१८) ॥ (६) ॥ ॥ पश्यति । 'दृशिर् प्रेक्षणे' (भ्वा०
प० उ०) । क्त्वा (३।२।७८) । यद्वा दृश्यतेऽनया । संप-
दादित्वात् (वा० ३।३।१०८) क्त्वा । 'किन्प्रत्ययस्य' (८।
२।६२) इति बहुव्रीह्याश्रयणात् क्त्वापि कुत्वम् ॥ (७)
॥ ॥ क्त्वा (३।३।१४) । 'दृष्टिर्ज्ञानेऽक्षिण दर्शने' इति हेमः ॥
(८) ॥ ॥ अट 'नेत्रस्य' ॥

अच्छु नेत्रान्मु रोदनं चालमश्रु च ॥ ९३ ॥

अक्षिवति ॥ अक्षति । अक्षुते वा कश्चम् । 'अक्षवादि-
त्वात्' (उ० ५।२९) इति रक्ष्यक्षे । 'अक्षः क्रोणे कचे पुंस्ति
ह्रस्वमश्रुणि शोणिते' (इति मेदिनी) ॥ ॥ 'जगरे चाश्रम-
श्रुणि' इत्युन्मनेदात्तालव्यप्रकरणोक्तेश्च तालव्यमपि ॥ (१)
॥ ॥ नेत्रयोरन्तु ॥ (२) ॥ ॥ रघते । 'हृदिर् अश्रुविमो-
चने' (उ० प० से०) । क्रमणि ल्युट् (३।३।११३) बाहुल-
कात् । 'रोदनं क्रन्दनेऽन्नेऽपि दुरालम्भोपवां त्रियाम्' इति
मेदिनी ॥ (३) ॥ ॥ (४) ॥ ॥ (५) ॥ ॥ पत्र 'नेत्रोदकस्य' ॥
अपाङ्गौ नेत्रयोरन्तौ

अपेति ॥ अपाङ्गति । 'अगि गर्तौ' (भ्वा० प० से०) ।
अन् (३।१।१३४) अयकृद्योऽङ्गाद्वा । अयकृद्यन्वङ्गान्य-
त्साद्वा । 'अपाङ्गत्तद्गहीने स्यान्नेत्रान्ते तिलकेऽपि च' इति
विश्वः ॥ (१) ॥ ॥ 'वाह्यौ' इति शेषः ॥ ॥ एकम् 'नेत्र-
प्रान्तयोः' ॥

कदाक्षोऽपाङ्गदर्शने ।

केति ॥ कदाचित्शयितावासिणी चत्र । 'बहुव्रीहौ स-
क्यङ्गोः—' (५।४।११३) इति पत् । कटं गङ्गमक्षति वा ।
'अक्ष व्याप्तौ' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मज्यन्' (३।२।१) ।
'कदाक्षकाक्षौ' इति रभसात् काक्षोऽपि ॥ (१) ॥ ॥ अ-
पाङ्गेन दर्शनम् ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'कदाक्षस्य' ॥

कर्णशब्दग्रहौ श्रोत्रं श्रुतिः स्त्री श्रवणं श्रवः ॥ ९४ ॥

केति ॥ कीर्यते शब्दग्रहणाय क्षिप्यते । यद्वा कीर्यते
शब्दोऽस्मिन् । किरति शरीरे मुखं वा । 'कृ विक्षेपे' (तु० प०
से०) । 'कृञ् कृत्ति—' (उ० ३।१०) इति नः । यद्वा कर्णयति ।
'कर्णं मेदने' (तु० उ० से०) अदन्तः । अच् (३।३।१३४) ।
'कर्णः पृथामुते ज्येष्ठे सुवर्णालौ श्रुतावपि' (इति मेदिनी) ।
यत्तु—करोति शब्दज्ञानम्—इति सुकुटः । तत्र । हलात्प्र-
प्रत्ययविधानात् ॥ (१) ॥ ॥ शब्दो गृह्यतेऽनेन । 'प्रह-
वृट्—' (३।३।५८) इत्यम् । संज्ञायां 'हलश्च' (३।३।१२१)
इति घञ् विधीयते घापवाद्वात् । योगार्थमात्रे तु स न ॥
(२) ॥ ॥ श्रूयतेऽनेन । 'श्रु श्रवणे' (भ्वा० प० उ०) ।

१—'भावतयप्रदीपनैर्द्विषां दपोषितां च सः' इति नापे र-
कपेन सह शेषादत्तं दन्तस्य—इति सुकुटः ॥

ध्रुव (उ० ४१५५९) ॥ (३) ॥*॥ श्रूयतेऽनया । किन् (३। ३।१४) । श्रुतिः श्रोत्रे च तत्कर्मण्याप्रायवार्तयोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ ल्युट् वा कर्णे (३।३। ११७) । 'अवर्णं श्रुतौ च कर्णे नक्षत्रे न नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ 'सर्वघातुभ्योऽसुन्' (उ० ४१५८९) ॥ (६) ॥*॥ पट् 'कर्णस्य' ॥

उत्तमाङ्गं शिरः शीर्षं मूर्धा ना मस्तकोऽस्त्रियाम् ।

उत्तेति ॥ उत्तमं च तदङ्गं च 'सन्महद्-' (२।१।६१) इति समासः ॥ (१) ॥*॥ श्रीयते उष्णीपादिना । 'श्रयतेः स्वाङ्गे शिरः किञ्च' (उ० ४१५९४) इत्यसुन् । 'शिरः प्रधाने सेनाप्रे शिखरे मस्तकेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥*॥ शिरोवाची शिरोऽदन्तो, रजोवाची रजस्तथा' ॥ (२) ॥*॥ 'कुमारशीर्षयोः' (३।२।५१) इति ज्ञापकाच्छिरःशब्दस्य शीर्षादेशः ॥ (३) ॥*॥ मुह्यत्यस्मिन्नाहते । 'मुह वैचित्र्ये' (दि० प० से०) । 'श्रुक्षन्-' (उ० १।१।५९) इति साधुः ॥ (४) ॥*॥ मस्यते स्स । 'मसी परिणामे परिमाणे वा' (दि० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४। ५) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'शिरसः' ॥

चिकुरः कुन्तलो बालः कचः केशः शिरोरुहः ९५

चीति ॥ 'चि' इति अव्यक्तं कुरति । 'कुर शब्दे' (तु० प० से०) 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः ॥*॥ 'कुन्तला मूर्धजास्त्वस्त्राश्चिकुराश्चिकुराः कचाः' इति दुर्गः ॥ (१) ॥*॥ कुन्तं कुन्ताप्राकारं लाति । 'आतोऽनुप-' (३। २।३) इति कः । 'कुन्तलश्चपके बाले यवे ना भून्नि नी- वृति' इति मेदिनी ॥ (२) ॥*॥ बलति । 'बल प्राणने' (भ्वा० प० से०) । जलादिलात् (३।१।१४०) णः । बल्य- तेऽवृह्यते वा । घञ् (३।३।१९) । 'बालो ना कुन्तलेऽ- श्वस्य गजस्यापि च बालधौ । नालिकेरे हरिद्रायां मल्लिकामिद्यपि स्त्रियाम् । वाच्यलिङ्गोऽर्भके मूर्खे हीचेरे पुंनपुंसकम् । अलं- कारान्तरे भेद्ये वाली वाला वृट्त्रियोः' इति (पवर्गा- यादौ) मेदिनी ॥ (३) ॥*॥ कच्यते । 'कच बन्धने' (भ्वा० प० से०) । 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घः । कचत्वात्मानं वा । अच् (३।१।१३४) । 'कचः शुष्कव्रणे केशे बन्धे पुत्रे च गीर्षतेः । कचा करेणाम्' इति हैमः ॥ (४) ॥*॥ क्लि- श्यते 'क्लिश बन्धे' ( ) । 'क्लिश उपतापे' (दि० आ० से०) वा । क्लिश्नाति । 'क्लिश विवाधायाम्' (त्रया० प० से०) 'क्लिशेरन् लो लोपथ' (उ० ५।३३) । के श्नेते वा । 'अन्ये- भ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति ङः । 'हलदन्तात्-' (६।३।९) इत्यलङ् । कस्य शिरस ईशो वा । 'केशः स्या- त्पुंसि वरुणे हीचेरे कुन्तलेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ गिरसि रोहति । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः ॥ (६) ॥*॥ पङ्क 'केशस्य' ॥

तद्वन्दे कैशिकं कैश्यम्

तदिति ॥ केशानां समूहः । 'अचित्तहस्ति-' (४।२। ४७) इति ङ्क् ॥ (१) ॥*॥ 'केशाश्वभ्यां यञ्छावन्वतर- साम्' (४।२।४८) (२) ॥*॥ द्वे 'केशवृन्दस्य' ॥

अलकाश्चूर्णकुन्तलाः ।

अलेति ॥ अलति, अल्यते, वा । 'अल भूपणादौ' (भ्वा० प० से०) । 'कुञ्जादिभ्यो घुन्' (उ० ५।३।५) । 'अ- लका कुबेरपुर्यामस्त्रियां चूर्णकुन्तले' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ घूर्णस्य कर्चुरादिक्षोदस्य कुन्तलाः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कुटिलकेशानाम्' ॥

ते ललाटे भ्रमरकाः

त इति ॥ भ्रमर इव 'इवे प्रतिकृतौ' (५।३।९६) इति कन् । 'अथ भ्रमरको भृङ्गे गैरिके चूर्णकुन्तले' (इति मेदि- नी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'ललाटेगतकेशानाम्' ॥

काकपक्षः शिखण्डकः ९६ ॥

काकेति ॥ काकस्य पक्ष इव ॥ (१) ॥*॥ शिखाया अपञ्च इव । 'इवे-' (५।३।९६) इति, स्वार्थे (ज्ञापि० ५।४। ५) वा कन् । शकन्धादिः (वा० ६।१।९४) । 'शिखण्डौ तु शिखावह्नौ' इति तालव्यादौ रभसः । 'शिखण्डो वर्हचू- डयोः' (इति मेदिनी) ॥*॥ शकन्धादित्वं केचित्केच्छन्ति । 'शिखाण्डकशिखण्डकौ' इति वाचस्पतिमुभती ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सामान्येन शिखायाः' । बालानां शिखाया वा । 'वा- लानां तु शिरः कार्यं त्रिशिखं मुण्डमेव वा' ॥

कवरी केशवेशः

केति ॥ कृत्यते । 'कुट् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) । 'कोररन्' (उ० ४।१।५५) । 'जानपद-' (४।१।४२) इति ङीप् ।—कं शिरो वृणोलाच्छाद्यति । '-कवर-' (४।१। ४२) इति निर्देशादणं बाधित्वाच् (३।१।१३४)—इति मु- कुटः ।—कृष्णवर्णा कं वृणोति वा—इति स्वामी चोक्तसूत्रा- दर्शनमूलकौ । 'कवरं लवणाम्लयोः । कवरी केशविन्यास- शाकयोः' (इति हैमः) ॥ (१) ॥*॥ केशानां वेगो मार्जना- बन्धविशेषः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'केशवन्धरचनायाः' ॥

अथ धम्मिल्लः संयताः कचाः ।

अथेति ॥ धमति । 'धम ध्वाने' सौत्रः । विच् (३।२। ७५) । मिलति । 'मिल संगमे' (तु० प० से०) । बाहुलका- ल्पः । धम् चासौ मिलेत्थ । 'भो नो धातोः' (८।२।६४) इति सौत्रेषु न भवति ॥ (१) ॥*॥ एकं 'चूडा' इति ख्या- तस्य ॥

शिखा चूडा केशपाशी

शीति ॥ श्नेते । 'शीडो हस्यथ' (उ० ५।२।४) इति खः । 'शिखा शाखावर्हिचूडालाङ्गलिक्यप्रमात्रके । चूडामाने शि-

फायां च ज्वालायां प्रपदेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ चुच्यते । 'चुड समुच्छ्राये' (चु० प० से०) । 'चुरादीनां गिज्वा' इति पक्षे मिदादिपाठात् (३।३।१०४) अङ्दीर्घत्वे । 'चूडा शिखाप्रयोः । बाहुभूपावलम्बोद्य' इति हैमः ॥ (२) ॥३॥ केशानां पाशः । अल्पः केशपाशो गौरादिः (४।१।४१) ॥ (३) ॥३॥ त्रीणि 'शिरोमध्यस्थचूडायाः' 'चोटी' इति व्यातायाः ॥

व्रतितनस्तु जटा सटा ॥ ९७ ॥

व्रति ॥ व्रतिनः शिखा । जायते, जन्यते वा । 'जनेष्टन् नलोपत्र' (उ० ३।३०) । यद्वा जटति । 'जट संवाते' (भ्वा० प० से०) । ङच् (३।१।१३४) । 'जटा लग्नकचे मूले मांस्यां ह्रस्वे पुनर्जटी' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ सटति । 'पट अवचये' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'सटा जटाकेशरयोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥३॥ 'कोटीरस्तु जटा सटा' इति रभसः ॥३॥ द्वे 'व्रतिनः शिखायाम्' ॥

वेणिप्रवेणी

वेणीति ॥ वेणति । 'वेणु निशामनवादित्रादानगमनहानचिन्तासु' (भ्वा० उ० से०) । इन् (उ० ४।१।१८) ॥ (१) ॥३॥ प्रग्रह उपसर्गान्तरव्याञ्चत्यर्थः ॥ (२) ॥३॥ 'करणश्रोणिवेणयः' इति व्रीकाण्डे निगमः ॥३॥ 'वेणी- सेतुप्रवाहयोः । देवतादे केशवन्धे' इति हैमः ॥३॥ द्वे 'प्रोपितभर्तृकादिधार्यकेशरचनाविशेषस्य' ॥

शीर्षण्यशिरस्यौ विशदे कचे ।

शीति ॥ शिरसि भवः । 'शरीरावयवाच्च' (४।३।५५) इति यत् । 'ये च तद्विते' (६।१।६१) इत्यत्र 'वा केशेषु' इति वचनाद्वा शीर्षन् । 'शीर्षण्यं तु शीर्षके । मुकेशे पुंसि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ (२) ॥३॥ द्वे 'अन्योन्यासंपृके स्नानादिनिर्मले वा केशे' ॥

पाशः पक्षश्च हस्तश्च कलापार्थाः कचात्परे ॥ ९८ ॥

पेति ॥ पाश्यते । 'पश वन्धे' चुरादिः । घञ् (३।३।१९) । घः (३।३।११८) वा । 'पाशास्तु चृगपश्वादिबन्धने । कर्णान्ते शोभनार्थः स्यात्कचान्ते निकरार्थकः । छात्राद्यन्ते च निन्दार्थः' इति हैमः ॥ (१) ॥३॥ पश्यते । 'पक्ष परिग्रहे' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१९) । घः (३।३।११८) वा । 'पश्यो मांसार्थके गेहपार्थसाय्यविशेषयोः । केशादेः परतो वृन्दे बले सखिसहाययोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥३॥ हसति, हस्यते, वा । 'हसे हसने' (भ्वा० प० से०) ।

'हसिमृष्टिण्-' (उ० ३।८६) इति तन् । 'हस्तः करे करि- करे सप्रकोष्ठकरेऽपि च । ऋक्षे केशात्परो ब्राह्मे' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥३॥ कचवाचकात् परे सन्तः । कलापोऽर्थां येपाम् ॥३॥ त्रीणि 'कलापार्थस्य' ॥

तनूरुहं रोम लोम

तेति ॥ तन्वां रोहति । मूलविभुजादिकः (वा० ३।२।५) । 'तनूरुहं तु लोत्रि स्यात्पतत्रे च नपुंसकम्' इति मेदिनी । 'तनूरुहस्तु पुत्रे गरुति लोत्रि च' इति हैमः ॥ (१) ॥३॥ रोहति । 'नामन् सीमन् व्योमन् रोमन् लोमन्' (उ० ४।१५१) इति साधु । यद्वा ह्यते । 'ह शैवे' (अ० प० अ०) । मनिन् (३।२।७५) ॥ (२) ॥३॥ कपिलकादित्वात् (वा० ८।२।१८) ललम् । ल्यते वा । मनिन् (३।२।७५) ॥ (३) ॥३॥ त्रीणि 'रोम्णः' ॥

तद्वृद्धौ श्मश्रु पुंसुखे ।

तदिति ॥ तस्य वृद्धित्तस्याम् । श्म मुखं श्रयति । 'श्रिन् सेवायाम्' (भ्वा० उ० से०) । श्मनि सुखे श्रूयते । 'श्रु श्रवणे' (भ्वा० प० से०) मितद्वादित्वात् (वा० ३।२।१८०) दुः । संपदादिकिप् (वा० ३।३।१०८) वा । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वात् तुक् ॥ (१) ॥३॥ पुंसो मुखे ॥३॥ एकं 'दाढिकायाः' ॥

आकल्पचेपौ नेपथ्यं प्रतिकर्म प्रसाधनम् ॥ ९९ ॥

आकेति ॥ आकल्पनम् । 'कृप् सामर्थ्यं' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१८) । 'कृपो रो लः' (८।२।१८) । अकल्प्यते वा । आकल्पयति वा । सार्थप्यन्तः । अच् (३।१।१३४) । 'आकल्पः कल्पने वेशे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ वेपणम्, विप्यते, वा । 'विप्य व्याप्ता' (जु० प० से०) । घञ् (३।३।१८, १९) । वेवेष्टि वा । अच् (३।१।१३४) ॥३॥ तालव्यशान्तोऽपि । वेशनम् । विद्यते वा । विशति वा । 'विश प्रवेशने' (तु० प० अ०) । प्राग्वत् । त्रिष्वप्यधिकरणे घञ् (३।३।१९) वा । 'वेशो वेदयारुहे गृहे । नेपथ्ये च' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥३॥ नयति । णिच् (३।२।७५) । गुणः (७।३।८४) ॥ निनो नेत्रस्य, नेनेतुर्वा पथ्यम् । संज्ञापू- वकःवान्न हत्वः ॥ 'नेपथ्यं तु प्रसाधने । रत्नभूर्मां वेपनेदे' इति हैमः ॥ (३) ॥३॥ प्रत्यङ्गं प्रतिख्यातं वा कर्म । शाक- पार्थिवादिः (वा० २।१।७८) ॥ (४) ॥३॥ प्रसाध्यतेऽनेना- ङ्गम् । करणे ल्युट् (३।३।११७) ॥ (५) ॥३॥ पञ्च 'अलं- काररचनादिकृतशोभायाः' ॥

दशैते त्रिषु

वेति ॥ एते बह्यमाणा रोचिष्युपर्यन्ताः ॥

१—केषुचिन्मूलसुस्तकेषु तु 'व्रतिनः सा' इति पाठ उपलभ्य- वे । 'सा जटायां च राक्षस्यां पतने दुर्गमनियाम्' इति कचिस्तु- ल्लके हैमः ॥ 'सुतोऽपि प्रसुद्धः' इति कादम्बरीशेषश्च ॥

१—ह श्मदे इत्युत्तरम् 'हह गवौ मापणे वा' इत्यपि पाठः ।

अलंकारालंकारिण्यश्च

अलमिति ॥ अलं करोति । 'तृन्' (३।२।१३५) ॥ (१) ॥*॥ 'अलंकृन्-' (३।२।१३६) इतीण्यच् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अलंकरणशीलस्य' ॥

मण्डितः ।

प्रसाधितोऽलंकृतश्च भूपितश्च परिष्कृतः ॥ १०० ॥

मेति ॥ मण्डयते स्म । 'मण्डि भूपायाम्' (भ्रा० प० से०) । कः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ प्रसाध्यते स्म । 'साध सं-
त्तिद्वौ' (त्वा० प० अ०) साधंष्यन्तः । कः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ अलं क्रियते स्म ॥ (३) ॥*॥ भूष्यते स्म । 'भूप अलंकारे' (भ्रा० प० से०) ॥ (४) ॥*॥ परिष्कियते स्म । कः (३।२।१०२) । 'संपदिभ्याम्-' (६।१।१३७) इति छट् 'परिनिविभ्यः-' (८।३।७०) इति षत्वम् ॥ (५) ॥*॥ षष्ठ 'भूपितस्य' ॥

विभ्राड् भ्राजिष्णुरोचिष्णु

वीति ॥ भ्राजते तच्छीलः । 'भ्राजभास-' (३।२।१७७) क्तिप् ॥ (१) ॥*॥ 'भुवश्च' (३।२।१३८) इति चाट् भ्राजेरपि इष्णुच् ॥ (२) ॥*॥ रोचते तच्छीलः । 'वलंकृन्-' (३।२।१३६) इतीण्यच् ॥ (३) ॥*॥ त्रौणि 'अलंकारादिना शोभमानस्य' ॥

भूपा तु स्यादलंक्रिया ।

भिविति ॥ भूषणम् । 'गुरोश्च-' (३।३।१०३) इत्यः ॥ (१) ॥*॥ अलंकरणम् । 'कृन्ः श व' (३।३।१००) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'भूषणक्रियायाः' ॥

अलंकारस्त्वामरणं परिष्कारो विभूषणम् ॥ १०१ ॥
मण्डनं च

अलमिति ॥ अलंक्रियतेऽनेन । घञ् (३।३।११९) । 'अलंकारः कंकणादिषु । उपनादौ' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ एवं परिष्कारोऽपि ॥ (३) ॥*॥ आ त्रियतेऽनेन । 'नृन् मरणे' (भ्रा० उ० अ०) । ल्युट् (३।३।११७) ॥ (२) ॥*॥ विभूष्यतेऽनेन ॥ (४) ॥*॥ मण्डयतेऽनेन । 'मण्डि भूपायाम्' (भ्रा० प० से०) । ल्युट् (३।३।११७) । 'मण्डनं तु प्रसाधने । मण्डनोऽलंकारिण्यौ' इति हैमः ॥ (५) ॥*॥ षष्ठ 'भूषणाम्' ॥

अथ मुकुटं किरीटं पुनपुलकम् ।

अथेति ॥ मण्डयतेऽनेन । 'मणि मण्डने' (भ्रा० आ० से०) बाहुलकादुटः । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वान्न दुर् । ए-
कोकारम् ॥*॥ (मुकुटम्, इति) द्वयुकारपाठे बाहुलकाद् घातोत्तरत उः ॥ (१) ॥*॥ किरिति । अनेन वा । 'कृ विक्षेपे' (उ० प० से०) । 'कृतृकृपेः क्रीडन्' (उ० ४।१।८५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'किरीटस्य' ॥

चूडामणिः शिरोरत्नम्

चूडेति ॥ चूडया मणिः । 'चूडामणिः काकचिन्वा-
फले मूर्धमणावपि' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ शिरसो रत्नम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शिरोमणेः' ॥

तरलो हारमध्यगः ॥ १०२ ॥

तेति ॥ 'तरस्तु तरणे पुंति' (इति मेदिनी) । तरं क्ति-
ति । 'आतोऽनुप-' (३।२।१३) इति कः । 'तरलं चञ्चले
पिङ्गे भास्वरेऽपि त्रिलिङ्गकम् । हारमध्यमणौ पुंति ववागुलु-
रयोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ हारस्य मध्यं
हारमध्यं गच्छति । 'अन्वेष्यपि-' (वा० ३।२।४८) इति ङः
॥*॥ 'एकम्' ॥

वालपाद्या पारितथ्या

वेति ॥ वालपाद्ये केशसमूहे साधुः । 'तत्र साधुः' (४।
४।९८) इति यट् । वालेषु पाद्या पाशसमूहो वा ॥ (१)
॥*॥ परितस्तथाभूताः परितया एव । चतुर्वर्णादित्यात्
(वा० ५।१।१२४) साधे ष्यच् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'समिन्त-
स्थितायाः स्वर्णादिपट्टिकायाः' । ज्ञानी तु—प्रथमं वा-
लदन्धननुचावलीनाम्—इत्याह ॥

पत्रपाद्या ललाटिका ।

पत्रेति ॥ पाद्यसमूहः पाद्या पत्रमेव पाद्या ॥ (१)
॥*॥ ललाटस्यालंकारः । 'कर्णललाटात्कनलंकारे' (४।३।
६५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ललाटाभरणस्य' ॥

कर्णिका तालपत्रं स्यात्

केति ॥ कर्णस्यालंकारः । प्राग्वन् । 'कर्णिका कर्णभू-
षणे । बीजकोशे सरोजस्य करमय्याद्बुजावपि । कुट्टिन्यां ह-
स्तिहस्ताभ्ये' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ तालस्य पत्रम् । 'ता-
लपत्रं तु कुण्डले । स्यात्तालपत्रो रण्डायाम्' इति हैमः ॥
(२) ॥*॥ 'ताडङ्कः' अप्यत्र । सुवर्णरेवितस्यार्पीदनेव नाम
॥*॥ द्वे 'कर्णाभरणस्य' ॥

कुण्डलं कर्णवेष्टनम् ॥ १०३ ॥

कुण्डेति ॥ कुण्डते, कुण्डयते, वा । 'कुडि दाहे' (भ्रा०
आ० से०) । 'कुडि रण्डायाम्' (उ० प० से०) वा । वृषा-
दित्यात् (उ० १।१०६) कलच् । कुण्डं कुण्डलाकारं लाति
वा । 'कुण्डलं कर्णभूषायां पारोऽपि बल्येऽपि च । अश्वन-
द्वयद्वयोः स्त्री' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ कर्णस्य वेष्ट-
नम् । वैश्यतेऽनेन । 'वेष्ट वेष्टने' (भ्रा० आ० से०) । ल्युट्
३।३।११७ ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कुण्डलस्य' ॥

त्रैवेयकं कण्ठभूषा

त्रैवेयेति ॥ त्रीवायां भवम् । 'कुलकुक्षित्रीवाभ्यः स्वा-
स्यलंकारेषु' (४।२।९६) इति ङक् ॥*॥—त्रीवाया अण्

च' (४।३।५७) इति ढलि 'त्रैवेर्यम्' अपि—इति मुकुटः ॥ (१) ॥३॥ भूष्यतेऽनया । 'भूप अलंकारे' (भ्वा० प० से०) । 'गुरोश्च-' (३।३।१०३) इत्यः । कण्ठस्य भूषा ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'श्रीवाभरणस्य' 'कण्ठा' इति ख्यातस्य ॥

लम्बनं स्याल्ललन्तिका ।

लेति ॥ लम्बते । 'लवि अवलंसहे' (भ्वा० आ० से०) । लुः (३।१।१३४) ॥ (१) ॥३॥ लडति । 'लड विलासे' (भ्वा० प० से०) । 'लडः शतृ-' (३।३।१२४) 'उनितश्च' (४।१।१६) इति डीप् । 'शप्स्यनोनिन्लम्' (७।१।८१) इति नुम् । ढलयोरेकत्वम् । ललन्त्येव । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'किंचिल्लम्बमानकण्ठभूषणस्य' ॥

स्वर्णैः प्रालम्बिका

स्वेति ॥ सैव ललन्तिका सुवर्णैः कृता प्रालम्ब्यते । प्लुल् (३।१।१३३) ॥ (१) ॥३॥ एकं 'लम्बकण्ठिकायाः' ॥

अधोरःसूत्रिका मौक्तिकैः कृता ॥१०४॥

अथेति ॥ सैव ललन्तिका मुक्ताभिः कृता ॥३॥ उरसः सूत्रमिव । 'इवे-' (५।३।९६) इति कन् ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'मौक्तिकमालायाः' ॥

हारो मुक्तावली

हेति ॥ हियतै मनोऽनेन । हियते वा । घञ् (३।३।१९९) यद्वा हारयति मनः । स्वार्थेष्वन्तादच् (३।१।१३४) ॥ 'हारो मुक्तासरे युधि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ मुक्तानामावली दीर्घा पङ्क्तिः ॥ (२) ॥३॥ भिदादिपाठ्यात् (३।३।१०६) अङि हारा । 'हारा मुक्तावली हारः' इति रभसः ॥३॥ द्वे 'मुक्ताहारस्य' ॥

देवच्छन्दोऽस्तौ शतयष्टिकः ।

देवेति ॥ 'हारः' शतयष्टिकः सन् । देवदछन्द्यते । 'छदि संवरणे' (डु० प० से०) । घञ् (३।३।१९९) ॥ (१) ॥३॥ 'यष्टिर्हारलताशस्त्रमेदयोः' इति विश्वः ॥ 'यष्टिर्लता सरः सरिः' इत्यनेकार्थमाधवी ॥३॥ एकं 'शतलतिकहारस्य' ॥

हारभेदा यष्टिभेदाद्दुत्सगुत्सार्धगोस्तनाः ॥ १०५ ॥

अर्धहारो माणवक एकावर्त्येकयष्टिका ।

सैव नक्षत्रमाला स्यात्सप्तविंशतिमौक्तिकैः ॥१०६॥

हारेति ॥ यद्येनां भेदात् हारभेदाः लुः । गुष्यते । 'गुष

१—'सद्वैद्यस्त्वमिति फणिना' इति राजशेखरः इति मुकुटः ॥

२—इमे तु 'पार्श्वहारः' यष्टिगुच्छनाणवमन्दराः । अपि गोस्तनगोपुच्छावर्धनार्थं यथोत्तरम्' इत्युक्त्वा । अन्ये तु 'चतुःपष्टिलतो हारोऽधाष्टहीना यथोत्तरम् । रदिमकलापी माणवकोऽर्धहारोऽर्धगुच्छकः । कलापच्छन्दो मन्दरश्च गुच्छः सप्ततियष्टिकः' इत्याहुः ॥

परिवेष्टने' (दि० प० से०) । 'उन्दिदगुधिकुपिभ्यश्च' (उ० ३।६८) इति सः कित् । बाहुलकाद्भूपभावो न । 'गुत्सः स्यात्सत्वके सत्व्ये हारमिन्द्रियणपर्ययोः' इति दन्त्यान्तेषु मेदिनी ॥३॥ छान्तोऽपि । 'स्याद् गुच्छः सत्वके सत्व्ये हारभेदकलापयोः' (इति मेदिनी) । गूयते । 'गुद् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) । बाहुलकाच्छक् । 'द्वात्रिंशत्तित्तिको गुच्छः' ॥ (१) ॥३॥ 'गुच्छार्थसत्त्वसंख्यकः' । गुत्सः गुत्सार्थः । समप्रविभागाभावात् पुंस्त्वम् । चतुर्विंशतियष्टिको हारो गुत्सार्थः ॥ (१) ॥३॥ 'चतुर्विंशत्तित्तिको हारश्चतुःसरिच्च गोस्तनः' । गोः स्तन इव ॥ (१) ॥३॥ 'विंशतियष्टिको हारो माणवः परिकीर्तितः' । 'अर्धेनैकदेशेन कृतो हारः । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।७२) ॥ (१) ॥३॥ माणवो बालः । स इव । यावादित्वात् (५।४।२९) कन् । 'माणवको हारभेदे बाले कुपुरुषे वटौ' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ एकसरा । एका चासावावली च ॥ (१) ॥३॥ एकावृत्त्येव सप्तविंशतिमुक्ताभिः कृता । नक्षत्राणां मालेव ॥ (१) ॥३॥ प्रत्येकमेकैकम् ॥

आवापकः पारिहार्यः कटको वलयोऽस्त्रियाम् ।

आवेति ॥ आ उप्यते । 'डुवप्' (भ्वा० उ० अ०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९९) । स्वार्थे (ज्ञापि० ५।४।५) संज्ञायां (५।३।७५) वा कन् ॥ (१) ॥३॥ परिहियते 'ऋहलोर्ण्यत्' (३।१।१२४) । परिहार्य एव । प्रज्ञाघञ् (५।४।३८) ॥ यद्वा घञन्ताच्चतुर्वर्णोर्दित्वात् (वा० ५।१।१२०) स्वार्थे ष्वल् ॥ (२) ॥३॥ कटति कट्यते वा । 'कटे वधावरणयोः' (भ्वा० प० से०) कुन् (उ० २।३२) । 'कटकोऽस्त्री नितन्त्रेऽद्रेर्दन्तिनां दन्तमण्डने । सानुद्रलवणे राजधानीवलययोरपि' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥३॥ वलते । 'वल संवरणे' (भ्वा० आ० से०) । 'वलिमलितनिभ्यः कयन्' (उ० ४।९९) ॥ 'वल्यः कण्ठरोगे ना कङ्कणे पुंनपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥३॥ चत्वारि 'प्रकोष्ठाभरणस्य' ॥

केयूरमङ्गदं तुल्ये

कयिति ॥ के बाहुमिरसि यौति । 'यु मिश्रणे' (अ० प० से०) । खर्जादित्वात् (४।९०) ऊरः । बाहुलकाद्विलोपः । 'हलदन्तात्' (६।२।१९) इति सप्तम्या अलुक् ॥ (१) ॥३॥ अङ्गं दयते, दायति, वति वा । 'देद् पालने' (भ्वा० आ० अ०) । 'दौ शोधने' (भ्वा० प० अ०) वा । 'दौ अवलण्डने' (दि० प० अ०) वा । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ 'अङ्गदः कपिभेदं ना केयूरे तु नपुंसकम् । अङ्गदा याम्यदिग्दन्तिहस्तित्त्वानपि योपिति' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'प्रणण्डभूषणस्य' ॥

अङ्गुलीयकमूर्त्तिका ॥ १०७ ॥

अङ्गुलीति ॥ अङ्गुली भवम् । 'जिहामूलाद्दुल्लेखः' (४।

३।६२) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥—कपिलकादि-
त्वात् (वा० ८।२।१८) 'अङ्गुलीयकम्'—इति मुकुटः ॥
तत्र । तत्र रेफानुवादेन लविधानात् । लानुवादेन रेफवि-
धानाभावात् ॥ 'बालमूल-' (वा० ८।२।१८) इति वक्तुं श-
क्यत्वात् ॥ (१) ॥३॥ जर्मिरेव । 'इवे-' (५।३।१६) इति
कन् ॥ जर्मिं प्रकाशं कायति वा ॥ 'जर्मिः खीपुंसयो-
र्धाध्यां प्रकाशे वेगभङ्गयोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥३॥ द्वे
'अङ्गुलीभूषणस्य' ॥

साक्षराङ्गुलिमुद्रा सा

सेति ॥ सा जर्मिका । अक्षरैः सहिता चेत् । अङ्गुल्यां
सुदं राति । 'आतः' (३।२।३) इति कः ॥ मोदते वा । 'मुद
हृष्ये' (भ्रा० आ० से०) । 'स्फायितच्चि-' (उ० २।१३)
इति र्क् । अङ्गुल्या मुद्रा ॥ (१) ॥३॥ एकम् ॥

कङ्कणं करभूषणम् ।

कङ्कणं ॥ कं शुभं कणति । 'कण शब्दे' (भ्रा० प०
से०) । अच् (३।१।१३४) । कङ्कते वा । 'कक लौत्ये' (भ्रा०
आ० से०) । 'बहुलमन्यत्रापि' (उ० २।७८) इति 'अनुदा-
त्तेत्य हलादेः' (३।२।१४९) इति वा युच् । पृषोदरादि-
त्वात् (६।३।१०९) णत्वम् । 'कङ्कणं करभूषायां सूत्रमण्ड-
नयोरपि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ करं भूषयति । करो
भूष्यतेऽनेन वा । ल्युट् (३।३।११३, ११७) । 'ह्रीवं मण्डने
सूत्रे कङ्कणं करभूषणम्' इति रभसः । 'हस्तमण्डनसूत्रे
स्यात् कङ्कणो ना प्रतीसरः' इति रत्नकोपः ॥ (२) ॥३॥
द्वे 'मणिवन्धभूषणस्य' ॥

खीकट्यां मेखला काञ्ची सप्तकी रशना तथा १०८.

ह्रीये सारसनं च

खीति ॥ मर्लं गतिं लाति । कः (३।२।३) । पृषोदरादिः
(६।३।१०९) ।—मीयते । 'डुमिच् प्रक्षेपणे' (स्वा० उ०
अ०) । 'कलम्बादयश्च' इति साधुः—इति मुकुटधिन्यः ।
तत्सूत्रस्योच्चलत्तादिष्वदर्शनात् । 'मेखलादिनितम्ये स्या-
श्शशनाखल्वन्धयोः' इति ह्रैः ॥ (१) ॥३॥ काञ्चते ।
'काचि दीप्तिवन्धनयोः' (भ्रा० आ० से०) । इन् (उ० ४।
१।१८) । वा ङीप् (ग० ४।१।४५) ।—'अन्येभ्योऽपि' इति
दीर्घः—इति मुकुटधिन्यः । धातोरेव दीर्घवत्त्वात् । 'अन्ये-
भ्योऽपि' इत्येतादृशस्य दीर्घविधायकस्याभावात् 'अन्येषाम-
पि' (६।३।१३७) इति वक्तुं युक्तत्वाच्च । 'काञ्ची स्यान्मे-
खलादात्रि प्रनेदे नगरस्य च' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥३॥

१—मुल्लिङ्गोऽप्ययम् 'अयं भैषित्यभिज्ञानं काकुत्सस्याङ्गुरी-
पकः' इति मट्टिप्रयोगात्—इति मुकुटः ॥ २—'काञ्चीगुण-
साजमनिन्दितायाः' इति कुमारः 'काञ्चिदामपिहितरुतरोरुः'
इति माघः—इति मुकुटः ॥

सपति । 'पप' समवाये' (भ्रा० प० से०) । बाहुलकात्तन्
स्वार्थे (ज्ञापि० ५।४।५) कन् । सप्तभिरनेकाभिः किङ्किणीभिः,
सप्त खरान् वा कायति । 'आतः' (३।१।१३६, २।३) इति
कः । गौरादिः (४।१।४१) ।—कायन्ति अस्याम् । मूलवि-
भुजादित्वात् (वा० ३।२।५) कः—इति मुकुटधिन्यः । अ-
धिकरणे तत्प्रवृत्तेरसंभवात् ॥ (३) ॥३॥ अश्रते 'अश्रद्
व्याप्तौ संघाते च' (स्वा० आ० से०) । अश्राति । 'अश्र मो-
जने' (क्र्या० प० से०) । 'अश्रे रच् च' (उ० २।७५) इति
यू रशादेशः । यद्वा, रशति । 'रश शब्दे' सौत्रः । 'बहुलम-
न्यत्रापि' (उ० २।७८) इति युच् । तालव्यमव्या ॥३॥ द-
न्त्यमव्यापि । 'रस शब्दे' (भ्रा० प० से०) । 'रस आखा-
दने' (उ० उ० से०) । 'बहुलम्' (उ० २।७८) इति युच् ।
'प्यासश्रन्य-' (३।३।१०७) इति वा युच् । 'तालव्या अपि
दन्त्याश्च शम्बशम्बलशुकराः । रशनापि च जिह्वायाम्' ॥
'रसनं निखने स्वादे रसना काञ्चिजिह्वयोः' इत्यजयधरणा ॥
'रसनं खदने ध्वाने रसना काञ्चिजिह्वयोः । रसनं चापि
रालायाम्' इति विश्वप्रकाशः ॥ एवमुभयसुमयत्र साधु ॥
(४) ॥३॥ सारसुत्कृष्टं सनमस्य । 'पण संभर्त्ता' (भ्रा० प०
से०) । षः (३।३।११८) । सहारसनेनाल्पशब्देन वा । 'मे-
खलायां सारसनसुरखे च तनुत्रिणाम्' इति दन्त्यादौ र-
भसः ॥ (५) ॥३॥ पञ्च 'खीकटिभूषणस्य' ॥ 'खी' इत्य-
विवक्षितम् । पुंस्कटिभूषणेऽति ।—खीकट्यां वन्नग्रन्थने—
इति स्वामी । '—एका यष्टिर्भवेत्काञ्ची मेखला लष्ट यष्टि-
काः । रसना षोडश ज्ञेयाः कलापः पञ्चविंशकः'—इति
भेदस्त्रिह न विवक्षितः ॥

अथ पुंस्कट्यां शृङ्खलं त्रिषु ।

अथेति ॥ पुंसां कट्यां चेत् काञ्ची । शृङ्खलं खलति ।
'खल संचये' (भ्रा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । पृषो-
दरादिः (६।३।१०९) । 'शृङ्खलं पुंस्कटीकाञ्चां लोहरज्जां
च बन्धने' (इति ह्रैः) ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'पुरुषकटी-
स्थकाञ्चयाः' ॥

पादाङ्गदं तुलाकोटिर्मञ्जीरो नूपुरोऽखिल्याम् ॥१०९॥

पेति ॥ पादस्याङ्गदमिव । यद्वा पाद एवाङ्गम् । पादाङ्गं
याति, दायति, दयते, वा । 'दो अवखण्डने' (दि० प० अ०) ।
'द्वैप् शोधने' (भ्रा० प० अ०) । 'दिह् पालने' (भ्रा० आ०
अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (१) ॥३॥
तुलां तुलया वा कोटयति । 'कुट्टं प्रतापने' तुरादिः । 'अच
इः' (उ० ४।१।३९) । तुलाकारं कोटिरप्रमस्य । 'तुलाको-
टिर्मानमेदेऽम्बुदे स्यात्तूपुरेऽपि च' इति ह्रैः ॥ (२) ॥३॥

२—'सुभितस्त्रिन्नुमनीरशनैः शनैः' इति मारविषयकात्—
इति मुकुटः ॥ २—'रसनावधो रतिकलहेषु, न दानानुनतिषु'
इति वासवदत्ताशेपात्—इति मुकुटः ॥

मञ्जति । 'मजि ध्वनौ' सौत्रः । बाहुलकादीरन् ।—'गम्भी-
रादयश्च' इतीरन्—इति मुकुटोऽपाणिनीयो गम्भीरादिगणा-
भावात् ॥ (३) ॥*॥ 'नुवनम्' नूयते, वा । 'णू स्तुतौ'
(तु० प० से०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । तुमि पुर-
ति । 'पुर अग्रगमने' (तु० प० से०) । 'इयुपध-' (३।१।
१३५) इति कः । 'मञ्जीरोऽर्वा स नूपुरः' इति रभसः ॥
(४) ॥*॥ चत्वारि 'नूपुरस्य' ॥

हंसकः पादकटकः

हंसैति ॥ हंस इव कायति । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।
२।१०१) इति डः । हंस इव । 'इवे-' (५।३।९६) इति
कन् वा ॥ (१) ॥*॥ पादस्य कटको वलयः ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'नूपुरस्य' ॥—षडपि पर्यायाः—इत्येके ॥

किंकिणी क्षुद्रघण्टिका ।

किमिति ॥ किञ्चित् किणं करोति । किणशब्दात् 'त-
त्करोति' (वा० ३।१।२६) इति ष्यन्तादच् (३।१।१३४) ।
गौरादिः (४।१।४१) ॥*॥—कङ्कणी—इति स्त्रीना ॥ कङ्क-
नम् । 'ककि गतौ' (भ्वा० प० से०) । घल् (३।३।१८) ।
कङ्के गतावगति । 'अण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । अच्
३।१।१३४) । गौरादिः (४।१।४१) शकन्ध्वादिः (वा० ६।
१।९४) । यद्वा कं सुखं कणति । 'कण शब्दे' (भ्वा० प०
से०) । अच् (३।१।१३४) । 'कङ्कणः स्यात्प्रतिसरः कङ्क-
णी क्षुद्रघण्टिका' इति भागुरिः ॥ (१) ॥*॥ घण्टेव । 'इवे-'
(५।३।९६) इति कन् । यद्वा घण्टति, घण्टयति, वा । 'घटि
दीप्तौ' (डु० उ० से०) । ष्वल् (३।१।१३३) । क्षुद्रा चात्तौ
घण्टिका च ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'क्षुद्रघण्टिकायाः' 'घुघुरा-
ख्यस्य' ॥

त्वक्फलकमिरोमाणि वस्त्रयोनिः

त्वेति ॥ लग्नादि । वस्त्रस्य योनिः कारणम् ॥ (१) ॥*॥
एकम् 'वस्त्रयोनेः' ॥

दश त्रिषु ॥ ११० ॥

देति ॥ वस्त्र्यमाणानि तन्त्रकान्तानि दश ॥

वालकं क्षौमादि

वैति ॥ वल्कस्य विकारः । 'तस्य विकारः' (४।३।१३४)
इत्यण् ॥ (१) ॥*॥ क्षुमाया विकारः । प्राग्वत् ॥ क्षौमादि
वालकम् । 'क्षौमं वल्कलजांशुके । शणजेऽतसीजे' (इति मे-
दिनी) । 'क्षौमवस्त्रस्य' एकम् ॥

१—वालकक्षौमफालकार्पासवादरकौशेयराङ्गवानाहतनिष्प्राणि-
तत्रकानि—इति स्त्रीना ॥—वक्ष्यमाणानि क्षौमादिवर्जवालकफा-
लादीनि निष्प्राग्यन्तानि दश त्रिषु विक्रानि । चकारादेकादशं
तत्रकम्, इति सुभूतैः—इति मुकुटः ॥

फालं तु कार्पासं वादरं च तत् ।

फेति ॥ फलस्य विकारः । 'तस्य विकारः' (४।३।१३४)
इत्यण् । 'फालं तु वसने फाल उल्लतौ' (इति हैमः) 'ह्रीवं
सीरोपकरणे' (इति मेदिनी) 'पुंति शंकरसीरिणोः' ॥ (१)
॥*॥ कर्पास्या वदरायाश्च विकारः फलम् । 'अवयवे च-'
(४।३।१३५) इत्यण् । तस्य 'फले लृक्' (४।३।१६३) ।
कार्पासस्य वदरस्य च विकारः । प्राग्वदण् (४।३।१३४) ॥
(२) ॥*॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'कार्पासवस्त्रस्य' ॥

कौशेयं ह्रमिकोशोत्थम्

काविति ॥ कोशे संभूतः । 'कोशाद्भृत्' (४।३।४२) ॥
(१) ॥*॥ एकम् 'पीतांवरदेः' ॥

राङ्गवं मृगरोमजम् ॥ १११ ॥

रेति ॥ रङ्गौ भवम् । 'रङ्गोरमनुष्येऽण् च' (४।२।१००)
इत्यण् । 'मृगरोमजम्' मृगशब्देन पशुमात्रं ग्राह्यम् । तेन
कम्बलाद्यपि राङ्गवम् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'ऊर्णादेः' ॥

अनाहतं निष्प्राणि तन्त्रकं च नवाम्बरे ।

अनेति ॥ न आहतम् ॥ (१) ॥*॥ प्रोयतेऽनया । 'विञ्
तन्तुसंताने' (भ्वा० उ० अ०) । 'करणा-' (३।३।११७)
इति ल्युट् । निर्गता प्रवाणी तन्तुवायशलाकास्मात् । 'निष्प-
वाणिश्च' (५।४।१६०) इति साधुः ॥ (२) ॥*॥ तन्त्रादधि-
रापहतम् । 'तन्त्रादचिरापहते' (५।२।७०) इति साधुः ॥ (३)
॥*॥ नवं च तदम्बरं च ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'छेदभोग-
क्षालनरहितवस्त्रस्य' ॥

तत्स्यादुद्रमनीयं यद्घौतयोर्वस्त्रयोर्युगम् ॥ ११२ ॥

तदिति ॥ घौतयोः प्रक्षालितयोर्वस्त्रयोर्युगम् । उद्गम्य-
तेऽभिलष्यते । 'गम्ल गतौ' (भ्वा० प० अ०) । अनीयद्
(३।१।९६) ॥ (१) ॥*॥ 'युगम्' इत्यविवक्षितम् ॥*॥
एकम् 'घौतवस्त्रयुगस्य' ॥

पत्रोर्णं घौतकौशेयम्

पेति ॥ पत्रेषु कृतोर्णा पत्रोर्णात्सत्र । अर्शभायच् (५।
२।१२७) । 'पत्रोर्णं घौतकौशेये पत्रोर्णः शोणकद्रुमे' इति
हैमः ॥ (१) ॥*॥ धाम्यते स्म । 'धातु गतिशुद्धोः' (भ्वा०
उ० से०) । कः (३।२।१०२) घौतं च तत्कौशेयं च ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'घौतकौशेयस्य' ।—प्रक्षालितकौशेयमेव पत्रोर्णा-
ख्यम्—इत्यन्ये ॥

बहुमूल्यं महाधनम् ।

वेति ॥ बहु मूल्यमस्य ॥ (१) ॥*॥ महद् धनं मूल्य-
नस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'बहुमूल्यवस्तुनः' ॥

क्षौमं दुकूलं स्यात्

क्षाविति ॥ क्षाति । क्षयते, वा । 'दु क्षु शब्दं' (अ०

प० से०) । 'अतिस्तुसु-' (उ० १।१४०) इति मन् ।
 श्लोमपटे दुकूलेऽस्त्री' (इति मेदिनी) ॥३॥—धुमाया वि-
 कारः । श्लोमम्—इति स्वामी । पर्यायान्तराभिधानाय पुनर-
 भिहितम् ॥ (१) ॥३॥ दुष्टं कूलति । 'कूल आवरणे' (भ्वा०
 प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । पृषोदरादिः
 (६।३।१०९) ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'पट्टवस्त्रस्य' ॥

द्वे तु निवीतं प्रावृतं त्रिषु ॥ ११३ ॥

द्वे इति ॥ नि वीयते स्म । 'व्येञ् संवरणे' (भ्वा० उ०
 अ०) । क्तः (३।२।१०२) । संप्रसारणादि (६।१।१५) ।
 (६।१।१०८) (६।४।२) ॥३॥—निवृत्तम्—इति स्वामी ॥
 (१) ॥३॥ प्रात्रियते स्म 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०) ।
 क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'प्रावृतवस्त्रस्य' ॥

स्त्रियां बहुत्वे वस्त्रस्य दशाः स्युर्धस्त्योर्धयोः ।

स्त्रीति ॥ दश्यते । 'दश दशने' (भ्वा० प० अ०) ।
 भिदावङ् (३।३।१०६) । 'दशा वस्यामवस्थायां वक्षान्ते
 भूत्रि पुंस्त्रियोः' इति रभसः ॥ (१) ॥३॥ वस्यते । 'वस आ-
 च्छादने' (आ० आ० से०) । 'वस स्नेहनादौ' उरादिः । उ-
 रादीनां णिच्वा । 'वसेस्तिः' (उ० ४।१८०) । 'वस्तिर्धयो-
 निरूहे नाम्यधो भूत्रि दशासु च' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥३॥
 द्वे 'वस्त्रान्तावयवानाम्' ॥

दैर्घ्यमायाम आनाहः

दायिति ॥ दीर्घस्य भावः । 'गुण-' (५।१।१२४) इति
 ष्यञ् ॥ (१) ॥३॥ आयम्यतेऽनेन । घञ् (३।३।१९९) । आ-
 यमनं वा । आयाति वा । 'या प्रापणे' (अ० प० अ०) ।
 'अतिस्तुसु-' (उ० १।१४०) इति मन् ॥ (२) ॥३॥ आन-
 ह्यतेऽनेन । 'णह वन्धने' (दि० उ० अ०) घञ् (३।३।१९९)
 ॥३॥ 'आरोहः' इति क्चित्पाठः । आरुह्यतेऽनेन । घञ्
 (३।३।१९९) । 'आरोहस्त्वरोहे च वरयोपित्कटावपि । आ-
 रोहणे गजारोहे दीर्घत्वे च समुच्छ्रये' (इति मेदिनी) ॥ (३)
 ॥३॥ त्रीणि वस्त्रादेर्दैर्घ्यस्य ॥

परिणाहो विशालता ॥ ११४ ॥

पेति ॥ परिणह्यतेऽनेन । घञ् (३।३।१९९) ॥ (१) ॥३॥
 विशालस्य भावः तल् (५।१।१९९) ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'वि-
 स्तारस्य' 'पनहा' इति ख्यातस्य ॥

पटच्चरं जीर्णवस्त्रम्

पेति ॥ पटति । 'पट गतौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुल-
 कादत् । भूतपूर्वं पटत् । 'भूतपूर्वं चरट्' (५।३।५३) यद्वा
 'पटत्' इत्यव्यक्तं शब्दं चरति करोति । अच् (३।१।१३४) ।
 यद्वा पट इवाचरति । 'सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्तिच्वा' (वा०
 ३।१) । शत्रन्ताच्चरट् (५।३।५३) ॥ (१) ॥३॥ जीर्णं च
 तद्वर्णं च ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'जीर्णवस्त्रस्य' ॥

समौ नक्तकर्पटौ ।

सेति ॥ नजते । 'ओ नजी व्रीडे' (तु० आ० से०) ।
 बाहुलकात्तन् । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । नक्तं कं
 सुखमस्माद्वा । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) मलोपः ॥३॥
 क्वचित् 'लक्तकः' इति पाठः । लक्यते स्म । 'लक आखा-
 दने' ( ) । क्तः (३।२।१०२) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।
 ४।५) ॥ (१) ॥३॥ किरति । 'कृ विक्रमे' (तु० प० से०) ।
 कृणाति । 'कृ हिंसायाम्' (त्रया० प० से०) वा । करोति ।
 'डुकृञ्' (तु० उ० अ०) वा । विच् (३।२।७५) कर् चारौ
 पटश्च । यद्वा करस्य पटः । शकन्वादिः (वा० ६।१।९४) ॥
 (२) ॥३॥ द्वे 'प्रखेदादिमार्जनार्थहस्तथवस्त्रख-
 ण्डस्य' । स्वामी तु—द्रवद्रव्यं येन पूयते तत्र रुढोऽयम्—
 इत्याह । मुकुटस्तु—मलिनत्वादिदुष्टजीर्णवस्त्रखण्डस्य ॥

वस्त्रमाच्छादनं वासश्चेलं वसनमंशुकम् ॥ ११५ ॥

वेति ॥ वस्यतेऽनेन । 'वस आच्छादने' (अ० आ०
 से०) । घृञ् (उ० ४।१।५९) ॥ (१) ॥३॥ आच्छाद्यतेऽनेन
 ल्युट् (३।३।११७) ॥ (२) ॥३॥ वस्यतेऽनेन । 'वसेर्षित्'
 (उ० ४।१।९८) इत्यसुन् ॥ (३) ॥३॥ विस्यतेऽनेन । 'चिल
 वसने' (तु० प० से०) । घञ् (३।३।१९९) । गौरादिः (४।
 १।४१) ।—'कल्पचेल्' (६।३।४३) इति टित्त्वनिपात-
 नाद्वा ङीप् । 'चेलो नीचेऽधमे त्रिषु । नपुंसकं तु वसने' ।
 इति मेदिनी ॥ (४) ॥३॥ वस्यतेऽनेन । ल्युट् (३।३।११७)
 'वसनं छादने वस्त्रे' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥३॥
 'अंशुः सूत्रादिसूक्ष्मांशे किरणे चण्डदीधितेः' (इति हैमः) ।
 अंशुश्च कायति । कः (३।२।३) । यद्वा अंशुभिः काशते ।
 'काश दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । 'अन्वेभ्योऽपि' (वा०
 ३।२।१०९) इति ङः । 'अंशुकं श्लक्ष्णवस्त्रे स्याद्ब्रह्ममात्रो-
 त्तीययोः' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥३॥ 'पटोऽस्त्री कर्पटः
 शाटः सिचयप्रोतलक्तकाः' इति रभसः ॥३॥ पट्
 'वस्त्रस्य' ॥

सुचेलकः पटोऽस्त्री

स्विति ॥ शोभनं चेलमेव । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।
 ४।५) । स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्तन्तेऽपि,
 (५।) ॥ (१) ॥३॥ पटति । 'पट गतौ' (भ्या०
 प० से०) । 'पट विस्तारे' (तु० उ० से०) वा । अच्
 (३।१।१३४) । यद्वा पव्यतेऽनेन । 'पट भासने' (तु० उ०
 से०) । 'शनो घ च' (३।३।१२९) इति घो चित्त्वा-
 दन्यत्सादपि । 'हलश्च' (३।३।१२९) इति घञि संज्ञापूर्वं-
 कलाद्ब्रह्मभावः । 'क्वचिदपवादविषयेऽन्युत्सर्गोऽभिनिवेशते'
 ( ) इति घञ्विषये 'पुंस्ति-' (३।३।१९८) इति घो
 वा—'नर्थे कः' (वा० ३।३।५८)—इति मुकुटः ।
 तत्र । परिगणनात् । 'पटश्चित्रपटे वस्त्रेऽस्त्री, प्रियालङ्घने

पुमान् (इति मेदिनी) ।—'अर्त्री' इति चिन्त्यम् । द्वयोर-
दर्शनात्—इति स्वाम्येव चिन्त्यः । उच्चरभसमेदिन्योः 'अर्त्री'
इति दर्शनात् ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'शोभनवस्त्रस्य' ॥

ना वराशिः स्थूलशाटकः ।

नेति ॥ वरं श्रेष्ठं वरणं वा अश्रुते । इन् (उ० ४।११८)
'वराशिर्ना' इति तालव्यान्ते शाब्दिकः ॥३॥ 'वराशिः'
स्यात्खड्गवरे वराशिः स्थूलशाटके' इति दन्त्यान्तेषु रभसतः ॥
(१) ॥३॥ शाटको । 'शाट रजादौ' (भ्वा० प० से०) । ष्वल्
(३।१।१३३) । स्थूलश्चासौ शाटकश्च ॥ (२) ॥३॥ 'वरा-
शिर्ना' इत्यन्वयः ॥३॥ द्वे 'स्थूलपटस्य' ।—चत्वार एका-
र्थाः—इत्येके ॥

निचोलः प्रच्छदपटः

नीति ॥ निचोत्यते । 'बुल समुच्छ्राये' चुरादिः । घञ्
(३।३।१९) । यद्वा चोष्यते । 'बुड कृतौ' चुरादिः । घञ्
(३।३।१९) । डल्योरेकत्वम् । 'निचोलं तु नयुंसकम्' इति
रभसतः ।—त्रियां 'निचोली' इत्यपि—इति राजदेवः ॥३॥
निचुलोऽपि । 'निचुलस्तु निचोले स्यादिजलाख्यनहीरहे'
(इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ प्रच्छदति । प्रच्छद्यते वा । 'छद
चंवरणे' (बु० उ० से०) । अच् (३।१।१३४) । घः (३।१।
११८) वा प्रच्छाद्यतेऽनेन वा । चुरादिभ्यन्तात् घः (३।३।
१८) । 'छादेयै-' (६।४।९६) इति ह्रस्वः । प्रच्छदश्चासौ
पटश्च ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'डोलिकाधावरणपटस्य' ।—
त्रौपियानपटस्य 'चुरका' इति ख्यातस्य—इत्यन्ये ॥—येन
तूलशय्यादि प्रच्छाद्यते तस्य—इति स्वामी ॥

समौ रल्लककम्बलौ ॥ ११६ ॥

सेति ॥ रमते । क्विप् । (३।२।१७८) । 'गमादीनां कौ'
(भा० ६।४।४०) इति नलोपः । तुक् (६।१।७१) ॥ लाति ।
क्विप् (३।२।१७८) । रत् वासौ लक्ष् । स्वार्थे कन् (ज्ञापि०
५।४।५) । 'केऽपः' (७।४।१३) इति ह्रस्वः । यद्वा रमणम् ।
संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । रत् क्रीडा लक्ष्यतेऽनेन ।
'लक आस्तादने' ( ) घः (३।३।११८) । रत् लाति ।
कुन् (उ० २।३२) वा । 'रल्लुकः कम्बले स्तुतः । तथैव
कम्बलमृगे' इति हैनः ॥ (१) ॥३॥ कम्बति, कम्ब्यते, वा
'कम्ब गतौ' ( ) । वृषादित्वात् (उ० १।१०६) कल्च् ।
संज्ञार्थकत्वात्नलोपो न । 'कम्बलः किमिसालयोः । नागप्र-
भेदे प्राचारे वैकश्ये कम्बलं जले' इति हैनः ॥ (२) ॥३॥
द्वे 'कम्बलस्य' ॥

अन्तरीयोपसंव्यानपरिधानान्यधोऽशुके ।

अन्तेति ॥ अन्तरे भवम् । गहादित्वात् (४।२।१३८)
छः ॥ (१) ॥३॥ उपसंवीयतेऽनेन । 'व्येन् चंवरणे' (भ्वा०
उ० से०) । ल्युट् (३।३।११७) ॥ (२) ॥३॥ परिधीयते ।
'डुवाञ् धारणे' (बु० उ० अ०) । 'इल्ल्युटः' (३।३।११३)

इति ल्युट् ॥ (३) ॥३॥ अधोदेहभागस्यांशुकम् ॥ (४) ॥३॥
चत्वारि 'परिधानवस्त्रस्य' ॥

द्वौ प्राचारोत्तरासङ्गौ समौ वृहतिका तथा ॥ ११७ ॥
संव्यानमुत्तरीयं च

द्वाविति ॥ प्र त्रियतेऽनेन । 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ०
से०) । 'वृणोतेराच्छादने' (३।३।५४) इति घञ् । 'उपसर्ग-
स्य घञि' (६।३।१२२) इति दीर्घः ॥ (१) ॥३॥ उत्तरे
ऊर्ध्वभागे आसज्यते । 'पञ्च सङ्गे' (भ्वा० प० अ०) । घञ्
(३।३।१९) ॥ (२) ॥३॥ 'वृहती वसनान्तरे' (इति मेदि-
नी) ॥ वृहत्येव । 'वृहत्या आच्छादने' (५।४।६) इति कन् ॥
(३) ॥३॥ संवीयतेऽनेन । ल्युट् (३।३।११७) 'संव्यानं
छदनंऽशुके' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (४) ॥३॥ उत्तरस्निग्धे-
भागे भवम् । गहादित्वात् (४।२।१३८) छः ॥ (५) ॥३॥
पञ्च 'उपरिवस्त्रस्य' ॥

चोलकूर्पासकौ स्त्रियाः ।

चोलेति ॥ चोत्यतेऽनेन । 'बुल समुच्छ्राये' (बु०
प० से०) अच् (३।३।५६) । घः (३।३।११८) वा ।
अल्पचोलः । गौरादिः (४।१।४१) । चोली ॥ (१) ॥३॥
'कूर्परः स्यात्कफोणौ च जातुष्यपि च पुंस्ययम्' (इति मे-
दिनी) । कूर्परऽस्यते कूर्परोऽस्यतेऽत्र वा । 'अमु क्षेपणे' (दि०
प० से०) । कूर्पर आस्ते वा । 'आस उपवेशने' (अ०
आ० से०) । घञ् (३।३।१९) । अच् (३।१।१३४) वा ।
पृषोदरादिः (६।३।१०९) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ।
'कूर्पासत्त्वर्थचोलकः' इति हारावली ॥ (१) ॥३॥—आ-
प्रपदीनकञ्चुकस्य, 'स्त्रीणां कञ्चुलिशाख्यस्य' द्वे—इति
स्वामी ॥

नीशारः स्यात्प्राचरणे हिमानिलनिवारणे ॥ ११८ ॥

नीति ॥ नितरां शीथंते हिमानिलादत्र । अनेन वा । 'शू
हिंसायाम्' (क्या० प० से०) । 'शू वायुवर्णनिवृत्तेषु' (वा०
३।३।२१) इति घञ् । 'उपसर्गस्य घञि' (६।३।१२२) इति
दीर्घः ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'प्राचरणस्य' ॥

अर्धोत्कं वरस्त्रीणां स्याच्चण्डातकमंशुकम् ।

अर्धेति ॥ 'जरोरर्धम्' । 'अर्धं नयुंसकम्' (२।२।२) इति
समासः । अर्धोरौ काराते । 'अन्धेभ्योऽपि-' (वा० ३।२।
१०१) इति डः ॥३॥ चण्डां कोपनां वरासियमतति । कुन्
(उ० २।३२) । 'अर्धोत्कं वरस्त्रीणां वासश्चण्डातकः स्तुतः'
इति पुंस्काडे बोपालितार्थुलिङ्गोऽपि ॥ (१) ॥३॥ एकं 'ल-
हंगा' इति ख्यातस्य ॥

१—स्त्रियाः इति विशेषेणोक्तम् । पुंस्तोऽन्वेतादुपमानादिदि
उभूभिः ॥ द्वे स्त्रीपुंसकञ्चुलिकायाः—इति सुबुटः ॥

स्यात्रिष्वप्रपदीर्णं तत्प्राप्तोत्याप्रपदं हि यत् ॥११९॥

स्यादिति ॥ आप्रपदं प्राप्नोति । 'आप्रपदं प्राप्नोति' (५।२।१८) ॥ (१) ॥३॥ यदाप्रपदं प्राप्नोति तदाप्रपदीनम् ॥३॥ एकं 'पादाप्रपर्यन्तलभ्यमानवस्त्वस्य' ॥

अस्त्री चितानमुल्लोचः

अस्त्रीति ॥ वित्तन्वते । घञ् (३।३।१९) । 'चितानो यज्ञ उल्लोचं वित्तारे पुंनपुंसकम् । उल्लोचं वृत्तविशेषे स्यात्रिलिङ्गो मन्दतुच्छयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ ऊर्ध्व लोचति । 'लोचु मासने' (तु० उ० से०) । ऊर्ध्व लोच्यते । 'लोचु दशने' (भ्रा० आ० से०) वा । अञ् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१९) वा । कृतं तु 'निष्ठायामनितः' (वा० ७।३।५३) इति वचनादस्य तु तत्र सेद्भावः ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'चितानस्य' 'चंदना' इति ख्यातस्य ॥

दृष्याद्यं वस्त्रवेर्मनि ।

द्विति ॥ दृष्यते । 'दृषु वैकृते' (दि० प० अ०) । प्यन्तात् 'अनो यत्' (३।३।९७) । 'दोषो णौ' (३।३।९०) इत्युः । 'दृष्यं त्रिषु दृषणीये ह्येवं वत्रे च तद्गृहे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ आद्येन कुट्टरपट्टकृटीपट्टवासादिग्रहः । एकं 'वस्त्रगेहस्य' ॥

प्रतितीरा जवनिका स्यात्तिरस्करिणी च सा १२०

प्रतीति ॥ प्रति ति नोति । प्रतितीयते । वा । 'पिन् वन्धने' (स्त्रा० उ० अ०) । 'शुचिचिनीनां दीर्घश्च' (उ० ३।२५) इति र्क् ॥ (१) ॥३॥ जवलस्याम् । 'जुः' चौत्रो गतौ वेगे च । ल्युट् (३।३।११७) । स्वार्थे क्त् (शापि० ५।१।५) ॥३॥ 'यमनिका' इति वा पाठः । यमयति । 'यन उपरमे' (भ्रा० प० अ०) । ल्युट् (३।३।११७) । क्त् (शापि० ५।१।५) ॥ (२) ॥३॥ तिरस्करोति । प्रत्यादित्वात् (३।१।१३४) निगिः । तिपातनाद्व्युत्पन्नः । संज्ञापूर्वकलाद्वा ॥३॥ तिरस्क्रियतेऽनया । ल्युट् (३।३।११७) । 'तिरस्करणी' ॥ (३) ॥३॥ त्रीणि 'व्यवधानपट्टयाः' 'कनात' इति ख्यातायाः ॥

कचित् 'पर्यङ्किका परिकरः पर्यङ्कवाचक्यिका । अञ्चलं लं-शुकान्ते स्यात्तीरा चारत्तनश्च यः' ॥

परिकर्माङ्गसंस्कारः

पेति ॥ परि मलवर्जनायां क्रिया परिकर्मे हानोद्धतनादि ॥३॥ 'प्रतिकर्म' इति क्वचित्पाठः ॥ (१) ॥३॥ जङ्गं सं-स्क्रियतेऽनेन । घञ् (३।३।१९) ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'शरीर-शोभाधायककर्मणः' ॥

स्यान्मार्ष्टिर्माजना नृजा ।

स्यादिति ॥ मार्जनम् । 'नृञ् शौचार्थं करणयोः' तुरादिः । आवादितात् (वा० ३।३।९४) क्त् । 'द्विभुज-' (७।३।९)

इति नेट् । गिलोपः (३।३।५१) ।—वाहुलकातिः—इत्यन्ये ॥ (१) ॥३॥ 'प्यात्प्रथमो युञ्' (३।३।१०७) । 'मार्जनो लोपशाखिति । मार्जनं शुद्धिकरणे मार्जना सुरजध्वनौ' इति हेमः ॥ (२) ॥३॥ मिदाद्यच् (३।३।१०४) ॥ (३) ॥३॥ त्रीणि 'प्रोञ्छनादिनाङ्गनिर्मलीकरणस्य' ॥

उद्धर्तनोत्सादने द्वे समे

उद्धेति ॥ उद्धत्येऽनेन । 'दृष्टु वर्तने' (भ्रा० आ० से०) । प्यन्तः । ल्युट् (३।३।११७) ॥ (१) ॥३॥ उत्साद्येऽनेन । 'पद्लु विकारणादां' (तु० प० अ०) । प्यन्तः । ल्युट् (३।३।११७) । 'उत्सादनं समुल्लेखोद्धर्तनोद्धादनेषु च' इति हेमने-दिन्यां ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'उद्धर्तनद्रव्येणाङ्गनिर्मलीकर-णस्य' ॥

आग्नाव आसुवः ॥ १२१ ॥

जानम्

आग्नेति ॥ आह्वनम् । 'शुद् गतौ' (भ्रा० आ० से०) । 'विमायादि स्तुतोः' (३।३।५०) इति वा घञ् ॥ (१) ॥३॥ पञ्जे 'ऋदोरप्' (३।३।५७) ॥ (२) ॥३॥ 'ष्णा शौचं' (अ० प० अ०) । भावे ल्युट् (३।३।११५) ॥ (३) ॥३॥ त्रीणि 'स्तानस्य' ॥

चर्चा तु चार्चिक्यं स्यात्सकः

चेति ॥ चर्चनम् । 'चर्चं अर्चयने' (तु० उ० से०) । 'चिन्तिपूजिकथि-' (३।३।१०५) इत्यङ् । 'चर्चा साचनं-मुग्धायां चिन्तास्यामकरोरपि' (इति हेमः) ॥ (१) ॥३॥ 'घालयनिर्देशे ष्टुल्' (वा० ३।३।१०८) । 'चर्चिका' । ततः स्वार्थे ष्यञ् (वा० ५।१।१२४) ॥ (२) ॥३॥ तिष्ठति । 'घा गतिनिष्ठौ' (भ्रा० प० से०) । वाहुलकात्सः । स्वार्थे क्त् (शापि० ५।१।५) । 'स्यात्सकः पुंलि चार्चिक्ये जलादेरपि उद्धे' इति मेदिनी ॥ (३) ॥३॥ त्रीणि 'चन्दनादिना दे-हविलेपनस्य' ॥

अथ प्रवोधनम् ।

अनुबोधः

अथेति ॥ प्रवृद्धिः । 'सुव अन्वगमने' (दि० आ० अ०) । भावे ल्युट् (३।३।११५) ॥ (१) ॥३॥ अनुपूर्वाद्भावे घञ् ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'गतगन्धस्य प्रयत्नेनोद्धोधनस्य' । यथा कल्पूरिकादिमेषादिना ॥

पत्रलेखा पत्राङ्गुलिरीमे समे ॥ १२२ ॥

पेति ॥ पत्राङ्गात् लेखा । आकषार्थिवादिः (वा० ३।१।७८) ॥ (१) ॥३॥ पत्रार्थोऽङ्गुलिरङ्गुलिव्यापारः ॥ (२) ॥३॥ अने द्विभान् ॥३॥ द्वे 'स्तनकपोलादां रचितस्य, केस-पादिना तिलकविशेषस्य' ॥

तमालपत्रतिलकचित्रकाणि विशेषकम् ।

द्वितीयं च तुरीयं च न स्त्रियाम्

तेति ॥ तमालपत्रमिव । तदाकृतित्वात् । 'तमालपत्रं तापिच्छे तिलके पत्रके' इति विश्वः ॥३॥ 'तमालस्तिलके खगे' इति विश्वात्तमालोऽपि ॥ (१) ॥३॥ तिलति । 'तिल वेहने' (तु० प० से०) । कुन् (उ० २।३२) । 'तिलकोऽश्व-द्रुमभिदोः पुण्ड्रके तिलकालके । तिलकं रुचके लोमि' इति हैमः ॥ (२) ॥३॥ त्रित्रयति । 'चित्र चित्रक्रियायाम्' (चु० उ० से०) । कुन् (उ० २।३२) । चित्रं करोति वा । 'अन्येभ्योऽपि (वा० ३।२।१०१) इति डः । 'चित्रकं तिलके ना तु व्याप्रमिचञ्चुपाटिपु' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥३॥ विगि-नष्टि । 'दिष्ट् विशेषणे' (रु० उ० अ०) । ण्युल् (३।१। १३३) । 'विशेषकोऽर्त्वा तिलके विशेषयितरि त्रिपु' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥३॥ द्वितीयं तिलकम्, तुरीयं विशेषकं, च स्त्रियां न भवतः । किं तु पुंनपुंसकयोः ॥३॥ चत्वारि 'लला-टकृतस्य तिलकस्य' ॥

अथ कुङ्कुमम् ॥ १२३ ॥

काश्मीरजन्माग्निशिखं वरं वाहीकपीतनम् ।

रक्तसंकोचपिशुनं धीरलोहितचन्दनम् ॥ १२४ ॥

अथेति ॥ 'कुङ्कुम' इति शब्दोऽस्ति वाचकत्वेनास्य । अर्शयाद्यच् (५।२।१२७) । यद्वा कुच्यते । 'कुच आदाने' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादुमच् । 'आच्छी-' (७।१। ८०) इत्यत्र 'उम' इति योगविभागात्तुम् ॥ (१) ॥३॥ क-शति, कश्यते वा 'कश शब्दे' ( ) । 'कशेर्मुट् च' (उ० ४।३२) इतीरन् ।—'गम्भीरादयश्च'—इति मुकुट एत-त्सूत्रादर्शनमूलकः । कश्मीरे जन्मास्य । 'काश्मीरं कुङ्कुमे-ऽपि स्याद्वृष्णुष्करमूलयोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥३॥ अग्नि-रिव शिखा केसरोऽस्य । 'अग्निशिखसुद्विष्टं कुसुम्भे कङ्कुमे-ऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥३॥ त्रियते । 'वृच् वरणे' (खा० उ० से०) । 'ग्रहवृष्ट-' (३।३।५८) इत्यप् । 'वरो वृत्ता । विटे जामातरि श्रेष्ठे देवतादेरभीप्सिते । वरं तु सु-सुणे किञ्चिदिष्टे' इति हैमः । 'काश्मीरजं वह्निशिखं वा-हिकं पीतनं वरम्' (इति वाचस्पतिः) ॥ (४) ॥३॥ बहते । 'बह प्राधान्ये' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादीकन् । ब-ह्नीकदेशे भवम् 'कच्छादिभ्यश्च' (४।२।१३३) इत्यण् । 'वाह्नीकं वाल्हिकं धीरहिन्दुनोर्नामदेशयोः' (इति त्रि-काण्डशेषः) ॥३॥ 'काश्मीरं चार बाल्हीकं संकोचं पिशुनं वरम्' इति हलायुषावावपि ॥ (५) ॥३॥ पीतं करोति । 'तत्करोति-' (वा० ३।१।२६) इति ष्यन्ताऽणुः (३।१। १३३) । यद्वा पीयते । 'पीड् पाने' (दि० आ० अ०) । वा-हुलकात्तनन्, गुणाभावश्च । 'पीतनं पीतदाहनि । कुङ्कुमे हरिताले च पुमानाम्रातके मतः' (इति मेदिनी) ॥ (६)

रज्यते स्म । 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति कः ॥ 'रक्तं नील्यादिरञ्जिते । कुङ्कुमेऽसृज्यनुरक्ते प्राचीनामलकेऽरुणे' (इति हैमः) ॥ (७) ॥३॥ संकोचति, संकुच्यते, वा । यद्वा संकोचयति, संकोच्यते, वा । 'कुच संपर्चनकौटिल्यप्रतिष्ठ-म्भविलेखनेपु' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । घच् (३।३।१९९) वा ।—संकुचति—इति मुकुटो न सम्य-क् ॥ 'कुच संकोचने' इत्यस्य कुटादित्वेनाचि गुणाभावप्रस-ङ्गात् । 'संकोचो मीनभेदे च बन्धं क्लीवं तु कुङ्कुमे' इति मेदिनी ॥ (८) ॥३॥ पिशति । 'पिश अवचये' (तु० प० से०) । 'धुधिपिशिमिधिम्यः कित्' (उ० ३।५५) इत्यु-नन् । 'पिशुनं कुङ्कुमेऽपि च । कपिवके च काके ना सूच-ककूरयोस्त्रिपु । पृक्कायां पिशुना स्त्री स्यात्' (इति मेदिनी) ॥ (९) ॥३॥ दधाति । धीयते वा । 'डुधान् धारणादा' (जु० उ० से०) । 'सुसूधान्धुधिम्यः क्रन्' (उ० २।२४) । 'धुमा-स्था-' (६।४।६६) इतीलम् । 'धीरो धैर्यान्विते स्वैरे बुधे क्लीवं तु कुङ्कुमे ॥ (१०) ॥३॥ लोहितं च ॥३॥ लोहितमपि । 'लोहितं रक्तगोशीर्षं कुङ्कुमे रक्तचन्दने' (इति मेदिनी) ॥ (११) ॥३॥ एकादश 'कुङ्कुमस्य' 'केसर' इति ख्यातस्य ॥

राक्षा लाक्षा जतु क्लीवे याचोऽलक्तो द्रुमामयः ।

रेति ॥ रक्षयते । अनया वा । 'रक्ष पालने' (भ्वा० प० से०) । 'गुरोश्च-' (३।३।१०३) इत्यः । प्रज्ञायण् (५। ४।३८) । अजादित्वात् (४।१।४) टाप् । अत एव 'लाक्षायां रक्षणे रक्षा' इति रुद्रः ॥ (१) ॥३॥ लक्षयते । अनया वा । 'लक्ष दर्शने (जु० प० से०) । प्राग्वत् ॥ (२) ॥३॥ जायते । 'फलिपाटि-' (उ० १।१८) इत्युः तोऽन्तादेशः । यत्तु—बाहुलकात्तुगात्वाभावश्च—इति मुकुटः स उक्तसूत्रात्सरणमू-लकः ॥ (३) ॥३॥ यौति । ब्रूयते वा । अच् (३।१।१३४) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) वा यव एव । प्रज्ञायण् (५।४।३८) । 'याचोऽलक्ते पाकभेदे' इति हैमः ॥ (४) ॥३॥ न लज्यते स्म । 'धो लज्जी व्रीडे' (तु० आ० से०) । बाहुलकात्तन् । यद्वा न लज्यते स्म । अमक्ष्यत्वात् । क्तः (३।२।१०२) यद्वा न रज्जोऽस्मात् । 'कपिलिकादित्वात्' (वा० ८।२।१८) लत्वम् ॥ (५) ॥३॥ द्रुमाणामामयः ॥ (६) ॥३॥ पद् 'लाक्षाः' 'महाचर' इति ख्यातस्य ॥

लवङ्गं देवकुसुमं श्रीसंज्ञम्

लेति ॥ लुनाति, लुयते, वा । 'तरलादिभ्यश्च' (उ० १। १२०) इत्यङ्च् ॥ (१) ॥३॥ देवानां कुसुमम् । कुसुमेषु देव इव । राजदन्तादिः (२।२।३१) । देवयोग्यं कुसुमं वा । शा-कपार्थिवादिः (वा० २।१७८) ॥ (२) ॥३॥ श्रियः संज्ञा संज्ञा यस्य ॥ (३) ॥३॥ त्रीणि 'लवङ्गस्य' ॥

अथ जायकम् ॥ १२५ ॥

कालीयकं च कालानुसार्यं च

अथेति ॥ जयति गन्धान्तरम् । 'जि अभिनवे' (भ्वा०

५० से०) कृत् (३१११३३) ॥ (१) ॥॥॥ काल्य वनेत्ये-
 दम् । 'वृद्धाच्छः' (४२१११४) । कार्ये कृत् (शानि० ५१४
 ५) ॥॥॥ इति च 'वाच्येकम्' इति पाठः । कृतेरिदम् । 'स-
 वंश्राग्निशक्तिभ्याम्' (वा० ५२१) इति कृत् । 'काल्यकं
 च काल्यं वनेके कान्तिदायकम्' इति व्याडिः ॥ (२) ॥॥॥
 अनुष्ठितये । 'इ गती' (न्वा० ५० व०) । पठ् (३११
 १२४) । कालेन वस्तुनाहुषायम् । 'कालानुसायै काले
 कालेन विद्यमाने' इति विश्वनेदिनी ॥ (३) ॥॥॥ इति
 'सुगन्धद्रव्यसंज्ञ' ॥

अथ समायकम् ।

वंशकागुरुराजाहलोहं कृमिजजोङ्गकम् ॥ २२६ ॥

अथेति ॥ वंश इव । 'इवे प्रति-' (५३१२६) इति कृत्
 ॥॥॥ इति च 'वंशिक' इति पाठः । वंशोऽस्त्यत्र । कृत् (५२१
 ११५) । 'राजाहं वंशिकं नतम् । वनदुमः परमदो
 वंशकं लोहनामकम्' इति वाचस्पतिः ॥ (१) ॥॥॥ न सुद ।
 यन्मात्र । 'हनुन्तुदुशयान्याङ्गमगुर वा सुंति लयुनाम च'
 इति बोधालितः । 'अगुरुत्वपर्यं लवा । विद्यमानाम्' इति
 हैमः । 'अगुरुगैरु राजाहम्' इति हैमः ॥ (२) ॥॥॥ न-
 जानमहेति । 'अहः प्रवृत्तयाम्' (३१२१३३) इत्यच् ।
 'राजाहं जोङ्गके कृतिं समयोनेऽभिधेयवद्' इति नेदिनी ॥
 (३) ॥॥॥ उह्यते । 'उह गच्छं' ( ) । कृत् (५३११९) ।
 रोहति । कृत् (३१११३४) । रल्योरैक्यम् । वा ।— 'उहो
 ह्'—इति सुहृदस्तगगिगोदः । 'लोहोऽत्रो कृत्के लोहं
 जोङ्गके सर्वैजने' (इति नेदिनी) ॥ (४) ॥॥॥ कृमिजजन्म-
 वे । 'कन्मेन्वापि' (३१२१०१) इति कः ॥ (५) ॥॥॥ सुहृति
 सुहृयते, वा 'सुगि वने' (न्वा० ५० से०) इत्य् (८० २
 ३२) । प्रोदरादिः (३३११०९) । बाहुलकाहुगो वा ॥ (६)
 ॥॥॥ 'अगुर प्रवरं लोहं कृमिजगधमनार्यजम्' इति
 व्याख्यतः ॥॥॥ पठ् 'अगुरुणः' ॥

कालागुर्वगुरु

क्रेति ॥ कालं च तदगुर च ॥ (१) ॥॥॥—'कालागुर्व-
 प्यगुरुत्ववे'—इति उन्वृतिः । द्वे 'कालागुरुणः' ॥

सात्तन्मङ्गल्या मल्लिगन्धि यत् ।

सादिति ॥ मल्लिकासुप्तत्वेव गन्धो यत् । 'उपमानात्र'
 (५१४१३५) इतीव । तदगुर मल्लिगन्धि तद् मङ्गल्या काल
 मङ्गले चाहुः । 'वत्र चाहुः' (५३११८) इति कृत् । 'मङ्गल्यः
 स्यादायनागदत्प्राप्तिसमस्तुत्रे । त्रिधा मन्मानवःसुनी-
 लीतिहृदवाहु च । रोचनामानयो द्विः कृतिं विवधरे
 द्विषु' इति नेदिनी ॥ (३) ॥॥॥ एवम् 'मङ्गल्यायाः' ॥

१—'नगरमिगलिच्छः' इति इत्यन्तादिः ॥

यक्षधूपः सजेरसो रालसर्वस्तावपि ॥ २२७ ॥

बहुत्पोऽपि

अथेति ॥ यक्षान् वृषामति । 'वृष संवाते' (न्वा० ५०
 से०) । 'आदाद्य वायेवाहुके वा' (३११३९) 'कन्त्यन्'
 (३२११) ॥ (१) ॥॥॥ सर्वस्य काल्य रसः ॥ (२) ॥॥॥
 न राति दुःखम् । बाहुलकाहु ॥॥॥—रालः—इति खान्ति ।
 'अरालः सर्ववक्रयोः इति, 'रालः सर्वजोऽरालो धूपको
 बहिवल्लभः' इति च रसः ॥ (३) ॥॥॥ सर्वे रसवे ।
 'रस आत्मादने' (हु० ८० से०) अदन्तः । प्यन्तः । कृत्
 (३३११९) । कृत् (३३१५६) वा । सर्वे रसा कलिद् वा ।
 नानाहृदिगन्धकाद् ॥ (४) ॥॥॥ कृत्के रान्यस्य । 'बहु-
 रूपः स्तरे विष्णो सरते धूपके विदे' इति हैमः ॥ (५) ॥॥॥
 पठ् 'रालस्य' ॥

अथ वृक्षधूपश्चित्रिमधूपको ।

अथेति ॥ वृक्ष इव वृषः । 'वृक्षधूपस्तु सख्यवृक्षदिन-
 दूयोः' (इति नेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ कृत्के रालो वृक्ष ।
 कार्ये कृत् (शानि० ५१४५) ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'नानासुग-
 न्धिकृतस्य दशाङ्गादिधूपस्य' ॥

गुरुणः पिण्डकः सिलहो यावनोऽपि

त्विति ॥ तुर्वीति । 'तुर्व लरणे' (हु० ५० से०) । बाहु-
 लकाहुत्, सुगानावत्र । कार्ये कृत् (शानि० ५१४५) ।
 'गुरुणः सिलहो ज्येष्ठमार्ता देवान्देषेति च' इति वि-
 श्वनेदिनी ॥ (१) ॥॥॥ पिण्डवे । 'सिद्धि संवाते' (न्वा०
 वा० से०) । कृत् (३१११३४) । कार्ये कृत् (शानि०
 ५१४५) ।—पिण्डेति । 'सिद्धि गर्वा'—इति सुहृदयेत्यम् ।
 'सिद्धि गर्वा' इत्यस्यात्मनेपदितु नावात् । 'पिण्डो वेष्टे इष्टे
 आन्त्रे देहागारैकदेशयोः । देहान्त्रे तिवाते च गोलसिद्ध-
 योरापि । बाहुसुमे च सुंति स्यात् कृमिनासंभवाययोः ।
 पिण्डो तु पिण्डगरेऽजहृद्वर्गमेदयोः' (इति नेदिनी) ॥
 (२) ॥॥॥ सिद्धति 'सिद्धिर्गो' (दि० ५० से०) । अन्तर्नादित-
 न्ययः । बाहुलकाहुत् । प्रोदरादिः (३३१ १०९) ॥ (३)
 ॥॥॥ यदवद्रेन्दः । 'वत्र सः' (५३१५२) इत्यच् । काल्यवे
 वा । सर्वेभ्यन्वाःकृत् (३३११५३) ॥ (४) ॥॥॥ वस्तारि
 'सिलहाप्यगन्धद्रव्यस्य' 'लोहवान्' इति व्याख्यतः ॥

अथ पायसः ॥ २२८ ॥

श्रीवालो वृक्षधूपोऽपि श्रीवेष्टसरलद्रवौ ।

अथेति ॥ पठ् एव । प्रजायन् (५१४३८) । पदयो
 तिवाये वा । 'वस्य तिवायः' (५३१३३) इत्यच् ।
 'जलद्रवः श्रीपिष्टो दधिशीरघृताहयः' इति रसः ।
 'पायसस्तु हृद्वर्गोः श्रीवालो वृक्षधूपे स्यात् पृह्वे
 नहृद्वर्गे' (इति नेदिनी) ॥॥॥ श्रीवासो वापय, इति वा ।

‘श्रीवैद्यरचनाशोभाभारतीसरलद्रवे’ इति विश्वः ॥ (२) ॥३॥
 ‘बृकः स्याद् कृत्रिनेऽनेकयूपेऽपि सरलद्रवे’ इति रभसः ।
 धूप्यतेऽनेन । ‘धूपं चंतापे’ (भ्वा० प० से०) । धूप् (३।३।
 १८) । बृकनामा धूपः । शाकपाथिवादिः (वा० २।१।७८) ॥
 (३) ॥३॥ थियः सरलद्रवस्य पिष्टः । तत्रूर्णेन जनितत्वाद्—
 इति सुकुट्टः ॥३॥ अन्ये तु—श्रीसंज्ञकः थियो वा वेथो नि-
 चांसः—इत्याहुः ॥ (४) ॥३॥ सरलस्य देवदारोर्द्रवः ॥
 (५) ॥३॥ पत्र ‘सरलद्रवस्य’ ॥

सृगनाभिर्मृगमदः कस्तूरी च

मृगेति ॥ मृगस्य नाभिः ॥ (१) ॥३॥ मृगस्य मदः ॥
 (२) ॥३॥ कसति गन्वोऽस्याः । ‘कस गतौ’ (भ्वा०प०से०) ।
 खर्जादित्वात् (उ० ४।९०) ऊरः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥
 (३) ॥३॥ मृगनाभिर्मृगमदो मृगः कस्तूरिकापि च’ इति
 साधवात् ‘मृगः’ अपि ॥३॥ ‘मदः’ अपि । ‘मदो रेतति
 कस्तूर्याम्’ इति मेदिनी ॥३॥ ‘सुख्यराद्रक्षत्रिये नाभिः पुलि,
 प्राप्यज्ञके द्वयोः । चक्रमध्ये प्रधाने च त्रियां कस्तूरिकामदे’
 इति रभसान् ‘नाभिः’ अपि ॥३॥ त्रीणि ‘कस्तूर्याः’ ॥

अथ कोलकम् ॥१२९॥

ककोलकं कोशफलम्

अथेति ॥ कोलति । ‘कुल संस्ताने’ (भ्वा०प०से०) ।
 ण्वुल् (३।१।१३३) ॥३॥ रलयोरेकत्वात् ‘कोरकम्’ अपि ।
 ‘कोरकोऽत्रा कुञ्जले स्यात्ककोलकमृगालयोः’ (इति मेदिनी) ॥
 (१) ॥३॥ ककन्तेऽत्र । ‘कक लौत्ये’ (भ्वा० आ० से०) ।
 संपदादिः (वा० ३।३।१०८) कोलति । ज्वलादित्वात् (३।१।
 १४०) णः । कक् च तत् कोलं च । स्वार्थे कन् (झापि०
 ५।४।५) ॥ (२) ॥३॥ कोशे फलमस्य ॥ (३) ॥३॥ त्रीणि
 ‘फलकर्पूरस्य’ ‘गहुला’ इति ख्यातस्य ॥

अथ कर्पूरमस्त्रियाम् ।

घनसारश्चन्द्रसंज्ञः सिताभ्रो हिमवालुका ॥१३०॥

अथेति ॥ किरिति । ‘कृ विज्ञेपे’ (तु०प०से०) । कृणाति ।
 ‘कृञ् हिंसायाम्’ (भ्वा० उ० से०) वा । करोति । ‘कृञ्
 करणे’ (त० उ० अ०) वा । किञ् (३।२।७) । पूर्यते । ‘पूरी
 आप्यायने’ (दि० आ० से०) । ‘इमुपय-’ (३।१।१३५)
 इति कः । कद् चात्ता पूर्यत्—कल्पते । ‘कृषू सामर्थ्ये’
 (भ्वा० आ० से०) । खर्जादित्वात् (उ० ४।९०) ऊरः—इति
 खामिमुकुर्यौ । तच्चिन्त्यम् । ‘कृयो रो लः’ (८।२।१८) इति
 क्लस्य दुर्वारत्वात् । बाहुकजातद्भावो वा बोध्यः ॥ (१)
 ॥३॥ घनो हटः सारोऽस्य । ‘घनः सान्ने हटे दाञ्जं’ इति
 विश्वः । घनस्य सार इव वा । गीतत्वात् गिताभ्राकारत्वाच्च ।
 ‘घनसारस्तु कर्पूरे दक्षिणवर्तपारदे’ इति हैनः ॥ (२) ॥३॥
 चन्द्रस्य संज्ञा संज्ञा यस्य ॥ (३) ॥३॥ सितं शैत्यं बन्धनं वा
 चन्द्रं वा अत्रति । ‘अत्र गतौ’ (भ्वा०प०से०) । ‘कर्मव्यग्’

(३।२।१) । सितं शौक्यमभ्रयति स्वसंबद्धम्, इति वा ।
 शुक्लात् सितान्प्रमिव वा ॥३॥ ‘सितामः’ इति वा पाठः ।
 सितता आभा यस्य ॥ (४) ॥३॥ हिमा चात्ता वालुका च ॥
 (५) ॥३॥ ‘वेणुसारस्तु (रेणुकावर्णं) कर्पूरो चन्द्रमस्य
 हिमाह्वयम् । वेधकः’ इति त्रिकण्डशेषः ॥३॥ पत्र
 ‘कर्पूरस्य’ ॥

गन्धसारो मलयजो भद्रश्रीश्चन्द्रनोऽस्त्रियाम् ।

गन्धेति ॥ गन्धवान् सारः स्थिरभागोऽस्य । गन्ध एव
 सारोऽस्य वा ॥ (१) ॥३॥ मलये जातः । ‘सप्तम्यां जनेर्देः’
 (३।२।९७) ॥ (२) ॥३॥ भद्रा श्रीरस्य । ‘हस्तिजालन्तरे
 भद्रो वाच्यवच्छ्रेष्ठसाधुनोः’ इति विश्वः ॥ (३) ॥३॥ चन्द्र-
 यति । ‘वदि आहादे’ (भ्वा० प० से०) ष्यन्तः । ल्युट्
 (३।४।११३) ॥ (४) ॥३॥ ‘मालयस्तु साच्यरीखण्डो
 रौहिणश्च सः’ इति त्रिकण्डशेषः ॥३॥ चत्वारि ‘चन्द्र-
 नस्य’ ॥

तैलपर्णिकगोशीर्षं हरिचन्दनमस्त्रियाम् ॥ १३१ ॥

तैलेति ॥ तिलपर्णे वृक्षमेदे जाता । ‘तत्र जातः’ (४।
 ३।२५) इत्यण् । डीप् (४।१।५) । स्वार्थे कन् (झापि० ५।
 ४।५) । ‘केऽणः’ (७।४।१३) इति ह्रस्वः । ‘तैलपर्णी मल-
 यजे श्रीवासे सिंहकेऽपि च’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ गोः
 शीर्षेभिव ।—तैलपर्णेगोशीर्षं गिरी आकरावस्य—इति स्वानी
 ॥ (१) ॥३॥ हरेरिन्द्रस्य चन्दनम् । हरिः कपिलवर्णं चन्द-
 नम् । ‘हरिचन्दनमत्रां स्यात्त्रिदशानां महीरुहे । नपुंसकं
 तु गोशीर्षं ज्योत्स्नाकुङ्कुमयोरपि’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥
 ‘चन्दनविशेषाणां’ पृथक् पृथक् ॥

तिलपर्णी तु पत्राङ्गं रञ्जनं रक्तचन्दनम् ।

कुचन्दनं च

तिलेति ॥ तिलस्येव पर्णान्वयाः । ‘पाककर्ण-’ (४।१।
 ६४) इति डीप् । यद्वा तिलपर्णी नदी आकरोऽस्याः ॥ (१)
 ॥३॥ पत्रमेवाङ्गमस्य । पत्रेष्वङ्गिति । ‘अगि गतौ’ (भ्वा०
 प० से०) । अच् (३।१।१३४) । ‘पत्राङ्गं न द्वयोर्भुजं पद्मके
 रक्तचन्दने’ (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥३॥ रञ्जयति । ‘रञ्ज
 राने’ (भ्वा० उ० अ०) ष्यन्तः । युच् (उ० २।७८) । ल्युट्
 (३।३।११३) वा । ‘रञ्जनो रागजनने रञ्जनं रक्तचन्दने’
 (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥३॥ रक्तं च तच्चन्दनं च ॥ (४)
 ॥३॥ निर्धन्यत्वात् कुत्सितं चन्दनम् । कौं चन्दनम् । इव
 वा । कुत्सितान्यन्यचन्दनान्यत्वाद्वा । ‘कुचन्दनं च पत्राङ्गे
 डुभेदे रक्तचन्दने’ इति विश्वमेदिन्या ॥ (५) ॥३॥ पत्र ‘र-
 क्तचन्दनस्य’ ॥

अथ जातीकोशजातीफले समे ॥ १३२ ॥

अथेति ॥ जालाः कोशः ॥३॥ जातिरपि । ‘जातिर्जाती-

फलस्य च' इति रभसः ॥३॥ 'क्रोपोऽप्रकृते पेद्यां पात्रे जातिकोषे' इति रभसः ॥ (१) ॥३॥ जालाः फलम् ॥३॥ 'फलम्' अपि । 'फलं' लामे जातिकोषे वाणाग्रे फलकेऽपि च' इति रुद्रः ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'जातीफलस्य' 'जाईफल' इति ख्यातस्य ॥

कर्पूरागुरुकस्तूरीकक्कोलैर्यक्षकर्मः ।

केति ॥ कर्पूरादिभिः समभागैः । यक्षप्रियः कर्मः ॥ (१) ॥३॥ 'कर्पूरागुरुकस्तूरीकक्कोलघुसृणानि च । एकीकृतमिदं सर्वं यक्षकर्म इष्यते' इति व्याडिः । 'कुङ्कुमागुरुकस्तूरीकर्पूरं चन्दनं तथा । महासुगन्धमित्युक्तं नामतो यक्षकर्मः' इति 'धन्वन्तरिः' ॥३॥ एकम् 'लेपविशेषस्य' ॥

गात्रानुलेपनी वर्तिर्वर्णकं स्याद्विलेपनम् ॥ १३३ ॥

गेति ॥ गात्रमनुलिप्यते यथा । 'करणा-' (३३११७) इति ल्युट् ॥ (१) ॥३॥ वर्त्यते । 'वृत्तु वर्तने' (भ्वा० आ० से०) । ष्यन्तः । 'अच इः' (उ० ४१३९) 'वर्तिर्भेषजनिर्माणे नयनाञ्जनलेखयोः । गात्रानुलेपनी दीपदशादीपेषु योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥३॥ वर्णं करोति । ण्वुल् (३११३३) ॥ (३) ॥३॥ विलिप्यतेऽनेन । 'लिप उपदेहे' (तु० उ० अ०) । ल्युट् (३३११७) ॥ (४) ॥३॥ चत्वारि 'गात्रानुलेपयोग्यस्य पिष्टघृष्टसुगन्धिद्रव्यस्य' । द्वौ द्वौ भिन्नार्थो—इत्येके । 'गात्रानुलेपनी वर्तिर्विगन्ध्यथ विलेपनम् । वर्णकं चाथ' विच्छित्तिः स्त्रीकपायोऽङ्गरागर्कै' इति रभसात् । आद्यद्वयसुक्ताथमेव । वर्णकादिद्वयं घृष्टचन्दनादिलेपमात्रस्य ॥

चूर्णानि वासयोगाः स्युः

चिविति ॥ चूर्ण्यते । 'चूर्णं प्रेरणे' (तु० प० से०) । घञ् (३३११९) । 'चूर्णो धूलौ क्षारभेदे चूर्णानि वासयुक्तिषु' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ वासे सुगन्धिकरणे योगा उपायाः ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'पट्टवासादिक्षोदस्य' ॥

भाषितं वासितं त्रिषु ।

भेति ॥ भाष्यते स्म । 'भुवोऽवकल्कने' (तु० ग० सू०) इति ष्यन्तात् क्तः (३३११०२) । 'भाषितं वासिते प्राप्ते' इति हैमः ॥ (१) ॥३॥ वास्यते स्म । 'वस लेहनादौ' (तु० उ० से०) । क्तः (३३११०२) । 'वासितं भाषिते रुते' इति मेदिनी ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'द्रव्यान्तरभाषितस्य' ॥

संस्कारो गन्धमाल्याद्यैर्यः स्यात्तदधिवासनम् ॥ १३४ ॥

संस्कृति ॥ माङ्गल्यधूपादिभिर्वस्त्रादीनां ताम्बूलादीनां च यः संस्कारः तत् । अधिकं वास्यते । 'वास उपसेवायाम्' चुरादिः । ल्युट् (३३११९३) ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'गन्धधूपोपचारस्य' ॥

माल्यं मालास्रजौ मूर्ध्नि

मेति ॥ मूर्ध्नि शिरसि । इदमतन्त्रम् । अन्यत्रापि माला भवत्येव । मल्यते । 'मल धारणे' (भ्वा० आ० से०) । ण्यत् (३१११२४) । मालैव वा । चतुर्वर्णादिष्वन् (वा० ५१११२४) । 'माल्यं कुसुमतत्सजोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ घञ् (३३११९) । मां लाति वा । कः (३३२३) । 'माला तु पक्षौ पुष्पादिदामनि' (इति हैमः) ॥ (२) ॥३॥ स्रज्यते । स्रजति सुखं वा । 'स्रज विसर्गे' (तु० प० अ०) । 'ऋत्विग्-' (३३२५९) इति क्तिन् ॥ (३) ॥३॥ त्रीणि 'मूर्ध्निधृतयाः कुसुमावलेः' ॥

केशमध्ये तु गर्भकः ।

केशेति ॥ गर्भं इव । 'इवे-' (५३३९६) इति कन् ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'केशामध्यगर्भस्य' ॥

प्रभ्रष्टकं शिखालम्बि

प्रेति ॥ शिखातो लम्बमानम् ॥ प्रभ्रंशितुं प्रवृत्तम् । 'भ्रंशु अधःपतने' (दि० प० से०) । 'आदिकर्मणि क्तः कर्तरि च' (३३४७१) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५३४५) ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'शिखायां लम्बमानपुष्पस्य' ॥

पुरो न्यस्तं ललामकम् ॥ १३५ ॥

त्विति ॥ तदेव माल्यं पुरोभागे न्यस्तं ललाटपर्यन्तम् । ललामम्बि । इवार्थे कन् (५३३९६) ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'ललाटधृतपुष्पस्य' ॥

प्रालम्बमृजुलम्बि स्यात्कण्ठात्

प्रेति ॥ माल्यमेव कण्ठादूर्ध्वं लम्बमानम् । प्रालम्बते । 'लवि अवलंसने' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३१११३४) ॥ (१) ॥३॥ ऋजु लम्बितुं शीलमस्य । 'सुपि-' (३३२७८) इति णिनिः ॥३॥ एकम् 'कण्ठे ऋजुलम्बमानपुष्पस्य' ॥

वैकक्षकं तु तत् ।

यत्तिर्यक् क्षित्तमुरसि

वैकेति ॥ विशिष्टः कक्षोऽस्माद्विकक्षमुरः । तत्र भवम् । 'तत्र भवः' (४३३५३) इत्यण् । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५३४५) ॥ (१) ॥३॥ यदुरसि उपवीतवत्तिर्यक् क्षित्तम् । तत् ॥३॥ एकम् 'यज्ञोपवीतवत्तिर्यग्धृतपुष्पस्य' ॥

शिखास्वापीडशेखरौ ॥ १३६ ॥

शीति ॥ शिखाक्षिप्तं माल्यम् । आपीडयति । 'पीड अवगाहने' (तु० प० से०) अच् (३१११३४) ॥ (१) ॥३॥ शिह्वति । 'शिखि गतौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादरः । आगमशास्त्रस्यानिलालान्न नुम् ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'शिखास्थमाल्यस्य' ॥

रचना स्यात्परिस्पन्दः

रेति ॥ 'रच प्रतियज्ञे' अदन्तद्गुगदिः । 'प्यासश्चन्धो युच्' (३।३।१०७) ॥ (१) ॥ परिस्पन्दनम् । 'स्पदि किं- निचलने' (भ्वा० आ० से०) । भावे घच् (३।३।१८) । अ- धिकरणे (३।३।१९) च ॥ 'परिस्पन्दः' इति वा पाठः । 'स्पन्द् प्रत्ययणे' (भ्वा० आ० से०) ॥ (२) ॥ द्वे 'शि- ल्पादिरचनायाः' ॥

आभोगः परिपूर्णता ।

आभोग इति ॥ आभोजनम् । प्राग्वत् घच् (३।३।१८) । 'आभोगो वरणच्छत्रे पूर्णतायन्नयोरेपि' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥ परितः पूर्यते स 'पूरी आप्यायने' (दि० आ० से०) । 'गलर्या-' (३।४।७२) इति क्तः । 'रदाभ्याम्-' (८।२।४२) इति निष्ठानत्वम् । परिपूर्णस्य भावः । तल् (५।१।११९) ॥ (२) ॥ द्वे 'सर्वोपचारपरिपूर्णतायाः' ॥

उपधानं तूपवर्हः

उपेति ॥ उपधीयते शिरोऽत्र । 'डुधाच्' (डु० ड० अ०) । 'करणा-' (३।३।११७) इति ल्युट् ॥ (१) ॥ उपवृहतेऽत्र । अनेन वा । 'वृह वृद्धौ' (भ्वा० प० से०) । 'वृह उच्यनने' (तु० प० से०) वा । घच् (३।३।१९) ॥ (२) ॥ द्वे 'शिरोनिधानस्य' ॥

शय्यायां शयनीयवत् ॥ १३७ ॥

शयनम्

शेति ॥ शय्यतेऽत्र । 'शीङ् स्वप्ने' (ध० आ० से०) 'सं- ज्ञायां समज-' (३।३।१९९) इति क्यप् । 'अयङ् वि-' (७।४।२२) इत्ययङ् । 'शय्या साच्छयनीयेऽपि गुम्फनेऽपि च योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ 'ह्रल्ल्युटः' (३।३।११३) इत्यधिकरणेऽनीयच् ॥ (२) ॥ ल्युट् (३।३।११७) अपि । 'शयनं सुरते निद्राशय्ययोश्च नपुंसकम्' (इति मेदि- नी) ॥ (३) ॥ त्रीणि 'तूलिकादेः' सुकृदस्तु—शय्या- नात्रत्य—इति व्याख्यत ॥

मञ्चपर्यङ्कपत्यङ्काः खड्ग्या समाः ।

मेति ॥ मञ्चते । 'मञ्चि धारणोच्छ्वायपूजनेषु' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥ परितोऽङ्गते । 'अकि लक्षणे' (भ्वा० आ० से०) । घच् (३।२।१९) । 'परे- ष्ट घाङ्गयोः' (८।२।२२) इति वा लक्षम् । 'पत्यङ्को मञ्च- पर्यङ्कपर्यस्तिकास्तु च' (इति मेदिनी ॥ (२) ॥ (३) ॥ चव्यते निद्रालभिः । 'खट् काङ्गायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'अङ्गुपि-' (उ० १।१।५१) इति ह्रन् ॥ (४) ॥ तल्लारि 'पर्यङ्कस्य' ॥

गेन्दुकः कन्दुकः

गयिति ॥ गाते । 'गाह् गतौ' (अ० आ० अ०) । विच्

(३।२।७५) । ना गच्छन्दिन्दुरिव । 'इवे' (५।३।९६) इति क्न् । ने गगने इन्दुरिव, इति वा ॥ (१) ॥ कन्यते । 'कदि आहाने रोदने च' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादुः । कं सुखं ददाति, दयते, घति, यच्छति, वा । मितद्वादित्वात् (वा० ३।२।१८०) डुः । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) कं शिरो दुनोति, दवति, वा । 'डु डु उपतापे' (भ्वा० प० अ०) । 'दु गतौ' (भ्वा० प० अ०) वा । प्राग्वत् ॥ (२) ॥ 'वीटा' इत्यपि भारते ॥ द्वे 'कन्दुकस्य' 'गेंद' इति ख्यातस्य ।—'गालमसूरिया' इति ख्यातस्य—इत्यन्ये ॥

दीपः प्रदीपः

दीति ॥ दीप्यते । अनेन वा । दीपयति वा । 'दीपी दीप्तौ' (दि० आ० से०) । इगुपधत्वात् (३।१।१३५) कः घच् (३।३।१९) वा अच् (३।१।१३४) वा ॥ (१) ॥ अन्योपसर्गनिवृत्त्यर्थः प्रः ॥ (२) ॥ 'दीपस्तु स्नेहादाः कज्जलध्वजः । दृशेन्धनो गृहमणिर्दोषातिलक इत्य- पि । शिखातरुर्दीपवृक्षो ज्योत्स्नावृक्षोऽय लोचकः' इति त्रिकाण्डशेषः ॥ द्वे 'दीपस्य' ॥

पीठमासनम् ॥ १३८ ॥

पीति ॥ पठन्त्यत्र । 'पिठ हिंसासंक्षेपानयोः' (भ्वा० प० से०) । 'हलश्च' (२।३।१२१) इति घल् । बाहुलकादीर्षः । पीयतेऽत्र वा । 'पीङ् पाने' (दि० आ० अ०) । बाहुलका- द्भृक् । 'विष्टरः पीठमस्त्रियाम्' इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (१) ॥ आसतेऽत्र । 'आस उपवेशने' (ध० आ० से०) । 'करणा-' (३।३।११७) इति ल्युट् ॥ (२) ॥ द्वे 'आस- नस्य' ॥

समुद्रकः संपुटकः

सेति ॥ समुद् गच्छति । 'अन्येष्वपि' (वा० ३।२।४८) इति डः । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (१) ॥ संपु- व्यते । 'पुट संश्लेषणे' (तु० प० से०) । ह्रन् (उ० २।३२) ॥ (२) ॥ द्वे 'संपुटस्य' ॥

प्रतिग्राहः पतद्ग्रहः ।

प्रेति ॥ प्रति गृह्णाति । 'विभाषा ग्रहः' (३।१।१४३) इति णः ॥ पक्षेऽच् (३।१।१३४) । 'प्रतिग्रहः स्त्रीकरणे सैन्यघृष्टे पतद्ग्रहे । योग्येभ्यो विधिवद्देशे तद्ग्रहे च प्रहान्तरे' इति मेदिनी ॥ (१) ॥ पततोऽग्रहः ॥ (२) ॥ द्वे 'पीकदानी' इति ख्यातायाः ॥

प्रसाधनी कङ्कतिका

प्रसेति ॥ प्रसाध्यतेऽनया । 'साध संसिद्धौ' (भ्वा० प० अ०) । ल्युट् (३।३।११७) । 'प्रसाधनी तु कङ्कलां सिद्धौ,

१—कन्दलत्वेदं नाम ॥ २—अनिकारककारा 'कङ्कति- कोमान्तेनाकेदम्' इति दनपन्वीर्यात् ॥

वेशो प्रसाधनम्' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥३॥ कङ्कते । 'ककि गतौ' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादत्त् । गौरादिः (४११४१) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । 'केशणः' (७।४।१३) इति ह्रस्वः । यद्वा कस्य शिरसोऽङ्गाः । अकन्वादिः (वा० ६।१।९४) । कङ्कत्वतति । कुन् (उ० २।३२) ।—कङ्कति । 'ककि लौल्ये'—इति मुकुटः । तत्र । तस्यानिदिक्त्वात् । आत्मनेपदित्वाच्च । 'कङ्कती तु प्रसाधनी' इति लौकाण्डेऽमरमाला । 'कङ्कतं तु प्रसाधनम्' इति क्लीवकाण्डे च ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'केशमार्जन्याः' 'कङ्कही' इति ख्यातायाः ॥

पिष्टातः पट्टवासकः ॥ १३९ ॥

पीति ॥ पिष्टमतति । 'कर्मण्य' (३।२।१) ॥ (१) ॥३॥ पटो वास्यतेऽनेन । 'वास उपसेवायोम्' चुरादिः । घः (३।३।११८) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । पटं वासयति । 'कर्मण्य' (३।२।१) वा । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'पिष्टातस्य' 'बुक्का' इति ख्यातस्य ॥

दर्पणे मकुरादर्शौ

द्रेति ॥ दर्पयति । 'द्वप हर्षमोचनयोः' (दि० प० अ०) प्यन्तः । नन्वादिः (३।१।१३४) । 'द्वप संवीपने' चुरादिर्वा । 'आदर्शो दर्पणः प्रोक्तः' इत्यमरमाला ॥ (१) ॥३॥ मङ्कते । 'मकि मण्टने' (भ्वा० आ० से०) 'मकुरादर्शौ' (उ० १।४०) इति साधुः ॥३॥ मुञ्चति ज्योतिः । 'मुच्छ मोचने' । अत्र पक्षे मुकुरो हुकारः । 'मकुरः स्यान्मुकुरवर्धपणे वकुलद्रुमे । कुलादण्डे' (इति मेदिनी) ॥३॥—'मङ्कुरः'—इत्यन्ये ॥ (२) ॥३॥ आदृश्यते रूपमत्र । 'दृशिर् प्रेक्षणे' (भ्वा० प० अ०) । 'हल्य' (३।३।१२१) इति घञ् । 'आदर्शो दर्पणे टीकाप्रतिपुस्तकयोरपि' (इति मेदिनी) ॥३॥ त्रीणि 'दर्पणस्य' ॥

व्यजनं तालवृन्तकम् ।

व्येति ॥ व्यजन्यनेन । 'अज गतिकेपणयोः' (भ्वा० प० से०) । करणे ल्युट् (३।३।११७) । 'वा यौ' (२।४।५७) इति पक्षे वी न । 'बहुलं तणि' (वा० २।४।५४) इति वा वीभावो न ॥ (१) ॥३॥ तालस्यैव वृन्तमस्य । ताले करतले वृन्तमिव बन्धनमस्य । 'वृन्तं प्रनवबन्धे स्याद्वटधाराकुचाग्रयोः' इति विश्वः ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'व्यजनस्य' ॥

इति वृवर्गविवरणम् ॥

संततिगोत्रजननकुलान्यभिनजान्वयौ ।

वंशोऽन्ववायः संतानः

समिति ॥ संतन्यते । 'तनु विस्तारे' (तु० उ० से०) ।

१—'किं तदर्पणमस्ति यत्र सकलम्' इति धर्मनेनः । अतः डोवमपि—इति मुकुटः ॥

चिन् (३।३।९४) 'संततिः स्यात्पद्मौ गोत्रे पारम्पर्ये च पुत्रपौत्राणाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ गूयते । 'गुड् शब्दे' (भ्वा० प० से०) । घृन् (उ० ४।१।४५) । 'गोत्रा भूगव्यधोगोत्रः शैले गोत्रं कुलाख्ययोः । संभावनीयवोधे च काननक्षेत्रवर्त्मसु' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥३॥ जन्यते । 'जनी प्रादुर्भावे' (दि० आ० से०) । 'जन जनने' वा । (जु० प० से०) । प्यन्तः । 'कर्मणि ल्युट्' (३।३।११३) । 'जननं वंजन्मनोः' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥३॥ कूयते । 'कुड् शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादृक् । कोलति । 'कुल संस्त्याने' (भ्वा० प० से०) 'इगुपय-' (३।१।१३५) इति को वा । कुं भूमिं लाति । कः (३।२।३) वा । कौ लीयते । 'लीड् श्लेषणे' (दि० आ० अ०) । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०१) इति टः । 'कुलं जनपदे गोत्रे सजातीयगणेषु च । भवने च तनी क्लीवं कण्टकायोंपधौ कुली' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥३॥ अभिजन्यते । कर्मणि घञ् (३।३।१९) । णिलोपस्य स्थानिवत्त्वात् 'जनिव्योथ' (७।३।३५) इति निषेधाद्वा वृद्धिर्न । यद्वा अभितोऽभिमुखो वा जनो जन्मात्र । 'भवेदभिजनः ख्यातौ जन्मभूम्यां कुलध्वजे । कुलेऽपि च पुमान्' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥३॥ अन्वीयते । 'इ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) वा । 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (६) ॥३॥ उश्यते । 'वश कान्तौ' (अ० प० से०) । घञ् (३।३।१९) । 'आच्छीनयोः' (७।१।८०) इत्यत्र 'नुम्' इति योगविभागात्तुम् । यद्वा वन्यते । 'वन संभक्तौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकाच्छः—वमति । 'भुवमिकुम्भ्यः' इति शक्—इति मुकुटः । तत्र । उक्तसूत्रस्योच्चलदत्तादिष्वदर्शनात् । 'वंशो वेणो कुले वर्गे पृष्टायवयवेऽपि च' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (७) ॥३॥ अन्ववाय्यते । 'अय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१९) ॥ (८) ॥३॥ संतन्यते । घञ् (३।३।१९) । 'संतानः संततौ गोत्रे स्यादपत्ये सुरद्रुमे' (इति मेदिनी) । कर्तृकरणाधिकरणेष्वपि विग्रहः संभवति । आये 'तनोतेः' (वा० ३।१।१४०) इति षः । अन्वत्र 'हल्य' (३।३।१२१) इति घञ् ॥ (९) ॥३॥ नच 'वंशस्य' ॥

वर्णाः स्युर्ब्राह्मणादयः ॥ १ ॥

वेति ॥ वर्णते । 'वर्ण प्रेरणे' (जु० प० से०) घञ् (३।३।१९) । वर्णयति । अच् (३।१।१३४) वा । 'वर्णो द्विजादिशुक्लादियज्ञे गुणकथासु च । स्तुतौ ना न त्रियां भेदरूपाक्षरविलेपने' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'ब्राह्मणादिवर्णचतुष्टयवाचकस्य' वर्णा इत्येकम् ॥

विप्रक्षत्रियविदृश्राध्रातुर्वर्ण्यमिति स्मृतम् ।

वीति ॥ विप्रश्च क्षत्रियश्च विदृश्च शूद्रश्च । चत्वार एव वर्णाः 'चतुर्वर्णादीनाम्' (वा० ५।१।१२४) इति स्वार्थे प्यच् ॥

राजवीजी राजवंश्यः

रेति ॥ राज्ञो वीजयितुं शीलमस्य । 'वीज व्यजने' धदन्तः । 'सुपि-' (३।२।७८) इति णिनिः । यद्वा राज्ञो वीजम् । राजवीजमस्यास्ति । इनिः (५।२।११५) ॥ (१) ॥३॥ वंशो भवः । दिगादियत् (४।३।५३) । राज्ञो वंश्यः । राजवंशे साधुः । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'राजवंशोत्पन्नस्य' ॥

वीज्यस्तु कुलसंभवः ॥ २ ॥

वीति ॥ वीज्यते । 'अचो यत्' (३।१।९७) । यद्वा वीजमस्यास्ति । 'अन्यत्रापि दृश्यते' (वा० ५।२।१२०) इति यप् ॥ 'वीजे भवः' । साधुः, वा ॥ (१) ॥३॥ कुले संभवति । अच् (३।१।१३४) । कुले संभवोऽस्य वा । यद्वा संभवत्सत्त्वात् । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) कुलस्य संभवः ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'कुलमात्रोत्पन्नस्य' ॥

महाकुलकुलीनार्यसभ्यसज्जनसाधवः ।

मेति ॥ महच्च तत् कुलं च । महाकुलस्यापलम् । 'महाकुलादञ्चर्त्वा' (४।१।१४१) ॥३॥ महत् कुलमस्य, इति विप्रहे तु (महाकुलः) हत्वादिरपि ॥ (१) ॥३॥ कुलस्यापलम् । 'कुलात्सः' (४।१।१३९) ॥३॥ 'अपूर्वपदादन्यतरस्यां यङ्कुर्त्वा' (४।१।१४०) ॥ 'कौलेयकः सारमेये कुलीने' (इति मेदिनी) ॥३॥ 'कुल्यं स्यात्कीकृतेऽन्यद्व्येणोसूर्यामिपे-धु च । कुल्या पयःप्रणाल्यां च नयां जीवन्तिकौपर्वी । कुलो-द्भवे कुलहिते त्रिषु भान्त्वे पुनः पुमान्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥३॥ अर्थते । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'ऋहलोर्ध्वत्' (३।१।१२४) ॥ (३) ॥३॥ सभायां साधुः । 'सभाया यः' (४।४।१०५) ॥ (४) ॥३॥ संश्रासौ जनश्च । 'सज्जनं तु भवेत्कृत्विसुपरक्षणषट्योः । वाच्यलिङ्गं कुलीने स्यात् कल्पना-यां च योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥३॥ साध्नोति धर्मम् । 'साध संसिद्धौ' (स्वा० प० अ०) । 'कृत्रापा-' (उ० १।१) इत्युप् । 'साधुर्वाधुषिके चारौ सज्जने चाभिषेधवत्' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥३॥ पद 'कुलीनस्य' ॥

**ब्रह्मचारी गृही वानप्रस्थो भिक्षुश्चतुष्टये ॥ ३ ॥
आश्रमोऽस्ती**

ब्रेति ॥ ब्रह्म वेदः । तदध्ययनार्थं त्रतमप्युपचाराद्ब्रह्म । ब्रह्म चरितुं शीलमस्य । 'ब्रेते' (३।२।८०) इति 'सुपि-' (३।२।७८) इति वा णिनिः । यद्वा ब्रह्म तपो ज्ञानं वा चरत्सर्जय-त्ववश्यम् । 'आवश्यका-' (३।३।१७०) इति णिनिः ॥ (१) ॥३॥ गृहा दाराः सन्त्वस्य । इनिः (५।२।११५) ॥ (१) ॥३॥ वनमेव प्रस्थो, वनस्य वा प्रस्थः प्रदेशः । वनप्रस्थे भवः । 'तत्र भवः' (४।३।५२) इत्युप् ॥ (१) ॥३॥ भिक्षणशीलः । 'भिक्ष चाचमायाम्' (भ्वा० आ० से०) । 'सनाशंसभिक्ष उः' (३।२।१६८) ॥ (१) ॥३॥ चत्वारोऽन्यथा यस्य । 'सं-ख्याया अवयवे तयप्' (५।२।४२) ॥ चतुरवयवसमुदाये

॥३॥ आश्रम्यन्त्यत्र । अनेन वा । 'श्रमु तपति' (दि० प० से०) । घञ् (३।३।१९) । 'नोदात्तोपदेशस्य-' (७।३।३४) इति वृद्धिर्न । यद्वा आसमन्ताच्छ्रमोऽत्र । स्वधर्मसाधनक्षेपा-त् । 'आश्रमो ब्रह्मचर्यादौ वानप्रस्थे वने मठे । अत्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ एकैकम् 'ब्रह्मचार्यादीनां' ॥
द्विजात्यग्रजन्मभूदेववाडवाः ।

विप्रश्च ब्राह्मणः

द्वीति ॥ द्वे जातौ जन्मनो यस्य । 'मातुरग्रेऽधि(वि)ज-ननं द्वितीयं मौडिवन्धनात्' (मनुः २।१६९) । 'द्विजाति-विंप्राण्डजयोश्च पुंलिङ्गः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ अग्र आदौ जन्मास्य ॥ अग्रान्मुखाद्वा जन्मास्य । 'अग्रजन्मा द्विजश्रेष्ठे प्रातारि ब्रह्मणि स्युतः' इति विश्वः ॥ (२) ॥३॥ भुवो भुवि वा देव इव ॥ (३) ॥३॥ 'वडवा कुम्भदास्यश्वा-र्त्तविशेषो द्विजन्मनाम्' इति रभसः ॥ ('वडवाऽश्वाकुम्भ-दास्योः त्रीविशेषे द्विजस्त्रियाम्' इति विश्वः) । वडवायां जा-तः । 'तत्र जातः' (४।३।२५) इत्युप् । वाडव इव वा । वा-डनम् । 'वाड् आह्लाज्ये' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१८) । वालनम् । 'वल निरूपणे' चुरादिर्वा । घञ् (३।३।१८) डलयोरकत्वम् । वाडोऽस्यास्ति । 'अन्यत्रापि (न्येभ्योऽ-पि) दृश्यते' (वा० ५।२।१०९) इति वः । वाडं वाति । कः (३।२।३) वा । 'वाडवं करणे त्रीणां घोटिकांघे नपुंसकम् । पाताले न स्त्रियां पुंस्ति ब्राह्मणे वडवानले' इति मेदिनी ॥ (४) ॥३॥ विप्राति । 'प्रा पूर्ता' (अ० प० अ०) । 'आत-श्रोपसर्गे' (३।१।१३६) इति कः । उप्यतेऽत्र वा । 'ऋज्ञे-न्द्र-' (उ० २।१८) इति साधुः । विपाति । विपति । 'विप क्षेपे' ( ) वा ॥ (५) ॥३॥ ब्रह्मणोऽपलम् । 'तस्यापलम्' (४।१।१२२) इत्युप् 'अन्' (६।४।१६७) इति टिलोपो न । ब्र-ह्मार्थते । 'तदर्थते । तद्वेद' (४।२।५९) इत्युप् वा । ब्रह्म जानाति । 'शेषे' (४।२।९२) इत्युप् वा ॥ (६) ॥३॥ 'व-ऋजस्त्वन्मो विप्रो वर्णज्येष्ठः कचो(गे) द्विजः । मैत्रः पुनरुक्तजन्मा स्यात्' इति त्रिकाण्डशेषः । सूत्रक-ण्ठः पुमान् विप्रे खड्गरीटकपोतयोः' (इति मेदिनी) ॥३॥ पद 'ब्राह्मणस्य' ॥

असौ पट्कर्मा यागादिभिर्युतः ॥ ४ ॥

असाविति ॥ अर्त्तौ विप्रः । पट् कर्माण्यस्य । 'इत्याच्य-यनदानानि याजनाध्यापने तथा । प्रतिग्रहश्च तैर्युक्तः पट्क-र्मां विप्र उच्यते' ( ) ॥ (१) ॥३॥ एकं 'पट्कर्मणो विप्रस्य' ॥

विद्वान्विपश्चिदोपज्ञः सन्सुधीः कोविदो बुधः । धीरो मनीषी ज्ञः प्रज्ञः संख्यावान्पण्डितः कविः ॥५॥ धीमान्सुरिः कृती कृष्टिर्लब्धवर्णो चिचक्षणः । दूरदर्शी दीर्घदर्शी

वीति ॥ वेति । 'विद ज्ञाने' (अ० प० से०) । 'लटः

शतृ' (३।२।१२४) । 'विद्देः शतुर्वसुः' (७।१।३६) वा ।
 'विद्वाञ्ज ज्ञानिनि धीरे च विद्वानध्यात्मवेदके' इति धर-
 णिः । 'विद्वानात्मविदि प्राज्ञे पण्डिते चाभिधेयवत्' इति
 विश्वः ॥ (१) ॥*॥ प्रकृष्टं निश्चिनोति, चेतति, चिन्तयति,
 वा । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (२) ॥*॥ दोषं जानाति ।
 'आतोऽनुप-' (३।२।१) इति कः ॥ (३) ॥*॥ अस्ति ।
 शता (३।२।१२४) । 'शसोरल्लोपः' (६।४।१११) । 'सन्सा-
 धौ धीरशस्त्रयोः । मान्ये सत्ये विद्यमाने त्रिषु साध्युमयोः
 स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ सु सुषु ध्यायति । 'धै
 चिन्तायाम्' (भ्वा० प० अ०) । 'ध्यायतेः संप्रसारणं च'
 (वा० ३।२।१८०) इति क्तिप् संप्रसारणं च ॥ (५) ॥*॥
 कौति धर्मादि । 'कु शब्दे' (अ० प० से०) । कवते वा ।
 'कुड् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) । विच् (३।२।७५) । गुणः
 (७।३।८४) । कोर्वेदस्य विदः । वेत्ति । 'इगुपध-' (३।१।
 १३५) इति कः । यद्वा कवि वेदे विदा यस्य । 'विदा ज्ञाने
 च निर्दिष्टा ननीपायां च योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (६)
 ॥*॥ बुध्यते । 'बुध ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । 'इगुपध-'
 (३।१।१३५) इति कः । 'बुधः सौम्ये च पण्डिते' (इति
 मेदिनी) ॥ (७) ॥*॥ धियं राति । 'रा दाने' (अ० प० अ०) ।
 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । धियमीरयति । 'इर गतौ'
 (अ० आ० से०) । अण् (३।२।१) वा 'धीरो धैर्यान्विते
 स्वैरे बुधे ह्रीवं तु कुड्मे । स्त्रियां श्रवणतुल्यायाम्' ॥ (८)
 ॥*॥ मनीपास्यास्ति । श्रीह्यादित्वात् (५।२।११६) इतिः ॥ (९)
 ॥*॥ जानाति । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः ।
 'ज्ञो ब्रह्मबुधमिद्वत्सु' (इति मेदिनी) ॥ (१०) ॥*॥ एवं
 प्रज्ञः । 'प्रज्ञस्तु पण्डिते वाच्यलिङ्गो बुद्धौ तु योषिति' (इति
 मेदिनी) ॥*॥ 'प्राज्ञः' इति पाठे तु प्रज्ञास्यास्ति । 'प्रज्ञा-
 श्रद्धा-' (५।२।१०१) इति णः ॥ (११) ॥*॥ संख्या
 विचारणास्त्यस्य । मनुप् (५।२।९४) ॥ (१२) ॥*॥ पण्ड-
 तेऽजया । 'पण्डि गतौ' (भ्वा० आ० से०) 'गुतोश्च' (३।३।
 १०३) इत्यः । 'पण्डः पण्डे धियि ह्री स्यात्' (इति
 मेदिनी) । पण्डा जातास्य । तारकादित्वात् (५।२।३६)
 इतच् । यद्वा पण्डते स्म । 'गत्यर्था-' (३।४।७४) इति क्तः ।
 इद् (७।२।३५) ॥ (१३) ॥*॥ कवते, कौति, वा । 'कुड् शब्दे'
 (भ्वा० आ० अ०) । 'कु शब्दे' (अ० प० अ०) वा । 'अन्
 इः' (उ० ४।१३९) ।—'कवृ वर्णे'—इति मुकुटश्चिन्त्यः । तस्यौ-
 षथान्तत्वात् । कविशब्दस्य दन्तोऽथान्तेषु पाठान् । 'कविर्धा-
 ल्पौकिकाच्ययोः । सूतौ काव्यकरे पुंसि स्यात्त्रलीने तु योषिति'
 (इति मेदिनी) ॥ (१४) ॥*॥ धीरस्यास्ति । मनुप् (५।२।
 ११५) । 'धीमान् पण्डिते च वृहत्पतौ' (इति मेदिनी) ॥
 (१५) ॥*॥ सूते, सूयते, वा । 'पूड् प्रसवे' (अ० आ०
 से०) । 'पूड् प्राणिगर्भविमीचने' (दि० आ० से०) वा ।
 'सूडः किः' (उ० ४।६४) । एतेन—सुवति—इति विगृहन्

स्वामी प्रत्युक्तः । उक्तनिर्देशासंभवात् ।—सुनोति । 'सुनो
 दीर्घश्च' इति रिदीर्घां—इति वदन्मुकुटोऽपि । उच्चलदत्ता-
 दिष्वस्यादर्शनात् ॥*॥ केचिन्तु—। 'सूरोऽर्कहलयोः पुंसि' ।
 सूरः सूर्योऽस्त्युपास्यतयास्य । अत इनां (सूरी) नान्तम्—
 इत्याहुः । 'दूरदृक् कोविदः सूरी' इति रभसः ॥ (१६)
 ॥*॥ प्रशस्तं कृतं कर्मास्य । इनिः (५।२।११५) । कृतम-
 नेन । 'इष्टादिभ्यश्च' (५।२।८८) इतीनिर्वा । 'कृती स्यात्प-
 ण्डिते योन्ये' इति हेमः ॥ (१७) ॥*॥ कर्पति । 'कृप
 विलेखने' (भ्वा० प० अ०) । क्तिच् (३।३।१७४) । बाहुलका-
 त्तिर्वा । संज्ञापूर्वकत्वात् गुणः । 'कृष्टिः स्यादाकर्षे ह्री बुधे
 पुमान्' (इति मेदिनी) । रन्तिदेवोऽपि—'आकर्षणे स्त्रियां
 कृष्टिर्भवेत्ता तु विपश्चिती' इति ॥ (१८) ॥*॥ लट्थो वर्णः
 स्तुतिर्येन ॥ (१९) ॥*॥ विचष्टे । 'चष्टिश्च व्यचायां वाचि'
 (अ० आ० से०) । 'अनुदात्तेतश्च हलादेः' (३।२।१४९)
 इति गुच् । 'असनयोः' (वा० २।४।५४) 'बहुलं तणि'
 (वा० २।४।५४) इति वा ख्याच् न ॥ (२०) ॥*॥
 दूरान् दूराद्वा पश्यति । 'दक्षिर् प्रेक्षणे' (भ्वा० प० अ०) ।
 प्रह्लादिणिनिः (३।१।१३४) । 'सुषि०' (३।२।७८) इति
 वा ॥ (२१) ॥*॥ एवं दीर्घदर्शा ॥ (२२) ॥*॥ द्वाविंशतिः
 'पण्डितस्य' ॥

श्रोत्रियच्छान्दसौ समौ ॥ ६ ॥

श्रोत्रीति ॥ छन्दोऽधीते । 'श्रोत्रियंश्छन्दोऽधीते' (५।
 २।८४) इति वा श्रोत्रियत्रिपाल्यते ॥ (१) ॥*॥ पक्षे 'तद-
 धीते तद्वेद' (४।२।५९) इत्यण् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'संपूर्ण-
 शाखाध्यायिनः' ॥

उपाध्यायोऽध्यापकः

उपेति ॥ उपेलाधीयतेऽस्मात् । 'इडश्च' (३।३।२१)
 इति घच् ॥ (१) ॥*॥ अध्यापयति । ण्वल् (३।१।१३३) ॥
 (२) ॥*॥ 'एकदेवं तु वेदस्य वेदाङ्गान्यपि वा पुनः ।
 योऽध्यापयति वृत्त्यर्थमुपाध्यायः स उच्यते' (मनुः २।१४१)
 ॥*॥ द्वे 'उपाध्यायस्य' ॥

अथ स निपेकादिकुरुहुरः ।

अधेति ॥ सोऽध्यापकः । निपेको गर्भोधानमादिर्यस्य
 सीमन्तोन्नयनादेस्तस्य कर्ता । गृणाति धर्मादि । गिरल्यज्ञानं
 वा । 'गृ शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'गृ निगरणे' (तु०
 प० से०) वा । 'कृप्रोश्च' (उ० १।२४) इत्युः । 'गुरुल्लि-
 ङ्यां महति तुर्जैराल्लुग्नोरपि । पुमान्निपेकादिकरे पित्रादौ
 सुरमन्त्रिणि' (इति मेदिनी) । मनुश्च (२।१४२) 'निपेकां-
 दीनि कर्माणि यः करोति यथाविधि । संभावयति चात्रेन
 स विप्रो गुरुच्यते' ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'संस्कारादि-
 कर्तुर्गुरोः' ॥

१—मेदिन्यां 'सीर' शब्दघटितत्वेनास्य प्रमादकृतत्वम् ॥
 तस्मात् 'सरश्चरभते स्यं' इति विश्वत्योपन्यासः कर्तुं योग्यः ॥

मन्त्रव्याख्याकृतार्थः

येति ॥ मन्त्रस्य वेदस्य व्याख्यानं करोति किम् (३।२।७६) तुक् । (३।१।७१) ॥ (१) ॥॥॥ आचरते । 'वर गता' (म्वा० प० से०) । प्यत् (३।१।१२४) । नहुः— 'उन्नतौ तु यः शिष्यं वेदमभ्यासयेद्विजः । साहं च सरहस्यं च तन्नामार्थं प्रचक्षते' (२।१४०) ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'मन्त्र-व्याख्याकर्तुः' ॥

आदेश्य त्वध्वरे व्रती ॥ ७ ॥

यथा च यजमानश्च

येति ॥ आदिश्रुत्यद्विजो यागे स्वयंसादनाय प्रेरयति । 'दिश कतिचर्जने' (तु० प० अ०) । वृच् (३।१।१३३) ॥॥॥ 'आदिश्र' इति पाठे आदिश्रमनेन । 'इथादिभ्यश्च' (५।२।८८) इतीति । 'कस्तेनिययस्य कर्त्तवि' (वा० २।३।३६) इति सतनी ॥॥॥ व्रतं भोजनादित्थिनोऽस्याति । 'सतः—' (५।२।११५) इतीति । यद्वा । व्रतयति । 'व्रता-श्रीननसतिश्रुत्योः' ( ) इति -गिच् । 'व्रते' (३।२।८०) इति गितिः ॥ (१) ॥॥॥ यजते वृच् (३।१।१३३) ॥ (२) ॥॥॥ 'पृथ्वजोः शानन्' (३।२।१२८) । शानच् (३।२।१२४) वा ॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि 'यजमानस्य' ॥

स सोमवति दीक्षितः ।

स इति ॥ स व्रती सोमपातवति यागे आदेश्य सन् ॥॥॥ दीक्षते सः । 'दीक्ष मौञ्ज्योन्नयनादी' (म्वा० आ० से०) । 'गल्यर्था—' (३।४।७२) इति कः । यद्वा दीक्षा जातस्य । कारकादीतत् (५।२।३६) ॥ (१) ॥॥॥ एकम् 'सोमयाजिनः' ॥

इज्याशीलो यायजूकः

ईति ॥ इज्या शीलस्य । इज्यां शीलति । 'शील स-नार्वा' (म्वा० प० से०) । 'शीलकालि—' (वा० ३।२।१) इति पः ॥ (१) ॥॥॥ पुनः पुनः दृशं वा जयते । '-क्रिय-सन्निहारे—' (३।१।२२) इति यच् । 'यजजनदमां यदः' (३।२।१६६) इत्यूकः ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'यजनशीलस्य' ॥

यज्या तु विधिनेष्टवान् ॥ ८ ॥

येति ॥ यजते सः । 'यजजोईतिर्' (३।२।१०३) ॥ (१) ॥॥॥ एकम् 'विधिवद्भोतुः' ॥

स गीर्षतीष्टया स्यपतिः

स इति ॥ स यज्या वृहस्पतिपवनानमक्यागेनेष्टवान् सन् । स्यान् स्यः । 'स्यि स्यः' (३।२।४) इत्यत्र 'स्यः' इति योगविभागात् कः । परर्ये (वा० ३।३।५८) वा । स्यः पतिः 'स्यपतिः कदुकिन्वपि । जीमिष्टियाजके शिल्पि-भेदे ना सत्तमे त्रिषु' (इति नेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ एकम् 'वृहस्पतियागकर्तुः' ॥

सोमपीती तु सोमपः ।

सविति ॥ सोमस्य पीतम् । सोमपीतमस्याति । इति (५।२।११५) ।—'इथादिभ्यश्च' (५।२।८८) इतीति—इति सुकृत् ॥॥॥ खानो तु—पानं पीथम् । 'पानृतुदिववि—' (उ० २।७) इति यक् । 'धुनास्था—' (३।४।६६) इतीति । 'सोमपीथः—इलाह ॥ (१) ॥॥॥ मोमं पिबति । 'आतो-ऽनु—' (३।२।३) इति कः ॥॥॥ ('सोमपाः' इति) दीर्घ-पाठे तु किम् (३।२।७६) ॥ (२) ॥॥॥ सर्वदायम् । दीक्षि-तस्तु तत्कालम् ॥॥॥ द्वे 'सोमयाजिनः' ॥

सर्ववेदाः स येनेष्टो यागः सर्वस्वदक्षिणः ॥ ९ ॥

सेति ॥ सर्वत्वं दक्षिणा यत्र विश्वजिदादीं स येनेष्टः कृतः । सर्वं वेदयति । 'विष्टु लाने' (तु० उ० अ०) । प्य-न्तः । सर्वं विन्दति वा । अहुच् (उ० ४।१८९) ॥ (१) ॥॥॥ एकम् 'विश्वजिदादियज्ञस्य' ॥

अनूचानः प्रवचने साङ्गेऽधीती

अन्विति ॥ अन्ववोचत् । 'उपेयिवान्—' (३।२।१०९) इति साहुः । 'अनूचानो विनीते त्यात्साङ्गवेदविचक्षणं' इति विश्वः ॥ (१) ॥॥॥ शिक्षाद्यज्ञपदकोपेते । प्रोच्यते । ल्युट् (३।३।११३) । प्रवचनो वेदसात् । अर्थात्तमनेन । 'इथादिभ्यश्च' (५।२।८८) इतीति । 'कस्तेनिययस्य—' (वा० २।३।३६) इति सतनी ॥॥॥ एकम् 'साङ्गवेदाभ्येतुः' ॥

गुरोस्तु यः ।

लघ्वानुज्ञः समावृत्तः

ग्विति ॥ गुरोः सकाशात्तथा प्राप्तानुज्ञा आज्ञा येन । समावर्तते सः । 'गल्यर्था—' (३।४।७४) इति कः ॥ (१) ॥॥॥ 'गुरुकुलवासान्निवृत्तस्य' एकम् ॥

सुत्वा त्वभिपवे कृते ॥ १० ॥

स्विति ॥ सुतवान् 'सुत् अभिपवे' (खा० उ० अ०) । 'सुयजोईतिर्' (३।२।१०३) । तुक् (३।१।७१) ॥ (१) ॥॥॥ कामिपवेऽवन्वयाने ॥॥॥ एकम् 'जातंकस्य' ॥

छात्रान्तेवासिनौ शिष्ये

छेति ॥ गुरोपाच्छादनं छत्रम् । तच्छीलस्य । 'छत्रा-दिभ्यो पः' (४।४।६२) ॥ (१) ॥॥॥ अन्ते सन्निवे वस्तुं शीलस्य । 'सुपि—' (३।२।७८) इति गितिः । 'अन्ववासि-ति—' (३।३।१८) इत्युक् । 'अन्तेवासी नवेच्छिये च-ण्डाले प्रान्तगोऽपि च' इति विश्वः ॥ (२) ॥॥॥ शिष्यते । 'साह बहुविध्या' (अ० प० से०) । 'एतिसुधाम्—' (३।१।१०९) इति क्यच् । 'आस इदइहोः' (३।४।३४) 'आतिव-ति—' (८।३।६०) इति पः ॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि 'शिष्यस्य' ॥

शैक्षाः प्रायमकल्पिकाः ।

शायिति ॥ शिदानमधीयते । 'तदधीते—' (४।२।५९)

इत्यण् । शिक्षाया इमे । तत्र भवा वा । यद्वा शिक्षां ल-
मन्ते । 'शेषे' (४।२।९२) इत्यण् ॥ (१) ॥*॥ प्रथम-
कल्पः आधारम्मः प्रयोजनं येषां ते । 'प्रयोजनम्' (५।१-
१०९) इति ठक् । यद्वा प्रथमकल्पमधीयते । 'विद्याल-
क्षणकल्पान्ताच्च' (वा० ४।२।६०) इति ठक् । 'कल्पः
शास्त्रे विधौ न्याये' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'प्रथमारम्भवेदानाम्' ॥

एकब्रह्मव्रताचारा मिथः सत्रह्यचारिणः ॥ ११ ॥

एकेति ॥ ब्रह्म वेदस्तदध्ययनव्रतमप्युपचाराद्ब्रह्म । ए-
कस्मिन् ब्रह्मणि व्रताचरणं येषां ते । मिथः परस्परम् ॥*॥
समानं ब्रह्म चरन्ति । 'व्रते' (३।२।८०) इति गिनिः । 'चरणे
ब्रह्मचारिणि' (६।३।८६) इति समानस्य सः ॥ (१) ॥*॥
एकम् 'समानशाखाभ्येतृणाम्' ॥

सतीर्थ्यांस्त्वैकगुरवः

सेति ॥ समाने तीर्थे वसन्ति । 'समानतीर्थे वासी'
(४।४।१०७) इति यत् । 'तीर्थे ये' (६।३।८७) इति समानस्य
सः ॥ (१) ॥*॥ एको गुर्येषां ते ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'सहाध्यायिनाम्' ॥

चितवानग्निमग्निचित् ।

चीति ॥ अग्निमवैषीत् । 'चिञ् चयने' (स्वा० उ०
अ०) 'अग्नौ चे' (३।२।९१) इति क्विप् । तुक् (६।
१।७१) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अभ्युपासकस्य' ॥

पारम्पर्योपदेशे स्यादैतिहामितिहाव्ययम् ॥ १२ ॥

पेति ॥ परम्परया आगतः । 'तत् आगतः' (४।३।७४)
इत्यण् । चतुर्वर्णादित्वात् (५।१।१२४) ष्यञ् । पारम्पर्यश्चा-
साधुपदेशश्च । तस्मिन् ॥*॥ 'अनन्तावसथेति ह'
(५।४।२३) इति व्यः ॥ (१) ॥*॥ इत्येवं ह किल ॥ (५)
॥*॥ यत्तु मुकुटेनोक्तम्—'पूर्वं च पूर्वतराद्य' इति द्वन्द्वे
'परोवरपरम्परपुत्रपौत्रमनुभवति' (५।२।१०) इति निर्दे-
शात् परम्परादेशे टापि परम्परा । तदुक्तम् 'विनापि प्रत्ययं
परम्पराशब्दो दृश्यते' ( ) तच्चिन्त्यम् । संनियोग-
शिष्टन्यायेन स्त्रप्रत्ययसंनियोग एव परम्परादेशविधानात् ।
परम्पराशब्दस्य लन्त्युत्पन्नत्वात् । तदुक्तम्—'अस्ति हि
परम्पराशब्दोऽन्युत्पन्नं प्रातिपदिकम्' इति । यद्वा परं
पिपतिं । पचाद्यच् (३।१।१३४) । श्वपचाचारभरावत् ।
षुषोदरादिः (६।३।१०९) ॥*॥ द्वे 'परंपरोपदेशस्य' ॥

उपज्ञा ह्यनमाद्यं स्यात्

उपेति ॥ उपज्ञानम् । 'आतथ्योपत्तौ' (३।३।१०६)
इत्यङ् ॥ (१) ॥*॥ ययोपदेशं विना श्लोकनिर्माणे वाल्मी-
केर्ज्ञानम् ॥*॥ एकम् 'आद्यज्ञानस्य' ॥

ज्ञात्वारम्म उपक्रमः ।

येति ॥ उप प्रथमं क्रमणम् । 'क्रसु पादविक्षेपे' (भ्रा०
प० से०) । भावे घञ् (३।३।१८) । 'नोदात्तोपदेश-'
(७।३।३४) इति न दृद्धिः । 'उपक्रमस्तूपधायां ज्ञात्वारम्भे
च विक्रमे । विक्रित्सायाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
यथा माने नन्दस्य प्रथमारम्म उपक्रमः सः । एकं 'ज्ञात्वा
प्रथमारम्भस्य' ॥

यज्ञः सवोऽध्वरो यागः सप्ततन्तुर्मखः क्रतुः ॥ १३ ॥

येति ॥ इत्यते । अनेन वा । अत्र वा । 'यज देव-
पूजादौ' (भ्रा० उ० अ०) । 'यजयाचन्' (३।३।९०) इति
नङ् । 'यज्ञः स्यादात्मनि मखे नारायणहुताशयोः' इति
हैमः ॥ (१) ॥*॥ सूयते सोमोऽत्र । 'षुञ् अभिषवे' (स्वा०
उ० अ०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । यद्वा सूयतेऽत्र ।
अनेन वा । 'पू प्रेरणे' (तु० प० से०) । अप् (३।३।५७) ।
घः (३।३।११८) वा । 'सवो यज्ञे च संधाने' इति मेदिनी ॥
(२) ॥*॥ न ध्वरति । 'धृ कौटिल्ये' (भ्रा० प० अ०) ।
अच् (३।१।१३४) । अध्वानं राति वा । 'आतोऽनुप-'
(३।२।३) इति कौ वा । 'अध्वरः सावधाने स्याद्भुसुभेदे
क्रतौ पुनान्' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ इज्यते । अनेन
वा । अत्र वा । यजेर्यञ् (३।३।१९) ॥ (४) ॥*॥ सप्तमि-
श्छन्दोभिरग्निजिह्वाभिर्वा तन्यते । यद्वा तापि सप्त तन्यन्तेऽत्र
'वितनिगमि-' (उ० १।६९) इति तुन् ॥ (५) ॥*॥
मखन्ति देवा अत्र । अनेन वा । 'मख गतौ' (भ्रा० प०
से०) 'हलध' (३।३।१२१) इति घञ् । संज्ञापूर्वकत्वाच्च
दृद्धिः । यद्वा 'ह्रिचिदपवादविषयेऽन्युत्सर्गाऽभिनविशते'
( ) इति घञ्विषयेऽपि 'पुंसि-' (३।३।११८) इति
घः ॥ (६) ॥*॥ करोति । क्रियते वा । 'कृन्ः क्रतुः'
(२. १. ०) । 'क्रतुयज्ञे मुनौ पुंसि' (इति मेदिनी) ॥ (७)
॥*॥ सप्त 'यज्ञस्य' ॥

पाठो होमश्चातिथीनां सपर्यां तर्पणं वलिः ।

पते पञ्च महायज्ञा ब्रह्मयज्ञादिनामकाः ॥ १४ ॥

पेति ॥ पठनम् । पाठनम् वा । भावे घञ् (३।३।१८)
'पाठश्च पठने ल्यातो विद्धपण्यां तु योपिति' (इति मेदिनी)
॥ (१) ॥*॥ हवनम् । 'हु दानादनयोः' (लु० प० अ०) ।
'अतिस्त्रुहुत्' (उणा० १।१४०) इति मन् ॥ (१) ॥*॥
अतिथीनामदृष्टपूर्वाणां गृहमागतानाम् । सपर्याणाम् । 'सपर
पूजायाम्' । 'क्रद्वादिभ्यो चक्' (३।१।२७) । 'अ प्रत्ययाद्'
(३।३।१०३) । सपर्यां पूजा ॥ (१) ॥*॥ तृप्यति । 'तृप
प्रोणने' (दि० प० अ०) । भावे ल्युट् (३।३।११५) ॥ (१)
॥*॥ वलनम् । 'वळ दाने' (संवरणे) (भ्रा० आ० से०) ।

इन् (उ० ४।१।१८) । 'वल्दिदँल्योपहारयोः । करे चामरदण्डे च गृहदाद्वारांशयोः । त्वक्संकोचे च गन्धके च' इति हैमः ॥ (१) ॥३॥ महान्तश्च ते यज्ञाश्च । ब्रह्मयज्ञ आदिर्येषां तानि ब्रह्मयज्ञादीनि नामानि येषां ते ॥३॥ मनुः—'अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम् । होमो दैवो बलिर्भौतो वृयज्ञोऽतिथिपूजनम्' (३।७०) इति 'पाठादीनाम्' एकैकम् ॥ समज्या परिपद्गोष्ठी सभासमितिसंसदः । आस्थानी क्लीवमास्थानं खीनपुंसकयोः सदः ॥१५॥

सेति ॥ समजन्यस्याम् । 'अज गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'संज्ञायां समज-' (३।३।९५) इति क्यप् । 'क्यपि च' (वा० २।४।५६) इति वीभावो न ॥ (१) ॥३॥ परितः सीदन्त्यस्याम् 'षट् विशरणदा' (भ्वा०, तु० प० अ०) । संपदादि क्तिप् (वा० ३।३।१०८) । 'सदिरप्रतेः' (८।३।६६) इति पत्वम् ॥३॥ 'बाहुलकात्परेरन्त्यलोपे पर्षद्' च ॥ (२) ॥३॥ गावोऽनेका वाचस्तिष्ठन्त्यस्याम् । षडर्थे कः (वा० ३।३।१०८) । 'अम्बान्ब-' (८।३।९७) इति पत्वम् । गौरादिङीप् (४।१।४१) । 'गोष्ठी सभासंलापयोः त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥३॥ सह भान्त्यस्याम् । 'भा दीप्तौ' (अ० प० अ०) । भिदाबद् (३।३।१०६) । 'समाना भान्त्यस्याम्' इति वा । 'समानस्य' (६।३।८४) इति योगविभागात् 'समा-' (२।४।२३) इति निर्देशाद्वा समानस्य सः । 'सभा सामाजिके गोष्ठ्यां द्यूतमन्दिरयोरपि' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥३॥ समयन्त्यस्याम् । 'इ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । क्तिन् (३।३।९४) । सह विद्यमाना मिलितैर्वा मितिः प्रमाऽस्याम्, इति वा । 'समितिः संपराये स्यात्सभायां संगमेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥३॥ संसीदन्त्यस्याम् । क्तिप् (वा० ३।३।१०८) ॥ (६) ॥३॥ आतिष्ठन्त्यस्याम् । अधिकरणे ल्युट् (३।३।११७) ॥ (७) ॥३॥ (८) ॥३॥ सीदन्त्यस्याम् । असुन् (उ० ४।१।८९) ॥ (९) ॥३॥ नव 'सभायाः' ॥

प्राग्वंशः प्रागहविर्गेहात्

प्रेति ॥ प्राञ्चति । 'अञ्च गतिपूजनयोः' (भ्वा० प० से०) । 'ऋत्विग्-' (३।३।५९) इति क्तिन् । प्राङ् वंशो गोत्रं स्थूणा वात्र ॥ (१) ॥३॥ हविःशालायाः पूर्वभागे यजमानादीनां स्थित्यर्थे गेहे प्राग्वंशशब्दो वर्तते ॥३॥ एकम् 'प्राग्वंशस्य' ॥

सदस्या विधिदर्शिनः ।

सेति ॥ सदसि साधवः । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति चत् ॥ (१) ॥३॥ विधिं द्रष्टुं शीलं येषां ते । 'सुपि-' (३।२।७८) इति दृशोर्णिनिः । न्यूनाधिकविचारका ऋत्विग्विशेषाः ॥३॥ एकम् 'सदस्यस्य' ॥

सभासदः सभास्ताराः सभ्याः सामाजिकाश्च ते ।

सेति ॥ सभायां सीदन्ति । 'सत्सूद्विप-' (३।२।६९) इति

क्तिप् ॥ (१) ॥३॥ सभां स्तृणन्ति । 'स्तृन् आच्छादने' (क्या० प० से०) । 'कर्मष्यण्' (३।२।१) ॥ (२) ॥३॥ सभायां साधवः । 'सभाया यः' (४।४।१०५) ॥ (३) ॥३॥ समाजं समचयन्ति । 'समवायानसमचयति' (४।४।४३) इति ठक् । समाजं रक्षन्ति वा । 'रक्षति' (४।४।३३) इति ठक् ॥ (४) ॥३॥ चत्वारि 'सभ्येषु' ॥

अध्वर्युद्गातृहोतारो यजुःसामर्षिवदः क्रमात् ।

अच्चेति ॥ अध्वरमिच्छति । 'सुपः-' (३।१।८) इति क्यच् । 'कव्यध्वरपृतनस्य-' (७।४।३९) इति लोपः । 'क्याच्छन्दसि' (३।२।१७०) इत्युः । यद्वा न ध्वरति । 'धृ कौटिल्ये' (भ्वा० प० अ०) । विच् (३।२।७५) अध्वरं याति, याति, वा । मितद्गादित्वात् (वा० ३।२।१८०) डुः ।—अप-ष्टादि—इति मुकुटश्चिन्त्यः । गणाभावात् ॥ (१) ॥३॥ उद् गायति साम । 'गै शब्दे' (भ्वा० प० अ०) । 'वृन्तृचौ शंसिक्-दादिभ्यः संज्ञायां चानिदौ' (उ० २।९४) ॥ (१) ॥३॥ जुहोति । 'नप्नृनेष्टृवृहोतृपोतृ-' (उ० २।९५) इति साधुः ॥ (१) ॥३॥ यजुश्च सामानि च ऋचश्च । 'चार्थे द्वन्द्वः' (२।२।२९) । समासान्तविधेरित्यल्लात् 'ऋचपूरु-' (५।४।७४) इत्यकारो न । यजुः सामर्षो विदन्ति । 'सत्सूद्विप-' (३।२।६९) इति क्तिप् । यजुर्विदध्वर्युः । सामविदुद्गाता । ऋग्विद् होता । 'ऋत्विग्विशेषाणां' क्रमादेकैकम् ॥

आग्नीध्राद्या धनैर्चार्या ऋत्विजो याजकाश्च ते ॥१७॥

आग्नीति ॥ अग्नीनिन्दे । 'जि इन्वी दीप्तौ' (६० आ० से०) । क्तिप् (३।२।७६) । नलोपः (६।४।२४) । अग्नीद-त्विक् । अग्नीधः स्थानम् । 'अग्नीधः शरणे रणं भं च' (वा० ४।३।१२०) । आग्नीध्रं स्थानम् । तात्स्थ्यात्सोऽपि । 'स्फायि-' (उ० २।१३) इति रक् । नलोपः (६।४।२४) । अग्नीध्रः—इति मुकुटः । तत्र । स्फाद्यादिविध्वरपाठात् । अस्मदुक्तप्र-क्रियायाः सत्त्वाच्च । आग्नीध्र आद्यो येषां ब्रह्मोद्गातृहोत्रध्वर्यु-ब्राह्मणाच्छंसिअच्छावाकनेद्गादीनां षोडशानाम् ॥ (१) ॥३॥ धनैर्हेतुभिः धरणे करणैर्वा त्रियन्ते । 'वृद् संभर्त्तौ' (क्या० आ० से०) । ष्यत् (३।१।१२४) । क्यप् (३।१।१०९) तु वृच एव ॥३॥ ऋतौ यजति । 'ऋत्विग्-' (३।२।५९) इति साधुः ॥ (२) ॥३॥ यजन्ति । ष्वुल् (३।१।१३३) । 'या-जकस्तु गजे राज्ञो याज्ञिकेऽपि' इति मेदिनी ॥ (३) ॥३॥ त्रीणि ।—'वृताः कुर्वन्ति ये यज्ञमृत्विजो याजकाश्च ते' इति कालः—इति मते द्वे 'ऋत्विजाम्' ॥

वेदिः परिष्कृता भूमिः

वेदिरिति ॥ विद्यते शोयनेन ज्ञायते, विचार्यते, प्राप्यते, वा । 'तृ पिपिरिहृति-' (उ० ४।१।१९) इतीन् । यद्वा वेद-यति, वेद्यते वा । 'विद निदासादी' जुरादिः । 'धच इः' (उ० ४।१।३९) । 'वेदिः स्वात्पण्डिते पुमान् । रिचान्द्र-

स्त्रिसुहायां स्यात् परिष्कृतभूतले' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥
परितः कृता संस्कृता । 'संपरिभ्याम्-' (६।१।१३७) इति
सुट् । 'परिनिवि-' (८।३।७०) इति पत्वम् ॥३॥ एकम्
'यज्ञवेद्याः' ॥

समे स्थण्डिलचत्वरै ।

सेति ॥ स्थलन्त्यस्मिन् । 'ध्रल स्थाने' (भ्रा० प० से०) ।
'निधिलादयश्च' (उ० १।५७) इति साधुः ॥ (१) ॥३॥ च-
तन्त्यस्मिन् । 'चते श्चने' (भ्रा० उ० से०) 'कृयुगृध्वति-
भ्यः प्वरच्' (उ० २।१२१) 'चत्वरं स्थण्डिलेऽङ्गणे' (इति
मेदिनी) ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'यानार्थं संस्कृतभूमेः' ॥—य-
ज्ञार्थं परिष्कृताया अनित्रोन्नताया यज्ञभूमेः—इति सुकटः ॥
चपालो यूपकटकः

चेति ॥ चपति । चप्यते वा । 'त्रय भक्षणे' (भ्रा० उ०
से०) । 'यानतिवर्णसि-' (उ० ४।१०७) इति साधुः ॥ (१)
॥३॥ यूपस्यात्रे कृतः कटकाकारः ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'यूपकट-
कस्य' ॥

कुम्वा सुगहना वृत्तिः ॥ १८ ॥

किति ॥ कुम्ब्यते अनया, वा । 'कुवि आच्छादने'
(भ्रा०, उ० प० से०) । 'चिन्तिपूजिकथि-' (३।३।१०७)
इत्यङ् ॥ (१) ॥३॥ सुगहना निविडा वृत्तिर्वेष्टनम् । एकम्
'निविडवेष्टनस्य' ॥

यूपात्रं तर्भ

चिवति ॥ यूपस्यात्रम् ॥ (१) ॥३॥ तरति, मतिन् (३।
२।७५) ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'यूपात्रे' ॥

निर्मन्थ्यदारुणि त्वरणिर्द्वयोः ।

नीति ॥ निर्मन्थते । 'मन्थ विलोडने' (भ्रा० प० से०) ।
प्यत् (३।१।१२४) निर्मन्थ्यं च तद्गार च ॥३॥ ऋच्छति ।
'ऋ गतिप्रापणयोः' (भ्रा० प० अ०) । 'वर्तित्पृथमि-'
(उ० २।१०२) इत्यनिः । 'अरणिवहिनस्ये ना द्वयोर्निर्म-
न्थ्यदारुणि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'अरणेः' ॥

दक्षिणाग्निर्गार्हपत्याहवनीयौ त्रयोऽग्नयः ॥ १९ ॥

देति ॥ दक्षिणोऽग्निः । 'दिक्संख्ये चंज्ञायाम्' (३।१।५०)
इति सनासः । सुकटस्तु—दक्षिणाया दिशोऽग्निः । 'सर्वना-
न्नो वृत्तिनात्रे पुंश्रद्धावः' (वा० ५।३।२८) । दक्षिणाग्निः—
इत्याह । तत्र । चंज्ञात्वेन 'दिक्संख्ये-' इत्येतत्सूत्रोदाहरण-
त्वात् । तत्र च 'सनासविकरणेन' इत्यधिकारात् ॥ (१)
॥३॥ ग्रहपतिना संयुक्तः । 'ग्रहपतिना संयुक्ते ज्यः' (४।४।
९०) ॥ (१) ॥३॥ आह्वयते ग्रीणते प्रक्षिप्यते वा हविरत्र ।
'हृत्वल्युटः-' (३।३।१११) इत्यधिकरणेऽनीयद् । यद्वा आ-
हवनमर्हति । 'तदर्हति' (५।१।६३) इति छः ॥ (१) ॥३॥
कनिचु त्रयाणां द्वन्द्वः । पत्व्यते ॥ एकैकं 'अग्निविशेषस्य' ॥

अग्नित्रयमिदं त्रेता

अग्नीति ॥ त्राणम् । त्राः सदा संयुक्तम् । तामिता ।
यद्वा त्रायन्ते त्रा आहुतयः । तामिरिता । त्रित्वमिता,
इति वा । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'त्रेता युगेऽग्नित्रये
च' इति हैमः ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'अग्नित्रयस्य' ॥

प्रणीतः संस्कृतोऽनलः ।

प्रेति ॥ प्रकर्ष नीतः । 'प्रणीत उपसंपन्ने कृते क्षिप्ते प्र-
वेशिते । संस्कृताग्नौ च' इति हैमचन्द्रः ॥ (१) ॥३॥ एकम्
'संस्कृताग्नेः' ॥

समूहः परिचार्योपचार्यावन्नौ प्रयोगिणः ॥ २० ॥

सेति ॥ समुह्यते, समुह्यते, वा । 'वह प्रापणे' (भ्रा० उ०
अ०) । 'ऊह वितर्के' (भ्रा० आ० से०) वा ॥ (१) ॥३॥
परिचीयते ॥ (२) ॥३॥ उपचीयते ॥ (३) ॥ 'अग्नौ परि-
चार्योपचार्यसमूहाः' (३।१।१३१) इति साधवः ॥३॥ प्र-
योगोऽस्ति येषां ते । अग्नौ प्रयोक्तव्या अग्निनामानौत्वर्थः ॥
'त्रीण्यग्नौ प्रयोगिणाम्' ॥

यो गार्हपत्यादानीय दक्षिणाग्निः प्रणीयते ।

तस्मिन्नानाग्नयः

य इति ॥ दक्षिणाग्नित्वेन संस्क्रियते ॥३॥ आनीयते
'आनाग्न्योऽनित्ये' (३।१।१२७) इति साधुः ॥३॥ यस्तु त्रा-
हृवैदेवकुलयोनिः स 'आनेयः' ॥३॥ एकम् 'दक्षिणाग्निः
संस्कृताग्नेः' ॥

अथाग्नायी स्वाहा च हुतभूक्तिप्रया ॥२१॥

अथेति ॥ अग्नेः स्त्री । 'वृषाकप्यमि-' (४।१।३७) इत्यै-
र्वाप् च ॥ (१) ॥३॥ सुष्ठु आह्वयन्ते देवा अनया । 'अन्ये-
भ्योऽपि' (वा० ३।२।१०१) इति डः । स्वाहात्स्वसा वा ।
अर्थसायच् (५।२।१२७) ॥ (२) ॥३॥ हुतभुजः प्रिया ॥
(३) ॥३॥ त्रीणि 'अग्नेः प्रियायाम्' ॥

ऋक्सामिधेनी धार्या च या स्यादग्निस्सामिन्धने ।

ऋगिति ॥ समिधानाधानी । 'समिधानाधाने पेप्यन्'
(वा० ४।३।१२०) । पितृनात् (४।१।४१) ङीप् । 'हैलः'
(६।४।४९) इति यलोपः ॥ (१) ॥३॥ वीयते पुष्यतेऽग्निरन्-
या । 'पाथ्यत्तानाप्यनिकाप्यधाव्या-' (३।१।१२९) इति
साधुः ॥ (२) ॥३॥ अग्नेः समिन्धने समुद्दीपने वा ऋक्
तत्र ॥३॥ द्वे 'समित्प्रक्षेपेण वहिप्रज्वलने या ऋक्
प्रयुज्यते तस्याः' ॥

गायत्रीप्रमुखं छन्दः

गेति ॥ गायन्तं त्रायते । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति

१—सकलपुस्तकोपलब्धः 'यस हलः' (६।४।४९) इत्यसो-
पन्यासः प्रामादिकः । तस्यत्रत्यार्थधातुकाधिकारीयत्वात् । तस्मात्
'हलस्तदितस्य' (६।४।१५०) इत्यसोपन्यासो योग्यः ॥

कः । गौरादिः (४।१।४१) । यद्वा गानम् । गायः । घञ् (३।३।१८) । युक् (७।३।३३) गायने गानेन त्रायते । 'त्रैङ्पालने' (भ्वा० वा० ङ०) । 'सुप्ति' (३।२।४) इति योगविभागात् कः । मूलविमुजादित्वकल्पनमपार्थक्यम् । तस्यानाकारान्तायत्वात् 'गायत्री त्रिपदादेवोछन्दोमित्खदिरिषु च' (इति नेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ पङ्कतपदा गायत्री । प्रमुखपदेन सङ्गिगणुष्टुवृहतीपञ्चिनिष्टुञ्जगलतिजगतीशकरीत्यादि एकाक्षरवृद्ध्या बोध्यम् ॥*॥ चन्दते । 'चदि आहादने दीप्तौ च' (भ्वा० वा० से०) 'चन्देरादेश्छः' (उ० ४।२।१९) इत्युच्यते ॥ (१) ॥*॥ 'प्रथमप्रमुखे चोने प्रधाने च प्रकीर्तिते' इत्यजयः ॥*॥ पृक् 'छन्दसाम्' ॥

हव्यपाके चरुः पुमान् ॥ २२ ॥

हेति ॥ पच्यते । कर्मणि घञ् (३।३।१९) । हव्यं च तत् पाक्य । यद्वा भावे घञ् (३।३।१८) । पचनं पाकः । हव्यस्य पाकः । 'अनवन्नाविधान्तरुमपाक ओदनश्चरुः' इति याज्ञिकाः ॥*॥ चर्यते भक्ष्यते । 'चर गतौ भक्षणे च' (भ्वा० प० से०) । 'हृद्योतृचरि-' (उ० १।७) इत्युः । नानासकैरपि त्रिवृषवैविकरणे ( ) अन्नपरत्वं चरुशब्दस्याभ्युपगमत् । 'उगवादिभ्यो यत्' (५।१।२) इति सूत्रे कैयटस्तु (यर्थस्तु) 'स्यालौवाची चरुशब्दः तात्पर्यादोदने भाक्तः' इत्याह । विश्वप्रकाशे तु 'चरुर्मान्दे च हव्यान्ने' इत्यनेकार्यतोच्चा । 'अयं चरुः पुमान्हव्यान्नमागडयोः' इति नेदिनी च । तानां तु—पक्वं होतव्यं चरुः । चर्यते रच्यते इति । स्यात्पि चरुः हव्यस्य पाकोऽत्र—इत्याह । एतेन—केचित्तु 'पच्यतेऽत्रेति । 'हृद्य' (३।३।१२९) इति घञ् । 'पाकं व्युत्पद्य हव्यपाकस्यात्यादिरच्यते । अन्यत्रौपचारिकः' इत्याहुः । तदसत् ।—इति मुकुटः प्रत्युक्तः । प्रयोगदर्शनमपि सूत्रपादननेकार्यकतायाम् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'चरोः' ॥

आमिक्षा सा श्रुतोष्णे या क्षीरे स्याद्दधियोगतः ।

आमीति ॥ आम्निष्यते । 'मिषु सेचने' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकात् सक् । यद्वा आ नक्षति । 'नक्ष रोपे संघाते च' (भ्वा० प० से०) । लृच् (३।१।१३४) । पृषोदरादिः ॥ (१) ॥*॥ श्यते क्लियते तप्ते च पचति दध्नो योजनात् या स्यात् । यत्तु—'आहृपूर्वाग्निहेदीर्षश्च' इति स उपघादीर्षत्वं च इति दीर्षमर्थं मुकुट आचल्यौ तच्चिन्त्यम् । उच्चलदत्तादावदर्शनात् । एकम् 'आमिक्षायाः' ॥ घवित्तं व्यजनं तद्यद्रचितं नृगचर्मणा ॥ २३ ॥

धेति ॥ धूयतेऽनेन । 'धूल् कन्थने' (क्या० उ० से०) । 'धू विवृणने' (तु० प० से०) वा । 'कर्तिलधूसू-' (३।२।

१८४) इतीत्रः ॥*॥ धुवतेः कुटादित्वेन (१।२।१) द्वित्वाद्गुणमावाहुवृद्धि 'धुवित्रम्' इत्येके ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अग्नेः संधुक्षणायं मृगतत्वात् रचितस्य व्यजनस्य' ॥ पृषदाज्यं सदध्याज्ये

प्रिति ॥ पश्यति, पृथ्यते वा । 'पृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) । 'वर्तमाने पृषत्-' (उ० २।८४) इति साधुः । पृषत् तदाज्यं च । यद्वा पृषद्भिः सहितमाज्यम् ॥ (१) ॥*॥ दध्ना सहिते धृते । 'पृषातकं सदध्याज्ये पृषदाज्यं तदुच्यते' ॥*॥ एकं 'दधिमिश्रितघृतस्य' ॥

परमान्नं तु पायसम् ।

पेति ॥ परमं च तदन्नं च । 'सन्महत्-' (२।१।६१) इति चमासः । यद्वा परमाणामुत्तमानामन्नम् ॥ (१) ॥*॥ पयति—संस्कृतम् । 'संस्कृतं भक्षाः' (४।२।१६) इत्यण् । पयसा इति तु मुकुटस्य प्रमादः । 'तत्रोद्धृतम्-' (४।२।१४) इत्यतः 'तत्र' इत्युद्धृतेः । 'पायसः श्रीवासे च पायसं परमान्नके' इति हेमः । 'पायसस्तु ह्रीवपुंसोः श्रीवासपरमान्नयोः' (इति नेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'क्षीरान्नस्य' ॥ हृद्यकज्ये दैवपैत्रे अन्ने

हेति ॥ ह्यन्ते प्राप्यन्ते देवा येन । ह्यते प्रक्षिप्यते, वा । 'तु दानादनयोः' (उ० प० ङ०) । 'अचो यद्' (३।१।१७) ॥ (१) ॥*॥ कूयते पितृभ्यः । 'कु शब्दे' (ङ० प० ङ०) । 'अचो यद्' (३।१।१७) ।—'कवृ वर्णे' (भ्वा० वा० से०) । 'पोरुपघात्' (३।१।१८) इति यद्—इति मुकुटस्य प्रमादः । तस्य चित्ररूपपरस्य प्रकृतेऽन्वयासंभवात् । 'श्रिता वर्णे' (भ्वा० वा० से०) 'गोल वर्णे' (भ्वा० प० से०) इत्यादाविव वर्णस्य रूपार्थकत्वात् ॥ (१) ॥*॥ देवानामिदम् । पितृणामिदम् 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । 'पित्र्ये' इति पाठे पितरो देवता यस्य । 'वाय्वृतु-' (४।२।३१) इति यद् । देवानं हव्यम् । पित्रन्नं कज्यम् । द्वे 'हव्यकव्ययोः' ॥

पात्रं चुवादिक्म् ॥ २४ ॥

पेति ॥ पाति, पितृलनेन वा । इत् (उ० ४।१।५९) ।—'दादिभ्यः इत्'—इति मुकुटधिन्यः । तादृशसूत्रादर्शनात् । 'पात्रं तु भाजने योग्ये लुवादीं राजन्निनि । तीरद्वयान्तरे च' (इति नेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ क्वति घृतादिक्म् । 'लु लवणे' (भ्वा० प० ङ०) । 'लुवः कः' (उ० २।६१) ।—'घवर्थे कः'—इति मुकुटधिन्यः । 'लुवः कः' इतिपदोक्तस्य सत्त्वात् । आदिना नमसोऽक्षरमुत्सृज्यत्यादि ॥

१—हव्यान्ने यथा—'हिनगत्रे कृत्वं शैर्नामाददानः पदश्चरुः' । मान्दे यथा—'उत्तलकाण्डिकचरुः (उः काश्चनचरुः) त्वात्तनः पार्श्वदाहकः'—इत्यनेकार्थकैरुवाकरणौदरी ॥

१—'पात्रान्तरे त्रिषु हीं लुवादीं राजन्निनि । तीरद्वयान्तरे योग्ये' इति पाठः ॥

श्रुवोपभृज्जुहर्ना तु श्रुवो भेदाः श्रुवः स्त्रियः ।

श्रुवेति ॥ श्रुवति 'श्रुव स्व्यै' (हु० प० से०) । 'श्रुप-
ध-' (३।१।१२५) इति कः । यद्वा 'श्रु स्व्यै' (हु० प०
अ०) । सञ् (३।१।१३४) । कुडादिलात् (१।२।१) हित्त्वा
उवह् (६।४।७७) । 'श्रुवः शङ्का हरे विष्णो वटे चोत्तानपा-
दजे । वसुयोगमिदोः पुंति द्वीवं निधिततर्कयोः । श्री नूर्वाब्धोः
शात्पथ्या गीतिरुग्मेदयोत्रियु । संतते शाश्वते च' (इति
नेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ उपविमर्ति । 'इ-हृ' (हु० उ०
अ०) क्तिप् (३।२।७६) ॥ (१) ॥*॥ जुहोति । 'द्युतिगन्ति-
जुहोतीनां द्वे च' 'जुहोतेर्दायव' (वि० ३।२।१७८) इति
क्तिप् दीर्घश्च ॥ (१) ॥*॥ लवति । 'लु लवणे' (न्वा० प०
अ०) । 'लुव कः' (उ० २।६१) । 'लुवः पुमान् । श्रुवो
द्वयोर्होमपात्रे शक्नोन्वयोः त्रियाम्' (इति नेदिनी) ॥ (१)
॥*॥ 'त्रिश्च' (उ० २।६२) इति लवतोश्चकप्रत्ययः ।
लुक् चान्ता ॥ (१) ॥*॥ एते च श्रुवो विशेषाः स्त्रियः क्री-
डिनाः । लुवस्तु पुंल्लिङ्गः । सुहृत्स्तु—'अन्येभ्योऽपि इत्यते'
(३।२।१७८) इति क्तिप् । द्युतिग्रहणाद्विभ्यन्तरोनसंप्रहणार्थ-
त्वात् । धातोःशुगागमः—इति व्याख्येयत् । तत्र । 'त्रिश्च'
(उ० २।६२) इति सूत्रस्य जागरुकत्वात् । द्विविधानाच्च ।
यदपि—'लुवः' इति बहुवचननिर्देशाद्बहुत्वम्—इति ।
तदपि न भेदापेक्षया लुवः षष्ठ्यन्तत्वात् । यदपि—'श्रुवा-
चाहवर्थाद्भयोः कालनेव—इति । तदपि न । 'त्रियः'
इति विशेषविधेः सत्त्वात् । यथा 'लुवः' इति रूपभेदादुल्लेखे
त्विदे 'ना' इति पुंस्त्वविधिः । तथा 'त्रियः' इति कालविधि-
वोध्यः । तत्र—श्रुवो विधानभावे षष्ठ्यालुत्वाद् व्ययम् ।
'वृषांशोः पारिपार्श्व्याः', 'सुदया तु वदया' इत्यादिषु-
पपत्तेः । 'त्रियाः' इत्यस्य षष्ठ्यन्तत्वं व्ययम् ॥*॥
कचिद् 'लुवः' इति षष्ठ्यन्तपाठः । लवति । 'क्रिञ्चिन्प्रच्छि-
न्त्रिलुङ्मुञ्जां दीर्घांसंप्रसारणं च' (उ० ६।५७) इति क्वि-
दोर्वा । (हुः) ॥*॥ 'यज्ञपात्राणां' षष्ठ्य् षष्ठ्य् ॥

उपाकृतः पशुरत्नौ योऽभिमन्त्र्य क्रतौ हतः ॥ २५ ॥

उपेति ॥ उपाक्रियते स्म । 'हृत् हिंसायाम्' (खा०
उ० अ०) । कः (३।२।१०२) । 'कृपाकृतोऽन्वरहते पशौ
नोपहृते त्रिषु' इति विश्वनेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ अमितो न-
न्प्रमित्वा । 'मन्त्रि गुप्तमायणे' (हु० प० से०) । क्त्वा
(३।४।२१) । ल्यप् (७।१।३७) । हतो हन्तुमाख्यः ॥*॥
एकं 'क्रतावमिमन्त्रितपशोः' ॥

१—श्रुवा वदयनादितिः । उपपृषत्प्रादितिः । जुहूर्भेत्प्रादितिः
—इति सुहृत् ॥ २—'क्रिञ्चिन्प्रच्छिन्त्रिलुङ्मुञ्जां दीर्घांसंप्रसारणं च'
(३।२।७६) 'अन्येभ्योऽपि इत्यते' इत्येव सिद्धम् । 'क्रिञ्चिन्प्रच्छि-
न्त्रिलुङ्मुञ्जां दीर्घांसंप्रसारणं च' इति भाष्यत एव क्रिञ्चिन्-
नाहीकारेण अविचिच्छेदेत् ॥

परम्पराकं शमनं प्रोक्षणं च वधार्थकम् ।

पेति ॥ अकनम् । आकः । परन्पराया आकम् । 'अत्र
कुटिलयां गता' (न्वा० प० से०) । भावे षल् (३।३।१८) ।
अवतेष्व् वा । यद्वा 'परम्' अतिशयेऽप्ययम् । परं परः श्रेष्ठ
आकोऽस्य । अस्माद्वा ॥ (१) ॥*॥ 'शुभु उवधने' दि० प०
से०) । भावे ल्युट् (३।३।११५) । 'शमनं शान्तिवधयोः श-
मनः प्राद्वैवते' इति विश्वनेदिन्यौ । 'शमनस्तु वने प्रोक्तः ।
शमनं शान्तिहिंसयोः' इति हैमः ॥*॥ 'शमनम्' इति
खानो । 'शुभु हिंसायाम्' (न्वा० प० से०) । ल्युट् (३।३।
११५) ॥*॥ 'सत्तनम्' इत्यन्ते । 'पञ्च तन्ने' (अ० प०
से०) ॥ (२) ॥*॥ प्रकृष्टमुक्षणम् । 'उल्ल सेचने' (न्वा० प०
से०) । ल्युट् (३।३।११५) । 'प्रोक्षणं सेकवधयोः'
इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ वधो हिंसायांऽस्य ॥*॥ त्रीणि
'यज्ञार्थं पशुहननस्य' ॥

वाच्यलिङ्गाः प्रमीतोपसंपन्नप्रोक्षिता हते ॥ २६ ॥

वेति ॥ प्रनोयते स्म । 'मोह्' (दि० ला० अ०)
'मोह्' (श्या० उ० अ०) वा हिंसायाम् । कः (३।२।
१०२) । 'प्रमीतं वाच्यलिङ्गं स्यात्प्रोक्षितेऽपि नृतेऽपि च'
इति नेदिनी ॥ (१) ॥*॥ उपसंपद्यते स्म । 'पद गतौ'
(दि० ला० अ०) । कर्त्तरि (३।४।७२) कर्त्तणि (३।२।१०२)
वा कः । 'उपसंपन्नसुद्विष्टं निहते च सुसंल्लेभे' इति विश्व-
नेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥ प्रोक्ष्यते स्म । 'उल्ल सेचने' (न्वा०
प० से०) । कः (३।२।१०२) । 'प्रोक्षितं निहते तिले'
इति रत्नसः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'यज्ञहृतपशोः' ॥

सांनार्यं हविः

सामिति ॥ संर्नायते । 'पील्य प्रयणे' (न्वा० उ० अ०) ।
'पाय्यर्त्तानाद्य' (३।१।१२९) इति सात्तुः ॥ (१) ॥*॥ ह्रूयते ।
'अचिञ्चि' (उ० २।१०८) इति क्तिप् ॥ (२) ॥*॥ सांन-
ार्यं हविर्विशेषः ॥*॥ द्वे 'हविषः' ॥

अथौ तु हुतं त्रिषु वयद्रुहत् ॥

अग्राविति ॥ हुतं प्रक्षितम् ॥ (१) ॥*॥ 'वयद्' इति
नञ्चोपलक्षणम् । वयद्रुहत्तत्रैव हुतं प्रक्षितम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'हुत्स्य' ॥

दीक्षान्तोऽवभृथो यज्ञः

दीति ॥ अवप्रियतेऽनेन । 'इहृ' (हु० उ० अ०) ।
'हृ' भरणे' (न्वा० उ० अ०) वा । 'अवे हृ' (उ० २।
३) इति क्यन् ॥ (१) ॥*॥ दीक्षाया अन्तः प्रधानकर्त्तव्य-
नासौ क्रियमाणो यो यज्ञः इति विशेषत्वस्य । एकम् 'अव-
भृथखानस्य' ॥

तत्कर्महिं तु यन्नियम् ॥ २७ ॥

त्रिषु तदिति ॥ तस्य परस्य क्रियानर्हति । 'अहं' (३।२।

१२) इत्यत्र ॥३॥ बहमर्हति । 'यद्वाङ्मिन्द्र्याम्-' (५११।७१) इत्यत्र 'तत्कर्मार्हति' इत्युपसंख्यानान्त् वः ॥ (१) ॥३॥ एकं क्रतुक्रियासंपादनयोग्यद्विजद्रव्यादेः 'त्रिषु' इति व-ङ्गियान्वितम् ॥

अथ क्रतुकर्मेषुम्

अथेति ॥ क्रतुश्च यज्ञः कर्म च दानादि तद्विशेषवद्वा-च्यम् । यज्ञकर्म । 'नसुंस्त्रे भावे कः' (३।३।११४) । 'इष्टं यागे च दाने च वाञ्छितेऽपि प्रयुज्यते' इत्यजयः । 'पुक्रान्तिर्कर्म हवनं त्रेतायां यत्र हूयते । अन्तर्वेषां च यद्दानमित्यं तदभिर्वायते' ( ) इति ननुः । 'इष्ट-नाशान्तिरेऽपि स्यात्पूजिते प्रेषति त्रिषु । सप्ततन्तां पुमान् ह्येवे संस्कारे क्रतुकर्मणि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'इष्टकर्मणः' ॥

पूर्तं स्वातादिकर्मणि ।

पित्रिति ॥ स्वातं पुष्करिणीखननमादिर्यस्य देवालयारामा-दिभिर्मानस्य । स्वातादि च तद्वृत्तं च क्रिया तल्लिप् । पूरण-म् । पूर्वन्ते स्त वा । 'पू फालनपूरणयोः' (जु० प० से०) । भावे (३।३।११४) कर्मणि (३।३।१०२) वा कः । 'न व्या-ह्या-' (८।२।५७) इति निश्चान्तं न । 'पुष्करिण्यः समावा-पीद्वेवनायतनानि च । आरामाथ विशेषेण पूर्तं कर्म विनिर्दि-शेत्' इति ल्युटिः । 'पूर्तं त्रिषु पूरिते स्यात्स्त्रीषु स्वातादिक-र्मणि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'पूर्तकर्मणः' ॥

अमृतं विद्यसो यज्ञशेषभोजनशेषयोः ॥ २८ ॥

अम्रिति ॥ अमृतमेव । अमृतसाधनत्वात् । 'अमृतं यज्ञशेषे स्यात् पीयूषे मण्डले कृते । अयाचिते च मौले च ना बन्वन्तारिदेवयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ विशिष्टैरथते । 'कद् मन्त्रेण' (अ० प० अ०) । 'उत्सर्गोऽद्' (३।३।५९) इत्यप् । 'यज्ञशेष' (३।४।३८) इति घल्ल् ॥ (१) ॥३॥ य-ज्ञस्य शेषो होनाद्विशिष्टाज्यपुरोवाणादिः । देवपित्रानिधिगुर्वा-दिमुक्तस्य शेषः । तयोः । 'अनियशेषस्य' कर्मणैकैकम् ॥

त्यागो विहायितं दानमुत्सर्जनविसर्जने ।
विश्राणनं वितरणं स्पर्शनं प्रतिपादनम् ॥ २९ ॥
प्रादेशनं निर्वपणप्रपवर्जनमर्हतिः ।

त्येति ॥ त्यजनम् । 'त्यज हानौ' (भ्रा० प० अ०) । घञ् (३।३।१८) । 'त्यागो दाने च वर्जने' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ विहायनम् । हाको (जु० प० अ०) प्यन्ताद्वावे कः (३।३।११४) ॥ (२) ॥३॥ दत्तम् । दावः (जु० प० अ०) भावे ल्युट् (३।३।११५) । 'दानं गजमदे त्यागे फाल-नच्छेददुष्टिषु' इति विश्वमेदिनी ॥ (३) ॥३॥ छजेः (तु० प० अ०) च ल्युट् (३।३।११५) ॥ (४) ॥३॥ 'विसर्जनं परत्यागे दाने संप्रेषणेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥३॥

विपूर्वात् 'अपु दाने' इति लुतादेश्च ॥ (६) ॥३॥ वितरतेषु ॥ ॥३॥ (७) 'ल्युग संसर्ग' (तु० प० अ०) । 'स्पर्शानो नावते पुंति दाने स्वर्थे नपुंसकम्' इति मेदिनी ॥ (८) ॥३॥ 'पद गतौ' (दि० आ० अ०) । प्यन्तः । 'प्रतिपादनं तु दाने च प्रतिपत्तां प्रबोधने' इति मेदिनी ॥ (९) ॥३॥ 'दिश अति-सर्जने' (तु० उ० अ०) ॥ (१०) ॥३॥ 'हुवप्' (भ्रा० उ० अ०) ॥ (११) ॥३॥ 'वृजां वर्जने' (अ० आ०, उ० प०, जु० उ० से०) ॥ (१२) ॥३॥ हन्ति दुरितमनया । 'हन्ते-रंह च' (उ० ४।६२) इत्यतिः । 'अंहतित्स्यागरोगयोः' इति हिनः ॥ (१३) ॥३॥ त्रयोदश 'दानस्य' ॥

मृतार्थं तदहे दानं त्रिषु स्यादौर्ध्वदैहिकम् ॥ ३० ॥

म्रिति ॥ मृतायेदम् । 'अथेन निलसमासः' (२।१।३६) । तच्च तदहश्च । 'तस्याहः' इति वा । 'राजाहः-' (५।४।११) इति टच् । तदहे प्रेतदिने । देहादूर्ध्वम् । ऊर्ध्वदेहः । राजद-न्तादिः (२।२।३१) ऊर्ध्वदेहे भवम् । अव्यात्मादित्वात् (वा० ४।३।६०) ठच् । अनुशक्तिकादित्वात् (७।३।२०) उभयपद-दृष्टिः ॥३॥ केचिदुत्तरपददृष्टिं नेच्छन्ति ॥ (१) ॥३॥ प्रेतसु-द्दिश्य मरणदिनमारभ्य सपिण्डीकरणपर्यन्तं प्रलहं दीयमान-स्य जलपिण्डादेरेकम् । 'तदहर्दानम्' इति पाठे तु समासा-न्तविधेरनिललात्र टच् । 'और्ध्वदैहिकदानस्य' एकम् ॥

पितृदानं-निवापः स्यात्

पीति ॥ पितृभ्यो दानम् ॥ (१) ॥३॥ न्युप्यते, निवपनं वा 'हुवप्' (भ्रा० उ० अ०) । कर्मणि (३।३।१९) भावे (३।३।१८) वा घञ् ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'सपिण्डनादूर्ध्वं पितृ-देशेन दानस्य' ॥

श्राद्धं तत्कर्म शास्त्रतः ।

श्रेति ॥ श्रद्धाप्रति । 'प्रज्ञाश्रद्धा-' (५।२।१०१) इति णः ॥ (१) ॥३॥ तेषां पितृणां कर्म । शास्त्रविधानेन ॥३॥ एकम् 'श्राद्धकर्मणः' ॥

अन्वाहार्थं मासिकः

अन्वेति ॥ अनु आ हियते । 'हृ हरणे' (भ्रा० उ० अ०) । 'ऋहलोर्यत्' (३।१।१२४) ॥ (१) ॥३॥ भावे भव-म् । 'कालाट्ठञ्' (४।३।१११) ॥ (२) ॥३॥ 'पिण्डान्वाहार्थकं श्राद्धं कुर्यान्नासातुनादिकम्' (३।१२२) इति ननुः ॥ द्वे 'मासिकस्य' ॥

अंशोऽष्टमोऽह्नः कुतपोऽस्त्रियाम् ॥ ३१ ॥

अंश इति ॥ पंचदशसुष्टुतात्मकस्य दिनस्याष्टमो भागः । कृत्तितं तपति । 'तप संतापे' (भ्रा० प० अ०) । 'संज्ञादा-म्-' (३।२।४६) इति खच् 'अनव्ययस्य' (३।३।६६) इत्यनु-वृत्तेन सुम् (३।३।६७) । यद्वा ऊं सुवं तपति । सागमशास्त्र-स्यानिललात्र सुम् । 'दिवसस्याष्टमे भागे मन्दीमवति मा-त्करः । स कालः कुतसो देशः पितृणां दनमकथम्' इति शा-

जातपः । 'कुतपोऽत्रियां दंदिषे वाद्ये हागजकुन्वले । कुम्भे दिनस्याष्टमांशे ना सूर्ये' 'कुतपो पुनः । विद्वत्सारिकायाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'ब्रह्मोऽष्टमभागस्य' ॥ पर्येषणा परीष्टिश्चान्वेषणा च गवेषणा ।

पेति ॥ 'इपेरनिच्छार्थस्य' (वा० ३।३।१०७) युच् 'परि-
चा' (वा० ३।३।१०७) ॥ (१) ॥३॥ पक्षे चिन् (३।३।१५४) ।
'परीष्टिः परित्चर्यायां प्राक्कान्धेऽन्वेषणे क्रियाम्' इति मेदिनी ॥
(२) ॥३॥ (३) ॥३॥ 'गवेष मार्गणे' । सुरादिष्वन्तायुच् (३।
३।१०७) ॥ (४) ॥३॥ चत्वारि 'धर्माश्चन्वेषणस्य' ॥

सनिस्त्वच्येषणा

सेति ॥ सनन्म् । 'ष्यु दाने' (तु० ८० से०) । इन्
(वा० ४।१।१८) ॥ (१) ॥३॥ अच्येषणम् । इषेः शब्दयुच्
(वा० ३।३।१०७) ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'गुर्वाद्यारायनस्य' ।—
गुर्वादेः प्रायेणवा क्वचिदर्थे नियोजनस्य—इति स्वामी ॥

याचन्मिशस्तिर्याचनार्थना ॥ ३२ ॥

येति ॥ याचनम् । 'दृ याचृ याचन्नायाम्' (न्वा० ८० से० ।
'यजयाच-' (३।३।१९०) इति नङ् ॥ (१) ॥३॥ अनिघञनन्म् ।
'अङ् लुङ् याचने च' (न्वा० ५० से०) । चिन् (३।३।
१५८) । 'अमिशस्तिः पुनर्लोकप्रवादे श्रायितेऽपि च' इति
हैनः ॥३॥ स्वामी तु—अनिघञनम् । 'यच तत्रे' (अ० ५०
से०) । चिन् (३।३।१५८) । उपानादित्वात् (८।३।१५८) 'पृ-
वेनदात्' (८।३।१०६) इति वा पठन्म् । (अमिपस्तिः) ।—
इत्यचोचत् ॥ (२) ॥३॥ याचेः सुरादि(स्वार्थिक)ष्वन्तात्
'प्याच-' (३।३।१०७) इति युच् ॥ (३) ॥३॥ एकम् 'अर्थ
पञ्चायाम्' (तु० ८० से०) । युच् (३।३।१०७) ॥ (४)
॥३॥ चत्वारि 'याचनस्य' ॥

पद् तु त्रिपु

पेति ॥ सागन्तुपदन्ताः पद् ॥

अर्घ्यमर्घार्थे पाद्यं पादाय वारिणि ।

अर्घ्येति ॥ अर्घ्यायेदन् । 'पादायार्घ्यां च' (५।३।२४)
इति यद् । अर्घ्यार्थे ङङ् ॥ (१) ॥३॥ यादायेदन् ॥ (१)
॥३॥ एकैकम् 'अर्घ्यपाद्ययोः' ॥

क्रमादातिथ्यातिथेये अतिथ्यर्थेऽत्र साधुनि ॥ ३३ ॥

क्रेति ॥ अतिथय इदम् । 'अतिथ्यर्थः' (५।५।२६) ॥
(१) ॥३॥ अतिथी साधु । 'पथ्यतिथि-' (४।३।१०४) इति
ट् ॥ (१) ॥३॥ एकैकम् 'आतिथ्यस्य' ॥

स्युगवैशिक आगन्तुरतिथिर्ना गृहागते ।

स्युरिति ॥ 'वैशो वैश्याग्रहे ग्रहे' (इति मेदिनी) । स-

वैशो वैभवः । अघ्यात्नादित्वात् (वा० ४।३।१६०) ट् ॥
'नैकप्रनीपनतिथिं विप्रं सांगतिकं तथा' (न० ३।१०३) ॥
(१) ॥३॥ आगच्छति । 'सितनिगमि-' (उ० १।६९) इति
तुन् ॥ (२) ॥३॥ कतति । 'ऋतन्याङि-' (उ० ४।२) इति
इथिन् । 'अघ्ननीलोऽतिथिर्हयः' इति लृटिः । 'अतिथिः
कुगपुत्रे सान्त्वानानागन्तुक्रेऽपि च' इति विश्वमेदिनी । 'प्रा-
धुणत्त्वविधिर्द्वयोः' इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (३) ॥३॥ त्रीणि
'गृहागतस्य' ॥

पूजा नमस्यापचितिः सपर्यार्चार्हणाः समाः ॥ ३४ ॥

प्विति ॥ पूजनम् । 'पूज पूजयाम्' (तु० ५० से०)
'त्रिन्तिपूजि-' (३।३।१०५) इत्यङ् ॥ (१) ॥३॥ नमस्कर-
णम् । 'नभोवार्चस्-' (३।३।१९९) इति क्यच् । 'अ प्रत्य-
याद्' (३।३।१०२) इत्यकारः ॥ (२) ॥३॥ वाचनम् 'वाच्य
पूजानिश्चासनयोः' (न्वा० ८० से०) । 'वाचतेः किति चि-
भावो वाच्यः' ( ) ॥ (३) ॥३॥ ऋद्धादां 'सपर पूजा-
याम्' इति पठ्यते । यच् (३।३।२७) । 'अ प्रत्ययाद्' (३।
३।२०२) ॥ (४) ॥३॥ 'अहं पूजायाम्' (न्वा० ५० से०) ।
'गुरोश्च हलः' (३।३।१०३) इत्यः ॥ (५) ॥३॥ 'अहं पूजा-
याम्' सुरादिः । 'प्याचअन्य-' (३।३।१०७) इति युच् ॥
(६) ॥३॥ षट् 'पूजनस्य' ॥

वरिवत्या तु शुश्रूपा परिचर्याप्युपासना ।

वेति ॥ वरिवत्सः करणम् । 'वरिवत्' शब्दः पूजार्थः ।
'नभोवार्चस्-' (३।३।१९९) इति क्यच् । 'अ प्रत्ययाद्'
(३।३।१०२) ॥ (१) ॥३॥ शुश्रूषणम् । 'शु श्रवणे'
(न्वा० ५० से०) । चदन्तः । 'अ प्रत्ययाद्' (३।३।
१०२) (२) ॥३॥ पारिवरणम् । 'परित्चर्यापारिवर्त्या-' (वा०
३।३।१०१) इति पारित्चर्या निपासते । 'परित्चर्यापारिवर्त्याः'
इति नाशुः ॥ (३) ॥३॥ उपासनम् । 'आस ट्ठवेद्यने'
(अ० आ० से०) । 'प्याच-' (३।३।१०७) इति युच् ॥३॥
'उपासनम्' इति पाठे लृट् (३।३।११५) । 'उपासनं'
दरान्यासेऽनुपासनावासनेऽपि च' इति विश्वमेदिनी ॥ (४)
॥३॥ चत्वारि 'सिवायाः' ॥

त्रज्याटाट्या पर्यटनम्

त्रेति ॥ 'त्रज गर्ता' (न्वा० ५० से०) । 'त्रज्यजोः-'
(३।३।१८) इति नावे क्यच् ॥ (१) ॥३॥ अटनम् । '—प-
रित्चर्यापरित्चर्यापारिवर्त्याप्यनुपासनापारिवर्त्यायाम्' (वा० ३।३।
१०१) इत्यटाट्या निपासिता ॥ (२) ॥३॥ लृट् (३।३।
११५) ॥ (३) ॥३॥ 'अटा पर्यटनं क्रमः' इति रत्नकोषाद-
दापि ॥३॥ त्रीणि 'अटनस्य' ॥

चर्या त्वीर्यापयस्त्रितिः ॥ ३५ ॥

चेति ॥ चरणम् । 'गदमदचरणस्य-' (३।१।१००)

१—इति चर्या त्वीर्यापयस्त्रितिः इति
पठत्येव नन्देन प्रकृतानुसन्धेयम् ॥

इति वद । दद्या 'परिचर्या' इत्यत्र 'परि' इत्यस्या विवक्षणात्
'चर्या' इति साहुः ॥ (१) ॥३॥ ईयते आद्यते । 'इर गतौ'
(अ० आ० से०) । प्यत् (३।३।१२४) । ईर्यादाः पन्थाः ।
'कृन्तूर-' (५।४।७४) इत्यः । 'ईर्यापथे ध्यानाद्युपाये प-
रित्राजकादीनां स्थितेः' एकम् ॥

उपस्पर्शस्त्वाचमनम्

उपेति ॥ उपलब्धनम् । 'सृज संसर्गं' (तु० प० अ०) ।
षच् (३।३।१८) । दद्या उपलब्धयन्ते वारीष्यत्र । 'हृत्व' (३।३।१२१) इति षच् । 'उपस्पर्शः स्वर्धनात्रे वानाचम-
नयोगसि' (इति नेदित्ता) ॥ (१) ॥३॥ 'वमु अदने' (भ्वा०
प० से०) ल्युट् (३।३।११५) । आचमन्तेऽन्मोत्र । अवि-
करणे ल्युट् (३।३।११७) वा ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'आचम-
नस्य' ॥

अथ मौनमभाषणम् ।

अथेति ॥ मुनेः कर्त्तव्यं, भावो वा । 'इगन्ताच्च-' (५।१।
१३६) इत्यम् ॥ (१) ॥३॥ न भाषणम् । 'भाष व्यक्तायां
वाचि' (भ्वा० आ० से०) । भावे ल्युट् (३।३।११५) ॥
(२) ॥३॥ द्वे 'मौनस्य' ॥

आनुपूर्वी स्त्रियां वाचुत्परिपाटी अनुक्रमः ॥ ३६ ॥

पर्यायश्च

आन्विति ॥ पूरे पूर्वम् । पूर्वानुक्रमेण वा । वीष्नायां
योग्यतायां वाच्यर्याभावः (२।१।६) । अनुपूर्वे भावः । 'वर्ण-
द्वयादिभ्यः' (५।१।१२३) इति षच् । पितृन् (४।३।८१)
वीच् । 'हृत्वद्धितस्य' (३।४।१५०) इति चलोः । 'त्रियां
वा' इति षष्ठे ह्यवता । (आनुपूर्व्यम्) ॥ (१) ॥३॥ आ-
वर्तनम् । अथ वा । 'शु वनेने' (भ्वा० आ० से०) । सं-
दादि क्तिप् (वा० ३।३।१०८) ॥ (२) ॥३॥ परिपादनम् ।
'पठ गतौ' (भ्वा० प० से०) स्त्रार्थेष्वन्तः । 'अच इ' (उ०
।४।१३९) । द्विवचनत्वात् षण् ॥ (३) ॥३॥ अनुक्रमणम् ।
'ऋतु पादाविज्ञेयं' (भ्वा० प० से०) । षच् (३।३।१८) ।
'नोदातोवदेत्यस्य-' (५।३।३४) इति न श्रद्धिः ॥ (४) ॥३॥
पर्ययणम् । 'इग् गतौ' (अ० प० अ०) । 'परवतुनास्य
इगः' (३।३।३८) इति षच् । 'पर्यायः प्रकारेऽवन्तरे कर्त्त-
इति विद्यनेदित्यौ ॥ (५) ॥३॥ षच् 'क्रमस्य' ॥

अतिपातस्तु स्यात्पर्यय उपात्ययः ।

अतीति ॥ अतिक्रम्य पतनम् । 'पठू गतौ' (भ्वा० प०
से०) । षच् (३।३।१८) ॥ (१) ॥३॥ पर्ययणम् । 'इग्

गतौ' (अ० प० से०) । 'एग्' (३।३।५६) ॥ (२) ॥३॥
उपगतस्यातिरम्यायनम् । 'एग्' (३।३।५६) ॥ (३) ॥३॥
त्रांभि 'क्रमोलङ्घनस्य' ॥

नियमो व्रतमन्त्री

नीति ॥ नियमनम् । 'यमः ससुपनिविषु च' (३।३।६३)
इत्यम् । 'नियमो दन्त्रगाथां च प्रतिज्ञानिश्चये व्रते' (इति
नेदित्ता) ॥ (१) ॥३॥ आद्यते । 'वृच्' (स्वा० उ० से०)
'इइ' (स्वा० आ० से०) वा । 'पृथिरिभ्र्यां क्तिप्' (उ०
३।१।११) इत्यतश्च बाहुलकाद्दृष्ट्वाद्भ्यामपि । क्तिप्त्वात् गुणः ।
दद्या व्रजन्त्यनेन स्वर्गम् । 'गोचरसंचर-' (३।३।११९) इति
षः । पृषोदरादिः (३।३।१०९) ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'व्रतमा-
त्रस्य' ॥

नञोपवासादि पुण्यकम् ॥ ३७ ॥

तेति ॥ उपवास आदिर्यस्य कृच्छ्रचान्द्रायणप्राजापत्य-
नक्तमोजनतादिः, तदुपवासादि व्रतम् । पुण्यमेव । 'संज्ञायां
कर्त्' (५।३।७५) ॥ (१) ॥३॥ एकं 'उपवासादेर्विहित-
व्रतस्य' ॥

औपवसं तूपवासः

औपेति ॥ उपवसन्तम् । 'वमु नन्मे' (दि० प० से०) ।
भावे क्तः (३।३।११४) । अनेकार्यत्वामोक्षेने वृत्तिः । प्र-
ज्ञायनि (५।४।३८) 'औपवस्तम्' ॥३॥ क्वचित् 'औपव-
स्तम्' इति पाठः । उपवसति । वृच् (३।१।१३३) उपवस्तु-
रिदं ढने । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यम् ॥ (१) ॥३॥
अप्यगन्तम् । 'वम निदासे' (भ्वा० प० अ०) । षच् (३।३।
१८) ॥३॥ भावे क्ते (३।३।११४) 'उपोषितम्' ॥३॥
उपोषणं तु 'उप दाहे' (भ्वा० प० से०) इत्यम् ॥ (२)
॥३॥ द्वे 'भोजनविरहस्य' ॥

विवेकः पृथगारमता ।

वीति ॥ विवेचनम् । 'विचिर् पृथग्भावे' (ह० उ०
अ०) । षच् (३।३।१८) । 'विवेकः स्यात्तदोप्यां पृथ-
ग्भावविचारयोः' (इति नेदित्ता) ॥ (१) ॥३॥ पृथगारमा
दस्य सः । तस्य भावः । तल् (५।१।११९) ॥ (२) ॥३॥
द्वे 'प्रकृतिपुरुषादिभेद-
नस्य' ॥

स्याद्ब्रह्मवर्चसं वृत्ताभ्ययनद्विः

स्यादिति ॥ ब्रह्मणे वेदस्य तपसो वा वर्चः । 'ब्रह्मह-
न्तिभ्यां वर्चसः' (५।४।७८) इत्यच् ॥ (१) ॥३॥ वृत्तं वा-
चारः, अल्पयनं च गुरुमुखाद्देवाक्षरग्रहणम् । तयोर्भेदः ॥
(२) ॥३॥ द्वे 'ब्रह्मवर्चसस्य' ॥

अथाज्ञलिः ॥ ३८ ॥

पाठे ब्रह्माज्ञलिः

अथेति ॥ ब्रह्मणोऽप्यलिः ॥ (१) ॥३॥ एकं 'वेदपाठ-
काले हवत्स्याज्ञलेः' ॥

१—'उपलब्धयन्ते वानाचम' इत्यसि पाठः ॥ २—'हृदिक-
रट' (गण० ४।१।४५) इति इति परिभाषा च । 'इता
वृष्णमूर्ध्वेदमपरिपाटीषु पठता' इति पूर्वयोगः—इति सुब्रह्म ॥

पाठे विप्रुषो ब्रह्मविन्दवः ।

पेति ॥ वेदपाठे मुखान्निर्गतविन्दवः । ब्रह्मणो विन्दवः ॥
(१) ॥३॥ एकम् 'मुखनिर्गतविन्दूनाम्' ॥

ध्यानयोगासने ब्रह्मासनम्

ध्येति ॥ ध्यानं प्रत्ययैकतानता च, योगश्चित्तवृत्तिनिरो-
धश्च, तयोरासनम् । यद्वा ध्यानस्य योग उपायः । ध्यानमेव
योगो वा । तस्यासनं स्वस्तिकसिद्धपद्मादि । ब्रह्मणः संवन्धि
आसनम् ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'ब्रह्मासनस्य' ॥

कल्पे विधिक्रमौ ॥ ३९ ॥

केति ॥ कल्पते । अनेन वा । 'ऋषू सामर्थ्ये' (भ्वा०
आ० से०) । अच् (३।१।१३३) । घञ् (३।३।१८) वा ।
'कल्पः शास्त्रे विधां न्याये संवर्तं ब्रह्मणो दिने' (इति मेदि-
नी) ॥ (१) ॥३॥ वेधनम् । 'विध विधाने' (तु० प० से०) ।
'इगुपधात्कित्' (उ० ४।१२०) इतीन् । यद्वा विधानम् ।
अनेन वा । धात्रः (जु० प० अ०) । 'उपमर्गे धाः क्रिः'
(३।३।९२) । 'विधिना नियतां काले विधाने परमेष्ठिनि'
(इति मेदिनी) ॥ (२) ॥३॥ क्रमणम् । अनेन वा । घञ्
(३।३।१८, १९) । 'नोदात्तोप-' (७।३।३४) इति च वृद्धिः ।
'क्रमश्चातुक्रमे शक्तां कल्पे चाक्रमणेषुपि च' (इति मेदिनी) ॥
(३) ॥३॥ त्रीणि 'विधानस्य' ॥

मुख्यः स्यात्प्रथमः कल्पो

स्मिति ॥ मुखमिच । 'आस्त्रादिभ्यो यः' (५।३।१०३) ।
'ब्रीहिभिर्यजेत' इति यथा ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'आद्य-
विधेः' ॥

अनुकल्पस्ततोऽधमः ।

अन्विति ॥ अनु हीनः कल्पः । प्रादिसमासः (वा० २।
२।१८) ॥ (१) ॥३॥ त्रीह्यभावे 'नीचौरः' इति यथा ॥३॥
एकं 'गौणविधेः' ॥

संस्कारपूर्वं ग्रहणं स्यादुपाकरणं श्रुतेः ॥ ४० ॥

समिति ॥ संस्कार उपनयनं पूर्वं यत्र तत् । श्रुतेर्ग्रह-
णम् । 'उपाक्रियतेऽनेन । ल्युट् ॥ (१) ॥३॥ एकं 'वेदपा-
ठारम्भविधिविशेष्य' ॥

समे तु पादग्रहणमभिवादनमित्युभे ।

सेति ॥ पादयोर्ग्रहणं स्वर्शः ॥ (१) ॥३॥ अभिमुखीक-
रणार्थं वादनम् । 'वद संदेशवचने' उरादिः । ल्युट् (३।३।
११५) । आभिमुख्येन वाद्यते आशीः कार्यतेऽनेन इति वा ।
ष्यन्ताद्देः करणे ल्युट् (३।३।११७) ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'ना-
मोच्चारणपूर्वकसंस्कृतप्रयोगेण नमस्कारस्य' ॥

मिश्रः परिव्राट् कर्मन्दी पाराशर्यपि मस्करी ॥४१॥

भीति ॥ भिक्षणशीलः - । 'भिक्ष याज्ञायाम्' (भ्वा०

आ० से०) । 'सनाशंसभिक्ष उः' (३।२।१६८) ॥ (१)

॥३॥ परित्यज्य सर्वं व्रजति । 'व्रज गतां' (भ्वा० प०
से०) । 'परं व्रजेः पः पदान्ते' (उ० २।५९) इति क्तिप्

दीर्घश्च पदान्तविषये पत्वं च ।—विण्—इति तु स्वा-
मिनः प्रमादः । उणादौ विणोऽप्रकृतत्वात् ॥ (२) ॥३॥ कर्म-

न्देन प्रोक्तं भिक्षुसूत्रमधीते । 'कर्मन्दकृशाश्वादिनिः' (४।३।
१११) ॥ (३) ॥३॥ पराशरस्य गोत्रापत्यम् । 'गर्गादिभ्यो

यच्' (४।१।१०५) । पाराशर्येण प्रोक्तं भिक्षुसूत्रमधीते ।
'पाराशर्यशिलालिभ्याम्-' (४।३।११०) इति णिनिः ॥ (४)

॥३॥ मस्कनम् । 'मस्क गतां' (भ्वा० आ० से०) । बाहुल-
कादरः । मस्करो ज्ञानं गतिर्वास्यास्ति । 'मस्करमस्करिणौ'

(६।१।१५४) इति इनिः । यद्वा मस्करो वेणुरस्यास्ति । इनिः
(५।२।११५) । यद्वा मां कर्तुं कर्म निपेदुं शीलमस्य । 'म-

स्करमस्करिणौ-' (६।१।१५४) इति साधुः । यद्वा सुकुर इव
शुद्धमन्तःकरणमस्यास्ति । प्राग्वन्निपातः । यद्वा मङ्कते । 'मकि

मण्डने' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादरः । आगमशास्त्र-
स्यानित्यत्वाच्च नुम् । मकरो निधिभेदोऽस्यास्ति । प्राग्वन्नि-

पातः ॥ (५) ॥३॥ पञ्च 'संन्यासिनः' ॥

तपस्वी तापसः पारिकाङ्क्षी

तेति ॥ तपोऽस्यास्ति । 'तपःसहस्राभ्याम्' (५।२।१०२)
इति विनिः । 'तपस्वी तापस्ते चानुकम्प्ये त्रिव्यय योपिति ।

मांसिकाकटुरोहिण्योः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ 'अण्
च' (५।२।१०३) ॥ (२) ॥३॥ पारिकाङ्क्षितं शीलमस्य ।

'काक्षि परिवर्जने' (भ्वा० प० से०) । 'सुपि-' (३।२।
७८) इति णिनिः । पृषोदरादिः । यद्वा पारमत्रास्ति इनिः

(५।२।११५) । पारि ब्रह्मज्ञानं काङ्क्षति ॥ (३) ॥३॥ त्रीणि
'तपस्विनः' ॥

वाच्यमो मुनिः ।
व्रेति ॥ वाचं यच्छति । 'यम उपरमे' (भ्वा० प०
अ०) । 'वाचि यमो व्रते' (३।२।४०) इति खच् । 'वाच्य-
मसुरंदरौ च' (६।३।६९) ॥ (१) ॥३॥ मच्यते । 'मन ज्ञाने'
(दि० आ० अ०) । 'मनेरुच्च' (उ० ४।१२३) इतीन् ।

'मुनिः पुंसि वसिष्ठादौ चक्षसेनतरौ जिने' (इति मेदिनी) ॥
(२) ॥३॥ द्वे 'मौनव्रतिनः' ॥

तपःक्लेशसहो दान्तः
तेति ॥ तपसः क्लेशः । तं सहते । 'पह मपेण' (भ्वा०

१—इदं तु 'मस्करियहणं शक्यमकर्तुम् । कथं 'मस्करी परि-
व्राजकः' इति श्लेनैतन्मत्वर्थायेन सिद्धम्, मस्करोऽस्यास्तीति
मस्करी । न वै मस्करो यस्यास्तीति मस्करी परिव्राजकः' इति
माध्यविरौषादुपेक्ष्यम् ॥ २—इदमेव 'किं तर्हि । सा कृत कर्माणि
शान्तित्वं श्रेयसी, श्लाह । अतो मस्करी परिव्राजकः' इति मा-
ध्यसंमतम् ॥

आ० अ०) अच् (३।२।१३४) । तपःक्लेशस्य सहः ॥ (१) ॥*॥ दाम्यति स्म । 'दसु उपशमे' (दि० प० अ०) । 'ग-ल्यर्था-' (३।४।७२) इति कः । 'यस्य विभापा' (७।२।१५) इति नेट् । 'अनुनातिकस्य-' (६।४।१५) इति दीर्घः ।—'वा दान्त-' (७।२।२७) इति साधुः इति स्वामिनः प्रमादः । तस्य णिजन्तात्कर्मकान्तविषयत्वात् । 'दान्तस्तु दमितेऽपि स्यात्तपःक्लेशसहं त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'तपःक्लेशसहस्य' ॥

वर्णिनो ब्रह्मचारिणः ॥ ४२ ॥

वेति ॥ वर्णः स्तुतिरस्यास्ति । 'वर्णाद्ब्रह्मचारिणि' (५।२।१३४) इतीति । 'वर्णां स्याद्वेदके चित्रकरेऽपि ब्रह्मचारिणि' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ ब्रह्म वेदाध्ययनव्रतं चरति । तच्छीलौ वा 'व्रते' (३।२।८०) इति 'सुपि-' (३।२।७८) इति वा णिनिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ब्रह्मचारिणः' ॥

ऋपयः सत्यवचसः

ऋपेति ॥ ऋपन्ति जानन्ति । 'ऋपी गतौ' (तु० प० से०) । 'इयुपधात्किच्' (उ० ४।१२०) इतीन् । ऋपिवेदे वसिष्ठादौ दीधितौ च पुमानयम्' (इति मेदिनी) । त्रियां वा डीप् (ग० ४।१।४५) ॥ (१) ॥*॥ सत्यं वचो येषाम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ऋपिसामान्यस्य' ॥

ज्ञातकस्त्वाह्वव्रती ।

ज्ञेति ॥ ज्ञाति स्म । 'ष्णा शौचे' (अ० प० अ०) । 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति कः । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) ।—'ज्ञाताद्वेदसमाप्तौ' (ग० ५।४।२९) इति कन्—इति मुकुटः । तत्र । उक्त्वचनानदर्शनात् ॥ (१) ॥*॥ आह्ववै । 'इड् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । आह्ववश्चासौ व्रती च ॥*॥ 'आह्वुतव्रती' इति पाठे 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति कः । मुकुटस्तु—आह्वव आह्वतं वा ज्ञानम् । तत्र व्रती नित्यलायी इत्याह ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'समाप्तवेदव्रतस्याश्रमान्तरमगतस्य' ॥

ये निर्जितेन्द्रियग्रामा यतिनो यतयश्च ते ॥ ४३ ॥

ये इति ॥ इन्द्रियाणां ग्रामः । निर्जित इन्द्रियग्रामो यैस्ते ॥ (१) ॥*॥ यमनम् । 'यम उपरमे' (भ्वा० प० अ०) । भावे कः (३।३।११४) । मलोपः (६।४।३७) । यतमुपरमणमस्ति नित्यं वा येषाम् । 'अतः' (५।२।११५) इतीतिः ॥ (२) ॥*॥ यतन्ते । 'यती प्रयत्ने' (भ्वा० आ०

से०) । इन् (उ० ४।११८) ।—'यमेस्तिक्' इति त्वपाणिनीयम् । 'यतिः स्त्री पाठविच्छेदे निकारयतिनोः पुमान्' (इति मेदिनी) । अत्र पक्षे यमः किञ्च (३।३।१७४) अपि सुवचः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'निर्जितसर्वेन्द्रियस्य' ॥

यः स्थण्डिले व्रतवशाच्छेते स्थण्डिलशाध्यसौ ।

स्थण्डिलश्च

य इति ॥ स्थण्डिले शेते । 'व्रते' (३।२।८०) इति इनिः ॥ (१) ॥*॥ 'स्थण्डिलाच्छयितरि व्रते' (४।२।१५) इत्यण् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अनास्तुतभूमिशयनव्रतिनः' ॥

अथ विरजस्तमसः स्युर्द्वयातिगाः ॥ ४४ ॥

अथेति ॥ रजस्तमोभ्यां विगताः । 'निरादयः-' (वा० २।२।१८) इति समासः । विगते रजस्तमसौ येभ्यः इति वा ॥ (१) ॥*॥ द्वयमतिगच्छन्ति । 'अन्येष्वपि-' (वा० ३।२।४८) इति डः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'निवृत्तरजस्तमोगुणानाम्' ॥

पवित्रः प्रयतः पूतः

पेति ॥ पवते । 'पूड् पवने' (भ्वा० आ० से०) । पुनाति । 'पूज् पवने' (क्या० उ० से०) वा । 'अशित्रादिभ्य इत्रोत्रौ' (उ० ४।१७३) । 'पवित्रं वर्षणे कुशे । ताम्रे पयसि च ह्यीवं भेष्ये स्यादभिधेयवत्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ प्रयच्छति स्म । यमेरकर्मकत्वात्कर्तारि कः (३।४।७२) । यद्वा प्रयतते । 'यती प्रयत्ने' (भ्वा० आ० से०) । अच (३।१।१३४) ॥ (२) ॥*॥ पवते स्म । 'पूड् पवने' (भ्वा० आ० से०) । 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति कः । 'पूतं त्रिषु पवित्रे च शाटिरे बहुलीकृते' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ त्रीणि 'पवित्रस्य' ॥

पापण्डाः सर्वलिङ्गिनः ।

पेति ॥ पापं सनोति । 'पणु दाने' (त० उ० से०) । सनति । 'पण संभर्त्सा' (भ्वा० प० से०) वा । 'यमन्ताडः' (उ० १।११४) । षुपोदरादिः (३।३।१०९) । मूर्धन्यमध्यः ॥*॥ कवर्गाद्वितीत्यमध्यपाठे तु पाखण्डयति । 'खडि भेदने' (उ० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'पालनाच्च त्रयीयमः पाशच्छेदनं निगद्यते । तं खण्डयन्ति ते यस्मात् पाखण्डास्तेन हेतुना' ॥ (१) ॥*॥ सर्वाणि च तानि लिङ्गानि, सर्वेषां लिङ्गानि वा' सर्वलिङ्गानि सन्ति येषाम् । 'अतः' (५।२।११५) इतीतिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'दुःशास्त्रवर्तिषु' ॥ पालाशो दण्ड आपाढो व्रते

पेति ॥ आपाढी पूर्णिमा प्रयोजनमस्य । 'विशाखापाडा-दण् मन्थदण्डयोः' (५।१।११०) इत्यण् । 'आपाढो व्रतिनां दण्डे नास्ते मलयपवते । स्त्री पूर्णिमायाम्' (इति मेदिनी) ॥

१—कियाच् ॥ २—किच् (३।३।१७४) इति पाठान्तरम् ॥

१—रिपिर्व्यञ्जनादिश्च । 'विषाविदग्धमतयो रिपयः प्रशुद्धाः' इति बालपण्डितजातकात् । ते च सप्तविधाः—'...महर्षिदेव-पित्रहापिपरमर्षयः । काण्डपिश्च शुतपिश्च.....ऋमावराः' इति रत्नकोषः—इति मुकुटः ॥ २—इदं तु वावादिगणे (५।४।२९) अस्त्योपलम्भादकिञ्चित्करम् ॥

(१) ॥*॥ पलाशस्य विकारः । 'पलाशादिभ्यो वा' (४।३।१४१) इत्यन् ॥*॥ व्रते ब्रह्मचर्ये ॥*॥ एकम् 'पालाश-दण्डस्य' ॥

राम्भस्तु वैणवः ॥ ४५ ॥

रेति ॥ 'रम्भा कदव्यप्सरसोर्ना वेणौ वानरान्तरे' इति मेदिनी । रम्भस्य वेणोर्विकारः । प्राग्वदच् (४।३।१४१) ॥ (१) ॥*॥ व्रत इत्येव । अन्यत्र वैणव एव ॥*॥ एकम् 'वैणवदण्डस्य' ॥

अस्त्री कमण्डलुः कुण्डी

अस्त्रीति ॥ कस्य प्रजापतेर्जलस्य वा मण्डः सारः । तं लाति लभते वा । मितद्वादिः (वा० ३।२।१८०) मण्डनम् । 'मडि भूषायाम्' (भ्रा० प० से०) ॥ (१) ॥*॥ घञ् कृणति । 'कृण शब्दोपकरणयोः' (तु० प० से०) । 'अमन्ताडः' (उ० १।१।१४) । 'जानपद-' (४।१।४२) इति डीप् । 'कुण्डम-ध्यालये मानभेदे देवजलाशये । कुण्डी कमण्डलौ, जारात्प-तिवनीयुते पुमान् । पिठरे तु न ना' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ सुतायां तु जातिलक्षणो ढीप् ॥*॥ द्वे 'व्रतिनां जलपात्रस्य' ॥

व्रतिनामासनं वृषी ।

व्रति ॥ श्रुवन्तः सोदन्यस्याम् । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः । वृषोदरादिः (६।३।१०९) । वर्पति सुखं वा । 'वृषु सेचने' (भ्रा० प० से०) । 'इगुषव-' (२।१।१३५) इति दन्त्यन्ते कः । गौरादिः (४।१।४१) । मूर्धन्यान्तः ॥*॥ 'अतसी वृषी मांसी' इत्यन्ते चन्द्रगोमि-दर्शनादन्त्यान्तापि ॥ (१) ॥*॥ एकं 'ब्रह्मचर्याद्या-सनस्य' ॥

अजिनं चर्म कृत्तिः स्त्री

अजीति ॥ अजति । अव्यते, वा । 'अज गतौ' (भ्रा० प० से०) । 'अजेरज च' (उ० २।४८) इतीनच् ॥ (१) ॥*॥ चरति । चर्यते, वा । 'चर गतौ' (भ्रा० प० से०) । मनिन् (उ० ४।१।४५) । 'चर्मकृतौ च फलके' (इति मेदि-नी) ॥ (२) ॥*॥ कृत्यते । 'कृती छेदने' (तु० प० से०) । किन् (३।३।९४) । 'कृत्तिश्चर्मत्वचोर्भूवे कृत्तिकायां द्वयं क्षियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'मृगादे-श्चर्मणि' ॥

भैक्षं भिक्षाकदम्बकम् ॥ ४६ ॥

भायिति ॥ भिक्ष्यते । 'भिक्ष याच्चायाम्' (भ्रा० आ०

१—इदं च प्रागपि 'अमृते जारजः कुण्डः' इत्येतद्व्याख्या-यामभिहितम् ॥ २—'गण्डूषा मक्ष्पा वृषी' इति मूर्धन्यान्तेषु लिङ्कारिका—इति मुकुटः ॥

से०) । 'गुरोश्च' (३।३।१०२) इत्यः । भिक्षाणां समूहः । 'भिक्षादिभ्योऽण्' (४।२।३८) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'भिक्षा-द्रव्यस्य' ॥

स्वाध्यायः स्याज्जपः

स्वेति ॥ सु अतीव आवृत्त्या अव्ययनम् । 'इहश्च' (३।३।२१) इति घञ् । स्वार्थमध्ययनं वा ॥ (१) ॥*॥ जपनम् । 'जप मानसे च' (भ्रा० प० से०) । 'व्यघजपोः' (३।३।६१) इत्यप् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वेदाध्ययनस्य' ॥

सुत्याभिपत्रः सवनं च सा ॥

स्विति ॥ सवनम् । 'पुञ् अभिपत्रे' (स्त्रा० उ० से०) 'संज्ञायां समज-' (३।३।९९) इति क्यप् ॥ (१) ॥*॥ 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । 'उपसर्गात्-' (८।३।६५) इति पलम् । 'भवेदभिपत्रः क्षाने मद्यसंधानयज्ञयोः' (इति मे-दिनी) ॥ (२) ॥*॥ 'ल्युट् च' (३।३।११५) । 'सवनं त्व-ध्वरे क्षानं सोमनिर्दलेनेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ 'सा' इति डुल्वा ॥*॥ त्रीणि 'सोमलताकण्डनस्य' ॥

सर्वेनसामपध्वंसि जप्यं त्रिष्वधमर्पणम् ॥ ४७ ॥

सेति ॥ सर्वाणि एनांति मानसादिप्रापानि अपध्वंसयितुं शीलमस्य । 'सुपि-' (३।२।७८) इति णिनिः । जप्यते । 'जप मानसे च' (भ्रा० प० से०) । 'पोरदुपघात्' (३।१।९८) इति यत् ॥*॥ अधं मर्पति । 'मृषु सहने' (भ्रा० प० से०) । सहनमभिभवः । यद्वा मृष्यति । ल्युट् (३।३।११३) । त्रियां टिलात् (४।१।१५) ङीप् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अधमर्प-णस्य' ॥

दर्शश्च पौर्णमासश्च यागौ पक्षान्तयोः पृथक् ।

देति ॥ दर्श अमावास्यायां क्रियमाणत्वादुपचारादर्शशब्देन याग उच्यते । 'पक्षान्तेर्धै दर्शने च दर्शः सूर्येन्दुसंगमे' । ('दर्शस्तु स्यादमावास्या यागभेदावलोकने' इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ पौर्णमास्यां भवः । 'संधिवेलाद्युतु-' (४।३।१६) इत्यण् । 'पौर्णमासः पुमान्चहभेदे स्त्री पूर्णिमातिथौ' इति मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ पक्षान्तयोरमावास्यापौर्णमास्योः । पृ-थग् भिन्नौ । न तु पर्यायः 'दर्शपौर्णमासयोः क्रमेणैकै-कम्' ॥

शरीरसाधनापेक्षं नित्यं यत्कर्म तद्यमः ॥ ४८ ॥

शेति ॥ यच्छति । अनेन वा । यमनं वा । पचायच् (३।

१—'वाहुलकाद् घञ् । 'जापः' इति रक्षितः ॥ तेन 'शूद्रस्य मन्त्रजापं प्रलनधिकारात्' ( ) इत्यादिसिद्धिः— इति मुकुटः ॥ 'प्रजापो माक्षण इव क्षत्रियोऽपि न क्लियते पापैः' इति दमदन्तीकेषाच्च ॥ तदद्याख्यायां चण्डपालश्च 'जपनं जापः' इत्यभिहितवान् ॥

१।१३४) 'यमः समुत्पिबिषु च' (३।३।६३) इत्यद् वा । 'यमोऽप्यतिष्ठो यमजे ना काके यमने यमौ । शरीरसाध-
नापेक्षितिकर्तृनि संयमे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ शरी-
रसाधेः साध्यं वाचनीयं कार्यं सत्यास्तेयाहिंसादि यद् त-
स्यैकम् 'नैतिककर्मणः' ॥

नियमस्तु स यत्कर्मानित्यमागन्तुसाधनम् ।

नीति ॥ यद् कर्म अलितं न तु वाचनीयं कर्तव्यम्,
आगन्तुभिः कदाचित्कैः कामनया समग्रविशेषादिभिः सा-
धनैः साध्यनुपवासंज्ञानजपादि । सत् । नियमः । प्राग्वद् ।
'नियमो यत्रपादां च प्रतिज्ञानित्यथे व्रते' (इति मेदिनी)
॥११॥ एकम् 'नियमस्य' ॥

उपवीतं यज्ञसूत्रं प्रोद्धे दक्षिणे करे ॥ ४२ ॥

उपेति ॥ प्रोद्धते बहिष्कृते सति वीमलकन्यापितम् ।
यज्ञस्य सूत्रम्, यज्ञार्थं वृत्तं सूत्रं वा । साकृत्पार्थिव्यादिः
(वा० २।१।७८) ॥ (२) ॥३॥ उपवीयते स्म । 'अज गति-
क्षेपयोः' (म्भा० प० से०) । 'अजेर्ज्यषवयोः' (२।४।५६) ।
'वी गत्यादिषु' (अ० प० अ०) वा । क्तः (३।२।१०२) ।
यद्वा उपाजति स्म । उपवेति स्म वा । 'गलर्या-' (३।४।
७२) इति क्तः ॥ (१) ॥३॥ द्वे 'यज्ञोपवीतस्य' ॥

प्राचीनावीतमन्यस्मिन्

प्रेति ॥ प्राचीनं प्रदक्षिणम् आवीयते स्म । प्राग्वद् ॥
(१) ॥३॥ अन्यस्मिन् वीमकरे प्रोद्धते सति ॥३॥ एकम्
'विपरीतधृतयज्ञोपवीतस्य' ॥

निवीतं कण्ठलम्बितम् ।

नीति ॥ नि वीयते स्म । प्राग्वद् । नि अयोभागे वीतं
गमनस्य वा । 'नि' इति प्रकृते 'राद्यधोभावविन्यासे'
(इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ कण्ठाङ्गम्बितम् ॥३॥ एकं 'कर-
द्वये बहिष्कृते सति ऋजुभावेन स्थापितयज्ञसू-
त्रस्य' ॥

अहृत्यग्रे तीर्थं दैवम्

अहृन्विति ॥ अहृत्तानामग्रे । देवानामिदम् । 'तत्सेदम्'
(४।३।१२०) इत्यण् । देवो देवतास्य 'सास्य देवता' (४।१।
२४) इत्यण् । 'देवाय (वस्य) वनौ' (वा० ४।१।८५)
इत्यण् वा ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'दैवतीर्थस्य' ॥

१—उपा च पातश्चञ्चरन् 'अहिंसासत्यास्तेयमहर्षयोपारि-
ग्रहा यमाः' (२।३०) इति ॥ २—उपा च पातश्चञ्चरन् औच-
संज्ञोपवसःसाध्यादेश्चमनिधानानि नियमाः' (२।३२) इति ॥
३—उपा च गोमिच्छन् 'दक्षिणं बाहुमुद्धृत्य शिरोऽपवाय
सन्धेऽग्रे प्रतिष्ठापयति दक्षिणं कक्षमन्ववर्धन् नववीलेवं यज्ञोपवीती
नवति' (१।२।२) इति ॥ ४—उपा च गोमिच्छन् 'सन्धं
बाहुमुद्धृत्य शिरोऽपवाय दक्षिणं प्रतिष्ठापयति सन्धं कक्षमन्ववर्धन्
नवलेवं प्राचीनावीती नवति' (१।२।३) इति ॥

सलपाहुल्योर्मूले कायम् ॥ ५० ॥

स्येति ॥ सलपाहुल्योः कृतिश्रेयोरयोभागे । ऋः प्रजा-
पतिदेवतास्य । 'कत्येद्' (४।२।२५) इत्यण् इदन्तादेशश्च ।-
'तत्सेदम्' (४।२।१२०) इत्यण्—इति सुकुटश्चिन्त्यः । 'कायः
कदैवते मूर्तो संघे लक्षलभावयोः । मनुष्यतीर्थे कार्यं स्यात्'
(इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'कायतीर्थस्य' ॥

मध्येऽहुष्टाहुल्योः पितृयम्

मेति ॥ अहुष्टतर्जन्योः । पितरो देवतास्य । 'वायुपु-
त्रुपुत्रो यद्' (४।२।३१) ।—पितृणामिदम् । पैत्रम् । 'त-
त्सेदम्' (४।३।१२०) इत्यण्—इति सुकुटः ॥ (१) ॥३॥
एकम् 'पितृतीर्थस्य' ॥

मूले ह्यहुष्टस्य ब्राह्मम् ।

भिविति ॥ 'हिः' अवधारणे । 'ब्रह्मा पृथक्तास्य' 'सास्य
देवता' (४।२।२४) इत्यण् 'ब्राह्मोऽजातो' (६।४।७१) इति
साङ्ग ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'ब्राह्मतीर्थस्य' ॥

स्याद्ब्रह्मभूयं ब्रह्मत्वं ब्रह्मसायुज्यमित्यपि ॥ ५१ ॥

स्यादिति ॥ ब्रह्मणो भावः । 'भुवो भावे' (३।१।१०७)
इति क्यप् ॥ (१) ॥३॥ 'तस्य भावत्त्वर्तलो' (५।१।११९) ॥
(२) ॥३॥ युक्तिक 'युजिर् योगे' (सं० उ० अ०) । 'इणु-
पव-' (३।१।१३५) इति क्तः । युजेन सह । 'तेन सह-'
(२।२।२८) इति बहुव्रीहिः । 'वोपमर्जनस्य' (६।३।८२) इति
सहस्य सः । यद्वा योजनम् । युक् संपदादि क्त्वि (वा० ३।
३।१०८) । सह युजां । सयुज्यस्य सयुजो वा भावः । ब्रा-
ह्मणादित्वात् (५।१।१२४) प्यञ् ब्रह्मणः सायुज्यम् ॥ (३)
॥३॥ व्रीणि 'ब्रह्मभावस्य' ॥

देवभूयादिकं तद्वत्

दयिति ॥ देवस्य भावः । देवभूयमादिर्यस्य । 'देवत्व-
म्' 'देवसायुज्यम्' । तद्वत् ब्रह्मभूयादिवत् त्रिरूपी ॥

कृच्छ्रं सांतपनादिकम् ।

क्रिति ॥ कृन्तति । अनेन वा । 'कृती छेदने' (तु० प०
से०) । 'कृतेश्छः कृ च' (उ० २।२९) इति रक् छोऽन्तादेश-
श्च । 'कृच्छ्रमाह्वयतनानीले पापसांतपनादिनोः' (इति मेदि-
नी) ॥ (१) ॥३॥ सन्त्यक्तपनमत्र । प्रज्ञायन् (५।४।३८) ।
यद्वा संतपति । ल्युट् (३।३।११३) । तत्सेदं कर्मे । अण्
(४।३।१२०) । 'गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्षपः कुशोदकम् ।
एकरात्रोपवासश्च कृच्छ्रं सांतपनं ल्युटम्' (मनुः १।१।२१२)
आदिना तान्त्रायणप्राजापत्यपराक्रादिप्रहः । एकम् 'प्राय-
श्चित्तस्य' ॥

संन्यासवत्यनशने पुमान् प्रायः

समिति ॥ सन्त्यक् न्यासः सात्यन्तिकस्तागः । तयुक्तेऽन-
शनेऽनोजने । प्रकृत्यनयनम् । 'इण् गर्ता' (अ० प० अ०) ।

‘एरच्’ (३।३।५६) । ‘अत्र गतौ’ (भ्रा० आ० से०) । घञ् (३।३।१८) । ‘प्रायो मरणानगने मृत्यां वाहुल्यतुल्ययोः’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘प्रायोपवेशस्य’ ॥

अथ वीरहा ॥ ५२ ॥

नप्राग्निः

अथेति ॥ वीरोऽग्निः । तं हन्ति । ‘क्रिप् च’ (३।२।७६) ॥ (१) ॥*॥ नष्टोऽग्निर्यस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘प्रमादादिना यस्याग्निहोत्रिणोऽग्निर्नष्टस्तस्य’ ॥

कुहना लोभान्मिथ्येर्यापथकल्पना ।

किनि ॥ कुहनम् । ‘कृह वित्तापने’ बुराद्यदन्तः । ‘प्यासश्रयो युच्’ (३।३।१०७) । ‘कुहना ग्रामजालं स्यात्’ इति रत्नकोषः । ‘कुहना दम्भचर्यायामीर्ष्यालौ कुहनक्रिपु’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ मिथ्यातत्त्वे ईर्ष्यापथस्यान्तारनेदस्य रूपना संपादना ॥*॥ एकं ‘दम्भेन कृतध्यानमौनादेः’ । अर्थलिप्सया मिथ्याधर्माश्रयणस्य वा ॥

व्रात्यः संस्कारहीनः स्यात्

व्रेति ॥ गरीरायासज्जीवी व्याधादिनांतः । स इव । ‘शास्त्रादिभ्यो यः’ (५।३।१०३) यद्वा व्रातनर्हति । ‘दण्डादिभ्यो यः’ (५।३।६६) ॥ (१) ॥*॥ संस्कारैर्गर्भाधानादिभिरुपनयनादिभिर्वा हीनः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘संस्कारहीनस्य’ ॥

अस्वाव्यायो निराकृतिः ॥ ५३ ॥

अस्वेति ॥ न स्वाध्यायो वेदाध्ययनस्य ॥ (१) ॥*॥ आकृतेरध्ययनचेष्टाया निर्गतः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘वेदाध्ययनरहितस्य’ ।—चत्वार्यकार्यानि—इत्येके ॥

धर्मध्वजी लिङ्गवृत्तिः

ध्रेति ॥ धर्मस्य ध्वजध्वजम् । धर्मो ध्वज इव वा । धर्मध्वजोऽस्यास्ति । इतिः (५।२।११५) ॥ (१) ॥*॥ लिङ्गनाश्रनादिचिह्नधारणं वृत्तिर्जाविकाहेतुर्यस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘मिक्षाद्यर्थं जटादिधारिणः’ ॥

अवकीर्णी क्षतव्रतः ।

अवेति ॥ अवकरणम् । ‘कृ विज्ञेपे’ (तु० प० से०) । ‘कृप् हिंसायाम्’ (न्या० उ० से०) वा । भावे क्तः (३।३।११४) । अवकीर्णं विक्षिप्तं हिंसितं वा वृत्तमनेन । ‘इष्टादिभ्यश्च’ (५।२।८८) इतीतिः ॥ (१) ॥*॥ क्षतं खण्डितं व्रतस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘स्रण्डितव्रतस्यार्थादेः’ ॥

सुप्ते यस्मिन्नस्तमेति सुप्ते यस्मिन्नुदेति च ॥ ५४ ॥

अशुमानमिनिर्मुक्ताभ्युदितौ च यथाक्रमम् ।
स्विति ॥ अमि सर्वतः सार्यतनेन कर्मणा निश्चयेन मुक्तः अमि सर्वं सार्यतनं कर्म निश्चयेन मुक्तं येन वा ॥ (१) ॥*॥ अमि सर्वत उद् अतिशयेन इतं गतं प्राप्तत्वनं कर्मात्सात् ॥ (१) ॥*॥ एकैकम् ‘अमिनिर्मुक्ताभ्युदितयोः’ ॥ परिवेत्तानुजोऽनुडे ज्येष्ठे दारपरिग्रहात् ॥ ५५ ॥

पेति ॥ परिविन्दति ज्येष्ठं परिविन्द्य भार्यां लभते ।

‘विट्टु लामे’ (तु० उ० अ०) । ‘तृन्तृचां संतिक्षदादिभ्यः संज्ञायां नानिडौ’ (उ० २।१४) ॥ (१) ॥*॥ एकं ‘ज्येष्ठे विवाहरहिते कृतदारपरिग्रहस्य कनिष्ठस्य’ ॥

परिवित्तिस्तु तज्ज्यायान्

पेति ॥ परि वर्जनं विन्दति लभते । किच् (३।३।१७४) ॥ (१) ॥*॥ तस्य परिवेत्तुः । ज्ञायान् ज्येष्ठः ॥*॥ एकं ‘परिवेत्तुज्येष्ठान्तुः’ ॥

विवाहोपयमौ समौ ।

तथा परिणयोद्वाहोपयामाः पाणिपीडनम् ॥ ५६ ॥

व्रीति ॥ विशिष्टं वहनम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ उपयमनम् । ‘यनः समुपनिविषु च’ (३।३।६३) इत्यप् ॥ (२) ॥*॥ चाद् घञ् ॥ (५) ॥*॥ परिणयनम् । ‘एरच्’ (३।३।५६) ॥ (३) ॥*॥ (उद्वाहस्तु विवाहवत्) ॥ (४) पाणिः पीडनं ग्रहणम् । ‘कृद्योगा च’ (वा० २।२।८) इति समासः ॥ (६) ॥*॥ पट् ‘विवाहस्य’ ॥ व्यवायो ग्राम्यधर्मौ मैथुनं निधुवनं रतम् ।

व्येति ॥ व्यवायनम् । ‘इण् गतौ’ (अ० प० अ०) । ‘एरच्’ (३।३।५६) ‘अय गतौ’ । घञ् (३।३।१८) वा । (भ्रा० आ० से०) वा ॥ (१) ॥*॥ ग्रामे भवः ‘ग्रामाद्य-स्यौ’ (४।२।१४) । ग्राम्याणां जनानां धर्मः ॥ (२) ॥*॥ ॥*॥ मिथुनस्य कर्म । ‘प्राणश्रुत्वाति-’ (५।१।१२९) इत्यण् । युवादित्वात् (५।१।१३०) वाण् ॥ (३) ॥*॥ नितरां धुवनं हस्तपादादिचालनमत्र ॥ (४) ॥*॥ रमणम् । ‘नपुंसके भावे क्तः’ (३।३।११४) । ‘अनुदात्तोपदेश-’ (६।४।३७) इति मलोपः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च ‘मैथुनस्य’ ॥

त्रिवर्गो धर्मकामार्थैः

व्रीति ॥ त्रयाणां वर्गः समूहः ॥ (१) ॥*॥ धर्मश्च कामश्च अर्थश्च । तैः कृता ॥*॥ एकम् ‘त्रिवर्गस्य’ ॥

चतुर्वर्गः समोक्षकैः ॥ ५७ ॥

चेति ॥ चतुर्णां वर्गः ॥ (१) ॥*॥ मोक्षेण सहितैर्धर्म-कामार्थैः कृता । उपलक्षितो वा ॥*॥ एकम् ‘चतुर्वर्गस्य’ ॥

सवल्लैस्तैश्चतुर्भद्रम्
सेति ॥ बलेन सहितैर्धर्मादिभिः । चत्वारि भद्राणि श्रेष्ठान्यत्र वृन्दे । यद्वा चत्वारि भद्राणि । ‘दिकसंख्ये संज्ञायाम्’ (२।१।५०) इति समासः । ‘भद्रो वाच्यवच्छेष्टसाधुनोः’ इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘चतुर्भद्रस्य’ ॥

जन्याः स्निग्धा वरस्य ये ।

जेति ॥ जनीं वधूं वहन्ति । ‘संज्ञायां जन्या’ (४।४।८२) इति यदन्तो निपातितः ॥ (१) ॥*॥ वरस्य जामातुर्धै स्निग्धास्तपना वयस्यादयः । ‘जन्यो वरवधुज्ञातिप्रियवृत्स-हितेषु च’ इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ ‘वरपक्षीयाणाम्’ ॥

इति सव्याख्यामरकोशे ब्रह्मवर्गः ॥

मूर्धाभिपिको राजन्यो बाहुजः क्षत्रियो विराट् ।

म्विति ॥ मूर्धन्यभिपिकः । राज्यदानसमये मूर्धन्यभि-
पिच्यते । तत्प्रभवत्साल्लवोऽपि मूर्धाभिपिकः ॥ (१) ॥३॥
राज्ञोऽपत्यम् । 'राजश्चशुराद्यत्' (४।१।१३७) । 'ये चामा-
वकर्मणोः' (६।४।१६८) इति प्रह्ला । यद्वा राजति । 'राजृ-
दीप्तौ' (भ्रा० उ० से०) । 'राजेत्यः' (उ० ३।१००) ॥
(२) ॥३॥ बाहुभ्यां जातः । 'पद्मन्यामजातौ' (३।२।१८)
इति वः । बाहोर्जातो वा । 'सप्तन्यां जनडेः' (३।२।१७) ।
'बाहुजः क्षत्रिये कीरे स्वयंजाततिलेऽपि च' इति विश्वमेदि-
न्या ॥ (३) ॥३॥ क्षदति । 'क्षद संवरणे' वीप्रः । वृत्
(उ० ४।१५९) । क्षतात्रायते वा । प्रयोदरादिः (६।३।
१०९) । क्षत्रस्यापत्यम् । 'क्षत्राद्धः' (४।१।१३८) ॥ (४)
॥३॥ विशेषेण राजति । 'सत्सुद्विप-' (३।२।६१) इति क्विप्
॥ (५) ॥३॥ पत्र 'क्षत्रियस्य' ॥

राज्ञि राष्ट्रपार्थिवस्माभृत्पृथूपभूपमहीक्षितः ॥ १ ॥

रेति ॥ राजति । 'कनिन् युद्यपि-' (उ० १।१५६) इति
कनिन् । 'राजा प्रभौ च वृषतौ क्षत्रिये रजनां रतौ । यज्ञे
शक्रे च पुंलि स्यात्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ 'सत्सुद्वि-
प-' (३।१।६१) इति क्विप् ॥ (२) ॥३॥ 'पृथिव्या ईश्वरः' ।
'सर्वभूमिपृथिवीम्यामण्यौ' इत्यनुवर्तमाने 'तस्येश्वरः' (५।
१।४२) इत्यन् । 'पार्थिवो वृषतौ भूमिविकारे पार्थिवोऽन्य-
वत्' (इति विश्वः) । 'पार्थिवो वृषे । पार्थिवी स्यात्तु सी-
तायां पृथिव्या विहृतौ त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥३॥
स्नां विमर्ति । क्विप् (३।२।७६) । तुक् (६।१।७१) ॥३॥
'स्माभृक्' इति पाठे स्नां मुनक्ति फाल्यति । क्विप् (३।२।
७६) ॥ (४) ॥३॥ वृत् । पाति । 'पा रक्षणे' (अ० प०
अ०) । 'आनोऽनुप-' (३।२।३) इति वः ॥ (५) ॥३॥ भुवं
पाति ॥ (६) ॥३॥ महीं क्षियति । 'क्षि निवासगत्योः' (तु०
प० अ०) महान् क्षियति वा । 'क्षि क्षयैश्वर्ययोः' (भ्रा० प०
अ०) । क्विप् (३।२।७६) । तुक् (६।१।७१) ॥ (७) ॥३॥
सप्त 'राजः' ॥

राजा तु प्रणताशेषसामन्तः स्यादधीश्वरः ।

रेति ॥ संलभोऽन्त एकदेशोऽस्याः । 'प्रादिभ्यो धातु-
जस्य-' (वा० २।२।२४) इति समासः । समन्तायाः स्वदे-
शाख्यवहितभूमिर्गते राजानः । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इ-
त्यन् । प्रणता अदेश्याः सामन्ताः स्वदेशानन्तरराजा वस्य
॥३॥ अधिक ईश्वरः ॥ (१) ॥३॥ एकं 'सर्वसंहितवृ-
षशकारिणः' ॥

अक्रवर्ती सार्वभौमः

चेति ॥ चक्रे भूमण्डले राजमण्डले वा वर्तितुं शीलमस्य ।
'वृषि-' (३।२।७८) इति गितिः । 'चक्रं गणे चक्रवाक्' इति विश्वः । यद्वा चक्रं सैन्यं वर्तयितुं सर्वभूमौ चालयितुं

शीलमस्य । अवश्यं वा चक्रं वर्तयति । 'आवश्यका-' (३।
३।१७०) इति गितिः ॥ (१) ॥३॥ सर्वभूमेश्वरः । 'तस्ये-
श्वरः' (५।१।४२) इत्यन् । अनुगतिकादिः (७।३।२०) ।
'सार्वभौमस्तु दिङ्गाणे सर्वपृथ्वीपत्यवपि' इति विश्वमेदिन्या ॥
(२) ॥३॥ द्वे 'समुद्रपर्यन्तभूर्मीश्वरस्य' ॥

नृपोऽन्यो मण्डलेश्वरः ॥ २ ॥

त्रिति ॥ मण्डलस्य भूम्यकदेशस्य ईश्वरः । 'स्यान्मण्ड-
लं द्वादशराजके च देशे च विभ्ये च कदम्बके च' इति
विश्वः ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'माण्डलिकस्य' ॥
येनेयं राजसूयेन मण्डलस्येश्वरश्च यः ।

शास्ति यश्चाक्षया राज्ञः स सम्राट्

येनेति ॥ सम्यग् राजति । 'सन्सु-' (३।२।६१) इति
क्विप् । 'सो राजि नमः क्वं' (८।३।२५) ॥ (१) ॥३॥
एकं 'सार्वभौमविशेषस्य' ॥ केचित्तु पृथक् त्रीणि नामा-
न्याहुः । राजसूयकर्ता सम्राट् । द्वादशराजमण्डलस्येश्वरोऽपि
सम्राट् । सर्ववृषतानां शासकोऽपि सम्राट् ॥

अथ राजकम् ॥ ३ ॥

राजन्यकं च नृपतिक्षत्रियाणां गणे क्रमात् ।

अथेति ॥ राज्ञां समूहः । 'गोत्रोद्योष्टोरभ्र-' (४।२।३९)
इति वृत् ॥ (१) ॥३॥ राजन्यानां समूहः । प्रायवत् ॥ (१)
॥३॥ एककम् 'राजसमूहस्य' ॥

मन्त्री र्थोसचिवोऽमात्यः

मेति ॥ मन्त्रो गुप्तभाषणमस्यास्ति । 'अतः-' (५।२।
११५) इति गितिः । यद्वावश्यं मन्त्रयते । 'मन्त्रि गुप्तभाषणे'
(उ० आ० से०) । 'आवश्यक-' (३।३।१७०) इति गितिः ॥
(१) ॥३॥ शिवा शिवां वा सचिवः सहायः । र्थप्र-
धानः सचिवो वा ॥ (१) ॥३॥ अमा सह सन्तोषे वा
भवः । 'अव्ययात्त्यप्' (४।२।१०४) ॥ (३) ॥३॥ त्रीणि
'मन्त्रिणः' ॥

अन्ये कर्मसन्निवृत्ततः ॥ ४ ॥

अन्य इति ॥ ततो र्थोसचिवादन्ये । कर्मसु सचिवाः
सहायाः ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'सहायकारिणाम्' ॥

महामात्राः प्रधानानि

मेति ॥ मात्रा कर्मविभूतायां कित्ते माने परिच्छेदे ।
(अक्षरावयवे स्वल्पे द्वौ च कात्क्येऽवधारणे) (इति मेदिनी) ।
महती मात्रा येषां ते । 'महामात्रः समृद्धे चामात्ये हनि-
पकाधिने' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ प्रकरणे वीच्यते ।
'उद्यान् धारणापोषणयोः' (उ० प० अ०) । 'हल्ल्युटः'
(३।३।११३) इति कर्मणि ल्युट् । 'प्रधानं स्यान्महामात्रे
प्रहृतौ परमान्मनि । प्रजायामपि च द्वौवनेकस्ये कृतमे सदा'
(इति मेदिनी) इति क्लौवत्तम् । पुंलिङ्गोऽपि । 'महामात्रः

प्रधानः स्यात् इति पुंस्काण्डे वोपालितात् ॥ (२) ॥३॥ द्वे
'प्रधानस्य' । त्रीणि कर्मसहायानाम्—इत्येकं ॥

पुरोधस्तु पुरोहितः ।

ष्विति ॥ पुरोऽप्ये धीयते । 'पुरस्त्रि च' (उ० १।२।३१)
इति धानोऽस्ति ॥ (१) ॥३॥ पुरो धीयते स्त । कः (३।२।
१०२) । 'दधातेर्हिः' (५।४।८२) ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'धर्मा-
ध्यक्षस्य' ॥

द्रष्टरि व्यवहाराणां प्राड्विवाकाक्षदर्शकौ ॥ ५ ॥

द्रेति ॥ ऋषादानादीन्व्यादाश्च विवादास्थानानि व्यवहा-
राः । तेषां द्रष्टृन् निर्णेतारि । प्रच्छन्नम् । 'किञ्चिप्र-
च्छिन्नी' (उ० २।२७) इत्युणादिसूत्रेण किञ्चिदीर्घं संप्रसार-
णाभावश्च । विवचनम् घञ् (३।३।१८) । प्राट् च विवा-
कश्च । प्राड्विवाकौ प्रश्नविवेकावस्य स्तः । अर्थावाच्यं (५।२।
१२७) । प्रश्नविचारयोः कुशल इत्यर्थः । 'विवादानुगतं पृष्ट्वा
पूर्ववाक्यं प्रयत्नतः । विचारयति येनासौ प्राड्विवाकस्ततः
स्त्वतः ( ) ॥ (१) ॥३॥ 'अक्षः कर्षे तुपे चक्रे
शकटव्यवहारयोः' इति विश्वः । पश्यति । ण्युल् (३।१।
१३३) । अक्षणां व्यवहाराणां दर्शकः ॥ (२) ॥३॥ द्वे
'व्यवहाराणां द्रष्टरि' ॥

प्रतीहारो द्वारपालद्वाःस्थद्वाःस्थितदर्शकाः ।

प्रेति ॥ प्रतिहरणम् । घञ् (३।३।१८) । 'उपसर्गस्य घञि-'
(६।२।१२२) इति वा दीर्घः । प्रतीहारो जनवारणमत्स्यस्य ।
अशेषावच्यं (५।२।१२७) । सुकृदन्तु—प्रतिरामिसुख्ये । रा-
ज्ञोऽभिमुखं जनान् प्रतिहरति वहिः प्रापयति । 'ज्वलितिकसन्ते-
भ्यो णः' (३।१।१४०)—इति व्याख्यत् । तत्र । ह्यो ज्व-
लादावपाठात् । ज्वलादेराकृतिगणत्वाभावाच्च । 'प्रतीहारो
द्वारि द्वाःस्थे द्वाःस्थितायां नु योपिति' इति विश्वमेदिन्यौ ॥
(१) ॥३॥ द्वारं पालयति । 'कनेष्यण्' (३।२।१) ॥
(२) ॥३॥ द्वारि तिष्ठति । 'सुपि-' (३।३।४) इति कः ॥
(३) ॥३॥ द्वारि तिष्ठति स्त । 'गल्यर्थाकर्मक-' (३।४।७२)
इति कः । 'द्वाःस्थितः, दर्शकः' इति व्यस्तं नाम ।
('द्वाःस्थितो वेत्रधारकः' इति त्रिकाण्डशेषः) । 'स्या-
दर्शको दर्शयिता प्रतीहारोऽपि दर्शकः' इति रद्रः । (द्वाः-
स्थितस्य दर्शकः इति) समस्तं नाम (इत्यन्वे) । 'द्वारपो
द्वाःस्थितादर्शी' इति रमसः ॥ (४) ॥३॥ (५) ॥३॥
पञ्च 'द्वारपालस्य' ॥

रक्षिचरास्त्रनीकस्यः

रेति ॥ अवश्यं रक्षन्ति । 'रक्ष पालने' (भ्वा० प० से०) ।
'आवश्यक'- (३।३।१७०) इति णिनिः । रक्षिणां वर्गः ॥
(१) ॥३॥ अनीकेन, अनीके वा तिष्ठति । 'सुपि-' (३।
२।४) इति कः । 'अनीकस्यो रणगतं हस्तशिक्षाविच-

क्षणं । राजरक्षिणि चिहे च चौरमर्दनकेऽपि च' इति विश्व-
मेदिन्यौ ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'रक्षकगणस्य' ॥

अथाध्यक्षाधिकृतौ समौ ॥ ६ ॥

अथेति ॥ अधिगतोऽक्षं व्यवहारम् । 'अत्यादयः—'
(वा० २।२।१८) इति समासः । यद्वा अध्यक्षति । 'अध्य-
व्याप्तौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'अध्य-
क्षोऽधिकृते प्रोक्तः प्रत्यक्षे त्वभिधेयवत्' (इति मेदिनी) ॥
(१) ॥३॥ अधि अधिकमुपरि वा क्रियते स्त । कः (३।२।
१०२) ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'व्यापारितस्य' ॥

स्ययुकोऽधिकृतो ग्रामे

स्येति ॥ स्यातुं शीलमस्य । 'लपपतपदस्या-' (३।२।
१५४) इत्युक्त् ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'एकग्रामाधि-
कृतस्य' ॥

गोपो ग्रामेषु भूरिपु ।

गविति ॥ गोपायति । 'गुप् रक्षणे' (भ्वा० प० से०)
'आयादय आर्धधातुके वा' (३।१।३१) । अच् (३।१।
१३४) । 'गोपो गोपालके गोष्ठाध्यक्षे पृथ्वीपतावपि । ग्रामो-
धाधिकृते पुंसि शारिवाहवैर्वापधौ त्रिचाम्' (इति मेदिनी) ॥
(१) ॥३॥ एकं 'बहुग्रामाधिकृतस्य' ॥

भौरिकः कनकाध्यक्षः

भाविति ॥ भूरिणि सुवर्णे नियुक्तः । 'तत्र नियुक्तः'
(४।४।६९) इति ठक् ॥ (१) ॥३॥ कनकस्याध्यक्षः ॥
(२) ॥३॥ द्वे 'सुवर्णाधिकृतस्य' ॥

रूप्याध्यक्षस्तु नैष्किकः ॥ ७ ॥

रूप्येति ॥ 'रूप्यः स्यात्पुन्दरे त्रिपु' । आहतस्वर्णरजतं
रजते च नपुंसकम् (इति मेदिनी) । रूपस्याध्यक्षः ॥ (१)
॥३॥ निष्के हेडि नियुक्तः प्रागवत् । 'टङ्कपतिर्नैष्किको
रजताध्यक्षः' इति रमसः ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'टङ्ककादि-
शालायां नियुक्तस्य' ॥

अन्तःपुरे त्वधिकृतः स्यादन्तर्वेशिको जनः ।

अन्तेति ॥ अन्तर् अभ्यन्तरो वंशो गृहम् । अन्तर्वंशो
नियुक्तः । 'तत्र नियुक्तः' (४।४।६९) इति ठक् । संज्ञा-
पूर्वकत्वान्न वृद्धिः । यद्वा अन्तर्वंशोऽस्यास्ति । 'अत इनिठनी'
(५।२।११५) ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'अन्तःपुराधिकृतस्य
जनस्य' ॥

सौविद्वह्नाः कञ्चुकिनः स्यापत्याः सौविदाश्च ते ॥ ८ ॥

साविति ॥ सुष्ठु विदन्तं विद्वांसमपि ज्ञान्ति वंशवार्तिनं
कुर्वन्ति । सुविद्वह्नाः द्वियः । तासांनिने रक्षकाः । 'तत्सेदम्'
(४।३।१२०) इत्यण् ॥ (१) ॥३॥ 'कञ्चुकथोलकोऽस्त्येषाम्' ।
इनिः (५।२।११५) । 'कञ्चुकी जोडकतरौ महल्लं पन्नगे
विटे' इति हेमः ॥ (२) ॥३॥ तिष्ठन्त्येषु पुर्याः । 'घनयं

कः' (वा० ३।३।५८) । स्यात्तां शराणां पतयः पालयः
स्यपतय एव । ऋतुवर्णादित्वाद् (वा० ५।१।१२४) स्त्रायं
पञ्च । 'स्यपतिः कञ्कुम्भ्यपि' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥३॥
सुविदन्ति । 'इयुपव-' (३।१।१३५) इति कः । सुविदा
एव । प्रहादित्वाद् (५।४।३८) स्त्रायंऽण् । यद्वा सुवेदनम् ।
संपदादि क्तिप् (वा० ३।३।१०८) । सुविद् सुज्ञानमस्त्येषाम् ।
ज्योत्स्नादित्वाद् (वा० ५।२।१०३) अण् । यद्वा सुविदश्चतुराः
त्रियन्तासामिने रक्षकाः । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् ॥
(४) ॥३॥ चत्वारि 'राज्ञां ह्यगारे वही रक्षाधि-
कृतस्य' ॥

शण्डो वर्षवरस्तुल्यौ

शेति ॥ शान्यति विश्रामावाद् । 'अमु उपवने' (दि०
प० से०) । 'शनेर्दः' (उ० १।१९९) । 'शण्डः क्त्वास्तु
कञ्कुम्भ' इति (तालव्यादी) रभसः । 'शण्डः स्यात्पुंस्त्रि गो-
पता । आहृद्यण्डे वर्षवरे कृत्वायप्रकृतावपि' (इति मेदिनी) ।
'शण्डपण्डौ तु सौविदा । वन्यपुंसद्वारे क्त्वाये' इति हेमः
॥ (१) ॥३॥ ऋणोति । 'वृन् वरणे' (खा० उ० से०) ।
वरति । 'वर आवरणे' ( ) वा । अच् (३।१।१३४) ।
वर्षस्य रेतःप्रातस्य वरः । 'ये त्वल्पसत्त्वाः प्रथमाः क्त्वाश्च
त्वास्त्रमाविन्दः । जाला न दुशः कायेषु ते वै वर्षवराः
सृताः' ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'अत्यन्तान्तर्महल्लकानाम्' ॥

सेवकार्थ्यनुजीविनः ।

सेवेति ॥ सेवते । 'सेव् सेवने' (भ्रा० आ० से०) ।
प्लुच् (३।३।३३) । 'सेवकस्तु प्रसेवे ना वाच्यलिङ्गोऽनुजी-
विनि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ अर्थोऽसंनिहितोऽस्यास्ति ।
'अर्थान्नासंनिहिते' (५।२।) इतीतिः । 'अर्थो पुना-
न्याचके स्यात्सेवके च विवादिनि' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥३॥
अनुजीविनुं शीलः । 'सुपि-' (३।२।७८) इति गितिः ॥ (३)
॥३॥ श्रौणि 'सेवकस्य' ॥

विषयानन्तरो राजा शत्रुः

वीति ॥ श्रातयति 'शद्रु श्रातने' (भ्रा० प० अ०) ।
प्यन्तः । 'रक्षातिभ्यां कृन्' (उ० ४।१०४) । 'बहुलमन्यत्रा-
नि' ( ) इति गिल्कृ ।—शदेः 'जन्वादयश्च'
(उ० ४।१०२) इति रुः ह्रस्वश्च—इति मुकुटः । तत्र । उक्त्वा
रीत्या निर्वाहान् ॥ (१) ॥३॥ एकं 'स्वदेशाव्यवहितदेश-
स्य राज्ञः' ॥

मित्रमतः परम् ॥ ९ ॥

मीति ॥ मेयति । 'मिनिदा लेहने' (दि० प० से०) 'अ-
मिनिमिदिगतिभ्यः ऋः' (उ० ४।१६४) ।—द्रुच् (उ० ४।
१५९)—इति मुकुटः । तत्र । युगप्रसङ्गात् । मूलस्य चत्वारि-
च । मित्रं महदि न द्वयोः । सूत्रं पुंस्त्रि त्रियां गन्धद्रव्ये
द्वैत्यान्तरे पुनाच्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ अतः मत्रोः
॥३॥ एकम् 'मित्रस्य' ॥

उदासीनः परतरः

विति ॥ अतिशयितः परः परतरः । उदास्ते । 'आस
उपवेशने' (अ० आ० से०) । लटः शानच् (३।२।१२४) ।
'ईदासः' (७।२।८३) इति ईत्वम् ॥ (१) ॥३॥ एकं 'शत्रुमि-
त्राभ्यां परस्य राज्ञः' ॥

पार्ष्णिग्राहस्तु पृष्टतः ।

पेति ॥ पार्ष्णि पश्चात्पदं गृह्णाति । 'कर्मप्यण्' (३।२।१)
'सैन्यगृष्टे पुनाच्' पार्ष्णिः पश्चात्पदजिगीपयोः' इति विश्वः ॥
(१) ॥३॥ एकं 'जिगीपोः पृष्टभागस्थितस्य राज्ञः' ॥

रिपौ वैरिसपत्नारिद्विपद्वेषणदुर्हदः ॥ १० ॥

द्विद्विपक्षाहितामित्रदस्युशात्रवशात्रचः ।

अभिधातिपरारातिप्रत्यर्थपरिपस्थिनः ॥ ११ ॥

रीति ॥ रपति दोषम् । 'रप व्यचायां वाञ्छि' (भ्रा० प०
से०) । 'रपेत्त्रिषोपवायाः' (उ० १।२६) इति क्तुः ॥ (१) ॥३॥
वीरस्य कर्म भावो वा । युवादित्वाद् (५।१।१३०) 'वैरमैशुनि-
कयोः' (४।३।१२५) इति निर्देशाद्वाऽण् । वैरमस्यास्ति । इतिः
(५।२।११५) ॥ (२) ॥३॥ सपत्नौ वा । 'व्यन् सपत्ने' (४।१।
१४५) इति निर्देशादकारः ॥ (३) ॥३॥ इयति विरोधम् ।
'ऋ गतौ' (जु० प० अ०) । 'अच् इः' (उ० ४।११९) ॥
(४) ॥३॥ द्वेष्टि 'द्विप अप्रीतो' (अ० उ० अ०) 'द्विपोऽमित्रे'
(३।२।१३१) इति ऋत् ॥ (५) ॥३॥ द्वेषशालः । 'कुषमण्डा-
थेन्मथ' (३।२।१५१) इति युच् ॥ (६) ॥३॥ दुष्टं हृदयम-
स्य । 'सुहृदुर्हदौ मित्रामित्रयोः' (५।४।१५०) इति साधुः ॥
(७) ॥३॥ द्वेष्टि । क्तिप् (३।२।६१) ॥ (८) ॥३॥ विद्वदः
पक्षोऽस्य 'पक्षो मासार्थके पार्श्वे ग्रहे साध्यविरोधयोः' (इति
विश्वमेदिन्या) । विविधः पक्षोऽस्य वा ॥ (९) ॥३॥ न हित-
मन्सात् ॥ (१०) ॥३॥ अनति गच्छति । 'अम गतौ' (भ्रा०
प० से०) 'अम रोगे' (जु० उ० से०) । 'अमेद्विपति चिन्'
(उ० ४।१७४) । इतीत्रन् ॥ (११) ॥३॥ दस्यति । 'दसु
उपक्षये' (दि० प० से०) । 'यजिमिशुन्धिदक्षिजमिभ्यो
युच्' (उ० ३।२०) वाहुलकादनादेशस्य (७।१।१) अभावः ॥
(१२) ॥३॥ श्रातयति । 'रक्षातिभ्यां कृन्' (उ० ४।१०४) ॥
(१३) ॥३॥ शत्रुरेव । प्रजायण् (५।४।३८) ॥ (१४) ॥३॥
अभिहन्तुं शीलः । 'सुपि-' (३।२।७८) इति गितिः ॥३॥
'द्वेष्योऽभियातिरमित्रः' इति रत्नकोशः । तत्राभिधातेः
क्तिच् (३।३।१७४) । वाहुलकात्तिर्वा ॥ (१५) ॥३॥ पिपति
रोषम् । 'पृ पालनपूरणयोः' (जु० प० से०) । अच् (३।१।
१३४) ॥ (१६) ॥३॥ न राति सुखम् । 'रा दाने' (अ० प०
अ०) । क्तिच् (३।३।१७४) । तिर्वा ॥ (१७) ॥३॥ प्रतिकू-
लमर्थयितुं शीलः । 'अर्थे वाचनायाम्' (जु० उ० से०) ।
'सुपि-' (३।२।७८) इति गितिः ॥ (१८) ॥३॥ परि दोषा-

ख्याने पन्थयितुं शीलः । 'पथि गतौ' जुरादिः । णिनिः (३। २।७८) । 'परि' शब्दश्च प्रकृते 'दोषाख्याने निरसने पूजा. व्याप्त्योश्च भूषणे' (इति मेदिनी) ॥ (१९) ॥॥॥ ऊनविंशतिः 'शत्रोः' ॥

वयस्यः स्निग्धः सवयाः

वेति ॥ वयसा तुल्यः । 'नीवयोधर्म-' (४।४।९१) इति यत् ॥ (१) ॥॥॥ स्निहति 'स्निह प्रीतौ' (दि० प० से०) । 'मतिवृद्धिपूजार्थंश्च' (३।२।१८८) इति चाद्वर्तमाने कः ॥ (२) ॥॥॥ समानं वयोऽस्य । 'ज्योतिर्जनपद-' (६।३।८५) इति समानस्य सः ॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि 'तुल्यवयसः' ॥

अथ मित्रं सखा सुहृत् ।

अथेति ॥ नेधति । 'विमिदा स्नेहने' (दि० प० अ०) 'अमिचिमिदिशतिभ्यः कः' (उ० ४।१६४) ।—द्रुन् (उ० ४।१५९)—इति मुकुटधिन्यः ॥ (१) ॥॥॥ समानः ख्यायते लोकैः । 'समाने ख्यः सः चोदात्तः' (उ० ४।१३७) इतीप् स च डित् । टिलोपः (६।४।१४३) । 'नौ व्यो यलोपः' इत्यतोऽनुवर्तनायलोपः समानस्य सभावः ॥ (२) ॥॥॥ शोभनं हृदयमस्य । 'सुहृद्दुर्दा-' (५।४।१५०) इति साधुः ॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि 'मित्रस्य' ॥

सख्यं सातपदीनं स्यात्

सेति ॥ सख्युर्भावः कर्म वा । 'सख्युर्ध्वः' (५।१।१२६) ॥ (१) ॥॥॥ सप्तभिः पदैरवाप्यते । 'सातपदीनं सख्यम्' (५। २।२२) इति साधु ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'सख्युर्धर्मकर्मणोः' ॥ अनुरोधोऽनुवर्तनम् ॥ १२ ॥

अन्विति ॥ अनुगम्य रोधनम् 'रुधिर आवरणे' (६० उ० से०) । ष्व् (३।३।१८) ॥ (१) ॥॥॥ अनुगम्य वर्तनं चित्तावधनम् ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'आराध्यादेरिष्टसंपादनस्य' ॥ यथार्हवर्णः प्रणिधिरपसर्पश्चरः स्पशः ।

चारश्च गृहपुरुषश्च

येति ॥ अर्हति । 'अर्ह पूजायाम्' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । यो योऽर्हः । यथार्हं वर्णो रूपनस्य । 'वर्णः स्याद्वेदरूपयोः' इति धरर्णः ॥ (१) ॥॥॥ प्रकर्षेण निर्धायते त्रेयमत्र । 'उपसर्गे घोः किः' (३।३।९२) 'प्रणिधिर्याचने चरे' (इति हेमः) ॥ (२) ॥॥॥ अपसर्पति । 'उप्लु गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (३) ॥॥॥ चरति । 'चर गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'चरोऽक्षयूतमेदे च भौमे चारे त्रत्ते चले' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥॥॥ प्रजाद्यणि (५।४।३८) 'चारः' अपि ॥॥॥ 'चारः पिचालवृक्षे स्याद्वृत्तौ वन्यापसर्पयोः' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥॥॥ सशति । 'सश वाधनस्यशनयोः' (भ्वा० उ० से०) अच् (३।१।१३४) । 'स्पशः स्यात्संपराये च प्रणिधावपि पुंस्य-

म्' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥॥॥ गूढध्वसां पुरुषश्च ॥ (७) ॥॥॥ सप्त 'चारपुरुषस्य' ॥

आप्तः प्रत्ययितस्त्रिषु ॥ १३ ॥

आप्त इति ॥ आप्यते स्म । 'आप्लु व्याप्तौ' (स्वा० प० अ०) । क्तः । (३।२।१०२) ॥ (१) ॥॥॥ प्रत्ययौ विश्वासः संजातोऽस्य । 'तदस्य संजातम्-' (५।२।३६) इतीतच् । 'प्रत्ययः शपथे रन्त्रे विश्वासाचारहेतुषु' इति विश्वः ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'विश्वासाधारस्य' ॥

सांवत्सरो ज्यौतिषिको देवज्ञराणकावपि ।

स्युर्मौहूर्तिकमौहूर्तज्ञानिकार्तान्तिका अपि ॥ १४ ॥

सांवेति ॥ संवत्सरं वेत्ति । 'तदधीते तद्वेद' (४।२।५९) इत्यण् ॥ (१) ॥॥॥ ज्योतिर्नक्षत्राद्यधिकृत्य कृतो ग्रन्थः । 'अधिकृत्य कृते ग्रन्थे' (४।३।८७) इत्यण् । संज्ञापूवकलात्र वृद्धिः । ज्योतिषमधीते वेद वा । 'क्रतुर्थादि-' (४।२।६०) इति ठक् ॥ (२) ॥॥॥ देवं प्राकृतं शुभाशुभं कर्म जानाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (३) ॥॥॥ गणयति । 'गण संख्याने' (उ० उ० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ (४) ॥॥॥ सुहूर्तम् (अधिकृत्य कृतं ग्रन्थम्) अधीते । प्राग्वदण्-ठक् ॥ (५) ॥॥॥ ज्ञानमस्यास्ति । इनिः ॥ (६) ॥॥॥ (५।२।११५) ॥ (७) ॥॥॥ कृतान्तं वेत्ति । उक्थादिठक् (४।२।६०) ॥ (८) ॥॥॥ अर्थौ 'ज्यौतिषिकस्य' ॥

तान्निको ज्ञातसिद्धान्तः

तेति ॥ तत्र सिद्धान्तमधीते वेद वा । प्राग्वदृक् (४।२। ६०) ॥ (१) ॥॥॥ ज्ञातः सिद्धान्तो येन ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'तत्त्वार्थज्ञातुः' ॥

सत्री गृहपतिः समौ ।

सेति ॥ सत्रमस्यास्ति । इनिः (५।२।११५) । 'सत्रमा-च्छादने यज्ञे सदादाने च कृतवे' इति विश्वः ॥ (१) ॥॥॥ गृहस्य पतिः ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'सदात्रादिदानकर्तुर्गृह-स्यस्य' ॥

लिपिकरोऽक्षरचणोऽक्षरचुञ्चुश्च लेखके ॥ १५ ॥

लीति ॥ लिपिं करोति । 'दिवाविमा-' (३।२।२१) इति टः ॥॥॥ एवं 'लिविकरः' अपि ॥ (१) ॥॥॥ अक्षरवित्तः । 'तेन वित्तः-' (५।२।५६) इति चणप् ॥ (२) ॥॥॥ एवम् 'अक्षरचुञ्चुः' अपि ॥ (३) ॥॥॥ लिखति । 'लिख अक्षरविन्या-से' (तु० प० से) । 'शिलिपिनि ष्वुन्' (३।१।१४५) । ष्वुल् (३।१।१३३) वा ॥ (४) ॥॥॥ चलारि 'लेखकस्य' ॥

लिखिताक्षरविन्यासे लिपिलिखिरुमे स्त्रियौ ।

लिखीति ॥ लिहयते स्म । क्तः (३।२।१०२) ॥॥॥ अक्षराणां विन्यासः ॥॥॥ लिखितं चाक्षरविन्यासश्च । अनयोः

समाहारः । तस्मिन् । कर्मधारयो वा ॥३॥ लिप्यते । 'लिप उपदेहे' (जु० उ० अ०) । 'इक् कृष्यादिभ्यः' (वा० ३।३। १०८) । 'इयुपधात् कित्' (उ० ४।१२०) इतीन् वा ॥ (१) ॥३॥ '—क्लिपिलिबि—' (३।२।२१) इति लिङ्गात् पस्य वो वा ॥ (२) ॥३॥—'लिविः' सौत्रो घातुः—इति मुकुटः ॥ (२) ॥३॥ द्वे । चत्वार्येव नामानि—इति केचित् ।—'लिखिता-क्षरसंस्थाने' इत्येकमेकपदम्—इत्यन्ये ॥ द्वे 'लेखनस्य' ॥ स्यात्संदेशहरो दूतः

स्यादिति ॥ संदेशं वाचिकं हरति । 'हरतेरनुवमनेऽच्' (३।२।१९) ॥ (१) ॥३॥ दवति । 'दु गतौ' (भ्वा०प०से०) । 'दुतनिभ्यां दीर्घश्च' (उ० ३।९०) इति कः । यद्वा द्यते स्म । 'दूह् परितापे' (दि० आ० से०) । 'गलर्थी—' (३। ४।७२) इति कः ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'संदेशहरस्य' ॥

दूत्यं तद्भावकर्मणी ॥ १६ ॥

द्विति ॥ दूतस्य भावः कर्म वा । 'दूतवगिभ्यां च' इति यः ॥३॥ ब्राह्मणादित्वात् (५।१।१२४) ध्वनि 'दौत्यम्' अपि । केचित्तु—'दूत्यं तद्भावकर्मणी'—इति पाठं मन्यन्ते । तत्र 'दूतस्य भागकर्मणी' (४।४।१२०) इति यत् ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'दूतकर्मणः' ॥

अध्वनीनोऽध्वगोऽध्वन्यः पान्थः पथिक इत्यपि । अध्वेति ॥ अध्वानमलं गच्छति । 'अध्वनो यत्सौ' (५। २।१६) । 'आत्माध्वानौ खे' (६।४।१६९) ॥ (१) ॥३॥ 'ये चाभावकर्मणोः' (६।४।१६८) इति टिलोपो न ॥ (३) ॥३॥ अध्वानं गच्छति । 'अन्तात्यन्ताध्व—' (३।२।४८) इति डः ॥ (२) ॥३॥ पन्थानं नित्यं गच्छति । 'पन्थो ण नित्यम्' (५।१।७६) त्रिचां पान्थ्या ॥ (४) ॥३॥ 'पथः ष्क्त्' (५।१।७५) । पित्वात् ङीप् (४।१।४१) पथिकी ॥ (५) ॥३॥ पञ्च 'पान्थस्य' ॥

स्वाम्यमात्यसुहृत्कोपराष्ट्रदुर्गवलानि च ॥ १७ ॥
राज्याङ्गानि प्रकृतयः पौराणां श्रेणयोऽपि च ।

स्वेति ॥ स्वानी राजा ।—पुरोहितः—इति श्रीधरः । अमालो मन्त्री । सुहृद् मित्रम् । कोशो भण्डारः । राष्ट्रं देशः । पर्वतादि दुर्गाणि । बलं सैन्यम् ॥३॥ राज्यस्य राजकर्मणोऽङ्गानि ॥ (१) ॥३॥ प्रकृतं कुर्वन्ति राज्यम् । किञ् (३।३। १७४) ॥ (२) ॥३॥ पौराणां नागराणाम् । अयन्ति, श्रीयन्ते, वा । 'बहिर्श्री—' (उ० ४।५९) इति निः । एकसुख्याः सजातीयसमूहाः ॥३॥ कामन्दकीये—'स्वान्यमालयं राष्ट्रं च दुर्गं कोशो बलं सुहृत् । परत्परोपकारीदं सप्ताङ्गं राज्यमुच्यते' । पौरश्रेणिभिः सहाष्टान्नमपि राज्यम्' इति दर्शितम् । द्वे 'राज्याङ्गानाम्' ॥

१—काशिकासन्निधम् । माये तु नास्तेव—इति सिद्धान्त-
कौमुदी ॥

संधिर्ना विग्रहो यानमासनं द्वैधमाश्रयः ॥ १८ ॥

पञ्च गुणाः

समिति ॥ संधानम् । 'उपसर्गे घोः किः' (३।३।९२) ॥ (१) ॥३॥ विरुद्धं विविधं वा ग्रहणम् । 'ग्रहवृट्—' (३।३। ५८) इत्यप् ॥ (१) ॥३॥ यालत्र । ल्युट् (३।३।११७) ॥ (१) ॥३॥ आसनम् । 'आस उपवेशने' (अ० आ० से०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (१) ॥३॥ द्विपकारम् । 'संख्याया वि-
धायै धा' (५।३।४२) । 'द्विव्योश्च घमुञ्' (५।३।४५) ॥ (१) ॥३॥ आश्रयणम् । 'श्रिञ् सेवयाम्' (भ्वा० उ० से०) । 'एरञ्' (३।३।५६) ॥ (१) ॥३॥ एतानि पद् 'गुणशब्द-
वाच्यानि' ॥

१—स्वर्णादिदानेन (पर)वन्धुभिः प्रीत्युत्पादना निवृत्तिकरणं
संधिः । अयं च बहुविधो ग्रन्थविस्तरमिवा न लिखितः ॥३॥

परमण्डले दाहलुण्ठनच्छेदादि विग्रहः ॥ तं च प्रकाशकृत्स्नी-
भेदेन त्रिविधमाह ॥३॥ उपचितशक्तेः कृतमूलराष्ट्रक्षकस्य शत्रो-
रवस्कन्दनाय यात्रा यानम् ॥ तच्च विगृह्ययानम्, संधाययानम्,
संभूययानम्, प्रसङ्गयानम्, उपेक्षयानम्, च इति पञ्चविधम् ।
पथास्यायिनः शत्रोर्वलद्रव्यजनपदवासादिकं हत्वा पुरोवर्तिनि शत्रौ
या यात्रा तद्विगृह्ययानम् । शून्यराज्यग्रहणसमर्थेन शत्रुणा संधिं
विधायारिः संमुखगमनं संधाययानम् । बलवदरिणा संधायं संमीत्य
तैः सह कातरेऽरौ यथानं तत् संभूययानम् । एकप्रकृतयानस्या-
न्तरोपस्थितेऽनुदेश्येऽपि यथानं तत्प्रसङ्गयानम् । शत्रोर्वलाधानाय
पथि प्राप्तेषु शत्रुनिज्ञेषु अवरेषु वा बलिषु शत्रुमुपेक्ष्य यथानं तदुपे-
क्षययानम् ॥३॥ 'नाहमिदानीं वोढुं समर्थः' इति कालादिप्रतीक्षया
विजिगीषोर्दुर्गादीन् वर्षयतः स्थितिः रासनम् । तदपि विगृह्यासनम्,
संधायासनाविद्यादि पूर्ववत् पञ्चविधम् । विग्रहेण शत्रोरवस्कन्देऽ-
शक्तस्य तद्देशादिकं विनाश्य दुर्गं प्रविश्यावस्थानं विगृह्यासनम् ।
तुल्यबलत्वाद्युद्धे क्षीयमाणयोः संधिं कृत्वावस्थानं संधायासनम् ।
बलिनः शत्रोर्वैशेष्येऽशक्तस्य दुर्गाश्रयेणापि स्यातुमशक्यत्वाद्बलिना
मिन्नेण शत्रुणा वा मिलित्वावस्थानं संभूयासनम् । शत्रुमभिगच्छतो
मिन्नागमनादिरुत्सवस्य च प्रसङ्गेनान्तरा स्थितिः प्रसङ्गासनम् ।
बलिनमपि शत्रुं दुर्गयादिना नित्यमपचीयमानमुपेक्ष्य तदपचवापे-
क्षया स्थितिरुपेक्ष्यासनम् ॥३॥ बलिनोर्वैरिणोर्मध्ये काकाक्षिवदल-
क्षितस्योमयत्र वाचा समर्पणम् (श्लोकम्) द्वैधम् ॥ बलिना सह
संधिः अवलेन सह विग्रहः इत्यपरम् । शत्रोर्वा मूलप्रकृतिभिः सह
संधाय शत्रुणा सह विग्रहः इति तृतीयम् । शत्रुपैव वा संधिविग्र-
हसमुदायहेतोर्दुर्गाश्रयस्य व्यापारः, इति चतुर्थम्—इति चतुर्विधं
द्वैधम् ॥३॥ बलवतारिणोच्छिद्यमानस्य दौनशक्त्यैर्बलवद्भ्रमंविज-
यितमाश्रयणं तदाश्रयः । तस्यैव वा बलिनः शत्रोः सेवया कोपा-
दिदानेन वाश्रयणमाश्रयः—इति द्विविध आश्रयः । उक्तं च—
'वच्छिद्यमानो रिपुणा निरुपायप्रतिक्रियः । शक्तिर्दैनः संशयते
बलिनं धार्मिकं नृपन्' इति ॥—इति मुकुटे विशेषः ॥

शक्तयस्तिवः प्रभावोत्साहमन्त्रजाः ।

शेति ॥ शक्यते जेतुमनया । 'त्रियां क्तिन्' (३।३।१४) । शक्तिशब्दवाच्याः ॥३॥ भवत्यनेन । 'त्रिणीभुवः-' (३।३।२४) इति घञ् । प्रकृत्यो भावः । उक्तं हि—'कोशदण्डवलं प्रभुशक्तिः' इति ॥ (१) ॥३॥ उत्सहतेऽनेन 'पह मर्षणे' (भ्वा० आ० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । उक्तं हि 'विक्रमबलमुत्साहशक्तिः' इति ॥३॥ संध्यादीनां सामादीनां च यथावस्थापनम्, न तु ज्ञानबलं मन्त्रशक्तिः ।—'पञ्चाङ्गमन्त्रो मन्त्रशक्तिः' इत्यन्ये ॥ 'तिसृणां शक्तीनाम्' ॥

क्षयः स्थानं च वृद्धिश्च त्रिवर्गो नीतिवेदिनाम् ॥२९॥

क्षेति ॥ क्षयनम् । 'एरच्' (३।३।५६) । अष्टवर्षास्यापचयः क्षयः ॥ (१) ॥३॥ उपचयो वृद्धिः ॥ (१) ॥३॥ उपचयापचयाभावः स्थानम् ॥ (१) ॥३॥ 'कृपिर्वणिकृपयो दुर्गं सेतुः कुञ्जरबन्धनम् । खन्याकरबलादानं शून्यानां च विवेचनम्' इत्यष्टवर्गः ॥३॥ त्रयाणां वर्गः ॥ (१) ॥३॥ 'नीतिवेदिनां त्रिवर्गः' ॥

स प्रतापः प्रभावश्च यत्तेजः कोशदण्डजम् ।

स इति ॥ प्रतापयत्यनेन । 'तप संतापे' (भ्वा०प०अ०) व्यन्तः । 'धुञि-' (३।३।११८) इति घः । प्रतपनं वा । भावे घञ् (३।३।११८) ॥ (१) ॥३॥ भवत्यनेन । 'त्रिणीभुवः-' (३।३।२४) इति घञ् । प्रकृत्यो भावः । प्रभवनं वा । भावे घञ् (३।३।११८) ॥ (२) ॥३॥ 'अधिक्षेपावमानादिः प्रयुक्तस्य परेण यत् । प्राणालये प्र(प्य)सहनं तत्तेजः ससुदाहृतम्' इति भरतः । कोशो धनम् । दण्डो दमः सैन्यं च । ताभ्यां जातम् । 'पञ्चन्याम्-' (६।२।१८८) इति डः ॥३॥ द्वे 'कोशदण्डजतेजसः' ॥

भेदो दण्डः साम दानमित्युपायचतुष्टयम् ॥ २० ॥

भयिति । भेदनम् । 'भिदिर् विदारणे' (६० उ० अ०) । घञ् (३।३।२८) । शत्रोरन्तासादीनामुपायेन परतो विद्धि-

१—भेदस्त्रिविधः । तदुक्तम्—'लेहरागापनयनं संहर्षोत्पादनं तथा । संतर्जनं च भेदश्चैर्भेदस्तु त्रिविधः स्मृतः' इति । राज्ञो द्रोहाय चपथपूर्वकम् 'अनीपार्थैकमलं जातम्' इत्यस्वार्थस्य कपटलेखादीनां राजसदसि प्रक्षेपाद्वाञ्छोऽनुयायिषु लेहस्य परिजानानां च प्रभौ भक्तेरपनयनमित्येकः । अनुयायिनामेव परस्परभिभवसंजननं संहर्षोत्पादनम्—इति द्विविधः ॥३॥ दण्डोऽपि त्रिविधः । तदुक्तम्—'यथोऽर्थग्रहणं चैव परिच्छेद्यस्तथैव च । इति दण्डविधान-शैर्दण्डोऽपि त्रिविधः स्मृतः' इति ॥ परिच्छेदो बन्धनतादनादिः ॥३॥ 'प्रतिदानं तथा तस्य गृहीतस्वानुमोचनम् । द्रव्यादानपूर्वं च स्वयं ग्राहप्रवर्तनम् । देयस्य प्रतिभोक्षश्च दानं पञ्चविधं स्मृतम्'—इति मुकुटे विशेषः ॥

व्यात्मसात्करणं भेदः ॥ (१) ॥३॥ दमनम् । 'दसु उपशमे' (दि० प० से०) । 'जमन्ताडः' (उ० १।१।१४) । दण्डः शास्तिः ॥ (१) ॥३॥ सामनम् । 'साम सान्त्वप्रयोगे' (जु० उ० से०) । चाहुलकास्तकनिन् । यद्वा स्यति रोपमनेन । 'पोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । 'सातिभ्यां मनिन्मनिर्णा' (उ० ४।१।५३) इति मनिन् । सुकृतस्तु—'सामन्दात्महेमन्' इत्यादिना निपात्यते—इत्याह । तत्र । उज्वलदत्तादिषु तादृशसूत्रादर्शनात् । प्रियवचनादि क्रोधोपशमनं साम । 'परस्परोपकाराणां दर्शनं गुणक्रीतनम् । संवन्धस्य समाह्वानमायत्याः संप्रकाशनम् । वाचां पेशलया साधु तवाहमिति चार्पणम् । इति सामविधानज्ञैः साम पञ्चविधं स्मृतम्' ॥ (१) ॥३॥ स्वधनस्य परेभ्यः प्रतिपादनं दानम् ॥ (१) ॥३॥ उपायतेऽनेन । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'उपायः सामभेदादौ तथैवोपगतौ पुमान्' (इति भेदिनी) । उपायानां चतुष्टयम् । अन्यत्र सत्तोपाया उक्ताः । 'साम दानं च भेदश्च दण्डश्चेति चतुष्टयम् । मायोपेक्षेत्रजालं च सत्तोपायाः प्रक्रीर्तिताः' ॥ 'उपायचतुष्टयम्' ॥

साहसं तु दमो दण्डः

सेति ॥ सहसि वले भवम् । 'तत्र भवः' (४।३।५२) इत्यण् । 'साहसं तु दमे दुष्करकर्मणि । अविमृदयकृतौ धाद्ये' इति हैमः ॥ (१) ॥३॥ दमनम् । 'दसु उपशमे' (दि० प० से०) घञ् (३।३।१८) । 'नोदात्तोपदेशः' (७।३।३४) इति न वृद्धिः । 'दमः स्यात्कदमे दण्डे दमने दमघेऽपि च' इति हेमचन्द्रः ॥ (२) ॥३॥ 'जमन्ताडः' (उ० १।१।१४) । 'दण्डः सैन्ये दमे यमे । मानव्यूहग्रहभेदेऽप्यथेऽर्थाजुचरे भयि । प्रकाण्डे लघुडे क्रोणे चतुर्थापयगर्धयोः' इति हैमः ॥ (३) ॥३॥ त्रीणि 'दण्डस्य' ॥

साम सान्त्वम्

सामेति ॥ 'सान व्याख्यातम्' ॥ (१) ॥३॥ सान्त्वनम् । 'सान्त्व सामप्रयोगे' (जु० प० से०) अदन्तः । 'एरच्' (३।३।५६) । घञ् (३।३।१८) वा ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'सामस्य' ॥ अथो समौ ।

भेदोपजापौ

अथविति ॥ 'भेदो द्वेषे विशेषे स्यादुपजापे विदारणे' (इति विश्वभेदिन्यां) ॥ (१) ॥३॥ उपांगु जपनम् 'जप व्यक्षायां वाचि' 'जप मानसे च' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥३॥ द्वे 'संहतयोर्द्वैधीकरणस्य' ॥

उपधा धर्माद्यैरुत्परीक्षणम् ॥ २१ ॥

उपेति ॥ उपधीयते शुद्धिज्ञानमत्र । 'हुवाच्' (जु० उ० अ०) । 'वातत्रोपसर्गे' (३।३।१०६) इत्यङ् ॥ (१) ॥३॥ आयेन कामार्थमेवग्रहः ॥३॥ एकं 'राज्ञा धर्मार्थकाममभ्यैरमात्यादेः परीक्षणस्य' ॥

१—अदन्तप्रतिषामभ्येऽस्य पाठमावादिदमसंगतम् ॥

पञ्च त्रिषु

पेति ॥ निःशलाकान्ताः पञ्च ॥

अपडक्षीणो यस्तृतीयाद्यगोचरः ।

अपेति ॥ अविद्यमानानि पञ्च अक्षीण्यत्र । 'अपडक्षाशि-
तंवलंकर्मा-' (५।४।७) इति खः त्वाये ॥ (१) ॥३॥ एकं
'द्वाभ्यामेव कृतस्य मन्त्रस्य' ॥

विविक्तविजनच्छन्ननिःशलाकास्तथा रहः ॥ २२ ॥
रहश्चोपांशु चालिङ्गे

वीति ॥ विविद्वन्ति जना अत्र । 'त्रिचद् पृथग्भावे' (६०
८० अ०) ध्रौव्यार्थलाद्वल्यर्थलाद्वा 'जोऽधिकरणे च-' (३।४।
७६) इति कः । 'विविक्तं त्रिध्वसंपृके रहःपूतविवेकिषु
(वमुनन्दे ना)' इति मेदिनी ॥ (१) ॥३॥ विगतो जनोऽस्मात् ॥
(२) ॥३॥ छद्यते स्म 'छद् अणवारणे' (डु० उ० से०) । कः
(३।२।१०२) । आगमशास्त्रस्यानिललाद्रे । 'छन्नं तु रहति
ह्रीं च छादिते वाच्यलिङ्गकम्' (इति मेदिनी) । सुकृत्स्वु—'वा
दान्तशान्त-' (७।२।२७) इति निपातनात्—इत्याह । तत्र ।
पिजन्तस्य निपातनात् ॥ (३) ॥३॥ 'शलाका शारिका मद्-
नशारिका' इति पर्यायः । 'शल्यं श्राविच्छलाका स्याच्छवो मद्-
नशारिका' इति तालव्यादौ रमसः । निर्गता शलाकाप्यस्मात् ।
शलाकाया निर्गतो ज्ञा ॥ (४) ॥३॥ 'तथा' शब्दः समुच्चये
॥३॥ रहते । 'रह त्यागे' (भ्वा० प० से०) । असुन् (उ०
४।१८९) यद्वा रमन्तेऽत्र । 'देशे ह च' (उ० ४।२।१५)
इत्यसुन् । होऽन्तादेशश्च । 'रहस्तत्वे रते गुह्ये' (इति मेदि-
नी) । रमसोऽपि—'रहो निधुवनेऽपि स्याद्रहो गुह्ये नपुं-
सकम्' इति ॥ (५) ॥३॥ (६) ॥३॥ उपगता अंशवः किरणा
अत्र । 'उपांशुर्जपभेदे स्यादुपांशु विजनेऽप्ययम्' (इति विश्वहै-
ममेदिन्यः) ॥ (७) ॥३॥ अलिङ्गे द्वे अव्यये ॥३॥ सप्त 'ए-
कान्तस्य' ॥

रहस्यं तद्भवे त्रिषु ।

रेति ॥ रहो भवम् । दिगादितात् (४।३।५४) यत् ।
'रहस्या व्री नदीभेदे गोपनीयेऽनिधेयवत्' (इति मेदिनी) ॥
(१) ॥३॥ एकम् 'रहस्यस्य' ॥

समौ विलम्बमविश्वसौ

सेति ॥ विलम्बम् 'सन्धु विश्रते' (भ्वा० आ० से०)
दन्त्यादिः । तालव्यादिश्च । घञ् (३।३।१८) । 'विश्रम्भः
केलिकलहे विश्रासे प्रणयेऽपि च' (इति विश्वमेदिन्यौ) ॥ (१)
॥३॥ विश्रसनम् । 'श्रसं प्राणने' (अ० प० से०) । घञ्
(३।३।१८) ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'विश्रस्यस्य' ॥

अपेपो अंशो यथोचितात् ॥ २३ ॥

अप्यिति ॥ यथोचिताद् यथाप्राप्तात् अंशोऽवःपतनम् ।

'अपेपु चलने' (भ्वा० उ० से०) । अपेपणम् । घञ् (३।३।१८) ॥
(१) ॥३॥ एकम् 'अंशस्य' ॥

अत्रेपन्यायकल्पास्तु देशरूपं समञ्जसम् ।

अत्र इति ॥ अत्रेपादन्यः ॥ (१) ॥३॥ नियमेन इयते ।
'परिन्वोर्नापोः-' (३।३।३७) इति घञ् ॥ (२) ॥३॥ कल्प-
नम् । 'कृपू नामधेयै' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१८) ।
ललम् (८।२।१८) । 'कल्पः शास्त्रे विधौ न्याये संवर्ते ब्रह्म-
णो दिने' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥३॥ दिश्यते । 'दिश अति-
सर्जने' (तु० उ० अ०) । घञ् (३।३।१९) । देशो रूपमस्य ।
दिश्यमानस्योचितस्य रूपम् । यद्वा देशनम् । घञ् (३।३।१८) ।
प्रयत्नं देशनं वा । 'प्रशंसायां रूपम्' (५।३।६६) ॥ (४)
॥३॥ सन्वयाजोऽत्र 'अन् प्रत्यन्वव-' (५।४।७५) इत्यत्र
'अन्' इति योगविभागादच् । यद्वा संमतमञ्जसा तत्त्वमत्र
'हस्तो नपुंसके-' (१।२।४७) इति हस्तत्वम् ॥ (५) ॥३॥ पञ्च
'चित्तस्य' ॥

युक्तमौपयिकं लभ्यं भजमानाभिनीतवत् ॥ २४ ॥
न्याय्यं च त्रिषु पट्

यिति ॥ युज्यते स्म । 'युजिर् योगे' (६० उ० अ०) ।
कः (३।२।१०२) । 'युक्तो युक्ते पृथग्भूते ह्रीं च हस्तचतुष्टये'
(इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ उपयन्त्यनेन । 'एरच्' (३।३।
५६) । उपाय एव । 'उपायाद्ब्रह्मश्च' (ग० ५।४।३४) इति
ठक् हस्तश्च ॥ (२) ॥३॥ लभ्यते 'पोरदुपधात्' (३।१।१८)
इति यत् । 'लभ्यं युक्ते च लब्धव्ये' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥३॥
भजते फलमनुवधाति । 'भज सेवायाम्' (भ्वा० उ० अ०) ।
'ताच्छीत्य-' (३।२।१२९) इति चानश् । शानच् । (३।२।१२४)
वा ॥ (४) ॥३॥ अभिनीयते स्म । 'णीच् प्रापणे' (भ्वा० उ०
अ०) । कः (३।२।१०२) । अभिनीतेन तुल्यम् । 'अभि-
नीतं संस्कृतं (ते) च न्याय्ये चानपणे (पिणि) त्रिषु' इति
रुद्रः । 'अभिनीतं त्रिषु न्याय्ये संस्कृतानामपिणोरपि' (इति
मेदिनी) ॥ (५) ॥३॥ न्यायादनपेतम् । 'धमेप्यर्थ-' (४।४।
९२) इति यत् ॥ (६) ॥३॥ युक्तादयः पट् त्रिषु । पट्
'न्यायागतस्य' ॥

संप्रधारणा तु समर्थनम् ।

समिति ॥ संप्रधारणम् 'धृञ् धारणे' (भ्वा० उ० अ०)
ष्यन्तः । 'प्यास-' (३।३।१०७) इति युञ् ॥ (१) ॥३॥
'अर्थं उपवाच्यायाम्' (डु० उ० से०) संपूर्वः । ल्युट् (३।३।
११५) ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'इदमुचितमेव' इति निधयस्य ॥
अववाद्स्तु निर्देशो निर्देशः शासनं च सः ॥ २५ ॥

शिशिष्याह्वा च ॥ २६ ॥

अप्येति ॥ अप्येपु लभ्यते । कार्यमवलम्ब्य वदनमत्र ।

१—विश्वहैमसंवादप्राप्तप्रामाण्यमेदिनीपुस्तके 'युतः' इति पाठ-
स्योपलम्बेन योग्यत्वेन चाश्राप्तीप्यासः प्रामादिकः ॥

वदनम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥३॥ निदेशः कार्यादेशः ।
घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥३॥ एवं निदेशः । ('निदेशः
शासनोपात्तकथनेषु प्रयुज्यते' इति विश्वः) ॥ (३) ॥ शा-
सेल्युट् (३।३।११५) । ('शासनं राजदत्तोर्व्यां लेखाज्जाशा-
स्त्रशान्तिषु' इति मेदिनी) ॥ (४) ॥३॥ 'किन्नावादिभ्यः'
(३।३।१४) इति किन् ॥३॥ बाहुलकात्तिः । 'शास्तिः' ॥
(५) ॥३॥ आज्ञापनम् । 'ज्ञा अवबोधने' (क्र्या० प० से०) ।
'आतश्चोपसर्गे' (३।३।१०६) इत्यङ् ॥ (६) ॥३॥ पठ
'आज्ञायाः' ॥

संस्था तु मर्यादा धारणा स्थितिः ।

समिति ॥ संतिष्ठतेऽनया । सम्यगवस्थानं वा । प्राग्व-
दङ् । ('संस्थश्चरेऽवस्थिते, स्त्री स्थितौ सादृश्यनाशयोः'
(इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ 'मर्या इति सीमाधेऽन्ययम्' तत्र
दीयते । प्राग्वदङ् ॥ (२) ॥३॥ धारयति धर्मम् । नन्द्यादि
ल्युः (३।१।१३४) । युच (उ० २।७८) वा । ('धारणाऽङ्
च योगेऽस्य न पुंसि स्याद्विधारणे' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥३॥
तिष्ठन्त्यत्र । बाहुलकादधिकरणे किन् । स्थानं वा । 'श्यामा-
पा-' (३।३।१५) इति किन् ॥ (४) ॥३॥ चलारि 'न्या-
य्यपश्चस्थितेः' ॥

आगोऽपराधो मन्तुश्च

आग इति ॥ एति । 'इण् गर्तौ' (अ० प० अ०) । 'इण
आगअपराधे च' (उ० ४।२।१२) इत्यसुन् आगादेशश्च -अग-
ति । 'अग गर्तौ' (भ्वा० प० से०) । 'वस्यजिभ्यां णित' इ-
त्यसुन्—इति सुभूतिः । तत्र । उज्वलदत्तादिपूक्तमूत्रस्यादर्श-
नात् । 'आगोऽपराधे पापे स्यात्' (इति मेदिनी) । सौन्ने क्वीव-
म् ॥ (१) ॥३॥ अपराधनम् । 'राश्व संसिद्धौ' (न्या० प० अ०) । घञ्
(३।३।१८) ॥ (२) ॥३॥ मन्यते । 'मन जाने' (दि० आ० अ०) ।
'कर्मिनिजनि-' (उ० १।७१) इति तुः । 'मन्तुः पुंस्यप-
राधेऽपि मनुष्येऽपि प्रजापतौ' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥३॥
त्रीणि 'अपराधस्य' ॥

समे तूद्धानवन्धने ॥ २६ ॥

सेति ॥ उत्पूर्वाद् द्यतेर्भावे ल्युट् (३।३।११५) ॥ (१)
॥३॥ 'वन्ध वन्धने' (क्र्या० प० अ०) । भावे ल्युट् (३।
३।११५) ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'वन्धनस्य' ॥

द्विपाद्यो द्विगुणो दण्डः

द्वीति ॥ द्वौ पादौ परिमाणस्य । 'पणपाद-' (५।१।
३४) इति यत् । 'पथत्यतदर्थे' (६।३।५३) इति (न) प-
ङ्गावः । प्राण्यङ्गस्यैव पादस्य तत्र प्रहणात् ॥ (१) ॥३॥
एकम् 'अपराधे शास्त्रेण बोधितदण्डाद्विगुणद-
ण्डस्य' ॥

भागधेयः कर्गो बलिः ।

भेति ॥ भाग एव । 'नामन्प-' (वा० ५।१।३५)
इति धेयः ॥ (१) ॥३॥ कीर्यते । 'कृ विश्लेषे' (तु० प०
से०) । 'कृद्वारप्' (३।३।५७) । 'कर्गो वर्षांपन्ट पर्णा
रसो प्रत्ययशुण्ठयोः' (इति मेदिनी) । प्रजायति ('५।१।३८)
'कर्गो वंशे निधये च कर्गो ग्ने यनावपि (इति विश्व-
मेदिन्यां) ॥ (२) ॥३॥ वन्धने । 'बल वंशे, दाने'
( ) । इन् (उ० ४।१।१८) । 'बलिवेलेप्रभेदे च कर्ग-
चामरदण्डयोः । उपतारे पुमानस्यो इत्यां यन्धनेण ।
गृहदारुप्रभेदे च जठगवयवेषु च' (इति मेदिनी) ॥ (३)
॥३॥ ('अर्थागमो भवेद्वायो भागधेयो बलिः कर्गः'
इति इत्यायुषः) ॥३॥ त्रीणि 'कर्पकादिभ्यो राजप्रात्य-
भागस्य' ॥

घट्टादिदेयं शुल्कोऽस्त्री

घ्रेति ॥ घट्टादीं देयम् ॥३॥ शुल्कयते । 'शुल्के अति-
मर्जने' (तु० प० से०) । घञ् (३।३।१९) । 'शुल्कं यत्र-
दिदेये स्याद्गमदर्थप्रहेऽस्त्रियाम्' (इति मेदिनी) । सुकृतलु --
शळति प्रतिवन्वोऽनेन । 'शुल्कवन्कोत्काः' इति निघान्तः—
इत्याह । तत्र । चञ्चलदत्तादिषु 'शुल्कवन्कोत्काः' (उ० ३।
४२) इति पाठस्य दर्शनात् । 'थानुपाटे 'शुल्क' धातोर्दर्श-
नाच्च ॥ (१) ॥३॥ आदिना गुभप्रतोत्वादिप्रहः ॥३॥ एकम्
'शुल्कस्य' ॥

प्राभृतं तु प्रदेशानम् ॥ २७ ॥

प्रेति ॥ प्राश्रियते स्म । 'भृञ् भरणे' (भ्वा० उ० अ०) ।
'भृञ् भरणपोषणयोः' (जु० उ० अ०) वा । क्तः (३।३।
१०२) ॥ (१) ॥३॥ प्रदिश्यते । 'विण अतिगर्जनं' (तु०
उ० अ०) । 'कृत्वल्युट्-' (३।३।११३) इति कर्मणि ल्युट् ॥
(२) ॥३॥ द्वे 'देवनाभ्यो मित्रादिभ्यश्च दीयमानस्य' ॥
उपायनमुपप्राह्यमुपहारस्तथोपदा ।

उपेति ॥ उपेयते । 'इण् गर्तौ' (अ० प० अ०) ।
उपाय्यते । 'अग गर्तौ' (भ्वा० आ० से०) वा । कर्मणि
ल्युट् (३।३।११३) ॥ (१) ॥३॥ उपगृह्यते । 'ग्रह उपादाने'
(क्र्या० उ० से०) । प्वत् (३।३।१२४) ॥ (२) ॥३॥ उप-
ह्रियते । घञ् (३।३।१९) ॥ (३) ॥३॥ उपदीयते । 'दृष्टाञ्
दाने' (जु० उ० से०) । 'आतश्चोपसर्गे' (३।३।१०६)
इत्यङ् ॥ (४) ॥३॥ चलारि 'उपहौकनस्य' ।—पठ'यु-
पहौकनस्य—इत्यन्ये । 'उपायनमुपप्राह्यं प्राभृतं त्र्यपदा त्रि-
भङ्गम्' इत्यमरमाला ॥

पीनकादि तु यद्देयं सुदायो हरणं च तत् ॥ २८ ॥

याचिति ॥ युतकं योनिसंबन्धः । तत्र भवम् । 'तत्र
भवः' (४।३।५३) इत्यण् । युतयोर्वरवधोरिदम् । 'तस्येदम्'

(१३११२०) इत्यत्र वा । 'युक्तं युगले युक्ते संघयेऽपि च' इति रमनः । 'युक्तं संघये युगे । नारीयन्त्रात्रले युक्ते चलनात्रे च यौतके' (इति मेदिनी) । 'यौतकं यौतुकं च तन्' इति वाचसनेरुक्तमभ्यमपि । आदिना व्रतमिधादिपरिग्रहः ॥-॥ सुदीयते । 'हुताश्र' (जु० उ० अ०) । पत्र (३१३१९) । युगागनः (५३३३३) ॥ (१) ॥ ॥ द्वियते । कर्मणि ल्युट् (३३३१९३) । 'हरणं यौतकार्थानां द्रव्ये भुजे हतावपि' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ द्वे ('कन्यादानकाले व्रतभिक्षादौ च दीयमानद्रव्यस्य' ॥

तत्कालस्तु तदान्वं स्यात्

तेति ॥ न चासौ कालश्च ॥ (१) ॥-॥ 'तदा' इत्यस्य भावः ॥ (२) ॥-॥ द्वे 'वर्तमानकालस्य' ॥

उत्तरः काल आयतिः ।

उत्तेति ॥ आयंस्यन्तेऽत्र । 'यम उपरमे' (भ्वा० प० अ०) । क्तिन् (३३३१५) । आयासति वा । यातेर्वाहुलकादृतिः । 'आयतिस्तु त्रियां दैर्घ्ये प्रभावागामिकालयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥-॥ एकम् 'उत्तरकालस्य' ॥

सांख्यिकं फलं सद्यः

सामिति ॥ संदर्शं प्रत्यक्षे भवम् । अध्यान्मादित्वात् (त्रा० १२१३०) टव ॥ (१) ॥-॥ एकं 'व्यापारानन्तरं जायमानस्य फलस्य' ॥

उदकः फलमुत्तरम् ॥ २९ ॥

विति ॥ उदक्यते । 'अकं लवने' (जु० प० से०) । घञ् (३३३१९) । उदक्यते । 'अर्चं पूजायाम्' (भ्वा० प० से०) वा । उदक्यते । 'कृत्स्नुती' (जु० प० से०) वा । घञ् (३३३१९) । 'उदकं एष्यन्त्याद्यनफले मदनकादकं' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥-॥ एकं 'भाविनः कर्मफलस्य' ॥

अदृष्टं बहितोयादि

अद्विति ॥ बन्धि तोयं नादित्यस्य । मद्यहेतुकाद्वयम् । आदिना 'हुताशने जले व्याधितुमिधं नरकराभा । अतिवृष्टि-रनावृष्टिर्भूषिकाः बलभादयः' गृह्यन्ते । अदृष्टहेतुकत्वाद्दृष्टम् ॥ (१) ॥-॥ एकम् 'अध्यादिकृतस्य भयस्य' ॥

दृष्टं न्यपरत्रकजम् ।

द्विति ॥ दृश्यते न । क्तः (३३३१०२) ॥ (१) ॥-॥ नद्य पश्च स्वर्गो । नद्योश्चै मेन्वे । ताभ्यां जातम् । 'पञ्चान्दा-ता' (३३३१६) इति डः ॥-॥ एकं 'स्वप-न्यात् पञ्चाष्टजाञ्चौरादविकाद्रेः परत्रकादाहविलोपादेर्भयस्य' ॥

महीभुजामहिभयं न्यपक्षप्रभवं भयम् ॥ ३० ॥

मेति ॥ अद्विदि । मुद्रयन्वात् । आबुतावागवात् न्यन्त पक्ष एवाहः । अर्धेरेवम् ॥ (१) ॥-॥ 'निजोऽथ मेदध

समाश्रितश्च पञ्चधतः कार्यसमुद्भवश्च । मूला गृहीतो द्वि-धोपचारैः पक्षं बुधाः सतांथं वदन्ति' । स्वपक्षाप्रभवति । पञ्चावच (३१११३८) ॥-॥ एकं 'स्वसहायाजात-भयस्य' । 'भयम्' इति पूर्वाभ्यानापि संवध्यते ॥

प्रक्रिया त्वधिकारः स्यात्

प्रेति ॥ प्रकपांय करणम् । 'कृन्ः श च' (३३३१००) । ङि (१२१२८) । 'प्रक्रिया कृपादाने स्यादधिकारप्रकारयोः' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥-॥ अधि आधिक्यस्य करणम् । घञ् (३३३१८) ॥ (२) ॥-॥ द्वे 'राज्ञां छत्रधारणा-दिव्यापारस्य' ॥

चामरं तु प्रकीर्णकम् ।

चेति ॥ चमति, चम्यते, वा । अनेन वा । 'चसु अदाने' (भ्वा० प० से०) । 'अतिक्रमिप्रनिचमि-' (उ० ३१३३२) इत्यनरः । 'चमरं चामरे स्त्री तु नञरीचृगभेदयोः' (इति मेदिनी) । 'चमरश्चामरे दैत्ये चमरी तु मृगान्तरे' इति हेमः ॥-॥ प्रजावण (५११३८) वा । अजादित्वात् (१११८) टाप् । 'चामरा चामरं बालव्यजनं रोमगुच्छकम्' इति रमनः । 'चामरं चामरापि च । दण्डं च बालव्यजनं' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥-॥ प्रकीर्यते न्न । 'कृ दिक्षेप' (जु० प० से०) । क्तः (३३३१०२) । 'संज्ञाया कन्' (५३३७५) । 'प्रकीर्णकं चामरे स्याद्विस्तरं ना तुसंगे' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥-॥ द्वे 'चामरस्य' ॥

नृपासनं तु यद्भद्रासनम्

त्रिति ॥ वृषस्यासनम् ॥ (१) ॥-॥ भद्रं च तदासनम् ॥ (२) ॥-॥ द्वे 'मण्यादिकृतराजासनस्य' ॥

सिंहासनं तु तत् ॥ ३१ ॥

हेमम्

सिंहेति ॥ हेमविकारः । नृपासनम् ॥-॥ सिंहाकारमा-सनम् । सिंह इव वासनम् ॥ (१) ॥-॥ एकं 'सुवर्णकृ-तराजासनस्य' ॥

छत्रं त्वात्पत्रम्

छेत्रिति ॥ छादयति । अनेन वा । 'छत्र अपवर्णने' (जु० उ० से०) । ष्यन्तः । छृत् (उ० ११५५) । 'छत्राणिपु च' (३३३१७) इति ह्रस्वः ॥ (१) ॥-॥ आत्पत्राभ्यने । 'धानोऽनुप-' (३३३३) इति कः ॥ (२) ॥-॥ द्वे 'छत्रस्य' ॥

राजन्तु नृपलक्ष्यतत् ।

रेति ॥ तत् छत्रम् । वृत् (३३३१००) ॥ (१) ॥-॥ एकं 'नृपच्छत्रस्य' ॥

२—अनेन कर्मभुवः एव वा नभय स्वर्गरीद्वयत्वात्किन्तु-भेदः । तन्नाय—'हुपि' (३३३१४) इति हुञ्चोक्तं मन्त्रक ॥

भद्रकुम्भः पूर्णकुम्भः

भेति ॥ भद्रस्य, भद्रो वा कुम्भः ॥ (१) ॥३॥ पूर्णः
कुम्भः ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'पूर्णघटस्य' ॥

भृङ्गारः कनकालुका ॥ ३२ ॥

भ्रित्ति ॥ विभर्ति जलम् । 'हु भृच्' (बु० उ० अ०)
'शृङ्गारभृङ्गारौ च' (उ० ३।१३६) इति साधुः ॥ (१) ॥३॥
कनकसालुः । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) ॥ (२) ॥३॥ द्वे
'सुवर्णकृतजलपात्रस्य' ॥

निवेशः शिविरं पण्डे

नीति ॥ निवेशन्तेऽत्र । 'विश प्रवेशने' (तु०प०से०) ।
'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'निवेशः सैन्यविन्यासे
न्यासे रत्नविवाहयोः' इति हेमः ॥ (१) ॥३॥ शवन्त्यत्र ।
'शव गतौ' (भ्रा० प० से०) । बाहुलकात् किरञ् अन इत्वं
च ॥ (२) ॥३॥ (पण्डे) क्लीबे ॥३॥ द्वे 'आगन्तुकसैन्य-
वसतेः' ॥

सज्जनं तूपरक्षणम् ।

सेति ॥ सज्जन्ते (न्य)नेन । 'पस्ज गतौ' (भ्रा० प०
से०) । ल्युट् (३।३।११७) । सत् शोभनं जन्यतेऽनेन वा ।
'जनी प्रादुर्भावे' (दि० आ० से०) । घञ् (३।३।११९) । 'ज-
निव्योश्च' (७।३।३५) इति न वृद्धिः ॥ (१) ॥३॥ उपर-
क्ष्यते अनेन । ल्युट् (३।३।११७) ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'सैन्य-
रक्षणाय नियुक्तप्रहरिकादिन्यासस्य' ॥

हस्त्यश्वरथपादात्तं सेनाङ्गं स्याच्चतुष्टयम् ॥ ३३ ॥

हेति ॥ पदातीनां समूहः । 'भिक्षादिन्योऽण्' (४।२।
३८) । हस्तिश्च अश्वश्च रथाश्च पादात्तं च । सेनाङ्गत्वादेक-
वद्भावः (२।४।२) ॥३॥ सेनाया अङ्गम् ॥ (१) ॥३॥ चत्वारोऽवयवा यस्य । 'संख्याया अवयवे तयप्' (५।२।४२)
॥३॥—नाविकाटविकादीनां पदातावन्तर्भावः । नौकानां र-
थेष्वन्तर्भावः । महिपादीनां गजाश्वेष्वन्तर्भावः—इति सुकृतः ॥
एकम् 'सेनाङ्गस्य' ॥

दन्ती दन्तावलो हस्ती द्विरदोऽनेकपो द्विपः ।

मतङ्गजो गजो नागः कुञ्जरो वारणः करी ॥ ३४ ॥

इमः स्तम्भेरमः पञ्ची

देति ॥ अतिशयितौ दन्तावस्य । इनिः (५।२।१७५) ॥
(१) ॥३॥ 'दन्तशिखात् संज्ञायाम्' (५।२।११३) इति बल्-
च् । 'बले' (६।३।११८) इति दीर्घः ॥ (२) ॥३॥ हस्तः शु-
ण्डास्यास्ति । 'हस्ताम्बार्ता' (५।२।१३३) इतीनिः ॥ (३)
॥३॥ ऐवम् 'करी' च ॥ ( ) ॥३॥ द्वौ रदावस्य ॥ (४)
॥३॥ अनेकेन करेण सुलेन च पिवति । 'सुपि' (३।२।४)

इति कः ॥ (५) ॥३॥ द्वाभ्यां पिवति । प्राग्वत्कः ॥ (६)
॥३॥ मतङ्गाद्वेर्जातः । 'पञ्चम्यामजातौ' (३।२।९८) इति
टः ॥ (७) ॥३॥ गजति । 'गज मदने' (भ्रा० प० से०) ।
अच् (३।१।१३४) ॥ (८) ॥३॥ न अगः । नगे भवो वा ।
अण् (४।३।५३) । 'नागो मतङ्गजे सपे पुंतागे नागकेसरे ।
कृशाचारे नागदन्ते मुस्तके वारिदेऽपि च । देहानिलविशेषे
च श्रेष्ठे स्यादुत्तरस्थितः । नागं रङ्गे सीसपत्रे स्त्रीवन्धे करणा-
न्तरे' इति हेमः ॥ (९) ॥३॥ अतिशयितः कुञ्जो ह्युरस्य ।
'खमुखकुञ्जेभ्यो रः' (वा० ५।२।१०७) । 'कुञ्जरोऽनेकपे
केशे कुञ्जरा धातकीडने । पाटलायां च' इति हेमचन्द्रः ॥
(१०) ॥३॥ वारयति शत्रुबलम् । ल्युः (३।१।१३४) । 'वा-
रणं प्रतिपद्ये स्याद्धारणस्तु मतङ्गजे' इति विश्वः ॥ (११)
॥३॥ करोऽस्यास्ति । इनिः (५।२।११५) ॥ (१२) ॥३॥ एति
इयते वा । 'इणः कित्' (उ० ३।१।५३) इति भः ॥ (१३)
॥३॥ 'स्तम्बो गुम्भे तृणादीनामकाण्डद्रुमगुच्छयोः' (इति
विश्वः) । स्तम्बे रमते । 'स्तम्बकर्णयो रमिजपोः' (३।२।१३३)
इत्यच् 'हलदन्तान्-' (६।३।९) इत्यलुक् ॥ (१४) ॥३॥ पञ्च
विन्दुजालमस्त्यस्य । इनिः (५।२।११५) ॥ (१५) ॥३॥
पञ्चदश 'हस्तिनः' ॥

यूथनाथस्तु यूथपः ।

चित्रिति ॥ यूथस्य हस्तिवृन्दस्य नाथः ॥ (१) ॥३॥
यूथं पाति । 'आतोऽनुप्-' (३।२।३) इति कः ॥ (२) ॥३॥
द्वे 'यूथमुख्यहस्तिनः' ॥

मदोत्कटो मदकलः

मेति ॥ मदेन दानाम्बुनोत्कटो मत्तः ॥ (१) ॥३॥ म-
देन कलते । 'कल शब्दसंख्यानयोः' (भ्रा० आ० से०)
अच् (३।१।१३४) । मदे सति कलो च्वनिर्यस्य, इति वा ॥
(२) ॥३॥ द्वे 'अन्तर्मदस्य हस्तिनः' ॥

कलमः करिशावकः ॥ ३५ ॥

केति ॥ कलयति । 'कल गतिसंख्यानयोः' (बु० उ०
से०) कलते वा । 'कल शब्दसंख्यानयोः' (भ्रा० आ० से०)
कलं भापते वा । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०२) इति
टः ॥ (१) ॥३॥ 'करभो मणिवन्धादिकनिष्ठातोऽप्रतःसुतः'
(इति मेदिनी) ॥३॥ करिणः शावकः ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'क-
रिपोतस्य' ॥

प्रमिन्नो गर्जितो मत्तः

प्रेति ॥ प्रकर्षेण भिद्यते स् । कः (३।२।१०२) ॥ (१)
॥३॥ गर्जयति । 'गर्ज शब्दे' (बु० प० से०) । अंकमकत्सा-
त् (३।४।७२) कर्तार कः । गर्जो जातोऽस्य । तारकादित्वा-
त् (५।२।३६) इत्यच् । 'गर्जितं वारिवाहादिष्वनौ ना मत्त-

‘कुडरे’ इति विश्वमेदिन्यां ॥ (२) ॥३॥ नायति । ‘नदी हर्षे’ (दि० प० से०) । प्राग्वत् क्तः (३।१।७२) । ‘न ध्यास्या-’ (१।२।५७) इति निष्ठान्ताभावः ॥ (३) ॥३॥ त्रिणि ‘जा-
तमदस्य’ ॥

समावृद्धान्तनिर्मदौ ।

सेति ॥ उद्गतं वान्तं मदवमनमस्मात् । ‘उद्गान्त उ-
द्गाणिं निर्मदद्विषे’ इति हैमः ॥ (१) ॥३॥ मदान्निर्गतः । नि-
र्गन्तो नदीऽस्माद्वा ॥ (२) ॥३॥ द्वे ‘गतमदस्य’ ॥

हस्तिकं गजता वृन्दे

हेति ॥ हस्तिनां समूहः । ‘अचित्तहस्तिषेनोष्ठक’ (४।२।
४७) ॥ (१) ॥३॥ गजानां समूहः । ‘गजमहायान्यां च’
(वा० ४।२।४३) इति तत् ॥ (२) ॥३॥ द्वे ‘हस्तिनां
वृन्दे’ ॥

करिणी श्रेणुका वशा ॥ ३६ ॥

केति ॥ करोऽस्तस्याः । इतिः (५।२।११५) । ‘कृत्रेभ्यो
दीप्’ (४।१।५) ॥ (१) ॥३॥ धेनुर्वि । ‘इवे प्रति-’ (५।
३।९६) इति क्व् । ‘स्याद्वेनुका करिण्यां च धेनावपि पुंसि
दानवविशेषे’ (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥३॥ उच्यते । ‘वश
कान्ता’ (अ० प० से०) । ‘वगिरण्योश्च’ (वा० ३।३।५८)
इत्यप् । वष्टि वा । अच् (३।१।१३४) ‘वशा नार्या वन्व-
ग्यां हस्तिन्यां दुहित्यपि’ (इति हैमः) । तालव्यगा ।
‘वशा वन्व्यामुतायोपात्रांगवर्करिणापु च’ इति तालव्या-
न्तेषु विश्वात् ॥ (३) ॥३॥ त्रिणि ‘हस्तिन्याः’ ॥

गण्डः कटः

गेति ॥ गण्डति । ‘गडि वदनकदेशे’ (भ्रा० प० से०)
अच् (३।१।१३४) ‘गण्डः स्यात्पुंसि खड्गिणि । प्रहयोग-
प्रभेदे च वाभ्यङ्गं पिटकेऽपि च । चिह्नवार्कगोलेषु ह्यभूप-
णवृद्धे’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ कटति । ‘कटे वपा-
वरणयोः’ (भ्रा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । ‘कटः
श्रोत्रौ द्वयोः पुंसि कलिषेऽतिगयेगये । समये गजगण्डेऽपि
पिप्पळां तु कटीं नता’ (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥३॥ द्वे
‘गजगण्डयोः’ ॥

मदो दानम्

मेति ॥ मायत्यनेन । ‘नदीहर्षे’ (दि० प० से०) ।
‘नदीऽनुपसर्गे’ (३।३।३७) इत्यप् । मदयति वा । अच्
(३।१।१३४) । ‘मदो रेतसि कल्पायां गवे हर्षेमदानयोः’
(इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ यत्यनेन । ‘दो अवस्तण्डने’
(दि० प० अ०) ल्युट् (३।३।११७) । ‘दानं गजमद्रे त्यागे
पालनच्छेदशुद्धिषु’ (इति विश्वमेदिन्यां) ॥ (२) ॥३॥ द्वे
‘मदपतनस्य’ ॥

चमयुः करशीकरः

वेति ॥ वन्वते । ‘टु वन उद्विरे’ (भ्रा० प० से०)

‘द्विनोऽधुच्’ (३।३।८९) ‘वमथुर्वमने घासे मातङ्गकरशीकरे’
(इति हैमः) ॥ (१) ॥३॥ करस्य शीकरः ॥ (२) ॥३॥ द्वे
‘शुण्डान्निर्गतजलस्य’ ॥

कुम्भौ तु पिण्डौ शिरसः

किति ॥ कं भुवसुम्भति ‘उम्भ पूरणे’ (तु० प० से०) ।
‘कर्मण्यप्’ (३।२।१) । शकन्वादिः (वा० ६।१।९४) ।
‘कुम्भौ राद्यन्तरे हस्तिमूर्धांशे राक्षसान्तरे । कार्मुके वार-
नार्या च घट्टे क्लीडे तु शुंगुलां’ (इति मेदिनी) ॥ (१)
॥३॥ पिण्डते । ‘पिडि संघाते’ (भ्रा० आ० से०) । अच्
(३।१।१३४) । ‘पिण्डो बाले बले सान्ने देहागारकटे-
शयोः । देहमात्रे निवापे च गोलसिन्धकयोरपि । ओडूपुष्पे
च पुंसि स्यात् क्लीवमाजीवनायसोः । पिण्डी तु पिण्डत-
गरेऽलावृष्वर्जुरभेदयोः’ (इति मेदिनी) ॥३॥ एकम् ‘गज-
कुम्भस्य’ ॥

तयोर्मध्ये विदुः पुमान् ॥ ३७ ॥

तेति ॥ तयोः कुम्भयोः । वेति संज्ञामत्र धातेन । ‘वि-
द ज्ञाने’ (अ० प० से०) । बाहुलकाल्लुः ॥ (१) ॥३॥
एकम् ‘गजकुम्भमध्यभागस्य’ ॥

अवग्रहो ललाटं स्यात्

अवेति ॥ अवग्रहतेऽङ्गुथेन । ‘ग्रहवृद्ध-’ (३।३।५८)
इत्यप् । ‘अवग्रहो वृष्टिरोधे प्रतिवन्धे गजालिके’ (इति
मेदिनी) । द्रोऽपि—‘गजालिके वृष्टिरोधे प्रतिवन्धेऽप्य-
वग्रहः’ इति ॥ (१) ॥३॥ एकम् ‘गजललाटस्य’ ॥

इपीका त्वक्षिकूटकम् ।

इपीति ॥ ईष्यते । ‘इष उच्छे’ (भ्रा० प० से०) ‘इप
गतिर्हिंसादानेषु’ (भ्रा० आ० से०) वा० । ‘इषेः क्त्रिलक्ष’
(उ० ४।२।९) इतीकन् धातोर्हलश्च । (ह्रस्वादिर्दास्यमभ्या) ॥३॥
इषा लालक्रीलिका । सेव । ‘इषे प्रति-’ (५।३।९६) इति
कणि (ह्रस्वमभ्या—ईषिका), दीर्घादिरपि ॥ (१) ॥३॥ अ-
क्षिकूटकं चक्षुगोलकम् ॥३॥ एकम् ‘नेत्रगोलकस्य’ ॥

अपाङ्गदेशो निर्याणम्

अपेति ॥ अपाङ्गस्य । अपाङ्गो वा देशः ॥३॥ निर्याण-
नेन । करणे ल्युट् (३।३।१७) । ‘निर्याणं वारणापाङ्गदेशे
मोक्षेऽप्यनिर्गमे’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ एकम् ‘गजा-
पाङ्गदेशस्य’ ॥

कर्णमूलं तु चूलिका ॥ ३८ ॥

केति ॥ कर्णस्य मूलम् ॥३॥ चूलतेऽनया । ‘चूलचनु-

१—‘दीर्घीकर्मन्मभिर्यत् तदा तनङ्गा’ इति सुरारिः । ‘क-
न्नित्रस्यदिपीकालम्’—इति रघुः—इति उट्टः । २—‘सुरारिो तु
ह्रस्वादिर्दृश्यते ॥

क्याये' ( ) । 'संज्ञायाम्' (३।३।१०९) इति ल्युट् ।
'स्युक्तिका नाटकस्यादे कर्णमूले च इतिनाम' (इति मेदिनी)
॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'गजकर्णमूलस्य' ॥

अथः कुम्भस्य बाहिन्यम्

अथ इति ॥ कुम्भोऽत्र वातकुम्भ । 'बाहिन्यं वात-
कुम्भाधः' इति भागुरि । न च ललाटाधोभागः । (कुम्भयो-
न्न्वय विदुः । वातकुम्भस्तु तन्याधो वाहिन्यं तु ततोऽ-
प्यथ' इति हैमनामसाहः) ॥ ॥ अथय नृति । 'आधरव-
न्य-' (३।३।१००) इति गिति । न तिष्ठत्यत्र । 'अथये क-
(वा० ३।३।१०८) । प्रथोदगदित्वात् नच तः ॥ (२, " ॥
एकम् 'गजकुम्भाधोभागस्य' ॥

प्रतिमानमधोऽस्य यत् ।

प्रति ॥ प्रतिनायतेऽनेन 'नात्र हिंसायाम्' (त्रया० उ०
अ०) । 'नानाति मिनोति-' (३।३।१००) इत्यात्वम् । 'कर्णा-'
(३।३।११७) इति ल्युट् । 'प्रतिमानं प्रतिच्छायागजदन्तान-
न्तगलयोः' इति द्रः ॥ (१) ॥ ॥ एकं 'बाहिन्याधोभा-
गस्य दन्तमध्यस्य' ॥

आसनं स्कन्धदेशः स्यात्

आसेति ॥ आस्यतेऽत्र । ल्युट् (३।३।११७) । 'आसनं
द्विदन्तन्धे फीटे यात्रानिवर्तने' इति विश्वमेदिन्या ॥ (१)
॥ ॥ स्कन्ध एव देशः ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'गजस्कन्धे-
शस्य' ॥

पद्मकं विन्दुजालकम् ॥ ३९ ॥

पेति ॥ पद्ममिव । 'इवे प्रति-' (५।३।१९६) इति क्त् ।
'पद्मकं स्यात्पद्मकाष्ठविन्दुजालकयोःपि' (इति मेदिनी) ॥
(१) ॥ ॥ विन्दुनां जालकमिव ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'गजमुखा-
दिस्थविन्दुसमूहस्य' ॥

पक्षभागः पार्श्वभागः

पक्षेति ॥ पक्षचलनेन । 'पक्षपरिग्रहे' बुरादिः । 'पुंनि-'
(३।३।११८) इति घः । पक्षस्य, पक्ष एव वा भागः ॥ (१)
॥ ॥ पार्श्वस्य पार्श्वमेव वा भागः ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'गज-
पार्श्वस्य' ॥

दन्तभागस्तु योऽग्रतः ।

देति ॥ दन्तस्य भागः । दन्तसंयन्धी भागो वा । शक-
पार्श्ववादिः (वा० २।१।७८) ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'अग्रभा-
गस्य' ॥

द्वौ पूर्वपश्चात्पश्चादिदेशौ गात्राचरे क्रमात् ॥ ४० ॥

इति ॥ पूर्वां च पश्चाच्च पूर्वपश्चाच्च ते जट्टे च । पूर्व-
पश्चात्तद्वे आदी वन्त नः । पूर्वपश्चादिश्राली देमश्च । पूर्वज-
सामगो गात्रे । पश्चात्पश्चात्पश्चात् ॥ ॥ नातेऽनेन ।
'गाहृ गती' (अ० आ० अ०) । यद्वा एत्यनेन । 'इप् गती'

(अ० प० अ०) । 'बहुले तपि' (वा० २।३।१८) इति गा-
देशः । द्रुत् (उ० १।१।१९) । 'गात्रं गजाग्रजद्वादिभागोऽप्य-
त्र कर्णवर्ग' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ अथ गति । 'ग-
दाते' (अ० प० अ०) । 'आन्ध्रोपवनं' (३।१।१३६) इति
कः । यद्वा न द्रुगोति, त्रिग्रते, वा । 'यृत् वर्गण' (स्वा० उ०
अ०) । अथ (३।१।१३६) । 'ग्रह्युद्-' (३।३।१८) इत्यम्
वा । अथर्गं गजान्तजद्वादिदेशे चर्गमे त्रिपु' (इति मेदिनी) ।
गजान्तजद्वादिदेशेऽथर्गं आचर्यमे त्रिपु' इति न्द्रः ॥ (१)
॥ ॥ गात्राचरे पक्षेपश्चात्पक्षयोः परिभाषिते' इति भागुरिः ।
'द्वौ पूर्वपश्चात्पश्चादिदेशौ गात्राचरे न ना' इति रभतः । क-
श्चित्तु—अग्रोपश्चात्पश्चात्पश्चात्पश्चात् । अथस्तु गात्रम्—इत्याह
॥ ॥ अपारा पश्चात्पश्चात्पश्चात्पश्चात् । 'अपरं तृतराधे स्यात्पश्चा-
त्पश्चात् च दन्तनाम्' इति विश्वः ॥ ॥ ॥ क्रमेणैकैकम् 'गजज-
हापूर्वापरभागयोः' ॥

तोत्रं वैष्णुकम्

तविति ॥ तुयतेऽनेन । 'तुद अथने' (तु० उ० अ०)
'दात्रो-' (३।३।१८२) इति द्रुत् । 'तोत्रं तु प्राजनं वैष्णुकेऽ-
पि च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ वैष्णुना निर्वृतम् । 'निर्वृ'
तेऽधवृत्तादिभ्यः' (१।३।१९९) इति टक् । 'दसुसुक्तात्पश्चात्-'
(३।३।१९९) ॥ ॥ 'वैष्णुकम्' इति पाठान्तरम् । संज्ञापूर्वक-
त्वात् श्लिः ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'तोदन्तदण्डस्य' ॥

आलानं बन्धस्तम्भे

आलेति ॥ आलोच्यतेऽत्र । 'लौढ श्चेपे' (दि० आ०
अ०) । अधिकरणे ल्युट् (३।३।११७) । ('विभाषा ल्यवतेः'
(३।१।११) इत्यात्वम्) ॥ (१) ॥ ॥ बन्धस्य बन्धनस्य स्त-
म्भः ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'बन्धनस्तम्भस्य' ॥

अथ शृङ्खला ।

अन्दुको निगडोऽस्त्री स्यात्

अथेति ॥ शृङ्गं प्राधान्यं खलति । 'खल संचलने, संचये-
च' (भ्वा० प० से०) । अन्तर्भावितत्पर्यः । अत्र (३।३।
१३४) । यद्वा शृङ्गात्प्राधान्यात् खलत्यनेन । 'पुंनि' (३।३।
११८) इति घः । भिटावहृ' (३।३।१०४) वा । प्रथोदरादिः
(३।३।१०९) 'शृङ्खला पुंस्कर्दीकाव्यां लोहरजां च बन्धने'
(इति हैमः) (शृङ्खला पुंस्कर्दीकाव्यां लोहरजां च बन्धने'
(इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ अन्यतेऽनेन । 'अदि बन्धने' (भ्वा०
आ० से०) । 'अन्दूदन्तू-' (उ० १।१३६) इति कूः । त्वार्ये
कन् (भाषि० ५।३।१५) । 'अन्दूः त्रिषां स्यात्निगडे प्रभेदे भू-
पणस्य च' (इति मेदिनी) । 'स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचना-
न्वयितवन्तेऽपि' (५) इति पुंस्त्वम् । यद्वा विनयादित्यात्

१—इथा च नावहेपः—'वद्वापराणि परिने निगटान्धना-
नीत्' इति—इति मुकुटः ॥

(५।१।३४) उक्त्वा । 'उत्सृज्य' (३।३।१९) इति कर्त्तव्यः । 'कंड-
पः' (३।१।१३) इति द्वन्द्वः ॥ (२) ॥॥ निर्गतो गडः सेव-
नमन्मात् । कठिनत्वात् । निगलति वा । 'गल अदने' (श्वो०
प० से०) । अत्र (३।१।१३४) । उल्लोकेकलम् ॥ (३) ॥॥
श्रीणि 'शृङ्खलम्' 'वेडी' इति न्यायम् ॥

अङ्गशोऽर्त्त्रा सृणिः स्त्रियाम् ॥ ४१ ॥

अङ्किति ॥ अङ्कयतेऽनेन । अङ्क लक्षणे' (श्वो०
आ० से०) । 'माननिवर्णनि' (उ० १।१००) इति मातुः ॥
(३) ॥॥ गतति अन्तर्गच्छति । अनया वा । 'सू गती'
(श्वो० प० अ०) । 'शृङ्गिभ्यां कित्' (उ० १।१००) इति
निः ॥॥ तात्व्योन्मादिरपि । शृणाति । 'वृ हिंमायाम्'
(श्वो० प० से०) । 'शृङ्गिभ्यां कित्' (उ० १।१००) इति
मातुः । 'शृङ्गिभ्यां कित्' च काशश्च वृगवाचकः' इति
शभेदः ॥ (३) ॥॥ 'आम्भमममममस्य सृणि जिताग्रम्'
इति तु मातुः प्रमादः । सृणोः कालात् ॥॥ द्वे 'अङ्कशस्य' ॥
दृप्या कक्ष्या वरत्रा च

द्विति ॥ द्यतेऽनया । 'द्वृ वैकृत्ये' (दि० प० अ०) ।
प्यन्तः । 'दोमो जी' (३।१।१००) इत्यृत् 'अचो यत्' (३।१।
१६) । 'द्वयं त्रिषु द्वयं द्वौ च तद्द्वे' (इति मे-
दिनी) ।—चूयते पीयते शृणोतेनादयत्तां नायते । 'चूप
पाते' (श्वो० प० से०) । क्रमेण 'वचये कः' (वा० ३।३।
५०) । ('चूपा') इति सुकटः ॥ (१) ॥॥ कक्षे भवा ।
'अर्गगदयवाच' (१।३।१५) इति यत् । 'कक्ष्या वृत्तित्रायां
स्यात्काश्वां मध्येभवन्नेन । ह्यर्वादीनां प्रकोष्ठे च' । (अर्धे
हेतो प्रगेजने' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥॥ त्रियतेऽनया ।
'वृत्र वर्णे' (श्वो० उ० से०) । बाहुल्यददः । यद्वा वरं
त्रायते । 'द्वेष्टे पालने' (श्वो० आ० अ०) । 'आतोऽसुव'
(३।२।३) इति कः ॥ (३) ॥॥ श्रीणि 'गजमव्ययन्ध-
नस्य' ॥

कल्पना सज्जना समे ।

केति ॥ कल्पन्म् । 'कृद् मानर्थे' (श्वो० आ० से०) ।
प्यन्तः । 'प्यामश्च्य' (३।३।१००) इति युत् । 'अथ क-
ल्पना । कल्पिः सज्जनायां श्री द्वौ च कल्पने' (इति
मेदिनी) ॥ (१) ॥॥ एवं 'पस्त्र गती' (श्वो० प० से०) ।
प्यन्ताद्युच (३।३।१००) । 'सज्जने तु भवेत्कौवसु गजगव-
श्रुतोः । वाच्यत्वे द्वौ च स्यात्कल्पनायां च योगिति' (इति
मेदिनी) ॥ (२) ॥॥ द्वे 'पल्याणाद्यारोपणेन सर्जिका-
रणस्य' ॥

प्रवेण्यास्तरणं वर्णः परिस्तोमः कुथो द्वयोः ॥ ४२ ॥

प्रति ॥ प्रक्षेपेण वाच्यतेऽन्याम् । 'वा गलादिषु' (अ० प०
अ०) 'वाज्यात्मिभ्यो निः' (उ० १।४८) । 'प्रवेणिः क्री
कुथावेभ्योः' (इति मेदिनी) । 'कृदिद्वारात्' (ग० १।३।१५)
इति वा वीष । आर्मायते अनेन वा । 'स्तृन् आन्ध्या-
दने' (श्वो० उ० से०) । क्रमेण (३।३।११३) करणे (३।३।
११७) वा लुट् ॥ (२) ॥॥ त्रियतेऽनेन । 'वृत्र वर्णे'
(श्वो० उ० से०) । 'कृपृवृदिभ्यो नः' (उ० ३।१०) यद्वा
बहुवो वर्णाः नन्वस्य । अर्धोऽयत् (५।२।१२७) । 'वर्णः
स्त्रेण व्रते स्तृता' । ह्ये द्विजावी शुद्धादीं कुथायामक्षरे युगे ।
भेदे गीतक्रमे चित्रे यशस्तालविशेषयोः । अङ्गरागे च वर्ण
तु कृत्तमे' इति हेमः ॥ (३) ॥॥ परिस्तृयते । 'शृव स्तृता'
(अ० उ० अ०) । 'अर्तिस्तृपु' (उ० १।१।४०) इति मन् ।
परिगतः स्तोमोऽत्र । वर्णस्तोमवत्त्वात् । यद्वा-परिगतः
सोमोऽत्र । 'यत्कियास्तृकाः (तं प्रति)' (वा० १।४।१५) इति
परेः स्तोति प्रत्यसुपमर्गत्वात् पः (८।३।३५) ॥ (४) ॥॥
कुथ्याति । 'कुन्थ शीर्मा' (श्वो० प० से०) । अन् (३।१।
१३४) । 'दहदग' (३।३।२४) इति निर्देशात्कृत्विदृष्टि-
त्यपि नलोपः । यद्वा कुन्थलयोगाम् 'कुथि हिंमायाम्'
(श्वो० प० से०) । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वात् सुम् । 'शु-
पव' (३।१।१३५) इति कः । यद्वा कुथ्यति । 'कुथ
प्रीभावे' (दि० प० से०) । 'शुपव' (३।१।३१५) इति
कः । 'कुथः क्रीडुस्योर्वर्णकथ्यते पुंसि वाहिनि' (इति
मेदिनी) । कृत्विदृष्टि । 'क्री प्रवेणी' । कुथं त्रिषु' इति बोधा-
त्तः ॥ (५) ॥॥ पत्र 'गजोपर्यास्तरणचित्रक-
म्बलस्य' ॥

वीतं त्वसारं हस्त्यश्वम् ॥

वीति ॥ वेति, न्न युद्धादिक्रमेण । 'वी गत्यादी' (अ०
प० से०) । अजाति स्त वा । 'अत्र गती' (श्वो० प०
से०) । 'गलार्था' (३।१।७२) इति कः । 'वीतनसारगजे
स्यादङ्कशकर्मण्यसागतुरगे च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥
सागे बलमस्य । हर्ता चाश्वश्च । मेनाहत्तादिकत्वम् (२।४।२)
॥॥ एकम् 'गिर्वलहस्तिगजसमूहस्य' ॥

वागी तु गजयन्धनी ।

वेति ॥ वाच्यतेऽनया । 'वृत्' (श्वो० उ० से०)
प्यन्तः । 'वसिधपियजि' (उ० ४।१२५) इतीत् । 'वागी

१ वृत्तिः स्त्रियः—इति तु सिद्धान्तकौमुदी ॥ २—'पियजन्'
उपेत्येतेन श्रीदुमशस्यसुगरो लक्षणे । तेन सृणेः पुंस्यवधि'
इति सूत्रादयः । निगमिनि प्रविश्यादुक्तम्, इति तु व्यम्—
इति सुकटः ॥ ३—इदं च कार्यं चार्थयोक्तत्वात्पृथगतुक्तम् ॥

१ सिद्धान्तकौमुद्या तु 'कृत्विदृष्टिर्गमिस्त्रिभ्यो निः' इति
पठो दृश्यते ॥ २—सुकटसु—उपसर्गवदित्युक्तत्वात्परेण 'उ०-
नयाय' (८।३।३५) इत्यादिना पवम्—इत्याह । तुम् वेदन्
अन्वया पूर्वकत्वे पत्तं दुर्वारम् ॥ ३—अस्याप्यंभं मध्यविन्द्यानु-
दीप्यकार एव मातुः ॥

स्याद्गजवन्धन्यां कलश्यामपि योपिति । चारिर्वांगजवन्ध-
न्योः स्त्री ह्रींवेऽम्बुनि बालुके' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥
वृष्यतेऽस्याम् । 'वन्ध वन्धने' (त्रया० प० अ०) । अधि-
करणे ल्युट् (३।३।११७७) । गजस्य वन्धनी ॥ (२) ॥३॥
द्वे 'गजवन्धनशालायाः' ॥

घोटके पीतितुरगतुरंगाश्वतुरंगमाः ॥ ४३ ॥

वाजिवाहर्वगन्धर्वहयसैन्धवसप्तयः ।

घोटकेति ॥ घोटते । 'घुट परिवर्तने' (भ्वा० आ०
से०) । ण्वल् (३।१।१३३) ॥३॥ पचाद्यचि 'घोटः' अपि ।
'घोटसैन्धवगन्धर्वा हयवाजितुरंगमाः' इति रभसः ॥ (१)
॥३॥ पिवति । 'पा पाने' (भ्वा० प० अ०) । क्तिन् (३।३।
१७४) । 'घुमास्या-' (६।४।६६) इतीत्वम् । 'पीतिर्नाशे
स्त्रियां पाने' (इति मेदिनी) ॥३॥ 'वीति' इति पाठे । वेति ।
'वी गल्पादिपु' (अ० प० अ०) । क्तिच् (३।३।१७४) ।
'वीतिरश्वेऽशने गतौ । प्रजने धावने दीप्तौ' इति
हैमः ॥ (२) ॥३॥ तोरणम् । 'तुर त्वरणे' (उ० प० से०) ।
'घनर्थे कः' (वा० ३।३।५८) बाहुलकात् । घञ् (३।३।१८)
वा । संज्ञापूर्वकत्वात् गुणः । तुरेण त्वरया गच्छति । 'अन्ये-
भ्योऽपि-' (वा० ३।२।४८) इति डः । 'तुरगी चाश्वग-
न्धायां तुरगाश्चित्तवाजिनोः' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥३॥
अश्रुते । 'अश्रु व्याप्तौ' (स्त्रा० आ० से०) । 'अश्रुप्रपि-
लटि-' (उ० १।१।५१) इति क्त्वा ॥ (५) ॥३॥ तुरेण
गच्छति । 'गमेध' (३।२।४७) इति खच् । 'खच् वा डित्'
(वा० ३।२।३८) । 'अरुद्धिप-' (६।३।६७) इति सुम् ॥
(४) ॥३॥ (६) ॥३॥ अवदयं वजति । 'वज गतौ' (भ्वा० प०
से०) । 'आवश्यक-' (३।३।१७०) इति णिनिः । यद्वा
वाजाः पक्षा अभूवन् यस्य । इनिः (५।२।११५) । 'वाजी
वाणाश्वपक्षिपु' (इति मेदिनी) ॥ (७) ॥३॥ उहते । अनेन
वा । 'वह प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । कर्मणि करणे वा घञ्
(३।३।१९) । बाह्यतेवाप्यन्तः । अच् (३।३।५६) । बाहते ।
'बाह प्रयत्ने' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) ।
'बाहो भुजे पुमान्मानभेदाश्वपचायुषु' (इति मेदिनी) ॥
(८) ॥३॥ ऋच्छति । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'अन्ये-
भ्योऽपि-' (३।२।७५) इति वनिप् । मुकुटस्तु—'कामदिप-
यतिपुशकिभ्यो वनिप्' (उ० ४।१।१३)—इत्याह । तत्र ।
तत्र कनिपो विधानाहुणामावप्रसङ्गात् । यद्वा अवेति ।
'अवे गतौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकात् कनिन् । मुकुट-
स्तु—बाहुलकाद्द्वनिप् । 'राल्लोपः' (६।४।२१) । इति (सुभू-
तिः)—इत्याह । तत्र । वनिव्विधौ बाहुलकस्यानुपयोगात् ।
'अन्येभ्योऽपि' (३।२।७५) इति वनिपः सर्वेभ्यः सिद्धत्वात् ।

१.—सिद्धान्तकोमुपामपि प्रकृतचक्रव्याख्याने 'अर्वा तुरंगगर्भयोः'
'पर्वे मन्थिः प्रस्तावश्च' इत्युदाहरणे गुणादीकारेण चिन्त्यमेतत् ॥

उणादिपु वनिपो दर्शनात् । कौ हलादी किति अनुनासिके
च राल्लोपस्य विहितत्वेन वनिपि तदसंभवात् । लोपं विनापि
ह्रस्वित्देश्च । 'अर्वा तुरंगमे पुंति कुत्सिते वाच्यलिङ्गकः'
(इति मेदिनी) ॥ (९) ॥३॥ गन्धमर्षति । 'अवे गतौ'
(भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।११) । शकन्वादिः
(वा० ६।१।१९४) । 'गन्धर्वस्तु नमश्चरे । पुंस्कोकिले गायने
च मृगभेदे तुरंगमे । अन्तराभवदेहे च' (इति हैमः) ॥
(१०) ॥३॥ हयति । 'हय गतौ' (भ्वा० प० से०) ।
अच् (३।१।१३४) । हिनोति वा । 'हि गतौ' (स्त्रा० प०
अ०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (११) ॥३॥ तिन्धुपु भवः ।
'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । 'सैन्धवस्तु तिन्धुदेशो-
द्भवे हये । मणिमन्धेऽपि' इति हैमः ॥ (१२) ॥३॥ सपति
सेनायां समवेति । 'पप समवाये' (भ्वा० प० से०) ।
क्तिच् (३।३।१७४) । बाहुलकात्तिर्वा ॥ (१३) ॥३॥ त्रयो-
दश 'घोटकस्य' ॥

आजानेयाः कुलीनाः स्युः

आजेति ॥ अजनम् । 'अज गतिक्षेपणयोः' (भ्वा०
प० से०) । घञ् (३।३।१८) । आजेन क्षेपेणानेयाः प्राप-
णीया आयत्ता वा । 'अश्वं कुलीनमाजानेयं, शशं किशोरं
शुवते' इति नाममाला । 'शक्तिभिर्भिन्नहृदयाः स्वलन्तश्च
पदे पदे । आजानन्ति यतः संज्ञामाजानेयास्ततः सृताः'
इत्यश्वशास्त्रम् ॥ (१) ॥३॥ कुलस्यापत्यानि । 'कुलात् खः'
(५।१।१३९) ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'कुलीनाश्वानाम्' ॥

विनीताः साधुवाहिनः ॥ ४४ ॥

वीति ॥ विनीयन्ते स्म । 'णीन् प्रापणे' (भ्वा० उ०
अ०) । क्तः (३।२।१०२) । सुशिक्षिताः । 'विनीतः सुव-
हाश्वे स्याद्गणित्यपि पुमांस्त्रिषु । जितेन्द्रियेऽपनीते च तिष्ठते
विनयान्विते' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ साधुवहनशीलाः ।
'वह प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'सुपि-' (३।२।७८)
इति णिनिः । मुकुटस्तु—'साधुकारिणि च' (वा० ३।१।७८)
इति णिनिः—इत्याह । तत्र । एवं सति णिनिना गता-
र्थत्वात् साधुशब्दस्य प्रयोगो न स्यात् ॥ (२) ॥३॥ द्वे
'सम्यग्गतिमतां वाजिनाम्' ॥

वनायुजाः पारसीकाः काम्बोजा बाल्हिका हयाः ।

वेति ॥ वनायुषु देशेषु जाताः । 'सप्तम्यां जनेडः'
(३।२।९७) । 'आजानेयः कुलजो, वनायुजः पारसीक
उक्तः' इति रत्नकोपः ॥३॥ प्रज्ञायण् (५।४।३८) वा ॥
(१) ॥३॥ पारसीके देशे भवाः । 'कोपधाच्च' (४।३।१३७)
इत्यण् ॥ (१) ॥३॥ कम्बोजेषु भवाः । 'तत्र भवः' (४।३।
५३) इत्यर्थे कच्छायण् (४।२।१३३) ॥ (१) ॥३॥ बाल्हि-
कदेशे भवाः । 'कोपधाच्च' (४।३।१३७) इत्यण् । 'बाल्हि-
कं बाल्हिकं घोरहिङ्गुनोर्नाश्वदेशयोः' इति त्रिकाण्डशेषतो

दीर्घमभ्योऽपि ॥ (१) ॥३॥ एते ह्यविशेषाः प्रत्येकं भिन्नाः ।
—'वनाद्युजः पारसीक उक्तः' इति रत्नकोषात्, 'श्रिताश्रं
कर्काख्यं, वनाद्युजमपि पारसीकं तु' इति नामनालीयाश्च
द्वयोः पर्यायता—इत्यपरे ॥ एकं 'भिन्नदेशीयाश्वानाम्' ॥
ययुरभ्वोऽश्वमेधीयः

येति ॥ याति । 'दा प्रायणे' (अ० प० अ०) । 'यो
द्वे च' (उ० १।२१) इति कुः । 'ययुः पुमानश्वमेधतुरगे
च तुंगमे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ अश्वमेधाय हितः ।
'अश्वमेधाच्छ च' ( ) ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'अश्वमेधीय-
वाहस्य' ॥

जवनस्तु जवाधिकः ॥ ४५ ॥

जेति ॥ जवनशालः । 'जु' इति 'सौत्रो धातुर्गता वेगे
च' । 'जुञ्जन्त्य-' (३।२।१५०) इति जुच् । 'जवनं तु
स्यदे वेगिहृदे ना वेगिनि त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (१)
॥३॥ जवेन वेगेनाधिकः ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'अधिकवेगस्य' ॥

पृष्ठयः स्यौरी

प्रिति ॥ प्रचलनतिशयितं वा पृष्ठनस्य । 'अन्येभ्यो-
ऽपि-' (वा० ५।२।१२०) इति चप् ॥ (१) ॥३॥ स्थूलत्ये-
दम् । 'तत्येदम्' (२।३।१२०) इत्यण् । रलयोरेकत्वम् । स्यौरं
वलनस्यास्ति । इतिः (५।२।११५) । 'स्यौरी पृष्ठयः पृष्ठवहः'
इति वेषालितः ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'भारवाहिनोऽश्वस्य' ॥

सितः कर्कः

सीति ॥ करोति, क्रियते, वा । 'कृदाधा-' (उ० ३।४०)
इति कः । 'कर्कः कर्कतने वही शुक्लाश्वे दर्पणे घटे' (इति
मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'शुक्लाश्वस्य' ॥

रथ्यो वोढा रथस्य चः ।

रेति ॥ रथं वहति । 'तद्वहति' रथयुगप्रासङ्गम्' (४।४।
७६) इति यत् । 'रथ्या रथौषविशिखावर्तनीषु च योपिति ।
रथवोढारि पुंलिङ्गः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ एकं 'रथ-
वाहकाश्वस्य' ॥

वालः किशोरः

वेति ॥ कशति । 'कश शब्दे' ( ) । क्तिञ्चिच्चति
वा । 'शु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'शव गतौ' (भ्वा० प०
से०) वा । 'किशोरादयः' (उ० १।६५) इति साधुः । ('अथ
किशोरोऽश्वस्य शावके । तैलपर्यौषधौ च सात्तरगावस्थ-
सूर्ययोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'अश्ववालस्य' ॥

वाम्यश्वा वडवा

वेति ॥ वामयति । 'डु वन उद्विगणे' (भ्वा० प० से०)
सायंभन्तः । वच् (३।१।१३४) । 'मितां हृत्' (३।४।१२)

इत्यत्र 'वा' इत्यनुवृत्तेर्न ह्रस्वः । गौरादिः (४।१।४१) । यद्वा
वं वदगममति । तेनान्यते वा । 'अम गत्यादिषु' (भ्वा० प०
से०) । 'कर्मण्यण्' (३।३।१) घञ् (३।३।१९) वा । मुकुट-
स्तु—वनत्युद्गिरति गर्भम् । 'ज्वलिति-' (३।१।१४०) इति
णः—इत्याह । तत्र । 'नोदातोपदेशस्य—' (६।३।३४) इति
वृद्धिनिषेधात् । 'वामी शृगालीवडवारासमीकरभोडु च' (इति
मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ अश्वजातिः । अजादि (४।१।४) पाठ-
शप् ॥ (२) ॥३॥ वलं सामर्थ्यमतिशयितमस्याः । 'अन्ये-
भ्योऽपि-' (वा० ५।१।१०९) इति वः । वलं वाति वा ।
'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । वलेन वजति वा । 'अ-
न्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०९) इति डः । डलयोरेकत्वम् ।
'वडवा द्विजयोपिति । अश्वयां कुम्भदासां च नारीजास्य-
न्तरेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥३॥ त्रीणि 'वडवायाः' ॥

वाडवं गणे ॥ ४६ ॥

वेति ॥ वडवानां समूहः । 'खण्डिकादिभ्यश्च' । (४।२।
४५) इत्यञ् । 'वाडवं करणे त्रीणां घोटिकौषे नपुंसकम् ।
पाताले न त्रियां पुंस्ति ब्राह्मणे वडवानले' (इति मेदिनी) ॥
(१) ॥३॥ एकम् 'अश्वसमूहस्य' ॥

त्रिष्वाश्वीनं यदश्वेन दिनेनैकेन गम्यते ।

त्रीति ॥ अश्वेन एकाहेनातिकम्यते । 'अश्वस्यैकाहगमः'
(५।२।१९) इति खञ् ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'एकदिनगम्य-
देशस्य' ॥

कश्यं तु मध्यमश्वानाम्

केति ॥ अश्वदेस्ताडनी, ताडनं वा कशा । तामर्हति ।
दण्डादित्वात् (५।१।६६) यः । 'कश्यं त्रिषु कशाहं स्या-
त्कीवं मद्याश्वमध्ययोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ एकम्
'अश्वमध्यस्य' ॥

हेपा हेपा च निखनः ॥ ४७ ॥

हेपेति ॥ हेपगम् । हेपगम् । 'हेपु हेपु शब्दे' (भ्वा०
आ० से०) । 'गुरोश्च हलः' (३।३।१०३) इत्यः ॥ (१)
॥३॥ (२) ॥३॥ द्वे 'अश्वशब्दस्य' ॥

निगालस्तु गलोद्देशे

नीति ॥ निगलत्यनेन । 'गल अदने' (भ्वा० प० से०)
'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । निगलत्यनेन वा ।
'नृ निगरणे' (तु० प० से०) । 'उन्मोषः' (३।३।२९) इति

२—यिकल्पद्रथमध्यस्यस्य विधेर्निलसत्त्वैव सर्वैरङ्गीकारात् वि-
कल्पानुवृत्तौ नानामात्रः । अत एवारचने सिद्धान्तकौमुद्यां 'शुचिहृत्'
इत्युक्तम् । अत एव 'ज्वलद्बलवनमानमुपसर्गाद्वा' इत्यन्तर्गमन्ये
'वा' पदसाधक्यम् । तस्मात् 'गत्यावनुवर्नां च' इत्यत्र सर्वलोक-
'वा' पदानुवृत्त्या मित्त्वैव पाठिकत्वम् ॥ २—इदं च 'अनाच-
निकनिवर्तनाम्' (वा० ७।३।३४) इत्यस्यात्मरगमूलकम् ॥

घञ् । 'अचि विभाषा' (११२३१) इति वा लः ॥ (१) ॥ ॥ गल्ल्योद्देशः नर्नापभागः ॥ (२) ॥ ॥ 'घञ्वाचन्य-
नर्नापयो निगालः कान्तिनो दुर्धः । नान्निश्व मनिर्नाम
गेमजः शुभदन्तः' इत्यक्षशास्त्रम् ॥ ॥ द्वे 'त्रीचायाः म-
र्मापभागस्य' ॥

वृन्दे त्वाश्वीयमाश्वचत् ।

त्रिनि ॥ अश्वानां समूहः । 'किंशाश्वभ्यां यञ्छाचन्य-
नग्याम्' (११२१८८) ॥ (१) ॥ ॥ पक्षे 'तस्य समूहः'
(११२३०) इत्यण् ।—'अनुदात्तादेश्च' (११२१८८)—
इति सुकृत्ः । तत्र । कत्रन्तन्वेनाश्वनचदस्यायुदात्तलान्
॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'अश्वचृन्दस्य' ॥

आस्कदिन्तं धोरितकं रेचितं बलितं मृतम् ॥ ४८ ॥
गतयोऽम्ः पञ्च धाराः

आस्केति ॥ आस्कन्दनम् । 'स्कान्दर गतिगोपणयोः'
(भ्रा० प० अ०) स्त्रायप्यन्तः । भावे कः (३३३११४) ।
आस्कन्दः संजातोऽस्य वा तागदादिलान् (११२३६) इत्यण् ।
एवमित्यलोपामावश्च नानुपपन्नः ('उत्तेरितमुपकण्ठना-
स्कन्दितकमित्यपि । उन्मुख्योन्मुख गमनं क्रोपाङ्गान्कलेः
पदैः' इति हैममाला) ॥ (१) ॥ ॥ धोरणम् । 'धोर्धे गति-
नातुर्ये' (भ्रा० प० से०) । भावे कः (३३३११४) । स्त्रायं
कन् (ज्ञापि० ५११५) । 'अथ धोरितकं धौर्यं ध्रा(धो)
रणं धोरितं च तन्' इति वाचस्पतिः । वृद्धिनत्पाठे
प्रज्ञाघण् (५११३८) बोध्यः । ('तत्र धोरितकं धौर्यं धोरणं
धोरितं च तन् । वयुक्कश्चिन्निष्क्रोडगतिवन्' इति हैमना-
ममाला) ॥ (१) ॥ ॥ रेचनम् । 'रिचिर् विरेचने' (६० उ०
अ०) प्यन्तः । कः (३३३११४) ('उत्तेरितं रेचितं स्ना-
न्यथवेगेन वा गतिः' इति हैमनाममाला) ॥ (१) ॥ ॥
बलनम् । 'बला गती' ( ) । कः (३३३११४) ।
'बलितं पुनः । अत्रकायसमुश्रसात्कुञ्चितस्यं नतत्रिकम्'
इति नाममाला ॥ (१) ॥ ॥ मृतम् । 'मृद् गती' (भ्रा०
आ० अ०) । कः (३३३११४) । ('मृत्तं तु लह्वं पक्षिचृ-
गल्लयुद्धारकम्' इति हैमः) । 'मृतनश्वस्य गती मृत्त्रिना-
त्रके' इति हैमः ॥ (१) ॥ ॥ अमृतानां पञ्च गतयः ॥ ॥
वार्थन्तेऽश्वा अत्र, अनया वा 'शृङ् वारणे' प्यन्तः ।
(भ्रा० उ० अ०) । मिदाघच् (३३३१०८) । ('धारा
सैन्याग्निमस्कन्धे तुरंगगतिपत्रके' इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥
'गतिविशेषाणाम्' एङ्कम् ॥

घोणा तु प्रोधमस्त्रियाम् ।

घविति ॥ घोणते । 'घुण प्रमणे' (भ्रा० आ० से०) ।
अच् (३३३१३४) ॥ (१) ॥ ॥ प्रोथति । 'प्रोथ् पर्याप्ती'
(भ्रा० उ० से०) । अच् (३३३१३४) । 'प्रोथोऽङ्गी

हयघोणायां ना कल्यामध्वगे त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (२)
॥ ॥ द्वे 'अश्वभ्रमणस्य' ॥

कविका तु खलीनोऽस्त्री

केति ॥ कवते 'कुद् कवते' (भ्रा० आ० अ०) ।
'अच इ' (उ० ११३९) । स्त्रायं कन् (ज्ञापि० ५११५)
' । यद्वा 'कृवादिभ्यो वुन्-' (उ० ५३५) । टाप्
(१११४) । इन्वम् (अ३१८४) ॥ (१) ॥ ॥ खे मुखकिले
खेतः ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'खलीनस्य' 'कडिआली' इति
स्यानायाः ॥

शफं क्लीये गुरः पुमान् ॥ ४९ ॥

शेति ॥ शं फणति । 'फण गती' (भ्रा० प० से०) ।
'अन्त्यभ्योऽपि' (वा० ३१२१०१) इति उः । ष्योदरादिः
(३३२१०९) । 'शफं मूले तरुणां स्याद्ब्रवादीनां' सुरेऽपि च'
(इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ गुरति । 'गुर छेदने' (तु० प०
से०) । 'इगुपथ-' (३३३१३५) इति कः । 'गुरः कोलद-
ले शफं' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'पादस्य' ॥

पुच्छोऽस्त्री लूमलाङ्गले

प्विति ॥ पुच्छति । 'पुच्छ प्रमादे' ( ) अच्
(३३३१३४) । ष्योदरादिः (३३३१०९) । 'पुच्छभाग्ड-'
(३३३२०) इति निपातनाद्वा ।—'इगुपथन्वात्सो वा—इति
सुकृदर्थित्वः । अन्तर्दलानुक्तिं नर्नागुपथत्वाभावात् ।
'पुच्छः पश्चात्प्रदेशः स्याद्ब्रह्मले पुच्छमिष्यते' इति मेदि-
नी ॥ (१) ॥ ॥ लयते । बाहुलकान्मच् ॥ (२) ॥ ॥
लङ्गति । 'लंग गती' (भ्रा० प० से०) । 'त्रिजिपिडादिभ्य
जरोलनी' (उ० ११९०) । प्रज्ञाघण् (५११३८) । 'लाङ्गलं
पुच्छशेकयोः' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'पुच्छस्य' ॥

वालहस्तश्च वालधिः ।

वेति ॥ 'वालो ना कुन्तलेऽश्वस्य गजस्यापि च वालवौ'
(इति पत्रगाद्यादीं मेदिनी) वालो ह्य्त इव । दंशादिनिवार-
कत्वात् । वालानां ह्य्तः समूहो वा ॥ (१) ॥ ॥ वाला
वार्थन्तेऽत्र । 'कर्मण्यधिकरणे च' (३३३१९३) इति किः ॥
(२) ॥ ॥ द्वे 'केशाचल्लाङ्गलमात्रस्य' ॥

त्रिपूपावृत्तलुटितौ परावृत्ते सुहर्भुवि ॥ ५० ॥

त्रीति ॥ उपावर्तते स्त । 'श्रु वर्तने' (भ्रा० आ०
से०) अकर्मकत्वात् (३३१५२) कः ॥ (१) ॥ ॥ लुटति
स्त । 'लुट प्रतिघाते' (तु० प० से०) । कः (३३१५२) ॥
(२) ॥ ॥ द्वे 'श्रमशान्त्यर्थं पुनःपुनर्भूमौ लुटितस्या-
श्वस्य' ॥

याने चक्रिणि युद्धार्थं शताङ्गः स्यन्दनो रथः ।

येति ॥ चान्द्यनेन । 'श प्राणने' (अ० प० अ०) ।
'हरणा-' (३३३११७) इति ल्युट् । चक्रमस्याति

इतिः (५।२।११५) । युद्धवेत्तु । तस्मिन् ॥५१॥ नमनहा-
न्यवका चम् ॥ (१) ॥५॥ स्यन्दते 'स्यन्दू प्रववने' (म्भा०
५०० मे०) । 'नलनस्यन्दादादकर्मकाद्युत्' (३।२।१४८) ।
'स्यन्दनं तु लुत्वा नीरे, तिनिसे ना रथेऽत्रियान्' (इति
नेदिनी) ॥ (२) ॥५॥ रमन्तेऽत्र । अनेन वा । 'हिनिकुमिनी-
रलिकुमिन्वः स्यन्' (३० २।२) । मलयः (३।१।३७) ।
'रथः पुनान्वयवे स्यन्दने वेतसेऽपि च' (इति नेदिनी) ॥
(३) ॥५॥ श्रौति 'रथस्य'

असौ पुन्यरथश्चक्रयानं न समराय चत् ॥ ५२ ॥
असाधिति ॥ पुन्य इव रथः । पुन्ये यात्रोत्सवाद्यौ रथो
वा । (अनस्यन्तथा ॥५॥) पकारान्तरादे तु सुहृन्मात्वाद्
'पुन्यमित्थ रथः' इति विश्वः ॥ (१) ॥५॥ एकं 'युद्धं चिना
यात्रोत्सवाद्यौ सुखप्रमपार्थस्य रथस्य' ॥
कर्णारथः प्रवहणं उच्यते च समं त्रयम् ।

क्रेति ॥ कर्मसाध्या श्रवणक्रियोग्नायात्कर्मः । कर्णो-
ऽप्याति । इतिः (५।२।११५) । कर्णो चार्णो रथश्च शब्दमा-
त्रेण रथः । न तु वस्तुतो रथः । श्रुत्वा मानोऽन्यात्कर्मयोगादेन
कर्मयो लक्ष्यते । कर्मः कर्मन् । मोऽस्त्यस्य वाहकत्वेन ।
कर्मन्वावाः । न कर्णो रथश्च । 'अन्येगमनि-' (३।२।१३७)
इति श्रौतेः ॥ (१) ॥५॥ प्रोहते । अनेन वा । 'वह प्रापने'
(म्भा० ५० ५०) । लुट् (३।३।११३, ११७) ॥ (२) ॥५॥
दीयतेऽनेन 'दीह् विवात्रसा गर्नौ' (दि० ५०० मे०) लुट्
(३।३।११७) ॥५॥ 'हयनम्' इति पाठे 'हय गर्नौ' (म्भा०
५० ५०) । लुट् (३।३।११७) ॥ (३) ॥५॥ श्रौति 'पुन्यर-
सकन्धवाद्यस्य यानविशेषस्य' 'डोला' इति ख्यातस्य ॥

ह्रीवेऽनः शकटोऽस्त्री स्यात्
ह्रीति ॥ अदिति चान्करोति । 'अन प्रापने (५० ५०
मे०) । असुत् (३० ४।१८९) ।—कर्मोऽसुत्—इति सुकटः।
तत् । करणत्वावर्तनान् । कर्मत्वोचितत्वात् ॥ (१) ॥५॥
शक्येति भारं बोद्धुम् । जीवयितुं वा । तदुक्तम्—'शकटः
माकिनी गावो यानमास्तुन्दनं स्तनम् । असूयः पर्वतो राजा
दुर्मिक्षे नव वृन्दः' इति । 'शकू मर्लौ' (म्भा० ५० ५०) ।
'शकादिभ्योऽसुत्' (३० ४।८९) ॥ (२) ॥५॥ द्वे 'शकटि-
क्यायाः ॥

गच्छी कन्वलिवाहकम् ॥ ५२ ॥

गेति ॥ गन्तव्येऽनया । छ्त् (३० ४।१४९) । मित्वान्द्वि-
(४।१।४९) ॥ (१) ॥५॥ कन्वलिः माकान्याति । इतिः (५।
२।११५) । कन्वलिभिर्ह्यैतदुते । प्यत् (३।१।१२४) । कानि
वद् (इति० ५।४।५) ॥ (२) ॥५॥ द्वे 'शकटि-
क्यायाः ॥'

शिथिका याप्ययानं स्यात्

शीति ॥ शिथिव । 'संशयां वद्' (५।३।७५) । उद्वा शिवं

करोति । 'तन्करोति-' (वा० ३।१।२६) इति प्यन्ताद् प्लुत् ॥
(१) ॥५॥ शान्तिगर्भैर्वाक्यं यानम् ॥ (२) ॥५॥ द्वे 'पालकी'
इति ख्यातायाः ॥

दोला प्रेक्षादिका स्त्रियाम् ।

द्विति ॥ दोलयति । दोलते वा । 'दुव उत्तमे' सुरादिः।
अन् (३।१।१३४) वद् (३।३।११९) वा (१) ॥५॥ प्रेक्ष्यते ।
'इच्छि गर्नौ' (म्भा० ५० ५०) । वद् (३।३।११९) । 'दोला
प्रेक्षाः पुनाद् प्रेक्षा, तिथेर्निर्गोरोहणी' इति रक्तकोशः ॥ (२)
॥५॥ आदिना गयनसङ्घावाहादिदोला ॥५॥ द्वे 'दोलायाः'
'हिंदोला' इति ख्यातायाः । 'डोली' इति ख्याताया वा ॥

उसौ तु द्वैपवैयात्रौ द्वीपिचर्मावृते रथे ॥ ५३ ॥

उनाधिति ॥ द्वीपिनो व्यात्रस्य च विकारः । 'प्रागिरज-
तादिभ्योऽङ्' (४।३।१५४) । द्वैपेन वैयात्रेण च चर्मणा परि-
वृतो रथः । 'द्वैपवैयात्राद्' (४।२।१२) ॥ (१) ॥५॥ (२)
॥५॥ व्यात्रचर्मवैष्टितरथस्य' द्वे ॥

पाण्डुकाम्यलसंवीतः स्यन्दनः पाण्डुकन्वली ।

पेति ॥ 'स्यात्पाण्डुकन्वलयः श्वेतप्रावारप्रवभेदयोः'
(इति नेदिनी) । पाण्डुकन्वलेन परिवृतो रथः । 'पाण्डुकन्वला-
दितिः (४।२।११) ॥ (१) ॥५॥ एकं 'शुक्लकन्वलवैष्टि-
तरथस्य' ॥

रथे काम्बलवल्गायाः कबलादिभिरावृते ॥ ५४ ॥

रेति ॥ कन्वलेन वेत्रेण च प्रवृत्तो रथः । 'परिवृतो रथः'
(४।२।१०) इत्यन् ॥ (१) ॥५॥ आदिना 'कर्मक्षौमदैकूला-
दिव्यहः ॥५॥ एकैकम् 'कन्वलाद्यावृतरथस्य' ॥

त्रिषु द्वैपादयः

त्रीति ॥ द्वैपादयो वावान्ताः ॥
रथ्या रथकट्या रथत्रजे ।

रेति ॥ रथतां नमूहः । रत्नगोरथाद् (४।२।५०) इति
वद् । 'रथयो रथयो रथवोरि । रथ्या तु रथसंघावे
प्रतीत्यां पथि चत्वरि' इति हेमः ॥ (१) ॥५॥ 'इतिप्रकथ्य-
वध' (४।२।५१) ॥ (२) ॥५॥ रथानां त्रजः ॥ (३) ॥५॥
श्रौति 'रथसमूहस्य' ॥

धूः स्त्री ह्रीवे यानमुत्तं

ध्विति ॥ ध्वेति । 'धुवो हिमायाम्' (म्भा० ५० ५०)
'प्राजमान-' (३।२।१७) इति छिद् । 'सिलोः' (३।४।२९) ।
'वीः-' (८।२।५६) इति श्रौतेः । ('धृयानिसुखभारयोः' इति
हेमः) ॥ (२) ॥५॥ यानस्य मुत्तं पुगेमागः ॥ (२) ॥५॥ द्वे
'बोद्धुमन्धनस्यानस्य' ॥

स्याद्रथाङ्गनपस्करः ॥ ५५ ॥

स्येति ॥ स्यन्तात् ॥ (१) ॥५॥ अर्धवर्षेण लस्यने

क्षिप्यते । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०) 'ऋदोरप्' (३।३।५७) ।
'अपस्कृतो रथाङ्गम्' (६।१।१४९) इति साधुः ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'चक्रमिन्नस्य रथारम्भकस्य' ॥

चक्रं रथाङ्गम्

चेति ॥ क्रियते गतिरनेन । 'घञर्थे कः' (वा० ३।३।५८) ।
'कृवादीनां के' (वा० ६।१।१२) इति द्वित्वम् । 'चक्रः कोके
पुमान्, क्लीबं व्रजे सैन्यरथाङ्गयोः । राष्ट्रे दम्नान्तरे कुम्भका-
रोपकरणालयोः । जलावर्तेऽपि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
रथस्याङ्गम् । 'रथाङ्गं न द्वयोश्चक्रे ना चक्राङ्गविहंगमे' (इति
मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'चक्रस्य' ॥

तस्यान्ते नेमिः स्त्री स्यात्प्रधिः पुमान् ।

तेति ॥ तस्य चक्रस्यान्तो भूस्पर्शभागः ॥*॥ नयति
रथम् । 'नियो मिः' (उ० ४।४३) । 'नेमिर्ना तिमिशे रूप-
त्रिकाचक्रान्तयोः त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ प्रयो-
यतेऽनेन । 'डु घाञ्' (उ० उ० अ०) । 'उपसर्गे घोः क्रिः'
(३।३।९२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'चक्रस्यान्तस्य' ॥

पिण्डिका नाभिः

पीति ॥ पिण्ड्यतेऽरा यस्याम् । 'पिडि संघाते' (भ्रा०
आ० से०) । 'हृल्य' (३।३।१२१) इति घञ् । गौरादिः
(४।१।४१) । स्त्रार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (१) ॥*॥
नखन्तेऽरा अत्र । 'णह वन्वने' (दि० उ० अ०) । 'नहो
मध्व' (उ० ४।१२६) इतीव् हस्य भः । यद्वा नभ्यतेऽक्षेण ।
'णम हिंसायाम्' (भ्रा० आ० से०) । 'इज (ण) जादिभ्यः'
(वा० ३।३।१०८) । 'नाभिर्भुज्यवृषे चक्रमध्यक्षत्रिययोः
पुमान् । द्वयोः प्राणिप्रतीके स्यात् त्रियां कस्तूरिकामदे'
(इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'रथचक्रमध्ये मण्डला-
कारायाः' ॥

अक्षायक्रीलके तु द्वयोरणिः ॥ ५६ ॥

अक्षेति ॥ अक्षस्य नाभिद्वेष्यस्यान्ते क्रीलके । अणति ।
'अण शब्दे' (भ्रा० प० से०) । इन् (उ० ४।१।१८) । 'अग्नि-
रागिवदक्षायक्रीले स्यादत्रिंशत्तमयोः' इति विश्वः । 'अग्निरागि-
दक्षायक्रीलात्रिंशत्तमो द्वयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ द्वे
'अक्षायक्रीलकस्य' ॥

१—इदं च 'रथारम्भकं चक्रादन्यत्' इति मट्टश्रीरत्नानिग्र-
न्यानुरोधेनोक्तम् । सुकुट्टु—ज्ञानान्तेन रथस्याङ्गमक्षयुगचक्रादि-
कमपस्करः—इति, अग्रे—रथाङ्गत्वेनैव गतार्थत्वापि 'चक्रम्' इति
विशेषतो नामान्तरप्रतिपादनाय 'तस्यान्ते नेमिः' इत्युक्तये च
रथाङ्गत्वानुवादः—इति च प्रोक्तवान् ॥ २—'हृदिकारात्' इति
दीपि 'कनी' आणो च । 'समाधुयां वागीमनो हरति' इति
दमनन्तीतिपाद् ॥

रथगुप्तिर्वरुथो ना

रेति ॥ रथस्य गुप्तिरावरणम् ॥ (१) ॥*॥ त्रियते रथो-
ऽनेन । 'जृष्टवृथ्यामूथन्' (उ० २।६) । ('वरुथो रथगुप्तौ
स्यात्) वरुथं चर्मवेदनोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'परप्रहाणाभिघातरक्षार्थं रथसंनाहवदावरणस्य' ॥
कूवरस्तु युगंधरः ।

किति ॥ कूवते । 'कूङ् गच्छे' (तु० आ० से०) । बाहु-
लकाद्वरञ् । कुटादिः । 'कूवरत्रिषु चारौ ना कुञ्चकेश्ठी
युगंधरे' (इति मेदिनी) ।—कूवते—इति स्वामी ॥ (१)
॥*॥ युगं बोद्धवन्धनकाष्ठं धारयति । 'संज्ञायां ऋवृजि-'
(३।२।४६) इति खञ् । 'अर्घोप-' (६।३।६७) इति सुम् ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'युगकाष्ठवन्धनस्यानस्य' ॥

अनुकर्पो दावधःस्यम्

अन्विति ॥ अनुकृष्यते । 'कृष विलेखने' (भ्रा० प०
अ०) । घञ् (३।३।१९) । अनुकर्पो रथाधःस्यदाहप्यनु-
कृषणे' (इति मेदिनी) ॥*॥ नान्तोऽप्यत्रम् 'अनुकर्पो नाक्ष-
तलदाह' इति वोपालितात् ॥ (१) ॥*॥ एकं 'रथस्याघस्त-
लभागदारुणः' ॥

प्रासङ्गो ना युगान्तरम् ॥ ५७ ॥

प्रेति ॥ प्रसज्यते । 'पञ्च सङ्गे' (भ्रा० प० अ०) । घञ्
(३।३।१९) । 'उपसर्गस्य घवि-' (६।३।१२२) इति दीर्घः
॥ (१) ॥*॥ रथाधङ्गयुगादन्ययुगं शृपभाणां दमनकाले
यदासज्यते, तस्यैकम् । स्वामी तु ('युगाद्युगः' इति पाठना-
श्रित्) —युगेनातति । युगाद्रथादिः । तस्य युगो ना—इत्याह ।
अन्ये तु—युगान्तरं यदृष्यते । तस्य—इत्याहुः । 'युगं द्वि-
तीयंप्रासङ्गः' इति कालः एकं 'अन्यत्रुपयुगस्य' ॥
सर्वं स्याद्वाहनं यानं युग्यं पत्रं च धोरणम् ।

सेति ॥ सर्वं हस्त्यश्वरथादिलोलान्तम् । वाहयति । बहेः
स्त्रार्थप्यन्तात्कर्तरे ल्युट् (३।३।११३) । अन्ये तु—बहस्य-
नेन । 'करणा-' (३।३।११७) इति ल्युट् । 'वाहनमाहितात्'
(८।४।८) इति निपातनादीर्घः—इत्याहुः ॥ (१) ॥*॥ या-
न्यनेन । करणे ल्युट् (३।३।११७) 'यानं स्याद्वाहने गतौ'
(इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ युज्यते अनेन वा । 'युजिद्
योगे' (उ० उ० अ०) । 'युग्यं च पत्र' (३।१।१२१) इति
क्वबन्तो निपातः ॥ (३) ॥*॥ पतन्त्यनेन 'पतु गतौ'
(भ्रा० प० अ०) । 'दात्री-' (३।२।१८२) इति घृन् ।
'पत्रं तु वाहने पर्णे स्यात्पक्षे धारपक्षिणोः' (इति मेदिनी) ॥
(४) ॥*॥ धोरति । अनेन वा । धोरयति वा । 'बोर्धे गति-

१—इमचन्द्रोऽपि स्वोपडनाममात्रायां 'प्रासङ्गस्तु युगान्तरम्'
इति पठित्वा—'द्वितीयं युगं युगान्तरम् । उक्ताष्टं वस्तानां दमन-
काले क्लृप्त आसज्यते । यन्मुनिः—'युगं द्वितीयं प्रासङ्गः'—इति
व्याख्यातवान् ॥

चातुर्ये' (भ्वा० प० से०) ल्युः (३।१।१३४) । ल्युट् (३।३। ११३) वा ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'वाहनमात्रस्य' ॥

परम्परावाहनं यच्चद्वैनीतकमस्त्रियाम् ॥ ५८ ॥

पेति ॥ विनीतकानामिदम् । यद्वा विनीयते स्त । कः (३।२।१०२) । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) । प्रज्ञाघण् (५।४। ३८) ॥ (१) ॥*॥ परम्परया यद्वाह्यं वहति । शकटं यथा- हृदम् । तत्प्रेकम् 'परम्परावाहनस्य' ॥

आधोरणा हस्तिपका हस्त्यारोहा निपादिनः ।

आधविति ॥ आधोरयन्ति । ल्युः (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ हस्तिनं पाण्डित् । 'पा रक्षणे' (अ० प० अ०) । 'आ- तोऽपुप-' (३।२।३) इति कः । स्वार्ये कन् (ज्ञापि० ५।४। ५) ॥ (२) ॥*॥ हस्तिनमारोहयन्ति । 'कर्मण्यप्' (३।२।१) ॥ (३) ॥*॥ निपीदन्त्यवश्यम् । 'पद्लु विशरणार्दिषु' (भ्वा० प० अ०) । आवश्यके णिनिः (३।३।१७०) । यद्वा निपा- दयन्त्युपवेशयन्ति हस्तिनम् । प्रह्लादित्वात् (३।१।१३४) आवश्यके (३।३।१७०) वा णिनिः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'हस्तिपकेषु' ॥

नियन्ता प्राजिता यन्ता सूतः क्षत्ता च सारथिः ५९ सव्येष्टदक्षिणस्यौ च संज्ञा रथकुटुम्बिनः ।

नीति ॥ नियच्छति । अन्तर्भावितप्यर्थो वा । 'यसु उ- परमे' (भ्वा० प० अ०) । वृच् (३।१।१३३) ॥ (१) ॥*॥ प्राजति । 'अज गत्यादी' (भ्वा० प० से०) । वृच् अन्तर्भा- वितप्यर्थो वा । 'बलादावार्यधातुके वेध्यते' (भाष्य० २।४। ५६) इति वा न ।—प्राजयति—इति स्वामिसुकुटोक्तं चि- न्त्वम् । गिचि वीभावस्य नित्यत्वात् । 'प्राजयिता' इति रूप- प्रसङ्गाच्च । यदपि—वातुहृतेर्वाभावो नास्ति—इति स्वामिनो- क्तम् । तदपि चिन्त्वम् । वृच्योर्वा वातुहृतेरदर्शनात् ॥ (२) ॥*॥ यच्छति । वृच् (३।१।१३३) ॥ (३) ॥*॥ सुवति गमयति स्वाध्यान् । 'धृ प्रेरणे' (तु० प० से०) । कः (३। २।१०२) । 'सूतस्तु सारथ्यौ तक्षिण क्षत्रियाद्वाक्षणीसुते । वन्दिपारदयोः (पुंसि, प्रसूते प्रेरिते त्रिषु) इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (४) ॥*॥ क्षदति । 'क्षद संवरणे' सौत्रः । 'वृन्वृचौ गं- त्तिसदादिभ्यः संज्ञायां चानिटा' (उ० २।१४) । सुकुटुल् 'नमृनेष्टृलृष्टृ' (उ० २।१५) । इति वृच्—इत्याह । तत्र । नष्ट्रादिषु क्षत्तुरग्रहणात् । यदपि—'क्षद स्थैर्ये हिंसायां च' इत्यतस्तृच् (३।१।१३३) तन् (३।२।१३५) वा—इत्युक्तम् । तदपि न । उरुपाठस्यादर्शनात् । 'खद स्थैर्ये' (भ्वा० प० से०) इति पाठस्य दर्शनाच्च ॥ ५९ ॥*॥ सरलस्यान् । 'सु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । अन्तर्भावितप्यर्थः । 'सर्तोर्णिव' ॥

(उ० ४।८९) इति घयिन् । सरयस्यापत्यम्, वा ॥ (६) ॥*॥ सव्ये वामे तिष्ठति । 'सव्ये स्यदृच्छन्दति' (उ० २।१०१) इ- त्युन् डिव । 'स्यास्थिन्यृणाम्' (८।३।१७) इति वक्त्र्यात् पत्यम् । 'स्यास्थिन्यृणाम्' इति पाठे तु बुपानादित्वात् (८। ३।१८) पत्यम् । 'हृदन्तात्' (६।३।१९) इत्यलृक् ॥*॥ 'स- व्येष्टः' इत्यदन्तोऽपि । 'प्राजिता दक्षिणस्यश्च सादी सार- थिरुच्यते । सूतः क्षत्ता नियन्ता च यन्ता सव्येष्ट एव च' इत्यमरमाला ॥ (७) ॥*॥ दक्षिणे तिष्ठति । 'सुपि-' (३।२। ४) इति कः ॥ (८) ॥*॥ रथं कुटुम्बयितुं शीलमस्य । 'कु- टुम्ब धारणे' (तु० आ० से०) । 'सुपि-' (३।२।७८) इति णिनिः । यद्वा रथेन कुटुम्बम् । रथ कुटुम्बमस्यास्ति । इनिः (५।२।११५) तस्य अर्थः 'रथकुटुम्बिनः' ॥

रथिनः स्यन्दनारोहाः

रेति ॥ रथोऽस्यास्ति । इनिः । (५।२।११५) ॥ (१) ॥*॥ स्यन्दनमारोहन्ति । 'रह बीजजन्मानि प्रादुर्भावे च' (भ्वा० प० अ०) । अप् (३।२।१) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'रथा- रुढस्य योद्धुः' ॥

अश्वारोहास्तु सादिनः ॥ ६० ॥

अश्वेति ॥ अश्वमारोहन्ति प्राग्वत् ॥ (१) ॥*॥ सीद- न्त्यवश्यम् । 'पद्लु विशरणार्दी' (तु० प० अ०) । 'आवश्य- का-' (३।३।१७०) इति णिनिः । 'सादी तुरंगमातरथा- रोहेषु दृश्यते' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अश्वचार- णां' 'असवार' इति स्थातस्य ॥

भटा योधाश्च योद्धारः

भेति ॥ भटति । 'भट वृत्तौ, परिभाषणे वा' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'भटः स्यात् पुंसि वीरे च विशेषे पानरस्य च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ युष्यते । 'युष्य संप्रहारे' (दि० आ० अ०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥*॥ वृच् (३।१।१३३) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'योद्धुः' ॥

सेनारक्षास्तु सैनिकाः ।

सेनेति ॥ सेनां रक्षन्ति । 'कर्मण्यप्' (३।२।१) ॥ (१) ॥*॥ 'रक्षति' (४।४।३३) इति ठक् । 'सैनिकः सैन्यरक्षे च स्यात्सेनासमवेतके' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्र- हरिकादेः' ॥

सेनायां समवेता ये सैन्यास्ते सैनिकाश्च ते ॥ ६१ ॥

सेनेति ॥ सेनायां समवेति । 'सेनाया वा' (४।४।५५) इति ष्वः । 'सैन्यं सैनिकसेनयोः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ पक्षे ठक् (४।४।१) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सेनायां मिलितस्यैकदे- शीभूतस्य' ॥

१—इदमस्ति । पक्षिणः स्यात् । वा लिङि । ततो वक्ष्यामि 'अश्वारोहा भवति वा । व्यवसितविनाषा' इति इति भाष्ये इत्येव विद्वानुद्धरेदन्मादिकिञ्चित्कमेतत् ॥

१—तुना—प्रकृतवार्तिकोदाहरणेषु भाष्यकृता 'सव्येष्टा धारपि' इत्युदाहरणशनेन कैपटेन 'स्युष्टश्च ऋप्रक्ष्यान्त' इत्येवमुक्तेन चोकारान्तपाठोऽप्यनागिकः—इत्यरथिः सुचिग्रा ॥

वलिनी ये सहस्रेण साहस्रास्ते सहस्रिणः ।

वेति ॥ सहस्रं वलानि सन्ति येषाम् । 'तपःसहस्राभ्यां विनीनी' (५।२।१०२) ॥ (२) ॥३॥ 'अण् च' (५।२।१०३) इत्यण् ॥ (१) ॥३॥ द्वे 'सहस्रसंख्याकेन गजादिना वलवतः' ॥

परिधिस्थः परिचरः

पेति ॥ परिधौ सेनान्ते तिष्ठति । 'मुपि-' (३।२।४) इति कः ॥ (१) ॥३॥ परितश्चरति । अच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'सेनायां राज्ञो दण्डकारिणः' । 'प्रयाणे सामन्तस्यापकर्षकस्य'—इत्यन्ये । रथगजादिश्वक्रपादादिरक्षकस्य—इति केचित् ॥

सेनानीर्वाहिनीपतिः ॥ ६२ ॥

सेनेति ॥ सेनां नयति । 'णील् प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'सत्सू-' (३।२।६१) इति क्विप् । 'सेनानीः स्यात् पुमान् कार्तिकेये सेनापतौ पुमान्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ वाहिन्याः पतिः ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'सेनापतेः' ॥

कञ्चुको वारवाणोऽस्त्री

केति ॥ कञ्चते । 'कचि दंष्ट्रिवन्धनयोः' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादुक्तः । 'कञ्चुको वारवाणे स्यगत्रिमांके कवचेऽपि च । वर्षांपकगृहीताज्ञस्थितवज्रे च चोलेके । कञ्चुकर्यापधिभेदे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ वाणं वारयति, शृणोति वा । 'वृच् वरणे' (स्त्रा० उ० से०) । प्यन्तो वा । 'कर्मण्यण्' (३।२।११) । 'मयूरव्यंसकादिवात्' (२।१।७२) । राजदन्तादिवात् (२।२।३१) वा परनिपातः । यद्वा वारमाच्छादकं वाननस्य । 'पूर्वपदान्' (८।४।३) इति णत्वम् ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'चोलेकाकृतिसंनाहस्य' ॥

यत्तु मध्ये सकञ्चुकाः ।

वध्नन्ति तत्सारसनमधिकाङ्गः

येति ॥ सारं सनोति । 'पणु दाने' (तु० प० से०) । कर्मणः शेषत्वविवक्षायामच् (३।१।१३४) । यद्वा सारं बलमस्यते दीप्यतेऽनेन । 'अस गतिदीप्त्यादानेषु' (भ्वा० उ० से०) । 'करणा-' (३।३।११७) इति ल्युट् । शकन्वादिः (वा० ६।१।९४) । 'सारसनमप्युवज्रे तनुत्रिणां मेखलायां च' (इति मेदिनी) । विश्वोऽपि—'सारसनं मेखलायामुवज्रे च तनुत्रिणाम्' इति ॥ (१) ॥३॥ अत्रिकर्मजात् ॥३॥ क्विचिन्तु 'सारसनधिपण्डे' इति षट् । अकल्पः—'अधिपातं सारसनम्' इति ॥३॥ इत्यण्—'कर्म सारसनं ज्ञेयं अधिपातं च लिङ्गनम्' इति ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'कञ्चुकादार्थार्थे मध्यकाये नियच्छस्य' ॥

अथ शीर्षकम् ॥ ६३ ॥

शीर्षण्यं च शिरस्त्रे

अथेति ॥ शीर्षस्य प्रतिष्ठतिः । 'श्वे-' (५।३।९६)

इति कच् । शीर्षं कं मुखमस्त्राद्वा ॥ (१) ॥३॥ शिरसे हितम् । 'शरीरावयवाद्यत्' (५।१।६) । 'ये च दक्षिते' (६।१।६१) इति शिरःशब्दस्य शीर्षत्रादेशः । 'ये त्रामाव-' (६।४।१६८) इति टिलोपो न । शीर्षण्यं शीर्षरक्षणे । 'शीर्षण्यो विगदे कचे' इति हैमः ॥ (२) ॥३॥ शिरःत्रायते । 'त्रैह्य पालने' (भ्वा० आ० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (३) ॥३॥ त्रीणि 'शिरस्त्रस्य' 'श्रीप' इति च्यातस्य ॥

अथ तनुत्रं वर्मं दंशनम् ।

उरदच्छदः कङ्कटको जगरः कवचोऽस्त्रियाम् ॥ ६४ ॥

अथेति ॥ तनुं त्रायते । प्राग्वत् ॥ (१) ॥३॥ शृणोति देहम् । 'वृच् वरणे' (स्त्रा० उ० से०) । मनिच् (३।२।७५) ॥ (२) ॥३॥ दंश्यतेऽनेन । 'दशि दंशनस्यर्शनयोः' (हु० आ० से०) । 'करणा-' (३।३।११७) इति ल्युट् । 'दंशनं वर्मदंशयोः' इति हैमः ॥ (३) ॥३॥ उरदछायतेऽनेन । 'छद अपवारणे' (हु० उ० से०) । 'पुंति-' (३।३।११८) इति घः । 'छादेघे-' (६।४।९६) इति ह्रस्वः ॥ (४) ॥३॥ कङ्कते । 'ककि लौल्ये' (भ्वा० आ० से०) । 'शकादिभ्योऽटन्' (उ० ४।८।१) स्त्रार्थे कच् (जापि० ५।४।५) यद्वा कं मुलं कटति । 'कटे वपादौ' (भ्वा० प० से०) अच् (३।१।१३४) । मूलविभुजादिकः (वा० ३।२।५) वा ॥ (५) ॥३॥ जगता गृह्यते । 'प्रातिपदिकाद्वात्वर्ये-' (हु० ग० सू०) इति निच् (टिलोपश्च) । बाहुलकादरः । जागति । अच् (३।१।१३४) । शृणोदरादिः (६।३।१०९) वा । 'जगरः कङ्कटो योगः संनाहः स्नादुरदच्छदः' इति बोधालितः ॥ (६) ॥३॥ कं वानं वन्नति । 'वञ्चु गतौ' (भ्वा० प० से०) । अन्तर्भावित्पथ्यो वा । मूलविभुजादिकः । 'कवचो गर्दभाण्डे च संनाहं पटहेऽपि च' (इति विश्वमेदिन्यां) ॥ (७) ॥३॥ ऋष 'संनाहस्य' ॥ आमुक्तः प्रतिमुक्तश्च पिनद्धश्चापिनद्धवत् ।

आम्बिति ॥ आमुच्यते स्म । 'मुच्छ मोक्षणे' (तु० उ० अ०) । कः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥३॥ प्रतेरपि ॥ (२) ॥३॥ अपि नह्यते स्म । 'णह वन्धने' (दि० उ० अ०) । कः (३।२।१०२) । 'वटि अगुर्गि-' इत्यहोपः ॥ (३) ॥३॥ (४) ॥३॥ चत्वारि 'परिहितकवचादेः' ॥ (परिहितस्य वचादेः—इति सुकटः) ॥

संनद्धो वर्मितः सज्जो दंशितो वृद्धकङ्कटः ॥ ६५ ॥

नासिति ॥ संनद्धो नह्यते, सज्जो न । 'असिद्धवा-
नन्दे' (३।४।७) इति ॥ (३।२।१०२) वा कः । 'संनद्धो वर्मिते वृद्धे' इति मेदिनी ॥ (१) ॥३॥ वर्म-
मेण नह्यते स्म । 'सिल्लप-' (३।२।२५) इति निच् । 'या
विष्टवत्' (वा० ६।४।११५) इति टिलोपः । वर्मं संजातमस्य
वा । तारकादिवात् (५।२।३६) इत्यच् ॥ (२) ॥३॥ सज्जति ।

'पन्न गतौ' (म्वा० प० मे०) । अन् (३।१।१३४) । 'अथ सज्जः न्यात्मन्तरे संभृते त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥३॥
 दंगः संजातोऽस्य । इतच् (५।२।३६) अद्वा-दंशते ल ।
 'दंगि दंगनादौ' (बु० आ० से०) । लः (३।२।१०२) ॥
 (१) ॥ ॥ अद्वा० दूतः कद्दतो येन ॥ (५) ॥ ॥ पत्र 'धृत-
 संनाहस्य' ॥

त्रिष्वामुक्तादयः

त्रैति ॥ आमुक्तादयो अद्वा० दूतान्ताः ॥
 वर्मभृतां कावचिकं गणे ।

धेति ॥ कर्वाचिनां समूहः । 'ठक् कर्वाचिनश्च' (१।२।८१)
 ॥ (१) ॥३॥ एकं 'धृतसंनाहानां गणस्य' ॥

पदातिपत्तिपदगपादातिकपदाजयः ॥ ६६ ॥
 पदश्च पदिकश्च

धेति ॥ पादान्मानतति । 'अत सातस्यगमने' (म्वा०
 प० से०) । 'अजतिभ्यां च' (उ० १।१३०) 'पादे च'
 (उ० १।१३१) इतीन । 'पादस्य पदाज्यातिभोपहतेषु' (३।
 ३।५२) इति पदः ॥ (१) ॥ ॥ एवं पदाजिः ॥ (१) ॥ ॥
 सुदुदन्तु—'इन्द्रजादिभ्यः' (वा० ३।३।१०८) इतीन—
 लाह । तत्र । 'त्रियाम्' 'अकर्तारि च काण्डे' 'भग्ने' इत्य-
 धिकारे तस्य विहितत्वेन 'अतति' 'अजति' इति विग्रहस्य
 विन्दुत्वात् ॥ (१) ॥३॥ पद्यते । 'पद गतौ' (दि० आ०
 अ०) । बाहुल्यकानि । क्तिच् (३।३।१५४) वा । 'पत्तिः
 मेनामितपदभोगतौ' इति हेमः ॥ (२) ॥३॥ पादान्यां ग-
 च्छति । 'अन्तेष्वपि' (वा० ३।२।४८) इति टः । 'पादस्य'-
 (३।३।५२) इति पदः ॥ (३) ॥ ॥ पदातिरेव । विनयादि-
 लात् (५।१।३४) ट्क् । पादान्मानतति । बाहुल्यकानि
 वा ॥३॥ 'पादाधिकः' इति इतिरेवाटः । पादान्मानतति ।
 'अथ रक्षणादौ' (म्वा० प० मे०) । बाहुल्यकानि । यदा
 पादेनयो रक्षणम् । तत्र नियुक्तः । 'तत्र नियुक्तः' (१।१।
 ६९) इति ट्क् ॥ (४) ॥ ॥ पद्यां गच्छति । पादेन नमा-
 नर्थः पच्छन्दोऽस्ति । टः (वा० ३।२।४८) ॥ (६) ॥३॥
 पादान्यां वगति । 'पदादिभ्यः छत्' (१।१।१०) । 'उक्ते च-
 रतौ' (वा० ३।३।५३) इति पद्भावः ॥ (७) ॥३॥ पादात्-
 जय्योऽप्यत्र । 'पदातिपत्तिपादात्पादाधिकपदाजयः' इ-
 त्यमगन्तात् । यन्तु सुकुटेनेत्यम्—मूलविभुजादिके पादानः—
 इति । तत्र । 'पादान्यां अतति' इति विग्रहेण पचायत्वा
 पदाधिकत्वात् । ॥ सत 'पदातिः' ॥

अथ पादात् पत्तिसंहतिः ।

अधेति ॥ पदात्तना समूहः । 'पिशादिभ्योऽट्' (१।२।
 ३८) ॥ (१) ॥३॥ पत्तिसं संहतिः ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'पदा-
 तिसमूहस्य' ॥

शस्त्रार्जावे काण्डपृष्ठाद्युर्ध्वाध्यायुधिकाः समाः ॥६७॥
 शेति ॥ शस्त्रार्जावेति उपर्जावति । 'जोव प्राग्धारणे'
 (म्वा० प० मे०) । 'कर्मण्यण' (३।२।१) ॥ (१) ॥३॥ काण्डानि
 गात्रानि पृष्ठे यस्य ॥३॥ 'काण्डस्फुटः' इति मुकुटः । स्पृष्टं
 यतीत काण्डं यत्नं येन । 'वाहिताभ्यादिषु' (२।२।३५) इति
 पग्निततः ॥ (२) ॥३॥ आद्युधेन जावति । 'आद्युधाच्छ च'
 (१।१।६४) ॥ (३) ॥३॥ चान् ट्क् ॥ (४) ॥३॥ चलात्
 'शस्त्रार्जाधिनः' ॥

हतहस्तः सुप्रयोगविशिश्रः हतपुह्ववत् ।

क्रिति ॥ हतोऽभ्यस्तो हतो यस्य ॥ (१) ॥३॥ शोभनः
 प्रयोगोऽस्य । सुप्रयोगो किञ्चिदोऽस्य ॥ (२) ॥३॥ हतोऽ-
 भ्यस्तः पुनः उद्भयुक्तः यरो येन ॥ (३) ॥३॥ श्रानि 'स-
 म्यकृतशराभ्यासस्य' ॥

अपराद्धपृष्णोऽसौ लक्ष्याद्यश्च्युतसायकः ॥ ६८ ॥

अपेति ॥ अपराद्धः पृष्णो वागोऽस्य ॥ (१) ॥३॥ ल-
 क्ष्याद्रेष्व्यात् । च्युतो अष्टः सायको यस्य ॥ ॥ एकं 'लक्ष्या-
 प्रातशरस्य' ॥

धन्वी धनुष्मान् धानुष्को निपश्यती धनुर्धरः ।

धेति ॥ 'धन्वा तु महद्वेगं ना द्वीवं चापे स्थलेऽपि न'
 (इति मेदिनी) । धन्वास्यास्ति । शीघ्रादितान् (५।२।११३)
 इतिः ॥ (१) ॥३॥ धनुर्म्यानि । ननुप (५।२।१५०) ।
 'तसौ मत्वर्थे' (१।१।१५) इति मत्वम् ॥ (२) ॥३॥ धनु-
 प्रहरणस्य । 'तदस्य, प्रहरणम्' (१।१।५७) इतिटक् ।
 'धनुष्कोत्तात्तात्' (१।३।५१) ॥ (३) ॥ ॥ निपशोऽस्यानि ।
 इतिः (५।१।१५५) ॥ (४) ॥३॥ 'अस्त्रं प्रहरणे चापे' इति
 विश्वः । अन्वभ्यानि । इतिः (५।२।११५) ॥ (५) ॥ ॥
 धगति । 'धनु धारणे' (म्वा० उ० अ०) । अन् (३।१।
 १३४) । धनुवो धरः ॥ (६) ॥३॥ पद 'धनुर्धरस्य' ॥

स्यात्काण्डवां तु काण्डीरः

स्यादिति । 'काण्डः नन्वे तदस्त्रन्धे वाणेऽवसरनी-
 रयोः । कुर्मते वृक्षनिदाडीवन्धे रहति न त्रियाम्' (इति
 मेदिनी) । काण्डो वाणोऽस्यानि । ननुप (५।२।१५५) ॥
 (१) ॥३॥ 'काण्डायाऽर्धाङ्गीरर्चौ' (५।२।१११) ॥ (२)
 ॥३॥ द्वे 'वाणधारकस्य' ॥

शास्त्रीकः शक्तिहेतिकः ॥ ६९ ॥

शेति ॥ शक्तिः प्रवरणस्य । 'शक्तिश्चर्माङ्गीक' (१।१।
 ५५) । (१) ॥ ॥ शक्तिर्हेतिर्यस्य ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'शस्य-
 युधधारिणः' ॥

१—'तदस्य मत्वर्थश्च पूर्वपाददुहसः एवं मत्वर्थमेव ॥

याष्टीकपारश्वधिकौ यष्टिपश्वयहेतिका ।

येति ॥ यष्टिः प्रहरगमस्य (इन्द्र 'याष्टय') ॥ (१) ॥
॥३॥ परश्वः परशुः प्रहरगमस्य । 'परश्वयष्टि' (याष्टय) ॥
॥ (१) ॥३॥ यष्टिश्च परश्वश्च हेतो ययोः ॥३॥ एकैकम् 'यष्टि-
परशुयुतोः' ॥

नैखिशिकोसिहेतिः स्यात्

नायिति ॥ नैखिशः प्रहरगमस्य । 'प्रहरगम्' (याष्टय) ॥
इति वच् ॥ (१) ॥३॥ अतिहेतिदस्य ॥ (२) ॥३॥ द्वे
'खद्वायुयस्य' ॥

समौ प्रासिककौन्तिकौ ॥ ७० ॥

सेति ॥ सप्तः इन्द्रश्च प्रहरगमस्य । प्राग्द् (याष्टय) ॥
॥ (१) ॥३॥ एकैकम् 'प्रासकुन्तायुधिनोः' ॥

चर्मी फलकपाणिः स्यात्

चेति ॥ चर्मोऽस्याति । श्रौह्यदिक्त्वाद् (याष्टय) ॥
इतिः ॥ (१) ॥३॥ फलकं प्रागावस्य ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'फल-
कधारकस्य' ॥

पताकी वैजयन्तिकः ।

पेति ॥ पताकाऽस्याति । श्रौह्यदिक्त्वाद् (याष्टय) ॥
(१) ॥३॥ वैजयन्त्यास्याति । श्रौह्यदिक्त्वाद् (याष्टय) ॥
वच् । अष्टौ वैजयन्त्या वरति । 'वरति' (याष्टय) इति वच् ॥
(२) ॥३॥ द्वे 'स्वजधारकस्य' ॥

अशुभ्रवः सहायश्चानुचरोऽनिलरः समाः ॥ ७१ ॥

अन्विति ॥ अशु पश्चात् क्वते । 'इह गर्ता' (न्वा०
का० व०) । अच् (याष्टय) ॥ (१) ॥३॥ सह अश्वते ।
'अश्व गर्ता' (न्वा० का० व०) । एति वा । 'इह गर्ता' (का०
प० व०) । अच् (याष्टय) ॥ (२) ॥३॥ अशु वरति ।
'वरते' (याष्टय) ॥ (३) ॥३॥ अनिलः सरति । अच्
(याष्टय) ॥ (४) ॥३॥ वज्जति 'सहायस्य' ॥

पुरोगाग्रेसरप्रष्टाप्रतःसरपुरःसराः ।

पुरोगमः पुरोगामी

प्रिति ॥ पुरो गच्छति । 'अन्वेन्दवि-' (वा० याष्टय) ॥
इति वः ॥ (१) ॥३॥ अस्ते सरति । 'पुरोऽप्रोऽप्रो' (या
याष्टय) इति वः ॥ (२) ॥३॥ प्रविष्टे गच्छति । 'कात्थो-
पर्यो' (याष्टय) इति वः । 'प्रोऽप्रगालि' (याष्टय) ॥
इति वः । 'प्रोऽप्रगालि' (याष्टय) इति वः । 'प्रोऽप्रगालि' (याष्टय) ॥
(इति नैदिनी) ॥ (३) ॥३॥ अश्वतः सरति ॥ पुरः सरति ।
'पुरोऽप्रवः' (याष्टय) इति वः । (४) ॥३॥ (५) ॥३॥
पुरो गच्छति । अच् (याष्टय) । 'गन्ध' (याष्टय) ॥
इति खच् वा ॥ (६) ॥३॥ 'इन्द्रजातो' (याष्टय) इति
मैलिः ॥ (७) ॥३॥ सप्त 'अप्रेसराणाम्' ॥

नन्दगामी तु नन्दरः ॥ ७२ ॥

मेति ॥ नन्दं गच्छति तच्छीलः । प्राग्द् (याष्टय) ॥
(१) ॥३॥ नन्दति पार्श्व । 'नदि हिमाच्छेद्ययोः' (न्वा०
प० व०) । वाहुल्यकार्त्वात् । नन्दं राति । 'कात्थोऽपुन' (याष्टय) इति वः । 'नन्दरः श्रेयस्त्वयोर्वाचनन्याययोः'
पुनान् । इन्द्रोऽन्वेत् न द्वयोर्नन्दे पृथौ वक्षेऽनिवेदकत्' (इति
नैदिनी) ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'शतर्गमनशीलस्य' ॥

जह्वालोपितजवस्तुल्यौ

जेति ॥ अतिशयित्वा बह्वाम् । लिष्वादिक्त्वाद् (याष्टय) ॥
वच् ॥३॥ निष्कारित्वाद् (याष्टय) इति चहिलोऽपि ।
'प्रवाह्यदिक्त्वात् तुल्या बह्वाल्जह्विलादयः' इति वाचस्पतिः ॥
(१) ॥३॥ अतिशयितो जहो वेगो यस्य ॥ (२) ॥३॥ द्वे
'यतिवेगवतः' ॥

जह्वाकारिकजाह्निकौ ।

जेति ॥ जह्वासायत्वाद्दुन्वाराद्द्विजह्वा । वैद्व्ये राव-
व्यो नागः, आकरः श्रेयो वा । जह्वाश्रेयोऽस्याति । उच् (या
याष्टय) उच्च इति इत्सी यस्य, इति वा ॥ (१) ॥३॥
जह्वान्यां जावति । 'वितादिभ्यो जावति' (याष्टय) इति
वच् ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'जह्वाजीवितः' ॥

तरस्वी त्वरितो वेगी प्रजवी जवनो जवः ॥ ७३ ॥

तेति ॥ त्वरे वेगोऽस्याति । 'अस्त्रायाम्' (याष्टय) ॥
इति विदिः । 'तरस्वी अवेगिनोः' (इति नैदिनी) ॥ (१) ॥३॥
॥३॥ त्वरे । 'द्वितरा संज्ञने' (न्वा० का० व०) । 'द्विः
त्वा' (याष्टय) । त्वरा संज्ञात्वात्, इति वा । इदम् (या
याष्टय) । 'त्वरितं वेगवदयोः' (इति हेमः) ॥ (२) ॥३॥
अतिशयितो वेगोऽस्य । इतिः (याष्टय) ॥ (३) ॥३॥
प्रवदति 'इ' सौत्री वेगे गर्ता व । 'प्रवोरितिः' (याष्टय) ॥ (४) ॥३॥ 'इन्द्रोऽन्वे' (याष्टय) इति वच् ।
'जवनं तु त्वरे वेगिहये वा वेगिलि त्रिषु' (इति नैदिनी) ॥
(५) ॥३॥ अच् (याष्टय) 'जवो वेगवति त्रिषु' । उ-
लिहत्त्वं नवेद्वेगे चाग्दुपुमे जवा नवा' (इति नैदिनी) ॥
(६) ॥३॥ अच् 'वेगवन्मावस्य' ॥

जय्यो यः शक्यते जेतुम्

जेति ॥ जेतुं शक्यः । 'जि जये, अन्विजवे वा' (न्वा०
प० व०) । 'जलि तिच् व' (याष्टय) इति इत्सी 'अवो
द्व' (याष्टय) । 'अश्वरथ्यो शक्यथे' (याष्टय) ॥
(१) ॥३॥ एकम् 'जेतुं शक्यस्य' ॥

जेयो जेतव्यमावके ।

जयिति ॥ शक्यायाम्दन्त्र 'अहं हस्तव्य' (याष्टय) ॥
इति योग्यत्वात् 'अवो द्द' (याष्टय) ॥ (१) ॥३॥
॥३॥ एकं 'जेतुं योग्यस्य' ॥

निर्वधिभ्य ऊः—इति मुकुटः । तत्र । तादृशसूत्राभावात् ।
 'चमूः सेनाविशेषे च सेनानात्रे च योषिति' (इति मेदिनी) ॥
 (६) ॥३॥ बह्वयाः सन्त्यस्याम् । इनिः (५।२।११५)
 (७) ॥३॥ बलति । 'बल प्राणने' (भ्वा० प० से०) । अच्
 (३।१।१३४) । यद्वा बलते । 'बल संवरणे, संवलने च'
 (भ्वा० आ० से०) ॥ (८) ॥३॥ सेनैव । चतुर्वर्णादिलात्
 (वा० ५।१।१२४) प्यच् ॥ (९) ॥३॥ क्रियतेऽनेन ।
 'घञर्थे कः' (वा० ३।३।५८) । 'के कृत्वादीनाम्' (वा० ६।
 १।१२) इति द्वित्वम् ॥ (१०) ॥३॥ अनित्यनेन । 'अन
 प्राणने' (अ० प० से०) । 'अनिहृपिभ्यां क्च' (उ० ४।
 १७) इतीकन् 'अनीकोऽर्था रणे सैन्ये' (इति मेदिनी)
 ॥ (११) ॥३॥ एकादश 'सेनायाः' ॥

व्यूहस्तु बलविन्यासः

व्यवृत्ति ॥ व्यूहते । 'ऊह वितर्के' (भ्वा० आ० से०) ।
 घञ् (३।३।१८) । 'व्यूहः स्याद्वलविन्यासे निर्माणे वृन्द-
 तर्कयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ बलस्य सेनाया
 विन्यासो विभज्य स्थापनम् ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'व्यूहस्य' ॥

भेदा दण्डादयो युधि ।

भयिति ॥ भेदा विशेषाः । यदाह कामन्दकिः—'तिर्य-
 ग्युत्तित्तु दण्डः स्याद्भोगोऽन्वायुतिरेव च । मण्डलः सर्वतो-
 वृत्तिः प्रथमवृत्तिरसंहतः' इति ॥ दण्डवदवस्थानं दण्डः ।
 अन्योन्यानुगतावृत्तिर्भोगः । सर्पशरीरवदवस्था मण्डलः ।
 गजादीनां विजातीयैरभिधितानां स्थानमसंहतः । शकट-म-
 कर-पताका-सर्वतोभद्र-दुर्जयादयोऽपि ।

प्रत्यासारो व्यूहपार्ष्णिः

प्रेति ॥ प्रतीपमासारयति भग्नान् । 'रु गती' (भ्वा०
 प० अ०) । प्यन्तः । अच् ॥ (१) ॥३॥ व्यूहस्य पार्ष्णिः
 पृष्ठभागः । 'पार्ष्णिः स्यादुन्मदत्रियाम् । त्रियां द्वयोः सै-
 न्यपृष्ठे पादग्रन्थ्यधरेऽपि च' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥३॥
 द्वे 'व्यूहस्य पृष्ठभागस्य' ॥

सैन्यपृष्ठे प्रतिग्रहः ॥ ७९ ॥

सैन्येति ॥ सैन्यस्य पृष्ठे धनुःशतद्वयान्तरे स्थितं सैन्यम् ।
 प्रतिग्रहतेऽनेन 'ग्रहवृद्धे' (३।३।५८) इत्यप् । 'प्रतिग्रहः
 स्वीकरणे सैन्यपृष्ठे पतद्ग्रहे । योग्येभ्यो विधिवद्देये तद्ग्रहे च
 ग्रहान्तरे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ एकं 'सैन्यस्य प-
 ञ्चाङ्घ्रिसंघातस्थानीकस्य' ॥

एकैकैकरथा त्र्यश्वो पत्तिः पञ्चपदातिका ।

पकेति ॥ एक इभो यस्याम् । एको रथो यस्याम् । त्र-
 योऽश्वो यस्याम् । पञ्च पदातयो यस्याम् । पद्यते । 'पद
 गती' (दि० आ० अ०) । पत्यते वा । 'पतु गती' (भ्वा०
 प० अ०) । 'त्रियां क्चिन्' (३।३।९४) । क्चिन् (३।३।
 १७४) वा । 'पत्तिर्ना पदगे, त्रियाम् । गताविकरयकेभ्य-
 श्वपञ्चपदातिके' (इति मेदिनी) । भरतः—'एको रथो गज-
 द्वैको नराः पञ्च पदातयः । त्रयश्च तुरगास्तज्जैः पत्तिरित्य-
 भिधीयते' ॥ (१) ॥३॥ एकं 'सेनाविशेषस्य' ॥

पत्त्यङ्गैस्त्रिगुणैः सर्वैः क्रमाद्वाख्या यथोत्तरम् ॥ ८० ॥

सेनामुखं गुल्मगणौ वाहिनी पृतना चमूः ।

अनीकिनी

पेति ॥ तिलः पत्तयः सेनामुखम् । त्रिभिः सेनामुखैर्गु-
 ल्मः । त्रयो गुल्मा गणः । त्रयो गणा वाहिनी । तिलो वा-
 हिन्यः पृतना तिलः पृतनाश्चमूः । तिलश्चम्वोनीकिनी ॥३॥
 सेनाया मुखमुपक्रान्तः ॥ (१) ॥३॥ गुडति, गुड्यते, वा ।
 'गुड रक्षायाम्' (तु० प० से०) । बाहुलकान्तः । डलयोरे-
 कत्वम् । 'गुल्मः सेनापट्टनिदोः सेनारक्षणरुग्भिदोः । त्त-
 न्वेऽत्रियानामलक्ष्येलावली वल्लवेदमसु' (इति मेदिनी) ॥
 (१) ॥३॥ गण्यते । गण्यति वा । 'गण संख्याने' (तु० उ०
 से०) । घञ् (३।३।१९) । अच् (३।१।१३४) वा । 'णः
 प्रथमसंख्याये चण्डोऽन्वयप्रभेदयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥
 एकैकं 'सेनाविशेषस्य' ॥

दशानीकिन्योऽश्वौहिणी

देति ॥ दशानीकिन्योऽश्वौहिणी । ऊहः समूहोऽस्त्यस्याः ।
 इनिः (५।२।११५) । अक्षाणामूहिनी । 'पूर्वपदात्-' (८।४।
 ३) इति णत्वम् । 'अक्षाद्दहिन्याम्' (वा० ६।१।८९) इति
 वृद्धिः । यत्तु—सर्वेषामक्षाणामिन्द्रियाणामूहः सविकल्पकं
 ज्ञानमलोहः । सोऽस्त्यस्याः इनिः । (५।२।११५) 'अकृत-
 व्यूहाः—' इति परिभाषया गुणं वाचित्वा वृद्धिः (वा० ६।१।
 ८९)—इति मुकुटेनोक्तम् । तत्र । ऊहिनीशब्देन विग्रहे वृद्धे-
 श्चरितार्थत्वात् । 'अपवादोऽप्यन्वयश्चरितार्थत्वेत्तदाऽन्तरङ्गे-
 ण वाच्यते' । तथा 'सर्व इह' इत्यपवादोऽपि सर्वणदीर्घो
 गुणेन वाच्यते । 'अश्वौहिण्यामित्यधिकैः सप्तला ह्यष्टभिः
 शतैः । संख्या युक्ता सहस्राणि गजानामेकविंशतिः । एवमेव
 रथानां तु संख्यानां क्रीर्तितं युधैः । पञ्चपट्टिः सहस्राणि पट्ट-

१—तत्तत्सेनाविशेषे गजादीनां निर्णयाय चक्रमिदम् ॥

सेना	पत्तिः	सना- मुखम्	गुल्मः	गणः	वाहिनी	पृतना	चमूः	अनीकिनी	अश्वौहिणी
गजाः, रथाः	१	३	९	२७	८१	२४३	७२९	२१८७	२१८७०
अश्वः.....	३	९	२७	८१	२४३	७२९	२१८७	६५६१	६५६१०
पदातयः	५	१५	४५	१३५	४०५	१२२५	३६४५	१०९३५	१०९३५०

गतानि दग्धव तु । संख्यातालुगगतर्ज्विना रघुरंगमैः ।
वृथां गतमहं तु सहस्रानि नवैव तु । गतानि त्रीणि चान्यानि पञ्चाशच्च पदातयः ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'अक्षौहिण्याः' ॥

अथ संपत्तिः ॥ ८३ ॥

संपत्तिः श्रीश्च लक्ष्मीश्च

अथेति ॥ संपदनम् अनया वा । 'पद गती' (दि० आ० अ०) । संपदादिच्च्वात् (वा० ३।३।१०८) क्तिप् ॥ (१) ॥३॥ 'त्रियां क्तिन्' (३।३।१४) ।—'संपत्तिसाकल्यान्तवचनेषु' (२।१।६) इति निर्देशात् क्वचित्कारेऽपि 'वासहय' (३।१।१४) न्यायः क्वचित्प्रवर्तते ॥ (२) ॥३॥ श्रियते सर्वैः 'श्रिन् सेवायाम्' (भ्वा० उ० से०) । 'क्विप्वत्ति-' (उ० २।५७) इत्युणादिभूवेण क्तिप् । 'श्रीर्वैश्वरचना शोभा भारतीसरत्नने । लक्ष्म्यां त्रिवर्गसंज्ञां वेद्योपकरणे गर्ता' इति विश्वनेदिन्यां ॥ (३) ॥३॥ लक्ष्यते । 'लक्ष दृशने' (उ० ५० से०) । 'लक्षेर्लुच् च' (उ० ३।१६०) इत्याप्रत्ययः । 'लक्ष्मीः शोभासंज्ञाप्रियंशुषु' धनोत्कर्षस्य इति हेमचन्द्रः ॥ (४) ॥३॥ चत्वारि 'धनोत्कर्षस्य' ॥

विपत्तौ विपदापदैः ।

वीति ॥ विपदनम् । अनया वा । संपदादिति क्तिन् (वा० ३।३।१०८) ॥ (१) ॥३॥ क्तिन् (३।३।१४) ॥ (२) ॥३॥ एवमान्त् । आपत्तिः ॥ (३) ॥३॥ त्रीणि 'आपदः' ॥

आयुषं तु प्रहरणं शस्त्रमस्त्रम्

आश्रितिति ॥ आ श्रुत्यन्तेऽनेन । 'युष संप्रहारे' (दि० आ० अ०) । 'धनर्थे क्विवानम्, स्थानापादानियुच्यर्थम्' (वा० ३।३।५८) ॥ (१) ॥३॥ प्रहियतेऽनेन । 'करणा-' (३।३।११७) इति ल्युट् ॥ (२) ॥३॥ गत्यतेऽनेन । 'शुभु हिंसायाम्' (भ्वा० ५० से०) । 'दाश्रयस-' (३।२।६८२) इति श्रुट् ॥ (३) ॥३॥ अस्यते । 'असु क्षेपणे' (दि० ५० से०) । अमति वा । 'अस दीप्तौ' (भ्वा० उ० से०) श्रुत् (उ० ४।१।४९) ॥ (४) ॥३॥ चत्वारि 'प्रहरणमात्रस्य' ॥

अथास्त्रियौ ॥ ८४ ॥

धनुस्त्रायौ श्वशरासनक्रोदण्डकार्मुकम् ।

इष्यासोऽपि

अथेति ॥ धनति । 'धन शब्दे' (भ्वा०) । 'अर्तिवृत्ति-' (उ० ४।१।१७) इत्युच् । 'धनुः नियाले ना न क्री राक्षिमेदे शरासने । धनुर्वरे त्रिषु' (इति सान्तेऽु नेदिनी) ॥३॥ 'धनुर्गो-' (उ० १।७) इत्युप्रत्यये उच्यन्तोऽपि । 'धनुः पुमान् नियालर्त्री राक्षिमेदे शरासने' इति सान्तेऽु नेदिनी ॥३॥ 'ह्यविचलितानिधेदि-' (उ० १।८०) इत्युप्रत्ययान्तः) त्रियाननि । (स्यावरं तु धनुर्गो) । 'शराघापो धनुः क्री स्यात् (तृणता त्रिणतापि च)' इति त्रि-

क्रोदण्डेषात् ॥ (१) ॥३॥ चपस्य वंशमेदस्य विकारः । 'अवयवे च प्राण्योपवि-' (४।३।१३५) इत्युच् ॥ (२) ॥३॥ धन्वति । 'धवि गर्ता' (भ्वा० ५० से०) 'कनिन् युष्पि-' (उ० १।१५६) इति कनिन् । 'धन्वा तु मरुदेशे ना ह्यैवं चापे स्यल्लेऽपि च' (इति नेदिनी) ॥ (३) ॥३॥ शरा अस्यन्तेऽनेन । 'वंशु क्षेपणे' (दि० ५० अ०) । 'करणा-' (३।३।११७) ॥ (४) ॥३॥ क्रोटति । 'कृट् अनृतभाषणे' ( ) । बाहुलकादण्टन् । प्रयोदरादिः (३।३।१०९) । क्रीति । विच् (३।२।७५) कौर्दण्डो वंशोऽस्य वा । 'कौदण्डं कार्मुके देशमेदभूतलयोरपि' इति हेमचन्द्रः ॥ (५) ॥३॥ कर्मणे प्रभवति । 'कर्मण उक्त्' (५।१।१०३) । 'अथ कार्मुकः । वंशे कार्मुकमिष्यासे कर्मणे' इति हेमः ॥ (६) ॥३॥ इषयो वागो अस्यन्तेऽनेन । 'हृलश्च' (३।३।२२१) इति घञ् । 'इष्यासो धन्यंधन्यिनोः' इति हेमः ॥ (७) ॥३॥ सप्त 'धनुषः' ॥

अथ कर्णस्य कालपृष्ठं शरासनम् ॥ ८५ ॥

अथेति ॥ कालो यम इव पृष्ठमस्य । कालवर्ण वा पृष्ठमस्य । 'कालपृष्ठं कर्णत्रापे पुंसि कृक्विहंगमे' (इति नेदिनी) ॥३॥ 'कालपृष्ठं तु क्रोदण्डमात्रके कर्णधन्वति । कालपृष्ठो मृगमेदे कृक्' इति हेमः ॥ (१) ॥३॥ एकं 'कर्णधनुषः' ॥

कपिध्वजस्य गाण्डीवगाण्डिवौ पुंनपुंसकौ ।

केति ॥ कपिर्हेतुमान् ध्वजो ध्वजे वा यस्य ॥३॥ गाण्डिप्रन्यिरस्याति । 'हृदिकारात्' (ग० ४।१।४५) इति वा हीर् । 'गाण्ड्यजगात्-' (५।२।११०) इति वः । अत्र संहितया हस्तदीर्घयोर्ग्रहः । 'जिष्णोर्धनुषि क्रोदण्डे गाण्डीवं गाण्डिवं तथा' इति शाश्वतः । क्रोदण्डे धनुर्मात्रेऽपि ॥ (१) ॥३॥ (२) ॥३॥ द्वे 'अर्जुनधनुषः' ॥

कोटिरस्यादनी

कविति ॥ क्रोदयते । अनया वा । 'कृट् प्रतापने' शुरादिः । 'अच इः' (उ० ४।१।३९) । 'कोटिः वीचधनुः-ऽप्रेऽर्धौ संख्यामेदप्रकर्षयोः' (इति नेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ अदति गुणोऽत्र । 'अट गर्ता' (भ्वा० ५० से०) । बाहुलकादनिः । वा हीर् (ग० ४।१।४५) ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'धनुषोऽन्त्यस्य' ॥

गोथे तले ज्याघातवारणे ॥ ८६ ॥

गविति ॥ गुथेते बाहुभ्याम् । 'गुथ परिवेत्ने' (दि० ५० से०) । 'हृलश्च' (३।३।२२१) इति घञ् । 'गोवा तलनिशकयोः' (इति नेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ तलति । 'तल प्रतिशयाम्' (भ्वा० ५० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'तलश्चनेदे तालर्त्री तलं ज्याघातवारणे । त्सरां सभावाधरयोत्तत्राघाते च सन्वतः । तलं तस्नेऽर्धुर्धेऽर्धौ ह्यैवं

जाघातवारणे' (इति नेदिनी) ॥ (२) ॥३॥ व्यक्तित्वादि-
न्वम् ॥ द्वे 'ज्याघात शुभस्याघातस्य वारणे' ॥
लस्तकस्तु धनुर्गण्यम्

लेति ॥ लस्यते न्य । 'लस श्रेपणक्रीडनयोः' (भ्वा०
प० से०) । क्रमणि क्तः (३।२।१०२) । आगमशास्त्रस्यानि-
त्यन्वात्रेद । स्वार्थे कन् (५।१।३८) ॥ (१) ॥३॥ धनुषो-
नन्वम् ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'धनुर्मध्यभागस्य' ॥

मौर्वी ज्या शिक्षिनी गुणः ।

माधिति ॥ मूर्वाया विकारः । 'अधयवे च प्राण्योपधि-'
(२।३।१३५) इत्यण ॥ (१) ॥३॥ जिनाति । 'ज्या वचो-
हानौ' (क्या० प० अ०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।
१०१) इति टः ॥ (२) ॥३॥ शिक्षे । 'शिक्षि अव्यक्ते शब्दे'
(अ० आ० से०) । आकस्मिके गितिः (३।३।१७०) ॥
(३) ॥३॥ गुण्यते । 'गुण आनन्त्रणे' (जु० उ० से०) ।
घञ् (३।३।१९) । अच् वा । (३।३।५६) । 'गुणो ज्यामूत्रन-
न्तुपु । रज्ज्वा सन्वार्द्धा संव्याद्धौ शौर्याद्धौ भीम इन्द्रिये । रुपा-
यामध्याने च दोषान्यस्मिन् विशेषणे' इति हेमः ॥ (४) ॥३॥
चत्वारि 'धनुर्गुणस्य' ॥

स्यात्प्रत्यालीढमालीढमित्यादि स्थानपञ्चकम् ८५

स्येति ॥ प्रत्यालेहनम् । 'लिह आत्वाद्दे' (अ० उ०
अ०) । 'नपुंसके भावे क्तः' (३।३।११३) । 'प्रत्यालीढं
तु चरणन्यासभेदेऽसिते त्रिषु' (इति नेदिनी) ॥ (१) ॥३॥
एवमालीढम् । 'आलीढं पादन्यासे सिते त्रिषु' इति
विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥३॥ तत्र 'ऊर्ध्वस्थस्य वामपादप्रसारे
दक्षिणपादसंकोचे आद्यम् । विपर्ययेऽन्त्यम् ॥३॥ आदिना
समपद (३) विशाख (४) मण्डल (५) ग्रहः ।
विनस्त्यन्तरेण स्थिते पादद्वये विशाखः रैमसत्ताह—
'वै-
ष्णवे समपादं च वैशाखं मण्डलं तथा । प्रत्यालीढमथाली-
ढं स्थानान्येतानि षड् गृणाम्' इति ॥३॥ पञ्च 'धन्विनां
स्थानभेदानाम्' ॥

लक्षं लक्ष्यं शरद्वयं च

लेति ॥ लक्ष्यते । 'लक्ष आलोचने' (जु० आ० से०) ।
घञ् (३।३।१९) । 'लक्षं व्याजशरव्ययोः । (संख्यायामपि)
(इति हेमः) ॥ (१) ॥३॥ 'अचो यत्' (३।१।९७) ॥ (२)
॥३॥ शरवे हिंसाय हितम् । 'उगवादिभ्यो यत्' (५।१।२)
यद्वा शरान् व्ययति । 'व्येञ् संवरणे' (भ्वा० उ० अ०)
'संप्रसारणभ्यो ङः' (वा० ३।२।३) । 'आत्तः-' (३।२।३)
इति क्तः । संप्रसारणम् (६।१।१५) । यणि (६।१।८२)
च—इति मुकुटः ॥ (३) ॥३॥ त्रीणि 'विषस्य' 'वेदा-
(निसापा)' इति स्वातस्य ॥

शराभ्यास उपासनम् ।

शेति ॥ शरमोक्षस्याभ्यासः ॥ (१) ॥३॥ उपपूर्वः
'अनु क्षेपणे' (दि० प० से०) । 'धात उपवेशने' (अ०
आ० से०) वा । भावे ल्युट् (३।३।११५) । 'उपासनना-
सने । शुभ्रपायां शराभ्यासेऽपि' इति हेमः ॥ (२) ॥३॥
द्वे 'शरक्षेपाभ्यासस्य' ॥

पुंपत्कवाणविशिखा अजिहागखगाशुगाः ॥ ८६ ॥
कलम्यमार्गणशराः पत्री रोप इपुर्द्वयोः ।

प्रिति ॥ पर्येति । 'पृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) 'लटः
शतृ' (३।२।१२८) संज्ञापूर्वकस्यात्र गुणः । यद्वा 'वर्तमाने
पृषत्वृहन्महत्-' (उ० २।८४) इति साधुः । स्वार्थे कन्
(ज्ञापि० ५।१।५) ॥ (१) ॥३॥ वणनम् । 'वण शब्दं'
(भ्वा० प० से०) । घञ् (२।३।१८) । वागः क्योऽस्त्यस्य ।
अशब्दाद्यन् (५।२।२) । 'वाणः स्याद्रोस्तने दैत्यमेदे
केवलवाण्टयोः । वाणा तु वाणमूले त्रौ नालनिष्पन्नां पुनर्द्व-
योः' (इति नेदिनी) ॥ (२) ॥३॥ विशिष्टा विश्वाग्रमस्य ।
'विशिखा खनिजिकायां रथ्यायां विशिखः शरं' (इति
हेमः) ॥ (३) ॥३॥ जिह्वान्याभावः । अजिह्वमजु गच्छति ।
'अन्येष्वपि' (वा० ३।२।४८) इति टः ॥ (४) ॥३॥
खं गच्छति । 'अन्येष्वपि-' (वा० ३।२।४८) इति टः ।
'खनोऽङ्गप्रदपक्षिषु । शरं देवेऽपि' इति हेमः ॥ (५) ॥३॥
आशु गच्छति । 'अन्येष्वपि' (वा० ३।२।४८) इति टः ।
'आशुगोऽङ्के शरं वायां' इति हेमचन्द्रः ॥ (६) ॥३॥
कल्पन । 'कल क्षेपे' (जु० प० से०) । 'कृकदिकठिकठि-
भ्योऽन्वच्' (उ० २।८२) । 'कलम्यी शाकमेदेऽपि कृदन्व-
शरयोः पुमान्' (इति नेदिनी) ॥ (७) ॥३॥ मार्गयति ।
'मार्गं अन्वेषणे' (जु० उ० से०) । ल्युट् (३।१।१३४) ।
माग्यते वा । 'कृत्वन्मुटः' (३।३।११३) इति ल्युट् ।
'मार्गणं याचनेऽन्वेषे मार्गणस्तु शरेऽपिति' इति हेमः ॥
(८) ॥३॥ गृणाति । अनेन वा । 'गृ हिंसायाम्' (क्या०
प० से०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) वा । 'शरस्तु तेजने
वाणं दध्यग्रे ना शरं जले' इति विश्वमेदिन्यौ ॥३॥ दन्त्वा-
दिपाठे तु । सरति । 'ञ गती' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।
१।१३४) । 'वाणः स्याद्वृत्तकण्टकः । स्थूलस्त्रेडो
विपादश्च' चित्रपुङ्खः शरः सरः । (पञ्चवाहो वि-
कर्षः)' इति त्रिकाण्डशेषात् ॥ (९) ॥३॥ पत्रानि पक्षाः
सन्त्यस्य । इतिः (५।२।११५) । 'पत्री काण्डे खगे डने ।

१—पृषत् अमृजा निजम् कपति दिनलि । 'अन्येष्वोऽपि'
(वा० ३।२।१०२) इति टः—इति मुकुटः ॥ २—सिद्धागर्जा-
नुशादिलिखितकन्धवदितपाठे तु कीर्तते । 'गृ विक्षेपे' रत्वो-
रेकत्वम् ॥

रथेऽर्शो रथिके रथेने' इति हेमचन्द्रः ॥ (१०) ॥३॥ रोप्यते
अनेन वा । 'रुपु विमोहने' (दि० प० से०) प्यन्तः ।
घञ् (३।३।१९) । यद्वा रूप्यतेऽनेन । 'हलश्च' (३।३।
१२१) इति घञ् । 'रोपो रोपणवाणयोः' इति विश्वः ॥
(११) ॥३॥ ईष्यतेऽनेन । 'ईष गतिहिंसादर्शनेषु' (भ्वा०
आ० से०) । 'ईषेः क्तिञ्' (उ० १।१३) इत्युः, आदे-
रिञ्च ॥ (१२) ॥३॥ द्वादश 'वाणस्य' ॥

प्रक्ष्वेडनास्तु नाराचाः

प्रेति ॥ प्रक्ष्वेण क्ष्वेदन्ते । 'जिद्विवा अन्वक्ते शब्दे'
(भ्वा० आ० से०) । ल्युः (३।१।१३४) । पृषोदरादिः
(६।३।१०९) ॥ (१) ॥३॥ नरानाचामन्ति । 'अन्वेष्यो-
ऽपि' (वा० ३।२।१०९) इति डः । प्रज्ञायण् (५।४।३८) ।
यद्वा नराणां समूहो नारम् । नारमाचामन्ति । डः (वा०
३।२।१०९) ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'सर्वलोहमयस्य शरस्य' ॥

पक्षो वाजः

पेति ॥ पक्षति । पक्ष्यतेऽनेन वा । 'पक्ष परिग्रहे'
(भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१९)
वा ॥ (१) ॥३॥ वजत्यनेन । 'वज गतौ' (भ्वा०
प० से०) । 'हलश्च' (३।३।२२१) । निष्ठायां सेट्त्वान्न
कृत्वम् । वाजयति वा प्यन्तः । पचाद्यच् (३।१।१३४) ।
न्यङ्गादित्वात् (७।३।५३) अकृत्वम्—इति मुकुटधिन्यः ।
('वाजो निखनपक्षयोः । वेगे पुमानथ क्लीवे घृतयज्ञानवारिषु'
इति मेदिनी) ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'शरपक्षस्य' ॥

त्रिपृत्तरे ॥ ८७ ॥

त्रीति ॥ वक्ष्यमाणा लिप्तकान्ताः ॥

निरस्तः प्रहिते वाणे

नीति ॥ निरस्यते स्म । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) ।
क्वः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥३॥ एकं 'प्रक्षिप्तवाणस्य' ॥

विपाके दिग्ध्रलितकौ ।

वीति ॥ दिह्यते स्म । 'दिह उपचये' (अ० उ० अ०) ।
क्वः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥३॥ लिप्यते स्म । 'लिप उपदेहे'
(तु० उ० अ०) । क्वः (३।२।१०२) । स्वार्थे क्व् (ज्ञापि० ५।
४।५) ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'विपसंबद्धवाणस्य' ॥

तूणोपासङ्गतूणीरनिपङ्गा इषुधिर्ह्ययोः ॥ ८८ ॥

तूप्याम्

त्विति ॥ तूणयति । 'तूण संकोचे' (तु० आ० से०) ।
पचाद्यच् (३।१।१३४) । तूप्यते शरैः । घञ् (३।३।१९) वा
॥३॥ तूणा च । 'त्रियां तूणेषुयी उपासङ्गः' इति रत्नकोषः ॥
(१) ॥३॥ गौरादित्वात् (४।१।४१) ङीपि । ('तूणी नीत्यां
निपङ्गे वा ना' इति मेदिनी) । 'तूणी तु नीत्यां तूणौ
निपङ्गे' इति विश्वः ॥ (६) ॥३॥ एवं निपङ्गः । 'उपसर्गा-

त्-' (८।३।३५) इति पत्वम् ॥ (४) ॥३॥ उपासज्यन्तेऽत्र
शराः । 'पञ्च सङ्गे' (भ्वा० प० अ०) 'हलश्च' (३।३।२२१)
इति घञ् ॥ (२) ॥३॥ तूणी तूणत्वनीते । 'इर गतौ' (अ०
आ० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । यद्वा तूणी शरैः संकोचं
राति । 'रा दाने आदाने च' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप-'
(३।२।३) इति क्वः ॥ (३) ॥३॥ इपवो धीयन्तेऽत्र । 'डुधान्'
(तु० उ० अ०) । कर्मण्यधिकरणे च (३।३।१३) इति क्विः ॥
(५) ॥३॥ पट् 'शराधारस्य' ॥

खङ्गे तु निखिंशचन्द्रहासासिरिष्टयः ।

कौक्षेयको मण्डलाग्रः करपालः कृपाणवत् ॥ ८९ ॥

खेति ॥ खण्डति परम् । खण्ड्यतेऽनेन वा । 'खडि भेदनं'
'छापूखडिभ्यः क्ति' (उ० १।२४) इति गन् । आगमशास्त्र
स्यानित्यत्वान्न नुम् । 'खङ्गो गण्डकशङ्गासिद्युद्धमेद्रेषु गण्डके'
(इति विश्वमेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ निर्गताखिंशतोऽङ्गुलिभ्यः ।
'निरादयः क्रान्ता-' (वा० २।२।१८) इति समासः । 'सं-या-
यास्तत्पुरपस्य' (वा० ५।४।७३) इति डच् ।—'बहुत्रांशं
संख्येये-' (५।४।७३) इति डच्—इति मुकुटधिन्यः । बहु-
त्रांशेर्भावात् । 'निखिंशो निवृषेण खङ्गे' इति हैमः ॥ (२)
॥३॥ चन्द्र इव हासः प्रभास्य । चन्द्रं हसिते वा । घृतिमन्त्राग ।
'हसे हसने' (भ्वा० प० से०) । 'चन्द्रहासोऽविमात्रके ।
दशग्रीवकृपाणे च, कैनीयासि च गुग्गुलौ' (इति हैमः) ॥ (३)
॥३॥ अस्यते । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । अस्ति ।
'अस दीप्तौ' (भ्वा० उ० से०) । 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ० ८।
११८) ।—'बाहुलकादिः—इति मुकुटधिन्यः । 'असिः रत्नं
नदीभिदि' इति हैमः ॥ (४) ॥३॥ रेपति । 'रिषु हिंसायाम्'
(भ्वा० प० से०) । रिशति वा । 'रिश हिंसायाम्' ।
(तु० प० अ०) । क्विच् (३।३।१७४) । 'रिष्टिः खङ्गे नाशुभे
स्त्री (इति मेदिनी) ॥३॥ अजादिरिति स्वाम्यादिः । ऋपति ।
'ऋपी गतौ' (तु० प० से०) । क्विच् (३।३।१७४) । 'करवा-
लमण्डलाग्रकालेयकासिरिष्टयः । ऋष्टिः खङ्गस्तरवारि-
कौक्षेयकौ च नन्दकः' इति रभसः ॥ (५) ॥३॥ कुर्लौ भवः
'कलकुक्षिग्रीवाभ्यः-' (४।२।९६) इति ढकृच् ॥ (६) ॥३॥
मण्डलमग्रमस्य ॥ (७) ॥३॥ करं पालयति । 'पाल रक्षणे'
(तु० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥३॥ 'करवालः' इति
पाठान्तरम् । करं वलति । 'वल प्राणने' (भ्वा० प० से०) ।
'कर्मण्यण्' (३।२।१) । करेण वलति वा ज्वलादिणः (३।१।
१४०) । यद्वा वलनम् वालः । 'वल वेष्टने' (भ्वा० आ०
से०) । घञ् (३।३।१८) । करे वालो यस्य । करेण वल्यते
वा कर्मणि घञ् (३।३।१९) ॥ (८) ॥३॥ कृपां मुदति । 'मुद

१—इदं तु विश्वहैममेदिनीषु तु चन्द्रहासस्यैतदर्थकत्वं न लभ्यते,
इति प्रमादजातम् ॥ २—'शिलाघूलहृष्टरम्' इति मट्टिश्च—इति
मुकुटः । ३—'करपालकः पालकः' इति वनकम्—इति मुकुटः ॥

प्रेरणे' (तु० उ० अ०) । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०१)
इति ङः । 'पूर्वपदात्-' (८।४।३) इति णत्वम् ॥ (९) ॥३॥
नव 'खङ्गस्य' ॥

त्सरः खङ्गादिमुष्टौ स्यात्

त्सेति ॥ त्सरति । 'त्सर छन्नगती' (भ्वा० प० से०)
'दृशो-' (उ० १।०) इत्युः ॥ (१) ॥३॥ आदिना कटित-
लच्छुरिकादिग्रहः ॥३॥ एकम् 'खङ्गाद्यायुधमुष्टीनाम्' ॥
मेखला तन्नियन्धनम् ।

मयिति ॥ मां लक्ष्मीमीकति । मा ईकति वा । माशब्दो
निषेधे । 'ईक गती' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकात्कलच् ।
यद्वा मां ई लक्ष्मीं खलति । 'खल संवलने संचये
च' (भ्वा० प० से०) । मूलविभुजादिकः (वा० ३।२।५) ।
अणि वृद्धिः स्यात् ।—मिखेः 'कन्धलादयश्च' इति कलप्रत्ययो
गुणश्च निपात्यते—इति मुकुटश्चिन्त्यः । उज्ज्वलदत्तादिभूक्त-
सूत्रादर्शनात् । 'मेखला सन्नवन्धे स्यात्काञ्ची शैलनितम्बयोः'
(इति मेदिनी) ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'खङ्गादेश्चर्मादिनिर्मितक-
टिवन्धनस्य' । युद्धे हस्तात्पतनवारणाय मणिवन्धे प्रथि-
यमाणस्य चर्मादेर्वा ॥

फलकोऽस्त्री फलं चर्म

फेति ॥ फलति । 'त्रिफला विशरणे' 'फल निष्पत्तौ'
(भ्वा० प० से०) । 'कृजादिभ्यो वुन्-' (उ० ५।३५) ॥ (१)
॥३॥ अच् (३।१।१३४) । 'फलं हेतुकृते जातीफले फलन-
सस्ययोः । त्रिफलायां च कङ्कोले शत्राप्रे व्युष्टिलाभयोः' (इति
मेदिनी) ॥ (२) ॥३॥ चरति । चर्यते वा । अनेन वा । अनिन्
(उ० ४।१४५) । 'चर्म कृतौ च फलके' इति विश्वः ॥ (३)
॥३॥ त्रीणि 'चर्मणः' 'फरि' इति ख्यातस्य ॥

संग्राहो मुष्टिरस्य यः ॥ ९० ॥

समिति ॥ संश्रवते । 'ग्रह उपादाने' (भ्या० उ० से०) ।
'सभि मुष्टौ' (३।३।३६) इति कर्मणि घञ् ॥ (१) ॥३॥ अस्य
फलस्य ॥३॥ एकम् 'मुष्टेः' ॥

दुघणे मुद्गरघनौ

द्विति ॥ द्विवृक्षो हन्त्येऽनेन । 'करणेऽयोविद्वयु' (३।३।
८२) इत्यप्, घनादेश्च । 'पूर्वपदात्-' (८।४।३) इति णत्वम् ।
'दुघणो मुद्गरोपि स्यादृहिणे च परश्वधे' इति विश्वमेदिन्यौ
॥३॥ केचित्तु—छन्नादितात् (८।४।३९) न (णत्वम्) 'दुघ-
नः'—इत्याहुः ॥ (१) ॥३॥ गिरति । 'वृ निगरणे' (तु० प०
से०) । अच् (३।१।१३४) । सुदो गः ॥ (२) ॥३॥ हन्त्ये-
ऽनेन । 'मूर्तो घनः' (३।३।८१) इत्यवधनादेशौ । 'घनः सान्द्रे
द्वे दाद्वे विलारे मुद्गरेऽन्युदे । संघे मुस्ते घनं मध्य-
वृत्तवाद्यप्रकारयोः' इति हंसः ॥ (३) ॥३॥ त्रीणि 'मुद्गरस्य'
'गुर्जा' इति ख्यातस्य ॥

स्यादीली करवालिका ।

स्येति ॥ ईते । ईर्यते वा । 'ईर गती' (अ० आ० से०) ।
'इगुपधात् कित्' (उ० ४।१२९) इति इन् । 'कृदिकारात्'
(ग० ४।१।४५) इति ङीप् वा । कपिलिकादिः (वा० ८।२।१८)
ईव्यते वा । 'ईड स्तुतौ' (अ० आ० से०) । ढलयोरेकत्वम् ।—
'इगुपधात्किः' इति मुकटस्त्वपाणिनीयः । 'इगुपधात् कित्' इति
सूत्रपाठात् । तत्रेनोऽनुवर्तनात् ॥३॥ ('इलि' इति) हस्वादिपाठे
तु 'इल गतीं क्षेपे च' । (तु० प० तु० से०) इति धातुवोधः ॥
(१) ॥३॥ करं पालयति । 'पाल रक्षणे' (तु० प० से०) । अण्
(३।२।१) ङीप् (४।१।१५) कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥३॥
'कारवालिका' इति पाठे तु करं वलते 'वल हिंसादानयोः'
(भ्वा० आ० से०) । अण् (३।२।१) करेण वाव्यते वा ।
गिजन्तात् 'अच इः' (उ० ४।१३९) । कन् (ज्ञापि० ५।४।
५) । (२) ॥३॥ द्वे 'तरचार' इति ख्यातस्य ।—'गुती'
इति ख्यातस्य—इत्यन्ये ॥

भिन्दिपालः रूगस्तुल्यौ

भीति ॥ भिन्दति । 'भिदि अवयवे' (भ्वा० प० से०)
इन् (उ० ४।११८) । 'भिन्दिर्द्वादशतालं तु दशकुन्तोऽभि-
धीयते' इति भरतः । तदवच्छिन्नः कालोऽपि भिन्दिः ।
भिन्दि पालयति । अण् (३।२।१) ॥ (१) ॥३॥ सरति । 'द्य
गती' (भ्वा० प० अ०) । बाहुलकाद्गक् ॥ (२) ॥३॥ द्वे
'अश्मप्रक्षेपसाधनस्य' 'गोफण' इति ख्यातस्य ।—ना-
लिकात्स्य—इत्यन्ये ॥

परिघः परिघातनः ॥ ९१ ॥

पेति ॥ पारितो हन्त्येऽनेन । 'परौ घः' (३।३।४) इति
साधुः । 'परिघोऽङ्गे योगभेदे परिघातेऽर्गलेऽपि च' इति
हंसः ॥ (१) ॥३॥ पारितो घातयत्सनेन ल्युट् । (३।३।११५)
॥ (२) ॥३॥ द्वे 'लोहवद्भस्य लगुडभेदस्य' ॥ 'लोहा-
ङ्गी' इति ख्यातस्य ॥

द्रयोः कुठारः स्वधितिः परशुश्च परश्वधः ।

द्वेति ॥ कुठे गतिप्रतिघाते आरो गतिरस्य । जावि-
त्वात् (४।१।६३) ङीप् । कुठं वृक्षमृच्छति वा । 'कृ गती'
(भ्वा० प० अ०) अण् (३।२।१) ॥ (१) ॥३॥ स्वं
धियति । 'धि धारणे' (तु० प० अ०) । क्त्विच् (३।३।१७४)
॥ (२) ॥३॥ परं शृणाति । 'शृ हिंसायाम्' (भ्या० प०
से०) । 'आड्परयोः खानिभ्यां द्विच्' (उ० १।३३) इति
कुः ॥ (३) ॥३॥ परस्य श्वयनम् । 'दृ ओ धि गतिद्वयोः'
(भ्वा० प० से०) । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०२) इति
ङः । परश्वं वयति । 'आतोऽगुप-' (३।२।३) इति कः ॥३॥
'परश्वधः' अपि । यदाह—'यतिपरश्वधहेतिका' इति—इति
स्त्वानी ॥३॥ 'परश्वधः' इति पाठे तु परस्य स्वं दधाति ।
काष्ठदण्डधारकत्वात् । 'कुठारः त्री च स्वधितिः परशुश्च

परश्वधः । कुटाटङ्कः पशुः । 'अथ छुरिका कोशशा-
यिका' इति रमसः ॥ (४) ॥ चत्वारि 'कुठारस्य' ॥

स्याच्छस्त्री चासिपुत्री च छुरिका चासिधेनुका ९२

येति ॥ शस्यतेऽनया । 'शसु हिंसायाम्' (भ्वा० प०
से०) । 'दात्रोरास-' (३।२।१८२) इति ड्रन् । ङीप् (४।१।
४१) । 'शस्त्रनायुधे । लोहे शस्त्री छुरिकायाम्' इति हैमः
॥ (१) ॥ असेः पुत्रो ॥ (२) ॥ छुरति । 'छुर छेदने'
(तु० प० से०) । कुन् (उ० २।३५) । 'इगुपध-' (३।२।
१३५) इति के कन् (ज्ञापि० ५।४।५) वा ॥ (३) ॥ असेधेनुकि ॥ (४) ॥ चत्वारि 'छुरिकायाः' ॥

वा पुंसि शल्यं शङ्कुर्ना

वेति ॥ शलति । 'शल गतौ' (भ्वा० प० से०) । अ-
भ्यादित्वात् (उ० ४।१।१२) षः । 'शल्यं तु न त्रियां शङ्कौ
ह्रीवं श्वेडेपु तोनरे । मदनदुश्चामिथोनां' इति मेदिनी ॥ (१)
॥ शङ्कतेऽस्मात् । 'शकि शङ्कायाम्' (भ्वा० आ० से०) । 'श-
रशङ्कपीयु-' (उ० १।३।६) इति साधुः । 'शङ्कुः पत्रशिरा
जाले संख्याक्रीलकशम्भुषु । यादोऽत्रभेदयोर्मैट्' इति हैमः ।
'संख्याक्रीलकयोः शङ्कुः शङ्कुः प्रहरणान्तरे' इति शाश्वतः ॥
(२) ॥ द्वे 'वाणाप्रस्य' 'वर्छीं' इति ख्यातस्य ।—
'शैल' इति ख्यातस्य इत्यन्ये ॥

शर्वला तोमरोऽस्त्रियाम् ।

शेति ॥ शर्वति । 'शर्व गतौ' (भ्वा० प० से०) । ताल-
व्यादिः (पवर्गायान्तः) ष्टपादित्वात् (उ० १।१०६) कलच् ।
'शादूलशर्वलाशलादुः' इति शभेदः ॥ खानो तु—'सर्व
लाति' इति विश्वन् (सर्वलायाः) दन्त्यादितामभिप्रैति ॥
(१) ॥ ताति । 'तुः' सौत्रो गतौ । विच् (३।२।७५) ।
त्रियते । 'नृच् प्राणत्यागे' (तु० आ० अ०) । अन्तर्भावित-
प्यर्थः । अच् (३।१।१३४) । तोश्चासौ नरश्च । तौगन्ता
त्रियतेऽनेन वा । 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घः ॥ (२)
॥ द्वे 'तोमरस्य' 'मंडासा' इति ख्यातस्य ।—'शाव-
ली' इति ख्यातायाः—इत्यन्ये ॥

प्रासस्तु कुन्तः

प्रेति ॥ प्रास्यते । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । कर्म-
णि घञ् (३।३।१९९) ॥ (१) ॥ कुं शरीरमुनत्ति । 'उन्दी
क्षेदने' (६० प० से०) । बाहुलकात् । शकन्वादिः (वा०
६।१।९४) । 'कुन्तः प्राप्ते चण्डभावे क्षुद्रजातौ गवेयुके ।
कुन्ती पाण्डुप्रियायां च शकृत्क्यां गुग्गुलुदने' इति विश्वः ॥
(२) ॥ द्वे 'प्रासस्य' 'भाला' इति ख्यातस्य ॥

कोणस्तु स्त्रियः पाल्यश्रिकोटयः ॥ ९३ ॥

कविति ॥ कुणलनेन 'कुण शब्दे' (तु० प० से०) 'ह-

लश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । कर्तयन् (३।१।१३४) वा ।
'कोणो वाद्यप्रभेदे स्याद्वीणापीनां च वादने । एकदेशे गृहा-
दीनामश्रौ च लगुडेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ पालयति । 'पाल रक्षणे' (तु० प० से०) । 'अच इः' (उ०
४।१।३९) । मुकुटस्तु—पाति । 'कृतन्यञ्जि-' (उ० ४।२)
इत्यादिनालिः—इत्याह । तत्र । तत्र पातेः पाठभावात् ।
'पालिः कर्णलताप्रेऽश्रौ पद्मवङ्कप्रभेदयोः । छात्रादिदेशे स्त्री
पाली यूकासम्भ्रयोपितोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ अत्राति । 'अत्र भोजने' (भ्या० प० से०) । अश्रुते वा ।
'अश्रु व्याप्तौ' (स्वा० आ० से०) । अङ्गवा (वङ्गवा) दिः (उ०
४।६६) । मुकुटस्तु—आश्रीयते प्रहारार्थम्, इति । 'आदि
प्रिहनिभ्यां हस्त्रश्च' (उ० ४।१।३७) इतीण् ङिच् । ङित्वात्
(६।४।१४३) टिलोपः । 'आडो हस्त्रश्च'—इत्याह । तत्र ।
उक्तसुत्रादर्शनात् । 'अश्रि कौणकदेशयोः' इति धरणिः ॥ अत्रः
'अत्रः कोणे शिरसिजे' इति विश्वात् 'अत्रः' अपि ॥ (३)
॥ कोटयति, कोट्यते, वा । 'कुट कौटिल्ये' (तु० प० से०) ।
'अच इः' (उ० ४।१।३९) । कुट्यते वा । 'इव(ण)जादिभ्यः'
(वा० ३।३।१०८) इतीच् (ण) । 'कोटिः स्त्री धनुषोऽप्रे-
ऽश्रौ संख्याभेदप्रकरणयोः' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥ चत्वारि
'कोणभागस्य' ॥

सर्वाभिसारः सर्वौघः सर्वसंनहनार्थकः ।

सेति ॥ सर्वेणाभिसरणम् । 'सृ गतौ' (भ्वा० प० से०) ।
भावे घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥ सर्वेसांघः । 'सर्वौघो
गुरुवेने च सर्वसंनहने पुमान्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥
सर्वेषां संनहनम् । सर्वसंनहनमर्थो यस्य ॥ (३) ॥ त्रीणि
'सर्वसैन्यसंनहनस्य' ॥

लोहाभिहारोऽस्त्रभृतां राज्ञां नीराजनाविधिः ॥ ९४ ॥

लोहेति ॥ 'लोहोऽत्रो शक्रे के लोहे' (इति मेदिनी) ।
लोहस्य शस्त्रस्याभितो हरणम् । 'हृन् हरणे' (भ्वा० उ० अ०) ।
भावे घञ् (३।३।१८) । 'लोहाभिहार इत्युक्तो विधिर्नाराज-
नोत्तरः' इत्यनरमाला ॥ 'लोहाभिसार' इति पाठे तु
'सृ गतौ' (भ्वा० प० से०) धानुर्वीच्यः ॥ (१) ॥ निः-
शेषेण नितरां वा राजनम् । 'राज दीप्तौ' (भ्वा० उ० से०) ।
प्यन्तः । 'प्यासश्रन्य-' (३।३।१०७) इति भावे युच् ।
तस्याः सैव वा विधिः । 'नीराजनो विधिः' इति पाठे तु
'निःशेषेण राजनमत्र' इति बहुव्रीहिवीच्यः ॥ 'एकं महा-
नचम्यां प्रस्थानात्प्राक् शस्त्रवाहनादिपूजनविधेः' ॥
यत्सेनयाभिगमनमयौ तदभिषेपणम् ।

येति ॥ सेनयाभियानम् । 'सत्याप-' (३।१।२५) इति
सेनाशब्दादिघञ् । ल्युट् (३।३।११५) । 'उपसर्गात् हुनोति-

१—इदं तु तिब्रान्तकौमुद्यामि स्पष्टमुपलम्बमानत्वादकिचि-
त्करन् ॥

(८।३।६५) इति पत्वम् ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'शत्रौ ससै-
न्यगमनस्य' ॥

यात्रा व्रज्याभिनिर्योणं प्रस्थानं गमनं गमः ॥ ९५ ॥

येति ॥ यानम् । 'या प्रापणे' (अ० प० अ०) । 'हुया-
माश्रमसिभ्यन्नम्' (उ० ४।१६८) । 'यात्रा तु यापनेऽपि
स्याद्गमनोत्सवयोः स्त्रियाम्' इति मेदिनी ॥ (१) ॥३॥ व्रज-
नम् । 'व्रज गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'व्रजयजोः-' (३।३।९८)
इति क्यप् ॥ (२) ॥३॥ अभिनिर्या (३) ॥३॥ प्रस्था (४) ॥३॥
गमि (५) ॥३॥ भ्यो ल्युट् (३।३।११५) ॥३॥ गमेः 'ग्रहवृद्-'
(३।३।५८) इत्यप् । 'गमो नाक्षविवर्तं स्यादपर्यालोचितेऽध्व-
नि' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥३॥ पद 'प्रस्थानमात्रस्य' ॥
स्यादासारः प्रसरणम्

स्येति ॥ आसरणम् । 'सृ गतौ' (भ्वा० प० अ०) ।
घञ् (३।३।१८) । 'आसारः स्यात्प्रसरणे वेगवृष्टौ सुहृद्वले'
इति विश्वः ॥ (१) ॥३॥ प्रसरणे ल्युट् (३।३।११५) ॥३॥
'प्रसरणी' इति पाठे 'अर्चिसृष्टृ-' (उ० २।१०२) इत्यनिः ।
'कृदिकारात्' (ग० ४।१।४५) इति डीप् ॥ (२) ॥३॥ द्वे
'सर्वतोव्यापिसैन्यप्रसरणस्य' ॥

प्रचक्रं चलितार्थकम् ।

प्रेति ॥ प्रस्थितं चक्रं सैन्यम् ॥ (१) ॥३॥ चलितशब्द-
स्य समानार्थकम् । 'प्रचक्रं चलितं त्रियु' इत्यमरमाला ॥
(२) ॥३॥ द्वे 'प्रस्थितसैन्यस्य' ॥

अहिताप्रत्यभीतस्य रणे यानमभिक्रमः ॥ ९६ ॥

अहीति ॥ अभिक्रमणम् । 'क्रमु पादविक्षेपे' (भ्वा०
प० से०) । भावे घञ् (३।३।१८) । 'नोदातोपदेश-' (उ०
३।३।४) इति न वृद्धिः ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'निर्भीकया-
यिनः' ॥

वैतालिका बोधकराः

वायिति ॥ विविधेन तालेन शब्देन चरन्ति । 'चरति'
(४।४।८) इति ठक् । स प्रयोजनमस्य । 'प्रयोजनम्' (५।१।
१०९) इति ठक्, वा ॥ (१) ॥३॥ बोधं करोति । 'कृणो
हेतु-' (३।२।२०) इति टः ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'प्रातर्जागर-
णकारिणः' ॥

चाक्रिका घाण्टिकार्थकाः ।

चेति ॥ चक्रेण समूहेन चरन्ति । 'चरति' (४।४।८)
इति ठक् ॥ (१) ॥३॥ घण्टया चरन्ति । ठक् (४।४।८) ॥
(२) ॥३॥ बहवो मिलिता ये राज्ञां स्तुत्यादि पठन्ति, तेषां
द्वे । कचिन्तु 'चाक्रिका घण्टिकार्थकाः' इति पाठः । तत्र
चक्रमस्ति वाद्यत्वेन यस्य । ठन् (५।२।११५) ॥ (१) ॥३॥
घटीं कायति । 'कै शब्दे' (भ्वा० प० अ०) कः (३।२।३) ।
'दृषापोः-' (६।३।६३) इति ह्रस्वः ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'चन्दि-

विशेषेषु' 'घडियारी' इति ख्यातस्य घटिकावादकस्य ॥
स्युर्मागधास्तु मगधाः

स्युरिति ॥ मगध्यन्ति याचन्ते । 'मगध' इति याचर्वा-
थः कण्ठ्वादिद्यगन्तः । अच् (३।१।१३४) । 'यस्य हलः'
(६।४।४९) इति यलोपः । प्रज्ञाघण् (५।४।३८) वा ॥
(१) ॥३॥ मुकुटस्तु 'मधु मधुरं कायन्ति' इति विगृह्यन्
'मधुकाः' इति पाठं मन्यते ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'वंशपरम्प-
राशंसकानाम्' ॥

वन्दिनः स्तुतिपाठकाः ॥ ९७ ॥

वेति ॥ वदन्ते । 'वदि अभिवादनस्तुत्योः' (भ्वा० आ०
से०) । प्रह्लादित्वात् (३।१।१३४), 'आवश्यका-' (३।३।
१७०) इति वा णिनिः ॥ (१) ॥३॥ स्तुतेः पाठकाः ॥ (२)
॥३॥ 'वन्दिनस्त्वनलप्रज्ञाः प्रस्तावसदृशोक्तयः' ॥३॥ द्वे 'रा-
जादिस्तुतिपाठकेषु' 'भाट' इति ख्यातस्य । ('चत्वार
एकार्थाः' इत्येके—इति स्वामी) ॥

संशप्तकास्तु समयात्संभ्रामादनिवर्तिनः ।

समिति ॥ संशपनम् । 'शप आक्रोशे' (भ्वा० उ० अ०)
भावे क्तः (३।३।११४) संशप्तं शपयं कुर्वन्ति । 'तत्करोति'
(वा० ३।१।२६) इति णिच् । ण्वल् (३।१।१३४) । कुप्
(उ० २।३।५) वा । सम्यक् शप्तं सत्यं येषां ते इति वा ॥
(१) ॥३॥ समयाच्छपयादेतोराचारान् ॥३॥ एकम् 'शप-
थवशात्संभ्रामादपरावर्तिनः' ॥

रेणुर्द्वयोः स्त्रियां धूलिः पांशुर्ना न द्वयो रजः ॥ ९८ ॥

रयिति ॥ रिणाति । रीयते वा । 'री गतिच्छेपणयोः'
(त्रया० प० अ०) । 'शजित्चरीभ्यो निच्च' (उ० ३।३।८) इति
णुः । 'रेणुः क्वांपुंसयोर्धूलौ पुंलिङ्गः पर्यट्टे पुनः' इति विश्व-
मेदिन्यौ ॥ (१) ॥३॥ ध्रुवति । ध्रुयते, वा । 'ध्रू विधूनने'
(तु० प० से०) । बाहुलकाद्धिः । धवनम् । 'ध्रू कम्पने'
(त्रया० उ० से०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । ध्रुवा
लीयते । 'इङ्कृष्यादिभ्यः' (वा० ३।३।१०८) ॥ (२) ॥३॥
पंशति 'पशि नाशने' (तु० प० से०) । 'अर्जिहगिकम्यमि-'
(उ० १।२।७) इति साधुः ॥३॥ 'तालव्या अपि दन्त्याश्च
शंभुकरपांशवः' इति शभेदात् (पांसुः) दन्त्यान्तश्च ॥
(३) ॥३॥ रजति । 'रज रागे' (भ्वा० उ० अ०) । 'भूरुभिर्भां
क्ति' (उ० ४।२।१७) इत्यमुन् ॥ (४) ॥३॥ चत्वारि 'र-
जसः' ॥

१—यच्छीभोजः—'कमथिनः कुपुम्यन्तु कं मगध्यन्तु मा
गधाः । कमिपुम्यन्तु यन्वानो रामेऽरुप्यं मु(त)रुप्यति' इति—
इति स्वामिमुकुटै ॥ २—'अपांशुवसनाः सागरा इव नागराः'
इति दमयन्तीरेपात् ।

चूर्णे क्षोदः

चिवति ॥ चूर्ण्यते । 'चूर्ण पेपणे' चुरादिः । 'एरच्' (३। ३।५६) 'चूर्णानि वासयोगाः स्तुशूर्णो धूलिः सशर्करा' इति शाश्वतः ॥ (१) ॥*॥ क्षुद्यते । 'क्षुदिर् संपेपणे' (६० उ० अ०) । घल् (३।३।१८) । 'क्षोदः पेपणचूर्णयोः' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पिष्टस्य रजसः' ।—पडेव रजसः— इत्येके ॥

समुत्पिञ्जपिञ्जलौ भृशमाकुले ।

सेति ॥ समुत्पिञ्ज(य)ति । 'पिञ्जि हिंसायाम्' (उ० प० से०) । प्यन्तः । 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (१) ॥*॥ बाहुल- कादल्च् । पिञ्जं लाति वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अतिसंकु- लस्य' ॥

पताका वैजयन्ती स्यात्केतनं ध्वजमस्त्रियाम् ॥९९॥

पेति ॥ पतति पल्यतेऽनया वा । 'पतु गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'वलाकादयश्च' (उ० ४।१४ इत्याकः) । यत्तु—'श- लिपदिपतिभ्यो निट्' (उ० ४।१४) इत्याकः—इति मुकुटः । तत्र । अपाणिनीयत्वात् । 'पताका वैजयन्त्यां स्यात्सोभा- ग्यनाटकाद्भयोः' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ विजयते । 'जि अभिभवे' (भ्वा० प० अ०) । 'तृभूवहि-' (उ० ३। १२८) इति झच् । 'विजयन्तस्येयम्' 'तस्येदम्' (४।३। १२०) इत्यण् । 'वैजयन्तो गुहे शक्रप्रासादध्वजयोः पुमा- न् । वैजयन्ती पताकायां जयन्तीपादपे स्त्रियाम्' (इति मेदिनी ॥ (२) ॥*॥ केल्यते ज्ञायतेऽनेन । 'कित संशयादौ' (भ्वा० प० से०) । 'करणा-' (३।३।११७) इति ल्युट् । 'केतनं तु निमन्त्रणे । गुहे केतौ च कृत्ये च' इति मेदिनी ॥ (३) ॥*॥ ध्वजति 'ध्वज गतौ' (भ्वा० प० से०) । अन्त- र्भावितप्यर्थो वा । पचायच् (३।१।१३४) । 'ध्वजः पूर्व- दिशो गुहे । शिश्रे चिह्ने पताकायां खट्वाङ्गे शौण्डिकेऽपि च' इति हैमः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'पताकायाः' ॥

सा वीराशंसनं युद्धभूमियांतिभयप्रदा ।

सेति ॥ वीरा आशंसन्तेऽत्र । 'आडः शक्ति इच्छायाम्' (भ्वा० आ० से०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'भयंकरयुद्धभूमेः' ॥

अहं पूर्वमहं पूर्वमित्यहंपूर्विका स्त्रियाम् ॥ १०० ॥

अहमिति ॥ अहं पूर्वम् । 'सुप् सुपा' (३।१।४) इति समासः । स्त्रार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । 'अहं पूर्वम्' इत्यस्याम् । ठन् (५।२।११५) वा ॥ (१) ॥*॥ एकं 'अहं पूर्वमहं पूर्वम्' इति योधानां धावनक्रियायाः ॥

आहोपुरुषिका दर्पाद्या स्यात्संभावनात्मनि ।

आहविति ॥ अहो अहं पुरुषः । 'सुप्सुपा' (३।१।४) इति समासः । अहोपुरुषस्य भावः । मनोज्ञादित्वात् (५।१। १३३) वुच् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'आत्मनि शक्त्या- विष्करणस्य' ॥

अहमहमिका तु सा स्यात्परस्परं यो भवत्यहंकारः ॥ १०१ ॥

अहेति ॥ अहमहशब्दोऽस्त्यत्र । वीप्सायां द्वित्वम् (८।१।२) । व्रीह्यादित्वात् (५।२।११६) ठन् । अनित्यत्वात् 'अव्ययानाम्-' (वा० ६।४।१४४) इति न टिलोपः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'परस्परहंकारस्य' ॥

द्रविणं तरःसहोवलशौर्याणि स्याम शुष्मं च ॥

शक्तिः पराक्रमप्राणौ

द्रेति ॥ द्रवत्यनेन । 'द्रु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'द्रुदक्षिभ्यामिन्' (उ० २।५०) । 'द्रविणं काञ्चने धने । पराक्रमे वलेऽपि स्यात्' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ तर- ल्यनेन । 'तृ भ्रवनादौ' (भ्वा० प० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) 'तरो जवे वले' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ सङ्घते- ऽनेन । 'पह अभिभवे' (भ्वा० प० अ०) । असुन् (उ० ४।१८९) । 'सहो वले ज्योतिपि च सहा हेमन्तमार्गयोः' इति सान्तेयु हैमः ॥*॥ 'दण्डोत्पला मुद्रपणां कुमारीनखभे- पजे । सहा स्त्रियां, वले न स्त्री' इति रमसाददन्तमपि ॥ (३) ॥*॥ वलते(ल)नेन । 'वल प्राणने' (भ्वा० प० से०) । 'खनो घ च' (३।३।१२५) इति घः । 'वलं गन्धरसे रूपे स्थामनि स्यात्सैन्ययोः । पुमान् हलायुधे दैत्यप्रभेदे वाय- सेऽपि च । वलयुक्तेऽच्यलिङ्गः स्याद्वाव्यालके तु योपिति' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ शूरस्य भावः कर्म वा । प्यन् (५।१। १२४) । 'शौर्यमारमटीशक्तयोः' इति विश्वः ॥ (५) ॥*॥ तिष्ठत्यनेन । 'सर्वधानुभ्यो मनिन्' (उ० ४।१४५) ।—'आतो मनिन्-' (३।२।७५)—इति मुकुटस्तु चिन्त्यः । तस्य कर्तरि विधानात् ॥ (६) ॥*॥ शुष्यत्यनेनारिः । 'शुष शोषणे' (दि० प० अ०) । 'अविसिविसिष्टुपिभ्यः कित्' (उ० १। १४४) इति मन् । 'शुष्मं तेजसि, सूर्ये ना' (इति मेदिनी) ॥ (७) ॥*॥ शक्यतेऽनया । 'शकृ शर्का' (स्वा० प० अ०) । 'स्त्रियां क्तिन्' (३।३।९४) । 'शक्तिरायुधभेदे स्या- दुत्साहादौ वले स्त्रियाम्' इति हैमः ॥ (८) ॥*॥ पराक्रम्य- तेऽनेन । 'क्रमु पादविक्षेपे' (भ्वा० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घच् । 'पराक्रमो विक्रमे स्यात्सामर्थ्यो- योगयोरपि' इति विश्वः ॥ (९) ॥*॥ प्राणिल्यनेन । 'अन प्राणने' (अ० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घच् । 'प्राणो हन्मारुते वोले काव्यजावेऽनिले वले । पुंलिङ्गः' पूरिते वाच्यलिङ्गः, पुंभूत्रि चासुप् (इति मेदिनी) ॥ (१०) ॥*॥ दश 'सामर्थ्यस्य' ॥

१—उपिचलश्च । 'कुर्वाणमुत्पिञ्जलातपत्रैः' इति नाघः—इति मुकुटः । केचित्तु पिञ्जलमाकुलमाहुः—इति बहभः ॥ २—द्वं च फलितम्भ्रकथनम् ॥

विक्रमस्त्वतिशक्तिता ॥ १०२ ॥

वीति ॥ विक्रमणम् । घञ् (३।३।१८) । 'विक्रमस्तु
पुमान्कान्तिमात्रे स्याच्छक्तिसंपदि' (इति मेदिनी) ॥ (१)
॥३॥ अतिगयिता शक्तिर्यस्य । तस्य भावः । तद् (५।१।
११९) ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'अतिपराक्रमस्य' ॥

वीरपाणं तु तन्पाणं वृत्ते भाविनि वा रणे ।

वीति ॥ वीराणां पानम् । 'वा भावकारणयोः' (८।
४।१०) इति णत्वम् ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'युद्धारम्भेऽन्ते
वा पानकर्मणः' ॥

युद्धमायोधनं जन्यं प्रधनं प्रविदारणम् ॥ १०३ ॥
मृधमास्कन्दनं संख्यं समीकं संपरायकम् ।

अस्त्रियां समरानीकरणः कलहविग्रहौ ॥ १०४ ॥
संप्रहाराभिसंपातकलिसंस्फोटसंयुगाः ।

अभ्यामर्दसमाघातसंग्रामाभ्यागमाहवाः ॥ १०५ ॥
समुदायः स्त्रियः संयत्समित्साजिसमिद्युधः ।

युद्धेति ॥ योधनम् । 'युध संप्रहारे' (दि० आ० अ०)
(कः ३।३।११४) भावे क ल्युट् (३।३।११५) ॥ (१) ॥३॥
(२) ॥३॥ जननम् । 'जनैर्यक्' (उ० ४।१।११) । जायते वा ।
'भय्यगेय-' (३।४।६८) इति साधुः । 'जन्यं हृष्टे परीवादे
संप्रामे च नपुंसकम् । जन्त्या मातृवयस्यायां जन्यः स्याज-
नके पुमान् । त्रिपूपायजनित्रोश्च नवोढाज्ञातिभृत्ययोः । वर-
त्रिगधे' इति विश्वमेदिन्यां ॥ (३) ॥३॥ प्रधानम् । 'डु धाञ्'
(जु० उ० अ०) । 'कृपृषृजिमिन्दिनिधावः क्युः' (उ० २।८।१) ।
'प्रधनं युधि दारणे' इति हैमः ॥ (४) ॥३॥ 'दृ विदारणे'
(क्या० प० से०) । प्यन्ताद्भावे ल्युट् । 'प्रविदारणमाख्यातं
संपरायेऽवदारणे' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥३॥ मर्धनम् ।
'मृधु हिंसावाम्' (भ्रा० उ० से०) । बाहुलकाद्भावे घवयं
वा कः ॥ (६) ॥३॥ 'स्कन्दिर् गतिशोपणयोः' (भ्रा० प०
अ०) । भावे ल्युट् (३।३।११५) । 'धास्कन्दनं तिरस्कारे
रणे संशोपणेऽपि च' इति विश्वः ॥ (७) ॥३॥ संख्यानम् ।
चक्षिष्टः ख्यातेर्वा भावे कः । 'संख्यसाहवे । संख्यैकादो
विचारे च' इति हैमः ॥ (८) ॥३॥ समनम् । 'पम वैरुत्र्ये'
(भ्रा० प० से०) । 'अलीकादयश्च' (उ० ४।२।५) इति
कीकन् । सम्यगयनम्, वा । 'इ गलादौ' (अ० प० अ०) ।
बाहुलकात् कः ॥ (९) ॥३॥ संपरायनम् । 'अञ् गती'
(भ्रा० आ० से०) । 'इ गती' (भ्रा० प० अ०) वा । घञ्
(३।३।१८) । स्त्रायं कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥३॥ विनया-
दित्वात् (५।४।३४) ठक् । 'सांपरायिकः' अपि ॥ (१०)

॥३॥ समरणम् । 'ऋ गती' (क्या० प० से०) घः (३।३।
११८) ॥ 'ऋदोरप्' (३।३।५७) वा । यत्तु—ऋच्छन्त्यत्र ।
'ऋ गती' (भ्रा० प० अ०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७)—
इति मुकुटेनोक्तम् । तत्र । ऋपन्तादधो विधानात् ॥ (११)
॥३॥ अननम् । 'अन गती' ( ) 'प्राणने' (अ० प० से०)
वा । 'अनीकादयश्च' इति साधुः । न नयनम् । 'णीळ प्रापणे'
(भ्रा० उ० अ०) । बाहुलकात्कन् । नञ्समासः (२।२।६)
'अनीकोऽर्द्धा रणे संन्ये' इति मेदिनी ॥ (१२) ॥३॥ रण-
नम् । 'रण जञ्दे' (भ्रा० प० से०) । 'वशिष्योश्च' (वा०
३।२।५८) इत्यप् । 'रणः कोणे कणे पुंसि समरे पुंनपुंसकम्'
(इति मेदिनी) ॥ (१३) ॥३॥ 'कलं तु मधुरध्वनौ' इति
धराणिः । कलस्य हननम् । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।
१०१) इति डः ॥ (१४) ॥३॥ विग्रहणम् । 'ग्रहवृद्ध-'
(३।३।५८) इत्यप् । 'विग्रहो युधि वित्तारे प्रविभागचारी-
योः' इति हैमः ॥ (१५) ॥३॥ संप्रहरणम् । 'हृन् हरणे'
(भ्रा० उ० अ०) । घञ् (३।३।१८) । 'संप्रहारो गती रणे'
इति हैमः ॥ (१६) ॥३॥ अभिसंपतनम् । 'पल्ल गती'
(भ्रा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (१७) ॥३॥ कलनम् ।
'कलशच्छादौ' (भ्रा० आ० से०) । इत् (उ० ४।१।१८) ।—
'कलेरिः'—इति मुकुटः । तत्र । तादृशसूत्रामावात् । 'क-
लिर्विभीतके शूरे विवादेऽन्ययुगे युधि' इति हैमः ॥ (१८)
॥३॥ संस्फोटनम् । 'स्फुटिर् विशरणे' (भ्रा० प० से०) । घञ्
(३।३।१८) । 'संस्फोटः' इति तु स्वानी । तत्र 'स्फिट् अ-
नादरे' (उ० प० से०) ॥ (१९) ॥३॥ संयोजनम् । 'युजिर्
योगे' (स्वा० उ० अ०) । घञ् (३।३।१८) ।—'रययुग-' (४।
४।७६) इति निर्देशादुपानावः । प्रतिजनादिषु (४।४।९९
रणे) 'संयुग' नन्दशाब्दाद्वा ॥ (२०) ॥३॥ अभ्यामर्दनम् ।
'मृद धोद्रे' (क्या० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । 'अभि-
मर्दस्तु पुंसि स्यादवमर्दे संपराये च' (इति मेदिनी) ॥ (२१)
॥३॥ समाहननम् । घञ् (३।३।१८) । 'समाघातो ववे
युद्धे' (इति मेदिनी) ॥ (२२) ॥३॥ संग्रामणम् । 'संग्राम युद्धे'
(उ० उ० से०) प्यन्तः । 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (२३) ॥३॥
अभ्यागमनम् । 'ग्रहवृद्ध-' (३।३।५८) इत्यप् । 'अभ्यागमः
समरेऽन्तिके । घाते रोधेऽभ्युपगमे' इति हैमः ॥ (२४)
॥३॥ आह्वानम् । 'ह्वे स्वर्षायां शब्दे च' (भ्रा० उ० अ०) ।
'आदि युद्धे' (३।३।७२) इत्यप् संप्रसारणं च । 'आहवः
संगरे यज्ञे' इति हैमः ॥ (२५) ॥३॥ समुदयनम् । 'अय गती'
(भ्रा० आ० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (२६) ॥३॥ संय-
तनम् । 'यती प्रयत्ने' (भ्रा० अ० से०) संयमनम् । 'यम
उपरमे' (भ्रा० प० अ०) वा संपदादिः (वा० ३।३।१०८) ।
'गमादीनाम्' (वा० ६।४।४०) इति मलोपः । तुच् (६।१।

१—सामिसुखान्यां तु प्रदन्ति । धनिनारणार्थाञ्च निध-
नवत्—रत्युक्तम् ॥

१—सिद्धान्तकौमुद्यादौ तु 'अनीयादयश्च' इति सूत्रं नोपलभ्यते
किंतु 'अनिदपिभ्यां द्विच' (उ० ४।१।७) इति सूत्रमुपलभ्यते ॥

७१) ॥ (२७) ॥३॥ समयनम् । 'इ गता' (भ्रा० प० से०) । लिच् (३३१७४) । 'समितियुधि संगमे । सान्धे समायाम्' इति हेमचन्द्रः ॥ (२८) ॥३॥ अजनम् । 'अज गता' (भ्रा० प० से०) । 'इण जादिभ्यः' (वा० ३३१७०८) । इच्(ण)विधानसामर्थ्यादजेर्न वा । अन्यथा 'व्यादिभ्यः' इत्येवावस्थ्यन् । 'बहुलं तमि' (वा० २१४५४) इति वा । 'आजिः त्रीं समभूर्नां संग्रामे' (इति नेदिनी) ॥ (२९) ॥३॥ समयनम् । 'इ गता' (भ्रा० प० अ०) । संपदादिः (वा० ३३१७०८) । तुच् (६११७१) ॥ (३०) ॥३॥ योवनम् । 'युव संप्रहारे' (दि० आ० अ०) । संपदादिः (वा० ३३१७०८) ॥ (३१) ॥३॥—एषु अनेकार्यत्वात् सर्वे वातत्रो युद्धार्थाः । सर्वत्राधिकरणे प्रत्ययः—इति सुकृत् ॥३॥ एकत्रिंशद् 'प्रहरणक्रियायाः' ॥

नियुद्धं बाहुयुद्धे स्यात्

नीति ॥ नियुद्ध नितरां वा युद्धम् ॥ (१) ॥३॥ बाहुभिर्बुद्धम् ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'बाहुयुद्धस्य' ॥

तुमुलं रणसंकुले ॥१०६॥

त्विति ॥ तवनम् । तौति वा । 'तु' सौत्रः । बाहुलकान्मुल् । ('तुमुलं रणसंकुले । तुमुलो निर्मातकद्रौ' इति हेमः) । 'तुमुलं व्याकुले रणे' इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (१) ॥३॥ रणस्य 'संकुलम्' ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'रणव्याकुलतायाः' ॥

क्ष्वेडा तु सिंहनादः स्यात्

क्ष्वेडेति ॥ क्ष्वेदनम् । 'विक्ष्विदा त्रेहनोचनयोः' (भ्रा० आ० से०) अव्यक्ते शब्दे वा घञ् (३३१९८) । प्रुपोदरादिः (६३१७०९) । रूपभेदात्त्रौत्वम् । 'विशेषैर्यद्यबाधितः' इति परिभाषणात् पुंसत्वम् । 'क्ष्वेडो ध्वनां कणामये विषे । क्ष्वेडा वंशशलाकायां सिंहनादे च योषिति । लोहितकपर्णफले घोषपुष्पे नपुंसकम् । दुरासदे च कुटिले वाच्यलिङ्गः प्रकीर्तितः' ॥ (१) ॥३॥ सिंहवन्नदनम् । 'णद् अव्यक्ते शब्दे' (भ्रा० प० से०) । घञ् (३३१९८) ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'योधानां सिंहनादस्य' ॥

करिणां घटना घटा ।

केति ॥ घटनम् । 'घट संघाते' जुरादिः । 'प्यासश्रन्धः—' (३३१७०७) इति सुच् ॥ (१) ॥३॥ 'घटादयः पितः' (भ्रा० ग० सू०) इति पित्वात् (३३१७०३) अद् । 'घटः सनाधिनेदेमशिरःकूटकृष्टेषु च । घटा घटनगोष्ठमघटनासु च योषिति' (इति नेदिनी) ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'हस्तिसंघस्य' ॥ क्रन्दनं योधसंरावः

केति ॥ क्रदि आहाने' (भ्रा० प० से०) । भावे ल्युट्

(३३१९१५) । 'क्रन्दनं रोदनेऽपि स्यादाहानेऽपि' इति नेदिनी ॥ (१) ॥३॥ योधानां संवरणम् । 'रु शब्दे' (अ० प० अ०) । 'उपसर्गे रुः' (३३१२२) इति घञ् ॥ (२) ॥३॥ द्वे अन्योन्यस्पर्धया योधानामाहानस्य' ॥

वृंहितं करिगर्जितम् ॥१०७॥

त्रिति ॥ वृंहणम् । 'वृहि वृद्धौ' (भ्रा० प० से०) 'न-पुंसके' (३३१९१४) इति कः ॥ (१) ॥३॥ करिणां गर्जनम् । 'गर्ज शब्दे' (भ्रा० प० से०) । पूर्ववत् कः (३३१९१४) ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'हस्तिगर्जनस्य' ॥

विस्फारो धनुषः स्वानः

वीति ॥ विस्तरणम् । 'स्फुर स्फुरणे' (तु० प० से०) । घञ् (३३१९८) । विस्फुरणम् । 'स्फुर स्फुरणे' (तु० प० से०) वा 'स्फुरतिस्फुरत्योर्घञि' (६११४७) इत्यात्मम् ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'धनुषः शब्दस्य' ॥

पटहाडम्बरौ समौ ।

पेति ॥ पटं हन्ति । 'बन्धेभ्योऽपि' (वा० ३३१७०९) इति टः । 'पटहो ना समारम्भे आनके पुनपुंसकम्' (इति नेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ आडन्वयति । 'डवि क्षेपे' ( ) बाहुलकादरच् । यद्वा डन्वनम् । भावे घञ् (३३१९८) । डन्वं राति । रायति वा । 'आतोऽनुप-' (३३२३) इति कः । 'आडम्बरः समारम्भे गजगर्जिततृययोः' इति विश्वः ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'युद्धपटहस्य' 'दमदमा' इति ख्यातस्य ॥ प्रसभं तु बलात्कारो हठः

प्रेति ॥ प्रगता सभा विचारोऽस्तात् । सभायाः प्रगतौ वा । 'ह्रिवे तु प्रसभं हठः' इति वोपालितः ॥ (१) ॥३॥ —'बलात्' इति निपातो 'हठार्थः'—इति खामी । बलात्करणम् । भावे घञ् (३३१९८) ॥ (२) ॥३॥ हठनम् । 'हठ इतिशब्दत्वयोः' (भ्रा० प० से०) । 'पुंनि-' (३३१९९८) इति 'खनो घ च' (३३२२५) इति वा घः ॥ 'हठः स्यात्प्रसभे ष्टन्याम्' 'हेठौ बाधाविहेठयोः' इति नेदिनी ॥ (३) ॥३॥ त्रीणि 'बलात्कारस्य' ॥

अथ स्वलितं छलम् ॥१०८॥

अथेति ॥ स्त्रलम् । 'स्त्रल संचलने' (भ्रा० प० से०) । कः (३३१९१४) । 'स्त्रलितं छलिते त्रेपे' (इति हेमः) ॥ (१) ॥३॥ छलम् । 'छो छेदने' (दि० प० अ०) । वृषादि-त्वात् (उ० १११०५) क्लच् । 'आतो लोप-' (६१४६४) इत्याकारलोपः । ('छलं छत्रस्त्रलितयोः' इति हेमः) ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'युद्धमर्यादायाश्चलनस्य' ॥

अजन्यं क्लीब उत्पात उपसर्गाः समं त्रयम् ।

अजेति ॥ न जने साधुः । 'तत्र साधुः' (४४१९८) इति यत् । न जन्यते वा । 'जन्येक' (उ० ४११११) ।

१—'संघद्' पुंसिपि । 'स्त्रेञि संघलतुटात्रगौरवे' इति ट-श-इति सुकृत् ॥

१—हेठशब्दाथेयौषकस्यापि प्रसदात्किः ॥

‘तक्रिश्ति’ (वा० ३।१।९७) इति ॥ यद्वा ॥ (१) ॥३॥ उ-
त्पतनम् । ‘पलू गती’ (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ।
उत्पतति । ज्वलादिः (३।१।१४०) वा ॥ (२) ॥३॥ उपस-
र्जनम् । उपसृज्यते वा घञ् (३।३।१८, १९) । ‘उपसर्गः
पुमान् रोगभेदोपप्लवयोरपि’ इति मेदिनी ॥ (३) ॥३॥ त्रीणि
‘शुभाशुभसूचकमहाभूतविकारस्य’ ॥

मूर्च्छा तु कश्मलं मोहोऽपि

भ्रियति ॥ मूर्च्छनम् । ‘मूर्च्छा मोहादा’ (भ्वा० प० से०) ।
‘गुरोश्च हलः’ (३।३।१०२) इत्यः । ‘उपधायां च’ (८।२।
७८) इति दीर्घः ॥ (१) ॥३॥ कश्मलम् । ‘कश्म गती’ (अ०
आ० से०) । ‘कुट्टिकशिकौतिभ्यः प्रत्ययस्य मुट्’ (उ० १।
१०९) इति कलः । बाहुलकात्—इति मुकुट्स्त्वयस्यः ॥ (२)
॥३॥ मोहनम् । ‘मुह वैचित्ये’ (दि० प० से०) । घञ् (३।
३।१८) । ‘अय मोहो वृत्तिः स्यादविद्यायां च मूर्च्छने’
(इति मेदिनी) ॥ (३) ॥३॥ त्रीणि ‘मूर्च्छायाः’ ॥

अवमर्दस्तु पीडनम् ॥ १०९ ॥

अवेति ॥ अवमर्दनम् । ‘मृद क्षोदे’ (त्रया० प० से०)
घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥३॥ ‘पीड अवगाहने’ (जु० प०
से०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥३॥ द्वे ‘देशादेरुपद्र-
वदानस्य’ ॥

अभ्यवस्कन्दनं त्वभ्यासादनम्

अभ्येति ॥ ‘स्कन्दिद्’ (भ्वा० प० अ०) । ल्युट् (३।३।
११५) ॥ (१) ॥३॥ ‘पट्ट विशरणादा’ जुरादिः । ल्युट् (३।
३।११५) ॥ (२) ॥३॥ द्वे ‘प्रहारादिना निःशक्ती-
करणस्य’ ॥

विजयो जयः ।

वीति ॥ विजयनम् । ‘जि जये’ (भ्वा० प० अ०) ।
‘एरच्’ (३।३।५६) । ‘विजयः स्याजये पायें त्रियां ति-
थ्यन्तरे लृता । उनासख्याम्’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥
‘जया जयन्तीतिथिभित्पथ्योनासखीषु च । अग्निमन्थे
ना जयन्ते विजये च युधिष्ठिरे’ (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥३॥
द्वे ‘लघ्वस्योत्कर्षस्य’ ॥

वैरशुद्धिः प्रतीकारो वैरनिर्यातनं च सा ॥ ११० ॥

वायिति ॥ वैरस्य शुद्धिः ॥ (१) ॥३॥ प्रतिकरणम् ।
घञ् (३।३।१८) । ‘उपसर्गस्य-’ (६।२।१२२) इति दीर्घः ॥
(२) ॥३॥ वैरस्य निर्यातनम् । ‘यत निराकारादा’ जुरादिः ।
ल्युट् (३।३।११५) ॥ (३) ॥३॥ त्रीणि ‘वैरशोधनस्य’ ॥
प्रद्रावोद्भावसंद्रावसंदावा विद्रवो द्रवः ।

अपक्रमोऽपयानं च

प्रेति ॥ प्रद्ववणम् । ‘ड गती’ (भ्वा० प० अ०) । ‘प्रे
डस्तुलुवः’ (३।३।२७) इति घञ् ॥ (१) ॥३॥ उद्ववणम् ।

‘उदि श्रवति-’ (३।३।४९) इत्यादिना घञ् ॥ (२) ॥३॥
संद्ववणम् । संदवनम् । ‘दु ड गती’ (भ्वा० प० अ०) ।
‘समि युद्धदुवः’ (३।३।२३) इति घञ् ॥ (३) ॥३॥ (४)
॥३॥ विद्ववणम् । ‘ऋदोरप्’ (३।३।५७) ॥ (५) ॥३॥
‘द्रवः प्रद्रावनमैणोः । विद्वे रसगत्योथ’ (इति ह्रमः) ॥
(६) ॥३॥ अपक्रमणम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (७) ॥३॥
यातेल्युट् (३।३।११५) ॥ (८) ॥३॥ अथै ‘पलायनस्य’ ॥

रणे भङ्गः पराजयः ॥ १११ ॥

रेति ॥ भङ्गनम् । ‘भङ्गो धामर्दने’ (ह० प० अ०) । घञ्
(३।३।१८) । ‘भङ्गो जयविवर्धये । भेदरोगतरङ्गेषु भङ्गा
सस्यान्तरे स्त्रियाम्’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ पराजयम् ।
‘जि अभिमवे’ (भ्वा० प० अ०) । ‘एरच्’ (३।३।५६) ॥
(२) ॥३॥ द्वे ‘पराजयस्य’ ॥

पराजितपराभूतौ

पेति ॥ परा जीयते स्त । परैराजीयते स्त वा । ‘जि
अभिमवे’ (भ्वा० प० अ०) । कः (३।३।१०२) ॥ (१)
॥३॥ पराभूयते स्त । कः (३।३।१०२) ॥ (२) ॥३॥ द्वे
‘प्राप्ताभिमवस्य’ ॥

त्रिषु नष्टतिरोहितौ ।

त्रीति ॥ ‘त्रिषु’ इति पूर्वभ्यामपि संवर्धयते । नश्यति
स्त । ‘णश् अदर्शने’ (दि० प० से०) । ‘गल्यर्था-’ (३।४।
७२) इति कर्तरे कः ॥ (१) ॥३॥ तिरो धीयते स्त । ‘डु-
धाक्’ हिनोति स्त वा । ‘हि गती’ वा । ‘गल्यर्था-’ (३।४।
७२) इति कर्तरे कः । थावस्तु कर्मणि कः (३।२।१०२) ॥
(२) ॥३॥ भावचान्तेभ्योऽर्शावाघच् (५।२।१२७) वा ॥३॥
द्वे ‘निलीनस्य’ ॥

प्रमापणं निवर्हणं निकारणं विशारणम् ॥ ११२ ॥

प्रवासनं परासनं निपूदनं निहिंसनम् ।

निर्वासनं संब्रपनं निर्ग्रन्थनमपासनम् ॥ ११३ ॥

निस्तर्हणं निहननं क्षणनं परिवर्जनम् ।

निर्वापणं विशसनं मारणं प्रतिघातनम् ॥ ११४ ॥

उद्रासनप्रमथनक्रथनोजासनानि च ।

आलम्भपिञ्जविशरघातोन्माथवधा अपि ॥ ११५ ॥

प्रेति ॥ ‘भोश् हिंसायाम्’ (त्रया० प० अ०) स्वार्यन्-
न्तः ॥ (१) ॥३॥ ‘वर्ह हिंसायाम्’ (जु० प० से०) ॥ (२)
॥३॥ ‘ऋश् हिंसायाम्’ (त्रया० उ० से०) ॥ (३) ॥३॥ ‘शु
हिंसायाम्’ (त्रया० प० से०) ॥ (४) ॥३॥ स्वार्यन्न्ती ।
‘वस छेदे’ (जुरादिः) । प्र (५) निद्र (९) उद् (२१) पूर्वः ।
‘अशु क्षेपणे’ (दि० प० से०) ॥ (६) ॥३॥ (१२) ॥३॥
‘पूद् क्षरणे’ (भ्वा० आ० से०) ॥ (७) ॥३॥ ‘हिंसि हिंसा-
याम्’ (ह० प० से०) ॥ (८) ॥३॥ ‘मारणतोपणनिशा-
ननेषु ज्ञा’ (भ्वा० प० अ०) । ‘इप सिञ्च’ (जु० प० से०)

इति वा ॥ (१०) 'प्रथि कौटिल्ये' (भ्वा० आ० से०) ।
 'निर्गन्धनम्' इत्यन्ते । तत्र 'गन्ध अर्धने' (तु० आ०
 से०) अत्र धातुः ॥ (११) ॥३॥ 'वृह हिंसायाम्' (रु०
 प० से०) । निर्पूर्वः । 'वृहृ' (तु० प० से०) वा ॥ (१३)
 ॥३॥ 'हन हिंसायाम्' (अ० प० अ०) ॥ (१४) ॥३॥ 'क्षु
 हिंसायाम्' (त० उ० से०) ॥ (१५) ॥३॥ 'वृजी वर्जने'
 (रु० प० से०) ॥ (१६) ॥३॥ 'उवप् धीजसंताने' (भ्वा०
 उ० अ०) । स्वार्थेष्यन्तः 'धो वै शोयणे' (भ्वा० प० अ०)
 वा ॥ (१७) ॥३॥ 'शसु हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) ॥
 (१८) ॥३॥ 'मृ हिंसायाम्' (त्रया० प० से०) ॥ (१९)
 ॥३॥ 'हन हिंसायाम्' (अ० प० अ०) ॥ (२०) ॥३॥
 स्वार्थेष्यन्तौ । 'मथे हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) ॥ (२२)
 ॥३॥ 'क्रथ हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) ॥ (२३) ॥३॥
 'जसु हिंसायाम्' (दि० प० से०) स्वार्थेष्यन्तः ॥ (२४)
 ॥३॥ एभ्यो भावे ल्युट् (३।३।११५) ॥३॥ आलम्भनम् ।
 'हुलभप् प्राप्तौ' (भ्वा० आ० अ०) । वल् (३।३।१८)
 'लभेथ' (७।१।६४) 'उपसर्गात्खलघयोः' (७।१।६७) इति
 नुम् ॥ (२५) ॥३॥ पिञ्जनम् । 'पिञ्जि हिंसायाम्' चुरादिः ।
 अच् (३।३।५६) ॥ (२६) ॥३॥ विशरणम् । 'वृ हिंसायाम्'
 (त्रया० प० से०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) ॥ (२७) ॥३॥
 हननम् । 'हन हिंसायाम्' (अ० प० अ०) । घञ् (३।३।
 १८) । 'हनन्तोऽन्विणलोः' (७।३।३२) 'हो हन्तोऽन्वि-
 णेषु' (७।३।५४) ॥ (२८) ॥३॥ उन्मथनम् । 'मथे हिं-
 सायाम्' (भ्वा० प० से०) घञ् (३।३।१८) ॥३॥—नन्थते-
 र्घञ्—इति मुकुटः । तन्मते 'उन्मथः' इति पाठः ॥ (२९)
 ॥३॥ हननम् । 'हनो वथ च' (३।३।७६) इत्यप् ॥ (३०)
 ॥३॥ त्रिशत् 'मारणस्य' ॥

स्यात्पञ्चता कालधर्मो द्विप्रान्तः प्रलयोऽस्ययः ।

अन्तो नाशो द्वयोर्मृत्युर्मरणं निधनो स्त्रियाम् ॥१२६॥

स्यादिति ॥ पञ्चानां भावः । तल् (५।१।११९) ॥
 'पञ्चता पञ्चभावे स्यान्मरणे च योषिति' (इति मेदिनी) ॥
 (१) ॥३॥ कालस्य धर्मेः ॥ (२) ॥३॥ दिष्टस्य दैवस्यान्तः ॥
 (३) ॥३॥ प्रलयनम् 'लीङ् श्लेषेण' (दि० आ० अ०) । 'एरच्'
 (३।३।५६) ॥ (४) ॥३॥ अत्ययनम् । 'इण् गर्तौ' (अ० प०
 अ०) । 'इ गर्तौ' (भ्वा० प० अ०) । 'एरच्' (३।३।५६) ।
 'अत्ययोऽतिक्रमे दण्डे विनाशे दोषकृच्छयोः' इति मेदिनी ॥
 (५) ॥३॥ अन्तनम् । 'अति वन्धने' (भ्वा० प० से०) ।
 घञ् (३।३।१८) । 'अन्तः स्वरूपे निकटे प्रान्ते निश्चयनाशयोः॥
 अवयवेऽपि' इति हेमः ॥ (६) ॥३॥ 'णग अर्धर्शने' (दि०
 प० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ 'नाशः पलायने मृत्यौ परि-
 ध्वस्तावदर्शने' इति हेमचन्द्रः ॥ (७) ॥३॥ मरणम् । 'नृहृ
 प्राणत्यागे' (तु० आ० अ०) । 'भुजिनृहृभ्यां युक्तयुक्तौ' (उ०
 ३।२।१) इति ल्युट् । 'मृत्युर्ना मरणे यमे' इति मेदिनी ॥ (८)

॥३॥ 'ल्युट् च' (३।३।११५) ॥ (९) ॥३॥ निधानम् ।
 कृपृष्टुजिनन्दिनिधावः क्युः (उ० २।८।१) । 'निधनं स्यात्
 कुले नाशे' (इति मेदिनी) ॥ (१०) ॥३॥ दश 'मरणस्य' ॥
 परासुप्रातपञ्चन्वपरेतप्रेतसंस्थिताः ।

मृतप्रमीतौ त्रिष्वेते

पेति ॥ परागता अस्योऽस्मात् ॥ (१) ॥३॥ प्राप्तं पञ्च-
 त्वं येन ॥ (२) ॥३॥ परं लोकमितः । परा दूरमितो वा ।
 'परेतो वाच्यलिङ्गः स्यान्मृते भूतान्तरे पुमान्' (इति
 मेदिनी) ॥ (३) ॥३॥ प्रकर्मण इतः । 'प्रेतो भूतान्तरे
 पुंसि मृते स्याद्वाच्यलिङ्गकः' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥३॥
 संतिष्ठते स्म । 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः ॥ (५)
 ॥३॥ त्रियते स्म । 'नृहृ प्राणत्यागे' (तु० आ० अ०) ।
 'गल्यर्था-' (३।४।७२) । 'मृतं मृत्यौ वाचिते च' इति
 हेमः ॥ (६) ॥३॥ प्रमायते स्म । 'नीहृ हिंसायाम्' ॥
 (त्रया० आ० अ०) । 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः ।
 'प्रमीतं वाच्यलिङ्गं स्यात्प्रोपितेऽपि मृतेऽपि च' इति मे-
 दिनी ॥ (७) ॥३॥ त्रिषु परास्वादयः ॥३॥ सप्त 'मृतस्य' ॥

चित्ता चित्वा चितिः स्त्रियाम् ११७

चीति ॥ चीयते स्म । क्तः (३।२।१०२) । 'चित्तं
 छत्रे त्रिषु चित्ता चित्वायां संहतौ स्त्रियाम्' (इति मेदि-
 नी) ॥ (१) ॥३॥ 'चित्वात्रितित्ये च' (३।१।१३२) इति
 क्यप् । 'चित्त्यं नृत्तकचैत्ये स्याच्चित्वा नृत्तचित्ता स्त्रियाम्'
 (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥३॥ क्त्विन् (३।३।९४) । 'चित्तिश्चि-
 त्वावृन्दयोः ली' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥३॥ अधिकरणे वा
 प्रत्ययः ॥३॥ त्रीणि 'चित्वाः' ॥

कवन्धोऽस्त्रीक्रियायुक्तमपमूर्धकलेवरम् ।

केति ॥ कं बध्यते छिद्यतेऽस्मात् । 'बन्ध वन्धने'
 (त्रया० प० अ०) । घञ् (३।३।११९) । केन वायुना बध्यते
 वा । 'कवन्धमुदकं रुण्डे कवन्धो राहुरक्षसोः' इति हेमः
 ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'छिन्नशिरसो देहस्य' ॥

श्मशानं स्यात्पितृवनम्

श्मेति ॥ शवाः शेरतेऽत्र । पृषोदरादिः (६।३।१०९)
 द्वितालन्वम् ॥ (१) ॥३॥ पितृणां वनम् । पितृन् वनति वा ।
 'वन संभक्तौ' (भ्वा० प० से०) । पञ्चाघन् (३।१।१३४) ।
 'वनं नपुंसकं नीरे निवासालयकानने' इति मेदिनी ॥
 (२) ॥३॥ द्वे 'प्रेतभूमेः' ॥

कुणपः शवमस्त्रियाम् ॥ ११८ ॥

क्विति ॥ क्वणति । 'क्वण शब्दे' (भ्वा० प० से०) ।
 'क्वणः संप्रसारणं च' (उ० ३।१।४३) इति क्वप् । 'कुणपी
 पुनः । विटनारिकायां) कुणपः पूतिगन्धे शवेऽपि च' इति
 विश्वमेदिन्यां ॥ (१) ॥३॥ शवति । 'शव गर्तौ' (भ्वा०
 प० से०) । अच् (३।३।१३४) । ('शवः स्यात्कुणपे

पुमान् । नपुंसकं तु पानीये' इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'मृतशरीरस्य' ॥

प्रग्रहोपग्रहौ वन्द्यां

प्रेति ॥ प्रगृह्यते । 'ग्रह उपादाने' (त्र्या० उ० से०) ।
'ग्रहवृद्ध-' (३।३।५८) इत्यप् । 'प्रग्रहस्तु तुलासूत्रे वन्द्यां
नियमने भुजे । हयादिरस्मौ रस्मौ च सुवर्णहरिपादपे' ।
(इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ 'उपग्रहः पुमान् वन्द्यामुप-
योगेऽनुकूलने' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ वन्द्यते, वन्दते
वा । 'वदि अभिवादनस्तुत्योः' (भ्वा० आ० से०) । इन्
(उ० ४।१।१८) डीप् (ग० ४।१।४५) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
'वन्दिशालायाः' ॥

कारा स्याद्वन्धनालये ।

केति ॥ कीर्यतेऽत्र । 'कृ क्षेपे' (तु० प० से०) ।
'मिदादिपाठान्' (३।३।१०४) अद्दीर्घौ । 'कारो वधे नि-
धये च वलौ यन्ने यतावपि । कारस्तुपारशैले च कारा
द्व्यां प्रवेवके । बन्धने बन्धनागारे हेमकारिकयोरपि' इति
विश्वः) ॥ (१) ॥*॥ बन्धनस्यालयः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'व-
न्धनगृहस्य' ॥

पुंसि भूर्यसवः प्राणाश्चैवम्

पुमिति ॥ अस्यन्ते, अस्यन्ति, वा । 'असु क्षेपणे'
(दि० प० से०) । अस्यत एभिः, इति वा । 'अस दीर्घौ'
(भ्वा० उ० से०) । 'शृष्ट्वलिहि-' (उ० १।१०) इत्युः ।
—बाहुलकात्—इति मुकुटस्तूपेक्ष्यः ॥ (१) ॥*॥ प्राण-
न्येभिः । 'अन प्राणने' (अ० प० से०) । 'हृलक्ष' (३।३।
१२१) इति घञ् । 'प्राणो हनमास्ते बोले काव्यजीवेऽनिले
बले । पुलिङ्गः पूरिते वाच्यलिङ्गः पुंभूनि चासुपु' (इति मेदि-
नी) । एवं पुंसि भूनि च ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पञ्चवायूनाम्' ॥

जीवोऽसुधारणम् ॥ ११९ ॥

जीति ॥ जीवन्म् । 'जीव प्राणधारणे' (भ्वा० प० से०) ।
घञ् (३।३।१८) । 'जीवः प्राणिनि वृत्तौ च वृक्षभेदे बृह-
स्पतौ । जीवा जीवन्तिकामौर्वावचाशिञ्जितभूमिषु । न स्त्री
तु जीविते' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ असूनां धारणम् ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'जीवनस्य' ॥

आयुर्जावितकालः

आयुरिति ॥ एति । 'इण् गर्तौ' (अ० प० अ०) । 'ए-
तेर्णिच' (उ० २।१।१८) इत्युप्तिः ॥ (१) ॥*॥ जीवितस्य
कालः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'जीवावच्छिन्नकालस्य' ॥

ना जीवानुर्जीवनौपधम् ।

नेति ॥ जीवत्यनेन । 'जीव प्राणधारणे' (भ्वा० प०
से०) । 'जीवैराटुः' (उ० १।१०८) । 'जीवानुर्छियां भक्ते

जीविते जीवनौपधे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ जीवनस्यौ-
पधम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मृतसंजीवनौपधस्य' ॥

इति क्षत्रियवर्गविवरणम् ॥

ऊरव्या ऊरुजा अर्या वैश्या भूमिस्पृशो विशः ।

विति ॥ ब्रह्मण जर्वोर्भवाः । 'शरीरावयवात्-' (४।३।
५५) इति यत् ॥ (१) ॥*॥ ऊरोर्जाताः । 'जनी प्रादुर्भावे'
(दि० आ० से०) । 'पद्मम्यामजातौ' (३।२।१८) इति डः ॥
(२) ॥*॥ अर्यते । 'ऋ गर्तौ' (भ्वा० प० से०) । 'अर्यः
स्वामिवैश्ययोः' (३।१।१०३) ॥ (३) ॥*॥ विशन्ति । 'विश
प्रवेशने' (तु० प० अ०) । क्तिप् (३।२।१७८) ॥ (६) ॥*॥
स्वार्थे प्यञ् (वा० ५।१।१२४) ॥ (४) ॥*॥ भूमि स्पृशन्ति ।
'स्पृश स्पर्शने' (तु० प० अ०) । 'स्पृशोऽनुदके क्तिन्' (३।
२।५८) । 'भूमिस्पृक् पुंसि मानववैश्ययोः' (इति मेदिनी)
॥ (५) ॥*॥ पठ् 'वैश्यस्य' ॥

आजीवो जीविका वार्ता वृत्तिर्वर्तनजीवने ॥ १ ॥

आजीति ॥ आजीव्यतेऽनेन । 'हृलक्ष' (३।३।१२१)
इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ जीव्यतेऽनया 'गुरोश्च हृलः' (३।३।
१०३) इत्यः । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) । कुन् (उ० २।
३२) वा । 'जीवकः प्राणके पीतसारकृपणयोरपि । कूर्चयो-
र्षे च पुंसि स्यादाजीवे जीविका मता । त्रिपु सेविनि वृ-
द्ध्याशीर्जाविनोराहितुण्डिके' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥
वृत्तिरस्त्यस्याम् 'वृत्तेश्च' (वा० ५।२।१०१) इति णः ।
'वार्ता तु वर्तने वातिङ्गणे कृप्याद्युदन्तयोः । निःसारारोग्ययोः
ह्रीवे (वृत्तिमन्त्रीरजोस्त्रिपु)' इति मेदिनी ॥ (३) ॥*॥ वर्तते-
ऽनया । क्तिन् (३।३।१४) । '(वृत्तिविवरणाजीवकैशिक्यादि-
प्रवर्तने' इति मेदिनी), ॥ (४) ॥*॥ वर्तन्ते जीवन्त्यनेन ।
ल्युट् (३।३।११७) । 'वर्तनो वामने ह्रीवं वृत्तौ स्त्री पेयणा-
ध्वनोः । न पुंसि तूलनालायां तर्कुपिण्डे च जीवने । वर्तिष्णौ
त्रिपु' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ जीवन्त्यनेन । ल्युट् (३।
३।११७) ॥ (६) ॥*॥ पठ् 'जीवनोपायस्य' ॥

स्त्रियां कृपिः पाशुपाल्यं वाणिज्यं चेति वृत्तयः ।

स्त्रीति ॥ कर्षणम् । 'कृप विलेखने' (भ्वा० प० अ०)
'इकृप्यादिभ्यः' (वा० ३।३।१०८) ॥ (१) ॥*॥ पशून्
पालयति । 'पाल रक्षणे' (तु० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।
२।१) । तस्य कर्म भावो वा । प्यञ् (५।१।१२४) ॥ (१) ॥*॥
वणिजां कर्म भावो वा । प्यञ् (५।१।१२४) ॥*॥ 'द्वैतवणि-
ग्न्यां च' इति यप्रत्यये 'वणिज्या' च । ('सत्यामृतं तु वा-
णिज्यं वणिज्या' इति हैमनाममाला ॥ (१) ॥*॥ प्रत्येकं
'जीवनोपायस्यैकैकम्' ॥

१—भाष्ये तु 'द्वैतवणिग्न्यां च' इति नास्तेव इति सिद्धा-
न्तकौमुदी ॥

सेवा श्ववृत्तिः

सयिति ॥ सेवनम् । 'षिवृ सेवने' (भ्वा० आ० से०) । 'गुतोश्च हलः' (३।३।१०३) इत्यः ॥ (१) ॥३॥ शुनो वृत्तिरिव शुन इव वृत्तिर्वा ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'परचित्तानुवर्तनस्य' ॥

अनृतं कृपिः

अत्रिति ॥ न ऋतम् । 'शुनो वृत्तिः स्मृता सेवा गर्हितं तद्धिजन्मनाम् । हिंसादोषप्रधानत्वादवृत्तं कृपिरुच्यते' इति । 'अनृतं कृपावन्त्ये च' इति लः ॥३॥—'प्रभृतम्' इति तु सम्यः पाठः—इति स्वानी । 'प्रभृतं कर्षणं स्मृतम्' (४।५) इति मनुः ॥ (१) ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'कर्षणस्य' ॥

उच्छशिलं त्वृतम् ॥ २ ॥

विति ॥ उच्छनम् । 'उच्छि उच्छे' (तु० प० से०) । षञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥३॥ शिलनम् । 'शिल उच्छे' (तु० प० से०) । कः (वा० ३।३।५८) षञ् (३।३।१८) वा । संज्ञापूर्वकत्वात् गुणः । 'उच्छः कणश्च आदाने कृषि-शाघर्जनं शिलम्' इति यादवः ॥ (२) ॥३॥ अर्थते । ऋच्छति वा । 'निष्ठा' (३।२।१०२) इति 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति वा कः । 'ऋतमुच्छशिलं स्मृतम्' (४।५) इति मनुः । 'पुमानुच्छः शिलमृतम्' इति दोषालितः ॥ (३) ॥३॥ त्रीणि 'खलादिपतितधान्यसंग्रहस्य' ॥

द्वे याचितायाचितयोर्थधासंख्यं मृतामृते ।

द्वे इति ॥ मृतं चानृतं च ॥ (१) ॥३॥ प्रार्थनाऽप्रार्थनक्रिययोस्तत्कर्मणोर्वा एकैकम् 'याचितायाचितयोः' ॥

सत्यानृतं वणिग्भावः स्यात्

सेति ॥ सलनहितममृतम् । शारुपार्थिवादिः (वा० २।१।७८) ॥ (१) ॥३॥ वणिजो भावः (२) ॥३॥ द्वे 'वाणिज्यस्य' ॥

ऋणं पर्युदञ्चनम् ॥ ३ ॥

उद्धारः

ऋणमिति ॥ अर्थते स्म । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । कः (३।२।१०२) । 'ऋणमाधनर्ण्ये' (८।२।६०) इति नलम् । 'ऋणं देये जले दुर्गे' इति हेमः ॥ (१) ॥३॥ परित उदह्यते । 'अमु गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'ह्रस्वत्युट्-' (३।३।११३) इति कर्मणि ल्युट् ॥ (२) ॥३॥ उध्रियते । 'हञ् हरणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'धञ् धारणे' (भ्वा० उ० अ०) वा । कर्मणि षञ् (३।३।१९) । 'उद्धारश्चोद्गतावृणे' इति मेदिनी ॥ (३) ॥३॥ त्रीणि 'ऋणस्य' ॥

अर्थप्रयोगस्तु कुसीदं वृद्धिजीविका ।

अर्थेति ॥ अर्थस्य प्रयोगः ॥ (१) ॥३॥ कुस्यते । 'कुस संश्लेषणे' (दि० प० से०) । 'कुत्सेदम्भो मेदेताः'

(उ० ४।१०६) इतीदः । 'कुसीदं वृद्धिजीवने । वृद्धा-जीवे' इति हेमः ॥ (२) ॥३॥ वृद्धाजीविका ॥ (३) ॥३॥ त्रीणि 'ऋणसंबन्धिकालान्तरद्वयेण लोके जीविका-याम्' ॥

याञ्जयातं याचितकम्

वेति ॥ याचितेन याञ्जया निवृत्तम् । 'अपमित्यया-चितान्यां कर्कनां' (४।४।२१) ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'याञ्जया प्राप्तस्य' ॥

निमयादापमित्यकम् ॥ ४ ॥

नीति ॥ अपमानम् । 'नेद् प्रणिदाने' (भ्वा० आ० अ०) 'उदीचां माढो व्यतीहारे' (३।४।१९) इति क्वा । 'कुगति-' (२।२।१८) इति समासः । 'समासेऽनञ्' (७।१।३७) इति न्यवादेशः । 'मयतेरिदन्धतरस्याम्' (६।४।७०) इतीत्तम् । तुक् (६।१।७१) । 'अपमित्य-' आसम् । 'अपमित्य-' (४।४।२१) इति क्त् ॥ (१) ॥३॥ 'नियमात्' इति 'विभाषा गुणेऽत्रियाम्' (२।३।२५) इति पञ्चमी ॥ एकं 'परिवर्तनेनाप्तस्य' ॥

उत्तमर्णाधमर्णौ द्वौ प्रयोक्तृग्राहकौ क्रमात् ।

उत्तेति ॥ उत्तममृणमस्य ॥ (१) ॥३॥ अधममृणमस्य ॥ (१) ॥३॥ 'ऋणव्यवहारे धनस्वामिधनग्राहकयोः' क्रमेणैककम् ॥

कुसीदिको वार्धुषिको वृद्ध्याजीवश्च वार्धुषिः ॥५॥

किति ॥ कुसीदार्थं प्रयच्छति । 'कुसीददशैक-' ४।४।३१ इति छन् ॥ (१) ॥३॥ वृद्धि गद्यां प्रयच्छति । 'प्रयच्छति गर्ह्यम्' (४।४।३०) इति ष्क् । 'वृद्धेर्धुषिभावः' (वा० ४।४।३०) ॥ (२) ॥३॥ वृद्धिराजीवो जीविकास्य ॥ (३) ॥३॥ पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) कलोपे वार्धुषिः ॥ (४) ॥३॥ चत्वारि 'ऋणं दत्त्वा तद्दृष्ट्या जीविनः' ॥

क्षेत्राजीवः कर्षकश्च कृषकश्च कृषीवलः ।

क्षेत्रेति ॥ क्षेत्रमार्जीवोऽस्य ॥ (१) ॥३॥ कर्षति । 'कृष विलेखने' (भ्वा० प० अ०) । ष्लुक् (३।१।१३३) ॥ (२) ॥३॥ कर्षति । 'कृषेर्द्धिश्चोदीनाम्' (उ० २।३८) इति कुन् ॥३॥ वृद्धिपक्षे 'कार्षकः' अपि ॥ (३) ॥३॥ कर्षणम् । 'इङ्कृष्यादिभ्यः' (वा० ३।३।१०८) । कृपिरस्यास्ति । 'रजः कृपि-' (५।२।११२) इति वलच् । 'वले' (६।३।११८) इति दीर्घः ॥ (४) ॥३॥ चत्वारि 'कृषीवलस्य' ॥

क्षेत्रं त्रैह्यशालेयं त्रीहिशालयुद्धवोचितम् ॥ ६ ॥

क्षयिति ॥ त्रीहीणाम् (१) शालीनाम् (१) च भवनं क्षेत्रम् । 'त्रीहिशालयोर्दक्' (५।२।२) ॥३॥ 'धान्यसामा-

१—वृद्ध्यादिन्नोऽपि । 'श्रीत्रियस्य कर्षयत्य वदान्यस्यापि वार्धुषी'—इति स्वानी ॥

न्यस्य 'कलमादेश्चोत्पत्तियोग्यक्षेत्रस्य' एकैकम् ॥

यथ्यं यवक्यं पशुक्यं यवादिभवनं हि तत् ।

येति ॥ यवानाम् (१) यवकानाम् (१) पशुकानाम् (१)
च भवनं क्षेत्रम् । यवयवकपशुक्राद्यद् (५।२।३) ॥३॥
यवकः गृह्यश्रुत्यो यवः ॥३॥ एकैकम् 'यवादिभवनस्य' ॥

तिल्यतैलीनवन्मापोमाणुभङ्गाद्विरूपता ॥ ७ ॥

तीति ॥ तिलानाम् (१) नाषाणाम् (१) उमाणाम् (१)
अणुणाम् (१) नडाणाम् (१) च भवनं क्षेत्रम् । 'विनाषा
तिल-' (५।२।४) इति चत्त्वर्जा (१) ॥ (२) ॥३॥ माष्यम्
॥ (१) ॥३॥ माषीणम् ॥ (२) ॥३॥ अन्यम् ॥ (१)
औमीनम् ॥ (२) ॥३॥ अणव्यम् ॥ (१) ॥३॥ अण-
वीनम् ॥ (२) ॥३॥ महवम् ॥ (१) ॥ माङ्गीनम् ॥ (२) ॥३॥
'तिलादिभवनस्य' अन्वये द्वयं द्वयम् ॥

मौद्गीनकौद्रवीणादि शेषधान्योद्भवस्यम् ।

मौद्गीति ॥ सुशानाम् (१) द्रोत्रवाणाम् (१) च भवनं
क्षेत्रम् । 'धान्यानां भवने' (५।२।१) इति घञ् ॥३॥ आदि-
ना गौधुमीनम् ॥ (१) ॥३॥ कालावीनम् ॥ (१) ॥३॥
कौलर्यीनम् ॥ (१) ॥३॥ प्रैयङ्गवीणम् ॥ (१) ॥३॥
चाणकीनम् ॥ (१) ॥३॥ इत्यादि द्वेभ्यम् 'धान्योद्भव-
क्षेत्रस्य' ॥

बीजाकृतं वृक्षकृष्टम्

बीति ॥ बीजेन सहस्रं कृष्टम् । 'ह्रस्वो द्विविधव्योयवा-
न्यबीजाकृतौ' (५।४।५८) इति ङाञ् ।—अबीजं समीजं
संपन्नम् । बीजाकृतम्—इति खानी । तत्र । 'अमृतवृक्षवे'
इत्यस्यानुवृत्तेः ॥ (१) ॥३॥ (पूर्वम्) वृत्तं च तद् (पश्चाद्)
कृष्टं च । 'पूर्वकाञ्' (२।१।४९) इति समासः ॥ (२) ॥३॥
द्वे 'बीजापोत्तरं कृष्टस्य' ॥

सीत्यं कृष्टं च हल्यवत् ॥ ८ ॥

सीति ॥ सीतया संमितम् । 'नौवद्योवनं-' (५।४।९१)
इति षच् ॥ (१) ॥३॥ कृष्टवत् क्ष । खः (३।२।१०२) ॥ (२)
॥३॥ हल्लेन कृष्टम् । 'भित्तजनहलात्कारणव्यङ्ग्येषु' (५।४।
९७) इति षच् ॥ (३) ॥३॥ हल्लेन तुल्यम् । 'तेन तुल्यम्'
(५।१।११५) इति वतिः ॥३॥ त्रीणि 'कृष्टमात्रस्य' ॥

त्रिगुणाकृतं तृतीयाकृतं त्रिहल्यं त्रिशीत्यमपि तस्मिन्

त्रीति ॥ त्रिगुणं कृष्टम् । 'संख्यायाश्च गुणान्वापाः'
(५।४।५९) इति ङाञ् ॥ (१) ॥३॥ तृतीयं कृष्टम् । 'ह्रस्वो
द्वितीय-' (५।४।५८) इति ङाञ् ॥ (२) ॥३॥ द्विवारं हल्लेन
कृष्टम् । 'नतजन-' (५।४।९७) इति षच् । 'स्पृशिताहले-
न्यो षट्ठिवी' (वा० १।१।७२) इति तदन्तविधेः ॥ (३)
॥३॥ द्विवारं सीतया संमितम् । षच् (५।४।९१) ॥ (४) ॥३॥
चत्वारं 'वारत्रयकृष्टस्य' ॥

द्विगुणाकृते तु सर्वं द्विपूर्वं शम्बाकृतमपीह ॥ ९ ॥

द्वीति ॥ द्वितीयाकृतम् ॥ (२) ॥३॥ द्विहल्यम् =
(३) ॥३॥ द्विशीत्यम् ॥ (४) ॥३॥ धनस्यात्त्वि 'क्यांन्धा-
न्' (५।२।१३८) इति वा । शम्बाकृतो द्वितीयकर्मणे वर्तते ।
धनं कृतम् । 'ह्रस्वो द्वितीय-' (५।४।५८) इति ङाञ् ॥३॥
'निरतिरिणसम्बाकृतम्' इति दन्त्यादां षणोदयाना । तत्र
'यन्त्र संवन्धे' (तु० प० से०) ज्यन्तः । सन्ध्यते । षच्
(३।३।१९) । ङञ् (३।३।५३) वा ॥ (५) ॥३॥ षच् 'द्वि-
वारकृष्टस्य' ॥

द्रोणाढकादिवापादौ द्रौणिकाढकिकाद्यः ।

द्रोणेति ॥ द्रौणस्य वापः । 'दस्य वापः' (५।१।४५)
इति ङञ् (१) ॥३॥ वाढकस्य वापः (५।१।४५) ॥
(१) ॥३॥ जादिना—अस्यस्य वापः । प्रास्थिकः ॥ (१)
॥३॥ कुडकस्य वापः । कौडविकः ॥ (१) ॥ 'वापादौ'
इत्यादिना पचाद्यर्षग्रहः । द्रौणम्, वाढकं च पचति (इ-
त्यादि) । 'संनवलवहरति पचति' (५।१।५२) इति ङञ्
॥३॥ 'द्रोणादिपरिमितत्रीहादिवापायोग्यक्षेत्रस्य'
एकैकम् ॥

खारीवापस्तु खारीकः

खेति ॥ खानो वापः । 'खारा ईकृत्' (५।१।३३) ॥
(१) ॥३॥ एकम् 'खारीवापस्य' ॥

उत्तमर्णादयस्त्रिषु ॥ १० ॥

उत्तेति ॥ (खारीकान्ता वाच्यलिङ्गाः) ॥

पुंनपुंसकयोर्वप्रः केदारः क्षेत्रम्

पुमिति ॥ उच्यतेऽत्र । 'हुक्त्वं दीवसंज्ञाने' (न्वा० उ०
अ०) । 'शुक्विमिन्नां ऋ' (उ० २।२।७) 'वृक्षवाते पुना-
नत्रां रेणौ क्षेत्रे चये वटे' इति सिधः (नेदिनी) । 'वप्रः
प्राकारोवयोः । क्षेत्रे ताते चये रेणौ' इति ह्रस्वः ॥ (१)
॥३॥ के षले धिरति वा दारोऽप्य । 'ह्रस्वदन्त्यान्-' (३।३।९)
इत्यङ् । केन षलेन दीयते इति वा । 'वृ निद्वारणे' (इया०
प० से०) । ङन्ति षच् (३।३।१९) । 'केदारवद्' (५।
२।५०) इति निर्देशादेशम् । 'केदारो द्रौ षिन्ने क्षेत्रे मूलिने-
दात्वाज्ज्योः' इति सिधः (नेदिनी) ॥ (२) ॥३॥ क्षीयते
वाच्येऽत्र । 'क्षि निदात्तगण्योः' (तु० प० अ०) । ङञ् (उ०
५।१।५९) । 'क्षेत्रं नारदादां नगाद्ययोः । केदारे तिदन्-
पश्वोः' इति ह्रस्वः । 'क्षेत्रं धरारे केदारे तिदस्यानकल-
त्रयोः' इति सिधः ॥ (३) ॥३॥ त्रीणि 'क्षेत्रस्य' ॥

१—केदार पश्चात्कारणान्तेऽः पश्चान्तेन नदिनाः दात्वि-
यतिः । केदारो च न्यन्तः के दारो किलेःस्यः' इति दन्त-
न्दिपनद्यद् ॥

अस्य तु ।

कैदारकं स्यात्कैदार्यं क्षेत्रं केदारिकं गणे ॥ ११ ॥

अस्येति ॥ कैदारणां समूहः । 'कैदाराद्यञ्' (४२।४०) ॥ (२) ॥३॥ चाट् (४२।४०) वुञ् ॥ (१) ॥३॥ क्षेत्राणां समूहः । 'भिक्षादिभ्यः-' (४२।३८) इत्यण् ।—'तस्य समूहः' (४२।३७) इत्यण्—इति मुकुटः । तत्र । 'अचित्त-' (४२।४७) इति ठक्त्वद्वात्त्वात् ॥ ३॥ (३) 'ठक्त्वन्निश्च' (४२।४१) चाट् कैदारादपि ॥ (४) ॥३॥ चत्वारि 'क्षेत्रगणस्य' ॥

लोष्टानि लोष्टवः पुंति

लविति ॥ लोष्टति । 'लोष्ट संघाते' (भ्वा० वा० से०) पचायच् (३।१।१३४) पुंलिङ्गोऽप्ययम् । 'लोष्टः शण्डे(ठि)ऽपि लोष्टः स्यात्' इति बोधालितः ॥ (१) ॥३॥ लिश्यते, लिशति, वा । 'लिश गतौ' (तु० प० से०) । बाहुलकाद्युच् ।—'कलादयश्च'—इति मुकुटस्त्वपागिनीयः ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'मृत्तिकाखण्डस्य' ॥

कोटिशो लोष्टभेदनः ।

कविति ॥ कोटिना अग्रेण स्याति 'शो तनूकरणे' (दि० प० अ०) । 'कुपि' (३।२।४) इति कः । कोटिरस्यार्त्ताति वा । लोनादित्वात् (५।२।१००) शः ॥ (१) ॥३॥ लोष्टानां भेदनः ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'लोष्टभेदनकाष्टस्य' 'हेगा' इति स्यातस्य ॥

प्राजनं तोदनं तोत्रम्

प्रेति ॥ प्रवीयतेऽनेन 'अज गतिक्षेपणयोः' (भ्वा० प० से०) ल्युट् (३।३।११५) । 'वा यौ' (२।४।५७) इति वी न ॥ (१) ॥३॥ वृयतेऽनेन 'वृद व्ययने' (तु० उ० अ०) ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥३॥ 'दान्नी-' (३।२।१८२) इति घृन् । 'तोत्रं तु प्राजने वेपुकेऽपि च' इति विश्वः (नेदिनी) ॥ (४) ॥३॥ त्रीणि 'वृषभादिप्रेरणण्डस्य' ॥

खनित्रमवदारणम् ॥ १२ ॥

खेति ॥ खन्यतेऽवदार्यतेऽनेन । 'खन खनने' (भ्वा० उ० से०) । 'अतिङ्घ्रू-' (३।२।१८४) इतीत्रः ॥ (१) ॥३॥ अवदार्यतेऽनेन । 'वृ विदारणे' (क्या० प० से०) । प्यन्तः । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'कुहालादेः' ॥

दात्रं लवित्रम्

देति ॥ दाखनेन । 'दाप् लवने' (अ० प० अ०) । 'दान्नी-' (३।२।१८२) इति घृन् ॥ (१) ॥३॥ ल्ययतेऽनेन । 'ल्य' (क्या० उ० से०) । 'अति-' (३।२।१८४) इतीत्रः ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'लवित्रस्य' ॥

आवन्धो योत्रं योक्त्रम्

आवेति ॥ आवन्धयतेऽनेन । 'वन्ध वन्धने' (क्या० प० अ०) । 'हलस्य' (३।३।१२१) इति घञ् ॥ (१) ॥३॥ वृयते-

ऽनेन । 'यु निश्चये' (अ० प० से०) । 'दान्नी-' (३।२।१८२) इति घृन् ॥ (२) ॥३॥ वृयतेऽनेन । 'युजिद् योगे' (ह० उ० अ०) घृन् (३।२।१८२) ॥ (३) ॥३॥ त्रीणि 'वृषादेर्गले युगवन्धनस्य' ॥

अथो फलम् ।

निरीशं कुटकं फालः कृषिकः

अथविति ॥ फलति । 'विफला विशरणे' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'फलं हेतुफले जातीफले फलकस्ययोः । त्रिफलायां च कङ्गोले शत्राग्रे व्युष्टिलामयोः । फली फलिन्याम्' इति हैमः । खानी तु 'हलम्' इति पठित्वा 'हलप्रकरणमारब्धम्' इति व्याख्ययत् ॥ (१) ॥३॥ ईशाया निर्गतम् । 'निरादयः' (वा० २।२।१८) इति समाप्तः । खानी तु 'निष्कान्ता ईषास्यात्' इति विग्रह 'निरीषम्' इति मूर्धन्यान्तं पपाठ ॥ (२) ॥३॥ कुटति । 'कुट कौटिल्ये' (तु० प० से०) । कुट् (उ० २।३२) ॥३॥ मुकुटस्तु—कूटयति छिनति । 'कूट छेदने' (उ० उ० से०) । इगुपयत्वात् (३।१।१३५) कः । कूटम् । ततः स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५)—इति वदन् (कूटकम्) दीर्घादि नन्यते । अत्र पचायच् (३।१।१३४) उचितः । न तु कः । प्यन्तस्येगुपयत्वाभावात् ॥ (३) ॥३॥ फालयति । 'विफला विशरणे' (भ्वा० प० से०) । प्यन्तादच् (३।१।१३४) । 'फाल उदहतौ । क्लीवं चीरोपकरणे पुंतिशंकरसीरिणोः' ( ) ॥ (४) ॥३॥ कृपति । 'कृष विलेखने' (तु० उ० अ०) । 'कृषिवृक्षयोः किकन्' (उ० २।४०) । 'कृषिकाकृषिकौ फालकृषकौ' इति स्त्राट् त्रियामपि ॥३॥ कृनि (उ० २।३२) तु कृषकः । खानी तु—'शिल्पिनि षुन्' (३।१।१४५)—इत्याह । तत्र । फलस्य शिल्पित्वाभावात् । परिगणनाच्च । 'कृषकः पुंति फाले स्यात्कर्षके लामिधेयवत्' इति विश्वः (नेदिनी) ॥ (५) ॥३॥ पश्चापि 'फालस्य'—इति कलिङ्गः—द्वयं यत्र काष्ठे फालो निबन्धयते तस्य । अन्यद्वयं तु फालस्य—इति खानी ॥

लाङ्गलं हलम् ॥ १३ ॥

गोदारणं च सीरः

लेति ॥ लङ्गति । 'लङि गतौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकात्कल्च् । दीर्घश्च ।—'कलम्बा(म्बला)दयश्च'—इति मुकुटस्त्वपागिनीयः । 'लाङ्गली तोषपिप्पल्यां क्लीवं तु कुट्टमान्तरे । गोदारणे तुगराजगृहदाहविशेषयोः' (इति नेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ हलति । 'हल विलेखने' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥३॥ 'ज्वलिति-' (३।१।१४०) इति णे 'हालः' अपि । 'हालः फालवहः सीता' इति विक्रमादित्यः ॥ (२) ॥३॥ गां भूमिं दारयति । ल्युट् (३।३।११३) ।—'गौर्भूमिर्दारयतेऽनेन । करणे ल्युट् (३।३।११७) । नन्यादि (३।१।

२—स्वामित्रये तु 'कुन् शिल्पिसंज्ञयोः'—(उ० २।३२)—रत्नेव पाठो दृश्यते ॥

१३३) ल्युर्वासुकुटः । तत्र । ल्योः कर्तारि विधानात्करणेऽ-
संभवात् ॥ (३) ॥३॥ सिनोति, सीयते, वा । 'पिञ् वन्धने'
(स्वा० उ० अ०) । 'सूत्रिमिचीनां दीर्घश्च' (उ० २।२५) इति
कन् दीर्घत्वं च । 'हलतिग्मकरो सीरौ' इति दन्त्यादौ-
रभसः । 'सीरः स्यादंशुमालिनि । लाङ्गले' इति हैमः ॥ (४)
॥३॥ चत्वारि 'हलस्य' ॥

अथ शम्या स्त्री युगकीलकः ।

अथेति ॥ शम्यतेऽनया । 'शम उपशमे' (दि० प०
से०) अत्र्यादिः (उ० ४।११२) ॥ (१) ॥३॥ युगस्य कीलः
स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'युगस्य
कीलके' ॥

ईशा लाङ्गलदण्डः स्यात्

इति ॥ इष्टे 'ईश ऐश्वर्ये' (अ० आ० से०) । 'इगु-
पध-' (३।१।१३५) इति कः । 'प्रभुशंकरयोरीशः त्रियां
लाङ्गलदण्डके' इति तालव्यान्ते रुद्रभसौ । 'ईशः स्वामिनि
रुद्रे च स्यादीशा हलदण्डके' इति शान्ते विश्वः ॥३॥ ईपते ।
'ईप गत्यादौ' (भ्वा० आ० से०) । 'इगुपध-' (३।१।
१३५) उभयत्र करणे 'गुरोध्' (३।३।१०३) इत्यो वा ।
'ईपा पेटी मञ्जूपा' इति मूर्धन्यान्ते चन्द्रगोमी ॥ (१)
॥३॥ लाङ्गलस्य दण्डः ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'हलयुगयोर्म-
ध्यकाष्ठस्य' ॥

सीता लाङ्गलपद्धतिः ॥ १४ ॥

सीति ॥ सीयते । 'पिञ् वन्धने' । (स्वा० उ० अ०)
कः (३।२।१०२) ष्टोदरादिः (६।३।१०९) ।—सति भुव-
म् । 'षोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) (बाहुलकात्) कः
'धुमास्या-' (६।४।६६) इतीलम्—इति मुकुटः । तत्र ।
'वतिस्यतिमास्या-' (७।४।४०) इति विशेषविहितेनेत्वेन
वाधात् । 'सीता लाङ्गलरेखा स्याद्द्वयोमगद्गा च जानकी'
इति दन्त्यादौ रभसः । 'सीता जनकजागद्गाभेदयोर्हलप-
द्धतौ' इति दन्त्यादौ हैमः ॥३॥ शेते स्य । 'शीङ् स्वप्ने'
(अ० आ० से०) । 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति कः ।
'शीता नभःसरिति लाङ्गलपद्धतौ च शीता दशाननरिपोः
सहधर्मिणी च । शीतं सृतं हिमशुणे च तदन्विते च
शीतोऽलसे च बहुवारतरौ च दृष्टः' इति तालव्यादौ धर-
णिः ॥ (१) ॥३॥ लाङ्गलस्य पद्धतिः ॥ (२) ॥३॥ द्वे
'लाङ्गलकृत्तरेखायाः' ॥

पुंसि मेधिः खले दारु न्यस्तं यत्पशुवन्धने ।

प्विति ॥ मेध्यन्ते पशवोऽत्र । 'मेधु संगमे' (भ्वा०
उ० से०) इन् (उ० ४।११२) । स्वामी तु—'मेधिः' इति
पठति । तत्र 'मेधु संगमे' इति धातुबोधः ॥ (१) ॥३॥
एकम् 'धान्यखले पशुवन्धनस्तम्भस्य' ॥

आशुर्वीहिः पाटलः स्यात्

आश्विति ॥ अश्रुते । 'अशू व्याप्तौ' (स्वा० आ० से०) ।
'कृवापा-' (उ० १।१) इत्युण् । 'आशुस्तु व्रीहिशोषयोः' इति
हैमचन्द्रः । 'वृणवीजं तु श्यामाको, व्रीहिराशु च पाटलः'
इति (पर्याये) क्लीवमाशु । 'आशु स्याद्व्रीहिशोषयोः' इति
रत्नमालायामपि क्लीवम् ॥ (१) ॥३॥ वर्हेत्युपचयं गच्छति ।
'शुह वृद्धौ' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपधात् कित्' (उ० ४।
१२०) इति इन् । ष्टोदरादिः (६।३।१०९) । व्रीयते ।
'व्रीड् गत्याम्' (दि० आ० अ०) । बाहुलकाद् हिक्, वा ॥
(२) ॥३॥ पाटं लाति । कः (३।२।३) । पाटलो वर्णोऽस्या-
स्ति, इति वा ॥ (३) ॥३॥ पाटलः, व्रीहिः, आशु, च इति
नामत्रयम् । आशुनामा व्रीहिः पाटल उच्यते इति नामद्वय-
म्—इति सुभूतिः । 'आशुव्रीहौ पाटलो नाश्वेतरकेऽन्यलि-
ङ्गवान्' इति रुद्रः ॥३॥ त्रीणि 'पट्टिकादेः' ॥

सितशूकयवौ समौ ॥ १५ ॥

सीति ॥ सितं शूकं यस्य, इति मध्यतालव्यः ॥३॥—
(शितशूकः) द्वितालव्यः—इति स्वामी ॥ (१) ॥३॥ यौति ।
यूयते वा । अच् (३।१।१३४) । अप् (३।३।५७) वा० ।
'यवो धान्येऽपृथक्त्वौ' इति हैमः ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'यवा-
नाम्' ॥

तोक्मस्तु तत्र हरिते

तचित्ति ॥ तकति । तक्यते वा 'तक सहने हासे च'
(भ्वा० प० से०) । बाहुलकान्मः, ओलम्, च । ('तोक्मं
कर्णमले, पुंसि हरिते च हरिद्रवे' इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥
एकम् 'अपक्कयचस्य' ॥

कलायस्तु सतीनकः ।

हरेणुखण्डिकौ चास्मिन्

केति ॥ कलमयते 'अय गतौ' (भ्वा० आ० से०) अण्
(३।२।१) ।—कं वातं लाति । 'आतः-' (३।२।३) इति कः ।
'आतः-' (७।३।३३) इति युक्—इति मुकुटः । तत्र । जिति
णिति परे विहितस्य युक्तः के अप्रसङ्गात् ॥ (१) ॥३॥ सति
जीवे इनः प्रभुः । 'संज्ञायाम्' (२।१।४४) इति समासः ।
'हलदन्तात्' (६।३।९) इत्यलक् । सतीनं वायुं करोति । 'अ-
न्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः ।—प्रज्ञायणि (५।
४।३८) 'सतीनकः' अपि—इति माधवी ॥ (२) ॥३॥
हरति । 'हृ हरणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'कृहभ्यामेणुः'
(उ० २।१) । 'हरेणुः स्त्री रेणुकायां स तु पुंसि सतीनके' इ-
ति रभसात्पुंसि ॥ (३) ॥३॥ खण्डोऽस्यास्ति । 'अत इनिठनी'
(५।२।११५) इति ठन् ॥ (४) ॥३॥ 'कलायत्रिकटः प्रोक्तः
सतीनो वर्तुलो मतः । हरेणुरङ्गटो ज्ञेयः' इति व्याडिः ॥३॥
चत्वारि 'रेणुकस्य' ॥

कोरद्रूपस्तु कोद्रवः ॥ १६ ॥

कोरेति ॥ कोरं रथिरं दूषयति । 'दुष वैकृले' (दि० प० अ०) । प्यन्तः । 'कर्मप्यण्' (३।२।१) ॥ (१) ॥३॥ कौति । 'कु शब्दे' (अ० प० अ०) । कवते । 'कुङ् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) । विच् (३।२।७२) । द्रवति । 'डु गतो' (भ्वा० प० अ०) । अच् (३।१।१३४) । कौत्वासा द्रवश्च । केन वायुना द्रवति वा । पृषोदरादिः (३।३।१०९) ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'कोद्रवस्य' ॥

मङ्गल्यको मसूरः

मेति ॥ मङ्गले साधुः । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यद् । स्त्रायें क्व (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (१) ॥३॥ नस्यति, नस्यते वा । 'मसी परिणामे' (दि० प० से०) । 'मसे-रन्' (उ० ५।३) इत्युरनि दीर्घमध्यः ।—'खजिपिच्चादिभ्य ऊरोलचौ' (ऊ० ४।९०) इत्यूरः—इति सुकुटस्त्वत्सूत्रा-ज्ञानमूलकः 'नसेश्च' (उ० १।४३) इत्युरनि ह्रस्वमध्यश्च । 'वेद्यायां त्रीहिभेदे च मसूरा मसुरा द्वियाम् । मसूर-मसुरौ पुंलि द्वौवेतावपि चैतयोः' इति रभसः ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'मसूरस्य' ॥

अथ मकुष्टकमयुष्टकौ ।

चनमुष्टे

अथेति ॥ मङ्गलि, मङ्गले वा । 'मकि मण्डने' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादुः, नुनभावश्च । तिष्ठति । 'छा गति-निवृत्तौ' (भ्वा० प० अ०) । कुन् (उ० २।३२) । मकुट-श्चासौ स्यकश्च । 'पूर्वपदात्' (८।३।१०६) इति पत्वम् । सु-कुटस्तु—आद्यचसुकारमाह ॥३॥ विश्वमेदिन्योस्तु 'मुकुष्टो त्रीहिभेदे स्यात् (मकुष्टो मन्थरेऽन्यवत्) इति ट्वगद्विती-यान्तः ॥ (१) ॥३॥ निनोति । 'डुलिच् प्रक्षेपणे' (त्वा० उ० अ०) । 'दृष्टशीङ्' (उ० १।७) इत्युः । मयश्चासौ स्यकश्च । सुकुटस्तु—मयति । 'मय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । 'पुंलि-' (३।३।११८) इति घः । मयो गन्ता । तस्य स्रकः प्रतिय-न्यकः । 'ष्टक प्रतिघाते' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । मयस्य स्रको मयष्टकः । नैरुक्तो वर्षाविकारः—इत्याह । तत्र 'मयते' इत्युदितत्वात् । घः (३।३।११८) सन्त्युक्तः । तस्य कर्तृविद्याज्ञात् ॥ (२) ॥३॥ चनस्य सुटः ॥ (३) ॥३॥ त्रीणि 'चनमुष्टस्य' 'मोट' इति ख्यातस्य ॥

सर्पे तु द्वौ तन्तुभकद्रम्यकौ ॥ १७ ॥

सेति ॥ सरति वेहोऽस्मात् । 'दृ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'सर्तरेपः घुक्च' (उ० ३।१४१) इत्यपः घुगागमश्च । 'सर्पपः स्यात् सरिपपः कुटस्त्रेहश्च तन्तुभः' इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (१) ॥३॥ तन्तुना भाति । 'भा दीर्घा' (अ० प० से०) । 'डुपि-' (३।२।४) इति कः ॥३॥ त्वानां तु—तुदति । तु-न्तुभः—इत्याह । बाहुलकादुभच् । पृषोदरादिः (३।३।

१०९) ॥ (२) ॥३॥ कन्दति, कन्दयति, वा । 'कदि हिंसा-याम्' (कदि आह्वाने रोदने च' (भ्वा० प० अ०) । 'कृक-दिकडिकटिभ्योऽन्वच्' (उ० ४।८२) । अनित्यत्वात् नुम् । स्त्रायें क्व । (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (३) ॥३॥ त्रीणि 'सर्प-पस्य' ॥

सिद्धार्थस्त्वेष धवलः

सीति ॥ सिद्धोऽर्थोऽस्मात् । 'सरिपपः' सिते तस्मिन् रश्मोऽग्नौ भूतनाशनः' इति रभसः । 'सिद्धार्थस्तु पुमान् शाक्यसिंहे च सितसर्पपे' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ एकन् 'श्वेतसर्पपस्य' ॥

गोधूमः सुमनः समौ ।

गच्चिति ॥ गुष्यति, गुष्यते, वा । 'गुष परिवेष्टने' (दि० प० से०) । 'गुषेल्मः' (उ० ५।२) । 'गोधूमो नागरके स्यादोपधित्रीहिभेदयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ सुट् मन्थते । 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । अच् (३।१।१३४) । 'गोधूमसुमनौ समौ' इति रभसः ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'गोधूमस्य' ॥

स्याद्यावकस्तु कुलमासः

स्येति ॥ सौति 'यु मिश्रणे' (अ० प० से०) । 'कृचादि-भ्यो युन्' (उ० ५।३५) । ततः प्रज्ञायण् (५।४।३८) ॥ (१) ॥३॥ कुलं नस्यति 'मसी परिणामे' (दि० प० से०) । 'कर्म-प्यण्' (३।२।१) पृषोदरादिः (३।३।१०९) । दन्त्वान्तः इति सुकुटः ॥३॥ कुत्सितो मापः । 'कुलमापो यावकः पुंलि' इति मूर्धन्यान्तेषु रभसः ॥ (२) ॥३॥—कुलमापोऽर्थस्त्रिवो यवादिः—इति खानी ।—शक्यन्त्यो यवादिः—इति रक्षि-तादयः ॥३॥ द्वे 'अर्थस्त्रिन्त्य यवादेः' ॥

चणको हरिमन्थकः ॥ १८ ॥

चेति ॥ चप्यते । 'चण दाने' (भ्वा० प० से०) । कुन् (उ० २।३२) ॥ (१) ॥३॥—हरीणां मन्थं जनयति । 'अ-न्येऽपि' (३।२।१०१) इति डः—इति सुकुटः । तत्र । 'हरिमन्थकः' इति पाठप्रसङ्गात् । हरिभिर्मन्थते । 'मये विलोडने' (भ्वा० प० से०) कर्मणि घच् (३।३।११९) । स्त्रायें क्व (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'चणकस्य' ॥

द्वौ तिले तिलपेजश्च तिलपिञ्जश्च निष्फले ।

द्वाविति ॥ निष्फलतिलः । 'तिलादिपिष्णत्पिष्णपेजां' (वा० ४।२।३६) ॥ (१) ॥३॥ (२) ॥३॥ 'जर्तिलः' अपि । 'जर्तिलः कन्थते सङ्घिररप्यप्रभवतिलः ॥३॥ द्वे 'तैलही-नतिलस्य' ॥

क्षयः क्षुधामिजननो राजिका कृष्णिकासुरी ॥१९॥

क्षेति ॥ क्षति । 'डु डु शब्दे' (अ० प० से०) । प्ययः । अच् (३।१।१३४) । ('क्षयः क्षुते राजिकायाम्' इति मेदि-

नी) ॥ (१) ॥*॥ क्षुधानभिजनयति । तन्धादिः (३।१।
१३३) ॥*॥—क्षुतमभिजनयति । 'क्षुताभिजननः'—
इति खानी ॥ (२) ॥*॥ राजति, राजयति वा । कुन् (उ०
२।३२) ॥ (३) ॥*॥ कृष्यैव । 'संज्ञायाम् कन्' (५।३।७५)
॥*॥*॥ अक्षुरस्त्वयम् । अण् (४।३।१२१) । अस्यति वा ।
'असेरन्' (उ० १।४२) । प्रज्ञायण् (५।४।३८) ॥ (५) ॥*॥
पक्ष 'कृष्णसर्पपस्य' 'राई' इति ख्यातस्यः ॥

स्त्रियौ कञ्प्रियङ्गु द्वे

स्त्रीति ॥ कर्मकृति । 'अगि गतौ' (भ्वा० प० से०) ।
प्यन्तो वा । नृगव्यादित्वात् (उ० १।३७) कुः । शकन्धादिः
(वा० ६।१।९४) । कं सुञ्चं गच्छति । 'गन्तु गतौ' (भ्वा०
प० अ०) । मित्वादितात् (वा० ३।२।१८०) कुः ॥ (१)
॥*॥ एवं प्रियं गच्छति ॥ (१) ॥*॥ द्वे 'प्रियङ्गोः' ॥

अतसी स्यादुमा क्षुमा ।

अतेति ॥ अतति । 'अत सातत्यगमने' (भ्वा० प० से०) ।
'अत्यविचमि-' (उ० ३।१।१७) । गौरादिः (४।१।४१) ॥
(१) ॥*॥ उं शिवं नाति, मिनीते, वा । 'मा' (अ० प० अ०)
'माद् माने' (जु० आ० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३)
इति कः । अवते, जयते, वा । 'ऊद् शब्दे' (भ्वा० आ०
अ०) । 'विमाषा तिलनापोना-' (५।२।४) इति निपातना-
न्मक् इति वा । 'उमातसी हैनवतीहरिद्राकौतिकान्तिपु'
(इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ स्रांति, क्षयते, वा । 'उ छु
शब्दे' (अ० प० अ०) । वाहुलकान् मक् । 'अर्तित्सुहु-
ट्-' (उ० १।१४०) इति मन् वा । संज्ञापूर्वकत्वात् गुणः-
क्षयते—इति सुकृत्प्रमादः । स्रांतेरादादिकत्वात् । 'क्षु-
मातसीनीलिक्योः' इति विश्वः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'अ-
तस्याः' ॥

मातुलानी तु भङ्गायाम्

मेति ॥ नायास्तुल । मातुलामानयति । 'अन प्राणने'
(अ० प० से०) गतौ वा । 'कनेप्यण्' (३।२।१) । ङीप्
(४।१।१४) । मातुलस्य धतूरस्य स्त्रीव वा । 'मातुलोपाध्या-
ययोर्दोषातुलौ' (वा० ४।१।४९) ॥ (१) ॥*॥ भज्यते ।
अनया वा । 'भञो आमर्दने' (६० प० से०) । 'अकर्तरि
च' (३।३।१९) इति 'हलश्च' (३।३।१२१) इति वा धन् ।
'तरङ्गमेदयोर्भङ्गो भङ्गा शस्यशणाहये' इति रुद्रः ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'शणाख्यशस्यभेदस्य' ॥

त्रीहिभेदस्त्वणुः पुमान् ॥ २० ॥

त्रीति ॥ त्रीहिविशेषः । अणति । 'अण शब्दे' (भ्वा०
प० से०) । 'अणश्च' । 'धान्ये निव' (१।८।९) इत्युः ।
'अणुर्त्रीह्वल्पयोः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'चीना'
इति ख्यातस्य ॥

किंशारः शस्यशुकं स्यात्

किमिति ॥ किञ्चित् कृत्स्नितं वा शृणाति । 'शू हिंसा-
याम्' (त्र्या० प० से०) । 'किञ्जरयोः श्रिणः' (उ० १।४)
इत्युण् । 'अय किंशारुर्धान्यशुके शरेऽपि च' इति हैमः ॥
(१) ॥*॥ शस्यस्य शुकम् ।—शस्यस्य शुकः—इति सुकृत्ः ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'यवाद्यग्रस्य' ॥

कणिशं शस्यमञ्जरी ।

केति ॥ कणयः कणाः सन्त्यस्य । लोमादित्वात् (५।२।
१००) शः । कणिनं स्वाचयवं इयति वा । 'शो तनूकरणे'
दि० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'कणिशो
धान्यशीपिके' इति तालव्यान्ते रत्नकोपः ॥ (१) ॥*॥ शस्यस्य
मञ्जरी ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'धान्यमञ्जर्याः' ॥

धान्यं त्रीहिः स्तम्बकरिः

धेति ॥ धाने पोषणे साधुः । 'तत्र साधुः' (४।४।९८)
इति यत् । 'धान्यं तु त्रीहौ धान्याके' इति हैमः ॥ (१)
॥*॥ त्रीणाति । 'त्री वरणे' (त्र्या० प० अ०) । त्रीहिश-
ल्योर्दक् (५।२।२) इति शपकाद् हिक् । 'त्रीहिः सानान्य-
धान्ये स्यादाशुधान्ये च पुंस्ययम्' इति विश्वः (मेदिनी) ॥
(२) ॥*॥ स्तम्बं करोति । 'स्तम्बश्चतोरिन्' (३।२।२४) ।
त्रीहिंसाहचर्यात्पुंस्त्वम् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'धान्यसामा-
न्यस्य' ॥

स्तम्बो गुच्छस्तृणादिनः ॥ २१ ॥

स्तेति ॥ तिष्ठति । अत्र वा । 'घा गतिनिवृत्तौ' (भ्वा०
प० अ०) । 'सः त्वोऽम्बजचक्रौ' (उ० ४।९६) ॥ (१) ॥*॥
गवनम् । 'गुद् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) । 'संपदादिकिप्'
(वा० ३।३।१०८) । तुक् (६।१।७१) । गुतं छयति । 'छो
छेदने' (दि० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः
॥ (२) ॥*॥ आदिना त्रीहियवादिग्रहः ॥*॥ द्वे 'यवादीनां
मूलस्य' ॥

नाडी नालं च काण्डोऽस्य

नेति ॥ नल्लनेन । 'णल गन्धे' (भ्वा० प० से०) ।
'हलश्च' (३।३।१२१) इति धन् । नालयति । अच् (३।१।१३४)
वा । ङल्योरेकत्वम् । गौरादिः (४।१।४१) । 'नाडी कुहन-
चर्यायां घटिकागण्डद्वयोः । नाले गुणान्तरे स्त्रायौ' इति हैमः

१—धान्यपदेन सप्तदश धान्यानुच्यन्ते । त्रीहि (१) यव (२)
मद्गर (३) गोधूम (४) उद (५) नाप (६) तिल (७) चणक (८)
अणु (९) पिपय (१०) क्षोद्रव (११) मज्जुष्क (१२) कलाय
(१३) कुल्थ (१४) पठ (१५) सपप (१६) अतली (१७) इति
सप्तदश—इति सुकृत्ः ॥ महामाष्ये (५।२।४) सूत्रे तु 'शणसप्त-
दशानि धान्यानि' इत्युक्त् ॥ २—गुणान्तरे चर्मरजुविशेषः ।
तत्र यथा 'नाडीभिर्नष्टते सुगन्'—इत्यनेकार्थकैरवाक्यैर्मुदी ।
'त्रिगान्तरे' इति पाठ आसीत् ॥

॥ (१) ॥*॥ 'नालं कान्ठे चणाले च नालीं चाककलम्बके'
इति च (हैनः) ॥ (२) ॥*॥ कणति । 'कण शब्दे' (भ्रा०
प० से०) । 'बनन्ताङ्' (उ० १।१।१४) । बाहुलकादीर्घः ।
काण्वते वा । 'काण्डो नालेऽवने कौं दुस्क्रन्वेऽवसरे गरे ।
सहं स्त्रावान्मुषु सन्वे' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ अस्य गुच्छल
॥*॥ त्रीणि 'तृणादिकाण्डस्य' ॥

पलालोऽस्त्री स निष्कलः ।

पेति ॥ पलति, पल्यते, वा । 'पल गतौ' (भ्रा० प० से०) ।
'तन्निविधिविबिन्दुनिहुत्तिकमिपलिनदिन्द्रियः कालम्' (उ० १।
११८) ।—बाहुलकान्—इति सुकृत्स्य प्रमादः । पलमलति
वा 'बल भूनादा' (भ्रा० प० से०) । अण् (३।२।१) ॥
(१) ॥*॥ स कान्ठः ॥*॥ एकम् 'धान्यरहितकाण्डस्य' ॥
कडङ्करो वुत्तं ह्रीये

केति ॥ कृणाति 'कृ शब्दे' (क्या० प० से०) । गिरति ।
'गृ निगरणे' (तु० प० से०) वा अच् (३।१।१३४) । कडस्य
गरः । 'कडंगर-' (५।१।६९) इति निर्देशान्मुह् । यद्वा कडति ।
'कड मदे' (भ्रा० प० से०) । क्तिप् (३।२।१७८) । कड् च
तदङ्गं च । कडङ्गं राति । 'रा दाने' (अ० प० अ०) । कः
(३।२।३) ॥*॥ 'कडङ्कर' इति हरदत्तमते कृच् बाहुः ॥
(१) ॥*॥ वुत्तति 'वुत्तल्लगं' । (तु० प० से०) । 'इयुयव'
(३।१।१३५) इति कः (वुत्तं दन्त्यमिति बाहुप्रसंगः) ॥*॥
'वुयवेयवुमा रतोमाः' इति धनेदान्पूर्वव्यान्त्यमपि ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'पलालादिश्लोदस्य' ॥

धान्यत्वत्रि पुमांस्तुयः ॥ २२ ॥

धेति ॥ धान्यस्य लक् ॥ (१) ॥*॥ तुयति । 'तुय
तुयौ' (दि० प० अ०) । 'इयुयव-' (३।१।१३६) इति
कः । 'तुयस्तु धान्यत्वत्रि विर्मातके' इति हैमचन्द्रः ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'तुयस्य' ॥

शूकोऽस्त्री स्वरुणतीक्ष्णाग्रे

श्विति ॥ श्वति । 'शो तनूकरणे' (दि० प० अ०) ।
'उद्धृत्तादयश्च' इति साधुः । (उ० ४।४।१) । 'शूकोऽशुको-
मशुहयोः' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ स्वरुणं कृष्णं च तर्त्तक्यं
च तदङ्गं च ॥ (२) ॥*॥ किशारोरन्धः शूको निर्दिष्टः । शू-
कवान्यधनोवान्यवेदार्यं वा पुनरुक्तः ॥*॥ द्वे 'तीक्ष्णाग्र-
धान्यस्य' ॥

शमी सिन्ध्या

शेति ॥ शाम्यति । 'घन उपघने' (दि० प० से०) ।
अण् (३।३।१३४) । गौरादिः (५।१।४१) । 'शमी सलुक-
लयां च शिन्वित्रायां च वल्लुका' (इति मेदिनी) ॥ (१)
॥*॥ सनति 'पम वैङ्गव्ये' (भ्रा० प० से०) । 'उल्वादयश्च'

(उ० ४।९।५) इति साधुः ॥*॥—शिनोति 'मिच् निशाने'
(ल्ला० उ० अ०) । ('शिम्या' । 'शिमिः' 'शिम्विः'
इत्यानि—) इति स्वामी ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शिम्यायाः'
'छिमि' इति ख्यातायाः ॥

त्रिपूत्तरे ।

त्रीति ॥ उत्तरे बहुलंकृतान्ताः ॥

ऋद्धमावसितं धान्यम्

रिति ॥ ऋध्वते ल । 'ऋधु वृद्धौ' (दि० प० से०) ।
क्तः (३।२।१०२) 'ऋद्धं संज्ञवान्ये च सुसृद्धे तु वाच्य-
वच्' इति विश्वः (मेदिनी) ॥*॥ 'रिद्धं' संसिद्धम् । राधेः
(ल्ला० प० उ०)—इति स्वामी । तत्र पृथोदरादिः (१।३।
१०९) ॥ (१) ॥*॥ आवसोयते ल । 'धोऽन्तर्क्रमेण' (दि०
प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) अवसानं प्राप्तम् । संज्ञं वा ।
रक्षायेनाच्छादितं वा । तत्र आवस्यते ल । 'वस आच्छाद-
ने' (अ० आ० से०) 'अवसितसृद्धे ज्ञातेऽपि (अवसानगते
च वाच्यलिङ्गं स्यात्) इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'मर्दानानन्तरमपनीततृणस्य बहुलीकरणयोग्यस्य
धान्यराशेः' ॥

पूतं तु बहुलीकृतम् ॥ २३ ॥

प्विति ॥ पूयते ल । 'पूच् पवने' (क्या० उ० से०) ।
क्तः (३।२।१०२) । 'पूतं त्रिषु पक्विते च शठिते बहुली-
कृतं' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ बहु मानं लाति ।
कः (३।२।३) अवहुलं बहुलमकारि ॥ (२) ॥*॥ 'राशी-
कृतस्य' । (हैमे तु 'धान्यमावसितं रिद्धं तस्यूनं त्रिषुसोह-
तम्' इत्युक्तम्) ॥

मायादयः शमीधान्ये

मेति ॥ 'नामो मुहो राजनायः कुलत्यक्षणकलितः ।
काकान्ज्यांवर इति शमीधान्यगणः स्तुतः' इति रत्नकोषः
॥*॥ शमीप्रमवं धान्यम् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'मायादिश-
मीधान्यस्य' ॥

शूकधान्ये यवादयः ।

श्विति ॥ शूकयुक्तं धान्यम् ॥ (१) ॥*॥ आदिना गो-
धृमादिः । एकम् 'यवादिशूकधान्यस्य' ॥

शालयः कलमाद्याश्च पथिकाद्याश्च

शेति ॥ शाल्यते । 'शाडु आहाव्ये' (भ्रा० आ० से०) ।
ढल्योरैक्यम् । इण् (उ० ४।१।१८) । शाल्यते वा । 'शल
चलने' (भ्रा० प० से०) प्यन्तः । 'अच इः' (उ० ४।
१।३९) । 'शालिलु गन्धोर्लैः कलमादिषु' इति हैमः ॥ (१)
॥*॥ 'पथिकाः पथिरात्रेण पच्यन्ते' (५।१।९०) ॥ एकम्
'शाल्यादीनाम्' ॥

१—'रावाचम्' इति पाठ आर्सेद, परंतु त्वान्निष्ठे ईन्-
व्याख्यायां च इत्तं ऋद्धत्वाच्च धृत्तः ॥

पुंस्यमी ॥ २४ ॥

व्रिति ॥ अर्ना नापायाः ॥

तृणधान्यानि नीवाराः

त्रिति ॥ तृणानीव धान्यानि । अकृद्योत्पन्नत्वात् ॥ (१) ॥॥ नि त्रियन्ते । 'वृत् वरणे' (स्त्रा० उ० से०) 'नीं वृ धान्ये' (३।३।४८) इति घञ् । 'उपसर्गस्य-' (६।३।१२२) इति दीर्घः । 'स्यानीवारो वणिजके वास्तव्येऽपि च दृश्यते' इति विश्वः ॥ (२) ॥॥ बहुवचनेन श्यामाकादिग्रहः ॥॥ द्वे 'तृणधान्यानाम्' ॥

स्त्री गवेधुर्गवेधुका ।

स्त्रीति ॥ गवा जलेन तत्र वा पृथते । 'एव वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) । मृगश्यादित्वात् (उ० १।३७) कुः ॥ (१) ॥॥ 'स्त्रायं कन्' (ज्ञापि० ५।४।५) ।—गवे गवायं दीयते रक्षतेऽर्था । 'देङ् रक्षणे' (भ्वा० आ० अ०) । मृगश्यादित्वात् (उ० १।३७) कुः । नैरक्तो दकारस्य उः । 'तत्पुरुषे छति-' (६।३।१३) इत्यलुक् । 'गवेडुः'-इत्याह मुकुटः ॥॥ द्वे 'मुन्यन्नविशेषस्य' ॥

अयोग्रो मुसलोऽस्त्री स्यात्

अयविति ॥ अयोऽप्रेऽस्य ॥ (१) ॥॥ सुस्यति अनेन वा । 'मुस खण्डने' (दि० प० से०) । 'श्रपादिभ्यश्च' (उ० १।१०६) इति कलच् । 'मुसलं स्यादयोरे च पुंनपुंसकयोः स्त्रियाम् । तालमूल्यामाखुपर्णाग्रहगोधिकयोरपि' इति विश्वमेदिन्या ॥ (२) ॥॥ द्वे 'मुसलस्य' ॥

उदूखलमुलूखलम् ॥२५॥

उद्विति ॥ ऊर्ध्वं च तत् खं च । ऊर्ध्वखं लाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।४) इति कः । पृषोदरादिः (३।३।१०९) । 'उदूखलं गुग्गुली स्यादुलूखलेऽपि न द्वयोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥॥ द्वे 'उलूखलस्य' ॥

प्रस्फोटनं शूर्पमस्त्री

प्रेति ॥ प्रस्फोव्यतेऽनेन । 'स्फुट विक्रमने' (भ्वा० आ० से०) । करणे ल्युट् (३।३।११७) ॥ (१) ॥॥ शूर्पयति, शूर्पयतेऽनेन वा । 'शूर्प माने' (सु० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'पुत्ति-' (३।३।१०८) इति घोवा । 'शुभगत-किशादशूर्पाङ्गुक्म्' इति शिमेदातालव्यादिः ॥॥ 'सूर्पे च' इति पाठान्तरादिरपि ॥ (१) ॥॥ द्वे 'शूर्पस्य' ॥

चालनी तितउः पुमान् ।

चेति ॥ चाल्यते । अनया वा 'चल गती' (भ्वा० प० से०) । ष्यन्तः । ल्युट् (३।३।११३, ११७) । 'क्षुद्रच्छिद्र-घतोपेतं चालनं तितउः स्यतः' इति कालः ॥ (१) ॥॥ द्वे तनोति । तन्वते वा । अनेन वा । 'तनु विस्तारे' (त० उ० से०) । 'तनोतेऽ उः सन्वच्' (उ० ५।५२) । 'चालनं तितउ

प्रोक्तम्' इति क्लीवकाण्डे रत्नकोषः । 'नस्त्री तितउ चालनी' इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (२) ॥॥ द्वे 'चालन्याः' ॥

स्यूतप्रसेवौ

स्युविति ॥ सीव्यते स्म । 'पियु तन्मुसंताने' (दि० प० से०) । क्तः (३।३।१०२) । 'च्योः-' (६।४।१९) इत्युट् ॥॥ 'स्योनप्रसेवौ' इति मुकुटः । तत्रौणादिको नः । 'स्योनस्यूतप्रसेवकाः' इति रभसः ॥ (१) ॥॥ प्रसीव्यते 'अकर्तारि च' (३।३।१९) इति घञ् । 'प्रसेवस्तु वीणाऽस्यूतयोर्दत्ता' इति हेमचन्द्रः ॥ (२) ॥॥ द्वे 'वस्त्रशणादि-निर्मितस्य' 'धैला' इति ख्यातस्य ॥

कण्डोलपिटौ

केति ॥ कण्व्यते । 'कडि भेदने' (सु० प० से०) । 'पेटिकडिकण्डिभ्य ओलच्' (उ० १।६६) ॥ (१) ॥॥ पि-टति । 'पिट गृह्यसंख्यानयोः' (भ्वा० प० से०) । कर्मकर्तारि 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः ॥॥ कृनि (उ० २।३२) 'पिटकः' अपि ॥॥—'पिण्डः'—इति स्वामी । तत्र पिण्व्यते । 'पिडि संचाते' (भ्वा० आ० से०) कर्मणि घञ् (३।३।१९) । 'पिण्डो बोले बले साद्रे देहागारैक-देशयोः । देहनात्रे निवापे च गोलसिद्धकयोरपि । ओण्ड-पुष्ये च पुंति स्यात्कौबमार्जावनाययोः । पिण्डी च पिण्डत-गरेऽलावृत्तज्जभेदयोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥॥ द्वे 'वंशादिनिर्मितभाण्डस्य' ॥

कटकिलिङ्गकौ ॥ २६ ॥

केति ॥ कटति । 'कटे वर्यादी' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'कटः श्रेणो द्वयोः पुंति किलिङ्गस्तिगये शवे । समये गजगण्डेऽपि पिप्पल्यां तु कटी नता' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥ किल्यतेऽनेन । 'किल् शैलक्रीडनयोः' (तु० प० से०) । 'इगुपधात् कित्' (उ० ४।१२०) इतीन् । वेत्रवीरणादिः । किलेजातः । जनैः 'पञ्चम्यामजतां' (३।२।९८) इति डः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ।—'तत्पुरुषे-छति-' (६।३।१४) इति (द्वितीयायाः) अलुक्—इति मुकुटः । तत्र । ह्ययोगे पश्चात् विशेषविधानात् ॥ (२) ॥॥ द्वे 'वंशादिविकारस्य' ॥

समानौ

सेति ॥ 'समानौ' इति पूवेषु त्रिष्वप्यन्वेति ॥

रसचल्यां तु पाकस्थानमहानसे ।

रेति ॥ रसाः सन्त्वस्याम् । मतुप् (५।२।९५) ॥ (१) ॥॥ पाकस्य स्थानम् ॥ (२) ॥॥ महश्च तदनश्च—(अन-सोपकरणं लक्ष्यते ।) 'अनोश्मायः-' (५।४।९४) इत्यादिना

२—उज्ज्वलदत्तादिग्रन्थे तु 'कपिनाण्डिकटिपटिभ्य ओलच्' इत्यानुपूर्वी दृश्यते । तसाप्याहुलकादोलच् ।

टच् ।—महदन्तोऽस्य—इति स्वामी । तत्र । 'अनोदमायः—' इति तत्पुरुषसमासान्तोपन्यासविरोधात् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'पाकस्यानृत्य' ॥

पौरोगवस्तदध्यक्षः

पाविति ॥ पुरः पूजिता गौर्भूमिः । पुरोगर्वा । 'गोरत-
द्धित' (५।४।९२) इति टच् । तस्या अयम् 'तस्येदम्' (४।
३।१२९) इत्यण् । यद्वा पुरः प्रथमं याच्यवस्तुषु गौर्नैत्रमस्य ।
पुरोगुः । 'गोत्रियोः—' (१।३।४८) । ततः प्रज्ञापण् (५।४।
३८) ॥ (१) ॥*॥ तस्याध्यक्षः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'महानसा-
धिकृतस्य' ॥

सूपकारास्तु वल्लवाः ॥ २७ ॥

आरालिका आन्धसिकाः सूदा औदनिका गुणाः ।

स्विति ॥ शोभना आपोऽस्मिन् । 'ऋक्पूर—' (५।४।७४)
इत्यः । 'कुसुयुभ्यश्च' इत्यपोऽत ऊत् । सवति रसान् । 'पु
प्रसवादौ' (भ्वा० प० से०) । 'युशुभ्यां निच्च' (उ० ३।२६)
इति पो दीर्घश्च ।—'युकुसूनां किच्च'—इत्यपाणिनीयम् । सूपं
करोति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (१) ॥*॥ वल्लनम् । 'वल्ल
संवरणे' (भ्वा० आ० से०) । 'वल्लिः' सौत्रो वा प्रीतौ ।
भावे घञ् (३।३।१८) । वल्लोऽस्वास्ति । 'अन्येभ्योऽपि—'
(वा० ५।२।१०९) इति वः । वल्लं वाति । 'आतोऽनुप—'
(३।२।३) इति कः 'वल्लवः सूपकारे स्वाद्रीमसेने च गोदु-
हि' इति विश्वः ॥ (२) ॥*॥ अरालं कुटिलं चरन्ति 'चरति'
(४।४।८) इति ठक् ॥ (३) ॥*॥ अन्यो भक्तं शिल्पं येषाम् ।
'शिल्पम्' (४।४।५५) इति ठक् ॥ (४) ॥*॥ सूदन्ति छागा-
दीन् । 'पूद हिंसायाम्' (जु० उ० से०) । अच् (३।१।
१३४) । कः । (३।१।१३५) वा । 'सूदस्तु कथितः सूपकारे
च व्यञ्जनान्तरे' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (५) ॥*॥ ओदनं
शिल्पं येषाम् । 'शिल्पम्' (४।४।५५) इति ठक् ॥ (६) ॥*॥
गुणयते । 'गुण निमन्त्रणे' (जु० उ० से०) अदन्तः । अच्
(३।१।१३४) । 'गुणो मौर्व्यामप्रधाने रूपादौ सूद इन्द्रिये ।
त्यागे शौर्यादिसंध्यादिसत्त्वाद्याद्यतिरज्जुषु । शुक्लादावपि
बुध्यां च' (इति मेदिनी) ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'पाककर्तुः' ।—
आयद्वयं व्यञ्जनकारस्य—इति स्वामी ॥

आपूपिकः कान्दविको भक्षकारः

आप्विति ॥ अपूपाः पण्यमस्य । 'तदस्य पण्यम्' (४।
४।५१) इति ठक् ॥ (१) ॥*॥ कन्दौ संस्कृतं । 'संस्कृतं

२—इदं च 'अत उच्' इत्यन्तमसंगतम् । 'न पूजनाद' (५।
४।६९) इत्यनेन समासान्तनिषेधस्य दुर्वारत्वात् । 'कुसुयुभ्यश्च' ।
इति वार्तिकस्यापि माध्यादावभावात् निर्मूलत्वात् । अत एवैतन्न-
केनापि सिद्धान्तकौमुद्यां हलन्तनपुंसकप्रकरणे 'त्पू' शब्द उदा-
हृतः ॥ २—'चरति' इत्यत्र 'नेन' इत्यनुवृत्तेः सर्वतन्तत्वेन चि-
न्त्यनेतत् ॥

भक्षाः' (४।२।१६) इत्यण् । कान्दवं पण्यमस्य । ठक् (४।
४।५१) ॥ (२) ॥*॥ भक्षं करोति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१)
॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'भक्ष्यकारस्य' ॥

इमे त्रिषु ॥ २८ ॥

इम इति ॥ इमे पौरोगवादयः ॥

अश्मन्तमुद्धानमधिभ्रयणी चुल्लिरन्तिका ।

अश्मेति ॥ अश्मनोऽप्यन्तोऽत्र । शकन्धादिः (वा० ६।
१।९४) । 'अश्मन्तमशुभे बुह्यां मरणेऽनवधावपि । क्षेत्रेऽ-
पि' इति विश्वः (मेदिनी) ॥*॥ 'अस्वन्तः' इति पाठे असू-
नामन्तोऽत्र ॥ (१) ॥*॥ उद् धीयतेऽत्र 'धावः' (जु० उ०
अ०) ल्युट् (३।३।११७) । 'उद्धानमुद्गते वाच्यलिङ्गं बुह्यां
नपुंसकम्' इति विश्वः (मेदिनी) ॥*॥ 'उद्धानम्' इति
पाठे तु—उद्धान्यतेऽत्र । 'ध्मा शब्दादौ' (भ्वा० प० अ०) ।
ल्युट् (३।३।११७) ॥ (२) ॥*॥ अधिभ्रयतेऽत्र 'धीञ्
पाके' (क्या० उ० अ०) । अधिकरणे ल्युट् (३।३।११७) ।
ढीप् (४।१।१५) ॥ (३) ॥*॥ चुल्लयतेऽत्र । 'चुल्ल भावक-
रणे' (भ्वा० प० से०) । इन् (उ० ४।१।१८) । 'बुधतेऽत्रा-
भिरिति वा' । 'बुद प्रेरणे' (जु० प० से०) । बाहुलकात्किं ।
'कृदिकारात्' (न० ४।१।४५) इति वा ङीप् ॥ (४) ॥*॥
अन्त्यतेऽत्र । 'अति बन्धने' (भ्वा० आ० से०) । ण्वल्
(३।३।१०९) । 'अन्तिकं निकटे वाच्यलिङ्गं स्त्री शतलौपधौ ।
बुह्यां ज्येष्ठभगिन्यां च नाट्योक्तौ कीर्त्यतेऽन्तिका' (इति
मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'चुल्लयाः' ॥

अङ्गारधानिकाङ्गारशकट्यपि हसन्त्यपि ॥ २९ ॥

हसन्त्यपि

अङ्गेति ॥ अङ्गारा धीयन्तेऽस्याम् । धावः (जु० उ० अ०)
ल्युट् (३।३।११६) । 'टिड्ढा—' (४।१।१५) इति ङीप् ।
कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (१) ॥*॥ अङ्गाराणां शकटी ॥ (२)
॥*॥ हसति । 'हसे हसने' (भ्वा० प० से०) । 'लटः शट्-'
(३।२।१२४) । 'शपद्गनोः' (७।१।८१) इति नुम् । 'हस-
न्त्यङ्गारधान्यां च मल्लिकाशाकिनीभिदोः' इति विश्वः ॥ (३)
॥*॥ 'कुल्ल्युट्' (३।३।११३) इति ल्युट् । 'टिड्ढा—'
(४।१।१५) इति ङीप् ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'अङ्गारशक-
ट्याः' 'चोरत्सौ' इति ख्यातायाः ॥

अथ न स्त्री स्यादङ्गारः

अथेति ॥ अङ्गति । 'अग्नि गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'अ-
ङ्गिमादिमन्दिभ्य आरन्' (उ० ३।१।३४) । अङ्गमियति वा ।
'ऋ गतौ' (जु० प० अ०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'अङ्गार-

१—स च साधिनिरभिध् । तत्र सामी यथा—'अङ्गारबु-
भिवतमिव व्ययमाननास्ते' इति । निरसौ यथा—'कलङ्कस्तस्त्रो
व्रजति मल्लिनाङ्गारकुल्लनम्' इत्यादि प्रयोगः—इति युक्तः ।

मुत्सुके न स्त्री पुंलिङ्गस्तु महीसुते' इति विश्वः (मेदिनी) ॥
(१) ॥*॥ एकम् 'अङ्गारस्य' ॥

अलातमुत्सुकम् ।

अलेति ॥ लानम् । 'ला दाने' (अ० प० अ०) । क्तः
(३१३११४) । न लातमस्य ॥ (१) ॥*॥ ओपति । 'उप
दाहे' (भ्वा० प० से०) । 'उत्सुकदर्वि-' (उ० ३१८४) इति
साधुः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अर्धदग्धकाष्ठस्य' ।—त्रयोऽपि
पर्यायाः—इति मुकुटः ॥

ह्रियेऽम्बरीपं भ्राष्ट्रः

ह्र्णीति ॥ अम्बयतेऽत्र वा । 'अत्रि शब्दे' (भ्वा० आ०
से०) । 'अम्बरीपः' (उ० ४१२९) इति साधुः—'शिरीपा-
दयश्च'—इति त्वपाणिनीयम् । 'अम्बरीपपुरुषोपरौपधम्'
इति पभेदान्मूर्धन्यान्तोऽयम् । 'अम्बरीपं रणे भ्राष्ट्रे ह्र्णीवं
पुंसि वृषान्तरे । नरकस्य प्रभेदे च किशोरे भास्करेऽपि च ।
आघ्रातकेऽनुतापे च' 'अनिमिपो मत्स्यदेवयोः' (इति मे-
दिनी) ॥ (१) ॥*॥ मृज्यतेऽत्र । 'अस्ज पाके' (उ० उ०
अ०) । 'अस्जिगमिनमि-' (उ० ४१९६०) इति घृत्तुदी ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'भर्जनपात्रस्य' ॥

ना कन्दुर्वा स्वेदनी स्त्रियाम् ॥ ३० ॥

नेति ॥ स्कन्दिति । 'स्कन्दिर् गतिशोपणयोः' (भ्वा० प०
अ०) । 'स्कन्देः सलोपश्च' (उ० १११४) इति कुः । 'वा'
इत्यस्यात्राप्यन्वयः । पक्षे स्त्रीसाहचर्यात् ॥ (१) ॥*॥ खिद्यते-
ऽस्यात् । अधिकरणे ल्युट् (३१३११७) ।—'वा स्त्रियाम्'
इत्यन्वयात् 'स्वेदनः' अपि—इति मुकुटः ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'मद्यनिर्माणोपयोगिपात्रस्य' 'कराही' इति ख्यातस्य ॥
अलिंजरः स्यान्मणिकः

अलीति ॥ अलनम् । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प०
से०) । 'इकृष्यादिभ्यः' (वा० ३१३१०८) इन् (उ० ४१
११८) वा । अलिं सामर्थ्यं जरयति, जृणाति, वा । 'जृप्
वयोहानौ' (भ्वा० प० से०) । 'जृ वयोहानौ' (क्र्या० प०
से०) वा । अण् (३१२११) । अच् (३१११३५) वा ॥ (१)
॥*॥ मणति । 'मण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'सर्वधा-
तुभ्यः-' (उ० ४१११८) इतीन् । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५१४
५) । 'संज्ञायां कन्' (५१३१७५) वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'महा-
कुम्भस्य' 'माट' इति ख्यातस्य ॥

कर्कर्यालुर्गलन्तिका ।

केति ॥ कर्कणम् । 'कर्क हासे' ( ) । घच् (३१३
१८) । कर्कं राति । 'रा दाने' (अ० प० अ०) । 'आतो-
ऽनुप-' (३१२१३) इति कः । गौरादिः (४११६१) 'कर्करी

भाण्डभेदे ना दर्पणे कठिने त्रिषु' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१)
॥*॥ आ लुनाति । 'लून् छेदने' (क्र्या० उ० से०) । क्तिप्
(३१२१७६) ॥*॥ ह्रस्वपाठे आलाति 'ला दाने' (अ० प०
से०) । मितद्वादित्वात् (वा० ३१२१८०) डुः । 'आलुर्गल-
न्तिकायां स्त्री ह्र्णीवं मूले च भेलके' इति विश्वः (मेदिनी) ॥
(२) ॥*॥ गलति । 'गल अदने' (भ्वा० प० से०) । शता
(३१२१२४) । 'उगितश्च' इति ङीप् । (४११६१) । 'शप्-
श्यनोः-' (७११८९) इति जुप् स्वार्थे कन् । (ज्ञापि० ५१४
५) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'गलन्तिकायाः' 'करवती'
इति ख्यातायाः ।—कन्दोर्धृतपक्वनिष्काशनसाधनस्य—
इत्येके ॥

पिठरः स्थाल्युखा कुण्डम्

पीति ॥ पेटति । 'पिठ वन्धे' (भ्वा० प० से०) 'इगु-
पध-' (३१११३५) इति कः । पिठं राति । 'रा दाने' (अ०
प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३१२१३) इति कः ॥ (१) ॥*॥
तिष्ठत्यत्रौदनादि । 'ग्रा गतिनिवृत्तौ' (भ्वा० प० अ०) ।
'स्थाचति-' (उ० ११११६) इत्यालच् । स्थल्यत्र वा । 'छल
स्थाने (भ्वा० प० से०) । ज्वलादीण् (३१११४०) । 'जातेः
(४११६३) इति ङीप् । स्थालं च । 'स्थालं भाजनभेदेऽपि
स्थाली स्यात्पाटलोखयोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ ओ-
खति । 'उख गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध-' (३११
१३५) इति कः ॥*॥ 'उपा' इति मूर्धन्यपाठे 'उप दाहे'
(भ्वा० प० से०) ॥ (३) ॥*॥ कुण्डयति । 'कुडि रक्षायाम्'
(उ० प० से०) । अच् (३१११३४) ।—कुणति । 'कुण
शब्दोपत्तापयोः' (उ० प० से०) । 'कुणादिभ्यः कित्' इति
ङः—इति मुकुटः । तत्र । उक्तसूत्राभावात् । 'क्वादेः कित्'
(उ० ११११५) इति सूत्रस्य सत्त्वात् । 'कुण्डमभ्यालये मा-
नभेदे देवजलाशये । कुण्डौ कमण्डलौ जारात्पतिवन्नीसुते
पुमान् । पिठरे तु न ना' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥
चत्वारि 'ओदनादिपचनपात्रस्य' ॥

कलसस्तु त्रिषु द्वयोः ॥ ३१ ॥

घटः कुटनिपौ

केति ॥ केन जलेन लसति । 'लस छेपणक्रीडनयोः'
(भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३१११३५) ॥*॥ तालव्या-
न्तपाठे कलं गवति । 'शु गतौ' ( ) । 'अन्येभ्योऽपि'
(वा० ३१२१०१) इति ङः । 'तालव्या अपि दन्त्याश्च शम्ब-
शकरपांगवः । कलशः शम्बलं चैव जिह्वायां रशना तथा'
इति शभेदः । त्रियां जातित्वान्ङीप् (४११६३) ॥ (१)
॥*॥ घटति । 'घट चेष्टायाम्' (भ्वा० आ० से०) । अच्
(३१११३४) । त्रियां घटी । 'घटाः समाधिभेदे ना शिरः
कूटकुटेषु च । घटा घटनगोष्ठीमघटनासु च योपिति' (इति
मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ कुटति 'कुट कौटिल्ये' (उ० प० से०) ।

१—उचितमिदम् । उक्तमेदिन्याङ्गारस्योत्सुकार्थकतोक्तेः ।
२—अनिमिपशब्दार्थपरमिदं प्रसङ्गेनोक्तम् । न त्वस्यात्रोपयोगः ॥

‘इगुपध-’ (३।१।१३५) इति कः ॥ (३) ॥*॥ नियतं पिब-
न्यनेन । ‘घञर्थे कः’ (वा० ३।३।५८) ॥ (४) ॥*॥ कुटनि-
पावप्यत्री (स्त्रियाँ) ॥*॥ चत्वारि ‘घटस्य’ ॥

अस्त्री शरावो वर्धमानकः ।

अस्त्रीति ॥ शरणम् । ‘शृ हिंसायाम्’ (ऋया० प० से०) ।
‘ऋदोरप्’ (३।३।५७) । शृणाति वा । अच् (३।१।१३४)
शरं शराद्वावति अण् (३।२।१) । अच् (३।१।१३४) वा
॥*॥—(सरावः) दन्त्यादिरपि—इति मुकुटः ॥ (१) ॥*॥
वर्धते । ‘वृधु वृद्धौ’ (भ्वा० आ० से०) । शानच् (३।२।
१२४) । शप् (३।१।६८) । मुक् (७।२।८२) । ‘संज्ञायां
कन्’ (५।३।७५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘पात्रभेदस्य’ ॥

ऋजूपं पिष्टपचनम्

ऋजूति ॥ अर्जति । ‘अर्ज अर्जने’ (भ्वा० प० से०) ।
‘अर्जेल्लज च’ (उ० ४।२८) इतीपन् ॥*॥ ‘ऋचीपम्’ इति
पाठः—इति कश्चिद् । ‘ऋच् शब्दे’ (तु० प० से०) वा-
हुलकात्कीपन् ॥ (१) ॥*॥ पच्यतेऽत्र । ‘करणा-’ (३।३।
११७) इति ल्युट् । पिष्टस्य पचनम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘पिष्ट-
पाकोपयोगिनः पात्रस्य’ ‘तवा’ इति ख्यातस्य ॥

कंसोऽस्त्री पानभाजनम् ॥ ३२ ॥

कमिति ॥ कम्यते । ‘कमु कान्तौ’ (भ्वा० आ० से०)
‘आयादयः-’ (३।१।३१) इति णिङ् न । श्रुत्वदिह्निकमिक-
पिभ्यः सः’ (उ० ३।६२) । ‘कंसोऽस्त्री तैजसद्रव्ये कांस्ये
मानेऽसुरे तु ना’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ पीयते, इति
पानम् । ल्युट् (३।३।११३) । स्त्रीरादिपानस्य भाजनम् ॥
(२) ॥*॥ द्वे ‘पानपात्रस्य’ ॥

कुट्ः कृत्तेः स्नेहपात्रम्

कृत्ति ॥ कृत्तितं तन्यते । ‘तनु विस्तारे’ (त० उ०
से०) । बाहुलकात् कृः, टिलोपश्च । कौति । ‘कु शब्दे’ (अ०
प० अ०) । बाहुलकात् कृस्तुक्च वा । ‘कृत्वा डुपच्’ (५।
३।८९) इति निर्देशाद्वा ॥ (१) ॥*॥ कृत्तेश्चर्मणः ॥*॥ स्नेहस्य
तैलघृतादेः पात्रम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘तैलघृतादिपात्रस्य’ ॥

सैवाल्या कुतुपः पुमान् ।

सैवेति ॥ ‘सा’ इति निर्देशात् कुट्ः स्त्रीलिङ्गः ॥*॥
अल्पा कुतुः । ‘कृत्वा डुपच्’ (५।३।८९) ॥ (१) ॥*॥ ए-
कम् ‘अल्पतैलघृतादिपात्रस्य’ ॥

सर्वमावपनं भाण्डं पात्रामत्रं च भाजनम् ॥ ३३ ॥

सेति ॥ आ उप्यतेऽत्र । ‘डुवप् वीजतनुचंताने’ (भ्वा०
उ० अ०) । ल्युट् (३।३।११७) ॥ (१) ॥*॥ ‘भदि कल्याणे
मुत्ते च’ (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । ष्टपोद-
रादिः (६।३।१०९) ॥*॥ भणति । ‘भण शब्दे’ (भ्वा० प०
से०) । ‘जमन्ताः’ (उ० १।१।१४) । प्रज्ञायप् (४।४।३८) ।

‘भाण्डं मूलवणिग्विच्छेते तुरंगणां च मण्डने । नदीकूलद्रव्यो-
मैच्ये भूपणे भाजनेऽपि च’ इति (हैमः) ॥ (२) ॥*॥ पाति ।
‘पा रक्षणे’ (अ० प० अ०) । पिबत्यनेन वा । ‘पा पाने’
(भ्वा० प० अ०) ड्रन् (उ० ४।१।५९) ॥ (३) ॥*॥ अमति
‘अमगत्यादिषु’ (भ्वा० प० से०) ‘अमिनक्षियजिवधिपति-
भ्योऽत्रन्’ (उ० ३।१०।५) ॥ (४) ॥*॥ भाजयति । ‘भाज
प्रथक्कर्मणि’ (तु० उ० से०) । ल्युट् (३।१।११३) ॥ (५)
॥*॥ स्यूतादि पिठरादि च सर्वमावपनादिशब्दवाच्यम् ॥*॥
पश्च ‘भाण्डस्य’ ॥

दर्विः कम्बिः खजाका च

देति ॥ ढणाति । ‘दृ विदारणे’ (ऋया० प० से०) ।
‘वृद्धभ्यां विन्’ (उ० ४।५३) ॥*॥ ‘कृदिकाराद्-’ (ग०
४।१।४५) इति ङीप् दर्वी च । ‘(दर्वी णणातर्द्वीः’
इति हैमः) ॥ (१) ॥*॥ कम्यते । ‘कमु कान्तौ’ (भ्वा०
आ० से०) । बाहुलकाद्धिन् ॥ (२) ॥*॥ खजति ।
‘खज मन्थे’ (भ्वा० प० से०) । ‘खजेराकः’ (उ० ३।१३) ॥
(३) ॥*॥ एतत्साहचर्यात्पूर्वयोः स्त्रीत्वम् ॥*॥ त्रीणि ‘द-
र्व्याः’ ‘करञ्जुली’ इति ख्यातायाः ॥

स्यात्तर्द्वीर्दरुहस्तकः ।

स्यादिति ॥ तरति । ‘तृ श्वनतरणयोः’ (भ्वा० प०
से०) ‘त्रो दुद् च’ (उ० १।८९) इत्युः, दुडागमश्च । त-
र्दति । ‘तर्द हिंसायाम्’ (भ्वा० प० से०) । टृणाति वा ‘उ-
तृदिर् हिंसानादरयोः’ (र० उ० अ०) इति वा । बाहुल-
काद्ः ॥ (१) ॥*॥ हस्तप्रतिकृतिः । ‘इवे प्रतिकृतौ’ (५।३।
९६) इति कन् । दाहणे हस्तकः ॥ (२) ॥*॥ एतत्साह-
चर्यात्पूर्वैः पुंति ॥*॥ द्वे ‘दर्वीभेदस्य’ (पञ्चापि पर्यायाः ।
उक्तहैमापुरोधात्) ॥

अस्त्री शाकं हरितकं शिशुः

अस्त्रीति ॥ द्यति । धातुश्चकारित्वात् । ‘शो तनूकरणे’
(दि० प० अ०) । बाहुलकात्कन् । शकूलनेन भोक्तुम् ।
‘शकु शकौ’ (स्वा० प० अ०) । ‘हलश्च’ (३।३।१२१) इति
घञ् । ‘शाको द्वीपान्तरेऽपि च । शकौ इमविशेषे च पुमा-
न्, हरितकेऽस्त्रियाम्’ इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
हरितो व्रणोऽस्यास्ति । अर्शआयञ् (५।२।१२७) स्वार्थे कन्
(ज्ञापि० ५।४।५) । हरति, हियते वा । ‘हृच् हरणे’ (भ्वा०
उ० अ०) । ‘हृद्याभ्यामितन्’ (उ० ३।९३) । कन् (ज्ञा० ५।
४।५) ॥ (२) ॥*॥ शीक्यते शीकते । ‘शीकृ सेचने’ (भ्वा०
आ० से०) बाहुलकाद् रुहृल्लौ गश्च । शिनोति । ‘शिव्
निशाने’ (स्वा० उ० अ०) ‘जञ्वादयश्च’ (उ० ४।१०२)
इति साधुः, इति वा । ‘शिशुर्ना शाकमात्रे च शोभाजनम-
हीरुहै’ इति विश्वमेदिन्यां ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘वास्तुकादेः
शाकस्य’ ॥

अस्य तु नालिका ॥ ३४ ॥

कलम्यश्च कलम्यश्च

अस्येति ॥ कठति 'कठ मदे' (भा० प० से०) । 'कृ-
कटिकटिकटिम्योऽन्वन्' (उ० ४१८२) ॥ (१) ॥*॥ डल्यो-
रैक्यम् । केन लभ्यते वा । 'लवि भवत्सने' (भा० आ० से०) ।
अच् (३१११३४) । 'कलम्यी शाकमेदे, स्यात्कदम्बशरयोः
पुमान्' (इति मेदिनी) । 'कलम्यः सायके नीपे नालीशाके
कलम्यपि' इति विश्वः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शाकनालस्य'
(—त्राणि—इति मुकुटः) ॥

वैसवार उपस्करः ।

वैसेति ॥ वैसनम् 'विच प्रेरणे' (दि० प० से०) । घञ्
(३३१९८) । वैचं प्रेरणं वारयाति वृणोति वा । 'वृञ् वरणे'
(भा० उ० से०) 'कर्मण्यण्' (३१२११) ॥ (१) ॥*॥ उप-
स्करोति व्यञ्जनेन समवैति । वृञ् : (तु० उ० ल०) । अच्
(३१११३४) 'समवाये च' (६१११३८) (इति मुट्) ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'संस्कारार्थे दीयमानस्य हिङ्गवादेः' ।—हि-
ङ्गजोरकहरिद्रावान्याकशुष्ठीसर्षपादेः—इति मुकुटः । 'चित्र-
कं पिप्पलीमूलं पिप्पलीचञ्चनागरम् । धान्याकं रजनीश्वेतत-
ण्डुलाश्च समांशकाः । वैसवार इति ख्यातः शाकादिषु त्रियो-
जयेव' इत्यात्रेयसंहिता ।—विद्यतिः पलानि हरिद्रायाः, दश
पलानि धान्याकस्य, पञ्च पलानि शुद्धजोरकस्य, पलसार्धद्वयं
मेथिकायाः । एतच्चतुष्टयं मर्जितमेव प्राह्यम् । त्रीणि पला-
नि नरीचस्य, अर्धपलं रामठस्य, । एतत्सर्वमेकत्र संयोज्य
संमर्दितं 'वैसवार' इत्युच्यते—इत्यन्ये ॥

तिन्तिडीकं च चुक्रं च वृक्षाम्लम्

तीति ॥ तिन्धति । 'तिम आर्द्राभावे' (दि० प० से०) ।
'अनी(ली)कादयश्च' (उ० ४१२५) इति साधु ॥ (१) ॥*॥
चकृति(ति) 'त्रक वृत्तौ प्रतीघाते च' (भा० आ० से०) ।
'चक्रिन्मोक्षोपवायाः' (उ० २११४) इति रक् । 'चुक्रं वृ-
क्षाम्ले चाद्द्वेयां त्रीं पुंस्यन्लेऽन्लवेतसे' इति विश्वः (मेदिनी) ॥
(२) ॥*॥ वृक्षाम्लम् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'तिन्तिडी-
कस्याम्लमेदस्य' 'चूका' इति ख्यातत्वं ।—वर्द्धाविद्योप-
स्य—इत्यन्ये ॥

अथ वैह्वजम् ॥ ३५ ॥

मरीचं कोलकं कृष्णामूपणं धर्मपत्तनम् ।

अथेति ॥ वैह्वजम् । 'विह्व चल्ने' (भा० प० से०) ।
घञ् (३३१९८) । वैह्वं जायते । 'जनी' (दि० आ० से०) ।

१—अत एव 'नाला न ना पञ्चदशे नाली शाककदम्बके'
इति मेदिन्यां नालीश्वदस्य कदम्बवाचकता दृश्यते ॥ २—चिदा-
न्तकौमुद्यां तु पूर्वचक्रे 'वप' ग्रहणमहलोत्तरदक्षे 'चात्रांशुच्यो-
र्ययोः' इत्युक्त्वा । तस्मात् 'वपाद्' (३१११३९) इति चक्रेण
समवायेऽपि मुट् ॥

अन्तर्मावितप्यर्थः । 'अन्येष्वपि—' (३१२१०१) इति उः ॥
(१) ॥*॥ त्रियते विपमनेन । 'मृद् प्राणस्याने' (तु० आ०
ल०) । बाहुलकादीचः ॥*॥ (मरिचम्) हलन्धमपि ॥
(२) ॥*॥ कोलति । 'कुल चत्त्वाने' (भा० प० से०) ।
'कृषादिभ्यो वुन्' (उ० ५१३५) । प्लुच् (३१११३३) वा०
॥ (३) ॥*॥ कृपति ॥ 'कृप विह्वजने' (भा० प० से०)
'कृपेर्वेर्ण' (उ० ३१४) इति नक् । 'कृष्णः सत्यवतीपुत्रे वा-
यसे केशवेऽर्जुने । कृष्णा स्याद्गौपदीनीलीकृष्णाद्राज्ञानु योपि-
ति । मेचके वाच्यच्छिद्रः स्यात् ह्रींवे नरिचलोद्भवोः' इति
विश्वः (मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ कृपति । 'कृप दाहे' 'कृषा-
याम्' (भा० प० से०) । ल्युट् (३११११३) । 'ऊपणं
नरिचे ह्रींवे कृषायामूपणा स्यता' (इति मेदिनी) ॥*॥
(उपणम्) इति हल्लपाठे । 'उप दाहे' (भा० प० से०)
संज्ञापूर्वकलाङ्गणामावः ॥ (५) ॥*॥ धर्मपत्तने जातम् ।
'तत्र जातः' (४३१२५) इत्यण् । संज्ञापूर्वकलाङ्गणं वृद्धिः ॥
(६) ॥*॥ पद् 'मरीचस्य' ॥

जीरको जरणोऽजाजी कणा

जीति ॥ जवति । 'जुः' जीत्रः । 'जोरी च' (उ० २१
२३) इति र्क् । जिनाति वा । 'ज्या वयोहानौ' (ज्या० प०
ल०) 'ज्यंश्च' इति र्क् । 'संज्ञायाम्—' (५१३१७५) इति
क्न् ॥ (१) ॥*॥ जरयति 'जूप् वयोहानौ' (दि० प० से०) ।
नन्यादिल्युः (३१११३४) । 'जरणं हिह्वनि स्यतम् । ज-
रणो जीरकेऽपि स्यात्कृष्णे चैवचंलेऽपि च' इति विश्वः ॥
(२) ॥*॥ अजमजति । 'अज गतिक्षेपणयोः' (भा० प०
से०) । 'कर्मण्यण्' (३१२११) वीप् (४१११५) 'बहुलं तमि'
(वा० २१४५४) इति वी न ॥ (३) ॥*॥ कणति । 'कण
शब्दे' (भा० प० से०) । अच् (३१११३४) । 'कणा जी-
रकृष्णोर्मोरमसिकापिप्पलीषु च । कणोऽपि स्युस्ते वान्यादी'
इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ नलारि 'जीरकस्य' ॥

कृष्णे तु जीरके ॥ ३६ ॥

सुपवी कारवी पृथ्वी पृथुः कालोपकुञ्जिका ।

क्रिति ॥ सुपवणम् । 'ध्रु प्रेरणे' (तु० प० से०) । 'ध्रु-
दोरप्' (३१२५७) । 'उपवणोऽनुवोति—' (८३३६५) इति
पत्तम् । सोऽस्त्यस्याः । पिप्पल्यादिः (ग० ४११४१) ॥ (१)
॥*॥ कारं वाति । 'वा गतिगन्धनयोः' (ल० प० ल०) ।
'जातोऽनुप—' (३१२३) इति कः । गौरादिः (४११४१) ।
चह्य कारणम् । 'कृञ् हिंसायाम्' (भा० उ० से०) । प्यन्तः ।
संपदादि द्विप् (वा० ३३११०८) । कारमवति । 'अव रक्ष-
णादी' (भा० प० से०) । अण् (३१२११) वीप् (४१११५)
संज्ञापूर्वकलाङ्गणं वृद्धिः । यत्तु-कारोत्तियम्—इति मुकुटः ।

१—वाक्चर 'रुक् न्यः संप्रसारणम्' इति (३१२४ वृक्ष)
भाष्यमूठकम् ॥

तत्र । वृद्धताच्छस (४३।११४) प्रसङ्गात् । यदपि—कस्य वायोरारवोऽस्याम्—इति । तदपि न । व्यधिकरणवहुत्रोहिप्रसङ्गात् । 'कारवी मथुरादीन्त्यक्पत्रीकृष्णजीरके' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ प्रथमे । 'प्रथ प्रख्याने' (जु० प० से०) । 'प्रथिप्रदित्रस्तां संप्रसारणम्' (उ० १।२८) इति कः । 'वोतो गुणवचनात्' (४।१।४४) इति ङीप् । 'पृथ्वी भूमौ महत्यां च लक्षण्यां कृष्णजीरके' इति विश्वः ॥ (३) ॥*॥ 'पृथुः स्यान्महति त्रिषु । लक्षण्यां कृष्णजीरकेऽर्वा पुमानर्वा नृपान्तरे' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ कालो वर्णोऽस्तस्याः । अर्शआयन् (५।२।१२७) ॥ (५) ॥*॥ उपकुञ्चति । 'कुञ्च कौटिल्ये' (भ्वा० प० से०) । ष्वल् (३।१। १३३) ॥ (६) ॥*॥ यद् 'कृष्णवर्णे जीरके' ॥

आर्द्रकं शृङ्गवेरं स्यात्

आर्द्रंति ॥ आर्द्रायां जातम् । 'पूर्वाहापरार्द्रा' (४। ३।२८) इति वुन् । आर्द्रयति जिह्वाम् । हुन् (उ० २।३२) वा । आर्द्रसंज्ञकं वा । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) । अर्दति कर्क वा । 'अर्द हिंसायाम्' (जु० उ० से०) 'अर्ददीर्घश्च' (उ० २।१८) इति रक् ॥ (१) ॥*॥ शृङ्गमिव वेरं शरीरमस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'आर्द्रकस्य' ॥

अथ छत्रा वितुन्नकम् ॥ ३७ ॥

कुस्तुम्बव च धान्यकम्

अर्थेति ॥ छत्रमस्तस्याः । अर्शआयन् (५।२।१२७) । टाप् (४।१।४) । 'छत्रं स्यादातपत्राणे छत्रा मधुरिकांपयो । धान्याके च शिर्षान्त्रे च' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ विगतं तुन्नं दुःखमस्मात् । कप् (५।४।१५४) । यतु—वितुदति मन्दाग्निम्—इति खानी । तत्र । सकर्मकात् कर्तरि वर्तमाने कस्याभावात् । 'वितुद्यते भक्ष्यार्थम्' इति वा । तुदेः कर्मणि कः (३।२।१०२) । कन् (ज्ञापि० ५। ४।५) । 'वितुन्नकं तु धान्याके ज्ञाद्यमलमयूरके' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ कुरिसंतं तुम्बति । 'तुवि अर्दने' (भ्वा० प० से०) बाहुलकात् 'कुस्तुम्बुर्हि जातिः' (६।१।१४३) इति निर्देशाद्वा उरुः, सुद् ॥ (३) ॥*॥ धन्यते भक्ष्यार्थिभिः । 'धनशब्दे' (जु० प० से०) । 'पिनाकादयश्च' (उ० ४।१५) इति साधु । खानी तु—धान्यमकति । 'अक कुटिलायां गता' (भ्वा० प० से०) अण् (३।२।१) —(इत्याह) ॥*॥ हस्तादिः इति मुकुटः । 'धान्याकं धान्यकं धान्यं कुस्तुम्बुह धनीयकम्' इति रभसः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'धान्याकस्य' ॥

अथ शुण्ठी महौषधम् ।

स्त्रीनपुंसकयोर्विश्वं नागरं विश्वभेषजम् ॥३८॥

अर्थेति ॥ शुण्ठि कफम् । 'शुठि प्रतिघाते' (भ्वा० प० से०) । लच् (३।१।१३४) गौरादिः (४।१।४१) ॥*॥

इति (उ० ८।१।१८) तु हस्तान्तोऽपि । 'सधन्याशुण्ठिसन्धवम्' इति वैद्यकम् । इत्थं च गौरादित्वं न कल्प्यम् । 'कृदि-कारात्' (ग० ४।१।४५) इति त्रिद्वेः ॥ (१) ॥*॥ महश्च तर्दापयं च । 'महौषधं तु शुण्ठ्यां स्याद्विषायां लशुनेऽपि च' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ विशति । 'विश प्रवेशने' (तु० प० अ०) 'अशुषुपि' (उ० १।१।५१) इत्यादिना हुन् । 'विश्वं कृत्त्रे च भुवने, विश्वे देवेषु, नागरे । विश्वाप्यतिविषायां स्यात्' इति विश्वः । ('विश्वा) त्वतिविषायां त्री, जगति स्यात्प्रपुंसकम् । न ना शुण्ठ्यां पुंसि देवप्रभेदे त्वखिले त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ नगरे भवम् । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । 'नागरं मुत्तके शुण्ठ्यां विदग्धे नगरोद्भवे' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ विश्वस्य दोषस्य भेषजम् ॥ (५) ॥*॥ पत्र 'शुण्ठ्याः' ॥

आरनालकसौवीरकुल्मापाभिपुतानि च ।

अवन्तिसोमधान्याम्लकुञ्जलानि च काञ्जिके ॥३९॥

आरेति ॥ आर्छति । 'ऋ गता' (भ्वा० प० अ०) । अच् (३।१।१३४) नलति । 'गल गन्वे' (भ्वा० प० से०) 'ज्वलिति' (३।१।१४०) इति षः । आरो नालोऽस्य । 'शेषाद्विभाषा' (५।४।१५४) इति कप् ॥ (१) ॥*॥ सुवीरेषु भवम् । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । सौवीरं काञ्जिके स्रोतोञ्जने च वद्रीफले । ना तु नावृति' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ कोलति । 'कुल संस्त्याने' (भ्वा० प० से०) । क्विप् (३। २।१७८) कुल् अर्थस्त्रिनो नापोऽस्मिन् । कुल् वन्धुर्मापोऽस्य वा । 'कुल्मापं स्यात्तु काञ्जिके । कुल्मापोऽर्थस्त्रिन्धान्येभ्यवके चणकेऽपि च+' इति हेमचन्द्रः ॥ (३) ॥*॥ अभिषूयते स्म । 'षुच् अनिषवे' (खा० उ० अ०) । कः (३।२।१०२) । 'उपसर्गात्' (८।३।६५) इति पत्वम् ॥*॥ कुल्मापैर्यवादिभिरर्थस्त्रिन्धुभिषूयते स्म । (कुल्मापाभिपुतम्) इत्येकं नाम—इति खानी ॥ (४) ॥*॥ सूयते स्म, इति । 'षुच्' (खा० उ० अ०) । मन् (उ० १।१।४०) । अवन्तिषु अभिपुतं सोमम् । शाकपाथिवादिः (वा० २।१।७८) ॥ (५) ॥*॥ धान्याभिपुतमन्म्लम् । पूर्ववत् ॥ (६) ॥*॥ कुत्सितं जलम् । पृषोदरादिः (६।१। १०९) ॥ (७) ॥*॥ 'अञ् व्यक्त्यादी' (द० प० से०) । 'संज्ञायाम्' (३।३।१०९) इति भावे ष्वल् । 'धात्वर्थनिर्देशे' (वा० ३।३।१०८) वा । के अञ्जिकस्य ॥*॥ 'काञ्जिके' इति पाठो काञ्जयति । 'कञि काञि दीप्तिवन्धनयोः' (भ्वा० आ० से०) । प्यन्तः । इन् (उ० ४।१।१८) । 'संज्ञायां कन्' (५।३। ७५) 'काञ्जिकं काञ्जिकं वीरं कुल्मापाभिपुतं तथा । अवन्तिसोमं धान्याम्लमारनालं महारसम् । सौवीरं च सु-

१—२२ तु हेमपुस्तके विश्वमेदिन्योश्च पत्रदर्भनिर्देशस्तानुपलम्बेन प्रमादलिखितम् ॥

वीरामलं तथा शुक्रं तुपोदकम्' इति धन्वन्तरिः ॥ (८)

॥*॥ अष्टौ 'काञ्चिकस्य' ॥

सहस्रवेधि जतुकं चाल्हीकं हिङ्गु रामठम् ।

सेति ॥ सहस्रं वेधितुं शीलमस्य । 'विध विधाने' (तु० प० से०) । 'सुप्यजातौ' (३।२।७८) इति गिनिः ॥ (१) ॥*॥ जखिव । 'इवे प्रतिष्ठतौ' (५।३।९६) इति कन् । 'जतु-
काजिनपत्रायां जतुकं हिङ्गुलाक्षयोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ वल्हीकेषु भवम् । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् ।
हस्रमध्यमपि । '(अथ) चाल्हीकः । देशभेदेऽश्वभेदे च चाल्हीकं हिङ्गु कुङ्कुमम् । (चाल्हीकवत्)' (इति हैमः) ॥ (३) ॥*॥ हिनोति । 'हि गतौ वृद्धौ च' (स्वा० प० अ०) ।
हिमं गच्छति वा । नृगन्वादिः (उ० १।३७) ॥ (४) ॥*॥ रामठदेशोद्भवत्वादुपचारः । रमन्तेऽनेन वा । 'रसु क्रीडा-
याम्' (भ्वा० आ० अ०) । 'रमेष्टृद्विश्च' (उ० १।१०१) इत्यठः । —रमयति । बाहुलकादठः—इति मुकुटधिन्यः ।
'रमेष्टृद्विश्च' इति सूत्रस्य सत्वात् ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'हिङ्गु-
वृक्षस्य निर्यासे' ॥

तत्पत्री कारवी पृथ्वी चापिका कवरी पृथुः ॥४०॥

तेति ॥ तस्य हिङ्गुतरोः पत्री ॥*॥ 'त्वक्पत्री' इति च पाठः । 'तत्पत्री त्वक्चमाख्यातं त्वक्पत्री कारवीति च' (इति रटः) । 'त्वक्पत्रं तु वराङ्गके । त्वक्पत्रीति च कार-
व्याम्' इति हैमः (विश्वः) ॥ (१) ॥*॥ कारं वाति । 'वा गतिगन्धनयोः' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (२) ॥*॥ प्रथते । 'प्रथ प्रख्याने' (उ० उ० से०) । 'प्रथिभ्रदित्रत्त्वां संप्रसारणम्' (उ० १।२८) इति कुः । 'वोतो गुणवचनात्' (४।१।४४) इति वा ङीप् । 'पृथ्वी भूमौ महत्यां च त्वक्पत्र्यां कृष्णजी-
रके' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ 'पृथुः स्यान्महति त्रिषु । त्वक्पत्र्यां कृष्णजीरेऽन्त्री पुमानग्रौ नृपान्तरे' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ चापमिव । 'इवे प्रतिष्ठतौ' (५।३।९६) इति कन् । टाप् (४।१।४) ॥*॥ 'चाप्यीका' इति पाठे पृ-
पोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (४) ॥*॥ 'जानपद-' (४।१।४२) इति ङीप् कवरी केशानां संनिवेशविशेषः । सैव ॥*॥ 'कर्वरी' इति च पाठभेदः—इति स्वामी ॥ (५) ॥*॥ पञ्च (पट्) 'हिङ्गुतरोः पत्र्याम्' ॥

निशाहा काञ्चनी पीता हरिद्रा वरवाणिनी ।

नीति ॥ निशा आहा यस्याः । निशापदेन तत्पर्याया लक्ष्यन्ते ॥ (१) ॥*॥ काञ्चतेऽनया । 'काञ्चि दीस्वादौ' (भ्वा० आ० से०) । '—करणा-' (३।३।११७) इति ल्युट् । 'टिङ्गा-' (४।१।१५) इति ङीप् । 'काञ्चनः काञ्चनारे स्या-
च्चम्पके नागकेसरे । उदुम्बरे च घट्टरे, हरिद्रायां तु का-
ञ्चनी । क्लीबेऽज्जकेसरे हेन्नि' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२)

॥*॥ पीयते स । 'पीड् पाने' (दि० आ० अ०) । 'पा पाने' (भ्वा० प० अ०) । क्रमणि क्तः (३।२।१०२) । 'सु-
मास्था-' (६।४।६६) इतीलम् । 'पीतो वर्णनिपीतयोः । पीता हरिद्रा' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ हरिं वर्णं द्राति । 'द्रा कुत्सायां गतौ' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । हरिर्भिर्द्रूयते वा । हरितं द्रवति वा । 'द्रु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः ॥ (४) ॥*॥ वरधासौ वर्णश्च । सोऽस्त्यस्याः । 'अतः-' (५।२।११५) इतीतिः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'हरि-
द्रायाः' ॥

सामुद्रं यचु लवणमक्षीवं वसिरं च तत् ॥ ४१ ॥

सेति ॥ समुद्रे भवम् । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । 'सामुद्रं लवणान्तरे । लक्षणे च शरीरस्य' इति हैमः ॥*॥ लुनाति । 'लुञ् छेदने' (क्या० उ० से०) । नन्यादित्वात् (३।१।१३४) ल्युः । 'लवणाङ्गु' (४।४।२४) इति निपात-
नाणलम् । 'लवणं सैन्धवादेनां ना सिन्धुरक्षोभिदो रसे । तद्युक्ते वाच्यलिङ्गः स्यान्नदीभेदद्विषोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥*॥ अक्ष्ण ई । अर्द्धां चातिं, वाचति, वा । 'वा गत्यादौ' (अ० प० अ०) । 'ओ वै शोपणे' (भ्वा० प० अ०) । 'आ-
तोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'अक्षीवं वशिरे, शिर्षौ ना, मत्ते पुनरन्यवत्' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ वसनम् । 'वसु स्तम्भे' (दि० प० से०) । इन् (उ० ४।११८) । वसिं राति 'रा दाने' (अ० प० अ०) । 'आतो-
ऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥*॥ 'वश कान्तौ' (अ० प० से०) । इन् (उ० ४।११८) । वशिं राति । 'वशिरः पुमान् ।
किण्णीहस्तपिप्पल्योः क्लीबेऽपि लवणे स्मृतः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'लवणस्य' ॥

सैन्धवोऽस्त्री शीतशिवं माणिमन्थं च सिन्धुजे ।

सैन्धेति ॥ सिन्धुषु भवः । 'कच्छादिभ्यश्च' (४।३।१३३) इत्यण् । 'सैन्धवस्तु सिन्धुदेशोद्भवे हये । माणिम-
न्येऽपि' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ शीतं च तच्छिवं च 'अथ शीतशिवं क्लीवं शैत्यमणिमन्थयोः । पुंसि सक्तुफ-
लावृक्षे तथा मधुरिकौपर्वौ' (इति मेदिनी) ॥*॥ शितं शु-
भ्रम् । शितं च तच्छिवं च । (सितशिवम्)—इति मुकुटः ॥ (२) ॥*॥ मणिवन्धाख्यपर्वते भवम् । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् ॥*॥—मणिमन्थपर्वते भवम् । (माणिव-
न्धम्)—इति तु स्वामी ॥ (३) ॥*॥ सिन्धुषु जातम् । 'सप्तम्यां जनेर्दः' (३।२।९७) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'सि-
न्धुजे लवणे' ॥

१—हेमपुराणे सटीकेऽपि 'सैन्धवः सिन्धुदेशजे । सिन्धुये स्यात्' इत्येव पाठ उपलभ्यते ॥

रौमकं वसुकम्

रौमेति ॥ र्मायां भवम् । अण् (४।३।५३) । 'सं-
ज्ञायां कन्' (५।३।७५) ॥ (१) ॥*॥ वसु कायति ।
'कं शब्दे' (भ्वा० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३)
इति कः । वलेव । यावादित्वात् (५।४।२९) कन् वा । व-
त्त्वत्सिन् । व्रीह्यादित्वात् (५।२।११६) ङ् वा । 'इ-
सुसु-' (७।३।५१) इति कः । 'वसुकं रौमके, पुंसि शिवम-
हयर्कपणयोः' इति विश्वः (मेदिनी) ॥*॥ 'वस्तकम्' इति
पाठो वत् इव । 'इवे प्रविहृतौ' (५।३।९६) इति कन् । अ-
जगन्धित्वात् । 'रौमके वस्तकं वसु' इति नाममाला ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'शाम्भरलवणस्य' 'सांभरी' इति ख्यातस्य ॥

पाक्यं विडं च कृतके द्वयम् ॥ ४२ ॥

पेति ॥ पच्यते । 'ऋह्लोर्ष्यत्' (३।१।१२४) 'चजोः-'
(७।३।५२) इति कुलम् । पाके साधुः, इति वा : 'तत्र सा-
धुः' (४।४।९८) इति चट् ॥ (१) ॥*॥ विडति । 'विड
मेदने'- (तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'कृतके लवणे' 'खारी' इति ख्यातस्य ॥

सौवर्चलेऽक्षरुचके

साविति ॥ सुष्ठु वर्चते दीप्यते । 'वर्च दीप्तौ' (भ्वा०
आ० से०) । वृषादित्वात् (उ० १।१०६) कल् । प्रज्ञाघण्
(५।४।३८) । 'अथ सौवर्चलं सर्जकारे च लवणान्तरे'
(इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ लक्षति । 'अक्ष व्याप्तौ' (भ्वा०
प० से०) । अन् (३।१।१३४) 'अक्षो रथस्यावयवे व्य-
हारे विर्मातके । पाशके शकटे कर्षे ज्ञाने चात्मनि रावणौ ।
व्यक्षं सौवर्चले तुत्ये हर्षके' इति हेमचन्द्रः ॥ (२) ॥*॥
रोचते । 'रुच दासौ' (भ्वा० आ० से०) । हुन् (उ० २।
३२) । 'रुचको बीजपूरे च निष्के दन्तकपोतयोः । न द्वयोः
सर्जिकाक्षारेऽप्यश्रामरणमाल्ययोः । सौवर्चलेऽपि मन्त्रल्यद्र-
व्येऽपि कटकेऽपि च' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
'मधुरलवणस्य' 'सौचर' इति ख्यातस्य ॥

तिलकं तत्र मेचके ।

तीति ॥ तिलति । 'तिल नेहने' (तु० प० से०) । तेल-
ति । 'तिल गतौ' (भ्वा० प० से०) वा । हुन् (उ० २।३२)
'तिलको ह्यमरोगाश्रमेऽपि तिलकालके । क्लीवं सौवर्चल्लो-
त्रोर्न द्विषां तु विशेषके' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकं
तस्मिन् ('सौवर्चले) कृष्णवर्णं ॥

मत्स्यण्डी फणितं खण्डविकारे

मेति ॥ मदं मुदं वा सन्ददे । 'स्यन्दू प्रस्रवणे' (भ्वा०
आ० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'टिङ्गा-' (४।१।१५)
इति डीप् । वृषोऽरादिः (६।३।१०९) ॥ (१) ॥*॥ फण्यते
(स्) । 'फण गतौ' (भ्वा० प० से०) प्यन्तः । कः (३।२।
१०२) ॥ (२) ॥*॥ खण्डे विकारोऽस्य ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि

'फणितस्य' 'राव' इति ख्यातस्य ।—'खण्डखण्डगुटिका-
याः क्रमेणैकैकम्' इति सुकटः ॥

शर्करा सिता ॥ ४३ ॥

शेति ॥ शृणाति पित्तम् । 'शृ हित्वायाम्' (इया० प०
से०) । 'श्रः कर्त्' (उ० ४।३) 'शर्करा । खण्डविकृता कर्प-
रांशे दगन्तरे । उपलायां शर्करायुक्तदेशे शकलेऽपि च' इति
हैमः ॥ (१) ॥*॥ सिनोति । 'पिन् वन्धने' (स्वा० उ०
अ०) । 'अङ्घ्रिभ्यः कः' (उ० ३।८९) । शुक्लवर्णत्वाद्वा
सिता । 'सितमवलिते च वद्धे धवले त्रिषु । शर्करायां क्ली'
(इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शर्करायाः' 'मिश्री' इति
ख्यातायाः ॥

कूर्चिका क्षीरविकृतिः स्यात्

किति ॥ कूर्चति । 'कूर्चं विकारे' (भ्वादेराकृतिगणत्वा-
द्बोध्यः । संज्ञायां ण्वल् (३।३।१०९) । कूर्चो मस्त्वादिरत्स्व-
स्या वा । 'अतः-' (५।२।११५) इति ङ् । 'दध्ना सह पयः
पक्वं यतत्स्याद्दधिर्कूर्चिका । तत्रेण पक्वं यत् क्षीरं सा भवेत्त-
त्कूर्चिका' । 'कूर्चिका सूचिकायां च दूधिकायां च कुक्षले ।
कपाटाकृदिके (दोद्रेदने) क्षीरविकृतावपि योषिति' (इति
मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ क्षीरस्य विकृतिः ॥ (२) ॥*॥
('उभे क्षीरस्य विकृती किलाटी कूर्चिका तथा' इति हैमना-
नमाला) ॥*॥ द्वे 'किलाटिकायाः' 'मावा' इति ख्या-
तायाः ॥

रसाला तु मार्जिता ।

रेति ॥ रसानालाति । मूलविभुजादिः (वा० ३।२।५) ॥
(१) ॥*॥ मार्ज्यते स् । 'मृच् शौचालंकारयोः' (तु०
उ० से०) । जुरादिः । कः (३।२।१०२) ॥ (२)
॥*॥ 'अर्थाटकः सुचिरपर्युपितस्य दध्नः खण्डस्य षोडश
पलानि शशिप्रभस्य । सर्पिः पलं मधु पलं मरिचं द्विकर्षं
शुण्ठ्याः पलार्धमपि चार्धपलं चतुर्णाम् । सूक्ष्मे पटे ललनया
मृदुपानिवृष्टा कर्पूरधूलिसुरभोकृतपात्रसंस्था । एषा वृकोदर-
कृता सरसा रसाला यास्त्रादिता भगवता मधुसूदनेन' इति
सूदशालम् । ('रसालायां तु मार्जितः । शिखरिणी' इति
हैमनानमाला) ॥*॥ द्वे 'दधिमधुशर्करामरीचार्द्रादि-
भिः कृतस्य लेहस्य' 'शिखरिण' इति ख्यातायाः ॥

स्यात्तेमनं तु निष्ठानम्

स्येति ॥ तिम्यतेऽनेन । 'तिम आर्द्रभावे' (दि० प०
से०) । 'करणे ल्युट्' (३।३।११७) । 'तेमनं व्यञ्जने क्लेदे
तेमनी बुद्धिमिधायि' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ निष्ठीय-
तेऽत्र । 'घा गतिनिवृत्तौ' (भ्वा० प० अ०) । ल्युट् (३।३।
११७) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'व्यञ्जनस्य' ॥

त्रिलिङ्गा वासितावधेः ॥ ४४ ॥

त्रीति ॥ वाचितपर्यन्ताः ॥

शूलाकृतं भट्टित्रं च शूल्यम्

भ्रवति ॥ शूलेन कृतम् । 'शूलात्पाके' (५।४।६५) इति डान् ॥ (१) ॥*॥ भटति । 'भट भृता' (भ्रा० प० से०) । 'अशिम्रादिभ्य इत्रोत्रौ' (उ० ४।१७३) इतीत्रः ।—ग्रहादि-
त्वादित्रच्—इति मुकुटस्तु चिन्त्यः । भव्यते स्म वा ॥ (२) ॥*॥ शूले संस्कृतम् । 'शूलोखाद्यत्' (४।२।३७) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'लोहशालाकया पक्वमांसस्य' ॥

उख्यं तु पैठरम् ।

उख्येति ॥ उखायां संस्कृतम् । यत् (४।२।१७) ॥ (१) ॥*॥ पिठरे संस्कृतं 'संस्कृतं भक्षाः' यत् (४।२।१६) ॥ इत्यण् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'स्थालीसंस्कृतस्यान्नादेः' ॥

प्रणीतमुपसंपन्नम्

प्रेति ॥ प्रणीयते स्म । कर्मणि क्तः (३।२।१०२) । 'प्र-
णीतमुपसंपन्ने कृते क्षिप्ते प्रवेशिते । संस्कृताप्रौ च' इति
हैमः ॥ (१) ॥*॥ उपसंपद्यते स्म । 'पद गतौ' (दि० आ०
अ०) । 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः । 'उपसंपन्नमु-
द्विष्टं निहते च सुसंस्कृते' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'पाकेन संस्कृतस्य व्यञ्जनादेः' ॥

प्रयत्तं स्यात्सुसंस्कृतम् ॥ ४५ ॥

प्रेति ॥ प्रयस्यते स्म । 'यत् प्रयत्ने' (दि० प० से०) ।
क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ सुष्टु संस्क्रियते स्म । क्तः
(३।२।१०२) । 'संपरिभ्याम्-' (६।१।१३७) इति सुट् ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'द्रव्यान्तरसंस्कृतस्य पक्वस्य' ॥

स्यात्पिच्छिलं तु विजिलम्

स्येति ॥ पिच्छोऽस्यास्ति । पिच्छादित्वात् (५।२।१००)
इलन् । 'पिच्छा तु शाल्मलीवेष्टे मण्डे चाश्वपदामये । (पट्टा-
पूगच्छदाक्रोशमोचानिजयुतेषु च । पिच्छः पुच्छे)' इति
विश्वः ॥ (१) ॥*॥ विजनम् । 'ओविजी भयचलनयोः' (तु०
आ० से०) । 'इयुपधात् क्ति' (उ० ४।१२०) इतीन् ।
विजि लति । 'ला दाने' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप-'
(३।२।३) इति क्तः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मण्डयुक्तमकजल-
युक्तव्यञ्जनयोः' ॥

संमृष्टं शोधितं समे ।

सेति ॥ संच्यते स्म । 'चृञ् शुद्धौ' (अ० प० से०) ।
कर्मणि क्तः (३।५।१०२) ॥ (१) ॥*॥ शोध्यते स्म । 'शुभ
शुद्धौ' (दि० प० अ०) । ष्यन्तात् कर्मणि क्तः (३।२।१०२)
॥ (२) ॥*॥ द्वे 'केशकीटाद्यपनयेन शोधितस्या-
न्नादेः' ॥

चिक्रणं मसृणं म्रिग्धम्

चीति ॥ चिक्रणम् । 'चिक्र गतौ' ( ) । संपदादि-
क्षिप् (वा० ३।३।१०८) । चिक्रं कणति । 'कण शब्दे' (भ्रा०
प० से०) । मूत्रविभुजादिकः (वा० ३।२।५) । यद्वा चिक्र-

नम् । घञ् (३।३।१८) । चिक्रस्य अणम् 'अण शब्दे' (भ्रा०
प० से०) । अञ् (३।१।१३४) शकन्वादिः (वा० ६।१
९४) ।—चिखते । 'चिती संहाने' (भ्रा० प० से०) ।
'चित्तेः कणः कश्च' (उ० ४।१७६) इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः
॥ (१) ॥*॥ मस्यति । 'मसौ परिणामे' (दि० प० से०) ।
बाहुलकाद्यः । यद्वा सन्वृणोति । 'ऋणु गतौ' (त० उ० से०) ।
'इयुपध-' (३।१।१३५) इति क्तः । पृषोदरादिः (६।३।
१०९) । 'मसृणोऽकर्करो क्षिग्धे त्रिषु मायां तु योषिति'
इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ क्षिहति स्म । 'क्षिह
प्रीतौ' (दि० प० से०) । 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः ।
'वा इह-' (८।२।३३) इति घः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'क्षि-
ग्धस्य' ॥

तुल्ये भावितवासिते ॥ ४६ ॥

त्विति ॥ भाव्यते स्म 'भुवोऽवकल्कने' इति बुरादि-
ष्यन्तात् क्तः (३।२।१०२) । 'भावितं वाविते प्राप्ते' इति
विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ वास्यते स्म । 'वास उप-
सेवायाम्' (उ० उ० से०) । क्तः (३।२।१०२) । 'वा-
सिता करिणी नार्योर्वासितं भाविते क्ते' (इति मेदिनी ।
'अथ वासितम् । वत्तच्छन्ने ज्ञानमात्रे भावितेऽप्यथ वा-
सिता । स्त्रीकरिण्योः' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्राहित-
हिङ्गवादिगन्धस्य व्यञ्जनादेः' ॥

आपकं पौलिरभ्यूपः

आपेति ॥ इयत्पक्वम् । 'आढीपदयं' (वा० ३।२।१८)
इति समासः ॥ (१) ॥*॥ पोलति । 'पुल महत्त्वे' (भ्रा०
प० से०) । ज्वलादित्वात् (३।१।१४०) णः । भावे घञ्
(३।३।१८) वा । पोलति निर्दूतः । सुतंगमादित्वात् (४।२।
८०) इत् । अभ्यूपसाहचर्यात्पुंति ॥ (२) ॥*॥ अभ्यूपति ।
अभ्यूपते वा । 'जय रुजायाम्' (भ्रा० प० से०) । 'इयु-
पध-' (३।२।१३५) इति क्तः । घञ् (३।३।१८) वा ॥*॥
'तौक्मं हरितो यवोऽभ्यूपः' इति वोपादितात् हत्वादिः
(खनध्यः) अपि तत्र 'उप दाहे' (भ्रा० प० से०) इति
धातुवोध्थः ॥*॥ अस्मादेवाचि (३।१।१३४) 'अभ्यूपः'
अपि, इत्येके ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'हरितयवादेर्भर्जि-
तस्य' ॥

लाजाः पुंभून्नि चाक्षताः ।

लेति ॥ लज्यन्ते । 'लज भर्जने' (भ्रा० प० से०) ।
घञ् (३।३।१९) पुंति बहुत्वे । 'लाजः स्यादार्रतण्डले । नपुं-
सकमुशारेऽथ त्रिषां पुंभून्नि चाक्षते' (इति मेदिनी) ॥ (१)
॥*॥ क्षणनम् । 'क्षणु हिंसायाम्' (त० उ० से०) । 'नपुं-

१—इदं तु सिद्धान्तकौमुद्यानेतज्जनकेनापि 'चित्तेः कणः कश्च'
(उ० ४।१७६) । बाहुलकाद्युपः । 'चिक्रणं मसृणं क्षिग्धम्'
इत्यस्योपन्यस्तत्वेन तदस्यणमूलकम् ॥

सके भावे कः' (३।३।११४) । न क्षतं येषां ते । चो मि-
त्रक्रमः । अक्षताश्च पुंभूति, इत्यर्थः । सुकृट्स्तु—'अक्षतम्'
इति पठित्वा 'क्षुपु हिंसायाम्' (तु० उ० से०) । कर्मणि
कः (३।२।१०२) । क्षतं खण्डितम् । न क्षतमक्षतम् । इति
विग्रहः । ते (लाजाः) नित्यपुंलिङ्गा नित्यबहुवचनान्ता-
श्च—इति व्याचख्यौ । 'अक्षतं न द्वयोः पण्डे लाजेषु, त्रि-
ष्वहित्वे । यवेऽपि क्वचित्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥३॥ द्वे
'भृष्टत्रीह्यादेः' ॥ केचित्तु—अखण्डतण्डुला अक्षताः—इ-
त्याहुः ॥

पृथुकः स्याच्चिपिटकः

प्रिति ॥ प्रयते । 'प्रथ प्रथ्याने' (तु० उ० से०) ।
'पृथुकप्राकाः-' (उ० ५।५३) इति चाबुः । 'पृथुकचिपिट-
डर्भके' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥३॥ नात्तिकाया नतम् । 'इ-
नन्दिनचिपिटकचि च' (५।२।३३) इति पिटक्, नेथिरादेशः ।
चिपिटनिव । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) । 'इवे-' (५।३।
९६) इति वा कन् ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'चिवडा' इति
ख्यातस्य ॥

धाना भृष्टयवे स्त्रियः ॥ ७४ ॥

धेति ॥ 'दधति । डधाब्' (तु० उ० से०) । 'धापूवस्य-
जतिभ्यो नः' (उ० ३।६) । बहुवचननिर्देशाद्भूति ।
'धाना नृष्टयवेऽङ्कुरे धान्याके चूर्णसक्तुषु' इति हेमः ॥ (१)
॥३॥ नृष्टयासां यवश्च ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'भर्जितय-
वानाम्' ॥

पूपोऽपूपः पिष्टकः स्यात्

प्विति ॥ पवनम् । 'पूल् पवने' (ऋया० उ० से०) सं-
पदादिङिप् (वा० ३।३।१०८) पुवं. पाति, पिवति, वा ।
'आतोऽपुप-' (३।२।३) इति कः । सुकृट्स्तु—पुनाति ।
पूपः । 'नीपादयश्च' इति पः क्वि—इति । तत्र । तादृशसू-
त्रस्यापागिनीयत्वात् ॥ (१) ॥३॥ न पूयते । 'पूयी विश-
रपे' (भ्वा० वा से०) । बाहुलकात् पः । वल्डि लोपः (६।
१।६६) यद्वा अपुवं पाति पिवति वा ॥ (२) ॥३॥ पिष्टस्य
विकारः । 'संज्ञायाम्' (४।३।१४७) इति कन् । 'पिष्टको
घृतपूसादौ नेत्ररोगान्तरेऽपि च' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (३)
॥३॥ त्रीणि 'अपूपस्य' ॥

करम्भो दधिसक्तवः ।

केति ॥ केन जलेन रम्यते मिश्रीक्रियते । केन बायुना
वा नीयते । 'रनिः' (भ्वा० वा० अ०) अनेकार्यः । 'अक-
र्तरे च-' (३।३।१९) इति घञ् । 'रभेरशान्तिदोः' (७।१
६३) इति शुभ ॥३॥ 'करम्भः' इति पाठे । केन जलेन
रम्यते । 'रनि शब्दे' (भ्वा० वा० से०) । अच् (३।१।
१३४) यद्वा किरति' कीर्यते, वा । 'कृ विक्षेपे' (तु० प०
से०) 'कृकदिकडिकटिभ्योऽन्वच्' (उ० ४।८२) ॥ (१) ॥३॥

सचते । 'यत्र समवाये' (भ्वा० उ० से०) 'सितनिगमि-'
(उ० १।६९) इत्यादिना तुन् ॥३॥ ('धानाचूर्णे तु सक्त-
वः' इति नाममात्रा) । दध्युपसिक्ताः सक्तवः । 'अत्रेन व्य-
ञ्जनम्' (२।१।३४) इति समासः । शाकपार्थिवादिः (२।१।
७८) वा ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'दधिमिश्रसक्तुनः' ॥

भिस्ता स्त्री भक्तमन्धोऽन्नमोदोऽस्त्री सदीदिविः
॥ ४८ ॥

भीति ॥ वभक्ति । 'भक्त वीहौ' (तु० प० से०) । बाहु-
लकात्सः । 'बहुलं छन्दति' (७।४।७८) इतीत्तम् । 'ब्राह्मण-
भिस्ता' इति (६।३।१ सूत्रे) भाव्यप्रयोगाहोकेऽपि । यद्वा
भेदनम् । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । भिदं सति । 'पो
अन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । 'आतोऽपुप-' (३।२।३)
इति कः । 'पृषोदरादिः' (६।३।१०९) । सुकृट्स्तु—भ्यस्यते
भक्ष्यते । 'भ्यस भये' (भ्वा० प० से०) भक्षणार्थः । 'भ्यसेः
संप्रसारणं सश्च'—इत्याह । तदपागिनीयम् ॥ (१) ॥३॥
भक्ष्यते स्म । 'भज सेवायाम्' (भ्वा० उ० अ०) कर्मणि क्तः ।
'भक्तमन्त्रे तत्परं च' इति हेमचन्द्रः ॥ (२) ॥३॥ अयते ।
'अद भक्षणे' (अ० प० से०) । 'अदेर्नुन्वौ च' (उ० ४।
२०६) इत्यनुन् । अन्वयति वा । 'अन्व दृष्ट्युपघाते' (तु०
उ० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) ॥ (३) ॥३॥ अयते
स्म । कः (३।२।१०२) । 'अन्नाणः' (४।४।८५) इति नि-
पातनात् 'बहुलं तपि' (वा० २।४।५४) इति वा न जग्धिः ।
'अन्नं भक्ते च भुक्ते स्यात्' इति (मेदिनी) ॥ (४) ॥३॥
उनाति । 'उन्दी क्लेदने' (ह० प० से०) । 'उन्देर्नलोपश्च'
(उ० २।७६) इति युञ् । ऊर्दतेऽनेन वा । 'ऊर्द क्रीडायाम्'
(भ्वा० वा० से०) । करणे ल्युट् (३।३।११७) । पृषोदरा-
दिः (६।३।१०९) । 'ओदन्नं न त्रियां भक्ते वलायामोदनी
त्रियाम्' (इति मेदिनी) । दीदिविसहितोऽस्त्री, इत्यन्वयः ॥
(५) ॥३॥ दीव्यत्यनेन । 'दिव् क्रीडायाम्' (दि० प० से०) ।
'दिवो द्वे दीर्घश्चाभ्यासस्य' (उ० ४।५५) इति क्तिन् ।—'ह-
व्यादयश्च' इति क्तिन्—इति सुकृट्स्तपपागिनीयः ।—'सः'
इति विशेषणायुंक्ति—इति खानी । 'दीदिविर्विषेपणे पुंक्ति
स्यादन्ने च तदत्रियाम्' इति विश्वः ॥ (६) ॥३॥ पट् 'सि-
द्धामस्य' ॥

भिस्तटा दग्धिक्ता

भीति ॥ भिस्तां टीकते । 'टीह गतौ' (भ्वा० जा०
से०) । 'अन्वभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः ।
'दधापोः-' (६।३।६३) इति हल्ः ॥ (१) ॥३॥ दहते स्म ।
कः (३।२।१०२) । कुत्सिता दग्धा । 'कुत्सिते' (५।३।७४)
इति कन् ॥ (२) ॥३॥ 'दग्धौदनस्य' ॥

सर्वरसाग्रे मण्डनस्त्रियाम् ।

सेति ॥ रसश्चासावप्रथ । रसस्याग्रः, इति वा । अग्रो

रसः, इति । राजदन्तादिः (३।२।३१) वा । सर्वस्य रसाप्रः ॥ (१) ॥*॥ मण्डते, मण्ड्यते, वा । 'मण्डि भूषायाम्' (भ्वा० वा० से०) । मण्ड् (३।१।१३४) । घण् (३।३।१८) वा । मन्थते वा । 'मन ज्ञाने' (दि० वा० ल०) । 'मनन्ताद्-' (उ० १।१।१४) 'मण्डः पद्माहुले शाकमेवे झंविं तु मन्तुनि । आमलक्यां त्रियां मण्डायात्रियां सारपिच्छयोः' इति विश्वः (नेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मण्डकस्य' ॥

मासराश्वामनिस्त्रावा मण्डे भक्तसमुद्भवे ॥ ४९ ॥

मेति ॥ मालवे । 'मलो परिणामे' (दि० प० से०) । प्यन्तः बाहुलकादरन् । ना श्रीः सरलत्र, इति वा । 'उ गतौ' (भ्वा० प० ल०) । 'पुंति-' (३।३।११८) इति घः ॥ (१) ॥*॥ आचन्थते । 'चमु अदने' (भ्वा० प० से०) । 'अचन्ति च' (३।३।१९) इति घञ् । वृद्धिः (५।२।११६) ॥ (२) ॥*॥ निस्त्रायते । 'तु गतौ' (भ्वा० प० ल०) । प्यन्तः । 'एरन्' (३।३।५६) । घञ् (३।३।१९) वा ॥*॥— 'विस्त्रावः' इति मुहुटः ॥ (३) ॥*॥ भञ्जात्समुद्भवति ॥*॥ त्रोगि 'भक्तोद्भवमण्डस्य' ॥

यवानूरुणिक्का भ्राणा विलेपी तरला च सा ।

येति ॥ यैति, वृथे वा । 'यु मिश्रणे' (ल० प० से०) । 'युवन्विन्दोऽन्यूजागूजकुचः' (उ० ३।८।९) इत्यागून् ॥ (१) ॥*॥ उर्णव । 'ब्राह्मणशोणिके संज्ञायाम्' (५।२।७१) इति क्व् ॥ (२) ॥*॥ श्रायते ल । 'श्रा पाठे' (ल० प० ल०) । कर्णेणि क्तः (३।२।१०२) । 'संयोगादेरातः' (८।२।४३) इति निष्ठानलम् ॥ (३) ॥*॥ विस्त्रिनति । 'स्त्रि उपदेहे' (तु० उ० ल०) । पञ्चाद्यन् (३।१।१३४) । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (४) ॥*॥ तरणम् । तरः । 'तृ हवनादौ' (भ्वा० प० से०) । 'द्वादोत्प' (३।३।५७) । तरं लति । 'क्षातोऽनुप-' (३।२।३) इति क्तः ॥ (५) ॥*॥ पद्म 'यवान्वाः' 'लपसी' इति ख्यातायाः ॥

गव्यं त्रिषु गवां सर्वम्

नेति ॥ गौरिदम् । 'गोपयसोयत्' (४।३।१६०) । 'वान्तो वि प्रलये' (६।१।७९) । 'गव्यं नमुंसकं ज्यायां रागद्वयेऽप्यथ त्रियाम् । गोसमूहे त्रिलिङ्गं तु गोदुग्धादौ च गोहिते' इति (नेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ सर्वं भवविकारावयवादि ॥*॥ एकम् 'गौरसस्य' ॥

गोविट् गोमयमस्त्रियाम् ॥ ५० ॥

गञ्जिति ॥ गोविट् ॥ (१) ॥*॥ गोः पुरीषम् । 'गोत्र पुरीषे' (४।३।१२५) इति मयट् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गोमयस्य' ॥

तसु शुष्कं करीयोऽस्त्री

तेति ॥ कीयते । 'कृ विज्ञेये' (तु० प० से०) । 'कृ-

भ्यानीपत्' (उ० ४।२।६) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'शुष्कगोमयस्य' ॥

दुग्धं क्षीरं पयः समम् ।

द्विति ॥ दुहते ल । क्तः (३।३।१०२) । 'दुग्धं क्षीरे पूरिते च' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ क्षयणम् । 'क्षीप् हिंसायाम्' (क्या० प० ल०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । क्षियनीरयति । 'श्र गतौ' (ल० वा० से०) प्यन्तः । 'कर्म-प्यप्' (३।२।१) । घस्यते वा । 'घस्ल अदने' (भ्वा० प० ल०) । 'घसेः क्विच' (उ० ४।३।४) इवीरन् । 'गमहणजन-' (६।४।९८) इत्युपघालोपः । 'खरि च' (८।४।५५, भा० ६१) इति चत्वम् । 'धात्विचि-' (८।३।६०) इति पत्वम् । 'क्षीरं पानीयदुग्धयोः' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ पीयते । 'पीड् पाने' (दि० वा० ल०) पचते वा । 'पय गतौ' (भ्वा० वा० से०) । सटुन् (उ० ४।१।८९) । 'पयः क्षीरे च नीरे च' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ त्रोगि 'दुग्धस्य' ॥

पयस्यमाज्यदध्यादि

पेति ॥ पयसो विकारः 'गोपयसोयत्' (४।३।१६०) ॥ (१) ॥*॥ लाज्यं च दधि चादिर्यस्य । आदिना तर्कं नवनीतं च ॥*॥ एकम् 'घृतदध्यादेः' ॥

द्रप्सं दधि घनेतरत् ॥ ५१ ॥

द्रेति ॥ दृप्यन्त्यनेन । 'दृप प्रीणने' (दि० प० ल०) । 'बन्धादयद्' (उ० ४।१।१२) इति 'द्रप्स्यम्' इति लिपातः—इति मुहुटः । 'द्रप्स्यम्' इति स्वामी पठति । इप्यन्त्यनेन । 'दृप ह्यर्थादौ' (दि० प० ल०) 'अनुदात्तस्य च' (६।१।५९) इत्यम् । बाहुलकात् क्तः—'द्रप्सं द्राक् प्पानीयम्—इति सर्वानन्दः । 'द्रप्सं दध्यघनं तथा' इति नामनाला ॥ (१) ॥*॥ घनत् कृदिनादन्त्यत् ॥*॥ एकं 'शिथिलदध्नः' 'दग्डा' इति ख्यातस्य । केचित्तु 'द्रप्स' स्थाने सरं पठन्ति । सरति । 'उ गतौ' (भ्वा० प० ल०) । मण्ड् (३।१।१३४) । 'वाग्दृप्सां सरौ' इति 'दुर्गाद्' ।—उपरि उवमानम्—इति व्याचक्षते ॥

घृतमाज्यं हविः सर्पिः

त्रिति ॥ त्रियते । 'घृ लोके' (भ्वा० प० ल०) । 'अङ्घ्रि-घृत्तिभ्यः क्तः' (उ० ३।८।९) । 'घृतनाज्यान्दुर्दृष्टेः' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ लाज्यतेऽनेन । 'अङ्घ्र व्यक्त्यादौ' (उ० प० से०) 'अङ्घ्रेः संज्ञायाम्' (वा० ३।१।१०९) इति क्त्वात् ॥ (२) ॥*॥ हृयते 'हु दानादौ' (तु० प० ल०) । 'अर्धिशुचिहुच्यपिच्छादिच्छदिभ्य इतिः' (झु० २।१०८) इतीति । 'हविः सर्पिषि होतव्ये' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ सर्पति 'घृप् गतौ' (भ्वा० प० से०) इतिः (वा० २।१०८) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'घृतस्य' ॥

नवनीतं नवोद्धृतम् ।

नेति ॥ नवं च तन्नीतं च । 'विशेषणम्-' (२।१।५७)
इति समासः ॥ (१) ॥*॥ नवं च तदुद्धृतं च ॥*॥ एकम्
'अकृताग्निसंयोगस्य नवोद्धृतस्य' ॥

तसु हैयङ्गवीनं यद् ह्योगोदोहोद्भवं घृतम् ॥५२॥

तेति ॥ दुहते इति दोहः । कर्मणि घञ् (३।३।१९)
गयां दोहः । ह्यो गोदोहः । ह्योगोदोहादुद्भवति । अच् (३।
१।१२४) । तस्य 'हैयङ्गवीनं संज्ञायाम्' (५।२।२३) इति नि-
पातः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'एकरात्रपर्युपितादध्न उत्प-
न्नस्य घृतस्य' ॥

दण्डाहतं कालशेयमरिष्टमपि गोरसः ।

वेति ॥ दण्डेन मथाहतं विलोडितम् । 'कर्तृकरणे-' (२।
१।३२) इति समासः ॥ (१) ॥*॥ कलश्यां मन्थपात्रे
भवम् । 'दतिकुक्षि-' (४।३।५६) इति ढञ् ॥ (२) ॥*॥ अ-
रिष्टमक्षेमं यस्मात् । 'अनेक-' (२।२।२४) इति समासः ।
'अरिष्टमशुभे तत्रे सूतिकागार आसवे । शुभे मरणचिह्ने च'
इति विश्वः ॥ (३) ॥*॥ गोरसस्य दुग्धस्य विकारत्वादुपचा-
रात् ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'घोलस्य' ॥

तत्रं ह्युदध्विन्मथितं पादास्त्वर्धांस्तु निर्जलम् ५३

तेति ॥ तद्यति । तद्यते वा । 'तञ्चु गर्ता' (भ्वा० प०
से०) । 'स्फायितश्चि-' इति रक् (उ० २।१३) । न्यङ्कादिः
(७।३।५३) ॥ (१) ॥*॥ उदकेन श्वयति वर्धते । 'टु ओ
श्चि गतिवृद्धोः' (भ्वा० प० से०) । क्तिप् (३।२।७६) ।
तुक् (६।१।७१) । 'उदकस्रोदः संज्ञायाम्' (६।३।५७) ।
'उदधितः-' (४।२।१९) इति निर्देशादसंप्रसारणम् ॥ (१)
॥*॥ मन्थते स्म । 'मथे विलोडने' (भ्वा० प० से०) । क्तः
(३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ एकैकं क्रमेण 'चतुर्योशजल-
घोलार्धिजलघोलनिर्जलघोलानाम्' ॥

मण्डं दधिभवं मस्तु

मेति ॥ दध्ने भवति ॥*॥ मन्थते 'मसी परिणामे'
(दि० प० से०) । 'सितनि-' (उ० १।६९) इति तुन् ॥ (१)
॥*॥ एकं 'वस्त्रनिःसृतदधिजलस्य' ।—दध्न उपरिभा-
गस्य—इत्यन्ये ॥

पीयूषोऽभिनयं पयः ।

पीति ॥ पीयति । पीयते अनेन वा । 'पीयू प्रीती'
(सौत्रः) । 'पीयेरूपन्' (उ० ४।७६) 'पीयूषं सप्तदिवसाव-
धिर्क्षारं तथा नृते' इति विश्वमेदिनी ॥*॥ मुकुटस्तु—'पे-
यूपम्' इति पठति । तत्र बाहुलकाद्गुणः । यस्तु—पीयते इ-
दम् । 'पीड् पाने' (दि० आ० अ०) । 'अन्येभ्योऽपि' (३।
२।७५) इति विच् । पेः पानकर्ता । 'यूप हिसायाम्' (भ्वा०
आ० से०) इत्यतः इगुपधत्वात् कः (३।१।१३५) । यूपो

नाशयिता । पेयूषः—इति व्याख्यातम् । तत्र । 'इदम्' इति
कर्मनिर्देशात् । कर्तरि विचो विधानात् । 'इदम्' इति कर्तृनि-
र्देशश्चेत् । तर्हि 'पानकर्तृनाशयित्' इति वक्तुं युक्तम् ॥ (१)
॥*॥ एकं 'नवप्रसूताया गोः क्षीरस्य' ॥

अशनाया बुभुक्षा क्षुत्

अशेति ॥ अशनस्येच्छा । 'सुपः-' (३।१।८) इति
क्यच् । 'अशनाया-' (७।४।२४) इतीत्याभावः । 'अप्र-
त्यात्' (३।३।१०३) इत्यः ॥ (१) ॥*॥ भोक्तुमिच्छा 'भुज
पालनाभ्यवहारयोः' (६० प० अ०) । 'धातोः कर्मणः' (३।
१।७) इति सन् ॥ (२) ॥*॥ क्षोधनम् । 'भुध बुभुक्षायाम्'
(दि० प० अ०) । क्तिप् (३।२।१७८) ॥*॥ भागुरिमते
टापि 'क्षुधा' च ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'क्षुधः' ॥

त्रासस्तु कवलः पुमान् ॥५४॥

प्रेति ॥ प्रस्यते । 'प्रसु अदने' (भ्वा० आ० से०) ।
'अकर्तरि च' (३।३।१९) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ केन व-
लते । 'बल तृप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१२४)
॥ (२) ॥*॥ द्वे 'त्रासस्य' ॥

सपीतिः स्त्री तुल्यपानम्

सेति ॥ पानम् । 'पा पाने' (भ्वा० प० अ०) । 'स्त्रियां
क्तिन्' (३।३।९४) । 'धुमास्था-' (६।४।६६) इतीत्वम् । स-
माना पीतिः । 'समानस्य छन्दसि-' (६।३।८४) इति सभा-
वः । सह पीतिर्वा । 'सहस्य सः संज्ञायाम्' (६।३।७८) ॥
(१) ॥*॥ तुल्यं च यत्पानं च ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'बहुभिः
संमील्य पानस्य' ॥

सधिः स्त्री सहभोजनम् ।

सेति ॥ अदनम् । 'अद् भक्षणे' (अ० प० अ०) । क्तिन्
(३।३।९४) 'बहुलं छन्दसि' (२।४।२९) इति घञ् । 'धसि-
भसोर्हलि च' (६।४।१००) इत्युपधालोपः । 'झलो झलि'
(८।२।२६) इति सलोपः । 'झपस्तयोर्धोऽधः' (४।२।४०) ।
'झलां जश् झशि' (८।४।५३, भा० ५९) इति घस्य गः ।
समाना सधिः पूर्ववत् ॥ (१) ॥*॥ सहभोजनम् । 'सुप् सुपा'
(२।१।४) इति समासः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'बहुभिः संमील्य
भोजनस्य' ॥

उदन्या तु पिपासा तृट् नर्षः

उदेति ॥ उदकस्येच्छा । अशनायावत् ॥ (१) ॥*॥
पातुमिच्छा । 'पा पाने' (भ्वा० प० अ०) । 'धातोः' (३।
१।७) इति सन् । 'अ प्रत्यात्' (३।३।१०३) ॥ (२) ॥*॥
तर्षणम् । 'वितृपा पिपासायाम्' (दि० प० से०) । संपदादिः
(वा० ३।३।१०८) । ('तृट् तृट्णावत्तर्षव भवेद्विप्तापि-
पासयोः' इति ह्रस्वः) ॥ (३) ॥*॥ घञ् (३।२।१८) वा
॥*॥ 'तृपा- लिप्सावृषोः स्त्रियाम्' इति विश्वः (मेदिनी) ॥
(४) ॥*॥ चत्वारि 'पिपासायाः' ॥

जग्धिस्तु भोजनम् ॥ ५५ ॥

जेमनं लेह आहारो निघसो न्याद इत्यपि ।

जेति ॥ अदनम् । 'अद भक्षणे' (अ० प० अ०) ।
किन् (३३३९४) । 'अदो जग्धिः' (२१४३६) ॥ (१) ॥* ॥
भुजेः (ह० आ० अ०) ल्युट् (३३३९९५) ॥ (२) ॥* ॥
'जिमु अदने' (भ्वा० प० से०) । ल्युट् (३३३९९५) ॥
(३) ॥* ॥ 'लिह आस्वादने' (अ० उ० अ०) । घञ् (३३३९९८) ॥* ॥ 'लेपः' इति पाठे 'लिप उपदेहे' (तु० प० अ०)
घञ् (३३३९९८) । 'लेपस्तु लेपने । अशने च सुरायां च'
इति हेमचन्द्रः ॥ (४) ॥* ॥ आहरणम् । 'हृवः' (भ्वा०
उ० अ०) घञ् (३३३९९८) ॥ (५) ॥* ॥ न्यदनम् । अदेः
(अ० प० अ०) 'नौ ण च' (३३३६०) इत्यप्, णश्च । 'घ-
नपोश्च' (२१४३८) घल्लदेशः ॥ (६) ॥* ॥ (७) ॥* ॥
सप्त 'भोजनस्य' ॥

सौहित्यं तर्पणं तृप्तिः

साविति ॥ सुहितस्य भावः । प्यञ् (५१११२४) ॥
(१) ॥* ॥ 'तृप्त प्रीणने' (दि० प० अ०) । ल्युट् (३३३९९५) ॥ (२) ॥* ॥ किन् (वा० ३३३९९४) ॥ (३) ॥* ॥
त्रीणि 'तृप्तेः' ॥

फेला भुक्तसमुच्चिन्तम् ॥ ५६ ॥

फेयिति ॥ फेत्वते । 'फेल् गतौ' (भ्वा० प० से०) ।
'गुरोश्च' (३३३९०४) इत्यः ॥ (१) ॥* ॥ पूर्वं भुक्तं पश्चा-
त्समुच्चिन्तम् । 'पूर्वकालकं-' (२११४९) इति समासः (२)
॥* ॥ द्वे 'भुक्तोत्सृष्टस्य' ॥

कामं प्रकामं पर्याप्तं निकामेष्टं यथेप्सितम् ।

केति ॥ कमनम् । 'कमु कान्तौ' (भ्वा० आ० से०) ।
घञ् (३३३९९८) । 'विशेषैर्यथावाधितः' इति क्लीबत्वम् ।
'कामं वाटेऽनुमतिरेतसोः । कामः स्वरेच्छाकाम्येषु' इति
हेमः ॥ (१) ॥* ॥ (२) ॥* ॥ (४) ॥* ॥ 'आप्ल व्याप्तौ'
(स्वा० प० अ०) । भावे क्तः (३३३९९४) ॥ (३) ॥* ॥
एपणम् । 'इष्टु इच्छायाम्' (तु० प० से०) । क्तः (३३३९९४)
'इष्टमाशंसितेऽपि स्यात्पृजिते प्रेयति त्रिषु । सप्त-
तन्तौ पुमान् क्लीबे संस्कारे ऋतुकर्मणि' इति विश्वः (मेदिनी) ॥
(५) ॥* ॥ आप्तुमिष्टम् । 'आप्तु व्याप्तौ' (स्वा० प० अ०) ।
सन् (३३३९९८) । क्तः (३३३९९४) । 'आप्लप्युधामीत्' (७)
४५५) । 'अव्ययं विभक्ति-' (२११६) इत्यव्ययीभावः ॥
(६) ॥* ॥ पद 'इच्छानतिक्रमस्य' ॥

गोपे गोपालगोसंव्यगोधुगामीरवल्लवाः ॥ ५७ ॥

गविति ॥ गां पाति । 'पा रक्षणे' (अ० प० अ०) ।
'आतोऽनुप-' (३३३९९४) इति क्तः । 'गोपो गोपालके गोष्ठा-
ध्यक्षे पृथ्वीपतावपि' । 'आमौघाधिकृते पुंसि सारिवाद्यौपधौ
स्त्रियाम्' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥* ॥ गां पालयति ।

'पाल रक्षणे' (तु० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३३३९९) । 'गो-
पालो नृपगोपेशेऽगौकिलो मुसले हले +' (इति मेदिनी)
॥ (२) ॥* ॥ गां संचये । 'चक्षिड् व्यक्तायां वाचि' (अ०
आ० से०) । 'चक्षिडः ख्यात्' (२१४५४) 'समि ख्यः' (३)
३३२७ इति क्तः ॥ (३) ॥* ॥ गां दोगिध । 'सत्सुद्विप-'
(३३३९९९) इति क्तिप् ॥* ॥ मूलविभुजादित्वात् (वा० ३३३९९५)
। के 'गोदुहः' अपि । 'गोपगोदुहवल्लवाः' इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ (४) ॥* ॥ आ समन्ताद्भिर्यं राति । 'आतः-' (३)
३३३ इति क्तः । आ अभि ईरयति वा । 'ईर गत्यादौ'
(अ० आ० से०) । पचाद्यच् (३३३९९४) ॥ (५) ॥* ॥
वल्लनम् । 'वल्ल संवरणे' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३३३९९८)
। वल्लं वाति, वायति, वा । 'वा गत्यादौ' (अ० प०
अ०) । 'ओ वै शोषणे' (भ्वा० प० अ०) वा । 'आतः-'
(३३३९९३) इति क्तः ॥ (६) ॥* ॥ पद 'गोपालानाम्' ॥

गोमहिष्यादिकं पादचन्धनम्

गोमेति ॥ गौश्च महिषी च, गोमहिष्यौ आदी यस्य ।
तत् ॥* ॥ पादे चन्धनमस्य ॥* ॥ 'यादवं धनम्' इति पाठे
तु गोमहिष्यादिकं धनम् । यदूनामिदम् । 'तस्येदम्' (४३३९९२०)
इत्यण् । 'गवादि यादवं वित्तम्' इति वोपालितः ॥
(१) ॥* ॥ आदिना खराजाविकादिग्रहः ॥* ॥ एकम् ॥

द्वौ गवीश्वरे ।

गोमान् गोमी

द्वाविति ॥ गवामीश्वरः ॥ (१) ॥* ॥ बहवो गावोऽस्य ।
भृन्नि मत्तुप् (५१२९४) ॥ (२) ॥* ॥ 'ज्योत्स्ना-' (५१२९९४)
इति निमित्थ ॥ (३) ॥* ॥ त्रीणि 'गवां स्वामिनः' ॥

गोकुलं तु गोधनं स्याद्गवां व्रजे ॥ ५८ ॥

गविति ॥ गवां कुलम् ॥ (१) ॥* ॥ गवां धनं समूहः ।
'गोकुले धनगोधने' इति व्याडिः ॥ (२) ॥* ॥ द्वे 'गोसंघा-
तस्य' ॥

त्रिष्वशितंगवीनं तद्गवो यत्राशिताः पुरा ।

त्रीति ॥ आशिता भोजिता गावो यत्र । 'अपड-' (५१२९९४)
इति खः । नुम् तु निपातितः ॥ (१) ॥* ॥ एकं 'पूर्वं
गवां चरणस्थानस्य' ॥

उक्षा भद्रो वलीवर्द ऋपभो वृपभो वृपः ॥ ५९ ॥

अनङ्गान् सौरभयो गौः

विति ॥ उक्षति । 'उक्ष सेचने' (भ्वा० प० से०) ।
'श्वदुक्षन्-' (उ० ११९५९) इति कनिः ।—वाहुलकात्कनि-
न्—इति मुकुटस्त्वेतत्सूत्रादर्शनमूलकः ॥ (१) ॥* ॥ भन्दति
(त्ते) । 'भदि कल्याणे' (भ्वा० आ० से०) । 'ऋञ्जेन्द्र-'
(उ० २३२८) इति साधुः ।—स्कारयित्थि-' (उ० ३३९३)

इति रू—इति तु मुकुटस्य प्रमादः । 'भद्रः शिवे खड्गरीटे
वृषमे तु कदम्बके । करिजातिविशेषे ना क्लीवं नङ्गलमुत्सयोः ।
काञ्चने च त्रिचां रात्राङ्गुग व्योमनदीषु च । तिथिभेदे प्र-
सारिण्यां कट्कलानन्तयोसि । त्रिषु श्रेष्ठे च सार्धौ च न
पुंति करणान्तरे' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥३॥ वरणम् । 'वर
ईन्नायाम्' (तु० उ० से०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) ।
इथ वृ च ईवरो । तौ ददाति । कः (३।२।२) । अतिशयि-
तं बलमस्य । 'अतः—' (५।२।११५) इतीतिः । वली चासौ
ईवदंश्च ॥ (३) ॥३॥ ऋषति 'ऋषी गतौ' (तु० प० से०) ।
'ऋषिभिरिन्द्रां क्रि' (उ० ३।१२३) । इत्यमच् ॥ (४)
॥३॥ वषति । 'वृषु सेवने' (भ्रा० प० से०) । अमच् (उ०
३।१२३) 'वृषमः श्रेष्ठवृषयोः' इति विश्वः ॥ (५) ॥३॥ 'इ-
गुपव—' (३।१।१३५) इति कः । 'वृषो धमे वलीवदं
शृङ्गां पुराशिमेदयोः । श्रेष्ठे स्यादुत्तरस्यश्च वासमूपकशुकले ।
वृषा मूपिकपण्यां च' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥३॥ अनः
शकटं वहति । 'अनसि बहोः क्विवनसो डश्च' ( ) ॥
(७) ॥३॥ इरभ्या अपयस्य । 'व्रीभ्यो ढक्' (४।१।१२०)।—
'इत्थानिभः' (४।१।१२२)—इति मुकुटस्य प्रमादः । तत्र
'घञः' इत्यनुवृत्तेः ॥ (८) ॥३॥ गच्छति । 'गमेडोः' (उ०
२।६७) । 'गोः स्वर्गे च वलीवदं रत्नी च कुलिशे पुमान् ।
व्री सौरभेयोद्दग्वाणदिसवाग्भूवन्धु भूति च' इति विश्वमेदि-
न्यौ ॥ (९) ॥३॥ न च 'वृषमस्य' ॥

उरुणां संहतिरौक्षकम् ।

विति ॥ उरुणां समूहः । 'गोत्रोलोडू—' (४।२।३९) इति
उञ् ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'वृषसङ्घस्य' ॥

गन्ध्या गोत्रा गवाम्

गेति ॥ गवां संहतिः । 'खलनोरथात्' (४।२।५०) इति
यः ॥ (१) ॥३॥ 'इतित्रक्यचश्च' (४।१।५१) इति ङः ॥
(२) ॥३॥ द्वे 'गोसमूहस्य' ॥

वत्सधेन्वीर्वात्सकधैनुके ॥ ६० ॥

वेति ॥ वत्सानां समूहः । 'गोत्रोलोडू—' (४।२।४९)
इति उञ् ॥ (१) ॥३॥ धेनुनां समूहः । 'अचित्तहस्ति—' (४।
२।४७) इति ष् ॥ (१) ॥३॥ 'वत्सधेनुसमूहयोः' प्र-
त्येकमेकैकम् ॥

उक्षा महान्महोक्षः स्यात्

विति ॥ महान्मासावुक्षा च । 'अचतुर—' (५।४।७७)
इति साधुः ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'महोक्षस्य' ॥

वृद्धोक्षस्तु जरुद्रवः ।

विति ॥ वृद्धंमासावुक्षा च । पूर्ववत् ॥ (१) ॥३॥ जर्द-
श्चासौ गौश्च । 'पूर्वकालैक—' (२।१।४९) इति समासः । 'गो-
रतद्धितलुकि' (५।४।९२) इति ष् ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'वृद्ध-
वृषमस्य' ॥

उत्पन्न उक्षा जातोक्षः

विति ॥ जातयासावुक्षा च । 'अचतुर—' (५।४।७७)
इति साधुः ॥ (१) ॥३॥ एकं 'भ्रष्टदन्त्यभावस्य' ॥

सद्यो जातस्तु तर्णकः ॥ ६१ ॥

सेति ॥ तृणोति । 'तृषु भङ्गणे' (त० उ० से०) । 'प्लुल्
(३।१।१३३) ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'सद्योजातवत्सस्य' ॥

शकृत्करिस्तु वत्सः स्यात्

शेति ॥ शकृत् करोति । 'स्तन्मशकृत्तोरिन्' (३।२।२४) ॥
(१) ॥३॥ वदति । 'वद व्यक्तायां वाचि' (भ्रा० प० से०)
'वृषुवदिहणिकमिकपिभ्यः सः' (उ० ३।६२) । 'वत्सः पु-
त्रादिवर्षयोः । तर्णके नोरति क्लीवन्' इति विश्वः (मेदिनी)
(२) ॥३॥ द्वे 'वत्सस्य' ॥

दम्यवत्सतरौ समौ ।

द्वेति ॥ दमनार्हः । 'दमु दामने' (दि० प० से०) ।
'अर्हे कृत्यवृचश्च' (३।३।१०९) इत्यर्थे 'पोरुपधात्' (३।१।
९८) इति यत् ॥ (१) ॥३॥ तनुवत्सः । 'वत्सोक्षाश्च—'
(५।३।९१) इत्यादिना ध्रच् ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'वत्सभाव-
मतीत्य द्वितीयं वयः स्पृष्टस्य' ॥

आर्षभ्यः पण्डतायोग्यः

आर्षेति ॥ ऋषभस्य प्रकृतिः 'ऋषभोपानहोर्ष्यः' (५।१।
१४) ॥ (१) ॥३॥ पण्डताया योग्यः ॥३॥ एकम् 'स्पृष्टता-
त्पयस्य' ॥

पण्डो गोपतिरिद्वरः ॥ ६२ ॥

पेति ॥ सनोति । सन्वते वा 'पणु दामे' (तु० उ० से०) ।
'अनन्ताङ्' (उ० १।१।१४) । बाहुलकात् सत्तम् । 'पण्डं
पद्मादिसंघाते न व्री स्याद्गोपतां पुमान्' इति मूर्धन्यादौ
जान्ते (मेदिनी) ॥३॥ 'शण्डः' इति पाठे 'दामेडः' (उ० १।
९९) 'शण्डः स्यात्पुंति गोपतां । आ(अ)कृष्टाण्डे वर्षवरे
तृतीयप्रकृतावपि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ गवां पतिः
॥ (२) ॥३॥ एषणम् इद् । 'इषु इच्छाम्' (तु० प० से०) ।
किप् (३।२।१७८) । इषा चरति । अच् (३।१।१३४) ॥३॥
केचित् 'इत्वरः' इति पठन्ति । एति तच्छीलः । 'इण्णश-
नि—' (३।२।१६३) इति करप् । तुक् (३।१।७१) ॥ (३)
॥३॥ त्रीणि 'सांड' इति ख्यातस्य ॥

स्कन्धप्रदेशस्तु वहः

स्केति ॥ वहति युगमनेन । 'गोवरसंचर—' (३।३।११९)
इति साधुः । 'वहः स्याद्वृषमस्कन्धे बाहे गन्धवहेऽपि च'
इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ एकम् ॥

साम्ना तु गलकम्यलः ।

सेति ॥ सति । 'पस स्वरे' (अ० प० से०) । 'साम्ना-

साक्षा- (उ० ३।१५) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ गलस्य
कम्बलः । 'कम्बलो नागराजे स्यात्साक्षाप्रावारयोः कृमौ ।
(कम्बलश्वेततरासङ्गे कम्बलं सलिले मतम्)' इति विश्वः ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'गलकम्बलस्य' ॥

स्यान्नस्तितस्तु नस्योतः

स्येति ॥ नसनम् । 'णस कौटिल्ये' (भ्वा० आ० से०) ।
कः (३।३।११४) नस्तं कृतमस्य । 'प्रातिपदिकाद्वात्वर्थे-'
(उ० अ० सू०) इति णिच् । ततः कर्मणि कः (३।२।१०२) ॥
(१) ॥*॥ नासिकायां भवा । 'शरीरावयवाच्च' (४।३।५५)
इति यत् । 'नन्नासिकायाः यत्तस्युद्देशु' (वा० ६।१।६३)
इति नसादेशः । नस्यया नासारज्ज्वा उतः ॥*॥ 'नस्तोतः'
इति पाठः—इति कश्चित् । नस्यते । कर्मणि कः (३।२।१०२) ।
नस्तयोतः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नासारज्ज्युकस्य' ॥

प्रष्टवाद् युगपार्श्वगः ॥ ६३ ॥

प्रेति ॥ प्रष्टमग्रगामिनं वहति । 'वहश्च' (३।२।६४) इति
षिवः ॥*॥ स्वामी तु—पञ्चमं पष्ठं वा वर्षं वहन्ति, इति
विग्रह ('प्रष्टवाद्' इति) रेफरहितं पठति । तत्र ष्टपोदरादित्वं
(६।३।१०९) बोध्यम् ॥ (१) ॥*॥ युगस्य स्कन्धकाष्ठस्य
पार्श्वं गच्छति । 'अन्येष्वपि-' (वा० ३।२।४८) इति डः ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'दमनकाले कण्ठारोपितकाष्ठवाहस्य' ॥
युगादीनां तु चोढारो युग्यप्रासङ्ग्यशाकटाः ।

चि्विति ॥ युगम् (१) प्रासङ्गम् (१) शकटम् (१)
वहति । 'तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम्' (४।४।७६) इति यत् ॥*॥
'शकटादण्' (४।४।८०) ॥*॥ क्रमेणैकैकम् 'रथादिवाह्या-
श्ववृषभाणाम्' ॥

खनति तेन तद्बोढास्येदं हालिकसैरिकौ ॥ ६४ ॥

खेति ॥ हलेन (१) सीरेण (२) खनति । 'तेन दीव्यति
खनति-' (४।४।२) इति ठक् ॥*॥ हलम् (१) सीरम् (२)
वहति । 'हलसीरादृक्' (४।४।८१) ॥*॥ हलस्य (१) सीरस्य
(२) इदम् । 'हलसीरादृक्' (४।३।१२४) ॥*॥ द्वे 'उक्ता-
र्थेषु नाम्नी' ॥

धूर्वहे धुर्यधौरैयधुरीणाः सधुरंधराः ।

धिविति ॥ वहतीति वहः । अच् (३।१।१३४) । धुरो
वहः ॥ (१) ॥*॥ 'धुरो यदृक्कौ' (४।४।७७) ॥ (२) ॥*॥
(३) ॥*॥ 'खः सर्वधुरात्' (४।४।७८) इति योगविभागात्
खः ॥ (४) ॥*॥ धुरं धारयति । 'संज्ञायां भृत्वृजि-' (३।
२।४६) इति खच् । 'खञि हस्वः' (६।४।९४) 'वाचंयमपुरं-
दर्शं च' (६।३।६९) इति चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वाद्क ।

१—'वाचंयम-' इत्यत्र 'इच एकाचोऽम्' इत्यतः 'अन्'
इत्यस्यानुवृत्तेः 'अत्रापि अन्' एव विधेयः । तथा च सुमोऽजोप-
न्यासो व्यर्थः ॥ अकृषिधानलेखसु सिद्धान्तकौमुद्या अप्यज्ञानमूलकः ॥

'अर्द्धिप-' (६।३।६७) इति मुम् ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'धुरं-
धरवृषभस्य' ॥

उमावेकधुरीणैकधुरावेकधुरावहे ॥ ६५ ॥

चित्ति ॥ एका चासौ धूश्च । 'कृक्पूरव्यू-' (५।४।७४)
इत्यः । एकधुरां वहति । 'एकधुरादृक् च' (४।४।७९) इति
खः ॥ (१) ॥*॥ (लुक्पक्षे 'लुक् तद्धितलुकि' (१।२।४९))
इति टापो निवृत्तौ एकधुरः ॥ (२) ॥*॥ एकधुराया वहः ॥
(३) ॥*॥ त्रीणि 'धुरंधरस्य' ॥

स तु सर्वधुरीणो यो भवेत्सर्वधुरावहः ।

स इति ॥ सर्वा चासौ धूश्च । सर्वधुरां वहति । 'खः
सर्वधुरात्' (४।४।७८) इति खः ॥ (१) ॥*॥ सर्वधुराया
वहः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'धुरीणश्रेष्ठस्य' ॥

माहेयी सौरभेयी गौरुस्त्रा माता च शृङ्गिणी ॥ ६६ ॥
अर्जुन्यस्या रोहिणी स्यात्

मेति ॥ 'गौरुस्त्रां प्रिया इला मही' इति निरुक्त्वात् ।
महा अपत्यं स्त्री । 'स्त्रीभ्यो ढक्' (४।१।१२०) ।—महाते ।
'मह पूजायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'पुंति-' (३।३।११८)
इति घः । 'खनो घ च' (३।३।१२५) इति वा । महाया
अपत्यम्—इति तु स्वामी ॥ (१) ॥*॥ सुरभ्या अपत्यम् ॥
(२) ॥*॥ गच्छति । 'गमेर्डोः' (उ० २।६७) ॥ (३) ॥*॥
वसति क्षीरमस्याम् । 'वस निवासे' (भ्वा० प० अ०) ।
'स्फायि-' (उ० २।१३) इति रक् । 'वर्चिस्वपि-' (६।१।
१५) इति वस्य उः । 'न रपर-' (८।३।११०) इति षत्वा-
भावः । 'उस्रो वृषे च किरणे-ऽप्युस्त्रार्जुन्युपचित्रयोः'
(इति मेदिनी) । 'उरुस्तु वृषभे प्रोक्तः किरणे च तथा पुमान्'
॥ (४) ॥*॥ मान्यते । 'मान पूजायाम्' (भ्वा० आ० से०) ।
'नप्नुनष्ट-' (२०।२।१५५) इति साधुः । 'मातरौ गोजन-
न्यां द्वे' इति खः । 'माता गौर्यादिजननी गौं ब्रह्माण्यादिभू-
मिषु इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ शृङ्गमस्त्यस्याः ।
'अतः' (५।२।११५) इतीनिः ॥ (६) ॥*॥ अर्जुनवर्णयो-
गात् । 'अच्यतो ढीप्' (४।१।४०) । 'अर्जुनः ककुभे पार्थे
कार्त्तवीर्यमयूरयोः । मातुरैकसुतेऽपि, स्याद्वले पुनरन्यवत् ।
नपुंसकं तृणे नेत्ररोगे स्यादर्जुनीं गवि । उपायां बाहुदानयां
कुट्टिन्यामपि च क्वचित्' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (७) ॥*॥
न हन्यते, हन्ति दातारम्, वा । 'अध्यादयश्च' (उ० ४।
११२) इति साधुः ॥ (८) ॥*॥ रोहितवर्णयोगात् । 'वर्णा-
दनुदात्तात्-' (४।१।३९) इति ढीर्गौ । 'रोहिणी सोमवल्के
भे कण्ठरोगोमयोगिनि । (लोहितकडुरोहिण्योः)' इति हेमच-
न्द्रः ॥ (९) ॥*॥ नव 'गवि' ॥

स्यादुत्तमा गोषु नैचिकी ।

स्येति ॥ नीचैश्चरति । 'चरति' (४।४।८) इति ठक् ।
'अच्ययानाम्-' (६।४।१४४) इति टिलोपः । यद्वा 'निचि'

‘कर्णशिरोदेशे’ इति रभसः । ततः स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५ । ४।५) । प्रशस्तं निचिकमस्याः । ‘ज्योत्स्नादिभ्यः’ (वा० ५। २।१०३) इत्यण् । ‘निचिकी गौरुत्ता तु नीचिकी सा प्रकीर्तिता’ इति नाममाला ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘श्रेष्ठायामोः’ ॥

वर्णादिभेदात्संज्ञाः स्युः शवलीधवलादयः ॥ ६७ ॥

वेति ॥ आदिना प्रमाणावयवादिग्रहः । शवलयोगात् । ‘अन्यतो ढीप्’ (४।१।४०) ॥ (१) ॥*॥ धवलयोगात् । अनुदात्तत्वाभावात् ढीप् । मुकुटस्तु—‘धवली’—इत्याह । तत्र गौरादिढीप् (४।१।४१) ॥ (१) ॥*॥ आदिना ‘कृष्णा-कपिला-पाटला’ इत्यादयः । प्रमाणभेदात् दीर्घा ह्रस्वा खर्वा वामनी, इत्यादयः । अङ्गभेदात् पित्राक्षी लम्बकर्णा वक्र-शङ्की, इत्यादयः ‘धवलादिसंज्ञानाम्’ ॥

द्विहायनी द्विवर्षा गौः

द्वीति ॥ द्वौ हायनौ यस्याः । ‘दामहायना-’ (४।१। २७) इति ढीप् ॥ (१) ॥*॥ द्वे वर्षे वयःप्रमाणमस्याः । आर्हायण्युक् ( ) तस्य ‘अर्ध्वर्ध-’ (५।१।२८) इति लृक् ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘द्विवर्षाया गौः’ ॥

एकाव्दा त्वेकहायनी ।

एकेति ॥ एकोऽव्दो यस्याः ॥ (१) ॥*॥ एको हायनो यस्याः । ‘ढीप्’ (४।१।२७) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘एकवर्षाया गौः’ ॥

चतुरव्दा चतुर्हायणी

चेति ॥ चत्वारोऽव्दा यस्याः ॥ (१) ॥*॥ चत्वारो हाय-ना यस्याः ढीप् (४।१।२७) । ‘त्रिचतुर्भ्यां हायनस्य’ (वा० ८।४) इति णत्वम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘चतुर्वर्षाया गौः’ ॥

एवं त्र्यव्दा त्रिहायणी ॥ ६८ ॥

पवमिति ॥ त्रयोऽव्दा यस्याः ॥ (१) ॥*॥ त्रयो हा-यना यस्याः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘त्रिवर्षाया गौः’ ॥

वशा वन्ध्या

वेति ॥ वष्टि । ‘वश कान्तौ’ (अ० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ‘वशो-जनस्पृहायतेष्वायम्रत्वप्रभुत्वयोः । वशा नार्या वन्ध्यागव्यां हस्तिन्यां दुहितर्यपि’ इति हेमः ॥ (१) ॥*॥ वप्राति । ‘वन्ध वन्धने’ (क्र्या० प० अ०) । प्यत् (३।१।१२४) ।—अप्र्यादिः (उ० ४।१।१२) —इति मुकुटः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘वन्ध्यायाः’ ॥

अवतोका तु स्रवद्रर्भा

अवेति ॥ अवगलितं तोकमपत्यं यस्याः ॥ (१) ॥*॥ स्रवन् गर्भो यस्याः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘अकसात् पतित-गर्भायाः’ ॥

अथ संधिनी ।

आक्रान्ता वृषभेण

अथेति ॥ संधानम् । ‘हुधाव्’ (जु०, उ० अ०) । ‘आतश्च-’ (३।३।१०६) इत्यङ् । संधास्त्यस्याः । त्रीह्या-दित्वात् (५।२।११६) इनिः ॥ + अवदयं संघते वा । ‘आवश्यक-’ (३।३।१७०) इति णिनिः+ । ‘संधिनी वृ-षभाक्रान्ताकालदुग्धोत्सयोः त्रियाम्’ (इति भेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकं ‘कृतमैथुनायाः’ ॥

अथ वेहद्रर्भोपघातिनी ॥ ६९ ॥

अथेति ॥ विहन्ति गर्भम् । ‘संश्चतृपद्देहत्’ (उ० २। ८४) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ गर्भमुपहन्ति । ‘सुप्यजाता-’ (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘वृषयोगेन गर्भ-पातिन्याः’ ॥

काल्योपसर्षा प्रजने

केति ॥ प्रजने गर्भग्रहणे प्राप्तकाला ॥*॥ उपस्त्रियते वृषेण । ‘स्र गतौ’ (भ्वा० प० अ०) ‘उपसर्षा काल्या प्रज-ने’ (३।१।१०४) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ एकं ‘शर्मग्रह-णयोग्यायाः’ ॥

प्रष्टौही वालगर्भिणी ।

प्रेति ॥ प्रष्टं वहति । ‘वहश्च’ (३।२।६४) इति णिवः । ‘वहः’ (४।१।७१) इति ढीप् ॥*॥ ‘प्रष्टौही’ इति पाठे प्रपोदरादित्वात् (६।३।१०९) रलोपः ॥ (१) ॥*॥ वाला चासौ गर्भिणी च ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘प्रथमं गर्भं धृतवत्याः’ ॥

स्यादचण्डी तु सुकरा

स्येति ॥ तु चण्डी ॥ (१) ॥*॥ सु सुखं करोति । अच् (३।१।१३४) । सु क्रियते वा । ‘इपहुःसुपु-’ (३।३।१२६) इति खल् ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘सुशीलायाः’ ॥

बहुस्रतिः परेष्टुका ॥ ७० ॥

वेति ॥ वर्हा सृतिर्यस्याः ॥ (१) ॥*॥ परमिच्छति । परैरिष्यते, वा । बाहुलकान्तुः । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘बहुप्रसूतायाः’ ॥

चिरसूता वष्कयिणी

चीति ॥ चिरं सूता । ‘सुप्मुपा’ (२।१।४) इति समा-सः ॥ (१) ॥*॥ वष्कते । ‘वष्क गतौ’ (जु० उ० से०) । बाहुलकादयन् । वष्कयत्स्वरणवत्सः । सोऽस्त्यस्याः ‘अतः-’ (५।२।११५) इतीनिः । ‘अट्कुप्वाङ्-’ (८।४।२) इति णत्व-म् ।—‘पूर्वपदात्-’ (८।४।३) —इति मुकुटस्य प्रमादः । स-मासाभावात् ॥*॥ यद्वा ‘वष्कयत्स्वैकहायनी वत्सः’ इति

१—शर्मसंगतम् । णिनेः कित्वाभावात् आतो लोपाप्प्राप्तेः णित्वात् ‘आतो युक्’ (७।३।३३) इति युगापत्तेश्च ॥ अत एवैत-जनकेन निदान्तकौमुपां ‘साथी’ ‘गोसंदायः’ इत्यत्र युगेव वृत्तः ॥

शाकटायनः । तेन नीयते । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) ।
‘सर्वतोऽक्तिक्रयोत्’ (ग० ४।१।४५) इति डीप् । गौरादिलात्
(४।१।४५) वा । ‘पूर्वपदात्’ (८।४।३) इति णत्वम् । अत्र
पक्षे (वष्कयणी) इकाररहित उपान्वयः ॥ (२) ॥ ३ ॥ द्वे
‘दीर्घकालेन प्रसूतायाः’ ॥

धेनुः स्यान्नवसृत्तिका ।

धयिति ॥ धीयते । ‘धेद् पाने’ (भ्वा० प० से०) ।
‘धेट् इच्च’ (उ० ३।२४) इति जुः ।—‘धेन्वादयश्च’ इति मु-
कुटस्त्वपाणिनीयः ‘धेनुर्गोमात्रके दोग्रग्राम्’ इति हैमः ॥ (१)
॥ ३ ॥ नवं सूतं प्रसवोऽस्याः । ‘शोपात्-’ (५।४।१५४) इति
कप् । ‘प्रत्ययस्यात्’ (७।३।४४) इतीत्वम् ॥ (२) ॥ ३ ॥ द्वे
‘नूतनप्रसूतायाः’ ॥

सुव्रता सुखसंदोह्या

स्थिति ॥ शोभनं व्रतमस्याः ॥ (१) ॥ ३ ॥ सुखेन संदुह्य-
ते । ण्वत् (३।१।१२४) ॥ (२) ॥ ३ ॥ द्वे ‘सुशीलायाः’ ॥

पीनोष्ठी पीवरस्तनी ॥ ७१ ॥

पीति ॥ पीनमूधोऽस्याः । ‘ऊधसोऽनङ्’ (५।४।१३१) ।
‘वह्व्रीहेरुधसो डीप्’ (४।१।२५) ॥ (१) ॥ ३ ॥ पीवरः स्त-
नोऽस्याः । ‘स्वाज्ञाचोपसर्जनात्’ (४।१।५४) इति डीप् ॥ (२)
॥ ३ ॥ ‘स्थूलस्तन्याः’ ॥

द्रोणक्षीरा द्रोणदुग्धा

द्रविति ॥ द्रोणपरिमितं क्षीरमस्याः ॥ (१) ॥ ३ ॥ द्रोणं
दोग्रि । ‘दुहः कप् घश्च’ (३।२।७०) इति कप् घश्चान्तादेशः
॥ (२) ॥ ३ ॥ द्वे ‘द्रोणपरिमितदुग्धाऽग्राम्’ ॥

धेनुप्या वन्धके स्थिता ।

धयिति ॥ ‘संज्ञायां धेनुप्या’ (४।४।८९) इति साधुः ॥
(१) ॥ ३ ॥ एकम् ‘वन्धनस्थिताया गोः’ ॥

समांसमीना सा यैव प्रतिवर्षं प्रसूयते ॥ ७२ ॥

सेति ॥ समायां समायां विजायते । ‘समां समां विजा-
यते’ (५।२।१२) इति खः, उत्तरदले टाच्चिभक्त्योलोः पूर्व-
दले यलोप एव ॥ (१) ॥ ३ ॥ एकम् ‘प्रतिवर्षं प्रसविष्या
गोः’ ॥

ऊधस्तु क्लीचमापीनम्

विति ॥ वहति । ‘वह् प्रापणे’ (भ्वा० उ० से०) ।
उच्यते ‘उन्दी क्लेदने’ (६० प० से०) असुन् (उ०
४।१८९) । ‘ऊधसोऽनङ्’ (५।४।१३१) इत्यादिनिर्देशाद्-
घादेशः ।—‘श्वेः संप्रसारणं च’ (उ० ४।१९३) इत्यनुवृत्तौ
‘वहेर्धो दीर्घश्च’ इत्यसुन्—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः ॥ (१)
॥ ३ ॥ आ प्यायते स्म । ‘ओ प्यायी वृद्धौ’ (भ्वा० आ० से०) ।
‘गल्यर्या-’ (३।४।७२) इति कः । ‘प्यायः पी’ (६।१।२८)
निष्ठायाम् । ‘आङ्पूर्वस्यान्धूपसोः’ (वा० ६।१।२८) इति वा,

पीभावः । ‘ओदितश्च’ (८।२।४५) इति निष्ठातत्त्वम् ॥ (२)
॥ ३ ॥ द्वे ‘क्षीराशयस्य’ ॥

समौ शिवककीलकौ ।

सेति ॥ इयति गात्रकण्ठम्, शेतेऽत्र वा । ‘सर्वनिष्टुष्व-’
(उ० १।१५३) इति साधुः । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥
(१) ॥ ३ ॥ कील्यते (अत्र) । ‘कील वन्धे’ (भ्वा० प० से०) ।
‘हलश्च’ (३।३।१२९) इति घञ् । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ४।४।
५) ॥ (२) ॥ ३ ॥ द्वे ‘पशुवन्धनकाष्ठस्य’ ॥

न पुंसि दाम संदानम्

नेति ॥ वति । ‘दो अवखण्डने’ । दीयते वा, अनेन
वा । ‘देङ् रक्षणे’ (भ्वा० आ० अ०) । मनिन् (उ० ४।
१४५) ॥ (१) ॥ ३ ॥ संदीयते । संपूर्वो दाण् वन्धने । ल्युट्
(३।३।१३३) ॥ (२) ॥ ३ ॥ द्वे ‘दोहनकाले पादवन्ध-
नरज्जोः’ ॥

पशुरज्जुस्तु दामनी ॥ ७३ ॥

पेति ॥ पशुवन्धनी रज्जुः । शाकपार्थिवादिः (वा० २।
१।७८) ॥ (१) ॥ ३ ॥ दामैव । प्रज्ञायण् (५।४।३८) ‘अन्’
(६।४।१६७) इति प्रकृतिभावः । ‘टिड्ढा-’ (४।१।१५) इति
डीप् । ‘निलं संज्ञाच्छन्दसोः’ (४।१।२९) इति डीप् वा
॥ ३ ॥ ‘वन्धनी’—इति पाठः—इति कश्चित् ॥ (२) ॥ ३ ॥
द्वे ‘पशुवन्धनरज्जोः’ ॥

वैशाखमन्थमन्थानमन्थानो मन्थदण्डके ।

वायिति ॥ विशाखा प्रयोजनमस्य । ‘विशाखापादात्-’
(५।१।१९०) । ‘वैशाखो मासभेदेऽपि मन्थाने च प्रकीर्ति-
तः’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ३ ॥ मन्थतेऽनेन ‘हलश्च’ (३।
३।१२९) इति घञ् । ‘मन्थो रवौ मथि । साक्तवे नेत्ररोगे
च’ इति हैमः ॥ (२) ॥ ३ ॥ मन्थति । बाहुलकादानच् । ता-
च्छील्ये चानश् (३।२।१२९) वा । मुकुटेन तु ‘परमे कित्’
इत्यनुवृत्तौ ‘मन्तः’ (उ० ४।११) इत्यनेनाः—इत्युक्तम् ।
तत्र । अनेनेनेर्विधानात् । आनस्याविधानात् । यदपि—
मन्थेः शानचि मन्थानः, ‘इति स्वामी—इत्युक्तम् । तदपि
न । मन्थेः परस्मैपदित्वात् । आत्मनेपदिभ्यः शानचो वि-
धानात् । मुक्प्रसङ्गाच्चानशपि न । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वं
वा बोध्यम् ॥ (३) ॥ ३ ॥ मन्थतेऽनेन । ‘मन्थः’ (उ० ४।
११) इतीनिः कित् । यत्तु—‘पथिमथिभ्यामिन्’—इति मु-
कुटेनोक्तम् । तदपाणिनीयम् ॥ (४) ॥ ३ ॥ मन्थस्य दण्डः ॥
(२) ॥ ३ ॥ पञ्च ‘मन्थनदण्डस्य’ ॥

कुठरो दण्डविष्कम्भे

किति ॥ कुठति । ‘कुठ गतिप्रतिघाते’ ( ) । वा-
हुलकात्करन् ।—‘कुठश्च’ इत्यरः—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः
॥ ३ ॥ ‘कुटरः’ इति पाठे तु ‘कुट कौटिल्ये’ (तु० प० से०) ।

बाहुलकादरः ॥ (१) ॥३॥ दण्डं विष्कन्नाति । 'क्लम्बु रोध-
ने' सौत्रः । 'कर्मण्यन्' (३।२।१५) । 'वेः क्लन्नातेर्निष्कम्'
(८।३।७७) इति पत्वम् ॥ (१) ॥३॥ द्वे 'मन्थयन्धनका-
ष्टस्य' । गर्गरीमुखस्य वा । 'मन्थयदण्डधारककाष्ठस्य' वा ॥

मन्थनी गर्गरी समे ॥७४॥

मेति ॥ मन्थतेऽस्याम् । 'करणा-' (३।३।११७) इति
ल्युट् ॥ (१) ॥३॥ 'गर्ग' इति शब्दं राति । 'आतः-' (३।
२।३) इति कः । गौरादिः (४।१।४१) गिरति वा । 'गृ नि-
गरणे' (तु० प० से०) । बाहुलकादरत् ॥ (२) ॥३॥ द्वे
'मन्थनपात्रस्य' ॥

उष्ट्रे क्रमेलेकमयमहाङ्गाः

विति ॥ ओषति । उष्यते वा । 'उप दाहे' (भ्वा० प०
से०) । घृन् (उ० ४।१५९) संज्ञापूर्वकत्वाद्गुणाभावः ।—'उ-
षिसुभूम्यः कित्' इति घृन्—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः ॥
(१) ॥३॥ ज्ञानति 'क्रमु पादविक्षेपे' (भ्वा० प० से०) ।
विच् (३।२।७५) । इलति । 'इल क्षेपे' (तु० प० से०) ।
एलयति । 'इल गतौ' (तु० प० से०) । ष्वल् (३।१।१३३)
क्रम् चात्तावेलक्ष्य ॥ (२) ॥३॥ नीनाति । 'नीच् हिंसायाम्'
(क्र्या० उ० अ०) । मयते 'मय गतौ' (भ्वा० आ० से०)
वा । अच् (३।१।१३४) । 'मयः शिलिपनि दैत्यानां करभेऽ-
श्वतरेऽपि च' इति मेदिनी ॥ (३) ॥३॥ महान्व्यज्ञान्यस्य ।
'अनेकम्-' (२।२।२४) इति बहुव्रीहिः ॥ (४) ॥३॥ चत्वारि
'उष्ट्रस्य' ॥

करभः शिशुः ।

केति ॥ किरति, कीर्यते वा । 'कृशृशलि(कलि)गर्दिभ्यो-
ऽभच्' (उ० ४।१२२) । 'करभो मणिवन्वादिक्निष्ठान्तोऽ-
तत्सुते' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'उष्ट्रशिशोः' ॥

करभाः स्युः शृङ्खलका दारवैः पादयन्धनैः ॥७५॥

केति ॥ 'शृङ्खलमस्य वन्धनं करभे' (५।२।७९) इति
कन् ॥ (१) ॥३॥ एकं 'दारविकारशृङ्खलाप्रायवन्धन-
शुकस्य करभस्य' ॥

अजा छागी

अजेति ॥ अजति । 'अज गतौ' (भ्वा० प० से०)
पचायच् (३।१।१३४) । 'अजाविभ्याम्-' (५।१।८) इति
निर्देशान्न वी । 'अजायतष्टाप्' (४।१।४) । 'अजदछागे हरे
विष्णो रघुजे वेधसि सरे' इति हैमः ॥ (१) ॥३॥ छयति,
छायते, वा । 'छो छेदने' (दि० प० से०) । 'छापृत्वडिभ्यः
कित्' (उ० १।१२४) इति गन् । 'जातेः-' (४।१।६३)
इति ङीप् ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'अजायाः' ॥

स्तभच्छागवस्तच्छगलका अजे ।

स्तेति ॥ क्लन्नाति । 'क्लम्बु रोधने' (सौत्रः) मूलविभुजा-
दित्वात् (वा० ३।२।१५) कः । पचायचि (३।१।१३४) तु
नलोपो न स्यात् ॥३॥ तुभ इति पाठे, तोभते । 'तुफ हिं-
सायाम्' (भ्वा० आ० से०) ॥३॥ 'शुभ' इति पाठे 'शुभ
हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'इयुपध-' (३।१।१३५)
इति कः ॥ (१) ॥३॥ वक्तयति । 'वक्त अर्दने' (तु० आ०
से०) चुरादिः । अच् (३।१।१३४) ॥ (३) ॥३॥ छायते ।
'छो छेदने' (दि० प० अ०) 'छो गुह्य हस्तथ' (उ० १।
१।१३) इत्यल्च् । स्वार्थे कन् ॥ (४) ॥३॥ पञ्च 'अजस्य' ॥

मेद्वोरभोरणोर्णायुर्मेषुष्णाय षडङ्के ॥ ७६ ॥

मयिति ॥ मेहति । 'मिह सेचने' (भ्वा० प० अ०) ।
घृन् (उ० ४।१४९) ॥ (१) ॥३॥ उह भ्रमति । भ्रमु चलने'
(भ्वा० प० से०) । 'अन्वेभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१)
इति टः । ष्टोदरादिः (१।३।१०९) । यद्वा उना शंभुना
रभ्यते । 'रभ राभस्ये' (भ्वा० आ० अ०) । बाहुलकादरक्
॥ (२) ॥३॥ ऋच्छति, अर्थते, वा । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प०
अ०) । 'अर्तेः क्युरुह्व' (उ० ५।१७) इति क्युन् ॥ (३)
॥३॥ ऊर्णा अस्य । 'ऊर्णाया युस्' (५।२।१२३) ॥ (४)
॥३॥ सिपति । 'सिप स्वर्धायाम्' (तु० प० से०) । अच्
(३।१।१३४) ॥ (५) ॥३॥ वर्षति । 'शुष्प सेचने' (भ्वा०
प० से०) । 'सृष्टिभ्यां कित्' (उ० ४।४९) इति निः ।—
'सृष्टिवेणिसृष्टिपाणिचूर्णयः' इति निः—इति मुकुटस्त्वपाणि-
नीयः ॥ (६) ॥३॥ इलति । एलयति वा । 'इल गतिक्षेपण-
योः' (तु० प० से०) । ष्वल् (३।१।१३३) । डलयोरेकत्वम्
(७) ॥३॥ सप्त 'मेषस्य' ॥

उष्ट्रोरभ्राजवृन्दे स्यादौष्ट्रकौरभ्रकाजकम् ।

विति ॥ उष्ट्राणाम् (१), उरभ्राणाम् (१), अजानाम्
(१), समूहः । 'गोत्रोक्षो-' (४।२।३९) इति वुच् ॥३॥ प्र-
त्येकमेकम् ॥

चक्रीवन्तस्तु वालेया रासभा गर्दभाः खराः ॥७७॥

चेति ॥ चक्रवृद्धमणं चक्रम् । तदस्यास्ति । मतुप् (५।
२।९४) । 'आसन्दीवत्-' (८।२।१२) इति साधुः ॥ (१)
॥३॥ बलय उपसंहाराय संहितः 'छदिहपधि-' (५।१।१३)
इति ङच् । बलेरपलम् । 'इतथानिजः' (४।१।१२२) इति
ङ् वा । 'वालेयो गर्दभे पुंति नृदौ बलिहिते त्रिषु' इति
(मेदिनी) ॥ (२) ॥३॥ रासते । 'रास शब्दे' (भ्वा० आ०
से०) । 'रासिबलिभ्यां च' (उ० ३।१२५) इत्यभच् ॥ (३)
॥३॥ गर्दति । 'गर्द शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'कृशृशलिक-
लिगर्दिभ्योऽभच्' (उ० ३।१२२) । 'गर्दभं श्वेतकुसुदे गर्-
दभो गन्धमिषयि । रासभे, गर्दभी भुद्रजन्तुरोगप्रभेदयोः'
इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (४) ॥३॥ सं मुखबिलमतिशयित-

१—इदं च 'उषित्तिभ्यां कित्' (उ० ४।१६२) इति उवा-
स्तरणमूलकम् ॥

मस्य । 'खमुख-' (वा० ५।२।१०७) इति रः । 'खरो र-
क्षोन्तरे तीक्ष्णे दुःस्वर्णे रासभेऽपि च' इति हेमचन्द्रः ॥ (५)
॥*॥ पञ्च 'गर्दभस्य' ॥

वैदेहकः सार्धचाही नैगमो वाणिजो वाणिक् ।

पण्याजीवो ह्यापणिकः क्रयविक्रयकश्च सः ॥७८॥

वायिति ॥ विदेहेषु भवः धूमादित्वात् (४।२।१२७)

वुच् । विदेगिध वा । 'दिह उपचये' (अ० उ० अ०) । ण्वुल्

(३।१।१३३) । प्रज्ञायण् (५।४।३८) । 'वै निश्चितो देह उप-

चयो यस्य,' इति वा । 'वैदेहको वाणिजके शूद्राद्वैश्यास्तुतेऽ

च' इति विश्वः (मेदिनी) हेमचन्द्रौ ॥ (१) ॥*॥ सार्धं वह-

न्ति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (२) ॥*॥ निगमे भवः ।

'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । 'नैगमः स्यादुपनि-

पट्टणिजोः (नागरेऽपि च)' इति विश्वः (मेदिनी) ॥*॥

संज्ञापूर्वकत्वाद्ब्रह्मभावे 'निगमः' अपि । 'निगमो वाणिजे

पुर्याम् (कटे वेदे वाणिक्पथे)' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (३)

॥*॥ पणते । 'पण व्यवहारे स्तुतौ च' (भ्वा० आ० से०) ।

'पणतेरिज्यादेश्च वः' (उ० २।७०) प्रज्ञायण् (५।४।३८) ॥

(४) ॥*॥ 'वाणिक् क्रियाम् । वाणिज्यायां, पुमान् वाणिजके

च करणान्तरे' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ पण्यते ।

'पण व्यवहारे' (भ्वा० आ० से) । 'अवयपण्य-' (३।१।

१०१) इति साधुः । पण्यमाजीवो यस्य ॥ (६) ॥*॥ आपणो

व्यवहारोऽस्यास्ति । 'अतः-' (५।२।११५) इति ठन् ॥ (७)

॥*॥ क्रयविक्रयाभ्यां जीवति । 'वस्त्रक्रयविक्रयाद्यन्' (४।४।

१३) (८) ॥*॥ अद्यै 'क्रयविक्रयाभ्यां वर्तमानस्य' ॥

विक्रेता स्याद्विक्रयिकः

वीति ॥ विक्रीणाति । 'दुक्तीच् द्रव्यविनिमये' (त्रया०

उ० अ०) । तृच् (३।१।१३३) ॥ (१) ॥*॥ विक्रयेण जी-

वति । 'वस्त्रक्रयविक्रयाद्यन्' (४।४।१३) ॥ (२) ॥*॥ द्वे

'वस्त्रपात्रादिदत्त्वा तन्मूल्यं गृह्णतः' ॥

क्रायकः क्रयिकः समौ ।

क्रेति ॥ क्रीणाति । ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ (१) ॥*॥

क्रयेण जीवति । ठन् (४।४।१३) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मूल्येन

वस्त्रादि गृह्णतः' ॥

वाणिज्यं तु वाणिज्या स्यात्

वेति ॥ वाणिजां कर्म । ब्राह्मणादित्वात् (५।१।१२४)

प्यच् ॥ (१) ॥*॥ 'दूतवाणिग्भ्यां च' इति यः ॥ (१) ॥*॥

द्वे 'वाणिक्कर्मणः' ॥

१-इति काशिका ॥ माधवस्तु 'वाणिज्याशब्दः स्वभावात्स्वी-

लिङ्गः । भाव एव प्रत्ययः । न तु कर्मणि' इत्याह ॥ भाष्ये तु

'दूतवाणिग्भ्यां च' इति नास्त्येव-इति वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी ॥

तस्माद् वाणिजि साधुः 'तत्र साधुः' (४।४।१८) इति यद् इति

बोधम् ॥

मूल्यं वस्त्रोऽप्यवक्रयः ॥ ७९ ॥

म्विति ॥ मूलेगानाम्यम् । 'नौवयो-' (४।४।११) इति

यत् ॥ (१) ॥*॥ वसत्यत्र । 'धापुवस्यज्यतिभ्यो नः' (उ०

३।६) । 'वस्त्रं वस्त्रे धने मूल्ये भूतौ' इती हेमचन्द्रः ॥ (२)

॥*॥ अवकीयतेऽनेन । 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घः-

'एरच्' (३।३।५६)-इति मुकुटः । तत्र । ल्युटा वाघात् ॥

(३) ॥*॥ त्रीणि 'विक्रयवस्तूनां मूल्यस्य' ॥

नीवी परिपणो मूलधनम्

नीति ॥ नितरामिन्वति । 'इवि त्रीणने' (भ्वा० प० से०) ।

'अनित्यमागमशासनम्' इति न नुम् । 'इगुपधात्कित्' (उ०

४।१२०) इतीन् । 'कृदिकारात्-' (ग० ४।१।४५) इति

डीप् ।-'निपूर्वाद्येवो निरी च' इति ङिः । 'कृदिकारात्'

(ग० ४।१।४५) इति डीप् । व्यो यलोपः' नेर्दाघः । नीवी-

इत्याह मुकुटः । 'नीवी लोकीवृद्धवन्धने । मूलद्रव्ये परि-

पणे' इति हेमः ॥ (१) ॥*॥ परिपण्यते वृद्धयर्थं प्रयुज्यते ।

'पुंसि-' (३।३।११८) इति घः ॥ (२) ॥*॥ मूलं च तद्धनं

च ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'क्रयविक्रयादिव्यवहारे यन्मूल-

धनं तस्य' ॥

लाभोऽधिकं फलम् ।

लेति ॥ लभ्यते । 'डुलभप् प्राप्ता' (भ्वा० आ० अ०) ।

'अकर्तरि-' ३।३।११) इति घच् ॥ (१) ॥*॥ अध्यास्तुम् ।

'अधिकम्' (५।२।७३) इति साधु ॥ (२) ॥*॥ फलति ।

'फल निष्पत्तौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ।

'फलं जातीफले सस्ये हेतुवे व्युष्टिलाभयोः' । (त्रिफलायां

च ककोले, त्रियङ्गौ तु फली सृता) इति विश्वः (मेदिनी) ।

'फलं हेतुकृते जातीफले फलकसस्ययोः । त्रिफलायां च क-

कोले शस्त्राग्रे व्युष्टिलाभयोः । फली फलिन्याम्' इति हेमः ॥

(३) ॥*॥ त्रीणि 'अधिकफलस्य' ॥

परिदानं परोवर्तो नैमेयनिमयावपि ॥ ८० ॥

पेति ॥ परिवृत्त्य दानम् ॥*॥ क्वचित् 'प्रतिदानम्'

इति पाठः ॥ (१) ॥*॥ परिवर्तनम् । भावे घच् (३।३।

१८) । 'उपसर्गस्य-' (६।३।१२२) इति दीर्घः ॥ (२)

॥*॥ निमानम् । 'मिद् प्रणिदाने' (भ्वा० आ० अ०) ।

'अचो यत्' (३।१।१७) । आत्वम् (६।१।४५) 'इद्यति'

(६।४।६५) । गुणः (५।३।८४) । प्रज्ञायण् (५।४।३८)

च ॥ (३) ॥*॥ निर्मायते । 'मीड् हिंसायाम्' दि०

१-उज्ज्वलदत्तादिषु तु 'नौ व्यो यलोपः पूर्वस्व च दीर्घः'

(४।२।३६) इति सूत्रं लभ्यते ॥ २-परिपण आढम्बरः-इत्यने-

कार्थकैरवाकरकौमुदी ॥ ३-इतः प्रवृत्ति परजित्यन्तः पाठः क-

श्मीरपुस्तकस्यः अन्यत्र तु न ॥

वा० अ०) । 'एरु' (३।३।५६) ॥ (४) ॥३॥ चत्वारि
'परिवर्तनस्य' 'अदलावदला' इति ल्यातस्य ॥

पुमानुपनिधिर्न्यासः

प्विति ॥ उपनिधीयते । 'डुवान्' (डु० उ० अ०) ।
'उपसर्गे घोः क्तिः' (३।३।९२) ॥ (१) ॥३॥ च्यस्यते । 'अ-
डु क्षेपणे' (दि० प० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।९९) ॥
(२) ॥३॥ द्वे 'निक्षेपस्य' ॥

प्रतिदानं तदर्पणम् ।

प्रेति ॥ प्रतीपं दानम् ॥ (१) ॥३॥ तस्यार्पणम् ॥ (२)
॥३॥ द्वे 'स्वामिने निक्षेपार्पणस्य' ॥

क्रये प्रसारितं क्रय्यम्

क्रेति ॥ क्रीयते । 'अनो यत्' (३।१।९७) । गुणः (७।३।
८४) 'क्रय्यस्तदर्थे' (६।१।८२) इति साहु ॥ (१) ॥३॥
एकं 'ग्राहका गृहीयुरिति बुद्ध्यापणे प्रसारितस्य' ॥

क्रयं क्रेतव्यमात्रके ॥ ८१ ॥

क्रयिति ॥ (१) ॥३॥ एकं 'हृष्टे प्रसारणयोग्यस्य' ॥

विक्रयं पणितव्यं च पण्यं

वीति ॥ विक्रीयते । 'अनो यत्' (३।१।९७) ॥ (१)
॥३॥ पच्यते । 'पण व्यवहारे' (भा० सा० से०) । 'तव्यत-
व्यानीयः' (३।१।९६) ॥ (२) ॥३॥ 'अवद्यपच्य-' (३।२।
१०१) इति साहु ॥ (३) ॥३॥ त्रीणि 'विक्रयक्रिया-
कर्मणः' ॥

क्रय्याद्यस्त्रिषु ।

क्रेति ॥ (पच्यन्ताः) ॥

क्रीये सत्यापनं सत्यंकारः सत्याहतिः स्त्रियाम् ८२

क्रीति ॥ सत्यं करणम् । 'सत्यापपाद्य-' (३।१।२५)
इति निजापुक्ता । भावे लुट् (३।३।११४) । 'सत्यापना
सत्याहतिः' इति त्रिकाण्डे बोपाङित्वात् 'प्यासप्रत्ययः-' (३।
३।११७) इति युजपि ॥ (१) ॥३॥ घञ् (३।३।१८) । 'क-
रे सत्यागदस्य' (६।३।८७) इति मुन् ॥ (२) ॥३॥ क्तिन्
(३।३।९४) । 'सत्यादद्यपये' (५।४।६६) इति डान् ॥ (३)
॥३॥ त्रीणि 'साई' इति ल्यातायाः ॥

विपणो विक्रयः

वीति ॥ विपणनम् । घञ् (३।३।१८) । संज्ञपूर्वकत्वात्
वृद्धिः । 'अनो घ च' (३।३।१२५) इति घो वा ॥ (१)
॥३॥ विक्रयणम् । 'एरु' (३।३।५६) ॥ (२) ॥३॥ द्वे
'विक्रयक्रियायाः' ॥

संख्याः संख्येये ह्यादश त्रिषु ।

समिति ॥ दशन्ति, दशन्ते, वा । 'दश दशने' (भा०
प० अ०) । बाहुलकात्कानिन् । दशशब्दमभिव्याप्य । 'आह
नर्यादभिविधयोः' (२।१।१३) 'नपुंसकात्-' (५।४।१०९)
इति पक्षे ट् न । एकादिका नवदशपर्यन्ताः संख्याः सं-
ख्येये, त्रिल्लिङ्गाश्च । तेन 'एको विप्रः' इत्यादि भवति, न तु
'विप्रस्रैकः' इत्यादि ॥

विंशत्याद्याः सदैकत्वे सर्वाः संख्येयसंख्ययोः ॥ ८३ ॥

वीति ॥ 'विंशतिः' इत्याद्या यास्तां ताः संख्याः संख्येय
संख्ययोर्वर्तन्ते । एकवचनान्ताश्च । यथा 'विंशतिगावः'
'गवां विंशतिः' इति ॥

संख्यार्थे द्विवचनत्वे स्तः

समिति ॥ विंशत्यादीनां यदा संख्यायैः, तदा द्विवचन-
बहुवचने अपि स्तः । यथा 'द्वे विंशती, तिलो विंगतयः' इति ॥

१—एकाद्या दशान्ताः संख्याः संख्येयेषु वर्तमानास्त्रिल्लिङ्गाः ।
एका शब्दा, एकः पदः, एकं कुण्डम् । दश त्रिषु, दश पदाः,
दश कुण्डानि । आदशेति । अष्टादशान्ताः—इति शीरस्त्वानी ॥
आदशेति । दशशब्दश्चतिपर्यन्तमष्टादशं यावत् संख्या एकादिकाः
संख्येये प्रथमे वर्तन्ते । द्विवचनत्वे । तेन सामानाधिकरण्यात्तैव ता-
स्तां वृत्तिरित्यर्थः । यथा 'एको विप्रः' 'दश विप्राः' इति, न तु
वैयधिकरण्यात् वृत्तिरिति, न तु 'एको विप्रस्र, दश विप्रान्' इ-
त्यादिः ।—इति मुहुटः ॥ अत्र चैकाद्या अष्टादशान्ता संख्या
संख्येये वर्तते । यदाह वाचस्पतिः । 'अष्टादशस्य एकाद्याः संख्याः
संख्येयेषु वर्तते' इति—इति स्तोत्रनाममालाव्याख्यायां हेमाचा-
र्यः ॥ इदं च प्राधिक्यम् । 'बहुषु बहुवचनम्' (१।४।२१) इति स-
त्रमाथ्ये 'किंसंख्येयत्वे, किंसंख्येयद्वित्त्वे, किंसंख्येयबहुत्वे' इत्यर्थे
'कस्रैकस्त्रिन्, कयोर्द्वयोः, केषां बहुषु' इति प्रयोगेन संख्यापरत्व-
त्वापि प्रदीतिः ॥ इदं तत्रावगन्तव्यम् । संख्यापरत्वेऽप्येषां स्त्राश्र-
यद्रव्यगतसंख्याविशिष्टधर्ममात्रप्रतिपादकता । अत्र एवोक्तमाथ्यप्र-
योगे द्विवचनादिः—इति ॥ २—विंशत्याद्याः सर्वा एव संख्याः
संख्येये संख्यायां न मिलनेकवचनान्ता एव वर्तन्ते ॥ यज्ञाप्यम्—
'आदशस्य संख्या संख्येये वर्तते । अर्थ संख्याने संख्येये च'
इति ॥ विंशतिः पदाः । विंशतिः पदानान् । शतं गावः । शतं
गवान्—इति शीरस्त्वानी ॥ विंशत्याद्यास्तु संख्याशब्दा एकत्वे
वर्तमानाः संख्येये संख्याने च वर्तन्ते । यथा 'विंशतिर्दशः, विंशति-
र्दशानान् । शतं गावः, शतं गवान्' इति ॥ यदाह वाचस्पतिः—
'अनविंशत्यादिकारस्तु सर्वाः संख्येयसंख्ययोः' इति—इति हेमचन्द्रः ॥
३—संख्यानामर्थे वर्तमानाया विंशत्यादेः संख्याया द्विवचन-
बहुवचने अपि स्त एकरूपेण । 'द्वे विंशती, तिलो विंशतयः । गवां
विंशती, गवां विंशतयः' ॥ इति शीरस्त्वानी ॥ यदा तु भेदविवक्षा-
यां संख्यान्तरस्यार्थेऽभिधेये विंशत्यादयो वर्तन्ते, तदा तस्मान्नाना-

तासु चानवतेः स्त्रियः ।

तेति ॥ तासु विशलादिषु नवतिमभिव्याप्य स्त्रीलिङ्गाः ।
यथा 'विंगला पुर्येः कृतम्, विशतिः कुण्डानि' इति ॥
पङ्केः शतसहस्रादि कमाद्दशगुणोत्तरम् ॥ ८४ ॥

पेति ॥ द्वौ पद्यता । 'पङ्क्तिविशति-' (५।१।५९) इति
साधुः । 'पङ्क्तिर्दशाक्षरच्छन्दोदशासंख्यावलोपु च' इति विश्वः
॥५॥ पङ्केर्दशगुणोत्तरं कमाद् शतसहस्रादि त्रैयम् । यथा
'दश पङ्कयः शतम्, दश शतानि सहस्राण्युतम्' इत्यादि ॥
यौतबं हुचयं पाय्यमिति मानार्थकं त्रयम् ।

याविति ॥ यौतेर्बाहुलकाद्वावे कर्तरि वा तुन् योतुः
शोधनम्, शोधकः वा । 'तस्येवम्' (४।३।१२०) ॥५॥
'शौर्विकारः' । 'माने वयः' (४।३।१६२) ॥ (२) ॥५॥ नी-
यतेऽनेन । 'माद् माने' (दि० आ० अ०) । 'पाय्यसां-
नाय्य-' (३।१।१२९) इति साधु ॥ (३) ॥५॥ नानमयो
यस्य ॥ (४) ॥५॥ चत्वारि 'मानार्थस्य' ॥

मानं तुलाहलिप्रस्यैः

नानमेदानाह—मानमिति ॥ तोल्यतेऽनया । 'तुल उ-
न्माने' (तु० प० से०) । मिदायद् (३।३।१०३) ।—
'अतुलोपनाभ्याम्-' (२।३।७२) इति निर्देशाद्गुणभावः ॥

गुञ्जाः पञ्चाद्यमापकः ॥ ८५ ॥

ग्विति ॥ नप्यतेऽनेन । 'नप हिंसायाम्' (भ्वा० प०

धिकरण्यादुपचारेण तेभ्यो द्वित्वनबहुवचने अपि स्तो भवतः ।
यथा 'द्वे विशती, तिस्रो विशतयः' इति ॥ सानानाधिकरण्याना-
वेऽपि 'गवां विशवी, गवां विशतयः' इति ।—इति सुकुटः ॥ दि-
त्वबहुत्वयोर्वैतमानासु विशलाद्याः संख्यायानेव वर्तन्ते—इति
हेमचन्द्रः । 'पङ्क्तिविशति-' (५।१।५९) इति च्छे नाय्यप्रतीपो-
द्योपे नागेशमट्टेन तु—विशलादयो व्यादयश्च धर्मशक्ता एव ।
धर्मकारिणोरभेदाच्च व्यक्तौ काराणि । तयोश्च भेदाभेदौ । विशला-
दयः कदाचिद्भेदेन संख्यां वदन्ति 'गवां विशतिः' इति । कदाचि-
दभेदेन 'विशतिर्गवाः' इति ॥ यदाभ्यभेदेन, तदापि धर्मगतसंख्या-
वैशिष्ट्येनैव ततो द्रव्यप्रतीतिः शब्दशक्तिस्त्रभावात् । यथा 'गावो
धनम्' इत्यादौ प्रतीहेतुत्वगुणगतसंख्यावैशिष्ट्येनैव द्रव्यप्रतीतिर्ध-
नशब्दात् ॥ श्यांतु विशेषः । तत्र कदाचित्त्वगतसंख्यावैशिष्ट्येनापि
प्रतीतिः ॥ अन्यगतसंख्यावैशिष्ट्यनप्यस्य कथम्, इति चेत् । आ-
रोपेण, इति गृहाण ॥ श्यायस्तु स्वगतवाच्यसंख्यामिश्रितद्रव्याभे-
देन तद्रवसंख्यामिश्रितमेव धर्म प्रतिपादयन्ति शब्दशक्तिस्त्रभावात्,
इति न कदाचिदपि तन्वचनम् ॥ नापि विशायादिभ्यो बहुवच-
नम् ॥ विशतिप्रत्यये तु बहुवचनमिष्टमेव ॥ 'द्विकयोः-' (१।४।२२)
इत्यादौ तु विशतिवदेव धर्मगतसंख्यामिश्रितद्रव्यत्वेन प्रतीतिः, इति
दिवचनम् । एवं प्रतीतिरीदृशृच्छिन्नियदेव, इति नाविप्रसन्नः—इति
निकर्ष उक्तः ॥

से०) 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'मापो व्रीहान्तरे
मूर्खे मानत्वगदोपभेदयोः' इति मेदिनी । कन् (ज्ञापि० ५।
४।५) । आद्यश्चात्तौ मापश्च । शाखाद्यत्वात् ॥ (१) ॥५॥
एकम् 'मापकस्य' ॥

ते पोडशाक्षः कर्पोऽस्त्री

तयिति ॥ अस्ति । 'अक्ष् व्याप्तौ' (भ्वा० प० से०) ।
अञ् (३।१।१३४) 'अक्षो रथस्यावयवे व्यवहारे विभीतके ।
तायके शकटे कर्षे ज्ञाने चात्मानि रावणौ । अक्षं सौवर्चले
तुल्ये हृषीके स्यात्' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥५॥ कर्पेति ।
'कृप विलेखने' (भ्वा० प० अ०) । अञ् (३।१।१३४) ।
'कर्षो ना कर्पणे मानप्रभेदे पुंनपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥
(२) ॥५॥ द्वे 'कर्पस्य' ॥

पलं कर्पचतुष्टयम् ।

पेति ॥ पलति । 'पल गतौ' (भ्वा० प० से०) । अञ्
(३।१।१३४) । 'पलमुन्माननांसयोः' इति हेमः ॥ (१)
॥५॥ कर्पाणां चतुष्टयम् ॥ (२) ॥५॥ द्वे 'पलस्य' ॥

सुवर्णवित्तौ हेन्नोऽहे

स्विति ॥ शोभनो वर्णः स्वितिः, वा चय । स्वस्तु
'सुवर्णं स्वर्णवित्तयोः' इति ह्रीवमाह । 'सुवर्णो नास्वर्णकर्म
सुवर्णां च मखान्तरे । त्री कृष्णागुणमि ह्रीवे काञ्चने हरि-
चन्दने' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥५॥ वित्तते स ।
'वित्त उत्तरो' (दि० प० से०) । कः (३।२।१०२) । आग-
नस्यानिलत्वात्नेट् ॥ (२) ॥५॥ द्वे 'अक्षमानस्य' ॥

कुरुवित्तस्तु तत्पले ॥ ८६ ॥

किति ॥ कुरुषु वित्तः ॥ (१) ॥५॥ तस्य हेन्नः पले
॥५॥ एकम् 'अक्षपलस्य' ॥

तुला स्त्रियां पलशतम्

त्त्विति ॥ तोलयन्ति । 'तुल उन्माने' तुरादिः । अञ्
(३।१।१३४) । 'अतुलोपनाभ्याम्-' (२।३।७२) इति
निपातनाद्गुणभावः । लिजभावे तु 'इगुपध-' (३।१।१३५)
इति कः । 'तुला साहस्यमानयोः । गृहाणां दाहवन्वाय पी
ठिकायामपीप्यते । राशौ पलशते भाण्डं (तुलं स्याद्द्वयदा
रुगि । आकाशे च पित्रौ न स्त्री)' इति विश्वहेमचन्द्रौ (मेदि-
नी) ॥ (१) ॥५॥ पलानां शतम् ॥५॥ एकम् 'तुलायाः' ॥

भारः श्याद्विशतिस्तुलाः ।

भेति ॥ भ्रियते । 'भृञ् भरणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'अ-
कर्तरि च' (३।३।१९) इति घञ् । 'भारः सहस्रद्वितये
पलानामपि वीचये' इत्यजयः । 'भारः स्याद्वीचये विष्णी
पलानां द्विसहस्रके' (इति मेदिनी) ॥५॥ (क्रयादेर्दार्ढ्यात्वात्)
अपि (३।३।५७) भरः ॥ (१) ॥५॥ एकम् 'भारस्य' ॥

आचितो दश भाराः स्युः

आचीति ॥ आचीयते स्म । 'चिच् चयने' (खा० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । 'भारिदशभिराचितिः' इति रत्नकोपः । 'आचितः शक्रदोन्मेये पलानामसुतद्वये' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'आचितस्य' ॥

शाकदो भार आचितः ॥ ८७ ॥

शेति ॥ शकटेन उह्यते । 'शेषे' (४।२।९२) इत्यण् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'आचितभारस्य' ॥

कार्पापणः कार्पिकः स्यात्

केति ॥ कर्पस्यायम् 'तत्सेदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । आपणनम् । 'पण व्यवहारादौ' (भ्वा० आ० से०) । 'नित्यं पणः-' (३।३।६६) इत्यप् 'खनो घ च' (३।३।१२५) इति घो वा । कार्पस्य कार्पेण वा आपणः । 'कार्पापणोऽस्त्री कार्पिके पणपोऽशकेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ कर्पस्यायम् । अध्यात्मादित्वात् (वा० ४।३।६०) ठञ् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'रजतरूप्यस्य' ॥

कार्पिके ताम्रिके पणः ।

केति ॥ ताम्रस्यायम् । अध्यात्मादित्वात् (वा० ४।३।६०) ठञ् ॥*॥ पण्यतेऽनेन । 'पण व्यवहारादौ' (भ्वा० आ० से०) । 'नित्यं पणः-' (३।३।६६) इत्यप् । 'पुंति-' (३।३।११८) इति घो वा । 'हल्य' (३।३।२२१) घञ् वा । संज्ञापूर्वकत्वाद्ध्यभावः । 'पणो वराटमाने स्यान्मूल्ये कार्पापणे ग्रहे । ऋष्यशाकादिके घृते व्यवहारे भृतौ धने' (इति विश्वमेदिन्यौ) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'ताम्रकृतकार्पापणस्य' तुल्यमानसुक्तम् ॥

॥ अहुलिमानं च हस्तादि नृवर्गे उक्तम् ॥

प्रस्थमानं त्वाह—

अखियामाढकद्रोणौ खारी वाहो निकुञ्जकः ॥ ८८ ॥

कुडवः प्रस्य इत्याद्याः परिमाणार्थकाः पृथक् ।

अस्त्रीति ॥ आढौकते । 'ढोक् गती' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । प्रुपोदरादिः (६।३।१०९) । 'आढकी च तुवर्या स्त्री परिमाणान्तरे त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकं (सर्वतो दशाहुलिमानस्य) । द्रवति । 'डु गती' (भ्वा० प० से०) । 'कृवृजृसिद्रुपत्यन्तिस्वपिभ्यो नित्' (उ० ३।१०) इति नः । 'द्रोणोऽत्रियानाढके स्यादाढकादिचतुष्टये । पुमान् कृपीपतौ कृष्णकाकेऽस्त्री नीवृदन्तरे । त्रियां काष्ठाम्बुवाहिन्यां गवादिन्चामपीष्यते' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ खमाराति । मूलविभुजादिः (वा० ३।२।५) । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (१) ॥*॥ उह्यतेऽनेन । 'वह प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) 'हल्य' (३।३।२२१) इति घञ् । 'वाहोऽश्वमानयोः । घृषे, वाहा तु वाहौ स्यात्' इति हेमचन्द्रः ॥ (१)

॥*॥ निकुञ्जति । 'कुञ्ज कौटिल्ये' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । स्त्रायै कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (१) ॥*॥ कुण्ड्यते, कुण्डते, वा । 'कुडि दाहे' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकात् कवच्प्रत्ययः । अनित्यत्वान्न जुम् ॥*॥ 'कुटपः' इत्यपि पाठः—इति मुकुटः । तत्र 'कुट कौटिल्ये' (तु० प० से०) । कुटेः कपन् (उ० ३।१।४२) ॥ (१) ॥*॥ प्रस्थीयतेऽनेन । 'घञर्थे कः' (वा० ३।३।५८) । 'प्रस्थोऽस्त्रियां मानभेदे सानावत्युच्चवस्तुनि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ आद्यर्थेन मानोभविक्ताप्रवर्तिकादिग्रहः । 'वाहो विंशतिखारीभिर्भविक्ता स्यादनेन तु । प्रवर्तः पञ्चखारीभिः सस्यमाने प्रकीर्तितः' । 'पलं प्रकुञ्जकं मुष्टिः कुडवस्तचतुष्टयम् । चत्वारः कुडवाः प्रस्थथतुःप्रस्थमथाढकम् । अथाढको भवेद्द्रोणो द्विद्रोणः सूर्प उच्यते । सार्धसूर्पो भवेत्खारी द्विद्रोणा गोण्युदाहता । तामेव भारं जानीयाद्वाहो भारचतुष्टयम्' ॥*॥ 'परिमाणानाम्' पृथगेकैकम् ॥

पादस्तुरीयो भागः स्यात्

पेति ॥ पद्यते । 'पद गती' (दि० आ० अ०) । 'पद-रुज-' (३।३।१६) इति घञ् । 'पदं शब्दे च वाक्ये च व्यवसायप्रदेशयोः' । पादतच्चिह्नयोः स्थानत्राणयोरङ्कवस्तुनोः । श्लोकपादेऽपि च क्लीवं पुल्लिङ्गः किरणे पुनः । पादो बुध्रे तुरीयांशे शैलप्रत्यन्तपर्वते । चरणे च मयूखे च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'चतुर्थभागस्य' ॥

अंशभागौ तु षण्टके ॥ ८९ ॥

अंशेति ॥ अंश्यते 'अंश विभाजने' ( ) अदन्तः । कर्मणि घञ् (३।३।१९) ।—'अमेः शन्' इति त्वपाणिनीयः । 'अंशो विभाजने प्रोक्त एकदेशेऽपि वस्तुनः' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ भज्यते । 'भज सेवायाम्' (भ्वा० उ० अ०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) । 'भागो ह्यपार्थके भाग्यैकदेशयोः' इति हेमः ॥ (२) ॥*॥ षण्ड्यते । 'वटि विभाजने' (चु० प० से०) कर्मणि घञ् (३।३।१९) । स्त्रायै कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'विभागस्य' ॥

द्रव्यं चित्तं स्वापतयं रिकथमृकथं धनं वसु ।

हिरण्यं द्रविणं शुभ्रमर्थैरैविभवा अपि ॥ ९० ॥

द्वेति ॥ द्वरिव । 'द्रव्यं च भव्ये' (५।३।१०४) इति साधुः । 'द्रव्यं भव्ये धने क्षमादौ जतुद्रमविकारयोः । विनये भेषजे रीत्याम्' इति हेमः ॥ (१) ॥*॥ वियते स्म । 'विट्टु लामे' (तु० उ० अ०) । 'वित्तो भोगप्रत्यययोः' (८।२।५८) इति साधुः । 'वित्तं क्लीवं धने वाच्यलिङ्गं ख्याते विचारिते' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ स्वपतौ साधु । 'पथ्यतिथि-

१—पुनरित्यन्तस्यात्र लेखोऽनुचितः । पदशब्दाद्यर्थोपपत्त्यप्यपदशब्दव्याख्यायां त्वथ लिखितस्यात्र पादशब्दव्याख्यायामप्रकृतत्वात् ॥

(४।४।१०४) इति ढ्व् ॥ (३) ॥३॥ तिच्यते । 'रिचिद् वि-
रेचने' (६० उ० अ०) । 'पातृदुद्विचिरेवि-' (उ० ३।७)
इति घक् ।—'वमेकाशि-' इत्यादिना घन्—इति मुकुटस्त्व-
पाणिनीयः ॥ (४) ॥३॥ ऋच्यते । 'ऋन् शब्दे' (उ० प०
से०) । बाहुलकात् ऋच्यन् ॥ (५) ॥३॥ घनति । 'घन
घान्ये' (उ० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'घनं तु
गोघने वित्ते' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (६) ॥३॥ घसति,
उच्यते, वाऽस्मिन् गुणैः । 'घस निवासे' (भ्वा० प० अ०) ।
'घृत्वृत्तिहि-' (उ० १।१०) इत्युः ।—'पद्यतिवति-' इत्या-
दिना ङः—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः । वस्ते, वस्यते वा । 'वस
आच्छादने' (अ० आ० से०) ङः । 'वसुमेयुखाग्निजनाधि-
पेषु योके सुरे स्याद्बुध हाटके च । वृद्ध्यापवस्थानवनेषु रत्ने
वसु स्मृतं स्यान्मधुरेऽन्वच' इति विश्वप्रकाशः ॥ (७) ॥३॥
हर्यति । 'हर्य गतिकान्त्योः' (भ्वा० प० से०) । 'हर्यतेः
कन्चन् हिद् च' (उ० ५।४४) ।—जिहीते भाग्यवन्तम् ।
'ओहाद् गतौ' (उ० आ० अ०) । 'द्वौ हिर् च'
इत्यन्यप्रत्ययो हिरादेशश्च—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः । 'हि-
रण्यं चै(रे)तति द्रव्ये श्रातकुम्भवराटयोः । अक्षये मान-
भेदे च स्यादकुप्ये नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥ (८) ॥३॥
द्रवति, द्रव्यते वा । 'द्रु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'द्रुदक्षि-
भ्यास्मिन्न' (उ० २।५०) 'द्रुविर्णं न द्रव्योवित्ते काश्चने च
पराकमे' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (९) ॥३॥ दिवं ननति ।
'त्रा अभ्यासे' (भ्वा० प० अ०) । 'धातोऽनुप-' (३।२।३)
इति कः । 'द्युञ्जं वित्ते वलेऽपि च' इति हेमचन्द्रः (मेदिनी)
॥ (१०) ॥३॥ अर्ष्यते । 'अर्ष्यं उपयाच्चायाम्' (उ० आ०
से०) । 'अर्कतरि-' (३।३।१९) इति घच् । ऋच्यति, अर्ष्यते
वा । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'उपिकुपिगार्तिभ्यस्त्रन्'
(उ० २।४) । 'अर्थो विपचार्येनयोर्वेनकारणवस्तुषु । अमि-
थेये च अच्दानां निवृत्तौ च प्रयोजने' (इति मेदिनी) ॥
(११) ॥३॥ राति उल्लम्, रायते वा । 'रा आदाने' (अ०
प० अ०) । 'रातेर्हेः' (उ० २।६६) । 'रा द्वयोर्विभवे स्वर्णं'
इति रुद्रः ॥ (१२) ॥३॥ विभवति । अच् (३।१।१३४) ।
'विभवो घननिवृत्त्योः' इति हेमः ॥ (१३) ॥३॥ त्रयोदश
'द्रव्यस्य' ॥

स्यात्कोपश्च हिरण्यं च हेमरूप्ये कृताकृते ।

स्येति ॥ कुप्यते । 'कुप निष्कप्ये' (भ्वा० प० से०) ।
'अर्कतरि-' (३।३।१९) इति घच् ॥३॥ कुदयते । 'कुश सं-
श्लेषणे' ( ) 'तालज्या नूर्धन्याश्चिते' इत्यधिकारे 'को-
शविशदौ च' इति शभेदः ॥ (१) ॥३॥ (२) ॥३॥ हेन
च रूप्यं च । कृतं चाकृतं च । घटिताघटिते ॥३॥ द्वे 'घ-
टिताघटितहेमरूप्ययोः' ॥

ताभ्यां यदन्यत्तत्कुप्यम्

तेति ॥ गुप्यते । 'गुप् रक्षणे' (भ्वा० प० से०) 'राज-

सूय०' (३।१।१९४) इति साधु ॥ (१) ॥३॥ एकम् (हेमरू-
प्याभ्यामन्यस्य) 'ताम्रादेर्धातोः' ॥

रूप्यं तद्व्यमाहृतम् ॥ ९१ ॥

रूप्यमिति ॥ 'आहतं तु चूर्पायके । गुणिते ताडिते
चापि' इति हेमः । आहतं रूपमस्य । 'रूपादाहतप्रयंस-
चोर्वप्' (५।२।१२०) ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'आहतरूपस्य
हेमरूप्यादेः' ॥

गारुत्मतं मरकतमश्मगर्भो हरिन्मणिः ।

नेति ॥ गरुत्मतो जातत्वात् 'तस्येदम्' (४।३।१२०)
इत्यण् ॥ (१) ॥३॥ मरकं तरन्त्यनेन । 'तृ' (भ्वा० प०
से०) । 'अन्त्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति ङः ॥ (२)
॥३॥ अद्मनो गर्भः ॥ (३) ॥३॥ हरिद्वर्णो मणिः । शाक-
पार्थिवादिः (वा० २।१।७८) ॥ (४) ॥३॥ चत्वारि 'गारु-
त्मतस्य' ॥

शोणरत्नं लोहितकः पद्मरागः

शोणेति ॥ शोणं च तद्रत्नं च् ॥ (१) ॥३॥ लोहितमेव ।
'लोहितान्मणौ' (५।४।३०) इति कन् ॥ (२) ॥३॥ पद्ममिव
रागोऽस्य । 'अनेकमन्त्य-' (२।२।२४) इति समासः ॥ (३)
॥३॥ त्रीणि 'पद्मरागस्य' ॥

अथ मौक्तिकम् ॥ ९२ ॥

मुक्ता

अथेति ॥ मुक्तैव । 'विनयादिभ्यश्चक्' (५।४।३४) ॥
(१) ॥३॥ मुच्यते स्म । 'मुच्ल नोक्षणे' (उ० उ० अ०) ।
क्त् (३।२।१०२) । 'मुक्ता मौक्तिकपुंश्वत्योः' इति हेमः ॥
(२) ॥३॥ द्वे 'मौक्तिकस्य' ॥

अथ विद्रुमः पुंसि प्रवालं पुंनपुंसकम् ।

अथेति ॥ विशिष्टो द्रुमः । यद्वा विशिष्टे द्रौ मवः । 'द्यु-
ड्रुम्यां नः' (५।२।१०८) । ('विद्रुमौ रत्नद्वैतेऽपि प्रवाले-
ऽपि पुमान्मन्त्रम्' इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ प्रवळति । 'बल
प्राणने' (भ्वा० प० से०) । 'ज्वलिति-' (३।१।१४०) इति
णः । 'प्रवालोऽन्नो किसल्ये वीणादण्डे च विद्रुमे' इति
विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'प्रवालस्य' ॥

रत्नं मणिर्द्वयोर्द्रुमजातौ मुक्तादिकेऽपि च ॥ ९३ ॥

रेति ॥ रत्नत्वेऽस्मिन् । 'रत्नु क्रीडायाम्' (भ्वा० आ०
अ०) । बाहुलकात् रूप् । मुक् (६।३।१।७१) । 'रत्नं रत्न-
जातिप्रेष्टे स्यान्मणौ' इति हेमः ॥ (१) ॥३॥ नप्यते 'मण
शब्दे' (भ्वा० प० से०) । इन् (उ० २।१।१८) । 'मणिः

?—तद्वयं लुप्याकुप्यन्—इति रक्षीत्वामौ ।—तयोर्हेनरूप्ययो-
र्द्वयम्—इति मुकुटः ॥

स्त्रीपुंसयोरदमजातां मुक्तादिकेऽपि च । (कण्ठदेशस्तनेऽजाया
लिङ्गाप्रेऽलिङ्जरेऽपि च) इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥
अदमजातां मरकतादां ॥*॥ द्वे 'रत्नस्य' ॥

स्वर्णं सुवर्णं कनकं हिरण्यं हेमहाटकम् ।
तपनीयं शातकुम्भं गाङ्गेयं भर्म कर्बुरम् ॥ ९४ ॥
चामीकरं जातरूपं महारजतकाञ्चने ।
रुक्मं कार्तस्वरं जास्वूनदमष्टापदोऽख्रियाम् ॥ ९५ ॥

खेति ॥ सुष्टु ऋणोति । 'ऋणु गतां' (त० उ० से०) ।
पचायन् (३२।१३४) यद्वा अर्णनम् । घञ् (३।३।१८) ।
शोभनोऽर्णो गतिरनेन ॥ (१) ॥*॥ शोभनो वर्णोऽस्य । सुष्टु
वर्ण्यते वा । 'वर्णं वर्णने' (उ० प० से०) ष्यन्तः । 'एरच्'
(३।३।५६) ॥ (२) ॥*॥ कनति । 'कनी दीप्ता' (भ्वा०
प० से०) । 'कृवादिभ्यो वुन्' (उ० ५।३५) । 'कनकं हेन्नि
पुंसि स्यात्किञ्चुके नागकेसरे । यत्तूरे काञ्चनारे च कालीये
चम्पकेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ हिनोति, हीयते
वा । 'हि गत्यादां' (स्त्रा० प० अ०) । मनिन् (उ० ४।
१४५) ॥ (५) ॥*॥ हृदति । 'हृट दीप्ता' (भ्वा० प० से०) ।
प्वल् (३।१।१३३) । हाटयति वा । कुन् (उ० २।३२) ॥
(६) ॥*॥ तप्यतेऽनेन । 'तप संतापे' (भ्वा० प० अ०) ।
'ह्रल्युटः' (३।३।११३) इत्यनीयद् ॥ (७) ॥*॥ शतकुम्भे
पर्वते भवम् । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् ॥*॥ अनुश-
तिकारिः (७।३।२०) । ('शातकौम्भम्') इति तु स्वामी ॥
(८) ॥*॥ गङ्गाया अपत्यम् । शुभ्रादित्वात् (४।१।१२३)
डक् । 'यं गर्भं सुष्टुवे गङ्गा पावकाद्दोषतेजसम् । तदुल्यं पर्व-
ते न्यस्तं हिरण्यं समपद्यत' इति वायुपुराणम् । 'गाङ्गेयः
स्यात्पुनान्त्रीप्ते क्लीवं स्वर्णकसेरुणोः' (इति मेदिनी) ॥ (९)
॥*॥ विमर्ति, भरति वा । मनिन् (उ० ४।१४५) ('भर्म
स्यात्कार्त्तने ऋतां' इति मेदिनी) ॥ (१०) ॥*॥ कर्बलनेन ।
'कर्ब दधे' (भ्वा० प० से०) । महुरादिः (उ० १।४१) ।
'कर्बुरं सलिले हेन्नि कर्बुरः पापरक्षसोः । कर्बुरा हृष्यवृ-
न्तायां शबले पुनरन्यवत्' इति विश्वः (मेदिनी) ॥
(११) ॥*॥ चनीकरे आकरे भवम् । 'तत्र भवः' (४।
३।५३) इत्यण् । यद्वा चननम् । 'चसु अदने' (भ्वा० प०
से०) । 'इवजादिभ्यः' (वा० ३।३।१०८) । 'अनावनेः'
(७।३।३४) इति आदोऽविवक्षितत्वाद्द्विः । 'हृदिकाराट्-'
(ग० ४।१।४५) इति द्विप् । चामी करोति । 'कृयो हेउ-'
(३।२।२०) इति टः ॥ (१२) ॥*॥ जातं रूपं यस्य । यद्वा
प्रदत्तं जातम् । 'प्रगंसायां रूपप्' (५।३।६६) ॥ (१३) ॥
॥*॥ महच्च तद्रजतं च । 'सन्महत्' (२।१।६१) इति
समासः । 'सान्महत्' (६।३।४६) इत्यात्वम् ॥ (१४) ॥*॥
काञ्चति (ते) । 'काचि दीप्ता' (भ्वा० आ० से०) । नन्या-
दित्युः (३।१।१३४) —पृषोदरादिः (६।३।१०९) —इति सु-

कुट्स्तु चिन्त्यः । 'काचि' घातोरेव सत्त्वात् ॥ (१५) ॥*॥
रोचते । 'रुच दीप्ता' (भ्वा० आ० से०) । 'युजिरुजितिजां
कुञ्च' (उ० १।१४६) इति मक् । 'रुक्मं लोहे सुवर्णे च'
इति हेमचन्द्रः ॥ (१६) ॥*॥ कृतस्वरे आकरविशेषे भवम् ।
अण् (४।३।५३) । कृताः पठिताः स्वरा येन । तस्मै देयम् ।
'ज्ञेये' (४।२।९२) इत्यण् ॥ (१७) ॥*॥ जम्बूरस्य नद्यां
भवम् । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् ॥ (१८) ॥*॥ अष्टौ
घातवः पदानि स्थानान्यस्य । 'अष्टनः संज्ञायाम्' (६।३।
१२५) इति दीर्घः । यद्वा अष्टानामपदम् ॥ (१९) ॥*॥
एकोनविंशतिः 'सुवर्णस्य' ॥

अलंकारसुवर्णं यच्छ्रीङ्गीकनकमित्यदः ।

अलमिति ॥ अलंकारसंवाच्य सुवर्णम् ॥*॥ शृङ्गिणामी ।
शृङ्गी कनति । 'कनी दीप्ता' (भ्वा० प० से०) हुन् (उ०
२।३२) । 'शृङ्गी' इति पृथग् नाम वा । 'स्त्री शृङ्गी मण्ड-
नसुवर्णम्' इति रत्नकोपः । 'भूपर्णं कनकं शृङ्गी' इति ना-
ममाला च । अल्यं शृङ्गं प्राधान्यं वा यस्याः । गौरादिः (४।
१।४१) । 'स्त्री स्यात्काचिन्मृणाल्यादि' इति वचनात् ॥ (१)
॥*॥ एकम् 'अलंकारस्वर्णस्य' ॥

दुर्वर्णं रजतं रूप्यं खर्जूरं श्वेतमित्यपि ॥ ९६ ॥

द्विति ॥ सुवर्णापेक्षया दुष्टो वर्णोऽस्य, अनेन वा । 'दु-
र्वर्णं त्रिष्वसद्रूपं क्लीचर्मैट्यरूप्ययोः' (इति मेदिनी) ॥ (१)
॥*॥ रजति, रज्यते वा । 'रज राने' (भ्वा० उ० अ०) ।
'पृषिरुजिभ्यां क्तिन्' (उ० ३।१११) इत्यतच् । 'रजतं त्रिषु
शुक्ले स्यात् क्लीवं हारे च दुर्वर्णे' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२)
॥*॥ 'रूप रूपक्रियायाम्' (उ० उ० से०) । ष्यन्तः ।
'बंधो यत्' (३।१।९७) । 'रूप्यः स्यात्सुन्दरे त्रिषु । आहत-
स्वर्णरजते रजते च नपुंसकम्' इति विश्वः (मेदिनी) हेमचन्द्रा ॥
(३) ॥*॥ खर्जति । 'खर्ज व्यधने' (भ्वा० प० से०) । 'ख-
र्जपिशादिभ्य ऊरोलवां' (उ० ४।१४०) इत्यूरः । 'खर्जूरं रू-
प्यफलयोः खर्जूरः कीटशुद्धयोः' (इति हेमः) ॥ (४) ॥*॥
श्वेतते । 'श्विता वर्णे' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) ।
'श्वेतो द्वीपादिभेदयोः । श्वेता वराटिकाकाष्ठपाटलाशक्ति-
नीषु च । क्लीवं रूप्येऽन्यवच्छुक्ले' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥
पञ्च 'रूप्यस्य' ॥

रीतिः स्त्रियामारकूटो न स्त्रियाम्

रीति ॥ रीयते । 'रीड् क्षरणे' (दि० आ० अ०) ।
रिणाति वा । 'री गतिरेपणयोः' (क्र्या० प० अ०) । 'स्त्रियां
क्तिन्' (३।३।९४) । 'रीतिः स्त्रियां सन्दप्रचारयोः । पि-
त्तले लोहकिंटे च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ 'ऋ गतौ'

१—शृङ्गिहत्वान्ता च । तथा च भागः—'वर्णपर्वतसमूहमि-
वान्तःसितापरिमाणशृङ्गिहेनदूर्दं राजकुलम्' इति—मुकुटः ॥

(भ्वा० प० ल०) । नावे घञ् (३।३।१८) वारं कृष्यते ।
‘कृष्ट दाहे’ (हु० ल० से०) । अञ् (३।१।१३४) । ‘वार-
कृष्टोऽत्रियां’ इत्यं रीतिलु रीतिक्रमलम्’ इति रमसः ॥
(३) ॥३॥ द्वे ‘पित्तलस्य’ ॥

अथ ताम्रकम् ।

शुल्वं म्लेच्छमुखं घृष्टवरिष्ठोद्गन्धराणि च ॥ ९७ ॥

अथेति ॥ तान्यति, तन्यते, वा । ‘तमु क्राह्यायाम्’
(दि० प० से०) । ‘अमितन्योर्दापिष्व’ (ल० २।१६) इति
रच् । त्रार्थे कञ् (शापि० ५।४।५) । ‘तन्यमित्तनां दीपिष्व’
इति रच्—इति सुकृदस्तवपानिनीयः ॥ (१) ॥३॥ शलति ।
‘शल गतौ’ (भ्वा० प० से०) । ‘उल्वादयश्च’ (ल० ४।१५५)
इति, लाडु । यद्वा शुल्वयति, शुल्व्यते, वा । ‘शुल्व नाने’
(हु० प० से०) । अञ् (३।१।१३४) घञ् (३।३।१९) ‘ए-
ञ् (३।३।५६) वा । ‘शुल्वं ताम्रे यज्ञकर्मण्याचारं जलसं-
निधौ’ इति हेमचन्द्रः ॥ (२) ॥३॥ म्लेच्छदेशे सुखसुप-
तिरस्य । म्लेच्छस्य सुखमित्, इति वा ॥ (३) ॥३॥ द्वे हेम-
ल्पे अक्षुते स । ‘अश्रु व्याप्तौ’ (ला० आ० से०) । ‘ग-
ल्यर्था-’ (३।४।७२) इति कः ॥ (४) ॥३॥ अतिघयेन वर-
म्, चव, वा अतिघादने इष्टम् (५।३।५५) । ‘त्रियस्विर-’
(६।४।५७) इत्युत्तरे । ‘वरिष्ठं ताम्रे क्लृप्तम्’ इति द्रवण-
द्वितीयाधत्ते रः । ‘वरिष्ठं नारिकेलपि च । ताम्रे क्लृप्तं तितितौ
ना वरोत्तमयोऽपि’ इति विश्वः (नेदिनी) ॥ (५) ॥३॥ उं
शंसुं कृणोति । ‘इञ् वरणे’ (ला० ल० से०) । ‘संतायां कृ-
तृद्यञि-’ (३।२।४६) इति कञ् । ‘अरुद्रिष्व-’ (३।३।६७)
इति मुञ् । अकृष्टमुञ्चरम् । प्रादिभनासः (वा० २।२।१८) ।
‘उदुम्बरसु देहल्यां वृक्षभेदे च गव्ये । कृष्टभेदेऽपि च
पुनांतात्रे हु । स्यादमुञ्चरम्’ (इति नेदिनी) ॥३॥ प्रहायानि
(५।४।३८) तु । ‘और्दुम्बरं नवेतात्रे फलादां यद्व्याखिनः’
इत्यजयः ॥ (६) ॥३॥ षट् ‘ताम्रस्य’ ॥

लोहोऽस्त्री शस्त्रकं तीक्ष्णं पिण्डं कालायसायसी ।
अद्भमसारः

लोह इति ॥ लोहति, लुहते, वा । ‘लुह गार्थं’ ( ) ।
अञ् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१९) वा । ल्यवतेऽनेन वा ।
‘लुञ् छेदने’ (न्या० ल० से०) । बाहुल्यद्वा हः । दहते,
रोहति वा । ‘रह प्रादुर्भाव’ (भ्वा० प० ल०) । घञ् (३।
३।१९) । अञ् (३।१।१३४) वा । अपिच्छिकादित्वात् (वा०
८।२।१८) ल्यप् । ‘लोहोऽस्त्री यत्र कं लोहं जोहके सर्व-
तैजसे’ (इति नेदिनी) ॥३॥ प्रहायानि ‘लोहम्’ ॥ (१)
॥३॥ शस्त्रवेषनेन । ‘घसु हिंसायाम्’ (भ्वा० प० से०) ।
‘दार्शयश्च-’ (३।२।१८२) इति श्रृञ् । त्रार्थे कञ् (शापि०
५।४।५) ॥ (२) ॥३॥ तेजयति, तेज्यते वा, अनेन वा ।
‘तिञ् तिष्ठाने’ (हु० प० से०) । ‘तिजेर्दापिष्व’ (ल० ३।१८)

इति क्तः । ‘तीक्ष्णं चासुद्रलवणे विपलोहाजिसुष्कके । क्लृप्तं,
यवाप्रके पुंति दिग्नात्मसागिनोऽत्रिषु’ (इति नेदिनी) ॥ (३)
॥३॥ पिण्डते, पिण्ड्यते वा । ‘पिण्डि संघाते’ (भ्वा० ल०
से०) । अञ् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१९) वा । ‘पिण्डो
बोले बले सान्ने देहागारकदेशयोः । देहसान्ने निवापे च गो-
लसिद्धयोरपि । सोमद्रूपमे च पुंति स्यात् क्लृप्तमानावना-
यसोः । पिण्डी तु पिण्डतगरंऽलावृक्षजूरमेदयोः’ (इति नेदि-
नी) ॥ (४) ॥३॥ कालं च तदयश्च । ‘अनोद्भायःसरसान्-’
(५।४।९४) इति कञ् ॥ (५) ॥३॥ एति, अयते वा । अकृञ्
(ल० ४।१८९) ॥ (६) ॥३॥ अद्भमः सारः । ‘अद्भमसारं च
शस्त्रकम्’ इत्यमरनाला ॥ (७) ॥३॥ सप्त ‘लोहस्य’ ॥

अथ मण्डूरं शिवाणमपि तन्मले ॥ ९८ ॥

अथेति ॥ मण्डूते(ति) । ‘मडि भूषायाम्’ (भ्वा० प०
से०) । खर्जादित्वात् (ल० ४।१०) कर्ञ् ॥ (१) ॥३॥
सिंहयते । ‘शिधि साग्राणे’ (भ्वा० प० से०) । ‘साग्राणे
ल्युगिहिवाद्भ्य-’ (ल० ३।८३) । पृष्ठोदरादिः (६।३।
१०९) । सिंहनागयति वा । कर्मण्यण् (‘शिवाणं कचपात्रे
च लोहनालिक्रयोमले’ इति नेदिनी) ॥३॥ ‘सिंहानम्’ इति
पाठे सिंहवदति । ‘अन प्राग्ने’ (ल० प० से०) । अञ्
(३।१।१३४) । सिंहानयति वा । ‘कर्मण्यण्’ (३।२।१) ॥
(२) ॥३॥ तस्य लोहस्य मले ॥३॥ द्वे ‘लोहकिहस्य’ ॥

सर्वं स्यात्तैजसं लोहम्

सेति ॥ तेजसो विकारः । ‘तस्य विकारः’ (४।३।१३४)
इत्यण् । यद्वा तेजोऽस्तस्य । ज्योत्स्नाद्यण् (वा० ५।२।१०३)
॥३॥ एकं ‘सर्वधातूनाम्’ ॥

विकारस्त्वयसः कुशी ।

वीति ॥ कं भूमि इयति । ‘शो तनूकरणे’ (दि० प०
ल०) । ‘अन्येन्योऽपि-’ (वा० ३।२।१०५) इति टः । ‘जा-
नपद-’ (४।१।४२) इति कम् । ‘कुशी फालेऽपि बलायां
(कुशा, पाण्डित्तयोः । कुशो वाच्यवदाख्यातः)’ इति
विश्वः । ‘कुशी रामसुते दने पाण्डिष्ठे योऽनतयोः । कुशी
लोहविकारे स्यात्कुशा बला कुशं जले’ (इति हैमः) ॥
(१) ॥३॥ एकम् ‘अयोविकारस्य’ ॥

क्षारः काचः

क्षेति ॥ क्षरति । ‘क्षर संचलने’ (भ्वा० प० से०) ।
‘ज्वलिति-’ (३।१।१४०) इति षः । ‘क्षारः क्षात्रे रसे
गुहे । मलानि धूर्त्तं लवणे’ इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥३॥ क-
चते । ‘कच वग्वने दीप्तौ च’ (भ्वा० ल० से०) । अञ् (३।
१।१३४) । प्रहायण् (५।४।३८) कचयति वा । अञ् (३।
१।१३४) । ‘काचः दिक्ये नर्तते मेरुगोमेदे नृदन्दरे’ इति
विश्वः (नेदिनी) ॥ (२) ॥३॥ द्वे ‘काचस्य’ ॥

अथ चपलो रसः सूतश्च पारदे ॥ ९९ ॥

अथेति ॥ चोपति । 'चुप मन्दायां गतां' (भ्रा० प० से०) । 'चुपेरचोपधावाः' (उ० १।१।११) इति कलः । यद्वा चपनम् । 'चप शर्कौ' ( ) । प्यन्तः । 'एरच्' (३।३। ५६) । चपं लाति । 'ला आदाने' (अ० प० अ०) । कः (३।२।३) । 'चपलशोरके चले । क्षणिके चिकुरे शीघ्रे पारदे प्रस्तरान्तरे । नीने च चपला तु स्यात् पिप्पल्यां विद्युति प्रियाम् । पुंश्चल्यामपि' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥३॥ रस्यते । 'रस आस्वादने' नुराद्यदन्तः । 'एरच्' (३।३।५६) । रसयति घात्वा वा । अच् (३।१।१३४) । 'रसः स्वादे जले वीर्यं शृङ्गारार्दां विषे द्रवे । बोले रागे गृहे धातौ तिच्चारदां पारदेऽपि च । रसा तु रसनापाठासङ्गकीक्षितिकद्दुषु' (इति हेमः) ॥ (२) ॥३॥ शिवेन सूयते स्म । 'पृ प्रसवे' (दि० आ० से०) । कः (३।२।१०२) । 'सूतस्तु सारयां तक्षिण क्षत्रियाद्वाह्यर्णामुते । वन्दिपारदयोः पुंसि प्रसूते प्रेरिते त्रिषु' इति विश्वः (भेदिनी) ॥ (३) ॥३॥ पारं ददाति । 'हुदाच् दाने' (जु० उ० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥३॥ 'पारते' इति पाठे पारं तनोति । 'तनु विस्तारे' (त० उ० से०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः । 'रसेन्द्रः पारदः प्रोक्तः पारतोऽपि निगद्यते' इति तारपालः । 'पारतस्तु मनाक्पाण्डुः सूतस्तु रहितो मलात् । पारदस्तु मनाक् शीतः सर्वं तुल्यगुणाः स्मृताः' इति शब्दान्णवः ॥ (४) ॥३॥ चत्वारि 'पारदस्य' ॥

गर्बलं माहिषं शृङ्गम्

गेति ॥ अलति । 'अल भूषणार्दां' (भ्रा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । गवानलम् । यद्वा गवनम् । 'गुङ् शब्दे' (भ्रा० आ० अ०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) गर्बं लाति । कः (३।२।३) ॥ (१) ॥३॥ एकं 'माहिषशृङ्गस्य' ॥

अन्नकं गिरिजामले ।

अन्नेति ॥ अन्नति, अन्नयते वा । 'अन्न गतां' (भ्रा० प० से०) । कुन् (उ० २।३२) । अन्नस्य प्रतिकृतिर्वा । 'इवे प्रतिकृतां' (५।३।१९६) इति कन् ॥ (१) ॥३॥ गिरां जातम् । 'जनी प्रादुर्मात्रे' (दि० आ० से०) । 'सप्तम्यां जनेर्दः' (३। २।१७) । ('गिरिजं त्वन्नकेऽपि स्याच्छिलाजतुनि शैलजे । लोहेऽपि गिरिजा गौरीमातुल्यशोश्च योपिति' इति भेदिनी) ॥ (२) ॥३॥ अनति । 'अन गतां' (भ्रा० प० से०) । कृ- षादिन्वात् (उ० १।१०६) कळच् । न मलमस्य, इति वा । ('अमलं त्वन्नके ह्यैवं लक्ष्म्यां त्रौ निर्मले त्रिषु' इति भेदि-

नी) । 'गिरिजं गिरिजावीजममलं गवलध्वजम्' इति वाचस्पतिः ॥ (३) ॥३॥ त्रीणि 'अन्नकस्य' ॥

स्रोतोऽन्नं तु सौवीरं कापोताऽन्नयामुने ॥ १०० ॥

स्रधिति ॥ अज्यते नयनमनेन । 'अञ्ज व्यकृतार्दां' (र० प० से०) । करणे ल्युट् (३।३।११७) । स्रोतोऽन्नमज्ज- नम् । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।७८) ॥ (१) ॥३॥ सुवीरे देशे भवम् । तत्र 'भवः' (४।३।५३) इत्यण् । 'सौवीरं काञ्जिके स्रोतोऽन्ने च वदरीफले । ना तु नीवृति' इति विश्वः (भेदिनी) ॥ (२) ॥३॥ कपोतस्येदम् । कपोतवर्णत्वात् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । कापोतं च तदन्नं च ॥ (३) ॥३॥ यमुनायां भवम् । अण् (४।३।५३) । यद्वा यमु- नाया इदम् । तद्वच्छयामत्वात् ॥ (४) ॥३॥ चत्वारि 'सौ- वीराऽन्नस्य' 'सुर्मा' इति ख्यातस्य ॥

तुत्थाऽन्नं शिखिग्रीवं चितुन्नकमयूरके ।

त्विति ॥ तुत्थयति, तुत्थ्यते, वा । 'तुत्थ आवरणे' ( ) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'एरच्' (३।३।५६) वा । तुत्थं च तदन्नं च ॥ (१) ॥३॥ शिखिनी ग्रीवा । शिखिग्री- वास्यास्ति । अशोषाद्यच् (५।२।१२७) तद्वर्णत्वात् ॥ (२) ॥३॥ चितुयते स्म । 'तुद व्यथने' (तु० उ० अ०) । कः (३। २।१०६) । स्त्रायं कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (३) ॥३॥ म- यूरस्य प्रतिकृतिः । 'इवे प्रतिकृतां' (५।३।१९६) इति कन् । मयूरं कायति वा । साहस्र्यात् । 'केशब्दे' (भ्रा० प० अ०) । कः (३।२।३) ॥ (४) ॥३॥ चत्वारि 'तुत्थाऽन्नस्य', 'तू- तिया' इति ख्यातस्य ॥

कर्परी दार्दिका कायोद्भवं तुत्थम्

केति ॥ कल्पते । 'कृप् सामर्थ्ये' (भ्रा० आ० से०) । वाङ्मुलकादरट् लताभावश्च ॥ (१) ॥३॥ दार्दिका दाहहृदि । तद्विकारोऽपि दार्दिका अभेदोपचारात् । स्त्रायं कन् (ज्ञापि० ५। ४।५) ॥ (२) ॥३॥ तत्तुत्थं कायोद्भवमावर्तितं सदुक्तपर्या- यम् ॥३॥ तुत्थं चास्य नाम । 'तुत्थं स्वादमृतासङ्गं कर्परी तुत्थामिलपि' इति रभसः ॥ (३) ॥३॥ त्रीणि 'आवर्तन- निष्पन्नस्य रसाऽन्नभेदस्य' ॥

रसाऽन्नम् ॥ १०१ ॥

रसगर्भं तार्क्ष्यशैलम्

रेति ॥ रसजमज्जनम् । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१। ७८) ॥ (२) ॥३॥ रसो गर्भेऽस्य ॥ (२) ॥३॥ तार्क्ष्य- शैले भवम् । अभेदोपचारात्, इति मुकुटः ॥ (३) ॥३॥ त्रीणि 'रसाऽन्नस्य' । स्वामी तु—तुत्थाऽन्नादिपथं पर्याया- तुक्त्वा दार्दिकाकायोद्भवादिपत्रकं रसवतीपर्यायानाह ॥

१—रसः प्रायेण माहिषशृङ्गे स्यात्तदानीं रसान्तरमस्य कथ- मम्—इति मुकुटः ॥ १—'गिरिजामलम्'—इत्येकं नाम— इति स्वामिमुकुटौ ॥

१—स्वामी तु तुत्थाऽन्नादिपत्रकं कर्परेतं तुत्थाऽन्नपर्याय- तुक्त्वा दार्दिकाकायोद्भवादिपत्रकं रसवतीपर्यायानाह—इति मुकुटः ॥

गन्धाश्मनि तु गन्धकः ।

सौगन्धिकश्च

नेति ॥ गन्धयुक्तोऽस्मा । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१। ७८) ॥ (१) ॥३॥ गन्धोऽस्यास्ति । अर्शआद्यच् (५।२। १२७) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥३॥ 'गन्धिकः' इति पाठे 'अत इतिठनी' (५।२।११५) इति ठन् ॥ (२) ॥३॥ गोभनो गन्धोऽस्य । विनयादित्वात् (५।४।३४) स्वार्थे ढक् ॥३॥ 'आमोदलेशयोर्गन्धः स सुगन्धः सुगन्धकः' इति रमसः ॥ (३) ॥३॥ त्रीणि 'रसाञ्जनस्य' ॥

चक्षुष्याकुलाल्यौ तु कुलत्थिका १०२

चेति ॥ चक्षुषे हिता । 'शरीरावयवाद्यत्' (५।१।६) । 'चक्षुष्यः केतके पुण्डरीकसंज्ञकपादपे । कुलत्थिकासुभगयोः त्रियामक्षिहितेऽन्धवत्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ कुल- नलति । 'अल भूयणादौ' (भ्रा० प० से०) ।—'कर्मण्यण्' (३।२।१) । ङीप् (४।१।१५) । 'चक्षुष्या कुम्भकारी च कुलाली च कुलत्थिका' इति रत्नकोपः ॥ (२) ॥३॥ कुलत्थ- प्रतिष्ठतिः । 'इवे-' (५।३।९६) इति कन् । यद्वा कुले तिष्ठति । 'सुपि-' (३।२।४) इति कः । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) षृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (३) ॥३॥ त्रीणि 'तुट्थ- विशेषस्य' ॥

रीतिपुष्पं पुष्पकेतुं पौष्पकं कुसुमाञ्जनम् ।

रीति ॥ रीतेः पित्तलस्य पुष्पमिव । तन्मलत्वात् ॥ (१) ॥३॥ पुष्पस्य केतुरिव । नाशकत्वात् । उदन्तनपुंसकेषु 'पुष्प- केतु कुसुमाञ्जनम्' इति रुद्रः ॥ (२) ॥३॥ पुष्पस्य प्रतिष्ठतिः 'इवे-' (५।३।९६) इति कन् । ततः स्वार्थेऽण् (५।४।३८) ॥ (३) ॥३॥ कुसुममिध, कुसुमनाशकं वा अञ्जनम् ॥ (४) ॥३॥ चत्वारि 'रीतिकार्यां ध्यायमानार्यां जातस्य मलस्य' ॥

पिञ्जरं पीतनं तालमालं च हरितालके ॥ १०३ ॥

पीति ॥ पिञ्जनम् । 'पिञ्जि वर्णे' (अ० आ० से०) । घञ् (३।३।१८) । 'पिञ्जायामनिष्टः' (वा० ७।३।५३) इति वचनात् कुत्वम् । पिञ्जं वर्णविशेषं राति । कः (३।२।३) । 'पिञ्जरोऽश्वान्तरे पीतेः ह्रीवं स्वर्णे च पीतने' ॥ (१) ॥३॥ पीतं वर्णं नयते । 'णय गतौ' (भ्रा० आ० से०) । 'णीञ्' (भ्रा० उ० अ०) वा । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः । 'पीतनं पीतदाणि । कुङ्कुमे हरिताले च (पुमा- नाम्रातके मतः)' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥३॥ ताल- यति, तल्यते वा । 'तल प्रतिष्ठायाम्' (उ० प० से०) । ष्यन्तः । अच् (३।१।१३४, ३।३।५६) । 'तालः कालक्रि- यामां हस्तनान्द्वेषेद्योः । करस्फोटे करतले हरिताले त्स- रावपि' (इति हेमः) । 'तालः करतलेऽङ्गुष्ठमध्यनाभ्यां च संमिते । गीतकालक्रियामाने करस्काले द्रुमान्तरे । वाद्य-

भाण्डे च कांस्यस्य त्सरौ ताली जटापयौ । ह्रीवं तु हरिताले स्यात्' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (३) ॥३॥ आलयति । 'अल भूयणादौ' (भ्रा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । आलाति वा । 'ला आदाने' (अ० प० अ०) । 'आतद्योपसर्गे' (३।१। १३६) इति कः । 'आलं स्यादनल्पहरितालयोः' इति हेम- चन्द्रः ॥ (४) ॥३॥ हरितं वर्णमालाति । 'आतोऽनुप-' (३। २।३) इति कः । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । 'हरिता- लमलं तालवर्णकं नटभूषणम्' इति माधवः । 'हरिताले तु कर्षूरं गोदन्तो नटसंज्ञकः' इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (५) ॥३॥ पञ्च 'हरितालस्य' ॥

गैरेयमर्थ्यं गिरिजमश्मजं च शिलाजतु ।

गैरयिति ॥ गिरौ भवम् । 'नद्यादिभ्यः-' (४।२।९७) इति ढक् ॥ (१) ॥३॥ अर्थ्यते । 'अर्थ उपयान्वायाम्' (उ० आ० से०) ष्यन्तः । 'अत्रो यत्' (३।१।९७) । अर्थो- दनपेतम्, वा । 'धर्मपथ्य-' (४।४।९२) इति यत् । 'अर्थ्यो विपथिति न्याय्ये त्रिन्वर्थ्यं तु शिलाजतु' इति यान्ते रुद्रः ॥ (२) ॥३॥ गिरेर्जातम् 'जनी प्रादुर्भावे' (दि० आ० से०) । 'पद्मन्यामजातौ' (३।२।९८) इति डः । 'गिरिजं तत्रकेऽपि स्याच्छिलाजतुनि शैलजे । लोहेऽपि गिरिजा गौरीमातुल- ङ्गयोश्च योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥३॥ अश्मनो जा- तम् ॥ (४) ॥३॥ शिलाया जतिव । पठिततपुर्यः ॥ (५) ॥३॥ पञ्च 'शिलाजतुनः' ॥

बोलगन्धरसप्राणापिण्डगोपरसाः समाः ॥ १०४ ॥

बोलेति ॥ बोलयति । 'बुल मज्जने' (उ० प० से०) अच् (३।१।१३४) । वाति, वा । 'वा गतिगन्धनयोः' (अ० प० अ०) । पिञ्जादित्वात् (उ० ४।९०) ऊलच् ॥ (१) ॥३॥ गन्धवान् रसोऽस्य ॥३॥ राजदन्तादित्वात् (२।२।३१) 'रस- गन्धः' अपि—इति स्वानी ॥ (२) ॥३॥ प्राणिति, अनेन वा । 'अन प्राणने' (अ० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् वा । 'प्राणो हन्मारुते बोले काव्यजीवेऽनिले चले । पुंलिङ्गः पूरिते वाच्यलिङ्गः पुंभूञ्चि चा- सुषु' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥३॥ पिण्डते । 'पिण्डि संचाते' (भ्रा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'पिण्डो वृन्दे जपापुष्पे गोले बोलेऽङ्गसिंहयोः । क्वले पिण्डं तु वैश्वक- देशे जीवनायसोः । बले सान्ने पिण्ड्यलावृष्वर्जुर्वृत्तगरेऽपि च' इति हेमचन्द्रः ॥ (४) ॥३॥ गां जलं स्यति । 'पोऽन्त-

१—अत्राह उपसर्गस्य सत्त्वेनानुपसर्गपदधटितम्व्रस्वाप्राप्त्या तदुपन्यासो भ्रान्तिमूलकः । अत एवैतज्जनकेनापि सिद्धान्तकौमुद्यां 'अनुपसर्गे किम् । गोसंदायः' इत्युक्तम् । तस्मात् 'मूलविद्युजादि- त्वात्कः' इति व्याख्येयम् । यद्वा हरितमलति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) इत्यण् इति बोध्यम् ॥

कर्मणि' (दि० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । गोसः—इति मुकुटः ॥३॥ 'गोपः' इति खानी । गो-जलात् पाति । 'पा रक्षणे' (अ० प० अ०) । 'डुपि' (३।२।४) इति कः ॥ (५) ॥३॥ रसयति, रस्यते, अनेन वा । 'रस आत्मादने' (डु० उ० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥३॥ गोपे ज्यत्ता रतोऽस्य । 'गोपरसः' इति समल्लमपि—इति खानी ॥ (६) ॥३॥ घट् 'गन्धरसस्य' 'वोर' इति ह्या-तस्य ॥

हिण्डीरोऽधिकफः फेनः

हीति ॥ 'हिर्डी' इति 'हिर्डी' इति वा शब्दनीरयति 'ईर गता कम्पने च' (अ० आ० से०) । अच् (३।३।१३४) । अण् (३।२।१) वा । हादिः ॥३॥ (डिण्डीरः) । ङादिर्वा पाठः ॥ (१) ॥३॥ अन्व्येः कृद् इव ॥ (२) ॥३॥ स्फायते । 'स्फायी इद्वा' (भ्वा० आ० से०) । 'फेननीनौ' (उ० ३।३) इति चाडुः ॥ (३) ॥३॥ त्रिणि 'समुद्रफेनस्य' ॥

सिन्दूरं नागसंभवम् ।

सीति ॥ सन्देवे । 'सन्दू प्रलवणे' (भ्वा० आ० से०) । 'सन्देः संप्रसारणं च' (उ० १।६८) इत्यूरन् ।—'खर्जादित्वा-दूरः' बाहुलकात्संप्रसारणं च—इति मुकुटोऽपानिनीयः । 'सिन्दूरत्वमेवे स्यात्सिन्दूरं रक्तचूपके । सिन्दूरी रो-चनारक्तचेलिकाघातक्रेषु च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ नागं सीचं संभवः (उत्पत्तिस्थानम्) अस्य ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'सिन्दूरस्य' ॥

नागसीत्कयोगेष्टवप्राणि

नेति ॥ नगे भवः । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । 'नागं नपुंसकं रङ्गे सीचके करणान्तरे । नागः पत्रगनातङ्ग-कृताचारिषु तीव्रदे । नागकेसरुनाग (नागदन्तप्रभेदके । दे-हानिलप्रभेदे च श्रेष्ठे स्यादुत्तरस्थितः' इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ सिनोति । 'पिन् वन्वने' (स्त्रा० उ० अ०) । क्तिप् (३।२।१७८) । अनिलत्वात् लुच् । ईत्यति । 'पोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । सि-च तर्दीचं च । स्तार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (२) ॥३॥ योगे घातुचं वन्व्ये इष्टम् । 'सत्तनी-' (२।१।४०) इति सनासः ॥ (३) ॥३॥ उच्यते । 'डुवप् बीजसंताने' (भ्वा० उ० अ०) । 'वृधिवपिभ्यां रन्' (उ० ३।२७) ॥३॥ 'वर्ध' इति मुकुटः । वर्धते । 'वृधु वर्धने' (भ्वा० आ० से०) । रन् (उ० ३।२७) । 'वर्धः सीचवत्रयोः' इति हैमः ॥ (४) ॥३॥ चत्वारि 'सीसस्य' 'सीसो' इति ह्यातस्य ॥

त्रपु पिच्चटम् ॥ १०५ ॥

रङ्गवङ्गे

वेति ॥ त्रपते । 'त्रपूर लजायाम्' (भ्वा० आ० से०) । 'शृत्यनिहि-' (उ० १।१०) इत्युः । 'रङ्गसीत्कयोऽस्त्रपुः'

इति रङ्गः ॥ (१) ॥३॥ पिच्चयति, पिच्चते वा । 'पिच्च उदने' (भ्वा०) । अच् (३।१।१३४) । पिच्चं टौकते । 'टौकृ गता' (भ्वा० आ० से०) । 'अन्व्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः । पिच्चयति । 'शकादिभ्योऽडन्' (उ० ४।८१) वा । 'पिच्चटो नेत्ररोगे स्यात्कृषिं सीचकरङ्गयोः' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥३॥ रङ्गति । 'रणि गता' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । ('रङ्गो ना रागे नृत्तरण-क्षितौ । अत्रां त्रपुणि' इति मेदिनी) ॥ (३) ॥३॥ वङ्गति । 'वणि गता' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'वङ्गं सीचकरङ्गयोः । वार्ताकेऽपि च कर्पासे पुंभूनि नीचदन्तरे' इति मेदिनी । 'वङ्गः कर्पासे वृन्ताके वङ्गा जनपदान्तरे । वङ्गं त्रपुणि सीचे च' इति हैमः ॥ (४) ॥३॥ चत्वारि 'वङ्गस्य' 'रङ्ग' इति ह्यातस्य ॥

अथ पिच्चुस्तूलः

अथेति ॥ पिचति । 'पिचु नर्दने' ( ) पचति वा । मृगय्यादिः (उ० १।३७) । 'पिचुर्ना कुष्ठभेदे च कर्पे तूले-ऽडुरान्तरे' इति विश्वमेदिन्या ॥ (१) ॥३॥ तूलयति । तूल्यते, वा । 'तूल निष्कर्षे' (भ्वा० प० से०) 'इगुपय-' (३।१।१३५) इति कः । घञ् (३।३।१९) वा । 'तूलं स्याद्रमदा-रणि । आकाशेऽथ पिचौ न त्रौ' इति विश्वः (मेदिनी) ॥३॥ 'पिचुतूलः' इति रभसात्संघातोऽपि ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'का-र्पासस्य' 'रुई' इति ह्यातस्य ॥

अथ कमलोत्तरम् ।

स्यात्कुसुम्भं वह्निशिखं महारजनमित्यपि ॥ १०६ ॥

अथेति ॥ कनलादुत्तरम् ॥ (१) ॥३॥ कुस्यति । 'कुच संक्षेपणे' (दि० प० से) । 'कुचेल्भमेदेताः' (उ० ४।१०६) इत्युम्भः । बाहुलकान्न गुणः । 'कुसुम्भं हेमनि महारजने ना कनण्डलौ' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥३॥ वह्निवत् शिखास्य ॥ (३) ॥३॥ रज्यतेऽनेन । ल्युट् (३।३।१९५) । 'रजकरजनर-जःसूपसंख्यानम्' (वा० ६।४।२४) इति नलोपः । 'रङ्गेः कुन्' (उ० २।७९) वा । महत् च तद्रजनं च । 'सन्महत्-' (२।१।६१) इति सनासः । 'महारजनसुद्विष्टं शातकुम्भकु-सुम्भयोः' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥३॥ चत्वारि 'कुसुम्भ-स्य' 'कुसुम्भ' इति ह्यातस्य ॥

मेयकम्वल ऊर्णाद्युः

मेयेति ॥ नेपलोनकृतः कम्बलः । शाकवाधिद्वग्दिः (वा० २।१।७८) ॥ (१) ॥३॥ ऊर्णास्यात्ति । 'ऊर्णाया लुन्' (५।३।१२३) । 'ऊर्णाद्युर्ना क्षणामने नेपकम्बलमेययोः' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'कम्बलस्य' ॥

१—अत्र 'रङ्गः' इति पाठः प्रमादिकः । रङ्गार्थं यत्ने उच्यते इत्यतः क्वचिदप्येवमेव शक्यते भावयितुम् । ऊर्णाया लुन्-वाचकत्वाभावात् । नृत्पुटके तथा पाठस्यासुवचनत्वात् ॥

शशोर्णं शशलोमनि ।

शेति ॥ शशस्य ऊर्णा । 'शशोर्णं कारणं करम्' इति चन्द्रगोमिलिङ्गानुशासनात् ऋषिवत्वम् ॥ (१) ॥*॥ शशस्य लोम ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शशलोमः' ॥

मधु क्षौद्रं माक्षिकादि

मेति ॥ मन्यते । 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । 'फलिपाटि-' (उ० १।१८) इति साधु । 'मधु पुष्परसे क्षौद्रे मये ना तु मधुद्रुमे । वसन्तदैत्यभिचैत्रे स्याज्जीवन्त्यां तु योपिति' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ क्षुद्राभिर्मक्षिकाभिः कृतम् । 'क्षुद्राभ्रमर-' (४।३।११९) इत्यन् । 'क्षौद्रं तु मधुनीरयोः' इति हेमचन्द्रः ॥ (२) ॥*॥ मक्षिकाभिः कृतम् । 'संज्ञायाम्' (४।३।११७) इत्यण् ॥ (३) ॥*॥ आदिना भ्रामर-वाटक-पौतिकादिग्रहः ॥*॥ त्रीणि 'मधुनः' ॥

मधूच्छिष्टं तु सिक्थकम् ॥ १०७ ॥

मेति ॥ मधुन उच्छिष्टम् ॥ (१) ॥*॥ तिक्थति, तिक्थते, वा । 'पिक्थ क्षरणे' (तु० उ० अ०) 'पातृतुदिवचिरिविसिचिभ्यस्थक्' (उ० २।१७) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मधूच्छिष्टस्य' 'मोम' इति ख्यातस्य ॥

मनःशिला मनोगुप्ता मनोह्वा नागजिह्विका ।

नैपाली कुनटी गोला

मेति ॥ मनःशब्दवाच्या शिला । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।७८) ॥ (१) ॥*॥ मनसा गुप्ता । 'कर्तृकरणे' (२।१।३२) इति समासः ॥ (२) ॥*॥ मनःशब्देन ह्रूयते कथ्यते । हेक् (भ्वा० उ० से०) । 'आतथोपसर्गो' (३।३।१०६) इत्यङ् ॥ (३) ॥*॥ नागानां जिह्वेव । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (४) ॥*॥ नेपाले भवा । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । 'नैपाली नवमालीमनःशिलासुवहासु च' इति विश्वः ॥ (५) ॥*॥ कौ नटति । 'नट अवस्यन्दने' (तु० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । गौरादिः (४।१।४१) । यद्वा कुस्तिता नटीव ॥ (६) ॥*॥ गां दीप्तिं लाति । कः (३।२।३) । गुड्यते वा । 'गुड वेष्टने' (तु० प० से०) । घञ् (३।३।१९) । डलयोरैक्यम् । 'गोला गोदावरीसङ्घोः कुनटी-दुर्गायोः स्त्रियाम् । पात्राजने मण्डने चालिङ्गरे बालखेलने' + 'चला लक्ष्म्यां पुमान् कम्पे कम्पयुक्तेऽभिधेयवत्-' (इति मेदिनी) ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'मनःशिलायाः' ॥

१-इदमसंगतम् । अत्रोपसर्गाभावैर्नैतत्सङ्गप्राप्तेः । तस्मात्

'कृतोवहुलम्' (वा० ३।३।११२) इति न्यासे 'सुपि' (३।२।४) इति योगविभागेन के प्राप्ते 'कविर्था संप्रसारणिन्यो डः' (वा० ३।२।३) इति ढप्रत्ययो बोध्यः ॥ २-अत्र 'चलन्' इत्यस्य स्वाने 'इयोः' इति पाठं कल्पयित्वा अत्र पाठः प्रामादिकः मूले हेमविश्वयोध लक्ष्म्यादीनां गोलाशब्दार्थेऽनुपलम्भात् । किंतु मूलानुसारेण चलशब्दार्थकथनम् ॥

यवक्षारो यवाग्रजः ॥ १०८ ॥

पाक्यः

येति ॥ यवानां क्षारः ॥ (१) ॥*॥ यवाग्राज्जायते स्म । 'पञ्चम्याम्-' (३।२।९८) इति डः ॥ (२) ॥*॥ पाके साधुः 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'यवक्षारस्य' ॥

अथ खर्जिकाक्षारः कापोतः सुखवर्चकः ।

सौवर्चलं स्याद्बुचकम्

अथेति ॥ खर्जिकारसजः क्षारः । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।७८) ॥ (१) ॥*॥ कपोतवर्णोऽस्यास्ति । ज्योत्स्नादित्वात् (वा० ५।२।१०३) अण् ॥ (२) ॥*॥ सुखं वर्चयति । 'वर्च दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । कुन् (उ० २।३२) ॥ (३) ॥*॥ सुवर्चलाया इदम् । 'तस्यैदम्' (४।३।१२०) इत्यण् 'अथ सौवर्चलं सर्जक्षारे च लवणान्तरे' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ रोचतेऽनेन । 'रुच दीप्तावभिप्रोती च' (भ्वा० आ० से०) । कुन् (उ० २।३२) । 'रुचक्रौ वीज-पूरे च निष्के दन्तकपोतयोः । न द्वयोः सर्जिकाक्षारेऽप्यश्वाभरणमाल्ययोः । सौवर्चलेऽपि मद्बल्यद्रव्येऽपि कटकैऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'क्षारभेदस्य' 'साजीक्षार' इति ख्यातस्य ॥

त्वक्क्षीरी वंशरोचना ॥ १०९ ॥

त्वेति ॥ त्वचो वंशात् क्षीरमस्याः । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (१) ॥*॥ रोचते । नन्यादिः (३।१।१३४) । वंशस्य रोचना । 'स्याद्वंशरोचना वांशी तुकाक्षीरी तुकाशुभा' । त्वक्क्षीरी वंशजा शुभ्रा वंशक्षीरी तु वैणवी' इति शाश्वतः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वेणुजन्मस्योपधिविशेषस्य' ॥

शिशुजं श्वेतमरिचम्

शीति ॥ शिशोर्जायते स्म । 'पञ्चम्याम्' (३।२।९८) इति डः ॥ (१) ॥*॥ श्वेतं मरिचमेव ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शोभाजनवीजस्य' ॥

मोरटं मूलमैक्षवम् ।

मोरेति ॥ मुरति । 'मुर वेष्टने' (तु० प० से०) 'शकादिभ्योऽटन्' (उ० ४।८१) ॥ (१) ॥*॥ इक्षोरिदम् ॥*॥ एकम् 'इक्षुविकारस्य' ॥

अन्धिकं पिप्पलीमूलं चटकाशिर इत्यपि ॥ ११० ॥

अेति ॥ अन्धेः प्रतिकृतिः । 'इवे-' (५।३।९६) इति कन् । 'अन्धिकं पिप्पलीमूले नुगुलुप्रथियपर्णयोः । करीरे पुंसि दैवज्ञे सहदेवाख्यपाण्डवे' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ पिप्पल्या मूलम् ॥ (२) ॥*॥ चटकायाः शिर इव ॥*॥ 'शिरः' अपि । 'शिरो ना पिप्पलीमूले' इति रमसः । ('शिरो ना पिप्पलीमूले स्याद्धमन्यां च योपिति' इति रान्ते मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'पिप्पलीमूलस्य' ॥

गोलोमी भूतकेशो ना

गविति ॥ गोलोत्रालियम् । अण् (४३।१२०) । संज्ञा-
पूर्वकत्वाद्ध्यभावोऽपि । 'गोलोमी श्वेतवर्णायां स्याद्वचाम्-
तकेशयोः' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ भूतानां केश
इव । भूतः केशोऽस्य वा ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'भूतकेशस्य' ॥

पत्राङ्गं रक्तचन्दनम् ।

पेति ॥ पत्राप्यङ्गोऽस्य 'पत्राङ्गं' न द्वयोर्भूजै पद्मके रक्त-
चन्दने' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ रक्तं चन्दनमि-
व । रक्तसारत्वात् ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'रक्तसारद्रव्यस्य' 'प-
त्राङ्गं' इति ख्यातस्य ॥

त्रिकटु त्र्युपणं व्योषम्

त्रीति ॥ त्रयाणां कटुनां समाहारः ॥ (१) ॥३॥ जयति ।
'उच दाहे' (भ्वा० प० से०) । ल्युट् (३।१।१३४) । त्रयाणां
भूषणानां समाहारः । पात्रादिः (वा० २।४।३१) ॥ (२)
॥३॥ विशेषेण लोषति । 'उच दाहे' । (भ्वा० प० से०) ।
अच् (३।१।१३४) ॥ (३) ॥३॥ त्रीणि 'शुण्ठीपिप्पली-
मरीचानां समाहारस्य' ॥

त्रिफला तु फलत्रिकम् ॥ १११ ॥

त्रीति ॥ त्रयाणां फलानां समाहारः अजादिः (४।१।४)
॥३॥ वृफति । 'वृफ वृता' (तु० प० से०) । 'वृफश्च'
(उ० १।१०४) इतिकलः । 'त्रिफला वृफलापि च' इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (१) ॥३॥ फलानां त्रिकम् ॥ (२) ॥३॥ द्वे
हरीतक्यामलकविभीतकफलानां समाहारस्य' ॥

॥ इति वैदयवर्गविवरणम् ॥

शूद्राश्चावरवर्णाश्च वृषलाश्च जघन्यजाः ।

श्चिति ॥ शोचति । 'शुच शोके' (भ्वा० प० से०) ।
'शुचैर्दश' (उ० २।१९) इति रक् दीर्घश्च ।—'शदे रक्
चात क्तं च'—इति सुभूतिरपाणिनीयः ॥ (१) ॥३॥
अवरोऽवमो वर्गोऽस्य । अवरथात्तौ वर्गश्च, इति वा ॥ (२)
॥३॥ वृष्यते, वषति वा । 'वृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) ।
'वृषादिभ्यश्च' (उ० १।१०६) इति कलच् । वृषं धर्मं लुनाति
या 'हृत् छेदने' (क्या० उ० से०) । 'अभ्येभ्योऽपि' (वा०
३।२।१०) इति डः । वृषं लाति वा । केः (३।२।३) ॥ (३)
॥३॥ जघन्यात् पादाजाताः । 'जनी प्रादुर्भावे' (दि० वा०
से०) । 'पद्मम्याम्' (३।२।९८) इति डः । 'जघन्यं मेहने
ह्रीवे चरने गर्हिषेऽन्ववत्' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥३॥
चलाति 'शूद्रस्य' ॥

माचाण्डालालु संकीर्णा अम्बष्ठकरणादयः ॥ १ ॥

आशेति ॥ संकीर्णते स्म । 'कृ मिज्ञे' (तु० प० से०) ।
कः (३।२।१०२) । 'ऋत इक्ष्वातोः' (७।१।१००) । 'रदाम्या-
म्' (८।२।४२) इति नत्वम् ॥ (१) ॥३॥ अम्बष्ठश्च क-

णश्च । अम्बष्ठकरणावादी येषां ते । आदिना उप्रादिप्रहः
॥३॥ एकम् 'संकरणाणाम्' ॥

शूद्राविशोस्तु करणः

श्चिति ॥ शूद्रा च विद् च । तयोः सुतः ॥३॥ किरति,
शीर्यते, वा । 'कृ' (तु० प० से०) । 'बहुलमन्त्रापि' (उ०
२७८) इति युच् । 'कृत्वल्युटः' (३।३।११३) इति वा ।
'करणं हेतुकर्मणोः । बालवादी हस्ते लेपे नृत्सर्गात्प्रभेदयोः ।
क्रियाभेदेन्द्रियक्षेत्रकायसंवेशनेषु च । कायस्थे सायने ह्रीवं
पुंति शूद्राविशोः सुते' इति विश्वः ॥ (१) ॥३॥ एकं 'वैश्या-
च्छूद्रायां जातस्य' ॥

अम्बष्ठो वैश्याद्विजन्मनोः ।

अभ्येति ॥ वैश्या च द्विजन्मा च । तयोः सुतः ॥३॥
अम्बे तिष्ठति । 'घा' (भ्वा० प० अ०) । 'सुपि-' (३।२।४)
इति कः । 'अम्बाम्ब-' (८।३।९७) इति पत्वम् । 'अम्बष्ठो
देशभेदेऽपि विप्राहैश्यासुतेऽपि च । अम्बष्ठप्यन्ल्लोप्यां
स्यात्पाठायूथिकयोरेपि' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥
एकम् 'वैश्यात्राहणीभ्यामुत्पन्नस्य' ॥

शूद्राक्षत्रिययोरेग्रः

श्चिति ॥ शूद्रा च क्षत्रियश्च । तयोः सुतः ॥३॥ उच्चति ।
'उच समवाये' (दि० प० से०) । ऋज्रेन्द्र- (उ० २।२८)
इति निपातनात्साधुः । 'उग्रः शूद्रासुते क्षत्राद्धे पुंति त्रिभू-
त्कटे । त्नी वचासुतयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ एकम्
'शूद्राक्षत्रियाभ्यामुत्पन्नस्य' ॥

मागधः क्षत्रियाविशोः ॥ २ ॥

मेति ॥ क्षत्रिया च विद् च । तयोः सुतः ॥३॥ मग-
प्यति । 'मगध वेष्टने' कण्ठादिः । अच् (३।१।१३४) ।
'यस्य हलः' (६।४।४९) इति यलोपः । प्रज्ञायण् (५।४।
३८) । 'मागधो मगधोद्भूते शुक्रजीरकवन्दितोः । वैश्यतः
क्षत्रियापुत्रे मागधी स्यात्तु पिप्पली । यूयां मापाविशेषश्च'
इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'क्षत्रियावैश्याभ्या-
मुत्पन्नस्य' ॥

माहिष्योऽर्याक्षत्रिययोः

मेति ॥ अर्या च क्षत्रियश्च तयोः सुतः ॥३॥ महिष्यां
साधुः । 'तत्र साधुः' । (४।४।९८) इति यत् । स्वार्थेऽण्
(२।४।३८) । यद्वा महते, महति वा । 'नह पूजायाम्'
(भ्वा० प० से०) 'अविनहोष्टिपन्' (उ० १।४५) । चतुर्वर्गी-
दिवात् (वा० ५।१।१२४) स्वार्थे ष्यच् ॥ (१) ॥३॥ एकम्
'वैश्याक्षत्रियाभ्यां जनितस्य' ॥

क्षत्रार्याशूद्रयोः सुतः ।

क्षेति ॥ अर्या च शूद्रश्च । तयोः सुतः ॥३॥ क्षदति,
क्षयते, वा । 'क्षद संहृता' ( ) । 'संलिसरादिभ्यः'

(उ० २।१४) इति वृत् । 'क्षत्ता शूद्राक्षत्रियाजे प्रतीहारे च सारथौ । भुजिष्यातनयेऽपि स्यान्नियुक्तवेषसोः पुमान्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ अर्या स्वामिनी । सा च क्षत्रिया योग्यत्वात् । तेन 'क्षत्रियायां च शूद्रजे' इत्यनेनाधिरोधः ॥*॥ एकम् 'अर्याशूद्राभ्यामुत्पन्नस्य' ॥

ब्राह्मण्यां क्षत्रियात्सूतः

ब्रेति ॥ सूयते स्म । 'पूङ् प्रसवे' (दि० आ० से०) । कः (३।४।७२) । 'सूतः पारदसारथ्योः प्रसूतेरितवन्दिषु । ब्राह्मण्यां क्षत्रियाज्जाते तक्षिण' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'ब्राह्मण्यां क्षत्रियाज्जातस्य' ॥

तस्यां वैदेहको विशः ॥ ३ ॥

तेति ॥ विदेहेषु भवः । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । विदेहस्यापलम् । 'जनपद-' (४।१।१६८) इत्यण् । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । 'वैदेहको वाणिके शूद्राद्वैद्यानुतेपि च' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'ब्राह्मण्यां वैद्याज्जातस्य' ॥

रथकारस्तु माहिष्यात्करण्यां यस्य संभवः ।

रेति ॥ माहिष्याद्वैद्याक्षत्रियश्रुतात् करण्यां शूद्रायां वैद्याडुत्पन्न्याम् ॥*॥ रथं करोति । 'कृञ्' (त० उ० अ०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'रथकारस्तु माहिष्यात् करणी च तक्षणि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'करण्यां माहिष्याडुत्पन्नस्य' ॥

स्याच्चण्डालस्तु जनितो ब्राह्मण्यां वृपलेन यः ॥४॥

स्येति ॥ चण्डति । 'चडि कोपे' (भ्वा० प० से०) 'पति चण्डिभ्यामालञ्' (उ० १।१।१७) ॥ (१) ॥*॥ अत्येकमेकैकं ('संकरविशेषाणाम्') ॥

कारः शिल्पी

केति ॥ करोति । 'कृवापा-' (उ० १।१) इत्यण् । 'कारस्तु कारके शिल्पे विश्वकर्मणि शिल्पिनि' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ शिल्पमस्यास्ति । 'अत-' (५।२।११५) इतीनिः । 'शिल्पी तु वाच्यवत्कारौ त्रियां कोलदलौपधां' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ 'तक्षा च तन्तुवायश्च नापितो रजकस्तथा । पञ्चमश्चर्मकारश्च कारवः शिल्पिनो मताः' ॥*॥ द्वे 'चित्रकारादेः' ॥

संहतैस्तेद्वयोः श्रेणिः सजातिभिः ।

समित्ति ॥ श्रयति, श्रीयते, वा 'श्रिञ् सेवाम्' (भ्वा० उ० से०) । 'बहिश्रियु-' (उ० ४।५।१) इति निः । 'श्रेणिः स्रोतुंसयोः पदौ समानशिल्पिसंहतौ' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'सजातीयशिल्पिसंघस्य' ॥

कुलकः स्यात्कुलश्रेष्ठी

क्विति ॥ कोलति । 'कुल संस्ताने वन्धुषु च' (भ्वा० प० से०) । कुन् (उ० २।३२) । 'कुलकं तु पटोले स्यात्संब्रद्धलोकसंहतौ । पुंसि वल्मीककाकेन्दुकुलश्रेष्ठेषु कथ्यते (इति मेदिनी) ॥*॥ 'कुलिकः' इति पाठे कुलमधीनत्वेनास्यास्ति । ठन् (५।२।११५) । 'कुलिको नागभेदे स्याद्भेदे कुलसत्तमे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ कुलश्रेष्ठत्वमस्यास्ति । इनिः (५।२।११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कारुसङ्घे मुख्यस्य' ॥

मालाकारस्तु मालिकः ॥ ५ ॥

मेति ॥ मालां करोति । अण् (३।२।१) ॥ (१) ॥*॥ मालास्यास्ति । 'ब्राह्मादिभ्यश्च' (५।२।११६) इति ठन् । यद्वा माला शिल्पसस्या 'शिल्पम्' (४।४।५५) इति ठन् । 'मालिका सप्तलापुत्री प्रोवाल्करणेऽपि च । पुष्पमाल्ये नदीभिर्दे पक्षिभेदे च मालिकः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मालाकारस्य' 'माली' इति ख्यातस्य ॥

कुम्भकारः कुलालः स्यात्

क्विति ॥ कुम्भं करोति । अण् (३।२।१) । 'कुम्भकारी कुलत्थ्यां च पुंसि स्याद्धटकारके' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ कुं भूमिं लालयति । 'लड विलासे' (भ्वा० प० से०) । अण् (३।२।१) । डलयोरैक्यम् । कुलमालाति वा । कः (वा० ३।२।५) । कुलमलति वा । अण् (३।२।१) । कुलमालनाति वा । डः (वा० ३।२।१०१) । 'घृके कुलालः कुकुभे कुम्भकारेऽञ्जनान्तरे' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कुलालस्य' ॥

पलगण्डस्तु लेपकः ।

पेति ॥ पलं मांसम् । तत्तुल्येन मृदादिना गण्डति वदनैकदेशमिव करोति । 'गडि वदनैकदेशे' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ लिम्पति । 'लिप उपदेहे' (तु० उ० स०) । ण्वल् (३।१।१३३) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गृहादौ लेपकारस्य' ॥

तन्तुवायः कुविन्दः स्यात्

तेति ॥ तन्तुं वयति । 'वेञ् तन्तुसंताने' (भ्वा० उ० अ०) । 'ह्वावामश्च' (३।२।२) इत्यण् ॥*॥ 'तन्त्रवायः' इति पाठे तन्तवो वितन्त्यन्ते यस्मिन्तन्त्रम् । तद्वयति ॥*॥ 'तन्त्रवायः' इति पाठान्तरम् । तत्र 'हुवप्' (भ्वा० उ० अ०) । अण् (३।२।१) ॥ (१) ॥*॥ कुं भुवम्, कुटिसर्त वा विन्दति । 'विद्रु लामे' (तु० उ० अ०) । 'गवादिषु विन्देः संज्ञायाम्' (वा० ३।१।१३८) इति शः । कुप्यति । 'कुप क्रोधे' (दि० प० से०) । 'कुपेर्वा वश्च' (उ० ४।८६) इति किन्दच् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पटानां निर्मातरि' ॥

तुन्नवायस्तु सौत्रिकः ॥ ६ ॥

त्विति ॥ तुन्नं छिन्नं वयति । 'वेञ्' (भ्वा० उ० अ०) । अण् (३।२।१) ॥ (१) ॥*॥ सूची शिल्पनस्य । 'शिल्पम्'

१—'वैद्यान्मागधवैदेही राजविप्राङ्गनासु च' (१०।११) इति मनुवाक्यानुकूलमूलवैरुद्धोऽनेकार्थकोपो नादरणीयः ॥

(४१४५) इति ठ् ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'कञ्चुक्यादेनि-
मातरि' ॥

रङ्गाजीवश्चित्रकारः

रेति ॥ रङ्गेणार्जावति । 'जीव प्राणधारणे' (भ्वा०
प० से०) । 'इगुपय-' (३१११३५) इति कः । रङ्ग आर्जा-
वोऽस्य, इति वा ॥ (१) ॥३॥ चित्रं करोति । 'दिवाविमानि-
जा-' (३१२२१) इति टः ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'चित्रकार-
स्य' ॥

शस्त्रमार्जोऽसिधावकः ।

शेति ॥ शस्त्रं नाष्टि । 'मृञ् शुद्धौ' (अ० प० से०) ।
अण् (३१२१) ॥ (१) ॥३॥ अस्ति धावति । 'धातु गतिशु-
द्धयोः' (भ्वा० उ० से०) । अण् (३१२१) । 'स्त्रार्थे कन्'
(ज्ञापि० ५१४५) । कुन् (उ० २३२) वा ॥ (२) ॥३॥ द्वे
'शस्त्रवर्षणोपजीविनः' ॥

पादुङ्घ्वर्मकारः स्यात्

पेति ॥ पद्यतेऽनद्या । पद गर्ता' (दि० आ० अ०) ।
'गित्कश्चिपद्यतेः' (उ० ११८५) इति कः । पादुं करोति ।
क्रिप् (३१२१७६) ॥ (१) ॥३॥ चर्म करोति । अण् (३१२१
१) ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'चर्मकारस्य' ॥

व्योकारो लोहकारकः ॥ ७ ॥

व्योकेति ॥ 'व्यो' इत्यव्ययं लोहवांजवानो—इति श्री-
भोजः । व्यो करोति । अण् (३१२१) ॥ (१) ॥३॥ लोहं
करोति । अण् (३१२१) । 'स्त्रार्थे कन्' (ज्ञापि० ५१४५) ।
'व्योकारोऽयस्कारोऽयस्कारो लोहकारः स्यात्' इति
रत्नकोषः ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'लोहकारस्य' ॥

नाडिग्रमः स्वर्णकारः कलादो रत्नमकारके ।

नेति ॥ नाडी बंधनलीं धनति । 'आ शब्दान्निसंयो-
गयोः' (भ्वा० प० से०) । 'नाडीसुष्टयोश्च' (३१२३०) ।
इति खग् । 'खिलनन्वयस्य' (३१३६६) इति हल्ः ॥ (१)
॥३॥ स्वर्णं करोति । अण् (३१२१) ॥ (२) ॥३॥ कलाना-
दते । 'हुदाञ्' (उ० उ० अ०) । मूलविमुजादित्वात् (वा०
३१२४) कः ॥ (३) ॥३॥ रत्नं करोति । अण् (३१२१) ।
स्त्रार्थे कन् (ज्ञापि० ५१४५) ॥ (४) ॥३॥ चत्वारि 'स्व-
र्णकारस्य' ॥

स्याच्छाङ्गिकः काम्यविकः

स्येति ॥ बाहः शिल्पनस्य । 'शिल्पम्' (४१४५५) इति
ठ् ॥ (१) ॥३॥ कम्बुः शिल्पनस्य । ठ् ॥ (४१४५५) ।
'—शापतिकः' (४१४९) इति निर्देशात्कादेशोऽतिलः ।
कम्बोर्षिकारोऽस्मात्, इति वा । ठ् ॥ (५१२११५) ॥ (२)
॥३॥ द्वे 'शङ्खवादकस्य' ॥

शौल्विकस्ताम्रकुट्टकः ॥ ८ ॥

शाचिति ॥ शुल्बघटनं शिल्पनस्य । 'शिल्पम्' (४१४
५५) इति ठ् ॥ (१) ॥३॥ ताम्रं कुट्टयति । 'कुट्ट छेदने'
(उ० प० से०) । अण् (३१२१) । 'स्त्रार्थे कन्' (ज्ञापि० ५१
४५) ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'ताम्रकारस्य' ॥

तक्षा तु वर्धकस्त्वष्टा रथकारश्च काष्ठतट् ।

तेति ॥ तक्षतेति 'तक्ष् तनूकरणे' (भ्वा० प० से०) ।
'—सुवृषि-' (उ० ११५६) इत्यादिना कनिन् ॥ (१) ॥३॥
वर्धते । 'वर्ध छेदने' (उ० प० से०) । अण् (३१११३४) ।
वर्धे कप्रति । 'कप हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । बाहुल-
काट्टिः ॥ (२) ॥३॥ तक्षति । 'तक्ष् तनूकरणे' (भ्वा० प०
से०) । वृञ् (३१११३३) । 'त्वष्टा पुमान्देवशिल्पितक्षो-
रादित्त्वभिद्यपि' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥३॥ रथं करोति । अण्
(३१२१) ॥ (४) ॥३॥ काष्ठं तक्षति । क्रिप् (३१२१७६) ॥
(५) ॥३॥ पञ्च 'सुतार इति स्यातस्य' ॥

ग्रामाधीनो ग्रामतक्षः

प्रेति ॥ ग्रामेऽधि । 'सप्तमी' (२११४०) इति समासः ।
'अषडक्ष-' (५१४७) इति खः ॥ (१) ॥३॥ ग्रामस्य तक्षा ।
'ग्रामकंटाभ्यां च तक्ष्यः' (५१४१५) इति ट् ॥ (२) ॥३॥
द्वे 'ग्रामत्वष्टुः' ॥

कौटक्षोऽनधीनकः ॥ ९ ॥

कौटेति ॥ कुट्ट्यां भवः । 'तत्र भवः' (४१३५३) इत्य-
ण् । कौटक्षार्ता तक्षा च । ट् ॥ (५१४१५) ॥ (१) ॥३॥
नाधीनः । 'स्त्रार्थे कन्' (ज्ञापि० ५१४५) ॥३॥ एकम् 'कौट-
त्वष्टुः' ॥

धुरिमुण्डिदिवाकीर्तिनापितान्तावसायिनः ।

द्विति ॥ धुरोऽस्मात् । 'अतः-' (५१२११५) इती-
निः ॥ (१) ॥३॥ मुण्डं करोति 'मुण्डमिध्र-' (३११२१)
इति गिन् । प्रहादित्वात् (३१११३४) गितिः ॥ (२) ॥३॥
दिवा कीर्तिरस्य । 'दिवाकीर्तिलु पुंश्चि स्यात्पितान्तावसा-
यिनोः' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (३) ॥३॥ न पियति स् । 'पि
गर्ता' (उ० प० अ०) । 'गल्यार्थे-' (३१४७२) इति कः ।
न—अपितः । निषेधार्थेकेन नद्यद्वेन 'मुमुषा' (२११४)
इति स्नानः । मुद्गा नापनम् । 'आपू व्याप्तौ' (ज्ञा० प०
अ०) । घञ् (३१३१८) । नापो जातोऽस्य । 'तदस्य संजा-
तम्' (५१२३६) इतीतञ् ॥ (४) ॥३॥ नखानामन्तभवसा-
तुं गोलनस्य । 'पोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । 'पं क्षये'
(भ्वा० प० अ०) वा । 'मुपि-' (३१२७८) इति गितिः ।
'जातो वृक्ष-' (७१३३३) । ('अन्तावसायी श्वपचं मुनि-
भेदे च नापिते' इति मेदिनी) ॥ (५) ॥३॥ पञ्च 'नापि-
तस्य' ॥

निर्णेजकः स्याद्रजकः

नीति ॥ निर्णेनेकि । 'णिजिर् शुद्धौ' (जु० उ० से०) ।
प्युल् (३१११३३) । 'उपसर्गादसमासे-' (८१४१४) इति
पत्वम् ॥ (१) ॥*॥ रजति । 'रज्ज राने' (भ्वा० उ० अ०) ।
न् (उ० २३२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'रजकस्य' ॥

शौण्डिको मण्डहारकः ॥ १० ॥

शाविति ॥ ('शुण्डा पानगृहे मता । अम्युहस्तिनीवे-
श्याहस्तिहस्तपुरासु च' इति मेदिनी) । शुण्डा सुरा पण्यम-
स्य । 'तदस्य पण्यम्' (४१४५५) इति ठक् ॥ (१) ॥*॥
मण्डं सुराप्रसं हरति । 'कर्मण्यण्' (३१२११) । स्वार्थे कन्
(शापि० ५१४५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शौण्डिकस्य' ॥

जावालः स्यादजाजीवः

जेति ॥ जवमलति, आलाति वा । 'अल भूषणादौ'
(भ्वा० प० से०) । अण् (३१२११) । कः (वा० ३१२५)
वा । जवालोज्जः । तस्यायम् ॥ (१) ॥*॥ अजा आजीवो
जीविकास्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अजाजीवनस्य' ॥

देवाजीवी तु देवलः ।

देवेति ॥ देवैराजीवितुं शीलमस्य । 'सुप्यजातौ-' (३१
२१७८) इति णिनिः ॥*॥ (देवाजीवः, इति) अदन्तपाठे
देव आजीवोऽस्य ॥ (१) ॥*॥ देवान् जीविकार्थं लाति । कः
(३१२३) । देवं लक्षणया तत्त्वं लाति वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'देवपूजोपजीविनः' ॥

स्यान्माया शाम्बरी

स्येति ॥ विश्वं माति यस्याम्, मिमीते, वा । 'मा माने'
(अ० प० अ०) । 'माद् माने' (जु० आ० अ०) वा ।
'माच्छासिभ्यो षः' (उ० ४१९०९) । मां याति वा ।
'आतोऽनुप-' (३१२३) इति कः । 'माया स्याच्छाम्बरी-
शुद्धयोर्मायः पीताम्बरैऽसुरे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
शाम्बराख्यदैत्यस्येदम् । 'तस्येदम्' (४३१२०) इत्यण् ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'इन्द्रजालादिमायायाः' ॥

मायाकारस्तु प्रातिहारिकः ॥ ११ ॥

मेति ॥ मायां करोति । अण् (३१२११) ॥ (१) ॥*॥
प्रतिहरणम् । 'हृच्' (भ्वा० उ० अ०) भावे घञ् (३३१२८) ।
प्रतिहारो व्याजः प्रयोजनस्य 'प्रयोजनम्' (५१११०९)
इति ठक् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'इन्द्रजालिकस्य' ॥

शैलालिनस्तु शैलूपा जायाजीवाः कृशाश्विनः ।

भरता इत्यपि नटाः

शाथिति ॥ शिलादिना प्रोक्तं नटसूत्रमधीयते । 'पारा-
धर्यशिलालिभ्याम्-' (४३१११) इति णिनिः ॥ (१) ॥*॥
शिल्पस्य ऋषेरपत्वम् । अण् (४११११४) । 'नटे विल्वे च

शैलूपाः' इति तालव्यादिमूर्धन्यान्तेषु रभसः ॥ (२) ॥*॥
जायया जीवन्ति । 'जीव प्राणधारणे' (भ्वा० प० से०) ।
'इगुपघ-' (३१११३५) इति कः ॥ (३) ॥*॥ कृशाश्वेन
प्रोक्तं नटसूत्रमधीयते । 'कर्मन्दकृशाश्वदिनिः' (४३११११)
॥ (४) ॥*॥ भरतस्य मुनेः शिष्याः । अण् (४३११२०) ।
संज्ञापूर्वकत्वात् वृद्धिः । यद्वा विभर्ति स्याद्भम् । 'ड भृच्'
(जु० उ० अ०) । 'भृच्दृशि-' (उ० ३११११) इत्यतच् ।—
विदाद्यो (४१११०४) वा । 'यवयोश्च' (२१४६४) इति
लुकि भरतः—इति मुकुटः । तत्र । अवहुवचने वृद्धिप्रस-
ज्ञात् । पूर्वव्याख्याविरोधाच्च ॥ (५) ॥*॥ नटति । 'नट
वृत्तौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३१११३४) ॥ (६) ॥*॥
'रङ्गावतारी शैलूपो नटो भरतभारतौ' इति वाचस्पतिः ॥
॥*॥ पद 'नटानाम्' ॥

चारणास्तु कुशीलवाः ॥ १२ ॥

चेति ॥ चारयन्ति कीर्तिम् । 'चर गतौ' (भ्वा० प० से०) ।
णिजन्तः । नन्यादित्युः (३१११३४) (१) ॥*॥ कुत्सितं
शीलमस्त्येषाम् । 'कुगति-' (२१२१२८) इति समासः । 'अ-
न्यत्रापि दृश्यते' (वा० ५१२१०९) इति वा । कुशीलं वान्ति
वा । 'वा गत्यादौ' (अ० प० अ०) । कः (३१२३) ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'वन्दिविशेषस्य' ॥

मार्दङ्गिका मौरजिकाः

मेति ॥ मृदङ्गो लक्षणया तद्वादनं शिल्पमेयम् । 'शिल्प-
म्' (४१४५५) इति ठक् ॥ (१) ॥*॥ मुरजः शिल्पमेयम् ।
ठक् (४१४५५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मृदङ्गवादनशीलस्य' ॥

पाणिवादास्तु पाणिघाः ।

पेति ॥ पाणिं वादयन्ति । 'वदेः' (भ्वा० प० से०) ।
प्यन्तादण् (३१२११) ॥ (१) ॥*॥ पाणिं घ्नन्ति । 'पाणिघ-
ताड्यौ शिल्पिनि' (३१२५५) इति साधुः ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'करतालिकावादनशीलस्य' ॥

वेणुध्माः स्युर्वैणविकाः

घयिति ॥ वेणुं धमन्ति । 'ध्मा शब्दादौ' (भ्वा० प०
से०) । 'आतोऽनुप-' (३१२३) इति कः ॥ (१) ॥*॥ वै-
णोर्विकारः । 'ओरञ्' (४३११३९) । वैणवं शिल्पमस्य । ठक्
(४१४५५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वेणुवादनशीलस्य' ॥

वीणावादास्तु वैणिकाः ॥ १३ ॥

वीति ॥ वीणां वादयन्ति ॥ (१) ॥*॥ वीणा शिल्पमे-
यम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वीणावादनशीलस्य' ॥

जीवान्तकः शाकुनिकः

जीति ॥ जीवानामन्तकः ॥ (१) ॥*॥ शाकुनान् हन्ति ।
'पक्षिमत्स्य-' (४३१३५) इति ठक् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पक्षि-
णां हन्तरि' ॥

द्वौ वागुरिकजालिकौ ।

द्राघिति ॥ वागुर्या (१) जालेन (२) च चरति । 'च-रति' (४।४।८) इति ठक् ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'जालेन मृगा-न्वघ्नतः' ॥

वैतंसिकः कौटिकश्च मांसिकश्च समं त्रयम् ॥ १४ ॥

वायिति ॥ वीतंसेन मृगपक्ष्यादिवन्धनोपायेन चरति ॥ (१) ॥३॥ कूटेन मृगादिवन्धनयन्त्रेण चरति ॥ (२) ॥३॥ मांसं पच्यमस्य । 'तदस्य पच्यम्' (४।४।५१) इति ठक् ॥ (३) ॥३॥ त्रीणि 'मांसविक्रयजीविनः' ॥

भृतको भृतिभुक्कर्मकरो वैतनिकोऽपि सः ।

भ्रिति ॥ भ्रियते स्म । 'भृच् भरणे' (भ्वा० उ० अ०) । कः (३।२।१०२) । स्तार्ये कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । यद्वा भृतिं करोति । 'तत्करोति-' (३।१।२६) इति णिजन्तात्कुन् (उ० २।३।२) ॥ (१) ॥३॥ भृतिं वेतनं भुङ्क्ते । क्रिप् (३।२।७६) ॥ (२) ॥३॥ कर्म करोति । 'कर्मणि भृतां' (३।२।२२) इति टः ॥ (३) ॥३॥ वेतनेन जीवति । 'वेतनादिभ्यो जीवति' (४।४।१२) इति ठक् ॥ (४) ॥३॥ चत्वारि 'वेतनोपजीविनः' ॥

वार्तावहो वैवथिकः

वेति ॥ वार्ताया वहः ॥ (१) ॥३॥ विवथं वीवथं वा वहति । 'विभाया विवधात्' (वा० ४।४।१७) इति ठक् । पक्षे ठक् ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'वार्ताया वाहकस्य' 'कव-डिया' इति ख्यातस्य ॥

भारवाहस्तु भारिकः ॥ १५ ॥

भेति ॥ भारं वहति । अन् (३।२।१) ॥ (१) ॥३॥ भारोऽस्ति बाह्यवेनास्य । 'अतः-' (५।२।११५) इति ठक् ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'भारवाहकस्य' ॥

विवर्णः पामरो नीचः प्राकृतश्च पृथग्जनः ।

निहीनोऽपसदो जालमः क्षुल्लकश्चेतरश्च सः ॥ १६ ॥

वीति ॥ विगतो वर्णो यस्य यस्माद्वा । 'वर्णो द्विजादौ शुक्रादौ स्तुतौ रूपयशोऽक्षरे' इति विश्वः ॥ (१) ॥३॥ पा-मानं राति । कः (३।२।३) । यद्वा पा धर्मः भ्रियते येन । 'मृह्' (तु० प० अ०) । 'पुंत्वि-' (३।३।११८) इति घः ॥ (२) ॥३॥ निकृष्टान् लक्ष्मीं विनोति । 'विच्' (स्त्रा० उ० अ०) । 'अन्धेभ्योऽपि दृश्यते' (वा० ३।२।१०१) इति डः ॥ (३) ॥३॥ प्रकृता भवः । अण् (४।३।५३) । यद्वा प्रकृष्टमकृ-तमकार्यमस्य ॥ (४) ॥३॥ सज्जनेभ्यः पृथग्भूतो जनः । शाक-पार्थिवादिः (वा० २।१।७८) ॥ (५) ॥३॥ निश्चयेन हीनः । 'कुमति-' (२।२।१८) इति समासः ॥ (६) ॥३॥ अपकृष्ट-मपकृष्टे वा सोदति । 'पट्टु विद्यारणादौ' (भ्वा० प० अ०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (७) ॥३॥ जालयति । 'जल आच्छा-दने' (तु० प० से०) । जालं करोति । बाहुलकान्मः । 'नेड् वाधि कृति' (७।२।८) । 'जालमस्तु पामरे । अत्तमीक्ष्यका-

रिणि च' इति ह्रमः ॥ (८) ॥३॥ क्षुधं लाति । कः (३।२।३) स्तार्ये कन् (उ० २।३।२) वा । यद्वा क्षुण्ति, क्षुद्यते वा 'क्षुद क्षोदे' (रु० उ० अ०) । 'स्फायितश्चि-' (उ० २।१।३) इति रक् । कपिलिकादिः (८।२।१८) । यद्वा क्षुधा लक्यते । 'लकं आस्तादने' ( ) । 'पुंत्वि-' (३।३।११८) इति घः ॥३॥ कवर्गद्वितीयादिरपि । 'खुल्लकत्रिपु नीचेऽप्ये' इति रभसात् । खदनम् । 'खद हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । प्रयोदरादिः (६।३।१०९) । खुदं लाति । कुन् (उ० २।३।२) ॥ (९) ॥३॥ इना कामेन तीर्यते । 'तृ' (भ्वा० प० से०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । इतं गमनं करोति वा । 'तत्करोति-' (वा० ३।१।२६) इति णिच् । यद्वा इतेन ज्ञानेन क्षीते । 'प्रातिपदिकाद्वात्वर्थे' (तु० सू०) इति णिच् । बाहुलकादरः । यद्वा 'इ' इत्यव्यय-मपकर्षे । 'द्विवचन-' (५।३।५७) इति तरप् । द्रव्यप्रकर्ष-त्वान्नासुः ॥ (१०) ॥३॥ दश 'नीचस्य' ॥

भृत्ये दासेयदासेरदासगोप्यकचेटकाः ।

नियोज्यर्किकरप्रेय्यभुजिष्यपरिचारकाः ॥ १७ ॥

भ्रिति ॥ भ्रियते । 'भृच् भरणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'भृतोऽसंज्ञायाम्' (३।१।११२) इति क्यप् । 'भृत्यः दासे भृतौ भृत्या' इति विश्वः ॥ (१) ॥३॥ दास्या अपत्यम् । 'घञः' (४।१।१२१) इति ठक् ॥ (२) ॥३॥ 'क्षुद्राभ्यो वा' (४।१।१३१) इति ठक् च ॥ (३) ॥३॥ दंसयति दं-स्यते वा । 'दसि दीप्ता' (तु० प० से०) । 'दंसेष्टनौ न आ च' (उ० ५।१०) । यद्वा दास्यते । 'दास्य दाने' (भ्वा० उ० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥३॥ (दाश, इति) तालव्यान्त-पक्षे 'दंशेश्च' (उ० ५।११) ॥ (४) ॥३॥ गुण्यते । 'गुण् रक्षणे' (भ्वा० प० से०) । ण्यत् (३।१।१२४) । स्तार्ये कन् (ज्ञापि० ५।४।५) गोप्यं कायति वा । 'कै शब्दे' (भ्वा० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (५) ॥३॥ चे-व्यते । 'चिट परप्रेष्ये' (भ्वा० प० से०) । कृवादिभ्यो चुन् (उ० ५।३।५) ॥ (६) ॥३॥ नियुज्यते । 'युजिद् योगे' (रु० उ० अ०) । ण्यत् (३।१।१२४) । 'प्रयोज्यनियोज्यौ शक्यार्थे' (७।३।६८) इति साधुः ॥ (७) ॥३॥ किञ्चित् कृत्स्नं वा करोति । 'दिवाविभा-' (३।२।२१) इत्यत्र 'किञ्चित्द्रुपु' इति (वार्तिकेन) अच् ॥ (८) ॥३॥ प्रेष्यते । 'इष गतौ' (दि० प० से०) आमीक्ष्ये (व्या० प० से०) वा । ण्यत् (३।१।१२४) । 'प्राद्धो-' (वा० ६।१।८९) इति वृद्धिः ॥ (९) ॥३॥ भुङ्क्ते साम्युच्छिष्टम् । भुज्यते वा । 'रुचिभुजिभ्यां क्रिष्यन्' (उ० ४।१।७९) ॥ (१०) ॥३॥ परिचरति । 'चर गत्यादौ' (भ्वा० प० से०) । ष्वल् (३।१।१३३) ॥ (११) ॥३॥ एकादश 'दासस्य' ॥

पराचितपरिस्कन्दपरजातपरैधिताः ।

पेति ॥ परेणावितः । 'विन् चयने' (स्त्रा० उ० अ०) ।

क्तः (३१२१०२) ॥ (१) ॥*॥ परिस्कन्दति । 'स्कन्दद् ग-
त्यादौ' (भ्वा० प० अ०) । पचाद्यच् (३१११३४) । 'परेश्व'
(८१३१७८) इति वा पलम् ॥ (२) ॥*॥ परस्माज्जातः । परपो-
पिलात् ॥*॥ 'पराजितः' इति पाठे परैराजीयते स्म । 'वि
अभिभवे' (भ्वा० प० अ०) । क्तः (३१२१०२) । यद्वा
परैरामाजः क्षेपणं जातोऽस्य । तारकादिः (५१२१३६) ॥
(३) ॥*॥ परैरैधितः संवर्धितः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'औ-
दासीन्येन परपोपितस्य' ॥

मन्दस्तुन्दपरिमृज आलस्यः शीतकोऽलसोनुष्णः ॥

मेति ॥ मन्दते स्वपिति । 'मदि सुत्यादौ' (भ्वा० आ०
से०) । अच् (३१११३४) । 'मन्दोऽतीक्ष्णे च मूर्खे च स्वैरे
नाभाग्यरोगिणोः । अल्पे च त्रिषु पुंसि स्याद्वस्तिजात्यन्तरे
शर्ना' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ तुन्दसुदरं परि-
माष्टि । 'मृच् शुद्धौ' (अ० प० से०) । 'तुन्दशोकयोः'-
(३१२१५) इति कः ॥ (२) ॥*॥ न लसति । 'लस श्लेषणे'
(भ्वा० प० से०) । अच् (३१११३४) ॥ (५) ॥*॥ स्वार्थे
ष्यच् (वा० ५१११२४) ॥ (३) ॥*॥ शीतं करोति । 'शी-
तोष्णाभ्यां कारिणि' (५१२१७२) इति कन् ॥ (४) ॥*॥
'उष्णो ग्रीष्मे पुमान्दक्षशीतयोरन्यलिङ्गकः' (इति मेदिनी) ।
उष्णो दक्षः । उष्णादन्यः ॥ (६) ॥*॥ पद् 'अलसस्य' ॥

दक्षे तु चतुरपेशलपटवः सूथान उष्णश्च ।

देति ॥ दक्षते । 'दक्ष वृद्धौ शीघ्रायें च' (भ्वा० आ०
से०) अच् (३१११३४) । 'दक्षः प्रजापती रुद्रवृषमे कुकुटे
पटौ । इमे दक्षा तु मेदिन्याम्' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१)
॥*॥ चतति, चत्यते वा । 'चते याचने' (भ्वा० उ० से०)
'मन्दिवाक्षिमथिचतिचङ्कयङ्किभ्य उरच्' । (उ० १३८) ॥
(२) ॥*॥ पेशनम् । 'पिश समाधौ' (तु० प० से०) । घञ्
(३१३१८) । पेशं लाति । कः (३१२१३) । पेशोऽस्यास्ति ।
सिध्मादित्वात् (५१२१९७) लृच् वा ॥ (३) ॥*॥ पाटयति ।
गिञन्तः । 'फलिपाटि-' (उ० ११९८) इति साधुः । 'पटु-
दक्षे च नीरोगे चतुरेऽप्यभिधेयवत् । पटोले तु पुमान्ङ्कवि
छत्रालवणयोरपि' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ सुष्ठु उत्थान-
सुधोगोऽस्य ॥ (५) ॥*॥ उष्णत्वं शीघ्रकारित्वमस्यास्ति ।
अर्गआद्यच् (५१२१२७) । 'उष्णो ग्रीष्मे पुमान्दक्षशीतयो-
रन्यलिङ्गकः' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ पद् 'दक्षस्य' ॥

चण्डालप्लवमातङ्गदिवाकीर्तिजनंगमाः ॥ १९ ॥

निषादश्चपचावन्तेवासिचाण्डालपुक्कसाः ।

चेति ॥ चण्डते । 'चडि कोपे' (भ्वा० आ० से०) ।
'पतिचण्डिभ्यामालच्' (उ० १११७) ॥ (१) ॥*॥ ङ-
वते । 'ङ्ङ् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । अच् (३१११
३४) 'प्लवः श्लेष्मे हुतौ कपो । शब्दे कारण्डवे म्लेच्छजातौ

मेककभेलयोः । क्रमनिम्नमहीभागे कुलके जलवायसे । (जला-
न्तरे प्लवं गन्धतृणे सुस्तकभिवपि' इति हैमः । 'प्लवः स्या-
त्प्लवने मेले भेकेऽवौ श्वपचे कपो । जलकाके च कुलके प्रवणे
पर्कटीडुमे । कारण्डवाह्यविहगे शब्दे प्रतिगतौ पुमान्' ।
कैवर्तमुस्तके गन्धतृणेऽपि स्यान्नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥
(२) ॥*॥ मतद्गस्यापलम् । शिवादित्वात् (४११११३)
अण् । मतद्गस्यायम्, वा । 'तस्येदम्' (४१३१२०) इत्यण्
॥ (३) ॥*॥ दिवा कीर्तिरस्य ।—दिवा अकीर्तिरस्य—इति
मुकुटः ॥ (४) ॥*॥ अधार्मिकाजनान् गच्छति, जनेभ्यो
गच्छति, वा । 'गमश्च' (३१२१४७) इति खच् ॥ (५) ॥*॥
निषीदति पापमस्मिन् । 'पट्टु विशरणौ' (भ्वा० प० से०) ।
'हृत्थ' (३१३१२९) इति घञ् । 'निषादः खरभेदेऽपि च-
ण्डाले धीवरान्तरे' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ श्वानं पचति ।
अच् (३१११३४) ॥*॥ चङ्कादित्वात् (ग० ७१३५३)
कुले 'श्वपाकः' अपि ॥ (७) ॥*॥ ग्रामादेरन्ते वसति ।
'सुप्यजातौ' (३१२१७८) इति णिनिः । 'शयवास-' (६१३१
१८) इत्यलृच् ॥ (८) ॥*॥ स्वार्थे अच् (५१३११७) । 'चा-
ण्डालः' अपि ।—ब्रह्माद्यणि चाण्डालः—इत्येके । तत्र ।
'कुलालवृद्धकर्मारनिषादचण्डालमित्रामित्रेभ्यश्छन्दसि' (५१
४३६ सूत्रे) इति वार्तिकेन छन्दस्यण्विधानाल्लोके तदभावात्
॥ (९) ॥*॥ पुत् कुत्सितं पुण्यं वा (३१११३४) । मूलवि-
भुजादिकः (वा० ३१२१५) वा । पृषोदरादिः (६१३१०९)
॥*॥ 'पुष्कसी कालिकानीत्योः' पुष्कसः श्वपचेऽधमे' इति
(विश्वे) दर्शनात्पुष्कसोऽपि ॥*॥ (हैमे तु 'बुक्सी—बुक्-
स'—शब्दाबुपलभ्येते) ॥ (१०) ॥*॥ दश 'चाण्डा-
लस्य' ॥

भेदाः किरातशवरपुलिन्दा म्लेच्छजातयः ॥ २० ॥

भयिति ॥ किरातादयस्त्रयो म्लेच्छजातयश्चण्डालभेदाः ।
यत्तु—म्लेच्छशब्दाद्याः—इति मुकुटः । तत्र । जातिपद-
वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । 'म्लेच्छाः' इत्येव वक्तुं युक्तत्वात् ॥*॥
किरति । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०) । 'इत्युपध-' (३११
१३५) इति कः । अतति । 'अत सातत्यगमने' (भ्वा० प०
से०) । अच् (३१११३४) । किरश्वासावतश्च । 'किरातो
म्लेच्छभेदे स्याद्भूनिम्बेऽल्पतनावपि । स्त्रियां चामरवाहिन्यां

१—यद्यपि 'कर्त्तव्यण्' (३१२१२) सूत्रभाष्ये 'अनुपपदस्याव-
काशः । पचतीति पचः । कर्मोपपदस्यावकाशः । कुम्भकारः ।
इहोभयं प्राप्नोति । ओदनपाचः कर्मोपपदो भवति विप्रतिषेधेन'
इत्युक्तम् । तथापि पचादिगणे 'श्वपच' इति प्रतिपदोक्तोपादानादणं
वाधित्वाजेव भवति ॥ २—अस्य तु बहुल्ये 'चण्डालाः' इत्येव
रूपम् । 'चाण्डालाः' इति रूपे तु 'तस्येदम्' (४१३१२०) इत्या-
ण् बोध्यः । छान्दसा अपि कचिल्लोके 'सपिधः' इत्यादय इव
प्रयुज्यन्ते इति वा बोध्यम् ॥

कुटनीदुंग्योरपि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ शवति । 'शव गतौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादरः । शवं राति वा । कः (३१२१) 'शवरो म्लेच्छभेदे च पानीये शंकरेऽपि च' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ पोलति 'पुल महत्त्वे' (भ्वा० प० से०) । 'कुणिपुलिभ्यां किन्दच्' (उ० ४१८५) इति मुकुटः । 'पुलिन्दः कथ्यते म्लेच्छे पुलिन्देऽपि निगद्यते' इति तारपालः । 'पुलिन्दः पञ्चशवरः' इति रत्नकोपः ॥ (१) ॥३॥ म्लेच्छति । 'म्लेच्छ अव्यक्ते शब्दे' (भ्वा० प० से०) अच् (३१११३४) म्लेच्छानां जातयोऽन्तन्तरभेदाः । 'गोमांसभक्षको यस्तु लोकबाह्यं च भापते । तर्वाचारविहीनोऽसौ म्लेच्छ इत्यभिधीयते' । सूतसंहितायामपि । 'ब्राह्मण्यां वैश्यतो जातः क्षत्ता भवति नामतः । अस्यामनेन चौर्येण म्लेच्छो विप्रात्प्रजायते' इति ॥

व्याधो मृगवधाजीवो मृगयुर्लुब्धकोऽपि सः ।

व्येति ॥ विध्यति । 'व्यध ताडने' (दि० प० अ०) । 'श्याब्धा-' (३१११४१) इति णः ॥ (१) ॥३॥ मृगवधे-नार्जवति । 'इगुपध-' (३१११३५) इति कः ॥ (२) ॥३॥ मृगान् वधार्थं याति । 'या प्रापणे' (अ० प० अ०) । 'मृगवधादयश्च' (उ० ११३७) इति कुः । 'मृगयुः पुंसि गोमा-यौ व्याधे च परमेष्ठिनि' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥३॥ लुभ्यते स्म । 'लुभ गार्थ्यं' (दि० प० से०) । क्तः (३१२१०२) । स्वार्थे (ज्ञापि० ५४१५) । संज्ञायाम् (५१३७५) वा कन् ॥ (४) ॥३॥ चलारि 'व्याधस्य' ॥

कौलेयकः सारमेयः कुकुरो मृगदंशकः ॥ २१ ॥

शुनको भपकः श्वा स्यात्

काविति ॥ कुले भवः । 'कुलकुक्षि-' (४२१९६) इति ढक् । 'कौलेयकः सारमेये कुलीने' इति हैनः (मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ सरमाया अपलम् । 'त्रीभ्यो ढक्' (४१११२०) ॥ (२) ॥३॥ कोकते । 'कुक आदाने' (भ्वा० आ० से०) । क्तिप् (३२११७८) । कुरति । 'कुर शब्दे' (उ० प० से०) । कः (३१११३५) । कुक् चासौ कुरश्च । 'कुकुरः सारमेये ना ग्रन्थिपर्णे नपुंसकम्' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (३) ॥३॥ मृगान् दशति । 'दंश दशने' (भ्वा० प० अ०) । अण् (३१२११) । कन् (ज्ञापि० ५४१५) ॥ (४) ॥३॥ शुनति । 'शुन गतौ' (उ० प० से०) । कुन् (उ० २१३२) ॥ (५) ॥३॥ भपति । 'भप पैशुन्ये' (भ्वा० प० से०) । कुन् (उ० २१३२) ॥ (६) ॥३॥ श्वयति । 'दृ ओ श्वि गतिवृद्धोः' (भ्वा० प० से०) । 'श्वशुक्षन्-' (उ० १५९) इति । साधुः ॥ (७) ॥३॥ 'कुकुरस्तु शुनिः श्वानः कपिलो मण्डलः शुनः' इति वाचस्पतिः ॥३॥ तप्त 'शुनकस्य' ॥

अलर्कस्तु स योगितः ।

अलेति ॥ अलम् अर्च्यते । 'अर्क लवने' (उ० प० से०) । अर्च्यते वा । 'अर्च पूजयाम्' (भ्वा० प० से०) ।

घञ् (३१३१९) । शकन्धादिः (वा० ६११९४) । 'अल-कों धवलाकं स्याद्योगोन्मादितकुकुरे' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ योगो मत्ततोपायो जातोऽस्य । तारकादिलात् (५१२१३६) इतच् । यद्वा योग्यन्ते स्म । 'युगि वर्जने' (भ्वा० प० से०) । प्यन्तः । अनित्यत्वान्नुम् । क्तः (३१२१०२) ॥३॥ एकं 'मत्तशुनः' ॥

श्वो विश्वकद्रुमृगयाकुशलः

श्वेति ॥ विश्वकं सर्वं द्रवति । 'दृ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । मित्वादिवात् (वा० ३१२१८०) डुः । यद्वा विश्वं कन्दति । 'कदि आह्वाने' (भ्वा० प० से०) । जन्वादिः (उ० ४१९०२) । 'विश्वकद्रुस्त्रिपु खले ध्वानाखेटशुनोः पु-मान्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ मृगयायां कुशलः ॥३॥ एकम् 'मृगयाकुशलशुनः' ॥

सरमा शुनी ॥ २२ ॥

सेति ॥ सरति । 'सृ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । बाहुल-कादमः । ('सरमा कुकुरीदेवशस्योः स्याद्राक्षसीनिदि' इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ शुनी गौरादिः (४११४१) ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'शुन्याः' ॥

विट्चरः सूकरो ग्राम्यः

वीति ॥ विपं विशां चरति । 'चर गत्यादौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३१११३४) । मूलविभुजादिकः (वा० ३१२१५) वा । विपश्चरो वा ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'ग्राम्यसूकरस्य' ॥

वर्करस्तरणः पशुः ।

वेति ॥ वर्कते । 'वृक आदाने' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादरन् । 'वर्करः परिहासे स्याच्छाने सुवपशावपि' इति विश्वः (मेदिनी) । 'वर्करो नेपशावकः' इति रक्षितः ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'तरुणपशुमात्रस्य' ॥

आच्छोदनं मृगव्यं स्यादाखेटो मृगया स्त्रियाम् २३

आच्छधिति ॥ आच्छिद्यन्तेऽत्र । ल्युट् (३३१११७) । पृषोदरादिः (६३११०९) ॥ (१) ॥३॥ मृग व्यन्तेऽत्र । 'व्य गतौ' (भ्वा० उ० से०) । 'अन्वेभ्योऽपि-' (वा० ३१२१०१) इति डः ॥ (२) ॥३॥ आखिव्यतेऽत्र । 'खिट शस्ते' (भ्वा० प० से०) । 'हलश्च' (३३१२२१) इति घञ् ॥ (३) ॥३॥ मृग्यन्तेऽत्र 'मृग अन्वेपणे' (उ० आ० से०) । '-परिचर्यापरिसर्यामृगया-' (वा० ३३११०१) इति साधुः ॥ (४) ॥३॥ चलारि 'शिकार' इति ल्यातस्य ॥

दक्षिणार्लुब्धयोगाद्दक्षिणेर्मा कुरङ्गकः ।

देति ॥ दक्षिणेऽहरस्य ॥३॥ दक्षिणे ईर्ममस्य । 'दक्षिणे-र्मा लुब्धयोगे' (२१५१२६) इति साधुः ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'दक्षिणव्रणस्य' ॥

चौरैकागारिकस्तेनदस्युतस्करमोपकाः ॥ २४ ॥

प्रतिरोधिपरास्कन्दिपाटञ्चरमलिम्बुचाः ।

चाविति ॥ चोरणम् । 'चुर त्वेये' (उ० प० से०) ।

‘अ प्रलयात्’ (३।३।१०२) । संज्ञापूर्वकलात्र गुणः । तुरा शीलमस्य । ‘छत्रादिभ्यो णः’ (४।४।६२) । ‘चौरः पाटव- रेऽपि स्याच्चौरपुष्पोपधावपि’ इति विश्वः (नेदिनी) ॥ पचाद्यचि ‘चौरैः’ अपि ॥ (१) ॥—॥ एकमसहायमगारं प्रयोजनमस्य । ‘ऐक्यागारिकृद् चौरैः’ (५।१।११३) इति साधुः ॥ (२) ॥—॥ स्तेनयति । ‘स्तेन चौर्ये’ (तु० उ० से०) । पचाद्यच् (३।१। १३४) ॥ (३) ॥—॥ दस्यति । ‘दस्य उपस्ये’ (दि० प० से०) । ‘—जनिमनिदत्तिभ्यो युः’ (उ० ३।२०) । ‘अनुनासि- कयोः’ इत्युक्तात्पानः (७।१।१) । ‘दस्युद्यौरै रिपौ पुंसि’ इति हैमः (नेदिनी) ॥ (४) ॥—॥ तद् करोति ‘क्वियत्तद्- हुषु’ (वा० ३।२।२१) इत्यच् । ‘तद्गृहतोः करपलोः’ (ग० ६।१।१५७) इति लुङ्लोपौ ॥ (५) ॥—॥ सुष्णाति । ‘सुप स्तेये’ (त्र्या० प० से०) । ष्वल् (३।१।१३३) ॥ (६) ॥—॥ प्रतिरोद्धुं शीलमस्य । ‘शुधिर आवरणे’ (उ० उ० अ०) । ‘सुपि-’ (३।२।७८) इति गितिः ॥ (७) ॥—॥ परान् आ- स्तन्तुं शीलमस्य । ‘स्तन्दिद् गलादी’ (भ्वा० प० अ०) । ‘सुपि-’ (३।२।७८) इति गितिः ॥ (८) ॥—॥ पाटयन्धरति । अच् (३।१।१३४) । ष्योदरादिः (६।३।१०९) ॥—॥ ‘चौर- जीर्णपटयोः पटञ्चरः’ इति नामानुदात्तम् ॥ (९) ॥—॥ मत्स्यते । ‘मत् घारणे’ (भ्वा० आ० से०) । इन् (उ० ४। ११८) । मलि धृतं म्लोचति । ‘म्लुच स्तेये’ (भ्वा० प० से०) । मूलविभुजादिक्रः (वा० ३।२।५) । ‘मलिम्लुचो नांसनेदे चौरज्वलनयोः पुमान्’ इति विश्वः (नेदिनी) ॥ (१०) ॥—॥ दश ‘चौरस्य’ ॥

चौरिका स्तैन्यचौर्ये च स्तेयम्

चाविति ॥ चौरस्य भावः कर्म वा । मनोहादित्वाद् (५।१।१३३) हुक् ॥ (१) ॥—॥ स्तेनस्य भावः कर्म वा । ‘स्तेनाद्यत्रलोपद्’ (५।१।१२५) इत्यत्र ‘स्तेनात्’ इति योग- विभागात् ष्यच् ॥ (२) ॥—॥ (द्यत्रलोपौ) ॥ (४) ॥—॥ चौरस्य कर्म ष्य् (५।१।१२४) ॥ (३) ॥—॥ ‘स्तेयं स्तैन्यं च चौर्ये स्याच्चौरिकाचौरिके द्विवान्’ इति वाचस्पतिः ॥—॥ चत्वारि ‘चौरकर्मणः’ ॥

लोपत्रं तु तद्धनम् ॥ २५ ॥

लविति ॥ लुच्यते । ‘लृप् छेदने’ (तु० उ० से०) । झ्न् (उ० ४।१।१५९) ॥—॥ लृक् छेदः झ्नि ‘लोत्रम्’ अपि । ‘लोत्रमश्रुणि चौरिते’ इति विश्वः ॥ (१) ॥—॥ तस्य चौरस्य वनम् ॥—॥ एकम् ‘स्तेयद्रव्यस्य’ ॥

वीतंसस्तूपकरणं बन्धने मृगपक्षिणाम् ।

वीति ॥ वितंसते । ‘वति बलञ्चरे’ (तु० प० से०) । घञ् (३।३।११९) । ‘उपसर्गस्य-’ (६।३।१२२) इति दीर्घः । ‘वीतंसो बन्धनोपाये मृगाणामपि पक्षिणाम् । तेषामेव च विश्वासहेतोः प्रावरणेऽपि च’ इति विश्वः (नेदिनी) ॥ (१) ॥—॥ एकं ‘मृगादिवन्धनसाधनस्य’ ॥

उन्माथः कूटयन्त्रं स्यात्

विति ॥ उन्मथ्यतेऽनेन । ‘नथे विलोडने’ (भ्वा० प० से०) । ‘हलद्’ (३।३।१२१) इति घञ् । ‘उन्माथः कूट- यन्त्रे स्यान्मारणे घातके पुनात्’ (इति नेदिनी) ॥ (१) ॥—॥ कूटस्वरूपं यन्त्रम् ॥ (२) ॥—॥ द्वे ‘मृगादिवन्धनयन्त्रस्य’ ॥

वागुरा मृगबन्धनी ॥ २६ ॥

वेति ॥ अत्रा गुरते । ‘गुरे हिंसायाम्’ (तु० प० से०) । ‘इगुपथ-’ (३।१।१३५) इति कः । ‘वटि भागुरि-’ इत्यकारलोपः ॥ (१) ॥—॥ मृगो बन्धतेऽनया । ‘बन्ध व- न्धने’ (त्र्या० प० अ०) । ‘करणा-’ (३।३।११७) इति ल्युट् ॥ (२) ॥—॥ चातेर्भद्रादित्वाद्गुं गुह्यं चागमः— इति मुकुटस्तपानिनीयः ॥—॥ द्वे ‘जालविशेषस्य’ ॥

शुल्वं वराटकः स्त्री तु रज्जुस्त्रियु वटी गुणः ।

श्विति ॥ शुल्व्यते, शुल्वयति वा । ‘शुल्व विसर्गे’ (तु० प० से०) ष्यन्तः । ‘एरच्’ (३।३।५६) । अच् (३।१।१३४) वा ‘रज्जुः शुल्वा वराटो ना’ इति रत्नकोषात्कथपि । ‘शुल्वं तान्ने यज्ञकर्मप्याचारे जलसंनिधौ’ इति विश्वः (नेदिनी) ॥—॥ स्त्री तु—‘सुम्यं वटाकरः’—इति पठति । तु पूजितं नीयते । ‘नीङ् गलाम्’ (दि० वा० अ०) । ‘एरच्’ (३।३।४६) । बाहुलकाद्यञ् । तुने पुष्पे साधु । ‘तत्र साधुः’ (४।४।९८) इति यच् ॥ (१) ॥—॥ वटं वेष्टनमाकरोति । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥—॥ रज्ज्वते । ‘रज्ज विसर्गे’ (तु० उ० अ०) । ‘रज्जेरसुम् च’ (उ० १।१५) चात्सलोपः ॥—॥ मृजेः कुरसु- गागमश्च—इत्यादिसुकुटस्तपानिनीयः । ‘रज्जुर्वेष्यां गुणे योषित्’ इति विश्वनेदिनी ॥ (३) ॥—॥ वटति । ‘वट वेष्टने’ (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । गौरादिः (४।१। ४१) । चञ्चते वा । ‘खनो घञ्’ (३।३।१२५) इति घः । ‘वटी त्रियु गुणे पुंसि स्यान्न्यप्रोथकपदयोः’ (इति नेदिनी) ॥ (४) ॥—॥ गुण्यते । ‘गुण आमन्त्रणे’ (तु० उ० से०) ज- दन्तः । ‘एरच्’ (३।३।५६) ‘गुणो नौर्ध्वानप्रधाने ल्पादीं सूद इन्द्रिये । सागे चौर्यादिसंख्यादिसत्त्वाद्याद्यतिरज्जुषु । शुक्रादावपि वट्यां च’ (इति नेदिनी) ॥ (५) ॥—॥ पद्म ‘रज्जोः’ ॥

उद्धादनं वटीयन्त्रं सलिलोद्वाहनं प्रहेः ॥ २७ ॥

उद्धेति ॥ उद्ध्वयते, अनेन वा । ‘घट संघाते’ (भ्वा० उ० से०) ष्यन्तः । ल्युट् (३।३।११३, ११७) ॥ (१) ॥—॥ घट्यानां यन्त्रम् ॥ (२) ॥—॥ प्रहेः कृपात् । सलिलमुद्वाहतेऽ- नेन ॥—॥ द्वे ‘अरट्’ इति ख्यातस्य ॥

पुंसि वेमा वापद्रण्डः

पुंसीति ॥ वयस्यनेन । ‘वेल् तन्तुसंघाते’ (भ्वा० उ० अ०) । ‘वेल् सक्त्र’ (उ० ४।१।५०) इति मनिन् ॥ (१) ॥—॥ वपनम् । ‘हुवप्’ (भ्वा० उ० अ०) । घञ् (३।३।१८) । वापस्य दण्डः ॥—॥ ‘वायद्रण्डः’ इति क्वचिद् पाठः । तत्र

वेन्नो भावे घञ् । 'आतो युक्' (७३।३३) । वायस्य दण्डः ॥
(२) ॥३॥ द्वे 'वल्ग्व्यूतिदण्डस्य' ॥

सूत्राणि नरि तन्तवः ।

स्विति ॥ सूत्र्यते । 'सूत्र वेद्ये' (त्रु० उ० से०) व-
दन्तः । 'एरञ्' (३।३।५६) । सौम्यते, अनेन वा । 'यितु
तन्तुसंताने' । (दि० प० से०) । 'त्रिविमूच्योद्येत्स्व' (उ० ४।
१६३) चात् लिट् घृन् प्रत्ययः । 'सूत्रं तु सूत्रनाकारिप्रत्ये
तन्तुव्यवस्थयोः' इति हैनः ॥ (१) ॥३॥ नरि पुंलि ॥३॥
तन्त्यते । 'तनु विस्तारे' (त० उ० से०) । 'स्वितनि-' (उ०
१।६९) इति लृत् ॥३॥ 'सूत्रतन्तुः' इति हारावल्याः संह-
तोऽपि ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'सूत्राणाम्' ॥

वाणिर्व्यूति स्त्रियौ तुल्ये

वेति ॥ वाणनम् । 'वण शब्दे' नुरादिः । 'अत्र इः' (उ०
४।१३९) ॥ (१) ॥३॥ विसिध लृत्तिः । वेषः 'लृत्तियूति-'
(३।३।९७) इत्यादिना क्तिनि निपातितः ॥ (२) ॥३॥ द्वे
'वल्गादिवानस्य' ॥

पुस्तं लेप्यादिकर्मणि ॥ २८ ॥

स्विति ॥ पुस्त्यते । 'पुस्त आदरादौ' (त्रु० प० से०)
निच् । 'एरञ्' (३।३।५६) ॥ (१) ॥३॥ 'दृदा वा दारुणा
वाय वनेषाम्यय चर्नणा । लोहरक्षैः कृतं वापि पुस्तमित्यभि-
धीयते' । लेप्यादिर्यस्य । तत्र तत्कर्म च । आदिना काष्ठ-
पुस्तलिकादि ॥३॥ एकम् 'वल्गादिलेप्यस्य'

पञ्चालिका पुत्रिका स्याद्वलदन्तादिभिः कृता ।

पेति ॥ पदभिवर्गैरत्यते । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प०
से०) । घञ् (३।३।१९) । स्त्रायं कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ।
टाप् (४।१।४) । 'प्रत्ययस्यात्-' (७।३।४४) 'इतोत्तम्' ।
'संज्ञानाम्' (३।३।१०९) इति ष्टुल् वा । संज्ञापूर्वकत्वान्न
वृद्धिः ॥३॥ 'पाञ्चालिका' इति पाठे पञ्चालदेशे भवा ।
'जनपदतदवध्योश्च' (४।२।१२४) इति बुष् । आदिवृद्धिः
(७।२।११७) । 'पाञ्चालिका त्रियां वल्गुपुत्रिकागीतिभे-
दयोः' (इति भेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ पुत्रौव । 'इवे-' (५।३।
९५) इति कन् । चावादिस्त्वात् (५।४।२९) वा । 'स्वात्पु-
त्रिका पुत्तलिकादुहित्रोर्थावतुलिके । ना पुत्रे शरभे धूर्ते शै-
लशुभ्रभेदयोः' इति विश्वनेदिन्याँ ॥ (२) ॥३॥ आदिना
काष्ठच्छिद्यलादिकृता ॥३॥ द्वे 'लेप्यादेः' ॥

पिटकः पेटकः पेटा मञ्जूषा

पीति ॥ पेटति । 'पिट संघाते' (भ्वा० प० से०) ।
कुन् (उ० २।३२) । 'पिटकलिपु विस्तोटे मञ्जूषायां पुनः
पुनान्' (इति भेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ ष्टुल् (३।१।१३३) ।
'पिटकः पुस्तकादीनां मञ्जूषायां कदम्बके' इति विश्वः (भे-
दिनी) ॥ (२) ॥३॥ अच् (३।१।१३४) ॥३॥ 'पैडा' इति

मुकुटः । तत्र पिण्डते । 'पिडि संघाते' (भ्वा० आ० से०) ।
अच् (३।१।१३४) । अनिलत्वान्न मुम् ॥३॥ 'पीडा' इति
स्नानी । तत्र पीडयति । 'पीड अवगाहने' (त्रु० प० से०) ।
अच् (३।१।१३४) ॥ (३) ॥३॥ मञ्जति, अत्र वा । 'दृ
मत्तो शुद्धौ' (त्रु० प० अ०) । 'मत्सेतुम् च' (उ० ४।७७)
इत्युपर । यत्तु—द्विजकारः इति मुकुटः । तत्र । 'मत्सेरन्त्या-
त्पूर्वो मुम्' (३।१।४७ सूत्रे) इति वार्तिकविरोधात् ॥ (४) ॥३॥
चत्वारि 'वल्गालङ्कारादिस्यापनमञ्जूषायाः' 'पेटी' इति
व्यातायाः । मुकुटस्य—आद्यद्वयम् 'झायी' इति व्याता-
याः । अन्त्यद्वयं 'मञ्जूषा' इति व्यातायाः—इत्याह ॥

अथ विहंगिका ॥ २९ ॥

भारयष्टिः

अथेति ॥ विहंगस्य प्रविकृतिः । 'इवे प्रविकृता' (५।३।
९६) इति कन् । विहायसा गच्छति वा । 'गमथ' (३।२।
४७) इति खच् । 'विहायसो विह च' 'खच्च डिट्वाच्यः'
(वा० ३।२।३८) । यावादित्वात् (५।४।२९) कन् ॥३॥
मुकुटस्य—'विहंगमा'—इति पठति ॥ (१) ॥३॥ भारत्य
गष्टिः ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'शिक्याधारलगुडस्य' । 'का-
वडि' इति व्यातायाः ॥

तदालम्बि शिक्यं काचः

तेति ॥ तामालम्बितुं शीलमस्य । 'लवि अवहंसने'
(भ्वा० आ० से०) । 'सुपि-' (३।२।७८) इति गितिः ॥ (१)
॥३॥ हंसतेऽस्मात् । 'संजु अवःपतने' (भ्वा० आ० से०) ।
'हंसतेः शिः कुट् किच्च' (उ० ५।१६) इति यत्, धातोः
शिरादेशो यतः कुट् ।—शक्नोति वोढुम् । अत्र्यादिः
(उ० ४।११२) इति मुकुटस्त्वेषत्सूत्रादर्शनमूलकः । क-
च्यतेऽत्र । 'कच वन्वे' (भ्वा० आ० से०) । 'हलश्च' (३।
३।१२१) इति घञ् । 'काचः शिक्ये मणौ नेत्ररोगभेदे नृ-
दन्तरे' इति विश्वनेदिन्याँ ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'शिक्यस्य' ॥

अथ पादुका ।

पादूरुपानत्की

अथेति ॥ पद्यतेऽनया । 'पद् गतौ' (दि० आ० अ०) ।
'मित्कशिपघर्तेः' (उ० १।८५) इत्युः । स्त्रायं कन् (ज्ञापि०
५।४।५) वा ॥ (१) ॥३॥ (२) ॥३॥ पादं उपनहति, पाद-
मुपनहति वा । 'पह वन्वने' (दि० उ० अ०) । संपदादि-
त्वात् (वा० ३।३।१०८) 'क्लिप् च' (३।२।७६) इति वा
क्लिप् । 'नहिद्यति-' (३।३।११६) इति दीर्घः ॥ (३) ॥३॥
त्रीणि 'पादत्राणस्य' ॥

सैवानुपदीना पदायता ॥ ३० ॥

सैवेति ॥ पदस्यानु । 'यस्य चावानः' (२।१।१६) इत्य-
व्ययीभावः । अनुपदं पादायामप्रमाणा यदा । 'अनुपद

१—शुक्ति वृद्धावपि धात्वकारस्य सवर्गदीर्घेण कृत्यभावाद्वा-
स्य लेखोपयोगे दुर्गन्तः ।

१—माथे तु 'अन्त्यात्पूर्वो नत्वेनिवृत्' इति पाठः । अयं
तु सिद्धान्तकौमुदीव्यः ॥

सर्वा- (५।२।९) इति खः ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'विस्तृत-
पादत्राणस्य' ॥

नध्री वर्ध्री वरत्रा स्यात्

नेति ॥ नह्यतेऽनया । 'णह वन्धने' (दि० उ० अ०) ।
'दात्री-' (३।२।१८२) इति घृन् ॥ (१) ॥३॥ वर्धते । 'वृधु
वर्धने' (भ्रा० आ० से०) । 'वृधिवपिभ्यां र्ण' (उ० २।
२७) । गौरादित्वात् (४।१।४१) ङीप् ॥ (२) ॥३॥ त्रियते-
ऽनया । 'वृध् वरणे' (स्त्रा० उ० से०) । 'वृधधित्' (उ० ३।
१०७) इत्यत्र ॥ (३) ॥३॥ त्रीणि 'चर्ममयरज्जोः' ॥

अभवादेस्ताडनी कशा ।

अश्वेति ॥ ताड्यतेऽनया । 'तड आघाते' (उ० प०
से०) ष्यन्तः । ल्युट् (३।३।११७) ॥३॥ कशति । 'कश
शब्दे' ( ) । 'कश गतिशासनयोः' (अ० आ० से०)
वा । अनिलो जुम् । अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥३॥ आ-
दिना उग्रगर्दभचौरादिग्रहः ॥३॥ एकम् 'प्रतोदस्य' ॥

चाण्डालिका तु कण्डोलवीणा चण्डालंवल्लकी ३३

चेति ॥ चण्डालस्येयम् । 'तस्वेदम्' (४।३।१२०) इ-
त्यण् । 'टिह्वा-' (४।१।१५) इति ङीप् । स्वार्थे क्न् (ज्ञापि०
५।४।५) चण्डालेन कृता वा । 'कुलालादिभ्यो वुञ्' (४।३।
११८) 'चाण्डालिका किनरायासुनायानोपधीभिदि'
(इति नेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ कण्डते । 'कडि मदे' (भ्रा०
प० से०) । बाहुलकादौलच् ।—'कडिकपि-' इति मुकुट-
त्वपाणिनीयः । कण्डोलस्य चण्डालस्य वीणा ॥३॥ 'कटो-
लवीणा' इति पाठे तु कडति । 'कटे वर्षादी' (भ्रा० प०
से०) । 'कपिगडि-' (उ० १।६६) इत्यौलच् ॥ (२) ॥३॥
चण्डालस्य वल्लकी ॥ (३) ॥३॥ त्रीणि 'चाण्डालिकायाः'
'किंगरि' इति स्थातायाः ॥

नाराची स्यादेपणिका

नेति ॥ खल्यो नाराचो वाणभेदः । गौरादिः (४।१।४१)
॥ (१) ॥३॥ इष्यतेऽनया 'इष गतौ' (दि० प० से०) ।
ल्युट् (३।३।११७) । क्न् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (२) ॥३॥ द्वे
'सुवर्णतुलायाः' ॥

शाणस्तु निकपः कपः ।

शैति ॥ शाण्यते । 'शाण दाने' (भ्रा० प० से०) । 'अ-
कतीर-' (३।३।१९) इति घृन् । इयति वा । 'शौतनूकरणे'
(दि० प० अ०) । बाहुलकाण्यः । 'पुंति' स्यात्, शाणो
भासन्ननुष्ठये । लोहादीनां च निकपे शाणी प्रावरणान्तरे'
(इति नेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ निकपति । 'कप हिंसायाम्'

१—सिद्धान्तकौमुद्यादिषु केशरिदिस्वाङ्गीकारार्थमिदम् ।
२—'पुंति स्यात्' इत्यस्य स्वयमपि केषुदाब्ध्यास्त्रयां तच्छे-
पत्वेनैव व्याख्यातत्वेनात्र देखोऽनुचित इव भाति ॥

(भ्रा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ।—निकप्यतेऽत्र ।
'गोचर-' (३।३।११९) इत्यादिना घः—इति मुकुटध्विन्त्यः ।
तत्र कपेरपाठात् । नेत्रहणमुपसर्गान्तरनिवृत्त्यर्थम् । 'निकपः
शाणफलके (निकपा यातुमातरि)' इति विश्वमेदिन्यौ ॥
(२) ॥३॥ (३) ॥३॥ त्रीणि 'सुवर्णपरीक्षणपापाणस्य' ।
खज्रादितोष्णीकरणयन्त्रस्य इत्यन्ये ॥

वृश्चनः पत्रपरशुः

त्रिति ॥ वृश्चतेऽनेन । 'ओ ब्रह्म छेदने' (तु० प० से०)
'करणार्ण-' (३।३।११७) इति ल्युट् ॥ (१) ॥३॥ पत्रमिव
परशुः ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'सुवर्णादिच्छेदनद्रव्यस्य' ॥—
लघुकरवतस्य—इत्यन्ये ॥

एपिका तुलिका समे ॥ ३२ ॥

एपीति ॥ इष्यते । 'इष गलादी' (दि० प० से०) ।
'कृयादिभ्यो वुन्' (उ० ५।३५) ॥३॥ 'ईपिका' इति पाठे
इष्यते । इपति वा । 'इप उच्छे' (भ्रा० प० से०) । कुन्
(उ० २।३२) ॥ (१) ॥३॥ तुलति । 'तूल निष्कपे' (भ्रा०
प० से०) । कुन् (उ० २।३२) ॥ (१) ॥३॥ द्वे 'वीरणादि-
शलाकायाः'
तेजसावर्तनी मूषा

तैजेति ॥ तेजसो विकारः सुवर्णादिरावर्त्यतेऽस्याम् 'वृह
वर्तने' (भ्रा० आ० से०) । ष्यन्तः । अधिकरणे ल्युट् (३।३।
११७) ॥ (१) ॥३॥ मूपति । 'मूप स्तेये' (भ्रा० प० से०) ।
'इगुपथ-' (३।१।१३५) इति कः ॥३॥ 'मुप स्तेये' (भ्रा०
प० से०) । इत्यस्मात् भिदाद्यदि (३।३।१०४) ह्लादिरपि हस्त्वा
मूषा मूषी गौरादिः (४।१।४१) । मूषा । 'मूषा त्वावर्तनी
मूषी' इति शब्दार्णवः । यत्तु—'मुप स्तेये' (भ्रा० प० से०)
'गुरोश्च हलः' (३।३।१०३) इत्यकारप्रत्ययः । त्रापि 'अन्ये-
पानपि-' (६।१।१३७) इति दीर्घत्वे मूषा मुषा च—इति
मुकुटः । तत्र । गुरुत्वाभावात् । दीर्घस्य धातोः सत्वेन 'अ-
न्येपानपि-' इत्यस्यानुपयोगाच्च ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'मूषायाः ॥
भस्त्रा चर्मप्रसेविका ।

भैति ॥ भस्यतेऽनया । 'भस दीप्तौ' (उ० प० से०)
'हुयानाश्रुभसिभ्यस्त्रन्' (उ० ४।१६८) । 'तितुत्र-' (७।२।
९) इति नेट् । अजादिः (४।१।४) ॥ (१) ॥३॥ चर्मणा प्र-
सीव्यते । 'पितु तन्नुचंताने' (दि० प० से०) । 'कृयादिभ्यो
वुन्' (उ० ५।३५) । 'संज्ञायाम्' (३।३।१०९) इति ष्वल् वा
॥ (२) ॥३॥ द्वे 'अग्निज्वलनार्थस्य' ॥

आस्फोटनी वेधनिका

आस्फविति ॥ आस्फोद्यतेऽनया । 'स्फुट भेदने' उ-
रादिः । कर्णे ल्युट् (३।३।११७) ॥३॥ लज्जन्ती स्फोटय-
तीति 'लास्फोटनी' । प्रयोदरादिः (६।३।१०९) इति मु-
कुटः ॥ (१) ॥३॥ विष्यतेऽनया । 'विष विधाने' (तु० प०
से०) । ल्युट् (३।३।११७) । स्वार्थे क्न् (ज्ञापि० ५।४।५)

'वेधनी तु लस्कोट्यां स्फोटनी वृषदंशिका' इति वाचस्पतिः ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'मुक्तादिघेधिन्याः' ॥

कृपाणी कर्तरी समे ॥ ३३ ॥

क्रिति ॥ कृषामपति । 'अण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । अण् (३।२।१) । डीप् (४।१।१५) ॥ (१) ॥३॥ कृन्तति । 'कृती छेदने' (तु० प० से०) । बाहुल्यकारः । यद्वा कर्त-
नम् । षच् (३।३।१८) । कर्त राति । 'रादाने' (अ० प० अ०) । 'आतोऽणुप-' (३।२।३) इति कः । गौरादिः (४।१। ४१) ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'कर्तव्याः' ॥

वृक्षादनी वृक्षभेदी

त्रिति ॥ वृक्षमति । 'अद् भक्षणे' (अ० प० अ०) । 'कृत्वल्युटः-' (३।३।११३) इति ल्युट् ॥ (१) ॥३॥ वृक्षं नेत्तु शीलमस्य । 'भिदिद् विदारणे' (द० ट० अ०) 'सुपि-' (३।२।७८) इति निम्निः ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'काष्ठतनृकरण-
साधनस्य' ॥

ऋङ्गः पापाणदारणः ।

ट्रेति ॥ ऋङ्गयति । 'ट्रिक् वन्वने' जुरादिः । अच् (३।१। १३४) । 'ट्म्' इति शब्दं कायति वा । 'क्रे शब्दे' (भ्वा० प० अ०) । 'आतोऽणुप-' (३।२।३) इति कः । 'सुपि-' (३।२।४) इति वा ॥ (१) ॥३॥ पापाणो दार्यतेऽनेन । 'दृ विदारणे' (व्या० प० से०) । प्यन्तः ल्युट् (३।३।११७) ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'पापाणदारणार्थस्य धनभेदस्य' ॥

क्रकचोऽस्त्री करपत्रम्

क्रेति ॥ 'क्र' इति क्रत्रति 'कच शब्दे' (भ्वा०ला० से०) अच् (३।१।१३४) । 'क्रकचः करपत्रेऽस्त्री ग्रन्थिलाल्य-
तरा पुनान्' इति भेदिनी ॥ (१) ॥३॥ करेण कराद्वा पतति । 'पहू पतने' (भ्वा० प० से०) । ड्रृन् (द० ४। १५९) ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'काष्ठादिविदारणार्थस्य शस्त्रस्य 'करोत' इति व्यातस्य ॥

आरा चर्मप्रभेदिका ॥ ३४ ॥

ओरेति ॥ आ ह्यर्ति, कृच्छति वा । 'ऋ गती' (हु०, भ्वा० प० अ०) । अच् (३।१।१३४) । आर्यते वा । मि-
दादी (३।३।१०४) 'आरा शब्द्याम्' इति पाठान् साधुः । ('आरा चर्मप्रभेदिन्यां पुंस्ति मौनशौनैश्चरे' इति भेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ चर्मनः प्रभेदिका ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'चर्मखण्ड-
नार्थस्य शस्त्रभेदस्य' ॥

सूर्मा ल्यूणायःप्रतिमा

स्विति ॥ शोभना जमिः बहुव्रीहिर्वा । 'सर्वतोऽक्ति-
याद्-' (ग० ४।१।४५) इति, गौरादित्वात् (४।१।४१) वा दीप् ।—'श्रीमन्नजाल्मशर्म-' इति नप्रत्यये गौरादेशे च—
इति सुकृतस्त्वपानिर्नायः ।—'सूर्मा ताड्यादिः'—इत्यप्य-
नुक्तम् 'सूर्यं शूपिरामिव' इति श्रुतिविरोधात् ॥ (१) ॥३॥

तिष्ठति । 'छा गतिनिवृत्तौ' (त्वा० प० अ०) । 'रान्नासान्ना-
स्थ्या-' (द० ३।१।५) इति साधुः । 'ल्यूणा सूर्या सम्भे
रगन्तरे' इति हैमः ॥ (२) ॥३॥ अयसः प्रतिमा ॥ (३)
॥३॥ त्रीणि 'लोहप्रतिमायाः ॥

शिल्पं कर्म कलादिकम् ।

शीति ॥ शील्यते । 'शील समाधौ' (भ्वा० प० से०) ।
शील्यते वा । 'शल गती' (भ्वा० प० से०) । 'ख्यशिल्य-'
(द० ३।२।८) इति साधुः । 'शिल्पं लुवे क्रियादिके' इति
विश्वः (हैमः) ॥ (१) ॥३॥ कला मूल्यगोतादिरूपा चतुःपष्टि-
भेदभिन्ना । आदिना सुवर्णकारादिकर्मग्रहः ॥३॥ एकम् 'क-
लाकौशल्यादिकर्मणः' ॥

प्रतिमानं प्रतिचिम्बं प्रतिमा प्रतियातना प्रति-
च्छाया ॥ ३५ ॥

प्रतिहृतिरर्चा पुंसि प्रतिनिधिः

प्रेति ॥ प्रतिहृत् नयतेऽनेन । 'माङ् माने' (अ० आ०
अ०) । ल्युट् (३।३।११७) ॥ (१) ॥३॥ प्रतिहृतिर्विम्बं
यस्य । 'कुगति-' (२।२।१८) इति समासः ॥ (२) ॥३॥
प्रतिनीयतेऽनया । 'आतश्चोपसर्गे' (३।३।१०९) । इत्यङ् ।
('प्रतिमा गजदन्तस्य वन्धे चागुह्यतावपि' इति भेदिनी) ॥
(३) ॥३॥ प्रतियाल्यतेऽनया । 'यत् निकारोपस्कारयोः'
(जुरादिः) 'प्यासत्रयः-' (३।३।१०७) इति युच् ॥ (४)
॥३॥ प्रहृष्टा छाया ॥ (५) ॥३॥ प्रहृष्टा कृतिः । प्रतिनिधेः
कृतिर्वा ॥ (६) ॥३॥ अच्यते । 'अर्च पूजायाम्' (भ्वा०
प० से०) । 'गुरोश्च हलः' (३।३।१०३) इत्यङ् ॥ (७) ॥३॥
प्रतिनिधीयते सदृशीक्रियते । 'डुवाल्' (हु०द०अ०) । 'उपसर्गे
घोः क्तिः' (३।३।९२) ॥ (८) ॥३॥ अर्थ 'प्रतिमायाः' ॥

उपमोपमानं स्यात् ।

उपेति ॥ उपनातेर्भावेऽङ् (३।३।१०९) ॥ (१) ॥३॥
ल्युट् (३।३।११५) । करणे (३।३।११७) वा ॥ (२) ॥३॥
द्वे करणे भावे च । 'येनोपनीयते, वा चोपमितः, तयोरेते
नात्री । केचित्तु—पूर्वान्विते—इत्याहुः ॥

वाच्यलिङ्गाः समस्तुल्यः सदृशः सदृशः सदृक् ३६
साधारणः समानश्च

वेति ॥ समति । 'सम वैकृत्ये' (भ्वा० प० से०) अच्
(३।१।१३४) ॥ (१) ॥३॥ तुल्या संमितः । 'नौवयो-'
(४।४।९१) इति यच् ॥ (२) ॥३॥ समान इव पद्यति ।
'त्येदादियु-' (३।२।६०) इति कञिकर्ता । वैसत्र । 'दृग्दृश-
वतुडु' (३।३।८९) 'दृशे च' (वा० ३।३।८९) इति समासः

१—समानशब्दस्य लशदित्वाभावात्त्रास्योपन्यासोऽसंभवः ।
तस्मात् 'समानान्ययोश्च' (वा० ३।२।६०) इत्यनेन बोध्या ॥
२—'दृग्दृशवतुडु' (३।३।८९) शब्दस्य 'दृशे च' इति वार्तिक-
कृतदुस्तोत्रेण क्तः कृत्येने—इति 'लशदियु-' (३।२।६०) शब्द-
नाप्यप्रतीभोदयोक्तव्यम् ॥

॥ (३) ॥३॥ (४) ॥३॥ (५) ॥३॥ सह आधारेण वर्तते ।
‘वोपसर्जनस्य’ (६।३।८२) इति सभावः । साधायाः संतिद्धे
रणो वाचक इव ॥ (६) ॥३॥ सह मानेन वर्तते । समानं
मानस्य, इति वा । ‘समानस्य च्छन्दसि’ (६।३।८४) इति
सः ॥ (७) ॥३॥ सप्त वाच्यलिङ्गाः ॥ सप्त ‘तुल्यस्य’ ॥

स्युरुत्तरपदे त्वमी ।

निभसंकाशनीकाशप्रतीकाशोपमादयः ॥ ३७ ॥

स्युरिति ॥ अनी निभादय उत्तरपदस्था एव सदृशव-
चना वाच्यलिङ्गाः स्युः । यथा ‘पितृनिभः पुत्रः’ ‘मातृनिभा
कन्या’ ‘देवनिभमपत्यम्’ इति । नियतं भाति । ‘आतश्रोप-
सर्गं’ (३।१।१३६) इति कः । ‘निभस्तु कथितो व्याजे पुं-
लिङ्गः सदृशे त्रिषु’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ संकाशते ।
‘काश्ट दीर्घा’ (भ्रा० आ० से०) । अन् (३।१।१३४) ।
‘संकाशः सदृशेऽन्तिके’ इति हैमः ॥ (२) ॥३॥ नितरां
काशते । ‘इकः काशे’ (६।३।१२३) इति दीर्घः । ‘नीका-
शो निशये तुल्ये’ इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (३) ॥३॥ प्रति
काशते ॥ (४) ॥३॥ आदिना भूतरूपकल्पादयः यथा पितृ-
भूतः, पितृरूपः, पितृकल्पः, ॥

कर्मण्या तु विधाभृत्याभृतयो भर्म वेतनम् ।

भरण्यं भरणं मूल्यं निर्वेशः पण इत्यपि ॥ ३८ ॥

केति ॥ कर्मणा संपद्यते । ‘कर्मवेपाद्यत्’ (५।१।१००) ।
कर्मणि साधुर्वा । ‘तत्र साधुः’ (४।४।९८) इति यत् ॥ (१)
॥३॥ कर्माणि विधीयन्तेऽनया । ‘डुधाव्’ (जु० ड० अ०) ।
‘आतश्रोपसर्गं’ (३।३।१०६) इत्यङ् ॥ (२) ॥३॥ त्रियन्ते
कर्मकरा अनया । ‘भृव् भरणे’ (भ्रा० ड० अ०) । ‘संज्ञायां
समज-’ (३।३।९९) इति क्यप् ॥ (३) ॥३॥ ‘कर्मणि भृतां’
(३।२।२२) इति निर्देशात् क्तिन्नपि ॥ (४) ॥३॥ त्रियते-
ऽनेन । ‘डुभृव्’ (जु० ड० अ०) ‘भृव्’ (भ्रा० ड० अ०) वा ।
नानिन् (ड० ४।१।४५) ॥ (५) ॥३॥ वीच्यतेऽनेन । ‘वीग-
सादा’ (अ० प० अ०) । ‘वोपतिभ्यां तनन्’ (ड० ३।
१५०) ॥ (६) ॥३॥ भरणे साधु । ‘तत्र साधुः’ (४।४।९८)
इति यत् ॥ (७) ॥३॥ त्रियतेऽनेन । ल्युट् (३।३।११७) ।
‘(भरणी वोपके ऋक्षे) भरणं वेतने भृता’ इति विश्वः
(मेदिनी) ॥ (८) ॥३॥ मूल्येनानाम्यम् । ‘नीचयोधने-’
(४।४।९९) इति यत् । ‘मूल्यं स्याद्वेतने बले’ इति विश्वः
(मेदिनी) ॥ (९) ॥३॥ निर्विद्यते । अनेन वा । ‘विश प्रवे-
शने’ (तु० प० से०) । ‘अकर्तारि च’ (३।३।१९९) इति ‘ह-
ल्य’ (३।३।१२१) इति वा घञ् । ‘निर्वेशस्तु पुमान्भोगे
वेतने मूर्च्छनेऽपि च’ (इति मेदिनी) ॥ (१०) ॥३॥ पण्यते ।
‘नित्यं पणः परिमाणे’ (३।३।६६) इत्यप् । ‘पुंति-’ (३।३।
११८) इति षो वा । ‘पणो वराट्माने स्यान्मूल्ये कार्यापण्ये

गल्हे । क्रम्यशाकादिके द्यूतव्यवहारे भृतौ धने’ (इति मेदि-
नी) ॥ (११) ॥३॥ एकादश ‘वेतनस्य’ ॥

सुरा हलिप्रिया हाला परिच्छुद्ररुणात्मजा ।

गन्धोत्तमा प्रसन्नैराकादम्बयः परिच्छुता ॥ ३९ ॥

मदिरा कश्यमद्ये अपि

स्थिति ॥ सुष्ठु राति याम् । ‘रा दाने’ (अ० प० अ०) ।
सु अतीव रायन्त्यनया वा । ‘रं शब्दे’ (भ्रा० प० से०) ।
‘आतश्रोपसर्गं’ (३।३।१०६) इत्यङ् । ‘सुरा चपकमद्योः’ ।
पुंलिङ्गस्त्रिदिवेशे स्यात्’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ हलिनो
बलस्य प्रिया ॥ (२) ॥३॥ हल्लयङ्म् । ‘हल विलेखने’
(भ्रा० प० से०) । ज्वलादित्वात् (३।१।१४०) णः । ह-
ल्यतेऽनया वा । ‘हल्य’ (३।३।१२१) इति घञ् । ‘हालः
सातवाहनपार्थिवे । हाला सुरायाम्’ इति विश्वः (हैमः) ॥
(३) ॥३॥ परितः खवति । ‘सु खवणे’ (भ्रा० प० से०) ।
क्लिप् (३।३।७६) । तुक् (६।१।७१) ॥ (४) ॥३॥ चट्टणाल-
योऽपि वरुणः । तस्यात्मजा ॥ (५) ॥३॥ गन्धोत्तमा । ग-
न्ध उत्तमो यस्या वा । राजदन्तादिः (२।२।३१) ॥ (६) ॥३॥
प्रसादति स्म । ‘पद विशरणादौ’ (भ्रा० प० अ०) । ‘गल्य-
थी-’ (३।४।७२) इति कः । ‘रदाभ्याम्-’ (८।२।४२)
इति निष्ठात्त्वम् । ‘प्रसन्ना स्त्री सुरायां स्यादच्छुद्रुष्टयो-
स्त्रिषु’ (इति मेदिनी) ॥ (७) ॥३॥ इ कामं राति ‘रा दाने’
(अ० प० अ०) । ‘आतोऽनुप-’ (३।२।३) इति कः ॥ (८)
॥३॥ कुत्सितमम्बरम् । ‘कुगति-’ (२।२।१८) इति
समासः । ‘कोः कत्तत्पुरुषेऽचि’ (६।३।१०१) । कदम्बरं
नीलाम्बरमस्यास्ति । अर्शआद्यन् (५।२।१२७) । तस्येयम् ।
‘तस्येदम्’ (४।३।१२०) इत्यण् । कदम्बे जातो रसः । ‘तत्र
जातः’ (४।३।५३) इत्यण् । कादम्बं राति वा । कः (३।२।
३) । ‘गौरादिः’ (४।१।४१) । ‘कादम्बरस्तु दध्यग्रे मद्य-
भेदे नपुंसकम् । स्त्री वारुणीपरश्रुताभारतीसारिकास्तु च’
(इति मेदिनी) ॥ (९) ॥३॥ भागुरिमते टापि ‘परिच्छुता’ ।
यद्वा परितः सूयते स्म लोकैः । ‘छ गतौ’ (भ्रा० प० अ०) ।
क्तः (३।२।१०२) । ‘परिच्छुता स्त्री वारुण्यां सन्ने स्यादभि-
धेयवत्’ (इति मेदिनी) ॥ (१०) ॥३॥ माद्यन्त्यनया । ‘मदी
हर्षे’ (दि० प० से०) । ‘हृषिमदिमुदि-’ (ड० १।५।१) इ-
त्यादिना किरच् ॥ (११) ॥३॥ कश्यते । अनेन वा । ‘कश
शब्दे’ ( ) बाहुलकाद्यः । ‘मद्याश्वमध्ययोः कश्यम्’
इति रन्तिदेवः । ‘कश्यस्त्रिषु कशाहं स्यात्स्त्रीवं मद्याश्वमद्य-
योः’ इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१२) ॥३॥ माद्यन्त्यनेन ।
‘गदमदचर-’ (३।१।१००) इति यत् ॥ (१३) ॥३॥ त्रयो-
दश ‘मद्यसामान्यस्य’ ॥

अवदंशस्तु मक्षणम् ।

अवेति ॥ अवदश्यते । ‘दंश दशने’ (भ्रा० प० अ०) ।
कर्मणि घञ् (३।३।१९९) । भावे (३।३।१८) वा ॥ (१)
॥३॥ एकं ‘पानहेचिजनकभक्षणस्य’ ॥

शुण्डा पानं मदस्थानम्

शिवति ॥ शुच्यते । 'शुन गतौ' (तु० प० से०) । 'अमन्ताडः' (उ० १।१।१२) । 'शुण्डा पानग्रहे मता । (अप्यन्वुहस्तिनी वेद्याहस्तिहस्तपुरासु च' इति मेदिनी) । ('शुण्डापि जलहस्तिन्यां मदिराकरिहस्तयोः । नलिन्यां वारयोपायां शुण्डस्तु नदनिरैरे' इति विश्वः ॥ (१) ॥३॥ पिवन्त्यत्र । 'पा पाने' (भ्वा० प० अ०) । 'अधिकरणे ल्युट्' (३।३।११७) । 'पानं पीतिभाजनरक्षणे' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥३॥ मदस्य स्थानम् ॥ (३) ॥३॥ त्रीणि 'मद्यगृहस्य' ॥

मधुवारा मधुक्रमाः ॥ ४० ॥

मेति ॥ मधुनो वारः ॥ (१) ॥३॥ मधुनः क्रमः ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'मधुपानावसरस्य' ॥

मध्वासन्नो माधवको मधु मार्द्धाकमद्वयोः ।

मेति ॥ मधुकपुष्पं मधु । तस्यासन्नः ॥ (१) ॥३॥ मधुना कृतः संघितः । 'कुलालादिभ्यो वुक्' (४।३।११८) ॥ (२) ॥३॥ मन्वते । 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । 'फलिपाटि-' (उ० १।१८) इति साधु । 'मधु पुष्परसे क्षौद्रे मद्ये ना तु मधुद्रुमे । वसन्तदैत्यभिचैत्रे स्थाञ्जीवत्यां तु योपिति' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (३) ॥३॥ चट्टीका प्राक्षा । तस्या विकारः । 'तस्य विकारः' (४।३।१३४) इत्यण् 'अनुदात्तादेः' (४।३।१४०) इत्यच् वा ॥३॥ केचित्तु—'माध्वीकम्' इति पठन्ति । तत्र प्रयोदरादित्त्वं ॥ (४) ॥३॥ अद्वयोः क्लीबमित्यर्थः ॥३॥ चत्वारि 'मधुकपुष्पकृतमद्यस्य' ॥ स्वानी तु—द्वौ द्वौ पर्यायौ—इत्याह ॥

मैरेयमासवः शीधुः

मायिति ॥ मिरायां देशविशेषे ओपवीशेषे वा भवम् । 'नयादिभ्यो ढक्' (४।२।१७) ॥ (१) ॥३॥ आसूयते । 'धुक् अभिपवे' (स्वा० उ० अ०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) ॥ (२) ॥३॥ शेरतेऽनेन । 'शीडो धुक्' (उ० ४।३८) अर्धर्चादिः (३।४।३१) । 'पुनपुंसकयोर्दांर्जीवातुस्थानुशोधवः' इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (३) ॥३॥ यद्यपि 'शीधुरिक्षुरसैः पक्कैस्पर्करासवो भवेत् । मैरेयं धातक्रीपुष्पगुडधानाम्बुसंहितम्' इति माधवः । तथापि भेदमनाद्लोकम् ॥३॥ त्रीणि 'इक्षुशाकादिजन्यस्य मद्यस्य' ॥

मेदको जगलः समौ ॥ ४१ ॥

मेदेति ॥ मेद्यति । 'जिमिदा जेहने' (दि० प० से०) । 'धुन् कृनादिभ्यः-' (उ० ५।३५) ॥ (१) ॥३॥ मृशं गलति, गेल्यते, वा । 'गल अदने' (भ्वा० प० से०) यद्भुगन्तादच् (३।१।१३४) । संज्ञापूर्वकत्वात् 'दीपोंऽकितः' (७।४।८३) इति दीपों न । 'जगलो नदनद्रुमे । मेदके पिष्टमद्ये च' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'सुराकलकस्य' ॥

संधानं स्यादभिपवः

समिति ॥ संधीयते । 'डुधाक्' (जु० उ० अ०) । ल्युट् (३।३।११३) । भावे (३।३।११५) वा । 'संधानं स्यादभिपवे तथा संपद्यतेऽपि च' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ अभिपूयते । 'पुक् अभिपवे' (स्वा० उ० अ०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । भावे वा । 'भवेदभिपवः नाने मद्यसंधानयज्ञयोः' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥३॥ द्वे आम्रादिसंधानस्य' ॥

किण्वं पुंसि तु नग्रहः ।

कीति ॥ कणनम् । 'कण' शब्दे (भ्वा० प० से०) । 'उत्वाद्यश्च' (उ० ४।१५) इति साधुः । कर्मणि वा । 'किण्वं पापे सुरावीजे' इति विश्वः ॥ (१) ॥३॥ हानम्, हूयते वा । 'ह्वल्' (भ्वा० उ० अ०) । संपदादि क्प् (वा० ३।३।१०८) । नग्रस्य हूः ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'नानाद्रव्यकृतसुरावीजस्य' ॥ —मत्तनग्रहताह्वानस्य—इत्यन्ये

कारोत्तरः सुरामण्डः

केति ॥ कारणे क्रियया उत्तरः । 'कारोत्तमः-' इति स्वानी ॥ (१) ॥३॥ सुराया मण्डः ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'सुरामण्डस्य' ॥

आपानं पानगोष्ठिका ॥ ४२ ॥

आपेति ॥ आ संभूय पिवन्त्यत्र । ल्युट् (३।३।११७) ॥ (१) ॥३॥ पानस्य गोष्ठी । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'पानार्थायाः सभायाः' ॥

चपकोऽस्त्री पानपात्रम्

चेति ॥ चण्यतेऽनेन । 'चप भक्षणे' (भ्वा० उ० से०) । कुन् (उ० २।३२) । 'चपकोऽस्त्री सुरापाने मद्यमद्यप्रभेदयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ पानस्य पात्रम् ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'मद्यपात्रस्य' ॥

सरकोऽप्यनुत्तर्पणम् ।

सेति ॥ सियते 'सृ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'धुन् कृनादिभ्यः' (उ० ५।३५) । 'सरकः शीधुपानेक्षुशीधुनो-मद्यभाजने' इत्यजयः । अपिशब्दात् सरकोऽप्यस्त्री । 'सरकं वानानुत्तर्पो ना' इति खकोपः ॥ (१) ॥३॥ अनुत्तर्पणम् । अनेन वा । 'जितृषा पिपासायाम्' (दि० प० से०) । भावे (३।३।११८) करणे (३।३।११७) वा ल्युट् ॥३॥ घञि (३।३।१८) 'अनुत्तर्पः' अपि । 'चपकश्चानुत्तर्पश्च सरकश्च' इति भागुरिः ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'मद्यपानस्य' ।—चत्वारि 'मद्यपानपात्रस्य'—इति सुकटः ॥

धूर्तोऽक्षुदेवी कितवोऽक्षधूर्तो धृतकृत्समाः ॥ ४३ ॥

ध्विति ॥ ध्वंति । 'धुर्वा हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'हसिमृत्रिण्-' (उ० ३।८६) इति तन् । 'राहोपः' (६।४।२१) । 'धूर्ते तु खण्डलवणे धत्तुरे ना विटे त्रिषु' (इति मेदिनी) । 'धार्तः' इति पाठे धावनम् । 'धातु गतौ' (भ्वा०

उ० से०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । बाहुलकाद्व्युत्पत्तिः ।
 धा धावनेनातिः धातिरस्यास्ति । ज्योत्स्नाद्यण् (वा० ५।२।
 १०३) । यद्वा धा धावनेनार्तः ॥ (१) ॥*॥ अक्षैर्दाञ्विति ।
 'युपि-' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (२) ॥*॥ 'कि ज्ञाने'
 (जु० प० अ०) । भावे क्तः (३।३।११४) । कितं वाचति ।
 'ओ वै शोपणे' (भ्वा० प० अ०) कितने वाति वा । 'वा
 गन्धने' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः
 'कितवो धूर्तवन्मते वच्चके कनकाह्वये' इति विश्वः ॥ (३)
 ॥*॥ अक्षेपु धूर्तः । 'सप्तमी शौण्डेः' (२।१।४०) इति स-
 मासः ॥ (४) ॥*॥ धूर्तं करोति । क्तिप् । (३।२।७६) ॥
 (५) ॥*॥ पञ्च 'धृतकृतः' ॥

स्युर्लघ्नकाः प्रतिभुवः

स्युरिति ॥ लज्जते स्म । 'ओलत्जी व्रीडे' (तु० आ०
 से०) । 'गलर्या-' (३।४।७२) इति क्तः । स्वायं कन्
 (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (१) ॥*॥ प्रति प्रतिनिधिर्भवति ।
 क्तिप् (३।२।७६) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ऋणादौ प्रतिनिधि-
 भूतस्य' 'जामिन' इति ख्यातस्य ॥

समिका धृतकारकाः ।

सेति ॥ सभाधृतमाश्रयत्वेनास्यास्ति । व्रीह्यादित्वात्
 (५।२।११६) ठन् । 'सभा धृतं सभाग्रहम्' इति रुद्रः ॥
 (१) ॥*॥ धृतं कारयन्ति । अण् (३।२।१) । स्वायं कन् ।
 (ज्ञा० ५।४।५) । ण्वुलि (३।१।१३३) तु धृतस्य कारकः ॥
 (२) ॥*॥ द्वे 'ये धृतं कारयन्ति तेपाम्' ॥

धृतोऽस्त्रियामक्षवती कैतवं पण इत्यपि ॥ ४४ ॥

धिति ॥ देवन्म । 'दिवु क्रीडादौ' (दि० प० से०) ।
 भावे क्तः (३।३।११४) ॥ (१) ॥*॥ अक्षाः पाशकाः
 सन्त्यस्याम् । मत्पु (५।२।९४) । लोकात्स्वीत्वम् ॥ (२)
 ॥*॥ कितवस्य कर्म । सुवादित्वात् (५।१।१३०) अण् ।
 'कैतवं तु छले धृते कैतवः कितवे रिपौ' (इति मेदिनी)
 ॥ (३) ॥*॥ पणो गल्होऽस्त्यस्मिन् । अर्ग आद्यच् (५।२।
 १२७) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'धृतक्रीडनस्य' ॥

पणोऽक्षेपु गल्हः

पेति ॥ पण्यते उत्लज्यते । 'पण व्यवहारे' (भ्वा० आ०
 से०) । 'नित्यं पणः' (३।३।६६) इति योगविभागाद् ॥
 (१) ॥*॥ गल्हते अनेन । 'गल्ह आदाने' (भ्वा० आ०
 से०) । 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घः । 'हलथ' (३।३।
 १२१) इति घञ् वा । संज्ञापूर्वकत्वात् वृद्धिः । गल्हते वा ।
 'अक्षेपु गल्हः' (३।३।७०) इति साधुः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'धृते
 लाप्यमानस्य' ॥

अक्षास्तु दैवनाः पाशकाश्च ते ।

अक्षा इति ॥ अक्षति । 'अक्ष व्याप्तौ' (भ्वा० प०
 से०) । अच् (३।१।१३४) । 'अक्षी ज्ञानात्मशकटव्यवहा-

रेपु पाशके । रुद्राक्षेन्द्राक्षयोः सर्पे विभीतकतरावपि । चके
 कर्षे पुमान् क्लीवं तुत्ये सौवर्चलेन्द्रिये' (इति मेदिनी) ।
 (१) ॥*॥ दीव्यन्ति येन । 'करणा-' (३।३।११७) इति
 ल्युट् । 'देवनं व्यवहारे स्याजिनीपाक्रीडयोरपि । अक्षेपु
 देवनः प्रोक्तः' (इति विश्वः) ॥ (२) ॥*॥ पाशयति । 'पश
 बन्धे' चुरादिः । ण्वुल् (३।१।१३३) । कुन् (उ० २।३२)
 वा ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'पाशकस्य' ॥

परिणायस्तु शारीणां समन्ताद्यनेऽस्त्रियाम् ॥ ४५ ॥

पेति ॥ परितो वामदक्षिणतो नयनम् । 'णीव्' (भ्वा० उ०
 अ०) 'परिन्योः-' (३।३।३७) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ एकम्
 'शारीणां समन्ताद्यनस्य' ॥

अष्टापदं शारिफलम्

अष्टेति ॥ पद्मौ पद्मौ अष्टौ पदानस्य । 'अष्टनः संज्ञा-
 याम्' (६।३।१२५) इति दीर्घः । अष्टापदमस्त्रियाम् । 'अ-
 ष्टापदोऽस्त्री-कनके शारीणां फलकेऽपि च (अष्टापदी च-
 न्द्रमलयां शरमे मर्कटे पुमान्) इति मेदिनी ॥ (१) ॥*॥
 शारीणां फलं पट्टः । 'फलं हेतुसमुत्थे स्यात्फलके व्युष्टिला-
 भयोः' इति विश्वः ॥ (२) ॥*॥ 'शारीणां खेलनाधार-
 पट्टस्य' द्वे ॥

प्राणिधृतं समाह्वयः ।

प्रेति ॥ प्राणिभिः कृतं धृतम् ॥ (१) ॥*॥ सम्यगाह्वय-
 न्तेऽत्र । 'ह्विन्' (भ्वा० उ० अ०) । 'पुंसि-' (३।३।११८)
 इति घः । बाहुलकान्नात्वम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'धृतस्य' ॥

सर्वलिङ्गासंग्रहादसंपूर्णतां परिहरति—

उक्ता भूरिप्रयोगत्वादेकस्मिन्येऽत्र यौगिकाः ॥ ४६ ॥
 तादर्थ्यादन्यतो वृत्ताच्चूह्या लिङ्गान्तरेऽपि ते ।

उक्ता इति ॥ अत्र वर्गे ये यौगिकाः शब्दा मालाकार-
 मार्दङ्गिक-वैणविकादयः पुंसि प्रचुरप्रयोगदर्शनादेकस्मिन्लिङ्गे
 पुंसि ये यौगिका उक्ताः, ते तादर्थ्यात्तद्योगवशात्तेषामन्यतो-
 ऽन्यत्र जातो वृत्ता सत्यामन्यत्र त्रियां क्लीवे चोहनीयाः ।
 यथा 'मालाकारी स्त्री, मालाकारं कुलम्' इत्यादि । येऽप्य-
 यौगिकाः करण-मालिक-कुम्भकारादयः, ते जातिवचनत्वा-
 न्च्छूद्रादिवत् 'जातेः' (४।१।६३) इत्यादिना ङीपि लिङ्गान्तरे
 स्त्रीलिङ्गे क्लीवत्वेऽपि बोद्धव्याः ॥

॥ इति शूद्रवर्गविवरणम् ॥

इत्यमरसिंहकृतौ नामलिङ्गानुशासने ।

भूम्यादिकाण्डो द्वितीयः साङ्ग एव समर्थितः ॥

इति श्रीवघेलवंशोद्भवश्रीमहीधरविषयाधिपश्रीमहाराजकु-
 मारश्रीकीर्तिसिंहाज्ञया श्रीमद्भोजिदीक्षितात्मजश्रीभानु-
 जीदीक्षितविरचितायाममरटीकायां व्याख्यासुषुधाख्यायां द्विती-
 यः काण्डः संपूर्णतामगात् ॥

श्रीमदमरसिंहविरचितः

अमरकोषः ।

व्याख्यासुधाख्यया व्याख्यया समेतः ।

तृतीयं काण्डम् ।

विशेष्यनिघ्नैः संकीर्णैर्नानायैरव्ययैरपि ।

लिङ्गादिसंप्रहैर्वर्गाः सामान्ये वर्गसंश्रयाः ॥ १ ॥

विशेष्येति ॥ इह सामान्यकाण्डे एतैः कृत्वोपलक्षिता वर्गा उच्यन्ते । क्रीडशास्त्रे वर्गाः । सर्गादयः, संश्रय आश्रयो येषां ते । सुकृत्यादयो देवानुरमनुष्येष्वेव विशेषणत्वेन, कर्म-परायणादयो व्यापारतया, संबध्यन्ते लिङ्गान्यादां येषां तानि । तेषां संप्रदाः । आदिना नामानि लङ्गा-शेफालिका-द-त्यादीनि ॥

अस्मिन्वर्गे लिङ्गज्ञानोपायमाह—

स्त्रीदाराद्यैर्यद्विशेष्यं यादृशैः प्रस्तुतं पदैः ।

गुणान्द्रव्यक्रियाशब्दास्तथा स्युस्तस्य भेदकाः ॥ २ ॥

स्त्रीति ॥ स्त्रीदारकलत्रादिभिः पदैर्यद्विज्ञ संख्याविशिष्टैः स्त्रीदारकलत्रादिरुपं यद्विशेष्यं प्रकान्तम्, गुणादिशब्दास्तद्विज्ञ-संख्याविशेष्यतास्य विशेषणानि स्युः । तथा हि 'सुकृतिर्ना स्त्री, सुकृतिनो दाराः, सुकृति कलत्रम्' । 'दण्डिनी स्त्री, द-ण्डिनो दाराः, दण्डि कलत्रम्' । 'पाचिका स्त्री, पाचका दाराः, पाचकं कलत्रम्' ॥

सुकृती पुण्यवान्धन्यः

स्विति ॥ सुकृतमस्यास्ति । इतिः (५।२।११५) ॥ (१) ॥३॥ पुण्यमस्यास्ति । नतुप् (५।२।११४) ॥ (२) ॥३॥ धनं लक्ष्या । 'धनगणं लक्ष्या' (४।४।८४) इति यत् । 'धन्या धान्यामलक्ष्योः स्याद्रन्यं पुण्यवति त्रिप्' इति विश्वनेदिनी ॥ (३) ॥३॥ त्रीणि 'सभायस्य' ॥

महेच्छस्तु महाशयः ।

मेति ॥ महतीच्छा यस्य ॥ (१) ॥३॥ 'आशयः स्याद-सिप्राये मानसाधारदोरपि' (इति नैदिनी) । महानाशयोऽस्य ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'महामिलापस्य' ॥

४५

हृदयालुः सुहृदयः

द्विति ॥ प्रशस्तं हृदयमस्य । 'हृदयाच्चालुरन्वतरस्याम्' (वा० ५।२।१२२) ॥ (१) ॥३॥ शोभनं हृदयमस्य । मित्र-साविवक्षणान्न हृद्भावः ॥३॥ 'सहृदयः' इति वा णठः ॥ सह हृदयेन । 'तेन सह-' (२।२।२८) इति बहुव्रीहिः ॥ (२) ॥३॥ प्राणिनात्रस्य तथालादत्र प्रशस्तहृदयपरत्वं हृदयशब्दस्य ॥३॥ द्वे 'शुद्धमनसः' ॥

महोत्साहो महोद्यमः ॥ ३ ॥

मेति ॥ महासुत्साहोऽस्य ॥ (१) ॥३॥ महानुद्यमोऽस्य ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'दुःसाध्यकृत्येऽपि साधनपरस्य' ॥

प्रवीणे निपुणाभिज्ञविद्वन्निष्णातशिक्षिताः ।

वैद्वानिकः कृतमुखः कृती कुशल इत्यपि ॥ ४ ॥

प्रेति ॥ प्रकृष्टा वीणास्य । यद्वा वीणया प्रणयति, प्रगीयते वा । 'सत्याप-' (३।१।२५) इति गिजन्ताद् पत्वा-बन् (३।१।१३३) । कर्मणि घञ् (३।३।११९) वा 'एरजण्य-न्तानाम्' इति नाच् (३।३।५६) ॥ (१) ॥३॥ निपुणति । 'पुण कर्मणि शुभे' (तु० प० से०) । 'इगुपघ-' (३।१।१३५) इति कः ॥ (२) ॥३॥ अभि जानाति । 'आतत्रोपसर्गे' (३।१।१३६) इति कः ॥ (३) ॥३॥ (४) ॥३॥ ल्यङ्गासीत् । 'गल्यर्या-' (३।४।७२) इति कः । 'निनदीभ्याम्-' (८।३।८९) इति पत्वम् ॥ (५) ॥३॥ शिक्षा जातास्य । तारकादिः (५।२।३६) । यद्वा अशिक्षितः । 'शिक्ष विद्योपादाने' (श्वा० आ० से०) । अकर्मकत्वान्तर्येण कः (३।४।७२) ॥ (६) ॥३॥ विद्वानं बुद्धिः । 'विद्वानं यत्रं तसुते' इति श्रुतेः । विद्वाने नियुक्तः । 'तत्र नियुक्तः' (४।४।६९) इति ठक् । यद्वा विद्वानेन जयति । 'तेन दीव्यति-' (४।४।२) इति ठक् । यत्तु

१—'परजन्यन्तानाम्' इति तु वचनमनार्थम्—इति 'परस्य' (३।३।५६) वदे क्यः ॥

विज्ञानं नैपुण्यम् । तेन व्यवहरति । 'तेनदीव्यति-' (४।४।२) इत्यादिगा ठक्—इत्यभाणि मुकुटेन । तत्र । उक्तसूत्रे 'व्यवहरति' इत्यस्यानुपादानात् । 'कठिनान्त-' (४।४।७२) इति सूत्रेऽर्थोपादानेऽपि विज्ञानस्यानुपादानात् ॥३॥ ब्रीह्यादि (५।२।११६) ठनि 'विज्ञानिकः' इत्यपि ॥ (७) ॥३॥ कृतं मुखमस्य । सर्वस्य कृतमुखत्वाद् अत्र कृतशब्दस्य संस्कृतपरत्वम् ॥ (८) ॥३॥ कृतं कर्म प्रशस्तमस्य । इनिः (५।२।११५) ॥ (९) ॥३॥ कुशान् लाति । कः (३।२।३) । कौ पृथिव्यां शलति वा । 'शल चलने' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । णिजर्थे लक्षणा वा । कौ शलति चालयति राजकार्याणि । यद्वा 'कुः पापेपदर्थयोः' । कोः पापात् शलति बुद्धिवंभवात् । 'कुशलः शिक्षिते त्रिषु । क्षेमे च मुकुते चापि पर्याप्तौ च नपुंसकम्' इति विश्वमेदिन्यां ॥ (१०) ॥३॥ दश 'कुशलस्य' ॥

पूज्यः प्रतीक्ष्यः

ष्विति ॥ पूज्यते । 'पूज पूजयाम्' (उ० प० से०) । 'अचो यत्' (३।१।९७) । 'पूज्यः श्वशुरवन्द्ययोः' इति हैमः ॥ (१) ॥३॥ प्रतीक्ष्यते । 'ईक्ष दर्शने' (भ्वा० आ० से०) । 'ऋहलोर्ण्यत्' (३।१।१२४) । 'प्रनीक्ष्यः प्रतिपाल्ये स्वात्पूज्ये च' (इति हैमः) ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'पूज्यस्य' ॥

सांशयिकः संशयापन्नमानसः ।

सांशेति ॥ संशयमापन्नः । 'संशयमापन्नः' (५।१।७३) इति ठक् ॥ (१) ॥३॥ संशयमापन्नं यस्य, यस्मिन्, वा ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'संदेहविषयस्य' 'संदेहाश्रयस्य' वा ॥ दक्षिणेयो दक्षिणार्हस्तत्र दक्षिण्य इत्यपि ॥ ५ ॥

देति ॥ दक्षिणामर्हति । 'कडंगरदक्षिणाच्छ च' (५।१।६९) इति छ्यतौ ॥ (१) ॥३॥ (२) ॥३॥ दक्षिणामर्हति । 'अर्ह पूजयाम्' (भ्वा० प० से०) । 'अर्हः' (३।२।१२) इत्यच् ॥ (३) ॥३॥ त्रीणि 'दक्षिणायोग्यस्य' ॥

स्युर्वदान्यस्थूललक्ष्यदानशौण्डा बहुप्रदे ।

स्युरिति ॥ 'मां याचस्व' इति वदति । 'वदेरान्यः' (उ० ३।१०४) । 'वदान्यो दानशौण्डे स्याच्चारुवादिनि वाच्यवत्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ स्थूलं कृतं लक्ष्यमस्य । स्थूलैर्महद्भिर्लक्ष्यते वा । कर्मणि ष्यत् (३।२।१२४) ॥३॥ ('स्थूललक्ष' इति) अयकारपाठे तु षन् (३।३।१९) ॥ (२) ॥३॥ दाने शौण्डः । 'सप्तमी शौण्डेः' (२।१।४१) इति समासः । 'शौण्डो मत्तेऽपि विख्याते' इति विश्वः ॥ (३) ॥३॥ बहु प्रददाति । 'प्रे दाज्ञः' (३।२।६) इति कः ॥ (४) ॥३॥ चलारि 'अतिदातुः' ॥

जैवातृकः स्यादायुष्मान्

जैवेति ॥ जीवति । जीवेः आतृकन् वृद्धिश्च (उ० १।

७९) । 'जैवातृकः पुमान्सोमे रूपकायुष्मतोल्लिपु' इति विश्वमेदिन्यां ॥ (१) ॥३॥ अतिशयितमायुरस्य । मतुप् (५।२।९४) 'तसौ मलयें' (१।४।१९) इति भत्वात्न रुत्वम् (८।२।६६) ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'सायुषः' ॥

अन्तर्वाणिस्तु शास्त्रचित् ॥ ६ ॥

अन्तेति ॥ अन्तर्वाण्यस्य । समासान्तविधेरनिलत्वात् कप् (५।४।१५३) । 'गोल्लियोः-' (१।२।४८) इति ह्रस्वः । यद्वा अन्तर्वाणयति । 'वण शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । स्वार्ये णिजन्तात् 'अच इः' (उ० ४।१३९) ॥ (१) ॥३॥ शास्त्रं वेत्ति । 'सत्सू-' (३।२।६१) इति क्तिप् ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'शास्त्रविदः' ॥

परीक्षकः कारणिकः

पेति ॥ परीक्ष्यते । 'ईक्ष दर्शने' (भ्वा० आ० से०) । ष्वल् (३।१।१३३) ॥ (१) ॥३॥ 'करणं हेतुकर्मणोः' (इति मेदिनी) । करणंश्चरति । 'चरति' (४।४।८) इति ठक् ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'परीक्षाकारकस्य' ॥

वरदस्तु समर्थकः ।

वेति ॥ वरं ददाति । कः (३।२।३) । 'वरदः पुनः । प्रसन्ने शान्तचित्ते च वरदा तु कुमारिका' इति हैमः ॥ (१) ॥३॥ समुप्राति । 'ऋधु वृद्धौ' (स्वा० प० से०) ष्वल् (३।१।१३३) ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'वरदस्य' ॥

हर्षमाणो विकुर्वाणः प्रमना हृष्टमानसः ॥ ७ ॥

हेति ॥ हर्षति । 'हृषु अलीके' (भ्वा० प० से०) । 'ताच्छील्य-' (३।२।१२९) इति चानश् । यत्तु—हृष्यति—इति विगृहीतं मुकुटेन । तत्र । दैवादिकलाच्छयनि सति 'हृष्यमाणः' इत्यापत्तेः ॥ (१) ॥३॥ विकुर्वते । चानश् (३।२।१२९) । शानच् (३।२।१२४) वा ॥ (२) ॥३॥ प्रकृष्टं मनो यस्य ॥ (३) ॥३॥ हृष्टं मानसमस्य ॥ (४) ॥३॥ चत्वारि 'हर्षितमनसः' ॥

दुर्मना चिमना अन्तर्मनाः स्यात्

द्विति ॥ दुःस्थितं मनोऽस्य ॥ (१) ॥३॥ विगतं विविधं वा मनोऽस्य ॥ (२) ॥३॥ अन्तर्मनोऽस्य ॥ (३) ॥३॥ त्रीणि 'दुःखितमनसः' ॥

उत्क उन्मनाः ।

उत्क इति ॥ उद्धतं मनोऽस्य । 'उत्क उन्मनाः' (५।२।८०) इत्युद्धतमनस्कृत्यतेऽच्छब्दात्स्वार्थे कन् ॥ (१) ॥३॥ (२) ॥३॥ द्वे 'उत्कण्डितमनसः' ॥

१—वागिरस्तु । 'व्यूती मूल्ये सरस्वत्याम्' इति हेमादिकोषेण 'यद्वाग्निसदाग्निनी' इत्यादि महाकविप्रयोगेषु हस्वान्तस्यापि वागि-शब्दस्य दर्शनेन तेन समाप्ते तु केशोऽयं नाहोकारणीयः ॥

दक्षिणे सरलोदारौ

देति ॥ दक्षते । 'दक्ष वृद्धौ शीघ्रायै च' (भ्वा० आ० से०) । 'द्वदक्षिभ्यामिनन्' (उ० २।५०) । 'दक्षति' इति परस्मैपदप्रयोगस्तु मुकुटस्य चिन्त्यः । 'दक्षिणो दक्षिणोद्भूतसरलच्छन्दवर्तिषु । अवाने त्रिषु यज्ञादिविधिदाने दिशि त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ सरति । 'च गतौ' (भ्वा० प० अ०) अलच् (उ० १।१०६) । 'सरलः पूतिक्राष्टे नाथोदारावक्रयोत्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ उत्कृष्टमा समन्ताद् राति । 'आतश्च-' (३।१।१३६) इति कः । उदर्यते । 'ऋ गतिप्रापणयोः' (भ्वा० आ० से०) । कर्मणि घच् (३।३।१९) वा । 'उदारो दातृमहतोर्दक्षिणेऽप्यभिधेयवत्' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'ऋज्वाशयस्य' ॥

सुकलो दातृभोक्तरी ॥ ८ ॥

खिति ॥ सुकल्पते । 'कल शब्दसंख्यानयोः' (भ्वा० आ० से०) । 'ईपट्' (३।३।१२६) इति खल् । शोभना कला यस्य, इति वा ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'दातृभोक्तोः' ॥

तत्परे प्रसितासक्तौ

तेति ॥ परमुत्तमं यस्य । तेन पूर्यते । 'पृ पालनपूरणयोः' (जु० प० से०) 'ऋदोरप्' (३।३।५७) वा ॥ (१) ॥*॥ प्रासायि । 'पिच् वन्धने' (स्त्रा० उ० अ०) । कर्मणि क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ असञ्जि । 'पञ्च सङ्गे' (भ्वा० प० अ०) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'तात्पर्ययुक्तस्य' ॥

इष्टार्थोद्युक्त उत्सुकः ।

इष्टेति ॥ इष्टक्षासावर्थश्च । तत्र उद्युक्तः ॥ (१) ॥*॥ उद् उद्योगं, सवति । 'यु प्रसवैश्वर्ययोः' (भ्वा० प० अ०) मुनोति वा 'युञ् अभिपवे' (स्त्रा० उ० अ०) । विचि (३।२।७५) संज्ञापूर्वकत्वाद्गुणाभावः । क्तिपि (३।२।७६) । आगमशास्त्रास्यानेत्यत्वाच्चगुणाभावो वा । ततः 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) । यद्वा उत्सुवति । 'घृ प्रेरणे' (तु० प० से०) । मितद्वादित्वात् (वा० ३।२।१८०) डः । 'सत्सू-' (३।२।६१) इति क्विच् वा । कनि (ज्ञापि० ५।४।५) 'केऽणः' (७।४।१३) इति हल्ः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'इष्टार्थोद्यमवतः' ।—पश्चापि तत्परपर्यायाः इत्येके ॥

प्रतीते प्रथितख्यातवित्तविज्ञातविश्रुताः ॥ ९ ॥

प्रेति ॥ प्रत्येकमगात् । प्रतीयते स्म, इति वा 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । गत्यर्थत्वात् कर्तरि (३।४।७२), कर्मणि (३।२।१०२) वा० क्तः ॥ (१) ॥*॥ प्रथते स्म । 'प्रथ प्रह्याने' (भ्वा० आ० से०) । अकर्मत्वात् कर्तरि (३।४।७२) क्तः ॥ (२) ॥*॥ अख्यायि । 'ह्या प्रकथने' (अ०

प० अ०) । 'वक्षिडः ख्याच्' (२।४।५४) वा । क्तः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥*॥ अवेदि । 'विद् लामे' (तु० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । 'वित्तो भोगप्रलययोः' (८।२।५८) इति साधुः ॥ (४) ॥*॥ व्यज्ञायि । 'ज्ञा अवबोधने' (त्रया० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) यद्वा विजानाति । 'मतिबुद्धि-' (३।२।१८८) इति क्तः ॥ (५) ॥*॥ व्यश्रावि । 'श्रु श्रवणे' (भ्वा० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (६) ॥*॥ पट् 'प्रसिद्धस्य' ॥

गुणैः प्रतीते तु कृतलक्षणाहतलक्षणौ ।

ग्विति ॥ कृतमुच्चारितं लक्षणं नामास्य । 'लक्षणं नाम्नि चिह्ने च' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ 'आहतं गुणितेऽपि स्यात्' इति विश्वः । आहतमभ्यस्तं लक्षणं यस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गुणैः प्रसिद्धस्य' ॥

इभ्य आढ्यो धनी

इभ्य इति ॥ इभ्यर्हति । दण्डादित्वात् (५।१।६६) यः । यद्वा एः कामाद् भ्यसते । 'भ्यस भये' (भ्वा० आ० से०) । 'अन्येभ्योऽपि-' वा० (३।२।१०९) इति डः । 'इभ्यो धनवतीभ्यां तु वरेण्वां सङ्कीर्तरो' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ आध्यायति । 'आतः-' (३।१।१३६) इति क्तः । पृ-पोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (२) ॥*॥ बहुधनमस्य । इतिः (५।२।११५) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'बहुधनस्य' ॥

स्वामी त्वीश्वरः पतिरीशिता ॥ १० ॥

अधिभूर्नायको नेता प्रभुः परिवृढोऽऽधिपः ।

स्वेति ॥ स्वमस्यास्ति । 'स्वामिन्त्रैश्वर्ये' (५।३।१२६) इति साधुः । 'स्वामी प्रभुविशाखयोः' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ इष्टे । 'ईश ऐश्वर्ये' (अ० आ० से०) । 'स्वेषा-' (३।२।१७५) इति वरच् । 'ईश्वरो मन्मथे शंभौ नाढ्ये स्वामिनि वाच्यवत् । ईश्वरी चेश्वरोमायाम्' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥ पाति 'पा रक्षणे' (अ० प० अ०) । 'पातेर्दतिः' (उ० ४।५७) । 'पतिर्यवे ना त्रिण्वीशे' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ इष्टे । 'तृन्' (३।२।१३५) । वृच् (३।१।१३३) वा ॥ (४) ॥*॥ अधिमवति । 'भुवः संज्ञान्तरयोः' (३।२।१७९) इति क्तिप् ॥ (५) ॥*॥ नयति । 'णीञ् प्रापणे' (भ्वा० उ० से०) । ण्यल् (३।१।१३३) । 'नायको नेतरि श्रेष्ठे हारमध्यमणावपि' इति विश्वहेमचन्द्रौ ॥ (६) ॥*॥ वृच् (३।१।१३३) ॥ (७) ॥*॥ प्रमवति । 'वि-प्रसंभ्यः-' (३।२।१८०) इति डः ॥ (८) ॥*॥ परिवर्हति । परिवृहति वा । 'वृह वृहि वृद्धौ' (भ्वा० प० से०) । 'प्रमी परिवृढः' (७।२।१२९) इति साधुः ॥ (९) ॥*॥ अधि पाति । 'आतश्चोपसर्गे' (३।१।१३६) इति क्तः ।—मूढविभुजादिः (वा० ३।२।५)—इति मुकुटोक्तिचिन्त्या ॥ (१०) ॥*॥ ददा 'अधिपतेः' ॥

अधिकर्द्धिः समृद्धः स्यात्

अधीति ॥ अधिका ऋद्धिरस्य ।—'ऋधु वृधौ' (स्वा० प० से०) इति धातूपन्यासो मुकुटस्य व्यर्थः ॥ (१) ॥*॥ समृध्नोति स्म । 'ऋधु वृद्धौ' (स्वा० प० से०) । अकर्मकत्वात् क्तः (३।४।७२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अतिसंपन्नस्य' ॥

कुटुम्बव्यापृतस्तु यः ॥ ११ ॥

स्यादभ्यागारिकस्तस्मिन्नुपाधिश्च पुमानयम् ।

किति ॥ कुटुम्बपोषणे संसक्तः । व्याप्रियते स्म । 'पृद् व्यायामे' (तु० आ० अ०) । अकर्मकत्वात् क्तः, (३।४।७२) । 'व्यापृतस्वरूपो युवा' इति वोपाहितः ॥ (१) ॥*॥ अभ्यागारे नियुक्तः । 'अगारान्ताट्टन्' (४।४।७०) । अभि अधिक आगारिको वा ॥ (२) ॥*॥ आधानमाधिः । 'उपसर्गे' (३।३।९२) इति किः । उपगत आधिम् । 'अलादयः-' (वा० २।२।१८) इति समासः । यत्तु—उपादधाति कुटुम्बम्—इति विग्रह—'उपसर्गे' (३।३।९२) इति किः—इत्युपन्यस्तं मुकुटेन । तत्र । कर्तारि किरलयासरणात् । 'उपाधिर्धर्मचिन्तायां कुटुम्बव्यापृते छले' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'कुटुम्बव्यापृतस्य' ॥

वराङ्गरूपोपेतो यः सिंहसंहननो हिंसः ॥ १२ ॥

वरेति ॥ अङ्गानि च रूपं च, अङ्गरूपाणि । वराणि च तान्यङ्गरूपाणि च । तैरुपेतः ॥*॥ सिंहं श्रेष्ठं संहननमस्य । संहनने सिंहः इति वा । राजदन्तादिः (२।२।३१) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'सौंदर्योपेतस्य' ॥

निर्धार्यः कार्यकर्ता यः संपतन् सत्त्वसंपदा ।

नीति ॥ निश्चयेन त्रियते । 'वृन् वरणे' (स्वा० उ० से०) । 'ऋहलोर्ण्यत्' (३।१।१२४) ॥*॥ 'निर्धार्यः' इति पाठे 'धृन् धारणे' (भ्वा० उ० अ०) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ 'व्यसनेऽभ्युदये वापि हाविकारं सदा मनः । तत्तु सत्त्वमिति प्रोक्तम्' । तत्संपदा संपतन् उद्यमं कुर्वन् 'संयुक्तः' इति वा पाठः ॥*॥ एकं 'निःशङ्ककार्यकर्तुः' ॥

अवाचि मूकः

अवेति ॥ न वाच्यस्य ॥ (१) ॥*॥ 'मू' इति कायति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । यत्तु—मूयते बध्यते वागस्य । 'मूद् बन्धने' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकात् अवतिमघतिभ्याम् कच्—इति मुकुटेनोक्तम् । तत्र । धातुप्रत्ययानां कारकेषु विहितत्वात्संबन्धे विधानाभावात् । अवतेः प्रयोजनाभावात् । 'धातोः' इत्येकत्वविवक्षणेन धातुसमुदायात् प्रत्ययभावाच्च । उक्तसूत्राभावाच्च । 'मूको दैत्यावादीनेषु' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मूकस्य' ॥

अथ मनोजवः स पितृसंनिभः ॥ १३ ॥

अपेति ॥ जवति । 'जुः नात्र' । अच् (३।१।१३४) ।

मनो जवं वेगवद्यस्मिन् । यन्तु—मनो जवति प्रविशतीति । अच् (३।१।१३४)—इति मुकुटेनोक्तम् । तत्र । उक्तविग्रहात्पितृसंनिभस्यालाभात् । अधिकरणविवक्षायां त्वचोऽसंभवात् । अपः (३।३।५७) औचित्यात् । 'मनोजवपितृसधर्माणः' इति नाममाला ॥*॥ स्वामी तु—'मनोजवसः' चमसादिवत्—इत्याह ॥ (१) ॥*॥ पितेव सम्यग्विभाति । 'भा दीप्तौ' (अ० प० अ०) । 'आतश्चोपसर्गे' (३।१।१३६) इति कः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पितृसमस्य' ॥

सत्कृत्यालंकृतां कन्यां यो ददाति स कूकुदः ।

सेति ॥ कोकते । 'कुक आदाने' (भ्वा० आ० से०) । 'इयुपध-' (३।१।१३५) इति कः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । यद्वा कवनम् । कूः । 'कूद् शब्दे' (तु० आ० से०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । कुवः शब्दस्य कुर्मूः 'कीर्तिभूमिः' इति यावत् । कूकुं ददाति, कूका दायति वा । 'दैपु शोधने' (भ्वा० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति 'सुषि-' (३।२।४) इति योगविभागाद्वा कः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'सत्कारपूर्वं कन्यादातुः' ॥

लक्ष्मीवाङ्मणः श्रीलः श्रीमान्

लेति ॥ लक्ष्मीरस्यास्ति । मनुप् (५।२।९४) ॥ (१) ॥*॥ 'लक्ष्म्या अ च' । (ग० ५।२।१००) इति 'पामादित्वाद्' अत्वंच । 'लक्ष्मणा त्वोपधीभेदे सारस्यामपि योपिति । रामत्रातरि पुंसि स्यात्सर्थाके चाभिषेद्यवत्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ श्रीरस्यास्ति । तिष्मादित्वात् (५।२।९७) लच् । श्रियं लाति वा ॥*॥ कपिलिकादित्वात् (वा० ८।२।१८) लत्वे 'श्रीलः' इत्यपि ॥ (३) ॥*॥ मनुच् (५।२।९४) अपि ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'श्रीमतः' ॥

स्त्रिधस्तु वत्सलः ॥ १४ ॥

स्त्रीति ॥ स्त्रियति स्म । 'स्त्रिह प्रीतौ' (दि० प० अ०) । अकर्मकत्वात् (३।४।७२) क्तः । 'वा इह-' (८।२।३३) इति वा घः ॥ (१) ॥*॥ 'वत्सः पुत्रादिवर्षयोः' (इति मेदिनी) । वत्से पुत्रादिहृत्पात्रेऽभिलापोऽस्यास्ति । 'वत्सांसाभ्याम्-' (५।२।९८) इति लच् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वत्सलस्य' ॥

स्याद्दयालुः कारुणिकः रूपालुः सुरतः समाः ।

स्येति ॥ 'सृष्टिहृहि-' (३।२।१५८) इत्यालच् ॥ (१) ॥*॥ करुणा शीलमस्य । 'शीलम्' (४।४।६१) इति ठक् ॥ (२) ॥*॥ रूपं लाति । मितद्वादित्वात् (वा० ३।२।१८०) डः ॥ (३) ॥*॥ शोभन उः शंभुः । सूः । स्त्रि रतः, रतं वा यस्य । यद्वा सुरमते । 'सां रमेः को दमे पूर्वपदस्य च दीर्घः' (उ० ५।१४) । यत्तु—'तातपलितसूरताः' इति रमेः

१—'मनोजवाः' सान्तोऽपि । 'मनोजवता' इति षीयूपव्यारया ॥

क्वः दीर्घश्च—इति वचनसुपन्यस्तं मुकुटेन । तत् पञ्चपाद्या-
दौ न लभ्यते ॥ (४) ॥३॥ चत्वारि 'दयालोः' ॥

स्वतन्त्रोऽपावृतः स्वैरी स्वच्छन्दो निरवग्रहः ॥ १५ ॥

खेति ॥ स्व आत्मा तन्नं प्रधानमस्य ॥ (१) ॥३॥ अ-
पगतमादृतनावरणमस्य । 'अपावृतस्तु पिहिते स्वतन्त्रोऽपि
च वाच्यवत्' (इति विश्वमेदिन्यां) ॥ (२) ॥३॥ त्वेनेरितुं
शीलमस्य । 'इर गतौ' (अ० आ० से०) । 'सुप्यजातौ'-
(३।२।७८) इति गितिः । 'स्वादीरेरिणोः' (वा० ६।१।८९)
इति वृद्धिः ॥ (३) ॥३॥ स्वः छन्दोऽभिजापो यस्य ॥ (४)
॥३॥ निष्क्रान्तोऽवग्रहानियमात् । 'निरादयः-' (वा० २।
२।१८) इति समासः ॥ (५) ॥३॥ पञ्च 'स्वतन्त्रस्य' ॥

परतन्त्रः पराधीनः परवान्नाथवानपि ।

पेति ॥ परतन्त्रं प्रधानं यस्य ॥ (१) ॥३॥ परस्मिन्नाधि।
'सप्तमी शौण्डेः' (२।१।४०) इति समासः । 'अपडङ्ग-' (५।
४।४।७) इति खः । यत्तु—प्रतोऽध्युपर्यस्य—इति विश्वहीत-
म् । तन्न । शौण्डादिष्वधिपाठवैयर्थ्यापातात् ॥ (२) ॥३॥
परः स्वाम्यस्यास्ति । ननुप् (५।२।९४) ॥ (३) ॥३॥ नाथो-
ऽस्यास्ति ॥ (४) ॥३॥ चत्वारि 'परतन्त्रस्य' ॥

अधीनो निघ्न आयत्तोऽस्वच्छन्दो गृह्यकोऽप्यसौ १६

अधीति ॥ इनमधिगतः । 'अत्यादयः-' (वा० २।२।
१८) इति समासः । अधि उपरि, इनोऽस्य इति वा ॥ (१)
॥३॥ निहन्यते निगृह्यते । हन्तेः । 'घर्षथे कः' (वा० ३।३।
५८) ॥ (२) ॥३॥ आयतते स्व । 'यती प्रयत्ने' (भ्वा०
आ० से०) । अकर्मकत्वात् (३।४।७२) क्तः ॥ (३) ॥३॥
न स्वः छन्दोऽस्य ॥ (४) ॥३॥ गृह्यते । 'ग्रह उपादाने'
(त्र्या० उ० से०) । 'पदात्स्वैरि-' (३।१।११९) इति क्यप् ।
स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । 'गृह्यको निघ्नके छेके' इति
विश्वमेदिन्यां ॥ (५) ॥३॥ पञ्च 'अधीनसामान्यस्य' ॥
एके तु नवभिः पर्यायमाहुः ॥

खलपूः स्याद्बहुकरः

खेति ॥ 'खलं भूस्थानकल्केषु' इति विश्वः । खलं पुना-
ति । 'पूञ् पवने' (त्र्या० उ० से०) । क्तिप् (३।२।७६) ॥
(१) ॥३॥ बहु करोति, भुवं संमाद्यं । क्रियत्तद्बहुष्वन्विधा-
नम् (वा० ३।२।२१) इत्यच् । क्रियां बहुकरा । यत्तु—
ताच्छील्याविवक्षायां तु टः (३।२।२०) एव । क्रियां 'बहु-
करी'—इत्युक्तं मुकुटेन । तन्न । टापचादत्वेनाविधानात् ॥
(२) ॥३॥ द्वे 'भुवं मार्जयतः' ॥

दीर्घसूत्राश्चिरक्रियः ।

दीति ॥ 'सूत्रं तन्तुव्यवस्थयोः' इति विश्वः । दीर्घं सूत्रं
व्यवस्था यस्य ॥ (१) ॥३॥ चिरा क्रिया यस्य ॥ (२) ॥३॥
द्वे 'अतिविलम्बेन क्रियासंपादकस्य' ॥

जालमोऽसमीक्ष्यकारी स्यात्

जेति ॥ जालयति, जाल्यते वा । 'जल अपवारणे'
(जु० प० से०) । बाहुलकान्मः ।—भूसवन् मः—इति मु-
कुटस्तु चिन्त्यः । 'इषियुधि-' (उ० १।४।५) इति मूत्रे जले-
रग्रहणात् । धूमेऽपि गुणप्रसङ्गात् 'मक्' इति वक्तुं युक्तत्वा-
च्च । 'जालमस्तु पामरे । असमीक्ष्यकारिणि च' इति हेमः ॥
(१) ॥३॥ असमीक्ष्याविचार्य कर्तुं शीलमस्य । 'सुपि-' (३।
२।७८) इति गितिः ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'अविचारिणः' ॥

कुण्ठो मन्दः क्रियासु यः ॥ १७ ॥

क्विति ॥ कुण्ठति । 'कुठि प्रतिघाते आलस्ये च'
(भ्वा० प० से०) । पचायच् (३।१।१३४) । ('कुण्ठोऽक-
र्मण्यमूर्खयोः' इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ एकं 'मन्दक्रियस्य' ॥
कर्मक्षमोऽलंकर्मर्षणः

केति ॥ कर्मसु क्षमः ॥ (१) ॥३॥ 'सप्तमी' (२।१।४०)
इति योगविभागात्समासः ॥ (१) ॥३॥ कर्मणे क्रियायै अलं
समर्थः । 'प्रासापत्रालंपूर्वे-' (वा० २।४।२६) इति परवह्नि-
ज्ञनिषेधात्समासः । 'पर्यादयः-' (वा० २।२।१८) इति वा ।
'अपडङ्ग-' (५।४।७) इति खः ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'क्रिया-
करणे समर्थस्य' ॥

क्रियावान् कर्मसूद्यतः ।

क्रीति ॥ क्रियास्यास्ति । ननुप् (५।२।९४) ॥ (१) ॥३॥
एकम् 'उद्योगोद्यतस्य' ॥

स कर्मः कर्मशीलो यः

स इति ॥ कर्म शीलमस्य । 'छन्नादिभ्यो णः' (४।४।६२)
वा । क्रियां कर्मो ॥ (१) ॥३॥ (२) ॥३॥ द्वे 'कर्मसु
फलमनपेक्ष्य प्रवृत्तस्य' ॥

कर्मशूरस्तु कर्मठः ॥ १८ ॥

केति ॥ कर्मणि शूरः । सप्तमीसमासः (२।१।४०) ॥
(१) ॥३॥ 'कर्मणि घटोऽठच्' (५।२।३५) ॥ (२) ॥३॥ द्वे
'प्रयत्नेन प्रारब्धकर्मपरिसमापकस्य' ॥

भरण्यभुक्कर्मकरः

भेति ॥ भरण्यं चेतनं भुङ्के । क्तिप् (३।२।७६) ॥३॥ क-
चित् 'कर्मण्यभुक्' इति पाठः । तत्र कर्मणि साधु । 'तत्र
साधुः' (४।४।९८) इति यत् । कर्मण्यं चेतनम् ॥ (१) ॥३॥
कर्म करोति । 'कर्मणि नृत्तौ' (३।२।२२) इति टः ॥ (२)
॥३॥ द्वे 'सूत्येन कर्म कुर्वतः' । अयं शूद्रवर्गं उक्तोऽपि
'भरण्यभुग्' इति पर्यायान्तरकथनार्थेननूदितः ॥

कर्मकारस्तु तत्क्रियः ।

केति ॥ कर्म करोति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (१)
॥३॥ 'तत्क्रियः कर्मकारक्रियः' 'अन्तत्क्रियः' इत्यर्थः ॥ ॥
'यो चेतनं विना कर्म करोति तस्य' एकम् ॥

अपन्नातो मृतज्ञातः

अपन्ति ॥ अपकृष्टं ज्ञातः । 'प्रादयो गताद्यर्थे' (वा० २। २।१८) इति समासः ॥ (१) ॥*॥ मृते ज्ञातः । सप्तमीसमासः (२।१।४०) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मृतमुद्दिश्य ज्ञातस्य' ॥

आमिपाशी तु शौष्कलः ॥ १९ ॥

आमीति ॥ आमिषमश्नाति । 'अश भोजने' (क्या० प० से०) । 'सुपि-' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (१) ॥*॥ 'शुष्कली शुष्कमांसेऽपि मांसपात्रेऽपि सा मता' । तामति । 'शेषे' (४।२।९२) इत्यण् । स्वामी तु 'शाष्कलः' इति पठति । तत्र प्रपोदरादिः (६।३।१०९) ॥*॥ संज्ञापूर्वकत्वाद्ब्रह्मभावोऽपि । 'शुष्कलः शुष्कमांसस्य फणिके पिशिताशिनः' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मांसाशिनः' ॥

बुभुक्षितः स्यात्क्षुधितो जिघत्सुरशनायितः ।

त्विति ॥ बुभुक्षा जातास्य । तारकादित्वात् (५।२। ३६) इतच् ॥ (१) ॥*॥ क्षुध्यति स्म । अकर्मकत्वात् (३।४।७२) क्तः । 'वसतिक्षुधोः-' (७।२।५२) इतीद् ॥ (२) ॥*॥ अत्तुमिच्छुः । अदेः सनि 'लुङ्सनोर्धत्स्व' (२।४। ३७) । 'सनाद्यंस-' (३।२।१६८) इत्युः ॥ (३) ॥*॥ अशनत्येच्छा । 'अशनाया-' (७।४।३४) इति साधुः । अशनाया जातास्य । तारकादिः (५।२।३६) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'क्षुधितस्य' ॥

परान्नः परपिण्डादः

पेति ॥ परस्यान्नम् । परान्नं नित्यमस्य । 'अर्शादिभ्योऽच्' (५।२।१२७) ॥ (१) ॥*॥ 'पिण्डमाजीवन' इति घर्णिः । परस्य पिण्डम् । तदति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥*॥ द्वे 'परान्नजीवनस्य' ॥

भक्षको घस्मरोऽन्नरः ॥ २० ॥

भेति ॥ भक्षयति । 'भक्ष अदने' (बु० प० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ (१) ॥*॥ घसति 'घस्त्व अदने' (भ्वा० प० अ०) । 'सुपस्यदः क्मरच्' (३।२।१६०) ॥ (२) ॥*॥ अति ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'भक्षणपरस्य' ॥

आघ्नः स्यादौदरिको विजिगीषाविवर्जिते ।

आघ्निति ॥ आदेवीत् । अकर्मकत्वात् क्तः (३।४। ७२) । 'दिवोऽविजिगीषायाम्' (८।२।४९) इति निष्ठानत्वम् । 'यस्य विभाया' (७।२।१५) इति नेट् ॥ (१) ॥*॥ उदरे प्रसितः । 'उदराद्दृगाद्यूने' (५।२।६७) इति ठक् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'औदरिकस्य' ॥

उभौ त्वात्मभरिः कुक्षिभरिः स्वोदरपूरके ॥ २१ ॥

विति ॥ आत्मानं कुक्षिं च विभर्ति । 'फलेग्रहिरात्मभरिश्च' (३।२।२६) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ चात् ('मृजः

कुक्ष्यात्मनोर्मुम् च' इति वार्तिकेन च) कुक्षिभरिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'स्वोदरपूरकस्य' ॥

सर्वाग्नीनस्तु सर्वान्नभोजी

सेति ॥ सर्वेषामन्नानि । सर्वान्नानि भक्षयति । 'अनुपद-सर्वान्न-' (५।२।९) इति खः ॥ (१) ॥*॥ सर्वान्नानि भोक्तुं शीलमस्य । 'सुपि-' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सर्ववर्णान्नभक्षकस्य' ॥

गृध्रस्तु गर्धनः ।

लुब्धोऽभिलाषुकस्तृष्णक्

त्रिति ॥ गर्धनशीलः । 'गृध्र अभिक्ताङ्गायाम्' (दि० प० से०) । 'वसिगृधि-' (३।२।१४०) इति क्तुः ॥ (१) ॥*॥ 'लुचङ्गम्य-' (३।२।१५०) इति युच् ॥ (२) ॥*॥ लुभ्यति । 'लुभ गार्थ्ये' (दि० प० से०) । 'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः । 'लुब्ध आकाङ्क्षिणि व्याधे' इति हेमचन्द्रः ॥ (३) ॥*॥ अभिलष्यति । 'लप कान्तौ' (भ्वा० उ० से०) । 'लपपत-पद-' (३।२।१५४) इत्युक्त् ॥ (४) ॥*॥ तृप्यति । 'वितृप पिपासायाम्' (दि० प० से०) । 'स्वपितृपोर्नजिङ्' (३।२। १७२) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'लुब्धस्य' ॥

समौ लोलुपलोलुभौ ॥ २२ ॥

सेति ॥ गर्हितं लुम्पति । 'लुप् छेदे' (बु० उ० अ०) । 'लुपसद-' (३।१।२४) इति यदन्तादच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ मृशं लुभ्यति । 'लुभ गार्थ्ये' (दि० प० से०) । 'घातोरेकाचः' (३।१।२२) इति यदन्तादच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अतिलुब्धस्य' ॥

उन्मदस्तन्मदिष्णुः स्यात्

उन्मेति ॥ उद्गतो मदो हर्षोऽस्य ॥*॥ क्वचित् 'सो-न्मादः' इति पाठः । तत्र सह उन्मादेन वर्तते । सोपसर्ग-त्वान्मनेर्धञ् ॥*॥ सु अतिशयित उन्मादोऽस्य । 'सून्मादः' इत्यपि ॥ (१) ॥*॥ उन्मदनशीलः । 'मदी हर्षे' (दि० प० से०) । 'अलङ्कञ्-' (३।२।१३६) इतीष्णुच् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'उन्मादशीलस्य' ॥

अविनीतः समुद्धतः ।

अधीति ॥ न व्यनायि । 'णीञ् प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ समुद्धन्ति स्म । समुद्धन्यते स्म, इति वा । हन्तेर्ग्यर्थत्वात् कर्तरि (३।४।७२) कर्मणि (३।२।१०२) वा क्तः । 'समुद्धतं समुद्रोर्णोऽप्यविनीतं च वाच्यवत्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'उद्धतस्य' ॥

१—तृष्णाशब्दात् 'तत्करोति-' (वा० ३।१।२६) इति ण्यन्तात् ण्वुलि (३।२।१३३) 'तृष्णकः अदन्तोऽपि' इति सर्व-धरः—इति मुकुटः ॥

मत्ते शौण्डोत्कटस्त्रीवाः

मेति ॥ नाद्यति । 'गल्पर्या-' (३।१।७२) इति नदेः कः 'न ध्याल्दा-' (८।२।५७) इति न निष्ठानत्वम् ॥ (१) ॥३॥ छुन्डायां पानागारे भवः । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यम् । 'शौण्डो मत्ते च विल्दाते विष्पत्यां च भवेद् द्वि-यान्' इति विश्वनेदिन्यां ॥ (२) ॥३॥ उद्भूतः कट आवरण-नावारको वास्य । यद्वा उद्भूतनदृष्टेरेच्छन्द्यात् स्त्रायै 'संप्रो-दश्च' (५।२।२९) इति कटच् । 'उत्कटस्त्रीविनतयोः' इति हैमः ॥ (३) ॥३॥ क्षीवते ल । 'क्षीवृ नदे' (भ्रा० आ० से०) । वक्रनेकत्वात् कर्त्तरि कः (३।१।७२) । 'अनुपस-र्गाद्-' (८।२।५५) इति साधुः । कः (३।१।१३५) वा ॥३॥ नान्तोऽप्ययम् । 'क्षीवाणो सनदुप्यत्' इति व्यासप्रयोगात् । तत्र बाहुलकाद् कदिन् ॥ (४) ॥३॥ चत्वारि 'उन्मत्तस्य' ॥

कामुके कमितानुकः ॥ २३ ॥

कम्रः कामयितामीकः कमनः कामनोऽभिकः ।

केति ॥ कामयते । 'क्यु कान्तौ' (भ्रा० आ० से०) । 'लपयतपद-' (३।२।१५४) इत्युक्त् । 'कामुकः कननेऽशो-क्यादपे चातिमुक्के' इति (नेदिनी) ॥३॥ निड्यभावे च तुच् (३।१।१३३) ॥ (५) ॥३॥ (२) ॥३॥ अनुकामयते । 'अनुकामिका-' (५।२।७४) इति साधुः ॥ (३) ॥३॥ 'न-निकन्मि-' (३।२।१६७) इति रः ॥ (४) ॥३॥ अमि का-मयते । 'अनुकामिका-' (५।२।७४) इति साधुः । 'अमी-कः कामुके कुरे निर्भये त्रिषु ना कर्वा' (इति नेदिनी) ॥ (६) ॥३॥ (९) ॥३॥ 'अनुदात्तेतश्च-' (३।२।१४९) इति युच् । 'कमनः कामुके कामेऽभिलषेऽशोक्यादपे' (इति ने-दिनी) ॥ (७) ॥३॥ मिडन्ताद्युच् (उ० २।७८) ॥ (८) ॥३॥ च 'कामुकस्य' ॥

विधेयो विनयग्राही वचनेस्थित आश्रयः ॥ २४ ॥

वीति ॥ विद्यतुं शक्यः । 'अचो यत्' (३।१।९७) । 'इद्यति' (३।१।६५) । युनः (७।३।८४) ॥ (१) ॥३॥ प्र-ष्ठौ दिष्टौ वा विनयं प्रहीतुं शीलमस्य । 'सुपि-' (३।२।७८) इति गितिः ॥ (२) ॥३॥ वचने तिष्ठति ल । 'गल्-पर्या-' (३।१।७२) इति कः । 'तस्युत्पे छति-' (३।२।९) इत्युक्त् ॥ (३) ॥३॥ आभृगोति । 'छु अचणे' (भ्रा० प० अ०) पचायच् (३।१।१३४) । 'आश्रयो वचनेस्थिते । प्र-तिज्ञयां च हेतौ च' इति हैमः ॥ (४) ॥३॥ चत्वारि 'प्रवृ-त्तिनिवृत्त्योर्विधातुं शक्यस्य' ॥

वद्यः प्रणेयः

वेति ॥ वक्षानर्थान्तरं गतः । 'वक्षं गतः' (४।१।८६) इति यत् । 'वक्षान्वाततायां स्नाद्' इति विश्वः ॥ (१) ॥३॥ प्रकर्मणं नेतुं शक्यः । 'अचो यत्' (३।१।९७) ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'स्वाधीनस्य' ॥

निभृतविनीतप्रथिताः समाः ।

नीति ॥ नितरानभार । 'दृच् भरणे' (भ्रा० उ० अ०) । कः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥३॥ वनायि । 'णीच्' (भ्रा० उ० से०) । कः (३।२।१०२) । 'विनीतस्तु निभृ-ते निर्जितेन्द्रिये । वागिजे साधुवाहये विनयग्राहिते हिते' इति हैमः ॥ (२) ॥३॥ प्रथममश्रायि गुर्गैः । 'श्रिच् सेवा-यान्' (भ्रा० उ० से०) कः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥३॥ त्रीणि 'विनययुकस्य' ॥

धृष्टे धृष्णग्विघातश्च

ध्रिति ॥ धृष्णोति ल । 'विधृया प्रागल्भ्ये' (स्त्रा० प० से०) । 'गल्पर्या-' (३।१।७२) इति कः । 'धृषिशी-'
(७।२।१९) 'इतीडमावः' ॥ (१) ॥३॥ 'धृषेद्य' इति नजिड् ॥३॥ 'धृष्णुः' इति पाठे 'त्रलियुधि-' (३।२।१४०) इति ह्रः ॥ (२) ॥३॥ विरुद्धं चातं चोद्यितं यत् । विरुद्धमया-सीद्वा । 'गल्पर्या-' (३।१।७२) इति कः ॥ (३) ॥३॥ त्रीणि 'निर्लजस्य' ॥

प्रगल्भः प्रतिभान्विते ॥ २५ ॥

प्रेति ॥ प्रगल्भते । 'गल्भ घाष्टयै' (भ्रा० आ० से०) पचायच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥३॥ प्रतिभानम् । 'आत-श्च-' (३।२।१०६) इत्युक्त् । 'प्रज्ञा नवनवोन्नेपशालिनी प्र-तिभा मता' इति रुद्रः । प्रतिभयान्वितः ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'प्रत्युत्पन्नमतेः' ॥

स्यादधृष्टे तु शालीनः

स्येति ॥ शालाप्रवेशमर्हति । 'शालीनकौपीने-' (५।२।२०) इति साधुः ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'सलजस्य' ॥

विलक्षो विस्वयान्विते ।

वीति ॥ विशेषेण लक्षयति 'लक्ष आलोचने' (भ्रा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥३॥ विस्वयेनाश्रयै-पान्वितः ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'परकीयधर्मशीलादौ प्राप्ताश्चर्यस्य' ॥

अधीरे कातरः

अधीति ॥ न धीरो धैर्यं यत् ॥ (१) ॥३॥ ईपतरति । अच् (३।१।१३४) । 'ईपदयै' (६।३।१०५) इति कौः कादेशः ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'रोगादिलक्षणेनाकुलमनसः' ॥

जलौ भीरुभीरुकभीलुकाः ॥२६ ॥

वेति ॥ वस्यति । 'त्रसो उद्देने' (दि० प० से०) । 'त्रलियुधि' (३।२।१४०) इति ह्रः ॥ (१) ॥३॥ वि-मेति । 'निर्मा भये' (उ० प० अ०) । 'मियः कुक्कुर्ना' (३।२।१७४) । 'कुक्कुर्नि' (वा० ३।२।१७४) । 'भीरुराते'

२—'धृषेक्षति वाच्यम्' इति काशिकादौ—इति लिङ्गान्त-कौटुकी ॥

त्रिलिङ्गः स्याद्वरयोपिति चोपिति' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२)
॥*॥ (३) ॥*॥ चलारि 'भयशीलस्य' ॥

आशंशुराशंसितरि

आशेति ॥ आशंसते । 'आडः शसि इच्छायाम्' (भ्रा०
आ० से०) । 'सनाशंसमिधः-' (३१२।१६८) इत्युः ॥ (१)
॥*॥ 'तृन्' (३१२।१३५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'इष्टार्थप्रा-
प्तीच्छोः' ॥

गृह्यालुर्प्रहीतरि ।

प्रिति ॥ गृहयति । 'गृह ग्रहणे' चुरादावदन्तः 'सृह्णि-
हि-' (३१२।१५८) इत्यालुच् 'अयामन्ता-' (६।४।५५)
इति णेरयादेशः ॥ (१) ॥*॥ (गृह्णाति) । 'ग्रह उपादाने'
(त्र्या० उ० से०) । 'तृन्' (३१२।१३५) । 'ग्रहोऽलिति-'
(७।२।३७) इतीयो दीर्घः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ग्रहणशीलस्य' ॥

श्रद्धालुः श्रद्धया युक्ते

श्रेति ॥ श्रद्धयाति । 'सृह्णि-' (३१२।१५८) इत्यालुच् ॥
(१) ॥*॥ एकम् 'श्रद्धालोः' ॥

पतयालुश्च पातुके ॥ २७ ॥

पेति ॥ पतयति । 'पत गतौ' (तु० उ० से०) । आल-
च् (३१२।१५८) ॥ (१) ॥*॥ (भौवादिकात्) 'लपपत-'
(३१२।१५४) इत्युक्त् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पतनशीलस्य' ॥
लज्जाशीलोऽपत्रपिण्णुः

लेति ॥ लज्जा शीलमस्य ॥ (१) ॥*॥ अपत्रपते । 'अ-
लंङ्गन्-' (३१२।१३६) इतीप्पुच् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'लज्जा-
शीलस्य' ॥

वन्दारुरभिवादके ।

वेति ॥ वन्दते । 'वदि अभिवादनस्तुलोः' (भ्रा० आ०
से०) । 'शृवन्द्योरारुः' (३१२।१७३) ॥ (१) ॥*॥ अभिवा-
दयति । ष्वल् (३।१।१३३) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वन्दनशी-
लस्य' ॥

शरारुर्वातुको हिंस्रः

शेति ॥ शृणाति । 'शृ हिंसायाम्' (त्र्या० प० से०) ।
आरुः (३१२।१७३) ॥ (१) ॥*॥ हन्ति । 'लपपत-' (३।
२।१५४) इत्युक्त् ॥ (२) ॥*॥ हिंस्रति । 'हिंसि हिंसाया-
म्' (रु० प० से०) । 'नमिकम्पि-' (३१२।१६७) इति रः ।
'हिंसा काकादनीमांस्योः त्रियां स्याद्वातुकेऽन्धवत्' इति
विश्वमेदिन्यौ ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'हिंसाशीलस्य' ॥

स्याद्धिष्णुश्च वर्धनः ॥ २८ ॥

स्येति ॥ वर्धते । 'वृधु वृद्धौ' (भ्रा० आ० से०) । 'अ-
लंङ्गन्' (३१२।१३६) इतीप्पुच् ॥ (१) ॥*॥ 'अनुदात्तेश्व-'
(३१२।१४९) इति युच् । 'वर्धनं छेदने वृद्धौ वर्धनी तु
गलन्तिका' इति हंसः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वर्धनशीलस्य' ॥

उत्पत्तिष्णुस्तृपतिता

उत्पेति ॥ उत्पतति । 'पत गतौ' (भ्रा० प० से०) इ-
ष्णुच् (३१२।१३६) ॥ (१) ॥*॥ 'तृन्' (३१२।१३५) ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'ऊर्ध्वपतनशीलस्य' ॥

अलंकरिष्णुस्तु मण्डनः ।

अलमिति ॥ अलंकरणशीलः । 'अलंङ्गन्-' (३१२।
१३६) इतीप्पुच् ॥ (१) ॥*॥ मण्डनशीलः । 'मडि भूपा-
याम्' (भ्रा० प० से०) । 'कुधमण्डार्थेभ्यश्च' (३१२।१५१)
इति युच् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अलंकरणशीलस्य' ॥

भूष्णुर्भविष्णुर्भविता

भिविति ॥ भवनशीलः । 'ग्लजिस्थश्च ग्लुः' (३१२।
१३९) काट्टुवः ॥ (१) ॥*॥ 'भुवश्च' (३१२।१३८) इती-
ष्णुच् ॥ (२) ॥*॥ 'तृन्' (३१२।१३५) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
'भवनशीलस्य' ॥

वर्तिष्णुर्वर्तनः समौ ॥ २९ ॥

वेति ॥ वर्तनशीलः । 'वृधु वर्तने' (भ्रा० आ० से०)
'अलंङ्गन्-' (३१२।१३६) इतीप्पुच् ॥ (१) ॥*॥ 'अनुदात्तेश्व'
(३१२।१४९) इति युच् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वर्तनशीलस्य' ॥

निराकरिष्णुः क्षिपुः स्यात्

नीति ॥ निराकरणशीलः । इष्णुच् (३१२।१३६) ॥ (१)
॥*॥ क्षेपणशीलः । 'क्षिप प्रेरणे' (तु० उ० अ०) । 'त्रसि-
शुधि-' (३१२।१४०) इति क्लुः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'निराकर-
णशीलस्य' ॥

सान्द्रस्निग्धस्तु मेदुरः ।

सेति ॥ सान्द्रो वनः स्निग्धश्चिक्कणः ॥ (१) ॥*॥ मेद-
नशीलः । 'त्रिमिदा लेहने' (भ्रा० आ० से०) । 'भञ्जभा-
स-' (३१२।१६९) इति घुरच् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'निविड-
स्निग्धस्य' ॥

ज्ञाता तु विदुरो विन्दुः

ज्ञेति ॥ जानाति 'तृन्' (३१२।१३५) ॥ (१) ॥*॥ वेद-
नशीलः । 'विदिभिदि-' (३१२।१६२) ॥*॥ इति कुरच् ॥
(२) ॥*॥ 'विन्दुरिच्छुः' (३१२।१६९) इति साधुः ॥ (३)
॥*॥ त्रीणि 'ज्ञानशीलस्य' ॥

विकासी तु विकस्वरः ॥ ३० ॥

वीति ॥ विकसति । 'कस गतौ' (भ्रा० प० से०) ।
'वौ कपलस-' (३१२।१४३) इति घिनुष् । 'विकासः
स्फुटने व्यक्तौ' इति दन्त्यान्ते धरणिः । तस्मादिनिः (५।२।
११५) वा ॥ (१) ॥*॥ 'स्वेषामास-' (३१२।१७५) इति
वरच् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'विकसनशीलस्य' ॥

१-२८ व सिद्धान्तकौमुद्यनुरोधेन । माथे तु 'भुव दृप्ति-
वधश्च' इत्युपलभ्यते ॥

विस्तृत्वरो विस्तृमरः प्रसारी च विस्तारिणि ।

वीति ॥ विस्तरणशीलः । 'सृ गती' (भ्रा० प० अ०) । 'इम्नन्ति' (३।२।१६३) इति कर्प् 'हल्स्य-' (६।१।७१) इति तुक् ॥ (१) ॥३॥ 'स्यस्य-' (३।२।१६०) इति क्मन् ॥ (२) ॥३॥ प्रसरणशीलः । 'प्रे लप्-' (३।२।१४५) इति धिनुङ् ॥ (३) ॥३॥ विस्तरणम् । ष्व् (३।३।१८) । विसारोऽस्यास्ति । इतिः (५।२।११५) ॥ (४) ॥३॥ चत्वारि 'प्रसारिणः' ॥

सहिष्णुः सहनः क्षन्ता तितिक्षुः क्षमिता क्षमी ॥३१

सेति ॥ सहनशीलः । 'पह मर्षणे' (भ्रा० आ० से०) । 'अलङ्घ्य-' (३।२।१६३) इतीप्प्युच् ॥ (१) ॥३॥ 'अनुदात्तश्च' (३।२।१४९) इति युच् ॥ (२) ॥३॥ क्षमणशीलः । 'क्ष्म सहने' (दि० प० से०) । 'तृन्' (३।२।१३५) ॥ (३) ॥३॥ तिजेः क्षनायाम् । 'गुप्तचक्रन्' (३।१।५) इति च्न् । तितिक्षणशीलः 'सनाशन्' (३।२।१६८) इत्युः ॥ (४) ॥३॥ तृनः 'स्वरति-' (७।२।४४) इति षज्ञे इत् ॥ (५) ॥३॥ 'क्षमित्यन्तो-' (३।२।१४१) इति धिनुङ् ॥ (६) ॥३॥ पद् 'सहनशीलस्य' ॥

क्रोधनोऽमर्षणः क्रोपी

क्रुविति ॥ क्रोधनशीलः 'क्रुध क्रोपे' (दि० प० अ०) । 'क्रुधमण्डा-' (३।२।१५१) इति युच् ॥ (१) ॥३॥ न मर्षणशीलः । युच् (३।२।१५१) ॥ (२) ॥३॥ अवश्यं क्रुप्यति । 'वावद्वका-' (३।३।१७०) इति गितिः ॥ (३) ॥३॥ त्रीणि 'क्रोधनस्य' ॥

चण्डस्त्वत्यन्तक्रोपनः ।

चेति ॥ चण्डते । 'चडि क्रोपे' (भ्रा० आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'चण्डस्त्व' यमदासेऽतिक्रोपने । तत्रैव दैत्यविशेषे च चण्डी तु शिवयोषिति । चण्डा धनहरीशङ्खपुष्पयोः इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥३॥ अत्यन्तं क्रुप्यति । 'क्रुधमण्डायैभ्यश्च' (३।२।१५१) इति युच् ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'अतिक्रोधनस्य' ॥

जागरुको जागरिता

जेति ॥ जागरणशीलः । 'जागृ निद्राक्षये' (अ० प० से०) । 'जागरुकः' (३।२।१६५) ॥ (१) ॥३॥ 'तृन्' (३।२।१३५) ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'जागरुकस्य' ॥

घृणितः प्रचलायितः ॥ ३२ ॥

घिविति ॥ घृणते स्म । 'घृणं भ्रमणे' (भ्रा० आ० से०) । 'गल्ध्या-' (३।४।७२) इति कः । घृणां जातास्य, इति वा । तागृदादिः (५।२।३६) ॥ (१) ॥३॥ प्रचल इवाचरति । 'कर्तुः क्यच् सलोपश्च' (३।१।११) । प्रचलायते स्म । 'गल्ध्या-' (३।४।७२) इति कः । प्रचलाया जातास्य, इति वा ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'संजातघृणस्य' ॥

स्वप्नश्च शयालुर्निद्रालुः

स्वेति ॥ स्वपनशीलः । 'विष्वप् शये' (अ० प० अ०) । 'स्वपितृपोर्निजिङ्' (३।२।१७२) ॥ (१) ॥३॥ शयनशीलः 'शीङ् स्वप्ने' (अ० आ० से०) । 'शीङ्श्च' (वा० ३।२।१५८) इत्यालुच् । 'शयालुः' स्यादजगरे निद्राशीले च कुकुरे इति विश्वनेदिन्यां ॥ (२) ॥३॥ निद्राशीलः । 'द्रा कृत्सायां गतौ' (अ० प० अ०) । 'सृहियहि-' (३।२।१५८) इत्यालुच् ॥ (३) ॥३॥ त्रीणि 'निद्राशीलस्य' ॥

निद्राणशयितौ समौ ।

नीति ॥ निद्राति स्म । अकर्मकत्वात् (३।४।७२) कः 'संयोगादेः-' (८।२।४३) इति वः ॥ (१) ॥३॥ शेतै स्म । 'शीङ्' (अ० आ० से०) । पूर्ववत् (३।४।७२) कः 'निष्ठा शीङ्-' (१।२।१९) इति न कित्त्वम् ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'निद्रां प्राप्तस्य' ॥

पराङ्मुखः पराचीनः

पेति ॥ पराङ्मुखनभिमुखो भवति । 'अश्रु गतिपूजनयोः' (भ्रा० प० से०) । 'श्रुतिङ्-' (३।२।५९) इति किन् । पराङ् मुखस्य ॥ (१) ॥३॥ 'विभापात्रेः-' (५।२।८) इति स्त्रायै कः ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'विमुखस्य' ॥

स्यादवाङ्मध्यधोमुखः ॥ ३३ ॥

स्येति ॥ अवाङ्मुखधोमुखो भवति । किन् (३।२।५९) ॥ (१) ॥३॥ अथो मुखं यस्य ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'अधोमुखस्य' ॥

देवानश्चति देवद्यद्

दयिति ॥ 'विष्वग्देवयोः-' (६।३।९२) इत्यद्रिः । (१) ॥३॥ एकम् 'देवानुवर्तिनः' ॥

विष्वग्द्यद् विष्वगश्चति ।

वीति ॥ मूर्धन्यमध्यः ॥३॥ (विष्वग्द्यद्) तालव्यमध्यश्च ॥ (१) ॥३॥ एकं 'सर्वतो गच्छतः' ॥

यः सहाश्चति सभङ् सः

य इति ॥ 'सहस्य सभिः' (६।३।९५) । त्रियां समीचीं ॥ (१) ॥३॥ एकं 'सहचरितस्य' ॥

स तिर्यङ् यस्तिरोऽश्चति ॥ ३४ ॥

स इति ॥ 'तिरसन्तिर्यलोपे' । (६।३।९४) ॥ (१) ॥३॥ एकं 'वक्रं गच्छतः' ॥

वदो वदावदो वक्ता

वेति ॥ वदति । 'वद व्यक्तायां वाचि' (भ्रा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥३॥ 'चरिचडि-' (वा० ६।१।१२) इति द्वितादि ॥ (२) ॥३॥ वक्ति । 'वच भाषणे' (अ० प० अ०) । 'तृन्' (३।२।१३५) । 'वक्ता तु पण्डितेऽपि स्याद्वाग्मिन्यप्यभिधेयवत्' इति विश्वः (नेदिनी) ॥ (३) ॥३॥ त्रीणि 'वक्तुः' ॥

वागीशो वाक्पतिः समौ ।

वेति ॥ वाचामीशः ॥ (१) ॥३॥ वाचां पतिः ॥
(२) ॥३॥ द्वे 'पटुवचनस्य' ॥

वाचोयुक्तिपटुर्वाग्मी वावदूकोऽतिवक्त्रि ॥ ३५ ॥

वेति ॥ वाचो युक्तिः सयुक्तिवत्त्वम् । 'वाग्दिक्रमद्व-
यः-' (वा० ६।३।२१) इत्यलक् । तत्र पटुः ॥ (१) ॥३॥
प्रदात्ता वागस्य । 'वाचो गिनितिः' (५।२।१२४) । 'वाग्मी
पटौ सुराचार्ये' इति विश्वनेदिन्यौ ॥ (२) ॥३॥ कुर्वादिषु
(ग० ४।१।१५१) 'वावदूकं घञ्पदादाद्' 'वदेः' ऊकः ॥ (३)
॥३॥ अति वक्ति । सायुक्कारिणि 'वृत्' (३।२।१३५) । वृत्
(३।१।१३३) वा ॥ (४) ॥३॥ चत्वारि 'वावदूकस्य' ॥

स्याल्लपाकस्तु वाचालो वाचाटो बहुगर्हवाक् ।

स्येति ॥ जलति । 'जल्प व्यञ्जायां वाचि' (न्त्रा० प०
से०) । 'जल्पनिव-' (३।२।१५५) इति षाकृत् । पित्वात्
त्रियां ङीप् ॥ (१) ॥३॥ बहुगर्हा वागस्य । 'आलजाटत्रौ
बहुनापिणि' (५।२।१२५) । 'कुस्त्रायामिति वाच्यम्' (वा०
५।२।१२५) ॥ (२) ॥३॥ (३) ॥३॥ (४) ॥३॥ चत्वारि
'बहुगर्हभाषिणः' ॥

दुर्मुखे मुखरावद्धमुखौ

द्विति ॥ दुर्निन्दितं मुखमस्य । 'दुर्मुखः कृषिभिन्नाग-
निदोर्नां मुखरे त्रिषु' इति विश्वः (नेदिनी) ॥ (१) ॥३॥
निन्दितं मुखमस्य । 'खमुख-' (५।२।१०७) इति रः । सु-
खशब्दो लक्ष्ययात्र वचनपरः ॥ (२) ॥३॥ न वदं निदमित-
तं मुखमस्य ॥ (३) ॥३॥ त्रीणि 'अप्रियवादिनः' ॥

शक्लः प्रियंवदे ॥ ३६ ॥

शेति ॥ शक्नेति । 'शक्ल शक्लौ' (ला० प० ङ०) । 'मू-
दशक्यविभ्वः क्लः' (उ० ४।१०८) ॥ (१) ॥३॥ प्रियं वद-
ति । 'प्रियवसे वदः खच्' (३।२।३८) ॥ (२) ॥३॥ द्वे
'प्रियवादिनः' ॥

लोहलः स्यादस्फुटवाग्

लविति ॥ लोहनम् । 'लुह गार्धे' इति षोपदेशः । मात्रे
षच् (३।३।१८) । लोहं लाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३)
इति कः । यद्वा रोहयत्वेर्वाहुल्यदलच् । कृषिभिक्षादिस्त्वात्
(वा० ८।२।१८) लत्वम् । 'लोहलः शृङ्गलाघार्येऽथ्यस्त्व-
विनि न त्रिषु' इति विश्वः (नेदिनी) हेमवन्त्रौ ॥ (१) ॥३॥
न स्फुट वागस्य ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'अस्पष्टभाषितुः' ॥

गर्हवादी तु कद्धदः ।

गेति ॥ गर्हं वदति 'सुप्यजातौ' (३।२।७८) इति
गितिः ॥ (१) ॥३॥ उल्लसितं वदति । 'रयवदयोश्च' (६।३।
१०२) इति कौः कृत् ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'दुर्भाषिणः' ॥

समौ कुवाद्कुञ्चरौ

सेति ॥ कुत्सितो वादोऽस्य ॥ (१) ॥३॥ कुत्सितं चर-
ति । अच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'कुक्कयनशी-
लस्य' ॥

स्यादसौम्यस्वरोऽस्वरः ॥ ३७ ॥

स्येति ॥ असौम्यो ह्यः स्वरौ यस्य ॥ (१) ॥३॥ अग्र-
शतः स्वरौ यस्य ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'काकादिवद्वृक्षस्वरस्य' ॥
रवणः शब्दनः

रेति ॥ रवणशालः । 'ह शब्दे' (अ० प० ङ०) । 'ज-
लनशब्दार्थात्' (३।२।१४८) इति युच् ॥ (१) ॥३॥ शब्द-
नशालः । 'शब्द शब्दक्रियायाम्' (उ० उ० से०) युच् (३।
३।१४८) ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'शब्दकरणशीलस्य' ॥

नान्दीवादी नान्दीकरः समौ ।

नेति ॥ नान्दीवदनशालः । 'डुपि-' (३।२।७८) इति
वदेगितिः ॥ (१) ॥३॥ नान्दीं करोति वदति 'दिवाविना'-
(३।२।२१) इति टः ॥ (२) ॥३॥ 'आर्थावचनसंयुक्ता स्तुति-
र्यस्मात्प्रवर्तते । देवद्विजट्टपादीनां तस्मान्नान्दीति क्रीत्यते' इति
नरतः ॥३॥ 'नाटकादौ मङ्गलार्थं भेर्यादिवाद्कस्य' द्वे ॥
जडोऽङ्गे

जेति ॥ जजति । 'जल घातने' (न्त्रा० प० से०) । प-
चायच् (३।१।१३४) । इत्योरनेदः । 'इष्टं वानिष्टं वा सुख-
दुःखं वा न वेति शो मोहान् । परवशगः स भवेदिह जडसं-
इकः पुरयः' 'जडा क्रियाम् । शूद्रादिन्यन्तां दिनप्रत्ययान्ता-
प्रहेषु इति विश्वनेदिन्यौ ॥ (१) ॥३॥ न जानाति । 'इयुन-
व-' (३।१।१३५) इति कः ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'जडमतेः' ॥

एडमूकस्तु वक्तुं श्रोतुमशिक्षिते ॥ ३८ ॥

पडेति ॥ एडो वाविरश्वासां नृकृद् । ('एडमूकोऽन्य-
लिङ्गः स्याच्छठे वाक्युक्तिवर्जिते' इति नेदिनी) ॥३॥ ('क-
नेडनृकः' इति प्रायान्तरे 'नात्त्येडनृकोऽस्माद्' इत्यर्थः ।
'त्रिलिङ्गोऽनेडमूकः स्याच्छठे वाक्युक्तिवर्जिते' इति रत्नसः ॥
(१) ॥३॥ एकम् 'भाषणप्रवणयोरनर्हस्य' ॥

तूर्णीशीलस्तु तूर्णीकः

त्विति ॥ तूर्णी शीलमस्य ॥ (१) ॥३॥ 'शिल् कौ न-
लोपश्च' (वा० ५।३।७१) । 'क्रेऽनः' (७।४।१३) इति नानो
ह्रस्वः नलोपशान्त्याद् । अन्वया ढनेव विदध्याद् ।—'शी-
लम्' (४।४।३१) इति षष्ठी 'बन्धवानाम्-' (वा० ६।४।
१४४) इति टितोयेन सिद्धत्वाद्—इति सुकटः । तैव । क-

१—दीर्घापीः प्रचनेदं वदता स्रष्टवनेदस्त्वानशीलत्वेन
पूर्वापरविरुद्धनेदत् । बहुवृत्तं कृत्वेन वृत्तभावत्वं स्वयमन्य-
शीलत्वादादिचिह्नं च ॥

विधानस्य स्वरायत्वात् । ठक्लि उदात्तगिञ्जित्तरपे नभ्योदात्त-
ताप्रसङ्गात् । वृद्धि (५२।११८) प्रसङ्गात् ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'मौनशीलस्य' ॥

नम्रोऽवासा दिगम्बरः ।

नेति ॥ नजते ल । 'ओ नजी ब्रंडे' (तु० आ०से०) ।
अकर्मकत्वात् कः । (३।४।७२) । 'ओदितश्च' (८।२।४५)
इति नत्वम् । 'नम्रो वान्दिक्षपणयोः पुंसि त्रिषु विवासति'
इति विश्वः (नेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ न वासोऽस्य ॥ (२) ॥*॥
दिग्गवान्बरं यस्य । 'दिगम्बरः स्यात्क्षपणेऽवने तमति शं-
करे' (इति नेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रोगि 'नमस्य' ॥

निष्कासितोऽवकृष्टः स्यात्

नीति ॥ निष्कास्यते ल । 'कृत् गतौ' (भ्वा०प०से०) ।
प्यन्तः । कः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ अवकृष्यते ल ।
'कृप् विलेखने' (भ्वा० प० अ०) । कः (३।२।१०२) ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'निष्कासितस्य' ॥

अपध्वस्तस्तु धिक्कृतः ॥ ३९ ॥

अपेति ॥ अपध्वस्यते ल । 'ध्वंसु धवः संसने, गतौ च'
(भ्वा० आ० से०) । कः (३।२।१०२) । 'अपध्वस्तः परित-
त्यक्ते निन्दितोऽप्यवचूर्णिते' (इति नेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
'धिक्' इति कृतः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'धिक्कृतस्य' ॥

आचगर्वोऽभिभूतः स्यात्

आचेति ॥ आत्तो गर्वो यस्य ॥*॥ 'आचगन्धः' इति
पाठान्तरम् । 'गन्धो गन्धक आमोदे संवन्धे लेशगर्वयोः'
इति विश्वः । 'गन्धो गर्वो लघोऽपि च' इति त्रिकाण्डशेषः
॥ (१) ॥*॥ अभिभूयते ल । कः (३।२।१०२) ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'गर्वारुढस्य' ॥—चत्वारः पर्यायाः—इत्येके ॥

दापितः साधितः समौ ।

देति ॥ दाप्यते ल । 'दाप्' (तु० उ० अ०) प्यन्तः
॥*॥ 'दापितः' इति पाठान्तरम् । तत्र 'दय दाने'
(भ्वा० आ० से०) इति वातुः ॥ (१) ॥*॥ साध्यते ल ।
'साध चंडिद्वै' (सा० प० अ०) ॥ (२) ॥*॥—द्वे 'धना-
दिकं प्रदापितस्य'—इति मुकुटः । प्रदापितस्य धनादेर्वा ॥
प्रत्यादिष्टो निरस्तः स्यात्प्रत्याख्यातो निराकृतः ४०

प्रेति ॥ प्रत्यादिश्यते ल । 'दिश अतिसर्जनं' (तु० उ०
अ०) । कः (वा० ३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ निरस्यते ल ।
'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । कः (३।२।१०२) 'निरस्तः
प्रेषित्यरे संलक्षे लीतोदिवे । निष्पूते प्रतिहते च' इति हेमः
॥ (२) ॥*॥ प्रत्याख्यायते ल । 'ख्या प्रकथने' (अ० प०
अ०) । चक्षिहादेशो वा कः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥*॥
निराकारि । कृन् (त० उ० अ०) । कः (३।२।१०२) ॥
(४) ॥*॥ चत्वारि 'प्रत्याख्यातस्य' ॥

निकृतः स्याद्विप्रकृतः

नीति ॥ चकारि । कः (३।२।१२) । 'निकृतं विप्र-
कृष्ये स्याच्छठे विप्रकृते त्रिषु' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥
विप्राकारि ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'तिरस्कृतस्य' ॥

विप्रलब्धस्तु वञ्चितः ।

वीति ॥ विप्रलभ्यते ल । 'डुलम् प्राप्तौ' (भ्वा० आ०
अ०) । कः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ 'बहु गतौ' (भ्वा०
प० से०) । प्यन्तः । वञ्च्यते ल । कः (३।२।१०२) ॥
॥*॥ (२) द्वे 'वञ्चितस्य' ॥

मनोहतः प्रतिहतः प्रतिवद्धो हतश्च सः ॥ ४१ ॥

मेति ॥ मनो हतं यस्य ॥ (१) ॥*॥ प्रति हन्यते ल ।
कः (३।२।१०२) । 'भवेत्प्रतिहतं द्विष्टे प्रतिस्त्वलितरुद्धयोः'
(इति नेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ प्रतिवध्यते ल । 'वन्ध वन्धने'
(भ्वा० प० अ०) । कः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥*॥ ह-
न्यते ल । कः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'कृतमनोभङ्गस्य' ॥

अधिक्षिप्तः प्रतिक्षिप्तः

अधीति ॥ अधिक्षिप्यते ल । 'क्षिप प्रेरणे' (तु० उ०
अ०) । कः (३।२।१०२) । 'अतिक्षिप्तः प्रणिहिते कुत्सि-
ते मत्सिते त्रिषु' इति विश्वहेमचन्द्रौ (नेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
प्रत्यक्षेपि । 'प्रतिक्षिप्तं वास्ति स्यात्प्रेषिते पक्षकं त्रिषु'
(इति नेदिनी) । ('प्रतिक्षिप्तं प्रतिहते प्रेषिते च निराकृते'
इति विश्वः) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कृताक्षेपस्य' ॥

वद्धे कीलितसंयतौ ।

वेति ॥ वध्यते ल । 'बन्ध वन्धने' (भ्वा० प० अ०)
कः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ कील्यते ल । 'कील बन्धे'
(भ्वा० प० से०) । कः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ संय-
न्यते ल । 'यस उपने' (भ्वा० प० अ०) । कः (३।२।
१०२) ॥ (३) ॥*॥ त्रोगि 'वद्धस्य' ॥

आपन्न आपत्प्राप्तः स्यात्

आपेति ॥ आपद्यते ल । 'पद् गतौ' (दि० आ० अ०) ।
कः (३।२।१०२) । 'आपन्नः सविपत्तौ च प्राप्तेऽपि वाच्यलि-
ङ्गकः' (इति विश्वमेदिन्यौ) ॥ (१) ॥*॥ आपदं प्राप्तः ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'आपद्गस्तस्य' ॥

कांदिशीको भयद्रुतः ॥ ४२ ॥

केति ॥ 'कां दिशं चालि' इत्याह । 'तदाहेति नाशब्दा-
दिभ्यः' (वा० ४।२।१) इति ठक् । ष्टोदरादिः (१।३।
१०९) । मुकुटस्तु—'कदि वैकल्प्ये' (भ्वा० आ० से०) ।
भावधनन्तात् नलर्थ इतिः (५।२।११५) । कन्दी । 'शीकृ

सेचने' (भ्रा० आ० से०) । भावे घञ् (३।३।१८) । शीकः क्षरणार्थत्वादधुपाते वर्तते । वैङ्गव्युक्तोऽधुपातः । वान्दि-
शीकः । तद्योगाज् ज्योत्स्नाघण् (५।२।१०३)—इत्याह ॥
(१) ॥३॥ अदुद्धवत् । 'द्व गतौ' (भ्रा० प० से०) । कर्तारि
कः (३।४।७२) । भयाद्भुतः । 'पञ्चनी' (२।१।३७) इति
योगविभागात् सनासः ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'भयेन पलायि-
तस्य' ॥

आक्षारितः क्षारितोऽभिशास्ते

आक्षेति ॥ आक्षारयते स्म । 'क्षर संचलने' (भ्रा० प०
से०) । प्यन्तः । क्तः (३।२।१०२) । आक्षारो मैथुनं प्रत्या-
क्रोशो जातोऽस्य इति वा । इतच् (५।२।३६) ॥ (१) ॥३॥
'क्षारितः खाविते क्षारे चाभिगस्तेऽपि च त्रिपु' (इति मे-
दिनी) ॥ (२) ॥३॥ अभिशास्ते स्म । 'शुचि हिंसायाम्'
(भ्रा० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) । 'वस विभापा'
(७।२।११५) इति नेट् । 'वृषियासी-' (७।२।११९) इति वा ॥
(३) ॥३॥ त्रीणि 'मैथुननिमित्तं मिथ्यादूषितस्य' ॥

संकसुकोऽस्थिरे ।

समिति ॥ संकसति । कस गतौ (भ्रा० प० से०) ।
'समि कस उकन्' (उ० २।२९) ।—'यूक्तादयः' इति कन्,
उक् चागमः—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः ॥ (१) ॥३॥ न
स्थिरः ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'चलस्वभावस्य' ॥

व्यसनातौपरक्तौ द्वौ

व्येति ॥ व्यसनेनार्तः ॥ (१) ॥३॥ उपरज्यते स्म ।
'रख रागे' (भ्रा० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) 'उपरक्तो
व्यसनातौ राहुप्रस्तेन्दुसूर्ययोः' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२)
॥३॥ द्वे 'दैवमानुषपपीडायुक्तस्य' ॥

विहस्तव्याकुलौ समौ ॥ ४३ ॥

वीति ॥ विक्षिप्तो हस्तोऽस्य । 'विहस्तस्तु विहले पण्ड-
केऽकरे' इति हैमः ॥ (१) ॥३॥ व्याकुलति । 'कुल संस्त्वा-
ने वन्धुषु च' (भ्रा० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५)
इति कः ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'शोकादिभिरितिकर्तव्यवशाद्-
न्यस्य' ॥

विह्वलो विह्वलः

वीति ॥ विह्ववते । 'ह्वृहू गतौ' (भ्रा० आ० से०) ।
अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥३॥ विह्वलति । 'हल चलने'
(भ्रा० प० से०) । अच् (३।२।१३४) ॥ (२) ॥३॥ द्वे
'स्वाङ्गान्येव धारयितुमशकस्य' ॥

त्याचु विवशोऽरिष्टदुष्टधीः ।

स्यादिति ॥ विरुद्धं वाटि । 'वज कान्तौ' (अ० प० से०) ।
अच् (३।१।१३४) । 'विवशत्रिप्यवश्यात्मारिष्टदुष्टवियोरपि'
(इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ अरिष्टेन दुष्टा । अरिष्टदुष्टा धी-

र्यस्य ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'आसन्नमरणलक्षणैः दूषित-
मतेः' ॥

कश्यः कशाहं

केति ॥ कशामहंति 'दण्डादिभ्यो यः' (५।१।६६) ।
'कश्यं कशाहंनद्ययोः । अश्वमध्येऽपि' इति हैमः ॥ (१)
॥३॥ कशामहंति । 'अर्हः' (३।२।१२२) इत्यच् ॥ (२) ॥३॥
द्वे 'ताडनाहंस्य' ॥

संनद्धे त्वाततायी वधोद्यते ॥ ४४ ॥

समिति ॥ संनहति स्म । 'णह वन्धने' (दि० उ० अ०) ।
अकर्मकत्वाद् कर्तारि क्तः (३।४।७२) । भावचान्तादर्शना-
द्यच् (५।२।१२७) वा ॥३॥ आततं यथा तथायितुं शीलम-
स्य । 'अय गतौ' (भ्रा० आ० से०) । 'सुपि-' (३।२।७८)
इति गिनिः ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'वधोद्यतस्य' ॥

द्वेष्ये त्वक्षिगतः

द्व्यिति ॥ द्वेषुमहं । 'द्विप अप्रीतौ' (अ० उ० अ०) ।
प्यत् (३।१।१२४) ॥ (१) ॥३॥ अक्षिविषयं गतः । शक्र-
पार्थिवादिः (वा० ३।१।७८) ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'द्वेषार्हस्य' ॥

वध्यः शीपेच्छेद्य इमौ समौ ।

वेति ॥ वधमहंति स्म । 'दण्डादिभ्यो यः' (५।१।६६) ।
यद्वा हन्तुमहं । 'ह्नो वध च' (वा० ३।१।९७) इति यद् ॥
(१) ॥३॥ शीपेद्य शिरस्रच्छेदः । तमहंति । 'शीपेच्छेदा-
द्यच्' (५।१।६५) ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'शिरस्रच्छेदाहंस्य' ॥
विष्यो विषेण यो वध्यः

वीति ॥ विषेण वध्यः । 'नौवयोधमे-' (४।४।९१) इति
यत् ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'विषेण वध्यस्य' ॥

मुसल्यो मुसलेन यः ॥ ४५ ॥

भ्विति ॥ मुसलेन वध्यः 'दण्डादिभ्यो यः' (५।१।६६)
(१) ॥३॥ एकम् 'मुसलेन वध्यस्य' ॥

शिथिविदानोऽकृष्णकर्मा

शीति ॥ अकृष्णं शुद्धं कर्मास्य ॥ (२) ॥३॥ शिथिन्दे ।
'थिदि श्रैत्ये' (भ्रा० आ० से०) । लिटः कानच् (३।२।
१०६) अनित्यत्वान्न मुम् ॥ (१) ॥३॥ द्वे अपापकर्मणः ।
'कृष्णकर्मा' इति पाठान्तरम् ॥ (२) ॥३॥ तत्र 'थिता
वर्णे' (भ्रा० आ० से०) धातुः । श्रैतितुमिच्छति । 'थितेर्दध'
(उ० २।९२) इत्यानच्, दत्वम्, सनो लृक् ॥ (१) ॥३॥ द्वे
'पापकर्मणः' ॥

चपलश्चिकुरः समौ ।

चेति ॥ चपति । 'चप सान्नवने' (भ्रा० प० से०) । प्र-

१—वध उपलक्षणम् । वत्सृतिः—'अक्षिणे गरुडश्च शक-
पाती धनापहः । क्षेत्रदारहरश्च पडेते त्वाततायिनः' इति शी-
रत्वानी ॥

पादित्वात् (उ० १।१०६) कलच् । 'अपलशोरके चले ।
 क्षणिके चिकुरे शीघ्रे पारदे प्रस्तरान्तरे । नानेऽपि अपला
 तु स्यात्सिन्धुत्वां विद्युति शिथाम् । पुंश्रुत्याम्' इति हैमः ॥
 (१) ॥३॥ 'चि' इति अत्रक्तं कुरति । 'कुर मन्त्रे' (तु०
 प० से०) । 'इयुव-' (३।१।१३४) इति कः । 'चिकुरो-
 ऽहौ गृहवर्त्रो क्रेयो वञ्चलैरुल्लयोः । पक्षिवृक्षमिदोद्यानि' इति
 हैमः ॥ (२) ॥३॥ द्वे दोषमनिश्चित्य वधादिकमा-
 चरतः ॥

दोषैकद्वक् पुरोभागी

द्विविति ॥ दोषे एकस्मिन् द्वक् ज्ञानं यस्य ॥ (१) ॥३॥
 पुरः पूर्वं नजते । 'नज सेवायाम्' । 'संश्रुत्वा-' (३।२।१४२)
 इति चितुन् ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'दोषैकप्राहकस्य' ॥

निहृतस्त्वन्नुजुः शठः ॥ ४६ ॥

नीति ॥ निहन्ति । 'हृती छेदने' (तु० प० से०) ।
 'इयुव-' (३।१।१३५) इति कः । 'निहृतं विप्रलब्धे स्या-
 च्छठे विप्रहृते त्रिषु' (इति नेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ ऋजुवि-
 रद्धः । 'नश्' (२।२।६) इति तत्सुद्धः । 'नलोतो नजः' (६।
 ३।७३) ॥ (२) ॥३॥ शठति 'शठ कृतवे च' (भ्वा० प०
 से०) । पञ्चाद्यच् (३।१।१३४) । 'शठो मध्यस्थपुरवे वृत्ते
 वतूरकेऽपि च' इति हैमचन्द्रः ॥ (३) ॥३॥ श्रानि 'वक्रा-
 शयस्य' ॥

कर्णेजपः सूचकः स्यात्

केति ॥ कर्णे जपति । 'जप व्यजायां वाचि' (भ्वा० प०
 से०) । 'सन्वर्णयोः-' (३।२।१३) इत्यच् । 'हृदन्तान्-'
 (६।३।९) इत्यलच् ॥ (१) ॥३॥ सूचयति । 'सूच वैशुन्ये'
 (तु०) दन्त्यादिरदन्तः । ष्टुल् (३।१।१३३) । 'सूचकः
 दुग्नि दुर्जने । कथके सीवनद्रव्ये नाजारे वायसेऽपि च' इति
 हैमः ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'कर्णेजपस्य' ॥

पिथुनो दुर्जनः खलः ।

पीति ॥ पिथति । 'पिग अवयवे' (तु० प० से०) ।
 'क्षुधिविशिन्धिमिन्धः कित्' (उ० ३।५५) इत्युनच् । —वा-
 हुलकादुनन्—इति सुक्रुयोक्तिस्वेतस्सुत्रात्परणनूलिका । 'पि-
 थुनं कुङ्कुनेऽपि च । कथिवने च क्राके ना सूचकशूरयोऽपि च ।
 धृक्पादां पिथुना शो साद' इति विश्वनेदिनी ॥ (१) ॥३॥
 दुष्टो जनः । 'कुगति-' (२।२।१८) इति समासः ॥ (२)
 ॥३॥ खलति । 'खल संचये' (भ्वा० प० से०) । अन् (३।
 १।१३४) । खं छिद्रं लाति वा । 'खलः कल्के सुवि स्थाने
 शूरे कर्णेजपेऽवने' इति हैमनेदिनी ॥ (३) ॥३॥ श्रानि
 'परस्परभेदकस्य' ॥ खानो तु सूचकपर्याय एवैतानाह ॥

दृशंसो यातुकः क्रूरः पापः

व्रिति ॥ दृन् दंसति 'शंसु हिसायाम्' (भ्वा० प०

से०) । 'कर्मण्यम्' (३।२।१) । अजन्तः—इति सुक्रुयोक्तं न स-
 न्यच् । अजपवादेत्याणो जागृकत्वात् ॥ (१) ॥३॥ हननशीलः ।
 'लपन-' (३।२।१५४) इत्युक्त् ॥ (२) ॥३॥ हन्ति ।
 'हृती छेदने' (तु० प० से०) । 'हृतेऽहः कृ च' (उ० २।
 २।१) इति रक् प्रत्ययो वातोः कृ आदेशश्च । यत् सुक्रुटेन—
 कृणाति—इति विश्व—हृतेः 'दूरादयश्च' इति रक् कृ आदे-
 शश्च, कुञ्जे वा दूरादित्वाद्द्रक् दीर्घः—इत्युक्तं तदुपयुक्तसूत्रा-
 स्तरणनूलकम् परस्परविरुद्धे च । 'दूरादयश्च' इति सूत्रं च
 नास्ति । 'दूरस्तु कठिने घोरं नृशंसेऽप्यभिवेयवत्' इति
 विश्वः (नेदिनी) ॥ (३) ॥३॥ पापमस्यास्ति । अशंसाद्यच्
 (५।२।१२७) ॥ (४) ॥३॥ चत्वारि 'परद्रोहकारिणः' ॥

धूर्तस्तु वञ्चकः ॥ ४७ ॥

ध्विति ॥ ध्वति । 'ध्वत् हिसायाम्' (भ्वा० प० से०) ।
 'हृतिभ्रमिन्' (उ० ३।८६) इति तच् । रात्रोपः (६।४।२१) ।
 'धूर्तं तु खण्डलवणे धूर्तां वतूरमायिनोः' इति हैमचन्द्रः ॥
 (१) ॥३॥ वञ्चयति । 'वञ्च गतौ' (भ्वा० प० से०) ।
 प्यन्तः । ष्टुल् (३।१।१३३) । 'वञ्चकस्तु खले धूर्ते गृह-
 वर्त्रो च जन्तुके' इति विश्वनेदिनी ॥ (१) ॥३॥ द्वे 'पर-
 प्रतारकस्वभावस्य' ॥

अज्ञे मूढयथाजातमूर्खवैधेयवालिशाः ।

अज्ञ इति ॥ न जानाति । 'इयुव-' (३।१।१३५) इति
 कः । 'अज्ञस्तु जडमूर्खयोः' इति विश्वः ॥ (१) ॥३॥ मुहाति
 स्म । 'सुह वैचित्ये' (दि० प० अ०) । 'गल्यर्था-' (३।४।
 ७२) इति कः । 'मूढतन्त्रितवालयोः' इति विश्वः ॥ (२)
 ॥३॥ जातं जन्मकालविशेषेणनतिक्रम्य वर्तते । पदार्थानवि-
 श्रुतावन्वयार्थाभावः (२।१।६) तदस्यास्ति । अशंसाद्यच् (५।२।
 १२७) ॥ (३) ॥३॥ मुहाति । 'सुहेः खो मूर्ख' (उ० ५।
 २२) ॥ (४) ॥३॥ विधेयं विधानम् । तस्यायमधिकारि ।
 अनिद्यावद्विषयलाच्छात्राणाम् । 'तत्त्वेदम्' (४।३।१२०)
 इत्यन् ॥ (५) ॥३॥ वलिशस्य मत्स्यवेधनस्यायम् । मूर्खला-
 द्दृश्यत्वात् । 'वालिशास्तु शिशो मूर्खे' (इति नेदिनी) ॥
 (६) ॥३॥ पद् 'मूर्खस्य' ॥

कदर्ये कृपणाशुद्रकिपचानमितंपचाः ॥ ४८ ॥

केति ॥ कुत्सितोऽर्थः खानो । 'कुगति-' (२।२।१८)
 इति समासः । 'क्रोः क्तत्पुन्येऽपि' (६।३।१०१) ॥ (१)
 ॥३॥ कृपां करोति । 'तत्करोति-' (वा० ३।१।२६) इति
 गित् । हन्वते । 'कुल्लुट्यो-' (३।३।११३) इति कर्मणि
 ल्युट् । अजादेशस्य स्थानिकत्वात् गुणः (७।३।८६) । यद्वा
 कृप्यते कृपाविपर्याक्रियते । 'कृपू सामर्थ्ये' (भ्वा० प० से०) ।
 बाहुलकात्प्युन् । ल्युटि (३।३।११३) वा संज्ञापूर्वकत्वाद्गुणा-
 भावः । बाहुलकात्प्यभावात् । यद्वा 'कृप कृपायां गर्ता च'
 (भ्वा० प० से०) इत्यस्य बाहुलकात्संसारणम् । यद्वा

‘कृप’ कृपान्तरे ‘कृप’ इति पाठः । अत एव ‘कृपेः
प्यद् कृपायाम्’ इति वोपदेवः । ततो बाहुलकात्क्युन् ॥ (२)
॥३॥ क्षुणति । ‘क्षुदिर् संपेपणे’ (६० उ० अ०) । ‘स्फायि-
तच्चि-’ (उ० २।१३) इति रक् । ‘क्षुद्रो दरिद्रे कृपणे निष्क-
ष्टेऽन्यनृशंसयोः । क्षुद्रा व्याघ्रान्नीच्यङ्गावृहतीसरघासु च ।
चाङ्गेरिकायां हिलायां नक्षिकामात्रवेद्ययोः’ इति हेमचन्द्रः ॥
(३) ॥३॥ किं पचति । ‘तान्छीत्व-’ (३।२।१२९) इति
चानश् शानच् (३।२।१२४) वा । ‘अनिलमागमशासनम्’
इति न जुम् । ‘किं क्षेपे’ (२।१।६४) इति समासः ॥ (४)
॥३॥ मितं पचति । ‘मितनखे च’ (३।२।३४) इति खच् ॥
(५) ॥३॥ चद्रा ‘किंपचः’ ‘अनमितंपचः’ इति छेदः । प-
चायच् (३।१।१३४) ॥ (४) ॥३॥ न मितंपचोऽमितंपचः ।
तद्भिन्नोऽनमितंपचः ॥ (५) ॥३॥ पत्र ‘कृपणस्य’ ॥

निःस्वस्तु दुर्विधो दीनो दरिद्रो दुर्गतोऽपि सः ।

नीति ॥ निगंतं खमस्य । स्त्राभिष्क्रान्तो वा ॥ (१) ॥३॥
दुःस्था विधा प्रकारः सन्निवृत्तस्य । ‘दुर्विधो वाच्यलिङ्गः
स्यादुर्गतेऽपि खलेऽपि च’ (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥३॥ दी-
यते स्म । ‘दीद् क्षेपे’ (दि० आ० अ०) । ‘गलर्या-’ (३।
४।७२) इति कः । ‘स्वादय ओदितः’ (दि० ग० सू०) ।
‘ओदितश्च’ (८।२।४५) इति नलम् । ‘दीना ली मूपिक-
क्षियाम् । वाच्यवदुर्गते भांते’ इति मेदिनी ॥ (३) ॥३॥
दरिद्राति । ‘दरिद्रा दुर्गतौ’ (अ० प० से०) । पचायच् (३।
१।१३४) ॥ (४) ॥३॥ दुर्गच्छति स्म । ‘गलर्या-’ (३।४।
७२) इति कः ॥ (५) ॥३॥ पत्र ‘निर्द्रव्यस्य’ ॥
वनीयको याचनको मार्गणो याचकार्थिनौ ॥ ४९ ॥

वेति ॥ वननम् ‘वन याचने’ (त० आ० से०) । ‘सर्व-
धातुभ्य इन्’ (उ० ४।१।१८) । वनिर्याच्चा । वनिसिच्छति ।
‘उप आत्मनः क्यच्’ (३।१।८) । षुल् (३।१।१३३) ॥३॥
‘वनीपकः’ इति पाठे वनीं पाति । कः (३।२।३) । ततः
संज्ञायां कन् (५।३।७५) । ‘हुन्’ (उ० २।३२) वा । यत्तु
सुकृदेन—‘वनति-’ इति निश्चय—‘वनिर्याच्चा’—इत्युक्त्-
म् । तवित्यस्यम् । ‘यानकः’ इलापत्तेः ॥ (१) ॥३॥ याचति ।
‘इ याच् याच्ययायाम्’ (भ्वा० उ० से०) । ल्युः (३।१।
१३४) । स्त्रायै कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (२) ॥३॥ मार्ग-
ति । ‘मार्ग अन्वेपणे’ (उ० उ० से०) । ‘बहुलमन्यत्रापि’
(उ० २।७८) इति युच् ॥ (३) ॥३॥ याचति । षुल् (३।
१।१३३) ॥ (४) ॥३॥ अर्थोऽस्मात्ति । ‘अर्थान्वासनिहिते’
(वा० ५।२।१३५) इतीनिः । अर्थयते । ‘अर्थ याचने’ (उ०
सौ० से०) । गृह्यादिगितिः (३।१।१३३) वा ॥ (५) ॥३॥
पत्र ‘याचकस्य’ ॥

अहंकारवानहंयुः

अहेति ॥ अहंकारोऽस्मात्ति । ननुप् (५।२।९४) ॥ (१)

॥३॥ अहमस्यास्ति । ‘अहम् शुभम्’ इति मान्तम् (विभक्ति-
प्रतिरूपकम्) अव्ययम् । ‘अहंशुभमोर्युन्’ (५।२।१४०) ॥
(२) ॥३॥ द्वे ‘साहंकारस्य’ ॥

शुभंयुस्तु शुभान्वितः ।

श्रिति ॥ शुभमस्ति । युत् (५।२।१४०) ॥ (१) ॥३॥
शुभेनान्वितः । ‘कर्तृकरणे-’ (२।१।३१) इति समासः ॥ (२)
॥३॥ द्वे ‘शोभनयुक्तस्य’ ॥

दिव्योपपादुका देवाः

दीति ॥ दिवि भवाः । ‘द्युप्रागपा-’ (४।२।१०१) इति
यत् । उपपद्यन्ते । ‘पद गतौ’ (दि० आ० अ०) । ‘ल्यपत-
पद-’ (३।२।१५५) इत्युक्त् । ते च ते च ॥ (१) ॥३॥
नारकव्याघृतये दिव्यपदम् । नातापित्रादिदृष्टकारणनिरपेक्षा
अदृष्टसहकृतेभ्योऽणुभ्यो जाता ये देवाः, ते दिव्योपपादुका
उच्यन्ते ॥३॥ एकम् ‘देवानाम्’ ॥

नृगवाद्या जरायुजाः ॥ ५० ॥

त्रिति ॥ ना च गौश्राद्यौ येषाम् । आद्यशब्देन खराश्व-
दीनां ग्रहणम् ॥३॥ जरायोगर्भाशयाज्जाताः । ‘पञ्चम्याम्’
(३।२।९८) इति जनेर्दः ॥ (१) ॥३॥ एकम् ‘नृगवादी-
नाम्’ ॥

स्वेदजाः कृमिदंशाद्याः

स्वेदति ॥ स्वेदजनकत्वाद्भ्रमा स्वेदः । स्वेदाज्जाताः । उः
(३।२।९८) ॥ (१) ॥३॥ कृमिश्च दंशाश्चाद्यौ येषाम् । आद्य-
शब्देन मशकनत्कृणादिग्रहणम् ॥३॥ एकम् ‘कृमिदंशादी-
नाम्’ ॥

पक्षिसर्पादयोऽण्डजाः ।

पेति ॥ पक्षां च सर्पश्चाद्यौ येषाम् । आदिशब्देन न-
कमत्स्यपिपीलिकादिग्रहः ॥३॥ अण्डे जाताः । ‘सप्तम्यां
जनेः-’ (३।२।९७) इति उः ॥ (१) ॥३॥ एकम् ‘पक्षिस-
र्पादीनाम्’ ॥

॥ इति प्राणिवर्गः ॥

उद्भिदस्तत्तुगुल्माद्याः

उद्भ्रीति ॥ तद्व्य गुल्मश्चाद्यौ येषाम् । आद्यशब्देन वृ-
णौषधिलतादिग्रहः ॥३॥ भुवमुद्भिन्दन्ति । ‘भिदिर् विदारणे’
(६० उ० अ०) । ‘सत्सू-’ (३।१।६१) इति क्तिप् । उद्भिदः
॥ (१) ॥३॥ उच्यन्ते (इति शेषः) ॥३॥ एकम् ‘तत्तुगु-
ल्मादीनाम्’ ॥

उद्भिदपर्यायानाह—

उद्भिदुद्भिज्जमुद्भिदम् ॥ ५१ ॥

उद्भ्रीति ॥ उद्भिदुक्तः ॥ (१) ॥३॥ उद्भेदनमुद्भिद ।
‘संपदादिभ्यः क्तिप्’ (वा० ३।२।१०८) । उद्भिदो जातम् ।
‘पञ्चम्याम्’ (३।२।९८) इति उः ॥ (२) ॥३॥ उद्भिन्ति ।

‘इगुपध-’ (३।१।१३५) इति कः ॥ (३) ॥३॥ त्रीणि ‘उ-
द्भिदाम्’ ॥

सुन्दरं रुचिरं चारु सुपमं साधु शोभनम् ।

कान्तं मनोरमं रुच्यं मनोज्ञं मंजु मंजुलम् ॥ ५२ ॥

स्त्रिति ॥ सु द्वियते । ‘हृद् आदरे’ (तु० आ० अ०) ।
‘ग्रहवृद्ध-’ (३।३।५८) इत्यप् । ष्टोदरादिः (६।३।१०९) ।
यद्वा सु उन्ति चित्तं द्रवीकरोति । ‘उन्दी ह्येदने’ (रु० प०
से०) । बाहुलकादरः । शकन्धादिः (वा० ६।१।९४) ।
त्रियां गौरादित्वात् (४।१।४१) ङीप् (१) ॥३॥ रोचते ।
‘रुच दीप्तावभिप्रीतौ च’ (भ्वा० आ० से०) । ‘इपिमदि-
मुदि-’ (उ० १।५।१) इति किरच् ॥ (२) ॥३॥ चरति चित्ते ।
‘चर गतौ’ (भ्वा० प० से०) । ‘दृसनजनि-’ (उ० १।३)
इति लुण् । ‘चारुवृहस्यतौ पुंसि शोभने लभिधेयवत्’ इति
विश्वः (मेदिनी) ॥ (३) ॥३॥ सु शोभनं समं सर्वमस्य । ‘सु-
विनिर्दुर्भ्यः-’ (८।३।८८) इति पलम् ॥ (४) ॥३॥ साम्नोत्स-
र्यम् । ‘साध संतिद्धौ’ (स्वा० प० अ०) । ‘कृवापा-’ (उ०
१।१) इत्युण् । ‘साधुर्जनै मुनौ वार्धुपिके सज्जनरम्ययोः’
इति हेमचन्द्रः ॥ (५) ॥३॥ शोभते । ‘शुभ दीप्तौ’ (भ्वा०
आ० से०) । ‘अनुदात्तेतश्च-’ (३।२।१४९) इति युच् ।
‘शोभनो योगभेदे ना सुन्दरे वाच्यलिङ्गकः’ (इति मेदिनी)
॥ (६) ॥३॥ कम्पते स्म । ‘कम्प कान्तौ’ (भ्वा० आ० से०) ।
कः (३।२।१०२) । ‘यस्य विभाषा’ (७।२।१५) इति नेट् ।
‘अनुनासिकस्य-’ (६।४।१५) इति दीर्घः । यद्वा कनति स्म ।
‘कनी दीप्त्यादौ’ (भ्वा० प० से०) । ‘गलयार्थो-’ (३।४।७२)
इति कः । ‘कान्ता नार्या प्रियङ्गौ स्त्री शोभने त्रिषु ना धवे ।
लोहे च चन्द्रसूर्यायः पर्यायात्तु शिलासु च’ इति विश्वमेदिन्यौ
॥ (७) ॥३॥ मनो रमयति । ‘रमु क्रिडायाम्’ (भ्वा० आ०
से०) प्यन्तः । ‘कर्मण्यण्’ (३।२।१।१) ॥३॥ ‘मनोहरम्’
इति पाठे मनो हरति । ‘हरतेरनुचमने-’ (३।२।९) इत्यच् ॥
(८) ॥३॥ रोचते, रुच्यते, वा । ‘राजसूय’ (३।१।११४)
इति साधुः ॥ (९) ॥३॥ मनसा जानाति । ‘इगुपध-’ (३।
१।१३५) इति कः । निश्चत्तप्रेषणौऽत्र जानातिः ।—मूलविभु-
जादित्वात् (वा० ३।२।५) कः—इति सुकृटः । तत्र । तस्या-
पि कर्तारं विहितत्वेन ‘ज्ञायते’ इति विग्रहप्रदर्शनस्य विरुद्ध-
त्वात् । यदपि—‘सुष्ठुपा-’ (२।१।४) इति समासः—
इति । तदपि न । ‘कर्तृकरणे-’ (२।१।३२) इति तत्पुरुषवि-
धायकस्य सत्त्वात् ॥ (१०) ॥३॥ मञ्चयते । ‘मजि ध्वनौ’
इति सौत्रो धातुः । बाहुलकादुः ॥ (११) ॥३॥ मञ्जु मंजुत्वं
लाति । ‘आतोऽनुप-’ (३।२।३) इति कः । मंजुलं च चला-
श्चले । रम्ये कुञ्जे मंजुलस्तु दात्यूहे’ इति हैमः ॥ (१२)
॥३॥ ह्यददा ‘मनोरमस्य’ ॥

तदसेचनकं तृप्तेर्नास्त्यन्तो यस्य दर्शनात् ।

तेति ॥ न तिच्यते मनोऽत्र । ‘पिच क्षरणे’ (तु० उ०

अ०) । ‘करणा-’ (३।३।११७) इति ल्युट् । ‘संज्ञायां कन्’
(५।३।७५) ॥३॥ (‘आसेचनम्’) इति दीर्घादिपाठे आङ्
बोध्यः ॥ (१) ॥३॥ एकम् ‘यद्दर्शनाच्चृत्तिर्न भवति
तस्य’ ॥

अभीष्टेऽभीप्सितं हृद्यं दयितं वल्लभं प्रियम् ॥ ५३ ॥

अभीति ॥ अभित इष्यते स्म । ‘इषु इच्छायाम्’ (तु० प०
से०) । कः (३।२।१०२) । ‘अभीत्यंभूतकथने’ ‘अभि
वीप्साभिसुखयोः’ इति विश्वः ॥ (१) ॥३॥ अभ्यासुमिष्य-
ते स्म । ‘आङ् व्याप्तौ’ (स्वा० प० अ०) । सन् (३।१।७) ।
‘आञ्जपृथानीत्’ (७।४।५५) । कः (३।२।१०२) ॥ (२)
॥३॥ हृदयस्य प्रियम् । ‘हृदयस्य प्रियः’ (४।४।९५)
इति यत् । ‘हृदयस्य हृल्लेख-’ (६।३।५०) इति हृदा-
देशः । ‘हृद्यं धवलजीरे च हरिप्रिये हृद्भवेऽपि च । वश-
कृद्वेदमन्त्रे च हृद्या वृद्ध्याख्यभेजे’ इति विश्वः ॥ (३) ॥३॥
दप्यते स्म । ‘दय दानादौ’ (भ्वा० आ० से०) कः (३।२।
१०२) ॥ (४) ॥३॥ वल्लयते, वल्लते च । ‘वल्ल संवरणे’
(भ्वा० आ० से०) । ‘रासिवालिभ्यां च’ (उ० ३।१।२५) इ-
त्यभच् । ‘वल्लभो दयितेऽप्यस्ये सल्लक्षणतुरंगमे’ इति विश्वः
(मेदिनी) ॥ (५) ॥३॥ ग्रीणाति । ‘ग्रीञ् तर्पणे’ (क्या० उ०
अ०) । ‘इगुपध-’ (३।१।१३५) इति कः । ‘प्रियो वृद्धौ-
पधे ह्ये धवे’ इति हैमः ॥ (६) ॥३॥ पट् ‘प्रियस्य’ ॥

निकृष्टप्रतिकृष्टावरेफयाप्यावमाधमाः ।

कुपूयकुत्सितावद्यखेटगर्हाणकाः समाः ॥ ५४ ॥

नीति ॥ निकृष्यते स्म । ‘कृप विलेखने’ (भ्वा० प० अ०,
तु० उ०) । कः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥३॥ प्रतिकृष्यते स्म
॥ (२) ॥३॥ ऋच्छति । ‘ऋ गतौ’ (भ्वा० प० से०) ।
‘अन्त्येभ्योऽपि-’ (३।२।७५) इति वनिप् । यद्वा ऋच्छतेः
‘अवद्यावमाधमावरेफाः कुत्सिते’ (उ० ५।५४) इति वन्नन्तो
निपातः । ‘अर्वा तुरंगमे पुंसि कुत्सिते वाच्यलिङ्गकः’ (इति
मेदिनी) ॥ (३) ॥३॥ रिफ्यते । ‘रिफ कथनयुद्धनिन्दाहिं-
सादानेषु’ (तु० प० से०) । ‘अकर्तारं च-’ (३।३।१९) इति
घञ् । यद्वा रिफतेः ‘अवद्यावमाधम-’ (उ० ५।५४) इति
अप्रत्ययान्तो निपातः । ‘रेफो रवर्णे पुंसि स्यात्कुत्सिते वा-
च्यवत् पुनः’ इति विश्वः ॥३॥ ‘रेप’ इति पाठे ‘री गतिरेप-
णयोः’ (क्या० प० अ०) । बाहुलकात् पः । ‘रेपः स्यान्नि-
न्दिते कृरे’ इति विश्वः ॥ (४) ॥३॥ याप्यते । ‘या प्रापणे’
(अ० प० अ०) प्यन्तः । ‘अचो यत्’ (३।१।९७) । ‘याप्यं
तु यापनीये स्यान्निन्दितेऽप्यभिधेयवत्’ (इति मेदिनी) ॥
(५) ॥३॥ अवत्यस्मादात्मानम् । ‘अव रक्षणार्थौ’ (भ्वा०
प० से०) । ‘अवद्या-’ (उ० ५।५४) इति सूत्रेणामप्रत्यया-

१—रेपाः सान्तोऽपि । ‘प्रापे लुपी पुरा रेपाः’ इति भावस्य
अक्षरयमकम्—इति सुकृटः ॥

न्तो निपातः ॥ (६) ॥॥ तत्रैव चकारस्य पक्षे धकारः ।
 'अधमः स्याद्दृह्यं जने' इति विश्वः ॥ (७) ॥॥ कुत्सितं
 पूयते । 'पूयं विशरणे' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।
 १३४) ॥॥ पृषोदरादिस्यात् (३।३।१०९) अत्वे 'कपूयः'
 इत्यपि ॥ (८) ॥॥ कुत्सा संजातास्य । तारकादिः (५।२।
 ३६) ॥ (९) ॥॥ न उद्यते । 'अवद्यावमा-' (उ० ५।५४)
 इति निपातः ॥ (१०) ॥॥ खेटति । 'खिट्ट त्रासे' (भ्वा०
 प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'खेटः कफे ग्रामभेदे च-
 मेष्यल्यवन्ति त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (११) ॥॥ गर्हते ।
 'गर्ह कुत्सायाम्' (भ्वा० आ० से०) । 'ऋहलोर्ण्वत्' (३।१।
 १२४) ॥ (१२) ॥॥ अणति । 'अण शब्दे' (भ्वा० प०
 से०) ॥ अच् (३।१।१३४) । कुत्सायां कन् (५।३।७४) ॥
 (१३) ॥॥ त्रयोदश 'गर्हस्य' ॥

मलीमसं तु मलिनं कच्चरं मलदूषितम् ।

मेति ॥ नलोऽस्यास्ति । 'ज्योत्स्नातमिन्ना-' (५।२।११४)
 इति साधुः । 'मलीमसं तु मलिने पुष्पकासीसलोहयोः'
 इति विश्वमेदिन्यां ॥ (१) ॥॥ ('मदनः सिक्यके स्मरे) ।
 रौढे षसन्ते षत्तूरे' मलिनं कृष्णदोषयोः । मलिनी रज-
 खलायाम्' इति हैमः ॥ (२) ॥॥ कुत्सितं चरति । अच्
 (३।१।१३४) । 'र्यवदयोथ' (६।३।१०२) इति चकारात्
 'कोः कत्तत्पुरूपे-' (६।३।१०१) इति योगविभागाद्वा कोः
 कत् ॥ (३) ॥॥ मलेन दूषितम् । 'कर्तृकरणे-' (२।१।३२)
 इति समासः ॥ (४) ॥॥ चत्वारि 'मलिनस्य' ॥

पूतं पवित्रं मेध्यं च

प्विति ॥ पूयते स्म । 'पूङ् पवने' (भ्वा० आ० से०)
 'पूङ् पवने' (त्रया० उ० से०) वा । कः (३।२।१०२) ।
 'पूतं त्रिषु पवित्रे च शठिते बहुलीकृते' (इति मेदिनी) ॥
 (१) ॥॥ पुनाति । 'कर्तारि चर्षिदेवतयोः' (३।२।१८६)
 इतीत्रः । 'पवित्रं तु मेध्ये तापे कुशे जले । अर्घोपकरणे
 चापि पवित्रा तु नदीमिदि' इति हैमः ॥ (२) ॥॥ मेध-
 नाहम् । 'मेध संगमे च' (भ्वा० उ० से०) । ष्यत् (३।१।
 १२४) ('मेध्यं त्रिषु शुचौ रक्तवचरोचनयोः स्त्रियाम्' इति
 मेदिनी) ॥ (३) ॥॥ 'पवित्रः पूतः' इति, प्राणिविषय उ-
 क्तम् । इह लप्राणिनि ॥॥ त्रीणि 'पवित्रस्य' ॥

वीथं तु विमलात्मकम् ॥ ५५ ॥

वीति ॥ वीन्धे । 'लि इन्धो दीर्घा' (ह० आ० से०)
 'वाविन्धेः' (उ० २।३६) इति कन् ।—'इन्धे र्च्'—इति
 मुकुटसु चिन्त्यः ॥ (१) ॥॥ विमल आत्मा स्वभावो यस्य
 ॥ (२) ॥॥ द्वे 'स्वभावनिर्मलस्य' ॥

निर्णिकं शोधितं मृष्टं निःशोध्यमनवस्करम् ।

नीति ॥ निर्णज्यते स्म । 'णिजिद् शौचपोषणयोः'

(जु० उ० अ०), कः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥॥ शो-
 ध्यते स्म ॥ 'शुष शौचे' (दि० प० अ०) ष्यन्तः । कः
 (३।२।१०२) ॥ (२) ॥॥ मृज्यते स्म । 'मृच् शुद्धौ'
 (अ० प० से०) कः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥॥ नि-
 ष्कान्तं शोध्यमत्सात् । शोध्यान्निष्कान्तम्, इति वा ॥ (४)
 ॥॥ नावस्क्रोऽत्र ॥ (५) ॥॥ पक्ष 'अपनीतमलस्य' ॥

असारं फल्गु

असेति ॥ न सारोऽत्र ॥ (१) ॥॥ फलति । 'विफला
 विशरणे' (भ्वा० प० से०) ॥ 'फलिपाटि-' (उ० १।१८)
 इति साधुः । 'फल्गुः काकोदुम्बरिके वृक्षे निरर्थकेऽपि च'
 इति हैमः । 'फल्गुसारेऽभिधेयवत् । नदीभेदे नल्ल्यां वी'
 इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥॥ द्वे 'निःसारस्य' ॥

शून्यं तु वशिकं तुच्छरिक्तके ॥ ५६ ॥

श्विति ॥ शुने हितम् । 'शुनः संप्रसारणं वा च दीर्घः'
 (ग० ५।१।२) इति यद् । 'शून्यं विन्दौ च निर्जने । शून्या
 तु नलिका' इति हैमः ॥ (१) ॥॥ उश्यते । 'वश कान्तौ'
 (अ० प० से०) 'सर्वथातुम्य इन्' (उ० ४।१।१८) । 'संज्ञायां
 कन्' (५।३।७५) ॥ (२) ॥॥ तोदनम् । संपदादित्वात्
 (वा० ३।३।१०८) भावे हिप् । तुदा व्यथया छयति । 'छो
 छेदने' (दि० प० अ०) । मूलविभुजादित्वात् (वा० ३।२।५)
 कः । तुदं छयति वा । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥
 (३) ॥॥ रिच्यते स्म । 'रिच वियोजनसंपर्ननयोः' (जु० उ०
 से०) कः (३।२।१०२) । त्वाथै कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥
 (४) ॥॥ चत्वारि 'तुच्छस्य' ॥

ह्रीधे प्रधानं प्रमुखं प्रवेकानुत्तमोत्तमाः ।

मुख्यवर्यवरेण्याश्च प्रवर्हानवराध्वेवंत् ॥ ५७ ॥

पराध्व्यग्रप्राग्रहरप्राग्र्याग्र्याग्रीयमग्रियम् ।

ह्रीति ॥ प्रदधाति । ल्युट् (३।३।११३) चुच् (उ० ३।
 ७८) वा । 'प्रधानं स्यान्महामात्रे प्रकृतौ परमात्मनि । प्रज्ञा-
 यानपि च ह्रीवमेकत्वे तूत्तमे सदा' (इति मेदिनी) ॥ (१)
 ॥॥ प्रकृष्टं मुखमस्य । 'प्रमुखं प्रथमे मुखे' इति हैमः ॥
 (२) ॥॥ प्रविच्यते । 'विचिर् पृथग्भावे' (ह० उ० अ०) ।
 घञ् (३।३।११९) ॥ (३) ॥॥ नोत्तनोऽस्मात् ॥ (४) ॥॥
 अतिशयेनोत्कृष्टः । उत्कृष्टार्थवृत्तेरुत्कृष्टात्तन्म् । द्रव्यप्रकर्षा-
 र्थत्वान्नानुः । यद्वा । उत्तम्यति । 'तमु काङ्क्षायाम्' (दि० प०
 से०) अच् (३।१।१३४) । उत्तम्यते वा । घञ् (३।३।११९) ।
 'नोदात्त-' (७।३।३४) इति न वृद्धिः ॥ (५) ॥॥ सुख-
 मिव । सुखे मत्रो वा । शास्त्रादित्वात् (५।३।१०३) यः ॥ (६)
 ॥॥ वर्यते । 'वर इप्सायाम्' चुरादावदन्तः । 'अत्रो यत्'
 (३।१।९७) ॥ (७) ॥॥ त्रियते । 'वृच् वरणे' (स्त्रा० उ०
 से०) । 'वृच एष्यः' (उ० ३।९८) ॥ (८) ॥॥ प्रवर्हति ।
 'वृह वृद्धौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (९) ॥॥

अवरस्त्रिभवे भवः । 'अर्थाद्यत्' (४।३।४) । 'परावरावनो-
त्तनपूर्वाच्च' (४।३।५) । न अवरार्थः । 'नञ्' (२।२।६) इति
समात्तः ॥ (१०) ॥*॥ परस्त्रिभवे भवः । यत् (४।३।५) ॥
(११) ॥*॥ अगति । 'अग कुटिलायां गतो' (भ्वा० प०
से०) । 'ऋज्रेन्द्र-' (उ०२।१८) इति चाद्युः । 'अग्रं पुरस्ता-
दुपरि परिभाषे पलस्य च । आलम्बने समूहे च प्रान्ते च
स्यान्नपुंसकम् । अधिके च प्रधाने च प्रथमे चाभिधेयवत्'
(इति मेदिनी) ॥ (१२) ॥*॥ प्रकृष्टमग्रम् । प्राप्ते हरति ।
'हरतेरनुद्यमनेऽञ्' (३।२।९) ॥ (१३) ॥*॥ प्राप्ते भवः
'अप्राद्यत्' (४।४।११६) ॥ (१४) ॥*॥ (१५) ॥*॥ 'घच्छौ
च' (४।४।११७) ॥ (१६) ॥*॥ (१७) ॥*॥ सप्तदश
'श्रेष्ठस्य' ॥

श्रेयाञ्छ्रेष्ठः पुष्कलः स्यात्सत्तमश्चातिशोभने ॥५८॥

श्रयिति ॥ अतिशयेन प्रशस्यः । 'अतिशयने तमवि-
ष्टनौ' (५।३।५५) । 'द्विवचनविभज्योपपदे तरवीयसुनौ' (५।
३।५७) । 'अजादी गुणवचनादेव' (५।३।५८) । 'प्रशस्यस्य
ध्रः' (५।३।६०) । 'श्रेयो नुक्तां शुभे धर्मेऽतिप्रशस्ते च वाच्य-
वत् । श्रेयसी करिपिप्पल्यामभयापाठ्योरपि' इति विश्वने-
दिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ 'श्रेष्ठो वरे कुचरे च' इति हैमः ॥ (२)
॥*॥ पुष्यति । 'पुष पुष्टौ' (दि० प० अ०) । 'पुषः कित्'
'कलश्च' (उ० ४।४।५) । 'पुषः कर्त्' । कपिलिकादिः (वा०
८।२।१८) — इति मुकुटः । तच्चिन्त्यम् । तादृशपाठामावात् ।
असदुक्तसूत्रसत्त्वाच्च । 'पुष्कलस्तु पूर्णे श्रेष्ठे' इति हैमः ॥
(३) ॥*॥ अतिशयेन च्त् । तमप् (५।३।५५) । 'सत्तमः
स्यात्पूज्यतमे सार्थीयस्युत्तमे त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (४)
॥*॥ अतिशयेन शोभनः ॥ (५) ॥*॥ पक्ष 'अतिशोभनस्य'
॥ 'वर्यं प्रधानं युक्तमनुत्तमं सत्तमं प्रवर्हणं च' इति नामना-
लायाम् (सत्तमस्य) । 'अग्रं प्राग्रहरं श्रेष्ठं सुख्यवर्षप्रवर्हणम्'
इति त्रिकाण्डशेषे च श्रेष्ठस्य पाठादेकविंशतिरेव शोभनस्य—
इत्यन्ये ॥

स्युरुत्तरपदे व्याघ्रपुंगवर्षभकुञ्जराः ।

सिंहशार्दूलनागाद्याः पुंसि श्रेष्ठार्थगोचराः ॥ ५९ ॥

स्युरिति ॥ पुमांश्चासौ गौश्च । 'गोरतद्धितलुकि' (५।४।
९२) इति ट्त् ॥ (१) ॥*॥ श्रेष्ठस्यार्थः । श्रेष्ठार्थो गोचरो
येषां वे । कश्चिद् 'वाचकाः' इति पाठः ॥*॥ एते 'श्रेष्ठवा-
चकाः' ॥

अप्राग्र्यं ह्यहीने द्वे अप्रधानोपसर्जने ।

अप्रेति ॥ प्राग्र्यद्विभक्तम् ॥ (१) ॥*॥ प्रधानादन्यत् ॥ (२)
॥*॥ उपसृज्यते । 'सृज विसर्गे' (हु० प० अ०) । कर्मेणि
ल्युट् (३।३।११३) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'अप्रधानस्य' ॥

विशङ्कतं पृथु बृहद्विशालं पृथुलं महत् ॥ ६० ॥

वङ्गोरुचिपुलम्

वीति ॥ विद्युत्तार्थवृत्तेर्विशब्दात् 'वेः शालन्शङ्कटचौ'
(५।२।२८) ॥ (१) ॥*॥ 'विशाला त्विन्द्रवाहण्यामुज-
यिन्यां च योपिति । नृपवृक्षभिदोः पुंसि पृथुले त्वभिधेयवत्'
इति विश्वनेदिन्यौ ॥ (४) ॥*॥ प्रथते । 'प्रथ प्रह्याने' (भ्वा०
आ० से०) 'प्रथिप्रदि—' (उ०१।२८) इति कृः संप्रसारणं
च । 'पृथुर्विशाले भूपाले वापिकाकृष्णजीरयोः' इति हेम-
चन्द्रः ॥ (२) ॥*॥ वर्हति । 'बृह बृद्धौ' (भ्वा० प० से०) ।
'वर्तमाने पृथुहृहन्महत्—' (उ० २।८४) इति निपातः ॥
(३) ॥*॥ प्रयुत्वमस्यास्ति । सिष्मादित्वात् (५।२।१७७) लृच् ।
पृथुत्वं लाति वा ॥ (५) ॥*॥ महति । 'मह पूजायाम्' (भ्वा०
प० से०) ॥ (६) ॥*॥ बलते । 'बल संवरणे संवरणे च'
(भ्वा० आ० से०) । 'बहुलमन्यत्रापि' ( ) इति रक् ।—
'श्रद्धादयः' इति रक्—इति मुकुटः । तत्र । उज्ज्वलदत्तादा-
वदर्शनात् । ललयोरेकत्वस्वरगम् ॥ (७) ॥*॥ ऊर्णति ।
'ऊर्णन् आच्छादने' (अ० उ० से०) 'महति हलश्च' (उ०
१।३।१) इति कुप्रत्ययः नुलोपः हलश्च ॥ (८) ॥*॥ विपो-
लति । 'पुल महत्त्वे' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपथ—' (३।
१।१३५) इति कः । 'चिपुलः पृथुलेऽगाधे मेरुपश्चिमभूवरे'
इति विश्वनेदिन्यौ ॥ (९) ॥*॥ नव 'विस्तीर्णस्य' ॥

पीनपीनी न स्थूलपीचरे ।

पीति ॥ प्यायते स्म । 'ओप्यायी बृद्धौ' (भ्वा० आ०
से०) । 'गल्यर्या—' (३।४।७२) इति कः । 'ओदितश्च' (८।
२।४५) इति नल्लम् । 'प्यायः पी' (६।१।२८) ॥
(१) ॥*॥ प्यायते । 'प्यैहृ बृद्धौ' (भ्वा० आ० अ०) ।
'ध्याप्योः संप्रसारणं च' (उ० ४।१।१५) इति कनिप् ।
त्रियां तु 'वनो र च' (४।१।७) इति ङीर्त्वा ॥ (२) ॥*॥
स्थूलयति । 'स्थूल बृंहणे' (हु० आ० से०) । अञ् (३।१।
१३४) । 'स्थूलः पीने जडे' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ प्यायते ।
'छिल्लर—' (उ० ३।१) इति निपातः । 'पीचरः स्थूलकू-
र्नयोः' इति हेमचन्द्रः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'स्थूलस्य' ॥

स्तोकात्पशुल्लकाः ऋहृणं सूहृमं दध्रं कृशं तनु ॥६१॥

स्त्रियां मात्रानुटी पुंसि लवलेशकणाणवः ।

स्तविति ॥ ल्युच्यते । 'शुच प्रसादे' (भ्वा० आ० से०) ।
घञ् (३।३।१९) । न्यङ्कादिः (७।३।५३) । स्तूयते वा । वा-
हुलकात् स्तुवः कः । 'स्तोकात्स्त्रिष्वल्पे चातके पुमान्' (इति
मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ अत्यते वार्यते । 'अल भूपणादौ'
(भ्वा० प० से०) । बाहुलकात्पः ॥ (२) ॥*॥ सौदनम् ।
'क्षुदिर् संपेपणे' (ह० उ० अ०) । संपदादिः (वा० ३।३।
१०८) क्षुदं लाति । 'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति कः । 'तोर्लि'
(८।४।६०) (भा० ५.५) त्वायं कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । यद्वा

क्षुद्यते । 'स्फामितवि—' (उ० २११३) इति रक् । रलयोरेक-
त्वस्मरणात् कपिलिकादित्वात् (वा० ८१२१८) वा लत्वम् ।
'क्षुल्लकक्षिपु नीचेऽल्पे' इति विध्वः ॥ (३) ॥*॥ 'क्षिप्यते,
क्षिप्यति, वा । 'क्षिप आलिङ्गने' (दि० प० अ०) । क्षिपे-
रचोपधावाः' (उ० ३११९) इति क्लः ॥ (४) ॥*॥ सूच्यते ।
'सूच पैशुन्ये' (जु० उ० से०) । 'सूचेः सन्' (उ० ४१७७) ।
'सूक्ष्मं स्यात्कृतकेऽप्यात्मे पुंस्यर्णौ त्रिषु चाल्पके' इति विध्वः
(नेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ दम्भ्यते । दम्भु 'दम्भने' (खा० प०
से०) । 'स्फामितवि—' (उ० २११३) इति रक् ॥ (६) ॥*॥
हृदयते स्म । 'हृद्य तनुकरणे' (दि० प० से०) । 'हृद्यत्वात्—'
(८१२५५) इति साधुः ॥ (७) ॥*॥ तन्व्यते । 'तनु विस्तारे'
(त० उ० से०) । 'तनित्वरि—' (उ० ११७) इत्युः । 'तनुः
काये सन्नि स्त्री स्यान्निरप्यत्ये विरले हृशे' इति विश्वनेदिन्याँ ॥
(८) ॥*॥ नीयते । 'माङ्माने' (दि० आ० अ०) इन् (उ० ४१
१५९) । अनिलः पितां दीप् । टाप् (४११४) । 'मात्रं त्ववृत्तौ
स्वार्थे कात्स्न्ये मात्रापरिच्छदे । अक्षरावयवे द्रव्ये मानेऽल्पे
कर्णभूषणे । काले वृत्ते च' इति हैमः ॥ (९) ॥*॥ नुव्यते ।
'नुद छेदने' (जु० आ० से०) । 'इगुपधात्किद्' (उ० ४१
१२०) इतीन् ॥ (१०) ॥*॥ लयते । 'ल्ल छेदने' (आ०
उ० से०) । 'श्रुदोरप्' (३१३५७) । 'लवः कालमिदि
छिदि । विलासे रामजे लेशे तेषां क्रियत्कपक्ष्मणोः । गोपु-
च्छलोमत्वपि च' इति हैमः ॥ (११) ॥*॥ लिशति । 'लिश
गती' (दु० प० से०) । लश् (३१११३४) । लिश्यते वा ।
घन् (३१३१९९) ॥ (१२) ॥*॥ कषति । 'कष निनीलने'
(जु० उ० से०) । लश् (३१११३४) । 'कषो धान्यांशले-
शयोः । कषा जीरकपिप्लयोः' इति हैमचन्द्रः ॥ (१३) ॥*॥
मणति, अप्यते, वा । 'अण शब्दे' (आ० प० से०) । 'अ-
पश्' (उ० ११८) इत्युः । 'अणुनांशल्पयोः' इति हैमः ॥
(१४) ॥*॥ चतुर्दश 'सूक्ष्मस्य' ॥

अत्यल्पेऽल्पिष्ठमल्पीयः कनीयोऽणीय इत्यपि ६२

अत्येति ॥ अतिशयेनाल्पः ॥ (१) ॥*॥ 'अजादी गुण-
बन्नादेव' (५१३१५८) इतीष्टनीयसुनौ ॥ (२) ॥*॥ (३)
॥*॥ 'युवाल्पयोः कन्त्यतरस्वाम्' (५१३१६४) इति कन् वा
॥ (४) ॥*॥ अतिशयेनाल्पः । ईयसुन् (५१३१५५) ॥ (५)
॥*॥ चत्वारि (पञ्च) 'अत्यल्पस्य' ॥

प्रभूतं प्रभुरं प्राज्यमदन्नं बहुलं बहु ।

पुरुहं पुरु भूपिष्टं स्फिरं भूयश्च भूरि च ॥ ६३ ॥

प्रेति ॥ प्रभवति स्म । 'गल्पर्या—' (३१४७२) इति
क्ः । 'प्रभूतसुहृते प्राज्ये' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ प्रचौर-
ति । 'पुर स्तेपे' (जु० प० से०) । पुरादीनां गिज्वैकल्पि-

कः । 'इगुपध—' (३१११३५) इति कः । 'प्रगतं पुरायाः'
इति वा ॥ (२) ॥*॥ प्रवीयते । 'अज गती' (आ० प०
से०) इति वी न । यद्वा प्रकर्षेणाज्यते कान्म्वते । 'अञ्च व्य-
त्त्यादौ' (उ० प० से०) । आङ्पूर्वात् 'अङ्गेः संज्ञायाम्'
(वा० ३१११०९) इति क्यप् ॥ (३) ॥*॥ दत्रादप्यत् ।
नव्समासः (२१२१६) ॥ (४) ॥*॥ वहून् जाति । 'आतो-
ऽनुप—' (३१२१३) इति कः । 'बहुला नीलिकायां स्यादेला-
यां गवि योपिति । कृत्तिकासु त्रिधा भूति विहायति नपुंस-
कम् । पुंस्यर्णौ कृष्णपक्षे च वाच्यत्वप्राज्यकृष्णयोः' इति वि-
श्वनेदिन्याँ ॥ (५) ॥*॥ बंहते 'बहि हृद्दौ' (आ० आ०
से०) । 'लङ्घिव्योर्नलोपश्च' (उ० ११२९) इत्युः । यतु—वृ-
हते वर्धते बहु पूर्यते । मितद्विदितात् (वा० ३१२१८०)
हुः—इति मुकुटेनोकम् । तत्र । टिलोपेनोकरुपात्तिद्विप्रस-
ज्ञात् । 'बहु स्याद्व्यादिसंख्यासु विपुलेऽप्यभिधेयवत्' इति
विध्वः (नेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ पुरुन् हन्ति गच्छति । 'अ-
न्येभ्योऽपि—' (वा० ३१२१०९) इति डः । यद्वा पुरुन्
जहाति जिर्हते वा । 'आतोऽनुप—' (३१२१३) इति कः ॥
(७) ॥*॥ पिपति, पूर्यते, वा । 'पृ पालनपूरणयोः' (जु० प०
से०) । 'पृभिदि०' (उ० ११२३) इति कृः । यतु—'पृकृपृ-
गृषुपिभ्यः कृः' इति सूत्रं पठितं मुकुटेन । तत्र 'कृप्राव्' इति
पृथक्सूत्रात् । अन्ययोलाभावप्रसङ्गात् । 'पुरुः प्राज्ये-
ऽभिधेयवत् । पुंसि स्याद्बलोके च नृपमेदपरागयोः' इति
हैमः (नेदिनी) ॥ (८) ॥*॥ अतिशयेन बहु । 'बहोर्लोपो भू
च बहोः' (६१४१५८) 'इष्टस्य विद् च' (६१४१५९) ।
स्वार्थे चेष्विष्टादयः ॥ (९) ॥*॥ स्फारयते । 'स्फार्या हृद्दौ'
(आ० आ० से०) । 'अजिरशिधिर—' (उ० ११५३) इति
साधुः ॥*॥ 'स्फारम्' इत्यपि पाठः । रक् (उ० २११३) ।
'स्फारस्तु स्फारकादीनां वुहुदे विपुलेऽपि च' इति हैमचन्द्रः
॥ (१०) ॥*॥ अतिशयेन बहु । 'बहोर्लोपो भू च बहोः'
(६१४१५८) ॥ (११) ॥*॥ भवति । 'अदिसादिभूशुम्भिभ्यः
क्रिन्' (उ० ४१६५) 'भूरि स्यात्प्रचुरे स्वर्णं' इति हैमः ।
('भूरिनां वासुदेवे च हरे च परनेष्टिनि । नपुंसकं सुवर्णं च
प्राज्ये स्याद्वाच्यलिङ्गकः' (इति नेदिनी) ॥ (१२) ॥*॥ द्वा-
दश 'बहुलस्य' ॥

परशताद्यांस्ते येषां परा संख्या शतादिकात् ।

पेति ॥ शतात्परं । 'पञ्चनी' (२११३७) इति योगविभा-
गात्समासः । राजदन्तादिः (२१२१३१) । पारस्करादित्वात्
(६१११५७) हुद् ॥ (१) ॥*॥ आयेन परस्सहस्राः ॥*॥
एकं 'शतात्परस्य' ॥

गणनीये तु गणयेयम्

नेति ॥ आर्या छन्दः ॥*॥ गप्यते 'गण संख्याने' (जु०
उ० से०) । अनीयद् (३११९६) ॥ (१) ॥*॥ 'अन्नो यद्'

१—रत्नादिपाठानु हैमानेकार्पकेरवाकरकौडदीपुत्तके नास्ति ।
नेदिन्यादिभिर लवशब्दस्यैववर्धकता नोपलभ्यते ॥

(३।१।९७) । संज्ञापूर्वकलाणिलोपाभावः । 'चिन्तिपूजि-'
(३।३।१०५) इत्यद्विधानाद्गुणामाकार्याद्वा । अन्यथा 'अ
प्रलयात्' (३।३।१०२) इत्यनन्तर पठित्वाकारमेव विदध्या-
त् । यत्तु—'अ प्रलयात्' (३।३।१०२) इत्यकारे प्राप्ते गु-
णामाकार्यादद्विधानात्—इति मुकुटेनोक्तम् । तच्चिन्त्यम् ।
'प्यासश्रन्थो युच्' (३।३।१०७) इति युच् प्रात्ययस्य बाध-
नात् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गणयितुं शक्यस्य' ॥

संख्यातं गणितम्

समिति ॥ संख्यायते स्म । 'ह्या प्रक्यने' (अ० प०
अ०) । चक्षिदादेशो वा । कः (३।२।१०२) ॥ (१)
॥*॥ गप्यते स्म । कः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'संख्यातस्य' ॥

अथ समं सर्वम् ॥ ६४ ॥

विश्वमशेषं कृत्स्नं समस्तनिखिलाखिलानि निः-
शेषम् ।

समग्रं सकलं पूर्णमखण्डं स्यादनूनके ॥ ६५ ॥

अथेति ॥ समति । 'पम वङ्क्ये' (भ्वा० प० से०) ।
अच् (३।१।१३४) । सर्वार्थ-सर्वनाम । 'समा संवत्सरे त्रि-
याम् । सर्वसाधुसमानेषु समं स्यादभिधेयवत्' इति विश्वः
(मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ सरति । 'स गती' (भ्वा०प०अ०) ।
'सर्वनिघृष्व-' (उ० १।१।५३) इति साधुः । -'सर्वैवः'-इति
मुकुटस्तपाग्नीयः । यद्वा सर्वेति । 'पवं गती' (भ्वा० प०
से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥*॥ विशति । 'विश प्र-
वेद्यने' (तु० प० अ०) । 'अश्रुमुपि-' (उ० १।१।५२) इति
कुन् । 'विश्वं कृत्स्ने च भुवने विश्वे देवेषु नागरे । विश्वा-
प्यतिविषयायां स्यात्' (इति विश्वः) ॥ (३) ॥*॥ न शोषोऽस्य
॥ (४) ॥*॥ कृत्यते । 'कृती वेष्टने' (व० प० से०) । 'कृ-
त्यश्रम्यां क्तः' (उ० ३।१।७) । 'कृत्स्नं सर्वाभ्युक्तसिधु'
(इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ समस्यते स्म । 'अस्रु क्षेपणे'
(दि० प० से०) । कः (३।२।१०२) ॥ (६) ॥*॥ निवृत्तं
खिलमस्य ॥ (७) ॥*॥ न खिलमस्य ॥ (८) ॥*॥ निष्कान्तं
शेषात् । 'निरादयः-' (वा० २।२।१८) इति समासः ॥
(९) ॥*॥ संगतमग्रमस्य । समं प्रसते वा । 'अस्रु अदने'
(भ्वा० आ० से०) । 'अन्वेभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१)
इति ङः ॥ (१०) ॥*॥ सह कलाभिः ॥ (११) ॥*॥ पूर्यते
स्म । 'पूरी आप्यायने' (दि० वा० से०) । कर्तरि (३।३।
१७४) कर्मणि (३।२।१०२) वा कः । 'पूर्णः शब्दे (शक्ते)
समग्रे ना पूरिते त्वभिधेयवत्' (इति मेदिनी) ॥*॥ 'पूर्वम्'
इति पाठः—इति स्वामी । पूर्वति । 'पूर्वं पूरणे' (भ्वा० प०
से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (१२) ॥*॥ न सञ्च्यते ।
'खडि भेदने' (तु० प० से०) । घच् ॥ (१३) ॥*॥ ऊन-
यति । 'ऊन परिहाणे' (तु० उ० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥

न ऊनम् । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (१४) ॥*॥ च-
तुर्दश 'समग्रस्य' ॥

घनं निरन्तरं सान्द्रम्

घेति ॥ हन्यते 'हन हिंसागत्योः' (अ० प० अ०)
'भूर्तां घनः' (३।३।७७) इत्यप् घनादेशश्च । 'घनः सान्द्रे
दृढे दाढ्यं विस्तारे मुद्गरेऽम्बुदे । संघे मुस्ते घनं मध्ये नृत्त-
वाद्यप्रभेदयोः' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ निर्गतमन्तरात् ।
निर्गतमन्तरमस्मिन् वा ॥ (२) ॥*॥ सह अन्व्यते । 'अदि व-
न्वने' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकाद्रक् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
'निघिडस्य' ॥

पेलवं विरलं तनु ।

पेलेति ॥ पेलनम् । 'पिल भेदने' (तु० प० से०) घच्
(३।३।१८) । पेलेऽस्यास्ति । 'अन्वेभ्योऽपि-' (वा० ५।२।
१०९) इति वः ॥ (१) ॥*॥ वि राति । बाहुलकात्कलन् ॥
(२) ॥*॥ तन्यते । 'घृन्-' (उ० १।७) इत्युः । 'तनुर्व-
पुस्तचोः । विरलेऽल्पे कृशे' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
'विरलस्य' ॥

समीपे निकटासन्नसंनिकृष्टसनीडवत् ॥ ६६ ॥

सदेशाभ्याशसविधसमर्यादसवेशवत् ।

उपकण्ठान्तिकाभ्यर्णाभ्यर्णा अप्यमितोव्ययम् ॥ ६७ ॥

सेति ॥ संगता आपो यस्मिन् । 'ङ्क्पूर्-' (५।४।७४)
इत्यः । 'ह्रान्तरपसर्गभ्योऽप ईत्' (६।३।९७) ॥ (१) ॥*॥
निवन्धम् 'संप्रोदध्व-' (५।२।२९) इति चापन्नेः कटच् । निक-
टति वा । 'कटे वर्षावरणयोः' । (भ्वा० प० से०) । अच्
(३।१।१३४) ॥ (२) ॥*॥ आसीदति स्म । 'गल्यर्था-' (३।
४।७२) इति कः । आसद्यते स्म, इति वा । कः (३।२।१०२)
॥ (३) ॥*॥ संनिकृष्यते स्म । 'कप' (भ्वा०प०अ०) । कः
(३।२।१०२) ॥ (४) ॥*॥ समानं नीढं वासस्थानमस्य । सह
नीढेन, इति ॥ (५) ॥*॥ समानो देशोऽस्य ॥ (६) ॥*॥
अभ्यद्यते । 'अश्रु व्याप्तौ' (स्वा० आ० से०) । घच् (३।
१।९) ॥*॥ मुकुटस्तु—अभ्यासीदति । 'अन्वेभ्योऽपि-'
(वा० ३।२।१०१) इति ङः—इति दन्त्यसमाह । 'अभ्या-
सोऽभ्यसनेऽन्तिके' इति दन्त्यान्तेषु (विश्वमेदिन्यां) ॥ (७)
॥*॥ समाना विधाय । यद्वा सह विधया ॥ (८) ॥*॥
समाना मर्यादास्य ॥ (९) ॥*॥ समानो वेशोऽस्य ॥ (१०)
॥*॥ उपगतः कण्ठम् । 'अत्यादयः-' (वा० २।२।१८) इति
समासः । उपगतः कण्ठः सामीप्यमस्य, इति वा ॥ (११)
॥*॥ अन्तोऽस्यास्ति । ट् (५।२।११५) । 'अन्तिकं नि-
कटे वाच्यलिङ्गं त्रीं शोभनीयर्था । जुह्वयां ज्येष्ठमगिन्यां च
नाव्योक्त्यां कीर्त्यतेऽन्तिका' इति विश्वमेदिन्यां ॥ (१२) ॥*॥

१—'न्यग्रामिपकिता धनी'—इति कचित्पाठः—इति पीड्य-
व्याख्या ॥

अभ्यर्चते स्म । अभ्यर्दति स्म, इति वा । 'अर्द गतौ' (भ्वा० प० से०) । कर्मणि (३।२।१०२) कर्तरि (३।४।७२) वा कः । 'अभेधाविद्धौ' । (७।२।२५) इतीड्भावः ॥ (१३) ॥*॥ अभिसुखमग्रमस्य ॥ (१४) ॥*॥ 'पर्यभिभ्यां च' (५।३।९) इति तत्त्वि-तत्तिः-इति स्वामिसुकुटोक्तिस्तु खराना-दराभिप्रायेण ॥ (१५) ॥*॥ पञ्चदश 'समीपस्य' ॥ संसक्ते त्वव्यवहितमपदान्तरमित्यपि ।

समिति ॥ संसज्यते स्म । 'पञ्च सङ्गे' (भ्वा० प० से०) । कः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ न व्यवधीयते स्म । कः (३।२।१०२) । 'दवातेहिः' (७।४।४२) ॥ (२) ॥*॥ पटेनान्तरम् । न पदान्तरमत्र । सुकृत्स्तु—'अपदान्तरम्'—इत्याह ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'संलग्नस्य' ॥

नेदिष्ठमन्तिकतमम्

नेदीति ॥ अतिशयेनान्तिकम् । इष्टम् (५।३।५५) । 'अन्तिकवाढयोर्नेदसाधौ' (५।३।६३) ॥ (१) ॥*॥ तमम् (५।३।५५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अतिनिकटस्य' ॥

स्यादूरं विप्रकृष्टकम् ॥ ६८ ॥

स्यादिति ॥ दुःखेनेयते । 'दुरीणो लोपश्च' (उ० २।२०) इति चाधुः ॥ (१) ॥*॥ विप्रकृष्ट्यते स्म । कृपेः कः (३।२।१०२) । स्वार्थे क् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'दूरस्य' ॥

दधीयश्च दधिष्ठं च सुदूरे

देति ॥ अत्यन्तं दूरम् । ईयञ्छुन् (५।३।५७) । 'स्यूल-दूरयुव-' (६।४।१५६) इति चाधुः ॥ (१) ॥*॥ इष्टम् (५।३।५५) ॥ (२) ॥*॥ तु अत्यन्तं दूरम् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'अत्यन्तदूरस्य' ॥

दीर्घमायतम् ।

दीति ॥ दृणाति । 'दृ विदारणे' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकाद्धक् ॥ (१) ॥*॥ आयम्यते स्म । कः (३।२।१०२) । आयतते वा । 'यतो प्रयत्ने' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'विस्तृतस्य' ॥

वर्तुलं निस्तलं वृत्तम्

वेति ॥ वर्तते । बाहुलकाद्दुल् ॥ (१) ॥*॥ निर्गतं तलमस्य । 'निस्तलं वर्तुले चले' इति विश्वः ॥ (२) ॥*॥ वर्तते स्म । 'गलर्या-' (३।४।७२) इति कः । 'वृत्तं (वृत्तौ) दृष्टे दृष्टे । चरित्रे वर्तुले छन्दः स्वतीताधीतयोर्दृष्टे' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'वर्तुलस्य' ॥

वन्धुरं तून्नतानतम् ॥ ६९ ॥

वेति ॥ वध्नाति । 'वन्ध वन्धने' (भ्वा० प० से०) । 'महुरादयश्च' (उ० १।४।१) इति चाधुः । ('वन्धुरं सुकृटे पुंति स्त्री चङ्गैतलकल्कयोः । वन्धूके वधारे हंसे त्रिषु स्याद-न्यनत्रयोः । वन्धुरा पप्ययोपायां त्रिषां भूति च सकुषु' इति मेदिनी) ॥*॥ ('वन्धूरवन्धुरौ रन्धे नत्रे, हंसे तु व-न्धुरः । वन्धूके च विद्धे च वन्धुरा पप्ययोपिति' इति विश्वादीयोपधोऽपि) ॥ (१) ॥*॥ उन्नतं च तदानतं च ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'उन्नतानतस्य' ॥

उच्चप्रांशून्नतोदग्रोच्छ्रितास्तुष्टे

उच्छेति ॥ उच्चिनोति । 'अन्धेभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति ङः । उच्चैस्त्वमत्स्यत्र वा । 'अर्शवादिभ्योऽञ्' (५।२।१२७) । 'अव्ययानाम्-' (वा० ६।४।१४४) इति टिलोपः ॥ (१) ॥*॥ प्रकृष्टा अंशवोऽस्य ॥ (२) ॥*॥ उन्नति स्म । 'णम प्रहृत्वे' (भ्वा० प० से०) । 'गलर्या-' (३।४।७२) इति कः ॥ (३) ॥*॥ उन्नतमग्रमस्य ॥ (४) ॥*॥ उच्छ्रयति स्म । 'त्रिषु सेवायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'ग-लर्या-' (३।४।७२) इति कः । 'उच्छ्रितं त्रिषु संजाते स-मुन्नद्ध(त)प्रशुद्धयोः' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ तुष्यते । 'तुजि हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१९) । 'तुङ्गः पुंनागनगयोर्दुषे स्यादुन्नतेऽन्यत्र । तुङ्गी प्रोक्ता ह-स्त्रियां नवरायामपीष्यते' इति हैमः ॥ (६) ॥*॥ पट् 'उ-न्नतस्य' ॥

अथ वामने ।

न्यशीचखर्वह्रस्वाः स्युः

अथेति ॥ वामयति मदम् । 'दुवम उद्विरणे' (भ्वा० प० से०) नन्वादिल्युः (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ न्यश्चि । 'अद्भु गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'ह्रस्विन्-' (३।२।५९) । इति क्तिन् ॥ (२) ॥*॥ नीचैस्त्वमत्स्यत्र । अर्शवाद्यधि (५।२।१२७) । 'अव्ययानाम्-' (६।४।१४४) इति टिलोपः । 'नीचः पामरखर्वयोः' इति हैमचन्द्रः ॥ (३) ॥*॥ खर्वति । 'खर्व गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । ('खर्व चंल्यान्तरे क्लीबं नीचे वामनके त्रिषु' इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ हसति । 'हस शब्दे' (भ्वा० प० से०) बाहुलकाद्धः । 'खर्वह्रस्वौ न्यग्वामनौ' इति हैमनेदिन्यौ ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'ह्रस्वस्य' ॥

अवाप्रेऽचन्नतानते ॥ ७० ॥

अवेति ॥ अवनतमग्रमस्य ॥ (१) ॥*॥ अवनमति स्म । 'गलर्या-' (३।४।७२) इति कः ॥ (२) ॥*॥ आननति स्म ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'अधोमुखस्य' ॥

अरालं वृजिनं जिह्वामिमिम्हञ्जितं नतम् ।

आविद्धं कुटिलं भुजं वेष्टितं धरुमित्यपि ॥ ७१ ॥ . अरेति ॥ ऋच्छति । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० से०) ।

१—वृत्तौ वर्तने यथा—'ऋतेन इत्तं प्रवदन्ति तुल्यम्' षष्ठे ॥ २—दृष्टे यथा—'कण्ठकौर्षिटीप इत्तः' इति चानेकार्यकर-वाकरबोद्धे ॥

विच् (३।२।७५) । अरमालाति । मूलविभुजादिकः (वा० ३।२।५) अरालाति वा । 'अरालः कुटिले सर्जरे च समदन्तिनि' इति विश्वः ॥ (१) ॥३॥ वृज्यते । 'वृज् वृजने' (सं० वा० से०) । 'वृजेः क्तिञ्' (उ० २।४७) इतीनन् । 'वृजिनं कल्पये क्लीवं केशे ना कुटिले त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥३॥ जहाति, हीयते वा । 'बोहाक् स्यागे' (उ० ५० सं०) । 'जहातेः सन्वदालोपश्च' (उ० १।१४९) इति नन् । 'जिह्वलु कुटिले नन्दे जिह्वं तगरपादपे' इति हैमः ॥ (३) ॥३॥ 'ऊर्मिः (व्रीपुंसयोर्वाच्यां) प्रकाशे वेगमज्ञयोः । वक्रचक्रोचरेखायां वेदनापीडयोरपि' (इति मेदिनी) । ऊर्मिरस्मात् । नतुप् (५।२।९४) । यवादिः (ग० ८।२।९) ॥ (४) ॥३॥ कुञ्चति स् । 'कुञ्च कौटिल्ये' (भ्वा० ५० से०) । कः ३।४।७२) । बाहुलकात् संज्ञापुर्वकत्वाद्वा नलोपामावः ॥ (५) ॥३॥ ननति स् । कः (३।४।७१) । 'नतं तगरपाद्यां स्यात् क्लीवं, कुटिलनत्रयोः । (त्रिषु)' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥३॥ आविष्यते स् । 'व्यव ताडने' (दि० ५० सं०) कः (३।२।१०२) । 'ग्रहिव्या-' (६।१।१६) इति संप्रसारणम् । 'आविद्धो वाच्यलिङ्गः स्यात्कुटिले च पराहते' (इति मेदिनी) ॥ (७) ॥३॥ कुटि कौटिल्यं लाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । कुटति वा । 'कुट कौटिल्ये' (तु० ५० से०) 'नियि-लादयश्च' (उ० १।५७) इतीलच् । 'कुटिला लापगायां व्रीभुमे तु वाच्यलिङ्गकः' (इति मेदिनी) ॥ (८) ॥३॥ भुजति स् 'भुजो कौटिल्ये' (तु० ५० से०) 'गल्यर्या-' (३।४।७२) इति कः । 'बोदितश्च' (८।२।४५) इति नत्वम् ॥ (९) ॥३॥ वञ्चति स् । 'वञ्च चल्ने' (भ्वा० ५० से०) । 'गल्यर्या-' (३।४।७२) इति कः । 'वैल्लितं गमने क्लीवं कुटिले विषुते त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (१०) ॥३॥ वञ्चति । वञ्चुगतौ' (भ्वा० ५० से०) । 'स्त्रायितवि-' (उ० २।१३) इति रक् । 'वक्रं पुटनेदे वक्रः कुटिले क्रूरभौमयोः' इति हैमः ॥ (१) ॥३॥ एकादश 'वक्रस्य' ॥

ऋजावजिह्वप्रगुणौ

ऋजेति ॥ अर्जति । 'अर्ज अर्जने' (भ्वा० ५० से०) 'अर्जिदशि-' (उ० १।२७) इति साधुः । यत्तु—अपध्वादिवा-च्छः—इति मुकुठेनोच्म । ताबिन्त्यम् । 'अपदुःष्ठु स्यः' (उ० १।२५) इत्यस्य आत्मभावात् । गुणभावाच्च ॥ (१) ॥३॥ निन्नो जिह्वात् ॥ (२) ॥३॥ प्रकृष्य गुणा यस्य ॥ (३) ॥३॥ त्रोगि 'अवक्रस्य' ॥

व्यस्ते त्वप्रगुणाकुलौ ।

व्यस्ते इति ॥ व्यसंते स् । 'असु क्षेपणे' (दि० ५० से०) । कः (३।२।१०२) । 'व्यस्तं तु व्याडले व्याप्ते' इति विश्वः ॥ (१) ॥३॥ निन्नः प्रगुणात् ॥ (२) ॥३॥ काकोलति । 'कुल

संस्थाने' (भ्वा० ५० से०) । 'इगुपय-' (३।१।१३५) इति कः ॥ (३) ॥३॥ त्रोगि 'आकुलस्य' ॥

शाश्वतस्तु ध्रुवो नित्यसदातनसनातनाः ॥ ७२ ॥

शेति ॥ शश्वद्भवः । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । आनित्योऽप्ययानां टिलोपः, बहिषटिलोपवचनात् (वा० ४।१।८५) ज्ञापकात् ॥३॥ अध्यात्मादित्वात् (वा० ४।३।६०) ष्वपि । 'शाश्वतिकः' (२।४।९) इति निर्देशान्नकादेशः (७।३।५१) ॥ (१) ॥३॥ ध्रुवति । 'ध्रुव स्यैर्ये' (तु० ५० से०) । 'इगुपय-' (३।१।१३५) इति कः । 'ध्रुवो वटे । वृष्योगमिदोः शंभौ शङ्खावृत्तानपादजे । स्थिरे (नित्ये) निश्चिते च (ध्रुवं) खेडजस्रतर्कयोः । ध्रुवा नूर्वाशालपण्याः लुगभेदे गीतमिद्यपि' इति हैमः ॥ (२) ॥३॥ नियतं भवः । 'ल्वच् नेर्ध्रुवे' (वा० ४।२।१०४) । 'नित्यं स्यात्तंतवेऽपि च । शाश्वते त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥३॥ सदा भवः । 'सायंचिरम्-' (४।३।२३) इति ट्युट्यु-लौ (ट्युटुदी) (४) ॥३॥ सना भवः । 'सनातनोऽप्युते । पितृणामतिर्यां स्त्रवेधसोः शाश्वते स्थिरे' इति हैमचन्द्रः ॥ (५) ॥३॥ पञ्च 'नित्यस्य' ॥

स्यासुः स्थिरतरः स्थेयान्

स्थेति ॥ स्थानशालः । 'ग्लानिस्थश्च ग्लुः' (३।२।१३९) ॥ (१) ॥३॥ अतिशयेन स्थिरः । तरप् (५।३।५७) ॥ (२) ॥३॥ ईयञ्जनि (५।३।५७) 'प्रियास्थिर-' (६।४।१५७) इति साधुः ॥ (३) ॥३॥ त्रोगि 'अतिस्थिरस्य' ॥

एकरूपतया तु यः ।

कालव्यापी स कूटस्थः

एकेति ॥ कूटवत् तिष्ठति 'सुपि स्यः' (३।२।४) इति कः । 'कूटोऽर्वा निश्चले राशौ' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'कूटस्थस्य' ॥

स्थावरो जङ्गमेतरः ॥ ७३ ॥

स्थेति ॥ स्थानशालः । 'स्थेयभास-' (३।२।१७५) इति वरच् ॥ (१) ॥३॥ जङ्गमादितरः ॥ (२) ॥३॥ द्वे अचरस्य' ॥

चरिण्युजङ्गमचरं व्रसमिद्धं चराचरम् ।

चेति ॥ चरणशालम् । 'चर गतौ' (भ्वा० ५० से०) । 'अलं कृन्-' (३।२।१३६) इतीप्शुच् ॥ (१) ॥३॥ वक्रं गच्छति । गल्यर्यानाम् 'नित्यं कौटिल्ये-' (३।१।२३) इति यङ् । खान्यादिस्तु नृशार्थ एव यदमिच्छति । अच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥३॥ चरति । अच् (३।१।१३४) 'चरोऽङ्ग-चूतभेदे च भौमे चारे प्रचे चले' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥३॥ व्रसति । 'व्रसो वदे' (दि० ५० से०) । अच् (३।१।१३५) ॥ (४) ॥३॥ इङ्गति । 'इगि गतौ' (भ्वा० ५० से०) । अच्

(३१११३४) 'इह्नः स्याद्विहितेऽद्भुते । ज्ञानजह्नमयोश्चापि' इति हेमचन्द्रः ॥ (२) ॥*॥ 'चरिचलि-' (वा० ६१११२) इति द्वित्वादि । 'चराचरं जह्नमे स्याद्विह्विष्टपयोरपि' (इति हैमः) ॥ (६) ॥*॥ पट् 'चरस्य' ॥

चलनं कम्पनं कम्पं चलं लोलं चलाचलम् ॥ ७४ ॥
चञ्चलं तरलं चैव पारिप्लवपरिप्लवे ।

चेति ॥ चलनशीलम् । 'चल गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'चलनशब्दा-' (३१२१४८) इति युच् । 'चलनं भ्रमणे कम्पे कम्पे तु वाच्यलिङ्गकम् । चलनी वल्लघर्षर्या वारीभेदेऽपि च क्वचित्' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ कम्पनशीलम् । 'कपि चलने' (भ्वा० आ० से०) । 'कम्पनं न द्वयोः कम्पे कम्पे स्यादभिधेयवत्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ 'नमिकम्पि-' (३१२१६७) इति रः । (३) ॥*॥ चलति । अच् (३१११३४) ॥ (४) ॥*॥ लोटति । 'लुड विलोडने' (भ्वा० प० से०) । क्वचिदपवादविपयेऽप्युत्सर्गप्रवृत्तेरच् (३१११३४) । डलयोरेकत्वम् ॥ (५) ॥*॥ 'चरिचलि-' (वा० ६१११२) इति द्वित्वादि ॥ (६) ॥*॥ चञ्चति । 'चञ्चु गतौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादलच् । 'चञ्चला तु तल्लिङ्गक्षयोश्चञ्चलक्षपले (कामुके)ऽनिले' (इति मेदिनी) ॥ (७) ॥*॥ तरति । आलच् (बाहुलकात्) । 'तरलं चञ्चले पिङ्गे भास्करेऽपि त्रिलिङ्गकम् । हारमध्यमणौ पुंसि यवांगूखुरयोः स्त्रियाम्' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (८) ॥*॥ परिप्लवते । 'प्लुङ् गतौ' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३१११३४) ॥ (९) ॥*॥ प्रज्ञायण् (५१४३८) । 'पारिप्लवश्चाकुले स्याच्चञ्चले च' इति हैमः (मेदिनी) ॥ (१०) ॥*॥ दश 'चलस्य' ॥

अतिरिक्तः समधिकः

अतीति ॥ अतिरिच्यते स् । 'रिचिद् विरेचने' (रु० उ० अ०) । क्तः (३१२१०२) ॥ (१) ॥*॥ सम्यगधिकः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अधिकभूतस्य' ॥

दृढसंधिस्तु संहतः ॥ ७५ ॥

द्विति ॥ दृढः संधिः संधानमस्य ॥ (१) ॥*॥ संहन्यते स् क्तः (३१२१०२) । 'संहतं संगते दृढे' इति हैमः ॥ (२) 'दृढसंधानस्य' ॥

कक्खटं कठिनं क्रूरं कठोरं निष्ठुरं दृढम् ।

जरटं मूर्तिमन्मूर्तम्

केति ॥ कक्खति । 'कक्ख हसने' (भ्वा० प० से०) । 'शकादिभ्योऽटन्' (उ० ४१११२) ॥*॥ (खक्खटम् इति) क्वर्गद्वितीयादिः—इत्यन्ये ॥ (१) ॥*॥ कठति । 'कठ कृच्छ्रजीवने' (भ्वा० प० से०) 'बहुलमन्यत्रापि' (उ० ३१४९) इतीनच् 'कठिनमपि निष्ठुरे स्यात् स्तब्धेऽपि त्रिषु नपुंसकं स्यात्पाम् । कठिनी खटिकायामपि कठिना गुडशर्करायां च' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ कृन्तति । 'कृतीछे-

दने' (तु० प० से०) । 'कृतेऽश्चः कृ च' (उ० २१२१) इति रक् ।—कृणाति—इति स्वामिसुकुटोकविप्रहस्तु चिन्त्यः । 'कूरा नृशंसघोरोष्णकठिनाः' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ 'कठिचकिभ्यामोरन्' (उ० ११६४) । 'कठोरौ पूर्णकठिनौ' इति हैमः ॥ (४) ॥*॥ नितिष्ठति । मद्गुरादिः (उ० १४४१) ॥ (५) ॥*॥ दर्हति, दंहति, स्म वा । 'दह दहि वृद्धौ' (भ्वा० प० से०) । 'दृढः स्थूलचलयोः' (७१२१०) इति साधुः । 'दृढं स्थूले नितान्ते च प्रगाढे बलवत्यापि' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ जीर्यति । 'जूप् चयोहानौ' (दि० प० से०) । बाहुलकादठच् । 'जरटः कर्कशे पाण्डौ कठिनेऽप्यभिधेयवत्' इति विश्वः ॥ (७) ॥*॥ मूर्तिः काठिन्यमस्यास्ति । मतुप् (५१२१४) ॥ (८) ॥*॥ मूर्छति स्म । 'मुच्छा मोहसमुच्छ्राययोः' (भ्वा० प० से०) । अकर्मकलात् क्तः (३१४७२) । ('आदितश्च' (७१२१६) इति नेट्) । 'न ध्याख्या-' (८१२१५७) इति नत्वं न । 'मूर्ते स्यात्त्रिषु मूर्छाले कठिने मूर्तिमत्यापि' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (९) ॥*॥ नव 'कठिनस्य' ॥

प्रवृद्धं प्रौढमेधितम् ॥ ७६ ॥

प्रेति ॥ प्रवर्धते स् 'वृधु वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) । 'गत्यर्या-' (३१४७२) इति क्तः ॥ (१) ॥*॥ प्रोह्यते स् । 'वह प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । क्तः (३१२१०२) । 'प्रावृहो-' (वा० ६११८९) इति वृद्धिः ॥ (२) ॥*॥ एधते स् । 'एध वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) । 'गत्यर्या-' (३१४७२) इति क्तः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'प्रवृद्धस्य' ॥

पुराणे प्रतनप्रत्नपुरातनचिरंतनाः ।

प्विति ॥ पुरा भवम् । 'सायंचिरम्-' (४१३१२३) इति 'व्युद्युलौ । पुराणप्रोक्तेषु-' (४१३१०५) इति निर्देशान्तुण् । 'अवाधकान्यपि निपातनानि' इति पक्षे भवति । 'पुराणं प्रत्नशास्त्रयोः । पुराणः पोडशपणे' (इति हैमः) (१) ॥*॥ 'नश्च पुराणे प्राट्' (वा० ५१४३०) इति टैयुः ॥ (२) ॥*॥ टनः (वा० ५१४३०) च ॥ (३) ॥*॥ पुरा भवम् । व्युः (४१३१२३) ॥ (४) ॥*॥ चिरं भवम् । 'सायंचिरम्-' (४१३१२३) इति व्युः, निपातनान्मान्तत्वम् ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'पुरातनस्य' ॥

१—पुराणशब्देन पुरातनशब्दस्य बाधः प्राप्तोऽपि पृषोदरादित्वात् (६१३१०९) नेति बोध्यम् । 'अवाधकान्यपि निपातनानि' इति तु भाष्यविरुद्धम्—इति परिभाषेन्दुशेखरं नागेशः ।
२—'नश्च पुराणे प्राट्कण्यः । लप्-तनप्-त्वाश्च प्रत्यया न-कन्याः' इति भाष्ये तनप्रत्ययस्यैव विधानेनात्र तद्विरोधात् टपुविधानमसंगतम् । अत एव स्वामिसुकुटाभ्यामपि तनप्रत्यय एवाङ्गीकृतः ॥

प्रत्यप्रोऽभिनवो नच्यो नवीनो नूतनो नवः ॥ ७७ ॥

नूतश्च

प्रेति ॥ प्रतिनवमग्रमल ॥ (१) ॥*॥ अभिनवते । 'पु
स्तौ' (अ० प० अ०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) ॥ (२)
॥*॥ 'अचो यत्' (३।१।९७) ॥ (३) ॥*॥ नव एव । 'न-
वस्य नूरादेशस्तनपूतनपूलाश्च प्रत्ययाः' (वा० ५।४।३०) ॥
(४) ॥*॥ (५) ॥*॥ (६) ॥*॥ नूयते । अप् (३।३।५७)
॥ (७) ॥*॥ सप्त 'नूतनस्य' ॥

सुकुमारं तुं कोमलं मृदुलं मृदु ।

स्विति ॥ सुष्टु कुमार्यते । 'कुमार क्रीडायाम्' बुराय-
दन्तः । 'पुंस्ति-' (३।३।११८) इति घः । 'एरच्' (३।३।
५६) वा । यद्वा सुकाम्यते । 'कमेः क्रिदुचोपधायाः' (उ०
३।१३८) इत्यारन्, अत उत्वं च ॥ (१) ॥*॥ बाहुलकाद-
लच्, अत उत्वं च । 'कोमलं मृदुले जले' इति विश्वः (मे-
दिनी) ॥ (२) ॥*॥ मृदुर्गुणोऽस्यास्ति । 'सिध्मादिभ्यश्च' (५।
२।९७) इति लच् ॥ (३) ॥*॥ मृद्यते । 'मृद क्षोदे' (त्र्या०
प० से०) । 'प्रथिनृदिप्रत्नाम्-' (उ० १।२८) इति कृः सं-
प्रसारणं च । मृगय्वादित्वात् (उ० १।३७) कृः—इति सुकु-
द्ये व्यर्थः । 'मृद्वृषीङ्गे च कोमले' इति हैमः ॥ (४) ॥*॥
चत्वारि 'कोमलस्य' ॥

अन्वगन्वक्षमनुगोऽनुपदं क्लिबमव्ययम् ॥ ७८ ॥

अन्वेति ॥ अन्वद्वति । 'अञ्जु गतौ' (भ्वा० प० से०) ।

१—सिद्धान्तकौमुद्यां तु—'कुट्टिकशिकौतिन्वः प्रत्ययस्य सुद्' ।
बाहुलकादुपः कोमलन्—इत्युक्त् । २—ऋकारवतो धातो-
रपादाने 'संप्रसारणं च' इत्युक्तिर्भवदीया व्यर्था । तस्मात्
रेफवतो मौवादिक्लस्योपन्यातो युक्तः । अत एव भवन्ननकेनापि
प्रकृतस्यव्याख्यायां, 'त्रयाणां कृः संप्रसारणम्' इत्येवोक्तम् ।
३—मीयुषाख्यव्याख्यायामपि अनुपदशब्दस्त्वेवाव्ययीभावत्व-
मुक्तम् । तामिना तु—'अन्वक्-अन्वक्ष-अनुपद-' इत्येतन्नवम-
व्ययं वर्तते । द्वित्वं तु (अन्वक्ष-अनुपद-इति) द्वयोः—इत्युक्तम् ।
युज्यते चान्वक्षशब्दस्याव्ययत्वम् । 'अन्वग्ययौ मध्यमलोकापालः'
इत्यत्र 'अन्वह' इति रूपापत्तेः । 'तान्' इत्यत्र 'कर्तृकर्मणोः-'
(२।३।६५) इति षष्ठापत्तेश्च । अन्यत्वे तु 'न लोकाव्यय-'
(२।३।६९) इति षष्ठीनिषेधेन 'अव्ययात्-' (२।४।८२) इति सुपो
लुका उक्तत्वेन न काप्पनुपपत्तिः । आमं यातीलादावानुभक्तिकस्य
बाधात्पर्यव्यापारत्वेनविलक्षणसंयोगाश्रयत्वस्य गव्यभावेन तामि-
नस्य 'ययौ' इत्येतत्कर्मत्वाभावात् । 'ययौ' इत्येतत्कर्म तु 'निर-
याय' इति प्रागुक्तमेव । नदि सप्तरीचौरैकतरकियाकर्मत्वमेकतरस्य
भवति । 'पुत्रेण सहागतः पित्रा' इत्यर्थे 'पुत्रमागच्छति स पिता'
इति प्रयोगाभावात् । गोराशोश्च 'छापेव तां भूपतिरन्वगच्छत्' इत्य-
नेन सभ्यकत्वप्रतिपादनात् । तत्र च 'द्वितीयार्थे' इत्यनेनानोः
कर्मप्रवचनीयसंज्ञेति दिक् ।

क्विन् (३।२।५९) ॥ (१) ॥*॥ अनुगतमक्षमिन्द्रियम् ॥ (२)
॥*॥ अनु गच्छति । 'गम्ल् गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'अ-
न्येभ्योपि-' (वा० ३।२।४८) इति ङः ॥ (३) ॥*॥ पदस्य
पश्चात् पश्चादर्थेऽव्ययी भावः (२।१।६) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि
'पश्चादित्यर्थे' ॥

प्रत्यक्षं स्यादैन्द्रियकम्

प्रेति ॥ अक्षमिन्द्रियं प्रतिगतम् । 'अत्यादयः-' (वा०
२।२।१८) इति समासः ॥ (१) ॥*॥ इन्द्रियेणानुभूयते ।
कुलादादित्वात् (४।३।११८) बुच् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'इन्द्रि-
यज्ञानस्य' ॥

अप्रत्यक्षमतीन्द्रियम् ।

अप्रेति ॥ मित्रं प्रत्यक्षात् ॥*॥ 'अनध्यक्षम्' इति
पाठः—इत्यन्ये । अक्षेष्वादि । अध्यक्षम् । विभक्त्यर्थेऽव्ययी-
भावः (२।१।६) । अतिक्रान्तमध्यक्षम् ॥ (१) ॥*॥ इन्द्रि-
यनतिक्रान्तम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'इन्द्रियेणाज्ञातस्य' ॥

एकतानोऽनन्यवृत्तिरेकाग्रिकायनावपि ॥ ७९ ॥

अप्येकसर्गं एकाग्र्योऽप्येकायनगतोऽपि च ।

एकेति ॥ एकं तानयति । 'तनु श्रद्धोपकरणयोः' (उ०
उ० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । एकत्तानो वित्तातोऽस्य,
इति वा ॥ (१) ॥*॥ न अन्या वृत्तिरस्य ॥ (२) ॥*॥ एकम्
एकस्मिन् वा अग्रमस्य ॥ (३) ॥*॥ एकमयनमस्य ॥ (४)
॥*॥ एक एकस्मिन् वा सर्गो निश्चयोऽस्य ॥ (५) ॥*॥ ए-
कमर्थं ज्ञेयमस्य ॥*॥ प्रज्ञाद्यणि (५।४।३८) 'एकाग्र्यः'
अपि ॥ (६) ॥*॥ एकं च तदयनं च एकायनं गतः । एक-
स्मिन्नयने गतं ज्ञानमस्य, इति वा ॥ (७) ॥*॥ सप्त
'एकाग्रस्य' ॥

पुंस्यादिः पूर्वपौरस्त्यप्रथमाद्याः

पुमिति ॥ आ प्रथमं दीयते गृह्यते । 'उपसर्गो घोः किः'
(३।३।९२) ॥ (१) ॥*॥ पूर्वति । 'पूर्वपूरणे' (भ्वा० प०
से०) । अच् (३।१।१३४) । 'पूर्वे तु पूर्वजे । प्राग्यं श्रुतभे-
देयु' (इति हैमः) ॥ (२) ॥*॥ पुरो भवः । 'दक्षिणापश्चात्पु-
रस्तस्यक्' (उ० ४।२।९८) ॥ (३) ॥*॥ प्रथते । 'प्रथ
प्रथ्याने' (भ्वा० आ० से०) । 'प्रथेरमच्' (उ० ५।६८) ।
'प्रथमस्तु भवेदादौ प्रथानेऽपि च वाच्यवत्' (इति मेदिनी)
॥ (४) ॥*॥ आदौ भवः । दिगादित्वात् (४।३।५३) यत्
॥ (५) ॥*॥ षष् 'आद्यस्य' ॥

१—प्रथमम् आदीयते गृह्यते—इति सुकृष्ठाठ एव साधी-
यान् । भवच्छिखितपाठे 'आ' इत्यस्य 'प्रथमम्' इत्यर्थकत्वसंभवेऽपि
'दीयते' इत्यस्य 'गृह्यते' इत्यर्थकताया विना लक्षणं सर्वद्वयोप्य-
त्वाभावात् ॥

अथास्त्रियाम् ॥ ८० ॥

अन्तां जघन्यं चरममन्त्यपाश्चात्यपश्चिमम् ।

अथेति ॥ अमति । 'अम गती' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकात्तन् । अन्तति वा । 'अति वन्धने' (भ्वा० प० से०) । अन् (३।१।१३४) । 'अन्तः स्वरूपे निकटे प्रान्ते निधयनाशयोः । (अवयवेऽपि)' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥३॥ जघने भवम् । दिगादित्वात् (४।३।५४) यत् । शरीरावयवत्वात् (४।३।५५ वा०) 'जघन्यं मोहने क्लीवं चरमे गर्हितेऽप्यवत्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥३॥ चरति । 'चर गती' (भ्वा० प० से०) । 'चरेष्व' (उ० ५।६९) इत्यमच् ॥ (३) ॥३॥ अन्ते भवम् । दिगादित्वात् (४।३।५४) । 'अन्त्यस्त्वन्तभवेऽधमे' इति हैमः ॥ (४) ॥३॥ पश्चाद्भवम् । 'दक्षिणा-' (४।२।९८) इति लृच् ॥ (५) ॥३॥ 'अप्रादिपश्चाद्भिन्म' (वा० ४।३।२३) ॥ (६) ॥३॥ पद् 'अन्त्यस्य' ॥

मोघं निरर्थकम्

मविति ॥ मुह्यन्त्यस्मिन् । 'मुह वैचित्ये' (दि० प० अ०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । न्यङ्कादिः (७।३।५३) ।—मुहेरन्वि—इति सुकृदोक्तिर्धिन्या । 'मोघो दिने निष्फले च मोघा स्यात्पटलातरौ' इति हैमः ॥ (१) ॥३॥ निर्गतोऽर्थोऽत्वात् ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'निष्प्रयोजनस्य' ॥

स्पष्टं स्फुटं प्रव्यक्तमुल्वणम् ॥ ८१ ॥

स्पेति ॥ सादयते स्म । 'सश वाधनस्पर्शनयोः' (भ्वा० उ० से०) ष्वन्तः । कः (३।२।१०२) । 'वादान्त-' (७।२।२७) इति साधुः । सुकृदस्तु—स्पश्यते स्म—इति विग्रहीतवान् । तत्रेदप्रसङ्गो दुर्वारः ॥ (१) ॥३॥ स्फुटति । 'स्फुट विकसने' (तु० प० से०) । 'इगुपघ-' (३।१।१३५) इति कः । 'स्फुटो व्यक्तप्रफुल्लयोः । सिते^२ व्याप्ते' इति हैमः ॥ (२) ॥३॥ प्रव्यज्यते स्म । 'अञ् व्यक्त्यदा' (उ० प० से०) । कः (३।२।१०२) । प्रव्यच्यते स्म, इति वा । 'अञ् विशेषणे' (तु० उ० से०) कः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥३॥ उद्वृणति । 'वण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । अन् (३।१।१३४) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (४) ॥३॥ चत्वारि 'स्पष्टस्य' ॥

साधारणं तु सामान्यम्

सेति ॥ सह आधारेण । 'आम्नीध्रसाधारणाद्व-

१—'हृतो बहुलम्' इति साम्यसंमतन्यासेऽधिकरणेऽप्यचः सिद्धत्वेन 'न्यहकादीनां च' इत्यत्र विण्यतोरुल्लस्यभावस्य 'न्यहकादित्वात्त्वन् । नृगुः' इति वदतो भवञ्जनकस्यापि संमतत्वेन कुत्वस्यापि सिद्धत्वेन च 'चिन्त्या' इत्युक्तिरेव चिन्त्या । २—सितव्याप्तयोर्दधा—'मुधांशुरोचिःस्फुटकुट्टिभेयुः'—इत्यनेकार्थैरवाकारकौडुदी ।

(वा० ५।४।३६) इति स्वार्थेऽञ् । त्रियां ङीप् (४।१।१५) ॥ (१) ॥३॥ सह मानेन । समानस्य भावः । ष्वच् (५।१।१२४) । चातुर्वर्ण्यदित्वाद् (वा० ५।१।१२४) वा स्वार्थे ष्वच् ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'अनेकसंवन्धिन एकस्य' ॥

एकाकी त्वेक एककः ।

एकेति ॥ एक एव 'एकादाकिनिचासहाये' (५।३।५२) ॥ (१) ॥३॥ चकारात्कनलुक् च । 'एकं संख्यान्तरे श्रेष्ठे केवलेतरयोत्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥३॥ (३) ॥३॥ त्रीणि 'असजातीयासहायस्य' ॥

भिन्नार्थका अन्यतर एकस्त्वोऽन्येतरापि ॥ ८२ ॥

र्भति ॥ भिन्नोऽर्थो येषां ते (१) ॥३॥ अन्य एव 'अल्पाक्षतरम्' (२।२।३४) इतिवत् स्वार्थे तरप् ।—द्वयोर्निर्धारणे उतरच् (५।३।९२)—इति सुकृदस्त्वपाणिनीयः ॥३॥ ॥३॥ क्वचित् 'एकतरः' इति पाठः । तत्र 'एकाच्च प्राचाम्' (५।३।९४) इति उतरच् ॥ (२) ॥३॥ एति । 'इण्मी-' (उ० ३।३।३) इति कन् ॥ (३) ॥३॥ तनोति । 'तनोतेरनथ वः' (उ० २।६३) चात् क्तिप्—इत्येके । आगनागित्वात्वात्तुग् वैकल्पिकः । केचित्तु चिक्रमेवावुवर्तयन्ति । एवं मतभेदसिद्धौ त्वत्त्वशब्दौ सर्वादिषु पठितां (४) ॥३॥ अनिति । 'अन प्राणने' (अ० प० से०) । अत्र्यादित्वात् (उ० ४।१।१२) चः । 'अन्योऽसदृशेतरयोः' इति हैमः ॥ (५) ॥३॥ तरणम् । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) तरः । एः कामस्य तरः । इना कामेन तरति इति वा । अन् (३।१।१३४) । 'इतरः पामरेऽन्यस्मिन्' इति हेमचन्द्रः ॥ (६) ॥३॥ पद् 'भिन्नार्थकाः' ॥

उच्चावचं नैकभेदम्

उच्चैति ॥ उदक् चावाक् च । 'मयूरव्यंसकादयश्च' (२।१।७२) इति साधुः ॥ (१) ॥३॥ एको भेदोऽस्य । न एकभेदम् । 'उच्चुपा' (२।१।४) इति समासः । न एको भेदोऽत्र, इति वा । उत्तरपदशब्दस्य समासवरभावयवे ह्रस्त्वान्मध्यमपदे नलोपाभावः ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'अनेकप्रकारस्य' ॥

उच्चण्डमविलम्बितम् ।

विति ॥ उच्चण्डनम् । 'चडि कोपे' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥३॥ विलम्ब्यते स्म । 'लवि अवलंसने' (भ्वा० आ० से०) । कः (३।२।१०२) । न विलम्बितम् ॥३॥ खानी—अचलभ्यनम्—इति पठति ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'उच्चालस्य' ॥

१—'एकलः' इत्यपि पाठः—'शांसवी शक्तिरेकदा'—इति पीयूषव्याख्या ।

अरुतुदं तु मर्मस्पृक्

अर्विति ॥ अरुपि तुदति । 'तुद व्यथने' (तु० उ० अ०) । 'विष्वख्योस्तुदः' (३।२।३५) इति खच् । 'अरुद्वि-
पद-' (६।३।६७) इति मुम् ॥ (१) ॥३॥ नमं स्पृशति ।
'स्पृश उपतापे' (तु० प० अ०) । 'स्पृशोऽनुदके-' (३।२।
५८) इति क्तिच् ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'मर्मपीडकस्य' ॥

अवाधं तु निरर्गलम् ॥ ८३ ॥

अवेति ॥ न बाधात् ॥ (१) ॥३॥ निष्क्रान्तमर्गलायाः ।
'निरादयः-' (वा० २।२।१८) इति समाप्तः ॥ (२) ॥३॥
द्वे 'अवाधितस्य' ॥

प्रसव्यं प्रतिकूलं स्यादपसव्यमपट्ट च ।

प्रेति ॥ प्रगतं सव्यात् । 'प्रसव्यं वाच्यलिङ्गं प्रतिकू-
लात्कूलयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ प्रतीपं कूलात् ॥
(२) ॥३॥ अपगतं सव्यात् । 'अपसव्यं त्रिलिङ्गं तु दक्षिण-
प्रतिकूलयोः' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (३) ॥३॥ अपति-
ष्ठति । 'अपट्टःस्रुप सः' (उ० १।२।५) इति कुः । सुपा-
नादिः (८।३।९८) 'अपट्टः पुंति काले च वामे स्यादन्यलि-
ङ्गकः' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥३॥ चत्वारि 'विरुद्धार्थस्य' ॥
वामं शरीरे सव्यं स्यात्

वेति ॥ सूयते । 'धू प्रेरणे' (तु० प० से०) । 'अञो
यत्' (३।१।९७) । 'सव्यं वामे च दक्षिणे' इत्यजयः ।
'सव्यं तु दक्षिणे । वामे च प्रतिकूले च' इति विश्वः (हैमः)
॥ (१) ॥३॥ एकम् 'सव्यशरीरस्य' ॥

अपसव्यं तु दक्षिणे ॥ ८४ ॥

अपेति ॥ अपक्रान्तं सव्यात् ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'दक्षि-
णशरीरभागस्य' ॥

संकटं ना तु संवाधः

समिति ॥ संकटति । 'कटे वर्षावरणयोः' (भ्वा० प०
से०) । अच् (३।१।१३४) यद्वा संवाधार्थात् 'सम्' शब्दात्
स्वार्थे 'संप्रोदश्च-' (५।२।९२) इति कटच् ॥ (१) ॥३॥ सम्प्यग्
वाधन्तेऽत्र । 'वाध लोडने' (भ्वा० आ० से०) 'हलश्च'
(३।३।१२१) इति घञ् । 'संवाधः संकटे भेगे' इति विश्वः
॥ (२) ॥३॥ द्वे 'संकीर्णस्य' ॥

कलिलं गहनं समे ।

केति ॥ कलते, कल्यते, वा । 'कल शब्दसंख्यानयोः'

१—दक्षिणे यथा—'वानो वाडुर्ध्वान्याः करकलितरणत्कृणा-
लीकरालो यस्मिन्सव्यो भुजगवल्लयवान्' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ।
२—भेगे योनौ यथा—'करिहस्तेन संवाधे प्रविद्यान्तविलोडिते ।
उपसर्पन् ध्वजः पुंसः साधनान्तिरान्ति' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ।

(भ्वा० आ० से०) । 'सलिकलि-' (उ० १।५४) इतीलच् ॥
(१) ॥३॥ गाह्यदे । 'गाहू विलोडने' (भ्वा० आ० से०) ।
'बहुलमन्यत्रापि' (उ० २।७८) इति युच् । षुपोदरादिलात्/
(६।३।१०९) हलः । गस्य गानस्य गतेर्वा हनम् 'गहनं
वनदुःखयोः । गहरे कलिले चापि' इति विश्वहैमी ॥ (२) ॥३॥
द्वे 'दुष्प्रवेशस्य' ॥

संकीर्णं संकुलाकीर्णं

समिति ॥ संकीर्यते स्म । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०)
क्ः (३।२।१०२) 'संकीर्णं निचितेऽपि स्यादशुद्धे त्वभिधे-
यवत्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ संकोलति । 'कुल संस्थाने'
(भ्वा० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः ।
यत्तु-शक्तिघातोऽहलचि 'शङ्कलम्' तालव्यादि इति तु खानी—
इति मुकुटेनोक्तम् । तच्चिन्त्यम् । 'संकोलति' इति स्वामिना
विगृहीतत्वात् ॥ (२) ॥३॥ आकीर्यते स्म । 'कृ विक्षेपे'
(तु० प० से०) । कः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥३॥ त्रीणि
'नानाजातीयसंमिलितस्य' । यथा संकीर्णवर्गः । केचित्तु
एतान्पूर्वैर्पर्यायानाहुः । 'संकीर्णमृषिपत्नीनाम्' इति प्रयोगात् ॥

मुण्डितं परिवापितम् ॥ ८५ ॥

भ्विति ॥ मुण्ड्यते स्म । 'मुडि खण्डने' (भ्वा० आ०
से०) । कः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥३॥ परिवाप्यते स्म ।
मुण्डनार्योऽत्र वपिः । प्यन्तः । कः (३।२।१०२) ॥३॥ द्वे
'कृतमुण्डनस्य' ॥

ग्रन्थिते संदितं दृग्धम्

प्रेति ॥ ग्रन्थ्यते स्म । 'ग्रन्थ संदर्भे' (भ्रया० प० से०) ।
कः (३।२।१०२) ॥३॥ 'ग्रन्थितम्' इति पाठान्तरम् ।
तत्र 'ग्रथि कौटिल्ये' (भ्वा० आ० से०) इति धातुः । 'ग्रन्थितं
शुम्भिते कान्ते हित्विते च त्रिलिङ्गकम्' (इति मेदिनी) (१)
॥३॥ संदीयते स्म । 'दो अवखण्डने' (दि० प० अ०) ।
कः (३।२।१०२) । 'घतित्यति-' (७।४।४०) इतीलम् ॥३॥
'शुम्भितम्' इति पाठे 'शुम्भ ग्रन्थे' (तु० प० से०)
प्यन्तः ॥ (२) ॥३॥ दृग्ध्यते स्म । 'दृभी ग्रन्थे' (तु० प० से०) ।
कः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥३॥ त्रीणि 'शुम्भितस्य' ॥

द्विस्तृतं विस्तृतं ततम् ।

धीति ॥ विस्तरति स्म । 'द्व गतौ' (भ्वा० प० अ०) ।
'गल्यर्थो-' (३।४।७२) इति कः ॥ (१) ॥३॥ विस्तीर्यते
स्म । 'स्तृब् आच्छादने' (भ्रया० उ० से०) । कः (३।२।

१—'सप्तैकार्थानि' इत्येके—इति पीयूषाख्यव्याख्या । २—'वपिः
प्रक्रिये दृष्टच्छेदने चापि वर्तते । केशान्वपति' इति (६।२।४५
सूत्रे) भाष्यात् । ३—'ग्रन्थितम्' इति कश्चित्—इति पीयूष
व्याख्या ।—'मभितं मर्दितम्' इति पाठे 'दृढक्षोदे' (भ्रया०)
—ऽनेकार्थत्वाद् अन्येन इति स्वामिना—इति मुकुटः ॥

१०२) ॥ (२) ॥*॥ तन्यते स्म । 'तनु विस्तारे' (त० उ० से०) । कः (३१२।१०२) । 'ततं व्याप्ते विस्तृते च त्रिलिङ्गकम् । क्लीवं वीणादिवाये स्यात्पुंलिङ्गस्तु सदागतौ' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'लघप्रसरस्य' ॥

अन्तर्गतं विस्तृतं स्यात्

अन्तेति ॥ अन्तर्गम्यते स्म, गच्छति स्म वा । 'गम्ल गतौ' (भ्वा० प० अ०) । कः (३१२।१०२, ४।७२) । 'अन्तर्गतं विस्तृते स्यान्मध्यप्राप्ते च वाच्यवत्' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ विस्मर्यते स्म । 'स्मृ आघ्याने' (भ्वा० प० अ०) । कः (३१२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'विस्मृतस्य' ॥

। प्राप्तं प्रणिहिते समे ॥ ८६ ॥

प्रेति ॥ प्राप्यते स्म । 'आपू व्याप्तौ' (स्वा० प० अ०) । कः (३१२।१०२) । 'प्राप्तं लघे समजसे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ प्रणिधीयते स्म । कः (३१२।१०२) । 'दधातेर्हिः' (७।४।४२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'स्थापितस्य' ॥

वेल्लितप्रेक्षिताधूतचलिताकम्पिता ध्रुते ।

वेल्लीति ॥ वेल्हयते स्म । 'वेल्ह चलने' (भ्वा० प० से०) । कः (३१२।१०२) । 'वेल्लितं गमने क्लीवं कुटिले विधुते त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ प्रेहते स्म । 'इच्छि गतौ' (भ्वा० प० से०) । कः (३१२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ आधूयते स्म । 'धू विधूनने' (तु० प० से०) । 'धूल् कम्पने' (क्या० प० से०) वा । कः (३१२।१०२) ॥ (३) ॥*॥ चत्यते स्म । 'चल कम्पने' (भ्वा० प० से०) । कः (३१२।१०२) ॥ (४) ॥*॥ आकम्प्यते स्म । 'कपि चलने' (भ्वा० आ० से०) । कः (३१२।१०२) ॥ (५) ॥*॥ धूयते स्म । 'धूल् कम्पने' (स्वा० उ० अ०) । कः (३१२।१०२) । 'ध्रुतम् । ल्यक्ते विधूते' इति हैमः (मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ षट् 'ईपत्कम्पितस्य' ॥

सुत्तनुभ्रास्तनिष्ठयूताविद्धक्षिप्तेरिताः समाः ॥ ८७ ॥

न्विति ॥ नुयते स्म । 'गुद प्रेरणे' (तु० उ० अ०) । कः (३१२।१०२) । 'सुदविद-' (८।२।५५) इति वा नत्वम् ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ अस्यते स्म । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । कः (३१२।१०२) । 'अस्तः क्षिप्ते पथिमाद्रौ' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ निष्ठीव्यते स्म । 'ष्ठिषु निरसने' (भ्वा० प० से०) कः (३१२।१०२) । 'यस्य-' (७।२।१५) इति नेट् । 'च्छोः-' (६।४।१९) इत्यूट् ॥ (४) ॥*॥ आविध्यते स्म । 'व्यध ताडने' (दि० प० अ०) । कः (३१२।१०२) । 'आविद्धो वाच्यलिङ्गः स्यात्कुटिले च पराहते'

(इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ क्षिप्यते स्म । 'क्षिप प्रेरणे' (तु० उ० अ०) । कः (३१२।१०२) ॥ (६) ॥*॥ ईर्यते स्म । 'ईर गतौ कम्पने च' (अ० आ० से०) । कः (३१२।१०२) ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'प्रेरितस्य' ॥

परिक्षिप्तं तु निवृत्तम्

पेति ॥ परितः क्षिप्यते स्म । कः (३१२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ निव्रियते स्म । 'वृत् वरणे' (क्या० उ० से०) कः (३१२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'परिखादिना वेष्टितस्य' ॥
मूपितं मुपितार्थकम् ।

न्विति ॥ मूप्यते स्म । 'मुप स्तेये' (भ्वा० प० से०) । कः (३१२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ मुप्यते स्म । 'मुप स्तेये' (क्या० प० से०) । कः (३१२।१३४) । 'मूपितं हतखण्डिते' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'चोरितस्य' ॥

प्रवृद्धप्रसृते

प्रेति ॥ प्रवर्धते स्म । 'वृधु वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) । 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति कः ॥ (१) ॥*॥ प्रसरति स्म । 'स्र गतौ' (स्व० प० अ०) । कः (३।४।७२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्रसृतस्य' ॥

न्यस्तनिष्ठे

न्येति ॥ न्यस्यते स्म । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । कः (३१२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ निस्स्रज्यते स्म । 'स्रज विसर्गे' (दि० आ० अ०) । कः (३१२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'स्यक्तस्य' ॥

गुणिताहते ॥ ८८ ॥

न्विति ॥ गुण्यते स्म । 'गुण आनन्त्रणे' (तु० उ० से०) । कः (३१२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ आहन्यते स्म । 'हन्' (अ० प० अ०) । कः (३१२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गुणितस्य' ॥

निदिग्धोपचिते

नीति ॥ निदिह्यते स्म । 'दिह उपचये' (अ० उ० अ०) । कः (३१२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ उपचीयते स्म । 'चिल् चयने' (स्वा० उ० अ०) । कः (३।३।१०२) । 'भवेदुपचितं दिग्धे समृद्धे वाच्यलिङ्गकम्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पुष्टि प्रापितस्य' ॥

गूढगुते

न्विति ॥ गुह्यते स्म । 'गूह संवरणे' (भ्वा० उ० से०) । कः (३१२।१०२) । 'गूढं रहति गुह्ये च न द्वयोः संवृते त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ गुप्यते स्म । 'गुप गोप-

१-वपेः कः । 'प्रोक्तम्' इत्यत्र पाठ इति तु गोवर्धनः-इति मुकुटः ॥

१-गुपू रक्षणे' (भ्वा० प० से०) इति तृचिन् । अन्यथा-त्रेयो दुर्बारात्वात् ॥

नादी' (म्वा० वा० से०) । कः (३।२।१०२) ॥ 'गुप्तं गूढं श्राव' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कृतगोपनस्य' ॥

गुण्डितरूपिते ।

ग्विति ॥ गुञ्जते ल । 'गुडि वेद्ये' (डु० प० से०) । कः (३।२।१०२) ॥*॥ 'गुण्डितम्' इति पाठे 'गुडि वेद्ये' (डु० प० से०) । कः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ रुच्यते ल । रुचिर्वेद्यनायौऽनन्वितापि भ्वादी द्रष्टव्यो भ्वादेशश्छन्दसात् । कः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'धूलिलितस्य' 'गुण्डालित' इति ख्यातस्य ॥

दृतावर्दीर्णे

दृतेति ॥ दृश्यते ल । 'दृ गतौ' (म्वा० प० अ०) । कः (३।२।१०२) । 'दृत्तं शीघ्रविजानयोः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ अवर्दीर्यते ल । 'दृ विदारणे' (भ्या० प० से०) । कः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्रापितद्रवीभावस्य' ॥

उद्रूर्णोद्यते

ध्विति ॥ उद्रूर्णते ल । 'सुरी उद्यनने' (दि० वा० से०) । कः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ उद्यन्यते ल । 'यन उतरणे' (म्वा० प० अ०) । कः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'उत्तोलितस्य' ॥

काञ्चितशिक्रियते ॥ ८९ ॥

केति ॥ काञ्चे घृत्म् । 'प्रातिपदिकादात्वर्ये' (डु० ग०) इति निच् । कः ॥ (१) ॥*॥ एवं शिक्रये घृत्म् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शिक्रये स्थापितस्य' ॥

ब्राणप्रवते

भ्रैति ॥ भ्रायते ल । 'भ्रा गन्धोपादाने' (म्वा० प० अ०) । कः (३।२।१०२) । 'सुदविद्-' (८।२।५५) इति वा नत्वम् । 'ब्राणं तु प्रातयोगयोः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'आब्रातस्य' ॥

दिग्धलिते

दीति ॥ दिद्यते ल । 'दिह उपचये'—(अ० उ० अ०) । कः (३।२।१०२) । 'दिग्धो विभाक्त्वाने स्यात्सुंति लितेऽन्त्यल्लिङ्कः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ लिप्यते ल । 'लिप उन्नेहे' (डु० उ० अ०) । कः (३।२।१०२) । 'लितं सु-कनिष्ठितयोः । विभाके' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'लितं' इति ख्यातस्य ॥

समुदकोद्धृते

सेति ॥ समुदच्यते ल 'अद्भु गतौ' (म्वा० प० से०) । कः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ उद्भ्रियते ल । 'हृन् हरणे' (म्वा० उ० से०) । 'हृन् वारणे' (म्वा० उ० अ०) वा । कः (३।२।१०२) । 'उद्भृतं स्यात्त्रिभृत्सिन्ते परिसुकोद्धृतेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कूपादेर्निष्काशितज-लादेः' ॥

समे ।

सेति ॥ समे इति प्रवृद्धप्रवृत्ते इत्यादिषु अन्वेति ॥

वेष्टितं स्याद्बलपितं संवीतं रुद्धमावृतम् ॥ ९० ॥

वेष्टीति ॥ वेष्टयते ल । 'वेष्ट वेष्टने' (म्वा० वा० से०) । कः (३।२।१०२) । 'वेष्टितं रुद्धे लासके करणा-न्तरं' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ बल्यं जातनस्य । तारकादिः (५।२।३६) । यद्वा बलयवच्छतम् । 'तत्करोति' (वा० ३।१।२६) इति निच् । कः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ सं-वीयते ल । 'व्येद् संवरणे' (म्वा० उ० अ०) । कः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥*॥ रुच्यते ल । 'रुधिर् आवरणे' (उ० उ० अ०) । कः (३।२।१०२) ॥ (४) ॥*॥ आत्रियते ल । 'वृन् आवरणे' (भ्या० उ० से०) । कः (३।२।१०२) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'नद्यादिवेष्टितस्य' ॥

दग्णं भुञ्जे

विंति ॥ रुच्यते ल । 'दृजो भङ्गे' (तु० प० अ०) । कः (३।२।१०२) । 'बोदितथ' (८।२।४५) इति नत्वम् ॥ (१) ॥*॥ भुञ्जते ल । 'भुजो क्रीडित्ये' (तु० प० अ०) । कः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'चक्रस्य' ॥

अथ निशितस्फुटशातानि तेजिते ।

अथेति ॥ निशायते ल । 'शो तन्मूकरणे' (दि० प० अ०) । कः (३।२।१०२) । 'शाच्छोः-' (५।४।४१) इति वेत्वम् ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ स्फुटयते ल । 'स्फुटतेजने' (अ० प० अ०) । कः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥*॥ तेज्यते ल । 'तिज निशाने' सुरादिः । कः (३।२।१०२) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'शाणादिना तीक्ष्णीकृतस्य' ॥

स्याद्दिनाशोन्मुखं पकम्

स्यादिति ॥ विनशानं विनाशः । भावे घच् (३।३।१८) । उद्भृतं मुखनारन्मोऽस्य विनाशे उन्मुखम् ॥ (१) ॥*॥ पच्यते ल । 'हुपचच् पाके' (म्वा० उ० अ०) । कः (३।२।१०२) । 'पचो वः' (८।२।५२) 'पक्कं परिणते नाशानिमुत्ते' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'विनाशोन्मुखस्य' ॥

हीणहीनौ तु लजिते ॥ ९१ ॥

हीति ॥ अर्द्धपात् । 'ही ल्वायाम्' (डु० प० अ०) । कः (३।२।१०२) । 'सुदविद्-' (८।२।५५) इति वा नत्वम् ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ ल्वा जावास्य । तारकादिः (५।२।३६) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'संजातलजस्य' ॥

वृत्ते तु वृत्तवावृत्तौ

त्रिति ॥ त्रियते ल । 'वृन् वरणे' (भ्या० उ० से०) । कः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ वृत्तते ल । 'वृत्त वतने' (म्वा० वा० से०) । कः (३।२।१०२) । 'वृत्तं शर्त्ता दृढे च्यते । चर्त्तरे वदुंते छन्दः स्वर्त्तावर्त्तायोश्च्यते' इति हैमचन्द्रः ॥

(२) ॥*॥ केचित्तु 'वाङ्मृ वल्ले' (दि० आ० से०) इति पठन्ति तन्मते वाङ्मृवते स् । कः (६।२।१०१) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'स्वयंवरादौ स्त्रीकृतस्य वरादेः' ॥

संयोजित उपाहितः ।

समिति ॥ संयोज्यते स् । 'युजिद् योने' (६० उ० अ०) । प्यन्तः । कः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ उपाधीयते । कः (३।२।१०२) । 'दधातेर्हिः' (७।४।४२) । उपाहितो ऽनलोत्पाते पुमानारोपिते त्रिषु' (इति नेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'भेलितस्य' ॥

प्राप्यं गम्यं समासाद्यम्

प्रेति ॥ प्राप्यते । 'आप्त् व्यार्त्ता' (स्त्रा० प० अ०) । प्यत् (३।१।१२४) ॥ (१) ॥*॥ गम्यते । 'गम्ल् गती' (स्त्रा० प० अ०) । 'पोरदुपधात्' (३।१।९८) इति यत् ॥ (२) ॥*॥ समासाद्यते । 'पट्ट विशरणादौ' (तु० प० अ०) । प्यत् (३।१।१२४) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'आप्तुं शक्यस्य' ॥

स्यत्रं रीणं स्रुतं स्रुते ॥ ९२ ॥

स्येति ॥ स्रयते स् । 'स्यन्दू प्रस्रवणे' (भ्वा० आ० से०) । कः (३।२।१०२) । 'रदाभ्याम्-' (८।२।४२) इति नत्वम् ॥ (१) ॥*॥ रीयते स् । 'रीड् प्रस्रवणे' (दि० आ० अ०) । कः (३।२।१०२) । 'स्वादय ओदितः' (दि० ग० सू०) इति नत्वम् (८।२।४५) ॥ (२) ॥*॥ स्रयते स् । 'स्रु गती' (भ्वा० प० अ०) । कः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥*॥ स्रयते स् । 'प्यु प्रस्रवणे' (अ० प० से०) । कः (३।२।१०२) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'प्रस्रुतस्य' ॥

संगूढः स्यात्संकलितः

समिति ॥ संगृह्यते स् । 'गृह् संवरणे' (भ्वा० उ० से०) । कः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ संकृत्वते स् । 'कृल संख्याने' (भ्वा० आ० से०) । कः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अङ्कान्तरेणैकीकृतस्याङ्कादेः' ॥

अवगीतः ख्यातगर्हणः ।

अवेति ॥ अवगीयते स् । 'गि शब्दे' (भ्वा० प० से०) । कः (३।२।१०२) । 'बुनास्या-' (६।४।६६) इतीत्वम् । 'अवगीतं तु निर्वादे दृग्गर्हितयोरौ' इति विश्वः (नेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ ख्याता गर्हणा यस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्रसिद्धनिन्दस्य' ॥

विविधः स्वाद्बहुविधो नानारूपः पृथग्विधः ॥ ९३ ॥

वीति ॥ विचित्रा विधा यस्य ॥ (१) ॥*॥ बहवो विधा

यस्य ॥ (२) ॥*॥ नाना रूपस्य ॥ (३) ॥*॥ पृथग् विधा यस्य ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'नानारूपस्य' ॥

अवरीणो धिकृतश्चापि

अवेति ॥ अव रीयते स् । 'रीड् स्रवणे' (दि० आ० अ०) । कः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ धिगकारि । कः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ पर्यायान्तरं दर्शयितुमुक्तस्य विद्वत्स्यानुवादः । यद्वा निर्भस्मित उक्तः, अत्र तु निन्दितमात्रे ॥*॥ द्वे 'निन्दितमात्रस्य' ॥

अवध्वस्तोऽवचूर्णितः ।

अवेति ॥ अवध्वस्यते स् । 'ध्वंशु गती च' (भ्वा० आ० से०) । कः (३।२।१०२) । 'अवध्वस्तं परिलके निन्दितेऽप्यवचूर्णिते' इति विश्वः ॥*॥—'अपध्वस्तः' इत्यपि पाठः ॥ (१) ॥*॥ अवचूर्णयते स् । 'सत्पाप-' (३।१।२५) इति प्यन्तात् कः (३।२।१०२) । यद्वा 'चूर्ण पेपे' बुरादिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'क्षितसुधादिचूर्णस्य' ॥

अनायासकृतं फाण्टम्

अनेति ॥ (१) ॥*॥ फप्यते स् । 'फय गती' (भ्वा० प० से०) । कः (३।२।१०२) । 'स्रुवत्वान्त-' (७।२।१८) इति चाष्टः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अनायासेन कृतस्य' काय-विशेषस्य' ॥

खनितं ध्वनितं सप्ते ॥ ९४ ॥

स्येति ॥ खन्यते स् । 'खन शब्दे' (भ्वा० प० से०) । कः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ ध्वन्यते स् । 'ध्वन शब्दे' (भ्वा० प० से०) । कः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कृतशब्दस्य' ॥

यद्धे संदानितं भूतमुद्धितं संदितं सितम् ।

वेति ॥ वध्यते स् । 'वन्ध वन्धने' (क्या० प० से०) । कः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ संदान्यते स् । 'दान खण्डने' (भ्वा० उ० से०) । कः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ मूयते स् । 'मूड् वन्धने' (भ्वा० आ० से०) । कः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥*॥ इद्धते स् । संयते स् । 'दो अवखण्डने' (दि० प० अ०) । कः (३।२।१०२) । 'यतिस्यति-' (३।४।४०) इतीत्वम् ॥ (४) ॥*॥ (५) ॥*॥ सीयते स् । 'पिन् वन्धने' (स्त्रा० उ० अ०) । कः (३।२।१०२) ॥ (६) ॥*॥ पद् 'वद्धस्य' ॥

१—'मूर्णम्' इति पाठे 'सुर्व वन्धने' (स्त्रा० प० से०) । कः (३।२।१०२) । 'राहोपः' (६।४।२१) इति वलीपः । 'इलि च' (८।२।७७) इति दीर्घः । निष्ठानत्वम् (८।२।४२)—इति मुकुटः । २—इदीयते । संदीयते इति युक्तम् । यत्किं परे 'जोतः दयति' (७।३।७१) इति लोपस्याप्राप्तेः ।

१—'ततो वाङ्मृत्वानासौ रामशालं न्यविशत' इति मट्टिः—इति स्वामिमुकुटः ।—इत्यननुद्धा 'वृचव्याङ्मृ' इति पेडुः—इति श्रीस्वामी । २—'उपादिर्वा वक्षति पीवरत्तने' इति भारविः—इति मुकुटः ।

निष्पक्कं कथितम्

नीति ॥ निश्चयेन पक्कम् ॥ (१) ॥*॥ कथ्यते स्म ।
'कथे निष्पाके' (भ्रा० प० से०) । कः (३।२।१०२) ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'साकल्येन पक्कस्य' ॥

पाके क्षीराज्यपयसां शृतम् ॥ ९५ ॥

पेति ॥ श्रायते स्म । 'श्रा पाके' (अ० प० अ०) ।
कः (३।२।१०२) । 'शृतं पाके' (३।१।२७) इति साधुः ॥
(१) ॥*॥ एकम् 'क्षीरादिषु कृतपाकस्य' ॥

निर्वाणो मुनिवहथादौ

नीति ॥ निर्वाति स्म । 'वा गतिगन्वन्योः' (अ० प०
अ०) । 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति कः । 'निर्वाणोऽवाते'
(८।२।५०) इति साधुः । आदिना 'निर्वाणो हर्त्ता' । 'मि-
त्रः' इत्यर्थः । 'निर्वाणमस्तंगमने निर्वृता गजमज्जने । संग-
नेऽन्यपवर्गे च' इति विश्वः (नेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम्
'मुनिवहथादौ प्रयुक्तस्य' ॥

निर्वातस्तु गतानिले ।

निर्वैति ॥ गतश्चावावनिष्ठश्च । तस्मिन् निवहने (?) ।
पृथक् पदं वा ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अनिले गते सति
निर्वातस्य' ॥

पक्कं परिणते

पेति ॥ परिणमति स्म । 'पम प्रहृत्वे' (भ्रा० प० अ०)
अकर्मकत्वात् । कः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'परि-
णामं प्राप्तस्य' ॥

गूढं ह्यथे

निवति ॥ गूयते स्म । 'गु पुरीषोत्सर्गे' (तु० प० अ०) ।
कः (३।२।१०२) । 'हुग्वोर्दाश्रय' (वा० ८।२।४४) इति
नलम् । 'त्वादित्यश्च' (८।२।४४) इति मुकुटोक्तिविन्या ।
तादादिकत्वेनास्य त्वादित्वाभावात् ॥ (१) ॥*॥ ह्यथेत् स्म ।
'हृद् पुरीषोत्सर्गे' (भ्रा० अ० अ०) । कः (३।२।१०२) ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'शुद्धनिष्काशितपुरीषस्य' ॥

मीढं तु मूत्रिते ॥ ९६ ॥

मीति ॥ मिहते स्म । 'मिह सेचने' (भ्रा० प० अ०) ।
कः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ मूत्रयते स्म । 'मूत्र प्रलावे'
(हु० उ० से०) । कः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'उप-
स्यनिष्काशितमूत्रस्य' ॥

पुष्टे तु पुषितम्

निवति ॥ पुष्यते स्म । 'पुष पुष्टौ' (दि० प० अ०) कः ।
(३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ मीढादिकस्य लिट् ॥ (२) ॥-॥
द्वे 'यस्य पोषणं कृतं तस्य' ॥

सोढो शान्तम्

सविति ॥ सद्यते स्म । 'पह नपणे' (भ्रा० अ० से०) ।

कः (३।२।१०२) । 'सहितहोरोदवणस्य' (६।३।१३२) ॥
(१) ॥*॥ कथ्यते स्म । 'क्षमूस् सहने' (दि० प० से०) ।
कः (३।२।१०२) । 'अनुनासिकस्य-' (६।४।१५) इति दीर्घः
॥ (२) ॥*॥ द्वे 'क्षमां प्रापितस्य' ॥

उद्दान्तमुद्दते ।

उद्देति ॥ उद्दम्यते स्म । 'डुवन उद्दिरणे' (भ्रा० प०
से०) । कः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ उद्दम्यते स्म । 'गमू
गतां' (भ्रा० प० अ०) । कः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'वमित्वा त्यक्तस्यान्नादेः' ॥

दान्तस्तु दमिते

देति ॥ दम्यते स्म । 'दमु उपशने' (दि० प० से०)
गिजन्तः । कः (३।२।१०२) । 'वा दान्तशान्त-' (७।२।
२७) इति साधुः । 'दान्तस्तु दमितेऽपि स्यात्पःक्षेपसहे
त्रिषु' (इति नेदिनी) । यत्तु मुकुटेन-अगिजन्तस्य निपातन-
मुक्तम्-। तच्चित्स्यम् । 'वा दान्त-' इत्यत्र 'पिः' इत्यनुवर्त-
नात् । अगिजन्तस्य 'यस्य विभाषा' (७।२।१५) इति निल-
निषेधात् निपातं विनापि सिद्धत्वात् ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥
द्वे 'कृतं दमनं यस्य वृषभादेस्तस्य' ॥

शान्तः शमिते

शेति ॥ शम्यते स्म । 'शमु उपशने' (दि० प० से०)
प्यन्तः । कः (३।२।१०२) ।-शान्तो रोगः । निवृत्त इत्य-
र्थः-इति यत् केवलस्य निपातनं मुकुटेन स्वीकृतम् । तच्चि-
त्स्यम् । 'वा दान्त-' इत्यत्र 'पिः' इत्यनुवर्तनात् । 'शान्तोऽ
तिमुक्तसयोः पुंवि त्रिषु शानान्विते । अव्ययं धारणे शा-
न्तम्' (इति नेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शमनं
प्रापितस्य' ॥

प्रार्थितेऽर्दितः ॥ ९७ ॥

प्रेति ॥ प्रार्थ्यते स्म । 'अर्थं याच्यायाम्' (हु० आ० से०) ।
कः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ अर्थते स्म । 'अर्द गतां
याचनेत्' (भ्रा० प० से०) । कः (३।२।१०२) । 'अर्दि-
तं याचितेऽपि स्याद्वातव्याधौ च हिंसिते' (इति नेदिनी) ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'याचितस्य' ॥

अतस्तु अर्पिते

ज्ञेति ॥ ज्ञयते स्म । मारणाद्यं ज्ञा मिट् । प्यन्तः । कः
(३।२।१०२) । 'वा दान्त-' (७।२।२७) इति साधुः ॥ (१)
॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'योषं प्रापितस्य' ॥

छद्मदृष्टादिते

छेति ॥ छाद्यते स्म । 'छद् अपवारणे' (हु० उ० से०) ।

१- 'कोशदः' के 'उद्दानम्' इति 'ओ वै शोषणे' इत्य-
साद के 'उद्दानम्' इति वा कचित्साठः-इति मुकुटरहस्यम् ।

२- पूर्ववत्पिण्डः । पत्रे इहनावः मित्रेणः-इति पाठस्य मुकुट-
पुस्तकेषु रस्युपस्यमानत्वेनेदं मुकुटरहस्यं प्रसारणात्पत्रेव ॥

कः (३।२।१०२) । 'वा दान्त-' (७।२।२७) इति साधुः ।
'छन्नं रहस्यदितयोः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥
द्वे 'आच्छादितस्य' ॥

पूजितेऽञ्जितः ।

प्विति ॥ पूज्यते स्म । 'पूज पूजायाम्' (त्रु० प० से०) ।
कः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ अञ्ज्यते स्म । 'अञ्ज
पूजायाम्' (भ्रा० प० से०) कः (३।२।१०२) । 'अञ्जेः
पूजायाम्' (७।२।५३) इति । 'नाञ्जेः पूजायाम्' (६।४।३०)
इति नलोपाभावः ॥*॥ 'अञ्जितः' इति पाठे 'अञ्ज पूजा-
याम्' (भ्रा० प० से०) । कः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'पूजितस्य' ॥

पूर्णस्तु पूरिते

प्विति ॥ पूर्यते स्म । 'पूरी आप्यायने' (दि० आ० से०) ।
प्यन्तः । कः (३।२।१०२) । 'वा दान्त-' (७।२।२७) इति
साधुः । 'पूर्णः कृत्ते पूरिते च' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ (२)
॥*॥ द्वे 'पूर्णस्य' ॥

क्लिष्टः क्लिष्टिते

क्रीति ॥ क्लिश्यते स्म । 'क्लिष्ट विवाधने' (भ्रा० प०
से०) । कः २।२।१२२) । 'क्लिष्टः क्तवानिष्टयोः' (७।२।५२)
इति वेद ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्रातक्केशस्य' ॥

अवसिते सितः ॥ ९८ ॥

अवेति ॥ अवस्यति स्म । अवसायते स्म वा । 'धोऽन्त-
कर्मणि' (दि० प० से०) । कः (३।२।१२२) । 'घतित्यति-'
(७।४।४०) इति त्वम् ॥ (१) ॥*॥ 'सितस्त्वसिते वदे
षणे सित्ता तु शर्करा' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'समा-
प्तस्य' ॥

मुष्टप्लुष्टोपिता दग्धे

प्विति ॥ मुष्यते स्म । इष्यते स्म । 'मुष्ट मुष्ट दाहे'
(भ्रा० प० से०) । कः (३।२।१०२) । 'यस्य-' (७।२।१५)
इति नेद ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ उष्यते स्म । 'उष
दाहे' (भ्रा० प० से०) । कः (३।२।१०२) । 'उपितं
प्युपिते इष्टे' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ दह्यते स्म । 'दह न-
स्तीकरणे' (भ्रा० प० से०) । कः (३।२।१०२) ॥ (४)
॥*॥ चत्वारि 'दग्धस्य' ॥

तष्टत्वष्टौ तनूकृतैः ।

वेति ॥ तड्यते स्म । त्वड्यते स्म । 'तद्ध त्वद्ध तनूक-
रणे' (भ्रा० प० से०) । कः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥
(२) ॥*॥ अतनुस्वनुरकारि । 'कृन्' (त० उ० से०) कः
(३।२।१०२) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'तनूकृतस्य' ॥

षेधितच्छिद्रितौ चिद्वे

वेधीति ॥ वैष्यते स्म । 'विष विधाने' (तु० प० से०)

प्यन्तः । कः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ छिद्यते स्म । 'छिद्र
वेधे' (तु० उ० से०) । अदन्तः । कः (३।२।१०२) ॥ (२)
॥*॥ विष्यते स्म । 'व्यध ताडने' (दि० प० अ०) ॥ कः
(३।२।१०२) । 'चिद्धं स्याद्विधिते क्षिप्ते सद्यज्ञे वाधिते त्रिष्टु'
इति विश्वः (नेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'चिद्धस्य' ॥

विन्नविचौ विचारिते ॥ ९९ ॥

वीति ॥ विद्यते स्म । 'विद विचारणे' (ह० आ० अ०)
। कः (३।२।१०२) । 'नुदविद-' (८।२।५५) इति वा नत्वम्
यत्तु—'विभाषा गमहन-' (७।२।६८) इतीद्विकल्पात्
'यस्य विभाषा' (७।२।१५) इतीद्विभावः—इत्युक्तं मुकुटेन ।
तत्र । अस्यानिद्वत्वात् । 'विन्नं विचारिते लब्धे' इति विश्वः
(नेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ 'विचं छीवं धने, वाच्यच्छिद्रं ध्याये
विचारिते' इति (नेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ विचार्यते स्म ।
'वर गतौ' (भ्रा० प० से०) प्यन्तः । कः (३।२।१०२) ॥
(३) ॥*॥ त्रीणि 'प्रातविचारस्य' ॥

निष्प्रभे विगतारोकौ

नीति ॥ निष्प्रान्ता प्रमालात् ॥ (१) ॥ विगच्छति स्म ।
'गम्य गतौ' (भ्रा० प० अ०) । 'गलर्या-' (३।४।७२)
इति कः । 'विगतौ वीतनिष्प्रभौ' इति रुद्रः ॥ (२) ॥*॥
रोचनम् । रोक्कः 'रुच दीप्तौ' (भ्रा० आ० से०) धन् (३।३।
१८) । न रोकोऽस्य ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'दीप्तिहीनस्य' ॥
विलीने विद्रुतद्रुतौ ।

वीति ॥ विलीयते स्म । 'लीह् श्लेषणे' (दि० आ० अ०)
। 'गलर्या-' (३।४।७२) इति कः । 'स्वादय ओदितः' (दि०
ग० सू०) इति नत्वम् (८।२।४५) ॥ (१) ॥*॥ विद्रवति
स्म । 'द्रु गतौ' (भ्रा० प० अ०) । 'गलर्या-' (३।४।७२)
इति कः ॥ (२) ॥*॥ 'द्रुतं शीघ्रविजानयोः' इति हैमः
॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'स्वतःप्रातद्रवीभावस्य' ॥

सिद्धे निर्वृत्तनिष्पन्नौ

सीति ॥ सिष्यति स्म । 'सिधु संराद्धौ' (दि० प० अ०) ।
'गलर्या-' (३।४।७२) इति कः । 'सिद्धो व्यासादिके
देवयोगी निष्पन्नमुक्तयोः । नित्ये प्रसिद्धे' इति हैमः ॥ (१)
॥*॥ निर्वृत्ते स्म । 'शु वतने' (भ्रा० आ० से०) । कः
(३।४।७२) ॥ (२) ॥*॥ निष्पद्यते स्म । 'पद गतौ' (दि०
आ० अ०) । कः (३।४।७२) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
'सिद्धस्य' ॥

दारिते भिन्नमेदितौ ॥ १०० ॥

देति ॥ दार्यते स्म । 'दृ विदारणे' (भ्रा० प० से०)
प्यन्तः । कः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ भिद्यते स्म । 'भि-
दिद्र विदारणे' (ह० उ० अ०) । कः (३।२।१०२) ॥ (२)
॥*॥ नुरादिप्यन्तः । कः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥*॥
त्रीणि 'भेदं प्रापितस्य' ॥

ऊतं स्यूतमुतं चेति त्रितयं तन्तुसंतते ।

विति ॥ ऊच्यते स्म । 'ऊर्धा तन्तुसंताने' (भ्वा० आ० से०) । कः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥॥॥ सीच्यते स्म । 'पितु तन्तुसंताने' (दि० प० से०) । कः (३।२।१०२) 'च्योः-' (६।४।१९) इति । यत्तु-पितुतन्तुसंताने' दीर्घादिः । 'च्योः-' इत्यूट् । वलि लोपः । स्यूतम्—इति मुकुटेनोक्तम् । तदसंबद्धम् । दीर्घादिलस्य वावात् । वस्योऽि कृते वलिलोपासंभवाच्च । 'स्यूतिः सीवनसंतलोः त्रियां स्यूतः प्रसेवके । (ना त्रिपूते) (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥॥॥ ऊच्यते स्म । 'वैच् तन्तुसंताने' (भ्वा० प० अ०) । कः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥॥॥ संतन्यते स्म । कः (३।२।१०२) । तन्तुभिः संततम् । 'कर्तृकरणे-' (३।१।३३) इति समासः ॥ (४) ॥॥॥ चत्वारि 'तन्तुसंततेः' ॥

स्यार्दाहिते नमस्यित-

नमसितमपचायितार्चितापचितम् ॥ १०१ ॥

स्येति ॥ अर्हते स्म । 'अर्ह पूजायाम्' (भ्वा० प० से०) कः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥॥॥ नमः कृतम् । 'नमोवरि-' (३।१।१९) इति क्यच् । कः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥॥॥ 'क्यस्य विभाषा' (६।४।५०) इति य लोपः ॥ (३) ॥॥॥ अपचायते स्म । 'त्रायृ पूजानिशामनयोः' (भ्वा० उ० से०) । कः (३।२।१०२) ॥ (४) ॥॥॥ अर्च्यते स्म । 'अर्च पूजायाम्' (भ्वा० प० से०) । कः (३।२।१०२) ॥ (५) ॥॥॥ 'चायतेधिः' इति चिभावः ॥ (६) ॥॥॥ पद् 'नमस्कृतस्य' ॥

वरिवसिते वरिवस्यितमुपासितं चोपचरितं च ।

वेति ॥ वरिवः कृते । 'नमोवरिवः-' (३।१।१९) इति क्यच् । कः (३।२।१०२) । 'क्यस्य विभाषा' (६।४।५०) ॥ (१) ॥॥॥ (२) ॥॥॥ उपास्यते स्म । 'आस उपवेशने' (अ० आ० से०) । कः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥॥॥ उपचर्यते स्म । चरेः कः (३।२।१०२) ॥ (४) ॥॥॥ चत्वारि 'पूजितस्य' ॥

संतापितसंतप्तौ धूपितधूपायितौ च दूनश्च ॥१०२॥

समिति ॥ संताप्यते स्म । 'तप दाहे' चुरादिः । कः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥॥॥ तप्यते स्म । 'तप संतापे' (भ्वा० प० अ०) । कः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥॥॥ धूप्यते स्म । 'धूप संतापे' (भ्वा० प० से०) । 'आयादयः-' (३।१।३१) इति वा आयः । कः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥॥॥ (४) ॥॥॥ दूयते स्म । 'दु दु उपतापे' (स्वा० प० अ०) । कः (३।२।१०२) । 'दुनवोर्दीर्घश्च' (वा० ८।४।४४) इति नत्वम्

॥ (५) ॥॥॥ एभ्योऽकर्मकेभ्यः कर्तरि केषुच्येतान्येव रूपाणि ॥॥॥ पद् 'संतापितस्य' ॥

दृष्टे मत्तस्तुतः प्रहन्नः प्रमुदितः प्रीतः ।

हिति ॥ हर्षति स्म । 'हृष अलीके' (भ्वा० प० से०) । हृष्यति वा । 'हृष तुष्टौ' (दि० प० से०) । कः (३।४।७२) । 'हृषेल्लोमसु' (७।२।२९) इति विकल्पेदकत्वात् 'यस्य विभाषा' (७।२।१५) इति नेट् । 'दृष्टो रोमाश्रितेऽपि च । जातहर्षे प्रतिहृते विस्मितेऽप्यभिधेयवत्' (इति मेदिनी) (१) ॥॥॥ नाद्यति स्म । 'मदी हर्षे' (दि० प० से०) । कः (३।४।७२) । 'न ध्याख्या-' (८।२।५७) इति नत्वं न ॥ (२) ॥॥॥ तृप्यति स्म । 'तृप ग्रीणने' (दि० प० अ०) । कः (३।४।७२) ॥ (३) ॥॥॥ प्रहायते स्म । 'हादी सुखे च' (भ्वा० आ० से०) । कः (३।४।७२) । 'रदाभ्याम्-' (८।२।४२) इति नत्वम् । 'हादो निष्ठायाम्' (६।४।९५) इति ह्रस्वः ॥ (४) ॥॥॥ प्रमोदते स्म । 'मुद हर्षे' (भ्वा० आ० से०) । कः (३।४।७२) ॥ (५) ॥॥॥ प्रीयते स्म । 'प्रीड् ग्रीणने' (दि० आ० अ०) । कः (३।४।७२) ॥ (६) ॥॥॥ पद् 'प्रमुदितस्य' ॥

छिन्नं छातं लूनं कृत्तं दातं दितं छित्तं वृक्णम् १०३

छीति ॥ छिद्यते स्म । 'छिदिर् द्वैवीकरणे' (६०८०००) । कः (३।२।१०२) । 'छिन्नं कृते त्रिलिङ्गं स्याद्दृष्ट्यामपि योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ छाद्यते स्म । 'छे छेदने' (दि० प० अ०) । कः (३।२।१०२) । 'शाच्छोरन्यतरस्याम्' (७।४।४१) इतीत्वं वा ॥ (२) ॥॥॥ (७) ॥॥॥ छ्यते स्म । 'छ्न् छेदने' (ऋया० उ० से०) । कः (३।२।१०२) । 'ल्वदिभ्य' (८।२।४४) इति नत्वम् ॥ (३) ॥॥॥ कृत्तं स्म । 'कृत्ता छेदने' (तु० प० से०) । कः (३।२।१०२) ॥ (४) ॥॥॥ दायते स्म । 'दाप् छवने' (अ० प० अ०) । कः (३।२।१०२) ॥ (५) ॥॥॥ दीयते स्म । 'दो अवखण्डने' (दि० प० अ०) । कः (३।२।१०२) । 'द्यतिस्यति-' (७।४।४०) इतीत्वम् ॥ (६) ॥॥॥ वृश्यते स्म । 'वो व्रश्च छेदने' (तु० प० से०) । कः (३।२।१०२) ॥ (८) ॥॥॥ अष्टौ 'खण्डितस्य' ॥

क्षस्तं ध्वस्तं ब्रष्टं स्क्वन्नं पन्नं च्युतं गलितम् ।

क्षेति ॥ क्षस्यते स्म । ध्वस्यते स्म । ब्रस्यते स्म । 'क्षंसु ध्वंसु ब्रंसु अवसंसने' (भ्वा० आ० से०) । कः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥॥॥ (२) ॥॥॥ (३) ॥॥॥ स्क्वयते स्म । 'स्क्विद् गत्यादी' (भ्वा० प० से०) । कः (३।२।१०२) ॥ (४) ॥॥॥ पयते

१—रदं तु न वार्तिकम् । नापि स्रज् । किंतु 'क्षपचित्तश्च' (७।२।३०) इति निपातनलभ्यमिदम् ॥

१—प्रतिहृते यथा—'शीतहृष्टरदनैः सवेपयुः' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥ २—छापते इति त्रिग्रहस्तु न कर्तरि भवति । नौवादिकत्वात् ॥ किंतु हादते इत्युचितम् ॥

स्व । 'पद गतौ' (दि० आ० अ०) । कः (३१२।१०२) ॥
 (५) ॥*॥ च्युयते स्व । 'च्युद् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । कः
 (३१२।१०२) ॥ (६) ॥*॥ गत्यते स्व । 'गल अदने' (जु०
 उ० से०) । कः (३१२।१०२) ॥ (७) ॥*॥ एभ्यो 'गल-
 र्थाकर्मक-' (३१४।७२) इति कर्तरि के एतान्येवरूपाणि
 ॥*॥ सप्त 'च्युतस्य' ॥

लघ्वं प्राप्तं विन्नं भावितमासादितं च भूतं च १०४

लेति ॥ लभ्यते स्व । 'डुलभ्य प्राप्तौ' (भ्वा० आ०
 अ०) । कः (३१२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ प्राप्यते स्व । 'आपू
 व्याप्तौ' (स्वा० प० अ०) । कः (३१२।१०२) ॥ (२) ॥*॥
 वियते स्व । 'विद्ल लभे' (तु० उ० अ०) । कः (३१२।
 १०२) ॥ (३) ॥*॥ भाव्यते स्व । 'भू प्राप्तौ' (जु० आ०
 से०) । 'आश्रयाद्वा' (जु० ग० सू०) इति गिजन्तः । कः
 (३१२।१०२) ॥ (४) ॥*॥ (६) ॥*॥ आसाद्यते स्व । 'प-
 द्ल विशरणादौ' (तु० प० अ०) प्यन्तः । कः (३१२।
 १०२) ॥ (५) ॥*॥ पट् 'प्राप्तस्य' ॥

अन्वेपितं गवेपितमन्विष्टं मार्गितं मृगितम् ।

अन्वयिति ॥ अन्वेप्यते स्व । 'एषु गतौ' (भ्वा० आ०
 से०) । 'इपिः' (दि० प० से०) । प्यन्तो वा । कः (३१२।
 १०२) ॥ (१) ॥*॥ गवेप्यते स्व । 'गवेप मार्गणे' (जु०
 उ० से०) । कः (३१२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ अन्विप्यते स्व ।
 'इषु इच्छायाम्' (तु० प० से०) । कः (३१२।१०२) ॥ (३)
 ॥*॥ मार्ग्यते स्व । 'मार्ग अन्वेपणे' (जु० उ० से०) । कः
 (३१२।१०२) ॥ (४) ॥*॥ मृग्यते स्व । 'मृग अन्वेपणे'
 (जु० आ० से०) । कः (३१२।१०२) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च
 'गवेपितस्य' ॥

आर्द्रं तार्द्रं क्लिन्नं तिमितं स्तिमितं समुन्नमुत्तं च
 ॥ १०५ ॥

आर्द्रमिति ॥ अर्द्यते स्व । 'अर्द् गतौ' (भ्वा० प० से०) ।
 'अर्देर्दाधेध' (उ० २।१८) इति रक् । 'आर्द्रा नक्षत्रमेदे स्या-
 त्त्रियां क्लिनेऽभिधेयवद्' (इति नेदिनी) ।—उपसर्गाद्वातेर्दः ।
 पूर्वपदस्य नैरुक्तो रेफः । आर्द्रपूर्वादर्दः (आ अर्द्यते इति वि-
 ग्रहे) 'स्फायितवि-' इति रक् वा आर्द्रम्—इति मुकुटस्त्-
 कसुत्रादर्शनमूलकः ॥ (१) ॥*॥ सहार्द्रत्वेन ॥ (२) ॥*॥
 क्लियति स्व । 'क्लिद् आर्द्राभावे' (दि० प० से०) । अकर्मक-
 लात्कर्तरि कः (३१४।७२) ॥ (३) ॥*॥ तिम्यति स्व ।
 स्तिम्यति स्व । 'तिम धीम आर्द्राभावे' (दि० प० से०) । अ-
 कर्मकलात्कर्तरि कः (३१४।७२) । 'स्तिमितत्कारले क्लिने'
 इति रुद्रः ॥ (४) ॥*॥ (५) ॥*॥ समुन्नति स्व । 'उन्दी

क्लेदने' (रु० प० से०) । अकर्मकत्वात् कः (३१४।७२) ।
 'नुदविद्-' (८।२।५५) इति वा नत्वम् ॥ (६) ॥*॥ (७)
 ॥*॥ सप्त 'क्लिन्नस्य' ॥

त्राणं त्रातं रक्षितमवितं गोपायितं च गुप्तं च ।

त्रेति ॥ त्रायते स्व । 'त्रिद् पालने' (भ्वा० आ० अ०) ।
 कः (३१२।१०२) । 'नुदविद्-' (८।२।५५) इति वा नत्वम् ।
 'त्राणं त्राते रक्षणे च त्रायमणौपधावपि' इति हेमः ॥ (१)
 ॥*॥ (२) ॥*॥ रक्ष्यते स्व । 'रक्ष पालने' (भ्वा० प०
 से०) । कः (३१२।१०२) ॥ (३) ॥*॥ अव्यते स्व । 'अव
 रक्षणादौ' (भ्वा० प० से०) । कः (३१२।१०२) ॥ (४)
 ॥*॥ गोपाय्यते स्व । 'गुपू रक्षणे' (भ्वा० प० से०) । 'आ-
 यादय आर्षघातुके वा' (३।१।३१) । कः (३१२।१०२)
 (५) ॥*॥ गुप्यते स्व । कः (३१२।१०२) । 'गुप्तं गृढे त्राते'
 इति हेमः ॥ (६) पट् 'रक्षितस्य' ॥

अवगणितमवमतावह्वते अवमानितं च परिभूते
 ॥ १०६ ॥

अवेति ॥ अवगप्यते स्व । 'गण संख्याने' (जु० उ०
 से०) । कः (३१२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ अवमन्यते स्व ।
 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । कः (३१२।१०२) ॥ (२)
 ॥*॥ अवव्रायते स्व । कः (३१२।१०२) ॥ (३) ॥*॥ अव-
 मान्यते स्व । 'मान पूजायाम्' (भ्वा० आ० से०) । कः
 (३१२।१०२) ॥ (४) ॥*॥ परिभूयते स्व । कः (३१२।१०२)
 ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'अवमानितस्य' ॥

त्यक्तं हीनं विधुतं समुज्झितं धूतमुत्सृष्टम् ।

त्येति ॥ त्यज्यते स्व । 'त्यज हानौ' (भ्वा० प० अ०) ।
 कः (३१२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ हीयते स्व । 'ओहाक् त्यागे'
 (जु० प० अ०) । कः (३१२।१०२) । 'धुमास्था-' (६।१।६६)
 इतीत्वम् ॥ (२) ॥*॥ विधूयते सं । 'धूल् कम्पने' (स्वा०
 उ० अ०) । कः (३१२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ समुज्झ्यते स्वा ।
 'उज्ज उत्सर्गे' (तु० प० से०) । कः (३१२।१०२) ॥ (४)
 ॥*॥ धूयते सं । 'धू विधूनने' (तु० प० से०) । कः (३१
 २।१०२) । 'धूतौ कम्पितमर्त्सितौ' इति हेमचन्द्रः ॥ (५)
 ॥*॥ उत्सृज्यते स्व । 'सृज विसर्गे' (तु० प० अ०) । कः
 (३१२।१०२) ॥ (६) ॥*॥ पट् 'उत्सृष्टस्य' ॥

उक्तं भापितमुदितं जल्पितमाख्यातमभिहितं लपि-
 तम् ॥ १०७ ॥

उक्तमिति ॥ उच्यते स्व । 'वच परिभाषणे' (अ० प०
 अ०) । वृथो वचिः, वा । कः (३१२।१०२) ॥ (१) ॥*॥
 भाप्यते स्व । 'भाप व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० आ० से०) । कः
 (३१२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ उच्यते स्व । 'वद् व्यक्तायां
 वाचि' (भ्वा० प० से०) । कः (३१२।१०२) ॥ (३) ॥*॥

१—अस्यान्नेऽङ्गोऽसंगतः । गत्यर्थकत्वात्संभवात् । तस्मात्
 'गल स्रवणे' (जु० आ० से०) इति टेलनीयम् ॥

जल्प्यते स्म । 'जल्प व्यकायां वाचि' (भ्वा० प० से०) कः (३१२।१०२) ॥ (४) ॥॥ आख्यायते स्म । 'ख्या प्रकथने' (अ० प० अ०) । चङिद् भ्रादेशो वा । कः (३१२।१०२) ॥ (५) ॥॥ अभिधीयते स्म । कः (३१२।१०) । 'दधातेर्हिः' (७।४।४२) ॥ (६) ॥॥ लप्यते स्म, 'लप व्यकायां वाचि' (भ्वा० प० से०) कः (३१२।१०२) ॥ (७) ॥॥ सप्त 'उक्तस्य' ॥

बुद्धं बुधितं मनितं विदितं प्रतिपन्नमवसितावगते ।

विवृति ॥ बुद्धते स्म । 'बुध अवगमने' (दि० आ० अ०) । कः (३१२।१०२) । 'बुद्धः पण्डिते बोधिते जिने' इति हैमः ॥ (१) ॥॥ भ्वादिः सेट्कः ॥ (२) ॥॥ मन्यते स्म । 'मनु अवबोधने' (त० आ० से०) । कः (३१२।१०२) । 'यस्य विभाषा' (७।२।१५) इति निषेधस्यानिलत्वादिद् । तदनिलत्वे च 'कृती छेदने' (तु० प० से०) इती-दित्करणं लिङ्गम् । अन्यथा 'सेडत्तिञि-' (७।२।५७) इति वेट्कत्वात्सिद्धे किं तेन । यद्वा 'मन च' इति भ्वादिः 'मनिम्'—बोपदेवः पठति । स सेट् ॥ (३) ॥॥ विद्यते स्म । 'विद ज्ञाने' (अ० प० से०) । कः (३१२।१०२) ॥ (४) ॥॥ प्रतिपद्यते स्म । 'पद् गर्ता' (दि० आ० अ०) । कः (३१२।१०२) ॥ (५) ॥॥ अवचीयते स्म । 'पो अन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । कः (३१२।१०२) । 'यतिस्यति-' (७।४।४०) इतीत्वम् ॥ (६) ॥॥ अवगम्यते स्म । 'गन्तु गर्ता' (भ्वा० प० अ०) । कः (३१२।१०२) ॥ (७) ॥॥ सप्त 'अवगतस्य' ॥

ऊरीकृतमुररीकृतमङ्गीकृतमाश्रुतं प्रतिज्ञातम् १०८
संगीर्णविदितसंश्रुतसमाहितोपश्रुतोपगतम् ।

विवृति ॥ ऊरी क्रियते स्म । कः (३१२।१०२) ॥ (१) ॥॥ उररी क्रियते स्म । कः (३१२।१०२) ॥ (२) ॥॥ अनङ्गमङ्गनकारि । कः (३१२।१०२) ॥ (३) ॥॥ आश्रूयते स्म । 'श्रु श्रवणे' (भ्वा० प० अ०) । कः (३१२।१०२) ॥ (४) ॥॥ प्रतिज्ञायते स्म । कः (३१२।१०२) ॥ (५) ॥॥ संगीर्यते स्म । 'गृ निगरणे' (तु० प० से०) । कः (३१२।१०२) ॥ (६) ॥॥ विद्यते स्म । 'विद ज्ञाने' (अ० प० से०) कः (३१२।१०२) । ('विदितं बुधिताश्रुतयोः' इति मेदिनी) ॥ (७) ॥॥ संश्रूयते स्म । कः (३१२।१०२) ॥ (८) ॥॥ समाधीयते स्म । कः (३१२।१०२) । 'दधातेर्हिः' (७।४।४२) ॥ (९) ॥॥ उपश्रूयते स्म । (३१२।१०२) ॥ (१०) ॥॥ उपगम्यते स्म । कः (३१२।१०२) ॥ (११) ॥॥ एकादश 'अङ्गीकृतस्य' ॥

ईलितशस्तपणायितपनायितप्रणुतपणितपनितानि

॥ १०९ ॥

अपि गीर्णवर्णिताभिष्टतेडितानि स्तुतार्यानि ।

ईलीति ॥ ईड्यते स्म । 'ईड स्तुता' (अ० आ० से०) ।

कः (३१२।१०२) । डल्योरैक्याद्वा लः ॥ (१) ॥॥ (११) ॥॥ शस्यते स्म । 'शंसु स्तुता' (भ्वा० प० से०) । कः (३१२।१०२) । 'शस्तं क्षेमे प्रशस्ते च' इति हैमः ॥ (२) ॥॥ पणाप्यते स्म । 'पण व्यवहारे स्तुता च' (भ्वा० आ० से०) । आयो वा (३।१।३१) । कः (३१३।१०२) ॥ (३) ॥॥ (६) ॥॥ पनाप्यते स्म । 'पन च' (भ्वा० आ० से०) । आयो वा (३।१।३१) । कः (३१२।१०२) ॥ (४) ॥॥ (७) ॥॥ प्रणूयते स्म । 'णु स्तुता' (अ० प० से०) । कः (३१२।१०२) ॥ (५) ॥॥ गीर्यते स्म । 'गृ शब्दे' (न्या० प० से०) कः (३१२।१०२) ॥ (८) ॥॥ वर्णयते स्म । 'वर्ण वर्णक्रियावित्सारगुणवचनेषु' (तु० उ० से०) कः (३१२।१०२) ॥ (९) ॥॥ अभिष्टूयते स्म । 'ष्टु स्तुता' (अ० उ० अ०) । कः (३१२।१०२) ॥ (१०) ॥॥ स्तुत-मर्थो येषां तानि ॥ (१२) ॥॥ द्वादश 'स्तुतार्यानि ॥

भक्षितचर्वितलितप्रत्यवसितगिलितखादितप्सा-
तम् ॥ ११० ॥

अभ्यवहंतान्नजग्धप्रस्तगलस्ताशितं भुक्ते ।

भेति ॥ भक्ष्यते स्म । 'भक्ष अदाने' (तु० प० से०) । कः (३१२।१०२) ॥ (१) ॥॥ चर्व्यते स्म । 'चर्व अदाने' (भ्वा० प० से०) । कः (३१२।१०२) ॥ (२) ॥॥ लिप्यते स्म । 'लिप उपदेहे' (तु० उ० से०) कः (३१२।१०२) ॥॥ क्वचित्तु 'लीढम्' इति पाठः । तत्र 'लिह आखादाने' (अ० उ० अ०) वातुः ॥ (३) ॥॥ प्रत्यवचीयते स्म । 'पो अन्त-कर्मणि' (दि० प० अ०) । कः (३१२।१०२) ॥ (४) ॥॥—गीर्यते स्म । 'गृ निगरणे' (तु० प० से०) कः (३१२।१०२) । 'अचि विभाषा' (८।२।२१) इति वा लत्वम्—इति खामी । तत्र 'श्रुकः किति' (७।२।११) इतीग्नियेधप्रसङ्गात् । गरणम् । गिलिः । 'इकृष्यादिभ्यः' (वा० ३।३।१०८) । 'अचि-' (८।२।२१) इति वा लत्वम् । गिलिर्जातास्य । तारकादिः (५।२।३६) ॥ (५) ॥॥ खाद्यते स्म । 'खाह भक्षणं' (भ्वा० प० से०) । कः (३१२।१०२) ॥ (६) ॥॥ प्तायते स्म । 'प्ता भक्षणं' (अ० प० अ०) ॥ (७) ॥॥ अभ्यवहियते स्म । कः (३१२।१०२) ॥ (८) ॥॥ अद्यते स्म । कः (३१२।१०२) । 'अदोऽनने' (३।२।६८) इति ज्ञाप-काजघिर्वा ॥ (९) ॥॥ (१०) ॥॥ ग्रस्यते स्म । ग्लस्यते स्म । 'ग्रसु ग्लसु अदाने' (भ्वा० आ० से०) । कः (३१२।१०२) ॥ (११) ॥॥ (१२) ॥॥ अश्यते स्म । 'अश भोजने' (न्या० प० से०) । कः (३१२।१०२) ॥ (१३) ॥॥ मुज्यते स्म । 'मुज पालनाभ्यवहारयोः' (६० प० अ०) कः (३१२।१०२) ॥ (१४) ॥॥ चतुर्दश 'खादितस्य' ॥

क्षेपिष्टक्षोदिष्टप्रेष्टवृष्टिष्यविष्टवंहिष्टाः ॥ १११ ॥

क्षिप्रभ्रुद्रामीप्सितपृथुपीवररवहृप्रकर्पर्याः ।

क्षेपीति ॥ अतिगयेन क्षिप्रः । ष्टन् (५।३।५५) ।

'स्पृष्टरू-' (३।४।५६) इति साहुः ॥ (१) ॥३॥ अतिशयेन
 सुदुः । पूर्ववद् (५।३।५५) (३।४।५६) ॥ (१) ॥३॥ अति-
 शयेन प्रियः । 'प्रियास्त्रि-' (३।४।५७) इति साहुः ॥ (१)
 ॥३॥ अतिशयेन दुःखः । पूर्ववद् (३।४।५७) ॥ (१) ॥३॥
 अतिशयेन स्पृष्टः । 'स्पृष्टरू-' (३।४।५६) इति साहुः ॥
 (१) ॥३॥ अतिशयेन बहुलः । 'प्रियास्त्रि-' (३।४।५७)
 इति साहुः ॥ (१) ॥३॥ 'पीवर' इति पाठस्तदुक्तः । छ-
 न्दीमहाद् । 'पीव' इति पाठे नान्तो युक्तः ॥३॥ द्वेषिशादी-
 नां क्षिप्रदिनिर्वधासंख्यं द्वेषम् ॥३॥ एकैकम् 'क्षिप्रादी-
 नाम्' ॥

साधिष्टद्राधिष्टस्केष्टगरिष्टहसिष्टवृन्दिष्टाः ॥ ११२ ॥
 बाढव्यायतयहुगुर्ववामनवृन्दारकातिशये ।

सेति ॥ अतिशयेन बाढः इष्टम् (५।३।५५) । 'अन्तिष्ठ-
 वाट्योनेदमावा' (५।३।६३) ॥ (१) ॥३॥ अतिशयेन दीर्घः ।
 'प्रियास्त्रि-' (३।४।५७) इति साहुः ॥ (१) ॥३॥ अतिश-
 येन स्थिरः । पूर्ववद् (३।४।५७) ॥ (१) ॥३॥ अतिशयेन
 गुह्यः । पूर्ववद् (३।४।५७) ॥ (१) ॥३॥ अतिशयेन हस्तः ।
 'स्पृष्ट-' (३।४।५६) इति साहुः ॥ (१) ॥३॥ अतिशयेन
 इन्दारकः । 'प्रियास्त्रि-' (३।४।५७) इति साहुः ॥ (१)
 ॥३॥ साधिष्टादीनां बाढादिनिर्वधासंख्यं वेपथ्यम् ॥३॥ एकै-
 कम् 'बाढादीनाम्' ॥

॥ इति विशेष्यनिघ्नवर्णविवरणम् ॥

प्रकृतिप्रत्ययाद्यर्थैः संकीर्णं लिङ्गमुन्नयेत् ।

प्रेति ॥ संज्ञार्थैः संज्ञोर्लिङ्गैश्चारभ्यन्तासंज्ञैर्णं वर्णं प्र-
 कृत्यार्थनिर्दिष्टम् हेतु । यथा 'अपरस्तरः' । अयं हि लिङ्ग-
 विशेषणनिघादिप्रत्ययस्याविधानात्प्रकृतिः । अस्तु च 'परवस्त्रि-
 इम्' (३।४।२६) इत्यतिशेषपरमव्यत्येव लिङ्गं भवति ।
 परमव्यत्ये च सर्वनामत्वात्प्रतिष्ठत्वम् । न च 'द्वन्द्वे च' (१।
 १।३१) इति निषेधः । तत्र समुदायविषयत्वेनावयवत्वमिष-
 त्वानावात् । यत्तु—अयं हि विमलिप्रकृतित्वात्प्रकृतिः—इति
 सुकृतेनोक्तम् । तत्र । एवं सति सर्वत्र प्रकृत्यर्थेनैव लिङ्ग-
 तिग्ये प्रत्ययार्थेन लिङ्गतिग्येयानिवागत्य वैषम्यप्रसङ्गात् ।
 प्रत्ययार्थेन यथा—शान्तिः । त्रिधां चित्तो विधानात् । ति-
 धूनम् । नपुंसके लुप्तौ विहितत्वात् । आद्यशब्देन रूपने-
 दादिग्रहः । रूपनेदेन कर्मादेः कृत्वत्वादि । साहचर्येण हि-
 न्मादेः पुंसत्वादि । यद्वा निघ्नवादीयेन लिङ्गेन संज्ञं सति
 सत्र वर्णं वर्णान्तरे च प्रकृत्यर्थोर्लिङ्गं द्वेषम् । लिङ्गसंग्रहे च
 रूपनागमनि लिङ्गमुन्नयेत्वेनेहोक्तम् ॥

कर्म क्रिया

केति ॥ क्रियते । कृणो भावे कर्मणि च नन्ति (३०।४।
 १४५) । 'कर्म व्यप्ये क्रियायां च पुंसुसंज्ञयोर्नेतम्' इति

रुः ॥ (१) ॥३॥ 'द्य च' (३।३।१००) । 'तिद् शयतिष्ठद्' (५।४।२८) । 'अत्रि हृ-' (३।४।५७) इत्यिद् ॥ (२) ॥३॥
 द्वे 'क्रियायाः' ॥

तत्सातत्ये गम्ये स्थुरपरस्परः ॥ १ ॥

तेति ॥ तत्सातत्ये क्रियायाः क्रियावतां च नैरन्त्ये ॥३॥
 'अपरे च परे च' इति दृष्टः । 'अपरस्तराः क्रियासातत्ये'
 (३।३।१४४) इति पुनिसालवे । क्रियासातत्ये 'अपरस्तरं
 गच्छन्ति' । 'निर्विष्टं कर्मसातत्ये सुवामिपरस्परम्' इति
 नागुरिः । क्रियावतां सातत्ये तु लिङ्गव्यम् । 'अपरस्तराः
 वायाः क्रियधागच्छन्ति' । 'अपरस्तरानि कुजानि' ॥ (१)
 ॥३॥ एतं नैरन्त्येण क्रियायाः क्रियावतश्च ॥
 साकल्यासङ्गवचने पाठयणतुरायणे ।

सेति ॥ साकल्यं च आसङ्ग्यम् । तां वक्तुः क्वचः क्वर्ते
 लुद् (३।३।११३) ॥३॥ पारस्य अयनम् । 'पूर्ववदाद्-'
 (८।४।६) इति पत्वम् ।—ह्येवैतिहेनेव—इत्येके ॥३॥ 'प-
 रायनम्' इति वा पाठः । परलयनम् । 'आश्रये तत्परान्ते
 परायणपदं लिङ्' इति शाश्वतः ॥ (१) ॥३॥ तौल्येति ।
 'तुर त्वरणे' (हु० प० से०) । 'इत्यव-' (३।३।१३५) इति
 कः । तुरसायनम् । यत्तु—त्वरणम् । तुरणं वा । कः तुरा
 सायनन्वादयनम्—इति सामिसुहृत्प्रवाहट्टः । तत्र । अन्-
 तर्गतित्तिनक्या पदान्तात्वेन 'वर्तिववायाः-' (८।३।५६) इति
 दीर्घप्रसङ्गात् ॥ (१) ॥३॥ एकैकम् 'साकल्यासङ्गवच-
 नयोः' ॥

यदच्छा सौरिता

येति ॥ कृच्छनम् । कृच्छा । 'कृच्छ गंसादी' (हु० प०
 से०) । 'गुणेव हटः' (३।३।१०४) इत्यप्रत्ययः । या कृच्छा ।
 'विशेषणम्-' (२।१।५७) इति समासः ॥ (१) ॥३॥ स्वेने-
 त्तुं शीलनस्य । 'कुञ्जवादी' (३।२।७८) इति लितिः ।
 सौरित्यो भावः । 'तस्य नाडः-' (५।३।१३९) इति तच् ॥
 (२) ॥३॥ द्वे 'सातक्यस्य' ॥

हेतुगुन्या त्वास्या विलक्षणम् ॥ २ ॥

हयिति ॥ हेतुगुणकारणेन गुणना कस्या स्थितिः ॥३॥
 तिगर्त लक्षणमाद्येवमं यत्र । 'विलक्षणं मतं स्यात् यद्भवे-
 त्प्रियथोवनम्' इति नागुरिः ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'हेतुगु-
 न्यास्यायाः' ॥

१—'रुच्यारण्यं नाम वक्ष्यं नम वैपि' इति नष्टि-
 इति सुहृत् । २—'यपक्रमं साकल्यवचनं यपवनम् । 'नष्टि-
 वचनं परायणम्' इति सुहृत्प्रत्ययः 'पुरायणं' इत्यस्य वक्ष्ये-
 साम्यवचननेन प्रयान्तेष्वनमसंज्ञनेन । अथ सत्र संज्ञुत्वास्या-
 वान्ति—इतिरुच्यारण्येण पुरायणम् इत्येकान्ति । अथ वक्ष्ये ।
 'अप नोदरारण्यं सती इतिदंनानिस्तु, इति अक्षिद—यस्तुचम् ।

शमथस्तु शमः शान्तिः

शेति ॥ शमनम् । 'शमु उपशमे' (दि० प० से०) । 'शमादिभ्योऽधच्' ॥ (१) ॥*॥ 'भावे' (३।३।१८) इति घञ् । 'नोदात्तोपदेश-' (७।४।३३) इति वृध्यभावः ॥ (२) ॥*॥ 'त्रियां क्तिन्' (३।३।१४) । 'अनुनासिकस्य-' (६।४।११५) इति दीर्घः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'कामक्रोधाद्यभावस्य' ॥

दान्तिस्तु दमयो दमः ।

देति ॥ दमनम् । 'दमु उपशमे' (दि० प० से०) । (पूर्ववत्प्रक्रिया) ॥ त्रीणि 'तपःक्लेशसहनस्य' ॥

अवदानं कर्मवृत्तम्

अवेति ॥ 'द्वैप् शोधने' (भ्वा० प० अ०) । भावे ल्युट् (३।३।११४) ॥*॥ क्वचित् 'अपदानम्' इति पाठः ॥ (१) ॥*॥ वर्तनम् । 'वृत् वर्तने' (भ्वा० आ० से०) । भावे क्तः (३।३।११४) । कर्मणः कर्मणि वा वृत्तम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्रशस्तकर्मणः' ॥

काम्यदानं प्रवारणम् ॥ ३ ॥

केति ॥ कामोऽस्ति यत्र । 'अन्यत्रापि-' (वा० ५।२।१२०) इति यप् ।—हिमादित्वाद्यप्—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः । यद्वा काम्यते । 'कमु कान्तौ' (भ्वा० आ० से०) । 'वचो यद्' (३।१।१७) काम्येनेच्छया, काम्यस्य वरत्रीहस्त्यादेर्वा, दानम् ॥ (१) ॥*॥ प्रत्रियते । 'वृच् वरणे' सुरादिः । ल्युट् (३।३।११५) । 'प्रवारणं महादानम्' इति त्रिकण्डशेषः । ('प्रवारणं निषेधे स्यात्काम्यदाने च न द्वयोः' इति नेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'काम्यदानस्य' ॥

वशाक्रिया संवैननम्

वेति ॥ वशस्य करणम् । 'कृलः श च' (३।३।१००) ॥ (१) ॥*॥ संप्रवृत्तेः 'वतु याचने' (त० आ० से०) इति वशीकरणार्थः ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वशीकरणस्य' ॥

मूलकर्म तु कर्मणम् ।

म्विति ॥ ओपध्यादिमूलेन कर्म ॥ (१) ॥*॥ कर्मैव । 'तद्युक्ताकर्मणोऽण्' (५।४।३६) । ('कर्मणं मन्त्रतन्त्रादियोजने कर्मठेऽपि च' इति नेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ओपधीनां मूलैरुच्चाटनादिकर्मणः' 'कामेण' इति श्वातस्य ॥

१—इदं तु इदं नोपलभ्यते । सिद्धान्तकौमुद्यामपि 'शीर्षापि-' (७० ३।१।२३) इति स्रज्वाख्यायान्—वाहुलकाच्छनिदमिन्मान्—इत्युक्तम् ॥ २—'प्रवारणम्' दन्तोऽयमध्यम् । 'प्रचारणम्' चवर्गाग्रमध्यं वा—इति धीवृषाल्यव्याख्या । ३—'संवैननम्' लुवीयस्तवर्गपञ्चमः 'संवपनम्' पवर्गापः, इत्येके । 'संवदनम्' तवर्गवृतीभः, इत्यपरे । 'जयत्रियः संवदन् पवस्तव' इति मर्णा रक्षवंशः—इति मुकुटधीवृषी ।

विधूननं विधुवनम्

वीति ॥ 'धूञ् कम्पने' सुरादिः । 'धूञ्प्रीयोः-' (वा० ७।३।३७) इति नुक् । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (१) ॥*॥ 'धुविधूनने' (तु० प० से०) । ल्युट् (३।३।११५) । 'गाड्कुटादिभ्यः-' (१।२।१) इति द्वित्वाद्गुणाभावः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कम्पनस्य' ॥

तर्पणं प्रीणनावनम् ॥ ४ ॥

तेति ॥ 'रूप प्रीणने' (दि० प० अ०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (१) ॥*॥ 'प्रीञ् तर्पणे' (त्रया० उ० अ०) । स्वायम्यन्ताशुक् (वा० ७।३।३७) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ 'अव रक्षणे' (भ्वा० प० से०) ल्युट् (३।३।११५) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'प्रीणनस्य' ॥

पर्याप्तिः स्यात्परित्राणं हस्तवारणमित्यपि ।

पेति ॥ पर्यापनं पर्याप्प्रोतिव्हाणार्थः । क्तिन् (३।३।१४) ॥ (१) ॥*॥ 'त्रिङ् पालने' (भ्वा० आ० अ०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ हस्तेन हस्तस्य वा वारणम् ॥*॥ क्वचित् ('हस्त' धारणम्' इति पाठः । प्रहारोद्यतस्य हस्तस्य धारणं रोधः) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'मारणोद्यतनिवारणस्य' ॥

सेवनं सीवनं स्युतिः

सयिति ॥ 'पिबु तन्तुसंताने' (दि० प० से०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (१) ॥*॥ ष्टयोदरादित्वात् (६।३।१०६) वा दीर्घः ।—द्विविसिष्योर्वा दीर्घः—इति स्वामी ।—'अन्येषामपि-' (६।३।१३७) इति दीर्घः—इति मुकुटः । तत्र । 'वचनाभावात् । पूर्वपदत्वाभावाच्च ॥ (२) ॥*॥ क्तिन् (३।३।१४) । 'च्छ्लोः-' इति पाठस्तु न्याय्यः ॥*॥ त्रीणि 'सूचीक्रियायाः' ॥

विदरः स्फुटनं भिदा ॥ ५ ॥

धीति ॥ विदरणम् । 'दृ विदारणे' (त्रया० प० से०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । यत्तु—'ग्रहवृद्ध-' (३।३।५८) इत्यप्—इति मुकुटेनोक्तम् । तत्र । 'इद् आदरे' (तु० आ० अ०) इति ह्रस्वस्यैव ग्रहणात् । 'दृ विदारणे' इत्यस्य स्वयमुपन्यस्तत्वात् ॥ (१) ॥*॥ 'स्फुट विकसने' (तु० प० से०) कृटादिः । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ 'भिदिर् विदारणे' (६० उ० अ०) भिदाद्यद् (३।३।१०६) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'द्विधाभावस्य' ॥

आक्रोशनमभीपङ्गः

आक्रविति ॥ 'कुश आहाने' (भ्वा० प० से०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (१) ॥*॥ 'पञ् सङ्गे' (भ्वा० प० अ०) । घञ् (३।३।१८) 'उपसर्गस्य घवि-' (६।३।१२२) इति दीर्घः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शापस्य' ॥

१—इदमंतंगवम् । पौ परे नुग्विधानेन पन्ताशुको विपःनाभावात् ॥

संवेदो वेदना न ना ।

समिति ॥ 'विद ज्ञाने' (अ० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ 'विद चेतनाख्याननिवासेषु' चुरादिः । 'प्यास-' (३।३।१०७) इति युच् । यद्वा 'विद ज्ञाने' (अ० प० से०) । 'घट्टिवन्दिदिविदभ्यश्च' (वा० ३।३।१०७) इति 'युच्' । 'ल्युट् च' (३।३।११५) इति ल्युटि क्लीबत्वम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अनुभवस्य' ॥

संमूर्च्छनंमभिव्याप्तिः

समिति ॥ 'मुर्छा मोहसमुच्छ्राययोः' (भ्वा० प० से०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (१) ॥*॥ अभिव्यापनम् । 'आपृ व्याप्तौ' (स्वा० प० अ०) । 'क्लिन्नावादिभ्यः' (वा० ३।३।९४) इति क्तिन् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सर्वतोव्याप्तेः' ॥

याज्ञा भिक्षार्थनार्दना ॥ ६ ॥

येति ॥ याचनम् । 'द्वयाच् याच्यायाम्' (भ्वा० उ० से०) । 'यजयाच-' (३।३।९०) इति नट् ॥ (१) ॥*॥ भिक्षणम् । 'भिक्ष याचने' (भ्वा० उ० से०) । 'गुरोश्च-' (३।३।१०३) इत्यः ॥ (२) ॥*॥ 'अर्थयाच्यायाम्' (चुरादिः से०) 'प्यास-' (३।३।१०७) इति युच् ॥ (३) ॥*॥ 'अर्द गतौ याचने च' (भ्वा० प० से०) स्वार्यप्यन्तः । युच् (३।३।१०७) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'याज्ञायाः' ॥

वर्धनं छेदने

वेति ॥ 'वर्ध छेदनपूरणयोः' (जु० प० से०) । ल्युट् (३।३।११५) । 'वर्धनं छेदने वृद्धौ' इति दन्तोष्वादावजयः ॥ (१) ॥*॥ 'छिदिद् द्वैधीकरणे' (द० उ० अ०) ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कर्तनस्य' ॥

अथ द्वे आनन्दनसुभाजने ।

आप्रच्छन्नम्

अथेति ॥ 'द्वनदि समृद्धौ' (भ्वा० प० से०) ल्युट् (३।३।११५) ॥*॥ 'आमन्त्रणम्' इति क्वचित्पाठः । तत्र 'मन्त्रि गुप्तभाषणे' (जु० आ० से०) ॥ (१) ॥*॥ 'सभाज प्रीतिदर्शनयोः' (जु० उ० से०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ 'प्रच्छ ज्ञीप्सायाम्' (तु० प० अ०) । आङ्पूर्वः प्रच्छिरानन्दनार्थः । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'आलिङ्गनकुशलप्रश्नादिनानन्दनस्य' ॥

अथान्नायः संप्रदायः

अथेति ॥ आत्रानम् । 'त्रा अभ्यासे' (भ्वा० प० अ०) । घञ् (३।३।१८) 'आतः-' (७।३।३३) इति युक् ॥ (१) ॥*॥ संप्रदानम् । 'दाच्' (जु० उ० अ०) । घञ् (३।३।

१८) । युक् (७।३।३३) ॥ (२) ॥*॥ द्वे गुरुपरम्परागतसदुपदेशस्य' ॥

क्षये क्षिया ॥ ७ ॥

क्षेति ॥ क्षयणम् । 'क्षि क्षये' (भ्वा० प० अ०) । 'ए-रच्' (३।३।५३) ॥ (१) ॥*॥ 'क्षीप् हिंसायाम्' (क्या० प० अ०) । 'पिद्धिदादिभ्योऽङ्' (३।३।१०४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अपचयस्य' ॥

ग्रहे ग्राहः

ग्रेति ॥ ग्रहणम् । 'ग्रह उपादाने' (क्या० उ० से०) । 'ग्रहवृद्-' (३।३।५८) इत्यप् ॥ (१) ॥*॥ स्वार्यप्यन्तादन् (३।३।५६) । घञ् (३।३।१८) वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे ग्रहणस्य' ॥

वशः कान्तौ

वेति ॥ 'वश कान्तौ' (अ० प० से०) 'वशिरण्योः-' (वा० ३।३।५८) इत्यप् ॥ (१) ॥*॥ 'कमु कान्तौ' (भ्वा० आ० से०) । 'आयादयः-' (३।१।३१) इति णिडभावे क्तिन् (३।३।९४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'इच्छायाः' ॥

रक्षणस्त्राणे

रेति ॥ 'रक्ष पालने' (भ्वा० प० से०) । 'यजयाच-' (३।३।९०) इति नट् ॥ (१) ॥*॥ 'त्रिङ् पालने' (भ्वा० आ० अ०) ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'रक्षणस्य' ॥

रणः कणे ।

रेति ॥ रणनम् । 'रण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'वशिरण्योः' (वा० ३।३।५८) इत्यप् ॥ (१) ॥*॥ कणनम् । 'कण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'कणो वीणायाम्' (३।३।६५) इति साधुः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शब्दकरणस्य' ॥

व्यधो वेधे

व्येति ॥ व्यधनम् । 'व्यध ताडने' (दि० प० अ०) । 'व्यधजपोः-' (३।३।६१) इत्यप् ॥ (१) ॥*॥ वेधनम् । 'विध विधाने' (तु० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वेधनस्य' ॥

पचा पाके

पेति ॥ पचनम् । 'हु पचप् पाके' (भ्वा० उ० अ०) । पित्वाद् (३।३।१०४) ॥ (१) ॥*॥ घञ् (३।३।१८) द्वे ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पचनस्य' ॥

हवो हृतौ

हेति ॥ हानम् । 'हेच् स्पर्शायां शब्दे च' (भ्वा० उ० अ०) । 'भावेऽनुपसर्गस्य' (३।३।७५) इत्यप्, संप्रसारणं च ॥ (१) ॥*॥ क्तिन् (३।३।९४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'आह्वानस्य' ॥

१—सुकुटेन तु 'प्रीतिलेवनयोः' इति पाठो धृतः । स्वामिना तु—'प्रीतिदर्शने' इति पाठोऽङ्गीकृतः ।

वरो वृतौ ॥ ८ ॥

वेति ॥ वरणम् । 'वृब् वरणे' (स्वा० उ० से०) । 'ग्रह-
वृद्-' (३१३१५८) इत्यप् । 'तपोभिरिष्यते यस्तु देवेभ्यः स
वरो मतः' ॥ (१) ॥३॥ किन् (३१३१५४) ॥ (२) ॥३॥
द्वे 'वेष्टनसंभक्तयोः' ॥

ओपः श्लोषे

ओप इति ॥ ओपणम् 'उप दाहे' (भ्वा० प० से०)
घञ् (३१३१५८) ॥ (१) ॥३॥ श्लोपणम् । 'शुप दाहे' ।
(भ्वा० प० से०) । घञ् (३१३१५८) ॥ (२) ॥३॥ द्वे
'दाहस्य' ॥

नयो नाये

नेति ॥ नयनम् । 'णय गतौ' (भ्वा० प० से०) । घञ्
(३१३१५८) । संज्ञापूर्वकत्वात् नृद्धिः । यद्वा 'णीब्' (भ्वा०
उ० अ०) । 'एरच्' (३१३१५६) । 'क्वचिदपवादविषयेऽप्यु-
त्सर्गोऽभिनविशते' ॥ (१) ॥३॥ 'णीब् प्रापणे' (भ्वा० उ०
अ०) । 'त्रिणीभ्यो-' (३१३१२४) इति घञ् ॥ (२) ॥३॥
द्वे 'नीतेः' ॥

ज्यानिर्जीर्णौ

ज्येति ॥ ज्यानम् । 'ज्या वयोहानौ' (ज्या० प० अ०) ।
'ग्लाम्लाज्याहाभ्यो निः' (वा० ३१३१५५) ॥ (१) ॥३॥
जरणम् । 'जूप् वयोहानौ' (दि० प० से०) । क्तिन् (३१३
१४) । 'ऋत्वादिभ्यः क्तिन्निष्ठावद्वाच्यः' (वा० ८१२१४४) ।
'रदाभ्याम्-' (८१२१४२) इति नलम् ॥ (२) ॥३॥ द्वे
'जीर्णत्वस्य' ॥

भ्रमो भ्रमौ ।

भ्रैति ॥ भ्रमणम् । 'भ्रसु अनवस्थाने' (दि० प० अ०) ।
घञ् (३१३१५८) । 'नोदात्तोपदेशस्य-' (७३३१३४) इति
वृद्धभावः ।—सित्त्वाद्भ्रस्वः—इति मुकुटस्तु चिन्त्यः । गि-
च्यस्य प्रवृत्तेः ॥ (१) ॥३॥ 'इकृष्णादिभ्यः' (वा० ३१३१५०८)
॥ (२) ॥३॥ द्वे 'भ्रमणस्य' ॥

स्फातिर्वृद्धौ

स्फेति ॥ 'स्फार्थी वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) । किन्
(३१३१५४) 'स्फातिर्वृद्धिः प्रसारो ना' इति घोपालितः ॥
(१) ॥३॥ वर्धनम् । 'वृधु वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) । किन्
(३१३१५४) ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'वृद्धेः' ॥

प्रथा ख्यातौ

प्रेति ॥ प्रथनम् । 'प्रथ प्रख्याने' (भ्वा० आ० से०) ।
भिदायङ् (३१३१५०४) ॥ (१) ॥३॥ ख्यानम् । 'ख्या प्रक-

थने' (अ० प० अ०) । चक्षिटादेशो वा । किन् (३१३१५४)
॥ (२) ॥३॥ द्वे 'ख्यातेः' ॥

स्पृष्टिः पृक्तौ

स्पिति ॥ स्पर्शनम् । 'स्पृश संस्पर्शे' (तु० प० अ०) ।
किन् (३१३१५४) ॥ (१) ॥३॥ पर्वनम् । 'पृची संपर्के' ।
(रु० प० से०) । किन् (३१३१५४) ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'स्प-
र्शनस्य' ॥

स्रवः स्रवे ॥ ९ ॥

स्रेति ॥ स्रवनम् । 'ष्णु प्रस्रवणे' (अ० प० से०) । 'ऋ-
दोरप्' (३१३१५७) ॥ (१) ॥३॥ 'स्रु गतौ' (भ्वा० प० अ०)
॥ (२) ॥३॥ द्वे 'प्रस्रवणस्य' ॥

विधा समृद्धौ

व्यिति ॥ विधानम् । 'धाञ्' (तु० उ० अ०) । 'आ-
तश्च-' (३१३१५०६) इत्यङ् । 'विधा गजात्रे ऋद्धौ च'
(इति मेदिनी) ॥३॥ क्वचित् 'एधा' इति पाठः । 'एध वृद्धौ'
(भ्वा० आ० से०) । 'गुरोश्च-' (३१३१५०३) इत्यः ॥ (१)
॥३॥ समर्थनम् । 'ऋधु वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) । किन्
(३१३१५४) ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'धनसंपत्तेः' ॥

स्फुरणे स्फुरणा

स्फिन्नति ॥ 'स्फुर स्फुरणे संचलने च' कुटादिः । ल्युट्
(३१३१५५) । (धातुपाठे) अटुपधपाठे 'स्फुरणम्' अपि ॥
(१) ॥३॥ स्वायंभ्यन्ताद्युच् (३१३१५०७) संज्ञापूर्वकत्वात्
गुणः ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'स्फुरणस्य' ॥

प्रमितौ प्रमा ।

प्रेति ॥ प्रमाणम् । 'डुमिन् प्रक्षेपणे' (त्वा० उ० अ०)
किन् (३१३१५४) ॥ (१) ॥३॥ 'माङ् माने' (दि० आ०
अ०) । 'आतश्चो-' (३१३१५०६) इत्यङ् ॥ (२) ॥३॥ द्वे
'प्रमाज्ञानस्य' ॥

प्रसूतिः प्रसवे

प्रेति ॥ प्रसवनम् । 'धूद् प्राणिप्रसवे' (दि० आ० से०) ।
किन् (३१३१५४) ॥ (१) ॥३॥ 'ऋदोरप्' (३१३१५७) ॥
(२) ॥३॥ 'धू प्रेरणे' (तु० प० से०) वा ॥ (२) ॥३॥ द्वे
'प्रसवनस्य प्रेरणस्य वा' ॥

श्र्योते प्राधारः

श्र्यविति ॥ श्र्योतनम् । 'श्र्युतिर् क्षरणे' (भ्वा० प०
से०) । घञ् (३१३१५८) ॥ (१) ॥३॥ प्रक्षरणम् । 'घृ
क्षरणदीप्त्योः' (तु० प० अ०) । घञ् (३१३१५८) ।
'उपसर्गस्य-' (६१३१५२२) इति दीर्घः ॥ (२) ॥३॥ द्वे
'क्षरणस्य' ॥

क्लमथः क्लमे ॥ १० ॥

क्लेति ॥ क्लमनम् । 'क्लसु ग्लानौ' (दि० प० से०) ।

१—इदमसंगतम् । भिदादिध्वेवत्पाठस्वामावात् । 'धवादयः
पितः' (स्वा० ग० सू०) इति पित्वादेव निदे तत्पाठकल्पनस्याप्य-
नुचितत्वात् ॥

‘शमादिभ्योऽथच्’ ॥ (१) ॥*॥ घञि (३।३।१८) ‘नोदातो-
पदेश-’ (७।३।३४) इति वृद्धिर्न ।—मित्त्वाद्भ्रखत्वम्—इति
सुकुटस्तु चिन्त्यः । मितं षी ह्रस्विधानात् ॥ (२) ॥*॥ द्वे
‘ग्लानेः’ ॥

उत्कर्षोऽतिशये

उत्कर्षणम् । ‘कृष विलेखने’ (भ्वा० प० अ०) । घञ्
(३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ अतिशयनम् । शीङ् ‘एरच्’ (३।
३।५६) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘उत्कर्षस्य’ ॥

संधिः श्लेषे

संधानम् । घालः ‘उपसर्गं घोः किः’ (३।३।९२) ॥ (१)
॥*॥ श्लेषणम् । ‘श्लिष आलिङ्गने’ (दि० प० अ०) । घञ्
(३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘संधानस्य’ ॥

विषय आशये ।

विसयनम् । ‘विष् वन्धने’ (स्वा० उ० अ०) । ‘एरच्’
(३।३।५६) ‘परिनिविभ्यः सेव-’ (८।३।७०) इति पः ।
यत्तु—वध्यन्तेऽत्र, इति ‘पुंसि-’ (३।३।११८) इति घः ।
विसीयते विसिनोति वात्र—इति सुकुटेनोक्तम् । तत्र । भाव-
प्रत्ययानामेव पूर्वापरयोर्दर्शनेनाधिकरणार्थस्यानौचित्यात् ।
ल्युट्प्रसङ्गाच्च । वध्यन्तेऽत्र । ‘पुंसि-’ इति ‘घः’ इत्यस्यानुप-
योगाच्च ॥ (१) ॥*॥ शीङ् ‘एरच्’ (३।३।५६) ॥*॥
‘आश्रयः’ इति पाठे ‘एरच्’ (३।३।५६) ॥ (२) ॥*॥ द्वे
‘आश्रयस्य’ ॥

क्षिपायां क्षेपणम्

क्षेपणम् । ‘क्षिप प्रेरणे’ (तु० उ० अ०) । भिदाद्यद् (३।
३।१०४) ॥ (१) ॥*॥ ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे
‘प्रेरणस्य’ ॥

गीर्णिर्गौ

गिलनम् । ‘गृ निगरणे’ (तु० प० से०) । क्तिन् (३।३।
९४) । ‘ऋत्वादिभ्यः क्तिन्निष्ठावत्’ (वा० ८।२।४४) ॥ (१)
॥*॥ ‘इकूप्यादिभ्यः’ (वा० ३।३।१०८) ।—साहचर्यात्स्त्री-
त्वम्—इति सुकुटश्चिन्त्यः । ‘त्रियाम्’ इत्यधिकारात् ॥ (२)
॥*॥ द्वे ‘गिलनस्य’ ॥

गुरणमुद्यमे ॥ ११ ॥

‘गुरी उद्यमे’ (तु० प० से०) कुटादिः । ल्युट् (३।३।
११५) ॥ (१) ॥*॥ उद्यमनम् । ‘यम उपरमे’ (भ्वा० प०
से०) घञ् (३।३।१८) । संज्ञापूर्वकत्वाद्वृद्ध्यभावः ॥ (२)
॥*॥ द्वे ‘भाराद्युद्यमनस्य’ ॥

१—दैवादिकस्य दीर्घादि ‘गुरी’ धातोः ‘गूरणम्’ इति स्वामी-
इति सुकुटः ।—तुरादेः ‘गोरणम्’ अपि—इति स्वामी । पीयू-
षव्याख्यायामपि—गुरणं ह्रस्वादि । गूरणं दीर्घादीत्येके । गोरणमि-
त्यपरे—इति प्रकटितम् ॥

उन्नाय उन्नये

उन्नयनम् । ‘अवोदोर्नियः’ (३।३।२६) इति घञ् ॥ (१)
॥*॥ ‘क्वचिदपवादविषये उत्सर्गोऽभिनिविशते’ इत्यच् ॥ (२)
॥*॥ द्वे ‘उन्नयनस्य’ ॥

श्रायः श्रयणे

श्रयणम् । ‘श्रिञ् सेवामाम्’ (भ्वा० उ० से०) । ‘श्रिणी
भुवो-’ (३।३।२४) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ ल्युट् (३।३।
११५) ॥ (२) ॥ द्वे ‘सेत्रायाः’ ॥

जयने जयः ।

‘जि जये’ (भ्वा० प० अ०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥
(१) ॥*॥ ‘एरच्’ (३।३।५६) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘जयस्य’ ॥
निगादो निगदे

निगदनम् । ‘गद व्यक्तायां वानि’ (भ्वा० प० से०) ।
नौ गद-’ (३।३।६४) इत्यप वा ॥ (१) ॥*॥ घञ् (३।३।
१८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘गदनस्य’ ॥

मादो मदे

मदनम् । ‘मदी हर्षे’ (दि० प० से०) । ‘मदोऽनुप-’
(३।३।६७) इत्यप ॥ (१) ॥*॥ ‘सध मादस्ययोः-’ (६।३।
९६) इति निर्देशात् ‘क्वचिदपवादः-’ इति न्यायाद्वा घञ्
(३।३।१८) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘हर्षस्य’ ॥

उद्वेग उद्वेगे ॥ १२ ॥

उद्वेजनम् । ‘ओविजी भयचलनयोः’ (तु० आ० से०) ।
घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ उद्वेगणम् । ‘असु अनवस्थाने’
(दि० प० अ०) । घञ् (३।३।१८) । ‘नोदात्तोप-’ (७।३।
३४) इति न वृद्धिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘उद्वेजनस्य’ ॥
विमर्दनं परिमले

‘मृद क्षोदे’ (क्या० प० से०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥
(१) ॥*॥ परिमलनम् । ‘मल धारणे’ (भ्वा० आ० से०) ।
घञ् (३।३।१८) । संज्ञापूर्वकत्वात् वृद्धिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे
‘कुङ्कुमादिमर्दनस्य’ ॥

अभ्युपपत्तिरनुग्रहः ।

अभ्युपपदनम् । ‘पद गतौ’ (दि० आ० अ०) । क्तिन्
(३।३।९४) ॥ (१) ॥*॥ अनुग्रहणम् । ‘ग्रह उपादाने’
(क्या० उ० से०) । ‘ग्रहवृद्ध-’ (३।३।५८) इत्यप ॥ (२)
॥*॥ द्वे ‘हितसंपादनाहितनिवारणप्रवृत्तेः’ ॥

निर्ग्रहस्तु निरोधः स्यात्

निग्रहणम् । अप् (३।३।५८) ॥ (१) ॥*॥ निरोधनम् ।
‘रुधिर् आवरणे’ (ह० उ० अ०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (२)
॥*॥ द्वे ‘निरोधस्य’ ॥

१—‘निग्रहस्तु निरोधः-’ इति पाठः—इति स्वामी ।

अभियोगस्त्वभिग्रहः ॥ १३ ॥

अभियोजनम् । 'युजिर् योगे' (६० उ० अ०) । घञ् (३१३१८) ॥ (१) ॥*॥ अभिग्रहणम् । अप् (३१३१८) 'अनुग्रहोऽभिग्रहणेऽप्यभियोगे च गौरवे' इति रुद्रः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कलहाहानस्य' ॥

मुष्टिवन्धस्तु संग्राहः

मुष्टेर्वन्धः ॥ (१) ॥*॥ संग्रहणम् । 'समि मुष्टौ' (३१३१६) इति ग्रहेर्घञ् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मुष्टिवन्धनस्य' ॥

डिम्बे डमरविप्लवौ ।

डिम्बनम् । 'डि विनोदे' ( ) । घञ् (३१३१८) । 'दोड् विहायसा गतौ' (दि० आ० अ०) । डयनं विद्रवः डिम्बम् । उणादिनिपातः—इति मुकुटस्तु निर्मूलः । 'भयध्वनौ पुष्कसेऽपि डिम्बः शीहनि विप्लवे' इति रभसः ॥ (१) ॥*॥ 'डम' इति शब्दस्य राणम् । 'रा दाने' (अ० प० अ०) । बाहुलकाद्वयं कः ॥ (२) ॥*॥ विप्लवनम् 'मुष्टु गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । 'ऋदोरप्' (३१३१७) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'धाडकलुण्ठनादेः' । अशन्नकलहस्य—इति स्वामी ॥

वन्धनं प्रसितिश्चारः

'वन्ध वन्धने' । (क्र्या० प० अ०) ल्युट् (३१३१९५) ॥ (१) ॥*॥ प्रसयनम् । 'पिञ् वन्धने' (स्वा० उ० अ०) । 'किञ्' (३१३१४) ॥ (२) ॥*॥ चरणम् । 'चर गतौ' (भ्वा० प० से०) अनेकार्थत्वाद्बन्धने । घञ् (३१३१८) । 'वन्धापसर्पयोश्चारः' इति रुद्रः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'वन्धनस्य' । मुकुटस्तु—वन्धनसाधनरज्जुनिगडादेः—इत्याह । तत्र । भावप्रकरणात् । स्वामी तु 'चार' स्थाने 'स्वारम्' पठित्वा स्वारादीनां चतुर्णां पर्यायतामाह । स्वरति । 'स्व शब्दोपतापयोः' (भ्वा० प० से०) । अच् (३१११३४) प्रहायण् (५१४३८) ॥

स्पर्शः स्पर्शोपतप्तरि ॥ १४ ॥

सृशति । 'सृश वाधनस्पर्शनयोः' (जु० आ० से०) । 'पदरुज—' (३१३१६) इत्यत्र 'सृश उपतापे' (वार्ति०) इति कर्तरि घञ् ॥*॥ ('स्पर्श') इति रेफहीनपाठे तु स्वश स्पर्श-वाधनयोः' (भ्वा० उ० से०) इति धातोरच् (३१११३४) ॥ (१) ॥*॥ सृशति । वृच् (३१३१३३) । 'अनुदात्तस्य च—' (६११४९) इत्यमागमः ॥ (२) ॥*॥ उपतपति । 'तप संतापे' (भ्वा० प० अ०) । वृच् (३१११३३) ॥ (३) ॥*॥ यद्वा स्वरस्पर्शयोर्भावे घञ् । स्पर्शोपतप्त्रोर्भावे 'कृत्वल्युटो बहुलम्' (३१३१९३) इति वृच् । भावप्रकरणानुरोधेन ॥*॥ त्रीणि 'संतप्तस्य' 'संतापस्य वा' ॥

निकारो विप्रकारः स्यात्

निकृष्टीकरणम् । कृष्टो घञ् (३१३१८) । 'निकारः स्यात्प-

रिभवे धान्यस्योत्क्षेपणेऽपि च' इति धरणिः ॥ (१) ॥*॥ विप्रकरणम् । घञ् (३१३१८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अपकारस्य' ॥

आकारस्त्वङ्ग इङ्गितम् ।

आकरणम् । घञ् (३१३१८) ॥ (१) ॥*॥ इङ्गनम् । 'इमि गतौ' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३१३१८) ॥ (२) ॥*॥ कः (३१३१९४) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'अभिप्रायानुरूपचेष्टायाः' ॥

परिणामो विकारो द्वे समे विकृतिविक्रिये ॥ १५ ॥

परिणमनम् । 'णम प्रह्वदे' (भ्वा० प० अ०) । घञ् (३१३१८) ॥ (१) ॥*॥ विकरणम् । घञ् (३१३१८) ॥ (२) ॥*॥ विकरणम् । किञ् (३१३१४) ॥ (३) ॥*॥ 'कृञः दा च' (३१३१००) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'प्रकृतेरन्यथाभावस्य' । द्वयोः साम्यं धीत्वात् ॥

अपहारस्त्वपचयः

अपहरणम् । 'हृच् हरणे' (भ्वा० उ० अ०) । घञ् (३१३१८) ॥ (१) ॥*॥ अपचयनम् । 'एरच्' (३१३१६) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अपहरणस्य' ॥

समाहारः समुचयः ।

समाहरणम् । घञ् (३१३१८) ॥ (१) ॥*॥ समुचयनम् । 'चिच् चयने' (स्वा० उ० अ०) । 'एरच्' (३१३१६) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'राशीकरणस्य' ॥

प्रत्याहार उपादानम्

प्रत्याहरणम् । घञ् (३१३१८) ॥ (१) ॥*॥ उपादानो ल्युट् (३१३१९५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'स्वविपयेभ्य इन्द्रियपरावर्तनस्य' ॥

विहारस्तु परिक्रमः ॥ १६ ॥

विहरणम् । घञ् (३१३१८) ॥ (१) ॥*॥ परिक्रमणम् 'क्रमु पादविक्षेपे' (भ्वा० प० से०) । घञ् । 'नोदात्तोपदेश—' (७१३३४) इति वृद्धिर्न ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'क्रीडार्थसंचरणस्य' ॥

अभिहारोऽभिग्रहणम्

अभिहरणम् । घञ् (३१३१८) ॥ (१) ॥*॥ अभिग्रहेर्ल्युट् (३१३१९५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'आमिमुख्येन ग्रहणस्य' ॥

निर्हारोऽभ्यवकर्षणम् ।

निर्हरणम् । घञ् (३१३१८) ॥ (१) ॥*॥ अभ्यवकर्षे-ल्युट् (३१३१९५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शस्त्रादेर्युक्त्या निःसारणस्य' ॥

अनुहारोऽनुकारः स्यात्

अनुहरणम् । घञ् (३१३१८) ॥ (१) ॥*॥ अनुकरणम् । घञ् (३१३१८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सदृशकरणस्य' ॥

अर्थस्यापगमे व्ययः ॥ १७ ॥

व्ययनम् । 'व्यय वित्तसमुत्सर्गं' (बु० उ० से०) अदन्तः । घञ् (३।३।१८) । 'एरच्' (३।३।५६) वा ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'द्रव्यापगमस्य' ॥

प्रवाहस्तु प्रवृत्तिः स्यात्

प्रवहणम् । 'वह प्रापणं' (भ्वा० उ० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ प्रवर्तनम् । 'वृत्तु वर्तने' (भ्वा० आ० से०) । क्तिन् (३।३।९४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अविच्छेदेन जलादिप्रवृत्तेः' ॥

प्रवहो गमनं वहिः ।

प्रकृत्यो वहः । 'गोचरसंचर-' (३।३।११९) इति साधुः । 'प्रवहस्तु वहिर्यात्रामातरिश्वप्रभेदयोः' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'वहिर्यात्रायाः' ॥

वियामो वियमो यामो यमः संयामसंयमौ ॥ १८ ॥

वियमनम् । 'यमः समुपनिविषु च' (३।३।६३) इत्यव् वा । चादनुपसर्गोऽप्यव् वा । पक्षे घञ् । पद संयमनस्य । स्वामी तु—द्वे विविधयमनस्य द्वे 'उपरतिमात्रस्य' । द्वे संयमनस्य—इत्याह ॥

हिंसाकर्माभिचारः स्यात्

हिंसाफलं कर्म । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।७८) ॥ (१) ॥*॥ अभिचरणम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मारणादिक्रियायाः' ॥

जागर्यो जागरा द्वयोः ।

जागरणम् । 'जागर्तैरकारो वा' (वा० ३।३।१०१) । पक्षे (शे) यक् (३।१।६६) । 'जाग्रोऽवि-' (७।३।८५) इति गुणः ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ भावे घञि पुंति ॥*॥ द्वे 'जागरणस्य' ॥

विघ्नोऽन्तरायः प्रत्यूहः

विहननम् 'घञर्थे कः' (वा० ३।३।५८) ॥ (१) ॥*॥ अन्तर्मध्ये, अन्तरस्य व्यवधानस्य वायनम् । 'अय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) वा । घञ् (३।३।१८) । अच् (३।३।५६) वा ॥ (२) ॥*॥ प्रत्यूहनम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'विघ्नस्य' ॥

स्यादुपघ्नोऽन्तिकाश्रये ॥ १९ ॥

उपहन्यते । उपहननम्, वा । 'उपघ्न आश्रये' (३।३।८५) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ अन्तिके आश्रियते, आश्रयणं वा । 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'संनिहिताश्रयस्य' आश्रयणस्य वा' ॥

निर्वेश उपभोगः स्यात्

निर्वेशनम् । विशतेर्घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ उपभोजनम् । 'भुज पालनाभ्यवहारयोः' (रु० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'उपभोगस्य' ॥

परिसर्पः परिक्रिया ।

समन्तात्सर्पणम् । 'सृष्टु गतौ' (भ्वा० प० से०) । घञ् ॥ (१) ॥*॥ परिकरणम् । 'कृलः श च' (३।३।१००) । 'रिड् शयग्लिड्क्षु' (७।४।२८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'परिजनादिना वेष्टनस्य' ॥

विधुरं तु प्रविश्लेषः

विगता धूः कार्यभारः । 'कृक्पूर-' (५।४।७४) इत्यः ॥ (१) ॥*॥ प्रविश्लेषणम् । 'श्लिष आलिङ्गने' (दि० आ० अ०) । घञ् (३।३।१८) 'वैकल्येऽपि च विश्लेषे विधुरं विकले त्रिषु' इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'विश्लेषस्य' ॥

अभिप्रायश्छन्द आशयः ॥ २० ॥

अभिप्रयणम् । 'प्रीच् तर्पणे' (त्रया० उ० अ०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ छन्दनम् । 'छदि संवरणे' (बु० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ आशयनम् । 'शीट्' (अ० आ० से०) । 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'अभिप्रायस्य' ॥

संक्षेपणं समसनम्

संक्षेपेर्ल्युट् (३।३।११५) ॥ (१) ॥*॥ 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'संक्षेपस्य' ॥

पर्यवस्था विरोधनम् ।

पर्यवस्थानम् । 'आतश्चो-' (३।३।१०६) इत्यः ॥ (१) ॥*॥ 'शधिर आवरणे' (रु० उ० अ०) । ल्युट् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'विरोधस्य' ॥

परिसर्या परीसारः

परिसरणम् । 'सृ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'परिचर्या-परिसर्या-' (वा० ३।३।१०१) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ घञ् (३।३।१८) । 'उपसर्गस्य घञि-' (६।३।१२२) इति दीर्घः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सर्वतो गमनस्य' ॥

स्यादास्या त्वासना स्थितिः ॥ २१ ॥

आसनम् । 'आस उपवेशने' (ब० आ० से०) । प्यत् (३।१।११३) ॥ (१) ॥*॥ 'प्यास-' (३।३।१०६) इति युच् ॥ (२) ॥*॥ स्थानम् । 'श्र गतिनिवृत्तौ' (भ्वा० प० अ०) । 'स्थागा-' (३।३।९५) इति क्तिन् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'आसनस्य' ॥

विस्तारो विग्रहो व्यासः

विस्तरणम् । 'स्तृञ् आच्छादने' (त्रया० उ० से०) ।

१—गुणात्परत्वादिहादेशे 'जाग्रिया' इति धातुपारायणम् ॥
किन्ति (३।३।९४) 'जागर्ति' अपीति झभूतिः—इति मुकुटः ॥

‘प्रयने वावच्ये’ (३।३।३३) इति घञ् ॥ (१) ॥३॥ विप्र-
हणम् । ‘ग्रहृष्ट-’ (३।३।५८) इत्यप् ॥ (२) ॥३॥ व्यसनम् ।
‘अमु क्षेत्रे’ (दि० प० से०) । घञ् (३।३।९८) ॥ (३)
॥३॥ त्रीणि ‘विस्तारस्य’ ॥

स च शब्दस्य वित्तरः ।

सः व्यासः । ‘ऋदोरप्’ (३।३।५६) ॥ (१) ॥३॥ एकम्
‘शब्दवित्तरस्य’ ॥

स्यान्मर्दनं संवहनम्

‘सृष्ट क्षोदे’ (क्या० प० से०) । ल्युट् (३।३।१५) ॥
(१) ॥३॥ ‘बह प्रापणे’ (भ्वा० उ० अ०) । स्तार्यन्ता-
ह्युट् (३।३।१५) ।—‘वाहनमाहिताद्’ (टा०) इति ति-
पाठनेर्दीर्घः—इत्यिके ॥ (२) ॥३॥ द्वे ‘पादमर्दाने’ ॥

विनाशः स्याददर्शनम् ॥ २२ ॥

विदग्धनम् । ‘पद्म अदर्शने’ (दि० प० से०) । घञ् (३।
३।१८) ॥ (१) ॥३॥ दर्शनस्य भावः ॥ (२) ॥३॥ द्वे ‘ति-
रोधानस्य’ ॥

संत्वयः स्यात्परिचयः

संत्वयनम् । ‘दृष्ट् स्तौ’ (अ० उ० अ०) । ‘ऋदोरप्’
(३।३।५७) ॥ (१) ॥३॥ सम्प्रदात्रचनम् । ‘विञ् चयने’
(खा० उ० अ०) । ‘एच्’ (३।३।५६) ॥ (२) ॥३॥ द्वे
‘परिचयस्य’ ॥

प्रसरस्तु विसर्पणम् ।

प्रसरणम् । ‘सृ गती’ (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादप् ॥
(१) ॥३॥ ‘सृष्ट गती’ (भ्वा० प० से०) । ल्युट् (३।३।
१५) ॥ (२) ॥३॥ द्वे ‘त्रणादिविसरणस्य’ ॥

नीचाकस्तु प्रयासः स्यात्

निष्चनम् । घञ् (३।३।९८) ‘उपसर्गस्य-’ (३।२।१२२)
इति दीर्घः ॥ (१) ॥३॥ प्रयत्नम् । यनेर्वञ् (३।३।९८) ॥
(२) ॥३॥ द्वे ‘धान्यसंचयस्य, क्रयादस्य वा’ ॥

संनिधिः संनिकर्षणम् ॥ २३ ॥

संनिधानम् । वाचः ‘उपसर्गे घोः लिः’ (३।३।९२) ॥
(१) ॥३॥ ह्येत्सुट् (३।३।१५) ॥ (२) ॥३॥ द्वे ‘संनि-
धानस्य’ ॥

लवोऽभिलात्रो लवने

लवनम् । ‘लृप् छेदने’ (क्या० उ० से०) । ‘ऋदोरप्’
(३।३।५७) ॥ (१) ॥३॥ निरन्धोः पूत्रोः’ (३।३।५८)

१—‘संवहनम्’—इत्यणत्तः । ‘संनिघण्टे सममुचितां ह-
स्तंवाहनाकान्’ इति मेघदूतः—अति सुकुर्वन्तूयौ । २—‘संनिधं
व संनिधं समीपुःकण्ठम्’ इति बोधवित्तः—अति सुकुटः ॥

इति घञ् ॥ (२) ॥३॥ ल्युट् (३।३।१५) ॥ (३) ॥३॥
त्रीणि ‘छेदनस्य’ ॥

निष्पावः पवने पवः ।

निष्पवनम् । घञ् (३।३।२८) ॥ (१) ॥३॥ ल्युट् (३।३।
१५) ॥ (२) ॥३॥ अन् (३।३।५७) ॥ (३) ॥३॥ त्रीणि
‘धान्यादीनां बहुलीकरणस्य’ ॥

प्रस्तावः स्यादवसरः

प्रस्तावनम् । ‘दृष्ट् स्तौ’ (अ० प० अ०) । ‘प्रे डस्तुवुवः’
(३।३।२७) इति घञ् ॥ (१) ॥३॥ अवसरणम् । ‘सृ गती’
(भ्वा० प० अ०) बाहुलकादप् ॥ (२) ॥३॥ द्वे ‘प्रस-
ङ्गस्य’ ॥

त्रसरः सूत्रवेष्टनम् ॥ २४ ॥

त्रसनम् । ‘त्रनी उदेने’ (दि० प० से०) । अरन् बाहुल-
कादौणादिक्रः) । त्रसे-द्राविलाद् न्—इति मुकुटस्त्वपानि-
नीयः ॥३॥ ‘तसरः’ इति पाठे ‘तन्मृषिभ्यां कसरन्’ (उ०
३।७५) ॥ (१) ॥३॥ द्वे ‘सूत्रस्य वेष्टनक्रियायाः’ ॥

प्रजनः स्यादुपसरः

प्रजननम् । ‘जनी’ (दि० धा० से०) । घञ् (३।३।९८)
‘जनिवच्योः-’ (७।३।३५) इति न वृद्धिः ॥ (१) ॥३॥ उप-
सरणम् । ‘सृ गती’ (भ्वा० प० अ०) । ‘प्रजने सतौः’ (३।
३।७९) इत्यप् ॥ (२) ॥३॥ द्वे ‘प्रथमगर्भग्रहणस्य’ ॥

प्रथयप्रणयौ समौ ।

प्रथयणम् । ‘थिञ्’ (भ्वा० उ० से०) । ‘एच्’ (३।३।
५६) ॥३॥ ‘प्रसर’ इति पाठे सरतर्वाहुलकादप् । ‘प्रसरः
प्रणये वेगे’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ प्रणयनम् । ‘जीञ्’
(भ्वा० उ० अ०) । ‘एच्’ (३।३।५६) ॥ (२) ॥३॥ द्वे
‘प्रीत्या प्रार्थनस्य’ ॥

धीशक्तिनिष्क्रमः

धियः शक्तिः । साठया—‘शुश्रूया श्रवणं चैव ग्रहणं धार-
णं तथा । ऊहापोहौ च विज्ञानं तत्त्वज्ञानं च धीगुणाः’ ॥
(१) ॥३॥ निष्क्रमणम् । ‘ऋसु पादविक्षेपे’ (भ्वा० प० से०) ।
घञ् (३।३।९८) । ‘नोदात्तो-’ (७।३।३४) इति वृद्धिर्न ।
‘निष्क्रमो निगने ल्यातो वृद्धिसंगदे निष्क्रमः’ इति रदः ॥
(२) ॥३॥ द्वे ‘वृद्धिसामर्थ्यस्य’ ॥

अर्ली तु संक्रमो दुर्गसंचरः ॥ २५ ॥

संक्रमणम् । घञ् (३।३।९८) । ‘नोदात्तो-’ (७।३।३४)
इति न वृद्धिः ॥ (१) ॥३॥ संचरणम् । ‘चर गती’ (भ्वा०
प० से०) । ‘पुंलि-’ (३।३।१९८) इति घः । दुर्गस्य संचरः
॥३॥ यदि तु ‘संचारः’ । ‘संचारो दिगंनो भ्रमान्दुपयः’
इति रत्नकोषः ॥ (२) ॥३॥ द्वे ‘दुर्गमवेधानक्रियायाः’ ॥

प्रत्युत्क्रमः प्रयोगार्थः

प्रत्युत्क्रमणम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥३॥ प्रयोजनम् । 'युजियोगे' (६० उ० अ०) । घञ् (३।३।१८) । प्रयोगोऽर्थो वस्य ॥३॥ 'प्रयुद्धार्थः' इति पाठे प्रकृष्टं युद्धमर्थोऽस्य । 'प्रत्युत्क्रमः प्रयुद्धार्थः' इति भागुरिः ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'कर्मारम्भे प्रथमप्रयोगस्य' ॥

प्रक्रमः स्यादुपक्रमः ।

स्यादभ्यादानमुद्धात आरम्भः

प्रक्रमणम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥३॥ उपक्रमणम् ॥ (२) ॥३॥ आभिसुह्येनादानम् ॥ (३) ॥३॥ उद्धननम् । 'हनृ' (अ० प० अ०) घञ् (३।३।१८) । 'हनृत्तोऽविष्णुलोः' (७।३।३२) ॥ (४) ॥३॥ आरम्भणम् । 'रभ रामस्ये' (भ्रा० आ० अ०) । घञ् (३।३।१८) 'रंघिजभोरवि' (७।३।६१) इति नुम् ॥ (५) ॥३॥ पञ्च 'आरम्भस्य' । (आ० यौ० प्रथमारम्भस्य ! त्रीणि आरम्भमात्रस्य—इत्यन्ये) ॥

संभ्रमस्त्वरा ॥ २६ ॥

संभ्रमणम् । 'भ्रमु अनवस्थाने' (दि० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । 'नोदात्तोप-' (७।३।३४) इति न वृद्धिः ॥ (१) ॥३॥ त्वरणम् । 'वितरा संभ्रने' (भ्रा० आ० से०) । 'घटादयः पितः' (भ्रा० ग०) इति पित्वातिदेशादद् (३।३।१०४) । 'आवेगस्तु त्वरा त्वरिः' इति वान्त्वपितिः ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'त्वरायाः' ॥

प्रतिबन्धः प्रतिष्टम्भः

प्रतिबन्धनम् । 'बन्ध बन्धने' (क्या० प० अ०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥३॥ प्रतिष्टम्भनम् । 'ष्टम्भु रोधे' (सौत्रः) । घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥३॥ 'विष्कम्भः प्रतिबन्धो वियोगः' इति योपालितः ॥३॥ द्वे 'रोधस्य' ॥

अवनयस्तु निपातनम् ।

अवनयनम् । 'णीञ् प्रापणे' (भ्रा० उ० अ०) । 'अवो-दोर्नियः' (३।३।२६) इति घञ् ॥ (१) ॥३॥ पठेः स्वायेष्पन्ताहधुद् (३।३।११५) ॥३॥ 'नियातनम्' इति पाठे 'यत् निकारोपस्कारयोः' (तु० उ० से०) घातुः ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'अधोनयनस्य' ॥

उपलम्भस्त्वनुभवः

उपलम्भनम् । 'हुलमप् प्राप्तौ' (भ्रा० आ० अ०) । घञ् (३।३।१८) । 'उपसर्गात्स्त्वत्वयोः' (७।१।६७) इति नुम् ॥ (१) ॥३॥ अनुभवनम् । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'अनुभवस्य' ॥

१ इदनसंगतम् । उक्तवृत्ते रभेत्प्रहणाद् ॥ वस्नाद् 'रभेत्प्रहणाद्' (७।३।६४) इत्यनेन नुम् वक्तव्यः ॥

समालम्भो विलेपनम् ॥ २७ ॥

समालम्भनम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥३॥ 'लिप उ-पदेहे' (तु० उ० अ०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'कुङ्कुमादिनोपलेपस्य' ॥

विप्रलम्भो विप्रयोगः

विप्रलम्भः । लभेर्घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥३॥ विप्रयोजनम् 'युजिर् योगे' (सौ० उ० अ०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'रागिणोर्वियोजनस्य' ॥

विलम्भस्त्वतिसर्जनम् ।

विलम्भः । लभेर्घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥३॥ 'सृज विसर्गे' (दि० आ० अ०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'दानस्य' ॥

विश्रावस्तु प्रविख्यातिः

विश्रावणम् । 'श्रु भ्रवणे' (भ्रा० प० अ०) । 'वौ क्षुयुवः' इति घञ् ॥ (१) ॥३॥ प्रविख्यानम् । किञ् (३।३।९४) ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'अतिप्रसिद्धेः' ॥

अवेक्षा प्रतिजागरः ॥ २८ ॥

अवेक्षणम् । 'ईक्ष दर्शने' (भ्रा० आ० से०) । 'गुरोश्च हलः' (३।३।१०३) इत्यः ॥ (१) ॥३॥ प्रतिजागरणम् । 'जाय्' (अ० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । 'जायोऽवि-विण्-' (७।३।८५) इति गुणः ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'अवेक्षणस्य' ॥ निपाठनिपटौ पाठे

निपटनम् । 'पाठ व्यक्तायां वानि' (भ्रा० प० से०) । 'नौ गदनद्-' (३।३।६४) इत्य्व् वा पक्षे घञ् (३।३।१८) ॥ (१-३) ॥३॥ त्रीणि 'पठनस्य' ॥

तेमस्तेमौ समुन्दने ।

तेमनम् । स्तेमनम् । 'तिन ष्टिम आर्द्राभावै' (दि० प० से०) । मात्वे घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥३॥ (२) ॥३॥ 'उन्दी ह्येदने' (६० प० से०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (३) ॥३॥ त्रीणि 'आर्द्राभावस्य' ॥

आदीनवान्धवौ क्लेशे

आदानम् । 'दीङ् क्षये' (दि० आ० अ०) । मात्वे कः (३।३।११४) । 'स्वादय बोद्धिः' (दि० ग०) । 'बोद्धितद्' (८।३।४४) इति नत्वम् । आदीनस्य वानम् । 'घनर्थे कः' (वा० ३।३।५८) इति बाहुलकाद्वातेः कः ॥ (१) ॥३॥ आ-लवणम् । 'लु गतौ' (भ्रा० प० अ०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) ॥ (२) ॥३॥ क्लेशनम् । 'क्लिश्न विवाधने' (क्या० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (३) ॥३॥ त्रीणि 'क्लेशस्य' ॥

मेलके सङ्गसंगमौ ॥ २९ ॥

मेलनम् । 'मिल संघे' (तु० प० से०) । घञ् (३।३।

१८) स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (१) ॥३॥ सञ्जनम् ।
‘पञ्च सङ्गे’ (भ्रा० प० अ०) । घञ् (३।३।५८) ॥ (२)
॥३॥ संगमनम् । ‘ग्रहवृह-’ (३।३।५८) इत्यप् । ‘ना मेलः
संगनो ना वा’ इत्यमरमाला ॥ (३) ॥३॥ त्रीणि ‘संगमस्य’ ॥
संवीक्षणं विचयनं मार्गणं मृगणा मृगः ।

सम्पृक् विविधनीक्षणम् । ‘ईक्ष दर्शने’ (भ्रा० आ०
से०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (१) ॥३॥ ‘चिञ् चयने’
(स्त्रा० उ० अ०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥३॥ ‘मार्ग
अन्वेषणे’ (तु० उ० से०) ल्युट् (३।३।११५) ॥ (३) ॥३॥
‘मृग अन्वेषणे’ (तु० आ० से०) अदन्तः । ‘प्यास-’ (३।
३।१०७) इति युच् ॥ (४) ॥३॥ घञ् (३।३।१८) ॥ (५)
॥३॥ पञ्च ‘अन्वेषणस्य’ ॥

परिरम्भः परिष्वङ्गः संश्लेष उपगूहनम् ॥ ३० ॥

परिरम्भणम् । ‘रभ रामस्ये’ (भ्रा० आ० अ०) । घञ्
(३।३।१८) । ‘रभेरशब्दलोः’ (७।१।६३) इति तुम् ॥ (१)
॥३॥ परिष्वङ्गनम् । ‘प्वञ्च परिष्वङ्गे’ (भ्रा० आ० अ०) ।
घञ् (३।३।१८) । ‘परिनिविभ्यः-’ (८।३।७०) इति पत्वम्
॥ (२) ॥३॥ संश्लेषणम् । ‘श्लिप आलिङ्गने’ (दि० प० अ०) ।
घञ् (३।३।१८) ॥ (३) ॥३॥ ‘गूहू संवरणे’ (भ्रा० उ०
से०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (४) ॥३॥ चत्वारि ‘आलि-
ङ्गनस्य’ ॥

निर्वर्णनं तु निध्यानं दर्शनालोकनेक्षणम् ।

वर्णशब्दात् ‘सत्पाप-’ (३।१।२५) इति णिच् । ल्युट्
(३।३।११५) ॥ (१) ॥३॥ ‘ध्वं चिन्तायाम्’ (भ्रा० प०
अ०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥३॥ ‘दृशिद् प्रेक्षणे’
(भ्रा० प० अ०) ॥ (३) ॥३॥ ‘लोक दर्शने’ (भ्रा० आ०
से०) ॥ (४) ॥३॥ ‘ईक्ष दर्शने’ (भ्रा० आ० से०) ॥ (५)
॥३॥ पञ्च ‘वीक्षणस्य’ ॥

प्रत्याख्यानं निरसनं प्रत्यादेशो निराकरणः ॥ ३१ ॥

‘ख्या प्रकथने’ (अ० प० अ०) । चक्षिटादेशो वा ॥
(१) ॥३॥ ‘अनु क्षेपणे’ (दि० प० से०) । ल्युट् (३।३।११५)
॥ (२) ॥३॥ प्रत्यादेशनम् । ‘दिश अतिर्जनने’ (तु० प०
अ०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (३) ॥३॥ निराकरणम् । कृञः
किन् (३।३।९४) ॥ (४) ॥३॥ चत्वारि ‘निराकरणस्य’ ॥

उपशायो विशायश्च पर्यायशयनार्थकौ ।

उपशयनम् । विशयनम् । ‘व्युपयोः शेतैः पर्याये’ (३।
३।३९) इति घञ् ॥ (१) ॥३॥ (२) ॥३॥ पर्यायेण शयनम् ।

१—‘अन्वीक्षणम्’ ‘अन्वेषणम्’ इत्येके पेटुः इति
त्वामी ॥ २—‘पंतिचयोपरिचर्यामृगया’ (वा० ३।३।१०१)
इत्यादिना निपातनात् ‘मृगया’ इति मुकुटः ॥

पर्यायशयनमर्थो ययौत्तौ ॥३॥ द्वे ‘पर्यायेण प्रहरकादा-
वुपशयनस्य’ ॥

अर्तनं च ऋतीया च हृणीया च वृणार्थके ॥ ३२ ॥

‘ऋतिः’ सौत्रः । इयदः (३।१।३१) अभावे ल्युट् (३।
३।११५) ॥ (१) ॥३॥ इयङ्प्रत्यये ‘अप्रत्ययात्’ (३।३।१०२)
॥ (२) ॥३॥ ‘हृणीङ्’ कण्वादिः । यक् (३।१।२७) । ‘अ
प्रत्ययात्’ (३।३।१०२) ॥ (३) ॥३॥ ‘मोहो वीज्या जु-
गुप्सा च हृणीया हृणिया वृणा’ इति वाचस्पतिः ॥३॥
चत्वारि ‘जुगुप्सनस्य’ ॥

स्याद्यत्यासो विपर्यासो व्यत्ययश्च विपर्यये ।

व्यत्यसनम् । ‘अनु क्षेपणे’ (दि० प० से०) घञ् (३।३।
१८) ॥ (१) ॥३॥ विपर्यसनम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (२)
॥३॥ व्यत्ययनम् । ‘इण्’ (अ० प० अ०) । ‘एरच्’ (३।३।
५६) ॥ (३) ॥३॥ विपर्यसनम् । ‘इण्’ (अ० प० अ०)
‘एरच्’ (३।३।५६) ॥ (४) ॥३॥ चत्वारि ‘व्यतिक्रमस्य’ ॥

पर्ययोऽतिक्रमस्तस्मिन्नतिपात उपात्ययः ॥ ३३ ॥

पर्ययणम् । ‘इण्’ । ‘एरच्’ (३।३।५६) ॥ (१) ॥३॥
अतिक्रमणम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥३॥ अतिपातनम् ।
‘पत्त्व गतौ’ (भ्रा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (३)
॥३॥ उपात्ययनम् । ‘इण्’ । ‘एरच्’ (३।३।५६) ॥ (४) ॥३॥
चत्वारि ‘अतिक्रमस्य’ ॥

प्रेषणं यत्समाहूय तत्र स्यात्प्रतिशासनम् ।

‘शासु अनुशिष्टौ’ (अ० प० से०) । ल्युट् (३।३।११५)
॥ (१) ॥३॥ एकं ‘भृत्यादिप्रेषणस्य’ ॥

स संस्तावः क्रतुषु या स्तुतिभूमिर्द्विजन्मनाम् ॥ ३४ ॥

समेत्य स्तुवन्त्यत्र । ‘दृञ् स्तुतौ’ (अ० उ० अ०) ।
‘यज्ञे समे स्तुवः’ (३।३।३१) इति घञ् ॥ (१) ॥३॥ एकं
‘यज्ञे स्तावकाद्विजावस्थानभूमेः’ ॥

निधाय तद्दयते यत्र काष्ठे काष्ठं स उद्धनः ।

ऊर्ध्वं हन्यतेऽस्मिन् । ‘उद्धनोऽस्त्राधानम्’ (३।३।८०)
इति साधुः ॥ (१) ॥३॥ एकम् ॥

स्तम्बस्तु स्तम्बघनः स्तम्बो येन निहन्यते ॥ ३५ ॥

स्तम्बो हन्यते येन । ‘स्तम्बे क च’ (३।३।८३) इति
कापो घनादेशश्च ॥३॥ (१) ॥३॥ (२) ॥३॥ द्वे ‘तृणादि-
गुच्छोन्मूलनसाधनस्य’ ।—नीवारादिग्रहणार्थं कृतवंश-
पात्रस्य—इत्यन्ये ॥

आविधो विध्यते येन

आविध्यते येन । ‘व्यघ ताडने’ (दि० प० अ०) । ‘घ-
वर्धे कः’ (वा० ३।३।१८) ॥ (१) ॥३॥ एकं ‘अमरसू-
च्यादेः’ ‘वर्मा’ इति स्यात्स्य ॥

तत्र विप्रक्वसमे निवः ।

नियतं हन्यते । 'निधो निमित्तम्' (३।३।८७) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ एकं 'तुल्यारोहपरिणाहवृक्षादेः' ॥

उत्कारश्च निकारश्च द्वौ धान्योत्क्षेपणार्थको ॥३६॥

उत्करणम् । निकरणम् । 'क विक्षेपे' । (तु० प० से०) 'कृ धान्ये' (३।३।३०) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'धान्यानामूर्ध्वक्षेपणस्य' ॥

निगारोद्गारविक्षावोद्ग्राहा निगरणादिषु ।

निगरणम् । 'गृ निगरणे' (तु० प० से०) 'उन्योऽग्रः' (३।३।२९) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ उद्गरणम् । 'गृ शब्दे' (भ्या० प० से०) । 'उन्योः-' (३।३।२९) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ विक्षवणम् । 'दृ ध्रु शब्दे' (अ० प० से०) । 'वौ ध्रु-श्रुवः' (३।३।२५) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ उद्ग्रहणम् । 'ग्रह उपादाने' (भ्या० उ० से०) । 'उदि ग्रहः' (३।३।३५) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ आदिना उद्गरणम्, विक्षवणम्, उद्ग्रहणम् ॥*॥ क्रमेणैकैकम् ॥

आरत्यवरतिविरतय उपरामे

आर्येयम् ॥ आरमणम् । 'रसु क्रीडायाम्' (भ्वा० आ० से०) । किन् (३।३।९४) ॥ (१) ॥*॥ एवमवविभ्याम् ॥ (२) ॥*॥ (३) ॥*॥ उपरमणम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'उपरमणस्य' ॥

अथास्त्रियां तु निष्टेवः ॥ ३७ ॥

निष्ठयूतिर्निष्टेवनं निष्टीवनमित्यभिज्ञानि ।

'ष्टिु निरसनं' (दि० प० से०) घञ् (३।३।१८) । यत्तु—'निष्टीव्यति'—इति—विग्रहा—'पचाद्यच्'—इत्युक्तं मुकुटेन । तत्र । निष्ठयूत्यादिभिरैकत्वात्संभवात् ॥ (१) ॥*॥ किन् (३।३।९४) ॥ (२) ॥*॥ ल्युट् (३।३।१९५) । 'ष्टिवि-पिन्योत्थुंति दीर्घो वा' इति खानी । ष्टपोदरादित्वाद्वा दीर्घः—इति मुकुटः ॥ (३) ॥*॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'मुखेन श्लेष्मनिरसनस्य' ॥

जवने जूतिः

'जुः' सीत्रो वेगे । ल्युट् (३।३।१९५) ॥ (१) ॥*॥ किन् (३।३।९४) । 'जतियूति-' (३।३।९७) इति साधुः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वेगस्य' ॥

सातिस्त्वचसाने स्यात्

'पोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । किन् (३।३।९४) । 'जतियूति-' (३।३।९७) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ ल्युट् (३।३।१९५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'समापनस्य' ॥

अथ ज्वरे जूतिः ॥ ३८ ॥

ज्वरणम् । 'ज्वर रोगे' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।

१८) । संज्ञापूर्वकत्वाद्बुध्यभावः ॥ (१) ॥*॥ किन् (३।३।९४) । 'ज्वरत्वर-' (३।३।२९) इत्युट् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ज्वरणस्य' ॥

उदजस्तु पशुप्रेरणम्

उदजनम् । 'अज गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'ससुदोरजः पशुपु' (३।३।६९) इत्यप् । 'अघजपोः' इति पर्युदासाद्धी-भावो न ॥ (१) ॥*॥ पशूनां प्रेरणम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पशुप्रेरणस्य' ॥

अकरणिरित्यादयः शापे ।

अकरणम् । 'आक्रोशे नञ्यनिः' (३।३।१९२) ॥ (१) ॥*॥ आदिना अजननिः, अवग्राहः, निग्राहः । 'आक्रो-शोऽवन्योग्रहः' (३।३।४५) इति घञ् ॥*॥ एकम् 'आक्रो-शनस्य' ॥

गोत्रान्तेभ्यस्तस्य वृन्दमित्यौपगवकादिकम् ॥ ३९ ॥

अपप्रत्ययान्तेभ्यः 'तस्य समूहः' (४।२।३७) इत्यर्थे 'गो-त्रोक्षोष्ट्र-' (४।२।३९) इति शृच् ॥ (१) ॥*॥ आदिना 'गार्-गकम्' 'दाक्षकम्' ॥

आपूपिकं शाकुलिकमेवमाद्यमचेतसाम् ।

अचेतसां वृन्दम् ॥*॥ अपूपानां समूहः । शकुलीनां समूहः । 'अचित्तहस्तिभेनोष्ठक्' (४।२।४७) । आदिना सा-कुलम् ॥

माणवानां तु माणव्यम्

माणवानां समूहः । 'ब्राह्मणमाणव-' (४।२।४२) इतीयत् ॥

सहायानां सहायता ॥ ४० ॥

सहायानां समूहः । 'गजसहायाम्याम्-' (वा० ४।२।४३) इति तल् ॥

हल्या हलानाम्

हलानां समूहः । 'पाशादिभ्यो यः' (४।२।४९) ॥

ब्राह्मण्यवाडव्ये तु द्विजन्मनाम् ।

ब्राह्मणानां वाडवानां समूहः । 'ब्राह्मण-' (४।२।४२) इति यत् ॥

द्वे पशुकानां पृष्ठानां पार्श्वं पृष्ठथमिति क्रमात् ४१

पशूनां समूहः । 'पश्वं णस्' (वा० ४।२।४३) । 'सिति च' (१।४।१६) इति पदलाद्भवाभावः ॥ (१) ॥*॥ पृ-ष्ठानां समूहः । 'पृष्ठावन्' (वा० ४।२।४२) । यज्ञविषय इदं स्मरन्ति ॥

खलानां खलिनी खल्यापि

खलानां समूहः । 'इनित्रकञ्चक्ष' । (४।२।५१) इ-

तीनिः ॥ (१) ॥*॥ 'खलुगोरथात्' (४१२।५०) इति यः ॥ (२) ॥*॥

अथ मानुष्यकं नृणाम् ।

मनुष्याणां समूहः । 'गोत्रोक्षोष्ट्र-' (४१२।३९) इति युच् । 'प्रकृत्वाके राजन्य-' (वा० ६।४।१६३) इति य-लोपो न ॥

ग्रामता जनता धूम्या पाश्या गल्या पृथक्पृथक् ४२

ग्रामाणां समूहः जनानां समूहः । 'ग्रामजन-' (४१२।४२) इति तल् ॥ (१) ॥*॥ (१) ॥*॥ धूमानां पाशानां गल्यां च समूहः । 'पाशादिभ्यो यः' (४१२।४९) ॥ (१) ॥*॥ (१) ॥ गले बृहत्काशः ॥ (१) ॥*॥

अपिसाहस्रकारीपचार्मणाथर्वणादिकम् ।

सहस्राणाम्, करीपाणाम्, चर्मणाम्, अथर्वणाम्, च समूहः । 'भिक्षादिभ्योऽण्' (४१२।३८) । आदिना 'वर्मणम्' 'आङ्गारम्' ॥

इति संकीर्णार्थवर्गः ॥

संकीर्णार्थत्वं च घनादीनां कर्तृभिन्ने कारके भावे च विधानात्, उणादीनां भावकारकेषु विधानात्, भावे प्रायेण विग्रहो दर्शितः' कारकेषु तु यथासंभवमूहः ॥

इति संकीर्णवर्गविवरणम् ॥

नानार्थाः केऽपि कान्तादिवर्गेष्वेवात्र कीर्तिताः ।

भूरिप्रयोगा ये येषु पर्यायेष्वपि तेषु ते ॥ १ ॥

अनेकार्थाः केचिदत्रैव वर्गे कान्ता आदयो तेषां खान्त-गान्तादीनां तेषु वर्गेषु कथिताः । यथा 'क' शब्दः । ये कान्तादयो येषु पर्यायेषु प्रचुरप्रयोगाः, ते तेषु कथिताः । अपिशब्दादिहापि । यथा 'नाक'-शब्दः । अतः पुनश्चिन्तार्-द्राव्यां, इति भावः ॥

आकाशे त्रिदिवे नाकः

न अकं दुःखमत्र ॥

लोकस्तु भुवने जने ।

लोक्यते । 'लोह् दर्शने' (भ्वा० अ० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥

पद्ये यशस्वि च श्लोकः

श्लोक्यते । 'श्लोह् संघाते' (भ्वा० आ० से०) घञ् (३।३।१८) ॥

शरे खड्गे च सायकः ॥ २ ॥

सति । 'पोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । ण्वुल् (३।१।१३३) । युक् (७।३।३३) ॥

जम्बुकौ क्रौष्टुवरुणौ

जनति । 'जम्बु अदने' (भ्वा० प० से०) । 'मितद्वादयश्च'

(वा० ३।२।१८०) इति साधुः । 'जम्बुकः फेरवे नीचे प-थ्रिमाशापतावपि' (इति मेदिनी) ॥

पृथुकौ चिपिटार्भकौ ।

पृथुरेव । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) । प्रथते । 'प्रथ प्र-ख्याने' (भ्वा० आ० अ०) । 'अभेकपृथुकपाका वयति' (५।५३ उणा०) इति साधुर्वा । 'पृथुकः पुंति चिपिटे शिश्रौ स्यादभिधेयवत्' (इति मेदिनी) ॥

आलोकौ दर्शनोद्योतौ

आलोकनम् । 'लोह् दर्शने' (भ्वा० आ० अ०) । घञ् (३।३।१८) । 'आलोकस्तु पुमान्द्योते दर्शने वन्दि भापणे' (इति मेदिनी) ॥

भेरीपटहमानकौ ॥ ३ ॥

अनिति । 'अन प्राणने' (अ० प० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३) । 'आनकः पटहे भेर्या नृदङ्गे ध्वनदम्बुदे' (इति मेदिनी) ॥

उत्सङ्गचिह्नयोरङ्कः

अङ्क्यतेऽनेन । 'अकि लक्षणे' (भ्वा० आ० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२९) इति घञ् । 'अङ्को रूपकभेदागधिहे रेखाजिम्बु-पणे । रूपकाशान्तिकोत्सङ्गस्थानेऽकं पापदुःखयोः' (इति मेदिनी) ॥

कलङ्कोऽङ्गापवादयोः ।

कलति । 'कल शब्दसंख्यानयोः' (भ्वा० आ० से०) । क्तिप् (३।२।१७८) । कल् चात्तावद्भ्यश्च । 'कलङ्कोऽङ्गेऽपवादे च कालायसमलेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥

तक्षको नागवर्धक्योः

तक्षति । 'तक्षू तनूकरणे' (भ्वा० प० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३) ॥

अर्कः स्फटिकसूर्ययोः ॥ ४ ॥

अर्क्यते । 'अर्क सत्त्वने' (जु० प० से०) 'धैर्व पूजा-याम्' (भ्वा० प० से०) वा । घञ् (३।३।१८) । 'अर्को-ऽर्कपणे स्फटिके रवौ तापे दिवस्पता' (इति मेदिनी) ॥

मारुते वेधस्ति ब्रध्ने पुंसि कः कं शिरोऽम्बुनोः ।

कायति । 'कै शब्दे' (भ्वा० प० अ०) । कचति (ते) । 'कच दीप्तौ (वन्धने)' (भ्वा० आ० से०) । 'अन्वेभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०९) इति टः । 'को ब्रह्मणि समीरात्मयमद-क्षेपु भास्करे । मयूरेऽग्नौ च पुंति स्यात् सुखशीर्षजलेषु कम्' (इति मेदिनी) ॥

१—इदं तु न प्रकृतोपयोगि । 'अङ्क' शब्दार्थबोधकत्वात् ॥

२—इदमसंगतम् । अर्क्यते, इति विग्रहविरोधात् । निष्ठायां सेट्-त्वेन कृत्वाप्राप्तेश्च ।

स्यात्पुलाकस्तुच्छधान्ये संक्षेपे भक्तसिक्थके ॥ ५ ॥

पोलनम् । 'पुल महत्त्वे' (भ्वा० प० से०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । पुलमकति । 'अक कुटिलायां गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) पोलति वा । 'वलाकादयश्च' (उ० ४।१४) इति साधुः ॥

उल्लूके करिणः पुच्छमूलोपान्ते च पेचकः ।

पचति । पच्यते वा दुःखेन । 'पचिमच्योरिचोपधायाः' (उ० ५।३७) इति वुन् ॥

कमण्डलौ च करकः

करोति । 'कृयादिभ्यो वुन्' (उ० ५।३५) 'करकस्तु पुमान्यक्षिविशेषे दाडिभेऽपि च । द्वयोर्मेषोपले न स्त्री करके च कमण्डलौ' (इति मेदिनी) ॥

सुगते च विनायकः ॥ ६ ॥

विनयति । 'णीञ्' (भ्वा० उ० अ०) । ण्वल् (३।१।१३३) । 'विनायकस्तु हेरम्भे तादर्थ्ये विभ्रे जिने गुरौ' (इति मेदिनी) ॥

किष्कुर्हस्ते वितस्तौ च

कायतेऽनेन । 'के शब्दे' (भ्वा० प० अ०) । 'मृगच्वादिः' (उ० १।३७) । 'किष्कुर्ह्योर्वितस्तौ च सप्रकोष्टकरेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥

शूककीटे च वृश्चिकः ।

वृश्चति । 'ओत्रश्च छेदने' (तु० प० से०) । 'त्रश्चिक्रपोः किक्षन्' (उ० २।४०) । 'वृश्चिकस्तु इणौ राशौ शूककीटौपधीभिदोः' (इति मेदिनी) ॥

प्रतिकूले प्रतीकस्त्रिवेकदेशे तु पुंस्ययम् ॥ ७ ॥

प्रतिगता ई लक्ष्मीयेन यं वा । 'नद्युत्थ' (५।४।१५३) इति कप् । 'प्रतीकोऽवयवेऽपि स्यात्प्रतिकूलविलोमयोः' (इति मेदिनी) ॥

स्याद्भूतिकं तु भूनिम्बे कट्फले भूस्तृणेऽपि च ।

भवति । 'किच्ची च संज्ञायाम्' (३।२।१७४) इति किच् । संज्ञायां कन् (५।३।७५) । 'स्याद्भूतिकं तु भूनिम्बे दीप्य-भूस्तृण-कतृणे' (इति मेदिनी) ॥

ज्योत्स्निकायां च घोषे च कोशातकी

कोशमतति । 'अत सातत्यगमने' (भ्वा० प० से०) कुन् (उ० २।३२) । गौरादिः (४।१।४१) । 'कोशातकः कचे पुंसि पटोल्यां घोषके त्रियाम्' (इति मेदिनी) । 'ज्योत्स्ना चन्द्रमसो भासि स्फुरज्ज्योतिर्निशि सृता' इत्यजयः । ('ज्योत्स्नी पटोलीज्योत्स्नावन्निदोः' इति हैमः) ।-ज्योत्स्निका-पटोलिका, घोषो-ऽपामार्गः-इति स्वामी ॥

अथ कट्फले ॥ ८ ॥

सिते च खदिरि सोमवलकः स्यात्

सोम इव वल्को वलमस्य ॥

अथ सिंहके ।

तिलकल्के च पिण्याकः

पण्यते । 'पण व्यवहारे' (भ्वा० प० से०) । 'पिनाकादयश्च' (उ० ४।१५) इति साधुः । 'पिण्याकोऽस्त्री तिलकल्के हिन्दुवाहीकसिंहके' (इति मेदिनी) ॥

वाहीकं रामठेऽपि च ॥ ९ ॥

उद्यते । वहति वा । 'वह प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'अलीकादयश्च' (उ० ४।२५) इति साधुः । 'वाहीकं वाहिकं धीरहिन्दुनोर्नाथदेशयोः' इति रमसः ॥

महेन्द्रगुग्गुल्लूकन्यालग्राहिषु कौशिकः ।

कुशिकस्यापलम् । ऋष्यण् (४।१।११४) । 'कौशिको नकुले व्यालग्राहिगुग्गुल्लूकयोः । विश्वामित्रे च कोशशोल्कयोरपि कौशिकः । कौशिकी चण्डिकायां च नदीभेदे च कौशिकी' (इति विश्वः) ॥

रुक्तापशङ्कास्वातङ्कः

आतङ्कनम् । 'तकि कञ्छुजीवने' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) 'हलश्च' । (३।३।१२९) इति करणे वा । 'आतङ्को रोगसंतापशङ्कासु मुरजध्वनौ' (इति मेदिनी) ॥

स्वल्पेऽपि भ्रुल्लकस्त्रिषु ॥ १० ॥

क्षोदनम् । 'लिङ्घिदा (क्षुदिर) संचूर्णने' (६० उ० अ०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । क्षुदं क्षुधं वा लाति । कुन् (उ० २।३२) । 'भ्रुल्लकस्त्रिषु नीचेऽल्पे' (इति मेदिनी) ॥

जैवातृकः शशाङ्केऽपि

जीवति । 'जीव प्राणधारणे' (भ्वा० प० से०) । 'आतृकन् वृद्धिश्च' (उ० १।७९) । 'जैवातृकः पुमान्त्वोमे दीर्घा-युःकृशयोस्त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥

खुरेऽप्यश्वस्य वर्तकः ।

वर्तते । 'वृत्त वर्तने' (भ्वा० आ० से०) । ण्वल् (३।१।१३३) । 'वर्तकस्तु खुरेऽश्वस्य विहगे वर्तिका द्वयोः' (इति मेदिनी) ॥

व्याघ्रेऽपि पुण्डरीको ना

पुण्डयति । 'पुडि भूपायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'फर्फरीकादयश्च' (उ० ४।२०) इति साधुः । 'पुण्डरीकः सिताम्भोजे सितच्छत्रे च भेषजे । पुंसि व्याघ्रेऽग्निदिङ्गागे कोशकारान्तरेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥

यवान्यामपि दीपकः ॥ ११ ॥

दीपयति । 'दीपी दीप्तौ' (दि० आ० से०) । ष्यन्तः ।

ण्डुल् (३।२।१३३) 'दीपकं वागलंकारे वाच्यवदीप्तिंकारके । दीपकश्चाजमोदायां यवानीवार्हिचूडयोः' (इति मेदिनी) ॥

शालावृकाः कपिकोष्टुश्वानः

शालं वृणोति । 'वृञ् वरणे' (खा० उ० से०) 'उवृभूञ्-पिसुपिभ्यः कञ्' (उ० ३।४१) ।—वृषोदरादिः—इति सुकु-टश्चिन्त्यः ॥

खर्णेऽपि गैरिकम् ।

गिरौ भवम् । अव्यात्मादित्वाद्दृक् (वा० ४।३।६०) । 'गैरिकं वातुक्कमयोः' (इति मेदिनी) ॥

पीडार्थेऽपि व्यलीकं स्यात्

अलति । 'अल भूपणादौ' (भ्वा० प० से०) । 'अलंका-दयश्च' (उ० ४।२५) इति साधुः । विगतमलीकम् । 'व्य-लीको नागरे स्तृतः । व्यलीकनप्रियाकार्यवैलङ्घ्येष्वपि पी-डने' इति विश्वः ॥

अलीकं त्वप्रियेऽनुते ॥ १२ ॥

'अलीकमप्रियेऽपि स्याद्दिव्य (स्याद्द्रोच्य) सत्ये नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥

शीलान्वयावनूके

अनुच्यन्ति । 'उच समवाये' (दि० प० से०) । 'इगुप-ध-' (३।१।१३५) इति कः । न्यङ्कादिः (७।३।५३) 'अ-नूकं वु कुले शीले पुंति स्याद्गतजन्मनि' (इति मेदिनी) । यद्वा अगु कायति । 'कै शब्दे' (भ्वा० प० अ०) । 'आत-थो-' (३।१।१३६) इति कः । 'अन्येषामपि-' (६।३।१३७) इति दीर्घः ॥

द्वे शल्के शकलवल्कले ।

शालति । 'शल चलने' (भ्वा० प० से०) । 'इण्मीका-' (उ० ३।४३) इति कन् ॥

साष्टे शते सुवर्णानां हेद्ध्युरोभूपणे पले ॥ १३ ॥

दीनारेऽपि च निष्कोऽस्त्री

निश्चयेन कायति । 'आतथोप-' (३।१।१३६) इति कः । 'इगुपध-' (८।३।४१) इति पः । यद्वा निपीदन्ति । 'पद' । 'नौ सदेर्दिच्च' (उ० ३।४५) इति कन् । 'सदिरप्रतेः' (८।३।६६) । इति पः । 'निष्कमली साष्टहेमशते दीनारकर्षयोः । वक्षोऽलंकरणे हेममात्रे हेमपदेऽपि च' (इति मेदिनी) । दी-नारः सांब्यवहारिकं रूपकम् ॥

कल्कोऽस्त्री समलैनसोः ।

दम्भेऽपि

कल्पते । 'कल शब्दसंहयानयोः' (भ्वा० आ० से०) 'हृदाधारा-' (उ० ३।४०) इति कः । 'त्रिषु पापाशये क-ल्कोऽस्त्री विद्विष्टेभदन्तयोः' ('कल्कः पापाशये तापे दम्भे विद्विष्टयोः') इति विश्वः । 'कल्कोऽस्त्री घृनतैला-

दिशेषे दम्भे विभीतके । (विद्विष्टयोश्च पापे च त्रिषु पापा-शये पुनः)' (इति मेदिनी) ॥

अथ पिनाकोऽस्त्री शूलशंकरधन्वनोः ॥ १४ ॥

पनाय्यते । 'पन स्तुतौ' (भ्वा० प० से०) । 'पिनाकाद-यश्च' (उ० ४।१५) इति साधुः । 'पिनाकेऽस्त्री रुद्रचापे पां-शुवर्षात्रिशूलयोः' (इति मेदिनी) ॥

धेनुका तु करेण्वां च

धेनुरेव । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । 'स्याद्धेनुका करिण्यां च धेनावपि ना तु दानवविशेषे' (इति मेदिनी) ॥

मेघजाले च कालिका ।

कालो वर्णोऽस्त्यस्याः । ठन् (५।१।११५) । यद्वा काल्ये-व । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । 'धूसरीयोगिनीभेदोमा-नवाब्देषु कालिका । क्रमदेयवस्तुमूल्ये काष्ण्ये काक्यां धनेषु च' इति रभसः । कालिका चण्डिकाभेदे काष्ण्ये वृश्चिकपन्नयोः । क्रमदेयवस्तुमूल्ये धूसरीनवमेघयोः । पटो-लशास्वारोमालीमांसीकाकीशिवासु च । मेघावलौ च' (इति मेदिनी) ॥

कारिका यातनाकृत्योः

करणम् 'धात्वर्थनिर्देशे ण्डुल्' (वा० ३।२।१०८) । 'का-रिका नटयोपिति । कृतां विवरणश्लोके शिल्पयातनयोरपि । नपुंसकं तु कर्मादौ कारकं कर्तरि त्रिषु' (इति मेदिनी) । 'वृत्तयोः' इति पाठे विवरणश्लोके ॥

कर्णिका कर्णभूपणे ॥ १५ ॥

करिहस्ताङ्गुलौ पद्मवीजकोश्याम्

कर्णस्यालंकारः 'कर्णललाटात्-' (४।३।६५) इति कन् । 'कर्णिका करिहस्ताग्रे करमध्याङ्गुलावपि । क्रमुकादिच्छटां-शेऽञ्जवराटे कर्णभूपणे । कर्णिका कथ्यतेऽलन्तसूक्ष्मवस्त्व-मिमन्थयोः' (इति मेदिनी) ॥

त्रिपृत्तरे ।

खान्तेभ्यः प्राक् ॥

वृन्दारकौ रूपिमुख्यौ

प्रशस्तं वृन्दमस्य । 'शृङ्गवृन्दाभ्यामारकन्' (वा० ५।२।१२२) । 'वृन्दारकः सुरे पुंति मनोज्ञथ्रेष्ठयोस्त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥

एके मुख्यान्त्यकेवलाः ॥ १६ ॥

एति ॥ 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । 'उ० इण्मीका-' (३।४३) इति कन् । 'एकं संहयान्तरे थ्रेठे केवलेतरयोस्त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥

स्याद्दाम्भिकः कौकृटिको यश्चादूरेरितेक्षणः ।

कुक्कुटौ पश्यति । 'संज्ञायां ललाटकुक्कुटयोः पश्यति' (४।४।४६) इति ठक् ॥

१—इति प्रारभ्य कणिकाशुन्दरार्थबोधकत्वात् प्रकृतोपयोगि ।

लालादिकः प्रमोर्भालदर्शी कार्याक्षमश्च यः ॥ १७ ॥

ललाटं पश्यति । 'लालादिकः प्रमोर्भालदर्शिन्याल्लेपान्तरं । कार्याक्षमे' (इति नेदिनी) । 'नाडदर्शी' इति क् पाठः । 'लालादिकः सदात्स्यप्रमुनावनिदर्शिति' इत्यजयः ॥

इति कान्तवर्गः ॥

मयूखस्तिवृकरज्वालालसु

मिनादि । 'नाड् नाने' (डु० का० क०) । 'नाड् लखो मयू व' (उ० ५।२५) । 'मयूखः क्लेषोऽपि च । ज्वालानामपि शोभायाम्' (इति नेदिनी) ॥

खलिवाणौ शिलीमुखौ ।

शिखी घृत्यं मुखे यत् ॥

शङ्खो निर्घौ ललाटास्त्रि कन्धौ न खी

शान्यत्सनेन । 'शुभ्र उपशमे' (दि० प० से०) । 'शुभ्रः खः' (उ० १।१०२) । 'शङ्खः कन्धौ न योषिन्ना भालास्त्रि लोषिभिन्नखे' (इति नेदिनी) ॥

इन्द्रियेऽपि खम् ॥ १८ ॥

खति । 'खनु क्वदारणे' (न्ना० उ० से०) । 'अन्धेभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) । 'खलिन्द्रिये पुरे क्षेत्रे ख्ये विन्दौ विहायति । संवेदने देवलोके शन्येष्वपि नपुंसकम्' (इति नेदिनी) ॥

शृणिज्वालै अपि शिखे

शेते । 'शोषे-हस्तय' (उ० ५।२४) । शिखा 'शाखा-हिचूडालाङ्गलिकप्रमात्रके । चूडामादे शिखायां च ज्वालयां प्रपद्येऽपि च' (इति नेदिनी) ॥

इति खान्ताः ॥

शैलवृक्षौ नगावगौ ।

न गच्छति । 'गन्तु गतौ' (न्ना० प० क०) । 'अन्धे-ष्वपि-' (वा० ३।२।४८) इति 'अन्धेभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति वा डः । 'नगोऽप्रागिन्द्र-' (३।३।७७) इति नच् वा प्रहस्या । 'नगौ नहीरहे शैले भाल्दरे पत्रनाशने' । ('अगः स्यान्नगवत्तौ शैले चरोत्ये नाना' इति हैनः) ॥

आशुगौ चायुविशिखौ

आशु गच्छति । ध्रुववद् (वा० ३।२।४८) ॥

शारकाविहगाः खगाः ॥ १९ ॥

खे गच्छति । ध्रुववद् (वा० ३।२।४८) । 'खगः सुखे प्रहे द्वे नार्गणे च विहगने' (इति नेदिनी) ॥

पतङ्गौ पक्षिच्यौ च

पतति । 'पतु गतौ' (न्ना० प० से०) । 'पतेऽङ्गं पक्षिणि' (उ० १।१९१) । 'पतङ्गः घलने घालप्रभेदे पक्षि-सूचयोः । हर्षं सूचे' (इति नेदिनी) ॥

पृगः क्रमुकवृन्दयोः ।

पुनाति । 'पृक् पवने' (न्ना० उ० से०) । 'छात्रुखडिभ्यः क्वि' (उ० १।१२४) इति गन् ॥

पशवोऽपि मृगाः

मृग्यते । 'मृग अन्वेषणे' (तु० का० से०) घृ (३।३।१९) । 'मृगः पशौ कुरङ्गे च करिणक्षत्रभेदयोः । अन्वेषणायां वाञ्छायां मृगी तु वनितान्तरे' (इति नेदिनी) ॥

वेगः प्रवाहजवयोरपि ॥ २० ॥

वेजनम् । 'खोविजो मयचलनयोः' (तु० का० से०) । घृ (३।३।१८) । ('वेगो रघप्रवाहयोः । रेतःस्त्रिगुणयो-श्चापि' इति हैनः) ॥

परागः कौसुमे रेणौ ज्ञानीयादौ रजस्यपि ।

परागच्छति । डः (वा० ३।२।४८) । 'परागः कौसुमे रेणौ वृष्टिगानीयोरपि । गिरिप्रभेदे विख्यातावुपरागे च चन्दने' (इति नेदिनी) ॥

गजेऽपि नागमातङ्गौ

न अगः । 'नागं नपुंसकं रक्षे सीमके करणान्तरे । नागः पतगनात्तङ्गद्वाराचार्यु बोधदे । नागकेसर्युनागनागदन्तक-नत्तके । देहागिलप्रभेदे च श्रेष्ठे स्यादुत्तरस्थितः' (इति नेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ नत्तकस्यायम् । 'तत्स्येदम्' (४।३।१२०) इत्यम् । ('मातङ्गः श्वपचे गजे' इति नेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥

अपाङ्गस्तिलकेऽपि च ॥ २१ ॥

अपगतोऽङ्गाद् । 'निराद्यः-' (वा० ३।२।१८) इति उनाचः । 'अपाङ्गो नयनस्यान्ते स्याद्विप्रकप्रवानयोः' इत्यजयः । 'अपाङ्गस्तिलहाने स्यान्नेत्रान्ते तिलकेऽपि च' (इति नेदिनी) ॥

सर्गः स्वभावनिर्मोक्षनिश्चयाध्यायसृष्टिषु ।

सृज्यते । 'सृज लिसर्गे' (दि० का० क०) । घृ (३।३।१९) । 'सर्गसु निश्चयाध्यायमोहोन्मत्ताह्वानसृष्टिषु' (इति नेदिनी) । निर्मोक्षस्यागः, मोक्षानादौ वा ॥

योगः संनहनोपायव्याप्तसंगतियुक्तिषु ॥ २२ ॥

योजनम् । 'युज उनावा' (दि० का० क०) । 'युजिद् योगे' (क० उ० क०) । घृ (३।३।१८) । 'योगोऽयुक्तव-संगतौ संगतिव्याप्तियुक्तिषु । वयुःस्थैर्यप्रयोगे च तिष्ठन्मा-दिषु नेपजे । विप्रश्चकातके द्रव्योपायसंनहनेष्वपि । कर्म-पोऽपि च' (इति नेदिनी) । संनहनं क्वचम् । उपायः जानातिः ॥

मोगः मुखे स्याद्विभृतावहेश्च फणकाययोः ।

मोजनम् । 'मुज पाल्मान्यवहारयोः' (दि० प० क०) । 'मोगः मुखो कौटिल्ये' (तु० प० से०) घृ (३।२।१८) । 'मोगः

हुत्वे धने पुंति (वाहेः) शरीरफणयोर्मतः । पालनेऽभ्यवहारे च योपिदादिनृतावपि' (इति मेदिनी) । वृत्तिर्भाडिः । आदिना हस्त्यश्वादिर्नक्राराणां च वृत्तिः । 'पालनेऽभ्यवहारे च दिवेंशे पण्ययोपिताम्' इति विश्वः ॥

चातके हरिणे पुंति सारङ्गः शबले त्रिषु ॥ २३ ॥

सारङ्गं यस्य । शकम्बवादिः (वा० ६।१।१४) । सारं गच्छति, इति वा । खञ् (वा० ३।२।३८) । सहारङ्गेण, इति वा । 'सारङ्गः पुंति हरिणे चातके च नतङ्गजे । शबले त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥

कपौ च प्लवगः

• हवेन गच्छति, । डः (वा० ३।३।४८) । 'प्लवगो वानरे भेके सारथौ चोष्णदीपितेः' (इति मेदिनी) ॥

शापे त्वमिषङ्गः परामभवे ।

कमिषङ्गनम् । 'पङ्ग संगे' (भ्वा० प० अ०) । 'उपसर्गात्-' (८।३।६५) इति घः । 'त्वमिषङ्गः पुंलिङ्गः परामवाक्येयस्यपथेषु' (इति मेदिनी) ॥

यानाद्यङ्गे युगः पुंसि युगं युग्मे कृतादिषु ॥ २४ ॥

योजनम् । युज्यते वा । 'युजिर् योगे' (ह० उ० अ०) । घञ् (३।३।१८, १९) । संज्ञापूर्वकत्वात् युगः । 'ययुग-' (४।४।७६) इति निपातनाद्वा । 'युगो रथे हलाद्यङ्गे न द्वयोस्तु कृतादिषु । युग्मे हस्तचतुष्केऽपि शृदिनामौषधेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥

स्वर्गेषुपशुवाग्वज्रदिश्रेत्रघृणिभूजले ।

लस्यदृष्ट्या स्त्रियां पुंसि गौः

गच्छति । गम्यते वा, वनेन वा । 'गनेर्गौः' (उ० २। ६७) । 'गौर्नादित्ये बलीवर्दे किरणक्रतुभेदयोः । त्रीं तु स्वादिभि मारखां भूमौ च सुरभावपि । नृत्तियोः स्वर्गवज्रा-न्धुरस्मिहृवाणलोनसु' इति केशवः । 'गौः स्वर्गे च बलीवर्दे रत्नौ च कुलिशे पुनान् । त्रीं सौरभेयीहृवाणदिग्वाग्भूषण्ड भूनि च' (इति मेदिनी) ॥

लिङ्गं चिह्नशेषतोः ॥ २५ ॥

लिङ्गयतेऽनेन । 'लिङ्गि गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'ह-लक्ष' (३।३।१२१) इति घञ् । 'लिङ्गं चिह्नेऽपुनाने च सां-ल्लोचप्रकृतावपि । शिवमूर्तिविशेषे च मेहनेऽपि नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥

शृङ्गं प्राधान्यसान्वोच्च

शृणाति । 'शृ हित्तायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'शृणातेर्ह-लक्ष' (उ० १।१२६) इति गञ् लुट् च । 'शृङ्गं प्रमुत्वे शिखरे निहे क्रीडान्धुयन्त्रके । विषाणोत्कपयोधाय शृङ्गः स्यात्कूर्चसंपिके । त्रीं विषायां स्वर्गनीलभेदयोर्द्विपमौषधी' (इति मेदिनी) ॥

वराङ्गं मूर्धगुह्ययोः ।

वरं च तद्दङ्गं च । 'वराङ्गं योनिमातङ्गमस्तकेषु गुड-त्वचि' (इति मेदिनी) ॥

भगं श्रीकाममहाहात्म्यवीर्ययत्नार्ककीर्तिषु ॥ २६ ॥

भज्यते । 'भज सेवायाम्' (भ्वा० उ० से०) 'पुंति-' (३।३।११८) इति घः । 'स्त्रिनो घ च' (३।३।१२५) इति धो वा । 'भगं श्रीयोनिवीर्येच्छाज्ञानवैराग्यकीर्तिषु । साहान्मैश्वर्यधनेषु धर्मे मोक्षेऽथ ना रक्षा' (इति मेदिनी) ॥ इति गान्ताः ॥

परिघः परिघातेऽख्येऽपि

परिहननम् । 'परिहन्यतेऽनेन वा । 'हन हिंसागत्योः' (अ० प० अ०) । 'परौ घः' (३।३।८४) इत्य् घादे-शश्च । 'परिघो योगभेदेऽत्रविशेषेऽर्गलयातयोः' (इति मेदिनी) ॥

'परेश्व घाहयोः' (८।२।२२) इति लत्वमपि । ('प-लिघः काचकलशे घटे प्राकारगोपुरे' इति हैमभेदिन्यां) ॥

ओघो वृन्देऽम्भसां रथे ।

वहति 'वह प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । पचायच् (३।१।१३४) । न्यङ्कादित्वात् (७।३।५३) साधुः । 'ओघो वेगे जलस्य च । शृन्दे परम्परायां च द्रुतवृत्त्योपदेशयोः' (इति मेदिनी) ॥

मूल्ये पूजाविधावर्थः

अर्हतेऽनेन । 'अर्ह पूजायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । न्यङ्कादिः (७।३।५३) । 'अर्थिर्धा-लन्तरं वा' ॥

अंहोदुःस्वयसनपेवधम् ॥ २७ ॥

अध्यतेऽनेन । 'अधि गलाक्षेपे' (भ्वा० वा० से०) । घञ् (३।३।१९, १२१) 'अनित्यमागनशासनम्' इति गुत्र ॥

त्रिष्विष्टेल्पे लघुः

लङ्घयते । 'लधि गतौ' (भ्वा० आ० से०) । 'लङ्घिबल्योर्न-लोपश्च' (उ० १२९) इत्युः । 'कृष्णागुरुणि शीघ्रे च लघु क्लीबेऽगुरौ त्रिषु । निःसारे च मनोज्ञे च प्रकायां च लघुः त्रियाम्' इति रभसः । 'लघुनिगुरौ च मनोज्ञे निःसारे वाच्य-वत् क्लीबम् । शीघ्रे कृष्णागुरुणि च प्रकानानौपधौ तु त्रीं' (इति मेदिनी) ॥

इति गान्ताः ॥

काचाः शिष्यमृद्रेददृद्युजः ।

लुच्यते अनेन वा 'कच बन्धे' (भ्वा० वा० से०) । घञ् (३।३।१९, १२१) 'न कादेः' (७।३।५९) इति लुक् न । निजन्तात् पचायच् (३।१।१३४) वा । 'काचः शिष्ये नपौ नेत्ररोगभेदे मृदन्तरे' (इति मेदिनी) ॥

विपर्याते वित्तरे च प्रपञ्चः

प्रपञ्चते । 'पञ्च चत्वारिंशत्' (भ्वा० ङा० से०) । पञ्चा-
यच् (३।२।१३४) । 'प्रपञ्चः संवयेऽपि स्याद्वित्तरे च प्रता-
रणे' (इति मेदिनी) ॥

पात्रके शुचिः ॥ २८ ॥

मास्यमास्ये चाल्युपथे पुंसि मेघे सिते त्रिषु ।

शौचस्यनेन । 'शुच शौचे' (भ्वा० ङा० से०) । 'इयुपयात्
क्त्' (उ० ४।१२०) इतीत् । 'शुचिर्गोमादिभ्यश्चारेण्यपायडे
शुद्धमात्रिणि । ज्येठे च पुंसि षष्ठे द्रुडेऽनुवहते त्रिषु' (इति
मेदिनी) । उपधासुन्कोचमतिक्रान्तेऽनास्ये ॥

जमिष्वङ्गे स्पृहायां च गभस्तौ च रुचिः स्त्रियाम् २९

रोचते । 'रुच दीनावन्तिर्गतौ च' (भ्वा० ङा० से०) ।
'इयुपयात्क्त्' (उ० ४।१२०) इतीत् । 'रुचिः त्री दीति-
शोनाद्यानभिष्वङ्गामिटापयोः' (इति मेदिनी) ॥

इति चान्ताः ॥

कौकितान्त्र्यावहिभुजा

अहि भुजे । 'भुज पालान्द्रवहारयोः' (उ० उ० ङ०) ।
क्त् (३।२।७८) ॥

दन्तविप्राण्डजा द्विजाः ।

द्विजायते । 'अन्तेभ्यामे-' (३।२।१०१) इति ङः ।
'द्विजः स्याद्वाङ्मण्डलवन्द्यदन्ताण्डजेषु ना । द्विजा नाम्ना
हरेणौ च' (इति मेदिनी) ॥

अजा विष्णुहरच्छाणाः

न जायते । पूर्ववत् (३।२।१०२) ङः । अजाति वा । 'द-
हुले लमि' (वा० २।१।५४) इति जी न । पञ्चायच् । (३।३।
१३४) । 'अजो हर्ष हरे क्रामे विद्यो छागे रयोः सुवे'
इति विश्वः ॥

गोष्ट्राध्वनिवहा व्रजाः ॥ ३० ॥

व्रजति । अस्तिन् व्रा । 'व्रज गती' (भ्वा० ङा० से०) । पञ्चा-
यच् । 'गोवरसंचर-' (३।३।११९) इति वा ङाभुः ॥
धर्मराजौ जिनयमौ

वर्णैः राजति । अच् (३।१।१३४) । वर्णस्य राजा ।
वर्णधारि राजा च इति वा । 'राजाहःष्विन्द्यत्' (५।४।
९१) । 'धर्मराजो यने द्रुडे सुषिष्टेरूपे उनात्' (इति मे-
दिनी) ॥

कुञ्जो दन्तेऽपि न स्त्रियाम् ।

हो जायते । 'जमन्दां जनेडे' (३।२।९७) । दृषोदयदिः
(३।३।१०९) । यत्तु—हृदयन्त्यत्र । 'कुञ्जि अन्त्ये दन्ते'
'हृत्त्व' (३।३।१२१) । इति षच्—इत्याह । तत्र । 'कुञ्जि'
वाचोःप्रसिद्धत्वात् । 'कुञ्जि' वाचोर्दन्तेनात् । 'कुञ्जोऽस्त्रियां
निङुलेपि हर्षा दन्तेऽपि दन्तिनाम्' (इति मेदिनी) ॥

बलजे क्षेत्रपृङ्गारे बलजा बल्युदर्शना ॥ ३१ ॥

बले जातम् । 'जतन्दां जनेडे' (३।२।९७) । 'बलजं
गोपुरे क्षेत्रे सत्यसंगरयोरेपि । बलजा वरयोपादां बृहन्ना'
(इति मेदिनी) ॥

समन्मांशे रणेऽप्याजिः

अजन्त्यस्याम् । 'अज गती' (भ्वा० ङा० से०) । 'अज-
तिभ्यां च' (उ० ४।१३१) इतीप् । 'अप्याजिः त्री समभूतौ
च सङ्ग्रामे' (इति मेदिनी) ॥

प्रजा स्यात्संततौ जने ।

प्रजायते । 'उपसर्गे च संज्ञायान्' (३।२।९९) इति
जनेडे ॥

अज्जौ शङ्करशाङ्गौ च

अस्तु जायते । 'सतन्त्याम्-' (३।२।९७) इति ङः ।
'अज्जोऽर्शां शङ्के, ना निङुले वन्त्यन्तौ च द्विमक्रिणे ।
शौचं पञ्चे' (इति मेदिनी) ॥

स्वके नित्ये निजं त्रिषु ॥ ३२ ॥

नि जायते । 'उपसर्गे च-' (३।२।९९) इति ङः ॥

इति जान्ताः ।

पुंस्यात्मनि प्रवीणे च क्षेत्रज्ञो वाच्यलिङ्गकः ।

क्षेत्रं जानाति । 'ज्ञा अवशोवने' (भ्वा० ङा० से०) ।
'आतोऽचुन-' (३।२।३) इति ङः ॥

संज्ञा स्याच्चेतना नामहस्ताद्यैश्चार्यसूचना ॥ ३३ ॥

संज्ञानम् । 'आतशोप-' (३।३।१०३) इत्यङ् । 'संज्ञा
नामनि गायत्र्यां चेतनारविशोपितोः । अर्थस्य सूचनायां च
हस्ताद्यैरपि योषिति' (इति मेदिनी) ॥

इति जान्ताः ॥

क्राक्रेभगण्डौ करटौ

'क्रे' इति ङति । 'रट वच्चे' (भ्वा० ङा० से०) । पञ्चा-
यच् (३।१।१३४) । 'करटौ गजगण्डे स्यात्कुलुम्भे तिन्य-
शोवने । एकादशहादिश्राद्धे, द्रुहेऽपि वायचे । 'करटौ
वायमेदे' (इति मेदिनी) ॥

गजगण्डकटी कटौ ।

कटति । 'कटे वर्षावरणयोः' (भ्वा० ङा० से०) । पञ्चा-
यच् (३।१।१३४) । 'कटः श्रोत्रो क्रियाकारे कलिङ्गोऽपिद्ये
श्वे । समये गजगण्डेऽपि मिनस्यां च कटी मवा' इति
विश्वः । 'कटः श्रोत्रो द्वयोः पुंसि कलिङ्गोऽपिद्ये श्वे' (इति
मेदिनी) ॥

शिपिविश्वस्तु खलतौ दुश्चर्मणि महेश्वरे ॥ ३४ ॥

शिपिस्तु रक्षिणु पृष्ठु वा लिटः । 'शिपिविश्वः शिवः
शौर्यदुश्चर्मौ खलतिश्या' ॥

देवशिल्पिन्यपि त्वष्टा

त्वष्टति । त्वष्ट्यते च । 'त्वक्ष् तदूकरणे' (भ्वा० प० से०) । 'नमूनेष्टृ-' (उ० २।१५) इति साधुः । 'त्वष्टा पु-
मान्देवशिल्पितक्षोरदित्स्वभियपि' (इति मेदिनी) ॥

दिष्टं दैवेऽपि न द्वयोः ।

दित्यते स्म । 'दिश अतिसर्जने' (तु० उ० अ०) । कः
(३।२।१०२) 'दिष्टं दैवे पुमान्काले' (इति मेदिनी) ॥

रसे कटुः कङ्ककार्यै त्रिषु मत्सरतीक्ष्णयोः ॥ ३५ ॥

कटति । 'कटे' (भ्वा० प० से०) । मृगञ्चादित्वात् (उ०
१।३५) उः । 'कटुः त्री कटुरोहिण्यां लज्जाराजिकयोरपि ।
नपुंसकनकार्यै स्वात्पुंलिङ्गो रत्नमात्रके । त्रिषु तद्वत्सुगन्धोश्च
मत्सरेऽपि खरेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥

रिष्टं क्षेमाशुभाभावेषु

रेषणम् । रिष्यते स्म, ऋषति इति वा । 'रिष हिंसायाम्'
(दि० प० से०) । कः (३।३।११४, ३।२।१०२) ।
'रिष्टं स्वादशुभैर्नसोः' इत्यजयः । 'रिष्टं क्षेमाशुभाभावे
पुंति खङ्गे च फेनिले' (इति मेदिनी) ॥

अरिष्टे तु शुभाशुभे ।

न रिष्टम् । 'अरिष्टो लघुने निम्बे फेनिले काककङ्कयोः ।
अरिष्टमशुभे तके सूतिकागार आसवे । शुभे नरणचिहे
च' (इति मेदिनी) ॥

मायानिश्चल्यन्त्रेषु कैतवानृतराशिषु ॥ ३६ ॥

अयोधने शैलशङ्के सीराङ्गे कूटमखियाम् ।

नाया विपरीतदर्शनम् । यच्च नृगबन्धनविशेषः । सी-
राङ्गे फालादारौ कूट्यते । 'कूट आप्रदाने' (डु० आ०
से०) । पचायन् (३।१।१३४) ॥

सूक्ष्मैलायां त्रुटिः स्त्री स्यात्कालेल्पे संशयेपि सा ॥ ३७ ॥

त्रुट्यते । अनेन वा । 'त्रुट् छेदने' (डु० आ० से०) ।
'इयुपधात्-' (उ० ४।१२०) इतीन 'त्रुटिः स्त्री संशये
सत्ये सूक्ष्मैलाकालमागयोः' (इति मेदिनी) ॥

अर्त्युत्कर्षाश्रयः कोट्यः

कोट्यते । 'कूट प्रतापने' (डु० आ० से०) । 'अन
ष्टः (उ० ४।१३९) । 'कोटि त्री धनुषोऽप्येऽश्रौ संख्याभेदप्र-
कर्षयोः' (इति मेदिनी) ॥

मूले लग्नकचे जटा ।

जटति । 'जट संघाते' (भ्वा० प० से०) । पचायन्
(३।१।१३४) । 'जटा लग्नकचे मूले नांसां शङ्के पुनर्जटी'
(इति मेदिनी) ॥

व्युष्टिः फले समुद्धौ च

व्युच्छनम् । व्युच्छयते वा । 'उच्छा विघाते' (भ्वा०
प० से०) । क्तिन् (३।३।१५४) ॥

दृष्टिर्ज्ञानेऽदृष्टिर्दर्शने ॥ ३८ ॥

दर्शनम् । 'दृष्टिर् प्रेक्षणं' (भ्वा० प० अ०) । क्तिन्
(३।३।१५४) । करणे वा ॥

इष्टिर्यागेच्छयोः

एषणम् । 'इष्टु इच्छायाम्' (तु० प० से०) । क्तिन् (३।३।
९३) । इज्यवेऽनया वा, इति वा । यजेः क्तिन् (३।३।१९३) ।
'इष्टिर्मताभिलाषेऽपि संप्रहलोकयागयोः' (इति मेदिनी) ॥

सृष्टिर्निश्चिते बहुनि त्रिषु ।

सर्जनम् । 'सृज विसर्गे' (दि० आ० अ०) । क्तिन् (३।
३।१५४) । 'अकारान्तपाठे भावे कः' (३।३।११४) । 'सृज-
निर्मितयोः प्राज्ये त्रिषु सृष्टं तु निश्चिते' इति रदः ॥

कष्टे तु कृच्छ्रगहने

कष्यते स्म । 'कष हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । कः ।
(३।२।१०२) । 'कृच्छ्रगहनयोः कपः' (७।२।२२) इति नेट्

दक्षामन्दागदेषु तु ॥ ३९ ॥

पटुः

पाटयति । 'पट गतौ' (भ्वा० प० से०) प्यन्तः । 'फलि-
पाटि-' (उ० १।१८) इत्युः पटादेशश्च । 'पटुन्तीक्ष्णे स्फुटे
दक्षे निष्ठुरे निर्दयेऽपि च' इति रदः । 'पटुर्दक्षे च नीरोगे
चतुरेऽप्यभिधेयवत् । पटोले तु पुमान् क्लीबे छत्रालवणयोरपि'
(इति मेदिनी) ॥

द्वौ वाच्यलिङ्गौ च

इति टान्ताः ॥

नीलकण्ठः शिवेऽपि च ।

नीलः कण्ठो यस्य । 'कालकण्ठस्तु दात्यूहे कलविङ्के च
खङ्गने । सितापाङ्गे हरे पीततारके नीलकण्ठवत्' इति विश्वः ॥

पुंति कोष्ठोऽन्तर्जठरं कुक्षलोऽन्तर्युहं तथा ॥ ४० ॥

कुष्यते । 'कुष निष्कर्षे' (भ्या० प० से०) । 'उपिकुषि-'
(उ० २।४) इति यन् । 'कोष्ठः कुक्षुले चातनीये मध्ये कुक्षे-
र्युहस्य च' (इति मेदिनी) ॥

निष्ठा निष्पत्तिनाशान्ताः

निष्ठानम् । 'ष्ठा गतिनिवृत्तौ' (भ्वा० प० अ०) । 'आत-
क्षोपत्तौ' (३।३।१०६) इत्यङ् । 'निष्ठा निष्पत्तिनाशान्तया-
चानिर्वहणेषु च' (इति मेदिनी) ॥

१—बहुनि प्रचुरे—१ति मुकुटः । २—द्वौ कष्टपटू—इति
स्वामिपीयूषी ।

काष्ठोत्कपं स्थितौ दिशि ।

काशते । 'काश दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । 'हनिकुपि-' (उ० २।२) इति कथन् । 'काष्ठा दारुहृदिषां कालमान-
प्रकर्षयोः । स्थानमात्रे दिशि च स्त्री दारुणि स्यान्नपुंसकम्'
(इति मेदिनी) ॥

त्रिषु ज्येष्ठोऽतिशस्तेऽपि

अतिशयेन प्रशस्तः । 'अतिशयने तमविष्टनौ' (५।३।
५५) । 'ज्य च्' (५।३।६१) इति प्रशस्तस्य ज्येष्ठेशः ।
'ज्येष्ठः श्रेष्ठे च वृद्धे च त्रिषु, मासान्तरे पुमान् । ज्येष्ठा तु
शृङ्गोधाख्यजन्तुनक्षत्रभेदयोः' (इति मेदिनी) ॥

कनिष्ठोऽतियुवाल्पयोः ॥ ४१ ॥

अतिशयेन युवा, अल्पो वा । इष्टन् (५।३।५५) । 'युवा-
ल्पयोः कन्नन्तरस्याम्' (५।३।६४) । 'कनिष्ठोऽतियुवाल-
पयानुजे स्त्री दुर्वलाहुलौ' (इति मेदिनी) ।

इति ङान्ताः ॥

दण्डोऽस्त्री लगुडेऽपि स्यात्

दण्ड्यति । अनेन वा । 'दण्ड निपातने' (तु० उ० से०) ।
पचाद्यच् (३।१।१३४) 'पुंसि-' (३।४।११८) इति घो वा ।
दमेः (दि० प० से०) डः (उ० १।१।१४) वा । 'दण्डो यने
मानभेदे लगुडे दमसैन्ययोः । व्यूहभेदे प्रकाण्डेऽथे कोणम-
न्यानयोरापि । अभिमाने ग्रहे दण्डश्चण्डांशोः पारिपाथिके'
इति विश्वः ॥

गुडो गोलेश्रुपाकयोः ।

गुडति । 'गुड वेष्टने' (तु० प० से०) । 'इगुपथ-' (३।
१।१३५) इति कः । 'गुडः स्याद्रोलके हस्तिचंनाहेक्षुत्रिका-
रयोः । गुडा लुह्यां च कथिता गुडिकायां च योपिति' (इति
मेदिनी) ॥

सर्पमांसात्पशू व्याडौ

व्याटति । 'अड उद्यमे' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच्
(३।१।१३५) । 'व्याडो व्याघ्रे खले सर्पे' इति रमसः ॥

गोभूवाचस्त्विडा इला ॥ ४२ ॥

इलति । इल 'उत्पेक्षे' (तु० प० से०) 'इगुपथ-' (३।१।
१३५) इति कः । ('इला कलत्रे सौम्यस्य धारिण्यां गवि
वाचि च' इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ डलयोरैकत्वस्मरणार्-
थदा । 'इडा तु बुधयोपिति । सौरभेन्यां च वचने वसुम-
सामपि त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥

क्षेत्रेडा वंशशलाकापि

क्ष्वेलति । 'क्ष्वेल चलने' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच्
(३।१।१३५) । उलयोरैकत्वम् । 'क्ष्वेडो ध्वनौ कर्णामये
निषे । क्षेत्रेडा वंशशलाकायां सिंहनादे च योपिति । लोहि-
ताक्रपणकले घोषपुष्पे नपुंसकम् । दुरासदे च कुटिले वाच्य-
लिङ्गः प्रकीर्तितः' (इति मेदिनी) ॥

नाडी कालेऽपि पट्क्षणे ।

नालयति । 'णल गन्धे' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।
१।१३४) डलयोरैकत्वम् । गौरादिः (४।१।१४१) । 'नाडी
नाले व्रणान्तरे । शिरायां गण्डदूर्वायां चर्वायां कुहनस्य च ।
तथा पट्क्षणकालेऽपि' (इति मेदिनी) ॥

काण्डोऽस्त्री दण्डवर्षाणार्धवर्गावसरवारिषु ॥ ४३ ॥

कनति । 'कनी दीप्तौ' (भ्वा० प० से०) । वमन्ताडः
(उ० १।१।१४) । 'कादिभ्यः कित्' (उ० १।१।१५) । 'अनु-
नासिकस्य-' (६।४।११५) इति दीर्घः । 'काण्डं चावसरे
वाणे नाले स्कन्धे च शाखिनाम् । स्तम्भे रहसि वर्गे च' इति
धरणिः । ('काण्डः स्तम्भे तरस्कन्धे वाणेऽवसरनीरयोः ।
कुत्सिते वृक्षभिन्नाडीवृन्दे रहसि न त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥
स्याद्गाण्डमभ्वाभरणेऽमत्रे मूलवणिगधने ।

भण्यते । 'भण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । पूर्ववत् पृषो-
दरादिः (६।३।१०९) । 'भाण्डं भूषणमात्रे स्यात्' इति
धरणिः । 'भाण्डं पात्रे वणिगमूलधने भूषाश्चभूषयोः' (इति
मेदिनी) ॥

इति ङान्ताः ॥

भृशप्रतिज्ञयोर्वाढम्

उह्यते स्म । 'वह प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'क्तः' (३।
१।१०२) । 'क्षुब्धत्वान्त-' (७।२।१८) इति साधुः ।

प्रगाढं भृशकृच्छ्रयोः ॥ ४४ ॥

प्रगाह्यते स्म । 'गाहू विलोडने' (भ्वा० आ० से०) ।
कः (३।१।१०२) । 'यस्य विभाषा' (७।२।१५) इति नेट् ।
'प्रगाढं स्यादृढे कृच्छ्रे' इति धरणिः ॥

शकस्थूलौ त्रिषु दृढौ

दहति, दंहति वा स्म । 'दह दहि वृद्धौ' (भ्वा० प० से०) ।
गलयो- (३।४।१०२) इति कः । 'दढः स्थूलवलयोः' (७।
२।२०) इति साधुः । 'दढः स्थूले नितान्ते च प्रगाढे बल-
वत्यपि' (इति मेदिनी) ॥

व्यूढौ विन्यस्तसंहतौ ।

विशेषणोह्यते स्म । 'वह प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) ।
कः (३।२।१०२) । 'व्यूढः संहतविन्यस्ते पृथुलेऽप्यभिधे-
यवत्' (इति मेदिनी) ॥

इति ङान्ताः ॥

भ्रूणोऽर्भके स्त्रैणगर्भे

भ्रूष्यते । 'भ्रूण आगायाम्' (तु० आ० से०) । घञ्
(३।३।१८) । 'भ्रूणः स्त्रीगर्भेऽभिन्मयोः' (इति मेदिनी) ।
त्रिया अयम् । 'स्त्रीपुंसान्याम्-' (४।१।८७) इति नञ् ।
स्त्रैणश्रासौ गर्भश्च । शात्त्वादिगर्भश्चावृत्तवर्धं विशेषणम् ॥

वाणो वलिसुते शरे ॥ ४५ ॥

वाणयति । 'वण शब्दे' (भ्रा० आ० से०) स्वार्थप्यन्तः । पचाद्यच् (३।१।१३४) 'वाणः स्याद्गोस्तने दैत्यभेदे केवलकाण्डयोः । वाणा तु वाणमूले स्त्री नीलत्रिपञ्चां पुनर्द्वयोः' (इति मेदिनी) ॥

कणोऽतिसूक्ष्मे धान्यांशे

कणति । 'कण निमीलने' (भ्रा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'कणा नीरककुम्भीरमक्षिकापिप्पलीषु च । कणोऽतिसूक्ष्मे धान्यांशे' (इति मेदिनी) ॥

संघाते प्रमथे गणः ।

गण्यते । 'गण संख्याने' (उ० उ० से०) । घञ् (३।३।१९) । अञ् (३।३।५६) वा । 'गणः स्यात्प्रमथे सङ्घे संख्यासंन्यप्रभेदयोः' (इति मेदिनी) ॥

पणो वृत्ताद्विपृत्सृष्टे भृतौ मूल्ये धनेऽपि च ॥ ४६ ॥

पणनम् । अनेन वा । 'निलं पणः परिमाणे' (३।३।६६) इत्यप् । 'पणो माने वरादानां मूल्ये कार्यापणे धने । धृते विक्रय्यशाकादर्वद्रमुद्यै गृह्णे वृत्तौ' इति धर्णिः ॥

मौर्व्यां द्रव्याश्रिते सत्त्वशुक्लसंख्यादिके गुणः ।

गुण्यते । 'गुण आमन्त्रणे' (उ० उ० से०) । घञ् (३।३।१९) 'गुणो मौर्व्यामिप्रधाने ह्यपादां सूद इन्द्रिये । त्यागशौर्यादिसत्त्वादिसंख्याद्याद्यतिरञ्ज्यु । शुद्धादावपि बुद्ध्यां च' (इति मेदिनी) ॥

निर्व्यापारस्थितौ कालविशेषोत्सवयोः क्षणः ४७

क्षणति । 'क्षणं हिंसायाम्' (त० उ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'क्षणो व्यापारश्च्युतसुहृत्तोत्सववर्णु' इति खः ॥

वर्णो द्विजादौ शुक्लादौ स्तुतौ वर्णं तु चाक्षरं ।

वर्ण्यते । 'वर्णं प्रेरणे' (उ० उ० से०) । घञ् (३।३।१८) । 'वर्णो द्विजादिशुक्लादिशोऽगुणकथासु च । स्तुतौ ना न स्त्रियां भेदरूपाक्षरविलेखने' (इति मेदिनी) ॥

अरुणो भास्करेऽपि स्याद्दर्शनभेदेऽपि च त्रिषु ४८

ऋच्छति । 'ऋ गतौ' (भ्रा० प० से०) । 'अर्तेष्व' (उ० ३।६०) इत्युनन् । 'अरुणोऽव्यक्तरागेऽर्के संख्यारागेऽर्कसारथी । निःशब्दे कपिले कुष्ठभेदे ना गुणिनि त्रिषु । अरुणातिविप्राद्यानामभिष्टान्निवृत्तासु च' (इति मेदिनी) ॥

स्याणुः शर्वेऽपि च

तिष्ठति । 'स्यो पुः' (उ० ३।३७) । 'स्याणुः कीले हरे पुमान् । अर्त्रो भ्रुवे' (इति मेदिनी) ॥

द्रोणः काकेऽपि च

द्ववति । 'द्रु गतौ' (भ्रा० प० अ०) । 'कृद्युज्जि-

(उ० ३।१०) इति नः । 'द्रोणोऽस्त्रियामाडके स्यादाडकादिचतुष्टये । पुमान् कृपीपतौ कृष्णकाके स्त्री नीवृदन्तरे । स्त्रियां काष्ठाम्बुवाहिन्यां गवादन्यामपीष्यते' (इति मेदिनी) ॥

रचे रणः ।

रणति । 'रण शब्दे' (भ्रा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'रणः कोणे कणे पुंसि समरे पुंनपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥

ग्रामणीर्नापिते पुंसि श्रेष्ठे ग्रामाधिपे त्रिषु ॥ ४९ ॥

ग्रामं नयति । 'णीच्' (भ्रा० उ० अ०) । 'सरसू-' (३।२।६१) इति क्तिप् । 'अग्रग्रामाभ्याम्-' इति णत्वम् । 'ग्रामणीर्नापिते पत्यो प्रधाने नापितेऽपि च । ग्रामणीर्नालिकायां च ग्रामेर्वापण्ययोपितोः' इति विश्वः । 'ग्रामीणा नीलिकायां स्त्री ग्रामोद्भूतेऽभिधेयवत्' (इति मेदिनी) ॥

ऊर्णा मेपादिलोम्नि स्यादावर्ते चान्तरा भ्रुवौ ।

ऊर्णाति । 'ऊर्ण्व् आच्छादने' (अ० उ० से०) । 'अन्वेष्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति उः । आदिना शशोऽभ्रुगादिप्रहः ॥

हरिणी स्यान्मृगी हेमप्रतिमा हरिता च वा ॥ ५० ॥

हरिणस्य स्त्री । 'पुंयोगाद्-' (४।३।४८) इति ङीप् । (हरितवर्णविशिष्टा वा) । 'वर्णादनुदात्तान्-' (४।१।३९) इति दीर्घा । 'हरिणी हरितायां च नारीभिद्वत्तभेदयोः । सुवर्णप्रतिमायां च' (इति मेदिनी) ॥

त्रिषु पाण्डौ च हरिणः

हरति । 'हृयश्चास्त्रा-' (उ० २।४६) इतीनञ् । 'हरिणः पुंसि सारङ्गे शबले लभिधेयवत्' (इति मेदिनी) ॥

स्थूणा स्तम्भेऽपि वेदमनः ।

तिष्ठति । 'स्तम्भास्तम्भा-' (उ० २।१५) इति सायुः । 'स्थूणा स्यात् स्तम्भेऽपि वेदमनः' (इति मेदिनी) ॥ तृष्णे स्पृहापिपासे द्वे

तर्षणम् । 'त्रिवृत् विपासायाम्' (दि० प० से०) । 'तृपिद्युपिरतिभ्यः क्तिन्' (उ० ३।१२) इति नः ॥

जुगुप्साकरुणे घृणे ॥ ५१ ॥

घर्णनम् । 'घृण दीर्घा' (त० उ० से०) । सिदाद्यङ् (३।३।१०४) ॥

१ विश्वे नकारात्तत्राक् रेफादर्शनेन ग्रामोऽस्तस्मात्—इत्यनेकार्थकरवाकरकौमुदीदर्शनेन 'ग्रामिणी' इत्येव पाठोऽनुमीयते ॥ २—'भ्रुवौ' इत्यत्र 'अन्तरान्तरेण युक्ते' (२।३।४) इति द्वितीया इति स्वामी ॥

चणिक्पथे च विपणिः

विपण्यते । अस्यां वा । 'पण व्यवहारे' (भ्वा० प० से०) । 'सर्वधातुभ्य इत्' (उ० ४।१।१८) । 'आपणे पण्य-
वीथ्यां च पण्ये च विपणिः स्त्रियाम्' इति रुद्रः ॥

सुरा प्रत्यक् च वारुणी ।

वरुणस्येयम् । 'तत्सेदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । 'वा-
रुणी गण्डद्वारायां प्रतीचीसुरयोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥

करेणुरिभ्यां स्त्री नेभे

करोति । 'कृहभ्यामेणुः' (उ० २।१) 'करेणुर्गजयो-
पायां स्त्रियां पुंति मतङ्गजे' (इति मेदिनी) । के रेणुरस्येति
वा । 'करेणुश्च गरेणुश्च करिणीकर्णिकारयोः' इति
रन्तिवैवः ॥

द्रविणं तु वरुं धनम् ॥ ५२ ॥

द्रव्यते, द्रवति वा । 'डु गतौ' (भ्वा० प० अ०) ।
'द्रुदक्षिभ्यामिनन्' (उ० २।५०) । 'द्रविणं न द्वयोर्वित्ते
काञ्चने च पराक्रमे' (इति मेदिनी) ॥

शरणं गृहरक्षित्रोः

शृणाति । 'शृ हिंसायाम्' (क्या० प० से०) ल्युट्
(३।३।११३) । भावे (३।३।१११) वा । 'शरणं गृहर-
क्षित्रोर्वधरक्षणयोरपि' (इति मेदिनी) ॥

श्रीपर्णे कमलेऽपि च ।

श्रीः पर्णेऽस्य । 'श्रीपर्णी कुम्भीगम्भार्थोः क्लोत्रे पद्मा-
शिमन्धयोः' इति रमसः ॥

विपाभिभरलोहेषु तीक्ष्णं क्लीवे खरे त्रिषु ॥ ५३ ॥

तैजयति । 'तिज निशाने' (भ्वा० आ० से०) । 'ति-
जेदार्धश्च' (उ० ३।१८) इति क्लः । 'तीक्ष्णं सामुद्रल-
वणे विपलोहाजिमुष्कके । क्लीवं य (ज) वाप्रजे पुंति तिग्मा-
त्मत्यागिनोस्त्रिषु' (इति मेदिनी) । 'भवेदभिमरो युद्धे वले
खबलसाधत्ते' (इति मेदिनी) ॥

प्रमाणं हेतुमर्यादाशास्त्रेयत्ताप्रमातृषु ।

प्रमीयते । प्रमिमीतेऽनेन वा । करणे (३।३।११७)
कर्तारि (३।३।११३) भावे (३।३।११५) च ल्युट् । 'प्र-
माणं नित्यमर्यादाशास्त्रेषु सत्यवादिनि । इयत्तायां च हेतौ
च क्लीर्वक्त्रे प्रमातरि' (इति मेदिनी) ॥

करणं साधकतमं क्षेत्रगात्रेन्द्रियेष्वपि ॥ ५४ ॥

'करणं कारणे काये साधनेन्द्रियकर्मसु । कायस्थे प्रत-
बन्धे च नाट्यगीतप्रभेदयोः । पुमान् शूद्राविशोः पुत्रे वान-
नरादौ च कीर्त्यते' इत्यजयः । कर्तृकर्मकरणभावेषु ल्यट्
(३।३।११३, ११५, ११७) ॥

प्राण्युत्पादे संसरणमसंवाधचमृगतौ ।

घण्टापथे

सम्यक्सरन्त्यनेन । 'सु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । करणे
ल्युट् (३।३।११७) ॥

अथ वान्तात्रे समुद्धरणमुन्नये ॥ ५५ ॥

सम्यग् उन्नियते । उद्धरतेर्ल्युट् (३।३।११३) । भावे
(३।३।११५) वा । 'भुक्तोच्चितोन्मूलितयोः स्यादुद्धरण-
मुन्नये' इति रमसः ॥

अतस्त्रिषु

आणान्तम् ॥

विपाणं स्यात्पशुशृङ्गेभदन्तयोः ।

व्यस्ति । 'अस भुवि' (अ० प० से०) । चानश् (३।
२।१२९) । 'असोरुहोपः' (६।४।१११) । 'उपसर्ग-
प्रादुर्त्' (८।३।८७) इति पत्वम् । चतु-वेवेष्टि । विपाणम् ।
विपेः शानच्—इति मुकुटः । तन्न । शपः श्लौं सति 'श्लौं'
(६।१।१०) इति प्रसङ्गात् । 'विपाणी क्षीरकाकोल्यामज-
शृङ्गां च शोषिति । कुष्ठनामौषधौ क्लोत्रं त्रिषु शृङ्गेभ-
दन्तयोः' (इति मेदिनी) ॥

प्रवणः कमनिन्नोर्व्यां प्रहे ना तु चतुष्पथे ॥ ५६ ॥

प्रवन्तेऽनेन । अत्र वा । 'गृह गतौ' (भ्वा० आ० अ०) ।
ल्युट् (३।३।११७) । 'प्रवणः कमनिन्नोर्व्यां प्रहे च स्याच्च-
तुष्पथे । आयत्ते च तथा क्षी(क्ष)णे प्रशुणे संसुदाहृतः' इति
धरणिः । 'प्रवणो ना चतुष्पथे । कमनिन्नमवीभागोदारप्रहेषु
च त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥

संकीर्णो निचिताशुद्धौ

संकीर्यते स्म । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०) । क्तः (३।२।
१०२) । 'संकीर्णं संकटे व्याप्ते कुत्रचिद्वर्णसंकरे' इत्यजयः ।
'संकीर्णं निचितेऽपि स्यादशुद्धे चाभिधेयवत्' (इति मेदिनी) ॥

ईरिणं शून्यमूपरम् ।

ऋच्छन्ति यस्मिन् । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'अतः
किदीञ्' (उ० २।५१) इतीनन् । 'ईरिणं तूपरे शून्ये' (इति
मेदिनी) ॥५॥ इदादिरपि । 'ईरिणं निराश्रये मूमागे कथि-
तमूपरे' इति हल्वादावजयः ॥

इति णान्ताः ॥

देवसूर्यौ विवस्वन्तौ

विवस्तेजोऽस्यास्ति । मत्तुप् (५।२।९४) । 'विवस्वांस्तु
सुरे सूर्ये तन्नगर्यां विवस्वती' (इति मेदिनी) ॥

१—स्वतो नतु वाच्यलिङ्गता—इति स्वामियन्यावलोकेनेन
'स्वतः' इति पाठोऽनुमीयते । तथाच 'त्रिषु' इति विपाणशब्द-
स्यैव विशेषणम् । अत एव 'प्रवण' शब्दव्याख्यायां—त्रिपित्येके
संकीर्णं यावत्—इत्युक्तं स्वामिना संगच्छते ॥

सरस्वन्तौ नद्वर्णवौ ॥ ५७ ॥

सरो गमनमस्यास्ति । नतुप् (५।२।९४) । 'सरस्यांस्तु नदे चाव्यौ ना, न्यवद्रसिके, स्त्रियाम् । वाणीर्त्वारनवाग्देवी-गोनदीषु नदीभिदि' (इति मेदिनी) ॥

पक्षिताद्यैर्गच्छतन्तौ

गश्तः सन्त्यस्य । नतुप् (५।२।९४) ॥

शकुन्तौ भासपक्षिणौ ।

शक्नोति । 'शकेह्नोन्तोन्त्युनयः' (उ० ३।४९) इत्युन्तः । 'भासो भासि समाह्वयातो गोष्ठकुट्टग्रयोः' इति विश्वः । अग्र्युत्पातौ धूमकेतु

धूमः केतुश्चिह्नमस्य । 'धूमकेतुः स्पृतो बहावुत्पातग्रह-भेदयोः' इति विश्वः ॥

जीमूतौ मेघपर्वतौ ॥ ५८ ॥

जीवनं मुञ्चति । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'जीमूतोऽद्रौ धृतिकरे देवताडे पयोधरे' (इति मेदिनी) ॥

हस्तौ तु पाणिनक्षत्रे

हसति । 'हसे हसने' (भ्वा० प० से०) । 'हसिमृषिण्-' (उ० ३।८६) इति तन् । 'हस्तः करे करिकरे सप्रकोष्ठकरेऽपि च । ऋक्षे केशात्परो ज्ञाते' (इति मेदिनी) ॥

मरुतौ पवनामरौ ।

प्रियतेऽनेन । 'मृद् प्राणत्यागे' (तु० आ० अ०) । 'मृग्रो-रतिः' (उ० १।९४) । 'मरुद्देवे सतीरे ना ग्रन्थिपर्णे नपुंसकम्' इति (मेदिनी) ॥

यन्ता हस्तिपके सूते

यच्छति । 'यसु उपरमे' (भ्वा० प० अ०) । वृच (३। १।१) ॥

भर्ता धातरि पोष्टरि ॥ ५९ ॥

विभर्ति । 'डुष्टृ धारणपोषणयोः' (जु० उ० अ०) । भरति । 'भृञ् रणे' (भ्वा० उ० अ०) । वृच् (३।१।१३३) । 'भर्ता स्वामिनि पुंस्ति स्वात्रिषु धातारि पोष्टरि' (इति मेदिनी) ॥

यानपात्रे शिशौ पोतः

पुनाति । पूयते वा । 'पूञ् पवने' (क्या० उ० से०) । 'हसिमृषिण्-' (उ० ३।८६) इति तन् । 'पोतः शिशौ बहिरे च गृहस्थाने च वासति' (इति मेदिनी) ॥

प्रेतः प्राण्यन्तरे मृते ।

प्रकर्षेणतः । 'प्रेतो भूतान्तरे पुंस्ति मृते स्याद्वाच्यलिङ्गकः' (इति मेदिनी) ॥

ग्रहभेदे ध्वजे केतुः

चाप्यते । अनेन वा । 'चायृ पूजानिशामनयोः' (भ्वा०

उ० से०) । 'चायः क्रिः' (उ० १।७४) इति तुः 'केतुर्ना ह-क्पताकारिग्रहोत्पातेषु लक्ष्मणि' (इति मेदिनी) ॥

पार्थिवे तनये सुतः ॥ ६० ॥

सूयते स्म । 'पुञ् अभिपवे' (वा० उ० अ०) । सौति स्म वा । 'पु प्रसवैश्वर्ययोः' (अ० प० से०) । क्तः (३।२।१०२, १।७२) । 'सुतः स्यात्पार्थिवे पुत्रे ल्यपत्ये तु सुता स्पृता' (इति मेदिनी) ॥

स्थपतिः कारुभेदेऽपि

तिष्ठन्त्वस्मिन् । 'घञर्थे कः' (वा० ३।३।५८) स्थथात्ता पतिश्च । 'स्थपतिः कञ्चुकिन्यपि । जीवेष्टियाजके शिल्पिभेदे ना सप्तमे त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥

भूभृद्भूमिधरे नृपे ।

भुवं विभर्ति । 'डुष्टृ' (जु० उ० अ०) क्विप् (३।२। ७६) तुक् (६।१।७१) ॥

मूर्धाभिविक्तो भूपेऽपि

मूर्धानि अभिपिच्यते स्म । 'पिच क्षरणे' (तु० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । 'मूर्धाभिविक्तो भूपाले मन्त्रिणि क्ष-त्रियेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥

ऋतुः स्त्रीकुसुमेऽपि च ॥ ६१ ॥

ऋच्छति । 'अर्तेश्च तुः' । (उ० १।७२) क्विच । 'ऋतुर्मा-त्ति वसन्तादाँ धीरे स्त्रीकुसुमेऽपि च' इति धरणिः ॥

विष्णावप्यजिताव्यक्तौ

न जीयते स्म । 'जि अभिभवे' (भ्वा० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । 'अजितो ना हरौ त्रिषु । अनिर्जिते च' इति विश्वः (मेदिनी) । न व्यज्यते स्म । 'अञ्जू व्यक्त्यादौ' (ह० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) । 'अव्यक्तः शंकरे विष्णावव्यक्तं महदादिके । आत्मन्यपि स्यादव्यक्तमस्फुटे लभिधेयवत्' इति विश्वः ॥

सूतस्वष्टरि सारथौ ।

सुवति स्म, सूयते स्म वा 'पू प्रेरणे' (तु० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) । 'सूतस्तु सारथौ तक्षिण क्षत्रियाद्वाह्यर्णा-सुते । वन्दिपारदयोः पुंस्ति प्रसूते प्रेरिते त्रिषु' (इति मे-दिनी) ॥

व्यक्तः प्राज्ञेऽपि

व्यज्यते स्म । 'अञ्जू' (ह० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) । 'व्यक्तः स्फुटमनीपिणोः' (इति मेदिनी) ॥

दृष्टान्ताद्युभे शास्त्रनिदर्शने ॥ ६२ ॥

दृष्टोऽन्तोऽत्र । 'अन्तः प्रान्तेऽन्तिके नाशे' इति विश्वः । 'दृष्टान्त उदाहर्ता । शास्त्रे च मरणे' (इति मेदिनी) ॥

क्षत्ता स्यात्सारथौ द्वाःस्ये क्षत्रियायां च शृष्ट्रे ।

क्षदति । 'क्षद' सौत्रः । 'वृन्तृर्चा शंसिज्ञदादिभ्यः संज्ञायां

चालिद्यै' (उ० ३।१४) । 'क्षत्ता यत्राक्षत्रियजे प्रवाहारे
व कार्थो । मुनिभ्यान्वये क्षत्ता नियुक्ते व प्रजापुत्रि' इति
विश्वः ॥

वृत्तान्तः स्यात्प्रकरणे प्रकारे कार्थ्यवार्थयोः ॥ ६३ ॥

वृत्तोऽन्तोऽस्य । वृत्तस्यान्तः, इति वा । 'वृत्तान्तोऽवचरे
भावे आरक्ष्यवार्ताविशेषयोः । वृत्तान्तः प्रक्रियायां व' इति
विश्वः ॥

श्रान्ततः समरे नृत्तस्याननीवृद्धिरोपयोः ।

आवृत्तन्त्यत्र । 'वृत्ती गात्रविज्ञेये' (दि० प० से०) । 'हृ-
लक्ष' (३।३।१२१) इति वृत् । 'श्रान्तो वृत्तशालायां जने
जनपदान्तरे' इत्यजयः । 'श्रान्तो देयमेदेऽपि वृत्तस्याने
जने रणे' (इति मेदिनी) ॥

श्रान्तो यमस्तिदान्तदैवाकुशलकर्मसु ॥ ६४ ॥

श्रान्तो जने, यत्न वा ॥

श्लेष्मादि रसरक्षादि महाभूतानि तदृणाः ।

इन्द्रियाण्यश्मच्चिह्नतिः शब्दयोनिश्च धातवः ॥ ६५ ॥

आदिना निजादिप्रहः । रसः प्रथम आहारस्य विहारः ।
आदिना वस्त्रान्नशुक्रादिप्रहः । तदृणा गन्वादन्यः । श्लेष्मा-
दिः । दधाति, वीर्यते वा 'धाव्' (हु० उ० अ०) । 'स्ति-
निगले-' (उ० १।६९) इति वृत् ॥

कक्षान्तरेऽपि शुद्धान्तो नृपत्यासर्वगोचरे ।

शुद्धोऽन्तोऽस्य । 'असर्व-' इति पूर्वविशेषणम् । 'शुद्धा-
न्तोऽन्तःपुरे शुद्धकक्षानेदे व भ्रूयते' इत्यजयः ॥

कासुत्सामर्थ्ययोः शक्तिः

अन्यतेऽनया । 'शुद्ध शर्त्ता' (न्ता० प० अ०) । चिन्
(३।३।१४) । 'शक्तिरखान्तरे गौर्यासुत्साहादी वले त्रियाम्'
(इति मेदिनी) ॥३॥ 'कासुर्विकलवाचि सात्कासुः श-
क्त्यायुषेऽपि व' (इति विश्वः) ॥

मृतिः काठिन्यकाययोः ॥ ६६ ॥

मृच्छयते । 'मृच्छा मोहादी' (न्वा० प० से०) । चिन्
(३।३।१४) ॥

विस्तारवह्योत्रततिः

व्रजन्तो वतिरग्न्याः । पृषोदरादिः (३।३।१०९) । श्रीनो-
जन्तु 'व्रज' वाहुं लोहवद्वान् । वतो वाहुलकादतिः ॥

वसतो रात्रिवेश्मनोः ।

वसन्त्यस्याम् । 'वच निवाते' (न्वा० प० अ०) । 'वहि-
वति-' (उ० ४।६०) इत्यतिः । 'वसतिः स्यात्त्रियां वाचे
यात्तित्यां व दिक्कृते' (इति मेदिनी) ॥

क्षयार्चयोऽपचितिः

अपचयते । चिन् (३।३।१४) । अपचायते ल वा ।

'चायु पूजादी' (न्वा० उ० से०) । 'चायः चिः चिति'
(वा० ७।२।३०) इति चिः । 'भवेदपचितिः पूजाव्ययति-
कृत्तिहातिषु' (इति मेदिनी) ॥

सातिर्दानावसानयोः ॥ ६७ ॥

जननम् । 'पयु दाने' (त० उ० से०) । सानं वा ।
'पोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । चिन् (३।३।१४) ।
'जतिवृत्तिवृत्ति-' (३।३।१७) इति जाहुः । दत्तु—'युनः
चित्ति' (३।३।४४) इति नलोपादनयोः सातिः सन्तिश्च—
इति सुद्धो व्याख्यम् । तत्र । चित्तः कर्तार विधानाङ्गा-
वकर्मगोरसंभवात् ॥

अतिः पीडाधनुष्कोटयोः

अर्शनम् । 'अर्द हिंसायाम्' (हु० उ० से०) । 'चि-
न्नावादिभ्यः' (वा० ३।३।१४) ॥३॥ आर्द कृच्छतेः
'चित्ति' 'उपसर्गादिति—' (३।३।१९) इति वृद्धा 'अतिः'
इति कश्चिन् ॥

जातिः सामान्यजन्मनोः ।

जननम् । जनया, इति वा । 'जनी' (दि० आ० से०) ।
चिन् (३।३।१४) । 'जनयन्—' (३।३।४२) इत्यात्मम् ।
'जातिश्छन्दसि सामान्ये नाड्यां गोत्रजन्मनोः । जाति-
जातीफले वाभ्यां शुद्धकल्पिष्योरपि' इति विश्वः । 'जातिः
त्री गोत्रजन्मनोः । अक्षन्निशामलकयोश्च सामान्यच्छन्द-
सोरपि । जातीफले व नाड्याम्' (इति मेदिनी) ॥

प्रचारस्यन्द्यो रीतिः

रीर्यते । 'रीड् वयमे' (दि० आ० अ०) । रियाति ।
'री रतिरेपणयोः' (क्रा० प० से०) । चिन् (३।३।
१७४) । रयन् । चिन् (३।३।१४) वा । 'रीतिः प्र-
चारे सन्दे व लोहलिङ्गारकृतयोः' इति विश्वः ॥

ईतिर्दिम्भप्रवासयोः ॥ ६८ ॥

इयतेऽनया । 'ईड् गती' (दि० आ० अ०) । चिन् (३।
३।१४) । दिम्भो विश्वः । 'ईतिर्दिम्भे प्रवासोऽतिवृष्ट्यादिप-
दु व त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥

उद्येऽधिगमे प्राप्तिः

प्रापणम् । 'आयु व्याती' (न्ता० प० अ०) । चिन्नावा-
दिभ्यः' (वा० ३।३।१४) । 'प्राप्तिर्नहोदये । लामेऽपि व
त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥

त्रेता त्वग्नित्रये युगे ।

श्रीन्मेदानिता । पृषोदरादिः (३।३।१०९) ॥

१—'कृत्तिवृत्तिहातिषु' इति विश्वः । कृत्तः । कृत्तास्यश्च
रत्तानः पदेना ईडयः कृत्ताः' इति त्त्वानिसुद्धो ॥

वीणाभेदेऽपि महती

नञ्यते । 'मह पूजायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'वर्तमाने पृषत्-' (उ० २।८४) इति साधुः । 'महती बह्व्रीभेदे रा- (प्रा)ज्ये तु सान्नपुंसकम् । तत्त्वभेदे पुमान् श्रेष्ठे (वृद्धे) वा- च्यवद्' (इति मेदिनी) ॥

भूतिर्भस्मनि संपदि ॥ ६९ ॥

भवति । अनया वा । भवनं वा । क्तिच् (३।३।१७४) । 'भूतिर्भस्मनि संपत्तिहस्तिशृङ्गारयोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥
नदीनगर्योर्नागानां भोगवती

भोगोऽस्त्यस्याम् । मत्तुप् (५।२।१४) । 'अथ भोगवती नागपुरीनद्योरहौ पुनाम्' (इति मेदिनी) ॥

अथ संगरे ।

सङ्गे सभायां समितिः

समयनम् । सनीयते चास्याम् । 'इण् गर्ता' (अ० प० अ०) । क्तिच् (३।३।१४) ॥

क्षयवासावपि क्षितिः ॥ ७० ॥

क्षयणम् । क्षीयतेऽस्यां वा । 'क्षि क्षये' (भ्वा० प० अ०) । 'क्षि निवासगलोः' (तु० प० अ०) । क्तिच् (३।३।१४) । 'क्षितिर्निवासे मेदिन्यां कालभेदे क्षये स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥

रवेरर्चिश्च शस्त्रं च बहिष्ज्वाला च हेतयः ।

हन्ति हिनोति वा । हन्यतेऽनया वा । क्तिच् (३।३।१४) । 'ऊतियूति-' (३।३।१७) इति साधुः ॥

जगती जगति छन्दोविशेषेऽपि क्षितावपि ॥ ७१ ॥

गच्छति । 'वर्तमाने पृषत्-' (उ० २।८४) इति साधुः । यद्वा 'युतिगमिषुहोतीनां द्वे च' (वा० ३।२।१७८) इति क्तिप् । 'गमः क्ता' (६।४।४०) इति मलोपः । तुक् (६।१। ७१) 'जगत्स्याद्विशेषे क्तां वा वार्यौ जंगने त्रिषु । जगती भुवने क्षमायां छन्दोभेदे जनेऽपि च' (इति मेदिनी) । द्वाद- शाक्षरपादे ॥

पङ्क्तिश्छन्दोऽपि दशमम्

पठनम् । 'पञ्च व्यर्काकरणे' (भ्वा० आ० से०) । क्तिच् (३।३।१४) । यद्वा पञ्चकद्वयम् 'पङ्क्तिर्विज्ञाति-' (४।१।५९) इति साधुः । 'दशमं छन्दः' दशाक्षरपादम् । 'पङ्क्तिर्दशाक्ष- रच्छन्दोदशसंख्यादिषु स्त्रियाम्' इति (मेदिनी) ॥

स्यात्प्रभावेऽपि चायतिः ।

आयन्यतेऽनया । आयननं वा । 'यसु उपरमे' (भ्वा०

१—'उक्तालुक्ता तथा नष्वा प्रतिष्ठान्वा सुगुर्विका । गायत्र्यु- ष्णिगनुष्टुप् च बृहती पङ्क्तिरेव च' इत्यनुक्रमोक्त्यु दशमं छन्दः पङ्क्तिः । 'पङ्क्तिश्छन्दो दशापि स्यात्' इति क्वचित्पाठः—इति पीड्य- न्यास्या ॥

प० अ०) । क्तिच् (३।३।१४) । 'आयतिः संयमे दैर्घ्ये प्र- भावागामिकालयोः' (इति विश्वः) ॥

पत्तिर्गतौ च

पतति । 'पत्ल गतौ' (भ्वा० प० से०) । क्तिच् (७।३। १७४) । 'पत्तिर्ना पदने स्त्रियाम् । गतावेकरथैकेभ्यश्चप- द्यपदातिके' (इति मेदिनी) ॥

मूले तु पक्षतिः पक्षभेदयोः ॥ ७२ ॥

पक्षस्य मूलम् । 'पक्षातिः' (५।२।२५) । प्रतिपदि, गर- न्मूले च ॥

प्रकृतिर्यौनिलिङ्गे च

प्रकुरुते । क्तिच् (३।३।१७४) । क्तिच् (३।३।१४) । 'प्रकृतिर्गुणसाम्ये स्यादमात्वादिस्त्रिभावयोः । योनौ लिङ्गे पौ- र्वगे' (इति मेदिनी) ॥

कैशिक्याद्याश्च वृत्तयः ।

'भारती नात्वती चैव कैशिन्यारभटी तथा । चतस्रो वृ- त्तयश्चैता यासु नाट्यं प्रतिष्ठितम्' इति भरतः । 'वृत्ति- विवरणे जीव्ये कैशिक्यादिषु चंप्यते' इति विश्वः ॥

सिकताः स्युर्वालुकापि

सिच्यते । 'पिच क्षरणे' (तु० उ० अ०) । बाहुलकादत्- त् । प्रपोदरादिः (६।३।१०९) । 'सिकता स्त्री सिकतिले वालुकायां तु भूनि' (इति मेदिनी) ॥

वेदे श्रवसि च श्रुतिः ॥ ७३ ॥

श्रूयते । अनया वा । 'श्रु श्रवणे' (भ्वा० प० अ०) । क्तिच् । 'श्रुतिः श्रोत्रे तयान्नाये वार्तायां श्रोत्रकर्मणि' इति विश्वः ॥

वनिता जनितास्यर्थानुरागायां च योषिति ।

वन्यते स्म । 'वनु यावने' (त० आ० से०) क्तः (३।२। १०२) । 'यस्य विभाषा' (७।२।१५) इत्यस्यानित्यत्वादिद् । 'वन संभक्तौ' (भ्वा० प० से०) वा । 'वनिता जानराग- त्नी स्त्रियोः स्त्री त्रिषु याचिते' (इति मेदिनी) ॥

गुप्तिः क्षितिव्युदासेऽपि

गुप्यते । गोपनं वा । 'गुप् रक्षणे' (भ्वा० प० से०) । क्तिच् (३।३।१४) । 'गुप्तिः कारा रक्षा च दीर्ण च विवरं भुवः' इति शाश्वतः । 'गुप्तिव्यवकरस्थाने कारागारे च र- क्षणे' (इति मेदिनी) ॥

धृतिर्धारणधैर्ययोः ॥ ७४ ॥

वरणम् । 'धृच् धारणे' (भ्वा० उ० अ०) । क्तिच् (३।३।१४) । 'धृतिर्व्योगान्तरे धैर्ये धारणाध्वरत्विषु' इति विश्वः ॥

१—पक्षभेदौ द्वौ । एको मासार्थः । अपरः पक्ष्यवयवः । तयोर्मूले पक्षतिः इति पीड्यन्यास्या ॥

वृहती क्षुद्रवार्ताकीछन्दोभेदे महत्यपि ।

वहते । 'वृह इडा' (भ्वा० प० से०) । 'वर्तमाने प्रपत्-' (उ० २।८४) इति साधुः । 'वृहती क्षुद्रवार्ताक्यां ऋट्-कार्यां च वाचि च । वारिधान्यां नहत्यां च छन्दोवचनभेदयोः' इति विश्वः ॥

वासिता स्त्रीकरिण्योश्च

वासयति । 'वास निवासे' (भ्वा० प० ल०) ष्यन्तः । 'वास उपसेवायाम्' (उ० उ० से०) वा । कः (३।३।१७४) । 'वासिता करिणीनायांवासितं सुरभीकृते । ध्वानमात्रे खगारावे वासितं वक्त्रवेष्टिते' इति विश्वः ॥*॥ स्वानी तु (वाशिता इति) तालव्यनष्यपाठनाह । तत्र 'वाश् चन्द्रे' (दि० वा० से०) ॥

वार्ता वृत्तौ जनश्रुतौ ॥ ७५ ॥

वार्त फल्गुन्यरोगे च त्रिषु

वृत्तिरत्त्यस्याम् । 'वृत्तं' (वा० ५।२।१०१) इति णः । 'वार्ता वातिकेपे वृत्तौ वार्ता ह्यस्याद्युदन्तयोः । (वृत्तिमधी-रुजोवार्ता वार्तनारोग्यफल्गुनोः)' इति विश्वः । 'वार्त फल्गुन्यरोगे स्यादारोग्ये वृत्तिमत्यपि' इति धरणिः ॥

अप्सु च घृतामृते ।

प्रियते । निघटि वा । 'घृ क्षरणदीप्तयोः' (उ० प० ल०) । 'आञ्जिहृत्तिन्यः कः' (उ० ३।८९) । 'घृतमाज्ये जले ह्यौषं प्रदीप्ते लनिधेयवत्' (इति नेदिनी) ॥ न चूतं नरगमत्र । 'अमृतं यज्ञोपे स्यात्पीयूषे सलिले घृते । अयाचिते च मोक्षे च ना धन्वन्तर्भेदयोः' (इति नेदिनी) ॥

कलघौतं रूप्यहस्त्रोः

कलो नलो घौतोऽस्य । 'कलघौतं उवर्गे स्यादजते च नपुंसकम्' (इति नेदिनी) ॥

निमित्तं हेतुलक्ष्मणोः ॥ ७६ ॥

निनेयति । 'नि निदा लेहने' (दि० प० से०) । 'घौतः कः' (३।२।१९७) । चंद्रापूर्वकलात्र नलम् ।— 'अनात्मनेपदनिमित्ते' (७।२।३६) इति निर्देशाद्वा ॥

श्रुतं शास्त्रावधृतयोः

श्रूयते स्म । श्रवणं वा । 'श्रु श्रवणे' (भ्वा० प० ल०) । कः (३।२।१०२) ॥

युगपर्याप्तयोः कृतम् ।

अकारे । 'हुहृम्' (त० उ० ल०) । कः (३।२।१०२) । 'यत्तौ निवारणे वृत्तौ पर्याप्तं स्याद्येष्विते' इति रुद्रः । 'कृतं युगेऽत्यर्थं स्याद्विहिते हेतविते त्रिषु' (इति नेदिनी) ॥

अत्याहितं महाभीतिः कर्म जीवानपेक्षि च ॥ ७७ ॥

अतीवाधीयते स्म नमति । 'हुवाच्' (उ० उ० ल०) । 'द्वातोर्हिः' (७।४।४२) ॥

युक्ते स्मादावृते भूतं प्राण्यतीते समे त्रिषु ।

'प्राण्यतीते' इति समाहारद्वन्द्वः । अमवत् । 'भू' । 'गल्यर्था-' (३।४।७२) । 'भूतं स्मादा निघान्तादां जन्तौ ह्यौषं त्रिषुविते । प्राप्ते वृते समे सत्ये देवयोन्वन्तरे तु ना । कुनारेऽपि' (इति नेदिनी) ॥

वृत्तं पद्ये चरित्रे त्रिष्वतीते दृढनिस्तले ॥ ७८ ॥

वर्तते स्म । वर्तनं वा । 'वृत्तु वर्तने' (भ्वा० वा० से०) । 'वरणे' (दि० वा० से०) वा । 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति कः । भावे (३।३।११४) वा । 'वृत्तोऽर्थात्तन्वर्ततेऽपि वर्तुलेऽपि चूते वृते । वृत्तेऽप्यलिङ्गं वा ह्यौषं छन्दथात्त्रिषुवितु' (इति नेदिनी) ॥

महद्राज्यं च

नहते । 'नह पूजायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'वर्तमाने प्रपत्-' (उ० २।८४) इति साधुः । 'महती वक्त्रोभेदे राज्ये तु स्यादपुंसकम् । तत्रभेदे पुमाञ्छ्रेष्ठे वाच्यवत्' (इति नेदिनी) ॥

अवगीतं जन्ये स्याद्गहिते त्रिषु ।

अवगायते स्म । 'गि चन्द्रे' (भ्वा० प० से०) । कः (३।२।१०२) । 'अवगीतस्तु निघांटे हु(ह)ग्राहितवोरपि' (इति नेदिनी) । जन्ये जनापवादे ॥

श्वेतं रूप्येऽपि

श्वेतते । 'श्विता वर्णे' (भ्वा० वा० से०) । पन्नाद्यत् (३।१।१३४) । 'श्वेतो द्वीपादिभेदयोः । श्वेता वराटिका-काष्ठपाटलाद्याह्निगेषु च । ह्यौषं रूप्येऽप्यवच्छुद्धे' (इति नेदिनी) ॥

रजतं हेन्नि रूप्ये सिते त्रिषु ॥ ७९ ॥

रजति । रज्यतेऽनेन वा । 'रज रणे' (भ्वा० प० ल०) । 'शृषिराङ्गिनां किव्' (उ० ३।१।११) इत्यतश्च । 'रजतं रजने रूप्ये घोणिते हृदहारयोः' इत्यनयः ॥

त्रिष्वितः

वातान्वम् ॥

जगदिहेऽपि

गच्छति । 'द्युतिमनिहोषोनां द्वे च' (वा० ३।२।१७८) इति क्विप् । 'गमः कौ' (६।४।४०) इति नलोः । तुश् (६।१।७१) 'जगत्स्यात्त्रिष्ये ह्यौषं वार्या ना जंगमे त्रिषु' (इति नेदिनी) ॥

रक्तं नील्यादि राणि च ।

रजति । रज्यते वा । 'रज रणे' (भ्वा० प० ल०) ।

'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति कः । 'कर्मणि' (३।२।१०२) वा कः । 'रकोऽशुरके नीलादिराधिते लोहिते त्रिषु । ह्रीं वं तु ह्रुमे तात्रे प्राचीनानलकेऽप्यजि' (इति मेदिनी) ॥

अवदातः सिते पीते शुद्धे

अवदायते ल । 'द्विप् शोधने' (भ्वा० प० अ०) । कः (३।२।१०२) ॥

यद्धारुणौ सितौ ॥ ८० ॥

सायते ल । 'पिन् वन्वने' (खा० उ० अ०) । कः (३।२।१०२) । 'सितमवचिते व वदे ववले त्रिषु शर्करायां वा' (इति मेदिनी) ॥

युक्तेऽतिसंस्कृते मर्षिण्यभिनीतः

अभिनीयते ल । 'पीन्' (भ्वा० उ० अ०) कः (३।२।१०२) । मर्षिणि क्त्वारि ॥

अथ संस्कृतम् ।

कृत्रिमे लक्षणोपेतेऽपि

संस्कृत्यते ल । 'संस्कृतः कृत्रिमे शक्ते भूपितेऽप्यन्य-
लिङ्गकः । ह्रीं वं तु लक्षणोपेते' (इति मेदिनी) । लक्षणेन उ-
पेते पानिन्यादिसूत्रव्युत्पादिते ॥

अनन्तोऽनवधावपि ॥ ८१ ॥

न अनन्तोऽप्य । 'अनन्तः केशवे शेषे पुनादिरवधौ त्रिषु । अनन्ता व विशल्यायां शारिवादूर्ध्वयोरापि । कणादुरालमाप-
ध्यापावैस्वानलकीषु व । विश्वभरायुद्ध्योः स्यादन्तं सुर-
वर्त्मनि' (इति मेदिनी) ॥

ख्याते हृष्टे प्रतीतः

प्रतीयते ल । 'इप् गतौ' (अ० प० अ०) । कः (३।२।१०२) । 'प्रहातज्ञातहृष्टे प्रतीतः सादरे त्रिषु' इति रमसः ॥

अभिजातस्तु कुलजे बुधे ।

अभिजायते ल । 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति कः । 'अभिजातः कुलजे स्यान्व्याप्यपण्डितयोत्रिषु' इति मेदिनी) । बुधे पण्डिते ॥

विविकौ पूतविजनौ

विविज्यते ल । 'विजिर् पृथग्भावे' (हु० उ० अ०) । कः (३।२।१०२) 'विजिर् विरचने (पृथग्भावे)' (हु० उ० अ०) वा । 'विविकं त्रिष्वसंयुक्ते रहःपूतविवेकिषु' (इति मेदिनी) ॥

मूर्छितौ मृदसोच्छ्रयौ ॥ ८२ ॥

मूर्छति ल । 'सुर्छा मोहसमुच्छ्रययोः' (भ्वा० प० अ०) ।

१—इदमसंगतम् । 'आसितश्च' (७।२।१६) इतीप्तिनेषु ल उवांरत्वाद् । तस्माद्—मूर्छा संजाता ल । 'तदस्य संजातम्—' (५।२।३६) इतीप्तिश्च—इदमेकैकैरवारकर्णौ मुदीतिस्त्रितमेव स-
न्तश्च ॥

'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति कः । 'मूर्त्तं स्यात्त्रिषु मूर्च्छालि-
कठिने नूर्तिमस्यपि' (इति मेदिनी) । ('मूर्च्छितमपि सोच्छ्रये
च मूढे च' (इति मेदिनी) ॥

ह्रीं चाम्लपरव्यौ शुक्लौ

शुच्यते ल । 'इशुचिर् पूतीभावे' (दि० उ० से०) । (कः) (३।२।१०२) । 'श्रीदितः—' (७।२।१४) (इतीप्तिने-
षः) । 'शुक्लं पूतान्लनिष्टरे' (इति मेदिनी) । 'मृन्मयादि-
शुक्लं भाण्डे समुडं क्षौद्रकाञ्चिकम् । धान्यराशौ त्रिरात्रस्यं
शुक्लं शुक्लं तदुच्यते' इति वैयकम् ॥

शित्ती धवलमेचकौ ।

शायते । शिनोति ल वा । 'रिन् निशाने' (खा० उ० अ०) । क्तिन् (३।३।९४) । क्तिन् (३।३।१७४) वा । 'नि-
शितेऽपि, शितिभूजे ना सितान्तियोत्रिषु' (इति मेदिनी) ॥
सत्ये साधौ विद्यमाने प्रशस्तेऽभ्यर्हिते च सत् ॥ ८३ ॥

अस्ति । 'अस भुवि' (अ० प० से०) । 'लटः शतृ—' (३।२।१२४) । 'श्रुतोरलोपः' (६।४।१११) । 'सन् साधौ
धीरसास्ययोः । नान्ये सत्ये विद्यमाने त्रिषु साध्युमयोः त्रि-
याम्' (इति मेदिनी) ॥

पुरस्कृतः पूजितेऽरात्यभियुक्तेऽग्रतः कृते ।

पुरोऽकारि । 'हुक्व' (त० उ० अ०) । कः (३।२।१०२) । 'पुरोऽप्ययम्' (१।४।६७) इति गतिलम् । 'नमस्यु-
रतोः—' (८।३।४०) इति सत्वम् । 'पुरस्कृतोऽभिशात्कारि-
त्ताप्रेकृतपूजिते' (इति मेदिनी) ॥

निवातावाश्रयावातौ शस्त्राभेद्यं च वर्म यत् ॥ ८४ ॥

निरुद्धो निवृत्तो वा वातोऽस्माद् । 'निवातो दृढसंनहै
निवासे वातवर्जिते' इत्यजयः ॥

जातोन्नद्धप्रवृद्धाः स्युरच्छ्रिताः

उच्छ्रयति, उच्छ्रयते ल वा । 'भिन् सेवायाम्' (भ्वा० उ० से०) । 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति कः । कर्मणि (३।२।१०२) वा । 'उच्छ्रितं त्रिषु संजाते समुन्नद्धप्रवृद्धयोः' (इति मेदिनी) ॥

उत्थितास्त्वमी ।

वृद्धिमत्प्रोद्यतोत्पन्नाः

उत्तिष्ठति ल । 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति कः । 'उत्थितं
स्यात्त्रिषूपने प्रोद्यते वृद्धिमस्यपि' (इति मेदिनी) ॥

आहृतौ सादरार्चितौ ॥ ८५ ॥

आद्रियते ल । 'हृद् आदरे' (तु० आ० अ०) । कः (३।२।१०२) ॥

इति तान्ताः ॥

१—अस्त्राजोहस्तः प्रानादिकः । अत्र मूर्त्तसंज्ञोनादानामावाद् ॥
२—'निशितेऽपि' इत्युक्तिः शित्तस्यार्थेत्वात्प्रकृतानुपदुक्ता ॥

अर्थोऽभिधेयैरेवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु ।

अर्थते । ऋच्छति वा । 'ऋ गतां' (भ्रा० प० अ०) । 'उपिकुपिगानिन्वस्यन्' (उ० २।४) । यद्वा अर्थ्यते । 'अर्थ उपयाच्यन्नायाम्' (जु० आ० से०) । घञ् (३।३।१९) ('अर्थो विप्रयार्थनयोर्धनकारणवस्तुषु । अभिधेये च शब्दानां, निवृत्तां च प्रयोजने') (इति मेदिनी) ॥

निषानागमयोस्तीर्थं नृपिजुष्टजले गुणैः ॥ ८६ ॥

तीर्थंते । अनेन वा । 'तृ प्रवततरणयोः' (भ्रा० प० से०) । 'पानृतुदि-' (उ० २।७) इति घञ् । 'तीर्थं नाम्ना-ध्वरक्षेत्रोपायनारीरजःसु च । अवतारयिजुष्टम्युपात्रोपाथ्या-यनन्निषु' (इति मेदिनी) । निषानं जलावतारः ।-निदानमु-पायः-इति सुकटः ॥

समर्थस्त्रिषु शक्तिस्ये संवद्धार्ये हितेऽपि च ।

समर्थयते । समर्थ्यते वा । 'अर्थ उपयाच्यन्नायाम्' (जु० आ० से०) । पचाद्यञ् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१९) वा ॥

दशमीस्यौ क्षीणरागवृद्धौ

दशम्यां तिष्ठति । 'सुपि स्यः' (३।२।४) इति कः । 'दशमीस्यौ नष्टबीजं स्यविरिऽप्यन्यलिङ्गकः' (इति मेदिनी) ॥

वीथी पद्व्यपि ॥ ८७ ॥

विव्यतेऽनया । 'विथु याचने' (भ्रा० आ० से०) । घञ् (३।३।१९) । प्रयोदरादिः (३।३।१०९) । गौरादिः (२।१।४१) । 'वीथी पद्वौ गृहाङ्गे च रूपकान्तरवत्मेनोः' (इति मेदिनी) ॥

आस्थानीयत्वयोरास्या

आतिष्ठन्त्यस्याम् । आस्थानं वा । 'श गतिनिवृत्तां' (भ्रा० प० अ०) । 'आस्था तालम्बनास्थानयन्नापेक्षामु योषिति' (इति मेदिनी) ॥

प्रस्योऽस्त्री सानुमानयोः ।

प्रतिष्ठन्तेऽस्तिन् । अनेन वा । 'वचर्थे कः' (वा० ३।३।५८) । 'प्रस्योऽस्त्रियां मानमेदे सानानुमितवस्तुनि' (इति मेदिनी) ॥

इति शान्ताः ॥

अभिप्रायवशौ छन्दौ

छन्द्यते । 'छदि संवरणे' (जु० प० से०) । घञ् (३।३।१९) ॥

अद्धौ जीमूतवत्सरौ ॥ ८८ ॥

अपो द्याति । 'आतोऽनुप-' (३।३।३) इति कः । 'अद्धः संवरणे नेषे निरिभेदे च सुलके' इति विश्वः ॥

अपवादौ तु निन्दाज्ञे

अपोद्यते । अपवदनं वा । 'वद व्यचायां वाचि' (भ्रा० प० से०) । घञ् (३।३।१९) 'अपवादस्तु निन्दायन्मात्रा-

विश्रम्भयोरपि' (इति मेदिनी) ॥३॥ सुकटस्तु 'अपवादः' इति पठित्वा 'अपवादस्तु निन्दायानामाविश्रम्भयोरपि' इति विश्वसुदाजहार ॥

दायादौ सुतवान्धावौ ।

दायमति । 'अद भक्षणे' (अ० प० अ०) । 'कनेष्यण्' (३।२।१) । यद्वा आदत्त । 'डुदात्' । 'आतथोप-' (३।१।१३६) इति कः । दायस्य-आदः । 'दायादस्तु भवेत्सुंति सपिण्डे तनयेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥

पादा रदम्यङ्गितुर्याशाः

पद्यते । 'पद गतां' (दि० आ० अ०) । 'पदरज-' (३।३।१७) इति घञ् । 'पादो वृष्टे तुरीयांशे दौले प्रत्यन्तपर्वते । चरणे च मयूखे च' (इति मेदिनी) ॥

चन्द्रादयर्कास्तमोनुदः ॥ ८९ ॥

तमो नुदति । 'णुद प्रेरणे' (तु० उ० अ०) । ङिप् (वा० ३।२।७६) ॥

निर्वाद्दो जनवादेऽपि

निर्वदनम् । 'वद व्यचायां वाचि' (भ्रा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) 'निर्वादः स्याद्वोकवादपरिनिष्ठितवाद्योः' (इति मेदिनी) ॥

शादो जम्बालशष्पयोः ।

शद्यते । अनेन वा । 'शदृ ज्ञातने' (भ्रा० प० अ०) । 'हृल्य' (३।३।१२१) इति, भावे (३।३।१८) वा घञ् । जम्बालः पद्मः शष्पं बालतृणम् ॥

सौरावे रुदिते ज्ञातर्याक्रन्दो दारुणे रणे ॥ ९० ॥

आक्रन्दनम् । आक्रन्दति । आक्रन्द्यतेऽस्तिन् । आक्रन्दयति वा । 'क्रदि आह्वाने रोदने च' (भ्रा० प० से०) । 'आटः क्रन्द शब्दज्ञातये' (जु० उ० से०) । घञ् (३।३।१८, १९) । पचाद्यञ् (३।१।१३४) वा । 'आक्रन्दः क्रन्दने हाने मित्र-दारुणयुद्धयोः' (इति मेदिनी) ॥

स्यात्प्रसादोऽनुरोधेऽपि

प्रसदनम् । अनेन वा । 'पद विशरणार्थ' (भ्रा० प० अ०) । घञ् (३।३।१८, १९) । 'प्रसादोऽनुग्रहे काव्यप्राण-सास्थ्यप्रसक्तिषु' (इति मेदिनी) ॥

सूदः स्याद्वजने त्रिषु ।

सूद्यते । सूदयति वा । 'पूद क्षरणे' (जु० उ० से०) । 'एञ्' (३।३।५६) । पचाद्यञ् । (३।१।१३४) वा । 'सूदस्तु सूपवत्सूपकारे च व्यङ्गनेऽपि च' इति विश्वः ॥

गोष्ठाव्यक्षेऽपि गोविन्दः

गां विन्दति । 'विट्टु लाभे' (तु० उ० अ०) । 'गवादिषु

१-सौरावे' इति रुदितविशेषणम् । ज्ञान्ति पाणिनिप्रामाण्य-
न्तस्य विजिगीषो रश्रिर्वादि-इति पौष्पप्याख्या ॥

विन्देः संज्ञायाम्' (३।१।१३८) इति शः । 'गोविन्दो वाहु-
देवे स्वाहुवाव्यङ्गे वृहत्सर्वा' (इति मेदिनी) ॥

हर्षेऽप्यामोदचन्मदः ॥ ९१ ॥

आमोदनम् । आमोदयति वा । 'सुद हर्षे' (भ्वा० आ०
से०) स्वार्यप्यन्तः । घञ् (३।३।१८) । पचाद्यच् (३।१।
१३४) वा । 'आमोदो गन्वहर्षयोः' (इति मेदिनी) ॥ म-
दनम् । अनेन वा । 'मदी हर्षे' (दि० प० से०) । 'मदोऽनु-
पसर्गे' (३।३।६७) इत्यप् । 'मदो रेतसि कत्सुर्वा गवे हर्षेभ-
वनयोः' (इति विश्वः) ॥

प्राधान्ये राजलिङ्गे च वृषाङ्गे ककुद्रोऽस्त्रियाम् ।

कं सुखं क्रीति । 'कु शब्दे' (अ० प० अ०) । क्विप् (३।
३।७६) । तुङ् (६।१।७१) । ष्टोदरादिः (६।३।१०९) 'क-
कुद्वत् ककुद्रं श्रेष्ठे वृषाङ्गे राजलिङ्गनि' इति विश्वः । प्रा-
धान्ये स्वार्ये ष्यञ् (वा० ५।१।१२४) ॥

स्त्री संविज्ञानसंभाषाक्रियाकाराजिनामसु ॥ ९२ ॥

संवेदनम् । संविद्यतेऽनया वा । 'विद ज्ञाने' (अ० प०
से०) । 'विद चेतनादौ च' (उ० आ० से०) । संपदादिक्विप्
(वा० ३।३।१०८) । 'संविच् त्रियां प्रतिज्ञायामाचारे ज्ञान-
संगरे । संभाषणे क्रियाकारे संकृते नान्नि तोषणे' (इति मेदि-
नी) । क्रियायाः द्वारो नियमः पणवन्वो वा आर्जिर्द्वम् ॥

धर्मे रहस्युपनिषत्

उपनिषदनम् । उपनिषादति श्रेयोऽस्तां वा । 'पठु विहार-
पादौ' (भ्वा० प० अ०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) ।
'मवेदुपनिषद्वर्गे वेदान्ते विजने त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥
स्यादतौ वत्सरे शरत् ।

श्याति । 'शू हिंसायाम्' (क्या० प० से०) 'शूद्रमसो-
ऽदिः' (उ० १।१३०) 'शरत् त्रीं वत्सरेऽप्यृत्तौ' (इति
मेदिनी) ॥

पदं व्यवसितित्राणस्थानलक्ष्माङ्घ्रिचस्तुपु ॥ ९३ ॥

पदति । 'पद स्थैर्ये' ( ) । पद्यति वा । 'पद
गतौ' (दि० आ० अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । भावक-
नेकरणेषु वा घञ् । संज्ञापूर्वकलादृष्ट्यभावः । 'पदं शब्दे च
वाक्ये च व्यवसायापदेशयोः । पादतत्रिहयोः स्थानत्राणयोर-
द्ववस्तुनोः' इति विश्वः । श्लोकपादेऽपि चं ह्रस्वं पुंलिङ्गः क्रि-
रणे पुनः' (इति मेदिन्यां विशेषः) ॥

गोप्यदं सेविते माने

गोः पदम् । 'गोप्यदं सेवितसेवित-' (६।१।१४५) इति
छाडुः । 'गोप्यदं गोपदे श्वत्रे गवां च गतिगोचरे' इति
विश्वः (मेदिनी) ॥

प्रतिष्ठाकृत्यमास्पदम् ।

आपद्यतेस्मिन् । 'आसदं प्रतिष्ठायाम्' (६।१।१४६) इति
छाडुः । 'आस्पदं पदकृतयोः' (इति मेदिनी)

त्रिषु

आदान्तात् ॥

इष्टमधुरौ स्वादू

खदते । 'ष्वद आखादाने' (भ्वा० आ० से०) । 'हृवा-
पा-' (उ० १।१) इत्युण् । 'स्वादु मिष्टमनोज्ञयोः' (इति
मेदिनी) ॥

मृदू चातीक्ष्णकोमलौ ॥ ९४ ॥

म्रद्यते । 'म्रद मर्दने' (भ्वा० आ० से०) । 'प्रथित्रदि-'
(उ० १।२८) इति क्तः संपसारणं च ॥

मूढाल्पापटुनिर्भय्या मन्दाः स्युः

मन्दते । 'मदि स्तुलादा' (भ्वा० आ० से०) । पचाद्यच्
(३।१।१३४) । 'मन्दोऽतीक्ष्णे च मूर्खे च खैरे चाभाग्यरो-
निणोः । अल्पे च त्रिषु पुंति स्वादस्त्रिजालन्तरे शर्तौ' (इति
मेदिनी) ॥

द्वौ तु शारदौ ।

प्रत्यग्राप्रतिभौ

शरदि भवः । 'संधिवेला-' (४।३।१६) इत्यप् । 'शार-
दोऽन्दे त्रियां तोषपिप्पलीसप्तपर्णयोः । शृत्ये ह्रस्वं शरच्चा-
तनूतनाप्रतिभे त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥

विद्वत्सुप्रगल्भौ विशारदौ ॥ ९५ ॥

विशिष्टो विपरीतो वा शारदः । 'प्रादयो गता-' (वा०
२।२।१८) इति समासः । 'विशारदः पण्डिते च धृष्टे'
(इति मेदिनी) ॥

इति दान्ताः ॥

व्यामो वटश्च न्यग्रोधौ

न्यक् रणादि । 'रधिर् आवरणे' (६० उ० अ०) । 'क-
नीप्यप्' (३।२।१) । 'न्यग्रोधो व्यानवटयोर्न्यग्रोधश्च शनी-
तरौ' (इति विश्वः) ॥

उत्सेधः काय उच्चतिः ।

उत्सेधनम् । अनेन वा । 'पिडु गलाम्' (भ्वा० प० से०) ।
घञ् (३।३।१८, १९) ॥

पर्याहारश्च मार्गश्च विवधौ वीवधौ च तौ ॥ ९६ ॥

विविधो वधो हननं गमनं वा । अनेन वा । 'प्रादिभ्यो
वातुजस्य-' (वा० २।२।२४) इति समासोत्तरपदलोपौ ।
'अन्येषामपि-' (६।३।१३७) इति वा दीर्घः । 'विवधो
वीवधश्चापि पर्याहारेऽव्यनारयोः' इति विश्वः । परित् वा-
हियतेऽनेन । पर्याहार उभयतो वदसिक्त्वं स्तुन्यवाशं काष्ठं
'कावडी' इति त्वातम् । यत्तु—'उपसर्गस्य-' (६।३।

१२२) इति दीर्घः—इति मुकुट आह । तत्र । वधशब्दस्या-
वन्तत्वेनाधवन्तत्वात् ॥

परिधिर्यज्ञियतरोः शाखायामुपसूर्यके ।

परिधीयते । 'डुधान्' (जु० उ० अ०) । 'उपसर्गे घोः
किः' (३।३।९२) ॥

वन्धकं व्यसनं चेतःपीडाधिष्ठानमाधयः ॥ ९७ ॥

आधानम् । अनेन, अस्मिन् वा । पूर्ववत् । 'आधिः
पुमांश्चित्तपीडाप्रत्याशावन्वकेषु च' । व्यसने चाप्यधिष्ठाने'
(इति मेदिनी) ॥

स्युः समर्थननीवाकनियमाश्च समाधयः ।

नीवाको वचनाभावः, मूलोत्कर्षार्थं धान्यादिसंग्रहो वा ।
समाधानम् । अनेन वा पूर्ववत् । 'समाधिर्धाननीवाकनि-
यमेषु समर्थने' इति विश्वः (रभसः) । 'समाधिर्ना समर्थने
धान्ये वैरस्य (धान्यनीवाक)नियमे काव्यस्य च गुणान्तरे' ।
(इति मेदिनी) ॥

दोषोत्पादेऽनुबन्धः स्यात्प्रकृत्यादिविनश्वरे ॥ ९८ ॥

मुख्यानुयायिनि शिशौ प्रकृतस्यानुवर्तने ।

अनुबध्यते । 'बन्ध वन्धने' (झ्या० प० अ०) । घञ्
(३।३।१९) । 'अनुबन्धस्तु बन्धे स्यादोषोत्पादे विनश्वरे ।
मुख्यानुयायिबाले च प्रकृतस्यानुवर्तने । अनुबन्धी तु हिं-
कायां तृष्णायामपि' (इति मेदिनी) । मुख्यं पित्रादिकमनु-
याति यः शिशुः । प्रकृतस्य प्रारब्धस्यानुवर्तनेऽनुवर्तने ॥

विधुर्विष्णौ चन्द्रमसि

विध्यति विरहिणम् । 'व्यध ताडने' (दि० प० अ०) ।
'पूमिदि-' (उ० १।२३) इति कः । 'ग्रहिव्या-' (६।१।१६)
इति संप्रसारणम् । 'विधुः शशाङ्के कर्पूरे हृषीकेशे च राक्ष-
से' इति विश्वः ॥

परिच्छेदे विलेऽवधिः ॥ ९९ ॥

अवधानम् । 'उपसर्गे-' (३।३।९२) इति किः । 'अव-
धिस्त्ववधाने स्यात्सीन्नि काले विले पुमान्' (इति मेदिनी) ॥

विधिविधाने द्वैवेऽपि

विधानम् । अनेन वा पूर्ववत् किः (३।३।९२) । 'वि-
धिर्ना नियतौ काले विधाने परमेष्ठिनि' (इति मेदिनी) ॥

प्रणिधिः प्रार्थने चरे ।

प्रणिधानम् । प्रणिधीयते वा । किः (३।३।९२) 'प्रणि-
धियांचने चरे' (इति हैमः) । 'प्रणिविरवधानेऽपि' ॥

बुधवृद्धौ पण्डितेऽपि

बुध्यते । 'बुध अवगमने' (दि० आ० अ०) । 'इगुपव-'
(३।१।१३५) इति कः । 'बुधः कर्वा रौहिणेये' इति विश्वः ॥
वर्धते स । 'बुध वृद्धौ' (स्वा० आ० अ०) । 'गत्यर्था-

(३।४।७२) इति कः । 'बृद्धो जीर्णं प्रवृद्धे द्वे त्रिषु क्लीवं तु
शैलजे' (इति मेदिनी) ॥

स्कन्धः समुदयेऽपि च ॥ १०० ॥

कं शिरो दधाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ।
पारस्करादित्वात् (६।१।१५७) बुद्ध । 'स्कन्धः स्यान्नृपता-
वन्ते संपरायसमूहयोः । काये तत्प्रकाण्डे च भद्रार्थे छन्दसो
मिदि' (इति मेदिनी) ॥

देशे नदविशेषेऽवधौ सिन्धुर्ना सरिति स्त्रियाम् ।

स्यन्दते । 'स्यन्दू प्रलवणे' (भ्वा० आ० से०) । 'स्यन्देः
संप्रसारणं धश्' (उ० १।११) इत्युः । 'सिन्धुः समुद्रे नद्यां
च नदे देशेभदानयोः' इति विश्वः । 'सिन्धुर्वमयुदेशाब्धि-
नदे ना सरिति स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥

विधा विधौ प्रकारे च

विधानम् । 'डुधान्' (जु० उ० अ०) । 'आतश्चोप-'
(३।३।१०६) इत्यङ् । 'विधा गजान्ते ऋद्धौ च प्रकारे चेतने
विधौ' इति विश्वः । विधौ विधाने ॥

साधू रम्येऽपि च त्रिषु ॥ १०१ ॥

साध्नोति । 'साध संसिद्धौ' (स्वा० प० से०) 'कृवापा-'
(उ० १।१) इत्युण् । 'साधुर्वार्धुपिके चारौ सजने चाभिधेय-
वत्' इति विश्वः ॥

वधूर्जाया लुपा स्त्री च

वहति । 'वह प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'वहो धश्'
(उ० १।८३) इत्युः । 'वधूः लुपा नवोढा स्त्री भार्यापृक्काङ्ग-
नासु च । शब्दां च शारिवायां च' इति विश्वः ॥

सुधा लेपोऽमृतं लुही ।

सुष्ठु धीयते । 'डुधान्' (जु० उ० अ०) । 'धेत्' (भ्वा०
प० अ०) । 'आतश्चोप-' (३।३।१०६) इत्यङ् । 'सुधा
गङ्गेष्टकाचूर्णं लुही चामृतमूर्वेयोः' इत्यजयः ॥

संधा प्रतिज्ञा मर्यादा

संधानम् । अत्र वा । 'डुधान्' (जु० उ० अ०) । 'आ-
तश्चोप-' (३।३।१०६) इत्यङ् ॥

श्रद्धा संप्रत्ययः स्पृहा ॥१०२॥

श्रद्धानम् पूर्ववत् । 'श्रद्धादरे च काह्वायाम्' (इति मे-
दिनी) । संप्रत्यय आदरः ॥

मधु मये पुष्परसे क्षौद्रेऽपि

मन्यते । 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । 'कलिपाटि-'
(उ० १।१८) इत्युः, धश् । 'मधु क्षौद्रे जले क्षीरे मये पु-
ष्परसे मधुः । दंत्ये चैत्रे वसन्ते च जीवशोके नधुंद्धने' इति
विश्वः ॥

अन्धं तमस्यपि ।

अन्वयति । 'अन्ध दृष्ट्युपघाते' (जु० उ० से०) । पचा-
यन् (३।१।१३४) । 'अन्धं तु तिमिरे क्लीवं चक्षुर्हानेऽभि-
धेयवत्' (इति मेदिनी) ॥

अतस्त्रिषु

आधान्तात् ॥

समुन्नद्धौ पण्डितंमन्यगर्वितौ ॥ १०३ ॥

समुन्नह्यते स्म । 'णह वन्वने' (दि० उ० अ०) । कः
(३।२।१०२) । 'समुन्नद्धः समुन्नूते पण्डितंमन्यदस्योः'
इति विश्वः ॥

ब्रह्मवन्धुरधिक्षेपे निर्देशे

ब्रह्मैव ब्राह्मणजातिः बन्धुरस्य । 'ब्रह्मवन्धुरधिक्षेपे निर्दे-
शे च द्विजन्मनाम्' इति विश्वः ॥

अथावलम्बितः ।

अचिदूरोऽप्यवष्टब्धः

अवलम्बित आश्रितः, वन्नादिरुद्धो वा । अवष्टम्बते स्म ।
'धमि लम्बे' (भ्वा० आ० से०) । 'लम्बु रोधने' (सौत्रः)
वा । 'लम्बेः' (८।३।६७) 'अत्रात्रा-' (८।३।६८) इति पः ।
'अचष्टब्धोऽचिदूरे स्यादाक्रान्ते चावलम्बिते' (इति मे-
दिनी) ॥

प्रसिद्धौ ख्यातभूपितौ ॥ १०४ ॥

प्रसिध्यति, प्रसिध्यते स्म वा । 'पिधु चराद्धौ' (दि० प०
से०) 'गलाम्' (भ्वा० प० से०) । कर्तारि (३।४।७२) क-
र्मणि (३।२।१०२) वा कः ॥

इति धान्ताः ॥

सूर्यवह्नी चित्रभानू

चित्रा भानवो रश्मयोऽस्य ॥

भानू रश्मिदिवाकरौ ।

भाति । 'भा दीर्घा' (अ० प० अ०) । 'दामान्यां जुः'
(उ० ३।३२) ॥

भूतात्मानौ धातृदेहौ

भूतानामात्मा । भूतानि आत्मा स्वभावो यस्य, इति च ॥

मूर्खनीचौ पृथग्जनौ ॥ १०५ ॥

पृथक्कार्यो जनः शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।७८) ॥

प्रावाणौ शैलपापाणौ

प्रसहे । 'प्रसु अदने' (भ्वा० आ० से०) । 'अन्येभ्योऽ
पि-' (वा० ३।२।१०१) इति ङः । आवनति । 'वन चंभर्त्तौ'
(भ्वा० प० से०) 'शब्दे' (भ्वा० प० से०) वा । विच् (३।
२।७६) । प्रधासावावा च ॥

पत्रिणौ शरपक्षिणौ ।

पत्राणि सन्त्यस्य । 'अतः-' (५।२।११५) इतीनिः ॥
'पत्रो द्येने रथे काण्डे खगट्टरायिकाद्रिषु' इति विश्वः ॥

तरुशैलौ शिखरिणौ

शिखरमस्ति ययोः । 'अतः-' (५।२।११५) इतीनिः ॥

शिखिनौ बहिवर्हिणौ ॥ १०६ ॥

शिखाः सन्त्यस्य । 'द्वन्द्वोपताप-' (५।२।१२८) इतीनिः ।
ग्रीह्यादिः (५।२।११६) वा । 'शिखी वर्हो बलीवर्दे शरे
केतुग्रहे इमे । मयूरे कुक्कुटे पुंति शिखावत्सन्त्यलिङ्गकः' (इति
मेदिनी) ॥

प्रतियत्तावुभौ लिप्सोपग्रहौ

प्रतियतनम् । प्रतियत्यते वा । 'यती प्रयत्ने' (भ्वा०
आ० से०) । 'यत निकाराद्धौ' (जु० उ० से०) वा । 'य-
जयाच-' (३।३।१०) इति नङ् । 'प्रतियत्तश्च संस्कार-
लिप्सोपग्रहणेषु च' (इति मेदिनी) । उपग्रहे वन्दी-
ग्रहणादिः ॥

अथ सादिनैः ।

द्वौ सारथिहयारोहौ

अवश्यं सीदति । सादयति वा । 'पट्टु विशारणादौ'
(भ्वा० प० अ०) । 'आवश्यका-' (३।३।१७०) इति
णितिः । ग्रह्यादिः (३।१।१३४) वा । 'सादी सुरंगमातङ्गर-
थारोहेषु दृश्यते' (इति मेदिनी) ॥

वाजिनोऽश्वेषुपक्षिणः ॥१०७॥

वाजाः पक्षाः सन्त्यस्य । 'अतः-' (५।२।११५)
इतीनिः ॥

कुलेऽप्यभिजनो जन्मभूम्यामपि

अभि जायतेऽस्मिन् । 'जनी' (दि० आ० से०) । 'हलश्च'
(३।३।१२१) इति घञ् । 'जनिवध्योश्च' (७।३।३३) इति
वृद्धिर्न । 'अभिजनः कुले ख्यातौ जन्मभूम्यां कुलव्रजे' इति
विश्वः ॥

अथ हायनाः ।

वर्षाचित्रीहिभेदाश्च

जहाति, जिहीते, वा । 'ओहाङ् खाने' (जु० प० अ०) ।
'ओहाङ् गतौ' (जु० आ० अ०) वा । 'हृद्य ग्रीहिकालयोः'
(३।१।१४८) इति ष्युट् । 'हायनो न क्रियां वर्षे पुंस्यचित्री-
हिभेदयोः' (इति मेदिनी) । वर्षोऽन्दम् । अर्चा रश्मिः ।
ग्रीहिभेदो नीवारादिः, इति मुकुटः । षष्टिकः, इति स्वामी ॥

चन्द्रान्यर्का विरोचनाः ॥१०८॥

विरोचते । 'रुच दीर्घा' (भ्वा० आ० से०) । 'अनुदात्ते-
तश्च हलादेः' (३।२।१४९) इति युच् । 'विरोचनः ग्रीहादस्य
तनयैकंऽभिचन्द्रयोः' (इति मेदिनी) ॥

केशोऽपि वृजिनः

वृज्यते । 'शृजी वर्जने' (अ० आ० से०) । 'वृजेः क्विप्'

(उ० २।४७) इतीनन् । 'वृजिनं कल्पे क्लीवं केशे ना कुटिले त्रिषु' इति रभसः ॥

विश्वकर्मासुरशिल्पिनोः ।

विश्वं कर्मासात्, अस्य, वा । 'विश्वकर्मा सहस्रांशौ मुनिभिर्द्विशिल्पिनोः' (इति मेदिनी) ॥

आत्मा यत्नो धृतिर्वृद्धिः स्वभावो ब्रह्म वर्ष्म च १०९
अतति 'अत सातत्यगमने' (भ्वा० प० से०) 'सातिभ्यां मनिन्मनिणौ' (उ० ४।१५३) । 'आत्मा कलेवरे यत्ने स्वभावे परमात्मनि । चित्ते धृतौ च वृद्धौ च परव्यावर्तनेऽपि च' इति धरणिः ॥

शक्रो घातुकमत्तेभो वर्षुकाच्चो घनाघनः ।

हन्ति । 'हन हिंसागलोः' (अ० प० अ०) 'हन्तेष्वश्च' (वा० ६।१।१२) इति पचाद्यनि द्वित्वम्, आक् चाम्ब्यासस्य । 'अन्योन्यघटने चैव घातुके च घनाघनः' इति धरणिः ॥

अभिमानोऽर्थादिदपेऽज्ञाने प्रणयर्हिसयोः ॥ ११० ॥

अभिमानम् । 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । घञ् (३।३।१८) । 'मीञ् हिंसायाम्' (ऋया० उ० अ०) । भावे ल्युट् (३।३।१५५) । 'मीनाति-' (६।१।५०) इत्यात्मम् । आदिना कुलपशुगुणादिग्रहः ॥

घनो मेघे मूर्तिगुणे त्रिषु मूर्तं निरन्तरे ।

हननम् हन्त्यते वा । 'मूर्तौ घनः' (३।३।७७) इत्यप् । 'घनं चान्द्रं घनं वायं घनो मुक्तो घनोऽम्बुदः । घनः काठिन्यसंघातो विस्तारो लोहसुहरौ' इति धरणिः । मूर्तिगुणे काठिन्ये ॥

इनः सूर्ये प्रभौ

एति । ईयते वा । 'इणसिजि-' (उ० ३।२) इति नक् ॥

राजा मृगाङ्के क्षत्रिये नृपे ॥ १११ ॥

राजति । 'राजू दीप्तौ' (भ्वा० उ० से०) 'कनिन् युवृपि-' (उ० १।१५६) इति कनिन् । 'राजा प्रभौ च नृपतौ क्षत्रिये रजनीपतौ । यक्षे शक्ने च पुंस्ति स्यात्' (इति मेदिनी) ॥

वाणिन्यौ नर्तकीदृत्यौ

अवश्यं वणति । 'वण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'आवश्यका-' (३।३।२७०) इति, ग्रह्यादित्वात् (३।१।१३४) वा णिनिः । ववयोरैक्यम् । 'वाणिनिर्नर्तकीमत्ताविदग्धवनितासु च' (इति मेदिनी) ॥

स्रवन्त्यामपि वाहिनी ।

वहति । प्रह्लादि (३।१।१३४) णिनिः । 'वाहिनी स्रात्तरङ्गिभ्यां सेनासैन्यप्रभेदयोः' इति विश्वः ॥

श्रादिन्यौ वज्रतडितौ

हादतेऽवदयम् । 'हाद अव्यक्ते शब्दे' (भ्वा० आ० से०) 'आवदयका-' (३।३।१७०) इति णिनिः ॥

वन्दायामपि कामिनी ॥ ११२ ॥

अवदयं काम्यते । 'कमु कान्तौ' (भ्वा० आ० से०) । पूर्ववत् (३।३।१७०) णिनिः । 'कामिनी भीरुवन्दयोः । कामी तु कामुके चक्रवाके पारावतेऽपि च' (इति मेदिनी) वन्दा वृक्षे विजातीयप्ररोहः ॥

त्वग्देहयोरपि तनुः

तनोति, तन्यते वा । 'तनु विस्तारे' (त० उ० से०) । 'भृष्टशी-' (उ० १।७) इत्युः । 'तनुः काये त्वचि त्री स्यात्त्रिपत्ये विरले कृशे' (इति मेदिनी) ॥

सूनाधोजिह्विकापि च ।

सवनम् । सूयते वा । 'पृष्ट प्राणिगर्भविमोचने' (अ० आ० से०) । भावे (३।३।१५४) कर्मणि (३।३।१०२। वा०) क्तः । 'स्वादय ओदितः' (दि० ग०) इति (ओदित्वात् 'ओदितश्च' (८।२।४५) इति निष्ठानत्वम्) । 'सूनाख्या पुष्पिते पुष्पे जिह्वातले वधालये' इत्यजयः । '(सून् प्रसवपुष्पयोः) । सूना पुत्र्यां वधस्थानगलशुण्डिकयोरपि' (इति विश्वः) ॥

क्रतुविस्तारयोरस्त्रौ वितानं त्रिषु तुच्छके ॥ ११३ ॥ मन्दे

वितननम् । वितन्यते वा । घञ् (३।३।१८, १९) । 'वितानो यत्रविस्तारोल्लोचेषु क्रतुकर्मणि । वृत्तभेदावसरयोर्वितानं तुच्छमन्दयोः' इति विश्वः । 'वितानो यत्र उल्लोचे विस्तारे पुनपुंसकम् । क्लीवं वृत्तविशेषे स्यात्त्रिलिङ्गो मन्दतुच्छयोः' (इति मेदिनी) मन्दे मूढे ॥

अथ केतनं कृत्ये केताद्युपनिमन्त्रणे ।

'कित निवासदौ' (भ्वा० प० से०) । भावकर्मकरणाधिकरणेषु ल्युट् । 'केतनं तु ध्वजे कार्ये निमन्त्रणनिवासयोः' इत्यजयः ॥

वेदस्तरुवं तपो ब्रह्म ब्रह्मा विप्रः प्रजापतिः ॥ ११४ ॥

वृंहति । 'वृहि वृद्धौ' (भ्वा० प० से०) । 'वृहेर्नोऽव' (उ० ४।१।४६) इति ननिन् । 'ब्रह्म तत्त्वतोपेवेदे न द्वयोः पुंस्ति वेधसि । ऋत्विग्योगभिदोर्विभे' (इति मेदिनी) ॥

उत्साहने च हिंसायां सूचने चापि गन्धनम् ।

'गन्ध मर्दने' (डु० आ० से०) । भावादौ ल्युट् । 'गन्धनं सूचनोत्साहहिंसेषु प्रकाशने' इति विश्वः ॥

आतञ्चनं प्रतीवापजवनाप्यायनार्थकम् ॥ ११५ ॥

'तञ्चु गतौ' (भ्वा० प० से०) । ल्युट् (३।३।१५४) । प्रतीवापो दुग्धादौ दध्यादिभावार्यं तक्रादिप्रक्षेपः, निक्षेपो वा । जवनं वेगः । आप्यायनं तर्पणम् ॥

१—वाणिनीशब्दो मेदिन्यां पवर्गावादा पठितः । हेमे तु अन्वसादौ पठितः ४ पक्षं वाहिनीशब्दोऽपि ॥

व्यञ्जनं लाञ्छनश्मश्रुनिष्ठानावयवेष्वपि ।

व्यञ्जते । अनेन वा । ल्युट् (३।३।११३, ११७) । 'व्य-
ञ्जनं तेमने चिहे श्मश्रुष्ववयवेषु च' (इति मेदिनी) । नि-
ष्ठानं तेमनम् ॥

स्यात्कौलीनं लोकवादे युद्धे पश्वहिपक्षिणाम् ॥११६॥

कुलीनस्य कर्म भावो वा । युवाद्यण् (५।१।१३०) ।
'कौलीनं पशुभिर्युद्धे कुलीनत्वापवादयोः' इति धरणिः ॥

स्यादुद्यानं निःसरणे वनभेदे प्रयोजने ।

उद्यात्सनेन । अस्मिन् वा । 'या प्रापणे' (अ० प०
अ०) । 'करणा-' (३।३।११७) इति ल्युट् । 'उद्यानं
वनभेदे स्यान्निःसृतौ च प्रयोजने' इति धरणिः ॥

अवकाशे स्थितौ स्थानम्

स्थायतेऽत्र । अधिकरणे (३।३।११७) भावे (३।३।११५)
च ल्युट् । 'स्थानं सादृश्येऽवकाशे स्थितौ वृद्धिक्षयेतरं' (इति
मेदिनी) ॥

क्रीडादावपि देवनम् ॥ ११७ ॥

दीव्यतेऽनेन । 'दिवु क्रीडादौ' (दि० प० से०) । भावक-
रणादौ ल्युट् । 'देवनं व्यवहारे स्यान्निगीपाक्रीडयोरपि ।
अस्मैषु देवनः प्रोक्तः' इति विश्वः ॥

उत्थानं पौरुषे तन्ने संनिविष्टोद्गमेऽपि च ।

'उत्थानमुच्यते तन्ने पौरुषे पुस्तके रणे । ('प्राङ्गणो-
द्गमहर्षेण मलवेगेऽपि न द्वयोः') (इति मेदिनी) । 'तन्त्रं
कुटुम्बकृत्ये स्यात्सिद्धान्ते चौपधोत्तमे । प्रधाने तन्नुवाने च
शास्त्रभेदे परिच्छेदे । श्रुतिशाखान्तरे हेतावुभयार्थप्रयोजके'
(इति मेदिनी) ॥

व्युत्थानं प्रतिरोधे च विरोधाचरणेऽपि च ॥११८॥

विरुद्धमुत्थानम् । 'प्रादयो गता-' (वा० २।२।१८) इति
समासः । 'स्रतत्रता च व्युत्थानम्' इति त्रिकाण्डशेषः ॥
मारणे मृतसंस्कारे गतौ द्रव्योपपादने ।

निर्वर्तनोपकरणानुव्यासु च साधनम् ॥ ११९ ॥

'पाथ संतिद्धौ' (स्वा० प० से०) । भावकमेकरणादौ ल्युट् ।
'साधनं मृतसंस्कारे सैन्ये सिद्धौपधे गतौ । निर्वर्तनोपायमे-
द्दायनेऽनुगमे धने' (इति मेदिनी) । उपकरणं साधनसामग्री ॥
निर्यातनं चैरशुद्धौ दाने न्यासार्पणेऽपि च ।

'यत निकारादौ' (सु० उ० से०) स्थाप्यन्तः । भावादौ
ल्युट् ॥

व्यसनं विपदि भ्रंशे दोषे कामजकोपजे ॥ १२० ॥

व्यसतिः । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । भावादौ ल्युट् ।
'व्यसनं त्वशुभे सक्तौ पानत्वीमृगयादिषु । दैवानिष्टफले

पापे विपत्तौ निष्कलोद्यमे' इति विश्वः (मेदिनी) । कामजे
दोषे मृगयाक्षपानादौ । कोपजे वाक्पारुष्यदण्डपारुष्याथं-
दूषणादौ ॥

पक्ष्माक्षिलोम्नि किञ्जल्के तत्त्वाद्यंशेऽप्यणीयसि ।

पक्ष्यते । अनेन वा । 'पक्ष परिग्रहे' (भ्वा० प० से०)
कर्मकरणादौ मनिन् (उ० ४।१।४५) । 'पक्ष्म सूत्रादिसू-
क्ष्मांशे किञ्जल्के नेत्रलोमनि' इति विश्वः ॥

तिथिभेदे क्षणे पर्व

पर्वति पर्व्यते वा । 'पर्व पूरणे' (भ्वा० प० से०) ।
बाहुलकात्कनिन् । 'पर्वं स्यादुत्सवे ग्रन्थौ प्रस्तावे विषुवा-
दिषु । दर्शप्रतिपदोः संधौ स्यात्तिथेः पक्षकान्तरे' इति
धरणिः ॥

वर्त्म नेत्रच्छेदेऽध्वनि ॥१२१॥

वर्तते । अनेन । अस्मिन् वा । 'वृत्त वर्तने' (भ्वा० आ०
से०) । मनिन् (उ० ४।१।४५) ॥

अकार्यगुह्ये कौपीनम्

कूपपतनमर्हति । 'शालीनकौपीने अष्टाकार्ययोः' (५।२।
२०) इति साधुः । 'कौपीनं स्यादकार्येऽपि नीरगुह्यप्रदेशयोः'
इति विश्वः ॥

मैथुनं संगतौ रते ।

मिथुनमेव । प्रज्ञायण् (५।४।३८) । मिथुनस्येदं वा ।
'संबन्धे सुरते युग्मे राशौ मिथुनमिष्यते' इति व्याहृतिः ॥

प्रधानं परमात्मा धीः

प्र धत्ते, धीयतेऽनेन । अस्मिन् वा । 'कुक्ष्यन्' कर्तृकर-
णादौ ल्युट् (३।३।११३, ११७) । 'प्रधानं स्यान्महामात्रे
प्रकृतौ परमात्मनि । प्रज्ञायामपि च ह्यीवमेकत्वे तूतमे सदा'
(इति मेदिनी) ॥

प्रज्ञानं बुद्धिचिह्नयोः ॥ १२२ ॥

प्रज्ञायते । अनेन वादौ ल्युट् (३।३।११३, ११५, ११७) ॥
प्रसूनं पुष्पफलयोः

प्रसूयते । 'पुन् अभिपत्ते' (स्वा० उ० अ०) । 'सुजो
दीर्घध' (उ० ३।१।३) इति नः ॥

निधनं कुलनाशयोः ।

निधानम् । निधीयतेऽत्र वा । 'कृपृवृजि-' (उ० २।८।१)
इति क्युः ॥

क्रन्दने रोदनाहाने

'क्रदि आहाने रोदने च' (भ्वा० प० से०) । भावे (३।
३।११५) ल्युट् ॥

वर्ष्मं देहप्रमाणयोः ॥ १२३ ॥

वर्षति । वृष्यते वा । 'वृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) ।
मनिन् (उ० ४।१।४५) । 'वर्ष्मं देहप्रमाणातिमुन्द्राकृतिषु
सूतम्' (इति मेदिनी) ॥

गृहदेहत्विद्रुप्रभावा धामानि

दधाति । धीयते वा । 'डुधान्' (जु० उ० अ०) । मनिन् (उ० ४११४५) । 'धाम शक्ती प्रभावे च तेजोमन्दिरजन्मसु' इति विश्वः ॥

अथ चतुष्पथे ।

संनिवेशे च संस्थानम्

संस्थायतेऽन्न अनेन वा । संस्थितिर्वा । भावाधिकरणादौ ल्युट् (३३११५, ११७) । 'संस्थानमाकृतौ सृष्ट्वा संनिवेशे चतुष्पथे' (इति मेदिनी) ॥

लक्ष्म चिह्नप्रधानयोः ॥ १२४ ॥

लक्ष्यते । धनेन वा । 'लक्ष दर्शने' (जु० आ० से०) । मनिन् (उ० ४११४५) ॥

आच्छादनं संपिधानमपवारणमित्युभे ।

आच्छायतेऽनेन । 'छद् अपवारणे' नुरादिः । करणे (३३११७) भावे (३३११५) वा ल्युट् । 'आच्छादनं संपिधाने वस्त्रेऽप्यवृत्तिमात्रके' इति धर्माणः ॥

आराधनं साधने स्यादवाप्तौ तोषणेऽपि च ॥ १२५ ॥

आराध्यतेऽनेन । 'राध संतिर्द्वा' (स्त्रा० प० अ०) । भावार्थे ल्युट् (३३११५, ११७) ॥

अधिष्ठानं चक्रपुरप्रभावध्यासनेऽपि ।

अधिष्ठीयते । अनेन वा । भावार्थे ल्युट् (३३११५, ११७) । 'अधिष्ठानं रथस्याङ्गे प्रभावेऽध्यासने पुरे' इत्यजयः ॥

रत्नं स्वजातिश्रेष्ठेऽपि

रमयति । 'रसु क्रीडायाम्' (भ्रा० आ० अ०) प्यन्तः । अन्तर्भावितप्यर्थो वा, रमन्तेऽस्मिन् वा । 'रमेत् च' (उ० ३११४) इति नः । 'नेट् वशि-' (७२१८) इति नेट् । 'णिर-निटि-' (६१४५१) । 'रत्नं स्वजातिश्रेष्ठेऽपि मणावपि नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥

वने सलिलकानने ॥ १२६ ॥

वन्यते । 'वन संभक्तौ' (भ्रा० प० से०) । 'वसु याचने' (त० उ० से०) वा । 'हृलश्च' (३३११२१) इति घञ् । संज्ञापूर्यकत्वात् वृद्धिः । कर्तारि पचाद्यञ् (३३११३४) वा । 'क्रीवं स्यात् कानने नीरे निवासे निलये वनम्' इति रभसः ॥

तलिनं त्रिरले स्तोके

तलति । तल्यते वा । 'तल प्रतिष्ठायाम्' (भ्रा० प० से०) । 'तलिपुलिभ्यामिनन्' (उ० २५३) । 'तलिनं त्रिरले स्तोके खच्छेऽपि वाच्यलिङ्गकम्' (इति मेदिनी) ॥

१—अथ चतुष्पथे 'करणाधिकरणयोः' इत्यधिकारस्यत्वेनात्रोपन्यासो निष्कलः कर्मणि विगृहीतत्वात् ॥ तस्मात् 'अकृतरि-' (३३११९) इत्येव न्याय्यम् ॥ २—आधुनिकपुस्तकेषु तु 'तलिपुलिङ्गां च' इत्यत्र पाठ उक्तः ॥

वाच्यलिङ्गास्तथोत्तरे ।

तथा तलिनवत् । उत्तरे आनान्तात् ॥

समानाः सत्समैके स्युः

समति । 'पम वृद्धन्वे' (भ्रा० प० से०) । 'ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश्' (३३११२९) । 'आगमशासनमनित्यम्' इति मुग् न । सह मानेन वर्तते, इति वा । 'समानं सत्समैकेषु त्रिषु, ना नाभिनास्ते' इति मेदिनी) ॥

पिशुनौ खलसूचकौ ॥ १२७ ॥

पिंशति । 'पिंश अवयवे' (तु० प० से०) । 'क्षुधिपिंशिमिधिभ्यः कित्' (उ० ३५५) इत्युनन् 'पिशुनं कुक्कुमेऽपि च । कपिवक्त्रे च काके ना सूचककूरयोस्त्रिषु । पृक्षायां पिशुना वा स्यात्' (इति मेदिनी) ॥

हीनन्यूनावूनगह्यौ

जहाति । हीयते स्म वा । 'ओहाक् लामे' (जु० प० अ०) । 'आद्रिकर्मणि क्तः' (३३४७१) । कर्मणि (३३११०२) वा । 'ओदितश्च' (४२४४५) इति नत्वम् । 'हीनं गह्योनयोस्त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥

न्यूनयति । न्यून्यते स्म वा । 'ऊन परिहाणे' (जु० उ० से०) । पचाद्यञ् (३३११३४) । घञ् (३३११९) वा । यत्तु—'इगुपध-' (३३११३५) इति कः—इति मुकुटेनोक्त्म् । तत्र । नुरादिष्वन्तत्वेन अदन्तत्वेन चैगुपधत्वाभावात् । 'न्यूनं गह्योनयोः' (इति मेदिनी) ॥

वेगिशूरो तरस्विनौ ।

तरो वलं जवो वास्यास्ति । 'अस्माया-' (५२११२१) इति विनिः ॥

अभिपन्नोऽपराद्धोऽभिप्रस्तव्यापद्रता अपि ॥ १२८ ॥

अभिपद्यते स्म । 'गल्यर्था-' (३३४७२) इति क्तः । कर्मणि (३३११०२) वा । 'अभिपन्नोऽपराद्धोऽभिद्धते प्रस्ते विपद्रते' इति विश्वः ॥

इति नान्ताः ॥

कलापो भूपणे वहे तूणीरे संहतेऽपि च ।

कलामाप्नोति । 'आपु व्याप्तौ' (स्त्रा० प० अ०) 'कर्मण्यप्' (३३११) कला आप्यतेऽनेन वा । 'हलश्च' (३३११२१) इति घञ् । 'कलापः संहतौ वहे काव्यां भूपणतूणयोः' इत्यजयः । ('वन्द्रे विदग्धे व्याकरणभेदेऽपि कथ्यते दुर्धः' इति मेदिन्यां विशेषः) ॥

परिच्छेदे परीवापः पर्युप्तौ सलिलस्थितौ ॥ १२९ ॥

परिवपनम् । अनेन । अत्र वा 'डुवप् वीजतन्तुसंताने' (भ्रा० उ० अ०) । 'भावे घञ्' (३३११८) । 'हलश्च'

१—अत्र 'स्' इत्युपन्यासोऽङ्गतः । वनो भूताधिकारे विधानभावात् ॥

(३।३।१२९) इति वा । 'उपसर्गस्य-' (६।३।१२२) इति दीर्घः । परिच्छदः पतिवारः ॥

गोधुग् गोष्टपतिर्गोपौ

गां पाति । 'पा रक्षणे' (ल० प० ल०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'गोपो आमौषगोष्ठाधिकृतयोर्वह्वे' इति विश्वः ॥

हरौ विष्णुर्बृपाकपिः ।

वृषं धर्मं न कल्पयति । 'कपि क्रित्चिचलने' (भ्वा० आ० से०) । 'बहिःकर्म्योर्नलोपश्च' (उ० ४।१४४) इतिः । वृषा-
दमांदाकर्मयति दुष्टान्, इति वा । यद्वा वर्धति कामान् । 'वृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपच-' (३।१।१३५) इति कः । आकल्पयति पापानि । पूर्ववदिः (उ० ४।१४४) । वृष-
शासावाकपिश्च । यद्वा वृषा इन्द्रोऽनेन । कल्पते आकल्पते वा अस्मात् । यद्वा वृषो धर्मो वृषा इन्द्रो वा कपिरिव वशे यस्य । यद्वा वृषरक्षकः कपिवैराहः । शाकपार्थिवादिः (वा० २। १।७८) । 'अन्वेषानपि-' (६।३।१३९) इति दीर्घः । यद्वा वृष्य इन्द्रसाकं वृषाकं पियति । 'पि गर्तौ' (तु० प० ल०) । अन्तर्भावितप्यर्थो वा । इन्द्रदुःखं प्राप्नोति प्रापयति वा दैत्यान् । रसकलात् । विचि (३।२।७५) संज्ञापूर्वकत्वान् गुणः । क्विपि (३।२।७६) तु आगमशास्त्रस्यानित्यत्वान् तुक् । परचादत्येष्ट-
वाचिल्लादियहं बाविला पूर्वसवर्गदीर्घः (६।१।१०२) पूर्वरूपे (६।१।१०७) सः । 'बृपाकपिः पुनान्दृग्ने शंकरे जातवे-
दसि' (इति मेदिनी) ॥

बाष्पमूष्माशु

वापाति । 'बाष्पे शोषणे' (भ्वा० प० से०) । वाति । 'वा गलादौ' (ल० प० ल०) । 'खष्पशिल्पशास्त्र' (उ० ३।२८) इति साधुः ॥

कशिपु त्वन्नमाच्छादनं द्वयम् ॥ १३० ॥

कशाति दुःखम् । कश्यते वा । 'कश गतिशासनयोः' (ल० आ० ल०) नृगव्यादित्वात् (उ० १।३७) साधुः । 'एच्छोक्त्या कशिपुर्नचाच्छादने च द्वयोः पृथक्' इति विश्वः ॥

तल्पं शय्यादृदारेषु

तल्पवेऽस्मिन् । 'तल प्रतिष्ठायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'खष्पशिल्प-' (उ० ३।२८) इति साधुः । वक्ष्यमाणम्,

१—साधुनिकपुस्तकेषु तु 'कुण्डिकर्म्योः' इति पाठ उपल-
ब्धते ॥ २—बाष्पं मेदिन्यान्तस्यसौ पठ्यते । अत एव गोवर्ध-
नाचार्यरिणि 'बाष्पाकुलम्' (५२८) इत्याप्यान्तसादित्रय्यायां
क्रियते । हेन तु स्पर्शादि पठ्यते ॥ ३—इदं त्वसंगतम्
'कशिपुर्नचाच्छादनयोरेच्छोक्त्या पृथक्त्वोः पुंति' इति मेदिनीतः
कशिपोः पुंत्वत्स, 'तल्पमदृष्टे बलत्रे च शयनीये च न द्वयोः'
इति मेदिनीतत्त्वत्स्य ह्येवतायाः प्रतीतिः ॥

'अत्रियाम्' इति कशिपुतल्पाभ्यामपि संश्रयते । अष्टो-
ऽष्टालिका ॥

स्तम्बेऽपि विटपोऽस्त्रियाम् ।

वेदति । विव्यते वा । 'विट आक्रोशे शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'विटपपिष्टपविशिपोलपाः' (उ० ३।१४५) । 'विटपः पद्भवे पिह्ये वित्तारे स्तम्बशाखयोः' इति विश्वः ॥

प्राप्तरूपस्वरूपाभिरूपा बुधमनोहयोः ॥ १३१ ॥

भेद्यलिङ्गा अमी

प्राप्तो रूपम् । 'प्राप्तापत्रे च-' (२।२।४) इति समासः । प्राप्तं रूपं येन । 'प्राप्तरूपो हरण्ययोः' (इति मेदिनी) ॥
स्तम्बे रूपं यस्य ॥

अभिलक्ष्यं रूपमस्य । 'अभिरूपो बुधे रम्ये' (इति मेदिनी) ॥

कूर्मो वीणामेदश्च कच्छपी ।

कच्छे कच्छं वा पिवति । कच्छेन पाति वा । 'सुपि-' (३।२।४) इति कः । 'गपोद्यक्' (३।२।८) तु न । 'पिबतेः सुरासीष्वोः' (वार्तिक) इति वचनात् । 'गति कारकोपपदा-' इति सुबुत्पत्तेः प्राक् समासः । 'जातेः-' (४।१।६३) इति ङीप् । 'कच्छपी बल्लक्रीभेदे हुलां क्षुद्रगदान्तरे' इति विश्वः ॥

इति पान्ताः ॥

रवणो पुंसि रेफः स्यात्कुत्सिते वाच्यलिङ्गकः १३२

'रादिकः' (वा० ३।३।१०८) रिफ्यते । रिफति वा । 'रिफि हिंसायाम्' (तु० प० से०) । षन् (३।३।१९) । पचा-
द्यन् (३।१।१३४) वा ॥

इति फान्तः ॥

अन्तरामवसत्त्वेऽश्वेगन्धर्वो दिव्यगायने ।

अन्तरा नरपजन्मनोमध्ये भवं सत्त्वं यातनाशरीरम् । यदाहुः—'अन्तरामवदेहो हि नेष्यते विन्ध्यवासिनां' । तत्र । लक्ष्यविरोधात् । तस्मादन्तरिक्षवासिनो गन्धर्वाख्या भूताः । यद्यासः 'अस्माभिर्यदनुष्ठेयं गन्धर्वैस्तदनुष्ठितम्'— इति स्नानी । तच्चिन्त्यम् । 'गन्धर्वैः पशुभेदे स्यात्पुंस्कोकि-
लतुरंगयोः । अन्तरामवसत्त्वे च गायने खेत्रेऽपि च' (मेदिनी) इत्यादौ द्वयोः-पृथक् पाठात् । दृष्टान्तोऽपि निषमः । दिव्यगायनानां विश्वावत्तादीनामेव तत्र प्रहणात् । गन्धमवति । 'अर्धं गर्तौ' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मघ्नन्' (३।२।१) शक-
न्धादिः (वा० ६।१।९४) ॥

कम्बुर्ना बलये शङ्खे

कम्बति । 'कम्ब गर्तौ' ( ) नृगव्यादिः (उ० १।३७) 'कम्बुः शङ्खे त्रियां पुंति शम्बूके बलये गजे' (इति मेदिनी) ॥

द्विजिह्वौ सर्पसूचकौ ॥ १३३ ॥

द्वे जिह्वे यस्य ॥

पूर्वोऽन्यलिङ्गः प्रागाह पुंवहुत्वेऽपि पूर्वजान् ।

पूर्वयति । 'पूर्वं निकेतने' (तु० प० से०) । पचायच् (३।१।१३४) । 'पूर्वं तु पूर्वजेषु स्युः पूर्वप्रागाथयोरत्रिपु' (इति मेदिनी) । 'प्राक् पूर्वमग्रतः' इति धरणिः ॥

इति वान्ताः ॥

कुम्भौ घटेभमूर्धाशौ

कुं भूमिं कुत्सितं वा उम्मति । 'उम्भ पूरणे' (तु० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । पचायच् (३।१।१३४) वा । शकन्वादिः (वा० ६।१।९४) । 'कुम्भः स्यात्कुम्भकर्णस्य घृते वेद्यापतौ घटे । राशिभेदे द्विपाङ्गे च कुम्भं त्रिघृति गुग्गुले' इति विश्वः ।

डिम्भौ तु शिशुवाल्लिशौ ॥ १३४ ॥

डिम्भयति । 'डिभि संघाते' जुरादिः । पचायच् (३।१।१३४) ॥

स्तम्भौ स्थूणाजडीभावौ

स्तम्नाति । 'स्तम्भु रोधने' (सौत्रः) पचायच् (३।१।१३४) । भावे घञ् (३।३।१८) वा ॥

शंभू ब्रह्मत्रिलोचनौ ।

शं भवति । 'भू सत्तायाम्' (भ्वा० प० से०) 'प्राप्तौ' (तु० आ० से०) वा । अन्तर्भावितप्यर्थः । मितद्रादित्वात् (वा० ३।२।१७८) डः । 'शंभुः पुंति महादेवे परमेष्ठिनि चार्हति' (इति मेदिनी) विष्णौ च ॥

कुक्षिभूणाभका गर्भाः

गिरति । 'गृ निगरणे' (तु० प० से०) । गृणाति । गीर्यते वा । 'गृ शब्दे' (क्र्या० प० से०) । 'अतिगृभ्यां भन्' (उ० ३।१।५२) । 'गर्भौ भूणेऽर्भके कुक्षौ संधौ पनसकण्टके' (इति मेदिनी) ॥

विस्त्रम्भः प्रणयेऽपि च ॥ १३५ ॥

विस्त्रमणम् । विस्त्रभ्यतेऽनेन वा । 'सम्भु विश्वासे' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१८) । 'विस्त्रम्भः केलिकलहे विश्वासे प्रणये वधे' इति विश्वः । 'परिचयप्राघ्नयोः प्रणयः परिकीर्तितः' इत्यमरमाला ॥

स्याद्देश्यौ दुन्दुभिः पुंसि स्यादक्षे दुन्दुभिः स्त्रियाम्

'दुन्द' इति शब्देन उभति । 'उभ पूरणे' (तु० प० से०) । 'इयुषधात् कित्' (उ० ४।१२०) इतीन् । शकन्वादिः (वा० ६।१।९४) । यद्वा 'दुन्द' इति इलन्तस्यैवानुकरणम् । 'दुन्दुभिः पुमान् । वरणे दैत्यभेयोथ क्यक्षे विन्दुत्रिकद्वये' (इति मेदिनी) ॥

स्यान्महारजने ह्रीवं कुसुम्भं करके पुमान् ॥ १३६ ॥

कुसुम्भयति । अनेन । वा 'कुसुम्भ क्षेपे' (कण्ठादिः) । पचायच् (३।३।१३४) । 'हलश्च' (३।३।२२१) इति घञ् वा । घृपोदरादिः (६।३।१०९) । 'कुसुम्भं हेमनि महारजने ना कर्मण्डलौ' (इति मेदिनी) ॥

क्षत्रियेऽपि च नामिर्ना

नभ्यते । 'णम हिंसायाम्' (भ्वा० आ० से०) । 'इस-जादिभ्यः' (वा० ३।३।१०८) । यद्वा नामयति । स्वार्थप्यन्तात् 'अच इः' (उ० ४।१३९) । 'नाभिर्गुल्फनृपे चक्रमध्यक्षत्रिययोः पुमान् । द्वयोः प्राणिप्रतीके स्यात्त्रियां कस्तूरिकामहे' (इति मेदिनी) ॥

सुरभिर्गञ्चि च स्त्रियाम् ।

सुष्टु रभते, रभ्यते वा । 'रभ रामस्ये' (भ्वा० आ० अ०) । 'सर्वेषातुभ्य इन्' (उ० ४।११८) । 'सुरभिः शल्लक्रीमातृभित्सुरगोषु योपिति । चम्पके च वसन्ते च तथा जातीफले पुमान् । स्वर्णे गन्धोत्पले ह्रीवं सुगन्धिकान्तयोत्रिपु । (वि-ख्याते सत्रिवे धीरे चैत्रेऽपि च पुमानवम्)' (इति मेदिनी) ॥

समा संसदि सभ्ये च

सह भान्ति ये । यस्यां वा । 'भा दीप्तौ' (अ० प० अ०) । 'सुपि' (३।२।४) इति कः । 'अन्येभ्योऽपि—' (वा० ३।२।१०२) इति डो वा । 'त्रियां सामाजिके गोष्ठ्यां घृतमन्दिरयोः समा' इति रभसः ॥

त्रिपन्धयक्षेऽपि चल्लभः ॥ १३७ ॥

चल्लते । चल्लयते वा । 'वल्ल संवरणे संवरणे च' (भ्वा० आ० से०) । 'रासिवाह्निभ्यां च' (उ० ३।१२५) इत्यमच । 'वल्लभो दयितेऽध्यक्षे सल्लङ्गणतुरंगमे' (इति मेदिनी) ॥

इति भान्ताः ॥

किरणप्रग्रहौ रश्मी

अधुते । अनेन वा । 'अशू व्याप्तौ' (स्वा० आ० से०) । 'अश्रोते रश् च' (उ० ४।४।६) इति मिः । 'रश्मिः पुमान् दीधितौ स्यात्पद्मप्रग्रहयोरपि' (इति मेदिनी) ॥

कपिभेकौ सुवंगमौ ।

इवेन इत्या गच्छति । 'गमश्च' (३।२।४७) इति खच् ॥ इच्छामनोभवौ कामौ

कमनम् । कम्पयते वा । 'कसु कान्तौ' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१८, १९) । 'कामः स्तरेच्छयोः पुमान् । रेतस्यापि निकामे च काम्येऽपि स्यात्पुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥

शौर्योद्योगौ पराक्रमौ ॥ १३८ ॥

पराक्रमणम् । अनेन वा । 'कसु पादविज्ञेपे' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८, १२१) । 'नोदातोपदेशस्य—' (७।३।३४) इति न वृद्धिः । 'पराक्रमः स्यात्सामर्थ्ये विक्रमोद्यमयोरपि' (इति मेदिनी) ॥

१—पूर्वगन्धर्वशब्दौ विश्वमेदिन्योरपि स्पर्शान्तेष्वेवोपलभ्येते । हेमे तु दन्तोऽप्यन्तेष्वेव ॥ २—अक्षे विन्दुत्रिकद्वये यथा 'दुन्दुभ्या किल सत्कृतं पवित्रया यद्गोपरी हारिता' इति स्वामियुक्तयानेकार्थक-स्वाकरकोमुचः ॥

धर्माः पुण्ययमन्यायस्वभावाचारसोमपाः ।

धरति । ध्रियते वा । 'धृच् धारणे' (भ्वा० उ० अ०) 'धर्तिस्तुच्-' (उ० १।१४०) इति मन् 'धर्मोऽन्त्री पुष्प आचारे स्वभावोपमयोः कर्ता । अर्हिसोपनिषन्त्याये ना धनु-यन्सोमपे' (इति मेदिनी) ॥

उपायपूर्व आरम्भ उपधा चाप्युपक्रमः ॥ १३९ ॥

उपधा उत्क्रोचः । उपक्रमणम् । अनेन वा । पूर्ववत् (३।३।१८, १२१, ७।३।१३४) 'उपक्रमः स्यादुपधाचिक्रि-त्सारम्भविक्रमे' इति विश्वः ॥

वणिक्पथः पुरं वेदो निगमाः

निगम्यते । अनेन वा । 'गोचरसंवर=' (३।३।११९) इति साधुः । 'निगमो वाणिजे पुर्यां कटे वेदे वणिक्पथे' इति विश्वः ॥

नागरो वणिक् ।

नैगमौ द्वौ

निगमे भवः । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । 'नैगमः स्यादुपनिषद्गणितोर्नागरेऽपि च' इति विश्वः ॥

वले रामो नीलचारसिते त्रिपु ॥ १४० ॥

रमते । अनेन वा । 'रसु क्रीडायाम्' (भ्वा० आ० अ०) 'ज्वलितिकसन्तोभ्यो णः' (३।१।१४०) 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घृ वा । 'रामः पशुविशेषे स्यान्नामदम्ये हलायुधे । राघवे च सितश्वेतमनोऽपि च वाच्यवत्' इति विश्वः ॥

शब्दादिपूर्वो वृन्देऽपि ग्रामः

ग्रसते । ग्रस्यते वा । 'ग्रसु अदने' (भ्वा० आ० से०) 'ग्रसेरा च' (उ० १।१४३) इति मः । 'ग्रामः खरे संवसये वृन्दे शब्दादिपूर्वकः' इति विश्वः ॥

क्रान्तौ च विक्रमः ।

विक्रमणम् । अनेन वा । घृ (३।३।१८, १२१) । 'वि-क्रमः शक्तिसंपत्तिः क्रान्तिमात्रं च विक्रमः' इति धरणिः ॥

स्तोमः स्तोत्रेऽध्वरे वृन्दे

स्तुयते । अनेन वा । 'धृच् स्तुतौ' (अ० उ० अ०) । 'धर्तिस्तुच्-' (उ० १।१४०) इति मन् ॥

जिह्वस्तु कुटिलेऽलसे ॥ १४१ ॥

'जहाति । हीयते वा । 'धोहाह्र त्यागे' (उ० प० अ०) । 'जहातेः सन्वदालोपश्च' (उ० १।१४१) इति मन् ॥

गुल्मा रक्त्स्तम्भसेनाश्च

गुह्यते । 'गुड वेष्टने' रक्षणे (तु० प० से०) बाहुलका-

नम् । डलयोरेकत्वम् । 'गुल्मः स्तम्भे ग्रीहि घट्टसैन्ययोः सैन्यरक्षणे' इति विश्वः । र्गु उदररोगः । स्तम्भोऽप्रकाण्डः ॥

जामिः स्वसृकुलस्त्रियोः ।

जायति । जायते वा । 'जे क्षये' (भ्वा० प० अ०) । बाहुलकार्णमिः । यद्वा 'जसु अदने' (भ्वा० प० से०) । बा-हुलकादिण् दीर्घश्च । कर्मणि 'इजजादिभ्यः' (वा० ३।३।१०८) इतीय् वा-इति खानी । 'जिह्वस्तु कुटिले मन्दे जामिः स्वसृकुलस्त्रियोः' इति चवर्गादावजयः ॥

मुकुटस्तु—'प्रहरे समये यामो यामिः स्वसृकुलस्त्रियोः' इति रभसादन्तस्थादितामाह । 'यामिः कुलव्रीखसोः व्री' (इति मेदिनी) । तत्र 'धा प्रापणे' (अ० प० अ०) धातु-वोच्यः ॥

क्षितिज्ञान्त्योः क्षमा युक्ते क्षमं शक्ते हिते त्रिपु ॥ १४२

क्षमणम् । 'क्षमूप् सहने' (भ्वा० आ० से०) । पित्वाद् (३।३।१०४) अङ् । क्षमते । क्षम्यते वा । पचायच् (३।१।१३४) । घृ (३।३।१९) वा । 'नोदातोपदेशस्य-' (७।३।२४) इति न वृद्धिः । 'क्षमा तितिक्षा पृथ्वी च योग्ये शक्ते हिते क्षमम्' इति धरणिः ॥

त्रिपु श्यामौ हरित्कण्ठौ श्यामा स्याच्छारिवानिशा

श्यायते । 'श्यैद् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । 'इषुयुधीन्धि-' (उ० १।१४५) इति मक् । 'श्यामो वटे प्रयागस्य वारिदे वृद्धदारके । पिके च कृष्णहरिते पुंसि स्यात्तद्वति त्रिपु । मरि-चे सिन्धुलवणे क्लीवं व्री शारिवोपयौ । अप्रसूताद्गनायां च प्रियङ्गावपि चोच्यते । यमुनायां त्रियामायां कृष्णत्रिवृत्तिकौ-पयौ । नीलिकायाम्—'अथ श्रामो मासे मण्डपकालयोः' (इति मेदिनी) ॥

ललामं पुच्छपुण्ड्राश्वभूपाप्राधान्यकेतुपु ॥ १४३ ॥

लडनम् । 'लड् बाल्ये (विलाप्ते)' (भ्वा० प० से०) । संपदादिक्विप् (वा० ३।३।१०८) । डलयोरेकत्वम् । ललम-नति । 'अम गलादौ' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥३॥ बाहुलकात्कनिनि नान्तोऽपि । 'प्रधानध्वजसृष्टेषु पुण्ड्रवालधिलक्ष्मसु । भूपावाजिप्रभावेषु ललामं स्याल्ललाम च' इति रुद्रः । पुण्ड्रनश्वदीनां ललाटचित्रम् । अश्वो वाजी । भूपा सामीप्यादश्वस्यैव ॥

सूक्ष्ममध्यात्ममपि

सूच्यते । 'सूच् पैशून्ये' (तु० उ० से०) । 'सूचेः सन्' (उ० ४।१७७) । 'सूक्ष्मं स्यात्कैतवेऽप्यात्मे पुंस्यमौ त्रिपु

१—युक्ते नान्तमव्ययन् इत्येके शक्तौतयोक्तिपु । क्षमः, क्षमा । इति पीयूषव्याख्या ॥ २—इत् उतरं ग्रामशब्दाधिक्यनेन प्रकृतानुपयुक्तम् ॥ ३—यथा 'कन्याल ग्राम कमनीयमजरय क्षिप्तोः' इति रघुः—इति स्वामिमुकुटौ ॥

१—द्विविधि ब्राह्मणस्य नैगमत्वे निषेधः—इति स्वामी ॥
—'द्वौ' इत्युक्तेरुपनिषद्ब्राह्मणयोर्नायम्, इत्येके—इति पीयूष-
व्याख्या ॥

चाल्यके' (इति मेदिनी) । यत्तु-सुष्टु उच्यते इति न्तानी, सुष्टु उच्यते-इति सुकृद्य व्याचष्टे । तदुक्तसूत्रादर्शनमूलकम् ॥

आदौ प्रधाने प्रथमः

प्रथमे । 'प्रथ विलारे' (भ्वा० आ० से०) । 'प्रथेरमच्' (उ० ५।६८) । 'प्रथमस्तु भवेदादा प्रधानेऽपि च वाच्यन्त' (इति मेदिनी) ॥

आमान्तम् ॥

चामी वल्लुप्रतीपौ द्वौ

वमति वम्यते वा । 'द्वव न उद्विरेणे' (भ्वा० प० से०) । 'ज्वलिति-' (३।१।१४०) इति णः । घञ् (३।३।१९) वा । 'वामं च्ये प्रतीपे च द्रविणे चातिमुन्दरे । पयोधरे हरे काने विद्याहामामपि त्रियाम् । चामी शृगालीवडवारासमीकरमीषु च' इति विश्वः ॥

अघमौ न्यूनकृत्सितौ ॥ १४४ ॥

अमति । 'अव रक्षणादा' (भ्वा० प० से०) । 'अवधा वमाधना-' (उ० ५।५४) इति चाधुः । यद्वा न वम्यते, धमति वा । 'धम ध्वाने' सौत्रः । घञ् (३।३।१८) पचायच् (३।१।१३४) वा ।—अयोमचः । 'अबोधसोः संलोप्य' ( )—इति त्नी ॥

जीर्णे च परिभुक्तं च यातयाममिदं द्वयम् ।

यातो गतो ग्राम उपनोगकाले यस्य । 'यातयामोऽन्वच-जीर्णे परिभुक्तोऽत्रतेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥

इति मान्ताः ॥

तुरंगगरुडौ ताक्ष्यौ

ताक्ष्यस्य कदम्पस्यापलम् । 'कृष्यन्वक-' (४।१।११४) इत्यण् । 'ताक्ष्योऽश्वसर्पयोः । गरुडाग्रले रुपणे च पुंस्ति ह्येवं रसाधने' (इति मेदिनी) ॥

निलयापचयो क्षयौ ॥ १४५ ॥

क्षयणम्, क्षीयतेऽत्र वा । 'क्षि क्षये' (भ्वा० प० अ०) । 'क्षि निद्रासगलोः' (तु० प० अ०) । 'एरच्' (३।३।५६) । 'पुंस्ति-' (३।३।११८) इति घो वा । 'क्षयो रोगान्तरे वेदमकल्पान्तापचयेषु च' (इति मेदिनी) ॥

भ्यशुयौ देवरदयालौ

भृष्टरस्यापलम् । 'राजभ्यशुराद्यन्' (४।१।१३०) ॥

त्रातृयौ त्रातृजद्विभौ ।

त्रातृरपलम् । 'त्रातृर्यञ्च' (४।१।१४४) । 'अन्तपले' (४।१।१४५) ॥

पर्जन्यौ रसद्वेन्द्री

पिपति । 'पृ पालनपूरणयोः' (तु० प० से०) । पर्यति ।

त्रिषु ।

'पृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) । 'पर्जन्यः' (उ० ३।१०३) इति साधुः । 'पर्जन्यो भेषदाव्देऽपि ध्वनदन्तुदद्यक्रयोः' इति विश्वः ॥

स्यादयः स्वामिवैद्ययोः ॥ १४६ ॥

अयते 'ऋ गता' (भ्वा० प० से०) । 'अयः स्वामिवैद्ययोः' (३।१।१०३) इति साधुः ॥

तिष्यः पुष्ये कलियुगे

त्वेपति । 'त्विष दीर्घा' (भ्वा० उ० अ०) । अत्र्यादिः (उ० ४।१।१२) । 'तिष्यः कलियुगे ऋक्षे तिष्या धात्रो च क्रीलते' इति घराणिः ॥

पर्यायोऽवसरे क्रमे ।

पर्यञ्चणम् । 'इप् गता' (अ० प० अ०) । 'परावतुपाल्ये-' (३।३।३८) इति घञ् । 'पर्यायस्तु प्रकारे स्यात्रि-मांणेऽवसरे क्रमे' इति विश्वः ॥

प्रत्ययोऽथीनशपथज्ञानविश्वासहेतुषु ॥ १४७ ॥

रन्ध्रे शब्दे

प्रत्ययणम् । प्रतीयतेऽनेन वा । प्रत्यति, इति वा । 'एरच्' (३।३।५६) । 'पुंस्ति-' (३।३।११८) इति घो वा । पचायच् (३।१।१३४) वा । 'प्रत्ययः शपथे रन्ध्रे विश्वासाचारहेतुषु । प्रथितत्वे च तत्रादावधीनज्ञानयोरपि' इति विश्वः ॥

अथानुशयो दीर्घद्वेषानुतापयोः ।

अनुशयणम् । अनेन वा । 'शीहृ लभ्रे' (अ० आ० से०) । 'एरच्' (३।३।५६) । 'पुंस्ति-' (३।३।११८) इति घो वा । 'भवेदनुशयो द्वेषे पश्चात्तापावृत्तययोः' इति विश्वः ॥

स्थूलोच्चयस्त्वसाकल्पे गजानां मन्थमे गते ॥ १४८ ॥

उच्चयणम् । 'चिच् चयने' (त्ना० उ० अ०) । 'एरच्' (३।३।५६) । स्थूलोच्चयः । 'स्थूलोच्चयस्त्वसाकल्पे गजोपलङ्करणयोः' इति विश्वः ॥

समयाः शपथाचारकालसिद्धान्तसंविदः ।

समयणम् । समीयतेऽत्र, अनेन वा । समेति वा 'इप् गता' (अ० प० अ०) । 'इ गता' (भ्वा० प० से०) वा । 'एरच्' (३।३।५६) । 'पुंस्ति-' (३।३।११८) इति घो वा । पचायच् (३।१।१३४) वा । 'समयः शपथाचारसिद्धान्तेषु तथा धिवि । क्रियाकारे च निर्देशे संकेते कालमापयोः' (इति मेदिनी) ॥

व्यसनान्यशुभं दैवं विपदित्यनयाह्वयः ॥ १४९ ॥

व्यसनं व्रीह्युत्पानादि । अशुभं दैवविशेषणम् । न नयणम् । अनेन वा । अत्र वा । 'णीच् प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'एरच्' (३।३।५६) । विरोधे नच् । अयाच्छुभावहवि-वेरन्वः । 'अनयलु विपदैवाशुभयोर्व्यसनेषु च' (इति मेदिनी) ॥

अत्ययोऽतिक्रमे कृच्छ्रे दोषे दण्डेऽपि

अत्ययनम् । अनेन वा । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) 'एरच्' (३।३।५६) । 'अत्ययोऽतिक्रमे कृच्छ्रेऽत्युत्पाते नाशदण्डयोः' इति वरनिः ॥

अथापदि ।

युद्धायस्योः संपरायः

संपरायणम् । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । पूर्ववत् (३।३।५६) । 'संपरायः सनीके स्वादापदुत्तरकालयोः' (इति मेदिनी) ॥

पूज्यस्तु श्वशुरेऽपि च ॥ १५० ॥

पूजयितुर्नर्हः । 'पूज पूजायाम्' (डु० प० से०) । 'अहं क्लृप्तवृत्तश्च' (३।३।१६९) इति यत् । 'पूज्यौ श्वशुरपूजाहौ' इति वरनिः ॥

पश्चाद्व्यवस्थायिवलं समन्वयश्च संनयौ ।

संनयनम् । संनीयते वा । संनयति वा । 'णीञ् प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'एरच्' (३।३।५६) पञ्चाद्यच् (३।१।१३४) वा ॥

संघाते संनिवेशे च संस्त्यायः

संस्त्यानम् । 'ष्ट्यै त्स्यै शब्दसंघातयोः' (भ्वा० प० अ०) । धन् (३।३।१८) । 'आतो युक्-' (अ० ३।३।३३) । 'संस्त्ययः संनिवेशे च संघाते वित्कृतावपि' (इति मेदिनी) ॥

प्रणयास्त्वर्मी ॥ १५१ ॥

विश्रम्भयाच्छाप्रेमाणः

प्रणयनम् । 'णीञ्' (भ्वा० उ० अ०) । 'एरच्' (३।३।५६) । 'प्रणयः प्रसरे प्रेम्णि (याच्छाविश्रम्भयोरपि । निर्वापेऽपि' (इति मेदिनी) । 'विश्रम्भः स्वात्परिचये विश्वासविप्रसम्भयोः' इत्यञ्जयः ॥

विरोधेऽपि समुच्छ्रयः ।

सुष्ठु कर्ष्य श्रयणम् । 'थिञ् सेवायाम्' (भ्वा० उ० से०) । 'एरच्' (३।३।५६) । 'विरोधलोः समुच्छ्रयः' इति रभसः ॥

विषयो यस्य यो ज्ञातस्तत्र शब्दादिकेष्वपि ॥१५२॥

विसयनम् । अत्र वा । विसिनोति वा । 'पिक् वन्धने' (स्वा० उ० अ०) । 'एरच्' (३।३।५६) । 'पुंत्ति-' (३।३।११८) इति षो वा । पञ्चाद्यच् (३।१।१३४) वा । 'परिनिविन्ध्यः सेवचित्तस्य-' (८।३।७०) इति षः । 'विषयो गोचरे देशे तथा जनपदेऽपि च । अवन्धायस्य यो ज्ञातस्तत्र रूपादिके पुमान्' (इति मेदिनी) ॥

निर्यासेऽपि कपायोऽस्त्री

निर्यासः क्वाथः । कपति कण्ठम् । 'कप हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । बाहुल्यद्वयः । 'कपायो रसभेदे स्वाद्वराने विलेपने । निर्यासे च कपायोऽथ सुरमां लोहितेऽन्यवत्' इति विश्वः ॥

सभायां च प्रतिश्रयः ।

प्रतिश्रयणम् । अत्र वा । 'थिञ्' (भ्वा० उ० से०) 'एरच्' (३।३।५६) । षः (३।३।११८) वा । 'प्रतिश्रयः सभायां चाश्रयेऽभ्युपगमेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥

प्रायो भूज्यन्तगमने

प्रायणम् । 'अय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१८) । 'इण् गतौ' (अ० प० से०) । 'एरच्' (३।३।५६) वा । 'प्रायश्चानशने मृत्यां प्रायो बाहुल्यतुल्ययोः' इति विश्वः ॥

मन्युर्दैन्ये क्रतौ क्रुधि ॥ १५३ ॥

मन्यते । 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । मृगव्यादिः (उ० १।३।७) । 'मन्युः पुमान् क्रुधि । दैन्ये शोके च यज्ञे च' (इति मेदिनी) ॥

रहस्योपस्ययोर्गुह्यम्

गूहनम् । गुह्यते वा । 'गुह् संवरणे' (भ्वा० आ० से०) । 'संतिदुहि-' इति क्यप् । 'गुह्यं रहस्यपत्ये च गुह्यः कनकदम्भयोः' इति विश्वः ॥

सत्यं शपथतथ्ययोः ।

सति साधुः । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् । 'सत्यं कृते च शपथे तथ्ये च त्रिषु तद्वति' (इति मेदिनी) ॥

वीर्यं वले प्रभावे च

वीर्यतेऽनेन । 'वीर विक्रान्तौ' (डु० उ० से०) । 'अचो यत्' (३।१।१७) वीरे साधुर्वा । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् । 'वीर्यं प्रभावे युक्ते च तेजःसामर्थ्ययोरपि' (इति मेदिनी) ॥

द्रव्यं भव्ये गुणाश्रये ॥ १५४ ॥

द्रोरदम् । 'द्रव्यं च भव्ये' (५।३।१०४) इति साधुः । 'द्रव्यं स्याद्रविणे भव्ये पृथिव्यादां च पित्तले । भेषजे च विलेपे च जलद्रुमविशेषयोः' इति विश्वः ॥

धिष्ण्यं स्थाने गृहे भेऽग्नौ

धिष्यते । 'धिप शब्दे' (डु० प० से०) धृष्णोति वा । 'वि धृया प्रागल्भ्ये' (स्वा० प० से०) । 'सानत्तिवर्णसि-' (उ० ४।१०७) इति साधुः । यत्तु-'संध्यादयश्च' इति षः-इत्युक्तं सुद्धने । तदेतत्सूत्रात्परणमूलकम्, निर्मूलं च । 'धिष्ण्यं स्थानामिसन्नम् । शकावृक्षेपि' (इति मेदिनी) ॥

भाग्यं कर्म शुभाशुभम् ।

भज्यतेऽनेन । 'भज सेवायाम्' (भ्वा० उ० अ०) । 'त-

१—'संतिदुहिगुहिन्वो वा' इति काशिका । तत्र 'प्रशरदस्य शः' (५।३।६०) 'इद्वन्द्वशंसुद्धां प्यतः' (६।३।२१४) शंसुद्धद्वन्द्वशंसुद्धसिः सिद्धम् । इतरपोस्तु मूलं नृपदम्—इति कौमुदी ॥ तस्मात्प्यति संशयपूर्वकत्वाद्गुणभावः ॥

हलोर्ण्यत्' (३।१।१२४) । 'चजोः-' (७।३।५३) इति कुल-
म् । 'भाग्यं शुभात्मकविधौ स्याच्छुभाद्यु भकर्मणि' इति
विश्वः ॥

कशेरुहेज्ञोर्गाङ्गेयम्

गङ्गाया अपत्यम् । 'शुभ्रादिभ्यश्च' (४।१।१२३) इति
ठक् । 'गाङ्गेयः स्यात्पुमान्भीष्मे क्लीवं स्पर्णकशेरुणोः' (इति
मेदिनी) ॥

विशल्या दन्तिकापि च ॥ १५५ ॥

विगता शल्यात् । विगतं शल्यं यस्या वा । 'विशल्या-
ग्निशिखादन्तीगुह्वचीत्रिपुट्यासु च' (इति मेदिनी) ॥

वृपाकपायी श्रीगौर्योः

वृपाकपेः स्त्री । 'वृपाकप्यग्नि-' (४।१।३७) इति ङीप्,
ऐ च । 'वृपाकपायी श्रीगौरीवरीजीवन्तिकासु च' (इति
मेदिनी) ॥

अभिव्या नामशोभयोः ।

अभिव्यानाम् । 'ख्या प्रकयने' (अ० प० अ०) । चक्षि-
हादेशो वा । 'आतशोपसर्गे' (३।३।१०६) इत्यङ् । 'अभि-
ख्या लभिधाने स्याच्छोभायां च यशस्यधि' (इति मेदिनी) ॥

आरम्भो निष्कृतिः शिक्षा पूजनं संप्रधारणम् १५६
उपायः कर्मचेष्टा च चिकित्सा च नव क्रियाः ।

निष्कृतिः प्रायश्चित्तम् । संप्रधारणं विचारः । उपायः सा-
मादिः । चेष्टा परिस्पन्दः करणम् । भावादौ 'कृचः श च'
(३।३।१००) । 'क्रिया कर्मणि चेष्टायां करणे संप्रधारणे ।
(आरम्भोपायशिक्षार्थचिकित्सा निष्कृतिष्वपि)' इति विश्वः ॥

छाया सूर्यप्रिया कान्तिः प्रतिविम्बमनातपः ॥१५७॥

छयति । 'छो छेदने' (दि० प० अ०) । 'श्याद्यधा-'
(३।१।१४१) इति णः । 'आतो युक्-' (७।३।३३) । यद्वा
'माछाशक्तिभ्यो यः' (उ० ४।१०९) । 'छाया स्यादातपा-
भावे प्रतिविम्बार्कयोपितोः' (इति मेदिनी) ॥

कक्ष्या प्रकोष्ठे हर्म्यादेः काञ्च्यां मध्येभवन्धने ।

कक्षे भवा । 'शरीरावयवात्-' (४।३।५५) इति यत् ।
'कक्ष्या वृहतिकार्यां स्यात् (काश्यां मध्येभवन्धने । हर्म्या-
दीनां प्रकोष्ठे च)' (इति यान्तेषु मेदिनी) ॥

कृत्या क्रियादेवतयोस्त्रिषु भेद्ये धनादिभिः ॥१५८॥

करणम् । 'कृचः श च' (३।३।११०) इति चात् क्यप् ।
कृत्यते । 'कृती छेदने' (इ० प० से०) । 'ऋदुपघात्-' (३।
१।११०) इति क्यप् । 'कृत्यो विद्विषि कार्ये च कृत्या क्रिया-
दिव्यौकसोः' इति रभसः ॥

जन्यः स्याज्जनवादेऽपि

जनानां वादः । 'मतज्जहलात्-' (४।४।९७) इति यत् ।

यद्वा जायते । जनयति वा । 'ऋहलोर्ण्यत्' (३।१।१२४) ।
'जन्तिवध्योश्च' (७।३।३४) इति न वृद्धिः । 'अचो यत्'
(३।१।९७) वा । जनीं वहति । 'संज्ञायां जन्या' (४।४।८२)
इति वा साधुः । 'जन्या मातृवयस्या स्याज्जन्या जनीवर-
प्रिया । जननीजनयित्रीश्च जन्यं निर्वाद्युद्धयोः' इति धरणिः ॥

जघन्योऽन्तेऽधमेऽपि च ।

जघने भवः । 'शरीरावयवात्-' (४।३।५५) इति यत् ।
यद्वा कुटिलं हन्यते । हन्तेर्यङन्तात् 'अचो यत्' (३।१।
९७) । 'अनिल्यमागमशासनम्' इति 'सुगतः-' (७।४।८५)
इति न युक् । 'जघन्यं चरमे शिध्रे जघन्यं गार्हितेऽन्यवत्'
इति विश्वः ॥

गर्हाधीनौ च वक्तव्यौ

वचनार्हः । 'वच परिभाषणे' (अ० प० अ०) । वृज
आदेशो वा । तव्यः (३।१।९६) । 'वक्तव्यं कुरितते हीने
वचनार्हे च वाच्यवत्' (इति मेदिनी) ॥

कल्यौ सज्जनिरामयौ ॥१५९॥

कलासु साधुः । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् । यद्वा
कल्यते । 'कल गतौ संख्याने च' जुरादिरदन्तः । 'अचो यत्'
(३।१।९७) । 'कल्यं प्रभाते क्लीवं स्यात्कल्यो वाक्श्रुतिव-
र्जिते । सज्जनारोगदक्षेषु कल्याणवचनेऽपि च । उपायवचने-
ऽपि स्यात् (त्रिषु, मद्ये तु योपिति)' (इति मेदिनी) ॥ सज्जो-
वद्दसंसाहादिः ॥

आत्मवाननपेतोऽर्थार्थार्थ्यौ

आत्मवान् ज्ञानी । अर्थे साधुः 'तत्र साधुः' । (४।४।
९८) इति यत् । आर्थादनपेतः । 'धर्मपथ्य-' (४।४।९२)
इति यत् । 'अर्थ्यो विज्ञार्थशालिनोः' इत्यजयः । 'अर्थ्यं
शिलाजतुन्यर्थ्यो वुषे न्याय्ये च वाच्यवत्' (इति मेदिनी) ॥

पुण्यं तु चार्धपि ।

पुनाति । 'पूव् पवने' (अ० उ० से०) । 'पूवो यण्णु
ह्रस्वश्च' (उ० ५।१५) । यद्वा पुणति । 'पुण कर्मणि शुभे'
(तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३।२।१३५) इति कः । पुणे
साधुः । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् । 'पुण्यत्त्रिषु
मनोज्ञे स्यात्क्लीवं सुकृतधर्मयोः' इति विश्वः ॥

रूप्यं प्रशस्ते रूपेऽपि

आहतं प्रशस्तं वा रूपमस्यास्ति । 'रूपादाहतप्रशंसयोः-'
(५।२।१२०) इति यत् । 'रूप्यः स्यात्सुन्दरे त्रिषु । आयत-
स्पर्णरजते रजते च नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥

१-कतरि प्यदादयस्तु 'कृत्यस्युवो बहुलम्' (३।३।११३)
इत्युक्तेर्येः ॥

वदान्यो वल्लुवागपि ॥ १६० ॥

वदति । 'वदेरान्यः' (उ० ३।१०४) । 'वदान्यो दातृ-
वाग्मिनोः' इत्यजयः ॥

न्याच्येऽपि मध्यम्

मां व्यायति । 'व्यं चिन्तायाम्' (भ्रा० प० से०) ।
'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । यद्वा मह्यते । 'नह
पूजायाम्' (भ्रा० प० से०) । अत्र्यादिः (उ० ४।१।१२) ।
'न्याव्यावलत्रयोर्मध्यमन्तरे वाधमे त्रिषु' इति रमसः ॥

सौम्यं तु सुन्दरे सोमदैवते ।

सोमो देवतासु । 'सोमाद् व्यञ्' (४।२।३०) । यद्वा सोम
इव सोमः । ततश्चतुर्वर्गादित्वात् (वा० ५।१।१२४) प्यञ् ।
यत्तु—घञादित्वात् (५।३।१०३) यः—इति सुकृदः ।
तत्र । वृद्धप्रसङ्गात् । 'सौम्यो लुपे मनोज्ञे स्यादशुभे सोम-
दैवते' (इत्यलासु च सौम्याः स्युः-) इति विश्वः ॥

इति यान्ताः ॥

निवहावसरौ वारौ

वारयति । त्रियते वा । 'वृञ् वरणे' (स्त्रा० उ० से०) ।
पचायञ् (३।१।१३४) । षञ् (३।३।१८) वा । 'वारः
सूर्यादिदिवसे वारोऽवसरवृन्दयोः । कुञ्जवृक्षे हरे द्वारे, वारं
मयस्य भाजने' इति विश्वः ॥

संस्तरौ प्रस्तराध्वरौ ॥ १६१ ॥

संस्तरायते । 'स्तृञ् आच्छादने' (क्या० उ० से०) ।
'ऋदोरप्' (३।३।५७) । 'संस्तर-प्रस्तरावर्ता प्रस्तराध्वर-
चोरपि । मणिपापाणयोश्चापि (अथाक्रममुदीरितौ)' इति विश्वः ।
प्रस्तरः शय्या ॥

गुरु गीर्षतिपित्राद्यौ

शृणाति । 'गृ शृञ्' (क्या० प० से०) । 'कृप्रोद्व' (उ०
१।२४) इत्युः । 'गुरुद्विच्छिद्रां महति दुर्जरालक्षुनोरपि ।
पुनात्रिपेकादिकरे पित्रादी सुरमन्त्रिणि' (इति मेदिनी) ॥

द्वापरौ युगसंशयौ ।

द्वाभ्यां परः । द्वौ परावत्र वा । ष्टोदरादिः (६।३।१०९) ॥

प्रकारौ भेदसाहस्ये

प्रकरणम् । क्वो वच् (३।३।१८) 'प्रकारस्तुल्यभेदयोः'
(इति मेदिनी) ॥

आकाराविक्रिताकृती ॥ १६२ ॥

आकरणम् । षञ् (३।३।१८) । इद्वितं चेटा । आकृतिर-
वयवसंस्थानम् ॥

किंशारु धान्यशूकेषु

किञ्चिद् कृत्स्नं वा शृणाति । 'शृ हिंसायाम्' (क्या० प०
से०) । 'किञ्चरयोः श्रिणः' (उ० १।४) इति लृण् । 'किंशा-
रुनां शस्यशूके विधिरे कृष्टपत्रिणि' (इति मेदिनी) ॥

मरु धन्वधराधरौ ।

त्रियन्तेऽत्र जन्तवः । 'मृद् प्राणत्यागे' (तु० वा० अ०) ।
'मृच्छरी-' (उ० १।७) इत्युः । 'मरुनां गिरिधन्वनोः' (इति
मेदिनी) ॥

अद्रयो द्रुमशैलाकाराः

अत्ति । अद्यते वा । 'अद् भक्षणे' (अ० प० अ०) ।
'अदिशदि-' (उ० ४।६५) इति क्तिन् ॥

खीस्तानाद्यौ पयोधरौ ॥ १६३ ॥

धरति । 'धृञ् धारणे' (भ्रा० उ० अ०) । पचायञ् (३।
१।१३४) । पयसो धरः । 'पयोधरः क्रोपकारं नारिकेले
स्वनेऽपि च । कशेरुमेषयोः पुंसि' (इति मेदिनी) ॥

ध्वान्तरिद्धानवा वृत्राः

वृणोति । 'वृञ् वरणे' (स्त्रा० उ० से०) । बाहुलकात् कः ।
'वृत्रो रिपौ घने ध्वान्ते शैलभेदे च दानवे' (इति मेदिनी) ॥

वलिहस्तांशवः करः ।

वला राजग्राह्यो भागः । अंशुमेयूखः । कीर्यते । 'कृ वि-
क्षेपे' (तु० प० से०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । करोति वा
अञ् (३।१।१३४) । 'करो वयोपले रमां पाणौ प्रसायशु-
ण्डयोः' (इति मेदिनी) ॥

प्रदरा भङ्गनारीलवाणाः

प्रदायते । प्रदरणम् । अनेन वा । 'दृ विदारणे' (क्या०
प० से०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । 'प्रदरो रोगभेदे स्वा-
द्विकारे शरभङ्गयोः' (इति मेदिनी) ॥

अस्त्राः कचा अपि ॥ १६४ ॥

अस्नते । 'अमु क्षेपणे' (दि० प० से०) । बाहुलकात् रः ।
'अस्त्रः कोणे कचे पुंसि ह्रीवमश्रुणि शोणिते' (इति मेदिनी) ॥
अजातशूद्रो गौः कालेऽप्यश्मश्रुर्ना च त्वरौ ।

'काले' इत्युनाभ्यां संघष्यते । तांति । 'तु' सौत्रो गत्या-
दा । बाहुलकाद्द्वरः दीर्घश्च । यद्वा तनोति बाहुलकाद्द्वः त्वा-
सां वैश्वाच्छादकः । 'त्वरोऽश्मश्रुपुरणे श्रौढाशूद्रगवेऽपि
च । पुरणे व्यञ्जनत्यक्ते सात्कपायरसेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥

स्वर्णेऽपि राः

राति सुखम् । रायते वा 'रातेर्दः' (उ० २।६६) । 'राः
पुंसि स्वर्णवित्तयोः' (इति मेदिनी) ॥

परिकरः पर्यङ्कपरिवारयोः ॥ १६५ ॥

परिकीर्यते । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०) । 'ऋदोरप्' (३।
३।५७) । यद्वा परिकीर्यतेऽनेन । 'पुंसि-' (३।३।११८) इति

२—त्वरो दन्तोष्ठयमध्ये शस्यकृता पठितः । वस्तुवस्तु प-
कांशमध्यः । वेदे तथा दर्शनात् 'अशस्यपरो गोशृगः' इति—दी-
दृष्यास्या ।

घः । 'भवेत्परिकरो वाते पर्यङ्कपरिवारयोः । प्रगाढगात्रिका-
वन्धे विवेकारन्मयोरपि' इति विश्वः । 'यकारन्मां परिकरौ'
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मुक्ताशुद्धौ च तारः स्यात्

तारयति । अच् । वद्वा तार्यते । धनेन वा । घञ् (३।
३।१९) । घः (३।३।१९८) वा । 'तारो मुक्ताशुद्धौ'
तरणे शुद्धमांशिके । तारं च रजतेऽशुद्धत्वेऽन्यन्ववदीरि-
तम् । ऋक्षाक्षिणध्योस्तारा मुग्धावगुह्योपिताः । शुद्धैव्यां
नक्ता तारा' इति विश्वः ॥

शारो वायौ स तु त्रिषु ।

कवुरे

शृणाति । 'शू हिंसायाम्' (क्या० प० से०) । 'शृणातेवां-
सुवर्गनिवृत्तेषु' (वा० ३।३।२९) इति वच् । 'शारः स्याच्छ-
दले वाय्वच्छिन्नः पुंति सनीरणे' (इति तालव्यादीं मेदिनी) ॥

अथ प्रतिज्ञाजिसंविदापत्सु संगरः ॥ १६६ ॥

संगरणम् । संगीर्यते वा । धनेन वा । 'शू शच्छे' (क्या०
प० से०) । 'ऋदोरप्' । 'पुंति-' (३।३।१९८) इति धो वा ।
'संगरो सुधि चापदि । क्रियाकारे विवे वाङ्गीकारे क्लीबं
शनीफले' (इति मेदिनी) ॥

वेदभेदे गुह्यावादे मच्चः

मच्चयते । मच्चनं वा । 'नञि गुणनापने' (हु० प० से०) ।
घञ् (३।३।१९९, १८) । 'मच्चो वेदविशेषे स्याद्देवादीनां च
साधने । गुह्यावादेऽपि च पुमान्' (इति मेदिनी) ॥

मित्रो रवावपि ।

मेघति । 'वि निदा वेहने' (दि० प० से०) । 'अमिचि-
मिदिशितान्यः कः' (उ० १।१६४) । 'मित्रं सुहृदि न द्वयोः ।
(सुप्तं पुंति)' (इति मेदिनी) ॥

मखेषुनूपत्तण्डेऽपि स्वरः

शुभ्राङ्गः । सरति । त्रयंते वा । 'स्र् शच्छोपवापयोः'
(भ्वा० प० अ०) । 'शृच्छ्रिहि-' (उ० १।१०) इत्युः ।
'स्वरः पुमान्दूपत्तण्डे निदुरेऽन्यधरे शरे' (इति मेदिनी) ।
दूपत्तण्डे चूरे तद्व्यनागे प्रथमपतिते शकले ॥

गुह्येऽप्यवस्कारः ॥ १६७ ॥

अधोऽवः क्रीर्यते । 'कृ लिङ्गेषु' (हु० प० से०) । 'ऋदोरप्'
(३।३।५७) । कृच्छादिः (८।३।४८) । 'वचस्केऽवस्कारः'
(६।१।४८) इति वा साङ्गः । 'अवस्कारोऽपि वचस्के गुह्ये'
(इति मेदिनी) । गुह्यं चमत्स्ये ॥

आडस्वरस्त्वरत्वे गजेन्द्राणां च राजिते ।

आडन्वयते । 'उत्रि क्षेपे' इरादिः । घञ् (३।३।१९) ।

१—नाम्ये तु 'श' इत्यत्रिभक्तिक एव निर्देशः सिद्धन्वङ्गीकृता-
नपि वक्ष्ये व्याख्यातव्यम् ।

भावे (३।३।१८) वा । आडन्वयं राति । 'आतोऽुप-' (३।३।
३) इति कः । आडन्वयति वा । 'बाहुलकादरन्' । 'आड-
न्वरः समारम्भे गजगर्जितत्वर्ययोः' इति विश्वः ॥

अभिहारोऽभियोगे च त्रैर्ये संनहनेऽपि च ॥१६८॥
अभिहरणम् । घञ् (३।३।१८) । अभिगम्याक्रमणमभि-
योगः संनहनं कवचादिधारणम् ॥

स्यालंगमे परीवारः खड्गकोशे परिच्छदे ।

लंगमे परिजने । परिवार्यतेऽनेन । परिवारणं वा । घञ्
(३।३।१८, १९) । 'उपसर्गस्य-' (३।३।१२३) इति दीर्घः ।
'परीवारः परिजने खड्गकोशे परिच्छदे' (इति मेदिनी) ।
परिच्छद उपकरणम् ॥

विष्टरो त्रिष्टपी दर्भमुष्टिः पीडाद्यमासनम् ॥ १६९ ॥

विस्तीर्यति । 'स्तृच् आच्छादने' (क्या० उ० से०) । 'शृ-
क्षासनयोर्विष्टरः' इति साङ्गः ॥

द्वारि द्वाःस्थे प्रतीहारः प्रतीहार्यप्यनन्तरे ।

प्रतिद्वियतेऽनेन । अत्र । 'हृच्' (भ्वा० उ० अ०) ।
घञ् (३।३।१९) । 'उपसर्गस्य-' (३।३।१२२) इति दीर्घः ।
गौरादित्त्वम् (१।१।४९) । 'प्रतीहारो द्वारि द्वाःस्थे द्वाग्स्थि-
तादां तु योषिति' (इति मेदिनी) । अनन्तरे द्वाःस्थे ॥

त्रिषुले नकुले विष्णो वसुः स्यात्पिङ्गले त्रिषु ॥१७०॥

विनति । नरति वा । 'हृच्' (हु० उ० अ०) । 'वच्'
(भ्वा० उ० अ०) वा । 'कुत्रश्च' (उ० १।२२) इति कुटिलं
च । वसु—वृचः शङ्कादितात् कुटिल्वचनं च—इति सु-
कृदः । तदुच्यन्नादर्थान्मूलकम् । निर्मूलं च । 'वसुनां नकुले
विष्णो त्रिषुले पिङ्गले त्रिषु' इति वक्ष्यन्ता । 'वसुर्विद्याले न-
कुले हृद्यानादले सुनी श्येनेन पिङ्गले च' इति विश्वः ॥

सारो वले स्थिरांशे च न्याय्ये क्लीबं चरे त्रिषु ।

सरति । 'स्र् स्थिरे' (३।३।१७) इति घञ् । 'सारो वले
स्थिरांशे च मात्रं पुंति जले धने । न्याय्ये क्लीबं त्रिषु वरे'
(इति मेदिनी) ॥

दुरोदरो द्यूतकारे पणे, द्यूते दुरोदरम् ॥ १७१ ॥

दुष्टमासमन्तादुरदरमस्य 'दुरोदरो द्यूतकारे द्यूताक्षपण-
योः पुमान्' । पणे न्हहः ॥

महारूप्ये दुर्गपथे कान्तारः पुंनपुंसकम् ।

कान्ता अरा अस्य । वद्वा कान्तं नगोद्गच्छति, इत्यति
वा । 'कमेत्यप्' (३।२।१) । 'कान्तारोऽत्रो महारूप्ये विले
दुर्गमवसति । पुंति स्याद्विशुभेदे' (इति मेदिनी) ॥

१—आश्रित्य दुर्गे गिरिकंदरोदरं शीघ्रन्वसुभिन्द् सडवं दरो-
दरम् इति वनश्रादिकद्वारोऽपि, इति गोवर्धनः—इति मुहूर्त्तदीर्घ्या ।

२—आश्रित्यमेदिनीपुस्तके तु 'दुरोदरं द्यूतभेदे द्यूतक्षपणयोः
पुमान्' इति पाठो अन्वये ।

मत्सरोऽन्यशुभद्वये तद्वत्कृपणयोस्त्रियु ॥ १७२ ॥

नाथति परकृच्छ्रे । 'मदी ह्ये' (दि० प० से०) । 'हृम्-
मदिन्द्रः क्ति' (उ० ३।७३) इति सरः । 'मत्सरा मदि-
कथां सान्नात्सर्गकोषयोः पुनात् । अउहनरसंयतां ह्यसं
वातिवेदवत्' (इति मेदिनी) । तद्गानन्यशुभद्वेयात् ॥

देवाकृते वरः श्रेष्ठे त्रियु ह्येवं ननाक्रिये ।

त्रियते । वरः वा । 'हृच् वरणे' (स्ता० उ० से०) ।
'अहृहृच्' (३।३।५८) इत्यप् । यद्वा वृणोति, वरति वा ।
पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'वरो जानाति वृत्तां देवतादेरर्मा-
स्मिन् । मिहै ऽति त्रियु श्रेष्ठे लङ्गने तु नउंसकम् । वरी
श्रेष्ठा वृत्तावर्षा वरा व स्यात्कलत्रिके । ननागिष्टे वरं ह्येवं
केचिदाहुत्तदव्ययम्' (इति मेदिनी) ॥

वंशाङ्कुरे करीरोऽस्त्री तदनेदे वदे च ना ॥ १७३ ॥

ह्यनाति । 'कृ ह्येसायान्' (क्या० प० से०) किरति ।
कीरते वा । 'कृ विह्ये' (दु० प० से०) वा । 'कृगृकृटि-'
(उ० ४।३०) इत्यर्त् । करिणनीरयति । 'इर गती' (उ०
का० से०) । 'कर्मण्य' (३।२।१) । 'वंशाङ्कुरे करीरोऽस्त्री
वृक्षमिद्वयोः पुनात् । करीरा वारिकावां व दन्तमूले च
दन्तिनाम्' (इति मेदिनी) ॥

ना चमूजयने हस्तसूत्रे प्रतिसरोऽस्त्रियाम् ।

प्रतिसरति । पचाद्यच् (३।१।१३४) । प्रतित्रियते । अनेन
वा । 'ऽति-' (३।३।११८) इति घः । 'मदेप्रतिसरो म-
कनेदे मात्ये च कङ्कने । त्रगुह्यै चमूजये ऽति न कां तु
मन्डले । कार्द्वे कर्मसूत्रे च त्रियोज्ये तन्मल्लिङ्गः' (इति
मेदिनी) ॥

यमानिलेन्द्रचन्द्रार्कविष्णुसिंहांशुवाजियु ॥ १७४ ॥

शुकाहिकपिमेकेषु हरिर्ना कपिले त्रियु ।

हरति । 'हृच्' (म्वा० उ० अ०) । 'अव इः' (उ० ४।
१३९) । 'हरिकोवाकचन्द्रेन्द्रमनोमैन्द्रमरात्रियु । सिंहायक-
निनेकादिशुक्लेकान्तरेषु च । हरिकोच्यवदाह्यातो हर्-
त्कनिल्वगयोः' इति विश्वः ॥

शक्य कर्परांशेऽपि

श्रुणाति । शक्यते वा । 'कृ ह्येसायान्' (क्या० प० से०) ।
'श्रः कर्त्' (उ० ४।३) । 'शक्य खन्विहृत्तुलनाकर्त्-
रांशयोः । शक्यान्वितव्येऽपि कनेदे कर्त्तव्ये च' (इति
मेदिनी) ॥

यात्रा स्याद्यापने गर्ता ॥ १७५ ॥

घातम् । अनेन वा । 'घा घानने' (अ० प० अ०) ।
'घुघान-' (उ० ४।१६८) इति घ्रः । 'यात्रा तु घानने-
पादे गर्ता देवाचनेत्सवे' इति विश्वः ॥

इरा भूवाक्सुरास्तु स्यात्

एति । इत्येते वा । 'इम् गती' (अ० प० अ०) । 'कङ्के-
न्याघ्र-' (उ० २।१८) इति माहुरः ॥

तन्ना त्रिद्राप्रमीलयोः ।

एव राति । 'आतोऽपुन-' (३।२।३) इति कः । त्रिद्रां
घात् (४।१।४) । केचिद् गौरादिवाद् (४।१।४१) हीप्रमाहुः
तद्ग्राति वा । 'श्रा कृत्सायां गती' (अ० प० अ०) ।
'-त्रिद्रातन्ना-' (३।२।१५८) इति तदो नामन्तं विनासते ।
प्रमीला अस्तन्तथनादिना मोहप्राया ॥

घात्री स्यादुपमातापि क्षितिरप्यामलक्यपि ॥ १७६ ॥

वायते । 'घृच् पात्ने' (म्वा० प० अ०) । 'घः कर्मणि
घ्रः' (३।२।१८१) । पित्वाद् (४।१।४१) घीम् । 'घात्री
अमन्थानसर्गकृदुत्सुनापु' (इति मेदिनी) ॥

शुद्रा व्यह्ना नदी वेद्या सख्या कण्टकारिका ।

त्रियु क्रूरेऽयनेऽल्पेऽपि शुद्रः

श्रुणाति । श्रुयते वा । 'श्रुदिर् संचूर्णे' (दु० उ० अ०) ।
'स्तादितवि-' (उ० २।१३) इति र्क् । 'शुद्रः स्यादवम-
कृत्कृन्पाल्येषु वाच्यवदा शुद्रा व्यह्नानदीकण्टकारिकासरयासु
च । चाहेरीदेस्योर्हिलानक्षिकानात्रयोरपि' इति विश्वः ।
व्यह्नकहीना । सख्या मनुमक्षिका ॥

मात्रा परिच्छदे ॥ १७७ ॥

अल्पे च परिमाणे स्यान्मात्रं कात्स्न्येऽवधारणे ।

नायते । अनया वा । नाति निर्माते वा । 'मानाने' (अ०
प० अ०) । 'माह् माने' (उ० का० अ०) वा । 'हुयाना-'
(उ० ४।१६८) इति घ्रः । 'मात्रा कर्मविभूतायां विते नाने
परिच्छदे । अङ्गारावयवे सत्ये ह्येवं कात्स्न्येऽवधारणे' (इति
मेदिनी) ॥

आलेख्याश्चर्ययोश्चित्रम्

चिनोति । चायते वा । 'अमेचि-' (उ० ४।१६४) इति
कः । 'त्रिद्रातुनगागोडुन्वासुमद्रावन्तिकामु च । नायायां
मर्मसङ्ग्रनदीनेदेषु च त्रियाम् । तिलकालेन्द्रयोः ह्येवं कृत्-
राहुतयोरपि । तदुक्तयोर्वाच्यलिङ्गं चित्री त्रिव्यां नपुंसकम् ।
गोत्तने वक्रनेदे च रेखात्तिलननेदयोः' (इति मेदिनी) ॥

कलत्रं श्रोणिनार्ययोः ॥ १७८ ॥

गडति । गड्यते वा । 'गड सेचने' (म्वा० प० से०) ।
'गडैरादेय कः' (उ० ३।१०६) इत्यर्त् । उलयोरकलम् ।
कलं घातते वा । 'घृच् पात्ने' (म्वा० का० अ०) । कः
(३।२।१) । कडति कड्यते वा । 'कड घातने (मदे)
(म्वा० प० से०) । गहुलकादयम् । 'दुर्गस्थाने वृषादीनां
कलत्रं श्रोणिनार्ययोः' इति रममः ॥

योग्यभाजनयोः पात्रम्

पाति । पायते वा । पीयतेऽनेन वा 'पा रक्षणे' (अ० प० अ०) । 'पा पात्रे' (भ्वा० प० अ०) वा । घृन् (उ० ४। १५९) । 'पात्रं तु भाजने योग्ये पात्रं तीरद्वयान्तरे । पात्रं तुवादां पर्णे च राजमन्त्रिणि चैष्यते' इति विश्वः ॥

पत्रं वाहनपक्षयोः ।

पतन्त्यनेन । 'दात्री—' (३।२।१८२) इति घृन् । 'पत्रं तु वाहने पर्णे पक्षे च शरपक्षिणोः' इति विश्वः ॥

निदेशग्रन्थयोः शास्त्रम्

निदेश आज्ञा । शासनम् । निष्यते अनेन, इति वा । 'स-
वधातुभ्यः घृन्' (उ० ४।१५९) ॥

शास्त्रमायुधलोहयोः ॥१७९॥

शस्यतेऽनेन । 'शशु हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'दात्री—' (३।२।१८२) इति घृन् । 'शास्त्रं लोहास्त्रयोः कीचं छुरिकायां तु योपिति' (इति मेदिनी) ॥

स्याज्जटांशुकयोर्नेत्रम्

नयति नीयते । अनेन वा । 'णीच् प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'दात्री—' (३।२।१८२) इति घृन् । 'नेत्रं (मथिगुणे वक्षे तरमूले विलोचने ; नेत्रं रथे च नाड्यां च नेत्रो) नेतरि भेद्यवत्' इति विश्वः । 'नेत्रं मथिगुणे वक्षभेदे मूले डुमस्य च । रथे चक्षुपि नद्यां च नेत्रो नाड्यां च योपिति' (इति मेदिनी) ॥

क्षेत्रं पत्नीशरीरयोः ।

क्षयति । क्षीयते । अनेन वा । 'क्षि क्षये' (भ्वा० प० अ०) । 'क्षि निवासगत्योः' (तु० प० अ०) वा । घृन् (उ० ४।१५९) । 'क्षेत्रं शरीरे केदारे सिद्धस्थानकलत्रयोः' (इति मेदिनी) ॥

सुरात्रे क्रोडहलयोः पोत्रम्

प्यतेऽनेन । 'पूस् पवने' (भ्वा० उ० से०) । 'हलसूक-
रयोः पुवः' (३।२।१८३) इति घृन् । 'पौत्रं वक्षे सुरात्रे च सूकरस्य हलस्य च' इति विश्वः ॥

गोत्रं च नास्त्रि च ॥ १८० ॥

गृयतेऽनेन । 'गृद् शब्दं' (भ्वा० आ० अ०) । घृन् (उ० ४।१५९) । गां प्रायते वा । 'ग्रेद्' (भ्वा० आ० अ०) । 'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति कः । 'गोत्रा भूगव्ययोगोत्रः सैले गोत्रं कुलाख्ययोः । संभावनीयबोधे च काननक्षेत्रवर्त्मसु' (इति मेदिनी) ॥

सत्रमाच्छादने यक्षे सदादाने वनेऽपि च ।

सीदन्त्यत्र । अनेन वा 'घट्टु विशरणादी' (भ्वा० प० अ०) । घृन् (उ० ४।१५९) । 'सत्रं यत्रे सदादानच्छादाना-
रप्यकृतवे' (इति मेदिनी) ॥

अजिरं विपये कायेऽपि

अजन्त्यत्र । अनेन वा । 'अज गर्ता' (भ्वा० प० से०) । 'अजिरशिशिर—' (उ० १।५३) इति साधुः । 'अजिरं प्रा-
द्वगे वाते विपये दुर्दरे तर्ना । (खी चण्ड्याम्)' (इति मेदिनी) ॥

अम्बरं व्योम्नि वाससि ॥ १८१ ॥

अम्बते । अम्ब्यते वा । 'अत्रि शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । वाहुलकादरः । 'अम्बरं वाससि व्योम्नि कार्पासे च सुगन्धकं' इति विश्वः ॥

चक्रं राष्ट्रेऽपि

क्रोयतेऽनेन । 'घवर्थं कः' (वा० ३।३।५८) 'केक्यादी-
नाम्' (वा० ६।१।१२) इति द्विलम् । 'चक्रः कौके पुमान्
ह्रीवं व्रजे सैन्यरथाङ्गयोः । राष्ट्रे दम्भान्तरे कुम्भकारोपकर-
णास्त्रयोः । जलावर्तेऽपि' (इति मेदिनी) ॥

अक्षरं तु मोक्षेऽपि

न क्षरति । 'क्षर संचलने' (भ्वा० प० से०) । 'पचाद्यव्'
(३।१।१३४) । यद्वा अक्षुते । 'अक्ष व्याप्ता' (खा० आ० से०) । 'अशोः सरः' (उ० ३।७०) । 'मोक्षेऽपवर्गे अत्रिहाष्य-
च्युतेऽक्षरम्' इत्यनेकार्यकोपः ॥

क्षीरमप्सु च ।

घस्यते । 'घस्त अदने' (भ्वा० प० अ०) । 'घस्तेः क्विच्'
(उ० ४।३४) इतीरन् । 'गमहने—' (६।४।९८) इत्यलोपः ।
(शास्त्रिवलि—) (८।३।६०) इति (पलम्) । 'क्षीरं दुग्धे जले'
(इति मेदिनी) ॥

स्वर्णेऽपि भूरिचन्द्रौ द्वौ

भवति । भूयते वा । 'भू सत्तायाम्' (भ्वा० प० से०) ।
'भू प्राप्ता' (त्रु० आ० से०) । 'अदिशदि—' (उ० ४।६५)
इति क्तिन् । 'भूरिनां वासुदेवे च हरे च परमेष्ठिनि ।
नपुंसकं सुवर्णे च प्राज्ये स्याद्वाच्यलिङ्गकः' (इति मेदिनी) ॥

चन्दति । 'चदि आहादने' (भ्वा० प० से०) । 'स्मा-
यित्त्रि—' (उ० २।१३) इति र्क् । 'चन्द्रः कर्षूरकाम्पि-
लसुधांशुस्वर्णचारु' (इति मेदिनी) ॥

द्वारमात्रे तु गोपुरम् ॥ १८२ ॥

पुरति । 'पुर अग्रगमने' (तु० प० से०) । 'इसुपव—'
(३।१।१३५) इति कः । गवां पुरम् । 'गोपुरं द्वारे पृद्धीरे
कैवर्तासुस्तकेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥

गुहादम्भौ गह्वरे द्वे

गाह्यते । 'गाहू विलोडने' (भ्वा० आ० से०) । 'छिलर-
च्छलर—' (उ० ३।१) इति साधुः । 'गह्वरस्तु गुहादम्भनि-
कुञ्जगहनेष्वपि' इति विश्वः ॥

रहोऽन्तिकसुपह्वरे ।

उपहरन्त्यत्र । 'हू कौटिल्ये' (भ्वा० प० अ०) । 'पुंति—'

(३।३।११८) इति षः । यत्तु—गङ्गाखण्डपरम्—इति सुक-
टेनामाणि । तत्र । छिलरादावस्य पाठानामावा । 'उपह्वरं
समीपे स्वादेकान्ते व ननुसकम्' इति मेदिनी ॥

पुरोऽधिकमुपर्यप्राणि

अग्नये अगति वा । 'अग कुटिलायां गता' (भा० प०
से०) । 'ऋजेत्राश्र' (उ० २।१८) इति साधुः । 'अग्रं पुर-
त्तादुपरि परिमाणे पलस्य च । आत्मन्वेन समूहे च प्रान्ते च
स्वाश्रुसंकम् । अतिके च प्रवाने च प्रयत्ने चामिवेयवत्'
(इति मेदिनी) ॥

अगारे नगरे पुरम् ॥ १८३ ॥

मन्दिरं च

निपति । 'पृ पालनपूरणयोः' (हु० प० से०) । मूलवि-
मुनादिवाद्, (वा० ३।२।५) कः । यद्वा पुरति 'पुर अत्र-
गमने' (हु० प० से०) । 'इगुपव-' (३।१३५) इति कः ।
'पुरं शरीरमित्साहुर्यहोमरिग्रहे पुरं । पुरो ग्युद्धराख्यातो
नगरेऽपि पुरं पुरी' इति वरणिः ॥

मन्दिरम् । 'मदि लुसादी' (भा० आ० से०) । 'इवि-
मदिसुदि-' (उ० १।५१) इति किरच् । 'मन्दिरं नगरेऽगारे
होमं ना नकरालये' (इति मेदिनी) ॥

अथ राज्ञोऽस्त्री विषये स्वादुपद्रवे ।

राजति । 'राजू दीर्ता' (भा० उ० से०) । द्रून् (उ०
४।१५९) । 'राष्ट्रं स्वादुपवर्तने । उपद्रवे ह्रीवसुप्तोः' (इति
मेदिनी) ॥

द्रोऽस्त्रियां नये श्वन्ने

द्वरणम् । दीयते वा । 'दृ नये' (भा० प० से०) 'दृ
विदारणे' (त्र्या० प० से०) वा । 'ऋद्रोरप्' (३।३।५७)
'द्रोऽस्त्री साध्वसे गते कन्दरे तु द्री सृता । द्राम्यं
मनागर्थे' (इति मेदिनी) ॥

वज्रोऽस्त्री हीरके पत्रौ ॥ १८४ ॥

वजति । 'वज गता' (भा० प० से०) । 'ऋजेत्र-'
(उ० २।१८) इति साधुः । 'वज्रं साद्रावके वास्यां ह्रीवं
योगान्तरे पुमान् । वज्रा हृद्यां गुह्यां च वज्रीं वृहन्तरे
सृता । दन्मोली हीरकेऽस्त्री वज्रं त्रपुवरत्रयोः' (इति
दन्मोलादी मेदिनी) ॥

तत्र प्रधाने सिद्धान्ते सूत्रवाये परिच्छदे ।

तदम् । तन्वते । अनेन वा । 'तनु वितारे' (त० उ०
से०) । द्रून् (उ० ४।१५९) । यद्वा तन्नगम् । तन्नयते वा ।
'तन्नि धारणे' (हु० प० से०) । षच् (३।३।१८) । यत्तु—
'स्नायित्ति-' (उ० २।१३) इति रच् इति सुकट आह ।
तत्र । उक्तवातोत्तर पाठानामावा । तनोते रन्ति नलोपप्रस-
शात् । तन्नयतेयमाचा वा सिद्धत्वात् । 'तत्रं कुटुम्बकृत्ये
स्नासिद्धान्ते चापवोत्तने । प्रधाने तन्नुवाये च शात्रभेदे

परिच्छदे । श्रुतिशाखान्तरे हेतातुमयार्थप्रयोजके । इतिकर्त-
व्यतायां च (तन्नी वांगायुणे मता । अमृतादेहशिरयोः)
(इति मेदिनी) ॥

औशीरं चामरे दण्डेऽप्यौशीरं शयनासने ॥ १८५ ॥

उच्यते 'वज्र कान्ता' (अ० प० से०) । 'वज्रोः किर'
(उ० ४।३१) इति रन् । प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) । यद्वा उशीर-
स्येदम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । 'औशीरं चा-
नरे दण्डे औशीरं खापर्यायोः' इत्यजयः ॥

पुष्करं करिहस्ताग्रे वाद्यभाण्डमुखे जले ।

व्योम्नि खड्गफले पत्रे तीर्थोपधिचिशेषयोः ॥ १८६ ॥

पुष्पाति पुष्यते । अनेन वा । 'पुष पुष्टौ' (त्र्या० प०
से०) । 'पुषः किर' (उ० ४।४) इति कर्त् । 'पुष्करं
पङ्कजे व्योम्नि पयः करिकराग्रयोः । औषधिविद्विपविहगतायिरा-
गोरगान्तरे । पुष्करं पूर्ववक्त्रे च काण्डे खड्गफलेऽपि च'
(इति विश्वः) ॥

अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तर्धिभेदतादर्थ्यं ।

छिद्रात्मीयविनावहिरवसरमध्येऽन्तरात्मनि च १८७

अन्तं राति । 'रा दाने' (अ० प० से०) । 'आतोऽनुप-'
(३।२।३) इति कः ॥

मुस्तेऽपि पिठरम्

पेठति । पिठ्यते वा । 'पीठ हिंसासङ्घेयनयोः' (भा०
प० से०) बाहुलकादौ गुणाभावश्च । 'पिठरः स्यात्वां ना
ह्रीवं मुस्तामन्यानदण्डयोः' (इति मेदिनी) ॥

राजकशेरुष्यपि नागरम् ।

नगरं भवम् । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । यद्वा न
अनं राति । नकारेण 'सुप्तुषा' इति समासः । 'नागरं मु-
स्तके शुष्यां विदग्धे नगरोद्भवे' (इति मेदिनी) । राजकशेरुः
कन्दविशेषः ॥

शावरं त्वन्धतमसे घातुके भेद्यलिङ्गकम् ॥ १८८ ॥

उर्वर्या भवम् । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । खानी
तु 'घातुकेभे वृत्तिङ्गकम्' इति पठित्वा 'घातुकथासाविमश्च ।
वृत्तिङ्गं पुंलिङ्गम्' इति व्याख्यत् ॥

गौरोऽरुणे सिंते पीते

गोरति । 'गुरी उद्यमने' (तु० आ० से०) । गवते वा
मनोऽत्र । 'गुह गता' (भा० आ० से०) वा । 'ऋजेत्र-'
(उ० २।१८) इति साधुः । यद्वा गुयतेऽनेन । 'गुरी' (तु०
आ० से०) । 'हृलश्च' (३।३।१२१) इति षच् । गोर एव ।

१—अपवतातनयोः समुदितयोः संशेदम्—इति स्वामी ॥—
उद्यमं चासनं च शयनानसनम् । तत्र युगनद्वये । तत्र यथा
राजाभिधानादरुमुद्रितं तदौशीरमालोक्य न कस्य मीढिः—रु-
न्कार्यकैरवाचरकौडरी ।—सुप्तुषि तु घुषोगम्—इति सुकटः ॥

प्रज्ञाद्यणु (५।४।३८) । 'गौरः पीतेऽरुणे श्वेते विशुद्धे चाभि-
धेयवत्' । ना श्वेतसर्पे चन्द्रे न द्वयोः पञ्चकेसरे । (गौरी
त्वसंजातरजःकन्याशंकरभार्ययोः । रोचनीरजनीपिङ्गाप्रियङ्गु-
चन्द्रुधासु च । आपगया विशेषे च यादसांपतियोपिति)
(इति मेदिनी) ॥

व्रणकार्यप्यरुष्करः ।

अरुः करोति । 'दिवाविभा-' (३।२।२१) इति टः । 'अ-
रुष्करो व्रणकृति त्रिषु भ्रूतकके पुमान्' (इति मेदिनी) ॥

जठरः कठिनेऽपि स्यात्

जायते । अस्मिन् वा । 'जनी' (दि० आ० से०) । 'ज-
नेररष्ठ च' (उ० ५।३८) इत्यरः । 'जठरो न स्त्रियां कुर्वा
वदकम्बटयोस्त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥

अधस्तादपि चाधरः ॥ १८९ ॥

न धरति । 'धृल् धारणे' (भ्रा० उ० अ०) । पचाद्यच्
(३।१।१३४) । यद्वा धरादुच्चात्कठिनाद्वायः । 'अधरस्तु
पुमानोष्ठे हीनेऽनूर्ध्वेऽपि वाच्यवत्' (इति मेदिनी) ॥

अनाकुलेऽपि चैकाग्रः

एकमेकत्र वाग्रमस्य । 'एकाग्रमन्यलिङ्गं स्यादेकतानेऽप्य-
नाकुले' (इति मेदिनी) ॥

व्यग्रो व्यासक्त आकुले ।

विविधं विविधे वाग्रमस्य । विरुद्धमगति वा । 'अग कुटि-
लायां गतौ' (भ्रा० प० से०) । 'रुञ्जन्द्' उ० २।१८
इति साधुः ॥

उपर्युदीच्यश्रेष्ठेष्वप्युत्तरः स्यात्

उत्तरति । 'तृ ह्रवन्तरणयोः' (भ्रा० प० से०) । पचा-
द्यच् (३।१।१३४) । यद्वा अतिशयेनोद्धतः । तरप् (५।३।
५७) । इत्यप्रकर्षत्वान्नामु (५।४।११) । 'उत्तरं' प्रतिवाक्ये
स्यादूर्ध्वोदीच्योत्तमेऽच्यवत् । उत्तरस्तु विराटस्य तनये दिशि
चोत्तरा' इति विश्वः ॥

अनुत्तरः ॥ १९० ॥

एषां विपर्यये श्रेष्ठे

उत्तरस्याभावः । उत्तरस्य विरुद्धो वा । श्रेष्ठे न उत्तरो य-
स्यात् ॥

दूरान्तात्सोत्तमाः पराः ।

पिपति । पूर्यते । अनेन वा । पचाद्यच् (३।१।१३४) ।
'ऋदोरप्' (३।३।५७) । 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घो वा ।
'परः' श्रेष्ठान्तरान्योत्तरे ह्रीवं तु केवले' (इति मेदिनी) ॥

स्वादिप्रियौ च मधुरौ

मधु माधुर्यं राति । अस्त्वत्र वा । 'आतोऽनुप-' (३।२।
३) इति कः । 'ऊपशुपि-' (५।२।१०७) इति रो वा । 'म-
धुरौ स्वादुशोभनां' इति व्याडिः । 'मधुरस्तु रते विपे ।
मधुरं रसवत्स्वादुप्रियेषु मधुरोऽच्यवत्' इति विश्वः ॥

क्रूरौ कठिननिर्दयौ ॥ १९१ ॥

कृन्तति । 'कृती छेदने' (तु० प० से०) । 'कृतेऽष्टः कृ
च' (२।२१) इति रक् । 'क्रूरस्तु कठिने घोरे नृशंसेऽप्यभि-
धेयवत्' इति विश्वः ॥

उदारो दातृमहतोः

उच्चैरासमन्तादृच्छति । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'उदा-
रो दातृमहतोर्दक्षिणे चाभिधेयवत्' (इति मेदिनी) ॥

इतरस्त्वन्वनीचयोः ।

इना कामेन तरति । 'तृ' (भ्रा० प० से०) । पचाद्यच्
(३।१।१३४) ॥

मन्दस्वच्छन्दयोः स्वैरः

स्वेन स्वातच्छयेण ईतं । ईरति वा । 'ईर गतौ कम्पने च'
(अ० आ० से०) । 'ईर प्रेरणे' (तु० उ० से०) वा ।
पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'स्वादीरेरणोः' (वा० ६।१।९९)
इति वृद्धिः । यत्तु मुकुटः—स्वेन स्वयमेव न तत्संगस्यान्य
इयति । अच् (३।१।१३४)—इति व्याख्यत् । तत्र । अर्चि
गुणे च 'स्वारः' इति प्रसङ्गात् ॥

शुभ्रमुदीत्तशुक्रयोः ॥ १९२ ॥

शोभते । 'शुभ दीप्तौ' (भ्रा० आ० से०) । 'स्फायित-
न्नि-' (उ० २।१३) इति रक् । 'शुभ्रं स्यादश्रके ह्रीवमुदीत्त-
शुक्रयोस्त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥

इति रान्ताः ॥

चूडा किरीटं केशाश्च संयता मौल्यस्त्रयः ।

मूलस्यादूरे भवः । 'सुतंगमादित्वात्' (४।२।८०) इच् ।
यद्वा मूलस्यापत्यम् । 'अत इच्' (४।१।९५) । 'किरीटे
मौलिरह्नीवे चूडासंयतकेशयोः' इति रभसः । 'मौलिः
किरीटे धम्मिष्ठे चूडायामनपुंसकम् । अशोकपादपे पुंसि' (इति
मेदिनी) ॥

दुमप्रभेदमातङ्गकाण्डपुष्पाणि पीलवः ॥ १९३ ॥

मातङ्गो हस्ती । काण्डो वाणः । पीलति । 'पील प्रतिष्ठ-
म्भे' (भ्रा० प० से०) । ऋगृच्वादित्वात् (उ० १।३७) उः ।
'पीलुः पुमान् प्रसूने स्यात्परमाणौ मतङ्गजे । अस्थित्वण्डे
च तालस्य काण्डपादपभेदयोः' (इति मेदिनी) ॥

कृतान्तानेहसोः कालः

कृतान्तो यमः । कालयति । 'कल शब्दसंख्यानयोः'
(भ्रा० प० से०) । 'कल प्रेरणे' (तु० प० से०) वा । ण्य-
न्तः । पचाद्यच् (३।१।१३४) । यद्वा कल्पते संख्यायते ।
कर्मणि घच् (३।३।१९) । यत्तु—कलयति भूतान्यासुर्वा—
इति स्वानी व्याख्यत् । तत्र । अदन्तत्वेन वृद्धप्रसङ्गात् । यद्वा

१—आधुनिकमेदिनीपुस्तके तु 'नाऽशोकश्री द्वियां भूनी'
इति पाठ उपलभ्यते ॥

कल्पते । 'कल उपदेशे' ( ) । घञ् (३।३।१९) । 'कालो
मृत्यां महाकाले समये यमकृष्णयोः' (इति मेदिनी) ॥

चतुर्थेऽपि युगे कलिः ।

कलयति । कल्पते वा 'कल गतौ संख्यानं च' (उ० उ०
से०) अदन्तः । 'अच इः' (उ० ४।१३९) । 'कलिः क्री क-
लिकायां ना श्राजिकलहे युगे' (इति मेदिनी) ॥

स्यात्कुरङ्गेऽपि कमलः

कामयते । काम्यते वा । 'कमु कान्तौ' (भ्वा० आ०
से०) । णिङ्भावे वृषादित्वात् (उ० १।१०३) कलः ।
'कमलं सलिले ताम्रे जलजे व्योत्रि भेषजे । नृगभेदे तु
कमलः' (इति मेदिनी) ॥

प्रावारोऽपि च कम्बलः ॥ १९४ ॥

कान्यते । 'कमेर्वृक्च (उ० १।१०७) इति कलः । कं कु-
त्सितं शिरोऽम्बु वा वलते वा । 'पल संवरणे संवरणे च'
(भ्वा० आ० से०) 'कम्बलो नागराजे स्यात्सान्नाप्रावारयो-
रपि । कृमावप्युत्तरासङ्गे सलिले तु नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥

करोपहारयोः पुंसि वलिः प्राण्यङ्गजे स्त्रियाम् ।

करो राजग्राहः । उपहारः पूजासामग्री । प्राण्यङ्गजस्त्वक्चं-
कोचः । वलते । वल्यते वा । 'वल प्राणने' (भ्वा० प० से०) ।
'वल संवरणे' (भ्वा० आ० से०) । 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ०-
४।११८) । 'वलिर्दैत्यप्रभेदे च करनामरदण्डयोः । उपहारे
पुमान् क्री तु जरया श्लथचर्मणि । गृहदारप्रभेदे च जठराव-
यवेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥

स्थौल्यसामर्थ्यसैन्येषु वलं ना काकसीरिणोः १९५

वलते । वलति । वल्यते वा । अनेन वा 'वल संवरणे'
(भ्वा० आ० से०) । 'वल प्राणने' (भ्वा० प० से०) वा ।
पचायच् (३।१।१३४) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) वा ।
संज्ञापूर्वकत्वाद्दृष्ट्यभावः । 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घो वा ।
'वलं गन्वरसे रूपे स्यामनि स्थौल्यसैन्ययोः । वलो हल-
युधे दैत्यभेदे वलिनि वायसे' इति विश्वः ॥

वातूलः पुंसि वात्यायामपि वातासहे त्रिषु ।

वातानां समूहः । वातं न सहते । 'वातात्समूहे च' (वा०
५।२।१२२) इत्यूलः । चात्तदसहने । 'वातूले वातुलोऽपि
स्यात्' इति द्विरूपकोपाद्ब्रह्मसम्बन्धोऽपि । 'वात सुखसेवनयोः'
(उ० उ० से०) अदन्तः । बाहुलकाद्बुलच् ॥

भेद्यलिङ्गः शठे व्यालः पुंसि भ्वापदसर्पयोः १९६

विद्वद्भा समन्तादलति । अडति वा । 'अळ भूषणादौ'
(भ्वा० प० से०) । 'अड उद्यमे' (भ्वा० प० से०) । डल-

योरेकत्वम् । पचायच् (३।१।१३४) । 'व्यालो दुष्टगजे सर्पे
शठे श्वापदसिंहयोः' (इति हैमः) ॥

मलोऽस्त्री पापविट्किट्टानि

मलयति । 'मल तत्कृतौ' अदन्तः । मलते वा । 'मल
धारणे' (भ्वा० आ० से०) । पचायच् (३।१।१३४) । 'म-
लोऽस्त्री पापविट्किट्टे रूपे तमिधेयवत्' (इति मेदिनी) ।
विट् विष्टा । किट्टं तैलाद्यधोभागस्थं शिद्धानादि च । 'वसा
शुकमच्छन् मजा मूत्रं विट्कृण्वन्तत्रलाः । श्लेष्माशु दूपिका
स्वेदो द्वादशैते मजा नृणाम्' ॥

अस्त्री शूलं रूगायुधम् ।

शलति । 'शूल रुजायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध-'
(३।१।१३५) इति कः । 'शूलोऽस्त्री रोग आयुधे । नृत्युके-
तनयोगेषु (शूला स्यात्पण्योपिति)' (इति मेदिनी) ॥

शङ्कावपि द्वयोः क्रीलः

क्रीलति । क्रील्यते । अत्र । अनेन वा । 'क्रील वन्धे'
(भ्वा० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः ।
कर्मणि घञ् (३।३।१९) । 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घो
वा । 'क्रीलः कर्मणि काघाते स्थाणां च ज्वलनार्चिपि' इति
धरणिः । 'क्रीलो लेशे द्वयोः सत्समञ्जालाकर्मणिशङ्कुपु' इति
विश्वः (मेदिनी) । 'क्रीलोऽभितेजति । कर्मणि सत्समभयोः
शङ्कौ क्रीला रतहतावपि' (इति हैमः) ॥

पालिः रुयन्त्यङ्गपङ्क्तिषु ॥ १९७ ॥

पालयति । पाल्यते वा । अत्र । अनया वा । 'पाल रक्षणे'
(उ० प० से०) प्वन्तः । 'अच इः' (उ० ४।१३९) । 'पालिः
कर्णलतायां स्यात्प्रदेशे पङ्क्तिहयोः' इत्यजयः । 'सदमश्रुयवती
पालिः प्रस्थः (पङ्क्तिः) कर्णलतापि च' इति त्रिकाण्डशेषः ।
'पालिः कर्णलताप्रेऽस्त्री पङ्कावङ्गप्रभेदयोः । छात्रादिदेशे स्त्री
पाली यूकासदमश्रुयोपितोः' (इति मेदिनी) ॥

कला शिल्पे कालभेदेऽपि

कलयति । कल्पते वा 'कल शब्दसंख्यानयोः' (उ० आ०
से०) । पचायच् (३।१।१३४) । यद्वा कं लाति । 'कला
स्यान्मूलरंशुदौ शिल्पादावंशमात्रके । षोडशांशे च चन्द्रस्य
कलनाकालमानयोः' (इति मेदिनी) । 'तालेषु च गुरुः कला' ॥

आली सत्यावली अपि ।

आ अलति । अल्पते वा । अनया वा 'अळ भूषणादौ'
(भ्वा० प० से०) । 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ० ४।११८) ।
'कृदिकारान्' (वा० ४।१।४५) इति वा ङीप् । 'आलिर्वि-
शदाशये । त्रिषु त्रियां वयस्यायां सेतौ पङ्क्तौ च कीर्तिता'
(इति मेदिनी) ॥

अवध्यम्बुविकृतौ वेला कालमर्यादयोरपि ॥ १९८ ॥

वेलति । 'वल गतौ' (भ्वा० प० से०) । पचायच् (३।१।

१—'आय औष्ठयादिः, अन्यो दन्तोष्ठयादिः, इति विशेषो न
गनिः'—इति क्षीरस्वर्णे ॥ २—'वातलवातुलौ च इदयेते—
इति क्षीरस्वर्णे ॥

१३४) । वेल्यते । वनया वा । 'वेल कालोपदेशे' (सु० उ० से०) । 'गुरोश्च हृलः' (३।३।१०४) इत्यद् । 'वैला काले च सीमायानन्धेः कूलविकारयोः । अह्लिष्टमरणे रोगे ईश्वरस्य च भोजने' (इति मेदिनी) ॥

बहुलाः कृत्तिका गात्रो बहुलोऽग्नौ शितौ त्रिषु ।

बहति । 'बह प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । बाहुलकाहु-
लच् । बहु लति वा । 'बहुला नीलिकायां स्यादेलायां गवि
योषिति । कृत्तिकासु त्रियां भूनि विहायति नपुंसकम् । पुंस्यङ्गौ
कृष्णपक्षे च वाच्यवत्प्राज्यकृष्णयोः' (इति मेदिनी) शितौ
कृष्णे ॥

लीला विलासक्रिययोः

'लेलायनम् । 'लेला दीर्ता' कण्ठादिः । मिदायद् (३।३।
१०४) । 'अ प्रत्ययात्' (३।३।१०२) इति वा । पृषोदरादिः
(६।३।१०९) । चट्टा लयनम् । 'लीङ् श्लेषणे' (दि० आ०
अ०) । बाहुलकाद्गो गुणामावध । 'लीलां विदुः केलिविला-
सखेलाद्गृह्यारभावप्रभवक्रियासु' इति विश्वः ॥

उपला शर्करापि च ॥ १९९ ॥

उप लति । 'ला दाने' (अ० प० अ०) । 'आतद्योपसर्गे'
(३।१।१३६) इति कः । उं शंभुं पलति । औ शंभौ वा पलति ।
'पल गतौ' (भ्वा० प० से०) । पचायच् (३।१।१३६) 'शर्क-
राशकले ज्ञेया सितोपला रजःस्यपि' इत्यजयः । ('उपलः
प्रत्नरे रजे शर्करायां तु योषिति') (इति मेदिनी) ॥

शोणितेऽम्मसि कीलालम्

कीलेन प्रतिबन्धेनात्यते वार्यते । 'अल भूयणादौ' (भ्वा०
प० से०) । षच् (३।३।११९) । कीलं प्रतिबन्धमलति वा ।
'कर्मण्यप्' (३।२।११) ॥

मूलमाद्ये शिफामयोः ।

मूलति । 'मूल प्रतिशायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'मूल
रोहणे' (सु० प० से०) वा । 'इगुपव-' (३।१।१३५) इति
कः । आद्ये प्रथमे । शिफा जटा । सं नक्षत्रम् । 'मूलं
शिफाययोः । मूलवित्तेऽन्तिके ना मे' (इति मेदिनी) ॥

जालं समूह आनायो गवाक्षक्षारकावपि ॥ २०० ॥

जलति । 'जल घातने' (भ्वा० प० से०) । ज्वलादिभः
(३।१।१४०) । जालयति वा । 'जल चंवरणे' सुरादिः ।
पचायच् (३।१।१३४) । 'जालं गवाल आनाये क्षारके
जन्मवृन्दयोः । जालो गोपटने' (इति मेदिनी) ॥

शीलं स्वमात्रे सहृते

शीलनम् । शील्यतेऽनेन वा । 'शील सनार्था' (भ्वा० प०
से०) । षच् (३।३।१८) । शो (३।३।११८) वा ॥

सत्ये हेतुहते फलम् ।

फलनम् । 'फल निपत्ता' (भ्वा० प० से०) । पचायच्

(३।१।१३४) । 'फलं हेतुसमुत्वे स्यात्फलके व्युष्टिभयोः ।
जातीफलेऽपि कञ्चोले सस्यवाणाप्रयोरपि' इति विश्वः ॥

छदिर्नैत्ररुजोः क्लीवं समूहे पटलं न ना ॥ २०१ ॥

पटं विस्तारं लति । 'ला दाने' (अ० प० अ०) । 'आ-
तोऽगुप-' (३।२।३) इति कः । 'अथ पटलं पिटके च
परिच्छदे । छदिर्द्रोगातिलके क्लीवं, वृन्दे पुनर्न ना' (इति मे-
दिनी) । द्वियां गौरादिः (४।१।४१) । छदिर्गृह्याच्छादनम्
'छानी' इति उयातम् ॥

अधःस्वरूपयोरस्त्री तलम् ।

तलति । 'तल प्रतिशायाम्' (भ्वा० प० से०) । पचायच्
(३।१।१३४) । 'तलं स्वरूपेऽनूर्ध्वेऽन्नौ क्लीवं ज्याघातवारणे ।
कानने कायशीले च पुंसि तालमहीरहे । चपेटे च त्सरौ
तन्नीधाते सत्येन पाणिना' (इति मेदिनी) ॥

स्याद्यामिपे पलम् ।

पलति । 'पल गतौ' (भ्वा० प० से०) । पचायच् (३।१।
१३४) । 'पलमुन्मानमांसयोः' इति रः ॥

और्चानलेऽपि पातालम्

पतति, अत्र वा । 'पल्ल गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'चडि-
पतिभ्यामाळच्' (उ० १।१७) । पातमलति वा । पातमालाति
वा । 'पातालं नागलोके स्याद्विवरे षडवानले' (इति
मेदिनी) ॥

चेलं चलेऽध्रमे त्रिषु ॥ २०२ ॥

चिलति । चिल्यते वा । 'चिल वचने' (तु० प० से०) ।
पचायच् (३।१।१३४) । षच् (३।३।११९) वा चेलति, चेल्य-
ते वा । 'चेल गतौ' (भ्वा० प० से०) । पूर्ववत् । प्रज्ञायप्
(५।४।३८) । गौरादिर्वाप् (४।१।४१) वा ॥

कुकूलं शङ्कभिः कीर्णे श्वन्ने ना तु तुपानले ।

कोर्भूमेः कुलम् । कुत्सितं वा कुलम् ॥

निर्णति केवलमिति त्रिलिङ्गं त्वेककृत्स्नयोः ॥ २०३ ॥

केवते । 'केट्ट सेचने' (भ्वा० आ० से०) । ऋपाद्विज्ञाव
(उ० १।१०६) कलः । के शिरसि बलयति वा । 'बल प्रा-
गने' (भ्वा० प० से०) पचायच् (३।१।१३४) द्वियां टप् ।
संज्ञाछन्दसोल् 'केवलमानक-' (४।१।३०) इति वाप् ॥

पर्याप्तिक्षेमपुण्येषु कुशलं शिक्षिते त्रिषु ।

पर्याप्तिः सान्ध्यम् । पुण्यं सुहृत्तम् । कौ भूमौ शलति ।
'शल चलने' (भ्वा० प० से०) पचायच् (३।१।१३४) ।
यद्वा कुञ्च्यति । 'कुञ्च संश्लेषणे' ( ) । कलः (उ० १।
१०६) । कुञ्चान्नाति वा ॥

प्रचालमङ्कुरेऽप्यस्त्री

अङ्कुरे क्लिप्तये । प्रचलति । 'बल प्रापणे' (भ्वा० प०
से०) । 'ज्वलिति-' (३।१।२४०) इति षः । यद्वा प्यन्ता-

त्पचायन् (३।१।१३४) । 'प्रवालोलोऽर्त्ना किसलये वीणादण्डे च विडम्बे' (इति मेदिनी) ॥

त्रिषु स्थूलं जडेऽपि च ॥ २०४ ॥

स्थूलयति । 'स्थूल परिवृंहणे' उराद्यदन्तः । पचायन् (३।१।१३४) । 'स्थूलं कूटे च निष्प्रङ्गे पीवरेऽप्यन्यलिङ्गकम्' (इति मेदिनी) ॥

करालो दन्तुरे तुङ्गे

करेणालाति । 'आतश्चोपसर्गे' (३।१।१३६) इति 'सुषि' (३।१।४) इति योगविभागाद्वा कः । यद्वा करंलति । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'करालं दन्तुरे तुङ्गे भीषणे चाभिधेयवत् । (स सर्जरसतैले ना ह्यैवं कृष्णकुठेरके)' (इति मेदिनी) । 'दन्तुरस्तदन्तरदे तन्धोन्नततने त्रिषु' (इति रान्तेषु मेदिनी) ॥

चारौ दक्षे च पेशलः ।

'पेश अवयवे' (तु० प० से०) । भावे घञ् (३।३।१८) पेशं लाति । बाहुलकात् पिशेरलज्जा ॥

मूर्खेऽर्भकेऽपि बालः स्यात्

बलति । 'बल प्राणने' (भ्वा० प० से०) । 'ज्वलिति' (३।१।१४०) इति पः । यद्वा वाडते । 'वाड् आह्लाव्ये' (भ्वा० आ० से०) । पचायच् (३।१।१३४) । यद्वा वल्यते । 'बल संवरणे' (भ्वा० आ० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) । 'बालः कचे शिशौ मूर्खे हीवरेऽश्वेमपुच्छयोः' इति विश्वः । 'बालो ना कुन्तलेऽश्वस्य गजस्यापि च बालर्था । वाच्यलिङ्गोऽर्भके मूर्खे हीवरे पुंनपुंसकम् । अलंकारान्तरे भेदौ बाली बाला वृद्धिभियोः' (इति मेदिनी) ॥

लोलश्चलसत्पणयोः ॥ २०५ ॥

लोडति । 'लोड् उन्मादे' (भ्वा० प० से०) । पचायन् (३।१।१३४) । 'लोलश्चले सत्पण्ये च लोला तु रसान्त्रियोः' (इति हैनः) ॥

इति लान्ताः ॥

द्वदावौ वनारण्यवही

दुनोति, दवति वा । 'दुद्दु उपतापे' (स्त्रा० प० अ०) । 'दुं गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'दुन्वोरुपसर्गे' (३।१।१४२) इति वा पः । पङ्गे अच् । यत्तु—द्वन्वोरुनेनेति । 'दुनो विभाषा' इति घञ्—इत्युक्तं खामिना । तत्र । उज्जवचनाभावात् ॥

जन्महरौ भवौ ।

भवति । पचायच् (३।१।१३४) । अन्तर्भावितप्यर्थो वा । जन्मनि तु भावे 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । 'भवः क्षेमदासत्तारे सत्तायां प्राप्तिजन्मनोः' (इति मेदिनी) ॥

मन्त्री सहायः सचिवौ

सह अयते, अयति वा । 'अय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । 'इ गतौ' (भ्वा० प० से०) वा । पचायन् (३।१।१३४) । सचनम् । 'पच समवाये' (भ्वा० उ० से०) । 'सर्वथातुभ्य इन्' (उ० ४।१।१८) । सचिं वाति । 'वा गत्यादौ' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥

पतिशास्त्रिनरा धवाः ॥ २०६ ॥

धवति, धुवति, धूनोति, धुनाति वा । 'धूञ् कम्पने' (तु० उ० से०, स्त्रा० उ० से०, ऋया० उ० से०) । 'धू विधूनने' (तु० प० से०) । पचायन् (३।१।१३४) । यद्वा धूयते । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । 'धवः पुमानरे धूतं पलाँ वृक्षान्तरेऽपि च' (इति मेदिनी) ।

अवयः शैलमेपार्काः

अवति, अव्यते वा । 'अव रक्षणादौ' (भ्वा० प० से०) । इन् (उ० ४।१।१८) । 'अविर्नाथे स्वौ मेपे शैले मूपिककम्बले' (इति मेदिनी) । ('अविर्भूषणवल्गोः स्त्री वायुप्राकारमःसु ना' इति वैजयन्ती) ॥

आज्ञाहानाध्वरा हवाः ।

— 'ह्वेञ् सर्वायां शब्दे च' (भ्वा० उ० अ०) । 'भावेऽनुपसर्गस्य' (३।३।७५) इति हः संप्रसारणमप्य च । ह्ययतेऽत्रेति वा ॥

भावः सत्तास्वभावाभिप्रायचेष्टात्मजन्मसु ॥ २०७ ॥

भावयति । पचायन् (३।१।१३४) । भवनं वा । 'त्रिणी-मुवोऽनुपसर्गे' (३।३।२४) इति घञ् । 'भावः सत्तास्वभावाभिप्रायचेष्टात्मजन्मसु । क्रियालीलापदार्थेषु विभूतिबन्धुजन्तुषु । रलादौ च' (इति मेदिनी) ॥

स्यादुत्पादे फले पुष्पे प्रसवो गर्भमोचने ।

प्रसवनम्, प्रसूयते वा । 'पूड् प्राणिप्रसवे' (दि० आ० से०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । पचायन् (३।१।१३४) वा । 'प्रसवो गर्भमोचने' । उत्पादे स्यादपत्येऽपि फलेऽपि कुसुमेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥

अविश्वासेऽपह्वयेऽपि निहृतावपि निहवः ॥ २०८ ॥

निहवनम् । 'हुड् अपनयने' (अ० आ० अ०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । 'निहवः पुंति निहृतावविश्वासापलापयोः' (इति मेदिनी) ॥

उत्सेकामर्षयोरिच्छाप्रसवे मह उत्सवः ।

उत्सेक उद्रेकः । इच्छायाः प्रसव उत्पत्तिः । मह उद्ववः । उत्सवनम् । 'पु प्रसवैश्वर्ययोः' (भ्वा० प० अ०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । 'उत्सवो मह उत्सेक इच्छाप्रसवकोपयोः' (इति मेदिनी) ॥

१—'पुंति' इति न ऋतोपयोगि । अत्रे 'पुमान्' इत्युक्तेः ।

अनुभावः प्रभावे च सतां च मतिनिश्चये ॥ २०९ ॥

भवंतम् । 'प्रिणीभुवो-' (३।३।२४) इति धञ् । अनुगतो भावः । 'प्रादयो गताद्यर्थे-' (वा० २।२।१८) इति समासः । यद्वा अनुभावयति । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'अनुभावः प्रभावे स्यान्निश्चये भावसूचके' इति विश्वः ॥

स्याज्जन्महेतुः प्रभवः स्थानं चाद्योपलब्धये ।

जन्मनो हेतुः । प्रभवस्तस्मात् । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । 'प्रभवो जलमूले स्याज्जन्महेतौ पराक्रमे । ज्ञानस्य चादिमस्थाने' (इति मेदिनी) । आद्योपलब्धये प्रथमज्ञानार्थम् ॥

शूद्रायां विप्रतनये शस्त्रे पारशवो मतः ॥ २१० ॥

पराञ्जृणाति । 'शू हिंसायाम्' (क्र्या० प० से०) । 'आ-इपरयोः खनिगृभ्यां डिच्' (उ० १।३।३) इत्युः । परश्चुरेव । प्रजाद्यच् (५।४।३८) । परस्त्रिया अपत्यं वा । 'परस्त्री परश्चुं च' (ग० ४।१।१०४) इत्यच् । 'पुंस्ति पारशवः पुमान् । परस्त्रीतनये शस्त्रे द्विजाच्छूद्रास्तुतेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥

ध्रुवो भभेदे क्लीवे तु निश्चिते शाश्वते त्रिषु ।

ध्रुवति । 'ध्रुव गर्ता' (तु० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'ध्रुवः क्रीले त्रिवे गद्वौ वसौ योगे वटे सुनां । ध्रुवां मूर्वाशालिपर्ण्यां गीतिसुग्भेदयोरपि । ध्रुवं तु निश्चिते तर्के निश्चले शाश्वतेऽन्यवत्' इति विश्वः । भभेदे नक्षत्रविशेषे ॥

स्वो ज्ञातावात्मनि स्वं त्रिष्व्वात्मीये स्वोस्त्रियां धने

॥ २११ ॥

स्वनति । स्वन्यते वा । 'स्वन शब्दे' (भ्या० प० से०) । 'अन्वयेभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०१) इति ङः । 'स्वो ज्ञातात्मनोः स्वं निजे धने' इति हेमचन्द्रः । 'स्वःस्यात्पुंस्यात्मानि ज्ञातां त्रिष्व्वात्मीयेऽस्त्रियां धने' (इति मेदिनी) ॥

स्त्रीकटीवस्त्रवन्धेऽपि नीवी परिपणेऽपि च ।

स्त्रियाः कट्यां वस्त्रस्य वन्धने । परिपणे राजपुत्रादेर्वन्धके ।—वणिजां मूलधने—इति मुकुटः । तत्र । मेदिन्यां (हंमे) तयोः पृथक्पाठात् । निव्ययति, निवीयते वा । 'व्येच् संवरणे' (भ्या० उ० अ०) । 'नी व्यो यलोपः पूर्वस्य च दीर्घः' (उ० ४।१।३६) इतीप् । 'छादिकारात्-' (ग० ४।१।४५) इति ङीप् । 'नीवी स्त्रीकटीवस्त्रवन्धने । मूलद्रव्ये परिपणे' (इति हेमः) ॥

शिवा गौरीकेरवयोः

शिवमस्त्यस्याः । अर्शाआद्यच् (५।२।१२७) । 'पुण्डरीकद्वये चापि शिवा ज्ञातानलौपथौ । अभयामलक्रीर्गौरीकौ-द्रीसंक्तफलासु च' इति विश्वः ॥

१—इदं तु पूर्वान्वयि 'पुण्डरीकद्वये पुमान्' इति मेदिन्युक्तेः ॥

२—कोटी शृगाली । 'पुंश्र्वालेऽपि शिवा' इति मुकुटः ॥

द्वंद्वं कलहयुग्मयोः ॥ २१२ ॥

द्वौ द्वौ । 'द्वंद्वं रहस्यमर्यादावचनव्युत्कमणयज्ञपात्रप्रयोगा-मिब्यक्तियु' (८।१।१५) इति साधुः । 'चायें द्वन्द्वः' (२।२।२९) इति निर्देशात्पुंस्यपि । 'द्वंद्वं रहस्ये कलहे तथा मिथुन-युग्मयोः' (इति मेदिनी) ॥

द्रव्यासुव्यवसायेषु सत्त्वमस्त्री तु जन्तुषु ।

द्रव्यं वित्तम् । असुः प्राणः । व्यवसायो निश्चयः । सीद-न्यस्मिन्गुणाद्याः । 'पदलृ विशरणादीं' (भ्या० प० अ०) । 'अन्वयेभ्योऽपि द्रव्यन्ते' (उ० ४।१०५) इति लृन् । 'सत्त्वं गुणे पिशाचादीं चले द्रव्यस्वभावयोः । आत्मलव्यवसायासु-वित्तेष्वस्त्री तु जन्तुषु' (इति मेदिनी) ॥

क्लीवं नपुंसके पण्डे वाच्यलिङ्गमविक्रमे ॥ २१३ ॥

पण्डे तृतीयाप्रकृतां । क्लीवते । 'क्लीवृ अथाष्टयें' (भ्या० आ० से०) । 'इसुपथ-' (३।१।१३५) इति कः । 'अर्धो नपुंसके क्लीवं वाच्यलिङ्गमविक्रमे' इति रुद्रः । अयमोष्ठयोऽन्तर्मात्पठितः । पूर्वगन्धर्वजिहस्तनोष्ठेषु ॥

इति वान्ताः ॥

द्वौ विशौ वैश्यमनुजौ

विशति । 'विश प्रवेगने' (तु० प० से०) । क्रिप् (३।२।१७८) । 'विद् स्तनो वैश्यमनुजप्रवेशेषु मनीषिभिः' इति विश्वः ॥

• द्वौ चराभिमरौ स्पशौ ।

अभिमरो युद्धम् । स्पशति । 'स्पश वाधनस्पर्शनयोः' (भ्या० उ० से०) पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'स्पशः स्यात्सं-पराये च प्रणिधातपि पुंस्ययम्' (इति मेदिनी) ॥

द्वौ राशी पुञ्जमेपाद्यौ

रश्नते, रशति वा । 'रश' इति सौत्रो धातुः स्वनार्थः । बाहुलकादिष् । गिजन्तात् 'अच इः' (उ० ४।१।३९) वा ॥

द्वौ वंशौ कुलमस्करौ ॥ २१४ ॥

वमति, वम्पते वा । 'वृत्तम उद्विरणे' (भ्या० प० से०) । 'वृत्तवमिभ्यः शर्क्' । मस्करो वेणुः । 'वंशो वेणो कुले वणं पृष्ठाद्यवयवेऽपि च' (इति विश्वः) ॥

रहःप्रकाशौ वीकाशौ

विकाशनम् । अस्मिन् वा । 'काश्च दीप्तौ' (भ्या० आ०

१—विश्वहर्ममदिनीष्वपि वगन्तेष्वपि पठितः इति सर्वेषां प्रमकल्पनं तु न तन्वक्यम् ॥ २—'रश' धातुः कस्मिन् 'अशे रश' सूत्रे पठितोऽस्ति यतः सौत्रत्वं संभाव्यते । किं च 'अशिपनाथ्यो नडायलुको च' (उ० ४।१।३३) इति 'सूत्रे लडिधानम्' च' (उ० २।७।५) इति सूत्रे आदेशविधानं च व्यर्थमेव स्यात् ॥ ३—अस्य सूत्रस्यो-ज्ज्वलदत्तादिग्रन्थेषुपलनभात् 'अनुनासिकस्य क्लिप्तलोः' (६।४।१५) इति दीर्घापत्तेश्च निव्यन्मेतत् ॥ तस्मात्प्रायुक्तमेव तन्वक्यम् ॥

से०) । 'भावे' (३।३।१८) 'हृत्श्च' (३।३।१२०) इत्यधि-
करणे वा घञ् । 'इकः काशे' (६।३।१२२) इति दीर्घः । यद्वा
विक्रान्तम् । अत्र वा । 'कश शब्दे' (अ० आ० से०) ।
पूर्ववत् । 'वीकाशो विजने व्यक्ते' इति विश्वः । 'विकाशः
पुंति विजने प्रकाशे सट्टशं सने । उचिते च' (इति मेदिनी) ॥

निवेशो भृतिभोगयोः ।

निर्विद्यते । निवेशनं च । घञ् (३।३।१८, १९) । भृति-
वैतनम् । 'निवेशस्तु पुमान्भोगे वेतने मूच्छनेऽपि च' (इति
मेदिनी) ॥

कृतान्ते पुंसि कीनाशः क्षुद्रकर्पकयोस्त्रिषु ॥ २१५ ॥

'की' इत्यव्ययं कृत्सायाम् । की कुत्सितं नाशयति । पचा-
यच् (३।३।१२४) । यद्वा ह्निश्नाति । क्रियते वा । 'ह्निश्
विवाधने' (क्र्या० प० से०) । 'ह्निश् वन्धे (उपतापे)' (दि०
आ० से०) वा । 'ह्निशेरोचोपवायाः कन् लोपश्च लो नाम् च'
(उ० ५।५६) । 'कीनाशः कर्षकक्षुद्रोपांशुघातिषु वाच्यवत् ।
(यमे ना)' (इति मेदिनी) ॥

पदे लक्ष्ये निमित्तेऽपदेशः स्यात्

अपदेशनम् । अपदिश्यते वा । 'दिश अतिसर्जने' (तु०
उ० अ०) । घञ् (३।३।१८, १९) । पदे स्थाने । 'अपदेशः
पुर्नाल्लक्ष्ये निमित्तव्याजयोरपि' इति विश्वः ॥

कुशमप्सु च ।

कौ शेते तिष्ठति । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१)
इति डः । कुश्यति । 'कुश श्लेषणे' (दि० प० से०) । 'इगु-
पध-' (३।१।१२५) इति कः । कु पापंश्यति । 'शो तनूकरणे'
(दि० प० अ०) । 'सुपि' (३।३।४) इति योगविभागात्कः ।
'कुशो रामसुते दर्भे चोके द्वीपे कुशं जले' इति विश्वः ॥

दशावस्थानेकविधापि

दशति । 'दश दशने' (भ्वा० प० अ०) । मूलविभुजा-
दिकः (वा० ३।२।५) । यद्वा पचायच् (३।१।१२४) । 'जप-
जमदहदश-' (७।४।८६) इति निर्देशादह्लित्यपि नलोपः ।
यद्वा दश्यते । 'गुरोश्च-' (३।३।१०४) इत्यङ् । अनेकविधा
वाल्यादिरूपा । 'दशावस्थादीपवर्त्योर्वैतान्ते भूम्नि, योषिति'
(इति मेदिनी) ॥

आशा तृणापि चायता ॥ २१६ ॥

आ समन्तादध्रुते । 'अश् व्यप्तौ' (स्वा० आ० से०) ।

१—'विकाशो रहति व्यक्ते' इति हेमचन्द्रस्य 'विकाशते
विकाशः । एकदेशस्याविद्यतत्वादीकाशोऽपि । व्यक्ते वाच्यलिङ्गः
द्रवोर्धथा—'उपविश्यविकाशेषु रहस्थानि प्रकाशयेत्' इत्यनेकार्थवै-
खाकरकौमुदीव्याख्यायाश्च संवादादस्त्वेकारवान् ॥ २—इत्यादि
मेदिनीवाक्यं तु प्रकृतोपयोगि । अत्रोद्देशस्तु 'सट्टशागमे' इति
काचित्कलेखकप्रमादजपाठानुसारेण ॥

पचायच् (३।१।१२४) । 'आशा ककुभि तृष्णायाम्' (इति
हैमः) ॥

वशा स्त्री करिणी च स्यात्

वष्टि । 'वश कान्तौ' (अ० प० से०) । पचायच् (३।१।
१२४) । स्त्री योषिति । 'वशा वन्ध्यासुतायोपास्त्रीगवीक-
रिणीषु च' इति विश्वः ॥

दृग् ज्ञाने ज्ञातरि त्रिषु ।

पश्यति । 'दृशिर् प्रेक्षणे' (भ्वा० प० अ०) । क्तिप् (३।
२।१७८) । यद्वा दर्शनम् । अनया वा । संपदादिः (वा० ३।
३।१०८) । 'दृक् द्वियां दर्शने नेत्रे बुद्धौ च त्रिषु वीक्षके'
(इति मेदिनी) ॥

स्यात्कर्कशः साहसिकः कठोरामसृणावपि ॥ २१७ ॥

कृणाति ! 'कृञ् हिंसायाम्' (क्र्या० उ० से०) । 'अन्ये-
भ्योऽपि-' (३।२।७५) इति विच् । कश्यते । 'कश शब्दे'
(अ० आ० से०) । पचायच् (३।१।१२४) । कर् चासौ
कशश्च । 'कर्कशः पक्षे क्रूरे कृपणे निर्दये दृढे । इक्षौ साह-
सिके कासमर्दकाम्पिप्लयोरपि' इति विश्वः । अमसृणो दुस्पर्शः ॥

प्रकाशोऽतिप्रसिद्धेऽपि

प्रकाशते । प्रकाशनं वा । 'काश् दीप्तौ' (भ्वा० आ०
से०) । पचायच् (३।१।१२४) । घञ् (३।३।१८) वा ।
'प्रकाशोऽतिप्रसिद्धे स्यात्प्रहासातपयोः स्फुटे' इति विश्वः ।

शिशवश्चे च वालिशः ।

वाडनम् । 'वाड् आह्वये' (भ्वा० आ० से०) । इग्
(उ० ४।११८) । वालिं श्यति । 'शो तनूकरणे' (दि० प०
अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥

इति शान्ताः ॥

सुरमत्स्यावनिमिषौ

न निमिषति । 'मिष श्लेषणे (तु० प० से०) । 'इगुपध-'
(३।१।१२५) इति कः । नञ्समासः (२।२।६) ॥

पुरुषावात्ममानवौ ॥ २१८ ॥

पुरति । 'पुर अग्रगमने' (तु० प० से०) । 'पुरः कृपन्'
(उ० ४।७४) । 'पुरुषः पूरुषे सांख्यज्ञे च पुंनागपादपे'
(इति मेदिनी) ॥

काकमत्स्यात्खगौ ध्वाह्नौ

मत्स्यानन्ति । मत्स्याच्चात्तौ खगश्च । ध्वाह्नति । 'ध्वाक्षि
घोरवाशिते च' (भ्वा० प० से०) । चात्काह्नायाम् । पचायच्
(३।१।१२४) 'ध्वाह्नौ मत्स्यात्खगे काके भिक्षुके तक्षकेऽपि
च' (इति मेदिनी) ॥

कक्षौ तु तृणवीरुधौ ।

कपति । कप्यते । वा । 'कषे हिंसायाम्' (भ्वा० प०
से०) । 'वृत्तुवदिडनिकथिभ्यः सः' (उ० ३।६३) । 'कक्षः

स्ततो भुजामूले कक्षोऽरण्ये च वीरधि । कक्षः शुष्करूपे
प्रोक्तः कक्षः कच्छ उदाहृतः । कक्षा त्वर्थापदे काक्ष्यां रय-
गेहप्रकोटयोः । गजरज्जा परीधानपश्चादक्षलपहर्षे' इति ध-
रणिः । नीलकृता ॥

अभीर्षुः प्रग्रहे रश्मौ

इष्यते । इष्यते वा । 'इष गतिहिंसादर्शनेषु' (भ्वा० आ०
से०) । 'इषेः क्विप्' (उ० १।१।३) इत्युः आदेशश्च । अमिगत
इषुः । 'प्रादये गता-' (वा० २।२।१८) इति तनासः ।
प्रग्रहेऽश्वादिर्जौ । रश्मौ किरणे ॥

प्रेष्यः प्रेषणमर्दने ॥ २१९ ॥

प्रेषणम् । इषेर्भावे घञ् (३।३।१८) । 'प्रादहो-' (वा०
६।१।८९) इति वृद्धिः । 'प्रेषः प्रेषणपीडयोः' इत्यजयः 'प्रेषः-
स्यात्प्रेषणे ह्येते नर्दनोन्मादयोरपि' इति विश्वः ॥

पक्षः सहायेऽपि

पक्षति । पक्ष्यते वा । 'पक्ष परिग्रहे' (भ्वा० प० से०) ।
पक्षाच्च (३।१।१३४) । घञ् । (३।३।१९) वा । 'पक्षो
मासावर्के पाश्चै ग्रहे साध्याविरोधयोः । केशादेः परतो वृन्दे
वले सखिसहाययोः । तुन्दोरत्रे पत्रे च वाजिकुञ्जपर्ययोः'
(इति मेदिनी) ॥

उष्णीषं शिरोवेष्टकिरीटयोः ।

उष्णीषपते हिनक्ति । 'इष गत्यादौ' (भ्वा० वा० से०) ।
'इषुपघ-' (३।१।१३५) इति कः । शकृन्वादिः (वा० ६।
१।९४) । 'उष्णीषं तु शिरोवेष्टे किरीटे लक्षणात्तर' इति
विश्वः । शिरसो वेष्टने वलादिरूपे । किरीटे मुकुटे ॥

शुकले मृषिके श्रेष्ठे सुकले वृषमे वृषः ॥ २२० ॥

वर्षति । 'वृषु श्रेष्ठे च्चने' (भ्वा० प० से०) । 'इषु-
पघ-' (३।१।१३४) इति कः । 'वृषो धर्मं बलीवर्दे वृहत्यां
पुंराशिभेदयोः । श्रेष्ठे स्वादुत्तरस्थश्च वासमृषिकशुकले' । (इति
मेदिनी) । शुकले बाहुवर्षवति वृषप्रयोगे वा ॥

कोपोऽस्त्री कुञ्जले खड्गपिधानेऽथौघद्विव्ययोः ।

कुञ्जते । 'कुप निष्कर्षे' (क्या० प० से०) । घञ् (३।
३।१७) । 'कोपोऽस्त्री कुञ्जले पात्रे दिव्ये खड्गपिधानके ।
जातित्रोगेऽर्धसंधाते पेश्यां शय्यादिसंग्रहे' (इति मेदिनी) ।
दिव्ये शय्ये । शय्यादिसंग्रहेऽनरादौ । तालव्यान्तोऽपि ।
'विश्वक्सेनोऽप्रेयः कोपविभार्दा च' इत्युन्नाविवेकान् । 'कोपो-
ऽस्त्री कुञ्जले पात्रे दिव्ये खड्गपिधानके-' इति श्लोकश्च (मे-
दिन्याम्) तालव्यादौ (न्ते) अपि पाठः ॥

घृतोऽक्षे शारिफलकेऽप्याकर्षः

अक्षे पायके । शारिफलकनक्षपीटिका । आकर्षणम् ।

आहृष्यते वा । आहृष्यन्त्वस्मिन्वा । 'हृष विलेखने' (तु०
उ० अ०) । घञ् (३।३।१८।१९) । 'नाकर्षो घृत इन्द्रिये ।
पाशके शारिफलके क्रोदण्डान्वात्तवस्तुनि । आकर्षणेऽपि
पुंति स्यात्' (इति मेदिनी) ॥

अयात्समिन्द्रिये ॥ २२१ ॥

ना घृताङ्गे कर्षे चक्रे व्यग्रहारे कलिद्रुमे ।

अङ्गोति, अङ्ग्यते वा, अनेन, अत्र वा । 'अङ्ग व्याप्तौ'
(भ्वा० प० से०) । पत्राघञ् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।
१९) । 'हलश्च' (३।३।१२०) इत्यन्त्ययोर्घञ् । 'अक्षः कर्षे
तुषे चक्रे शकृद्व्यवहारयोः । आरम्भे पायके चाक्षं तुष्ये
संवर्चलेन्द्रिये' इति विश्वः । व्यवहारे आंगव्ययचिन्तायाम् ।
कर्षे मानमेदे । चक्रे रथावयवे ॥

कर्षुर्वाता करीपगग्निः कर्षूः कुल्याभिधायिनी ॥ २२२ ॥

कर्षणम् । कृष्यते । कर्षति वा । 'हृष विलेखने' (भ्वा०
प० अ०) । 'कृषियमितनि-' (उ० १।८०) इत्युः । 'करी-
पान्निः पुनान्कर्षूः कुल्यायानपि च क्षियाम्' इति रत्नसः ।
वाता जीविका ॥

पुंभावे तत्क्रियायां च पौरुष्यम्

पुरुषस्य कर्म भावो वा । 'प्राणवृजाति-' (५।१।१२९)
इत्यञ् । 'पौरुष्यं पुरुषस्य साद्भावे कर्मणि तेजति । कर्ष्वर्षि-
स्तुतदोः पाणिनृनाने तन्निधेयवत्' इति विश्वः ॥

विषमप्यु च ।

वेवेष्टि । 'विष्णु व्याप्तौ' (तु० उ० अ०) । 'इषुपघ-'
(३।१।१३२) इति कः । 'विषं तु-गरले तोषे' इति विश्वः ॥

उपादानेऽप्यामिषं स्यात्

आमिष्यते मुच्यते । 'मिष श्रेष्ठे' (तु० प० से०) । घञ् ।
(३।३।१९) संज्ञापूर्वकत्वात् गुणः ।—'घष्ये कः' (वा० ३।
३।५८)—इति तु परिगणनाद्युक्तम् । 'आमिषं पुंनपुंस-
कम् । भोग्यवस्तुनि संभोगेऽप्युक्तोचं पल्लेऽपि च' (इति
मेदिनी) । उपादानमुक्तोचः ॥

अपराधेऽपि किल्विषम् ॥ २२३ ॥

केलनम् । किल्यते वा । 'किल क्षेपे' (तु० प० से०)
'किल्लेकुञ्ज' (उ० १।५०) इति टिप् । 'किल्विषं पापरो-
गयोः' (इति मेदिनी) ॥

स्वाहृष्टौ लोकधात्वन्तो वत्सरे वर्षमस्त्रियाम् ।

लोकधातुर्लुक्स्त्रीपादिः । तदंशे मारतादौ । वर्षणम् ।
'वृषु च्चने' (भ्वा० प० से०) । 'अज्विषौ नयादीनामु-
पसंहयानम्' (३।३।५६) इत्यञ् । वर्षयति । वर्षति वा पत्रा-

१—'अमीशुन्वाल्ब्यान्तोऽपि' इति इन्द्रपीडये ॥

२—'प्रेषःश्वादिर्जौ' इति वृषुप्याख्या ॥

१—कुल्या नदीनाम् च । 'कुल्या धुनी दीनवर्दी तदिनी
हदिनी सरिद् । रोषोवत्रापाया कर्षुः त्वन्तो निष्पगा नदी' इति
रत्नकोषः—इति मुकुटः ॥

यच् (३।१।१३४) । 'वर्षोऽस्त्री भारतादौ च जम्बुद्वीपाब्द-
वृष्टिषु । प्राष्ट्रकाले स्त्रियां भूमि' (इति मेदिनी) ॥

प्रेक्षा नृत्येक्षणं प्रज्ञा

प्रेक्षणम् । अनया वा । 'ईक्ष दर्शने' (भ्वा० आ० से०) ।
'गुरोश्च-' (३।३।१०३) इत्यः । 'प्रेक्षा धीमुखदर्शयोः' इत्य-
जयः । 'प्रेक्षा नृत्येक्षणे बुद्धौ' (इति मेदिनी) ॥

भिक्षा सेवार्थना भृतिः ॥ २२४ ॥

भिक्षणम् । भिक्षयते वा । 'भिक्ष याच्चादौ' (भ्वा० आ०
से०) । 'गुरोश्च-' (३।३।१०३) इत्यः । 'भिक्षा भृतौ च
याच्चायां सेवाभिक्षितवस्तुनोः' इति विश्वः । भृतिवृत्तनम् ॥

त्विट् शोभापि

त्वेषणम् । अनया वा । 'त्विष दीप्तौ' (भ्वा० उ० अ०) ।
संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । 'कान्तौ वाचि र्त्वां त्विट्
त्वी' इति रमसः ॥

त्रिषु परे

वक्ष्यमाणान्नयो वाचल्लिङ्गाः ॥

न्यक्षं कार्त्तर्यनिकृष्टयोः ।

नियतानि निकृतानि वा अक्षाणि यस्मिन् यस्य वा ।
'न्यक्षः परशुरामे स्यान्न्यक्षः कार्त्तर्यनिकृष्टयोः' इति विश्वः ॥
प्रत्यक्षेऽधिकृतेऽध्यक्षः

अधिगतोऽक्षम् । अधिगतोऽक्षेण वा अक्षेषु व्यवहारेषु
अधिकृतः । अधिकृतान्यक्षाप्यस्य । अध्यक्षोति वा । पचा-
यच् (३।१।१३४) ॥

रुक्षस्त्वप्रेम्ण्यच्चिक्रणे ॥ २२५ ॥

रुक्षयति । 'रुक्ष पारुष्ये' (उ० उ० से०) । पचायच्
(३।१।१३४) । अप्रेम्णि निःस्नेहे । अचिक्रणे मसृणे ॥
इति पान्ताः ॥

रविश्वेतच्छदौ हंसौ

हन्ति गच्छति । 'हन हिंसाग्लोः' (अ० प० अ०) ।
पचायच् (३।१।१३४) । 'भवेद्वर्णगमाद्धनः' इति सक् ।
यद्वा 'वृत्तुवादिवाचिवहिनिकमिकपिभ्यः' (उ० ३।६२) इति
सप्रत्ययः । 'हंसो विहंगभेदे स्यादकं विष्णौ हयान्तरे । यो-
गिमन्त्रादिभेदेषु परमात्मन्यन्तरे । निलम्भनृपतौ हंसः
शारीरमरुदन्तरे' इति विश्वः ॥

सूर्यवह्नौ विभावसु ।

विभा प्रभा वसु धनमस्य । 'विभावसुः पुमान्सूर्यं हार-
भेदे च पावके' (इति मेदिनी) ॥

वत्सौ तर्णकवर्षौ द्वौ

वसति । अस्मिन्वा । 'वस निवासे' (भ्वा० प० अ०) ।
'वृत्तुवादि-' (उ० ३।६२) इति सः । 'वत्सः पुत्रादिवर्षयोः ।

तर्णके गोः 'तर्णकम्' (इति मेदिनी) । तर्णको गोः पुत्रः ।
वर्षो वत्सरः ॥

सारङ्गाश्च दिवौकसः ॥ २२६ ॥

सारङ्गमस्य । शकन्च्वादिः (वा० ६।१।९४) । सारंगार्यति
वा । 'गं शब्दे' (भ्वा० प० अ०) । 'गापोयक्' (३।२।८)
मृगचातकृहरिणाः । दौरोको यस्य । 'दिवौकाश्च दिवौ-
काश्च पुंसि देवे च चातके' (इति मेदिनी) ॥

शृङ्गारादौ चिपे वीर्ये गुणे रागे द्रवे रसः ।

रस्यते । 'रस आस्वादेने' अदन्तः । घञ् (३।३।१९) ।
'रसो गन्धरसे स्वादे तित्कारादौ विपरागयोः । शृङ्गारादौ द्रवे
वीर्यं देहधातुम्युपारदे । रसा तु शलक्रीपाटाजिहाधरणि-
कड्डुषु' इति विश्वः ॥

पुंस्युत्तंसावतंसौ द्वौ कर्णपूरे च शेखरे ॥ २२७ ॥

उत्तंस्यति । उत्तंस्यते । अनेन वा । तसिः सौत्रो भूपार्थः ।
पचायच् (३।१।१३४) । 'हलश्च' (३।३।१२०) । इति घञ्वा ।
'उत्तंसः कर्णपूरेऽपि शेखरे चावतंसवत्' इति विश्वः ।
कर्णपूरः कर्णाभरणम्, शेखरः भूषणम् ॥

देवभेदेऽनले रश्मौ वसु रत्ने धने वसु ।

वसति सर्वत्र । उप्यतेऽनेन वा । 'वस निवासे' (भ्वा०
प० अ०) । 'वृत्तुवादि-' (उ० १।१०) इत्युः । 'वसुर्ना
देवभेदाग्निभायोः कवकराजसु । क्लीवं वृद्धौपथे श्याले रश्मे
मधुरे त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥

विष्णौ च वेधाः

विधति । 'विध विधाने' (तु० प० से०) । अमुन् (उ०
४।१।८९) । विदधाति वा । 'विधाञो वेध च' (उ० ४।
२२५) । इत्यमुन् । 'वेधाः पुंसि हपीकेशे बुधे च परमेष्ठिनि'
(इति मेदिनी) ॥

स्त्री त्वाशीर्हिताशंसाह्निदंप्रयोः ॥ २२८ ॥

आशास्ते । 'आडः शासु इच्छायाम्' (अ० आ० से०) ।
किप् (३।२।७६) । यद्वा आशाननम् । अनया वा । संपदादिः
(वा० ३।३।१०८) । 'आशासः कौ—' (वा० ६।४।३४) इ-
तीत्वम् । 'आशीस्तालुगता दंष्ट्रा तया विद्धो न जीवति' ।
हितस्याशंसा अहेर्दंष्ट्रा ॥

लालसे प्रार्थनौ त्सुक्ये

लालसनम् । 'लस दीप्तौ' (भ्वा० प० से०) यदन्तः ।
'अ प्रत्ययात्' (३।३।१०२) । 'लालसौत्सुक्यवृष्णातिरेक्या-
च्यासु च द्वयोः' (इति मेदिनी) ॥

२—एवं 'सारंगः' इति रूपापरया चिन्यमेतत् । तस्मात् 'सारं
गच्छति' इति विग्रहे 'गमेः झुपि-' (वा० ३।२।३८) इति 'खच
दिदा' (३।२।३८) इति वार्तिकान्यां खचि षिति बोध्यः ॥

हिंसा चौर्यादिकर्म च ।

हिंसनम् । 'हिंसि हिंसायाम्' (उ० प० से०) । 'गुरोश्च—' (३।३।१०३) इत्यः । 'हिंसाचौर्यादिघातयोः' (इति मेदिनी) । चोरस्य कर्म । ब्राह्मणादिस्वातन्त्र्यञ् (५।१।१२४) आदिना बन्धनत्रासनताडनादि । चाद्बोधोऽपि ॥

प्रसूरश्वापि

प्रसूते । 'पूद् प्रसवे' (अ० आ० से०) । 'सत्सू—' (३।२।६०) इति क्विप् । 'प्रसूरश्वाजनन्योश्च कदलीवीरुधोरपि' इति विश्वः ॥

भूद्यावौ रोदस्यौ रोदसी च ते ॥ २२९ ॥

रोदिति सर्वमस्मिन् । 'रुदिर अश्रुविमोचने' (अ० प० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) । पक्षे गौरादिलात् (४।१।४१) ङोप् 'रोदसी' इत्यव्ययमप्यस्ति । 'बावापृथिव्यौ रोदस्यौ रोदसौ रोदसीति च' । विगृहीतयोरप्येते नामनी । 'रोदश्च रोदसी चापि दिवि भूमौ पृथक् पृथक् । सहप्रयोगेऽप्यनयो रोदः स्यादपि रोदसी' इति विश्वः ॥

ज्वालाभासोर्नपुंस्यर्चिः

अर्च्यते । 'अर्च पूजायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'अर्चि-शुचि—' (उ० २।१०८) इतीतिः । 'अथार्चिर्मेयूखशिखयोर्न ना' (इति मेदिनी) ॥

ज्योतिर्भद्योतदृष्टिषु ।

द्योतते । द्योतनं वा । अनेन वा 'द्युत दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । 'द्युतेरितिन्नादेश जः' (सु० २।११०) । ज्योतिरभौ दिवाकरे । पुमान्, नपुंसकं दृष्टौ स्यान्नक्षत्रप्रकाशयोः' (इति मेदिनी) ॥

पापापराधयोरागः

एति । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । 'इण् आग् अपराधे च' (उ० ४।२१२) इत्यसुन् ।—आगच्छतीत्यागः—इति स्वाम्युक्तिस्तु चिन्त्या ॥

खगवाल्यादिनोर्वयः ॥ २३० ॥

वयते । 'वय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । वेति । 'वी गत्यादौ' (अ० प० अ०) । अजति वा । 'अज गत्यादौ' (भ्वा० प० से०) वा असुन् (उ० ४।१८९) ॥—वाति—इति स्वामिमुकुटोक्तिस्तु चिन्त्या । असुन्पुरुषरूपासिद्धेः 'वयः पक्षिणि बाल्यादौ यौवने च नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥

तेजः पुरीषयोर्वचः

वचते । 'वच दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) । 'वर्चो नपुंसकं रूपे विधायामपि तेजसि । पुंसि चन्द्रस्य तनये' (इति मेदिनी) ॥

महस्तूत्सवतेजसोः ।

महनम् । महते वा । 'मह पूजायाम्' (भ्वा० प० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) ॥

रजो गुणे च स्त्रीपुण्ये

रजनम् । रज्यतेनेन वा । 'रज्ज रागे' (भ्वा० प० अ०) । असुन् (उ० ४।१८९) । 'असि अके—' (वा० ६।४।२४) इति नलोपः । 'रजः क्लीवं गुणान्तरे । आर्तवे च परागे च रेणु-मात्रेऽपि दृश्यते' (इति मेदिनी) ॥*॥ अदन्तोऽपि । 'रजोऽर्थं रजसा सार्धं स्त्रीपुण्यगुणधूलिषु' इत्यजयः ॥

राहौ ध्वान्ते गुणे तमः ॥ २३१ ॥

तम्यतेऽनेन । 'तमु ग्लानौ' (दि० प० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) । 'तमो ध्वान्ते गुणे शोके क्लीवं वा ना विधुंतुदे' (इति मेदिनी) ॥

छन्दः पद्येऽभिलाषे च

चन्दनम् । चन्यतेऽनेन वा । 'चदि आहादने दीप्तौ च' (भ्वा० प० से०) । 'चन्द्रेरादेश्च छः' (उ० ४।२१९) इत्यसुन् ॥—छन्दति—इति स्वामिमुकुटोक्तो विग्रहश्चिन्त्यः । 'छन्दः पद्ये च वेदे च स्वैराचाराभिलाषयोः' (इति मेदिनी) । पद्येऽनुष्टुपादौ ॥

तपैः कृच्छ्रादिकर्म च ।

तपनम् । तप्यते । अनेन वा । 'तप संतापे' (भ्वा० प० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) । 'तपो लोकान्तरेऽपि च । चान्द्रायणादौ घने च पुमाञ्छिशिरमाघयोः' (इति मेदिनी) ॥

सहो वलं सहा मार्गः

सहते । सहते, अनेन, अत्र वा । 'पह मर्धणे' (भ्वा० आ० अ०) । असुन् (उ० ४।१८९) । 'सहो वले ज्योतिषि च पुंसि हेमन्तमार्गयोः' (इति मेदिनी) । लिङ्गभेदाथो द्विः पाठः । एवमग्रेऽपि ॥

नभः खं श्रावणो नभाः ॥ २३२ ॥

नभनम् । नभ्यते, अनेन, अत्र वा । 'णभ हिंसायाम्' (भ्वा० आ० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) । 'नभो व्योम्नि नभा मेघे श्रावणे च पतद्गर्हे । प्राणे मृणालसूत्रे च वर्षासु च नभाः स्मृतः' इति विश्वः ॥

१—'महः अदन्तोऽपि'—इति मुकुटः । 'मही नचन्तरे भूमौ मह उत्सवतेजसोः' इति मेदिनी । २—इत्थं पाठस्तु जनकानु-रोधेन । भाष्ये तु 'रजकरजनरजःसु—' इति पाठ उपलभ्यते । ३—अदन्तोऽपि ग्रीष्मार्थः । यथा 'तपेन वर्षाः शरदा हिमाग-मः'—इति स्वामी । ४—एवं सति 'पयः क्षीरं पयोऽप्यु च' इत्यये समानलिङ्गस्य द्विः पाठो व्यर्थ एव स्यात् । छन्दोऽनुष्टुभादेकान्य-कोशेष्विव बोध्यः ।

ओकः सवाश्रयश्रौकाः

उच्यति समवैलत्र । 'उच समवार्थे' (दि० प० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) । न्यङ्कादिः (७।३।५३) । 'ओक उचः के' (७।३।६४) इति निपातनाददन्तोऽपि । 'ओका आश्रयमात्रे च मन्दिरे च नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥

पयः क्षीरं पयोऽम्बु च ।

पीयते । 'पीड् पाने' (दि० आ० अ०) । पयते वा । 'पय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । वा असुन् (उ० ४।१८९) ॥

ओजो दीप्तौ बले

उज्जति । अनेन वा । 'उज्ज आर्जवे' (तु० प० से०) । 'उज्जेर्बले बलोपश्च' (उ० ४।१९२) इत्यसुन् । 'ओजोनोजः सनः पादो-' ओजो दीप्ताववष्टम्भे प्रकाशबलयोरपि' (इति मेदिनी) । ष्टपोदरादित्वं सुकुटोक्तं चिन्त्यम् ॥

त्रोत इन्द्रिये निम्नगारये ॥२३३॥

त्रवति । 'त्रु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'त्रुरीभ्यां त्रु च' (उ० ४।२०२) इत्यसुन् । 'त्रोतोऽम्बुवेग इन्द्रिये' (इति मेदिनी) ॥

तेजः प्रभावे दीप्तौ च बले शुक्रेऽपि

तेजयति । तेज्यतेऽनेन वा । 'तिज निशाने' (भ्वा० आ० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) । 'तेजो प्राप्ति पराक्रमे । 'प्रभावरेतसौत्र' इति विश्वः । 'तेजो दीप्तौ प्रभावे च स्यात्पराक्रमरेतसोः' (इति मेदिनी) । चादसहने । 'अधिक्षेपावमानादेः प्रत्युकस्य परेण यत् । प्राणालयेऽप्यसहर्न त-तेजः समुदाहृतम्' इति भरतः ॥

अतस्त्रिपु ।

वक्ष्यमाणाः सान्तास्त्रिलिङ्गाः ॥

विद्वान् विदंश्च

वेति । 'विद् ज्ञाने' (अ० प० से०) । 'विदेः शतुर्वसुः' (७।१।३६) वा । 'विद्वान्तात्मविदि प्राज्ञे पण्डिते चामिधेय-वत्' इति विश्वः । विदन् पण्डितः ॥

वीमत्सो हिंस्रोऽपि

वीमत्सते । वीमत्सते, अनेन वा । 'वध वन्धने' (भ्वा० आ० से०) । 'मान्वध-' (३।१।६) इति सन्नभ्यासदीर्घश्च । पचाद्यच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१९९) । घः (३।३।१९८) वा । 'वीमत्सो विद्वते पथि क्रूरे पापघृणात्मनोः' इत्यजयः ॥

अतिशये त्वमी ॥ २३४ ॥

वक्ष्यमाणाश्चत्वारः ॥

वृद्धप्रशस्योर्ज्यायान्

अतिशयेन वृद्धः प्रशस्यो वा । 'द्विवचन-' (५।३।५७)

इतीयसुनि 'ज्व च' (५।३।६१) इति 'वृद्धस्य च' (५।३।६२) इति वृद्धप्रशस्योर्ज्यादेशः । 'ज्यादादीयसः' (६।४।१६०) इत्यात्त्वम् । 'ज्यायान् वृद्धे प्रशस्ये च' (इति हैमः) ॥

कनीयांस्तु युवाल्पयोः ।

अतिशयितो युवाल्पो वा । 'युवाल्पयोः कनन्यतरस्याम्' (५।३।६४) इतीयसुनि कनादेशः । 'कनीयानतियूनि स्याद-ल्लप्पाजुजयोस्त्रिपु' (इति मेदिनी) ॥

वरीयांस्तूह्वरयोः

अतिशयित ऊह्वरो वा । 'द्विवचन-' (५।३।५७) इती-यसुनि 'प्रियस्थिर-' (६।४।१५७) इत्यूरोर्वरादेशः 'वरीया-न् योगभिच्छृण्वरिष्ट्वतियूनि च' (इति मेदिनी) ॥

साधीयान्साधुवाढयोः ॥ २३५ ॥

अतिशयितः साधुवाढो वा । इयसुनि 'अन्तिकवाढयोः-' इति वाढशब्दस्य साधादेशः ॥

इति सान्ताः ॥

दलेऽपि वर्हम्

दले पत्रे । वर्हति । 'वृह वृद्धौ' (भ्वा० प० से०) । प-चाद्यच् (३।१।१३४) । वर्हते वा । 'वर्ह हिंसायाम्' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१९९) । 'वर्हं पिच्छे दलेऽस्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥

निर्वन्धोपरागार्काद्यो ग्रहाः ।

ग्रहणम् । गृह्णाति वा । 'ग्रह उपादाने' (अया०प०से०) । 'ग्रहवृद्ध-' (३।३।५८) इत्यप् । 'विभाषा ग्रहः' (३।१।१४३) इति पक्षे अच् । 'ग्रहोऽसुग्रहनिर्वन्धग्रहणेषु रणोद्यमे । सू-र्यादौ पृतनादौ च सैहिकेयोपरागयोः-' इति विश्वः ॥

द्वार्यापीडे काथरसे निर्यूहो नागदन्तके ॥ २३६ ॥

आपीडे शिरोभूषणे । काथरसे कथितद्रव्यरसे । नागद-न्तके भित्तिस्थकीलके । निर्यूहति 'यूहि' लौकिको साधुः । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । निरूहति वा । ष्टपोदरा-दिलात् (६।३।१०९) धातोर्यटागमः । 'निर्यूहः शेखरे द्वारे निर्यासे नागदन्तके' इति विश्वः ॥

तुलासूत्रेऽश्वादिरश्मौ प्रग्राहः प्रग्रहोऽपि च ।

प्रगृह्यते । 'प्रवणिजाम्' (३।३।५२) 'रश्मौ च' (३।३।५३) इति वा घञ् । ('प्रग्राहः स्यात्तुलासूत्रे वृषादीनां च वन्धने' इति हैमः) । पक्षे 'ग्रहवृद्ध-' (३।३।५८) इत्यप् । 'प्रग्रहस्तु तुलासूत्रे वन्ध्यां नियमने भुजे । हयादिरश्मौ रश्मौ च सुवर्णहलिपादये' इति विश्वः ॥

पत्नीपरिजनादानमूलशापाः परिग्रहाः ॥ २३७ ॥

परिगृह्यते । परिग्रहणम्, परिगृह्णाति वा । 'ग्रह-' (३।३।५८) इत्यप् । 'विभाषा ग्रहः' (३।१।१४३) इत्य-

१-विषमसंख्यावाची त्रोजोऽन्तोऽपि-इति स्वामीमुकुटर्षी-रूपेण व्यक्तम् । तत्रोदाहरणमिदम् ।

वा । 'परिग्रहः कलत्रे च मूलस्त्रीकारयोरपि । शपथे परिवारे च राहुवक्रस्थभास्करे' इत्यजयः ॥

दारयु च गृहाः

गृहाति धान्यादिकमिति । 'गेहे कः' (३।१।१४४) । यद्वा 'गृह्ण ग्रहणे' (भ्वा० आ० से०) । गर्हते । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । तात्स्थ्यादारेषु । 'गृहं गृहाश्च पुंभूभिः कलत्रेऽपि च सध्नाति' (इति मेदिनी) ॥

श्रोण्यामप्यारोहो वरस्त्रियाः ।

आरुहते । आरोहणम् । आरोहति वा । 'रुह प्रादुर्भावं' (भ्वा० प० से० अ०) । घञ् (३।३।१९, १८) पचाद्यञ् (३।१।१३४) । 'आरोहस्त्ववरोहे च वरारोहकटावपि । आरोहणे गजारोहे दीर्घत्वे च समुच्छये' (इति मेदिनी) ॥

व्यूहो वृन्देऽपि

व्यूहते । 'ऊह वितकं' (भ्वा० आ० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । व्यूहते वा । घञ् (३।३।१९) । 'व्यूहः स्याद्बलविन्यासे निर्माणे वृन्दतकंयोः' इति विश्वः । यत्तु—निर्माणे कायव्यूहे—इति मुकुटेन व्याख्यातम् । तत्रा 'अकृतव्यूहाः' इत्यादावभावात् । 'रचनामात्रे' इति प्रयुक्त्वात् ॥

अहिवृत्रेऽपि

आहन्ति । 'हन् हिंसागलोः' (अ० प० अ०) । 'आडि त्रिहनिभ्यां हस्त्रश्च' (उ० ४।१३८) इतीण् डित् आडो हस्त्रः । यत्तु 'अंहति' इति स्वामिना 'अन्धति' इति मुकुटेनोक्तम् । तत्र । नलोपासंभवात् । 'अहिवृत्रासुरे सर्पे' इति विश्वः ॥

अग्नीन्द्रकास्तमोपहाः ॥ २३८ ॥

तमोऽपहन्ति । 'अपे हेरातमसोः' (३।२।५०) इति डः । 'तमोपहः सहस्रांशुमृगाङ्घ्रिनिवहियु' इति विश्वः ॥

परिच्छेदे नृपाहंऽथं परिवर्हः

परिवर्हते । परिवर्हते वा । 'वर्ह प्राधान्ये' (भ्वा० आ० से०) । पचाद्यञ् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१९) वा । 'परिवर्हस्तु राजाहंस्तुन्यपि परिच्छेदे' इति विश्वः ॥

इति हान्ताः ॥

अव्ययाः परे ।

इतः परेऽनेकार्था अव्यया उच्यन्ते ॥

आडीपदर्थेऽभिव्याप्तौ सीमार्थे धातुयोगजे ॥ २३९ ॥

अतति । बाहुलकाद् डाङ् प्रत्ययः । तेन सहैत्वमिधिविधः । तेन विना सीमा—मर्यादा । धातुना योगे सति योऽर्थो जायते तस्मिन् ॥

धा प्रगृह्य स्मृतौ वाक्येऽपि

आप्नोति । क्विप् (३।२।१७८) । ष्टपोदरादित्वात् (६।३।१०९) पलोपः । प्रगृह्यसंज्ञाकत्वात् 'श्रुतप्रगृह्या अचि' (६।

१।१२५) इति संधिं न याति । स्मरणे । वाक्यारम्भे च । 'धा प्रगृह्यः स्मृतौ वाक्येऽनुकम्पायां समुचये' (इति मेदिनी) ॥

आस्तु स्यात्कोपपीडयोः ।

आस्ते । 'आस उपवेशने' (अ० आ० से०) । क्विप् (३।२।१७८) । आङ्पूर्वादिसतेर्वा । 'आः स्मरणेऽप्यकारणे कोपसंतापयोरपि' (इति मेदिनी) ॥

पापकुत्सेपदर्थं कु

कवते । कृत्यते वा । 'कुङ् द्वाच्चे' (भ्वा० आ० अ०) । मितद्वादित्वात् (वा० ३।२।१८०) डुः । 'कु (पापे चेपदर्थं च) कुत्सायां च निवारणे' इति विश्वः ॥

धिग्भिर्त्सननिन्दयोः ॥ २४० ॥

धक्कयति । 'धक्क नाशने' (उ० प० से०) । बाहुलकाद्विक्र प्रत्ययः । दधातेर्धा । अपकारशब्दैर्भयोत्पादनं भर्त्सनम् । निन्दा दोषकीर्तनम् ॥

चान्याचयसमाहारेतरतरसमुचये ।

चन्दति । 'चदि आहादे' (भ्वा० प० से०) । 'अन्येभ्योऽपि—' (वा० ३।२।१०१) इति डः । 'चः पादपूरणे पक्षान्तरे हेतौ विविश्रये' इति त्रिकाण्डशेषः ॥

स्वस्याशीःक्षेमपुण्यादौ

स्वसति । स्वसति वा । 'अस दीप्तौ' (भ्वा० प० से०) । 'अमु क्षेपणे' (दि० प० से०) वा । क्विच (३।३।१७४) । बाहुलकात्तिर्वा । 'स्वस्ति मद्राशातीर्वादपापनिर्णयनादिषु' इति भागुरिः ॥

प्रकर्षं लङ्घनेऽप्यति ॥ २४१ ॥

अतति । इन् (उ० ४।११८) प्रत्ययः । 'अतिशब्दः प्रशंसायां प्रकर्षं लङ्घनेऽपि च' इति विश्वः (मेदिनी) ॥

स्वित्प्रश्ने च वित्तकं च

मुष्टृ एति अयति वा । 'ङण् गर्तौ' (अ० प० अ०) । 'इ गर्तौ' (भ्वा० प० अ०) वा क्विप् (३।२।७६) । 'स्वित् प्रश्ने च वित्तकं च तर्ध्व पादपूरणे' (इति मेदिनी) ॥

तु स्याद्भेदेऽवधारणे ।

नुदति । 'नुद व्यथने' (तु० उ० अ०) । मितद्वादित्वात् (वा० ३।२।१८०) डुः । 'तु पादपूरणे भेदे समुचयेऽवधारणे । पक्षान्तरे वियोगे च प्रशंसायां विनिग्रहे' (इति मेदिनी) ॥

सकृत् सहेकवारं चापि

एकवारम् । 'एकस्य सकृच्च' (५।४।१९) इति मुच् । 'सकृत् सहेकवारयोः' इत्यजयः ॥

आराहूरस्तनीपयोः ॥ २४२ ॥

का राति । 'श दाने' (अ० प० अ०) । बाहुलकादाति-
प्रत्ययः ॥

प्रतीच्यां चरने पश्चात्

अवर्लिद् । 'पश्चात्' (५३।३२) इत्यनेनावरस्य सप्तमी-
पश्चनप्रथमान्तरस्य निघातिवः ॥

उताप्यर्थविकल्पयोः ।

अवृते ल । 'उह् रुद्धे' (भा० आ० अ०) । लः (३।
३।१७४) । अन्वर्थः सलुचदः प्रत्ययः । 'उतापी ह्ये च
बाह्ययो' इत्यजदः ॥

पुनःसहार्थयोः शम्बत्

अकति । 'अञ् हृगती' (भा० अ० अ०) । बाहुलका-
द् । 'शम्बत् सहसहार्थयोः' इत्यजदः ॥

साक्षात् प्रत्यक्षतुल्ययोः ॥ २४३ ॥

सहाक्षेण साक्षः । तन्वति । किप् (३।२।१७८) ।
'साक्षानुल्लसन्नयोः' इत्यजदः ॥

खेदानुकम्पासंतोपविलयान्त्रये वत ।

अवृते ल । 'वद गती' (भा० आ० अ०) । 'गलर्या'-
(३।४।७२) इति लः । नद् ( ) । अवृते ल 'वदु
वाचने' (त० अ० अ०) । लः (३।२।१०२) । 'वत खेदे-
ऽनुकम्पायां ह्ये संवोचनेऽङ्कृते' इति दन्तोभ्यादावजदः ॥

हन्त हर्षेऽनुकम्पायां वाक्यारम्भविषादयोः ॥ २४४ ॥

हन्ति । बाहुलकात् । 'हन्त वाक्यारम्भखेदविषादहर्षसं-
त्रये' (इति मेदिनी) ॥

प्रति प्रतिनिधौ वीप्तालक्षणादौ प्रयोगतुः ।

प्राति । 'प्रा-पूरणे' (अ० प० अ०) । प्रयते वा । 'प्रय
प्रत्याने' (भा० आ० अ०) । बाहुलकादुक्तिः । इत्थंभूता-
ख्यातः सुहृत्सदृशः प्रतिनिधिः । व्याहृतिच्छा वीप्ता ।
वादिता इत्थंभूताख्यातमागप्रतिदानलोकेषु ॥

इति हेतुप्रकरणाप्रकाशादिचमाप्तिषु ॥ २४५ ॥

पुति । अयति वा । किच् (३।३।१७४) । 'इति प्रकरणे
हेतौ प्रकाशादिचमाप्तिषु । निदर्शने प्रकारे सादनुकर्म च
संनदम्' इति विश्वः ॥

प्राच्यां पुरस्तात्प्रथमे पुरार्थेऽग्रत इत्यपि ।

पूर्वलिद् । 'उत्तनी'- (५।३।२७) इत्युत्तातिः । 'अल्ता-
ति च' (५।३।४०) इति पुरादेशः । 'प्राच्यां पुरः पुरस्ता-
दग्रप्रथमत्वंतीतेषु' इति बोधालितः । 'अग्रे' इति अग्रतः ।
आदादितसिः (वा० ५।४।४४) ॥

यावत्तावच्च साकल्येऽवधौ मानेऽवधारणे ॥ २४६ ॥

यद्, तद्, परिमाणस्य । 'तद्विदाः' (४।१।७३) इति बहु-
वचनेमान्येऽनुका अपि तद्विदा ज्ञानिताः । तेन वावतुः ।
'यावत् काल्येऽवधारणे । प्रथंसायां परिच्छेदे नानाविकार-
संभवे । पश्चान्तरे च' (इति मेदिनी) ॥

नङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकाल्येऽवधौ अथ ।

अर्थप्रते । 'अर्थ वाचन्यायम्' (तु० आ० अ०) । बाहुलकाद्
लोः । 'अन्धेऽन्धोऽनि'- (वा० ३।२।१०९) इति डः । पृषोदरा-
दित्वाद्दलोः । 'अथाथो संस्ये सातामधिकारे च नङ्गले ।
विकल्पानन्तरप्रश्नकाल्यारम्भसमुच्चये' (इति मेदिनी) ॥

वृथा निरर्थकाविधयोः

वृथोति, वृथोति वा । 'वृच् दरणे' (खा० अ० अ०) । 'वृच्
संमर्षो' (भा० आ० अ०) वा बाहुलकात्साह् । 'वृथा
निष्कारणे वन्त्ये वृथा साद्विविधजिते' इति विश्वः ॥

नानानेकोभयार्थयोः ॥ २४७ ॥

नेति माना । 'विनन्त्यां नानाज्ञौ न सह' (५।२।२७)
इति नचो नाच् । 'नानाशब्दो विनार्थेऽपि तथानेकोभयार्थयोः'
(इति मेदिनी) ॥

तु पृच्छायां विकल्पे च

तुदति । नौति वा । 'पुद प्रेरणे' (तु० अ० अ०) । 'पु
स्तुती' (अ० प० अ०) वा । लित्वादिवात् (वा० ३।२।१८०)
डुः । 'तु सात्प्रश्ने विकल्पार्थेऽप्यर्थातानुयार्थयोः' इति विश्वः ॥

पश्चात्सादृश्ययोस्तु ।

अनेति । 'अन प्राग्ने' (अ० प० अ०) । बाहुलकादुः ।
'अनु हीने सहाये च पश्चात्सादृश्ययोः । आयाने च
सन्धिषे च उद्गमादावनुकमे' इति विश्वः ॥

प्रश्नावधारणानुज्ञानुनयामन्त्रणे ननु ॥ २४८ ॥

न तुदति । 'पुद प्रेरणे' (तु० अ० अ०) डुः (वा० ३।२।
१८०) । 'ननु प्रश्नेऽप्यनुनयेऽनुज्ञानेऽप्यवधारणे । आनन्त्रणे
(वाग्नि) ननु' इति विश्वः ॥

गर्हात्समुच्चयप्रश्नशङ्कासंभावनास्वपि ।

न विद्यति । 'पि गती' (तु० प० अ०) । किप् (३।२।
१७८) । आगमशास्त्रसाहित्यात् तुक् । 'अपि संभावनाप्रश्न-
शङ्कागर्हात्समुच्चये । तथा मुच्यन्त्यर्थे च कामचारक्रियाषु च'
इति विश्वः ॥

१—अथोऽग्रं प्रयासोऽपिनिदः । तथा चोक्तं (५।२।३९)
इति वैच्येन 'इह तु वदुः (५।२।३९) विषय 'आ सर्वनामः'
(३।२।१९) स्तत्त्वं चिदिद् । पूर्वार्थात्तु वावत् विश्विरे' इति ।
अन्वयत्वं तु विनन्तिरित्यनुकमेवैवोभयानि तुल्यम् ।

उपमायां विकल्पे वा

वाति 'वा गत्यादौ' (अ० प० अ०) । किप् (३।२।१७८) ।
'वा स्याद्विकल्पोपमयोर्वितर्कं पादपूरणे । समुच्चये च' (इति
मेदिनी) । 'वा स्याद्विकल्पोपमयोरेवाथं च समुच्चये' इति
विश्वः ॥

सामि त्वर्थं जुगुप्सिते ॥ २४९ ॥

सामयति । 'पाम सान्त्वप्रयोगे' (जु० उ० से०) । 'अच
इः' (उ० ४।१३८) ॥

अमा सह समीपे च

न माति । 'मा माने' (अ० प० अ०) । किप् (३।२।
७६) । सहाथं ॥

कंवारिणि च मूर्धनि ।

कम्यते । 'कमु कान्तौ' (भ्वा० आ० से०) । णिङ्भावे
विच् (३।३।७५) । 'कम् शिरःसुखवारिणु' इति विश्वः ।
'कम् पादपूरणे तोये-' (इति मेदिनी) ॥

इचेत्थमर्थयोरैवम्

'ए' एत्थं वमति । 'टु वम उद्विरणे' (भ्वा० प० से०) ।
विच् (३।२।७५) । 'एवं प्रकारोपमयोरङ्गीकारेऽवधारणे'
इति धरणः ॥

नूनं तर्केऽर्थनिश्चये ॥ २५० ॥

उवा स्तुत्या नमति । विच् (३।२।७५) ॥

तूष्णीमर्थे सुखे जोपम्

जुष्यते । 'जुप तृप्तौ' (जु० उ० से०) । बाहुलकादम् ।
'जोषं सुखे प्रशंसायां तूष्णीलङ्घनयोरपि' (इति मेदिनी) ॥

किं पृच्छायां जुगुप्सने ।

क्यते कवनम्, वा । 'कु शब्दे' (अ० प० अ०) । बाहु-
लकाद्विम् । कायतेः (भ्वा० प० अ०) डिभिः (उ० ४।१५८)
वा । 'किम् कुत्सायां वितर्कं च निषेधप्रश्नयोरपि' (इति
मेदिनी) ॥

नाम प्राकाश्यसंभाव्यक्रोधोपगमकुरसने ॥ २५१ ॥

नामयति । नाम्यते वा । 'णम् प्रहृत्वे' (भ्वा० प०
अ०) । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०१) इति उः । 'नाम
कामे (कोपे)ऽभ्युपगमे विस्मये स्वरणेऽपि च । संभाव्यकुत्सा-
प्राकाश्यविकल्पेष्वपि दृश्यते' (इति मेदिनी) । संभाव्यं संभा-
वना ॥

अलं भूपणपर्याप्तिशक्तिवारणवाचकम् ।

अलति । 'अल भूपणादौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलका-
दम् । 'अलं भूपणपर्याप्तिवारणेषु निर्वर्तके । अलं शक्तौ च
निर्दिष्टम्' इति विश्वः ॥

हुं वितर्कं परिप्रश्ने

ह्यते । 'हु दानादौ' (हु० प० अ०) । 'बाहुलकान्मः' ॥

समयान्तिकमव्ययोः ॥ २५२ ॥

समेति । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । 'आः समिण्ति-
कपिभ्याम्' (उ० ४।१७५) ॥

पुनरप्रथमे भेदे

पनते । 'पन स्तुतौ' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादरः,
अ(कार)स्योकारः । 'पुनरप्रथमे मतम् । अधिकारे च भेदे
च तथा पक्षान्तरेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥

निर्निश्चयनिषेधयोः ।

नृणाति 'नृ नये' (क्या० प० से०) । किप् (३।२।१७८) ।
'ऋत् इत्-' (७।३।५०) । 'निर्निश्चये क्रान्ताद्यर्थे निर्निःशे-
पनिषेधयोः' इति विश्वः ॥

स्यात्प्रवन्धे चिरातीते निकटागामिके पुरा ॥ २५३ ॥

प्रवन्धे अविच्छेदने क्रियाकरणे । पुरति । 'पुर अग्रगमने'
(तु० प० से०) । बाहुलकात् का । 'पुरा पुराणे निकटे प्रव-
न्धातीतभावियु' (इति मेदिनी) ॥

ऊर्यूरी चोरी च विस्तारेऽङ्गीकृतौ त्रयम् ।

जयते । 'ऊयी तन्तुसंताने' (भ्वा० आ० से०) । बाहु-
लकाद्रीक, रीक् च । वयतेः (भ्वा० उ० अ०) ररीक् ।
संप्रसारणम् (६।४।१५) । 'ऊर्यो चोरी चोरी विस्तारे-
ऽङ्गीकृते त्रयम्' इत्यजयः ॥

स्वर्गे परे च लोके स्वर्

'परे' इति लोकविशेषणम् । स्वरति । 'स्वृ शब्दोपतापयोः'
(भ्वा० प० अ०) । विच् (३।२।७५) ॥

वार्तासंभाव्ययोः किल ॥ २५४ ॥

किलति । 'कील थैत्ये' (तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३।
२।१३५) इति कः । 'किलशब्दस्तु वार्तायां संभाव्यानुनया-
र्थयोः' इति विश्वः । 'वार्तायामत्तचौ किल' इति त्रिकाण्डशेषः ॥

निषेधवाक्यालंकारे जिज्ञासानुनये खलु ।

खलति । 'खल संचये' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादुः ।
'खलु स्याद्वाक्यभूपायां जिज्ञासायां च सान्त्वने । वीप्तामा-
ननिषेधेषु पूरणे पादवाक्ययोः' (इति मेदिनी) ॥

समीपोभयतःशीघ्रसाकल्यामिमुखेऽभितः ॥ २५५ ॥

'पर्यसिभ्यां च' (५।३।१) इत्यभिशाब्दात्तत्त्वि ॥

नामप्राकाश्ययोः प्रादुः

प्रान्दति । 'अदि बन्धने' (भ्वा० प० से०) । बाहुलका-
दुस् । आगमशास्त्रस्यानिलत्वान्न नुम् प्राप्ति वा । 'अद भक्षणं'
(अ० प० अ०) । नामशब्दार्थं ॥

१ अत्र ह्रस्वादौ पाठात् 'उरी ह्रस्वादिरपि'—इति मुकुटपी-
यूपव्याख्ये ॥

तिथोऽन्योन्यं रहस्यपि ।

नेयति । 'तिथुं संगमे' (भ्वा० प० से०) । अमुन् (उ० ४।१८९) । प्रयोदरादित्वात् (३।३।१०९) ह्रस्वः । बाहुल-
चादोः । तन्त्रेणोभयन्मिह निर्दिष्टम् । अन्योन्यार्थे ॥

विरोऽन्तर्थां तिर्यगर्थं

तरति । 'तृ' (भ्वा० प० से०) । अमुन् (उ० ४।१८९) । 'कृविदपवाद्विषयेऽन्युत्सर्गोऽभिनिविशते' इति मुगविषये इत् ॥

हा विपादशुगतिषु ॥ २५६ ॥

जहाति । 'ओहाक् ल्यगे' (उ० प० अ०) । क्तिप् (३।२।१७८) । 'हा विपादे च शोके च कृत्साहुःखायर्थोरपि' (इति मेदिनी) ॥

अहहेत्यदृते खेदे

अहं जहाति, जिहीते वा । 'हाक्' (उ० प० अ०) । 'हाइ' (उ० आ० अ०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः । प्रयोदरादित्वात् (३।३।१०९) नलोपः । '—अहहा दीर्घान्तमपि—' इति सुकटः । तत्र क्तिप् (३।२।१७६) बोध्यः । 'अहहेत्यदृते खेदे परिक्रियाप्रहर्षयोः । संशयनेऽपि' (इति मेदिनी) ॥

हि हेतावधारणे ॥ २५७ ॥

हिनोति । 'हि गती' (स्त्रा० प० अ०) । विन् (३।२।७५) संज्ञापूर्वकत्वाद्गुणभावः । क्तिपि (३।२।१७८) तुग-
भावो वा । 'हि पादपूर्णे हेतौ विशेषेऽप्यवधारणे । प्रश्ने हेलपदेशे च संज्ञनामूययोरपि । ही दुःखहेतावाख्यातो विपादे विलयेऽपि च' (इति मेदिनी) । तत्र प्रयोदरादित्वात् (३।३।१०९) दीर्घः । एतु सर्वत्र भावे वा प्रत्यया बोध्याः ॥

इत्यनेकार्थवर्गविचरणम् ॥

चिरायचिररात्रायचिरत्याद्याश्चिरार्थकाः ।

चिरमयते । 'अय गती' (भ्वा० आ० से०) । 'कर्मप्यन्' (३।२।११) ॥ (१) ॥३॥ चिरा रात्रयः । 'अन्प्रत्यन्वव-' (५।१।७५) इत्यत्र 'अन्' इति योगविनागादन् । चिररात्रा-
नयते । 'कर्मप्यन्' (३।२।११) ॥ (२) ॥३॥ चिरमसति । 'अमु क्षेपणे' (दि० प० से०) । प्यद् (३।१।१२४) । संज्ञा-
पूर्वकत्वाद्द्वयभावः । शकन्वादिः (वा० ३।१।९४) ॥ (३) ॥३॥ चाद्यपदेन 'चिरम्' 'चिरेण' 'चिरात्' 'चिरे' इति वृत्तान्ते । विरोऽर्थो वैपाम् ॥३॥ त्रिणि 'दीर्घकालस्य' ॥

मुहुः पुनःपुनः शश्वदभीक्ष्णमसकृत्समाः ॥ १ ॥

नोहनम् । 'मुह वैचित्से' (दि० प० अ०) । बाहुलका-

मुन् ॥ (१) ॥३॥ 'जिलवीन्धयोः' (८।१।४) इति पुनःश-
न्दस्य द्वित्वम् ॥ (२) ॥३॥ शयति । 'शय इतगतौ' (भ्वा० प० से०) बाहुलकादितिः ॥ (३) ॥३॥ अग्नि क्षीति । 'क्षु ते-
जने' (अ० प० से०) । बाहुलकादित्वात् । 'अन्येषामपि-' (३।३।१३७) इति दीर्घः ॥ (४) ॥३॥ न सकृत् ॥ (५) ॥३॥ स-
नास्तुत्यायोः । अजयलु अभीक्ष्णशब्दननव्ययमप्याह—
'अभीक्ष्णं तु पौनःपुन्ये सर्वदार्थे च दृश्यते' इत्यनव्ययप्रक-
रणे पाठात् । 'वारंवारं दृश्यदर्थं वारंवारेण चेष्यते' इति त्रिकाण्डशेषः । पत्र 'पौनःपुन्यस्यार्थस्य' ॥

स्नान्नाटित्यज्ञसाहायद्राड्मङ्गुसपदि दृते ।

'ल्लि पाके' (भ्वा० प० अ०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । तामकति । 'अक कृटिलयां गती' (भ्वा० प० से०) क्तिप् (३।२।७५) ॥३॥ 'त्रट संवाते' (भ्वा० प० से०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) कटमेति । 'इण्' (अ० प० अ०) । क्तिप् (३।२।७५) ॥ (२) ॥३॥ अजनम् 'अङ् व्यक्त्यार्द्र' (६० प० से०) । 'कृत्सुयो (कृतो) बहुलम्' (वा० ३।३।११३) इति पचायच् (३।१।१३४) अञ् संसृति, नायति वा । 'प्रोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । 'पै क्षये' (भ्वा० प० अ०) वा । पचायच् (३।१।१३४) । क्तिप् (३।२।७६) वा ॥ (३) ॥३॥ ह्वनम् । 'हृइ अपनयने' (अ० आ० अ०) । बाहुलकादिति वच् (३।३।१८) । प्रयोदरादि-
लादस्य यः । ततो नञ्समाप्तः ॥ (४) ॥३॥ संयद्यते । 'पद् गती' (दि० आ० अ०) । इन् (उ० ४।१।१८) प्रयोदरादि-
त्वात् (३।३।१०९) समोऽन्त्यलोपः ॥ (५) ॥३॥ द्राति । 'द्रा कृत्सायां गती' (अ० प० अ०) । 'बाहुलकात् कः' (६) ॥३॥ मञ्जति । 'ड मञ्जो चुट्टी' (तु० प० अ०) । बाहुलकादित्वात् । 'मन्विजशोः-' (७।१।६०) इति जुम् । 'स्क्रोः-' (८।२।२९) इति लोपः ॥ (७) ॥३॥ सप्त 'त-
द्वृणार्थस्य' ॥

यलवत्सुष्टु किमुत स्वत्यतीव च निर्भरे ॥ २ ॥

यलमस्याति । नतुप् (५।२।१३६) ॥ (१) ॥३॥ सुति-
श्रुति । 'अपदुःसुष्टु स्यः' (उ० १।२।५) इति कृः ॥ (२) ॥३॥
किं च तद् उत च ॥ (३) ॥३॥ सूयते । 'सु गती' ('प्रसवै-
श्वर्ययोः') (भ्वा० प० अ०) । क्तिपि (३।२।१७८) तुग-
भावः । डः (वा० ३।२।१८०) वा ॥ (४) ॥३॥ अतति ।
इन् (उ० ४।१।१८) ॥ (५) ॥३॥ अति च इव च ॥ (६) ॥३॥ पद् 'अतिशयस्य' ॥

१—'श्र पाके' इत्यस्य दन्त्यादेरभावाच्चाल्प्यादित्वापत्तिभिया चिन्त्यनेतत् । तस्मात् 'सु गती' इत्यसाद्बाहुलकाशुक् । यद्वा 'संयदित्तिन्तं चुट्टना समन्तादकति' इति शकन्वादित्वमङ्गी-
कार्यम् ॥

पृथग्विनान्तरेणते दिवङ् नाता च वर्जने ।

पर्ययति । 'पृथ प्रक्षेपे' (डु० प० से०) । बाहुलकात्
 कृ ॥ (१) ॥३॥ 'विनञ्भ्यां नाताश्च न सह' (५।२।२५)
 इति निषेधार्थाद्विशब्दान्ना ॥ (२) ॥३॥ अन्तरति । इणो घः
 ॥ (३) ॥३॥ श्रुतीयते । 'श्रुतिः' मात्रः । ततः कप्रत्ययः ॥
 (४) ॥३॥ हिनोति । 'हि गर्ता' (न्वा० प० अ०) । ङकृ
 प्रत्ययः ॥ (५) ॥३॥ नञो 'विनञ्भ्याम्' (५।२।२५) इति
 नाञ् प्रत्ययः ॥ (६) ॥३॥ पठ 'वर्जने' ॥

यत्तद्यतस्ततो हेतौ

यच्छति । 'यन् उपरमे' (भ्रा० प० य०) । डिप् (३।
 २।१७८) । 'गमादीनां कौ' (वा० ६।५।४०) इत्यनुनासिक-
 लोपः । हुङ् (६।१।७५) ॥ (१) ॥३॥ तन्नेत 'तु वि-
 न्तारे' (त० उ० से०) । डिप् (३।२।१७८) । अनुनासिकलोपः
 (वा० ६।५।४०) । हुङ् (६।१।७५) ॥ (२) ॥३॥ यन्नात्
 पलाव यत्तद्वान् 'यत्तद्वान्तिल्ल' (५।३।७) । ल्यदा-
 यतम् (अ२।१०२) ॥ (३) ॥ (४) ॥३॥ चत्वारि 'हेतौ' ॥

असाकल्ये तु चिञ्चन ॥ ३ ॥

चेतति । 'चिती संज्ञाने' (भ्रा० प० से०) । डिप् (३।
 २।१७८) ॥ (१) ॥३॥ चनति 'चन शब्दे' ( ) ।
 पञ्चाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥३॥ 'असकलार्थस्य' ॥
 कदाचिज्जातु

कदा च चिञ्च, अनयोः समाहारः ॥ (१) ॥३॥ जायति ।
 'जै क्षये' (भ्रा० प० ल०) । बाहुलकात्तु ॥ (२) ॥३॥ द्वे
 'कालिञ्चित्काले' ॥

सार्थे तु साकं सत्रा समं सह ।

कथ्यति । 'क्यु वृद्धौ' (दि० प० से०) । बाहुलकात्कैम् ।
 सह ऋषं वर्षनम् । 'सहस्य नः' (३।३।१८) इति सः ॥
 (१) ॥३॥ सह अकनम् । अम् प्रत्ययः । 'सहस्य-' (६।३।
 ७८) इति सादेशः । 'आर्माह्वये षमुल्' (३।४।२२) -वा ॥
 (२) ॥३॥ सह त्रायते । डिप् (३।२।७६) ॥ (३) ॥३॥
 समति 'यन् वैङ्ग्ये' (भ्रा० प० से०) अम् ॥ (४) ॥३॥
 सहते । पञ्चाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (५) ॥३॥ 'सजुषु'
 शब्दोऽप्यत्र ॥३॥ पञ्च 'सहेत्यर्थे' ॥

आनुकूल्यार्थकं प्राध्वम्

प्राध्वनति । 'ध्वन शब्दे' (भ्रा० प० से०) । ढम्प्रत्ययः ।
 'प्राध्वं तु प्रगते ज्ञानिदरे कर्मणि वन्धने' ॥ (१) ॥३॥

व्यर्थके तु वृथा युथा ॥ ४ ॥

त्रियते । 'वृद्धे' (व्या० आ० से०) । 'वृद्ध' (न्वा० उ०
 से०) वा । याक् 'वृथा वन्धये लिष्कारणे' (इति मेदिनी) ॥
 (१) ॥३॥ युवति । या प्रत्ययः । 'प्रयोद्गतदिवान्' (६।३।
 १००) इत्य यः ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'व्यर्थके' ॥

आहो उताहो किमुन चिकल्पे किं किमुत च ।

आहन्ति । डप्रत्ययः ॥ (१) ॥३॥ उत च आहो च,
 अनयोः समाहारः ॥ (२) ॥३॥ क्लिन् च उत च, अनयोः
 समाहारः । ('किमुतात्रियते प्रथे विकल्पे च प्रयुज्यते'
 इति विश्वः) ॥ (३) ॥३॥ क्लानम् । 'क्ल शब्दे' (भ्रा० प०
 ल०) । 'क्षयतोऽलिः' (उ० ४।२५८) ॥ (४) ॥३॥ क्लिन्
 च उत च । 'किमु नेभावनायां स्याद्विभक्तौ चापि दृश्यते'
 (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥३॥ ('उत प्रथे विनक्तं च उता-
 प्यर्थविकल्पयोः' इति विश्वः) ॥ (६) ॥३॥ पठ 'वितर्क-
 नम्' ॥

तु हि च स ह वै पादपूरणे

तुदति । डुः (वा० ३।२।१८०) ॥ (१) ॥३॥ हिनोति ।
 डिप् तुगभावः ॥ (२) ॥३॥ चनति । चिनोति वा । 'अन्ये-
 ष्योऽपि-' (वा० ३।२।१०२) इति डः ॥ (३) ॥३॥ स-
 यते । 'सिङ् ईषद्वन्दे' (भ्रा० वा० से०) । डः (वा०
 ३।२।१०१) ॥ (४) ॥३॥ हन्ति । डः (वा० ३।२।१०१) ।
 ('ह स्वात्संबोधने पादपूरणे च विलिप्तहे । लियेने च डि-
 पायां स्वाङ्कत्प्रधानापि दृश्यते' इति मेदिनी) ॥ (५) ॥३॥
 ज्ञाति । डः ॥ (६) ॥३॥ पठ 'श्लोकचरणपूर्णातायाम्' ॥

पूजने स्वर्ती ॥ ५ ॥

चवति । 'सु गर्ता (प्रवर्धयर्थयोः)' (भ्रा० प० ल०) ।
 डुः (वा० ३।२।१८०) । ('सु पूजायां वृथायेऽनुनतिङ्कृत्य-
 चवद्विष्' इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ अतति । इन् (उ०
 ४।११८) ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'पूजने' ॥

दिवाहीति

दीप्यन्त्यत्र । काप्रत्ययः ॥ (१) ॥३॥ अहि दिवडे । इ-
 तिना व्यधिकरणार्थप्रधानतां दृश्यति ॥

अथ दोषा च नक्त च रजनाविति ।

दुप्यन्त्यत्र । 'दुप वैङ्ग्ये' (दि० प० ल०) । आ प्रत्ययः ।

१—अरी हस्वादिरपि । 'विद्यते विन्दुनेऽञ्जो' इति द्रव्यवनाप
 —इति सुहृदः ॥ २—चकारादुपाधि—इति त्वानिसुहृदौ ।
 'एषा सञ्चो वन्दने च' इति मेदिनी ॥

१—इदं च 'प्रथेः क्लिप्तनकारणं च' (उ० ३।११७) इति
 सङ्ग्राहानुवृत्तम् । तत्राप्यर्थं विशेषः 'वृत्तवृत्तने कान्तकम् ।
 भवन्नेवे कान्तकम् इति ॥ २—येनतेनादि च । यथा
 'विश्व गिरुशरां येन नृजाः पिशाः स्युः'—इति ज्ञानी ॥
 ३—कर्मप्रत्ययस्य क्लिप्तेन 'कृषन्' इति प्रयोगसंवाधापमान-
 त्वेन 'साधन्' इति प्रयोगान्तिपरत्वात् क्लिप्तमेव । उक्त्वा 'जार्म-
 ह्ये षमुल्' इति वक्ष्यमाणस्योपदेशत्वमेव बोध्यम् ॥ ४—तथा
 च 'सञ्चः सहाय' इति विश्वान्दशोषः ।

(‘दोषा रात्रिमुखे रात्रावन्नानव्ययनप्यसौ’ इति विश्वः ॥)
(१) ॥३॥ नजति । ‘ओ नत्सी ऋडे’ (तु० प० से०) ।
तमु प्रत्ययः ॥ (२) ॥३॥ रजनौ रात्रौ इत्यर्थे ॥

तिर्यगर्थे सांचि तिरोऽपि

सचनम् । ‘पन समवाये’ (भ्वा० प० से०) । ‘इजजा-
दिभ्यः’ (वा० ३।३।१०८) ॥ (१) ॥३॥ तरणम् । ‘तृ’
(भ्वा० प० से०) । अनुत् (उ० ४।१।८९) । ‘कृन्दिदपवाद्-
विपयेऽपि-’ इतीर ॥ (२) ॥३॥ द्वे ‘तिर्यगर्थे’ ॥

अथ संबोधनार्थकाः ॥ ६ ॥

स्युः पाट् प्याडङ् हे है भोः

पाटयति । ‘पट गतौ’ (भ्वा० प० से०) गिजन्तः ।
क्लिप् (३।२।१७८) ॥ (१) ॥३॥ प्यायते । ‘प्यैद् वृद्धो’
(भ्वा० प० अ०) । ट् प्रत्ययः ॥ (२) ॥३॥ अङ्गति । ‘अग्नि
गतौ’ (भ्वा० प० से०) । पचाद्यञ् (३।१।१३४) ॥ (३)
॥३॥ ‘हि गतौ’ (भ्वा० प० अ०) । यिच् (३।३।७५) ॥
(४) ॥३॥ हन्ति । डे प्रत्ययः ॥ (५) ॥३॥ भाति । ‘भा
दोसौ’ (अ० प० अ०) । बाहुलकाडोस् ॥ (६) ॥३॥ पट्
‘संबोधनार्थकाः’ ॥

समया निकषा हिरेक् ।

समयनम् । ‘आ समिष् निकषिभ्याम्’ (उ० ४।१।७५) ।
‘समयान्तिकमध्ययोः’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ निकष-
णम् । पूर्ववत् । ‘निकषान्तिकमध्ययोः’ (इति मेदिनी) ॥
(२) ॥३॥ हिनोति । रुक् प्रत्ययः । ‘हिरेक् मध्ये विनायें
च’ इति रुः । ‘हिर्युक्तं च सानीप्ये’ इत्यमरमाला ॥
(३) ॥३॥ त्रीणि ‘सामीप्ये’ ॥

अतर्किते तु सहसा

सहते । ‘सह मर्षणे’ (भ्वा० आ० अ०) । अत्ता प्रत्ययः
॥ (१) ॥३॥ अतर्कितेऽविचारिते ॥

स्यात्पुरः पुरतोऽग्रतः ॥ ७ ॥

पूर्वस्मिन् । ‘पूर्वाधरावराणामतिपुरधवश्चैषाम्’ (५।३।
३९) ॥ (१) ॥३॥ पुरति ‘पुर अग्रमने’ (तु० प० से०) ।
बाहुलकादतमुक् ॥ (२) ॥३॥ अग्रे । आद्यादित्वात् (वा०
५।४।४४) तत्तिः ॥ (३) ॥३॥ त्रयः ‘अग्रार्थाः’ ॥

स्वाहा देवहविर्दाने श्रौषड्शौषड्वपट् स्वधा ।

स्वादतेऽनेन । ‘स्वाद आस्वादने’ (भ्वा० आ० से०) ।
आ प्रत्ययः । ष्टपोदरादित्वात् (६।३।१०९) दस्य हः । सुष्टु
आ ह्यतेऽनेन वा । डा प्रत्ययः ॥ (१) ॥३॥ श्रूयते । अ-

नेन वा ‘श्रु श्रवणे’ (भ्वा० प० से०) । बाहुलकाडोपट् ॥
(२) ॥३॥ उहतेऽनेन । ‘वह प्रापणे’ (भ्वा० उ० अ०) ।
डौपट् ॥ (३) ॥३॥ उपट् च ॥ (४) ॥३॥ स्वयतेऽनेन ।
‘ष्वद् आस्वादने’ (भ्वा० प० से०) । आ प्रत्ययः । ष्टपोद-
रादित्वात् (६।३।१०९) दस्य धः ॥ (५) ॥३॥ पञ्च ‘देवह-
विर्दाने’ ॥

किञ्चिदीपन्मनागले

किम् च चित् च अनयोः नमाहारः ॥ (१) ॥३॥ ईप-
णम् । ‘ईप गत्यादौ’ (भ्वा० प० से०) । अत् प्रत्ययः ॥
(१) ॥३॥ मननम् । ‘मन ज्ञाने’ (दि० आ० अ०) । आक्
प्रत्ययः ॥ (३) ॥३॥ त्रीणि ‘अल्पे’ ॥

प्रेत्यामुत्र भवान्तरे ॥ ८ ॥

प्रकरणेण इत्वा । इण् (अ० प० अ०) । क्त्वा प्रत्ययः
(३।४।२२) । ‘समाते-’ (७।१।३७) इति त्यादादेशः । तुक्
(६।१।७५) ॥ (१) ॥३॥ अनुष्मिन् । अदसः ‘सप्तम्यात्ल्’
(५।३।१०) ॥ (२) ॥३॥ भवान्तरे जन्मान्तरे ॥

च वा यथा तथैवैवं साम्ये

वाति । वानं वा । डः (वा० ३।२।१०९) । क्वचित् ‘वत्’
इति पाठः । स तु न युक्तः । वाति (५।१।११५) प्रत्ययेन
गताथेत्वात् । न च वतिरेवात्र पठितः । साट्प्रत्ययपर्याये प्रत्य-
यपाठस्यायुक्तत्वात् । अपत्यसमूहादिपर्यायेष्वण्वुवादीनान-
पाठात् । ‘वं प्रचेतति जानीयादिवार्ये तु तदव्ययम्’ इति
नेदिन्यादिसंमतेश्च ॥ (१) ॥३॥ क्लिपि (३।२।१७८) तु वा
॥ (२) ॥३॥ येन तेन प्रकारेण । ‘प्रकारवचने धात्’ (५।
३।२३) विभक्तित्वात् (५।३।१) लदाद्यत्वम् (७।२।१०२)
॥ (३) ॥३॥ (४) ॥३॥ अयनम् । ‘इण्गीभ्यां वन्’ (उ०
१।१।५२) । (‘एवौपम्ये परिभवे ईपदर्थेऽवधारणे’ इति
हैमः) ॥ (५) ॥३॥ ‘इण्’ (अ० प० अ०) । बाहुलकाट् ॥
(६) ॥३॥ पट् ‘साम्ये’ ॥

अहो ही च विस्मये ।

अहानम् । ‘ओ हाङ् गतौ’ (तु० आ० अ०) । डे प्र-
त्ययः ॥ (१) ॥३॥ हननम् । बाहुलकाट् ॥ (२) ॥३॥
अद्भुते । द्वे ‘विस्मये’ ॥

मौने तु तूष्णीं तूष्णीकाम्

तोषणम् । ‘तुप तुष्टौ’ (दि० प० अ०) । बाहुलकाट् ॥
उपधाया क्त ॥ (१) ॥३॥ ‘अकचप्रकरणे’ ‘तूष्णीमः काम्
वक्तव्यः’ (वा० ५।३।७१) । ‘मिदचोन्त्यात्परः’ (१।१।४६)
॥ (२) ॥३॥ द्वे ‘मौने’ ॥

१—साचिः स्तोलिनापि प्रकृत्यन्तरमिति । ‘भित्तौ साची
परिणतमुखी’ इति सप्तकुमारिका ॥ ‘तिर्यङ् साचिरपि स्त्रियान्’
इति रत्नकोषः—इति मुकुटः ॥

१—स्वामिसुकुशान्यां तु इव्यशब्दो गृहीतः ॥ २—‘ही’
शब्दो दीर्घान्तः । ‘ही विचित्रो विपाकः’ इति माघः—इति स्वा-
मिसुकुशौ ॥

सद्यः सपदि तत्क्षणे ॥ ९ ॥

समानेऽहनि । 'सद्यःपरुद्-' (५।३।२२) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ संपद्यतेऽस्मिन् । इन् (उ० ४।१।१८) प्रपोदरादि-त्वात् (६।३।१०९) मलोपः ॥ (२) ॥*॥ 'स चासौ क्षणश्च ॥ 'तत्काले' द्वे ॥

दिष्ट्या समुपजोषं चेत्यानन्दे

देशनम् । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । दिशं स्थायति । 'स्त्यै शब्दादौ' (भ्वा० प० अ०) क्तिप् (३।२।१७८) । प-त्वम् (८।२।३६) । घृत्वम् (८।४।४१) । संज्ञापूर्वकत्वाद्भ्रजत्वं न । यद्वा दिशति । अष्टयादिः (उ० ४।१।१२) ॥ (१) ॥*॥ समुपजोषणम् । 'जुषी प्रीतिसेवनयोः' (तु० आ० से०) । अमप्रत्ययः ॥*॥ मुकुटस्तु—'शम्' 'उपजोषं' च—इति पठति । तत्र 'शम् उपशमे' (दि० प० अ०) धातुर्णिजन्तः । विच् (३।२।७५) । कल्याणार्थं त्रीणि ॥

अथान्तरेऽन्तरा ।

अन्तरेण च मध्ये स्युः

अन्तरेति । 'इण्' (अ० प० अ०) । विच् (३।२।७५) ॥ (१) ॥*॥ डाच् ॥ (२) ॥*॥ णश्च ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'मध्यस्य' ॥

प्रसह्य तु हठार्थकम् ॥१०॥

प्रकर्षेण सोढ्वा । 'पह मर्षणे' (भ्वा० आ० अ०) । क्त्वा- (३।४।२२) । ल्यप् (७।१।३७) ॥ (१) ॥*॥ हठोऽर्थो यस्य ॥

युक्ते द्वे सांप्रतं स्थाने

संप्रतनम् । 'तनु विस्तारे' (त० उ० से०) । डम् । प्रपो-दरादित्वात् (६।३।१०९) समो दीर्घः ॥ (१) ॥*॥ स्थानस्य करणम् । स्थानशब्दात् 'तत्करोति-' (वा० ३।१।२६) इति णिजन्तादिप्रत्ययः ॥ (२) ॥*॥ युक्ते उचितार्थे । 'स्थाने तु कारणार्थे स्याद्युक्तसादृश्ययोरपि' (इति मेदिनी) द्वे 'युक्ते' ॥

अभीक्ष्णं शश्वदनारते ।

अभिक्षणवनम् । 'इणु तेजने' (अ० प० से०) डम् । प्र-पोदरादित्वात् (६।३।१०९) अमेर्दीर्घः ॥ (१) ॥*॥ शश-नम् । शश हुतगतौ' (भ्वा० प० से०) । वत् प्रत्ययः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अनारते निरन्तरे' ॥

अभावे नह्यनो नापि

नह्यति । 'णह वन्धने' (दि० उ० अ०) । इन् (उ०

४।१।१८) ॥ (१) ॥*॥ नैवोऽयमकारः ॥ (२) ॥*॥ नह्यति । डो ॥*॥ (३) डश्च ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'अभावे' ॥

मास मालं च चारणे ॥ ११ ॥

मा च स च, अनयोः समाहारः ॥ (१) ॥*॥ मानम् । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) ॥ (२) ॥*॥ अलनम् । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) । अम् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'चारणे' ॥

पक्षान्तरे चेद्यदि च

चेतति । 'चिती' (भ्वा० प० से०) । विच् (३।२।७५) ॥ (१) ॥*॥ यतनम् । 'यती प्रयत्ने' (भ्वा० आ० से०) । इन् (उ० ४।१।१८) । प्रपोदरादित्वात् (६।३।१०९) तस्य दः । यद्वा 'यद्' शब्दादिणजन्तात् 'अच इः' (उ० ४।१।३९) । 'प्रकृत्यैकाच्' (६।४।१६३) इति टिलोपो न ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पक्षान्तरे' ॥

तत्त्वे त्वद्धाञ्जसा द्वयम् ।

'अत सातत्यगमने' (भ्वा० प० से०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । अतं सततगमनं धयति, दधाति वा । विच् (३।२।१५) ॥ (१) ॥*॥ अञ्जनम् । 'अञ्ज व्यक्त्वादौ' (इ० प० से०) । 'कृत्वत्युटो बहुलम्' (३।३।११३) इति भावे पचाद्यच् (३।१।१३४) अञं सति, सायति वा । 'पोऽन्तक-मणि' (दि० प० अ०) । 'पै क्षये' (भ्वा० प० अ०) । पचा-द्यच् (३।१।१३४) । क्तिप् (३।२।७६) वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'तत्त्वार्थे' ॥

प्राकाश्ये प्रादुराचिः स्यात्

प्राप्ति । 'अद भक्षणे' (अ० प० अ०) । उच् ॥ (१) ॥*॥ अवते । 'उङ् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) । इर् (इस्) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'स्फुटार्थे' ॥

ओमेवं परमं मते ॥ १२ ॥

अवति । 'अव रक्षणादौ' (भ्वा० प० से०) । 'अवतेष्टि-

१—एवं—सति स्थानिनैव सिद्धेऽन्वेषादानं व्यर्थं स्यात् । तस्मादकार एवाभावबोधकः । अत एव 'अ स्वल्पाथेऽप्यमा-वेऽपि' इति हेमै 'अ शब्दः स्यादभावेऽपि स्वल्पाथप्रतिषेधयोः । अनुकम्पायां च तथा वायुदेवे त्वनव्ययः' इति मेदिन्यां च पृथगुपादानं संगच्छते । अत एव स्वामिनापि 'अ विप्र इव भाषसे' इति बानयस्य 'विप्रवन्न त्रूषे' इत्यर्थ उक्तः । भवन्मते तु समस्तस्य क्रियायामन्ययायोगात् । समासानुपपत्तेश्च ॥—'अन-शब्दोऽपि निषिद्धे । अनोपमा ते बुद्धिः' इति—मुकुटपीयूषव्याख्ये ॥ २—'रवावद्धाः' इति कप्फिणाभ्युदये भाषासमावेशः । तत्र प्रकृतपक्षे 'रवाः शब्दाः वद्धाः संयताः । 'वन्ध बन्धने' क्तः । संस्कृते तु रवौ स्ये अद्धा तत्त्वम्' इत्यर्थः—इति मुकुटः ॥

१—कुत्वसाध्युपलक्षणम् । प्रपोदरादित्वात्सलोपः ॥२—'उप-जोषम् चवगोचरीवहृतीधम्' । 'अन्तस्थाद्यहृतीधम्' इत्येके—इति पीयूषव्याख्या ॥

लोपश्च' (उ० १।१५४२) इति मन् मन एव विलोपः । 'ज्वर-
त्वर-' (६।४।२०) इत्युठौ । गुणः (७।३।८४) ॥ (१) ॥*॥
इणो वाहुलकाद्गम् ॥ (२) ॥*॥ परं मिनीते, मिनोति, मी-
नाति वा । ङम् । 'ओमेवं परमं भवेत्' इत्यव्ययकाण्डे व्या-
डिः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'अनुमतौ' ॥

समन्ततस्तु परितः सर्वतो विष्वगित्यपि ।

समन्तात् । आधादित्वाद् (वा० ५।४।४४) ततिः ॥ (१)
॥*॥ 'पर्यभिभ्यां च' (५।३।९) इति परिशब्दात्तसिल् ॥
(२) ॥*॥ सर्वस्मात् । 'पञ्चम्यास्तसिल्' (५।३।८) ॥ (३)
॥*॥ विषु अब्रति । द्विन् (३।२।५९) ॥ (४) ॥*॥ 'अभि-
तः' 'विश्वतः' 'समन्तात्' इत्याद्यपि ॥*॥ चत्वारि 'स-
र्वत इत्यर्थे' ॥

अकामानुमतौ कामम्

काम्यते । कर्मोर्णदन्ताद्गम् । 'अकामानुमता कामसू-
योपगमेऽपि च' इति रुद्रः । 'आकामानुमता कामम्' इति
कचित्पाठः । तत्राङ् वीव्यः । 'निकामानुमता कामम्' इत्यर्थः ।
'कामं कामान्यनुज्ञयोः' इति त्रिकाण्डशेषः ॥

असूयोपगमेऽस्तु च ॥ १३ ॥

असति । अस्यति वा । तुन् । 'अस्तु स्यादभ्यनुज्ञाने-
ऽयसूयापीडयोरपि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ चाञ्चामश-
ब्देऽप्यत्र ॥*॥ एकम् ॥

ननु च स्याद्विरोधोक्तौ

'ननु' 'च' निपातद्वयस्य समहारद्वन्द्वः ॥

कञ्चित्कामप्रवेदने ।

'कन्' इति कुवाच्चादेशः । 'कत्' 'चित्' अनयोरप्येवम् ॥
(१) ॥*॥ इष्टप्रश्ने एकम् ॥

निःपमं दुःपमं गह्यं

निर्गतं सममत्र । 'तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च' (२।१।१७) इत्य-
व्ययीभावत्वम् । 'सुविनिर्दुर्भ्यः-' (८।३।८८) इति परत्वम् ॥
(१) ॥*॥ दुष्टं सममत्र ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'निन्दितेऽर्थे' ॥

यथास्वं तु यथायथम् ॥ १४ ॥

'यथास्वम्' इति वीप्सायामव्ययीभावः (२।१।९) । यो च
आत्मा, यद्यच्चात्मीयम्, तद्यथास्वम् । तस्मिन् यथागवदस्य
द्वे ह्योयत्वं च निपात्यते 'यथास्ये यथायथम्' (८।१।१४) इति
सूत्रेण ॥ (१) ॥*॥ द्वे 'यथायोन्ये' ॥

सृया मिथ्या च चित्तथे

सृष्यते । 'सृषु सहने' (भ्वा० प० से०) । का प्रत्ययः ॥
(१) ॥*॥ मथते । 'मथे विलोडने' (भ्वा० प० से०) ।
अभ्यादित्वाद् (उ० ४।१।१२) साधुः ॥ (२) ॥*॥ विगतं
तथा=सत्यमस्मात्तत्र ॥*॥ द्वे 'असत्ये' ॥

यथार्थं तु यथातथम् ।

अर्थमनतिक्रम्य । पदार्थानतिवृत्तावव्ययीभावः (२।१।
६) ॥*॥ (सत्यमनतिक्रम्य) । 'तथा' शब्दः 'तथ शब्दो वा
सत्यार्थः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'सत्ये' ॥

स्युरेवं तु पुनर्वैवेत्यवधारणवाचकाः ॥ १५ ॥

सुभृतिस्तु 'स्युरेवं तु पुनर्वा च' इति पठति । 'चान्वाचये
समाहारे अन्योच्यार्थं समुचये । पदान्तरे तथा पादप्रूणे-
ऽप्यवधारणे' इति रुद्रः ॥ पञ्च 'निश्चयार्थकाः' ॥

प्रागतीतार्थकं

प्राचि देशे । प्राचो देशात् । प्राङ् देशो वा । '-सप्तमी-
पञ्चमी-' (५।३।२७) इत्यस्तातिः 'अब्रेल्लक्' (५।३।३०) । एवं
दिशि काले च ॥ (१) ॥*॥ एकम् ॥

नूनमवश्यं निश्चये द्वयम् ।

तु जनयति । 'जन परिहाणे' (तु० प० से०) । अम् ॥
(१) ॥*॥ अव श्यायते । 'श्येड गता' (भ्वा० आ० अ०)
ङम् प्रत्ययः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'निश्चिते' ॥

संवद्वर्षे

संवयते । 'वय गता' (भ्वा० आ० से०) । क्तिप् (३।२।
७६) । यलोपः (६।१।६६) । तुक् (६।१।७५) । यद्वा संव-
दति विच् (३।२।७५) ॥

अवरं त्वर्वाग

अवरं अब्रति । अस्तातिः (५।३।२७) । 'अब्रेल्लक्' (५।
३।३०) । ष्टोदरादिः (६।३।१०९) । अवरं पूर्वकालतः प-
श्चात् । अवन्तमवति वा ॥

आमेवं

आमयति । 'अम गत्यादिषु' (भ्वा० प० से०) ष्वन्तः ।
क्तिप् (३।२।१७८) । 'आम् ज्ञानविनिश्चये' इति वोपालितः ॥
(१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'निश्चये' ॥

स्वयमात्मना ॥ १६ ॥

सुष्टु अयते । 'अय गता' (भ्वा० आ० से०) । अम् ॥
(१) ॥*॥ 'आत्मना' इत्यत्रार्थं ॥

अल्पे नीचैः

नि' चीयते । 'चिञ् चयते' (स्वा० उ० अ०) । 'नी
दीर्घश्च' (उ० ५।१३) इति ङितिः ॥ (१) ॥*॥

महत्पुत्रैः

उचीयते । 'उदि चेडंतिः' (उ० ५।१२) ॥ (१) ॥*॥

१—कुत्रचित् 'उचीयते' इत्यादिकः पूर्वः पाठः ॥—२द्विका-
ण्डशेषपुस्तके तु 'शब्दो' इति नास्ति, अत एव न छन्दोमङ्गः
कश्मीरलिखितपुस्तके केनचित् 'काल' इति न लिखितम् ॥

प्रायो भूम्नि

प्रायणम् । 'अय गतो' (भ्वा० आ० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) ॥ (१) ॥*॥

अदृते शनैः ।

शणति । 'शण दाने' (भ्वा० प० से०) । शानयति वा । 'शान तेजने' (भ्वा० उ० से०) । ऐत् प्रत्ययः । ष्टपोदरादि-त्वात् (६।३।१०९) णञ् नः, ह्रस्वो वा ॥ (१) ॥*॥ अदृ-तेऽशीप्रार्थे ॥

सना नित्ये

सनति । 'पण संभक्तौ' (भ्वा० प० से०) । आ प्रत्ययः ॥ (१) ॥*॥ 'सनात्' 'सनत्' ॥

वहिर्याहो

वहति । 'वह प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । इस् । वचयो-रभेदः ॥

स्मातीते

स्वति । 'पोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) इम् प्रत्ययः । 'स्मिडो डः' (वा० ३।२।१०१) वा ॥ (१) ॥*॥

अस्तमदर्शने ॥ १७ ॥

असनम् । 'अस क्षेपणे' (दि० प० से०) तम् प्रत्ययः ॥ (१) ॥*॥

अस्ति सत्त्वे

असनम् । 'अस दीप्तौ' (भ्वा० प० से०) । क्तिच् (३।३।१७४) । तिर्वा । 'अस्त्याह (शब्दौ) कालसामान्ये तिद-न्तप्रतिरूपकौ' इति त्रिकाण्डशेषः ॥

रूपोक्तायु

रुपा क्रोपेनोक्तौ वचने ॥*॥ अवनम् । 'उङ् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) क्तिप् (३।२।१७८) । तुण् (६।१।७५) न । डः (वा० ३।२।१८०) वा ॥

ऊं प्रश्ने

ऊय्यते । 'ऊयी तन्तुचंताने' (भ्वा० आ० से०) । मु-क्प्रत्ययः ॥*॥ ('उम्' इति) ह्रस्वपाठे उम् प्रत्ययः ॥ (१) ॥*॥ 'रुपा प्रश्ने' इति स्वामी ॥

अनुनये त्वयि ।

इयते । अय्यते वा । इः (उ० ४।१३९) । इन् (उ० ४।१९८) वा ॥ (१) ॥*॥ अनुनये सान्त्वने ॥

हुं तर्के स्यात्

ह्वनम् । 'हु दानादौ' (लु० प० अ०) । हुम् प्रत्ययः ॥ (१) ॥*॥

उपा रात्रेरवसाने

ओपिति । 'उप दाहे' (भ्वा० प० से०) । का प्रत्ययः ।

'उपा स्याद्रजनीशेषे 'उपः' इत्यपि दृश्यते' इति रभसः ॥ (१) ॥*॥

नमो नतौ ॥ १८ ॥

नमनम् । 'णम प्रहृत्वे' (भ्वा० प० अ०) । असुन् (उ० ४।१८९) ॥ (१) ॥*॥

पुनरर्थेऽङ्ग

अङ्गनम् । 'अगि गतो' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८८) ॥ (१) ॥*॥

निन्दायां दुष्टु

दुःस्थानम् । 'अपदुःसुपु स्थः' (उ० १।२५) । इति कुः । सुपामादित्वात् (८।३।१९८) पः ॥ (१) ॥*॥

सुष्टु प्रशंसने ।

सुस्थानम् । पूर्वघत् ॥ (१) ॥*॥

सायं स्नाये

सानम् । 'पोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । णम् । युगा-गमः (७।३।३३) ॥ (१) ॥*॥ साये दिनान्ते ॥

प्रगे प्रातः प्रभाते

प्रगीयते, अत्र वा । 'नै शब्दे' (भ्वा० प० अ०) । के प्रत्ययः ॥ (१) ॥*॥ प्रातति । 'अत सातल्यगमने' (भ्वा० प० से०) । अरन्प्रत्ययः (उ० ५।५९) ॥ (२) ॥*॥ द्वे प्रभाते । 'सायंचिरम्-' (४।३।२३) इति सूत्रेऽनव्ययस्य प्र-गशब्दस्यैत्वं निपात्यते । अव्ययेभ्यः पृथक्करणात् ॥ द्वे 'प्र-भाते' ॥

निकपान्तिके ॥ १९ ॥

(निकपणम्) । 'आ समिण्णिकपिभ्याम्' (उ० ४।१७५) ॥ (१) ॥*॥

परुत्परार्यैपमोऽच्चे पूर्वे पूर्वतरे यति ।

पूर्वे वर्षे परुत् । 'सद्यःपरुत्-' (५।३।२२) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ (एवं) पूर्वतरे वर्षे; यति गच्छति (वर्तमाने) वर्षे 'परारि' (१) 'ऐपमस्' (१) शब्दौ (क्रमेण) ॥*॥

अद्यात्राह्नि

अत्रास्मिन् अहनि । 'सद्यःपरुत्-' (५।३।२२) इति 'अद्य' शब्दः साधुः ॥ (१) ॥*॥

अथ पूर्वोऽहीत्यादौ पूर्वोत्तरापरात् ॥ २० ॥

तथाधरान्यान्यतरेतरात्पूर्वेद्युरादयः ।

पूर्वोत्तरापरेभ्योऽधरान्यान्यतरेभ्यश्च 'पूर्वोऽहि' इत्यादावर्थे पूर्वोद्युरादयः शब्दा भवन्तीत्यन्वयः । आदिना 'उत्तरेऽहि अपरेहि, अन्यस्मिन्नहि, अन्यतरस्मिन्नहि, इतरस्मिन्नहि । द्वितीयेनादिशब्देन 'उत्तरेद्युः' 'अपरेद्युः' 'अधरेद्युः' 'अन्येद्युः' 'अन्यतरेद्युः' 'इतरेद्युः' । 'सद्यःपरुत्-' (५।३।

२२) इत्यादिना निपातितः । 'पूर्वेद्युरिष्यते प्रातः पूर्वेद्युः पूर्ववासरं' इति स्तः । (क्रमैकैकम्) ॥

उभयद्युश्चोभयेद्युः

उभयस्मिन्नहनि । 'द्विभयोभयाद्रक्यः' (वा० ५।३।२२) इति साधुः ॥ (१) ॥३॥ ('सद्यःपरत्-') (५।३।२२) इति निपातितः ॥ (२) ॥३॥

परे त्वहि परेद्यवि ॥ २१ ॥

परस्मिन्नहनि । ('सद्यः परत्-') (५।३।२२) इति साधुः ॥ (१) ॥३॥

होऽतीते

यातमहः । पृषोदरादिः (३।३।१०९) । 'एषनो ह्यश्व-
नोऽन्यतरस्याम्' (४।२।१०५) इति निर्देशश्चात्राउकूलः ॥
(१) ॥३॥

अनागतेऽहि श्वः

आगानि सहः । पृषोदरादिः (३।३।१०९) ॥ (१) ॥३॥

परश्वश्च परेऽहनि ।

परं च तच् श्वश्च ॥ श्वः परं वा । राजदन्तादिः (२।२।
३५) ॥ (१) ॥३॥

तदा तदानीम्

तस्मिन् काले । 'तदो दा च' (५।३।१९९) ॥ (१) ॥३॥
(चाद्) दानीं च ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'तस्मिन्काल इत्यर्थे' ॥

युगपदेकदा

युगन्त्यस्मिन्काले । 'यु मिश्रणादी' (अ० प० से०) ।
गपतक् प्रत्ययः । युगं पयतेऽस्मिन् । 'पय गर्तौ' (भ्वा०
अ० से०) । इत् प्रत्ययः ॥ (१) ॥३॥ एकस्मिन् काले ।
'सर्वैकान्य-' (५।३।१५) इति दा ॥ (२) ॥३॥ द्वे ॥

सर्वदा सदा ॥ २२ ॥

सर्वैस्मिन्काले । 'सर्वैका-' (५।३।१५) इति दा ॥ (१)
॥३॥ 'सर्वस्य सोऽन्यतरस्यां दि' (५।३।६) ॥ (२) ॥३॥ द्वे
'सर्वैस्मिन्काले' ॥

एतर्हि संप्रतीदानीमधुना सांप्रतं तथा ।

अस्मिन्काले । 'इदमोर्हिद्' (५।३।१६) । 'एतेर्तो रथोः'
(५।३।४) ॥ (१) ॥३॥ 'सम्' 'प्रति' एतयोः समाहारद्वन्द्वः

१—'द्युम्' इति केवलमन्यव्ययम् । अत्र एव क्षीरस्वामिना
—'दुरिभन्' इति श्रीमोजः यथा 'दुश्चन्द्रो चोत्ते कथम्'—इति
निवृत्तम् ॥ अस्याव्ययत्वं च 'दुरमो दिवसेऽपि स्वाव' इति विशा-
दुत्स्य युगानुपि-टादिभ्येषु मारकटाक्षीकृतस्य प्रथमान्तस्य प्रति-
रपकत्वेन ॥ २—इदं तु 'योग्यद-' (२।१।६) निर्देशे
दकारश्चवगानुपपत्त्या चिन्त्यम् । तस्माद् प्रत्यये त्वर्गमृतीयो-
पान्त्वत्तन्हीकरणीयम् ।

॥ (२) ॥३॥ तस्मात् प्रज्ञावण् (५।४।३८) । गणे षठान्ता-
न्तत्वम् ॥ (२) ॥३॥ अस्मिन्काले । 'दानीं च' (५।३।१८)
॥ (३) ॥३॥ 'अधुना' (५।३।१७) इति निपातितः ॥ (४)
॥३॥ पत्र 'अस्मिन्काले' ॥

दिग्देशकाले पूर्वादौ प्रागुदक्प्रत्यगाद्यः ॥ २३ ॥

प्राच्यां दिशि, प्राच्या दिशः, प्राचीं दिग्, वा । प्राचि
देशे काले च, प्राचो देशात् कालाच्च, प्राच् देशः कालो वा ।
'सप्तमीपञ्चमीप्रथमान्यः-' (५।३।२७) इत्यस्मात्तिः । 'अधे-
ल्लेक्' (५।३।३०) एवम् अवाच्यां दिशि, अवाचो देशात्,
अवाच् देशः । अवाक् । यत्तु मुकुटः—'तस्यास्वातेः'
'उह्' (५।३।३०) इति उह् इत्याह । तत्र । उक्तसूत्रादर्श-
नात् । 'अधेल्लेक्' (५।३।३०) इति दर्शनाच्च । 'पूर्वादौ'
इत्यादिपदेनोत्तरदक्षिणाधरादीनां ग्रहः । 'प्रत्यगाद्यः' इत्या-
दिशब्देन 'उत्तरात्' 'अधरात्' 'दक्षिणात्' (इत्यत्र)
'उत्तराधर-' (५।३।३४) इत्यातिः । 'उत्तरेण' 'अधरेण'
'दक्षिणेन' (इत्यत्र) 'एनवन्त्यतर-' (५।३।३५) इत्येनप्,
'दक्षिणा' (इत्यत्र) 'दक्षिणादाच्' (५।३।३६), 'दक्षिणा-
हि' (इत्यत्र) 'आहिच दूरे' (५।३।३७), 'दक्षिणतः' 'उ-
त्तरतः' (इत्यत्र) 'दक्षिणोत्तरान्यामतसुच्' (५।३।२८),
इत्यादयो बोध्याः ॥

॥ इत्यव्ययवर्गः ॥

सलिङ्गशास्त्रैः सन्नादिक्कचद्वितसमासजैः ।

अनुकैः संप्रहे लिङ्गं संकीर्णवद्विहोन्नयेत् ॥ १ ॥

लिङ्गविधानसहितानि यानि सूत्राणि (शास्त्राणि) 'त्रियां
क्तिन्' (३।३।९४) 'पुंलि संज्ञायां घः प्रायेण' (३।३।११८) 'न-
पुंल्लेभावे चः' (३।३।११८) 'स नपुंसकम्' (२।४।१७) 'अद-
न्तोत्तरपदो द्विगुः त्रियाम्' (वा० २।४।३०) इत्यादीनि, सन्ना-
दियेषां क्यजादीनां ते सन्नादयश्च कृतश्च तद्विताथ समासाश्च
जायन्ते येभ्यो यैर्वा, तानि शास्त्राणि तैरिहास्मिन्वर्गे 'संगृह्यन्ते
लिङ्गान्यास्मिन्' । 'बाहुलकाद् 'ग्रहवृद्ध-' (३।३।५८) इत्यधि-
करणेऽपि । 'तस्मिन्' लिङ्गसंप्रहर्गं संकीर्णवर्ग इव लिङ्गमुन्नये-
द्वहेत् । कोट्यैः शास्त्रैः, प्रागनुकैः । क्तिन् 'अनुक्तौ' इति
पाठः । तत्रेहानुक्रममपि सलिङ्गशास्त्रैश्चक्षुम् । यद्वा सलिङ्गशास्त्रैः
सन्नादिक्कचद्वितसमासेभ्यो जातैः शब्दैश्चेति प्रत्येकमूहे करणत्वं
बोध्यम् । पक्षद्वये 'सन्नादि' इति चिन्त्यम् । कृदादिजभिन्न-
सन्नादिजानानलाभात् । 'सन्नादिभ्यो विहितकर्मः' इति व्या-

१—इदं कदेशलेखनेऽपि सकलवृत्तलिखनेनैव यदि प्रत्याख्ये-
यत् तर्हि भवतोऽपि 'दिग्प्रत्ययैः सप्तमीपञ्चमीप्रथमान्यो दिग्दे-
शकालेष्वास्मात्तिः' (५।३।२७) इति सूत्रस्थाने केवलं 'सप्तमीपञ्चमी-
प्रथमान्यः' इत्येवकेत्वेन प्रत्याख्येयत्वं कुतश्च न त्वात् । सूत्रप्रार-
म्भांशान्यागोऽप्युभयोः ममान एव ॥

ख्यानेऽपि व्यर्थविशेषपलात् । संकीर्णवर्गे यथा प्रकृतिप्रत्य-
यार्थाभिलिङ्गोहनमनुक्तलिङ्गशब्दविषयम्, तथात्रापि सल्लिङ्गशा-
खादिभिलिङ्गोहनमनुक्तलिङ्गशब्दविषयं बोध्यम् ॥

लिङ्गशेषविधिव्यापी विशेषैर्यद्यवाधितः ।

लिङ्गस्य शेषोऽत्रशेषः । तस्य विधिः, व्याप्नोति पूर्वोक्तं
काण्डत्रयस्य व्यापकः । उत्तर्गतत्वात् । विशेषैरत्रोक्तं प्रागुक्तंश्च
यदि न बाध्यते । 'अपवादविषयं विहाय सर्वत्र प्रवर्तते'
इत्यर्थः ॥

त्रियामीदूद्विरामैकाच् सयोनिप्राणिनाम् च ॥ २ ॥

'त्रियाम्' इत्यधिकारः । ईच्च ऊच्च तौ विरामे विरामावन्तौ
वा यस्य तच्च तदेकाच्च । श्रीः, धीः, ह्रीः, 'भूः' 'भूः',
'ईः', 'जूः', लवनं लः, भवनं भूः, नयति नीः, । 'लुनाति
लः' इत्यादौ तु परत्वात् 'कृतः कर्तारि' ( ) इति त्रिलि-
ङ्गत्वम् । योनिर्भगम् तत्सहितानां प्राणिनां नाम त्रियां स्यात् ।
माता, दुहिता, याता, स्त्री । 'दाराः पुंभुव्ने' इति विशेषः ॥

नाम विद्युन्निशावल्लीवीणादिग्भूनदीह्वियाम् ।

विद्युदादीनानथानां त्रियाम् । विद्युत् । तडित् । रात्रिः,
रजनिः । वल्लिः, वीण्व । वीणा, विपची' इत्यादौ 'दद्यावृ-
न्तम्' इति सिद्धे वीणाग्रहणं चिन्त्यम् । केचित्तु वीणास्थाने
वाणीं पठन्ति । वाक्, गौः, गीः । दिक्, हरिद्व । भूः, भूमिः,
कुः । सारिद्व, त्रिलोताः, विपाट् । हीग्रहणं चिन्त्यम् । 'ईद्व-
द्विरामैकाच्' इति, त्रपादौ 'दद्यावृन्तम्' इति च, सिद्ध-
त्वात् । केचित्तु 'धियाम्' इति पठन्ति । संवित्, चित्,
प्रतिपत् ॥

अदन्तैर्द्विगुरेकार्थः

अदन्तेनोत्तरपदेन सह यो द्विगुः स त्रियाम् । कीदृशः
सः । एकोऽर्थो यस्य सः । 'द्विगुरेकवचनम्' (२।४।१) इत्यनेन
समाहारे एकत्वविधानात् । दशमूली, त्रिलोकी, पञ्चाक्षरी ।
अदन्तैः किम् । पञ्चकुमारि, दशधेनु । एकार्थः किम् । पञ्च-
कपालः, पञ्चकपाली, पञ्चकपालाः ॥

न स पात्रयुगादिभिः ॥ ३ ॥

पात्रयुगादिभिरदन्तैर्यो द्विगुः स त्रियां न स्यात् । पञ्च-
पात्रम्, चतुर्गुणम्, त्रिसुवनम्, त्रिपुरम् । भाष्ये (५।४।६८
सूत्रे) तु 'त्रिपुरि' इति दृश्यते ॥

१—'भूः' क्त्वां निहरे भुवे' इति मेदिनी । भुवो वषपात्र-
म् ॥ २—'क्त्वाचि-' (८० २।५७) इत्यादिना क्त्वाचिर्वा ।
'द्विगुरेकवचनम्' कानचारः, जूः पिशाची पिशाचाश्च पुंसि' इति
रूपनक्षत्री—इति मुकुटः ॥ ३—'जुल्लवरागनेन प्रोक्ता साना-
न्यगने क्लियान् । जुल्लकाशरस्वलां पिशाच्यां, जवने त्रिपु' इति
मेदिनी ॥

तद्वृन्दे येनिकथ्यत्रा वैरमैथुनिकादिभुन् ।

स्त्री भावादावनिक्तिष्णुल्लणचप्पुचुक्चय्युजिजङ्-
निशाः ॥ ४ ॥

उणादिषु निरुरीश्च ड्यावृन्दन्तं चलं स्थिरम् ।

तलन्तं त्रियाम् । ग्रामता, गोता, ब्राह्मणता । वृन्दे समूहे
यश्च इतिरुव्यत्राश्च, तदन्तं त्रियाम् । पादया, चलिनी,
शाकिनी, गोत्रा, रथकट्या । वृन्दे किम् । मुञ्चे भवो 'मुञ्च्यः',
दण्डोऽस्यास्तीति 'दण्डी' 'द्वन्द्वद्वन्द्वरमैथुनिकयोः' (४।३।
१२५) अश्वमहिपिका, काकोन्द्रिका, अत्रिभरद्वाजिका, कु-
त्सकुशिकिका । आदिना 'पादशतस्य' (५।४।१) 'दण्डव्यव-
सर्गशेष' (५।४।२) इति युनो ग्रहणम् । द्विपदिकां ददाति,
द्वौ द्वौ दण्डितो द्विपदिकाम् । वैरेत्यादि किम् । 'वासुदेवार्जु-
नाभ्यां युन्' (४।३।९८) । वासुदेवे भक्तिरस्य वासुदेवकः ।
युनो ग्रहणं युञ् उपलक्षणम् । क्वचित् 'युः' इति पाठः ।
'गोत्रचरणाच्छ्रृषालाकारतद्वेतेयु (५।१।१३४) युञ् । गा-
निक्या श्लाघते, काठिक्या । 'द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च' (५।१।
१३३) युञ् । शैत्र्योपाध्यायिका । 'त्रियाम्' (३।३।९४) इ-
त्यधिकारे भावे, आदिना अकर्तारि कारके च ये अन्यादयः
प्रत्ययास्तदन्तं त्रियां स्यात् । 'वाकोशे नञ्यनिः' (३।३।
११२) । अकरनिः, अजननिः । 'त्रियां क्तिन्' (३।३।९४) ।
कृतिः, । भूतिः, । 'णु' इति ण्वल्लुचुवोः सामान्यग्रहणम् ।
'रोगाहवायां ण्वल्लुहुलम्' (३।३।२०८) । प्रच्छर्दिका, प्रवा-
हिका । 'धात्वर्थनिर्देशे ण्वल्लुक्च्यः' (वा० ३।३।१०८) ।
आत्तिका, शायिका । 'पर्यायाहणोत्पत्तिषु ण्वुञ्' (३।३।१११) ।
भवतःशायिका, इक्षुभक्षिका । 'कर्मव्यतिहारे णच् त्रियाम्'
(३।३।४३) । 'णचः त्रियामञ्' (५।४।१४) स्वार्थिकः ।
व्यावक्रोशी, व्यात्सुक्षी । 'त्रयजयोर्मावे क्यप्' (३।३।९८) ।
ब्रज्या, इज्या । 'समजनपद०' (३।३।९९) इति क्यप् ।
समज्या, निपद्या । स्त्रीभावाद्वा किम् । 'वदः सुपि क्यन्व'
(३।१।१०६) । नृपोद्यम् । 'मुञ्चे भावे' (३।१।१०७) ब्रह्म-
भूयम् । 'प्यासथन्यो युञ्' (३।३।१०७) । कारणा, कामना ।
'प्रश्राह्यानयोरेव' (३।३।११०) । कां त्वं कारिं गणिं वा-
क्रार्थीः । 'पिड्डिदादिभ्योऽङ्' (३।३।१०४) । पत्रा, त्रपा,
निदा, छिदा, । 'अ प्रत्ययात्' (३।३।१०२) । चिकीर्षा,
पुत्र्यायां । 'गुरोश्च हलः' (३।३।१०३) । ईहा, ऊहा । 'ग्ल-
न्लाज्याहाम्यो निः' (वा० ३।३।९५) । ग्लानिः । 'कृजः य
च' (३।३।१००) । क्रिया । 'इच्छा' (३।३।१०१) । उणादौ
न्यन्तम्, ऊदन्तम्, ईदन्तं च । 'वाञ्ज्याज्वरिभ्यो निः' (८०
४।४८) । 'सुवृषिभ्यां क्तिन्' (८० ४।४९) । श्रेणिः, श्रोणिः,
श्रेणिः । 'अनिः' इति पाठान्तरम् । 'अतिरुच्यन्म्यदयवितृ-

१—'विभाषाह्यानपरिप्रश्नवोरिव' इत्यानुपूर्वीकस्य द्यस्वानुपूर्-
वीव्यस्वातेन टेल्लः प्रामादिकः' ॥

भ्योऽनिः' (उ० २।१०२) धरणिः, धमनिः, सरणिः । 'कृवि-
चमितनिधनिसर्जिस्त्रजिभ्य ऊः' (उ० १।८०) । कर्षूः, चमूः ।
'अवितृत्तृत्तृत्त्रिभ्य ईः' (उ० ३।१५८) । अवीः, तरीः । डी
च आप् च ऊङ् च अन्ते यस्य तत् । कदली, कन्दली, रमा,
गद्दा, वामोहः, करभोहः, चर्ल जंगमम् । स्थिरं स्थावरम्-
नाडी, खट्वा, अलावूः । चरस्थिरग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनम् । अ-
न्यस्य व्यवच्छेद्यस्याभावात् ॥

तत्कीडायां प्रहरणं चेन्मौष्टा पाल्लवाणदिक् ॥ ५ ॥

'तदस्यां प्रहरणमिति कीडायां णः' ( ) । मुष्टिः
प्रहरणमस्याम् । 'पल्लवाः प्रहरणमस्याम् । णस्य दिगुदाहरणम् ।
न तु पसिगणनम् । तेन 'मौसला, दाण्डा' इत्यादि बोध्यम् ॥
घञो जः सा क्रियास्यां चेद्दाण्डपाता हि फाल्गुनी ।
श्येनपाता च मृगया तैलपाता स्वथेति दिक् ॥ ६ ॥

'घञः सास्यां क्रियेति जः' ( ) । घञन्तात्
क्रियावाचिनः प्रथमान्तादस्वामित्यर्थे जः स्यात्, तदन्तं त्रि-
याम् । दण्डपातोऽस्यां त्रिधा वर्तते । श्येनपातोऽस्याम् तिल-
पातोऽस्याम् । 'श्येनतिलस्य पाते जे' (३।३।७१) इति सुम् ।
'पितृदाने स्वधा मतम्' इत्यमरमाला । वररुचिना तु 'स्वधा
क्रिया प्रवेणी' इति त्रौटिल्लोक्ता इति दिक् । उदाहरणम्, तेन
मौसलपाता भूमिरित्यादि ज्ञेयम् ॥

स्त्री स्यात्काचिन्मृणाल्यादिविचक्ष्णापचये यदि ।

अल्पं नृणालम् । गौरादित्वात् (४।१।४१) डीप् । आदि-
ना कुन्मी, प्रणाली, मुसली, छत्री, पटी, तटी, नठी । का-
चिदिति किम् । अल्यो वृद्धो वृक्षकः ॥

लङ्का शेफालिका टीका धातकी पञ्जिकाढकी ॥ ७ ॥

'इयावृन्तम्' इति सिद्धे नामानुशासनार्थो लङ्कादीनां
पाठः । भङ्गाद्यदीनामुभयानुशासनार्थः । शेफालिकादीनां तु
व्यर्थः, स्वर्थायपठितत्वात् । लाक्यते सुखमस्याम् । 'लक
आस्त्रादने' सुरादिः । 'एरन्' (३।३।५६) । घञ् (३।३।१९)
वा । पृषोदरादित्वात् (३।३।१०९) नुम् । नुम्यनुपधात्वात्
वृद्धिः । यद्वा रमन्तेऽस्याम् । बाहुलकात्कः, लट्वं च ॥ (१)
॥३॥ शेफालिका पुष्पविशेषः । 'शेते' इति शे । शीङः (अ०
प० अ०) विच् (३।२।७५) । शयं फालयति । 'जिफला
विजरणे' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।२।१) । स्वार्थे कन्
(५।४।५) । कुन् (उ० २।३) वा ॥ (१) ॥३॥ टीक्यते-
ऽर्थो यया । 'टीकृ गतौ' (भ्वा० आ० से०) । 'गुरोश्च हलः'
(३।३।१०३) इत्यः । विप्रमपदव्याख्या ॥ (१) ॥३॥ धातकी
'धव' इति प्रसिद्धो वृक्षभेदः । धातुं करोति । 'तत्करोति'

(वा० ३।३।२६) इति णिच् । टिलोपः (३।४।१५५) । कुन्
(उ० २।३२) । पिप्पल्यादित्वात् (४।१।४१) डीप् ॥ (१)
॥३॥ पिञ्जयतेऽर्थोऽस्याम् । 'पिञ्जि भाषार्थः' (त्रु० उ० से०) ।
'गुरोश्च' (३।३।१०३) इत्यः । पृषोदरादित्वादिकारस्याकारः ।
स्वार्थे कन् (५।४।५) । पिञ्जयति वा । कुन् (उ० २।३२) ।
सकलपदव्याख्या ॥ (१) ॥३॥ आढकी तुवारिका । आ सम-
न्ताङ्गिकते, ङाङ्यते, वा । 'ढाङ्क गतौ' (भ्वा० आ० से०) ।
अच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१९) वा । पृषोदरादिः (३।
३।१०९) गौरादिः (४।१।४१) ॥ (१) ॥३॥

सिध्रका सारिका हिका प्राचिकोल्का पिपीलिका ।
तिन्दुकी कणिका भङ्गिः सुरङ्गासूचिमाढयः ॥ ८ ॥

सेधति । सिध्यते वा । 'पिधु गत्याम्' (भ्वा० प० से०) ।
'बहुलमन्यत्रापि' इति रक् । ततः स्वार्थे कन् (५।४।५) ।
क्षिपकादित्वात् (वा० ७।३।५०) इत्वाभावः । 'श्रद्धादयः'
इति रप् इति मुकुटचिन्त्यः । उज्ज्वलत्तादिश्रुतिपूकसू-
त्रादर्शनात् । 'सीध' इति प्रसिद्धो वृक्षभेदः ॥ (१) ॥३॥
सरति । 'सृ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । ण्युल् (३।१।१३३)
॥३॥ ('शारिका' इति) तालव्यादिपाठे 'शृ हिसायाम्'
(भ्वा० प० से०) धातुः । शृणाति दुःखं विरहिणीनाम् । प-
क्षिभेदः ॥ (१) ॥३॥ हिकनम् । 'हिकं अव्यक्ते शब्दे'
(भ्वा० प० से०) । 'गुरोश्च हलः' (३।३।१०३) इत्यः । यद्वा
हिक्यते । 'हिक हिसायाम्' (त्रु० आ० से०) पचावच्
(३।१।१३४) । ऊर्ध्वे वातप्रवृत्तां शब्दविशेषः ॥ (१) ॥३॥
प्रावति । 'अनु गतौ' (भ्वा० उ० से०) ण्युल् (३।१।१३३) ।
'वनमक्षिका' इति मुकुटः । 'पक्षिभेदः' इति स्वामी ॥ (१)
॥३॥ अञ्छति । अर्थेते वा 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) ।
'शुकवल्कोल्काः' (उ० ३।४२) इति साधुः । तेजःपुञ्जः ।
यत्तु—'मूकादयः'—इति सूत्रमुपन्यस्तं मुकुटेन तच्चिन्त्यम् ।
उज्ज्वलत्तादिषु तस्यादर्शनात् ॥ (१) ॥३॥ अपि पील्यते
'पील प्रतिष्ममे' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१९) ।
'वाटि भागुरिरल्लोपम्' इत्येरेल्लोपः । स्वार्थे कन् (५।४।
५) । 'शनेयाति पिपीलिकः' इति पुंस्त्वनापि— इति स्वामी ॥
(१) ॥३॥ तिन्यति । 'तिम आर्द्रभावे' (दि० प० से०) ।
बाहुलकादुक्त् गुणभावश्च ॥ (१) ॥३॥ कणति । 'कण
गतौ' (भ्वा० प० से०) पचावच् (३।१।१३४) । स्वार्थे

१—हेमचन्द्रस्तु 'पञ्जिका पदमञ्जिका' इति मूलं 'पच्यन्ते
व्यक्तीक्रियन्ते पदार्था अनया 'पञ्जिका' । पृषोदरादित्वाञ्जले
'पञ्जिका' ॥ 'अर्थादिपमाप्येव पदानि मनन्ति पदमञ्जिका' इत्येवं-
रीत्या व्याख्यातवान् । प्रयुज्यते स च 'पञ्जिका' शब्दोऽपि
वक्त्रोक्तिपञ्जिकाव्याख्यायां बल्लभदेवेन 'पञ्जिका क्रियते लघुः' इति ॥
'आवक्ष्यपल्लिसनार्था च' णि मुकुटः ॥ २—इदं च 'स्कापि-'
(उ० २।१३) इति सूत्रस्यतिपिपाठाशानमूलकमिति चिन्त्यम् ॥

१—'लङ्का रङ्गपुरीशाखाभाकिनीकुलवातु च' इति मेदिनी ॥
२—हेमचन्द्रस्तु 'टीका निरन्तरव्याख्या' इति मूलं 'सुपमाना विप-
मानां च निरन्तरं व्याख्या यस्यां ता' इत्येवंरीत्या व्याख्यातवान् ॥

कन् (५।४।५) । अतिसूक्ष्मम् ॥ (१) ॥॥ भङ्गस्य करणम् ।
 'तत्करोति-' (वा० ३।१३६) इति ष्यन्तात् । 'अच इः'
 (उ० ४।१३९) । विच्छित्तिः, कौटिल्यभेदो वा । 'व्याज-
 च्छलनिभे भङ्गिनैर्दर्मतननीलिका' इति रत्नसः ॥ (१) ॥॥
 तु बहु रज्यतेऽस्यां रजसा । 'रज राने' (भ्वा० प० अ०) ।
 'हलश्च' (३।३।१२०) इति घञ् 'चजोः-' (५।३।५२) इति
 कुलम् । तिर्यग्भूतातः ॥ (१) ॥॥ सूच्यतेऽनया । 'सूच
 पैशुन्ये' नुरादिः । अच इः (उ० ४।१३९) 'स्त्री सूचिर्द्वय-
 भेदे च व्यधनीशिवयोरपि' इति रत्नकोषः ॥ (१) ॥॥
 महनम् । अनया वा । 'मह पूजायाम्' (भ्वा० प० से०) ।
 किन् (३।३।९१) । ढलं (८।१।३१) घत्व (८।२।४०) हुत्व
 (८।४।४२) ढलोप (८।३।१३) दीर्घाः (६।३।१११) ।
 'माढिः पत्रशिरा' इति रत्नकोषः । 'माढिः स्त्री पत्रमङ्गौ च
 दैन्यस्यापि प्रकाराने' (इति मेदिनी) ॥

पिच्छावितण्डाकाकिण्यश्चूर्णः शाणी द्रुणी वरत् ।

सातिः कन्था तथासन्दी नामी राजसभापि च ९

पिच्छयते । 'पिच्छ वाधे' (तु० प० से०) । 'गुरोध-'
 (३।३।१०३) इत्यः । शाल्मलिनिर्यासः, भजादिमण्डश्च ॥
 (१) ॥॥ वितण्डयते परपक्षोऽनया । 'तडि आधाते' (भ्वा०
 आ० से०) । 'गुरोध-' (३।३।१०३) इत्यः ॥ (१) ॥॥
 ककनम् 'कक लाल्ये-' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।
 १९) । काकमपति । 'अण शब्दे' (भ्वा० प० से०) ।
 ण्ण (३।२।१) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'पणगण्डकयो-
 स्तुयं उदमानस्य काकिणी' इति रुद्रः ॥॥ रत्नसत्तु नान्ते-
 ष्वप्याह-'पणोदमानगण्डानां तुर्याशोऽपि च काकिनी' इति ।
 तत्र 'अन प्राणने' (अ० प० से०) वातुर्वोध्यः । आढकस्य
 पद्मासत्तो भाग उदमानः । उर्कं च गगितावल्याम्—
 'कुल्या स्यादष्टभिर्द्वैर्गणैर्गणपादेन चाढकः । अतोऽर्धशतिको
 भाग उदमानमुदाहृतम्' इति ॥ (१) ॥॥ 'चूर्णो धूर्त्वा
 क्षारभेदे चूर्णानि वासयुक्तिषु' (इति मेदिनी) । चूर्णस्य
 करणम् । 'तत्करोति-' (वा० ३।१।२६) इति ष्यन्तात् 'अच
 इः' (उ० ४।१३९) । यद्वा चरणं चोरणं वा । 'घृणिदृष्टि-
 पार्णिचूर्धिभूणयः' (उ० ४।५।२) इति साधुः ॥ (१) ॥॥
 शणस्य विकारः । 'तस्य विकारः' (४।३।१२०) इत्यण ।
 'दिङ्माण-' (४।१।१५) इति स्त्रानां । 'शाणः' इत्यण्ये ॥ (१)
 ॥॥ द्रुणति । 'द्रुण जङ्घ्ये वधे गर्तो' (तु० प० से०) । 'इयु-
 पध-' (३।१।१३५) इति कः । 'जातेः-' (४।१।६३) इति
 ङीप् । 'द्रुण्यन्तुद्रोणोक्च्छय्योः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥
 दरणम् । दीर्घते वा 'दृ विदारणे' (भ्या० प० से०) 'भवे'
 (भ्वा० प० से०) । वा 'दृदृभसोऽदिः' (उ० १।१।३०) । 'दरत्
 म्रियां प्रपातेऽपि भयपर्वतयोरपि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥
 सननम् । सानं वा । 'पणु दाने' (तं उ० से०) । 'पोऽन्त-

कर्मणि' (दि० प० अ०) इति वा । 'जतियूति-' (३।३।९७)
 इति साधुः । 'सातिर्दानावसानयोः' (इति हेमः) ॥ (१)
 कर्म्यते । 'कमु कान्तौ' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकात्घञ् ।
 'कन्था नृन्मयभित्तौ स्यात्तथा प्रावरणान्तरे' (इति मेदिनी)
 ॥ (१) ॥॥ आस्यतेऽस्याम् 'आस उपवेशने' (अ० प०
 से०) । 'श(अ)द्वादयश्च' (उ० ४।१६८) इति साधुः ।
 'कुन्दादयश्च' इति मुकुटधिन्यः । एतत्पाठदर्शनात् । 'वे-
 प्रासनमासन्दी स्त्री वृषी च त्रतिकासनम्' ॥ (१) ॥॥ न-
 भ्यतेऽनया । अस्यां वा । 'णम हिंसायाम्' (भ्वा० आ०
 से०) । 'इयजादिभ्यः' (वा० ३।३।१०८) । 'नाभिर्मुल्य-
 नृपे चक्रमध्यक्षत्रिययोः पुमान् । द्वयोः प्राणिप्रतीके स्या-
 त्त्रियां कस्तूरिकामदे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥ राज्ञः
 सभा ॥ (१) ॥॥

झल्लरी चर्चरी पारी होरा लङ्गा च सिधमला ।

लाक्षा लिङ्गा च गण्ड्या गृध्रसी चमसी मसी १०

झर्जते । 'झर्झ भर्त्सोक्तयोः' (तु० प० से०) । बाहुल-
 कादरन् पृषोदरादिः (६।३।१०९) गौरादिः (४।१।४१) ।
 'झल्लरी झिल्लरी च द्वे हुङ्कुके वाळचक्रके' (इति मेदिनी) ॥
 (१) ॥॥ चर्चते । 'चर्च उर्चौ' (भ्वा० प० से०) ।
 बाहुलकादरन् । गौरादिः (४।१।४१) । 'चर्चरी गीतभेदे
 च केशमित्करशब्दयोः' ॥ (१) ॥॥ पारयति । पारयते
 वा । 'पृ पूर्तौ' नुरादिः । पचायच् (३।१।१३४) । घञ्
 (३।३।१९) वा । गौरादिः (४।१।४१) । 'कर्क(गर्ग) रीपूरयोः
 पारी पादरत्नं च हस्तिनः' (इति विश्वः) ॥ (१) ॥॥
 होलति । हुल्यते वा । 'हुल हिंसासंवरणयोः' (भ्वा० प० से०) ।
 पचायच् (३।१।१३४) घञ् वा । रलयोरेकत्वम् । 'होरा तु
 लम्ने रादयर्थे रेखाद्यान्त्रभिदोरपि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥
 लटति । 'लट् वाल्ये' (भ्वा० प० से०) । 'अग्रप्रुपिलटि-'
 (उ० १।१।५१) इति हुन् । 'लङ्गा करङ्गभेदे फलेऽवधे
 स्रगान्तरे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥ सिधमत्त्वस्याः ।
 सिध्मादिभ्यश्च' (५।२।९७) इति लृच् । 'सिधमला मत्स्य-
 विकृता वाच्यवचु किलासिनि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥
 लाप्यते । 'लप गिल्पयोगे' नुरादिः । बाहुलकात्सः । यद्वा
 लङ्यते । 'लङ्ग आलोचने' (तु० उ० से०) घञ् (३।३।१९) ।
 पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) 'लाक्षारोचना-' (४।२।२) इति
 निर्देशाद्वा दीर्घः ॥ (१) ॥॥ लङ्यते । 'लङ्ग आलोचने'
 (तु० उ० से०) घञ् (३।३।१९) पृषोदरादित्वात् (६।३।
 १०९) अस्य इः । यूकाण्डम् ॥ (१) ॥॥ गण्ड्यते । 'गडि
 चदनकदेशे' (भ्वा० प० से०) । 'गण्डेश्च' (उ० ४।७८)
 इत्यृच् । पुंसपि । 'गण्ड्यो मुखपूर्वामपुष्करप्रसृताङ्गलिः'
 (इति रुद्रः) । 'उन्नतनाभिस्तु गण्ड्या नापि मुखपूर्तिः' इति
 वोपाहितः ॥ (१) ॥॥ गृध्रमपि स्याति । 'पोऽन्तकर्मणि' (दि०

प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । गौरादिः (४। १।४१) ङीप् । ऊरुसंध्या वातरोगः । (१) ॥*॥ चम्यते । 'चमु अदने' (भ्ना० प० से०) 'अलविचमितमि-' (उ० ३।११७) इत्यसच् । गौरादिलात् (४।१।४१) ङीप् । 'च- मसो यज्ञपात्रस्य भेदेऽत्री पिष्टके त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ मस्यति । 'मसी परिणाने' (दि० प० से०) । पंचायच् (३।१।१३४) । 'मैला मसीजलं पत्राज्जनं च स्यान्मसिर्द्वयोः' इति त्रिकाण्डशेषः ॥

इति खालिङ्गशेषः ॥

पुंस्त्वे सभेदानुचराः सपर्यायाः सुरासुराः ।

स्वर्गयागाद्रिमेघाच्छिद्रुकालासिशारायः ॥ १३ ॥

'पुंस्त्वे' इत्यधिकारः । सह भेदेऽनुचरैश्च वर्तमानाः, सह पर्यायवर्तमानाः, सुरासुराश्च देवदेव्याः । अमरा निर्जरा देवाः । सुरभेदाः—तुपिताः, साध्या, आभास्वराः, इन्द्रः, शक्रः, सूर्य आदित्यः । देवानुचराः—हाहाः, हृह्रः, तुम्बुरुः, नारदः, मातलिः । असुरपर्यायाः देव्याः, देतयाः, दानवाः । देवभेदाः—बलिः, नमुचिः, जम्मः । देवानुचराः—कृष्मा- ण्डमुण्डकुन्माण्डादयः । 'देवतानि' देवताः इत्यादीं बाधो- ऽस्य । स्वर्गादय एकोनविंशतिः सभेदाः सपर्यायाश्च पुंसि स्युः । स्वर्गः, नाकः, त्रिदिवः । 'द्योदिवां द्वे स्त्रियां ह्रींवे त्रिविष्टपम्' इति । विशेषवाधितः । यज्ञः, मखः, क्रतुः । तद्देदाः— उक्त्यातिरात्रामिश्रोमाश्वमेधाः । अद्रिः, गिरिः, पर्वतः । भेदाः— मेरुः, हिमवान्, सह्यः । 'गन्धमादनम्' इति वाधः । मेघः, घनः, जलदः । भेदाः—पुष्करावर्तकादयः । 'अभ्रम्' इति तु वाधः । अग्निः, समुद्रः सागरः भेदाः—क्षीरोदः, लवणोदः । इः, वृहः, शाखा । भेदाः—वृहः, वटः, आम्रः । पाटलाशिंशपादेर्वाधः । कालः, दिष्टः, समयः, भेदाः—मासः । पक्षः, ऋतुः । दिनतिथ्यादीं वाधः । अतिः, सङ्घः, मण्डलाग्रः । भेदाः—नन्दकः, चन्द्रहासः । 'कटिन्नम्' इत्यादीं वाधः । शरः, बाणः, विधिखः । भेदाः—नाराचः, काण्डः, भलः । 'इषुर्द्रयोः' इति वाधः । अरिः, शत्रुः, अरातिः । भेदाः—आततायी ॥

करगण्डौ प्रदोर्दन्तकण्ठकेशनखस्तनाः ।

अहाहान्ताः श्वेडभेदा रात्रान्ताः प्रागसंख्यकाः ॥ १२ ॥

करो राजप्राहो भागः रश्मिः, पाणिश्च । मरीच्यादीनां

१—एवमिकारान्तत्वानुपपत्त्या विन्यमेतत् । तस्मात् 'सर्व- धातुस्य इत्' (उ० ४।१।२८) इति बोध्यम् । ततः 'कृदिकाराव' (ग० ४।१।४५) इति वा ङीप् । अत एव 'अथ क्रीपुंसयोः केलिर्निर्णयोनिर्दत्तिर्मुनिः' इति त्रिकाण्डशेषः संगच्छते । २—नृध- न्वोऽधोऽपि—। 'मलिनाम्बु मयी मनी' इति हेमाद्र । तत्र नपति दिनक्ति औज्वल्यम् । 'मप हिंसायान्' (न्या० प० से०) इति धातुबंधः ।

तु वाधः । गण्डः, कपोलः । ओष्ठः, दन्तच्छदः, अधरः, । दोः, प्रवेष्टः । भुजादेः 'द्वयोः' इति वाधः । दन्तः, द- शनः, रदः । भेदः—जम्मः । कण्ठः, गलः । 'समीप- गलशब्देषु कण्ठं त्रिषु विदुर्बुधाः' इति शाश्वतः । केशः, कचः । नखः, पुनर्भवः । 'नखरोऽस्त्रियाम्' इति वाधः । स्तनः, कुचः, पयोधरः । अहश्च अहश्च अन्ते येषां ते पुंसि स्युः । परब्रह्मिणापवादोऽयम् । अहः पूर्वम्—पूर्वाहः, अपराहः । द्वयोरहोः समाहारो बृहः, ग्र्यहः । अत्र 'स न- पुंसकम्' (२।४।१) इत्यस्यापवादः । श्वेडो विषम् । तद्देदाः पुंसि स्युः । सौराष्ट्रिकः, शौक्लिकेयः, ब्रह्मपुत्रः । रात्रोऽन्तो येषां ते । प्राक् पूर्वपदं न संख्या येषां ते पुंसि स्युः । परव- द्भिज्ञतापवादोऽयम् । परत्वात्समाहारनपुंसकतामपि वाधते । तेन अहोरात्रः, । सर्वरात्रः, पूर्वरात्रः । 'प्रागसंख्यकाः' इति किम् । 'पञ्चरात्रम् ॥

श्रीवेष्टाद्याश्च निर्यासा असन्नता अवाधिताः ।

कशेरुजनुवस्तूनि हित्वा तुरुविरामकाः ॥ १३ ॥

श्रीवेष्ट आद्यो येषां ते निर्यासा वृक्षद्रवाः पुंसि स्युः । श्री- वेष्टः, सरलः, द्रवः । 'श्रीपिष्टः' इति कचित्पाठः । आयेन श्रीवासः, वृक्षधूपः, गुरुगुलः, तिलहृकः इत्यादयः पुंसि बोध्याः । असन्ता अन्नन्ताश्च पुंसि स्युः । अक्षिराः, वेधाः । चन्द्रमाः । कृष्णवर्त्मा, प्रतिदिवा, मधवा, । अवाधिताः किम् । अप्सर- सः, जलकसः, सुमनसः, लोम, साम, वसं । तुश्च रुश्च तुरू तां विरामां विरामे वां येषां ते पुंसि स्युः । कशेरुदीनि वि- हाय । हेतुः, सेतुः, धातुः । ऊरुः, मेरुः, त्सरः । 'कशेरु- तुवस्तूनि हित्वा' इति व्यर्थम् । 'अवाधिताः' इत्यस्यान्वयसं- भवात् । वस्तुतस्तु 'अवाधिताः' इत्यपि व्यर्थम् । 'विश- पर्थववाधितः, इत्यनेन निर्वाहांत् । अत एव दावेथादिषु निर्वाहः ॥

कपणभमरोपान्ता यद्यदन्ता अमी अथ ।

पथनयसद्रोपान्ता गोत्राख्याश्चरणाह्वयाः ॥ १४ ॥

ककारादिद्वादशवर्णोपधा अदन्ताः पुंसि स्युः । अङ्कः, लो- कः, अर्कः । मापः, तुपः, रोपः । पायाणः, गुणः, घुणः । 'दर्भसरभगर्दमाः । होमः, ग्रामः, धूमः । शर्मरः, शीकरः, समीरः' यूपः, कूपः, सूपः । कलापः । सार्थः, नाथः, श- पयः । इनः, अपघनः, जनः । अपनयविनयप्रणयाः रसहा- सपनसाः पटस(र)ट-करदाः । मुकुटस्तु—पोपान्तादिषु 'अ- दन्ताः' इति न संबध्यते, अयादिरवात्—इत्याह । गोत्रायु- पाख्यादीनुदाहरति च । गोत्रं वंशं आख्यायते व्यपदिश्यते धे- स्ते । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति टः । गोत्र- स्यादिपुरुषाः प्रवरश्च पुंसि स्युः । स्वामी तु 'अपत्यप्रत्ययान्ताः' इति व्याहृत्यत् । तदसत् । 'अपत्यप्रत्ययान्तः' इत्यनेन पुनरु- क्तिप्रसङ्गान् । गांतमः, भरद्वाजः, वसिष्ठः । चरणानां वेदशा- खानामाह्वया नामानि । कठः, कलापः, वट्टुचः ॥

नाम्यकर्तरि भावे च घञजन्तङ्गणघाथुचः ।

ल्युः कर्तरीमनिज्भावे को घोः किः प्रादितोऽन्यतः

॥ १५ ॥

घवाद्यः सप्त प्रत्ययाः संज्ञायां विषये, कर्तृभिन्ने कारके, भावे च ये विहिताः तदन्ताः पुंसि ल्युः । प्रासीदन्स्मिन्मनांसि प्रासादः । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । प्रास्यते प्रासः विदन्त्यनेन वेदः, प्रपतन्त्यस्मात्प्रपातः । भावे पाकः, त्यागः, रोगः । चकारात् 'पदरुज-' (३।३।१६) इति घञ्, दायो घायः, इत्यादयोऽसंज्ञायां विहिता अपि गृह्यन्ते । चयः, जयः । 'एरञ्' (३।३।५६) । करः, गरः, लवः, स्तवः 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । 'यजयाचयत्-' (३।३।९०) इति नङ् । यज्ञः, यलः । 'नङ्' इत्युपलक्षणम् । 'स्वपो नन्' (३।३।९१) अपि गृह्यते । 'स्वप्नः संवेश इत्यपि' इति वा पुंस्त्वसिद्धिविध्या । न्यादनम्—न्यादः । 'नौ ण च' (३।३।६०) इति णः । 'पुंसि संज्ञायाम्-' (३।३।११८) इति घः । उरदृढदः, प्रच्छदः । 'द्वितोऽथुच्' (३।३।८९) । श्रयथुः, वेपथुः । 'पंचिनन्दि-' (३।१।१३४) इति नन्द्यादिभ्यो विहितो ल्युः पुंसि स्यात् । नन्दनः, रमणः, मधुसूदनः । संज्ञायामिदम् । असंज्ञायां तु 'कृतः कर्तृर्थसंज्ञायाम्' इति सिद्धम् । इमनिजन्ताः पुंसि । 'पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा' (५।१।१२२) । प्रथिमा, महिमा । इह 'भावे' इति न संबध्यते । कर्मार्थस्येमनिजोऽसंप्रहांपतेः । चण्डस्य ऊर्म भावो वा चण्टिमा, महतः कर्म भावो वा महिमा । स्वामिमुकुटौ तु 'वरिमा' 'तरिमा' इत्याद्यौणादिकेमनिज्वारणाय 'भावे' इति संबन्धयतुः । तत्र । 'कृतः कर्तृर्थसंज्ञायाम्' इत्यनेन तत्र सिद्धत्वात्, प्रीधातोरौणादिकमनिनन्तः प्रेमशब्दः । 'सुपि स्थः' (३।२।४) इति योगविभागाद्भावे कः, 'घवर्थे कः' (वा० ३।३।५८) इति च । आखृत्थः, प्रस्थः । उपसर्गादन्त्यस्माच्च सुवन्तान् परो यो युस्तस्माद्विहितो यः किप्रत्ययस्तदन्तः पुंसि स्यात् । 'उपसर्गं घोः किः' (३।३।९२) । 'कर्मण्यधिकरणे च' (३।३।९४) । निधिः, आधिः, विधिः, उदधिः, जलधिः । अत्र 'प्रादितोऽएन्यतः' इति व्यर्थम् । 'घोः किः' इत्यनेनैवेष्टसिद्धेः ॥

द्वन्द्वेऽश्ववडवावश्ववडवानसमाहृते ।

कान्तः सूर्येन्दुपर्यायपूर्वोऽयःपूर्वकोऽपि च ॥ १६ ॥

अश्वश्च वडवा च । 'पूर्ववदश्ववडवौ' (२।४।२७) इति परवर्द्धितापवादः । द्वित्वमविवक्षितम् । तेन 'अश्ववडवान्' । असमाहृते किम् । अश्ववडवम् । 'विभाषा वृक्षमृग-' (२।४।१२) इति चैकवद्भावः । सूर्येन्दुनामपूर्वः कान्तशब्दः पुंसि । सूर्यकान्तः । चन्द्रकान्तः । अयस्कान्तः ॥

१—'नन्दिग्रदिपचिविन्यः-' (३।१।१३४) इत्येवं सूत्रसत्त्वेनोक्तोपन्यासो मनःकल्पित एव ॥

घटकश्चानुवाकश्च रलुकश्च कुडङ्गकः ।

पुहो न्युहः समुद्रश्च विटपट्टघटाः खटः ॥ १७ ॥

घटति । 'घट वेष्टने' (भ्वा० प० से०) । कुन् (उ० २।३२) । मापपिष्टविकारः ॥ (१) ॥३॥ अनु उच्यते । 'घञ् भाषणे' (अ० प० अ०) । घञ् (३।३।१९) । 'चजोः-' (७।३।५३) इति क्तवम् । ऋग्यजुःसमूहः ॥ (१) ॥३॥ ल्यते । 'लल ईप्सायाम्' (भ्वा० प० से०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । रलयोरेकत्वम् । लक्यते । 'लक आसादने' ( ) 'पुंसि संज्ञायाम्-' (३।३।११८) इति घः । रल् चासौ लकश्च । 'पक्ष्मकम्बलम्-' ॥ कुटति । 'कुट कौटिल्ये' (तु० प० से०) । क्तिप् (३।२।१७८) । कुट् अङ्गमस्य । 'शेषाद्विभाषा' (५।४।१५४) इति कप् । 'कुडङ्गको ना छदिः पिटम्' इति बोपालितः । 'वृक्षलतागृहम्' इति स्वामी । 'कुटङ्गकः' इति क्वचित् पाठः । तत्र कुटेः 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति के शकन्ध्वादित्वं (वा० ६।१।९४) बोध्यम् ॥ (१) ॥३॥ पुमांसं खनति । पुंसा खन्यते वा । 'खनु अवदारणे' (भ्वा० प० से०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०९) । पुहः काण्डमूलम् ॥ (१) ॥३॥ न्युहयते । 'उखि गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'पुंसि संज्ञायाम्-' (३।३।११८) इति घः । 'न्युहः सम्यध्नोत्रे च साम्नः पट्टमणवेपु च' (इति मेदिनी) ॥३॥ 'न्युह' इति दीर्घपाठे तु प्रपोदरादित्वात् (६।३।१०९) यत्रकर्मण्यजपन्यूहसामनु' (१।२।३४) इति निर्देशाद्वा, दीर्घः ॥ (१) ॥३॥ समुद्रम्यते । 'गम्ल गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'अन्येष्वपि-' (वा० ३।२।४८) इति डः । संपुटकः ॥ (१) ॥३॥ घटति । 'विट आक्रोशे' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । 'विटोऽर्शं धवले पित्रे मूपिके खदिरैऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ पटति । पट्यते वा । 'पट गतौ' (भ्वा० प० से०) । वाहुलकात् । 'पट्टः पेपणपापाणं त्रणादीनां च बन्धने । चतुष्पथे च राजादिशासनान्तरपीठयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ तल्यते । 'तट उच्छ्राये' (भ्वा० प० से०) । धन्यते वा । 'धन शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घः । तस्य थः । नस्य टो वा । 'परीक्षार्थतुलायां च घटः सूरिभिरिष्यते' इति विश्वः । 'घटो दिव्यतुलायां स्याद् घटो चीरे च वाससः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ खट्यते । 'खट काह्वायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घः । 'खटोऽन्धकूपलपयोः प्रहारान्तरटङ्गयोः' (इति मेदिनी) ॥

कोट्टारवट्टहट्टाश्च पिण्डगोण्डपिचण्डघट् ।

गडुः करण्डो लगुडो वरण्डश्च किणो घुणः ॥ १८ ॥

कुट्यते । 'कुट छेदने' (तु० प० से०) । 'प्रतापने' (तु०

आ० से०) वा । 'बाहुलकादारन् गुणश्च । 'कोट्टारो नागरे
 कूपे पुष्करिण्याश्च पाटके' इति रसतः ॥ (१) ॥३॥ घट्टवतेऽ-
 ल्मिन् । 'घट्ट चलने' (भ्वा० आ० से०) । 'हलश्च' (३।३।
 १२१) इति 'घच्' । 'घाट' इति प्रसिद्धः ॥ (१) ॥३॥ के-
 वित्तु 'कोट्ट' 'अरघट्ट' इति छित्वा 'कोट्टे दुर्गपुरम् । अर-
 घट्टः कूपभेदः' इति व्याचक्षुः । तत्र कुट्टघातोर्षे वाहुलका-
 द्रुणः । अर्शश्चायववसदृशैः काष्ठविशेषैर्घट्टयते रच्यते—अर-
 घट्टः कृपाजलनिःसारणार्थं घटीयन्त्रमित्यन्ये ॥ (१) ॥३॥
 हट्टन्वत् । 'हट्ट दीप्तौ' (भ्वा० प० से०) । वाहुलकात्तः ।
 हट्ट व्यापणः ॥ (१) ॥३॥ पिण्ड्यते, पिण्डते वा । 'पिडि संघाते'
 (भ्वा० आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । घच्
 (३।३।१९) वा । 'पिण्डो बोले बले सान्ने देहागारै-
 रुदेशयोः । देहनात्रे निवापे च गोलसिंहकयोरपि ।
 सोण्डूपुत्रे च पुंसि सान्द्राविमार्जिवनायसोः । पिण्डी तु
 पिण्डतगरेऽलावृखर्जूरभेदयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥
 गोरण्ड इव । 'गोरण्डः पामरजातौ च वृद्धनाभौ च तद्वति'
 (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ अपि चण्डते, अनेन, अत्र वा । 'चडि
 कोपे' (भ्वा० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घच् ।
 'वाष्टि भागुरि-' इत्यपेरल्लोपः । 'शस्ते, पिचण्ड उदरे पशो-
 रवयवे पुमान्' (इति मेदिनी) शस्ते देहे ॥ (१) ॥३॥ '-पि-
 चण्डवत् कोट्टारादयः पुंसि' इत्यन्वयः ॥३॥ गडति । गञ्यते
 वा । 'गड सेवने' (भ्वा० प० से०) । वाहुलकाद्गुः । 'गडुः
 पृष्ठगुदे कुञ्जे' इति विश्वः ॥ (१) ॥३॥ क्रियते । 'डुहृच्'
 (त० उ० अ०) 'अण्डन् कृच्छ्रवृश्चः' (उ० १।१२९) 'कर-
 ण्डो नद्युकोपासिकारण्डवदलाडके' (इति मेदिनी) ॥ (१)
 ॥३॥ लगति । 'लगे सङ्गे' (भ्वा० प० से०) । वाहुलकाद्गुच् ।
 लगुडो यष्टिः ॥ (१) ॥३॥ शृणोति, त्रियते वा । 'शृच् वरणे'
 (स्वा० उ० से०) । अण्डन् (उ-१।१२९) । 'वरण्डोऽप्य-
 न्तरावेदी समुहसुखरोगयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ क्यति ।
 'कण गतौ' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । प्र-
 पोदरादित्वात् (६।३।१०९) अत इः । किणो मांसप्रस्थिः
 व्रणजं चिह्नं च ॥ (१) ॥३॥ घोगते । 'घुण भ्रमणे' । (भ्वा०
 आ० से०) । 'इगुपध-' (३।१।२।१३५) इति कः । 'घुणः
 स्यात्काष्ठवेधके' इति रत्नकोशः ॥

१—'कोट्टः पुंडीवलिङ्गः-' इत्यभिधानचिन्तामणौ हैमः ।
 २—'प्रकाण्डो विष्ये शस्ते मूलस्कन्धान्तरे तरोः' 'पिच-
 ण्डमुदरे विधात्पशोरवयवेऽपि च' इति विश्वस्य 'प्रकाण्डः
 सन्धसक्तयोः । स्कन्धमूलान्तरे तरोः' 'पिचण्डोऽवयव-
 पशोः। उदरे च' इति हैमस्य च संवादात् 'नानार्थः प्रथमान्तोऽत्र
 संचेदादौ प्रकीर्तितः' इति मेदिनीकारप्रतिशान्दभषयाच्च 'शस्ते'
 इत्यस्य प्रकाण्टशब्दार्थत्वेनात्र तस्य व्याख्यानमशानमूलम् ॥

दृतिस्तीमन्तहरितो रोमन्थोद्गीथबुहुदाः ।
 कासमदोऽर्बुदः कुन्दः फेनस्तूपौ सपूपकौ ॥१९॥
 त्रियते । 'द्व् आदरे' (तु० आ० अ०) । क्चिच् (३।३।
 १७४) 'दृतिश्चर्मपुटे मत्स्ये ना' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥
 सीत्रोऽन्तः । शकन्वादिः (वा० ६।१।९४) केशविन्यासः ॥
 (१) ॥३॥ हरति, हियते वा । 'हृच् हरणे' (भ्वा० उ०
 अ०) 'हृच्छरहि-' (उ० १।९७) इतीतिः 'हरिदिशि क्रियां
 पुंसि हयवर्णविशेषयोः । अक्रियां स्यात्तृणे च' (इति मेदिनी)
 ॥ (१) ॥३॥ रोमस्य मन्थो रोमन्थः । प्रपोदरादिः । (६।३।
 १०९) । पशूनां चर्वितस्य चर्वणम् ॥ (१) ॥३॥ उद्गीयते ।
 'गै शब्दे' (भ्वा० प० अ०) । 'गश्चोदि' (उ० २।१०) इति
 धक् । यत्तु-'न्दुदोः शोङ्गाम्याम्' इति सूत्रं मुकुटेनोपन्यस्तम् ।
 तदुज्ज्वलदत्ताद्युणादिवृत्तिषु न पद्यामः । 'उद्गीथः प्रणवः
 सामवेदध्वनिः' इत्यदणः ॥ (१) ॥३॥ 'बुद्' इत्यव्यक्तध्वनिं
 बुन्दति करोति 'उ बुन्दिद् निशानने' (भ्वा० उ० से०) ।
 मूलविभुजादित्वात् (वा० ३।२।५) कः । बुद्बुदो जलविकारः ॥
 (१) ॥३॥ काचं च्छदति । 'च्छद क्षोदे' (क्या० प० से०) ।
 'कर्मण्यण्' (३।२।१) वेसवारभेदः ॥ (१) ॥३॥ अरं बुन्द-
 ति । 'बुन्दिद्' (भ्वा० प० से०) मूलविभुजादिः (वा० ३।२।
 ५) । प्रपोदरादिः (६।३।१०९) । 'अर्बुदो मांसकीलेऽत्रौ
 पुरुषे दशकोटिषु । महीधरविशेषे ना' (इति मेदिनी) ॥३॥
 'अर्दनिः' इति पठित्वा 'अग्निः' इति व्याख्यत मुकुटः ।
 तत्र 'अर्द गतौ' (भ्वा० प० से०) । अनिप्रलयः ॥ (१)
 ॥३॥ स्कुन्दते । 'स्कुदि आप्रवणे' (भ्वा० आ० से०) ।
 पचाद्यच् (३।१।१३४) । प्रपोदरादिः (६।३।१०९) । 'कु-
 न्दो नाव्येऽत्री, मुकुन्दप्रमिनिध्वन्तरेषु ना' (इति मेदिनी) ॥
 (१) ॥३॥ स्कायते । 'स्कायी वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) ।
 'फेनमीनौ' (उ० ३।३) इति साधुः ॥ (१) ॥३॥ स्तूपते ।
 'दृच् स्तुतौ' (अ० उ० अ०) । 'स्तुवो दीर्घश्च' (उ० ३।२५)
 इति पः । स्तूप्यते वा । 'दृप ससुच्छ्राये' (उ० प० से०) ।
 घच् ॥—घृतादिकृतकूटः—इति मुकुटः ॥ (१) ॥३॥ पु-
 नाति, पूयते वा । वाहुलकात्पक् ॥३॥ स्वानी तु 'यूप'
 शब्दं पठति । यौति, यूयते वा । 'यु मिश्रणे च' (अ० प०
 से०) 'कुसुम्यां च' (उ० ३।२७) इति दीर्घः क्चिच् । स्वायं
 कच् (वा० ५।४।५) ॥

आतपः क्षत्रिये नामिः कणपक्षुरकेद्राः ।
 पूरक्षुरप्रचुक्राश्च गोलहिङ्गलपुद्गलाः ॥ २० ॥
 आतपति । 'तप संतापे' भ्वा० प० अ०) । पचाद्यच्
 (३।१।१३४) ॥ (१) ॥३॥ कर्णं पाति पिवति वा । 'आतो
 ऽसुप-' (३।२।३) इति कः । (प्रासविशेषः) ॥३॥ क्वचित्

१—'अर्बुदो मांसपरपि दशकोटिषु न स्त्रियान्' इति बहुत्र
 पाठ आसीत् ॥ २—घातुपाठादिषु तु हत्त्वोपध पशोपधभ्यते ॥

'कुणपः' इति पाठः । 'कुणपः' प्रतिगन्वा शवेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ क्षुरति । 'क्षुर विलेखने' (तु० प० से०) । 'इगुपथ-' (३।१।१३५) इति कः । 'क्षुरः स्याच्छन्दनद्रव्ये कोकिलाले च गोक्षुरे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ के वृणाति । 'वृ विदारणे' (क्या० प० से०) । पचायन् (३।१।१३४) । यद्वा के दीर्यते । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । केकरः । संव्यवहारपदार्थश्च । 'तत्तमेदः' इत्यन्ये ॥ (१) ॥३॥ पूरयति । 'पूर पूरणे' (तु० उ० से०) । पचायन् (३।१।१३४) 'पूरो जलप्रवाहे स्याद्रणसंशुद्धिस्त्राययोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ क्षुरं प्राति । क्षुर इव प्राति वा । 'प्रा पूर्वो' (अ० प० अ०) 'धातोऽनुप-' (३।२।३) इति 'उपि' (३।२।४) इति योगविभागाद्वा कः । सुकृत्स्तु 'सुरप्रः' इति क्वर्गद्वितीयादि पठति । वागमेदः ॥ (१) ॥३॥ च-त्रयवेऽनेन । 'चक वृत्तां प्रतिघाते च' (भ्वा० प० से०) । 'चक्रिचन्योरुचोपधायाः' (उ० २।१४) इति र्क् । 'सुक्रे' श्रुत्वात्, चाङ्गैर्थां त्री, पुंस्यन्तेऽन्लवेत्तसे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ गुब्धते । 'गुट रक्षायाम्' (तु० प० से०) । घञ् (३।३।१९) । रलयोरैकत्वम् । 'गोला गोदावरीसत्योः कुण्टीहृ-र्गयोः त्रियाम् । पद्माञ्जने ऋण्डले चालिङ्गरे बालवेलने । द्वयोर्ल-क्ष्यां, पुमान् कन्पे कन्पयुक्तोऽभिधेयवत्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ हिडु लाति 'धातोऽनुप-' ३।२।३ इति कः । 'हिडुलो' वर्णकद्रव्ये ना भण्डाक्यां तु हिडुली' (इति मेदिनी) ॥३॥ (हिडुल इति) उदन्तपाठे तु सितद्रुदित्वात् (वा० ३।२।१८०) डः । 'सुकृत्स्तु हिडुलु स्यात्तु हिडुलम्' इति पठति ॥ (१) ॥३॥ 'पुन्' इति कुत्सायान्मयम् । पुद्गलति गीर्यते वा । 'रु निगरणे' (तु० प० से०) पचायन् (३।१।१३४) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) वा । 'अचि विभाषा' (८।२।२१) इति वा लः । पुन् गलति वा । 'गल सदन' (भ्वा० प० से०) 'स्रावे' (तु० आ० से०) वा । अच् (३।१।१३४) । 'पुद्गलः सुन्दराकारे त्रिषु पुंस्यात्मदेहयोः' (इति मेदिनी) ॥

वेतालमल्लमल्लाश्च पुरोडाशोऽपि पट्टिशः ।

कुल्मापो रमसश्चैव सकटाहः पतङ्गहः ॥ २३ ॥

वो वायुरिते गतो यस्मात् स वेतः । वेतमलति । 'अल भूपगार्द्र' (भ्वा० प० से०) । 'कनेप्यन्' (३।२।१) यद्वा वे वाद्यो तालः प्रतिष्ठा यस्य । भूताविष्टः शवः ॥ (१) ॥३॥ मङ्गवे । 'मङ्ग धारणे' (भ्वा० आ० से०) । पचायन् (३।१।१३४) । मल्यते । घञ् (३।३।१९) 'मल्लः । पात्रे कपोले च मत्स्यभेदे वलीयसि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ मङ्गवे, मल्यते, वा । 'मङ्ग परिभाषणहिंसादानेषु' (भ्वा० आ० से०) । पचायन् (३।१।१३३) । घञ् (३।३।१९) वा । 'मल्लः स्यात्पुंसि मङ्गके शत्रुभेदे पुनर्द्रव्योः । मङ्गातक्यां त्रिषां मल्ली' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ पुरः प्रयत्नं दायान्वयेनम् । 'द्राप् दाने' (भ्वा० उ० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) । पृषोदरादित्वात् (३।३।१०९) । 'त्रीह्यश्च पुरोडाशे' (४।३।१४८) इति निर्देशाद्वा दस्य ङः । 'पुरोडाशो हविर्भेदे च-नस्यां पिष्टकस्य च । रसे सोमलतायाश्च हुतश्रेये च क्रीतितः' इति विश्वः ॥ (१) ॥३॥ 'पट्टीः त्री पट्टभेदे स्याच्छलटे कु-म्मिकाद्वये' (इति मेदिनी) । पट्टि इति । 'शो तन्कुरणे' (दि० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥३॥ ('पट्टिसः' रति) दैन्यसान्त इति सुकृटः । तत्र 'पोऽन्त-कनेपि' । (दि० प० अ०) घातुर्बोध्यः । शत्रुभेदः ॥ (१) ॥३॥ क्रीलनम् । 'कुल संस्थाने वन्धुषु च' (भ्वा० प० से०) । संपदादिक्रिप् (वा० ३।३।१०८) । कुलं नपति । 'नप हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'कनेप्यन्' (३।२।१) । 'कुल्मापो यावके प्रोक्तः कुल्मापं काविकेऽपि च' इति (मूर्ध-न्यान्ते) विश्वः । 'कुल्मापं काविके यावके पुमान्' (इति मूर्धन्यान्ते मेदिनी) ॥३॥—घातुपारायणे 'कुल्मासः' इति दन्त्यान्तः । तत्र मत्से । (द्वैवादिक्वात्) घञ् (३।३।१९) । कुल्मासो नायादिमित्थमर्वास्त्रिनन्दनोदं 'खिजुडम्' इति ह्या-तम्—इति सुकृटः ॥ (१) ॥३॥ रमणम् । रमते वनेन वा । 'रम रानन्दे' (भ्वा० आ० अ०) । 'अत्यविचलितसि' (उ० ३।१।१७ इत्यस्य च । 'रमसो वेगहर्षयोः' इति विश्वः ॥ (१) ॥३॥ कृतेनातिद्वयेनाहन्ते गन्तवः । 'हन हिंसागलोः' (अ० प० अ०) 'अन्येभ्योपि' (वा० ३।२।१०९) इति ङः । 'कटाहो द्रवतलादिपाकपात्रेऽपि कपरे । रूपे कटाहः कूर्मपृष्ठे च महिषीशिशौ' इति विश्वः । 'कटाहः कूर्मरूपरे । द्वीपस्य च प्रभेदे च तथा स्यान्महिषीशिशौ । तलादिपाकपात्रे च' ॥ (१) ॥३॥ वृडाति । 'ग्रह उपादाने' (क्या० प० से०) । पचायन् (३।१।१३४) । पततत्वान्मूलद्वैग्रहः । 'पीकदान' इति स्यातः ॥ (१) ॥३॥

इति पुंलिङ्गसंग्रहः ॥

२—'कनिवोमल्लन्तमहापट्टिस' इति महिषापासनावेशार्-इति च ॥

१—यथा 'दशाननक्षिप्तुरप्रष्टम्भितः क्वचिद्वार्षो हिनदी-भित्तिर्यथा' इति हरविलासः—इति च लिखति ॥ २—'चलः कने चला श्रिये' इति विश्वसंवादात्, मेदिनीपुस्तकेऽपि 'चला' लक्ष्यां पुमान् कन्पे' इति पाठस्यैवोपलब्धनात्त्वाच्च हेमदिस्योरपि गोलशब्दस्य कन्पापेक्षनाया व्तुपलब्धेनात्र 'द्वयोः' इति पाठकल्पनं स्तोत्रेऽस्ति तत्वेन हेमनेन । तस्मात् 'गोलः स्यात्तवैवतुले'—इति हेम एव प्रकृतोपयोगी ॥ ३—'वैश्यकोः' इति सुदन्तमन्दनं च पञ्चदे' इत्यादिकम् । हेमचन्द्रेऽपि स्तो-त्रेणाननालाव्याख्यायाम्—वाचस्पतिस्तु 'हिडुलत्तल्लियाम्' इति शीरेऽप्याह—इत्यभिहितवान् ॥

द्विहीनेऽन्यच्च खारण्यपर्णध्वन्नहिमोदकम् ।

शीतोष्णमांसवधिरसुखादिद्रविणं बलम् ॥ २२ ॥

शब्दां हीने ह्येव । अविहारोऽयम् । अन्यदवशिष्टम् ।
 द्रव्यान्संप्रहर्षेणः ह्येव स्यात्, वाक्कविययादन्यः । तत्र
 क्रांतिर्द्रव्यति—खनिति । खनति, खन्यते वा । 'खु ख-
 दारणे' (भ्वा० प० से०) । 'अन्येभ्योऽपि—' (वा० ३।२।
 १०१) इति ङः । 'खनिन्द्रिये पुरे क्षेत्रे शून्ये विन्दी विहा-
 नति । संवेदने देवलोके शर्मण्यापि नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥
 (१) ॥३॥ अथेते । 'श्रु गती' (भ्वा० प० अ०) । 'अतीर्नित्र'
 (उ० ३।१०२) इत्यन्यः ॥ (१) ॥३॥ पणयति । 'पणं हरि-
 त्तावे' (उ०) । पचायच् (३।१।१३४) । 'पणं
 पत्रे पलाशे ना' ॥ (१) ॥३॥ श्रत्रयति । 'श्रत्र विलेपे गतीं
 तद्दे' (३) । पचायच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥३॥ हन्ति ।
 'हन्तेर्हं व' (उ० १।१४७) इति मन् । 'हिमं तुषारमल-
 योद्भवोः स्यात्पुंसकम् । शीतले वाच्यलिङ्गः' (इति मेदिनी) ॥
 (१) ॥३॥ उनाति । 'उन्दी ह्येदने' (उ० प० से०) । कुन्
 (उ० २।३२) । नलोपः (६।४।२४) ॥ (१) ॥३॥ श्यायते
 ल । 'श्रैङ् गती' (भ्वा० आ० अ०) । 'गल्यर्था—' (३।४।
 ८७) । 'द्रव्यवृत्तिसर्गयोः श्यः' (६।१।३३) इति संप्रसारणम् ।
 'शीतं हिमयुगे ह्येवं शीतलात्सयोऽस्त्रियु । वानारे बहुवारे
 ना' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ औपति । 'उय दाहे'
 (भ्वा० प० से०) । 'इण्णिच् जिदाङ्गुन्यविन्यो नङ्' (उ० ३।
 २) । 'उय्यो श्रौप्ते पुनान्दक्षार्णातयोरन्यत्लिङ्गः' (इति मे-
 दिनी) ॥ (१) ॥३॥ मच्यते । 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) ।
 'मनेर्दावथ' (उ० ३।६४) इति सः । 'मांसं स्यादामिषे ह्येवं
 क्लोर्जाजटयोः त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ दगदि,
 दस्यते वा । 'वधिरु खारणे' (उ० उ० अ०) । 'इपिनदि-
 सुदि—' (उ० १।५१) इति लिच् । 'वधिरौऽङ्गारके पुंलि
 ह्येवं तु क्लृणामृजोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ खन्यते,
 खनति, वा । 'डित्खनेसुद्र चोदात्तः' (उ० ५।२०) इत्यजर्ल ।
 'मुखं निःकरणे वक्त्रे प्रारम्भोपाद्ययोरपि । संख्यन्तरे नाटकादेः
 सन्धेऽपि च नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥३॥ अश्रुते ।
 'अश्रुद् व्याप्तौ, संघाते च' (खा० आ० से०) । 'अश्रुनिच्'
 (उ० ३।१५६) इति क्तिः ॥ (१) ॥३॥ 'द्वदक्षिन्वामिनन्'
 (उ० ३।५०) । 'द्रविणं न द्योतेति (क्ति) कादने च पराङ्-
 ने' इति (मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ वजते । 'वैठ संवरणे' (भ्वा०
 आ० से०) । पचायच् (३।१।१३४) । 'वैठ गन्वरणे ह्ये
 स्थानानि स्यात्सन्धयोः । पुमान् ह्यल्लुपुषे दैत्यप्रभेदे वाक्से-
 ऽपि च । बलयुक्तेऽन्यलिङ्गः स्याद्वाद्यात्कं तु योपिति' (इति
 मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥

फलहेमशुल्बलोहं सुखदुःखशुभाशुभम् ।

जलपुण्याणि लवणं व्यञ्जनान्यमुलेपनम् ॥ २३ ॥

फलति । 'फल निष्पत्ता' (भ्वा० प० से०) । पचायच
 (३।१।१३४) । 'फलं हेतुकृते जातीफले फलकससयोः ।
 त्रिकलायां कञ्जोले शत्राप्रे व्युष्टिलाभयोः' (इति हैमः) ॥३॥
 क्वचित्तु 'हलम्' इति पाठः । हलति । 'हल विलेखने' (भ्वा०
 प० से०) । पचायच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥ हिनोति । 'ही
 गती' (भ्वा० प० अ०) । 'सर्वघातुभ्यो मनिच्' (उ० ४।
 १४५) ॥ (१) ॥३॥ शलति, शल्यते वा । 'शल गती'
 (भ्वा० प० से०) । 'उन्नादयश्च' (उ० ४।१५) इति साधुः ।
 'शुल्बं ताम्रे यङ्गमस्यावारे जलसंनिर्वा' (इति मेदिनी) ॥
 (१) ॥३॥ लोहयति, लुह्यते वा । 'लुह गार्थ्ये' ( ) पचायच्
 (३।१।१३४) । षच् (३।३।१९) वा । 'लोहोऽत्रो गत्रके
 लोहे जोङ्गके सर्ववैजसे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ सुख-
 यति । दुःखयति । 'सुख दुःख तत्क्रियायाम्' (उ० उ० से०) ।
 पचायच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥३॥ शोभते । 'शुभ दीप्तौ'
 (भ्वा० आ० से०) । 'इशुयव—' (३।१।१३५) इति कः ॥
 (१) ॥३॥ न शुभम् ॥ १ ॥३॥ जलमवानि पुण्याणि कुसुद-
 क्मलकन्हारोत्पलानि ॥ (१) ॥३॥ उनाति । 'लृञ् छेदने'
 (त्रया० प० से०) । नन्यादित्युः (३।१।१३४) । 'लवणाहृक्'
 (४।४।२४) इति निर्देशागलम् । 'लवणं सन्धवादीं ना
 सिन्धुरलोमिदो रसे । तद्युक्ते वाच्यलिङ्गः स्यात्तदीभेदद्विषोः
 त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ व्यज्यतेऽनेन 'अङ्गु
 व्यत्त्यादी' (उ० प० से०) । 'करणाधि—' (३।३।११७) इति
 ल्युट् । 'व्यञ्जनं वेमने चिहे इत्युप्यवयवेऽहति' (मेदिनी) ॥
 (१) ॥३॥ अनुल्लिख्यते अनेन वा । 'लिप उपदेहे' (उ० प०
 अ०) कर्मणि (३।३।११३) करणे (३।३।११७) वा ल्युट् ॥
 (१) ॥३॥ (दुः)खादि सपर्यायं त्रिविधेयं च ह्येवं भवति, इति
 सुकृतः ॥

कोट्याः शतादिः संख्यान्या वा लक्षा नियुतं च तत् ।

द्व्यकमसिसुसन्नन्तं यदन्तन्तमकर्तारि ॥ २४ ॥

कोटोर्मिन्ना शतादिका संख्या ह्येव । शतम् । सहस्रम् ।
 अयुतम् । अर्बुदम् । लक्ष्यते । 'लक्ष दर्शने' (उ० आ० से०) ।
 'शुगेथ—' (३।३।१०३) इत्यः । 'लक्षा न पुंलि संख्यायां
 ह्येव व्याजशरव्ययोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ नियुते
 ल । कः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥३॥ 'शतं सहस्रमयुतं
 नियुतं प्रयुतं नवम् । त्रीं कोटिरर्बुदमिति क्रमाद्दशशुनो-
 त्तम्' इति रत्नकोषः ॥३॥ असन्तमित्तन्तनुवन्तमश्रन्तं च-
 ह्येवं तद्वैव । यदाः, पदाः, तेजः । 'तमो ष्वान्ते' गुणे
 शोके ह्येवं वा ना विभुमुदे' (इति मेदिनी) । सर्भिः, हविः,

१—सुकृतं यदाप्यनेन व्याचष्टे । शीतत्वान्यपि—खादि-
 चरपापविशेषं दर्शयि—इत्येव व्याचष्ट ॥ २—अन्तान्दक्ष-
 रित्वात् 'वज प्राग्गते' इत्यन्तोभ्यतोः योग्यः ॥

१—'दृष्टं लक्षं नियुतमश्रवाच्यमिति' इति सुकृतः ।

शोचिः । वपुः, यजुः, धनुः । वने, वने । कैवृवर्जितेऽर्थे व-
दान्त नाम तत् ह्रीवे स्यात् । गननम्, रमणं दानम् ।
अकर्त्तरीति किम् । गन्दनः, रमणः ॥

त्रान्तं सलोपधं शिष्टं, रात्रं प्राक्संख्ययान्वितम् ।
पात्राद्यदन्तैरेकार्यो द्विगुल्लक्ष्यानुसारतः ॥ २५ ॥

त्रयन्दान्तं सकारलकारोपधं च ह्रीवं स्यात् । दात्रम्, पात्रम्,
वत्रम्, विस्त्रम्, वुस्त्रम्, अन्वतमस्त्रम्, कूलम्, मूलम्, शूलम्,
तूलम् । शिष्टमवशिष्टम् । 'अवाधितम्' इति यावत् । शिष्टं
किम् । पुत्रः, वृत्रः, मन्त्रः । हंसः, कंसः । शालः, कालः,
॥३॥ संख्यापूर्वपदं रात्रान्तं ह्रीवम् । त्रिरात्रम्, पञ्चरात्रम् ।
संख्ययेति किम् । अर्धरात्रः, पूर्वरात्रः ॥३॥ पात्रादिभिरद-
न्तैरेकार्यो द्विगुः ह्रीवे स्यात्, शिष्टप्रयोगात् पञ्चपात्रम्, त्रि-
भुवनम् । एकार्यः किम् । पञ्चकपालः पुरोडाशः । तद्विनाशं
द्विगुरयम् । लक्ष्यानुसारत इति किम् । त्रिपुरी, पञ्चपूर्वी,
त्रिवली ॥

द्वन्द्वैकत्वाव्ययीभावौ पथः संख्याव्ययात्परः ।

पृथ्यादृष्टाया बहूनां चेद्विच्छायं संहतौ सभा ॥२६॥

एकत्वे द्वन्द्वो द्वन्द्वकत्वम् । राजदन्तादिः (२।२।३१) ।
पृथीतत्पुरुषेषु, एकत्रस्य प्राधान्यात्तस्यैव लिङ्गान्वयः स्यात्, न
तु द्वन्द्वस्य । एकार्यको द्वन्द्वः समाहारद्वन्द्वः, अव्ययीभावश्च
ह्रीवे स्यात् । पाणिपादम् । अधिहरि ॥३॥ कृतसमासान्तः
'पथिन्'शब्दः ह्रीवे ॥ द्विपथम्, त्रिपथम्, विपथम्, कापथम् ।
संख्याव्ययात्परः किम् । धनपथः । कृतसमासान्तः किम् । अ-
तिपन्थाः, सुपन्थाः ॥३॥ पृथयन्तात्परा तत्पुरुषे ष्टाया । ह्रीवे,
सा चेद्बहूनां संवन्धिनी स्यात् । वीनां ष्टाया । 'ष्टाया बाहुल्ये'
(२।४।२२) इति ह्रीवत्वम् । बहूनां किम् । कुञ्चच्छाया, कु-
ञ्चच्छायम् । 'विभाषा सेना-' (२।४।३५) इति ह्रीवत्वम्
॥३॥ समूहे वर्तमानो यः समाशब्दत्वं दन्तत्त्वरूपः ह्रीवे,
पृथयन्तात्परा चेत् ॥ क्रीसमम् । क्रीसंघातः 'अशाला च'
(२।४।२४) इति ह्रीवत्वम् । संहतौ किम् । धनसमा
वर्गशाला ॥

१—'द्वल्लस्युयो बहुलम्' (३।३।११३) इत्यनान्तां त्रिलिङ्गं
स्वरन्ति । राजभोजनी क्षैरेदी, राजभोजनः शालिः, राजभोजनं
नरुम्, श्लादि—क्षीरत्वानां । २—अव्ययीभावशब्दस्य पुं-
लिङ्गत्वेन द्वन्द्वैकत्वस्य नपुंसकत्वेऽपि द्वन्द्वे परवाहित्वस्यैव जाय-
मानत्वेन प्रयोगानुपपत्त्यभावस्य, लक्ष्ये 'स नपुंसकम्' (२।४।१७)
इति नपुंसकत्वस्यैवेदत्वेन लक्ष्याभिधमावत्त्वं च सत्त्वेन को दोषः ॥
३—अत्र नपुंसकत्वफलस्य स्वरभिनयस्य बहुमशक्यत्वेन स्वरभेदस्य
त्वपानश्रीकृतत्वेन विन्त्यमेतत् । वस्मात् 'अपिन्लि' इत्यादिष्वपि
'गोलिन्ः' (१।२।२४) इत्यनेन हत्वस्य सिद्धौ 'अपिगोपन्'
इत्यादेव फलं वक्तव्यम् ॥

शालार्थापि परा राजामनुप्यार्थाद्वराजकात् ।
दासीसमं नृपसमं रक्षःसममिमा दिशः ॥ २७ ॥

शाला गृहमर्थो यस्याः सा समा राजशब्दवर्जितराजपर्या-
यात्, अननुप्यात्—रक्षःपिशाचादिवाचकाच्च पृथयन्तात्परा
तत्पुरुषे ह्रीवे स्यात् । अपिना संहार्या समा गृह्यते । इनस-
भम्, प्रभुसभम्, पिशाचसभम् । इमा दिश उदाहरणानि ।
अराजकात् किम् । राजसभा । राजपर्यायग्रहणात्नेह । अन्-
गुप्तसभा । राजविशेषोऽयं । पृथयन्तात् किम् । ईश्वरा समा=
ईश्वरसभा । न समा—असभा । तत्पुरुषे, इति किम् । ईश्वरस्य
समेव समा यस्य स ईश्वरसभा । 'समन्युपमानपूर्वत्वोत्तर-
पदलोपश्च' (वा० २।२।२४) इति बहुव्रीहिः ॥

उपज्ञोपक्रमान्तश्च तद्वादित्वप्रकाशने ।

कोपज्ञकोपक्रमादि कन्थोशीनरनामसु ॥ २८ ॥

उपज्ञा, उपक्रमश्चान्ते यस्य स तत्पुरुषः ह्रीवे स्यात्, उ-
पज्ञोपक्रमयोः प्राथम्ये बोधये । उपज्ञायते । 'आतथ्योपसर्गे'
(३।३।१०६) इति क्रमेष्व् । उपक्रम्यते, इति । क्रमणि
घञ् (३।३।१९) । कस्य प्रजापतेः, उपज्ञा, उपक्रमश्च । नृ-
ष्टित्तेनादां ज्ञाता प्रक्रान्ता च ॥३॥ पृथयन्तात्परा या कन्था
तदन्तत्त्वरूपः ह्रीवे स्यात्, उशीनरदेशस्य संज्ञासु चेद्ब्रूते ।
सौशनीनां कन्था सौशमिकन्थम्, बाहिकन्थम् । 'उशीनर-'
इति किम् । दाक्षिकन्था । बाहिकेश्वर्यं संज्ञा । नामसु कि-
म् । वीरणकन्था । कुत्रापि नेयं संज्ञा ॥

भावे नणकविद्भयोऽन्ये समूहे भावकर्मणोः ।

अदन्तप्रत्ययाः पुण्यसुदिनाभ्यां त्वहः परः ॥ २९ ॥

नश्च पश्च दश्च त्रितः (च इधेपां ते) च । एन्योऽन्येऽद-
न्तप्रत्ययाः कृतो ये भावे विहिताः, तथा समूहेऽर्थे भावकर्म-
णोर्विहिता येऽशरान्तप्रत्ययान्तादिताः, तदन्तं नाम ह्रीवे
स्यात् । भूतम्, 'नपुंसके भावे कः' (३।३।११४) । नविच-
व्यम्, भवनीयम्, (नञ्चम्) । 'तयोरेव-' (३।४।३०) इति
भावे तव्यादयः । 'सुबो भावे' (३।१।१०७) क्यप्, द्रव-
भूयम् । 'वामिविधौ भाव इतुर्' (३।३।४४) । 'अणितुचः'
(५।४।१५) । सारविणम्, सांक्रुटिनं वतेते । नणकेति किम् ।
'यजयाच-' (३।३।९०) इति नञ् । यज्ञः, यज्ञः, । सभो
नन्' (३।३।९१) । स्वप्नः । 'नौ ण च' (३।३।६०) न्यादः ।
'सुपि' (३।२।४) इति 'घञर्थे-' (वा० ३।३।५८) इति च
कः । आहृत्यः, विद्रः । चिद् 'एरच्' (३।३।५६) । चयः
जयः । 'प्यासश्चन्यो युच्' (३।३।१०७) । चारणा । यत्तु
—'द्वितोऽयुच्' (३।३।८९) । श्वयुः—इति सुकृत् उदाह-
रत् । तत्र । अदन्तत्वाभावात् ॥३॥ समूहे तदिताः । 'मि-
क्षादिभ्योऽन्' (४।२।३८) । भैलम् । 'गोत्रोक्त्रो' (४।२।
३९) इति बुन् । औपगवकम् । 'तस्य समूहः' (४।२।३७) ।

ककम् । 'कैदारवद' (४२।४०) । कैदार्यम्, कैदारकम् ॥३॥ नावे—गोलम् । 'इगन्तात्र' (५।१।१३१) । मौ-
नम्, नार्दकम् । मनोज्ञादिवृष् (५।१।१३३) । मानोजकम् ।
'रुत्तवचनोदक' (५।१।१२५) स्तैयम् । 'गुणवचन' (५।
१।१२४) इति षड् । शौहृयम् ॥३॥ कृतसनासान्तोऽह्य-
न्दः ह्रींवे स्यात् । पुन्यं च तदह्य । 'राजाहःसखिभ्यश्च'
(५।१।९१) । सुदिनशब्दः प्रसस्तवाची । सुदिनं च तदह्य ।
पुन्याहम्, सुदिनाहम् । कृतसनासान्त इति किम् । पुण्यानि
वहानि यस्मिन् स पुण्याहा नासः ॥

क्रियाव्ययानां भेदकान्येकत्वेऽप्युक्त्यतोऽके ।

चोचं पिच्छं गृहस्थूलं तिरिप्तं मर्मयोजने ॥३०॥

अभिश्चन्दान् ह्रींवे । नृदु पचति । प्रातः कमनीयम् ॥३॥
उच्यते । 'द्वच भाषणे' (अ० प० अ०) । 'धानूदि' (उ०
२।७) इति दक् । 'वसिष्ठाग्नि' इत्यादिना यक्—इति
सुहुटाश्रित्यः । तादृशसूत्रानावात् । उच्यं सामविशेषः ॥३॥
उदति । 'हुट कठहकर्मणि' (तु० प० से०) । षुल् (३।१।
१३३) । यत्तु 'ह्रस्वादिभ्यो हुन्' (उ० ५।३५) इति सुहुटे-
नोक्तम् । तत्र । हुटः कुटादित्वेन 'गाड्कुटादिभ्यः' (१।२।
१) इति डित्त्वाद्गुणानावप्रसङ्गात् ॥३॥ चोच्यते 'हुप मन्द-
यां गतौ' (भ्वा० प० से०) ष्यन्तः । घञ् (३।३।१९) यद्वा
चद्यति, चच्यते वा । 'वञ्चु गतौ' (भ्वा० प० से०) । पचा-
द्यच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१९) वा । ष्टोदरादिः
(३।३।१०९) । 'फलावशिष्टं तातकलं च चोचं कदल्याः
फलं भवेत्' इत्यादिश्लोकः ॥३॥ पिच्छयते । 'पिच्छ खण्डने'
(तु० प० से०) । घञ् (३।३।१९) । 'पिच्छा एगच्छदा-
कौयमोत्राद्यात्मलिबेष्टके । भक्तसंभृतमण्डे च पञ्चाव्ययपदा-
नये । त्रिषां, पुंसि तु लाडूले न द्वयोर्दहृच्चडयोः' (इति मे-
दिनी) ॥३॥ 'मुकम्' इति पाठे 'मुच्छ मोक्षणे' (तु० उ०
अ०) । मुच्यते ल । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥३॥ गृह-
स्थूलं ॥ (१) ॥३॥ तरति, तार्यते वा । 'हृन् हृपिन्धः
कीटश्च' (उ० ४।१।८५) । तिरिप्तं वेष्टनम् । 'शिरोभूयगम्'
इत्यन्ते ॥ (१) ॥३॥ त्रियतेऽनेन 'मृह् प्राणत्यागे' (तु०
आ० अ०) । 'सर्वदातुभ्यो नमिन्' (उ० ४।१।४५) वन-
न्तलादेव सिद्धे पुनर्ननेमहगमन्तस्य ह्रींवलानित्यलक्षणाना-
र्थम् इति सुहुटः ॥ (१) ॥३॥ दुज्यते । 'युजिर् दोगे' (ह०
उ० अ०) । कर्नेनि 'ह्रस्वत्युटो' (३।३।११३) इति ल्युट् ।
'योजनं परमात्मनि । चतुष्कोश्यां च दोगे च' (इति मे-
दिनी) ॥ (१) ॥३॥

राजसूर्यं वाजपेयं गद्यपद्ये कृतौ कवेः ।

नाणिक्यभाष्यसिन्दूरस्त्रीस्त्रीवरपञ्चरम् ॥ ३१ ॥

राजा सोतव्योऽग्निपैक्यद्वारा निम्नादधित्यः । यद्वा राजा
वतात्कः सोमः सूयतेऽत्र । 'पुञ् अभियवे' (सा० उ०

अ०) । 'राजसूयसूर्य' (३।१।११४) इति साधुः ॥ (१)
॥३॥ वाजमन्त्रं पद्ये सुरा । पद्यमत्र ॥३॥ एतावर्वादी (२।
४।३१) ॥ (१) ॥३॥ गद्यते । 'गद्य व्यक्तायां वाचि'
(भ्वा० प० से०) । 'गदमद' (३।१।१००) इति साधु ॥
(१) ॥३॥ पादाः सन्त्यस्य । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ५।२।
१२०) इति यप् । 'पह्रो' (३।१।६३) इति पद् । पदः
सन्त्यस्येति वा । 'पद्यं श्लोके पुनाञ्चद्रे पद्या वर्त्मनि की-
र्तिता' (इति मेदिनी) । कवेः कृतौ किम् । गद्या वार्ता ।
पद्यः पद्यः, पद्यं रजः ॥ (१) ॥३॥ मणिशब्देन काद्यति ज-
नो यम् । 'कै शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'अन्येभ्योऽपि'-
(वा० ३।२।१०१) इति डः । 'मूलविभुजा' (वा० ३।२।५)
इति को वा । मणिके मणिपूरालये नगरे भवम् । 'शाण्डिका-
दिभ्यो व्यः' (४.३।१२२) । चतुर्वर्णादिभ्यश्च (वा० ५।१।
१२४) वा ॥ (१) ॥३॥ भाष्यते सूत्रार्थो येन । 'भाष्य व्य-
क्तायां वाचि' (भ्वा० आ० से०) । 'ह्रस्वत्युटो' (३।३।
११३) इति करणे ष्यत् । 'सूत्रार्थो वर्ण्यते यत्र वाक्यैः सू-
त्रादुकारिभिः । स्वपदानि च वर्ण्यन्ते भाष्यं भाष्यविदो वि-
दुः' ॥ (१) ॥३॥ सन्दते । 'सन्दू प्रलवणे' (भ्वा० आ०
से०) । 'सन्देः संप्रसारणं च' (उ० १।६।८) इत्यूरन् ।
'सिन्दूरत्तमेदे स्यात्सिन्दूरं रजवर्णके । सिन्दूरी रोच-
नोरक्तवैदिकायातकीषु च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ चो-
च्यते । 'चिञ् चयने' (सा० उ० अ०) । 'शुचिचिनीनां दी-
र्घश्च' (उ० २।२५) इति रक् । 'चीरी श्लिष्टयां नपुंसकम् ।
गोलने वक्रमेदे च रेखालिखनभेदयोः' (इति मेदिनी) ॥
(१) ॥३॥ चोच्यते । 'छित्तरच्छतर' (उ० ३।१) इति सा-
धु । चोचरं सुनिवासः । 'शाक्यभिक्षुप्रावरणम्' इति सुभू-
तिः ॥ (१) ॥३॥ पिच्यते । 'पिचि संपर्के' (अ० आ०
से०) । बाहुलकादरः । ष्टोदरादिः (३।३।१०९) ॥३॥ क-
वित्तु 'पिञ्जरम्' इति पाठः । 'पिञ्जरोऽश्वान्तरे, ह्रींवे ख-
ण्डे, पीते च वाच्यवन्' (इति मेदिनी) । कायास्थिवृन्दं पक्षा-
दिवन्धनगृहं च ॥ (१) ॥३॥

लोकायतं हरितालं विदलं स्थालवाह्ववम् ।

लोके सायतन्ते । 'यतो प्रयत्ने' (भ्वा० आ० से०) ।
पचाद्यच् (३।१।१३४) । चार्वाकाः । तेषामिदं शास्त्रम् ।
'तत्त्वेदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । संज्ञापूर्वकलात्र वृद्धिः ॥
(१) ॥३॥ हरितेनालति । 'बृल भूषणादी' (भ्वा० प०
से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'हरितालं वातुमेदे त्रीं
दूर्वाकाशरेखयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ विदलं वंश-
कृतपात्रभेदः । विदलति 'दल विदारणे' (भ्वा० प० से०) ।
पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥३॥ स्थलत्र । 'दृल
स्थितौ' (भ्वा० प० से०) । 'हृलश्च' (३।३।१२०) इति घ-

१—'धावन्तर्ध्वं बहुषानाश्चत्वावगाहते' इतिदमयन्तीभिर्भादकारवात् ॥

ञ् । गिजन्तादच् (३।१।१३४) वा । 'स्थालं भाजनभेदेऽपि स्थालीं स्यात्पाटलोखयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ बद्धदेशे भवम् । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् ॥ (१) ॥*॥

॥ इति क्लीवसंग्रहः ॥

पुंनपुंसकयोः शेषोऽर्धचपिण्याककण्टकाः ॥ ३२ ॥

'पुंनपुंसकयोः' इत्यधिकारः । शेष उक्तादन्यः, ऋचोऽर्धम् । 'अर्धं नपुंसकम्' (२।२।२) इति समासः । 'ऋक्पूर्व-' (५।४।७४) इत्यः समासान्तः ॥ (१) ॥*॥ पण्यते । 'पण व्यवहारे' (भ्वा० आ० से०) । 'पिनाकादयश्च' (उ० ४।१५) इति साधुः । 'पिण्याकोऽस्त्री तिलकल्के हिह्रुवाहीकसिहके' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ कण्टति । 'कटि गतौ' (भ्वा० प० से०) । ण्वल् (३।१।१३३) । 'कण्टकः क्षुद्रशर्त्रो च कर्मस्थानकदोषयोः । रोमाश्च च द्रुमाङ्गे च कण्टको मरुकरेऽपि च' इति विश्वः । 'कण्टको न स्त्रियां क्षुद्रशर्त्रो मत्स्यादिक्रीकसे । नैयोगिकादिदोषोक्तौ स्याद्रोमाङ्गद्रुमाङ्गयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥

मोदकस्तण्डकप्रङ्कः शाटकः खर्वटोऽर्जुदः ।

पातकोद्योगचरकतमालामलका नडः ॥ ३३ ॥

मोदयते । 'मुद हर्षे' (भ्वा० आ० से०) । ण्वल् (३।१।१३३) । 'मोदकः खाद्यभेदेऽस्त्री हर्षके पुनरन्यवत्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ तण्डते । 'तडि आघाते' (भ्वा० आ० से०) । ण्वल् (३।१।१३३) । 'तण्डकः खञ्जने फेने समासप्रायवाचि च । गृहदारुतरुस्कन्धमायाबहुलक्रेष्वपि' (इति मेदिनी) ॥*॥ 'दण्डकः' इत्यपि । दण्ड एव । स्वार्थे कन् (५।४।५) ॥ (१) ॥*॥ टङ्कयति । 'टङ्कि वन्धे' जुरादिः । अच् (३।१।१३४) । 'टङ्को नीलकपित्थे च खनित्रे टङ्कनेऽस्त्रियाम् । जहायां स्त्री पुमान् कोषे कोपासिप्रावदारणे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ शटति 'शट गतौ' (भ्वा० प० से०) । ण्वल् (३।१।१३३) ॥ (१) ॥*॥ खर्वति । 'खर्वे दपे' (भ्वा० प० से०) । 'शकादिभ्योऽटन्' (उ० ४।८१) । 'यत्रैकतो भवेद्रामो नगरं चैकतः स्मृतम् । मिथं तु खर्वटं नाम नदीगिरिसनाश्रयम्' ॥ (१) ॥*॥ अर्वति । 'अर्वे हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादुदच् । 'अर्जुदो मांसकीलेऽस्त्री परुषे दशकोटिपु । महीधूरविशेषे ना' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ पातयति 'पट्ल गतौ' (भ्वा० प० से०) ण्यन्तः । ण्वल् (३।१।१३३) ॥ (१) ॥*॥ उद्योजनम् 'युजिर् योगे' (र० उ० अ०) । घञ् (३।३।१९) ॥ (१) ॥*॥ चरति । 'चर गतौ' (भ्वा० प० से०) । कुन् । (उ० २।३२) । चरकं वैद्यकशास्त्रभेदः ॥*॥ 'चरकम्' इति पाठे स्यूतवल्गम् ॥ (१) ॥*॥ ताम्यति । 'तसु ग्लानौ' (दि० प० से०) । 'त-

मिविञ्चि-' (उ० १।११८) इति कालन् । 'तमालस्तिलके खङ्गे तापिच्छे वरणद्वये' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ आमलक्याः फलम् । 'नित्यं वृद्ध-' (४।३।१४४) इति मयट् । तस्य 'फले लुक्' (४।३।१६३) ॥ (१) ॥*॥ नडति । 'नड अंशे' 'जुरादीनां वा णिच्' इति पक्षाश्रये पचाद्यच् (३।१।१३४) । नडोऽन्तरविवरं तृणभेदश्च ॥

कुष्ठं मुण्डं शीघ्रं युस्तं क्ष्वेडितं क्षेमकुट्टिमम् ।

संगमं शतमानानामेशम्बलव्ययताण्डवम् ॥ ३४ ॥

कुष्णाति । 'कुप निष्कर्षे' (त्रया० प० से०) । 'हनिकुपि-' (उ० २।२) इति कथन् । 'कुष्ठं रोगे पुष्करेऽस्त्री' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ मुण्डयते 'मुडि खण्डने' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१९) । मुण्डं शिरः ॥ (१) ॥*॥ श्वेतेऽनेन । 'शिडो धुगलक्-' (४।३।८) इति धुक् ॥ (१) ॥*॥ 'युस उत्सर्गं' (दि० प० से०) । युस्यते स् । क्तः (३।२।१०२) । युस्तं मांसशङ्कली, शृष्टमांसम् पनसादिफलासारभागश्च ॥*॥ क्वचित् 'पुस्तम्' इति पाठः ॥*॥ क्वचित् 'युस्तम्' इति पाठः ॥ (१) ॥*॥ क्ष्वेडनम् । क्ष्वेडयते वा । 'विक्ष्वेडा स्नेहनमोक्षणयोः' (दि० प० से०) । 'वीतः क्तः' (३।२।१९७) ॥ (१) ॥*॥ क्षियति, क्षयति वा । 'क्षि निवासगत्योः' (तु० प० अ०) । 'क्षि क्षये' (भ्वा० प० अ०) । 'अतिस्तुसु-' (उ० १।१४१) इति मन् । 'जानीयान्मङ्गलं क्षेमं क्षेमं लब्धार्थरक्षणम्' ॥ (१) ॥*॥ कुट्टनम् । 'कुट्ट छेदने' (तु० प० से०) । घञ् (३।३।१८) कुट्टेन निर्वृतम् । 'भावप्रत्ययान्तादिमप' (वा० ४।४।२०) । 'कुट्टिमोऽस्त्री निवद्धा भूः' ॥ (१) ॥*॥ संगमनम् । 'ग्रह-वृद्ध-' (३।३।५८) इत्यप् ॥ (१) ॥*॥ शतं मानमस्य । ल्यपलम् ॥ (१) ॥*॥ ऋच्छति । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'अतिस्तुसु-' (उ० १।१४१) इति मन् । अर्ममक्षि-रोगः ॥ (१) ॥*॥ शम्बलनेन । 'शम्ब गतौ' (तु० प० से०) । वाहुलकादलच् । शम्बलं पायेयम् ॥*॥ 'सम्बल' इति दन्त्यादिपाठे 'पम्ब सर्पणे' (तु० प० से०) । इति बोध्यः ॥ (१) ॥*॥ न व्येति । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) 'एरच्' (३।३।५६) । 'अद्यययोऽस्त्री शब्दभेदे ना विष्णौ निर्व्यये त्रिपु' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ तण्डुना प्रोक्तम् । 'तेन प्रोक्तम्' (४।३।१०१) इत्यण् ॥ (१) ॥*॥

१—दुर्गोक्तलिङ्गानुशासने त्रयं पठ्यते—'पुस्तं युस्तं वास्तु युस्तं व्रतं रजतम्' इति—सुकुटः । पुस्तः पवर्गवृत्तीयादिः । 'युस्तं दन्तोष्ठयादि' इत्येके । 'युस्तं चवर्गादि' इत्यपरे 'पुस्तं पवर्गादि' इति केचित्—इति षीवृपव्याख्या ॥

१—'तङ्कः' इत्येके । तङ्को भयम्—इति षीवृपव्याख्या ॥

कवियं कन्दकर्पासं पारावारं युगंधरम् ।

यूपं प्रत्रीवपात्रीवे यूपं चमसच्चिकसौ ॥ ३५ ॥

कवते । 'कुङ् शब्दे' (भ्वा० प० अ०) । बाहुलकादियः । 'नार्या कवी खलीनं कवियं वा ना तुरंगमुखभाण्डम्' इति दोषालितः ॥ (१) ॥३॥ कन्दति । 'कदि आहाने' (भ्वा० प० से०) । पचायच् (३१११३४) । 'कन्दोऽस्त्री सूरणे सत्यमूले जलधरे पुमान्' (इति मेदिनी) ॥३॥ क्वित् 'कर्म' इति पाठः ॥ (१) ॥३॥ करोति । क्रियते वा । 'कृलः पासः' (उ० ५।४५) ॥ (१) ॥३॥ पारयति । 'पार कर्मसमाप्तौ' (उ० प० से०) । पचायच् (३१११३४) । यद्वा पार्यते समाप्यते कर्मानेन । 'पुंति-' (३।३।११८) इति घः ॥ (१) ॥३॥ न वारयति । 'वृल् वरणे' (स्वा० उ० से०) । पचायच् (३१११३४) ॥ (१) ॥३॥ युगं धारयति । 'धृल् धारणे' चुरादिः । 'संज्ञायां ऋतृ-' (३।२।४६) इति खच् । 'खचि हल्' (६।४।९४) 'अरुद्विपत्-' (६।३।६७) इति मुम् । कृवरः ॥ (१) ॥३॥ युदन्त्यास्मिन् । 'यु मिश्रणे' (अ० प० अ०) । 'कृयुभ्यां च' (उ० ३।२७) इति षो दीर्घश्च ॥ (१) ॥३॥ प्रगता ग्रीवा यस्मिन् । वातायनम्, मुखशाला वा, द्रुमशीर्ष वा ॥ (१) ॥३॥ पात्रौ वाति । कः (३।२।३) । यज्ञोपकरणपात्रभेदः ॥ (१) ॥३॥ यूपति । 'यूप वन्धे' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपय-' (३।१।१३५) इति कः । 'सुद्रामलकयूपस्तु ग्राही पित्तकफे हितः' ॥ (१) ॥३॥ चमन्यनेन । 'चमु अदने' (भ्वा० प० से०) । 'अल्यविचमि-' (उ० ३।११७) इत्यसच् । चमसं सोमपानपात्रम् । यस्तु- 'अतिचमिरभियुभ्योऽसः-' इति पाठो मुकुटोपन्यस्तः । स तूज्ज्वलदत्तादिद्युत्तिषु नास्ति ॥ (१) ॥३॥ चेतलनेन । 'चिती संज्ञाने' (भ्वा० प० से०) । चितेः कादेशो बाहुलकात्कसप्रत्ययः । चिक्रनम् । चिक्रयति वा । 'चिक्र गतौ' (चुरादि अच्) (३।१।१३४) । चिक्रं स्यति । 'पोऽन्त-कर्मणि' (दि० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (१) ॥३॥

अर्धर्चादौ घृतादीनां पुंस्त्वाद्यं वैदिकं ध्रुवम् ।

तन्नोक्तमिह लोकेऽपि तच्चेदस्त्यस्तु शेषवत् ॥३६॥

अर्धर्चादाविति ध्रुगनम् ॥

इति पुंनपुंसकसंग्रहः ॥

स्त्रीपुंसयोरपत्यान्ता, द्विचतुःपट्टपदोरगाः ।

जातिभेदाः, पुमाख्याश्च स्त्रीयोगैः सह मल्लकः ॥३७॥

'स्त्रीपुंसयोः' इत्यधिकारः अपत्यायं विहिता येऽणादयस्तदन्ताः सर्वे स्त्रीपुंसयोः स्युः । औपगवः, औपगनी । गार्ग्यः, गार्गी ॥३॥ द्विपदचतुष्पदपट्टपदवाचिनः उरगवाचिनश्च जातिविशेषाः स्त्रीपुंसयोः । नानुपः, नानुपी ।

विप्रः, विप्रा । शूद्रः शूद्रा । अजादिवाद्याप् (४।१।४) । वक्ः, वकी । हंसः, हंसी । सिंहः, सिंही । भ्रमरः, भ्रमरी । उरगः, उरगी । 'जातेरस्त्रीविषयात्-' (४।१।६३) इति ङीप् । अवाधिता इत्येव । मस्त्रिका, शिवा, लृता ॥३॥ जातिवाचिनः स्त्रीपुंसयोः स्युः । दृणः, दृणी । मत्स्यः, मत्सी । केचित्तु 'पट्टपदादिभिरस्यैकवाक्यतां वदन्ति ॥३॥ पुरुषाख्याः स्त्रीयोगैः सह वर्तमानाः स्त्रीपुंसयोः स्युः । ब्राह्मणः, ब्राह्मणी । शूद्रा ॥३॥ मल्लते । 'मल्ल धारणे' (भ्वा० आ० से०) । प्युल् (३।१।१३३) । 'मल्लिका तृणशून्येऽपि मीनमृत्पात्रभेदयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥

मुनिर्वराटकः स्वातिर्वर्णको ज्ञाटलिर्मनुः ।

मूषा सृपाटी कर्कन्धूर्यष्टिः शाटि कटी कुटी ॥३८॥

मन्यते । 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । 'मनेरुक्' (उ० ४।१।२३) इतीन् । 'मुनिः पुंसि वसिष्ठादौ वद्वसेनतरौ जिने' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ वरमटतिः 'अट गतौ' (भ्वा० प० से०) । कुन् (उ० २।३२) ॥ (१) ॥३॥ शोभनमतति । 'अत सातल्यगमने' (भ्वा० प० से०) । 'अज्यतिभ्यां च' (उ० ४।१।३१) इतीण् । नक्षत्रभेदः ॥ (१) ॥३॥ वर्णयति । 'वर्ण वर्णक्रियादौ' (उ० उ० से०) । 'विलेपने चन्दने च वर्णकं पुंनपुंसकम्' इति रभसः । 'वर्णकश्धारणेऽस्त्री तु चन्दने च विलेपने । द्वयोर्नान्त्यादिषु स्त्री स्यादुत्कर्षे काश्चनस्य च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ झटनम् । 'झट संघाते' (भ्वा० प० से०) । घच् (३।३।१९) घच् (३।३।१८) । झाटं लाति । 'ला दाने' (अ० प० अ०) । बाहुलकात् डिः । वृक्षभेदः ॥ (१) ॥३॥ मन्यते । 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । 'शृत्स्त्रिहि-' (उ० १।१०) इत्युः ॥ (१) ॥३॥ मूपति । 'मूष लुण्ठने' (भ्वा० प० से०) । पचायच् (३।१।१३४) स्वर्णादिविलेपनभाण्डम् ॥ (१) ॥३॥ सर्पति । 'सृष्ट गतौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकात् पाटः । परिनाणभेदः । जातिलात् (४।१।६३) गौरादिस्वात् (४।१।४१) वा ङीप् ॥ (१) ॥३॥ कर्कं दधाति । 'अन्दूटम्भू-' (उ० १।९३) इति साधुः ॥ (१) ॥३॥ यक्षते । 'यक्ष पूजायाम्' (उ० आ० से०) । क्विच् (३।३।१७४) । 'स्त्रोः संयोगाद्योः' (८।२।२९) इति कलोपः । छलम् (८।४।४१) । यद्वा यजतेर्बाहुलकात्तिः । 'ब्रथ्भ्रत्ज-' (८।२।३६) इति षः ॥ (१) ॥३॥ शाव्यते । 'शट श्लाघायाम्' चुरादिः । घच् (३।३।१९) ॥ (१) ॥३॥ कटति । कटे वर्षादौ' (भ्वा० प० से०) । पचायच् (३।१।१३४) । जातिलक्षणो (४।१।६३) ङीप् ॥३॥ यद्वा 'सर्वेधातुभ्यः-' (उ० ४।१।१८) इतीन् । 'कृदिकारात्-' (वा० ४।१।४५) ङीप् ॥ (१) ॥३॥ कुटति 'कुट काटित्ये' (उ० प० से०) । इन् (उ० ४।१।१८) । 'कृदिकारात्-' (ग० ४।१।४५) इति

१—'शूद्रा चामहत्पूर्वा जातिः' (वा० ४।१।४) इत्यनेन वा बोध्यः ॥

ढीप् ॥३॥ यद्वा 'इगुपथ-' (३।१।१३५) इति कः ।
'जातेः-' (४।१।६३) इति गौरादित्वात् (४।१।४१) वा
ढीप् ॥ (१) ॥३॥

इति स्त्रीपुंससंग्रहः ॥

स्त्रीनपुंसकयोर्भावक्रिययोः प्यञ् कचिच्च वुञ् ।
औचित्यमौचित्यौ मैत्री मैत्र्यं वुञ् प्रागुदाहृतः ॥३९॥

'स्त्रीनपुंसकयोः' इत्यधिकारः । 'गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः
कर्मणि च' (५।१।१२४) इति चकाराद्भावे च विहितः प्यञ्
स्त्रीनपुंसकयोः स्यात् । वुञ् च । 'कचिच्' इति प्यञ्चुञ्भ्यां
संवच्यते । उचितस्य कर्म भावो, वा । 'पिठौरा-' (४।१।
४१) इति ङीप् । 'हलस्तद्धितस्य-' (६।४।१५०) इति य-
लोपः ॥ (१) ॥३॥ एवम्—सामर्थ्यम्, सामग्री । आर्ह-
न्त्यम्, आर्हन्ती । 'अर्हन्तो लुम् च' (ग० ५।१।१२४) इति
लुम् ॥३॥ प्राग् द्वितीयकाण्डे । आहोपुरापिका, शैष्योपाध्या-
यिका, गार्गिका ॥३॥ कचिच्च । मानोज्ञकम्, रामणीयकम् ।
'भाव-' इति क्रिम् । चातुर्वर्ण्यम् । स्वार्थे प्यञ् (वा० ५।१।
१२४) न स्त्री ॥

पृष्ठयन्तप्राक्पदाः सेनाच्छायाशालासुरानिशाः ।
स्याद्वा नृसेनं श्वनिशं गोशालमितरे च दिक् ॥४०॥

पृष्ठयन्तात्पराः सेनादयस्तत्पुरे स्त्रीनपुंसकयोः स्युः ।
नृणां सेना=नृसेना । श्वनां निशा=श्वनिशम् । गवां शाला=
गोशालम् । वृक्षस्य छाया=वृक्षच्छाया । यवानां सुरा=यव-
सुरा । पक्षे—'विभाषा सेनासुराच्छायाशालानिशनानाम्'
(२।४।२५) इति क्लीबता । एवमितरेऽपि बोध्याः । दिक्
उदाहरणमिदम् ॥

आवन्नन्तोत्तरपदो द्विगुश्चापुंसि नश्च लुप् ।
त्रिखट्वं च त्रिखट्टी च त्रितक्षं च त्रितक्ष्यपि ॥४१॥

आवन्नन्तोत्तरपदोऽन्नन्तोत्तरपदश्च द्विगुरपुंसि स्त्रीनपुंसकयोः
स्यात् । अनो नकारस्य च लुप् लोपः । संपदादित्वात् (वा०
३।३।१०८) भावे क्तिप् । यत्तु मुकुटः—'लुक्' इति छन्दो-
नुरोधात् लोपस्यार्थेऽदर्शने वर्तते—इत्याह । तच्चिन्त्यम्
'लुप्' इति पाठात् । यदपि प्रत्ययादर्शनस्यैव लुक्संज्ञाविधा-
नात्—इति । तदपि न । अत्र यौगिकस्य प्रयोगात्, संज्ञायां
ग्रहणे प्रमाणाभावात् । 'लुग्' इति पाठेऽपि नात्र संज्ञाग्रह-
णम् । 'लुक् अपनयने' (भ्वा० प० से०) इत्यस्य संपदादि
(वा० ३।३।१०८) क्विन्तस्य ग्रहणात् । तिष्ठणां खट्वानां
समाहारः । 'गोस्त्रियोः' (२।२।४८) इति ह्रस्वे कृते 'द्विगोः'
(२।१।२१) इति ङीप् ॥ (१) ॥३॥ त्रयाणां तक्षणां समा-
हारः । 'अनो नलोपश्च' (वा० २।४।३०) इति नलोपः ॥
(१) ॥३॥

इति स्त्रीनपुंसकसंग्रहः ॥

१—एवं च 'उतो वृद्धिर्लुकि-' (७।३।८७) इति सूत्रे ककार-
श्रवणानुपपत्त्या चिन्त्यमेतत् ॥

त्रिषु पात्री पुटी वाटी पेटी कुवलदाडिमौ ।

'त्रिषु' इत्यधिकारः । पाति । 'पा रक्षणे' (अ० प० अ०) ।
पूत् (उ० ४।१८९) । 'पाड्यमत्रे त्रिषु क्लीबं सुवादा राज-
मन्त्रिणि । नीरद्वयान्तरे योग्ये' ॥ (१) ॥३॥ पुटति । 'पुट
संश्लेषणे' (तु० प० से०) । 'इगुपथ-' (३।१।१३५) इति
कः । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (१) ॥३॥ वाच्यते । 'वट वे-
टने' (भ्वा० प० से०) प्यन्तः । कर्मणि (३।३।१९) घञ् ।
'वाटः पथि वृतां वाटं वरणेऽङ्गान्भेदयोः । वाटी वालौ
गृहोयानेतक्योः' इति हैमः । 'वाटो मार्गवृत्तिस्थानेष्विक्क-
टीवास्तुनोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ पिच्यते ।
'पिट शब्दसंघातयोः' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१९)
जातित्वात् (४।१।६३) गौरादित्वात् (४।१।४१) वा ङीप् ।
स्त्रीलिङ्गप्रदर्शनं तु द्यन्ततासूचनार्थम् । चेत्रादिरचिता ॥
(१) ॥३॥ कौ वलति । 'वल विस्तृता' ( ) । पचाद्यच्
(३।१।१३४) । 'कुवलं चोत्पले मुक्ताफलेऽपि बदरीफले'
(इति मेदिनी) । 'कुड्मलौ मुकुले पुंसि न द्वयोर्नरकान्तरे'
(इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ दलन्म् । 'दल विदारणे'
(भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । दालेन निर्वृतः ।
'भावप्रत्ययान्तादिमप्' (वा० ४।३।२०) । डलयोरेकत्वम् ॥
इति त्रिलिङ्गसंग्रहः ॥

परलिङ्गं स्वप्रधाने द्वन्द्वे, तत्पुरुषेऽपि तत् ॥ ४२ ॥

स्ते समस्यमानाः पदार्थाः प्रधानं यत्र तस्मिन्नितरेतरयो-
गद्वन्द्वे परपदस्य लिङ्गम् । कुकुटमयूरी, मयूरीकुकुटी ॥३॥
तत् परलिङ्गम् । कुलब्राह्मणः, ब्राह्मणकुलम् । अर्धपिप्पली ।
'परवलिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः' (२।४।२६) ॥

अस्यापवादमाह—

अर्थान्ताः प्राद्यलंप्राप्तापन्नपूर्वाः परोपगाः ।

तद्धितार्थे द्विगुः संख्यासर्वनामतदन्तकाः ॥ ४३ ॥

अर्थोऽन्ते येषां ते । प्राद्यादि पूर्वं येषां ते परं विशेष्य-
मुपगच्छन्ति विशेष्यलिङ्गाः । द्विजार्थी माळा, द्विजार्थः सूपः ।
द्विजार्थं पयः । 'अर्थेन निलसमासः सर्वलिङ्गता च' (वा०
२।१।३६) ॥३॥ आचार्यं प्रगतः=प्राचार्यः । 'अस्यादयः
क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया' (वा० २।२।१८) इति समासः ।
खट्वामतिक्रान्ता । पूर्ववत् । यत्तु मुकुटेन 'प्रगत आचार्यो-
ऽस्याः' इति विग्रहप्रदर्शनं कृतम् । यच्च 'अतिखट्वः' इत्यत्र
'प्रादिभ्यो धातुजस्य वाच्यो वा चोत्तरपदलोपः' (वा० २।२।
२४) इति वार्तिकमुपन्यस्तम् । तच्चिन्त्यम्, उभयोरपि बहु-
व्रीहिविपयत्वात् । अत्र च तत्पुरुषत्वात् । बहुव्रीहौ तु 'बहु-
व्रीहिरिदंशाम्नाम्' इत्यनेन गतार्थत्वाच्च ॥३॥ एवम् प्राप्तजी-
विकः, आपन्नजीविकः । अलं जीविकायै—अलंजीविकः, अस्या-
देव ज्ञापकात्समासः ॥३॥ तद्धितार्थे यो द्विगुः स वाच्यलिङ्गः ।

१—इदं च प्रसङ्गत उपात्तं न तु प्रकृतोपयोगि ॥

पञ्चमु कपालेयु संस्तुतः पञ्चकपालः, पञ्चकपाला । 'संख्या-पूर्वो द्वियुः' (१।१।५२) । 'संस्तुतं भक्षाः' (४।२।१६) इत्यण् । 'द्विगोल्लिङ्गनपत्ये' (४।१।८८) इत्यणो लुक् ॥३॥ संख्या सर्वनामानि च संख्यासर्वनामान्ताश्च शब्दा वाच्यलिङ्गाः । एकः, एका, एकम् । द्वौ, द्वे २ त्रयः, तिस्रः, त्रीणि । चत्वारः, चतस्रः, चत्वारि । बहवः, बहव्यः, बहूनि । सर्वः, सर्वा, सर्वम् इत्यादि । ऊनत्रयः, ऊनतिस्रः, ऊनत्रीणि । परमसर्वः, परमसर्वा, परमसर्वम् ॥३॥

बहुव्रीहिरदिञ्ज्ञानामुत्रेयं तदुदाहृतम् ।

गुणद्रव्यक्रियायोगोपाधयः परगामिनः ॥ ४४ ॥

बहुव्रीहिसमासो वाच्यलिङ्गः स्यात् । बहुवचनः, बहुवचना, बहुवचनम् । 'सदिञ्ज्ञानाम्' इति किम् । उत्तरपूर्वा । 'दिञ्ज्ञानान्यन्तराले' (२।२।२६) इति बहुव्रीहिः ॥३॥ गुणद्रव्यक्रियाणां योग उपाधिनिमित्तं येषां ते । शुद्धा श्राटी शुद्धः पटः, शुद्धं वस्त्रम् । दण्डी, दण्डिनी, दण्डि । पात्निका, पाचकः, पाचकम् ॥

कृतः कर्तर्यसंज्ञायां कृत्वाः कर्तरि कर्मणि ।

अणाद्यन्तास्तेन रक्ताद्यर्थे नानार्थभेदकाः ॥ ४५ ॥

'कर्तरि कृत्' (३।१।३७) इत्यादिना विहिताः । असंज्ञायां किम् । 'संज्ञायां कृत्' (३।२।४६) इति विहिता वाच्यलिङ्गा न । कर्ता, कर्त्री, कर्तृ । कुम्भकारः, कुम्भकारी, कुम्भकारम् । संज्ञायां धनञयः ॥३॥ कृत्वाः कर्तरि भव्यः, भव्या, भव्यम् । 'भव्यगेय' (३।१।६८) इति कर्तरि यत् । कर्मणि प्यत् । कार्यः, कार्या, कार्यम् । कर्तरीत्यादि किम् । भवितव्यम् । असंज्ञायामित्येव । मिथो नदः, उच्यः ॥३॥ 'तेन रक्तं रागात्' (४।२।१६) इत्याद्यर्थे विहिता ये अणाद्यस्तुदन्ताः शब्दा नानार्थानां भेदका विशेषणानि । नानार्था वा भेदका विशेष्या येषां ते वाच्यलिङ्गाः स्तुः । कौटुम्बं वस्त्रम्, कौटुम्बी श्राटी, कौटुम्बी पटः । लाङ्गिणी श्राटी, लाङ्गिणी वस्त्रम् । कृत्तिकाभिर्युक्ता कर्तिका । वसिष्ठेन ह्यं वासिष्ठं साम, वसिष्ठेन ह्यो मन्त्रः वासिष्ठः, वासिष्ठि कृत् । प्रजापतिना प्रोक्तः प्राजापत्यः ॥

पदसंज्ञकाखिपु समा युष्मदस्तिङ्गन्ययम् ।

परं विरोधे, शेषं तु ज्ञेयं शिष्टप्रयोगतः ॥ ४६ ॥

'ष्णान्ता पदं' (१।१।२४) 'चिं च' (१।१।२५) इति नृशान्तां हृत्पदसंज्ञाः, युष्मदस्तिङ्गी, तिङन्तम्, अव्ययानि च त्रियु लिङ्गेषु समा लिङ्गकृतविशेषामावाद् । 'त्रियु' इत्यधिकारि 'त्रियु समाः' इति वचनं लिङ्गसंबन्धानावेन समानल-

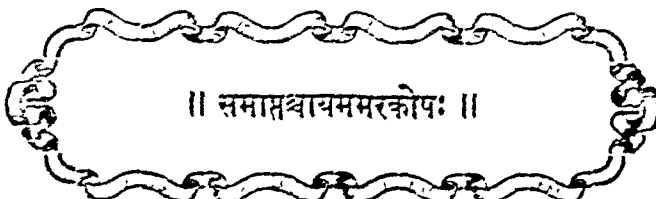
प्रतिपादनार्थम् । पूर्वं हि लिङ्गवत्त्वं प्रतिपादितम् । पञ्च नराः, पञ्च नार्यः, पञ्च फलानि । पत् स्त्रियः, पत् नराः, पत् कुलालानि । कति घटाः, कति स्त्रियः, कति गृहाणि । त्वं स्त्री, त्वं पुरुषः, त्वं फलम् । एवम् अहं स्त्री, अहं पुरुषः, अहं फलम् । पुनपः पचति, स्त्री पचति, कुटं पचति । उच्चैः प्रासादः, उच्चैः शाला, उच्चैर्गृहम् । यत्तु मुकुटः—पदसंज्ञकस्यापि संख्यान्तर्गतत्वादेव त्रिलिङ्गत्वे लब्धे 'संख्यासर्वनामतदन्तकाः' इत्यस्यैवायं पदप्रश्नः—इत्याह । तत्र । उच्यन्तानां संख्यान्तर्गतत्वाभावात् । तेषां संख्याकार्यनिर्वाहाय पाणिनिना स्वशास्त्रे संख्यासंज्ञा विहिता, न तु सकलसाधारण्येन । किं च संख्यासर्वनानां लिङ्गत्रययोगः प्रतिपाद्यते, पदसंज्ञानां तु लिङ्गत्रयरोहित्वमतः कथं तेनास्य गतार्थता । 'लिङ्गकृतविशेषरहिताः' इत्यर्थः—इति स्वयमेव व्याख्यातम् । नर्हीदं संख्यादिषु संभवति, इति कथं गतार्थता ॥३॥ लिङ्गविधायकवचनविरोधे सति परं वचनं ग्राह्यम् । यद्वा 'त्रियानीदृश्रार्थकाच्' इत्यस्यावकाशः—श्रीः, भूः । 'कृतः कर्तर्यसंज्ञायाम्' इत्यस्यावकाशः—कर्ता, पाचक, । नीः, लः, इत्यादावुभयप्रसङ्गे परत्वात्रिलिङ्गता भवति । मुकुटस्तु—'असुरपर्यायाः पुंस्त्वे' इत्यस्य विषयः—नैर्कृतः, राक्षसः । 'द्यक्मसिमुसन्नन्तं ह्येव' इत्यस्य विषयः—भोजः, यज्ञः । 'इहोभयं प्राप्नोति—रक्षः । परत्वात्तु ह्येवम्—इत्युदाहृत् । तत्र । 'विशेष्येव्यवाहितः' इत्यनेन गतार्थत्वात् । 'असुरपर्यायाः पुंस्त्वे' इत्यस्य 'यातुरक्षसां' इति निर्देशस्यैवापवादत्वात् । उत्सर्गापवादनिम्ने विरोधप्रदर्शनस्यैवचित्वात् ॥३॥ शेषमिहानुक्तं शिष्टानां प्रयोगाज्जातव्यम् यथा—'बालनी तितउः पुमान् इत्युक्तम् । इह तितउ परंपवनं भवति' इति (प्रसशा) भाष्यप्रयोगात्पुंसकर्मणि बोध्यम् । तथा 'ताटङ्गस्ते' इत्याचार्यप्रयोगात्ताटङ्गशब्दस्य पुंस्त्वम् । यथा वा 'कलिका क्रोरकः पुमान्' इतीहोक्तम् । 'क्रोरकाणि' इति भाष्यप्रयोगात्पुंसकत्वमपि । यत्तु 'गोधापोटा' इत्युदाहृतवान्सुकुटः, तत्र । 'दधावृडन्तम्' इत्युक्त्वात्वेन शेषत्वाभावात् ॥

इति लिङ्गादिसंग्रहवर्गविवरणम् ॥

इत्यमरसिंहकृतौ नामलिङ्गानुशासने ।

सामान्यकाण्डस्तृतीयः साङ्ग एव समर्थितः ॥

इति श्रीत्र्येण्डेलवंशोद्भवश्रीमहोदयविषयाधिपश्रीकीर्तिसिंहदेवान्या श्रीमद्भोजिदीक्षितात्मजश्रीभानुजीदीक्षितविरचितायाममरटीकायां व्याख्यासुधाख्यायां तृतीयः काण्डः समाप्तमगाद् ॥

॥ समाप्तश्चायममरकोपः ॥

शब्दानुक्रमणिका ।

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
अ.			अलौहिणी	२९०	८१	अभ्राय	३३८	५८	अग्निपरिष्का	१६०	९२
अ	४४६	११	अखण्ड	३७१	६५	अग्नेदिधिषू	२१०	२३	अचण्डी	३२५	७०
अंश	३३१	८९	अखात	१०३	२७	अग्नेसर	२८८	७२	अचल	१२३	१
अंशु	४२	३३	अखिल	३७१	६५	अग्न्य	३६८	५८	अचला	११०	२
अंशुक	२४२	११५	अग	४००	१९	अघ	{ ५१ ४०१	{ २३ २७	अचिक्रग	४३७	२२५
अंशुमती	१६७	११५	अगद्	२१८	५०	अघमघण	२६४	४७	अच्युत	९	१९
अंशुनत्फला	१६६	११३	अगदंकार	२२१	५७	अघ्नया	३२४	६७	अच्युताम्रज	११	२३
अंस	२२९	७८	अगम	१२८	५	अघ्न्या	{ ३५ ३९७	{ १७ ४	अच्छ	९८	१५
अंसल	२१६	४४	अगर	२४८	१३३	अघ्न	{ ३५ ३९७	{ १७ ४	अच्छमळ	१८७	४
अंहति	२५९	३०	अगस्त्व	३७	२०	अङ्कुर	१२८	४	अज	{ ३२७ ४०२	{ ७६ ३०
अंहस्	{ ५१ ४०१	{ २३ २७	अगाध	९८	१५	अङ्कुर	१२८	४	अजगन्धिका	१७५	१३९
अंही	२२६	७१	अगार	११७	५	अङ्कुर्य	२७३	४१	अजगर	८८	५
अकरणि	३९६	३९	अगुरु	२४६	१२६	अङ्कोट	१३८	२९	अजगव	१५	३५
अकूपार	९२	१	अगुरुशिखापा	१४९	६२	अङ्ग	७३	५	अजडा	१५८	८६
अकृष्णकर्मन्	३६४	४६	अमायी	२५६	२१	अङ्ग	{ २२६ ४४५ ४४८	{ ७० ७ १९	अजान्य	२९९	१०९
अक्ष	{ १४७ ३१७ ३३० ४३६ ३५२	{ ५८ ४३ ८६ २२२ ४५	अमि	२२	५३	अङ्गद	२३९	१०७	अजमोदा	१७७	१४५
अक्षत	३१८	४७	अमिकण	२४	५७	अङ्गन	१२०	१३	अजशङ्की	१६९	११९
अक्षदेशक	२६८	५	अमिचिन्	२५४	१२	अङ्गना	{ ३१ २०४	{ ५ ३	अजस्र	२७	६६
अक्षदेविन्	३५१	४३	अमिज्वाला	१७०	१२४	अङ्गविशेष	७७	१६	अजा	३२७	७६
अक्षवृत्	३५१	४३	अमित्रय	२५६	२०	अङ्गसंस्कार	२४४	१२१	अजाजीव	३१४	३६
अक्षर	४२८	१८२	अमिभू	१७	३९	अङ्गहार	७७	१६	अजित	४०७	६२
अक्षरचुम्बु	२७९	१५	अमिमन्य	१५०	६६	अङ्गहार	११८	११८	अजिन	२६४	४७
अक्षरचण	२७०	१५	अमिसुखी	१४३	४२	अङ्गहार	११८	११८	अजिनपत्रा	१९६	२६
अक्षरविन्यास	२७०	१६	अमिशिख	२४५	१२४	अङ्गहार	११८	११८	अजिनयोनि	१८९	८
अक्षवती	३५२	४४	अमिशिखा	{ १६९ १७४	{ ११८ १३६	अङ्गहार	३११	३०	अजिन	१९६	२६
अक्षाम्नीलक	२८४	५६	अमिशिखा	{ ४६ ४०८	{ १० ५८	अङ्गहार	३११	३९	अजिन	१९६	२६
अक्षान्ति	८०	२४	अमिशिखा	{ १३ ३६८ ४२९	{ १२ ५८ १८३	अङ्गहार	३११	३९	अजिन	१९६	२६
अक्षि	{ २३५ ४५७	{ ९३ २२	अमिशिखा	{ ४६ ४०८	{ १० ५८	अङ्गहार	३११	३९	अजिन	१९६	२६
अक्षिबूढक	२७७	३८	अमिशिखा	{ १३ ३६८ ४२९	{ १२ ५८ १८३	अङ्गहार	३११	३९	अजिन	१९६	२६
अक्षिगत	३६४	४५	अमिशिखा	{ १३ ३६८ ४२९	{ १२ ५८ १८३	अङ्गहार	३११	३९	अजिन	१९६	२६
अक्षीव	{ १३८ ३१६	{ ३१ ४१	अमिशिखा	{ १३ ३६८ ४२९	{ १२ ५८ १८३	अङ्गहार	३११	३९	अजिन	१९६	२६
अक्षोट	१३७	२९	अमिशिखा	{ १३ ३६८ ४२९	{ १२ ५८ १८३	अङ्गहार	३११	३९	अजिन	१९६	२६
	५९		अमिशिखा	{ १३ ३६८ ४२९	{ १२ ५८ १८३	अङ्गहार	३११	३९	अजिन	१९६	२६

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
अञ्जनकेशी	१७२	१३०	अतिमात्र	२७	६६	अञ्जर	३५८	२०	अध्वनीन	२७१	१७
अञ्जनावती	३१	५	अतिमुक्त	१४५	७२	अद्य	४४८	२०	अध्वन्	११४	१६
अञ्जलि	२३२	८५	अतिमुक्तक	१३७	२६	अद्रि	{ १२३	१	अध्वन्य	२७१	१७
अञ्जसा	{ ४४६	१२	अतिरिक्त	३७४	७५	अद्वयवादिन्	{ ४२५	१६३	अध्वर	२५४	१३
	{ ४४३	२	अतिवक्तृ	३६२	३५		७	अध्वर्यु	२५५	१७	
अट्टना	२९१	८४	अतिवाद	६८	१४	अधम	{ ४२२	१४४	अनक्षर	७०	२१
अटरूप	१६३	१०३	अतिविषा	१६२	९९	अधमर्ण	{ ३६७	५४	अनक्ष	१२	२५
अटवी	१२७	१	अतिवैल	२७	६६		३०३	५	अनच्छ	९८	१४
अट्टा	२६०	३५	अतिशक्तिता	२९८	१०२	अधर	{ २३३	९०	अनदुह	३२२	६०
अट्ट	{ १२०	१२	अतिशय	{ २७	६६	अधर	{ ४३०	१८९	अनदुह	{ ३२२	६०
	{ ४१९	१३१		{ ३९०	११		अधन्	८६		१	अनन्त
अट्ट्या	२६०	३५	अतिशस्त्र	४०४	२१	अधिकर्षि	३५६	११	अनन्त	{ ४११	८१
अणक	३६७	५४	अतिशोभन	३६९	५८	अधिकार	२८६	६३	अनन्त	{ ११०	२
अणञ्च	३०४	८	अतिसंस्कृत	४११	८१	अधिकार	२७५	३१	अनन्त	{ १५९	९२
अणि	२८८	५६	अतिसर्जन	३९४	२८	अधिकृत	२६८	६	अनन्ता	{ १६६	११२
अणिमन्	१६	३६	अतिमारक्तिन्	२२१	५९	अधिदिम	३६३	४२	अनन्ता	{ १७४	१३६
अर्णायस्	३७०	६२	अतिसौरभ	१३९	३३	अधिल्लका	१२७	७	अनन्ता	{ १८२	१५८
अणु	{ ३०८	२०	अतीक्ष्ण	४१३	९४	अधिष	३५५	११	अनन्यज	१२	२६
	{ ३६९	६२	अतीत	४४८	१७	अधिभू	३५५	११	अनन्यवृत्ति	३७५	६९
अण्ड	२००	३७	अतीतनाक	९८	१४	अधिरोहिणी	१२३	१८	अनय	४२२	१४९
अण्डकोश	२२८	७६	अतीन्द्रिय	३७५	७९	अधिवासन	२४८	१३४	अनयक	६९	२०
अण्डज	{ ९९	१७	अतीव	४४२	२	अधिबिन्ना	२०५	७	अनल	२२	५४
	{ ९८	३३				अधिध्रयणी	३११	२९	अनवधानता	८२	३०
	{ ३६६	५१				अधिष्ठान	४१८	१२६	अनवरत	२७	६६
अतट	१२५	४	अत्यन्तकोपन	३६१	३२	अधीन	३५७	१६	अनवरत्कर	३६८	५६
अतकित	४४५	७	अत्यन्तीन	२८९	७६	अधीन	३५७	१६	अनवरार्थ	३६८	५७
अतल्लयश	९८	१५	अत्यय	{ ३००	११६	अधीन	३५७	१६	अनवसू	२८३	५२
अतनी	३०८	२०	अत्यर्थ	२७	६६	अधीन	३५७	१६	अनागतार्तिना	२०६	८
अति	{ ४४४	५	अत्यल्प	३७०	६२	अधीन	३५७	१६	अनातप	४२४	१५७
	{ ४४०	२४१				अधीन	३५७	१६	अनादर	७९	२२
अतिक्रम	{ ३९५	३३	अत्साहित	४१०	७७	अधीन	३५७	१६	अनामय	२१८	५०
	{ ४२३	१५०	अत्रि	४०	२७	अधीन	३५७	१६	अनामिका	२३१	८२
अतिचरा	१७७	१४६	अथ	४४१	२४७	अधीन	३५७	१६	अनायासकृत	३८०	९४
अतिच्छत्र	१८५	१६७	अथो	४४१	२४७	अधीन	३५७	१६	अनारत	२७	६५
अतिच्छत्रा	१७९	१५२	अदप्र	३७०	६३	अधीन	३५७	१६	अनादितिक	१७६	१४३
अतिजव	२८८	७३	अदर्शन	३९३	२२	अधीन	३५७	१६	अनाहत	२४१	११२
अतिधि	२६०	३४	अदितिनन्दन	५	८	अधीन	३५७	१६	अनिलिष	४३५	२१८
अतिनिर्हारिन्	५८	१०	अदृष्ट	२२२	६१	अधीन	३५७	१६	अनिरुद्ध	१२	२७
अतिनु	९८	१४	अदृष्ट	२७५	३०	अधीन	३५७	१६	अनिल	{ ६	१०
अतिपथिन्	११५	१६	अदृष्टि	८६	३७	अधीन	३५७	१६	अनिल	{ २५	६२
अतिपात	{ २६१	३७	अद्धा	४४६	१२	अधीन	३५७	१६	अनिश	२७	६५
	{ ३९५	३३	अद्भुत	{ ७८	१७	अधीन	३५७	१६	अनीक	{ २८९	७८
अतिप्रसिद्ध	४३५	२१८		{ ७७	१९	अधीन	३५७	१६	अनीक	{ २९८	१०४

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
अनीकस्थ	२६८	६	अनूक	३९९	१३	अन्दुक	२७८	४१	अपरक	३६४	४३
अनीकिनी	२८९	७८	अनूचान	२५३	१०	अन्ध	२२२	६१	अपरस्पर	३८६	१
	२९०	८१	अनूनक	३७१	६५				अपराजिता	१६३	१०४
अनु	४४१	२४८	अनूप	११३	१०	अन्धकारिपु	१३	३४	अपराजिता	१७८	१४९
अनुक	३५९	२३	अनूर	४२	३२	अन्धकार	८७	३	अपराद्धपृष्क	२८७	६८
अनुकम्पा	७८	१८	अनृत्तु	३६५	४६	अन्धतमस	८७	३	अपराध	२४०	२६
अनुकर्ष	२८४	५७	अनृत	७०	२१	अन्धस्	३१९	४८	अपराह	४४	३
अनुकल्प	२६२	४०				३०३	२	अन्धु	१०३	२६	अपर्णा
अनुकामीन	२८९	७६	अनेकप	२७६	३४	अन्न	३१९	४८	अपलाप	६८	१७
अनुकार	३९१	१७	अनेहस्	४३	१	अन्य	३७६	८२	अपवर्ग	५७	७
अनुक्रम	२६१	३६	अनोकह	१२८	५				अपवर्जन	२५९	३०
अनुक्रोश	७८	१८	अन्त	३०१	११६	अन्यतर	३७६	८२	अपवाद	६७	१३
अनुग	३७५	७८				३७६	८१	अन्वक्ष			
अनुग्रह	३९०	१३	अन्तःपुर	१२०	११	अन्वक	३७५	७८	अपवारण	३४	१२
अनुचर	२८८	७१	अन्तक	२४	५९	अन्वय	२५०	१			
अनुज	२१६	४३	अन्तर	४२९	१८७	अन्ववाय	२५०	१	अपशब्द	६३	२
अनुजीविन्	२६९	९	अन्तरा	४४६	१०	अन्वाहार्य	२५९	३१	अपशु	३७७	८४
अनुतर्पण	३५१	४३	अन्तराभवसत्व	४१९	१३३	अन्विष्ट	३८४	१०५	अपसद	३४३	१६
अनुताप	८०	२५	अन्तराय	३९२	१९	अन्वेयणा	२६०	३२	अपसर्प	२७०	१३
अनुत्तम	३६८	५७	अन्तराल	३१	६	अन्वेयित	३८४	१०५	अपसव्य	३७७	८४
अनुत्तर	४३०	१९०	अन्तरिक्ष	२९	१	अप् (आप)	९३	३	अपस्कर	२८३	५५
अनुनय	४४८	१८	अन्तरीप	९६	८	अपकारगी	६८	१४	अपल्लात	३५८	१९
अनुपद	३७५	७८	अन्तरीय	२४३	११७	अपक्रम	३००	१११	अपहार	३९१	१६
अनुपदीना	३४७	३०	अन्तरे	४४६	१०	अपघन	२२६	७०	अपांपति	९२	२
अनुपमा	३१	४	अन्तरेण	४४६	१०	अपचय	३९१	१६	अपाङ्ग	३३५	९४
अनुपह्व	२८८	७१				४४४	३	अपचायित			
अनुबन्ध	४१४	९८	अन्तर्गत	३७८	८६	अपचित	३८३	३०१	अपाची	३०	१
अनुबोध	२४४	१२२	अन्तर्गता	३७८	८६	अपचिति	३८३	३०१	अपान	२६	६३
अनुभन	३९४	२७	अन्तर्था	३४	१२	अपचिति	३८३	३०१			
अनुभाव	७९	२१	अन्तर्द्वार	१२१	१४	अपदान्तर	३७२	६८	अपानार्ग	१५८	८८
			अन्तर्मेगसू	३५४	२२	अपदु	२२१	५८	अपावृत	३५७	१५
अनुमति	४६	८	अन्तर्वनी	२१०	२२	अपल्य	२११	२८	अपासन	३००	११३
अनुयोग	६७	१०	अन्तर्वानि	३५४	६	अपत्रपा	७९	२३	अपि	४४१	२४९
अनुरोध	२७०	१२	अन्तर्वैशिक	२६८	८	अपत्रपिष्णु	३६०	२८	अपियान	३४	१३
अनुलाप	६८	१६	अन्तावसायिन्	३४०	१०	अपथ	११५	१७	अपिनद्ध	२८६	६५
अनुलेपन	४५७	२३	अन्तिक	३७१	६७	अपथिन्	११५	१७	अपूप	३१९	४८
अनुवर्तन	२७०	१२	अन्तिकतम	३७२	६८	अपदान्तर	३७२	६८	अप्पति	२५	६१
अनुवाक	४५४	१७	अन्तिकका	३११	२९	अपदिश	३१	५	अग्नि	२२	५६
अनुशय	४२२	१४८	अन्तर्वैशिक	३५३	२०	अपदेश	८४	३३	अप्रकाण्ड	१३०	९
अनुग्न	३४४	१८				अन्तर्वैशिक	३४४	२०	अपदेश	८४	३३
अनुहार	३९१	१७	अन्त्य	३७६	८१	अपध्वस्त	३६३	३९	अप्रसङ्ग	३७५	७९
			अन्न	२२४	६६	अपध्वस्त	३६३	३९	अप्रधान	३२९	६०
						अपयान	३००	१११	अप्रहत	११२	५

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
अप्राप्य	३६९	६०	अभिनिर्याण	२९६	९५	अभ्यन्तरं	३९	६	अमावस्या	४६	८
अप्सरस्	{ ६ २२	{ ११ ५२	अभिनीत	{ २७३ ४११	{ २४ ८१	अभ्यमिति	३३१	५८	अमावास्या	४६	८
अफल	१२९	७	असिपत्न	४१८	१२८	अभ्यमित्रीण	३८९	७५	अमित्र	२६९	११
अवद्ध	६९	२०	अभिप्राय	३६२	२०	अभ्यमित्रीय	३८९	७५	अमुत्र	४४५	८
अवद्धसुख	३६२	३६	अभिभूत	३६३	४०	अभ्यमिध्य	३८९	७५	अमृणाल	१८४	१६४
अवन्ध्य	१२९	६	अभिभर	४३४	११४	अभ्यमि	३७१	५७	}	२१	४८
अबला	२०३	२	अभिमान	{ ७९ ४१६	{ १२ ११०	अभ्यमिहित	४११	८३		५७	६
अबाध	३७७	८३		अभियोग	३९१	१३	अभ्यवकर्षण	३९१	१७	९३	३
अच्च	{ ३४ ४०२	{ १४ ३२	अभिरूप	४१९	१३१	अभ्यवस्कन्दनं	३००	११०	अमृत	{ २५९ ७०	{ ३८ ३२
अच्चयोनि	८	१७	अभिलाष	३९३	३४	अभ्याख्यान	६७	१०	३०३	३	
अच्द	{ ५० ४१२ ४२२	{ २० ८८ १४६	अभिलाष	८१	२८	अभ्यागम	२९८	१०५	४१०	७६	
			अभिलाषुक	३५८	२२	अभ्यागारिक	३५६	१२	अमृता	{ १४७ १४८ १५६	{ ५८ ५९ ८२
अच्छि	{ ९२ ४१४	{ १ १०१	अभिवादक	३६०	२८	अभ्यादान	३९४	२६	अमृतान्धस्	५	८
			अभिवादन	२६२	४१	अभ्यान्त	२२१	५८	अमोघा	{ १४६ १६४	{ ५४ १०६
अच्छिकक	३३७	१०५	अभिव्याप्ति	३८८	६	अभ्यामर्द	२९८	१०५	अम्बर	{ २९ ४८१	{ १ १८१
अच्छसु	३१	४	अभिशास्त्र	३६४	४३	अभ्यासादन	३००	११०	अम्वरीय	३१२	३०
अन्नहृष्य	७६	१४	अभिशास्त्रि	२६०	३२	अभ्युदित	२६६	५५	अम्वर	{ २९ ४८१	{ १ १८१
अभय	१८४	१६४	अभिशाप	६७	११	अभ्युपगत	५७	५	अम्वरीय	३३९	२
अभया	१४८	५९	अभिपन्न	४०१	२४	अभ्युपगम	५७	५	अम्वर	{ २९ ४८१	{ १ १८१
अभाषण	२६१	३६	अभिपव	{ २६४ ३५१	{ ४७ ४२	अभ्युपपत्ति	३९०	१३	अम्वर	{ २९ ४८१	{ १ १८१
अभिक	३५९	२४	अभिषेणन	२९५	९५	अभ्युपपत्ति	३९०	१३	अम्वर	{ २९ ४८१	{ १ १८१
अभिक्रम	२९६	९६	अभिष्टुत	३८५	११०	अभ्युपपत्ति	३९०	१३	अम्वर	{ २९ ४८१	{ १ १८१
अभिल्या	४२४	१५६	अभिसंपात	२९८	१०५	अभ्युपपत्ति	३९०	१३	अम्वर	{ २९ ४८१	{ १ १८१
अभिग्रह	३९१	१३	अभिसर	२८८	७१	अभ्युपपत्ति	३९०	१३	अम्वर	{ २९ ४८१	{ १ १८१
अभिग्रहण	३९१	१७	अभिसारिका	२०५	१०	अभ्युपपत्ति	३९०	१३	अम्वर	{ २९ ४८१	{ १ १८१
अभिघातिन्	२६९	११	अभिहार	{ ३९१ ४२६	{ १७ १६८	अभ्युपपत्ति	३९०	१३	अम्वर	{ २९ ४८१	{ १ १८१
अभिचार	३९२	१९	अभिहित	३८४	१०७	अभ्युपपत्ति	३९०	१३	अम्वर	{ २९ ४८१	{ १ १८१
अभिजन	{ २५० ४१५	{ १ १०८	अभीक	३५९	२४	अभ्युपपत्ति	३९०	१३	अम्वर	{ २९ ४८१	{ १ १८१
			अभीक्षणम्	{ ४४३ ४४६	{ १ ११	अभ्युपपत्ति	३९०	१३	अम्वर	{ २९ ४८१	{ १ १८१
अभिजात	४११	८२	अभीक्षित	३८४	१०७	अभ्युपपत्ति	३९०	१३	अम्वर	{ २९ ४८१	{ १ १८१
अभिज्ञ	३५३	४	अभीक्षित	{ ३६७ ३८५	{ ५३ ११२	अभ्युपपत्ति	३९०	१३	अम्वर	{ २९ ४८१	{ १ १८१
अभितस्	{ ३७१ ४४२	{ ६७ २५५	अभीक्षित	{ ३६७ ३८५	{ ५३ ११२	अभ्युपपत्ति	३९०	१३	अम्वर	{ २९ ४८१	{ १ १८१
अभिधान	६६	८	अभीक्षित	३६७	५३	अभ्युपपत्ति	३९०	१३	अम्वर	{ २९ ४८१	{ १ १८१
अभिध्या	८०	२४	अभीक्षित	३६७	५३	अभ्युपपत्ति	३९०	१३	अम्वर	{ २९ ४८१	{ १ १८१
अभिनय	७७	१६	अभीक्षित	३६७	५३	अभ्युपपत्ति	३९०	१३	अम्वर	{ २९ ४८१	{ १ १८१
अभिनव	३७५	७७	अभीक्षित	३६७	५३	अभ्युपपत्ति	३९०	१३	अम्वर	{ २९ ४८१	{ १ १८१
अभिनवोद्भिद	१२८	४	अभीक्षित	३६७	५३	अभ्युपपत्ति	३९०	१३	अम्वर	{ २९ ४८१	{ १ १८१
अभिनविष्क	२६६	५५	अभ्यग्र	३७१	६७	अभ्युपपत्ति	३९०	१३	अम्वर	{ २९ ४८१	{ १ १८१

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
अक्ष	३३४	९८	अर्हाल	१२९	१७	अक्ष	३०२	१	अक्ष	३१२	३१
अक्षप्रतिभा	३४९	३५	अर्ध	४०१	२७	अक्ष	४२२	१४६	अक्ष	३६९	६२
अक्षि	४४८	१८	अर्ध	२६०	३३	अक्षमन्	४०	२८	अक्षपतनु	२१७	४८
अक्षोप्र	३१०	२५	अर्ध	२६०	३४	अर्धा	२०८	१४	अक्षप्रारिप	१७४	१३६
अक्षोपन	४०३	३७	अर्ध	३४९	३६	अर्धाणी	२०८	१४	अक्षप्रसरस्	१०३	२८
अक्ष	२७	६४	अर्धित	३६३	१०१	अर्धा	२०८	१५	अक्षिपृष्ठ	३७०	६२
अक्षवट	४५४	१८	अर्धित	४११	८५	अर्ध	३६७	५४	अक्षीयस्	३७०	६२
अक्षि	२५६	१९	अर्धित्	२४	५७	अर्धन्	२८०	४१	अक्षर	१२३	१८
अक्षन्	१२७	१	अर्धित्	४३८	२३०	अर्धाक्	९५	८	अक्षकीर्णिन्	२६६	५४
अक्षप्रार्ति	१२७	१	अर्धित्	१५६	६०	अर्धाक्	४४७	१६	अक्षकृष्ट	३६३	३९
अक्षि	२३२	८६	अर्धित्	५९	१३	अर्धात्	२२१	५९	अक्षकेशिन्	१२९	७
अक्ष	१२२	१७	अर्धित्	१४४	४५	अर्धास्	२२०	५४	अक्षकथ	३२८	७९
अक्ष	१४७	५७	अर्धित्	१८५	१६७	अर्धांश	१८४	१५७	अक्षगमित	३८४	१०६
अक्षिन्द्र	१०७	३९	अर्धित्	३२४	६७	अर्धांशोऽप्युत	२२१	५९	अक्षगत	३८५	१०८
अक्षति	३६९	११	अर्धित्	९२	१	अर्धणा	२६०	३४	अक्षगीत	३८०	९३
अक्षल	३७३	७१	अर्धित्	४०७	५७	अर्धित	३८३	१०१	अक्षगीत	४१०	७९
अक्षि	३६९	१०	अर्धित्	९३	४	अक्षम्	४४२	२५२	अक्षग्रह	३३	११
अक्षिन्द्र	९५	१३	अर्धित्	३९५	३२	अक्षक	२३६	९६	अक्षग्रह	२७७	३८
अक्षिन्द्र	१४५	५०	अर्धित्	४०८	६८	अक्षक	२३६	९६	अक्षग्रह	३३	११
अक्षिन्द्र	११९	८	अर्धित्	३३१	९०	अक्षका	२९	७०	अक्षचूर्णित	३८०	९४
अक्षिन्द्र	१३८	३१	अर्धित्	४१२	८६	अक्षक	२४५	१२५	अक्षज्ञा	७९	२३
अक्षिन्द्र	१४९	६२	अर्धित्	३६०	३२	अक्षकनी	९१	२	अक्षज्ञात	३८४	१०६
अक्षिन्द्र	१५८	१४८	अर्धित्	३८८	९	अक्षगर्द	८८	५	अक्षट	८७	२
अक्षिन्द्र	१९४	२०	अर्धित्	३०३	४	अक्षकरिण्डु	३८	१००	अक्षटीट	२१६	४५
अक्षिन्द्र	४०३	३६	अर्धित्	६५	५	अक्षकरिण्डु	३६०	२९	अक्षट्ट	२३३	८८
अक्षिन्द्र	३३१	५३	अर्धित्	२६९	९	अक्षकर्वु	२३८	१००	अक्षतंस	४३७	२२७
अक्षिन्द्र	४०३	३६	अर्धित्	३६६	४९	अक्षकर्मण	३५७	१८	अक्षतमस	८७	३
अक्षिन्द्र	३६४	४४	अर्धित्	३३६	१०४	अक्षकार	२३८	१०१	अक्षतोका	३२५	६९
अक्षिन्द्र	४०	२९	अर्धित्	४२४	१६१	अक्षकृत	२३८	१००	अक्षदंश	३५०	४०
अक्षिन्द्र	४३	३३	अर्धित्	३८८	६	अक्षकृत	२३८	१००	अक्षदंश	३५०	४०
अक्षिन्द्र	६१	१५	अर्धित्	३८९	९७	अक्षकृत्या	२३८	१०१	अक्षदात	५९	१३
अक्षिन्द्र	४०५	४८	अर्धित्	३८९	९७	अक्षकृत्या	२३८	१०१	अक्षदात	४११	८०
अक्षिन्द्र	१६२	९९	अर्धित्	३५	१६	अक्षकृत्या	२३८	१०१	अक्षदान	३८७	३
अक्षिन्द्र	३७७	८३	अर्धित्	३५	१६	अक्षकृत्या	२३८	१०१	अक्षदाह	१८४	१६५
अक्षिन्द्र	१४३	४२	अर्धित्	१६५	१०९	अक्षकृत्या	२३८	१०१	अक्षदारण	३०५	१२
अक्षिन्द्र	४३०	१८९	अर्धित्	९८	१४	अक्षकृत्या	२३८	१०१	अक्षदारण	३०५	१२
अक्षिन्द्र	२२०	५४	अर्धित्	४५	६	अक्षकृत्या	२३८	१०१	अक्षदारण	३०५	१२
अक्षिन्द्र	३६९	१००	अर्धित्	४६०	३२	अक्षकृत्या	२३८	१०१	अक्षदारण	३०५	१२
अक्षिन्द्र	४०	२९	अर्धित्	२३९	१०६	अक्षकृत्या	२३८	१०१	अक्षदारण	३०५	१२
अक्षिन्द्र	३९७	४	अर्धित्	२४३	११९	अक्षकृत्या	२३८	१०१	अक्षदारण	३०५	१२
अक्षिन्द्र	१५६	८१	अर्धित्	४५५	१९	अक्षकृत्या	२३८	१०१	अक्षदारण	३०५	१२
अक्षिन्द्र	८	१५	अर्धित्	२००	३८	अक्षकृत्या	२३८	१०१	अक्षदारण	३०५	१२
अक्षिन्द्र	१५६	८०	अर्धित्	३४	३४	अक्षकृत्या	२३८	१०१	अक्षदारण	३०५	१२

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
अधनात्र	३९४	२७	अवाक्पुष्पी	१७९	१५२	अधि	२९५	९३	अस्त	१२४	२
अधनि	११०	३	अवाग्र	३७२	७०	अधु	२३५	९३		३७८	८७
अधन्तिसोम	३१५	३९	अवाच्य	७०	२१	अश्लील	६९	१९	अस्तम	४४८	१७
अधन्ध्य	१२९	६	अवार	९५	८	अश्व	२८०	४३	अस्ति	४४८	१८
अधमृद्य	२५८	२७	अवाससु	३६३	३९	अश्वकर्णक	१४३	४४	अस्तु	४४७	१३
अधभ्रट् (ट)	२१६	४५	अधि	{ २०९	२०	अश्वत्थ	१३५	२१	अत्र	२९१	८२
अधम	३६७	५४	अधि	{ ४३३	२०७	अश्वयुज्	३८	२१	अधि	२२५	६८
अधमत	३८४	१०६	अधिग्र	१५१	६७	अश्ववडय	४५४	१६	अस्थिर	३६४	४३
अधमर्द	३००	१०९	अवित	३८४	१०६	अश्वा	२८१	४६	अस्फुटवाच्	३६२	३७
अधमानना	७९	२३	अविद्या	५७	७	अश्वाभरण	४०४	४४			
अधमानित	३८४	१०६	अधिनीत	३५८	२३	अश्वारोह	२८५	६०	अत्र	{ २२३	६४
अधयव	२२६	७०	अविरत	२७	६५	अश्विन्	२१	५१		{ २३५	९३
अधर	२७८	४०	अविलम्बित	{ २७	६५	अश्विनी	३८	२१	असप	२५	५९
अधरज	२१६	४३		{ ३७६	८३	अश्विनीसुत	२१	५१	अलु	२३५	९३
अधरति	३९६	३७	अविस्पष्ट	७०	२१	अश्वीय	२८२	४८	अस्वच्छन्द	३५७	१६
अधरवर्ण	३३९	१	अवीचि	९१	१	अपटक्षीण	२७३	२२	असन्न	५	८
अधरीण	३८०	९४	अवीरा	२०७	११	अष्टापद	{ ३३३	९५	अस्वर	३६२	३७
अधरोध	१२०	१२	अवेक्षा	३९४	२८		{ ३५२	४६	अस्वाध्याय	२६६	५४
अधरोधन	१२०	११	अव्यक्त	४०७	६२	अष्टीवत्	२२७	७२	अहंयु	३६६	५०
अधरोह	१३१	११	अव्यक्तराग	६१	११	असंराव	७०	२३	अहंकार	७९	२२
अधर्ण	६७	१३	अव्यण्डा	१५८	८६	असकृत्	४४३	१	अहंकारवान्	३६६	५०
अधलक्ष	५९	१३	अव्यथा	{ १४८	५९	असती	२०७	१	अहन्	४४	२
अधलम	२३०	७९		{ १७७	१४६	असतीसुत	२११	२६	अहमहमिका	२९७	१०१
अधलम्बित	४१५	१०४	अव्यय	४६०	३४	असन	१४३	४४	अहंपूर्विका	२९७	१००
अधल्युज	१६१	९५	अव्यवहित	३७२	६८	असनीक्ष्यकारिन्	३५७	१७	अहंमति	५७	७
अधवाद	२७३	२५	अयनाया	३२१	५४	असार	३६८	५६	अहर्पति	४०	३०
अधश्यम्	४४७	१६	अदानायित	३५८	२०	आप्ति	२९३	८९	अहर्षुख	४४	२
अधद्र्याय	३६	१८	अशानि	२०	४७	आसिक्ती	२०९	१८	अहस्कर	४०	२८
अधट्टव्य	४१५	१०४	अशित	३८५	१११	आसित	६०	१४	अहह	४४३	२५७
अधसर	३९३	२४	अशिश्वी	२०७	११	अतिधावक	३४१	७	अहार्य	१२३	१
अधसान	३९६	३८	अशुभ	४५७	२३	अतिधेनुका	२९५	९२			
	{ ११७	४	अशेष	३७१	६५	असिपुत्री	२९५	९२	अहि	{ ८९	६
अधसित	{ ३८२	९८	अशोक	१५०	६४	असिहेति	२८८	७०		{ ४४०	२३८
	{ ३८५	१०८	अशोकरोहिणी	१५७	८५	असु	३०२	११९	अहित	२६९	११
	{ २२५	६७	अशमगर्भ	३३२	९२	असुधारण	३०२	११९	अहितुण्डिक	९०	११
अधस्कर	{ ४२६	१६७	अशमज	३३६	१०४	असुर	७	१२	अहिभय	२७५	३०
अधस्था	५४	२९	अशमन्	१२४	४	असूर्क्षण	७९	२३	अहिभुज्	४०२	३०
अधहार	१०१	२१	अशमन्त	३११	२९	असूया	८०	२४	अहेरु	१६२	१०१
अधहित्या	८४	३४	अशमपुष्प	१७०	११२	असृग्धरा	२२३	६२	अहो	४४५	९
अधहेलन	७९	२३	अशमरी	२२०	५६	असृज्	२२३	६४	अहोरात्र	४७	१२
	{ ३६१	३३	अशमसार	३३४	९८	असेचनक	३६७	५३	अहाय	४४३	२
अवाक्	{ ३५६	१३	अश्रान्त	२७	६५	असौम्यस्वर	३६२	३८	आ (आः)	४४०	२४०

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
इतिह	२५४	१२	इन्वास	२९१	८३	उच्चावन	३७६	८३	उत्तानशया	२१५	४१
इतिहास	६५	४	इक्षण	३९५	३१	उच्चैःश्रवस्	१९	४५	उत्थान	४१७	११८
इतरी	२०७	१०	इक्षण	२३५	९३	उच्चैर्बुध्	६७	१२	उत्थित	४११	८५
इदानीम्	४४९	२३	इक्षणिका	२०९	२०	उच्चैस्	४४७	१७	उत्पत्तितृ	३६०	२९
इध्म	१३२	१३	इडित	३८५	११०	उच्छ्रय	१३०	१०	उत्पत्ति	५४	३०
इन	४१६	१११	इति	४०८	६८	उच्छ्राय	१३०	१०	उत्पत्तिष्णु	३६०	२९
इन्वका	३९	२३	इरिण	४०६	५७	उच्छ्रूत	{ ३७२	७०	उत्पन्न	४११	८५
इन्दीवर	१०६	३७	इरित	३७८	८७	उच्छ्रूत	{ ४११	८५	उत्पल	{ १०३	३७
इन्दु	३४	१३	इर्म	२२०	५४	उच्चासन	३००	११५	उत्पल	{ १७१	१२६
इन्दीवरी	१६२	१००	इर्वाह	१८०	१५५	उच्चल	७७	१७	उत्पलशारिका	१६६	११२
इन्द्र	{ १७	४१	इर्ष्या	८०	२४	उच्छ	३०३	२	उत्पात	२९९	१०९
	{ ३१	२	इलित	३८५	१०९	उच्छशिल	३०३	२	उत्फुल्ल	१२९	७
इन्द्रद्व	१४४	४५	इली	२९४	९१	उटज	११८	६	उत्त	१२६	५
इन्द्रयव	१५१	६७	इशा	{ ३१	३	उड्ड	३७	२१	उत्सर्जन	२५९	२९
इन्द्रवारुणी	१८१	१५६	इशा	{ ३१	३०	उडुप	९७	११	उत्सव	{ ८६	३८
इन्द्रसुरस	१५१	६८	इशा	३०६	१४	उडूनि	२००	३७	उत्सादन	{ ४३३	२०९
इन्द्राणिका	१५१	६८	इशान	१३	३०				उत्सादन	२४४	१२१
इन्द्राणी	१९	४५	इशितृ	३५५	१०	उत	{ ३८३	१०१	उत्साह	{ ८२	२९
इन्द्रायुध	३३	१०	इश्वर	{ १३	३०	उताहो	{ ४४१	२४३	उत्साह	{ २७२	१९
इन्द्रारि	७	१२	इश्वरी	{ ३५५	१०	उत्तक	४४४	५	उत्साहन	४१६	११५
इन्द्रावरज	९	२०	इषत्	१६	३६	उत्क	३५४	८	उत्साहवर्धन	७७	१८
इन्द्रिय	{ ५८	८	इषत्पाण्डु	४४५	८	उत्कट	{ १७४	१३४	उत्सुक	३५५	९
	{ २२२	६२	इहा	६०	१३	उत्कट	{ ३०९	२३	उत्सृष्ट	३८४	१०७
इन्द्रियार्थ	५७	८	इहामृग	८१	२७	उत्कण्ठा	८१	२९	उत्तेध	{ १३०	१०
इन्धन	१३२	१३	उ.	१८९	७	उत्कर	२०२	४२	उत्तेध	{ ४१३	९६
इभ	२७६	३५	उ.			उत्कर्ष	३९०	११	उदक्	४४९	२३
इभ्य	३५५	१०	उ	४४८	१८	उत्कलिका	८१	२९	उदक	{ ९३	४
इरंमद	३३	१०	उक्त	३८४	१०७	उत्कार	३९६	३६	उदक्या	{ ४५७	२२
इरा	{ ३५०	३९	उक्ति	६३	१	उत्कार	१९५	२३	उदक्या	२०९	२१
	{ ४२७	१७६	उक्य	४५९	३०	उत्कोश	४३७	२२७	उदग्र	३७२	७०
इला	४०४	४२	उक्षन्	३२२	५९	उत्तंस	३८४	१०५	उदज	३९६	३९
इव	४६५	९	उक्ता	३१२	३१	उत्त	२२३	६३	उदधि	९२	१
इव	४९	१७	उख्य	३१८	४५	उत्तप्त	३६८	५७	उदन्त	६६	७
इपीका	२७७	३८	उ	{ १३	३२	उत्तम	३०३	५	उदन्या	३२१	५५
इधु	२९२	८७	उ	{ ७८	२०	उत्तमर्ण	२०४	४	उदन्वत्	९२	१
इधुधि	२९३	८८	उ	{ ३३९	२	उत्तमा	२३६	९५	उदपान	१०३	२६
इष्ट	{ २५९	२८	उग्रगन्धा	{ १६२	१०२	उत्तमा	{ ६७	१०	उदय	१२४	२
	{ ३२२	५७	उ	{ १७७	१४५	उत्तर	{ ४३०	१९०	उदर	२२९	७७
इष्टकापय	१८४	१६५	उच्च	३७२	७०	उत्तरा	३०	२	उदर	२७५	२९
इष्टगन्ध	५९	११	उच्चटा	१८२	१६०	उत्तरासन्न	२४३	११७	उदवसित	११७	४
इष्टार्थोद्युक्त	३५५	९	उच्चण्ड	३७६	८३	उत्तरीय	२४३	११८	उदभित्त	३२१	५३
इष्टि	४०३	३९	उच्चार	२२५	९७	उत्तान	९८	१५	उदात्त	६५	४

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
उदान	२६	६३	उद्योग	४६०	३३	उपजाप	२७२	२१	उपशाय	३९५	३२
उदार	{ ३५५ ४३०	८ १९२	उद्र	१००	२०	उपज्ञा	२५४	१३	उपश्रुत	३८५	१०९
उदासीन	२६९	१०	उद्वर्तन	२४३	१२१	उपतप्त	३९१	१४	उपसंख्यात	२४३	११७
उदाहार	६६	९	उद्धान्त	{ २७७ ३८१	३६ ९७	उपताप	२१८	५१	उपसंपन्न	{ २५८ ३१८	२६ ४५
उदित	३८४	१०७	उद्वासन	३००	११५	उपत्यका	१२७	७	उपसर	३९३	२५
उदीची	३०	२	उद्वाह	२६६	५६	उपदा	२७४	२८	उपसर्ग	२९९	१०९
उदीच्य	{ ११२ १७०	७ १२२	उद्देश	{ १८६ ३९१	१६९ १२	उपधा	{ २७२ ४२१	२१ १३९	उपसर्जन	३६९	६०
उदुम्बर	{ १३५ ३३४	२२ ९७	उद्वेग	१९१	१२	उपधान	२४९	१३७	उपसर्था	३२५	७०
उदुम्बरपर्णी	१७६	१४४	उद्वेग	३७२	७०	उपनाह	७४	७	उपसूर्यक	४२	३२
उदुम्बल	३१०	२५	उन्नत	४११	८५	उपनिधि	३२९	८१	उपस्कर	३१४	३५
उद्रत	३८१	९७	उन्नतानत	३७२	६९	उपनिषद्	४१३	९३	उपस्थ	२२८	७५
उद्रमनीय	२४१	११२	उन्नद्ध	३९०	१२	उपनिष्कर	११६	१८	उपस्पर्श	२६१	३६
उद्गाढ	२७	६६	उन्नय	३९०	१२	उपन्यास	६६	९	उपहार	{ २७४ ४३१	२८ १९५
उद्गातृ	२५५	१७	उन्नाय	{ १५५ २२२	७७ ६०	उपपति	२१४	३५	उपह्वर	४२८	१८३
उद्गार	३९६	३७	उन्मत्त	३५८	२३	उपप्लव	४६	१०	उपांशु	२७३	२३
उद्गीथ	४५५	१९	उन्मद	३५८	२३	उपवर्ह	२४९	१३७	उपाकरण	२६२	४१
उद्गुण	३७९	८९	उन्मदिष्णु	३५८	२३	उपमृत	२५८	२५	उपाकृत	२५८	२५
उद्गाह	३९६	३७	उन्मनस्	३५४	८	उपभोग	३९२	२०	उपालय	{ २६१ ३९५	३७ ३३
उद्ग	५३	२७	उन्माय	{ ३०० ३४६	११५ २६	उपमा	{ ३४९ ३५०	३६ ३७	उपादान	३९१	१६
उद्गन	३९५	३५	उन्माद	{ ८० ३५८	२६ २३	उपमातृ	४२७	१७६	उपाधि	{ ८१ ३५६	२८ १२
उद्गाटन	३४६	२७	उन्मादवत्	२२२	६०	उपमान	३४९	३६	उपाध्याय	२५२	७
उद्गात	३९४	२६	उपकण्ठ	३७१	६७	उपयम	२६६	५६	उपाध्याया	२०८	१४
उद्गान	२७४	२६	उपकारिका	१२०	१०	उपयाम	२६६	५६	उपाध्यायानी	२०८	१५
उद्गाल	१४०	३४	उपकार्या	१२०	१०	उपरक्त	{ ४६ ३६४	१० ४३	उपाध्यायी	{ २०८ २०८	१४ १५
उद्गित	३८०	९५	उपकुञ्चिका	{ १७१ ३१४	१२५ ३७	उपरक्षण	२७६	३३	उपाध्यायी	{ २०८ २०८	१४ १५
उद्गाव	३००	१११	उपकुल्या	१६१	९६	उपराम	३९६	३७	उपाय	२७४	२८
उद्गय	८६	३८	उपक्रम	{ २५४ ३९४ ४२१	१३ २६ १३९	उपरि	४२९	१८३	उपालम्भ	६८	१४
उद्गव	८६	३८	उपक्रोश	६७	१३	उपल	१२४	४	उपायन	२७४	२८
उद्गान	३११	२९	उपगत	३८५	१०९	उपलब्धाया	६५	५	उपालम्भ	६८	१४
उद्गार	३०३	४	उपगहन	३९५	३०	उपलब्धि	५५	१	उपावृत्त	२८२	५०
उद्गत	३७९	९०	उपग्रह	३०२	११९	उपलम्भ	३९४	२७	उपासङ्ग	२९३	८८
उद्गव	५४	३०	उपप्राह	२७४	२८	उपला	४३२	१९९	उपासन	२९२	८६
उद्गिञ्ज	३६६	५१	उपप्राह्य	२७४	२८	उपवन	१२७	२	उपासना	२६०	३५
उद्गिद्	३६६	५१	उपप्राह्य	२७४	२८	उपवर्तन	११३	८	उपासित	३८६	१०२
उद्गिद	३६६	५१	उपप्राह्य	२७४	२८	उपवर्ह	२४९	१३७	उपाहित	{ ४६ ३८०	१० ९२
उद्गम	३९०	१२	उपप्राह्य	२७४	२८	उपवास	२६१	३८	उपेन्द्र	९	२०
उद्गत	३७९	८९	उपप्राह्य	२७४	२८	उपविषा	१६२	९९	उपोदका	१८१	१५७
उद्गम	३९०	११	उपप्राह्य	२७४	२८	उपवीत	२६५	४९			
उद्गान	{ १२८ ४१७	३ ११७	उपप्राह्य	२७४	२८	उपशील्य	१२३	२०			

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
उपोद्घात	६६	९	उषा	४४८	१८	उष्मक	५०	१८	एकधुरावह	३२४	६५
उत्तच्छेद	३०४	८	उषापति	१२	२७	उष्मागम	५०	१९	एकधुरीण	३२४	६५
उभयधुस्	४४९	२१	उषित	३८२	९९	उह	५६	३	एकपदी	११४	१५
उभयेधुस्	४४९	२१	उष्ट्र	३२७	७५				एकपिङ्ग	२८	६९
उभा	१६ ३०८	३६ २०	उष्ण	५० ३४४ ४५७	१९ १९ २२	ऋक्थ	३२१	९०	एकयष्टिका	२२९	१०६
									एकसर्ग	३७५	८०
उभापति	१३	३४	उष्णरदिम	४०	२९	ऋसु	३७ १४७ १८७	२१ ५७ ४	एकहायनी	३२५	६८
उभःसूत्रिका	२३९	१०४	उष्णरदिम	३२०	५०	ऋक्षगन्वा	१६५ १७४	११० १३७	एककिन्	३७६	८२
उरा	८९	८	उष्णीष	४३६	२२०	ऋक्षगन्वा	१६५ १७४	११० १३७	एकाम्र	३७५	७९
उरप	३२७	७६	उष्णीषगम	५०	१९	ऋक्	६४	३	एकाम्य	३७५	८०
उरपाल्य	१७७	१४७	उर	४२	३३	ऋनीष	३१३	३२	एकान्त	२७	६७
उरत्र	३२७	७६	उर	३२४	६६	ऋसु	३७३	७२	एकान्ता	३२५	६८
उररी	४४२	२५४	उर	३२४	६६	ऋण	३०३	३	एकान्त	३७५	७९
उररीकृत	३८५	१०८	उर	३२४	६६	ऋण	३०३	३	एकान्त	३७५	७९
उरच्छेद	२८६	६४	उर	३२४	६६	ऋण	३०३	३	एकान्त	३७५	७९
उरस्	२२९	७८	उर	३२४	६६	ऋण	३०३	३	एकान्त	३७५	७९
उरसिल	२८९	७६	उर	३२४	६६	ऋण	३०३	३	एकान्त	३७५	७९
उरस्य	२११	२८	उर	३२४	६६	ऋण	३०३	३	एकान्त	३७५	७९
उरखर	२८९	७६	उर	३२४	६६	ऋण	३०३	३	एकान्त	३७५	७९
उरवृक	१४५	५१	उर	३२४	६६	ऋण	३०३	३	एकान्त	३७५	७९
उर्वरा	१११	४	उर	३२४	६६	ऋण	३०३	३	एकान्त	३७५	७९
उर्वशी	२२	५२	उर	३२४	६६	ऋण	३०३	३	एकान्त	३७५	७९
उर्वा	११०	३	उर	३२४	६६	ऋण	३०३	३	एकान्त	३७५	७९
उरप	१३०	९	उर	३२४	६६	ऋण	३०३	३	एकान्त	३७५	७९
उरक	१८५	१५	उर	३२४	६६	ऋण	३०३	३	एकान्त	३७५	७९
उरखल	३१०	२५	उर	३२४	६६	ऋण	३०३	३	एकान्त	३७५	७९
उरखलक	१४०	३४	उर	३२४	६६	ऋण	३०३	३	एकान्त	३७५	७९
उरपिन्	९९	१८	उर	३२४	६६	ऋण	३०३	३	एकान्त	३७५	७९
उरका	४५१	८	उर	३२४	६६	ऋण	३०३	३	एकान्त	३७५	७९
उरसुक	३१२	३०	उर	३२४	६६	ऋण	३०३	३	एकान्त	३७५	७९
उहाष	२२१	५७	उर	३२४	६६	ऋण	३०३	३	एकान्त	३७५	७९
उहोच	२४३	१२०	उर	३२४	६६	ऋण	३०३	३	एकान्त	३७५	७९
उहोल	९५	६	उर	३२४	६६	ऋण	३०३	३	एकान्त	३७५	७९
उत्त्व	२१४	३८	उर	३२४	६६	ऋण	३०३	३	एकान्त	३७५	७९
उत्त्वण	३७६	८१	उर	३२४	६६	ऋण	३०३	३	एकान्त	३७५	७९
उशनस्	३९	२५	उर	३२४	६६	ऋण	३०३	३	एकान्त	३७५	७९
उशीर	१८४	१६४	उर	३२४	६६	ऋण	३०३	३	एकान्त	३७५	७९
उषणा	१६१	९७	उर	३२४	६६	ऋण	३०३	३	एकान्त	३७५	७९
उषुध	२२	५४	उर	३२४	६६	ऋण	३०३	३	एकान्त	३७५	७९
उषस्	४४	२	उर	३२४	६६	ऋण	३०३	३	एकान्त	३७५	७९

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
कपिवह्नी	१६१	९७	करज	{ १४४	४७	कर्करेड्ड	१९३	१९	कर्षू	४३६	२२२
कपिश	६१	१६	{ १७२	१२९	कर्कश	{ १७७	१४६	कल	७२	८	
कपीतन	{ १३७	२७	करञ्जक	१४४	४७	कर्कार	१८०	१५५	कलकल	७१	२५
			करट	{ १९४	२०	कर्कुर	१८०	१५४	कलङ्क	{ ३५	१७
			{ १४९	६३	{ ४०२	३४	कर्कुरक	१७४	१३५	कलत्र	{ ३९७
कपोत	१९२	१४	करण	{ ३३९	२	कर्कुरक	१७४	१३५	कलत्र	४२७	१७८
कपोतपालिका	१२२	१५	करण्ड	{ ४०६	५४	कर्ण	२३५	९४	कलधौत	४१०	७६
कपोताङ्घ्रि	१७२	१२९	करतोया	१०५	३३	कर्णजलौकस्	१९१	१३	कलम्ब	{ २९२	८७
कपोल	२३४	९०	करपत्र	३४९	३४	कर्णधार	९७	१२	{ ३१४	३५	
कफ	२२३	६२	करपाल	२९३	८९	कर्णवेष्टन	२३८	१०३	कलभ	२७६	३५
कफिन्	२२२	६०	करपालिका	२९४	९१	कर्णिका	{ २३८	१०३	कलम	३०९	२४
कफोनि	२३०	८०	करभ	{ २३१	८१	कर्णिकार	१४८	६०	कलम्बौ	१८१	१५७
									{ ३२७	७५	कर्णारथ
कबन्ध	{ ९३	४	करभूषण	२४०	१०८	कर्णजप	३६५	४७	कलविङ्क	१९३	१८
									{ ३००	११८	कर्णोत्तरी
कम्	४४२	२५०	करमर्दक	१५१	६७	कर्दम	९६	९	कलस	३१२	३१
कमठ	१००	२१	करम्भ	३१९	४८	कर्पट	२४२	११५	कलहंस	१९५	२३
कमठी	१०२	२४	कररुह	२३१	८३	कर्पर	२२५	६८	कलह	२९८	१०४
कमण्डलु	२६४	४६	करवालिका	२९४	९१	कर्पराल	१३७	२९	कला	{ ३५	१५
कमन	३५९	२४	करवीर	१५४	७७	कर्परी	३३५	१०१		{ ४७	११
कमल	{ ९३	३	करशाखा	२३१	८२	कर्पास	४६१	३५	कलाद	३४१	८
कमला	१२	२७	करहाटक	१४६	५२	कर्पुर	२४८	१३०	कलानिधि	३४	१४
कमलासन	८	१७	कराल	४३३	२०५	कर्पुर	{ २५	६०	कलाप	४१८	१२९
कमलोत्तर	३३७	१०६	करिगर्जित	२९९	१०७	कर्पुर	{ ६२	१७	कलाय	३०६	१६
कमितृ	३५९	२३	करिणी	२७६	३६	कर्पुर	{ ३३३	९४	कलि	{ २९८	१०५
कम्प	८६	३८	करिन्	२७६	३४	कर्पुर	{ ३४३	१५	{ ४३१	१९४	
कम्पन	३७४	७४	करिपिप्पली	१६१	९७	कर्पुर	{ २५७	१९	कलिका	१३३	१६
कम्प्र	३७४	७४	करिशवक	२७६	३५	कर्पुर	३५७	१९	कलिङ्ग	{ १५१	६७
कम्बल	{ २४३	११६	करीर	{ १५४	७७	कर्पुर	३५७	१८	कलिङ्ग	{ १९३	१६
कम्बलिवाहक	२८३	५२	करीष	३२०	५१	कर्पुर	३५७	१८	कलिङ्गम	१४७	५८
कम्बि	३१३	३४	करुणा	{ ७७	१७	कर्पुर	३५७	१८	कलिमारक	१४५	४८
कम्बु	{ १०१	१३३	करेड्ड	१९३	१९	कर्पुर	३५७	३८	कलिल	{ ३७७	८५
कम्बुग्रीवा	२३३	८८	करेणु	४०६	५२	कर्पुर	३५७	१८	कलुष	{ ५१	२३
कम्प	३५९	२४	करोटि	२२६	६९	कर्पुर	३५७	१८	{ ९८	१४	
कर	{ ४२	२३	कर्क	२८०	४६	कर्पुर	३५७	१८२	कलक	३९९	१४
करक	{ ४२५	१६४	कर्कटी	१८०	१५५	कर्पुर	३५७	१८२	कल्प	{ ५१	२१
करक	{ १५०	६४	कर्कण्डु	{ ४६१	३८	कर्पुर	३५७	५८	कल्प	{ २६२	४०
						कर्पुर	३५७	५८	कल्पना	{ २७३	२४
						कर्पुर	३५७	५८		{ २७९	४२

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
कल्पवृक्ष	२१	५०	काकनासिका	१६९	११८	कान्तार	{ ११५ ४२६	१७	कारा	३०२	११९
कल्पान्त	५१	२२	काकपक्ष	२३६	९६	कान्तारक	१८३	१७२	कारिका	३९९	१५
कल्मष	५१	२३	काकपीलुक	१४१	३९	कान्ति	३६	१६३	कारिप	३९७	४३
कल्माष	६२	१७	काकमाची	१७९	१५१	कान्दविक	३११	१७	कारु	३४०	५
कल्प	{ ४४ २२१ ४२४	२	काकमुद्गा	१६७	११३	कान्द्विक	३११	२८	कारणिक	३५६	१५
			काकली	७२	२	कान्द्विशीक	३६३	४२	कारण्य	७८	१८
कल्या	६९	१८	काकाङ्गी	१६९	११८	कापथ	११५	१६	कारोत्तर	३५१	४२
कल्याण	५२	२५	काकिणी	४५२	९	कापोत	{ २०२ ३३८	४३	कार्तस्वर	३३३	९५
कलोल	९५	६	काकु	६७	१२	कापोताञ्जन	३३५	१०९	कार्तान्तिक	२७०	१४
कवच	२८६	६४	काकुद्	२३४	९१	काम	{ १२ ८२ ३२२ ४२०	१००	कार्तिक	४९	१७
कवरी	{ १७५ २३६ ३१६	१३९	काकोदुम्बरिका	१४९	६१			५२	कार्तिकिक	४९	१८
			काकोदर	८९	७	२८	कार्तिकेय	११	३९		
कवल	३२१	५४	काकोल	{ ९० १९४	१०	५७	कार्पास	२४१	१११		
			काक्षी	१७२	१३१	६६	कार्पासी	१६८	११६		
कवि	{ ३९ २५०	५	काक्षी	१७२	१३१	कामन	३५९	२४	कार्म	३५७	१८
			काच	{ ३३४ ३४७ ४०१	९९	कामपाल	११	२३	कार्मण	३८७	४
कविका	२८२	४९	काच	३३४	३०	कामम्	४४७	१३	कार्मुक	२९१	८३
कविय	४६१	३५	काचस्थाली	१४६	५४	कामयितृ	३५९	२४	कार्पापण	३३१	८८
कवोष्ण	४३	३५	काचित	३७९	८९	कामिनी	{ २०४ ४१६	३	कार्पिक	३३१	८८
कव्य	२५७	२४	काधन	३३३	९५	कामुक	३५९	२३	कार्प्य	१४३	४४
कशा	३४९	३१	काधनी	३१६	४१	कामुका	२०६	९	काल	२४	५९
कशार्ह	३६४	४४	काङ्गी	२४०	१०८	कामुकी	२०७	९		४३	१
कशिपु	४१९	१३०	काञ्जिक	३१५	३९	काम्पित्य	१७७	१४६		६०	१४
कशेरु	४५३	१३	काण्ड	४०४	४३	काम्बल	२८३	५४	४३०	१९४	
कशेरुका	२२५	६९	काण्डपृष्ठ	२८७	६७	काम्बोज	२८०	४५	कालक	२१८	४३
कदमल	३००	१०९	काण्डवत्	२८७	६९	काम्बोजी	१७५	१३८	कालकण्ठक	१९४	२१
कदय	{ २८१ ३५० ३६४	४७	काण्डेक्षु	१६३	१०४	काम्यदान	३८७	३	कालकूट	९०	१०
			कातर	३५९	२६	काय	२२६	७१	कालखण्ड	२२४	६६
कपाय	{ ५८ ४२२	१५३	कात्यायनी	{ १६ २०९	३६	काय (तीर्थ)	२६५	५०	कालधर्म	३००	११६
			कादम्ब	१९५	२३	कायस्था	१४८	५९	कालपृष्ठ	२९१	८३
कष्ट	{ ९२ ४०३	३९	कादम्बरी	३५०	३९	कारण	५४	२८	कालभेरिका	१६५	१०९
			कादम्बिनी	३२	८	कारण	९२	२८	कालभेरी	१६१	९६
कस्तूरी	२४७	१२९	काद्रवेय	८७	४	कारणा	३५४	३	कालशेय	३२१	५३
कहार	१०६	३६	कानन	१२७	१	कारणिक	१९९	३४	कालसूत्र	९१	२
कह	१९५	२२	कामीन	२११	२४	कारण्डव	१९९	३४	कालस्कन्ध	{ १४१ १५१	{ ३८ ६८
काङ्गा	८९	२७	कान्त	३६७	५२	कारम्भा	१४७	५६		१६०	९४
कांस्यताल	७३	४	कान्त	३६७	५२	कारवी	{ १६६ १७९ ३१४ ३१६	१११	काला	{ १६५ ३१४	{ १०९ ३७
काक	१९४	२०	कान्तलक	१७१	१२८			३७	कालागुरु	२४६	१२७
काकचिन्हा	१६१	९८	कान्ता	२०४	३	कारवेङ्ग	१८०	१५४	कालासुसार्थ	{ १७० २४५	{ १२२ १२६

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
कुसुद	{ ३१ १०६	{ ३ ३७	कुलोर	१००	२१	कूपक	{ ९६ ९७ २२८	{ १० १२ ७५	कृपाटयोनि	२२	५३
कुसुदवान्वव	३४	१३	कुलमाप	{ ३०७ ४५६	{ १८ २१	कूपर	२८४	५७	कृमिकोशोत्थ	२४१	१११
कुसुदिका	१४२	४०	कुलमापानिपु.	३१५	३९	कूर्च	२३५	९२	कृमिज	१६४	१०६
कुसुदिनी	१०७	३९	कुल्या	२२५	६८	कूर्चशीर्ष	१७६	११२	कृमिज	२४६	१२६
कुसुद्वत्	११३	९	कुल्या	१०५	३४	कूर्चिका	३१७	४४	कृमिज	३६९	६१
कुसुद्वती	११३	३८	कुवल	{ १४१ ४६२	{ ३६ ४२	कूर्चन	८४	३३	कृशातु	२२	५४
कुम्वा	२५६	१८	कुवल्य	१०६	३७	कूर्पर	२३०	८०	कृशातुरेतस्	१३	३३
कुम्भ	{ १४० २७७ ४२०	{ ३४ ३७ १३४	कुवाद	३६२	३७	कूर्पासक	२४३	११८	कृशाथिन्	३४२	१२
कुम्भकार	३४०	६	कुवेर्णा	९८	१६	कूर्म	१००	२१	कृषि	३०३	२
कुम्भसंभव	३७	२०	कुश	{ १८४ ४३५	{ १६६ २१६	कूल	९५	७	कृषिक	{ ३०३ ३०५	{ ६ १३
कुम्भिका	१०७	३८	कुशल	{ ५२ ३५३ ४३२	{ २६ ४ २०४	कूलाण्डक	१८०	१५५	कृषि	३०४	८
कुम्भी	१४२	४०	कुशाल	३३४	९९	कृकण	१९४	१९	कृषि	२५१	६
कुम्भीर	१०१	२१	कुशी	३३४	९९	कृकलास	१९१	१२	कृष्या	{ ९ ४७ ६० ३१४	{ १८ १४ १४ ३६
कुम्भ	१८९	८	कुशीलव	३४२	१२	कृकवाकु	१९३	१७	कृष्णपाकफल	१५१	६७
कुम्भक	३४५	२४	कुशोत्थ	१०७	४०	कृकाटिका	२३३	८८	कृष्णफला	१६१	९६
कुम्भक	१५४	७५	कुशु	{ १७१ २२० ४६०	{ १२६ ५४ ३४	कृकच्छ	{ ९२ २६५	{ ४ ५२	कृष्णमेदी	१५७	८६
कुम्भक	१५३	७५	कुसीद	३०३	४	कृकत	४१०	७७	कृष्णला	१६१	९८
कुम्भक	१५४	७४	कुसीदिक	३०३	५	कृकतपुङ्ग	२८७	६८	कृष्णलोहित	६१	१६
कुम्भक	१५४	७४	कुसुम	१३४	१७	कृकतमुख	३५३	१०	कृष्णवर्त्मन्	२२	५४
कुम्भक	१५४	७४	कुसुमाञ्जन	३३६	१०३	कृकतक्ष्ण	३५५	१०	कृष्णवृन्ता	१४६	५५
कुम्भक	१५४	७४	कुसुमेषु	१२	२६	कृकतसापलिक	२०५	७	कृष्णसार	१९०	१०
कुम्भक	{ २०२ २५०	{ ४१ १	कुसुम्भ	{ ३३७ ४२०	{ १०६ १३६	कृकतहस्त	२८७	६८	कृष्णसार	१९०	१०
कुम्भक	{ १४१ १८० ३४०	{ ३९ १५५ ५	कुसुम्भ	{ ३३७ ४२०	{ १०६ १३६	कृकतान्त	{ २४ ४०८	{ ५८ ६४	कृष्णसार	१९०	१०
कुम्भक	२०७	१०	कुसुम्भ	८२	३०	कृकतान्त	२०४	५	कृष्णसार	१९०	१०
कुम्भक	२३६	१०२	कुसुम्भ	३१५	३८	कृकतिन्	{ २५० ३५३	{ ६ ४	कृष्णसार	१९०	१०
कुम्भक	२०५	७	कुसुम्भ	२६६	५३	कृकत	३८३	१०३	कृष्णसार	१९०	१०
कुम्भक	२४०	५	कुसुम्भ	८६	१	कृकति	२६४	४७	कृष्णसार	१९०	१०
कुम्भक	२५१	२	कुसुम्भ	४६	९	कृकतिवासस्	१३	३१	कृष्णसार	१९०	१०
कुम्भक	२०५	७	कुसुम्भ	३५६	१४	कृकत्या	४२४	१५८	कृष्णसार	१९०	१०
कुम्भक	२००	३७	कुसुम्भ	{ १२५ २०२ २०२	{ ४ ४२ ३७	कृकत्रिमधूपक	२४६	१२८	कृष्णसार	१९०	१०
कुम्भक	३४०	६	कुसुम्भ	३४६	२६	कृकत्र	३७१	६५	कृष्णसार	१९०	१०
कुम्भक	३३३	१०२	कुसुम्भ	१४४	४७	कृकपण	३६५	४८	कृष्णसार	१९०	१०
कुम्भक	२०	४७	कुसुम्भ	३४६	२६	कृकपा	७८	१८	कृष्णसार	१९०	१०
कुम्भक	१६०	९४	कुसुम्भ	३४६	२६	कृकपाण	२९३	८९	कृष्णसार	१९०	१०
कुम्भक	२५१	३	कुसुम्भ	३४६	२६	कृकपाणी	३४९	३३	कृष्णसार	१९०	१०
कुम्भक	२५१	३	कुसुम्भ	१०३	२६	कृकपात	३५६	१५	कृष्णसार	१९०	१०

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
केशपाशी	२३६	९७	कोदण्ड	२९१	८३	कौमोदकी	१३	२८	कूर	३६५	४७
केशव	९	१८	कोद्रव	३०७	१६	कौलटिनेय	२११	२७		३७४	७६
	२१६	४५	कोप	८०	२६	कौलट्य	२११	२६	४३०	१९१	
केशवेश	२३६	९७	कोपना	२०४	४		२११	२७	कैतव्य	३२९	८१
कैशिक	२१६	४५	कोपिन्	३६१	३२	२११	२७	कैय	३२९	८१	
कैशिन्	२१६	४५	कोमल	३७५	७८	कौलटेर	२११	२६	क्रोड	१८७	२
कैशिनी	१७१	१२६	कोयष्टिक	१९९	३५	कौलीन	४१७	११६		२२९	७७
कैसर	१०८	४३	कोरक	१३३	१६	कौलियक	३४५	२१	क्रोध	८०	२६
	१३६	२५	कोरङ्गी	१७१	१२५	कौशिक	१४०	३४	क्रोधन	३६१	३२
	१५०	६५	कोरदूपक	३०७	१६	३९८	१०	क्रोशयुग	११५	१८	
कैसरिन्	१८६	१	कोल	९७	११	कौशेय	२४१	१११	कोष्ट	१८८	५
कैटभजित्	९	२२		१४१	३६	कौस्तुभ	१३	२८	कोष्टुविना	१६०	९३
कैट्य	१४२	४०	१८७	२	ककच	३४९	३४	कोष्ट्री	१६५	११०	
कैतव	८२	३०	कोलक	२४७	१२९	ककर	१५४	७७	क्रौञ्च	१९५	२२
	३५२	४४		३१४	३६	१९४	१९	क्रौञ्चदारण	१७	४०	
कैदारक	३०५	११	कोलदल	१७२	१३०	ककु	२५४	१३	कृम	३८९	१०
कैदारिक	३०५	११	कोलन्वक	७४	७	ककुर्धसिन्	१३	३४	कृमथ	३८९	१०
कैदार्य	३०५	११	कोलवह्नी	१६१	९७	ककुभुज	५	९	कृमि	३८४	१०५
कैरव	१०६	३७	कोला	१६१	९७	कथन	३००	११५	कृन्नाक्ष	२२१	६०
कैलास	२९	७०	कोलाहल	७१	२५	कश्म	२९९	१०७	कृशित	३८२	९८
कैवर्त	९८	१५	कोली	१४०	३६	कन्दित	८५	३५	कृष्ट	६९	१९
कैवर्तसुस्तक	१७३	१३२	कोविद	२५१	५	कम	२६२	४०	कृतक	१६५	१०९
कैवल्य	५७	६	कोविदार	१३५	२२	कमुक	१४२	४१	कृतकिचा	१६०	९४
कैशिक	२३६	९६	कोशाफल	२४७	१३०		१४२	४१	कृत्वि(व)	२१५	३९
कैश्य	२३६	९६	कोशातकी	३९८	८		१८५	१६९		४३४	२१३
कोक	१८९	७	कोप	२००	३७	कमेलक	३२७	७५	कृश	३९४	२९
	१९५	२२		३३२	११	कथविकथिक	३२८	७८	कृम	२१७	६५
कोकनद	६१	१२	४३६	२२१	कथिक	३२८	७९	कण	७१	२४	
	१०८	४२	४०३	४०	कथ्य	३२९	८१	कणन	७१	२४	
कोकनदच्छवि	६१	१५	कोष्ण	४३	३५	कथ्य	२२३	६३	कथित	३८१	९५
कोकिल	१९४	१९	कौकुटिक	३९९	१७	कथ्याद	२५	५९	काण	७१	२४
कोकिलाक्ष	१६३	१०४	कौक्षेयक	२९३	८९	कथ्याद्	२५	५९	क्षण	४७	११
कोटर	१३२	१३	कौस्तक्ष	३४१	९	कथिक	३२८	७९		८६	३८
कोटर्वा	२०८	१७	कौटिक	३४३	१४	क्रिमि	१९१	१३	४०५	४७	
कोटि	२९१	८४	कौणप	२५	५९	क्रिया	६३	२	क्षणदा	४४	४
	२९५	९३	कौतुक	८२	३१		४२४	१५७	१८	क्षणन	३००
	४०३	३८	कौतूहल	८२	३१	क्रियावत्	३५७	१८	क्षणप्रभा	३२	९
कोटिवर्षा	१७३	१३३	कौद्रवीण	३०४	८	क्रोडा	८४	३२	क्षतज	२२३	६४
कोटिश	३०५	१२	कौन्तिक	२८८	७०	८४	३३	क्षतव्रत	२६६	५४	
कोशर	४५४	१८	कौन्ती	१६९	१२०	कुब	१९५	२२	क्षत्	२८५	५९
कोठ	२२०	५४	कौपीन	४१७	१२२	कुथ	८०	२६		३३९	३
कोण	७३	६	कौमुदी	३५	१६	कुष्ट	८५	३५		४०७	६३
	२९५	९३									

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
क्षत्रिय	२६७	१	क्षुद्र	{ ३६५	४८	क्ष्वेडा	{ २९९	१०७	खल	३६५	४७
क्षत्रिया	२०८	१४		{ ४२७	१७७		{ ४०४	४३	खलपू	३५७	१७
क्षत्रियी	२०८	१५	क्षुद्रघण्टिका	२४१	११०	क्ष्वेडित	४६०	३४	खलिनी	३९६	४२
क्षत्रियाणी	२०८	१४	क्षुद्रसङ्घ	१०१	२३	ख			खलीन	२८२	४९
क्षपा	४४	४	क्षुद्रा	{ १६०	९४		{ २९	१	खलु	४४२	२५५
क्षपाकर	३४	१५		{ ४२७	१७७	ख	{ ४००	१८	खल्या	३९६	४२
क्षम	४२१	१४२	क्षुद्राण्डमत्स्य-				{ ४५७	२२	खात	१०३	२७
क्षमा	४२१	१४२	संघात	१००	१९	खग	{ १९८	३२	खादित	३८५	११०
क्षमितृ	३६१	३१	क्षुब्ध	३२१	५४		{ २९२	८६	खारी	३३१	८८
क्षमिन्	३६१	३१	क्षुधाभिजनन	३०७	१९	खगेश्वर	१३	२९	खारीक	३०४	१०
क्षन्तृ	३६१	३१	क्षुधित	३५८	२०	खजाका.	३१३	३४	खारीवाप	३०४	१०
	{ ५१	२२	क्षुप	१३०	८	खज्ज	२१८	४९	खिल	११२	५
क्षय	{ २१९	५१	क्षुमा	३०८	२०	खञ्जन	१९२	१५	खुर	{ १७२	१३०
	{ ३८८	७		{ १६३	१०४	खञ्जरीट	१९२	१५		{ २८२	४९
	{ ४२२	१४५	क्षुर	{ ४५५	२०	खट्ट	४५४	१७	खुरणस्	२१७	४७
क्षव	{ २१९	५२	क्षुरक	१४२	४०	खट्वा	२४९	१३८	खुरणस	२१७	४७
	{ ३०७	१९	क्षुरप्र	४५५	२०	खट्वा			खेट	३६७	५४
क्षवधु	२१९	५२	क्षुरिन्	३४१	१०	खट्वा	{ १८८	४	खेय	१०४	२९
क्षान्त	३८१	९७				खट्वा	{ २९३	८९	खेला	८४	३३
क्षान्ति	८०	२४		{ ३४३	१६	खङ्गिन्	१८८	४	खोड	२१८	४९
क्षार	३३४	९९	क्षुल्लक	{ ३६९	६१	खण्ड	३५	१६	ख्यात	३८९	९
क्षारक	१३३	१६		{ ३९८	१०	खण्डपरशु	१३	३१	ख्यातगर्हण	३८०	९३
क्षारमृत्तिका	१११	४		{ ३०४	११	खण्डविकार	३१७	४३	ख्याति	३८९	९
क्षारित	३६४	४३	क्षेत्र	{ ४२८	१८०	खण्डिक	३०६	१६			
क्षिति	{ ११०	२	क्षेत्रज्ञ	{ ५४	२९	खदिर	१४५	४९			
	{ ४०९	७०		{ ४०८	३३	खदिरा	१७६	१४१			
क्षिपणी	९७	१३	क्षेत्राजीव	३०३	६	खद्योत	१९७	२८	गगन	२९	१
क्षिपा	३९०	११	क्षेपण	३९०	११	खनि	१२६	७	गङ्गा	१०४	३१
क्षिप्त	३७८	८७	क्षेपिष्ठ	३८५	१११	खनित्र	३०५	१२	गङ्गाधर	१३	३४
क्षिप्तु	३६०	३०	क्षेम	{ ५२	२६	खपुर	१८५	१६९	गज	२७६	३४
क्षिप्र	२७	६४		{ १७२	१२८	खर	{ ४३	३५	गजता	२७६	३६
क्षिया	३८८	७		{ ४६०	३४	खरणस्	{ ३२७	७७	गजवन्धनी	२७९	४३
	{ ९३	४	क्षेत्र	३०५	११	खरणस	२१७	४६	गजभक्ष्या	१७०	१२३
क्षीर	{ ३२०	५१	क्षीर्णा	११०	२	खरणस	२१७	४६	गजानन	१६	३८
	{ ४२८	१८२	क्षोद	२९७	९९	खरणस	१७५	१३९	गङ्गा	११९	८
क्षीरविकृति	३१७	४४	क्षोदिष्ट	३८५	१११	खरमञ्जरी	१५८	८९	गडक	९९	१७
क्षीरविदारी	१६५	११०	क्षीम	१२०	१२	खरा	१५१	६९	गड्ड	४५४	१८
क्षीरशुक्ला	१६५	११०	क्षीम	३३८	१०७	खराश्वा	१६६	१११	गड्डु	२१७	४८
क्षीरावी	२६२	१००	क्षीम	२४१	११३	खर्जू	२१९	५३	गड्डुल	२१७	४८
क्षीरिका	१४४	४५	क्ष्यत	३७९	९१	खर्जूरी	१८६	१७०	गण	{ २०१	४०
क्षीरोद	९३	२	क्षमा	११०	३	खर्जूर	{ १८६	१७०		{ २९०	८१
क्षीव	३५९	२३	क्षमाभृत्	{ १२३	१	खर्व	{ ३३३	९६	गणक	२७०	१४
क्षुत्	३२१	५२		{ २६७	१	खर्व	{ २१७	४६	गणदेवता	६	१०
क्षुत्	२१९	५२	क्ष्वेड	९०	९	खर्वट	{ ३७२	७०	गणनीय	३७०	६४
							{ ४६०	३३			

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
गगरात्र	४५	६	गन्धसार	२४७	१३१	गलकम्बल	३२३	६३	गिरिका	१९१	१२
गणहृत्	१५६	८०	गन्धादिमन्त्र	३३६	१०२	गलन्तिका	३१२	३२	गिरिज	३३५	१००
गणहासक	१७२	१२८	गन्धिनी	१७०	१२३	गलित	३८३	१०४	गिरिमञ्जिका	३३६	१०४
गणाधिप	१६	३८	गन्धोत्तमा	३५०	३९	गलोद्देश	२८१	४८	गिरिमञ्जिका	१५०	६५
गणिका	१५२	७१	गन्धोली	१९७	२७	गल्पा	३९७	४२	गिरिवा	१३	३१
	२०९	१९	गभस्ति	४२	३३	गवय	१९०	११	गिरिश	१३	३१
गणिकारिका	१५०	६६	गर्भार	९८	१५	गवल	३३५	१००	गिलित	३८५	११०
गणित	३७१	६४	गभ	२९६	९५	गवाक्ष	११९	९	गीत	७१	२६
गणेश	३७०	६४	गभन	२९६	९५	गवाक्षी	१८१	१५६	गीर्	६२	१
गण्ड	२३४	९०	गन्मारी	१४०	३५	गवाश्वर	३२२	५८	गीर्ण	३८५	११०
	२७७	३७	गन्मरि	९८	१५	गवेशु	३९०	२५	गीर्ण	३९०	११
गण्डक	१८८	४	गन्म	३८०	९२	गवेशुका	३१०	२५	गीर्पति	३९	२४
गण्डकारी	१७६	१४१	गरल	९०	९	गवेशुपा	२६०	३२	गीर्वाण	५	९
गण्डशैल	१२६	६	गरिष्ठ	३८६	११२	गवेशुपित	३८४	१०५	गुग्गुल	१४०	३४
गण्डाली	१८२	१५९	गरी	१५१	६९	गव्य	३२०	५०	गुग्गु	३०८	२१
गण्डार,	१८१	१५७	गरुड	१३	२९	गव्या	३२३	६०	गुह्या	१६१	१८
गण्डपद	१०१	२२	गरुडध्वज	९	१९	गव्युति	११५	१०	गुड	४०४	४२
गण्डपदी	१०२	२४	गरुडाग्रज	४२	३२	गहन	१२७	६	गुडफल	१३७	२८
गण्डमा	४५२	१०	गरु	२००	३३	गहर	३७७	८५	गुडा	१६४	१०५
गतमासिक	२१७	४६	गरुत्मन्त्र	१३	२९	गहर	१२६	६	गुह्यनी	१५६	८२
	२१८	५१		१९८	३४		४२८	१८३	९४	५४	२९
गद	४५९	३१	गंगरी	३२७	५४	गाङ्गेय	४२४	१७५	गुण	२९२	१९
गङ्गा	२८३	५२	गङ्गित	३२	८	गाङ्गेरकी	१६८	११७	गुण	३११	२८
गन्ध	५७	७	गङ्गित	३७६	३६	गाङ्ग	२७	६८	गुण	३४६	२७
गन्धक	३३६	१०२	गर्त	८७	२	गानिक्य	२१०	२२	गुणवृक्षक	९७	१२
गन्धकुटी	१७०	१२३	गर्दम	३२७	७७	गाण्डिव	२९०	८४	गुणित	३७८	८८
गन्धन	४१६	११५	गर्दभाण्ड	१४३	४३	गाण्डिव	२९०	८४	गुणित	३७९	८९
गन्धनाडुली	१६७	११४	गर्धन	३५८	२२	गात्र	२२६	७०	गुप्त	२३९	१०५
गन्धशली	१४७	५६	गर्भ	२१४	३९	गात्रानुलेपन	२७८	४०	गुप्तक	१३३	१६
	१५०	६४		४२०	१३५		१३३	१३३	१३३	गुप्तसार्ध	२३९
गन्धसादन	१२४	३	गर्भक	२४८	१३५	गान	७१	२६	गुद	२२७	७३
गन्धशूली	१८०	१५४	गर्भोत्तार	११९	८	गान्धार	७१	१	गुन्द्र	१८३	१६२
गन्धरस	३३३	१०४	गर्भोदय	२१४	३८	गान्धरी	१४५	४९	गुन्द्रा	३४७	५५
गन्धर्व	६	११	गर्भोत्तरी	२१०	२२	गान्धरमत	३३२	९२	गुप्त	३७८	८९
	२२	५२	गर्भोत्पवातिनी	३२५	६९	गामिण	२१०	२२	गुप्त	३८४	१०६
	१९०	११	गर्भुन्	१८४	१६५	गार्हपत्य	२५६	२९	गुप्ति	४०९	७४
	३८०	४४	गर्व	७९	२२	गालव	१३९	३३	गुरण	३९०	११
	४१९	१३३	गर्हण	३८०	१३	गिर्	३९०	१	गुह	३९	२४
गन्धवेहेलक	१४५	६२	गर्ह	३६७	५४	गिरि	१२३	१	गुह	२५२	७
गन्धवह	२५	८९	गर्हवादिन्	३६२	३७	गिरिकर्णा	१६३	११	गुह	४२५	१६२
गन्धवहा	२३३	६२	गल	२३२	८८			१०४	गुर्विणी	२१०	२२

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
गुल्फ	२२७	७२		{ ३२२	६०	गोमत्	३२२	५८	प्रत्त	{ ६९	२०
	{ १३०	९	गो	{ ३२४	६६	गोमय	३२०	५८		{ ३८५	१११
गुल्म	{ २२४	६६		{ ४०१	२५	गोमायु	१८८	५		{ ४६	९
	{ २९०	८१	गोकण्टक	{ १६१	९९	गोमिन्	३२२	५८	ग्रह	{ ३८८	८
	{ ४२१	१४२		{ १९०	१०	गोरम	३२१	८३		{ ४३९	२३६
गुत्तिमनी	१३०	९	गोकर्ण	{ २३१	८३	गोर्द	२२४	६५	ग्रहणीरुज्	२२०	५५
गुवाक	१८५	१६९	गोकर्णा	१५७	८४	गोल	४२५	२०	ग्रहपति	४०	३०
गुह	१७	३९	गोकुल	३२२	५८	गोलक	२१४	३६		{ १२३	१९
गुहा	{ १२६	६	गोक्षुरक	१६१	९९	गोला	३३८	१०८	ग्राम	{ ४२१	१४१
	{ १६०	९३	गोचर	५७	८	गोलीट	१४२	३९	ग्रामर्णा	४०५	४९
गुहा	४२३	१५४	गोजिह्वा	१६९	११९		{ १६२	१०२	ग्रामतक्ष	३४१	९
गुहाक	६	११	गोडुम्बा	१८१	१५६	गोलीर्मा	{ १८२	१५९	ग्रामता	३९७	४२
गुहाकेश्वर	२८	६८	गोण्ड	४५४	१८	गोवन्दनी	{ ३३९	१११	ग्रामार्थान	३४१	९
गूढ	३७८	८९		{ १२३	१		{ १४७	५५	ग्रामन्त	१२३	२०
गूढपाद्	८९	७	गोत्र	{ २५०	१	गोविन्द	{ ४१२	९१	ग्रामर्णा	१६०	९४
गूढपुरुष	२७०	१३		{ ४२८	१८०		{ ४१२	९१	ग्राम्य	६९	१९
गूथ	२२५	६८	गोत्रभिद्	१७	४२	गोविपु	३२०	५०	ग्राम्यधर्म	२६६	५७
गूत	३८१	९६	गोत्रा	{ ११०	३	गोशाल	४६२	४०		{ १२३	१
गूजन	१७८	१४८		{ ३२३	६०	गोशीर्ष	२४७	१३१	ग्रावन्	{ १२४	४
गूभु	३५८	२२	गोदारण	३०५	१४	गोष्ठ	११४	१३		{ ४१५	१०६
गूभ्र	१९५	२१	गोदुह	३२२	५७	गोष्ठी	२५५	१५			
गूभ्रसी	४५२	१०	गोधन	३२२	५८	गोप्पद्	४१३	९४	ग्रास	३२१	५४
गूष्टि	१७८	१५१	गोधा	२९१	८४	गोसंख्य	३२२	५७	ग्राह	{ १०१	२१
	{ ११७	४	गोधापदी	१६९	११९	गोस्तन	२३९	१०५		{ ३८८	८
गूह	{ ११७	५	गोधि	२३४	९२	गोस्तनी	१६४	१०७	ग्राहिन्	१३५	२१
गूहगोधिका	१९१	१२	गोधिका	१०१	२२	गोस्थानक	११४	१३	ग्रीवा	२३३	८८
गूहपति	२७०	१५	गोधिकात्मज	१८९	६	गौतम	८	१५	ग्रीष्म	५०	१८
गूहयालु	३६०	२७	गोधूम	३०७	१८	गौधार	१८९	६	ग्रीवेयक	२३८	१०४
गूहस्थूय	४५९	२०	गोनर्द	१७३	१३२	गौधेय	१८९	६	ग्लस्त	३८५	१११
गूहा	४४०	२३८	गोनस	८८	४	गौधेर	१८९	६	ग्लह	३५२	४५
गूहागम	२६०	३४		{ २६८	७		{ ५९	१३	ग्लान	२२१	५८
गूहाराम	१२७	१	गोप	{ ३२२	५७	गौर	{ ६१	१४	ग्लानु	२२१	५८
				{ ४१९	१३०		{ ४२९	१८९	ग्लौ	३४	१४
गूहावग्रहणी	१२०	१३	गोपति	३२३	६२	गौरी	{ १६	३६			
गूहिन्	२५१	३	गोपरस	३३६	१०४		{ २०६	८	घ	{ ३१२	३२
गूहीरु	३६०	२७	गोपानसी	१२१	१५	गौशीर्ष	११४	१३	घट	{ २९९	३२
गूह्यक	{ २०३	४३	गोपायित	३८४	१०६	अथित	३७७	८६	घटना	२९९	१०७
	{ ३५७	१६	गोपाल	३२२	५७	अथिय	१८३	१६२	घटा	२९९	१०७
गेन्दुक	२४९	१३८	गोर्षा	१६६	११२	अथियक	३३८	११०	घटीयन्त्र	३४६	२८
गेह	११७	४		{ १२२	१६	अथियत	३७७	८६	घट	४५४	१८
गैरिक	{ १२७	४	गोपुर	{ १७३	१३२	अथियपर्ण	१७३	१३२	घण्टापाटलि	१४२	३९
	{ ३९९	१२		{ ४२८	१८२		{ १४१	३७	घण्टापथ	११६	१८
गैरेय	३३६	१०४	गोप्यक	३४३	१७	अथियल	{ १५४	७७	घण्टारवा	१६४	१०७

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
घन	३२	७	चकोरक	१९९	३५	चतुरानन	८	१६	चराचर	३७३	७४
	७३	४	चक्र	१९५	२२	चतुर्भद्र	२६६	५८	चरिण्यु	३७३	७४
	७५	९		२८४	५६	चतुर्भुज	९	२०	चरु	२५७	२३
	२९४	९१		२८९	७८	चतुर्वर्ग	२६६	५७	चर्चरी	४५२	१०
	३७१	६६	४२८	१८२	चतुष्पथ	११५	१७	चर्चा	{ ५६ २		
४१६	१११	१७२	१२९	चतुर्हायणी	३२५	६८	चर्मकपा	१७६	१४३		
घनरस	९३	५	चक्रपाणि	९	२०	चत्वर	{ १२० १३	१८	चर्मकार	३४१	७
घनसार	२४७	१३१	चक्रमर्दक	१७७	१४७	चन	४४४	३	चर्मन्	{ २८८ ४६	
घनाघन	४१६	११०	चक्रयान	२८३	५१	चन्दन	२४७	१३१	चर्मभेदिका	३४९	३४
घर्म	८४	३३	चक्रला	१८२	१६०	चन्द्र	{ ३४ १३	१४६	चर्मप्रसेविका	३४८	३३
घस्पर	३५८	२०	चक्रवर्तिन्	२६७	२	चन्द्रक	१९८	३१	चर्मिन्	{ १४४ ४६	
घल	४४	२	चक्रवर्तिनी	१७९	१५३	चन्द्रभागा	१०५	३४	चर्मिन्	{ २८८ ७१	
घाटा	२३३	८८	चक्रवाक	१९५	२२	चन्द्रमसु	३४	१३	चर्मिन्	{ २६० ३५	
घाण्टिक	२९६	९७	चक्रवाल	{ ३१ ६		चन्द्रवाला	१७०	१३५	चर्मिन्	{ ३८५ ११०	
घात	३००	११५	चक्रान्न	१९६	२३	चन्द्रशेखर	१३	३०	चर्मिन्	{ २०७ १०	
घालुक	{ ३६५ ४७		चक्राङ्गी	१५७	८६	(चन्द्रसंज्ञ-	२४७	१३०	चर्मिन्	{ ३७४ ७४	
	{ ३६० २८		चक्राङ्गी	१५७	८६	चन्द्रहास	२९३	८९	चर्मिन्	{ १३५ २०	
घास	१८५	१६७	चक्राङ्गी	८९	७	चन्द्रिका	३५	१६	चर्मिन्	{ ३७४ ७४	
घुटिका	२२७	७२	चक्राङ्गी	३२७	७७	चपल	{ २७ ६५	६५	चर्मिन्	{ ३७८ ८७	
घुण	४५४	१८	चक्राङ्गी	८९	७	चपला	{ ३३५ ३६४	३६४	चर्मिन्	{ १६१ ९८	
घूर्णित	३६१	३२	चक्राङ्गी	८९	७	चपेट	२३२	८४	चर्मिन्	{ १६१ ९८	
घृणा	{ ३९५ ४७		चक्राङ्गी	८९	७	चमर	१९०	१०	चर्मिन्	{ २५१ ५३	
	{ ४०५ ५१		चक्राङ्गी	८९	७	चमरिक	१३५	२२	चर्मिन्	{ २५६ १८	
घृणि	४२	३३	चक्राङ्गी	८९	७	चमस	४६१	३५	चर्मिन्	{ २९६ ९७	
घृत	{ ३२१ ५२		चक्राङ्गी	८९	७	चमसी	४५२	१०	चर्मिन्	{ १७५ १४०	
	{ ४१० ७६		चक्राङ्गी	८९	७	चमू	{ २८९ २९०	२९०	चर्मिन्	{ १९३ १८	
घृष्टि	१८७	२	चक्राङ्गी	८९	७	चमूल	१८९	९	चर्मिन्	{ ३४४ २०	
घोटक	२८०	४३	चक्राङ्गी	८९	७	चम्पक	१४९	६३	चर्मिन्	{ ३४८ ३१	
घोणा	२३३	८९	चक्राङ्गी	८९	७	चय	{ ११७ २०१	२०१	चर्मिन्	{ १९३ १७	
घोणिन्	१८७	२	चक्राङ्गी	८९	७	चय	{ ११७ २०१	२०१	चर्मिन्	{ २५० २	
घोण्या	{ १४१ ३७		चक्राङ्गी	८९	७	चय	{ ११७ २०१	२०१	चर्मिन्	{ २९१ ८३	
	{ १८५ १६९		चक्राङ्गी	८९	७	चय	{ ११७ २०१	२०१	चर्मिन्	{ २७५ ३१	
घोर	७८	२०	चक्राङ्गी	८९	७	चय	{ ११७ २०१	२०१	चर्मिन्	{ ३३३ १५	
घोष	१२३	२०	चक्राङ्गी	८९	७	चय	{ ११७ २०१	२०१	चर्मिन्	{ १४९ ६३	
घोषक	१६८	११७	चक्राङ्गी	८९	७	चय	{ ११७ २०१	२०१	चर्मिन्	{ १५० ६५	
घोषणा	६७	१२	चक्राङ्गी	८९	७	चय	{ ११७ २०१	२०१	चर्मिन्	{ २७० १३	
प्राण	{ २३३ ८९		चक्राङ्गी	८९	७	चय	{ ११७ २०१	२०१	चर्मिन्	{ ३९१ १४	
	{ ३७९ ९०		चक्राङ्गी	८९	७	चय	{ ११७ २०१	२०१	चर्मिन्	{ ३९१ १४	
प्राणतर्पण	५९	११	चक्राङ्गी	८९	७	चय	{ ११७ २०१	२०१	चर्मिन्	{ ३९१ १४	
प्रात	३७९	९०	चक्राङ्गी	८९	७	चय	{ ११७ २०१	२०१	चर्मिन्	{ ३९१ १४	
च	{ ४४० २४१		चक्राङ्गी	८९	७	चय	{ ११७ २०१	२०१	चर्मिन्	{ ३९१ १४	
	{ ४४४ ५		चक्राङ्गी	८९	७	चय	{ ११७ २०१	२०१	चर्मिन्	{ ३९१ १४	

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
चारटी		१४६	चिरक्रिय	३५७	९७	चैत्र	४८	१५	छिद्रित	३८२	९९
चारण	३४२	१२	चिरण्टी	२०६	१	चैत्ररथ	२८	७०	छिन्न	३८३	१०३
चारु	३६७	५२	चिरंतन	३७४	७७	चैत्रिक	४८	१५	छिन्नरुहा	१५६	८२
चारुचिक्य	२४३	१२२	चिरप्रसूता	३२५	७१	चोच	{ १७४ ४५९	{ १३४ ३०	छुरिका	२९५	९२
चामेण	३९७	४३	चिररात्राय	४४३	१	चोर	१७१	१२६	छेक	२०३	४३
चालनी	३१०	२६	चिरस्य	४४३	१	चोरपुष्पी	१७१	१२६	छेदन	३८८	८
चाप	१९२	१६	चिराय	४४३	१	चोल	२४३	११८	ज.		
चिकित्सक	२२१	५७	चिरवित्त्व	१४४	४७	चौर	३४५	२४	जगत	{ ११२ ४१०	{ ६ ८०
चिकित्सा	२१८	५०	चिलचिम	९९	१८	चौरिका	३४६	२४	जगती	११२	६
चिकुर	{ २३६ ३६४	{ ९५ ४६	चिल्ल	{ १९४ २२१	{ २१ ६०	चौर्य	३४६	२५	जगती	४०९	७१
चिक्रण	३१८	४६	चिह्न	३५	१७	च्युत	३८३	१०४	जगत्प्राण	२५	६२
चिक्रस	४६१	३५	चीन	१८९	९	छगलक	३२७	७६	जगर	२८६	६४
चिह्ना	१४३	४३	चीर	४५९	३१	छगलान्त्री	१७४	१३७	जगल	३५१	४१
चित्	{ ५५ ४४४	{ १ ३	चीरी	१९७	२८	छत्र	२७५	३२	जग्ध	३८५	१११
विता	३०१	११७	चीरुका	१९७	२८	छत्रा	{ १६३ १८५ ३१५	{ १०५ १६७ ३७	जग्धि	३२२	५५
विति	३०१	११७	चीवर	४५९	३१	छत्रा	{ १६३ १८५ ३१५	{ १०५ १६७ ३७	जघन	२२८	७४
वित्त	५५	३१	चुक	{ १७६ ३१४ ४५५	{ १४१ ३५ २०	छत्राकी	१६७	११५	जघनेफला	१४९	६१
वित्तविभ्रम	८०	२६	चुक्रिका	१७५	१४०	छद	{ १३२ २००	{ १४ ३६	जघन्य	{ ३७६ ४२४	{ ८१ १५९
वित्तसमुन्नति	७९	२२	चुल्ल	२२१	६०	छदन	१३२	१४	जघन्यज	{ २१६ ३३९	{ ४३ १
वित्ताभोग	५६	२	चुली	३११	२९	छदिस	१२१	१४	जङ्गम	३७३	७४
वित्सा	३०१	११७	चूचुक	२२९	७७	छन्न	८२	३०	जङ्गमेतर	३७३	७३
वित्र	{ ६२ ७८ १५८ ४२७	{ १७ १९ ८७ १७८	चूडा	{ १९८ २३६	{ ३१ ९७	छन्द	{ ३९२ ४५२	{ २० ८८	जङ्गा	२२७	७२
वित्रक	{ १४५ १५६ १४५	{ ५१ ८० १२३	चूडामणि	२३८	१०२	छन्दस्	{ २५६ ४३८	{ २२ २३२	जङ्गाकारिक	२८८	७३
वित्रकर	३४१	७	चूडाला	१८२	१६०	छन्न	{ २३७ ३८१	{ २२ ९७	जङ्गाल	२८८	७३
वित्रकृत	१३७	२७	चूत	१३९	३३	छन्न	{ २३७ ३८१	{ २२ ९७	जटा	{ १३१ २३७ ४०३	{ ११ ९७ ४८
वित्रतण्डुल	१६४	१०६	चूर्ण	{ २४८ २९७	{ १३४ ९९	छल	२९९	१०८	जटामांसी	१७४	१३४
वित्रपर्णा	१६०	९२	चूर्णकुन्तल	२३६	९६	छवि	{ ३६ ४३	{ १७ ३४	जटिन्	१३९	३२
वित्रभासु	{ २२ ४० ४१५	{ ५६ ३० १०५	चूर्णिका	२७७	३८	छाय	३२७	७६	जटिला	१७४	१३४
वित्रशिखण्डज	३९	२४	चेटक	३४३	१७	छायी	२२७	७६	जठर	{ २२९ ४३०	{ ७७ १८९
वित्रशिखण्डन्	४०	२७	चेत	४४६	१२	छात	{ २१६ ३८३	{ ४४ १०३	जड	{ ३६ ३६२	{ १९ ३८
वित्रा	{ १५८ १८१	{ ८७ १५६	चेतकी	१४८	५९	छात्र	२५३	११	जडा	१५८	८६
विन्ता	८१	२९	चेतन	५५	३०	छादित	३८१	९८	जडुल	२१८	४९
चिपिटक	३१९	४७	चेतना	५५	१	छान्दस	२५२	६	जतु	२४५	१२५
चिपुक	२३४	९०	चेतसू	५५	३१	छाया	४२४	१५७	जतुक	३१६	४०
			चेल	{ २४२ ४३२	{ ११५ २०२	छित	३८३	१०३	जतुका	१९६	२६
			चैल	११९	७	छिद्र	८६	२	जतुकृत	१७९	१५२

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
जवृका	१७९	१५३	जयन्ती	१५०	६५	जातरूप	३३३	९५	जीर्ण	{ ३८९ ९	
जन्तु	२२९	७८	जया	१५०	६५	जातवेदस्	२२	५३	जीर्णवल्ग	{ २१६ ४२	
जनक	२१२	२८	जय्य	२२८	७४	जातापत्या	२०८	१६	जीव	{ २४२ ११५	
जनंगम	३४४	१९	जरठ	३७४	७६	जाति	{ ५५ ३१	३१	जीवक	{ ३९ २४	
जनता	३९७	४२	जरण	३१४	३६	जाति	{ १५३ ७२	७२	जीवजीव	{ ३०२ ११९	
जनन	{ ५४ ३०	१	जरत्	२१६	४२	जातीकोश	२४७	१३२	जीवक	{ १४३ ४४	
जननी	२१२	२९	जरद्व	३२३	६१	जातीफल	२४७	१३२	जीवजीव	{ १७६ १४२	
जनपद	११३	८	जरा	२१५	४१	जातु	४४४	४	जीवन	{ ९३ ३	
जनयित्री	२१२	२९	जरायु	२१४	३८	जातोक्ष	३२३	६१	जीवनी	{ ३०२ १	
जन्श्रुति	६६	७	जरायुज	३६६	५०	जातु	२२७	७२	जीवनीया	{ १७६ १४२	
जनार्दन	९	१९	जल	९३	३	जावाल	३४२	११	जीवनौपथ	{ १७६ १४२	
जनाश्रय	११९	९	जलजन्तु	१००	२०	जामातृ	२१३	३२	जीवन्तिका	{ ३०२ १२०	
जनि	५४	३०	जलधर	३२	७	जामि	४२१	१४२	जीवन्तिका	{ १५६ ८२	
जनी	{ १७९ २०६	१५२	जलनिधि	९२	२	जाम्बव	१३४	१९	जीवन्तिका	{ १५६ ८३	
जनुम्	५४	३०	जलनिर्गम	९५	७	जाम्बूनद	३३३	९५	जीवन्ती	{ १७६ १४१	
जन्तु	५५	३०	जलनीली	१०७	३८	जायक	२४५	१२५	जीवा	{ १७६ १४२	
जन्तुफल	१३५	२२	जलप्राय	११३	१०	जाया	२०४	६	जीवातु	{ ३०२ १२०	
जन्मन्	५४	३०	जलमुञ्च	३२	७	जायाजीव	३४२	१२	जीवान्तक	{ ३४२ १४	
जन्मिन्	५५	३०	जलव्याल	८८	५	जायापती	२१४	३८	जीविका	{ ३०२ १	
जन्य	{ २६६ २९८ ४२४	५८	जलशुक्ति	१०२	२३	जायु	२१८	५०	जीवितकाल	{ ३०२ १२०	
जन्त्यु	५५	३०	जलाधार	१०३	२५	जार	२१४	३५	जुगुप्सा	{ ६७ १३	
जप	२६४	४८	जलाशय	{ १०३ १८४	२५	जाल	{ ९८ ४३२	१६	जुह	{ १७४ १३७	
जम्पती	२१४	२८	जलोच्छ्वास	९६	१०	जालक	१३३	१६	जुहू	{ २५८ २५	
जम्बाल	९६	९	जलौकस्	१०१	२२	जालिक	३४३	१६	जृति	{ ३९६ ३८	
जम्बीर	{ १३६ १५५	२४	जलौका	१०१	२२	जाली	१६८	११८	जृति	{ ३९६ ३८	
जम्बु	१३४	१९	जल्पाक	३६२	३६	जाल्म	{ ३४३ ३५७	१६	जृम्भ	{ ८५ ३५	
जम्बुक	{ १८८ ३९७	५	जल्पित	३८४	१०७	जाल्म	{ ३५७ ३५७	१७	जृम्भण	{ ८५ ३५	
जम्बू	१३४	१९	जव	{ २६ २८८	६४	जिघत्सु	३५८	२०	जेतृ	{ २८९ ७४	
जम्ब्व	१३४	१९	जवन	{ २८८ ३९६	७३	जिह्वा	१५९	९०	जेमन	{ ३२२ ५६	
जम्भ	१३६	२४	जवनिका	२४४	१२०	जित्तर	२८९	७७	जेय	{ २८८ ७४	
जम्भभेदिन्	१७	४३	जवा	१५४	७६	जिन	७	१३	जैत्र	{ २८९ ७४	
जम्भल	१३६	२४	जहतनया	१०४	३१	जिष्णु	{ १७ २८९	४२	जैवतृक	{ ३४ १४	
जम्भीर	१३६	२४	जागरा	३९२	१९	जिष्णु	{ २८९ ७७	७७	जैवतृक	{ ३५४ ६	
जय	{ १५० ३०० ३९०	६६	जागरितृ	३६१	३२	जिष्णु	{ ३७२ ४२१	७१	जैवतृक	{ ३९८ ११	
जयन	३९०	१२	जागरूक	३६१	३२	जिष्णु	{ ३७२ ४२१	७१	जैवतृक	{ ३९८ ११	
जयन्त	१९	४६	जागर्या	३९२	१९	जिष्णु	{ ३७२ ४२१	७१	जैवतृक	{ ३९८ ११	
			जाहुलिक	९०	११	जिष्णु	{ ३७२ ४२१	७१	जैवतृक	{ ३९८ ११	
			जाह्निक	२८८	७३	जिष्णु	{ ३७२ ४२१	७१	जैवतृक	{ ३९८ ११	
			जात	५५	३१	जीरक	३१४	३६	जैवतृक	{ ३९८ ११	

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
जातृ	३६०	३०	ड			तनुत्र	२८६	६४			
जातीय	२१३	३५	डमर	३९१	१४	तनू	२२६	७१	तरणि	४०	३०
ज्ञान	५७	६	डमरु	७४	८	तनूकृत	३८२	९९		९६	१०
ज्ञानिन्	२७०	१४	डयन	२८३	५२	तनूनपात्	२२	५३	तरपण्य	१५३	७३
ज्या	{ ११० २९२	{ २ ८५	डहु	१४८	६०	तनूरुह	{ २०० २३७	{ ३६ ९९	तरपण्य	९७	११
ज्याघातवारण	२९१	८४	डिम्ब	३९१	१४	तनु	३४७	२८	तरल	{ २३८ ३७४	{ १०२ ७५
ज्यानि	३८९	९	डिम्भ	{ २०० ४२०	{ ३८ १३४	तनुभ	३०७	१७	तरला	३२०	५०
ज्यायस्	{ २१६ ४३९	{ ४३ २३५	डिम्भा	२१५	४१	तनुवाय	{ १९१ ३४०	{ १३ ६	तरस्	{ २६ २९६	{ ४ १०२
ज्येष्ठ	४०४	४१	डण्डुभ	८८	५	तनुसंतत	३८३	१०१	तरस	२२३	७३
ज्यैष्ठ	४९	१६	ढ			तन्न	४२९	१८५	तरस्विन्	{ २८८ ४१८	{ ७३ १२८
ज्योतिरिक्षण	१९७	२८	ढका	७३	६	तन्नक	२४१	११२	तरि	९६	१०
ज्योतिष्मती	१७८	१५०	त			तन्निका	१५६	८२	तरु	१२८	५
ज्योतिस्	४३८	२३०	तक्र	३२१	५३	तन्ना	४२७	१७६	तरुण	२१६	४३
ज्योत्स्ना	३५	१६	तक्षक	३९७	४	तन्नी	८५	३७	तरुणी	२०६	८
ज्यौतिपिक	२७०	१४	तक्षन्	३४१	९	तन्त्री	८५	३७	तर्क	५६	३
ज्यौत्स्नी	{ ४५ १६८	{ ५ ११८	तट	९५	७	तप	५०	१९	तर्कविद्या	६५	५
ज्वर	२२०	५६	तटिनी	१०४	३०	तपःकेशसह	२६२	४२	तर्कारी	१५०	६५
ज्वलन	२२	५३	तडाग	१०३	२८	तपन	{ ४० ९१	{ ३१ १	तर्जनी	२३१	८१
ज्वाल	२४	५७	तडित्	३२	९	तपनीय	३३३	९४	तर्जक	३२३	६१
झ			तडिस्वन्	३२	७	तपस	{ ४८ ४३८	{ १५ २३२	तर्क	३१३	३४
झटामला	१७१	१२७	तण्डक	४६०	३३	तपस्य	४८	१५	तर्पण	{ २५४ ३२२	{ १४ ५६
झटिति	४४३	२	तण्डुल	१६४	१०६	तपस्व	४८	१५	तर्मन्	२५६	१९
झर	१२६	५	तण्डुलीय	१७४	१३६	तपस्विन्	२६२	४२	तर्प	{ ८१ ३२१	{ २८ ५५
झर्झर	७४	८	तत	{ ७२ ३७७	{ ४ ८६	तपस्विनी	१७४	१३४	तल	{ २९१ ४३२	{ ८४ २०२
झल्ली	४५२	१०	ततस्	४४४	३	तम	४०	२६	तलिन	४१८	१२७
झप	९९	१७	ततकाल	२७५	२९	तमस्	{ ५४ ८७	{ २९ ३	तल्प	४१९	१३१
झपा	१६८	१७	तत्त्व	७४	९	तमस्विनी	४४	४	तल्लज	५३	२७
झाटल	१४२	३९	तत्पर	३५५	९	तमाल	{ १५१ ४६०	{ ६० ३३	तट	३८२	९९
झाटलि	४६१	३८	तथा	{ ४४५ ४५७	{ ९ २३	तमालपत्र	२४५	१२३	तस्कर	३४५	२४
झावुक	१४२	४०	तथागत	७	१३	तमालपत्र	२४५	१२३	ताण्डव	{ ७५ ४६०	{ १० ३४
झिण्डी	१५४	७५	तथ्य	७०	२२	तमिल	८७	३	तात	२१२	२८
झिल्लिका	१९७	२८	तद्	४४४	३	तमिला	४५	५	तात्रिक	२७०	१५
ञ			तदा	४४९	३२	तमी	४४	४	तापस	२६२	४३
टङ्क	{ ३४९ ४६०	{ ३४ ३३	तदात्व	२७५	२९	तमोसुद्	४१२	८९	तापसतरु	१४४	४६
टिट्ठिक	१९९	३५	तदानाम्	४४९	२२	तमोपह	४४०	२२८	तापिच्छ	१५१	६८
टीका	४५१	७	तनय	२११	२७	तरक्षु	१८६	१	तामरस	१०७	४०
टण्डक	१४७	५३	तनु	{ २२६ ३६९ ३७१ ४१६	{ ७१ ६१ ६६ ११३	तरक्षु	१८६	१	तामलकी	१७१	१२७
						तरक्षु	९४	५	तामसी	४५	५
						तरक्षिणी	१०४	३०	ताम्वलवल्ली	१६९	१२०

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
तान्द्वी	१६९	१२०	तिमित	३८८	१०५	तुण्डिल	२२२	६१	तृणाम्	४८०	९
तान्नक	३३४	९७	तिमिर	८७	३	तृथा	{ १६०	९७	तृण	१८५	१६७
तान्नकर्णा	३१	५	तिरस्	{ ४४३	२५६	{ १७१	१२७	तृणद्वय	१८६	१७७	
तान्नकुट्टक	३४१	८	तिरस्	{ ४४५	६	तृथाजन	३३५	१०१	तृणधान्य	३१०	२७
तान्नचूड	१९३	१७	तिरस्करिणी	२४४	१२०	तृन्द	२२९	७७	तृणध्वज	१८२	१६०
तार	{ ७२	३	तिरस्किया	७९	२२	तृन्दपरिमृज	३४८	१८	तृणराज	१८५	१६८
	{ ४२६	१६६	तिरीट	{ १३९	३३	तृन्द	२१६	४८	तृणशून्य	१५२	६९
तारकजित्	१७	४०	तिरीट	{ ४७९	३०	तृन्दक	२१६	४४	तृण्या	१८५	१६८
तारका	३७	२१	तिरोधान	३४	१३	तृन्दल	२१६	४४	तृणीयाकृत	३०४	९
तारा	३७	२१	तिरोहित	३००	११२	तृन्न	१७१	१२७	तृणीयाप्रकृति	२१५	३३
तारुष्य	२१५	४०	तिर्यन्	३६१	३४	तृन्नवाय	३६०	६	तृम	३८३	१०३
तार्क्ष्य	{ १३	२९	तिलक	{ १४२	४०	तृन्नविका	१७२	१३१	तृमि	३२२	७६
	{ ४२२	१४५	तिलक	{ २१८	४९	तृसुल	२९९	१०६	तृप्	{ ८१	७७
तार्क्ष्यशाल	३३५	१०२	तिलक	{ २२४	६५	तृम्बी	१८०	१५८	{ ३२१	७५	
	{ ७४	९	तिलक	{ ३१७	४३	तृग्ग	२८०	८३	तृणक	३५८	२२
ताल	{ १८५	१६८	तिलकालक	२१८	४९	तृग्ग	२८०	८३	तृण्या	४०५	७१
	{ २३१	८३	तिलपर्णा	२४७	१३२	तृग्गम	२८०	४३	तेजन	१८२	१६१
	{ ३३६	१०३	तिलपिल	३०७	१९	तृग्गवदन	२९	७१	तेजनक	१८३	१६२
तालपत्र	२३८	१०३	तिलपेज	३०७	१९	तृरायण	३८६	२	तेजनी	१५७	८३
तालपर्णा	१७०	१२३	तिलिम्ब	८८	५	तृरासाह	१७	४४	तेजम्	{ २२२	६२
तालमूलिका	१६९	११९	तिल्व	३०४	७	तृरीय	२४५	१२३	{ ४३९	२३४	
तालवृन्तक	२५०	१४०	तिल्व	१३९	३३	तृरुफ	२४६	१२८	तेजित	३७९	९१
तालाङ्क	११	२४	तिष्य	{ ३८	२२	तृला	३३०	८७	तेम	३९४	२९
ताली	{ १७१	१२७	तिष्यफला	{ ४२२	१४७	तृलाकोटि	२४०	१०९	तेमन	३१७	४४
	{ १८६	१७०	तिष्यफला	१४७	७७	तृल्य	३४९	३६	तेजस	३३४	९९
तालु	२३४	९१	तीक्ष्ण	{ ४३	३५	तृल्यपान	३२१	७७	तेजसावतिनी	३४८	३३
तावन	४४१	२४६	तीक्ष्ण	{ ३३४	१८	तृवर	५८	९	तेतिर	२०२	४३
तिक्त	५८	९	तीक्ष्णगन्धक	{ ४०६	५३	तृप	{ १४७	५८	तेलंपाता	४५१	६
तिक्तक	१८०	१५५	तीर	१३८	३१	{ ३०९	२७	तेलपर्णिक	२४७	१३१	
तिक्तशाक	१३६	२५	तीर्थ	९५	७	तृपार	{ ३६	१८	तेलपायिक	१९६	२६
तिग्म	४३	३५	तीर्थ	४१२	८६	तृपित	{ ३६	१९	तेलपान	३०४	७
तितड	३१०	२६	तीर्थ	२७	६७	तृपित	६	१८	तेप	४८	१५
तितिक्षा	८०	२४	तीर्थवेदना	९२	३	तृहिन	३६	१८	तेक	२११	२८
तितिष्ठ	३६१	३१	तृण	{ ४४०	२४२	तृण	२९३	८८	तेकम	३०६	१६
तित्तिरि	१९९	३५	तृ	{ ४४४	५	तृणी	२९३	८९	तेटक	४५९	३०
तियि	४३	१	तृ	{ ४४७	१५	तृणीर	२९३	८८	तेत्र	{ २७८	८१
तिनिय	१३७	२६	तृ	{ १३६	२५	तृणी	२७	६७	तेत्र	{ ३०५	१२
तिन्दिरी	१४३	४३	तृ	{ ३७२	७०	तृल	{ १४२	४२	तेदन	३०५	१२
तिन्दिरीक	३१४	३५	तृ	१७५	१३९	{ ३३७	१०६	तेमर	२९५	९३	
तिन्दुक	१४१	३८	तृच्छ	३६८	५६	तृलिका	३४८	३२	तेय	९३	४
तिन्दुकी	४५१	८	तृण्ड	२३३	८९	तृवर	४२५	१६५	तेयपिपली	१६५	१११
तिमि	१००	१९	तृष्टिकेरी	{ १६८	११६	तृणीगील	३६२	३९	तेरण	१२२	१६
तिमिहिल	१००	२०	तृष्टिमा	{ १७५	१३९	तृणीक	३६२	३९	तेरिद्रिक	७५	१०
			तृष्टिमा	२२२	६१	तृणीकाम्	४४५	९	त्यक्त	३८४	१००

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
लाग	२५९	२९	दिसर्त्त	३०४	९	दक्षिणार्ह	३५४	५	दक्षिण	३६६	४९
त्रया	७९	२३	दिलोत्तम	१०४	३१	दक्षिणैय	३५४	५	दक्षिण	१२६	६
त्रयु	३३७	१०५	दिहल्य	३०४	९	दक्षिणैन्	३४५	२४	दक्षिण	१०२	२४
त्रयी	{ ६४ ६४	३	दिहायणी	३२५	६८	दक्षिण्य	३५४	५	दक्षिण	१७७	१४७
त्रय	३७३	७४	दुष्टि	{ १७१ ३६९ ४०३	{ १२५ ६२ ३७	दक्ष्य	३८२	९९	दक्षिण	२२१	५९
त्रसर	३९३	२४	त्रेता	{ २५६ ४०८	{ २० ६९	दक्ष्य	३१९	४९	दक्षिण	२२१	५९
त्रष्ट	३५९	२६	त्रोष्टि	२००	३६	दक्ष्य	३५४	५९	दक्षिण	१२	२५
त्राग	{ ३८४ ३८८	{ १०६ ८	त्र्यन्वक	१३	३३	दक्ष्य	३५४	५९	दक्षिण	२५०	१४०
त्रान	३८४	१०६	त्र्यन्वकमव	२८	६८	दक्ष्य	३५४	५९	दक्षिण	१८४	१६६
त्रावन्ती	१७८	१५०	त्र्यपग	३३९	१११	दक्ष्य	३५४	५९	दक्षिण	३६३	३४
त्रायमाना	१७८	१५०	त्र्यर्क्षारी	३३८	१०९	दक्ष्य	३५४	५९	दक्षिण	१६९	११९
त्रास	७९	२१	त्र्यक्षार	१७४	१३४	दक्ष्य	३५४	५९	दक्षिण	८९	८
त्रिक्त	२२८	७६	त्र्यक्षार	१८२	१६०	दक्ष्य	३५४	५९	दक्षिण	{ ४६ २६४	{ ८ ४८
त्रिक्लृद्	१२४	३	त्र्यक्षार	१८२	१६०	दक्ष्य	३५४	५९	दक्षिण	२६८	६
त्रिक्लृद्	३३९	१११	त्र्यक्षार	३७६	८२	दक्ष्य	३५४	५९	दक्षिण	३९५	३१
त्रिका	१०३	२७	त्र्यक्षार	{ १३१ २२३	{ १२ ६२	दक्ष्य	३	१२	दक्षिण	१३२	१४
त्रिक्लृद्	१२४	२	त्र्यक्षार	१७४	१३४	दक्ष्य	३५४	५९	दक्षिण	४३३	२०६
त्रिक्लृद्	४६२	४१	त्र्यक्षार	१८२	१६०	दक्ष्य	३५४	५९	दक्षिण	११७	४
त्रिक्लृद्	४६२	४१	त्र्यक्षार	३९४	२६	दक्ष्य	३५४	५९	दक्षिण	३७२	६९
त्रिक्लृद्	४६२	४१	त्र्यक्षार	{ २७ २८८	{ ६४ ७३	दक्ष्य	३५४	५९	दक्षिण	२३४	९१
त्रिक्लृद्	५	७	त्र्यक्षार	६९	२०	दक्ष्य	३५४	५९	दक्षिण	२३३	९०
त्रिक्लृद्	४	६	त्र्यक्षार	३८२	९९	दक्ष्य	३५४	५९	दक्षिण	७	१४
त्रिक्लृद्	४	६	त्र्यक्षार	{ ३४१ ४०३	{ ९ ३५	दक्ष्य	३५४	५९	दक्षिण	२१६	४३
त्रिक्लृद्	५	७	त्र्यक्षार	{ ४३ ४३७	{ ३४ २२५	दक्ष्य	३५४	५९	दक्षिण	४१२	८७
त्रिक्लृद्	१०४	३१	त्र्यक्षार	४०	३०	दक्ष्य	३५४	५९	दक्षिण	{ २४२ ४३५	{ ११४ २१६
त्रिक्लृद्	{ १६४ १७१	{ १०८ १२५	त्र्यक्षार	२९४	९०	दक्ष्य	३५४	५९	दक्षिण	{ २६९ ३४५	{ ११ २४
त्रिक्लृद्	१३	३३	त्र्यक्षार	१९७	२७	दक्ष्य	३५४	५९	दक्षिण	२१	५१
त्रिक्लृद्	३३९	१११	त्र्यक्षार	२८६	६४	दक्ष्य	३५४	५९	दक्षिण	२२	५५
त्रिक्लृद्	१६४	१०८	त्र्यक्षार	२८६	६४	दक्ष्य	३५४	५९	दक्षिण	३८	२१
त्रिक्लृद्	४४	४	त्र्यक्षार	१९७	२७	दक्ष्य	३५४	५९	दक्षिण	१९५	२१
त्रिक्लृद्	१३	३२	त्र्यक्षार	१८७	२७	दक्ष्य	३५४	५९	दक्षिण	{ १५० ४६२	{ ६४ ४२
त्रिक्लृद्	{ २६६ २७२	{ ५८ १९	त्र्यक्षार	३४४	१९	दक्ष्य	३५४	५९	दक्षिण	{ १५० ४६२	{ ६४ ४२
त्रिक्लृद्	९	२०	त्र्यक्षार	२८५	६०	दक्ष्य	३५४	५९	दक्षिण	१४५	४९
त्रिक्लृद्	४	६	त्र्यक्षार	३०	१	दक्ष्य	३५४	५९	दक्षिण	३८३	१०३
त्रिक्लृद्	१६४	१०८	त्र्यक्षार	२५६	१९	दक्ष्य	३५४	५९	दक्षिण	१९४	२०
त्रिक्लृद्	१६४	१०८	त्र्यक्षार	३४५	१४	दक्ष्य	३५४	५९	दक्षिण	३०५	१३

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
दान	{ २५९	२९	दिन	४४	२	दुकूल	२४१	११३	दूष्या	२७९	४२
	{ २७२	२०	दिनान्त	४४	३	दुग्ध	३२०	५१		{ २७	६७
	{ २७७	३७	दिव्	{ ४	६	दुग्धिका	१६२	१००	दृढ	{ ३७४	७६
दानव	७	१२		{ २९	१	दुद्रुम	१७८	१४८		{ ४०४	४६
दानवारि	५	९	दिवस	४४	२	दुन्दुभि	{ ७३	६	दृढसंधि	३७४	७५
दानशौण्ड	३५४	६	दिवस्पति	१७	४२		{ ४२०	१३६	दृति	४५५	१९
दान्त	{ २६२	४२	दिवा	४४४	६	दुरध्व	११५	१६	दृव्य	३७७	८६
	{ ३८१	९७	दिवाकर	४०	२८	दुरालभा	१५९	९२	दृश्	{ ४३५	२१७
दान्ति	३८७	३	दिवाकीर्ति	{ ३४१	१०	दुरित	१३	२३	दृषद्	१२४	४
दापित	३६३	४०		{ ३४४	१९	दुरोदर	४२६	१७१	दृष्ट	२७५	३०
दान	३२६	७३	दिविपद्	५	८	दुर्ग	२७१	१७	दृष्टरजस्	२०६	८
दामिनी	३२६	७३	दिवौकस्	{ ४३७	२६६	दुर्गत	३६६	४९	दृष्टान्त	४०७	४२
दामोदर	९	१८		{ ५	७	दुर्गति	९१	१		{ ३३५	९३
दायाद	४१२	८९	दिव्योपपादुकं	३६६	५०	दुर्गन्ध	५९	१२	दृष्टि	{ ४०३	३८
दार	२०४	६	दिश	३०	१	दुर्गम	११५	१७	दृष्टेन्दु	४६	९
दारद	९०	११	दिशांपति	३१	३	दुर्गसंचर	३९३	२५		{ ५	७
दारित	३८२	१००	दिश्य	३१	२	दुर्गा	१६	३७	देव	{ ७६	१३
	{ १३१	१३	दिष्ट	{ ४३	१	दुर्जन	३६५	४७		{ ५	७
	{ १४६	५३		{ ५३	२८	दुर्दिन	३४	१२	देवकीनन्दन	९	२१
दारुण	७८	२०	दिष्टाङ्ग	३०१	११६	दुर्नामक	२२०	५४	देवकुसुम	२४५	१२५
दारुहरिद्रा	१६२	१०२	दिष्टया	४४६	१०	दुर्नामन्	१०२	२५	देवखातक	१०३	२७
दारुहस्तक	३१३	३४	दीक्षित	२५३	८	दुर्बल	२१६	४४	देवखातविल	१२६	६
दारुवाघाट	१९३	१७	दीक्षित	३१९	४८	दुर्बल	३५४	८	देवच्छन्द	२३९	१०५
दारुिका	३३५	१०१	दीधिति	४२	३३	दुर्मुख	३६२	३६	देवजग्धक	१८४	१६६
दारुि	१६२	१०२	दीधिति	४२	३३	दुर्वर्ण	३३३	९६	देवतर	२१	५०
दाव	४३३	२०६	दीन	३६६	४९	दुर्विध	३६६	४९	देवता	५	९
दाविक	१०६	३६	दीप	२४९	१३८	दुहृद्	२६९	१०	देवताड	१५१	७९
दाश	९८	१५	दीपक	३९८	११	दुलि	१०२	३२	देवदार	१४६	५४
दाशपुर	१७३	१३१	दीप्ति	४३	३४	दुश्चयन	१७	४४	देवघ्नच्	३६१	३४
दास	३४३	१७	दीप्य	१६६	१११	दुष्कृत	५१	२३	देवन	{ ३५२	४५
दासी	१५४	७४	दीर्घ	३७२	६९	दुष्ट	४४८	१९		{ ४१७	११७
दासीसभ	४५८	२७	दीर्घकोशिका	१०२	२५	दुष्पत्र	१७२	१२८	देववल्गु	१३६	२५
दासेय	३४३	१७	दीर्घदर्शिन	२५१	६	दुष्प्रधर्षणी	१६७	११४	देवभूय	२६५	५२
दासेर	३४३	१७	दीर्घदृष्ट	८९	८	दुःपमः	४४७	१४	देवमातृक	११४	१२
दिगम्बर	३६३	३९	दीर्घवृन्त	१४७	५७	दुहितृ	२११	२८	देवयोनि	६	११
दिग्गज	३१	४	दीर्घसूत्र	३५७	१७	दूत	२७१	१६	देवर	२१३	३२
	{ २९३	८८	दीर्घिका	१०४	२८	द्वल	२७१	१६	देवल	३४२	११
	{ ३७९	९०	दुःख	{ ९३	३	द्वल	३८३	१०२	देवसभा	२१	४८
	{ ३७९	९०		{ ४५७	२३	द्वल	३७२	६८	देवाजीव	३४२	११
दित	३८३	१०३	दुःख	{ ९३	३	द्वल	३७२	६८	देवी	{ ७६	१३
दितिमुत	७	१२	दुःख	{ ४५७	२३	द्वल	३७२	६८		{ १५७	८३
दिधिपु	२१०	२३	दुःख	{ ४५७	२३	द्वल	३७२	६८		{ १७३	१३३
दिधिपू	२१०	२३	दुःख	{ ४५७	२३	द्वल	३७२	६८	देव	२१३	३२
			दुःख	{ ४५७	२३	द्वल	३७२	६८	देश	११३	८

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः			
देशरूप	२७३	२४	द्राक्	४४३	२	द्विजा	१६९	१२०	धम्मिह	२३६	९७			
देह	२२६	७१	द्राक्षा	१६४	१०७	द्विजाति	२५१	४	धर	१२३	१			
देहली	१२०	१३	द्राधिष्ठ	३८६	११२	द्विजिह्व	४१९	१३३	धरणि	१९०	२			
दैतेय	७	१२	द्राविडक	१७४	१३५	द्वितीया	२०४	५	धरा	११०	२			
दैत्य	७	१२	ड	१२८	५	द्विप	२७६	३४	धरित्री	११०	२			
दैत्यगुरु	३९	२५	डकिलिम	१४६	५३	द्विपाय	२७४	२७	धर्म	५२ ६४ ४२१	२४ ३ १३९			
दैत्या	१७०	१२३	डघण	२९४	९१	द्विरद	२७६	३४						
दैत्यारि	९	१९	डण	१९२	१४	द्विरेफ	१९८	२९						
दैर्घ्य	२४२	११४	डणी	४५२	९	द्विप	२६९	११	धर्मचिन्ता	८१	२८			
दैव	५३	२८	डत	२७ १७९ ३८२ ४४३	६४ ८९ १००	द्विपत्	२६९	११	धर्मध्वजिन्	२६६	५४			
दैव(तीर्थ)	२६५	५०				द्विहायनी	३२५	६८	द्विप	९६	८	धर्मपत्तन	३१४	३६
दैवज्ञ	२७०	१४				द्वीप	९६	८	द्वीपवती	१०४	३०	धर्मराज	७	१३
दैवज्ञा	२०९	२०	द्वीपिन्	१२८	५	द्वेपण	१८६	१	धर्मसंहिता	४०२	३१			
दैवत	{ ५ ५१	९ २१	द्वेष	२४५	१२५	द्वेष्य	३६४	४५	धव	२१३ ४३३	१३५ २०६			
दोला	{ १६० २८३	९५ ५३	द्वेष्य	१४८	६०	द्वेष्य	३६४	४५						
दोषा	४४४	६	द्वेष्य	३३०	८५	द्वेष्य	२७१	१८						
दोषज्ञ	२५१	५	द्वेष्य	८	१७	द्वेष्य	२८३	५३	धवल	५९	१३			
दोषकदम्ब	३६५	४६	द्रोण	{ ३३१ ४०५	{ ८८ ४९	द्वेष्य	१६	३८	धवला	३२५	६७			
दोम्	२३८	८०	द्रोणकाक	१९४	२१	द्वेष्य	३३४	९७	धवित्र	२५७	२३			
दोहद	८१	२७	द्रोणक्षीरा	३२६	७२	द्वेष्य	१६	३८	धातकी	{ १७० ४५१	{ १२४ ७			
दोहदवती	२२०	२१	द्रोणदुग्धा	३२६	७२	धत्तूर	१५५	७७	धातु	{ १२७ ४०८	{ ८ ६५			
द्युति	{ ३६ ४३	{ १७ ३४	द्रोणी	{ ९७ १६०	{ ११ ९५	धन	३३१	९०	धातुपुष्पिका	१७०	१२४			
द्युमणि	४०	३०	द्रोहचिन्तन	५६	४	धनजय	२२	५३	धातृ	८	१७			
द्युम्न	३३१	९०	द्रौणिक	३०४	१०	धनद	२८	६८	धात्री	४२७	१७६			
द्युत	३५२	४४	द्रुन्	{ २०१ ४३४	{ ३८ २१२	धनहरी	१७२	१२८	धाना	३१९	४७			
द्युतकारक	३५२	४४	द्रुयातिग	२६३	४५	धनाधिप	२८	६८	धानुष्क	२८७	६९			
द्युतकृत्	३५१	४३	द्रुदशाहल	२३१	८४	धनिन्	३५५	१०	धान्य	३०८	२१			
द्यो	{ ४ २९	{ ६ १	द्रुदशात्मन्	४०	२८	धनिष्ठा	३८	२२	धान्यत्वच्	३०९	२२			
द्योत	४३	३४	द्राप	{ ५६ ४२५	{ ३ १६२	धनुर्धर	२८७	६९	धान्याक	३१५	३८			
द्रप्स	३२०	५१	द्वार	१२२	१६	धनुष्पट	१४०	३५	धान्याम्ल	३१५	३९			
द्रव	{ ८४ ३००	{ ३२ १११	द्वारपाल	२६८	६	धनुष्मत्	२८७	६९	धामन्	४१८	१२८			
द्रवन्ती	१५८	८७	द्वारस्थ	२६८	६	धनुस्	२९१	८३	धामार्गव	{ १५८ १६८	{ ८८ ११७			
द्रविण	{ २९७ ३३१ ४०६	{ १०२ ९० ५२	द्वारस्थित	२६८	६	धन्य	३५३	३	धात्र्या	२५६	२३			
	{ ४५७ ३३१	{ २२ ९०	द्विगुणाकृत	३०४	९	धन्व	१५९	९१	धारणा	२७४	२६			
	{ ४२३	{ १५४	द्विज	{ १९८ ४०२	{ ३२ ३०	धन्वन्	२८७	६९	धारा	२८२	४९			
द्रव्यं	{ ४२३	{ १५४	द्विजराज	३४	१५	धन्वन्	{ ११२ २९१	{ ५ ८३	धाराधर	३२	७			
						धमन	१८३	१६२	धारासंपात	३३	११			
						धमनि	२२४	६५	धातीराष्ट्र	१९६	२४			
						धमनी	१७२	१३०	धावनी	१६०	९३			

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
विकृ	४४०	२४०	वेनुष्या	३२६	७२	नटन	७५	१०	नर्तन	७५	१०
विकृत	{ ३६३ ३८०	{ ३९ ९४	वेनुक	३२३	६०	नर्ता	१७२	१२९	नर्मदा	१०५	३२
विषय	३९	२४	वेवत	७१	१	नड	{ १८३ ४६०	{ १६२ ३३	नर्मन्	८४	३२
विषया	५५	१	घोरण	२८४	५८	नडप्राय	११३	९	नलकूवर	२९	७०
विषय्य	४३३	१५५	घौतकौशेय	२४१	११३	नडसंहति	१८५	१६८	नलद	१८४	१६४
धी	५५	१	घौरितक	२८२	४८	नड्या	१८५	१६८	नलमीन	९९	१८
धी	५६	१	घौरैय	३२४	६५	नड्वत्	११३	९	नलिन	१०७	३९
धीन्द्रिय	५८	८	ध्याम	१८४	१६६	नड्वल	११३	९	नलिनी	१०७	३९
धीमत्	२५१	६	ध्रुव	{ ३७ १२९ ३७३ ४३४	{ २० ८ ७२ २११	नड्वल	११३	९	नली	१७२	१२९
धीमती	२०८	१२	ध्रुवा	{ १६७ २५८	{ ११५ २५	नत	३७२	७१	नल्व	११६	१८
धीर	{ २४५ २५२	{ १२४ ५	ध्वज	२९७	९९	नतनासिक	२१६	४५	नव	३७५	७७
धीवर	९८	१५	ध्वजिनी	२८९	७८	नदी	१०४	२९	नवदल	१०९	४३
धीराक्षि	३९३	२५	ध्वनि	७०	२२	नदीमातृक	११४	१२	नवनीत	३२१	५२
धीराचिव	२६७	४	ध्वनित	३८०	९४	नदीसर्ज	१४४	४५	नवमालिका	१५३	७२
धुत	३७८	८७	ध्वस्त	३८३	१०४	नद्री	३४८	३१	नवसूतिका	३२६	७१
धुनी	१०४	३०	ध्वाहू	{ १९४ ४३५	{ २० २१९	नदान्द	२१२	२२	नवाम्बर	२४१	११२
धुर्	२८३	५५	ध्वान	७०	२२	नद्यु	४४१	२४८	नवीन	३७५	७७
धुरंवर	३२४	६५	ध्वान्त	८७	३	नद्युत्र	४४७	१४	नवीकृत	३२१	५२
धुरीण	३२४	६५	न.			नन्दक	१३	२८	नव्य	३७५	७७
धुर्य	३२४	६५	न	४४६	११	नन्दन	१९	४५	नट	३००	११२
धुर्वह	३२४	६५	नकुलेष्टा	१६७	११५	नन्दिद्वक्ष	१७१	१२८	नटचेष्टता	८४	३३
धूत	३८४	१०७	नक्तक	२४२	११५	नन्धावर्त	१२०	१०	नट्यामि	२६६	५३
धूपायित	३८३	१०२	नक्तम्	४४४	६	नपुंसक	२१५	३९	नट्येन्दुकला	४६	९
धूपित	३८३	१०२	नक्तमाला	१४४	४७	नपत्री	२१२	२९	नत्तित	३२४	६३
धूमकेतु	४०७	५८	नक्त	१०१	२१	नभस्	{ २९ ४९ ४३८	{ १ १६ २३२	नद्योत	३२४	६३
धूमयोनि	३२	७	नक्षत्र	३७	२१	नभसंगम	१९८	३४	नहि	४४६	११
धूमल	६१	१६	नक्षत्रमाला	२३९	१०६	नभस्य	४९	१७	नाक	{ ४ ३९७	{ ६ २
धूम्या	३९७	४२	नक्षत्रेश	३४	१५	नभस्यत्	२५	६३	नाकु	११४	१४
धूम्याट	१९३	१६	नख	{ १७२ २३१ २३१	{ १३० ८३ ८३	नभस्	४४८	१८	नाकुली	१६७	११४
धूम्र	६१	१६	नखर	२३१	८३	नभस्यत्	४४८	१८	नाकुली	१६७	११४
धूम्रजि	१३	३३	नग	४००	१९	नभस्यत्	४४८	१८	नाकुली	१६७	११४
धूर्त	{ १५५ ३५१ ३६५	{ ७७ ४३ ४७	नगरी	११६	१	नभस्यत्	४४८	१८	नाकुली	१६७	११४
धूर्त	२९६	९८	नगरी	११६	१	नभस्यत्	४४८	१८	नाकुली	१६७	११४
धूर्तर	६०	१३	नगरीकस्	१९८	३३	नभस्यत्	४४८	१८	नाकुली	१६७	११४
धृति	४०९	७४	नम	३६३	३९	नभस्यत्	४४८	१८	नाकुली	१६७	११४
धृष्ट	३५९	२५	नमहू	३५१	४२	नभस्यत्	४४८	१८	नाकुली	१६७	११४
धृष्णज्	३५९	२५	नामिका	{ २०८ २०६	{ १६ ८	नभस्यत्	४४८	१८	नाकुली	१६७	११४
धृष्णि	४२	३३	नट	{ १४७ ३४२	{ ५६ १२	नभस्यत्	४४८	१८	नाकुली	१६७	११४
धेनु	३२६	७१				नभस्यत्	४४८	१८	नाकुली	१६७	११४
धेनुका	{ २७७ ३९९	{ ३६ १५				नभस्यत्	४४८	१८	नाकुली	१६७	११४

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
नाभसंभव	३३७	१०५	नाश	३०१	११६	निगम	{ ११६ ४२१	१	निभ	३५०	३७
नागान्तक	१३	२९	नासत्य	२१	५१			१४०	निभृत	३५९	२५
नाट्य	७५	१०	नासा	{ १२१ २३३	१३	निगरण	३९६	३७	निमय	३२८	८०
नात्विन्धम	३४१	८	नासिका	२३३	८९	निगाद	३९०	१२	निमित्त	४१०	७६
			नास्तिकता	५६	४	निगार	३९६	३७	निमेष	४७	११
नाडी	{ २२४ ३०८ ४०४	{ ६५ २२ ४३	निःशलाक	२७३	२२	निगाल	२८१	४८	निमिष	९८	१४
नाडीव्रण	२२०	५४	निःशेष	३७१	६५	निग्रह	३९०	१३	निमिषा	१०४	३०
नाथवत्	३५७	१६	निःशोष्य	३६८	५६	निघ	३९६	३६	निम्व	५४९	६२
नाद	७०	२३	निःश्रेणि	१२३	१८	निघस	३२२	५६	निम्वतरु	१३७	२६
			निःश्रेयस	५७	६	निघ्न	३५७	१६	नियति	५३	२८
नादेयी	{ १३८ १४१ १५० १६८	{ ३० ३८ ६५ ११८	निःश्रेयस	५७	६	निचुल	१४९	६१	नियन्तु	२८५	५९
			निःषमम्	४४७	१४	निचोल	२४३	११६	नियम	{ ५७ २६१ २६५	{ ५ ३७ ४९
			निःसरण	१२३	१९	निज	४०२	३२	नियामक	९७	१२
			निःस्व	३६६	४९	नितम्ब	२२८	७४	नियुत	४५७	२४
नाना	{ ४४१ ४४४	{ २४७ ३	निकट	३७१	६६	नितम्बिनी	२०४	३	नियुद्ध	२९९	१०६
नानारूप	३८०	९३	निकर	२०१	३९	नितान्त	२७	६७	नियोज्य	३४३	१७
नान्दीकर	३६२	३८	निकर्षण	१२३	१९	नित्य	{ २७ ३७३	{ ६६ ७२	निद्र	४४२	२५३
नान्दीवादिन्	३६२	३८	निकप	३४८	३२	नित्य	{ २७ ३७३	{ ६६ ७२	निरन्तर	३७१	६६
नापित्त	३४१	१०	निकपा	{ ४४५ ४४८	{ ७ १९	निदाघ	{ ५० ८४	{ १९ ३३	निरय	९१	१
			निकपात्मज	३५	६०	निदान	५४	२८	निरगल	३७७	८३
नाभि	{ ४२० ४५२	{ १३७ ९	निकाम	३२२	५७	निदिग्ध	३७८	८९	निरर्थक	३५६	८१
			निकाय	२०२	४२	निदिग्धका	१६०	९३	निरवग्रह	३५७	१५
नाम	४४२	२५१	निकाय्य	११७	५	निदेश	२७३	२५	निरसन	३९५	३१
नामधेय	६६	८				निदेश	२७३	२५	निरस्त	{ ६९ २९३ ३६३	{ २० ८८ ४०
नामन्	६६	८	निकार	{ ३९१ ३९६	{ १५ ३६	निद्रा	८५	३६	निरस्त	{ ६९ २९३ ३६३	{ २० ८८ ४०
नाय	३८९	९	निकारण	३००	११२	निद्राण	३६१	३३	निराकारिण्यु	३६०	३०
नायक	३५५	११	निकुञ्जक	३३१	८८	निद्राण	३६१	३३	निराकृत	३६३	४०
नारक	९०	१	निकुञ्ज	१२७	८	निद्राण	३६१	३३	निराकृति	{ ३६६ ३९५	{ ५३ ३१
नारद	२०	४८	निकुम्भ	१७६	१४४	निधि	२९	७१	निरामय	२२१	५७
नाराच	२९३	८७	निकुरम्ब	२०१	४०	निध्वन	२६६	५७	निरीश	३८५	१३
नाराची	३४८	३२	निकृत	{ ३६३ ३६५	{ ४१ ४६	निध्वन	३९५	३१	निरीश	३८५	१३
नारायण	९	१८	निकृति	८२	३०	निनद	७०	२२	निरोध	३९०	१३
नारायणी	१६२	१०१	निकृति	८२	३०	निनाद	७०	२२	निर्कृति	९१	१२
नारी	२०३	२	निकृष्ट	३६७	५४	निन्दा	६७	१३	निर्गुण्डी	{ १४५ १५१	{ ६८ ७०
नाल	{ १०८ ३०८	{ ४२ २२	निकेतन	११७	४	निष	३१२	३२	निर्गुण्डी	{ १४५ १५१	{ ६८ ७०
			निकोचक	१३८	२९	निष	३१२	३२	निर्गुण्डी	{ १४५ १५१	{ ६८ ७०
नाला	१०८	४२	निर्कण	७१	२४	निष	३१२	३२	निर्गुण्डी	{ १४५ १५१	{ ६८ ७०
नालिका	३१४	३४	निर्कण	७१	२४	निष	३१२	३२	निर्गुण्डी	{ १४५ १५१	{ ६८ ७०
नालिकेर	१८५	१६८	निर्कण	७१	२४	निष	३१२	३२	निर्गुण्डी	{ १४५ १५१	{ ६८ ७०
नाविक	९७	१२	निखिल	३७१	६५	निष	३१२	३२	निर्गुण्डी	{ १४५ १५१	{ ६८ ७०
नाव्य	९६	१०	निगड	२७८	४१	निष	३१२	३२	निर्गुण्डी	{ १४५ १५१	{ ६८ ७०
			निगद	३९०	१२	निष	३१२	३२	निर्गुण्डी	{ १४५ १५१	{ ६८ ७०

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
निर्णय	५६	३	निश्चित	३७९	९१	निस्त्राव	३२०	४९	ननम्	{ ४४२ २५०	
निर्णिक	३६८	५६	निर्वायि	४५	६	निखन	७०	२३		{ ४४७ १६	
निर्णोजक	३४२	१०	निर्वायिनी	४४	४	निखान	७०	२३	नूपुर	२४०	१०९
निर्देश	२७३	२५	निश्चय	५६	३	निहनन	३००	११४	ट्ट	२०३	१
निर्भर	२७	६६	निश्चैर्णा	१२३	१८	निहाका	१०१	२२	वृत्	७५	१०
निर्भेद	२७७	३६	निश्चैयस	५७	६	निहिंसन	३००	११३	वृप	२६७	१
निर्मुक्त	८९	६	निपङ्ग	२९३	८८	निहीन	३४३	१६	वृपलक्ष्मन्	२७५	३२
निर्मोक	९०	९	निपङ्गिन्	२८७	६९	निहव	{ ६८ १७		वृपसभ	४५८	२७
निर्माण	२७७	३८	निपद्या	११६	२		{ ४३३ २०८		वृपासन	२७५	३१
निर्घातन	४३७	१२०	निपद्म	९६	९	नीकाश	३५०	३७	वृशंस	३६५	४७
निर्ग्रह	४३९	२३६	निपद्य	१२४	३	नीच	३४३	१६	वृसेन	४६२	४०
निर्वपन(ण)	२५९	३०				नीचैस्	४४७	१७	नेतृ	३५५	११
निर्वर्णन	३९५	३१	निपाद	{ ७१ ३४४	१ २०	नीड	२००	३७	नेत्र	{ २३५ ४२८	९३ १८०
निर्वहण	{ ७६ ३००	{ १५ ११२	निपादिन्	२८५	५९	नीडोद्भव	१९८	३४	नेत्राम्यु	२३५	९३
			निपूदन	२००	११३	नीध्र	१२१	१४	नेदिष्ठ	३७२	६८
निर्वाण	{ ५७ ३८१	{ ६ ९६	निष्क	३९९	१४	नीप	१४३	४२	नेपथ्य	२३७	९९
			निष्कला	२१०	२१	नीर	९३	४	नेमि	{ १०३ २८४	२७ ५६
निर्वात	३८१	९६	निष्कासित	३६३	३९	नील	६०	१४			
निर्वाद	{ ६७ ४१२	{ १३ ९०	निष्कुट	१२७	१	नीलकण्ठ	{ १९८ ४०३	{ ३० ४०	नेनी	१३७	२६
			निष्कुटि	१७०	१२५				नैकभेद	३७६	८३
निर्वापण	३००	११४	निष्कुह	१३२	१३	नीलङ्ग	१९१	१३	नैगम	{ ३२८ ४२१	७८ १४०
निर्वार्य	३५६	१३	निष्कम	३९३	२५	नीललोहित	१३	२३			
निर्वासन	३००	११३				नीला	१९७	२६	नैचिकी	३२४	६७
निर्वृत	{ ३७८ ३८२	{ १०० १००	निष्ठा	{ ७६ ४०३	{ १५ ४१	नीलाम्बर	११	२४	नैपाली	३३८	१०८
			निष्ठान	३१७	४४	नीलाम्युजन्मन्	१०६	३७	नैमिय	३२८	८०
निर्वेश	{ ३५० ३९२ ४३५	{ ३८ २० २१५	निष्ठीवन	३९६	३८	नीलिका	१४५	७०	नैयप्रोध	१३४	१८
			निष्ठुर	{ ६९ ३७४	{ १९ ७६	नीलिनी	१६०	९५	नैत्रुत	{ २५ ३१	६० ५
निर्व्यथन	८६	२	निष्ठेव	३९६	३८	नीली	१६०	९४	नैष्कि	२६८	७
निर्हार	३९१	१७	निष्ठेवन	३९६	३८	नीवाक	३९३	२३	नैष्कि	२८८	७०
निर्हारिन्	५९	११				नीवार	३१०	२५	नैस्त्रिंशिक	४४६	११
निर्हाद	७०	२३	निष्ठ्यूत	३७८	८७	नीवी	{ ३२८ ४३४	{ ८० २१२	नौ	९६	१०
निलय	११७	५	निष्ठ्यूति	३९६	३८	नीवृत्	११३	८	नौकादण्ड	९७	१३
निवह	२०१	३९	निष्णात	३५३	४	नीशार	२४३	११८	नौतार्य	९६	१०
निवात	४११	८४	निष्पन्न	३८२	१००	नीहार	३६	१८	न्यक्ष	४३७	२२५
निवाप	२५९	३१	निष्पाव	३९३	२४	नु	४४१	२४८	न्यशोध	{ १३९ ४१३	३२ ९६
निर्वात	{ २४२ २६५	{ ११३ ५०	निष्प्रभ	३८२	१००	नुति	६७	११	न्यशोधी	१५८	८७
निवृत	३७८	८८	निष्प्रवागि	२४१	११२	नुत्त	३७८	८७	न्यच्	३७२	७०
निवेश	२७६	३३	निसर्ग	८६	३८	नुन्न	३७८	८७	न्यक्तु	१९०	१०
निशा	४४	४	निसृष्ट	३७८	८८	नूतन	३७५	७७	न्यक्त	३७८	८८
निशान्त	११७	५	नित्तल	३७२	६९	नूल	३७५	७८	न्याद	३२२	५६
निशापति	३४	१४	नित्तर्हण	३००	११४	नूद	१४२	४१			
निशाहा	३१६	४१	निर्दिष्ट	२९३	८९						

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
न्याय	२७३	२४	पञ्चास	१८६	१	पतङ्गह	{ २४९	१३९	पद्धति	११४	१५
न्याय्य	२७३	२५	पञ्जर	४५९	३१		{ ४५६	२१		{ २९	७१
न्याम	३२९	८१	पञ्जिका	४५१	७	पतयालु	३६०	२७	पद्म	{ १०७	३९
न्युङ्ग	४५४	१७	पट	२४२	११६	पताका	२९७	९९	पद्मक	२७८	३९
न्युञ्ज	२२२	६१	पटञ्चर	२४२	११५	पताकिन्	२८८	७१	पद्मचारिणी	१७७	१४६
न्यून	४१८	१२८	पटल	{ १२१	१४	पति	{ २१३	३५	पद्मनाभ	९	२०
प.				{ ४३२	२०१	पतिवरा	{ ३५५	१०	पद्मपत्र	१७७	१४५
पक्वण	१२३	२०	पटलप्रान्त	१२१	१४	पतिवली	२०५	७	पद्मराग	३३२	९२
पक्व	{ ३७९	९१	पटवासक	२५०	१३९	पतिवन्ती	२०७	१२		{ १२	२७
	{ ३८१	९६	पट्टह	{ ७३	६	पतिव्रता	२०५	६	पद्मा	{ १५९	८९
	{ ४७	१२		{ २९९	१०८	पत्तन	११६	१		{ १७७	१४६
पक्ष	{ २००	३६		{ १८०	१५५		{ २८७	६६	पद्माकर	१०३	२८
	{ २३७	९८	पट्ट	{ ३४४	१९	पत्ति	{ २९०	८०	पद्माट	१७७	१४७
	{ २९३	८७		{ ३६२	३५		{ ४०९	७२	पद्मालया	१२	२७
	{ ४३६	२२०		{ ४१३	४०	पत्तिसंहति	२८७	६७	पद्मिन्	२७६	३५
पक्षक	१२१	१४	पट्टपर्णी	१७५	१३८	पत्नी	२०४	५	पद्मिनी	१०७	३९
पक्षति	{ ४३	१	पटोल	१८०	१५५		{ १३२	१४	पद्य	४५९	३१
	{ २००	३६	पटोलिका	१६८	११८	पत्र	{ २००	३६	पद्या	११४	१५
	{ ४०९	७२	पट्ट	४५४	१७		{ २८४	५८	पनस	१४८	६१
पक्षद्वार	१२१	१४	पट्टिका	१४२	४१	पत्रपरशु	३४८	३२	पनायित	३८५	१०९
पक्षभाग	२७८	४०	पट्टिन्	१४२	४१	पत्रपादया	२३८	१०३	पनित	३८५	१०९
पक्षमूल	२००	३६	पट्टिश	४५६	२१	पत्ररथ	१९८	३३	पत्र	३८३	१०४
पक्षान्त	४६	७		{ ३३१	८८	पत्रलेखा	२४४	१२२	पत्रगोशान	१३	२९
पक्षिन्	१९८	३२		{ ३५०	३८	पत्राङ्ग	{ २४७	१३२		{ ९३	३
पक्षिणी	४५	५	पण	{ ३५२	४४	पत्राङ्ग	{ ३३९	१११	पयस्	{ ३२०	५१
पक्ष्मन्	४१७	१२१		{ ३५२	४५	पत्राङ्गुलि	{ २४४	१२२		{ ४३९	२३३
पङ्क	{ ५१	२३	पणव	७४	८		{ १९२	१५	पयस्य	३२०	५१
	{ ९६	९				पत्रिन्	{ १९८	३३	पयोधर	४२५	१६३
पङ्किल	११३	१०	पणायित	३८५	१०९		{ २९२	८७	पर	{ २६९	११
पङ्कुरह	१०७	४०	पणित	३८५	१०९		{ ४१५	१०६		{ ४३०	१९१
पङ्क्ति	{ १२८	४	पणितव्य	३२९	८२	पत्रोर्ण	{ १४७	५६	परजात	३४३	१८
	{ ४०९	७२	पण्ड	२१५	३९	पयिक	{ २४१	११३	परतन्त्र	३५७	१६
पङ्क	२१८	४८	पण्डित	२५१	५	पयिन्	११४	१५	परपिण्डाद	३५८	२०
पञ्चपचा	१६२	१०२	पण्य	३२९	८२	पथ्या	१४८	५९	परभृत्	१९४	२०
पचा	३८८	८	पण्यवीयिका	११७	२	पद्	२२६	७१	परभृत्	१९४	१९
पञ्चजन	२०३	१	पण्या	१७८	१५०	पद	४१३	९३	परमम्	४४६	१२
पञ्चता	३०१	११६	पण्याजीव	३२८	७८	पदग	२८७	६६	परमा	३५	१७
पञ्चदशी	४६	७	पतग	१९८	३३	पदवी	११४	१५	परमात्र	२५७	२४
पञ्चम	७१	१	पतङ्ग	{ १९७	२८	पदाजि	२८७	६६	परमेष्ठिन्	८	१६
पञ्चलक्षण	६५	५		{ ४००	२०	पदाति	२८७	६६	परम्पराक	२५८	२६
पञ्चशर	१२	२५	पतङ्गिका	१९७	२७	पदिक	२८७	६७	परवत्	३५७	१६
पञ्चशास्त्र	२३१	८१	पतत्	१९८	३३	पद्म	२८७	६७	परशु	२९४	९२
पञ्चाङ्गुल	१४५	५१	पतत्र	२००	३६						
पञ्चालिका	३४७	२९	पतत्रिन्	१९८	३३						

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
परश्रघ	२९४	९२	परिदान	३२८	८०	परीमाव	७९	२२	पल	{ ३३८ ४३२	{ ८६ २०२
परश्रम्	४४९	२२	परिदेवन	६८	१६	परीवर्त	३३८	८०	पलगण्ड	३४०	६
परदशत	३७०	६४	परिधान	२४३	११७	परीवाद	६७	१३	पलंकपा	१६१	९८
पराक्रम	{ २९७ ४२०	{ १०२ १३८	परिधि	{ ४२ ४१४	{ ३२ ९७	परीवाप	४१८	१२९	पलल	२२३	६३
पराग	{ १३४ ४७०	{ १७ २१	परिधिस्य	२८६	६२	परीवाह	९६	१०	पलाण्डु	१७८	१४७
पराबुख	३६१	३३	परिपण	३२८	८०	परीवाह	२६०	३२	पलाल	३०९	२२
पराचित	३४३	१८	परिपन्थिन्	२६९	११	परीसार	३९२	२१	पलाश	{ १३२ १३८ १८०	{ १४ २९ १५४
पराचीन	३६१	३३	परिपाटी	२६१	३६	परीहार	४२६	१६९	पलाशिन	१२८	५
पराजय	३००	१११	परिपूर्णता	२४९	१३७	परहास	८४	३२	पलिक्री	२०७	१२
पराजित	३००	११२	परिपेलव	१७३	१३१	परवत्	४४८	२०	पलित	२१५	४१
परार्थीन	३५७	१६	परिप्लव	३७४	७५	परुष	६९	१९	पल्यङ्क	२४९	१३८
पराश्र	३५८	२०	परिवर्ह	४४०	२३९	परेत	१८३	१६२	पल्लव	१३२	१४
पराभूत	३००	११२	परिमव	७९	२२	परैतराज्	३०१	११७	पल्वल	१०३	२८
परारि	४४८	२०	परिभाषण	६८	१४	परैद्यवि	२४	५८	पव	३९३	२४
परार्थ्य	३६८	५८	परिभूत	३८४	१०६	परैष्टुका	४४९	२१	पवन	{ २५ ३९३	{ ६३ २४
परासन	३००	११३	परिमल	{ ५९ ३९०	{ १० १३	परैथित	३२५	७०	पवनाशन	८९	८
परासु	३०१	११७	परिरम्म	३९५	३०	परौष्णी	३४३	१८	पयमान	२५	६३
परास्कन्दिन्	३४५	२५	परिरम्भ	३९५	३०	पर्कटी	१३९	३२	पयि	२०	४७
परिकर	४२५	१६५	परिवर्जन	३००	११४	पर्जनी	१६२	१०२	पवि	{ १८४ २६३ ३६८	{ १६५ ४५ ५५
परिकर्मन्	२४४	१२१	परिवादिनी	७२	३	पर्जन्य	४२२	१४६	पवित्र	{ १८४ २६३ ३६८	{ १६५ ४५ ५५
परिक्रम	३९१	१६	परिवापित	३७७	८५	पर्ण	{ १३२ १३८ ४५७	{ १४ २९ २२	पवित्रक	९८	१६
परिक्रिया	३९२	२०	परिविष्ट	३५५	११	पर्णशाला	११८	६	पशुपति	१३	३०
परिक्षिप्त	३७८	८८	परिवित्तु	२६६	५६	पर्णास	१५५	७९	पशुप्रेरण	३९६	३९
परिखा	१०४	२९	परिवेष	४२	२३	पर्यङ्क	२४९	१३८	पशुरज्जु	३२६	७३
परिग्रह	४३९	३३७	परिव्याध	{ १३८ १४८	{ ३० ६०	पर्यटन	२६०	३५	पथात्	४४१	२४३
परिध	{ २९४ ४०१	{ ९१ २७	परिव्राज्	२६२	४१	पर्यन्तभू	११४	१४	पधात्ताप	८०	२५
परिघातिन्	२९४	९१	परिवद्	२५५	१५	पर्यय	{ २६१ ३९५	{ ३७ ३३	पथिम	३७६	८१
परिचय	३९३	२३	परिष्कार	२३८	१०१	पर्यवस्था	३९२	२१	पथिमा	३०	१
परिचर	२८६	६२	परिष्कृत	२३८	१००	पर्याप्त	३२२	५७	पथिमोत्तर	११२	७
परिचर्या	२६०	३५	परिष्कृत	३९५	३०	पर्याप्त	३८७	५	पांशु	२९६	९८
परिचाप्य	२५६	२०	परिस्तर	११४	१४	पर्याप्ति	{ २६१ ४२२	{ ३७ १४७	पांशुला	२०७	११
परिचारक	३४३	१७	परिस्पर्ष	३९२	२०	पर्याय	३०३	३	पाक	{ २०० ३८८	{ ३८ ८
परिणत	३८१	९६	परिस्पर्षा	३९२	२१	पर्युद्वन	२६०	३२	पाकल	१७१	१२६
परिणय	२६६	५६	परिस्फन्द	३४३	१८	पर्येषणा	१२३	१	पाकशासन	१७	४१
परिणाम	३९१	१५	परिस्तोम	२७९	४२	पर्व	{ १८३ ४१७	{ १६२ १२१	पाकशामनि	१९	४६
परिणाय	३५२	४५	परिस्त्यन्द	२४९	१३७	पर्वन्	४५	७	पाकस्थान	३१०	२७
परिणाह	२४२	११४	परिस्तुत्	३५०	३९	पर्वन्	२२६	६९	पाक्य	{ ३१७ ३३८	{ ४२ १०९
परितस्	४४७	१३	परिस्तुता	३५०	३९	पर्वसंधि					
परिज्ञान	३८७	५	परीक्षक	३५४	७	पशुका					

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
प्राज्ञजन्म	१३	२८	पादाद्भद	२४०	१०९	प्रातिष्ठव	३७४	७५	पित्रिण्डित	२१६	४४
पाद्	४४५	७	पादात	२८७	६७	पारिभद्र	१३७	२६	पितृ	३३७	१०६
पाटञ्जर	३४५	२५	पादातिक	२८७	६६	पारिभद्रक	१४६	५३	पितृमन्द	१४९	६२
पाटल	६१ ३०६	१५	पादुका	३४७	३०	पारिभाञ्ज	१७१	१२६	पितृल	१४२	४०
		१५	पादू	३४७	३०	पारियात्रक	१२४	३	पिचट	३३७	१०५
पाटला	१४६	५४	पादूकृन्	३४१	७	पारिपद	१५	३५	पिच्छ	१९८	३१
पाटलि	१४२ १४६	३९	पाघ	२६०	३३	पारिहायै	२३९	१०७		{ ४५९	३०
		५४	पान	३५१	४०	पारी	४५२	१०	{ १४४	४७	
पाठ	२५४ ३९४	१४	पानगोष्ठिका	३५१	४२	पारुष्य	६८	१४	{ ४५२	९	
		२९	पानपात्र	३५१	४३	पार्थिव	२६७	१	पिच्छिल	३१८	४६
पाठा	१५७	८४	पानभाजन	३१३	३२	पार्वती	१६	३४	पिच्छिला	१४४	४६
पाठिन्	१५६	८०	पानीय	९३	४	पार्वतीमन्दन	१७	३९		{ १४९	६२
पाठीन	९९	१८	पानीयशालिका	११९	७	पार्थ	{ २३० ३९६	७९	पिङ्ग	३००	११५
पाणि	२३१	८१	पान्य	२७१	१७	पार्थभाग	२७८	४०	पिङ्गर	३३६	१०३
पाणिगृहीती	२०४	५	पाप	{ ५१ ३६५	२३		पार्थश्लि	२२६	६९	पिङ्गल	२९७
पाणिघ	३४२	१३	पापञ्चली	१५७	८५	पार्थि	२२७	७२	पिटक	{ २२० ३४७	{ ५३ २९
पाणिपीडन	२६६	५६	पाप्मन्	५१	२३	पार्थिग्राह	२६९	१०		पिठर	{ ३१२ ४२९
पाणिवाद	३४२	१३	पाप्मन्	२१९	५३	पालत्र	१८५	१६७	पिठ		{ ३१२ ४२९
पाण्डर	५९	१२	पानन	२२१	५८	पालङ्की	१७०	१२१		पिण्ड	{ ३३४ ३३६ ४५४
पाण्डु	६०	१३	पानर	३४३	१६	पालाश	६१	१४	पिण्डक		{ २४६ २४६
पाण्डुकम्बलिन्	२८३	५४	पाना	२१९	५३	पालि	{ २९५ ४३१	१९५		पिण्डिका	{ २८४ १४६
पाण्डुर	६०	१३	पायस	{ २४६ २५७	१२८	पालिन्दी	१६५	१०८	पिण्डातक		{ ३९८ ४६०
पातक	४६०	३३	पायु	२२७	७३	पाण्डना	४५१	५		पिप्याक	{ ३९८ ४६०
पाताल	८६ ४३२	१	पाय्य	३३०	८५	पाण्डक	२३७	९८	पितामह		{ ८ २१३
		२०२	पायु	२२७	७३	पाण्डिन्	२५	६१		पितृदान	{ २१२ २१४
पातुक	३६०	२७	पार	९५	८	पाण्डपत	१५६	८१	पितृदान		{ २५९ २५९
पान्न	९६ २५७ ३१३ ४२८	८	पारद	३३५	९९	पाण्डपाल्य	३०२	३		पितृपति	{ २४ ३१
		२४	पारम्पयौपदेश	२५४	१२	पादया	३९७	४२	पितृपति		{ २१२ २१४
पान्नी	४६२ ४६१	४२	पारशव	४३४	२१०	पाश्र्वाल्	३७६	८१		पितृपति	{ २४ ३१
		३५	पारश्वविक्र	२८८	७०	पाश्र्वाल्	३७६	८१	पितृपति		{ २४ ३१
पान्नीव	४६१	३५	पारसीक	२८०	४५	पाश्र्वाल्	३७६	८१		पितृपति	{ २४ ३१
पायस्	९३	४	पारश्वेय	२११	२४	पाश्र्वाल्	३७६	८१	पितृपति		{ २४ ३१
पाद्	१२६ २२६ ३३१ ४१२	७	पारायण	३८६	२	पाश्र्वाल्	३७६	८१		पितृपति	{ २४ ३१
		७१	पारावत	१९२	१४	पाश्र्वाल्	३७६	८१	पितृपति		{ २४ ३१
पादकटक	२४१ २६२	८९	परावताङ्गि	१७८	१५०	पाश्र्वाल्	३७६	८१		पितृपति	{ २४ ३१
		८९	पारावार	{ ९२ ४६१	१	पाश्र्वाल्	३७६	८१	पितृपति		{ २४ ३१
पादग्रहण	२६२	४१	पारावतिन्	२६२	४१	पाश्र्वाल्	३७६	८१		पितृपति	{ २४ ३१
पादप	१२८	५	पारिकाहिन्	२६२	४२	पाश्र्वाल्	३७६	८१	पितृपति		{ २४ ३१
पादवन्धन	३२२	५८	पारिजातक	{ २१ १३७	{ ५० २६	पाश्र्वाल्	३७६	८१		पितृपति	{ २४ ३१
पादस्फोट	२१९	५२	पारिजातक	{ २१ १३७	{ ५० २६	पाश्र्वाल्	३७६	८१	पितृपति		{ २४ ३१
पांदाप्र	२२६	७१	पारिजातक	२३८	१०३	पाश्र्वाल्	३७६	८१		पितृपति	{ २४ ३१

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	
पिधान	३४	१३	पीलुपर्णी	{ १५७ १७५	८४ १३९	पुर	{ १४० ४२९	३४ १८३	पुष्कराह	१९५	२२	
पिनद्ध	२८६	६५	पीवन्	३६९	६१	पुरःसर	२८८	७२	पुष्करिणी	१०३	२७	
पिनाक	{ १५ ३९९	{ ३५ १४	पीवर	३६९	६१	पुरतस्	४४५	७	पुष्कल	३६९	५८	
	१३	३१	पीवरस्तनी	३२६	७१	पुरद्वार	१२२	१६	पुष्ट	३८१	९७	
पिपासा	३२१	५५	पुंश्चली	२०७	१०	पुरंदर	१७	४१	पुष्प	{ १३४ २१०	{ १७ २१	
पिपीलिका	४५१	८	पुंस्	२०३	१	पुरंध्री	२०५	६	पुष्पक	२९	७०	
पिप्पल	१३५	२०	पुक्कस	३४४	२०	पुरस्	४४५	७	पुष्पकेतु	३३६	१०३	
पिप्पली	१६१	९७	पुह	४५४	१७	पुरस्कृत	४११	८४	पुष्पदन्त	३१	४	
पिप्पलीमूल	३३८	११०	पुहव	३६९	५९	पुरस्तात्	४४१	२४६	पुष्पधन्वन्	१२	२६	
पिष्ठ	२१८	४९	पुच्छ	२८२	५०	पुरा	४४२	२५३	पुष्पफल	१३५	२१	
पियाल	१४०	३५	पुञ्ज	२०३	४२	पुराण	{ ६५ ३७४	{ ५ ७७	पुष्परस	१३४	१७	
पिह	२२१	६०	पुटमेद	९५	७	पुरातन	३७४	७७	पुष्पलिह	१९८	२९	
पिशङ्ग	६१	१६	पुटमेदन	११६	१	पुरातन	३७४	७७	पुष्पवती	२०९	२०	
पिशाच	६	११	पुटी	४६२	४२	पुरादत्त	६५	४	पुष्पवत्	४७	१०	
पिशित	२२३	६३	पुण्डरीक	{ ३१ १०८ ३९८	{ ३ ४१ ११	पुरी	११६	१	पुष्पसमय	५०	१८	
पिशुन	{ २४५ ३६५	{ १२४ ४७		पुण्डरीकाक्ष	{ ३१ १०८ ३९८	{ ३ ४१ ११	पुरीतत्	२२४	६६	पुष्य	३८	२२
	४१८	१२७			९	१९	पुरीष	२२५	६८	पुष्यरथ	२८३	५१
पिशुना	१७३	१३३	१		१९	पुर	३७०	६३	पुस्त	३४७	३८	
पिष्टक	३१९	४८	पुण्डर्य	१७१	१२७	पुरुष	{ ५४ १३६ २०३	{ २९ २५ १	पूः	११६	१	
पिष्टपचन	३१३	३२	पुण्डू	१८३	१६३		२०३	२१८	पूग	{ १८५ ४००	{ १६९ २०	
पिष्टात	२५०	१३९	पुण्डूक	१५२	७२		४३५	२१८	पूजा	२६०	३४	
पीठ	२४९	१३८	पुष्य	{ ५२ ४२४	{ २४ १६०	पुरुषोत्तम	९	२१	पूजित	३८२	९८	
पीठन	३००	१०९	पुष्यक	२६१	३७	पुरुह	३७०	६३	पूज्य	{ ३५४ ४२३	{ ५ १५०	
पीडा	९२	३	पुष्यजन	२५	६०	पुरुहूत	१७	४१	पूत	{ २६३ ३०९ ३६८	{ ४५ २३ ५५	
पीत	६१	१४	पुष्यजनेश्वर	२८	६९	पुरोग	२८८	७२		पूतना	१४८	५९
पीतदारु	१४६	५३	पुष्यभूमि	११३	८	पुरोगम	२८८	७२	पूतिकरज	१४५	४८	
पीतड	{ १४८ १६२	{ ६० १०१	पुष्यवत्	६५३	३	पुरोगामिन्	२८८	७२	पूतिकाष्ट	{ १४६ १४८	{ ५४ ६०	
	१३७	२७	पुत्तिका	१९७	२७	पुरोधस्	२६८	५	पूतिगन्धि	५९	१२	
पीतन	{ २४५ ३३६	{ १२४ १०३	पुत्र	२११	२७	पुरोभासिन्	३६५	४६	पूतिफली	१६१	९६	
	१४३	४३	पुत्रिका	३४७	२९	पुरोहित	२६८	५	पूतीक	१४५	४८	
पीतसालक	१४३	४३	पुत्रौ	२१४	३७	पुलाक	३९८	५	पूप	३०३	४८	
पीता	३१६	४१	पुत्रल	४५५	२०	पुलिन	९६	९	पूर	४५५	२०	
पीति	२८०	४३	पुनःपुनर्	४४३	१	पुलिन्द	३४४	२०	पूरणी	१७४	४६	
पीताम्बर	९	१९	पुनर्	{ ४४२ ४४७	{ २५३ १५	पुलोमजा	२९	४५	पूरित	३८२	९८	
पीन	३६९	६१	पुनर्नवा	१७८	१४९	पुषित	३८१	९७	पूरुष	२०३	१	
पीनस	२१९	५१	पुनर्भव	२३१	८३	पुष्कर	{ २९ ९३ १०७	{ १ ४ ४१	पूर्ण	{ ३७१ ३८२	{ ६५ ९८	
पीनोष्ठी	३२६	७१	पुनर्भू	२१०	२३		१७७	१४५	पूर्ण	३८२	९८	
पीयूष	{ २१ ३२१	{ ४८ ५४	पुनर्नाग	१३६	२५		४२९	१८६	पूर्णकुम्भ	२७६	३२	
	१३७	२८	पुर	११६	१							

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
शुभिना	४६	७	पृष्ठ	२२९	७८	प्रकान	३२३	५७	प्रजा	{ ५५ १	
पूत	२५९	२८	पृष्ठशायर	२२८	७६	प्रकार	४२५	१६२	प्रज्ञान	{ २०८ १२	
पूत	{ ३७५ ४२०	८०	पृष्ठास्थि	२२५	६९	प्रकाश	{ ४३ ४३५	३४	प्रज्ञा	{ ४१७ २१७	{ १२२ ४७
पूतज	२१६	४३	पृष्ठ	{ २८१ (३९६	४६	प्रकीर्णक	२७५	३१	प्रज्ञान	२००	३७
पूतदेव	७	१२	पेचक	{ १९२ ३९८	१५	प्रकीर्ण	१४५	४८	प्रज्ञा	{ ३९३ ४२३	{ २५ १५१
पूतदेवत	१२४	२	पेटक	३४७	३०	प्रकृति	{ ५४ ८५	२९	प्रज्ञा	६५	४
पूत	३०	१	पेटा	३४७	३०	प्रकृति	{ २७१ ४०९	३७	प्रज्ञा	६७	११
पूतशुभम्	४४८	२१	पेट्री	४६२	४२	प्रकृष्ट	२३२	८०	प्रज्ञा	१०६	३५
पूतम्	४०	२९	पेटव	३७१	६६	प्रकृष्ट	३९४	२६	प्रज्ञा	{ २५० ४१४	{ १३ १००
पूतकि	३८९	९	पेशल	{ ३४४ ४३३	१९	प्रकृत्या	२७५	३१	प्रज्ञा	३७८	८६
पूच्छा	६७	१०	पेशी	२००	३७	प्रकृत्या	७१	२५	प्रज्ञा	{ २५६ ३१८	{ २० ४५
पूतना	{ २८९ २९०	७८	पेशर	३१८	४५	प्रकृत्या	७१	२५	प्रज्ञा	३८५	१०९
पूथक्	४४४	३	पेशुषसेय	२११	२५	प्रकृत्या	२९३	८७	प्रज्ञा	३५९	२५
पूथकपणी	१६०	९२	पेशुषस्त्रीय	२११	२५	प्रकृत्या	२३०	८०	प्रज्ञा	३७४	७७
पूथगान्धवा	{ ५५ २६१	३१	पेश्र(अहोरात्र)	५१	२१	प्रकृत्या	२१७	४७	प्रज्ञा	{ २३२ २३२	{ ८४ ८५
पूथगज	{ ३४३ ४१५	१६	पोगण्ड	२१७	४६	प्रकृत्या	३५९	२५	प्रज्ञा	१३०	९
पूथगज	{ ३४३ ४१५	१६	पोटगल	{ १८३ १८३	१६२	प्रकृत्या	४०४	४४	प्रज्ञा	२७२	२०
पूथगिबध	३८०	९३	पोटा	२०५	१५	प्रकृत्या	३७३	७२	प्रज्ञा	१५६	८१
पूथिनी	११०	३	पोत	{ २०० ४०७	३८	प्रकृत्या	४४८	१९	प्रज्ञा	४४१	२४५
पूथु	{ ३१४ ३१६ ३६९	३७	पोतवनित्र	९७	१२	प्रकृत्या	{ ३०२ ४३९	११९	प्रज्ञा	४४१	२४५
पूथुक	{ २०० ३१९ ३९७	४०	पोतवाह	९७	१२	प्रकृत्या	४३९	२३७	प्रज्ञा	४४१	२४५
पूथुगोमन्	९९	३८	पोताधान	१००	१९	प्रकृत्या	४६१	२३७	प्रज्ञा	४४१	२४५
पूथुल	३६९	४७	पोत्र	४२८	१८०	प्रकृत्या	१२०	१२	प्रज्ञा	४४१	२४५
पूथुनी	{ ११० ३१४ ३१६	३७	पोत्रिन्	१८७	२	प्रकृत्या	१२०	१२	प्रज्ञा	४४१	२४५
पूथुनीका	१७०	१२५	पोत्रा	२१६	२९	प्रकृत्या	२९६	१२	प्रज्ञा	४४१	२४५
पूथुल	८९	६	पोर	१८४	१६६	प्रकृत्या	३६१	३२	प्रज्ञा	४४१	२४५
पूथुनि	२१७	४८	पोरस्त्र	३७५	८०	प्रकृत्या	३७०	६३	प्रज्ञा	४४१	२४५
पूथुनिर्णय	१६०	९२	पोरुप	{ २३२ ४३६	८७	प्रकृत्या	२५	६१	प्रज्ञा	४४१	२४५
पूथुन्	९५	६	पोरुगव	३११	२७	प्रकृत्या	१६०	९४	प्रज्ञा	४४१	२४५
पूथुत	{ ९५ १९०	६	पोरुगनास	२६४	४८	प्रकृत्या	२४३	११६	प्रज्ञा	४४१	२४५
पूथुत	२९२	८६	पोरुगनासी	४६	७	प्रकृत्या	१२१	१४	प्रज्ञा	४४१	२४५
पूथुत	२५	६६	पोरुगस्त्र	२८	६९	प्रकृत्या	२२०	५५	प्रज्ञा	४४१	२४५
पूथुत	२५७	२४	पोरुगि	३१८	४७	प्रकृत्या	३९३	२५	प्रज्ञा	४४१	२४५
			पोरुगि	४८	१५	प्रकृत्या	२८८	७३	प्रज्ञा	४४१	२४५
			पोरुगि	३३६	१०३	प्रकृत्या	४०२	३२	प्रज्ञा	४४१	२४५
			पोरुगि	४७५	७	प्रकृत्या	२०८	१६	प्रज्ञा	४४१	२४५
			पोरुगि	{ ५३ १३०	२७	प्रकृत्या	८	१७	प्रज्ञा	४४१	२४५
			पोरुगि	१०	१०	प्रकृत्या	२१२	३०	प्रज्ञा	४४१	२४५

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
प्रतिबद्ध	३६३	४१	प्रत्यक्श्रेणी	१५८	८८	प्रपितामह	२१३	३३	प्रवण	४०६	५६
प्रतिबन्ध	३९४	२७		१७६	१४४	प्रपुत्राड	१७७	१४७	प्रवयस्	२१६	४२
प्रतिबिम्ब	३४९	३५	प्रत्यक्ष	३७५	७९	प्रपौण्डरिक	१७१	१२७	प्रवर्ह	३६८	५७
प्रतिभय	७८	२०	प्रत्यग्र	३७५	७७	प्रफुल्ल	१२९	७	प्रवह	३९२	१८
प्रतिभान्वित	३५९	२५	प्रत्यन्त	११२	७	प्रवन्धकल्पना	६५	६	प्रवहण	२८३	५२
प्रतिभू	३५२	४४	प्रत्यन्तपर्वत	१२६	७	प्रवोधन	२४४	१२२	प्रवहिका	६५	६
प्रतिमा	३४९	३५	प्रत्यय	४२२	१४७	प्रभञ्जन	२५	६३	प्रवारण	३८७	३
प्रतिमान	२७८ ३४९	३९	प्रत्ययित	२७०	१३	प्रभव	४३४	२१०	प्रवाल	७३	७
		३५	प्रत्यर्थिन्	२६९	११	प्रभा	४३	३४		३३२	९३
प्रतिमुक्त	२८६	६५	प्रत्यवसित	३८५	११०	प्रभाकर	४०	२८	४३२	२०४	
प्रतियज्ञ	४१५	१०७	प्रत्याख्यात	३६३	४०	प्रभात	४४	३	प्रवाह	३९२	१८
प्रतियातना	३४९	३५	प्रत्याख्यान	३९५	३१	प्रभाव	२७२	१९	प्रवासन	३००	११३
प्रतिरोधिन्	३४५	२५	प्रत्यादिष्ट	३६३	४०	प्रभिन्न	२७६	३६	प्रवाहिका	२२०	५५
प्रतिवाक्य	६७	१०	प्रत्यादेश	३९५	३१	प्रभु	३५५	११	प्रविख्याति	३९४	२८
प्रतिविपा	१६२	९९	प्रत्यालीङ्	२९२	८५	प्रभूत	३७०	६३	प्रविदारण	२९८	१०३
प्रतिशासन	३९५	३४	प्रत्यासार	२९०	७९	प्रप्रष्टक	२४८	१३५	प्रविश्लेष	३९२	२०
प्रतिशयाय	२१९	५१	प्रत्याहार	३९१	१६	प्रप्रथक	१५	३५	प्रवीण	३५३	४
प्रतिश्रय	४२३	१५३	प्रत्युत्कम	३९४	२६	प्रप्रथन	३००	११५	प्रवृत्ति	६६	७
प्रतिश्रव	५७	५	प्रत्युपस्	४४	२	प्रप्रथाधिप	१३	३१		३९२	१८
प्रतिश्रुत्	७१	२५	प्रत्यूप	४४	२	प्रमद	५२	२४	प्रवृद्ध	३७४	७६
प्रतिष्टम्भ	३९४	२७	प्रत्यूह	३९२	१९	प्रमदवन	१२८	३		३७८	८८
प्रतिसर	४२७	१७४	प्रथम	३७५	८०	प्रमदा	२०४	३	प्रवेक	३६८	५७
प्रतिसीरा	२४४	१२०	प्रथा	४०२	१४४	प्रमनस्	३५४	७	प्रवेणी	२३७	९८
प्रतिहत	३६३	४१		३८९	९	प्रमा	३८९	१०		२७८	४२
प्रतिहास	१५४	७६	प्रथित	३५५	९	प्रमाण	४०६	५४	प्रवेष्ट	२३०	८०
प्रतीक	२२६ ३९८	७०	प्रदर	४२५	१६४	प्रमाद	८२	३०	प्रव्यक्त	३७६	८१
		७	प्रदोष	२४९	१३८	प्रमापण	३००	११२	प्रभ्र	६७	१०
प्रतीकार	३००	११०	प्रदोषन	९०	१०	प्रमिति	३८९	१०	प्रभ्रय	३९३	२५
प्रतीकाश	३५०	३७	प्रदेशन	२७४	२७	प्रमीत	२५८	२६	प्रभ्रित	३५९	२५
प्रतीक्ष्य	३५४	५	प्रदेशिनी	२३१	८१	प्रमीला	३०१	११७	प्रष्ट	२८८	७२
प्रतीची	३०	१	प्रदोष	४५	६		८५	३७	प्रष्टवाह	३२४	६३
प्रतीत	३५५ ४११	९	प्रद्युम्न	१२	२५	प्रमुख	३६८	५७	प्रष्टाही	३२५	७०
		८२	प्रद्राव	३००	१११	प्रमुदित	३८३	१०३	प्रसन्न	९८	१४
प्रतीपदर्शिनी	२०३	२	प्रधन	२९८	१०३	प्रमोद	५३	२४	प्रसन्नता	३५	१६
प्रतीर	९५	७	प्रधान	५४	२९	प्रयत्	२६३	४५	प्रसन्ना	३५०	३९
प्रतीहार	१२२ २६८	१६		२६७	५	प्रयस्त	३१८	४५	प्रसभ	२९९	१०८
		६		३६८	५७	प्रयाम	३९३	२३	प्रसर	३९३	२३
४२६	१७०	४१७	१२२	५६	प्रयोगार्थ	३९४	२६	प्रसरण	२९६	९६	
प्रतीहारी	४२६	१७०	प्रधि	२८४	५६	प्रलम्ब्यन्न	११	२३	प्रसव	३८९	१०
प्रतीली	११७	३	प्रपन्न	४०२	२८	प्रलय	५१	२२		४३३	२०८
प्रन्न	३७४	७७	प्रपद	२२६	७१		८४	३३	प्रसववन्धन	१३३	१५
प्रत्यक्	४४९	२३	प्रपा	११९	७	३०१	११७	प्रसव्य	३७७	८४	
प्रत्यक्पर्णा	१५८	८९	प्रपात		४	प्रलाप	६८	१५	प्रसव्य	४४६	१०

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
प्रसाद	{ ३५ ४१२	१६ ९१	प्राग्वंश	२५५	१६	प्रार्थित	३८१	९७	प्रौष्टपदा	३८	२२
प्रसाधन	२३७	९९	प्राग्रहर	३६८	५८	प्रालम्ब	२४८	१२६	प्रौष्टी	९९	१८
प्रसाधनी	२४९	१३९	प्राग्य	३६८	५८	प्रालम्बिक	२३९	१०४	प्रौष्टपद	४९	१७
प्रसाधित	२३८	१००	प्राघार	३८९	१०	प्रालेय	३६	१८	प्रौढ	३७४	७६
प्रसारिणी	१७९	१५२	प्राच्	{ ४४७ ४४९	१६ २३	प्राचार	२४३	११७	पृक्ष	{ १३९ १४३	{ ३२ ४३
प्रसार	३६१	३१	प्राचिका	४५१	८	प्राचृत	२४२	११३			
प्रसित	३५५	९	प्राची	३०	१	प्राच्यम्	५०	१९		{ ९७ १०२	{ ११ २४
प्रसिति	३९१	१४	प्राचीना	११७	३	प्राच्यपायणी	१५८	८६	पृव	{ १७३ १९९	{ १३२ ३४
प्रसिद्ध	४१५	१०४	प्राचीना	१५७	८५	प्रास	२९५	९३		{ ३४४ १९	{ १९
प्रसू	{ २१२ ४३८	२९ २२९	प्राचीनावीत	२६५	५०	प्रासन्न	२८४	५७			
प्रसूता	२०८	१६	प्राच्य	११२	७	प्रासन्नय	३२४	६४			
प्रसूति	३८९	१०	प्राजन	३०५	१२	प्रासाद	११९	९	पृवग	{ १८७ ४०१	{ ३ २४
प्रसूतिका	२०८	१६	प्राजितृ	२८५	५९	प्रासिक	२८८	७०	पृवन्न	१८७	३
प्रसूतिज	९२	३	प्राज्ञ	२५१	५	प्राह	४४	३	पृवन्नम	४२०	१३८
प्रसून	{ १०७ ४१७	१७ १२३	प्राज्ञा	२०८	१२	प्रिय	{ २१३ ३६७	३५ ५३	पृवन्न	१३४	१८
प्रसूननयितारौ	२१४	३७	प्राज्ञी	२०८	१२	प्रियक	{ १४३ १४७ १८९	४२ ४४ ९	पृवन्न	२२४	६६
प्रभृत	३७८	८८	प्राज्य	३७०	६३	प्रियक	{ १४७ ३०८	५६ २०	पृवन्न	२८२	४८
प्रभृता	२२७	७२	प्राङ्घ्रिवाक	२६८	५	प्रियहृ	{ १४७ ३०८	५५ २०	पृवन्न	३८२	९९
प्रभृती	२३२	८५	प्राण	{ २६ २९७ ३०२	६३ १०२ ११९	प्रियता	८०	२७	पृवन्न	३८९	९
यसेव	३१०	२६	प्राण	{ ३३६	१०४	प्रियवन्द	३६२	३६	पृवन्न	३८५	११०
प्रसेवक	७३	७	प्राणिद्युत	३५२	४६	प्रियवन्द	३६२	३६	फ.		
प्रस्तर	१२४	४	प्राणिन्	५५	३०	प्रीणन	३८७	४	फणा	९०	९
प्रस्ताव	३९३	२४	प्रातर	४४८	१९	प्रीन	३८३	१०३	फणिञ्जक	१५५	८९
प्रस्थ	{ १२५ ३२१ ४१२	५ ८९ ७८	प्रातिहारिक	३४२	११	प्रीति	५२	२४	फणिन्	८९	७
प्रस्थपुष्प	१५५	७९	प्राथमकल्पिक	२५३	११	पृष्ट	३८२	९९	फल	{ २९४ ३०५ ४३२	{ ९० १३ २०१
प्रस्थान	२९६	९५	प्राधुम्	{ ४४२ ४४६	२५६ १२	प्रेक्षा	{ ५५ ४३७	१ २६४	फलक	{ ४५७ २९४	{ २३ ९०
प्रस्थोदन	३१०	२६	प्रादेश	२३१	८३	प्रेहा	३८३	५३	फलकपाणि	२८८	७१
प्रस्रवण	१२६	५	प्रादेशन	२५९	३०	प्रेक्षित	३७८	८७	फलत्रिक	३३९	१११
प्रस्त्राव	२२५	६७	प्राध्वम्	४४४	४	प्रेत	{ ३०१ ४०७	११७ ६०	फलपाकान्त	१२९	६
प्रहर	४५	६	प्रान्तर	११५	१७	प्रेता	९१	२	फलपूर	{ १४९ १५५	{ ७८ ७८
प्रहरण	२९१	८२	प्राप्त	{ ३७८ ३८४	८६ १०४	प्रेत्य	४४५	८	फलवत्	१२९	७
प्रहस्त	२३२	८४	प्राप्तपश्चात्	३०१	११७	प्रेमन्	{ ८० ८०	२७ २७	फलाध्यक्ष	१४४	४५
प्रहि	१०३	२६	प्राप्तरूप	४१९	१३१	प्रेष्ठ	३८५	१११	फलिन्	१२९	७
प्रहेलिका	६५	६	प्राप्ति	४०८	६९	प्रेष	४३६	२१९	फलिन	१२९	७
प्रहृन्न	३८३	१०३	प्राप्य	३८०	९२	प्रेषण	३९५	३४	फलिनी	{ १४७ १७४	{ ५५ १३६
प्रांश्चि	३७२	७०	प्राभृत	२७४	२७	प्रेष्य	३४३	१७	फली	१४७	५५
प्राकार	११७	३	प्राय	{ २६५ ४२३	५२ १५३	प्रेक्षण	२५८	२६	फलेप्रहि	१२९	६
प्राकृत	३४३	१६	प्रायस्	४४८	१७	प्रेक्षित	२५८	२६			
प्राग्दक्षिण	११२	७				प्रेथ	२८२	४९			

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
फलेरुहा	१४६	५४	वसु	४२६	१७०	वस्ति	२२७	७३	वात्य	२१५	४०
फल्गु	{ १४९ ३६८	{ ६१ ५६	वर्वर	१५९	९०	वहिर्दार	१२२	१६	वाष्प	४१९	३३०
फाणित	३१७	४३	वर्ह	{ १९८ ४३९	{ ३१ २३६	वहिष्ठ	३८५	१११	वाष्पिका	३१६	४०
फाण्ट	३८०	९४	वर्हिण	१९८	३०	वहिसू	४४८	१७	बाहु	२३०	८०
फाल	{ २४१ ३०५	{ १११ १३	वर्हिण्	१९८	३०	वहु	३७०	६३	बाहुज	२६७	१
फाल्गुन	४८	१५	वर्हिषुष्प	१७३	१३२	वहुकर	३५७	१७	बाहुदा	१०५	३३
फाल्गुनिक	४८	१५	वर्हिषुस्त	५	९	वहुपाद्	१३९	३२	बाहुमूल	२३०	७९
फाल्गुनी	४५	५	वर्हिष्	१७०	१२२	वहुगर्ह्यवाच्	३६२	३६	बाहुयुद्ध	२९९	१०६
फुल्ल	१२९	८		{ ११ २८९	{ २४ ७८	वहुप्रद	३५४	६	बाहुल	४९	१८
फेन	{ ३३७ ४५५	{ १०५ १९	वल	२९७	१०२	वहुरूप	२४६	१२८	बाहुलेय	१७	४०
फेनिल	{ १३८ १४१	{ ३१ ३६		{ ४३१ ४५७	{ १९५ २२	वहुमूल्य	२४१	११३	वाहिक	{ २८० ३९८	{ ४५ ९
फेरव	१८८	५	वलदेव	११	२३	वहुल	{ ३७० ४३२	{ ६३ १९९	वाहिक	{ २४५ ३९८	{ १२४ ९
फेरु	१८८	५	वलभद्र	११	२३	वहुला	{ १७० ४३२	{ १२५ १९९	विन्दु	५५	६
फेला	३२२	५६	वलभद्रिका	१७८	१५०	वहुलीकृत	३०९	२३	विन्दुजालक	२७८	३९
			वलवत्	{ २१६ ४४३	{ ४४ २	वहुवारक	१४०	३४	विल	१२६	६
वक	१९५	२२	वलविन्यास	२९०	७९	वहुविध	३८०	९३	विम्व	३५	१५
वडवानल	२४	५६	वला	१६४	१०७	वहुमुता	१६२	१००	विम्बिका	१७५	१३९
वत	४४१	२४४	वलाका	१९६	२५	वहुसूति	३२५	७०	वित्व	१३९	३२
वदर	१४१	३७	वलात्कार	२९९	१०८	वाकुची	१६१	९६	विस्त	३३०	८६
वदरा	{ १६८ १७८	{ ११६ १५१	वलाराति	१७	४३	वाडव	२४	५६	वीज	{ ५४ २२२	{ २८ ६२
वदरी	१४०	३६	वलाहक	३२	६	वाढ	{ २७ ४०४	{ ६७ ४४	वीजकोश	१०९	४३
वन्दिन्	२९६	९७	वलि	{ २५४ २७४	{ १४ २७	वाण	{ २९२ ४०५	{ ८६ ४५	वीजाकृत	३०४	८
वद्ध	{ ३६३ ३८०	{ ४२ ९५	वलिभ्वंसिन्	९	२१	वाण	{ ४०५ ४०५	{ ४५ ४५	वीज्य	२५१	२
वधिर	२१७	४८	वलि	{ २५४ २७४	{ १४ २७	वाण	{ २९२ ४०५	{ ८६ ४५	वीज्य	२५१	२
वन्धक्री	२०७	१०	वलिन	२१६	४५	वाण	{ ४०५ ४०५	{ ४५ ४५	वीज्य	२५१	२
वन्धन	{ २७४ ३९१	{ २६ १४	वलिपुष्ट	१९४	२०	वाण	{ ४०५ ४०५	{ ४५ ४५	वीज्य	२५१	२
वन्धनालय	३०२	११९	वलिभुज्	१९४	२०	वाण	{ ४०५ ४०५	{ ४५ ४५	वीज्य	२५१	२
वन्धस्तम्भ	२७८	४१	वलिभुज्	१९४	२०	वाण	{ ४०५ ४०५	{ ४५ ४५	वीज्य	२५१	२
वन्धु	२१३	३४	वलिभुज्	१९४	२०	वाण	{ ४०५ ४०५	{ ४५ ४५	वीज्य	२५१	२
वन्धुजीवक	१५३	७३	वलिभुज्	१९४	२०	वाण	{ ४०५ ४०५	{ ४५ ४५	वीज्य	२५१	२
वन्धुता	२१३	३५	वलिभुज्	१९४	२०	वाण	{ ४०५ ४०५	{ ४५ ४५	वीज्य	२५१	२
वन्धुर	३७२	६९	वलिभुज्	१९४	२०	वाण	{ ४०५ ४०५	{ ४५ ४५	वीज्य	२५१	२
वन्धुल	२११	२६	वलिभुज्	१९४	२०	वाण	{ ४०५ ४०५	{ ४५ ४५	वीज्य	२५१	२
वन्धुक	१५३	७३	वलिभुज्	१९४	२०	वाण	{ ४०५ ४०५	{ ४५ ४५	वीज्य	२५१	२
वन्धुकपुष्प	१४३	४४	वलिभुज्	१९४	२०	वाण	{ ४०५ ४०५	{ ४५ ४५	वीज्य	२५१	२
वन्धुय	१२९	७	वलिभुज्	१९४	२०	वाण	{ ४०५ ४०५	{ ४५ ४५	वीज्य	२५१	२

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
वृहती	{ १६० ४१०	९३ ७५	भक्षित	३८५	११०	भर्तुं	{ २१३ ४०७	३६ ५९	भारद्वाजी	१६८	११६
वृंहित	२९९	१०७	भक्ष्यकार	३११	२८	भर्तुंदारक	७५	१२	भारयष्टि	३४७	३०
वृहत्	३६९	६०	भग	{ ४०१ २२८	२६ ७६	भर्तुंदारका	७६	१३	भारवाह	३४३	१५
वृहतिका	२४३	११७	भगन्दर	२२०	५६	भर्त्सन	६९	१४	भारिक	३४३	१५
वृहत्कुक्षि	२१६	४४	भगवत्	७	१३	भर्मत्	{ ३३३ ३५०	९४ ३८	भार्गव	३९	२५
वृहद्भ्रातृ	२२	५४	भगिनी	२१२	२९	भर्त्स	{ १८७ ४५६	३८ २१	भार्गवी	१८२	१५८
वृहत्स्यति	३९	२४	भङ्ग	९४	५	भर्त्सक	१४३	४२	भार्गी	१५९	८९
वोधकर	९६	९७	भङ्गा	३०८	२०	भर्त्सक	१८५	३	भार्या	२०४	६
वोधिद्रुम	१३५	२०	भङ्गि	४५१	८	भर्त्सक	१८५	३	भार्यापति	२१४	८३
वोल	३३६	१०४	भजमान	२७३	२४	भव	{ १३ ४३३	३४ २०६	भार्यक	१८७	४
व्रध्न	४०	२८	भट	२८५	६१	भवन	११७	५	भाव	{ ७५ ७९	११ २१
व्रह्मचारिन्	{ २५१ २६३	३ ४२	भट्ट	३१८	४५	भवानी	१६	३७	भाववोधक	{ ७५ ४३३	११ २०७
व्रह्मण्य	१४२	४१	भट्टारक	७६	१३	भविक	५२	२६	भावित	{ २४८ ३१८	१३४ ४६
व्रह्मल	२६५	५२	भट्टिनी	७६	१३	भविष्ट	३६०	२९	भाबुक	५२	२६
व्रह्मदर्भा	१७७	१४५	भण्टाकी	१६७	११४	भविष्णु	३६०	२९	भापा	६२	१
व्रह्मदारु	१४२	४१	भण्डिल	१४९	६३	भव्य	५२	२६	भापित	{ ६३ ३८४	१ १०७
व्रह्मन्	{ ८ ४१६	१६ ११४	भण्डी	१५९	९१	भपक	३४५	२२	भाष्य	४५९	३१
व्रह्मपुत्र	९०	१०	भण्डीरी	१५९	९१	भखा	३४९	३३	भास	४३	३४
व्रह्मवन्धु	४१५	१०४	भद्र	{ ५२ ३२२	२५ ५९	भस्मगन्धिनी	१६९	१२०	भास्कर	४०	२८
व्रह्मभूय	२६५	५१	भद्रकुम्भ	२७६	३२	भस्मगर्भा	१८९	६३	भास्वत्	४०	२९
व्रह्मयज्ञ	२५४	१४	भद्रदारु	१४६	५३	भा	४३	३४	भास्वर	६	१०
व्रह्मवर्चस	२६१	३८	भद्रपर्णा	१४०	३६	भागधेय	{ ५३ २७४	२८ २७	मिक्षा	{ ३८८ ४३७	६ २२४
व्रह्मविन्दु	२६२	३९	भद्रबला	१७९	१५३	भागिनेय	२१३	३२	मिक्षु	{ २५१ २६२	३ ४१
व्रह्मसायुज्य	२६५	५१	भद्रसुस्तक	१८२	१६०	भागीरथी	१०४	२१	मित्त	३४	१६
व्रह्मसू	१२	२७	भद्रयव	१५१	६७	भाग्य	{ ५३ ४२३	२८ १५५	मिती	११७	४
व्रह्माञ्जलि	२६१	३९	भद्रश्री	२४७	१३१	भाजन	३१३	३३	मिदा	३८७	५
व्रह्मासन	२६२	४०	भद्रासन	२७५	२१	भाण्ड	{ ३१३ ४०४	३३ ४४	मिदुर	२०	४७
व्राह्म	{ ५१ २६५	२१ ५१	भय	७९	२१	भाद्र	४९	१७	मिन्दिपाल	२९४	९१
व्राह्मण	२५१	४	भयंकर	७८	२०	भाद्रपद	४९	१७	मिन्दि	{ ३७६ ३८२	८२ १००
व्राह्मणयष्टिका	१५९	८९	भयद्रुत	३६३	४२	भाद्रपदा	३८	२२	मिपज्	२२१	५७
व्राह्मणी	१५९	८९	भयानक	{ ७७ ७८	१७ २०	भाद्र	४९	१७	मिस्तटा	३४९	४९
व्राह्मण्य	३९६	४१	भर	२७	६६	भाद्र	४९	१७	मिस्ता	३४९	४८
व्राह्मी	{ १५ ६२ १७५	३५ १ १३७	भरण	३५०	३८	भाद्र	४९	१७	मी	७९	२१
भ	३७	२१	भरण्य	३५०	३८	भाद्र	४९	१७	मीति	७९	२१
भक्त	३१९	४८	भरण्यभुज्	३५७	१९	भार	३३०	८७	मीम	{ १३ ७८	३४ २०
भक्षक	३५८	२०	भरत	३४२	१२	भारत	११२	६			
			भरद्वाज	९२	१५	भारती	६३	१			
			भर्ग	१३	६३						

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
भीत	{ २०४	३	भूमिजम्बुक	{ १४१	३८	भोस्	४४५	७	महु	४४३	२
	{ ३५९	२६		{ १६८	११८	भौम	३९	२५	मङ्गल	५२	२५
भीरुक	३५९	२६	भूमिस्पृश	३०२	१	भौतिक	२६८	७	मङ्गल्यक	३०७	१७
भीडुक	३५९	२६	भूयस्	३७०	६३	भ्रंश	२७३	२३	मङ्गल्या	२४६	१२७
भीषण	७८	२०	भूयिष्ठ	३७०	६३	भ्रकुंस	७५	११	मन्त्रविक्रा	५३	२७
भीष्म	७८	२०	भूति	{ ३७०	६३	भ्रकुटि	८६	३७	मन्त्र	१३१	१२
भीष्मसू	१०४	३१		{ ४२८	१८२	भ्रन	{ ५६	४	मन्त्र	२४९	१३८
भुक्त	३८५	१११	भूरिफेना	१७६	१४३	भ्रन	{ ९५	७	मन्त्ररि	१३२	१३
भुक्तसमुद्भित	३२२	५६	भूरिमाय	१८८	५	भ्रनर	{ ३८९	९	मन्त्रिष्ठा	१५९	९०
			भूरुण्डी	१५२	६९	भ्रनरक	१९८	२९	मन्त्रिर	२४०	१०९
भुम	{ ३७२	७१	भूर्ज	१४४	४६	भ्रमरक	२३६	९६	मन्त्रु	३६७	५२
	{ ३७९	३१	भूपा	२३८	१०१	भ्रमि	३८९	९	मन्त्रुल	३६७	५२
भुज	२३०	८०	भूषित	२३८	१००	भ्रष्ट	३८३	१०४	मन्त्रूपा	३४७	२९
भुजग	८९	६	भूष्णु	३६०	२९	भ्राजिष्णु	२३८	१०१	मठ	११९	८
भुजङ्ग	८९	६	भूस्त्रण	१८५	१६७	भ्राट्	२१४	३६	मठ्ठु	७४	८
भुजङ्गमुज्	१९८	३०	भृगु	१२५	४	भ्राट्ज	२१४	३६	मति	३३२	९३
भुजङ्गम	८९	६	भृङ्ग	{ १७४	१३४	भ्राट्जाया	२१२	३०	मणिक	३१२	३१
भुजङ्गाक्षी	१६७	११५		{ १९३	१६	भ्राट्भागिनी	२१४	३६	मणिवन्ध	२३१	८१
भुजशिरस्	२२९	७८		{ १९८	२९	भ्राट्ब्य	४२२	१४६	मण्ड	{ १४५	५१
भुजान्तर	२२९	७७	भृङ्गराज	१७९	१५१	भ्रात्रीय	२१४	३६		{ ३१९	४९
भुजिष्य	३४३	१७	भृङ्गार	२७६	३२	भ्रान्ति	५६	४	मण्डन	{ २३८	१०२
	{ ८६	१	भृङ्गारी	१९७	२८	भ्राट्	३१२	३०		{ ३६०	२९
भुवन	{ ९३	३	भृत्क	३४३	१५	भृकुंस	७५	११	मण्डप	११९	९
	{ ११२	६	भृति	३५०	३८	भृकुटि	८६	३७	मण्डल	{ ३१	६
भू	११०	२	भृतिमुञ्	३४३	१५	भू	२३५	९२		{ ३५	१५
	{ ६	११	भृत्	३४३	१७	भूकुंस	७५	११	मण्डलक	{ ४३	३२
भूत	{ ३८४	१०४	भृत्वा	३५०	३८	भूकुटि	८६	३७		२२०	५४
	{ ४१०	७८	भृश	२७	६६	भृण	{ २१४	३९	मण्डलाग्र	२९३	८९
भूतकेश	३३९	१११	भृशयव	३१९	४७	भ्रूण	{ ४०४	४५	मण्डलेश्वर	२६७	२
भूतवेशी	१५२	७१	भेक	१०३	२४	भ्रूय	२७३	२३	मण्डहारक	३४२	१०
भूतात्मन्	४१५	१०५	भेकी	१०३	२४	भ्रूय	२७३	२३	मण्डित	२३८	१००
भूतावाप्त	१४७	५८	भेद्	२७२	२१	भ्रूय	२७३	२३	मण्डक	१०२	२४
	{ १६	३६	भेदित	३८२	१००	भ्रूय	२७३	२३	मण्डकपर्ण	१४७	५६
भूति	{ ४०९	६९	भेरी	७३	६	भ्रूय	२७३	२३	मण्डकपर्णा	१५९	९१
			भेषज	२९८	५०	भ्रूय	२७३	२३	मण्डूर	३३४	९८
भूतिक	३९८	८	भैल	२६४	४६	भ्रूय	२७३	२३	मण्डूर	३३४	९८
भूतेश	१३	३१	भैरव	७८	१९	भ्रूय	२७३	२३	मण्डूर	३३४	९८
भूदार	१८७	२	भैषज्य	२१८	५०	भ्रूय	२७३	२३	मण्डूर	३३४	९८
भूदेव	२५१	४	भोग	४००	२३	भ्रूय	२७३	२३	मण्डूर	३३४	९८
भूनिम्ब	१७६	१४३	भोगवती	४०९	७०	भ्रूय	२७३	२३	मण्डूर	३३४	९८
भूप	२६७	१	भोगिन्	८९	८	भ्रूय	२७३	२३	मण्डूर	३३४	९८
भूपदी	१५२	७०	भोगिनी	२०४	५	भ्रूय	२७३	२३	मण्डूर	३३४	९८
भूधत्	४०७	६१	भोजन	३२२	५५	भ्रूय	२७३	२३	मण्डूर	३३४	९८
भूनि	११०	२				भ्रूय	२७३	२३	मण्डूर	३३४	९८

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
मत्स्य	९९	१७	मधुरिपु	९	२०	मन्त्रिन्	२६७	४	मत्तव	१७	४१
मत्स्यण्डी	३१७	४३	मधुलिह	१९८	२९	मन्य	३२६	७४	मरुन्माला	१७३	१३३
मत्स्यपित्ता	१५७	८६	मधुवार	३५१	४०	मन्यदण्डक	३२६	७४	मदवक	{ १४६ १५५	{ ५२ ७९
मत्स्यवेधन	९९	१६	मधुमत	१९८	२९	मन्यनी	३२७	७४	मर्कट	१८७	३
मत्स्याक्षी	१७५	१३७	मधुशिपु	१३८	३१	मन्यर	२८८	७३	मर्कटक	१९१	१३
मत्स्याधानी	९८	१६	मधुश्रेणी	१५७	८४	मन्यान	३२६	७४	मर्कटी	{ १४५ १५८	{ ४८ ८७
मयित	३२१	५३	मधुश्रील	१३७	२८	मन्द	{ ३४४ ४१३	१८	मर्कटी	{ १४५ १५८	{ ४८ ८७
मयिन्	३२६	७४	मधुक	१३७	२७	मन्दगामिन्	२८८	७२	मर्त्य	२०३	१
मद	२७७	३७	मधुच्छिष्ट	३३८	१०७	मन्दाकिनी	२१	४९	मर्दन	३९३	२२
	३९०	१२	मधूलक	१३७	२८	मन्दाक्ष	७९	२३	मर्दल	७४	
मदकल	२७६	३५	मधूलिका	१५७	८४	मन्दार	{ २१ १३७ १५६	{ ५० २६ ८१	मर्मेन्	४५९	३०
	१२	२५	मध्य	{ २३० ४२५	{ ७९ १६१	मन्दार	{ १३७ १५६	{ ५० २६ ८१	ममेरु	७०	२३
मदन	१४६	५३	मध्यदेश	११२	७	मन्दिर	११७	५	ममेरुशू	३७७	८३
	१५५	७८	मध्यम	{ ७१ ११२	{ १ ७	मन्दिरा	११९	७	मर्वादा	२७४	२६
मदस्थान	३५१	४०	मध्यमा	{ २०६ २३१	{ ८ ८२	मन्दुरा	४३	३५	मल	{ २२४ ४३१	{ ६५ १९७
मदिरा	३५०	४०	मध्याह्न	४४	३	मन्दोष्ण	७२	२	मलद्रूपित	३६८	५५
मदिरायुह	११९	८	मध्यासव	३५१	४१	मन्द्र	७२	२	मलपू	१४९	६१
मदोत्कट	२७६	३५	मनःशिला	३३८	१०८	मन्मथ	{ १२ १३५	{ २५ २१	मलयज	२४७	१३१
मद्दु	१९९	३४	मनस्	५५	३१	मन्या	२२४	६५	मलिन	३६८	५५
मद्दुर	१००	१९	मनसिज	१२	२६	मन्यु	{ ८० ४३३	{ २५ १५३	मलिनी	२०९	२०
मद्य	३५०	४०	मनस्कार	५६	२	मन्वन्तर	५१	२२	मलिन्दुव	३४५	२५
मधु	४८	१५	मनाक्	४४५	८	नय	३२७	७५	मलीमत्स	३६८	५५
	१७६	१४२	मनित	३८५	१०८	नयु	२९	७१	मल्ल	४६१	३७
	३५१	४१	मनीपा	५५	१	नयुष्टक	३०७	१७	मल्लिका	१५२	६९
	३३८	१०७	मनीपिन्	२५१	५	नयूख	{ ४२ ४००	{ ३३ १८	मल्लिकाख्य	१९६	२४
४१४	१०३	मनु	४६१	३८	नयूर	{ १६६ १९८	{ १११ ३०	मल्लिगन्धिन्	२४६	१२७	
मधुक	१६५	१०९	मनुज	२०३	१	नयूरक	{ १५८ ३३५	{ ८८ १०१	मल्लि	४५२	१०
मधुकर	१९८	२९	मनुष्य	२०३	१	नरकत	३३२	९२	मसूर	३०७	१७
मधुकन	३५१	४०	मनुष्यधर्मन्	२८	६८	नरण	३०१	११६	मसूरविदला	१६५	१०९
मधुद्रम	३३७	२७	मनोयुता	३३८	१०८	नरीच	३१४	३६	मसूर	३०७	१७
मधुप	१९८	२९	मनोजवत्	३५६	१३	नरीचि	{ ४० ४२	{ २७ ३३	मसूर	३०७	१७
मधुपर्णिका	१४०	३५	मनोह	३६७	५२	नरीचिका	४३	३५	मसूरविदला	१६५	१०९
	१६०	९४	मनोहत्	३६३	४१	नर	{ ११२ ४२५	{ ५ १६३	मसूर	३१८	४६
मधुपर्णा	१५६	८३	मनोहा	३३८	१०८	नरु	{ २५ ३१	{ ६२ २	मसूर	३०७	१७
मधुमक्षिका	१९७	२६	मन्तु	२७४	२६	नरुव	{ ३१ ४०७	{ २ ५९	मसूर	३०७	१७
मधुवाटिका	१६५	१०९	मन्त्र	४२६	१६७	नरुव	{ ३१ ४०७	{ २ ५९	मसूर	३०७	१७
मधुर	५८	९	मन्त्रव्याख्याकृत्	२५३	७				मसूर	३०७	१७
	४३०	१९१							मसूर	३०७	१७
मधुरक	१७६	१४२						मसूर	३०७	१७	
मधुरसा	१५७	८३							मसूर	३०७	१७
	१६४	१०७							मसूर	३०७	१७
मधुरा	१७९	१५२						मसूर	३०७	१७	
मधुरिका	१६३	१०५						मसूर	३०७	१७	

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
महाकुल	२५१	३	नांचल	२१६	४४	मान	{ ७९ २२ ३३० ८५	मात्ववत्	१२४	३	
महाह	३२७	७५	नांसिक	३४३	१४	मानव	२०३	मावपणी	१७५	१३८	
महाजाली	१६८	११७	नांसिक	३३८	१०७	मानस	५५	मास	४७	१२	
महादेव	१३	३२	मागध	{ २९६ ९७ ३३९ २	{ २९६ ९७ ३३९ २	मानस	५५	मासर	३२०	४९	
महाधन	२४१	११३	मागधी	{ १५२ ७१ १६१ ९६	{ १५२ ७१ १६१ ९६	मानसौक्य	१९६	नासिक	२५८	३१	
महानस	३१०	२७	नाघ	४८	१५	मानिनी	२०४	नाल	४४६	११	
महानात्र	२६७	५	माघ	१५३	७३	मातुष	२०३	नाहिष्य	३३९	३	
महायज्ञ	२५४	१४	माघ	४९	३१	मातुष्यक	३९७	माहेयी	३२४	६६	
महारजत	३३३	९५	माघ	४५१	८	माया	३४२	मितंपव	३६५	४८	
महारजन	३३७	१०६	मादि	{ २१५ ४२ २३९ १०६	{ २१५ ४२ २३९ १०६	मायाकार	३४२	{ ४० ३० २६९ ९			
महारथ	१२७	१	माणवक	३९६	४०	मायादेवीसुत	८	मित्र	{ ४० ३० २६९ ९ २७० १२ ४२६ १६७		
महारथिक	६	१०	माणव्य	४५९	३१	मायु	२२२	मियु	४४३	२५६	
महारौरव	९१	१	माणिक्य	३१५	४२	मायूर	२०२	मियुन	२०१	३८	
महारथ	३५३	३	माणिक्य	{ ४०० १९ ४०० २१	{ ४०० १९ ४०० २१	मार	१२	मिथ्या	४४७	१५	
महारथी	२०८	१३	मातरपितृ	२१४	३७	मारजिद	७	मिथ्यादृष्टि	५६	४	
महाश्वेता	१६५	११०	मातरिथ्यन्	२५	६१	मारण	३००	मिथ्यामिथ्या	६७	१०	
महासहा	{ १५३ ७३ १७५ १३८	{ ७३ ३९ १३८ १८	मातलि	१९	४५	मारिष	७६	मिथ्यामिथ्यासन	६७	१०	
महासेन	१७	३९	मातापितृ	२१४	३७	मारिष	२५	मिथ्यामति	५६	४	
महिक्का	३६	१८	मातामह	२१३	३३	मारिष	२५	मिश्रेय	१६३	१०५	
महिला	२०३	२	मातुल	{ १५५ ७८ २१२ ३१	{ १५५ ७८ २१२ ३१	मार्कव	१७९	मिति	{ १६३ १०५ १७९ १५२		
महिलाह्वया	१४७	५५	मातुल	{ १५५ ७८ २१२ ३१	{ १५५ ७८ २१२ ३१	मार्कव	१७९	मिर्सी	१७४	१३४	
महिष	१८८	४	मातुलपुत्रक	१५५	७८	मार्ग	{ ४८ १४ ११४ १५	मिहिका	३६	१८	
महिषी	२०४	५	मातुलानी	{ २१२ ३० ३०८ २०	{ २१२ ३० ३०८ २०	मार्गण	{ २९२ ८७ ३६६ ४९ ३९५ ३०	मिहिर	४०	२९	
मही	११०	३	मातुलाहि	८९	६	मार्गिणी	४८	मीढ	३८१	९६	
महीक्षिद	२६७	१	मातुली	२१२	३०	मार्गित	३८४	मीन	९९	१७	
महीप्र	१२३	१	मातुली	१५५	७८	मार्जना	१३९	मीनकेतन	१२	२५	
महीरह	१२८	५	मातुली	{ १५५ ७८ २१२ ३०	{ १५५ ७८ २१२ ३०	मार्जना	२४४	मुकुट	२३८	१०२	
महीलता	१०१	२१	मातुली	१५५	७८	मार्जना	१८८	मुकुन्द	१७०	१२१	
महीसुत	३९	२५	मातुली	{ १५५ ७८ २१२ ३०	{ १५५ ७८ २१२ ३०	मार्जिता	३१७	मुकुण्ड	२५०	१४०	
महेच्छ	३५३	३	मातुली	{ १५५ ७८ २१२ ३०	{ १५५ ७८ २१२ ३०	मार्जिता	४०	मुकुण्ड	१३४	१६	
महेरणा	१७०	१२४	मातुली	{ १५५ ७८ २१२ ३०	{ १५५ ७८ २१२ ३०	मार्जिता	३४२	मुकुण्ड	८९	६	
महेश्वर	१३	३०	मातुली	{ १५५ ७८ २१२ ३०	{ १५५ ७८ २१२ ३०	मार्जिता	३५१	मुकुण्ड	३३२	९३	
महोक्ष	३२३	६१	मातुली	{ १५५ ७८ २१२ ३०	{ १५५ ७८ २१२ ३०	मार्जिता	२४४	मुकुण्ड	२३९	१०५	
महोत्पल	१०७	३९	मातुली	{ १५५ ७८ २१२ ३०	{ १५५ ७८ २१२ ३०	मार्जिता	१४९	मुकुण्ड	१०१	३३	
महोत्साह	३५३	३	मातुली	{ १५५ ७८ २१२ ३०	{ १५५ ७८ २१२ ३०	मार्जिता	१५३	मुकुण्ड	५७	६	
महोद्यम	३५३	३	मातुली	{ १५५ ७८ २१२ ३०	{ १५५ ७८ २१२ ३०	मार्जिता	२४८	मुकुण्ड	{ १२३ १९ २३३ ८९ ४५७ ३२		
महोद्यम	{ १६२ १०० १७८ १४८ ३१५ ३८	{ १०० १४८ १४८ ३८	मातुली	{ १५५ ७८ २१२ ३०	{ १५५ ७८ २१२ ३०	मार्जिता	२४८	मुकुण्ड	३६२	३६	
मा	४४६	११	मातुली	{ १५५ ७८ २१२ ३०	{ १५५ ७८ २१२ ३०	मार्जिता	१३९	मुकुण्ड	५९	११	
मांच	{ २२३ ४५७	{ ६३ २२	मातुली	{ १५५ ७८ २१२ ३०	{ १५५ ७८ २१२ ३०	मार्जिता	२४८	मुकुण्ड	{ २६२ ४० ३६८ ५७		

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
यक्ष्मन्	२१९	५१	यशःपटह	७३	६	युक्तरसा	१७५	१४०	यौवत	२१०	२२
यजमानं	२५३	८	यशस्	६७	११	युग	{ २०१ ४०१	३८	यौवन	२१५	४०
यजुस्	६४	३	यष्टि	४६१	३८	युगकीलक	३०६	२४	र.		
यज्ञ	२५४	१३	यष्टीमधुक	१६५	१०९	युगन्धर	{ २८४ ४६१	१४	रंहस्	२६	६४
यज्ञसूत्र	२६५	४९	यष्टृ	२५३	८	युगपद्	४४९	५७	रक्त	{ ६१ २२३ २४५ ४१०	{ १५ ६४ १२४ ८०
यज्ञाङ्ग	१३५	२२	याग	२५४	१३	युगपन्नक	१३५	३५	रक्तक	१५३	७३
यज्ञिय	२५८	२७	याचक	३६६	४९	युगपार्श्वग	३२४	२२	रक्ताचन्दन	{ २४७ ३३९	{ १३२ १११
यज्वन्	२५३	८	याचनक	३६६	४९	युगल	२०१	२२	रक्तपा	१०१	२२
यत्	४४४	३	याचना	२६०	३२	युग्म	२०१	६३	रक्तफला	१७५	१३९
यतस्	४४४	३	याचित	३०३	३	युग्य	{ २८४ ३२४	३८	रक्तसंध्यक	१०६	३६
यति	२६३	४३	याचितक	३०३	४	युद्ध	२९८	३८	रक्तसरोरुह	१०८	४१
यतिन्	२६३	४३	याज्जा	{ २६० ३८८	३२	युध्	२९८	५८	रक्ताङ्ग	१७७	१४६
यथा	४४५	९	याजक	२५५	१७	युवति	२०६	६४	रक्तोत्पल	१०८	४२
यथाजात	३६५	४८	यातना	९२	३	युवन्	२१६	१०३	रक्षःसभ	४५८	२७
यथातथम्	४४७	१५	यातयाम	४२२	१४५	युवराज	७५	१०६	रक्षस्	{ ६ २५	{ ११ ६०
यथायथम्	४४७	१४	यातु	२५	६०	यूथ	२०२	४२	रक्षित	३८४	१०६
यथार्थम्	४४७	१५	यातुधान	२५	६०	यूथनाथ	२७६	१२	रक्षिर्वा	२६८	६
यथार्हवर्ण	२७०	१३	यातृ	२१२	३०	यूथप	२७६	४१	रक्षण	३८८	८
यथास्वम्	४४७	१४	यात्रा	{ २९६ ४२७	९५	यूथिका	१५२	३५	रङ्ग	१९०	१०
यथेप्सित	३२२	५७	यादःपति	९१	२	यूप	{ १४२ ४६१	७१	रङ्ग	३३७	१०६
यदि	४४६	१२	यादस्	१०१	२०	यूपकटक	२५६	४१	रङ्गाजीव	३४१	७
यद्दृच्छा	३८६	२	यादसांपति	२५	६१	यूपाग्र	२५६	३५	रचना	२४९	१३७
यन्तु	{ २८५ ४०७	{ ५९ ५९	यान	{ २७१ २८३	{ १८ ५८	यूप	४६१	३५	रजक	३४२	१०
यम	{ २४ २६४ ३९२	{ ५८ ४८ १८	यानमुख	२८३	५५	यूक्त्र	३०५	३५	रजत	{ ३३३ ४१०	{ ९६ ७९
यमराज्	२४	५८	याप्य	३६७	५४	योग	४००	१३	रजनी	{ ४४ १७९	{ ४ १५३
यमुना	१०५	३२	याप्ययान	२८३	५३	योगेष्ट	३३७	२२	रजनीमुख	४५	६
यमुनाभ्रातृ	२४	५८	याम	{ ४५ २९२	{ ६ १८	योग्य	१६६	१०५	रजस्	{ ५४ २१० २९६ ४३८	{ २९ २१ ९८ २३१
ययु	२८१	४५	यामिनी	४४	४	योजन	४५८	११२	रजत्वला	२०९	२०
यव	३०६	१५	यामुन	३३५	१००	योजनवल्ली	१५९	३०	रज्जु	३४६	२७
यवक्य	३०४	७	यायजूक	२५३	८	मोत्र	३०५	११	रज्जन	२४७	१३२
यवक्षार	३३८	१०८	याव	२४५	१२५	मोद्	२८५	१३	रज्जनी	१६०	९५
यवफल	१८२	१६१	यावक	३०७	१८	मोघ	२८५	६१	रण	{ २९८ ३८८ ४०५	{ १०४ ८ ४९
यवस	१८५	१६७	यावत्	३४१	१८	मोघसंराव	२९९	६१			
यवागू	३२०	५०	यावन	२४६	२४६	मोनि	२२८	१०७			
यवाग्रज	३३८	१०८	याथीक	२८८	१२८	मोपा	२०३	७६			
यवानिका	१७७	१४५	यास	१५९	७०	मोपित्	२०३	२			
यवास	१५९	९१	यासिता	१६५	९१	मौतक	२७४	२			
यवीयस	२१६	४३	युक्त	२७३	११०	मौतव	३३०	२८			
यव्य	३०४	७			२४			८५			

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः						
रण्डा	१५८	८८	रसगर्भे	३३५	१०२	रात्रि	४५	५	रचिर	३६७	५२						
रत	२६६	५७	रसज्ञा	२३४	९१	रात्रिचर	२५	६०	रच्च	३६७	५२						
रतिपति	१२	२६	रसना	२३४	९१	रात्रिचर	२५	६०	रञ्	२१८	५१						
रत्न	{ ३३३ ४१८	९३ १२६	रसा	{ १७० ११० १५७	१२३ ३ ८४	रादान्त	५६	४	रुजा	२१८	५१						
												राध	४८	१६	रुत	७१	२५
												राधा	३८	२२	रुदित	८५	३५
रत्नसागु	२१	४९	रसाग्र	३१९	४९	राम	{ ११ १९०	{ २३ ११	रुद्र	{ ३७९ ६ १३	{ ९० १० ३४						
रत्नाकर	९२	२	रसाञ्जन	३३५	१०१	राम	{ ११ १९०	२३	रुद्र	{ ३७९ ६ १३							
रत्नि	२३२	८६	रसातल	८६	१												
रथ	{ १३८ २८२	३० ५१	रसाल	{ १३९ १८३	३३ १६३	रामठ	३१६	४०	रुद्राणी	१६	३७						
						रामा	२०४	४									
रथकव्या	२८३	५५	रसित	३२	८	राम्म	२६४	४५	रुधिर	{ २२३ ४५७	६४ २२						
रथकार	{ ३४१ ३४०	{ ९ ४				राम्म	२६४	४५									
रथगुप्ति	२८४	५७	रसोक्त	१७८	१४८	राल	२४६	१२७	रु	१९०	१०						
रथद्व	१३७	२६	रहसू	{ २७३ २७३	{ २२ २३	राशि	{ २०२ ४३४	{ ४२ २१४	रुशती	६८	२०						
रथाद्ग	{ २८३ २८४	५५ ५६	रहस्य	२७३	२३	राष्ट्र	४२९	१८४	रुषू	८०	२६						
			राका	४६	८	राष्ट्रिका	१६०	९४	रुहा	१८२	१५८						
रथाङ्गाह्वय	१९५	२२	राक्षस	२५	५९	राष्ट्रिय	७६	१४	रुक्ष	४३७	२२५						
रथिक	२८९	७६	राक्षसी	१७२	१२८	रासभ	३२७	७७	रूप	५७	७						
रथिन्	{ २८५ २८९	६० ७६	राक्षव	२४१	१११	राक्ता	{ १६७ १७५	११४	रूपजीव	२०९	१९						
			राज्	२६७	१												
रथिन	२८९	७६	राजक	२६७	३	राहु	४०	२६	रुष्य	{ ३३३ ४२४	{ ९६ १६०						
रथ्य	२८१	४६	राजन्	{ ४१६ २६७	{ १११ २	रिक्तक	३६८	५६	रुष्याध्यक्ष	२६८	७						
रथ्या	{ ११७ २८३	{ ३ ५५	राजन्य	२६७	१												
रद	२३४	९१	राजन्यक	२६७	४	रिक्षण	८५	३६	रुषित	३७९	८९						
रदन	२३४	९१	राजन्वत्	११४	१३	रिपु	२६९	१०	रुषित	२८२	४८						
रदनच्छद	२२३	९०	राजवला	१७९	१५३	रिष्ट	४०३	३६	रुणु	२६६	९८						
रन्ध्र	८६	२	राजवीजिन्	२५१	२	रिष्टि	२९३	८९	रुणुका	१६९	१२०						
रमस	४५६	२१	राजराज	२८	६८	रीढा	७९	२३	रुतस्	२२२	६२						
रमणी	२०४	४	राजवंश्य	२५१	२	रीण	३८०	९२	रुफ	{ ३६७ ४१९	{ ५४ १३२						
रम्भा	१६६	११३	राजवर्त	११४	१३	रीति	{ ३३३ ४०८	९७	रुवतीरमण	११	२३						
रय	२६	६४	राजवृक्ष	१३६	२३												
रलक	{ २४३ ४५४	११६ १७	राजसदन	११९	१०	रीतिपुष्प	३३६	१०३	रुवा	१०५	३२						
			राजसभा	४५२	९	रुक्प्रतिक्रिया	२१८	५०	रु	{ ३३१ ४३५	{ ९० १६५						
रव	७०	२२	राजसूय	४५९	३१	रुक्म	३३३	९५	रुक	८६	२						
रवण	३६२	३८	राजहंस	१९६	२४	रुक्मकारक	३४१	८	रुग	२१८	५१						
रवि	४०	३१	राजादन	{ १४० १४४	{ ३५ ४५	रुगण	३७९	९१	रुगहारिन्	२२१	५७						
रविला	२४०	१०८	राजार्ह	२४६	१२६	रुचू	४३	३४	रुचन	१४४	४७						
रश्मि	{ ५७ ५९	७ ९	राजि	१२८	४	रुचक	{ १४५ १५५	५१	रुचनी	{ १६४ १७७	{ १०८ १४६						
			राजिका	३०७	१९												
रस	{ ३३५ ४३७	९९ २२७	राजिल	८८	५	रुचक	{ ३३८ ३१७	{ १०९ ४३	रुचिष्णु	२३८	१०१						
			राजीव	{ १०० १०७	{ १९ ४१	रुचि	{ ४३ ४०२	{ ३४ २९	रुचिस्	४३	३४						
			राज्याङ्ग	२७१	१८				रोदन	२३५	९३						

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
रोदनी	१५९	९२	लघु	२७	६४	लत्तक	२९२	८५	लेखक	२७०	१५
रोदम्	४३८	२२९		१७३	१३३	लाक्षा	२४५	१२५	लेखर्षभ	१७	४२
रोदसी	४३८	२२९		४०१	२८		४५२	१०	लेखा	१२१	४
रोधस्	९५	७	लघुलय	१८४	१६५	लाक्षाप्रसादन	१४२	४१	लेपक	३४०	६
रोप	२९२	८७	लङ्का	४५१	७	लाङ्गल	३०५	१३	लेश	३६९	६२
रोमन्	२३७	९९	लङ्कापिका	१७३	१३३	लाङ्गलदण्ड	३०६	१४	लेष्टु	३०५	१२
रोमन्ध	४५५	१९	लञ्जा	७९	२३	लाङ्गलपद्धति	३०६	१४	लेह	३२२	५६
रोमहर्षण	८५	३५	लञ्जाशील	३६०	२८	लाङ्गलिकी	१६९	११८	लोक	११२	६
रोमाञ्च	८५	३५	लज्जित	३७९	९१			१११		३९७	२
रोष	८०	२६	लद्वा	४५२	१०	लाङ्गली	१६५	१६९		१२४	२
रोहिणी	३२४	६७	लता	१३०	९	लाङ्गूल	२८२	५०	लोकजित्	७	१३
रोहित	३३	१०		१३१	११	लाज	३१८	४७	लोकायत	४५९	३२
	६१	१५		१४७	५५	लाञ्छन	३४	१७	लोकालोक	१२४	२
	१००	१९	१५२	७२	लाम	३२८	८०	लोकेश	८	१६	
	१९०	१०	१७३	१३३	लामञ्जक	१८४	१६५	लोचन	२३५	९३	
			१७८	१५०				लोचमस्तक	१६६	१११	
रोहितक	१४५	४९	लतार्क	१७८	१४८	लालसा	८१	२८	लोचन्द्र	३४६	२५
रोहिन्	१४५	४९	लपन	२३३	८९	लाला	२२५	६७	लोघ्र	१३९	३३
रौद्र	७७	१७	लपित	६३	१	लालादिक	४००	१७	लोपामुद्रा	३७	२०
	७८	२०		३८४	१०७	लाव	१९९	३५	लोमन्	२३७	९९
रौमक	३१७	४२	लघ	३८४	१०४	लासिका	७४	८	लोमशा	१७४	१३४
रौरव	९१	१	लघवर्ण	२५१	६	लास्य	७५	१०	लोल	३७४	७४
रौहिणेय	११	२४	लघधानुज्ञ	२५३	१०	लिक्वच	१४८	६०	लोडप	३४३	२०५
	४०	२६	लभ्य	२७३	२४	लिक्षा	४५२	१०		लोडम	३५८
रौहिष	१८४	१६६	लम्बन	२३९	१०४	लिखित	२७०	१६	लोष्ट	३०५	१२
	१९०	१०	लम्बोदर	१६	३८	लिङ्ग	४०१	२५	लोष्टभेदन	३०५	१२
ल.			लय	७५	९	लिङ्गवृत्ति	२६६	५४	लोह	२४६	१२६
लकुच	१४८	६०	लरुना	२०४	३	लिपि	२७०	१६		३३४	९८
लक्ष	२९२	८६	लरुन्तिका	२३९	१०४	लिपिकर	२७०	१५		३३४	९९
लक्षण	३४	१७	लराट	२३४	९२	लित	३७९	९०	४५७	२३	
लक्ष्मण	३५६	१४	लराटिका	२३८	१०३	लिप्त	३८५	११०	लोहकारक	२४१	७
लक्ष्मणा	१९६	२५	ललाम	४२१	१४३	लिप्तक	२९३	८८	लोहपृष्ठ	१९२	१६
लक्ष्मन्	३४	१७	ललामक	२४८	१३५	लिप्सा	८१	२७	लोहल	३६२	३७
	४१८	१२४	ललित	२२	३१	लिवि	२७०	१६	लोहाभिसार	२९५	९४
लक्ष्मी	१२	२७	लव	३६९	६२	लीला	८२	३२	लोहित	६१	१५
	१६६	११२	लव	३९३	२४	लुटित	४३२	१९९		२२३	६४
लक्ष्मीवत्	२९१	८२	लवङ्ग	२४५	१२५	लुब्ध	२८२	५०	लोहितक	३३२	९२
	३५६	१४	लवण	५८	९	लुब्धक	३५८	२१	लोहितचन्दन	२४५	१२४
लक्ष्य	८४	३३	लवणोद	३१६	४१	लुलाय	१८८	४	लोहिताङ्ग	३९	२५
	२९२	८६	लवन	९३	२	दत्ता	१९१	१३	लोहिताश्व	२२	५५
लगुड	४३४	१८	लवण	३९३	२४	द्वन	३८३	१०३			
लग्न	४०	२७	लवित्त	३०५	१३	द्वन	२८२	५०	व.		
लग्नक	३५२	४४	लशुन	१७८	१४८	लेख	५	८	व	४४५	९

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
वर्षोपल	३४	१२	वसुंधरा	११०	३	वाडव	{ २५१	४ वायसाराति १९२ १५
वर्धन्	{ २२६	७०	वसुमती	११०	३	{ २८१	४६ वायसी १७९ १५१	
वलक्ष	५९	१२	वत्सु	४५३	१३	३९६	४१ वायसोली १७६ १४४	
वलज	४०२	३१	वत्स्य	११७	५	{ १५४	७४ वायु २५ ६१	
वलजा	४०२	३१	वत्स	२४२	११५	{ ४०४	४५ वायुसख २२ ५५	
वलभी	१२१	१५	वत्स	२४२	११५	३४७	२८ वारू ९३ ३	
वलभ	२३९	१०७	वत्सयोनि	२४१	११०	३२८	७८ वार { २०१ ३९	
वलयित	३७९	९०	वत्सवेदमन्	२४४	१२०	{ ३०२	२ वार { ४२५ १६१	
वलिर	२१८	४९	वत्स	३२८	७९	{ ३२८	७९ वारण २७६ ३४	
वलिक	१२१	१४	वत्ससा	२२४	६६	४१६	११२ वारणमुसा १६६ ११३	
वर्णमुख	१८७	३	वह	{ २२	५३	६२	१ वारवाण २८६ ६३	
वल्क	१३१	१२	वह्नि	{ ३१	२	२५	६३ वारसुख्या २०९ १९	
वल्कल	१३१	१२	वह्निशिख	३३७	१०६	१७८	१४९ वारस्त्री २०९ १९	
वल्गित	२८२	४८	वह्निचंशक	१५६	८०	२२१	५९ वाराही १७८ १५१	
वल्मीक	११४	१४	वा	{ ४४२	२४९	१३८	२९ वारि ९३ ३	
वल्की	७२	३	वा	{ ४४५	९	१८९	७ वारिद ३२ ७	
वल्भ	{ ३६७	५३	वा	{ ४४७	१५	१८९	७ वारिपर्णा १०७ ३८	
वल्भ	{ ४२०	१३७	वाकुची	१६१	९६	२२१	५९ वारिप्रवाह १२६ ५	
वल्भरि	१३२	१३	वाक्यपति	३६२	३५	११९	९ वारिवाह ३२ ६	
वल्भी	१३०	९	वाक्य	६३	२	१८९	८ वारो २७९ ४३	
वल्भूर	२२३	६३	वागीश	३६२	३५	४३१	१९६ वारणी ४०६ ५२	
वल्भ	३८८	८	वागुरा	३४६	२६	३२३	६० वार्ता { २२१ ५७	
वल्भक्रिया	३८७	४	वागुरिक	३४३	१४	७३	५ वार्ता { ४१० ७६	
वल्भ	{ २७७	३६	वागिमन्	३६२	३५	७३	५ वार्ता { ३०२ १	
वल्भ	{ ३०५	६९	वाङ्मुख	६६	९	१३३	१५ वार्ता { ४१० ७५	
वल्भ	{ ४३५	२१७	वाञ्च	६२	१	{ १३७	२८ वार्ताक्री १६७ ११४	
वल्भिक	३६८	५६	वाञ्चयन्	२६२	४२	{ २५१	३ वार्तावह ३४३ १५	
वल्भिर	१६१	९७	वाञ्चक	५६	२	१८७	३ वार्तावह ३४३ १५	
वल्भय	३५९	२५	वाञ्चस्पति	३९	२४	१२९	६ वार्धक २१५ ४०	
वल्भट्	४४५	८	वाञ्चस्पति	३९	३६	१३८	३० वार्धुषि ३०३ ५	
वल्भट्कृत	२५८	२७	वाञ्चट	३६२	३६	१७३	१३१ वार्धुषिक ३०३ ५	
वल्भति	४०८	६७	वाञ्चाल	३६२	३६	३४६	२८ वार्धुषिक १७८ १५०	
वल्भन	२४२	११५	वाञ्चिक	६८	१७	१०४	२८ वार्धुषिक २३६ ९५	
वल्भन्त	५०	१८	वाञ्चोयुक्तिपट्ट	३६२	३५	४२२	१४४ वालधि २८२ ५०	
वल्भ	२२४	६४	वाज	२९३	८७	१३	३२ वालपाद्या २३८ १०३	
वल्भ	{ १६१	९७	वाजपेय	४५९	३१	३१	३ वालपाद्या २३८ १०३	
वल्भिर	{ ३१६	४१	वाजिदन्तक	१६३	१०३	{ २१७	४६ वालहस्त २८२ ५०	
वल्भ	{ १५६	६	वाजिन्	{ १९८	३३	{ ३७२	७० वालुक १६९ १२१	
वल्भ	{ ३३१	९०	वाजिन्	{ २८०	४४	{ ३८६	११३ वालुक २४१ १११	
वल्भ	{ ४३७	२२८	वाजिशाला	११९	१०७	११४	१४ वावदूक ३६२ ३५	
वल्भक	{ १५६	८०	वाञ्छा	८१	२७	२०४	३ वावृत्त ३७९ ९२	
वल्भक	{ ३१७	४२	वाञ्छा	८१	४२	२०३	२ वाशिका १६३ १०३	
वल्भदेव	११	२२	वाटी	४६२	१०७	१९४	२० वाशित ७१ २५	
वल्भधा	११०	३	वाट्यालका	१६४	१०७	१९४	२० वास ११८ ६	

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
वासक	१६३	१०३	विकृति	३९१	१५	विडम्ब	१६४	१०६	विधा	३५०	३८
वासक	११९	८	विक्रम	{ २९८	१०२	विडम्बस्	१७	४१	{ ३८९	१०	
वासन्ती	१५२	७२	विक्रय	{ ४२१	१४१	विडाल	१८८	६	{ ४१४	१०१	
वासयोग	२४८	१३४	विक्रयिक	३२९	८३	वितण्डा	४५२	९	विधावृ	८	१७
वासर	४४	२	विक्रान्त	३२८	७९	वितथ	७०	२१	{ ८	१७	
वासव	१७	४२	विक्रिया	२८९	७७	वितरण	२५९	२९	{ ५३	२८	
वासस्	२४२	११५	विक्रेतृ	३९१	१५	वितर्दि	१२२	१६	{ २६२	४०	
वासित	{ २४८	१३४	विक्रेय	३२८	७९	वितस्ति	२३१	१४	{ ४१४	१००	
	{ ३१८	४६	विक्रव	३२९	८२	वितान	{ २४४	१२०	विधिदर्शिनू	२५५	१६
वासिता	४१०	७५	विक्षाव	३६४	४४	वितुन्न	{ ४१६	११३	विधु	{ ९	२२
वासुकि	८८	४	विगत	३९६	३७	वितुन्नक	१७८	१४९	{ ३४	१४	
वासुदेव	९	२०	विगतातर्त्वा	३८२	१००				{ ४१४	९९	
वासू	७६	१४	विग्र	३९०	२१				विधुत	३८४	१०७
वास्तु	१२३	१९	विग्रह	२१७	४६				विधुतुद	४०	२६
वास्तुक	१८१	१५८		२२६	७०				विधुर	३९२	२०
वास्तोष्पति	१७	४३		{ २७१	१८	वित्त	{ ३३१	९०	विधुवन	३८७	४
वाख	२८३	५४		{ २९८	१०४	विदर	{ ३५५	९	विधुगन	३८७	४
वाह	{ २८०	४४	विघस	३९२	२२	विदर	{ ३८२	९९	विधेय	३५९	२४
	{ ३३१	८८	विघ्न	२५९	२८	विदल	३८७	५	विनयग्राहिन्	३५९	२४
वाहद्विपत्	१८८	४	विघ्नराज	३९२	१९	विदारक	४५९	३२	विना	४४४	३
वाहन	२८३	५८	विचक्षण	१६	३८	विदारी	९६	१०			
वाहस	८८	५	विचयन	२५१	६	विदारिगन्धा	१६५	११०	विनायक	{ ७	१४
वाहित्य	२७८	३९	विचर्यिका	३९५	३०	विदित	१६७	११५	{ ३९८	६	
		७८	विचारणा	२९९	५३	विदिश	{ ३८५	१०८	विनाश	३९३	२२
वाहिनी	{ २८९	८१	विचारित	२९९	२	विदु	{ ३८५	१०९	विनाशोन्मुख	३७९	९१
	{ ४१६	११२	विचिकित्सा	३८२	९९	विदुर	३१	५	विनीत	{ २८०	४४
वाहिनीपति	२८६	६२	विच्छन्दक	५६	३	विदुर	२७७	३७	{ ३५९	२५	
वि	१९८	३३	विच्छाय	१२०	११	विदुल	{ ३६०	३०	विन्दु	३६०	३०
विशति	३२९	८३	विजन	४५८	२६	विदुल	{ १३८	३०	विन्ध्य	१२४	३
विकङ्कत	१४१	३७	विजय	२७३	२२	विदुल	१३८	३०	विन्न	{ ३८२	९९
विकच	१२९	७	विजिल	३००	११०	विदुल	३८२	९९	{ ३८४	१०४	
विकर्तन	४०	२९	विज्ञ	३१८	४६	विदुल	१५७	८४	विपक्ष	२६९	११
विकलाङ्ग	२१७	४६	विज्ञात	३५३	४	विद्याधर	६	११	विपञ्ची	७२	३
विकसा	१५९	९०	विज्ञान	३५५	९	विद्युत्	३२	९	विपण	३२९	८३
विकसित	१२९	८	विट	५७	६	विद्रधि	२२०	५६	विपणि	{ ११७	२
विकस्वर	३६०	३०	किटङ्क	४५४	१७	विद्रव	२००	१११	{ ४०६	५२	
विकार	३९१	१५	विटप	१२२	१५	विद्रव	३८२	१००	विपत्ति	२९१	८२
विकासिन्	३६०	३०	विटपिन्	{ १३३	१४	विद्रम	३३२	९३	विपय	११५	१६
विक्रि	१९८	३३	विटपिन्	{ ४१९	१३१	विद्रमलता	१७२	१०९	विपद्	२९१	८२
विक्रिण	१५६	८०	विटस्त्रिदिर	१२८	५	विद्रस्	{ २५१	५	विपर्यय	३९५	३३
विकुर्वाण	३५४	७	विट्चर	१४५	५०	विद्वेष	{ ४३९	२३४	विपर्यास	३९५	३३
		१९	विट्	३४५	२३	विद्वेष	८०	२५	विपश्चित्	२५१	५
विकृत	{ ७८	५८		३१७	४२	विधवा	२०७	११	विपाद्	१०५	३३
	{ २२१								विपादिका	२१९	५२

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
विपाशा	१०५	३३	विरल	३७१	६६	विशल्या	१५६	८३	विपाणी	१६९	११९
विपिन	१२७	१	विराज्	२६७	१	विशल्या	१७४	१३६	विषुव	४८	१४
विपुल	३६९	६१	विराव	७०	२३	विशल्या	४२४	१५५	विषुवत्	४८	१४
विप्र	{ २५० २५१	{ २ ४	विरिञ्चि	८	१७	विशसन	३००	११४	विष्किर	१९८	३३
विप्रकार	३९१	१५	विरूपाक्ष	१३	३२	विशाख	१७	४०	विष्कम्भ	१२२	१७
विप्रकृत	३६३	४१	विरोचन	{ ४० ४१५	{ ३० १०८	विशाखा	३८	२२	विष्टप	११२	६
विप्रकृष्टक	३७२	६८	विरोध	८०	२५	विशाय	३९५	३२	विष्टर	४२६	१६९
विप्रतीसार	८०	२५	विरोधन	३९२	२१	विशारण	३००	११२	विष्टरभ्रवस्	९	१८
विप्रयोग	३९४	२८	विरोधोक्ति	६८	१६	विशारद	४१२	९५	विष्टि	९१	३
विप्रलब्ध	३६३	४१	विल	{ ८६ १२६	{ १ ६	विशाल	३६९	६०	विष्टा	२२५	६८
विप्रलम्भ	{ ८५ ३९४	{ ३६ २८	विलक्ष	३५९	२६	विशालता	२४२	११४	विष्णु	९	१८
विप्रलाप	६८	१६	विलक्षण	३८६	२	विशालत्वच्	१३६	२३	विष्णुकान्ता	१६३	१०४
विप्रश्रिका	२०९	२०	विलम्बित	७४	९	विशाला	१८१	१५६	विष्णुपद	२९	२
विप्रुप्	९५	६	विलम्भ	३९४	२८	विशिख	२९२	८६	विष्णुपदी	१०४	३१
विष्टव	३९१	१४	विलाप	६८	१६	विशिखा	११७	३	विष्णुरथ	१३	२९
विवन्ध	२२०	५५	विलास	८२	३१	विशोपक	२४५	१२३	विष्य	३६४	४५
विद्युध	५	७	विलीन	३८२	१००	विश्राणन	२५९	२९	विष्वच्	४४७	१३
विभव	३३१	९०	विलेपन	{ २४८ ३९४	{ १३३ २७	विश्राव	३९४	२८	विष्वक्सेन	९	१९
विभाकर	४०	२८	विलेपी	३२०	५०	विश्रुत	३५५	९	विष्वक्सेनप्रिया	१७८	१५१
विभावरी	४४	४	विलेशय	८९	८	विश्व	{ ६ ३१५ ३७१	{ १० ३८ ६५	विष्वक्सेना	१४७	५६
विभावसु	{ २२ ४० ४३७	{ ५६ ३० २२६	विवध	४१३	९६	विश्वकेतु	१२	२७	विष्वक्ष्यच्	३६१	३४
विभीतक	१४७	५८	विवर	८६	१	विश्वकट्ट	३४५	२२	विस	{ १०७ १०८	{ ४ ४२
विभूति	१६	३६	विवर्ण	३४३	१६	विश्वकर्मन्	४१६	१०९	विसकण्ठिका	१०६	२५
विभूषण	२३८	१०१	विवश	३६४	४४	विश्वभेपज	३१५	३८	विसप्रसून	१०८	४१
विभ्रम	८२	३१	विषखत्	{ ४० ४०६	{ २९ ५७	विश्वंभर	९	२२	विसर	२०१	३९
विभ्राज्	२३८	१०१	विवाद	६६	९	विश्वंभरा	११०	२	विसर्जन	२५९	२९
विमनस्	३५४	८	विवाह	२९६	५६	विश्वसृज्	८	१७	विसर्पण	३९३	२३
विमर्दन	३९०	१३	विवाह	२९६	५६	विश्वस्ता	२०७	११	विसंवाद	८५	३६
विमला	१७६	१४३	विविक्त	{ २७३ ४११	{ २२ ८२	विश्वा	१६२	९९	विसार	१९९	१७
विमलात्मक	३६८	५५	विविध	३८०	९३	विश्वास	२७३	२३	विसारिन्	३६१	३१
विमातृज	२११	२५	विविध	३८०	९३	विष	२२५	६८	विसिनी	१०७	३९
विमान	२०	४८	विविध	३८०	९३	विष्	९०	९	विस्त	३७७	८६
वियत्	२९	२	विविध	३८०	९३	विष्	{ ९० ४३६	{ ९ २२३	विस्तवर	३६१	३१
वियद्गता	२१	४९	विविध	३८०	९३	विषधर	८९	७	विस्तमर	३६१	३१
वियम	३९२	१८	विविध	३८०	९३	विषमच्छद	१३६	२३	विस्तार	३९३	२२
वियात	३५९	२५	विश्वोक्त	८२	३१	विषय	{ ५७ ११३ ४२३	{ ७ ८ १५२	विस्तार	{ १३३ ३७७	{ १४ ८६
वियाम	३९२	१८	विश्व	{ २५० २३४ ४३२	{ २ १ २१४	विषयिन्	५८	८	विस्फार	२९९	१०८
विरजस्तमस्	२६३	४५	विशङ्कट	३६९	६०	विषयैव	९०	११	विस्फोट	२२०	५३
विरति	३९६	३७	विशद	५९	१२	विषा	१६२	९९	विस्मय	७८	१९
			विशर	३००	११५	विषाण	४०६	५६	विस्वयान्भित	३५९	२६

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
विस्तृत	३७८	८६	वीरुध्	१३०	९	वृदिजीविका	३०३	४	वेदि	२५५	१८
विस्त्र	५९	१२		८२	२९	वृद्धोक्ष	३२३	६१	वेदिका	१२२	१६
विस्त्रम्भ	{ २७३ ४२०	२३ १३५	वीर्य	{ २२२ ४२१	६२ १५४	वृद्ध्याजीव	३०३	५	वेध	३८८	८
विस्त्रसा	२१५	४१	वीवध	४१३	९६	वृन्त	१३३	१५	वेधनिका	३४८	३३
विहग	१९८	३२	वुक	१५६	८१	वृन्द	२०१	४०	वेधमुख्यक	१७५	१३५
विहज	१९८	३२	वृक	१८९	७	वृन्दारक	{ ५ ३९९	९ १६	वेधस्	{ ८ ४३७	१७ २२८
विहंगम	१९८	३२	वृकधूप	{ २४६ २४६	१२८ १२९	वृन्दिष्ठ	३८६	११२	वेधित	३८२	९९
विहंगिका	३४७	२९	वृक्ण	३८३	१०३	वृथन	३४८	३२	वेपथु	८६	३८
विहसित	८५	३५	वृक्ष	१२८	५	वृथिक	{ १९२ १९१ ३९८	१४ १४ ७	वेमन्	३४६	२८
विहस्त	३६४	४३	वृक्षभेदिन्	३४९	३४		{ ५२ १६३ १६८ ३२२ ४३६	२४ १०३ ११६ ५९ २२०	वेला	४३१	१९८
विहायस्	{ २९ १९८	२ ३२	वृक्षरुहा	१५६	८२	वृप	{ १६३ ३२२ ४३६	१०३ ११६ २२०	वेल्ह	१६४	१०६
विहायित	२५९	२९	वृक्षवाटिका	१२७	२	वृपण	२२८	७६	वेल्हज	३१४	३५
विहार	३९१	१६	वृक्षादन	३४९	३४	वृपदंशक	१८८	६	वेल्हित	{ ३७२ ३७८	७१ ८७
विहल	३६४	४४	वृक्षादनी	१५६	८२	वृपध्वज	१३	३४	वेश	११६	२
वीकाश	४३४	२१५	वृक्षाम्ल	३१४	३५	वृपण	२२८	७६	वेशन्त	१०३	२८
वीचि	९४	५	वृजिन	{ ०५१ ३७२ ४१५	२३ ७१ १०९	वृपदंशक	१८८	६	वेदमन्	११७	४
वीणा	७२	३	वृत्	३८९	९२	वृपध्वज	१३	३४	वेदमभू	१२३	१९
वीणादण्ड	७३	७	वृति	३८९	८	वृपन्	{ १७ १५८	४२ ८७	वेदया	११६	१९
वीणावाद	३४२	१३	वृत्त	{ ३७२ ३७९ ४१०	६९ ९२ ७८	वृपभ	३२२	५९	वेदयाजनस०	११६	२
वीत	२७९	४३	वृत्त	{ ३७२ ३७९ ४१०	६९ ९२ ७८	वृपल	३३९	१	वेध	२२७	९९
वीतस	३४६	२६	वृत्तान्त	{ ६६ ४०८	७ ६३	वृपस्यन्ती	२०७	९	वेष्टित	३७९	९०
वीतिहोत्र	२२	५३	वृत्ति	{ ३०२ ३०२ ४०९	१ २ ७३	वृपा	१५८	८७	वेसवार	३१४	३५
वीथि	{ १२१ ४१२	४ ८७	वृत्त	{ ३०२ ३०२ ४०९	१ २ ७३	वृपाकपायी	४२४	१५६	वेहत्	३२५	६९
वीध	३६८	५५	वृत्ति	{ ३०२ ३०२ ४०९	१ २ ७३	वृपाकपि	४१९	१३०	वे	{ ४४४ ४४७	५ १५
वीनाह	१०४	२७	वृत्र	४२५	१६४	वृपी	२६४	४६	वैकक्षक	२४८	१३६
वीर	{ ७७ ७७ २८९	१७ १८ ७७	वृत्रहन्	१७	४२	वृष्टि	३३	११	वैकुण्ठ	९	१८
वीरण	१८४	१६४	वृथा	{ ४४१ ४४४	२४७ ४	वृष्टिण	३२७	७६	वैजनन	२१४	३९
वीरतर	१८४	१६४	वृद्ध	{ १७० २१६ ३८९ ४१४	१२२ ४२ ९ १००	वैग	४००	२०	वैजयन्त	१९	४६
वीरतरु	१४४	४५	वृद्धत्व	२१५	४०	वैगिन्	३८८	७३	वैजयन्तिक	२८८	७१
वीरपत्नी	२०८	१६	वृद्धदारक	१७४	१३७	वैगि	२३७	९८	वैजयन्तिका	१५०	६५
वीरपान	२९८	१०३	वृद्धनाभि	२२२	६१	वैणी	१५१	६९	वैजयन्ती	२९७	९९
वीरभार्या	२०८	१६	वृद्धश्रवस्	१७	४१	वैणू	१८३	१६१	वैज्ञानिक	३५३	४
वीरमातृ	२०८	१६	वृद्धसंघ	२१५	४०	वैणुध्म	३४२	१३	वैणव	{ १३४ २६४	१८ ४५
वीरवृक्ष	१४३	४२	वृद्धा	२०४	१२	वैतन	३५०	३८	वैणविक	३४२	१३
वीराशंसन	२९७	१००	वृद्धि	३८९	९	वैतस	१३८	२९	वैणिक	३४२	१३
वीरसू	२०८	१६				वैतस्वत्	११३	९	वैणुक	२७८	४१
वीरहन्	२६६	५२				वैताल	४५६	२१	वैतंसिक	३४३	१४
						वैत्रवती	१०५	३४	वैतनिक	३४३	१५
						वेद	६४	३	वैतरणी	९१	२
						वेदना	३८८	६			

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
शपन	६६	९	शर	{ १८३	१६२	शश्वत्	{ ४४१	२४३	शाम्बरी	३४२	११
शफ	२८२	४९	शरजन्मन्	{ २९२	८७	शश्वत्	{ ४४३	१	शार	४२६	१६६
शफरी	९९	१८	शरण	१७	३९	शश्वत्	{ ४४६	११	शारङ्ग	१९३	१६
शवर	३४४	२०	शरण	४०६	५३	शष्प	१८५	१६८	शारदा	{ १३६	२३
शवरालय	१२३	२०	शरद्	{ ५०	१९	शस्त	{ ५२	२६	शारदी	{ ४१३	९५
शवल	६२	१७	शरद्	{ ५०	२०	शस्त	{ ३८५	१०९	शारदी	१६५	१११
शवली	३२५	६७	शरद्	{ ४१३	९३	शस्त्र	{ २९१	८२	शारिफल	३५२	४६
शब्द	{ ५७	७	शरभ	१९०	११	शस्त्र	{ ४२८	१७९	शारिवा	१६६	११३
शब्द	{ ६३	२	शरव्य	२९२	८६	शस्त्रक	३३४	९८	शार्कर	११३	११
शब्द	{ ७०	२२	शराभ्यास	२९२	८६	शस्त्रमार्ज	३४१	७	शार्किन्	९	१९
शब्दग्रह	२३५	९४	शरारि	१९६	२५	शस्त्राजीव	२८७	६७	शार्दूल	{ १८६	१
शब्दन	३६२	३८	शरारु	३६०	२८	शस्त्री	२९५	९२	शार्दूल	{ ३६९	५९
शम	३८७	२	शराव	३१३	३२	शस्यमञ्जरी	३०८	२१	शार्वर	४२९	१८८
शमथ	३८७	३	शराव	३१३	३२	शस्यशूक	३०८	२१	शाल	१००	१९
शमन	{ २४	५८	शरावती	१०५	३४	शाक	{ १७४	१३६	शाला	{ ११८	६
शमन	{ २५८	२६	शरासन	२९१	८३	शाक	{ ३१३	३४	शाला	{ १३१	११
शमनखलु	१०५	३२	शरीर	२२६	७०	शाकट	३३१	६४	शालावृक	३९९	१२
शमल	२२५	६७	शरीरास्थि	२२५	६९	शाकुनिक	३४२	१४	शालि	३०९	२४
शमित	३८१	९७	शरीरिन्	५५	३०	शाक्तीक	२८७	६९	शालीन	३५९	२६
शमी	{ १४६	५२	शर्करा	{ ११३	११	शाक्तीक	२८७	६९	शालक	१०७	३८
शमी	{ ३०९	२३	शर्करा	{ ३१७	४३	शाक्यमुनि	८	१४	शालर	१०२	२४
शमीधान्य	३०९	२४	शर्करावत्	{ ४२७	१७५	शाक्यसिंह	८	१५	शालर	१०२	२४
शमीर	१४६	५२	शर्करावत्	११३	११	शाखा	१३१	११	शालेय	{ १६३	१०५
शम्पा	३२	९	शर्करिल	११३	११	शाखानगर	११६	२	शालेय	{ ३०३	६
शम्भ	२०	४७	शर्मेन्	५२	२५	शाखामृग	१८७	३	शाल्मलि	१४४	४६
शम्भर	{ ९३	४	शर्व	१३	३०	शाखिन्	१२८	५	शाल्मलीवेष्ट	१४४	४७
शम्भरी	{ १९०	१०	शर्वरा	२९५	९३	शाखिक	३४१	८	शावक	२००	३८
शम्भरी	१५८	८७	शर्वरी	४४	३	शाटक	४६०	३३	शावर	१३९	३३
शम्भल	४६०	३४	शर्वाणी	१६	३७	शाटी	४६१	३८	शाश्वत	३७३	७२
शम्भाकृत	३०४	९	शल	१८९	७	शाठ्य	८२	३०	शाष्कुलिक	३९६	४०
शम्भूक	१०२	२३	शलभ	१९७	२८	शाण	३४८	३२	शासन	२७३	२५
शम्भली	२०९	१९	शलल	१८९	७	शाणी	४५२	९	शास्तृ	७	१४
शम्भु	{ १३	३०	शलली	१८९	७	शाण्डिल्य	५३९	३२	शास्त्र	४२८	१७९
शम्भु	{ ४२०	१३५	शलाट्ट	१३३	१५	शात	{ ५२	२५	शास्त्रविद्	३५४	६
शम्भ्या	३०६	१४	शलक	३९९	१३	शात	{ ३७९	९१	शिक्य	३४७	३०
शय	२३१	८१	शल्य	{ १४६	५३	शातकुम्भ	३३३	९४	शिक्यित	३७९	८९
शयन	{ ८५	३६	शल्य	{ १८९	७	शानव	२६९	११	शिक्षा	६४	४
शयनीय	{ २४९	१३८	शल्य	{ २९५	९३	शाद	{ ९६	९	शिक्षित	३५३	४
शयालु	३६१	३३	शल्य	{ ३०१	११८	शाद	{ ४१२	९०	शिक्षण्ड	१९८	३१
शयित	३६१	३३	शल्य	{ ३०१	११८	शादहरित	११३	१०	शिक्षण्डक	३३६	९६
शयु	८८	५	शल्य	{ १९०	११	शाद्वल	११३	१०	शिखर	{ १२५	४
शय्या	२४९	१३७	शल्य	{ १९०	११	शान्त	३८१	९७	शिखर	{ १३१	१२
			शल्य	{ १९२	१४	शान्ति	३८७	३	शिखर	{ १३३	१
			शल्य	{ ३३८	१०७	शावर	१३९	३३	शिखरिन्	{ ४१५	१०६

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
शिखा	२४	५७	शिल्पिशाला	११९	७	शुक	१७३	१३२	शुष्मन्	२०	५४
	१९८	३१	शिव	१३३	३०	शुकनास	१९५	२१	शुक	३०९	२३
	२३६	९७	शिवक	५२	२५	शुका	१४७	५७	शुकक्रीट	१९१	१४
	४००	१९	शिवमल्ली	३२६	७३	शुक्ति	४११	८३	शुकधान्य	३०९	२६
शिखावत्	२२	५५	शिवमल्ली	१५६	८१	शुक्ति	१०१	२३	शुकविम्बि	१५८	८७
शिखावत्	१९८	३०		१६	३७		१७२	१३०	शुद्र	३३९	१
शिखिग्रीव	३३५	१०१		१४६	५२		२२	५६	शुद्रा	२०८	१३
शिखिन्	१९८	३०	शिवा	१४८	५९	शुक	३९	२५	शुद्धी	२०८	१३
	४१५	१०६		१७१	१२७		४९	१६	शून्य	३६८	५६
शिखिवाहन	१७	४०		१८८	५		२२२	६२	शूर	२८९	७७
शिशु	१३८	३१	शिशिर	४३४	२१२	शुकशिष्य	७	१२	शूरण	१८१	१५७
	३१३	३४		३६	१९	शुक	५९	१२	शूर्प	३१०	२६
शिशुज	३३८	११०		५०	१८	शुन्	८०	२५	शूल	४३१	१९७
शिशुाण	३३४	९८	शिशु	२००	३८		२२	५६	शूलाकृत	३१८	४५
शिशित	७१	२४	शिशुक	९९	१८		४९	१६	शुलिन्	१३	३०
शिशिनी	२९२	८५	शिशुत्व	२१५	४०	शुचि	५९	१२	शुल्य	३१८	४५
शिति	४११	८३	शिशुमार	१००	२०		७७	१७	शुल्ल	२४०	१०९
शितिकण्ठ	१३	३२	शिश्र	२२८	७६	शुष्ठी	४०२	२६	शुल्लक	३२७	७५
शितिसारक	१४१	३८	शिश्विदान	३६४	४६	शुष्वा	३१४	३८	शुल्लला	२७८	४१
शिपिविष्ट	४०२	३४	शिष्टि	२७३	२६	शुशुद्रि	३५१	४०			
शिफा	१३१	११	शिष्य	२५३	११		१०५	३३			
शिफाकन्द	१०८	४३	शीकर	३३	११	शुद्धान्त	१२०	१२	शुत	१२५	४
शिविका	२८३	५३	शीघ्र	२७	६४		४०८	६६		४०१	२६
शिविर	२७६	३३		३६	१९	शुनक	३४५	२२	शुतचेर	३१४	३७
शिरस्	२३६	९५	शीत	३६	१९	शुनी	३४५	२२	शुताटक	११५	१७
शिरस्त्र	२८६	६४		३६	१९		५२	२५	शुतार	७७	१७
शिरस्य	२३७	९८		१३८	३०	शुभ	४५७	२३	शुतार्णी	३२४	६६
शिरा	२२४	६५		१४०	३४	शुभंयु	३६६	५०			
शिरिष	१४९	६३	शीतक	३४४	१८	शुभान्वित	३६६	५०	शुती	१०२	२५
शिरोम्र	१३१	१२	शीतमीष	१५२	७०	शुभ्र	५९	१२		१६८	११६
शिरोधि	२३३	८८	शीतल	३६	१९	शुभ्रदन्ती	४३०	१९२	शुतीकनक	३३३	९६
शिरोरत्न	२३८	१०२		१७८	१४९	शुभ्रांशु	३१	५	शुत	३८१	९५
शिरोरुह	२२८	९५	शीतशिव	१६३	१०५	शुल्क	२७४	२७	शुखर	२४८	१३६
शिरोस्त्रि	२२६	६९		१७०	१२२	शुल्ल	३३४	९७	शुफम्	२२८	७६
शिल	३०३	२		३१६	४२		३४६	२७	शुफालिका	१५२	७०
शिला	१२१	१३	शीघ्र	३५१	४१	शुश्रूषा	४५७	२३		४५१	७
	१२४	४	शीघ्र	४६०	३४	शुश्रूषा	२६०	३५	शुसुपी	५५	१
शिलाजतु	३३६	१०४	शीघ्रक	२३६	९५	शुषि	८६	२	शुल्ल	१४०	३४
शिला	१०२	२४	शीघ्रक	२८६	६१		७२	४	शुवधि	२९	७१
शिलीमुख	४००	१८	शीघ्रच्छेद्य	३६४	४५	शुषिर	८६	१	शुवाल	१०७	३८
शिलोच्चय	१२३	१	शीघ्रप्य	२३७	९८		८७	२	शुष	८८	४
शिल्प	३४९	३५	शील	८०	२६	शुषिरा	१७२	१२९	शुक्ष	२५३	११
शिल्पिन्	३४०	५		४३२	२०१	शुष्कमांस	२२३	६३	शुस्त्रिक	१५८	८८
						शुष्म	२९७	१०२	शील	१२३	१

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
शैलालिन्	३४२	१२		१४७	५५	श्रुत	४१०	७७	श्राविष्	१८९	७
शैल्यप	{ १३९ ३४२	{ ३२ १२	श्यामा	{ १६५ १६६ ४२१	{ १०८ ११२ १४३	श्रुति	{ ६४ २३५ ४०९	{ ३ ९४ ७३	श्रित्र	२२०	{ ५९ १२ ९६
शैलेय	१७०	१२३	श्यामाक	१८४	१६५	श्रेणी	{ १२८ ३४०	{ ४ ५	श्रेत	{ ४१० १९६	{ ७९ २३
शैवल	१०७	३८	श्याल	२१२	३२	श्रेयस्	{ ५२ ५७ ३६९	{ २४ ६ ५८	श्रेतगरुत्	१९६	२३
शैवलिनी	१०४	३०	श्याव	६१	१६	श्रेयसी	{ १४८ १५७ १६१	{ ५९ ८४ ९७	श्रेतमारिच	३३८	११०
शैशव	२१५	४०	श्येत	५९	१२	श्रेयसी	{ १५७ १६१	{ ९७ ५८	श्रेतरक्त	६१	१५
शोक	८०	२५	श्येन	१९२	१५	श्रेयसी	{ १५७ १६१	{ ९७ ५८	श्रेतसुरसा	१५२	७१
शोचिष्केश	२२	५४	श्येनंपाता	४५१	६	श्रेयसी	{ १५७ १६१	{ ९७ ५८	प.		
शोचिस्	४३	३४	श्रद्धा	४१४	१०२	श्रेयसी	{ १५७ १६१	{ ९७ ५८	पट्कर्मन्	२५१	४
शोण	{ ६१ १०५	{ १५ ३४	श्रद्धालु	{ २१० ३६०	{ २१ २७	श्रेयसी	{ १५७ १६१	{ ९७ ५८	पट्पद	१९८	२९
शोणक	१४७	५७	श्रयण	३९०	१२	श्रेयसी	{ १५७ १६१	{ ९७ ५८	पडमिन्न	७	१४
शोणरत्न	३३२	९२	श्रवण	२३५	९४	श्रेयसी	{ १५७ १६१	{ ९७ ५८	पडानन	१७	३९
शोणित	२२३	६४	श्रवम्	२३५	९४	श्रेयसी	{ १५७ १६१	{ ९७ ५८	पडग्रन्थ	१४५	४८
शोथ	२१९	५२	श्रविष्टा	३८	२२	श्रेयसी	{ १५७ १६१	{ ९७ ५८	पडग्रन्था	१६२	१०२
शोधनी	१७८	१४९	श्राणा	३२०	५०	श्रेयसी	{ १५७ १६१	{ ९७ ५८	पडग्रन्थिका	१८०	१५४
शोधनी	१२३	१८	श्राद्ध	२५९	३१	श्रेयसी	{ १५७ १६१	{ ९७ ५८	पड्ज	७१	१
शोधित	{ ३१८ ३६८	{ ४६ ५६	श्राद्धदेव	२४	५९	श्रेयसी	{ १५७ १६१	{ ९७ ५८	पड्ज	{ १०८ ३२३	{ ४२ ६२
शोफ	२१९	५२	श्रावण	४९	१६	श्रेयसी	{ १५७ १६१	{ ९७ ५८	पडिक्च	३०४	७
शोभन	३६७	५२	श्रावणिक	४९	१६	श्रेयसी	{ १५७ १६१	{ ९७ ५८	पाण्मातुर	१७	४०
शोभा	३५	१७	श्री	{ १२ २९१	{ २७ ८२	श्रेयसी	{ १५७ १६१	{ ९७ ५८	स.		
शोभाजन	१३८	३१	श्रीकण्ठ	१३	३२	श्रेयसी	{ १५७ १६१	{ ९७ ५८	संयत्	२९८	१०६
शोष	२१९	५१	श्रीघन	७	१४	श्रेयसी	{ १५७ १६१	{ ९७ ५८	संयत्	३६३	४२
शोक	२०२	४३	श्रीद	२८	६९	श्रेयसी	{ १५७ १६१	{ ९७ ५८	संयम	३९२	१८
शौङ्गिकेय	९०	१०	श्रीपति	९	२१	श्रेयसी	{ १५७ १६१	{ ९७ ५८	संयाम	३९२	१८
शौण्ड	३५९	२३	श्रीपर्ण	{ १५० ४०६	{ ६६ ५३	श्रेयसी	{ १५७ १६१	{ ९७ ५८	संयुग	२९८	१०५
शौण्डिक	३४२	१०	श्रीपर्णिका	१४२	४०	श्रेयसी	{ १५७ १६१	{ ९७ ५८	संयोजित	३८०	९२
शौण्डी	१६१	९७	श्रीपर्णा	१४०	३६	श्रेयसी	{ १५७ १६१	{ ९७ ५८	संरात्र	७०	२३
शौद्रोदिनि	८	१५	श्रीफल	१३९	३२	श्रेयसी	{ १५७ १६१	{ ९७ ५८	संलाप	६८	१६
शौरि	९	२१	श्रीफली	१६०	९५	श्रेयसी	{ १५७ १६१	{ ९७ ५८	संवात्तर	५०	२०
शौर्य	२९७	१०२	श्रीमत्	{ १४२ ३५६	{ ४० १४	श्रेयसी	{ १५७ १६१	{ ९७ ५८	संवत्	४४७	१६
शौल्विक	३४१	८	श्रीमत्	{ १४२ ३५६	{ ४० १४	श्रेयसी	{ १५७ १६१	{ ९७ ५८	संवनन	३८७	४
शौफल	३५८	१९	श्रीमत्	{ १४२ ३५६	{ ४० १४	श्रेयसी	{ १५७ १६१	{ ९७ ५८	संवर्त	५१	२२
श्योत	३८९	१०	श्रीमत्	{ १४२ ३५६	{ ४० १४	श्रेयसी	{ १५७ १६१	{ ९७ ५८	संवर्तिका	१०९	४३
स्मशान	३०१	११८	श्रीमत्	{ १४२ ३५६	{ ४० १४	श्रेयसी	{ १५७ १६१	{ ९७ ५८	संवसथ	१२३	१९
स्मशु	२३७	९९	श्रीवत्सलाञ्छन	९	२२	श्रेयसी	{ १५७ १६१	{ ९७ ५८	संवहन	३९३	२२
स्नान	{ ६० ४२१	{ १४ १४३	श्रीवास	२४६	१२९	श्रेयसी	{ १५७ १६१	{ ९७ ५८	संविद्	{ ५५ ५७ ४१३	{ १ ५ ९२
स्यामल	६०	१४	श्रीसंज्ञ	२४५	१२५	श्रेयसी	{ १५७ १६१	{ ९७ ५८	संवीक्षण	३९५	३०

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
संवात	३७९	९७	सविध	३२१	५५	संजवन	११८	६	सनत्कुमार	२१	५१
संवेग	८४	३४	संकट	३७७	८५	संज्वर	२४	५७	सना	४४८	१७
संवेद	३८८	६	संकर	१२३	१८	संज्ञपन	३००	११३	सनातन	३७३	७३
संवेश	८५	३६	संकरण	११	२४	संज्ञा	४०२	३३	सनाभि	२१३	३३
संभ्यान	२४३	११८	संकलित	३८०	९३	संज्ञ	२१७	४७	सनि	२६०	३२
संशप्तक	२९६	९८	संकल्प	५६	२	सटा	२३७	९७	सनीड	३७१	६७
संशय	५६	३	संकल्पक	३६४	४३	संडीन	२००	३७	संतत	२७	६५
संशयापत्रमानस	३५४	५	संकारि	३५०	३७	सन्	{ २५१ ४११	{ ५ ८३	संतति	२५०	१
संश्रव	५७	५	संकीर्ण	{ ३३९ ३७७ ४०६	{ १ ८५ ५७	सतत	२७	६५	संतप्त	३८३	१०२
संश्रुत	३८५	१०९	संकीर्ण	{ ६९ ३७७	{ १९ ८५	सती	२०५	६	संतमस	८७	४
संश्लेष	३९५	३०	संकुल	{ ६९ ३७७	{ १९ ८५	सतीनक	३०६	१६	संतान	{ २१ २५०	{ ५० १
संश्लोक	३७२	६८	संकोच	२४५	१२४	सतीर्ष्य	२५४	१२	संताप	२४	५७
संश्लु	२५५	१५	संक्रान्त	१७	४४	सतम	३६९	५८	संतापित	३८३	१०२
संशरण	{ ११६ ४०६	{ १८ ५५	संक्रन्दन	१७	४४	सत्त्व	{ ५४ ४३४	{ २९ २१३	सदान	३२६	७३
संश्लिद्धि	८६	३७	संक्रम	३९३	२५	सत्त्व	{ ५४ ४३४	{ २९ २१३	संदानित	३८०	९५
संस्कारहीन	२६६	५३	संक्षेपण	३९२	२१	सत्पथ	११५	६६	संदाब	३००	१११
संस्कृत	४११	८१	संख्य	२९८	१०४	सत्य	{ ७० ४२३	{ २२ १५४	संदित	{ ३७७ ३८०	{ ८६ ९५
संस्तर	४२५	१६१	संख्या	५६	२	सत्यकार	३२९	८२	संदेशवाच्	६८	१७
संस्तव	३९३	२३	संख्यात	३७१	६४	सत्यवचस्	२६३	४३	संदेशहर	२७१	१६
संस्ताव	३९५	३४	संख्यावच्	२५१	५	सत्याकृति	३२९	८२	संदेश	५६	३
संस्त्याय	४२३	१५१	संख्येय	३२९	८३	सत्याकृत	३०३	३	संदोह	२०१	३९
संस्त्या	२७४	२६	सङ्ग	३९४	२९	सत्यामन	३२९	८२	संद्राव	३००	१११
संस्त्यान	४१८	१२४	संगत	६९	१८	सत्र	४२८	१८१	संधा	४१४	१०२
संस्त्यित	३०१	११७	संगम	{ ३९४ ४६०	{ २९ ३४	सत्रा	४४४	४	संधान	३५१	४२
संस्त्यर्था	१७९	१५४	संगर	४२६	१६६	सत्रिन्	२७०	१५	संधि	{ २७१ ३९०	{ १८ ११
संस्त्योट	२९८	१०५	संगीर्ण	३८५	१०९	सत्वर	२७	६५	संधिनी	३२५	६९
संहत	३७४	७५	संगुह	३८०	९३	सदन	११७	५	संध्या	४४	३
संहतजालुक	२१७	४७	संग्रह	६६	६	सदस्	२५५	१५	सन्नकड	१४०	३५
संहति	२०१	४०	संग्राम	२९८	१०५	सदस्य	२५५	१६	संनद्ध	२८६	६५
संहनन	२२६	७०	संग्राह	{ २९४ ३९१	{ ९० १४	सदा	४४९	२२	संनय	४२३	१५१
संहार	९१	२	संघ	२०२	४१	सदागति	२५	६१	संनिकर्षण	३९३	२३
संहृति	६६	८	संघात	२०१	३९	सदातन	३७३	७२	संनिकृष्ट	३७१	६६
सकल	३७१	६५	संघिव	४३३	२०६	सदानीरा	१०५	३३	संनिधि	३९३	२३
सकृत्	४४०	२४२	सजन्माल	११३	१०	सदक्ष	३४९	३६	संनिवेश	१२३	१९
सकृत्प्रज्ञ	१९४	२०	सज्ज	२८६	६५	सदश	३४९	३६	सपन्न	२६९	१०
सकुफला	१४६	५२	सज्जन	{ २५१ २७६	{ ३ ३३	सदेश	३७१	६७	सपदि	{ ४४३ ४४६	{ ३ ९
सक्रिय	२२७	७३	सज्जना	२७९	४२	सद्यन्	११७	४	सपर्या	{ २५४ २६०	{ १४ २४
सक्ति	२७०	१२	संचय	२०१	३९	सद्यन्	४४६	९	सपिण्ड	२१३	३३
सखी	२०७	१२	संचारिका	२०९	१७	सद्यन्	३६१	३४			
सख्य	२७०	१२									
सगर्भ्य	२१३	३४									
सगोत्र	२१३	३४									

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
सपीति	३२१	५५	समर्थक	३५४	७	समुदाय	{ २०१ - ४०		सरघा	१९७	२६
सप्तकी	२४०	१०८	समर्थादि	३७१	६७		{ २९८	१०६	सरठ	१९१	१२
सप्ततन्तु	२५४	१३	समवर्तिन्	२४	५८	समुद्र	४५४	१७	सरणा	१७९	१५२
सप्तपर्ण	१३६	२३	समवाय	२०१	४०	समुद्रक	२४९	१३९	सरणि	११४	१५
सप्तर्षि	४०	२७	समाष्टिला	१८१	१५७	समुद्रत	३५८	२३	सरमा	३४५	२२
सप्तला	{ १५३	७२	समसन	३९२	२१	समुद्ररण	४०६	५५	सरल	{ १४८	६०
	{ १७६	१४३	समस्त	३७१	६५	समुद्र	९२	१		{ ३५५	८
सप्तार्चिसु	२२	५६	समस्या	६६	७	समुद्रान्त	{ १५९	९२	सरलद्रव	२४६	१२९
सप्तार्थ	४०	२९	समा	५०	२०		{ १६८	११६	सरला	१६४	१०८
सप्ति	२८०	४४	समांसनीना	३२६	७२	समुन्दन	३९४	२९	सरसु	१०३	२८
सप्तर्ष्यचारिन्	२५४	११	समाकर्षिन्	५९	११	ससुन्	३८४	१०५	सरस्ती	१०३	२८
सप्तवृका	२०७	१२	समाघात	२९८	१०५	ससुन्नद	४१५	१०३	सरसीरुह	१०७	४०
सभा	{ ११८	६	समाज	२०५	४२	ससुपजोपम्	४४६	१०	सरस्वत	{ ९२	१
	{ २५५	१५	समाधि	{ ५७	५	ससुर	१८९	९		{ ४०७	५७
	{ ४२०	१३७		{ ४१४	९८	ससुह	२०१	३९	सरस्वती	{ ६२	१
सभाजन	३८८	७		{ २६	६३	ससुह्य	२५६	२०	सरित्	{ १०५	३४
सभासद्	२५५	१६	समान	{ ३४९	३७	ससृद्ध	३२९	११	सरित्पति	९२	१
सभास्वार	२५५	१६		{ ४१८	१२७	ससृद्धि	३८९	१०	सरीरुप	८९	७
सभिक	३५२	४४	समानोदर्थ	२१३	३४	संसृष्ट	३१८	४६	सर्ग	४००	२३
सभ्य	{ २५१	३	समालम्भ	३९४	२७	संपत्ति	२९१	८२	सर्ज	१४३	४४
	{ २५५	१६	समावृत्त	२५३	१०	संपद्	२९१	८१	सर्जक	१४३	४४
सभ	{ ३४९	३६	समासाद्य	३८०	९२	संपराय	४२१	१५०	सर्जरस	२४६	१२७
	{ ३७१	६४	समासाया	६६	७	संपरायक	२९८	१०४	सर्प	८९	६
सभप्र	३७१	६५	समाहार	३९१	१६	संपाक	१३६	२३	सर्पराज	८८	४
सभज्ञा	{ १५९	९०	समाहित	३८५	१०९	संपुटक	२४९	१३९	सर्पिसु	३२०	५२
	{ १७६	१४१	समाहृति	६६	६	संप्रति	४४९	२३	सर्वे	३७१	६४
सभज	२०२	४२	समाह्वय	३५२	४६	संप्रदाय	३८८	७	सर्वसहा	११०	३
सभज्ञा	६७	११	समित्	२९८	१०६	संप्रधारणा	२७३	२५	सर्वज्ञ	{ ७	१३
सभज्या	२५५	१५		{ २५५	१५	संप्रहार	२९८	१०५		{ १३	३३
सभजस	२७३	२४	समिति	{ २९८	१०६	संफुल्ल	१२९	७	सर्वतोमुख	{ १२०	१०
समधिक	३७४	७५		{ ४०९	७०	संचरारि	७२	२६		{ १४९	६२
समंततस्	४४७	१३	समिथ्	१३२	१३	संचाय	३७७	८५	सर्वतोमद्रा	१४०	३५
समन्तदुग्धा	१६४	१०६	समीक	२९८	१०४	संचेद	१०६	३५	सर्वतोमुख	९३	४
समन्तमद्र	७	१३	समीप	३७१	६६	संप्रम	{ ८४	३४	सर्वदा	४४९	२३
समन्वितलय	७२	३	समीर	२५	६२		{ ३९४	२६	सर्वधुरावह	३२४	६६
समम्	४४४	४	समीरण	{ २५	६२	संमद	५२	२४	सर्वधुरीण	३२४	६६
	{ ४३	१		{ १५५	७९	संमार्जनी	१२३	१८	सर्वभङ्गला	१६	३७
	{ ४२२	१४९	समुच्चय	३९१	१६	संमूर्छन	३८८	६	सर्वरस	२४६	१२७
समया	{ ४४२	२५२	समुच्छ्रय	४२३	१५२	सम्राज्	२६७	३	सर्वलिङ्गिन्	२६३	४५
	{ ४४५	७	समुज्झित	३८४	१०७	सरक	३५१	४३	सर्ववेदस्	२५३	९
समर	२९८	१०४	समुत्पिञ्ज	२९७	९९						
समर्थ	४१२	८७	समुदक	३७९	९०						
समर्थन	२७३	२५	समुदय	२०१	४०						

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
सौरपाणि	११	२४	सुपर्ण	१३	२९	सुवाचिनी	२०६	९	सुग	२९४	९१
सीवन	३८७	५	सुपर्बन्	५	७	सुव्रता	३२६	७१	सुगाल	१८८	५
सीसक	३२७	१०५	सुपार्थक	१४३	४३	सुपम	३६७	५२	सुगि	२७९	४१
सीहुण्ड	१६४	१०५	सुप्रतीक	३१	४	सुपमा	३५	१७	सुगिका	२२५	६७
सु	४४३	२	सुप्रयोगविशिक्ष	२८७	६८	सुपनी	१८०	१५५	सुति	११४	१५
			सुप्रलाप	६८	१७				सुपाटी	४६१	३८
सुकन्दक	१७८	१४७	सुभगासुत	२१४	२४	सुपीम	३६	१९	सुमर	१९०	११
सुका	३२५	७०	सुभिक्षा	१७०	१२४	सुपेण	१५१	६७	सुष्टि	४०३	३९
सुकल	३५५	८	सुभ	१३४	१७	सुपेणिका	१६५	१०८	सैकपात्र	९८	१३
सुकुमार	३७५	७८	सुभन	३०७	१८	सुष्टु	४४३	२	सैचन	९८	१३
सुस्रुत	५२	२४	सुभनस्	१३४	१७				सुसंस्कृत	३१८	४५
सुस्रुतिन्	३५३	३				१५३	७२	सुहृद्			
सुख	४५७	२३	सुभनोरजस्	१३४	१७	सुहृदय	३५३	३	सेनाङ्ग	२७६	३३
			सुखवर्चक	३३८	१०९	सुभेरु	२१	४९	सूकर	१८७	२
सुखसंदोहा	३२६	७१	सुर	५	७	सूक्ष्म	३६९	६१	सेनामुख	२९०	८१
सुगत	७	१३	सुरक्षा	४५१	८						
सुगन्धा	१६७	११४	सुरज्येष्ठ	८	१६	सूत्रक	३६५	४७	सेवक	२६९	९
सुगन्धि	५९	११	सुरदीर्घिका	२१	४९	सूत्रि	४७१	८	सेवन	३८७	५
			१६९	१२१	सुरद्विष्	७	१२	सूत	२८५	५९	सेवा
सुचारित्रा	२०५	६	सुरनित्रगा	१०४	३१	३३५	३४०				६२
सुचेलक	२४२	११६	सुरपति	१७	४३			४०७	११९	८	
सुत	४०७	६०	सुरभि	५०	११	सूतिकाग्रह	११९				३९
						२११	२७	४२०	१३७	सूतिमास	२१४
सुतश्रेणी	१५८	८८	सुरभी	१७०	१२३	सूतिमास	२१४	३९	सैतिक	२८५	६१
सुतात्मजा	२१२	२९	सुरभि	२०	४८	सूथान	३४४	१९	सैत्रव	२८०	४४
सुत्रामन्	१७	४२	सुरलोक	४	६	सूत्र	३४७	२८	सैत्रव	३१६	४२
सुत्रा	२६४	४७	सुरवर्त्मन्	२९	१	सूत्रबैद्य	३९३	२४	सैत्रव	३१६	४२
सुत्वन्	२५३	१०	सुरसा	१६७	११४	सूद	३११	२८	सैत्रव	३१६	४२
सुदर्शन	१३	२८	सुरा	३५०	३९				४१२	९१	सैत्रव
सुदाय	२७४	२८	सुराचार्य	३९	२४	सूना	४१६	११३			सैत्रव
सुदूर	३७२	६९	सुरामण्ड	३५१	४२	सुव	२११	२७	सैत्रव	३१६	४२
सुधर्मन्	२१	४८	सुरालय	२१	४९	सूयत	६९	१९	सैत्रव	३१६	४२
सुधा	४१४	१०२	सुराश्रूज	१७२	१३१	सूपकार	३११	२७	सैत्रव	३१६	४२
			सुवचन	६८	१७	सूर	४०	२८	सोड	३८१	९७
सुधांशु	३४	१४	सुवर्ण	३३३	९४	सूरत	३५६	१५	सोत्प्राप्त	७०	२१
सुधा	२५१	५	सुवर्णक	३३०	८६	सूर्धुत	४२	३२	सोदर्य	२१३	३४
सुधासीर	१७	४१	सुवर्णक	१३६	२४	सूरि	२५१	६	सोपहन	४७	१०
सुनिपण्णक	१७८	१४९	सुवर्णक	१६१	९५	सूर्मा	३४९	३५	सोपान	१२२	१८
			सुवहा	१६९	११५	सूर्य	४०	२८	सोम	३४	१४
सुन्दर	३६७	५३	सुवहा	१६९	११९	सूर्यतनया	१०५	३२	सोमप	२५३	९
सुन्दरी	२०४	४	सुवहा	१७०	१२३	सूर्येन्दुसंगम	४६	८	सोमपीथिन्	२५३	९
सुपथिन्	११५	१६	सुवहा	१७५	१४०	सूयन्	२३४	९१	सोमराजी	१६१	९५

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
सोमवक्त्र	{ १४५ ३९८.	५० ९	सन्ध	{ १३० ३०८ ३९५	९ २१ ३६	स्यायुक्	२६८	७	स्युक्ता	१७३	१३३
सोमवहरी	१७५	१३७	सन्धकरि	३०८	२१	स्यार	३७३	७३	स्युहा	८१	२७
सोमवहिका	१६१	९५	सन्धघन	३९५	३५	स्यातिर	२१५	४०	स्युष्ट	३९१	१४
सोमवह्री	१५६	८३	सन्धघ्न	३९५	३५	स्यासक	२४४	१२२	स्युटा	९०	९
सोमोद्भवा	१०५	३२	सन्धेरम	२७६	३५	स्याहृ	३७३	७३	स्युति	३८९	९
सोहृन्त	७०	२१	सन्ध	४२०	१३५	स्यिति	{ २७४ ३९२	२६ २१	स्युत्	{ १२९ ३७०	{ ७ ८१
सौगन्धिक	{ १०६ १८४ ३३६	{ ३६ १६६ १०२	सन्ध	६७	११	स्यिरतर	३७३	७३	स्युट	{ १२९ ३७६	{ ७ ८१
सौधिक	३४०	६	सन्ध	३८५	११०	स्यिरा	{ ११० १६७	३ ११५	स्युटन	३८७	५
सौदामनी	३२	९	सन्ध	६७	१२	स्यिराद्यु	१४४	४६	स्युरण	३८९	१०
सौव	११९	१०	सन्धियाठक	२९६	९७	स्युणा	{ ३४९ ४०५	३५ ५१	स्युरणा	३८९	१०
सौनागिनेय	२११	२४	सन्ध	४५५	१९	स्युण्य	{ ३६९ ४३३	६१ २०४	स्युलिङ्ग	२४	५७
सौन्य	{ ४० ४२५	{ २६ १६१	सन्ध	३९४	२९	स्यूल	{ ३६९ ४३३	६१ २०४	स्युर्जक	१४१	३८
सौनेयर	३२२	६०	सन्ध	३४६	२५	स्यूललक्ष्य	३५४	६	स्युर्जयु	३३	१०
सौनेयीर	३२४	६६	सन्ध	३४६	२५	स्यूलशाटक	२४३	११६	स्युष्ट	३८६	११२
सौराष्ट्रिक	९०	१०	सन्ध	३६९	६१	स्यूलोच्चय	४२२	१४८	स्यु	{ ४४४ ४४८	{ ५ १७
सौरि	४०	२६	सन्ध	१९३	१७	स्येयस्	३७३	७३	स्यु	१२	२५
शैवर्चल	{ ३१७ ३३८	{ ४३ १०९	सन्ध	६७	११	स्यैणिय	१७३	१३२	स्युहर	१३	३३
शैविद	२६८	८	सन्ध	{ २०१ ४२१	{ ३९ १४१	स्यैरिन्	२८१	४६	स्युत	८५	३४
शैविदह	२६८	८	सन्ध	२०३	२	स्यैव	३८९	९	स्युत	{ ६५ ८१	{ ६ २९
शैवीर	{ १४१ ३१५ ३३५	{ ९३ ३७ १००	सन्ध	२०९	२०	स्यैवक	२६३	४३	स्युत	२६	६४
शैहिल्य	३२२	५६	सन्ध	२०१	३८	स्यैव	२४४	१२२	स्युत	२६	६४
स्कन्द	१७	३९	सन्ध	२५६	१८	स्यैव	२२४	६६	स्युत	{ २८२ २८३	{ २६ ५१
स्कन्द	{ १३० १४१ २२९ ४१४	{ १० ३८ ७८ १०३	सन्ध	२६३	४४	स्यैव	{ २७० ३१८ ३५६	{ १२ ४६ १४	स्युत	{ २८५ २८५	{ ६० ६७
स्कन्दशाखा	१३१	११	सन्ध	{ २५३ ४०७	{ ९ ६१	स्यैव	१२४	५	स्युत	२२५	६७
स्कन्न	३८३	१०४	सन्ध	१११	५	स्यैव	३८०	९२	स्युत	३८०	९२
स्वलन	८५	३६	सन्ध	१११	५	स्यैव	२०६	९	स्युत	{ ३१० ३८३	{ २६ १०१
स्वन्तित	२९९	१०८	सन्ध	२१६	४२	स्यैव	१६४	१०५	स्युत	३८७	५
स्वन	२२९	७७	सन्ध	३८५	१११	स्यैव	१६४	१०५	स्युत	१४७	५७
स्वनययौ	२१५	४१	सन्ध	{ १३ ४०५ १२९	{ ३४ ४९ ८	स्यैव	६०	२७	स्युत	१३७	२८
स्वनपित्तु	३२	६	सन्ध	२६३	४४	स्यैव	{ ५७ ३९१	{ ७ १४	स्युत	२४८	१३५
स्वमित	३२	८	सन्ध	४१७	११७	स्यैव	{ २५ २५९	{ ६१ २९	स्युत	३९०	९
स्वबक	१३३	१६	सन्ध	११६	१	स्यैव	{ २५० ४३४	{ १३ २१४	स्युत	३२५	६९
स्ववरोनन्	१८७	२	सन्ध	४४६	११	स्यैव	{ २५० ४३४	{ १३ २१४	स्युत	१०४	३०
स्वम	३२७	७६	सन्ध	२६८	८	स्यैव	३७६	८१	स्युत	{ १७६ १५७	{ १४२ ८३

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
लघु	८	१७	स्ववैद्य	२१	५१	हन्त	४४१	२४४	हलिप्रिय	१४३	४२
लक्ष	३८३	१०४	स्वष्ट	२१२	२९	हन्न	३८१	९६	हलिप्रिना	३५०	३९
लार्ह	४४३	२	स्वक्ति	४४०	२४१	हय	२८०	४४	हल्य	३०४	८
लुत	३८०	९२	स्वस्तिक	१२०	१०	हयपुच्छी	१७५	१३८	हल्या	३९६	४१
लुव	२५७	२५	स्वस्त्रीय	२१३	३२	हयमारक	१५४	७६	हल्लक	१०६	३६
लुवावृक्ष	१४१	३७	स्वति	४६१	३८	हर	१३	३३	हव	{ ३८९ ४३३ }	{ ८ २०७ }
लुतस्	{ ९७ ४३९ }	{ ११ २३३ }	स्वादु	४१३	९४	हरण	२७४	२८	हविस्	{ २५८ ३२० }	{ २७ ५२ }
लुतस्वती	१०४	३०	स्वादुकण्टक	{ १४१ १६१ }	{ ३७ ९८ }	हरि	{ १८६ ४२७ }	{ १ १७५ }	हव्य	२५७	२४
लुतोन्न	३३५	१००	स्वादुरसा	१७६	१४४	हरिचन्दन	{ २१ २४७ }	{ ५० १३१ }	हव्यपाक	२५७	२२
लु	{ २१३ ४३४ }	{ ३४ २११ }	स्वाद्दी	१६४	१०७	हरिण	{ ६० १८९ ४०५ }	{ १३ ८ ५० }	हव्यवाहन	२२	५५
लुच्छन्द	{ ३५७ ३५७ }	{ १५ १६ }	स्वाध्याय	२६४	४७	हरिणी	{ ४०५ ३० ६१ ४५५ }	{ ५१ १ १४ १९ }	हस	७८	१८
लुजन	२१३	३४	स्वान्त	५५	३१	हरिणी	४०५	५१	हसनी	३११	३०
लुतन्त्र	३५७	१५	स्वाप	८५	३६	हरित	{ ३० ६१ ४५५ }	{ १ १४ १९ }	हसन्ती	३११	२९
लुधा	४४५	८	स्वापतेय	३३१	९०	हरित	६१	१४	हस्त	{ २३२ २३७ ४०७ }	{ ८६ ९८ ५९ }
लुधिति	२९४	९२	स्वामिन्	{ २७१ ३५५ }	{ १७ १० }	हरित	६१	१४	हस्तवारण	३८७	५
लुन	७०	२२	स्वाराज्	१७	४३	हरितक	३१३	३४	हस्तिन्	२७६	३४
लुनित	३८०	९४	स्वाहा	{ २५६ ४४५ }	{ २१ ८ }	हरिताल	४५९	३२	हस्तिनख	१२२	१७
लुम	८५	३६	स्वित्	४४०	२४२	हरितालक	३३६	१०३	हस्तिपक	२४५	५९
लुमज्	३६१	३३	स्वेद	८४	३३	हरिदश्व	४०	२९	हस्त्यारोह	१४५	५९
लुभाव	८६	३८	स्वेदज	३६६	५१	हरिद्रा	३१६	४१	हा	४४३	२५६
लुभू	९	१८	स्वैर	४२८	१९२	हरिद्राम	६१	१४	हाटक	३३३	९४
लुभ्यंवा	२०५	७	स्वैरिणी	२०७	११	हरिद्र	१६२	१०१	हायन	{ ५० ४१५ }	{ २० १०८ }
लुभ्यम्	४४७	१६	स्वैरिता	३८६	२	हरिन्मणि	३३२	९२	हार	२३९	१०५
लुभ्यंभू	८	१६	स्वैरिन्	३५७	१५	हरिप्रिया	१२	२७	हारीत	१९९	३४
लुभ्र	{ ४४२ ६५ ७१ }	{ २५४ ४ १ }	ह.	४४४	५	हरिमन्थक	३०७	१८	हार्द	८०	२७
लुभ्र	{ ६५ ७१ }	{ ४ १ }	ह	४४४	५	हरिवालक	१६९	१२१	हाला	३५०	३९
लुभ्र	{ २० ४२६ }	{ ४७ १६७ }	हंस	{ ४० १९६ ४३७ }	{ ३१ २३ २२६ }	हरिहय	१७	४३	हालिक	३२४	६४
लुभ्र	{ २० ४२६ }	{ ४७ १६७ }	हंस	{ ४० १९६ ४३७ }	{ ३१ २३ २२६ }	हरीतकी	१४८	५९	हाव	८२	३२
लुभ्र	{ ८६ ४१९ }	{ ३८ १३१ }	हंसक	२४१	११०	हरेणु	{ १६९ ३०६ }	{ १२० १६ }	हास	७८	१९
लुभ्र	{ ८६ ४१९ }	{ ३८ १३१ }	हञ्जिका	१५९	८९	हर्म्य	११९	९	हास्तिक	२७७	३६
लुभ्र	४	६	हञ्जे	७७	१५	हर्यक्ष	१८६	१	हास्य	{ ७७ ७८ }	{ १७ १९ }
लुभ्र	३३८	१०९	हृष्ट	४५४	१८	हर्ष	५२	२४	हाहा	२२	५२
लुभ्र	३३३	९४	हृष्टविलासिनी	१७२	१३०	हर्षमाण	३५४	७	हि	{ ४४३ ४४४ }	{ २५७ ५ }
लुभ्र	३४१	८	हृष्ट	२९९	१०८	हल	३०५	१३	हि	{ ४४३ ४४४ }	{ २५७ ५ }
लुभ्र	१७५	१३८	हृष्टे	७७	१५	हला	७७	१५	हिंसा	४३८	२२९
लुभ्र	२१	४९	हृत्	३६३	४१	हलायुध	११	२३	हिंसाकर्मन्	३९२	१९
लुभ्र	४०	२६	हृत्	{ १७२ २३४ }	{ १३० ९० }	हलाहल	९०	१०	हिंस	३६०	२८
लुभ्र	२२	५२	हृत्	{ १७२ २३४ }	{ १३० ९० }	हलिन्	११	२४			

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः							
हिङ्गा	४५१	८	हिरण्यरेतसु	२२	५५	हृष्ट	३८३	१०३	हैयङ्गवान्	३२१	५२							
हिह	३१६	४०	हिरश्	{ ४४४	३	हृष्टमानस	३५४	७	होतृ	२५५	१७							
हिङ्गुनिर्यास	१४९	६२	हिरश्	{ ४४५	७	हे	४४५	७	होम	२५४	१४							
हिहल	४५५	२०	हिल्लमोचिका	१८१	१५७	हेति	{ २४	५७	होरा	४५२	१०'							
हिहृज्	१६७	११४	ही	४४५	९	{ ४०९	७१	ह्यस्	४४९	२२								
हिहल	१४९	६१	हीन	{ ३८४	१०७	हैमशूद्र	१२४	३	हृद	१०३	२५							
हिह्वर	३३७	१०५	{ ४१८	१२८	हेतु	५४	२८	हादिनी	१०४	३०								
हिन्ताल	१८६	१६९	हुतमुक्त्रिया	२५६	२१	हैमदुग्धक	१३५	२२	हृत्तिष्ठ	३८६	११२							
हिम	{	३६	१८	हुतमुञ्ज	२२	५५	हैमघ्न	{	३३३	९४	हृत्	{	२१७	४६				
		३६	१९	हुम्	{ ४४२	२५२									४५७	२३	३७२	७०
		४५७	२२	{ ४४८	१८	हैमन्त									४९	१८	हृत्सगवेषुक	१६८
हिमवत्	१२४	३	हृत्ति	{ ६६	८	हैमदुग्धक	१४९	६३	हृत्साङ्ग	१७६	१४२							
हिमवाल्मीकि	२४७	१३०	हृष्ट	२२	५२	हैमदुग्धिका	१५२	७१	हादिनी	{	२०	४७						
हिमसंहति	३६	१८	हृष्ट	२२	५२	हैमाद्रि	२१	४९					३२	९				
हिमांशु	३४	१३	हृणाया	३९५	३२	हेरम्ब	१६	३८					४१६	११२				
हिमाना	३६	१८	हृद्	{ ५५	३१	हेला	८२	३२	ही	७९	२३							
हिमावती	१७५	१३८	हृदय	२२३	६४	हेपा	२८१	४७	हीण	३७९	९१							
हिरण्य	{	३३२	९१	हृदयंगम	६९	१८	है	४४५	७	हीत	३७९	९१						
		३३३	९४	हृदयाल्ल	३५३	३	हैमवती	{	१६	३६	हीवेर	१७०	१२२					
		३३१	९०	हृदय	३६७	५३								१४८	५९			
हिरण्यगर्भ	८	१६	हृषीक	५८	८	१६३								१०३	हेपा	२८१	४७	
हिरण्यबाहु	१०५	३४	हृषीकेश	९	१८	{ १७५	१३८	हादिनी	१७०	१२४								

इति मूलशब्दानुक्रमणिका ।

शब्दानुक्रमणिका ।

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
अक्षीव	१३८	३१	अतिरस	१८४	१६३	अपर	२७८	४०	अचिं	२३	५७
अग्रह	२४६	१२६	अतिरुज	१८८	५	अपरेद्युस्	४४८	२०	अचिंत	३६३	९८
अगस्ति	३७	२०	अधरात्	४४९	२३	अपांपति	२५	६१	अर्जुनी	१८५	१६८
अगुरुशिष्या	१४९	६२	अधरेण	४४९	२३	अपांपित्त	२३	५६	अर्तन	७९	२१
अमिज्वाला	१६९	११८	अधरेद्युस्	४४८	२०	अपोगण्ड	२१७	४६	अर्थागम	२७४	२७
अग्निम	२१६	४३	अधस्	८६	१	अपोदका	१८१	१५७	अर्दनि	४५५	१९
अग्नीय	२१६	४३	अधामार्गव	१५८	८८	अपोदिका	१८२	१५८	अर्धचोलक	२४४	११८
अग्नेदिधिषू	२१०	२३	अधिपाद्म	२८६	६३	अभितस्	४४७	१३	अर्बुद	४५७	२४
अग्र्य	२१६	४३	अधोलोक	८६	१	अभिपतित	३७१	६७	अल	३३६	१०३
अच्छ	१८७	४	अध्यण्डा	१५८	८६	अभियाति	२६९	११	अलगर्ध	८८	५
अच्छा	९८	१४	अन	४४६	११	अभिशक्ति	२६०	३२	अलवाल	१०४	२९
अजकव	१५	३५	अनघ	२	१	अभीक्षणम्	४४३	६६	अलाम्बु	१८१	१५६
अजकाव	१५	३५	अनध्यक्ष	३७५	७९	अभीष्टु	४३६	२१९	अलिन्	१९२	१४
अजननि	३९६	३९	अनम	२५१	४	अभ्यसूया	८०	२४	अलिप्रिया	१४६	५४
अजसम्	२७	६६	अनमितंपच	३६६	४८	अभ्यास	३७१	६७	अलीक	२३४	९२
अजहा	१५८	८६	अनार्यज	२४६	१२६	अभ्युष	३१८	४७	अवग्राह	३६६	३९
अजिता	१७३	१३१	अनिमिष	३१२	३०	अभ्योष	३१८	४७	अवटि	८७	२
अजीजक	१५	३५	अनिरुद्धगृहिणी	१२	२७	अमण्ड	१४६	५१	अवदान	१८४	१६५
अङ्कुर	१२८	४	अनुकर्षन्	२८४	५७	अमा			अवदाहेष्ट	१८४	१६५
अङ्गोल	१३८	२९	अनुतर्ष	३५१	४३	अमामसी			अवरोह	१३१	११
अङ्गण	१२०	१३	अनुत्तर	९७	११	अमामासी	४६	८	अववाद	६७	१४
अङ्गदा	२३९	१०७	अनुदात्त	६५	४	अमावसी			४१३	८९	
अङ्गरागक	२४८	१३३	अनुपम	३१८	४	अमावासी			अवलम्बन	३७६	८३
अङ्गहारि	७७	१६	अनुबन्धी	४१४	९८	अमानस्य	९२	३	अवि	३७७	२०
अङ्गारिका	३९	२५	अनुष्टुम्	२५७	२२	अमृतासङ्ग	३३५	१०१	अविम	१५१	६७
अङ्गिरस	३९	२४	अनेहमूक	३६२	३८	अमोघ	१६४	१०६	अव्यय	४	६
अङ्गुरि	२३१	८२	अन्तरिक्ष	२९	१	अमोघा	१४६	५४	अशन	१४३	४४
अङ्गुरीयक	२३९	१०७	अन्तिका	७६	१५	अम्बक	१५	३३	अशनपर्णा	१७८	१४९
अङ्गुल	२३१	८२	अन्ध	४१५	४	अम्बुनामन् (मूले)	१४५	४३	अशोक	१५७	८५
अङ्गुस्	५२	२३	अन्यतरेद्युस्	४४८	२०	अम्ब्लिका	१४३	४३	अश्र	२९५	९३
अङ्गिचलिका	१६०	९२	अन्येद्युस्	४४८	२०	अयस्कर	३४१	७	अश्रप	२५	५९
अटारूपक	१६३	१०३	अन्वीक्षण	३९५	३०	अयस्कार			अश्रुप्रलय	७७	१६
अटा	२६०	३५	अन्वेपण	३९५	३०	अयुत	४५७	२४	अश्वत्थ	१३५	२१
अडहु	१४८	६०	अपगा	१०४	३०	अरघट्ट	४५४	१८	अश्वत्था	१३५	२१
अणव्य	३०४	७	अपतिनी	२०७	११	अरम्	२७	६४	अश्वयुज्	४९	१७
अणी	२८४	५६	अपदान	३८७	३	अररि	१२२	१७	अषाढक	४९	१६
अतिजगती	२५७	२३	अपध्वस्त	३६३	९४	अरिष्ठा	१५८	८५	अष्टवर्ग	२७२	१९
						अगर्वघ	१३६	२३	अष्टापदी	३५२	४६

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
संलह	२९०	७९	आय	२७४	२७	उट	११८	६	उष्णिह	२५७	२२
सत्तिकिका	२०९	१८	आरभटी	४०९	७३	उत्तरातस्	४४९	२३	ऊर्ध्वकर्मन्	९	१८
समुक्षण	७९	२३	आरोह	{ २४२ ४४०	{ ११४ १०	उत्तरात्	४४९	२३	ऊर्ध्वज्ञ	२१७	४७
समुत्तरा	७	१२	आर्ति	४०८	६८	उत्तरेण	४४९	२३	ऊर्ध्वलोक	५	६
ससूक्षण	७९	२३	आर्द्रा	३८४	१०५	उत्तरेद्युस्	४४८	२०	ऊर्ध्वरा	१११	४
ससुगवरा	२२३	६२	आलि	१९२	१४	उत्तेजित	२८२	४८	ऊपणा	१६१	९७
ससुकण्टक	२९२	८७	आलिन्द	१२०	१२	उत्तेरित	२८२	४८	ऊपा	१२	२७
सख	{ २२३ २३३	९३	आलिन्द	१२०	१२	उत्तास	७९	२१	ऊपापति	१२	२७
		९३	आलि	३१२	३१	उत्तल	१०७	३९	ऊष्म	५०	१८
सखपा	२५	५९	आवर्तनी	३४८	३३	उत्पला	१७१	१२६	ऊष्मन्	५०	१८
सखन्त	३११	२९	आवा(वा)वा	९२	३	उत्पिल	२९७	९९	ऊष्मा	५०	१८
सहहा	४४३	२५७	आवेग	३९४	२६	उद्	९३	४	ऊष्नीप	३१२	३२
सहिलुण्डिक	९०	११	आशयाश	२३	५४	उदमान	४५२	९	ऊति	९१	२
सहो	४४५	९	आशङ्का	७९	२१	उदात्	६५	४	ऊर्तीया	७९	२१
साक्रोश	६८	१५	आशिर	२५	५९	उद्दरण	४०६	५५	ऊभुक्ष	१९	४४
साक्षारण	६८	१५	आशिस	८९	७	उद्दरण	८५	३५	ऊदय	१२	२७
साखुपणिका	१५८	८८	आशी	८९	७	उद्धान	३८१	९७	ऊदयकेतन	१२	२७
सागर	११८	५	आश्रय	३९०	११	उद्दामा	३११	२९	ऊदयकेतु	१२	२७
सायुद्	५७	५	आसन	२७८	४४	उद्धान	३८१	९७	ऊदृष्टि	२९३	८९
साभिनास्त	३७	२०	आसन्दिन्	१९१	१२	उद्दुह	१९१	१२	ऊदृष्य	१९०	१०
साप्रहायण	४८	१४	आसुर	७	१२	उद्दम्य	३०१	११५	ऊदृष्यगन्वा	१७५	१३७
साघाट	१२३	२०	आसेचनक	३६७	५३	उद्दामादन	१२	२५	एकतर	३७६	८२
साजगव	१५	३५	आह	४४८	१८	उपकण्ठ	{ १२३ २८२	{ २० ४८	एकपद	११५	१५
साजूर	९१	३	इक्षुरसोद	९३	२	उपकारी	१२०	१०	एकल	३७६	८२
सागवीन	३०४	७	इञ्जल	१४९	६१	उपकारी	१२०	१०	एडुक	११७	४
सागि	२८४	५६	इतरेद्युस्	४४८	२१	उपजोपम्	४४६	१०	एडोक	११७	४
साणी	२८४	५६	इत्तर	३२३	६२	उपजोपम्	४४६	१०	एधा	३८९	१०
सातह	७९	२१	इन्दीवार	१०६	३७	उपासन	२६०	३५	एर्वाह	१८०	१५५
सातापिन्	१९४	२१	इन्द्रगुप्त	१८४	१६५	उपोपण	२६१	३८	एलवालुक	१६९	१२१
सातार	९७	११	इन्द्रसरित्	१५१	६८	उपोपित	२६१	३८	एकाम्य	३७५	८०
सात्मान्व	३६३	४०	इभाख्य	१५०	६५	उभ्य	३०४	७	एन्द्री	१६	३५
सात्रेय	२१०	२०	इरिण	४०६	५७	उरणाक्ष	१७७	१४७	एलविल	२८	६९
सादण्ड	१४६	५१	इर्वाह	१८०	१५५	उररी	४४२	२५४	ओष	२०१	३९
सानुपूर्व्य	२६१	३६	इला	३२४	६६	उखुक	१४५	५१	ओर्दनपात्री	१५४	७५
सापत्ति	२९१	८२	इलावृत्	११२	६	उर्वाह	१८०	१५५	ओपधि	१२९	६
सापस्	९३	३	इली	२९४	९०	उल्लखल	१४०	३४	ओदुवर	३३४	९७
सापीनस	२१९	५१	इल्वल	३९	२३	उल्लसन्	८५	३५	ओपवन्न	२६१	३८
साप्य	१७१	१२६	इल्वला	३९	२३	उपग	३१४	३६	ओर्मीन	३०४	७
साहृतव्रतिन्	२६३	४३	इशिता	१६	३६	उपती	६८	१८	ओर्विशेय	३७	२०
सामण्ड	१४६	५१	इश्वरी	१६	३६	उपा	{ १२ ३१२ ४४४	{ २७ ३१ ६	ककुद्	४१३	९२
सामन्त्रण	३८८	७	इषिका	{ २७७ ३४८	{ ३८ ३२				कङ्कट	२८६	६४
सामर्ष	८०	२६	उ	३७	२१	कङ्कणी	२४१	११०			

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
कङ्कत	२५०	१३९	करम्ब	३१९	४८	कामावशायित	१६	३६	कुचानन	२२९	७७
कङ्कती	२५०	१३९	करवालिका	२९४	९१	काम्पिष्ठ	१७७	१४६	कुजा	३९	२५
कङ्कुर	१९५	२२	कराली	२३	५६	कायस्था	१४७	५८	कुञ्जरपिप्पली	१६१	९८
कच(ठ)	२५१	४	कर्कट	४०	२७	कार	२७४	२७	कुञ्जरा	२७६	३४
कच्छप	२९	७१	कर्कटि	१८०	१५५	कारोत्तम	३५१	४२	कुटप	३३१	८९
कच्छपी	४१९	२१	कर्कराटुक	१९४	१९	कार्षिक	३०३	६	कुटर	३२६	७४
कच्छा	११३	१०	कर्काख्य	२८१	४५	कालकण्ठ	४०३	४०	कुटलेह	३०७	१७
कञ्जलध्वज	२४९	१३८	कर्ण	९७	१२	कालकृत	४१	२९	कुटञ्जक	४५४	१७
कट(ण्ट)किनी	१६२	१०१	कर्णजलौकस्	१९१	१३	कालमेपी	१५९	९०	कुटाटङ्क	२९५	९२
कटग्र	१३३	१४	कर्माण्यमुञ्ज	३५७	१९	कालंजर	१४	३०	कुटिला	१७३	१३३
कटंभरा	१५७	८५	कर्पूर	२५	६०	कालंजरी	१६	३६	कुटीर	२४४	१२०
कटि	२२८	७४	कर्पूरी	३१६	४०	कालंजरी	१६	३६	कुटिमित	८३	३२
कटुलेह	३०७	१७	कर्पूर	१८०	१५४	काला	{ १६	३६	कुड्मल	१३३	१६
कटोलवीणा	३४८	३१	कर्पूरा	२५	६०	काला	{ १४६	५४	कुञ्जमत्स्या	१९१	१२
कठिलक	१८०	१५४	कर्पूर	३३६	१०३	कालायनी	३०४	८	कुणप	४५६	२०
कठंकर	३०९	२२	कल	३५	१५	काली	१६	३६	कुणपी	२६०	३१
काणिका	३९९	१६	कलम्बी	{ १८२	१५८	कालीयक	१६२	१०१	कुण्डी	२१४	३६
काण्डक	४६०	३५	{ ३१४	३५	कालेय	{ २२४	६६	कुय	११७	४	
काण्डकिन्	१४५	४९	कलश	३१२	३१	कालेय	{ २४६	१२६	कुन्ती	२९५	९३
काण्डुरा	१५८	८६	कलशीसुत	३७	२०	कालेयक	{ २४६	१२६	कुन्द	२९	७१
कदल	१६६	११३	कलहनाशन	१४५	४८	कालेयक	{ २९३	८९	कुन्दुरु	१९१	१२
कदला	१६६	११३	कलाकल	९३	३	काल्य	४४	२	कुपथ	११५	१६
कदम्बक	१४३	४१	कलिकारक	१४५	४८	काल्यक	१७४	१३५	कुमुद्	१०६	३७
कनीयस्	२१६	४३	कल्प	{ ६४	४	काव्या	३९	२५	कुमोदक	१३	२८
कन्दराल	१३८	२९	{ २५४	११	काशा	२१९	५२	कुम्भ	{ ४०	२७	
कन्दु	१९१	१२	कवाट	१२२	१७	काशी	२१९	५२	{ ४२०	३४	
कंधर	२३३	८८	कवित्य	१३५	१२	कश्मीर	२४५	१२४	कुम्भकारी	{ ३३६	१०२
कन्यका	४०	२७	कविय	४६१	३५	काश्यप	१११	२	{ ३४०	६	
कपिप्रिया	१४३	४३	कवी	४६१	३५	काष्ठ	४७	११	कुम्भयोनि	३७	२०
कपिल	३४५	२२	कश्मीरज	२४५	१२४	काष्ठकुट्ट	१९३	१७	कुम्भीरक	१०१	२१
कपिला	१४९	६३	कपाय	{ १४४	४७	कासू	४०८	६६	कुम्भोलु	१४०	३४
कपिलिका	३५६	१४	{ २४८	१३३	काहल	७३	४	कुम्भोल्लखल	१४०	३४	
कफणि	२३०	८०	काकलि	७२	२	किकि	१९३	१६	कुरंगम	१२	१०
कपित्थ	१३५	२१	काकिनी	४५२	९	किन्नर	७२	४	कुर	११२	६
कम्	३९७	४	काक्ष	२३५	९४	किंच	३६६	४८	कुरपटक	१५४	७४
कमन्ध	९३	४	काक्षीर	१३८	३१	किंपुरुष	११२	६	कुरण्टी	१५४	७४
कमलिनी	१०७	३९	काश्विक	३१५	३९	किरात	३४४	२०	कुरवक	१५४	७४
कम्भारी	१४०	३५	काण्ड	{ १९१	१२	किरि	१८७	२	कुल	११८	५
करक	३९८	१२	{ ४४०	५	किलकिञ्चित	८३	३२	कुलक	१४१	३९	
करङ्क	१९४	१९	काण्डस्तृष्ट	२८७	६७	किलाटी	३१७	४४	कुलि	२०	७
करण्डा	२२४	६६	काल्यायन	२०९	३६	किलकिञ्चित	८३	३२	कुलिक	३४०	५
करवाल	२९३	८९	कादम्बर	३५०	४०	कीला	२४	५७	कुल्माप	३०७	१८
			कादम्बरी	६५	६	कुञ्जटी	१९३	१७	कुल्मापाभिप्लुत	३१५	३९
			कान्तिदायक	२४६	१२६				कुल्मास	४६६	२१
			कापथ	१८४	१६५				कुल्या	२३३	८९
									कुव	१०६	३७

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
गोष्ठी	११४	१३	चमरी	२७५	३१	थिलीचिमि	९९	१८	जाति	४०८	१३२
गोस	३३७	१०४	चमस	{ २५७	२४	चिल्लिका	१८२	१५८	जालुधान	२५	६०
गौधूमीन	३०४	८	चमस	{ ४५२	१०	चिबु	२३४	९०	जानपद	११३	८
गौरा	१६	३६	चरण्टी	२०६	९	चिहुर	२३६	९५	जारी	२१४	३५
ग्रथित	३७७	८६	चरिण्टी	२०६	९	चुस्त	४६०	३४	जिह्व	४२१	१४२
ग्रन्थित	३७७	८६	चरित	८०	२६	चूर्ण	४५२	९	जिह्वशाल्य	१४५	४९
ग्रामिणी	४०६	४९	चरित्र	८०	२६	चूपा	२७९	४२	जीवना	{ ९३	३
ग्रामीणा	४०५	४९	चर्चिका	{ १६	३५	चोच	२२३	६२	जीवनी	{ १७६	१४२
ग्राह	१०७	२०	चर्चिका	{ २४४	१२२	चोदनी	१५९	९२	जीवनी	९३	३
ग्रैवेय	२३९	१०४	चर्पट	२३२	८४	च्यवना	१६१	९८	जीवनीय	९४	५
घटिक	२९६	९७	चर्मण्वती	१०६	३५	छगला	१७४	१३७	जीविताह्वय	१७३	१३२
घण्टा	{ ७३	४	चविका	१६१	९८	छदन	३४	१३	जुगुप्सा	३९५	३२
घण्टा	{ १४२	३९	चव्या	१६१	९८	छन्दस्	६५	४	जू	४५०	२
घर्ष	{ ७८	१९	चाङ्ग	१७५	१४०	छेद्य	१९२	१४	जोषा	२०३	२
घर्ष	{ १९२	१५	चाङ्गेरी	१८२	१५८	जगत्	२६	६२	ज्येष्ठ	४०४	१५
घुसण	२४५	१२४	चाणकीन	३०४	८	जगती	४०९	२२	ज्येष्ठा	{ ४९	१६
घृत	{ ९४	५	चान्द्रभागा	१०५	३४	जगल	३५१	४१	ज्येष्ठा	{ ४०४	१२
घृत	{ २४६	१२९	चान्द्रायण	२६५	५२	जघन्य	३७६	१	ज्योतिस्	६४	४
घृताची	२२	५२	चामरा	२७५	३१	जह्लिल	२८८	७३	ज्योत्स्ना	३९८	८
घृताद	९३	२	चासुण्डा	१६	३५	जटा	१४	३३	ज्योत्स्नावृक्ष	२४९	१३८
घृष्टि	१७९	१५१	चारित्र	८०	२६	जटि	१४	३३	ज्योत्स्नी	१६८	११८
घोट	२८०	४३	चारु	३६७	१२४	जटुल	२१८	४९	ज्योत्स्नी	३९८	८
चकलक	१४१	३९	चारुधारा	१९	४५	जतुक	१९६	२६	झरा	१२६	५
चक्र	९५	७	चारुलोचन	१२	२७	जतुका	१७९	१५३	झरि	१२६	५
चक्रवाड	१२४	२	चार्वी	{ ३५	१६	जतुका	१९६	२६	झरी	१२६	५
चक्रिका	२९६	९७	चार्वी	{ १७९	१५२	जमित्री	२१२	२९	झरी	१२६	५
चञ्जू	२००	३६	चाल.	१२१	१४	जपा	१५४	७६	झरी(ल)री	७४	८
चण्डरुहा	१५८	८६	चालन	३१०	२६	जम्	२१४	३८	झरी	७४	८
चण्डा	३६१	३२	चास	१९२	१६	जम्बु	१३४	१९	झपा	९९	१७
चण्डांशु	४१	३१	चित्रकूट	१२४	३	जम्बूक	१८८	५	झिलरी	४५२	१०
चण्डी	३६१	३२	चित्रपुस्त	२९२	८७	जयन्ती	२०	४६	झिली	१९७	२८
चन्द	३४	१३	चित्ररथ	२२	५२	जयवादिनी	१९	४५	झीरका	१९७	२८
चन्दनबीजिका	१६८	११६	चिन्तिया	८१	२९	जर्तिल	३०७	१९	टङ्कपति	२६८	७
चन्द्रकान्त	१०६	३७	चिरजीवक	१७६	१४२	जलजन्तुका	१०१	२२	टेर	२१८	४९
चन्द्रभस्म	२४७	१३०	चिरजीविन्	१२४	३	जलद	३२	७	डिण्डीर	३३७	१०५
चन्द्रभागा	१०५	३४	चिरम्	४४३	१	जलका	१०१	२२	तककूचिका	३१७	४४
चन्द्रभागी	१०५	३४	चिरात्	४४३	१	जलोका	१०१	२२	तकवासना	१४१	३८
चन्द्रविहंगम	१९६	२२	चिरात्तिक	१७६	१४३	जलोसगी	१०१	२२	तङ्क	४६०	३३
चन्द्रशाला	१२१	१५	चिरिण्टी	२०६	९	जलौकस्	१०१	२२	तटाक	१०३	२८
चन्द्रिका	१०५	३४	चिरिविल्व	१४४	४७	जरिपत	६२	१	तटाग	१०३	२८
चन्द्रिमन्	३५	१६	चिरे	४४३	१	जागति	३९२	१९	तडाक	१०३	२८
चमर	२७५	३१	चिरेण	४४३	१	जाग्रिया	३९२	१९	तनूनपाद्	२३	५३
						जाङ्गलिका	१५८	८६	तन्तुल	१६४	१०६

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
तत्र	४१७	११८	तिलक	१४२	८०	त्रिगता	२९१	८३	दारनिशा	१६२	१०१
तत्रवार	३४०	६	तिलोत्तमा	२२	५२	त्रिपुटी	१६४	१०८	दारुवलिभुज्	१९५	२२
तत्रवाय	१९१ ३४०	१३ ६	नुका	३३८	१०९	त्रिफला	१६९	११९	दाविका	१६९	११९
			नुकाशुभा	३३८	१०९	त्रिष्टुम्	२५७	२२	दावी	१६९	११९
तन्द्रा	८५	३७	नुकाक्षीरी	३३८	१०९	त्वक्पत्री	३१६	४०	दाश	३४३	१७
तन्द्रि	८५	३७	नुकी	४४	४	त्वक्पुष्प	२१९	५३	दाशपूर	१७३	१३२
तन्द्री	४२७	१७६	नुगि	१७२	१२८	त्वक्पुष्पी	२१९	५३	दास	९८	१५
तपती	१०५	३४	नुण्डकेरी	१७५	१३९	त्वच्	१७४	१३४	दधियु	२१०	२३
तम	५४	२९	नुस्थ	३३५	१०१	त्वच	१७४	१३४	दिव	४	६
तमस	८७	३	नुत्थरसाञ्जन	३३५	१०१				दिवान्ध	१९२	१५
तमसा	८७	३	नुन्दभ	२१६	४४	दिवामीत	१९२	१५	दिवि	१९२	१५
तमा	४५	४	नुन्दल	२२२	६१	दिवि	१९२	१५	दिवोक्तस्	५	७
तमाल	२४५	१२३	नुन्न	३३५	१०१	दिवोक्तस्	४३७	२२६	दिव्यायन	२२	५२
तमि	४४	४	नुभ	३२७	७६	दिव्यायन	२२	५२	दिशा	३०	१
तर	२३८	१०२	नुम्बक	१८१	१५६	दक्षिणतस्	४४९	२३	दीपक	१६६	१११
तरणी	९६	१०	नुम्बा	१८१	१५६	दक्षिणात्	४४९	२३	दीपवृक्ष	२४९	१३८
तरवारी	२९३	८९	नुम्बि	१८१	१५६	दक्षिणाहि	४४९	२३	दीर्घकोपिका	१०२	२५
तरी	९६	१०	नुम्बुरु	{ २१ २२	४८ ५२	दक्षिणेन	४४९	२३	दीर्घजङ्घ	१९५	२२
तल	४३२ २३२	१६८ ८४	तुरङ्गमुखभाण्ड	४६१	३५	दग्धकाक	८०४	२१	दुण्डुभ	८८	५
			तुला	४०	२७	दण्ट	२९०	७९	दुर्जय	२९०	७९
तलमीन	९९	१८	तुवरी	१७३	१३१	दण्डक	४६०	३३	दुष्कलीना	१७२	१२८
तलित्	३३	९	तुपोदक	३१६	३९	दण्डधार	२५	५९	दुष्प्रधापिणी	१६७	११४
तलुन	२०६	८	तृणा	२९३	८८	दण्डुभ	८८	५	दूरदशिन्	२५२	६
तलुनी	२०६	८	तृणी	{ १६० २९३	९५ ८८	दधि	२४६	१२९	दूपी	२२५	६७
तसर	३९३	२४	तृणी	१४२	४१	दधिकृचिका	३१७	४४	दृष्टिकृत्	१७१	१२७
ताटङ्ग	२३८	१०३	तृण	४२५	१६५	दधिमण्डोद	९३	२	देवकी	१०	२१
तापन	{ ४१ ४१	२५ ३१	तृण	१४२	४१	दधिमण्डोद	९३	२	देवखात	१२६	६
			तृण	४२५	१६५	दधिमण्डोद	९३	२	देवत्व	२६५	५२
तापी	१०५	३४	तृणरी	{ ५८ ४२५	९ १६५	दधिमण्डोद	९३	२	देवत्व	२६५	५२
तामर	१०७	४०	तृणरी	१७३	१३१	दधिमण्डोद	९३	२	देवत्व	२६५	५२
तामस	४५	५	तृणता	२९१	८३	दधिमण्डोद	९३	२	देवत्व	२६५	५२
तार	३७	२१	तृणशूल्य	१५२	६९	दधिमण्डोद	९३	२	देवत्व	२६५	५२
तारक	३७	२१	तृतीयप्रकृति	२१५	३९	दधिमण्डोद	९३	२	देवत्व	२६५	५२
तारव	१८८	५	तृफला	३३९	१११	दधिमण्डोद	९३	२	देवत्व	२६५	५२
तालक	१७२	१३१	तृपा	{ ८१ ३२१	२७ ५५	दधिमण्डोद	९३	२	देवत्व	२६५	५२
तालवर्णक	३३६	१०३	तृष्णक	३५८	२२	दधिमण्डोद	९३	२	देवत्व	२६५	५२
तिरुक्करोहिण	१५७	८५	तृष्णा	३२१	५५	दधिमण्डोद	९३	२	देवत्व	२६५	५२
तित्तिर	१९९	३५	तेन	४४४	३	दधिमण्डोद	९३	२	देवत्व	२६५	५२
तिन्तिडीका	१४३	४३	तैलाभ्यक्ता	१९७	२६	दधिमण्डोद	९३	२	देवत्व	२६५	५२
तिन्तिला	१४३	४३	तोयद	३२	७	दधिमण्डोद	९३	२	देवत्व	२६५	५२
तिर्मिगिलगिल	१००	२०	तोयधर	३२	७	दधिमण्डोद	९३	२	देवत्व	२६५	५२
तिरस्करणी	२२४	१४०	त्रप्य	३२०	५१	दधिमण्डोद	९३	२	देवत्व	२६५	५२

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
दुघण	८	१७	धूपक	२४६	१२७	निकपा	३४८	३२	पण्डा	{ ५५ २५२	{ १ ५
दुघन	२९४	९१	धूसमहिषी	३६	१८	निकाय	११८	५	पताका	२९०	७९
दुग्नि	९७	११	धूमिका	३६	१८	निग्राह	३९६	३९	पत्रवाह	२९२	८७
दुग्नी	९७	११	धूसरी	६०	१३	निचुल	२४३	११६	पत्रगवर	३४५	२०
दुत	३८२	९	धृस्तर	१५५	७७	नित्यम्	२७	६५	पय	११५	१५
दू	४५०	२	धृतराष्ट्र	१९६	२४	निमेष	४७	११	पद	४२	३३
द्रोण	१९२	१४	धृतराष्ट्री	१९६	२४	नियातन	३९४	२७	पद्मपाणि	४१	२९
द्रोणि	९७	११	धृष्ण	३५९	२५	नियुत	४५७	२४	पद्मवर्ण	१७७	१४५
द्वाःस्थित	२६८	६	धोरण	२८२	४८	निरीप	३०५	१३	परमद	२४६	१२६
द्वाःस्थितदक्षिण	२६८	६	धौरित	२८२	४८	निरुक्त	६४	४	परस्वध	२९५	९२
द्वाःस्थितादक्षिण	२६८	६	धौरित	२८२	४८	निर्गन्धन	३०१	११३	पराक	२६५	५२
द्वारप	२६८	६	धौरितक	२८२	४८	निर्धार्य	३५६	१३	पराजित	३४४	१८
द्विन	४०२	४	धौरित्य	२८२	४८	निर्यास	१४४	४७	पराभव	७९	२२
द्वितीयाकृत	३०४	९	ध्वनित	३२	८	निर्यूप	१४४	४७	परायण	३८६	२
द्विसम्बाकृत	३०४	९	न	२६	६३	निर्वहण	७७	१५	परिदेवना	६८	१६
द्विसील	३०४	९	नक्षत्राग्नि	१९२	१५	निवृत्त	२४२	११३	परिभाषा	६८	१४
द्विहल्य	३०४	९	नर्गाका	१९९	३३	निश्	४४	४	परिवेश	४२	३२
द्वेष्य	२६९	११	नघट	२६	६३	निशाव(च)मैत्र	८७	३	परिस्यन्द	२४९	१३७
धर्ता	४५४	१७	नटभूषण	३३६	१०३	निशैड(त)	१९५	२१	परु	१८३	१६२
धनदावास	१७	४०	नटसंज्ञक	३३६	१०३	निपद्वरी	९६	९	पर्वत	२१	४८
धनीयक	३१५	३८	नत	२४६	१२६	निष्कुटी	१७१	१२५	पर्वन्	४५	७
धनु	{ १४० २९१	{ ३५ ८३	नचान्द	२१२	२९	निष्ठा	२०३	२६	पशु	{ २२६ २९४	{ ७० ९२
धनुस्	{ ११६ १४०	{ १८ ३५	नन्दक	२९३	८९	नीचिक्री	३२५	६७	पशु	{ २९४ २९४	{ ९२ ९२
धनू	२९१	८३	नन्दिनी	२१२	२९	नील	२९	७१	पशुध	२९४	९२
धन्याक	३१५	३८	नन्दीवर्त	१००	२०	नीलकण्ठ	४०३	२१	पपेद्	२५५	१५
धन्विन्	४०	२७	नभस्	४	६	नीलाङ्गु	१९१	१३	पल	४३२	८९
धमन	१७२	१३०	नभस	१९९	३४	वृत्त	७५	१०	पलंकप	१६१	९८
धरण	११०	२	नरायण	९	१८	नेत्रमल	२२५	६७	पलाशिनू	९	१८
धरा	११०	१	नर्तक	७४	८	न्यूह	४५४	१७	पलिघ	४०१	२७
धर्षण	२०७	११	नर्मद	१०५	३२	पक्षती	४३	१	पलि	१२३	२०
धर्षणी	२०७	११	नल	१०७	३९	पक्षस्	२००	३६	पवन	१३५	२०
धर्षिणी	२०७	११	नवपत्रिका	१०९	४३	पद्मि	२५७	२२	पति	३०	१
धानाचूर्ण	३१९	४८	नसा	२३३	८९	पद्मनी	७२	१	पशु	१४	३०
धान्य	३१५	३८	नस्योत	३२४	६३	पट	१२१	१४	पशुहरीतकी	१३७	२७
धान्यक	३१५	३८	नस्या	२३३	८९	पटकुटी	२४४	१२०	पष्टवाह	३२४	६३
धात	३५१	४३	नागसुगन्धा	१६७	११४	पटचर	३४६	२५	पष्टौही	३२५	७०
धिपाङ्ग	२८६	६३	नाभि	४२०	१२९	पटवास	२४४	१२०	पस्त्व	११८	५
धुमित्र	२५७	२३	नामि	४४२	१३	पटह	७२	४	पांसु	२९६	९८
धुस्तर	{ १५५ १८०	{ ७७ १५५	नाम	९३	४	पटन	११६	१	पाखण्ड	२६३	४५
			नार	१४१	३८	पट्टि	४५६	२१	पाञ्चालिका	३४७	२९
			नारङ्ग	१४१	३८	पणस	१४८	६१	पाटलि	१४२	३९
			नारिकेल	१८५	१६८	पण्ड	२५२	५			
			नार्यङ्ग	१४१	३८						
			नार्ली	१०८	४२						

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
पाणिमूल	२३१	८१	पुनी	२११	२८	प्ता	२३७	९७	प्राचीनवर्हिस्	२३	५६
पादपा	१२८	५	पुनर्जन्मन्	२५१	४	प्रकुञ्चक	३३१	८९	प्राचीर	११७	३
पादात	२८७	६७	पुनर्नव	२३१	८३	प्रचारण	३८७	३	प्राजापत्य	२६५	५२
पादाविक	२८७	६७	पुनर्भू	२१०	२३	प्रचित	६५	४	प्राज्ञ	२५२	५
पारत	३३५	९९	पुनर्वसु	९	१८	प्रजाहित	३३२	२७	प्राण	२६	६२
पारापत	१९२	१४	पुर	४४१	५	प्रज्ञ	२१७	४७	प्राप्ति	१६	३६
पाराभार	९२	१	पुरंभि	२०५	६	प्रणय	४२०	१३५	प्रावृषा	{ ५० १५८	{ १९ ८६
पारिवद्य	१५	३५	पुलक	८५	३५	प्रतति	१३०	९	प्रास्थिक	३०४	१०
पार्थ	१४४	४५	पुलस्त्य	४०	२७	प्रतिकर्मन्	२४४	१२१	प्रिया	३२४	६६
पार्थद	१५	३५	पुलह	४०	२७	प्रतिग्रह	२४९	१३९	प्रियाल	१४०	३५
पार्थव	१५	३५	पुल्लत	३४४	२०	प्रतिदान	३२८	८०	प्रेष	४३६	२१९
पार्थि	{ २६९ २९०	{ १० ७९	पुल्लसी	३४४	२०	प्रतिना	३४९	२५	प्रियज्ञवीण	३०४	८
पालह्वया	१८२	१५८	पुष्पदन्त	४७	१०	प्रतिमुख	७६	१५	प्रोत	२४२	११५
पिचिण्ड	४६६	७७	पुष्पवसु	१२	२६	प्रतिश्या	२१९	५१	प्रोथ	२२८	७५
पिडु	१४२	४०	पुष्परथ	२८३	५१	प्रतिसर	२४०	१०८	प्रोत्	३७८	८६
पिडुल	३३७	१०६	पुष्पवन्त	४७	१०	प्रत्यय	२७०	१३	इवंगम	१८७	३
पिडुमन्द	१४९	६२	पुत्त	४६०	३४	प्रथम	३७५	२२	इवन	१७३	१३१
पिचोण्डक	२२५	६७	पूतिक	१४५	४८	प्रदिश	३१	५	हीहा	२२४	६६
पिडर	४५९	३१	पूतीकरज	१४५	४८	प्रदेशिनी	३३१	८१	फडिका	१५९	८९
पिट-	४५५	१७	पूथ	५४	२९	प्रभा	२९	७०	फडिमुवन	८६	१
पिटक	३१०	२६	पूथ	३५१	६५	प्रमदावन	१२८	३	फल	२४८	१३२
पिण्ड	{ ३१० ३५८	{ २६ २६	पूथक	२२८	७५	प्रनालामह	२१३	३३	फलोदय	५	६
पिण्डफला	१८१	१५६	पूथ	१४२	४१	प्रमुख	३६८	२२	फल्युन	४८	१५
पिण्डर	१५०	६४	पूका	१७३	१३३	प्रयुत	३०३	२	फाल्युनी	४८	१५
पिण्डचर्मन्	३५६	१३	पूयजू	४४४	३	प्रयुत	४५७	२४	फालवह	३०५	१४
पिप्ल	१६१	५	पूयनी	१११	३	प्रयुद्धार्य	३९४	२६	फाल्युनी	४८	१५
पिप्लिका	१९७	२६	पूयन्ति	{ ५ ४२	{ ६ ३३	प्रवर	२४६	१२६	वडिश	९९	१६
पियालक	१४०	३५	पूयत्	{ १५ १९०	{ ६ १०	प्रवर्त	३३१	८९	वन्व	३९१	७
पिशिता	२२३	६३	पूयन्ति	१९०	६	प्रवर्त	३३१	८९	वन्वनी	३२६	७३
पिशुना	३६५	४०	पूपातक	१९०	६	प्रवर्हण	३६९	५८	वन्धूर	३७२	६९
पिष्टप	{ ५ ११२	{ ६ ६	पूपातक	१९०	६	प्रवल्ही	६५	६	वर्ह	१७३	१३२
पीडा	३४७	२९	पूपातक	१९०	६	प्रवल्ही	६५	६	वर्हिरका	२३	५४
पीतचन्दन	१६२	१०१	पूपातक	२५७	२३	प्रवल्ही	६५	६	वर्हिःशुष्मन्	२३	५४
पीतदार	१६२	१०२	पूषवह	२८१	४६	प्रसन्न	३५०	१४	वलज	४०२	३१
पीयु	१९२	१५	पेडा	३४७	२९	प्रसर	३९३	२५	बहुकारि	१२३	१८
पुष	२०२	४१	पेयूष	{ २१ ३२१	{ ४८ ५४	प्रसरणी	२९६	९६	बाणपुत्री	१२	२७
पुटकिनी	१०७	३९	पेशीकोप(श)	२००	३७	प्रसार	३८९	९	बाणाह्व	१८३	१६२
पुडरीकक	१७१	१२७	पौण्ड्र	१८४	१६३	प्रयुत	३७८	८५	बादल	३४	१२
पुडरीश	१५५	७७	पौण्ड्रक	१८४	१६३	प्रयुत	३७८	८५	बाळपत्र	१४५	४९
पुड्रक	१८४	१६३	पौण्ड्रनाल	४६	७	प्रस्ता	४२५	१६१	बाळुका	१६९	१२१
पुड्रैण	१८४	१६३	पौलोनी	१९	४५	प्रस्तान्य	१६	३६	बाली	२३६	९५
पुत्रश्रेणी	१५८	८८				प्रोडण	२६०	३४	बिल	१२६	६
									बाल्लिक	३१६	४०
									डुव	४१४	१३

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
वाक्पनि	३९	२४	विकर्ष	२९२	८७	विश्वरूप	९	१८	वेर	१७०	१२२
वायुजी	१६१	६१	विकपा	१५९	९०	विशावसु	२२	५२	वेष्टि	१३०	९
वाचा	६२	१	विकाश	४३५	२१५	विपुग	४८	१४	वेश	२०९	१९
वाच्य	६४	२	विकास	३६०	३०	विष्कम्भ	३९४	२७	वेद्य	२३७	९९
वाट	११५	१५	वित्त	२१७	४६	विष्टप	४	६	वेद्य	२०९	१९
वाणि	६३	१	विच्छु	२१७	४६	विष्टर	२४९	१३८	वेष्टक	१४४	४७
वातकुम्भ	२७८	३९	वित्य	२१७	४६	विस्त्रोटा	२२०	५३	वेष्ट्या	२०९	१९
वातल	३१	१९६	विगन्धि	२४८	१३३	विस्त्राव	३२०	४९	वेष्टत	७८	१९
वाति	२६	६३	विग्रह	३९०	१३	विहंगमा	३४७	३०	वेजयन्ती	१९	४६
वातिङ्गण	१६७	११४	विच्छर्दक	१२०	११	विहायस	१९८	३४	वेजवी	३३८	१०९
वातुल	४३१	१९६	विच्छित्ति	८३	३२	विहार	११३	८	वेदप्य	७७	१६
वानायु	१८९	८	विज्ञानिक	३५४	४	वीजक	१५५	७८	वेष्टोपिकी	१४१	३९
वापि	१०४	२८	विटिका	२२०	५३	वीजपूरक	१५५	७८	वेष्टणी	१६	३५
वाप्य	१७१	१२६	विटिका	२२०	५३	वीज्या	३९६	३२	वेड	८८	४
वाम	१४	३२	विडोजस्	१८	४१	वीति	२८०	४३	वेडन्यन	१४६	५१
वायदण्ड	३४६	२८	विदा	५५	१	वीथि	१२८	४	व्याकरण	६४	४
वायुसक्ति	२३	५५	विन्ध्या	१२४	३	वीर	३१५	३९	व्याक्रोप	१२९	७
वारणमुपा	१६६	११३	विनसिक	२१७	४६	वीरा	७७	११	व्याग्रदल	१४५	५१
वारंवारम्	४४३	१	विपाट्	२९२	८७	वुक्क	२२३	६४	व्याड	८९	७
वारंवारण	४४३	१	विपादिका	६५	६	वुक्कस	३४४	२०	व्यापृत	३५६	११
वाराही	१६	३५	विप्रतिसार	८०	२५	वुक्कसी	३४४	२०	व्यालग्राह	९०	११
वारि	२७९	४३	विमर्श	७६	१५	वुप	३०९	२२	व्रतवी	१३०	९
वारुणी	३७	२०	वियोग	३९४	२७	वृक	२४७	१२९	व्रीड	७९	२३
वार्ता	१६७	११४	विरिञ्च	८	१७	वृङ्गा	२२३	६४	वृकट	२९०	७९
वार्ताक	१६७	११४	विरोक	१७२	१२८	वृद्धकाक	१९४	२१	वृकभवन	४	६
वार्ताकु	१६७	११४	विरोध	३९०	१३	वृन्तकोर	१५१	६९	वृकाल्य	१९२	१५
वार्ताद्र	१६७	११४	विलग्न	२३०	७९	वृष्टिक	४०	२७	वृद्ध	२५	५९
वार्दल	३४	१२	विलेशय	१९१	१२	वृष	५	६	वृहन्नक	१०१	२३
वार्धक्य	२१५	४०	विवस्वती	४०६	५७	वृषणश्च	२२	५२	वृठ	१५५	७७
वार्धुभिन्	३०३	५	विग्	२२५	६८	वृषदंशिका	३४९	३३	वृण्ड	१०८	४२
वार्मेण	३९६	४३	विश	१०८	४२	वृषमी	१५८	८६	वृण्ड	३२३	६२
वालव्यजन	२७५	३१	विशस्ता	२०७	११	वृषभेर	१८८	५	वृण्ड	४५७	२४
वाशिता	७१	२५	विशाख	२९२	८५	वृष्णि	४२	३३	वृण्ड	१९३	१७
वाष्पीका	३१६	४०	विशालाग्रा	१४६	५४	वृत्ती	२६४	४६	वृण्मीर	१५२	७०
वासित	७१	२५	विभ्रम्म	२७३	२३	वेलुक	२७८	४१	वृण्मीर	१५२	७०
वासिता	७१	२५	विश्वक्सेन	१०	१९	वेत्रधारक	२६८	६	वृण्मीर	१५२	७०
वासु	९	१८	विश्वक्सेनात्म	१२	२७	वेदना	९२	३	वृण्मीर	१५२	७०
वासुक	१८१	१५८	विश्वतस्	४४७	१३	वेदाह	६५	४	वृण्मीर	१५२	७०
वाह	२३०	८०	विश्वदासा	२३	५६	वेधक	२४७	१३०	वृण्मीर	१५२	७०
वाहिक	३१६	४०	विश्वद्यच्	३६१	३४	वेधनी	३४९	३३	वृण्मीर	१५२	७०
	३९८	१०				वेपथु	७७	१६	वृण्मीर	१५२	७०

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
शब्दु	१०२	२३	शिरा	२२४	६५	श्यामक	१८४	१६५	सथा	४४	३
शब्दुक	१०२	२३	शिवी	१२१	१३	श्यामा	४४	४	संधि	४५	७
शब्दाक	१३६	२३	शिल्पिशाल	११९	७	श्यानाक	१४७	५७	सप्तार्चि	२७१	१८
शक्ति	११५	१५	शिवा	१६	३७	श्रद्धा	४१४	१	सभा	२३	५६
शरदा	५०	१९	शीत	१३५	२०	श्रान	४२१	१४३	समजा	३५२	४४
शरारि	१९६	२५	शीतलवातक	१७८	१४९	श्रीखण्ड	२४७	१३१	समज्या	६७	११
शरारि	१९६	२५	शुकवर्ह	१७३	१३२	श्रीपिष्ट	{ २४६ २५३	१२९	समन्तान्	४४७	१३
शरावाप	२९१	८३	शुकवल्गम	१५०	६४	श्रीवत्स	११	२३	समपद्	२९२	८५
शरुकी	१७०	१२४	शुक	३१६	३९	श्रील	३५६	१४	समाज्ञा	६७	११
शशिन्	३४	१३	शुकवायस	१९५	२२	श्रीपाक	३४४	२०	सर्नारनृग	१८९	७
शश्वद्	२७	६६	शुक्ति	३१५	३८	श्रीमह	१८८	५	समूहनी	१२३	१८
शस्य	१३३	१५	शुग्	३५१	४०	श्रीन	३४५	२२	सन्ध	२०	४७
शाक्य	८	१५	शुग्डा	३४२	१०	श्रीतद्विप	३३	९	सन्धल	४६०	३४
शांकरि	१३९	३३	शुद्ध	३५३	१३	श्रीवसीय	५२	२५	संभली	२०९	१९
शाट	२४२	११५	शुन	३४५	२२	पद्मप्रिय	१५०	६५	संमोहन	१२	२५
शाणी	३४८	३२	शुनाशीर	१८	४१	पण्ड	{ २१५ २६९	३९	सर	{ १८३ २९२ ३२०	{ १६५ ८७ ५१
शात	२१६	४४	शुनि	३४५	२२	संसुक्षण	७९	२३	सरणा	{ १३० १६४	{ ९ १०८
शातकौम्म	३३३	९४	शुभ	३२७	७६	संस्थ	२७४	२६	सरणी	१७९	१५२
शारद	५०	२०	शुभदन्वी	३१	५	संस्केट	२९८	१०५	सरस्	९२	२
शारदा	१०५	३४	शुमा	३३८	१०९	संहतल	२३२	८५	सरसिंह	१०८	४१
शारदी	१३६	२२	शुभ्रा	३३८	१०९	संहार	७७	१५	सरस्वती	१०५	३४
शारिका	४५१	८	शुम्भा	३६	१७	सक्तु	३१९	४८	सरा	१६४	१०८
शाल	११७	३	शुभिण	२६	६३	संकार	१२३	१८	सराव	३१३	३२
शालनर्णी	१६७	११५	शुष्कल	३५८	१९	संकारी	१२३	१८	सर्गिल	३५५	३
शाश्वतिक	३७३	७२	शुष्कली	३५८	१९	संवात	{ ९१ १०७ २०१	२	सर्गिप	३०७	१७
शाष्कल	३५८	१९	शुष्म	२३	५४	सत्त	२०१	४०	सर्गाद्वय	१५०	६५
शास्त्रि	२७४	२६	शुकशिम्वी	१५८	८७	सत्तौ	१९	४५	सर्व	१४	३०
शिक्षा	६४	४	शूर	४०	२८	सत्तुय	४४४	४	सर्वसह	१११	३
शिक्षारिणी	३१७	४४	शूर्पा	३४९	३५	संचार	३९३	२५	सर्वतोभद्र	३६१	७९
शिक्षाण्डक	२३६	९६	शुक्ति	३३३	९६	संज्ञ	२१७	४७	सर्वला	२९५	९३
शिक्षातर	२४९	१३८	शुद्धी	३३३	९६	सततम्	२७	६६	सत्तिर	९३	३
शिक्षिन्	{ २३ ४०	५५	शुद्दाल	१८८	५	सत्तामृत	३०२	२	संवदन	३८७	४
		२६	शुनि	२७३	४१	सत्तापना	३२९	८२	संवर	९४	४
शिक्ष	{ १९५ ८	२२	शेषस्	२२८	७६	सत्त	२७०	१५	संवरि	१०९	४३
		१७	शेक	२२८	७६	सदा	२७	६६	संवेदन	५५	१
शिक्षा	७१	२४	शेकाली	१५२	७०	सदृश	४३५	२१५	ससन	२५८	२६
शित	२१६	४४	शेवल	१०७	३८	सदृश	४३५	२१५	सह	{ ४८ २९७	{ १४ १०१
शितशुक	३०६	१५	शेष	२२८	७६	सदृश	२१	५१	सहचर	१५४	७५
शिमि	३०९	२३	शेषा	८८	४	सदृश	२१	५१	सहस्र	४५७	२४
शिम्वी	३०९	२३	शोकक	१४७	५७	सदृश	२१	५१			
शिम्वि	३०९	२३	शोप	१२	२५	संवाह	२८६	६४			
शिर	{ २३६ ३३८	९५	शोपण	१२	२५	संनिध	३९३	२३			
		१११	शोमाइन	१३८	३१						

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
सहा	२९७	१०१	सुदामन्	३३	९	सोमन्	३४	१४	स्वेद	७७	१६
सहाचर	१५४	७५	सुधा	११९	१०	सोमपा	२५३	९	ह	१७	३८
सहदय	३५३	३	सुधुन्नवर्णा	२३	५६	सोभाजन	१३८	३१	हस	२२	५२
सहोदर	२१३	३४	सुनाल	१८४	१६५	सौम्या	४०	२६	हंसग	२१	५१
सह्य	१२४	३	सुपर्ण(क)	१३६	२४	सौर	४०	२६	हंसपदी	१६९	११९
सानि-	४४५	६	सुप्ति	८५	३६	सौरन्ध्री	७२	४	हंसिका	२१९	५२
सानो	४४५	६	सुप्त	१३४	१७	सौरि	११	२१	हर्षा	१५९	८९
सात	५२	२५	सुमनस	१५३	७२	सम्म	७७	१६	हसुप	२५	५९
सातीनक	३०६	१६	सुमना	१४५	४८	सन्भन	१२	२५	हयन	२८३	५२
सादन	११८	५	सुम्य	३४६	२७	सुला	१७३	१३१	हरिताल	३३६	१०३
साधुपुष्प	१७१	१२७	सुरस	२२३	६४	स्यलपद्म	१७१	१२७	हरिवर्ष	११२	६
सांपरायिक	२९८	१०४	सुरोद	९३	२	स्यल	३१२	३१	हरिनेत्र	१९२	१५
सार	१५०	६४	सुलोहिता	२३	५६	स्यली	{ ३१२	३१	हल	४५७	२३
सारङ्ग	४०१	१७	सुवास	१८४	१६५	स्यार	२९१	८३	हसन्ती	३११	२९
सारणी	१७९	१५२	सुवाराण्ड	३१५	३९	स्थिर	९	१८	हस्तधारण	३८७	५
सारवाही	१६१	९५	सुशोम	३६	१९	स्थूलश्वेड	२९२	८७	हहा	२२	५२
सारिका	७३	६	सुषि	८७	२	स्थूललक्ष	३५४	६	हार	२३९	१०६
सारोष्णिक	९०	१०	सुषिर	७२	४	सुहा	१६४	१०५	हारा	२३९	१०५
साल	१००	१९	सुसकण्ठ	२५१	४	लेहा	२४९	१३८	हारि	१९९	३४
साल्दर	१०२	२४	सुशतन्तु	३४७	२८	सद्य	४३४	१४	हाल	३०५	१४
सावर	९०९	३३	सुशामन्	१८	४२	स्फरण	३८९	१०	हालहल	९०	१०
साह	४०	२७	सुस्माद	३५८	३३	स्फारण	३७०	६३	हालिका	७८	१९
साहान	३३४	९८	सूप	४१२	९१	स्फार	३७०	६३	हाहस्	२२	५२
साकता	४०९	११	सूरण	१८१	१५७	स्फुलिङ्गिनी	२४	५६	हाह्ल	४५६	२०
साकतिल	४०९	११	सूरिन्	२५२	६	स्फोटनी	३४९	३३	हाह्लहल	९०	१०
साचय	२४२	११५	सूर्ग	{ ३१०	२६	स्फय	२५७	२४	हालाहल	९०	१०
सातशिव	३१६	४२	सृक्	२३४	८९	स्फरण	८१	२९	हालिका	७८	१९
साताभ	२४७	१३०	सृक्णी	२३४	९१	स्यल	२९३	३२	हाह्ल	२२	५२
साद्वार्थ	८	१५	सृक्कि	२३४	९१	स्यूति	३८३	१०१	हाह्लहल	९०	१०
साधन्	२१९	५३	सृक्कन्	२३४	९१	स्योन	{ १४७	५७	हाह्लहल	९०	१०
साधला	४५२	६१	सृणीका	२२५	६७	सुवा	१५७	८३	हाह्लहल	९०	१०
साधली	२१९	५३	सृष्ट	४०३	३९	सु	४५०	२	हाह्लहल	९०	१०
साधरा	२२४	६५	सैव	३८७	५	स्रोतस्विनी	१०४	३०	हाह्लहल	९०	१०
साधुण्ड	१६४	१०५	सैव्य	१८४	१६४	सुभ्र	८७	२	हाह्लहल	९०	१०
साधुकी	१७०	१२४	सैकत	११४	११	सुभ्र	८७	२	हाह्लहल	९०	१०
साकर	३३	११	सैखा	१०५	३४	सुभ्र	८७	२	हाह्लहल	९०	१०
सांर	१८८	४	सैरिन्ध्री	{ ७२	४	सुभ्र	८७	२	हाह्लहल	९०	१०
सुकुमारा	१६७	११३	सैरिन्ध्री	{ २०९	१८	सुभ्र	८७	२	हाह्लहल	९०	१०
सुला	५२	२५	सैरिभ	४	६	सुभ्र	८७	२	हाह्लहल	९०	१०
सुगन्ध	३३६	१०२	सैरिय	१५४	७५	सुभ्र	८७	२	हाह्लहल	९०	१०
सुगन्धक	३३६	१०२	सैरियक	१५४	७५	सुभ्र	८७	२	हाह्लहल	९०	१०
सुजागर	१७९	१५१	सोदर	२१३	३४	सुभ्र	८७	२	हाह्लहल	९०	१०
सुता	४०७	२८	सोन्माद	३५८	२३	सुभ्र	८७	२	हाह्लहल	९०	१०